

यज्ञ देवैः कृतो राजा नापि दैत्यैर्न दानवैः । कृतः स इह रामेण विमुक्तः प्राणसंशयात् ॥ ७७ ॥
 स यूपान्नया श्रुत्वा शत्रुर्युधि पराभवं । कुम्भकर्णो विवृत्ताक्षो यूपान्नमिदमब्रवीत् ॥ ७८ ॥
 सर्वमयं यूपान्नं शत्रुस्यैव सलक्षणम् । राघवं च रणे जिह्वा ततो द्रक्ष्यामि रावणम् ॥ ७९ ॥
 राक्षसां तपे विद्यामि दृष्ट्वा मांसशोणितैः । रामलक्षणयोश्चापि स्वयं पास्यामि शोणितम् ॥ ८० ॥

तस्य वाक्यं श्रुत्वा निशम्य सगर्वितं रोषविह्वलदोषम् ।

महोदरे निवृत्तयोधमुख्यः कृताञ्जलिर्वाक्यमिदं बभाषे ॥

॥ ८१ ॥

रावणस्यैव यूपान्नं गुणदोषो विमृश्य च । पथादपि महाबाहो शत्रून्युधि विजेष्यासि ॥ ८२ ॥
 यशोदयाः पुत्रो यशसैः परिवारितः । कुम्भकर्णो महातेजाः संप्रतस्थे महाबलः ॥ ८३ ॥
 सुतमुपायं योपायं श्रीमत्पराक्रमम् । राक्षसास्त्वरिता जग्मुर्दशग्रीवानिवेशनम् ॥ ८४ ॥
 तज्जिह्वया दशग्रीवमस्मिन् परमासने । ऊचुर्धृद्धाञ्जलिपुटः सर्व एव निशाचराः ॥ ८५ ॥
 कुम्भकर्णोऽप्युद्वेगो जाता ते राक्षसेश्वर । कथं तत्रैव निर्यातुं द्रक्ष्यसे तमिहागतम् ॥ ८६ ॥
 रावणस्यैव यूपान्नं राक्षसांस्तानुपस्थितान् । द्रष्टुमेनमिहेच्छामि यथान्यायं च पूज्यताम् ॥ ८७ ॥
 तथेत्युक्त्वा तु तं रणे पुनरागम्य राक्षसाः । कुम्भकर्णमिदं वाक्यमब्रुव रावणचोदिताः ॥ ८८ ॥
 द्रष्टुं त्वां वाङ्मते राजा सर्वराक्षसपुंगवः । गमने क्रियतां बुद्धिर्भातरं संप्रहर्षय ॥ ८९ ॥
 कुम्भकर्णस्तु दृष्ट्वा आनुरागाय शासनम् । तथेत्युक्त्वा महावीर्यः शयनादुत्पपात ह ॥ ९० ॥

७७-८०] ति० टी०-इह कृतो यामवशात् न प्राणितः, स रामेण कृतस्तत्प्राणितः प्राणसंशयात् रावणस्यैव यूपान्नं निवृत्तम् ॥ ७७ ॥ ७८ ॥

रा० टी०-यदिति । स राजा रावणः यूपान्नस्यैव देवादिभिर्न कृतः प्राणितः तामराणां रामेण कृतः प्राणितः अलक्ष्यमिदं स रावणः प्राणसंशयः इति रामेण विमुक्तः ॥ ७७ ॥

गो० टी०-यदित्यादि । यत् स इत्यर्थः । प्राणसंशयः नीत्या सुतो न कृतः स रावणो रामेण प्राणसंशयं नीत्या अयं विमुक्तः इति इत्यर्थः । यद्वा राजा देवादिभिरपि यत् न कृतः न प्राणितः तत् रामेण कृतः प्राणसंशयः इति विमुक्त इत्यर्थः ॥ ७७ ॥

रा० टी०-स इति । स कुम्भकर्णः युधि बाहुः पराभव्य पराभवस्यैव यूपान्नचः श्रुत्वा विवृत्ताक्षस्तत् यूपान्नमब्रवीत् ॥ ७८ ॥

रा० टी०-तदाकारमाह-तत्रैवमिति । हे यूपान्न अहमयं परिवर्त्येति विज्ञातं यत्तत्तत् ॥ ७९ ॥

रा० टी०-राक्षसानिति । इति पृथ्वीनां तामशोणितैः राक्षसानां तपे विद्यामि शोणितं पास्यामि च ॥ ८० ॥

गो० टी०-स इति । पराजयं पतनजयं वा ॥ ७९-८१ ॥
 ८१-८२] ति० टी०-सगर्वितं सगर्वम् । रोषेण विह्वलो रोषो दुर्नयस्यैव यस्य तम् ॥ ८१ ॥ ८२ ॥

रा० टी०-तदिति । ततस्तस्य कुम्भकर्णस्य रोषेण

विह्वलो दोषः नीतिविरोधो यस्मिन् तत्सगर्वितं वाक्यं श्रुत्वा महोदरः इदं वाक्यं बभाषे ॥ ८१ ॥

रा० टी०-तदाकारमाह-रावणस्येति । गुणदोषो रावणवचनेन गुणं दोषं व विमृश्य विचार्य शत्रून् युधि विजेष्यासि ॥ ८२ ॥
 गो० टी०-तदिति । सगर्वितं सगर्वम् । रोषविह्वलदोषो क्रोधविह्वलदुर्नयं कुम्भकर्णमिति शेषः ॥ ८२ ॥ ८३ ॥

८३-८५] ति० टी०-संप्रतस्थे प्रस्थातुमुपचक्रमे ८३ ॥ ८४ ॥
 रा० टी०-महोदरेति । महोदरवचः श्रुत्वा कुम्भकर्णः संप्रतस्थे ॥ ८३ ॥

रा० टी०-सुप्त इति । अतं कुम्भकर्णमुत्थाप्य राक्षसां जग्मुः ॥ ८४ ॥

गो० टी०-महोदरेति । संप्रतस्थे प्रस्थातुमुपचक्रमे । शयनादुत्पपात हेत्युत्तरत्र वक्ष्यमाणत्वात् ॥ ८४ ॥ ८५ ॥

रा० टी०-ते इति । निशाचराः दशग्रीवमभिगम्य ऊचुः ८५ गो० टी०-तत इति । गत्वा रावणनिवेशनं गत्वा । तत ऊचुरित्यन्वयः ॥ ८६ ॥

८६] ति० टी०-तत्रैव स्थितो उद्धाय निर्यात्वाहोस्विदिहागतं द्रक्ष्यसे ॥ ८६ ॥

रा० टी०-तदाकारमाह-कुम्भकर्ण इति । हे राक्षसे अत्र प्रवृद्धोसौ कुम्भकर्णः तत्र संप्रामभूमा एव निर्यातु इहागतं द्रक्ष्यसे वा कथं वाप्ये ॥ ८६ ॥

गो० टी०-प्रवृद्ध इति । तत्रैव निर्यातु वा इहागतमेव द्रक्ष्यसि वा कथं, कथं करोष्विति सम्बन्धः ॥ ८७ ॥

८७-९०] ति० टी०-पूज्यताम् । स इति शेषः ८७ ॥

१ परानयमिति गो. पाठः । २ इत्येति गो. पाठः । ३ तं संप्रामभूति गो. पाठः । ४ ततो गत्वा दशग्रीवमिति गो. पाठः । ५ राक्षसानिति गो. पाठः । ६ राक्षसपुंगवेति गो. पाठः । ७ द्रष्टुमेनमिति गो. पाठः । ८ महाबाहो इति गो. पाठः ।

K~~4490~~ K4781

73

RAMAYAN

OF

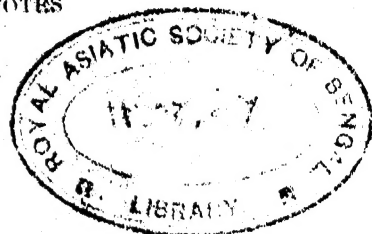
VĀLMĪKI

WITH THREE COMMENTARIES CALLED

A. SHIROMANI, AND BHOOSHANA

WITH NUMEROUS READINGS AND NOTES

YUDDHA-KANDA

EDITED BY

SHASTRI SHRINIVAS KATTI MUDHOLKAR

SANSKRITA ADHYAPAKA IN THE ELPHINSTONE COLLEGE, BOMBAY.

(All Rights Reserved)

PRINTED AND PUBLISHED BY MANILAL JICOLARAM DESAI AT
THE GUJARATI PRINTING PRESS

No. 8, SARASON BUILDING CIRCLE, FORT,

BOMBAY.

SUPPLIED BY—
Oriental Book House
330, 4, Sadashiv Peth,
POONA

S
891.2103
R 165 m
v. 6

SL. NO.
079452

561

॥ श्रीः ॥

श्रीमद्विष्णुश्रीवाल्मीकिमहाभारतनिष्पत्तिं

रामायणम् ।

तिलक-रामायणशिरोमणि-गोविन्दराजीयं(भूषणं)ति-

टीकात्रयसमलंकृतम्

युद्धकाण्डम् ।

प्रथमः सर्गः ।

यारामो हनुमदाय वृत्तान्तराख्य सद्रूपोचितकार्यकरणेनातिहृष्टमनात् परिख्यञ्ज्य प्रशंसति ।

श्रुत्वा हनुमतो वाक्यं यथावदभिभाषितम् । रामः प्रीतिसमायुक्तो वाक्यमुत्तरमब्रवीत् ॥ १ ॥

तिलकटीका ।

युद्धं रक्षागणान्दत्त्वा पुष्पकेण निजं पुरीम् ।

सीतया सह चागन्त्य रेजे रामोऽभिषेचितः ॥

१] एवं हनुमतः सकाशात्सीतावृत्तान्तं श्रुत्वा कृतकायं
भृत्ये स्वामिन उचितां वृत्तिं लोकस्य उपदेष्टुं हनुमन्तमस्तौषी-
दित्याह—श्रुत्वेति । उतरं प्रियश्रवणोत्तरकालयोग्यम् ॥ १ ॥

रामायणशिरोमणिः ।

स्वस्ति श्रीरघुवंशभूषणमहं राजाधिराजं परं

श्रीमद्वापुसुतं हितं परविभुं सुग्रीवसंसेवितम् ।

श्रीमद्विश्वमणलक्षितं जनकजां ध्यायन्तमामं सुखं

रामं नित्यसुखप्रदं सुरसुन्दरं सर्वेश्वरं भजे ॥ १ ॥

मन्त्रा तच्चरणौ सुखौ सुखकुरौ तत्सेवकं मारुतिं

वाल्मीकिं कविनायकं गुरुमहं रामायणे रामगं ।

वाल्मीकेरतिनिर्मितेऽद्भुततमे युद्धे करोम्यय तां

टीकां रामपदारविन्दरतिदां श्रीरामसंतोषिणीम् ॥ १ ॥

नत्वा विधेर्णीं निखिलावधेर्णीं

वेणीधरायां चितपादवेणीम् ।

कर्मः प्रयागे सकलार्थभाते

श्रीमद्विष्णोतद्विद्वत्समी ॥ ३ ॥

श्रीमद्रामायणव्याख्या वाल्मीकिव्याख्या ।

रामेच्छया प्रवृत्तं रामायणशिरोमणिः ॥ ४ ॥

सीतारामसमारम्भं शुकाचार्यादिमध्यगाम् ।

अस्मदाचार्यपर्यन्तां वन्देगुरुपरम्पराम् ॥ ५ ॥

हनुमन्तुं कसीतामन्दोक्त्या सुन्दरकाण्डं समाप्य तद्वचन-

श्रवणानन्तरकालिकं रामवृत्तान्तमाह—श्रुत्वेत्यादिभिः ।

यथावदभिभाषितं हनुमतो वाक्यं श्रुत्वा प्रीतिसमायुक्तो रामः

उतरं वाक्यमब्रवीत् ॥ १ ॥

भूषणटीका ।

आचार्ये शठकापदेशिकवरं प्राचार्यपारम्पर्य-

मप्यानस्य मनारं कुण्डलाचार्यं मुनीनां रामम् ।

पूर्वाचार्यकृता विनोदय बहुधा व्याख्याः सतां प्रीतये

कुर्वे संप्रति युद्धकाण्डविभूतिं श्रीमत्किरीटाभिधाम् ॥ १ ॥

उक्तं पुरुषकारभूताया लक्ष्म्याः कृत्ये सुन्दरकाण्डे । अधो-

पायकृत्यं वक्तुं पद्यः काण्ड आरभ्यते । तत्र स्वामिना कृत-

कार्यं भृत्ये एवं वर्तितव्यमित्यनुमर्षपदं सुग्रीवादीनामुत्साहं

वर्धयन् समाहृतसीतावृत्तान्तं हनुमन्तं रामः सत्करोति प्रथमे

सर्गे । अत्र गायत्रीध्वनं मकारः । श्रुत्वेति । यथावत् यथाव-

स्थितप्रकारेण । अभिभाषितम् उक्तम् । उतरं प्रियश्रवणो-

त्तरकालार्हम् ॥ १ ॥

कृतं हनूमता कार्यं सुमहद्भुवि दुर्लभम् । मनसाऽपि यदन्येन न शक्यं धरणीतले ॥ २ ॥
 नहि तं परिपश्यामि यस्तरेत मेहोदधिम् । अन्यत्र गरुडाद्याोरन्यत्र च हनूमतः ॥ ३ ॥
 देवदानवयक्षाणां गन्धर्वोरगरक्षसाम् । अप्रभृष्यां पुरीं लङ्कां रावणेन सुरक्षिताम् ॥ ४ ॥
 प्रविष्टः सच्चमाश्रित्य जीवन्को नाम निष्क्रमेत् । को विशेतसुदुराधर्षी राक्षसैश्च सुरक्षिताम् ॥ ५ ॥
 यो वीर्यबलसंपन्नो न समः स्याद्धनूमतः । भृत्यकार्यं हनुमता सुग्रीवस्य कृतं महत् ॥
 एवं विधाय स्वबलं सदृशं विक्रमस्य च ॥ ६ ॥
 यो हि भृत्यो नियुक्तः सन्भर्त्रा कर्मणि दुष्करे । कुर्यात्तदनुरागेण तमाहुः पुरुषोत्तमम् ॥ ७ ॥

२] ति० टी०—भुवि दुर्लभं भूलेके दुःखेन लभ्यं यद्वस्तु सीतारूपं तद्विषयं यत्कार्यमन्वेषणरूपं तदहनमता कृतं यद्वरणीतलेऽन्येन मनसापि न शक्यम् । कर्तुमिति शेषः । अतएव दुर्लभत्वमुक्तम् ॥ २ ॥

रा० टी०—तद्वचनाकारमाह—कृतमित्यादिभिः । यत् कार्यमन्येन हनुमतो भिन्नेन मनसाऽपि साधितुमिति शेषो न शक्यम् अत एव दुर्लभं तत्कार्यं हनुमता कृतम् ॥ २ ॥

गो० टी०—अथ प्रत्यक्षे पुरवः स्तुत्याः परोल्ले मित्रबान्धवाः । कर्मान्ते दासभृत्याश्च न कदाचन पुत्रकाः ॥ इति वचनात्कर्मान्ते दासं स्तौति—कृतमित्यादिना । अत्र महदित्यनेन सागरतरणमुच्यते समहदित्यनेन लङ्काप्रवेशः । दुर्लभमित्यनेन लङ्काधर्षणम् मनसापि न शक्यमित्यनेन पुनर्निर्गमः प्रथमं सागर एव न तत्तुं शक्यः तीर्त्वाऽपि तं लंका न प्रवेष्टुम् । प्रविश्यापि न धर्षयितुं धर्षयित्वापि न ततो निर्गन्तुमिति भावः ॥ २ ॥

३ ति० टी०—अन्याशक्यत्वमेवाह—नहीति ॥ ३ ॥

रा० टी०—कार्यस्याशक्यत्वे हेतुमाह—नहीति । यो महोदधिं तरेत तं गरुडादित्यत्र अन्यं न परिपश्यामि । किंच गरुडादः अन्यत्र अन्यः यो महोदधिं तरेत तं न परिपश्यामि ॥ ३ ॥

गो० टी०—महत्त्वमुपपादयति—नहीति । गरुडवायुमिश्रिता तरेताम् । अयं त्वेक एवातरदित्यर्थः ॥ ३ ॥

४] ति० टी०—देवदानवयक्षाणामिति करणे शेषत्वेन विवक्षितं पक्षी ॥ ४ ॥

रा० टी०—देवेति । रावणेन सुरक्षिताम् अत एव देवदानामप्रभृष्यां लङ्कां सत्त्वं स्वबलमाश्रित्य प्रविष्टः को नाम जनः जीवनं मन निष्क्रमेत् न कोपीत्यर्थः । साधयेत्कोकं पक्षीत्यर्थः ॥ ४ ॥

गो० टी०—उमहनं मनसापि न शक्यमित्येतद्व्यमप्युपपादयति—देवदानवैरन्यादिना साधयेत्कोकं । सत्त्वं बलम् आश्रित्य असन् जीवनं निष्क्रमेत् निष्क्रमेत् । लङ्कां प्रविश्य स्वबलेन पुनर्निर्गच्छन् हनुमनोऽपि कोपि नाम्नीत्यर्थः ॥ ४ ॥

५] ति० टी०—तां प्रविष्टो निष्क्रमेत्युनः स्वदेशमाग-

च्छेत् । प्रवेशोऽपि दुर्लभ इत्याह—क इति । यो हनुमतः समो न स्यात्स को विशेषदित्यन्यः ॥ ५ ॥

रा० टी०—प्रवेशस्यैव दौर्लभ्यमाह—क इति । यो हनुमतः समो न स्यात् स कः विशेषेत् न कोऽपीत्यर्थः ॥ ५ ॥

गो० टी०—दुर्लभत्वमुपपादयति—को विशेषेति ॥ ५ ॥

६] ति० टी०—विक्रमस्य सदृशं स्वबलं स्वबलकार्यं ससु-द्रग्धनलङ्काप्रवेशरूपं विधाय हनुमता महत्कार्याधिकमपि सुग्रीवस्य भृत्यकार्यं सुग्रीवभृत्यत्वोचितं कार्यं सीतादर्शनवन-भङ्गादिरूपं कृतम् ॥ ६ ॥

रा० टी०—भृत्येति । विक्रमस्य स्वद्रुतगतेः सदृशं स्वबलं स्वपौरुषमेवं विधाय प्रकटय्य महत् सुग्रीवस्य भृत्यकार्यं भृत्यैः कृत्यं हनुमता कृतम् ॥ ६ ॥

गो० टी०—न केवलं स्वामिनियुक्तकार्यकरणेन भृत्यकार्यं निर्बुध्यमानेन किन्त्वनियुक्तप्रकृतकार्यानुकूलकार्यान्तरकरणेनापि महत्कार्यं संसाधितमित्याह—भृत्येति । विक्रम अतिशक्तिः विक्रमस्त्वतिशक्तितेत्यमरः । विक्रमस्य सदृशम् स्वबलमशोकवनिनाभङ्गादिकम् पौरुषं स्वयम् आत्मनः स्वामिनियोगं विना विधाय सुग्रीवस्य भृत्यकार्यं भृत्येन कर्तव्यम् महत् अधिकम् कृतमित्यर्थः ॥ ६ ॥

७] ति० टी०—हनुमतो भृत्योत्तमत्वं दर्शयितुमुत्तमादिभृत्यानां लक्षणान्याह—यो हीति । यो भृत्यो भर्त्रा दुष्करे कर्मणि नियुक्तस्तत्कार्यं कृत्वा तदनुरागेण अतिप्रीत्या कुर्यात् तं पुरुषोत्तमं भृत्यजनश्रेष्ठमाहुः । ७ ॥

रा० टी०—हनुमतः उत्तमभृत्यत्वं बोधयितुमुत्तमादिभृत्यानां लक्षणमाह—य इत्यादिभिः । दुष्करे कर्मणि भर्त्रा नियुक्तः सन् यो भृत्यः तत्कर्म अनुरागेण अतिप्रीत्या कुर्यात् तं पुरुषोत्तमं भृत्यजनश्रेष्ठमाहुः तत्त्वविद इति शेषः । प्रीतिप्राकृत्यं तु आज्ञापितकार्याविरोधस्वामीप्सितकार्यान्तरकरणेनेति बोध्यम् ॥ ७ ॥

गो० टी०—हनुमत उत्तमभृत्यत्वं दर्शयितुमुत्तममध्यमार्थ-मभृत्यानां क्रमेण लक्षणमाह—यो हीत्यादिना । यो भृत्यः भर्त्रा स्वामिना दुष्करे कर्मणि नियुक्तः तत् कृत्वा अनुरा-

थो नियुक्तः परं कार्यं न कुर्यान्नृपतेः प्रियम् । भृत्यो युक्तः समर्थश्च तमाहुर्मध्यमं नरम् ॥ ८ ॥
 नियुक्तो नृपतेः कार्यं न कुर्याद्यः समाहितः । भृत्यो युक्तः समर्थश्च तमाहुः पुरुषाधमम् ॥ ९ ॥
 तन्मियोगे नियुक्तेन कृतं कृत्यं हनूमता । न चात्मा लघुतां नीतः सुधीवश्चापि तोषितः ॥ १० ॥
 अहं च रघुवंशश्च लक्ष्मणश्च महाबलः । वैदेह्या दर्शनेनाद्य धर्मतः परिरक्षिताः ॥ ११ ॥
 इदं तु मम दीनस्य मनो भूयः प्रकर्षति । यदिहास्य प्रियाख्यातुर्न कुर्मिं सदृशं प्रियम् ॥ १२ ॥

गेन स्वामिभक्त्यतिशयेन । तदपेक्षितमनियुक्तमपि कार्यं कुर्यात्
 तं पुरुषोत्तमम् उत्तमभृत्यम् आहुः ॥ ७ ॥

८] ति० टी०—यन्तु युक्तो बुद्ध्या समर्थश्च सत्परं स्वा-
 मिसिद्धिदधिकं नृपतेः प्रियं न कुर्यात्किं नृ संदिष्टमेव कुर्यात्
 मध्यममाहुः । 'भृत्यस्तु यः परं कार्यं न कुर्यान्नृपतेः प्रियम् ।
 भृत्योऽभृत्यः समर्थोऽपि तमाहुर्मध्यमं नरम् ।' इति पाठे यः
 समर्थोऽपि भृत्यः परं कार्यं न कुर्यात्स भृत्य उत्तमात्रकरणा-
 दधिकारणाच्चाभृत्यः, अतस्त्वं मध्यममाहुः ॥ ८ ॥

रा० टी०—य इति । नियुक्तो युक्तो योगो यः समर्थो
 भृत्यः परम आज्ञापितकार्यादन्यत् नृपतेः प्रियं न कुर्यात् तं
 नरं भृत्यं मध्यममाहुः ॥ ८ ॥

गो० टी०—नियुक्त इति । नियुक्तो यः परं कार्यं न
 कुर्यान्नृपतेः प्रियम् । भृत्यो युक्तः समर्थश्च तमाहुर्मध्यमं
 नरमिति पाठः । भर्ता नियुक्तः गो भृत्यः युक्तः उत्साहयुक्तः
 समर्थश्च नृपतेः स्वामिन् प्रियं परं कार्यं स्वामिनिर्दिष्टाद-
 धिकं कार्यम् न कुर्यात् तं मध्यमं नरं मध्यमभृत्यम् आहुः ।
 भृत्यस्तु यः परं कार्यं न कुर्यान्नृपतेः प्रियम् । भृत्योऽभृत्यः
 समर्थोऽपि तमाहुर्मध्यमं नरमिति पाठान्तरम् । तत्र त्वयमर्थः
 यन्तु भृत्यः समर्थोऽपि परं कार्यं न कुर्यात् उत्तमाधमोऽयं कुर्यात्स
 भृत्योऽभृत्यः उत्कृष्टात्मा भृत्यः अधिकारकरणादभृत्यः ।
 ततस्त्वं मध्यममाहुः इति ॥ ८ ॥

९] ति० टी०—यो नियुक्तो नृपतेरुक्तमपि कार्यं न कुर्या-
 नमधममाहुः ॥ ९ ॥

रा० टी०—नियुक्त इति । नियुक्तः स्वामिना प्रेरितः
 समर्थः तदीक्षितकार्यसाधने सामर्थ्यान् अत एव युक्तः
 तत्कार्यसाधने योग्यो यो भृत्यः नृपतेः कार्यं समाहितः सन्
 न कुर्यात् पुरुषाधमम् अधमभृत्यमाहुः ॥ ९ ॥

गो० टी०—नियुक्त इति । समाहितः कार्यान्तराध्यधः ।
 युक्तः समर्थश्च यो भृत्यो नियुक्तोऽपि नृपतेः कार्यं नृपतेः उक्त-
 मात्रमपि कार्यं सम्यङ् न कुर्यात् तं पुरुषाधमम् अधमभृत्यम्
 आहुः ॥ ९ ॥

१०] ति० टी०—अथ हनूमत उत्तमत्वं दर्शयति—
 तदिति । नियोगे सीतावेषणमात्रे । कृत्यमधिकमपि कृत्यं
 कृतम् अत उत्तमभृत्योऽयमिति भावः । उत्तमत्वे युक्त्यन्त-

रमप्याह—न चात्मेति । रक्षोभिरपरान्नित्वान् । सुधीव-
 श्चापि तोषितः । अधिककार्यकरणादित्यर्थः ॥ १० ॥

रा० टी०—तदिति । नियोगे कृत्ये नियुक्तेन हनूमता तन्
 नियोजनं सीतादर्शनं कृत्यं कृतम् आत्मा स्वयं रूपं लघुतां
 न नीतः राक्षसाः परामर्शं प्रापिता इत्यर्थः । एतेन अनाज्ञा-
 पितमपि कृतमिति सूचितम् अत एव सुधीवः चकारात्
 तन्मित्रवर्गश्च तोषितः एतेन हनूमतोऽप्युत्तमत्वं ध्वनितम् ॥ १० ॥

गो० टी०—उक्तेषु विविधभृत्यवर्गभृत्योऽयमप्याह—त-
 दिति । तन् उत्तमभृत्यलक्षणवद्व्यतिव्यान् नियुज्यतेऽस्मिन्निति
 नियोगः कार्यं तस्मिन्नियुक्तेन उत्तमभृत्येन कार्यं कर्तव्यं कार्यम्
 हनूमता कृतम् । किंचात्मा स्वयं लघुतां न नीतः । राक्षसैर-
 परान्नित्वान् । सुधीवश्चापि तोषितः उक्तकार्यानिरुक्तकार्य-
 करणान् ॥ १० ॥

११] ति० टी०—धर्मतः धर्मं प्राप्येत्यर्थः । एतेन स्वा-
 म्याज्ञापान्तेन भृत्यस्य धर्मोऽपि सूचितः । मदादयः परिरक्षि-
 ताः सीतासमाचाराद्यभेदेन मन्त्राणो मन्त्राणाञ्च लक्ष्मणभरता-
 दीनां च नाम इति सर्वनाशसम्बन्ध इति भावः ॥ ११ ॥

रा० टी०—अहमिति । धर्मतः भृत्यधर्मं प्राप्य वैदेहा-
 दर्शनेन मदादयः परिरक्षिताः हनूमतेति शेषः ॥ ११ ॥

गो० टी०—न केवलं सुधीवतोषणं धर्मपरिग्रहणं चात्मा-
 कमासीदित्याह—अहमिति । धर्मतः धर्मं । स्वसम्पर्धे तसिः ।
 धर्मतः परिरक्षिताः धर्मं स्थापिताः धर्मस्थापनं चात्राप्यधर्मो-
 चनम् । यदि हनूमता सीता न दृश्येत तदाहं तावदात्मानं
 जगाम ततो लक्ष्मणादयश्च ततः अस्मद्वानिरूपोऽयमस्म-
 र्धर्मो म्यादिति भावः । यदा वैदेहीदर्शनरूपेण धर्मं उपकारेण
 सर्वं धर्मं परिरक्षिताः निरपवादाः कृताः स्मेति भावः ॥ ११ ॥

१२] ति० टी०—एवं हनूमत्कर्मणः सुखजनकत्वेऽपि त-
 त्प्रत्युपकाराकरणजो विषादः सीताश्रवणजमानन्दमपि तिरो-
 वाय मां संतापयतीत्याह—इदं स्थितिः । न कुर्मिं न करोमि ।
 सदृशं एतत्कृतप्रियसदृशं प्रियम् ॥ १२ ॥

रा० टी०—इदमिति । इह अस्मिन् समये प्रियाख्यातु-
 रस्य हनूमतः सदृशं योग्यं प्रियं यदहं न कुर्मिं करोमि तदिद-
 मकरणं मम मनः भृत्योऽधिकं प्रकर्षति स्वेदयति ॥ १२ ॥

गो० टी०—एवं निरतिशयानन्दं वचनं कथयतो इह-

एष सर्वस्वभूतस्तु परिष्वङ्गो हनूमतः । मया कालमिमं प्राप्य दत्तस्तस्य महात्मनः ॥ १३ ॥
 इत्युक्त्वा प्रीतिहृष्टाङ्गो रामस्तं परिष्वजे । हनूमन्तं कृतात्मानं कृतवर्क्यमुपागतम् ॥ १४ ॥
 ध्यात्वा पुनस्त्वावेदं वचनं रघुसैत्तमः । हरीणांभीश्वरस्यैषि सुग्रीवस्योपशृण्वतः ॥ १५ ॥
 सर्वथा मुकृतं तावत्मीतायाः परिमार्गणम् । सागरं तु समासाद्य पुनर्नष्टं मनो मम ॥ १६ ॥
 कथं नाम समुद्रस्य दुष्पारस्य महाम्भसः । हरयो दक्षिणं पारं गमिष्यन्ति समार्गताः ॥ १७ ॥

मनः तत्सदृशप्रत्युपकारादाभात् विद्यते-इदं त्विति । प्रक-
 र्पति व्याकुलयति संतापयति वा । कुर्मि करोमि ॥ १३ ॥

१३] ति० टी०-तनुन्यप्रियानन्तरमपश्यत्वात्मपरिष्वङ्ग-
 मेव तथापश्यन्नाह-एष इति । सर्वस्वभूतः । भगवदेहस्य
 शुद्धानन्दरूपत्वात्स्वादिङ्गनस्य सर्वस्वभूतत्वं बोध्यम् । ' आ-
 नन्द एव हि भगवतः सर्वस्वम् । आनन्द एव हि मायया रा-
 मादिदेहेत्येवं भासते ' इति गीताभाष्यविष्णुसहस्रनामभाष्य-
 योभंगवत्पारैः स्पष्टमेवोक्तम् । अत्राण्डपुराणादियु चैवं परि-
 ष्वङ्गद्वारा ब्रह्मानन्दार्पणमेव हनूमते कृतमिति बोधितम् ।
 तस्य हनूमत उत्तमभुवनस्य हनूमतः ॥ १३ ॥

रा० टी०-ननु प्रियं क्रियतामन्यत आह-एष इति ।
 इमं दानयोग्यं कालं प्राप्य सर्वस्वभूतः मम सर्वधनत्वं प्राप्तः
 एष परिष्वङ्गः ममालिङ्गनं महात्मनो हनूमतः दत्तोऽस्तु एतेन
 परिष्वङ्गातिरिक्तं हनूमदुपयोगिविषयानन्तरं नास्मीति सूचितं
 तेन रामपरिष्वङ्गप्राप्तः परमपुरुषार्थस्य सूचितम् ॥ १३ ॥

गो० टी०-म च संतापः सर्वस्वदानरूपेण प्रत्युपकारेण
 विना न आस्यति । तस्य सर्वस्वदानस्य मया क्रियमाणः परि-
 ष्वङ्ग एव प्रतिनिधिर्भवतित्याह-एष सर्वस्वभूतस्तु परिष्वङ्गो
 हनूमतः । मया कालमिमं प्राप्य दत्तस्तस्य महात्मनः ॥ तुश-
 द्रोऽत्राणो इमं प्रत्युपकारार्हं कालं प्राप्य मया दत्तोऽयं परि-
 ष्वङ्ग एव सर्वस्वभूतोऽस्तु । सर्वस्वदानसदृशोऽस्त्विति संबन्धः ।
 एष स्वातन्त्र्यसिद्धः इच्छागृहीताभिमतोऽहंत्वेन स्वस्य निर-
 यधिकभोग्यतया स्थितः लोके स्वस्य रम्यं हि स्वाभिमतया
 दिशति सर्वस्वभूतः एतद्व्यतिरिक्तप्रदानेन इदं न दत्तमिति न्य-
 नतः स्यात् । एतन्प्रदाने तु सर्वं दत्तम् एतद्विग्रहस्य सर्वाश्रय-
 स्यात् परिष्वङ्गो हनूमतः । अमृताग्निनो हि तृणकवलादिकं
 न देयम् । क्षेत्रो मे परमो राजवित्येनद्विग्रहे प्रेमवतः स एव
 दत्तव्यः । मया कालमिमं प्राप्य दत्तः । अयं किञ्चिदपि मत्तो-
 नपथ्यमाणा वनेति । कदा मयायमे किञ्चिदत्तं स्यादिति सोऽक-
 र्णेत मया स्थितं संप्रत्यपतिषेधमयत्वाद्भावाद्वान्वानस्मि । तस्य
 महात्मनः महास्वभावस्य महादारम्येत्थर्थः । देहद्वयपुण्यकृत-
 यत्न विनोदप्रदानसूचितमिति भावः । वेणुदुषयनसमये
 सीतां भोजय दत्ता अग्राध्यागर्णवे मन्त्रस्य इति दशायां राम-
 देहं न तावत्सदृशचलेनाजीवयद्दि । एवं देहस्य दत्तवतः किमे-
 कदन्तदप्यर्चयमिति भावः ॥ १४ ॥

१४] ति० टी०-प्रीतिहृष्टाङ्गः प्रीतिपुलकितगात्रः । हन-
 मन्तमित्यादि पूर्वान्वयि ॥ १४ ॥

रा० टी०-इतीति । इत्युक्त्वा हनूमन्तं परि-
 ष्वजे ॥ १४ ॥

गो० टी०-इत्युक्त्वेति । प्रीतिहृष्टाङ्गः प्रीत्या पुलकित-
 गात्रः । महात्मानमित्यादिविशेषणानि परिष्वङ्गहेतवः ॥ १४ ॥

१५] ति० टी०-ध्यात्वा । समुद्रतरणं कथं स्यादिति
 संचिन्त्येत्यर्थः । सुग्रीवस्येति सप्तम्यर्थं पठे । शृण्वति सत्पु-
 वाचेत्यन्वयः ॥ १५ ॥

रा० टी०-ध्यात्वेति । ध्यात्वा सीतां सच्चिन्त्य सुग्री-
 वस्य सुग्रीवं उपशृण्वतः उपशृण्वति सति रघुसत्तमः पुनरु-
 वाच्य समीप इत्यध्याहृतं वा ॥ १५ ॥

गो० टी०-एवं हनूमन्तं स्तुत्वा सागरस्य दुस्तरत्वं विचार्य
 विषण्णः सन् प्रयासकृतं सीतान्वेषणं निरर्थकमिति मन्वान
 आह-ध्यात्वेति । एवकारो भिन्नक्रमः । ध्यात्वा दुस्तरं
 सागरं सर्ववानरवाहिनीसहितोऽहं कथं संतरिष्यामीति संचिन्त्य
 सुग्रीवस्योपशृण्वतः सुग्रीवं उपशृण्वत्येव । व्यत्ययेन सप्तम्यर्थं
 पठे ॥ १५ ॥

१६] ति० टी०-सकृतम् । अधिकस्यापि करणादि-
 त्यर्थः । समासाद्य दुस्तरत्वमालोच्य । पुनर्नष्टं सीतादृष्टान्त-
 श्रवणेन हृष्टमपि पुनर्विषादं प्राप्तम् ॥ १६ ॥

रा० टी०-तद्वचनाकारमाह-सर्वथेति । यद्यपि सीता-
 याः परिमार्गणं सर्वथा सर्वप्रकारेण सकृतं हनूमतेति शेषः
 तथापि सागरं समासाद्य उल्लङ्घनीयत्वेन संस्मृत्य मम मनः
 नष्टं सीताप्राप्तिनिश्चयं न करोतीत्यर्थः ॥ १६ ॥

गो० टी०-सर्वथेति । सर्वथा सर्वप्रकारेण सकृद्वतरणान्तः-
 पुरप्रवेशादिना । सकृतं तावत्सकृद् कृतमेव । परिमार्गणम्
 अन्वेषणम् । किं तु सागरं समासाद्य सागरस्य दुस्तरत्वमा-
 लोच्य । पुनर्नष्टं मनो मम । सीतादृष्टान्तश्रवणेन हृष्टमपि मे
 मनः पुनर्नष्टं प्रकृतं विषादं पुनः प्राप्तमित्यर्थः ॥ १६ ॥

१७] ति० टी०-समागता मिलिताः ॥ १७ ॥

रा० टी०-निश्चयाभावे हेतुमाह-कथमिति । समागताः
 हरयः समुद्रस्य दक्षिणं पारं कथं गमिष्यन्ति ॥ १७ ॥

गो० टी०-विषादमेव प्रकटयति-कथमिति । दुष्पारस्य
 दुष्प्रापतीस्य । " पार-तीर, कर्मसमाप्तौ " इत्यस्मादालोः

यद्यप्येष तु वृत्तान्तो वैदेह्या गदितो मम । समुद्रपारगमने हरीणां किमिबोत्तरम् ॥ १८ ॥
इत्युक्त्वा शोकसंभ्रान्तो रामः शत्रुनिवर्हणः । हनूमन्तं महाबाहुस्ततो ध्यानमुपागमत् ॥ १९ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

द्वितीयः सर्गः ।

शोकसततं रामं सुमीवो धैर्यदानादिना समुत्साहयति ।

तं तु शोकपरिखूनं रामं दशरथात्मजम् । उवाच वचनं श्रीमान्सुग्रीवः शोकनाशनम् ॥ १ ॥
किं त्वया तप्यते वीर यथान्यः प्राकृतस्तथा । मैवं भूस्त्यज संतापं कृतघ्न इव सौहृदम् ॥ २ ॥
संतापस्य च ते स्थानं नहि पश्यामि राघव । प्रवृत्तानुपलब्धायां ज्ञाते च निलये रिपोः ॥ ३ ॥

सूचप्रत्ययः । महाभूमः अगाधजल्पः । समाहिताः संगताः ॥ १७ ॥

१८] ति० टी०—किं चेप वितर्को न ममैव, किं तु सीताया अपीत्याह—यद्यपीति । यद्यपीत्यप्यर्थः । गण वृत्तान्तो मम वैदेह्यापि गदितः, अतो हरीणां पारगमने किमिबोत्तरम् । उत्तरकालोचितं कर्म किमित्यर्थः ॥ १८ ॥

रा० टी०—अयं संदेहः सीताया अप्रपन्तीत्याह—यद्यपीति । हरीणां समुद्रपारगमने किमुत्तरम् उत्कर्षतरणोपायः ममैव वृत्तान्तः वैदेह्यापि गदितः, एतेन तत्तत्तरणोपायः निश्चितव्य इति मञ्चितम् । यद्यपीति निपातेऽप्यर्थः ॥ १८ ॥

गो० टी०—सर्वेभित्तिभ्योकोकं विवृणोति—यदीति । वैदेह्या वृत्तान्तः गदितो यद्यपि गदितः गद्यः । हरीणां समुद्रपारगमने उत्तरं किम् उत्तरकालोचितं सापेक्षं किम् न किमपीत्यर्थः । इवशब्दो वाक्यार्थकारे ॥ १८ ॥

१९] ति० टी०—शोकसंभ्रान्तः । ज्ञातेऽपि सीतावृत्तान्ते तत्प्राप्तिप्रतिबन्धपर्यालोचनया कल्पितान्तःकरण इत्यर्थः । ध्यानं ध्यानमिव तन्त्रोपायविषयचिन्तमिव ॥ १९ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामायणे रामायणतिलके वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

रा० टी०—इतीति । अशोकसंभ्रान्तः शान्तशोकसंभ्रान्तिरहितो रामः हनूमन्तमित्युक्त्वाध्यानं सीताप्राप्त्युपायविषयचिन्तामुपागमत् प्राप्नोत् ॥ १९ ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकीयारामायणव्याख्याने रामायणशिरोमणौ युद्धकाण्डे प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

गो० टी०—इत्युक्त्वेति । ध्यानमुपागमत् मागमनरूपोपायचिन्तामकरोदित्यर्थः शत्रुनिवर्हणमहाबाहुपदाभ्यां मागमनोपादिकमेवोपायमचिन्तयदिति शीत्यन्ते ॥ १९ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्ये युद्धकाण्डव्याख्याने प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

१] ति० टी०—शोकपरिखूनं शोकसंतप्तम् ॥ १ ॥

रा० टी०—रामवचनश्रवणात्तत्तत्कारिकां रामं प्रति सुप्रियोक्तिमाह—तमित्यादिभिः । शोकपरिखूनं शोकसंतप्तम् । न प्रतीयमानं रामं शोकनाशनं वचनं सुधीव उवाच ॥ १ ॥

गो० टी०—अयं शोकसंभ्रान्तं राममनलोच्य समदुःखतया तच्छोकमसहमानः सुधीवः । आपयुःसार्गगमने कार्यकालाव्ययेषु च अप्रवृत्तौ हितान्तया व्याप्तकल्याणभाषितम् ॥ इति नीतिशास्त्रमनुसमं शोकविचारकं वचनमुवाच—तं त्विति । तुल्यः पूर्वस्माद्विद्वज्जगत्परः । तं तु शोकपरिखूनम् रामः प्रीतिस्मायुक् इति प्रीतिपुलकत्वदशायां शोकपरिखूनं शोकपरितप्तम् दशरथात्मजं महाशतपुत्र्येन शोकदेशान्नं रामम् श्रीमान् ‘अचिता न्यागिता शीघ्रं समाप्तस्यद्वयता । अद्वयगत्र दाशिर्यं सत्यता च पुत्रदूणाः ॥’ इति कामन्दकीकरीत्या मित्रगुणभेदेन इत्यर्थः । शोकनाशने रामहृदयान्तर्गतशोकनिवर्तनश्रमं वचनबलात् ॥ १ ॥

२] ति० टी०—प्राकृतो यथा तप्यति तथा त्वया किं तप्यते इत्यन्वयः । एवं सन्तप्तः कृतघ्नो यथा सौहृदं त्यजति तथा त्वं संतापं त्यज ॥ २ ॥

रा० टी०—तद्वचनाकारमाह—किमित्यादिभिः । अन्यः स्वतन्त्रादिभिः प्राकृतो जनः यथा तप्यते तथा त्वया किं किमपि तप्यते एवम् ईदृक्कृतावतिशितः त्वं मा भूः भूतः कृतघ्नः सौहृदमिव संतापं त्वं त्यज ॥ २ ॥

गो० टी०—किं त्वमिति । प्राकृतः हृद्रः । मैवं भूः प्राकृत इव मा भूः ॥ २ ॥

३] ति० टी०—स्थानं निमित्तम् । प्रवृत्तौ जीवने ॥ ३ ॥
रा० टी०—स्थाने हेतुमाह—संतापस्येति । प्रवृत्तौ सीतावृत्तान्ते उपलब्धायां ज्ञातायां रिपोरपहर्तुर्निमित्ते ज्ञाते सति ते तव संतापस्य स्थानं समयं नैव पश्यामि ॥ ३ ॥

गो० टी०—निमित्ताभावमुपादयति—संतापस्य चेति ।

मतिमाञ्छास्त्रविप्रज्ञः पण्डितश्चासि राघव । त्यजेमां भ्रातृतां बुद्धिं कृतात्मेवार्थदूषिणीम् ॥ ४ ॥

समुद्रं लङ्घयित्वा तु महानक्रसमाकुलम् । लङ्कामारोहयिष्यामिो हनिष्यामश्च ते रिपुम् ॥ ५ ॥

निरुत्साहस्य दीनस्य शोकपर्याकुलात्मनः । सर्वार्था व्यवसीदन्ति व्यसनं चाधिगच्छति ॥ ६ ॥

इमे शूराः समर्थश्च सर्वतो हरियूथपाः । त्वत्प्रियार्थं कृतोत्साहाः प्रवेष्टुमपि पावकम् ॥

एषां हर्षेण जानामि तर्कश्चापि दृढो मम

॥ ७ ॥

वेदधारणे । संतापस्य स्थानमेव निमित्तमेव न पश्यामि । तावत्पर्यन्तं सीतायुपलम्भनरूपं निमित्तमासीत् इदानीं तु स्मृतीत्यर्थः । स्थानम् अवकाशः । अवकाशे स्थितौ स्थानमि-
मरः । प्रष्टुनौ सीतावृत्तान्ते । वातां प्रष्टुनिर्द्वैतान्तः
त्यमरः ॥ ३ ॥

४] ति० टी०—शास्त्रविरुद्धादिशास्त्रज्ञः । मतिमान्भावार्थ-
नययोगबुद्धिः प्राप्तो विचारकुशलः पण्डितो विचारपूर्वं
वैद्वान्तप्रतिष्ठापनसमर्थः स त्वमिमां प्राकृतां मत्स्यादिरहि-
प्राकृतजनोचितां बुद्धिं दीनबुद्धिं त्यज । कृतात्मा योगी य-
थस्य स्नेहस्य योगस्य दुर्गणी दुष्टिकां कामादिविषयां बुद्धिं
जति न दृष्टत्वं त्यजेत्यर्थः ॥ ४ ॥

रा० टी०—मतिमानिति । यत्स्वत्वं मतिमत्त्वादिवि-
शेषः अनः कृतात्मा प्राप्तम्यात्मसाक्षात्कारो जनः अर्थदुर्गणी
कृतां बुद्धिं यथा त्यजति तथा इमां बुद्धिं त्यज ॥ ४ ॥

गो० टी०—स्वदुष्टपराधोचनायामपि न शोकावकाश इ-
याह—मतिमानित्यादिना । मतिमान् आगामिगोचरज्ञान-
नः । शास्त्रविन् नीतिशास्त्रज्ञः । प्रज्ञाम्यास्तीति प्राज्ञः ।
‘प्रज्ञादिव्यव’ इत्यण्प्रत्ययः ऊहापोह इत्यर्थः पण्डा
नेर्गमात्मनः ज्ञानं साम्यं संजातेति पण्डितः परिच्छेनेत्यर्थः ।
तापिकां पापवृत्ताम् अनुत्साहकारिणीमिति यावत् । इमां
बुद्धिं त्यज । कृतात्मा योगी । अर्थदुर्गणी मोक्षरूपपुरुषार्थ-
निर्वर्तिकां बुद्धिमिव ॥ ४ ॥

५] ति० टी०—समुद्रलङ्घनेऽपि चिन्ता न कार्येत्याह—
समुद्रमिति । वक्ष्यमाणोपायेनेति शेषः । आरोग्यविधायाम्
आरोग्यायाम् ॥ ५ ॥

रा० टी०—ननु हेतुमाह—समुद्रमिति । समुद्रं लङ्घयित्वा
ते रिपुं हनिष्यामः ॥ ५ ॥

गो० टी०—नापि सागरदुर्गतरत्वं संतापनिमित्तमित्याह
समुद्रमिति । न क्रमन्त इति नक्राः गजघातिमत्स्याः । महा-
नक्रसमार्कणमपि समुद्रं लङ्घयित्वा लङ्कामारोहयिष्यामः ।
सेनामिति शेषः । ते रिपुं रावणम् हनिष्यामश्च । समुद्रलङ्घन-
लङ्कामारोहणशत्रुवधार्थं न संतापः कार्य इत्यर्थः ॥ ५ ॥

६] ति० टी०—निरुत्साहत्वादिरिपुणां व्यसनदुःखपर-
मप्रापयित्वाति प्राप्नोति ॥ ६ ॥

रा० टी०—शोके दोषमाह—निरुत्साहस्येति । शोकेन
पर्याकुलः व्याप्तः आत्मा मनो यस्य अत एव दीनस्य
अत एव निरुत्साहस्य जनस्य सर्वार्थाः निखिलमनोरथाः
व्यवसीदन्ति नश्यन्ति अत एव व्यसनं दुःखमधिगच्छति
प्राप्नोति ॥ ६ ॥

गो० टी०—एवं कारणाभावाच्छोकस्य नावकाश इत्युक्तम् ।
सत्यपि कारणे स त्याज्य इत्याह—निरुत्साहस्येति । शोक-
पर्याकुलान्धनः शोकव्याकुलमनसः अत एव निरुत्साहस्य
सर्वार्थाः सर्वप्रयोजनानि व्यवसीदन्ति नश्यन्ति सः शोकं
व्यसनं प्राप्नोति । शोकादनुत्साहः अनुत्साहपैन्त्यम् हेन्या-
दर्थनाशः । अर्थनाशाभावात्प्राप्यत इत्यर्थः । तस्माच्छोक-
स्याज्य इति भावः ॥ ६ ॥

७] ति० टी०—ननु किं नलादस्माकमुत्साहः स्यात्तदाह—
इमे इति । सर्वतः समर्था इत्यन्वयः । मत्प्रियार्थमिमं कृतो-
त्साहा इति कथं ज्ञातं तत्राह—एषामिति । हर्षेण समुद्रतर-
णरावणप्रसङ्गे जायमानेन । नकार्यशुखविकासदिनादुत्तिने-
त्यर्थः । ममापि दृढतर्कः समुद्रतरणरावणहननादिविषयो
दृढनिश्चय इत्यर्थः । तत्सर्वं ममपत्करमिति भावः ॥ ७ ॥

रा० टी०—इमे इति । सर्वतः सर्वेषु कार्येषु समर्थाः शराः
इमे हरियूथपाः स्वत्प्रियार्थं पावकमपि प्रवेष्टुं कृतोत्साहाः
सन्तीति शेषः ॥ ७ ॥

रा० टी०—नन्वेषामुत्साहं कथं ज्ञानासीत्यत आह—
एषामिति । एषां हर्षेण हेतुना जानामि अनुमिनोमि
उत्साहमिति शेषः अस्मिन् अनुमाने मम तर्को दृढः दोषरहित
इत्यर्थः अतो रावणं यथा हत्वा सीतां समानेप्ये तथा यत्नं
त्वं कर्तुमर्हसि । सार्धः श्लोक एकान्वयी ॥ ८ ॥

गो० टी०—नापि साहायायुपपत्तिः शोकनिमित्तमित्याह—
इम इति । शराः पराक्रमशालिनः । समर्थाः उपायकुशलाः ।
नः अस्माकं संबन्धिनः । सर्वे इमे हरियूथपाः स्वत्प्रियार्थं
पावकमपि प्रवेष्टुं कृतोत्साहाः । किञ्चिदान्यत्कर्तुमिति भावः ॥ ७ ॥

गो० टी०—कुत एषामुत्साहस्त्वयावगत इत्याह—एषामिति ।
अर्थमेकं वाक्यम् । एषां यूपयानां हर्षेण शुखप्रसादादनुमानेन
जानामि । एषाम् उत्साहमिति शेषः । अस्मिन्नुत्साहे मम दृढः
अप्रसिधिलः तर्कश्चास्ति ॥ ८ ॥

विक्रमेण समानेष्ये सीतां हत्वा यथा रिपुम् । रावणं पापकर्माणं तथा त्वं कर्तुमर्हसि ॥ ८ ॥
 सेतुरत्र यथा बद्धयेद्यथा पश्येम तां पुरीम् । तस्य राक्षसराजस्य तथा त्वं कुरु राघव ॥ ९ ॥
 दृष्ट्वा तां हि पुरीं लङ्कां विकूटशिखरे स्थिताम् । हतं च रावणं युद्धे दर्शनादेवधारय ॥ १० ॥
 अबद्धा सागरे सेतुं घोरे च वरुणालये । लङ्कां न मर्दितुं शक्या सेन्द्रैरपि सुरासुरैः ॥ ११ ॥
 सेतुबन्धः समुद्रे च यावलङ्कासमीपतः । सर्वे तीर्णं च मे सैन्यं जितमित्युपधारय ॥
 तेषां हि समरे वीरा हरयः कामरूपिणः ॥ १२ ॥
 तदलं विक्रवां बुद्धिं राजन्सर्वार्थनाशिनीम् । पुरुषस्य हि लोकेऽस्मिन्शोकः शौर्यापकर्षणः ॥ १३ ॥
 यतु कार्यं मनुष्येण शौरीर्यमवलम्ब्यताम् । तदैलंकरणायैव कर्तुर्भवति सत्वरम् ॥ १४ ॥

८] ति० टी०—यदेवम्, अतो यथा रिपुं हत्वा सीतां विक्रमेण समानेष्ये तथा तदुचितमुत्साहं त्वं कर्तुमर्हसीत्यर्थः ॥ ८ ॥

गो० टी०—फलितमाह—विक्रमेणेति । पापकर्माणं सीता-हरणरूपपापकर्मयुक्तं ते रिपुं रावणं हत्वा सीतां विक्रमेण यथा समानेष्ये तथा त्यमुत्साहं कर्तुमर्हसि ॥ ८ ॥

९] ति० टी०—किं मया कार्ये तत्राह—सेतुरिति । अत्र समुद्रे । यथा तस्य राक्षसराजस्य तां पुरीं पश्येम तथा त्वं कुरु । दिव्यालम्बनेनेति शेषः ॥ ९ ॥

रा० टी०—यत्नं बोधयन्नाह—सेतुरिति । अत्र अस्मिन् मार्गे यथा सेतुबन्धेन यथा च राक्षसराजस्य पुरीं लङ्कां पश्येम तथा त्वं कुरु ॥ ९ ॥

गो० टी०—तथा त्वं कर्तुमर्हसीत्युक्तं निशिनष्टि—सेतुरिति । अत्र समुद्रे सेतुर्यथा बद्धेत यथा तां पुरीं पश्येम तथा त्वं कुरु । तथोपायं चिन्तयत्यर्थः ॥ ९ ॥

१०] ति० टी०—विकूटशिखरेष्वा तां लङ्कां दृष्ट्वा दर्शनादर्शनसमनन्तरमेव युद्धं रावणं हतं जानीहि ॥ १० ॥

रा० टी०—दृष्ट्वेति । पुरीं लङ्कां दृष्ट्वा दर्शनात् रावणदर्शनात् रावणदर्शनं प्राप्य युद्धं रावणं हतमवधारय जानीहि ॥ १० ॥

गो० टी०—दर्शनमात्रेण किं सेव्यति तत्राह—दृष्ट्वेति । तां पुरीं दृष्ट्वा दर्शनादेव ततोः रावणं हतमवधारय ॥ १० ॥

११] ति० टी०—सेतुबन्धं विना प्रकारान्तरं लङ्काप्राप्तौ नास्ति सांप्रि कृत एवेति निश्चिन्वित्याह—अबद्धेति ॥ ११ ॥

रा० टी०—अबद्धेति । सेतुमबद्धा सागरमजित्वेत्यर्थः सेन्द्रैः सुरासुरैरपि लङ्कां मर्दितुं न शक्या एतेन समुद्रधराक्षसानां देवादिभीतिदातृत्वं सूचितम् तेन तत्पराभवमन्तरा देवादीनामपि लङ्कां दुर्गमेति ध्वनितम् ॥ ११ ॥

गो० टी०—सेतुबन्ध इति कार्यं निबन्ध इत्यालङ्कारान्यथा अशक्यत्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यामाह—अबद्धेत्यादिश्लोकद्वयेन । अबद्धा सागर इत्यादि स्पष्टम् । सेतुरिति लङ्कासमीपतः लङ्का-

समीपं । यावत् यावत्काले सेतुबन्धो भवति तावत्काले । सर्वं सैन्यं तीर्णं जितं चेत्युपधारय । कर्तव्यं निश्चयः ॥ १० ॥ १३ ॥

१२] ति० टी०—लङ्कासमीपतस्तस्मीपं यावत्सेतुबन्धः कृत एव सर्वं सैन्यं तीर्णमेवास्माभिर्जितं चेत्युपधारय निश्चि-
 त् । तथाविधये हेतुमाह—तथा हीति । हि यत्स्नाहभगौर्य-
 वन्तो हरय इमे दृश्यन्ते, यतस्तं कामरूपिणः ॥ १० ॥

रा० टी०—यावत् यस्मिन्काले लङ्कासमीपतः सेतु-
 बन्धः तस्मिन् काले एव सर्वं सैन्यं तीर्णं जितं रावणकर्मक-
 जयविशिष्टं चेत्युपधारय निश्चितं हि यतः तथा तर्णादिपो-
 ष्याः हरयः सन्तीति शेषः । सार्वभौक एकान्वयी ॥ १० ॥ १३ ॥

गो० टी०—तर्णादिपोष्य जयित्वं हेतुमाह—इमे हीति ।
 अर्थमेकं वाक्यम् ॥ १३ ॥

१३] ति० टी०—तनस्माद्विक्रवां सर्वार्थनाशिनीं बुद्धिमत्-
 लम्ब्यालम्बं हि यतः शौर्यापकर्षणस्तत्तावत्तः ॥ १३ ॥

रा० टी०—तद्विति । हि यतः शोकः शौर्यापकर्षणः शर-
 त्वविधातकः तनस्माहेतोः विक्रवां शोकव्यातां बुद्धिमत्तं
 त्यजेत्यर्थः ॥ १३ ॥

गो० टी०—उपसंहरति—तद्विति । तत् उक्तरीत्या शोक-
 निमित्तासंभवात् विक्रवा शोकपरवशा अत एव सर्वार्थना-
 शिनी बुद्धिः अलं मा भूत् । अलं भूषणपर्यामिश्रितकारण-
 वाचकमित्यमरः । तत्र हेतुमाह—पुरुषस्येति । शौर्यापकर्षणः
 शौर्यनाशनः ॥ १३ ॥

१४] ति० टी०—मनुष्येण तु शौरीर्यं तथुक्तं यस्मायं कर्तुं
 योग्यं तदेवावलम्ब्यताम् । अवलम्बयितुमुचितमित्यर्थः । यतः
 सत्वरं क्रियमाणं तत्कर्तुं लंकरणायैव भवति फलसाधनाय
 समर्थं भवति ॥ १४ ॥

रा० टी०—यद्विति । यस्मात् सत्वरं सर्वगं तत् शौरीर्यं
 शरत्वं कर्तुं लंकरणाय भवति अतो मनुष्येण यत् शौरीर्यं
 तदवलम्ब्य इति भूषणपाठः ॥ १४ ॥

गो० टी०—न केवलं शोकव्याताः सत्त्वावलम्बनं च कार्यं

अस्मिन्काले महाप्राज्ञ सखमातिष्ठ तेजसा । शूराणां हि मनुष्याणां त्वद्विधानां महात्मनाम् ॥

विनष्टे वा प्रनष्टे वा शोकः सर्वार्थनाशनः

॥ १५ ॥

तैत्वं बुद्धिमतां श्रेष्ठः सर्वज्ञासार्थकोविदः । मद्विधैः सचिवैः सार्धमरिं जेतुं समर्हसि ॥ १६ ॥

नहि पश्याम्यहं कंचिन्निष्ठु लोकेषु राघव । शूरीतधनुषो यस्ते तिष्ठेदभिमुखो रणे ॥ १७ ॥

वानरेषु समासक्तं न ते कार्यं विपत्स्यते । अचिराद्भक्ष्यसे सीतां तीर्त्वा सागरमक्षयम् ॥ १८ ॥

तदहं शोकमालम्ब्य क्रोधमालम्ब्य भूपते । निश्चेष्टाः क्षत्रिया मन्दाः सर्वे चण्डस्य बिभ्यति ॥ १९ ॥

लङ्घनार्थं च घोरस्य समुद्रस्य नदीपतेः । सहास्माभिरुपेतः सूक्ष्मबुद्धिर्विचारय ॥ २० ॥

लङ्घिते तत्र तैः सैन्यैर्जितमित्येव निश्चिनु । सर्वं तीर्णं च मे सैन्यं जितमित्यवधार्यताम् ॥ २१ ॥

मित्याह—यस्त्विति । शौण्डीयं शौर्यम् । “ शौण्डी, गवै ” इति धातोर्लोपादिक ईरुप्रत्ययः शौण्डीरङ्कारः अस्य भावः शौण्डीयं तत् अवलम्बता अवलम्बमानेन । शौर्यप्रधानेनेत्यर्थः । मनुष्येण पुरुषेण । यत्कार्यं संपाद्यं तत्सत्त्वं धैर्यम् बलं वा । तेजसा पराक्रमेण सह अस्मिन्काले आनिष्ठ अवलम्बन्व ॥ १५ ॥

१५] ति० टी०—अतो हे महाप्राज्ञ, त्वं तेजसा सह सत्त्वं गुणमातिष्ठ । विनष्टं सीतावददर्शनं गते प्रनष्टं दशरथ-वत्सर्वथादर्शनं गते ॥ १५ ॥

रा० टी०—अस्मिन्निति । हि यतः त्वद्विधानां विनष्टा-द्विषयकः शोकः “ सर्वार्थनाशनः अतः तेजसोपलक्षितस्त्वं सन् धैर्यम् आनिष्ठ कुरु तत्र विनष्टो विद्यस्तः प्रनष्टो दर्शनं प्राप्त इति बोध्यम् । सार्धश्लोकः एकान्वयी ॥ १६ ॥

गो० टी०—ननु नायं शोकः सागरनरणादिनिमित्तकः किं नु सीतानवलोकनादिनिमित्त इत्यत्राह—शूराणामिति ॥ विनष्टे अन्तर्हिते । “ गण, अद्वयं ” इति यातोर्निष्ठा ॥ १७ ॥

१६] ति० टी०—उपसंहरति—तदिति ॥ १६ ॥

रा० टी०—तदिति । तदुल्लेखोः बुद्धिमतां श्रेष्ठत्वं सचिवैः सार्धमरिं जेतुमिहास्मिन् समये समर्हसि ॥ १७ ॥

गो० टी०—पुनश्च रामं प्रोत्साहयति—त्वमिति । इह इदानीम् ॥ १८ ॥

१७] ति० टी०—जययु पुष्कलं ते सामर्थ्यमस्मीत्याह—नहीति । निश्चेष्टातुं शक्नुयात् ॥ १७ ॥

रा० टी०—नहीति । शूरीतधनुष्यते तवाभिमुखः सन् रणे यस्मिन्नेतत् जयदित्यर्थः तं विनु ऊर्ध्वासोमध्यटनिष्ठु लोकेषु नैव पश्यामि ॥ १८ ॥

गो० टी०—न हीति । न हि विनष्टं स्थानं न शक्नुयात् ॥ १९ ॥

१८] ति० टी०—सहायसंप्रयापि तयं निश्चिन्विद्याह—वानरेष्विति । वानरेषु महायक्षेण्यस्मादेषु समासक्तं कत-व्यत्वेन संवर्द्धे कार्यं न विपत्स्यते न चङ्ग नि ॥ १८ ॥

रा० टी०—वानरेष्विति । वानरेषु समासक्तं तत्कर्तव्यत्वेन स्थितं ते कार्यं न विपत्स्यते निवृत्तिरिति अतः सीताम् अचिराद्भक्ष्यसे ॥ १९ ॥

गो० टी०—वानरेष्विति । वानरेषु समासक्तम् वानरम्-कमित्यर्थः । न विपत्स्यते न विनष्टयति ॥ २० ॥

१९] ति० टी०—तदिति । शोकमालम्ब्यालम्ब्य शोकं मालम्बस्वेत्यर्थः । क्रोधमालम्ब्येति यथाप्राप्तम् शत्रुविषय-कमित्यर्थः । अन्यव्यतिरेकाभ्यां शत्रुविषये क्रोध आवश्यक इत्याह—निश्चेष्टा इति । मन्दाः शत्रुविषये क्रोधहीनाः क्षत्रिया निश्चेष्टा भवन्ति । शत्रुकृतबन्धनादिनेति शेषः । चण्डस्य उचितकोपस्य सर्वं बिभ्यति ॥ १९ ॥

रा० टी०—तदिति । यतः निश्चेष्टाः उचितक्रोधहेतुकव्या-पाररहिताः क्षत्रियाः मन्दाः भवन्ति चण्डस्य उचितक्रोधवि-शिष्टस्य क्षत्रियस्य तु सर्वं बिभ्यति तत्तस्मान् अलमत्यन्तं शोकमालम्ब्य विद्यमानस्त्वं क्रोधमालम्ब्य स्वीकुरु ॥ २० ॥

गो० टी०—उपसंहरति—तदिति । आलम्ब्यालम्ब्य । नालम्ब-स्वेत्यर्थः । “ अलंखलोः प्रतिषेधयोः प्राचां क्त्वा ” इति क्त्वाप्रत्ययः । क्रोधस्यालम्ब्यत्वे हेतुमाह—निश्चेष्टा इति । निश्चेष्टाः निरुपयोगाः क्षत्रियाः मन्दाः मन्दभाग्याः । चण्डस्य चण्डान् चण्डस्त्वत्यन्तकोपनः इत्यमरः ॥ २१ ॥

२०] ति० टी०—अस्माभिः सह नदीपतेलङ्घनार्थं लङ्घने हेतुमस्माभिरुपेतः सन् सूक्ष्मबुद्धिस्त्वं विचारय ॥ २० ॥

रा० टी०—लङ्घनार्थमिति । अस्माभिरुपेतो युक्तः सूक्ष्मबुद्धिस्त्वं समुद्रस्य लङ्घनोपायं विचारय ॥ २१ ॥

गो० टी०—एवं सेतुबन्धनेन स्वार्थसिद्धेः शोको न कार्य इत्युक्त्वा सेतुबन्धोपायो विचार्यतामित्याह—लङ्घनार्थमिति । लङ्घनार्थं लङ्घनेहेतुम् अर्थः स्याद्विषये मोक्षे शब्दवाच्ये प्रयोजने । व्यवहारे घटुशब्देन वस्तुहेतुनिष्ठत्विषु । इति वैज-यन्ती ॥ २२ ॥

२१] ति० टी०—सर्वं तीर्णं जितमिति चावधार्यतामव-धारय । तत्र मार्गे लङ्घितं सति तैर्मदीयैः सैन्यैर्जितमिति निश्चिनु । पाठान्तरे समुद्रे लङ्घिते तैर्वानरेस्तस्य रावणस्य सैन्यं जितमिति निश्चिन्वित्यर्थः ॥ २१ ॥

रा० टी०—लङ्घित इति । तत्र तस्मिन्सागरे लङ्घिते सति तैः मत्सैन्यैः सैन्यं रावणसेनां जितमित्येव निश्चिनु

इमे हि हरयः शूराः समरे कामरूपिणः । तानरीन्विधमिष्यन्ति शिलापादपट्टिभिः ॥ २२ ॥
 कथंचित्परिपश्यामि लङ्घितं वरुणाख्यम् । इतमित्येव तं मन्ये युद्धे शत्रुनिबर्हण ॥ २३ ॥
 किमुक्त्वा बहुधा चापि सर्वथा विजयी भवान् । निमित्तानि च पश्यामि मनो मे संप्रहृष्यति ॥ २४ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

तृतीयः सर्गः ।

सुग्रीवः श्रवणानन्तरं रामेण लङ्घनविषये पृष्ठे हनुमांस्तत्सर्वं वृत्तं कथयति ।

सुग्रीवस्य वचः श्रुत्वा हेतुमत्परमार्थवत् । प्रतिजग्राह काकुत्स्थो हनुमन्तमथाब्रवीत् ॥ १ ॥
 तपसा सेतुबन्धेन सागरोच्छ्रोपणेन च । सर्वथापि समर्थोऽस्मि सागरस्यास्य लङ्घने ॥ २ ॥
 कति दुर्गाणि दुर्गाया लङ्कायास्तैर्हवीष्व मे । ज्ञातुमिच्छामि तत्सर्वं दर्शनादिन वानर ॥ ३ ॥

अतः तीर्थं मे सैन्यं जितं जयाश्रय एव इत्यवधारय निश्चिदु ॥ २२ ॥

गो० टी०—सेतुबन्धोपाये निर्णीते ततः परं छकरमित्याह—
 सर्वमिति । अयमेकं वाक्यम् ॥ २३ ॥

२२] ति० टी०—तैषु जेतुमशक्तिमाह—इमे ह्येति ॥ २२ ॥
 ग० टी०—इमे इति । इमे हरयः शिलापादपट्टिभिः
 अरीन् विधमिष्यन्ति ॥ २३ ॥

गो० टी०—उक्तेषु पृष्ठोक्तं हेतुमत्परमार्थवत्—इमे ह्येति । विध-
 मिष्यन्ति ध्वज्यन्ति ॥ २४ ॥

२३] ति० टी०—कथंचित्केनाप्युपायेन । इहणालयं ल-
 ङ्घितमेव पश्यामि ॥ २३ ॥

ग० टी०—कथञ्चिदिति । कथञ्चित् लङ्घितं वरुणाख्यं
 यदि परिपश्यामि तदा तं रावणं हतमित्येव मन्ये ॥ २४ ॥

गो० टी०—मा भूत्सेतुबन्धः प्रकारान्तरेणापि समुद्रं
 तीर्त्वा शत्रुं हनिष्यामीत्याह—कथंचिदिति । कथंचित् केना-
 प्युपायेन । नन्दतीनि नन्दनः नन्यादित्वात् न्युः समित्यां
 युद्धे नन्दनं युद्धोत्सुकंति यावत् ॥ २५ ॥

२४] ति० टी०—निमित्तमेवाह—मन इति ॥ २४ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामायणे रामायणतिलके वाल्मी-
 कीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

ग० टी०—किमिति । यतः निमित्तानि सशङ्कान्
 रामि मे मनश्च संप्रहृष्यति अतः भवान् सर्वथा विजयी
 : बहुधा उक्त्वा किं न किमपीत्यर्थः ॥ २५ ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणव्याख्याने रामायणशिरो-
 मणौ युद्धकाण्डे द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

गो० टी०—निमित्तानुसारेणापि भवतो जयसिद्धि-
 रिति—किमुक्तेति । सर्वथा सेतुं बद्धा अबद्धा वा । निमि-

त्तानि नेत्रस्फुरणादीनि । मनो मे संप्रहृष्यतीति मनःसंप्रह-
 र्भश्च कार्यमिह निमित्तमिति भावः ॥ २६ ॥

इति श्रीमोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणमयणे रत्नकिरी-
 टाख्याने युद्धकाण्डे द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

१] ति० टी०—सुग्रीवस्थेति । परमार्थवत्परमार्थ-
 तमं स्यात् वतिः श्रुत्वा प्रतिजग्राहोच्छ्रकार । अथ तव-
 श्चिकारानन्तरम् ॥ १ ॥

ग० टी०—सुग्रीववचनश्रवणानन्तरकाण्डिकं । हनुमन्तं प्रति
 रामवचनमाह—सुग्रीवस्थेत्यादिभिः । हेतुमत् सकारणं
 परमार्थवत् परमार्थबोधकं सुग्रीवस्य वचः श्रुत्वा प्रतिजग्राह
 कर्तव्यत्वेन स्वाचकार अथानन्तरं हनुमन्तमब्रवीत् ॥ १ ॥

गो० टी०—एवं मानुषभावतनुसारेण समुद्रस्य दृग्भवेन
 शोकापशोषो सहृदयदेशेन प्रतिष्ठापितपैर्यो रामः भीतिशान्ता-
 नुसारेण संहार्यशत्रुदुग्मस्वरूपशोषनाय पृच्छति—सुग्रीवस्थेत्या-
 दिना । सागरादित्यमाह—परमार्थवदिति । हेतुमत्पुक्तिपुलक
 वचः श्रुत्वा प्रतिजग्राह ॥ १ ॥

२] ति० टी०—तपसा तपःकार्यमकल्पसिद्धया, अतएव
 सकलस्यपुत्रवत्प्राणिनां ब्रह्मलोकनयनं वक्ष्यमाणं संगच्छते ।
 सेतुबन्धनेन गङ्गायां गङ्गायेन शत्रुवि सागरोच्छ्रोपणेन । वि-
 व्याचरत इति शेषः । सर्वथा, सर्वप्रकारस्य लङ्घनोपायस्य
 विधमानत्वादित्याशयः ॥ २ ॥

ग० टी०—तद्वचनाकारमाह—तपसेत्यादिभिः । तप-
 सा अवलोकनमार्गेण सेतुबन्धेन सागरोच्छ्रोपणेन च अस्व-
 सागरस्य लङ्घने सर्वथा समर्थोऽस्मि ॥ २ ॥

गो० टी०—तपसेति । तपसा तपःप्रभावेन । तरसेति
 पाठे तपसा वेगेन । लङ्घने तरणे ॥ २ ॥

३] ति० टी०—दुर्गाया गन्तुमशक्यायाः कति दुर्गाणि

बलस्य परिमाणं च द्वारदुर्गक्रियामपि । गुप्तिकर्म च लङ्काया रक्षसां सदनानि च ॥ ४ ॥
 यथामुखं यथावच्च लङ्कायामसि दृष्टवान् । सर्वपाचक्ष्व तत्त्वेन सर्वथा कुशलो ह्यसि ॥ ५ ॥
 श्रुत्वा रामस्य वचनं हनूमान्मारुतात्मजः । वाक्यं वाक्यविदां श्रेष्ठो रामं पुनरथाब्रवीत् ॥ ६ ॥
 श्रूयतां सर्वमाख्यास्ये दुर्गकर्म विधानतः । गुप्ता पुरीष्यथा लङ्का रक्षिता च यथा बलैः ॥ ७ ॥
 राक्षसाश्च यथा स्निग्धा रावणस्य च तेजसा । परां समृद्धिं लङ्कायाः सागरस्य च भीमताम् ॥ ८ ॥
 विभागं च बलौघस्य निर्देशं वाहनस्य च । एवमुक्त्वा कपिश्रेष्ठः कथयामास तैस्त्रयित् ॥ ९ ॥
 हृष्टप्रमुदिता लङ्का मत्तद्विपसमाकुला । महती रथसंपूर्णा रक्षोगणनिषेविता ॥ १० ॥
 दृढबद्धकपाटानि महापरिव्रजन्ति च । चत्वारि विपुलान्यस्या द्वााराणि सुमहान्ति च ॥ ११ ॥

जलमिग्नितानिनातप्रकाशदुर्गेषु कतिप्रकाराणि दुर्गाणि सन्तीत्यर्थः । दर्शनादिवापरोद्भातभवादिव ॥ ३ ॥

गो० टी०—कतीति । दुर्गाया दुर्गमाया लङ्काया दुर्गाणि कति सन्तीति शेषः तत्पृष्ठं सर्वं दर्शनान् अवलोकनादेव ज्ञातुमिच्छामि अतः मे मध्ये तद्ब्रवीथ ॥ ३ ॥

गो० टी०—एवमुपायचिन्तनेन समुद्रस्य दुस्तरत्वमविगणस्य दुर्गस्वरूपं पृच्छति—कतीति । दुर्गायाः दुष्प्रापायाः लङ्कायाः कति दुर्गाणि कति दुर्गप्राकाशः सन्तीत्यर्थः । जलमिग्नितान्मकानि दुर्गाणि । तन् दुर्गविशेषवत्त्वं मे ब्रूहि । पूर्वमेवोक्तमित्येवाह—ज्ञातुमिति । तत्पूर्वं श्रुतं सर्वं, दर्शनादिव प्रत्यक्षत इव विन्दे ज्ञातुमिच्छामि । बलस्य तेजायाः । परिमाणम् इत्यनाम् । द्वारदुर्गक्रियां द्वांगुणं दुर्गक्रियाम् कालखननजलौघप्रवृत्तकण्ठादिभिः दुर्गमस्वकरणम् । गुप्तिकर्म प्राकारपरिधादिनिर्माणम् । सदनानि गृहाणि ज्ञातुमिच्छामीति पूर्वोक्तान्वयः ॥ ३ ॥ ४ ॥

४] ति० टी०—परिमाणं संख्यापरिच्छेदम्, द्वारदुर्गक्रियां द्वााराणां दुष्प्रवेशस्वसंपादनम्, गुप्तिकर्म प्राकारादिषु यन्त्रादिस्थापनरूपम् । 'गुप्तिकर्म' इति पाठः प्राकारादिभी रक्षाक्रममित्यर्थः ॥ ४ ॥

गो० टी०—बलस्येत्यति । बलस्य सैन्यस्य परिमाणमित्यर्थः । द्वारदुर्गक्रियां द्वााराणां दुर्गायां दुष्प्रवेशाय क्रियां परिधादिविशेषनिर्माणं लङ्कायाः गुप्तिकर्म रक्षणहेतुकप्राकारादिव यन्त्रादिस्थापनं ग्रामां सदनानि च यथामुखं यथावद्धुर्गायां दृष्टवान् कुशलः नृपणनादौ निपुणश्च त्वं सर्वपाचक्ष्व कथय । श्रेष्ठः श्रेष्ठमैकान्वयि ॥ ४ ॥ ५ ॥

५] ति० टी०—यथामुखं यथावद्धृष्टवानमि तत्सर्वं तत्त्वेनाचक्ष्व सर्वथा कुशलो ह्यसि । यथावद्धृष्टप्रतिपादनं इति शेषः ॥ ५ ॥

गो० टी०—यथेति । यथामुखं निश्चङ्क्रम । यथावत्तत्त्वेन लङ्कायां पुरीषं सर्वं दृष्टवानसि । तत्पुन हृष्टप्रकाशेणैव आचक्ष्व व्यक्तं वद । सर्वथा दृष्टुं वक्तुं च ॥ ५ ॥

६] ति० टी०—श्रुत्वाभाब्रवीदित्यन्वयः ॥ ६ ॥

गो० टी०—श्रुत्वेति । हनूमान् अब्रवीत् ॥ ६ ॥

गो० टी०—श्रुत्वेति । अथाब्रवीत्कालस्येनाब्रवीत् । मङ्गला-
 नन्तरारम्भप्रभकात्स्न्यैव्यथो अथेत्यमरः ॥ ६ ॥

७] ति० टी०—दुर्गकर्मविधानतो दुर्गत्वसंपादककर्मविधानेन यथा गुप्ता बलैर्यथा रक्षिता च तथाख्यास्ये ॥ ७ ॥

८] ति० टी०—रावणस्य तेजसा संपादितां परां समृद्धिमाख्यास्ये इत्येवं क्रमेणान्वयः ॥ ८ ॥

गो० टी०—तदाकारमाह—श्रूयतामित्यादिभिः । पुरी लङ्का यथा गुप्ता परिरक्षिता यथा च बलैः रक्षिता यथा च दुर्गकर्म यथा च रावणस्य तेजसा राक्षसाः स्निग्धाः संहविशिष्टाः तथा लङ्कायाः समृद्धिं च सागरस्य भीमतां च बलौघस्य पदातिसङ्ग्रहस्य वाहनस्य च विभागं यथादर्शं संस्थितिनिर्देशं संख्यां च आख्यास्ये त्वया सर्वं श्रूयताम् एवमुक्त्वा कपिश्रेष्ठः कथयामास । श्लोकत्रयमैकान्वयि ॥ ७-९ ॥

गो० टी०—श्रूयतामिति । दुर्गकर्मविधानतः दुर्गकर्म प्राकारपरिधाखननादि । तद्विधानतः तद्विधानेन गुप्तं नि संवन्धः । राक्षसाः स्निग्धाः स्वामिनि भक्ताः । तेजसा संपादितामिति शेषः । विभागं तत्र तत्र विभज्य स्थापनम् । बलौघस्य चतुरङ्गबलसङ्ग्रहस्य । निर्दिश्यते इत्यतया परिच्छिद्यतेनेनेति निर्देशः संख्या ताम् ॥ ७ ॥ ८ ॥

९-१०] ति० टी०—बलौघस्य पादातिसङ्ग्रहस्य, वाहनस्य यन्त्रावरधलक्षणस्य, निर्देशं संख्यापरिच्छेदम् ॥ ९ ॥ १० ॥

गो० टी०—नृकथनप्रकारमाह—हृष्टेत्यादिभिः । हृष्टैः हर्षविशिष्टैः राक्षसैः प्रमुदिता प्राप्तप्रमोदा मत्तद्विपैः समाकुला व्याप्ता रथैः संपूर्णा लङ्काऽस्तीति शेषः ॥ १० ॥

गो० टी०—एवमित्यर्थम् । एवमुक्त्वा उत्करीत्या वक्ष्यमाणं संग्रहेण प्रतिज्ञाय ॥ ९ ॥

गो० टी०—हृष्टप्रमुदितेति । हृष्टप्रमुदिता अत्यन्तहृष्टजना ॥ १० ॥

११] ति० टी०—परिव्रजन्त्यर्गलवन्ति । 'परिवो योगभेदे स्यान्मुद्रेर्गलघातयोः' इति विश्वः । ईदृशानि द्वााराणि सन्तीत्यन्वयः ॥ ११ ॥

तत्रेषूपलयन्त्राणि बलवन्ति महान्ति च । आगतं प्रैतिसैन्यं तैस्तत्र प्रतिनिवार्यते ॥ १२ ॥
 द्वारेषु संस्कृता भीमाः कालायसमयाः शिताः । शतशो रचिता वीरैः शतघ्न्यो रत्नसां गणैः ॥ १३ ॥
 सौवर्णस्तु महांस्तस्याः प्राकारो दुष्पथर्षणः । मणिविद्रुमवैद्युदृक्ताविरचितान्तरः ॥ १४ ॥
 सर्वतश्च महाभीमाः शीततोया महाशुभाः । अगाधा ग्राहवत्यश्च परिखा मीनसेविताः ॥ १५ ॥
 द्वारेषु तासां चत्वारः संक्रमाः परमायताः । यन्त्रैरुपेता बहुभिर्महाद्विगृहपङ्क्तिभिः ॥ १६ ॥
 त्रायन्ते संक्रमास्तत्र परसैन्यागते सति । यन्त्रैस्तैरवकीर्यन्ते परिखामु समन्ततः ॥ १७ ॥

रा० टी०—दृढेति । दृढं बद्धाः कपाटाः येषु महान्तः परियाः सन्ति तेषु तानि विपुलानि विस्तारानि समहान्ति अतिप्रशंसनीयानि अस्याः लङ्कायाः चत्वारि द्वाराणि सन्तीति शेषः । परिषो योगभेदः स्यात् सुदृग्गलयातयोः । इति विश्वः ॥ १२ ॥

गो० टी०—दृढेति । आयसकीलादिभिर्दृढघटितकपाटानि महापरिवर्तन्ति महायुक्तवन्ति । अयं काचकं यंशं योगे प्राकारगोपुरे । अथ यंशं मुद्रे च परिषः परिपठयते । इति निघण्टुः । समहान्ति उन्नतानि ॥ १२ ॥

१२] ति० टी०—तत्र तेषु द्वारेषु । इष्यथोपलब्धं तत्प्रक्षेपकयन्त्राणि । तैर्द्वारिगागतं परसैन्यं तत्र तेषु द्वारेषु प्रतिनिवार्यते ॥ १२ ॥

रा० टी०—तत्रेति । तत्र तेषु द्वारेषु कथयन्ति पुराणि महान्ति विशालानि इष्यो वाणाः उपलाः प्रक्षेपणप्रवर्ताः यन्त्राणिसन्तीति शेषः । तत्प्रयोजनमाह—तन्निघण्टुप्रभृतिभिः आगतं प्रैतिसैन्यं शत्रुसेना प्रतिनिवार्यते ॥ १२ ॥

गो० टी०—तत्रति । तत्र तेषु द्वारेषु । उपलब्धयन्त्राणि शरशिलाक्षेपकयन्त्राणि । कथयन्ति दृढाणि महान्ति विपुलानि सन्तीति शेषः । तैः यन्त्रैः तत्र द्वारेषु प्रतिपद्यन्ते प्रति वध्यन्ते ॥ १२ ॥

१३] ति० टी०—उक्तयन्त्रैः संस्कृताः सजाः कालायसमया अयःसारमयाः । शतशेकप्रयोगेण शन्येति शतघ्न्यश्नुर्दंष्ट्रप्रमाणलोहकण्टकयुता सुदूरविशेषाः । शतघ्न्यः । शतघ्नी च चतुर्दंष्ट्रा लोहकण्टकिनी गदा इति वैजयन्ती ॥ १३ ॥

रा० टी०—द्वारेष्विति । संस्कृताः उच्चिसंस्कारविशिष्टाः भीमाः अयङ्कुराः रत्नसां गणैः रचिताः शतशः शतघ्न्यः सन्तीति शेषः ॥ १३ ॥

गो० टी०—द्वारेष्विति । संस्कृताः सर्जाकृताः । शिताः तीक्ष्णाः । कालायसमया अयस्सारमयाः । कीचभाव आर्यः । “अनोदमयस्सरसां जातिसंज्ञयोः” इति समासान्तः । शतं प्रन्तीति शतघ्न्यः सुदूरविशेषाः । अमनुष्यकृत्येकं च । इति दः । शतशः बहुशः रचिताः स्थापिताः ॥ १३ ॥

१४] ति० टी०—प्राकारो रत्नलक्षित इत्याह—अपीति । ४ रा० टी०—सौवर्ण इति । मण्यादिभिः विरचितानि

अन्तराणि मध्यानि यस्य सः दुष्पथर्षणः पर्यायितुमशक्यः सौवर्णः सुवर्णमयः तस्याः प्राकारोऽस्तीति शेषः ॥ १४ ॥

गो० टी०—सौवर्ण इति । तस्याः प्राकारो दुष्पथर्षणः दुराग्रे इत्यर्थः । मणयः पद्ममार्गाः ॥ १४ ॥

१५] ति० टी०—परियाः पुरोस्तान्तयाताः ॥ १५ ॥

रा० टी०—सर्वत इति । महाभीमाः अतिभयङ्कराः शीतानि तोयानि यासु महान्ति अश्वानि श्विपूनाममहान्ति विनाशा इत्यर्थः । यासु अगाधाः तल्लघ्नशक्तिः सर्वतः पुरस्य चतुर्दिशं परिव्याः स्वाताः सन्तीति शेषः ॥ १५ ॥

गो० टी०—सर्वत इति । सर्वतः प्राकारमभितः परिव्याः सन्तीति शेषः । शीततोयानेन दुष्पथर्षणमुक्तम् ॥ १५ ॥

१६] ति० टी०—द्वारेषु चतुर्षु तासां परिखाणां मध्ये संक्रमा मञ्जरूपेण बद्धाः परमायता अतिविस्तृतमार्गाः गृहपङ्क्तिभिः प्राकारभित्तोपगृहपङ्क्तिभिः उपेता इत्युक्तम् ॥ १६ ॥

रा० टी०—द्वारेष्विति । द्वारेषु द्वारस्थानसमीपेषु तासां परिखाणां मध्ये परमायताः अतिविस्तृताः बहुभिर्महाद्विगृहैः शतघ्न्यादिभिर्गृहपङ्क्तिभिश्च उपेताः पक्ताः सन्त्याः संक्रमाः निर्गमप्रवेशयोः मञ्जरूपेण बद्धाः सन्तीति शेषः ॥ १६ ॥

गो० टी०—द्वारेष्विति । द्वारेषु द्वारस्थानप्रदेशेषु मार्गाणां समीपे । तासां परिखाणां संबन्धिनः परिखोपरि कृता इत्यर्थः । संक्रमाः दान्यकण्डविर्मितसंस्कारमार्गाः । संक्रमणं सम्यक् द्वारसंस्कारयन्त्रक इति विश्वः । परमायताः अतिविपुलाः । यन्त्रैरिति । यन्त्रैः संक्रमावकीर्यते । महाद्विगृहिति यन्त्रविशेषणम् । गृहपङ्क्तिभिः रक्षितनावास्तथानपङ्क्तिभिः उपेताः । सन्तीति शेषः ॥ १६ ॥

१७] ति० टी०—तत्र तेषु संक्रमेषु परसैन्यागतं सति ते संक्रमास्तैर्यन्त्रैः प्राकारोपरि प्रतिशायितैर्यन्त्रैश्चायन्ते रक्ष्यन्ते । “ह्रियन्ते” इति पाठः ते संक्रमाः नाशयन्त इत्यर्थः । तैर्यन्त्रैः तासु परिखासु यन्त्रसमीपं प्रामाणि परसैन्यानि समन्ततोऽवकीर्यन्ते क्षिप्यन्ते ॥ १७ ॥

रा० टी०—यन्त्रप्रयोजनमाह—त्रायन्त इति । तैः संक्रमस्यैर्यन्त्रैः समन्ततः परिखासु अवकीर्यन्ते प्रक्षिप्यन्ते परसैन्यानीति शेषः अत एव परसैन्यागमे सति संक्रमाकायन्ते पुरं रक्षन्ते ॥ १७ ॥

एकस्त्वकम्प्यो बलवान्संक्रमः सुमहादहः । काश्चनैर्बहुभिः स्तम्भैर्वेदिकाभिश्च शोभितः ॥ १८ ॥
स्वयं प्रकृतिमापन्नो युयुत्सु राम रावणः । उत्थितश्चाप्रमत्तश्च बलानामनुदर्शने ॥ १९ ॥
लङ्कापुनर्निरालम्बा देवदुर्गा भयावहा । नादेयं पार्वतं चान्यं कृत्रिमं च चतुर्विधम् ॥ २० ॥
स्थिता पारं समुद्रस्य दूरपारस्य राधव । नौपथश्चापि नास्त्यत्र निरुद्देशश्च सर्वशः ॥ २१ ॥
शैलाग्रे रचिता दुर्गा सा पूर्वदपुरोपमा । वाजिवारणसंपूर्णा लङ्का परमदुर्जया ॥ २२ ॥
परिखाश्च शतद्वयश्च यन्त्राणि विविधानि च । शोभयन्ति पुरीं लङ्कां रावणस्य दुरात्मनः ॥ २३ ॥

गो० टी०—संक्रमाणाद्युपयोगमाह—त्रायन्त इति । तत्र द्वारप्रदेशेषु । परस्तेन्यागमे सति संक्रमाः त्रायन्ते । पुरीमिति शेषः । कथमित्यत्राह—यन्त्रैरिति । यन्त्रैः संक्रमफलकविशेष-यन्त्रैः परिखासु परितोपि समन्ततः अवकीर्यन्ते वि-प्यन्ते । सर्वथा परिखाजलोपरि कल्पा निश्चिप्यन्ते । शत्रु-सैन्यागमे तु ता उपशिप्यन्ते । तेन दुर्गपरिखाजलेन प्राकार-समीपगमनं न शक्यत इति श्लोकतात्पर्यम् ॥ १७ ॥

१८] ति० टी०—एकः मुख्यः संक्रमः प्राकारमध्यवर्ती साक्षात्पुण्येगमाप्रभुतोऽकम्प्यो दम्भः । तत्र हेतुः—बलवा-न्बहुलकङ्कतश्च । एतां दृढप्रतिष्ठानः । तदेव दर्शयति—का-श्चनैरिति ॥ १८ ॥

रा० टी०—एक इति । बलवान् बहुसेनाविशिष्टः सुमहा-दहः शैथिल्यसंमग्नरहित इत्यर्थः अत्र एव अकम्प्यः परैः कम्प-विनुमशक्यः काश्चनैः स्तम्भैर्वेदिकाभिश्च शोभितः एकः संक्र-मोऽस्तीति शेषः एतेन तेनैव रावणो निर्गच्छतीति प्रविशति चेति सूचितम् ॥ १८ ॥

गो० टी०—एक इति । तेषु संक्रमेषु । एकः उत्तरद्वारस्थः बलवान् धीमन्बलवान् । सुमहादहः अत्यन्तदृढसंघटनः अत्र एवाकम्प्यः । स्तम्भैः संक्रमाधारापरिखासु स्थापितैः स्तम्भैः वेदिकाभिः रत्नजनाभयार्थाभिर्विर्दिताभिः ॥ १८ ॥

१९] ति० टी०—एवं पुरस्वरूपमुक्त्वा पुरपतेः स्वस्व-माह—स्वयमिति । युयुत्सुपरि प्रकृतिमापन्नोऽप्युत्थानतः क-रणः । अनिर्घा इति यावत् । बलानामनुदर्शनं उत्थित उद्यु-क्तः । अप्रमत्तः सावधानश्च ॥ १९ ॥

रा० टी०—पुरस्वरूपं संवर्णं तदधिपतिस्वरूपमाह—स्वयमिति । प्रकृतिं स्वस्वभावम् आपन्नः मयपानादावपि स्वभावपरिणामरहित इत्यर्थः युयुत्सु नित्यं योदुर्मिच्छुः रावणः बलानां सैन्यानामनुदर्शनेऽप्रमत्तः अनवधाननारहितः सन् स्वयमेव उद्यितो भवतीति शेषः ॥ १९ ॥

गो० टी०—स्वयमिति । प्रकृतिमप्यतः कृतादिव्यसन-रूपविचाररहितः अप्रमत्तः सावधानः कृतां सैन्यानाम् अनुदर्शने प्रतिदिनमवलोकननिमित्तम् उद्यितः जागरूकः स्वयं युयुत्सुः सर्वदा युद्धोद्यतः । निरुद्देश इति शेषः ॥ १९ ॥

२०] ति० टी०—निरालम्बातिरुद्धमहोष्मिगिरिशिखर-प्रतिष्ठितत्वेनारोहणालम्बनरहिता देवदुर्गा देवनिर्मितदुर्गरूपि-णी, अतएव भयावहा । नादेयं दुर्गम् । तत्पर्वतसंभूतनयाचतु-र्दिश्वारणाम् । पार्वतं त्रिकूटरूपम् । कृत्रिमं प्राकाररूपं चतु-ष्प्राकारस्वत्वेन प्राकाररूपम् । चतुर्विधं दुर्गमस्तीति शेषः ॥ २० ॥

रा० टी०—लङ्केति । निरालम्बा अतिचिकणात्पुष्पशैल-श्चक्रप्रतिष्ठितान्वेन आरोहणालम्बहीना देवदुर्गा देवानामपि दुर्गमा भयावहा स्थिभयप्रापिका लङ्काऽस्तीति शेषः नादेयं चतुर्दिशु दूरवगाहनपाटतत्वात्तत्सर्वत्रि पार्वतं दुर्गमपर्वतत्वण्ड-मयत्वात्तत्सर्वत्रिष्वान्यं दुर्गमवनादृतत्वात् तत्सर्वत्रि कृत्रिमं निर्मितप्राकारस्वत्वेन राक्षसनिर्मितविशिष्टं च चतुर्विधं दुर्गम-स्तीति शेषः ॥ २० ॥

गो० टी०—लङ्केति । लङ्का पुनः लङ्का तु निरालम्बा दङ्कुच्छेदमसृणीकृतत्रिकूटशिखरमित्यन्वारोहणालम्बनरहित-देवदुर्गा देवैरपि दुष्प्रापा । लङ्का । नादेयादिरूपेण चतुर्विधं दुर्गं च चतुर्विधदुर्गप्राकारातीत्यर्थः । नादेयं नयां भयम् जटदुर्गमित्यर्थः पार्वतं पार्वतस्थम् वनानां समुद्रो वन्या तत्सर्वत्रि वाग्यम् कृत्रिमं क्रियया निर्द्वन्द्वम् प्राकारपरि-खादिमम् स्थलमित्यत्रार्थः ॥ २० ॥

२१-२३] ति० टी०—तत्रान्यदप्याह—स्थितेति । दूरपारस्य दूरे पारं परतीरं यस्य नौपथो नौमार्गः अत्र समुद्रे सर्वगो निरुद्देशः प्रदेशविभागरहितः समुद्र इति शेषः 'निरादेशः' इति पाठे निरादेशः सर्वदिक्स्वाम्यरहितप्र-देशः ॥ २१-२३ ॥

रा० टी०—स्थितेति । दूरः पारः परतीरं यस्य तस्य समुद्रस्य पारे परतो स्थिता लङ्काऽस्तीति शेषः अत्र समुद्रे नौपथः नौकामार्गो नास्ति अत एव सर्वत्रः निखिलसमुद्रप्र-देशे निरुद्देशः संदेशप्राप्तियत्नाभावोऽस्तीति शेषः ॥ २१ ॥

गो० टी०—स्थितेति । दूरे पारं यस्य सः दूरपारः तस्य विशालम्येत्यर्थः । पारं दक्षिणतीरं स्थिता अत्र समुद्रे नौपथः नौमार्गाश्च नास्ति अत एव सर्वत्रः निरादेशश्च आदेशो वातामंचारः तद्वहितः अयं देश इत्यर्थः ॥ २१ ॥

रा० टी०—शैलेति । शैलाग्रे शैलश्चक्रे रक्षिता अत एव

अयुतं रक्षसामत्र पूर्वद्वारं समाश्रितम् । शूलहस्ता दुराधर्षाः सर्वे खड्गाग्रयोधिनः ॥ २४ ॥
 नियुतं रक्षसामत्र दक्षिणद्वारमाश्रितम् । चतुरङ्गेण सैन्येन योधास्तत्राप्यनुत्तमाः ॥ २५ ॥
 प्रयुतं रक्षसामत्र पश्चिमद्वारमाश्रितम् । चर्मखड्गधराः सर्वे तथा सर्वास्त्रकोविदाः ॥ २६ ॥
 न्यर्बुदं रक्षसामत्र उत्तरद्वारमाश्रितम् । रथिनश्चाश्ववाहाश्च कुलपुत्राः सुपुजिताः ॥ २७ ॥
 शतशोऽथ सहस्राणि मध्यमं स्कन्धमाश्रिताः । यातुधाना दुराधर्षाः साग्रकोटिश्च रक्षसाम् ॥ २८ ॥
 ते मया संक्रमा भग्नाः परिखाश्चावपूरिताः । दग्धा च नगरी लङ्का प्राकाराश्चावसादिताः ॥ २९ ॥
 [बलैकदेशः क्षपितो राक्षसानां महात्मनाम् ।]
 येन केन तु मार्गेण तराम वरुणालयम् । हतेति नगरी लङ्का वानरैरुपधार्यताम् ॥ ३० ॥

दुर्गा दुर्गमा अत एव परमदुर्जयः रिपुजयाभावो यस्यः सा लङ्कास्तीति शेषः ॥ २२ ॥

गो० टी०—वनगिरिदुर्गवत्त्वमाह—दोलाग्र इति ॥ २२ ॥

रा० टी०—परिखा इति । परिखादयः लङ्कां शोभयन्ति ॥ २३ ॥

गो० टी०—कृत्रिमदुर्गवत्त्वमाह—परिखा इति ॥ २३ ॥

२४] ति० टी०—शूलहस्ता एव न केवलम्, अपि तु खड्गाग्रयोधिनः स्वैरुपयुक्तं तादृशाः ॥ २४ ॥

रा० टी०—अयुतमिति । ये सर्वे दुर्गाधर्षाः तेषां रक्षसामयुतम् अत्र लङ्कायां पूर्वद्वारमाश्रितमस्तीति शेषः ॥ २५ ॥

गो० टी०—विभागं च बलैवस्येति रामप्रशस्योत्तरमाह—अयुतमिति । अत्र लङ्कायां सर्वे पूर्वद्वारस्थाः अयुतं दशसहस्रम् अथ सेनायं युध्यन्त इत्यययोधिनः स्वैरुपयुक्तः सर्वे अयुतसंख्याकाः । सर्वेपि तथाविधा इत्यर्थः ॥ २४ ॥

२५] ति० टी०—नियुतं लक्षम् । चतुरङ्गेण सैन्येनोपलक्षिता योधास्तत्रापि दक्षिणद्वारेऽपि सन्ति । अनुत्तमाः प्रशस्ताः ॥ २५ ॥

रा० टी०—नियुतमिति । चतुरङ्गेण सैन्येन उपलक्षिताः ये तत्र लङ्कायां गोधाः तेषां रक्षसां नियुतम् अत्र अस्मिन् समये दक्षिणद्वारमाश्रितमस्तीति शेषः ॥ २५ ॥

गो० टी०—नियुतमिति । अत्र लङ्कायाम् । चतुरङ्गेण सैन्येन सह राक्षसां नियुतं दक्षिणद्वारमाश्रितम् । तत्र चतुरङ्गबलेषु योधाः पशतयः अयुतमाः अत्यन्तद्वाराः । अवन्तीत्यर्थः ॥ २५ ॥

२६] ति० टी०—प्रयुतं दशलक्षम् ॥ २६ ॥

रा० टी०—प्रयुतमिति । ये सर्वे सर्वास्त्रकोविदाः तेषां रक्षसां प्रयुतं दशलक्षं पश्चिमद्वारमाश्रितम् ॥ २६ ॥

गो० टी०—प्रयुतमिति । सर्वे पश्चिमद्वारवासिनः । सर्वास्त्रकोविदाः समस्ताज्ज्ञाः ॥ २६ ॥

२७] ति० टी०—कुलपुत्राः किंकराः । यद्वा योद्धृत्कुले प्रसृताः ॥ २७ ॥

रा० टी०—न्यर्बुदमिति । ये कुलपुत्राः किङ्कराभिश्च

इत्यर्थः तेषां रक्षसां न्यर्बुदम् उत्तरद्वारमाश्रितमस्तीति शेषः ॥ २७ ॥

गो० टी०—न्यर्बुदमिति । अश्ववाहाश्चि चकारिण गजवाहास्तस्मिन् यन्त्रे कुलपुत्राः सत्कुलप्रमताः विश्वसनीया इति यावत् । सुपुजिताः राजणेन बहुमताः किंकरा इति । शेषः ॥ २७ ॥

२८] ति० टी०—मध्यमं स्कन्धं पुरमध्यसेनाविवेशस्थाः नम् । साधा कोटिः सपादकोटिः ॥ २८ ॥

रा० टी०—शतश इति । शतशः सहस्राणि यातुधानाः राक्षसविवेशाः रक्षसां साग्रकोटिः पादसहितकोटिश्च मध्यमं पुरमध्यवर्तिनं स्कन्धं सेनाविवेशप्रवेशमाश्रिताः ॥ २८ ॥

गो० टी०—शतश इति । अथेति कस्मिन् । शतशः सहस्राणि अनेकसहस्राणि दुर्गाधर्षाः यातुधानाः राक्षसाः मध्यमं स्कन्धं नगरमध्यमस्थानम् । आश्रिताः सर्वसंख्यामाह सायन्ति । रक्षसां साग्रकोटिः पूर्णकोटिः अत्र लङ्कायाम् । अस्तीति शेषः ॥ २८ ॥

२९] ति० टी०—यथेवं दुर्गा लङ्का कथमस्य हल्लमायेति शङ्कां निराकरोति—ते मय्यति । ते संक्रमाः परिखायां मया भग्नाः परिखाश्चावपूरिताः शिङ्गेष्टकदिभिर्मिति शेषः । चेन बलैकदेशक्षयोऽपि कृत इत्यर्थः ॥ २९ ॥

रा० टी०—ते इति । ते वर्णिताः संक्रमाः परिखायां तमविवेशाः मया भग्नाः परिखाः अवपूरिताः मध्यमामृषा पाषाणादिना च पूर्णतां प्राप्तिताः प्राकारा अवसादिताः विध्वंसिताः ॥ २९ ॥

गो० टी०—एवं दुर्गप्राकारवर्णनेन लङ्कायां प्राप्तितां भूदिति स्वकृतं दर्शयति—ते मय्यति । परिखा इत्यादयःपि तच्छब्दो दुर्गसंज्ञः ॥ २९ ॥

३०] ति० टी०—येन केन मार्गेणोत्पन्नमयमेव समुद्रं तराम । तत्रैवं सति वानरैः स्वयमेव लङ्का हतेरुपधार्यतां निश्चीयताम् ॥ ३० ॥

रा० टी०—बलेति । राक्षसानां बलैकदेशः क्षपितः विनाशितः पतदर्थपाठः नभस्संमतः अत एव न न बलैकदेशे-

अङ्गदो द्विविदो मैन्दो जाम्बवान्पनसो नलः । नीलः सेनापतिश्चैव बलशेषेण किं तव ॥ ३१ ॥
 प्लवमाना हि गत्वा तां रावणस्य महापुरीम् । सपर्वतवनां भिरवा सखातां च सतोरणाम् ॥
 सप्ताकारां सभवनामानयिष्यन्ति राधव ॥ ३२ ॥
 एवमाज्ञापय क्षिप्रं बलानां सर्वसंग्रहम् । मुहूर्तेन तु युक्तेन प्रस्थानमभिरोचय ॥ ३३ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

चतुर्थः सर्गः ।

हनुमदावयवश्रवणोत्तरं कस्मिन्मुहूर्ते यात्रा कर्तव्येत्यादि च प्रश्नपूर्वकमेकं मुहूर्तं निश्चित्य शुभशुकुनप्राप्तिं दर्शयति ।

श्रुत्वा हनूमतो वाक्यं यथावदनुपूर्वशः । ततोऽब्रवीन्महातेजा रामः सत्यपराक्रमः ॥ १ ॥
 यन्निवेदयसे लङ्कां पुरीं भीमस्य रक्षसः । क्षिप्रमेनां वैधिष्यामि सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ २ ॥

अयोऽपि कृत इति तेरुक्तम् । अयं प्रथम्—येनेति । न केन भवदाज्ञापितेनेत्यर्थः मागं वरुणालयम् अङ्गदा-
 यो वयं तगम अतः वानरैरङ्गदादिभिरेव लङ्कां हतेत्युपधा-
 तां निश्चीयताम् अतः बलशेषेण शेषसैन्यतरुणचिन्तया तव
 न प्रयोजनमिति शेषः, न किंचिदित्यर्थः । श्लोकद्वयमे-
 तन्वयि ॥ ३० ॥ ३१ ॥

गो० टी०—बलैकदेश इति । इत्यार्षेमेकान्वयम् । बलैकदेशः
 नाचतुर्थीय इत्यर्थः महात्मनां महाकाम्यानाम् ॥ ३० ॥

गो० टी०—तपसा सेतुवनेनेत्येवं रामोक्तमेव सम्यगि-
 याह—येनेति । मागं उपायेन तगम तरिष्यामः व्यत्य-
 जन लोह । वरुणालयं मनुजम् ॥ ३१ ॥

३१-३२] ति० टी०—किञ्चाशेषतरुणोपायविन्ता व्य-
 त्ति प्रवर्त्येवश्यमाणेनैव कार्यमिति सिद्ध्याह—अङ्गद इत्यादि ।
 तैरङ्गदादय एव लङ्कां भित्वा सीतामानयन्ति किं बलशे-
 ण तवेत्यन्वयः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

रा० टी०—प्लवमाना इति । प्लवमाना अङ्गदादयः
 पत्रणस्य महापुरीं तां लङ्कां गत्वा भित्वा च आनयिष्यन्ति
 आनयन्ति । सार्वश्लोक एकान्वयी ॥ ३२ ॥

गो० टी०—पञ्चान्तरमाह—अङ्गद इत्यादि सार्वश्लोकद्वयेन
 अङ्गदादयः प्लवमानाः समुद्रे दक्षितवन्तः । सखातां सप-
 त्ताम सप्ततोरणां सप्तद्वाराणां आनयिष्यन्ति । बलशेषेण
 किम् । उक्ताङ्गदादिष्वनिमित्तबलशेषेण किं प्रयोजनमिति
 योजना ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

३३] ति० टी०—एवमिति । एवं प्रगानैरेव कार्यसाध-
 नमिदं चेत्प्रमिदानीमिधानयतेत्याज्ञापय । यदि बलानां सर्व-
 संग्रहं बलमंगलनवृद्धिदय बलानामपि पारनयनमिदं तदा युक्तेन
 यात्रोचितेन मुहूर्तेन प्रस्थानं स्वयावामभिरोचय ॥ ३३ ॥

इति श्रीरामायणे नीलरायणे रामायणतिलके वाल्मीकीय
 आदिकाव्ये युद्धकाण्डे तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

रा० टी०—एवमिति । बलानां सर्वसंग्रहं क्षिप्रमाज्ञापय
 एवं युक्तेन गमनयोग्येन मुहूर्तेन प्रस्थानमभिरोचय प्रापय ॥ ३३ ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणव्याख्याने रामायणशिरो-
 मणौ युद्धकाण्डे तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

गो० टी०—एवमिति । सर्वसंग्रहम् संगृह्यत इति संग्रहः
 बलानां मध्ये सर्वसारभूतं बलम् अङ्गदादिकम् आज्ञापय ।
 एवं प्लवमाना इत्याद्युक्तरीत्या आज्ञापयेत्यर्थः युक्तेन यात्रा-
 योग्येन ॥ ३३ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरजिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरी-
 टाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

१] ति० टी०—अनुपूर्वशोऽनुक्रमेण ॥ १ ॥

रा० टी०—हनुमद्वचनश्रवणानन्तरकालिकं रामवचन-
 माह—श्रुत्वेत्यादिभिः । अनुपूर्वशः यथाक्रमं हनुमतो वाक्यं
 श्रुत्वा रामोऽब्रवीत् ॥ १ ॥

गो० टी०—एवं लङ्काया दुर्गकर्मबलपरिमाणादौ हनुमता
 कथिते रामः कियन्मावमिदमिति न्यकृत्य तदानीमेव दण्डया-
 त्रामाज्ञापयति—श्रुत्वेति । महातेजाः महाबलः सत्यपराक्रमः
 अमोघविक्रमः आभ्यां निर्भयत्वे हेतुरुक्तः । अब्रवीत् सप्रीव-
 मिति शेषः ॥ १ ॥

२] ति० टी०—तत्राङ्गदादिमुखेन कार्यनिर्वहणमशक्यं
 भत्वा तत्प्ररोचनाय तद्दङ्गीकुर्वन्निव स्वमतमाह—यदिति ।
 रक्षस एनां पुरीं क्षिप्रमेव वैधिष्यामीति यन्निवेदयसे तत्सत्य-
 मेव तथा ते शक्तिरस्त्येव तथापि ते दुष्यं स्वमतं ब्रवी-
 मीत्यर्थः ॥ २ ॥

रा० टी०—तदाकारमाह—यदित्यादिभिः । यथा
 लङ्कां निवेदयसे वध्यात्वेन ब्रवीषि तामेनां क्षिप्रं वैधिष्यामि
 एतन्ने दुष्यं सत्यं ब्रवीमि ॥ २ ॥

अस्मिन्मुहूर्ते सुग्रीवप्रयाणमभिरोचय । युक्तो मुहूर्ते विजये प्राप्तो मध्यं दिवाकरः ॥ ३ ॥

[अस्मिन्मुहूर्ते विजये प्राप्तमध्यं दिवाकरे ।]

सीतां हृत्वा तु तैयातु कासौ यास्यति जीवितः । सीता श्रुत्वाभियानं मे आशामेष्यति जीविते

जीवितान्तेऽमृतं स्पृष्ट्वा पीत्वा मृतमिवातुरः ॥

॥ ४ ॥

उत्तराफाल्गुनी ह्यद्य श्वस्तु हस्तेन योक्ष्यते । अभिप्रयाम सुग्रीवः सर्वानीकसमाहृताः ॥ ५ ॥

निमित्तानि च पश्यामि यानि प्रादुर्भवन्ति वै । निहत्य रावणं सीतामानयिष्यामि जानकीम् ॥ ६ ॥

गो० टी०—यामिनि ! निवेदयन् हेतुमन्मुखेन निवेदयसि । मयिप्यामि शरैर्यस्यप्यामि ॥ ३ ॥

३] ति० टी०—तदेवाह—अस्मिन्निति । सुग्रीवप्रयाणमिति पठितत्वरूपः । तमेवाह—यत्नं मध्यमलो दिवाकरः प्राप्तोऽतो विजये विजयप्रदोऽभिजिदाख्ये मुहूर्ते युक्तः । मे निर्गम इति शेषः । एतदुत्तरम्—‘अस्मिन्मुहूर्ते विजये प्राप्ते मध्यं दिवाकरे’ इत्यर्थमधिकं कतकस्वरसात् ॥ ३ ॥

रा० टी०—हस्तमन्त्रं प्रति उक्त्वा सुग्रीवं प्रत्याह—अस्मिन्निति । हे सुग्रीव यस्मादिवाकरो मध्यं प्राप्तः अतः विजये विजयकारके अस्मिन्मुहूर्ते युक्तः मम निर्गम इति शेषः अतः प्रयाणं निर्गमम् अभिरोचय प्रीतिविषयं कुरु ॥ ३ ॥

गो० टी०—अस्मिन्निति । कृत इत्यत्राह—युक्त इति । युक्तः यावार्हः । तत्र हेतुः विजयः विजयायतः । विजयावहत्य हेतुमाह—दिवाकरः । मध्यं दिने मध्यं प्राप्तः । अभिजिन्मुहूर्त इत्यर्थः । तदुक्तं वियामाधवीये—‘आदौ ग्नामित्रमन्वावगुजलवि-
धाभिजिद्विभिज्जिन्द्राः । ऐन्द्राग्रिमूलवरुणार्थमभयतारा दिवा मुहूर्ताः स्युः’ इति । नव्यभिजिन्मुहूर्ता दक्षिणभागात् निषिद्धाः यथा ज्योतिषरत्नाकरे—‘भक्तौ दक्षिणयात्रायां प्रणिष्ठायां द्विजन्मनि । आशानं च ध्वजारोहे मृत्युदः भ्यान्मदाभिजित् इति । उच्यते । लङ्का द्वि दक्षिणपूर्वस्यां किष्किन्धायाः । अतो नयं दक्षिणयात्रेति नोक्तोऽयं ॥ ३ ॥

४] ति० टी०—एतन्मुहूर्तप्रस्थितस्य भूयो विजय इत्याह—सीतामिति । तद्वशः सीतां हत्वा कामं यातु । स्वदेशमिति शेषः । अथाप्यस्मौ जीवितः सन् कर्तरी निष्ठा । जीवन्मृत्वा क यास्यति न कापि । अविलम्बं यात्राप्रयोजनमाह—सीतेति । श्रुत्वा सिद्धादिमुखतः । जीवितान्ताप्राप्तौ दृष्टान्तः—आतुरो जीवितान्ते जीवितानाशप्राप्तावमृतममृतत्वसाधनं दिव्यौषधं स्पृष्ट्वा द्रव्यरूपममृतं पीत्वा च यथा जीवितान्तामेति नदत् । ‘जीवितान्तेऽमृतं स्पृष्ट्वा पीत्वा मृतमिवातुरः’ इति पाठः पाठः ॥ ४ ॥

रा० टी०—सीतामिति । तद्वशः सीतां हत्वा यातु यत्र क्वचित् स्वरक्षणार्थं गच्छतु परन्तु जीवितः सन् अस्मी राक्षसः क यास्यति हनिष्यामीत्यर्थः विषं पीत्वा आतुर इव

सीता मे अभियानं प्रस्थानं श्रुत्वा शकुनादिना ज्ञात्वा जीवितान्ते प्राणापगमसमये अमृतं स्पृष्ट्वैव जीविते स्वजीवने आशामेष्यति प्राप्स्यति । सार्धश्लोक एकात्म्यार्थः ॥ ४ ॥

गो० टी०—मुहूर्तविशेषे प्रयाणस्य कलं दर्शयति—अस्मिन्निति । दिवाकरं मध्यं प्राप्ते विजयाख्ये अस्मिन्मुहूर्ते यास्यतो मे यास्यति मयि अस्मी रावणः सीतां हत्वा जातु कदाचित् क यास्यति यत्र कुत्रापि यान्तं तं हनिष्यामीत्यर्थः । सीतां हत्वा तु मे यात्विति पाठे यातु राक्षसः । नेर्कतो यातुरक्षसी इत्यमरः । यद्वा यातु गच्छतु । क यास्यतीत्यन्वयः ॥ ४ ॥

गो० टी०—अथैव सागरतरणोपायचिन्तां विना निर्गमस्य कालमाह—सीतेति । मे अभियानं प्रस्थानं सीता श्रुत्वा जीविते आशामेष्यति । श्रवणं च विजटादिभ्य इति ज्ञेयम् । निर्गमं विना केवलं विचाराकुलेष्वस्मात् जीविते सा निरःशा स्यादिति भावः । कयमिव विषं पीत्वा आतुरः पीडितः पुरुषः जीवितान्ते प्राणान्त्ये प्राप्ते अमृतं स्पृष्ट्वैव ॥ ५ ॥

५-६] ति० टी०—मम तारावलयमस्तीत्याह—उत्तरेति । योक्ष्यते चन्द्र इति शेषः । पुनर्वसुज्जोतस्य हस्तो वयसारा उन्ना च सीताया जन्मतारा बह्वध्य जन्मतारायां तन्मोक्ष-
तार्थयात्रायामवश्यं तन्मुक्तिरिति भावः । अथामान्तमानेन मार्गशीर्षकृष्णाष्टम्यां कृष्णसप्तम्यां वा । मार्गशीर्षपुणिर्मासं तद-
न्यतरस्मिन्वृत्तगणमाह । अभिप्रयामेति प्रश्ने ङीट् ॥ ५ ॥ ६ ॥

रा० टी०—यात्राकाण्डस्य शोभनत्वं बोधयन्नाह—उत्तरेति । हे सुग्रीव अथ उत्तराफाल्गुनी वर्तते इति शेषः स्वः इतः परदिशं तु हस्तेन योक्ष्यते योका अतः सर्वानीकसमाहृताः वयम् अभिप्रयाम ॥ ५ ॥

गो० टी०—तर्हि कदास्माभिः प्रस्थाप्य तत्राह—उत्तरेति । अथ दिने उत्तराफाल्गुनीनक्षत्रं वर्तते च उत्तरदिने हस्तेन योक्ष्यते । चन्द्र इति शेषः । हस्तो रामस्य नियन्तारा उत्तराफाल्गुनी तु साधनतारा अतोऽथैव सर्वानीकसमाहृताः सन्तः अभिप्रयाम गच्छेम । अत्रोत्तराफाल्गुनीत्यनेन स दिवसः फाल्गुनपूर्णिमासीत्यवगम्यते । इदञ्चत्तरं प्रतिपादयिष्यते ॥ ६ ॥

रा० टी०—निमित्तानीति । यानि निमित्तानि प्रादुर्भवन्ति मङ्गलानि कुर्वन्ति तानि पश्यामि अतः रावणं निहत्य

उपरिष्ठादि नयनं स्फुरमाणमिदं मम । विजयं समनुप्राप्तं शंसतीव मनोरथम् ॥ ७ ॥
 ततो वानरराजेन लक्ष्मणेन सुपूजितः । उवाच रामो धर्मात्मा पुनरप्यर्थकोविदः ॥ ८ ॥
 अग्रे यातु बलस्यास्य नीलो मार्गमवेक्षितुम् । वृतः शतसहस्रेण वानराणां तरस्विनाम् ॥ ९ ॥
 फलमूलवता नीलक्षीतकाननवारिणा । पैथा मधुमता चाशु सेनां सेनापते नय ॥ १० ॥
 दूषयेयुर्दुरात्मानः पथि मूलफलोदकम् । राक्षसाः पथि रक्षेयास्तेभ्यस्त्वं नित्यमुद्यतः ॥ ११ ॥
 निम्नेषु वनदुर्गेषु वनेषु च वनौकसः । अभिमुत्पाभिपश्येयुः परेषां निहितं बलम् ॥ १२ ॥
 यत्तु फल्यु बलं किञ्चित्तद्वैवोपपद्यताम् । एतद्धि कृत्यं घोरं नो विक्रमेण प्रयुज्यताम् ॥ १३ ॥
 सागरौघनिभं भीममग्रानीकं महाबलाः । कपिसिंहाः प्रकर्षन्तु शतशोऽथ सहस्रशः ॥ १४ ॥

। तामानयिष्यामि आनेष्यामि प्रादुर्भवन्तीत्यन्तर्भावितगि-
 र्थः । यदि तु निमित्तशब्देन सशङ्कना उच्येरन् तदा नेयं
 स्वप्ना ॥ ६ ॥

गो० टी०-निमित्तानीति । यानि निमित्तानि भ्रन्त्यानि
 नि प्रादुर्भवन्ति । अतो गवणं निहत्य सीतामानयिष्यामि ।
 तन्कीमिति विशेषणेन जनकप्रीत्यर्थं चावश्यं सा आनेत-
 ति व्यज्यते ॥ ७ ॥

७-९] ति० टी०-मनोरथं मनोरथविषयं विजयं सम-
 प्राप्तमिव शंसतीत्यन्वयः ॥ ७-९ ॥

रा० टी०-निमित्तस्वरूपमाह-उपरिष्ठादिति । उपरिष्ठादु-
 त्तिभागे स्फुरमाणमिदं मम नयनं समनुप्राप्तं मम विजयं
 नान्तरं मनोरथसिद्धिं सीताप्राप्तिं चेत्यर्थः शंसतीव ॥ ७ ॥

गो० टी०-उपरिष्ठादिति । उपरिष्ठादुपरिस्फुरमाण-
 भेदं मम नयनम् मनोरथं मनोरथविषयभूतं जयम् समनु-
 प्राप्तम् सम्पृक्तं समीपे प्राप्तम् शंसतीव स्पष्टं बोधयतीत्यर्थः ।
 भोक्तुम् उच्यते । शास्त्रे-‘नेत्रस्यायः स्फुरणमसकृत्सङ्कये भङ्ग-
 तुनेवोपान्ते हरति नयनं नेत्रमूले च मृत्युः । नेत्रस्योर्ध्वं
 इति सकृत् मानसं दृष्टवान् वामे चैवं फलमविकलं दक्षिणे
 परीत्यम् ।’ इति एवं उच्यते विद्यमाने दक्षिणनयनमिति व्या-
 ख्यानं चिन्त्यम् ॥ ८ ॥

रा० टी०-तत इति । ततो रामवचनश्रवणानन्तरं वानर-
 राजेन सूर्यविण लक्ष्मणेन च सुपूजितो रामः पुनरप्युवाच ॥ ८ ॥

गो० टी०-तत इति । पूजितः युक्तमिति श्लाघितः ।
 अर्थकोविदः नीतिशास्त्रनिपुणः ॥ ९ ॥

रा० टी०-तदाकारमाह-अग्र इत्यादिभिः । अस्य
 गमिष्यमाणस्य बलस्य मार्गमवेक्षितुं वानराणां शतसहस्रेण
 वृतः नीलः अग्रे पुत्रं यातु ॥ ९ ॥

गो० टी०-नीतिशास्त्रमनुममरन् सेनासंविधानं दर्शयन्ति-
 अग्र इति । स्पष्टम् ॥ १० ॥

१०] ति० टी०-नीतानि काननवारीणि यस्मिंस्तादृ-
 षेन पथा सेनापते नील सेनां नयेत्यन्वयः ॥ १० ॥

रा० टी०-नीलं प्रत्याह-फलेति । हे नील हे सेनापते
 फलमूलवता प्रशस्तफलमूलसमीपस्थेन सीतानि काननवारीणि
 वनसंबन्धितलानि यस्मिन् मधुमता प्रशस्तमधुसमीपस्थेन
 मार्गेण सेनां नय ॥ १० ॥

गो० टी०-मार्गमवेक्षितुं यातिविति सूर्यवं प्रत्युक्तमात्रेण
 सन्निहितं नीलं प्रत्याह-फलेति ॥ ११ ॥

११] ति० टी०-दूषयेयुः विषादिनेति शेषः । नित्यमुद्यतः
 सदा सावधानः सन् ॥ ११ ॥

रा० टी०-दूषयेयुरिति । ये दुरात्मानो राक्षसाः पथि
 मूलफलोदकं दूषयेयुः तेभ्यः त्वं रक्षेथाः मूलादीनीति शेषः ११ ॥

गो० टी०-मार्गशोधनप्रकारमाह-दूषयेयुरिति । दूषयेयुः
 विषादिनेति शेषः । परिरक्षेथा इत्यात्मनेपदमार्पम् । उद्यतः
 सावधान इत्यर्थः ॥ १२ ॥

१२] ति० टी०-वनदुर्गेषु वनात्मकेषु दुर्गेषु । वनेष्वदुर्ग-
 वनेषु च । निम्नेषु नीहितं गुप्तप्रहारार्थं लीनतया स्थापि-
 तम् ॥ १२ ॥

रा० टी०-निम्नेष्विति । निम्नेषु खातादिविशिष्टेषु वन-
 दुर्गेषु वनेषु जलसमीपदेशेषु च परेषां राक्षसानां निहितं
 स्वर्गिषुविनाशाय संस्थापितं बलं सैन्यं वनौकसः अभिमुत्प-
 चतुर्दिशूत्पत्य अभिपश्येयुः ॥ १३ ॥

गो० टी०-शोधनान्तरमाह-निम्नेष्विति । निम्नेषु गर्त-
 प्रदेशेषु वनदुर्गेषु वनैः जलेः दुर्गेषु दुर्गमप्रदेशेषु । जीवनं
 भुवनं वनमित्यमरः । वनेषु काननेषु च निहितं रन्ध्रे प्रहारार्थं
 स्थापितम् बलं परसैन्यम् वनौकसः वानराः अभिमुत्पत्य
 अभित उत्प्लुत्य पश्येयुः ॥ १३ ॥

१३-१४] ति० टी०-यच्च फल्यु नित्यं बलं बालवृ-
 द्धादिलक्षणं युद्धानहं तद्वैव किञ्चिन्धायामेवोपपद्यतां तिष्ठतु
 हि यस्मादेतन्नः कृत्यं युद्धरूपं घोरम्, अतो विक्रमेण विक्रमो-
 पपन्नत्वेन प्रयुज्यताम् । यात्रेति शेषः ॥ १३ ॥ १४ ॥

रा० टी०-यदिति । एतद् युद्धादि नोऽस्माकं कृत्यं
 घोरम् अतः विक्रमेण अतिपराक्रमविशिष्टेन वानरेण प्रयुज्यतां

गजश्च गिरिसिंकाक्षो गवयश्च महाबलः । गवाक्षश्चाग्रतो यातु गवां ह्येव इवर्षभः ॥ १५ ॥
 यातु वानरवाहिन्या वानरः पुत्रतां पतिः । पालयन्दक्षिणं पार्श्वमृषभो वानरर्षभः ॥ १६ ॥
 गन्धहस्तीव दुर्धर्षेस्तरस्वी गन्धमादनः । यातु वानरवाहिन्याः सत्यं पार्श्वमधिष्ठितः ॥ १७ ॥
 यास्यामि बलमध्येऽहं बलौघमभिर्हयन् । अधिरुह्य हनूमन्तमैरावतमिवेश्वरः ॥ १८ ॥
 अङ्गदेनैव संयातु लक्ष्मणशान्तकोपमः । सार्वभौमेन भूतेशो द्रविणाधिपतिर्यथा ॥ १९ ॥
 जाम्बवन्श्च सुषेणश्च वेगदर्शी च वानरः । ऋक्षराजो महोबाहुः कुतिं रसन्तु ते त्रयः ॥ २० ॥
 राघवस्य वचः श्रुत्वा सुग्रीवो वाहिनीपतिः । व्यादिदेश महावीर्यो वानरान्वानरर्षभः ॥ २१ ॥

गमनं क्रियतामित्यर्थः यत्किञ्चित् कृत्युक्तम् अत्यवलविशिष्टं तत् अत्र किञ्चिन्वायामेव उपपत्त्यां संप्राप्यताम् ॥ १३ ॥

गो० टी०—गोधनान्तरमाह—यदिति । यत्किञ्चिदलं कृत्यु असारम् तत् अत्रैव किञ्चिन्वायामेव उपपत्त्यां संप्राप्यताम् किञ्चिदित्यनेन तादृशं बलमत्र दुर्लभमिति सूचितम् । अत्र युक्तं यत्कि—उतदिति । एतत् घोर् कृत्यं विक्रमेण प्रयुज्यताम् आर्यः शत्रुप्रत्ययः विक्रमेण शक्यः ये युद्धयन्ते तेषामेव नाग्येवामित्यर्थः । विक्रमेणोपयुज्यतामिति पाठे विक्रमेणोपयुज्यमानानाम् विक्रमयुक्तानामित्यर्थः क्रियापदस्य संप्रसारणायां लोट्प्रतिषेधः ॥ १४ ॥

गो० टी०—सागरैति । सागरौघनिभम् अभिघोषवत्तया सागरप्रवाहोऽसदृशम् अप्रान्नीकम् अन्रीकापमार्गं शतशः सहस्रशः कर्षिणिहाः प्रकर्षन्तु नयन्तु ॥ १४ ॥

गो० टी०—अथ यतश्च बलमाङ्गु । ततो विस्तारयेद्धलमित्युक्त्या बहवो बलिनोपि मेनां कर्षित्वित्यह—सागरैति । सागरौघनिभं सागरस्य प्रवाहो यदि भवेत्तुल्यमित्यर्थः । शतशोऽसदृशः शतशः सहस्रशश्च संधीभूयेत्यर्थः ॥ १५ ॥

१५-१६] ति० टी०—कर्षिणिहांवाह—गाजश्चेति ॥ १५-१६

गो० टी०—कर्षिणिहान् संक्षिप्य आह—गाज इति । ह्यो गवाम् रूपम् इव गजप्रभृतिरित्यनेो यातु ॥ १५ ॥

गो० टी०—अथ सेनाबलाध्यक्षो सर्वदिक्षु निवेशयेदित्युक्त्या निवेशयति—गाज इति । गवामिति गवामग्रे ह्यः दृषभा हेति संबन्धः ॥ १६ ॥

गो० टी०—यात्येति । वानरवाहिन्याः वानरसेनायाः दक्षिणं पार्श्वं पालयन् वानरर्षभः बुद्धवादिना वानरभेदः पुत्रतां पतिः ऋषभो यातु ॥ १६ ॥

गो० टी०—यात्विति । दक्षिणं पश्चिमपार्श्वमित्यर्थः । 'यतश्च भयमाशाङ्कि तां प्राचीं परिकल्पयेत्' इति कामन्दकोक्तः । पुत्रतां वानरराणां ॥ १७ ॥

१७] ति० टी०—यस्य मरुगन्धादन्ये गजाः पठावन्ते स गन्धहस्ती ॥ १७ ॥

गो० टी०—गन्धेति । वानरवाहिन्याः सत्यं वामं पार्श्वमधिष्ठितः पालयन्त्यर्थः गन्धमादमो यातु ॥ १७ ॥

गो० टी०—गन्धेति । गन्धहस्ती मरुगजः तरस्वी कटवान् सत्यं प्राचीभागम् अधिष्ठितः अधिष्ठाना कर्तव्यः ॥ १८ ॥

१८] ति० टी०—इष्व इन्द्रः ॥ १८ ॥

गो० टी०—यास्यामीति । हनूमन्तमधिष्ठय बलमप्ये अहं यास्यामि ॥ १८ ॥

गो० टी०—यास्यामीति । मध्यगमनप्रयोजनमाह—अभिर्हययिति । प्रहर्षयेद्धलं दृष्ट्वात्पुनः । इष्व इन्द्रः तथैवोच्यते । गवां पतिमिवेश्वर इति वा पाठः ॥ १९ ॥

१९] ति० टी०—अङ्गदेन वाहनभूतेन । सार्वभौमः कुबेर-दिग्गजः भूतेशः कुबेरः यथेष्टमात्रात् ॥ १९ ॥

गो० टी०—अङ्गदेनेति । अङ्गदेन वाहनभूतेनेत्यर्थः एष लक्ष्मणो यातु तत्र ह्यन्तः—सार्वभौमं तदभिषम्य-जनं द्रविणाधिपतिः कुबेरो यथा ॥ १९ ॥

गो० टी०—अङ्गदेनेति । अङ्गदेन संयातु अङ्गदमारुह्य संयात्वित्यर्थः । सार्वभौमेन उत्तरदिग्गजेन भूतेशः यथेष्टः द्रविणाधिपतिः घनधिपतिः । अत्र त्वं च भित्तिकामारुह्य आवाभ्यामागच्छेति सिद्धम् ॥ २० ॥

२०-२१] ति० टी०—ऋक्षराजो जाम्बवानित्यन्वयः । कुक्षिं कुक्ष्युपलक्षितं सेनायुद्धभागम् ॥ २० ॥ २१ ॥

गो० टी०—जाम्बवानिति । जाम्बवदादयश्चः कुक्षिं तदुपलक्षितमनापवादात् ॥ २० ॥

गो० टी०—जाम्बवानिति । ऋक्षराजः जाम्बवद्वृत्ता कुक्षिं पश्चाद्भागम् जाम्बवान् सुषेणः वेगदर्शी चेति त्रयः महासत्तः ऋक्षराजश्च कुक्षिं स्थित्वित्यन्वयः ॥ २१ ॥

गो० टी०—राघवस्येति । राघवस्य वचः श्रुत्वा सुग्रीवो वानरान् व्यादिदेश ॥ २१ ॥

गो० टी०—राघवस्येति । व्यादिदेश रामोक्तं सर्वं कुक्ष्ये त्यागापयामास ॥ २२ ॥

१ यात्येति गो. पाठः । २ ह्यः इवर्षभा इति गो. पाठः । ३ वर इति गो. गतिरिति रा. पाठः । ४ सत्य इति गो. पाठः । ५ वीर्यानि गो. पाठः ।

ते वानरगणाः सर्वे समुत्पत्य मेहौजसः । गुहाभ्यः शिखरेभ्यश्च आशु पुण्डुविरै तदा ॥ २२ ॥
 ततो वानरराजेन लक्ष्मणेन च पूजितः । जगाम रामो धर्मात्मा ससैन्यो दक्षिणां दिशम् ॥ २३ ॥
 शतैः शतसहस्रैश्च कौटिभिरायुतैरपि । वारणाभैश्च हरिभिर्ययौ परिवृतस्तदा ॥ २४ ॥
 तं यान्तमनुयौन्ती सा महती हरिवाहिनी । हृष्टाः प्रमुदिताः सर्वे सुग्रीवेणापि पालिताः ॥ २५ ॥
 आप्रवन्तः प्रवन्तश्च गर्जन्तश्च पुनः पुनः । श्वेलन्तो निनदन्तश्च जग्मुर्वै दक्षिणां दिशम् ॥ २६ ॥
 भक्षयन्तः सुगन्धीनि मयूनि च फलानि च । उद्धहन्तो महावृक्षान्मञ्जरीपुञ्जधारिणः ॥ २७ ॥
 अन्योन्यं सहसा हृष्टा निर्वहन्ति क्षिपन्ति च । पतन्तश्चोत्पतन्त्यन्ये पातयन्त्यपरे परान् ॥ २८ ॥
 रावणो नो निहन्तव्यः सर्वे च रजनीचराः । इति गर्जन्ति हरयो राघवस्य समीपतः ॥ २९ ॥
 पुरस्ताद्वपभो नीलो वीरः कुमुद एव च । पन्थानं शोधयन्ति स्म वानरैर्वहुभिः सह ॥ ३० ॥
 मध्येऽनु राजा सुग्रीवो रामो लक्ष्मण एव च । बलिभिर्वहुभिर्भूमिर्दृष्टैः शशुनिवर्हणः ॥ ३१ ॥

२२-२४] ति० टी०-गुहाभ्यः शिखरेभ्यः पूर्वम्बन्धि-
 तिप्रदेशेभ्यः ॥ २२-२४ ॥

रा० टी०-ते इति । ते सुग्रीवेणागताः सर्वे वानरगणाः
 गुहाभ्यः शिखरेभ्यश्च आशु पुण्डुविरै ॥ २२ ॥

गो० टी०-त इति । पुण्डुविरै प्लुतगतिं चक्रिरे ॥ २३ ॥

रा० टी०-तत इति । वानरराजेन लक्ष्मणेन च पूजितः
 प्रार्थित इत्यर्थः ससैन्यो रामः दक्षिणां दिशं जगाम ॥ २३ ॥

गो० टी०-तत इति । पूजितः पुरस्कृत इत्यर्थः धर्मात्मा
 नीतिरूपवर्मज्ञ इत्यर्थः ॥ २४ ॥

रा० टी०-गमनप्रकारमाह-शतैरिति । वारणाभैर्गज-
 सहस्रैः हरिभिर्वायुतैः परिवृतो ययौ राम इति शेषः ॥ २४ ॥

गो० टी०-शतैरिति । ययौ राम इति शेषः ॥ २५ ॥

२५] ति० टी०-हर्षप्रमोदयोर्बाष्पाभ्यन्तरकृतो भेदः ॥ २५ ॥

रा० टी०-तमिति । यान्तं तं रामं हरिवाहिनी अनु-
 याति स्म । अर्थं प्रथक् ॥ २६ ॥

रा० टी०-हृष्टा इति । हृष्टाः प्राप्तसंतोषाः अत एव प्र-
 मुदिताः सर्वे वानराः आप्रवन्तः रक्षणार्थं सर्वदिक्षु गच्छन्तः
 प्रवन्तः सेनामाकर्षयन्तश्च सन्तः दक्षिणां दिशं जग्मुः सार्ध-
 श्लोक एकान्वयी ॥ २६ ॥

गो० टी०-तमिति । हरिवाहिनी पूर्वोक्तबलवानरभिरा २६

२६] ति० टी०-आश्रयन्तः समन्ताद्वृक्षणार्थं प्रवृत्ताः

प्रवृत्तोऽयं शोधयार्थं गच्छन्तः ' श्वेला तु सिंहनादः स्यात् '
 इति निघण्टुः । गर्जो मेघादिमहदाः गद्गदः निनादः सामान्य-
 गद्गदः ॥ २६ ॥

गो० टी०-गच्छन्तः नाममन्त्राविशेषान् दर्शयति-हृष्टा इ-
 त्यादिना । हृष्टा गर्विताः आप्रवन्तः मण्डलाकारं भ्रमन्त
 इत्यर्थः गर्जन्तः मेघध्वनिं कुर्वन्तः वनगर्जितमिति प्रसिद्धिः
 श्वेलन्तः सिंहनादं कुर्वन्तः श्वेला तु सिंहनादः स्यात् इत्य-

मरः । निनदन्तः अव्यक्तं शब्दादिमानाः " गद्गद, अव्यक्तं शब्दे "
 इति धातुः । भक्षयन्तः पिबन्तः उद्धहन्तः विलासायं हस्ते
 धारयन्तः ॥ २७ ॥ २८ ॥

२७] ति० टी०-लीलायं महावृक्षाद्धहन्तो मञ्जरीपुञ्ज-
 धारिणश्च । जग्मुस्त्रियुक्तवर्षः ॥ २७ ॥

रा० टी०-भक्षयन्त इति । फलानि भक्षयन्तः मञ्जरी-
 पुञ्जधारिणः मञ्जरीसमूहवतः महावृक्षान् उद्धहन्तः लीलायं
 गृह्णन्तः सन्तः अन्योन्यं निर्वहन्ति क्षिपन्ति च । सार्धश्लोक
 एकान्वयी ॥ २७ ॥ २८ ॥

२८] ति० टी०-निर्वहन्ति विनोदार्थमकमेके गृह्णन्ति
 तथा क्षिपन्ति च स्वमारुदं भूमौ पातयन्ति । पतन्तश्च भव-
 न्ति केवलं गच्छन्तीत्यर्थः अन्ये उत्पतन्त्याकाशमार्गं
 गच्छन्ति ॥ २८ ॥

रा० टी०-पतन्त इति । अन्ये केचित् वानराः पत-
 न्तश्चलन्तः सन्तः उत्पतन्ति उत्पलवन्ते अपरे अपरान् पात-
 यन्ति अर्थं प्रथक् । रावण इति । नोऽस्माकं रावणो निह-
 न्तव्यः रजनीचराः अन्ये राक्षसाश्च निहन्तव्याः इति राघवस्य
 समीपतः समीपे हरयो गर्जन्ति । अर्थद्वयमेकान्वयि ॥ २९ ॥

गो० टी०-अन्योन्यमिति । सहसा तरसा । निर्वहन्ति
 उद्धहन्ति क्षिपन्ति पातयन्ति अन्ये पतन्तः सन्तः परान्
 पातयितुम् । आक्षिपन्ति । प्रतिकारकरणासामर्थ्येन परि-
 भाषणं कुर्वन्तीत्यर्थः अपरे शक्ताः परान् पातयितुम्
 पातयन्ति ॥ २९ ॥

२९] ति० टी०-नोऽस्माकम् । अस्माभिरिति यावत्
 ' कृत्यानां कर्तरि वा ' इति षष्ठी ॥ २९ ॥

गो० टी०-रावण इति । नः अस्माभिरित्यर्थः ॥ ३० ॥

३०-३१] ति० टी०-पुरस्ताद्वपभो इति । अवष्टवभो
 दक्षिणपार्श्वविनियुक्तादन्यो नीलसहकारी ॥ ३० ॥ ३१ ॥

हरिः शतबलिषीरः कोटिभिर्दशभिर्वृतः । सर्वमेको ह्यबहुभ्य ररत् हरिवाहिनीम् ॥ ३२ ॥
कोटीशतपरीवारः केसरी पनसो गजः । अर्कश्च बहुभिः पार्श्वमेकं तस्याभिरसति ॥ ३३ ॥
सुषेणो जाम्बवांश्चैव ऋक्षैर्वह्निभिरावृतौ । सुग्रीवं पुरतः कृत्वा जघनं संररस्तु ॥ ३४ ॥
तेषां सेनापतिर्वीरो नीलो वानरपुंगवः । संयतधरतां श्रेष्ठस्तद्वलं पर्यवोरयत् ॥ ३५ ॥
वैलीमुखः प्रजङ्घश्च जम्भोश्च रभसः कपिः । सर्वतश्च ययुर्वीरास्त्वरयन्तः पुष्कमान् ॥ ३६ ॥
एवं ते हरिशादूला गच्छन्ति बलदर्पिताः । अपश्यन्त गिरिश्रेष्ठं सद्यं गिरिशतायुतम् ॥ ३७ ॥
सरांसि च सुफुल्लानि तटाकानि वराणि च । रामस्य शासनं ज्ञात्वा भीमकोपस्य भीतवत् ॥ ३८ ॥
वर्जयन्नगराभ्यांशांस्तथा जनपदानि । सागरीघनिभं भीमं तद्गानरबलं महत् ॥ ३९ ॥

रा० टी०-पुरस्तादिति । बहुभिर्वाहिनैः सह रूपभादयः पुरस्तात् पन्थानं शोभयन्ति स्म ॥ ३० ॥

गो० टी०-पुरस्तादिति । अत्र पूर्वं रामेण मार्गरक्ष-
णाय ये नीलादयो निपुक्ताः ततोभ्ये कुबुदादयस्तु रामभक्त्यु-
त्साहेन स्वयमेव प्रवृत्ता इति ज्ञेयम् । रूपभ्यो दक्षिणपार्श्व-
क्षणाया निपुक्तो भक्त्या पराक्रमानिश्चयेन च अत्रापि रक्षणं
कृतवानिति ज्ञेयम् ॥ ३१ ॥

रा० टी०-मध्य इति । बहुभिर्वाहिनैर्वृतः सुग्रीवप्रभृतिः
मध्ये गच्छतीति शेषः ॥ ३२ ॥

गो० टी०-मध्यं स्थिति । जम्भुसिन्धुः शेषः ॥ ३३ ॥
३२] ति० टी०-सर्वा वाहिनीमवष्टब्धैको ररत् सम-
न्ततो भ्रमन्व्रजति स्मेत्यर्थः ॥ ३३ ॥

रा० टी०-हरिरिति । दशभिः कोटिभिर्वृतः शतबलिः
तदभिर्भएको हरिः सर्वा हरिवाहिनीमवष्टब्धस्य स्वयमीकृत्य
ररत् ॥ ३४ ॥

गो० टी०-हरिरिति । अवष्टब्ध अविज्ञाय ॥ ३५ ॥
३५] ति० टी०-केसरीनां चतुर्णां द्वौ द्वौ तस्य बल-
स्य दक्षिणं वामं चैकैकं पार्श्वभिरक्षत इत्यर्थ इति कतकः ।
एष गजः पूर्वभागनिपुक्तादय इति तीर्थः ॥ ३६ ॥

रा० टी०-कोटीति । कोटीशतपरीवारः शतकोटिपरी-
वारविशिष्टः केसरी पनसश्च तस्य बलस्य एकं दक्षिणमित्यर्थः,
पार्श्वभिरसति बहुभिर्वाहिनैर्वृतः गजोर्कश्च एकं वाममित्यर्थः
पार्श्वभिरसति योग्यतया पार्श्वपावर्तते ॥ ३७ ॥

गो० टी०-कोटीति । गजस्याग्रभागनिपुक्तस्यापि पार्श्व-
रक्षणं भक्त्यतिशयात् । अत्र कार्यकरणात्केसरीदयश्च पूर्वं
निपुक्ता एवेत्याहुः । अत्र पूर्वनिपुक्तानां गन्धमादनादीनामप्यु-
पलब्धम् । एकं पार्श्वं सर्वं पार्श्वम् । अभिरक्षतीत्यस्य प्रत्ये-
कमभिसंबन्धः । व्यत्ययेन लट् ॥ ३८ ॥

३८] ति० टी०-सुषेणजाम्बवन्तौ प्रायः सेनामध्ये वत-
मानं सुग्रीवं पुरतः कृत्वा जघनं सेनापुच्छभागं संररस्तु ॥ ३९ ॥

रा० टी०-सुषेण इति । बहुभिः ऋक्षैरावृतौ सुषेणो
जाम्बवांश्च सुग्रीवं पुरतोऽपे कृत्वा जघनं पश्चाद्भागं संररस्तु ॥ ३४ ॥

गो० टी०-सुषेण इति । ऋक्षैरावृतस्य जाम्बवत एव
तत्संबन्धात् सुषेणस्यापि । जघनं पश्चाद्भागम् ॥ ३५ ॥

३५] ति० टी०-पर्यवोरयत् नगरादिप्राकाराणि यथा
भवति तथा परिवार्यान्परिवारिणः ॥ ३६ ॥

रा० टी०-तेषामिति । तेषां शतबन्धादीनां स्मीपं
गच्छन् सन्निति शेषः नीलः सेनापतिः तद्भक्तं पर्यवारयत्
मार्गवर्तिपुनर्दिशानिवागणाय स्वेच्छाच्छातगमनात् व्यवहार-
यदित्यर्थः ॥ ३७ ॥

गो० टी०-तेषामिति । संपतन् मार्गशोभनाय दुरो
गच्छन्पि पर्यपालयत् सेनापतिव्याप्तं सर्वतो ररत्त्यर्थः ॥ ३८ ॥

३६] ति० टी०-सर्वतः वेगातिशयादिति भावः ॥ ३६ ॥
रा० टी०-दरीमुख इति । दरीमुखसादयः पञ्चकुमान्
स्वरयन्तः सन्तः सर्वतो युयुः ॥ ३६ ॥

गो० टी०-दरीमुख इति । स्पष्टम् ॥ ३७ ॥
३७] ति० टी०-गच्छन्ति गच्छन्तश्च तत्तत्प्रयत्नतः सह
आदीनि व्यापश्यन् । अत्र प्रथमदिशायाम् इति ज्ञायते ॥ ३८ ॥

रा० टी०-एवमिति । ते हरिशादूला एवं गच्छन्ति
अगच्छन् अत्र एव गिरिशतैरायुतं व्याप्तं सद्यं तदभिर्भेदिति-
श्रुतं सरभादीनि च अपश्यन् । सार्यश्लोक एकान्वयी ॥ ३९ ॥ ३८ ॥

गो० टी०-एवमित्यादि । अपश्यन् दृग्गतिं शेषः ।
उल्लङ्घानि सुल्लङ्घयच्छातगणि ॥ ३८ ॥

३८] ति० टी०-भीतवत् । भीताः सन्त इत्यर्थः ॥ ३८ ॥
३९] ति० टी०-वर्जयन्नगराभ्यामप्युपलब्धम् ॥ ३९ ॥

रा० टी०-रामस्येति । रामस्य शासनं नगरादिभ्यो
दूरत एव गन्तव्यमित्याभां ज्ञात्वा नीलवज्रनादवगत्य भीतवत्
रामभीतिविशिष्टं तद्गानरबलं नगराभ्यासादीन् वर्जयत् सत्
भीमघोषमणवमिव निःसर्पं विरन्तरं जगाम । श्लोकद्वय-
मेकान्वयि ॥ ३९ ॥ ४० ॥

१ कोटीभिरिति गो. पाठः । २ शतवत् इति गो. पाठः । ३ ऋक्षैश्च बहुभिर्वृतमिति गो. पाठः । ४ संपतन्प्रत्ययमिति गो. पाठः । ५ पर्यवोरयति गो. पाठः । ६ दरीति गो. रा. पाठः । ७ रम्भ इति गो. पाठः । ८ गच्छन्त इति गो. पाठः । ९ वज्रनादीति गो. पाठः ।

निःसर्प महाघोरं भीमघोषमिवार्णवम् । तस्य दाशरथेः पार्श्वे शूरास्ते कपिकुञ्जराः ॥ ४० ॥
 तूर्णमापुण्ड्रवुः सर्वे सदश्वा इव चोदिताः । कपिभ्यामुत्समानौ तौ शुशुभाते नैरर्षभौ ॥ ४१ ॥
 महद्द्रव्यामिव संस्पृष्टौ ग्रहाभ्यां चन्द्रभास्करौ । ततो वानरराजेन लक्ष्मणेन संपूजितः ॥ ४२ ॥
 जगाम रामो धर्मात्मा ससैन्यो दक्षिणां दिशम् । तमङ्गदगतो रामं लक्ष्मणः शुभया गिरा ॥ ४३ ॥
 उवाच परिपूर्णार्थे पूर्णार्थप्रतिभानवान् । हृतमवाप्य वैदेहीं क्षिप्रं हत्वा च रावणम् ॥ ४४ ॥
 समृद्धार्थः समृद्धार्थमयोध्यां प्रतियास्यसि । महान्ति च निमित्तानि दिवि भूमौ च राघव ॥ ४५ ॥
 शुभानि तव पश्यामि सर्वाण्येवार्थसिद्धये । अनुवाति शिवो वायुः सेनां मृदुहितः सुखः ॥ ४६ ॥
 पूर्णवल्गुस्वराश्रेमे प्रवदन्ति मृगाद्विजाः । प्रसबाश्च दिशः सर्वा विमलश्च दिवाकरः ॥ ४७ ॥

गो० टी०—रामस्येत्यादि । भीतवत् भीतम् । कर्तारि कप्रत्ययः । वर्जयत् । दूरतः परिहरत् उत्ससर्पं जगामेति संबन्धः । सागरौघनिभमिति विपुलतायां साम्यम् । भीमघोष इवार्णव इति घोषे ॥ ३० ॥ ४० ॥

४०-४१] ति० टी०—भीमघोषमणवमिव अर्धचांदि-
 र्णवः निःसर्पं सख्यतो निःसृतम् ॥ ४० ॥ ४१ ॥

रा० टी०—तस्येति । कपिकुञ्जराः दाशरथेः पार्श्वे सदश्वा इव तूर्णमापुण्ड्रवुः ॥ ४१ ॥

गो० टी०—तस्येति । दाशरथेः पार्श्वे इति । तन्मुखो-
 द्भासयेति भावः ॥ ४१ ॥

रा० टी०—कपिभ्यामिति । कपिभ्यां हनुमदङ्गदाभ्याम्-
 श्वमानौ तौ रामलक्ष्मणौ महद्द्रव्याम् ग्रहाभ्यां संस्पृष्टौ चन्द्रभा-
 स्कराविव शुशुभाते ॥ ४२ ॥

गो० टी०—कपिभ्यामिति । हनुमदङ्गदाभ्यामुत्समानौ
 रामलक्ष्मणौ महाग्रहाभ्यां शुक्रहृत्पतिभ्याम् संस्पृष्टौ
 संयुक्तौ चन्द्रमयाविव शुशुभाते । अत्र उपमाने चतुर्थहसं-
 योगस्य बहुजनविनाशहेतुत्वाम् हनुमदङ्गदाभ्यां रामलक्ष्मण-
 योगस्य महासैन्याविनाशकत्वं गम्यत इत्यलंकारेण वस्तुध्वनिः ।
 सैस्त्रयपदेन हनुमदङ्गदयोर्लयावतिशयकथनम् पदगतवस्तुना
 वस्तुध्वनिः ॥ ४२ ॥

४२-४३] ति० टी०—महद्द्रव्यां ग्रहाभ्यां राहुकेतुभ्यां
 संस्पृष्टांभागे स्पृष्टौ चन्द्रभास्कराविव । 'महद्द्रव्यामर्धसंस्पृष्टौ'
 इति पाठान्तरम् ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

रा० टी०—तत इति । पूजितः ससैन्यो रामः ततः नि-
 वासभूतप्रदेशात् दक्षिणां दिशं जगाम ॥ ४३ ॥

गो० टी०—पुनः सद्गमनमचनायाद-तत इति ।
 स्पष्टम् ॥ ४३ ॥

रा० टी०—तमिति । अङ्गदगतः अङ्गदोपरि स्थितः प्रति-
 भानवान् भक्तिवृद्धिमान् म्यतिमान् प्रशस्तत्वातिविशिष्टः
 लक्ष्मणः रामभूवाच ॥ ४४ ॥

गो० टी०—तमिति । परिपूर्णमनोरथः । स्थितिमान्

निमित्तशास्त्रार्थस्मरणवान् प्रतिभानवान् तात्कालिक-
 बुद्धिमान् ॥ ४४ ॥

४४-४५] ति० टी०—पूर्णार्थप्रतिभानवान्पूर्णस्यार्थस्य
 कार्यस्य शङ्कनैः प्रतिभानवात्प्रज्ञानवान् करिष्यमाणस्थं का-
 र्यस्य पूर्णत्वज्ञानवानित्यर्थः । परिपूर्णार्थमिति रामविशे-
 षणम् ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

रा० टी०—तदाकारमाह—हृतमिति । रावणं क्षिप्रं
 हत्वा वै देहींमवाप्य अयोध्यां क्षिप्रं स्वं यास्यति ॥ ४५ ॥

गो० टी०—वक्ष्यमाणनिमित्तश्रवणे श्रद्धासुत्यादयितुं प्रथमं
 तत्फलं दर्शयति—हृतमिति । रावणं हत्वा वैदेहीमवाप्य-
 सीति क्रमः ॥ ४५ ॥

रा० टी०—तत्र हेतुमाह—महान्तीत्यादिभिः । तवार्थ-
 सिद्धये अर्थसिद्धिं बोधयितुं विद्यमानानि महान्ति शुभानि
 निमित्तानि पश्यामि ॥ ४६ ॥

गो० टी०—कुतोयं निश्चय इत्यत्राह—महान्तीति ।
 महान्ति दुर्लभानि दिवि भूमौ च यानि शुभानि निमित्तानि
 सर्वाणि तवार्थसिद्धये पश्यामि अर्थसिद्धिकराणि पश्या-
 मीत्यर्थः ॥ ४६ ॥

४६] ति० टी०—सेनामनुवाति सेनापृष्ठभागं वाति
 मृदुहितसुखपदैः क्रमेण मान्यशैत्यसौरभाप्युक्तानि ॥ ४६ ॥

रा० टी०—निमित्ताकारमाह—अनुवात्यादिभिः । मृदु-
 हितः मृदुत्वेन हितकारी सुखः शैत्यसौगन्ध्याभ्यां सुखप्रदः
 अत एव शिवः मङ्गलप्रदो वायुः सेनामनुवाति इमे मृगाद्विजाः
 पूर्णवल्गुस्वरान् अविच्छिन्नमधुरस्वनान् प्रवदन्ति ॥ ४७ ॥

गो० टी०—अनुवातीति । सुखः सुखकरः । कीत इत्यर्थः
 मृदुहितः । मृदुः मार्देव हितः युक्तः । अमुकूल इत्यर्थः । शुभः
 भाविशुभसूचकः वायुः सेनाम् अनुवाति अनुसृत्य वाति ।
 पूर्णवल्गुस्वराः अन्युवापरस्वराः सन्तिः प्रवदन्ति ॥ ४७ ॥

४७] ति० टी०—पूर्णं विच्छेदरहितम् वल्गवः ओष्ठछायाः
 स्वरा येषां ते ॥ ४७ ॥

१ उदिति गो. पाठः । २ घोषं भीमघोष इवार्णव इति गो. पाठः । ३ नरोत्तमाविति गो. पाठः । ४ चेति गो. रा. पाठः । ५ पूर्णार्थः क्षुप्ति-
 मानिति गो. रा. पाठः ।

उशना च प्रसन्नाचिरनु त्वां भार्गवो गतः । ब्रह्मराशिर्विशुद्धश्च शुद्धाश्च परमर्षयः ॥

अचिष्मन्तः प्रकाशन्ते ध्रुवं सर्वे प्रदक्षिणम् ॥

॥ ४८ ॥

त्रिशङ्कुर्विमलो भाति राजर्षिः सपुरोहितः । पितामहः पुरोऽस्माकमिश्वाकूणां महात्मनाम् ॥ ४९ ॥

रा० टी०—प्रसन्ना इति । भार्गवो भृगुपुत्रः उशना शुक्रः स्वामनु स्वन्मङ्गलार्थं प्रसन्नाचिर्गतः प्राप्तः ॥ ४८ ॥

गो० टी०—भौमनिमित्तानुपुक्त्वा दिव्यनिमित्तान्याह—प्रसन्ना इत्यादि । त्वामनुगतः तवावुकूलदिशि स्थित इत्यर्थः । यद्वा अनुगतः पश्चाद्भागं गतः । पुरःशुक्रस्य यात्राश्च प्रतिपन्नादिति भावः । तथोक्तम् ज्योतिषे—‘प्रतिशुक्रं प्रतिबुधं प्रतिभौमं गतो नृपः । अपि शक्रेण सदृशो हस्तैर्यो निवर्तते’ इति ॥ उशना च प्रसन्नाचिरनु त्वां भार्गवो गत इत्यनेनावतारकाणं जातककलमचनवद्रामस्यावुकूलं गोचरफलं दर्शयति विपरीतफलं राक्षसानां च । तथाहि चिक्किन्धातः आग्रय-दिव्यतिर्नी लङ्कां प्रति गच्छतो रामस्यावुकूलः शुक्र इत्युच्यते सर्वस्वरामोः पुरोराशिस्थो हि भवति शुक्रः । सर्वश्च तदानीं रीतस्यः । उत्तराफल्गुनी ज्योतिषि प्रयाणदिनकथनात् फाल्गुन-पौर्णमास्यां हि रामस्य दण्डयात्रेति पूर्वमुक्तम् । तदा च शुक्रो मयस्थः अतो रामस्य कर्कटराजेंगो हि दशमोवुकूलः । पूर्वोक्तदिव्यतिर्नी लङ्कां प्रति गच्छतो रामस्य पश्चात् स्थित-त्वात् शुक्रोवुकूल एव । शुक्रावुकूल्योक्तिर्बृहस्पत्यावुकूल्योप-लक्षणम् स ह्यवतारकां कर्कटकस्थः तदपक्षयाष्टाविंश-द्वयं युद्धयात्राकालः । तथा च विराट्स्था पदविंशद्वयं गतेषु रामस्याष्टाविंशद्वयं युद्धारम्भे गुरोः सिद्धिस्थितिः सिद्धा गुरु-द्वितीयया रामस्यावुकूलः । शनिश्चावतारकां तुलावर्गोत्तमस्थः । द्वितीयया तु तुलाष्टकिकयोः पञ्चवर्षेण गतयोः साहस्यहो-नातीतेन धनुर्तीत्य तदानीं मकरस्थितियोग्योपि कथं चिह्न-नुवर्गोत्तमस्थ एव शनिः राहुस्तु अवतारकाणं सिंहस्थः । त-तोष्टाविंशद्वयं स्मिन्कर्कटस्थितियोग्योप्यतिचागादिभिर्मिथुनस्थः तत्सप्तमं धनुषि केतुः । उक्तं चात्राणि—‘कुतो मूलवता गृष्टो भूयते भूमकेतुना’ इति । भूमाकारः केतुर्भूमकेतुः तथा च धनुषि शनिकेत् रामस्य वधस्यावुकूलो । अङ्गारकेस्तु राम-रावणयुद्धप्रसङ्गे, आक्रम्याङ्गारकस्तस्मै विनाशे अपि चाम्बर इत्युक्त्या विनाशचतुर्षपादे दृष्टिकराशौ तिष्ठति । रामस्य पञ्चमाङ्गारकत्वफलमिदम् । यदेतद्ब्रह्माक्षवन्धरधिर-मोहादि, बुधस्य प्रतिमासं रोहिणीस्थत्वयोगेपि रामरावण-युद्धप्रसङ्गे, प्राजापत्यं च नक्षत्रं रोहिणीं शशिनः प्रियाम् । समाक्रम्य बुधस्तस्मै प्रजानामशुभावहः इत्युक्तम् प्रजानाम-शुभावहत्वमतिचावशादेव । स च रामस्य दशमस्थावुकूलः । चन्द्रश्च उत्तराफल्गुनीस्थत्वात् कन्यास्थः अतस्तृतीयचन्द्रो रामस्यावुकूलः सूर्यो नवमस्थो राक्षस्यावुकूलः राहुस्तु मि-

थुनस्थत्वाद्वादशस्थ इति किञ्चिदापकः । राक्षसानामिदं सर्वं विपरीतम् । तथाहि । राक्षसानां हि नैष्ठिकं सुखम् तथा च धन राशिः तदपक्षया पञ्चमस्थः शुक्रः प्रतिकूलः जम्बरा-शित्पौ शनिकेत् च प्रतिकूलौ राहुस्तु सप्तमस्थः किञ्चिदु-कूलः द्वादशस्थाङ्गारकश्च प्रतिकूलः गुरुस्तु नवमस्थोवुकूलः चतुर्थस्थः सूर्यः पञ्चमस्थो बुधश्च नावुकूलौ दशमस्थश्चन्द्रः किञ्चिदवुकूलः एवं प्रायेण ग्रहगोचरफलं राक्षसानां विपरी-तमेवेति । ब्रह्मराशिः अर्धातसर्ववेद इत्यर्थः विशुद्धः पापप्रहा-संयुक्तः इदं द्रव्यमपि भार्गवविशेषणम् । परमर्षयः सप्तर्षयः । दक्षिणां दिशं प्रति गताः । प्रदक्षिणं तिष्ठद्गुप्तभूतित्वात्प्रायः । आवर्तमाना इति शेषः ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

४८] ति० टी०—भार्गवो भृगुपुत्र उशना शुक्रोऽपि प्रस-न्नाचिरस्वामनुगतोऽस्ति शुक्रमोदयं नास्तीत्युक्तं भवति । एतु पुरः शुक्रभावो ध्वनित इति तत्र । दक्षिणोत्तरगन्तूनां कदापि पुरः शुक्रप्रसक्तभावान् । ब्रह्मराशिर्ध्रुवः । ब्रह्मणा सप्तर्षीणां राशिः पुत्रीभावो यस्मिन्स तथा तस्माद्विशुद्धोऽभादिमालिङ्ग्य-रहितः । तत्पुत्रीभावमेव दर्शयति—शुद्धा अभादिहीनाः शुद्धं ध्रुवं प्रदक्षिणं कुवांणा अभिष्मन्तः प्रशस्ताश्चिषो भूत्वा प्रका-शन्ते ॥ ४८ ॥

रा० टी०—ब्रह्मराशिर्विति । ब्रह्मणा सप्तर्षीणां राशिः समूहो यत्र स ध्रुवः विशुद्धः मालिन्यहेतुभूताचारिरहितोऽभन-दिति शेषः अत एव सर्वे सप्तपि परमर्षयः प्रदक्षिणं ध्रुवं प्र-काशन्ते प्रकाशयन्ते ॥ ४९ ॥

४९] ति० टी०—सपुरोहितः । भगवद्विश्वामित्रश्चैतत्स-मीपवर्तिसप्तविंशत्तमः पुरातनसिद्धमिति इत्यर्थः । ईशचि-ह्नकुरस्माकं पितामहोऽस्माकं पुरो भाति तस्य दक्षिणदि-क्स्थत्वात् । ‘पितामहः पुरोऽस्माकम्’ इति पाङ्कः पाठ इति कतकः ॥ ४९ ॥

रा० टी०—त्रिशङ्कुरिति । इश्वाकूणां अस्माकं पिता-महः सपुरोहितो विश्वामित्रमिति विष्णुः विमलः सन् अ-स्माकं पुरोऽपि भाति त्रिशङ्कुरदक्षिणदिक्स्थितित्वेनोपपन्नमि-दम् ॥ ५० ॥

गो० टी०—त्रिशङ्कुरिति । पुरोहितः विश्वामित्रः । सृजन् दक्षिणमार्गस्थान् सप्तर्षीमपरम् पुनरिति बाह्यकाण्डो-क्तरीत्या विश्वामित्रश्चैतत्सप्तर्ष्यसमैतत्सिद्धो वा । पितामहवरः पितामहोऽपि कूटस्थं वैश्वः । इश्वाकूणां प्रधानकूटस्थ इत्यर्थः ॥ ५० ॥

विमले च प्रकाशेते विशाखे निरूपद्वे । नक्षत्रं परमस्माकमिश्वाकूणां महात्मनाम् ॥ ५० ॥
 नैर्ऋतं नैर्ऋतानां च नक्षत्रमतिपीड्यते । मूलो मूलवता स्पृष्टो धूप्यते धूमकेतुना ॥ ५१ ॥
 सर्वे चैतद्दिनाशाय राक्षसानामुपस्थितम् । काले कालगृहीतानां नक्षत्रं ग्रहपीडितम् ॥ ५२ ॥
 प्रसन्नाः सुरसाश्वापो वनानि फलवन्ति च । प्रवान्ति नैधिका गन्धा यथर्तुकुसुमा दुमाः ॥ ५३ ॥
 व्यूढानि कपिसैन्यानि प्रकाशन्तेऽधिकं प्रभो । देवानामिव सैन्यानि सङ्ग्रामे तारकामये ॥
 एवमार्य समीक्ष्यैतत्प्रीतो भवितुमर्हसि ॥ ५४ ॥

५०] ति० टी०—इश्वाकूणां परं नक्षत्रं कुलनक्षत्रम् ।
 निमलेऽङ्गारकादिदृष्टग्रहाक्रमणरहिते ॥ ५० ॥

रा० टी०—विमल इति । इश्वाकूणामस्माकं नक्षत्रं
 निरूपद्वे ग्रहाक्रान्तिरहिते विशाखे प्रकाशेते ॥ ५१ ॥

गो० टी०—विमले चेति । निरूपद्वे कृत्प्रधानाक्रान्ते ।
 विशाखे इति द्विवचनं नक्षत्रद्वयात्मकत्वात् । विशाखाख्यं
 नक्षत्रवरमित्यर्थः विशाखाया इश्वाकुनक्षत्रत्वं ज्यौतिषदर्पणे
 दर्शितम् अभिन्यां यदि केतुरित्यारभ्य इश्वाकुलनाथस्तु
 हन्यतो यदि भवेद्विशाखास्थस्तिनि ॥ ५१ ॥

५१] ति० टी०—अथ नैर्ऋतनक्षत्रीयमाह—नैर्ऋतं
 निर्ऋतिदेवताकम् मूलः मूलमिति यावत् आर्यं पुंस्त्वम्
 भतिपीडयन्तेऽनन्तं पीडयते । केन तत्राह—मूलवतेति । मूल-
 वतोवैदण्डाकारतयोचितेन धूमकेतुना स्पृष्टो धूप्यते संजात-
 तापो भवति ॥ ५१ ॥

रा० टी०—नैर्ऋतमिति । नैर्ऋतं निर्ऋतिदेवताकम् ।
 अत एव नैर्ऋतानां नक्षत्रं मूलो मूलं मूलवता मूलनियामकेन
 धूमकेतुना स्पृष्टोऽत एव पीडयते पीडोत्पाद्यते अत एव धूप्यते
 संतप्यते मृदेनेति शेषः ॥ ५२ ॥

गो० टी०—न्यायुक्त्यनुसृतम् । परंप्रातिक्त्यमाह—नैर्ऋत-
 मिति । नैर्ऋतं नैर्ऋतदेवताकम् । नैर्ऋतानां राक्षसानाम् । किं
 तन्नैर्ऋतं तस्य पीडा केनन्याकाङ्क्षायामाह—मूल इति । मूल-
 वता अनिकवता । मूलं वशीकृतो स्त्रीये शीघ्रं तारान्तिका-
 दिष्विति वैजयन्ती । तेन धूमकेतुना स्पृष्टो मूलः मूलनक्षत्रम्
 धूप्यते संताप्यते । “ धूप, संताप ” इति शाब्दः ॥ ५२ ॥

५२] ति० टी०—यतः कालेऽन्तकाले कालगृहीतानां
 मृत्पृष्ठहीतानां नक्षत्रं गृहपीडितं अन्यङ्गारकादिगृहपीडितं
 भवतीति शेषः ॥ ५२ ॥

रा० टी०—सर्वमिति । कालगृहीतानामेव नक्षत्रं ग्रह-
 पीडितं भवति अतः काले अस्मिन् समये एतदृश्यमानं सर्वं
 मूलपीडनादि राक्षसानां विनाशाय समुपस्थितम् ॥ ५३ ॥

गो० टी०—ततः किमित्यत्राह—सर्वमिति । एतन्नक्षत्र-
 पीडनमेव राक्षसानां विनाशाय सर्वम् अशुभसूचकनिमित्तजातं
 समुपस्थितमित्यर्थः तदेवोपपादयति—काल इति । कालगृ-

हीतानां मृत्पृष्ठहीतानां नक्षत्रम् काले अन्तकाले ग्रहपीडितं
 भवति ॥ ५३ ॥

५३] ति० टी०—उशना चेत्यागतदन्तं सद्यः किञ्चित्कालं
 विश्रम्य फलमृणादि भुक्त्वा पुनरात्रौ गमनकाले लक्षणेन
 प्रदर्श्यते । अतएव वक्ष्यति—‘ सा स्म याति दिवारान्म ’
 इति । सरसा आपः । सरसीष्विति शेषः । गन्धा अजन्तः
 गन्धवन्तो वायवोऽधिका न प्रवान्ति मन्दं वान्तीत्यर्थः ।
 दुमाः स्वस्वर्तुमनिकम्प्य जातकुसुमाः ॥ ५३ ॥

रा० टी०—रिपुविध्वंसकनिमित्तान्युक्ता सोऽत्रकारकनि-
 मित्तान्याह—प्रसन्ना इति । सुरसाः शोभनरसविशिष्टाः अत
 एव प्रसन्नाः आपः सन्तीति शेषः फलवन्ति फलविशिष्टानि
 वनानि सन्ति गन्धाः शोभनगन्धविशिष्टाः वाताः अधिकाः अ-
 पेक्षातोऽतिरिक्ताः न प्रवान्ति दुमाः यथर्तुकुसुमाः क्रतुमनति-
 क्रम्य कुसुमविशिष्टाः सन्ति ॥ ५४ ॥

गो० टी०—पुनरपि विजयसूचकान्याह—प्रसन्ना इत्या-
 दिना । दुमाः यथर्तुकुसुमाः क्रतुमनतिक्रम्य जातानि कुसुमानि
 येषां ते तथोक्ताः अकालकुसुमोत्पत्तिर्भूत्यातः स इदानीं
 नास्तीत्यर्थः । तथोक्तं बराहमिहिरेण—‘ शीतोष्णानां विपर्यायः
 फलपुष्पमकालजम् अशोण्याणां विशेषश्च फलं पाण्मासिकं
 भवेत् इति ॥ ५४ ॥

५४] ति० टी०—आमयशब्देन दुःखत्वाद्वयो लक्ष्यते ।
 तारकस्य तारकाक्षरस्यामयो विनाशो यस्मिन्तादृशे सङ्ग्रामे
 देवसेनान्या व्यूढानि देवानां सैन्यानीव प्रकाशन्ते ॥ ५४ ॥

रा० टी०—व्यूढानीति । तारकस्य तारकाक्षरस्य आ-
 मयो विध्वंसो यस्मिन् तस्मिन् संग्रामे व्यूढानि देवानां सैन्या-
 नीव कपिसैन्यान्यधिकं प्रकाशन्ते ॥ ५५ ॥

रा० टी०—एवमिति । आर्यं हे राम एवमेतत्फलकं
 निमित्तं समीक्ष्य प्रीतो भवितुमर्हसि इति अनेन प्रकारेण
 आतरमाश्रय आभासमार्थं लौमिगिरिवर्तुः ॥ ५६ ॥

गो० टी०—व्यूढानीति । व्यूढानि कृतव्यूढानि । तार-
 कस्य तारकाक्षरस्य आमयो वयो यस्मिन् सः तारकामयः
 तस्मिन् । यद्वा तारकायाः बृहत्सर्पिल्ल्याः आमयो मनो-
 व्याधिः यस्मिन् । तादृक्सर्पामसंश्लेषम् । तथोक्तं श्रीविष्णु-

इति आतरमाश्वस्य हृष्टः सौमित्रिब्रवीत् । अथावृत्त्य महीं कृत्स्नां जगाम हरिवाहिनी ॥ ५५ ॥
 ऋक्षवानरशार्दूलैर्नखदंष्ट्रायुधैरपि । कराग्रैश्चरणाग्रैश्च वानरैरैकैः ॥ ५६ ॥
 भीममन्तर्दधे लोकं निवार्य सवितुः प्रभाम् । सपर्वतवनाकाशं दक्षिणां हरिवाहिनी ॥ ५७ ॥
 छादयन्ती ययौ भीमा घामिवाम्बुदसंततिः । उत्तरन्त्याश्च सेनायाः सततं बहुयोजनम् ॥ ५८ ॥
 नदीस्रोतांसि सर्वाणि सस्यन्दुर्विपरीतवत् । सरांसि विमलाम्भांसि दुमाकीर्णैश्च पर्वतान् ॥ ५९ ॥
 समान्भूमिप्रदेशांश्च वनानि फलवन्ति च । मध्येन च समन्ताश्च तिर्यक्चापश्च साविशत् ॥ ६० ॥
 समावृत्त्य महीं कृत्स्नां जगाम महती चमूः । ते हृष्टवेदनाः सर्वे जग्मुर्मूर्तरहसः ॥ ६१ ॥
 हरयो राघवस्यार्थे समारोपितविक्रमाः । हर्षं वीर्यं बलोद्रेकान्दर्शयन्तः परस्परम् ॥ ६२ ॥
 यौवनोत्सेकजादृपाद्विविधांश्चकुरध्वनि । तत्र केचिद्द्रुतं जग्मुरुत्पेतुश्च तथापरे ॥ ६३ ॥

पुराणे—एवं च तयोर्गतीबोधः संप्रामस्तारकानिमित्तस्तारका-
 मयो नामाभवदिति ॥ ५५ ॥

गो० टी०—एवमिति । अभास्यावृत्तौ आभासनपूर्व-
 कम्भवत् । अनेन प्रथमसर्गान्तोक्तः श्लोकोनुवृत्त इति
 ज्ञायते ॥ ५६ ॥

५५] ति० टी०—सौमित्रिः स्वयंनिमित्तैराश्वस्य आतुरा-
 श्वासाय हृष्टः सन्धातरमब्रवीत् । ‘आश्वस्य’ इति पाठः ॥ ५६ ॥

रा० टी०—अथेति । अथ लक्ष्मणवचनश्रवणानन्तरं मही-
 माहृत्य हरिवाहिनी जगाम अर्थे ग्रथक । नखदंष्ट्रायुधैः ऋक्षा-
 दिभिः कर्तुभिः करापादिभिः करणैरुद्धतवृत्तित्येतं भीमं राजः
 सवितुः प्रभां निवार्य लोकमन्तर्दधे आच्छादयामास अर्धचतु-
 र्दशमेकान्वयि ॥ ५७ ॥ ५८ ॥

गो० टी०—कुत्रापि सेनायाः दृग्गमनमाह—अथेति ।
 ऋक्षवानरशार्दूलैः ऋक्षशार्दूलैः वानरशार्दूलैश्च । शार्दूलशब्दः
 श्रेष्ठवाची ॥ ५७ ॥

५६] ति० टी०—ऋक्षादयः कर्ताः करापादीनि
 करणानि ॥ ५६ ॥

गो० टी०—कराग्रैरिति । अन्तर्दधे आच्छादया-
 मास ॥ ५८ ॥

५७-५८] ति० टी०—उद्धतं भीमं राजो लोकमन्तर्दधे-
 न्तर्हितमकरोत् । दक्षिणां दिशमिति मेषः ॥ ५७-५८ ॥

रा० टी०—तदेव भङ्गवन्तंगेणह—सपर्वतेति । यामम्बु-
 दसन्ततिः अभसस्रह इव दक्षिणां दिशं छादयन्ती हरिवाहिनी
 ययौ ॥ ५९ ॥

गो० टी०—सपर्वतेति । हरिवाहिनी दक्षिणां महीम्
 अम्बुदसन्ततिर्घामिव छादयन्ती ययाविति संबन्धः ॥ ५९ ॥

रा० टी०—उत्तरन्त्यामिति । सेनायाश्चत्तररां सत्यां
 सर्वाणि नदीस्रोतांसि बहुयोजनं विपरीतवत्सस्यन्दुः वानरादि-
 भिरुद्धन्तमाहतत्वात् प्रवाहाभिमुखं चतुरित्यर्थः ॥ ६० ॥

गो० टी०—उत्तरन्त्यामिति । संततं निरन्तरं यथा

भवति तथा उत्तरन्त्याम् । विपरीतवत् वैपरीत्यवत् भावप्रधानो
 निर्देशः । बहुयोजनं च यथा भवति तथा सस्यन्दुः ॥ ६० ॥

५९] ति० टी०—सर्वाणि नदीस्रोतांसि विपरीतवत् वैपरी-
 त्येन सस्यन्दुः । यथापेक्षु पावरुष चन्द्रो पावतीय, तद्वत्सेना-
 गतिर्नदीप्रवाहेषु भान्त्या भाति स्मेत्यर्थ इति कतकः । वस्तुतो
 नदीषु वानराणां प्रवाहाभिमुखं तरणे सैराहतानि जलानि वि-
 परीतवद्धानोरत्यर्थः ॥ ५९ ॥

६०] ति० टी०—साविशत् । अयं द्वितीयो वास इति
 प्रतीयते ॥ ६० ॥

रा० टी०—सरासीति । सरभादीनि मध्यादिना सा
 घमुराविशत् अयं द्वितीयो नियास इति प्रतीयत इति भट्टाः ।
 सार्धश्लोक एकान्वयी ॥ ६१ ॥

गो० टी०—सरासीत्यादिनाश्लोक एकान्वयः यथापेक्ष्यं
 च संबन्धः सरांसि शीतलसलिलतया मध्येनाविशत् । पर्वतान्
 दुमाकीर्णतया तिर्यगाविशत् । समान् भूमिप्रदेशान् समन्ता-
 दाविशत् । वनानि फलवन्तया अथ आविशत् ॥ ६१ ॥

६१] ति० टी०—पनयांजामाह—समावृत्त्येति ॥ ६१ ॥
 गो० टी०—समावृत्त्येत्यर्थम् ॥ ६२ ॥

६२] ति० टी०—समारोपितविक्रमाः । एवमेव मया कर्तं
 व्यमित्यमाध्येत्यर्थं चित्तसंक्रमितविक्रमप्रकाराः ॥ ६२ ॥

गो० टी०—त इत्यादि । माहतरहसो हरयः यौवनोत्सेकात्
 समारोपितविक्रमाः अभिलङ्घविक्रमा इत्यर्थः । उद्रेकशब्देन
 तिर्यक्चापः । दृपांश्च दर्पज्यापारान् ॥ ६३ ॥ ६४ ॥

६३] ति० टी०—विविधानप्रकारान् । तानेयाह—
 तत्रेति ॥ ६३ ॥

रा० टी०—ते इति । माहतरहसो हरयः यौवनोत्सेकात्
 यौवनवृद्धिजनितात् दृपांश्च हेतोः परस्परं दृपादि दर्शयन्तः
 सन्तः जम्बुः विविधान् बलोद्रेकान् भिडासांश्च बहुध । श्लो-
 कद्वयमेकान्वयि ॥ ६३ ॥ ६४ ॥

रा० टी०—भिडासांश्च—तत्रेत्यादिभिः । भिडकिर्णं

१ महती चमूरिति गो. पाठः । २ वृत्ता इति गो. पाठः । ३ उद्धतमिति गो. पाठः । ४ उत्तरन्त्यां च सेनायामिति गो. रा. पाठः । ५ मनस
 इति गो. पाठः । ६ हर्षवीर्यवलेति गो. पाठः । ७ यौवनोत्सेकजन्यवृत्तमिति गो. पाठः ।

केचित्किलकिला चक्रुर्वातरा वनगोचराः । प्रास्फोटयंश्च पुच्छानि संनिजघ्नः पदान्यपि ॥ ६४ ॥
 भुजान्विक्षिप्य शैलांश्च द्रुमान्ये बभञ्जिरे । आरोहन्तश्च शृङ्गाणि गिरीणां गिरिगोचराः ॥ ६५ ॥
 महानादान्प्रमुञ्चन्ति श्वेदाप्ये प्रचक्रिरे । ऊरुबोगैश्च ममृदुर्लताजालान्यनेकशः ॥ ६६ ॥
 जम्भमाणाश्च विक्रान्ता विचिक्रीडुः शिलादुर्धराः । ततः शतसहस्रैश्च कोटिभिश्च सहस्रशः ॥ ६७ ॥
 वानराणां सुयोराणां श्रीमत्परिवृता मही । सा स्म याति दिवारात्रं महती हरिवाहिनी ॥ ६८ ॥
 प्रहृष्टमुदिताः सर्वे सुग्रीवेणाभिर्षोलिताः । वानरास्त्वैरिता यान्ति सर्वे युद्धाभिनन्दिनः ॥
 प्रमोक्षयिषवः सीतां मुहूर्तं कापि नावसन् ॥* ॥ ६९ ॥
 ततः पादपसंवाधं नानावैनसमायुतम् । सख्यपर्वतमासाद्य वानरास्ते समारुहन् ॥ ७० ॥
 काननानि विचित्राणि नदीप्रस्रवणानि च । पश्यन्पि ययौ रामः सख्यस्य मलयस्य च ॥ ७१ ॥
 चैर्धृपाकांस्तिलकांश्चूतान्प्रसेकान्सिन्दुवारकान् । तिनिशान्करवीरांश्च भजन्ति स्म पुत्रङ्गमाः ॥ ७२ ॥
 अश्लोकांश्च करञ्जांश्च प्लक्षन्यग्रोषपादपान् । जम्बुकामलकाभौगान्भजन्ति स्म पुत्रङ्गमाः ॥ ७३ ॥

स्वजतीयध्वनिं प्रास्फोटयन्निति पुच्छानि प्रास्फोटयन् भूमौ
 प्राक्षिपन् पदानि संनिजघ्नश्च ॥ ६५ ॥

गो० टी०-तान् विट्ठणोति-तत्रेत्यादिना । किलकिलेति
 वानरशब्दात्तुकरणम् ॥ ६५ ॥

६४] ति० टी०-वानराणां हृपादिजनितशब्दः किलकिला
 प्रास्फोटयन्पुच्छानि भ्रमावताडयन् ॥ ६४ ॥

गो० टी०-प्रास्फोटयन्निति । प्रास्फोटयन् भ्रमावा-
 स्फालयन् सन्नजघ्नः । भ्रमाविति शेषः । भुजानिति ।
 भुजान् विक्षिप्य प्रसार्य द्रुमान् शैलांश्च बभञ्जिरे ॥ ६५ ॥

६५] ति० टी०-विक्षिप्य प्रसार्य ॥ ६५ ॥

रा० टी०-भुजानिति । भुजान् शालाः विक्षिप्य प्रसार्य
 द्रुमान् गिरिशृङ्गाणि च आरोहन्तः सन्तः शैलान् बभञ्जिरे ६६

गो० टी०-आरोहन्त इति । गिरिगोचराः गिरिचराः
 श्वेलां सिंहनादम् ॥ ६७ ॥

६६-६७] ति० टी०-ममृदुर्मुदितवन्तः ॥ ६६ ॥ ६७ ॥

रा० टी०-महानादानिति । श्वेदां हास्यविशेषमन्ये
 प्रचक्रिरे ॥ ६७ ॥

रा० टी०-जम्भमाणा इति । विक्रान्ताः अतिपराक्रम-
 वन्तः अत एव जम्भमाणाः मात्रविक्षेपं कुर्वन्तः सन्तः शिला-
 दुर्मैस्तत्प्रक्षेपादिभिर्विचिक्रीडुः केचिदिति शेषः ॥ ६८ ॥

रा० टी०-तत इति । ततस्तदा वानराणां शतसहस्रा-
 दिभिः श्रीमत् अतिशोभाविशिष्टं यथा भवति तथा परिवृता
 मही बभूवेति शेषः ॥ ६९ ॥

गो० टी०-ऊरुबोगैरिति । ममृदुः मर्दनं चक्रुः ॥ ६८ ॥

गो० टी०-शतैरिति । श्रीमत्तथा भवति तथा परिवृता
 आसीदिति संबन्धः ॥ ६९ ॥

६८] ति० टी०-श्रीमत् उग्रतृतीयान्तम् । श्रीमद्गिरि-
 त्यर्थः । अयं तृतीयो वासः । दिवारात्रं मध्यरात्रे एव याम-
 मार्गं वास इत्याशयः ॥ ६८ ॥

रा० टी०-सेति । हरिवाहिनी दिवारात्रं याति सुग्रीवेण
 अभिपालिताः सर्वे वानराः प्रहृष्टाः मुदिताः अभवन्ति
 शेषः ॥ ७० ॥

गो० टी०-सा स्मेति । सेना इनेन स्वाभिना सहिता ७०

६९] ति० टी०-प्रमोक्षयिषवः । मोक्षशब्दात् “ तत्क-
 रोति—” इति णौ सन्धापेऽभ्यासलोपे उपत्यये च रूपम् ।
 प्रमोक्षयितुमिच्छावन्त इत्यर्थः । नावसन् । स्थिति शेषः ॥ ६९ ॥

रा० टी०-वानरा इति । सीताप्रमोक्षयिषवः सर्वे वानराः
 स्वरिताः सन्तो यान्ति अत एव उद्धर्तमपि कापि नावसन् प्र-
 मोक्षशब्दात् तत्करोतीति णिभिः सन्धुप्रत्यये च सिद्धं द्वित्वा-
 भावस्तु संज्ञापूर्वकविधेरित्यस्वात् ॥ ७१ ॥

गो० टी०-वानरा इति । प्रमोक्षयिषवः मोक्षयितुमि-
 च्छवः सन्ति द्विवचनाभाव आर्षः । “ मोक्ष, निरसने ”
 इत्यस्मादातोः सन् ॥ ७१ ॥

७०] ति० टी०-सख्यपर्वतं तत्पर्वतदक्षिणभागं तमासाद्य
 ते वानराः समारुहन् । तच्छिखरमिति शेषः ॥ ७० ॥

रा० टी०-तत इति । पादपैः संवाधं निषिद्धं सख्यपर्व-
 तमासाद्य प्राप्य वानराः समारुहन् समारुहन् सख्यपर्वतमा-
 सेदुर्मलयं च महीधरम् इति तीर्थपाठः ॥ ७२ ॥

गो० टी०-तत इति । ततः दिवारात्रान्ते ॥ ७२ ॥

७१-७३] ति० टी०-“ सख्यपर्वतमासेदुर्मलयं च मही-
 धरम् ” इति पाठान्तरं तीर्थसेमतम् ॥ ७१-७३ ॥

१ शतैरिति गो. पाठः । २ स्थिति गो. पाठः । ३ हृष्टा प्रमुदिता सेनेति गो. पाठः । ४ रक्षितेति गो. पाठः । ५ स्वरितमिति गो. पाठः ।
 ६ नासतेति गो. पाठः । ७ शृगेति गो. पाठः । ८ आसेदुर्मलयं च महीधरमिति गो. पाठः । ९ एवमित्ये गो. पाठः । १० बहुकानिति गो. पाठः ।
 ११ बहुकानिति गो. पाठः । १२ तीर्थमिति गो. पाठः ।

प्रीयमाणैः पुनश्चैस्तु सर्वे पर्याकुलीकृताः । वाप्यस्तस्मिन्गिरौ रम्याः पल्वलानि तथैव च ॥ ८२ ॥
 चक्रवाकानुचरिताः कारण्डवनिषेविताः । पुनैः क्रौञ्चैश्च संकीर्णं वराहमुगसेविताः ॥ ८३ ॥
 ऋक्षैस्तरक्षुभिः सिंहैः शार्दूलैश्च भयावहैः । व्यालैश्च बहुभिर्भीमैः सेव्यमानाः समन्ततः ॥ ८४ ॥
 पक्षैः सौगन्धिकैः फुल्लैः कुमुदैश्चौत्पलैस्तथा । वारिजैर्विविधैः पुष्पै रम्यास्तत्र जलाशयाः ॥ ८५ ॥
 तस्य सानुषु कूजन्ति नानाद्विजगणास्तथा । स्नात्वा पीत्वोदकान्यत्र जले क्रीडन्ति वानराः ॥ ८६ ॥
 अन्योन्यं प्रावयन्ति स्म शैलमारुह्य वानराः । फलान्यमृतगन्धीनि मूलानि कुसुमानि च ॥ ८७ ॥
 बभञ्जुर्वानरास्तत्र पादपानां मदोत्कटाः । द्रोणमात्रप्रमाणानि लब्धमानानि वानराः ॥ ८८ ॥
 ययुः पिबन्तः स्वस्थास्ते मधूनि मधुपिङ्गलाः । पादपानवभञ्जन्तो विकर्षन्तस्तथा लताः ॥ ८९ ॥
 विधमन्तो गिरिवरान्प्रययुः पुनर्गर्षभाः । वृक्षेभ्योऽन्ये तु कपयो नन्दन्तो मधुदर्पिताः ॥ ९० ॥
 अन्ये वृक्षान्प्रपद्यन्ते प्रैपिवन्त्यपि चापरे । बभूव वसुधा तैस्तु संपूर्णा हरिपुङ्गवैः ॥
 यथा कलमेकदारैः पर्कैरिव वसुंधरा ॥ ९१ ॥
 महेन्द्रमथ संप्राप्य रामो राजीवलोचनः । आरुरोह महाबाहुः शिखरं द्रुमभूषितम् ॥ ९२ ॥
 ततः शिखरमारुह्य रामो दशरथात्मजः । कूर्मुमीनसमाकीर्णमपश्यत्सलिलछाकुलम् ॥ ९३ ॥

८२-८४] ति० टी०-प्रीयमाणैः उक्तपुनश्चैतन्नेनेति शेषः ॥ ८२ ॥ ८४ ॥

८५] ति० टी०-तत्र सग्नगिरिप्रान्ते ॥ ८५ ॥

रा० टी०-वाप्य इति । तस्मिन् गिरौ वाप्यः रम्याः पल्वलानि च रम्याणि सन्तीति शेषः । लिङ्गविपरिणामेनान्वयः अर्थं पृथक् ॥ ८४ ॥

रा० टी०-रम्यत्वमेवोपपादयन्नाह-चक्रवाकैस्तथादिभिः । चक्रवाकैः अनुचरिताः निषेविताः कारण्डवैर्जलका-कैर्निषेविताः ऋक्षादिभिः सेव्यमानाः पक्षादिभिरुपलक्षिताः अत एव रम्याः जलाशयाः सन्तीति शेषः । तरक्षुर्मृगभक्षकौ जन्तुविशेषः । श्लोकत्रयमेकान्वयि ॥ ८५-८७ ॥

गो० टी०-वाप्य इत्यादि । जलाशया इत्यन्तमेकं वाक्यम् । जलाशयाः जलपूर्णा इति वापीविशेषणम् । अत्रापि पर्याकुलीकृता इत्यनुपपद्यते । कारण्डवाः जलकुक्कुटाः प्लव-जलकाकैः क्रौञ्चैः प्रसिद्धैः तीरवनमृगानाह-वराहेत्यादिना । तरक्षुभिः मृगान्तैः व्यालैः दुष्टगजैः सौगन्धिकैः कन्धारैः वारिजैरिति । अत्रमिति शेषः ॥ ८५ ॥ ८७ ॥

८६] ति० टी०-तस्य सग्नस्य मलयग्न्य च ॥ ८६ ॥

रा० टी०-तस्येति । तस्य पर्वतस्य सानुषु द्विजगणाः पक्षिसमुदाः कूजन्ति वानराः अत्र जले स्नात्वा उदकाति पीत्वा क्रीडन्ति ॥ ८८ ॥

गो० टी०-तस्य सानुष्वित्यर्थमेकं वाक्यम् । कूजन्ति यक्कुः । गत्सैन्यदर्शनादिति भावः ॥ ८८ ॥

गो० टी०-स्नात्वेति । अत्र जले वापीजले । प्लावयन्ति विञ्जन्ति ॥ ८९ ॥

८७-९०] ति० टी०-अमृतगन्धीन्यमृतोपमानि । अयं चतुर्थो वासः ॥ ८७ ॥ ९० ॥

रा० टी०-अन्योन्यमिति । वानराः शैलमारुह्य अन्यो-न्यं प्लावयन्ति स्म अर्थं पृथक् । फलानांति । तत्र तस्मिन् समये मदोत्कटाः वानराः पादपानां फलादीनि बभञ्जुः अयं चतुर्थो निवास इति भट्टाः ॥ ८९ ॥

गो० टी०-शैलमारुहेत्युत्पन्नशेषः अमृतगन्धीनि अमृत-स्वादनि । मदोत्कटाः मदमत्ताः ॥ ९० ॥

रा० टी०-द्रोणेति । द्रोणमात्रं प्रमाणं येषां तानि लब्ध-माना नि मधूनि पिबन्तः स्वस्थास्ते वानराः ययुः जम्बु ॥ ९० ॥

गो० टी०-द्रोणमात्रेति । द्रोणमात्रप्रमाणानि द्रोण-शिवद्वयं तत्प्रमाणमधुपूर्णानि मधूनि मधुपटलानि । मधु-पिङ्गलाः मधुवत्पिङ्गलवर्णाः ॥ ९१ ॥

रा० टी०-गमनप्रकारं बोधयन्नाह-पादपानिति ॥ ९१ ॥

गो० टी०-पादपानिति । विधमन्तः दहन्तः “धमा-शब्दाग्रिसंयोगयोः” इति धातुः ॥ ९२ ॥

रा० टी०-वृक्षेभ्य इति दर्पिताः अन्ये कपयः वृक्षे-भ्यो मधु दृष्टीत्वा नदन्त आसमिति शेषः अन्ये वृक्षान् तर-कन् प्रपद्यन्ते अपरे मधु प्रपिबन्ति ॥ ९३ ॥

गो० टी०-वृक्षेभ्य इति । अन्ये वृक्षेभ्यः वृक्षेभ्योऽन्य-अत्रापि ययुरित्यनुपपद्यते ॥ ९३ ॥

९१-९३] ति० टी०-पीतमधुभिर्हरिभिराहतश्च-उपमा-यथेति । पक्षैः पक्षकैः कर्कशैकदारैर्महिषैर्नैव-भाति । इवशब्दस्थायि । तथा तैः पूर्णा वसुधा बभूव ॥ ९१ ॥ ९३ ॥

ते सर्वं समतिक्रम्य मलयं च महागिरिम् । आसेदुरानुपूर्व्येण समुद्रं भीमनिःस्वनम् ॥ ९४ ॥
 अवरुह्य जगामाशु वेलावनमनुत्तमम् । रामो रमयतां श्रेष्ठः समुग्रीवः सलक्ष्मणः ॥ ९५ ॥
 अथ धौतोपलतलां तोयौघैः सहस्रोत्थितैः । वेलापासाद्य विपुलां रामो वचनमब्रवीत् ॥ ९६ ॥
 एते वयमनुप्राप्ताः सुग्रीव वरूणालयम् । इहेदानीं विचिन्ता सा या नः पूर्वमुपास्थिता ॥ ९७ ॥
 अतः परमतीरोऽयं सागरः सरितां पतिः । न चायमनुपायेन शक्यस्तस्मिन्नुपनिवः ॥ ९८ ॥
 तदिहैव निवेशोऽस्तु मन्त्रः प्रस्तूयतामिह । यथेदं वानरबलं परं पारमवाप्नुयात् ॥ ९९ ॥
 इतीव स महाबाहुः सीताहरणकथितः । रामः सागरमासाद्य वासमाज्ञापयत्तदा ॥ १०० ॥
 सर्वाः सेना निवश्यन्तां वेलायां हरिपुङ्गव । संप्राप्तो मन्त्रकालो नः सागरस्येहै लङ्घने ॥ १०१ ॥

रा० टी०—बभूवेति । पक्षैः कलमकेदारैः ज्वारोपनिजादिभिः यथावत्संपूर्णां उल्लङ्घय्य हरिपुङ्गवैः संपूर्णां यस्या बभूव ॥ ९३ ॥

गो० टी०—बभूवेति । इवशब्दो वाक्यान्तरात् । अन्ये तु । तत्र तदानीम् । पक्षैः कलमकेदारैः पक्ष्यादिश्रेष्ठैः संपूर्णां उल्लङ्घय्य यथा भवेत् तथा नैर्हृदिपुङ्गवैः संपूर्णां यस्या बभूवेति योजयति । अपरं तु । कलमकेदारैर्यथा कलमकेदारमन्त्रैः हरिपुङ्गवैः संपूर्णां यस्या बभूव इत्येव कलमकेदारमन्त्रिणवर्गसमाहः । उपमानद्वित्येव्यत्रयिदमुपमायाचकद्वये पयुजते कथयः । यथा उद्धृत्य मेघस्तुत एव तावमयं सुनीन्द्रस्य संप्रणीताः । आलोकयामास हरिः पतन्निवेशः स्मृतिविदमिवाभ्यगमिमिति ॥ ९४ ॥

रा० टी०—महेन्द्रमिति । महेन्द्रे महेन्द्रसंबन्धि शिवसंघास्य राम आरुगेहं किञ्च महेन्द्रे संप्राप्य आरुगत्यर्थः । शिवसं तच्छृङ्खलमारुह ॥ ९४ ॥

गो० टी०—महेन्द्रमिति । अथ सप्तमध्यायिकगणानन्तरम् । राजकीलोचन इति समुद्रदर्शनाय महेन्द्रशिखरगोहणकुतूहलित्यनुभावं ॥ ९५ ॥

रा० टी०—तत इति । रामः शिवरमास्य मल्लिशगयमपश्यत् ॥ ९६ ॥

गो० टी०—तत इति । स्पष्टम् ॥ ९६ ॥ ९७ ॥

९४] ति० टी०—तत्रानुत्तमस्य रामवयमन्य (स्मा?) द्रोष्यम् । आग्रिवैर्योक्तैः । ते सर्वे वानरा आनुपूर्व्येण सेनामनिवेशकमेण ॥ ९४ ॥

रा० टी०—ते इति । ते रामादयः आनुपूर्व्येण उचितक्रमेण समुद्रमासेदुः ॥ ९५ ॥

९५] ति० टी०—अवरुह्य महेन्द्रादित्यर्थः ॥ ९५ ॥

रा० टी०—नरप्रकारमाह—अवरुह्येति । अवरुह्य महेन्द्राद्योभागे प्राप्य वेलावनं समुद्रवर्ति काननं रामो जगाम ॥ ९७ ॥

गो० टी०—अवरुह्येति । वेलावनम्योपलतत्वादवरुह्येत्युक्तम् । रमयतां श्रेष्ठ इत्यनेन समुद्रसंभ्रमप्रदर्शनेन लक्ष्मणादिरञ्जकस्य व्यञ्जितम् ॥ ९८ ॥

९६] ति० टी०—सहस्रोत्थितैर्हरिपुण्णैस्तोयौघैर्धौतैश्चाहितमुपलतलं यस्यां ताम् ॥ ९६ ॥

रा० टी०—अथेति । तोयौघैर्धौतानि उपलतलानि यस्यां तां विपुलां विशालां वेलापासाद्य रामोऽब्रवीत् ॥ ९८ ॥

गो० टी०—अथेति । स्पष्टम् ॥ ९९ ॥

९७] ति० टी०—या पूर्वमुपस्थिता चिन्ता तरणविषया सेदनामपि प्रवर्तते इति शेषः ॥ ९७ ॥

रा० टी०—नराकारमाह—एत इति । हे सुग्रीव वरूणाः त्वयं त्वयं प्राप्ताः अत एव या पूर्वं नो विचिन्ता सागरतरणविषयकविचिन्तनं सेदनामनुपस्थिता प्राप्ता ॥ ९९ ॥

गो० टी०—एत इति । चिन्ता समुद्रतरणोपायचिन्ता ॥ १०० ॥

९८] ति० टी०—अतीरोऽन्यपरतीरः अनुपायेनोपायरूपादम्बनतीरेण ॥ ९८ ॥

रा० टी०—नराकारमाह—अत इति । परमं रमणीयं तीरं यस्य स सरितां पतिः सागरः अयं गङ्गासरिपुभिः प्राप्नुमशक्यः किञ्च अयं सागरः परमतीरः उत्कृष्टराक्षससंपन्नविशिष्टतीरवान अनुपायेन उपायविशेषमन्तत्रायमर्णवस्नरिभुं न शक्यः प्रथमपक्षे यमिति सामान्ये नपुंसकम् (?) ॥ १०० ॥

गो० टी०—अत इति । अतीरः अविगम्यतीरः । जलप्राय इति यावत् । अनुपायेन उपायं विनैत्यर्थः । प्रत्यय प्रतिफेन नक्षमामः ॥ १०१ ॥

९९-१०१] ति० टी०—मन्त्रो विचारः ॥ ९९ ॥ १०१ ॥

रा० टी०—तदिति । ततः तरणस्याशक्यत्वादेतोः इह अस्मिन् काले इह अस्मिन् देशे एव निवेशः अस्मन्निवास्तुतु यथा वानरबलं परं पारं समुद्रपरतीरमवाप्नुयात् तथा प्रभूयतां विचार्यताम् ॥ १०१ ॥

गो० टी०—तदिति । मन्त्रः कार्यविचारः । प्रभूयताम् आरभ्यताम् । इति वक्ष्यमाणप्रकरणे ॥ १०२ ॥

रा० टी०—इतीवेति । इतीव अनेन प्रकारेण रामो वासमाज्ञापयत् ॥ १०२ ॥

स्वां स्वां सेनां समुत्सृज्य मा च कश्चित्कुतो व्रजेत् । गच्छन्तु वानराः शूरा ह्येयं छत्रं भयं च नः ॥ १०२ ॥
 रामस्य वचनं श्रुत्वा सुग्रीवः सहलक्ष्मणः । सेनां निवेशयत्तीरे सागरस्य द्रुमायुते ॥ १०३ ॥
 विरराज समीपस्थं सागरस्य च तद्गलम् । मधुपाण्डुजलः श्रीमान्द्वितीय इव सागरः ॥ १०४ ॥
 वेलावनमुपागम्य ततस्ते हरिपुङ्गवाः । निविष्टाश्च परं पारं काङ्क्षमाणा महोदधेः ॥ १०५ ॥
 तेषां निविशमानानां सैन्यसंनाहनिःस्वनः । अन्तर्धीय महानादमर्णवस्य प्रशुश्रुवे ॥ १०६ ॥
 सा वानराणां ध्वजिनी सुग्रीवेणाभिपालिता । त्रिधा निविष्टा महती रामस्यार्थपराभवत् ॥ १०७ ॥
 सा महार्णवमासाद्य हृष्टा वानरवाहिनी । वायुवेगसमाभूतं पश्यमाना महार्णवम् ॥ १०८ ॥
 दूरपारमसंवाधं रसोगणनिपेवितम् । पश्यन्तो वरुणावासं निषेदुर्हरियूथपाः ॥ १०९ ॥

गो० टी०—इतीति । इतीत्येतेन सेनानिवेशनियोगे सागरतरणोपायविचारः अदृश्यो हेतुः वस्तुतस्तु सीताहरण-
 क्षेप एव हेतुरिति व्यज्यते ॥ १०३ ॥

रा० टी०—आज्ञापनमेव भङ्गयन्तरेणाह—सर्वा इति । सागरस्य लङ्घने नः अस्माकं मन्त्रकालः संप्राप्तः अतः सर्वाः सेनाः वेलायां निवेशयन्ताम् ॥ १०३ ॥

गो० टी०—सर्वा इति । स्पष्टम् ॥ १०४ ॥

१०२—१०३] ति० टी०—स्वां स्वां सेनां समुत्सृज्य कश्चिदपि कुतोऽपि हेतोर्मा व्रजेत् । यतो नोऽस्माकं छत्रं रक्षोभायाकृतत्वादुदं भयमस्तीति ज्ञेयम् । सावधानतया स्थेयमिति बोधितम्, अतोऽयं शराः सर्वे वानराः सेनारक्षार्थं गच्छन्तु । सेनायाश्चतुर्दिक्षु गत्वा तत्र स्थित्वा तां रक्ष-
 न्तित्यर्थः ॥ १०० ॥ १०३ ॥

रा० टी०—स्वां स्वामिति सेनां समुत्सृज्य कश्चिदपि कुतः कश्चिदपि द्वां मा व्रजेत् यतः छत्रं राक्षसकृतत्वात् अप्रकटितं नो भयं भयहेतुः ज्ञेयमस्तीति शेषः अतः शराः वानराः गच्छ-
 न्तु भयहेतुव्यपगार्थं सेनायाश्चतुर्दिक्षु पर्यटन्तु ॥ १०३ ॥

गो० टी०—स्वां स्वामिति । कुतः कुतश्चिद्धेतोः शराः वानराः गच्छन्तु सर्वतः संचरन्तु किमर्थमित्यत्राह ज्ञेयमिति । नः अस्माकम् भयं भयनिमित्तम् छत्रं ज्ञेयम् तत्र तत्र निलीनैः शत्रुभिः प्रायशः प्रहारसंभवादिति भावः ॥ १०५ ॥

रा० टी०—रामस्येति । दुर्मरायुते व्याप्ते सागरस्य तीरे सुग्रीवः सेनां न्यवेशयत् ॥ १०५ ॥

गो० टी०—रामस्येति । द्रुमायुते द्रुमैर्युक्ते । मिश्रणा-
 धांयौतेर्निष्ठा ॥ १०६ ॥

१०४—१०५] ति० टी०—मधुपाण्डवो मधुपिङ्गला वानरा एव जलं यस्य सः । मधुशब्दसमभिव्याहारात्पाण्डुशब्दः पिङ्गलवर्णवासी ज्ञेयः ॥ १०४ ॥ १०५ ॥

रा० टी०—विरराजेति । सागरस्य समीपस्थं तद्गलं मधुपाण्डुजलः द्वितीयः सागर इव विरराज ॥ १०६ ॥

गो० टी०—विरराजेति । सागरस्य समीपस्थं तद्गलम् । मधुपाण्डुजलः मधुवत्पिङ्गलजलः द्वितीयः सागर इव विर-
 राजत्युत्प्रेक्षा ॥ १०७ ॥

रा० टी०—वेलेति । महोदधेः परं पारं काङ्क्षमाणाः हरि-
 पुङ्गवाः वेलावनमुपागम्य निविष्टाः कश्चुरिति शेषः ॥ १०७ ॥

गो० टी०—वेलेति । स्पष्टम् ॥ १०८ ॥

१०६] ति० टी०—समुद्रशब्दमन्तर्धीय सैन्यसंनाहस्य सैन्यसंचारस्य शब्दः श्रुतुवे ॥ १०६ ॥

रा० टी०—तेषामिति । निविशमानानां तेषां रामादीनां सैन्यसन्नाहस्य सेनासंचारस्य निःस्वनः अर्णवस्य महानादमन्त-
 र्धीयं प्रशुश्रुवे ॥ १०८ ॥

गो० टी०—तेषामिति । ‘अन्तर्धीय’ स्थित इति शेषः ॥ १०९ ॥

१०७] ति० टी०—त्रिधा निविष्टा ऋक्षगोलाङ्गलवानर-
 रूपत्रियुधभेदेन । ऋक्षगोलाङ्गलानामपि वानरावान्तरजाति-
 त्वात्सर्वेषां वानरत्वेनाप्युक्तिर्नासंगता । त्रिधा निविष्टा त्रिव-
 लया निविष्टेत्यन्ये ॥ १०७ ॥

रा० टी०—सेति । रामस्यार्थपरा वानराणां ध्वजिनी सेना त्रिधा वानरावान्तरजातिविशिष्टाऋक्षगोलाङ्गलवानरयुध-
 भेदेनातिमहत् महत् लघुयुधभेदेन वा त्रिप्रकारा निविष्टाऽभवत् ॥ १०९ ॥

गो० टी०—सेति । त्रिधा त्रिप्रकारैः । बलयत्रयाकारेणेति यावत् । वानरगोपुच्छभलङ्कभेदेन त्रैषेति वा ॥ ११० ॥

१०८] ति० टी०—पश्यमाना पश्यन्ती । हृष्टाभूदिति शेषः ॥ १०८ ॥

रा० टी०—सेति । सा वानरवाहिनी महार्णवमासाद्य महा-
 र्णवं पश्यमाना पश्यन्ती सती हृष्टाऽभवदिति शेषः ॥ ११० ॥

गो० टी०—सेति । पश्यमाना पश्यन्ती सती । हृष्टा अभूदिति शेषः ॥ १११ ॥

१०९] ति० टी०—असंवाधं मध्ये गिर्यायाश्चरहितं

चण्डनक्रप्राहयोरं क्षपादौ दिवसक्षये । हसन्तमिव फेनौर्धैर्न्यस्तमिव चोभिभिः ॥ ११० ॥
 चन्द्रोदये समुद्रतं मतिचन्द्रसमाकुलम् । चण्डानिलमहाप्राहैः कीर्णं तिमितिमिङ्गलैः ॥ १११ ॥
 दीप्तभोगैरिवाकीर्णं भुजङ्गैर्वरुणालयम् । अवगाढं महासर्वैर्नानाशैलसमाकुलम् ॥ ११२ ॥
 सुदुर्गं दुर्गमार्गं तमगाधममुरालयम् । मकरैर्नागभोगैश्च विगाढा वातलोक्षिताः ॥
 उत्पेतुश्च निपेतुश्च प्रहृष्टा जलराशयः ॥ ११३ ॥
 अग्निचूर्णमिवाविद्धं भास्वराभ्युपहोरगम् । सुरारिर्निलयं घोरं पातालविषयं सदा ॥ ११४ ॥

वक्ष्यमाणसकलविशेषणं वरुणावासं पश्यन्तो निपेतुरित्यन्वयः ॥ १०० ॥

११०] ति० टी०—चण्डनक्रपौयाहैर्महाप्राहम् । क्षपादौ दिवसक्षये । तेन प्रदोषकाले चन्द्रोदये पट्टकनोपेहसन्तमिव स्थितम् । उपलक्षणमिदम् ऊर्मिभिर्न्यस्तमिव स्थितम् ॥ ११० ॥

१११] ति० टी०—समुद्रतं ब्रह्मम् । ऊर्मिस्थप्रतिचन्द्रैः समाकुलं व्याप्तम् । चण्डानिलतुल्यवेगेजलचरैर्महाप्राहैः । तिमिः 'अस्ति मत्स्यस्तिमिनां शतयोजनमायतः' इति लक्षितः तिमिगिलन्तजिगणशक्तः तैः कीर्णं व्याप्तम् ॥ १११ ॥

११२] ति० टी०—दुरेति । दूरः पारः परतटो यस्य न संवायः शोभा यस्य अत्युन्नतैर्नक्षत्राहोरात्रं भयङ्करं दिवसत्रयं क्षपादौ गम्यारम्भे प्रदोषकाले इत्यर्थः । चन्द्रोदये सति समुद्रतं प्रहृतमत एव ऊर्मिभिर्न्यस्तमिव फेनौर्धैर्न्यस्तमिव प्रतिचन्द्रेण चन्द्रप्रतिविम्बेन समाकुलं संयुक्तं चण्डानिलवत् महाप्राहैर्महार्थमन्यन्ते प्राहैकैः तिमितिमिङ्गलैः कीर्णं व्याप्तम् । अस्ति मत्स्यस्तिमिनां शतयोजनमायतः । तं यो गिलति मत्स्यः स तिमिङ्गल इतीरितः । तिमिङ्गलगिलोऽप्यस्ति तद्विलोऽप्यस्ति राशयः ॥ ११२ ॥ ११३ ॥

११४] ति० टी०—दूरपारमित्यादि । दूरं पारं यस्य दूषारं विशालमित्यर्थः । असंवायं संवायहितम् अशोषमित्यर्थः । रक्षोरागनिपयितं समुद्रं रक्षसि वसन्तीति प्रसिद्धिः । चण्डनक्रैः करणैः यद् यद्गणं यस्य स तथोक्तः तम् । 'स्योदौ ग्रहणे युद्धे पूतनादावनुग्रहे । उपरागे च निबन्धे स्वर्भानौ च ग्रहः स्मृतः' इति नियमः । दिवसक्षये क्षपादौ सन्ध्यायामित्यर्थः । घोरं वर्षमानत्वादयङ्कुलम् समुद्रतम् उल्लिखितम् प्रतिवीचि प्रतिविम्बितचन्द्रत्वात् प्रतिचन्द्रैः समाकुलम् चण्डानिलमहाप्राहैः चण्डानिलवद्वेगममहाप्राहैरित्यर्थः । तिमयः शतयोजनायता महामत्स्याः । तानपि भक्षयितुं क्षमास्तिमिङ्गलाः । तिमिङ्गलिगिरतीति व्युत्पत्तः । "गु, निगरणे" इति धातुः । प्रोचि इति लत्वम् । तदुक्तं पुराणे—'अस्ति' मत्स्यस्तिमिनां शतयोजनमायतः । तिमिङ्गलगिलोऽप्यस्ति तद्विलोऽप्यस्ति सागरे, इति । दीप्तभोगैः सिरोरत्नकान्त्या प्रकाशितकर्णैरिव स्थितैः । महासत्त्वैः जलगजसिंशुमारदादिभिः । छद्गं यादोभिः दुर्गमार्गं दुर्गमम् । नौपथसञ्चारायोपमित्यर्थः । योगरुद्धिर्न्यां वरुणावासवरुणालयपट्टयनिर्वाहः ॥ ११२ ॥ ११३ ॥

११२] ति० टी०—दीप्तभोगैरुज्ज्वलदेहैर्भुजैरौषधीर्नक्षत्राण्यं पातालमिव ॥ ११२ ॥

११० टी०—दीप्ताः प्रकाशिताः भोगाः येषां तैर्भुजैर्नक्षत्राणां महासत्त्वैः जलचरान्तरैरवगाढं निबिडम् अत एव दुर्गमार्गं मार्गरहितम् अत एव छद्गं गन्तुमशक्यम् अछराण्यम् अछरनिवासम् वरुणालयं पश्यन्त एव हरिष्यथाः निपेतुः अर्धनवकर्मकान्यपि । इवशब्द एवार्थः ॥ ११३ ॥ ११४ ॥

११३] ति० टी०—उदगे शोभनानि लङ्कादीनि दुर्गाणि यस्मिन् दुर्गमार्गं दुष्प्रापमार्गम् । दुष्प्रापपरप्रापदुष्प्रापमित्यर्थः ॥ ११३ ॥

११० टी०—मकरैरिति । मकरादिभिर्विगाढाः वातेन लोक्षिताश्छलाः प्रहृष्टाः जलराशयः ऊर्मय इत्यर्थः । उत्पेतुर्निपेतुश्च ॥ ११५ ॥

११० टी०—तदानीं सागरमुत्प्रेक्षते—मकरैरिति । नागभोगैः सर्पकार्यैः विगाढाः प्रविष्टाः । वातलोक्षिताः वायुचलिताः । अत एव प्रहृष्टाः जलराशयः तरङ्गाः उत्पेतुश्च निपेतुश्च उत्पत्य निपेतुर्गति भावः ॥ ११५ ॥

११४] ति० टी०—जलराशय ऊर्मिकाः भास्वराः कणामणिभिर्भासमाना अभ्युपहोरागा जलसर्पा यस्मिन्सन् । अतएवाग्निचूर्णं विष्कृष्टिकृत्तमाविद्धं क्षिप्तमित्राव दृश्यत इति शेषः । सदा पातालविषयं पाताललोचरं सागरम् ॥ ११४ ॥

११० टी०—अज्ञाति । भास्वराः मणिगणैरवभासिताः अभ्युपहोरागाः यस्मिन् अत एव सदा घोरं पातालविषयं पातालपर्यन्तस्यापि न सागरं समुद्रिष्य आविद्धं प्रक्षिप्तम् अग्निचूर्णं विष्कृष्टिकृत्त इव अदृश्यतेति शेषः ॥ ११५ ॥

११० टी०—अथ सागरास्वरयोः सर्वेषां साम्यं वर्णयति अग्निचूर्णमित्यादिना । रात्रौ सागरस्य सलिलक्षेत्रैः अग्निचूर्णं इव दृश्यन्त इति प्रसिद्धिः । अतो भास्वराण्यभ्युपहोरागा इति शीकररूपाणि यस्य तथोक्तम् अत एवाग्निचूर्णं अग्निचूर्णमिव सागरे दृश्यते । अन्तरं च कीर्णैर्नक्षत्रैश्च दृश्यते । भास्वराभ्युपहोरागा इति लक्षणम् । आकाशे यस्मिन् तन्महोदयम् इदमप्युपहोरागा इति लक्षणम् । आकाशे गन्धर्वादीनामिव नागानामपि सञ्चारसम्भवात् । राक्षसिण्यो रत्नममवाहा । छाराशयः अछरा राक्षसाश्च येषां निपेतुः

सागरं चाम्बरप्रख्यमम्बरं सागरोपमम् । सागरं चाम्बरं चेति निर्विशेषमदृश्यत ॥ ११५ ॥
 संपृक्तं नभसाप्यम्भः संपृक्तं च नभोऽम्भसा । तादृग्रूपे स्म दृश्येते तारारत्नसमाकुले ॥ ११६ ॥
 समुत्पतितमेघस्य वीचिमालाकुलस्य च । विशेषो न द्वयोरासीत्सागरस्याम्बरस्य च ॥ ११७ ॥
 अन्योन्यैराहताः सक्ताः सस्वतुर्भीमानिःस्वनाः । ऊर्मयः सिन्धुराजस्य महाभेयं इवाम्बरे ॥ ११८ ॥
 रत्नौघजलसंनादं विषक्तमिव वायुना । उत्पतन्तमिव क्रुद्धं यादोगणसमाकुलम् ॥ ११९ ॥
 ददृशुरेते भैहात्मानो वाताहतजलाशयम् । अनिलोद्धूतमाकाशे प्रैक्षन्तमिवोर्मिभिः ॥ १२० ॥
 ततो विस्मयमापन्ना हर्षयो ददृशुः स्थिताः । भ्रान्तोर्मिजालसंनादं प्रलोलमिव सागरम् ॥ १२१ ॥

इत्यापि श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

आवागमभूतम् इदमप्युभयत्र तुल्यम् । पातालविषमं पातालवन्
 गम्भीरम् इदमप्युभयत्र तुल्यम् शोरं भयङ्करम् इदम-
 प्युभयत्र तुल्यम् । एवमुक्तविशेषणविशिष्टं सागरं सागरः
 अम्बरप्रख्यम् अम्बराभम् उक्तविशेषणविशिष्टमम्बरं च
 सागरोपममदृश्यतेत्याकृष्य योजना । न केवलं साम्यं सर्वथा
 साम्यं चेत्याह—सागरमिति । क्रीडत्वमार्थम् ॥ ११८ ॥ ११९ ॥

११५] ति० टी०—अम्बरप्रख्यं वैपुल्यातल्लैः । तैरेव
 चाम्बरं सागरोपमम् । उपमेयोपमालंकारः । एवं सति यत्कलति
 तद्वाच्यमत्रयाह—निर्विशेषं परस्परतिरिक्तसदृशरहितम् ॥ ११५ ॥

रा० टी०—सागरमिति । सागरम् अम्बरप्रख्यं तारा-
 गणसदृशमण्यादिभूतवेनाकाशसदृशम् । अम्बरं तु सागरोपमं
 सागरवर्तिमण्यादिसदृशतारावल्केन सागरसदृशमदृश्यत इति ।
 अतः सागरमम्बरं च निर्विशेषं विशेषाभाववदृश्यत ॥ ११७ ॥

११६] ति० टी०—तयोरेव समानधर्मान्तरमाह—
 संपृक्तमिति । संपृक्तम् । तुल्यमित्यर्थः । नभोऽम्भस्तुल्य-
 रूपत्वात्तारारत्नसमाकुले सुकाशेष्टेनक्षत्रश्रेष्ठे समानकुले सखुद्र-
 नभसी तादृग्रूपे परस्परसदृशरूपे दृश्येते ॥ ११६ ॥

रा० टी०—धर्मान्तरेणापि तयोः सादृश्यमाह—संपृक्त-
 मिति । संपृक्तं संबद्धम् ॥ ११८ ॥

गो० टी०—प्रकारान्तरेणापि उक्तं साम्यं दर्शयति—संपृ-
 क्तमिति । संपृक्तं संबद्धम् तुल्यवर्णमिति यावत्
 द्विशब्दो हेतौ । तादृग्रूपे अन्योन्यतुल्यरूपे तारारत्नसमाकुले
 सागराम्बरे दृश्येते स्म ॥ १२० ॥

११७] ति० टी०—समुत्पतितमेघस्याम्बरस्य वीचिमा-
 लाकुलस्य सागरस्य चेत्यन्वयः ॥ ११७ ॥

रा० टी०—धर्मान्तरेणापि सादृश्यमाह—समिति । स-
 मुत्पतितः मेघाः यस्मिन् तस्याम्बरस्य वीचिमालाकुलसाग-
 रस्य च द्वयोर्विशेषो नासीत् ॥ ११९ ॥

गो० टी०—समुत्पतितेति । मेघवीचिमालयोर्मिन्म-
 ति विन्मभाषेनोपमानत्वम् ॥ १२१ ॥

११८] ति० टी०—सक्ता निरन्तराः ॥ ११८ ॥

रा टी०—अन्योन्यैरिति । अन्योन्यैराहताः ताडिताः
 सक्ताः निरन्तराः अत एव भीमनिःस्वनाः सिन्धुराजस्य ऊर्मयः
 अम्बरे महाभेयं इव सस्वतः ॥ १२० ॥

गो० टी०—अन्योन्यमिति । प्रथमं सक्ताः अथ आहता
 इत्यन्वयः ॥ १२२ ॥

११९] ति० टी०—वायुना विषक्तं संबद्धम्, अतएव
 रत्नौघक्षेपकोर्मियजलसंनादवन्तम्, अतएव क्रुद्धमुत्पतन्तमिव
 स्थितम् ॥ ११९ ॥

रा० टी०—रत्नेति । वायुना विषक्तं संबद्धम् अत एव
 रत्नौघजलसंनादं रत्नसदृशप्रक्षेपकोर्मिरूपजलमवादविशिष्टम्
 अत एव क्रुद्धमिवोत्पतन्तं ददृशुरित्यपकृत्यते ॥ १२१ ॥

गो० टी०—रत्नौघेत्यादिश्लोकद्वयम् । रत्नौघजलयोः
 संनादो यस्मिन् । अनेन वेगवद्वायुजनितक्षोभातिशयादन्तर्ग-
 तरत्नानाशुद्रमनमवगम्यते । वायुना विषक्तमिव वायुना एकी-
 भूतमिव यादोगणसमाकुलं यादांसि जलजन्तवः तेषां गणेन
 समाकुलम् वाताहतजलाशयं जलाशयः सखुद्रः वाताहत-
 श्वासी जलाशयश्चेति कर्मधारयः तम् ऊर्मिभिः आकाशे
 बलान्तमिव स्थितम् । एतन्निरूपणार्थमेव अनिलोद्धूतमिति
 पुनरुक्तिः ॥ १२३ ॥ १२४ ॥

१२०] ति० टी०—जलाशयः सखुद्रः ॥ १२० ॥

रा० टी०—दृदृशुरिति । वाताहतं वायुण्यासं जलाशयं
 सागरं द्वयोः कर्मधारयः ॥ १२२ ॥

१२१] ति० टी०—भ्रान्तानां घूर्णितादूर्मिजालानां संनादो
 यत्र तम्, अतएव प्रलोलं प्रचलदिव स्थितम् ॥ १२१ ॥

इति श्रीरामायणे श्रीरामायणतिलके वाल्मीकीय
 आदिकाव्ये युद्धकाण्डे चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

रा० टी०—तत इति । भ्रान्तानां भ्रमिप्रान्तानामु-
 मिजालानां संनादो यस्मिन् तं सागरं प्रलोलं प्रचलदिव
 ददृशुः आकाशे अनिलोद्धूतम् अमिन्नं प्रतिपत्तम् । ऊर्मिभिः

पञ्चमः सर्गः ।

रामो लक्ष्मणेन संभाषमाणः सीतां स्मृत्वा मुदनदहनदग्धो विलपति ।

सा तु नीलेन विधिवत्स्वारक्षा सुसमाहिता । सागरस्योत्तरे तीरे साधु सी विनिवेशिता ॥ १ ॥
मैन्दश्च द्विविदश्चोभौ तत्र वानरपुङ्गवौ । विचेरतुश्च तां सेनां रक्षार्थं सधेतो दिशम् ॥ २ ॥
निविष्टायां तु सेनायां तीरे नदनदीपतेः । पार्श्वस्थं लक्ष्मणं दृष्ट्वा रामो वचनमब्रवीत् ॥ ३ ॥
शोकश्च किल कालेन गच्छता ह्यगच्छति । मम चापश्यतः कान्तामहन्यहनि वर्धते ॥ ४ ॥
न मे दुःखं प्रिया दूरे न मे दुःखं हतेति वै । एतदेवानुशोचामि वयोऽस्या क्षतिवर्तते ॥ ५ ॥

लपन्तं किंचित्कथयन्तमिव महात्मानो वानरा दृष्ट्वा ततः
स्तरश्चोभौ द्विसमयमापन्ताः ॥ १०३ ॥

इति श्रीमहात्मीकीय रामायण-भाष्याने रामायणशिरोमणे
युद्धकाण्डे चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

गो० टी०—तत इति । विशेषाभिधानार्थत्वात् पुनरुक्तिः
गन्तोर्मिजलसन्नादमिति । पूर्णिततरङ्गजलसन्नादौ यस्मिन्
म । प्रणेणमिव उद्धान्तमिव ॥ १२५ ॥

इति श्रीमद्विन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटा-
ख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

१-३] ति० टी०—स्वारक्षा युक्तमाममन्ताद्रक्षणं यस्याः
मा सुसमाहिता सम्ययचिता ॥ १-३ ॥

रा० टी०—सेनादन्तान्तमेवाद—सेति । स्येनैव आरक्षा
समन्ताद्रक्षणं यस्याः अत एव सुसमाहिता सेना नीलेन साधु
यथा भवति तथा विनिवेशिता ॥ १ ॥

रा० टी०—मैन्द इति । मैन्दो द्विविदश्च रक्षार्थं सेनां स-
धेतो दिशं विचेरतुः ॥ २ ॥

रा० टी०—निविष्टायामिति । सेनायां निविष्टायां सत्यां
रामो लक्ष्मणमब्रवीत् ॥ ३ ॥

गो० टी०—एवं कृतज्ञत्वमित्रानुरोधविवरणीयकारिण्यमहो-
न्माहत्वादिशरण्यत्वौपयिका रामगुणा दक्षिणाः । अथ रामस्य
कारुण्यरूपं प्रधानगुणं दर्शयितुं स्मृतिरन्तरमारभते—सा
त्विति । स्वाग्ना आममन्ताद्रक्षन्तीत्याग्नाः शोभनाः
आरक्षाः यस्याः मा तथोक्ता विधिवत् नीलिशाजोकरीत्या ।
सुसमाहिता निगकुला निवेशिता ॥ १ ॥

गो० टी०—मैन्द इति । दिशमिति जात्येकवचनम् ।
दिश इत्यर्थः । “उभमर्धतस्रोः” इत्यादिना द्वितीया । सर्वत
इति सप्तम्यर्थे तसिः । दिशां सर्वेषु प्रदेशेष्वित्यर्थः ॥ २ ॥ ३ ॥

४] ति० टी०—अथ समुद्रवेलावनापुत्रीपददर्शनात्परस्ती-
रस्थसीतास्मृत्या शोचति—शोकश्चेति । गच्छता कालेन-
हान्तरविद्योगजः शोकोऽपि गच्छतीति प्रसिद्धिः । मम प्रिया-
विरहजे शोके तु विपरीतमित्याह—मम चेति । अस्त्वर्थः ॥ ४ ॥

रा० टी०—तदाकारमाह—शोक इत्यादिभिः । गच्छता
कालेन शोकः अपगच्छति नियन्ते किल प्रसिद्धमेतत् । कान्ता
मपश्यतो मम शोकस्तु अहन्यहनि प्रतिदिनं वर्धते ॥ ४ ॥

गो० टी०—समुद्रवेलावनापुत्रीपददर्शनादुद्भूतं विरहशोकं
सोऽप्यमशक्तवत् सौमित्रि प्रत्याह—शोकश्चेत्यादिना । प्रथम-
श्चकारोवधारणे द्वितीयस्त्वर्थः शोकः दृष्टवस्त्वन्तरविद्योग-
जनितः शोकः गच्छता कालेन अपगच्छति किलेत्ये-
ति चे । गच्छत्येवेति प्रसिद्धमिति लौकिका वदन्ति । कान्ता-
मपश्यतो मम तु शोकः अहन्यहनि वर्धते लौकिकशोक-
विलक्षणो मम शोक इति भावः ॥ ४ ॥

५] ति० टी०—अन्वक्षित्वात्प्रत्याहर्षिण्यमः किं शोकेने-
त्यत्र तत्रैव विप्रश्नित्या दुःखमित्याह न मे इति । प्रिया दूरे
स्थितेति दुःखं मे नास्ति क्षीयमदिवसन् । तथा इतस्त्यपि न
दुःखम् प्रबलदुःखमयं प्राप्तत्वात् अपि त्वस्या वयः
प्राणत्वम्यधिकालोऽतिवर्तते । मामद्वयमार्त्तं जीवनमिरुक्तेः ।
तत्रापि बहुदिवसान्वयात् । यद्वा वयो यौवनमिति
प्राकृतवद्भाहः ॥ ५ ॥

रा० टी०—शोकमेवाद—नेति । सीता हता इति मे दुःख-
मत्यन्तलेशो न प्रिया दूर इत्यपि न नष्टं तर्हि किं दुःखमित्यत
आह—अस्याः प्रियायाः वयः स्थितिनिमित्तकालः यदतिव-
र्तत एतदेवानुशोचामि एतेन प्रबलमेतदुःखेन पूर्वदुःखं तिरो-
हितमिति सूचनम् ॥ ५ ॥

गो० टी०—ननु शत्रुहताया दूरे स्थितायास्तस्याः प्रत्या-
हरणसमर्थम्य तव किं शोकेनेत्याक्षुब्धं न तद्विचयोऽर्थं शोकः
किन्नुपयोगयोग्यस्य प्रियावयसो वैकल्याण्यस्वीणादित्याह—ननु
इति । दुःखमिति प्रिया दूरं स्थितेति मे न दुःखम् क्षणीयेन
प्रमथनेन तस्य निवर्त्यन्तात् । प्रबलं ब्रूता इतस्ति मे दुःखं
नास्ति तस्य तच्छिरः कृन्तनापनोयन्तात् । एतदेवानुशोचामि
इदमेकमेव शोकमिति तव वयोऽस्या क्षतिवर्तते मत्तं यौवनं
न प्रत्याहर्तुं शक्यमिति भावः । अथ यौवनमतिवर्तत इति
नाथः नित्ययौवनत्वात्तस्याः किं वयोऽतिवर्तते व्यर्थतया
यातीति भावः । मादुषमावाहसारेण ईदं वचनम् ॥ ५ ॥

वाहिवातयतःकान्ता तां स्पृष्ट्वा मामपि स्पृश । त्वयि मे गात्रसंस्पर्शश्चन्द्रे दृष्टिसमागमः ॥ ६ ॥
 तन्मे दहति गात्राणि विषं पीतमिवाशये । हा नाथेति प्रिया सा मां ह्रियमाणा यदब्रवीत् ॥ ७ ॥
 तद्वियोगेन्यनवता तन्निन्ताविषेऽर्चिषा । रात्रिर्दिवं शरीरं मे दह्यते मदनाग्निता ॥ ८ ॥
 अवगाहार्णवं स्त्रास्ये सौमित्रे भवता विना । एवं च प्रज्वलन्कामो नै मां सुप्तं जले दहेत् ॥ ९ ॥
 वेहेत्कापयानस्य शक्यमेतेन जीवितुम् । यदहं सा च वामोरुरेकां धरणिमाश्रितौ ॥ १० ॥

६] ति० टी०—यतोऽन्तरं दिशि कपला तद्विषि वाहि
 गच्छ तत्र स्थितां तां स्पृष्ट्वा मामपि स्पृश । किमेतावता
 तत्त्वय्यग्राह—त्वय्योतिः । तावन्तज्जोतिर्यद्वि मे गात्रसंस्पर्शो
 निद्रातप्तमदृशये समामोः नयानिग्राश्रिषाशामक एवं
 तत्त्वय्यो ग्राहीश्रिषाश्रिताशामक इत्यर्थः । निद्राश्रितायाः
 लंकारः ॥ ६ ॥

रा० टी०—अत्यन्तशोकोऽपि यतः पन्थाह—वाहीति । हे
 वातये वाहि । तां सीतां स्पृष्ट्वा मामपि स्पृश । स्वर्गने हेतुभाट-
 त्वयि सीताम्यर्शनिशिष्टे मे गात्रसंस्पर्शे चन्द्रे दृष्टिसमागम-
 धत्तमयोगः यथा चन्द्रे दृष्टिसमागमः नाश्रयामकः तथा सीता-
 म्यर्शयति त्वयि मम म्यर्शयति नाश्रयामक इत्यर्थः ॥ ६ ॥

गो० टी०—प्रियास्पृष्टमप्यर्शयति । तिमोहेतुत्वान्तरंपाद-
 नाथे वायुं प्राथयते—वाहीति । हा हा ! मे कान्ता यतः यत्र
 यमति तत्र वाहि गच्छ । तत्र गात्रं किं । राणीयमित्यग्राह—
 मामिति । त्वयैतद्वत्त्वं मे स्थलीति नयानिग्राहं दर्शयति—
 दृष्टिसमागमं चन्द्रे यथा चन्द्रायाः त्वयि मे निद्रातप्तमप्यर्श-
 यति त्वयि मम म्यर्शयति नाश्रयामक इत्यर्थः । तत्र
 याति इत्यं तां सीतामपि स्पृष्ट्वा तद्वदहं तां स्पृष्ट्वा मा-
 मपि स्पृष्ट्वा त्वयि स्थिता ॥ ७ ॥

७] ति० टी०—अतः निमग्नतायाः प्रत्ययः—तन्मे इति ।
 विषमाणा सा हा नाथेति यदब्रवीत्तद्वत् । अनुमानेन मे
 आशये चित्तं विनतमिति शेषः । रात्रिप्रमिति मे गात्राणि
 दहति ॥ ७ ॥

रा० टी०—तद्विदिति । ह्रियमाणा सीता हा नाथेति व-
 यमब्रवीत् । ननु आशयं सम्मानाकारणे स्थितं सत् पीतं वि-
 षमि मे मदनानि दहति ॥ ७ ॥

गो० टी०—नैककथं यथा चित्तवैतन्मरणमत्र आशयितुं किन्तु
 कावणावमकतौ यथा—नदीति । तद्वत्त्वेन मे आशये हृदये
 स्थितं वा । यदा स्पर्शमाणं सदित्यर्थः । पीतं विषमि ग-
 राणि पयस्यया इति । किं तद्वत्त्वं तत्राह—हा नाथेति ।
 सा मदीनं यतः पयस्यया भावा मदीनता । ह्रियमाणा
 सर्वं ग्राहणेन तत्त्वय्यग्राह । न तां कुर्मि इत्येतेन भयमभ-
 यमहेतुमतेन यतः पयस्यया भावा मदीनता । समर्थानि
 तन्मयं नन्दमे योनिनान्वर्तयति । नाथेति मन्वायन्मेव पुर-
 म्कृत्य मां तद्वत्त्वं तन्मे नाशयति इति । एतेन रामशोकाः

सीताविषयकारणमित्यवगम्यते । परदःमदःस्थिता हि का-
 रणम् ॥ ७ ॥

८] ति० टी०—रात्रिदिवमिति निपातः ॥ ८ ॥

रा० टी०—तद्विदिति । तस्याः प्रियायाः वियोगे रणेन
 तद्वत्ता तस्याः चित्तैव विमलार्चिरस्य तेन मदनाग्निता ।
 म्बानिरूपयद्दिना मे शरीरं रात्रिर्दिवं दह्यते ॥ ८ ॥

गो० टी०—अथ संतापो जलप्रवेगं विना न शक्यतीति
 यत्तुं तस्याग्रित्वं सावयवं रूपयति—तद्वियोगेनेति । मन्वाय-
 यं कल्पेन विगोमयन्त्यनवच्छेदम् । संततवेगेन चित्तायाः उ-
 त्पत्तिरूपणम् । रात्रिर्दिवमिति । “अवच्छेदः” इत्यादिना मन्वा-
 साधुत्वम् । शातलासीनलकायाविशेषेण दह्यते इत्यर्थः ॥ ८ ॥

९] ति० टी०—सौमित्रे स्वमित्रे । मिश्रति शेषः । भवता
 विनाहमेक एवाणवमयाया स्वमित्रे । एवं यति प्रज्वलन्कामो
 जले सुप्तं न दहेत् । जलस्याप्रिविर्गोपिता । मतोमन्वायन्त्य
 मसौ मनउपमेणोपमार्थेन भावः । भवता विनैत्यतिङ्गो-
 कित्वेन निद्राप्रार्थ्ये ॥ ९ ॥

रा० टी०—अवगाह्येति । हे सौमित्रेणामवगाह्य जले
 स्थितेत्यर्थः । भवता विनाहमेक एवाणवमयाया जलसुप्तं
 माम् एवं प्रज्वलन् कामोऽभिवापातिशयो न दहेत् । त्विन्द्रि-
 त्विन्द्रियेनैत्यर्थः । भवता विनैत्युक्त्या जायतेत्यर्थे निषेधे सचित्तम्
 तेन त्वद्विजो मन्त्रिके नागच्छत्यिति हेतुः सूचितः तत्र सीता
 तिरिकविषये तदानीं दिदृशाभावः सूचितः ॥ ९ ॥

गो० टी०—अवगाह्येति । सौमित्रे कावाम्मारण्य-
 भवता विना अणवमयाया स्वमित्रे । अनेन लक्षणाया श्रुता
 वनागन्तुमुक्तम् । अणवशयनं हि शेषिणं (?) । किं प्रयो-
 जनमित्यग्राह—कथंचिदिति । इदानीं प्रज्वलन् स कामः जले
 सुप्तं मां कथंचिदहेत् कृच्छ्रादहेत् । मन्दीर्षवेतित्यर्थः ॥ ९ ॥

१०] ति० टी०—यद्यमाहं सा च वामोरुरेकां धरणि-
 माश्रितयित्कामयमानस्य बहु । एतेन जीवितुं शक्यम् ।
 कायुक एव अथवायमेव यथा जीयति तथैतेनापि जीवितुं
 शक्यम् । एकभूयोक्त्यन्तेन लाभसंभवमत्वादिनि भावः ॥ १० ॥

रा० टी०—वद्विदिति । यत् यस्मात् अहं वामोरुः सा सीता
 च एकां धरणिमाश्रितौ एतेन एकवर्षण्याश्रितत्वेन हेतुना एतत्
 प्रियार्थयोगेन बहुकामयानस्य मे जीवितुं शक्यम् ॥ १० ॥

केदारस्येव केदारः सोदकस्य निरुदकः । उपस्नेहेन जीवामि जीवन्तीं यच्छणोमि ताम् ॥ ११ ॥
 कदा तु खलु सुश्रोणीं शतपत्न्यपनेक्षणाम् । विजिन्य शत्रुन्दस्यामि सीतां रक्षीतामिव श्रियम् ॥ १२ ॥
 कदा येचारुदन्तोष्ठं तस्याः पद्मानननम् । ईषद्वेनाभ्यं यस्यामि रसायननिवानुरः ॥ १३ ॥
 तौ तस्याः सहितौ पीनौ स्तनौ कायं हलोपमौ । कदा तु खलु सोत्कम्पौ हंसन्त्या मां भजिष्यतः ॥ १४ ॥
 सा नूनमसितापाङ्गी रक्षामध्यगा सती । मञ्जाया नाथहीनेव वातारं नाभिगच्छति ॥ १५ ॥
 कथं जनकराजस्य दुहितेः मम च प्रिया । राक्षसीमध्यगा शेते स्तूपा दशरथस्य च ॥ १६ ॥
 अविशोभ्यतणि रक्षांसि मा विभूयोत्पतिभानि । विभूय जलदाचीलाच्छशिलेखा शरत्स्विव ॥ १७ ॥
 स्वभाषतनुका नूनं शोकेनानभनेन च । भूयस्तनुतरा सीता देशकालविपर्ययात् ॥ १८ ॥
 कदा तु राक्षसेन्द्रस्य निजायोरासि मायहात । शोकं प्रत्याहरिष्यामि शोकमुत्तुल्य मानसम् ॥ १९ ॥

गी० टी०-ये चारुदन्त्यापाननम् ॥ ११ ॥ नूनमसितापाङ्गी-
 णमसितापाङ्गी । नूनमसितापाङ्गी । नूनमसितापाङ्गी । नूनमसितापाङ्गी ।
 नूनमसितापाङ्गी । नूनमसितापाङ्गी । नूनमसितापाङ्गी । नूनमसितापाङ्गी ।
 नूनमसितापाङ्गी । नूनमसितापाङ्गी । नूनमसितापाङ्गी । नूनमसितापाङ्गी ।
 नूनमसितापाङ्गी । नूनमसितापाङ्गी । नूनमसितापाङ्गी । नूनमसितापाङ्गी ।

११] ति० टी०-यस्य सोदकस्य । उपस्नेहेन जीवामि जीवन्तीं यच्छणोमि ताम् ।
 तस्य विजिन्य शत्रुन्दस्यामि सीतां रक्षीतामिव श्रियम् । नूनमसितापाङ्गी ।
 नूनमसितापाङ्गी । नूनमसितापाङ्गी । नूनमसितापाङ्गी ।

रा० टी०-केदारस्येति । नूनमसितापाङ्गी । नूनमसितापाङ्गी ।
 नूनमसितापाङ्गी । नूनमसितापाङ्गी । नूनमसितापाङ्गी । नूनमसितापाङ्गी ।

गी० टी०-केदारस्येति । नूनमसितापाङ्गी । नूनमसितापाङ्गी ।
 नूनमसितापाङ्गी । नूनमसितापाङ्गी । नूनमसितापाङ्गी । नूनमसितापाङ्गी ।

१२] ति० टी०-सुश्रोणीं । नूनमसितापाङ्गी । नूनमसितापाङ्गी ।
 नूनमसितापाङ्गी । नूनमसितापाङ्गी । नूनमसितापाङ्गी । नूनमसितापाङ्गी ।

रा० टी०-कंदेति । नूनमसितापाङ्गी । नूनमसितापाङ्गी ।
 नूनमसितापाङ्गी । नूनमसितापाङ्गी । नूनमसितापाङ्गी । नूनमसितापाङ्गी ।

गी० टी०-कंदेति । नूनमसितापाङ्गी । नूनमसितापाङ्गी ।
 नूनमसितापाङ्गी । नूनमसितापाङ्गी । नूनमसितापाङ्गी । नूनमसितापाङ्गी ।

१३-१६] ति० टी०-मञ्जाया नाथहीनेव वातारं नाभिगच्छति ।
 रा० टी०-कंदेति । नूनमसितापाङ्गी । नूनमसितापाङ्गी ।
 नूनमसितापाङ्गी । नूनमसितापाङ्गी । नूनमसितापाङ्गी । नूनमसितापाङ्गी ।

गी० टी०-कदा श्रियति । नूनमसितापाङ्गी । नूनमसितापाङ्गी ।
 नूनमसितापाङ्गी । नूनमसितापाङ्गी । नूनमसितापाङ्गी । नूनमसितापाङ्गी ।

रा० टी०-तस्येति । नूनमसितापाङ्गी । नूनमसितापाङ्गी ।
 नूनमसितापाङ्गी । नूनमसितापाङ्गी । नूनमसितापाङ्गी । नूनमसितापाङ्गी ।

गी० टी०-तस्या दिति । नूनमसितापाङ्गी । नूनमसितापाङ्गी ।

रा० टी०-संति । नूनमसितापाङ्गी । नूनमसितापाङ्गी ।
 नूनमसितापाङ्गी । नूनमसितापाङ्गी । नूनमसितापाङ्गी । नूनमसितापाङ्गी ।

गी० टी०-संति । नूनमसितापाङ्गी । नूनमसितापाङ्गी ।

रा० टी०-व्यामिति । नूनमसितापाङ्गी । नूनमसितापाङ्गी ।

गी० टी०-कथमिति । नूनमसितापाङ्गी । नूनमसितापाङ्गी ।

१७] ति० टी०-अविशोभ्यतणि रक्षांसि मा विभूयोत्पतिभानि ।
 नूनमसितापाङ्गी । नूनमसितापाङ्गी । नूनमसितापाङ्गी । नूनमसितापाङ्गी ।

रा० टी०-अविशोभ्यतणि रक्षांसि मा विभूयोत्पतिभानि ।
 नूनमसितापाङ्गी । नूनमसितापाङ्गी । नूनमसितापाङ्गी । नूनमसितापाङ्गी ।

गी० टी०-कंदेति । नूनमसितापाङ्गी । नूनमसितापाङ्गी ।

१८] ति० टी०-स्वभाषतनुका नूनं शोकेनानभनेन च ।
 नूनमसितापाङ्गी । नूनमसितापाङ्गी । नूनमसितापाङ्गी । नूनमसितापाङ्गी ।

रा० टी०-स्वभाषतनुका नूनं शोकेनानभनेन च ।
 नूनमसितापाङ्गी । नूनमसितापाङ्गी । नूनमसितापाङ्गी । नूनमसितापाङ्गी ।

गी० टी०-स्वभाषतनुका नूनं शोकेनानभनेन च ।
 नूनमसितापाङ्गी । नूनमसितापाङ्गी । नूनमसितापाङ्गी । नूनमसितापाङ्गी ।

१९] ति० टी०-प्रत्याहरिष्यामि शोकमुत्तुल्य मानसम् ।
 नूनमसितापाङ्गी । नूनमसितापाङ्गी । नूनमसितापाङ्गी । नूनमसितापाङ्गी ।

रा० टी०-कंदेति । नूनमसितापाङ्गी । नूनमसितापाङ्गी ।

१ विभूयो गो. पाठः । २ विभूयो गो. पाठः । ३ तस्येति गो. समुदाय प्रचारामोति । गो. पाठः । ४ तस्यास्तु महताविति गो. पा. ५ विभूयो गो. पाठः । ६ सा ममेति गो. पाठः । ७ स्वभाषतनुका गो. पाठः । ८ सीता श्रियति गो. पाठः । ९ २६१

पारादो धर्षितश्चैत्यः प्रवरा राज्ञा हताः । आविष्ठा च पुरी लङ्का सर्वो हनुमता कृता ॥ १ ॥
किं करिष्यामि भद्रं वः किं वो युक्तमनन्तरम् । उच्यतां नः समर्थं यत्कृतं च सुकृतं भवेत् ॥ २ ॥
मन्त्रमूलं च विजयं प्रैवदन्ति मनस्विनः । तस्माद्दे रोचये मन्त्रं रामं प्रति महाबलाः ॥ ३ ॥
त्रिविधाः पुरुषा लोके उत्तमाधममध्यमाः । तेषां तु समवेतानां गुणदोषौ वदाम्यहम् ॥ ४ ॥
मैत्रस्त्रिभिर्हि संयुक्तः समर्थमैत्रनिर्णये । मित्रैर्वैरैश्च समानार्थैर्बान्धवैरपि बोधिकैः ॥ ५ ॥
सहितो मन्त्रयित्वा यः कर्मारम्भान्प्रवर्तयेत् । दैवे च कुरुते यत्नं तमाहुः पुरुषोत्तमम् ॥ ६ ॥
एकोऽर्थं विमृशेदेको धर्मं प्रकुरुते मनः । एकः कार्याणि कुरुते तमाहुर्मध्यमं नरम् ॥ ७ ॥
गुणदोषौ न निश्चित्य त्यक्त्वा दैवैव्यपारश्रयम् । करिष्यामीति यः कार्यस्येषेत्स नराधमः ॥ ८ ॥

३] नि० टी०-आश्रित्य श्रुति ॥ ३ ॥

रा० टी०-प्रास्ताद् इति । त्वमवा चैव्यः देवविशेषः-
विष्टः प्रमाणः अर्पितः प्रवृत्तः गच्छतः इत्याद्यः अत एव सर्व-
लक्ष्मीः सम्पत्तिः शुभिता कृता ॥ ६ ॥

गौ० मी०-प्रासाद इति । अथ, प्रासादः अत्यप्रधान-
भूत-प्रासादः । आदिन गौ० आदिन ॥ ३ ॥

५ । ति० टीका-यो मन्त्रस्तु, किं तर्हिनामि, भवन्त्यस्य
यैः प्रथमः किं प्रथमं योपपत्तिरिति चेन्न इति चेत् ।
यदातिदिति न मन्त्रं भवेत्तत्र ३३ सुक्तं सम्प्रदायितं
स्वाध्याये मन्त्रोपपत्तयः ॥ ४ ॥

रा० टी०-किसिति । नो वृत्तात् किं पुनं कर्तव्यवि-
 लम्बः क्वं प्राप्तये यत् कर्म अनन्तं विवर्तते ननु मुहूर्त-
 समर्थिते लम्बः न यत्तद्विप्राकं न भवेत् तत् नो अभ्यन्त-
 यत्तत्तत् अतः न किं विवर्तयामि ॥ ४ ॥

सि० ८१०-किं कर्मिष्यामि । अनन्तरं किं वा कर्त्तव्यं यज-
तवर्गं दिवसं समाप्तिं गच्छेत् । १-पाठे हिने किं कर्त्तव्यं ।
यजुष्यं अथर्विष्यं गुरुं स्वर्गिष्यं योक्त्वानुवेष्टे
प्रातर्गं किम् उच्यते कर्मिष्यामि वा भद्रमस्मिन्त्ययम् ॥ ४ ॥

• [नि० टी०—अर्थः (सर्वाभ्य तत्र को विचार इत्यर्थः)
निर्दिष्टमित्याह—अत्रमुलमिति : मनश्चिन्तः शब्दः]

रा० टी०-अग्ने योजयामाह-मन्त्रेति । मन्त्रस्विनो विजयते
मन्त्रसूक्तं मन्त्रव्यापकं प्रत्यक्षि तत्मात्रेणोः रागप्रतिशब्दोद्देश्य
कदाचि मन्त्रं रोचये अभिजातपूर्वकं दृष्टव्यमिति ॥ १ ॥

गो० टी०—अथ तन्त्रं हि मन्त्रोत्पादकं च सर्वपापं
निवृत्त्य मन्त्रसूत्रादन्वयाणि मन्त्रः कर्तव्य इत्याह—मन्त्र
सूत्रमिति ॥ ५ ॥

[illegible]

रा० टी०—सामर्थ्योत्पत्तिविधायक मन्त्रमेव कुलोत्पत्त्या-
 याह-विधिः इति । ये विधिः पुरुषाः सर्वा समवेतानां
 उत्पत्तिज्ञानमन्त्रः । विधाजिह्वामन्त्रानां गुणोपायः
 यदापि ॥ ६ ॥

गी० ३०-मन्त्राय कर्णविनिर्दिष्टस्यैव संस्कारानां वि-
 दूहिभिर्गोपायजुष इहवि. सह सम्प्रतिष्ठुमीतममं एकं
 प्रतिज्ञायेवं यमेण मन्त्रविन्दतामह-विदिता इत्यादिना।
 समोवाचो संशयोऽयं वापायस। तदापत्तानि तिस्र विधेयानि
 यज्ञादानि चोक्तः स्यादपी। यत्तदुक्तं यजस्र। अथ यज्ञ-
 दानं शेषम्। यजस्रमर्थेयं विधायकम्॥ ६॥

७-८] ति० टी०-यस्य मन्त्र इ-यमातामृषोक्तिभिः
संयुक्तो भवति, यो वा मित्रादिभिर्मित्रोपनिवेदयि ललितो
मन्त्रवित्या उच्चार्यमाणप्रवर्तयेत् देवे दैवसहाये च यत्नं कुर्यात्
तत्पुत्रार्थं पुरुषमाह ॥ ७ ॥ ८ ॥

रा० टी०—मन्त्रिभिरिति । हितसंप्रदित्तत्त्वविधिर्मे
 न्त्रिभिरां यत्कनिष्ठे समर्थः संभारार्थः तुल्यपुत्रतुल्यः
 समर्थादितिभिरां कान्धैवैव संहितो यो मन्त्रिभिरा कान्धैवैव
 लोकिककृत्यप्राप्तम्भान् प्रवर्तयन् दैवैव दृष्टकैव यत्नः च
 सं पुत्रयोभममाहः । अर्थतुल्यमेकाद्वि । ३१ । १ ।

गो० टी०-मन्त्रिभिरिति । शितसंशुभेः शितसंशुभेः
समानार्थैः समानाद्यद्वयैः । कर्माणिभ्याम् आरम्भणीय
माणि । देवैः समानाद्ये कृते ॥ ७ ॥ ८ ॥

०.] ति० टी०-एकौऽयमिति । विचारोऽस्य पुनः
इतन्निर्गपेक्षता दोषः ॥ ६ ॥

ग० टी०-एक इति । एक एव अर्थ इत्येव विमर्शः ।
निचारेणैव एक एव अर्थे मनः प्रवृत्तः एक एव आशयः ।
अतः मध्यमभाट्टः ॥ १ ॥

मनः मनःपूर्वं यत्नम् ॥ ९ ॥

१०] ति० टी०-गुणदोषौ युक्तयुक्तसहितहितानि
मित्रैः सह न मिश्रित्य देव्यनाम्नां स्वकला देवोपार्जना

१ वेति गो. पाठः । २ भावसाधनं को. पाठः । ३ भवितुमिच्छन्तीति को. पाठः । ४ यद्विधीति को. पाठः । ५ भवेति गो. पाठः ।

यथेम पुरुषा नित्यमुत्तमाधममध्यमाः । एवं मन्त्रोऽपि विज्ञेय उत्तमाधममध्यमः ॥ ११ ॥
 एकमत्यमुपागम्य शास्त्रदृष्टेन चक्षुषा । मन्त्रिणो यत्र निरतास्तमाहुर्मन्त्रमुत्तमम् ॥ १२ ॥
 वैद्वीराणि मतीर्गत्वा मन्त्रिणामर्थनिर्णयः । पुनर्यत्रैकतां प्राप्ताः स मन्त्रो मध्यमः स्मृतः ॥ १३ ॥
 अन्योन्यमतिमास्थाय यत्र संप्रतिभाष्यते । न चैकमत्ये श्रेयोऽस्ति मन्त्रः सोऽधम उच्यते ॥ १४ ॥
 तस्मात्सुमन्त्रितं साधु भवन्तो मतिसत्तमाः । कार्यं संप्रतिपद्यन्तामेतत्कृत्यं मतं मम ॥ १५ ॥
 वानराणां हि धीराणां सहस्रैः परिवारितः । रामोऽभ्येति पुरीं कङ्कामस्माकमुपरोधकः ॥ १६ ॥

तयं करिष्यामीत्युपक्रम्य तदप्यन्ते उपेक्षेणिवर्तयेत्स
 राधमः ॥ १० ॥

रा० टी०—गुणेति । गुणदोषौ न निश्चित्य मन्त्रिभिः
 च विचारोपनिर्णय देव्युपाश्रयं देवाश्रयत्वं च स्वत्वा
 तयं करिष्यामीत्युक्त्वेति शेषः । उपेक्षेत त्यजेत् स नराधमः
 तमनरः श्रेय इति शेषः ॥ १० ॥

गो० टी०—गुणदोषाविति । गुणदोषौ हिताहिते
 न निश्चित्य देव्युपाश्रयं त्यक्त्वा करिष्यामीत्युपक्रम्य यः
 तयं उपेक्षेत उपेक्षेत न समाप्ययात् ॥ १० ॥

११] ति० टी०—यद्वास्तप्रभुत्रैविध्यमुक्तं तस्य मन्त्रस्या-
 विर्णामं त्रैविध्यमाह—यथेति ॥ ११ ॥

रा० टी०—यदाचरणेन राजां त्रैविध्यं तन्मन्त्रस्यापि
 त्रैविध्यमाह—यथेत्यादिभिः । उत्तमाधममध्यमः उत्तमाध-
 माभ्यां सहितो मध्यमो मन्त्रोऽपि विज्ञेयः ॥ ११ ॥

गो० टी०—यथेति । स्पष्टम् ॥ ११ ॥

१२] ति० टी०—तानेव मन्त्रप्रकारानाह—एकमत्य-
 मिति । शास्त्रदृष्टेन नीतिशास्त्रप्रतिपादितेन चक्षुषा नयचक्षुषा
 मन्त्रिणो यत्र मन्त्र एकमत्यमुपागम्य निरताः प्रतिष्ठितास्तं
 मन्त्रमुत्तममाहुः ॥ १२ ॥

रा० टी०—तदेव निष्पादयन्नाह—एकमत्यमित्यादिभिः ।
 एकमत्यम् एकसंमतिमुपागम्य प्राप्य यत्र मन्त्रिणो निरताः तं
 मन्त्रमुत्तममाहुः ॥ १२ ॥

गो० टी०—उक्तत्रैविध्यं मन्त्रेण्यतिदिशति—एकमत्यमिति ।
 एकमत्यम् एकां मतिमुपागम्य शास्त्रदृष्टेन स्वयंस्तशास्त्रेण
 राजदन्तादित्वात्परनिपातः तद्रूपेण चक्षुषा उपलब्धिताः मन्त्रि-
 णः यत्र मन्त्रे निरताः तम् उत्तममन्त्रमाहुः ॥ १२ ॥

१३] ति० टी०—बद्धीर्मतीर्गत्वा बहुविरुद्धमतिविषयतां
 प्राप्येत्यर्थः पुनर्वैमत्यानन्तरं राजभीत्यायुपाधितो यत्र मन्त्र
 एकतामेकमत्यं प्राप्ताः स मन्त्रो मध्यमः ॥ १३ ॥

रा० टी०—बद्धीरिति । यत्र यस्मिन् मन्त्रे अर्थनिर्णयः
 कृत्यनिश्चयः मन्त्रिणां बद्धीर्विरुद्धानेकविधाः मतीर्गत्वा पुनरे-
 कतां प्राप्ताः स मध्यमः स्मृतः ॥ १३ ॥

गो० टी०—बद्ध इति । यत्र मन्त्रे । मन्त्रिणां मतयः
 बद्धाः बहुधा भूत्यापि अर्थनिर्णये अर्थनिर्णयरूपफलविषये

एकतां प्राप्ता भवन्ति स मन्त्रो मध्यमः स्मृतः । नीतिज्ञे-
 रिति शेषः ॥ १३ ॥

१४] ति० टी०—अन्योन्यमतिं भिन्नभिन्नमतिमास्थाय
 यत्र मन्त्रे समन्तात्प्रति प्रतिस्पर्धया भाष्यते, कथंचित्कटे-
 नैकमत्येऽपि श्रेयश्च नास्ति स मन्त्रोऽधमः ॥ १४ ॥

रा० टी०—अन्योन्यमिति । अन्योन्यमतिं विरुद्धप-
 रस्परवृद्धिमास्थाय विद्यमानो यो मन्त्रः संप्रतिभाष्यते एक-
 मत्ये एकमतौ सत्यां न संप्रतिभाष्यते सोऽधम उच्यते अत
 एव न श्रेयोऽस्ति तेन मन्त्रेणेति शेषः ॥ १४ ॥

गो० टी०—अन्योन्यमिति । यत्र मन्त्रे । मन्त्रिभिः
 अन्योन्यं मतिं त्वां त्वां वृद्धिम् आस्थाप्य प्रधाणीकृत्य
 संप्रतिभाष्यते व्यपहृश्यते । अनेनोत्तममन्त्रव्यावृत्तिरुक्ता । मध्य-
 ममन्त्रव्यावृत्त्यर्थमाह—न चेति । एकमत्ये तेषां मन्त्रिणां
 श्रेयश्च प्रीतिश्च नास्ति स मन्त्रोऽधम उच्यते ॥ १४ ॥

१५] ति० टी०—उपसंहरति—तस्मादिति । यत्कार्यं
 सुमन्त्रितं भवति तदेव साधु भवति । भवन्तश्च मन्त्रे मत्या
 सत्तमाः श्रेयाः, अतो तत्कार्यं सुमन्त्रितं साधु भवति तत्कार्यं
 संप्रतिपद्यन्तामेकमत्येन निश्चिन्वन्तु । यदेव भवन्निति श्रितं
 तदेव भमं कृत्यं कर्तुं योग्यम् । मतमिष्टम् ॥ १५ ॥

रा० टी०—तस्मादिति । तस्मात् उत्तमेनोः सुमन्त्रितं
 सुमन्त्रेण निष्पन्नं कार्यं भवन्तः प्रतिपद्यन्तां प्रापयन्तु कथं
 निश्चरन्त्यः एतत् मन्त्रेण निश्चितमेव कृत्यं मम मतं कर्त-
 व्यत्वेनेष्टम् ॥ १५ ॥

गो० टी०—तस्मादिति । सुमन्त्रितं सुनिश्चितम् । साधु
 समीचीनम् । कार्यं संप्रतिपद्यन्ताम् एकमत्येन जानन्तु ।
 एतत् एकमत्येन सुनिश्चितं कार्यम् मम कृत्यम् अतिशयेन
 कर्तव्यम् ॥ १५ ॥

१६] ति० टी०—विचारप्रयोजिका बहुभीतिः निधि-
 तात्माकमित्याह—वामराणामिति । अन्येतीति वर्तमा-
 नसामीप्ये क्व आचिरादागमिष्यत्येवमर्थः ॥ १६ ॥

रा० टी०—मन्त्रविषयः निकरयान्—प्रानुराणामित्या-
 दिभिः । वानराणां सहस्रं वानरं परिवारितः अत एवा-
 स्माकमुपरोधको रामः कङ्कामप्येति ॥ १६ ॥

तरिष्यति च सुव्यक्तं राघवः सागरं सुखम् । तस्मात् सुक्तरूपेण सानुजः सपत्न्या ॥ १७ ॥
समुद्रमुच्छोषयति वीर्येणान्यत्करोति वा । तस्मिन्नेव विषे कायं विरुद्धे वानरैः सह ॥
हितं पुरे च सैन्ये च सर्वं संमन्यतां तप ॥ १८ ॥

इत्यादि श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाण्ये युद्धकाण्डे षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

सप्तमः सर्गः ।

रावणोक्त्यनन्तरं सर्वे राक्षसाः ह्यवलप्रशस्तिपूर्वकं विवाधो न कर्तव्य इति समाश्रयन्ति रावणम् ।

इत्युक्ता राक्षसेन्द्रेण राक्षसास्ते महाबलाः । ऊडुः माञ्जलयः सर्वे रावणं राक्षसेन्द्वरम् ॥ १ ॥
द्विपत्पक्षमविज्ञाय नीतिवाद्यास्त्वयुद्धयः । राजन्यपरिव्रजत्पृष्टिशूलपट्टिशकुन्तलम् ॥ २ ॥
सुमहन्नो बलं कस्माद्विपादं भजते भवान् । त्वया भोगवतीं गत्वा निर्जिताः पक्षगा गुप्ति ॥ ३ ॥

गो० टी०—गतं तु गतमेव किं मन्त्रप्रकरणे इतः किं
गच्छितमिति आह—चानराणांमिति । अन्येति अन्ये-
ष्यति । “ वर्तमानसाम्राज्ये वर्तमानवृद्धा ” इति वर्तमानवि-
द्वेः । उपरोक्तः उपरोक्तम् । किराणां क्रियायां ण्युत् ॥ १६ ॥

१७] ति० टी०—गतं कथं दुस्तरं सागरं स्थिते रामाय-
नशङ्कान्तराह—तरिष्यतीति । सुव्यक्तं सुखं तरिष्यति ।
प्रथमान्तपाठे सागरस्य गोत्रापत्यं सागर इति रामविशेष-
णम् तदा सागरमिति द्वितीयान्तमन्यत्प्रथमाहायम् । को
वा तरणोपायस्तस्येत्यत्राह—तरस्येति । बलेन । तपोबलम्-
हज्जवलदिव्यप्राणामन्यतमेनेत्यर्थः । कर्तव्योत्तरवैद्युतः सुधी-
रादिभिश्च सहितः ॥ १७ ॥

रा० टी०—तरिष्यतीति पक्षम् । अस्मद्व्याप्य रूपं स्वल्पं
यस्य तेन किं च युक्तरूपेण स्वस्वरूपयोगेन परिहारितः
अत एवास्माकमुपरोक्तः मार्गं सुव्यक्तं तस्मिन् सागर
इति प्रथमान्तपाठे रामविशेषणं तदा सागरमिति समाध्या-
हायम् ॥ १७ ॥

गो० टी०—सागरं विजयमाने कथमस्मात्परोत्तर्यति—तत्राह
तरिष्यतीति । सार्धश्लोकः उच्छोषयति उच्छोषयिष्यति ।
अन्यस्तेष्वप्यत्रादिकं वा करोति कर्तिष्यति ॥ १७ ॥ १८ ॥

१८] ति० टी०—तद्वद्वाह—समुद्रमिति । अन्यस्तेषु-
बन्धनम् । तस्मिन्नेकस्मिन्प्रायानं एवविषयापारं सति बहु-
भिन्नानरैः सह रामे विरुद्धे कायं विरुद्धं कर्तव्यते सति यन्मम
पुरे मेन्ये च हितं तत्सर्वं संमन्यताम् ॥ १८ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामायणे रामायणतिलके वाल्मीकीय
आदिकाण्ये युद्धकाण्डे षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

रा० टी०—नणोपायमाह—समुद्रमिति । उच्छोष-
यिष्यति अन्यत् उपायान्तरं करोति कर्तिष्यति । अयं युष्मद्
उपसंहरमाह—तस्मिन्नेति । एवंविधे उक्तप्रस्तापत्रमि तस्मिन्

राघवे कायं स्वकायायं वानरैः सह विरुद्धे सति पुराणद्वारी सह
हितं यथा भवति तथा संमन्यताम् ॥ १८ ॥ १९ ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणभाष्ये रामायणविशेषणम्
युद्धकाण्डे षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

गो० टी०—अस्मिन्निति । अस्मिन् कङ्कानिरोधनरूपे
काये एवंगते उक्तरीत्या प्रवृत्ते वानरैः सह विरुद्धे विरोधे
च प्राप्ते भावे निष्ठा पुराणद्वारि हितं यत्तत्सर्वं संमन्यता-
मिति ॥ १९ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभाष्ये स्मृतिटीका-
स्थाने युद्धकाण्डे षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

१] ति० टी०—तत्रादी दुर्मन्त्रिणां दुर्मन्त्रमाह—इत्युक्ता
इति । यतो नीतिवाद्याः, अतएवायुद्धयस्ते राक्षसा
द्विपत्पक्षस्य रामसमीपादेर्बलमविज्ञाय ज्ञात्वापि मोहादविवेक-
जप्यं वा प्राक्कल्पः सन्तो रावणसन्तु ॥ १ ॥

रा० टी०—रावणवचनभ्रजानान्तरकालिकं रावणं प्रति
अभिहराक्षसानां वचनमाह—इतीत्यादिभिः । अत्राह
अत एव नीतिवाद्याः राक्षसाः द्विपत्पक्षं रामवचनविज्ञाय
रावणसन्तु । सार्धश्लोकं एकान्वयी ॥ १ ॥

गो० टी०—एवं रावणवचनमाकर्ण्य अनिदितव्यमिति
भावा मोहात्ता राक्षसास्तद्बलयोगपूर्वकं रावणं प्रवृत्तयि
इत्युक्ता इत्यादिना । सार्धश्लोकं एकान्वयः । द्विपत्पक्ष-
द्विपत्पक्षम् । यतो मासायके पापं गृहे सुखमिरीषयो । यतो
परितो हृन्दे बले सुखसहाययोः ॥ इति निष्ठा ॥ १ ॥

२-३] ति० टी०—तद्वद्वाह—राजमिति ।
द्विरसि ॥ २ ॥ ३ ॥

रा० टी०—तदाकारमाह—राजमिति ।
अतः परियारितकृत् समस्तं नो कथमस्ति अतः प्रमाणं किं
कस्माद्भजते विषादं न कर्तिष्यते ॥ २ ॥

कैलासशिखरावासी यसैवैहुभिरावृतः । सुमहत्कन्देन कृत्वा वश्यस्ते धनदः कृतः ॥ ४ ॥
 स महेश्वरमख्येन श्लाघ्यमानस्त्वया विभो । निर्जितः समरे रोषालोऽकपालो महाबलः ॥ ५ ॥
 विनिपात्य च यक्षौघान्विशोभ्य विनिगृह्य च । त्वया कैलासशिखराद्रिमानमिदमाहृतम् ॥ ६ ॥
 मयेन दानवेन्द्रेण त्वज्जयात्सख्यमिच्छता । दुहिता तव भार्यायै दत्ता राक्षसपुङ्गव ॥ ७ ॥
 दानवेन्द्रो महाबाहो वीर्योत्तितो दुरासदः । विगृह्य वशमानीतः कुम्भीनस्याः सुखावहः ॥ ८ ॥
 निर्जितास्ते महाबाहो नागा गत्वा रसात्कम् । वायुकिस्तक्षकः शङ्खो जटी च वशमाहृताः ॥ ९ ॥
 अक्षया बलवन्तश्च शूरा लब्धवराः पुनः । त्वया संवत्सरं युद्धा समरे दानवा विभो ॥ १० ॥
 स्वबलं समुपाश्रित्य नीता वशमरिन्दम । मायाश्चाभिगतास्तत्र बह्व्यो वै राक्षसाधिप ॥ ११ ॥
 शूराश्च बलवन्तश्च वरुणश्च सुता रणे । निर्जितास्ते महाभाग चतुर्विधबलादुगाः ॥ १२ ॥

गो० टी०-राजदिति । पश्यः परितो हननकामो गदा-
 विशेषः पश्यः परिधान इत्यमरः शक्तिः दीर्घगतिः कृतिः
 प्रसिद्धः शङ्खे तु विनिशचन्द्रहामासिक्त्रम् इत्यमरः । कलं
 सिद्धम् पश्यः शङ्खविशेषः तैः संकुलं व्यतप्तं बलमस्ति ।
 सम्यबले एव विजयाने कस्मादेतैः भवान् विपादं भजत
 ति योजना । अत्र समग्रयो वलमित्यत्र कलं नास्तीति प्रामा-
 ण्येकभाष्यमर्थसचिकाविलोकिः ॥ २ ॥

रा० टी०-सदुःसाहस्रद्वये तत्पराक्रमं वर्णयन्त आह-
 वय्येति । भोगवती नामपुत्री गत्वा पत्रगाः त्वया निर्जिताः ।
 अर्थं पृथक् ॥ ३ ॥

गो० टी०-तिष्ठतु सैन्यं त्वमेक एव समस्तशत्रुविद्राव-
 णक्षम इत्याशयेनाह-तत्त्वत्यादिना । सार्थलोक एका-
 स्यैव । भोगवती सर्पराजमरीचम् । कन्दं युद्धम् ॥ ३ ॥ ४ ॥

५] ति० टी०-वच्यमानपुणो धनदस्ते त्वया धूमहत्कन्दं
 युद्धं कृत्वा वश्यः कृतः ॥ ४ ॥

रा० टी०-कैलासंति । कैलासशिखरावासी धनदः सुम-
 हत् कन्दं युद्धं कृत्वा ते त्वया वश्यः कृतः ॥ ४ ॥

५] ति० टी०-तदेव प्रपण्ययते-स इति । स धनदो
 महेश्वरमख्येन देवना स्वयं श्लाघमानोऽपि लोकपालोऽपि त्वया
 समरे गौरान्निजितः ॥ ५ ॥

रा० टी०-तदेव प्रपण्ययन्तराह-स इति । महेश्वरमख्येन
 श्लाघमानो लोकपालो धनदः त्वया निर्जितः ॥ ५ ॥

गो० टी०-स इति । स्पष्टम् ॥ ५ ॥

६] ति० टी०-न जयमात्रम्, अपि तु सर्वस्वापहारो-
 ऽपीत्याह-विनिपात्येति । इदं विमानं पुष्पकम् ॥ ६ ॥

रा० टी०-विनिपात्येति । यक्षौघान् विशोभ्य संचा-
 ल्य विनिपात्य च विनिपात्य ध्वं-गित्वा इदं पुष्पकं विमानं
 त्वया कृतम् ॥ ६ ॥

गो० टी०-विनिहृत्येति । विमानं पुष्पकम् ॥ ६ ॥

७] ति० टी०-मयदुहिता मन्दोदरी ॥ ७ ॥

रा० टी०-मयेनेति । मयेन दुहिता स्वकन्या दत्ता ॥ ७ ॥

गो० टी०-मयेनेति । दुहिता मन्दोदरी । अपि मये-
 नदभिजात्यभ्रमादत्तेनपुत्रे वदयति तथाप्यत्र प्रथमं तयो भग-
 इत्येतदुक्तम् ॥ ७ ॥

८] ति० टी०-कुम्भीनमी रावणस्वसेति तयोः । तस्याः
 सुखावहो भर्तृवर्धः ॥ ८ ॥

रा० टी०-दानवेन्द्र इति । कुम्भीनस्याः मन्दोद-
 री त्वदभिन्याः सुखावहः पतिः दानवेन्द्रो विगृह्य त्वया वश-
 मानीतः ॥ ८ ॥

गो० टी०-दानवेन्द्र इति । दानवेन्द्रः मधुः । कुम्भी-
 नी रावणभगिनी । मयमावदतीति मयावदः भर्ता ॥ ८ ॥

९] ति० टी०-जटी नामविशेषः ॥ ९ ॥

रा० टी०-निर्जिता इति । रसात्कं गत्वा वायुकिप्रभ-
 तयो नागाः नागविशपाः त्वया निर्जिताः अत एव यशमा-
 हृताः प्राणिताः अत एव पूर्णं न पीनरुक्त्वम् ॥ ९ ॥

गो० टी०-निर्जिता इति । जटी सर्पविशेषस्य नाम ।
 त्वया भोगवतीमित्यत्र तत्तुकादिभिरुक्तैकैकानिर्वाणिरिति
 न पीनरुक्त्वम् ॥ ९ ॥

१०-११] ति० टी०-दानवाः कालकेयाः । तप तैः सह
 वासान्मायाशाधिगताः प्राप्ताः ॥ १० ॥ ११ ॥

रा० टी०-अक्षया इति । स्वबलमाश्रित्य संवत्सरं
 युद्धा अक्षया अपि शूराः त्वया वशं नीताः तत्र तैः सह
 निवाससमये बह्व्यो मायाशाधिगताः प्राप्ताः । लोकद्वयमे-
 काव्ययि ॥ १० ॥ ११ ॥

गो० टी०-अक्षया इत्यादिश्लोकद्वयमेकाव्ययम् । ल-
 व्यवराः अक्षयैः शेषः । अक्षयाः सृणीकरणेपि पुनरुत्पत्ति-
 मत्वेन क्षयरहिता इत्यर्थः । दानवाः कालकेयाः तत्र कालके
 यसकाश्चात् । बह्व्यः बह्व्यः । "वोतोऽपुणवचनात्" इति पञ्च
 जीवभावः ॥ १० ॥ ११ ॥

१२] ति० टी०-चतुर्विधबलं रथगजदुरमापादत
 रूपम् ॥ १२ ॥

पितामहिनयोगाच्च युक्तः शम्बरद्वयहा । गतस्त्रिविष्टप राजन्त्यवेदेकमस्तुतः ॥ २३ ॥
 तमेव त्वं महाराज विष्टजेन्द्रजितं सुतम् । यावद्दानरसेनां तां सरामां नयति क्षयम् ॥ २४ ॥
 राजन्नापदयुक्तेयमागता प्राकृताज्जनात् । हृदि नैव त्वया कार्या त्वं वधिष्यसि राघवम् ॥ २५ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

अष्टमः सर्गः ।

प्रहस्तादिभिरात्मश्लाघनपूर्वकं रामादिवधप्रतिशानेन रावणसमाश्रयणम् ॥ १ ॥

ततो नीलाम्बुदप्रख्यः प्रहस्तो नाम राक्षसः । अग्रवीत्प्राञ्जलिर्वाक्यं शूहः सेनापतिस्तदा ॥ १ ॥
 देवदानवगन्धर्वाः पिशाचपतगोरगाः । सर्वे धर्षयितुं शक्याः किं पुनर्मानवौ रणे ॥ २ ॥
 सर्वे प्रमत्ताः विश्वस्ता वञ्चिताः स्म हनूमता । नहि मे जीवतो गच्छेज्जीवन्स वनगोचरः ॥ ३ ॥

मन्त्राणि शैवताः यस्मिन् गजकूपैः कच्छपैः संवाधं निवि-
 ष्मत् अश्वरूपपटवैः संकुलं व्याप्तं रुद्रादित्याः महाप्राहाः
 तस्मिन् मन्त्रेण । राघवो वसवश्च महोरगाः यस्मिन् रथानाम-
 वगजाः तोयोधरा यस्मिन् पञ्चतयः पुत्रिनानि यस्मिन् ते
 त्वानां महद्भूलागमम् अनेनेन्द्रजिता समासस्य संपीड्य
 ततपतिरिन्द्रः गृहीतः रुद्राः प्रवेगितवः । श्लोकत्रयमे-
 तन्वचि ॥ २०-२२ ॥

गो० टी०-रा० ततोभरत्यादिश्लोकत्रयमेकान्वयश्च । दैवत-
 रतिः इन्द्रः ॥ २०-२२ ॥

२३] ति० टी०-पितामहस्य चतुर्मुखस्य रुद्रस्य यवि-
 यातो लब्धव्यस्तत्र नियोगात्तदाज्ञया । सर्वस्य जगतः प्रजा-
 पतिः पिता, भगवान्चतुर्मुखरुद्रः पितामहः । भगवान्निर्णयगर्भः
 पितामहः, अत एवादित्यरुद्रवसुप्रधानाः सर्वेऽष्टादेवताः
 सर्वेऽष्टदेवताः सूर्यासुरसर्वेप्रजापारयः । सर्वस्वभूताश्चेति
 त्रिकम् । शम्बरं धृतं हन्ति सः ॥ २३ ॥

रा० टी०-इन्द्रमोचने कारणमाह-पितामहेति । शम्बर-
 रुद्रश्च इन्द्रः त्रिरूपानियोगात् आज्ञातो युक्तः इन्द्रजिता
 मोचितः सर्व विविष्टपं स्वर्गं गतः ॥ २३ ॥

गो० टी०-पितामहेति । स्पष्टम् ॥ २३ ॥

२४] ति० टी०-अयं यावन्नयति । नेष्यतीत्यर्थः ॥ २४ ॥

गो० टी०-तस्मिन्ति । यः सरामां राघवसहितां यावद्दानर-
 सेनां नयति नयति तस्मिन्द्वजितं सुतं विष्टज
 पय ॥ २४ ॥

गो० टी०-समिपतः । विष्टजं प्रषय । यावन्नयति
 ण्यति ॥ २४ ॥

२५] ति० टी०-प्राकृताग्रव्यानररूपाजनाज्ञाता संभा-
 वेतगमनयमापदिवत्तायान्ता तेऽयुक्ता कर्तव्ययोग्या ।

१ निम इति गो. पाठः । २ न त्वाभितो गो. पाठः । ३ शक्ता इति गो. पाठः । ४ वानरा इति गो. पाठः ।

सर्वथैषा चिन्ता त्वया हृदि नैव कार्या. यतस्त्वं राघवं
 वधिष्यस्येव ॥ २५ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामायणे रामायणतिलके वाल्मीकीय
 आदिकाव्ये युद्धकाण्डे सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

रा० टी०-राजज्ञिति । प्राकृतात् जनात् आगतेयमा-
 पत् अयुक्ता तव योग्या न अतः त्वया हृदि न कार्या स्मर्त्ये-
 त्यर्थः । तत्र हेतुमाह-त्वं राघवं वधिष्यसि ॥ २५ ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणभाष्याने रामायणशिरो-
 मणौ युद्धकाण्डे सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

गो० टी०-राजज्ञिति । अयुक्ता असंभाविता । प्राकृतात्
 भूमात् हनूमतः ॥ २५ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभाषणे रत्नकिरीट-
 ख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

१-२] ति० टी०-तत इति ॥ १ ॥ २ ॥

रा० टी०-रावणं प्रति प्रहलोकिमाह-तत इत्यादिभिः ।
 नीलाम्बुदप्रख्यः सेनापतिः प्रहस्तो राक्षसः वाक्यम-
 ब्रवीत् ॥ १ ॥

गो० टी०-एवं मन्त्रिभिः सह संमन्य भूयोऽभिहिते सकल-
 सचिवप्रधानः प्रहस्तः स्वाभिमतमर्थं राज्ञे निवेदयति-तत
 इति । स्पष्टम् ॥ १ ॥

रा० टी०-तदाकारमाह-देवेत्यादिभिः । देवादयः
 सर्वे धर्षयितुमस्माभिः पराभावायितुं शक्याः तर्हि मानवौ
 किम् ॥ २ ॥

गो० टी०-देवेति । स्पष्टम् ॥ २ ॥

३] ति० टी०-नन्विदानीमेव वापरेणैकैव धर्षणे कृते
 कथं धर्षयितुं शक्या इति वक्ष्यते आह-सर्वे इति । प्रम-
 ता भोगादिपरावशा, विश्वस्ताः वञ्चनीयास्तत्रावश्यं निश-

इदं ममापरं वाक्यं शृणु राजन्त्यकीच्छसि । उपायकुशलो ह्येष जयेच्छत्रुनतन्द्रितः ॥ १२ ॥
 कामरूपधराः शूराः सुभीषा भीमदर्शनाः । राक्षसानां सहस्राणि राक्षसाधिप निश्चिताः ॥ १३ ॥
 काकुत्स्थमुपसंगम्य विद्वतं मानुषं वपुः । सर्वे ह्यसंभ्रमा भूत्वा ब्रुवन्तु रघुसत्तमम् ॥ १४ ॥
 प्रेषिता भरतेनैव भ्रात्रा तव यवीयसा । स हि सेनां समुत्थाप्य क्षिप्रमेवोपधास्यति ॥ १५ ॥
 ततो वयमितस्तूर्णं शूलशक्तिगदाधराः । चापवाणासिहस्ताश्च त्वरितास्तत्र धामहे ॥ १६ ॥
 आकाशे गणशः स्थित्वा हत्वा तां हरिवाहिनीम् । अस्मदस्त्रमहावृष्ट्या प्रापयाम यमक्षयम् ॥ १७ ॥
 एवं चेदुपसर्पेतामनयं रामलक्ष्मणौ । अवश्यमपनीतेन जहतामेव जीवितम् ॥ १८ ॥
 कौम्भकर्णस्ततो वीरो निकुम्भो नाम वीर्यवान् । अब्रवीत्परमकुट्रो रावणं लोकरावणम् ॥ १९ ॥
 सर्वे भवन्तस्तिष्ठन्तु महाराजेन संगताः । अहमेको हनिष्यामि राघवं सहलक्ष्मणम् ॥ २० ॥
 सुग्रीवं सहनुमन्तं सर्वैश्चैवात्र वानरान् । ततो वज्रहनुर्नाम राक्षसः पर्वतोपमः ॥ २१ ॥

रा० टी०—अद्येति । रामप्रभृतिः । हत्वा हरिवाहिनीं
 विजोभ्यः पराजयं प्राप्य आगमिष्यामि ॥ ११ ॥

गो० टी०—अद्येति । स्पष्टम् ॥ ११ ॥

१२] ति० टी०—इदं वाक्यं—उपायेति ॥ १२ ॥

रा० टी०—इदमिति । उपायकुशल एव जगन् जयेदिति
 पराजयं वाक्यं अर्थः ॥ १३ ॥

गो० टी०—इदमिति । तदाक्यं किमित्याकाङ्क्षायां प्राप-
 प्रसिपात्कं वाक्यं जगन्मतांशुपायं प्रशंसति—उपायेति ॥ १४ ॥

१३] ति० टी०—तत्र किं तत्राह—कामेति । कामरू-
 पधारादिषु पुंस्यमावेशः ॥ १५ ॥

१४] ति० टी०—तत्राह—काकुत्स्थामिति ।
 विद्वतं मृग्यम् । वपुः तलेति अर्थः ॥ १६ ॥

रा० टी०—कामेति । कामरूपधराः । ये कामरूपधरा
 निश्चिताः कार्यविषयकनिधयवन्तः तेषां राक्षसां सहस्राणि
 विद्वतं मयं मानुषं वपुःकुलेनेति अर्थः । काकुत्स्थमुपसंगम्य
 असंभ्रमाः उद्वेगविना भूत्वा तत्र आता भरतेन क्वं प्रेषिता
 भवदानुसन्धार्थमिति जेष इति मृग्यमत्र ब्रुवन्तु । सार्धंलोकरघु-
 मेकान्वयि ॥ १७ ॥ १८ ॥

गो० टी०—विजितमुपायमवाह—कौमरूपधरादिनां ।
 निश्चिताः निश्चितवन्तः राक्षसा वा सहस्राणीति सहस्रशब्दस्य
 संस्कृत्यपदान्तेति राक्षसापाशवाक्यपुंसकत्वम् । किमिति ब्रू-
 तववाह—प्रोपेता इति स्वरूपेण दृष्टव्यम् ॥ १९ ॥

१६] ति० टी०—महत्प्रपितृव्यपन्नानामिति किं तत्राह—
 स इति । तदा वज्रहनुर्नामं समुत्थाप्य गुरून्वाः स्वीयह-
 र्त्वाः क्षिप्रमेवोपधास्यति । अस्मानिति जेषः ॥ १९ ॥

रा० टी०—तत्राह—प्रयोजनमाह—स इति । सः श्वभरत-
 स्तेनो रामः ततो बहुत्याप्य सत्यजयैवर्थः । क्षिप्रमेवोपधा-
 स्यति । अर्थः दृष्टम् ॥ २० ॥

१६—१७] ति० टी०—ततः किमिति प्रश्नः । मध्यमानं
 मध्यममिति—मध्यममाह—तत इति । यामेति लो-
 भ इति गो. पाठः ॥ २० ॥

रा० टी०—तेन किमित्यत आह—तत इति । ततः
 राममननिधयानन्तरं ते तव वयं तत्र याम ॥ २१ ॥

गो० टी०—तत इति । ते वयं तत्र क्षीयं याम । कामेति
 लोभे रूपम् ॥ २६ ॥

रा० टी०—ततोऽपि किमित्यत आह—आकाश इति ।
 गणश आकाशे स्थित्वा अस्मादिभिरावृष्ट्या हरिवाहिनीं यम-
 क्षयं मृग्यमुदं प्रापयाम ॥ १७ ॥

गो० टी०—आकाश इति । स्पष्टम् ॥ १८ ॥

१८] ति० टी०—उक्तमन्त्रात्कार्यमिति यावत्—एवं चेद्वि-
 ति । एवमस्मदुक्तमुपश्रुत्य वीरोऽहनुनादिति तदा स आगम-
 दीपमनयं केतवमुपसर्पेतां प्रापयताम, तत्राप्यपनीतव जितव-
 हतप्रहारेणापश्यमेव जीवितं जहताम् अयानमिति यावत् ॥ १८ ॥

रा० टी०—पवमिति । परमपवमस्मत्कृतवचनं । तत्र यदि
 रामलक्ष्मणौ उपसर्पेतां जानीयातां तदा अपनयन्तः सेनवा-
 न्यक्त्वेन हेतुना जीवितं जहतां जहीतां मृग्यमाह ॥ १९ ॥

गो० टी०—एवं कृते किं त्वेति तत्राह—एवं चेद्विनि-
 रामलक्ष्मणौ अनयम् अस्मदकृतकैतवापरिज्ञानेन विधासम्
 यपुपसर्पेतां ततस्तेन अपनीतेन अपनयेन जीवितं जहतामेव
 जहतामेवेत्यर्थः ॥ २० ॥

१९—२० ति० टी०—कौम्भकर्णः हृम्भकर्णापत्यम् ॥ २० ॥

रा० टी०—कौम्भकर्णिरिति । ततो वज्रहनुवचनश्रवणा-
 नन्तरं निकुम्भो नाम कौम्भकर्णिरब्रवीत् ॥ २१ ॥

गो० टी०—कौम्भकर्णिरिति । स्पष्टम् ॥ २१ ॥

रा० टी०—तद्वचनाकारमाह—सर्व इत्यादिभिः । महा-
 राजेन रावणेन संगताः सहिता भवन्तस्तिष्ठन्तु अहमेको हनि-
 ष्यामि । सार्धंलोक एकान्वयी ॥ २० ॥

गो० टी०—सर्व इत्यादि सार्धंलोकमेकं वाक्यम् ॥ २० ॥

२१] ति० टी०—अत्र वज्रहनुः । कर्त्ता सेना-
 न्वानरानिवृणो ॥ २१ ॥

रा० टी०—तत इति । सकललोकापालनं विद्वय इति
 ह्य वज्रहनुर्वीरः ॥ २१ ॥

कुलः परिलिङ्गैर्भूतं जिहया वाक्यमप्रवीत् । सैरं कुर्वन्तु काषाणि भवन्तो विगतज्वराः ॥ १ ॥
एकोऽहं भसमिष्यामि तौ सर्वा हरिवादिनीम् । स्वस्थाः क्रीडन्तु निविन्ता पिबन्तु मधु वारिणम् ॥ २ ॥
अहमेको वधिष्यामि सुग्रीवं महत्प्रपणम् । सौहृदं च हनूमन् सर्वार्थेष्वत्र धानराज ॥ ३ ॥
इत्यपि श्रीकृष्णायणे धर्मोत्तरीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डेऽष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

नवमः सर्गः ।

सत्वशक्त्यनुसारं सत्वं नापराधान् नितापराधमयित्वा विभोषणो नीतिपुरःसरं बहुमुपक्रमते तच्छ्रुत्वा राक्षसः स्वसैन्यप्रविष्टा-
ततो निकुम्भो रभसः सन्निवृत्तमहावजः । सुसूत्रो रैतकोपश्च महापाश्विमहोदरी ॥ १ ॥
अभिकितुश्च दर्शयौ रश्मिर्भुज रोसताः । इन्द्रशुश्च बलधाम्मता वै राघवात्मजः ॥ २ ॥
महत्सोऽयं विरूपाक्षो वधदंष्ट्रो महाबलः । धृष्टाक्षोऽयं निकुम्भश्च दुर्मदश्चैव राक्षसः ॥ ३ ॥
परिधानपद्मिनाच्छ्रुत्वा तस्मात्प्रशक्तपरश्वशान् । चापानि च सुवाणानि सङ्गाश्च विधुलान्पुमान् ॥ ४ ॥
प्रयुज्य परमवृद्धाः समुत्पत्य च राक्षसाः । अजुवन्नावर्णं सर्वं प्रदीप्ता इव तेजसा ॥ ५ ॥
अथ रागे परिपुण्याः सुग्रीवं च मलक्ष्मणम् । कृपणं च हनूमन् लङ्का येन प्रपणित ॥ ६ ॥
तान्मृहीतायुक्तमस्त्रैर्नारायित्वा विभोषणः । अत्रवीत्याञ्जलिर्वाक्यं पुनः प्रत्युपवेश्य तान् ॥ ७ ॥
पशुपथैर्विभिरदति योऽर्थः प्राप्तुं न शक्यते । तस्य विक्रमकाळास्तान्युत्तानादूर्ध्वनीपिणः ॥ ८ ॥

श्लो० टी०-तत इत्यादिपदेष्वोक्तमपेक्षयाप्यस्य ॥
सत्त्वशक्तौ भवतु तौ राक्षसौ । रणकृत्तरं रणप्रमाणम् ।
राक्षसः इत्यमरकोटिः ॥ २१ । २४ ॥

एतौ श्रीभीमिन्द्राजविरचिते धीराभाषणान्तरे रत्नसिं-
हायने युद्धकाण्डोत्तरादनेत्यर्थः ॥ २५ ॥

२२] ति० टी०-सुसूत्रोऽप्रान्तजः ॥ २६ ॥

२३ टी०-नमः राक्षसाः-इन्द्रमिव दारिद्र्यितः ॥ २७ ॥

२४-२५] ति० टी०-वाक्यं मधु मयम् । एतेन
मोक्षप्राप्तये ॥ २८ ॥ २९ ॥

फलतरीत्यात्र समोपि-कृतः ॥

श्लो० श्रीकृष्णायणे श्रीरत्नसिंहायनायनायने के. श्रीहीन
आदिकाव्ये युद्धकाण्डेऽष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

२६ टी०-सर्वं मधु मयं वात-इत्यस्या-ति । सर्वा-
वर्तते अहमेको वधिष्यामि । सर्वाः स्त्रियाः सकलः टी०-२७ ॥ २८ ॥
एतौ श्रीभीमिन्द्राजविरचिते धीराभाषणान्तरे रत्नसिं-
हायने युद्धकाण्डेऽष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

२-३] ति० टी०-तत इति । भीमकर्णविराटं निकु-
म्भः परः महिषः पुनरदः ॥ २९ ॥

४] ति० टी०-उत्तमपदंति बह्वर्थाः । विरूपाक्ष-
मलक्ष्मणकान्तरी ॥ ३० ॥

५] ति० टी०-समुत्पत्योत्थाय ॥ ३१ ॥

श्लो० टी०-राक्षसं प्रति सत्त्वशक्त्याप्रमानासुद्धिमाह-तत
इत्यादिभिः । निष्प्रमादो राजस्यः परिवर्तितः प्रयुज्य अ-
हम् । निकुम्भमिति नामस्येन बहवो सत्त्वस्य प्रमदस्यम् ।
विपुलास्यमानः सम्योक्तः शक्तिमत्तः । श्रीकृष्णकर्म-
कान्ति ॥ ३२ ॥

श्लो० टी०-अथ निकुम्भमन्तस्तुल्यतः सर्वेपि प्रणाया-
अहम्भिरुक्ता सत्त्वशक्त्या राजस्योपकृताः तदुपायो नीतिबान्धवो
विनीपणः निषिद्धयान्निष्ठा-भूत इत्यादिश्लोकरूपकमेक-
शब्दम् । आदौ निकुम्भोपरातं निकुम्भमन्तस्तुल्यतः सत्त्व-
शक्त्या । समुत्पत्य आत्मन्यः समुत्थायः । प्रपणितमन्तर-
भित्तिर्गणं प्रपणय ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

६] ति० टी०-रिमद्वैतवदाह-अद्येति ॥ ३५ ॥

श्लो० टी०-इन्द्रकृतमन्त्रमाह-अद्येति ॥ ३६ ॥

७] ति० टी०-श्रीभीमपणनात्मसर्वोत्तमयित्वा पुनः प्रत्यु-
पवेश्य चापयित्वा राक्षसं प्रति प्राञ्जलिर्वा वाक्यवत् ॥
टी० ॥ ३७ ॥

श्लो० टी०-तानिति । पृथीकाश्वानः शान् वीरकर्म-
मानः सर्वान् वापयित्वा प्रत्युपवेश्य च विनीपणोऽर्धवत् ॥ ३८ ॥

श्लो० टी०-तानिति । क्रियापेदाशान्तिरूपम् ।
पुनरुक्तिः ॥ ३९ ॥

८] ति० टी०-त्रिभिर्वापैः सामदाबन्धैरुपैः । तस्य

१ वक्रमिति गो. पाठः । २ तान्मृहीतद्विषयवर्णितं गो. पाठः । ३ सत्त्वशक्त्यामिति गो. पाठः । ४ अहम्भेति गो. पाठः । ५ राक्षसं च युद्ध-
कर्ममिति गो. पाठः । ६ मलक्ष्मणो महाबाहो महोदर इति गो. पाठः । ७ अहम्भेति गो. पाठः । ८ अहम्भेति गो. पाठः । ९ अहम्भेति गो. पाठः । १० अहम्भेति गो. पाठः । ११ अहम्भेति गो. पाठः । १२ अहम्भेति गो. पाठः । १३ अहम्भेति गो. पाठः । १४ अहम्भेति गो. पाठः । १५ अहम्भेति गो. पाठः । १६ अहम्भेति गो. पाठः । १७ अहम्भेति गो. पाठः । १८ अहम्भेति गो. पाठः । १९ अहम्भेति गो. पाठः । २० अहम्भेति गो. पाठः । २१ अहम्भेति गो. पाठः । २२ अहम्भेति गो. पाठः । २३ अहम्भेति गो. पाठः । २४ अहम्भेति गो. पाठः । २५ अहम्भेति गो. पाठः । २६ अहम्भेति गो. पाठः । २७ अहम्भेति गो. पाठः । २८ अहम्भेति गो. पाठः । २९ अहम्भेति गो. पाठः । ३० अहम्भेति गो. पाठः । ३१ अहम्भेति गो. पाठः । ३२ अहम्भेति गो. पाठः । ३३ अहम्भेति गो. पाठः । ३४ अहम्भेति गो. पाठः । ३५ अहम्भेति गो. पाठः । ३६ अहम्भेति गो. पाठः । ३७ अहम्भेति गो. पाठः । ३८ अहम्भेति गो. पाठः । ३९ अहम्भेति गो. पाठः ।

इदं ममापरं वाक्यं शृणु रामन्यदीच्छसि । उपायकुशलो ह्येव जयेच्छत्रुनसन्निभः ॥ १२ ॥
 कामरूपवराः शूराः सुभीमा भीमदर्शनाः । राक्षसानां सहस्राणि राक्षसाधिप निश्चिताः ॥ १३ ॥
 काकुत्स्थमुपसंगम्य विवृतं मानुषं वपुः । सर्वे हसन्भ्रमा भूत्वा श्रुण्वन्तु रघुसत्तमम् ॥ १४ ॥
 प्रेषिता भरतेनैव भ्रात्रा तव वधीयता । स हि सेनां समुत्थाप्य क्षिप्रमेवोपधास्यति ॥ १५ ॥
 ततो वयमितस्तूर्णं शूलशक्तिगदाधराः । चापबाणासिहस्ताश्च त्वरितास्तव यामहे ॥ १६ ॥
 आकाशे गणशः स्थित्वा हत्वा तां हरिवाहिनीम् । अश्मशस्त्रमहादृष्ट्या प्रापयाम यमक्षयम् ॥ १७ ॥
 एवं चेदुपसर्पेतामनयं रामलक्ष्मणौ । अवश्यमपनीतेन जहतामेव जीयितम् ॥ १८ ॥
 कौम्भकर्णस्ततो वीरो निकुम्भो नाम वीर्यवान् । अब्रवीत्परमक्रुद्धो रावणं लोकरावणम् ॥ १९ ॥
 सर्वे भवन्तस्तिष्ठन्तु गह्वराजेन संगताः । अहमेको हनिष्यामि राघवं सहलक्ष्मणम् ॥ २० ॥
 सुग्रीवं सहनूमन्तं सर्वार्थैवान्न वानरान् । ततो वज्रहनुनाम राक्षसः पर्वतोपमः ॥ २१ ॥

रा० टी०—अद्येति । रामप्रभृति हत्वा हरिवाहिनीं विजिज्ज्य पलायनं प्रापय्य आगमिष्यामि ॥ ११ ॥

गो० टी०—अद्येति । स्पष्टम् ॥ ११ ॥

१२] ति० टी०—इदं वाक्यं माह—उपायेति ॥ १२ ॥

रा० टी०—इदमिति । उपायकुशल एव शत्रुं जयेदिति ममापरं वाक्यं शृणु ॥ १२ ॥

गो० टी०—इदमिति । तद्वाक्यं किमिच्छाकाङ्क्षायास्त्रयाय प्रतिपादकं वाक्यं वक्तुमादधुपायं प्रशंसति—उपायेति ॥ १२ ॥

१३] ति० टी०—ततः किं तत्राह—कामेति । कामरूपवराः शूराः सुभीमा भीमदर्शनाः ॥ १३ ॥

१४] ति० टी०—ननोर्वा । किं तत्राह—काकुत्स्थमिति । विवृतं स्पष्टम् । वपुः खलेति शपः ॥ १४ ॥

रा० टी०—कामेति । हे राक्षसाधिप ! ये कामरूपवरा निश्चिताः कार्यविषयकस्थित्यवस्तः तेषां रक्षसां सहस्राणि विवृतं रूपं मानुषं वपुर्गृहीतेति ज्ञेयः । काकुत्स्थमुपसंगम्य अमंभ्रमा उद्वेगरहिता भूत्वा तव भ्रात्रा भरतेन वयं प्रेषिता भवन्तस्तु त्वमिति शेष इति रघुसत्तमं श्रुण्वन्तु । सर्वलोकद्वयमेकान्वयि ॥ १३ ॥ १४ ॥

गो० टी०—विजिज्ज्यमुपायमेवाह—कामरूपेत्यादिना । निषिद्धा निश्चितवस्तः राक्षसा वा सहस्राणीति सहस्रशब्दस्य संख्यापरत्वेऽपि शब्दस्यासङ्ख्यानपर्यायत्वम् । किमिति वपुः स्त्रवाह—प्रप्रेषिता इति । अस्यान्ते इतिकरणं दृष्टव्यम् ॥ १३ ॥

१५] ति० टी०—परतत्प्रसितत्ववर्णनार्थं किं तत्राह—स हीति । तेषां वानरसेनां समुत्थाप्य गृह्णत्वा स्वीकृत्य हत्वा क्षिप्रमेवोपधास्यति । अस्मानिनि शेषः ॥ १५ ॥

रा० टी०—संयोगः प्रयोजनसाह—स इति । सः भुतभरत-संदेहा नामः यत्ना समुत्थाप्य संतपज्येत्यर्थः क्षिप्रमेवोपधास्यति । अयं स्पष्टम् ॥ १५ ॥

१६-१७] ति० टी०—ततः किमिति प्रश्ने । मध्येमार्गं पलाययित्वा—रामन्यमाह—तत इति । यामेति लो-

१ इति गो. पाठः । २ न त्वा.

रा० टी०—तेन किमित्यत आह—तत इति । ततः रामगमननिश्चयानन्तरं ते तव वयं तत्र याम ॥ १६ ॥

गो० टी०—तत इति । ते वयं तत्र यामेति यामः यामेति लोटि रूपम् ॥ १६ ॥

रा० टी०—ततोऽपि किमित्यत आह—आकाश इति । गणश आकाशे स्थित्वा अस्मानिनिहत्वा हरिवाहिनीं यम-वयं सुदृष्टुं प्रापयाम ॥ १७ ॥

गो० टी०—आकाश इति । स्पष्टम् ॥ १७ ॥

१८] ति० टी०—उक्तपत्रतत्कारणसिद्धिमाह—एवं चेदिति । एवमस्मदुक्तपत्रतत्त्वमप्युक्तानि तदा सन्ति मम-वीर्यमनयं कैतवमुपसर्पेतां प्रापयामास, ततः राघवेति तत्त्व-वृत्तप्रकारणवद्वयमेव जीवितं जहताम् अयातयितुं प्रापयाम ॥ १८ ॥

रा० टी०—एवमिति । एवमप्यवसम्पन्नं यमवयं विदुः रक्ष-रामलक्ष्मणौ उपसर्पेतां जानीयतां ततः यमवयमेव जहता-त्यक्तत्वेन हेतुना जीवितं जहतां जहतां प्रशंसत ॥ १८ ॥

गो० टी०—एवं कृते किं स्यादित्यत आह—चेदिति । रामलक्ष्मणौ अनयम् अस्मत्कृतकैतवपरिज्ञानेन विश्वासम् यमुपसर्पेतां तन्मन्त्रेन अननीतेन अपनयेन जीवितं जहतामेव जहतामेवेत्यर्थः ॥ १८ ॥

१९-२० ति० टी०—कौम्भकर्णः कुम्भकर्णपत्यम् ॥ १९ ॥ २०

रा० टी०—कौम्भकर्णिरिति । ततो वज्रहनुर्वानभवणा-नन्तरं निकुम्भो नाम कौम्भकर्णिरब्रवीत् ॥ १९ ॥

गो० टी०—कौम्भकर्णिरिति । स्पष्टम् ॥ १९ ॥

रा० टी०—तद्गह्वराकारमाह—सर्व इत्यादिभिः । महा-राजेन राघवेन संगतां सहिता भवन्तस्तिष्ठन्तु अहमेको हनिष्यामि । सर्वलोक एकान्वयी ॥ २० ॥

गो० टी०—सर्व इत्यादि सर्वलोकमेकं वाक्यम् ॥ २० ॥

२१] ति० टी०—अत्र वानरान् । अस्मां सेना स्थिता-न्वानरानित्यर्थः ॥ २१ ॥

रा० टी०—तत इति । शुकक्रावणान् जिह्म इति वज्रहनुर्वीरम् ॥ २१ ॥

गो० टी०—अथ द्वितीयो विधीपणः मन्त्रोत्तरकादे राज-
पात्योपदेष्टुं तद्वद् गत इत्याह—तत इत्यादि । प्रतिवेश महा-
कुतिरित्यन्तमेकं वाक्यम् । ततः प्रत्युपसीत्यनेन लङ्काराहा-
न्तरमेकमहो गतमित्येवमश्रुते । प्राप्त्यर्थाधिश्रयः स्वीताप्र-
दानमेत्यास्माकं धर्मोऽधेशेति कृतमिश्रयः । भीमकर्म परमार्थतो
राजपात्यं हितत्वपदानभिमतार्थविज्ञापनरूपमाहूतकरणार्हा भीम-
कर्मव्युक्तिः राजसापिणतेः अग्रजस्य आढ्यं निवासभृतम्
येन प्रविशेवेति संबन्धः । गौडप्रचक्षस्तकाशं गिरिशिखर-
क्षसदृशम् । अमेकशृङ्गकृत्स्नादिति भावः श्रेष्ठशृङ्गमिवोन्नत-
मिदं यौतकं दृश्यन्तः । छविभक्तमहाकाश्यं तद्वतिभक्तमहाप्र-
काशम् । यस्यां प्रकाशे इत्यादिः काष्ठायां मध्येयवन्धक इत्य-
मरः । महाशक्तिः सिद्धिः परिगृह्यत इति महाजनपरिग्रहम्
तद्विहितमित्यर्थः । भद्रासौ प्रबानः महाभान्तः प्रबाना-
स्त्रिग्विभरः आतपयानिः कार्यकरणवैरिति महामात्रविशे-
षणम् । व्याहृष्टकृतमारुतं चहृषातीकृतवायुम् शुद्धोप-
सृष्टाद्योप-शुद्ध्यायेन महान् कोपः पात्यं तपोजम् तूयनादौ-
भारति तूयपायेन सत्त्वतमूनिमित्तम् । प्रजनिमतमिहापथं
सजातमाद्यप्यन्यथाहमासासु । तस्मादधमनिमित्तं प्रजककमय-
मयपात्रयजः निर्वृता मीमांसव इत्यमरः । अथवा—मोग-
मोग इति शब्दोऽप्युक्तः । अथवा—मोगमोग इति शब्दोऽप्युक्तः ।

शैलाग्रचयसंकाशं शैलशृङ्गमिवोन्नतम् । सुविभक्तमहाकौशं महाजनपरिग्रहम् ॥ २ ॥
 मत्तिप्रक्षिप्तमहामन्त्रैरनुरक्तैरभिष्टितम् । राक्षसैरासुरपर्वणैः मर्षितः परिरक्षितम् ॥ ३ ॥
 मत्तपातुर्गुणैः स्वासैर्व्याकुलीकृतमारुतम् । शङ्खधोषमहावोषं तूर्यसंवाधनावृतम् ॥ ४ ॥
 ममदाजनं संवाधं प्रजल्पितमहापथम् । तत्तदाञ्जननिर्युहं भूपणोत्तमभूषितम् ॥ ५ ॥
 मन्धर्वाणां भिवानासमालयं मरुतामिव । रत्नसंचयसंवाधं भवनं भोगिनामिव ॥ ६ ॥
 तं महाप्रमिवादित्यस्तेषां विस्तरस्मिन्नित् । अग्रजस्यालयं वीरः प्रविवेश महासुतिः ॥ ७ ॥
 पुण्यान्पुण्याह्वयोपांश्च वैरविद्विक्ताहृतान् । शुश्राव सुमहातेजा भ्रातृविजयसंश्रितान् ॥ ८ ॥
 पुञ्जितान्दधिपात्रैश्च संपर्षितैः शुभनोक्षतैः । मन्धर्वेदविदो विमानन्दर्श स महाबलः ॥ ९ ॥
 स पुज्यमानो रक्षोभिर्दधिममानं स्वतज्जमा । आसनस्थं महाबाहुर्बलन्दे धनदानुजम् ॥ १० ॥

तेजोप्रभृतिभिर्भूषितम् । मन्धर्वाणां भिवानासमालयं । मरुतामिव । रत्नसंचयसंवाधं । भवनं । भोगिनामिव ॥ ६ ॥
 तं महाप्रमिवादित्यस्तेषां विस्तरस्मिन्नित् । अग्रजस्यालयं वीरः प्रविवेश महासुतिः ॥ ७ ॥
 पुण्यान्पुण्याह्वयोपांश्च वैरविद्विक्ताहृतान् । शुश्राव सुमहातेजा भ्रातृविजयसंश्रितान् ॥ ८ ॥
 पुञ्जितान्दधिपात्रैश्च संपर्षितैः शुभनोक्षतैः । मन्धर्वेदविदो विमानन्दर्श स महाबलः ॥ ९ ॥
 स पुज्यमानो रक्षोभिर्दधिममानं स्वतज्जमा । आसनस्थं महाबाहुर्बलन्दे धनदानुजम् ॥ १० ॥

२] ति० टी०—महाप्रमिवादित्यस्तेषां विस्तरस्मिन्नित् । अग्रजस्यालयं वीरः प्रविवेश महासुतिः ॥ ७ ॥

३] ति० टी०—महाप्रमिवादित्यस्तेषां विस्तरस्मिन्नित् । अग्रजस्यालयं वीरः प्रविवेश महासुतिः ॥ ७ ॥

४] ति० टी०—महाप्रमिवादित्यस्तेषां विस्तरस्मिन्नित् । अग्रजस्यालयं वीरः प्रविवेश महासुतिः ॥ ७ ॥

५] ति० टी०—महाप्रमिवादित्यस्तेषां विस्तरस्मिन्नित् । अग्रजस्यालयं वीरः प्रविवेश महासुतिः ॥ ७ ॥

६] ति० टी०—महाप्रमिवादित्यस्तेषां विस्तरस्मिन्नित् । अग्रजस्यालयं वीरः प्रविवेश महासुतिः ॥ ७ ॥

७] ति० टी०—महाप्रमिवादित्यस्तेषां विस्तरस्मिन्नित् । अग्रजस्यालयं वीरः प्रविवेश महासुतिः ॥ ७ ॥

८] ति० टी०—महाप्रमिवादित्यस्तेषां विस्तरस्मिन्नित् । अग्रजस्यालयं वीरः प्रविवेश महासुतिः ॥ ७ ॥

प्रजल्पविशिष्टः महापथः । मन्धर्वाणां भिवानासमालयः । मरुतामिव । रत्नसंचयसंवाधः । भवनं । भोगिनामिव ॥ ६ ॥

७] ति० टी०—महाप्रमिवादित्यस्तेषां विस्तरस्मिन्नित् । अग्रजस्यालयं वीरः प्रविवेश महासुतिः ॥ ७ ॥

८] ति० टी०—महाप्रमिवादित्यस्तेषां विस्तरस्मिन्नित् । अग्रजस्यालयं वीरः प्रविवेश महासुतिः ॥ ७ ॥

९] ति० टी०—महाप्रमिवादित्यस्तेषां विस्तरस्मिन्नित् । अग्रजस्यालयं वीरः प्रविवेश महासुतिः ॥ ७ ॥

१०] ति० टी०—महाप्रमिवादित्यस्तेषां विस्तरस्मिन्नित् । अग्रजस्यालयं वीरः प्रविवेश महासुतिः ॥ ७ ॥

गो० टी०—पुण्यानि । पुण्यान् पुण्यकरान् । पुण्याह्वयोपांश्च वैरविद्विक्ताहृतान् । शुश्राव सुमहातेजा भ्रातृविजयसंश्रितान् ॥ ८ ॥

९] ति० टी०—महाप्रमिवादित्यस्तेषां विस्तरस्मिन्नित् । अग्रजस्यालयं वीरः प्रविवेश महासुतिः ॥ ७ ॥

१०] ति० टी०—महाप्रमिवादित्यस्तेषां विस्तरस्मिन्नित् । अग्रजस्यालयं वीरः प्रविवेश महासुतिः ॥ ७ ॥

गो० टी०—पुञ्जितानि । दधिपात्रैः संपर्षितैः शुभनोक्षतैः । मन्धर्वेदविदो विमानन्दर्श स महाबलः ॥ ९ ॥

११] ति० टी०—महाप्रमिवादित्यस्तेषां विस्तरस्मिन्नित् । अग्रजस्यालयं वीरः प्रविवेश महासुतिः ॥ ७ ॥

अयं हि दोषः सर्वस्य जनस्यास्योपलक्ष्यते । रक्षसां रक्षसीनां च पुरस्यान्तःपुरस्य च ॥ २४ ॥

प्रापणे चास्य मन्त्रस्य निवृत्ताः सर्वमन्त्रिणः । अवश्यं च मया वाच्यं यदृष्यथवा श्रुतम् ॥

संविधाय यथान्यायं तद्वत्तान्कर्तुमर्हति ॥ ॥ २५ ॥

इति स्वमन्त्रिणां मध्ये भ्राता भ्रातरमुचिवान् । रावणं रक्षसां श्रेष्ठं पश्यमेतद्विभीषणः ॥ २६ ॥

हितं महार्थं मृदु हेतुसंहितं व्यतीतकालावतिसंप्रतिश्रयम् ।

निशम्य तद्वाक्यमुपस्थितज्वरः प्रसङ्गवानुत्तरमेव दब्रवीत् ॥ २७ ॥

भयं न पश्यामि कुतश्चिदप्यहं न रावणः प्राप्स्यति जातु मैथिलीम् ।

सुरैः सहैन्द्रैरपि संगरे कथं ममाग्रतः स्थास्यति लक्ष्मणाग्रजः ॥ २८ ॥

इत्येवमुक्त्वा सुरसैन्यनाशनो महाबलः संयति चण्डविक्रमः ।

दशाननो भ्रातरमाप्तवादिनं विस्मर्त्तमापास तदा विभीषणम् ॥ २९ ॥

इत्यपि श्रीमद्भगवत्पञ्चमोऽध्यायः आदिकाण्डे दशमः सर्गः ॥ १० ॥

लोभादपि यदि व्याहतम् तत्रापि तथापि मयि दोषज
अपत्यं कर्तुं नार्हति ॥ २३ ॥

२४] ति० टी०—अयं दोषः संतापद्वारदोषः तन्मूल-
दुर्निमित्तदोषश्चेत्यर्थः । सर्वस्य जनस्येत्यादि तृतीयार्थं पृथी
स्वेषः जनेन रक्षसादिरूपेणोपलक्ष्यते दृश्यते । यदा सर्वस्य
राक्षसादिरूपेणोपलक्ष्यते दुर्निमित्तफलमुपलक्ष्यते इत्यर्थः ॥ २४ ॥

२५ टी०—ननु हेतुमाह—अयमिति । दोषः दोषजनकः
अयं दुर्निमित्तदोषः रक्षप्रभृतेः सर्वस्य जनस्य सर्वेण जनेन
उपलक्ष्यते दृश्यते एतयोक्तप्रायश्चित्ताकरणे सर्वेषां विधेयो
भवितेति अत्रिनियमः ॥ २५ ॥

गो० टी०—अयमिति । अयं दोषः पूर्वोक्तदुर्निमित्तत-
त्त्वोक्तः । सर्वस्योपलक्ष्यते मन्त्रस्वसामान्ये पृथी सर्वेषां
उपलक्ष्यते ॥ २४ ॥

२६] ति० टी०—ननु तद्वदितरिक्तः कोऽप्यस्य मन्त्रं न
पश्यति तमेव कथं पश्यीत्यत्र आह—प्रापणे इति । अस्य
मन्त्रस्य प्रापणे यद्यपि त्वद्वाक्यमर्थं मन्त्रिणो मिश्रताः, तथापि
मया आज्ञा यदृष्यं श्रुतं न तत्तदर्थं हिनस्त्वतां वाच्यमेव
श्रुतानुसृत्यारिवात् ॥ २६ ॥

२७ टी०—तु त्वदुक्तमर्थमतम् अस्माकं सर्वेषां निवृत्त-
स्त्वत्तु मन्त्रजनितमन्त्रं दृष्टवान् तदर्थमन्त्रतत्त्वाद् विषयक्षणम्
हेतुन आह—प्रापणे इति । अस्य मन्त्रस्य प्रापणे बोधते
सर्वे मन्त्रिणो निवृत्तः तदुक्तपञ्चतः एतेन निवृत्तानामपि
भद्रकं संप्रतमेवति अस्मिन् तेनोक्तिराधुमात्रयोर्वाप्यस्वरूपाभि-
क्षादिप्रत्ययं अत्रिनियमः । ननु स्वार्थमनं बुद्धये मया न तु
पुष्ट्यादित्यत्र आह—यत्तु इति । अतः ज्ञातमप्या श्रुतमन्यतां ज्ञातं
तत्तु मया वाच्यं सर्वस्यैव नियोजनीयम् ॥ २७ ॥

२८ टी०—संविधाय इति । यन्मया उक्तं तत्तु यथान्यायं सं-
विधाय विधाय भवान् कर्तुमर्हति इत्येतत्तुः स्वमन्त्रिणां मध्ये
विद्यमानं भ्रातृ विभीषणं उचिवात् सर्वस्यैव एकान्वयी २६

गो० टी०—पदभेदादिषु विद्यमानेषु भवितुं किञ्चदने
तत्राह—आपणं चेति । तेषां लक्षितमात्रातुमाहित्वादिति
भावः आपणे त्वां प्रति विचार्यते च । त्वं पुन कथं त्वम्
प्रायश्चित्ते तत्राह—अत्रावधिनि । यावत्तुमादिति भावः ॥ २५ ॥

गो० टी०—संप्रापणं त्वत्तुमा ॥ यथान्यायं यथायोग्यम्
संप्राप्य तन्मन्त्रेव विहितम् । तत्तुमादिति वाच्यम् ॥ २६ ॥

२६] ति० टी०—स्वमन्त्रिणां स्वभावादिनाम् ॥ २६ ॥

गो० टी०—इति समिति । इत्येतदुचितं निमित्तमन्यः
उचिवात् उचिवात् । “उचिवात्” इति तेषां कस्यादितः ॥ २७ ॥

२७] ति० टी०—व्यतीतकाले, आयातानुत्तरकाले, तंप्रति
वर्तमानकाले च क्षमं दितम् । उपस्थितज्वरः प्रामोदः,
प्रसङ्गवान्सीताविषयकामपण्डितान् ॥ २८ ॥

२८ टी०—हितमिति । त्वत्तीतकाले आयातौ आया-
धिकाले च संप्रति वर्तमानकाले च दितम् अत एव क्षमं पुनं
हेतुभिः संहितं संपुनं महार्थं मृदु अकार्षं तद्वाक्यं निशम्य
अत्वा उपस्थितज्वरः प्राप्तः । प्रसङ्गवान् रामवैराग्यो
रावणः एतत् उत्तरमब्रवीत् तातः ।

गो० टी०—हितमिति ॥ २७ ॥ प्रयोजनव्याप्तम् मृदु
मान्त्वपूर्वम् हेतुसंहितं यावत्तुमा व्यतीतकालावतिसंप्र-
तिश्रयं व्यतीतकालः भुक्तकालः आयातिः भविष्यत्कालः

संप्रति वर्तमानकालः तत्र क्षमम् । अतीतिनाशकत्वेन सीता-
पहणप्रायश्चित्तत्वेन वाप्यतीतकालक्षमम् । भुक्तवर्षकत्वेन वर्त-
मानकालक्षमम् । धर्मावहत्वेन भविष्यत्क्षमम् । उपस्थितज्वरः प्रामो-
दो इत्यर्थः प्रसङ्गवान् परिशुद्धीमर्थमिति विज्ञायात् ॥ २८ ॥

२८-२९] ति० टी०—कुतश्चिदुर्निमित्ततत्त्वस्यैव सर्वो-
पलक्ष्यम् ॥ २८ ॥ २९ ॥

इति श्रीमद्भगवत्पञ्चमोऽध्यायः आदिकाण्डे दशमः सर्गः ॥ १० ॥

एकादशः सर्गः ।

सीताविदादिभीषणविकृतस्वावमानान् कृते रावणे मन्त्रयितुं गमां प्रविष्टिजयेषि प्रमुखा राक्षसा विभीषणश्च तौ प्रविधिः ।

स बभूव कसौ राजा मैथिलीकापमोदितः । अमन्यानाञ्च सृष्टां पापः पापेन कर्मणा ॥ १ ॥
अतीव कामसंपन्नो वैदेहीमनुचिन्तयन् । अतीतसमये काले तस्मिन्वै युधि रावणः ॥ २ ॥
अमर्त्यैश्च गृहद्विश्च पौष्टकालमभ्यस्यत ॥ ३ ॥

स हेमजालविततं मणिविधुवपुषितम् । उपगम्य विनीताश्चमारुह महारथम् ॥ ४ ॥
तमास्याय रथश्रेष्ठं मत्तपेवसम्पन्नम् । प्रययौ रत्नसां श्रेष्ठो दृश्यावा सभां प्रति ॥ ५ ॥
असिचमेषम् योषाः सर्वयुवमार्जतः । राक्षसा राक्षसेन्द्रस्य पुरस्तात्संपतस्थिरे ॥ ६ ॥
जानानिहृतवेपाश्च नानावर्णान् रूपाः । पार्श्वतः पृष्ठतश्चैव परिवार्य ययुस्तदा ॥ ७ ॥

रा० टी०—रावणस्वरूपमाह—अदमिति । अदं कुतश्चि-
दपि अयं न पश्यति अतो राक्षसां मैथिलीं यानु प्राविशति
न प्राप्तव्यति । भयानकं हेतुमाह अमर्त्यमिति । अद्वितीयमि-
त्युक्तमाह ततः पौष्टकालं । ययौ अमर्त्यानि । एतेन पुराणादपि
स्वभावात्सर्वत्र च विद्यमानं ॥ २८ ॥

गो० टी०—मन्त्रयति । मन्त्रं भोजनदत्तं पुराणम् ।
यदेतं सीतां काञ्चनार्तिं पृथं विनीतया राजा रक्षितः
सुरासिद्धिः । कर्म विदति म्पत्ययति । अमर्त्यः न मर्त्य-
कृतो योन्त्यते कृतस्वां सीतां प्राप्तवतीति भावः ॥ २ ॥

रा० टी०—अतीति । संपति उपपत्तेरस्येत्यो दशमः ।
विनीतया विभक्त्यापन्नः ॥ ३ ॥

इति श्रीमद्भारतमहाकाव्ये रामचरितमानसे रावणव्याघ्र-
मणौ दृष्टकाण्डे दशमः सर्गः ॥ १८ ॥

गो० टी०—रा० टी०—वर्णनं कर्ममन्त्रं पुराणम् । तत्र-
दानं दमयति—इतीति । नानाभाः विभक्तः अमर्त्यकालः पृष्ट-
विक्रमः आत्मादितं इत्यादिभिः ॥ ३० ॥

इति श्रीमद्विन्दराजविरचिते श्रीरामायणसुवर्ण-
प्रकाशने पुस्तकाष्टम्यां दशमः सर्गः ॥ १८ ॥

१] ति० टी०—इत्ययं हेतुः—मैथिलीकापमोदित इति ।
मैथिलीविषयकामेन मोदितः । हेमजालम्—हेमद्वीपं विनीत-
णानीमानसमाप्तं लुप्यमन्तः । ययौ हेतुः—पापेन कर्म-
णेति तच्च परदारपहारादयम् ॥ २ ॥

रा० टी०—विभीषणविरचितसमावसानार्थं रावणवृत्तान्त-
माह—स इत्यादिभिः । मैथिलीकापेन मैथिलीव्यापनविष-
यकोक्त्येच्छया मोदितः कर्तव्यविषयकविश्रयानवधानं अत-
एव पापः रामसेवानिष्पन्नात्सुखः राजा स रावणः पापेन
कर्मणा हेतुभूतेन सृष्टां विभीषणादीनां वर्णप्राप्तमावदितोः
॥ १ ॥

गो० टी०—अथ परंपुविनीतयापपदेनेमिषितत्वात्
उक्तं रावणस्य विभीषणस्य कृपायां समाप्राप्तिं दर्शयति-
सं ययुस्तदापि । पापं पापः । “युगपच्छेदयो मनुष्यां सु-
विप्रः” इति मनुष्योक्तः । अमर्त्यानां अमर्त्यानां । सृष्टां
विभीषणादीनां कर्मणि ययौ विनीतयापनं । तस्यै-
ति इत्यनेन पराजयं प्राप्तव्यं दर्शयति । तिष्ठ ॥ ३ ॥ ययौन दुर्मितेन
सीतां ययौन विषयं ययौन हेतुं ययौन । मैथिलीकापमोदित-
इति हेतुतन्निर्दिष्टं ययौ । तथा च मैथिलीविषयकामोदित-
मन्त्रद्वारात् पश्यन्तु सीतादत्तं ययौ विनीतयापनं बभूव
त्यर्थः ॥ ४ ॥

२] ति० टी०—नमिमन्त्रात् नमयणे ययि पुरस्तात्-
नमनेऽपि विनीतयोक्त्यावसानात्पृष्टव्यमास्यादिति विनी-
तयादिति तेः सट् पदमेव प्राप्तकालं काममोदितत्वात्तदभ्यस्यनम् ॥

रा० टी०—अतीति । कामेन सीतामप्यापनविषयक-
त्येच्छया संपन्नः अत एव वैदेहीं तन्वयावनीतायमनुचिन्तयन्
रावणः काले तस्मिन् समये युधि रावणे सट् पदं अतीत-
समये तथयाभावावस्थां प्राप्तकालमभ्यस्य पुरासिति तत्र
सार्धलोकं गच्छत्यर्थः ॥ २ ॥

गो० टी०—अतीति । नमिमन्त्रं कालं मात्रयोग्यकालं
अतीतसमये असीतावसरे सति युधि स सत्पदं युदे न राजा
मति अमर्त्यैश्च सट्टिभ्यः मन्त्रक्य प्राप्तकालमभ्यस्यत । सति
दृश्येत् कालेऽतीतसमये रावणायाः कालेऽतीते सति सति
अमर्त्यादिभिः सहाय्यानां प्राप्तकालं प्राप्तव्याप्य सहाय-
तेति । वै प्रीतिः ॥ २ ॥

३-६] ति० टी०—अतीतं निभयाय नभयान्वाप-
स हेमोद्यादि ॥ ३ ॥ ६ ॥

रा० टी०—स इति हेमजालं विततं मणिवि-
धितः अथाः ययौन विनीतयापनं । ययौन प्राप्तं ययौ-
न ॥ ३ ॥

अतिरथाः शीघ्रं वर्यश्च वस्वारणे । अनुस्यन्तु दशग्रीवमाक्रीडन्निभः वागिभिः ॥ ७ ॥
 शपरिघहस्ताश्च शक्तितोमरपाणयः । परन्वधराश्वान्दे तथाप्ये शुलपाणयः ॥
 स्तन्यसहस्राणां संज्ञेने निःस्वनो महान् ॥ ८ ॥
 मुलः शङ्खसब्दश्च सभां गच्छति रावणे । स नेमिघोषेण महान्सहसाभिनिनादयन् ॥ ९ ॥
 जयमार्गं श्रिया जुष्टं प्रतिपेदे महारथः । विमलं चातपत्रं च प्रगृहीतमशोभत ॥ १० ॥
 श्ण्डुरं राक्षसेन्द्रस्य पूर्णस्वाराधिपो यथा । हेममञ्जरिगर्भे च शुद्धस्फटिकविग्रहे ॥ ११ ॥
 अमरव्यजने तस्य रेजतुः सव्यदक्षिणे । ते कृताञ्जलयः सर्वे रथस्थं पृथिवीस्थिताः ॥ १२ ॥
 राक्षसा राक्षसश्रेष्ठं शिरोभिस्तं ववन्दिरे । राक्षसैः स्तूयमानः सञ्जयाशीर्भिररिदम् ॥ १३ ॥
 आससाद् महातेजाः सभां विरचितां तदा । सुवर्णरजतास्तीर्णां विशुद्धस्फटिकान्तराम् ॥ १४ ॥
 बेराजमानो वपुषा रुक्मपट्टोत्तरच्छदाम् । तां पिशाचशतैः वदिरभिगुप्तां सदाभाम् ॥ १५ ॥

गो० टी०-स हेमेति । हेनजालविततं स्वर्णमयगवाक्ष-
 प्रम् स्वर्णसमुहनिमित्तमिति । आ विनीताश्च शिक्षिता-
 कम् उपगम्य प्रशिक्षणीकृत्य ॥ ३ ॥

रा० टी०-तमिति । रथश्रेष्ठमस्थाप्य सभां प्रति ययौ ॥ ४ ॥

गो० टी०-तमिति । सभां भन्त्रशालाम् ॥ ४ ॥

रा० टी०-असीति । अतिचर्मधराः सर्वोद्यधराश्च
 आः राक्षसेन्द्रस्य पुरस्तादग्रे संप्रतस्थिरे ॥ ५ ॥

गो० टी०-असीति । चर्म खेटः ॥ ५ ॥

रा० टी०-नानेति । नानाविकृतवेषाः राक्षसाः एनं
 वं परिवार्य ययः ॥ ६ ॥

गो० टी०-नानाविकृतेति । ततः रावणालयात् ।
 नाविकृतवेषाः नानाविधतया विभिन्न्य कृतालंकाराः । राक्षसा
 ते वेषः ॥ ६ ॥

७] ति० टी०-आक्रीडद्भिर्गतिभेदेन कीडां कुर्वन्निः ॥ ७ ॥

रा० टी०-रथैरिति । गदादिहस्ता अतिरथाः रथैः
 इवारणैः वल्क्यगजैश्च श्रीहृद्भिर्वाजिभिश्च दशग्रीवमनल्पेतुः ।
 अर्धश्लोक एकान्वयी ॥ ७ ॥ ८ ॥

गो० टी०-रथैरिति । आक्रीडद्भिः धारामण्डलगमनादिकं
 कुर्वन्निः ॥ ७ ॥

गो० टी०-गदेति । अत्र प्रतिपदमन्य इत्यनुपजनीयम्
 अनपेक्षरिति च ॥ ८ ॥

८-९] ति० टी०-ततः प्रस्थानोत्तरम् ॥ ८ ॥ ९ ॥

गो० टी०-ततस्तूर्येति । ततः स्वालयात् ॥ ९ ॥

रा० टी०-तत इति । रावणे सभां गच्छति सति तूर्य-
 सहस्राणां महान् निःस्वनः शृङ्खलः शङ्खसब्दश्च संज्ञेने ॥ ९ ॥

रा० टी०-स इति । स रावणः नेमिघोषेण राजधाम्ये
 अभिनादयन् सग्नं प्रतिपेदे जगाम ॥ १० ॥

गो० टी०-स नेमीति । नेमिः रथचक्रधारा ॥ १० ॥

१०] ति० टी०-आतपत्रं छत्रम् ॥ १० ॥

रा० टी०-विमलमिति । प्रगृहीतं राक्षसेन्द्रस्यातप
 पूर्णस्वाराधिप इव अशोभत ॥ ११ ॥

गो० टी०-विमलमिति । आत्मा निमलमित्यर्थः ॥ ११ ॥

१२] ति० टी०-अलंकाराय हेमनिर्मिता मञ्जर्यौ गां
 ते । शुद्धस्फटिकविग्रहे तेनातिशुद्धे ॥ १२ ॥

गो० टी०-हेमेति । हेमो निर्मिताः मञ्जर्यौ गर्भं ययोः अति
 त्वेन शुद्धस्फटिकवत् विग्रहौ स्वरूपे ययोः ते चामरव्यज
 रावणस्य सव्यदक्षिणे सव्यदक्षिणपार्श्वयोः रेजतुः ॥ १२ ॥

गो० टी०-हेमेति । हेममञ्जरिगर्भे हेममृगगर्भे । इतः
 तत्त्वमार्गम् । शुद्धस्फटिकविग्रहे शुद्धस्फटिकसहस्राकारं
 चामरव्यजने चामररूपव्यजने । सव्यदक्षिणे सव्यदक्षिणयोः
 सर्वौ द्वन्द्वो विभाषयैक्यव्रवति ॥ इत्येकवद्भावः ॥ १२ ॥

१२-१३] ति० टी०-सव्यदक्षिणे । समाहारद्वन्द्व
 सव्यदक्षिणपार्श्वयोरित्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥

रा० टी०-ते इति । राक्षसाः राक्षसश्रेष्ठं ववन्दिरे ॥ १३ ॥

गो० टी०-त इति । स्पष्टम् ॥ १३ ॥

रा० टी०-राक्षसैरिति । जयाशीभिः जयबोधकार्ण
 चनैः करणैः राक्षसैः स्तूयमानः सन् विरचितां विभक्त्य
 निर्मितां सभाम् आससाद् ॥ १४ ॥

गो० टी०-राक्षसैरिति । डाविरिणां बहु निर्मिताम्
 १४] ति० टी०-विरचिताम् । विभक्त्येनेति शेष
 सुवर्णरजतास्तीर्णां तैः कृतकुट्टिमामित्यर्थः विशुद्धाः स्फ
 टिका अन्तरे मध्ये शोभाय यस्याः सा ॥ १४ ॥

१५] ति० टी०-विराजमानो वपुषेति । प्रवेष्टुरावणां
 वपुषम् । रुक्मपट्टोत्तरच्छदम् । रुक्मपट्टम् ।
 विशुद्धवर्णः । वपुषेति शोभायैव ॥ १५ ॥

१ अर्धश्लोक एकान्वयी गो० पाठः । २ कीर्ति गो० पाठः । ३ आक्रीडद्भिर्गतिभेदेन गो० पाठः । ४ आक्रीडद्भिः गो० पाठः । ५ अर्धश्लोक एकान्वयी गो० पाठः । ६ अर्धश्लोक एकान्वयी गो० पाठः । ७ अर्धश्लोक एकान्वयी गो० पाठः । ८ अर्धश्लोक एकान्वयी गो० पाठः । ९ अर्धश्लोक एकान्वयी गो० पाठः । १० अर्धश्लोक एकान्वयी गो० पाठः । ११ अर्धश्लोक एकान्वयी गो० पाठः । १२ अर्धश्लोक एकान्वयी गो० पाठः । १३ अर्धश्लोक एकान्वयी गो० पाठः । १४ अर्धश्लोक एकान्वयी गो० पाठः । १५ अर्धश्लोक एकान्वयी गो० पाठः ।

प्रविशन् महातेजाः सुकृता विश्वकर्षणा । तस्याः स वैदूर्यमयं प्रियकाजिनसंयुतम् ॥ १६ ॥
महत्सोपाश्रयं भेजे रावणः परमासनम् । ततः शशासेश्वरवद्वैलुषपराक्रमान् ॥ १७ ॥
समानयत् मे सिप्रमिहैतान् राक्षसानिति । कृत्यमस्ति महज्जाने कर्तव्यमिति शत्रुभिः ॥ १८ ॥
राक्षसास्तद्वचः श्रुत्वा लङ्कायां परिचक्रमुः । अनुगेहमवस्थाय विहारस्थानेषु च ॥ १९ ॥
उद्यानेषु च रक्षांसि चोदयन्तो क्षभीतवत् ॥ २० ॥
ते रथान्तर्धरा एके ह्मानेके ह्मानहंपान् । नौगानेकेऽधिकरुहुर्मग्नमुद्यैके पदातयाः ॥ २१ ॥
सा पुरी परमाकीर्णा रथकुञ्जरवाजिभिः । संपतद्भिर्विरुद्धे मरुत्मद्भिरिवाभ्युपगम्य ॥ २२ ॥
ते बाह्यान्यवस्थाय यानानि विविधानि च । सर्पां पद्भिः प्रविशन्तुः सिंहा गिरिगुहामिव ॥ २३ ॥

रा० टी०-सुवर्णेति । सुवर्णरत्नैः आस्तीर्णं तन्निर्मित-
भूमिमतीमित्यर्थः । विशुद्धाः स्फटिकाः तन्मयप्रतिमादयः अन्तरे
मध्ये यस्या रुक्मपद्म उल्लसन्त्यो यस्यां पद्भिः पिशाचपत्नैर्गभि-
रक्षितां विश्वकर्षणा सुकृतां तां सर्पां वपुषा विराजमानो
रावणः प्रविशन् श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ १६ ॥ १६ ॥

गो० टी०-सुवर्णेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । विशुद्ध-
स्फटिकान्तर्गता निर्मलस्फटिकनिर्मितमध्यप्रदेशम् रुक्मपद्मो-
ल्लसन्त्यो कमलमयपद्मपद्मभारणम् ॥ १६ ॥ १६ ॥

१६] ति० टी०-तस्याः सभाया मध्ये स रावणः
वैदूर्यमयं वैदूर्यरत्ननिर्मितम् प्रियकरुद्धमृगसंयुक्ता परम-
भृदुनाजिनेन संयुतम् ॥ १६ ॥

रा० टी०-तस्या इति । वैदूर्यमयं वैदूर्यप्रणिर्मितं प्रिय-
काणाम् अतिमृदुवर्मवस्त्रप्रियकाभिश्चमृगाणामजिनेन संयुतं
सोपाश्रयम् उपधानसहितं तस्याः सभायाः परमासनं रावणो
भेजे तत्र तस्यो ॥ १६ ॥

गो० टी०-तस्यामिति । वैदूर्यमयं वैदूर्यप्रचुरम् प्रिय-
काजिनसंयुतं प्रियकरुद्धमृगन्याजिनेन संयुतम् प्रियका लोम-
भिर्युक्तो मृदुवर्ममृगैर्वर्धनेरिति वैजयन्ती । सोपाश्रयं भावश्च-
रम्भ सोपधानमिति यावत् ॥ १७ ॥

१७] ति० टी०-सोपाश्रयं सोपधानम् ईश्वरदी-
श्वरार्हम् ॥ १७ ॥

१८] ति० टी०-शत्रुभिर्महतकृतं कर्तव्यमस्तीति ज्ञानं,
अतो राक्षसान्ममान्यतेति ज्ञातम् ॥ १८ ॥

रा० टी०-तत इति । शत्रुभिः मम महत् कर्यं कार्यं
कर्तव्यमस्ति इत्यहं ज्ञाने अतः एतान् प्रमिद्वान् राक्षसान्
सिप्रमिहानयन् इति लघुपराक्रमान् इतान् ईश्वरान् ज्ञातम्
सार्धश्लोक एकान्वयी ॥ १९ ॥ १८ ॥

गो० टी०-तत इति । ईश्वरान् राजार्हम् इह सभा-
याः एतान् वतनमवस्थान् इति शशासेत्यन्वयः । तमेव
शशासेत्यन्वयः । महत्पथा तथा समर्थं वस्तेन
गान् प्राप्तं महत्कृत्यमस्तीति ज्ञातम् । महद्भयो दासा-

दिभ्यो आतमिति वा । महदित्यनेन तदानीं चारुश्लेषेन दासा-
समुद्रतीरगमनं रावणो ज्ञातवानिति गम्यते ॥ १८ ॥ १९ ॥

१९] ति० टी०-राक्षसा इत्युक्ताः । अनुगेहमवस्थाय
प्रविश्य विहारविदुः ध्यात्मकान्वयि रक्षांसि रावणावपुषो
नवनदर्थं चोदयन्तः सन्तो लङ्कायां परिचक्रमुः ॥ १९ ॥

रा० टी०-राक्षसा इति । तद्वचः श्रुत्वा अनुगे-
हनिष्ठेषु उद्यानेषु च अवस्थाय विहारसंयुक्तं आसक्त्या
रक्षांसि अभ्युपगम्य यथा भवति तथा चोदयन्तः सहस्रमयान्
प्रयुज्यन्तो राक्षसाः लङ्कायां परिचक्रमुः सार्धश्लोक एकान्वयी ॥ १९ ॥

गो० टी०-राक्षसा इत्यादि सार्धश्लोकः । विहरमाणा-
नामि शेषः । विहारो विरामस्थानम् विहारविदुः आसक्त्या
विहरमाणासि रक्षांसि अभ्युपगम्य अभ्युपगम्य चोदयन्तः
चोदयन्तः लङ्कायामनुगेहं परिचक्रमुः इत्यन्वयः ॥ २० ॥

२०] ति० टी०-ते आहूता राक्षसा रथान्तर्धरा इत्येव
प्रसंस्कारिणः । जम्भुरिति शेषः । इवाभित्यज्जम्भुरित्यु-
क्तित्यपकर्षः ॥ २० ॥

रा० टी०-ते इति । ते आहूताः एके राक्षसाः रथान्त-
र्धराः रथभेदसंस्कारिणः सन्तः एके पदातयः च वपुषः च
इवान् एके नागान् गजान् आहकृष्टः ॥ २० ॥

गो० टी०-ते रथान् रुष्टिरानेक ह्मानेके वृद्धमयान्
नागानन्त्योऽधिकरुहुर्मग्नमुद्यैके पदातयाः ॥ २१ ॥

२१-२२] ति० टी०-परमाकीर्णा ॥ २१ ॥ २२ ॥

रा० टी०-सेति । रथादिभिः परमाकीर्णा सा सा
मरुत्मद्भिराकीर्णमभ्युपगम्य रुद्धे गच्छन्ते ॥ २१ ॥

गो० टी०-सेति । मरुत्मद्भिः पद्भिः ॥ २२ ॥

रा० टी०-ते इति । ते राक्षसाः बाह्यानि गच्छन्
यानानि रथादीन् च अवस्थाप्य रुष्टिरिति शेषः । निहा-
तं गुहामिव पद्भिः सर्पां पद्भिः ॥ २२ ॥

गो० टी०-त इति । यानानि विविधानि । यान-
ान्यादीनि अवरपाण्यं वदिर्निश्चितम् ॥ २३ ॥

राज्ञः पादौ गृहीत्वा तु राज्ञा ते प्रतिपूजिताः । पीठेष्वन्ये वृषोऽप्यन्ये भूमौ केचिदुपाविशन् ॥ २३ ॥
 समेत्य सभायां वै राक्षसा राजशासनान् । यथाहमुपतस्थुस्ते रावणं राक्षसाधिपम् ॥ २४ ॥
 मन्त्रिणश्च यथासुख्या निश्चितार्थेषु पण्डिताः । अमात्याश्च गुणोपेताः सर्वज्ञा बुद्धिदर्शनाः ॥ २५ ॥
 समीधुस्तत्र शतशः शूराश्च बहुदस्तया । सभायां हेमवर्णायां सर्वार्थस्य सुखाय वै ॥ २६ ॥
 [रम्यायां राक्षसेन्द्रस्य समेधुस्तत्र संघशः ।]

ततो महात्मा विपुलं सुपुण्यं स्थं क्व हेमविशिजिताङ्गम् ।
 शुभं समास्थाय ययौ यशस्वी विभीषणः संसदमग्रजस्य ॥ २७ ॥
 स पूर्वजायावरजः शशंस नामाथ पञ्चाक्षरणौ ववन्दे ।
 शुकः प्रहस्तश्च तथैव तेभ्यो ददौ यथाहं पृथगासनानि ॥ २८ ॥
 सुवर्णनानामणिभूषणानां सुवासनां संसदि राक्षसानाम् ।
 तेषां परार्ध्यागुरुचन्दनानां सजां च गन्धाः प्रैवतुः समन्तात् ॥ २९ ॥
 न चुक्रुशुर्नवृत्तमाह कश्चित्सभासदो नोपि जलस्पृक्षैः ।
 संसिद्धार्थाः सर्वे एवोग्रवीर्या भर्तुः सर्वे ददृशुश्चाननं ते ॥ ३० ॥

२३-२४] ति० टी०-उसी उतासनम् ॥ २३ ॥ २४ ॥
 २५ टी०-राज्ञ इति । राज्ञः पादौ गृहीत्वा विपुलान्
 तत्र एवं राजाप्रतिपूजिताः ते राक्षसाः पीठादिषु उपाविशन्
 । ति० कुनमयभासनम् ॥ २३ ॥

गो० टी०-राज्ञ इति । अन्ये पुरोहितादयः पीठेषु
 उपाविशन् । अन्ये श्रोत्रियाः वृषादि दम्भयासनेषु
 भूषितपञ्चादयः भूमौ सामान्यास्तरणमात्रपुकार्या भूमौ ॥ २४ ॥

रा० टी०-ते इति । सभायां समेत्य यथाहं यथायोग्यं
 रावणमुपतस्थुः सुपुण्यः ॥ २४ ॥

गो० टी०-त इति । क्रियाभेदात्तच्छब्दद्वयम् । उपतस्थुः
 तत्प्रीतिः । यथाहं यथाक्रमम् ॥ २५ ॥

२५] ति० टी०-यथासुख्या यथायोग्यं तत्तन्मन्त्रविषये
 सुख्याः निश्चितार्थेषु भावे निश्चि आहितान्यादिः अर्थ-
 निश्चयेतिव्यर्थः । अमात्या उपमन्त्रिणः सर्वज्ञाः सर्वशास्त्रज्ञाः
 बुद्धिदर्शने चक्षुर्यो त ॥ २५ ॥

रा० टी०-गन्त्रिण इति । निश्चितार्थेषु अर्थनिश्चयेषु
 पण्डिताः बुद्धिरेव दर्शने प्रधानचक्षुर्यो ते मन्त्रिणः अमात्याश्च
 शूराश्च सर्वार्थस्य स्वाभिनिहितकृत्यस्य सुखाय सुखपूर्वकसाध-
 नाय तत्र सभायां यथावत्सर्गादिः । श्रीकृत्यमेकान्वयि २५ ॥ २६ ॥

गो० टी०-मन्त्रिणश्चेत्यादिगणपदश्लोकः । यथा यथा-
 क्रमम् यथासुख्या इत्येकं पदं आ सुखयानननिकम्प स्थिताः
 अन्ययत्सुखार्थम् निश्चयार्थेषु अर्थनिश्चयेषु । अमात्याः
 कर्मणि-सहायाः मन्त्रिणः बुद्धिस्त्रहायाः यद्वा अमा सह-
 सिक्वर्त्यामात्याः । " अयमात्याय " । आसा इत्यर्थः ।
 बुद्धिदर्शनाः बुद्धिचक्षुः ॥ २६ ॥

२६] ति० टी०-सवांशस्य । निश्चयमेति शेषः । सुखाय
 समीपं शर्मा विचारयितुम् ॥ २६ ॥

गो० टी०-शूरा इत्युत्तरशेषः । अन्यथा क्रियापदश्लोक-
 कृत्यम् । सभायामिति । सुखाय समीपं शर्मा विचारयितुम्
 " क्रियार्थोपपदस्य " इत्यादिता चतुर्थी ॥ २७ ॥

२७] ति० टी०-सुपुण्यं शोभनायुग्या अथा यस्मिन्तम् ।
 संसदं सभाम् ॥ २७ ॥

रा० टी०-तत इति । शोभनाः युग्याः अथा यस्मिन्
 ते स्थे समास्थाय संसदं सभां विभीषणो ययौ ॥ २७ ॥

गो० टी०-तत इति । युग्या अथाः । युगं वहन्तीति
 " तद्वहति स्थणुग्रासद्वय " इति यत् ॥ २८ ॥

२८] ति० टी०-नामग्रहणपूर्वकं नमस्कारः कार्य इति
 तदाचारः । अप्यचित्तया राज्ञः स्वागमनज्ञापनाय वा । तेभ्यः
 सभामागत्येभ्यः सभ्येभ्यः पृथग्ददौ तदासनस्थानं तेषां-
 तवान् ॥ २८ ॥

रा० टी०-स इति । अवरजः सविभीषणः पूर्वजाय
 रावणाय नाम स्वाभिधां शशंस पश्चात् चरणौ ववन्दे शुकः
 प्रहस्तश्च तथा तेन प्रकारेण नाम शशंस ववन्दे च तेभ्यो
 यथाहंसासनानि पृथक् ददौ रावण इति शेषः ॥ २८ ॥

गो० टी०-स इति । नाम शशंस । अभिवादनमकरो-
 दित्यर्थः । शुकः प्रहस्तश्चेति । ववन्दाते इत्यर्थः ॥ २९ ॥

२९] ति० टी०-तेषां राक्षसानां यानि परार्ध्यागुरुचन्द-
 नानि सजाश्च तेषां गन्धाः वायुसंख्यातप्रवृद्धः ॥ २९ ॥

रा० टी०-सुवर्णोपेति । सुवर्णनानामणिभूषणानां सुप्रणानि
 येषां तेषां राक्षसानां सर्वविधां परार्ध्यागुरुचन्दनानां सजां च
 गन्धाः प्रवृद्धः ॥ २९ ॥

गो० टी०-सुवर्णोपेति । सजाश्च गन्धाः सजा गन्धाः ॥ ३० ॥
 ३०] ति० टी०-सिद्धार्थाः सर्वे एवोग्रवीर्याः

य शतपथः शस्त्रपुत्रा मनसिना महाबलानां समितौ धनस्वी ।

नस्या सभायां गमय चकारो पृथगे वसूनामिव वज्रहस्तः ॥

इत्येते श्रीमद्भक्तान्ते वन्द्यो योग आदिनाज्ये युद्धकाण्डे एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

पुनः पुनः ।

[illegible]

स तां परिषद् कृत्वा महीना नवतन्त्रिका मन्त्राणां च मन्त्रा मन्त्रान् वाहितवित्सु ॥ १०॥

सेनापते यथा ते त्वुः कृतनिवाशान्निवाः । येन चरत्तायां तथा व्यादेष्टुमर्हसि ॥ २ ॥

म प्रहस्ताः शणीतास्ता विकीर्णजशमसम् । विविक्तैः सङ्गैः सङ्गैः वहिस्तश्च मण्डितः ॥ ३ ॥

ततो विनिश्चय्य चरन्तीं समस्तानि । गच्छन्तीं च । भुवि च । निर्यादं जगद्व ॥ ४ ॥

त्रिदिवं वदितुम् । वलं समस्तजगत् । कदाचनं भवति । त्रिपुं पदमिष्यत्यसि । ते ॥ ५ ॥

2010-11-05
 2010-11-05
 2010-11-05

[illegible][illegible]

સાચી જાણવાની શક્તિ આપે છે. આથી જ આપણે આપણા જીવનમાં આ શક્તિ વિકસાવવાની જરૂર છે. આ શક્તિ વિકસાવવા માટે આપણે આપણા જીવનમાં આ શક્તિ વિકસાવવાની જરૂર છે.

১৯৪৭ খ্রিঃ ১০ই আগস্ট তারিখে
 ১৯৪৭ খ্রিঃ ১০ই আগস্ট তারিখে
 ১৯৪৭ খ্রিঃ ১০ই আগস্ট তারিখে

... १३५ ...

$$f_1 = \frac{1}{2} \left(\frac{1}{2} + \frac{1}{2} \right) = \frac{1}{2}$$

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

२- श्रीगणेशाय नमः । श्रीगणेशाय नमः । श्रीगणेशाय नमः ।

२५] ति० टी०-सं० ३३३

सं. टी. ७-समाप्तिपत्रादयः प्रमाणमात्र-त इत्यादि-
भिः । समितिस्तत्र समापनः कृत्यां परिपुष्टं समीक्ष्य प्रहस्य

गो० टी०-अ सर्वज्ञानान्नमं नमस्तस्माद्विज्ञानपूर्वकं

याभिमतानुगारेण राज्ञां मन्त्रप्रवर्गते-स तामित्यादि ।
 शैलौ मन्त्रे मन्त्राणि त्वमित्तिजयः । 'संज्ञायां श्रुतजि०'

[illegible][illegible]

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

[illegible]

ननु प्रश्नात् । न तदा भवति यथा भुः सद्यपि
इति शेषः । अत्राप्येवमात्मनि तुल्यं ॥ २ ॥

३० प्रो०-२३ इति । प्रजापत्या अग्नीहोतचित्तः प्रवसन्

सत्यं ज्ञानं विदुषां च कर्तुमिच्छन्तः तत्र यद्विदुः सन्निवृत्तयः
तत्र विदुषां च विदुषां च कर्तुमिच्छन्तः तत्र यद्विदुः सन्निवृत्तयः ॥ ३ ॥

[illegible]

३] ति० श्री० देवा०—ममसुख इति ॥ ३ ॥

ग० द्वा०-तन शक्ति । नगरशुद्धि । स्वमात्राभिप्राय
मन्त्र प्रितिशिष्टन गच्छः प्रमुक्तं संवृत्तं निपमात् अगात् न तन्
मे० शि० नाना शक्ति । प्रमुक्तं अर्धे ॥ २॥

५] ति० टा०-अविभक्ता अव्याकुलचित्तः ॥ ५ ॥

रा० टी०-सद्वृत्तिरुपमाह-विह्वलमात्रं तत्र
विहितं संस्थापितम् अतो यत्र अभिप्रायस्तेन तत्र अवि
सृतं कथ्यते ॥ २ ॥

रति गो. पाठः । ४ निश्चयमिति यो. पाठः । ५ अतिवर्षो. पाठः

पहस्तस्य वनः धृत्वा राजा राज्यद्विषिणः । मुखेऽसुः सुहृदा मध्ये व्याजहार स रावणः ॥ ६ ॥
मियाप्रिये मये दुःखे व्यापारणे हिताहिते । धर्ममार्गाक्छ्रेषु मृगमर्श्य वेदितुम् ॥ ७ ॥
सर्वकृत्यानि गुणधामिः सत्यवर्णमति सर्वदा । धन्यकर्मण्युक्तानि न जातु विफलानि मे ॥ ८ ॥
सतोपशान्तवर्षेक्षद्विषिः वासवः । भवदिरदमत्यर्थं वृतः प्रियमवाप्नुयाम् ॥ ९ ॥
अहं तु स्वहृदमनोदः समर्पयितुम्वतः । कुम्भकर्णस्य तु स्वप्नायेवमर्थमोदयम् ॥ १० ॥
अयं हि मुणः प्रयासात्कुम्भकर्णो महाबलः । सर्वशस्त्रघातां मुख्यः स इदानीं समुत्थितः ॥ ११ ॥
इयं च दण्डकारण्याप्राप्तस्य महिषी मिया । रसोभिश्चरितोद्देशादानीता जवकात्मजा ॥ १२ ॥
सा मे न भयमासारेदुमिच्छत्ययमगमिणी । विषु लोकेषु चान्या मे न सीतासदृशी तेषां ॥ १३ ॥

गो० गो०- निहिर्हामेति ! अभिप्रयतः स्वयमेव यः यद-
भिप्रेतं तदुच्यते । अत्र अर्थादयं ते अणु निवन्तु ॥ ५ ॥

३] निः श्रेय-साधनविधिः प्रस्तावः ॥ १३ ॥

रा. ३०-प्रहस्तस्येति। तत्राग्नितैषिणः महाग्नयः सन्तः
सुप्तं तृप्तेः तु शयनः सुहृदं तत्र दद्याज्जहार ॥ ३ ॥

1. 11/11/11 11:11

संख्या ८७५ गैर-मुद्रित । अक्षर-व्युत्पत्ति । १७५ १७५५

આ સમયે મેં જાણ્યું કે મારા પાંચ મિત્રો મારા પાસે આવ્યા હતા.

यितुं प्रयत्नवान् प्रयत्नसति—प्रियासाधये हति । यमकाणाम्

[illegible]

तन्मया ये च दिवाहिते । दिनम उन्मृश्यात्तदा आहतं

सत्यं ज्ञानं परमात्मनो भवति ॥ ७ ॥

निपुणतया विविधैः कृष्युपायैः समस्तद्वयानि मे सर्वश्रयानि

इति श्रीमद्भगवद्गीतायां अष्टमोऽध्यायः समाप्तः ॥

यानि मे यस्मात्पुनः नानि भवतु कदापि न विभजयानि

[illegible]

४३-३०-२०१५ : भाग्यदलहितमसंज्ञितवृत्तः पावन

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ १ ॥ श्री गणेशाय नमः ॥ २ ॥ सुखं दुःखं ज्ञानाभाविता गोपायः ॥

जयितुं तत्र मां नियोजयन्त्विति बोधयितुमुद्यतः । पूर्वोक्त-

तोरिममर्षं नमस्कृत्य आनेदयम् । इदानीमुत्थितस्य तस्यपि

रा० टी०-महामिनि । ३० व्याभिवेचनम् ५० सर्वात्

सुदिनेषु ॥ १० ॥

पुनः कथनं ते (सर्वविद्वन्महर्षिर्वा) प्रत्यवापणे । सत्यं

[illegible]

॥ श्रीः अर्पणं ॥ श्रीः अर्पणं ॥ श्रीः अर्पणं ॥ श्रीः अर्पणं ॥ श्रीः अर्पणं ॥

ਸੰਗਤ ਫਿਰੋ-ਤੁਹਾਨੀਆਂ ਕੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਗਤਿ-ਪ੍ਰਦ.

अतः पूर्वं नाशयामित्यर्थः ॥ ११ ॥

निवार्यतामिति बोधयितुं तस्यः दुरव्यजत्वमाह-इयं चेति ।

स्तस्य।त् ॥ २२ ॥

रक्षार्थिः चरितः उद्देशो देशः यस्य तस्मात् ताडकाखण्डात्

गो० टी०-उत्तरत्र तानाप्रत्यर्पणं विना रामजनां विचा-

स्मृति-इयमित्यादिना । स्यांभिश्चरिष्यदेशात् जूनस्थाना-

१३] ति० टी०-गीतासहस्रनाम मे ३ तथो । न मनो-

रा० टी०-सहित । सा मयानीता सीता म साया प्रेषित

100

तनुमन्थः पृथुशोणी शरदिन्दुनिभानना । हेमविम्बनिभा सौम्या माधवः मयनिर्मिता ॥ १३ ॥
 सुलोहिततलो श्लक्ष्णो चरणौ सुप्रतिष्ठितौ । दृष्ट्वा ताञ्जनखौ तस्या दीप्यते मे शरीरजः ॥ १५ ॥
 हुताग्निरर्चिःसंकाशाभेना सौरीमिव प्रभाम् । उन्नतं विमलं बल्यु वदनं चारुलोचनम् ॥ १६ ॥
 पश्यंस्तदवशैस्तस्याः कामस्य वशमेयवान् । क्रोधहर्षसमानेन दुर्वर्णकरणेन च ॥ १७ ॥
 लोकसंतापनिस्त्येन कामेन कटुपीकृतः । सा तु संवत्सरं कालं मामयाचत भाभिनी ॥ १८ ॥
 निक्षमाणा भर्तारं राममायतलोचना । तन्मया चारुनेत्रायाः प्रतिज्ञातं वचः शुभम् ॥ १९ ॥

यामारोहं नेच्छति भुमावेत गते इत्यर्थः । अहं तथाशयेन
 तव का हानिरित्यत आह—मे यथा गतवु विपु लोकं मीना-
 सहणी अन्या यथा स्यात्तथा न एतेन सीताशरीरस्य अप्रय-
 न्यत्वं सूचितं तेन तस्या भूमिगत्यमनुचितमिति ध-
 नितम् ॥ १३ ॥

गो० टी०—सेति । अमयाभिनी मन्मयाभिनी । नृज-
 तामनिच्छन्ती परिगृहणेतगमिष्यवाह—प्रतिष्ठति ॥ १३ ॥

१३-१५ । ति० टी०—दृष्ट्वा निर्मितं वदित्वं प्रतिमा-
 तन्निभा । मयेयेति । पतितणमपूर्वावस्थां वदुतिमेवां
 मया ॥ १४ ॥ १५ ॥

रा० टी०—ननु अनुचितं त्वेव करोतीति वद तापराधा-
 भवान् किमर्थं तप शोक इत्याह आह—तन्निवेति । तन्म-
 न्मयादिविशिष्टा निर्मिता मन्मयायेन या सीता तस्या तापानि
 स्मृतानि नभानि यशोहती य मोहिततलो चरणौ सुप्रतिष्ठित-
 पादौ दृष्ट्वा मे शरीरजः शरीरजनकः तनुमन्थः इत्येत-
 संनयते । श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ १४ ॥ १५ ॥

गो० टी०—असदृशत्वमुपपाद्यति—तनुमन्थेऽप्युच्यते ।
 हेमविम्बनिभा स्वर्णप्रतिमावृत्त्या सौम्या रम्या माधवेन
 प्रतिक्षणमपूर्णवदाभ्यां दृष्टवन्तुवन् रियता ॥ १४ ॥

गो० टी०—क्रमेणारोह्यतां व्याशङ्क्य मन्मथो विदम्य न
 सहन इत्याह—सुलोहितेति । सुप्रतिष्ठितौ समतलो दृष्ट्वा ।
 स्थितस्त्येति शेषः । शरीरजः वामः ॥ १५ ॥

१६ । ति० टी०—हुताग्निरर्चिःसंकाशाभिर्यथैव दृष्ट्वा
 दीप्यते मे शरीरज इत्यनुपपद्यते । उन्नता नासिका
 यस्मिन्स्तत् ॥ १६ ॥

रा० टी०—ननु तर्हि किमर्थं मरोधयते इत्यत आह—
 दुर्तेति । सौरीं मयसंस्पर्शनां प्रभावित्वा सीतां कञ्चेति
 शेषः तस्याः सीतायाः वर्णं पश्यन् अवशः स्वतन्त्रोऽपि यो
 रामः कामस्य तस्यामिवित्युक्तोऽप्युक्त्यायाः अवशमेयवान्
 सः रामः क्रोधं क्रोधं हर्षयति वदयति तेन सीतानिरो-
 धेन समानं जीवनं यस्य तेन दुर्वर्णस्य रामशरीरवैवर्ण्यस्य
 कारणं यस्मिन् तेन शोकसंतप्योनिर्वृत्त्यै नियमेन स्थितिर्येन तेन
 कामेन कटुपीकृतः व्यामः एतेन रामदुःखप्राप्तय एव सीतानि-
 रोध इति व्यनितम् । मार्गं श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ १६ ॥ १७ ॥

गो० टी०—मोपि निगृह्यतामित्याशङ्क्याह—दुर्तेत्यादि ।
 अर्थमेकं वाचयम् । अनिच्छन्नस्य इकाराण्ठत्वमार्गः । सौरी-
 मिव प्रभावित्वेन दृष्टव्यमित्येवपूरणेन सप्तम्यः ॥ १६ ॥

गो० टी०—उन्नतमिति । उन्नता उन्नतनासिकम्
 “उपसर्गान्” इति नसांशः । अवशः विवशः तदर्थम्
 कथं निगृहीयामिति भावः । वस्य कृत्यम् ॥ १७ ॥

१७-१९ । ति० टी०—अनरोह्यार्थेन एव तस्या वद-
 पश्यमेयित्याममवान् । यत्किमितिप्रतिनिमित्तकौपहर्षका-
 योरपि समासेन तावत्परिगृह्यन्तः पश्यतेन दुर्वर्णकमेव
 कानिनामैव उपपद्यते । गो० टी०—पश्यन्तिवेन नित्यप्रव-
 र्तेकेन । ननु रामोऽपि मित्यायां तन्मयां किमन्वयं दुःखमो-
 गंस्त आह—सा स्थितिः । सा तु संवत्सरं कालं तस्यामा-
 तिषयन्तं तस्य प्रतीक्षमाणा प्रमादप्रसवमाचत मयाति
 तथास्थितिं प्रतिज्ञातम् । वलाकारं शापामरणभियां स्नेहेन
 कृतं मायं तथाचिन्तयेन वद इत्यत वस्तुतयम् । नदिर्निवे-
 याचितुमर्हतीति, आनन्दः पूज्यः सः मे न परमासां हृदि-
 स्थलमगाभिनी इति प्रत्ययः ॥ १७ ॥ १८ ॥

गो० टी०—तनुमन्थः । तनुमन्थः तनुमन्थः । को-
 हर्षयोः समासेन कोऽपि यथापेक्षं पश्यन्तरेण विषय-
 काणिना शोभतेतपनित्येन शोके मरोधयतायां तस्यां
 शरीरपीडायां च नियेन जनयतेन कामेन । कटुपीकृत-
 व्यामकञ्चिनोमि ॥ १८ ॥

रा० टी०—ननु भर्तारं विना सा कथं जीवतीत्यत
 आह—सेति । भर्तारं पराक्षमाणा सा सीता संवत्सरं वच-
 पयन्तं कालं स्वजीवनमयम् मामयाचत अवदत् ॥ १८ ॥

गो० टी०—पश्यते सा प्रसव्यापि शयाभारोपयतां तस्या-
 सा स्थितिः । संवत्सरं कालं संवत्सरस्यो कालम् । संवत्सर-
 मन्तरं तन्मया एव तावत् दृष्ट्वा तस्या कानिनामैव तावत्
 स्थितः । इदं वलाकारम् वस्तुतः परमार्थेन वद प्रतिज्ञा-
 नादिनि भावः ॥ १९ ॥

रा० टी०—तद्विति । चारुनेत्रायाः सीतायाः प्रतिज्ञात-
 तद्वचः मया श्रुतमिति शेषः । अर्थं प्रथक् । ननु रामस्य बल-
 वत्त्वज्ञाने रामस्य सीताप्रदायतामिरयत आह—आह इति ।
 कामात् रामपदाभिव्यक्तिव्यवकाशित्यामा अहं आहन्तः संततो

मानुषोऽहं त्वत्तं कामाद्यात्तां ह्येवाश्विनः । कथं सागरप्रक्षोभ्य तैरिष्यत्ति वनोक्तम् ॥ २० ॥
 बहुसत्त्वेष्वप्राकीर्णं तो वा दशरथात्मजौ । अथवा कपिर्नैकेन कृतं नः कदनं महत् ॥ २१ ॥
 दहेवाः कार्यगतयो ब्रूत यस्य यथापति । मानुषां चोभयं नास्ति तथापि तु विमृश्यताम् ॥ २२ ॥
 तत्रा देवासुरे शुद्धे पुष्पाभिः सहितोऽजयम् । ते मे भवन्तश्च तथा सुग्रीवप्रमुखान्हरीन् ॥ २३ ॥
 प्रे पारे समुद्रस्य पुरस्कृत्य नृपात्मजौ । सीतायाः पदवीं मौष्य संप्राप्तौ वरुणालयम् ॥ २४ ॥
 अहिया च यथा सीता वध्यौ दशरथात्मजौ । भवद्भिर्मन्त्र्यतां मन्त्रः सुनीतं चाभिधीयताम् ॥ २५ ॥
 नहि शक्तिं प्रपश्यामि जगत्पुन्यस्य कस्यचित् । सागरं वानरैस्तीर्त्वा निश्चयेन जयो मम ॥ २६ ॥

तस्य कायपरातस्य निधम्य परिदेवितम् । कर्मभरणः प्रचुकोपः प्रचनः प्रवृत्तमानः ॥

यदा तु रामस्य सकलमणयः प्रसवः सीता खलु सा दृष्टाहता ।

सकृत्समीक्ष्यैव मुनिश्चितं तदा भजेत चित्तं यमुनेन यामुनम् ॥ २८ ॥

एवमेतन्महाराज कृतमप्रतिमं तव । विधीयेत सरास्माभिरादावेवास्य कर्मणः ॥ २९ ॥

पायेन राजकार्याणि यः करोति दशानन । न स रातपने पश्चाद्विधिषांभितृषः ॥ ३० ॥

तुषायेन कर्माणि विपरीताणि याति च । क्रियमाणानि इत्यन्ति हरीण्यप्रयतेज्विव ॥ ३१ ॥

यि शक्तिप्रसङ्गमपि न पश्यामि, अतो निमित्तं मर्त्या
वि ३२ इति योजना ॥ २६ ॥

रा० टी०-नहीति । वार्ताः सगरं तीर्त्वा अन्तर्य रा-
जमभिषेक्य शक्तिम् अन्तर्गतमावधौ नेतुं प्रयत्नयति अतः
विधायेन मयैव जयः ॥ २६ ॥

गो० टी०-आ मुद्रास्यं गच्छन्त्येव मय जयः न शक्ति-
वत्सहाय्यास्यस्य कस्यचित् स्थानवाह-न्ततानि । यमरे
तह सगरं तीर्त्वा आगन्तुमिति श्रेयः । ॥ २७ ॥ अथ श्रीः
म पश्यामि अतो यम विधायेन जयः ॥ २८ ॥

२८] ति० टी०-अथ प्रत्यक्षोऽयं प्रवृत्तमानः राज-
प्रतिजनवाक्यं अर्थवत्तमम् । कर्मणि । एवमेवैति कात्यायन-
प्रयोगम् । प्रचुकोपः प्रवृत्तमानः प्रवृत्तः । प्रवृत्तः इति
योगः ॥ २८ ॥

रा० टी०-नश्येति । सगरपरातस्य सीतं स्थितित्व-
स्यस्यविप्रसक्तविधायिनिधिराजं तस्य सगरपरातं पर्यवेष्टि । वि-
दितं निधम्य कर्मणः प्रचुकोपः प्रचनः प्रवृत्तमानः ॥

गो० टी०-नश्येति । कात्यायनस्य कात्यायन विधान-
तस्य । कात्यायनस्य विधानेन पर्यवेष्टि । कात्यायनः इति
देवनागः । नृपस्यैव विधानस्यैव ॥ २९ ॥

२९] ति० टी०-तदेव जयमभन-यदा चित्तं । एव
सकलमणयः रामस्य सीता सकलमणयस्य राजकार्याण्यप-
तिनारं कृतेन प्रपद्य दत्तं तदेव चित्तं यमुना यमुनेन वि-
मिदं मुनिश्चितं तदा भजेत निधम्यमन्त्रादिम् । एतः यमुना प्रति-
व्याप्तमन्त्रादिमयः एव सगरं प्रवृत्ति, कात्यायनः नृपस्यैव
मन्त्रवत्प्रवृत्तमयः नृपस्यैव सगरः, एवमपि तद विधानस्य
स एव कात्यायनः इत्यादी तदर्थविधाना ज्ञात एवेति विधानं
निष्पद्य इति कोषज्ञा सगरं विधिः ॥ ३० ॥

रा० टी०-नश्येति । सगरपरातस्य सीतं स्थितित्व-
स्यस्यविप्रसक्तविधायिनिधिराजं तस्य सगरपरातं पर्यवेष्टि । वि-
दितं निधम्य कर्मणः प्रचुकोपः प्रचनः प्रवृत्तमानः ॥
यदा यमुना प्रोक्तमन्त्रादिमयः यमुनेन सगरपरातस्यैव वि-
ति कृष्णवत्प्रवृत्तमयः प्राप्नोति कात्यायनः तव प्राप्नोति कर्मण-
वत्तव्यं न भवेदिति तात्पर्यम् । इति सगरपरातस्यैव विधानस्य-
यस्यैव धर्मितम् ॥ ३० ॥

गो० टी०-अपि निधिमन्त्रादिः सगरपरातस्यैव विधान-
स्यैव धर्मितम् । सगरपरातस्यैव विधानस्यैव धर्मितम् ।

एवमेव विधानस्यैव धर्मितम् । एतः कात्यायनः कृत-
मन्त्रादिमयः यमुनेन सगरपरातस्यैव विधानस्यैव धर्मितम् ।
सीता-यदेति । यदा सकलमणयः रामस्य सीता
रामस्य सीता दृष्टाहता तदेव चित्तं यमुना यमुनेन वि-
मिदं मुनिश्चितं तदा भजेत निधम्यमन्त्रादिम् । एतः यमुना प्रति-
व्याप्तमन्त्रादिमयः एव सगरं प्रवृत्ति, कात्यायनः नृपस्यैव
मन्त्रवत्प्रवृत्तमयः नृपस्यैव सगरः, एवमपि तद विधानस्य
स एव कात्यायनः इत्यादी तदर्थविधाना ज्ञात एवेति विधानं
निष्पद्य इति कोषज्ञा सगरं विधिः ॥ ३० ॥

२९] ति० टी०-तदेव जयमभन-यदा चित्तं । एव
सकलमणयः रामस्य सीता सकलमणयस्य राजकार्याण्यप-
तिनारं कृतेन प्रपद्य दत्तं तदेव चित्तं यमुना यमुनेन वि-
मिदं मुनिश्चितं तदा भजेत निधम्यमन्त्रादिम् । एतः यमुना प्रति-
व्याप्तमन्त्रादिमयः एव सगरं प्रवृत्ति, कात्यायनः नृपस्यैव
मन्त्रवत्प्रवृत्तमयः नृपस्यैव सगरः, एवमपि तद विधानस्य
स एव कात्यायनः इत्यादी तदर्थविधाना ज्ञात एवेति विधानं
निष्पद्य इति कोषज्ञा सगरं विधिः ॥ ३० ॥

रा० टी०-नश्येति । सगरपरातस्य सीतं स्थितित्व-
स्यस्यविप्रसक्तविधायिनिधिराजं तस्य सगरपरातं पर्यवेष्टि । वि-
दितं निधम्य कर्मणः प्रचुकोपः प्रचनः प्रवृत्तमानः ॥
यदा यमुना प्रोक्तमन्त्रादिमयः यमुनेन सगरपरातस्यैव वि-
ति कृष्णवत्प्रवृत्तमयः प्राप्नोति कात्यायनः तव प्राप्नोति कर्मण-
वत्तव्यं न भवेदिति तात्पर्यम् । इति सगरपरातस्यैव विधानस्य-
यस्यैव धर्मितम् ॥ ३० ॥

गो० टी०-अपि निधिमन्त्रादिः सगरपरातस्यैव विधान-
स्यैव धर्मितम् । सगरपरातस्यैव विधानस्यैव धर्मितम् ।

३०] ति० टी०-अथ प्रत्यक्षोऽयं प्रवृत्तमानः राज-
प्रतिजनवाक्यं अर्थवत्तमम् । कर्मणि । एवमेवैति कात्यायन-
प्रयोगम् । प्रचुकोपः प्रवृत्तमानः प्रवृत्तः । प्रवृत्तः इति
योगः ॥ २८ ॥

रा० टी०-नश्येति । सगरपरातस्य सीतं स्थितित्व-
स्यस्यविप्रसक्तविधायिनिधिराजं तस्य सगरपरातं पर्यवेष्टि । वि-
दितं निधम्य कर्मणः प्रचुकोपः प्रचनः प्रवृत्तमानः ॥
यदा यमुना प्रोक्तमन्त्रादिमयः यमुनेन सगरपरातस्यैव वि-
ति कृष्णवत्प्रवृत्तमयः प्राप्नोति कात्यायनः तव प्राप्नोति कर्मण-
वत्तव्यं न भवेदिति तात्पर्यम् । इति सगरपरातस्यैव विधानस्य-
यस्यैव धर्मितम् ॥ ३० ॥

गो० टी०-अपि निधिमन्त्रादिः सगरपरातस्यैव विधान-
स्यैव धर्मितम् । सगरपरातस्यैव विधानस्यैव धर्मितम् ।

३१] ति० टी०-अथ प्रत्यक्षोऽयं प्रवृत्तमानः राज-
प्रतिजनवाक्यं अर्थवत्तमम् । कर्मणि । एवमेवैति कात्यायन-
प्रयोगम् । प्रचुकोपः प्रवृत्तमानः प्रवृत्तः । प्रवृत्तः इति
योगः ॥ २८ ॥

तत्र सत्यं मया प्रोक्तं निमित्तमाहात्मना । अथ संज्ञिता वेधा मामिदं वाक्यमब्रवीत् ॥ १३ ॥
 अथ प्रभृति याम्भ्यः बलाहारी भूमिष्वसि । तदा ते त्वया मूर्धा फलिष्यति न संशयः ॥ १४ ॥
 इत्थं तस्य शपस्य योतः प्रसभमेव ताम् । नारोदये बलात्सीतां वेदहो शयने शुभे ॥ १५ ॥
 सागरस्येव मे वेगो साकृतस्येव मे गतिः । नैतद्वाञ्छरथिवेदं सासादयति तेन माम् ॥ १६ ॥
 को हि सिंहमिवासीनं सुप्तं गिरिगुहाशये । कुट्टं मृत्युमिवासीनं संबोधयितुमिच्छति ॥ १७ ॥
 न मत्तो निर्गताम्बानान्द्विजिह्वान्पद्मगानिव । रामः पश्यति सङ्ग्रामे तेन मामभिगच्छति ॥ १८ ॥
 सिंहे वैज्रसमैर्बाणैः शतधा कार्मुकच्युतैः । राममादीपयिष्यामि उल्काभिरिव कुञ्जरम् ॥ १९ ॥
 तवास्य बलमादास्ये बलेन महता वृतः । उदितः सविता काले नक्षत्राणां प्रभामिव ॥ २० ॥

१० टी०-संति । अमुका एकादश्याद्युपवासयुक्ता सा
 जलस्थली मया विवर्त्तना पुरा गमनदर्शनजनितकोपादुत्-
 पिरदिता कृता ततोऽन्तरं नलिनीव कोलिता क्रोधेन क-
 ष्पता सती स्वयंभूभवनं प्राप्ता ॥ १२ ॥

गो० टी०-संति । विवर्त्तना इना सा मया भुक्त्यन्वयः ॥ १२

१३] ति० टी०-तत्र मम चरितं यदात्मनस्तस्य मन्ये
 रेषितं ज्ञातमासीत् । मन्ये इति लिङ्गन्तप्रतिरूपकमव्ययम् ।
 अन्ये शब्दे भुवं प्रायो निश्चयार्था अमी मताः इति कतकः ॥ १३ ॥

रा० टी०-तदिति । तदुत्तरीयापहरणं महात्मनः तस्य
 कृष्णो ज्ञातमासीत् इत्येवं मन्ये अनुमानेनाजानाम् । अथ त-
 त्कालात्तन्माः संकुपितो वेगा अब्रवीत् ॥ १३ ॥

गो० टी०-तस्येति । तत् धर्षणम् । मन्ये इत्यनेन शपमात्रं
 या भुक्तम् धर्षणश्रवणं तु मया ऊहितमिति गम्यते ॥ १३ ॥

१४-१५] ति० टी०-फलिष्यति विशीर्णो भविष्यति ।
 विविधमेव कुबेरपुत्रनलकूबरबाणोऽपि रम्भानिबन्धनः श्रूयते
 तोपपतिश्चिन्त्या । अस्य प्रथमत्वे तस्यां बलात्कारासंभवात्,
 तस्य प्रथमत्वेऽस्यां बलात्कारासंभवादिति केचित् । नलकूबर-
 बाणस्य तपोबलेनाकिंचित्करत्वाद्यमेव शापो ब्रह्मानन्दप्रति-
 क्रियः प्राश्नाय इत्यन्ये ॥ १४ ॥ १५ ॥

रा० टी०-तदाकारमह-अथेति । अथप्रभृति इतः
 कालादन्तर्य अन्यं नारी यत्समीपं बलात् हृता यदि गभि-
 ष्यति तदा ते भुजां शतधा फलिष्यति इति ध्वनिः ॥ १४ ॥

रा० टी०-इतीति । इति हेतोः तस्य शपस्य शपान् श्रीतः
 इत्याज्जायामियमपि शपं दास्यतीति भयं प्रमोदं शुभे शयने
 तपोऽपमोदं यदा नारोदये भूमिवि स तिष्ठतीत्यर्थः ॥ १५ ॥

गो० टी०-अद्यत्यादि । अथप्रभृति एतत्क्षणमारभ्य ।
 विजिह्वानिपद्मगतम् । तदा गमनकाले एव फलिष्यति विशीर्णो
 भविष्यति इति धर्षणश्रवणस्य शपस्य । शपार्थित्यर्थः । प्रसभं
 नाशय इत्यादिनां न बलादित्यनेन पौनरुक्त्यात् । किन्तु
 प्रसभं शपस्यन्त्यर्थः । वेदेहीमित्यनेन महाबलप्रसभशप-
 तः शपार्थेति गो० टी०-भाष्यकगम्यते ॥ १४ ॥ १५ ॥

१६] ति० टी०-अथ महापातकस्त्रप्रावर्त्यमेव श्लाघने
 सागरस्येत्यादि । दागरथिदि यमादेतन्मे नष्टं न वेद तेन
 मामासादयति ॥ १६ ॥

रा० टी०-नन्वेवं चेदामाय समर्पयेत्यत आह-सम्भार-
 स्थेति । एतेन रामाय दाने मे दौर्बन्यप्रवृत्त्यातिर्भविष्यतीत्यतो
 न दास्यामिति सूचितम् । नन्वेवं वेगादिविशिष्टेन त्वया गोदं
 रामः कथमागत इत्यत आह-एतद्देगादि दागरथिर्न वेद तेन
 हेतुना मामासादयति मनुष्योत्पत्त्यदृक्कृत्यापारं करोति ॥ १६ ॥

गो० टी०-एवं न युक्ता वदामकृतुं सीतियुक्त्या अस्मा-
 भिः सह कुम्भकर्णेन्द्रजितौ योन्त्यत इति महापार्थवचनान्या-
 सदायशरं मयि विद्यमानं किमन्येनिति परिहारमाह-सागर-
 स्थेति । एतत् वेगगतिमन्त्रम् । आसादयति सेनामिति शेषः
 स्वायंण्यन्तो वा । तेन अवेदनेन ॥ १६ ॥

१७] ति० टी०-को हि ज्ञातमदत्त इति शेषः । गिरि-
 गुहारूप आशयं विनामे आसीनमेव सुप्तं सिंहमिव ॥ १७ ॥

रा० टी०-क इति । उग्रमासीनं सिंहमिव कुहमासीन-
 मृत्युमिव मां संबोधयितुं क इच्छति रामव्यतिरिक्तः कोऽपि
 नेच्छतीत्यर्थः ॥ १७ ॥

गो० टी०-स्वप्रभावावेदेनमाहितमाह-यस्त्वि-
 सिंहमिवासीनं सिंहमिव स्थितमित्यर्थः । मृत्युमिव
 मित्यनुपपन्नं । अन्यथा प्रबोधयितुमिच्छति
 कुट्टं कोकाहम् । यथा सुप्तं सिंहं मृत्युं वा प्रबो-
 धयितुमिच्छति एव तद्वत् तूष्णीं स्थितं मां प्र-
 बोधयति भावः ॥ १७ ॥

१८] ति० टी०-न पश्यति न पश्यति स्म ॥ १८ ॥

रा० टी०-नेति । मत्तो निर्गताम् बाणान् रामो न पश्यति
 अपश्यत् तेन हेतुना मामभिगच्छति ॥ १८ ॥

गो० टी०-रामो मत्पराक्रमं न वेलेयं तसिद्धं मद्वाण-
 मेवं वा जानामि नैवेत्याह-नेति । वेदिहानताम्बा मोतयिदं
 द्विजिह्वानिपद्मम् ॥ १८ ॥

१९-२०] ति० टी०-अदीपयिष्यामि अस्माभिः ॥ १९ ॥

न वासवनापि सहस्रवज्रपा युधास्मि शक्यो वरुणेन वा पुनः ।

मया त्वियं बाहुवलेन निर्मिता पुरा पुरी वैश्रवणेन पालिता ॥

इत्थार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥

चतुर्दशः सर्गः ।

पूर्वोक्तं रावणवचो निशम्य आब्रामशरः रजःशिराणि न गृह्णति तावदेव दातुमध्य मेरिः । इत्येत्यादि रावणप्रस्तावोक्तिरिति उपदिशति ।

निशाचरेन्द्रस्य निशम्य वातयं स कुम्भकर्णस्य च गर्जितानि ।

विभीषणो राससराजमुच्यमुवाच वाक्यं हितमर्थयुक्तम् ॥ १ ॥

वृत्तो हि बाह्वन्तरभंगराशिश्चिन्ताविषः सुस्मिततीक्ष्णदंष्ट्रः ।

पञ्चाङ्गुलीपञ्चशिरो तिकायः सीतामहाहिस्तव केन राजन ॥ २ ॥

रा० टी०-क्षिप्रमिति । उल्काभिः वृज्जर्मन कायं क-
च्यतेः शतपा नाणे राममदीरयिष्यामि ॥ १ ॥

गो० टी०-क्षिप्रमिति । आदीरयिष्यामि मन्तापयि-
ष्यामि उल्काभिः निर्गतज्वालाद्यैः । वृज्जर्मनपाथंमुक्ताः
प्रदशयन्तीति प्रमिद्विः ॥ १९ ॥

रा० टी०-तदिति । महता बलेन वृत्तोऽयम् अयम्
रामस्य बलमात्राये निनाशयिष्यामीत्यर्थः । न च दधान्त-
सचिता मर्यो नक्षत्राणां प्रभाविच ॥ २० ॥

गो० टी०-एवं रामं पलाययित्वा तस्य सेनां हनिष्यामी-
त्याह-तच्छेति । आशस्ये शण्डयिष्ये । " से, अवश्यगृहे " इति धातुः ॥ २० ॥

२१] ति० टी०-पुनः सङ्क्रामेण न शक्यः । जेतुमिति
शेषः । वैश्रवणेन पालितित्युदेन युष्मकबद्धाणि नयन्ता वृन्-
राय इत्येति सूचितम् ॥ २१ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीय
आदिकाव्ये युद्धकाण्डे त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥

रा० टी०-जति । युधा जेतुमिति शेषः । वासवनापि न
शक्योऽस्मि अत एव वैश्रवणेन कुशलेन पालिता इयं सङ्क्रा-
मया निर्मिता ॥ २१ ॥

इति श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय रामायणतिलके रामायणतिलके-
मर्णो युद्धकाण्डे त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥

गो० टी०-दधानामप्यनयोस्मि कथं मनुष्यादीनां जप्यो
मन्त्राणिमात्राद्येनानाह-न वासवधेमेति । सहस्रवज्रवति त-
स्याभिमानातिशयोक्तिः । युधा युदेन न शक्योऽस्मि । जेतु-
मिति शेषः । उत्तरार्धेन कुशलेणापि न जेतुं शक्य इति सि-
द्धम् । अत्र पञ्चपङ्क्तयः ॥ २१ ॥

श्रीमद्रामायणतिलके श्रीरामायणतिलके रामायणतिलके
मर्णो युद्धकाण्डे त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥

१] ति० टी०-अ । विभीषणः प्रस्तावितोक्तिरुदेन
इत्याह-निशाचरेन्द्रस्येति । वाक्यं रावणस्य गर्जितानि
कुम्भकर्णस्य अवाचकं तत्प्रकारम् ॥ १ ॥

रा० टी०-एवं पति विभीषणोक्तिमाह-निशाचरेन्द्र-
स्येति । रावणस्य जप्यो रामस्य अर्थयुक्तं अर्थप्रपक्वमत एव
हितं वाक्यं विभीषण इत्यह ॥ १ ॥

गो० टी०-एवं दमेरिभिः प्रयुक्तामनुमारेण कथिते
तद्वदमानो विभीषणः परमायं हितमर्थयुक्तमिति निर्दिशति ।
न कुम्भकर्णस्येत्यत्र स इति शेषः । गर्जितानि निर्गन्कवच-
मानि । अर्थयुक्तं तत्प्रकारमेवोक्तम् ॥ १ ॥

२] ति० टी०-वृत्त इति । अग्निध्वजोऽयम् ओग-
बाह्वन्तरभंगराशिः सीतापरिणाहो यस्य सः
चिन्तये विषं यस्य गोभनं स्थितमेव सीतेन ईष्टं यस्य
अद्विष्टकृत्यदर्शनार्थं भित्तम् । तस्याः पञ्चाङ्गुल्य एव पञ्च-
शिरोऽसि यस्य स आक्षतिकायश्च पूर्वभूतः सीतामहाहिस्त-
केन वृत्तो बद्धः । कण्ठ इति शेषः । यद्वा केन हेतुना कृतं
पृथीत इत्यर्थः ॥ २ ॥

रा० टी०-तदाकारमाह-वृत्त इत्यदिभिः । बाह्वन्तर-
भंगयदेश एव भोगराशिः सीतापरिणाहो यस्य चिन्तये विषं
यस्य स्थितं रावणावचितकृत्येत्युक्तं ईष्टवान् एव ईष्टं यस्य
पञ्चाङ्गुल्य एव पञ्च शिरांसि यस्य स एवाक्षिकायः सीतामहाहि-
स्तव स्वया केन हेतुना वृत्तः स्वीकृतः तद्वद्वरपामतीत्यादिभि-
मित्यर्थः ॥ २ ॥

गो० टी०-अनेया न युधा सतिरिति रावणवचोक्तिः इति
वक्तुं सीतामहाहिस्तेन रूपयति-वृत्त इति । बाह्वन्तर-
भंगयदेश भोगराशिः सीतापरिणाहो यस्य स स्वया बाह्व-
न्तर भंगसि भोगराशिः सीतापरिणाहो यस्य स स्वया बाह्व-
न्तर भंगसि भोगराशिः सीतापरिणाहो यस्य स स्वया बाह्व-
न्तर भंगसि भोगराशिः सीतापरिणाहो यस्य स स्वया बाह्व-
न्तर भंगसि भोगराशिः सीतापरिणाहो यस्य स स्वया बाह्व-

पञ्चदशः सर्गः ।

एवं विभीषणोत्तमार्कस्य सगर्वं भाषमाणमिन्द्रजित् यथार्थकटोरस्यैधिकृत्य राक्षसप्रसादनमेव प्राप्तकालं द्विषत् । तस्यैव विभीषणोत्तमार्कस्य सगर्वं भाषमाणमिन्द्रजित् यथार्थकटोरस्यैधिकृत्य राक्षसप्रसादनमेव प्राप्तकालं द्विषत् ।

विभीषणः ।

बृहस्पतेस्तुल्यमतेर्वचस्तन्निशम्य यत्नेन विभीषणस्य ।

ततो महात्मा वचनं बभाषे तन्नेन्द्रजिर्भैरुतपूयमुख्यः ॥ १ ॥

किं नाम ते तात कनिष्ठ वाक्यमनर्थकं वै बहुभीतपक्ष ।

अस्मिन्कुले योऽपि भवेन्न जातः सोऽपीदृशं नैव वदेन्न कुर्यात् ॥ २ ॥

सत्त्वेन वीर्येण पराक्रमेण धैर्येण शौर्येण च तेजसा च ।

एकः कृतेऽस्मिन्पुरुषो विमुक्तो विभीषणस्तात कनिष्ठ एवः ॥ ३ ॥

किं नाम तौ मातुपराजपुत्रावस्माकमेकेन हि राक्षसेन ।

सुपाङ्गोऽपि निहन्तुमेतौ शक्यौ कुतो भीषयसे स्म भीरो ॥ ४ ॥

१] ति० टी०—बृहस्पतेः गुरुतेत्यर्थः यत्नेन निशम्य
श्रुत्वेन श्रुत्वा । महात्मा महात्मनः ॥ १ ॥

रा० टी०—विभीषणे प्रति इन्द्रजितो वचनमाह—बृहस्प-
तेरित्यादिभिः । विभीषणस्य वचो निशम्य नेर्कृतपुष्पमुख्य
इन्द्रजित् बभाषे ॥ १ ॥

गो० टी०—अथन्द्रजितो दुर्बुद्धिपुण्यस्य इषयति—
बृहस्पतेरिति । ततो विभीषणवचनानन्तरम् । तत्र राक्षसेषु
यत्नेन निशम्य । असत्ययति भावः ॥ १ ॥

२] ति० टी०—तातकनिष्ठेत्यसमस्तम् । भीतवद्भीतस्ये-
वानेयं कृतमुपादेयं वाक्यं किं नाम कस्मादुच्यते । अस्मिन्कुले
यौस्त्यङ्कुले यो जाते न भवेत्, अपि तु सहजदुर्बलत्वादि-
मपि मनुष्यादिकुले । सोऽपीदृशं वचो न वदेदीदृशं च न
कुर्यात् । कशोतेः क्रियासामान्यवचनत्वात् चिन्तयेदित्यर्थः ।
एवं च हीनजातरापी हीनस्त्व व्यापार इति भावः ॥ २ ॥

रा० टी०—अथामात्राह—किमित्यादिभिः । हे तात !
कनिष्ठ प्रभीतयनः । तन्निशम्यकमनर्थकं ते वाक्यं किं कथम्
अमुक्तमोतास्त्वर्थः । अथः अस्मिन् यो मुख्यसंबन्धितः कुले
यो जातः उपादेयं न भवेत् । तदेवोपादेयम् इत्यर्थः सोऽपि
इदं वचो ब्रूयात् । तत्राह—अस्मिन् कुले यो जाते न भवेत् ।
इदं वचो ब्रूयात् । तत्राह—अस्मिन् कुले यो जाते न भवेत् ।
इत्यन्वयः ॥ २ ॥

गो० टी०—इन्द्रजिभैरुः । हे तात ! ते कनिष्ठवाक्यम्
अनर्थकं । योऽपि वचनम् । भवद्वारमभावादिति भावः ।
सुपाङ्गोऽपि निहन्तुमेतौ शक्यौ । तदेवोपादेयम् इत्यर्थः ।
मातुपराजः । मातुपराजः । तदेवोपादेयम् इत्यर्थः ।
इत्यन्वयः ॥ २ ॥

वदेत् न कुर्यात् । इदं वचनार्थं नावतिष्ठेत् । इदं वचनं यत्न-
शोभोरुभयोरपि निन्दनीयम् । यद्वा हे तात कनिष्ठ । ते वाक्यं
किं नाम । उगुप्सितमित्यर्थः । उगुप्सितत्वमेवाह—अस्मि-
न्निति । न कुर्यात् न चिन्तयेत् । अत्र कनेति चिन्ताक्रियायां
वर्तते । मुख्यस्य कारणार्थस्यासंभवात् सर्वथात्यर्थं कनेत्यर्थ-
स्य संभवाच्च ॥ २ ॥

३] ति० टी०—तदेवाह—सत्त्वेनेति । सत्त्वं तल्लभ-
वीर्यं पराक्रमणशक्तिः, पराक्रमस्तत्कार्यम्, शौर्यं रणादपरा-
जुष्यत्वं, धैर्यं तत्कारणं स्थैर्यम्, तेजः स्मृत्या भयंकरत्वम्
एतेषुर्गैरको विभीषण एव तातस्य कनिष्ठोऽस्मिन्कुले
मुक्तः ॥ ३ ॥

रा० टी०—सत्त्वेनेति । सत्त्वादिना विमुक्तस्त्यक्तः एकः
तातकनिष्ठः एषविभीषण एव ॥ ३ ॥

गो० टी०—एतद्वा इयमेतस्त्वभावस्य सहप्रमित्याह—
सत्त्वेनेति । सत्त्वेन तल्लभं वीर्येण प्रभावेण वीर्यं बलं
प्रभावे चतुर्गुणः । पराक्रमेण उद्योगेन शौर्ययोगो पराक्रमा-
वित्यमरः । शौर्येण मातृसिक्येन धैर्येण स्थैर्येण तेजसा गव्येण
पराभिभवास्तदनेनेति यावत् ॥ ३ ॥

४] ति० टी०—हे भीरो ! प्राकृतेनैकेनापि राक्षसेन रणे
तौ राजपुत्रौ हि यतो निहन्तुं शक्यौ, अतस्तौ किं नाम एही-
त्वास्मात्कुतो भीषयसे ध्वर्थमेव । न तावता विभीम
इत्यर्थः ॥ ४ ॥

रा० टी०—किमिति । हे भीरो ! अस्माकं मध्ये सुप्रा-
कृतेन तद्युतेत्यर्थः एकेनापि राक्षसेन निहन्तुं शक्यौ यावत्
मातुपराजपुत्रौ तौ किं नाम गणपादौ तेष्वर्थः अत्र कुतः कस्मा
देतौ भीषयसे स्म ॥ ४ ॥

गो० टी०—हे राक्षसप्रसङ्गात् विभीषणे निशम्योत्तमार्क-
किमित्यादिभिः । हे भीरो ! अस्माकं मध्ये सुप्रा-

त्रिलोकनाया ननु देवराजः शक्तो मया भूमितले निविष्टः ।
भयार्पिताश्चापि दिशः प्रपन्नाः सर्वे तदा देवगणाः समग्राः ॥ १ ॥
ऐरावतो निःस्वैनमुन्नदन्स निपातितो भूमितले मया तु ।
विकृष्य दन्तौ तु मया प्रसृज्य विवासिता देवगणाः समग्राः ॥ २ ॥
सोऽहं सुराणामपि दर्पहन्ता दैत्यात्तमानामपि शोककैर्ता ।
कथं नरेन्द्रात्मजयोर्न शक्तो मनुष्ययोः प्राकृतयोः सुवीर्यः ॥ ३ ॥
अथेन्द्रकल्पस्य दुरासदस्य महौजसस्तद्वचनं निशम्य ।
ततो महार्थं वचनं वभाषे विभीषणः प्रसभृतां वरिष्ठः ॥ ४ ॥
न तात मन्त्रे तव निश्चयोऽस्ति कालस्त्वमद्याप्यावेपकबुद्धिः ।
तस्मात्त्वयार्थावविनाशनाय वचोऽर्थहीनं बहु विप्रलम्बम् ॥ ५ ॥
पुत्रप्रवादेन तु रावणस्य स्वमिन्द्रजिनिमधुरसोऽसि शत्रुः ।
यस्येदं राघवतो विनाशं निशम्य मोहादनुमन्यसे त्वम् ॥ १० ॥

तौ राजपुत्रौ किं नाम न किंचिदपि अतिदुर्लभविशयोः ।
कुत इत्यत्राह—अस्माकमेकैवेति । अस्माकं मध्ये सुप्राकृतं
अतिशुभेणापि कृतं राघवेन एवो निरन्तुं शक्यो हि ।
अतः पीरो कुतोऽस्मान् भीषणसे स्वयं भीतोऽस्मान्
भीषणसे नास्माकं किंचित् भयमिति भावः । भयभावे प्र-
वेष्टुं संशययति—त्रिलोकेति । नमित्यामन्त्रण । त्रिलो-
कनाथ इत्येवमुक्तम् देवराज इति सैन्यसामग्री दक्षिता
मया हेतुता । भूमितले निविष्टः स्थितः । निरेगित इत्यर्थः
इत्यन्तः । ऐरावत इति । उन्नदन् उड्डयन्तु । विकृष्य उत्पा-
र्य । ताभ्यां सर्वे देवगणाः विवासिताः । हेतुभेदेन देवानां
भयान्तरमसौमिति न पुनरुक्तिः । स्वयंप्रदर्शनफलमाह—
सोऽहमिति । भव्यपयोगिनि देवास्तुभ्यावृष्टिः । प्राकृतयो-
ति इन्द्रव्यावृष्टिः । नरेन्द्रात्मजयोरिति चान्धोक्तिः । कथं न
शक्तोऽसि अतः कुतो पीषणसे इति पूर्वोक्तान्वयः ॥ १-५ ॥

५-६] ति० टी०—तदाह—त्रिलोकेति । भूमितले निविष्टः
स्वयंप्रचयाप्य भूमौ मन्दीकृत्य स्थापितः । भयार्पितुं भयमपि न
येषु ते मदतभयाः सर्वे देवगणा दिशः प्रपन्नाः प्राप्ताः ॥ १॥२॥
रा० टी०—तत्र विरासे संवादयितुं स्वयंप्रपन्नाह—
त्रिषु लोकेत्यादिभिः । मया शक्तो भूमितले निविष्टः प्रा-
पितः तदा समग्राः स्वपरेहितसहिताः सर्वे देवगणाः भया-
र्पिताः सन्तः दिशः प्रपन्नाः सर्वदिक्षु पलायिताः ॥ ३ ॥

रा० टी०—ऐरावत इति । उन्नदन् ऐरावतः निःस्वनं
यथा भवति तथा दन्तौ विकृष्य उत्पादय्य मया भूमौ निपा-
तितः अत एव मया देवगणाः विवासिताः ॥ ६ ॥

७-८] ति० टी०—कथं न शकः निग्रह इति शेषः ॥ ७ ॥
रा० टी०—स इति । उपदीनां दर्पहन्ता शोककर्ता सुवी-
र्यो नरेन्द्रात्मजयोर्विनाशक इति शेषः कथं न शकः ॥ ७ ॥

रा० टी०—अथेति । महौजस इन्द्रजितः वचनं निशम्य
विभीषणो जवापे ॥ ४ ॥

गो० टी०—अथेति । इन्द्रकल्पस्येत्यादिविशेषणवशेन
पूर्वोक्तस्य यथार्थत्वमुक्तम् । प्रसभृतां वरिष्ठ इत्यनेनाभीष्टत्वं
मुक्तम् । महार्थमित्यनेन वक्ष्यमाणार्थस्येन्द्रजिता बुद्धेयत्व-
मुक्तम् ॥ ४ ॥

९] ति० टी०—हे तात पुत्र, तव मन्त्रे निश्चयो नास्ति ।
कुन्वाक्यार्थाभारविश्रवमामध्ये नास्ति, यतस्त्वमद्याप्यवेपक-
बुद्धिप्रज्ञाज्ञानप्राप्तिकृतिनां प्रादु गतः । तस्मात्त्वयार्थहीनमनु-
वादयतास्त्विनाशनाय बहु विप्रलम्बमेकैतापि हन्तुं शक्य इति
व्या प्रलपितम् ॥ ५ ॥

रा० टी०—तदाकामाह—तत्त्यादिभिः । हे तात त्वं
वचनं मत एव अविपकबुद्धिः अत एव मन्त्रे तव निश्चयो
नास्ति तस्मादेव आत्मदिनाशाय अर्थहीनं बहुवचो नि-
प्रक्षयम् ॥ ५ ॥

गो० टी०—न तर्तति । अनेन निरुद्धवयस्त्वमुक्तम् ।
नाहरेपि कथयन्तिमुमतिः संभवति सापि नास्तीत्याह—
अद्यापि । अविपकबुद्धिः अपरिणतबुद्धिः । निश्चयाभा-
वयोगेति—तस्मादिति । विप्रलम्बं विप्रलपितम् ॥ ६ ॥

१०] ति० टी०—हे इन्द्रजित्, पुत्रप्रवादेन पुत्रशब्देनोप-
लक्षितमर्थे मित्रशब्दो मित्रवदवभात्ममानो वस्तुतः शत्रुर्वापि
तदेवाह—तस्य रावणस्य राघवत इहैव विनाशं निशम्यापि
मोहाजनुमन्यसे न वाचयसि ॥ १० ॥

रा० टी०—पुत्रेति । यस्य रावणस्य राघवतो मित्र-
निशम्य भ्रुत्वा मोहादयोः त्यमनुमन्यसे तत्र संमतिं रोपि-
तस्य रावणस्य पुत्रप्रवादेन पुत्रशब्देन निशम्यः मित्रत्वमात्म-
मानः शत्रुः त्यमसि ॥ १० ॥

त्वमेव वध्यश्च सुदुर्मतिश्च स चापि वध्यः य इहानवन्तम् ।

बालं हृदं साहसिकं च योऽद्य प्रावेशयन्मन्त्रकृतां समीपम् ॥ ११ ॥

मूढोऽप्रगल्भोऽविनयोपपन्नस्तीक्ष्णस्वभावोऽल्पमतिर्दुरात्मा ।

मूर्खस्त्ववप्यन्तमुदुर्मतिश्च त्वमिन्द्रजिह्वालतया ब्रवीषि ॥ १२ ॥

को ब्रह्मदण्डप्रतिमप्रकाशानर्चिष्मतः कालनिकाशरूपान् ।

सहेत बाणान्यमदण्डकल्यान्समक्षमुक्तान्युधि राघवेण ॥ १३ ॥

धनानि रत्नानि सुभूषणानि बासांसि दिव्यानि मणीश्च चित्रान् ।

सीतां च रामाय निवेद्य देवीं वसेम राजन्निह वीतशोकाः ॥ १४ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥

गो० टी०—न केवलं स्वाज्ञानस्य स्वविनाश एव फलं किंतु पितृविनाशोऽपीत्याह—पुत्रेति । हे इन्द्रजिह्व त्वं पुत्रप्राप्तेन पुत्रप्रसिद्धया । इत्यर्थात् तृतीया । मित्यस्य सुखमिव सुखं यस्य सः नशोक्तः । मित्यद्वयसमान इत्यर्थः । शत्रुरस्मि । शत्रुत्वमेवोपपादयति—यस्येति । त्वं यस्य रावणस्य ईदृशं पुत्रमिविनाशपर्यन्तं राघवतो रामात् विनाशं निश्चय्य मन्त्र-साध्यस्य मोहादुदुर्मनसं तस्य रावणस्य त्वं शत्रुसीत्यर्थः । मोहादित्यनेन मित्यस्यत्वमुपपादितम् । अनुमन्यस इत्यनेन शत्रुत्वम् ॥ १० ॥

११] ति० टी०—तस्मात्त्वमेव वध्यः पुत्रोऽपि सन् । यश्च पुत्राणां मन्त्रकृतां समीपं प्रावेशययधानयदागमनाथं प्ररित-शान्तोऽपि वध्यः ॥ ११ ॥

रा० टी०—त्वमिति । यत्त्वाम् इह अनयत् स वध्यः यश्च मन्त्रसमीपं प्रावेशयत् स वध्यः सुदुर्मतिस्त्वं च वध्यः ॥ ११ ॥

गो० टी०—एवमनुमोहनस्य दण्डमाह—त्वमेवेति । त्वमेव वध्यः दण्डः किमित्यर्थः । किंतु यस्त्वां इह सभायाम् आनयत् प्रावेशयत् स एव वध्यः ॥ ११ ॥

१२] ति० टी०—मूढः कृत्वाकृत्यविवेकहीनः, अतएवा-प्रागल्भो मतिप्रागल्भ्यभावात् अविनयेनापपन्नो युक्तः । अल्पमति-सिद्धदर्शनमेव ईदृशः । मूढात् कामादिदृष्टान्तःकरणः । मूर्खः सहस्रप्रवृत्तिपरः अकर्मयोग्यस्तमुदुर्मतिश्च ॥ १२ ॥

रा० टी०—मूढ इति । हे इन्द्रजिह्व ! सुदोषिविवेकी अत एव अप्रगल्भः पणिकवद्विदितः अत एव अविनयेन उपपन्नः अत एव मोक्षतः स्वभावो यस्य अत एव अन्पा अल्पविवे-विणो मतिरयं अत एव दुरात्मा अगृहीतमनाः अत एव मूर्खः अमोक्षयशसि स्वमसीति शेषः अत एव अत्यन्तसुदुर्म-निस्त्वबालतया रावणं त्वं त्वमा ब्रवीषि ॥ १२ ॥

गो० टी०—दुर्मतिश्चेति ब्रह्मदण्डशिवान् द्रोणमाह—मूढ इति । मूढः प्रत्याकृत्यविवेकशून्यः प्रागल्भः ब्रह्म-प्राप्तिसमय एव पातम् । अविनयोपपन्नः अतिशक्ति इत्यर्थः । मीमांसायाः कुरप्रवृत्तिः दुरात्मा दृष्टान्तःकरणः मूर्खः

अविसृज्यकारी । अत्यन्तसुदुर्मतिः । प्रहस्तो दुर्मतिः महापा-थादिः सुदुर्मतिः त्वमत्यन्तसुदुर्मतिरित्यर्थः । त्वमेवंभूतोऽसि अतस्त्वं बालतया ब्रवीषि इति संबन्धः ॥ १२ ॥

१३] ति० टी०—ब्रह्मदण्डेन चतुर्मुखकर्मगृहीतेन प्रतिमा-अमोघानगलसंहारशक्त्या समानान्तस्त्रमप्रकाशाश्च तान् । तस्यैव विवरणम्—अर्चिष्मत इति । कालनिकाशरूपान्काल-प्रितुन्यरूपान् ॥ १३ ॥

रा० टी०—क इति । ब्रह्मदण्डप्रतिमः ब्रह्मदण्डसदृशः प्रका-शो येषां तत्त्वेन प्रतीयमानानित्यर्थः कालनिकाशरूपान् काल-सदृशस्वरूपान् यमदण्डं कल्पयन्ति रचयन्ति ये तान् राघ-वेण समक्षमुक्तान् अर्चिष्मतो बाणान् कः सहेत न को-ऽपीत्यर्थः ॥ १३ ॥

गो० टी०—दुर्मतिस्त्वं हेतुमाह—क इति । ब्रह्मदण्डप्रतिम-प्रकाशान् ब्रह्मदण्डसदृशप्रभान् । ब्रह्मदण्डो नाम युगान्तसमु-त्थितोऽग्रिवर्णो ध्रुवकेतुलित्येकः । ब्रह्मशाप इत्यन्ये । अर्चिष्मत-ज्वालावतः । अर्चिर्हेतिः शिख्य स्थिराम् इत्यमरः । कालनिका-शरूपान् अन्तकतसदृशरूपान् समक्षमुक्तान् समीपं मुक्तान् ॥

१४] ति० टी०—रत्नानि श्रेष्ठवस्तूनि निवेद्यसमर्प्य ॥ १४ ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥

रा० टी०—रावणं प्रत्याह—यनानीति । हे राजन् यनानीन् राघवाय निवेद्यैव वीतशोकाः सन्तः वयं वसेम ॥ १४ इति श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणव्याख्याने रामायणशिरोमणौ युद्धकाण्डे पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥

गो० टी०—कृतस्थाकृत्यस्य प्रायश्चित्तं राजानं प्रत्याह—यनानीति । रत्नानि श्रेष्ठवस्तूनि । रत्नं स्वजातौ श्रेष्ठं इत्यमरः । यनानि द्रव्याणि ॥ १४ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे वनकिरी-टाख्येने युद्धकाण्डव्याख्याने पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥

भ्रूयन्ते हस्तिभिर्गीताः श्लोकाः पशवने पुरा । पाशाहस्ताभिरान्दष्टा गृणुष्व गदतो मम ॥ ६ ॥
 नाभिर्नान्पानि शस्त्राणि न नः पाशा भयावहाः । घोराः स्वार्थमयुक्तास्तु ज्ञातयो नो भयावहाः ॥ ७ ॥
 उपायमेते वक्ष्यन्ति ग्रहणे नात्र संशयः । कृत्स्नाज्जगज्जातिभयं सुकष्टं विदितं च नः ॥ ८ ॥
 विद्यते गान्धु संपन्नं विद्यते ज्ञातितो भयम् । विद्यते स्त्रीषु चापत्यं विद्यते ब्राह्मणे तपः ॥ ९ ॥
 ततो नेष्टुमिदं सौम्य यदहं लोकसत्कृतः । ऐश्वर्यमभिजातश्च रिपूणां मूर्ध्नि च स्थितः ॥ १० ॥

आततायिनः ॥ ते प्रच्छन्नहत्याः प्रच्छन्नं तत्कार्यं प्रष्टव्यं, अतएव घोरा अन्योन्यं व्यसनेष्वप्यस्तु संशयः भवन्ति, अत एव ज्ञातयो भयावहाः ॥ ६ ॥

रा० टी०-नित्यमिति । घोराः कुराः अत एव प्रच्छन्नहत्याः अज्ञातान्प्रच्छन्नयः व्यसनेषु दुःखेषु प्राप्तु अन्योन्यसंशयः अत एव आततायिनः अत एव नित्यं उभयावहा ज्ञातयो भवन्तीति शेषः ॥ ६ ॥

गो० टी०-एवं ज्ञानीनां ज्ञातिषु व्यसने हर्षः उत्कर्षोऽप्याचेति शङ्कयुक्तम् । अथ भयावदत्यहं शीघ्रान्तरमाह-नित्यमिति । प्रच्छन्नहत्याः गदाभिप्रायाः अत एव नित्यमन्योन्यसंशयः बहिःसिंहवन्त इव स्थिताः पाशाः कुरकमोणः अत एव व्यसनेषु सन्तु आततायिनः द्रोहकारिणः अतस्त्वमस्माद्य व्यसने प्रवृत्तिमिच्छसीति भावः ॥ ६ ॥

६] ति० टी०-जातिमीति हस्तिगीतेन स्पष्टयति-भ्रूयन्त इति । हस्तिभिः पशवन्तानिदिव्यवन्तगतेः स्वकथनाय प्रष्टव्यं । पाशाहस्ताभिरान्दष्टा पुरा पूर्वं हस्तिभिर्गीता ये श्लोकाः भ्रूयन्ते तानि गदतो मम वक्ष्याच्छृणु ॥ ६ ॥

रा० टी०-जातिमीतिः सार्वकाङ्क्षिकीति बोधयितुं हन्युक्तिमाह-भ्रूयन्त इत्यादिभिः । पाशाहस्ताभिरान्दष्टा स्वकथनार्थं शृङ्गीतपाशात् नरान् पशवने दष्टा हस्तिभिः पुरा गीताः श्लोकाः भ्रूयन्ते दृष्टानां सुखतोऽश्रोतृभिरन्यथः तत् गदतो मे शृणु ॥ ६ ॥

गो० टी०-उक्तं ज्ञातृणां भयावदत्वं हस्तिगीतेन संवादयति-भ्रूयन्त इत्यादिना । कश्चित्पशवने । पाशाहस्ताभिरान्दष्टा गजपट्टणमन्त्रः स हस्तेषु गेयां ते तथोक्तान् स्वकथनोद्युक्ता निति यावत् नरान् ज्ञातिगजगोप्लुत् न गजपाद्विद्वद्वान् दष्टा हस्तिभिः गीताः पठिताः श्लोकाः भ्रूयन्ते दृष्टपरंपरया तस्मै श्लोकात् गदतो यदतः मम भूतः शृणु ॥ ६ ॥

७] ति० टी०-स्वार्थप्रयुक्ताः स्वार्थपरा हस्तिपकायाः हावरेण उत्तमभोजनलाभादिस्वार्थपराः ॥ ७ ॥

रा० टी०-तदुक्त्याकारमाह-नेत्यादिभिः । अन्याद्यो मे भयावहा न त्वार्थप्रयुक्ताः ज्ञातिविचातार्थमपि हस्तिपक-होत्तमभोजनादिप्रयोजितयो हावस्तु नोऽस्माकं भयावहाः ॥ ७ ॥

गो० टी०-तानेव वीर्य श्लोकादुपपद्यते-जातिरित्यादिना । नः अस्माकम् अग्निः आभयागोपि न भयावहाः अन्यानि लोकलक्षणानि अग्नितांषि क्षणाक्षकुराणि शस्त्राणि

आयुधानि च न भयावहानि पाशाः मरणदण्डप्रतिद्वन्द्व-हृत्पारवश्येकाकाराश्च न भयावहाः किंतु घोरा निर्दयाः स्वार्थप्रयुक्ताः स्वपरोजनपराः ज्ञातयः भयावहाः अन्यादिन्योन्यविकं ज्ञातिभ्यो भयमित्यर्थः ॥ ७ ॥

८ ति० टी०-एते मज्जातिभूताः पूर्वगृहीता गजाः वक्ष्यन्ति करिष्यन्तीत्यर्थः नो विदितं च ज्ञातशोऽनुभूतं चेत्यर्थः ॥ ८ ॥

रा० टी०-उपायमिति । एते हस्तिपकेभ्यः प्राप्तभोगाः गजाः अस्माकं ग्रहणे एते ज्ञातिरूपा हस्तिनः उपायं वक्ष्यन्ति अत्रोपायकथने संशयो नास्ति अतः कृत्स्नाज्जगज्जातिभयं सुकष्टमितिदुःखम् इति नोऽस्माकं विदितं ज्ञातम् ॥ ८ ॥

गो० टी०-उक्तं ज्ञातिभयातिरिक्तं समुक्तिकुपपादयति-उपायमिति । अस्माकं ग्रहणे एते ज्ञातिरूपा हस्तिनः उपायं वक्ष्यन्ति अत्रोपायकथने संशयो नास्ति अतः कृत्स्नाज्जगज्जगज्जातिभयं सुकष्टम् प्रकृतं भयमित्यर्थः इदमस्माभिः विदितं ज्ञातं च ॥ ८ ॥

९] ति० टी०-संपन्नं हृद्यकव्यसाधनसंपत् ॥ ९ ॥

रा० टी०-विद्यत इति । संपन्नं हृद्यकव्यसाधनव्यं गान्धु विद्यत एव स्त्रीषु चापत्यं विद्यत एव ब्राह्मणे तपो विद्यत एव ज्ञातितो भयं विद्यत एव ॥ ९ ॥

गो० टी०-ब्रिधंषु ज्ञातिषु कुतो भयसंभावनेत्याशङ्क्याह-विद्यत इति । गोसंपत्त्यागुपदानं दृष्टान्तार्थम् गोषु संपन्नं संपत्तिः तदेतत्त्वमित्यर्थः विद्यत अस्ति “विद्, सत्तायाम्” इति धातुः । दमः इन्द्रियविग्रहः चापत्यं चक्षुरन्त्यम् ज्ञातितः ज्ञातिषु भयं भयकरत्वम् ॥ ९ ॥

१०] ति० टी०-तत इति राजगवाक्यम् । अहं लोकसत्कृत इति यत्तत्तेनैव न प्रियमिति मन्ये, तथैश्वर्यप्राप्त्यादिकमपि ॥ १० ॥

रा० टी०-राजगवाक्यमाह-तत इति । ततः गजोक्ति-ज्ञापितज्ञातिद्रोहस्य स्थिरत्वात् हेतोः यदहं लोकसत्कृतत्वादिविशिष्टः तदिदं ते नेष्टम् ॥ १० ॥

गो० टी०-प्रधानं साधनमिति श्लोकोक्तं निदर्शयति-तत इति । अहं लोकसत्कृतः ऐश्वर्यम् अभिजातः प्राप्तः रिपूणां व्यर्थवस्थितश्चेति यत् इदं ततः ज्ञातीनामसहिष्णुत्वात् तव नेष्टम् ॥ १० ॥

यथा पुष्करपत्रेषु पतितास्तोयविन्दवः । न श्लेषमभिगच्छन्ति तथानार्येषु सौहृदम् ॥ ११ ॥
 यथा शरदि मेघानां सिञ्चतामपि गर्जनाम् । न भवत्यम्बुसंकेदस्तथानार्येषु सौहृदम् ॥ १२ ॥
 यथा मधुकरस्तर्षाद्रसं विन्दन्ति तिष्ठति । तथा त्वमपि तत्रैव तथानार्येषु सौहृदम् ॥ १३ ॥
 यथा मधुकरस्तर्षात्काशपुष्पं पिबन्ति । रसमत्र न विन्देत् तथानार्येषु सौहृदम् ॥ १४ ॥
 यथा पूर्वं गजः स्नात्वा गृध्रं हस्तेन वै रजः । दूषयत्वात्मनो देहं तथानार्येषु सौहृदम् ॥ १५ ॥
 यौऽन्यस्त्वेवंविधं ब्रूयाद्वाक्यमेतन्निशाचर । अस्मिन्मुहूर्ते न भवेत्त्वां तु चिकित्सांशन ॥ १६ ॥
 इत्युक्तः परुषं वाक्यं न्यापवादी विभीषणः । उत्पपात गदाभाशिश्चतुर्भिः सह राक्षसैः ॥ १७ ॥
 अब्रवीच्च तदा वाक्यं जातक्रोधो विभीषणः । अन्तरिक्षगतः श्रौमान्भ्राता वै राजसाधिपम् ॥ १८ ॥

११] ति० टी०-अनार्येषु कर्मस्वभावेषु ॥ ११ ॥

रा० टी०-इदानीं विभीषणं रक्तुतसौहृदस्य नेष्येकम् माह-यथेत्यादिभिः । श्लेषं तत्र प्रविष्टत्वं यथा चाभिगच्छन्ति प्राप्नुवन्ति तथा अनार्येषु दुष्टस्वभावेषु सौहृदं नापि गच्छति ॥ ११ ॥

गो० टी०-चिं सट वसति विभीषणे कथमकार्यमाशङ्क्यम् इत्यपेक्षायामनार्यस्य चिन्संवासाप्रयोजक इत्याह-यथेति । पुष्करपत्रेषु पत्रपत्रेषु पतितास्तोयविन्दवः यथा श्लेषम् ऐक्यं नापि गच्छन्ति तथा अनार्येषु दुष्टेषु विषये संगतं संवन्धः । श्लेषम् स्नेहवन्धं नोपपातीत्यर्थः ॥ ११ ॥

१२] ति० टी०-यथा गजतां सिञ्चतामपि मेघानां संवन्धे प्रथित्या अम्बुसंकेदोऽप्युत्पन्नता न भवति, तथानार्येषु सौहृदं निष्कलमिति भावः । यद्वा तथानां गजतां सिञ्चतामपि मेघानां शरदि नाम्बुसंकेदस्तथानार्येषु सौहृदमल्पकालस्थायीत्यर्थः ॥ १२ ॥

रा० टी०-यथेति । वर्षांत सिञ्चतां मेरुकतृणां गर्जनामपि मेघानां अम्बुसंकेदः अम्बुना भूमिगद्गीभावः शरदि न भवति आर्द्रत्वं विनश्यतीत्यर्थः तथा ॥ १२ ॥

गो० टी०-उद्येपि स्नेहो न कल्पयेवसायीत्याह-यथेति । शरदि सिञ्चतां वर्षतां मेघानां संवन्धो अम्बुसंकेदः अम्बुरोचनम् यथा न भवति तथानार्येषु सौहृदम् । अम्बुसंवेक्षणयत्नानां सौहृदमनुपकारकमित्यर्थः । हेतुस्तोयधारा न भवति यथा अनार्येषु सौहृदं तथा । शरदि मेघा इव अनार्याः आपाततः उपकुर्वन्त इव प्रतीयमाना वस्तुतो नोपकुर्वन्तीत्यर्थः ॥ १३ ॥

१३] ति० टी०-यथा मधुकरस्तर्षादभिलाषाद्रसं पुष्परसं विन्दन्ति तत्रैव न तिष्ठति तथानार्येषु सौहृदमपि न तिष्ठति । त्वमपि तथा तादृशाऽनार्योऽस्तीत्यर्थः ॥ १३ ॥

रा० टी०-यथेति । मधुकरस्तर्षादभिलाषातिशयात् रसं विन्दन् प्राप्नुवन्ति यथा न तिष्ठति तथा त्वमपि न तिष्ठति तथा अनार्येषु सौहृदमपि न तिष्ठति ॥ १३ ॥

गो० टी०-यदुपजीविनस्त्वपि कथं केषुचन्याभाव इत्य-

तत्र-यथेति । यथा मधुकराः तर्षात् अभिलाषात् रसं विन्दन्ति त्वमपि तत्रैव न तिष्ठति तथानार्येषु सौहृदम् । त्वमपि तथा तादृशाऽनार्योऽस्तीत्यर्थः । यथा मधुकरा इव । अनार्येषु दुर्जनेषु सौहृदम् न भवति । उद्येपि स्नेहवन्धे न जायते इत्यर्थान्तिरन्त्यासः ॥ १३ ॥

१४] ति० टी०-काशपुष्पं पिबन्तोऽपि रसालाभस्तथानार्येषु सौहृदं कृतेन कदाचित् इति भावः ॥ १४ ॥

रा० टी०-यथेति । काशपुष्पं पिबन्त्यधुकराः अत्र कदाशुपि रसं न विन्दन्त तथा अनार्येषु सौहृदं कृतेन रसं न विन्दन्त ॥ १४ ॥

१५] ति० टी०-यथा गजः पूर्वं स्नात्वा हस्तेन रजो गृहीत्वा यथात्मनो देहं दूषयति स्नानकृतनेमैर्नयं नाशयति तथानार्याः पूर्वं कृते स्नेहे स्वयमेव नाशयन्तीत्यर्थः ॥ १५ ॥

रा० टी०-यथेति । गजः पूर्वं स्नात्वा नेमैर्नयं संपादयतेन अग्रेन रजः प्रागृष्ट आत्मनो देहं यथा दूषयति त्वमपि त्विदमेव तथा अनार्येषु प्राप्तं सौहृदं दूषयति स्वस्वकमिति शेषः ॥ १५ ॥

गो० टी०-तथापि कृतज्ज्ञः कुलोपलभ्यते तत्राह-यथेति । अनार्येषु सौहृदं गजस्नानवत्संज्ञं दूषयति इत्यर्थः ॥ १६ ॥

१६] ति० टी०-यत्नोऽन्यो यथेवं ब्रूयान्शः तस्मिन् हर्षे न भवेत् जीवेत् । त्वं तु चिकित्सांशयेन तथानार्याः तद्विनिवृत्तं तद्वद इति भावः ॥ १६ ॥

रा० टी०-य इति । एवंविधं त्वद्वाक्यस्तदर्थं योऽन्यो ब्रूयान् सोऽस्मिन् मुहूर्ते न भवेत् ति निहन्त्यामितीत्यर्थः ॥ १६ ॥

गो० टी०-पर्वं सामान्येन विनिन्य साक्षादपि निष्पन्नं अन्य इति । अन्यः अनुज्ञादस्यः पर्वविषयतिषयवत् । त्वय्योक्तं वाक्यं ब्रूयात् वदेच्चैव अस्मिन्मुहूर्तेऽस्मिन् काले न भवेत् विनश्येत् नाशयेयमिति यावत् । त्वं तु सामान्यं चिकित्सांशयीत्यर्थः । कलपांतनं दक्षसंक्रान्तवत् ॥ १७-१८] ति० टी०-पर्वं वाक्यं सामान्यं ।

१७-१८] ति० टी०-पर्वं वाक्यं सामान्यं ।

दीपपावकसंकाशैः शितैः काञ्चनभूषणैः । न त्वामिच्छाम्यहं द्रष्टुं रामेण निहतं शरैः ॥ २३ ॥

सि० टी०-तर्हि किमर्थमुक्तोऽसि प्रतिवचनाभावात् धर्मा
पि क्षिपतां तत्राह-ज्येष्ठ इति। ज्येष्ठत्वं पितृसहः मान्यः

ए० टी० तदेव मध्यन्तरेणाह-यसिति । रामेण चरै-
निहतं त्वां मयं ज्ञेयमिति ॥ ११ ॥

शूराश्च बलवन्तश्च कृतास्त्राश्च नैरा रणे । कालाभिपक्षाः सीदन्ति यथा बालुकसेतवः ॥ २४ ॥

तन्मर्षयतु यच्चोक्तं गुरुत्वाद्विमतमिच्छता । आत्मानं सर्वथा रक्ष पुरीं चेमां सराक्षसाम् ॥

स्वस्ति तैःस्तु गमिष्यामि सुखी भव मया विना ॥ २५ ॥

निवार्यमाणस्य मया हितैषिणा न रोचते ते वचनं निशाचर ।

परान्तकाले हि गतायुषो नरा हितं न गृह्णन्ति मुद्गद्विरीरितम् ॥ २६ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाण्डे युद्धकाण्डे षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥

सप्तमः सर्गः ।

एवं कठोरवचनैराचनित्वाऽन्तःकरणे राममेव शरणं गन्वानो विभीषणश्चाभिपक्ष्य रामं तत्पुत्रेणाशुगतो रावणमुपगम्य
नरैः रावणानुचरः क्रोदपि राक्षसैः सदास्मान्द्वन्द्वमागच्छन्तीत्युक्तमनोऽपि भारः स्वपुत्रान्ते शरणं गम्यता रवेणकाशस्थ एव कथयति ।
इत्युक्त्वा परुषं वाक्यं रावणं रावणानुजः । आजगाम मुहुर्तेन यत्र रामः सलक्ष्मणः ॥ १ ॥

गो० टी०-द्वेति । स्पष्टम् ॥ २३ ॥

२४] ति० टी०-कालाभिपक्षा अपर्मनः कालपाश-
काः ॥ २४ ॥

रा० टी०-शूरा इति । शरत्वादिविनिष्टाः नराः काला-
भेदताः अपर्मनपादकमयन्तः सन्तः बालुकसेतव इव
पिदन्ति विनश्यन्ति ॥ २४ ॥

गो० टी०-शौर्यबलाश्चालिनो मे कृता विपदाश्चेत्य-
ह-शूरा इति । कालाभिपक्षाः मृत्युपृथ्वीताः सीदन्ति
गिर्यन्ति बालुकाः स्फुरताः ॥ २४ ॥

२५-२६] ति० टी०-यदक्षमप्रियमिव हितं न द्रवान्मर्षयतु
मत्तम् । मया विना सुखी भवेति इत्युक्तं ॥ २५ ॥ २६ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामोद्ये रामायणतिलके वाल्मीकीय
आदिकाण्डे युद्धकाण्डे षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥

रा० टी०-तदिति । गुरुत्वात् तव ज्येष्ठत्वाद्देवताः हित-
मेच्छता मया यदप्रियमुक्तं तत् भवान् मर्षयतु क्षमताम् ।
आत्मानं पुरीं च रक्ष, ते स्वस्त्यस्तु, अहं गमिष्यामि, मया
वेना रहितस्त्वं सुखी भव । सार्धशोकं चकान्त्वयी ॥ २५ ॥

गो० टी०-तदिति । मर्षयतु । भवानिति शेषः ॥ २५ ॥

गो० टी०-स्वस्तीत्यर्थम् ॥ २६ ॥

रा० टी०-निवार्यमाणस्येति । परान्तकाले मरणसमये
तायुषो नराः जनाः छद्गद्विरीरितं हितं तेषां न गृह्णन्ति
ततः हितैषिणा मया निवार्यमाणस्य ते वचनं मद्दत्तं न
रोचते ॥ २६ ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणव्याख्याने रामायणशिरोमणौ
युद्धकाण्डे षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥

गो० टी०-निवार्यमाण इति । स्पष्टम् ॥ २७ ॥

गो० टी०-श्रीमद्विष्णुसंहितादिभिः श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटा-

दिभिः युद्धकाण्डव्याख्याने षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥

१] ति० टी०-अथ विभीषणस्य रामसमीपगमनम्-
इतीति । पराजयं प्राप्तवान् गन्धर्वा- इत्यादिस्पष्टम् । रावणा-
नुजो विभीषणो यत्र सलक्ष्मणो रामस्तत्राजगाम । इत्यथप्रति-
पक्षत्वाद्विद्वत्संख्येन गुरुं रावणं परित्रयय जगद्वक्तुं स्मरणमा-
त्रेण सकलपक्षरं गुरुं रामं प्रत्याजगामेत्याशयः ॥ १ ॥

रा० टी०-विभीषणकृतृकरावणोद्देश्यकवचनान्तकारणिकं
विभीषणवृत्तान्तमत्र-इतीत्यादिभिः । रावणानुजो विभी-
षणः इति परुषं वाक्यमकृत्वा यत्र रामस्तत्र गृह्णतेना-
जगाम ॥ १ ॥

गो० टी०-गमप्रति. सर्गः-आयुक्तस्य लक्ष्मण-
प्रातिकूल्यस्य वर्जनम् । रक्षिष्यसीति विधानां गोचरत्ववर्णनं
तथा । आत्मनिर्देशकारणं पृथ्वीया शरणगतिः । इत्यु-
क्तेषु शरणगम्यद्भूत प्रविष्टोविभीषणस्यानकूल्यप्रातिकूल्य-
जनं इमेति । संकल्पः पुनः पुनरुपदेशादिना महाविचारा-
दर्थितः । अथ कारणप्रदर्शनपूर्वकं शरणगतिस्वकारं रा-
वितुमुपक्रमते-इत्युपसर्धेत्यादिना । तत्र रावणेन तिरस्का-
रस्यस्य देश एतास्माभिरुत्थातवः । परमभारमिक-
राभाश्वयन्तु कर्तव्य इति सार्धकस्य विभीषणस्य धर्मं यति-
रामोचितंभूतिः प्रसीति-इतीति । इत्युक्त्वा 'प्रदीयतां रावण-
भाय मेधिसा' इति कृत्यमौर्क्यम् 'यावत् गृह्णन्ति गिरि-
रक्षणाः' इत्युक्त्वा प्रत्युवाच शोकम् । परुषं लक्ष्मीकृत्य-
यावदस्य मलयमादृतस्य विरहितं दुःखकरस्त्वद्विभीषणोदित-
हितम् । आभयदोषेण परुषं वाक्यं हितपरिपूर्णम् । कृत्य-
हितो आना आतरमाभयं परितस्याजित्ययमो यावता कृत्य-
परिमादं यावत्पर्यन्तमकृत्वा । परुषत्वे हेतुः रावणमिति
प्रबलदुःखविचारमन्तरेण सर्वरावकस्य शत्रुबलोपवर्णने पर-
भवत्येव । रावणानुजः रावणानुजत्वोऽपि लक्ष्मणोत्तरताया कारण-
हितश्रुत्वानिस्तुतिः स्तूतिः । हितकथने ज्येष्ठकृत्योऽप्यन्य-
कः । अतः प्रवीर्यं वृत्तम्- विष्णुसंहितापर्यायान् विष्णुसंहिता-

तं मेरुशिखराकारं दीप्तामिव शतह्रदाम् । गगनस्थं महीस्थास्ते ददृशुर्नगराधिराः ॥ २ ॥
 ते चाप्यनुचरास्तस्य चत्वारो भीमविक्रमाः । तेऽपि वेर्मायुधोपेता भूषणोत्तमभूषिताः ॥ ३ ॥
 स च मेघाचलप्रस्थो वैज्रायुधसमप्रभः । वैरायुधधरो धीरो दिव्याभरणभूषितः ॥ ४ ॥
 तमात्मपञ्चमं दृष्ट्वा सुग्रीवो वानराधिपः । वानरैः सह दुर्धर्षश्चिन्तयामास बुद्धिमान् ॥ ५ ॥
 चिन्तयित्वा मुहूर्तं तु वानरास्तानुवाच ह । हनुमत्प्रमुखान्सर्वानिदं वचनमुत्तमम् ॥ ६ ॥
 एष सर्वायुधोपेतश्चतुर्भिः सह राक्षसैः । राक्षसोऽभ्येत पश्यध्वमस्मान्दन्तुं न संशयः ॥ ७ ॥

जयमनोरथः । प्राप्तप्रतिज्ञा त्विः सकासो राजा कृतः
 इति नागपाजन्त्यनमस्यै स्वस्य राज्यनाशकृतिविशेषं कथमुप-
 पद्यते इति चेन्न । तत्रापि प्रतिज्ञाजदस्य रामकैङ्कर्यपगतात् ।
 नष्टराज्यमनोरथ इत्यत्रापि राज्यशब्दो भवति न मेराव-
 च इत्युक्तकैङ्कर्यसाक्षात्परः । अनेन राज्यं प्राप्तव्यमि-
 धमज्ञं लङ्कायां नाश संशयः इति सुग्रीवश्च न तु नदाशयाज्ञा-
 नकृतमिति न कथिहोष इति प्राहुः । अत एव चतुरभीतो
 वक्ष्यति विभीषणः— यदाज्ञं महाबाहो त्वया युत्तमनिवेध-
 नम् । तत्तत्कथं धितं धार त्वद्वाच्यमनन्तरम् उचि ॥ १ ॥

२-४ ॥ ति० टी०—सगुणितरायारमुत्तमवर्षीवत्प्रत्यक्ष-
 हृतवैस्तदाकारम् । दीप्तं राजगन्तव्यत्वाभ्यां शतह्रदाम्पद्वयम्—४

रा० टी०—तमिति । मेरुशिखराकारम् उभयधरातीतम-
 णिमक्यामिना मेरुशिखरमदृष्ट्य शतह्रदाम् । अनिप्रकाशयत्वेन
 विभुमिव गगनस्थं न विभीषणो महीस्थाः वानराधिरा दृष्टाः

गो० टी०—राजणसमीपतद्वयनन्त्यमय एव सुग्रीवयो
 विभीषणप्रपञ्चगतिवद्—तमिति । तं दत्तात्रिणित्वं प्रवच-
 नं पतितुमिवागच्छन्तम् मेरुशिखराकारम् उत्तमवर्षीवत्प्र-
 त्यक्षहृतवैस्तदादिभिर्महेशिखरतुल्यम् । किंच प्रतिपन्नवाग्यमि-
 न स्थिरतया स्थितत्वं प्रकाशमानत्वं पाग्न्यव्यपकत्वम्
 तेन रामस्य शृङ्खलाभः रावणस्य शृङ्गभङ्गोऽभ्युपेतः । दीप्तामिव
 शतह्रदाम् । तेजिष्ठत्वगगनसंचाराभ्यां विभुपुष्टान्तः । रामभक्त-
 वानरा नास्मान् प्रवेगयिष्यन्तीति कम्पः । अप्रवेगे जीवने न
 सिध्यतीति स्वरा चेत्येतद्वयं तेन गम्यते । गगनस्थमिति
 दूरत एव दृष्टारिति भावः ॥ २ ॥

रा० टी०—स इति । मेघाचलप्रस्थः मेघाचलयोः समूहः
 वैज्रायुधसभा इन्द्रसदृशी प्रभा यस्य वैरायुधधरः स विभीष-
 णोऽस्तीति शेषः ॥ ३ ॥

रा० टी०—ये इति । ये तस्यादुचराः तेऽपि चर्मायुधोप-
 तत्वादिविशिष्टाः सन्ति ॥ ४ ॥

५-७ ॥ ति० टी०—आत्मपञ्चममात्मा पञ्चमो यस्य तं
 मन्त्रिचतुष्टयसहितं तमिति यावत् ॥ ५-७ ॥

रा० टी०—तमिति । आत्मा विभीषणः पञ्चमो यस्मिन्
 तं मन्त्रिचतुष्टयसहितमित्यर्थः । तं विभीषणं वानरैः सह सु-
 धीवो दृष्ट्वा चिन्तयामास ॥ ५ ॥

गो० टी०—अथ एषो लङ्कापुरदिशा रागमनमायुधसभाह-
 च दृष्ट्वा प्रदुर्बुधमचक्षतीति विचार्य तमयं वानरैः सह चिन्त-
 यामासेत्यत्र—तमिति । तत्र अत्यस्तामिनिवेगेन शीघ्रमाग-
 तम् । आत्मपञ्चमं आत्मना पञ्चमलङ्कायुधसमिस्त्यर्थः ।
 अन्तराक्षरमसंपादिप्रथमनाममिवावृत्तौ सप्तम्युक्तमिति यावत् ।
 अन्तरादियत्तसङ्कापूरण एव विभीषणस्य प्रधानप्रसूक्तम् ।
 रामविषयप्रमत्तदर्शने तु समाश्रयः । सुग्रीवः गगनस्थदर्शनाय
 शीघ्रं हि उदरं दर्शयेत्तदाकारं प्रवीणामोन्द्यमृगिस्त्येति ।
 वानराधिपः शतमुत्थार दर्शनं वानरसेनाया अपि स्वस्यैव
 सत्प्रत्यक्षेण प्राप्तविषयाप्रति । त्वयार्थं पराजानता इत्युक्तयो
 वानरस्योपि वचनं । मिश्रवति ह्यतिमत्तत्वापकत्वेन च । दुर्धर्षः
 अज्ञातव्यमपि पञ्चायुधपादव्यापार इत्येव अनभिभवनीयं
 स्थितः । बुद्धिमान् वानरैः सह चिन्तयामास । चारो वा शत्रुवैति
 नातृचतुष्टयं चिन्तयं सप्तमोऽगस्त । चारो वा शत्रुवैति
 चिन्तयामास । आगमनमुत्तमवर्षीवत्तत्वादिना निर्दृष्टव्यविषयसि
 गान्तितत्त्वप्रमत्तत्वेन चिन्तितमिति बुद्धेः प्रागल्भ्यम् ॥ ३ ॥

रा० टी०—विभक्तव्यवृत्ति । मुहूर्तं विगतवित्ता इत्यतएव
 मुहूर्तं वातराजं द्रष्टुमात्र ॥ ६ ॥

गो० टी०—विभीषणं सपरितो न विधेयं सन्निवृत्तम्
 पुनः इति अस्ति मत्स्य निधित्वं सत्त्वादीनं प्रैति निर्णी-
 माह—चिन्तयित्वेति । चिन्तया निगद्यन्तव्यादौ चिन्त-
 यित्वेति निर्णयवाची । नाम चारो नापि दूतः अपि एषाः
 मन्ति निधित्वम् ॥ ४ ॥

रा० टी०—अथ चत्वारो—एव इति । एव राक्षसः अस्मा
 दन्तुमर्हति ॥ ७ ॥

गो० टी०—स्वर्गजित्वायमाह—एव इति । एवः वायव्य-
 रावणकोटिस्तत्र सप्तयुधोपेतः मन्त्रिचतुष्टयसहितः
 परिकरावृणः । अन्तराक्षरं प्रतिकृतानिश्चयवत् रामविष-
 प्रमान्यतया एकायुधस्य बहुत्वनिधायः । एकायुधमदृष्ट्य
 दर्शनेन तस्यैवपुष्टयपि भेदुमं ज्ञायत इति वा तथोक्त-
 त्वमिषोऽनेन दृष्ट्वा शतदृष्टशरणान्तिरेतस्य इत्येव विवक्ष-
 ता । उक्तमात्रं गदापाणिरित्यत्र तस्यांशुपौलक्यं मिश्र-
 राक्षसः सप्तजितिरिति वत् क्रौपांतिशयोक्तिः । अथर्व ॥

सुग्रीवस्य वचः श्रुत्वा सर्वे ते वानरीचमाः । शालानुधम्य वीलाश्च इदं वचनमब्रुवन् ॥ ८ ॥
 शीघ्रं व्यादिश नो राजन्वधायेषां दुरात्मनाम् । निपतन्ति हता यौवद्धरण्यामल्लैचेतनाः ॥ ९ ॥
 तेषां संभाषमाणानामन्योन्यं स विधीपणः । उत्तरं तीरमासाद्य स्वस्थ एव व्यतिष्ठत ॥ १० ॥
 स उवाच महाप्राज्ञः स्वरेण महता महान् । सुग्रीवं तांश्च संप्रेक्ष्य स्वस्थ एव विभीषणः ॥ ११ ॥
 रावणो नाम दुष्टो रक्षसा राक्षसेश्वरः । तस्याहमनुजो भ्राता विभीषण इति श्रुतः ॥ १२ ॥

अस्मान् हन्तुम् । अस्मासु कस्यचिद्वने हि शेषं जीविष्यति
 ब्रूवन्तरामहन्ते सर्वेयेनाः इति बहुवचनायः ॥ ८ ॥

८] ति० टी०—शालानुधम्य वीलाश्च ॥ ८ ॥

रा० टी०—सुग्रीवस्येति । सर्वे वानरोन्मत्ताः शालान्
 तेषां श्रेयस्मन् इदमब्रुवन् ॥ ८ ॥

गो० टी०—वानराश्च सुग्रीववाक्यानुसारेणोद्योगं चकुरित्या-
 १—सुग्रीवस्येत्यादिशब्दोक्तद्वयेन । अल्पतेजस इति । अस्मद-
 इत्य गजकवलप्राया इत्यर्थः ॥ ६ ॥ ७ ॥

९] ति० टी०—यवद्वजा निपतन्ति । निपतिष्य-
 त्तीत्यर्थः ॥ ९ ॥

रा० टी०—तदाकारमह—शीघ्रमिति । यवयस्मात्
 हताः सन्तः धरण्यां निपतन्ति निपतन्तु तस्मादेतोः एषां
 राक्षसानां वधाय नोऽस्मान् व्यादिश आज्ञापय ॥ ९ ॥

१०] ति० टी०—तेषामित्यनादरे पठ्यते । तानन्योन्यं
 संभाषमाणानाङ्गस्य रामस्य भगवतः परमदयालुत्वभावतया
 तेषामनादरः । स एव व्यतिष्ठति तिष्ठतेद्विप्रयोगो निर्भ-
 यत्वेनावस्थानम्वचनाय ॥ १० ॥

रा० टी०—तेषामिति । तेषाम् अन्योन्यं संभाष-
 णाणानां सनासुतरं तीरमासाद्य इत्यर्थः सिद्ध व्यतिष्ठत ॥ १० ॥

गो० टी०—तेषामिति । अनादरे चयं पठ्यते । वदन्तु
 ममैते वानरा यत् किञ्चित् । सर्वतः परमकारुणिकः सर्व-
 णैकशरण्यो रामो मामवश्यं रक्षिष्यत्येवेति महाविभासेन
 शेषामन्योन्यभाषणमनाङ्गस्य प्रहरणयोग्यतामपि तेषामभि-
 ब्रूयन्तु तेषाम् । आगत्यापि निर्विघ्नकः सन् सर्वेषामात्मानं
 प्रकाशयद्वाक्तांशे एव स्थितवानित्यर्थः । अत्र स्वस्थो व्यतिष्ठ-
 तेति द्विप्रयोगो निर्भयत्वेन निष्कम्पावस्थानम्वचनार्थः ॥ ८ ॥

११] ति० टी०—महाप्राज्ञः । सर्वदोषाकरावणत्यागादि-
 दुष्टसर्वगुणाकररामाश्रयणश्च महाप्राज्ञत्वम् । अतएव महान्म-
 हता स्वरेण सर्वलोकशरण्यस्यातिवश्रवणाय स्वरमहत्त्वम् ।
 शीघ्रगम्भीरत्वं वा स्वरं महत्त्वम् तेन निर्भयत्वप्रकाशः ॥ ११ ॥

रा० टी०—स इति । स विभीषणः सुग्रीवं तान् वानरांश्च
 संप्रेक्ष्य महता स्वरेण उवाच ॥ ११ ॥

गो० टी०—अथ पुरुषकारलेशमनपक्षं सर्वानपि प्रति-
 रक्षित्वेनो निवार्य सां रक्षिष्यतीति महाविभासांशस्यपि विभी-
 षणः सहता रामं शरणं नोपगमाय किञ्च दुरतं एव स्थितः ।

प्रातिकूल्यप्रवृत्तानेव सुग्रीवादीन् पुरुषकारभूतान् कृत्वावाच-
 त्याह—उवाच चेति । उवाच च चकारेण स्वीकारे स्वागम-
 नमेव पर्याप्तं वचनमप्युक्तवान् । तद्व्यामभिगमाच्चत्यागमनमपि
 भारायति मन्यमानस्य तदुपरि वाक्यं धत्ते शारवत् । महाप्राज्ञ
 इत्यनेनान्तरङ्गपुरुषकारेणैव कृपापुरुषि राजा शरण्युपगन्तव्य
 इति परिज्ञानं वानराणां मत्प्रतिकूलसंरम्भोपि न मद्गोचरतः
 किन्तु रामभक्तिप्रकर्षकारितः अतो गुण एवायमिति जानन्वदि
 रामपरिचारका एते नाङ्गीकृत्युः किं रामाङ्गीकारेण अतो
 रामाङ्गीकारादप्येतदन्तर्भाव एव मम पुरुषार्थ इति ज्ञानं च
 विवक्षितम् । स्वरेण महतेति । पुरुषकारभूतानां सर्वेषां सर्व-
 लोकशरण्यस्य च स्वार्तरवश्रवणाय महास्वरप्रयोगः रामविषये
 चैवंविधास्तरवोच्चारणं भाष्याधिकार्यैवेति विवक्षया महानि-
 त्यक्तिः । यथोक्तं लक्ष्मीतन्त्रे—आर्किकन्यैकशरणाः केचि-
 द्वाप्याधिकाः पुनः । मामेव शरणं प्राप्य मामेवान्ते सम-
 द्रुत इति ॥ ९ ॥

१२] ति० टी०—रावणो नामेत्यादिना तस्य रामादिकु-
 ल्यतत्प्रातिपक्ष्यगतिरिति शरणागत्युक्तवानम् । 'आहु-
 ल्यस्य संकल्पः प्रातिपक्ष्यस्य धर्मेणम् । रक्षिष्यतीति विश्वासो
 गोचरत्ववरणं तथा । आत्मनिक्षेपकार्पण्यं पङ्क्तिषा शरणा-
 गतिः ॥ इत्युक्तं । रावणत्वेन सर्वलोकापीडकत्वम्, दुष्टतत्वेना-
 कृत्यकर्तृत्वम्, राक्षसत्वेन जातिक्रौयम्, राक्षसेश्वर इत्यनेन
 भृत्यक्रौयम्, तद्भ्रातृत्वेन स्वस्यापि दोषस्वरूपानाद्वह्मनिरूपका-
 र्पण्यमुक्तम् ॥ १० ॥

रा० टी०—तत्स्वरूपमाह—रावण इत्यादिभिः । रावणो
 नाम यो राक्षसेश्वरः तस्य भ्राता विभीषण इति श्रुतो-
 द्रमस्मि ॥ १२ ॥

गो० टी०—अत्र प्रथमं स्वदोषान् पुरस्करोति—रावण
 इति । रावणं लोकरावणमिति न्यायेन रावण्यतीति व्युत्पत्ति-
 संभवानामेव क्रूरमित्यर्थः । न केवलं नामैव क्रूरं व्यापारोऽपि
 वृक्षं इत्याह—दुष्टत इति । जातिरपि तथाविधेत्याह—
 राक्षस इति । न केवलं स्वयमेव क्रूरः क्रूरानेकपरिहरसमवेत-
 धेत्याह—राक्षसेश्वर इति । रावणस्यैवंविधत्वे तव क्रियायात्-
 मित्यत्राह—तस्याहमिति । यद्यहमप्युः स्यां तर्हि तदाहा-
 नमुवतिस्त्वेन धनवन्प्राप्तोऽपि सिद्धये । अनुजत्वेन तस्मिन्नी-
 पिताः सर्वे शोपास्तदाहता मया हता इति भवः ॥ १० ॥

तेन सीता जनस्थानाद्भुता इत्या जटाशुषम् । रुद्धा च विवशा दीना राक्षसीभिः सुरक्षिता ॥ १३ ॥
तमहं हेतुभिर्वाक्यैर्विविधैश्च न्यदर्शयम् । साधु निर्यात्यतां सीता रामायेति पुनः पुनः ॥ १४ ॥
स ख न प्रतिजग्राह रावणः कालचोदितः । उच्यमानं हितं वादयं विपरीत इदौषधम् ॥ १५ ॥
सोऽहं परुषितस्तेन दासवच्चावमानितः । त्यक्त्वा पुत्रांश्च दारांश्च राघवं शरणं गतः ॥ १६ ॥
निवेदैयत मां क्षिप्रं राघवाय महात्मने । सर्वलोकशरण्याय विभीषणमुपरिधत्तु ॥ १७ ॥

१३] ति० टी०--दृष्टं च त्वमेवाह--तेनेति । राक्षसीभिः सुरक्षितेत्यनेन सीतापातिव्रत्याहानिः सचिता उदात्ता इति तापी रक्षणानुपयोग इति भावः ॥ १३ ॥

रा० टी०--स्वामने हेतुं वदितुमाह--तेनेति । तेन रावणेन हता राक्षसीभिः सुरक्षिता सीताऽस्तीति शेषः ॥ १३ ॥

गो० टी०--राघवस्य तु विधापहारनिरोधादिभिः समाश्रितहननाद्य विधेयतस्तेनापकृतमित्याह--तेनेति । स्पष्टम् । तथा न कृतम् । स्वस्य सपरिवारस्य विनाशार्थमेवं कृतवान् रुद्धा च । प्रमादादरण्येऽपि पथात्तापेन पुनर्न त्यक्ता किंचित्कृत्वा स निःआशासंचारस्थेन रुद्धा । विवशा न्यस्तपाणिपादाच्छलेन रामविश्लेषदुःखेन आशासकान्तराभावेन च स्वबलहानि प्रकाशयन्ती स्थिता । राघवभोगपरंपरया रुद्धामेतादृशताया विधिर्वा कृतवान् राक्षसीभिः सुरक्षिता । विकृतभयंकरवेष-वचोभिरेकाक्षयेककणीप्रभृतिभिः आशासकनयगाकरणापण्डितस्व्यापि यथा न प्रवेशन्तथा रक्षिता ॥ १३ ॥

१४] ति० टी०--हेतुभिर्हेतुमभिः निर्यात्यतां दायाभिनि हेतुमद्भिर्वाक्यैः पुनः पुनः साधु न्यदर्शयमित्यन्वयः । अनेन पदाद्वक्तृत्वसंकेतः प्रातिपद्व्याभावः दर्शितः ॥ १४ ॥

रा० टी०--तमिति । सीता रामाय निर्यात्यतां दायाया इति वाक्यैः न्यदर्शयम् अवोषयम् ॥ १४ ॥

गो० टी०--अस्त्वयं नतः किमित्यवाह--तमिति । हेतुभिर्वाक्यैः हेतुप्रतिपादकैर्वाक्यैः । न्यदर्शयम् अवोषयम् । बोधितमेवाप्यमाह--साधिवति । निर्यात्यतां प्रत्यर्प्यताम् ॥ १४ ॥

१५] ति० टी०--विपरीतो सुषुप्तः ॥ १५ ॥

रा० टी०--स इति । उच्यमानं मया कथ्यमानं हितं वाक्यं विपरीतः सुषुप्तौ यमिव रावणो न प्रतिजग्राह ॥ १५ ॥

गो० टी०--स चेति । विपरीतः सुषुप्तः ॥ १५ ॥

१६] ति० टी०--राघवदवमानितः । आतापि सञ्जित शेषः । शरणं गत इत्यनेनात्मनिश्रेयस्कथनं दर्शितम् ॥ १६ ॥

गो० टी०--स इति । स हितोपदेष्टाऽहं तेन रावणेन परुषितः परुषशुक्तः अवमानितश्च अतः पुत्रादीन् त्यक्त्वा शरणं गतः राघवं गतः प्रामोऽस्मि ॥ १६ ॥

गो० टी०--सर्वलोकशरण्याय विभीषणमुपरिधत्तवामा-
नं सीतामहं न्यदर्शयतु । तमहं न्यदर्शयतु । तमहं न्यदर्शयतु । तमहं न्यदर्शयतु ।

सप्राप्त्यर्थं राममेव शरणमपगतोऽस्मीत्याह--सोऽहमिति । अत्र पुत्रांश्च दारांश्च निर्यात्यतां मया रुद्धा मिश्रणि च धर्माणि चेति वक्ष्यमाणानां लङ्काराणादीनामलक्षणम् । अत्र कला-
न्तरादिनादाशक्तानां केषु साधयमित्यादिभ्यस्तस्य स्वैवेव वक्ष्यमाणस्यायं रामपरिचरणस्यैव परवचनम् । उक्तः ॥ १४ ॥

१७] ति० टी०--सर्वलोकशरण्याय । 'भग' वंशानुरूपस्य धर्मात्मा च भविष्यति' इति श्रुत्यैव ब्रह्मपुत्रेण विश्वव्याप-
कवदनास्तामिकत्वेन ब्रह्मसत्त्वेन लक्षणवत्त्वेन च, विभी-
षणस्य सर्वलोकशरण्याय सर्वलोकान्तर्धामिणश्चायमातार इति ज्ञानासर्वलोकशरण्यत्वमहात्म्यज्ञानं रामविषये बोध्यम् । राघवाय 'किं त्वर्पितार्थमित्यतः श्राव्यतवत्काव्यमिदं कृते नः' इत्यादिवचनैः प्रमित्यैवेव सपुत्रेण सीताया अपेक्षा-
यिप्राथित्वैकत्वाभावात् दर्शितः । विप्रगिर्यनेन भीतलुपुर्गि-
सल्लेखे प्राप्य दृष्टित्वेन विकल्पासहानम् । उपरिधत्तं शरण-
त्वेन प्राप्तं निवेदयत शरणागत इति ज्ञापयत । अनेन गोप्-
त्वशरणं रक्षित्वेत्यप्युच्यतेति विचार्यत दर्शितः ॥ १७ ॥

रा० टी०--निवेदयतेति । सर्वलोकशरण्याय निखिलज-
गत्सर्वत्र शरण्यत्वं तं प्रकटयितुं मां निवेदयत-
युक्तं कथयत ॥ १७ ॥

गो० टी०--सर्व शरण्यस्य विज्ञाप्यार्थमुक्त्वा । अत्रिज्ञापनाय पुरुषकारभूतान् पार्थयते--सर्वलोकशरण्याय इति । शरण्यं शरण्यं साधुः शरण्यः "तत्र साधुः" इति यत्प्राप्त्यर्थः । शरण्यं भविष्यद् शरण्य इति निर्मुक्तं अनालोचितकृपविशालता-
दिभिर्गुणैश्च शरण्यत्वायेत्यर्थः । अतः संचितविधेयापराधस्य शरण्यत्वापि स मातृमित्राशोभनेन किमुत तत्सन्निधेयः परंतु कथ्यमादादिव तत्संज्ञेन लक्ष्यमानं मम त्वभिष्टुत्येनात्मतत्त्वं दूरपनोदं जगत्प्रभ इति भावः । अत्र शरण्यत्वाभूतं सुखमस्वपर-
त्वरूपं गुणहूनं प्राप्यत्वेन दर्शयति--राघवाय महात्मने इति । सुखमस्त्वयमिष्टार्थलोभताम परतर्प्यसुखभानां मेघप्रभृति-
नां बानुपादयित्वा दुःखमप्यनुपप्रेषितम् । यत्तन्निर्वहयमित्यादि-
दान्तमोचस्य परब्रह्मणः सकलमनुजतिर्युक्तमस्तत्तात्कारम-
मनुजानतायाः कैयमन्या मौल्यक्येति भावः । महात्मने एवमयतरेऽप्यनुदस्मभावतया निखिलेन प्रत्यक्षीकृते सति ज्ञानशक्त्यायमन्तकल्याणगुणैकज्ञानाय निखिलत आन प्रत्य-
क्षय स्वात्मवत्स्य निवेदनं प्रमोदनाभावात् स्वापरवत्परिपु-
रितम्

एवमुक्त्वा तु तं रामं संरब्धो बाहिनीपतिः । वाक्यज्ञो वाक्यकुशलं ततो मौनमुपागमत् ॥ ३० ॥
सुग्रीवस्य तु तद्वाक्यं श्रुत्वा रामो महाबलः । समीपस्थानुवाचेदं हनुमत्प्रमुखान्कपीन् ॥ ३१ ॥
यदुक्तं कपिराजेन रावणावरजं प्रति । वाक्यं हेतुमदत्यर्थं भवद्भिरपि च श्रुतम् ॥ ३२ ॥
सुहृदामर्थकृच्छ्रेषु युक्तं बुद्धिमता सदा । समर्थेनोपसंदेष्टुं शान्धवी भूतिमिच्छता ॥ ३३ ॥
इत्येवं परिपृष्टास्ते स्वं स्वं मतमान्द्रिताः । सोपचारं तदा राममूचुः प्रियचिकीर्षवः ॥ ३४ ॥
अज्ञानं वासिन् ते किंचित्त्रिषु लोकेषु राघव । आत्मानं पूजयन्रामं पृच्छस्वस्मान्सुहृत्तया ॥ ३५ ॥

वृथायां कथननिरूपणे कृते मारीचवदनार्थकारी स्यादिति भावः । तत्रिणं शब्देन जाडियंदेकेन वागेन न हन्तव्यः । किंतु गिरिनि वति कृत्वा दीपलोपणं कार्यम् । गविवैः सह प्रयागं तत्रां गिरिंति शिष्टा विभीषणइत्येवं इत्या ततोऽयं वक्ष्यताम् । तत्र हेतुमाह—राघवस्येत्यादि ॥ २० ॥

३०] ति० टी०—वाक्यकुशलं राममित्यन्वयः ॥ ३० ॥

रा० टी०—एवमिति । संरब्धः ईपकोपनिशितः वाक्यज्ञः सुग्रीवः वाक्यकुशलं राममेवमुक्त्वा मौनमुपागमत् ॥ ३० ॥

गो० टी०—एवं सुग्रीवो विभीषणविषयवक्ष्यमुक्त्वा अतः परममेव यत्किंचिदुक्तं चेदुत्तरं वक्ष्याम इति तूष्णीं स्थित इत्याह—तमुक्त्वेति ॥ २८ ॥

३१] ति० टी०—अयं रामः शरणागतं श्रुत्वानिवापुसपि दामिन् समीपस्थानुवाच—यापुक्तवत्प्रमाणेन विचारं प्रस्तावयति—तुमामस्येति ॥ ३१ ॥

रा० टी०—सुग्रीवस्येति । रामः सुग्रीवस्य वाक्यं श्रुत्वा हनुमत्प्रमुखानुवाच ॥ ३१ ॥

गो० टी०—अयं शरणागतवत्सद्यो रामः सुग्रीवस्य संरब्धप्रतिशेषाय यत्किंचिद्वागमयेष्यमाणो विभीषणस्य त्रिधा-मातिरेकेण किंचिद्विस्मयेऽपि भावं निवेदयतेति वदतस्तस्य सदनभाषणेऽपि च सम्यगालोच्य प्रतिश्लेषकमुखनेव तदा-गमनं कर्तुमायं हनुमदादीनुवाचेत्याह—सुग्रीवस्येति । स्पष्टम् ॥ २९ ॥

३२] ति० टी०—सुग्रीवस्य शरणागतो स्वहितैषित्वं च मन्त्रिभ्य आह—यदुक्तमिति । मन्त्रेणैव इत्यादिनेति शेषः अत्यर्थं हेतुमद्वयं यत्किमन् ॥ ३२ ॥

रा० टी०—तदाकारमाह—यदिति । कपिराजेन रावणा-वरजं विभीषणं प्रति हेतुमत् सहेतुकं यत् वाक्यद्वयं तत् भवद्भिरपि अत्यर्थमत्यन्तं श्रुतम् ॥ ३२ ॥

गो० टी०—रामः सुग्रीववचनोपलक्षणपूर्वकमन्यानपि सत्त्वित्वात् स्वं स्वं मतं पृच्छति—यदुक्तमित्यादिश्लोकद्वयेन । हेतुमत् यत्किमुक्तं अर्थ्यम् अर्थः प्रयोजनं तस्मा-दुपपन्नम् ॥ ३० ॥

३३] ति० टी०—तस्य युक्तत्वमाह—सुहृदामिति । सुहृदो शा-न्ती भूतिमिच्छता बुद्धिमता प्रशस्तबुद्धिना समर्थेन

विचारसमर्थेन, सदायुक्तश्रेष्ठे कृत्याकृत्यसंश्लेषे उपसंदेष्टुं सम्यगुपदेष्टुं युक्तम् उपदेशकरणमुचितमिति भावः ॥ ३३ ॥

रा० टी०—सुहृदामिति । सुहृदो शा-न्ती भूतिमिच्छता बुद्धिमता प्रशस्तबुद्धिविशिष्टेन अत एव समर्थेन जनने सुहृदा-मर्थकृच्छ्रेषु कर्तव्याकर्तव्यसंशयेषु मत्स्य उपसंदेष्टुं युक्तम् एतेन विभीषणविषये यत्कर्तव्यं तद्वान्तोऽपि द्रष्टव्यमिति सूचितम् ॥ ३३ ॥

गो० टी०—सुहृदेति ! नयेत्येव सुहृत्पदसि मत्स्य-न्यैस्त्वृष्णीं स्यात्तस्यैव अपि तु बुद्धिमता समर्थेन शा-न्ती भूतिमिच्छता भेषकामेन सुहृदा समस्तान्तेषांपि अर्थकृच्छ्रेषु कार्यसङ्कटेषु उपदेष्टुं युक्तमेव अतो यमपि वदतत्यर्थः ॥ ३१ ॥

३४] ति० टी०—इत्येवमिति । निशैर्मित्रेण उपदेश्य-मेवेति यत्, अतो यमपि स्वसमते वृत्तेऽपि पूणा इत्यर्थः स्वं स्वं मतमुचुरित्यन्वयः ॥ ३४ ॥

रा० टी०—इतीति । इत्येवं परिपृष्टाः तेषुद्वयप्रभृतयः स्वं स्वं मतमभिप्रेतं सोपचारं सत्कारपूर्वं यथा भवति तथा राममूचुः ॥ ३४ ॥

गो० टी०—इत्येवमिति । स्पष्टम् ॥ ३२ ॥

३५] ति० टी०—सोपचारमभ्युदित्युक्तं तसोपचारं त-यति—अज्ञातमिति । आत्मानमस्माकमस्मान् अज्ञातया सुहृद्रावप्रकाशनेन पूजयन्नित्यर्थः । यदा रवं कान्तपरोऽप्ययं सुहृदित्यात्मनः कीर्तिं प्रथयन्नित्यर्थः ॥ ३५ ॥

रा० टी०—तदाकारमाह—अज्ञातमित्यादिभिः । यद्यपि त्रिषु ऊर्ध्वोपमध्यवर्तिषु लोकेषु—ते अविस्तिं किंचिन्नास्ति तथापि सुहृत्तया आत्मानं स्वकीयसुहृत्त्वानुरागमित्यर्थः पूजयन् अस्मान् पृच्छति आत्मानमित्येव जात्यभिप्रायेणैकवचनम् किंच आत्मानं स्वं पूजयन् अयनतीव मर्यादापातको यदम-न्त्रितं किंचित् करोतीति प्रशंसयन् पृच्छति ॥ २० ॥

गो० टी०—सोपचारप्रशंसावाक्यमेवाह—अज्ञातमिति । अत्र सर्वत्र इत्युक्ते प्रायिकत्वसङ्का-स्यादिति तत्किंचिदप्यर्थ-व्यतिरेकीति । त्रिषु लोकेषु कृतकमकृतकं कृतकाकृतकमि-त्युक्तेषु । आत्मानं सुहृत्तया मूचयन्नस्मान् पृच्छतीत्यन्वयः । अयं वानराणां सुहृदतीर्मा कीर्तिं लोके ख्यापयितुं तवायं प्रथ इत्यर्थः । पूजयन्निति पाठे तु अस्मान् मत्स्येकं सत्सु-

त्वं हि सत्यव्रतः शूरो धार्मिकः दृढविक्रमः । परीक्षकारी स्मृतिमाबिसृष्टात्मा सुहृत्सु च ॥ ३६ ॥
तस्मादेकैकशस्तावद्भवन्तु सचिवास्तव । हेतुतो मतिसंपन्नाः समर्थाश्च पुनस्तथा ॥ ३७ ॥
इत्युक्ते राघवाद्याथ मतिमानङ्गदोऽग्रतः । विभीषणपरीक्षार्थमुवाच वचनं हरिः ॥ ३८ ॥
शत्रोः सकाशात्संप्राप्तः सर्वथा तर्क्यै रव हि । विश्वासनीयः सहसा न कर्तव्यो विभीषणः ॥ ३९ ॥
छादयित्वात्मभावं हि चरन्ति शठकुक्षयः । अहन्ति च रन्ध्रेषु सोऽनर्थः सुमहान्भवेत् ॥ ४० ॥
अर्थानर्थौ विनिश्चित्य व्यवसायं भजेत् । गुणतः सर्वत्र कुर्यादोपतप्तुर्वितर्जयेत् ॥ ४१ ॥

अस्मात् पुष्पकान्धस्यार्थः । प्रत्येकं माननाजिगृह्यते तदात्मनः
स्यैकवचनप्रयोगः । यद्वा । आत्मानम् आत्मनोऽप्युवाच ।
जानन् राजनीतिमिति यावत् । पुत्रयन् पात्रयन् । यद्वा
सहजया शोचनद्वयतया हेतुना आत्मानं स्वम् पुत्रयत् ।
कर्मविचारेषु अस्मादपेक्षया स्वयमेव शोचनद्वय इति
स्वप्रभावमभिव्यज्यितुमिति भावः । अस्मन्मनां पुत्र-
पत्रीकृत्य स्वमतमेव सिद्धान्तयितुमिति भावः ॥ ३३ ॥

३६] ति० टी०—सहस्रं निष्प्रमाणा कृतविश्वतः
सत्यव्रतो रक्षस्वपि शरणागततरक्षणप्रतपातकः ॥ ३६ ॥

३७ टी०—त्वमिति । सत्यव्रतत्वादिनिश्चितः परीक्ष्यकारी
संमतिपूर्वककार्यनिष्पादनशीलः अत्र एव सुहृदः निःसृष्टः अ-
पीनीकृत इत्यर्थः आत्मा न्वप्रयत्नो येन स तं यतोऽपि
तस्मात् मतिसंपन्नाः सचिवाः सर्वविमर्शिन एकैकशो हेतुत-
त्तवापे भवन्तु । सौकन्द्यमेकान्वयि । रामसुग्रीवयोरेव वि-
वश्यायं तवेत्यस्य सचिवान्प्रयित्वेऽपि न क्षतिरिति दिक् ॥ ३७ ॥

३८ टी०—स्वपुत्रनाथमस्मान् पुष्पकान्धस्य हेतुना-
त्वमिति । सत्यव्रतः शरणागततरक्षणव्रतस्य सापराप्रतपा-
दित्वपि विकलीकर्तुमशक्यत्वात् परीक्षनकारी सर्वत्रः सचपि
सम्प्रापेत्तुमिच्छित्वाचरणशीलः सुहृदः निष्प्रमाणा भाव-
रतन्त्रीकृतान्मस्तरूपः पूर्वश्लोके सहस्रभावमुक्तम् अत्र तु
सुहृत्परतत्त्वत्वमिति भेदः ॥ ३४ ॥

३९] ति० टी०—तव सचिवा हेतुतो हेतुके वच-
नविधिः ॥ ३९ ॥

४० टी०—तस्मादिति । तस्मात् भवत्-उक्तगुणानां
भावत् कर्मण हेतुतः युक्तिभिः भवन्तु ॥ ३५ ॥

३८] ति० टी०—इत्युक्ते इति । हनमदादिमन्त्रिभिरिति
शेषः । विभीषणपरीक्षार्थं तत्परीक्षाकालकं वचनं राघवानाङ्गदो
शुवराजत्वादग्रत उवाच ॥ ३८ ॥

४० टी०—इतीति । इत्युक्ते हनमदादिभिः कथितं सति
विभीषणपरीक्षैव अर्थः सात्पर्यं यस्य तद्वचनं इतिवागगोऽहदः
अपत्ः प्रथममुवाच ॥ ३८ ॥

४० टी०—छयीयान्तरमङ्गदस्य शुवराजतया प्रधानतया
प्रथममङ्गदो जनादेत्याह—इत्युक्ते इति । विभीषणपरीक्षार्थं
तदुपायमिति शेषः ॥ ३६ ॥

३९] ति० टी०—तर्क्यं मतं शङ्क्यं मतं विश्वासनीयो
विश्वान्प्रतपातकपातकः सहसा न कर्तव्यः अपि तु कर्त-
व्यमर्थः ॥ ३९ ॥

४० टी०—तस्मात्-प्रमाणा-ज्ञात्रेति । यतः शत्रोः सकाशात्
संमतिपूर्वकं संप्राप्तं अत्र न तत्कर्तव्यं परीक्षणीय एव अतः सहसा
परिष्कारप्रयोगः विभीषणा न विश्वासनीयः विश्वासयोग्यो न
कर्तव्यः ॥ ३९ ॥

४० टी०—ज्ञात्रेति । अतो शरणागतोऽपि शत्रोः
सकाशात् प्राप्तव्यामुक्तो जेन शङ्क्यं एव अतः सहसा
परिष्कारप्रयोगः विश्वासयोग्यो न कर्तव्यः किंतु परीक्ष्य प्रवे-
ष्टव्य इति युक्तिपञ्चवार्त्तव्यः ॥ ४० ॥

४०] ति० टी०—तव हेतुना—छादयित्वेति । भाव-
रतन्त्रीकृत्य ॥ ४० ॥

४० टी०—तव हेतुना—छादयित्वेति । शठकुक्षयः भाव-
न्यादिप्राप्य छादयित्वा कर्मण स्वीयं हिंसे प्राप्तं सत्यं
प्रदत्तं न अतः सा हिंजनविश्रामः उपरान्त जनार्थः अर्थ-
विपाकलो भावः ॥ ४० ॥

४० टी०—निष्प्रमाणा अनिश्चया—छादयित्वेति ।
अहृदयः कश्चित्पुत्रयः आत्मभावं यातिप्राप्य छादयित्वा
स्वाभिप्रायमनर्कद्विनादिकमपि न्यायित्वेत्यर्थः चरन्ति
यावद्वधद्वयं स्वीरसंचारं कुर्वन्ति रन्ध्रेषु अनवधानेषु सत्यं
प्रहन्ति हिंसन्ति ॥ ३८ ॥

४१] ति० टी०—तस्य गुणदोषपरीक्षणेषां भावार्थो
हिताहितो विनिश्चित्य तत्पुरुषं व्यवसायप्रयोगं भजेतेति इ-
तिभेदः । कर्ममन्मति कीदृशो व्यवसायस्तथाह—गुण इति ।
गुणदोषस्वेत्यर्थः ॥ ४१ ॥

४० टी०—अर्थेति । अर्थानर्थौ अर्थसंपादार्थविषयस्य
विनिश्चित्य कृञ्चित्तमर्थं नियोगेन विज्ञाय व्यवसायं यद्व्या-
महृदित्यर्थं भजेत कुर्यात् । तत्कार्यं विमर्श्याह—गुणतः गुण-
निश्चयान् सर्वत्र गुणो दोषतः शोपनिश्चयात् वि-
वर्जयेत् ॥ ४१ ॥

४० टी०—व्यामोपादानोपयुक्तं परीक्षाप्रकारमाह—
अर्थानर्थान्विति । अर्थानर्थौ गुणदोषौ विनिश्चित्य कस्मिंश्चि-
त्कर्मणि नियोगेन निश्चित्य व्यवसायं स्वामंसंपादितार्थम्

इ दोषो महास्तस्मिन्स्यज्यतामविशङ्कितम् । गुणान्वापि बहून्ज्ञात्वा संग्रहः क्रियतां नृप ॥ ४२ ॥
 भस्त्वथ निश्चित्य सार्थं वचनमब्रवीत् । क्षिप्रमास्मिन्नख्याद्य चारः प्रतिविधीयताम् ॥ ४३ ॥
 यथापि हि चारेण यथावत्सूक्ष्मबुद्धिना । परीक्ष्य च ततः कार्यो यथान्यायं परिग्रहः ॥ ४४ ॥
 मन्त्रास्तथ संप्रेक्ष्य शास्त्रबुद्ध्या विचक्षणः । वाक्यं विज्ञापयामास गुणवद्दोषवर्जितम् ॥ ४५ ॥
 वैराग्यं पापाच्च राक्षसेन्द्राद्विभीषणः । अदेशकाले संप्राप्तः सर्वथा शङ्क्यतामयम् ॥ ४६ ॥
 ॥ मेन्द्रस्तु संप्रेक्ष्य नयापनयकोविदः । वाक्यं वचनसंपन्नो वभाषे हेतुमुत्तरम् ॥ ४७ ॥
 तुजो नाम तस्यैव रावणस्य विभीषणः । पृच्छयतां मधुरेणायं शनैर्नरपतीश्वर ॥ ४८ ॥
 त्वमस्य तु विज्ञाय तत्त्वतस्तत्त्वं करिष्यासि । यदि दुष्टो न दुष्टो वा बुद्धिपूर्वं नरार्पम् ॥ ४९ ॥

ए अनेन तत्र गुणतः गुणनिश्चयेन संयतम् अङ्गीकारं
 २ दोषतः दोषनिश्चयेन तु विसर्जयेत् ॥ ४२ ॥

४२] ति० टी०-तदेव विप्रोक्ति-यदि दोष इति ॥ ४२ ॥

॥ ० टी०-लोकवृत्तान्तं प्रकृते नियोजयति-यदीति ।

मन्त्रं विभीषणे यदि महान् दोषस्तर्हि त्यज्यताम् । बहून्

तु ज्ञात्वा निश्चयवान् यदि तर्हि संग्रहः क्रियताम् ॥ ४३ ॥

गो० टी०-तनु सर्वात्मना गुणी दोषी वा दुर्लभः अतः

संग्रहस्याप्यवस्थितिस्त्यत्राह-यदीति । तस्मिन्

विभीषणे महान् दोषो यदि स्यात् तदा अतो अविशङ्कितम्

स्यताम् । बहून् गुणान् ज्ञात्वा संग्रहः क्रियतां वा । स्वल्प-

सत्त्वेऽपि बहुगुणे बाह्यः स्वल्पगुणवत्त्वेऽपि बहुदोषस्त्याज्य

ते भावः ॥ ४० ॥

४३] ति० टी०-सार्थं सोपपत्तिकम् । चारो इतः ।

तिविधीयतां प्रेष्यताम् ॥ ४३ ॥

रा० टी०-शरभ इति । निश्चित्य विभीषणविषये

वेद्यं कृत्वा सार्थं वचनं शरभोऽब्रवीत् । तदाकारमाह-अ-

नेन विभीषणसमीपे चारः प्रतिविधीयतां प्रेष्यताम् ॥ ४३ ॥

गो० टी०-विनियोगं विना गुणदोषपरिज्ञानं न संभवति

अहम् विनियोगं च भन्वहानिः स्यादिति पूर्वास्वरसाच्छरभ

माह-शरभस्त्विति । तुशब्दः पूर्वस्माद्वैलक्षण्यपरः ।

तार्थं साधयार्थकम् । अनेनाङ्गदपक्षस्यासाधयार्थत्वं द्योतितम् ।

अस्मिन् विभीषणविषये । प्रतिविधीयतां प्रेष्यताम् ॥ ४३ ॥

४४-४५] ति० टी०-प्रणिधाय चारं प्रेषयित्वा मन्त्रबुद्धि-

ना चारेण च यथान्यायं परीक्ष्य ततः संग्रहः कार्यः ४४ ॥ ४५ ॥

रा० टी०-तत्प्रयोजनमाह-प्रणिधायति । प्रणिधाय

चारं संप्रेक्ष्य ततश्चारेण परीक्ष्य गुणदोषौ ज्ञात्वा यथान्यायं

संग्रहितं परिग्रहः संग्रहः कार्यः ॥ ४४ ॥

गो० टी०-प्रणिधायति । प्रणिधाय चारं प्रेषयित्वा ।

मन्त्रं चारेण यथावत्विशालोकरित्या परीक्ष्य ततो

यथान्यायं न्यायानुवर्तनं न्याय्यं निर्णीतार्थमतिक्रम्य ।

परिग्रहः विभीषणपरिग्रहः कार्यः ॥ ४५ ॥

रा० टी०-ज्ञापयानिति । ज्ञापयत्वा संग्रह्य विचार्य

गुणवद्भाष्यं ज्ञापयान् विज्ञापयान् ॥ ४५ ॥

गो० टी०-नियोगेन चारेण वा नायं परीक्ष्यः अविश्र-
 म्भहेतुनां बहूनां संभवादिति ज्ञापयान् पञ्चमन्त्रवृत्तिवृत्ति-
 ज्ञापयानिति । गुणवत् युक्तिवत् । दोषवर्जितम् अनयाय-
 मिति पूर्वोक्तमतद्वयव्यावृत्तिः ॥ ४३ ॥

४६] ति० टी०-अदेशकाले स्वामिसंदेशं विहाय निपुणं
 आगमनेनानुचितदेशप्राप्तत्वं । स्वामिः संकटकाले तदपेक्षा-
 गामैचित्यादुद्विग्नकालप्राप्तः, अतः शङ्क्यताम् । सर्वथा
 शङ्काविषयत्वेन त्यागाहं एवायमिति भावः ॥ ४६ ॥

रा० टी०-बद्धेति । बद्धवैराग्यं राक्षसेन्द्राद् अदेशकाले

संप्राप्तोऽयं विभीषणः सर्वथा शङ्क्यताम् ॥ ४६ ॥

गो० टी०-बद्धेति । बद्धवैराग्यं दृढवैराग्यं प्रपातं पाप-
 कर्मणः अत्रेष्टे दृढतया संप्रतिक्रमयामासेन आगमनप्रयो-

जनरहिते । अत्राले स्वामिपरित्यागादहं काले ॥ ४७ ॥

४७] ति० टी०-हेतुमन्तरमतिशयेन हेतुमन् ॥ ४७ ॥

रा० टी०-तत इति । नयापनयकादिः । निपुणोतिवि-

चारे चतुः वचनसंपन्नः प्रशस्तवचनवान् मेन्द्रः हेतुमन्तरं

अतियुक्तिशिष्टं वाक्यं वभाषे ॥ ४७ ॥

गो० टी०-सर्वथा शङ्क्यतांऽपि शुकरोपायेन गुणदोषपरी-

क्षाया अक्षरं सुखोपनतमित्रहानिः स्यादिति मेन्द्रो मतान्तर

माह-तत इति । हेतुमन्तरं अतिशयेन हेतुमुत्तरम् ॥ ४७ ॥

४८] ति० टी०-अनुजो नामेति । नामेति प्रमि-

अतोऽयं मधुरेण सौम्यभावेनैव पृच्छयताम् । यदुत्तरं

रावणस्य वृत्तान्तमिति शेषः ॥ ४८ ॥

रा० टी०-तदाकारमाह-अनुज इति । रावणस्यानु-

एव विभीषणः मधुरेण मन्त्रवचनेन पृच्छयताम् वृत्तान्तमि-

शेषः ॥ ४८ ॥

गो० टी०-वचनमिति । मधुरेण वचसा रावण

वचनमयं विभीषणः शनैः पृच्छयतामिति संबन्धः । पृच्छ

तामित्यत्र अज्ञातपुरुषमुखेनेति शेषः । तथैव हतमता

वादात् ॥ ४६ ॥

४९] ति० टी०-अस्य बुद्धिपूर्वकबुद्ध्यादुद्विग्नान्यतरतस्त

निर्णीयं ततस्त्वं तत्तुचित्वाक्यं करिष्यासि ॥ ४९ ॥

अथ संस्कारसंपन्नो हनूमान्सचिवोत्तमः । उवाच वचनं शृङ्गणमर्थवन्मधुरं लघु ॥ ५० ॥
न भवन्तं मतिश्रेष्ठं समर्थं वदतां वरम् । अतिशाययितुं शक्तो बृहस्पतिरपि ब्रुवन् ॥ ५१ ॥
न वादान्नापि संघर्षाच्चाधिक्यान् च कामतः । वक्ष्यामि वचनं राजन्यर्थार्थं राम गौरवात् ॥ ५२ ॥
अर्थानर्थनिमित्तं हि यदुक्तं सचिवैस्तव । तत्र दोषं प्रपश्यामि कियत् ननुपपद्यते ॥ ५३ ॥
कृते नियोगात्सामर्थ्यमवबोद्धुं न शक्यते । महसा विनियोगोऽपि दोषश्चान्वतिभ्राति न ॥ ५४ ॥

टी०—भावमिति । अस्य भावमभिप्रायं ददो न
च वृद्धिपूर्वं विज्ञाय तत्त्वतः नयोक्तिरिति यथेति ।
रूपमिति तदा न दोष इति शेषः ॥ ४९ ॥

गो० टी०—भावमिति । एवंविधपरीक्षणनाम् तत्त्वतो
भावं विज्ञाय यदि दृष्टः तदा तद्वस्वरूपम् अदृष्टवत्तद्वस्वरूपं च
वृद्धिपूर्वं परीक्षापूर्वकम् करिष्यसीत्यर्थः ॥ ४७ ॥

५०] ति० टी०—अथ हनूमान्सचिवोत्तमो वक्ष्यत्येवं राजा-
चनत्वादत्यन्ताविचारमूलकमित्युपेक्ष्य गुणादिपरीक्षया परि-
ग्रहत्यागस्वरूपमद्भुतादिवचोत्तवादपूर्वकं दृष्टव्यविदानीमेव दोषा-
भावनिर्णयस्य उक्तत्वादिबलमप्येव परिग्रह एव युक्त इत्याह-
अथेति । संस्कारसंपन्नः सकलशास्त्रज्ञानसंस्कारसंपन्नः ।
शृङ्गणं शृङ्गणसंदर्भम् अर्थवत्प्रकाशार्थवत्, लघु गिनशब्द-
मधुरं श्रवणमात्रेण सुखकरम् ॥ ५० ॥

रा० टी०—अथेति । संस्कारसंपन्नः सकलशास्त्रीयज्ञानसं-
स्कारयुक्तो हनूमान् शृङ्गणम् काव्योक्तदोषरहितं लघुयुक्तार्थं
मधुरमर्थवत् प्रशस्तार्थकं वचनमुवाच ॥ ५० ॥

गो० टी०—एवं सचिवेणोदानीं वक्ष्यत्येवं प्रतिपादितम् ।
अद्भुतादिभिस्तु गुणदोषपरीक्षापूर्वकं परिग्रहपरित्यागो सिद्धान्ति-
र्नितो । अथ सचिवोत्तमो हनूमान् सचिवमत्तं राजन्यत्वाद-
त्यन्ताविचारमूलत्वानोपेक्ष्य अद्भुतादिमत्तमेककाव्यत्वादपूर्वकं
दृष्टव्यत्वा इदानीमेव दोषाभावस्य निर्णयं शक्यत्वान् सहमेव
परिग्राह्य इति सिद्धान्तयति सर्गशेषेण—अथेति । संस्कार-
संपन्नः शास्त्राभ्यासशुद्धतरसंस्कारयुक्तः । लघु अविस्तृतम् ॥ ४८ ॥

५१] ति० टी०—समर्थं सकलशास्त्रार्थतत्त्वनिरूपणमम-
। अतिशाययितुमभिभवितुम् ॥ ५१ ॥

रा० टी०—तत्त्वस्वरूपमाह—नेत्यादिभिः । मतिश्रेष्ठं वदतां
भवन्तम् अतिशाययितुं वचनेन पराभवितुं ब्रुवन् बृहस्प-
तिरपि न शक्तः ॥ ५१ ॥

गो० टी०—भवतः उपदेशार्थं न मम प्रवृत्तिः भवतः
प्रकारोत्कृष्टत्वाद् केनाप्याकारेणातिशयितस्य कस्यचित्-
त्वादित्याह—न भवन्तमिति । स्पष्टम् ॥ ४९ ॥

५२] ति० टी०—वादात्तर्ककुशलत्वप्रकटनादंतोः, संघर्षा-
त्सचिवान्तरस्पर्धावशात्, आधिक्यशब्दवृद्धिमत्त्वाभिमालात्,
कामतो वचनेच्छातः । येवम्, अतो यथाधर्मं वक्ष्यामि ।
गौरवान् कार्यगौरवाद्दोषोपेक्षेत्यर्थः ॥ ५२ ॥

रा० टी०—नेति । न वादान् स्वप्रोक्तप्रकटनेहेतुवचन-
नात् तद्वचनमपि न वक्ष्यामि । नाधिक्याद् अधिक्य-
मिति वाच्यम् ।

निमज्जनाभिमालाद् न न कामतः निमज्जनाभिमाला-
च्छातः कथंयमिति सोमनात् कार्यम् गुरुनादंतो यथाध-
र्मं वचनं वक्ष्यामि ॥ ५२ ॥

गो० टी०—न वादादिति । वादान् तर्कशालान्
संगतान् सचिवान् स्वधर्मज्ञानं आश्रित्यान् अहं मतिमान्
सामर्थ्यं चिन्ताधिक्यश्रित्यानात् कामतः संग्रहायोगेच्छातः
विनीक्षणप्रवृत्त्यात् । तर्हि किमर्थं प्रवृत्तिरिति—गौरवा-
दिति । मतिस्तत्त्वज्ञानेन ॥ ५२ ॥

५३] ति० टी०—तथादावदुक्तम् दृष्टव्यमिति अर्थेत्यादि ।
अर्थानर्थनिमित्तं गुणदोषपरिग्रहनिमित्तं वा सचिवैरद्भुतादिभि-
रुक्तं तत्र दोषमपेक्षं विज्ञायं पश्यामि । शङ्किन्त्यः परीक्षण-
पूर्वकं वदन् ननुपपन्नं किं त्वेवं निमित्तं दृष्टव्यं तद्विदुस्तत्त्वम् ।
तथाह—क्रिया ननुपपद्यते कियत्कारणम् । यद्वा परीक्षण-
रूपं क्रियदानीं नोपपद्यते इत्यर्थः ॥ ५३ ॥

रा० टी०—तद्वचनस्य समाह—अर्थेत्यादिभिः । अर्था-
नर्थनिमित्तम् अर्थानर्थपरिग्रहाय यत्तत्रापि सचिवैरद्भुतादिभि-
रुक्तं तत्र दोषं पश्यामि । ज्ञेयमेवाह—क्रिया परीक्षाकारको
व्यापारः दोषरूपं स्पष्टं न पश्यते ॥ ५३ ॥

गो० टी०—ननुपपन्नं ननुपपद्यते इत्यर्थम् । दृष्टव्यमिति
अर्थेत्यादिभिः । अर्थानर्थनिमित्तं निर्णयोपायः सचिवैः
अद्भुतं तादात्मिकसंस्कारप्रतिपाद्यं नापानुक्तिश्चैव वचनं च
यदुक्तं तत्र दोषं प्रपश्यामि । कृतः । क्रिया पर्यकारणं क्रिया
नोपपद्यते हि ॥ ५३ ॥

५४] ति० टी०—नद्विवाद—कृतं इति । नियोगादन्ते
तमाह्वय नन्वेष्टान्मनिवेदनमभिप्रायं विना सामर्थ्यं हानो-
पादानोक्तिर्यं बोद्धुं न शक्यते । गौरवं आगमयति चमत्वाह-
महसा हृद्यद्विनिर्गोणेति राजन्येनाप्यप्राप्त्यापूर्वं दृष्टान्तप्रति-
पादानाज्ज्ञातारूपविनियोगोपायं दोषवानेव प्रतिभाति, तस्मा-
न्ममद्विवादः तदीयदृष्टान्तं ज्ञात्वा अर्थममीपानयनमुचितमिति
भायः ॥ ५४ ॥

रा० टी०—अवगमनमेवाह—कृतं इति । निर्गोणान् क-
स्मिंश्चित्कार्यं नियोजनम् कृते विना सामर्थ्यं हिताहितसंपाद-
कसमर्थत्वमेवाह न शक्यते । ननु तर्हि नियोगः क्रियतामि-
त्यत आह—महसा भीष्टं विनियोगोपायं दोषवान् प्रतिभाति
यत्र नियुक्तः तमेव विधातयेषेत् महाबलम् स्यादिति ता-
त्पर्यम् ॥ ५४ ॥

गो० टी०—अनुपपत्तिमेव इत्यर्थः—ननु इति ।

चारप्रणिहितं युक्तं यदुक्तं सचिवैस्तव । अर्थस्यासंभवाच्च कारणं नोपपद्यते ॥ ५५ ॥
अदेशकाले संप्राप्त इत्यर्थं यद्विभीषणः । विवक्षा तत्र मेऽस्तीत्यं तां निबोध यथामति ॥ ५६ ॥
एष देशश्च कालश्च भवतीह यथा तथा । पुरुषात्पुरुषं प्राप्य तथा दोषगुणावपि ॥ ५७ ॥
दौरात्म्यं रावणे दृष्ट्वा विक्रमं च तथा त्वयि । युक्तमागमनं यत्र सदृशं तस्य बुद्धितः ॥ ५८ ॥
अज्ञातरूपैः पुरुषैः स राजनृच्छयतामिति । यदुक्तमत्र मे प्रेक्षा काचिदस्ति समीक्षिता ॥ ५९ ॥

प्राज्ञकायं नियोगात् कृते विना । “अन्यादादितरतैः”
त्यादिना पञ्चमी । सामर्थ्यं साधुत्वम् । सहसा विनियोगः
खदोषपरीक्षामन्तरेण कुत्रचिन्महति राजकार्ये विनियोजनम् ।
‘तां’ प्रति दोषवान् भाति तथा च सत्यां गुणदोषपरी-
क्षां नियोगः नियोगे सति गुणदोषपरीक्षणमित्यन्योन्या-
प्यः । अतोऽनुपपन्नमङ्गदमतमिति भावः ॥ ५२ ॥

[५५] ति० टी०—तर्हि शरभमतमेव तवापि क्रिमि-
शङ्क्य तन्मतं दूषयति—चारेति । प्रणिहितमिति भावे
देशः । चारप्रेषणं युक्तमिति यदुक्तं तव सचिवैः शरभादिभि-
रपि नोपपद्यते इति शेषः । यतस्तत्र चारप्रेषणे कारणं
नोपपद्यते तत्प्रयोजनं नास्ति । कुतः, अर्थस्यासंभवादेव
त्साध्यप्रयोजनासंभवादेव । अर्थ भावः—असंनिहितेऽप्रकट-
तन्त्रे तज्ज्ञानाय तत्प्रेषणम्, न तु प्रत्यक्षे प्रकटतया स्वष्ट-
तन्त्रेवेदके इति ॥ ५५ ॥

रा० टी०—अङ्गदमतेऽष्टपत्तिमुक्त्वा शरभमनेऽनुपपत्तिमाह-
तिरिति । चारप्रणिहितं चारप्रेषणं यत्तवापि सचिवैः शरभा-
दिभिरुक्तं तत्र अर्थस्य प्रयोजनस्य असंभवाद्भेदे तत्र चार-
प्रेषणकारणं नोपपद्यते ॥ ५५ ॥

श्री० टी०—अथ शरभमतं प्रयोजनाभावेन खण्डयति—
तिरिति । अत्रेति शब्दोऽप्याहर्तव्यः । चारप्रणिहितं चारप्रणि-
तम् इत्यमिति तव सचिवैर्यदुक्तम् शरभेण यदुक्तमित्यर्थः ।
न तन्निमित्तमेव अर्थस्य चारप्रयोजनस्य दूरतिरोहितदर्शनादे-
संभवाच्च चारप्रणिधानलक्षणं कारणम् उपायः न युज्यत
त्यर्थः । अत्रासम्भवं चक्षुर्विषये सम्यक्परिदृश्यमाने व्यव-
हारमिति तत्रमन्वयवस्थापिनि चास्मिन् पररन्धादितत्त्वदर्श-
नलक्षणं चारप्रयोजनाभावाद्यसुखापो न युज्यत इति भावः ।
‘‘गणं नोपपद्यत इति पठितुं चारयितव्यस्यान्तःपुरसमाजती-
तिरुपपत्त्यं विषयस्याभावाच्चासंभवाच्च न घटत इत्यर्थः ॥ ५३ ॥

[५६] ति० टी०—अथ जाम्बवदुक्तमदेशकालप्राप्तिरूपं
द्विस्तरे स्वरूपमिह दूषयति—अदेशेति । अयं विभी-
षणोऽदेशकाले संप्राप्त इति गजाम्बवदुक्तं तत्र तद्विषय एष
देशः कालश्च यथा भवति तथैव मे विवक्षास्तीत्यन्वयः ॥ ५६ ॥

रा० टी०—जाम्बवदुक्तं दूषयति—अदेशेति । अयं विभी-
षणः अदेशकाले संप्राप्तः इति यत् जाम्बवदुक्तं तत्र देशकाल-
प्राप्तिका यथामति मे विवक्षाऽस्ति तां त्वं निबोध जा-
मिहि ॥ ५६ ॥

गो० टी०—अदेशकाले संप्राप्त इत्यस्य जाम्बवन्म-
सारत्वात्तद्विराकरणेन सर्वं निराकृतप्राप्तिमिति त-
सिद्धया दूषयति—अदेशेति । सार्धश्लोक एकान्वयः ॥
विभीषणः अदेशकाले संप्राप्तः इति यत् तत्र तद्विषय
यथातथा याथातथ्येन । स एष देशः कालश्च भवतीति मे
यथामति इयं विवक्षाऽस्ति तां निबोधेत्यन्वयः ॥ ५६ ॥

[५७-५८] ति० टी०—तं विवक्षाविषयमाह—पुरुषादि-
ति । पापात्पुरुषाद्रावणादुत्तमं पुरुषं त्वो प्राप्य बुद्ध्या निश्चित्य,
तथा द्वयोस्तयोर्दोषगुणावपि प्राप्य बुद्ध्या निश्चित्य, यत्र
युक्तं कालोचितमागमनं कृतं तत्तन्मयैव बुद्धितः सदृशम् ।
पुरुषादित्यर्थोक्तस्यैव विवरणम्—दौरात्म्यमिति । परवारा-
पहरणाद्रावणे दौरात्म्यम् । त्वयि विक्रमं च कथमुदे रावणे
कृत्वा चतुःसागरीं प्रदक्षिणं कृतवतो वालिन एकेनैव वाणेन
त्वया इननादुत्प्लुत्यर्थः ॥ ५७ ॥ ५८ ॥

रा० टी०—तद्वचनमेवाह—यत्र इति । दोषगुणौ रावणरा-
मयोः अश्वभयमौ प्राप्य बुद्ध्या तथा पुरुषात् अश्वमिनिद्राव-
णात् पुरुषं परममर्थमिच्छितं रामं प्राप्य तिष्ठतीति शेरः अतः
एषः रामसमीपवर्ती एव देशः तथा एषः परमवत्पुरुषप्रापकः
कालश्च इह अस्मिन्समये यथा यथावद्वति ॥ ५७ ॥

रा० टी०—तद्वच स्पष्टमाह—दौरात्म्यमिति । रावणे दौ-
रात्म्यं दुष्टप्रयत्नं त्वयि विक्रमं यो वालो रावणं कथमुदे कृत्वा
सागराणां प्रदक्षिणं कृतवान् स एकेन वाणेन येन हतः तस्या-
र्थाव बलवत्त्वमिति दृष्ट्वा ज्ञात्वा विषयमानस्य तस्य विभीषणस्य
गमनं युक्तम् अत एव तस्य बुद्धितः बुद्धेः सदृशम् ॥ ५८ ॥

गो० टी०—विवक्षितमेव नोपपत्तिकं विवक्षयति—पुरुष-
द्वित्यादिनार्थश्लोकेन । पुरुषात् अवमपुरुषाद्रावणात् पुरुष-
उत्तमपुरुषं भवन्तम् । प्राप्य मनसा विवक्षय । तथा दोषगुणा-
वपि युवयोर्विदृश्य तथा रावणे दौरात्म्यं राजसकुलविनाशहे-
तुभूतसीतापहरणतत्प्रत्यर्पणानपेक्षित्यादिकम् स्वयि विक्रमं
खदुषणप्रसूत्रराशसवधादिकम् वालित्रयपूर्वकछुरीवराज्यप्र-
दानम् अतिदुस्तरसुदुतरणोद्योगं च दृष्ट्वा तस्य बुद्धितः बुद्धे-
सदृशं तस्य आगमनं युक्तमिति संबन्धः । यदा प्रतिकुलेदो-
षदर्शनमनुकूले गुणज्ञानं च स एव देशः कालश्च भवति । इदं
तथ्यमिति भावः ॥ ५७ ॥

[५९] ति० टी०—अथेवमकारितद्वयमतप्रावरणमाह—
तरीयगुणदोषासंभवात्तद्वयमिति । अतः निराकृतं कारणं

पृच्छयमानो विशङ्केत सहसा बुद्धिमान्वचः । तत्र मित्रं मनुष्येयं मिथ्या पृष्टं सुखागतम् ॥ ६० ॥
अशक्यं सहसा राजन्भावो बोद्धुं परस्य वै । अन्तरेण स्वैरभिज्ञैर्नैपुण्यं पश्यतां भृशम् ॥ ६१ ॥
न त्वस्यबुवतो जातु लक्षते दुष्टभावता । प्रसन्नं वदनं चापि तस्मान्मे नास्ति संशयः ॥ ६२ ॥

पक्षे दोषान्तरमाह—अज्ञातेति अज्ञातकुलशीलप्रयोजनैः पुन-
रैश्वर्यैः स विभीषणः पृच्छयतामिति यन्मैन्दोनोकम्पत्र मे मया
समीक्षिता सम्यक्परीक्षिता काचित्प्रेक्षा धीरमिति ॥ ५९ ॥

रा० टी०—मैन्दोक्तिं निगम्यतेति—अज्ञातेति । अज्ञात-
रूपैः पृच्छयताम् इति यत् मैन्दोनोकम्प अत्र विषयं मे मया
समीक्षिता सम्यक् परीक्षिता प्रेक्षा बुद्धिरस्ति एतदपि निराक-
रणीयार्थः ॥ ५९ ॥

गो० टी०—मैन्दमतं प्रतिक्षिपति श्लोकत्रयेण—अज्ञातेति ।
अज्ञातरूपैः अपरिचितस्वरूपस्वभावाः समीक्षिता सम्यक्प-
रीक्षिता प्रेक्षा बुद्धिरपि इति ॥ ५९ ॥

६०] ति० टी०—का सेव्यब्राह्म—पृच्छयमान इति ।
अज्ञानपुरवर्णनं को भयान्कृत आगत इति किमर्थमागत
इत्यादि पृच्छयमानः प्रष्टव्यरूपज्ञानराहित्यं बुद्धिमान्पुरुषस्त्वहचः
सहसा आभिप्रेक्ष्यते, मेमे जानामि केनायं प्रेषितः किमर्थं
पृच्छतीति शङ्काकुट एव भवति केवलम्, न वृत्तरयति
किञ्चित् । यदि तु पृष्टः शनैर्ज्ञानं भवति तदा सुतागतं सुखार्थ-
मागतं मित्रं चेत्तदा मिथ्या पृष्टं तथा पुनः पृष्टं सम्मित्रभावा-
त्प्रदुष्येत भवेत् । किमर्थमेवं विचारयति पुरुषमुखेनेति
मत्स्यस्तेन भवति एवं च मित्रहानिरिति भयम् ॥ ६० ॥

रा० टी०—निराकरणमेतदह—पृच्छयमान इति । प्र-
च्छयमानः अज्ञानजननं कस्यच कृत आगतः किम् आगमनप्र-
योजनम् इत्यादिना पृष्टः बुद्धिमान् जनः वचः पृच्छकपञ्चनं वि-
शङ्केत किमर्थमयं पृच्छतीति शङ्कां प्रामुष्यात् न तु किञ्चिदु-
त्तरं दित्यर्थः तत्र पृच्छकस्वरूपस्य मित्रप्रेष्यत्वादिना ज्ञाने
नुष्णागतं मित्रं प्रदुष्यत् मित्रं मां किमर्थमेवं पृच्छतीति दुःखं
मुष्यात् अत एव पृष्टं प्रभः मिथ्या भवेदिति शेषः । न च
के चारुप्रेषणस्य वैयर्थ्यमिति वाच्यं चिरं तत्र स्थित्या
व्यवहारज्ञानेन तन्मित्राभिज्ञानेन च तत्पुरुषस्वरूपदिज्ञाना-
दिना च सार्थकम् ॥ ६० ॥

गो० टी०—कञ्चिदुपजन्तयपि मित्रे दोषनिर्णयोपपद्य-
इत्याह—पृच्छयमान इति । बुद्धिमानपि पुमान् अपरिचितैः
पृच्छयमानः सन् अविज्ञासादेवेतं पृच्छन्ति कस्मिन् वचस्पृगे
को वानर्थः समपश्यत इति प्रतिवचनरूपं वच उचिश्य सहसा
विविधां शङ्कां प्राप्नुयात् तथा सति सुखागतं स्वस्मिन्दोष-
राहित्येन विनाशोपगतमपि मित्रम् मिथ्या पृष्टं सन् तेन
प्रभेन हेतुना प्रदुष्येत दुष्टं भवेदित्यर्थः ॥ ६० ॥

६१] ति० टी०—किं च तस्य शङ्कते तदभिप्रायश्वरै-
रपि दुर्बल इत्याह—अशक्यमिति । परस्य शत्रोर्भाविश्वरैः

सहसा द्राकप्रभमात्रेण वेत्तुं ज्ञानुमशक्य एव अज्ञातेषु
उत्तरस्यैवादानात् शङ्कप्रदित्वेन ज्ञाते प्रत्युत इण्डल्या
प्रसङ्गात् । नन्वेवं जगति चारुप्रेषणनैकतयप्रसङ्ग इति चेत्
यदुक्तं तत्र स्थितौ तद्वच्चैस्तद्व्यवहारैरन्तरप्रसङ्ग इत्यादि
मित्रं तस्य शङ्कामित्रज्ञानाय तत्प्रेषणसंभवात् । यदेवमतः—
अन्तरेणेति । अन्तरेण स्वैरभिज्ञैर्नैपुण्यं पश्यतां भृशम्
इति प्राचीनः पाठः । अन्तरेण व्यवहारमध्ये मित्रैः स्वैरभि-
लक्षणस्वैः कण्ठध्वनिभिर्नैपुण्यं मत्सद्व्यवहारत्वनिश्चयं पश्यतां
शुक्लाम् भवानिति शेषः । तत्र बाष्पकण्ठत्वं भीत्या पूर्वा-
परसंगतकथने चासक्त्यप्या सन्निवि निश्चीयतामित्याशयः ।
'अन्नः स्वभावैर्गतिर्नैपुण्यं पश्यता भृशम्' इति पाठे भृश-
मन्वर्थं स्वस्मिन्नैपुण्यं पश्यता जानतापि प्रदान्तःस्वभावैरा-
पातनः प्रसज्यतेऽपि गृहाभिप्रायैर्गतिर्भाषितैः परस्वभा-
वाभिप्रायः सहसा वेत्तुं न शक्य इत्यर्थः ॥ ६१ ॥

रा० टी०—अशक्य इति । हे गजन् ! सहसा बोधो
चारुप्रेषणमात्रेण परम्य स्थितो भावोऽभिप्रायः बोद्धुमशक्यः
अतः अन्तरेण स्वस्मिन्मध्ये स्वापनेनेति शेषः मित्रैः अस्म-
न्मित्रविषयतया रिदुष्यविषयतया च गेदमिशिष्टैः स्वैः वा-
क्यापामैः नैपुण्यं तत्कालं नृपं पश्यतां भयन्तामिति शेषः
तेन तदभिप्रायज्ञानं क्षणमिति तात्पर्यम् ॥ ६१ ॥

गो० टी०—कचिदभिप्रायोजनार्थमुपपद्य इत्याह—अशक्य
इति । भृशम् अस्यर्थम् स्वस्मिन्नैपुण्यं पश्यतापि मिथ्या
पृष्टा अन्तःप्रदभावाः अन्तर्हितस्वभावाः परस्य गतिः
भाषितैः पराभिप्रायः सहसा ज्ञानुमशक्य इत्यर्थः । लक्षणा
प्रदुष्यदभिप्रायं ज्ञात्वा । अहदवयवाच्चा महदवयव प्रतिवाचो
भगवन्तमि न्यायेन परेणापि स्वाभिप्रायानाविष्करणमिति
भावः ॥ ६१ ॥

६२] ति० टी०—ननु स्वयत् प्रभुं पराश्यतामिति
वेत्तव्या परीक्षित एवमहाह—न त्वस्यैव । दुष्टभावता
वचनेनैवादिभिर्दुष्टान्तरकरणता न लक्ष्यते, प्रसन्नवदनता च
लक्ष्यते ॥ ६२ ॥

रा० टी०—ननु एतद्विषयं स्वया किं निश्चितमित्यत आह—
निति । कृत्वाप्य दुष्टभावता दुष्टस्वभावः जानु कदाचिदपि
लक्ष्यते प्रत्युत प्रसन्नवदनं वदनप्रसादः लक्ष्यते तस्मान् मे संशयो
नास्ति एतेन वदनप्रसादरूपहेतुनाऽस्मन्महदयोगदर्शनजनितप्रभो
इत्यस्य मूर्तिः तेन अस्मत्प्रायाकाङ्क्षावामयमिति ध्वनितम् ॥

गो० टी०—एवं पूर्वोक्तेषु पक्षेषु दोषादुद्भास्य संप्रत्यात्मनः
परीक्ष्य कञ्चिद्वदन् पश्यपक्षिपति—न त्वित्यादिना । बुवतो
बुद्ध्याहरतोऽप्य ॥ ६२ ॥

अशङ्कितमिति स्वस्थो न शठः परिसर्पति । न चास्य दुष्टवागस्ति तस्मान्मे नास्ति संशयः ॥ ६३ ॥
 आकारश्चाद्यमानोऽपि न शक्यो विनिगृहीतुम् । बलादि विवृणोत्येव भावमन्तर्गतं नृणाम् ॥ ६४ ॥
 देशकालोपपन्नं च कार्यं कार्यविदां वर । सफलं कुरुते सिद्धं प्रयोगेणाभिसंहितम् ॥ ६५ ॥
 उद्योगं तव संमेश्य मिथ्यावृत्तं च रावणम् । बालिनं च हतं श्रुत्वा सुग्रीवं चाभिषेचितम् ॥ ६६ ॥
 राज्यं प्रार्थयमानस्तु बुद्धिपूर्वमिहागतः । एतावत्तु पुरस्कृत्य विद्येते तस्य संग्रहः ॥ ६७ ॥
 यथाशक्ति मयोक्तं तु राक्षसस्यार्जवं प्रति । प्रमाणं त्वं हि शेषस्य श्रुत्वा बुद्धिमतां वर ॥ ६८ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

६३ । ति० टी०—अकार्षण्येव स्वैर्योगाभावात्—अशङ्कितमिति । अशङ्कितमिति विनिगृह्यमाणमनमयी रामप्रणयमनयेन ममेवसायनमिति सुप्रतिष्ठितचित्तः, अत एव स्वस्थः सुखमात्र एव भूत्याय परिसर्पति, न शठो गृहीतृनिगृहीतृत्वा । ६३ वाच्यं दुष्टा शब्दापेक्षया त्वत्वात् ॥ ६३ ॥

रा० टी०—अशङ्कितमिति । न गङ्गित्वा अस्मद्विषयकशङ्कावती भवित्यस्य अत एव तस्यः अत एव शठः शठत्वं न परिसर्पति अस्मिन् प्राप्नोति अत एव अस्य दृष्ट्यागस्ति तस्मान्मे संशयो नास्ति ॥ ६३ ॥

गो० टी०—एवमन्येद्विवाकाराभ्यामदृष्टव्यमुक्त्वा चेष्टाभाषणार्थां च तदर्थमिति—अशङ्कितेति । शठः गृहीतृविषयकारी ॥ ६० ॥

६४ । ति० टी०—ननु शठोऽप्येवं वक्ष्यतीत्याशङ्क्याह—आकार इति । आकार आत्मनो भावो वाच्यकस्य आकारमन्तर्गमि न सर्वोत्पन्ना निगृहीतुं शक्यः । कुतस्तथाह—बलादिभिः । भावं शठभावं साधुभावं च विवृणोत्येव । अन्तर्गमिः कुतोऽपि ज्ञेयः सा हि तथालक्षणादिप्रेरणया तं प्रकटीकरोतीत्यर्थः । अस्य विरूपरूपादादिदृष्टत्वं निर्णायन इति भावः ॥ ६४ ॥

रा० टी०—ननु शठेऽप्येवं चेष्टा क्रियन्त इत्यत आह—आकार इति । आकारः स्वाभिप्रायः आश्रयः यत्करो विनिगृह्यमाणोऽपि विनिगृहीतुं सर्वथा आश्रयितुं न शक्यः अत एव नृणांमन्तर्गतं भावमभिप्रायं बलाद्विवृणोति प्रकाशयत्यत्र आकार इत्येवमिति संबध्यते ॥ ६४ ॥

गो० टी०—ननु परमवचनः पुरुषो भावं निगृहयति कथं न विनामन्तर्गत—आकार इति । आकारः सुखविकारः ६१

६५ । ति० टी०—ननु दृष्ट्यागम्यां बलायावभागमन्ते किं प्रयासमिव्यापक्यां देशकालौचित्यज्ञानमपेक्षयाह—देशेति । देशकालौचित्यं न, अन्त्येवमवभागमन्तस्य कार्यं देशकालोपपन्नं भवितुं शक्यं किं अर्थं कार्यं प्रयोगेणाभिसंहितवानेन संपादितमभावं त्रिषु सफलं कुरुते इत्यर्थः ॥ ६५ ॥

रा० टी०—ननु शठोऽपि अस्मिन् समये क्रियमाणगत इत्यत आह—देशेति । कार्यविदां वर हे राम ! देशकालोपपन्नं देशकालाभ्यां यत् प्रयोगेण सुविचारण अभिसंहितं संपादितं कार्यं क्रिया सफलं कुरुते कर्तारं कुरुते कर्तारमिति प्रत्यावर्तितव्यापक्यमन्तर्गतं यत्नेवदागमनं सफलमेवेति सूचितम् ॥ ६५ ॥

गो० टी०—यत्तं योगाभावाच्चक्ष्णं शुणुष्वित्युक्तस्य कार्यं दर्शयितुं नीतिमयोदां दर्शयति—देशेति । देशकालोपपन्नं देशकालाभ्यां यत् कार्यं प्रयोगेण श्रितिवपुष्यप्रयोगेण अभिसंहितं युक्तम् । उचितं तु देशकालाभ्यां प्रयुक्तमित्यर्थः । कार्यं क्रिया । स्वकर्तारं स्यादित्युक्तम् । विषयः अश्रितिवचनम् कुरुते कर्तारमिति ज्ञेयः ॥ ६५ ॥

६६-६७ । ति० टी०—एतदेव विवृणोति—उद्योगाभिमिति । उद्योगं रावणवचनिकस्य मिथ्यावृत्तं मिथ्यावृत्तमिति पापवृत्तं च दुष्टा रावणस्यप्रयत्नत्वेन वारितं हतं श्रुत्वा उद्दिष्टं कामित्वेन रावणं हनिष्यति सुग्रीवपदेन मया राज्यं दास्यति रावणायनवकाशः संशयो मां रक्षिष्यतीति बुद्धिपूर्वम् । उपसंग्रहः—एतावदिति ॥ ६६ ॥ ६७ ॥

रा० टी०—संशयमपि हेतुं द्रष्टव्यं स्यादुचितमाह—उद्योगमित्यादिभिः । तयोद्योगं रावणं मिथ्यावृत्तं सुग्रीवयोगं च संग्रह्य ज्ञात्वा अभिषिञ्चितं सुग्रीवं श्रुत्वा राज्यं लब्ध्वा मया प्रार्थयमानः सन् बुद्धिपूर्वमेव इहागतः एतावत् मनु पुरस्कृत्य मनसि निधाय तस्य विभीषणस्य संग्रहो गुप्त्येव शोफहृदयेकात्म्यवि ॥ ६६ ॥ ६७ ॥

गो० टी०—एतेनाप्येवमेतं कार्यं प्रयुक्तमित्याशयेनाह—उद्योगमिति । सार्धशोक एकान्वयः ॥ ६३ ॥

६८ । ति० टी०—मया राक्षसस्यार्जवव्युत्थस्य त्वां मां यथाशक्त्युक्तम् अधिकं वक्तुं तु न शक्यते श्रुत्वा शेषस्यस्य निर्णये तु त्वमेव प्रमाणम् ॥ ६८ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

समुत्पद्यते न त्यजेयं त्यक्तुं न शक्नोमि । सर्वशक्तेरपि मम
 शरणागतशब्दश्राविणः परित्यागे शक्तिसंभावनामपि न पश्ये
 श्रौतव्यः । कथंचन दृष्टादृष्टानर्थशतानुबन्धित्वे तत्परिग्रहस्य
 सहस्रान्नमित्तत्वे मत्प्राणपरित्यागे प्रसूतेऽपीत्यर्थः । दोषो
 यद्यपि तस्य स्यात् । यद्यपि सुधीवदिर्भाक्ता दोषो नास्मिन्
 सन्ति सन्तु वा ततोपि भूयःस्तः अथाप्यशक्यमहं कथं
 कर्मासीत्यर्थः । स्याच्छब्दः दूषोऽपि शरणागतशब्दप्रयोक्तृ मया
 परिगृहीत इति मय दृष्टयो भवेदित्येवमर्थम् । अदृष्टपरिग्रहे
 गुणो भवति दृष्टपरिग्रहे तु मम शरणागतशरणभरं उल्लेखितो
 भवतीति भावः । शरणता तत्परिग्रहे सिद्धार्हा स्यादित्यत्र—
 सत्तान्निरिति । एवमदृष्टपरि शरणागतस्य संशयस्य
 इतो विधानात् अर्थाहं गदितान्येन पूजितमित्यर्थः ।
 पूजितं च कपोतोपाख्यानानिभिः प्रपन्नमित्यते ।
 एवं च शरीरं दोषाणां परित्यागेहेतुत्वोक्तिः शरणा-
 गतव्यतिरिक्तविषयेति विषयव्यवस्थाभिप्रेता । अत एव
 दोषाधिक्येन वयार्हस्यापि शरणागतस्य रक्षणमेव कार्यामिति
 क्षुतिग्रह—“अस्मादपि वक्ष्ये प्रपन्नं प्रतिप्रवृत्तमिति” इति
 आचार्यशेरेजता । मित्रम् केचित्तो भावो मित्रत्वम् । तेन
 आशयेनमात्रेण । अदृष्टमाभिसुख्यभावे वाच्यमदृष्टाकारं प्रयो-
 जते न तु पूर्णमकिरिति यावत् । तथोक्तम्—“त्वामात्मनो
 कथयः कथनामृतान्ते ज्ञानक्रियाभजनलभ्यभयमर्थम् । एतेषु
 केन ज्ञानोन्मत्तकोलस्यः पूर्वं सद्ब्रह्मभजनं हि तत्त्वाम्नाम्
 शतम् । यद्वा मित्रक्रिया । भावो लीलात्मभावयोः । जन्म-
 मित्रावेषाद्य शुभो निद्वन्द्वपदार्थयोः तदुक्तम्—“शरणरक्षणवा-
 मित्रं गोविन्द न भवति यत् सापि धीपुत्रिका” इति । शरणा-
 गतावेति वक्तव्ये मित्रभावेनेत्युक्तिः । अथाप्युपाय उच्य-
 त्वेयानि कुर्वत्यपि नैवकलुषादिकानिर्गो भवतोऽभिप्रायेण
 हेतुर्भावे शरणागतमिभिरिन्द्रा । तेन नैवो भावतु ते यदि
 अभिदुषितमिति इत्युक्तम् । यद्वा मित्रभावेन मित्रत्वेन हेतु-
 ना । सहदे सर्वभूतानामित्युक्तरीत्या अस्मदीयसहजसौहार्दं
 प्रसङ्गोत्पद्यते । यद्वा मित्रभावेन आनुकूल्यसंख्यादिपूर्वकमि-
 त्वयोः । यद्वा मित्राज्ञायत इति मित्रम् । ईश्वरोपकारं परि-
 तिष्ठ तत्तद्वशोपकारप्रदतस्य भावेत्यर्थः । यद्वा चिन्मनी-
 यमर्थं मित्रम् तन्मित्रं यत् विश्राम इत्युक्तत्वात् । निवासिनो
 भावेत्यर्थः । संशयं तत्प्राप्तेश्चमात्रेण ईश्या हि ममातुल-
 लतकरीत्या मम दक्षिणस्यमने प्राप्तोऽपि स्वयमेव प्राप्तं कथं
 त्यजेयम् । संप्राप्तं सम्पत्प्राप्तम् । पादुके द्वारि वित्यस्य
 देववन्दनकारिण्यापेक्षायां निवृत्ताभिमन्तरेण परित्यक्ता मया
 उद्धा मित्राणि च यद्यपि यत् विप्रोपिनिवृत्तिपूर्वकं प्राप्तमि-
 त्यर्थः । यद्वा संप्राप्तं नात्ता पिता जाता निवासः शरणं सहद-
 निवारण इति त्यागेन मयि श्रद्धासत्त्वपरिग्रहपञ्चुभावाचा-
 र्यतम् । यद्वा मदन्तरङ्गादन्तरपुष्पसंश्लेषेण प्राप्तम् । यद्वा संप्राप्तं
 उद्धायां स्थिता राघवं शरणं गतोऽभीत्युक्तं चेत् अतन्निवृत्त-
 प्रपत्तीत्युक्तव्यस्येन मम तत्र गन्तव्यतायामपि तत्त्वज्ञानेति

पङ्कोरुपरि गङ्गागिपतनवदस्मात्प्रयोजनमेव कृतम् । संप्राप्तं
 प्राप्तिर्याश्चाक्रमपेक्षिता । न तु स्तुत्यर्चनध्यानप्रणामादिः ।
 समित्यनेन मानसवाचिककायिकरूपपूर्णप्रपन्नशुच्यते । न
 त्यजेयं त्यक्तुं न शक्नोमि । सर्वशक्तेरपि मम शरणागतशब्द-
 श्राविणः परित्यागे शक्तिसंभावनामपि न पश्यामीत्यर्थः । स-
 प्राप्तं न त्यजेयं, शरणागतसम्यगपिनीयं दृष्टयैवेत्युक्तरीत्या
 विनातीत्युक्तरीत्या संप्राप्तं प्रपन्नश्रावणोऽहं कथं संप्राप्तं त्यजे-
 यम् । न त्यजेयं तत्सर्वत्रयेन शरणविषयाकारापेक्षी कथं तमेव
 त्यजेयम् । अतएव हि शरणक्रणपक्षपातेन तदनुज्ञस्यापि मुक्ति-
 र्ही । अत एव च भाटाकारविषयपक्षपातेन गुणत्वन्ततिजा-
 तानां दीपिसादृशे विषयीत्युक्तत्वात् । न त्यजेयम् आत्मनमात्रेण
 स्वाधनीये त्यागसंभावना कुतः । संप्राप्तं तयां दिष्टः । त्यागसं-
 भावनायां लघु साधनोयोगः । तस्य यागे स्वसत्ता चेत् माध-
 नोयोगः स्यात् । मेव न निवेदति कथमुयोगः । तत्स्वीकारा-
 भावे स्वमत्ता न निवेदति चेत् तत्स्वीकारोऽस्मत्त्वता न सिद्ध्य-
 नीत्यस्मत्त्यागः स्यात् स कथमुपायत इति चेत्तत्राह—कथंचन ।
 अप्यहं त्रीतिं जन्ममित्यत्र दीप्या नवप्रसवतात्मनेन वक्ष्यता
 गौः पूर्वत्वस्यापि तत्प्राप्तपि त्यक्ष्यामि न त्याधितम् । यद्वा
 कथंचन सपदेशस्योपायमार्गस्यावर्णित्यर्थः । यद्वा कथंचन
 शरणागतस्य गुणाभावेऽपि दोषप्राप्त्येऽपि तत्परिग्रहस्य
 मत्तं तरेऽपि दृष्टादृष्टानिष्ठशतानुबन्धित्वेऽपि मत्प्राणप-
 पन्त्युत्पीत्यर्थं किंच दोषो यद्यपि तस्य स्यात् । अस्मद-
 रोनामर्हः अस्वत्तमश्रावणो भवतोऽभिप्रायेण
 तस्य दोषोऽस्ति चेत्तयात् । अद्वीकारोऽप्यभिमतः । दोषभोग्य-
 रूपतात्मन्यैकम्यभासस्य मे आश्रितदोषो ह्युपाय इति
 सुकुमारस्य राजकुमारस्य भुगन्धिसुखसुहृदस्य रोपभोग्य-
 त्वम् । यद्वा दोषो यद्यपि स्यात् तस्य शरणागतस्य न दोषः
 न्येपीक्षितव्यमर्थं प्रोक्तं प्रद्वयेनैव हाम्य सर्वं वाच्यतः प्रदुष्य
 इत्युक्तरीत्या दोषो न शिष्येदित्याशयः । यद्वा दोषो यद्य-
 स्यात् स तस्य हि शरणागतस्य परित्यगस्यगुणशक्तिनो दो-
 न न्याय्यकोटिमाटीकते सुगन्धिसुखसुहृदस्यत् । यद्वा दो-
 यद्यपि तस्य दांगोऽस्ति चेत्तत्सर्वत्रयी सन्तु दोषः स तत्मादा
 श्राव्यः स्यात् प्रार्थनायां दिष्टः । अस्माभिः प्रार्थितः कः ।
 गुणवान् रक्षितश्चेत् गुणवत्ताप्रतिकरः दोषवान् रक्षितश्रेय-
 शयोऽस्माकमिति भावः । यद्वा दोषो यद्यपि अस्मदृषापेक्षा
 तस्य स्यात् तस्यापेक्षितफलसिद्धिः स्यात् कपोतोपाख्यान-
 गुणेयं योजनेति श्रीवत्साङ्गमिश्रा आहुः । कथं सर्वतन्म-
 मन्त्रिनो निन्दनीत्यत्राह—सत्तामेतदगर्हितम् एतदाश्रितदो-
 ङ्गीकरणं सताम् अगर्हितम् अनिन्दितम् । अस्मत्पक्षपा-
 तामस्थानभयशङ्किनां निन्दितत्वेऽपि परमार्थदर्शिनां कपो-
 दीनां च न निन्दितमिति भावः । यद्वा एवं दुष्टापरित्या-
 प्रत्ययायपरिहारो वा पुरुषार्थसिद्धिर्वा पापशयो वेति चेत्
 दित्याह—सत्तामिति । सत्तोऽपि सत्तापरिहारः सत्ता
 स्वमादभीष्टोपकारादि तत्त्वज्ञानेति

सुग्रीवस्त्वथ तद्वाक्यमाभाष्य च विमुक्ष्य च । ततः शुभतरं वाक्यमुवाच हरिपुंगवः ॥ ४ ॥
 सै दुष्टो वाणदुष्टो वा किमेष रजनीचरः । ईदृशं व्यसनं प्राप्तं भ्रातरं यः परित्यजेत् ॥ ५ ॥
 को नाम स भवेत्तस्य यमेव न परित्यजेत् । वानराधिपतेर्वाक्यं श्रुत्वा रघोर्बुदीक्ष्य तु ॥ ६ ॥
 ईषदुस्त्वयमानस्तु लक्ष्मणं पुण्यलक्षणम् । एति तोवाच काकुत्स्थो वाक्यं सत्यपराक्रमः ॥ ७ ॥
 अनधीत्य च शास्त्राणि वृद्धाननुपसेव्य च । न वाक्सीदृशं वक्तुं यदुवाच हरीश्वरः ॥ ८ ॥
 अस्ति मृक्षमतरं किञ्चिद्व्याघ्रै प्रतिमानि भौ । प्रत्यक्षं लौकिकं नैपि वर्तते सर्वराजसु ॥ ९ ॥

यद्वा दुष्टजनवर्षिष्ठस्य शिष्यागतिस्त्वष्टागतिरित्यन्तानामपि
 सित्याजकृत्य सत्यमेतदुष्टजनवर्षिष्ठस्यवचनं साक्षादपि नमः ।
 तस्यापि वक्ष्यं प्रपन्नं न प्रतिपद्यच्छत्रोत्तरेवमादिशरण्यता-
 पत्न्यामा विषयविशेषशास्त्रस्य सदाशान्ति । इत्युवाच प्रपन्ना-
 गतस्य संग्रहणे शिष्टगर्हणा नास्ति प्रपन्नं केन प्रोवाह-
 रतामेतदुद्गर्हयामिति । एतद् दुष्टशरणागतपरिमर्दणम् । सर्व-
 साधनवर्षिष्ठपक्षान्निदम् । अगर्हितं गर्हिततत्त्वम् । पुन-
 र्नीयमित्यर्थः । सर्वलोकाः काचिदशक्तिः । सर्वज्ञस्य किञ्चिज्ज्ञानं
 न विवर्धतेनेति श्लोकेन दर्शितमिति गोविन्दरत्नवि-
 प्रत्ययदेन ॥ ३ ॥

४] ति० टी०—गर्हितत्वमेव ज्ञापयितुं सुग्रीवः प्राशस्त्य-
 चिक्रं वाचिवर्षितं दोषं विभीषणं कथयति—सुग्रीव इति ।
 आभाषणस्य ततो विमर्शानन्तरम् । शुभतरं वाक्कुक्ष्येयस्य-
 विभीषणं यः समर्थतया परिभाष्यत्वे हेतुभूतो दोषस्तत्प्रतिपादकस्य
 रा० टी०—सुग्रीव इति । तद्वाक्यं नामवचनं विमर्श-
 विनाश आभाष्य अन्य च शुभतरं वाक्यं वर्णितं उवाच ॥ ४ ॥

गो० टी०—अथ सुग्रीवो गमप्रकृतिमाकर्ष्य अतिमत्त-
 मन्तरित्यन्तं भीतभीतः प्राह—सुग्रीव इति । आभाषण-
 अन्तरं । शुभतरं नीतिशास्त्ररहस्यमुल्लेख्यत्वाभिप्रेत्य विप्राणि
 श्रयनिवन्धनत्वाच्च शुभतरं वाक्यमुवाच । अत्र लक्ष्मणमित्यु-
 क्तत्वादुपसंहारं सहलक्ष्मण इत्युक्तत्वाभोधयोरपि वचनयुक्ता-
 वपि प्रतिवचनं च बोध्यम् ॥ ४ ॥

५] ति० टी०—स एष रजनीचरो दुष्टो वा प्राशस्त्य-
 युक्तो वा अदुष्टो वा तद्विहितो वा तथाप्यसौ प्राशस्त्यः । किं नैव
 प्राण्यः कृतज्ञत्वादित्याह—ईदृशमिति । प्रत्यक्षपराक्रमस्य
 व्यसनं प्राप्तं भ्रातरं यः परित्यजेत् ॥ ५ ॥

रा० टी०—तदाकारमाह—सुदुष्ट इति । रजनीचर एष
 विभीषणः सुदुष्टो वा अदुष्टो वा किं तद्विचारो निरर्थक इत्यर्थः ।
 अर्थं प्रथक् । ननु अदुष्टत्वज्ञाने तत्सङ्गः प्रयोजनमित्यत आह—
 ईदृशमिति । ईदृशम् अतिप्रबलरिपुसमागमजनितं व्यसनं
 दुःखं प्राप्तं भ्रातरं यः परित्यजेत् स एषः यत्र परित्य-
 जेत् तस्य एतस्य को भवेत् समये सर्वं परित्यक्ष्यतीत्यर्थः
 एतेनैतदुष्टत्वस्य दुष्परिहरत्वात् अदुष्टत्वं दुर्धर्ममिति
 तत्पर्यम् ॥ ५ ॥

गो० टी०—सुदुष्ट इत्यर्थमिदं वाक्यम् । अस्माभि-
 पुत्रस्यैवितद्वानेपित्यादिदोषैर्वैभक्तो भवतु वा मा कृतारः स ए-
 रजनीचरः किं किमर्थम् परित्याज्य एतेत्यर्थः ॥ ५ ॥

गो० टी०—कृतव्रतामेताह—ईदृशमिति । ये वन्द्य-
 ण व्यसने प्राप्तं न परित्यजेत्स कृतस्य भवेत् न कोपि
 तदर्थं भ्रातरं परित्यजन् सदानपि परित्यजेत्नेति भाष्यं
 ईदृशं व्यसनम् उद्गाहयन्पुत्रवधादिकमागम्य समुदनीरन्निधे-
 शयन्तं व्यसनमित्यर्थः ॥ ६ ॥

६-७] ति० टी०—तस्यापि को नाम स भवेत्, यमे-
 व संकोचं परित्यजेत्, तस्यादगमापि संकोचं त्यक्ष्यत्येव
 ति वाचयति कृतव्रता इत्यर्थः । सान्निध्यस्य सुग्रीवस्योत्तरक-
 श्याभाषणसमागम्य सर्वदृशसुभाषणं, यथा लक्ष्मणमुदीक्ष्येदु-
 त्तमदमनो वाल्मेयं मन्त्राभाषितत्वात्त्वात्मेतदेव संगतमिती-
 पद्वानं कृत्वाग्निं होवाच ॥ ६ ॥ ७ ॥

रा० टी०—प्रातयेति । वाक्यं अत्रायं सान्निध्यं लक्ष्मणं चो-
 दीक्ष्य ईषदुस्त्वयमानः काकुत्स्थः एवं वाक्यमुवाच । ईषदुस्त्व-
 यमान उवाच मद्रिमवाचः सुग्रीवेण न ज्ञात इति सूचितम् ॥ ७ ॥

गो० टी०—अथ लक्ष्मणमानमित्रजनं सुग्रीवस्य नीतिमयी-
 र्दोषोत्तरं प्रकृत्यन्तं—वानराधिपतेरिति । सार्वभौमस्य
 ईषदुस्त्वयमानः धर्मगुण्यमिति मम परमशक्ति आणागत-
 संग्रहजनतं च सम्भोगपरिहाय एतन्निवृत्त्ययमिति मन्त्र-
 मयं कृत्वा ॥ ७ ॥

८] ति० टी०—सुग्रीवमित्रस्यपरिहाय तद्वाक्यं प्रशस्त्यो-
 त्तमाह—अनधीत्येति । तद्वचनं यदुवाच ईदृशं उद्गतेवाचः
 जितेन शास्त्रावयुक्तजितेन च न तत् शक्यम् ॥ ८ ॥

गो० टी०—तद्वाक्याकारमाह—अनधीत्येति । हरीश्वर-
 सुग्रीवो यदुवाच ईदृशं वाच्यं वक्तुं न शक्यम् एतेन तद्वाचनस्य
 समुचित्यक्तं व्यक्तम् ॥ ८ ॥

गो० टी०—परमं तद्वाच्यमुपलभ्यति—अनधीत्येति ॥ ९ ॥

९] ति० टी०—अथैतदुपर्यपि गम किञ्चिद्वातीत्याह—
 अस्तीति । अत्र प्रादुपरित्यागव्यसोदोषावनेपि सर्वराजस्य
 प्रत्यक्षं प्रत्यक्षमिदं कोपिकमन्तः सर्वलोकाप्रसिद्धं विषये म-
 मां प्रति भाति च तत्सुशुभतरं किञ्चिदर्थक्यमस्ति ॥ ९ ॥

रा० टी०—ननु तर्हि सुग्रीवोक्तिं स्वीकृत्य विभीषणस्य

अभिधास्तत्कुलीनाश्च प्रातिदेश्याश्च कीर्तिताः । व्यसनेषु महतीस्तस्मादयमिहागतः ॥ १० ॥
अपापास्तत्कुलीनाश्च मानयन्ति स्वकाङ्क्षितान् । एष प्रायो नरेन्द्राणां शङ्कनीयस्तु शोभनः ॥ ११ ॥
यस्तु दोषस्त्वया प्रोक्तो ह्यादानेऽस्मिन्नस्य च । तत्र ते कीर्तयिष्यामि यथाशास्त्रमिदं शृणु ॥ १२ ॥
न वयं तत्कुलीनाश्च राज्यकाङ्क्षी च राक्षसः । पण्डिता हि भविष्यन्ति तस्माद्वाहो विभीषणः ॥ १३ ॥

इत्यामिस्यत आह—अस्तीति । अत्र विभीषणविषये मध्य-
तमम् अतिविचारमयं यदस्ति तत् किञ्चित् मा मां यथा यथा-
तत् प्रतिभाति मनुद्दि विषयो भवति यत् सर्वगण प्रत्यक्षं
लौकिकं जनान्तरप्रत्यक्षं च वर्तते ॥ ९ ॥

गो० टी०—अस्तीति । अस्तीति किञ्चित् अर्थवत्त्व-
मिति शेषः । तद्व्याप्यस्वरूपं विनिर्दिष्टं—प्रत्यक्षमिति ।
प्रत्यक्षं इष्टम् लौकिकं लोकवित्तम् यत्सर्वेणैव राजसु-
विषयो स प्रतिभाति च तत्प्रथमवरे किञ्चित्प्रथमस्वरूपमस्तीति
संभवः ॥ ९ ॥

१०] ति० टी०—तदर्थं प्रतिपादयितुं तदुपयुक्तं
लोकवित्तिमाह—अभिधा इति । राज्ञामभिधाः अत्रो-
द्दिष्टा कीर्तिताः । तत्कुलीना ज्ञातव्यः प्रातिदेश्या आसन्नदेव-
वासिन्वेति ते द्विधा अपि भाविनोविज्ञातेः भाविनोपि
आसन्नदेशवर्तिनश्च व्यसनेष्वध्यात्मिकादिप्रकारकश्रेतु तस्य
प्रहरीशो भवन्तीति प्रतिष्ठम् । अस्तु, किं तत्र इत्यत्राह—
अस्मादिनि । नास्माप्रकारव्यपीडाप्रत्यक्षप्रतिभायान्तराप्रकारमि-
त्यर्थः । यद्वा नस्माद्व्यसनप्रहरीज्ञातिन्वाद्यवसानेन रात्रये
प्रहरीय विभीषण इहागत इत्यर्थः ॥ १० ॥

टी० टी०—तदेव मनुद्दयवाह—अभिधा इत्यादिभिः ।
तत्कुलीनाः मनुद्दयवतः प्रातिदेश्याः तस्मादोपदेशवासिनश्च
अभिधाः तत्प्रतिषेधे अत्रः कीर्तिताः अत एव व्यसनेषु द-
व्यसनेषु प्रत्यक्षे अभवति तस्मान् जातिरूपपरिभयस्य
अवविशयः एतेन बाधनिवृत्तिविषयश्चे ययमिहागन्तव्यं
तदाप्रतिभन्तु यत्प्रत्यक्षविशेषमभावेना संवेत्तु अयं तु पापा-
चरणानिभ्यवन्तुना स्वविषयीनाचरणवत्तयाऽर्थं निःसारित
इति च दोषमिति सूचितम् ॥ ११ ॥

गो० टी०—तद्व्याप्यस्वरूपमाह—अभिधा इति । तत्कु-
लीनाः ज्ञातव्यः प्रातिदेश्याः समनन्तरशापिवाश्च व्यस-
नेषु तन्मार्गेण प्रयोगः अभिधाः अत्रः कीर्तिताः । तस्मा-
द्व्यसनेषु प्रत्यक्षमिति ॥ १० ॥

११] ति० टी०—अत्र अस्मादप्रयोगमपि न जातिस्-
त्वात्, किं तु अस्मादप्रतिषेधनिवृत्तिएतत्त्वमित्याह—अपापा
इति । अपापा परस्परमिदं विस्तारहितः । अस्मादप्रयोगे
परस्परं द्वैविध्यं तदुक्तं ज्ञातव्यं ये ते स्वकाङ्क्षितान्मा-
नयन्ति । एष प्रायो । प्रायो शङ्कनीयं लोकं उपपद्यते ।
नरेन्द्राणां तु शोभनापि द्वित्यर्थः ज्ञातिः शङ्कनीय एव ।
महत्तरास्तु शोभनापि भवति । उपपद्यते आदित्यमित्या-
भरतमाश्रित इत्यत्राह । एष च अस्मादप्रतिषेधनिवृत्तिएति

संभाव्य तं त्यक्त्वायमागतः । किं च 'यो हि सार्धमभिकान्तं
हन्ति मनुष्येन मनुं शृणुमति न तस्मिन्तीर' इत्यापस्तम्बोक्तं
रावणनाशार्थमागमनेऽप्यस्य न दोष इत्याह ॥ ११ ॥

रा० टी०—ननु ज्ञातीनां शिष्टे लोकप्रत्यक्षप्रतिपादा-
दिज्ञानां निरवयवत्वात्तत्प्रतिषेधित आह—अपापा इति ।
अपापाः पापाचरणरहिताः तत्कुलीनाः स्वकुलप्रभूताः जना
स्वकान् स्वकुलोद्भवानित्यर्थः द्विधा मानयन्ति नरेन्द्राणां तु
शोभनाः निर्दोषाणि एव ज्ञातिः ज्ञातः शङ्कनीयः तद्विनाशे
तन्मार्गेणैव तत्र पापणीनस्वरूपं ज्ञातव्यः शङ्कनीयमृता-
इत्यनेन तथाचरणभावात्तत् प्रत्यक्षमपि दोषमप्यस्यैव इति
नोध्यम् ॥ ११ ॥

गो० टी०—अवसन्ति राज्यं परित्यज्यमाने कारणात्त-
त्स्वलोत्तर—अपापा इति । अपापाचरणरहिताः नरेन्द्रा-
दितान् जितवान् स्वकान् ज्ञातिः ज्ञातः शङ्कनीयः लोकं पाप-
कृमिणां शोभनोपि पापेण शङ्कनीयः पापित्तम् नरेन्द्रस्य
तादृशे ज्ञातिः शङ्कनीय इति किञ्चित् नोध्यम् । ज्ञातव्यं ज्ञात-
णेन शङ्कितः तेन सह निरवयवत्वात् इत्यर्थः ॥ ११ ॥

१२] ति० टी०—ननु अस्मादप्रयोगे 'परित्यज्य सः हन्तं
परित्यजेत् परमप्रायसोपपद्यते' इति अस्ति । अत्रिक्तस्य शङ्कनीयत्वात्तत् प्रतिषेधो यो दोषः परमप्रायसोप-
दोषः अस्तद्विषये न्ययमयं यथायथायुक्तं कीर्तयिष्यामि
तन्मृणु ॥ १२ ॥

रा० टी०—शङ्कनीयत्वात्तत्प्रतिषेधनिवृत्तिएति निरवयव-
विभीषणपरिग्रहोपे निरवयव—य इति । शिष्टवत्प्रकारेण
यो दोषस्त्वयोक्तस्तत्र तद्विषये यथाशक्यं ते कीर्तयिष्यामि इति
मत्कीर्तितं त्वं नृप ॥ १३ ॥

गो० टी०—एवं राज्यपरित्यगे हेतुशक्त्या स्वापत्तियामे
हेतुं वक्तुं प्रतिजानीते—यस्तिदिति । अत्रिक्तस्य विभी-
षणस्य दोषः को नाम स भवत्यस्येत्यादिनोक्तः । तत्र विषये ।
यथाशास्त्रं नीतिशास्त्रमनतिक्रम्य इत्युत्तरं—न वयमिति ।
न वयं तत्कुलीनाः राक्षसराज्यान्तर्हाः अस्माकं तदाज्ये
आकाङ्क्षाभावात् । मम रावणस्यैव तस्मिन्नस्तिशङ्कान्तरा-
नास्ति अतो नास्मात् त्यज्यतीति भावः । किञ्च राक्षसो
विभीषणस्तु राज्यकाङ्क्षी अस्वच्छलेन रावणे वात-
यति अतः स्वकार्यविघातभयादपि नास्माकमपकारं
करोतीत्यर्थः ॥ १२ ॥

अथग्राश्च महद्ग्राश्च ते भविष्यन्ति संगताः । प्रेणादश्च महानेपोन्योन्यस्य भयमागतम् ॥

इति भेदं गमिष्यन्ति तस्मात्प्राप्तौ विभीषणाः ।

॥ १४ ॥

न सर्वे भ्रातरस्तान् भवन्ति भरतोपमाः । नरिणो वा पितुः पुत्रा सुहृदो वा भवन्ति ताः ॥ १५ ॥

ज्ञातयः चात्प्रानिदिष्याश्च न भयानः अतोऽन्तराज्यादिपूजा-
भावान्नस्माद्य प्रहरोऽनेन कार्यः किं तु निजराज्यमेव स्वज्ञा-
तिनितासम्मानमुखेन संपाद्य कान्तिं तदाह—राज्यप्रा-
प्तीति अतो नोपजीव्यविरोधं करिष्यति । ननु मुख्यतया-
प्रधानस्वाभावमैः कथमेवं विचारकारणमत आह—उपिज्ञता
इति । पश्यतोऽन्तराज्यमनुष्ठेयमिदमप्यसमर्थः पण्डितस्तो योऽयं
भविष्यन्त्येव । एवं वैकल्यन्यस्तोऽपि यथा कुम्भकण्ठोऽपि जलतो
राजगणश्चानिराजस्तं, एवमयमनितानाधिकार्योऽपि विचार्यते इति
भावः । उपसंहारति—तस्मादिति ॥ १३ ॥

रा० टी०—प्रविज्ञानमाह—मिति । राजानो ईदृशीकृत्य
राज्यकाङ्क्षी यमं तु न तत्कुर्यान्नः यत्कारणं न तस्मिन्कृतशक्ति-
तन्त्रयोग्यत्वात्तस्मादप्यकाङ्क्षीति मयितम् । तेन ननु
न तदोद्विगता इति व्यतिरिक्तम् । राज्यकाङ्क्षीत्यनेन साक्षात्-
पानेच्छा तस्मिन्नात्मनोऽपि मयितम् । तेन सर्वयोग्यं कार्यं दक्षिण-
ननु तस्मात्प्रवृत्ताः राजागताः शिवकावसायः प्रोदयिष्यन्ति-
एषि प्रोदययित्वात् प्राह—पण्डिताः प्रविक्षितोऽपि भविष्यति
भयानि मयाप्रवृत्तेः देवेदं तस्मात्प्राप्तं योऽयं इव तस्मात्प्राप्त-
पपि संस्थापयन्तं यतोऽप्येतत् विषयो ज्ञानवतीति तस्मात्प्राप्त-
तस्मादेवेति विभीषणो वाक्यः ॥ १३ ॥

गो० टी०—ननु सर्वो राजताः कथमेवं विषयकस्तो अ-
इत्याद्युक्तं तस्यैव विषय इत्याह—पण्डिता इति । अनेनै-
वाक्यम् । राजाना अपीत्यर्थः ॥ १३ ॥

१४] ति० टी०—उक्तैस्तुभारतं प्राग्वन्मनुष्यमहर्षि-
अथग्रा इति साधनं । ते ज्ञातव्याऽप्येता ज्ञानकृता-
निश्रयवन्त इति यावत् । प्रहृष्टा अन्योन्यं संतुष्टाश्च सौभाग्य-
संगताः परस्परमिच्छिता भविष्यन्तीति सर्वलोकप्रसिद्धम् ।
तेभ्योऽप्ये वृकविपरीता इति प्रागुक्तरीत्या पापमुख्यान्लोक-
भारिना भेदं गमिष्यन्ति, ततोऽन्तराज्यस्य ज्ञानिकोऽपि
लोकप्रसिद्धः प्रणादो वृद्धरूपकोलाहलो भवति, अन्योन्यस्य
न्योन्यतो भयं चागतं भवतीति लोकमभिवर्त्यतत्तत्तमात्रमेव
वृकालमनपगतमौप्रास्योऽपि केनचित्प्रमितेनाय प्राप्तेनः प्र-
णमागतो ग्राह्य एवेति कतकव्याख्या । तीर्थेस्तु—तीर्थं यतो-
ऽस्य इति पठित्वाभ्य भीतस्यैवैव महान्प्रणादः भवति, अत-
स्ततो बलवतो राजग्रादश्च विभीषणस्य भयमागतमित्यात्म-
त्राणार्थमागतः परिप्राश्न एवेत्यर्थः । इतरत्तु प्राप्तं देव व्याख्ये-
यमित्याह ॥ १४ ॥

रा० टी०—प्राप्ते एव हेत्वस्तरं वदताह—अथग्रा
इति । ज्ञातता अस्मान्निर्मिजितान्ते विभीषणप्रभृतयः अन्यथा

निरिच्छन्ति । तान् एव प्रहृष्टा भविष्यन्ति अत एव अन्योन्य-
राजमेव परस्परस्य भयमागतमेवः प्रणादः कोलाहलय-
भविष्यति इति ततोऽपि रितादं गमिष्यन्ति राजाना इति
मया उपसर्गित्विषयो वाक्यः । 'प्रहृष्टाश्च' 'ते' ति पाठः ।
एतः निमित्ताद्यसंज्ञार्थोक्तः प्रणादः अन्तोन्यस्य राजस्यै-
व एव भविष्यति । तेषां भयमागतं भविष्यति अत एव
भयाना निरिच्छा राजाग्रादः अदृश्या यद्वदन् न भविष्यति
तस्मादेवेति विभीषणो वाक्यः ॥ १४ ॥

गो० टी०—प्रागुक्तं च राजाग्रेण विरुद्धात्तन्मतेन प्रसि-
द्धमेव भविष्यतीति विमर्शयति । अथग्रा इति साधनोक्तम् ।
ते ज्ञातव्याऽप्येता ज्ञानकृताः सौभाग्यसंगताः परस्परमिच्छिता-
न्योन्यस्य भयं चागतं भवतीति । अनेनैव ज्ञाना ज्ञानयोगसरे मेव
गमिष्यन्ति तस्मात्प्राप्तं योऽयं इव तस्मात्प्राप्त-पपि संस्थाप-
यन्तं यतोऽप्येतत् विषयो ज्ञानवतीति तस्मात्प्राप्त-
तस्मादेवेति विभीषणो वाक्यः ॥ १४ ॥

१५] ति० टी०—ननु सर्वो राजताः कथमेवं विषयकस्तो अ-
इत्याद्युक्तं तस्यैव विषय इत्याह—पण्डिता इति । अनेनै-
वाक्यम् । राजाना अपीत्यर्थः ॥ १५ ॥

रा० टी०—ननु सर्वो राजताः कथमेवं विषयकस्तो अ-
इत्याद्युक्तं तस्यैव विषय इत्याह—पण्डिता इति । अनेनै-
वाक्यम् । राजाना अपीत्यर्थः ॥ १५ ॥

गो० टी०—ननु सर्वो राजताः कथमेवं विषयकस्तो अ-
इत्याद्युक्तं तस्यैव विषय इत्याह—पण्डिता इति । अनेनै-
वाक्यम् । राजाना अपीत्यर्थः ॥ १५ ॥

एवमुक्त्वा रामेण सुग्रीवः सहलक्ष्मणः । उत्थायेदं महापाङ्गः प्रणतो वाक्यमब्रवीत् ॥ १६ ॥
 रावणेन प्रणिहितं तमेवेहि निशेचरम् । तस्याहं निग्रहं मन्ये क्षमं क्षमवतां वर ॥ १७ ॥
 राक्षसो जिह्मयः बुद्ध्या संदिष्टोऽप्यमिहागतः । प्रहर्तुं त्वयि विश्वस्ते विश्वस्ते मयि वाऽनघ ॥ १८ ॥
 लक्ष्मणे वा महाबाहो स वैध्याः सचिवैः सह । रावणस्य दृशंसस्य भ्राता दोष विभीषणः ॥ १९ ॥
 एवमुक्त्वा रघुश्रेष्ठं सुग्रीवो बाहिनीगतिः । वाक्यज्ञो वाक्यकुशलं ततो मौनमुपागमत् ॥ २० ॥
 स सुग्रीवस्य तद्वाक्यं रामः श्रुत्वा विमृश्य च । ततः शुभतरं वाक्यमुवाच हरिपुङ्गवम् ॥ २१ ॥
 स दुष्टो वाऽप्यदुष्टो वा किमेव रजनीचरः । सूक्ष्ममप्यहितं कर्तुं मम शैक्तः कथंचन ॥ २२ ॥

रामउत्सृज्य तवैव राज्यं त्वमेव गृहाण । अहं त्वदात्म्यं करि-
 ष्यमीति वदन्मरुतादन्यः कश्चिदस्ति किमिति भावः । एवं-
 विप्रसक्तस्य भागाहृक्ष्मणस्यानुपादानम् । अत्र दृष्टान्तमाह—
 मद्रिप्रा इत्यादिना । मद्रिग्रहमात्रेण लोकान्तर्गतः पिता ।
 तन्नुत्पत्तिमात्मन्सदृशः कश्चिदस्ति किमित्यर्थः । यद्वा
 गद्विधाः पितुः पुत्राः सन्तु वा मा वा भग्नसमा भ्रातरस्त्व-
 लम्भाः उद्भूत न सन्तीत्यर्थः । उद्भूतो वा भवद्विधाः । वर्ष-
 रात्रभमयं स्थितेन मयात्यन्तकुपितेन लक्ष्मणेन चात्यन्तं पद-
 वमुत्तेजि अस्मासु प्रेमातिशयेन प्रकटयन् त्वत्समः को
 वास्तीति भावः । यद्वा मद्रिप्रा वा पितुः पुत्रा न भवन्ति ।
 निरतिशयपितृवात्सल्यमुत्तममनुभूयो वास्तव्यर्थः ॥ १९ ॥

१६] ति० टी०—एवं न्यायतो विभीषणस्य भाग्यत्वं
 प्रतिपादितेऽपि प्रीत्यतिशयानातिशयभावनया स्वमतमेव सम्य-
 गित्याशयेनाह—एवमिति । सहलक्ष्मण इत्यनेनोभयोरैक-
 मत्वं दर्शितम् । उत्थाय प्रणत इत्यन्वयः ॥ १६ ॥

रा० टी०—एवमिति । रामेण एवमुक्तः प्रणतः गहा-
 प्राङ्गः सर्वं न भवन्तीत्युक्त्या कश्चिद्वर्ततेति रामाभिप्रायाभिज्ञः
 सहलक्ष्मणः अतिकेद्वत्त्वेन लक्ष्मण दृशः सुग्रीवः उत्थाय इद-
 मब्रवीत् ॥ १६ ॥

गो० टी०—अथ सुग्रीवो नानिच्छत्वेन विभीषणस्य
 त्याज्यतां प्रतिपादयितुमशक्तः परिग्रहे आनिदितभावाय रामे
 कमनश्नुपादयिष्यतीति प्रयवणेन व्याकुलो विभीषण-
 शयणागतं एकस्याः सहलक्ष्मणेन येन त्रियमाणं शरणाग-
 त्तिद्वये प्रकटयमिम-वभातः शरणागतिपूर्वकं विभीषणनिग्रहं
 प्रार्थयत्—एवमिति चिद्विजुःश्लोके ॥ १६ ॥ १७ ॥

१७] ति० टी०—प्रणिहितमेवेहि । न तु वैरस्यादागत-
 मित्यर्थः । मद्रिप्रादयमपि अत्यन्तशयः ॥ १७ ॥

रा० टी०—तदा महापाङ्गः रावणेनेत्यादिभिः । तं वि-
 भीषणेन रावणेन प्रणिहितं प्रेषितमेवेहि अत एव तस्य विभी-
 षणस्य निग्रहं इच्छे श्वे दोषयमने मन्ये ॥ १७ ॥

१८] ति० टी०—उक्तमेवाह—जिह्मयति । कुटिलवैत्यर्थः ।
 विश्वस्ते मयीत्यर्थः । एवमप्युक्त्यापि आश्रितशयसनमनुदमिति
 मत्वेति बोध्यम् ॥ १८ ॥

१९] ति० टी०—तादृशच्छलबुद्धित्वे हेतु रावण-
 भावृत्वम् ॥ १९ ॥

रा० टी०—तदेव स्फुटयत्वाह—राक्षस इति । राक्षसः
 त्रिजया कुटिलया बुद्ध्या युक्तो भवतीति शेषः । अतः संदिष्टो-
 ऽस्मद्वृत्तज्ञानाय प्रावोऽऽग्रतः सन् त्वरादौ प्रवृत्तमपिहागतः
 अतः रावणस्य सः प्रसिद्धो भ्राता सचिवैः सह बहवः अर्थ-
 चतृष्टयमेकान्यपि ॥ १८ ॥ १९ ॥

गो० टी०—राक्षस इत्यादि । अत्र मयि लक्ष्मण
 इति स्वस्य लक्ष्मणस्य चानर्थक्यत्वं सूचयित्वापि स्वाश्रित-
 व्यसने रामस्यात्यन्तारघुदमिति नत्प्रदर्शनेन विभीषणाप-
 रिग्रहसमर्थनार्थम् ॥ १८ ॥ १९ ॥

२०] ति० टी०—मौनमुपागमत् । त्रिवाचोक्तम्, अतः-
 अधिकं प्रभो न वक्तुं युक्तमित्याशयेनेति शेषः ॥ २० ॥

रा० टी०—एवमिति । सुग्रीव एवमुक्त्वा मौनमुपा-
 गमत् ॥ २० ॥

गो० टी०—एवमुक्त्वेति । मौनमुपागमत् प्रणयरोपा-
 दिति भावः ॥ २० ॥

२१] ति० टी०—विग्रह च रन्ध्रप्रहारदोषः सति
 संभवेऽप्यस्माक्यचित्तरा इति विचार्य ॥ २१ ॥

रा० टी०—स इति । रामः सुग्रीवस्य वाक्यं श्रुत्वा
 विमृश्य तत्त्वतो विचार्य च शुभतरं वाक्यमुवाच ॥ २१ ॥

गो० टी०—अथ रामः स्वस्य सर्वशक्तिप्रदर्शनेन
 सुग्रीवस्यातिशङ्कां निवार्य शरणागतारक्षणरूपस्य स्वतत्त्वस्य
 यमशक्तिसिद्धत्वात्स्वगपरित्याज्यतां प्रतिपादयति—सुग्रीवस्य
 त्वित्यादिना ॥ विमृश्य मयि प्रेमातिशयेनैवमुक्तमिति
 विचार्य ॥ २१ ॥

२२] ति० टी०—तमेव निग्रहं दर्शयति—स दुष्ट
 इति । स एव दुष्टोऽदुष्टो वा यथाकथंचिदस्तु, अथापि मम
 सूक्ष्ममप्यहितं कर्तुं कथंचन कथमपि शक्तः किम् न कथमपि
 शक्त इत्यर्थः ॥ २२ ॥

रा० टी०—तदाकारमाह—स इति । स आगस्त्यः एव
 रजनीचरः दुष्टोऽदुष्टो वा अजमेतद्विचारेण दुष्ट एव भवेति
 त्यर्थः तथापि सूक्ष्मं किंचिदपि ममाहितं कर्तुं कथंचन कथमपि

[Illegible handwritten signature]

आतो वा यदि वा ह्यः परेषां शरणं गतः । अरिः प्राणान्परित्यज्य रक्षितव्यः कृतात्मना ॥ २८ ॥
 स चेद्भयाद्वा मोहाद्वा कामाद्वापि न रक्षति । स्वया शक्त्या यथान्तर्यायं तत्पापं लोकगर्हितम् ॥ २९ ॥
 विनष्टः पश्यतस्तस्य रक्षिणः शरणं गतः । आदाय सुकृतं तस्य सर्वं गच्छेदरक्षितः ॥ ३० ॥

गो० टी०—अथ कण्डुगाथायां चतुर्लोकप्रयागाद्योक्तं
 पूर्णप्रपत्यसिद्धावपि गत्यन्तरशक्त्यात्मनश्चेपाभिप्रात्यव-
 ज्ञकशरणगतेशकलन्यात्रातिवन्धादिमात्राश्रयमपि शक्ति
 न नयेत् तत्करणमन्यदावहमित्याह—यद्वाञ्छलिपुटमिति ।
 अनुकूलवृद्धिवाग्व्यभावेप्यत्रलिमात्रमेवाप्यह । अत्रापि स्वय-
 मुदा शिरे देवप्रसादिनीति स्वतन्त्रस्याप्याह दयाजननी मुदा
 सन्निवसम् । दोषश्च एवमत्ररिद्वन्द्वभावे विनापि कार्यव्यव-
 हारान्मनसोत्पन्नम् । याचन्तम् अत्रन्यायभावेपि कार्यव्यव-
 हारोति द्रव्यप्राप्तयेनालम् । शरणगतम् अत्ररिद्वन्द्वमित्येव
 विग्रहान् रक्षकप्रेमासम्भवाभिगमनमेवालम् । पूर्वं एवशाभ-
 न्निशेषप्रशरणगतेशकलन्युत्त्वा शरणगतमिति पूर्णत-
 तिरुक्तंति ता म्यात् । अपि शब्दो लक्षणान्तरमपि न शक्यते ।
 अयं शक्त्यायै रित्याप्यनुपपत्तौ वा शक्त्याप्युत्पत्तौ वा प्रत्यक्ष-
 गिहातार्थो वेत्युक्तं इति तेभ्यः प्राक्प्रयोगान्तरस्याह—आनञ्ज-
 न्यायमिति । अत्रानुक्तमित्युक्तमित्यर्थः । गुणसोपदिष्टि ता
 कामप्राप्तपश्चिन्तयमिति यावत् । यद्वा आनञ्जस्य सत्त्वधर्मा-
 स्तरजसो द्रव्यगुण तद्रक्षणार्थं वा । यथोक्तं संज्ञया—आ-
 नञ्जस्य परे वसेत्स्वत् एव मया श्रुत इति । परंतपेति ।
 कण्डुमपि कोविदाजानं प्रपद्यन्तमिति गम्यते । एतत्तत्र
 शरणगतेषु विं पौरवप्रकटनेन प्रत्यभिज्ञं शब्दं वक्तव्यमिति
 यावत् ॥ २७ ॥

२८] ति० टी०—आतो वा ह्यो वेति गुणसोपमानी-
 त्वमर्थं वचनम् । परेषां शरणं भयाच्छरणगतोदरिणी कु-
 ऋतवेगादि कृतात्मना धर्मशास्त्रशिक्षितचित्तेन प्राणान्परित्य-
 ज्यरिति रक्षणार्थः ॥ २८ ॥

रा० टी०—नन्वेतेन लोकेन रिपुत्याग एव कलितो न
 संग्रह इत्यत आह—आत्स इति । परेषां रिपुणां भयादिभि-
 शेषः शरणं स्वमतिरिति गतः प्राप्तः आर्तः रक्षकान्तरादीन्
 स्वेन स्वरक्षणार्थं त्यक्करिपुत्याभिमानः यदि वा ह्यः कथंचिद-
 रित्वाभिमानसहितोदरिणि कृतात्मनः यतचित्तस्य जनस्य
 प्राणान् परित्यज्यापि रक्षितव्यः ॥ २८ ॥

गो० टी०—पूर्वं न हत्यासिद्धिं स्वेन क्रियमाणं हननमात्रं
 प्रतिषिद्धम् । अत्र स्वैतरक्रियमाणशरणगतभीदीयादपि शर-
 णगतो आर्तत्वह्यस्वविभागानालोचनेन प्राणान् हिंसा तद्रक्षणं
 कार्यमित्याह—आतो वेति । आर्तः स्वाभिमानसंज्ञे वि-
 म्बाधमस्तीजसंवेगात्वात् । शरणगतमन्वेलायापि स्वापराध-
 निमित्तभयारिमान् वेत्यर्थः । ह्यस्तु चित्तव्यावृत्त्यावनादस्य
 फलसिद्धिमात्रसक्तः । अस्यां वेलायां विनयस्यापराधभयशक्त्या
 वा । सुप्रपन्नो संसारज्जुल्लासमुत्पानेन तस्य एव देहनिद्रति-

काम आर्तः । ह्यः शरीरावसाने मुक्तिकामः । यद्वा आकिय-
 न्यासव्यगतिव्युत्पन्नमर्थं प्रपन्न आर्तः । रतोभेदेनारिरूपेण शर-
 णगतोत्प्रेति श्रुतं द्यतः । परेषां शरणगतः स्वशक्तिरिति
 शरणगतः । यद्वा परेषामिति निशङ्गेण पक्षे परेषां
 अर्थे शरणगतादि विं कति विधायनेति शरणगतमित्यन्त-
 रालोचिन्ता । परेषां कृतात्मना विधितमनस्केन धर्म-
 मत्स्योपायमिति वये । प्राणान् परित्यज्य रक्षितव्यः ।
 श्रियिनाम प्राणान्परित्यज्य विदुः शरणगततरक्षणं कर्त-
 व्यम् । कृतात्मनेति निशङ्गेन निरपेक्षिकम् इष्टमुपस्था-
 युक्तम् । शरणगतद्रव्यप्रत्यक्षं निरन्तराज्यात् सर्वेना-
 त्मानं मोक्षयदिति शङ्क्यं सदाहाणतापदतिरिक्तविषये
 पञ्चदशमिति भावः ॥ २८ ॥

२९] ति० टी०—नन्वाकर्णे पापमाह तस्य धर्मस्य
 निरन्तराज्यात् चोदितः । कृतापि शरणतया भित्त-
 इत्यर्थः । यदातदनेन न शक्तः शरणगतमाह भयमुपस्था-
 यता कृतात्मना कलत्रन्यासतात्परिपरिपूर्वः । कामाद्वा
 मोहाद्वा स्वयमेव हिंसायां रितेन वा स्वया शक्त्या स्व-
 यासक्त्या अत्राकर्णयते । एतत्तत्प्राप्तिं वा यथाव्यायं न
 श्रति श्रुतः । शरणगतमिति वदतः सदाहाणतापदतिरिक्त-
 मन्वागतस्य पापम् । रक्षितव्यः अत्र तथा कोक्यादिभ्य-
 मावे निष्टा रक्षकान्तरावप्यति ॥ २९ ॥

रा० टी०—आदाय सुकृतं—स इति । स
 प्राणान्परित्यज्यरित्यर्थः । रक्षितव्यं शरणगतमिति
 मोक्षार्थं शरणगतस्य शरणं शरणगतादिना । कामात् भयमा-
 दित्येवमर्थः आर्तः । अत्र परे रक्षणार्थः नैपदि न रक्षति
 तत्र तदा लोकादिति शरणगतमिति विं ता पाप प्राप्नुया-
 दिति वये ॥ २९ ॥

गो० टी०—अयं शरणगतस्य शरणं शरणगतमिति पाप तद-
 रक्षणे प्रत्यगापमाह—स चोदितः । यदा तदनेन तच्छ-
 द्रुमशयात् तत्माह । शरणगतमेव स्वस्यापि भयमु-
 त्प्रेक्ष्य जना देवा मोक्षं शरणगतमिति शरणान् कामाद-
 स्वच्छादुक्तिं शरणगतं तद्वदुमन्वागतिकिञ्चिदापेक्षणाद्वा
 न्या शक्त्या स्वैरित्येन केनचित्तामर्गप्रकरणेन स्वसदायसं-
 पादनस्यहीनश्रुततादिना शरणतयापयस्येनोपायकलापेन
 त्वर्थः । यथासर्वं सत्त्वमनविकल्प शक्तौ सत्यापि येन केन-
 चिच्छक्तेन शक्तिव्यवसायकत्वा तत् अरक्षणम् पापं प्रत्यक्षाय-
 हेतुः । अनेन नियन्त्रेनुत्पद्युक्तम् । न केवलं परलोकदायक-
 द्द लोकपि भयजनगर्हितमित्याह—लोकगर्हितमिति ॥ २९ ॥

३०] ति० टी०—न केवलमेतावदेव, स्वकृतस्य चकता-

एवं दोषो महान्न प्रपन्नानामरणे । अस्वयं चायशस्यं च बलवायविनाशनम् ॥ ३१ ॥
 कतिपयानि यथार्थं तु कण्डोर्वचनमुत्तमम् । धर्मिष्ठं च यशस्यं च स्वर्ग्यं स्यात्तु फलोदये ॥ ३२ ॥
 सकृदेव प्रपन्नाय तवास्मीति च याचते । अभयं सर्वभूतेभ्यो ददाम्येतद्दत्तं मम ॥ ३३ ॥

पक्षः च प्रामोतीत्याह—विनष्ट इति । यः शरणागतोऽरक्षितो
 विनष्टः स्यात्तत्पश्यतस्तथा रक्षितो रक्षार्थं दत्तस्य समभवेत्
 तस्य रक्षणः सर्वं सकृत्प्रदाया गच्छेत् ॥ ३० ॥

रा० टी०—विनष्ट इति । रक्षितः रक्षां वक्तुं योग्यस्य
 अत्रापि पश्यतः सन्तः सः गतः अरक्षितः सन् विनष्टश्चेत्तदा
 तस्य रक्षणः सर्वं सकृत्प्रदाया गच्छेत् सर्वं सकृत् विनश्य-
 तीत्यर्थः ॥ ३० ॥

रा० टी०—न केवलमैहिकानर्थहेतुत्वमात्रं पूर्वसंक्षिप्त-
 त्वकारणवत्तिनाशकमपीत्याह—विनष्ट इति । यः कश्चिदर्थं
 कश्चिदर्थमनागतः तत्पररक्षणस्तस्य पश्यतः रक्षकत्वेन भूते
 समर्थं च तस्मिन्पश्यति तेनाशरणेनैव स्वयमुपकाराश्रित्य-
 भेत् तस्य अरक्षकस्य सेवन्नि अनादिभारसंशितं सर्वं सकृत्-
 प्रदाया गच्छति अस्वार्थकस्य समाजितसकलसकलप्रदो
 भवन्त्यर्थः ॥ ३० ॥

रा० टी०—ति० टी०—एतदन्ताः कण्डूनाथाः । अथ रामया-
 क्ष्यम्—एवमिति । अतस्तत्पश्यन्नामस्य स्वर्गप्रतिबन्धकम्
 कण्डोर्वचनम् । तपोयुक्तं पदवीं निग्रहस्तुप्रहमाभवं तोड-
 तावकमित्यर्थः ॥ ३१ ॥

रा० टी०—एवमिति । अन्त्यार्थं स्वर्गप्रतिबन्धकम् अपाशसं-
 यमोपनिषत्तं बलवीर्ययोः शरीरस्त्रियकल्योर्विनाशकम् अरक्ष-
 णमिति शेषः एवमथाः अत्र प्रपन्नानामरणे महान्न दोषः ॥ ३१ ॥

रा० टी०—कण्डूवचनचतुःश्लोकीतात्पर्यं संयुक्ताह—एवं
 दोषो महान्न प्रपन्नानामरणे इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

रा० टी०—विस्तरंगाह—अस्वयं चायशस्यं च बलवा-
 यविनाशनम् नरकहेतुभूतमित्यर्थः अयमप्यत्र अर्कीति-
 कस्य कण्डोर्वचनानाशनम् ययोः शरीरबलवीर्ययोः सत्तेरेव
 शरणागतो न रक्षितः तयोर्विनाशकमित्यर्थः । अत्र अरक्षणमिति
 विशेष्यमनुपपन्नं ॥ ३२ ॥

३२] ति० टी०—यदेवमतः—करिष्यामीत्यादि वचनं
 कण्डूनामरणपरम् । धर्मिष्ठं जन्यतामन्वेनातिशयितपरमवत् ।
 फलोदये स्वर्गं स्वर्गजनकम् ॥ ३२ ॥

रा० टी०—करिष्यामीति । धर्मिष्ठं प्रतिपादकत्वसंबन्धेन
 अत्राभिहितम् एव फलोदये फलोत्पत्तिमयो स्वर्ग्यं स्वर्गप्रदं
 यत्तदा भाति तत् अत एव यशस्यं यशस्कारकम् अत एव
 उत्तमं यथार्थं कण्डोर्वचनं करिष्यामि ॥ ३२ ॥

रा० टी०—एवं शरणागतारक्षणे कण्डूवचनं प्रमाणित्वा
 धर्मसंस्थापनप्रवृत्त्या समेतदवचनं फलोदीयमित्याह—करि-
 ष्यामीति । उत्तमं योहाहम् ॥ ३३ ॥

रा० टी०—न केवलमैहिकानर्थहेतुत्वमात्रं पूर्वसंक्षिप्त-
 त्वकारणवत्तिनाशकमपीत्याह—विनष्ट इति । यः कश्चिदर्थं
 कश्चिदर्थमनागतः तत्पररक्षणस्तस्य पश्यतः रक्षकत्वेन भूते
 समर्थं च तस्मिन्पश्यति तेनाशरणेनैव स्वयमुपकाराश्रित्य-
 भेत् तस्य अरक्षकस्य सेवन्नि अनादिभारसंशितं सर्वं सकृत्-
 प्रदाया गच्छति अस्वार्थकस्य समाजितसकलसकलप्रदो
 भवन्त्यर्थः ॥ ३० ॥

३३] ति० टी०—किं च प्रपन्नानामरणस्य मम सर्व-
 नाशकारणः कश्चित्कालोऽस्त्येतत्तदा—सकृदिति । सकृद-
 त्त्वम् इति पञ्चमी कर्त्तृत्वेन । भयप्रसक्तिसंशयभयं वामि ।
 अत्र वर्तमानागतेन नित्यसत्समवायित्वमभयदानस्य योक्त-
 ते । दत्तत्वात्—एवमपि वर्ततेति । विनष्टपरिपुष्टीतो नित्यनि-
 जप्रतिष्ठितोऽनमदम् इत्यर्थः । अत्र तात्कालिकमात्रान्तिकं
 कृत्यमभयविषयमभयदानं प्रतिपाद्यते । तत्रान्तिकं संसार-
 भयोपरतिभयम्, द्वितीयं तु मरणभयं अत्यन्तदुःखमति-
 तिरुपमं, इदं योगतरेष्वहनिमित्तं दत्तत्वात्स्वाप्सुपुत्राणाञ्च ।
 नन्वेवं सर्वभूतेभ्यो तत्र विमिताभयदानं वैभवेत्तुं प्रादि-
 दोषप्रसङ्गस्तत्राह—सकृदिति । अनेनोपाधिराश्रयानस्य भाष-
 नमुपदिश्यते । सकृदेकैव दत्त्वा प्रपन्नाय परिणम्यते ।
 प्रकृष्टप्रतिपत्तिमते प्रतिपत्तौ प्रत्यक्ष विरुद्धत्वम् सा च
 तत्त्वमस्यादिवाङ्मयजन्या भगवतः स्वात्मत्वेन प्रतिपत्तिः । अयं
 च 'प्राप्तिर्याचैव मे पतः' इति गीतोक्तः । अयमेवास्मिन्-
 काभयदानपात्रम् । द्वितीयाभयदानमभयदानम्—तवास्मीति च
 याचते इति । औपाधिकमेदमवश्यम् तत्राह भवकस्य मे
 स्वामी, अहं शिष्यस्य गुरुः, अहं स्वपुत्रं रक्षकः, इत्येवमुपा-
 सनां कुर्यात् 'द्वितीयादि भयं भवति' इति न्यायेनाभयं
 प्राप्तमयस्य सर्वभूतेभ्यो यथा भयं न भवति तथा यथास्मीति
 मे व्रतमित्यर्थः । अत्राभासुतेभ्यस्तु न यच्छामीति । न नैवृण्या-
 दिशेषप्रसङ्ग इति भावः ॥ ३३ ॥

रा० टी०—सर्वकालिकीं स्वपुत्रप्रतिपाद—सकृदिति ।
 सकृत् एकवारमपि तवाहमस्मीति याचते प्रपन्नाय उपाया-
 स्तररहिततया शरणागताय जनार्ण सर्वभूतेभ्योऽभयं ददामि
 एतदभयदानं मम व्रतं निर्हतुकः संकल्पः एतेन सर्वशस्यापि
 स्वस्य शरणागतदोषादिसर्वशक्तेरपि स्वस्य शरणागतात्पा-
 गावकस्यैव संचितम् ॥ ३३ ॥

रा० टी०—एवं, 'भुक्तिः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य च
 प्रियमात्मनः । सम्ब्रह्मसंकल्पजः कामो धर्मपुलकिर् स्मृतमन्' ॥
 इति याज्ञवल्क्योक्तधर्मप्रमाणेषु भूयत इत्यनेन, तस्मादि-

आनयेन हरिश्रेष्ठ इत्तमस्याभयं मया । विभीषणो वा सुग्रीव यदि वा रावणो स्वयम् ॥ ३४ ॥
 रामस्य तु वचः श्रुत्वा सुग्रीवः पुन्येभ्यः । तत्राप्यत काकुत्स्थं सौहार्देनानिर्भरितः ॥ ३५ ॥
 किमत्र चित्रं धर्मज्ञ लोकनाथशिखामणे । वत्समार्थं नभापेयाः सत्त्वान्तमत्यथे स्थितः ॥ ३६ ॥

वदं प्रपन्नं न प्रतिप्रयच्छन्तीत्यादिना श्रुतिः कण्टकाद्या-
 वृत्तेन स्मृतिः । कपोतादिना विद्याचारः । प्रतिपन्ननिश्चय-
 पूर्वकबलदुपपादनं भवप्रियत्वं चेत्येवं चतुर्षु द्रव्याणामु प्रा-
 श्रवणरूपपरमधर्मविषयेषु दर्शितेषु संप्रति तत्र प्रमाणं
 पञ्चमं दर्शयति—सकृदेवेति । सकृदेव एकवारमेव । कपोत-
 न्तरेण्यदृष्टिः शास्त्रार्थः प्रपन्नो नानादृष्टिः । सकृदेव हि
 शास्त्रार्थः क्रतोर्धं तात्पर्यवन्मिथुकेः । प्रपन्नश्च जलस्थः
 ज्ञानार्थ इति न्यायेनात्र मानसप्रयतिरुच्यते नवावस्थिति-
 तु कचिदी । उभावोन्नतरेण युक्तायापीत्यर्थः । यद्वा प्रपन्ना-
 येतुपायः कथ्यते । तवाम्मीति च याचत इति तच्छेषदृष्टि-
 लक्षणाकलविषयप्रार्थना । एवंभूतायाधिकारिणं सर्वभूतभ्यः
 इति “भीतायां भयहेतुः” इत्युपादानत्वम् । भगहेतुतया
 भङ्गितेभ्यः सर्वभूतभ्यः अभयं भयाभावम् दशमि ।
 अभयमेव मोक्षो नाम । अथ मोक्षं गतो भवति
 आनन्दं प्रदणो विद्वान् न विभेति कुतश्चेतीति ब्रह्म-
 विद्याकल्याणैव श्रवणम् । एतत् तवाम्मीति कलविषयप्रार्थना
 पदस्यानुकूलम् । पञ्चमस्तं वैवर्गिकफलानामप्येतदुपलक्षणम् ।
 स्वस्य नकारकत्वादित्यात् । एतद्वन्तं मम व्रतवदिरं कर्तव्यं
 चिदपि द्रव्यायं प्रतिश्रवणाद्योयमित्यर्थः । अत्र सर्वभूतभ्यः
 इत्यपि चतुर्थी । प्रपन्नसंस्थिभ्योपि सर्वभूतभ्योऽभयं
 वदामि । पञ्चमस्तुत्यः पत्नी वा ये च वैष्णवसंभ्रमाः । तेनैव
 ते प्रयाग्यन्ति तद्विष्णोः परमं पदमित्युक्तेः ॥ ३६ ॥

३४-३५] नि० टी०—अथापरिमाणतावादिनं सुग्रीवमेव
 बलात्परिमाणताङ्गीकारं कारयित्वा, तमेव तद्वानयनाय श्रेष्-
 थ्यं—आनयेति । अथ वाक्तायाभ्यां सुस्पष्टं श्रवणागतम् ।
 यदि वा रावण इति । कामरूपतयाकारान्तरावष्टम्भवा-
 निति शेषः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

रा० टी०—आनयेति । अयं शरणं प्राप्तः विभीषणो
 वा यदि वा स्वयं रावणः स्यादिति शेषः तदापि एवमात्रं तत्र
 हेतुः—अस्याभयं मया दत्तम् ॥ ३४ ॥

गो० टी०—एवमुक्ते सत्यसंभवदुर्जरं प्रशान्तप्रेमान्ध-
 तया प्रसन्नं विभीषणाभिमुखं सुग्रीवमाञ्जिक्य तमेव
 तद्वानयनं निरुद्धे—आनयेमिति । निवेदयतीति सपरिवा-
 रान् सुष्मान् पुरुषकारतया दृष्टवन्तमेनं सुमेधानयनं तथा
 सत्येतावत्पर्यन्तमस्वीकारकृतदुःखमस्य नियतं । हरिश्रेष्ठ
 तस्य दुःखनिवृत्तये स्वमेव गत्यानयति चेन्मयि केहवद्वयो
 हरिभ्यः अहं भवन्तमतिक्रम्य किमहं स्वीकरोमि । इदम-
 न्ययम् । मया दत्तम् । तत्रात्रायासाङ्गिकं स्वनिर्णयकृतं-

पुनःसं चानतस्य मया मित्रभावेनैवयमिति मन्मथानेन
 अभयं दत्तम् । शरणदात्रशरणकाः सन्ति शेषः । अथ
 मानदेयमिदमुक्तं समाचरे—विभीषणो कथादिना ।
 विभीषणो वा । विभीषणस्तु यत्तमेति विभीषणस्वीकारो
 यमेवस्वीकृत्यता नोक्तवादः । रावणस्य वृत्तं तस्यैव रावण-
 यत्तद्वत् एतेकैव उच्यते । विभीषणस्वीकारे तत्पनि
 कथयकार एव उच्यते । अथ । रावणस्वीकृत्य तु कङ्कशा-
 यपि रक्षिताः स्मृतिरिति गतान् । अथ । अस्माक-
 मायान्तिमिदं युष्माकं इत्युः सङ्गः । एषं दुःखं सुखं च
 नावित्युक्तेः । यदि वा रावणः स्वयं तस्मैकं विभीषण-
 यतिशङ्का म एवास्मै स्वयं भीष्मपुत्रमस्य स्वयमागतो
 रावणो वास्तु । यद्वा स्वयम् अयं यदि विभीषणो न
 भवति किं तु कामरूपी रावण एव विभीषणभूमिका
 परिग्रह्य दण्डगतः तद्वानयनायं पशु इवम् । त्वमपि
 शरणं न न विभीषणं इति निज्ञापनायापि पुनर्ना-
 गच्छः । शिखायैवमिति ॥ ३६ ॥

रा० टी०—आनयेति । सौहार्देनानिर्भरितः सुग्रीवः
 काकुत्स्थं प्रपन्नाय ॥ ३५ ॥

गो० टी०—अथ सुग्रीवः कचिदप्यन्यथावितं रामस्य
 शरणगतं स्वमित्रं सौहार्देनानिर्भरितं विष्णुयप्यन्यथा
 आह—आनयेति । शरणं प्रदोषितः । यथापि दोषा-
 ननात्येव विभीषणस्यापि पूर्ववत्तया नानाप्रकारैरनुनीय
 यदि वा रावणः स्वयमा । इतो नवावदस्य कोपं शिखायै
 तिभ्य इति विमलत प्रेति । इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

३६] नि० टी०—अथ सुग्रीवो विष्णुयप्यन्यथा आह—
 किमर्थेति । यमेव शरणगतं तद्वानयनं दण्डं । लोकनाथानां
 गतां शिखामणे, तद्वानयनं विष्णुयप्यमयं कल्याणं प्रभावे-
 था इति यत्कृतं चित्रम् ॥ ३६ ॥

रा० टी०—तद्वानयनाह—यिमिति । हे लोकनाथशिखा-
 मणे । सत्यं भवन्तमतिक्रम्य त्विह तत्रात्र अस्मिन् समये आर्य-
 धर्मं यत्प्रभावेना-वर्तितं विद्मः तस्यैव ॥ ३६ ॥

गो० टी०—अथ विष्णुयप्यन्यथा आह—किमिति । यमेव
 स्वार्थकारिणः कल्याणयोगीनानात्येव । अहं जपमन्त्रादेतद्वान-
 नाथकारिण्यहाह—किमिति । यमेव भयं भयमस्यस्य
 तत्र यमांनुभवं किमाद्यम् । शिखायाः भृत्यवर्गसंभ्रम-
 स्वामिनः किं विवम । सुखाय स्वयमयाप्तमस्तकामत्वं
 परप्रयोजनैः परागणस्य सर्वशुलकारिणस्तत्र शरणगतं नवा-
 धितेनस्मात् शुलकारित्वे कोथा विष्णुः । आर्यं समीचीनं
 सत्यं प्रभावेनाध्यवसायम् । इत्याद्यप्यन्यथा-

मपचाप्यन्तरात्मास्य शुद्धं वेति विभीषणम् । अनुमानाच्च भावाच्च सर्वतः सुपरीक्षितः ॥ ३७ ॥

तस्मात्किञ्चन तस्मात्स्माभिस्तुल्यो भवतु रावण । विभीषणो महाप्राज्ञः सखित्वं चाभ्युपैत नः ॥ ३८ ॥

ततस्तु सुग्रीववचो निशम्य तद्ग्रीश्वरेणाभिहितं नरेश्वरः ।

विभीषणेनाशु जगाम संगमं पतत्रिराजेन यथा पुरन्दरः ॥ ३९ ॥

॥ ३९ ॥

इत्यापि श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डेऽष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥

१३-३८] ति० टी०-ममान्तरात्मापि विभीषणं शुद्धं वेति । त्वद्वाक्यश्रवणादिति भावः । किं च परमश्रु-
तम् इत्यन्ता भावपाददुस्मानाच्च सर्वतः सुपरीक्षितत्वाय
नस्मात् ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

३७-३८] ति० टी०-ममान्तरात्मापि विभीषणं शुद्धं
वेति । त्वद्वाक्यश्रवणादिति भावः । किं च परमश्रु-
तम् इत्यन्ता भावपाददुस्मानाच्च सर्वतः सुपरीक्षितत्वाय
नस्मात् ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

रा० टी०-ममेति । भावात् सत्यम्बिनिष्ठकुदनुमानात्
सर्वतः सर्वप्रकारेण सुपरीक्षितः इत्यनेति शेषः । अतः तं वि-
भीषणं ममान्तरात्मा शुद्धं वेति ॥ ३७ ॥

गी० टी०-किमन्यथासंज्ञेन त्वन्मनःप्रवृत्तौ त्वद्ध
विभीषणो प्रायः स्यात्तत्राह—ममेति । मम वधवतामपि
तीक्ष्णं दृष्टेस्तु कथं ततोपि । न किञ्चनमस्मिन्नेव मदन्तःकरण-
पर्यवस्येति प्रमाणम् । प्रमाणान्तराण्यपि स्मृतीत्याह—
अनुमानादिति । अनुमानात् त्वया हनुमता चोक्तमुक्तिद-
ष्ट्या भावात् भावयोरुक्तानुप्रसादादिति ज्ञात्वा । सर्वतः
सर्वत्र अन्तर्बहिर्द्वन्द्वः । यद्वा अनुमानात् हृदयप्रकाशक-
मुपविवेकात्तद्विनिष्ठात् भावादात्तन्निप्रकाशितस्य हनुम-
त्वात् तत्रान्न वधवतामपीत्युक्तानुप्रायाः । न त्यजेगमिति
कालोत्प्रेक्षया समुच्चयते । सुपरीक्षितः संशयविपर्ययरा-
हितेन परीक्षितः । अन्तरात्मा अन्तःकरणम् । चापीति
रामान्तरात्परममुपपन्नः ॥ ३९ ॥

रा० टी०-तस्मादिति । तस्मात् शरणगतत्वाद्दत्तोः
नः सखित्वं चाभ्युपैतुं प्राप्नोतु अत एव अस्माभिस्तुल्यो
भवतु भवत्येति वाचितं शेषः ॥ ३८ ॥

गी० टी०-पूर्वमानयेनमिति निष्पन्नमुत्तिष्ठति—तस्मा-
दिति । शिष्य पूर्वमज्ञानवशात्तस्या पापमाचरितम् । तत्त्व-
विषये स्वयं श्रवणमात्रं विवक्ष्यमानं इति भावः । तुल्यो
भवतु । निवेद्यत मामिति पुरुषकारकरणायामर्थयित्तानां
सामान्यमात्रं उल्लेखकारत्वं संपादयितुमेव तत्रापि पया-
समिति । इतः परमस्माभिः पुरुषकारव्यापारः कृतः

इत्यर्थः । एवं विभीषणस्य पुरुषार्थमर्थयित्वा तत्त्वतश्चरुषं
स्वेषां पुरुषार्थमर्थयन्ते—विभीषण इति । महाप्राज्ञः कलमा-
भ्युपयोगिज्ञातवान् । न केवलं ममेव सर्वसामिदं फलं समा-
नमिति दर्शयितुं नः सखित्वमियुक्तम् ॥ ३८ ॥

३९] ति० टी०-हरीश्वरेणाभिहितं तमानायाय
विभीषण इति बोधितम् । पतत्रिराजेन । तदानीन्तनोपे-
न्द्रेणेत्यर्थः ॥ ३९ ॥

इति श्रीरामायणे श्रीरामायणविलोके वाल्मीकीय
आदिकाव्ये युद्धकाण्डेऽष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥

रा० टी०-तत इति । नरेश्वरो रामः स्वग्रीववचो निश-
म्य हरीश्वरेण अभिहितं बोधितं विभीषणेन संक्षममाशु ज-
गाम । तत्र दृष्टान्तः—पतत्रिराजेन गरुडानीतोपेन्द्रेण स्वगमं
पुरन्दरो यथा ॥ ३९ ॥

इति श्रीमद्रामायणे श्रीरामायणविलोके रामायणविलोके
युद्धकाण्डेऽष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥

गी० टी०-एवं सहनरसुग्रीवाभ्यनुज्ञानानन्तरं शरण्यस्य
शरणगतसंगमविशेषं दर्शयन्ति—तत्र इति । सुग्रीववचो
निशम्य ततो हरीश्वरेणाभिहितं विभीषणेन संगमं जगामेव-
न्वयः । अभिहितं हं विभीषण राघवस्तवार्थं इत्यन्ता राघ-
वस्ययाहीत्येवं सुग्रीवोक्तम् । नरेश्वरः संगमं जगामेति संग-
मोपि कर्तुमीमिततमत्वकथनेन रामस्यार्थं लाभ इति गम्यते ।
न त्यजेयं कथंचनेत्यादिभिः सुग्रीवादिकाव्यप्रवृत्तिरेषाभि-
रसनपूर्वकं श्रीविभीषणस्वीकारं प्रतिश्रुत्वा कथंचिन्सुग्रीवादि-
वाक्यजनितं विलम्बमविषयं तत्रया राक्षसेन स्वयमेव तेन
संगत इत्याह—विभीषणेनाशु जगाम संगममिति । आशु
स्वरितम् । आशितसंस्तेने स्वयं त्वरातिवयवानिति भावः ।
पुरन्दरो यथा पतत्रिराजेन संगमं स्वात्मसममन्यत तथायम-
पीति दृष्टान्ताभिप्रायः । यद्वा सुग्रीवस्य बुद्धिः पुनर्विपरीत
चेत्कार्यहानिरिति शीघ्रं जगाम ॥ ३९ ॥

इति श्रीमद्विन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटा-
ख्येने युद्धकाण्डव्याख्यानं अष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥

एकोनविंशः सर्गः ।

रामाद्वहीताभयोऽमन्त्रिभिः सह भूमिपयतापी विभीषणो रामदूतत्वेन निषपाद्यते । शरणमागत इति प्रायश्चिन्तां पुनः रामेण सादरे पृष्टः स सर्वं रावणवृत्तं कथयति ।

राघवेणाभये दत्ते संनतो रावणात्तुजः । विभीषणो महाप्राज्ञो भूमिं समवर्त्योक्तवान् ॥ १ ॥
 स्वात्पपातावर्निं हृष्टो भक्तैरनुचरैः सह । स तु रामस्य धर्मात्मा निषपात विभीषणः ॥ २ ॥
 पादयोर्निषैपाताथ चतुर्भिः सह राक्षसैः । अत्रवीथ तदा वीर्यं रामं प्रति विभीषणः ॥ ३ ॥
 धर्मयुक्तं च युक्तं च सांप्रतं संप्रहर्षणम् । भुज्जो रावणस्याहं तेन चास्म्यैवमानितः ॥ ४ ॥

१] ति० टी०—संनतो भक्तिप्रवणः । भूमिं समवलोकयन् । अवरोहणायेति भावः ॥ १ ॥

रा० टी०—विभीषणवृत्तान्तमाह—राघवेणेत्यादिभिरिति । राघवेणाभये दत्ते सति महाप्राज्ञो विभीषणः अमन्त्रिभिः सह स्वादवर्निं पपात । सार्धैर्वीरैः एकान्त्यी ॥ १ ॥

गो० टी०—अयं शरणस्य शरणागतसंगमरूपपञ्चभुक्त्या शरणागतस्य शरण्यसेवास्वरूपवार्थकाभ्याह—राघवेणेत्यादि । सार्धैर्वीरैः एकान्त्यः । अभये स्थापेक्षितं सर्वभूताभये दत्ते सप्रतः गुणैर्दास्यपुपागत इति न्यायेन पूर्वभूतभयोऽप्यधिकानां रामदत्तयुगपदानां साक्षात्कारेण सम्प्रहर्षाभ्युत्पादः महाप्राज्ञः निष्पाद्योपरिग्रहेण परमदुरकार्यवशाद् द्विदशाब्दाभ्यासातिशयजनितप्रज्ञातिशयस्य फलमिदानीं निर्गतमिति भावः । भूमिं समवलोकयन् अन्तरङ्गपञ्चिभस्युत्तममंदनिरवकाशेषि रामपुरांदरे मन्त्रिवैरं भद्रं यत्कामा पञ्चस्य विभीषणस्य स्वपरिग्रमर्धे दत्तं भूतलावकाशं सन्त्यक्तव्यम् । सादवर्निं पपातेति प्रायश्चित्तो दूषप्रमाणं उच्यते । प्रणामायोजनप्रधानभाकाशं परित्यज्य पाणिपादशिरःपुनः निभिरुद्धाङ्गैर्भूमिं प्राप्तवानित्यर्थः । नन्वपक्षितमभयं दत्तमेव पुनः किमर्थं प्रणामित्युवाह—हृष्ट इति । रामस्य स्वरूपानुगुणोत्पन्नजनितहर्षविवशीकृतशरीर एव प्रणतः न तु किमपि प्रयोजनमुद्दिश्येत्यर्थः । भक्तैरनुचरैः सहति । राघवं शरणं गतः निवेदयत् मामिति विभीषणस्यैकस्यैवोपात्तप्रधानश्रवणेपि तदनुवर्तिनां तद्वक्तृविशदेव रामपरिचरणं समाप्तमित्युच्यते । उक्तं हि—पञ्चमंभुजः पक्षी वा ये च देवगवाम्भयाः । तेनैव ते प्रयासन्ति तद्विष्णोः परमं पदम् ॥ १ ॥

२] ति० टी०—हृष्टोऽभिमततयाभजनितप्रानियुक्तः । रामस्य निषपात । पादयोर्निषपातः ॥ २ ॥

रा० टी०—स इति । शरणान्वेषी स्वरक्षणच्छुः विभीषणः रामस्य पादयोर्निषपात ॥ २ ॥

गो० टी०—पूर्वं वाचिका प्रपन्निः कृता ममप्रति काविकशरणागतिं प्रयुङ्क्त—स त्विति । स तु पूर्वस्माद्विष्णुशरणः संशयविपर्ययनिवृत्त्या अनुकूलत्वनिर्णयविषय इत्यर्थः । धर्मात्मा सर्वाविध्यास्वरूपप्रयुक्तशरणागतिधर्मनिर्वाहान् । वध्यता-

मिति अनुकूलतामिति न त्वयेवमिति जानयेमिति अस्माभिस्तु तां भवति चोक्तं तु पञ्चमंभुजस्यैव विष्णोः कुरुचित इत्यर्थः । अनेन विभीषणस्य ममप्रतिपातः कृतः । शरणान्वेषी शरणप्रवणः विभीषणः रामस्य भक्त्या पदागततिशययोजनार्थिरामाकाशं पादयोः सार्धं यक्य मातृभवनम् श्रीपादयेव स्वस्य योग्यमिति पपात । अनेनैव पतिथितानुवाधान् आश्रयं विष्णोः पदायोजयत् तथा पपात । चतुर्भिः सह राक्षसैः कुरवणाणां वृत्तान्तपरिग्रहेतिन्यायः । तत्रानुक्त्यमंशुप्रातिहृष्टवैरैरनुकूलम् । धर्मात्मेति महाविश्रामः शरणान्वेषीति योग्यशरणं पदान्तरागमविशेष इति साक्षात्प्रमाणैः कृता उपपत्तिः ॥ ३ ॥

३] ति० टी०—पुनर्मन्त्रितं पादगतभद्रं वा मन्त्रिसद्विषयं वदत—पादयोर्भिति । पादयोर्निषपातित्वेन शरणमागत्य रम्यं यत्काम ॥ ३ ॥

रा० टी०—अत्रवीदिति । विभीषणः धर्मयुक्तम् अतः स तु युक्तं तदु योग्यम् अतः स ताम्रतः शीघ्रं संप्रहर्षणं ततोपकारं यक्यं रामं संप्रहर्षत ॥ ३ ॥

गो० टी०—एवं काविको शरणमादितुम् अथ वाचिको दत्तवति—अत्रवीदिति । तथा पादगतभयमर्थं तत्र सुखीयानां सर्वपापैकशरणार्थं सति रामं पूर्वं सुखीयानिपुणकारभूतान् प्रति ममप्रति आश्रयं यक्यते । शरणागम्यकृतं भूतभङ्गवादिरिधमंभुजम् पूर्वं सप्रधेकार्णिकशरण्यविषयतया योग्यम् सांप्रतं ममप्रहर्षणम् पूर्वं राघवं शरणं गत इत्युक्तिः शरणं सुखीयानां भुक्तिभुक्त्यं गतस्य इदानीं सर्वं ममप्रहर्षणम् ॥ ३ ॥

४] ति० टी०—अयं यत्किञ्चन सांप्रतं संप्रहर्षणं यत्कार्यं संतोषकराय ॥ ४ ॥

रा० टी०—तदाकारमह—अनुज इत्यादिभिः । एवमेव स्यान्नृजोऽहं तेन रावणेन अनुमानितः तिरस्कृतोऽस्मि अत एव सर्वभूतानां शरण्यं शरणदितं शरणं रक्षकं भयन्तं रामं प्राप्तोऽस्मि ॥ ४ ॥

गो० टी०—अनुज इति । पूर्वं निवेदयतेत्यत्र दुरवकाशभूतान् प्रत्यक्षम् इदानीं साक्षाच्छरण्यं प्रसीति न पुनः कश्चि-

वदामोपाहुतिवधौ अथश्रवणचो शुचि । भनुरादाय यस्तिष्ठन्मरुतो मन्वीत्युक्तिम् ॥ १२ ॥

၁၄၈

१०५

तस्या लोचनात्प्रां विविचिन् प्रत्ययान्वयेन तस्य द्वय-
 कृत्वा अत्रापदेन्य त्वयोऽपि विदुषः ॥ ३ ॥

याते—अहंकारात् । अहंकारात् अहंकारात् अहंकारात् अहंकारात् अहंकारात्

नन्तर शरीरमन्ध्यादीति गम्यते । अन्धकवचः अभेद्यकवचः ।

सङ्ग्रामे सुमहद्बुद्धे तर्पयित्वा हुताशनम् । अन्तर्धानगतः श्रीमान्निद्राजिह्वान्ति राघवम् ॥ १३ ॥
महोदरमहापात्रैः राक्षसश्चाप्यकम्पनः । अनीकपास्तु तस्मै लोकपालसभा युधि ॥ १४ ॥
दशकोटिसहस्राणि रक्षसां कामरूपिणाः । आम्शोणितमन्त्राणां लङ्कापुरनिवासिनाम् ॥ १५ ॥
स तैस्तु सहितो राजा लोकपालानयोधयत् । सह देवैस्तु ते भद्रा रावणेन देहात्मना ॥ १६ ॥
विभीषणस्य तु वचस्तच्छ्रुत्वा रघुसत्तमः । अनीकस्य गतसा सर्वमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १७ ॥
यानि कर्मापदानानि रावणस्य विभीषण । आख्यातानि च तत्त्वेन ह्यवगच्छामि तान्यहम् ॥ १८ ॥
अहं हत्वा दशग्रीवं सप्रहस्तं सहात्मजम् । राजानं त्वां करिष्यामि सत्यमेतच्छृणोतु मे ॥ १९ ॥
रसातलं वा प्रविशेत्पातालं वापि रावणः । पितृमहमज्ञाशं वा न मे जीवन्विमोक्ष्यते ॥ २० ॥
अहत्वा रावणं संख्ये सपुत्रजनबान्धवम् । अपेक्ष्यां न प्रवेक्ष्यामि त्रिभिर्मैर्भ्रातृभिः शये ॥ २१ ॥

युधि अट्टयो भवतीत्यन्वयः । इन्द्रमदब्राह्मण्येन प्रतिदत्त्वा-
नस्य रावणपुत्रत्वमुक्तम् ॥ १३ ॥

१३] ति० टी०—संदेहाह—संदेहे इति । सुमहद्बुद्ध-
उचितवृत्तमनिवशयति ॥ १३ ॥

रा० टी०—संश्राम इति । समहात्मनो व्युद्धा यथोचितमे-
वास्मिन्निदेशः यस्मिन् तस्मिन् संश्रामे हुताशनं वह्निं तर्पयित्वा
अन्तर्धानगतं इन्द्रजित्वा शत्रुम् हन्ति आत्म ॥ १३ ॥

रा० टी०—कुर्यात्वाट्टयत्वशक्तिः अट्टयत्वा किं करोती-
त्याह—संश्रामेति । सङ्ग्राममसमयकृतव्युद्धे । तर्पयित्वा होतुः
प्रीतिद्वयम् ॥ १३ ॥

१४] ति० टी०—अनीकरूपा उपसेनापतयः ॥ १४ ॥

रा० टी०—महोदर इति । युधि लोकपालसभा एते लो-
कप्रभृतयस्तस्येन्द्रजितोऽनीकरूपाः सेनापतयः सन्तीति शेषः अ-
न्द्रजितो रावणपुत्रत्वमुक्तव्येन्द्रजितं रावणपुत्रत्वेन भग्नो
तानानीति विभीषणविशयो ध्वनितः ॥ १४ ॥

गो० टी०—महोदर इत्यादि श्लोकद्वयम् । अनीकस्या-
नापतयः । एते महोदरादयः दशकोटिसहस्राणि सन्तीति
शेषः ॥ १४ ॥ १५ ॥

१५] ति० टी०—दशकोटिसहस्राणि सन्तीति शेषः । इ-
न्द्रजितराक्षसविशयम् ॥ १५ ॥

रा० टी०—दशेति । लङ्कापुरनिवासिनां रक्षसां दश-
कोटिसहस्राणि सन्तीति शेषः ॥ १५ ॥

१६-१७] ति० टी०—ते लोकपालाः ॥ १६ ॥ १७ ॥

रा० टी०—स इति । ते राज्ञेः सहितः स रावणः
लोकपालानयोधयत् देवैः सह ते लोकपालान् राव-
णेन भद्राः ॥ १६ ॥

गो० टी०—स तैरित्यर्द्धम् ॥ १६ ॥

गो० टी०—न केवलं योषन् पराजिताश्च ते लोकपाला
इत्याह—सह देवैरित्यर्थमेकं वाक्यम् । देवैः लोकपाल-
भिर्वा । ते लोकपालाः । महात्मना महावैद्यम् ॥ १७ ॥

गो० टी०—विशेषोक्तमेति । रघुसत्तमो विभीषणस्य
पुत्रः भूत्वा अन्तर्धानगतं पितरं न दृशन्तीति ॥ १३ ॥

गो० टी०—विभीषणोऽपि । अनीकस्य आलोच्य । सर्व-
कर्म-कारणम् ॥ १४ ॥

१८] ति० टी०—आम्शोणितमन्त्राणि अपि कर्मनिवेदिनशो-
र्वाणि तत्त्वमन्त्राणां शब्दः, न तु तानि अपि प्रभविष्य-
न्तीति शब्दः ॥ १८ ॥

रा० टी०—आम्शोणितमन्त्राणि । यानि रावणस्य
कामरूपिणाः करिष्यामि तानि तर्पयित्वा अन्तर्धान-
गतानि सन्तीति अत्राह—आम्शोणितमन्त्राणि तानि
तर्पयित्वा अन्तर्धानगतानि सन्तीति अत्राह—आम्शोणित-
मन्त्राणि ॥ १८ ॥

गो० टी०—शान्तीति । तानां पालात्रि । तानां कर्म-
कृतम्, अथवा, करिष्यामि इत्यर्थः । अन्तर्धानगतः शौच-
कृत-पाता इत्यर्थः । अन्तर्धानमन्त्राणां शान्तिः ॥ १९ ॥

१९] ति० टी०—दशग्रीवं प्रापन् हि मे राज्यमिति तत्र-
त्यं सहात्मिण्याभ्यां प्रतिकर्तव्यं अहमिति ॥ १९ ॥

रा० टी०—अहमिति । अत्राह—हत्वा राज्ञं राजतनं करि-
ष्यामि एतत् सत्यं प्रतीयम् ॥ १९ ॥

गो० टी०—आम्शोणितमन्त्राणां—महामन्त्राणां दिना ॥ २० ॥

२०-२१] ति० टी०—रसातले लङ्कादिनां लोक-
पातालमन्त्रालोकान्तरं गच्छन् मे भद्राः ॥ २० ॥ २१ ॥

रा० टी०—रसातलमिति । रसातलप्रभृतानि प्रावेशि-
तव्यं परं मे भद्रा जीवन् सन् न प्रमोक्ष्य-
न्त्यवतः ॥ २० ॥

गो० टी०—रसातलमिति । रसातलं भूविषयम् पाता-
लम् अलोच्य न पितृमहमज्ञाशं स्वयंपदमसीपम् इत्यादि
तत्त्वोपावाचितं सत्यश्लोकं वा मे भद्रः ॥ २१ ॥

रा० टी०—विभीषणस्य पाक्षिकद्वन्द्वं निवर्तयितुं प्रति-
वर्तते—अहमेति । विभीषणतारिभिः शये अत्रार्थं प्राप-
कपथं करोमि ॥ २१ ॥

श्रुत्वा तु वचनं तस्य रामस्याह्निष्टकर्मणः । शिरसावन्य धर्मोत्सा वक्तुमेव प्रचक्रमे ॥ २२ ॥
 राक्षसानां वधे साह्यं लङ्कायाश्च प्रैवर्षणे । करिष्यामि यथाप्राणं प्रवेक्ष्यामि च बाहिनीम् ॥ २३ ॥
 इति ब्रुवाणं रामस्तु परिष्वज्य विभीषणम् । अब्रवील्लक्ष्मणं प्रीतः समुद्राज्जलमानय ॥ २४ ॥
 तेन चेमं महाप्राज्ञमभिषिञ्च विभीषणम् । राजानं रक्षसां क्षिप्रं प्रसन्ने मयि मानद ॥ २५ ॥
 यवमुक्तस्तु सौमित्रिरभ्यषिञ्चद्विभीषणम् । मध्ये वानरमुख्यानां राजानं राजशासनात् ॥ २६ ॥
 तं प्रसादं तु रामस्य दृष्ट्वा सद्यः पुवङ्गमाः । प्रचुकुर्गुह्यहात्मानं साधुसाध्विति चान्ववन् ॥ २७ ॥
 अत्रवीच हनूमांश्च सुग्रीवश्च विभीषणम् । कथं सागरमक्षोभ्यं तराम वरुणालयम् ॥
 सैन्यैः परिवृताः सर्वे वानराणां महौजसाम् ॥ २८ ॥
 उपायैरभिगच्छाम यथा नदनदीपतिम् । तराम तरसा सर्वे ससैन्या वरुणालयम् ॥ २९ ॥

गो० टी०—उक्तमर्थं व्यतिरेकसुखेन ब्रूयन् सत्यमेतद्वच-
 मि त इत्युक्तं विज्ञोति—अहत्वेति । संख्ये युद्धे तेः
 सिद्धेः आनृभिरिति हेतुविवक्षया वृत्तीया ॥ २० ॥

२२] ति० टी०—अथ विभीषणो रामस्य स्वार्थसाधनप्र-
 तेजां श्रुत्वा स्वयमपि रामस्यार्थसाधनं प्रतिजानीत—
 दोरसेति ॥ २२ ॥

रा० टी०—श्रुत्वेति । रामस्य वचनं श्रुत्वा आवन्त्य नम-
 कृत्य प्रवक्तुमेव प्रचक्रमे विभीषण इति शेषः ॥ २० ॥

गो० टी०—स्नानभितराज्यप्रदानप्रतिज्ञानात् वन्दनपूर्वकं
 स्वाभिनतं कैङ्कर्यमेव प्रयोजनान्तरनिवृत्तयेत्यर्थे—श्रुत्वे-
 त्यादिना । आवन्त्येति च्छेदः ॥ २३ ॥

२३] ति० टी०—साह्यं साहाय्यम् । बाहिनीं रावण-
 बाहिनीम् ॥ २३ ॥

रा० टी०—तदाकारमाह—राक्षसानामिति । राक्ष-
 सानां वधे लङ्कायाः प्रवर्षणे च साह्यं ते साहाय्यं यथाप्राणं
 जीवनपर्यन्तमिच्छयः करिष्यामि अत एव बाहिनीं रावणसेनां
 प्रवेक्ष्यामि ॥ २३ ॥

गो० टी०—राक्षसानामिति । साह्यं साहाय्यम् सह-
 योजः सहायकाची । यथाप्राणं यथानलम् ॥ २४ ॥

२४-२६] ति० टी०—परिष्वज्येत्यनेन मित्रत्वेन परि-
 ग्रहणं सूचितम् ॥ २४-२६ ॥

रा० टी०—इति । इति ब्रुवाणं विभीषणं रामः परि-
 ष्वज्य समुद्राज्जलमानय तेन जलेन प्रसन्ने मयि मत्समीपं
 गच्छसां राजानं कर्तुमिति शेषः विभीषणमभिषिञ्च इति लक्ष्म-
 णमब्रवीत् । श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ २४ ॥ २५ ॥

गो० टी०—एवं कैङ्कर्यं व्यतिरेकिकफलनाकांक्षमाणं विभी-
 षणं परिष्वज्य वशीकृत्यावपङ्क्तिमपि कर्त्तुं मत्प्रदत्तमङ्गीकर्त्त-
 व्यभिप्रायिप्रायेण लक्ष्मणमादिशति—इतोति तेनेति । तेन
 समुद्रजलेन महाप्राज्ञं कैङ्कर्यपर्यन्तस्वरोपवत्स्वरूपज्ञम् मयि
 प्रसन्ने सतीत्यनेन अभिषेको विभीषणेनानाकांक्षित इति ग-

म्यते । मानदं बहुमानप्रदं मत्प्रसादे मयि फलप्रदस्त्वमिति
 भावः ॥ २५ ॥ २६ ॥

रा० टी०—एवमिति । एवमुक्तः सौमित्रिर्वातनरमुख्यानां
 मध्ये राजशासनादेनोः राजानं कर्तुं विभीषणमभ्यविज्ञत् ॥ २६ ॥

गो० टी०—एवमिति । मध्ये वानरमुख्यत्वात्तन्मित्रत्वेन
 महत्समाजं कृतमलङ्घनीयमिति योक्तव्यं । राजशासनादित्यने-
 नालङ्घनीयं राजशासनमिति विभीषणोद्यमेन इति भाव्यते ॥ २७
 २७] ति० टी०—प्रचुकुः सतोपायिककिलाः कुर्वन् २७
 रा० टी०—तमिति । रामस्य तं विभीषणवैपरीत्यं प्रभातः
 प्रीतिं दृष्ट्वा ज्ञात्वा पुवङ्गमाः प्रचुकुः हर्षमवकम्पजार्तायभाते
 चकुरः महान्मानं रामं मायु साध्विति अनुवन् च ॥ २७ ॥

गो० टी०—तमिति । प्रचुकुः हर्षनाते चकुरः महा-
 त्मानं रामम् अनुवन् प्रार्थसन्निवर्षः ॥ २८ ॥

२८] ति० टी०—वानराणां सैन्यैः परिवृताः कथं केनो-
 पायेन सागरं तराम ॥ २८ ॥

रा० टी०—अत्रचीदिति । इवमान् सुग्रीवश्च विभीष-
 णमब्रवीत् । अर्थं प्रयत्नः । तदाकारमाह—वानराणां तेन
 परिहृता वयं सागरं कथं तराम । अर्थेद्वयमेकान्वयि ॥ २८ ॥

गो० टी०—अथ समयान्तरे कुत्रचिदकान्ते प्रदेशे ह्य-
 त्सुग्रीवो स्थलज्ञं विभीषणं वानरसेनातरणोपायमपृच्छतां
 त्याह—अत्रवीचेति । इदमर्थमेकं वाक्यम् ॥ २९ ॥

गो० टी०—कथमिति । दुस्तरत्वे हेतुग्राह्यमिति
 तत्रापि हेतुर्वरुणालयमिति ॥ ३० ॥

२९] ति० टी०—ससैन्या वरुणालयं यथा तराम त-
 कैरुपायैर्नदनदीपतिमभिगच्छाम मार्गप्राप्तये तद्वदिति शेषः २९

रा० टी०—तदेव भङ्ग्यन्तरेणमाह—उपायैरिति । सां-
 न्या ये वयं नदनदीपतिं वरुणालयमभिगच्छाम अभ्यगच्छा-
 प्रामुष्य ते वयं तरसा उपायैर्यथा तराम तथा ब्रूहीति शेष-
 किंच वरुणालयं यथा तराम यथाश्च उपायैरभिगच्छाम सी-
 प्रामुष्यां तथा ब्रूहि ॥ ३० ॥

वमुक्तस्तु धर्मात्मा मत्पुत्राव विभीषणः । समुद्रं राघवो राजा शरणं गन्तुमर्हति ॥ ३० ॥
 खानितः सगरेणायमप्रमेयो महोदधिः । कर्तुमर्हति रामस्य ज्ञातेः कार्यं महोदधिः ॥ ३१ ॥
 एवं विभीषणेनोक्तं राक्षसेन विपश्चितः । आजगामाथ सुग्रीवो यत्र रामः सलक्ष्मणः ॥ ३२ ॥
 ततश्चाख्यातुमारंभे विभीषणवचः सुभम् । सुग्रीवं विपुल्वीवः सागरस्योपवेशनम् ॥ ३३ ॥
 प्रकृत्या धर्मशीलस्य रामस्यास्याप्यरोचत । सलक्ष्मणं महातेजाः सुग्रीवं च हरीश्वरम् ॥ ३४ ॥
 सत्क्रियार्थं क्रियादर्शं स्मितपूर्वमभाषत । विभीषणस्य मन्त्रोऽयं मम लक्ष्मण रोचते ॥ ३५ ॥
 सुग्रीवः पण्डितो नित्यं भवान्मन्त्रविचक्षणः । उभाभ्यां संप्रधार्य रोचते यत्तदुच्यताम् ॥ ३६ ॥
 एवमुक्तौ ततो वीरावुभौ सुग्रीवलक्ष्मणौ । समुदाचारसंयुक्तमिदं वचनमूचतुः ॥ ३७ ॥

गो० टी०—शुद्धिमन्तो भवन्त एव विचार्यन्ताम्प्राप्तः—
 उपायं नाधिगच्छाम इति । सर्वं वयमिति शेषः ॥ ३१ ॥

३०] ति० टी०—एवं प्रथम उपायमाह—एवमिति ॥ ३० ॥

रा० टी०—एवमिति । एवमुक्तौ धर्मात्मा विभीषणः
 मत्पुत्राव । तदाकारमाह—राजा रामः शरणं स्वगृहप्राप्यं सखुद्रं
 गन्तुमर्हति ॥ ३१ ॥

गो० टी०—समुद्रमित्यर्थम् । लक्ष्मणव्यावृत्तये राज्ञे-
 स्थितिः ॥ ३२ ॥

३१] ति० टी०—राघवेण शरणगमने सखुद्रादुपगमिती-
 हेतुमाह—खानित इति । सगरेण । पुत्रैर्मिति शेषः । अय-
 न्मुदकतीक्ष्णमीपः कतिपयोज्ञः । ज्ञाते रामस्येत्यन्वयः ॥ ३१ ॥

रा० टी०—सागरस्य सुद्रप्रायत्वं हेतुं वदन्नाह—खानित
 इति । महाभारते महोदधिः सगरेण खानितः अतः ज्ञातेः
 रामस्य कार्यं कर्तुमर्हति ॥ ३२ ॥

गो० टी०—शरणवर्णं व्याजीकृत्य सखुद्रः प्रत्यावस्य-
 त्तिशयात्म्य उपायं दिशेदित्यभिप्रायेणाह—खानित इति ।
 खानितः सगरेणैविति शेषः । न केवलमुत्पत्तिमात्रं तन्मुद्रं किं
 त्वतिशयोक्तिं तदर्थेन इत्याह—अप्रमेयो महोदधिरिति । सग-
 रेण रामकृत्येण । महाभारते उपकारज्ञ इत्यर्थः ॥ ३३ ॥

३२] ति० टी०—एवं विभीषणेनोक्तं श्रुत्वा यत्र रामो
 वर्तते तं देशं सलक्ष्मणः सुग्रीव आजगामेति संबन्धः ॥ ३२ ॥

रा० टी०—एवमिति । विभीषणेन एवमुक्तं कथितम्
 अथ तदुक्तप्रवृत्तानन्तरं सुग्रीवः यत्र रामस्तत्राजगाम ॥ ३३ ॥

गो० टी०—एवमिति । राक्षसेनेति स्थलजतोक्त । विप-
 शितेति तात्कालिकशुद्धिमत्ता आजगामेत्यनेन काठान्तरं देशा-
 न्तरं सुग्रीवादिप्रथम इति गम्यते ॥ ३४ ॥

३३] ति० टी०—सागरस्योपवेशनं शरणगमनम् ॥ ३३ ॥

रा० टी०—तत इति । ततः सागरसमीपागमनानन्तरं
 सागरस्योपवेशनं विभीषणवचः सुग्रीव आख्यातुमारंभे ॥ ३४ ॥

गो० टी०—ततश्चेति । विपुल्वीव इत्यनेन कुलुहलित्वमु-
 क्तम् । आरंभ इत्यनेन आरम्भमात्र एव सूक्ष्मज्ञतया रामेण
 सहसा सुग्रीवविवक्षितं ज्ञातमित्युच्यते । उपवेशनम् उपासनम् ॥ ३५ ॥

३४] ति० टी०—अथ सलक्ष्मणस्य शरणभूतस्य रामस्या-
 ध्यातव्यं । एतदुक्तत्वात्सागरस्योपवेशनमिति भावः ॥ ३४ ॥

रा० टी०—तदाव्याप्तानन्तरं ज्ञातितं रामतत्त्वान्तमाह—
 प्रकृत्येति । प्रकृत्या स्वभावतः प्रमेयोऽस्य राघवस्य अरोच-
 त सुग्रीवोऽपि विभीषणवचनमिति शेषः । अयं प्रथमः । ३४
 इति । महातेजाः म रामः । विपश्चिता सुग्रीवादितत्कार-
 अर्थं प्रयोजनं यस्य तदुच्यं क्रियादत्तत्वात् । सुग्रीवं च स्मि-
 तपूर्वमभाषत । तदाकारमाह—अयं विभीषणस्य मन्त्रो मम
 रोचते । सार्धश्लोक एकत्वयोः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

गो० टी०—प्रकृत्येत्यर्थमेकं भाषय । अरोचत तदु-
 च्यतमित्युपपन्नः ॥ ३६ ॥

३५] ति० टी०—सत्क्रियार्थं विभीषणस्य पूजार्थं सलक्ष्म-
 णं सुग्रीवं हरीश्वरमभाषनेत्यन्वयः ॥ ३६ ॥

गो० टी०—स इति । महातेजाः तात्कालिकहर्षप्रकाश-
 देहकान्तिमान् । अन्यानिहाय सुग्रीवं प्राति वचनं हेतुर्हरी-
 श्वरमिति । सत्क्रियार्थं विभीषणवचनमागतार्थम् । क्रियादर्श-
 स्वार्थं कार्यकरणमप्यर्थोऽपि ॥ ३७ ॥

गो० टी०—विभीषणस्येति । उपपन्नः ॥ ३८ ॥

३६] ति० टी०—उभाभ्यामपि संप्रधार्य निश्चित्य
 यत्तच्छेत्तुमुच्यताम् ॥ ३६ ॥

रा० टी०—सुग्रीव इति । सुग्रीवो नारायणं पण्डितः सर्वो
 भित्तः अत एव मन्त्रविचक्षणः मन्त्रेषु शुभलः अत एव
 उभाभ्यामर्थं संप्रधार्य निश्चित्य यत्तच्छेत्तुमुच्यताम् ॥ ३७ ॥

गो० टी०—सुग्रीव इति । पण्डितः मन्त्रसमर्थः । उभा-
 भ्यामिति सगुर्वी । अर्थं प्रयोजनम् । सत्प्रधार्य निश्चित्य
 यत्तच्छेत्तुमाभ्यां रोचते तदुच्यतामिति सम्बन्धः ॥ ३८ ॥

३७] ति० टी०—सखुद्राचार उपचारः ३७ ॥

रा० टी०—एवमिति । एवमुक्तौ सुग्रीवलक्ष्मणौ सख-
 दाचारेण सन्काशेण संयुक्तमिदं वचनमुच्यतुः ॥ ३८ ॥

गो० टी०—एवमिति । सखुद्राचारः अप्रक्रियन्वाप-
 चारः तत्संयुक्तमिति क्रियाविशेषणम् ॥ ३९ ॥

मयी हरिभिर्लङ्का मासु शक्या कथंचन । देवैरपि सगन्धर्वः किं पुनर्नरवानीः ॥ १२ ॥
 न तदा राक्षसेन्द्रेण संदिष्टो रजनीचरः । शुको विहंगमो भूत्वा तूर्णमाप्नुत्य चाम्बरम् ॥ १३ ॥
 सो गत्वा दूरमध्वानमुपपुपरि सागरम् । संस्थितो ह्यम्बरे वाक्यं मुग्धैर्वाभिदमब्रवीत् ॥ १४ ॥
 सर्वमुक्तं यथादिष्टं रावणेन दुरात्मना । तत्प्रापयन्तं वचनं तूर्णमाप्नुत्य वानराः ॥ १५ ॥
 प्रापयन्त तैदा सिप्रं लोभं हन्तुं च मुष्टिभिः । सर्वैः पुङ्गवैः प्रसभं निगृहीतो निशाचरः ॥ १६ ॥
 गगनाद्गतले चाशु प्रतिशृङ्खलावतारितः । वानरैः पीड्यमानस्तु शुको वचनमब्रवीत् ॥ १७ ॥
 न दूतान्प्रान्ति काकुत्स्थ वार्यन्तां साधु वानराः । यस्तु हित्वा मतं भर्तुः स्वमतं संर्पधारयेत् ॥
 अनुक्तवादी दूतः सन्स दूतो वधमर्हति ॥ १८ ॥

अथ गुरुवृत्तारम्भः । हे महाराज ! त्वं कुलप्रवृत्तः । सूर्यपुत्र-
 वादिति भावः । तेन निष्कारणवैरं स्वया कतुमनुचितमिति
 स्पष्टयते । महाबलः अल्पबलं राममवलम्बितुं नार्हसीत्यर्थः ।
 हस्तरजःसुतः ब्रह्मर्षीयत्वेन मम बन्धुभूतोसीत्यर्थः । तव रामा-
 लम्बने कश्चिदर्थो नास्ति अनवलम्बने अनर्थश्च नास्ति
 अफले वैरं तव नोचितमिति भावः । वादिसम्बन्धेन आहू-
 मत्वान्मयैव प्रणयं कुर्वित्वमिष्टायोपायः—तथा हीति ॥ ११ ॥

रा० टी०—ननु सीतापहारित्वाच्चयि मम दादौ युक्त एवे-
 त्यत आह—अहमिति । राजपुत्रस्य रामस्य भार्या यथाहम-
 हरं नहि तत्र हरणे तव किम् अकार्यमिति शेषः । न किञ्चि-
 दित्यर्थः अतः किष्किण्यां प्रति गम्यताम् ॥ ११ ॥

गो० टी०—सीतापहरणमेव त्वत्कृतो महाननर्थ इत्यत्राह—
 अहमिति । राजपुत्रस्य तवेति पदार्थां नरवानग्नयोः कः संब-
 ध्य इत्युक्तम् । प्रीयत इति सुप्रतिविशेषणम् । तत्र हरणवि-
 षये किं का हानिरित्यर्थः ॥ १२ ॥

१२] ति० टी०—महत्तममनादुत्थागतैर्नापि त्वयात्र कि-
 मपि न कर्तुं शक्यमित्याह—नर्ह्यायामिति ॥ १२ ॥

रा० टी०—एव लङ्कागमनार्थयोगो निगर्थक इति बोधय-
 त्वाह—गहोति । इयं लङ्का हरिप्रभृतिभिः प्राप्तुं कथंचन न
 शक्या अत्र दृग्निपक्षवाच्यां विष्णुज्ञेयः अत एवोत्तरत्र वानरै-
 रितिमुपपन्नम् ॥ १३ ॥

गो० टी०—आन्वयस्यान्तर्गमनमिति न्यायेन प्रकान्तं कार्यं
 कथं त्यज्यतमित्यत्राह—न हीति । उक्तमर्थं केषुचित्कन्यायेन
 द्रवयति—दैवैरिति । अत्र नरपक्षेणात् पूर्वापेक्षं हरिपदं नरो-
 पलक्षकं बोधयति । त्वमेवामुमर्धमाग्रेच्छयेति भावः । इयं लङ्का
 प्राप्तुं न शक्यते इत्युक्तमर्थेऽनुपपद्यते ॥ १३ ॥

१३] ति० टी०—अथो विहंगमो भूत्वा शुकोपक्षी भूत्वा
 आप्नुत्य चाम्बरम् जगामिति शेषः

रा० टी०—तद्वृत्तिः । राक्षसेन्द्रेण संदिष्टः शुको विहङ्गमः
 पक्षी भूत्वा अन्तरमागच्छत्य सागरमुपपुपरि दूरमध्वानं गत्वा
 अम्बरेन संस्थितः सन् तूर्णमाभिदमब्रवीत् । अर्धचतुष्टय-
 मकारयति ॥ १४ ॥ १५ ॥

गो० टी०—स इति । अम्बरमाप्नुत्य आजगामेति शेषः १४
 १४] ति० टी०—सागरस्योपपुपरि सागरसमीपा-
 र्धदेशे ॥ १४ ॥

गो० टी०—स गच्छेति । उपपुपरि सागरं सागरस्याध्व-
 वहिनोपरि प्रदेशे “उपर्यध्वपक्षः समीप्ये” इति द्विवचनम् ।
 आश्लेषितान्तत्वाद्भूमसर्वतसोरिति द्वितीया ॥ १५ ॥

१५] ति० टी०—यथादिष्टं सर्वमुक्तं वाक्यमनर्थमित्यु-
 न्वयः तत्प्रापयन्तम् रावणोक्तं सुधीवायेत्यर्थः ॥ १५ ॥

रा० टी०—सर्वमिति । रावणेनोक्तं सर्वं ननु कथं यथा-
 दिष्टं प्रापयन्तं कथयन्तमित्यर्थः । वानरास्तूर्णमाप्नुत्य लोभं
 पक्षीच्छेत्तुं मुष्टिभिर्हन्तुं च प्रापयन्त ॥ १६ ॥

गो० टी०—तमिति । प्रापयन्तं प्रापयन्तम् । प्रापयन्त
 पर्यवारयन् ॥ १६ ॥

१६-१७] ति० टी०—प्रापयन्तं गृहीतवन्तः । लोभन्तम् ।
 पक्षाविति शेषः ॥ १६ ॥ १७ ॥

रा० टी०—स इति । निशाचरः द्वजैर्मिगृहीत आसी-
 दिति शेषः । अयं प्रथक—गगनादिति । गगनात् प्रतिपद्य
 भूतलेऽवतारितः अत एव पीड्यमानः शुकोऽब्रवीत् । सार्य-
 श्लोक एकान्वयी ॥ १६ ॥ १७ ॥

गो० टी०—स तैरिति । निगृहीतः बद्धः ॥ १७ ॥

गो० टी०—वानरैरित्यादि । दूतोऽप्युक्तकारी वध्य एवेत्या-
 नङ्क्य नाहं तथा अनुक्तकारी तत्प्रापयन्त—यस्त्विच्छति ॥ १८ ॥ १९ ॥

१८] ति० टी०—यथोक्तं राजसंदेशवादिनो यमापरा-
 नास्तीत्याह—यस्त्विच्छति । भर्तुर्मेनं संदिष्टं मार्गं हित्वा स्वम
 तत्काले आत्मत्राणार्थमन्यदेव किञ्चिदपि भाषते तदा सो
 ऽनुक्तवादी सन्वधमर्हति ॥ १८ ॥

रा० टी०—तदुक्तारमेवाह—नेत्यादिभिः । हे काकुत्स्थ
 दूतान् न प्रान्ति राजान इति शेषः अतो वानराः वार्यन्ताम् ।
 अर्थं प्रथक् । ननु त्वया किमर्थं वानराप्रियमुक्तमित्यत आह—
 य इति । शो भर्तुर्मेनं हित्वा स्वमतं स्वसंमतिविक्रयोभूतं वक्तुं

शुकस्य वचनं रामः श्रुत्वा तु परिदेवितम् । उवाच मावधिष्ठेति व्रतः शास्त्राभूषणम् ॥ १९ ॥

स च पञ्चलघुर्भूत्वा हरिभिर्दक्षितेऽभये । अन्तरिक्षे स्थितो भूत्वा पुनर्वचनमवासीत् ॥ २० ॥

सुग्रीव सत्त्वसंपन्न महाबलपराक्रम । किं मया खलु वक्तव्यो रावणो लोकशङ्कनः ॥ २१ ॥

स एवमुक्तः पुर्वगाधिपस्तदा प्रवृत्तमानाभूषणो महावपः ।

उवाच वाक्यं रजनीचरस्य चारं शुकं श्रेष्ठमरीनसत्त्वः ॥ २२ ॥

न मेऽसि मित्रं न तथानुकम्प्यो न त्वोपकारिणि न मे विरोधिनि ।

अरिश्च रामस्य सहानुबन्धस्ततोऽपि बालीव वधार्हे वधः ॥ २३ ॥

निहन्म्यहं त्वां समृतं सबन्धुं सजातिवर्गं रजनीचरेण ।

लङ्कां च सर्वो महता बलेन सर्वैः करिष्यामि सत्येव वसु ॥ २४ ॥

प्रधारयत् वचनार्थं वेदेत् सोऽष्टकवादी इतः वधमर्हति । एतेन इतधर्ममवेक्ष्यैव गयेदशुकमिति सूचितम् ॥ १९ ॥

१९-२०] ति० टी०-शुकस्य परिदेवितरूपं वचनं श्रुत्वा । मावधिष्ठ मावधिष्ठमिति यावत् । एकवचनमाश्रयम् । रामश्चमा हविभिरभये दक्षिते सति । पञ्चलघुः पञ्चलदेन श्रीप्रगतिर्भूत्वा वचनमवासीत् । यत्-पञ्चलघुः पञ्चलैर्युद्धेनपञ्च इति तीर्थस्तत्र । तादृशस्यान्तर्निश्चिन्तनमाश्रयवान् । रामवचनानुमानवाच्यः ॥ १९ ॥

रा० टी०-शुकस्येति । परिदेवितं रोदनरूपं शुकस्य वचनं श्रुत्वा मावधिष्ठेति वचः व्रतः शास्त्राभूषणम् वाम उवाच ॥ १९ ॥

गो० टी०-शुकस्येति । परिदेवितं परिदेवनरूपं वचनम् । मा वधिष्ठेति प्रत्येकोक्त्यभिप्रायैकवचनम् । वधिष्ठेनात्यत्र आर्षः सन्धिः ॥ २० ॥

रा० टी०-स इति । सः रामेण अधाप्रिवारितः शुकः पक्षो लघु यस्य हनकिचित्पञ्चलोमेत्यर्थः स भूत्वा हरिभिरभये दक्षिते सति अन्तरिक्षे स्थितो भूत्वा पुनर्वचनीत् ॥ २० ॥

गो० टी०-स चेति । पञ्चलघुः लघुपञ्चः । वानरैः प्रायेण हनपञ्च इत्यर्थः । भये दक्षिते दक्षितेऽपि ॥ २१ ॥

२१] ति० टी०-लोकशङ्कन इत्यनेन तत्संदेहं विनश्य गमने ततो मे महद्भयमिति सूचितम् ॥ २१ ॥

रा० टी०-तदाकारमाह-सुग्रीववर्ति । हे सुग्रीव ! रावणो मया किं वक्तव्यः तद्देवत्यः ॥ २१ ॥

गो० टी०-स्ववाक्यप्रवणाय सुग्रीवं प्रशंसति-सुग्रीवो वेति । लोकशङ्कन इत्यनेन प्रतिवचनानादाने न हि हिष्यतीति भावः ॥ २२ ॥

२२] ति० टी०-वाक्यं प्रतिसंदेहाक्यम् ॥ २२ ॥

रा० टी०-स इति । एवमुक्तः पुर्वगाधिपः सुग्रीवः रजनीचरस्य चारं शुकमुवाच ॥ २३ ॥

गो० टी०-स एवमुक्ति । एतेन हरिभिरपिपतिवर्गं नृणां नीचो न भवेति तद्वाक्यं तदा प्रवृत्तमानाभूषणो महावपः । मयाप्यष्ट कृष्णानामपि दूतवर्गः । अन्तरिक्षे अस्मान्मनस्कः । अत्र त्वं योग्येण वदतु । तदा तदाप्यनुमतिर्वाप्येतः ॥ २० ॥

२३] ति० टी०-अनुकम्प्यो व्यापारम् । अरिश्च । अरिर्हति मेव । अतः स्यात्तस्य अनुकम्प्यादिरित्युक्तम् । ततः रामसिद्धेन तस्यैव वधोऽपि । रामेणपि अतः ॥ २३ ॥

रा० टी०-तदाकारमाह-नेत्यादिभिः । स मित्रादिषु नास्ति रामस्य मित्रादिषु च तं रामास्तिद्वितीयः । तदाह । सहानुबन्धः पुत्रमित्रश्चिद्विद्वत्स्य । बालीव वधार्हमिति ॥ २३ ॥

गो० टी०-अनुगमोऽसंलग्नयोग्यवसदन्त भवेतीति । मे मित्रं नामानर्थः । अनुगम्यः दुर्गमोऽपि नास्ति मे उपरतां च नामि मे प्रियोऽपि नास्ति । अतः कथं वधममोऽप्येति भावः । प्रवृत्त निवृत्तकृत्वाऽष्टकैर्यत्नीत्यत्र । अरिश्च । ननु तौप्यकृत्यादिना मित्रं किन्तु मन्त्रयुगलिना । अतः तद्विषय आह-स भस्मीति । नः अस्मिन्मन्त्रयुगलिना वधोऽपि । अरिश्च मित्रस्याप्यनुगम्यादिति भावः । इत्यत्र मनसि कैलोके वयमुहंति । अनेनाहं वयहं प्राप्नोमिमेवदतीत्यर्थम् ॥ २४ ॥

२४] ति० टी०-सर्वं ममित्ररागादिभिः । सर्वैः समेत्यत्यन्वयः ॥ २४ ॥

रा० टी०-निहन्म्येति । सर्वं । रामादिविभक्तता पक्षे च समेत्य आगत्याह त्वं निहन्मि अत एव लङ्कां वसु करिष्यामि ॥ २४ ॥

गो० टी०-मदीयं हरिभिर्लङ्क्याकृत्योत्तरमाह-निहन्मीति । ज्ञातिवर्गः दुष्प्रकृणादिः विभीषणस्तु न हन्ति रिति भावः । पुत्रादयः तिमर्थं हन्तव्या इत्यपेक्षायां । राजराजादियाह-रजनीचरेणेति । बलेन सन्ध्या ॥ २४ ॥

न मोक्ष्यसे रावण राघवस्य सर्वैः सहन्द्ररपि मूढ गुप्तः ।

अन्तर्हितः सूर्यपथं गतोऽपि तथैव पातालमनुप्रविष्टः ॥

गिरिशपादाम्बुजसंगतो वा हतोऽसि रामेण सहानुजस्त्वम्

॥ २५ ॥

तस्य ते त्रिषु लोकेषु न पिशाचं न राक्षसम् । व्रातारं नानुपश्यामि न गन्धर्वं न चासुरम् ॥ २६ ॥

अवधीस्त्वं जराटुदं गृध्रराजं जटायुषम् । किं नु ते रामसंनिध्ये सकाशे लक्ष्मणस्य च ॥

हता सीता विशालाक्षी यां त्वं गृह्य न बुध्यसे ॥

॥ २७ ॥

महाबलं महात्मानं दुरार्षं सुरैरपि । न बुध्यसे रघुश्रेष्ठं यस्ते प्राणान्जरिष्यति ॥ २८ ॥

ततोऽब्रवीद्वाल्लिप्तोऽप्यङ्गदो हरिसचमः । नायं दूतो मेहामाज्ञ चारकः प्रतिभाति मे ॥ २९ ॥

तुलितं हि बलं सर्वमेनेन नैव तिष्ठता । गृह्यतां मागमलङ्कामेतद्धि मम रोचते ॥ ३० ॥

ततो राज्ञा समादिष्टाः समुत्तराय बलीमुखाः । जघृक्षुश्च बन्धुश्च विलपन्तपनाथवत् ॥ ३१ ॥

२५] ति० टी०—राघवस्य न मोक्ष्यसे राघवात् बुध्यसे । अन्तर्हितोऽन्तर्धानशक्त्या ॥ २५ ॥

रा० टी०—नेति । सहन्द्रैः सर्वदेवैर्मृतो रक्षितस्त्वं राघवस्य प्रववाप्त मोक्ष्यसे अतः अन्तर्हितत्वादिकं प्राप्नोऽपि सहानुजस्त्वं रामेण हनो निहतप्रायोऽसि । सार्वभौम एकान्वयी ॥ २५ ॥

गो० टी०—मयि लङ्काम्बुजसंस्थं करिष्यमि स्थलान्तरं मिष्यामीति शङ्कायामाह—न मोक्ष्यस इति । राघवस्य राघवात् । पञ्चम्यर्थं पक्षी । मूढेति संबन्धिः । सूर्यपथं सूर्यद्वारं गतः सन् अन्तर्हितोऽपि न मोक्ष्यस ॥ २६ ॥

२६] ति० टी०—पिशाचादीनामेकैकं समुदितं च व्रातारं न पश्यामि, अतएव नृपपञ्चकं चरितायम् ॥ २६ ॥

रा० टी०—तस्येति । तस्य रामरिपोस्त्व व्रातारं नाह मनुष्यमदृशः वानर इत्यर्थः । अयं तुल्य इवायं पिशाचप्रभृति न पश्यामि अत्र पञ्चमनकारसार्थकस्यार्थं प्रथममेकैकस्यानुप-
दयार्थमप्युक्तव्यः पश्चात् समुदाययोगेति वर्णयन्ति ॥ २६ ॥

गो० टी०—विदेशेष्वपि वानुमन्त्रिणे का वार्ता लुटाणा-
मित्याह—तस्येति । तस्य रामशरविद्धस्य ॥ २७ ॥

२७] ति० टी०—किं न तद्वत् त्वयं ज्ञातमिति त्वत्क-
र्तव्योऽस्य ज्ञानीम इत्याह—अवधीरिति । जराटुदं जरा-
युक्तं दुर्गं त्रिकालिकं त्रिकालिकोऽपि कश्चिदप्ययमिदया-
दिना जगामेतो भवेत्, अचिरकालिकोऽपि त्रिकालिकादिना
जगामिति नृपोपादानम् । किं न न हता । यदि नलमस्तीति
शेषः । न बुध्यसे महाबलमिति शेषः ॥ २७ ॥

रा० टी०—अवधीरिति । जरया युक्तो दृढो ज्ञानाधि-
कस्तं ज्ञानवशोभ्यामधिकमित्यर्थः । जटायुषं किं किमर्थमवधी-
यां सीतां गृह्य गृहीत्वा रामसंनिध्ये लक्ष्मणस्य सकाशे स-
न्धीम च त्वं न बुध्यसे स्वमनुमिति शेषः सा सीता च त्वया
हि हता । सार्वभौम एकान्वयी ॥ २७ ॥ २८ ॥

गो० टी०—यदि रामसहाये स्थितोऽसि तर्हि तं जटायुषो-

कस्या म्यादित्यत्राह—अवधीरिति । अहमेक वाक्यम् । ज-
रया दृढम् अत एवाश्रमम् असमर्थम् । जटायुषमवधीरिति
यत्र ते किं वीर्यमिति शेषः । नाहं तादृश इति भावः ॥ २८ ॥

गो० टी०—भार्याहरणकाले किमप्यकुर्वन् रामः किमि-
दानीं करिष्यतीत्यत्राह—किंनिति । ते त्वया मन्त्रिभिश्च सा
विध्यम् । विशालाक्षीत्यनेन सीताहरणं रामस्य लज्जतामश्रमि-
त्युच्यते । गृह्य गृहीत्वा । न बुध्यसे भाष्यनर्थमिति शेषः ॥ २९ ॥

२८] ति० टी०—रघुश्रेष्ठं महावल्लभादिगुणकम् । न
बुध्यसे इत्यर्थः ॥ २८ ॥

रा० टी०—महाबलमिति । यस्ते प्राणान् जरिष्यति तत्र
बुध्यसे ॥ २९ ॥

गो० टी०—न बुध्यसे इत्युक्तं भेदयोगेति—महाबलमिति ।
महात्मानं महाबलम् ॥ ३० ॥

२९] ति० टी०—अयं स्वामिसंदेशप्रापणमात्रकृत्यो नृप
एव न, किं नु गुप्ततया परबलपरीक्षाप्रवृत्तिवार एव ॥ २९ ॥

रा० टी०—तस्य इति । ततोऽङ्गदोऽब्रवीत् । तदाकाममाह—
अयं दूतः संदेशप्रापकमाथो न किं चारकः अगमदूतपरीक्षा-
कर्ता मे प्रतिभाति ॥ ३० ॥

गो० टी०—तस्य इति । हरिसचमः इक्षितप्रभणादिभ्य इति
यावत् ॥ ३१ ॥

गो० टी०—जाबमिति । चारिकः चारः । स्वार्थं ठक् ।
दूतो हि न कथः चारस्तु कथ एवेति भावः । तुलितं तुलया
मितम् । परिच्छिद्य ज्ञातमिति यावत् ॥ ३२ ॥

३०] ति० टी०—कृतस्तत्राह—तुलितं हीति । एवं
प्रमाणमेवं व्युहमिति सर्वं परिच्छिन्नमित्यर्थः ॥ ३० ॥

रा० टी०—तुलितमिति । तत्र समीपे तिष्ठतामेन सर्वं
तव बलं तुलितम् अतोऽयं गृह्यतां यतो लङ्का मागमत् गच्छेत्
एतत् मम रोचते ॥ ३१ ॥

३१] ति० टी०—राज्ञा समीपेण ॥ ३१ ॥

॥ ३ ॥

11 33 11

इत्यार्थं श्रीमद्रामायणे वात्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे विश्वः सर्गः ॥ २० ॥

१. यथाहोमोऽपि नो. पाठः । २. यद्विद्वन्मिति गो. पाठः । ३. योरेति गो. पाठः । ४. अभिवादिवादिमिति गो. पाठः ।

सन्नि चोचमाङ्गेन सीतायाः शोभितं पुरा । तत्सकस्येव संभोगं गङ्गाजलनिषेवितम् ॥ ५ ॥
संयुगे युगसंकाशं शत्रूणां शोकवर्धनम् । सुहृदां नन्दनं दीर्घं सागरान्तव्यपाश्रयम् ॥ ६ ॥
अस्यता च पुनः सर्वं ज्याघातविहततत्त्वम् । दक्षिणो दक्षिणं बाहुं महापरिघसंनिभम् ॥ ७ ॥

५] ति० टी०—शयने तत्काले । सीताया उत्तमाङ्गेन जिह्वा रामभुजापितेन शोभितम् । तत्प्रकस्य संभोगं शरीरं गङ्गाजलेन निषेवितम् । स्थितगङ्गाजलमित्यर्थः । अत्र गङ्गाजलस्थाने सीतागौरवत्वाविविचिताय ॥ ५ ॥

६] ति० टी०—संयुगे शत्रूणां शोकवर्धनम् युगसंकाशं युगवर्धनम्, यौग्ये दीर्घकालं सुहृदां नन्दनं सुखप्रापकम् । सागरान्तभुवकस्य व्यापश्रयं प्रतिष्ठाभुतम् ॥ ६ ॥

७] ति० टी०—पुनः पुनः स्वयमस्यता शरान्निस्सृजता व्याघातेन विहता त्वयश्च नादृशं सर्वभुजेभ्य उत्तमं गोतहस्रदतारं दक्षिणं बाहुं भुजं तदवच्छिन्नम् । कूर्परादुपरिदक्षो भुज इत्याहुः । उपवाय दक्षिणः स्वयमपिशिश्वे इत्यन्वयः ॥ ७ ॥

रा० टी०—शुकवधनिवारणानन्तरकालिकं रामवृत्तान्त-राह—तत इत्यादिभिः । राघवः सागरवेलायां दर्भानासीयं प्रादुश्रुतः सत् महोदधेः अज्जलि कृत्वा प्रणयमचक्रेन संपाद्य भुजङ्गभोगाभं सर्पशरीरमवृष्टं भृषणैर्भ्रमिन् मणि-पञ्चनमयैः शरादिभिर्भुजैः परमनारीणां समपेतजनकराज-मिस्पाङ्गनाभं भुजैर्नेकधा बहुवारं पुरस्तात् पित्राहसमये अभिसृष्टं अमापनयनहेतु रनिषीडनादौ स्पृष्टं किञ्च नारीभु-जयोः पूज्यत्वाद्बहुवचनमिति नारीशब्देन सीतैव याथा किञ्च नारीणां नारीसंमर्गरहितानां नैष्ठिकानां हनुमदादीनाम-यर्थः भुजेरभिमुखं सख्यभावनया स्पृष्टम् अत एव परमं तेषां स्त्रिकारकं किञ्च यत् नारीणां भुजैर्नाभिस्पृष्टं तत् परमस्पृष्ट-म् अपाक्यत अति अनप्रातुप्रकृतिक्रिबन्तप्रकृतिकामन्नं गमान्ते भुजैः दीर्घमायस्तु संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वात् पुर-स्तात्पुनः चन्द्रगडिभिरभिसृष्टं वातस्यप्रकाशैः रक्तैरित्यर्थः इन्दैरुपशोभितं पुरा पूर्वं शयने शयनसमये सीतायाः उत्त-माङ्गेन शिरसा शोभितं स्पृष्टसीताशिरस्कमित्यर्थः गङ्गाजल-निषेवितं गङ्गाजलेन गिरिं तत्प्रकस्य संभोगं शरीरमिव एतेन गङ्गोः स्वेदवच्चं मयितं तेन किञ्चिच्छुक्तः मयितः संयुगे संग्रामे युगसंकाशं विपुलिनाशदीनृतनकदायय्याभुतकाष्ठविशेषसदृशम् अत एव शत्रूणां शोकवर्धनं दीर्घम् आजालुलम् सागरान्तं व्यापश्रयं स्पृष्टाति ते पुनः प्रणयस्यता शरान् प्रक्षिपता ज्या-घातेन विहता चिह्नविशिष्टा त्वक् यस्य तं गमकत्वात्समासः सर्वं वामं बाहुमुपवाय उपवर्हणत्वेन प्रकल्प्य गोतहस्रप्रदा-तारं प्रतिदिनं विपुलभेप्रदानशीलं दक्षिणं भुजं च उपवाय प्रतिशिश्वे मां स्वकीयं ज्ञात्वा मत्संनिधौ शेते इति परम-भाषयानहमिति महोदधेः प्रसादाय शयनं चकार । सार्धश्लोक-सप्तकमेकान्वयि ॥ २-७ ॥

गो० टी०—एवं प्राप्तद्विजं परितमाम् एकान्तरितपूर्वम्

गान्तोदितकथाशेषपुष्पक्षिपति—तत इत्यादि । सार्धश्लोक-एकान्वयः । ततः शुकमोक्षणानन्तरम् सागरवेलायां शरीरा-प्रचुरायाम् दर्भान् शितायकुशान् आसीत् राघवः सर्व-शरण्यकुलप्रसूतः महोदधेः अज्जलि कृत्वा भुजभोगाभम् अहिकायवदतिष्ठदुलं बाहुम् उपवाय उपवर्हणीकृत्य । प्रादुश्रुतः सन् प्रतिशिश्वे । प्रतीत्यनेन तदानीं सागराभिमुखमपरः सागर इव स्थित इत्यवगम्यते । अरिसूत्र इत्यनेन नादृश-दशायामपि शत्रूणांमृत्युतया स्थित इत्युच्यते । अत्र विशेष-पणमहिम्ना अतिसुकुमारस्य कथमनिकदिनावनितलशयनम्, अविलम्बकस्य कथमन्यतो रक्षाप्रेक्षति वान्मीकैः खेदो योत्यते ॥ १ ॥

गो० टी०—अभुमेवायं प्रपञ्चयति सार्धसप्तश्लोकैः—जात-रूपमयैरित्यादि । जातरूपमयैः चकाराद्रन्मयैः एवकारे-ऽयोगव्यवच्छेदार्थः । पुरा अपोधायावातकालं अवतारतत्पुन-या वरकाञ्चनंति परमनारीभुजविशेषणम् । भुजैः इन्दैः तदकदेशलक्षणा । परमनारीणां सैरन्मिषकाणाम् अनेकधा स्नानालङ्कारादिषु चन्द्रनागरकुङ्कुमप्रभृतिभिः वृष्टाणि । अभिसृष्टम् संस्पृष्टम् । अभिवाहितं मञ्जतागन्धम् । वातम-यंति विशेषणात् द्वितीयचन्दनशब्दो रक्तचन्दनपरः । तच्च कुङ्कुमम् । कुङ्कुमं सुखं प्राक्तं लोहितं रक्तचन्दनमिति हृद्युधः आदौ चन्द्रनागरभ्यां चलिनम् अथ कुङ्कुमैरिति बोध्यम् । कश्चिदाह । परमनारीणामित्यनेन सीताव्यतिरिक्तान्य भार्याः सन्तीति तत्र नहि बालकाण्डे कुचचित्रामस्य दापान्तरो-द्वाहः प्रतिपाद्यते प्रवृत्त रामस्तु सीतया साठं विजहार बहुवृत्त । मनस्वी तद्गतभस्या नित्यं हृदि समर्पितः ॥ इति सीतया सह निरन्तरभोग एवोच्यते । अत एव सीताप्याहः समा द्वादश तवाहं राघवस्य निवेशने । भुजाना माउपान भोगान् सर्वकामसमृद्धिनी ॥ इत्यत्यन्तसंयोगे द्वितीयया निरन्तरभोगम् । तत्कुतोस्य दारान्तरावकाशः । ननु रामस्य दयिता भाषंति विशेषणाद्रोहिणी यथेति ताराणामन्यतमया रोहिण्या दृष्टान्तीकरणाच्च भार्यान्तरं तस्य व्यज्यत इति चेत् । इयितो आतुरितिवदुगमनानर्हत्वाय तथा विशेषित-त्वात् । किं भरतो रामस्य न दयितः । तामेवेश्वाकुनायस्य भरतस्य कथां कुरु । न सर्वं आतरस्तात भवन्ति भरतो-पमाः ॥ इत्यादिविरोधान् । रामबाह्व्यातिशयेन सौहृभार्या-तिशयेन च राजपुष्ट एवावस्थाम् दिव्यसुखादभवयोप्यावपि सीतालक्ष्मणी राममनुगाताविति हि तत्र युनिहृदयम् । रोहि-णी ज्ञेयमन्या प्रसिद्धाया नित्याङ्गमानलभकार । ननु ख । दृष्टाः सन्तु भवित्यन्ति रामस्य भार्याः जियः । अमहदा भवि-ष्यन्ति स्वभावे

मोक्षद्वेषप्रदोतारं बुधधाय भुजं महत् । अत्र मे तरणं यथ मरणं सागरस्य वा ॥ ८ ॥
इति रामो धृतिं कृत्वा महाबाहुर्महोदधिम् । अधिशिष्ये च विधिवत्पयतोऽत्र स्थितो मुनिः ॥ ९ ॥
तस्य रामस्य युगस्य कुशास्तीर्णे महीतले । नियमादपमत्तस्य निशास्तिभ्योऽभिजग्मतुः ॥ १० ॥
स त्रिरात्रोपितस्तत्र नयज्ञो धर्मवत्सलः । उपासत तदा रामः सागरं सरितां पतिम् ॥ ११ ॥

पत्न्यो बह्वयः सन्तीति गम्यते । सुन्दरकाण्डेऽपि । स्त्रीभिस्तु मन्वे विपुलेक्षणगिरस्त्वं रस्यमे वीतभयः कृतार्थ इति सीतया चोच्यते । अत्रापि । भुजैः परमनारीणामभिपृष्टमनेरुषेत्युक्तम् । तस्माद्बह्वयः पत्न्यो रामस्य सन्तीत्यवगम्यते । मैवं रामस्य पत्न्याः श्रिय इति रामसंबन्धिन्यः । कोर-
पदातीनातदासी प्रभृतय उच्यन्ते । पूजायां वन्दनानि सीतेवोच्यते । ते भुजा इतिवत् । न हि भवतमपेक्षा श्रियः सन्तीत्यत्र प्रमाणयन्ति । त्वं रस्यस इत्यत्रापि लौकिकरीतिमनुसृत्य सीतोक्तवती । परमनारीणामित्यत्रापि अलंकारीणमित्यर्थ उक्तः । यद्वा अभिमृष्टम् अभिमर्शनार्हम् । आश्रयाय कः । परमनार्यः श्रीकृष्णिनीलः । आत्मानं मत्पुं राम एव हि मत्पुं कृष्णिन्तु रामस्य विष्णुत्वं व्यक्तीकरोत्येव जज्ञे विष्णुः सनातन इत्याह । ननु राजमृगशब्देपापगुणाना-
न्यथाप्यपराया रामस्यानैकान्यः कल्प्यन्ते । कार्यं कल्पयन्तां न वा इह संबध्यन्ते । नासीं कर्कशं धर्मार्थं कृतानां परिमृष्टं रन्तं चायोग्यतात् । वस्तुतो न ताः कल्प्याः सीतयेव पति-
मया यजे पत्नीकार्यनिब्रीह्योत्तरकाण्डे दर्शितत्वात् । न च पत्नीप्रतिनिधयभाते भट्टाचार्येण कथ्यत इति याच्यम् । न हि वचनविरोधे न्यायः प्रभवतीति न्यायात् । वचनं च हेमा-
द्रिभूतिमित्रवचने दर्शितम् । यदि दृष्टभार्या दूरभार्या वा स्यान्तदा दम्पतीर्णं तन्वधाने निधायग्रिमाधाय कुर्यादिति । धर्मसंस्थापनार्थं प्रवृत्तस्य रामस्यान्वागदपरं किं नाम मानम-
पेक्षणीयम् । वस्तुत आचार एव प्रथमं प्रमाणं श्रुत्या पूर्व-
चारं प्रदर्शितं कर्मविधानात् । आपस्तम्बोप्यत एव धर्महेतुमयः प्रमाणं वेदाश्रयाचारमेव प्रथमं प्रमाणमाह । अत एव स्मरन्ति च स्मर्ताः । श्रुतिर्विभिन्ना स्मृतयो विभिन्नाः च चातुर्वर्धनमस्ति किञ्चित् । धर्मस्य तत्र निहितं गुहायां महा-
जमो येन गतः स पन्था इति । तस्मात् चातुर्वर्ण्यं च लोक-
स्मिन् स्ये स्ये धर्मं नियोजयतीत्युक्तारामाचार एव समीचीनं प्रमाणं तद्विरुद्धाश्च न्याया न प्रभवन्ति । यद्यपि राजमृगश-
ब्देधानां मद्घीवद्वावातापरिदृष्टिभ्यामपि भवितव्यम् । तथापि तद्विषये तत्कार्यानुष्ठानमेव । तस्य कर्मवैकल्येदुत्वात् । यथा पञ्चवन्द्येदेये निष्कुमाज्यावैष्णवादिगोपेन न यज्ञोप-
तस्मान्नोच्चारणस्यैव कार्यत्वात् । तस्मात्केवलन्यायसञ्चारेणा-
पन्यायमागो नैवुत्तरणीयः । किन्तु सर्वान्धारप्रवर्तकसर्वकर्म-
धुरन्धरभगवद्वताररामचन्द्राचार एव त्रिकैमिरुवर्तनीय इति सर्वमुपदातव्यं । यद्यपे इत्यल्लिकामये तल्पे । गङ्गानि-

विमं गङ्गाजले पर्यमाणम् । तत्कल्प्य संभोगं कागमिव स्थितम् सीतया उत्साहेन भाषितं वति योजना । संपुणे यदे पुनर्गतां गोपुरागलवत् प्रतिभट्टनिर्धारकम् अत एव भवृणां शोकवर्जम् । सागरमेतं यथासीं सागरान्तः पूमण्डलम् तस्य तदगन्तव्य आरम्भमनुवत् तस्यैव अपरत्रिणं यथा पतिवत् । अस्या इत्युक्ता । नैवे हेतुना ज्ञाया-
मेतं वचनेन विमतस्य ज्ञायाकिपाङ्क्तिमित्यर्थः । महापरिष-
दक्षिणम् एतत्परिषद्व्यापृतम् इदम् । मोक्षद्वेषप्रदोतारं वरणं कर्तव्योच्चारः । एतत्पुं भुजोत्तमम् तथैव प्रापुषः पादः । आत्तराभात आरः । एवंभूतं दक्षिणं बाहुधुपथाय दक्षिणः दक्षिणपादः । महाबाहुः सर्वोभयप्रदः । रामः अय मे वरणं वा समागम्य मरणं वा अविविनि ममि कृत्वा । तिष्ठत शरणमेतन्नीया । प्रयतः शयिकनियमयुक्तः नियतः तानिकनियमवान मुनिः मानसतनियमोपेताय मय महीदधि-
मुनिश्चारीरिभ्य इति योजना ॥ २ ॥ ५ ॥

१] ति० टी०—भुजं बाहुभुजप्रकृतयोः । एवंभूतं व्यवहित-
तया विविधप्रमाणवत् । अथ विविधप्रमाणमनया प्रसक्तस्य सागरस्य प्रसङ्गेन ते सातैरप्यत्र वरणं नापि स्यात् । ततः परमुपपन्नं सागरस्य मनी मरणमेव न्यादिति वृत्ति कृत्वा निश्चितेति योजना ॥ ८ ॥

२] ति० टी०—मुनिर्मात्री । महोदधिम् । उरिष्येति जेपः ॥ ९ ॥

३] ति० टी०—तस्य वस्तुवत्तरेणार—अथ्यति । अथ दिन-
व्यात्मकोपयामानन्तरकोऽय मे तरणं सागरप्रमादहतकसागो-
दानादिनोत्तरार्थं वा सागरस्य मरणं प्रमादपूर्वसागदानाय-
भावे विधतो वा इति वृत्ति निधये कृत्वा मुनिर्मात्री सस्य प्रयतःतरणं प्रति प्रवृत्तान नियतो यन्निता रामः महोदधि-
विधिम् तत्तयोपवासमिति विशिष्टं यथा भवति तथा अधि-
शिष्ये “अधिशीष्ट” इति महोदधेः कर्मत्वम् । सार्धश्लोक एकान्वयी ॥ ८ ॥ १० ॥

१०] ति० टी०—अभिजग्मतुर्मिजग्मुः ॥ १० ॥

२०] ति०—तस्येति । नियमान महीतले एतस्य रामस्य तिस्रो निधाः अतिशक्त्यः ॥ २० ॥

गो० टी०—तस्येति । एतस्य शयानस्य । नियमादप्रम-
त्तस्य अत एवाप्रवृत्तनियमस्यत्वमर्थः । तिस्रो निधाः त्रीण्यहानि ॥ १० ॥

११] ति० टी०—सोऽङ्गुल्येण ताम्बन्ध्यामित्यादिना

न च दर्शयते रूपं मन्दोः रामस्य सागरः । प्रयतेनापि रामेण यथाऽहमभिपूजितः ॥ १२ ॥
समुद्रस्य ततः कुड्रो रामो रक्तान्तलोचनः । समीपस्यमुवाचेदं लक्ष्मणं शुभलक्षणम् ॥ १३ ॥
अवलपः समुद्रस्य न दर्शयति यः स्वयम् । प्रशमश्च क्षमा चैव आर्जवं प्रियवादिता ॥ १४ ॥
असामर्थ्यफला वृते निर्गुणेषु सतां गुणाः । आत्मप्रशंसिनं दुष्टं धृष्टं विपरिभावकम् ॥ १५ ॥
सर्वत्रोत्सृष्टदण्डं च लोकः सत्कुरुते नरम् । न सास्त्रा शक्यते कीर्तिर्न सास्त्रा शक्यते यशः ॥ १६ ॥

देवदीर्घः । नयः सामान्यभाषायां यथोचितं प्रयोगाः, धर्मव-
त्त्वतः शरणगतत्वरूपे धर्मं प्रीतिमान् । उपास्त
प्राप्त ॥ ११ ॥

रा० टी०—स इति । नयः अत एव विराजोपितः तीर्थो-
पास्तमिति रात्रिवर्ष स्थितः स रामः सागरमुपास्त उपास्त
मध्यमवर्षः ॥ ११ ॥

गो० टी०—सिद्धयपि । रात्रिप्राप्तनमविच्छिन्नमिच्छा-
स इति । विराजोपितः विराजं शयानः तत्र समुद्रतीरे
मन्त्रजोऽपि एवं निर्वन्ध इत्यादिभ्यः धर्मप्रवर्तनार्थमिच्छा-
शयेनाह—मन्त्रो यमवन्ध इति । शरणगतधर्मं प्रीतिमान् ।
सतितां पति स्वगोष्ठ्यां कान्तापुष्ट्यकारुण्येन समाभयदर्श-
नात् । अथपि तथैवाचरदिति भावः ॥ ११ ॥

१२] ति० टी०—शरणगतत्वेऽपि फलप्रदानाभिमुख्या-
भावात्सागरस्य सागराख्यमाह—न चेति । मन्दो
मन्दोक्तिः ॥ १२ ॥

रा० टी०—नेति । रामेण यथाऽहमभिपूजितोऽपि मन्दो
मन्दमभिरुचिप्रमोदमिच्छे वा सागरः रूपं स्वस्वरूपं रामस्य
न दर्शयते अर्शेण एतेन तस्य रामप्रभावदर्शनाकाङ्क्षितं
व्यक्तम् ॥ १३ ॥

गो० टी०—न चेति । न च दर्शयते आत्मानमिति दोषः ।
मन्दः अतः । ननु रामेण सम्यक्कृता शरणप्राप्तिः कुतो न
कतिना प्रयते अत्रोपशान्तिना कृत्यात् । ब्राह्मणकृतराज-
पुत्रेण । न च शरणगतत्विकारी रामः अधिकचो हि
तथाविकारी ॥ १२ ॥

१३] ति० टी०—समुद्रस्य कुद्रः समुद्रस्य कुद्रः ॥ १३ ॥

रा० टी०—समुद्रस्य ततः । ततः आर्जवं प्राप्यनागमोदितोः
समुद्रस्य समुद्रस्य कुद्रो रामः समीपस्य लक्ष्मणमुवाच ॥ १३ ॥

गो० टी०—समुद्रस्य ततः । समुद्रस्य समुद्रविषये संब-
न्धवशात् । ततः रक्तान्तलोचनः यस्य सः रक्तान्तलोचनः
अनेन मन्त्रोऽपि सत्कुरुते । प्रशमश्च स्वस्य हृदयकोरमव-
लपः इत्येवम् ॥ १३ ॥

१४] ति० टी०—अवलपः मर्कः । घर्तत इति शेषः
प्रशमश्च क्षमा । क्षमा अक्षयप्रतिक्रियापराधसहिष्णुता,
अर्जवं यथैवाचर ॥ १४ ॥

रा० टी०—ननु चकारापद—अवलपः इति । यत्
तस्य न दर्शयति स्वस्वरूपं न प्रकटयति तत्समुद्रस्य अवलेपः

गर्वः । अर्जं प्रयत्नः । पात्राभावात् स्वकृतप्राप्त्यादिरयत्न-
माह—प्रशम इति । प्रशमः क्षमा । अपराधसहिष्णु-
त्वं आर्जवं सत्कृत्यः प्रियवादिताः प्रियवचनम् एते सतां
गुणा निर्गुणेषु निविष्टगुणवत्स गन्तव्योपनिविष्टेतित्यर्थः अ-
सामर्थ्यफलाः सामर्थ्यं फलनिष्पादनविषयकशक्तिं फलान्ति
तद्विनाः निष्फला भवन्तीत्यर्थः किंच असामर्थ्यफला अशक्त-
त्यनिष्पादका, अयमशक्त इति बोधका भवन्तीत्यर्थः ॥ १४ ॥

गो० टी०—अवलपः इति । स्वयं न दर्शयतीति यत् अर्थं
समुद्रस्यावलप इत्यन्वयः ॥ १४ ॥

१५] ति० टी०—एवं सतां गुणा निर्गुणेषु दत्तगुणमिव ।
अवलपे तु तद्विषये, असामर्थ्यफलाः । सर्वत्रोत्सृष्टा अपि दुष्ट-
विषये प्रशमादिपरश्चेत्तमशक्तं मन्यन् इत्यर्थः अतोऽपि दण्डस्यैव
विषय इति भावः । आत्मप्रशंसिनं शौर्यादिगुणभेदेऽपि
तद्वत्तया श्लाघमानम्, दुष्टं दुष्टविषय, पुष्टमर्थमप्यतोऽपि साह-
सिकम्, विपरिभावकमित्येतत्तः स्वगुणव्यापनस्य परिचाय-
नशीलम् ॥ १५ ॥

रा० टी०—गन्तव्योपनिविष्टेषु यानि गुणाः सन्ति अवशि-
तानि बोधयन्माह—आत्मेति । आत्मार्थमिति प्रशंसाहंमगुण-
भवेऽपि स्वप्रशंसार्थत्वं अत एव दुष्टे निर्गुणाचरणशीलम्
अत एव दुष्टे दुष्टदृष्ट्या गन्तव्यकृतजातौ विपरिभावः सागु-
णप्रख्यापनायेत्येतत्ततोऽपि चानुशीलं भवेत् । दण्डविषयेऽपि त-
त्सुष्टो दण्डो येन ते नरं राजानमिच्छतः लोकं सर्वत्रोत्सृष्टं
सत्कुरुते ॥ १५ ॥

गो० टी०—प्रशम इति । प्रशमः अक्रान्ता क्षमा अप-
राधसहिष्णुता आर्जवं परचित्तावृत्तित्वम् अर्जोविषयं
वा प्रियभाषिता प्रियवादिस्त्वमित्येते गुणा निर्गुणेषु अना-
मर्थ्ये फलान्ति । असमर्थत्वद्वि जनयन्तीत्यर्थः ॥ १५ ॥

गो० टी०—क पुनः समर्थं निर्गुणे मन्यते तत्राह—
आत्मेति । आत्मप्रशंसितम् आत्मस्तुतिपरम् दुष्टं बद्ध-
कम् दण्डं निर्दयमित्यर्थः विपरिभावकं सर्वेपदायनकरम्
सर्वत्रोत्सृष्टेषु निर्गुणेषु च उत्सृष्टदण्डं कृतदण्डम् । लोकः
अहो जनः ॥ १५ ॥

१६] ति० टी०—सर्वत्र प्राणिमात्रे इत्युदण्डं कृतदण्डम्,
सत्कुरुते बहुमन्यते । कीर्तिर्देवास्तैरुत्थयति, यशः स्वदेव-
कथयति, न शक्यते मानुसमित्यन्वयः ॥ १६ ॥

रा० टी०—नेति । नामां सामर्थ्योपायैर्न कीर्तिः

३. व्याससमिति गो. पाठः । ३. द्विजानीति गो. पाठः । ४. वाससमिति गो. पाठः ।

अथाशोभ्यमपि क्रुद्धः शोभयिष्यामि सागरम् । वेलासु कृतमर्यादं सहस्रमिसमाकुलम् ॥ २३ ॥
निर्मर्यादं करिष्यामि सायकैर्वरुणालयम् । महार्णवं शोभयिष्ये महादानवसंकुलम् ॥ २४ ॥
एवमुक्त्वा धनुष्पाणिः क्रोधविस्कारितेक्षणः । बभूव रामो दुर्धर्षो युगान्ताग्निरिव ज्वलन् ॥ २५ ॥
संपीड्य च धनुर्वीरं कम्पयित्वा शैनेर्जगत् । मुमोच विशिखानुग्रान्वज्जानिव शतक्रतुः ॥ २६ ॥
ते ज्वलन्तो महावेगास्तेजसा सायकोत्तमाः । प्रविशन्ति समुद्रस्य जलं विप्रस्तपन्नगम् ॥ २७ ॥
तोयवेगः समुद्रस्य समीनमकरो महान् । स बभूव महाघोरः समारुतरवस्तथा ॥ २८ ॥
महोर्मिर्जालचलितः शङ्कुर्जालसमावृतः । सधूमः परिवृत्तोर्मिः सहसासीमहोदधिः ॥ २९ ॥
व्यथिताः पन्नगाश्चासन्दीप्तास्या दीप्तलोचनाः । दानवाश्च महावीर्याः पातालतलवासिनः ॥ ३० ॥
ऊर्मयः सिन्धुराजस्य सनक्रमकरस्तथा । विन्ध्यमन्दरसंकाशाः समुत्पेतुः सहस्रशः ॥ ३१ ॥
आवृणिततरङ्गैः सन्भ्रान्तोरगराक्षसः । उद्वर्तितमहाग्राहः संधोषो वरुणालयः ॥ ३२ ॥

रामपि शोपयितुमिच्छया । कोपातिशयेन स्वबलदशाला वा तादृशोक्तिः । शोपयिष्यामीति वदतः किं शरणेति न शङ्कनीयम् । शिवं भित्तिं शरैर्दग्धमिति रामशराणां दाहकत्वसंभवात् । अन्तरेण पि चतुर्धभूतं जगत्त्रिदशं करिष्यामीति भावः । सागरम् । यद्यपि ज्ञातिविरोधमाचरति तर्हि वयमपि ज्ञाति-कृत्यं कुर्म इति भावः । सागरे शोपयिष्यामि अनेकमहत्त्वान्तमेक एव हरिष्यामि किं तत् इत्याह-पद्व्यामिति । एकैकस्य पदद्वयं गमनसाधनमिति द्विवचनम् । दानराणां हि द्वावेव पादौ द्वौ हस्तौ ग्रहणभक्षणादीनां ताभ्यामेव दर्शनात् । अनेन कृतस्य कार्यविच्छेदस्यावुरूपमण्डं वानरपादाभ्यामेव दक्षे-षिष्यामीति भावः ॥ २३ ॥

२३] ति० टी०-वेलासु तीरेषु कृतमर्यादं तदलङ्घनं कृतनियमम् ॥ २३ ॥

रा० टी०-अद्येति । वेलासु कृता मर्यादास्थितिनिवयो येन तम् । अशोभ्यमपि सागरं शोभयिष्यामि ॥ २३ ॥

श्री० टी०-पक्षान्तरमेवाह-अद्येति । अर्थमेकं वाच्यम् ॥ २४ ॥

गो० टी०-पुनः पक्षान्तरमेवाह-वेलास्त्विति । वेलासु चतुर्दु तीरेषु । कृतमर्यादं कृतव्यवस्थम् । कदाचिदपि वेलासु अनतिवर्तमानमित्यर्थः । निर्मर्यादं करिष्यामि अव्ययस्य करिष्यामि । भूतये प्रायशिष्यामीत्यर्थः ॥ २५ ॥

२५-२६] ति० टी०-निर्मर्यादं लङ्घितवेकम् ॥ २४ ॥ २५ ॥

रा० टी०-तदेव मङ्गयन्तरेणाह-निर्मर्यादमिति । महा-र्यादः संकुलं शोभयिष्ये ॥ २४ ॥

गो० टी०-समुद्रेण विरपरिपोषिता दानवादय एते रक्षि-यन्तीत्येवाह-पक्षार्णवमिति । दानवैः सह शोभयिष्या-मीत्यर्थः ॥ २५ ॥

रा० टी०-एवमिति । कोपेन विस्कारिते तेक्षणे यस्य न रामः युगान्ताग्निरिव ज्वलन् मन दुर्धर्षो बभूव ॥ २५ ॥

गो० टी०-एवमिति । विस्कारितेक्षणः विवर्तित-नयनः ॥ २७ ॥

२६-२७] ति० टी०-वीरं धनुः शनैः संपीड्य संपीड-नपूर्वं सज्यं कृत्वा जगत्कम्पयित्वा । उपायोपेक्षेति अप-२६ ॥ २७ ॥

रा० टी०-संपीडयति । धोरं भवेदन्तः पक्षः शनैः संपीड्य अत एव जगत् कम्पयित्वा शतक्रतुः अयानिव विशिखानु वाणा-न्मुमोच ॥ २६ ॥

गो० टी०-संपीडयति । संपीड्य दृष्टुमिहा मध्यमव-लम्ब्य । कम्पयित्वा भयकम्पनं कृत्वा । जगत् जगत्स्थज-न्तम् । वृत्तमित्यन्तोपमा ॥ २८ ॥

रा० टी०-ते इति । ते रामेण मोचिताः साधकोन्महा-विप्रस्तपन्नं यथा भवति तथा समुद्रस्य जलं प्रविशन्ति ॥ २७ ॥

गो० टी०-त इति । मज्जसा ज्वलन्त इत्यन्वयः । प्रवि-शन्ति प्राविशन् । वस्तपन्नमिति क्रियाविशेषणम् ॥ २९ ॥

२८-३२] ति० टी०-समुद्रस्य तोयवेगः संधोषः । समारुतरवो वाणमणयवर्तितमारुतशब्दसहितः ॥ २८ ॥ ३० ॥

रा० टी०-तोयेति । समीनमकरः मीनादिसहितः समा-रुतरवः वाणवेगेहेतुरुपग्रहमारुतजनितगविशिष्टः समुद्रस्य स तोयवेगो महाघोरो बभूव ॥ २८ ॥

गो० टी०-तोयवेग इति । तोयवेगः तरङ्गविततिः । मारुतरवः वातजन्यरवः समारुतरवः वातमण्डनजन्यरवसहित इत्यर्थः ॥ ३० ॥

रा० टी०-महोर्मिर्निति । महोर्मिणां जालेन समुद्रेण चलितः स धूमः बाणोत्थवह्निहेतुः सधूमविशिष्टो महोदधिः परिवृत्तोर्मिः ऊर्मिर्गहितदेशेऽपि र्मिविशिष्ट आसीत् ॥ २९ ॥

गो० टी०-महोर्मिर्निति । तीरे महोर्मिमालाविततः । अन्त-स्तरङ्गजालाकुटशङ्कुतिसमावृतः सज्जालारप्रवेगेन सधूयः । मध्ये शराप्रिशोषणेन परिवृत्तोर्मिर्नामीदित्यन्वयः ॥ ३१ ॥

१ सहस्रेति गो. पाठः । २ शोभयि गो. पाठः । ३ सलिलं वस्तपन्नमिति गो. पाठः । ४ सधूमवति गो. पाठः । ५ संधिदि गो. पाठः । ६ मारुतशब्द इति गो. पाठः । ७ धुक्तीति गो. पाठः । ८ समुद्रघोरोति गो. पाठः । ९ अयेति गो. पाठः । १० तदेव तत्प्राप्तम् इति गो. पाठः ।

ततस्तु तं राघवमुग्रवेगं प्रकर्ममाणं धनुरप्रमेयम् ।

सौमित्रिरुत्पत्य विनिःश्वसन्तं मामेति वोक्त्वा धनुराललम्बे ॥ ३३ ॥

एतद्विनापि बुद्धेस्तवाद्य संपत्स्यते वीरतमस्य कार्यम् ।

भवद्विधाः क्रोधवशं न यान्ति दीर्घं भवान्प्रश्यन् साधुव्रतम् ॥ ३४ ॥

अन्तर्हितैश्चापि तथान्तरिक्षे ब्रह्मणिमिथैव सुविभिन्नम् ।

शब्दः कृतः एकमिति ध्रुवस्मिन्मामेति चोक्त्वा बहता स्वरेण ॥ ३५ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे एकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥

छाविताः सर्गः ।

रामेण क्रोधाद्गुणेषु संहितं ब्रह्मस्त्रं दृष्ट्वा सागरो भीत आत्मान् दर्शयितुं प्रायच्छन् । ततो नीलः सागरे सेतुं बन्ध ।

अथोवाच रघुश्रेष्ठः सागरं दारुणं वचः । अर्वाहं शोषयिष्यामि सपातालं भूदार्णवम् ॥ १ ॥

रा० टी०—व्यथिता इति । वीरास्याः पत्न्याः व्यथिता आसन् ॥ ३० ॥

गो० टी०—व्यथिता इति । आपाताले भराः प्रविष्टा इति भावः ॥ ३२ ॥

रा० टी०—ऊर्मय इति । खिलगुणस्य लक्ष्मण ऊर्मयः समुत्पन्नः ॥ ३२ ॥

गो० टी०—तात्कालिकतरङ्गौक्त्यं वर्णयति—ऊर्मय इति ३२

रा० टी०—आधूनिजिति । आधूनिता तत्तद्गोयाः यमिन् अत एव उद्धतितः ऊर्ध्वं प्रक्षिप्ताः महाग्राहाः यस्य अत एव तस्य योयः महाघोषमहितः वरुणादयो बभूवुः श्रेयः ॥ ३२ ॥

गो० टी०—उत्कलुषादेन विशेषान्तरमाह—आधूनिजिति । आधूनिजसंभ्रान्ताहतिपदान्यकार्थानि ॥ ३४ ॥

३३] ति० टी०—सौमित्रिरुत्पत्योपगम्य विनिःश्वसन्तं रामं मामेत्युक्त्वा भस्मदमवनाशनं न कार्यमित्युक्त्वा धनुराललम्बे । धृतवानित्यर्थः ॥ ३३ ॥

रा० टी०—तत इति । ततः सागरातिशब्दशब्दानामन्तरं सौमित्रिरुत्पत्य रामसमीपं प्राप्य मा मा एवं न कार्यमित्यर्थः इति राममुक्त्वा धनुराललम्बे पुनः प्रहारनिवारणाय जगद ३३

गो० टी०—ततस्त्विति । तुल्येन पूर्वसंपानाद्वैषम्यमुक्तम् । अप्रमेयम् अपरिच्छेद्यैवमम् प्रकर्ममाणम् अमोघशरसन्धानयेति भावः । समुत्पन्नं कोपेनेति श्रेयः । तं राघवम् उत्पत्य सट्टिसागव्य मा मेत्युक्त्वा एतादृशं घट्टारकर्षणं मा कुर्वित्युक्त्वा । भयतिशयाद्दीप्ता । अनिवर्तमानं तमिन् घट्टारालम्बे ॥ ३५ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने एकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥

३३] ति० टी०—एतद्विनापि शोषणं विनापि । साधुव्रतं समीपेन आपातेन दीर्घं कृत्वा भवति तत्रा पश्यन् ॥ ३४ ॥

रा० टी०—एतद्विति । अयं रामः विनाशनं विनापि योग्यमस्ति तत्र कार्यं संशयं संशयने संत्यजति । तनु प्राप्तः क्रोधस्य कर्तव्यं निष्कलनमित्यत्र साह—सद्यद्विधाः भयतमदृशाः प्रोचरन्ति न यान्ति अतः दीर्घं मार्गमादिनं साधुव्रतं क्रोधादिराहित्यतया व्यज्यति भवान् पश्यन् संभारु ॥ ३४ ॥

३५] ति० टी०—तदर्थमात्रं ब्रह्मण्यदिभिर्महता स्त्रेण मायैवयुक्त्वा कष्टं हाहायः कृतं उपपन्नः ॥ ३५ ॥

इति श्रीमन्नारिसेन आश्रमिणः रामायणस्य एकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥

रा० टी०—सिवाग्रे राघवस्य नै विनाशपादः अन्तःपिति । अतश्चि अन्तर्हितं विनिःश्वसन्तं रामं मामेत्युक्त्वा साधुव्रतं प्राप्तः क्रोधस्य कर्तव्यं निष्कलनमित्यत्र साह—सद्यद्विधाः भयतमदृशाः प्रोचरन्ति न यान्ति अतः दीर्घं मार्गमादिनं साधुव्रतं क्रोधादिराहित्यतया व्यज्यति भवान् पश्यन् संभारु ॥ ३४ ॥

इति श्रीमन्नारिसेन आश्रमिणः रामायणस्य एकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥

इति श्रीमन्नारिसेन आश्रमिणः रामायणस्य एकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥

१] ति० टी०—गो विनिःश्वसन्तं शोषं निवारितं शोषं प्रपतिता मेपादयितुमुद्यमे—अर्थात् ॥ १ ॥

रा० टी०—उत्पन्नप्रधानानन्तरकारिकं रामवृत्तान्तमाह—अथेत्यादिभिः । अथ लक्ष्मणवचनप्रवणानन्तरमपि राघवे रामः सागरं दारुणं भवेकं वच उवाच । महाकारमाह—सपाताले पातालसहितं महागर्तं शोषयिष्यामि ॥ १ ॥

गो० टी०—प्रथमं वानरसेनातरणाय सागरं दारुणं भवेकं

तं तथा समतिक्रान्तं नातिचक्राम राघवः । तमुद्धतमभिप्रेक्ष्य रामो नदनदीपतिम् ॥ १६ ॥
ततो मध्यात्समुद्रस्य सागरः स्वयमुत्थितः । उद्धाद्रिमहाशैलान्मेरोरिव दिवाकरः ॥ १७ ॥
पन्नगैः सह दीप्तास्थैः समुद्रः प्रत्यदृश्यत । श्लिग्धवैदूर्यसंकाशो जाम्बूनदविभूषणः ॥ १८ ॥
रत्नमाल्याम्बरधरः पद्मपत्रनिभेक्षणः । सर्वपुष्पमयीं दिव्यां शिरसा धारयन्स्रजम् ॥ १९ ॥
जातरूपमयैश्चैव तपनीयविभूषणैः । आत्मजानां च रत्नानां भूषितो भूषणोत्तमैः ॥ २० ॥
धातुभिर्मण्डितः शैलो विविधैर्हिमवानिव । एकावलीमध्यगतं तरलं पाण्डुरप्रभम् ॥ २१ ॥
विपुलेनोरसा बिभ्रत्कौस्तुभस्य सहोदरम् । आवृण्णिततरङ्गौघः कालिकानिलसंकुलः ॥
गङ्गाशिन्धुप्रधानाधिरापगाभिः समावृतः । उद्धर्तितमहाग्राहः संभ्रान्तोरगराक्षसः ॥
देवतानां सुरुपाणां नानारूपाभिरीश्वरः । सागरः समुपकम्प्य पूर्वमामन्त्र्य वीर्यवान् ॥
अत्रवीत्पाञ्जलिर्वाक्यं राघवं शरपाणिनम् ॥ २२ ॥

शरसन्धानसमय एव भीमप्रेमोभूत् भीमप्रवाहप्रेमोभूत् ।
स्वल्पतरमोऽत्रात् क्षोभान् प्रवाहमोक्षारम्भे महान् क्षोभो-
द्दिश्यते ॥ १६ ॥

गो० टी०-वेगकलं दर्शयति-योजनमित्यादिना ।
सार्धश्लोक एकान्वयः । संज्ञान् वागिर्युंरुणं येषामन्यत्र वेदां
वेनेत्यर्थः । अथवा संज्ञादन्त्यत्र प्रत्ययं विना । वेदां योजने
योजनपर्यन्तं व्यतिचक्राम अतिक्रान्तवान् । योजनमन्तर्गो-
द्दिश्यप्राहः तं समतिक्रान्तं पलायमानं नातिचक्राम पलाय-
मानं प्रति शस्त्रप्रयोगरूपान्तरिकं न चकार ॥ १६ ॥

[१६-१७] ति० टी०-तं प्रसिद्धसुख्यमानविशेषणं तं
शिपिप्रभं नदनदीपतिं दृष्ट्वा राघवो रामो नातिचक्राम न
प्रवाल । अत्र न परावर्तितवानित्यर्थः अत्र न त्यक्तवा-
नेति वा ॥ १६ ॥ १७ ॥

रा० टी०-तमिति । तथा उक्तप्रकारेण समतिक्रान्तम्
हृत्तं तं पौरप्राप्य तं प्रसिद्धं नदनदीपतिं रामो नातिचक्राम
अत्र तस्यावित्यर्थः ॥ १६ ॥

रा० टी०-तत इति । समुद्रस्य तज्जलस्य मध्यात् सागरः
मेरोदिवाकर इव स्वयमुत्थितः ॥ १७ ॥

गो० टी०-तत इति । समुद्रस्य मध्यात् उन्नतात् स्वयं
सागरः समुद्राभिमानिदेवता दिवाकर इव क्वाविति शेषः १७

रा० टी०-पन्नगैरिति । श्लिग्धवैदूर्यसंकाशः समुद्रः पन्नगैः
सह प्रत्यदृश्यत ॥ १८ ॥

रा० टी०-रत्नेति । सर्वपुष्पमयीं निखिलपुष्पविशिष्टां
मयं शिरसम् ॥ १९ ॥

गो० टी०-पद्मगैरित्यादि । जाम्बूनदं जम्बूनदीप्रभं
स्वर्णम् । रत्नमाला रत्नयुक्तमाला । जातरूपमयैः आकर-

जस्यवर्णप्रभैः तपनीयविभूषितैः रत्नमालाभिरुत्तमकविभू-
षितैः रत्नानां संवन्धिभिर्भूषणोत्तमैः । पद्मवती सुका-
वती । तरलं नायकरत्नम् । आवृण्णितः चण्डितः । कालिका
मेघपङ्क्तिः । मेघजालेपि कालिकेत्यमरः । तस्याऽनिलस्य च
संकुलः छुषितः । मेघानिलो समुद्रस्य स्रज्यामिति प्र-
सिद्धिः ॥ १८-२२ ॥

२०] ति० टी०-जातरूपं सुवर्णम्, तपनीयं श्रृङ्गा-
ञ्जनमधिकवर्णम्, स्फोटरजान्तरत्नसन्धितभूषणोत्तमैर्भूषितम् ।

रा० टी०-जातरूपतपनीययोः अवात्तराभेदात् पं-
क्त्यम् आत्मजानां रत्नानां भूषणोत्तमैर्भूषितः ॥ २० ॥

२१] ति० टी०-अतएव विविधधातुभिर्मण्डितः
इव । कालिकानिलसंघातैः संकुलः । मेघजालं च
कालिका ॥ २१ ॥

रा० टी०-आवृण्णितः तरङ्गायाः दम्प्य कालिकानिलसं-
घातैः संकुलः मेघजालं च कालिकेति कोशः ॥ २१ ॥

२२] ति० टी०-समुपकम्प्योत्पन्नम् । पूर्वमामन्त्र्य
रामेति प्रथमं संबोध्य । शरपाणिनं शरपाणिम् ॥ २२ ॥

रा० टी०-आपगाभिर्नदीभिः समावृतः सागरः समुप-
कम्प्य रामसमीपं प्राप्य आमन्त्र्य संबोध्य राघवमवर्तितं
सार्धश्लोकचतुष्टयमेकान्वयि ॥ २२ ॥

गो० टी०-उद्धर्तितेत्यादि सार्धश्लोक एकान्वयः
उद्धर्तितः उद्धामितः । समुपकम्प्य समुपागम्य । स्वसौजन्यं
पुरस्कृतं पूर्वम् आमन्त्र्य आहूय प्रकट्यो मूर्ध्नि कृतोज्ज्वलिः य-
स्यासौ प्राज्जलिः । शरपाणिनमिति नकारान्तत्वमात्मम् ।
स्वविरोधिनो मर्यासिनो रामेण वातयितुं स्वयं राघवभी-
तत्वेन तत्संहारक्रमस्य पराक्रमं परीक्षितुं च समुद्रं पलाय-
नपर्यन्तं विलम्बितवानिति बोध्यम् ॥ २३ ॥

पृथिवी वायुराकाशमपि ज्योतिश्च राघव । स्वभावे सौम्य निप्रति शाश्वतं मार्गमाश्रिताः ॥ २३ ॥
तत्स्वभावो ममाप्येव यदगाधोऽहमप्यहः । विकारस्तु भवेद्वाय एतत्ते प्रवदाम्यहम् ॥ २४ ॥
न कामान्न च लोभाद्वा न भयात्पार्थिवान्न च । रोगान्नकाकुलभयं स्तम्भयेयं कथंचन ॥ २५ ॥
विधास्ये येन गन्तासि विषद्विष्येऽप्यहं तथा । नैश्रादा विषमिष्यन्ति यावत्सेना तरिष्यति ॥
हरीणां तरणे राम करिष्यामि यथा स्वन्म ॥ २६ ॥
तमब्रवीत्तदा रामः शृणु मे वरुणालय । अगोऽयं मया मया वसिमनेने निपात्यताम् ॥ २७ ॥
रामस्य वचनं श्रुत्वा तं च दृष्ट्वा महाशरम् । महोदधिमेतानेन गन्तव्यं नास्म्यमब्रवीत् ॥ २८ ॥

चरणवकाशोऽस्ति कश्चिदुपुर्णतरो मम । दुमकुल्य इति ख्यातो लोके ख्यातो यथा भवान् ॥ २९ ॥
 अग्रदर्शनकर्मणो बहवस्तत्र दस्यवः । आभीरप्रमुखाः पापाः पिबन्ति सलिलं मम ॥ ३० ॥
 नि तत्स्पर्शनं पापं सहेयं पापकर्मभिः । अमोघः क्रियतां राम अयं तत्र शरोत्तमः ॥ ३१ ॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सागरस्य महात्मनः । मुमोच तं शरं दीप्तं परं सागरदर्शनात् ॥ ३२ ॥
 तनाद च तदा तत्र वसुधा शल्यपीडिता । तस्माद्व्रणमुखातोयमुत्पपात रसातलात् ॥ ३४ ॥
 न वभूव तदा कूपो व्रण इत्येवं विश्रुतः । सततं चोत्थितं तोयं समुद्रस्येव दृश्यते ॥ ३५ ॥
 अवधारणशब्दश्च दारुणः समपद्यत । तस्मात्तद्धारणपातेन अपः कुक्षिष्वशोपयत् ॥ ३६ ॥

ये तस्यापं स्थलं जलरहितं तरणयोग्यमित्यर्थः यथा यथा-
 करिष्यामि । अर्थं पृथक् । तमिति । हे वरुणाढ्य !
 मोघः वैफल्यरहितः अयं महाबाणः कस्मिन्देशे निपात्यता-
 ति मे वचः शृणु इति रामस्ममब्रवीत् ॥ २७ ॥
 गो० टी०-तमिति । उच्यतः कृतसंधानः ॥ २९ ॥
 रा० टी०-रामस्येति । महोदधिः राघवमब्रवीत् ॥ २८ ॥
 गो० टी०-रामस्येति । महातेजाः स्वाभिमतलाभेन
 वितकान्तिः ॥ ३० ॥

२९] ति० टी०-उत्तरेणेत्येनवन्तमवश्यम् । ममो-
 रणासन्नो न देशो । अग्रिमदेश इति यावत् । उत्तरशब्दोऽधि-
 वाची । यथा भवांल्लोके ख्यातः पुण्यतमश्च, एवं दुमकुल्य
 ति ख्यातः पुण्यतमः कश्चिदवकाशोऽस्ति ॥ २९ ॥

रा० टी०-तदाकारमाह-उत्तरेणेति । ममोत्तरेण अ-
 ग्रिमदेशे पुण्यतरो भवान् अतिप्रकाशविशिष्टः लोके दुमकुल्य
 ति ख्यातः कश्चिदवकाशो यथावदवकाशो देशोऽस्ति ॥ २९ ॥

गो० टी०-उत्तरेणेति । उत्तरेण समीपवर्तिन्युत्तरभागे ।
 यन्वचन्यतस्यामदुरेऽपच्छस्याः " इत्येवम् । समावकाशः
 अप्रप्रदेश इत्यर्थः । पुण्यतमः चारुतमः । पुण्यं तु चार्वपी-
 यमः । दुमेषु कुल्या यस्यासौ दुमकुल्यः । कुल्यास्या कवि-
 ता सन्निधिममः ॥ ३१ ॥

३०] ति० टी०-तत्रोपे दर्शनकर्मणी येषां तादृशा
 इवो दस्यवः पापाः सन्ति ॥ ३० ॥

रा० टी०-उच्येति । तत्र विषयानाः उपे भयंकरे दर्शन-
 कर्मणी येषां ते आभीरप्रमुखाः बहवो दस्यवः पापाः मम
 सलिलं पिबन्ति ॥ ३० ॥

गो० टी०-उच्येति । उपे दर्शनकर्मणी येषां ते उपदर्श-
 नकर्मणः । दस्यवः शत्रवः । दस्युशाश्वशत्रव इत्यमरः ।
 दस्यवः चोरा वा । आभीरा महाशत्राः ॥ ३१ ॥

३१] ति० टी०-तैः पापकर्मभिः स्पर्शनं ममास्ति
 तत्पापं न सहेयम्, अतस्त्वशायममोघः शरो मुच्यताम् ॥ ३१ ॥

रा० टी०-तैरिति । पापकर्मभिस्तैः कृतं पापं पाप-

जनकं संस्पर्शनमहं न सहेयम् अतः तत्र आभीरप्रमुखेषु अयं
 शरोत्तमः अमोघः सकलः क्रियतां शरपातेन ते विद्वन्मन्ता-
 मित्यर्थः ॥ ३१ ॥

गो० टी०-तैरिति । तत्र दुमकुल्ये । तेषु आभीरप्र-
 मुखेषु ॥ ३१ ॥

३२] ति० टी०-सागरदर्शनात् । अनन्तरमिति शेषः ।
 सागरोपदेशादिति वार्थः ॥ ३२ ॥

रा० टी०-तस्येति । सागरस्य तद्वचनं श्रुत्वा सागर-
 दर्शनात् परं दृश्यमानसागरोत्तरभागे दीप्तं शरं मुमोच ॥ ३२ ॥

गो० टी०-तस्येति । सागरदर्शनात्सागरमतेन । यद्वा
 अकुल्या निर्दिश्य सागरेण प्रदर्शनात् ॥ ३४ ॥

३३] ति० टी०-यत्र शरः पानितस्तत्स्थले तेन हेतुना
 मरुकान्तारमिति विश्रुतम् ॥ ३३ ॥

रा० टी०-तेनेति । यत्र तेन रामेण शरो निपातितः तत्र
 मरुकान्तारं पृथिव्यां विश्रुतम् ॥ ३३ ॥

गो० टी०-तेनेति । तेन शरमोक्षणेन ॥ ३० ॥

३४] ति० टी०-व्रणमुखाद्व्रणजकृतद्वारात् ॥ ३४ ॥

रा० टी०-ननादेति । तत्र तस्मिन्समये शल्यपीडिता
 वसुधा ननाद तस्मात् शरपातजनितान् व्रणमुखान् तन्मार्गे-
 नेत्यर्थः रसातलात् तोयमुत्पपात ॥ ३४ ॥

गो० टी०-ननादेति । ननाद जलनिर्गमेनेति भावः ।
 व्रणमुखान् व्रणमुखद्वारेण ॥ ३६ ॥

३५] ति० टी०-उत्थितम् । व्रणकूपादिति शेषः ।
 समुद्रस्य जलमिव । प्रभूतमिति शेषः ॥ ३५ ॥

रा० टी०-स इति । सः शरविहीर्णदेशः व्रण इत्येवं
 विश्रुतः ख्यातः कूपो बभूव उत्थितं तस्मात् कूपाभिष्टुतं तोयं
 समुद्रस्येव दृश्यते ॥ ३५ ॥

गो० टी०-स इति । सः व्रणकूपं व्रणकूप इत्यभिविश्रुतो
 बभूव । सततमिति । तस्येति शेषः ॥ ३० ॥

३६] ति० टी०-तस्मादवधारणशब्दाद्धारणपातेन तस्मात्

विख्यातं त्रिषु लोकेषु मरुकान्तारमेव च । शोषयित्वा तु तं कुक्षिं रामो दशस्थात्मजः ॥

वरं तस्मै ददौ विद्वान्मरवेऽपरविक्रमः ॥

॥ ३७ ॥

पशव्यश्चाल्परोश्व

फलमूलरसायुतः । वरुणहो बहुधीरः सुगन्धिर्विविधौषधिः ॥ ३८ ॥

एवमेतैश्च संयुक्तो बहुभिः संयुतो मरुः । राक्षस्य वरदानाच्च शिवः पन्था बभूव ह ॥ ३९ ॥

तस्मिन्दग्ध्रे तदा कुक्षौ समुद्रः सरितां पतिः । राक्षसं सर्वशस्त्रहर्षिर्दं वचनमब्रवीत् ॥ ४० ॥

अयं सौम्य नलो नाम तनयौ विश्वकर्माणः । पिता दत्तवरः श्रीमान्प्रीतिमान्निश्वकर्माणः ॥ ४१ ॥

एष सेतुं महोत्साहः करोतु मयि वासरः । तयो धारयिष्यामि यथा ह्येष पिता तथा ॥ ४२ ॥

तदंशस्य कुक्षिषु सरस्तटाकादिषु वर्तमानाः पुरातनीयास्तस्य-
जीवनसाधनीभूता अशोषयत । राम इति शेषः ॥ ३६ ॥

रा० टी०—अवदारणेति । अवदारणशब्दः प्रविष्टिपद-
प्रतिपत्तिः दारणो भयंकरः समपथतः भूजायत । पशव्य-
पातेन हेतुना जानात् स्वनात् कुक्षिषु तटाकप्रभृतिषु विद्य-
माना अपः चोरजीवनसाधनीभूतजलाणि अशोषयत राम इति
शेषः अत एव त्रिषु लोकेषु मरुकान्तारमेव इति विख्यातम्
अभवदिति शेषः तदर्थस्तु मरुकस्य मारकत्वात्प्राप्तमवसान-
कृच्छ्र इति । सार्वभौक एकान्त्यायी ॥ ३६ ॥

गो० टी०—अवदारणेति । अवदारणशब्दः गणस्येति
शेषः ॥ ३६ ॥

गो० टी०—तस्मादित्यर्थम् । तद्व्यापणपातेन तस्य
वाणस्य पातेन । कुक्षिषु अवद्यु स्थिता अपः पूर्वं पापभृ-
ष्टानि जलाणि तस्मात् इमं कृत्वा अशोषयत् न्यत्राभ्यदि-
त्यर्थः ॥ ३९ ॥

रा० टी०—शोषयित्वेति । अपरविक्रमो रामः कुक्षिं
तटाकादिजलं शोषयित्वा मरवे मरुकान्ताराय वरं ददौ नाम-
कदेशग्रहणम् ॥ ३७ ॥ २८ ॥

३७] ति० टी०—वाणजोपितजलत्वात्ततः परं मरुका-
न्तारमिति ख्यातम् । मरवे मरुदेशाय ॥ ३७ ॥

गो० टी०—पूर्वं रामवाणपातेन प्रविष्टां विश्रुतस्वसुक्तम्
संप्रति विरोधिनिरसनान् त्रिषु लोकेषु विख्यातत्वात्माह—
विख्यातमिति । मरुकान्तारमेव मरुकान्तारनामैव ।
विख्यातं प्रसिद्धमभूदित्यर्थः ॥ ४० ॥

गो० टी०—शोषयित्वेति । कुक्षिं समुद्रमध्यप्रदेशम् ।
मरुकान्तारं शोषयित्वा दग्धम् । अयं मनुष्यत्वं भावयतो वर-
दानमित्युक्तम्—अपरविक्रम इति । सत्येन लोकान् जयन्तीति
न्यायेन वर्णीकृतसर्वलोक इत्यर्थः ॥ ४१ ॥

३८] ति० टी०—पशव्यः पशुहितः, अल्परोगः शीणरोगः,
विविधौषधिः, अतएव सुगन्धिः ॥ ३८ ॥

रा० टी०—वराकारमाह—पशव्य इति । पशव्यः पशुनां
हितः अल्पो रोगो वस्मिन् फलादिभिराशुतो व्याप्तः बहुनि-
शेदोऽपि नैव विनिष्टकालि यस्मिन् इति धीराणि यस्मिन्

विनिष्टा औषधौ यस्मिन् अत एव सुगन्धिः मरुभवे-
त्यिति शेषः ॥ ३९ ॥

गो० टी०—रां विदिमुरेव दर्शयति श्लोकद्वयेन—
पशव्य इत्यादि । पशव्यः पशुभ्यो मितः पशुभ्यो मृगचालवृणा-
दिसमृद्ध इत्यर्थः । अल्परोगः आरम्भ एव विनष्टरोगः । रस्तः
मधु आयुः सभन्नायुक्तः । नैवः वृत्तम् । औषधमौषधित-
मुद्रः । पशुहितः मृदुप्रकारः शुण्ठी भोज्यः युक्तः संयुतः शिवः
पन्थाः शोषयित्वा दग्धम् ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

३९-४०] ति० टी०—शिवः पन्थाः शोभनो देशः ३९॥४०

गो० टी०—एव मिति । एवमेव प्रकारेण रामस्य वरं
दानम् अनेनैव प्रविष्टिः मरुतो मरुः शिवः कल्याणप्रदः पन्थाः
वनम् ॥ ४० ॥

रा० टी०—तस्मिन्निति । कुक्षौ दग्धे मनि समुद्रः राक्षस-
मवसीत् ॥ ४१ ॥

गो० टी०—तस्मिन्निति । स्पष्टम् ॥ ४४ ॥

४१] ति० टी०—पित्रा दत्तवरः सर्ववस्तुनिर्माणसामर्थ्यं
दत्तवरः । विश्वकर्माणस्ततः प्रीतिमान्स्वद्विपयप्रीतिमान् । तेषु
त्वन्नामस्मरणं पूर्वं केरोत्यर्थः । निमग्नमागार गाभतासंपाद-
कस्य त्वन्नामो मद्राभयनासंपाद, दितत्करमिति भावः ॥ ४१ ॥

रा० टी०—तत्स्वरूपमाह—अयमिति । विश्वकर्माणस्तनयः
पित्रा दत्तः वरः त्रिभिर्गुणैः सुनिर्माणमार्थं यस्मै सः
नामायं विश्वकर्माणः । तावत्तत्त्वान् प्रदत्तः तत्र
मान स्वद्विपयप्रीतिविशिष्टोऽस्तीति शेषः ॥ ४२ ॥

गो० टी०—मरुं सेतुं निर्माणकृतं व्याभ्यामीत्युक्ते-
संप्रति वरदानसमर्थः । तस्मादाद्यमात्रावगति—अयमिति
दत्तवरः पतुः पशुभ्यो भविष्यतीति मायं दत्तवरः ॥ ४३ ॥

४२] ति० टी०—कथं त्वय्यगाधं करिष्यतीत्युक्तम्
तमिति । तं त्वय्ययमाणासंतु तावदेते मायो मृत्वा चादि-
व्याप्ति, तावन्मात्रमादायै मया कृते सेतुनिर्माणं तस्यैव
मित्याह—यंति । सेत्वादिति निर्माणे यथास्य पिता विश्वकर्मा
तथैतस्मिन्कर्मणि स्वयंभूः इत्यर्थः ॥ ४३ ॥

रा० टी०—एव इति । यथा पिता विश्वकर्मा सर्ववस्तु

मुक्त्योदधिर्नष्टः समुत्थाय नलस्ततः । अब्रवीद्भानरश्रेष्ठो वाक्यं रामं महाबलम् ॥ ४३ ॥
 सेतुं करिष्यामि विस्तीर्णं मैकराज्ये । पितुः सामर्थ्यमासाद्य तत्त्वमाह महोदधिः ॥ ४४ ॥
 एव परो लोके पुरुषस्येति मे मतिः । धिक्क्षमामकृतज्ञेषु सत्त्वं दानमप्यापि वा ॥ ४५ ॥
 हि सागरो भीमः सेतुकर्मदिदृक्षया । ददौ दण्डभयाद्वाप्यं राघवाय महोदधिः ॥ ४६ ॥
 मातुर्वरो दत्तो मन्दरे विश्वकर्मणा । मेया तु सद्यः पुत्रस्तव देवि भविष्यति ॥ ४७ ॥
 (सम्भव्य पुत्रोहं सद्यो विश्वकर्मणा । स्मारितोऽस्यहमेतेन तत्त्वमाह महोदधिः ॥
 याव्यहमनुक्तो वैः प्रव्रूयामात्मनो गुणान् ॥ ४८ ॥

[मयः तथा एव नष्टोऽस्तीति शेषः अतः गमं नलः मयि
 करोतु नं सेतुमहं शारिण्यामि ॥ ४३ ॥

[१० टी०—एष इति । तं सेतुं तथा शेषं यथा पितेति ।
 यथा यादृशमितिमान् तादृशोयमित्यर्थः ॥ ४४ ॥

[३] ति० टी०—नष्टोदधेर्न गतः । अन्तर्हित इत्यर्थः ।
 नलः ससुत्थायावृत्तिः ॥ ४५ ॥

[१० टी०—एषामिति । उदधिः सागरः एवमुक्त्वा नष्टः
 र्हितः ततोऽनन्तरं नलः समुत्थाय राममब्रवीत् ॥ ४४ ॥

[१० टी०—एषामिति । उदधिः नष्टः अन्तर्हितः ॥ ४५ ॥
 ३४] ति० टी०—तद्वाक्यमाह—अहमिति । पितुर्वर-
 सामर्थ्यमासाद्य सेतुं करिष्यामि नाम संवाचः । महोदधिश्च
 मेवाह—त्वद्योतिमतो मम सामर्थ्यमस्तीति ॥ ४४ ॥

[१० टी०—तत्त्वमहमिति । महोदधिः तत्त्व-
 माह—अतः पितुर्दत्तं सामर्थ्यं असाद्य प्राप्य मैकराज्ये
 महं करिष्यामि ॥ ४५ ॥

[१० टी०—अहमिति । पितुः सामर्थ्यं पित्रा दत्तं
 ४८ ॥

[१० टी०—अहमिति । पितुः सामर्थ्यं पित्रा दत्तं
 ४८ ॥

[१० टी०—अहमिति । पितुः सामर्थ्यं पित्रा दत्तं
 ४८ ॥

[१० टी०—अहमिति । पितुः सामर्थ्यं पित्रा दत्तं
 ४८ ॥

[१० टी०—अहमिति । पितुः सामर्थ्यं पित्रा दत्तं
 ४८ ॥

[१० टी०—अहमिति । पितुः सामर्थ्यं पित्रा दत्तं
 ४८ ॥

[१० टी०—अहमिति । पितुः सामर्थ्यं पित्रा दत्तं
 ४८ ॥

[१० टी०—अहमिति । पितुः सामर्थ्यं पित्रा दत्तं
 ४८ ॥

[१० टी०—अहमिति । पितुः सामर्थ्यं पित्रा दत्तं
 ४८ ॥

[१० टी०—अहमिति । पितुः सामर्थ्यं पित्रा दत्तं
 ४८ ॥

सागरः, तथापि रामे एतावद्विस्मयकारणं शोभेन क्रोधादनु-
 संधानं कारयित्वा स्वविपुलाश्रयमिति बोध्यम् ॥ ४६ ॥

[१० टी०—तत्र ज्ञापकमाह—अयमिति । सागरः सगर-
 सतैर्निर्मितः अयं महोदधिः दण्डभयादेव सेतुकर्मदिदृक्षया सेतु-
 रचनादशमपिपयके-रुपया विभिन्नः सन् राघवाय गायं मार्ग-
 मित्यर्थः ददौ ॥ ४५ ॥

[१० टी०—उक्तं सेतुमाह—अयं हीति । हि यस्मा-
 त्सागरः सगरस्मानितः । प्रत्युपकारगन्धिः इत्यर्थः । दण्ड-
 भयान् सेतुकर्मदिदृक्षया गायं दशवित्यन्वयः । सेतुकर्मदिदृक्षया
 च दण्डभयादेवायं जातेत्यर्थः ॥ ४६ ॥

[४७] ति० टी०—अस्य पितुर्महत्तमं सागरोक्तं सत्य-
 मिति बोधयितुं वरागमनप्रकारमाह—भमेति । उत्तरार्थं
 वररूपम् ॥ ४७ ॥

[१० टी०—पितुः सामर्थ्यप्राप्तौ सेतुमाह—ममेति । मया
 सद्यस्तव पुत्रो भविष्यति इति वरः मन्दरे मन्दराचले विन-
 कर्मणा मम मातुर्दत्तः ॥ ४८ ॥

[१० टी०—पूर्वोक्तपितुर्व्यसामर्थ्यमासाद्य सेतुं उच्यते—
 ममेति । मया सद्यः पुत्रस्तव भविष्यतीति वरः ।
 अयं चार्थः, भौरमस्तस्य पुत्रोहं सद्यो विनकर्मणा इत्य-
 उवादास्तिष्ठः ॥ ४९ ॥

[४८] ति० टी०—भौरसः पुत्रः । मातुर्गर्भेऽनपूर्वं स्वते-
 जोनिषेकद्वारा निर्मितः पुत्र इत्यर्थः । अतोऽहं विविचनिर्माणे
 विश्वकर्मणा सद्यः । नन्वेतस्मात्प्रथमं प्राप्ते त्वं किं नावदस्तः
 ब्राह्म—न चेति । आत्मप्रशंसायाज्येति शेषः ॥ ४८ ॥

[१० टी०—भौरस इति । विश्वकर्मणा सद्यः तस्य भौ-
 रसः पुत्रोऽहमस्मि । नन्वेवं स्वयुगः पूर्वं कृतो नोक्त इत्यत आह
 वः दुष्माभिरनुकोऽष्टोऽहमात्मनो गुणान् न प्रव्रूयाम् ॥ ४९ ॥

[१० टी०—तत्त्वमाह—अयं हीति । यतो-
 यं सागरो राक्षसैः सगरपुत्रैर्विनीत्यकृतज्ञतया दण्डभयादेव
 संजातया दिदृक्षया तत्त्वमदृशेन राघवाय सेतुं कर्तुं गायं
 ददौ । यत्पि समस्तसंन्यादेव उच्यते येनाकद्वारा कृतोपचारः
 ॥ ४९ ॥

समर्थथाप्यहं सेतुं कौ व वरुणालये । तस्मादथैव वप्रन्तु सेतुं वानरपुङ्गवाः ॥ ४९ ॥
ततो विस्तृष्टा रामेण सर्वतो हरिपुङ्गवाः । उन्पेनतुर्महारण्यं हृष्टाः शतसहस्रशः ॥ ५० ॥
ते नगाक्षगमंकाशाः शाखाभृगगणपेभाः । वमजः पादपांस्तत्र प्रचकर्षुश्च सागरम् ॥ ५१ ॥
ते सालैश्चाश्वकर्णैश्च ध्वर्वैश्चैव वानराः । कुटजैर्जुनेस्त्रागैस्तिलकैस्तिनिशैरपि ॥ ५२ ॥
विर्ल्वकैः सप्तपर्णैश्च कर्णिकारैश्च पुष्पितैः । चतैश्चाशोवृक्षैश्च सागरं समपूरयन् ॥ ५३ ॥
समूलाश्च विमूलाश्च पादपांहरिसूचमाः । इन्द्रकेतनिसोद्यम्य पञ्चद्वैर्वातरास्ततः ॥ ५४ ॥
तालान्दाडिमगुल्माश्च नारिकेलविभीतकान् । फरीशान्चकुलानिष्पातमानुहुरितस्ततः ॥ ५५ ॥
हस्तिभाजान्महाकायाः पाषाणाश्च महाबलाः । पर्वताश्च भ्रूतान्पथ्य यन्त्रैः परिवहन्ति च ॥ ५६ ॥
प्रक्षिप्यमाणैरचलैः सहसा जलमुद्धृतम् । संमुत्कर्षात् प्रापयामासुस्ततः पुनः ॥ ५७ ॥
समुद्रं शोभयामासुर्निर्पतन्तः समन्ततः । सूत्राण्यन्ये प्रमुखास्त योयान् शतयोजनम् ॥ ५८ ॥
नलश्चक्रे महासेतुं मध्ये नदनदीपतेः । स तदा क्रियते सेतुर्वानरैर्महारमभिः ॥ ५९ ॥

४९ । ति० टी०—यस्मात्समर्थोऽस्मि तस्मादथैव मया
सह वानराः सेतुं कारन् । वन्यतामुप्राप्त्य वानराभिः ॥ ४९ ॥
५० टी०—समर्थ इति । सेतुं कर्तुमर्हं समर्थः तस्मात्
वानरपुङ्गवाः सेतुं प्रवृत्तः सदनुत्प्रेरणं सादर्थ्यार्थपादनं कृतं
नियत्यर्थः ॥ ५० ॥

५० टी०—न केवञ्च प्रकृतान् समर्थवर्णित्याह—समर्थ-
श्चेति । वप्रन्तु प्रवृत्ता ये विप्रानिष्पातयन्तिवत्यर्थः ॥ ५० ॥

५० ति० टी०—विस्तृष्टा दण्डवत् । उन्पेनतुर्महारण्यं ॥ ५० ॥

५० टी०—तल इति । रामेण विस्तृष्टाः आकृताः शालाः
महाबलाः हरिपुङ्गवाः मातृगणधुनितनुः उल्लान्तः प्रविशितः ॥ ५० ॥

५० टी०—तल इति । अविस्तृष्टा नियन्ताः ॥ ५० ॥

५२ ति० टी०—नगाक्षगमंकाशाः नगाक्षगमपानस्य ॥ ५२ ॥
सागरं नगाक्षगमिणं प्रचकर्षुः पादपांस्ततः ॥ ५२ ॥

५३ टी०—न इति । नगाक्षगमः पर्वतसदृशाः शाखाम-
गम्यार्थमाः पादपां वमजः नगाक्ष पर्वतसदृशः सागरं प्रच-
कर्षुः प्रचकर्षुः प्रापयामासुश्च ॥ ५३ ॥

५० टी०—न इति । नगाक्षगमः पर्वतसदृशाः शाखाम-
गम्यार्थमाः पादपां वमजः नगाक्ष पर्वतसदृशः सागरं प्रच-
कर्षुः प्रचकर्षुः प्रापयामासुश्च ॥ ५३ ॥

५२-५३ । ति० टी०—तालान्चकर्णयोरवान्तरजातिभ्यो
भेदाः ॥ ५३ ॥ ५३ ॥

५० टी०—न इति । ते वानराः सालादिभिः सागरं सम-
पूरयन् । लोकद्वयमेकान्वयि ॥ ५३ ॥ ५३ ॥

५० टी०—सेतुवन्धनसाधकृतौ दृष्टाण्यं कृतार्थतां व्यनयितुं
ताम् परिगणयति लोकद्वयेन—ते सालैरित्यादिना ॥ ५३ ॥ ५३ ॥

५४-५५ । ति० टी०—इन्द्रकेतनकलवृष्पादिना शोभय-

मानि—इन्द्रकेतनकलवृष्पादिना शोभयितुं तां तद्विषय-
वर्णनं योजयति ॥ ५४ ॥ ५४ ॥

५० टी०—नमूलागिति । यदा हस्तिनमाः हरयः सङ्-
कलं सङ्कलितानिमुद्राश्चक्रुर्वाहतां पादपां उपयम्य उन्पा-
त इत्यनेन विवक्षितं प्रवृत्तं विवक्षितं ॥ ५० ॥

५० टी०—अविस्तृष्टाः पर्वतसदृशाः—समूलागिति । न-
मूलागिति योजयति ॥ ५० ॥

५० टी०—नमूलागिति । नमूलागिति योजयति । नमूलागिति योजयति ।

५० टी०—नमूलागिति । नमूलागिति योजयति । नमूलागिति योजयति ।

५० टी०—नमूलागिति । नमूलागिति योजयति । नमूलागिति योजयति ।

५० टी०—नमूलागिति । नमूलागिति योजयति । नमूलागिति योजयति ।

५० टी०—नमूलागिति । नमूलागिति योजयति । नमूलागिति योजयति ।

५० टी०—नमूलागिति । नमूलागिति योजयति । नमूलागिति योजयति ।

५० टी०—नमूलागिति । नमूलागिति योजयति । नमूलागिति योजयति ।

५० टी०—नमूलागिति । नमूलागिति योजयति । नमूलागिति योजयति ।

५० टी०—नमूलागिति । नमूलागिति योजयति । नमूलागिति योजयति ।

५० टी०—नमूलागिति । नमूलागिति योजयति । नमूलागिति योजयति ।

१ आकाशेति गो. पाठः । २ उतीति गो. पाठः । ३ इषा इति गो. पाठः । ४ अमीति गो. पाठः । ५ वानरा इति गो. पाठः । ६ निर्वर्णयति
गो. पाठः । ७ नमूलागिति गो. पाठः । ८ केलीति गो. पाठः । ९ बहुलान्तरादिति गो. पाठः । १० समन्तत इति गो. पाठः ।
११ नमूलागिति गो. पाठः । १२ नमूलागिति गो. पाठः । १३ नमूलागिति गो. पाठः । १४ नमूलागिति गो. पाठः । १५ नमूलागिति गो. पाठः ।

दण्डानन्ये प्रगृह्णन्ति विचिन्वन्ति तथापरे । वानरैः शतशस्तत्र रामस्याज्ञापुरस्सरैः ॥ ६० ॥
 वार्षैः पर्वतैश्च तृणैः काष्ठैश्चान्धरे । पुष्पिताग्रैश्च तरुभिः सेतुं व्रजन्ति वानराः ॥ ६१ ॥
 अन्धश्च गिरिप्रख्या निररीणां शिखराणि च । दृश्यन्ते परिधावन्तो गृध्र दानवसंनिभाः ॥ ६२ ॥
 शैलानां क्षिप्यमाणानां शैलानां तत्र पात्यताम् । बभूव तुमुलः शब्दस्तदा तस्मिन्महोदधौ ॥ ६३ ॥
 कृतानि प्रथमेन तत्र योजनानि चतुर्दश । महर्षिर्जनसंकाशैस्त्वरमाणैः प्रपङ्गमैः ॥ ६४ ॥
 द्वितीयेन तत्र योजनानि तु विंशतिः । कृतानि गृध्रैस्तूर्ण भीमकायैर्बहावलेः ॥ ६५ ॥
 अत्र तृतीयेन तथा योजनानि तु सागरे । त्वरमाणैर्बहाकायैरेकविंशतिरेव च ॥ ६६ ॥
 चतुर्थेन तथा चात्र द्वाविंशतिरथापि वै । योजनानि महावेगैः कृतानि त्वरितैस्सैतः ॥ ६७ ॥
 पञ्चमेन तथा चात्र त्रयोविंशस्तु नेलमधिकृत्य वै ॥ ६८ ॥
 स वानरवरः श्रीमान्विश्वकर्मात्मजो बली । बबन्ध सागरे सेतुं यथा चास्य पिता तथा ॥ ६९ ॥

पा० सेतोऽयमव्याप्येति वा शेषः । शतयोजनमायत्तं दीर्घं तस्मिन् मरुतके इत्युत्तरेणान्वयः ॥ ६० ॥ ६१ ॥

रा० टी०-समुद्रमिति । समन्ततः चतुर्दिक्षु निपततः प्राप्यानिपातयन्तः वानराः समुद्रं शोभयामासुः अन्ये वानराः शतयोजनमायत्तं यथा भवति तथा मृगाणि प्रगृह्णन्ति वेतोऽयमव्याप्य प्रपङ्गमैः ॥ ६१ ॥

गो० टी०-समुद्रमिति । मृगाणि शतयोजनम् व्याप्यतम आकृष्टं यथा भवति तथा प्रगृह्णन्ति प्रागुक्तम् । अर्जुनार्थं ध्वनयेन कृतम् ॥ ६२ ॥

रा० टी०-नल इति । नदनदापतेमध्ये नलो महासेतुं ध्वजं च सेतुं तदा वानरैरितरकपिभिर्गिरि क्रियते एतन् पापापादितः पदार्थः नलायत्तं सामर्थ्यसंपादितं तु तदितरायत्तमिति सूचितम् ॥ ६३ ॥

गो० टी०-नल इति । शोरकर्मभिः एगपदगंकपर्वतानयनकर्मभिः । तथा नलक्रियादुसारेण ॥ ६४ ॥

६०-६७ ति० टी०-विचिन्वन्त्यादरणीयदृष्टादिकम् ६०-६७

रा० टी०-दण्डमिति । अन्ये केचन वानराः दण्डान् परिमाणकारकविशेषेण प्रगृह्णन्ति तेन सेतुं परिमान्तीति सात्पर्यम् अपरे विचिन्वन्ति सामर्थ्यसंबद्धं कुर्वन्ति । अर्थं प्रपङ्गम् । वानरैरिति । रामस्याज्ञापुरस्सरैः शतशो वानरैः दृष्टारिभिर्वानरैः सेतुप्रदेशा इति शेषः ॥ ६१ ॥

गो० टी०-दण्डमिति । दण्डान् मृज्वहदण्डान् । वानराः दण्डाकरणदण्डान् । विचिन्वन्ति विशेषेण चयनं कुर्वन्ति । नलसंज्ञितोऽयमपि जिह्वाधितकम् इत्यर्थः ॥ ६४ ॥

गो० टी०-वानरा इति । वानरान् सेतुप्रदेशानिति शेषः ॥ ६५ ॥

रा० टी०-पुष्पिताग्रैरिति । वानराः पुष्पिताग्रैस्तु कपिभिः सेतुं अग्रिनां शोभां सेतोऽयमव्याप्यतामर्थः । अर्थं प्रपङ्गम् ।

पापाणानिति । पापाणादीन् गृध्र गृहीत्वा परिधावन्तो वानराः वारणमत्रिधाः दृश्यन्ते ॥ ६२ ॥

गो० टी०-पुष्पिताग्रैरिति । मार्दवार्थमुक्तिं बबन्धुरित्यर्थः ॥ ६६ ॥

गो० टी०-अथ वानराणां पर्वतातयनं वर्णयन्-पापाणां श्रुतिः । गृध्र गृहीत्वा ॥ ६७ ॥

रा० टी०-शैलानामिति । पात्यतां पात्यमानानां शैलानां क्षिप्यमाणानां शैलानां च तुमुलः अर्था महोदधौ बभूव ॥ ६४ ॥

गो० टी०-शैलानामिति । निपात्यताम् आपं परस्मै-पदम् । तुमुलः संकुलः ॥ ६८ ॥

रा० टी०-कृतानिति । त्रयोविंशतिः प्रपङ्गमैः अत्रा दिनेन चतुर्दशयोजनानि सेतुमयानि कृतानि सेतुमयानि चतुर्विंशतियोजनानि कृतानि ॥ ६९ ॥

गो० टी०-कृतानिति । चतुर्दशयोजनपरिमितः सेतुर्बद्ध इत्यर्थः । एतमुत्तरेणपि योज्यम् ॥ ६९ ॥

रा० टी०-द्वितीयेनेति । द्वितीयेन अत्रा विंशतियोजनानि कृतानि ॥ ६६ ॥

रा० टी०-अह्वेति । तृतीयेन अत्रा एकविंशतियोजनानि कृतानि ॥ ६७ ॥

रा० टी०-चतुर्थेनेति । चतुर्थेन द्वाविंशतियोजनानि कृतानि ॥ ६८ ॥

गो० टी०-द्वितीयेनेति । प्रतिदिनं योजनाधिकमयुक्तम् इतिरेकार्थः ॥ ७०-७२ ॥

६८-६९ ति० टी०-पञ्चदिनैः शतयोजनं बबन्ध ध्वजम् । सामीप्ये दृशब्दस्याव्ययीभावः । वेलासमीपम् । परपारसमीपमधिकृत्येत्यर्थः ॥ ६८ ॥ ६९ ॥

रा० टी०-पञ्चमेनेति । उर्वरं वेलासमीपं परपारमिति

१ सप्तमः इति गो. पाठः । २ सप्त इति गो. पाठः । ३ अर्थेति गो. पाठः । ४ वारणसंज्ञिता इति गो. पाठः । ५ वेलासमीपमिति रा. पाठः । ६ वेलासमीपमिति रा. पाठः । ७ च नीति गो. पाठः । ८ तथा अह्वेति गो. पाठः । ९ कृतानि इति गो. पाठः । १० वेतुं गो. पाठः । ११ वेतुं गो. पाठः ।

स नलेन कृतः सेतुः सागरे मकरालये । शशुभे सुख्यः श्रीमान्स्वातीपथ इवाम्बरं ॥ ७० ॥
ततो देवाः सगन्धर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः । आगम्य गच्छते तस्यैष्टुक्तमास्तद्व्युत्पत्तम् ॥ ७१ ॥
दशयोजनविस्तीर्णं शनयोजनमायतम् । इदृशैर्दशगन्धर्वा जगते । भुङ्क्तेकरम् ॥ ७२ ॥
आहवन्तः स्रवन्तश्च गर्जन्तश्च भुवंगताः । निपाचिन्त्यमर्षा च महतं लोमर्षणम् ॥ ७३ ॥
ददृशुः सर्वभूतानि सागरे सेतुवन्त्यतम् । तानि कंसिहस्तमणिचक्रराणां महोदसाम् ॥ ७४ ॥
वध्नन्तः सागरे सेतुं जग्मुः पारं महोदधयः । विहात्यैककृतः श्रीमान्नुनृभिः सुसमाहितः ॥ ७५ ॥
अशोभत मैहान्सेतुः सीमन्त इव सागरे । ततो पारं यमुद्रा मदत्वापिर्विभीषणः ॥ ७६ ॥
परेषामभियानार्थमतिष्ठत्सन्निधैः । सप्तैष्टुक्तमास्तद्व्युत्पत्तम् ॥ ७७ ॥
हनुमन्तं त्वमारोह अङ्गदं त्वय लक्ष्मणः । अयं हि विष्णो योः सागरे मकरालये ॥ ७८ ॥

वायसो युतामेतो वानरा धारयिष्यतः । अग्रतस्तस्य सैन्यस्य श्रीमान्नामः सलक्ष्मणः ॥ ७९ ॥
 अगाम धन्वी ययोस्मा सुग्रीवेण समन्वितः । अन्ये मध्येन गच्छन्ति पार्श्वतोऽन्ये पुष्कलाः ॥ ८० ॥
 सलिलं प्रपतन्त्यन्ये मार्गस्ये प्रवेदिरे । केचिद्वायसगताः सुपर्णा इव पुष्पवुः ॥ ८१ ॥
 घोषेण मृता धीर्प सागरस्य समुन्मिलतम् । भीममन्तर्दधे भीमा तरन्ती हरिवादिनी ॥ ८२ ॥
 वानराणां हि सा तीर्णा वाहिनी नलसेतुना । तीरे निविशे राज्ञा बहुमूलफलदके ॥ ८३ ॥
 तद्वृत्तं राघवकर्म दुष्करं समीक्ष्य देवाः सह सिद्धचारणैः ।
 सपत्य रामं सहसा पृथग्भिस्तमभ्यपिञ्चन्सुशुभैर्जलैः पृथक् ॥ ८४ ॥
 जगत्स्य वृत्रनरदेव मेदिनी ससागरां पालय शाश्वतीः समाः ।
 इतीव रागं नरदेवसंस्कृतं शुभैर्वचोभिर्विविधैरपूजयन् ॥ ८५ ॥
 इत्थं श्रीमद्वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे द्वाविंशः सर्गः ॥ २२ ॥

रात्राजगमनलो अतो युतो आरयिष्यतः इति वचः सुग्रीवो
 त्रमं पाठः । अग्रतस्तस्य सैन्यस्य ॥ ७९ ॥ ७९ ॥

गो० टी०—सुग्रीवो वानराणां सलक्ष्मण इत्यत्र आगेदिति
 इति विविधैः कल्पैः ॥ ७९ ॥

गो० टी०—पार्श्वतोऽन्ये मार्गस्ये प्रवेदिरे । इति सुग्रीवः प्राहति पुष्प-
 वानराणां ॥ ८० ॥

७९] ति० टी०—वायसगताः सुपर्णा इति ॥ ७९ ॥

गो० टी०—अग्रतस्तस्य सैन्यस्य अग्रतः अग्रं सुग्रीवेण
 समन्वितः अग्रतः अग्रतः सुग्रीवस्याप्याकाशगामित्वं
 इति ॥ ८० ॥

गो० टी०—अग्रतस्तस्य सैन्यस्य अग्रतः अग्रं सुग्रीवेण
 समन्वितः अग्रतः अग्रतः सुग्रीवस्याप्याकाशगामित्वं
 इति ॥ ८० ॥

गो० टी०—अग्रतस्तस्य सैन्यस्य अग्रतः अग्रं सुग्रीवेण
 समन्वितः अग्रतः अग्रतः सुग्रीवस्याप्याकाशगामित्वं
 इति ॥ ८० ॥

गो० टी०—अग्रतस्तस्य सैन्यस्य अग्रतः अग्रं सुग्रीवेण
 समन्वितः अग्रतः अग्रतः सुग्रीवस्याप्याकाशगामित्वं
 इति ॥ ८० ॥

गो० टी०—अग्रतस्तस्य सैन्यस्य अग्रतः अग्रं सुग्रीवेण
 समन्वितः अग्रतः अग्रतः सुग्रीवस्याप्याकाशगामित्वं
 इति ॥ ८० ॥

गो० टी०—अग्रतस्तस्य सैन्यस्य अग्रतः अग्रं सुग्रीवेण
 समन्वितः अग्रतः अग्रतः सुग्रीवस्याप्याकाशगामित्वं
 इति ॥ ८० ॥

गो० टी०—अग्रतस्तस्य सैन्यस्य अग्रतः अग्रं सुग्रीवेण
 समन्वितः अग्रतः अग्रतः सुग्रीवस्याप्याकाशगामित्वं
 इति ॥ ८० ॥

गो० टी०—अग्रतस्तस्य सैन्यस्य अग्रतः अग्रं सुग्रीवेण
 समन्वितः अग्रतः अग्रतः सुग्रीवस्याप्याकाशगामित्वं
 इति ॥ ८० ॥

गो० टी०—अग्रतस्तस्य सैन्यस्य अग्रतः अग्रं सुग्रीवेण
 समन्वितः अग्रतः अग्रतः सुग्रीवस्याप्याकाशगामित्वं
 इति ॥ ८० ॥

८३] ति० टी०—तीरे परमं निविशे निवेजिता ॥ ८३ ॥

गो० टी०—वानराणां राज्ञा सुग्रीवेण बहुमूलफलदके तीरे
 निविशे ॥ ८३ ॥

गो० टी०—वानराणां राज्ञा सुग्रीवेण सहस्रयुः । तीरे
 इति ॥ ८४ ॥

८४] ति० टी०—अग्रतस्तस्य सैन्यस्य अग्रतः अग्रं सुग्रीवेण
 समन्वितः अग्रतः अग्रतः सुग्रीवस्याप्याकाशगामित्वं
 इति ॥ ८४ ॥

गो० टी०—अग्रतस्तस्य सैन्यस्य अग्रतः अग्रं सुग्रीवेण
 समन्वितः अग्रतः अग्रतः सुग्रीवस्याप्याकाशगामित्वं
 इति ॥ ८४ ॥

गो० टी०—अग्रतस्तस्य सैन्यस्य अग्रतः अग्रं सुग्रीवेण
 समन्वितः अग्रतः अग्रतः सुग्रीवस्याप्याकाशगामित्वं
 इति ॥ ८४ ॥

८५] ति० टी०—अग्रतस्तस्य सैन्यस्य अग्रतः अग्रं सुग्रीवेण
 समन्वितः अग्रतः अग्रतः सुग्रीवस्याप्याकाशगामित्वं
 इति ॥ ८५ ॥

गो० टी०—अग्रतस्तस्य सैन्यस्य अग्रतः अग्रं सुग्रीवेण
 समन्वितः अग्रतः अग्रतः सुग्रीवस्याप्याकाशगामित्वं
 इति ॥ ८५ ॥

गो० टी०—अग्रतस्तस्य सैन्यस्य अग्रतः अग्रं सुग्रीवेण
 समन्वितः अग्रतः अग्रतः सुग्रीवस्याप्याकाशगामित्वं
 इति ॥ ८५ ॥

गो० टी०—अग्रतस्तस्य सैन्यस्य अग्रतः अग्रं सुग्रीवेण
 समन्वितः अग्रतः अग्रतः सुग्रीवस्याप्याकाशगामित्वं
 इति ॥ ८५ ॥

गो० टी०—अग्रतस्तस्य सैन्यस्य अग्रतः अग्रं सुग्रीवेण
 समन्वितः अग्रतः अग्रतः सुग्रीवस्याप्याकाशगामित्वं
 इति ॥ ८५ ॥

१ कर्पुषेण शत गो. फलः । २ सौंठे इति गो. फलः । ३ तस्य सिन्धोर्वाक्येति गो. फलः । ४ राक्ष इति गो. फलः । ५ समिति गो. फलः

रामा दुःखपातम्, लक्ष्मणाय कवयति ।

निमित्तानि निमित्तज्ञो दृष्ट्वा लक्ष्मणपूर्वजः । सामित्रि संपरितो ज्य रश् वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥
परिशुद्धोदकं शीतं वनानि फालवन्ति च । वल्लभं संनिभज्येयं व्युत्थ निन्द्य लक्ष्मण ॥ २ ॥
लोकक्षयकरं भीमं भयं पश्याद्युपस्थितम् । प्रैर्षणं प्रदीपयामुवाचानन्दरससाम् ॥ ३ ॥
वाताश्च कलुषा वान्ति कण्ठते च क्षुब्धम् । पर्वताग्राणि वेपथ्वी पतन्ति न महीरहाः ॥ ४ ॥
मेघाः क्रव्यादसंकाशाः परुषाः परुषस्य माः । क्रूराः क्रूरं प्रवर्षन्ति मिथ स्तो वितापिन्दुभिः ॥ ५ ॥
रक्तचन्दनसंकाशा संध्या परमदाहका । ज्वलन्तः पतन्ति त्रिदशदिशि पण्डितम् ॥ ६ ॥

श्रवणामेवमप्य श्रुत्वादिनि भावः । नरदेवमस्तुतं नमः ।
सत्कृतम् । अपूजनम् । अस्तुतम् । स्तुतिः ।
पूजः ॥ ११ ॥

इति श्रीशिवन्दराजविरचिते श्रीगसायनभूषणे स्तुतिः ॥
अष्टादशेऽध्यायेऽष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

१] ति० टी०-अथ नायक्यं योगनिमित्तदर्शनम् ।
निमित्तानीति । तद्व्याख्यानीत्यर्थः ॥ १ ॥

२१० टी०-भागवतरणानन्तरकालिकं लक्ष्मणं प्राप्य भाग-
वत्समाह--निमित्तानीत्यादिभिः । निमित्तज्ञ निमित्त-
निर्णयज्ञात् । तद्व्याख्यानं मौनिमित्रिमदसूत्रम् ॥ १ ॥

पा० २१०-पु० १० ननुनेतुना रीणमहाययिताः मन्त्राणां
 मन्त्रकान् महोत्पादयन् दृष्ट्वा चित्रप्राथित्यप्राप्तिमिति वि-
 नीतिं सन्नुष्टो दद्यान्ति निमित्तानि निमित्तद्वयं कथं यत्त-
 यानि निमित्तानीति । निमित्तद्वये लक्षणादयत्तं यत्तं यत्तं
 किं लक्षणमुद्धेयं उल्लेखम् । संपरिणद्धचित्रप्राथित्यमप्य-
 मन्त्राणां । निमित्तापेक्षयास्वाश्रयकत्वमुक्तम् कामद्वयेऽपि नि-
 मित्तात्वेन प्रमत्ति शुभाशुभप्राप्त्यदयम् । तस्मादेतानि अन्तर्-
 राज्ञः लक्षणपदार्थेति ॥ १६ ॥

२] ति० टी०-मंविभज्य व्यस्य कक्षमेवाङ्गुल्यामर्गं
भागं कृत्वा । तस्य व्यस्यं च कुलेभ्यर्था ॥ २ ॥

रा० शि०-तदाआत्माह-प्राप्तिशुद्ध्यादिभिः । उदरं
फलवन्ति वनानि च परिशुद्ध आनित्य सर्वेषां क्षीयमानं क-
क्षादिरूपेण विभागं कृत्वा यत्र यद्ब्रह्मवत्तत्त्वात् सर्वमाप्य
यत्र तिष्ठेत् ॥ २ ॥

गो० टी०-परिमृशति । शतवृक्षं जीतांशुवर्णमम्बु
वनानि जलममीपस्थानि । परिमृश वासायै र्गन्धव्ययः स्यादय
मरुद्वरुणेण सन्निवेश्य । तथा व्यक्त्यभिचिच्यति ॥ २ ॥

३] ति० टी०—भयं भयनिमित्तम् ॥ ३ ॥

रा० टी०-लोकिति । लोकस्य देवादिजनस्य उपकरणम्
आश्रयप्रदातारं भीममुपेयं भयं राक्षसभर्तृनिप्रदम् उपस्थितम्-
स्वाकारक्षसं पदवर्णं संपादं पश्यामि । किंच लोकानां राक्ष-

मना क्षयः संज्ञा लक्ष्यता ता भवं तेषां भव
दमित्यर्थः ॥ ७ ॥

गो० दौ—लोकाद्वयस्य भवति । लोकाद्वयकरी पुरा
नानाचरमः सिद्धिपुत्रो गच्छति विद्यां विनाशकम् । भा
सिद्धिपुत्रकृत्तः ॥

४ । ति० ६०-१ । पा० वनोऽनामः ॥ ४ ॥

५७ टीका ॥ १॥ निर्दिष्टमात्रं वाच्यमात्रादिभिः । कला
रसोपपत्तिः । उक्तं वाच्यं ॥ ५७ ॥

[illegible]

१. २. ३. ४. ५. ६. ७. ८. ९. १०. ११. १२. १३. १४. १५. १६. १७. १८. १९. २०. २१. २२. २३. २४. २५. २६. २७. २८. २९. ३०. ३१. ३२. ३३. ३४. ३५. ३६. ३७. ३८. ३९. ४०. ४१. ४२. ४३. ४४. ४५. ४६. ४७. ४८. ४९. ५०. ५१. ५२. ५३. ५४. ५५. ५६. ५७. ५८. ५९. ६०. ६१. ६२. ६३. ६४. ६५. ६६. ६७. ६८. ६९. ७०. ७१. ७२. ७३. ७४. ७५. ७६. ७७. ७८. ७९. ८०. ८१. ८२. ८३. ८४. ८५. ८६. ८७. ८८. ८९. ९०. ९१. ९२. ९३. ९४. ९५. ९६. ९७. ९८. ९९. १००.

[illegible][illegible]

३० टीका-यत्तन्नि : स्वतन्त्रमनसंकाशा अत्यन्तः
अन्यथा प्रत्यक्षमप्यसंभवाभावातिशेयः त्वय्यतः आसि
अस्मिन्नेव प्रयत्नति ॥ ६ ॥

गो० शी०-रक्तचन्दनं । रक्तचन्दनं कुङ्कुमम् ।
चन्दनमुत्तममेव प्रतीयते । परमदारुणा भवतीति शेषः ।
मण्डलम् अग्निशिखः ॥ ६ ॥

ना दीनस्वराः क्रूराः सर्वतो मृगपक्षिणः । प्रत्यादित्यं विनन्दन्ति जनयन्तो महद्भयम् ॥ ७ ॥
 नन्यामप्रकाशस्तु संतापयति चन्द्रमाः । कृष्णरक्तांगुपर्यन्तो लोकक्षय इवोदितः ॥ ८ ॥
 स्तोः कृतोऽप्रशस्तश्च परिवेषस्तु, लोहितः । आदित्ये विमले नीलं लक्ष्म लक्ष्मण दृश्यते ॥ ९ ॥
 जसा भद्रता चापि नक्षत्राणि इतानि च । युगान्तमिष लोकानां पश्य शंसन्ति लक्ष्मण ॥ १० ॥
 शिताः श्वेतास्तथा नीचा गुह्याः परिपतन्ति च । शिवाश्चाप्यैशुभाभादाब्जदन्ति मुमहाभयान् ॥ ११ ॥
 लिलः श्रेष्ठं स्वद्वेष्टं विमुक्तैः कपिराक्षसैः । भविष्यत्यावृता भूमिर्मांसशोणितकर्दमा ॥ १२ ॥
 प्रमथैव दुर्धर्षां पुरीं रावणपाजिताम् । अभियाम जनेनैव सैर्हरिभिरावृताः ॥ १३ ॥
 जयमुक्त्वा धन्वी स रामः सङ्ग्रामधर्षणः । प्रतस्थे पुरतो रामो लङ्कामभिमुखो विभुः ॥ १४ ॥

७] ति० टी०-प्रत्यादित्यं सूर्यसंख्यम् ॥ ७ ॥

रा० टी०-दीना इति । दीना महद्भयं जनयन्तो मृगप-
 क्षिणः प्रत्यादित्यम् आदित्यसंख्यं विनन्दन्ति ॥ ७ ॥

गो० टी०-दीना इति । दीनाः दीनाकृतयः । जनयन्-
 तजयन्तः ॥ ७ ॥

८] ति० टी०-चन्द्रमाः संतापयति । माण्डिकिरण-
 विषयः । कृष्णरक्तेत्यादिना परिवेषविशेष उक्तः ॥ ८ ॥

रा० टी०-रजस्याभिनि । कृष्णरक्तेऽंगुभिः पर्यन्तो-
 र्ग्रासः अत एव लोकक्षय इवोदितश्चन्द्रमाः रजस्यामपि अय-
 क्रावः प्रकाशरहितः सन् संतापयति ॥ ८ ॥

गो० टी०-रजस्याभिनि । अधमेकं वाक्यम् । अय-
 क्रावः निषेधः । मन्तापयति । शीतस्य सन्तापकरणं ह्युत्पान-
 इति भावः ॥ ८ ॥

रा० टी०-कृष्णं रक्तांगुश्वः पर्यन्ते यस्य स
 तपोक्तः । सार्धं च कृष्णमण्डलः तदनन्तरं रक्तमण्डल इत्यर्थः ।
 लोहितः गन्धे अत्यन्तमनन्दः लोकक्षये प्रदये उदितः परि-
 षेप इति स्थितः । रक्तः ह्यः । अप्रशस्तः अप्रसिद्धः । इतः
 पूर्वमण्डल इत्यर्थः । परिवेषः दृश्यते इति शेषः । अत्र वर्णवय-
 नवनेन यद्यप्ययमयमात्सर्यकाविक्रान्ता परिवेषस्य नृपश-
 यकत्वं सूच्यते । तस्मात् कदाचन-‘दिमण्डलश्चमुपग-
 म्यो यमिमुण्डलः’ इति । ‘स्विकृतपरिवेषः पूर्वयामे
 तु पीडा दिनकरपरिवेगे यद्विप्रेर्दिव्ये । दिनकरपरिवेपं
 यममण्डलवीर्यं शिखरपरिवेपः सर्वज्ञप्रभुर्नृप’ इति ॥ ९ ॥

९] ति० टी०-प्रत्यादित्यं युगः परिवेष आदित्ये
 दृश्यते ॥ ९ ॥

रा० टी०-लिलः इति । विमले आदित्ये हस्त्यादि-
 निष्ठः परिवेषः । नीले लक्ष्म च दृश्यते ॥ ९ ॥

गो० टी०-प्रत्यादित्य इति । नीले लक्ष्म छिद्ररूपम् । तदाह
 —‘अतः अपि तदा गह्वरयोः चन्द्रमयोः । चन्द्रार्क-
 लयं दृष्ट्वा जनपदयोः’ इति । यदा नीले लक्ष्म चन्द्र इव

कलङ्को दृश्यते । एतदेवौत्पातिकं नैत्यमधिकृत्य प्रत्यादित्यस्य
 रोहितं रूपमित्याशयः यत् कृष्णं तदवस्थेयमुच्यते ॥ १० ॥

१०] ति० टी०-नक्षत्राणि इतानि । रात्रिकाल इति
 शेषः ॥ १० ॥

रा० टी०-रजसंति । रजसाहृतानि नक्षत्राणि लोकानां
 युगान्तं विनाशमित्यर्थः । किं च लोकानां जनानां युतः
 संयोगस्य आसमन्तादन्तं विप्राशयिव शंसन्ति ॥ १० ॥

गो० टी०-रजसंति । रजसा भाविन्येन । युगान्तं
 प्रलयम् ॥ ११ ॥

११] ति० टी०-महाभयान्महाभयजनकालान् ॥ ११ ॥

रा० टी०-काका इति । काकः इयः परिपतन्ति चन्द्रमां
 निपतन्ति शिताः अपि समुदाभयान् अभयान् नादान्
 नन्दन्ति ॥ ११ ॥

गो० टी०-काका इति । नीचैः श्वेतैः । अतिक्रान्तान्
 दुर्बलैः परिभवोऽनुत्पान इति । शिवाः शोभायः । शिवाः
 शिवा भूमिभयान्मायुस्त्रिभुवः । नादान् नन्दन्ति नादात्कृत-
 न्नीत्यर्थः ॥ ११ ॥

१२-१३] ति० टी०-भयना दृश्यमानविपत्तयः
 फलमाह-शैलरिण्यादि ॥ १२ ॥ १३ ॥

रा० टी०-उक्तदुःखानां फलमाह-शैलैरिति । कपि-
 राक्षसैर्विषैः । शैलारिण्यादृता अत एव मांसशोणितकर्दमा
 भूमिर्भविष्यति ॥ १२ ॥

गो० टी०-उक्तोत्पातफलमाह-शैलैरिति । मांसशोणि-
 तकर्दमा मांसशोणितरूपकर्दमवती ॥ १३ ॥

रा० टी०-क्षिप्रमिति । हरिभिरावृता यं पुरीं लङ्कां
 क्षिप्रमभियाम एतेन स्वविजयमस्य कलङ्ककुनोऽपि गम्भेनावली
 कित इति व्यञ्जितम् ॥ १३ ॥

गो० टी०-क्षिप्रमिति । क्षिप्रं सत्वरम् । जवेन वेगेन ॥ १४

१४] ति० टी०-रामो जनरमणो राम इत्यन्वयः ॥ १४

रा० टी०-इतीति । रामः सर्वोभिरामदाता राम
 लङ्कामभिमुखः सन् पुरतः प्रथमं प्रतस्थे पुरतः प्रतस्थे इत्य-
 नेन युद्धोत्साहः सूचितः ॥ १४ ॥

सर्वीषणसुग्रीवाः सर्वे ते वानरर्षभाः । प्रतस्थिरे विनर्दन्तो भैतानां द्विपतां वधे ॥ १८ ॥
राघवस्य मियाथै तु ह्यैतरां धीर्यशालिनाम् । हरीणां कर्मचेष्टाभिस्तुतोष रघुनन्दनः ॥ १९ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आनिर्वाज्य युद्धकाण्डे त्रयोविंशः सर्गः ॥ २३ ॥

चतुर्विंशः सर्गः ।

रामो लङ्कां वीक्ष्य प्रशस्य स्वसेनां ब्रूह पुरं कुरुकः । तत्रागतां तत्र तु राघवात्पुत्रस्य सवयं कथयामास तेन क्रुद्धः पौनः
स्थः स्वपराक्रमं कथय कथयति ।

सा वीरममिता रात्रा विरराज व्यवस्थिता । शशिना शयनस्तत्रा पौर्णमासीव भारदी ॥ १ ॥
मचचाल च वेगेन व्रस्ता चैव कम्पेरा । पीड्यमाना कर्णद्वित तेन सागरचर्चसा ॥ २ ॥
ततः शुश्रुवुराकुष्टं लङ्कायां कान्तौत्तमः । भेरीमृदङ्गमेषुष्टं तुमुक्तं होमहर्षणम् ॥ ३ ॥
अभ्रवुस्तेन घोषेण सहस्रा हरिभूशवाः । अमृद्वशाणांमृदां विदधौपयत्तरम् ॥ ४ ॥
वशमास्तैस्तुर्गमानां शुश्रुवुस्तेऽपि गजिनाम् । नर्दतामिव हतातां मेघाणामम्बरे स्वनम् ॥ ५ ॥

गो० टी०-इत्येवमिति । पुरतः प्रत्यय इति । पुरतः
हानिस्तथोक्तिः । शिशुः समर्थः ॥ १८ ॥

१८] ति० टी०-प्रधानां निमित्तबुद्धान्ता ॥ १८ ॥

रा० टी०-सति । सर्वे वानरर्षभाः । अत्रां युद्धाभ्युपग-
तिश्रयानां द्विपतां रात्रस्तत्रां वधे वराय प्रतस्थिरे ॥ १ ॥

गो० टी०-स चित्तावणिति । विजिता निवृत्तम् ।
अत्र प्रस्थाने शान्तोत्तमस्तुष्टमपि द्विपतां वधे वराय प्रतस्थिरे ॥ २ ॥

३] ति० टी०-कर्मणा । पौर्णमासीव भारदी ।
पौर्णमासीव भारदी । पौर्णमासीव भारदी । पौर्णमासीव भारदी ।

४] ति० टी०-कर्मणा । पौर्णमासीव भारदी ।
पौर्णमासीव भारदी । पौर्णमासीव भारदी । पौर्णमासीव भारदी ।

५] ति० टी०-कर्मणा । पौर्णमासीव भारदी ।
पौर्णमासीव भारदी । पौर्णमासीव भारदी । पौर्णमासीव भारदी ।

६] ति० टी०-कर्मणा । पौर्णमासीव भारदी ।
पौर्णमासीव भारदी । पौर्णमासीव भारदी । पौर्णमासीव भारदी ।

७] ति० टी०-कर्मणा । पौर्णमासीव भारदी ।
पौर्णमासीव भारदी । पौर्णमासीव भारदी । पौर्णमासीव भारदी ।

८] ति० टी०-कर्मणा । पौर्णमासीव भारदी ।
पौर्णमासीव भारदी । पौर्णमासीव भारदी । पौर्णमासीव भारदी ।

९] ति० टी०-कर्मणा । पौर्णमासीव भारदी ।
पौर्णमासीव भारदी । पौर्णमासीव भारदी । पौर्णमासीव भारदी ।

१०] ति० टी०-कर्मणा । पौर्णमासीव भारदी ।
पौर्णमासीव भारदी । पौर्णमासीव भारदी । पौर्णमासीव भारदी ।

११] ति० टी०-कर्मणा । पौर्णमासीव भारदी ।
पौर्णमासीव भारदी । पौर्णमासीव भारदी । पौर्णमासीव भारदी ।

१२] ति० टी०-कर्मणा । पौर्णमासीव भारदी ।
पौर्णमासीव भारदी । पौर्णमासीव भारदी । पौर्णमासीव भारदी ।

दिभिः । राजा लङ्का । राजा लङ्का । राजा लङ्का । राजा लङ्का ।

१] ति० टी०-कर्मणा । पौर्णमासीव भारदी ।
पौर्णमासीव भारदी । पौर्णमासीव भारदी । पौर्णमासीव भारदी ।

२] ति० टी०-कर्मणा । पौर्णमासीव भारदी ।
पौर्णमासीव भारदी । पौर्णमासीव भारदी । पौर्णमासीव भारदी ।

३] ति० टी०-कर्मणा । पौर्णमासीव भारदी ।
पौर्णमासीव भारदी । पौर्णमासीव भारदी । पौर्णमासीव भारदी ।

४] ति० टी०-कर्मणा । पौर्णमासीव भारदी ।
पौर्णमासीव भारदी । पौर्णमासीव भारदी । पौर्णमासीव भारदी ।

५] ति० टी०-कर्मणा । पौर्णमासीव भारदी ।
पौर्णमासीव भारदी । पौर्णमासीव भारदी । पौर्णमासीव भारदी ।

६] ति० टी०-कर्मणा । पौर्णमासीव भारदी ।
पौर्णमासीव भारदी । पौर्णमासीव भारदी । पौर्णमासीव भारदी ।

७] ति० टी०-कर्मणा । पौर्णमासीव भारदी ।
पौर्णमासीव भारदी । पौर्णमासीव भारदी । पौर्णमासीव भारदी ।

८] ति० टी०-कर्मणा । पौर्णमासीव भारदी ।
पौर्णमासीव भारदी । पौर्णमासीव भारदी । पौर्णमासीव भारदी ।

९] ति० टी०-कर्मणा । पौर्णमासीव भारदी ।
पौर्णमासीव भारदी । पौर्णमासीव भारदी । पौर्णमासीव भारदी ।

१०] ति० टी०-कर्मणा । पौर्णमासीव भारदी ।
पौर्णमासीव भारदी । पौर्णमासीव भारदी । पौर्णमासीव भारदी ।

११] ति० टी०-कर्मणा । पौर्णमासीव भारदी ।
पौर्णमासीव भारदी । पौर्णमासीव भारदी । पौर्णमासीव भारदी ।

१२] ति० टी०-कर्मणा । पौर्णमासीव भारदी ।
पौर्णमासीव भारदी । पौर्णमासीव भारदी । पौर्णमासीव भारदी ।

१३] ति० टी०-कर्मणा । पौर्णमासीव भारदी ।
पौर्णमासीव भारदी । पौर्णमासीव भारदी । पौर्णमासीव भारदी ।

दृष्ट्वा दाक्षारिर्लङ्कां चित्रव्यजपताकिनीम् । जगाम मनसा सीतां दूयमानेन चेतसा ॥ ६ ॥
 अत्र सा मृगशावासी रावणेनोपहृत्यते । अभिभूता ग्रहेणेव लोहिताङ्गेन रोहिणी ॥ ७ ॥
 दीर्घमुष्णं च निःश्वस्य समुद्रीक्ष्य च लक्ष्मणम् । उवाच वचनं वीरस्तत्कालाद्विमात्मनः ॥ ८ ॥
 आलिखन्तीमिवाकाशमुत्थितां पश्य लक्ष्मण । मनसेव कृतां लङ्कां नगाग्रै विश्वकर्मेणा ॥ ९ ॥
 विमानैर्वहुभिर्लङ्का संकीर्णा रचिता पुरा । विष्णोः पदमिवाकाशं छादितं पाण्डुभिर्धनैः ॥ १० ॥
 पुष्पितैः शोभिता लङ्का ननैश्चित्ररथोपमैः । नानापतैर्यस्यैष्टुफलपुष्पोपमैः शुभैः ॥ ११ ॥
 पश्य भक्तविरङ्गानि प्रलीनभ्रमराणि च । कोकिलकुलखण्डानि दोषवीति शिवोऽभिलः ॥ १२ ॥

रा० टी०—राक्षसा इति । मेवानां स्तनपित्र प्रवृत्तानां
 जितं राक्षसा अभि प्रयुक्तं ॥ ६ ॥

गो० टी०—राक्षसा इति । दमानां पूर्णनाम । आका-
 शैव मृगशावासीरमरा इत्युक्तम् । यद्वा प्रतापसैन्यसुदृढक-
 नाजितमिति वदन् रावणस्तत्प्राप्य नभश्चण्डं लक्ष्मिन्वा-
 णमात्ममाह ॥ ७ ॥

६] ति० टी०—मनसा जगाम सम्मानेन्यर्थः ॥ ६ ॥

रा० टी०—दृष्टुमिति । दाक्षर्यः लङ्कां दृष्ट्वा दूयमानेन
 तसोपलक्षितां सीतां मनसा जगाम सम्मानेन्यर्थः ॥ ६ ॥

गो० टी०—दृष्टुमिति । निरुपको ध्वजः केवलचेला प्रता-
 ति भिन्ना । धनसा उपलक्षितः मनसा जगाम ।
 स्वांगवर्त्यः ॥ ७ ॥

७] ति० टी०—स्मरणप्रकारः—अत्र सेति । उप-
 त्ते उपरुद्धा विप्रति । लोहिताङ्गोऽङ्गारकः ॥ ७ ॥

रा० टी०—स्मरणप्रकारमाह—अत्रेति । लोहिताङ्गेन यद्वेण
 अभिभूता रोहिणी वा सीता रावणेनोपहृत्यते ॥ ७ ॥

गो० टी०—स्मरणप्रकारमाह—अत्रेति । एतच्छ्लोकान्त
 काव्यवचनमिति शरणं प्रयुक्तम् । सा माकेने सतलसोपाहा ।
 मृगशावासी । मृगान्तलस्यामनेन पदरिणदशनकुलद्वलेन मृग-
 शयुक्तस्य लक्ष्यं क्रियते न पृथक् न तदेवायमि मयसि परिवर्तते ।
 दाह । यद्वा भ्रमशये भार्याचयस्य अभिर्णा मस्या इति
 । विग्रहः ॥ ७ ॥

८] ति० टी०—आत्मनस्तत्कालाद्विमां लङ्कादशनकाले
 मात्मनः प्रीतिकरम् । दिव्यपुण्ड्रदशनसतोपयोक्तमिति
 । धनम् ॥ ८ ॥

रा० टी०—दीर्घमिति । दीर्घं बहुकालमुष्णं विश्वस्य
 श्वस्यमुद्रीक्ष्य च सीतां रासः आत्मनः तत्कालाद्विमां वचन-
 उवाच ॥ ८ ॥

गो० टी०—दीर्घमिति । अथ पुद्गलव्याममयं सन्तात्म-
 ण्यव्यमनमनां प्रीतिरिति तत्कालमिति मयसि दाप्यमुष्णं
 च विश्वस्येन्यर्थः । तत्कालाद्विमां पुद्गलव्याममये हितम् ।
 गोक्षितिप्रकारमयमनां प्रीतिकरम् । यद्वा अद्भुतं सह-
 नीयनेत्यपि आशयं तत्कालाद्विमां । तस्याहव्यादादर्थं नगा-

मितितम् । आलिखन्तीमित्यादिकं सर्वं वाक्यवानं तत्काल-
 दितमित्युक्तम् ॥ ८ ॥

९] ति० टी०—तदेवाह—आलिखन्तीमित्यादि ॥ ९ ॥

रा० टी०—तदाकारमाह—आलिखन्तीमित्यादिभिः । न-
 गाग्रैः शैलशृङ्गे विश्वकर्मेणा मनसेव कृताम् आकाशम् आलि-
 खन्तीमिवोत्थितां लङ्कां पश्य ॥ ९ ॥

गो० टी०—आलिखन्तीमिति । आलिखन्तीं दृष्ट्वा-
 न्तीम् उल्लिखिताम् उल्लिखिताम् । तनाग्रैः विकृष्टशिरैः ॥ ९ ॥

१०—११] ति० टी०—विमानैः सप्तममिकप्रमाणैः संकीर्णा
 निविष्टा । तत्रोपमा—पाण्डुभिर्धनैः संकीर्णं विष्णोर्लोकपानशीलस्य
 वायुमयस्य त्रयणः पदं प्रक्षारयन्तमाकाशमिव ॥ १० ॥ ११ ॥

रा० टी०—विमानैरिति । पाण्डुभिर्धनैराच्छादितं विष्णोः
 पदमाकाशमिव लङ्का विमानैः संकीर्णा आच्छादिता ॥ १० ॥

गो० टी०—विमानैरिति । विष्णोः आलिखन्ती पदं
 स्थानम् । आकाशमप्यमिति भावः । विमानम् अनेक
 तलप्रासादः ॥ १० ॥

रा० टी०—पुष्पितैरिति । नानापतैर्यस्यैष्टुफलपु-
 ष्पाणां सुपुष्पाः राजशृङ्गादिषु गमनं ध्वज्यन्तैः पुष्पितैश्चेतरयो-
 पमैः काननैर्लङ्का शोभिता ॥ ११ ॥

गो० टी०—पुष्पितैरिति । फलभृताणि पुष्पाणि यामां-
 ताः फलपुष्पाः मङ्गिकादयः ताभिरुपगम्यन्त इति तथा ।
 अतो न पुष्पितैरित्यनेन पौनरुक्त्यम् । सहस्रं सहस्रं
 भावे कः । नानापुष्पाणि पतङ्गसङ्घट्टानि येषां तैः ॥ ११ ॥

१२] ति० टी०—कोकिलकुलखण्डानि तस्यैष्टुफलस-
 ण्डानि । दोषवीति कम्पयति ॥ १२ ॥

रा० टी०—पश्येति । मनाः विहङ्गाः येषु प्रलीनाः भ्रमराः
 येषु कोकिलाङ्गाः पण्डाः वृक्षसमूहाः येषु तानि वनानि अनिलः
 दोषवीति पुनः कम्पयति इति त्वं पश्य एषां वचनानां हितत्वं
 तु पुद्गलव्यापारत्रैथिन्यसंपादकसीतास्मृतिनिवर्तकत्वेन ॥ १२ ॥

गो० टी०—पश्येति । मन्विहङ्गानि । विहङ्गशब्दो कोकि-
 लपरः । अनेन सदा फलवत्त्वमुक्तम् । प्रलीनभ्रमराणि मनु-
 पानपरवशात्तया निष्पन्दभ्रमराणि । अनेन सदा पुष्पवत्त्व-
 कम् । कोकिलाङ्गलं पण्डं पुष्पसमूहो येषां तानि कोकिलाङ्ग-

इति दाशरथी रामो लक्ष्मणं समभाषत । वलं च तत्र विभजच्छास्त्रद्वयेन कर्मणा ॥ १३ ॥
 शशास कपिसेनां तां बलादादाय वीर्यवान् । अद्भुतः सहजीवेन तिष्ठेदुगमि दुर्जयः ॥ १४ ॥
 तिष्ठेद्दानरवाहिन्या वानरौघसमावृतः । अश्विने दक्षिणं पार्श्वपृथगो नाम वानरः ॥ १५ ॥
 गन्धर्वस्तीव्र दुर्धर्षस्तरस्वी गन्धमादनः । तिष्ठेद्दानरवाहिन्याः सख्यं पक्षमधिष्ठितः ॥ १६ ॥
 मूर्ध्नि स्थान्ध्यामप्यर्धं पेतो लक्ष्मणेन समन्वितः । गन्धर्वाश्च सुषेणश्च वेगदर्शी च वानरः ॥ १७ ॥
 कक्षमुक्त्वा महात्मानः कुक्षिं भृशं च पृथक् । अनेन कपिसेनायाः कपिराजोऽभिरक्षतु ॥
 पश्चार्धमिव लोकस्य गचेनास्तेजसा धृताः ॥ १८ ॥
 सुविशक्तमहाबुद्धा महावानररक्षिताः । योगात्मिका ये वेदधी यथा द्यौः साध्वगोपाः ॥ १९ ॥
 प्रयुज्य विविशूङ्गाणि महत्तथ मरिचिदान । अयोर्दुर्गमा लङ्का मिमिक्षेनप्यो रणे ॥ २० ॥
 शिखरैर्विकिरामेनां लङ्कां मुष्टिभिश्च वा । धीमता वीर्यश्रेणैव मर्माणि हारिष्यन्ताः ॥ २१ ॥

लक्षणं इति । अनेन लङ्कां गच्छितुं लक्ष्मणम् । कौकिल्यानां ।
 व्रतियन्तान् । वानरैश्च लङ्कां जीयम् । दाशरथीति । पृथक् ।
 कक्षं पृथक् । " पृथक् कक्षं " इत्यसमाधुक् ॥ १३ ॥

१३] ति० टी०—विभज्य लक्ष्मणम् ॥ १३ ॥

रा० टी०—इति । रामः इति समभाषत । लक्ष्मणम् ।
 नातिशयप्रतिज्ञा कर्मणा । वलं विभज्य व्यभज्य ॥ १३ ॥

गो० टी०—दुर्धर्षश्चोर्ध्वं गन्धर्वम् ॥ १४ ॥

१५] ति० टी०—बलाद्दानरवाहिन्याः । आदाय स्वयं वृद्धो
 स्या जीवेन समाद्भुतः अरयन्त्यमानपुरुषवृद्धस्योरमि तिष्ठेदिति
 यत्किंवा शशास ॥ १४ ॥

रा० टी०—शशासेति । कपिसेनां शशास राम इति शर-
 त्तत्प्राकारमाह—शशास सेनया आदाय स्वयं वृद्धोऽपि
 पुरुषवृद्धमप्यर्धं जीवेन सह अद्भुतः तिष्ठेत् ॥ १५ ॥

गो० टी०—इति । शशासेति । शशासेति । शशासेति ।
 कर्मणा प्रयोजितं वलं सेनाया विभज्य लङ्कां जीयते । दाशरथी
 कपिसेनाया इत्यादिप्रत्ययः ॥ १४ ॥

गो० टी०—शशासप्राकारमाह—कपिसेनाया इत्यादि ।
 अद्भुतो जीवेन सह स्वकथादाय कपिसेनायाः उरमि उ-
 रगणे तिष्ठेदित्यन्वयः ॥ १५ ॥

१५—१६] ति० टी०—वानरौघसमावृतः कृपणो गन्धर्व-
 हिन्या दक्षिणं पार्श्वमाश्रितः तिष्ठेदित्यन्वयः ॥ १५ ॥ १६ ॥

रा० टी०—तिष्ठेदिति । वानरौघसमावृतः कृपणो नाम
 वानरो वानरवाहिन्याः दक्षिणं पार्श्वमाश्रितः सन् तिष्ठेत् ॥ १६ ॥

गो० टी०—तिष्ठेदिति । वानरौघसमावृतः कपिराज-
 हारिणः ॥ १६ ॥

रा० टी०—गन्धेति । गन्धमादनः सख्यं पक्षमधिष्ठितः
 सन् तिष्ठेत् ॥ १६ ॥

गो० टी०—गन्धर्वस्तीति । गन्धर्वस्ती मरुगजः ॥ १७ ॥

१७] ति० टी०—गन्धर्वस्ती वानरः ॥ १७ ॥

रा० टी०—गन्धर्वस्ती । गन्धर्वस्ती । गन्धर्वस्ती ।
 कपिसेनायाः । कपिसेनायाः । कपिसेनायाः । कपिसेनायाः ।
 कपिसेनायाः । कपिसेनायाः । कपिसेनायाः । कपिसेनायाः ।

गो० टी०—गन्धर्वस्ती वानरः ॥ १७ ॥

रा० टी०—गन्धर्वस्ती वानरः ॥ १७ ॥

१८—१९] ति० टी०—गन्धर्वस्ती वानरः ॥ १८ ॥

गो० टी०—गन्धर्वस्ती वानरः ॥ १८ ॥

रा० टी०—गन्धर्वस्ती वानरः ॥ १८ ॥

गो० टी०—गन्धर्वस्ती वानरः ॥ १८ ॥

रा० टी०—गन्धर्वस्ती वानरः ॥ १८ ॥

गो० टी०—गन्धर्वस्ती वानरः ॥ १८ ॥

रा० टी०—गन्धर्वस्ती वानरः ॥ १८ ॥

गो० टी०—गन्धर्वस्ती वानरः ॥ १८ ॥

ततो रामो महतेजाः सुग्रीवमिदमब्रवीत् । सुविभक्तानि सैन्यानि शुक एष विमुच्यताम् ॥ २२ ॥
 रामस्य तु वचः श्रुत्वा वानरेन्द्रो महाबलः । मोचयामास तं दूतं शुकं रामस्य शासनात् ॥ २३ ॥
 मोचितो भाववाक्येन वानरैश्च निरीडितः । शुकः परमसंत्रस्तो रक्षोधिपमुपागमत् ॥ २४ ॥
 रावणः महमन्त्रेण शुकं वाक्यमुवाच ह । किपिभौ ते सितौ पक्षौ लूनपक्षश्च दृश्यसे ॥ २५ ॥
 कञ्चिन्नामैकचित्तानां तेषां त्वं वशमागतः । ततः स भयसंविग्रस्तेनै राज्ञाभिचोदितः ॥
 वचनं प्रमुवाचेनै राक्षसाधिपमुत्तमम् ॥ २६ ॥
 सागरस्योत्तरे तीरेऽमुत्र ते वचनं तथा । यथा संदेशमहिष्टं सान्त्वयैश्चक्षुःश्रवणया गिरा ॥ २७ ॥
 कुहूँसैरसुतपुत्रस्य दृष्टमित्रः सुवंगमैः । गृहीतोऽस्म्यपि चारब्धो हन्तुं लोपुं च मुष्टिभिः ॥ २८ ॥
 न ते संभाषितुं शक्याः संपन्नोऽत्र न विद्यते । प्रकृत्या कोपनास्तीक्ष्णा वानरा राक्षसाधिप ॥ २९ ॥

रा० टी०—शिवरैरिति । यनां लङ् । शिवरैश्चक्षुभिर्नां
 तिकिराम विनाशयाम इति मन्त्राणि हरिपुङ्गवाः ददति ॥ २२ ॥

गो० टी०—शिवरैरिति । शिवरैः साधकैः । तिकिराम
 पूजयाम । मन्त्राणि तैर्वै नियम्य चकुरेदयः ॥ २३ ॥

२२-२३] ति० टी०—शुक एष विमुक्ततामिति । पूर्व
 मुच्यतां रूप भयान्त इत्यत्र तावतादिद्वयान्बुद्धतामित्यर्थः ।
 तेन यद्वा गिरादि वक्ष्यवन्मते ॥ २२ ॥ २३ ॥

रा० टी०—तत इति । सैन्यानि सुविभक्तानि अतः एषः
 शुकः तदभिप्रायमुवाच । विमुच्यताम् इदं वचः रामः सुग्रीव-
 मब्रवीत् ॥ २४ ॥

गो० टी०—तत इति । २५ ॥ २६ ॥

रा० टी०—रामस्येति । रामस्य वचः श्रुत्वा वानरेन्द्रः
 सुग्रीवः रामस्य आज्ञान् अहं दूतं मोचयामास ॥ २३ ॥

गो० टी०—रामस्येति । २४ ॥ २५ ॥

रा० टी०—मोचित इति । भाववाक्येन मोचितः शुकः
 रक्षोधिपमुपागमत् ॥ २४ ॥

गो० टी०—मोचित इति । २५ ॥ २६ ॥

२४] ति० टी०—मोचितः । दूतपदवादि विकृताकारं
 दृष्ट्वा प्रशङ्गा । इमौ न पक्षौ सितौ पक्षौ मित्र, अतो लूनप-
 क्षश्च दृश्यसे ॥ २५ ॥

रा० टी०—लूनपक्ष इति । प्रलम्ब राक्षसः लूनपुत्राच्च ।
 तदुक्तमात्र—ते इमौ पक्षौ इति विषये सितौ यद्वा लूनपक्षश्च
 कथं दृश्यसे ॥ २५ ॥

रा० टी०—कञ्चिदिति । अनेकचित्तानां चक्षुरमनसां
 तेषां प्रलम्बानां इति त्वं कञ्चिद्भाषातः अहं प्रयुक्त ॥ २६ ॥

रा० टी०—आद्येण इत्यर्थादिति । सितौ पक्षौ । विमु-
 क्तताम् । लूनपक्षान्मोचिता । तत्र हेतुमात्र—लूनपक्षश्च दृश्यसे
 इति नो हेतुः । यस्मात्लूनपक्षो दृश्यते तस्मात् सितो-
 ऽपि सन्तः । अनेकचित्तानां चक्षुरमनसामित्यर्थः । अ-
 नेन एव—मन्त्रैर्नामैव मन्त्रैः । तेषां भाववाक्या वक्ष्यमा-
 नानां न विविक्तवचनम् ॥ २६ ॥

२६] ति० टी०—अनेकचित्तानां चक्षुरचित्तानां वान-
 राणाम् ॥ २६ ॥

रा० टी०—तत इति । भयेन संविष्टः वक्ष्यमानाः राज्ञ-
 ऽभिचोदितः शुकः स शुकः इदं प्रमुवाच ॥ २७ ॥

गो० टी०—तत इति । संविष्टः संभ्रान्तः । तथापि चो-
 दितः सन्देशस्य किमुक्तं सुवंगेण दूतं वदति बोद्धि-
 म् इत्यर्थः ॥ २८ ॥

२७] ति० टी०—सागरस्योत्तरे तीरे स्थिता । लक्षणया
 गिरा वामरान्सान्त्वयन् । अहिष्टं तं वचनं यत्संदेशो
 तत्तावन्मत् ॥ २७ ॥

रा० टी०—तदाकारमात्र—सान्त्वयैत्यर्थे गिरा । सागर-
 स्योत्तरे तीरे तदाकाशे स्थित्वा लक्षणया गिरा । अत्र वचनं
 सन् अहिष्टं मन्त्रं यथा न संदेशे वचनं तथाप्यनुमत् । किं
 ते संदेशे वचनमहिष्टमवाहितं यथा ग्यातया वक्ष्यते ॥ २८ ॥

गो० टी०—सागरस्योत्तरे । सागरस्य उत्तरे स्थितम् ।
 सुग्रीवमिति शेषः ॥ २९ ॥

२८] ति० टी०—अहं तथाप्युक्तम् । लोपुं पञ्चभागं
 हेतुं मुष्टिभिर्हन्तुं चारब्धः ॥ २८ ॥

रा० टी०—कुहूँसैरिति । कुहूँसः इन्द्रजम्बूः दृष्टमात्रोऽहं
 गृहीतः मुष्टिभिर्हन्तुं लोपुं च पञ्चभागमिति शेषः आर-
 न्योऽस्मि ॥ २९ ॥

गो० टी०—कुहूँसैरिति । लोपुं विनाशवित्तम् ॥ ३० ॥

२९] ति० टी०—ते दूतपरिभवाः संभाषितुं न शक्याः ।
 अत्र परिभवे सम्प्रश्नो विचारो नास्ति । इदमेतावत्तावप्येति
 मयादा नास्तोत्यर्थः । तदव स्मारयति—प्रकुर्येति ॥ २९ ॥

रा० टी०—नेति । ते वानराः प्रकृत्या कोपनाः अतः
 संभाषितुं न शक्याः अत एव अत्र मत्कर्मकतादहनसमये संप-
 न्नो न विद्यते किमर्थं यां तादयथेति प्रष्टुमवकाशो न लब्ध-
 इत्यर्थः ॥ ३० ॥

गो० टी०—नेति । अत्र वानरेषु । विषये सप्तमी । नी-

१ वचनमिति गो. पाठः । २ इन्द्रजम्बू. पाठः । ३ अवाप्येति गो. पाठः । ४ दृश्यसे इति गो. पाठः । ५ तेषां गो. पाठः । ६ सप्तमविति
 गो. पाठः । ७ भाषितेषां पाठः । ८ तेषां गो. पाठः । ९ लूनपक्ष इति गो. पाठः ।

स च हन्ता विराधस्य कबन्धस्य खरस्य च । तृतीयसहितो रामः सीतायाः पद्मगतः ॥ ३० ॥
 स कृत्वा सागरे सेतुं तीर्त्वा च लवणोदधिम् । एष रक्षांसि निर्धूय धन्वी तिष्ठति रावणः ॥ ३१ ॥
 कक्षचानरसङ्घानामनीकानि सहस्रशः । विविधनिकायानां आदयन्ति चमुपरायम् ॥ ३२ ॥
 राक्षसानां बलौघस्य वानरेन्द्रवक्रस्य च । नैव धीमन्यते संधिर्दक्षाननगोरिव ॥ ३३ ॥
 पुरा प्राकारमायान्ति क्षिप्रमेकतरं कुरु । गीर्वाणार्धमपचच्छाशु धूर्ध्वं वापि पदीयताम् ॥ ३४ ॥
 शुकस्य वचनं श्रुत्वा रावणो वाक्पमशरीम् । विषमैश्चर्याणो निदर्शयिव चक्षुषा ॥ ३५ ॥
 यदि मां प्रति युद्धयेत्तदेवमन्वर्षदानसः । त्वं सीतां प्रदास्यधाम सर्वलोकभयादपि ॥ ३६ ॥
 कदा समभिधावन्ति मामका राघवं शरैः । तस्मै सुषितं वक्ता भगवा इव पादपम् ॥ ३७ ॥
 कदा शोणितदिग्धाङ्गं दीप्तैः कर्मुकानिधुम् । जलेति विविध्यामि जल्कभिरिव युद्धयस्व ॥ ३८ ॥
 तच्चास्य बलमादास्ये बलेन महता प्रता । प्रवेष्टव्यं त्वं तस्यां प्रभामुच्यद्विदाकरः ॥ ३९ ॥
 सागरस्येव मे वेगो मातस्तस्येव मे वीर्यम् । स हि नभसि विनोत मां योद्धुमिच्छति ॥ ४० ॥

धृताः कुराः । उर्ध्वेवावकाशो नास्ति प्रत्युक्तं सा रक्षि-
 भायः । रावणप्रसक्तार्थं मध्ये राक्षसाविर्पितं समुद्रितः ।
 त्वन्तोष्येतेति श्रुत्वा इति ज्ञापनार्थं वा ॥ ३१ ॥

३०] ति० टी०—अयुनाः विधाप्यमाह—स इति ।
 विराधादिहन्तेत्यनेन तद्यपि हन्तेति सूचितम् । यं स्वात्मप-
 न्निष्यागतः प्रागः ॥ ३० ॥

३१० टी०—स इति । विराधादेहन्ताः रामः सीतायाः
 पदं स्थितिं ज्ञापयति शेषः आगतः ॥ ३१ ॥

गो० टी०—पञ्चमः शोकः सीताप्रदानप्रयत्नयोगेन तत्त-
 प्रदानस्य भाषिकत्वे दर्शयितुं रामपराक्रमं दर्शयति—स
 इति । तद्व्याहृतपराक्रमस्य भूयः मर्दननादमालम्ब्य इति
 व्यत्ययेति भावः ॥ ३२ ॥

३२-३२] ति० टी०—रक्षांसि निर्धूय तृणीकृत्य ॥ ३२ ॥

३३० टी०—स इति । रक्षांसि निर्धूय विषयानां यो रामः
 स सेतुं कृत्वा तीर्त्वा च तिष्ठति ॥ ३२ ॥

गो० टी०—स इति । निर्धूय तृणीकृत्य । एष इत्य-
 निसिद्धितल्लघुव्येति ॥ ३३ ॥

३४० टी०—ऋक्षेति । कक्षचानरसंघानामनीकानि सैव्यानि
 वयुन्वरा आदयन्ति ॥ ३३ ॥

गो० टी०—ऋक्षेति । सङ्घानामनीकानां त्यनेन तद्व्याह-
 र्योक्त्या महानीकत्वं सूचितम् ॥ ३४ ॥

३५] ति० टी०—संधिः संधानं नामस्येव ॥ ३५ ॥

३६० टी०—राक्षसानामिति । पन्नयोर्दक्षाननगोरिव
 संधेरियता न विद्यते ॥ ३६ ॥

गो० टी०—इदानीं तव वचनानुकाशभावेति पुनः प्रकारा-
 न्तरं गच्छेत्याशङ्क्याह—राक्षसानामिति । संधिः
 योगमात्रम् ॥ ३७ ॥

३८-३९] ति० टी०—पुरा आयास्याम्यान्ति । पुरा-
 गमे भविष्यति इति । एकतरं वक्ष्यमाणयोग्यतरम् ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

सोऽयं शोकः । त्वं स्ववित्त्यत आह—पूरति । प्राप-
 त्वाप्यन्ति आशयति अकः पुरा ज्ञायमानानां पुरातनं विष-
 यं कुरु पञ्चमः शोकः सीताप्रदानप्रयत्नयोगेन तत्त-
 प्रदानस्य भाषिकत्वे दर्शयितुं रामपराक्रमं दर्शयति—स
 इति । तद्व्याहृतपराक्रमस्य भूयः मर्दननादमालम्ब्य इति
 व्यत्ययेति भावः ॥ ३२ ॥

३१० टी०—स इति । निर्धूय तृणीकृत्य ॥ ३१ ॥
 ३२० टी०—ऋक्षेति । कक्षचानरसंघानामनीकानि सैव्यानि
 वयुन्वरा आदयन्ति ॥ ३३ ॥

गो० टी०—ऋक्षेति । सङ्घानामनीकानां त्यनेन तद्व्याह-
 र्योक्त्या महानीकत्वं सूचितम् ॥ ३४ ॥

३५] ति० टी०—संधिः संधानं नामस्येव ॥ ३५ ॥

३६० टी०—राक्षसानामिति । पन्नयोर्दक्षाननगोरिव
 संधेरियता न विद्यते ॥ ३६ ॥

गो० टी०—इदानीं तव वचनानुकाशभावेति पुनः प्रकारा-
 न्तरं गच्छेत्याशङ्क्याह—राक्षसानामिति । संधिः
 योगमात्रम् ॥ ३७ ॥

३८-३९] ति० टी०—पुरा आयास्याम्यान्ति । पुरा-
 गमे भविष्यति इति । एकतरं वक्ष्यमाणयोग्यतरम् ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

३४० टी०—ऋक्षेति । कक्षचानरसंघानामनीकानि सैव्यानि
 वयुन्वरा आदयन्ति ॥ ३३ ॥

गो० टी०—ऋक्षेति । सङ्घानामनीकानां त्यनेन तद्व्याह-
 र्योक्त्या महानीकत्वं सूचितम् ॥ ३४ ॥

३५] ति० टी०—संधिः संधानं नामस्येव ॥ ३५ ॥

३६० टी०—राक्षसानामिति । पन्नयोर्दक्षाननगोरिव
 संधेरियता न विद्यते ॥ ३६ ॥

गो० टी०—इदानीं तव वचनानुकाशभावेति पुनः प्रकारा-
 न्तरं गच्छेत्याशङ्क्याह—राक्षसानामिति । संधिः
 योगमात्रम् ॥ ३७ ॥

३८-३९] ति० टी०—पुरा आयास्याम्यान्ति । पुरा-
 गमे भविष्यति इति । एकतरं वक्ष्यमाणयोग्यतरम् ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

३०] ति० टी०—अयुनाः विधाप्यमाह—स इति । विराधादिहन्तेत्यनेन तद्यपि हन्तेति सूचितम् । यं स्वात्मप-
 न्निष्यागतः प्रागः ॥ ३० ॥
 ३१० टी०—स इति । विराधादेहन्ताः रामः सीतायाः पदं स्थितिं ज्ञापयति शेषः आगतः ॥ ३१ ॥
 गो० टी०—पञ्चमः शोकः सीताप्रदानप्रयत्नयोगेन तत्त-
 प्रदानस्य भाषिकत्वे दर्शयितुं रामपराक्रमं दर्शयति—स इति । तद्व्याहृतपराक्रमस्य भूयः मर्दननादमालम्ब्य इति व्यत्ययेति भावः ॥ ३२ ॥
 ३२-३२] ति० टी०—रक्षांसि निर्धूय तृणीकृत्य ॥ ३२ ॥
 ३३० टी०—स इति । रक्षांसि निर्धूय विषयानां यो रामः स सेतुं कृत्वा तीर्त्वा च तिष्ठति ॥ ३२ ॥
 गो० टी०—स इति । निर्धूय तृणीकृत्य । एष इत्यनिसिद्धितल्लघुव्येति ॥ ३३ ॥
 ३४० टी०—ऋक्षेति । कक्षचानरसंघानामनीकानि सैव्यानि वयुन्वरा आदयन्ति ॥ ३३ ॥
 गो० टी०—ऋक्षेति । सङ्घानामनीकानां त्यनेन तद्व्याहृत्योक्त्या महानीकत्वं सूचितम् ॥ ३४ ॥
 ३५] ति० टी०—संधिः संधानं नामस्येव ॥ ३५ ॥
 ३६० टी०—राक्षसानामिति । पन्नयोर्दक्षाननगोरिव संधेरियता न विद्यते ॥ ३६ ॥
 गो० टी०—इदानीं तव वचनानुकाशभावेति पुनः प्रकारान्तरं गच्छेत्याशङ्क्याह—राक्षसानामिति । संधिः योगमात्रम् ॥ ३७ ॥
 ३८-३९] ति० टी०—पुरा आयास्याम्यान्ति । पुरागमे भविष्यति इति । एकतरं वक्ष्यमाणयोग्यतरम् ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

मृणालशान्वाणां सोविधानि पञ्चानां । रामं सुखेन सङ्गमिन्मम वादापह्नुत ॥ ४१ ॥
 जानाति पुरा वीर्यं मम युद्धे स राघवः । मम चापिमेव वीणां शरकोणः प्रवादिताम् ॥ ४२ ॥
 शरकोणं घोरामार्तगीतमहास्वनाम् । नाराचतलसनादां नदीमहितवाहिनीम् ॥ ४३ ॥
 महारङ्गं वादयिष्याम्यहं रणे ॥

न वासवेनापि सहस्रचक्षुषा युद्धेऽस्मि शक्यो वरुणेन वा स्वयम् ।
 यत्नेन वा धर्षयितुं शराग्निना महादेवे वैश्रवणेन वा स्वयम् ॥ ४४ ॥
 इत्यार्षं श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे चतुर्विंशः सर्गः ॥ २४ ॥

पञ्चविंशः सर्गः ।

सजने राघवे सागरं तीर्णे प्रच्छन्नो रामश्चलं प्रविश्य सर्वं वृत्तं कथयतुमिति रावणेन संदिष्टो शुकसारणो तथा कुर्वन्तो विभी-
 ष्ठीतायपि दत्तप्राशमेणमुक्तौ तौ रावेणं प्रदीयतां दाक्षरथाय मैथिलीत्यायुमिदशतः ।
 बह्वे सागरं तीर्णे रामे दशरथात्मजे । अमात्यौ रावणः श्रीमानब्रवीच्छुकसारणौ ॥ १ ॥

रा० टी०-स्नागरस्येति ॥ ४१ ॥
 गो० टी०-स्नागरस्येति । स्पष्टः ॥ ४२ ॥
 ४३] ति० टी०-पश्यति दृष्टवान् ॥ ४१ ॥
 रा० टी०-नेति । पञ्चगानिभ्यः मृणीश्यान् मे बाणान्
 न पश्यति अपश्यत् तेन हेतुना मां योद्धुमिच्छति ॥ ४२ ॥
 गो० टी०-न म इति स्पष्टः ॥ ४३ ॥
 ४३] ति० टी०-पुरा पूर्वं मम वीर्यं न जानाति नाश्रा-
 रा० टी०-नेति । युद्धे मम वीर्यं राघवो न जानाति
 कोणः बाणरूपवीणादानदण्डैः प्रवादितौ चापमयीं वीणां
 न जानाति ॥ ४३ ॥

गो० टी०-न जानातीत्यर्थम् । पुरा न जानाति इत-
 त् ज्ञास्यतीत्यर्थः ॥ ४४ ॥
 ४३] ति० टी०-ज्याशब्द एव तुच्छः शब्दो यस्या-
 स्ताम् आर्तं आर्तशब्दरूपो वा हतोऽस्मीत्यादिको गीतरूपो
 यस्यास्ताम् नाराचतलस्य एव मनादो यस्या-
 स्ताम् अत्र तुच्छमहास्वनेन सनादशब्दोर्वाणायां, मन्दमध्यतारा-
 योऽन्ताः कणाः । नदीरूपा यादितवाहिनी सेना तदप्यं महारङ्गम-
 हारङ्गं रणे वादयिष्यामि ॥ ४३ ॥

रा० टी०-ज्याशब्देति । ज्याशब्द एव तुच्छशब्दो
 न आर्तानां गीता वा हतोऽस्मीत्यादिवचनाभिः महास्वना-
 योऽन्तः नाराचतलसनादां सनादो यस्यां ताम् अदितवाहिनी
 सेना नदीमहास्वनायां प्राप्येयार्थः रणे महारङ्गं वादयिष्यामि
 नोविष्यामि आचर्येणैक एकान्वयी ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

गो० टी०-अथ न पश्यत्यनेन युद्धस्वात्मनो विनाशक-
 त्वं समेत्यादिना । ममादितवाहिनीमेव महारङ्गं
 वादयिष्यामि अत्र गानं प्रतिरथ शरैरेव कोणं वीणायां

दण्डैः प्रवादितौ शब्दिताम् ज्याशब्द एव तुच्छः तुष्टुल्यनो
 यस्यास्ताम् आर्तभीतमहास्वनात् आर्तभीतशब्देन तत्स्वनो
 लक्ष्यते एवं नाराचतलशब्देनापि तत्स्वनः आर्तभीतानां
 स्वन एव महास्वनो यस्यास्ताम् नाराचतलस्वन एव सनादो
 यस्यास्ताम् घोराम् अन्यैर्वादिषितुमशक्याम् मम चापमयीं
 वीणांमिति व्यस्तरूपकम् । रणे रणस्थजने । शृण्वतीति शेषः ।
 वीणायां मन्दमध्यताराभेदेन स्वरत्रयसंभवाद्वापि स्वर-
 त्रयश्रुतम् ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

४४] ति० टी०-न शक्यः । ज्ञेयमिति शेषः ॥ ४४ ॥
 इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामायणतिलके वाल्मीकीय
 आदिकाव्ये युद्धकाण्डे चतुर्विंशः सर्गः ॥ २४ ॥
 रा० टी०-नेति । वासवादिभिर्धर्षयितुमहं न शक्योऽस्मि ४५
 इति श्रीमद्वाल्मीकीय रामायणव्याख्याने रामायणशिरो-
 मणौ युद्धकाण्डे चतुर्विंशः सर्गः ॥ २४ ॥

गो० टी०-न वासवेनेति । सहस्रचक्षुषं गव्यहेतुत्वेनो
 क्तम् । दिव्यजये वरुणपुत्रैरेव युद्धकरणात् स्वयमिरपुक्तम्
 वास्वाविभिः शराग्निना यथा धर्षयितुं न शक्योऽस्मी
 योजनो ॥ ४५ ॥

इति श्रीमोचिन्द्रराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीट
 ख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने चतुर्विंशः सर्गः ॥ २४ ॥

१] ति० टी०-रावणः शुकसारणाख्यायामावब्रवीत्
 अमारयस्वमे विजेष्याम्येव शुकोऽन्तः पूर्वशेषितशुकोत्तर-
 न्तज्ञानपूर्वकं प्रेषणाधिकं कृतवान् ॥ १ ॥

रा० टी०-पश्यत्यनेन युद्धस्वात्मनो विनाशक-
 त्वं समेत्यादिना । ममादितवाहिनीमेव महारङ्गं
 वादयिष्यामि अत्र गानं प्रतिरथ शरैरेव कोणं वीणायां

गो० टी०-अथ न पश्यत्यनेन युद्धस्वात्मनो विनाशक-
 त्वं समेत्यादिना । ममादितवाहिनीमेव महारङ्गं
 वादयिष्यामि अत्र गानं प्रतिरथ शरैरेव कोणं वीणायां

समयं सागरं तीणं दुस्तरं वानरं बलम् । अप्रतपूर्वं रामेण सागरे सेतुबन्धनम् ॥ २ ॥
 सागरे सेतुबन्धं तं न श्रद्धया कथंचन । अवश्यं चापि संख्येयं तन्मया वानरं बलम् ॥ ३ ॥
 भवन्तो वानरं सैन्यं प्रविश्यानुपलभितौ । परिमाणं च वीर्यं च ये च मुख्याः प्रवंगमाः ॥ ४ ॥
 मन्त्रिणो ये च रामस्य सुग्रीवस्य च संगताः । ये पूर्वमभिवर्तन्ते ये च शूराः प्रवंगमाः ॥ ५ ॥
 स च सेतुर्यथा बद्धः सागरे सलिलाण्ये । निवेशं च यथा तेषां वानराणां महात्मनाम् ॥ ६ ॥
 रामस्य व्यूहसायं च वीर्यं प्रहरणानि च । लक्ष्मणस्य च वीरस्य तत्त्वतो ज्ञातुमर्हथः ॥ ७ ॥
 कथं सेनापतिस्तेषां वानराणां महात्मनाम् । त्वं ज्ञान्वा यथातत्त्वं शीघ्रमागन्तुमर्हथः ॥ ८ ॥
 इति प्रतिसमादिष्टौ राक्षसौ शुकसारणौ । हरिरूपधरो वीरौ प्रविष्टौ वानरं बलम् ॥ ९ ॥
 ततस्तद्धानरं सैन्यमचिन्त्यं लोमहर्षणम् । संख्यातुं नाध्यगच्छेतां तदा तौ शुकमारणौ ॥ १० ॥
 तैरिस्थतं पर्वताथेषु निर्वरेषु गुहासु च । [समुद्रस्य च तीरेषु वनेषूपपनेषु च ।]
 तरणार्थं च तीर्थं च तर्तुकामं च सर्वशः ॥ ११ ॥

इत्यादि । एतन्नात्मनो इति मनुष्यत्वोक्तिः । श्रीमानिति
 मदानिर्गोपि । शुकः पूर्वमागत्यः सागरसादित्याज ॥ १२ ॥
 २] ति० टी०—सर्वं वानरं दणं सागरं सेतुबन्धनं
 च कृतमेतदवश्यमप्युक्तपूर्वम् ॥ २ ॥

रा० टी०—तदाकाशमाह—समग्रमित्यादिभिः । दुस्तरं
 सागरं रामेण वानरबलं तीणं तारितं सागरे सेतुबन्धनं च कृत-
 मिति शेषः । अप्रतपूर्वं एतद्वयमपि पूर्वं न जातमित्यर्थः ॥ २ ॥
 गो० टी०—समग्रमिति । समयं विशालम् । दुस्तरं
 तरितुमशक्यम् । सागरं कर्म वानरं वानरसंबन्धि बलं कर्तुं ।
 तीणम् अन्तरत् कर्तुमिति कः । सेतुबन्धनं रामेण कृतमिति
 शेषः ॥ ३ ॥

३] ति० टी०—सागरे सेतुबन्धनं न श्रद्धयाम्, लघु-
 द्रस्य विरादुद्गतेन जीवन्नातैरशक्यबन्धनत्वाजीवविशेषत्वाच्च
 रामस्येवाशयः । रामोऽपि विराडेव नाम्न्य इति बुद्धिस्तु राज-
 स्तुमप्रयामन्वाद्य तस्येति दिक् ॥ ३ ॥

रा० टी०—सागरेति । तं रामेण कृतं सेतुबन्धनम् अहं
 त्वं न श्रद्धयाम् मया न रोषते इत्यर्थः । नद्धं ज्ञाते सेतुबन्ध-
 नं निरर्थकमत इदानीं कर्तव्यं वदेत्यत आह—तत् त्वं जनीयं
 बलम् अवश्यं मया संख्येयम् ॥ ३ ॥

टी०—सागर इति । सेतुकथं रामेण कृतम् । कथं-
 मनुष्योदितत्वेपि । अपि च तथापि । संख्येयं ज्ञात-
 ॥

१० टी०—परिमाणं चोपादीनां तत्त्वतो ज्ञातुमर्हथः
 त्वः । ये च मुख्यसैन्यानि शेषः ॥ ४ ॥

टी०—ये पूर्वमभिवर्तन्ते अघेसरा इत्यर्थः ॥ ५ ॥

टी०—सागरं संघर्षं सलिलाण्ये लवणजले
 आनिर्गमम् ॥ ६ ॥

टी०—महात्माणां वानरानि ॥ ७ ॥

रा० टी०—भवन्ताविति । अतपकृतिर्न भवन्तो वानर-
 मित्येवं प्रोक्त्य परिमाणं वानराणां निपुणतां ये मुख्यः प्रवङ्गमा-
 तास्तु गङ्गा ये मन्त्रिणस्तां ये पुरंगमविवर्तन्ते मच्छन्ति
 तां ये प्रवङ्गमाः शूराः सङ्ग्रामेष्वनिर्गमिनः तां यथा सेतु-
 बन्धे तच्च वानराणां निवेशं संघिनं च रामादेकैवमायानि
 च तत्त्वतो यथा यथाज्ञातं एवावगच्छन् । श्रीकृततुष्टये
 कल्पयि ॥ ४—७ ॥

रा० टी०—क इति । वानराणां सेनापतिः कः तन् यथा
 तत्त्वं ज्ञात्वा शीघ्रमागन्तुमर्हथः ॥ ८ ॥

रा० टी०—इतीति । इति प्रतिममादिषौ शुकसारणौ
 हरिरूपधरो तन्तो वानरं बलं प्रविष्टौ ॥ ९ ॥

गो० टी०—भवन्तावित्यादि कः श्रीकृततुष्टये ।
 एतावन्तौ भवन्तौ पराविज्ञातो सन्तो वानरं सैन्यं
 प्रविश्य परिमाणं वानराणां निपुणतां तेषां वीर्यं बलमपि
 च्छेदम् ये प्रवङ्गमाः मुख्यः प्रधानभूताः तां ये रामस्य
 सुग्रीवस्य च समता मन्त्रिणः ये नामाग्भटाः पूर्वमभिव-
 र्तन्ते ये च प्रवङ्गमाः वस्तुतः शूराः रामादीनां सागरं
 सगरखनिते सलिलाण्ये व्यूहजलमसृजन् स सेतुः बन्धः
 तरणार्थं सेतुश्च यथा येन प्रकारेण बद्धः न प्रकारम् ।
 निवेशं निवासम् उत्पत्तिस्थानं वा त्रीवहसामयम् एषश्च
 बाह्यप्रकारः । रामस्य व्यूहसायं कर्तव्यविषयनिश्चयम्
 वीर्यं बलम् प्रहरणानि आग्रहानि लक्ष्मणस्य व्यूह-
 बद्धं च तत्त्वतो पारमार्थ्येन ज्ञातुमर्हथ इत्यन्वयः ॥ ४—७ ॥

१०] ति० टी०—नाध्यगच्छेतां नाशकुवाताम् ॥ १० ॥

रा० टी०—तत इति । शुकमारणौ सैन्यं संख्यातुं
 गच्छताम् अध्यगच्छताम् ॥ १० ॥

गो० टी०—तत इति । नाध्यगच्छेतां नाशकुवाताम् ॥ १० ॥

११] ति० टी०—तत्र हेतुमाह—तैरिस्थानि
 रिता ॥ ११ ॥

प्रहृष्टयोश्च ध्वजिनीं महात्मनां वनाकसां समितिं योद्धुमिच्छताम् ।

अलं विरोधेन शमो विधीयतां प्रदीयतां दाशरथाय मैथिली

॥ ३३ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे पञ्चविंशः सर्गः ॥ २५ ॥

पङ्क्तिः सर्गः ।

सारण्यचो निशम्य रावणः प्रासादमारुह्य कपिलमण्डलं च तत्रारण्यं पश्यन्तु तु तत्तत्पराक्रमव्यापनाय सतिशेषमिन्द्रं
महावीरं दर्शयति ।

तद्वचः सत्यमकीर्णं सारणेनाभिभाषितम् । निशम्य रावणो राजा पर्यभाषत सारणम् ॥ १ ॥

यदि मामभियुञ्जीरन्देवगन्धर्वदानवाः । नैव सीतामहं दद्यां सर्वलोकभयादपि ॥ २ ॥

तत्तु सौम्य परित्रस्तो हरिभिः पीडितो भृशम् । प्रतिप्रदानमद्यैव सीतायाः स्तापु मन्वसे ॥ ३ ॥

को हि नाम सपत्नो मां समरे जेतुमर्हति । इत्युक्त्वा परुषं भाष्यं रावणो राक्षसाधिपः ॥ ४ ॥

आरुरोह ततः श्रीमान्मासादं हिमपाण्डुरम् । बहुतालसमुत्सेधं रावणोऽथ दिदृक्षया ॥ ५ ॥

रा० टी०—यादृशमिति । रामस्य यादृशं रूपं प्रहर-
णान्यायुधानि च तादृशं यस्तत् यस्यास्ति चेदिति शेषः स
हो एव लङ्कां वधिष्यति अतः वयः लक्ष्मणप्रभृतयस्तिष्ठन्तु
तेषामपि न प्रयोजनमित्यर्थः ॥ ३१ ॥

गो० टी०—यादृशमिति । प्रहरणादिकं यादृशं तद्वलो-
कनं राम एको वधिष्यतीति मन्यावहे इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

रा० टी०—रामेति । रामलक्ष्मणगुप्ता सुधीवेणोपलक्षिता
धादिनी आनरसेना पुरासुरैरपि दुर्धर्षतरा बभूव ॥ ३२ ॥

गो० टी०—नन्वमहायमारेति । रामः सेनाहन्माददृत्ताहः
स्यात् तत् क्रियतामित्यत्राह—रामलक्ष्मणेनि । गुप्तावपि न
अनुयायिना च सहिता गता अपरिच्छिन्ना हरिवाहिनी चप-
लकपिमेना रामलक्ष्मणगुप्ता रामस्य दक्षिणो बाहु-
रिति रामदक्षिणबाहुभूतेन लक्ष्मणेन च गुप्ता सती सुभीयस्य
सैन्यकोटयिवान्ययः न तु रक्षककोटौ सन्मन्त्रिणा इवम-
तेन—जयत्यतिवक्रा रामो लक्ष्मणश्च महाबलः । राजा जय-
ति सुधीरो राघवेणभिधातवः । इत्युक्ते ॥ दुर्धर्षतरा बभूव ।
गुरमा मनमापि प्रययितुमशक्येत्यवगम्यते । न केनलं मनुष्या-
दिभिः किन्तु सैन्येन न केनलं सुरैरेव किन्तु पुरासुरैः विरोधं
विहाय वृत्तमौहार्दरपि न केवलमनायकतैः किन्तु सेन्दैरपि ।
व्याख्यातव्यं विहाय नायकाप्राप्तवतिभिरित्यर्थः ॥ ३२ ॥

३३] ति० टी०—योद्धुमिच्छतां ध्वजिनीं दुर्धर्षव्यव-
यवेवमतः—मलमिति ॥ ३३ ॥

इति धीरामाभिजाते श्रीरामोद्योः गुप्तावधनलके वाल्मीकीय
आदिकाव्ये युद्धकाण्डे पञ्चविंशः सर्गः ॥ २५ ॥

रा० टी०—प्रहृष्ट इति । प्रतियोद्धुमिच्छतां धनैः समप्रह-
ृष्टयोश्च ध्वजिनीं वनाकसां वनाप्रययितुमशक्येति शेषः अतो

विरोधेनालं शमो विधीयताम् । तदुपायमाह—मैथिली प्रदी-
यताम् ॥ ३३ ॥

इति श्रीमद्रामाजीकीयराामायणव्याख्याने रामायणविरो-
मणौ युद्धकाण्डे पञ्चविंशः सर्गः ॥ २५ ॥

गो० टी०—प्रहृष्टेति । महात्मनां वृद्धमनस्वानामां संप्र-
ति सत्यं पदं योद्धुमिच्छताम् प्रहृष्टत्वा तर्पणावकाशकार-
युक्ता भवतीति शेषः । अतस्तद्विरोधेनालं शमः क्रोधनि-
वृत्तिः विधीयतां क्रियताम् मैथिलीं दद्यात् च ॥ ३३ ॥

इति भागवतेश्वरराजविरचिते श्रीरामायणभाषणे वाल्मीकीय-
व्याख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने पञ्चविंशः सर्गः ॥ २५ ॥

३-४] ति० टी०—तदिति ॥ १ ॥ २ ॥

५] ति० टी०—बहुतालसमुत्सेधमनकालप्रमाणोपनयन-
दिदृक्षया वानरबलदर्शनेच्छया ॥ ५ ॥

रा० टी०—दुतवचनश्रवणानन्तरादिकं रावणहत-
माह—तदित्यादिभिः । सारणेनाभिभाषितं निशम्य
पर्यभाषत शुकटाण्ययोरैकमस्याम् एकतरस्यैव नामय-
नं स्पष्टता ॥ १ ॥

गो० टी०—अथ रावणाय सारणेन वा-
दिकभवनपूर्वकं तदप्रदर्शनं पवित्रं—तद्वि-
तरम् । प्रत्यभाषत अभिनिर्दिष्टः ।

रा० टी०—तद्वचनाकारमाह—
यत् व्याख्यातः ॥ १ ॥

गो० टी०—यद्यपि । अ-
कमयात् । यद्यपि । यद्यपि ।

रा० टी०—तद्वचनाकारमाह—

स्यात्तराभ्यां सहितो रावणः क्रोधमुच्छ्रितः । पश्यमानः समुद्रे तं पर्वताश्च वनानि च ॥ १४ ॥
 त्नी पृथिवीदिशं सुसंपूर्णं पुर्वगमैः । तदपारमंसहं च वानराणां मेहावलम् ॥ ७ ॥
 लोक्य रावणो राजा परिपमच्छ सारणम् । मया के वानरा मुख्याः केशुराः के महाबलाः ॥ ८ ॥
 पूर्वमभिवर्तन्ते महोत्साहाः सपन्ततः । केषां शृणोति सुग्रीवः के वा यूथपयूथपाः ॥ ९ ॥
 रणाचक्ष्व मे सर्वे किंप्रभावाः पुर्वगमाः । सारणो राक्षसेन्द्रस्य वचनं परिपृच्छतः ॥ १० ॥
 त्वभाषेऽथ भुव्यशो मुख्यांस्तैत्र वनोदसः । एष गोऽभिमुखो लङ्कां नर्दंस्तिष्ठति वानरः ॥ ११ ॥
 यवानां सहस्रेण शतेन परिवारितः । यस्य घोषेण महता संपाकाराः सतोरणा ॥ १२ ॥
 द्वा प्रसिद्धता सर्वा सशैलवनकानना । सर्वशाखाभृगेन्द्रस्य सुग्रीवस्य महात्मनः ॥ १३ ॥
 लाप्रे तिष्ठते वीरो नीलो नासैप यूथपः । बहू प्रपद्य याः पद्भ्यां महीं गच्छति वीर्यवान् ॥ १४ ॥
 द्वाभ्यभिमुखः कोपादभीक्ष्णं च विजृम्भते । गिरिशृङ्गप्रतीकाशः पद्मकिजल्कसन्निभः ॥ १५ ॥
 क्रोडयत्येति संरञ्ज्यो लाङ्गूलं च पुनः पुनः । यस्य लाङ्गूलशब्देन स्वनन्ति प्रदिशो दश ॥ १६ ॥

एष वानरराजेन सुग्रीवेणाभिषेचितः । युवराजोऽङ्गदी नाम त्वामाहवात सद्युग ॥ १७ ॥
 बालिनः सहशः पुत्रः सुग्रीवस्य सदा प्रियः । राघवाय पराक्रान्तः शक्रायै वरुणो यथा ॥ १८ ॥
 एतस्य सा मतिः सर्वा यदृष्टा जनकात्मजा । हनुमता वेगवता राघवस्य हितैषिणा ॥ १९ ॥
 बहूनि वानरेन्द्राणामेव यूथानि वीर्यवान् । परिगृह्णाभियाति त्वां स्वनानीकेन मर्दितुम् ॥ २० ॥
 अनुवालिपुत्रस्यापि बलेन महता वृतः । वीरस्तिष्ठति सङ्ग्रामे सेतुहेतुरयं नलः ॥ २१ ॥
 ये तु विदुष्य गात्राणि क्ष्वेदयन्ति नदन्ति च । उक्त्वाय च विजृम्भन्ते क्रोधेन हरिपुंगवाः ॥ २२ ॥
 एते दुष्पराहा घोराश्चण्डाश्चण्डपराक्रमाः । अष्टौ व्रतसहस्राणि दशकोटिशतानि च ॥ २३ ॥
 एनमनुगच्छन्ति वीराश्चन्दनवासिनः ॥
 एषैवाग्रसते लङ्कां स्वनानीकेन मर्दितुम् । श्वेतो रजतसंकाशश्चपलो भीमविक्रमः ॥ २४ ॥
 बुद्धिमान्वानरः शूरस्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः । तूष्णे सुग्रीवमागम्य पुनर्गच्छति वानरः ॥ २५ ॥

१७] ति० टी०-अभिषेचितोऽभिषिक्तः ॥ १७ ॥

१८] ति० टी०-पराक्रान्तः पराक्रमितुमुद्यतः ॥ १८ ॥

रा० टी०-बाहू इति । यः पद्भ्यां बाहू प्रगृह्य महीं गच्छति लङ्कामिमुखः सन् अभीक्ष्णं विजृम्भते च छाद्मलं पुनः पुनः स्फोटयति च गम्य लङ्कां लक्ष्मणं दश प्रविशः स्वनन्ति यश्च संभवे त्वामाह्वयति स एषः सुग्रीवेणाभिषेचितः वानरः पुत्रः शक्रायै वरुण इव राघवायै पराक्रान्तः कर्मितुमुद्युक्तः अक्रान्ते माहृश्लोकचतुष्टयः

१७-१८ ॥

गो० टी०-अयाह्वदं वर्णयति-बाहू इत्यादिना स्वनानीकेन हनुना इत्यन्तेन । बाहू प्रगृह्य उन्निष्य अभि उदिश्य मुखे युवातात्वभिमुखः विजृम्भते जृम्भणं करोति पथवित्तत्त्वमभिमुखः एतदेकस्यैवपीतवर्ण इत्यर्थः । स्फोटयति स्फुटौ ताडयति अभिसंरम्भः कुपितः । प्रस्वनन्तीत्यन्वयः । अभिषेचितः अभिषिक्तः आह्वयति आह्वयने । स्पर्शविषयत्वेन्यात्मनेपदभावात् आर्षः पराक्रान्तः पराक्रमितुमुद्यतः ॥ १७ ॥ १८

१९] ति० टी०-यद्वत्पता जनकात्मजा दृष्टा सा सर्वा मतिरेतस्याह्वयः । मन्त्रमुदेति जेपः ॥ १९ ॥

रा० टी०-गन्तव्येति । यः यया मत्या राघवस्य हितैषिणा हनुमता जनकात्मजा दृष्टा सा मतिरेतस्याह्वयः एतत्संयत्येव सर्वं चकारान्वयः एतेनाह्वयस्य अगाधक्रोधस्य सचित्रम् ॥ १९ ॥

गो० टी०-एतद्व्येति । हनुमता गता दृष्टेति यत्सा मतिः एतस्याह्वयस्य एतद्व्येति हनुमता मीतादर्शयामि भावः । अह्वयपुरस्कारेण हनुमते समागमान् ॥ १९ ॥

२०] ति० टी०-बहूनि यूथानि परिगृह्य स्वनानीकेन त्वामभिषयति ॥ २० ॥

रा० टी०-बहूनीति । वानरेन्द्राणां बहूनि यूथानि परिगृह्य स्वनानीकेन त्वां मर्दितुं यय अह्वयभियाति ॥ २० ॥

गो० टी०-बहूनीति । स्वनानीकेनेति दुर्जयत्वकारणं किः । अतो न पुनरुक्तिः ॥ २० ॥

२१] ति० टी०-वालिपुत्रस्यायं पश्चात् । सेतुहेतुः से कर्ता ॥ २१ ॥

रा० टी०-अनुवालीति । वालिपुत्रस्य अत्र पश्चात् से हेतुः सेतुवन्तान्तरागमयं गच्छति ॥ २१ ॥

गो० टी०-अनुवालीति । एतस्यान्तरागं वीरस्तिष्ठति सङ्ग्रामे इति । वालिपुत्रस्य अत्र पश्चात् सेतुहेतुः सेतुकर्ता सङ्ग्रामे सङ्ग्रामनिमित्तम् ॥ २१ ॥

२२] ति० टी०-अथ श्वेतवर्णनम्-ये त्रिविधाः गात्राणि विदुष्य श्वेतां कुर्वन्ति । एवं श्वेतस्य चन्दनवासिनः ॥ २२ ॥

रा० टी०-य इति । गात्राणि विदुष्य सस्तस्य ये श्वेदयन्ति नदन्ति ते एव चन्दनवासिनश्चन्दनवासिनः । वीराः एतद्वत्पुंगवगच्छन्ति एव नलोऽपि लङ्कां मर्दितुं माग्रसते कथया संघवेत्यत्र संघिरत एव जापकान् एवोऽप्ययं । माघेऽपि एकान्वयः ॥ २२ ॥

गो० टी०-नलपत्नियारानाह-ये त्वित्यादिना मर्दयित्यन्तेन । श्लोकत्रयमेकान्वयम् । विदुष्य उन्नम्य । श्वेतलयां सिद्धानां कुर्वन्ति । नदन्ति गर्जन्ति । उक्त्वाय आत्मना शेषः विजृम्भन्ते क्रोधेन गात्रविनामं कुर्वन्ति । य एवं वानराः ये च चन्दनवासिनः चन्दनवनवासिनः । एते नलमनुगच्छन्तीति संबन्धः । चन्दनवनवासिनः इति सादृश्यं पदलोपितमासः । चन्दनवासिनो वानरा इति । एषैवेति सारथः । आशंसते प्रार्थयते ॥ २२ ॥

२३] ति० टी०-एषेव एव एव । सचित्रम् ॥ २३ ॥

२४] ति० टी०-सुग्रीवमागम्य पुनर्गच्छति सङ्ग्रामे र दर्शयसमये राघवाय सुग्रीवसमीपमागत्य गत्वाभियाति जाय

२५] ति० टी०-येन वर्णयति-श्वेत इति । वानरां विषयम् । एतौ वानराः एतेन वानरस्य रूपं पुनर्ग

१ वीरराज्ये गते श्वेत पादः । २ दुर्जयति गो० पादः । ३ माघः । ४ श्वेतवर्णः । ५ श्वेतवर्णः । ६ श्वेतवर्णः । ७ श्वेतवर्णः । ८ श्वेतवर्णः । ९ श्वेतवर्णः । १० श्वेतवर्णः । ११ श्वेतवर्णः । १२ श्वेतवर्णः । १३ श्वेतवर्णः । १४ श्वेतवर्णः । १५ श्वेतवर्णः । १६ श्वेतवर्णः । १७ श्वेतवर्णः । १८ श्वेतवर्णः । १९ श्वेतवर्णः । २० श्वेतवर्णः । २१ श्वेतवर्णः । २२ श्वेतवर्णः । २३ श्वेतवर्णः । २४ श्वेतवर्णः । २५ श्वेतवर्णः । २६ श्वेतवर्णः । २७ श्वेतवर्णः । २८ श्वेतवर्णः । २९ श्वेतवर्णः । ३० श्वेतवर्णः । ३१ श्वेतवर्णः । ३२ श्वेतवर्णः । ३३ श्वेतवर्णः । ३४ श्वेतवर्णः । ३५ श्वेतवर्णः । ३६ श्वेतवर्णः । ३७ श्वेतवर्णः । ३८ श्वेतवर्णः । ३९ श्वेतवर्णः । ४० श्वेतवर्णः । ४१ श्वेतवर्णः । ४२ श्वेतवर्णः । ४३ श्वेतवर्णः । ४४ श्वेतवर्णः । ४५ श्वेतवर्णः । ४६ श्वेतवर्णः । ४७ श्वेतवर्णः । ४८ श्वेतवर्णः । ४९ श्वेतवर्णः । ५० श्वेतवर्णः । ५१ श्वेतवर्णः । ५२ श्वेतवर्णः । ५३ श्वेतवर्णः । ५४ श्वेतवर्णः । ५५ श्वेतवर्णः । ५६ श्वेतवर्णः । ५७ श्वेतवर्णः । ५८ श्वेतवर्णः । ५९ श्वेतवर्णः । ६० श्वेतवर्णः । ६१ श्वेतवर्णः । ६२ श्वेतवर्णः । ६३ श्वेतवर्णः । ६४ श्वेतवर्णः । ६५ श्वेतवर्णः । ६६ श्वेतवर्णः । ६७ श्वेतवर्णः । ६८ श्वेतवर्णः । ६९ श्वेतवर्णः । ७० श्वेतवर्णः । ७१ श्वेतवर्णः । ७२ श्वेतवर्णः । ७३ श्वेतवर्णः । ७४ श्वेतवर्णः । ७५ श्वेतवर्णः । ७६ श्वेतवर्णः । ७७ श्वेतवर्णः । ७८ श्वेतवर्णः । ७९ श्वेतवर्णः । ८० श्वेतवर्णः । ८१ श्वेतवर्णः । ८२ श्वेतवर्णः । ८३ श्वेतवर्णः । ८४ श्वेतवर्णः । ८५ श्वेतवर्णः । ८६ श्वेतवर्णः । ८७ श्वेतवर्णः । ८८ श्वेतवर्णः । ८९ श्वेतवर्णः । ९० श्वेतवर्णः । ९१ श्वेतवर्णः । ९२ श्वेतवर्णः । ९३ श्वेतवर्णः । ९४ श्वेतवर्णः । ९५ श्वेतवर्णः । ९६ श्वेतवर्णः । ९७ श्वेतवर्णः । ९८ श्वेतवर्णः । ९९ श्वेतवर्णः । १०० श्वेतवर्णः ।

विभजन्वानरीं सेनामनीकानि पश्यन् । यः पुरा गोमतीतीरे रम्यं पश्यति पश्यन् ॥ २५ ॥
नाम्ना सरोचनो नाम नानानगद्युतो गिरिः । तत्र राज्यं प्रशास्तेषु कुमुदो नाम यूथपः ॥ २६ ॥
योऽसौ शतसहस्राणि सहर्षं परिकल्पति । यस्य शाला बहुव्यामा दीर्घाङ्गुलमाश्रिताः ॥ २७ ॥
ताम्राः पीताः सिताः श्वेताः प्रकीर्णा घोरादर्शनाः । अरीनो वीरश्चण्डः सङ्ग्रामभाषिकाङ्गुलिः ॥
एषैवांशस्ते लङ्कां स्वेनानीकानि मर्दिनुम् ॥ २८ ॥
यस्त्वेव सिंहसंकाशः कपिशो दीर्घकेशरः । विभक्तः प्रसूते लङ्कां दिशश्चित्रं चक्षुषा ॥ २९ ॥
विन्त्यं कृष्णगिरिं सहां पर्वतं च सुदर्शनम् । राजसदनमध्यासे सै रम्भो नाम यूथपः ॥
शतं शतसहस्राणां विश्वं हरिपुंगवाः ॥ ३० ॥
यं यान्तं वानरा घोराश्चण्डाश्चण्डपराक्रमाः । परिशर्यानुवच्छन्ति लङ्कां मर्दिनुमन्तः ॥ ३१ ॥
यस्तु कर्णो विद्वृणुते जृम्भन्तं च पुनः पुनः । न तु संविजते मृत्योर्न च सैन्यां प्रभावति ॥ ३२ ॥
प्रकम्पते च शेषेण तिर्यक्च पुनरीक्षन् । पीय अक्षयक्षितं दौर्द्यत्येव महापथः ॥ ३३ ॥

त वानराः विपु लोकेषु विभुताः इति । तदभिधः यत्तच्छ्रुत्वा
हाराण्यु अत्यन्तवानरसहस्रसार्धमाय गदितुं गानं पश्यन्ति
शेषं राति योषयतीत्यर्थः इतिव्युत्पन्नतत्तात्पर्याति । अरी
चतुष्टयमेकान्वयः ॥ २५ ॥ २६ ॥

गो० टी०—अथ राज्यां विभजन्वानरीं सेनामनीकानि पश्यन्ति । लङ्का
इत्यादि । अन्वयेनास्मात् सत्तत्वेन । यथैव । अत्र
अनीकानि पुनर्विजयतीत्यर्थः । विभजन् गिरिः । यथा
मित्रा गच्छन्ति । अथ चण्ड इत्यनेन अथ चण्डो यथा
वार्म्यानि विद्वृणुते इति । देव सन्निवृत्तः पुनस्तत्त्वोक्तः
गम्यते ॥ २५ ॥ २६ ॥

२५] ति० टी०—अथ राज्यां विभजन्वानरीं सेनामनीकानि पश्यन्ति । लङ्का
इत्यादि ॥ २५ ॥

रा० टी०—अथ राज्यां विभजन्वानरीं सेनामनीकानि पश्यन्ति । लङ्का
इत्यादि ॥ २५ ॥

गो० टी०—अथ राज्यां विभजन्वानरीं सेनामनीकानि पश्यन्ति । लङ्का
इत्यादि ॥ २५ ॥

२६] ति० टी०—अथ राज्यां विभजन्वानरीं सेनामनीकानि पश्यन्ति । लङ्का
इत्यादि ॥ २५ ॥

२७-२८] ति० टी०—अथ राज्यां विभजन्वानरीं सेनामनीकानि पश्यन्ति । लङ्का
इत्यादि ॥ २५ ॥

रा० टी०—अथ राज्यां विभजन्वानरीं सेनामनीकानि पश्यन्ति । लङ्का
इत्यादि ॥ २५ ॥

सैन्यानि यः परिकल्पति बहुव्यामाः अनिरीयाः प्रकीर्णा इति ।

स्ततः प्रविष्टाः नाम्नाः इतिविधिः । दीर्घाङ्गुलमाश्रिताः
यस्य शालाः केशाः यथा बहुव्याममभिकाङ्गुलिः च चण्डः सह
मित्रा वानराः एष एव मर्दिनुमन्तः । अत्रापि परिशर्याः
इत्यादि । अथ राज्यां विभजन्वानरीं सेनामनीकानि पश्यन्ति ॥ २५ ॥ २६ ॥

२५] ति० टी०—अथ राज्यां विभजन्वानरीं सेनामनीकानि पश्यन्ति । लङ्का
इत्यादि ॥ २५ ॥

२६] ति० टी०—अथ राज्यां विभजन्वानरीं सेनामनीकानि पश्यन्ति । लङ्का
इत्यादि ॥ २५ ॥

रा० टी०—अथ राज्यां विभजन्वानरीं सेनामनीकानि पश्यन्ति । लङ्का
इत्यादि ॥ २५ ॥

गो० टी०—अथ राज्यां विभजन्वानरीं सेनामनीकानि पश्यन्ति । लङ्का
इत्यादि ॥ २५ ॥

२७-२८] ति० टी०—अथ राज्यां विभजन्वानरीं सेनामनीकानि पश्यन्ति । लङ्का
इत्यादि ॥ २५ ॥

रा० टी०—अथ राज्यां विभजन्वानरीं सेनामनीकानि पश्यन्ति । लङ्का
इत्यादि ॥ २५ ॥

गो० टी०—अथ राज्यां विभजन्वानरीं सेनामनीकानि पश्यन्ति । लङ्का
इत्यादि ॥ २५ ॥

सैन्यानि यः परिकल्पति बहुव्यामाः अनिरीयाः प्रकीर्णा इति ।

१ सरोचन इति गो. पाठः । २ सहस्राणामिति गो. पाठः । ३ दीर्घा इति गो. पाठः । ४ अथ चण्ड इति गो. पाठः । ५ लोचन इति गो. पाठः । ६ अथ चण्ड इति गो. पाठः । ७ अथ चण्ड इति गो. पाठः । ८ अथ चण्ड इति गो. पाठः । ९ अथ चण्ड इति गो. पाठः । १० अथ चण्ड इति गो. पाठः । ११ अथ चण्ड इति गो. पाठः । १२ अथ चण्ड इति गो. पाठः । १३ अथ चण्ड इति गो. पाठः । १४ अथ चण्ड इति गो. पाठः । १५ अथ चण्ड इति गो. पाठः । १६ अथ चण्ड इति गो. पाठः । १७ अथ चण्ड इति गो. पाठः । १८ अथ चण्ड इति गो. पाठः । १९ अथ चण्ड इति गो. पाठः । २० अथ चण्ड इति गो. पाठः । २१ अथ चण्ड इति गो. पाठः । २२ अथ चण्ड इति गो. पाठः । २३ अथ चण्ड इति गो. पाठः । २४ अथ चण्ड इति गो. पाठः । २५ अथ चण्ड इति गो. पाठः । २६ अथ चण्ड इति गो. पाठः । २७ अथ चण्ड इति गो. पाठः । २८ अथ चण्ड इति गो. पाठः । २९ अथ चण्ड इति गो. पाठः । ३० अथ चण्ड इति गो. पाठः । ३१ अथ चण्ड इति गो. पाठः । ३२ अथ चण्ड इति गो. पाठः । ३३ अथ चण्ड इति गो. पाठः । ३४ अथ चण्ड इति गो. पाठः । ३५ अथ चण्ड इति गो. पाठः । ३६ अथ चण्ड इति गो. पाठः । ३७ अथ चण्ड इति गो. पाठः । ३८ अथ चण्ड इति गो. पाठः । ३९ अथ चण्ड इति गो. पाठः । ४० अथ चण्ड इति गो. पाठः । ४१ अथ चण्ड इति गो. पाठः । ४२ अथ चण्ड इति गो. पाठः । ४३ अथ चण्ड इति गो. पाठः । ४४ अथ चण्ड इति गो. पाठः । ४५ अथ चण्ड इति गो. पाठः । ४६ अथ चण्ड इति गो. पाठः । ४७ अथ चण्ड इति गो. पाठः । ४८ अथ चण्ड इति गो. पाठः । ४९ अथ चण्ड इति गो. पाठः । ५० अथ चण्ड इति गो. पाठः । ५१ अथ चण्ड इति गो. पाठः । ५२ अथ चण्ड इति गो. पाठः । ५३ अथ चण्ड इति गो. पाठः । ५४ अथ चण्ड इति गो. पाठः । ५५ अथ चण्ड इति गो. पाठः । ५६ अथ चण्ड इति गो. पाठः । ५७ अथ चण्ड इति गो. पाठः । ५८ अथ चण्ड इति गो. पाठः । ५९ अथ चण्ड इति गो. पाठः । ६० अथ चण्ड इति गो. पाठः । ६१ अथ चण्ड इति गो. पाठः । ६२ अथ चण्ड इति गो. पाठः । ६३ अथ चण्ड इति गो. पाठः । ६४ अथ चण्ड इति गो. पाठः । ६५ अथ चण्ड इति गो. पाठः । ६६ अथ चण्ड इति गो. पाठः । ६७ अथ चण्ड इति गो. पाठः । ६८ अथ चण्ड इति गो. पाठः । ६९ अथ चण्ड इति गो. पाठः । ७० अथ चण्ड इति गो. पाठः । ७१ अथ चण्ड इति गो. पाठः । ७२ अथ चण्ड इति गो. पाठः । ७३ अथ चण्ड इति गो. पाठः । ७४ अथ चण्ड इति गो. पाठः । ७५ अथ चण्ड इति गो. पाठः । ७६ अथ चण्ड इति गो. पाठः । ७७ अथ चण्ड इति गो. पाठः । ७८ अथ चण्ड इति गो. पाठः । ७९ अथ चण्ड इति गो. पाठः । ८० अथ चण्ड इति गो. पाठः । ८१ अथ चण्ड इति गो. पाठः । ८२ अथ चण्ड इति गो. पाठः । ८३ अथ चण्ड इति गो. पाठः । ८४ अथ चण्ड इति गो. पाठः । ८५ अथ चण्ड इति गो. पाठः । ८६ अथ चण्ड इति गो. पाठः । ८७ अथ चण्ड इति गो. पाठः । ८८ अथ चण्ड इति गो. पाठः । ८९ अथ चण्ड इति गो. पाठः । ९० अथ चण्ड इति गो. पाठः । ९१ अथ चण्ड इति गो. पाठः । ९२ अथ चण्ड इति गो. पाठः । ९३ अथ चण्ड इति गो. पाठः । ९४ अथ चण्ड इति गो. पाठः । ९५ अथ चण्ड इति गो. पाठः । ९६ अथ चण्ड इति गो. पाठः । ९७ अथ चण्ड इति गो. पाठः । ९८ अथ चण्ड इति गो. पाठः । ९९ अथ चण्ड इति गो. पाठः । १०० अथ चण्ड इति गो. पाठः ।

॥ जसा नीतभयो रम्यं साल्वेयपर्वतम् । राजन्सततमध्यास्ते शरभो नाम यूथपः ॥ ३४ ॥
 ॥ सा वक्रिनः सर्वे विहारा नाम यूथपाः । राज्यञ्छतसहस्राणि चत्वारिंशत्तैव च ॥ ३५ ॥
 ॥ मेघ इवाकाशं महानाट्यं तिष्ठति । मध्ये वानरवीराणां सुराणामिव वासवः ॥ ३६ ॥
 ॥ णामिव संनारो यस्यैव श्रूयते महान् । घोषः शास्त्रामुगेन्द्राणां सङ्ग्राममभिकाङ्क्षताम् ॥ ३७ ॥
 ॥ पर्वतमध्यास्ते पारियात्रमुत्तमम् । युद्धे दुष्प्रसहो नित्यं पनसो नाम यूथपः ॥ ३८ ॥
 ॥ शतराहस्याणां शतार्थं पर्युपासते । यूथपा यूथपश्रेष्ठं येषां यूथानि भागशः ॥ ३९ ॥
 ॥ तु भीमां प्रवृण्वन्तीं चतुर्ं तिष्ठति शोभयन् । स्थितां तीरे समुद्रस्य द्वितीय इव सागरः ॥ ४० ॥
 ॥ देवुरसंकाशो विनतो नाम यूथपः । पिबंश्चरति यौ वेणां नदीनामुत्तमां नदीम् ॥ ४१ ॥
 ॥ द्वेः शतराहस्याणि बलमस्य प्लवंगमाः । त्वामाह्वयति युद्धाय क्रैषनो नाम वानरः ॥ ४२ ॥
 ॥ क्रान्ता बलवन्तश्च यथा यूथानि भागशः । यस्तु गैरिकवर्णाभिं वपुः पुष्पति वानरः ॥ ४३ ॥
 ॥ वमस्य राक्षः सर्वान्वानरान्बलद्वैर्पितः । गवयो नाम तेजस्वी त्वां क्रोधादभिवर्तते ॥ ४४ ॥
 ॥ न शतसहस्राणि सप्ततिः पर्युपासते । एषैवाज्ञं सते लङ्कां स्वेनानीकेन मर्दितुम् ॥ ४५ ॥

३४-३५] ति० टी०-महोजना महता तेजसा ३५॥३५
 ३६-३७] ति० टी०-पतस्थिति । शतसहस्राणि चत्वारिंशच्च विहारा
 विहाराणामिव सर्वे एतस्य शरभस्य यूथपाः ॥ ३६ ॥
 ३८] ति० टी०-पनसवर्णनम्-यस्तु मेघ इत्या-
 ३९] ३६ ॥

३९-४०] ति० टी०-वेरीणां नाद इव यस्य संनारः ।
 ४१] ति० टी०-३५ ॥ ३६ ॥

४०-४१] ति० टी०-पनसवर्णयति-यस्त्विति । सुराणां मध्ये
 ४२] ति० टी०-पनसवर्णयति-यस्त्विति । सुराणां मध्ये
 ४३] ति० टी०-पनसवर्णयति-यस्त्विति । सुराणां मध्ये
 ४४] ति० टी०-पनसवर्णयति-यस्त्विति । सुराणां मध्ये
 ४५] ति० टी०-पनसवर्णयति-यस्त्विति । सुराणां मध्ये

४६] ति० टी०-पनसवर्णयति-यस्त्विति । सुराणां मध्ये
 ४७] ति० टी०-पनसवर्णयति-यस्त्विति । सुराणां मध्ये

४८] ति० टी०-पनसवर्णयति-यस्त्विति । सुराणां मध्ये
 ४९] ति० टी०-पनसवर्णयति-यस्त्विति । सुराणां मध्ये

५०] ति० टी०-पनसवर्णयति-यस्त्विति । सुराणां मध्ये
 ५१] ति० टी०-पनसवर्णयति-यस्त्विति । सुराणां मध्ये

५२] ति० टी०-पनसवर्णयति-यस्त्विति । सुराणां मध्ये
 ५३] ति० टी०-पनसवर्णयति-यस्त्विति । सुराणां मध्ये

रा० टी०-विनते वर्णयति-यस्तु भीमामिति । पय
 गान्तीं भीमां चतुर्ं शोभयन् द्वितीयः सागर इव यः तिष्ठति
 यत्र वेणां नदीं पिबन्तम् चरति एषः देवुरसंकाशः मेघसदृश
 विनतो नाम यूथपः । अर्धचतुष्टयमेकान्तवि ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

गो० टी०-विनतं वर्णयति-यस्त्विति । प्रवृण्व-
 न्तीम् उत्साहेन प्रवृण्वन्तीम् सङ्ग्रहणं पारे स्थितम् । अतए
 द्वितीयः सागर इव स्थितमिति शेषः । विनतविशेषणं वा
 दर्शने नाम गङ्गासमीपस्थः पर्वतः । पण्यसो पण्यसाख्य
 नदीम् । विनतसेनात्तद्व्यापारः-पट्टिगिति । पट्टिः शतसह
 स्राणि प्रवृण्वन्तीम् अस्य विनतस्य वर्णं लेखयति ॥ ४२-४४

४२] ति० टी०-कथनं वर्णयति-त्वामिह युद्धाय स्वा-
 रा० टी०-पट्टिगिति । पट्टिगतिरस्य सागर इव यः तिष्ठति
 विनतस्य बलमस्तीति शेषः । अर्थं प्रथम् ॥ ४२ ॥

रा० टी०-कथनं वर्णयति-त्वामिह युद्धाय स्वा-
 ह्वयति यस्य च विक्रान्ता महागमनवन्तो यथा यूथपा इ
 शेषः तथा यूथानि सन्ति स कथनो नाम वानरः ॥ ४३ ॥

गो० टी०-पेकन कोयनमाह-त्वामिति । उत्तर
 अत्येवधवाहायेम् । यथायुधानि यथायुधम् अवभावच्छ
 न्दमः । भागशः भागत्वेन स्थिताः वानराः विक्रान्ता बल
 त्तश्चन्ति योजना ॥ ४६ ॥

४३-४५] ति० टी०-विक्रान्ता बलवन्तश्च । य
 यूथपा इति शेषः । यथास्य यूथपास्तथैव तेषां भागशः प्रतं
 यूथानि च सन्तीति शेषः । गवयवर्णनम्-यस्तु गै
 केत्यादि ॥ ४३ ॥ ४५ ॥

रा० टी०-गवयं वर्णयति-यस्त्विति । गैरिकवर्ण
 गैरिकवर्णसदृशवर्णविशिष्टं वपुः पुष्पति क्रोधादेतेषां

ते दुष्प्रसहा वीरा येषां संख्या न विद्यते । यूथपा यूथपश्रेष्ठास्तेषां यूथानि भागशः ॥ २५ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे षड्विंशः सर्गः ॥ २६ ॥

सप्तविंशः सर्गः ।

सारणो धानराणां प्रत्येकं नामनिर्दिशयति । तत्पराक्रमं वर्णयति ।

॥स्तु ते संप्रवक्ष्यामि प्रेक्षमाणस्य यूथपान् । गवशये पराक्रान्ता ये न रक्षन्ति जीवितम् ॥ १ ॥
स्नेग्धा यस्य बहुव्यामा दीर्घिलांगुलमाश्रिताः । ताम्राः पीताः सिताः श्वेताः प्रकीर्णा घोतकर्मणः ॥ २ ॥
प्रगृहीताः प्रकाशन्ते सूर्यस्येव मरीचयः । पृथिव्यां जलुकुप्यन्ते दूरो नामप्य वानरः ॥ ३ ॥
यं पृष्ठतोऽनुगच्छन्ति शतशोऽथ सहस्रजः । दृष्टवानुयम्य महसा लङ्कारो हणतस्तराः ॥ ४ ॥

।मस्य निम्नकृत्य यथ दरागभिवर्तते त्वत्संमुखे निष्ठमि मः
येषां नाम । सार्वश्लोक एतान्यदी ॥ २४ ॥

रा० टी०—एतमिति । अतः प्रतसहस्राणि सैन्यानि
न गवशये पराक्रान्ता ये न रक्षन्ति जीवितम् । ताम्राः पीताः सिताः श्वेताः प्रकीर्णा घोतकर्मणः ॥ २ ॥
प्रगृहीताः प्रकाशन्ते सूर्यस्येव मरीचयः । पृथिव्यां जलुकुप्यन्ते दूरो नामप्य वानरः ॥ ३ ॥
यं पृष्ठतोऽनुगच्छन्ति शतशोऽथ सहस्रजः । दृष्टवानुयम्य महसा लङ्कारो हणतस्तराः ॥ ४ ॥

गो० टी०—शेषणं गतं वर्णयति—यस्मिन्व्यादिनाः ।
सिक्कं रत्नरत्नं वा पुष्पिकाः । धानुर्मनश्चिह्नं तन्मार्गं च तु
वेधेयतः । इत्यमरः । तद्वर्णं श्वेता यस्मैति विग्रहः । मैत्रि-
तर्णं श्वेतामातीति मैत्रिकर्णमिति वा । एतानि युद्धपा-
णिभिर्यथैतैर्यथः ॥ २६ ॥ ४० ॥

२६] ति० टी०—येषां यूथपानां संख्या न विद्यते ।
भागशः सन्तीति शेषः ॥ २६ ॥

२७—२८] ति० टी०—अत्र समेच्छेतां ताम्राणां पुनरत्र
मात्रादिकप्रकरणव्याधेति कतकः ॥ २७ ॥ २८ ॥

इति श्रीमद्रामायणे श्रीरामायणे रामायणतिलके वाल्मीकि-
आदिकाव्ये युद्धकाण्डे षड्विंशः सर्गः ॥ २६ ॥

रा० टी०—एते इति । एते दुष्प्रसहा वीराः वर्तमाना एते
शेषः येषां संख्या न विद्यते ते यूथपश्रेष्ठा यूथपास्तेषां यूथानि
च भागशस्तिस्रस्तिस्रति शेषः ॥ २६ ॥

इति श्रीमद्रामायणीयविरामायणव्याख्याने रामायणतिलके
युद्धकाण्डे षड्विंशः सर्गः ॥ २६ ॥

गो० टी०—उपसंहरति—एत इति । यूथपाः अद्भुतावयः ।
यूथपश्रेष्ठाः सुप्रवीणवयः । एषां यूथपानां यथानि भागशः
पृथक् । विद्यन्ते इति शेषः ॥ २८ ॥

इति श्रीमद्विन्दराजविरचिते श्रीरामायणमूर्धने रत्नकिरी-
टाक्षयाने युद्धकाण्डव्याख्याने षड्विंशः सर्गः ॥ २६ ॥

१] ति० टी०—तानिति । ये जीवितं न रक्षन्ति ॥ १ ॥

रा० टी०—यद्युपगमिष्यभूतीनाम्—तानित्यादिभिः
यथार्थं जीविने स्वजीवनमपि न रक्षन्ति तान् यूथपान्
पृथक्प्रकरणेनोक्तवानमरः ते तव समीपे संप्रवक्ष्यामि ॥ २ ॥

गो० टी०—एतन्मार्गोपपत्त्यात् प्रमाणवृथपतीन् यथा
प्रतिजानीते—तानिस्त्वित्यादि । ये राक्षसा इति पराक्रान्ताः सन्तः
जीविने न रक्षन्ति तान् यूथपान् ते सुख्यम् प्रवक्ष्यामि
त्यमरः ॥ २ ॥

२] ति० टी०—किम्वा इत्यादि दृग्दर्शनमिति कतकः
नास्तेषां यथे । बहुव्यामा यस्य व्याङ्ग्याश्रिता तासां बहुव्यामा
तादृशेष्वपि ॥ २ ॥

३-४] ति० टी०—प्रगृहीता उच्छ्रिताः । एष इति
सम्यक्त्ववयः । दूरो गोलङ्कृतमिति ॥ ३ ॥ ४ ॥

रा० टी०—स्निग्धा इति । प्रगृह्यमाः अनिदीयाः तासां
त्यादिप्रतिश्रुताः घोरकर्मणो यस्य दीर्घिलाङ्गुलमाश्रिताः प्रकीर्णा
इत्यन्तः प्रश्रिताः सिक्का प्रगृहीताः उच्छ्रिताः फेलाः सूर्यस्य
मरीचय इव प्रकाशन्ते पृथिव्यामनुकूप्यन्ते च ये च तल्लङ्का
सहस्रजः लङ्कारो हणतस्तराः समुपगमिताः हरिराजस्य किञ्चिद्
यूथपाश्च लङ्कायुयस्य पृष्ठतोऽनुगच्छन्ति स एष दूरो नाम
वानरः । सार्वश्लोकव्यवहृतान्यपि ॥ २-४ ॥

गो० टी०—द्राव्यां हरे वर्णयति—वाणा इति । वाणा
रोमाणि बहुव्यामाः बहुव्यामप्रमाणाः ध्यामो नाम
रितवाहुद्वयप्रमाणम् । प्रगृहीताः उच्छ्रिताः प्रकीर्णाः निरालम्ब-
सूर्यस्य मरीचय इव मैत्रेयः शक्रबापादिरूपेण प्रकृता एव
इव प्रकाशन्ते कदाचिद् पृथिव्यामनुकूप्यन्ते एष एव
दूरो नाम ॥ ३ ॥ ४ ॥

गो० टी०—यस्मिन्वादि सार्व श्लोक एकाग्रतया
इत्यम । इत्ययं हरिराजकिङ्करात्तेन तस्मात्तस्मिन् इत्ययं
राजकिङ्करा इति न विरोधः ॥ २ ॥

१] ति० टी०—तानिति । ये जीवितं न रक्षन्ति ॥ १ ॥

पृथपा हरिराजस्य किंकराः समुपस्थिताः । नीलानिष महामेघास्तिष्ठतो यास्तु पश्यासि ॥ ६ ॥
 अस्मिताजनसंकाशान्मुद्रे सत्यपराक्रमान् । असंख्येयाननिर्देश्यान्परं पारमिवोदधेः ॥ ७ ॥
 पर्वतेषु च ये केचिद्विषयेषु नदीषु च । एते त्वामभिवर्तन्ते राजकृताः सुदारुणाः ॥ ७ ॥
 एषां सर्वे स्थितो राजा भीमाक्षो भीमदर्शनः । पर्जन्य इव जीमूतैः समन्तात्परिवारितः ॥ ८ ॥
 कक्षन्तं गिरिश्रेष्ठमध्यास्ते नर्मदां पिबन् । सर्वेक्षाणामधिपतिर्धृष्टो नामैष यूथपः ॥ ९ ॥
 यवीयानस्य तु भ्राता पश्येनं पर्वतोपैषम् । भ्रात्रा समानो रूपेण विशिष्टश्च पराक्रमे ॥ १० ॥
 स एष जाम्बवान्नाम महायूथपयूथपः । मैशान्तो गुरुवतीं च संहरेष्वमर्षणः ॥ ११ ॥
 एतेन साद्ये तु महत्कृतं शक्यम् भीमता । देवासुरे जाम्बवता लब्धाश्च बहवो वराः ॥ १२ ॥
 आरुह्य पर्वताग्रंभ्यो महाभ्रविपुलाः शिलाः । मुञ्चन्ति विपुलाकारा न मृत्योरुद्विजन्ति च ॥ १३ ॥
 राक्षसानां च सट्टाः पिशाचानां च रोमशाः । एतस्य सैन्या बहवो विचरन्त्यमितौजसः ॥ १४ ॥
 ये एतन्माभेसंख्यं ध्रुवपानमर्वास्थितम् । प्रेक्षन्ते वानराः सर्वे स्थितं यूथपयूथपम् ॥ १५ ॥
 एष राजन्सहस्राक्षं पर्युपास्ते हरीश्वरः । बलेन बलसंयुक्तो रैम्भो नामैष यूथपः ॥ १६ ॥

५] ति० टी०—यूथवर्णनम्—नीलानित्यादि ॥ ५ ॥
 ६-९] ति० टी०—अनिर्देश्यान्संख्येयानामगणजान् । परं पारमिव पारपर्येणैव ॥ ६-९ ॥
 १०-११] ति० टी०—यूथं वर्णयति—नीलानिति । नीलान् महा-
 नेयानिष अत्र एव अस्मिताजनसंकाशान् अनिकृष्णान्नसह-
 शसु इत्येव परं परं लक्षणया तन्मयेणैव भसंख्येयान्
 पातु त्वं पश्यसि ये केचित् पर्वतेषु विपयेषु देशेषु नदीषु च
 भवतामिति ज्ञेयः ते एते सुदारुणाः कृताः स्वात्मभिवर्तन्ते च ।
 सार्वभौमद्रुपमेकान्वयि ॥ ६ ॥ ७ ॥
 १०-११] ति० टी०—संख्येयान् वर्णयति—नीलानित्यादि । अनिर्-
 देश्यान् प्रत्येकं निर्देश्यमाणान् । परं पारमिवोदधेः समुद्रस्यापरं
 गिरिमिव स्थितमित्यादि । विपयेषु निषेधप्रदं ज्ञेयम् ॥ १०-११ ॥
 १२-१३] ति० टी०—पारमिविति । एषां पूर्वोक्तानां राजा अत्र एव
 एषां सर्वे स्थितः । कक्षन्तः शमन्तात्परिवारितः पर्जन्य
 इव इति वा शेषः । यत्र सदा नदीं पिबन् शोषयन् सन्
 कक्षन्तं तद्विषं गिरिविश्रमज्जास्ते अध्यास्ते सः सर्वेक्षाणोऽ-
 धिपतिः एष यूथो नामः । अनेनपुष्टमेकान्वयि ॥ १० ॥ ११ ॥
 १४-१५] ति० टी०—पारमिविति । पारमिवः पारमिव ॥ १४ ॥ १५ ॥
 १६] ति० टी०—अत्र जाम्बवतश्चैव—यवीयानिति ।
 यवीयानस्य कतिपय इत्यर्थः । यो अत्रा यवान् इत्यन्वयः ॥ १६ ॥
 १७-१८] ति० टी०—जाम्बवन्तं वर्णयति—यवीयानिति । रूपेण
 समानं येषां समानः । तद्वत्तु विविधः । अत्रिः महायूथप-
 यः । मैशान्तो यः । यवीयानः । यवीयानमपि यत्र प्रवर्तते
 सार्वभौमः । तत्रैव यवान् यवीयान इति वा शेषः । सः जाम्बवान्
 नामैषः । अनेनपुष्टमेकान्वयः पश्य । अनेनपुष्टमेकान्वयि ॥ १७-१८ ॥

गो० टी०—यवीयानिति । यवीयान कतिपयः । अयमिति
 शेषः । विविधः अत्रिः ॥ १० ॥
 ११] ति० टी०—गुरुवतीं सहस्ररूपासः । अनेन सर्वसि-
 दिमत्त्वमुक्तम् ॥ ११ ॥
 गो० टी०—स एष इति । गुरुवतीं गुरुशब्दप्रकाशः ॥ ११ ॥
 १२] ति० टी०—साद्यं महाप्ययः । देवासुरः । एते इति
 शेषः इति वा शेषः ॥ १२ ॥
 गो० टी०—एतेनेति । एतेन दृष्टमानेन जाम्बवता दे-
 वासुरे पुष्टे शक्यम् महत्साध्यं साहाय्यं कृतगतः बहवो
 वराः लब्धाः ॥ १२ ॥
 गो० टी०—एतेनेति । देवासुरं देवासुरमुद्रे ॥ १२ ॥
 १३] ति० टी०—अत्र तत्संख्येयवर्णनम्—आरुह्येति १३
 १४] ति० टी०—रोमशा अधिकरोमवन्तः । राक्ष-पिशा-
 चमादृश्यं कोषेण ॥ १४ ॥
 गो० टी०—तस्मैन्वं वर्णयति—आरुह्येति । अभितौ-
 जसः अत्र एव राजसानां पिशाचानां च सट्टाः रोमशाः
 बहुलोपवन्तः । एतस्य जाम्बवतो ये बहवः सैन्याः वानराः
 विचरन्ति ते सर्वे आरुह्य महाभ्रवत् विपुलाः पिशाटाः शिलाः
 पर्वताग्रंभ्यो मुञ्चन्ति मृत्योरपि बोद्धिजन्ति अवस्थितम् एवं
 जाम्बवन्तं प्रेक्षन्ते च । अर्धपङ्क्तमेकान्वयि ॥ १२-१४ ॥
 गो० टी०—जाम्बवतः सैनिकान् वर्णयति द्वाभ्याम्—
 आरुह्येत्यादि । पर्वताग्राणीत्युपात्तिसिद्धम् । मुञ्चन्ति उद्व-
 यन्ति बोद्धिजन्ति न विभ्यति । राक्षसानां पिशाचानां च
 सट्टा इत्यन्वयः ॥ १३ ॥ १४ ॥
 १५-१६] ति० टी०—दम्भवर्णनम्—एतमिति ।

१२ विविधं वि० गो० पाठः १३ राजा वि० गो० पाठः १४ यवीयानि वि० गो० पाठः १५ यवीयानि वि० गो० पाठः १६ यवीयानि वि० गो० पाठः १७ यवीयानि वि० गो० पाठः १८ यवीयानि वि० गो० पाठः

शा० टी०-अग्रे वर्यन्ति सादृश्याः-यस्य
दिना । यस्य गिरः प्रवृत्ताः कुर्यात् । सा गिरिः ।
अग्रे वर्यन्ति । जम्बूद्वीप इत्यर्थः । यः ।

यो गङ्गामनुपयति वासयन्गजयूथपात्रम् । हस्तिनां वानराणां च पूर्ववैरमनुस्मरन् ॥ २५ ॥
 एष यूथपतिर्नेता गैर्जनिगिरिगुहाशयः । गजानोर्ध्वयेते वन्यानोरुजंश्च महीरुहान् ॥ २६ ॥
 हरीणां वाहिनीमुख्यो नदीं हैमवर्तमानम् । उशीरबीजमाश्रित्य मन्दरं पर्वतोत्तमम् ॥ २७ ॥
 रमते वानरश्रेष्ठो दिवि शक्र इव स्वयम् । एनं शतसहस्राणां सहस्रमभिभवते ॥ २८ ॥
 वीर्यविक्रमदृष्टानां नदीनां बाहुशालिनाम् । स एष नेता चैतेषां वानराणां महात्मनाम् ॥ २९ ॥
 स एष दुर्धरो राजन्प्रमाथी नाम यूथपः । वातेनोद्धतं मेघं यमेनमनुपश्यति ॥ ३० ॥
 अनीकमपि संरक्ष्य वानराणां तरस्विनाम् । उद्धृतगरुणाभासं पवनेन समन्ततः ॥ ३१ ॥
 विवर्तमानं बहुशो यत्रैतद्गुह्यं रजः । एते सितमुखा घोरा गोलाङ्गला महाबलाः ॥ ३२ ॥
 शतं शतसहस्राणि दृष्ट्वा वै सेतुवन्धनम् । गोलाङ्गलं महाराज गवाक्षं नाम यूथपम् ॥ ३३ ॥

हृबेरस्य विहङ्गमुदः ततः पर्वते एतद्व्यवस्थितः कथमो नामैष
 एषो वसतीति संख्यः ॥ २५-२४ ॥

२५] ति० टी०-अथ प्रमाथिवर्णनम्-यो गङ्गाप्रति ।
 गङ्गामनु गङ्गासमीपे । हस्तिवानरयोर्वैरं गजाकारशत्रुसादना-
 उत्स्य हनुमत्पिता केसरिणा तथातृपुंशुत्पन्नमिति पौराणिकी
 गाथा ॥ २५ ॥

२६] ति० टी०-नेता प्रभुः ॥ २६ ॥

२७] ति० टी०-हैमवर्ती नदीं गङ्गामनुवर्तमानमुशीरवी-
 जाख्यं पर्वतमाश्रित्य यो रमते इत्यन्वयः ॥ २७ ॥

२८-२९] ति० टी०-शतसहस्राणां सहस्रम् । सहस्र-
 मिति यावत् ॥ २८ ॥ २९ ॥

रा० टी०-प्रमाथिनं वर्णयति-य इति । हस्तिनां वान-
 राणां च पूर्वं पौराणिकैः वैरमनुस्मरन् सन् गजयूथपात्र-
 तमयन् तत् गङ्गामनु गङ्गासमीपे यः पयति पञ्चममिति
 रे निमित्तं न गङ्गाकुलसंभवादाभिप्रायस्य हनुमत्पितृके-
 मरिक्तकथय इति पौराणिकी प्रसिद्धिः यः पयः नेता प्रभुः सन्
 महीरुहान् तन्म रुतम् भजन् गजान् उशीरपते श्व हैमवर्ती
 गङ्गामनु अनुवर्तमानम् उशीरबीजं तरसिधं मन्दरं च पर्वतो-
 त्तममाश्रित्य दिवि शक्र इव रमते यमेन यमेन बाहुशालिनाम्
 अनिबाहुपदयुक्तानां शतसहस्राणां वानराणां सहस्रमभिवर्तते
 ये चेदे वातेनोद्धतं प्रहृतं मेघमिव अनुपश्यति यस्य च वान-
 राणां संरक्षणं कोपाविस्मृतत्वापि पश्यति यत्र गस्यानीके
 पवनेन उद्धृतगरुणाभासम् अरुणान्तिवहृत्मेतदजः बहुधा
 विवर्तमानं भवति संरक्ष्य तत् तरस्विनां वानराणामनीक-
 मपि पश्यति । तद्व्यत्यय प्रमाथिन इत्यर्थः ॥ २९ ॥
 गो० टी०-नेता गङ्गामित्यादि सादृश्येनोद्धृतम् प्रमाथि-
 विपद्यते ॥ हस्तिनां वानराणां च अन्योन्यं पूर्ववैरमनुस्मरन्
 यः गङ्गामनु गङ्गासमीपे । "कर्मप्रवचनीयपक्षे द्वितीया"
 इति निर्वाणः । हस्तियूथपात्रं वायुन् प्रवेति परित्यज्यरति ।

अत्रेयं पौराणिकी कथा-पुरा किञ्च शम्भुसादनो नामाहरो
 गजरूपेण सुनीन् बाधमानन्नेधुनिभिश्चोदितेन केसरिणा हनु-
 मत्पित्रा हतः । तत्संयुक्तं निभर्महापराक्रमो हनुमान पुत्रस्ते
 भविष्यतीति केसरिणे वरो दत्तः । ततः प्ररुति हस्तिनां वान-
 राणां च परस्परं वैरमभूदिति ॥ गच्छन्नेव यमनकाद एव
 रिपूणां नाशयिता गिरिगुहायां शंते वर्तते इति गिरिगुहा-
 शयः । गजानिति । गङ्गादेवान् अश्वमेधां हन्तीत्यर्थः । दृग्-
 वतीमनु गङ्गासमीपे स्थितम् उशीरबीजान्धं पर्वतमाश्रित्य
 रमते इति श्रौतम् । इतिवाहिनीमुख्येऽपि विषजानीयत्वं
 भ्रमव्युदासार्थं वानरश्रेष्ठ इत्युक्तम् । वीरस्य भागो वीर्यम् ।
 उत्साह इत्यर्थः । विक्रमः शरान् प्रत्यभिभवः । नलशालिनां
 वानराणामित्यर्थसिद्धम् । शतसहस्राणां सहस्रं सहस्रशत-
 मित्यर्थः । नेता नायकः ॥ २५-२९ ॥

३०] ति० टी०-दुर्धरो अद्भुतमिदं प्रमाथिवः । प्रमाथिनं
 विणिज्ज बोधयति-वातेनोद्धतं ॥ ३० ॥

गो० टी०-प्रमाथिनं वर्णयति-स एष इति । दुर्धरो
 दुर्धरः । प्रमाथी नाम प्रमाथिनामकः । वातेनोद्धतं मेघमिव
 यमेनमनुपश्यति एष प्रमाथीति संख्यः ॥ ३० ॥

३१] ति० टी०-तरस्विवानरसंख्यं यस्यानीकं संरक्ष्यं
 पश्यति, यस्यानीकोद्धृतं बहुशो राजोद्धृताभासं पवनेन
 समन्ततो बहुशो विवर्तमानं शिथ्यमाणं यत्र वाससीधं पश्यति
 स एष प्रमाथो यन्वयः ॥ ३१ ॥

गो० टी०-अनीकमिति । यत्र अनीकं । समन्ततः पव-
 नेनोद्धृतम् अरुणाभासम् अरुणान्तिवहृत्मेतदजः बहुधा
 विवर्तमानं भवति संरक्ष्य तत् तरस्विनां वानराणामनीक-
 मपि पश्यति । तद्व्यत्यय प्रमाथिन इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

३२-३३] ति० टी०-संरक्षणं वर्णनम्-एते सितो-
 त्यादि । शतं शतसहस्राणि । शतश्रममित्यर्थः । सेतुवन्धनं
 नलसमीपे तस्यैवापत्यं स्थित्वा सेतुवन्धनयतारिमा ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

रा० टी०-गवाक्षं वर्णयति-एते इति । शतं शतसहस्राणि

१ वसतीति गो. पाठः । २ गङ्गाप्रति गो. पाठः । ३ शोपयते इति गो. पाठः । ४ तिसृषु गो. पाठः । ५ उशीरं वानराणां पञ्चमं गो. पाठः । ६ अश्वमेधा गो. पाठः । ७ बहुशो गो. पाठः । ८ वेपथि गो. पाठः ।

रा० टी०-तत्रेति । तत्रातिमोक्षे निरुद्धात् ।
 क्षणवद्वा नव्यावृत्त्याः सिद्धा इव । अतएव । रक्षावत्तुल्यमपि
 प्रमाणा इव ब्रह्मासदाः वैधान्तसदाः । बहिस्तत्त्वाः प्रत्या

द्वितीयं ते सर्वं तस्यैवैका समीक्ष्य ते । एष चेवामधिपतिर्मध्ये तिष्ठति शीघ्रवान् ॥ ४३ ॥
 त्रयोऽपि नित्यमादित्यमुपतिष्ठति दीर्यवान् । नाम्ना पृथिव्यां विख्यातो राजञ्जितवलीति यः ॥ ४४ ॥
 पेशां पते लङ्कां स्वेतानीकेन मर्दितुम् । विक्रान्तो बलवान्धुरः पौरुषं स्वव्यवस्थितः ॥ ४५ ॥
 त्रिमिथार्थं प्राणानां दयां न कुरुते हरिः । गजो गवाक्षो गन्धर्वो नलो नीलध्वजानरः ॥ ४६ ॥
 केकेष्वेव धीमानां कोटिभिर्दशभिर्वृतः । तथान्ये वानरश्रेष्ठा विन्ध्यपर्वतवासिनः ॥
 शक्यन्ते बहुत्वात् संख्यातुं लघुविक्रमाः ॥ ४७ ॥

सर्वं प्रहाराज महाप्रभावाः सर्वे महाशैलनिकाशकायाः ।

सर्वं समर्थाः पृथिवीं क्षणेन कर्तुं प्रविध्वस्तविकीर्णशैलाम्

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाण्डे युद्धकाण्डे सप्तविंशः सर्गः ॥ २७ ॥

अष्टाविंशः सर्गः ।

सारणोत्तावशिष्टं शुकः कथयति ।

सारणस्य वज्रः श्रुत्वा रावणं राजसाधिपम् । बलमादिश्य तत्सर्वं शुको वाक्यमथाब्रवीत् ॥ १ ॥
 स्थितान्पश्यसि यानेतान्मत्तानिव महाद्विषान् । न्यग्रोचानिव गाङ्गेयान्सालान्हेमवतानिव ॥ २ ॥
 एते दुष्प्रमदा राजन्बलिनः कामरूपिणः । दैत्यदानवसंकाशा युद्धे देवपराक्रमाः ॥ ३ ॥

नि विद्वद्भिर्येवैषां ते भीमाः गतयः स्वनाथं गेषां
 एकं प्रधानाः सर्वे ये निवसन्ति ते सर्वे लङ्कां मर्दयन्तीव
 त एव समीक्ष्य तस्यैव एतेन विद्वद्वचस्य आर्षेण्युक्तिशि-
 र्वा । श्लोकचतुष्टयमभ्यन्यति ॥ २८-४१ ॥

॥ ४२-४८ ॥ ति० टी०-ने वादगन्ते तव लङ्कां समीक्ष्य
 इत्यर्थात् सर्वे येन इदं लिखितं ॥ ४३-४८ ॥

इति श्रीमद्रामायणे श्रीरामायणे रामायणतिलके वाल्मीकीय
 आदिकाण्डे युद्धकाण्डे सप्तविंशः सर्गः ॥ २७ ॥

रा० टी०-एष इति । यो नीरवनाथ मध्ये तिष्ठति रा-
 ज्यार्थं शत्रुं नादित्यमुपतिष्ठति च सः जन्तवर्तानि नाम्ना वि-
 द्यतः येषां एष एषां पूर्वोक्तानामधिपतिः सार्ध-
 लोकं लङ्कां पते ॥ ४७ ॥

रा० टी०-एष इति । एष शतकलीनि विख्यातः मर्दि-
 त्वाश्रयसते अत्र एव निवेशार्थं ॥ ४८ ॥

गो० टी०-एष इत्यर्थात् । उपतिष्ठति उपतिष्ठते गौर्ध्वेति
 संघितायः । गौर्ध्वे पतकम् । प्रणयानां प्राणयः ॥ ४९ ॥

रा० टी०-हमेति । गजजिह्वः रामप्रियाय प्रणयानां प्रा-
 णिनां दया तद्विषयः लङ्कां न कुरुते एतेन मेदानवकाशा
 यचितः ॥ ५० ॥

गो० टी०-गज इति । स्पष्टः ॥ ४६ ॥

रा० टी०-गजैकमिति । योवानां मध्ये गजभिः कोटि-
 भिर्युक्तः त्रिंशत्पञ्चाशद्विंशो योवा बहुत्वात् हेतोः तथा पूर्व-
 वक्तव्यं संख्यातुं न शक्यते ॥ ४६ ॥

गो० टी०-तथेति । स्पष्टः ॥ ४७ ॥

रा० टी०-उपसंहरसाह-सर्व इति । इ महाराज पृथिवीं
 प्रविध्वस्तविकीर्णशैलां कर्तुं सर्वं समर्थाः सन्तीति शेषः ॥ ४८ ॥
 इति श्रीमद्रामायणे श्रीरामायणे रामायणतिलके वाल्मीकीय
 युद्धकाण्डे सप्तविंशः सर्गः ॥ २७ ॥

गो० टी०-सर्व इति । प्रविध्वस्तविकीर्णशैलां प्रविध्वस्त-
 कृतिताः विकीर्णा विविधतः शैलाः यस्याः सा नां तथा ॥ ४८ ॥
 इति श्रीमोनिन्दनजकिरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरी-
 टाख्याने युद्धकाण्डे सप्तविंशः सर्गः ॥ २७ ॥

१] ति० टी०-सारणोत्तं किञ्चित्शुको वक्ष्येत्प्राद-
 सारणस्येति । तत्सर्वं बलमादिश्य वर्णानां स्थितयतः सा
 णस्य वज्रः श्रुत्वा स्थितं रावणं शुकोऽब्रवीत् ॥ १ ॥

रा० टी०-सारणोक्तिं संवर्ण्य शुकोक्तिं वर्णयितुम्
 सारणस्येत्यादिभिः । सारणस्य वज्रः श्रुत्वा बलम्
 शुको राजसाधिपमब्रवीत् ॥ १ ॥

गो० टी०-एवं सारणेनेके श्रुत्वा शुकस्तेन कात्स्न्ये
 वक्तुः स्वयं तव सर्वं दशैश्वर्यादिभिः सर्वं-सारणस्येति
 शुकः सारणस्य वज्रः श्रुत्वा तेन कात्स्न्येतावक्तुः स्वयं तं
 बलम् आदिश्य अङ्गुल्या निरिहय । रामायणम् । अथ कात्स्-
 न्येति । अङ्गुल्यान्यतराङ्गुल्यान्यतराङ्गुल्यान्यतराङ्गुल्या
 सविनयोक्तिस्तथाय राजसाधिपमिदं कथम् ॥ १ ॥

२-३] ति० टी०-गाङ्गेयान्वातवतान् । अ-
 त्येपि उक्तम् ॥ २ ॥ ३ ॥

पृष्ठा कोटिसहस्राणि नमः पृष्ठं च सप्त च । तथा बहुसहस्राणि तथा रुम्भन्ती ॥ १४ ॥
 एते सुग्रीवसचिवाः किष्किन्धानिलयाः सदा । हरयो देवगन्धर्वकल्पजाः कामरूपिणः ॥ १५ ॥
 यौ तौ पश्यसि तिष्ठन्तौ समानौ देवरूपिणौ । मेन्द्रश्च द्विविधश्चैताभ्यां नास्ति समो युधि ॥ १६ ॥
 ब्रह्मणा समनुज्ञाता अमृतप्राशिनावुभौ । आशयेते यथा लङ्कामेतौ सदितुमोजया ॥ १७ ॥
 यं तु पश्यसि तिष्ठन्तं प्रभिन्नामिव कुङ्कुमम् । यो वलात्क्षोभयेत्कुङ्कः समुद्रमपि वानरः ॥ १८ ॥
 एषोऽभिगन्ता लङ्कायां वैदेहासख च प्रभो । एतं पश्य पुनरु दृष्टं वानरं पुनरागतम् ॥ १९ ॥
 ज्येष्ठः केसरिणः पुत्रो वातात्मज इति श्रुता । इदमिति विदधानो लङ्कितो येन सागरः ॥ २० ॥
 कामरूपो हरिश्रेष्ठो वलरूपसमन्विताः । भनिर्वाणविधौ यथा सप्ततनयः प्रभुः ॥ २१ ॥
 उद्यन्तं भास्करं दृष्ट्वा बालः किल बुभुक्षितः । प्रिवोजनसहितं तु अध्यानमवधीर्हि ॥ २२ ॥
 आदित्यग्राहरीष्यामि न मे क्षुत्प्रतियासति । इति निश्चितं ममया पुण्ड्रुवे वलदर्पितः ॥ २३ ॥

रा० टी०—तदाकारमाह—स्थितामित्यादिभिः । मता-
 पहाद्विषासिवा गाह्वयान् गङ्गाहलोद्भवान् न्यग्रोधाभिः दैव-
 तान् हिमवन्प्रभवान् आकाशनिव स्थितान् यान् त्वं पश्यसि ।
 एते कामरूपिणः अत एव पुंश्च दुष्प्रसङ्गाः जेतुमशक्याः अ-
 यथेः । लोकद्वयमेकान्त्ये ॥ १४ ॥ ३ ॥

गो० टी०—स्थितानिति । न्यग्रोधात् गङ्गायां । गाह्वयान्
 गङ्गावद्वहान् । दैवमन्त्रात् हिमवन्प्रभवतोद्भवान् । दैवदानवसं-
 तान्ताः दैवदानवतुल्यवशाः ॥ १५ ॥ ३ ॥

प्र-५] ति० टी०—एषां कोटयि सुग्रीवसचिवसंघा-
 तसंख्यासंख्यां तु समानेते पश्यसि ॥ १६ ॥ ४ ॥

रा० टी०—एषामिति । एषां वानराणां नवादिगुणित-
 कोटिसहस्रादीनि तत्संख्यायां इत्यर्थः । देवगन्धर्वकल्पजाः सुग्री-
 वसचिवाः हरयः सन्तीति ज्ञेयः । लोकद्वयमेकान्त्ये ॥ १७ ॥ ४ ॥

गो० टी०—एषामिति । गङ्गाहलोद्वाहिन्यस्य पुत्रस्य सख-
 यश्च पश्यति । वलभूतादिमङ्गलाः सन्तीति ज्ञेयः ॥ १८ ॥ ४ ॥

गो० टी०—एत इति । सुग्रीवसचिवाः सुग्रीवसहायाः ।
 सन्तौ महायः सचिव इत्यवयवः । देवगन्धर्वैः देवयो मन्त्र-
 ज्ञानैर्यथैः । उल्पाताः कामरूपिण इति कामरूपित्वेन उल्पा-
 त्यर्थः । एते कामरूपित्वकल्पः । न्यग्रोधानिलकल्प-
 व्यत इति न पुनरुक्तिः ॥ १९ ॥ ४ ॥

६] ति० टी०—यौ तामिति मेन्द्रश्चद्विविधयम् ॥ २० ॥ ४ ॥

रा० टी०—यामिति । मेन्द्रो द्विविधश्च प्रसिद्धौ यौ
 पश्यसि ताभ्यां समः कथिवास्ति ॥ २१ ॥ ४ ॥

गो० टी०—यौ तामिति । कुमारौ पुत्रौ । इवेति रावणं
 प्रति संशुतिः । रुम्भन्तौ प्रमत्तयोः प्रमत्तायां मत्तर्भाय
 इतिप्रत्ययः । यौ पश्यसि तौ मेन्द्रश्च द्विविधश्चैताभ्यां यं इत्यर्थः ।
 युधि ताभ्यां समो नास्तीत्यत्र दृष्टं दर्शयति । ब्रह्मणोति ।
 ब्रह्मज्जातो सन्तौ अमृतप्राशिनावित्यर्थः ॥ १७ ॥ ५ ॥

७] ति० टी०—समुद्रज्ञाता इत्यत्र । लोपः आकाश-
 त्वेऽपि । समुद्रज्ञातावित्यर्थः ॥ १८ ॥ ५ ॥

रा० टी०—यत्तु वलरूपः—अत्रागतिः । प्रख्याताः सम-
 न्यगतं मन्त्रोक्तौ अमृतप्राशिनी अमृतमुनि ज्ञेयः ।
 एतौ लङ्कायां यथातथारिमुवाशयेते ॥ १९ ॥ ५ ॥

८] ति० टी०—एषामन्तं कर्णयति—अं विवसि । प्रधि-
 मसमः ॥ २० ॥ ५ ॥

रा० टी०—अयमन्तं कर्णयति—यामिति । प्रभिन्ने मन्त्र-
 विद्वदेः । अयमिति निश्चितं यं पश्यसि यत्तु मन्त्रमपि योप-
 यन्तं यत्तु ॥ २१ ॥ ५ ॥ लङ्कायां वैदेहासखः यथातथारिः अवि-
 मन्ता अयमिति ज्ञेयः । सायलोक्तं एका तदा ॥ २२ ॥ ५ ॥

गो० टी०—एषामन्तं कर्णयति—यं विद्वद्वाहना । प्रभि-
 मन्ता पश्यितो गोजितो अतः उद्यन्तः । अभिनयति । एत-
 दीदृशं अभिममत्तमं मन्त्रेणमं यत्तु यत्तु इत्यन्तः । एत-
 दिति । अत्र एव इत्यत्रादायम् । केसरिणः पुत्रः सखः सख-
 यः वलरूपमन्विताः । मन्त्रजन्ममन्त्रिणः प्रमत्तयोः कथा
 प्रत्ययः । यत्तु मन्त्रतः मन्त्रतः इति मन्त्रतः प्रत्ययः ॥ २३ ॥ ५ ॥

९-१०] ति० टी०—एषां लङ्कायां वैदेहासख यामिति
 न्यासी । तमीपभागतोऽस्यर्थः ॥ २४ ॥ ५ ॥

रा० टी०—एषामिति । येन सागरी केरितः यथा व-
 णिः पुत्रो वातात्मज इति श्रुतो निवृत्तातः इत्यमरमिति । निवृ-
 त्तं यत्तु एषां दृष्टमेव अन्तं पुनरागतं पश्य । वानर-
 एकान्त्ये ॥ २५ ॥ ५ ॥

११-१२] ति० टी०—सप्ततनो जायुः ॥ २६ ॥ ५ ॥

१३] ति० टी०—प्रदियाद्यदि । वलात्क्षोभयति
 योषां ॥ २७ ॥ ५ ॥

रा० टी०—कामरूपि । यदा मन्त्रतया वानः कामरूप-
 रितिविधः तदायत्तयसि ज्ञेयः ॥ २८ ॥ ५ ॥

रा० टी०—अमृतं इत्यमरमिति । अमृतं अमृतं
 इति । अमृतं अमृतं इति । अमृतं अमृतं इति ।
 अमृतं अमृतं इति । अमृतं अमृतं इति ।

अनापृष्यतम् । कपेरस्य कपेरस्योऽपि । अनापृष्यतम् । अनापृष्यतम् । अनापृष्यतम् ।
 तितस्य कपेरस्य कपेरस्य । अनापृष्यतम् । अनापृष्यतम् । अनापृष्यतम् ।
 त्रयमामययोगेन मयैष विदितो हरिः । नास्य शक्यं बह्वक्षं प्रभावां वानुभाषितम् ॥ १५ ॥
 एष आशंसते लङ्कामेको भैथितुमोजसा । येन जाञ्जवत्येऽसौ वै धूमकेतुस्तवाद्य वै ॥
 उड्कायां निहितश्चापि कथं विस्मरसे कपिम् ॥ १७ ॥
 प्रैस्यैषोऽनन्तरः शूरः श्यामः पद्मनिभक्षणः । इक्ष्वाकूणामतिरमो लोके विश्रुतपौरुषः ॥ १८ ॥
 प्रस्मिन् च लते धर्मो यो धर्मं नातिवर्तते । यो ब्राह्मणस्य वेदोऽथ वेद वेदविदां वरः ॥ १९ ॥
 यो भिन्नाद्गगनं चाणैर्मैदिनीं चापि दारयेत् । यस्य मृत्योरिव क्रोधः शक्रस्येव पराक्रमः ॥ २० ॥
 यस्य भार्या जनस्थानास्तीता चापि हता न्वया । स एष रामस्त्वां राजन्योद्धुं समभिवर्तते ॥ २१ ॥
 यस्यैष दक्षिणे पार्श्वे शुद्धजास्त्रूनदभयः । विशालवक्त्रास्ताम्राक्षो नीलकुञ्चितमूर्ध्वजः ॥ २२ ॥
 एषो हि लक्ष्मणो नाम भ्रातुः मिषद्विहे स्तः । नये युद्धे च कुशलः सर्वश्रेष्ठभृतां वरः ॥ २३ ॥
 अमर्षा दुर्जयो जेता विक्रान्तर्षभे जयी बली । रामस्य दक्षिणो बाहुर्नित्यं प्राणो बह्विधरः ॥ २४ ॥
 नद्येष राघवस्यार्थे जीवितं परिरक्षति । एषैवाशंसते युद्धे निहन्तुं सर्वराक्षसान् ॥ २५ ॥

। माहर्ष्यामि भोजनार्थं यद्वाप्यामीति मनसान्वित्यर्थः वल-
 पितः सन् त्रियोजनसहस्रमिहानुभवकीयं उत्प्लुत्य पुच्छे
 नृवनेनोर्व्यदशं जगाम । लङ्कद्वयमेकाच्यति ॥ १२ ॥ १३ ॥
 गो० टी०-उच्छ्रितमित्यादि । बालः बाल्याश्रयः ।
 हलेत्येति । पिपासिनः स्तब्धप्रेषः । क्षुधित इति यावत् ।
 त्रियोजनसहस्रं त्रियोजनसहस्रपरिमाणम् । “ द्विगोर्नित्यम् ”
 इति प्रमाणप्रमाणम् । इत्यमर्षः केशरिणः कनकाचल-
 तसिन्धवार्यः । अनापृष्यतमित्यस्य तच्छिखरस्य च मध्य-
 भादा विनश्यत्तत्र भूमिर्गमिता इत्युक्तम् । अत एव अवतीर्य-
 युक्तम् ननुत्यायेति । यद्वा आदित्यस्य भूमेरुपरि लक्ष्योज-
 नान्तरस्यात् त्रियोजनसहस्रमित्येतदनेकसहस्ररूपलक्षणम् । आ-
 हर्ष्यामि अग्रविद्यामि इति संविद्यस्य मनसा पुरेषं बलद-
 यित इत्यनन्तरं त्रियोजनसहस्रमित्यर्थं योग्यम् । देवं धर्मम् ।
 माहर्ष्य उच्यतेऽस्मिन्निति भास्करोदयनः तस्मिन् गिरौ । तत्र
 तच्छिखरः । अनापृष्यतम् तत्तेजोत्पलकायम् । तेजसा
 तस्य विभूत इति किष्किन्धराकाण्डोक्तः । यद्यप्युत्तरकाण्डे
 इन्द्रवज्रं पश्यन्तकम् तथापि तदपि हेतुन्तरमिति ज्ञेयम् ।
 कथमिदं कथं त्रया विदितेत्यत्राह-सत्यमिति । आगमः
 आगमवाक्यम् तत्र योग उपायः तेन । यद्वा आगमवाक्यव-
 ज्ञेन मम मेवा रूपं वदुः आपितुं न शक्यम् । रामरूपदर्श-
 नादिति यावत् ॥ १२ ॥ १७ ॥
 १४-१५] ति० टी०-अनासाय । भास्करमिति शेषः ।
 भास्करोदयने इति ननुमीति ॥ १४ ॥ १५ ॥
 १६ टी०-अनापृष्यति । देवपरिमित्यर्थः ।

मयम् अनासाय अप्राप्य भास्करस्य उदयनम् उदयो यस्मिन्
 तस्मिन् गिरौ पतितः इन्द्रप्रहृतवज्रेण प्राप्तः ॥ १४ ॥
 रा० टी०-पतितस्येति । शिलातले पतितस्य अस्यहन-
 मृतः एका हन् किष्किन्धरा कथप्रहारेण जातवणा अभवत्ति
 तत्र तेन हेतुना एष इन्द्रप्रहृतवज्रं अत एव हेतुमान् नदभियो-
 र्भवत् अत एव पुरेषं च निरूप्य-प्रशस्तार्थकोऽयं मनुष्यः ॥ १५ ॥
 १६] ति० टी०-आगमयोगेन सह इत्यमनामिति-
 तभूतपूर्ववृत्तान्तेन सत्येति ॥ १६ ॥
 रा० टी०-सत्यमिति । आगमयोगेन आगमिनां मत्स-
 नीये प्रमाणां वानरादीनां योगेन योजनं कथनेनेत्यर्थः । एष
 इन्द्रवज्रान् मम सत्यं विदितो जातः । जातमेवाह-अस्य
 इत्येतां बलादि आपितुं न शक्यम् ॥ १६ ॥
 १७] ति० टी०-धूमकेतुरपि येन जाञ्जवत्ये प्रज्वलितः
 इति । इत्येतां बलादि आपितुं न शक्यम् । लङ्कायां
 निहितो निधितः ॥ १७ ॥
 रा० टी०-एष इति । एष हेतुमान् एक एव मथितमा-
 नसते । अत एव पृथक् । ननु किमेतद्व्याख्यानमेतत्तत्र आह-
 येनेति । लङ्कायां निहितः स्वतः स्वतः स्वतः अपि धूमकेतु-
 र्वेक्षितेन जाञ्जवत्ये अनापृष्यत तं कपि इत्यमन्तमयैकं कथं
 विस्मरसे एतेन सदाशंसनं स्वयमेव भविष्यतीति । अस्मिन्
 आग्रहयमेकान्तमिति ॥ १७ ॥
 १८-१९] ति० टी०-रामं वर्णयति-यस्यैष इति ।
 यस्य दक्षिणस्य बाहुर्नित्यं प्राणो बह्विधरः ॥ १८ ॥ १९ ॥
 २०-२१] ति० टी०-गगनं चाणैर्मिहानु । सर्वदु-
 र्गमपरिहारक इत्यमिति यावत् ॥ २० ॥ २१ ॥

१ अनापृष्यत गो. पाठः । २ अनापृष्यति गो. पाठः । ३ अनापृष्यति गो. पाठः । ४ अनापृष्यति गो. पाठः । ५ अनापृष्यति गो. पाठः । ६ अनापृष्यति गो. पाठः । ७ अनापृष्यति गो. पाठः । ८ अनापृष्यति गो. पाठः । ९ अनापृष्यति गो. पाठः । १० अनापृष्यति गो. पाठः ।

यस्य सम्यग्मसौ पक्षं रामस्याश्रित्य तिष्ठति । रक्षोगणपरिशिष्टो राज्ञो शेष विधीयते ॥ २६ ॥
 श्रीमता राजराजेश लङ्कायामभिषेचितः । न्यामसौ पतिसंरब्धो युद्धायेवोऽभिवर्तते ॥ २७ ॥
 यं तु पश्यसि तिष्ठन्तं मध्ये गिरिनिवाचकम् । सर्वशत्रुघ्नोऽद्राणां भर्तारमभितौजसम् ॥ २८ ॥
 तेजसा यशसा बुद्ध्या बौद्धेनाभिषेजेन च । यः कर्तुमतिवञ्चाज हिमवानिव वैरितः ॥ २९ ॥
 केष्किन्ध्यां यः रामध्यास्ते दुर्गो रामद्वयद्वयम् । दुर्गो त्वं दुर्गस्थां प्रयातः सह यूगो ॥ ३० ॥
 यस्यैषा काञ्चनी माया शोषते शतशुभ्रया । कान्ता देवशत्रुघ्नायां वर्यां लक्ष्मीः प्रविष्टिता ॥ ३१ ॥
 एतां मालां च तारां च धामिनीं च नान्वयम् । सुगीरो बालिनं हत्वा रामेण शतिपादितः ॥ ३२ ॥

रा० टी०—रामं बोधयति—यस्येति । यस्य रामस्य
 अनन्तरः अश्विनीवर्षा इत्यादिप्रमाणैः । यस्मिन् वर्षे न
 ब्रह्मेति नित्यं विदितव्यम् । यो एते पवित्रतेः लक्षणं
 धर्ममेव विश्ववर्षात्पुं, यथा च यस्मिन्निव ज्ञायः यथायथा
 रिपुनिध्वंसं च शृंगीरानिर्वाहो दृश्यते, यथा सोऽयं स्वया
 हता स एव, रामः स्वो योऽयं राममिति । नान्वयः
 काञ्चयि ॥ २८—२९ ॥

गो० टी०—यस्य सम्यग्मसौ पक्षेण दृश्यादिना ।
 अनन्तरः अश्विनीवर्षा इत्यादिप्रमाणैः । सहस्रवर्षात्
 पूर्वोक्तलक्ष्मणेनैव नान्वयः । यथा च यस्मिन्निव ज्ञायः
 प्रकृतिर्गोप्यं इत्यादि । अत्र राममिति रामोऽङ्गालाश्चरन्त्यतः
 यस्मिन्नेव । यस्मिन्निव ज्ञायः यथायथा रिपुनिध्वंसं च
 शृंगीरानिर्वाहो दृश्यते, यथा सोऽयं स्वया हता स एव,
 रामः स्वो योऽयं राममिति । नान्वयः काञ्चयि ॥ २८—२९ ॥
 गो० टी०—यस्य सम्यग्मसौ पक्षेण दृश्यादिना ।
 अनन्तरः अश्विनीवर्षा इत्यादिप्रमाणैः । सहस्रवर्षात्
 पूर्वोक्तलक्ष्मणेनैव नान्वयः । यथा च यस्मिन्निव ज्ञायः
 प्रकृतिर्गोप्यं इत्यादि । अत्र राममिति रामोऽङ्गालाश्चरन्त्यतः
 यस्मिन्नेव । यस्मिन्निव ज्ञायः यथायथा रिपुनिध्वंसं च
 शृंगीरानिर्वाहो दृश्यते, यथा सोऽयं स्वया हता स एव,
 रामः स्वो योऽयं राममिति । नान्वयः काञ्चयि ॥ २८—२९ ॥

रा० टी०—लक्ष्मणं बोधयति—यस्येति । यस्य रामस्य
 लक्ष्मणं पार्थं स्थितः अथवा रामापरविषु प्रभातः । दुर्गः
 योऽयं लक्ष्मणः जेता स्वयं जेतुं जीतः रामस्य दक्षिणो

पक्षः योऽयं बलिजिते रामस्य प्राणः स एव लक्ष्मणः ।
 अत्र रामोऽयं बलिजिते ॥ २९—३० ॥

रा० टी०—न हति । जीर्णं जीर्णं न परिवर्तति जीवः
 भावः । नृपतिर्नृपतयः ॥ २९ ॥

गो० टी०—यस्य लक्ष्मणं बोधयति—यस्यैव दृश्यादिना ।
 लक्ष्मणं बोधयति शेष । यथायथा रिपुनिध्वंसं च
 शृंगीरानिर्वाहो दृश्यते, यथा सोऽयं स्वया हता स एव,
 रामः स्वो योऽयं राममिति । नान्वयः काञ्चयि ॥ २८—२९ ॥

गो० टी०—यस्य लक्ष्मणं बोधयति—यस्यैव दृश्यादिना ।
 लक्ष्मणं बोधयति शेष । यथायथा रिपुनिध्वंसं च
 शृंगीरानिर्वाहो दृश्यते, यथा सोऽयं स्वया हता स एव,
 रामः स्वो योऽयं राममिति । नान्वयः काञ्चयि ॥ २८—२९ ॥

गो० टी०—विधीयते बोधयति—यस्यैव दृश्यादिना ।
 लक्ष्मणं बोधयति शेष । यथायथा रिपुनिध्वंसं च
 शृंगीरानिर्वाहो दृश्यते, यथा सोऽयं स्वया हता स एव,
 रामः स्वो योऽयं राममिति । नान्वयः काञ्चयि ॥ २८—२९ ॥

गो० टी०—यस्यैव दृश्यादिना ।
 लक्ष्मणं बोधयति शेष । यथायथा रिपुनिध्वंसं च
 शृंगीरानिर्वाहो दृश्यते, यथा सोऽयं स्वया हता स एव,
 रामः स्वो योऽयं राममिति । नान्वयः काञ्चयि ॥ २८—२९ ॥

गो० टी०—यस्यैव दृश्यादिना ।
 लक्ष्मणं बोधयति शेष । यथायथा रिपुनिध्वंसं च
 शृंगीरानिर्वाहो दृश्यते, यथा सोऽयं स्वया हता स एव,
 रामः स्वो योऽयं राममिति । नान्वयः काञ्चयि ॥ २८—२९ ॥

गो० टी०—यस्यैव दृश्यादिना ।
 लक्ष्मणं बोधयति शेष । यथायथा रिपुनिध्वंसं च
 शृंगीरानिर्वाहो दृश्यते, यथा सोऽयं स्वया हता स एव,
 रामः स्वो योऽयं राममिति । नान्वयः काञ्चयि ॥ २८—२९ ॥

गो० टी०—यस्यैव दृश्यादिना ।
 लक्ष्मणं बोधयति शेष । यथायथा रिपुनिध्वंसं च
 शृंगीरानिर्वाहो दृश्यते, यथा सोऽयं स्वया हता स एव,
 रामः स्वो योऽयं राममिति । नान्वयः काञ्चयि ॥ २८—२९ ॥

गो० टी०—यस्यैव दृश्यादिना ।
 लक्ष्मणं बोधयति शेष । यथायथा रिपुनिध्वंसं च
 शृंगीरानिर्वाहो दृश्यते, यथा सोऽयं स्वया हता स एव,
 रामः स्वो योऽयं राममिति । नान्वयः काञ्चयि ॥ २८—२९ ॥

गो० टी०—यस्यैव दृश्यादिना ।
 लक्ष्मणं बोधयति शेष । यथायथा रिपुनिध्वंसं च
 शृंगीरानिर्वाहो दृश्यते, यथा सोऽयं स्वया हता स एव,
 रामः स्वो योऽयं राममिति । नान्वयः काञ्चयि ॥ २८—२९ ॥

गो० टी०—यस्यैव दृश्यादिना ।
 लक्ष्मणं बोधयति शेष । यथायथा रिपुनिध्वंसं च
 शृंगीरानिर्वाहो दृश्यते, यथा सोऽयं स्वया हता स एव,
 रामः स्वो योऽयं राममिति । नान्वयः काञ्चयि ॥ २८—२९ ॥

गो० टी०—यस्यैव दृश्यादिना ।
 लक्ष्मणं बोधयति शेष । यथायथा रिपुनिध्वंसं च
 शृंगीरानिर्वाहो दृश्यते, यथा सोऽयं स्वया हता स एव,
 रामः स्वो योऽयं राममिति । नान्वयः काञ्चयि ॥ २८—२९ ॥

गो० टी०—यस्यैव दृश्यादिना ।
 लक्ष्मणं बोधयति शेष । यथायथा रिपुनिध्वंसं च
 शृंगीरानिर्वाहो दृश्यते, यथा सोऽयं स्वया हता स एव,
 रामः स्वो योऽयं राममिति । नान्वयः काञ्चयि ॥ २८—२९ ॥

शतं शतसहस्राणां कोटिमाहुरनौषिणः । शतं कोटिसहस्राणां शतदुरित्यामिषीयते ॥ ३३ ॥
 शतं शतसहस्राणां महाशङ्कुरिति स्मृतम् । महाशङ्कसहस्राणां शतं वृन्दमिहोच्यते ॥ ३४ ॥
 शतं वृन्दसहस्राणां महावृन्दमिति स्मृतम् । महावृन्दसहस्राणां शतं पद्ममिहोच्यते ॥ ३५ ॥
 शतं पद्मसहस्राणां महापद्ममिति स्मृतम् । महापद्मसहस्राणां शतं सर्वमिहोच्यते ॥ ३६ ॥
 शतं सर्वसहस्राणां [महासर्वमिति स्मृतम् । महासर्व सहस्राणां] समुद्रमभिधीयते ।
 शतं समुद्रसाहस्रं महीधमिति विश्रुतम् ॥ ३७ ॥
 [शतमोघसहस्राणां महौघ इति विश्रुतः ।]
 एतं कोटिसहस्रेण शङ्कूनां च शतेन च । महाशङ्कसहस्रेण तथा वृन्दशतेन च ॥ ३८ ॥
 महावृन्दसहस्रेण तथा पद्मशतेन च । महापद्मसहस्रेण तथा सर्वशतेन च ॥ ३९ ॥
 समुद्रेण च तेनैव महीधेन तथैव च । एष कोटिमहौघेन समुद्रसहस्रेण च ॥ ४० ॥
 विधीयणेन वीरेण सचिवैः परिवारितः । सुग्रीवो वानरेन्द्रस्त्वां युद्धार्थमनुवर्तते ॥
 महाबलवृत्तो नित्यं महाबलपराक्रमः ॥ ४१ ॥
 इमां महाराज समीक्ष्य वाहिनीमुपस्थितां प्रज्वलितप्रहोषमां ।
 ततः प्रयत्नः परमो विधीयतां यथा जयः स्वाज परैः पराभवः ॥ ४२ ॥
 इत्यर्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डेऽष्टाविंशः सर्गः ॥ २८ ॥

आज्ञा यत्र पर्वतदुर्गस्य दुर्गपर्वते स्थिताम् अत एव
 दुर्गा निभिर्दुर्गायां पर्वतदुर्गा निभिर्दुर्गसदित्वा किष्किन्त्यां
 मुहूर्तं समपगम्य यत्र च दयमनुष्याणां लक्ष्मीः यस्यां प्रतिष्ठि-
 ता सा कान्तः । अत्राशोभते स धुषीवः रामेण शालिं हत्वा
 शतविराट् पाण्डुपीठं प्राणिपादितः प्राप्तः । अर्धदशकमेका-
 न्वयि ॥ ३८-३९ ॥

गो० टी०—अथ मर्त्यं वर्णयति—यन्निवत्यादि ।
 मध्ये रामविजयणयोर्विषये । अजयं निधाय । कुह्या कहा-
 पोहम्पञ्चालेन ज्ञातेन जाज्जानमज्जानेन अभिज्ञतेन कुलेन
 अतिव्रजान् अतिग्रामं यत्राज । गहनं वनम् । दुर्गां प्राकारा-
 दिना दुर्गमायां पर्वतदुर्गस्य पर्वतरूपदुर्गं स्थिताम् । अत-
 र्गुह्यकरा शतपञ्च हारणा काष्ण्यामाना लक्ष्मीः पीरलक्ष्मीः
 सुदारणे कदाचिदपि पराजय्य न भवतीति महाकायौ तां
 वदति स्मेति प्रसिद्धिः । तद्दत्तवर्णः हि रामस्तदनभिमुख
 एव प्राप्तिं हनवान् । प्रतिपादितः प्राप्तः ॥ ३८-३९ ॥

३३-३७] ति० टी०—अथ सर्ववस्तुसंख्यां दर्शयितुं संख्या-
 स्वरूपं निदर्शयति—शतमिति ॥ ३७ ॥

रा० टी०—एकदैव वानरान् संख्यात् संख्यास्वरूपमाह—
 शतमित्यादिभिः । शतसहस्राणां शतं कोटिमाहः कोटि-
 सहस्राणां शतं शङ्कुरित्यभिधीयते ॥ ३३ ॥

रा० टी०—शतं शङ्कुरिति ॥ ३४ ॥

रा० टी०—शतं वृन्देति ॥ ३५ ॥
 रा० टी०—शतपद्ममिति ॥ ३६ ॥
 रा० टी०—शतं सर्वमिति ॥ ३७ ॥
 गो० टी०—उक्तानुक्तसकलवानरसहस्रां यदने पयस-
 सङ्ग्रामेव दर्शयति—शतमित्यादिना । शतपर्वतदुर्गायां
 लुप्तत्वात्तदर्थमिदं अत्र संकीर्त्यन्ते । शतसहस्राणां लक्षणां
 नाम कोटिरित्याहुः ॥ ३३-३९ ॥

३८-४१] ति० टी०—अथ कलसंख्यामाह—एष
 कोटीति ॥ ३८ ॥ ४१ ॥

रा० टी०—तेनासङ्ख्यामाह—महेत्यादिभिः । महापर्वत-
 हस्यादिना वनेन विधीयणानिभिश्च परिवारितः महापर्वत-
 मेण वृत्तः स्वीयत्वेन स्वीकृतः अत एव महाबलपराक्रमः सुग्री-
 युद्धार्थं त्वामनुवर्तते । सार्वभौकपञ्चकमेकाव्ययि ॥ ३८-४३

गो० टी०—एवं कोटिसहस्रेणेत्याद्यन्तरेण दुर्गापर्वतदुर्गायां
 नमवान्तरसेनाप्रतिभेदात् । समुद्रसहस्रेण सागरसहस्रेण ।
 महीधणेनेति । सचिवैः राजसैवपल्लवितेन विधीयणेन परि-
 रितः सुग्रीवः स्वामिनि त्वां प्रति युद्धार्थं वर्तते ॥ ४०-४२
 ४२] ति० टी०—प्रज्वलितप्रहोषमां प्रज्वलितप्रह-
 लोषमां ॥ ४२ ॥

इति श्रीप्रभाकराचार्ये श्रीरामायणे रामायणवर्णिके वाल्मीकी-
 य आदिकाव्ये युद्धकाण्डेऽष्टाविंशः सर्गः ॥ २८ ॥

एकविंशः सर्गः ।

रावणेन शुकसारणौभिरुक्त्य शार्ङ्गपुरोगाथाः प्रेषिताः । हरिस्तावदितः शार्ङ्गः कालमेव मोचितो रामेण अग्रे
पक्षपाः शार्ङ्गलोपिनिर्गुह्य रामकर्म राक्षसायन्यवेयत् ।

शुकेन तु समविष्टान्दृष्ट्वा स हरियुथपान् । कैश्चिन्तं च महावीर्यं भुजं रामस्य दक्षिणम् ॥ १ ॥
समीपस्थं च रामस्य भ्रातरं च विभीषणम् । सर्वानरराजं च सुग्रीवं भीमविक्रमम् ॥ २ ॥
अङ्गेदं चापि बलिनं वज्रहस्तात्मजात्मजम् । हनूमन्तं च विक्रान्तं जाम्बवन्तं च दुर्जयम् ॥ ३ ॥
सुषेणं कुमुदं नीलं नलं च पुनर्गर्भम् । गन्तं गवाक्षं शैरभं मेन्दं च द्विविदं तथा ॥ ४ ॥
किञ्चिदाविग्रहद्वयो जातक्रोधश्च रावणः । भर्त्सयामास तौ वीरौ कथास्ते शुकसारणौ ॥ ५ ॥
अधोमुखौ तौ प्रणतावग्रवीर्यशुकसारणौ । रोपगङ्गाया यात्रा संरब्धं पश्यं तथा ॥ ६ ॥
न तावत्सदृशं नाम सचिवैरुपजीविभिः । विप्रियं नृपतेर्वक्तुं निग्रहे प्रग्रहे प्रभोः ॥ ७ ॥
रिपूणां प्रतिकूलानां युद्धार्थमभिनर्तताम् । उभाभ्यां सदृशं नाम वक्तुमप्रस्तवे स्तवम् ॥ ८ ॥
आचार्यो गुरवो वृद्धा वृथा वां पश्यासिताः । सारं यद्वाजशास्त्राणामनुजीव्यं न शृण्वते ॥ ९ ॥

रा० टी०-इमामिति । प्रज्वलितप्रहोपमां वाहिनीं स-
मीपस्थं अवलोक्य परमः पयस्को विस्मयताम् ॥ १४ ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणव्याख्याने रामायणशिरो-
मणौ युद्धकाण्डे अष्टाविंशः सर्गः ॥ २८ ॥

गो० टी०-इमामिति । उज्ज्वलितप्रहोपमां कुरुप्रहोपमाम् ।
यथेति । यथा ते जयो न स्यात् प्रत्युक्त परैः पद्याजय एव
स्यात् तथा गन्तः कियतामिति ध्वन्यते ॥ ४४ ॥

इति श्रीमोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणे रत्नकीरीटाख्ये
युद्धकाण्डे व्याख्याने अष्टाविंशः सर्गः ॥ २८ ॥

१-४] ति० टी०-शुकेनेति ॥ १ ॥ ४ ॥

५] ति० टी०-कथान्ते श्रुतान्तश्रवणसमाप्तिसमये ।
भर्त्सयामास । स्वकीयभीताकारगोपनायोऽर्थे व्यपारः ॥ ५ ॥

रा० टी०-शुकेन विनिरामसेनादृष्टप्रवणानन्तरकालिकं रा-
णश्रुतान्तमाह-शुकेनेत्यादिभिः । शुकेन मन्त्रविद्वान्
रिपुयुथपान् लक्ष्मणादीन् दृष्ट्वा किञ्चिदाविग्रहद्वयो रावणः
कथान्ते वर्णनावसाने तौ वर्णनकर्तारौ शुकसारणौ भर्त्सया-
मास । श्लोकपञ्चकमेकान्वयि ॥ १-५ ॥

गो० टी०-अथ रावणेन चात्र प्रेषणादि प्रतिपाद्यत एकविंश-
शुकेनत्यादिश्लोकसमूहः । सर्वानरराजं चेत्यत्र चकारात्
हृदयदायित्वव्ययार्थः आभिप्रायः भ्रातृद्वयः तथापि जानक्योः
परस्त्वकर्णनेन कुपित इत्यर्थः । कथान्ते वचनान्ते ॥ १-४ ॥

६] ति० टी०-अधोमुखौ । भर्त्सनेनेति शेषः ॥ ६ ॥

रा० टी०-अथ इति । अश्लेषासौ भर्त्सनेन नतानगो
शुकसारणौ संरब्धं सकोपम् अत एव पश्यं वचनमब्रवीत् ॥ ६ ॥

गो० टी०-अधोमुखाविति । रोपगङ्गाया कोपस्खलि-
तया सारवध कुपितः ॥ ६ ॥

७] ति० टी०-अथमभिनर्तयन्त्य नृपतेः पुरस्तादुप-
पन्नविप्रियं वक्तुं तावन् सदृशम् । प्रभोः प्रग्रहे ॥ ७ ॥

रा० टी०-नदाकारमा-नेत्यादिभिः । निग्रहे प्र-
अनग्रहे च प्रभोः समर्थस्य नृपतेर्योग्यप्रियं तावत्सकालमभि-
मित्रार्थः, सचिवैर्वक्तुं न सदृशं योग्यम् नामप्रसिद्धमेतत् ॥ ७ ॥

गो० टी०-न तावदिति । तावत् प्रथमतः । निग्रहप्र-
निग्रहादुपग्रहोः । प्रभोः शक्तस्य । नृपतेः विप्रियं वक्तुं
सदृशं नाम । नामेति नीतिशास्त्रप्रसिद्धिः ॥ ६ ॥

८] ति० टी०-नदेव विप्रियं वक्तव्यं-रिपूणामिति
पदाद्याभिवर्ततामभिमुख्यतया वर्तमानानाम् । स्वयं बलोल
पक्षधनम्, अप्रस्तवे नृपभाषायां वक्तुं सदृशं वक्तुं ना
शार्ङ्गस्य अपि त्यक्तमेव । के युथपाः कियन्तलमिति विष्वा-
रक्तमिति प्रेषिते तावन्मात्रं वाच्यम्, अग्रहं तु तौ
प्रादर्यार्थकौ नाभिवर्तं शक्त इत्यादि वक्तुं न प्र-
मित्रार्थः ॥ ८ ॥

रा० टी०-विप्रियमेव दर्शयथाह-रिपूणामिति । अत्र
कथानां विग्रहावरणशीलानाम् अत एव युद्धार्थमभिवर्त-
रिपूणां स्वयम् अप्रस्तवे प्रमद्वहिनसमये उभाभ्यां युद्धा-
वक्तुं सदृशं नाम किं नेत्यर्थः ॥ ८ ॥

गो० टी०-विप्रियपदोक्तं विग्रहयति-रिपूणामिति
अभिवर्तताम् अभिवर्तमानानाम् । अप्रस्तवे अनपस्तं । स्त
वक्तुं सदृशं नाम सदृशं किञ्च । युद्धारम्भसमये हि परस्पर-
त्यर्कः इति भावः ॥ ६ ॥

९] ति० टी०-आचार्यं प्रपन्नोप वेदाध्यापकः । गुरु
पित्रादयः वृद्धा ज्ञानवयोवृद्धाः । यो युवाध्यापकमनुजीव्यं
शास्त्रं न शृण्वते न शृणीतः ॥ ९ ॥

रा० टी०-आचार्य इति । युवाध्यापकः राजवा-
णाम् । अतस्तीर्थं वक्तुं तावत् तावन्मात्रं न शृण्वते, अग्रहं
अतः युवाध्यापकं व्याख्यातव्यं वृद्धा युवाध्यापकः ॥ ९ ॥

गृहीतो वा न विज्ञातो भारोऽज्ञानस्य बाधते । इदं सः सोऽप्युक्तो मृत्योर्द्विधा असम्बन्धः ॥ १० ॥
 किं तु मृत्योर्भयं नास्ति मां वक्तुं परुषं वचः । यस्य मे शास्तेो जिह्वा प्रयच्छति शुभाशुभम् ॥ ११ ॥
 अप्येव दहनं स्पृष्ट्वा वने तिष्ठन्ति पादपाः । राजदण्डपरामृष्टास्तिष्ठन्ते नापराधिनः ॥ १२ ॥
 हन्यामहं त्विमो पापौ शत्रुपक्षमैसंस्मिनौ । यदि पूर्वोपकारं मे क्रोधो न मुदतां व्रजेत् ॥ १३ ॥
 अपध्वंसत नैश्वर्यं संनिकर्षादितो मम । नहि वां हन्तुमिच्छामि स्मराम्युपकुतानि वाम् ॥
 हतावेव कुतश्चैर्द्वौ मयि जेहपराङ्मुखौ ॥ १४ ॥

गो० टी०—आचार्या इति । यस्मात् राजशास्त्राणां भारं प्रतिपाद्य सारभूतम् अनुजीव्यम् अनुजीविकृत्यम् न शृण्वते न ज्ञायते अतः वां युवाभ्याम् गुरुः महान्तः दृष्ट्वा ज्ञानवयः शोभसंप्रदाः आचार्याः नीतिशास्त्रोपदेशकः इत्यादि पशुपासिताः । तदुपासनफलदर्शनादित्यर्थं काराश्रितो इत्यर्थः । ननु चिरोपासितगुरोरज्ञानं न साम्प्रतं तत्राह—गृहीतो वेति । गृहीतो यार्थः न विज्ञातः न विज्ञेयः ज्ञातः । विस्मृत इत्यर्थः । तर्हि कथं ज्ञातृत्वप्रवाद इत्याह—भार इति । ज्ञानस्य भारः ऊयते वा । ज्ञानमपि ज्ञानं नातुज्ञानपर्यवसायीत्यर्थः । यदा ज्ञानस्य भारः ऊयते । ज्ञानभारभरणानिमान एव क्रियते न तु तत्कार्यमित्यर्थः ॥ ७ ॥

१०] ति० टी०—गृहीतो वा न विज्ञातः विस्मृत इत्यर्थः । ज्ञानविमरणमपि युवयोर्न संभावितमित्याह—भार इति । अज्ञानस्य भारो वायते अज्ञानशङ्क्यमेव वर्तते, न ज्ञानशङ्कोरपि नाह । परामि । राज्यमिति शेषः । राज्यवशस्य परमकारणं भयदण्डप्रदमित्यहः, ननु सत्यपि तत्फलानमेव तावत्कारणं युवयोरेव निरम्भत इत्यर्थः ॥ १० ॥

गो० टी०—तद् नीतिशास्त्राणां भारो मृत्योर्भयं न आह—गृहीतो इति । गृहीतो ज्ञातो वा नीतिशास्त्रार्थं इति शेषः न भिन्नतः दृष्ट्वा ज्ञानविपरीततो नास्ति अत्यन्तं विस्मृत इत्यर्थः । अत एव अज्ञानस्य भारः वाहुल्यं यार्थं युवाभ्यां युवने देहवैभवं सन्निवेश्योक्तं दिष्ट्या अतिभायोदयेन धामि राज्यमिति शेषः ॥ १० ॥

गो० टी०—आचार्या इति । यस्मात् राजशास्त्राणां भारं प्रतिपाद्य सारभूतम् अनुजीव्यम् अनुजीविकृत्यम् न शृण्वते न ज्ञायते अतः वां युवाभ्याम् गुरुः महान्तः दृष्ट्वा ज्ञानवयः शोभसंप्रदाः आचार्याः नीतिशास्त्रोपदेशकः इत्यादि पशुपासिताः । तदुपासनफलदर्शनादित्यर्थं काराश्रितो इत्यर्थः । ननु चिरोपासितगुरोरज्ञानं न साम्प्रतं तत्राह—गृहीतो वेति । गृहीतो यार्थः न विज्ञातः न विज्ञेयः ज्ञातः । विस्मृत इत्यर्थः । तर्हि कथं ज्ञातृत्वप्रवाद इत्याह—भार इति । ज्ञानस्य भारः ऊयते वा । ज्ञानमपि ज्ञानं नातुज्ञानपर्यवसायीत्यर्थः । यदा ज्ञानस्य भारः ऊयते । ज्ञानभारभरणानिमान एव क्रियते न तु तत्कार्यमित्यर्थः ॥ ७ ॥

११] ति० टी०—युवाभ्यां स्वनाथमध्यविज्ञाय युवैव च ज्ञेयित्याह—किं न्विति । शास्तेो राजो यस्य मे जिह्वा त-
 क्ते किं शुभाशुभं निष्पद्यते इह प्रयच्छति न मां परुषं वचो व-
 क्तुं शक्तेः । भवतामृत्योर्मृत्योर्भयं किं न नास्ति । यदि त्याग-
 युवाभ्यां इत्यादि ॥ ११ ॥

गो० टी०—किं न्विति । ज्ञातव्यो यस्य मे जिह्वा वचन-

मात्रमित्यर्थः, यस्मात् न निष्पद्यते प्रयच्छति तन्मां पर-
 वक्तुं उक्तयोर्भवयोरिति शेषः मृत्योर्भयं किं नास्ति एतं
 युवां हनिष्यामीति सूचितम् ॥ ११ ॥

गो० टी०—किं न्विति । मां परुषं वचो वक्तुं युवयोर्मृत्योः
 सकाशम् भयं नास्ति किञ्च । वक्तुम् उक्तयोर्भवयोरिति शेष
 इत्यादि । परुषोक्तिमार्थं कुनो मृत्योरित्याह—यस्येति ।
 ज्ञातव्यो मे जिह्वैव शुभाशुभं प्रयच्छति । शास्तेो प्रवृत्तस्य मे
 जिह्वाचलनमेव मृत्योर्भयं वा प्रयच्छतीत्यर्थः ॥ ११ ॥

१२] ति० टी०—अप्रतिक्रियानर्थो राजदण्ड इत्याह—
 अप्येवेत्यादि । राजदण्डपरामृष्टा राजक्रोधविषयाः ॥ १२ ॥

गो० टी०—अपोति । दहनं तस्मिन् स्पृष्ट्वा पादपासित-
 णि कथं विन दहन्त इत्यर्थः राजदण्डपरामृष्टाः राजदण्डात्
 इत्यर्थः, अपराधिनस्तु न तिष्ठन्ते नश्यन्त्येवेत्यर्थः ॥ १२ ॥

गो० टी०—अपीनि । राजदण्डः राजक्रोधः । दहनस्पृष्ट-
 वनपार्श्वस्थितिसंभवादप्यसंभविता राजदण्डपरामृष्टजनस्थिति-
 रिति भावः । तिष्ठन्ति तिष्ठन्ति ॥ १२ ॥

१३] ति० टी०—पूर्वोपकारं देहवैभवं कते ॥ १३ ॥

गो० टी०—हन्यामिति । पूर्वोपकारः एतत्कृतोपकृतिरिति
 मे क्रोधः यदि मृत्यो न व्रजेत् तर्हि इदो वदं हन्याम ॥ १३ ॥

गो० टी०—व्यपनः प्रत्ययः—हन्यामिति ॥ १३ ॥

१४] ति० टी०—अपध्वंसत भस्मभाववेसादृष्ट्या भवत
 मे संनिकर्षादपध्वंसवर्धनं गच्छत । क्रोधवशात्तु चनव्यत्यासो
 न दोषाय । हतावेव । विनापि शिरदण्डं पिच्छादप्येति शेषः १४

गो० टी०—अपध्वंसतेति । मम सन्निकर्षात् साविध्यात्
 दण्डमपध्वंसत निर्गच्छत अत एव मेऽपध्वंसं दण्डवत्याभावं
 प्राप्नुत । ननु हननं प्रवेजाय त्याग एव कुत आकाव्यते
 इत्यत आह—वां युवयोर्दण्डकृतानि अहं स्मरामि अतो वरं हन्तुं
 नच्छामि ॥ १४ ॥

गो० टी०—हननभावेऽपि ते जीवन्तं न भविष्यतीति गो-
 ययत्वाह—हताविति । स्नेहपराङ्मुखौ द्वौ कुतश्चैव युवां हतो
 स्वत एव विहतप्रायौ अर्थं ग्रथक् ॥ १४ ॥

गो० टी०—अपध्वंसतेति । अपध्वंसत स्थानात् प्रच्य-
 वधयम् । परस्मैपदे बहुवचनं चाप्यम् । गच्छध्वं न गच्छत
 सन्निकर्षात् इति विधाय ॥ १४ ॥

प्रवृत्तौ तु सन्नाहोति दृष्टुं शक्यतः । रायणे जगत्प्रवृत्तौ प्रवृत्तौ प्रवृत्तौ ॥ १० ॥
 अत्रवीथ दशग्रीवः समीपस्थ महोदरः । उपस्थापय मे शीघ्रं चारुमिति निशाचरः ॥
 महोदरस्तथोक्तस्तु श्रीकृष्णमाहात्म्यम् ॥ ११ ॥
 ततश्चाराः संस्वरिताः प्राप्ताः पार्थिवशासनान् । उपलिताः प्राङ्मुख्यो वप्रेयिषा जयाशिषः ॥ १२ ॥
 तानब्रवीत्ततो वाक्यं रावणो राक्षसाधिपः । परार्थत्यायिकाङ्क्षुरादीरान्विगतसाध्वसान् ॥ १३ ॥
 इतो गच्छत रामस्य व्यवसायं परीक्षितुम् । मन्त्राद्व्यवन्तरायेऽस्य प्रीत्या तेन समागताः ॥ १४ ॥
 कथं स्वपिति जागति किमेष च करिष्यति । विज्ञाय निपुणं सर्वपापान्तव्यमोषतः ॥ १५ ॥
 चारेण विदितः शत्रुः पण्डितैर्नमुषाभिः । युद्धे रक्षयेन यत्नेन समासाद्य निरस्यते ॥ १६ ॥
 चारास्तु ते तथेत्युक्त्वा महृष्टा राक्षसेश्वरम् । शार्ङ्गकण्ठः कृत्वा ततश्चक्रुः प्रदक्षिणम् ॥ १७ ॥
 ततस्तं तु महात्मानं चारा राक्षसतत्तमम् । कृत्वा प्रदक्षिणं जगमुपेन रामः सलक्ष्मणः ॥ १८ ॥
 ते सुबेलस्य शैलस्य समीपे रामलक्ष्मणौ । मच्छला ददृशुर्नृत्वा समुग्रीवविभीकणौ ॥ १९ ॥
 प्रेक्षमाणाश्रमं तां च बभूवुर्मयविह्वलाः । ते तु वर्धमाना दृष्ट्वा राक्षसेन्द्रेण राक्षसाः ॥ २० ॥

गो० टी०—द्वयमित्यर्थम् । कृतवत्स्वनेहपराङ्मुखत्वे
 व नवीनेषु इति भावः ॥ १३ ॥

१५-१७] ति० टी०—प्रतिपत्त्यभिहितः । अत्र
 यो राक्षसप्रपाककापरयास्त इत्यन्वय इत्यर्थम् ॥ १५-१७ ॥

रा० टी०—एवमिति । प्रवृत्तौ शक्यतः । जगत्प्रवृत्तौ
 जगत् प्रतिपत्त्यभिहितः ॥ १६ ॥

गो० टी०—एवमिति । प्रतिपत्त्यभिहितः । जगत्प्रवृत्तौ
 जगत् प्रतिपत्त्यभिहितः ॥ १७ ॥

रा० टी०—अत्रवीदिति । मे चारा उपस्थापय इति वचः
 होदरमब्रवीत् ॥ १८ ॥

गो० टी०—अत्रवीदिति । चारा उपस्थापय इति वचः
 इत्यर्थः ॥ १९ ॥

रा० टी०—तत इति । पार्थिवशासनान् संस्वरिता अतः
 व प्राप्ताः चाराः जयाशिषां वर्धयित्वा प्राङ्मुख्यः सन्तः उप-
 थवाः समीपे तत्पुस्तिकार्थः ॥ २० ॥

गो० टी०—तत इति । स्पष्टः ॥ २१ ॥

१८] ति० टी०—चरोभारान् । प्रत्यायिकाङ्क्षुरादौ एव
 व्यासतद्वत् इत्यर्थः । 'अस' इति उक्तं । विधायोपता-
 त्ययः ॥ २२ ॥

रा० टी०—तामिति । प्रत्यायिकाङ्क्षुरादौ विगत-
 व्यसन्तं निर्भयान् अत्रिभारान् इत्यादि ॥ २३ ॥

गो० टी०—तामिति । अत्रिभारान् इत्यादि । तं प्राप्ताः
 याशिषाः जगत्प्रवृत्तौ जगत्प्रवृत्तौ जगत्प्रवृत्तौ वि-
 गतमन्त्रम् ॥ २४ ॥

१५-१७] ति० टी०—मन्त्रेण विज्ञाय अन्तरात् ॥ २५ ॥

रा० टी०—व्यासमाह—इत इति । रामस्य व्यवसाय-
 अस्य रामस्य व्यवसायः ॥ २६ ॥

रा० टी०—व्यवसायव्यवसायमाह—इत्यमिति । कथं स्व-
 पिति करोतीति सर्वं निपुणं यथा व्यासतथा विज्ञाय अन्त-
 र्गतम् ॥ २७ ॥

गो० टी०—इत इति । व्यवसायं कर्तव्यमभियमं पर-
 तः परीक्षयत् । निपुणव्यवसायव्यवसायं भीषयित इति भावः
 अत्र रामस्य मन्त्रिणः ॥ २८ ॥
 अन्तःकृत्यता इत्य-
 मन्त्रेण रामस्य मन्त्रिणः ॥ २९ ॥
 कथं स्वपिति
 किमेष स्वपिति उत जाग्रद्विषयेऽप्युक्तः स्वपिति । अ-
 तः स्वपितिं प्रवृत्तयित्वा इति दृश्यम् । कथं जगति
 विज्ञाय इति व्यासमाह इत्यर्थः । अत्र व्यासिभ्यः प्रहिरिष्यती-
 त्याहुतम् । किमन्वयः करिष्यति । किं कश्चित्कालं विपश्य-
 तवमुपपत्तयति इत इति । अत्र क्रमेण तद्विषय-
 माति तात्पर्यम् । निपुणं प्रवृत्तयित्वा यावत् किञ्चित्क-
 लमभिमद्व । सर्वम् उक्तं स्वापदिकम् अगोपतः स्वपित्वा
 विज्ञायान्तव्यम् । अगोपतः अगोपयाररिति शब्दः । अगो-
 दृष्टव्यरूपेण वा ॥ २६ ॥ २७ ॥

रा० टी०—चारणेति । चारेण विदितः कथाचारणः क-
 वदपाधिपः युद्धे कथाचारः स्वपित्वा यत्नेन निरस्यते ॥ २८ ॥

गो० टी०—वृत्तमात्रं विज्ञायति—चारणेति । चारेण
 निपुणः वदपाधिपः चारेण चारुतेन अगोपतः वि-
 श्रुः युद्धे रक्षयेन यत्नेन समासाद्य निरस्यते ॥ २९ ॥

रा० टी०—चार इति । तथाप्युक्त्वा तं चारात् चार-
 प्रवृत्तयित्वा इत्यादि ॥ ३० ॥

विभीषणेन तत्रस्था निगृहीता बह्वक्षया । शार्ङ्गो भ्रातृसत्त्वकः पापोऽयमिति श्रुतः ॥ २१ ॥
 मोक्षितः सोऽपि रामेण बध्यमानः सुवंगमैः । अतुष्टसेन रामेण मोक्षिता राक्षसः परे ॥ २७ ॥
 वानरैर्दितास्ते तु विक्रान्तैर्लघुविक्रमैः । पुनर्लङ्कामनुपासाः श्वसन्तो नष्टचेतसः ॥ २८ ॥
 ततो दशग्रीवमुपस्थितास्ते चारा बहिनित्यचरा निशाचराः ।
 गिरः सुवेलस्य समीपवासिनं त्ववेद्यनराभवलं महाबलाः ॥ २९ ॥
 ह्यायं श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाण्डे एकोनविंशः सर्गः ॥ २९ ॥

त्रिंशः सर्गः ।

रामेण वानरसेनां चारयितुं प्रेषितः शार्ङ्गो नाम राक्षसः रावणाय सेनामु प्रमुखान् वानरान्कथयति ।

ततस्तप्तोऽभ्यवलं लङ्काधिपतये चराः । सुवले राघवं शैले निविष्टं प्रत्यवेद्यन् ॥ १ ॥

गो० टी०-चारा इति । चाराः शार्ङ्गलम्प्रसः कृत्वा प्रभा-
 निहृत्य राक्षसेभ्यः रावणाय प्रदक्षिणं चक्रुः ॥ २१ ॥

रा० टी०-तत इति । चाराः यत्र रामस्तत्र गच्छुः ॥ २३ ॥

गो० टी०-तत इति । कृत्वा प्रदक्षिणमित्यनुवादो मध्ये
 विलम्बस्यावयवोन्नायम् ॥ २० ॥

रा० टी०-तत इति । ते चाराः प्रलम्बाः सन्तः सुवलय
 शैलस्य समीपं रामदण्डगौ ददृशुः ॥ २४ ॥

गो० टी०-ते सुवेलस्येति । प्रलम्बाः वृषान्तर-
 धारिणः ॥ २३ ॥

रा० टी०-प्रेक्षमाणा इति । चक्रे प्रेक्षमाणा ते चाराः
 भगविद्धाः बभूवुः अयं पृथक् ॥ २५ ॥

रा० टी०-ते इति । ते चाराः धर्मात्मना विभीषणेन
 दृष्टाः निगृहीताश्च ॥ २६ ॥

गो० टी०-प्रेक्षमाणा इति । भगविद्धाः भगवन् दीनाः २४

गो० टी०-तं त्विति । धर्मात्मना राक्षसेन्द्रेण । विभी-
 षणेनत्यर्थः ॥ २५ ॥

२६] ति० टी०-शार्ङ्गः प्रगन्तचारो माक्षितः । विभी-
 षणेनेति शेषः । एकोऽग्रहित इत्यत्र देवः-पापोऽयमिति । अ-
 निष्ट इत्यर्थः ॥ २६ ॥

रा० टी०-शार्ङ्ग इति । अयं यत्र राक्षसः पापोऽ-
 यमिति इति वचनेन याहितो विभीषणेन वेदितः शार्ङ्गोऽभ-
 वदिति शेषः अत एव तत्रैवैवंप्रमाणः स शार्ङ्गो रामेण
 मोक्षितः ॥ २७ ॥

गो० टी०-विभीषणेनेति । निगृह्णताः तंजिता इत्यर्थः ।
 मोक्षितः प्रदक्षिणं प्रापितः ॥ २६ ॥

२७-२८] ति० टी०-मोक्षितः शार्ङ्गोऽपि परे शार्ङ्ग-
 स्यामसुतारो न मोक्षितः ॥ २७ ॥ २८ ॥

रा० टी०-अनुदासनेति । वानरैर्दिताः परं अन्येऽपि

ते चाराः अतुष्टसेन कृत्वा तंसेनरहितेन रामेण मो-
 क्षित एव लङ्कामनुप्राप्ताः । शार्ङ्गोऽपि एकादश्या ॥ २०

गो० टी०-मोक्षित इति । मोक्षितः प्रदक्षिणं तं

गो० टी०-वानरैरेति । अदिताः पीडिताः । वि-

रित्यत्र विक्रममात्रेण तं लघुविक्रमैरित्यत्र जवमात्रं वि-
 ति शेषोऽयं ॥ २८ ॥

२९] ति० टी०-बहिनित्यचराः स्वदेशादहि-
 तान्तपरिजानाय नित्यप्रवृत्ताः । सुवेलसमीपवासि रा-
 राक्षसं न्यवेद्यन् ॥ २९ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामाये रामायणतिलके वाल्मी-
 कीये आदिकाण्डे युद्धकाण्डे एकोनविंशः सर्गः ॥ २९ ॥

रा० टी०-तत इति । दशग्रीवम् उपस्थिताः
 बहिनित्यचराः चाराः सुवलय गिरः समीपवासिराम
 ते रावणं न्यवेद्यन् ॥ २९ ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकीयविराजमानवाङ्मयाने रामायणधारे
 युद्धकाण्डे एकोनविंशः सर्गः ॥ २९ ॥

गो० टी०-तत इति । बहिनित्यचराः परराष्ट्रे
 ज्ञानाय सदा संचारणीयाः । समीपवासिनमिति
 भाष्यम् ॥ २९ ॥

इति श्रीमद्विन्दराजविरचिते श्रीरामायणमूषणे सप्त-
 म्यायं युद्धकाण्डवाङ्मये एकोनविंशः सर्गः ॥ २९ ॥

१] ति० टी०-तत इति ॥ १ ॥

रा० टी०-सुवलयगिरः विन्दरामः सुवलयगिरः
 इति । प्रायः चारणः सुवलयगिरः विन्दरामः सुवलय-
 गिरः ॥ १ ॥

गो० टी०-शार्ङ्गो शार्ङ्गादिभिरुपस्थितः विन्द-
 रामः सुवलयगिरः समीपं सुवलयगिरः सु-
 वलयगिरः ॥ १ ॥

॥ रावणः श्रुत्वा मासं रामं महाबलम् । जातोद्गोऽभवात्किञ्चिच्छादूलं वाक्यमब्रवीत् ॥ २ ॥
 ॥ वचं ते यणो दीनश्चासि निशाचर । नासि क्विदमित्राणां क्रुद्धानां वशमागतः ॥ ३ ॥
 ते नानुशिष्टस्तु वाचं मन्दमुदीरयन् । तदा राक्षसशार्दूलं शार्दूलो भयविक्रियः ॥ ४ ॥
 ते चारयितुं शक्या राजन्वानरपुंगवाः । विक्रान्ता बलवन्तश्च राघवेण च रक्षिताः ॥ ५ ॥
 पि संभाषितुं शक्याः संपन्नोऽत्र न लभ्यते । सर्वतो रक्ष्यते पन्था वानरैः पर्वतोपमैः ॥ ६ ॥
 प्रमात्रे ज्ञातोऽहं बले तस्मिन्निवारिते । बलाद्भूतो रक्षोभिर्वेदुषास्मि विचारितः ॥ ७ ॥
 गुभिर्गुष्टिभिर्दन्तैस्तलैश्चाभिहतो भृशम् । परिणीतोऽस्मि हरिभिर्वैलम्ब्ये अमर्षणैः ॥ ८ ॥
 णीय च सर्वत्र नीतोऽहं रामसंसदि । रक्षिस्त्राविदीनाङ्गो विहलश्छिन्नेन्द्रियः ॥ ९ ॥
 भिर्वध्यमानश्च याचमानः कृताञ्जलिः । राघवेण परित्रातो ममैति च यदृच्छया ॥ १० ॥
 शैलेशिखाभिस्तु पूरयित्वा महाणेवम् । द्वास्माश्रित्य लङ्कायां रामस्तिष्ठति सायुधः ॥ ११ ॥

२] ति० टी०-चाराणाम् । वचनादिति शेषः । तदा
 दामि प्रति प्राप्तं लङ्कासमीपमागतं श्रुत्वेत्यन्वयः ॥ २ ॥
 चाराणामिति । चाराणां चारंभ्यः रामं प्राप्तं श्रुत्वा रा-
 मः जातोद्गोऽभवत् शार्दूलं किञ्चिद्वीथि पृथिव्यदिति जात-
 पृथिव्यग्रन्थेति ॥ २ ॥

गो० टी०-चाराणामिति । चाराणां चारंभ्यः ॥ २ ॥
 ३] ति० टी०-अमित्राणां वशमागतोऽसि कश्चिदिति ॥ ३ ॥
 रा० टी०-तत्स्वरूपमाह-अयथावदिति । ते कर्णः
 मयापुत्रं पूर्ववेद्यमस्तीत्यर्थः, अत एव दीनोऽस्मि अमित्राणां
 पूर्णं वशं नागतोऽस्मि कश्चित् कश्चित् प्रशार्पकमव्ययम् ॥ ३ ॥
 गो० टी०-अयथेति । अत्रुद्गीतत्वेन तेषां स्वरूपं कि-
 ञ्चास्तिमिति भावः ॥ ३ ॥

४] ति० टी०-तेनानुशिष्टः पृष्ट इत्यर्थः ॥ ४ ॥
 रा० टी०-इतीति । तेन रावणेन अनुशिष्टः पृष्टः शार्दूलः
 शरशार्दूलं राक्षसश्रेष्ठं रावणं वाचमुदीरयत् उदीरयत् ॥ ४ ॥
 गो० टी०-इतीति । अनुशिष्टः पृष्टः । उदीरयत् अहंभावा-
 त्पः ॥ ४ ॥

५] ति० टी०-चारयितुं चारैर्विचारयितुम् ॥ ५ ॥
 रा० टी०-तराकारमाह-नेत्यादिभिः । वानरपुङ्गवा,
 रयितुं चारैर्जातुं न शक्याः । तत्र हेतुः-संभाषितुमपि न
 याः अत एव संपन्नः को भवानित्यादियन्त्रमन्त्रं वानरमं-
 ती न लभ्यते उचारयितुं न शक्यते तत्र हेतुः-सर्वतः सर्व-
 त्रेण वानरैः पन्थाः रक्ष्यते तत्र प्रवेश एव दुर्घट इति
 पर्यायः लोकद्वयं संमिक्षितान्वयि ॥ ५ ॥ ६ ॥

गो० टी०-न त इति । चारयितुं शार्दुविषयीकर्तुम् । न
 याः चारसंचारविषया न भवन्तीत्यर्थः ॥ ५ ॥

गो० टी०-विहलस्तु इति । संपन्नः परिक्षण्य । अत्र
 १२ ॥ १॥

६] ति० टी०-यतः संभाषितुमशक्या, अतोऽत्र संपन्नो
 विचारयितुं यतोऽप्यो न लभ्यते ॥ ६ ॥

गो० टी०-सर्वत इति । प्रविष्टमत्र प्रविष्ट एव । अचा-
 रितं चरणवियर्षाकृतं ॥ ७ ॥

७] ति० टी०-विचारितं विचारयितुं प्रकान्ते । रक्षो-
 विविदीनाः प्रविष्टो विचारितो बहुप्रकारगत्या चालितः ॥ ७ ॥

रा० टी०-प्रविष्टेति । विचारिते अतिविचारणीते तस्मिन्
 कले मया प्रविष्टमात्रं सति रक्षोभिर्गुं जातः अत एव उदीतः
 विचारितः इत्यन्तः परिप्रमितश्चास्मि ॥ ७ ॥

गो० टी०-बलादिव्यादि । रक्षोभिः विभीषणसन्धि-
 विचारितः भृष्टि परिचितः परिणीतः परितो नीतः
 सर्वतः परिणीय सर्वेषां निकटं चारोपमिति पापणपूर्वकम्
 परिणीयेत्यर्थः । रामसंसदं रामसभाम् । विहलः शर्छितः ।
 मूच्छान्निहतावपि छिन्नेन्द्रियः व्याथमानः प्राणमिति शेषः ।
 परित्रात इत्युद्गीतादात् ॥ ८ ॥ १० ॥

८] ति० टी०-परिणीतोऽस्मि ह्यस्मान्निव वीषणार्थमि-
 त्ततो नीतोऽस्मि ॥ ८ ॥

रा० टी०-ज्ञातुर्भारति । ज्ञातुप्रभृतिभिः करणैर्वागैर्भू-
 तमभिहतः परिणीतः सर्वभद्रावागस्तर्कितो प्रापितश्चास्मि ॥ ८ ॥

९] ति० टी०-चर्दवाह-परिणीतश्च सर्ववेति ।
 कविशाली चामो दीनस्तुयेति वचनान्वयः ॥ ९ ॥

रा० टी०-परिणीयति । कविशाली कविस्त्वमनसोक्त
 अत एव दीनस्तुः स गतः स इति कर्मधारयः अत एव विह-
 लोऽत्र सर्वत्र परिणीय प्राप्य रामसंसदि नीतः ॥ ९ ॥

१०-११] ति० टी०-यदृच्छया पृष्टं रामेण भा-
 व्यतामिति परित्रातः ॥ १० ॥ ११ ॥

रा० टी०-इतिमिति । हरिभिर्वध्यमानोऽत एव राव-
 मानोऽत्र यदृच्छयामित्युक्त्वा राघवेण परित्रातोऽस्मि ॥ ११ ॥

गृहव्यवहारास्थाय सर्वतो हरिभिर्हृतः । मां विद्वन्महतेजा लङ्कापर्वोत्थिते ॥ १
पुरा प्राकारमायाति क्षिप्रमेकतरं कुरु । सीतां वापि प्रयच्छाशु युद्धं वापि प्रदीयताम् ॥ २
मनसा तैत्तदा प्रेक्ष्य तच्छ्रुत्वा राक्षसाधिपः । शार्दूलं सुमहद्वाक्यमथोवाच स रावणः ॥ ३
यदि मां प्रतियुद्धन्ते देवगन्धर्वदानवाः । नैव सीतां प्रदास्यामि सर्वलोकमयापि ॥ ४
एवमुक्त्वा महानेजा रावणः पुनरब्रवीत् । चरिता भवता सेना केऽत्र शूराः पुर्वगणाः ॥ ५
किंप्रभाः कीदृशाः सौम्य वानरा ये दुरासदाः । कस्य पुत्राश्च पौत्राश्च तत्त्वमाख्याहि सुव्रत ॥ ६
तथात्र प्रतिपत्स्यामि ज्ञात्वा तेषां वक्राबलम् । अवश्यं खलु संयानं कर्तव्यं युद्धमिच्छतां ॥ ७
अथैवमुक्तः शार्दूलो रावणेनोत्तमश्वरः । इदं वचनमारेभे वक्तुं रावणसंनिधौ ॥ ८
अथैवमुक्तः पुत्रो युधि रौजमुदुर्जयः । गृहदस्याथ पुत्रोऽत्र जाम्बवानिति विश्रुतः ॥ ९

गो० टी०—राघवेणैतत्पर्यम् । जीवामीति यद्वक्तव्यम् । इतरेषां जीवनं गृहव्यवहारास्थायः । यद्वा इतीति स्वशरीर-प्रदर्शनम् । अथवायत्र ते त्रयो दानवामि निशाचरेति युक्तम् ॥ ११ ॥

रा० टी०—यत्र इति । शैलशिलादिभिर्महानां पुरमित्या संतु कुर्यान्नीत्यर्थः । यद्वा यः दानवमाश्रित्य एव राममिति प्रति ११ गो० टी०—यत्र इति । दानवमाश्रित्य निष्ठतीति वर्तमान-साम्येदे वर्तमानवत्प्रयोगः ॥ १२ ॥

१२] ति० टी०—गृहव्यवहारास्थायोति प्रस्थानार्थम् । पूर्वं तु निशिक्तालस्यानुवृत्त्यद्वा आसीत् ॥ १२ ॥

रा० टी०—गृहव्यवहारास्थाय रचयित्वेत्यर्थः । मां विद्वन्महतेजा च हरिभिर्हृतो रामः लङ्कापर्वोत्थित-वर्तते ॥ १३ ॥

गो० टी०—यस्य इति । यत्र ॥ १३ ॥

१३-१५] ति० टी०—पुराव्याख्यायामिति ॥ १३-१५ ॥

रा० टी०—पुरा इति । यत्राहं पुरा आयाति आयात्यसि भवतः पुरातरं त्रिषु वृत्तवत्प्रयोगः—सीतां प्रयच्छ वा युद्धं प्रयच्छ ॥ १६ ॥

गो० टी०—पुरा इति । पुरा प्राकारम् आयाति । आया-स्तदीत्यर्थः । "यान्पुराणानिपुणोऽहं" पुरातनं द्वयोरेकम् । "यत्राहं दत्तवान्" इति सम्पु. पुरातनप्रयुक्तं चिह्नणोति-सीतामिति ॥ १७ ॥

रा० टी०—मनसेति । तत् इतीति मनसा प्रेक्ष्य विचार्य च रावणः शार्दूलवाच ॥ १८ ॥

गो० टी०—मनसेति । मनसा प्रेक्ष्य आत्मन्य तं शार्द-लमुत्तमश्वरं वा ॥ १९ ॥

रा० टी०—उत्तमश्वरम्—यदीति । अथ पूर्वं व्या-ख्यातम् ॥ २० ॥

गो० टी०—महानेजं प्रदायनामित्युक्तमत्राह—यदीति ।

युद्धेऽग्नं तथापि सीतां न प्रदास्यामि । सर्वलोकैभ्यो भव-नं प्रदास्यामीति योगेना ॥ २६ ॥

१६-१७] ति० टी०—चरिता भवता । देवगणा-गार्थं पण्यनेनेति भावः ॥ १६ ॥ १७ ॥

रा० टी०—एवमिति । एवमुक्त्वा रावणः पुनरब्र-वत्तदाकागमाह—सेना भवता चरिता अत्र सेनायां शूराः जमाः के ॥ १६ ॥

रा० टी०—कीदृशा इति । ये राज्ञः दानवस-कीदृशाः किं प्रभावाः किंप्रमाणश्च कस्य पुत्राश्च कस्य पौ-त्रस्तत्त्वं स्वमाख्याहि ॥ १७ ॥

गो० टी०—यत्र प्रथमपक्षस्यावकाशस्य द्वितीयपक्षं व्यमाणः तत्र ज्ञानव्यतिरेकं प्रदर्शितम्—एवमित्यादि-वचनम् । भवता सेना चरिता चागविवर्धिता । सम्पु. क-त्यर्थः । अत्र सेनायाम् के शूराः ये दुरासदाः ते की-कीदृशास्तथाः किंप्रभाः किंप्रभावाः कस्य पुत्राः कस्य पौ-त्रस्तत्त्वं तेषां वातराणां भावमाख्याहि ॥ १७-१८ ॥

१८-१९] ति० टी०—तथा तदुत्सारेण ॥ १८ ॥

रा० टी०—यत्रप्रयोजनमाह—तथेति । तेषां वान-लङ्कारं ज्ञात्वा तथा तदनुसारेण प्रतिपत्स्यामि विच-र्यामि भवतो युद्धमिच्छता पुरुषेण संव्रतं सेनाविचार-इयं कर्तव्यम् ॥ १८ ॥

रा० टी०—अथेति । एवमुक्तः शार्दूलः इदं वचनं मनेभ ॥ १९ ॥

गो० टी०—यत्र किं प्रयोजनमित्यत्राह—तथेति । एवमाख्याते सति तेषां वक्राबलं ज्ञात्वा अत्र यानेयु-क्तस्यामि प्रतिपत्स्ये कर्तव्यं ज्ञात्वासीत्यर्थः ॥ २० ॥

२०] ति० टी०—गृहदो जाम्बवतः सेनाया-ययपि । जाम्बवान्प्रथममाणस्य समं वक्रावजायत ॥

१ अमीति गो. पाठः । २ वापि युद्धं वा. पाठः । ३ युद्धं वेति गो. पाठः । ४ समिति गो. पाठः । ५ युष्माकमिति गो. पाठः । ६ वा. पाठः । ७ कीदृशाः किंप्रमाणेति रा. पाठः । ८ राघवेति गो. पाठः । ९ यदीति गो. पाठः । १० यदीति गो. पाठः । ११ यदीति गो. पाठः । १२ यदीति गो. पाठः । १३ यदीति गो. पाठः । १४ यदीति गो. पाठः । १५ यदीति गो. पाठः । १६ यदीति गो. पाठः । १७ यदीति गो. पाठः । १८ यदीति गो. पाठः । १९ यदीति गो. पाठः । २० यदीति गो. पाठः ।

स्याथ पुत्रोऽग्नौ गुरुपुत्रः शतक्रतोः । कन्दनं यस्य पुत्रेण कृतमेकेन रक्षसाम् ॥ २१ ॥

अनुवादस्योत्पत्तिः श्रुता, तथापि जृम्भणसमय उद्भूतः।
 त्वच्छब्दस्यार्थदक्षेत्रमाविश्य तेन रूपेण परिणामादौपः ॥२॥

मो- यो- सुमुख इति । मृत्युरेव स्वयंभुवा उमुखा-

किं न शक्तो रामस्य गुणान्कथिष्वरः क्षितौ । जनस्थानगता येन तावन्तो राक्षसा इत्यादि ॥ ३० ॥
 द्रक्ष्यमाणश्चात्र धर्मात्मा मातङ्गानामिवर्षभः । यस्य बाणपथं प्राप्य न जीवेदपि वासवः ॥ ३१ ॥
 वेतो ज्योतिर्मुखश्चात्र भास्करस्यात्मसंभवौ । वरुणस्यायं पुत्रोऽयं हेमकूटः प्रवंगमः ॥ ३२ ॥
 वैष्णवकर्मणो वीरो नलः प्रवगसत्तमः । विक्रान्तो कर्णवानत्र वसुपुत्रः स दुर्धरः ॥ ३३ ॥
 सप्तसानी वरिष्ठश्च तत्र भ्राता विभीषणः । भीतिघृण पुरी लङ्कां राक्षस्य द्विजे रतः ॥ ३४ ॥
 ति सर्वं समाप्त्यार्थं तैषा वै वानरं बलम् । सुवेलेऽधिष्ठितं शैले शेषकार्यं भवान्गतिः ॥ ३५ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे त्रिंशः सर्गः ॥ ३० ॥

एकत्रिंशः सर्गः ।

रामं वानरमात्रेणोत्पादके प्राप्तां भूत्वा भरोवेगः पौलस्त्योऽभ्यारये समं यन्त्रयामास तान्विग्रह्य विद्युज्ज्वलेन सायाविना ।
 नक्षीगुणस्य राक्षसं स्तब्धं भर्ता भवा इति शोकवित्ता विद्युज्ज्वलेनानीतं रामस्य शिरस्तापदर्शनेन ततो मूर्च्छितापि नैवेही त्रिज
 सावेवनिता श्रीविना कुचं लहौ ।

ततस्तपसोभयवले ईङ्गादां नृपतेश्वराः । सुवेले राघवं शैले निविष्टं प्रत्यवेदयन् ॥ १ ॥

रा० टी०-तास्तीति । रामसदृशः कथं न नास्ति ॥ २९ ॥

रा० टी०-नास्तीति । स्पष्टः ॥ ३० ॥

३०-३२] ति० टी०-उतो दण्डणदण्डेन विहताः, अ-
 लस्य वपुषावर्द्धं न कोऽपि शक्त इत्यन्वयः ॥ ३०-३२ ॥

रा० टी०-वस्तुमिति । रामगुणान् नक्तुं कथिष्वक्तः ३०

रा० टी०-वस्तुमिति । मे जनस्थानगताः ते यावन्तः
 सर्वेपि ह्यम इत्यर्थः । नक्षीगुणस्य राक्षसः इत्यमरः ॥ ३१ ॥

रा० टी०-लक्ष्मण इति । यस्य बाणपथं प्राप्य वासवो
 ज्वलितः स मातङ्गनामाश्वत्थः श्रेयस इव लक्ष्मणः अत्र राम-
 मीये वर्तन इति शेषः ॥ ३१ ॥

रा० टी०-लक्ष्मण इति । यज्ज्वलेन इत्यस्य पुत्र
 त्वाक्रमते । मातङ्गनामिवर्षभः कनकश्रेष्ठ इव स्थितः ॥ ३२ ॥

रा० टी०-श्वेत इति । भास्करस्यात्मसंभवौ पुत्रौ ज्येष्ठौ
 ज्योतिर्मुखश्च हेमकूटो वरुणस्य पुत्रौ ॥ ३२ ॥

रा० टी०-श्वेत इति । स्पष्टः ॥ ३३ ॥

३३-३४] ति० टी०-दुर्धरस्तारुणः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

रा० टी०-विश्वकर्मेति । ततो विषकर्माशुः सुदुर्धरो
 वस्तुपुत्रो ॥ ३४ ॥

रा० टी०-विश्वकर्मेति । सुदुर्धरः सुदुर्धरवान् ॥ ३५ ॥

रा० टी०-राक्षसात्तामेति । विभीषणः लङ्कां प्रति-
 गृह्य राक्षसासंघास्य राक्षस्य द्विजे रतोऽस्तीति शेषः ॥ ३५ ॥

रा० टी०-राक्षसात्तामेति । लङ्कां रामात् वरिष्ठश्च
 लक्ष्मण इति ततो विभीषणस्तत्र भवित्यन्वयः ॥ ३५ ॥

३५] ति० टी०-उताव गतिः प्रमाणम् निर्णायक इति
 शेषः तत्रैव तत्रैव गतिः प्रमाणम् निर्णायक इति

नाश्वभौ । बालकापथं वरुणास्तुषेणः पर्जन्याल्लक्ष्मः कुबेरात्
 न्यमालम् उक्त इति चेन्न, तत्तन्सहकानामनेकेषामपि यत्र
 विरोध इति तापः ॥ ३५ ॥

इति श्रीरामायणस्य श्रीरामायणे रामायणविलोके वाल्मी-
 कीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे त्रिंशः सर्गः ॥ ३० ॥

रा० टी०-इतीति । इत्यनेन प्रकारेण सुवेलेऽधिष्ठितं
 वानरवर्तं समाकृत्यार्थं शेषकार्यं अवशिष्टकृत्यं भवान् गतिं
 निर्णायक इत्यर्थः, न च बालकाण्डे वरुणास्तुषेणः पर्जन्याल्लक्ष-
 र्मः कुबेरात्तुषमादनः इत्युक्त्या अत्रोक्तं सुषेणस्य तर्जुनवर्तं
 शरभगन्धमादनयोः नैकस्मत्पुत्रत्वं च विरुध्यते इति नास्ति
 अन्येषामपि न तत्तापकत्वं विरोधाभावात् ॥ ३५ ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणस्य बाल्याने रामायणविलो-
 मणी युद्धकाण्डे त्रिंशः सर्गः ॥ ३० ॥

रा० टी०-इतीति । गतिः प्रमाणम् । अत्र वानरजन्यं
 प्रायशो बालकाण्डोक्तविरोधादेव तत्संगं विनापि पूर्वोक्तशक्या
 संघट्टनात् सर्वोपेयं कल्पित इत्याहुः ॥ ३६ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभाष्ये रत्नकिरी-
 टाद्वयाने युद्धकाण्डव्याख्याने त्रिंशः सर्गः ॥ ३० ॥

१] ति० टी०-तत इति ॥ १ ॥

रा० टी०-शार्दूलवज्रश्च अथोक्तस्तारुणः काव्यः राघवः
 भारान्तराणां वचनमूढ-तत इति । सुवेले राघवस्य च
 चाराः सुवेले शैले निविष्टमश्वत्थवर्धं राघवं च प्रत्यवेदयन् ॥

रा० टी०-अथ सीतामोक्षमकथितं । कथासंग्रहः
 पूर्वसर्गोक्तमनुवर्तते-तत इति । स्पष्टः ॥ १ ॥

१ कथन इति गो. पाठः । २ तत इति गो. पाठः । ३ अन्य इति गो. पाठः । ४ बलमिति गो. पाठः । ५ विविधो गो. पाठः । ६ तत इति गो. पाठः । ७ तत इति गो. पाठः । ८ तत इति गो. पाठः । ९ तत इति गो. पाठः । १० तत इति गो. पाठः । ११ तत इति गो. पाठः । १२ तत इति गो. पाठः । १३ तत इति गो. पाठः । १४ तत इति गो. पाठः । १५ तत इति गो. पाठः । १६ तत इति गो. पाठः । १७ तत इति गो. पाठः । १८ तत इति गो. पाठः । १९ तत इति गो. पाठः । २० तत इति गो. पाठः । २१ तत इति गो. पाठः । २२ तत इति गो. पाठः । २३ तत इति गो. पाठः । २४ तत इति गो. पाठः । २५ तत इति गो. पाठः । २६ तत इति गो. पाठः । २७ तत इति गो. पाठः । २८ तत इति गो. पाठः । २९ तत इति गो. पाठः । ३० तत इति गो. पाठः । ३१ तत इति गो. पाठः । ३२ तत इति गो. पाठः । ३३ तत इति गो. पाठः । ३४ तत इति गो. पाठः । ३५ तत इति गो. पाठः । ३६ तत इति गो. पाठः । ३७ तत इति गो. पाठः । ३८ तत इति गो. पाठः । ३९ तत इति गो. पाठः । ४० तत इति गो. पाठः । ४१ तत इति गो. पाठः । ४२ तत इति गो. पाठः । ४३ तत इति गो. पाठः । ४४ तत इति गो. पाठः । ४५ तत इति गो. पाठः । ४६ तत इति गो. पाठः । ४७ तत इति गो. पाठः । ४८ तत इति गो. पाठः । ४९ तत इति गो. पाठः । ५० तत इति गो. पाठः । ५१ तत इति गो. पाठः । ५२ तत इति गो. पाठः । ५३ तत इति गो. पाठः । ५४ तत इति गो. पाठः । ५५ तत इति गो. पाठः । ५६ तत इति गो. पाठः । ५७ तत इति गो. पाठः । ५८ तत इति गो. पाठः । ५९ तत इति गो. पाठः । ६० तत इति गो. पाठः । ६१ तत इति गो. पाठः । ६२ तत इति गो. पाठः । ६३ तत इति गो. पाठः । ६४ तत इति गो. पाठः । ६५ तत इति गो. पाठः । ६६ तत इति गो. पाठः । ६७ तत इति गो. पाठः । ६८ तत इति गो. पाठः । ६९ तत इति गो. पाठः । ७० तत इति गो. पाठः । ७१ तत इति गो. पाठः । ७२ तत इति गो. पाठः । ७३ तत इति गो. पाठः । ७४ तत इति गो. पाठः । ७५ तत इति गो. पाठः । ७६ तत इति गो. पाठः । ७७ तत इति गो. पाठः । ७८ तत इति गो. पाठः । ७९ तत इति गो. पाठः । ८० तत इति गो. पाठः । ८१ तत इति गो. पाठः । ८२ तत इति गो. पाठः । ८३ तत इति गो. पाठः । ८४ तत इति गो. पाठः । ८५ तत इति गो. पाठः । ८६ तत इति गो. पाठः । ८७ तत इति गो. पाठः । ८८ तत इति गो. पाठः । ८९ तत इति गो. पाठः । ९० तत इति गो. पाठः । ९१ तत इति गो. पाठः । ९२ तत इति गो. पाठः । ९३ तत इति गो. पाठः । ९४ तत इति गो. पाठः । ९५ तत इति गो. पाठः । ९६ तत इति गो. पाठः । ९७ तत इति गो. पाठः । ९८ तत इति गो. पाठः । ९९ तत इति गो. पाठः । १०० तत इति गो. पाठः ।

राज्याणां रावणः श्रुत्वा प्राप्तं रामं महाबलम् । जातोद्वेगोऽभवत्किंचित्सचिवानिदमब्रवीत् ॥ २ ॥
 राणः शीघ्रमायायन्तु सर्वे वै सुसमाहिताः । अयं नो मन्त्रकाव्यो हि संप्राप्त इति राक्षसाः ॥ ३ ॥
 । तच्छासनं श्रुत्वा मन्त्रिणोऽभ्यागमन्नुत्सुक् । तत्र स मन्त्रयापास राक्षसैः सचिवैः सह ॥ ४ ॥
 त्रयित्वा तु दुर्धर्षः क्षमं यत्तदनन्तरम् । विसर्जयित्वा सचिवान्प्रविवेश स्वमालयम् ॥ ५ ॥
 उतो राक्षसमौदाय विद्युज्जिह्वं महाबलम् । मायाविर्न महाभौयं प्राविशद्यत्र मैथिली ॥ ६ ॥
 विद्युज्जिह्वं च मायाज्ञमत्रयीद्राक्षसाधिपः । मोहयित्वा वेदे सुतां मायया जनकात्मजाम् ॥ ७ ॥
 शिरो मायामयं गृह्य राघवस्य निशाचरः । मां न्ये वसुपतिपुत्रं महच्च सशरं धनुः ॥ ८ ॥
 एवमुक्तस्तथेत्याह विद्युज्जिह्वो निशाचरः । दर्शयामास तां मायां सुपयुक्तां स रावणे ॥ ९ ॥
 तस्य तुष्टोऽभवद्राजा पददौ च विभूषणम् । अशोकनिकायां च सीतादर्शनलालसः ॥ १० ॥
 कैटवानामधिपतिः संविवेश महाबलः । ततो दीनमिदीनाहर्दी ददर्श धनदानुजः ॥ ११ ॥
 प्रयोमुखीं योकोपराभुपविष्टां महीतले । भर्ता मेमनुज्यान्तीमशोकनिकां गताम् ॥ १२ ॥

२] ति० टी०—सचिवानुपमन्त्रिणः ॥ २ ॥
 रा० टी०—चाराणामिति । रावणः चाराणां चारण्यः ।
 मं प्राप्तं श्रुत्वा जातोद्वेगोऽभवत् मन्त्रिणान् किंचिदब्रवीत् ।
 त्रिदिति जातोद्वेगमन्वयि वा ॥ २ ॥
 गो० टी०—चाराणामिति । चाराणां चारण्यः । जातो-
 ॥ जातमभयः । सचिवान् मन्त्रिणः समीपस्थान् ॥ २ ॥
 ३-४] ति० टी०—आयायन्तु । एवमुक्तत्वादिति शेषः ३-४
 रा० टी०—तदाकारमाह—मन्त्रिण इति । अयं नोऽस्माकं
 मन्त्रालः संप्राप्तः अतः मन्त्रिणः शीघ्रमायायन्तु ॥ ३ ॥
 गो० टी०—मन्त्रिण इति । हे राक्षसाः । अयं नो मन्त्र-
 णः संप्राप्तः इति हेतोः मन्त्रिणः समायायित्वेति इदं वाक्य-
 यतीति पूर्वेण सन्मन्त्र्यः । यदा इदमब्रवीत्स्यस्य वाक्या-
 त्पत्तेरिति सूत्रेण संबन्धः । राक्षसा इत्युक्तशेषः । अथवा हे
 मन्त्रिणः सन्ततः आयायन्तु समीपमिति सचिवानब्रवीत् । रा-
 जा इति मन्त्रिविशेषणम् । सचिवै राक्षसैरित्यनुवादात् ।
 नमाहिताः दीनिकुत्राण्य इत्यर्थः ॥ ३ ॥
 रा० टी०—तस्येति । तस्य रावणस्य तच्छासनं श्रुत्वा
 अथो दुतमभ्यागमन् ततोऽनन्तरं रावणो मन्त्रयापामास ॥ ४ ॥
 गो० टी०—तस्येति । स्पष्टः ॥ ४ ॥
 ५] ति० टी०—यत्तदनन्तरं त्रयमम् । सीताप्राप्ताविति
 ॥ ५ ॥
 रा० टी०—मन्त्रयित्वेति । अनन्तरं शीघ्रं यत्क्षमं राव-
 णं तत्र मन्त्रयित्वा सचिवान् विसर्जयित्वा विमर्श्य
 तत्रयं प्रविश ॥ ५ ॥
 गो० टी०—मन्त्रयित्वेति । समनन्तरं रामस्य समीपाग-
 मन्तरम् । यत् क्षमं कर्तुमुद्यमितं तन्मन्त्रयित्वेति योजना ॥ ५ ॥
 ६] ति० टी०—तत्र स्वान्तःपुरप्रवेशानन्तरम् । मायाविर्न
 समायायित्वा । महामायं तादृशमायाप्रयोगकामम् ॥ ६ ॥

रा० टी०—तत्र इति । नमो वैश्वप्रवेशानन्तरं मायाविर्न
 विद्युज्जिह्वे लयादाय यत्र मैथिली तत्र प्राविशत् ॥ ६ ॥
 गो० टी०—तत्र इति । स्पष्टः ॥ ६ ॥
 ७] ति० टी०—मायाविर्न विद्युज्जिह्वमब्रवीत् । वचनमाह-
 मोहयित्वापदं इति ॥ ७ ॥
 रा० टी०—विद्युज्जिह्वमिति । राक्षसाधिपः विद्युज्जिह्वम-
 अब्रवीत् । तदाकारमाह—मायया मोहा मोहयित्वापदं ॥ ७ ॥
 गो० टी०—विद्युज्जिह्वमित्यादि । शिर इति । पृथ-
 क्प्रतिता ॥ ७ ॥ ८ ॥
 ८] ति० टी०—मां न्ये वसुपतिपुत्रं । मत्समीपमाग-
 म्येत्यर्थः ॥ ८ ॥
 रा० टी०—मायाकारमाह—शिर इति । मायामयं राघ-
 वस्य शिरः सशरं भवद्वत्तत्र गृह्य गृहीत्वा त्वं मां मत्समीपे
 समुपतितस्व ॥ ८ ॥
 ९] ति० टी०—रावणे राघवायेत्यर्थः ॥ ९ ॥
 रा० टी०—पयमिति । पयसुक्तः स विद्युज्जिह्वः तथेत्याह
 उग्रपत्नीं रावणेनाज्ञापितां मायां रावणे रावणमधिपौ दक्ष-
 यामास ॥ ९ ॥
 गो० टी०—पयमिति । तत्र अभिप्रायः ॥ ९ ॥
 १०] ति० टी०—अशोकनिकायां रावणस्य विद्युज्जिह्वस्या-
 न्यां आब्रून्मन्त्रान् सन्मरणं पदं ॥ १० ॥
 रा० टी०—तस्येति । तस्य विद्युज्जिह्वस्योपरि तुष्टोऽभवत्
 अत एव विभूषणं प्रददौ । अयं पृथक्—अशोकिति । सीता
 दर्शनलालसो रावणः अशोकनिकायां संविवेश ॥ १० ॥
 गो० टी०—अशोकिति । तालुकः सावित्र्यः ॥ १० ॥
 ११-१२] ति० टी०—संविवेश प्रविश ॥ ११ ॥ १२ ॥
 रा० टी०—तत्र इति । असीनाहर्दी दीनतायाः असीन-

१. रावणे नो. अतः । २. ममिति गो. पाठः । ३. मायायेति गो. पाठः । ४. विदिति गो. पाठः । ५. तस्य इति गो. पाठः । ६. ममिति गो. पाठः । ७. ममिति गो. पाठः । ८. ममिति गो. पाठः । ९. ममिति गो. पाठः । १०. ममिति गो. पाठः । ११. ममिति गो. पाठः । १२. ममिति गो. पाठः ।

उपास्यमानां घोराभी राससीभिर्दूरतः । उपसृज्य ततः सीतां प्रहर्षं नाम कीर्तयन् ॥ १३ ॥
 इदं च वचनं शृणुषुवाच जनकात्मजाय । सान्त्वयमाना मया भद्रे यमाश्रित्य विमन्यसे ॥ १४ ॥
 खरहन्ता स ते भर्ता रावणः समरे हतः । छिन्नं ते सर्वथा मूलं दर्पश्च निहतो मया ॥ १५ ॥
 व्यसनेनात्मनः सीते मम भार्या भविष्यसि । विस्मृजैतां मतिं मूढे किं मृतेन करिष्यसि ॥ १६ ॥
 भवस्व भद्रे भार्याणां सर्वासाधीश्वरी मम । अल्पपुण्ये निवृत्तायै मूढे पण्डितमानिनि ॥
 शृणु भर्तृवधं सीते घोरं वृत्रवधं यथा ॥ १७ ॥
 समायातः समुद्रान्तं हन्तुं मां किल रावणः । वानरेन्द्रपणीतेन बलेन महता हतः ॥ १८ ॥
 संनिविष्टः समुद्रस्य पीड्य तीरमयोत्तरम् । बलेन महता रामो व्रजत्यस्तं दिवाकरे ॥ १९ ॥
 अथाध्वनि परिश्रान्तमर्धरात्रे स्थितं बलम् । सुखसुप्तं समासाद्य चरितं प्रथमं चरैः ॥ २० ॥

दीनां तत्वेन प्रतीयमानां भर्तारं राममेव व्यायन्तीम अदूरतः
 समीपे बागभी राससीभिर्हृष्यात्मनां सीतां धनदातृजो
 दर्शनं । अर्पंचनुवयमेकान्वयि ॥ ११ ॥ १२ ॥

गो० टी०-तत इति । उपास्यमानाम् अनुव्रजताम् ॥ ११ ॥ १२ ॥
 १३-१४] ति० टी०-प्रहर्षं नाम कीर्तयन् । नामेत्य-
 परमार्थे अपरमार्थभूतं रामव्रजं प्रहर्षं कीर्तयन् ॥ १३ ॥ १४ ॥
 रा० टी०-उपसृज्येति । प्रहर्षं यथा स्यात्तथा नाम
 स्वाभियां कीर्तयन्मन् मीतामुपसृज्य मीतासमीपं प्राप्य इद-
 मवधीत् ॥ १३ ॥

गो० टी०-उपसृज्येति । प्रहर्षं नाम कीर्तयन् प्रहर्षवाचीं
 कीर्तयन्निव । नामेत्यपरमार्थे ॥ १३ ॥

रा० टी०-तदाकाशमाह-सान्त्वयमानेति । यं राममा-
 श्रित्य मया सान्त्वयमाना प्रार्थयमाना त्वं विमन्यसे मत्प्रार्थ-
 नाङ्गीकारं नाकरोः स रावणः समरे हतः अतस्ते मूलं सर्वका-
 रणं सर्वथा छिन्नं अत एव दर्पो निहतः । सार्धश्लोक
 एकान्वयि ॥ १४ ॥ १५ ॥

गो० टी०-सान्त्वयमानेति । वन्यसे जल्पसि । मां नि-
 रुतमवद इत्यर्थः ॥ १४ ॥

१५] ति० टी०-ते मूलमस्मदपरिग्रहनिदानं सर्वथा सर्व-
 प्रकारेण छिन्नम्, ते दर्पो मया निहतः ॥ १५ ॥

गो० टी०-छिन्नमिति । मूलम् आधाराभूतम् । सर्वतः
 कात्स्न्येन । व्यसनेन निमित्तेन । प्रार्थनां विमन्यर्थः ॥ १५ ॥

१६] ति० टी०-ममं कारणेन किं ते जातं वक्राह-
 व्यसनेनेति । आत्मनस्तव व्यसनेन मम भार्या भविष्यसि ।
 नान्यन्तराभावात्स्वयमेवेति शेषः । एतत् मतिं रामविषयां
 मतिम् ॥ १६ ॥

रा० टी०-ननु तयोक्तस्य सत्यत्वेऽपि अहं तच्छोकमेव गमि-
 ष्यामीत्यत आह-व्यसनेनेति । मूढे हे प्राहनिरोधे आत्मनो
 व्यसनेन भविष्यतादुर्वचनोपलभिता त्वम् एनां तद्वक्तव्यमन-
 विषयां मतिं विभ्रुतं न्यज्य मृतेन लोकान्तरं गतेन तस्यां त्वं
 किं करिष्यसि वक्रप्रतिभं भविष्यतीत्यर्थः अतो मम भार्याः

श्रियो भविष्यसि प्राप्स्यसि तामां सेव्या सती तत्रैव निवस्य-
 सीत्यर्थः ॥ १६ ॥

गो० टी०-विस्मृजति । मृतेन रामेण । भवस्वेत्यात्म-
 पदमार्पम् ॥ १६ ॥

१७] ति० टी०-भवस्व । भवन्त्यर्थः । निवृत्तायै निवृत्त-
 रामरूपोऽर्थो यस्यास्तादृशि । कथमिदं तस्या साधितमि-
 चेदुपायेनेत्याह-शृण्विति ॥ १७ ॥

रा० टी०-तदेव भङ्गवन्तरेणाह-मधस्वेति । हे भद्रे
 अल्पपुण्ये अन्यानां क्षुद्राणामपि पुण्यं पवित्रत्वं यथा वान-
 मत्सरणादिना क्षुद्रा अपि पूता भवन्तीत्यर्थः, तत्संज्ञाप्रयोज-
 निवृत्तोऽर्थो यस्याः सर्वार्थसंपन्नत्वेनार्थः, तत्संज्ञायाम् प्र-
 प्राप्तनिरोधे पण्डितान्मन्यते मत्करोति तच्छरीरा तत्संज्ञायाम्
 मम भार्याणाम् ईश्वरी पूज्या त्वं भवन्त्य ॥ १७ ॥

रा० टी०-शृण्विति । हे सीते ! भर्तृवधं शृणु । तदाकाश-
 माह-रावणो मां हन्तुं वानरेन्द्रपणीतेन युधीव्रजमितेन बलेन
 हतः सन् समुद्रान्तं समायातः । सार्धश्लोक एकान्वयि ॥ १८ ॥

गो० टी०-अल्पेति । निवृत्तायै एतत्पुण्यमनन्तं निवृत्तपु-
 ण्यार्थः । पण्डितमानिनि । “क्यङ्कमानिनोऽत्र” इति इत्यत्वम् ॥

१८] ति० टी०-पणीतेनामीतेन ॥ १८ ॥

गो० टी०-समायात इत्यादि । समुद्रान्तं समुद्रत-
 र्धम् प्रणीतेन आमीतेन । संनिविष्ट इति । स रा-
 समुद्रस्योत्तरं तीरं महता बलेन पीड्य पीडयित्वा दिवा
 अस्तं प्रयाति सति निविष्टः ॥ १८ ॥ १९ ॥

१९] ति० टी०-अस्तं दिवाकरे व्रजति महाबलेन स-
 दस्योत्तरं तीरं संपीड्य रामः संनिविष्ट इत्यन्वयः ॥ १९ ॥

रा० टी०-संनिविष्ट इति । दिवाकरे अस्तं व्रजति स-
 महता बलेनोपलक्षितो रामः समुद्रस्योत्तरं तीरं पीड्य
 यित्वा संनिविष्टः ॥ १९ ॥

२०] ति० टी०-बलं रामसेना । चरितं धारित-
 तत्त्वमिति शेषः ॥ २० ॥

महता मम । वलमस्य हतं रात्रौ यत्र रामः सलक्ष्मणः ॥ २१ ॥
 ग्रान्परिधांश्चक्रान्दृष्टीन्दण्डान्महायुधान् । बाणजाट्यानि शूलानि भास्वरान्कटमुद्रासन ॥ २२ ॥
 य तोमरान्मृत्सांश्चक्राणि मुसलानि च । उद्यम्योद्यम्य रक्षोभिर्वानरेषु निपातिताः ॥ २३ ॥
 सुप्तस्य रामस्य ग्रहस्तेन प्रमाथिता । अगस्त्ये कृतहस्तेन शिराश्छिन्ना महासिना ॥ २४ ॥
 षणः समुत्पत्य निगृहीतो यदृच्छया । दिशं प्रवाजितः सैन्यैर्लक्ष्मणः प्रवर्गैः सह ॥ २५ ॥
 ो ग्रीवया सीते भग्नया पुत्रगाधिपः । निरस्तदनुकः सीते हनुमान्राक्षसैर्हतः ॥ २६ ॥
 वानथ जानुभ्यामुत्पतन्निहतो युधि । पट्टिर्धनुर्भिच्छिन्नो निकृत्तः पादयो यथा ॥ २७ ॥
 य द्विविदशोभौ तौ वानरवरर्षभौ । निःश्वसन्तौ रुदन्तौ च रुधिराण पंरीकृतौ ॥ २८ ॥
 ना व्यापतौ छिन्नौ मध्ये क्षरिनिपूदना । अनुवृन्दन्ति मेदिन्यां पनसः पनसो यथा ॥ २९ ॥
 चैवैर्दुर्भिक्षिन्नः शेते दर्यां दरीमुखः । कुमुदम्बु महातेजा निष्कृजन्सायकैर्हतः ॥ ३० ॥

रा० टी०—अथेति । अधानन्तरम् अर्धरात्रे स्थितम् अध्वनि परिश्रान्तम् अत एव सुखसंभवं बलं चरैः चरैः समासाय प्राप्य चरितं चारुधर्मणा ज्ञातम् ॥ २० ॥

गो० टी०—अथेति । कात्स्न्येयश्चरैः । अध्वनि परिश्रान्तम् एव स्थितम् । अर्धरात्रे सुखसंभवं बलं प्रथममासाय निश्चारितमनुत् ॥ २० ॥

२१] ति० टी०—यत्र रामः सलक्ष्मणस्तद्देशेऽप्य कर्तव्यम् ॥ २१ ॥

रा० टी०—तदिति । यत्र रामः स्थितः तत्रैव अहम् यत्प्रसूतं बलं प्रहस्तप्रणीतेन बलेन दानौ हतम् ॥ २१ ॥

रा० टी०—तदिति । यत्र बले रामः सलक्ष्मणस्तत्प्रहस्तप्रणीतेन महता बलेन हतम् ॥ २१ ॥

२२] ति० टी०—चक्रान्स्त्वयान् । चक्राणीति पुनः एतान्युद्यम्योद्यम्य ते पट्टिश्चादयो वानरं पातिताः । सलक्ष्मणः ॥ २२ ॥ २३ ॥

रा० टी०—बलहनुप्रकारमाह—पट्टिशानिति । पट्टिशान् उद्यम्योद्यम्य रक्षोभिर्वानरेषु निपातिताः स्तेन वानरा इति सूचितम् । अर्धरात्रेऽप्यमेकान्वयि ॥ २२ ॥ २३ ॥

गो० टी०—पट्टिशानित्यादिभ्योऽनुवृत्त्यम् । पट्टिशान् पट्टिशेषान् परिधान् अगलानि चक्रान् क्षुद्रचक्राणि महायुधं महायसनिर्मितान् दण्डविशेषणमेतत् कूटकुश्रान् अयः उर्ध्वगताः यष्टीः कवलदण्डान् तोमरान् स्फुल्वगताः तान् श्रेणीः चक्राणि महाचक्राणि पट्टिशदीप्तयन्त्रोद्यम्येषु निपातिताः । त इति शेषः ॥ २२—२३ ॥

२४] ति० टी०—कृतहस्तेन शिक्षितहस्तेनासक्तं यथा तथा तम् ॥ २४ ॥

रा० टी०—अथेति । प्रमाथिता अतिश्रितशक्तेन प्रहस्तेन ग्रहस्तेन हस्ते कृतेन महासिना सुप्तस्य रामस्य शिरः अगस्त्ये भवति तथा छिन्नम् ॥ २४ ॥

गो० टी०—अथेति । प्रमथानि प्रहरतीति प्रमाथी कृतहस्तेन शिक्षितहस्तेन कर्मा महासिना करणेन असक्तं अगस्त्येन यथा भवति तथा छिन्नमित्यन्वयः ॥ २४ ॥

२५—२६] ति० टी०—समुत्पत्य यदृच्छया गतोऽपि निगृहीतः ॥ २५—२६ ॥

रा० टी०—विभीषण इति । समुत्पत्य उड्डीय विभीषणो गृहीतः पृथगेनेति शेषः अत एव सैन्यैः सह लक्ष्मणः दिशं प्रवाजितः पट्टायितः ॥ २५ ॥

गो० टी०—विभीषण इति । विभीषणः समुत्पत्य गतोऽपि निगृहीत इत्यर्थः । प्रवाजितः पट्टायितः ॥ २५ ॥

रा० टी०—सुग्रीव इति । भग्नया ग्रीवया छद्मैः शिरः निपाता हतस्य अत एव हतो हसमान् जेत ॥ २६ ॥

गो० टी०—सुग्रीव इति । ग्रीवया उपलक्षित इति शेषः ॥ २६ ॥

गो० टी०—जाम्बवानिति । जानुभ्यामुत्पतन् जाम्बवान् इति पट्टिर्निहतः अत एव निकृत्तः छिन्नः पादयो इति ॥ २७ ॥

गो० टी०—जाम्बवानिति । जानुभ्यां जानुनोः निहतः अत पट्टिर्निहतः जाम्बवान् निकृत्तः पादयो इति ॥ २७ ॥

रा० टी०—मेन्द इति । मेन्दो द्विविदशोभौ मध्ये अलिन व्यापतौ प्रहतौ अत एव छिन्नौ अत एव निहतौ स्थकप्राप्य अभवतामिति शेषः । सार्धं शोकं एकान्वयी ॥ २८ ॥

गो० टी०—मेन्द इति । व्यापतौ दीर्घसरोरौ । मन्द कटिन्याने ॥ २८ ॥

रा० टी०—अन्विति । पनसः विदीर्णपक्षपनसचक्राणि पनसोऽन्विमिनि दरीमुखोदरौ शेते ॥ २९ ॥

गो० टी०—अनुतिष्ठतीति । अनुतिष्ठति शेते । पनसः सफलम् । तथा खण्डित इत्यर्थः ॥ २९ ॥

३०] ति० टी०—कुमुदम्बुमहातेजा निष्कृजन्सायकैर्हतः इति प्राहुः पाठः ॥ ३० ॥

कृदो बहुविधिकाः शररासाय राक्षसैः । पतिताः शरिद्रादारी क्षितौ निपतितः ॥ ३१ ॥
 यो मथिता नार्गे रयजाळेष्टयापरे । मथिता मृदितास्तत्रे वायुवेगैरिवाम्बुदाः ॥ ३२ ॥
 हृताश्च परे तस्ता हन्यमाना ज्वन्यतः । अनुदुतास्तु रक्षोभिः सिंहैरिव महाद्रिपाः ॥ ३३ ॥
 गारे पतितः केचित्केचिद्गगनमाश्रिताः । कृताः दृष्टानुपाकृता वानरैर्व्यतिमिश्रिताः ॥ ३४ ॥
 गारस्य च तीरेषु शैलेषु च वनेषु च । पिङ्गवास्ते विरूपाक्षे राक्षसैर्वह्नौ हताः ॥ ३५ ॥
 तत्र तत्र हतो भर्ता सत्सुयो मम सैनया । शतजार्दं रजोध्वस्तमिदं चास्याहतं शिरः ॥ ३६ ॥
 तः परमदुर्धर्षो रावणो रक्षसेश्वरः । सीतायामुपगृन्ध्वत्यां राक्षसीमिदमब्रवीत् ॥ ३७ ॥
 क्षसं क्रूरकर्माणं विद्युजिह्वं सैमानय । येन तद्राघवशिरः सङ्क्रामात्स्वयमाहतम् ॥ ३८ ॥
 विद्युजिह्वस्तदाभृष्ट शिरस्तत्सशरासनम् । मणाम् शिरसा कृत्वा रावणस्याग्रतः स्थितः ॥ ३९ ॥
 मन्ववीक्षतो राजा रावणो राक्षसं स्थितम् । विद्युजिह्वं महाजिह्वं समीपपरिवर्तिनम् ॥ ४० ॥
 अग्रतः कुरु सीतायाः शीघ्रं दाश्वर्येः शिरः । अवस्थां पश्चिमां भर्तुः कृष्णां साधु पश्यतु ॥ ४१ ॥
 वसुक्तं तु तद्रक्षः शिरस्तत्प्रियदर्शनम् । उपनिक्षिप्य सीतायाः शिप्रमन्तरधीयत ॥ ४२ ॥

रा० टी०—कुमुद इति । सायकैः कुमुदो हतः ॥ ३१ ॥
 गो० टी०—नाराचैरिति । लिच्छजः निःशब्दः ॥ ३० ॥
 ३१-३२] ति० टी०—राक्षसैरासाय प्राप्य लिङ्गः ३१॥३२
 रा० टी०—राक्षसै रासाय प्राप्य अङ्गदोऽङ्गदविशिष्टोऽङ्गदः
 लिङ्गः अत एव रशिन्द्रादारी सन् क्षितौ निपतितः । सार्ध-
 षट् एकान्वगी ॥ ३१ ॥
 गो० टी०—अङ्गद इति । राक्षसैरासाय शरैरिच्छजः निप-
 ताङ्गदोऽङ्गदः क्षितौ पतितः ॥ ३१ ॥
 रा० टी०—हरय इति । शयाणाः अपरे हरयः वायुवेगे-
 दिताः मथिताः अम्बुदा इव नागैर्गर्जेः रयजाळेष्ट मथिताः ३२
 गो० टी०—हरय इति । मथिताः शयाणाः । अपरे
 यः वायुवेगेरम्बुदा इव नागै रयजनैश्च मृदिताः ॥ ३२ ॥
 ३३-३६] ति० टी०—ज्वन्यतोऽनुदुता इत्यन्वयः ३३॥३६
 रा० टी०—प्रहता इति । ज्वन्यतः प्रहताः हन्यमानाः
 हताः अपरे वानराः सिंहैः प्रहताः महाद्रिपा इव अनुदुताः
 भवन्मिति शेषः ॥ ३३ ॥
 गो० टी०—प्रहता इति । प्रहताः अत एवाम्बुदिताः ।
 प्रियतः प्रहताः हन्यमानाः अपरे हरयः सिंहैः द्विपा इव
 हताः ॥ ३३ ॥
 रा० टी०—सागर इति । केचिन्सागरं पतितः वानरै-
 र्यतिमिश्राः विभक्ताः कृताः दृष्टानुपाकृताः ॥ ३४ ॥
 गो० टी०—सागर इति । स्पष्टः ॥ ३४ ॥
 रा० टी०—उपगृन्ध्वत्यां—सागरस्येति द्वाभ्याम् । विरू-
 पाक्षः राक्षसैः बहवः पिङ्गवाः वानरा हताः ॥ ३५ ॥
 गो० टी०—सागरस्येति । पिङ्गवाः वानराः । विरूपाक्षैः
 वानरैः ॥ ३५ ॥

रा० टी०—पश्यमिति । तत्र भर्ता मवं हतः क्षतजार्दं रयि
 रम्पामम् अत्य रामस्य शिरस्तु आहतम् ॥ ३६ ॥
 गो० टी०—पश्यमिति । स्पष्टः ॥ ३६ ॥
 ३७-४१] ति० टी०—राक्षसी सीतासमीपवर्तिनीम् ३७
 रा० टी०—सत इति । रावणो राक्षसीमब्रवीत् ॥ ३७
 गो० टी०—सत इति । राक्षसी समीपवर्तिनीं कांश्चि-
 रा० टी०—तदाकारमाह—राक्षसमिति । येन र
 शिरः स्वयमाहतं तं विद्युजिह्वं समानय ॥ ३८ ॥
 गो० टी०—राक्षसमिति । स्पष्टः ॥ ३८ ॥
 रा० टी०—विद्युजिह्व इति । तदाकारमाह—राज
 मणामन्तरकाळे तत् मायाकल्पितं तशरासनं शिरः
 घृहीत्वा रावणस्याग्रतः स्थितः ॥ ३९ ॥
 रा० टी०—समिति । विद्युजिह्वं रावणोऽब्रवीत् ॥
 गो० टी०—विद्युजिह्व इति । ततः राक्षसीं प्रत्यागम्य
 मणामन्तरकाळे तत् मायाकल्पितं तशरासनं शिरः
 घृहीत्वा रावणस्याग्रतः स्थितः ॥ ३९ ॥ ४० ॥
 रा० टी०—महाकारमाह—अग्रत इति । भर्तुः पश्चिम
 अस्तिमामवस्थां कृपणा सीता पश्यतु इति हेतोः दाश्व-
 शिरः सीतायाः अग्रतः कुरु ॥ ४१ ॥
 गो० टी०—अग्रत इति । पश्चिमामवस्थाम् । मरु-
 मित्यर्थः ॥ ४१ ॥
 ४२] ति० टी०—शिरस्तत्प्रियदर्शनम् । रामस्यैव
 यदर्शनमित्यर्थः । अन्तरधीयतापागच्छतु । क्षीणोऽप्य
 मयुक्तवधियेति भावः ॥ ४२ ॥
 रा० टी०—वदमिति । एतच्छिरं रक्षो विद्युजिह्वः शिरश्च
 शिरः सीतायाः पश्चिमामवस्थां अन्तरधीयत । अन्तरधीयते
 नेम सीतापश्यतु इति हेतुः एतच्छिरमिति व्युत्पत्तिः ॥ ४० ॥

१ पतित इति गो. पाठः । २ निपातजिह्व इति गो. पाठः । ३ नाचैरिति गो. पाठः । ४ वानरैर्व्यतिमिश्रिता इति गो. पाठः । ५ मथिता इति गो. पाठः । ६ वानरैर्व्यतिमिश्रिता इति गो. पाठः । ७ मथिता इति गो. पाठः । ८ वानरैर्व्यतिमिश्रिता इति गो. पाठः । ९ मथिता इति गो. पाठः । १० वानरैर्व्यतिमिश्रिता इति गो. पाठः । ११ मथिता इति गो. पाठः । १२ वानरैर्व्यतिमिश्रिता इति गो. पाठः । १३ मथिता इति गो. पाठः । १४ वानरैर्व्यतिमिश्रिता इति गो. पाठः । १५ मथिता इति गो. पाठः । १६ वानरैर्व्यतिमिश्रिता इति गो. पाठः । १७ मथिता इति गो. पाठः । १८ वानरैर्व्यतिमिश्रिता इति गो. पाठः । १९ मथिता इति गो. पाठः । २० वानरैर्व्यतिमिश्रिता इति गो. पाठः । २१ मथिता इति गो. पाठः । २२ वानरैर्व्यतिमिश्रिता इति गो. पाठः । २३ मथिता इति गो. पाठः । २४ वानरैर्व्यतिमिश्रिता इति गो. पाठः । २५ मथिता इति गो. पाठः । २६ वानरैर्व्यतिमिश्रिता इति गो. पाठः । २७ मथिता इति गो. पाठः । २८ वानरैर्व्यतिमिश्रिता इति गो. पाठः । २९ मथिता इति गो. पाठः । ३० वानरैर्व्यतिमिश्रिता इति गो. पाठः । ३१ मथिता इति गो. पाठः । ३२ वानरैर्व्यतिमिश्रिता इति गो. पाठः । ३३ मथिता इति गो. पाठः । ३४ वानरैर्व्यतिमिश्रिता इति गो. पाठः । ३५ मथिता इति गो. पाठः । ३६ वानरैर्व्यतिमिश्रिता इति गो. पाठः । ३७ मथिता इति गो. पाठः । ३८ वानरैर्व्यतिमिश्रिता इति गो. पाठः । ३९ मथिता इति गो. पाठः । ४० वानरैर्व्यतिमिश्रिता इति गो. पाठः । ४१ मथिता इति गो. पाठः । ४२ वानरैर्व्यतिमिश्रिता इति गो. पाठः ।

किं तु कैकेयाः कृतं रामेण विप्रियम् । यन्मया प्रजाजितं कृत्वा प्रजाजिता वसुधा
 विमुक्त्वा तु वैदेही वैष्मना तपस्विनी । जगाम जगती बाला छिन्ना तु कदली यथा ॥ १ ॥
 सा मुहुर्तीक्ष्णस्य परिलभ्यैथ चेतनाम् । तच्छिरः समुपार्थाय विललापायतेक्षणा ॥ ७ ॥
 सा हतास्त्रि महाबाहो वीरव्रतमनुव्रत । इमां ते पश्चिमावस्थां गतास्मि विधवा कृता ॥ ८ ॥
 प्रथमं मरणं नार्यो भर्तुर्वैगुण्यमुच्यते । सुवृत्तः साधुवृत्तायाः संवृत्तस्त्वं ममाग्रतः ॥ ९ ॥
 महदुःखं प्रपन्नाया मग्रायाः शोकसागरे । यो हि मामुद्यतस्त्रातुं सोऽपित्वं विनिपातितः ॥ १० ॥

रा० टी०—विहर्षणप्रकारमाह—सकामत्यादिभिः । कै-
 की ह मन्यरः । कुलनन्दनो हतः अतस्त्वं सकामा भव एतेन
 कृता तवापि मनोरथो अष्ट इति सूचितम् तत्र हेतुमाह त्वया
 वैकुण्ठम् उत्सादितं विहिंसितम् ॥ १ ॥

गो० टी०—सकामेति ॥ हे कैकेयि सकामा भव । सम्पू-
 र्णकामा भवेत्यर्थः । कः काम इत्याह—हत इति । कलहशी-
 या कलहस्वभावया । कलहप्रयोजनयेति यावत् । त्वया सर्व-
 म् अयुक्ताः उत्सादितं भवति । तथा कुलनन्दनोऽयं रामो हतः ।
 राजनभ्याजेन रामहननमेव त्वया संकल्पितं तदिदानीं विप-
 लितकलं ते जातम् । कुलतन्तुभूतारामहननेन तदेकपराः सर्वे
 मरतावयो हता एव कलह एव ते प्रयोजनं कलितमिति भावः ॥
 ५-६ ॥ ति० टी०—आर्येण रामेणेत्यन्वयः । वीरव्रतनं
 इवा मया सह प्रजाजितं इत्यन्वयः ॥ ८ ॥ ६ ॥

रा० टी०—आर्येणेति । आर्येण रामेण कैकेयाः किं वि-
 प्रियं कृतं यथस्माद्धेतोः मया सह रामो धनं प्रजाजितः ॥ ९ ॥

गो० टी०—हेत्यन्तराभावादितमेव रामवनप्रवाजेन हेतुरि-
 त्याह—आर्येणेति । आर्येण सर्वप्रियकारिणेत्यर्थः । यत् येन
 कारणेन मया सह वीरव्रतनो रामः प्रस्थापितः तादृशं विप्रियं
 किं कृतम् ॥ ६ ॥

रा० टी०—एवमिति । वैदेही एवमुक्त्वा छिन्नकदलीव
 जगती भूमिं जगाम ॥ ६ ॥

गो० टी०—एवमिति । तपस्विनी शोचनीया जगती
 भूमिं जगाम । मुहुरित्यर्थः । बाला मुहुर्बुद्धिरित्यर्थः ॥ ६ ॥

७] ति० टी०—समुपार्थाय स्वसमीपे स्थापयित्वा ।
 'समुपार्थाय' इति पाठान्तरम् ॥ ७ ॥

रा० टी०—सेति । सा सीता समाश्रयस्य अतिथासं
 प्राप्य अथ चेतनां परिलभ्य च तत् मायामयं शिरः समुपा-
 स्थाय विललाप ॥ ७ ॥

गो० टी०—सेति । समाश्रयस्य उच्छ्वासं प्राप्य । चेतनां
 ज्ञानम् । आनन्देष्टया अश्रुमिश्रितेन शिरोवलीकृत्यां विस्तृत-
 शोचनेत्यर्थः ॥ ७ ॥

८] ति० टी०—वीरव्रतं सुवृत्तं पितृवाक्यपालनव्रतम् ।
 तव नाशार्थि पश्चिमावस्थां गतास्मि । तामवस्थामाह—
 विधवा कृतेति ॥ ८ ॥

रा० टी०—विलापाकारमाह—हेत्यादिभिः । हे महाबा-
 हो वीरव्रतमनुव्रत वीररीतिपालनशील ते पश्चिमामन्तिमामवस्थ-
 मता दृष्टव्यमस्मि अत एव विधवा कृता विधिनेति शेषः ॥ ८ ॥

गो० टी०—हा हतेति । वीरव्रतं शत्रुमहत्वा न निवर्ति-
 इति संकल्पम् । अनुव्रत अनुप्राप्त । गतास्मि दृष्टव्यमस्मि
 मत्पर्यां ज्ञानार्थं इति न्यायात् । अतो विधवा कृता ॥ ८ ॥

९] ति० टी०—नार्यो भर्तुर्मरणं प्रथमं वैगुण्यं सुखयोऽ-
 नर्थः । यत्तु—भर्तुः प्रथमं मरणं नार्यो वैगुण्यं दुश्चरित्र
 मूलमित्यर्थस्तत्र, एवं हि सर्वविषयानामसतीत्यापत्तेः । संवृ-
 त्तोऽतीतः ॥ ९ ॥

रा० टी०—प्रथममिति । प्रथमं नारीमरणात् पूर्वं भर्तु-
 मरणं नार्यो वैगुण्यं महान् अनर्थः उच्यते अतः साधुवृत्ताया
 ममाग्रतः यतस्त्वं संवृत्तस्तिरोहितः अतः सुवृत्तः महान् अनर्थ-
 संपन्नः ॥ ९ ॥

गो० टी०—प्रथमं भर्तुर्मरणं भार्यादोषनिमित्तकं भवति
 तत्त्वत्र न पश्यामीत्याह—प्रथममिति । प्रथमं भर्तुर्मरणं नार्य-
 वैगुण्यं वैगुण्यहेतुकम् । सुवृत्तस्त्वं साधुवृत्ताया ममाग्रतः सं-
 वृत्तः मृतः कथमिदं संगच्छत इति भावः । अस्मिन् पक्षे =
 सुवृत्तपदस्वारस्यम् । यद्वा भवन्मरणस्य मरण एव हेतुरित्या-
 ह—प्रथममिति । विगुण एव वैगुण्यम् स्वार्थे ण्यत् । प्रथमं
 भर्तुर्मरणं भार्यादोषनिमित्तकमिति सुप्रसिद्धम् अतो हे सुवृ-
 त्तः साधुवृत्तः । साधुवृत्तायाः सम्पन्नजीवनवत्त्याः ममाग्रतस्त्वं मृ-
 तः मर्त्येण्यहेतुकं त्वन्मरणमिति भावः । सुवृत्तत्वेनेन त-
 गुण्यहेतुकं न भवतीति हापितम् ॥ ९ ॥

१०] ति० टी०—महदुःखं प्रपन्नाया मम मरणमेव
 मिति शेषः । हि यतो यस्त्वं सां प्रातुमुद्यतः सोऽपि त्वं वि-
 पातितः । राजसैरिति शेषः ॥ १० ॥

रा० टी०—महदिति । महत् दुःखं प्रपन्नायाः प्राप्त-
 अत एव शोकसागरे मग्रायाः ममदुःखमवलोकयेति शेष-
 त्रातुं यत्सव्युद्यतः सोऽपि विनिपातितः ॥ १० ॥

गो० टी०—स्वस्य वैगुण्यसंज्ञावे निदनेमस्य—युः ख्यादि-
 दुःखो दुःखस्य अत्यन्तदुःखम् । प्रपन्नायाः यत्प्रपन्नं प्रथमं
 तस्मादपि दुःखं राजनेतापरहणे तत् प्राप्तव्या इत्यर्थः । स
 भर्तुर्मरणेन शोकसागरे निमग्रायाः इयं च पत्नी यस्य च

सा श्रद्धामम कौसल्या त्वया पुत्रेण राघव । वत्सला ते यथा धेनुविस्तसा वत्सला कृता ॥
 उद्दिष्टं दीर्घमायुस्ते देवैरपि राघव । अमुतं वचनं तेषामल्पायुरसि राघव ॥
 अथवा नश्यति प्रज्ञा प्राज्ञस्यापि सतततः । पतत्येनं तथा कालो भूतानां प्रभवो ह्ययम् ॥
 अहृष्टं मृत्युमापन्नः कस्मात्त्वं नयशास्त्रिविम् । व्यसनानामुपायज्ञः कुशलो ह्यसि वर्जने ॥
 तथा त्वं संपरिष्वज्य रौद्रयातिवृक्षं तथा । काटरात्र्या भैयाच्छिद्य हतः कमललोचनः ॥

। भावलक्षणम् " इत्यस्मिन्मार्गः । शोकमागरे मग्रायाः मां ।
 गरे मग्रायां मयि दुःखादुःखं प्रपन्नायाः प्रपन्नायां रत्नाम् ।
 । मां त्रातुष्वयतः स त्वमपि विनिपातित इति सम्बन्धः ॥ ११ ॥
 ११] ति० टी०-सा वत्सला मम श्रद्धास्त्वया पुत्रेण
 वत्सलतेन वत्सला धेनुवि विवत्सा कृता ॥ ११ ॥

रा० टी०-सेति । त्वया पुत्रेण वत्सला या मम श्रद्धाः
 वत्सला नष्टवत्सा वत्सला धेनुवि कृता ॥ ११ ॥

गो० टी०-न केवलं ममेव दुःखं मातुःश्रेयज्ञ-सति । सा
 म श्रद्धाः कौसल्या वत्सला धेनुर्वया धेनुवि त्वया हतेन
 रेण वत्सेनेव विवत्सा कृता ॥ ११ ॥

१२] ति० टी०-देवैः वसिष्ठादिभिरिति शेषः ।
 गो० टी०-अतस्तेषां वचनं मिथ्या ॥ १२ ॥

रा० टी०-उद्दिष्टमिति । हे राघव ! देवैर्ज्योतिर्विद्विस्त
 । पुद्दीर्घायुर्द्विषं कथितमनो हे राघव ! यदि त्वमनयायुरसि गता
 तं देवज्ञानं पवनमदृष्टम् अपरिद्वयं ॥ १२ ॥

० टी०-आदिष्टमिति । यैः ब्राह्मणैः दीर्घमायुरित्य-
 उपदिष्टं तेषां वचनमनमासीत् अमुतस्ते हेतुमाह-अ-
 सीति । अशित्युपगच्छेत्त्येतेन ते पराक्रमे दृष्टा तै-
 नु शान्तं दुष्टं गम्यते ॥ १२ ॥

। ति० टी०-अयेति । अयेति प्रश्ने । प्राज्ञस्य
 यापि प्रज्ञा नश्यत्यथ नाशं प्राप्ता किम् । येन प्रज्ञायाः
 नष्टः परिवर्तः प्राप्त इति शेषः । वा अथवा हि गतः
 भूतानां प्रभवः प्रभवाय हेतुस्तस्मादयमेनं प्राणिनं तथा
 ति तत्तत्कर्मफलं प्रापयति । काट इभरः, अतः प्राज्ञोऽपि
 गतो जान इति भावः ॥ १३ ॥

० टी०-देवजवचनादुत्तत्त्वस्यासंभवं मनसि निधाय
 प्रमाह-अथेति । सतो जीवतोऽपि प्राज्ञस्य तव प्रज्ञा
 नश्यति अनश्यत् तितोऽभवत् अथ किं हि यतः भूतानां
 प्रभवहेतुः अयं कालः एनं प्राणिनं तथा अहृष्टानुसारं
 प्रवर्तयत्येव । वा एवार्थः ॥ १३ ॥

० टी०-अथवा तेषामदृष्टवादित्वं नास्त्येव किन्तु तवैव
 त्वयासांतेषामपि प्रज्ञा नष्टेति पक्षान्तरमवलम्बन्त-
 ते । प्रभवत्वस्मादिति प्रभवः भूतानां कारणभूताः अर्थ-
 तत्वास्मा यथा येन प्रकारेण एनं पवनविषयभूतम् ।
 कालमार्गं करोति तथा प्राज्ञस्य अशित्युपगच्छेदिति ।

गतः सत्पुरुषस्य प्रज्ञा तव त्वयि विषये नश्यति नष्टेत्यर्थः ।
 पूर्वमशित्युपगच्छेत्ति तव कथं विपत्तिरित्यभिप्रायेण ।
 निवृत्तः । तव पराक्रममाह-अथवेति । एनं राघवं येन
 १३] ति० टी०-पतति तथास्य प्राज्ञस्यापि प्रज्ञा नश्यति अतो वि-
 निवृत्तिमिति भावः ॥ १३ ॥

१४] ति० टी०-हि गतत्वं व्यसनानां वर्जने उपायः
 सत्पुरुषस्य कुशलव्यति । तस्मात्कस्मादेतोरहृष्टं पूर्वमहृष्टं
 मृत्युमापन्नः । अथ हेतुं न पश्यामीति भावः ॥ १४ ॥

रा० टी०-अहृष्टमिति । नयशास्त्रिविम् अत एव व्यस-
 नानां दुःखायां वर्जने निवर्तने उपायतः अत एव कुशलस्य
 अहृष्टमज्ञानं मृत्युं कस्मादापन्नः प्राप्नोमि ॥ १४ ॥

गो० टी०-अहृष्टमिति । हि यस्मादासनानां वर्जने
 पतितोऽपि कुशलोऽपि अतः अहृष्टम् अशितितं सौमिकत्वम्
 एनं राघवं कस्मादापन्नः कथमापन्नोऽसीत्यर्थः ॥ १४ ॥

१५] ति० टी०-मया काटरात्र्योत्पन्नः । रौद्रस्य
 विषेष्टितया मया काटरात्र्या संपरिष्वज्याच्छिद्य बलात्कृत-
 मया त्वं हतो यथा नष्ट इति भावः ॥ १५ ॥

रा० टी०-तथेति । रौद्रया त्वद्विद्योगिनीत्वेन भयात्क-
 रत्या प्रणीयमानया अत एव कृत्या करत्वेन प्रतिभासमानया
 अत एव काटरात्र्या तथा काटरात्रीगण्डव्या मया सत् । अति-
 पादय मत्संक्रयं प्राप्नोमैत्यर्थः आठिय यथा पिपाय त्वं हतो
 मीकान्वरं गतः ॥ १५ ॥

गो० टी०-तथेति । रौद्रया कृत्या काटरात्र्या
 मया समुद्रतोरं निविशेति तथा रात्र्या संपरिष्वज्य
 मन्तः आच्छिद्य अपहृत्य तथा हतोऽसीति संबन्धः । अतः
 मयेति पाठः । रौद्रया अतिवृक्षस्य आत्यन्तविषयस्य
 काटरात्र्या कृत्या मया करणभूतया संपरिष्वज्य आच्छिद्य
 बलात्कृत्य तथा हत इति । काटरात्रिनाम सर्वभूमापहारी
 काश्चन शक्तिः । यदा मया काटरात्र्यति व्यस्तदपकम् । अ-
 परिष्वज्य त्वमाच्छिद्य बलाद्गतोऽसीति जोरवैषम्यप्रकारेण
 त्वेन कृत्या मे परिष्वज्य एव तेन हतुः सासीदित्यर्थः । तिर-
 द्दीर्घस्त्वत्वेन मृत्युयुक्तम् । कमललोचनेति हतमपि
 कमललोचनत्वात् त्वं काटरात्र्या हतोऽसि । परिष्वज्य
 तत्पुष्पकालङ्कारः ॥ १५ ॥

१. उपरि गो. पाठः । २. सम्यक् इति गो. पाठः । ३. वाचयति गो. पाठः । ४. उपरि गच्छति गो. पाठः । ५. उपरि गच्छति गो. पाठः । ६. उपरि गच्छति गो. पाठः । ७. उपरि गच्छति गो. पाठः । ८. उपरि गच्छति गो. पाठः । ९. उपरि गच्छति गो. पाठः । १०. उपरि गच्छति गो. पाठः ।

अग्निहोत्रेण संस्कारं कृतं त्वं न तु लप्स्यसे ॥ २३ ॥
 प्रव्रज्यामुपपन्नानां त्रयाणामेकमागतम् । परिश्रेयसीति कौसल्या लक्ष्मणं शोकालालसा ॥ २४ ॥
 स तस्याः परिपृच्छन्त्या वधं मित्रबलस्य ते । तय चाख्यास्यते नूनं निशायां राक्षसैर्वधम् ॥ २५ ॥
 सा त्वां सुप्तं हतं श्रुत्वा मां च रसोद्यं गताम् । हृदयेनाद्यदीर्घेन न भविष्यति रावण ॥ २६ ॥
 मम हेतोर्नार्याया अनघः पार्थिवात्मजः । राक्षः सागरमुत्तीर्य वीर्यवान्गोष्पदे हतः ॥ २७ ॥
 अहं दाशरथेनोदा मोहात्स्वकुलपांसनी । आर्यपुत्रस्य रामस्य भार्या मृत्युरजायत ॥ २८ ॥
 रत्नमन्यां मया जातिं वारितं दानमुत्तमम् । यादृशयेवं शोचामि भार्या सर्वातिथेरिह ॥ ३० ॥

कन्यादेः इयेनादिभिः विपरिकल्प्यते । अत्र मयैवमननम् ।
 तस्य दारान्तरं नास्तीति गम्यते ॥ २३ ॥

२४] ति० टी०-अग्निहोत्रेण वैतानाग्रिना संस्कारं कृतं
 त्वं न लप्स्यसे न लभसे ॥ २४ ॥

रा० टी०-अस्मीति । आसदक्षिणैः परिपूर्णदक्षिणानिश्चिष्टैः
 द्वैः यस्त्वमिष्टवान् स त्वम् अग्निहोत्रेण हेतुभूतेन संस्कारं
 कृतं हेतुना न लप्स्यसे प्राप्नोषि ॥ २४ ॥

गो० टी०-अग्निहोत्रमिति । वनवासनिवृत्त्यनन्तरं त्वम्
 आसदक्षिणैः पर्याप्तदक्षिणैः अग्निहोत्रादिभिर्धर्मैः । इष्टवान्
 तदेवपूजने भूत्वा अग्निहोत्रेण यज्ञीयपदिना संस्कारं
 कृतं हेतुना न लप्स्यसे । अथा वनवासात्पूर्वमन्याधानाद्यभा-
 तनिवृत्त्यनन्तरमावानाग्निहोत्रादिकमनुष्ठाय पश्चात्कर्मप्राप्ता-
 र्वसाने यज्ञीयाग्निभिः संस्कारं प्राप्तुं योग्यस्त्वं कथमेवं
 ध्वे मरणं प्राप्नोसीति भावः । अनेन वनवासात्पूर्वं रामेण
 तादृकं नाशुषितमिति सूच्यते । अयमर्थोऽयोध्याकाण्डे
 व्यकृतिपारितः ॥ २४ ॥

२५] ति० टी०-प्रव्रज्यां प्रवासमुपपन्नानां त्रयाणां
 मार्गं मध्य एव लक्ष्मणमित्यन्वयः । परिश्रेयसीति । द्रव्य-
 त्वर्थः ॥ २५ ॥

रा० टी०-प्रव्रज्यामिति । प्रव्रज्यां प्रवासम् उपपन्नानां
 त्रयाणां त्रयाणामस्त्राकं मध्ये आगतमेकं लक्ष्मणमेव कौसल्या
 प्रेक्षति कथमिति शेषः ॥ २५ ॥

गो० टी०-प्रव्रज्यामिति । प्रव्रज्यां प्रवासम् । “व्रज-
 तीत्येवम्” । इतिवचनं उपपन्नानां त्रयाणाम् त्रयाणां
 तीनां मध्ये एकं लक्ष्मणमागतम् शोकालालसा शोकमन्दा-
 लया परिप्रक्ष्यति ॥ २५ ॥

२६] ति० टी०-मित्रबलस्य दानरबलस्य ॥ २६ ॥

टी०-स इति । स लक्ष्मणः परिपृच्छन्त्या तस्याः
 सखीपे ते मित्रबलस्य तत्त्वं च कथमाख्यास्यते
 ॥ २६ ॥

टी०-स इति । स लक्ष्मणः परिपृच्छन्त्या तस्याः
 सखीपे ते मित्रबलस्य तत्त्वं च कथमाख्यास्यते ॥ २६ ॥

२७] ति० टी०-अवदीर्घेन विदीर्घेनोपलक्षितानां स्त-
 न्नं न भविष्यति । त्रियेतत्त्वर्थः ॥ २७ ॥

रा० टी०-सेति । सा कौसल्या सुप्तं त्वां हतं मां
 रसोद्यं गतां ज्ञात्वा भुत्वा अवदीर्घेन विदीर्घेन हृदयेन व्य-
 दक्षिता मया न भविष्यति लोकान्तरं गमिष्यतीत्यर्थः ॥ २७ ॥

गो० टी०-सेति । सुप्तं हतं सुप्तत्वशयां हतमित्यर्थः ।
 अवदीर्घेन मितेन हृदयेनोपलक्षितानां स्त-
 न्नं न भविष्यति न जीवि-
 ष्यति ॥ २७ ॥

२८] ति० टी०-सागरमुत्तीर्य गोष्पदे हतः-उत्तीर्य
 रक्षेति या लोकाव्याप्तं तन्मुन्यमिदं जातमित्यर्थः ॥ २८ ॥

रा० टी०-ममेति । रामः ममहेतोः सागरमुत्तीर्य महा-
 रक्षोणिं कृत्स्नत्वर्थः गोष्पदे वृक्षरावणकृत्ये हतः ॥ २८ ॥

गो० टी०-ममेति । अनायासाः दुःशीलायाः मम हेतोः
 प्रव्रजितम् अनहं एतादृशलोपिहवशानहं सागरमुत्तीर्य गो-
 ष्पदे हतः खरतरखरादौ न दत्त्वा धर्मेण प्रहस्तेन हत इत्यर्थः ॥ २८ ॥

२९] ति० टी०-दाशरथेन दशरथापुत्रेण अणानी-
 मृत्युरजायत मृत्युरजायता जाता ॥ २९ ॥

रा० टी०-अहमिति । दाशरथेन रामेणोदाश्रमेन मोहात्
 कपटमृगारिविषयकमोहं प्राप्य स्थिताऽप्रव्रजमिति शेषः अत एव
 तस्य भार्या मृत्युरजायत ॥ २९ ॥

गो० टी०-अहमिति । मृत्युरजायतानी स्वकृतद्वय-
 अहं मोहात् अज्ञानान् दाशरथेनोदाश्रमि अतो रामस्य भार्या
 मृत्युरजायत ॥ २९ ॥

३०] ति० टी०-अन्यां जातिमन्यमिजन्मन्युक्त-
 दानं कन्यादानं गोवृद्धिगत्यादिदानं च वारितं न कुल-
 सर्वातिथेः सर्वातिथिप्रियस्येह काष्ठे देवे च ॥ ३० ॥

रा० टी०-जनमिति । सर्वातिथेः सर्वः अतिप्रियायक-
 मय्य तस्य रामस्य भार्या याहं शोचामि तथा मया अज्ञान-
 अन्यस्यां जातिं जातौ जन्मनि उत्तमं दानं वारितं न कुल-
 मित्यर्थः ॥ ३० ॥

गो० टी०-जनमिति । मया अन्यां जातिं प्राप्त-
 अन्यां जातिम् अन्यस्मिन् जन्मनि उत्तमं दानं वारितं

साधु यातय मां शिखे रामस्योपरि रावण । समानय गतिं पत्न्या कुरु कल्याणमुत्तमम् ॥ ३१ ॥
 शिरसा मे शिरश्चास्य कार्यं कायेन योजय । रावणाश्रमिष्यामि गतिं भर्तुर्महात्मनः ॥ ३२ ॥
 इतीव दुःखसंतप्तः विललापयतेक्षणा । भर्तुः शिरां धनुश्चैव ददर्श जनकात्मजा ॥ ३३ ॥
 एवं लालप्यमानायां सीतायां तत्र राक्षसः । अभिचक्राम भर्तारमनीकस्थः कृताञ्जलिः ॥ ३४ ॥
 विजयस्यार्यपुत्रेति सोऽभिवाद्य प्रसाद्य च । न्यवेदयदनुमातं प्रहस्तं वाहिनीपतिम् ॥ ३५ ॥
 अमात्यैः सहितः सर्वैः प्रहस्तस्त्वामुपस्थितः । तेन दर्शनकार्येन अहं प्रस्थापितः प्रभो ॥ ३६ ॥
 नूनमस्ति महाराज राजभावात्समान्वित । किंचिदात्ययिकं कार्यं तेषां त्वं दर्शनं कुरु ॥ ३७ ॥
 एतच्छ्रुत्वा दशग्रीवो राक्षसप्रतिवेदितम् । अशोकवनिना त्यक्त्वा मन्त्रिणां दर्शनं ययौ ॥ ३८ ॥
 स तु सर्वं समर्थैव मन्त्रिभिः कृत्यमात्मनः । सभां प्रविश्य विदधे विदित्वा रामविक्रमम् ॥ ३९ ॥

स्वयादानं वारितमित्यर्थः । तत्र हेतुमाह—येति । सर्वे अति-
 दया यस्य सस्य सर्वोत्तियः सर्वशत्रुनिर्णयः । सर्वातिथि-
 दूजकस्तेति वार्थः । भाषांति यादम इह जन्मनि अयं भोग-
 कायं मयं गोचराम् ॥ ३० ॥

३१-३६] ति० टी०—समानय योजय ॥ ३१ ॥ ३३ ॥

रा० टी०—साध्विति । रामस्योपरि संस्थाप्येत्यर्थः । मां
 ज्ञातुं योजयमाह पत्न्यासह गतिं समानय संयोजय इद-
 मत्र कल्याणं कुरु ॥ ३१ ॥

गो० टी०—साध्विति । समानय योजय । उत्तमं कल्याणं
 संयोजयाम्यस्य ॥ ३१ ॥

रा० टी०—योजनप्रकारमाह—शिरसेति । मे शिरः अस्य
 रामस्य शिरसा कार्यं शेषशरीरं कायेन च योजय तत्प्रयो-
 जनमाह—भर्तुर्महत्तमं अनुगमिष्यामि ॥ ३२ ॥

गो० टी०—शिरसेति । स्पष्टः ॥ ३२ ॥

रा० टी०—इतीवेति । दुःखसंतप्तः सीतां विललाप शिरा-
 यन्दर्शनं च ॥ ३३ ॥

गो० टी०—इतीवेति । शिरः धनुश्च : तत्र पुरोदेज ॥ ३३ ॥

३४-३६] ति० टी०—तत्राशोकवनिकायां राक्षसः
 प्रहस्तप्रेषितोऽनीकस्थो द्वारग्रीवा राक्षसो भर्तारं स्वामिनमभि-
 स्रज्जामाभिमुख्य 'अत्येव, विजयस्व' इति प्रसादाभिवाद्य
 स कृताञ्जलिः सत्पुपस्थितः । आर्यपुत्रश्चो ययपि श्रीभिर्भर्तारि
 प्रहस्तप्रेषणे प्रायेण, तथापि पूजामात्रं सामान्यतः प्रयोज्योऽपि
 बोध्यः ॥ ३४ ॥ ३६ ॥

रा० टी०—एवमिति । सीतायामेवं लालप्यमानायां सत्यां
 अभिचक्रामः कथनं सामविशारः भर्तारं रावणमभिचक्राम
 याप ॥ ३४ ॥

गो० टी०—एवमिति । लालप्यमानायां प्रायपत्न्याम
 भर्तारं रावणम् । अनीकस्थः द्वारग्रीवा । नह अशिकीपु
 काभिर्निवृत्तः सीता भर्तुः शिरसाश्चास्कारपि चिरं रहित्वा विलप्य
 कथं जीवितं धारयति स्म । उच्यते । अत्र ययोरिदं स्पष्टयोः

परस्परसत्तैव जीवितधारणे निमित्तम् ननु ज्ञानाज्ञाने अतो
 भर्तुर्जीवितवैकल्याभावात्सा जीवति स्म ॥ ३४ ॥

रा० टी०—विजयस्वेति । स राक्षसः अभिवाद्य प्रणम्य
 विजयस्वेतपुत्र्या प्रसाद्य च अनुप्राप्तं प्रहस्तं न्यवेदयत् ॥ ३५ ॥

गो० टी०—विजयस्वेति । अनुप्राप्तं द्वारीति शेषः ॥ ३५ ॥

रा० टी०—तत्प्रकारमाह—अमात्यैरिति । प्रहस्तः
 अमात्यैः सहितः स्त्वाद्युपस्थितः दर्शनकार्येन तेन अहं
 प्रस्थापितः ॥ ३६ ॥

गो० टी०—अमात्यैरिति । वयमिति भयं बहुाचनं
 बहुनामन्तःपुरं समागमसंभवात् ॥ ३६ ॥

३७] ति० टी०—नवनवमरे कथं प्रस्थापितवान्वाह—
 नमिति । राजभावादाज्ञाकार्याभिप्रायज्ञानाद्देतोऽनवमः प्राप्ता-
 वपि क्षमाश्रित महाराज, नूनं निश्चितमात्ययिकप्रत्याययकं
 किंचित्कार्यमस्ति, तस्मादागत्य तेषां त्वं दर्शनं कुरु । 'क्षमा-
 श्रित' इति पाङ्कः पाठः ॥ ३७ ॥

रा० टी०—नूनमिति । हे क्षमाश्रित ! राजभावान् राजभ-
 मात् हेतोः किंचिदात्ययिकमावश्यकं कार्यमस्ति अतस्तेषां
 दर्शनं त्वं कुरु ॥ ३७ ॥

गो० टी०—प्रहस्तं प्रेषितोऽपि कथमनवसरे समागतोऽस्मि
 त्याशङ्क्यह—नूनमिति । राजभावान् राजत्वाद्देतोः । क्ष-
 मश्रितम् तदानीमेव कर्तव्यत्वेऽपि तत्र राजभावान् क्षमया
 आश्रीक्षणेनान्वितम् । आत्ययिकम् आतिपाति
 किंचित्कार्यमस्ति नम । तत्तस्मात्तेषां प्रहस्तादीनां द
 कृत्तित्यन्वयः ॥ ३७ ॥

३८] ति० टी०—मन्त्रिणां दर्शनम् उद्दिश्येति शेषः ॥ ३८ ॥

रा० टी०—एतदिति । राक्षसेन प्रतिवेदितं कथि-
 मन्त्रिणां दर्शनम् अवलोकनार्थं ययौ ॥ ३८ ॥

गो० टी०—एतदिति । स्पष्टः ॥ ३८ ॥

३९] ति० टी०—सर्वं समर्थैव गत्वा । दृष्ट-
 रैकान्ते सर्वं कृत्यं विचार्येत्यर्थः । सभां प्रविश्य विदधे
 कृतमन्त्रोचितग्यापारमिति शेषः ॥ ३९ ॥

अन्तर्धानं तु तच्छीर्षं तच्च कामुकमुत्तमम् । जगाम रावणस्यैव निर्याणसमनन्तरम् ॥ ४० ॥
 राक्षसेन्द्रस्तु तैः सार्धं मन्त्रिभिर्भीमविक्रमैः । समर्थयामास तदा रामकार्यविनिश्चयम् ॥ ४१ ॥
 अविद्वारस्थितान्सर्वान्बलाध्यक्षान्हितौषिणः । अव्रवात्कालसट्पथो रावणो राक्षसाधिपः ॥ ४२ ॥
 शीघ्रं भेरीनिनादेन स्फुटं कोणाहतेन मे । समानयध्वं सैन्यानि वक्तव्यं च न कारणम् ॥ ४३ ॥
 ततस्तथेति प्रतिगृह्य तद्वचस्तैर्देव दृताः सहसा महद्बलम् ।
 समानयध्वैव समीगतं च न्यवेदयन्भर्तुः युद्धकाङ्क्षिणि ॥ ४४ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे द्वाविंशः सर्गः ॥ ३२ ॥

त्रयस्त्रिंशः सर्गः ।

नवं रामस्य शिरः स तु सुखं जीवति शीघ्रमेव त्वं परमं मा भेषीरिति सरमा सीतां तमाभासयत् ।

सीतां तु मोहितां दृष्ट्वा सरमा नाम राक्षसी । आससाश्व वेदेहीं प्रियां प्रेणयिनीं सखी ॥ १ ॥
 मोहितां राक्षसेन्द्रेण सीतां परमदुःखिताम् । आत्मासयाभास तदा सरमा मृदुभाषिणी ॥ २ ॥

रा० टी०—स इति । स रावणः आत्मनः सर्वं कृत्यं समर्थं
 कृत्ये तत्तथोक्त्याविशेष्य रामकृतं विदित्वा चारुल्ला-
 सगत्य सभामं प्रविश्य विदधे विचारयामास ॥ ३९ ॥

गो० टी०—स इति । स रावणः रामविक्रमं विदित्वा
 मां प्रविश्य आत्मनः सर्वं कृत्यं मन्त्रिभिः सह समर्थं
 शिष्य विदधे प्रकृतकार्यमिति शेषः ॥ ३९ ॥

४०] ति० टी०—निर्याणसमनन्तरमेवेति योजना । माया-
 त्वादिति भावः ॥ ४० ॥

रा० टी०—अन्तर्धानमिति । रावणस्य निर्याणसमनन्तर
 निमानन्तर काले एव शिरः प्रभृति अन्तर्धानं जगाम ॥ ४० ॥

गो० टी०—अन्तर्धानमिति । निर्याणं निर्गमनम् ॥ ४० ॥
 ४१-४२] ति० टी०—रामकार्यविनिश्चयं रामविषयं
 तत्त्वनिश्चयम् ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

रा० टी०—राक्षसेन्द्र इति । राक्षसेन्द्रस्तु रामकार्यवि-
 यं रामोद्देश्यकृतिविषयकनिश्चयं समर्थयामास चकारा ॥ ४१ ॥

रा० टी०—अविद्वार इति । बलाध्यक्षान् रावणोऽब्रवीत् ४२
 गो० टी०—समर्थयत्युक्तं विद्वणोति—राक्षसेन्द्र इति ।
 तथैविनिश्चयं रामविषये स्वकृत्यनिश्चयम् ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

३] ति० टी०—स्फुटं कोणाहतेनौत्पन्नवादनदण्डाहतेन ।
 न वक्तव्यमिति भावः । राजा आह्वयते इत्येतावदेव
 म्, न त्वेतदर्थमितिती भावः ॥ ४३ ॥

० टी०—तदाकारमाह—शीघ्रमिति । कोणाहतेन वाद-
 मिषातजनितेन भेरीनिनादेन सैन्यानि समानयध्वं कार-
 णाह्वानप्रयोजनं तु न वक्तव्यम् ॥ ४३ ॥

० टी०—शीघ्रमिति । स्फुटकोणाहतेन दण्डवादन-
 नेप्रवृत्तेन कार्यं आह्वयकारः । वक्तव्यं च न कारणम्

मिति । एतावत् निर्याति पुरं प्रवर्तन्ति चेद्वलाध्यक्षाः तदार्धं
 दृष्ट्वा सन्निधौ कृतिं स्वकीयं रामसैन्यवशतस्तन्वाक्यमयम्
 तदमिति तस्याः विदितं स्थितिं भावः ॥ ४३ ॥

४४] ति० टी०—अत्र सीताप्रलापः स्वस्य मानुषपदमप्य-
 दनामेति बोध्यम् ॥ ४४ ॥

श्री श्रीरामायणरामे श्रीरामायणे रामायणतिलके वाल्मीकीय
 आदिकाव्ये युद्धकाण्डे द्वाविंशः सर्गः ॥ ३२ ॥

रा० टी०—तत इति । तद्वचः तथेति प्रतिगृह्य महद्बल-
 समानयन् समीगतं च न भर्तुः न्यवेदयध्वं ॥ ४४ ॥

इति श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीयवाक्यान् रामायणशिरोमणौ
 युद्धकाण्डे द्वाविंशः सर्गः ॥ ३२ ॥

गो० टी०—तत इति । आत्मनः आत्मनाम् । भर्तु-
 विषयं ॥ ४४ ॥

श्री श्रीमद्रामायणे श्रीरामायणे श्रीरामायणतिलके वाल्मीकीय
 आदिकाव्ये युद्धकाण्डे द्वाविंशः सर्गः ॥ ३२ ॥

१-२] ति० टी०—सीतां त्विति । विनीषणपणीयं स्वस्य
 मा तु सीतायां भक्तिमयी । सा हि रावणेन आससाधिकभावा-
 तिप्रसन्नं न नाशमाशङ्कन् सीतायामनार्थं संदिधेति बोध्यम्
 प्रणयिनी जेहवतां सखी त्वमेवन्दध्वः ॥ १ ॥ २ ॥

रा० टी०—सीतां प्रति सरमोक्तिमाह—सीतासिन्धुमा-
 मिः । सीतां मोहितां रावणमायया वेचियं प्राप्तं दृष्ट्वा सखी
 नाम प्रणयनी जेहवती सखी वेदेहमाससारं पश्य ॥ १ ॥

रा० टी०—मोहितामिति । दृष्ट्वा मोहिनीं सीतां
 मात्मासयामास ॥ २ ॥

गो० टी०—अत्र सरमा सीतां आससायामास

मा हि तत्र कृता भिन्न सीतया रक्षमाणया । रक्षणा रावणादिष्टा सांनुमाना ॥ १ ॥
 सा ददर्श सखी सीतां सरमा नष्टचेतनाम् । उपाह्वयस्थिता ध्वस्तां वदामिव पांडुपु ॥ ४ ॥
 मां समाभासयामास सखी स्नेहेन ह्रुवताम् । [समाभसिदि वेदेहि मा भूते मनसो व्यथा ।]
 उक्ता यद्रावणेन त्वं प्रैस्तुक्तश्च स्वयं त्वया ॥ ५ ॥
 [भैरवीस्नेहेन तैजरीह मया सर्वं प्रतिश्रुतम् ।]
 लीनया गहने शुन्ये भयमुत्सूज्य रावणात् । तव हेतोर्विज्ञासि नहि मे रावणाद्रयम् ॥ ६ ॥
 स संभ्रान्तश्च निष्क्रान्तो यत्कृते रक्षितेश्वरः । तव मे विदितं सर्वमभिनिष्क्रम्य मैथिलि ॥ ७ ॥

हेतामिति । मोहितां रामविषयविपरीतज्ञानवतीम् । सरमा
 सीतणभार्या । प्रणमिनी स्नेहवतीम् ॥ १ ॥ २ ॥
 ३] ति० टी०-ननु राक्षसी कथं सखी, कथं चापास-
 दत्त आह-सा हीति । तत्रागोक्तवैकल्यायम् । रावणा-
 द्वा अत्र बीजमुक्तम् । अतएव राक्षसीभ्यो नित्यं रक्षन्ती
 तस्या रक्षमाणया सीतयात्मनः स्वत्याः मित्रं कृत्वा सखी
 प्रादिता । तत्र योग्यतामाह-साह्वयस्थेयादि । दुःखिते
 इया ह्रुवता प्राणैरपि ममेयं रक्षणयिष्येति हृदप्रतिज्ञा ॥ ३ ॥
 रा० टी०-ननु राक्षस्याः कथं सीताप्रियात्वमिदं प्रकृत आह-
 वेति । रावणादिष्टा कुराभक्षसीभ्यो रक्षणाय रावणेनाङ्ग-
 पिता अत एव रक्षन्ती अत एव साह्वयोः सीताविषयक-
 याविशिष्टा सा सरमा रक्षमाणया सीतया मित्रं कृता ॥ ३ ॥
 गो० टी०-ननु राक्षस्यास्तस्याः कथं सख्यमाभासने वक्ष्य-
 महे-सा हीति । हि यस्माद्रावणादिष्टा रक्षन्ती सा आत्मना
 रक्षमाणया मित्रं गन्ती हता अत इत्यर्थः । रक्षन्ती । तत्र
 तत्रावस्ये सीताया योग्यभेदविधानं कुर्वतीत्यर्थः । रावणादिष्टा
 योग्यभेदे रावणनादिष्टा साह्वयोः सदा अनेन सख्यकरणे
 हेतुत्वाः हृदप्रता हृदप्रतिज्ञा अनेन सख्यस्याप्रत्युत्तिर्गतिमात्रम्
 ४] ति० टी०-उपाह्वय भ्रमनाशायं छुटिला, ह्रुवता
 प्रोडितामभ्यश्रमेण शोकेन च ॥ ४ ॥
 रा० टी०-सेति । पांडु उपाह्वयं छुटिला गच्छिताम्
 अत एव उक्तां रक्षयितां वदामिव नष्टचेतनां कर्तव्यवि-
 प्रयुक्तविषयकहितां सीतां सरमा वदन् सखीस्नेहेनोपलक्षिता
 सखी समाभासयामास च सापेक्षोक्त एकाव्ययी ॥ ४ ॥
 गो० टी०-आसादनान्तरं तदवस्थादर्शनमाह-सेति ।
 नष्टचेतनां विपरीतज्ञानवतीम् उपाह्वयं छुटिला ध्वस्तां पश्य-
 पश्याम् वदामि अ-विषयं पश्यतां पश्यतीम् ॥ ४ ॥
 ५] ति० टी०-रावणेन यत्कृतं तव रावणं प्रति
 मयं व्यथोक्तम् 'सायु पातय मां शिष्यम्' इत्यादि । तत्स्व-
 या परिश्रुतम् ॥ ५ ॥
 रा० टी०-समाभासनप्रकारमाह-उक्तत्यादिभिः । राव-
 णं यदुक्ता त्वया रावणश्च यन्मया कृतं तव सखीस्नेहेन

हेतुना रावणाद्रयमुत्सूज्य वाच्ये गहने निबिडदेशे लीन-
 मया प्रतिश्रुतम् । सापेक्षोक्त एकाव्ययी ॥ ५ ॥
 गो० टी०-तामिति । पूर्वं कस्त्वयादिना समाभासन-
 प्रकृतम् इदानीं रावणमुत्तान्तप्रदर्शनेनेति ज्ञेयम् ॥ ५ ॥
 गो० टी०-समाभसिदिहीत्यादि । तस्य साक्षात् प्रत्यु-
 त्प्राप्यरूपम् सखीस्नेहेन सखीविषयस्नेहेन प्रतिश्रुतम् । प्र-
 कृतसंगमात्रम् ॥ ५ ॥
 ६] ति० टी०-ननु विभीषणस्य विरुद्धकोटी गतत्वा-
 त्पत्त्या त्वया रावणसंनिधौ स्थित्वा कथं श्रुतं तत्राह
 लीनयेति । गहनेऽगोक्तवनमध्ये पूर्वमस्य भायाकृतवृत्तान्त-
 मुत्सवत्या त्वद्वक्षणस्यकार्याधेमागत्य लीनया युतं स्थित्य-
 रावणाद्रयमुत्सूज्य स्थितया सर्वं श्रुतम् । नहि मे रावणा-
 द्रयम् त्वेव तव रक्षणे निष्कल्यातजातिस्वाभ ततोऽन्यैरेव
 सखीस्नेहे ॥ ६ ॥
 रा० टी०-ननु लीनभवेणपि रावणात् कृतो न भीति-
 निष्कल आह-तवेति । तव हेतोः स्वप्रयोजनसिद्धयर्थं रा-
 वणात् मे भयं नास्ति अत एव यत्कृते वदयं ससंचातो राव-
 णं निष्क्रान्तस्तरसर्वमभिनिष्क्रम्य वदित्वा मे मम विरहितम्
 सापेक्षोक्त एकाव्ययी ॥ ६ ॥ ७ ॥
 गो० टी०-तदानीमसिद्धितया त्वया कथं श्रुतमित्यत्राह
 लीनयेति । लीनया छत्रया गगने कुत्रचित्तरश्मे गहनं ह
 पाठे आहृत इत्यर्थः । शस्ये निर्जने कथं योराद्रावणाद्रयं त-
 तत्राह-तवेति । तत्र हेतोः त्वमिति मया मे जीवितमा-
 प्रियम् तत्र हेतुविज्ञाच्छासि तव नयनसौन्दर्यं पश्यन्त्या
 कथं त्वत्पीडा सोढयेति भावः । ननु विभीषणभार्या
 सीतावरणे रावणेन नियोगाद्विनियोगे वा कथं तस्याः
 णमयाद्रवस्थानम् विन्यते । विभीषणावरणकाले
 योनभ्रमेणरामभाषान्तररूपता सरमा निष्कला । त-
 मनादिवाणीमन्तररूपताश्रयणे सीतामसिद्धिः स-
 विनियोगेन कस्मैयुगेन आदयेन च वदामिति च वा
 अन्येन सरसिद्धिः ॥ ७ ॥
 ७] ति० टी०-तव रावणे वदामि त्वमिति
 निष्क्रान्तस्तरसर्वमभिनिष्क्रम्य वदित्वा मया विदितं ॥

१ रक्षमाणयेति रापाठः । २ तत इति गोपाठः । ३ पांडुमहि गोपाठः । ४ ते भीमिति रापाठः । ५ गगने इति गोपाठः । ६ जीवितं मया विदितं गोपाठः । ७ तव रावणे वदामि त्वमिति गोपाठः । ८ तव रावणे वदामि त्वमिति गोपाठः । ९ तव रावणे वदामि त्वमिति गोपाठः ।

सौमिकं कर्तुं रामस्य विदितात्मनः । नयश्च पुरुषव्याघ्रे तस्मिन्मैवोपपद्यते ॥ ८ ॥
 न त्वेवं धानरा हन्तुं शक्याः पादपयोधिनः । सुरा देवर्षभेणेव रामेण हि सुरक्षिताः ॥ ९ ॥
 दीर्घवृत्तभुजः श्रीमान्महोरस्कः प्रतापवान् । धन्या संनहनोपेतो धर्मात्मा भुवि विश्रुतः ॥ १० ॥
 विक्रान्तो रक्षिता नित्यमात्मनश्च परस्य च । लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा कुलीनो नयशास्त्रवित् ॥ ११ ॥
 हन्ता परबलौघानामचिन्त्यबलपौरुषः । न हतो राववः श्रीमान्सीते शत्रुनिबर्हणः ॥ १२ ॥
 अयुक्तबुद्धिकृत्येन सर्वभूतविरोधिना । इव प्रयुक्ता रौद्रेण माया मायाविनो त्वयि ॥ १३ ॥
 शोकस्ते विगतः सर्वकल्याणं त्वामुपस्थितम् । भुवं त्वां भजते लक्ष्मीः प्रियं ते भवति गृणु ॥ १४ ॥
 उत्तीर्य सागरं रामः सह वानरसेनया । संनिविष्टः समुद्रस्य तीरपासाद्य दक्षिणम् ॥ १५ ॥
 दृष्टो मे परिपूर्णार्थः काकुत्स्थः सहलक्ष्मणः । सहितः सागरान्तस्थैर्बलैस्तिष्ठति रक्षितः ॥ १६ ॥

गो० टी०—स इति । मे मया । यत्कृते यमिमितम् ।
 न निनिर्गम्य बहिर्निर्गम्य ॥ ८ ॥

८] ति० टी०—तस्य पश्चादपि कथने बाधकाभावेनादौ
 तममोहं निवर्तयति—न शक्यमिति । सौमिकं उत्तिकाल-
 लक्ष्म । तत्र हेतुः—विदितात्मनः । जितनिद्रालस्यादिदोषचित्त-
 त्वेत्यर्थः पुरुषव्याघ्रे सर्वोत्तिगायिनीयवति, अतएव तस्मिन्वयो
 नोपपद्यते ॥ ८ ॥

रा० टी०—ननु रामस्य तथात्वे किं वृत्तान्तज्ञानेनेत्यत
 आह—नेत्यादिभिः । विदितात्मनः ज्ञातराश्रसंस्वभावस्य
 रामस्य सौमिकं उत्तिकालकं पुष्टं कर्तुं न शक्यम् अत एव
 तस्मिन् रामे व्योमि नैवापपद्यते ॥ ८ ॥

गो० टी०—मा भुङ्क्ष्वमवगमः उपपत्तिश्च तत्र नास्ती-
 त्याह—न शक्यमिति । सौमिकं क्षमो मरणम् न केवल
 मशक्यत्वं रामस्य पुरुषधैरियतया वधयोग्यतापि नास्तीत्याह-
 वधश्चेति ॥ ९ ॥

९-१२] ति० टी०—सर्ववानरहननमव्ययशक्यमित्याह—
 रत्येवमिति ॥ ९ ॥ १२ ॥

रा० टी०—नत्विति । देवर्षभेण विष्णुना सुरक्षिताः सुरा
 रामेण सुरक्षिताः वानराः हन्तुं नैव शक्याः ॥ ९ ॥

गो० टी०—एवं वानरयोष्यनुपपन्न इत्याह—न त्विति ।
 काद्रामबलोच न वानरा हन्तुं शक्या इत्यर्थः ॥ १० ॥

रा० टी०—दीर्घेति । दीर्घवृत्तभुजत्वादिविशिष्टः आत्मनः
 च रक्षिता अत एव परबलौघानां हन्ता लक्ष्मणेन सह
 न हतः । अर्षवृत्तमेकान्वयि ॥ १०-१२ ॥

रा० टी०—न केवलं बलादिना सौभाग्यलक्षणादिभिरप्य-
 राम इत्याह श्लोकत्रयेण—दीर्घेत्यादिना । श्रीमान्
 तान् प्रतापवान् तेजिष्ठः संहननोपेतः शोभनावयव-
 ः । लक्ष्मणेन सह रक्षितेत्यन्वयः । श्रीमान् विजय-
 ॥ ११-१३ ॥

ति० टी०—ननु प्रत्यक्षतो हते कथं न हतस्तत्राह—

अयुक्तेति । अयुक्तावचित्ता बुद्धिः कृत्यं च यस्य तेन सौ
 रात्रिणेन ॥ १३ ॥

रा० टी०—ननु इतिमन्तरा कथमेवं शिरःप्रभृतिदश
 भित्तय आह—अयुक्तेति । न युक्तं योने बुद्धिकृत्ये य
 अत एव सर्वभूतविरोधिना रात्रिणेन त्वयि माया प्रयुक्ता ॥ १३ ॥

गो० टी०—कथं तर्हि शिरःप्रभृतिप्रापणं तत्राह—म-
 कति । अयुक्तबुद्धिकृत्येन अनर्हबुद्धिव्यापारिण मायाशिर-
 दशननुद्धेस्तकृत्यस्य चामात्मन्यवर्तनुत्वादिति भावः ॥ १४ ॥

१४-१५] ति० टी०—शोको विगतः कल्याणं उपपदि-
 तम् । कुतस्तत्राह—हे भवति ! ते प्रियं प्रियवचनम् ॥ १४ ॥ १५ ॥

रा० टी०—प्रयुक्तरावणस्यैव मरणादि भविष्यतीति वी-
 यन्ती आह—शोक इत्यादिभिः । हे भवति ! ते शोको विग-
 तः हेतुः त्वां कल्याणं मङ्गलमुपस्थितम् अत एव त्वां लक्ष्म-
 मन्तिधेवं भजते । ननु कथं सर्वभूतमित्यत आह—ते धि-
 प्रतिनिधयिष्यन् वृत्तान्तं शृणु ॥ १४ ॥

गो० टी०—शोक इति । भजते भविष्यत्साम्याये लक्ष्-
 म्यः । प्रियं प्रियवचनम् ॥ १५ ॥

रा० टी०—वृत्तान्तमेवाह—उत्तीर्येत्यादिभिः । सागरं
 भुत्तीर्य संनिविष्टः सह लक्ष्मणो रामो मे मया दृष्टः । साध-
 श्लोक एकान्वयी ॥ १५ ॥

गो० टी०—उत्तीर्येति । भविष्यति स्थितः ॥ १५ ॥

१६] ति० टी०—दृष्टो मे मया दृष्ट इत्यर्थः । स्वपु-
 त्रार्थगृहमारुह्येति शेषः । येचरीत्याज्ञाहिर्निर्गम्येति शेष-
 ना । सागरान्तस्थैः सागरानीक्यैः । सहितैः संनतैर्बलैः स-
 स्वमहिम्ना रक्षितस्तिष्ठति ॥ १६ ॥

रा० टी०—स इति । सागरान्तस्थैर्बलैः सैन्यैः रक्षितः
 रामः तिष्ठति अत एव अनेन रात्रिणेन ये प्रेषिताः राक्षस-
 तैः रात्रिणीक्यैः इत्येवं प्रवृत्तिः वृत्तमिहाहता । साध-
 एकान्वयी ॥ १६ ॥ १७ ॥

गो० टी०—दृष्ट इति । सागरान्तस्थैः सागरानीक्यैः ॥ १७ ॥

भेन प्रेषिता ये च राक्षसा लघुविक्रमाः । राक्षसस्त्रीण इत्येवं प्रवृत्तिस्तीरहाहता ॥ १७ ॥
 । तां श्रुत्वा विशालाक्षि प्रवृत्तिं राक्षसाधिपः । एष मन्त्रवक्ते सर्वैः सचिवैः सह राक्षसः ॥ १८ ॥
 ति युवाणा सरमा राक्षसी सीताया सह । सर्वोद्योगेन सैन्यानां शब्दं श्रुत्वा भैरवम् ॥ १९ ॥
 ण्डनिर्धातवादिन्याः श्रुत्वा भेर्या महास्वनम् । उवाच सरमा सीतामिदं मधुरभाषिणी ॥ २० ॥
 निराहजनीं हम्मा भैरवा भीरु भेरिका । भेरीनादं च गम्भीरं शृणु तोयदग्निःस्वनम् ॥ २१ ॥
 ह्रस्वन्ते मत्तमानङ्गा शुज्यन्ते रथवाजिनः । दैव्यन्ते तुरगारूढाः प्रासहस्ताः सहस्रशः ॥ २२ ॥
 त्र तत्र च संनद्धाः संपतन्ति सहस्रशः । आपूर्यन्ते राजमार्गाः सैन्यैरज्जुतदर्शनैः ॥ २३ ॥
 गवदिर्भेद्विश्वं तोर्योर्वैरिव सागरः । शस्त्राणां च प्रसन्नानां चर्मणां वर्मणां तथा ॥ २४ ॥
 धशान्तिमानां च राक्षसेन्द्रानुयायिनाम् । संभ्रमे राक्षसामेष हृषितानां तरसिनाम् ॥
 प्रयां विह्वलतां पश्य नानादर्शिसमुत्थिताम् ॥ ॥ २५ ॥

१७ । ति० श्री०—अथ रात्रयस्य निष्पन्नहेतुमाह—अने
ति । प्रपितामहै रात्रयस्तीर्ण इति प्रहृष्टनिर्वाहोऽहता ॥ १० ॥

सोऽहो-असंख्येति । तर्हिः तर्हिवाच । प्रवृत्तिर्वाता १८
 १८] सोऽहो-तां प्रवृत्तिं राखदस्य राखोत्तरणप्रवृत्तिम्
 तां निगमयति सोऽहो-असंख्यते विचारयति ॥ १८ ॥

रा० १००-१४ इति । एतां राधवागमनविधिर्णी प्रवृत्ति
रुवा रागणो मन्त्रयते ॥ १० ॥

यतो हीन-स इति । एष मन्त्रस्त इति साविध्यशो
 म्नाय ॥ १५ ॥

१९-२०] ति० टी०-अर्थं सिद्धानादय ॥ १९ ॥ २० ॥
 रा० टी०-इतीति । सीतया सह इति व्रताणां सारमा
 त्वेति धर्मोपपत्तिप्रमाणं संख्यानां सार्धं व्यथाव ॥ १९ ॥

० सो० २१०-इतिनि । भीतया नह नृश्रवणव्ययः सर्वो-
 भोगेन सर्वपापेभ्यः जनितामिति शेषः दातुं मिहनादम् ॥ २०॥

५० टीका-दण्डेति । अद्वितीयं वादिन्याः शब्दकथाः
 भिद्यते ननु सत्यं प्रत्यक्षं वाच्यं सीतापुत्राय ॥ २० ॥

नो० टा०-दण्डेति । दण्डतिराग्यादिन्याः दण्डाद्व्या
शब्दादमन्तायाः ॥ २१ ॥

प्रद्वितीयः टीका-संग्रहो नाम संस्कृतभाषायां श्रीगणेशाय नमः

सूत्र ६१२-तत्राकारप्रदेशे-संज्ञादिप्रतिष्ठितः । तत्राहज-
नसि । तत्राहजप्रकारप्रदेशोपादिना । अत्रिना । अत्रेति इति शेषः
अत्र न च तत्र इति स्वयं तत्राहजप्रदेशे संज्ञादिप्रतिष्ठितः ॥ २२ ॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय । नमो भगवते वासुदेवाय । नमो भगवते वासुदेवाय ।

५२-२१] वि० श्लो०-एहदयनं शनंति शेषः ॥२०-श्लो॥
 ५३० श्लो०-एहदयनं शति । मत्स्यशः मतमातङ्गः

पञ्चमस्तु गणतार्यं रचयामिषेयैर्मुञ्चयते इत्यर्थः गणतारिणो
सुमन्तरेणोक्तिमि मेवः प्रथमपदा. प्रथमो अत एव सप्तमः।

१. अमरिणी । २. अमरिणी । ३. अमरिणी । ४. अमरिणी । ५. अमरिणी । ६. अमरिणी । ७. अमरिणी । ८. अमरिणी । ९. अमरिणी । १०. अमरिणी ।

संभ्रमो रक्षसामेष तुमुलं लोमहर्षणम् । शीष्तां भजति शोकघ्नी रक्षसां भयमागतम् ॥ २४ ॥
 रामः कमलपत्राक्षो दैत्यानामिव वासवः । अवजित्य मितक्रोधस्तैमचित्यपराक्रमः ॥
 रावणं समरे हत्वा भर्ता त्वगधिगमिष्यति ॥ २५ ॥
 विक्रमिष्यति रक्षःसु भर्ता ते सहलक्ष्मणः । यथा यत्रुषु शत्रुघ्नो विष्णुना सह वासवः ॥ २६ ॥
 आगतस्य हि रामस्य निप्रमङ्गागतं सतीम् । अहं दृष्ट्वापि सिद्धार्थी त्वां शत्रौ विनिपातिते ॥ २७ ॥
 अस्त्राण्यानन्दजानि त्वं वर्तयिष्यसि जानकि । रामाय च परिर्वृत्ता तस्योरसि महोरसः ॥ २८ ॥
 अचिरान्मोक्ष्यते सीते देवि ते जघनं गताम् । धृतमेषां वदन्त्यासांश्वेणीं रामो महाबलः ॥ २९ ॥
 तस्य दृष्ट्वा मुखं देवि पूर्णचन्द्रमिवोदितम् । मोक्षयन् शोकजं वारि निर्मलमिव पद्मनी ॥ ३० ॥

स्थानां निस्वनं नेमिसंघनजम् हेवञ् आणानामिति । अत्र आहपूर्वात् “अण शब्दे” इत्यस्मादातोः पञ्चाथञ् आणानां शब्दायमानानाम् हेवं शब्दम् श्रीद्विज्ञातः आर्षः । निस्वनमिति वा अङ्गवर्ति । तुर्यध्वनिं यथा तुर्यध्वनिमिव ॥ २४ ॥
 २६] ति० टी०—एतदुक्तम् ‘वत् निर्दहतो घमं यथाघं देविमागमोः । चण्डानां शत्रु निर्घोषं स्थानां नेमितिस्वनम् ॥ ह्येतां देवमाणानां शत्रु तुर्यध्वनिं तथा । उग्रतायुधहस्तानां राक्षसेन्द्रानुयायिनम् ॥’ इति श्लोकद्वयं प्रक्षिपमिति कतः । संभ्रम इति । एष संभ्रमो रक्षसामेव, अतो रक्षसां तुमुलं लोमहर्षणं भयमागतं विद्धि अयोध्याक्री श्रीष्तां भजतीति विद्धि ॥ २६ ॥
 २८ ० टी०—उच्यतेति । उग्रतायुधैरुक्ता हस्ता येषां तेषां राक्षसेन्द्रानुयायिनां रक्षसामेव संभ्रमः उद्देगः अत एव लोमहर्षणं तुमुलं शब्दः भवतीति शेषः, अत एव रक्षसां भयमागतम् अत एव शोकघ्नी श्रीः त्वां भजति । सार्धश्लोककान्वयी ॥ २८ ॥ २९ ॥

गो० टी०—उच्यतेति । संभ्रमः सत्राहः तुमुलः सान्द्रः यत इति शेषः ॥ २८ ॥
 गो० टी०—युवं त्वां भजते लक्ष्मीरित्युक्तान्तर्ध्वनितं—प्रारिति । शोकघ्नी श्रीः विजयलक्ष्मीः भजति । भविष्यत्सामिष्ये लट्प्रयोगः ॥ २९ ॥

२७] ति० टी०—अथ दैत्यानां निकटस्थो लक्ष्मीं यथा सवो हतवान्, एवं रामो रावणं समरे हत्वा तव भर्ता त्वगधिगतां शत्रुघ्नशत्रुघ्नचक्रगधिगमिष्यति ॥ २७ ॥

२८ ० टी०—राम इति । दैत्यानां दैत्यान् वासव इव रामः व्रणं समरे अवजित्य पराभव इत्यत्र च त्वा त्वाम् अविमिष्यति प्राप्स्यति । सार्धश्लोककान्वयी ॥ ३० ॥

गो० टी०—राम इत्यादि सार्धश्लोककान्वयः । कमलपत्राक्षः श्रीः स्वयं रक्षावमिति साधुविक्रीकगीत्याज्जयं श्रीः वेति तथापि येन तत्रापि शत्रुषु इति नयनमौघाव्यवस्था-

यत्तद्विचारोनि भावः । न केवलं मौभाग्यलक्षणेन श्रीप्रभां प्रीत्याह—अस्त्राणामिति । अस्त्राणां दैत्यानांमध्ये वासवः विजयः मनेति उक्तम् । अचिरायपराक्रमः एकेन शरणं मरुत्वायमिति मरुत्वायपराक्रमः इत्यत्र मरुत्वायपराक्रमः तर्हि वाद्यः किं इति विचारः इत्यत्र विचारः इति । रावणस्याभिमुखं त्रायन्तव येषां ललाटलक्ष्मणान्निवर्तिताः भावः दैत्यानामिच्छित्वापि येषां दैत्यानां वासवः २८ ० टी०—यस्य रक्षा विनिपातिते ॥ २९ ॥
 २८-२९] ति० टी०—अथ विक्रमिष्यति च यथा यत्रुषु वा श्रीः विष्णुनापेन्द्रेण सह यत्रुषु विक्रमस्तथा भवति विक्रमिष्यतीत्यर्थः ॥ २८ ॥ २९ ॥

गो० टी०—विक्रमिष्यतीति । विष्णुना सहितो वासवः यत्रुषु यत्रुषु भर्ता यत्रुषु यत्रुषु विक्रमिष्यति विक्रमिष्यति ॥ २९ ॥

गो० टी०—विक्रमिष्यतीति । विष्णुना उपेन्द्रेण ॥ ३० ॥
 ३० ० टी०—आगतइयेति । शत्रौ रावणे विनिपातिते स आगतस्य रामस्य अनुगतं त्वाम् अहं शत्रौ दृष्ट्वापि ॥ ३० ॥

गो० टी०—एवं अस्त्रान्तरो हि फले तत्राह—आगत इति । अत्रावभासात्तत्राव्य वृत्तिरन्तरेण कोपि विकारोऽस्ते मया दृष्टय इति शेषः ॥ ३१ ॥

३०] ति० टी०—अथोत्तरावधि वर्तयिष्यतीत्यन्वयः ।
 ३१ ० टी०—अस्त्राणां । महोरसः रामस्य उरसि सन्त गम्य परिपक्वा त्वम् आगच्छति । अतस्तेन जनितानि च त्वाणि अथयि वर्तयिष्यति ॥ ३१ ॥

गो० टी०—अहं भर्ता । महोरस इत्यत्र समाप्तान्तराविति त्यक्त्वा च त्वावः । समागम्य परिपक्व स्थितस्य त्वम् रसि अश्रुणि वर्तयिष्यतीति योजना ॥ ३३ ॥

३१-३२] ति० टी०—जघनं गतां जघनदेशं प्राप्य वरि मित्यन्वयः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

जपे समरे हत्वा न विरादेव मेधालि । त्वया सपथः मियया सुखाशीं लप्स्यते ॥ ३३ ॥
 सौमित्रा त्वं रामेण मोदिष्यसि महात्मना । सुवर्षेण समायुक्ता यथा सस्येन मेदिनी ॥ ३४ ॥

गिरिवरमभितो विवर्तमानो ह्य इव मण्डलमाशु यः करोति ।

तमिह शरणमभ्युपैहि देवि दिवसकरं प्रभवो ह्ययं प्रजानाम् ॥

॥ ३५ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे त्रयस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३३ ॥

चतुस्त्रिंशः सर्गः ।

सरमा सीता संवादः ।

अथ तां जातसंतापां तेन वाक्येन मोदिताम् । सरमा हृदयाभास मर्द्दी दग्धमिवाम्भसा ॥ १ ॥

रा० टी०—अचिरादिति । जपेन गतां जपेन पर्यन्तावल-
 ननीं बहवः प्राप्तान् वृताम् एकां वेणीं रामो चिरान्मोक्षयते ॥ ३३ ॥

गो० टी०—अचिरादिति । जपेन गतां नितम्बावलम्बि-
 तम् बहवः प्राप्तान् वृतां बहुमात्मैश्वर्याम् अत्यन्तसंयोगे
 द्वितीया । रामविद्योगात्प्राप्तिं बहामेतां वेणीम् मोक्षयते
 मोक्षयति । आपमात्मनेपदम् ॥ ३४ ॥

रा० टी०—तस्येति । तस्य रामस्य सुखं दृष्ट्वा पञ्चमी
 नेमिकं स्वधर्मिणं भोक्तुं वारि मोक्षयते त्यक्षयते ॥ ३५ ॥

गो० टी०—तस्येति । निर्मोकं त्वन्म निर्मोकदृष्टान्तेन
 भोक्ताशुभो निःशेषनिवृत्तिरुच्यते । अशुभं शोकं त्यक्ष-
 यति भावः ॥ ३५ ॥

३३-३४] ति० टी०—समयः सहितः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

रा० टी०—रावणमिति । त्वया सह मयः सरमाः सुखं
 लप्स्यते ॥ ३३ ॥

गो० टी०—रावणमिति । समयः संपूर्णमनोरथः ॥ ३४ ॥

रा० टी०—समाहितेति । सस्येन मेदिनी भूवि रामेण
 सभाजिता मत्तुना त्वं मोदिष्यसि मोदिष्यसे ॥ ३४ ॥

गो० टी०—समाहितेति । सस्येन समायुक्ता मेदिनी
 सुवर्षेण यथा यथा महात्मना रामेण समायुक्ता त्वं वीर्येण
 मच्छौरेण मोदिष्यसि ॥ ३५ ॥

३५] ति० टी०—गिरिवरं मेरुमभितो विवर्तमानः परि-
 वर्तमानो ह्य इव शो मण्डलं मण्डलकारमितिमाशु करोति तं
 दिवसकरं ते तुल्यदेवं शरणमभ्युपैहि । हि यतोऽयं प्रजानाम्
 सुखदुःखदायोरिति शेषः प्रभवः ॥ ३५ ॥

इति श्रीरामायणे श्रीरामोदये रामायणविलके वाल्मीकीय
 आदिकाव्ये युद्धकाण्डे त्रयस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३३ ॥

रा० टी०—गिरिवरं । गिरिवरं उभयमभितोमानो यो
 ह्य इव मण्डलं मण्डलकारमितिमाशु करोति तं शरणं यत्र दिवस-

करमभ्युपैहि तत्र हेतुः अयं गतिः प्रजानां सुखदुःखयोरिति
 शेषः प्रभवः कारणम् ॥ ३६ ॥

इति श्रीमहात्मीकीयरामायणव्याख्याने रामायणशिरोमणौ
 युद्धकाण्डे त्रयस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३३ ॥

गो० टी०—अथानिष्टनितारणाय इष्टप्राप्तये च सर्वनाम
 स्कारं विदधाति—गिरिवरमिति । यः देवः गिरिव-
 मेरुम् अभितः परितः “अभितः परितः” इत्यादिन
 द्वितीया । अतुवर्तमानः आशुकरेण चरन् प्रादक्षिण्येन च
 रन्निर्त्ययः । इयोऽयं इव मण्डलं मण्डलमिति आशु निवन्धु
 हतैव करोति । देवं शोतमानम् दिवसकरं शरणं शरणम्
 अभ्युपैहि मण्डलं वरणीयत्वं हेतुसाध—प्रभव इति । अ-
 दिवसकरः प्रजानां देवतिर्यङ्मण्डलस्थायमाणाम् प्रभवः कार-
 णम् । हिः प्रसिद्धौ वर्षादिद्वारा जगत्प्रापयक इत्यर्थः । अ-
 प्रास्तादृतिः सत्यवादिस्त्वप्यतिष्ठते । आदिस्थाज्जायते दृष्टि-
 रत्वं ततः प्रजा इत्युक्तं ॥ न पुनरत्र जगत्कारणत्वोक्तिः । अ-
 पमानेन स्वातिरिक्तपुरुषप्रत्येक्षाभिधानात् । भीषास्माद्वातः पत्र
 भीषतेति सर्व इति श्रुतेः ॥ ३६ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीट-
 व्याख्यानं युद्धकाण्डव्याख्याने त्रयस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३३ ॥

१] ति० टी०—तेन वाक्येन रावणवाक्येन अस्मासा
 वपद्विस्ति शेषः ॥ १ ॥

रा० टी०—सीतां प्रति पुनः सरमोक्तिमाह—अथेत्या-
 मि । तेन रावणोक्तेन वाक्येन मोदिताम् अत एव जातं
 पां सीतां सरमा अम्भसा दग्धो महीमिव आवहदयामास ॥

गो० टी०—अथ सरमया रावणामयपरिज्ञानं चतुस्त्रिंशो
 अथ तामित्यादिभिः । अथेति अथमभ्युपेन पूर्वसर्गात्
 वादः तेन वाक्येन हृदयाभासस्येव । यदा तेन वा
 रावणवाक्येन ॥ १ ॥

मुनस्तस्या हितं सख्याधिकीर्षन्ती सखी वचः । उवाच काले कलशा स्मितपूर्वाभिभाषिणी ॥ १ ॥
उत्सहेयमहं गत्वा त्वद्वाक्यमसितेक्षणं । निवेद्य कुशलं रामे प्रतिच्छन्ना निवर्तिताम् ॥ २ ॥
नहि मे क्रममाणाया निरालम्बे विहायसि । समर्थो गतिमन्वेतुं पवनो गरुडोऽपि वा ॥ ४ ॥
एवं ब्रुवाणां तां सीता सरमाभिदेमब्रवीत् । मधुरं शृण्वया वाचा पूर्वशोकाभिपन्नया ॥ ५ ॥
समर्थो गगनं गन्तुमपि च त्वं रसातलम् । अवगच्छाद्य कर्तव्यं कर्तव्यं ते मदन्तरे ॥ ६ ॥
मस्मिन् यदि कर्तव्यं यदि बुद्धिः स्थिरा तव । ज्ञातुमिच्छामि तं गत्वा किं करोतीति रावणः ॥ ७ ॥
स हि मायाबलः क्रूरो रावणः शत्रुरावणः । मां मोहयति दुष्टात्मा पीतमात्रेव वारुणी ॥ ८ ॥
तर्जापयति मां नित्यं भर्त्सापयति वा ॥ ९ ॥

२] ति० टी०--किरीर्षन्ती कर्तुमिच्छन्ती
अथ उवाचेत्यन्वयः ॥ २ ॥

रा० टी०--आलहादनयकारमाह--तत इति
चेकिर्षन्ती स्मितपूर्वाभिभाषिणी सरमा उवाच
गो० टी०--तत इति । सख्याः सीतायाः

३] ति० टी०--अहं प्रतिच्छन्ना गत्वा
ब्रुवाण्यं रामे निवेद्य पुनः प्रतिच्छन्ना
पुनरागच्छ ॥ ३ ॥

रा० टी०--तत्प्रकारमाह--उत्सहेयमिति । प्रति
न रावणोक्तं वाक्यं त्वां प्रति वचनं कुशलं तव मङ्गलं
मे निवेद्य निवर्तितामुत्सहेयम् ॥ ३ ॥

गो० टी०--उत्सहेयमिति । कुशलं कुशलप्रति पादकम् त्वद्वा-
क्यमित्यन्वयः निवर्तितामुत्सहेयम् समर्थेत्यर्थः ॥ ३ ॥

४] ति० टी०--स्वस्यास्तथा सामर्थ्यं दर्शयति--
हीति ॥ ४ ॥

रा० टी०--नहीति । निरालम्बे विहायसि आ काये क्रम-
माणायाः मे गतिमन्वेतुं पवनो गरुडो वा न समर्थः ॥ ४ ॥

गो० टी०--बहुदरं कथं गन्तुमर्हतीत्यत्राह--नहीसि । क्रम-
माणायाः गच्छन्त्याः ॥ ४ ॥

५] ति० टी०--तां सरमामित्यन्वयः । एवं ब्रुवाणां पुन-
च्छ्रुत्वा । पूर्वशोकाभिपन्नयात्सनात्पूर्वं ज्ञातेन शोकै-
वक्या ॥ ५ ॥

रा० टी०--एवमिति । एवं ब्रुवाणां सरमां पूर्वशोका-
भिपन्नया सरमावचनहेतुकपूर्वप्रादुर्भूतशोकनिवृत्तेर्यौक्तिकया
चा सीताऽब्रवीत् ॥ ५ ॥

गो० टी०--एवमिति । मधुरं मधुरार्थकम् । शृण्वयेति
श्रुत्वापुनरुक्तिः । पूर्व शोकाभिपन्नया संप्रति हृदयेत्यर्थः ॥ ५ ॥

६] ति० टी०--अथ सीता अर्पणलाया इत्याद्या अपि
प्रसमीपगमनमवचितमिति विचार्य तत्सामर्थ्याभावात्पूर्वं
चितकृत्ये निवोजयति--समर्थेति । 'अवगच्छाद्य कर्त-

वि बाहुः पाठ इति कतकः । अन्तराधजस्तादर्थं

मदन्तरे मध्ये भक्तव्यं त्वया कर्तुं योग्यं तादृशं कर्तव्यं
कृत्यं यथोक्तप्रानमत्रगच्छ ॥ ६ ॥

रा० टी०--तदाकारमाह--समर्थेति । गगनं रसातलं
मन्वेत्यं समर्थेयवगच्छामि जानामि मदन्तरे मद्विषये अन्य-
कर्तव्यमपि ते कर्तव्यमित्यपि अवगच्छामि ॥ ६ ॥

गो० टी०--संदेहमाहरिष्यामीति वदन्तीं सरमां प्रति न
गन्तव्यमित्युक्ते सख्याह्वानिः, रामं प्रति प्रेषणं तत्तस्य सहस्रं
भेदितं शितायाः सीताया न युक्तम् अतो ध्याजेन निपुणं
मिहरति--समर्थेति । मदन्तरे मद्विषये अन्यैरकर्तव्यं कर्त-
मशक्यं त्वया कर्तव्यं कर्तुं शक्यमित्यवगच्छामि । यदा मद्रिप-
ते कर्तव्यम् अवश्यकरणीयं जानामीत्यर्थः ॥ ६ ॥

७] ति० टी०--मस्मिन् कर्तव्यमिति यदि तव बुद्धिः
स्थिरा ततोऽप्यत इति शेषः । स्थिरैव निःशङ्कं ब्रवीत्यु-
वाच--ज्ञातुमिति । इतो गत्वा रावणः किं करोतीति रावणं
ज्ञातुमिच्छामि ॥ ७ ॥

रा० टी०--मनु स्याभिप्रेतं यदेत्यत आह--मद्विति । रावणं
किं करोतीति ज्ञातुमिच्छामि अतः यदि मस्मिन्त्वया
कर्तव्यं यदि च तव बुद्धिः स्थिरा तदा तं रावणं गत्वा रावणं
किं करोतीति ज्ञापयेमि ॥ ७ ॥

गो० टी०--मस्मिन् कर्तव्यमिति । रावणं गत्वा स किं करोतीति
ज्ञातुमिच्छामि तात्पर्यं च रावणज्ञानमिच्छामीत्यर्थः ॥ ७ ॥

८] ति० टी०--पीतमात्रा सखः पीता ॥ ८ ॥

रा० टी०--तज्ज्ञाने प्रयोजनमाह--स इति । इत्युवाच
रावणः पीतमात्रा वारुणीय मां मोहयति ॥ ८ ॥

गो० टी०--तस्य ज्ञानस्य किं प्रयोजनमित्यत्राह--स इति ।
पीतमात्रा सखः पीता । वारुणी मयम् ॥ ८ ॥

९] ति० टी०--तर्जापयतीति । तर्जभरसां व्याम 'तत्त-
रोनि' इति णिचि युगायः । अवाचिकी भीषिका तर्जभर-
वाचिकी तु सा भर्त्सनम् राक्षसीभिरिति दूरकथनम् रक्ष-
वहद्वयेति ॥ ९ ॥

रा० टी०--तर्जापयतीति यो रावणः राक्षसीभिः तर्ज-

राक्षसानां च सर्वेषामात्मनश्च पश्येत् । विदित्य रावणे सत्त्वे सव्या निमित्तं ॥

प्रतिनेष्यति रामस्त्वामयोध्यामसितेश्वरे ॥

॥ २६ ॥

एतस्मिन्मन्त्रे शब्दो भेरीशङ्खसमाकुलः । श्रुतो वै सर्वसैन्यानां कम्पयन्परजीतलम् ॥ २७ ॥

श्रुत्वा तु ते वानरसैन्यानां लङ्कामगताः । राक्षसराजभृत्याः ।

हर्तौजसो दैन्यपरीतचेष्टाः श्रेयो न पश्यन्ति नृपस्य दोषात् ॥

॥ २८ ॥

इत्यायं श्रीमद्भारतमयणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे चतुर्विंशः सर्गः ॥ ३४ ॥

पञ्चविंशः सर्गः ।

लङ्कायां राक्षसविनाशसूक्तानि दुष्टनिमित्तान्युत्पातान् भवन्तीति रावणेन सह स्वयां संधिरेव कार्यो न विग्रह इति भाव्यते । तत्र प्रयुक्तिः ॥ १ ॥

तेन शङ्खविमिश्रेण भेरीशङ्खेन नादिना । उपयाति महाबाहू रामः परपुरंजयः ॥ १ ॥

तं निनादं निशम्याथ रावणो राक्षसेश्वरः । मुहूर्तं ध्यानमास्थाय सचिवानभ्युदक्षत ॥ २ ॥

अथ तान्सचिवांस्तत्र सर्वानाभाष्य रावणः । सर्वा संनादयन्सर्वानित्युवाच महाबलः ॥ ३ ॥

निरस्तः सन् भयात् भयं प्राप्त्वापि त्वां भोक्तुं न शक्तः । शार्पश्लोक एकाग्रवयी वज्रआवृत्तिः । उष्माकारकवस्थितशब्देन मूलमायो वा ॥ २६ ॥

गो० टी०-एतादृशाध्यवसायस्य किं निमित्तमित्यपेक्षया । शरणलोभ एवेत्याह-तद्विषयादिशार्पश्लोकः । तद् तस्येत्यर्थः । राक्षसनामात्मनश्च पश्येत् अनिरस्तः अनिराकृतः कैवल्यभाष्यां भोक्तुं न शक्तः नोत्सह्य इत्यर्थः ॥ २६ ॥

२६] ति० टी०-तर्हि मम निर्गमोऽसंभवीत्यत आह-निहर्त्येति ॥ २६ ॥

रा० टी०-ननु मम का गतिरविष्यतीत्यत आह-निहर्त्येति । रामो रावणं निहृत्य त्वामयोध्यां प्रति नेष्यति ॥ २६ ॥

गो० टी०-कथं तर्हि मे निर्गमनमित्यत आह-निहर्त्येति । एतत्सर्वं तव मेघसौभाग्यद्वयणादित्यभिप्रायेणाह-असितेश्वरे इति ॥ २६ ॥

२७] ति० टी०-भेरीशङ्खममाकुलस्तच्छब्दसमाकुलः सर्वसैन्यानां शब्दः श्रुतः ॥ २७ ॥

रा० टी०-एतस्मिन्मन्त्रे । एतस्मिन्मन्त्रे समये भेषादिशब्दसमाकुलः सर्वसैन्यानां शब्दः श्रुतः ॥ २७ ॥

गो० टी०-सर्वमात्रस्योपश्रुतिनिमित्तं दर्शयन् कथाशेषं दर्शयति-एतस्मिन्मन्त्रे । अत्र भेषादिशब्दो भेषादिशब्दपरः वानरसैन्यानामपि भेषादिशब्दमतीति किञ्चिन्वाप्यण्डं दर्शितम् ॥ २७ ॥

२८] ति० टी०-नृपस्य रावणस्य दोषादन्यायाच्छ्रेयो न पश्यन्ति नष्टजीविनाम्ना अभूतनिर्षयाः ॥ २८ ॥

इति श्रीभारतमयणे श्रीरामायणे रामायणनिलके वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे चतुर्विंशः सर्गः ॥ ३४ ॥

रा० टी०-श्रुत्वेति । लङ्कागताः लङ्कानिवासिनः राक्षसराजभृत्याः वानरसैन्यानां श्रुत्वा हर्तौजसः अत एव दैन्यपरीतचेष्टाः दैन्ययुक्तध्यापारपुष्काः सन्तः नृपस्य रावणस्य दोषात् हेतोः श्रेयः कल्याणं न पश्यन्ति ॥ २८ ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकीयभारतमयणव्याख्याने रामायणशिरोमणौ युद्धकाण्डे चतुर्विंशः सर्गः ॥ ३४ ॥

गो० टी०-श्रुत्वेति । श्रेयो न पश्यन्ति नृपस्य दोष इति । रावणस्य दोषे निमित्तभूते जीवनभूतमात्मनः श्रेयो न पश्यन्ति ॥ २८ ॥

इति श्रीयोगिन्द्रराजप्रदिते श्रीरामायणसूत्रेण रत्नकिरीटव्याख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने चतुर्विंशः सर्गः ॥ ३४ ॥

१-२] ति० टी०-उपय । ति शेषः ॥ १-२ ॥

रा० टी०-रावणद्वयान्तं वणायेतु । उष्माह-तेनेति । तेन अतिप्रभूतेन शब्देनोपलक्षितो रामः उपयाति लङ्कामिति शेषः ॥ १ ॥

गो० टी०-अथ भाव्यवदुपदेशः पञ्चविंशो-तेनेति । शङ्खविमिश्रेण शङ्खशब्दविमिश्रेण । उपयाति उपयायौ ॥ १ ॥

रा० टी०-तमिति । रावणः निनादं निशम्य श्रुत्वा शङ्खं ध्यानं विचारमास्थाय सचिवानभ्युदक्षत ॥ २ ॥

गो० टी०-तमिति । ध्यानमास्थाय किं त्वेदं किं कतं व्यमिति ध्याने कृत्येत्यर्थः ॥ २ ॥

३] ति० टी०-आभाषणमस्य ॥ ३ ॥

रा० टी०-अथेति । जगत्सत्तापको रावणः सचिवान् सर्वान् तान् सर्वान् सचिवान् उपयायौ ॥ ३ ॥

मिस्तितापनः । कृशः शब्देन सत्संभारः । तरणं सागरस्यास्य विक्रमं बलपुङ्गवम् ॥
तुक्तयन्तो रामस्य भवन्तस्तन्मया श्रुतम् । भवतश्चाप्यहं वेपि कुद्रे सत्यपराक्रमम् ॥
तूष्णीकानीक्षतान्यान्वि विदित्वा रामविक्रमम् ।

तस्तु सुमहाभाशो मात्स्यवाचांम राक्षसः । रावणस्य वचः श्रुत्वा इति मातामहोऽज्वली ॥
विद्याश्च भिविनीतो यो राजा राजन्यानुगः । स शास्ति चिरमैश्वर्यमरीश्व कुक्षे वशे ॥
संदधानो हि कालेन विगृह्णथारिभिः सह । स्वर्षे पर्यन्तं कुर्वन्महर्ष्वर्यमश्रुते ॥
हीयमानेन कर्तव्यो राजा संधिः समेन च । न शत्रुमयमन्येत ज्यायाञ्कुर्वीत विग्रहम् ॥

गो० टी०-अथेत्यादि । आभ्राप्य संजोष्य । सभायां
मात्स्यपण्यक्रमम् । उदीक्षणाद्यसुखादयति-गर्हयति । गर्ह-
यन्वाच महोन्मिषां वाचसुवाचेत्यर्थः ॥ ३ ॥

४] ति० टी०-रामबलमहं ज्ञात्वाभीति सखिवान्नुवदाह-
जगदिति । जगत्संतापयतीति जगत्संतापनः । अगदयति
च्छेदः । अस्य रामस्य ॥ ४ ॥

रा० टी०-तदाकारमाह-तरणमिति । अस्य रामस्य
सागरस्य तरणं विक्रमम् अग्राह्यतमं बलपुङ्गवं च वद-
यन्त उक्तयन्तः तन्मया श्रुतम् एतेन रिपुजलवर्णनं न कर्तव्य-
मिति संचितम् ॥ ४ ॥

गो० टी०-गर्हाप्रकाशमाह श्लोकद्वयेन-तरणमिति ।
तूष्णीकान् तूष्णीमीत्याह । “ ग्रीडे को मण्डोपश्च ” इति कप्र-
त्ययो मण्डोपश्च । तूष्णीमीत्यस्तु तूष्णीक इत्यमरः । निश्चिन्ता-
हानित्यर्थः ॥ ५ ॥ २ ॥

६] ति० टी०-तूष्णीकानिति । अथ रामविक्रमं विदित्वा-
न्योन्यभाषत तूष्णीकात्रित्साहान्यप्रयामीदं किमिति शेषः ॥ ५ ॥

रा० टी०-भवत इति । रामविक्रमं विदित्वा सत्यपरा-
क्रमानपि वदतः भव्योऽज्यमीश्वतः तूष्णीकान् निश्चिन्ताहानि-
त्यर्थः । अहं वेपि एतेन तेषां कातर्यं संचितम् ॥ ६ ॥

६] ति० टी०-‘ मातुः पेतामहः ’ इति पाठे रावणमातुः
पितामहपुत्रस्तस्याः पितृत्यर्थ इति तीर्थः ॥ ६ ॥

रा० टी०-तत इति । ततः अविज्ञेयवचनश्रवणानन्तरं
रावणस्य वचः श्रुत्वा मात्स्यवाचांम रावणस्य मातामह इत्य-
मतीह ॥ ६ ॥

गो० टी०-तत इति । पितामहस्य पुत्रः पेतामहः । पि-
तृव्य इत्यर्थः । केषां च प्रमादित्वेन तत्संभारं रामायणेभिषाता-
मात्स्यवतस्तज्जाहोसात् पितामहश्चरत् । निश्चिन्तापेक्षत्याभा-
सामर्थ्यादपि । पितृत्यर्थ इत्येकः । इतो मातामहोन्मिषादिभि-
कचित्पाठः ॥ ६ ॥

७] ति० टी०-तदास्थिति-विद्यास्थिति । विद्याश्च
भिविनीतः विजितः । नयायुगो नीतिमार्गः ॥ ७ ॥

रा० टी०-तदाकारमाह-विद्यास्थिति । विद्याश्च अभि-

विनीतः विजितः । तत एव नयायुगो यो राजा सः वि-
जितः विन्दतेत्यर्थः । अरीश्व वने कुक्षे ॥ ७ ॥

गो० टी०-नीतिमार्गपरायणतया बलवता रामेण
कर्णीय इत्यभिप्रायेण प्रथमं नयस्य श्रेयोहेतुत्वं प्र-
विष्टमिति । विद्याश्च आन्वीक्षिकीवरीवातादण्डनीत्या-
यनस्य विद्याश्च अभिविनीतः अभितः विजितः ।
नयायुगः नीतिशास्त्रातुसारी यो राजा सः चिरम् ।
इत्येतत् शास्ति अभिविजितः । तमिममर्थं विचार्य
कामन्दकः-आन्वीक्षिकीं वर्षां वातां दण्डनीतिं च तां
तद्विस्तृतिप्रयोगैर्नैमिस्त्यगतिन्यायितः । आन्वीक्षिक-
मार्गं यमार्थमी वरीयसीति । प्रथमं नयौ तु धार्तायां दण्ड-
नयामयो ॥ विद्याश्चरत् एवेता योगक्षमाय देविनाम् ।
विनीतो वृषतिनं कृच्छ्रेष्ववसीरसीति ॥ ७ ॥

८] ति० टी०-ना नीतिमेवाह-संदधान इति ।
संदधानविग्रहोच्चिन्ताकायुसारेण ॥ ८ ॥

गो० टी०-नीतिमेवाह-संदधान इति । कालेन
विततमयेन अरिभिः सह संदधानः संधिं कुर्वन् स्वपक्षे
वदयुषां कुर्वन् सन् महर्ष्वर्यमश्रुते ॥ ८ ॥

गो० टी०-नयायुग इत्युक्तं तत्र नयस्वरूपमाह-स्व-
इति । कालेन स्वपक्षाय कालेन संदधानः संधानं
स्वपक्षद्विकालेन विगृह्णन् विग्रहं कुर्वन् महर्ष्वर्यमश्रुते
श्रुतम् संधिविग्रहो कार्याविरण्यः । एवं कुर्वन् काल-
स्यपक्षेति ॥ ८ ॥

९] ति० टी०-कथं तयोः कालस्तत्र-हीयमानेन
हीयमाणेन समेन च कदा संधिः कार्यः । ज्यायाञ्कुर्वीत
कुर्वीत । सर्वथा शब्दं नावमन्येत । गोपेक्षेत्यर्थः ॥ ९ ॥

रा० टी०-अधिकालमेवाह-हीयमानेनेति । ही-
नत्वेन समेन च राजा संधिः दिग्गभिः सह पिताम-
हकर्तव्यः ज्यायाश्च राजा विग्रहं कुर्वीत शत्रुं नावमन्येत
इत्यर्थः न त्यजेत् ॥ ९ ॥

गो० टी०-अधिकालस्य च कालं विजितं तत्र वि-
यमानेनेति । हीयमानेन हीयमानेन समेन च
राजा स्वपक्षेन सह संधिं कर्तव्यः । न कदापि

अधमोऽधमोऽधमो द्वौ द्वौ हि पितामहः । सुराणामसुराणा च प्रमाथमा पदात्रयम् ॥ १३ ॥
 अर्धो हि श्रूयते पैस अपराणां महात्मनाम् । अधमो रक्षसां पक्षो असुराणां च रक्षसः ॥ १३ ॥
 अर्धो वै प्रसतेऽधर्मो यदा कृतमधुगुणम् । अधमो प्रसते धर्मो तदा तिष्ठत्यः प्रवर्तते ॥ १४ ॥

विश्ववस्तु शत्रुं नावमन्येत नोपेक्षेत किंतु तेन सह विग्रहं
 गतं हीयमानः समः संधिं कुर्यात् अधिको विग्रहं कुर्या-
 त्यर्थः ॥ ९ ॥

१०] ति० टी०-एवं हि स्वपक्षद्विभवंतीत्युक्तम् । स्व-
 पक्षे वर्धनं कुर्वन्ति । तत्तस्मादीयमानस्य तत्र बलवता रामेण
 धर्मिणो रोचते । संशयोपायमाह-यदर्थमिति । सीताय-
 मेत्यर्थः । अभियुक्तः परैः स्वयं प्रतिनिविष्टोऽस्ति ॥ १० ॥

११० टी०-तदिति । तदुक्तं ततोः रामेण सह संधिर्मात्रं
 रोचते एतेन रामस्य समप्रबलान्यतस्तत्र सूचितम् । संधेरुपाय-
 माह-अथवाः सीतायाः अर्थमभियुक्तः अभिविवेकवानसि सा
 सीता तस्मै रामाय प्रदीयताम् ॥ १० ॥

गो० टी०-अस्त्वेवं प्रस्तुते किञ्चन्यतं तत्राह-तदिति ।

मात्र एवं नीतिशास्त्रस्थितः हीयमानस्य तत्र बलवता
 संधिर्मात्रं रोचते इत्यर्थः । बलवता संधिदानेन विना न
 फलति न च सीताप्रत्यपणोदिव सेत्स्यतीत्याह-यदर्थमिति ।
 यदर्थम् अभियुक्ताः स्म विरुद्धाः स्म सा सीता तस्मै रामाय
 प्रदीयताम् ॥ १० ॥

११] ति० टी०-शत्रोऽंदिः स्वपक्षस्य संबन्धकालः, तत्रायः
 स्पष्ट एवेत्याह-तस्येति ॥ ११ ॥

११० टी०-रामस्य प्रबलत्वं बोधयन्नाह-तस्येति । तस्य
 रामस्य जयैषिणो विजयाधिकारिणो देवर्षयो गन्धर्वाश्च
 सन्तीति शेषः तेन हेतुना तेन रामेण ते विरोधं ना गमः न
 कुत्र तेन सह सन्धिः रोचताम् ॥ ११ ॥

गो० टी०-कथं रामस्य बलवत्त्वं तत्राह-यस्येति ।
 देवाश्च कषयश्च देवर्षयः । ते तुभ्यम् । रामस्य देवबलवत्त्वात्
 त्वत्त्वमित्यर्थः ॥ ११ ॥

१२] ति० टी०-अथ स्वपक्षस्य दक्षेयितुं मामान्यतो
 जमताः क्षयद्विहेनमाह-असृजदिति । भगवान्पितामहः सु-
 राणामसुराणां च हिताहितप्राप्तिपरिहाराय विविचिन्नेष्वप्यु-
 द्वायेषु पञ्चावसृजत् । किं विषयौ तौ तत्राह-धर्माधर्मौ तदाश्रयो
 तयोर्विविचिन्नेष्वयोः कमादाश्रयो विषयौ । विविचिन्नेष्वयोः धर्मो
 निमित्तविषयश्चाधर्मः ॥ १२ ॥

११० टी०-वर्धनीयानां प्राप्तविनाशकारकं बोधयन् जगद्-
 द्वायाह-असृजदित्यादिभिः । सुराणामसुराणां सुर-
 णाणां देवत्वादीनां च धर्माधर्मौ द्वौ पक्षौ आश्रयणीयत्वेन

यथासद्वर्गौ पिता महासृजत् अत एव तत्राश्रयो क्रमेण तत्रै-
 वाभयेते ॥ १२ ॥

गो० टी०-देवादीनां रामजयकाङ्क्षित्वं को हतुरित्याशङ्क्य
 देवादीनां धर्मपक्षपातित्वाद्धर्मस्य रामाश्रयत्वावित्यभिप्रेत्याह-
 असृजदित्यादिना । भगवान् सर्वज्ञः पितामहः हि यस्मात्
 सुराणामसुराणाम् च पक्षौ अवलम्बयतो द्वौवै धर्माधर्मौ
 असृजत् अतः धर्माधर्मौ तदाश्रयौ सुरासुराभ्यां असृजद्वन्ना-
 भासुरप्रकृतयो राक्षसादयश्च विवक्षिताः ॥ १३ ॥

१३] ति० टी०-तत्रामराणां धर्मस्तद्विषयो विधिः पक्षः ।
 राक्षसा राजसा असुरास्तामसा इति भेदः ॥ १३ ॥

११० टी०-तदेव भङ्ग्यतरेणाह-धर्म इति । अमरः
 धर्मः धर्मो गृहसां असुराणां दानवास्ताम् अधर्मः पक्षः
 न च दानवादीनामपि अधिष्टेनाहः प्रसिद्धत्वात् कथं तत्रा-
 धर्म इति वाक्यं भगवद्विद्वत्कर्तृकस्य धर्मस्याप्यधर्मप्रायत्वे-
 नाशेषात् ॥ १३ ॥

गो० टी०-अन्योः कतरः केषां पक्ष इत्यत्राह-धर्मोहीति ।
 महात्मनामिति हेतुर्गर्भविशेषणम् महात्मनावानामित्यर्थः समी-
 चीनप्रकृतीनामिति वाच्यम् अमहात्मनामित्यसुरादिविशेषणं
 चार्थसिद्धयै तथा च धर्मस्य देवपक्षत्वाद्रामस्य तदाश्रयत्वादे-
 वाधर्मो रामपक्षपातिन इति भावः ॥ १३ ॥

१४] ति० टी०-अथ तयोः कालविशेषेणाभिभवानभि-
 भवौ वर्धयति-धर्मो वै इत्यादि । यदा कृतं युगमधुसदा त-
 त्कालाद्देतोः प्रबुद्धो धर्मोऽधर्मं प्रसतेऽभिभवति वै प्र-
 सिद्धम् । यदा तिष्ठत्यः कलिः प्रवर्तते तदा तत् एव हेतोः धर्मो
 धर्मं प्रसते कलौ पादेन धर्मस्थिते । तथाहि-सर्वदा सख-
 साधनं धर्म एकस्वरूप एव । अधर्ममिषा । धर्मान्यस्ताद्विरोधो
 तदभावश्चेति । तत्राहः शास्त्रादियैवमामं दृष्टो धर्माभावात् ।
 द्वितीयो ह्यप्यादिबोधनः । अन्यः संस्तुतिद्वितित्यर्थमन्यो-
 त्वा । कृते विविचाधर्मोभाव एव । केतावौ कमादाश्रयो विषय-
 धर्मैः संबन्धेन धर्मस्य । एवं च कलावधर्ममिषात्तत्पक्षमादेक-
 पादेन धर्मस्य दृष्टिबलता एव च धर्मतोऽन्यतोऽन्यतो राक्षस-
 त्वादीति सूचितम् । तत्र धर्मस्य रक्षोऽसुरपक्षौ रक्षोसुराणां
 धर्मोऽधर्मोऽधर्मयोः कथमिति चेच्छृणु । देवाः कषयधर्मपरा
 रक्षोऽसुराः काम्यराजसद्राक्षसधर्ममाश्रयन्तः तादृशधर्ममश्रुति
 कृतोऽपि तादृशधर्ममाश्रयन्तः न भङ्ग्यत्वेन । राजसमः प्रकृति

तस्यां चरता लोकान्धमोऽपि निन्दो महान् । अघर्मः प्रवृद्धीतश्च तत्तात्पर्यमिदं ॥ ११ ॥
स प्रमादात्प्रवृद्धस्तेऽघर्मोऽहिंसिते हि नः । विपर्ययति पक्षं च सुराणां सुराभवनः ॥ १२ ॥
विषयेषु प्रसक्तेन यत्किञ्चित्कारिणा स्वया । कर्षणाग्रामप्रिकल्पानामुद्देशो जनिता महान् ॥ १३ ॥
तेषां प्रभावो दुर्धर्मः प्रदीप्त इव पावकः । तपसा भावितात्मानो धर्मस्यानुग्रेहः रताः ॥ १४ ॥

रुह्यैर्ज्यैर्जन्त्यै ते तेत्येते द्विजातयः । लुह्यैर्ज्यैः विविधैराश्वेषां यमः ॥ १९ ॥
 अभिभूय च रक्षांसि ब्रह्मघोषानुदीरयन् । कृषीणां च कृष्यानामग्निहोत्रसमुत्थितः ॥ २० ॥
 इषो विप्रैर्ब्रुताः सर्वे स्तनयितुरिवोष्णम् । तेषु तेषु च वेषेषु पुण्येष्ट्यववृत्तव्रतैः ॥ २१ ॥
 मातृपुत्र रक्षसां तेजो धूमो व्याप्य दिशो दश । तेषु तेषु च वेषेषु पुण्येष्ट्यववृत्तव्रतैः ॥ २२ ॥
 यमाणां तपस्तीव्रं संतापयति राक्षसान् । देवदानवपुङ्गवो गृहीतश्च वरस्त्वया ॥ २३ ॥
 नृप्या वानरा क्रक्षा गोव्याङ्गुला महाबलाः । बलवन् इक्ष्वाक्य गर्जन्ति दृढविक्रमाः ॥ २४ ॥
 उपातान्विविधान्दृष्ट्वा घोरान्वहुविधान्वहून् । विनाशमनुपश्यामि सर्वेषां रक्षसामहम् ॥ २५ ॥
 खराभिस्तनिता घोरा मेघाः प्रतिभयंकराः । शोणितेनाभिवर्षन्ति लङ्कामुष्णेन सर्वतः ॥ २६ ॥
 हृता वाहनासां च प्रपतन्त्यर्धुविन्दवः । रजोध्वस्ता विवर्णाश्च न प्रभान्ति यथापुरम् ॥ २६ ॥

१९] ति० टी०—रुह्यैर्ज्यैः कृष्यानां कृष्यानामग्निहोत्रसमुत्थितः ।
 २०] ति० टी०—तत्र मंत्रोक्तं—रुह्यैरिति । ते तेत्येते द्विजातयः । लुह्यैर्ज्यैः कृष्यानां कृष्यानामग्निहोत्रसमुत्थितः ।
 २१] ति० टी०—प्रभीति । रक्षांसि अभिभूय ब्रह्मघोषान् उदीरयन् । तेषु तेषु च वेषेषु पुण्येष्ट्यववृत्तव्रतैः ।
 २२] ति० टी०—दिशो विप्रुतास्तुदीरितब्रह्मघोषेण ।
 २३] ति० टी०—उपातान्विविधान्दृष्ट्वा । अनेकप्रकारान् । बलवन् इक्ष्वाक्य गर्जन्ति दृढविक्रमाः ।
 २४] ति० टी०—उपातान्विविधान्दृष्ट्वा । अनेकप्रकारान् । बलवन् इक्ष्वाक्य गर्जन्ति दृढविक्रमाः ।
 २५] ति० टी०—उपातान्विविधान्दृष्ट्वा । अनेकप्रकारान् । बलवन् इक्ष्वाक्य गर्जन्ति दृढविक्रमाः ।
 २६] ति० टी०—उपातान्विविधान्दृष्ट्वा । अनेकप्रकारान् । बलवन् इक्ष्वाक्य गर्जन्ति दृढविक्रमाः ।

२३] ति० टी०—वानरादयः । न देवादय इति भावः ॥ २३ ॥
 गो० टी०—तां किनायातमित्याह—मातृपुत्र इति ।
 २४] ति० टी०—किं च दुर्मितैरुष्णमात्मनश्च प्राप्तिः ।
 २५] ति० टी०—उपातान्विविधान्दृष्ट्वा । अनेकप्रकारान् । बलवन् इक्ष्वाक्य गर्जन्ति दृढविक्रमाः ।
 २६] ति० टी०—उपातान्विविधान्दृष्ट्वा । अनेकप्रकारान् । बलवन् इक्ष्वाक्य गर्जन्ति दृढविक्रमाः ।

१ निपातित रा. निपातित को. पाठः । २ येषां कति को. पाठः । ३ निपातित रा. निपातित को. पाठः । ४ येषां कति को. पाठः । ५ येषां कति को. पाठः । ६ येषां कति को. पाठः ।

काश्या गोदाविद्यो यथा चाश्वानि च सुभरवम् । प्रविश्य सङ्ख्यमोक्षये समधापाव कुर्वते ॥
कालिकाः पाण्डुरेन्दवैः प्रहसन्त्यव्रतः स्थिताः । स्त्रियः स्वप्नेषु मुष्णन्त्यो गृहाणि प्रतिभाष्य च ॥
गृहाणां बलिकर्माणि श्वानः पशुपसेवते । खरा गोषु प्रजायन्ते मूषका नकुलेषु च ॥
मार्जारा द्वीपिभिः सार्धं सुकराः शुनकैः सह । किन्नरा गक्षसैश्चापि समेयुर्मानुषैः सह ॥
पाण्डुरा रक्तपादाश्च विहैगाः कालचोदिताः । राक्षसानां विनाशाय कपोता विचरन्ति च ॥
क्षीचीकूचीति वेशन्तः शारिका वेश्मसु स्थिताः । पतन्ति प्रगिताश्चापि निर्जिताः कलहै विभिः ॥
प्रसिणश्च मृगाः सर्वे प्रत्यादित्यं रुदन्ति ते । करालो विक्रलो मुण्डः पुरुषः कृष्णपिङ्गलः ॥

कालो गृहाणि सर्वेषां कालः कालेऽन्ववक्षते । एतान्यन्यानि गृहाणि निमित्तान्मुत्पत्तयति ॥
 [विदुः] मन्यामहेरामं मानुषं रूपमास्थितम् । न हि मानुषमात्रेणैव रायवो दृढ विक्रमः ॥
 येन वदः समुद्रे च सेतुः स परमाद्भुतः । कुरुष्व नगराजैन सन्धि रामेण रायण ॥]
 ज्ञात्वा वैश्वार्थं कर्माणि क्रियतामायतितक्षमम् ॥

॥ ३४ ॥

इदं वचस्तस्यै निगद्य माल्यवान्परीक्ष्य रक्षोधिपतेर्मनः पुनः ।

अनुत्तमेष्टुत्तमपौरुषो बली बभूव तूष्णीं समवेक्ष्य रायणम् ॥

॥ ३५ ॥

इत्यर्थे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकिय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे पञ्चत्रिंशः सर्गः ॥ ३५ ॥

पञ्चत्रिंशः सर्गः ।

रायणः माल्यवतो वचनं हितमप्यभिहित्वा मन्त्रिभिर्यत्ना नगर्यः प्रागादिप्रतीहारवतुष्टये हस्तादीन् प्रत्यर्थिनरोधाय नि-
 मुज्य कृतस्त्र्यम्भ्योऽक्रोशं विवेश ।

तत्तु माल्यवतो वाक्यं हितमुक्तं दशाननः । न मर्षयति गृहात्मा कालस्य वशमागतः ॥ १ ॥

स वदन्भुक्तुं वक्त्रे क्रोधस्य वशमागतः । अपर्षात्परिवृत्ताक्षो माल्यवन्तमथाब्रवीत् ॥ २ ॥

हितबुद्ध्या यदहितं वचः परमुच्यते । परपक्षं प्रविश्यैव नैतच्छोभ्रान्तं मम ॥ ३ ॥

विक्रमाद्भुतः विक्रम इति पाठे हीनाद्भुत इत्यर्थः परपक्षः परपक्षार्थः
 कालः मृत्युः काले काले सत्यं प्रातश्च गृहाण्यन्ववक्षते अन्वी-
 धमाण इव दृश्यत इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

३४] ति० टी०—कालः कालरूपः स पुरुषः सर्वेषां
 गृहाणि काले तत्ते मन्त्रिभिर्यत्ना सर्वेषां नो गृहाण्यवक्षते ।
 एतद्वचं श्रुत्वा मन्त्रिभिर्यत्ना मन्त्रिभिर्यत्ना रूपमास्थितम् । न हि
 मानुषमात्रेणैव रायवो दृढविक्रमः ॥ येन वदः समुद्रे च सेतुः
 स परमाद्भुतः । कुरुष्व नगराजैन सन्धि रामेण रायण ॥
 इत्यादि श्लोकद्वये प्रकृतमिति प्राचीनैर्न व्याख्यातमिति
 कृतम् । ज्ञानेति । अस्य रामस्य कर्माप्येतानि निमित्तानि
 च ज्ञात्वा आपत्तिप्रसङ्गकालस्तद्वद्वचनं तद्वचनार्थं यदु-
 च्यते तत्क्रियताम् ॥ ३५ ॥

रा० टी०—उत्तमं वचनम्—ज्ञात्वा । कर्माणि रामक-
 र्माणि ज्ञान्या आपत्तिप्रसङ्गकाले सुखयोग्यं कर्म अव-
 धार्य निमित्तं क्रियताम् अन्ववक्षते—इदमिति । अनुत्तमेष्टु
 विक्रमं रायसमसं विदुः उत्तमपौरुषो माल्यवान् इदं
 वचनं निगद्य रायणं समवेक्ष्य तूष्णीं भवितुमिति परीक्ष्य ज्ञात्वा-
 त्यर्थः, तूष्णीं वचनं ॥ ३५ ॥

इति श्रीमद्रामायणे वाल्मीकिये रामायणप्रसंगे श्रीमद्रामायणे
 पञ्चत्रिंशः सर्गः ॥ ३५ ॥

गो० टी०—रायणोक्तिः । एतानि ज्ञात्वा कर्माणि कर्त-
 व्यानि । यत्तु आपत्तिप्रसङ्गकाले उत्तमपौरुषो माल्यवान् इदं
 वचनं निगद्य रायणं समवेक्ष्य तूष्णीं भवितुमिति परीक्ष्य ज्ञात्वा-
 त्यर्थः, तूष्णीं वचनं ॥ ३५ ॥

तत्क्रियताम् ति० टी०—कालः । कर्म उत्तमपौरुषो मनः परीक्ष्य

मनुक्तमस्मै न रोषत इति ज्ञात्वात्यर्थः तूष्णीं वचनं किमपि
 नोवाच ॥ ३५ ॥

इति श्रीरामायणे श्रीरामायणे रामायणतिलकं श्रीरामायणे
 आदिकाव्ये युद्धकाण्डे पञ्चत्रिंशः सर्गः ॥ ३५ ॥

गो० टी०—इदमिति । अनुत्तमेष्टु मन्त्रिभिर्यत्ना उत्तम-
 पौरुषो माल्यवान् इदं वचनं तत्र सभायाम् निगद्य ज्ञा-
 त्वा अन्तर्भवितव्यमर्थमस्य रायणं रायणाकारम् स
 वेक्ष्य इक्षितादिदर्शनपुनः सरे दृष्ट्वा रक्षोधिपतेर्मनः परीक्ष्य
 अनिवार्यं ज्ञात्वा तूष्णीं बभूव उपदेशाद्विरामित्यर्थः ॥ ३० ॥

इति श्रीमद्रामायणे वाल्मीकिये श्रीरामायणप्रसंगे श्रीरामायणे
 पञ्चत्रिंशः सर्गः ॥ ३५ ॥

१-२] ति० टी०—तद्वचनं ॥ १ ॥ २ ॥

रा० टी०—माल्यवद्वचनं श्रवणानन्तरकालिकं रायणवृत्ता-
 न्तमात्रं—तदित्यादिभिः । माल्यवत उक्तं हितं वाक्यं कालस्य
 वशमागतो दशाननो न मर्षयति नाङ्गीचकार ॥ १ ॥

गो० टी०—अथ लङ्कायुगलिकरणं पञ्चत्रिंशो—तद्वचनं । हित
 बुक्तं हितं यथा भवति तथा वक्तुम् न मर्षयति नामर्षयत् ॥ १ ॥

रा० टी०—स इति । अमर्षात् परिहृत्य अस्मिन् यत्
 स रायणः माल्यवन्तमब्रवीत् ॥ २ ॥

गो० टी०—स इति । परिहृत्यः पूर्णितः ॥ २ ॥

३] ति० टी०—परपक्षं तत्प्राप्त्यर्थं प्रविश्यैव परिगृह्य
 वस्तुतोऽहितं वचः परवदितुं बुद्ध्या यदुच्यते नैतन्मम शोभनं
 मन्त्रिभिर्यत्ना मन्त्रिभिर्यत्ना ॥ ३ ॥

मानुषं कृपणं रामपेकं शास्त्रामृगाश्रयम् । समर्थं मन्यसे केन त्यक्तं पित्रा वनाश्रयम् ॥
 रससायीश्वरं मां च देवानां च भयंकरम् । हीनं मां मन्यसे केन अहीनं सर्वविक्रमैः ॥
 वीरद्वेषेण वा शङ्के पक्षपातेन वा रिपोः । त्वयाहं परुषाण्युक्तो मम प्रोत्साहनेन वा ॥
 प्रभवन्तं पदस्थं हि परुषं कोऽभिभाषते । पण्डितः शास्त्रतत्त्वज्ञो विना प्रोत्साहनेन वा ॥
 आनीय च वनास्तीतां पञ्चहीनामिव श्रियम् । किमर्थं प्रतिदास्यामि राघवस्य भयादहम् ॥
 वृत्तं वानरकोटीभिः समुग्रीवं सलक्ष्मणम् । पश्य कैश्विदहोभिश्च राघवं निहतं मया ॥
 द्वन्द्वे यस्य न तिष्ठन्ति दैवतान्यपि संयुगे । स कस्माद्वाचणो युद्धे भयमाहारयिष्यति ॥ १
 द्विधा भज्येयमप्येवं न नमेयं तु कस्यचित् । एव मे सहजो दोषः स्वभावो दुरतिक्रमः ॥ १

रा० टी०—तदाकारमाह—हितवृद्ध्या अर्थं मां हितं जानात्विति विचारेण त्वया परपक्षं प्रविश्य आश्रित्य यस्यस्मान् हेतोः अहितं परपक्षमुच्यते तस्मान् हेतोः एतद्वक्तुं मम श्रोत्रगतं न न गृहीतमित्यर्थः ॥ ३ ॥

गो० टी०—हितवृद्धयेति । परपक्षं प्रविश्येव शत्रुषु श्रेष्ठ-
 मनुष्ठत्यैव हितवृद्ध्या हितमित्यर्थं ज्ञास्यतीति वृद्ध्या अ-
 तिसं परुषं च पदत्रय उक्तम् एतन् मम श्रोत्रं न गतमित्य-
 न्वयः ॥ ३ ॥

४] ति० टी०—कुलस्रावमाह—मानुषमिति ॥ ४ ॥

रा० टी०—तद्वचनस्य परपक्षं प्रकटयमाह—मानुषमि-
 त्यादिभिः । मातुषं रामं समर्थं केन हेतुना मन्यसे सहनु-
 नास्तीत्यर्थः ॥ ४ ॥

गो० टी०—भवत् परपक्षादुत्तरार्थं न युक्त इत्याह—
 मानुषमिति । मातुषं जात्या हीनबलम् कृपणं प्रकृत्या
 हीनम् पक्षम् अस्त्रहायम् शास्त्रामृगाश्रयं वृद्धमहायम् पित्रा
 त्यक्तं निधेनम् वनालयं राज्यहीनम् रामम् केन कथं प्रका-
 रण समर्थं प्रवक्तुं मन्यसे ॥ ४ ॥

५] ति० टी०—हीनम् । विक्रमैरित्यनुपपजते ॥ ५ ॥

रा० टी०—रक्षसांमिति । सर्वविक्रमैः अहीनं संयुक्त-
 मित्यर्थः, मां हीनं केन हेतुना मन्यसे ॥ ५ ॥

गो० टी०—स्वस्मिन् तद्वैपरीत्यमाह—रक्षसांमिति । ही-
 नवैलम् ॥ ५ ॥

६] ति० टी०—यत्त्वयाहं परुषाण्युक्तस्तु वीरद्वेषेण वा
 वीरं मयि द्वेषेण वा, आहोस्विद्विप्रौ पक्षपातेन वा, मम प्रो-
 त्साहनेन शत्रुप्रशंसायां कोऽप्युद्धाय प्रवर्तिष्यत इति प्रवर्तनेन
 वा हेतुनेति शङ्के न द्व वाक्यस्य यथाश्रुतायं तात्पर्य-
 मित्यर्थः ॥ ६ ॥

रा० टी०—वीरैरिति । त्वया यत्परुषाण्युक्तस्तु तद्वेषेण
 ॥ रिपोः पक्षपातेन वा ममप्रोत्साहनेन शत्रुप्रशंसायां कोऽप्युद्धाय
 प्रवर्तिष्यत इति प्रवर्तनेन वा हेतुनेति शङ्के न द्व वाक्यस्य
 यथाश्रुतायं तात्पर्यमिति नोतीत्यर्थः ॥ ६ ॥

गो० टी०—एवं परुषाण्युक्तस्तु वीरद्वेषेण वीरं मयि
 द्वेषेण वा, आहोस्विद्विप्रौ पक्षपातेन वा, मम प्रो-
 त्साहनेन शत्रुप्रशंसायां कोऽप्युद्धाय प्रवर्तिष्यत इति प्रवर्तनेन
 वा हेतुनेति शङ्के न द्व वाक्यस्य यथाश्रुतायं तात्पर्यमिति नोतीत्यर्थः ॥ ६ ॥

७] ति० टी०—तदेव समर्थवत्माह—प्रभवन्तौ
 प्रभवन्तौ युद्धादिमर्थं परस्परमव्याहतस्वराज्यस्य राजा-
 प्रोत्साहनेन शत्रुपक्षपट्टनिप्रेरणप्रयोजनं विना पण्डित-
 त्वविशिष्टः नः परपक्षमभिभाषते न कोऽपीति निश्चयः ।
 नित्यं ॥ ७ ॥

गो० टी०—अन्तिमं निश्चयं नि-
 प्रभवन्तौ युद्धादिमर्थं परस्परमव्याहतस्वराज्यस्य राजा-
 प्रोत्साहनेन शत्रुपक्षपट्टनिप्रेरणप्रयोजनं विना पण्डित-
 त्वविशिष्टः नः परपक्षमभिभाषते न कोऽपीति निश्चयः ।
 नित्यं ॥ ७ ॥

गो० टी०—परप्रोत्साहनेनोच्येतदुपपादयति—प्रभाव-
 ति । परप्रोत्साहनेन प्रभावयितुं पदस्थं परितक्कवृद्धिम्
 त्साहनाकारे पण्डितस्य पदस्थयिपयत्परपक्षजनम् नोप-
 डत्यर्थः ॥ ७ ॥

८-१०] ति० टी०—पञ्चहीनामित्यनेन लक्ष्मीत्याभा-
 यलमत्युपपादयत्यर्थवान् च ॥ ८ ॥ १० ॥

रा० टी०—आनीयेति । किमर्थं राघवस्य भयात्
 प्राप्य सीतांप्रति दास्यामि ॥ ८ ॥

गो० टी०—अस्तु त्वत्कं परमार्थः तथापि दुर्लभस्य
 श्रेयः कथं त्याज्य इत्याह—आनीयेति । किमर्थं केन
 ना । राघवस्य भयात् ॥ ८ ॥

रा० टी०—वृत्तमिति । वानरकोटीभिरेष्टमपि
 निहतं पश्य ॥ ९ ॥

गो० टी०—वृत्तमिति । स्पष्टार्थः ॥ ९ ॥

रा० टी०—वृत्तं इति । यस्य द्वन्द्वे संयुगे दैवतान्यपि
 तिष्ठन्ति स राघवः भयं कस्माद्वाहारयिष्यति प्राप्स्यति ॥

गो० टी०—वृत्तं इति । द्वन्द्वे वृत्तं युगे । १२ रामपक्षे ॥

११] ति० टी०—एवमेव रामस्य महाशयि द्विधा च
 यमितरवेषुवत् न नमेयं व्रतधत्त सहजं आकाशमिव ॥

यदि तावत्समुद्रे तु सेतुबद्धो वाच्यः । रामेन विस्मयः कोऽत्र येन ते भयमानम् ॥ १२ ॥
 स तु तीर्त्वाणं रामः सह चानरसेनया । भ्रान्तिमान्मि ते सत्यं न जीवन्प्रतियास्यति ॥ १३ ॥
 एवं ह्युवाच संख्यं हृष्टं विज्ञायरावणम् । व्रीडितो मान्यवान्वाचं नोत्तरं प्रत्युपयत् ॥ १४ ॥
 जयाशिवा तु राजानं वर्धयित्वायथोचितम् । सहायवानभ्यनुज्ञातो जगाम स्वं निवेशनम् ॥ १५ ॥
 रावणस्तु सहायात्यो मन्त्रयित्वाभिमुख्य च । उक्त्वायास्तु तदा गुप्ति कारयामास राक्षसः ॥ १६ ॥
 व्यादिदेश च पूर्वस्यां प्रहस्तं द्वारि राक्षसम् । दक्षिणस्यां महावीर्यं महापाश्वर्महोदरौ ॥ १७ ॥
 पश्चिमायामथ द्वारि पुत्रमिन्द्रजितं तदा । व्यादिदेश महाभायं राक्षसैर्बहुभिरुतम् ॥ १८ ॥
 उत्तरस्यां पुरद्वारि व्यादिश्य शुकसारणौ । स्वयं तत्र गमिष्यामि मन्त्रिणस्तानुवाच ह ॥ १९ ॥

पश्यत्ययतो तमह-स्वभावं इति नक्षत्रिः कदापि जीतौ
 जीतेति भावः ॥ ११ ॥

रा० टी०-विभ्रति । अर्द्धे द्विधा भयंयमपि यदि तदापि
 स्वचित्तं नयेत् एव मे दोषः सहजः जन्ममेव जातः अन्
 न स्वभाव इत्यर्थः । नह्यं तस्यान्याभ्यामेव त्यज्यतामित्यतः
 तद्वि-स्वभावो दूरतिक्रमः न भयं कथं इत्यर्थः ॥ ११ ॥

गो० टी०-अत्यन्तद्विषयं उक्तं मातामहं कथमेवं पश्य-
 त्वास्मीत्युक्तापेक्षा-विभ्रति । राम आगत्य भयं जन्-
 मविभ्रति-भयोकम् न केवलं भयमात्रम् द्विधा भयंय-
 मपि विभ्रतेः प्रत्युपाय एवमपि न तमेयम् कस्यचित् न
 केवलं रामस्य तनोपि अतमुपलब्धोपि द्विधा भङ्गादपि क-
 स्यचित्प्रभमभयान्तःसहमित्यर्थः । तर्हि हीयमानं सन्निः कार्यं
 जीतिवाचयिरोऽस्यालप्राह-एव मे सहजो दोष इति । इति यदि
 दोषत्वमुक्तं तर्हि न तस्याय एवत्याशङ्क्या-स्वभावं इति ।
 न हि तन्मो निम्नो मातुरागत इति भावः ॥ ११ ॥

१२-१३] ति० टी०-नह्यं रामः कथं मातुष इत्युच्यते,
 समुद्रे सेतोर्मुखासाध्यत्वादत आह-यन्तीति । तावत्प्रथमतो
 रामेण समुद्रे सेतुर्बद्ध इति विलम्बो युति कोऽत्र विलम्बः
 यतः सः यदुच्यते देवगत्या युगावसान्यस्येन, न तु स्वसामर्थ्य-
 मित्यर्थः येन सेतुवन्धने मे इदं भयमागतम् ॥ १२ ॥ १३ ॥

रा० टी०-यदीति । यत्र यद्वर्त्तते ते भयमागतं स सेतुः
 यदि रामेण नारभ्यते तदा तर्हि को विस्मयः आश्चर्यं ययमेव-
 मवकाशः कर्तुं समर्थो इत्यर्थः ॥ १२ ॥

गो० टी०-अथ सेतुवन्धने विलम्बयते चेत् तदपि काक-
 माकीयम अत्रा यावत्ते यममित्यह-यदीति । तावत् समुद्रे
 सेतुवन्धन इत्यर्थः ॥ १२ ॥

रा० टी०-स इति । अर्णवं तीर्थं आगतः स रामः
 जीवन् प्रतियास्यति इत्यर्थं सत्यं प्रतिजानाति ॥ १३ ॥

गो० टी०-स विधति । अर्णवं तीर्थं स्थितो राम
 इत्यर्थः ॥ १३ ॥

१४] ति० टी०-संख्यं पुष्टं संख्यवन्तम् । एतन्मि-
 त्तम् । यत्र संख्यं न प्रत्युपयत् ॥ १४ ॥

रा० टी०-एवमिति । एवं कुत्राणं रावणं संख्यं पुष्टं
 योगवन्तं कष्टं कष्टं च विज्ञाय मान्यवान् उत्तरं वाक्यं न प्र-
 त्युपयत् अकथयदित्यर्थः ॥ १४ ॥

गो० टी०-एवमिति । संख्यम् अर्थकारयुक्तम् । व्रीडित
 इति । स्वोपदेश्येकस्यादिति भावः ॥ १४ ॥

१५-१६] ति० टी०-अभ्यनुज्ञातो राजणेन ॥ १५ ॥ १६ ॥

रा० टी०-जयेति जयाशिवा मित्रयैतुकाशीनचमेन यथे-
 पित्वा अभ्यनुज्ञातो मान्यवान् स्वनिवेशनं कृष्टं जगाम ॥ १५ ॥
 गो० टी०-जयेति । यथोचितमिति । प्रत्युत्थानादितेति
 भावः ॥ १५ ॥

रा० टी०-रावण इति । रावणो मन्त्रयित्वा विमिश्र
 विज्ञाय च उक्त्वायास्तु गुप्ति कारयामास ॥ १६ ॥

गो० टी०-रावण इति । मन्त्रयित्वा कर्तव्यम् विज्ञाय ।
 विमिश्र निमित्तम् ॥ १६ ॥

१७] ति० टी०-गुप्तिप्रकारः व्यादिदेशेति ॥ १७ ॥

रा० टी०-तत्प्रकारमाह-व्यादिदेशेत्येति । पुर-
 स्सो द्वारि तद्वर्णार्थमित्यर्थः प्रहस्तं व्यादिदेश दक्षिणस्यां तु
 महापाश्वर्महोदरौ व्यादिदेश ॥ १७ ॥

गो० टी०-स इति । व्यादिदेश रक्षणायैति शेषः ॥ १७ ॥
 १८] ति० टी०-महामायमित्यादीन्द्रजिह्वेयम् ॥ १८ ॥

रा० टी०-पश्चिमायामिति । महामायामिन्द्रजितं व्या-
 दिदेश ॥ १८ ॥

गो० टी०-पश्चिमायामिति । स्पष्टः ॥ १८ ॥

१९] ति० टी०-व्यादिश्य तन्मुखतो हृत्तान्तश्रवणो-
 त्तं तौ तिरस्कृत्येत्यर्थः । अनोत्तरद्वारं स्वयं च स्वयमेव
 गमिष्यामीति तान्मन्त्रिण उवाच ॥ १९ ॥

रा० टी०-उत्तरस्यामिति । उत्तरस्यां द्वारि शुकसा-
 रणौ व्यादिश्य शुक आदि रावणस्यसहितः अत्र गमिष्यामि
 तथाकालं सर्वं कुर्यामीत्यर्थः । इति मन्त्रिण उवाच ॥ १९ ॥

गो० टी०-उत्तरस्यामिति । गमिष्यामीत्यन्तरमिति
 कर्तव्यं इत्यर्थः ॥ १९ ॥

राक्षसो विधाय राक्षसं नराधायपराक्रमम् । मन्त्रिणमन्त्रिणं पुरस्य पुण्डरीकम् ।
 एवं विधानं कृत्वा राक्षसपुंगवः । कृतकृत्यमिवात्मानं मन्यते कालक्षी
 विसर्जयामास ततः स मन्त्रिणो विधानमाज्ञाप्य पुरस्य पुण्डरीकम् ।
 जयाशिषा मन्त्रिणगेन पूजितो विवेश सोऽन्तःपुरमृद्धिमन्महत् ॥
 इत्यादि श्रीमद्वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे षट्त्रिंशः सर्गः ॥ ३६

सप्तत्रिंशः सर्गः ।

राक्षसपुत्रोऽप्येव तुमुदादिपुद्गलं च लङ्कां क्रीडायां कार्यसिद्धौ मन्त्रयमाणेन विभीषणः । सप्तत्रिंशः पुण्डरीकम् ।
 पवित्रं सप्त दीपं प्रतिनिश्चयेन कथितं पौलस्त्य कृतकारणं न्ययेदथ राक्षसोऽपि प्रतिहारं क्रीडामुपय स सैन्यः
 नरवानरराजानौ स तु वायुसुतः कपिः । जाम्बवानक्षराजश्च राक्षसश्च विभीषण
 अङ्गदो वालिपुत्रश्च सौमित्रिः शरैर्भः कपिः । सुषेणः सहदायादो मैन्दो द्विविद एव
 गजो गवाक्षः कुमुदो नलोऽथ पनसस्तथा । अमित्रविषयं प्राप्ताः समवेताः समर्थय
 इयं सा लक्ष्यते लङ्का पुरी रावणपालिता । सासुरोरगमन्धर्वः सैवैरपि सुदुर्जय
 कार्यसिद्धिं पुरस्कृत्य मन्त्रयध्वं विनिर्णये । नित्यं संनिहितो यत्र रावणो राक्षसाधिप

२०-२१] ति० टी०-तीर्थं क्रमणसामर्थ्यम् । मन्त्रयं
 पुरमप्यवर्तिनिसेनासंनिवेशेऽप्यवर्त्यम् ॥ २० ॥ २० ॥

रा० टी०-राक्षस इति । विरूपाक्षं मन्त्रयं युद्धं अ-
 स्थापयत् ॥ २० ॥

गो० टी०-राक्षसमिति । मन्त्रयं युद्धम् इति । युद्धो
 नाम नगरमध्यवैत्यस्थानम् ॥ २० ॥

रा० टी०-एवमिति । राक्षसपुङ्गवः लङ्कागमिषं विधानं
 कृत्वा आत्मानं कृतकृत्यमिव मन्यते मैत्रं ॥ २१ ॥

गो० टी०-एवमिति । विधानं लक्षणसंविधानम् ॥ २१ ॥

२२] ति० टी०-जयाशिषा जयाशीर्षाक्षरार्थः ॥ २२ ॥
 इति श्रीरामाक्षरिणे श्रीरामायणे रामायणतिलके वाल्मीकीय
 आदिकाव्ये युद्धकाण्डे षट्त्रिंशः सर्गः ॥ ३६ ॥

रा० टी०-विसर्जयामासेति । स रावणः पुरस्य पु-
 ण्डरीकं बहुविधमभ्यास्य मन्त्रिणो विसर्जयामास मन्त्रिणगेन
 जयाशिषा पूजितः स रावणः महत् क्रुद्धिमत् अन्तःपुरमा-
 विवेश ॥ २२ ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणव्याख्याने रामायणशरो-
 मणौ युद्धकाण्डे षट्त्रिंशः सर्गः ॥ ३६ ॥

गो० टी०-विसर्जयामासेति । पुण्डरीकं समर्थम् ॥ २२ ॥
 इति श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणे श्रीरामायणतिलके वाल्मीकीय
 आदिकाव्ये युद्धकाण्डे षट्त्रिंशः सर्गः ॥ ३६ ॥

१] ति० टी०-जयाशीर्षाक्षरार्थः ॥ २२ ॥

२] ति० टी०-सहदायादः सप्तपुत्रः ॥

३] ति० टी०-अमित्रविषयं सप्तपुत्रः
 सप्तपुत्रः ॥ ३ ॥

रा० टी०-रावणपुत्रान्तपुत्रश्च । रामश्च
 त्यादिभिः । अमित्रविषयं रिपुदेशं प्राप्ताः
 च राजानौ रामलक्ष्मीदौ समागतान्तत्रिवेदनि-
 ग्नादयश्च समर्थयन् समर्थयन् अन्तर्कप्यम्
 कान्तयि ॥ २-३ ॥

गो० टी०-अथ रामस्य तेनायुस्तिविष-
 नरवानरेत्यादिलोकायमेकान्वयम् । सह-
 दायादौ सप्तपुत्रावावित्तमः । इदं विवेचनं तत्र
 अमित्रविषयं शत्रुदेशम् । समर्थयन् समर्थयन्
 ध] ति० टी०-मन्त्रयकारः-इयमिति
 इतिः सदैवैरपि यादु दुर्जयः भूयसे लेयम् ॥

रा० टी०-तत्रकाण्डाह-इयमिति ।
 सुदुर्जया इयं लङ्का लक्ष्यते ॥ ३ ॥

गो० टी०-अथ विचार्यमाणं मेवाह-इय-
 ता इत्यमतां पूर्वमुक्तां । कार्यसिद्धिं विजयसि-
 प्रयत्नीकृत्य विनिर्णये निमित्तं सम्मन्त्रयन् वि-
 निर्णयान् मन्त्रः प्रवर्त्यतामित्यर्थः ॥ ४ ॥ ३ ॥

५] ति० टी०-वामसिद्धिं शत्रुदुर्जय-
 कृत्यं सुदुर्जयविजयम् मन्त्रः विजयताम् । वि-
 निर्णयितः स्वयं युद्धसि विषयः ॥ ५ ॥

तेषु वृषाणेषु रावणाचरजोऽज्ययत् । रावणमग्राभ्यपदन्तु कलाय विभीषणः ॥ ६ ॥
 ॥ वैनसश्चैव संपातिः प्रेमतिरनया । गत्वा लङ्कां ममापात्वा पुरीं पुनरिहागताः ॥ ७ ॥
 ॥ शकुनेवः सर्वे प्रविष्टाश्च रिषोर्वलम् । विधानं विहितं यच्च तद्बद्धा समुपस्थिताः ॥ ८ ॥
 ॥ अनेन यथाहृष्टे रावणस्य दुरात्मनः । राम तद्ब्रूतः सर्वे यथातथ्येन मे शृणु ॥ ९ ॥
 ॥ गृहस्तः सवजो द्वारमासाद्य तिष्ठति । दक्षिणं च महावीर्यो महापार्थमहोदरौ ॥ १० ॥
 ॥ जिह्वस्थिभं द्वारं राक्षसैर्वहुभिर्वृतः । पट्टिशासिधनुष्मद्भिः शूलमुद्ररपाणिभिः ॥ ११ ॥
 ॥ अमिहरणैः शूरैरावृते रावणात्मजः । राक्षसानां सहस्रैस्तु बहुभिः शस्त्रपाणिभिः ॥ १२ ॥
 ॥ परमसंविगो राक्षसैः सैव मन्त्रवित् । उत्तरं नगरद्वारं रावणः स्वयमास्थितः ॥ १३ ॥
 ॥ ह्वासस्तु महता शूलमुद्रधनुष्मता । बलेन राक्षसैः सार्धं मध्यमं गुल्ममश्रितः ॥ १४ ॥
 ॥ अनेन विधान्गुल्मालेङ्गनाया समुदीक्ष्य ते । मामका भीष्मिणः सर्वे वीर्यं पुनरिहागताः ॥ १५ ॥
 ॥ नानां वैशसाहसं रथानामयुतं तथैव । हयानामयुते द्वे च सौम्यां कोटिं च रक्षसाम् ॥ १६ ॥

पं० टी०—कावेति । यत्र रावणो नित्यं संविहितः तत्र
 ॥ अस्मिन्मिति शेषः । कामसिद्धिं पुरस्कृत्य उरिष्य विनिर्णये
 विनिर्णयं दन्त्ययुक्तम् ॥ ६ ॥

६-७] ति० टी०—अधाम्यपदवद्व्यापार्थपदवदपचक्षहीनं
 गुल्मकामं बहुभ्योपशब्दम् ॥ ६ ॥ ७ ॥

रा० टी०—अथेति । तेषु रामादिषु वृषाणषु मत्तु रा-
 वणाचरो विभीषणः पुरस्कृत्यं बहुभ्योपशब्दम् अधाम्यपदवत्
 पचक्षहीनं व्याप्यवतीति ॥ ६ ॥

गो० टी०—तथेति । अधाम्यपदवत्सकृत्पदवत् ।
 विधां पुरुषप्रतिपत्त्यै स्वयंभवापादहितवृत्तवानित्यर्थः ॥ ६ ॥

रा० टी०—तदाकारमल—अनल इत्यादिभिः । अन-
 लद्वयो ममागताः लङ्कां गत्वा पुनरिहागताः ॥ ७ ॥

गो० टी०—अनल इत्यादि—लोकावयवम् । विधानं नगर-
 स्थणसेविधानम् । ते दुरात्मनो रावणस्य यत्संविधानमाहुः
 तस्यपातलेन याथाव्ययेन क्रुतः मे मन्त्रः शृणु ॥ ७ ॥ ९ ॥

८-९] ति० टी०—यच्च विधानं विहितम् । पुरश्चार्थ-
 मिति शेषः । शकुपस्थिता मनःसर्गानं प्रताः ॥ ८ ॥ ९ ॥

रा० टी०—गमनप्रयोजनं शोभ्यमाह—युच्येति । शकु-
 मन्त्रः पक्षिणो भूत्वा रिषोर्वलं प्रविष्टाः सर्वेद्वारायाः यद्विधानं
 पुरश्चोपायो विनितं कृतं तद्बद्धा समुपस्थिताः पुनरागताः ॥ ८ ॥

रा० टी०—संविधानमिति । रावणस्य संविधानवृषाण-
 मभावात् यथाहुः तथा याथातथ्येन ब्रूते मे शृणु ॥ ९ ॥

१०-११] ति० टी०—पूर्वं द्वारमित्यन्वयः ॥ १० ॥ ११ ॥

रा० टी०—तद्ब्रूतमवगतं—पूर्वमित्यादिभिः । पूर्वं द्वार-
 मासाद्य प्रवृत्तवतीति ॥ १० ॥

गो० टी०—युच्येति । त्वष्टः ॥ १० ॥

रा० टी०—इन्द्रजिदिति । पश्चिमं द्वारं रावणात्मज
 इन्द्रजिदिति उत्तरं तु युक्तं विधानकर्ता स्वयं रावण आ-
 स्थितः शोकाजयमकान्त्रवति ॥ ११-१२ ॥

गो० टी०—इन्द्रजिदिति । पट्टिशासिधनुष्मद्भिः शूलमुद्र-
 रपाणिभिः बहुभि राक्षसैः प्रधानराक्षसैस्तैः नानाप्रहरणैः
 कलेशाहृतः रावणात्मजः इन्द्रजित्पश्चिमनगरम् आसाद्य तिष्ठती-
 त्सुब्रह्मप्यते ॥ ११ ॥

१२] ति० टी०—राक्षसानां सहस्रैरित्यादि रावणविशेष-
 णम् ॥ १२ ॥

१३-१५] ति० टी०—परमसंविगः शुक्सासराणावेदितय-
 हावल्सरणादन्तःकरणेऽभिधीतः ॥ १३-१५ ॥

गो० टी०—राक्षसानामित्यादि । अस्मिन्निगः अकम्पित-
 हृदयः । राक्षसैः प्रयत्नकृतैः ॥ १३ ॥ १४ ॥

रा० टी०—विरूपाक्ष इति । विरूपाक्षो मध्यमं गुल्म-
 माश्रितः ॥ १४ ॥

गो० टी०—विरूपाक्षस्त्विति । बलेन सेवया । राक्षसैः
 सुख्यैः ॥ १४ ॥

रा० टी०—पतानिति । घने मन्त्रिणः एवंविधानं गुल्मान्
 सखदीक्ष्य पुनरिहागताः ॥ १५ ॥

गो० टी०—पतानिति । शुल्मान् सेनाः । गुल्मो रुक्स्त-
 म्भसेनान्वित्यपरः ॥ १५ ॥

१६] ति० टी०—तद्व्यापिशतुस्तद्विज्ञैः स्वबलैः प्रतिरो-
 धकावृत्तिवत् तत्रत्यवृत्त्यै समधिकम्पुनतापरिहाराय तत्प-
 रिच्छेदमाह—गजानामिति । गजयोधिनमित्यर्थः । रथानां
 रथिनामयुतं शङ्खपाशमयं च कोरिः किञ्चित्कसंख्यायिका
 कोटिरित्यर्थः ॥ १६ ॥

१ शोभते गो० पाठः । २ अस्मिन्मिति गो० पाठः । ३ प्रवृत्त इति गो० पाठः । ४ यथाहृष्टेति गो० पाठः । ५ यथातथ्येन गो० पाठः । ६ नोभवेति
 गो० पाठः । ७ यथाहृष्टेति गो० पाठः । ८ बहुभ्योपशब्द इति गो० पाठः । ९ उच्येति गो० पाठः । १० अस्मिन्मिति गो० पाठः । ११ लङ्कायामिति गो०
 पाठः । १२ यथाहृष्टेति गो० पाठः । १३ यथाहृष्टेति गो० पाठः । १४ यथाहृष्टेति गो० पाठः । १५ यथाहृष्टेति गो० पाठः । १६ यथाहृष्टेति गो० पाठः ।

विश्वनाथः । राक्षसराजस्य । राक्षसराजस्य । राक्षसराजस्य ।
 एकैकस्यां युद्धार्थं राक्षसस्य विशांपते । परिवारः सहस्राणां सहस्रमुपतिष्ठति ॥ १८ ॥
 एषां प्रवृत्तिं लङ्कायां मन्त्रिप्रोक्तां विभीषणः । एवमुक्त्वा महाबाहू राक्षसांस्तानदर्शयत् ॥ १९ ॥
 लङ्कायां सचिवैः सर्वैः रामाय प्रत्यवेदयत् । रामं कर्मलपत्राक्षमिदमुत्तरमब्रवीत् ॥ २० ॥
 रावणावरजः श्रीमन् राममियचिकीर्षया । कुबेरं तु यदा राम रावणः प्रतिबुद्धयति ॥ २१ ॥
 षष्टिः शतसहस्राणिदा निर्यान्ति राक्षसाः । पराक्रमेण वीर्येण तेजसां सस्वगौरवात् ॥
 रावणस्य पुत्रेण रावणस्य दुरात्मनः ॥ २२ ॥
 न मनुयुर्न कर्तव्यः कोपये त्वां न भीषये । सप्रयों ह्यसि वीर्येण सुगणामपि निग्रहे ॥ २३ ॥

१० टी०-गजानामिति । सायां किञ्चिद्व्यापिका एव स्तीति शेषः ॥ १६ ॥

१० टी०-गजानामित्यादि । गजानां गजयोधिनाम् । इयानां इयामित्यत्राजेवं द्रष्टव्यम् । इयानां सामकोटिः द्वे अयु-
 ने चेत्यन्वयः । एते एतावन्तः । यद्वा गजानामित्यादिशब्दा ग-
 रगाः एव । गजिकलङ्कायोन्यते । इयानां द्वे अयुते ।
 एकः कोटिः । एते रावणस्येष्टा अन्तरङ्गाः ।
 एतेऽपि आततायिनः कुरा इत्यर्थः ॥ १६ ॥ १७ ॥

१७] ति । आततायिनः मन्त्राणां एते । उपपन्न-
 गणिताः ॥ १७ ॥

१० टी०-यिक्तास्ता इति । एते उत्सवकवाकाः राक्ष-
 साः राक्षसराजस्य नित्यमिष्टाः ॥ १७ ॥

१८] ति० टी०-सहस्राणां सहस्रम् । अनेकलक्षमित्यर्थः ।
 एकैकस्य राक्षसस्य परिवारः सहस्रार्थः । उत्सवक्या उपति-
 ष्ठति ते ॥ १८ ॥

१० टी०-एकैकस्येति । एकैकस्य राक्षसस्य सहस्राणां
 पदम् बहुमदस्यमित्यर्थः । परिवारः युद्धार्थं उपतिष्ठति ॥ १८ ॥

गो० टी०-एकैकस्येति । अत्र राक्षसेषु एकैकस्य राक्ष-
 सस्य सहस्राणां सहस्रं दशलक्षलङ्काविशिष्टः परिवारः इदानीं
 युद्धार्थं युद्धमिति तम् । उपतिष्ठत इत्यन्वयः ॥ १८ ॥

१९] ति० टी०-एषां मन्त्रिप्रोक्तां प्रवृत्तिम् । एवं प्रका-
 रणोक्तान्तराक्षसाननकादींश्चतुस्रो मन्त्रिणोद्देशयत् ॥ १९ ॥

रा० टी०-एतामिति । विभीषणः मन्त्रिप्रोक्तां लङ्काया-
 मेषां पञ्चनिमेषकुत्वा राक्षसान् अनजानीन् स्वमन्त्रिणः अद-
 र्शयत् । एतैरेव दृष्टमित्यबोधयत् ॥ १९ ॥

गो० टी०-एतामिति सार्धश्लोकः । तान् मन्त्रिभूतान् ।
 निजान्तरं सचिवैः प्रयोज्यकर्तुमिति । लङ्कायां सर्वा प्रवृत्ति-
 रत्युपगम्यते । रामाय प्रत्यवेदयत् । सचिवैरपि तं दृष्टान्त-
 वेदयदित्यर्थः ॥ १९ ॥

२०-२१] ति० टी०-तैः सचिवैः करणभूतैः सर्वलङ्काया-
 तं तत्प्रत्यवेदयत् तदुत्तरं राममिदमब्रवीत् ॥ २० ॥ २१ ॥

२२] ति० टी०-पठिः शतसहस्राणि । षष्टिष्वनिर्यये
 इदानीं बहुविक्रमित्यर्थः । पराक्रमादिना रावणस्य सुखं
 सत्सगौरवार्थं निश्रयान् दत्तमहताः ॥ २२ ॥

रा० टी०-लङ्कायामिति । सचिवैः करणभूतैः लङ्का-
 यैः तत्तत् रावणावरजो विभीषणः प्रत्यवेदयत् । अरुणः
 इत्युक्तं स्वस्वमन्त्रेण । साधे श्लोक एकावर्त्यः ॥ २० ॥

गो० टी०-तद्वचनाकारमाह-कुबेरमित्यादिभिः ।
 राम ! यदा रावणः कुबेरं प्रत्यबुध्यत तदा अत्र युद्धे पराक्रम-
 दिना ये रावणस्य सहस्राः तेषां ह्यस्यां षष्टिशतसहस्राणि वा
 श्वमित्यर्थः । निर्यान्ति । अर्द्धयुद्धमेकावर्त्ये ॥ २१ ॥ २२ ॥

गो० टी०-राममित्यादि । आदययत् । उत्तरम् । अन्तर-
 त्वकथम् । दिग्बिजयकालिक्रमं तदायुचिक्रममपि क्रमिति ।
 विष्णुं पुराणं परिगणयति-कुबेरमिति । निर्यान्ति । नि-
 पराक्रमेण पराजितमसामर्थ्येन । वीर्येण युद्धे स्वस्वमन्त्रेण
 स्वैः तेजसा प्रतापेन सत्सगौरवात् । तेषां निशयेनेत्य-
 दप्यं च रावणस्य अत्र ये सहस्राणां दश राक्षसां इति
 पूर्णोक्तवत् ॥ २०-२२ ॥

२३] ति० टी०-अत्र रावणराज्यवर्णनपरिषये मन्त्रुः स्या-
 त् । रावणस्यैवैवमपि शीघ्रं न कार्या रावणयत् । पतस्त्वां रा-
 ज्ञं प्रति रोषये इत्यर्थः । तद्वदुत्तरम्-ममर्थे इति ॥ २३ ॥

रा० टी०-अत्रति । एतः सुगणामपि निग्रहे त्वं समर्थो
 ऽसि अतः अत्र युद्धे मनुयुर्न कर्तव्यः । अतिकोपमस्त-
 देन ते विजयो भविष्यतीति तत्पर्यम् अत एव त्वां न कोपये-
 नापि भीषये ॥ २३ ॥

गो० टी०-एतामिति । शत्रुवल्लभजननपुत्रमित्यादि-
 परिहरति-अपि । अत्र कथयन्ते सति मन्त्रः । का-
 कर्तव्यः । मन्त्रेण मनुनिरमनाप रोषमुत्पादये न मन्त्र-
 भावः । लज्जान्तेन न भीतिमुत्पादये । रोषोत्पादनस्य फलमस-
 भयार्थं हीति ॥ २३ ॥

१ परिवार इति गो. पाठः । २ तिष्ठते इति गो. पाठः । ३ सर्वानिति गो. पाठः । ४ पञ्चयुध्यते गो. पाठः । ५ सहस्राणि सहस्राणि रा. पाठः । ६ रोषये इति गो. पाठः ।

श्रवणादयो वाचयमेव भवति रागवः । श्रवणा प्रतिपातार्थमिदं वचनमन्वीत ॥ २२ ॥
 पूर्वद्वारे न केङ्कया नीला वानरपुंगवः । पृष्ठस्थं प्रतियोद्धा स्याद्वागैर्वहभिर्धृतः ॥ २३ ॥
 अङ्गुली नालिपुम्बु बद्धेन महता दृतः । दक्षिणे बाधतां द्वारे यथाश्वमहोदरी ॥ २४ ॥
 कर्णान् विप्रद्वारं निष्पीड्य ध्वजात्पजः । शक्तिश्रवणमेवात्मा बहुभिः कणिर्निर्धृतः ॥ २५ ॥
 दक्षिणतस्तुतादृशां च महात्मनाम् । विप्रकारिण्यः क्षुद्रो वरदानलान्वितः ॥ २६ ॥
 परिह्वयति यः सर्वाङ्गो कान्ततापमपज्जाः । तस्याहं राक्षसेन्द्रस्य स्वयमेव वधं प्रतः ॥ २७ ॥
 उत्तरं नगरद्वारमहं सौमित्रिणा सह । निपीड्याभिप्रवेश्यामि सर्वत्रो यत्र राक्षसः ॥ २८ ॥
 वानरेन्द्रश्च बहुबाहुभिराजध वीर्यवान् । राक्षसेन्द्रानुजश्चैव गुरुमे भवतु मेधमे ॥ २९ ॥
 न च यः मानुषः रूपं कुर्याद्गुणभिराह्वये । एष भवतु नः संज्ञा सुद्वेष्टस्मिन्वानरे दले ॥ ३० ॥

२४-२५ । ति० टी०-नन्वात्तन तन्वारेषु मया येन विषय स्थापितः । नन्वात्तनपीदं वानरानीकं तद्वत् । नि-
 भासेन व्यक्तं व्यक्तित्वं चतुर्द्वारेण प्रवेष्टुं इतः स्वयं निर्म-
 मिष्यति ॥ २४ ॥ २५ ॥
 २६-२७ । ति० टी०-नन्वात्तन । इदं वानरातीकं व्यक्तं व्यक्तित्वं चतु-
 र्द्वारेण प्रवेष्टुं इतः स्वयं निर्म मिष्यति निर्मिष्यति व्यक्तित्वं
 प्रथमं प्रवेष्टुं ॥ २६ ॥

२८-२९ । ति० टी०-नन्वात्तन । त्वं राक्षससत्त्वस्य व्यक्तित्वं चतु-
 र्द्वारेण प्रवेष्टुं इतः स्वयं निर्म मिष्यति राक्षसेनाजकृत्यत्वेन व्यक्तं
 निर्मिष्यति निर्मिष्यति राक्षसेनाजकृत्यत्वेन व्यक्तं । चतुर्द्वारेण प्रवेष्टुं
 इतः स्वयं निर्म मिष्यति ॥ २८ ॥ २९ ॥

३०-३१ । ति० टी०-नन्वात्तन । राक्षसावर्गो एवं भवति सति श्रवणां
 प्रतिपातार्थं रागवः वदति ॥ ३० ॥

३०-३१ । ति० टी०-नन्वात्तन । प्रतिपातार्थं प्रविष्टित्वार्थम् ॥ ३० ॥
 २६-२७ । ति० टी०-नन्वात्तन । प्रतियोद्धा । यद्वत्स्य येना-
 पनः प्रतियोद्धा ॥ २६ ॥ २७ ॥

३०-३१ । ति० टी०-नन्वात्तन । पूर्वोक्त्यादिभिः । तद्वत्स्य
 पूर्वोक्तं विषयमनं प्रवृत्तं सति वानरपुङ्गवो नीलाः प्रतियोद्धा
 स्यात् । नन्वात्तन सति वानरपुङ्गवो ॥ ३० ॥

३०-३१ । ति० टी०-नन्वात्तन । पूर्वोक्तं विषयमनं प्रवृत्तं सति वानरपुङ्गवो
 नीलाः प्रतियोद्धा स्यात् । नन्वात्तन सति वानरपुङ्गवो ॥ ३० ॥

३०-३१ । ति० टी०-नन्वात्तन । पूर्वोक्तं विषयमनं प्रवृत्तं सति वानरपुङ्गवो
 नीलाः प्रतियोद्धा स्यात् । नन्वात्तन सति वानरपुङ्गवो ॥ ३० ॥

३०-३१ । ति० टी०-नन्वात्तन । पूर्वोक्तं विषयमनं प्रवृत्तं सति वानरपुङ्गवो
 नीलाः प्रतियोद्धा स्यात् । नन्वात्तन सति वानरपुङ्गवो ॥ ३० ॥

३०-३१ । ति० टी०-नन्वात्तन । अग्रभागात्वेति । नन्वात्तन
 सति वानरपुङ्गवो ॥ ३० ॥

२९ । ति० टी०-नन्वात्तन । अग्रभागात्वेति । नन्वात्तन
 सति वानरपुङ्गवो ॥ २९ ॥

३०-३१ । ति० टी०-नन्वात्तन । अग्रभागात्वेति । नन्वात्तन
 सति वानरपुङ्गवो ॥ ३० ॥

३०-३१ । ति० टी०-नन्वात्तन । अग्रभागात्वेति । नन्वात्तन
 सति वानरपुङ्गवो ॥ ३० ॥

३०-३१ । ति० टी०-नन्वात्तन । अग्रभागात्वेति । नन्वात्तन
 सति वानरपुङ्गवो ॥ ३० ॥

३०-३१ । ति० टी०-नन्वात्तन । अग्रभागात्वेति । नन्वात्तन
 सति वानरपुङ्गवो ॥ ३० ॥

३२ । ति० टी०-अथ वानराणां विषयम् । नन्वात्तन सति वानरपुङ्गवो
 नीलाः प्रतियोद्धा स्यात् । नन्वात्तन सति वानरपुङ्गवो ॥ ३२ ॥

३०-३१ । ति० टी०-नन्वात्तन । अग्रभागात्वेति । नन्वात्तन
 सति वानरपुङ्गवो ॥ ३० ॥

३०-३१ । ति० टी०-नन्वात्तन । अग्रभागात्वेति । नन्वात्तन
 सति वानरपुङ्गवो ॥ ३० ॥

एव वैश्वं स्वप्नेऽस्मिन्मविष्यति । नये तु मानुषेण सप्त योत्स्वामिह परान् ॥ ३२ ॥
 सह भ्रात्रा लक्षणेन मदीजता । आत्मना पञ्चमध्यायं सखा यम विभीषणः ॥ ३३ ॥
 ॥ कृत्यसिद्धयर्थमेवमुक्त्वा विभीषणम् । सुवेलावहणे बुद्धिं चकार सतिमान्मनुः ॥
 ततर् इष्टा सुवेलाय गिरेस्तटम् ॥ ३४ ॥

ततस्तु रामो महता बलेन प्रकटाय रामो पृथिवीं महात्मा ।
 प्राप्सुरूपोऽभिजगाम लङ्कां कृत्वा मतिं सोऽन्विषे महात्मा ॥ ३७ ॥
 इत्यपि श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाण्डे सुवेलावहे सप्तविंशः सर्गः ॥ ३७ ॥

तं स्वपक्षपातक्षयोर्विज्ञानं न स्यात् इत्यत आह—
 ॥ हरिभिर्योनैः मातुषं रूपम् आहवे नैव पदम् नोऽभा-
 तानरबले अस्मिन् युद्धे एषा संज्ञा चिह्नं भवतु ॥ ३२ ॥
 गो० टी०—न चैवेति । संज्ञा संकेतः । अस्य पदोऽन-
 माह—यानरा इति । नः अस्माकम् । यानरा एवास्मिन्
 स्वप्नेन चिह्नं भविष्यतीति । अस्माकं यानरस्यमेवामीयता-
 ज्ञापकं भविष्यतीत्यर्थः । यदि यानरा अपि कामरूपधारणेन
 युद्धयुः राक्षसानामपि तादृशत्वात्तस्मात्तद्विचो न स्यात्
 यानरास्तु ज्ञापकत्वात् न तु भविष्यन्तीति भावः । इदानीं
 मातुषरूपपरिग्रहप्रतिषेधमाश्रयित्वाऽहं मातुषरूपं परिग्रह्य
 स्थिता इति गम्यते ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

गो० टी०—वयं स्थिति । मातुषेण मनुज्यवर्जिना ।
 रूपेणेति शेषः । विभीषणादीनामपि मातुषरूपसंज्ञाना-
 द्दयादेवमुच्यते ॥ ३५ ॥

३४] ति० टी०—संकेतप्रकारमाह—यानरा एवेति ।
 यो युष्माकं स्वप्ने स्वपक्षपातपरिज्ञाने यानरा एव यानराय
 विशिष्टा एव स्थिता । तद्विचित्रमेव चिह्नमित्यर्थः । मातुषेण
 रूपेणेति शेषः ॥ ३४ ॥

श० टी०—यानरा इति । यो युष्माकं स्वप्ने तदपरि-
 श्रितं यानरा तद्वपमेव चिह्नं भविष्यति वयं सप्त तु मातुषेण
 रूपेणैव परान् विष्णुं योत्स्वामिह एतेनात्माकं मातुषरूपमेव
 चिह्नमिति सचितम् ॥ ३४ ॥

३५] ति० टी०—के सप्त तत्राह—अहमिति । आत्मना
 यत्नम् । मन्त्रिचतुष्टयसहितो विभीषण इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

श० टी०—मोहाह—अहमिति । आत्मना स्वगरी-
 णा पञ्चमोऽयं निभीषणः सखा पतस्मिन् पञ्चमस्य तु चतु-
 र्वाध्यायधरा ॥ ३५ ॥

३६-३७] ति० टी०—राक्षसमपि संस्थाने पञ्चमपदेने-
 कं च आहवे । कर्तृकृत्वा—यदीदृशांमपि तेषां मातुष-
 ररूपत्वेन स्वाधारीयेन परिग्रहपरिज्ञाताय ॥ ३६ ॥
 ३७—सुवेलावहणे विभीषणमभिजगाम । मातुषरूपेण स्था-
 ति । यानरा योत्स्वामिह इत्यर्थः । तं वेलावहणे

मतिं चकार । तस्य दुर्महात्मासौ तत्रावस्थानस्य सुखत्वात् ।
 मतिमान्मतिम् इति पठे । मतिमर्भनिर्भाषणात्मिकां बुद्धि-
 मित्युक्ते । अभिनिर्भाषणं मतिरिति त्रीर्थः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

एतदपि 'ततस्तु रामः' इति पदं पठति तत्र । वक्ष्य-
 मात्मनो यदो मातुषरूपमाहारी नाम्नाय प्रकल्पयि-
 त्वेदं इदानीं श्लोके कृत्वा प्रसिद्धिमात्रं सर्व-
 चरं इत्येति आस्ता इति वक्तव्यम् ॥

इति श्रीरामायणे श्रीरामोत्तमोत्तराध्याये वाल्मीकीय
 आदिकाण्डे सुवेलावहे सप्तविंशः सर्गः ॥ ३७ ॥

श० टी०—स इति । रामः विभीषणमेवमुक्त्वा सुवे-
 लाय अभिजगत् स्वर्गायनं दृष्ट्वा लङ्कायां परिग्रे इति चकार
 तत्राहारी एककाण्डे ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

श० टी०—ततस्तु इति । ततस्तु मातुषरूपमाहारी नाम्नाय प्र-
 कल्पयित्वा सर्वोत्तमं प्रसिद्धिमात्रमात्रं मातुषा भविष्यत्स-
 त्वेन लङ्काभिजगाम ॥ ३७ ॥

इति श्रीवाल्मीकीयसाम्बन्ध्याय्यादिना रामायणशिरो-
 मणौ सुवेलावहे सप्तविंशः सर्गः ॥ ३७ ॥

गो० टी०—स राम इत्यादिसांकेतिकं पञ्चमपदम् । कृत्य-
 सिद्धयर्थं कार्यसिद्धयर्थम् । सुवेलावहणे विष्णुः । बुद्धिः बुद्धि-
 मान् यद्विष्णो आर्षः । मतिमन् एवञ्च । सुवेलावहणे इति
 चकार मतिमान् मतिमिति चकार । सुवेलावहणबुद्धिमैव
 मतिं चकार नाम्नामित्यर्थः । तत्रावहणे सति सुमात्र-रमणी-
 यनमिति सोऽन्विष्यत्समाहारी नाम्नाय प्रकल्पितुः ननु उक्तपाति-
 अत एव उक्तपातोऽप्यवगतो भवति—ततस्त्विति ।
 पृथिवीं सुवेलावहणमपि मतिमान् महाबुद्धिः प्रकटयामास
 त्रयेण प्रकटः । 'प्रयत्नायां स्वप्न' । लङ्कां लङ्कादेशस्य
 महात्मनिति द्वितीयमहात्मनोऽर्थः । अभिजगाम
 गतावेति भावः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

इति श्रीमद्विष्णुराजविरचिते श्रीरामायण-
 आख्याने सुवेलावहोऽध्याये सप्तविंशः

अष्टाविंशः सर्गः ।

रामः लक्ष्मणविभीषणः सुग्रीवादिसिन्धु बुतो मन्त्रयित्वा सुबेलमिदमब्रवीत् । लङ्कां न्यशामयत । हरिप्रभो मयि
नेवुत्तस्मिन्नेव महीधरे रामेण समं तां निशामपुत्र ।

स तु कृत्वा सुबेलस्य मतिमारोहणं प्रति । लक्ष्मणानुगतो रामः सुग्रीवगिदमब्रवीत् ॥
विभीषणं च धर्मज्ञमनुरक्तं निधाचरम् । मन्त्रज्ञं च विधिज्ञं च शृङ्खलया परया गिरा ॥
सुबेलं साधुबैलेन्द्रमिमं धातुशतैश्चितम् । अध्वारोद्दामहे सर्वं वत्स्यामोऽत्र निशामिमाम् ॥
लङ्कां चालोकयिष्यामि निलयं तस्य रक्षसः । येन मे मरणान्ताय हता भार्या दुरात्मना ॥
येन धर्मो न विज्ञातो न वृत्तं न कुलं तथा । राक्षस्या नीचया बुद्ध्या येन तद्गृहीतं कृतम् ॥
[तस्मिन्मे वर्तते रोषः कीर्तिते राक्षसाधमे । यस्यापराधास्त्रीचस्य वधं द्रक्ष्यामि रक्षसाम् ॥
एको हि कुरुते पापं कालपाशवशं गतः । नीचेनात्मापचारेण कुलं तेन विनश्यति ॥]
एवं संमन्त्रयन्नेव सक्रोधो रावणं प्रति । रामः सुबेलमौसाद्य चित्रसानुमुपाहृतम् ॥ ६ ॥
पृष्ठतो लक्ष्मणश्चैर्मन्त्रयच्छत्समाहितः । सशरं चापमुग्रम्य सुमहद्विक्रमे रतः ॥ ७ ॥
समन्वारोहत्सुग्रीवः सामात्यः सविभीषणः । [हेनुमानद्गदो नीलो मैन्दो द्विविद एव च ॥
गजो गवाक्षो गवयः शरभो गन्धमादनः ॥
पनसः कुमुदश्चैव हरो रम्भश्च यूथपः । जम्बवश्च सुपेणश्च कृपश्च महामतिः ॥

१] ति० टी०-स स्थिति ॥ १ ॥

२] ति० टी०-विधिज्ञं कार्यविदम् ॥ २ ॥

रा० टी०-सुग्रीवादिनां प्रति रामोक्तिमाह-स इत्यादिभिः । लक्ष्मणेनाहगतो रामः सुबेलमारोहणं प्रति प्रति कृत्वा सुग्रीवं विभीषणं याचयित्वा । श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ १ ॥ २ ॥

गो० टी०-अथ लङ्कारदर्शनार्थं सुबेलारोहणमष्टाविंशे-स स्थित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । धर्मज्ञेत्यादि सुग्रीवस्यापि विशेषणम् । सुबेलो नाम लङ्कासमनुकृताको गिरिविभेदः । विभिन्नं कार्यवत् ॥ १ ॥ २ ॥

३] ति० टी०-अध्वारोद्दामहे आरोक्ष्यामहे ॥ ३ ॥

रा० टी०-वदाकारमाह-सुबेलमित्यादिभिः । धातु-शतैः अनेकानुगुणैः चितं सुबेलं वयं सर्वं अध्वारोद्दामहे इमां निशां न्यशामश्च ॥ ३ ॥

गो० टी०-सुबेलमिति । चितं व्याप्तम् । अध्वारोद्दामहे आरोक्ष्यामहे । अर्थं च समुद्रतरणदिवसद्वयान्तः पूर्वं संग्रहेणैव अथ सविशेषमुच्यते ॥ ३ ॥

ति० टी०-मरणान्ताय मरणपर्यन्तदुःखसमुपवित्तम् ४

रा० टी०-राक्षस्या रक्षः संबन्धिन्या नीचया क्रूरया । लक्ष्मण ॥ ६ ॥

मारोहणप्रयोजनमाह-लङ्कामिति । मरणा-पानाय येन राक्षस्या बुद्ध्या धर्मादिनां धर्मो हता अत एव येन गृहीतं नि-

न्दितं कर्म कर्यापीडनादि कृतं तस्य रक्षामः निलयं लङ्कां चालोकयिष्यामः । श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ ४ ॥ ५ ॥

गो० टी०-लङ्कामित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । लङ्का-लोकेने निमित्तमाह-निलयमिति । मे भायेंति संबन्धः । मरणान्ताय मरणरूपकलाय तत् प्रतिद्वयं वृत्तं धर्मशास्त्र-विहितस्वकुलाचारः कृतं स्वकुलानिषयः एतत्सर्वं भार्याप-हरणनिवृत्तिहेतुः तदासीदित्यर्थः । तर्हि केन हेतुना कृतमित्य-त्राह-राक्षस्येति । तद्वार्यापहरणम् ॥ ४ ॥ ५ ॥

६-७] ति० टी०-संमन्त्रयन्संविन्तयन् । चित्रसानु सुबेलमित्यन्वयः ॥ ६ ॥ ७ ॥

रा० टी०-पञ्चमिति । एवं संमन्त्रयन् एव रामः चित्र-सानुमुपाहृतम् ॥ ६ ॥

गो० टी०-एतादृशस्य निलयवर्जने किं कलं तत्राह-तस्मिन्निति । वर्तते उत्पद्यते । तर्हि तन्मात्रवधे यत्नः किञ्चित्तामित्यत्राह-यस्येति ॥ ६ ॥

गो० टी०-अन्यस्य दोषेणान्यवधः किमर्थं क्रियत इत्यत्राह-एक इति । एकः पापं कुरुते नीचेन तेन कर्मा आत्मापचारेण तदोपेण कारणेन कुलं तत्संबन्धिनः सर्वं विनश्यति ॥ ७ ॥

गो० टी०-पञ्चमिति । संमन्त्रयन् वदन् । उपाहृतम् उपाहृतम् ॥ ८ ॥

रा० टी०-पृष्ठत इति । चापमुग्रम्य लक्ष्मणश्च पृष्ठ-तन्मन्त्रयन् ॥ ७ ॥

२ श्लोकद्वयमेकान्वयिके गो. पाठे । ३ वासवैति गो. पाठे । ४ पञ्चमिति रा. पाठः । ५ पञ्चमलोकोत्पन्नमपि गो. पाठः । ६ पञ्चमिति रा. पाठः ।

मुखेन महातेजास्तथा शतबलिः कपिः । एते चान्ये च बहवो वानराः शीघ्रगामिनः ॥
 ते वायुवेगप्रवणास्तं गिरिं गिरिचारिणः ॥
 अध्यारोहन्त शतशः सुबलं यत्र राघवः । ते त्वदीयेण काशेन गिरिमारुह्य सर्वतः ॥
 ददृशुः शिखरे तस्य विषक्ताभिव खे पुरीम् । तां शुभां प्रवृत्तं प्राकारवरप्रोभिताम् ॥
 लङ्कां राक्षससंपूर्णां ददृशुर्हरियूथपाः । प्राकारवरसंस्पर्शैश्च तेषां नीलैश्च राक्षसैः ॥
 ददृशुस्ते हरिश्रेष्ठाः प्राकारमपरं कृतम् ॥
 तं दृष्ट्वा वानराः सर्वे राक्षसान्बुद्धकाङ्क्षिणः । समुच्चुर्विविधाश्चादांस्तस्यै रामस्य पश्यतः ॥
 ततोऽस्तमगमत्सूर्यः संध्यया प्रतिरञ्जितः । पूर्णचन्द्रप्रदीप्ता च क्षपा सैमातिवर्तत ॥
 ततः स रामो हरिवाहीनीपतिर्विभीषणेन प्रतिनन्द्य सत्कृतः ।
 सलक्ष्मणो यूथपयूथसंयुतः सुनेत्रपृष्ठे न्यवसद्यथासुखम् ॥
 इत्यर्थे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये बुद्धकाण्डेऽष्टाविंशः सर्गः ॥ ३८ ॥

गो० टी०-पृष्ठत इत्यादि । सार्धश्लोकः सुसमाहितः
 सावधानः ॥ १ ॥

८] ति० टी०-वायुवेगप्रवणा वायुवेगगतयः ॥ ८ ॥

९] ति० टी०-यत्र राघवः । येन राघव आरुह्य
 इत्यर्थः ॥ ९ ॥

रा० टी०-तमिति । तं सुबलं गिरिं उन्नीयप्रभृतिः
 मन्वारोहद् । श्लोकप्रथमेकान्वयि ॥ ८-१० ॥

रा० टी०-एते इति । एते अन्ये च शतशो वानराः यत्र
 राघवः तत्र सुबलमध्यारोहन्त । सार्धश्लोक एकान्वयी ॥ ११ ॥

गो० टी०-सामास्य इत्युक्तं विठ्ठलीति-हनुमान्त्या-
 दिभ्यः श्लोकी । हनुमानिति प्रथयुक्त्या रामलक्ष्मणौ पदयो-
 मेवाह्वाविति गम्यते ते प्रसिद्धाः एते चाग्रे च वायुवेग-
 प्रवणाः वायुवेगेन गच्छन्तः । “पुरु, गतौ” इति धातोर्वटु-
 ग्रहणात्कर्तरि ल्यप् अत एव शीघ्रगामिनः सन्तः अध्या-
 रोहन्त ॥ १०-१३ ॥

१०] ति० टी०-शिखरे तस्येति स्थित्वेति शेषः । खे
 प्राकाशे विषकां रचितामिव ॥ १० ॥

रा० टी०-ते इति । ते वानराः अदीर्घैश्च काशेन गि-
 रीमारुह्य शिखरे स्थित्वेति शेषः खे विषकामिव पुरीं
 ददृशुः ॥ १२ ॥

गो० टी०-ते स्थिति । ते रामादयः तस्य प्रतिबिम्बस्य
 कृत्स्नस्य खे विषक्ताम् आकाशे लम्बमानामिव स्थिताम्
 तं लङ्काम् सर्वतो ददृशुः ॥ १४ ॥

११-१२] ति० टी०-रक्षार्थं प्राकारवरसंस्थानिकाचरै-
 प्राकारं कृतमिव ददृशुः ॥ ११ ॥ १२ ॥

रा० टी०-सर्वे भङ्गयन्तरेणाह-तामिति । प्रवृत्ताणि
 गि यस्याः तां लङ्कां हरिपूपाः ददृशुः ॥ १३ ॥

गो० टी०-यानराश्च ददृशुरित्याह-तामिति । स्पष्ट ॥ १४ ॥

रा० टी०-प्राकारंति । प्राकारवरसंस्थैः रक्षणां प्रवृ-
 त्ताणामुच्येतर्नीलैः राक्षसैः कृतं रचितमपरं प्राकारं प्राका-
 रं प्रतीयमानं राक्षसमनुदमित्यर्थः, हरिश्रेष्ठाः ददृशुः ॥ १५ ॥

गो० टी०-प्राकारेति । प्राकारस्य अयः वप्रम तस्य
 स्थितेः । स्याच्चयो वप्रमभियमित्यमरः ॥ १६ ॥

रा० टी०-तमिति । ते राक्षसगणं वानराः दृष्ट्वा पद-
 काङ्क्षिणः सन्तः रामस्य पश्यतः प्रादानं सुसज्जः ॥ १७ ॥

गो० टी०-त इति । स्पष्टः ॥ १८ ॥

१३-१४] ति० टी०-प्रतिरञ्जितः प्रतिप्राप्तितामय-
 पूर्णचन्द्रप्रदीप्ता क्षपेस्त्वनेन पौष्यशुक्लचतुर्विंश्यां पूर्णिमायां च
 सुवेलाहोणमिति बोध्यम् । ‘सुवेलाग्रं रामः सैम्यं न्यवेद्यवत्’
 इत्यग्निवेशोक्तः । अत्र पूर्णचन्द्रश्लोकिः पूर्णकल्पत्वादिति ॥ १५ ॥

इति श्रीरामाधिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीय
 आदिकाव्ये बुद्धकाण्डेऽष्टाविंशः सर्गः ॥ ३८ ॥

रा० टी०-तत इति । ततोऽनन्तरं संध्यया प्रतिरञ्जित-
 प्रासादण्यः सूर्यः अस्तमगमत् पूर्णचन्द्रेण प्रदीप्ता क्षपा सैमा
 समभिवर्तत समभवर्तत ॥ १६ ॥

गो० टी०-सलक्ष्मण इति । प्रतिरञ्जितः रत्नप्रदीप्तः । इत्य-
 मरप्रदीप्तिरिति । अनेन पौर्णमास्यां सुवेलाहोणमिति
 प्रथमायां बुद्धारम्भ इत्याहुः । यदा पूर्णचन्द्रचतुर्विंश्यां
 वार्धः संभवति हि वानरसेनायामपि लङ्काप्रसारादि-
 दीयाः ॥ १८ ॥

रा० टी०-तत इति । विभीषणेन प्रतिनन्द्य सत्कृतः
 लक्ष्मणः स प्रसिद्धो रामः कृतप्रवृत्तसंस्थो हरिवाहीनीप-

एकान्यत्रादिनाः सर्गः ।

तां रात्रिमुषिता स्तत्र हरिष्यथा लङ्काया वनोपवनानि निविलेनोद्भर्तवपुष्यादिभिरधिष्ठितानि निविशुः केशिभूमिनि-
 श्वेत लङ्कायेव जग्मुः रामस्तु सर्वाङ्गद्वयां तां उरामवेक्ष्य विस्मितः ।

तां रात्रिमुषितास्तत्र सुखेले हरिष्यथाः । लङ्कायां ददृशुर्वीरा वनान्युपवनानि च ॥ १ ॥
 समसौम्यानि रम्याणि विशालान्याभूतानि च । दृष्टिरम्याणि ते दृष्ट्वा बभूवुर्जातविस्मयाः ॥ २ ॥
 चम्पकाशोकवैकुण्ठशालतालसमाकुला । तमालैर्नसच्छन्ना नागमालासमावृता ॥ ३ ॥
 हिन्तालैरजुनैर्नयैः सप्तपर्णैः सुपुष्पितैः । तिलकैः कर्णिकारैश्च पाटलैश्च समन्ततः ॥ ४ ॥
 गुग्गुमे पुष्पिताग्रैश्च लतापरिमितदुमैः । लङ्कां बहुविधैर्दृश्येन्द्रस्यामरावती ॥ ५ ॥
 विचित्रकुसुमोपेतै रक्तकोमलपल्लवैः । शादलैश्च तथा नीलैश्चित्राभिर्वनराजिभिः ॥ ६ ॥
 मन्दाक्यान्पतिरम्याणि पुष्पाणि च फलानि च । धारयन्त्यगमास्तत्र भूषणानीव मानवाः ॥ ७ ॥
 तच्चैत्रयसंकाशं मनोज्ञं नन्दनोपमम् । वनं सर्वतुल्यं रम्यं गुग्गुमे परपद्मावृतम् ॥ ८ ॥

अत्रैव च सुखेलेषु यथास्तत्रैव न्यवसन् । स रामादिवयं हरिवादि
 वीर्यनिर्दिष्टेषु वा ॥ १० ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतायामाष्टमोऽध्यायः रामायणशिरोमणौ
 बुद्धकाण्डेऽष्टाध्यायः सर्गः ॥ ३८ ॥

गो० टी०-स्तत्र इति । वाद्विनीयतिः तानरत्नानि-
 श्वेतकः ॥ १९ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतायामाष्टमोऽध्यायः रामायणशिरोमणौ
 बुद्धकाण्डेऽष्टाध्यायः सर्गः ॥ ३८ ॥

१] ति० टी०-तामिति ॥ १ ॥

गो० टी०-सुखेलेषु यथास्तत्रैव न्यवसन् । तानरत्नानि-
 श्वेतकः ॥ १९ ॥
 मित्यादिभिः । लङ्कायां वीराः रात्रिमुषिताः हरिष्यथाः वीराः
 लङ्कायाः समसौम्यानि रम्यानि उक्तनिवर्तितानि सौम्यानि
 व्याजपुष्पवृक्षदिनाति अत एव रम्याणि मनोहराणि अत एव
 दृष्टिरम्याणि दृष्टिगम्याणि वनान्युपवनानि च ददृशुः दृष्ट्वा
 जातविस्मया बभूवुः । श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ १ ॥ २ ॥

गो० टी०-अथ लङ्कादेशनमकोन्यत्वारिंश-तामिति ।
 तां रात्रिमुषित्यन्तसंयोगे द्वितीया । ददृशुः प्रावरिति सि-
 ङ्गम् । जगानि अदृष्टिमाणि उपवनानि दृष्टिमाणि ॥ १ ॥

२] ति० टी०-समसौम्यान्नामनितराभ्यां समानि
 समभूतानि च दृष्ट्वापुष्पवृक्षदिनाति सौम्यानि, अत एव
 वीर्यानि रम्याणीत्यर्थः इति तार्क्यः । 'समसौम्यानि' इति
 पाठः । समप्रदेशं साम्यसंभूतानि, रम्याणि सुमन्यवरादि-
 रम्यानि अतः । विशालानि विपुलानि आयतानि दीर्घाणि
 रम्यानि चक्षुःप्रियाणि ॥ २ ॥

३] टी०-समिति । समानि च तानि सौम्यानि, अ-
 समसौम्यानि विभोभत्वरहितानि निरामानि चेत्यर्थः अत एव
 रम्याणि रमणीयानि विशालानि विपुलानि आयतानि दी-

र्घाणि दृष्टिरम्याणि नयनाकर्षणानि वनान्युपवनानि चेत्याह-
 प्यान्वयः ॥ २ ॥

३-४] ति० टी०-चम्पक्यादिलङ्काविवेकणम् । नाग-
 माला नागवृक्षपरिधिः ॥ ३ ॥ ४ ॥

५] ति० टी०-दुर्मरुपलक्षिताः दृश्येदृष्टिप्रियतनुभिरुप-
 लक्षिताः ॥ ५ ॥

६] ति० टी०-दृश्याभ्येवाह-विचित्रेति ॥ ६ ॥

गो० टी०-चम्पकेति । चम्पकादिभिः समलङ्का तमाल-
 पनसैः उज्जा भागानां तदभिषयतुर्गो मायाभिः समलङ्का यदु-
 ष्पितैर्हितालारिभिरुपलक्षिता पुष्पितानि अथाणि नेपां ते
 अत एव विचित्रकुसुमोपेतैः रक्तकोमलपल्लवैः, लताभिः
 अनेकविधैर्लताभिः परिगतैर्वायैः अत एव दृश्येदृष्टिप्रियतनुभिरुप-
 लक्षिताः दृश्येदृष्टिप्रियतनुभिरुपलक्षिता लङ्का
 इन्द्रस्यामरावतीत्यर्थः । श्लोकचतुष्टयमेकान्वयि ॥ ३-४-५-६ ॥

गो० टी०-चम्पकेत्यादि । श्लोकचतुष्टयमेकान्वयम्
 नागमाला नागकेसरमाला । हिन्तालैरित्यादि । उपर्या
 मेति उपः । दिव्यैः पारिजातादिभिः । अथापुष्पलक्षिते
 शेषः । विचित्रेत्यादि । परद्वयमपि दिव्यदुर्गविवेकणम्
 शादलैरित्यादपुष्पलक्षणे तृतीया । लङ्कादेशनाय सुखेलेषु
 उत्तरत्र तानरत्नवेषोक्तैः । अत्रैव शोभयमाना दृश्यत इत्यन्वयः ॥ ३-४-५-६ ॥

७] ति० टी०-अगम्या लक्षिताः ॥ ७ ॥

गो० टी०-गन्धेति । तत्र लङ्कायामगमाः लङ्कायां मा-
 भूषणानीव पुष्पाणि फलानि च धारयन्ति ॥ ७ ॥

गो० टी०-गन्धेति । तत्र वनेषु पादयन्ति अथान-
 असमाः दुष्माः ॥ ७ ॥

८] ति० टी०-अतः कृतज्ञो वसिष्ठस्तत्सर्वतुल्यम् ॥

गो० टी०-तदिति । परपद्मावृतं व्यसतं तदङ्कास-
 वनं सर्वतुल्यं रम्यं ॥ ८ ॥

कौटिल्यकोपेष्टिवर्गेत्यमानेश्च बहिर्गोः । कृतं परमृतानां च शुभ्रं वननिक्षेपः ॥ १० ॥
 भित्त्यमत्तविहंगानि भ्रमराचरितानि च । कोकिलाकुलखण्डानि विहंगाभिरुतानि च ॥ ११ ॥
 भृङ्गराजोधिगीतानि कुरुरस्वनितानि च । [कोणालकविपुष्टानि सारसभिस्तानि च] ॥
 विविश्रुस्ते ततस्तानि वनान्युपवनानि च ॥ १२ ॥

हृष्टाः प्रमुदिता वीरा हरयः कामरूपिणः । तेषां प्रविशतां तत्र वानराणां महौजसाम् ॥ १२ ॥
 पुष्पसंसर्गसुरभिर्वबौ प्राणसमोऽनिलः । अन्ये तु हरिवीराणां यूयाभिष्कस्य यूयपाः ॥

सुग्रीवेणाभ्यनुज्ञाता लङ्कां जग्मुः पताभिनीम् ॥ १३ ॥

त्रिचासयन्तो विहगानां पयन्तः सुगद्विपान् । कम्पयन्तश्च तां लङ्कां नादैः "स्वैर्नदतां वराः ॥ १४ ॥

कुर्वन्तस्ते महावेगा मही चरणपीडिताम् । रजश्च सप्तसीवोर्व जगाम चरणोत्थितम् ॥ १५ ॥

क्रक्षाः सिंहाश्च महिषा वारणाश्च मृगाः खगाः । तेन शब्देन वित्रस्ता जग्मुर्भीता दिशो दश ॥ १६ ॥

शिवरं तु त्रिकूटस्य प्रांशु चैकं दिविस्पृशम् । समन्तात्पुष्पसंछन्नं महारभतसंनिभम् ॥ १७ ॥

गो० टी०-तच्छेधेति । सर्वे कृतवो यस्मिन् न तत्सर्वं कृतम् ।
 जेष्ठादिभाषा " इति कल्पवृक्षः पट्टादायत्तं पट्टादेरायमा
 ययुस्म ॥ २ ॥

९] ति० टी०-बहिर्गोमर्देः । परमृताः कोकिलाः ।
 वनिक्षेपः निर्धरयुते वने राजदन्तादिः ॥ १ ॥

रा० टी०-दातृहेति । शम्भुपारिभिलग्नचित्तानां पर-
 तानां कोकिलानां कृतं कथं : वननिक्षेपः वनतः दन्दिनिर्गम-
 न्निभं शुभ्रं कोपेष्टिवर्गः जलकुकुटविशेषः ॥ ९ ॥

गो० टी०-नतृभुहेति । वननिक्षेपः नतृभुः कोपेष्टिवर्गः
 लङ्कादिभिः नृत्यभारैः नृत्यन्ति बहिर्गोः महिषानां प-
 तानां नतृः लङ्कादुरिति योजना ॥ ९ ॥

१-१२] ति० टी०-कोकिलैराकुलाः खण्डा लङ्काखण्डा
 इति प्रवेष्टव्यमिति । अथेष्टि बहुवीरिरेव ॥ १० ॥ १२ ॥

रा० टी०-नतृभुहेति । नित्यमत्ता विहङ्गा येषु अत एव
 दन्ताभिस्तानि करैः स्वनितानि वनान्युपवनानि च हृष्टा-
 हृष्टाः अत एव प्रमुदिताः ते हरयो विविश्रुः । श्लोकवचन-
 म्त्वयि ॥ १० ॥ ११ ॥

गो० टी०-वनरामणीयकाकुलस्तत्र विविश्रुतिर्या-
 येत्यादिना कामरूपिण इत्यन्तेन श्लोकप्रयोगः । विहगाः
 प्राणकोकिलादिव्यतिरिक्ताः । खण्डाः वृक्षसमूहाः । विह-
 ङ्गसंसारस्य तत्रादस्य च वनसोभाहेतुत्वानसंसारमुक्त्वा
 तस्माद्-विहगत्यादिना । विहगानामभिरुतं येषु तानि
 गाभिस्तानि एवमुत्तरत्रापि नियतः । कोणालकः सज्जनः ।
 सारसिष्कानां वनेषु वनादीनां सरससीधरविलसकम् ।
 पञ्चविताः पञ्चविताः सप्तमृताः । वीराः सुव्रतप्रवेष्टेति

विशेषः कामरूपिणः सप्तमृतिप्रवेष्टाः लङ्काखण्डसमन्त-
 रन्ताः ॥ १०-१२ ॥

गो० टी०-तेषामिति । पुष्पसंसर्गसुरनिर्वाणराणां प्रा-
 णसमोऽनिलो बबौ ॥ १२ ॥

गो० टी०-तेषामिति । मृष्टा ॥ १३ ॥

१३-१५] ति० टी०-प्राणसमत्वेन मन्दता । अन्ये तु
 कोपेष्टिवर्गप्रवेष्टातिरिक्ता यूयाभिष्कस्य लङ्कां जग्मुः ॥ १३-१५ ॥

रा० टी०-अन्ये इति । सुग्रीवेणाभ्यनुज्ञाताः अन्ये
 मृष्टाः हरिवीराणां यूयाभिष्कस्य निर्गम्य लङ्कां कम्पयन्तः
 मही चरणपीडितां कुर्वन्तश्च सन्तः लङ्कां जग्मुः अत एव च-
 णोत्थितं रजः लङ्कां जगाम श्लोकवचनमेकान्वयि ॥ १४ ॥ १५ ॥

गो० टी०-अन्ये स्थित्यादिसर्पाश्लोकवचनमेकान्वय-
 मप्ययम् ॥ १४ ॥ १५ ॥

गो० टी०-रजश्च मर्दयमेकं वाक्यम् । चरणोत्थितं वाक्य-
 यदाहतिजनितम् रजः ऊर्ध्वं जगाम उत्थितमित्यर्थः ॥ १५ ॥

१६] ति० टी०-वारणा वनगताः ॥ १६ ॥

रा० टी०-क्रक्षा इति । तेन शब्देन वित्रस्ताः क्रक्षास्त-
 दन विभो जग्मुः ॥ १६ ॥

गो० टी०-क्रक्षा इति । अत्र क्रक्षादयो लङ्कावनवासि-
 नीताः दिशोनादेव भीताः तेन शब्देन वित्रस्ताः विशेषेण प्रस्ता-
 दन विभो जग्मुः यथायथं लङ्कारित्यर्थः ॥ १७ ॥

१७] ति० टी०-महामहत्त्वम् । दिविस्पृशं दिविस्पृ-
 शं पदे इत्यभ्यां च इति कुरुक्षेत्रम् । स्पृशः कप्रप्रयमार्थः
 समन्तात् परित इत्यर्थः । महारभतसंनिभम् ॥ १७ ॥

१. कौटिल्यकोपेष्टिवर्गेत्यमानेश्च बहिर्गोः । २. कृतं परमृतानां च शुभ्रं वननिक्षेपः । ३. भित्त्यमत्तविहंगानि । ४. भ्रमराचरितानि । ५. कोकिलाकुलखण्डानि । ६. विहंगाभिरुतानि । ७. भृङ्गराजोधिगीतानि । ८. कुरुरस्वनितानि । ९. [कोणालकविपुष्टानि सारसभिस्तानि च] । १०. विविश्रुस्ते ततस्तानि वनान्युपवनानि च । ११. हृष्टाः प्रमुदिता वीरा हरयः कामरूपिणः । १२. तेषां प्रविशतां तत्र वानराणां महौजसाम् । १३. पुष्पसंसर्गसुरभिर्वबौ प्राणसमोऽनिलः । १४. अन्ये तु हरिवीराणां यूयाभिष्कस्य यूयपाः । १५. सुग्रीवेणाभ्यनुज्ञाता लङ्कां जग्मुः पताभिनीम् । १६. त्रिचासयन्तो विहगानां पयन्तः सुगद्विपान् । १७. कम्पयन्तश्च तां लङ्कां नादैः "स्वैर्नदतां वराः" । १८. कुर्वन्तस्ते महावेगा मही चरणपीडिताम् । १९. रजश्च सप्तसीवोर्व जगाम चरणोत्थितम् । २०. क्रक्षाः सिंहाश्च महिषा वारणाश्च मृगाः खगाः । २१. तेन शब्देन वित्रस्ता जग्मुर्भीता दिशो दश । २२. शिवरं तु त्रिकूटस्य प्रांशु चैकं दिविस्पृशम् । २३. समन्तात्पुष्पसंछन्नं महारभतसंनिभम् ।

निश्वोजनविस्तीर्णं विमलं चारुदर्शनम् । सूर्या श्रीमन्महवैव दुष्प्रापं शकुनेरपि ॥ १८ ॥
मनसापि दुरारोहं किं पुनः कर्मणा जनैः । निविष्टा तस्य शिखरे लङ्का रावणपालिता ॥ १९ ॥
दैश्वर्योजनविस्तीर्णा विश्वोजनमायता । सा पुरी गोपुरैस्त्वैः पाण्डुराम्बुदसंनिभैः ॥
काञ्चनेन च शालेन राजतेन च शोभते ॥ २० ॥
प्रासादैश्च विमानैश्च लङ्का परमभूषिता । घनैरिवातपापाये मध्यमं वैष्णवं पदम् ॥ २१ ॥
यस्यां स्तम्भसदृशेण प्रासादः समलंकृतः । कैलासशिखराकारो दृश्यते स्वमिबोल्लिखन् ॥ २२ ॥
चैत्यः स राक्षसेन्द्रस्य बभूव पुरभूषणम् । शतेन रक्षसां नित्यं यः समग्रेण रक्ष्यते ॥ २३ ॥
मनोज्ञां काञ्चनवतीं पर्वतैरुपशोभिताम् । नानाधातुविचित्रैश्च उद्यन्नैरुपशोभिताम् ॥ २४ ॥
नानाविद्गसंघृष्टां नानागुणनिषेविताम् । नानाकुसुमसंपन्नां नानाराससंवेदिताम् ॥ २५ ॥

१८-१९] ति० टी०-शतयोजनेति । अनेकयोजने-
र्थः शब्दं कुट्टिमभूषितम् ॥ १८ ॥ १९ ॥

रा० टी०-शिखरमिति । प्राञ्च स्वसमीपवर्ति शिखर-
राज्ययोक्तं पुनैः संज्ञं महारजतस्य ध्वजस्य सजिभः
तामो यस्मिन् अत एव श्रीमन् अतिशोभाविशिष्टः अत एव
दृष्टव्यसमीपं शकुनेरपि दुष्प्रापं प्राण्डुमशक्यम् अत एव
रितरजन्तुभिर्मनसापि दुरारोहं किं पुनः कर्मणा यः
य प्रसिद्धस्य विकृतस्य शिखरं तस्मिन् शिखरे रावणपा-
ता लङ्का निविष्टा अर्धवद्वर्गमायति ॥ १८ ॥ १९ ॥

गो० टी०-एवं विकृतस्य प्रथमशिखरं सुवेलाख्यमुक्त्वा
यमशिखरं वर्णयति-शिखरं तदित्यादिना । सार्धश्लोक-
संज्ञकान्वयम् । तत्र प्रसिद्धं प्राञ्च पार्श्ववर्तिशिखरद्वयापेक्षया
तत्र एकम् अद्वितीयम् मध्यममित्यर्थः । स्पष्टतीति स्पष्टम्
[पयःश्लोकः कप्रत्ययः । ममन्तात्पुण्यसंज्ञकम् अत एव महा-
व्रतसजिभं पुण्यजतसजिभम् । यद्वा सर्वगंतसजिभमिति स्व-
योक्तिः । चारुदर्शनं अन्तरदर्शनम् एवंभूतं शिखरम् अद्भुत-
दृष्टाहारः ॥ १८ ॥ १९ ॥

गो० टी०-निविष्टेत्यादिश्लोकपञ्चकमेकान्वयम् । सा-
नं प्राकरेण । प्रासादैरिति । प्रासादादिलक्षणं प्रागेव लि-
ख्यम् आतपापाये वपारम्भसमये । मध्यमं वैष्णवं पदमि-
ति । निविष्टमत्रातरे त्रिभिः पदैः सर्वलोकप्रणे मध्यमपदेना-
रिद्धं ज्ञातमिति आकाशं मध्यमं वैष्णवं पदमिति उच्यते ।
क्यामिति । उल्लिखन् व्याप्नुयन् । चैत्य इति । नगरमध्य-
तुल्यं चैत्यम् तत्र भवत्येत्यः राक्षसेन्द्रस्य पुरभूषणमित्य-
वयः । यः समग्रेण रक्षसां शतेन नित्यं रक्ष्यते । यश्च राज-
नस्य पुरभूषणं बभूव । स्तम्भसदृशेण समलंकृतः कैलास-
शिखरारिः लङ्काशिवः स्थितः चैत्यः स प्रासादः यस्यां
दृश्यते तादृशी रावणपालितादिविशेषणविशिष्टा तत्र शिखरे
निविष्टा लङ्का अदृश्यतेत्यप्यहारेणान्वयः ॥ २०-२४ ॥

२०] ति० टी०-दशयोजनेति । इदं च लङ्कारूपमहा-
दुर्गान्तर्वर्तिरावणवासस्थानभूतान्तर्दुर्गपरम् । ' शतयोजनवि-
स्तीर्णा विश्वोजनमायता ' इत्येवैवाप्यत्र स्थल उक्तेः । काञ्चनेन
राजतेन शालेन प्राकरेण ॥ २० ॥

रा० टी०-द्वोति । पाण्डुराम्बुदसजिभैः उन्नैर्गोपुरैः पुर-
द्वारैः शालेन प्राकरेण शोषलक्षिता सा लङ्का शोभते सार्ध-
श्लोक एकान्वयी ॥ २० ॥

२१] ति० टी०-प्रासादभूषितत्वे उपमानम्-वन्नैरि-
त्यादि । मध्यमं वैष्णवं पदम् आकाशमित्यर्थः ॥ २१ ॥

२२] ति० टी०-तत्र रावणगृहं प्रासादविजेनेण लक्ष्यत
इत्यादि-वस्थामिति । स्तम्भसदृशेण निर्मित इति च ॥ २२ ॥

रा० टी०-प्रासादैरिति । यस्यां स्तम्भसदृशेण समलं-
कृतः लङ्काशिवः प्रासादो दृश्यते सा आतपापाये श्रीमन्मा-
यावसमये घनैर्मध्यमं वैष्णवं पदमाकाशमिव प्रासादैर्विमानैः
परमभूषिता लङ्का दृश्यते । श्लोकद्वयमेकान्वयी ॥ २१ ॥ २२ ॥

२३-२५] ति० टी०-स गण पुरभूषणं प्रासादो राक्षसे
न्द्रस्य । चैत्य आलयः । चैत्यमायतनं तुल्यं । पुंसत्वमात्रम्
समग्रेण रक्षसां शतेन समग्रसेनाहवता । अनेकेनेत्यर्थः २३-२४ ॥

रा० टी०-चैत्य इति । यः रक्षसां सनगेण मिलितः
शतेन दृश्यते स चैत्यः पुरभूषणं बभूव मनोज्ञमिति समुदा-
परिपूर्णाः अर्थाः यस्याम् अत एव समुदायः अतिप्रबुद्धां
विश्विप्रख्यां नगरीं लङ्कां दृष्टेति शेषः, लक्ष्मणाग्रजः विस्मयं
प्राप श्लोकत्रयमेकान्वयी ॥ २३ ॥ २४ ॥

गो० टी०-एवं शानराभासप्रगतां लङ्कादर्शनमुक्त्वा
रामस्यापि तदर्थमाह-मनोज्ञमित्यादि । अनेकयोजनेन
यम् । पर्वतैः कीदृशैः । नानाधातुविचित्रैः इति क्वचित्
वचनम् । उद्यन्तैः कुत्रिमवैभवं । नानाकायनेति । पूर्वं कानन
स्वच्छताम् अत्र तज्जालास्त्वमिति भिदा । समुदायः उद्यताः
समुदायः समुद्रप्रवाहः । लक्ष्मणाग्रजः नगान्वर्जनजप्रीतिवि-
सितकान्तिः ॥ २५-२७ ॥

समृद्धा समृद्धाया लक्ष्मीर्वाल्मीकमणाग्रजः । [रावणस्य पुरीं रामो ददर्श सह वानरैः ॥

महायुद्धसंवाधां दृष्ट्वा लक्ष्मणपूर्वजः ॥ नगरीं त्रिदिवपख्यां विस्मयं प्राप वीर्यवान् ॥ २६ ॥

तां रत्नपूर्णां बहुसंविधानां प्रासादमालाभिरलङ्कृतां च ।

पुरीं महायन्त्रकौवाटमुख्यां ददर्श रामो महता बलेन ॥

॥ २७ ॥

इत्याप्ये श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्ड एकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥ ३९ ॥

चत्वारिंशः सर्गः ।

ततो रावणे राक्षसिबले सुवेलायाश्च लक्ष्म्या गोपुरम् । रावणं पश्यति सहसा सुग्रीवः समुत्प्लव्य पौलस्त्यस्य सुहृत् । पुनः
स्वात्तेन सार्धं चिरं युष्मा वक्ष्यित्वा च तं विजयीं पुनः रामायैव राजगाम ।

ततो रामः सुवेलायां योजनद्वयमण्डलम् । एषागोदत्समुग्रीवो हरिपुंथैः समन्वितः ॥ १ ॥

स्थित्वा मुहूर्तं तत्रैव दिशो दश विलोकयन् । त्रिकूटशिखरे रम्ये निर्मितां विश्वकर्मणा ॥ २ ॥

ददर्श लङ्कां सुन्यस्तां रम्यकाननशोभिताम् । तस्य गोपुरशृङ्गस्य राक्षसेन्द्रं दुरासदम् ॥ ३ ॥

श्वेतचामरपर्यन्तं विजयच्छत्रशोभितम् । रक्तचन्दनसंल्लिप्तं रैकाभरणभूषितम् ॥ ४ ॥

नीलजीमूतसंकाशं हेमसंछादिताम्बरम् । ऐरावतविषाणाग्रैरुत्कृष्टकिणवक्षसम् ॥ ५ ॥

शशलोहितरागेण संवीतं रक्तवाससा । संक्षयपतन संछिन्नं मेघराशिधिवाम्बरे ॥ ६ ॥

२६-२७] ति० टी०-नगरीम् । दृष्टुमि शेषः ॥ २६-२७ ॥

ति श्रीरामाभिरामे श्रीरामायणे रामायणादिके वाल्मीकीय
आदिकाव्ये युद्धकाण्ड एकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥ ३९ ॥

गो० टी०-तामिति । अमरप्रत्ययः । देवमदशः ॥ २८ ॥

रा० टी०-तामिति । बहूनि संविधानानि रक्षाविधेया-
नि महायन्त्रयुक्ताः कपाटमुख्या यस्यां तां महता बलेना-
तां पुरीं लङ्कां रामो ददर्श ॥ २७ ॥

ति श्रीमद्रामायणे श्रीरामायणव्याख्याने रामायणशिरोमणौ

युद्धकाण्डे एकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥ ३९ ॥

१० टी०-पुनः संप्रेक्षणाह-तामिति । रत्नाभि श्रेष्ठः
। संविधानं रक्षणम् ॥ २९ ॥

श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटव्याख्याने
युद्धकाण्डव्याख्याने एकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥ ३९ ॥

३] ति० टी०-योजनद्वयमण्डलं योजनद्वयवित्तरम् १-३

] ति० टी०-श्वेतचामरे पर्यन्ते समीपे वीज्यमाने यस्य ।
लक्षणं श्वेतच्छत्रेण राजचिह्नं शोभितम् ॥ ४ ॥

ति० टी०-हेमसंछादिताम्बरं हेममालोपरनिर्गतमदि-
छादितम्बरमन्तरीयवासो यस्य । ऐरावतविषाणाय-
त्कृष्टैर्विलेखनैर्जातः किणो वक्षसि यस्य तम् ॥ ५ ॥

ति० टी०-शशलोहितं शशकिरितं तन्महद्वारागवता
सरीसृपजैर्न संवीतम् ॥ ६ ॥

०-रामदृष्टान्तमेवाह-तत इत्यादिभिः । योजन-

द्वयं न परिमितं मण्डलं द्वास्तानो यस्य तत् सन्नेह्यं रामं
उपनिहतम् ॥ १ ॥

गो० टी०-अथ सुग्रीवरावणयोर्द्वन्द्वयुद्धकथनं चत्वारिंश-
त्येव प्रथमश्लोकः पूर्वोक्तादुवादः-ततः इति । योजनद्वयम-
ण्डलं योजनद्वयवित्तरमण्डलम् ॥ २ ॥

रा० टी०-स्थित्येति । तत्र सुवेलायां सुहृत् शिष्या
त्रिकूटशिखरे विश्वकर्मणा निर्मितां लङ्कां ददर्श । सार्धश्लोक-
एकान्वयी ॥ ३ ॥

गो० टी०-स्थित्येत्यादि । सुन्यस्तां लङ्कां निवेशिताम् ॥ ४ ॥

रा० टी०-तस्यामिति । तस्यां लङ्कायां गोपुरशृङ्गस्य
श्वेतचामरे पर्यन्ते समीपे वीज्यमाने यस्य तं विजयच्छत्रेण
शोभितं हेमा संछादितं मोदणविशिष्टरचनया रचितमम्बरं
यस्य तम् ऐरावतस्य विषाणाग्रैः उत्कृष्टैश्च पुष्पा-
भेदेन किणो वक्षसि यस्य तं शशलोहितरागेण शशकि-
रितमहद्वारागवतवक्षसां संवीतम् अत एव संक्षयपतन
संक्षयाकालिकरवितेजसा संक्षयाम्बरे मेघराशिधिवाम्बरे
पश्यतां शशनेन्द्राणां पश्यतो रावणस्य च ताननादस्य अपश्य-
त्यर्थः राक्षसेन्द्रस्य दर्शनात् सुग्रीव उचितो बभूवेति । सार्ध-
श्लोकचतुष्टयमेकान्वयि ॥ ३ ॥ ७ ॥

गो० टी०-तस्यामित्यादि । सार्धश्लोकत्रयमेकान्वयम् ।
अथ ददर्शत्युपपद्यते । श्वेतचामरे पर्यन्ते सार्धश्लोके
श्वेतचामरपर्यन्तः । यद्यप्यसौ वीज्यमानचामरे इत्यर्थः । तत्र
यच्छत्रं विजयवक्षच्छत्रम् । रत्नाभरणं पद्मरागाभरणम् ।

यानां चानरेन्द्राणां राक्षसस्यापि पश्यतः । दशनाद्राक्षसस्य सुग्रीवः सहस्रात्मकः ॥ १० ॥
 निखेनेन संयुक्तः सत्त्वेन च बलेन च । अचलाप्रादधोत्थाय पुण्ड्रवे गोपुरस्थले ॥ ११ ॥
 स्थित्वा भुवृतं संप्रेक्ष्य निर्भयेनान्तरात्मना । तृणौकुलं च तद्रक्षः सोऽब्रवीत्पश्यं वचा ॥ १२ ॥
 लोकनाथस्य रामस्य सखा दामोऽस्मि राक्षस । न मया प्रोक्ष्यसेऽद्य त्वं पार्थिवेन्द्रस्य तेजसा ॥ १३ ॥
 इत्युक्त्वा सहस्रोत्पत्य पुण्ड्रवे तस्य चोपरि । आकृष्य मुकुटं चित्रं पौतायामास तद्वि ॥ १४ ॥
 भीक्षुपूज्य तूर्णमायान्तं वभाषे तं निशाचरः । सुग्रीवस्त्वं परोक्षं मे हीनग्रीवो भविष्यसि ॥ १५ ॥
 इत्युक्त्वोत्थाय तं क्षिप्रं बाहुभ्यामाक्षिपत्तले । कन्दुवत्स समुत्थाय बाहुभ्यामाक्षिपद्विः ॥ १६ ॥
 परस्परं स्नेहविदिग्धयात्रौ परस्परं शोणितरक्तदेहौ ।
 परस्परं क्षिप्रनिरुद्धचेष्टौ परस्परं शाल्मलिर्किञ्चुकाविव ॥ १७ ॥

निशाचरिनाम्बरं तत्र न च सुवर्णचित्राम्बरम् । सुवर्णमयिता-
 न्तरमिति वार्धः । अकृष्टकिणदण्डसम उपपादितकिणवक्षसम् ।
 निखेनेन उल्लिखितस्य किणः वक्षसि यस्य अ तथेति वार्धः ।
 तिलोद्दिनरागेण शशरुधिरममानरागेण । रक्तग्राहदिविवरण-
 विन्दम रक्तदाससा उत्तरीयेण । संवीतं पवित्रीतम् ॥ १-६ ॥

७] ति० टी०-पश्यताम् । पश्यतोऽनादृत्यैः पश्यः ॥ ७ ॥
 गो० टी०-इतं च रावणं सकृद्वे दर्शनार्थं ध्यायति । राम-
 सखिपौ पूर्वं प्रतिज्ञातमर्थं साधयितुं प्रवृत्तः । सुग्रीवं इत्याह-
 पश्यतामित्यादिना । पश्यतामित्यनादरे णी । अशाना-
 दण्डमनुकृत्वा गमनम् । सप्तम्यर्थे षष्ठी वा । दर्शनार्थं दर्शनमा-
 नम् । कोपवेगेन कथं मत्तचामिनोऽपि स्वयं राजोपचारंण ति-
 हति दुरात्मेति कोपातिशयेनेत्यर्थः । सत्त्वेन मनोक्तेन । बलेन
 कायबलेन । पुण्ड्रवे गोपुरमद्विष्यति शेषः ॥ ७ ॥ ८ ॥

८-९] ति० टी०-सत्त्वेन सत्त्वशक्त्याऽसादितम् । अचला-
 प्रादधोत्थायगोपुरस्थले रावणावस्थितिरुपस्थाने ॥ ८ ॥ ९ ॥

रा० टी०-क्रोधादिति । क्रोधावेगेन सत्त्वेन तात्कार्यभूतपुण्ड्र-
 त्साहेन च संयुक्तः सुग्रीवः । अचलाप्रात् स्वेच्छाद्वात् उत्थाय
 गोपुरस्थले लङ्काद्वारभूमौ पुण्ड्रवे उल्लिख्य प्राप ॥ ८ ॥

रा० टी०-स्थित्वेति । निर्भयेनान्तरात्मनोपलक्षितः स
 उग्रवीरो भूतत्वा संप्रेक्ष्य च तद्रक्षस्योऽपि इत्यु पश्यम-
 ब्रवीत् ॥ ९ ॥

गो० टी०-स्थित्वेति । गोपुरस्थले स्थित्वाऽपश्यन्तः । अ-
 न्तरात्मना मनसा ॥ ९ ॥

१०] ति० टी०-पार्थिवेन्द्रस्य तेजसात्पुण्ड्रितेन । मया न
 भीक्ष्यते । रामाभिप्रायेण सखा, स्वाभिप्रायेण दाम इति
 बोध्यम् ॥ १० ॥

रा० टी०-प्रादधोत्थाय-लोकनि । रामस्याहं सखा
 दासभासि अतः पार्थिवेन्द्रस्य रामस्य तेनोपलक्षितेन मया त्वं
 न बोधयते ॥ १० ॥

गो० टी०-लोकनाथस्येति । रामाभिप्रायेण सखा

वस्तुतो दासोऽस्मीति भावः । मया मत्तः । औदृत्यं परिहर-
 ति-पार्थिवेन्द्रस्य तेजमेति ॥ १० ॥

११] ति० टी०-उत्पत्य । गोपुरादिति शेषः । तस्यो-
 परि पुण्ड्रवे । प्लव्वागत इत्यर्थः । चित्रमयुतं तद्रक्षिणं सुकृ-
 तमाकृष्य शिरसो गृहीत्वा शुचि पातयामास । तत्पातयिष्य
 स्वयं भूमौ पश्यत ॥ ११ ॥

रा० टी०-इतीति । इत्युक्त्वा तस्य रावणस्योपरि
 पुण्ड्रवे सुकृतमाकृष्य पातयामास च ॥ ११ ॥

गो० टी०-इत्युक्त्वेति । स्पष्टम् ॥ ११ ॥

१२] ति० टी०-तूर्णमायान्तम् । पुनर्भूतल्लक्षितं शेष
 मे परोक्षमेव त्वं सुग्रीवः । इदानीं मद्गृह्यते हीनग्रीवो भ-
 वसि ॥ १२ ॥

रा० टी०-समीक्ष्येति । तूर्णमायान्तं सुग्रीवं समी-
 क्षित्वाचरो वभाषे । तदाकारमाह-मे परोक्षमसक्तिमानं
 सुग्रीवः शोभनग्रीवामानं त्वं हीनग्रीवो भविष्यसि ॥ १२ ॥

गो० टी०-समीक्ष्येति । आयातन्तं सुग्रीवमिति जे-
 परोक्षं ममामक्षिपाने त्वं सुग्रीवः शोभनग्रीवः । प्रत्यक्षं तु
 नग्रीवो भविष्यसीत्यर्थः ॥ १२ ॥

१३] ति० टी०-नले । भूतले क्रीडायां तलहट्टनक
 रूपा द्रागुनिष्ठति तद्रक्षसमुत्थाय बाहुभ्यामाक्षिपत् । मया
 शेषः ॥ १३ ॥

रा० टी०-इतीति इत्युक्त्वोत्थाय न सुग्रीवं च
 तले भूतले आक्षिपत् इतिः स सुग्रीवोऽपि कन्दुवत् सख
 बाहुभ्यां तं रावणं भूतले आक्षिपत् ॥ १३ ॥

गो० टी०-इत्युक्त्वेति । तले गोपुरतले । आक्षिप
 पातयत् । कन्दुवत्सखत्वाय कन्दुकवत्सखित्युत्पत्त्येवार्थः

१४] ति० टी०-शोणितेन रुधिराण रक्तवर्णौ
 तौ परस्परं शिष्टौ निरुद्धवोऽपि तौ च तौ निरुद्धच-
 लिर्किञ्चुकाविव । उल्लिखितविति शेषः ॥ १४ ॥

रा० टी०-परस्परमिति । स्नेहेन विरुद्धे

मुष्टिमहारैश्च तल्लमहरैररविधातैश्च कराग्रधातैः ।

तौ चक्रतुर्बुद्धमसंख्यं महाबलौ राक्षसबाभरेद्धौ ॥

॥ १५ ॥

कृत्वा नियुद्धं भृशमुग्रैर्गौ कालं चिरं गोपुरवेदिषथे ।

उत्तिष्ठ्य चोत्तिष्ठ्य विनम्य देवौ पदकमादोपुरवेदिलभौ ॥

॥ १६ ॥

अन्योन्यमापीकां विलम्बेहौ तं पेतुः साक्षिनिखातमथे ।

उत्पेततुभूँ मितकं स्पृशन्तौ स्थितौ सुहृन् भूमिनिःसन्तौ ॥

॥ १७ ॥

आलिङ्ग्य चोत्तिष्ठ्य च बाहुभोक्तः संयोजयामासतु राहवे तौ ।

संरम्भाशिशवलसंप्रयुक्तौ रज्जुभिः संयुक्तौ युद्धमार्गे ॥

॥ १८ ॥

शार्दूलसिंहावित्रं जतिदंष्ट्रां गजेन्द्रघोतादिव संप्रयुक्तौ ।

संहत्य संवेद्य च तौ कराभ्यां तौ पेतुर्वे युगपदरंयासु ॥

॥ १९ ॥

योः शोणितेन कथिरसम्पकेण रकावरुणौ देहौ ययोः संवेद्य युद्धसातुर्गुणैस्तत्तन्मनसिरेण विरुद्धं चेष्टे ययोः कात्तलिकेण वायिचक्रौ वक्ष्यतुरिति शेषः ॥ १४ ॥

गो० टी०—परस्परस्पर्धेन मोदमित्यस्याः अर्थः परस्परजालं यः शिन्धितव्यमिति तौ उदात्तचित्तत्वा विरुद्धं चेष्टे विनम्यः । परस्परजालं कृष्णमिच्छातमपीकां विहाय विनम्यः । तौ कराभ्यां तौ मुष्टिप्रहारैः मूर्ध्नि आघातौ तत्पश्चात् । पीडायाम् अस्तिपतयितुं निष्कनितवद्विजुलपक्षोभप्रवृत्तिः । रतिस्तु निष्कनितेन भक्तिरेवंप्रकारः । तद्व्यापारं कराग्रधातैः । शिरःपदं अत्यन्तममलम् । प्रशङ्गायां मङ्गलप्रत्ययः । युद्धं युः ॥ १४ ॥ १५ ॥

१५] ति० टी०—अस्तिपतयितुं निष्कनितवद्विजुलपक्षोभप्रवृत्तिः । अतः निष्कनितेन मुष्टिप्रहारैः । अतः निष्कनितवद्विजुलपक्षोभप्रवृत्तिः ॥ १५ ॥

१६ टी०—मुष्टिप्रहारैः । मुष्टिप्रहारैः । राक्षसबाभरेद्धौ । रूपम् अन्यैः मोदप्रशङ्क्यमित्यर्थः युद्धं चक्रतुः ॥ १५ ॥

१७] ति० टी०—नियुद्धं बाहुप्रदम् । विनम्य पादकमादोपुरवेदितौ । गोपुरवेदिलभौ । उपसितवित्यर्थः ॥ १६ ॥

१८ टी०—कुत्सेति । उपसितौ राक्षसबाभरेद्धौ चिरं कालं युधौपनं कृत्वा उत्तिष्ठ्योत्तिष्ठ्य पदकमादोपुरवेदिलभौ । वक्ष्यतुरिति शेषः ॥ १६ ॥

१९ टी०—कृत्वेत्यदिसाङ्गं लोकं एकाग्र्यः । नियुद्धं बाहुयुद्धं वा नियुद्धं बाहुयुद्धं स्मादित्यमरः । गोपुरे चिरं कालं नियुद्धं कृत्वा । अतः उत्तिष्ठ्य पादकमादोपुरवेदितौ । आलिङ्ग्य आकृष्य । परस्परं देहौ विनम्य पादकमादोपुरवेदितौ । गोपुरवेदिलभौ । शार्दूलसिंहावित्रं युद्धार्थमवसरप्रतीकत्वा गोपुरवेदिष्यं स्थितादित्यर्थः । आविष्ट्य बाहुभ्यां संवेद्य

विनम्य देहौ विरुद्धं चेष्टे । साक्षिनिखातयोः प्राकारपरिषद्योर्बन्धे पेतुः ॥ १६ ॥

१७] ति० टी०—साक्षिनिखातमथे प्राकारपरिषद्योर्बन्धे । 'विनम्यः' इति पाठोऽप्यत्रमेवार्थः । अभिनिःसन्तौ सुहृन् । अतः उत्तिष्ठ्योत्तिष्ठ्य ॥ १७ ॥

१८ टी०—अन्योन्यमिति । अन्योन्यमापीकां अतः पदकमादोपुरवेदितौ विनम्य देहौ तौ साक्षिनिखातमथे प्राकारपरिषद्योर्बन्धे पेतुः सुहृन् भूमितलं स्पृशन्तौ सन्तौ उत्पेतुः ॥ १७ ॥

गो० टी०—उत्पेततुं रज्जुभिः । लाघयातिगयेन भूतलमसृज्य उत्पेततुः । ततो सुहृन् तृणीं स्थित्वा भगवत्पदभिनिःसन्तौ पुनरालिङ्ग्य स्वयमेव स्वगरीरमादिङ्ग्य आकृष्य बाहुभ्यां बाहुभ्यां संयोजयामासतुः । देहाविति शेषः । निविष्टे बन्धवतुमित्यर्थः ॥ १७ ॥

१८] ति० टी०—बाहुभ्यां रज्जुभिः संयोजयामासतुः । संरम्भाशिशवलः । संरम्भः कोपः । शिशवः निपुत्राभ्यामः । बलं कृतं प्रार्णमं वेः संयुक्तौ ॥ १८ ॥

१९ टी०—आलिङ्ग्योति । संरम्भेन कोपेन शिशवः अभ्यासेन च कोपेन च संप्रयुक्तौ तौ आलिङ्ग्योति बाहुभ्यां बाहुभ्यां रज्जुभिः संयोजयामासतुः अत एव युद्धमार्गे संवेद्यतुः ॥ १८ ॥

गो० टी०—संरम्भेति । संरम्भः अभिनिवेकः शिवा अभ्यासः बलं शक्तिः एतैः संप्रयुक्तौ संयुक्तौ सन्तौ संप्रति युद्धमार्गेः बाहुयुगे । परस्परवहणतुल्यमस्तिव्यर्थः । संप्रति सदानामित्यर्थ इत्यंके । शार्दूलसिंहा शार्दूलधेही । संप्रयुक्तौ सन्तौ गजेन्द्रघोतौ कथमौ ॥ १८ ॥

१९] ति० टी०—घोता बालः । संवेद्यं प्रेरणम् ॥ १९ ॥

रा० टी०—शार्दूलसिंहः । शार्दूलसिंहो बालवित्यर्थः, शार्दूलसिंहावित्रं गजेन्द्रस्य घोतौ बालवित्यर्थः च संप्रयुक्तौ कृतयुद्धयोगौ तौ संहत्य उरोभ्यामन्योन्यमापीक्य कराभ्यां संवेद्य परस्परं बलं कृत्वा च अभ्यासं युगपदरंयासु ॥ १९ ॥

१. गोपुरवेदिष्यं । २. बाहुयुद्धं । ३. अभिनिवेकः । ४. अतः उत्तिष्ठ्योत्तिष्ठ्य । ५. अतः उत्तिष्ठ्योत्तिष्ठ्य । ६. अतः उत्तिष्ठ्योत्तिष्ठ्य । ७. अतः उत्तिष्ठ्योत्तिष्ठ्य । ८. अतः उत्तिष्ठ्योत्तिष्ठ्य । ९. अतः उत्तिष्ठ्योत्तिष्ठ्य । १०. अतः उत्तिष्ठ्योत्तिष्ठ्य । ११. अतः उत्तिष्ठ्योत्तिष्ठ्य । १२. अतः उत्तिष्ठ्योत्तिष्ठ्य । १३. अतः उत्तिष्ठ्योत्तिष्ठ्य । १४. अतः उत्तिष्ठ्योत्तिष्ठ्य । १५. अतः उत्तिष्ठ्योत्तिष्ठ्य । १६. अतः उत्तिष्ठ्योत्तिष्ठ्य । १७. अतः उत्तिष्ठ्योत्तिष्ठ्य । १८. अतः उत्तिष्ठ्योत्तिष्ठ्य । १९. अतः उत्तिष्ठ्योत्तिष्ठ्य । २०. अतः उत्तिष्ठ्योत्तिष्ठ्य । २१. अतः उत्तिष्ठ्योत्तिष्ठ्य । २२. अतः उत्तिष्ठ्योत्तिष्ठ्य । २३. अतः उत्तिष्ठ्योत्तिष्ठ्य । २४. अतः उत्तिष्ठ्योत्तिष्ठ्य । २५. अतः उत्तिष्ठ्योत्तिष्ठ्य । २६. अतः उत्तिष्ठ्योत्तिष्ठ्य । २७. अतः उत्तिष्ठ्योत्तिष्ठ्य । २८. अतः उत्तिष्ठ्योत्तिष्ठ्य । २९. अतः उत्तिष्ठ्योत्तिष्ठ्य । ३०. अतः उत्तिष्ठ्योत्तिष्ठ्य । ३१. अतः उत्तिष्ठ्योत्तिष्ठ्य । ३२. अतः उत्तिष्ठ्योत्तिष्ठ्य । ३३. अतः उत्तिष्ठ्योत्तिष्ठ्य । ३४. अतः उत्तिष्ठ्योत्तिष्ठ्य । ३५. अतः उत्तिष्ठ्योत्तिष्ठ्य । ३६. अतः उत्तिष्ठ्योत्तिष्ठ्य । ३७. अतः उत्तिष्ठ्योत्तिष्ठ्य । ३८. अतः उत्तिष्ठ्योत्तिष्ठ्य । ३९. अतः उत्तिष्ठ्योत्तिष्ठ्य । ४०. अतः उत्तिष्ठ्योत्तिष्ठ्य । ४१. अतः उत्तिष्ठ्योत्तिष्ठ्य । ४२. अतः उत्तिष्ठ्योत्तिष्ठ्य । ४३. अतः उत्तिष्ठ्योत्तिष्ठ्य । ४४. अतः उत्तिष्ठ्योत्तिष्ठ्य । ४५. अतः उत्तिष्ठ्योत्तिष्ठ्य । ४६. अतः उत्तिष्ठ्योत्तिष्ठ्य । ४७. अतः उत्तिष्ठ्योत्तिष्ठ्य । ४८. अतः उत्तिष्ठ्योत्तिष्ठ्य । ४९. अतः उत्तिष्ठ्योत्तिष्ठ्य । ५०. अतः उत्तिष्ठ्योत्तिष्ठ्य । ५१. अतः उत्तिष्ठ्योत्तिष्ठ्य । ५२. अतः उत्तिष्ठ्योत्तिष्ठ्य । ५३. अतः उत्तिष्ठ्योत्तिष्ठ्य । ५४. अतः उत्तिष्ठ्योत्तिष्ठ्य । ५५. अतः उत्तिष्ठ्योत्तिष्ठ्य । ५६. अतः उत्तिष्ठ्योत्तिष्ठ्य । ५७. अतः उत्तिष्ठ्योत्तिष्ठ्य । ५८. अतः उत्तिष्ठ्योत्तिष्ठ्य । ५९. अतः उत्तिष्ठ्योत्तिष्ठ्य । ६०. अतः उत्तिष्ठ्योत्तिष्ठ्य । ६१. अतः उत्तिष्ठ्योत्तिष्ठ्य । ६२. अतः उत्तिष्ठ्योत्तिष्ठ्य । ६३. अतः उत्तिष्ठ्योत्तिष्ठ्य । ६४. अतः उत्तिष्ठ्योत्तिष्ठ्य । ६५. अतः उत्तिष्ठ्योत्तिष्ठ्य । ६६. अतः उत्तिष्ठ्योत्तिष्ठ्य । ६७. अतः उत्तिष्ठ्योत्तिष्ठ्य । ६८. अतः उत्तिष्ठ्योत्तिष्ठ्य । ६९. अतः उत्तिष्ठ्योत्तिष्ठ्य । ७०. अतः उत्तिष्ठ्योत्तिष्ठ्य । ७१. अतः उत्तिष्ठ्योत्तिष्ठ्य । ७२. अतः उत्तिष्ठ्योत्तिष्ठ्य । ७३. अतः उत्तिष्ठ्योत्तिष्ठ्य । ७४. अतः उत्तिष्ठ्योत्तिष्ठ्य । ७५. अतः उत्तिष्ठ्योत्तिष्ठ्य । ७६. अतः उत्तिष्ठ्योत्तिष्ठ्य । ७७. अतः उत्तिष्ठ्योत्तिष्ठ्य । ७८. अतः उत्तिष्ठ्योत्तिष्ठ्य । ७९. अतः उत्तिष्ठ्योत्तिष्ठ्य । ८०. अतः उत्तिष्ठ्योत्तिष्ठ्य । ८१. अतः उत्तिष्ठ्योत्तिष्ठ्य । ८२. अतः उत्तिष्ठ्योत्तिष्ठ्य । ८३. अतः उत्तिष्ठ्योत्तिष्ठ्य । ८४. अतः उत्तिष्ठ्योत्तिष्ठ्य । ८५. अतः उत्तिष्ठ्योत्तिष्ठ्य । ८६. अतः उत्तिष्ठ्योत्तिष्ठ्य । ८७. अतः उत्तिष्ठ्योत्तिष्ठ्य । ८८. अतः उत्तिष्ठ्योत्तिष्ठ्य । ८९. अतः उत्तिष्ठ्योत्तिष्ठ्य । ९०. अतः उत्तिष्ठ्योत्तिष्ठ्य । ९१. अतः उत्तिष्ठ्योत्तिष्ठ्य । ९२. अतः उत्तिष्ठ्योत्तिष्ठ्य । ९३. अतः उत्तिष्ठ्योत्तिष्ठ्य । ९४. अतः उत्तिष्ठ्योत्तिष्ठ्य । ९५. अतः उत्तिष्ठ्योत्तिष्ठ्य । ९६. अतः उत्तिष्ठ्योत्तिष्ठ्य । ९७. अतः उत्तिष्ठ्योत्तिष्ठ्य । ९८. अतः उत्तिष्ठ्योत्तिष्ठ्य । ९९. अतः उत्तिष्ठ्योत्तिष्ठ्य । १००. अतः उत्तिष्ठ्योत्तिष्ठ्य ।

उद्यम्य चान्योन्यमधिशिष्यन्तो संचक्रमाते बहु युद्धमार्गे ।

न्यायमाशेषबलसंप्रयुक्तौ कर्म न तौ जग्मतुराशु वीरौ ॥

बाहुसमैर्वीरवारणाभैर्निवारयन्तौ परस्परमासाद्य ।

चिरेण कालेन भूशं मैयुद्धौ संचेरतुर्मण्डलमार्गमाशु ॥

॥ परस्परमासाद्य भक्तान्योन्यसूदने । मार्जोद्यमिव भक्तार्थेऽर्पितस्थाते मुहुर्महुः ॥ २२ ॥

मण्डलानि विचित्राणि स्थानानि विविधानि च । गोमूत्रकाणि चित्राणि गतप्रत्यागतानि च ॥ २३ ॥

गो० टी०—संहत्येति । संहत्य संशोध्य । उद्यम्यमन्यो-
मापीक्य धन्यां युगमपिपततुः । अथ उद्यम्य उद्यम्य
विक्षिपन्तो पातयन्तौ । एवं बहुयुद्धमार्गेः बहुयुद्धप्रकारैः ।
चक्रमाते संचरतुः ॥ २१ ॥

२०] ति० टी०—अ्यायामो निबुद्धोत्साहः ॥ २० ॥

रा० टी०—उद्यम्येति । उद्यम्य युद्धविहितो योगं कृत्वा अन्यो-
न्यमधिशिष्यन्तौ व्याधामेन युद्धोत्साहेन संप्रयुक्तौ तौ युद्धमार्गे
तु अनेकविधं संचक्रमाते कर्म गतानि शु न जग्मतुः ॥ २० ॥

गो० टी०—अ्यायामेति । अ्यायाम् भ्रमजयाय कुसौन्मसो
यायाम् नद्या या शिवा तद्धलेन तदतिशयेन संप्रयुक्तौ संयु-
क्तौ । बाहुसमैः पवित्रिणि बाणाः आलायस्तस्थाः । वारणावा-
णभैः बाहुसमैः अन्योन्यमाशु निवारयन्तावपि कर्म भ्रमज-
याम् ॥ २० ॥

२१] ति० टी०—वारयन्त्येभिः प्रतिगजानिति वारणो
मदागजः । द्वितीयवारणशब्दः करिहस्तयाची । करिकराभै-
रित्यर्थः । परस्परमं सन्तगजः । मण्डलमार्गम् । मण्डलांका-
त्सत्तापयो मार्गो गतिभेदः ॥ २१ ॥

रा० टी०—वक्षिति । वारणवारणाभैः गजशृण्डादण्डस-
दृशैर्बाहुसमैर्बाहुं प्रपद्यौ निवारयन्तौ अन्योन्यप्रहारं ब्रह्मयन्तौ
परवारणाभौ सन्तगजसदृशौ तौ मण्डलमार्गं संचरतुः ॥ २१ ॥

गो० टी०—चिरं गतस्यार्जम् । चिरेण कालेन बहुकालेन ।
संप्रयुक्तौ युद्धमार्गे भौ । मण्डलमार्गं चक्राकारमार्गम् । चर-
तुः चक्रवृत्तिरित्यर्थः । अयं च वक्ष्यमाणमार्गान्तराणामप्युपल-
क्षणम् ॥ २१ ॥

२२] ति० टी०—वक्षार्थं प्रत्यक्षप्रयोजनमिति यथा
कुद्वावस्तस्यान् तथेत्यर्थः ॥ २२ ॥

रा० टी०—तावति । अन्योन्यसूदने परस्परनिपातने
भक्त्यायं मार्गो रतिव यन्तौ कुसौयोगौ तौ परस्परमासाद्य
अवतस्थाने ॥ २२ ॥

गो० टी०—वक्ष्यमाणप्रयोजनं—तावित्यादिना । परस्पर-
मासाद्य २० वक्ष्यमाणसूदने अन्योन्यसूदने यन्तौ गतयन्तौ । भ-
क्त्यायं इति अर्थः परस्परमं । तस्यै त्वमिमम । मार्जोरा-
ज्य निमित्तात् विशेषेण तस्यायुः । “ समप्रविश्यस्यः ”
इत्याख्येनैव । अत्रमण्डलमार्गस्थानौ मार्जोराज्यं निश्चलं

तत्प्रत्युत्तिरित्यर्थः । कुद्वावस्तस्यान् मध्ये मध्ये मण्डलादिसंचारो
व्यज्यते ॥ २२ ॥

२३] ति० टी०—विचित्राणि मण्डलानि चारिकरण-
खण्डमहामण्डलाखण्डमण्डलभेदात् । तानि च—ए-
कपादप्रचारेण चारिसंज्ञं तु मण्डलम् । द्विपादक्रमेण यत्र कर-
णाख्यं तु मण्डलम् । करणानां समायोगात्खण्डमण्डलमीरितम् ।
खण्डेष्विभिश्चतुर्भिर्वा महामण्डलमीरितम् ॥ इति भरतो-
क्तानि । विविधानि स्थानानि । वैष्णवं समपादं च वैशाखं
मण्डलं तथा । प्रत्यालीढमनालीढं स्थानान्येतानि पण्युणाम् ॥
इति भरतोक्तानि । पादयोः पूर्वोपरविशेषपरिगणितेष्विषयवि-
स्थासविशेषरूपणीति तीर्थैः । गोमूत्रकाणि गोमूत्ररेखाका-
कुदिलगमनानि चित्राणि गतप्रत्यागतानि गानाप्राकान्तराण्यं
गोपसर्पणानि ॥ २३ ॥

रा० टी०—मण्डलानीति । विचित्राणि अनेकविधा
मण्डलानि चारिकरणखण्डमहामण्डलाभिधानि विविधानि स्थ-
नानि वैष्णवाभिधादीनि च गोमूत्रकाणि तदाकाराणि चित्रा
अनेकविधानि गतप्रत्यागतानि च—एकपादप्रचारेण चारि-
तु मण्डलम् । द्विपादक्रमेण यत्र करणाख्यं तु मण्ड-
करणानां च योगात्खण्डमण्डलमीरितम् । खण्डेष्विभि-
र्भिर्वा महामण्डलमीरितम् । इति भागवतः ॥ २३ ॥

गो० टी०—मण्डलानीत्यादि । खण्डेष्वेकैकान्यं
मण्डलानि परिभ्रमणविशेषान् । यथाह भरतः—“ एक-
पादो यः स चारीत्यभिधीयते । द्विपादक्रमेण युग-
नाम तद्वेत् । करणानां समायोगात्खण्डमित्यभिधीयते
ण्डेष्विभिश्चतुर्भिर्वा संयुक्तं मण्डलं भवेत् ॥ ” इति । विचि-
संयुक्तमपस्यं सदापातस्यमर्द्धभ्रमणमित्यादिभेदाद्विधा-
स्थानानि व्यापसिद्धादिदुल्यावस्थानानि वैष्णवादिस्था-
पादयोः पूर्वोपरतिर्गेष्विषेपादिका विन्यासविशेषा इति
तदाह भरतः—“ वैष्णवं समपादं च वैशाखं मण्डलं
प्रत्यालीढमनालीढं स्थानान्येतानि पण्युणाम् ॥ ” इति
ति यद्वेदे । एषौ लक्षणानि कथने प्रथमौ र्वं स्वादि-
रिपते । गोमूत्रकाणि गोमूत्रसरगिसदृशानि गमनानि
वशांशान्तराकारगमनवाचकान्यमर्थं उक्तप्रत्ययः । न
प्रां विचित्रं गमनानामनारिषेदुत् । गतप्रत्यागतानि

ज्ञानमोक्षान्येव तेषां वक्रगतानि च । परिमोक्षं महाभाग्यं वज्रं परिधावनमृता ॥ २३ ॥
 द्रवणमाश्रावमेवस्थानं सविग्रहम् । परावृत्तमपावृत्तमपद्रुतमवप्लुतम् ॥ २४ ॥
 रस्तमपन्वस्तं सुद्धमार्गविशारदौ । तौ विचेरतुरन्योन्यं वानरेन्द्रश्च रावणः ॥ २५ ॥
 सैन्यन्तरे रसो मायाबलमथात्मनः । आरब्धमुपसंपेदे ज्ञात्वा तं वानराधिपः ॥ २६ ॥
 पपात तदाकारं जितकाशी जितकमः । रावणः स्थित एवात्र हरिराजेन वञ्चितः ॥ २७ ॥
 अथ हरिर्वमाथः प्रांससङ्ग्रामकीर्तिनिशिचरपतिमानौ योजयित्वा श्रेमेण ।
 गगनमतिविशालं लङ्कायैतर्वाकसूनुर्हरिगणबलमध्ये रामपार्श्वे जगाम ॥ २८ ॥

स इति सवित्रमुत्तरेण तत्कथं कृत्वा एवमतिरनीकं प्राविशत्समहम् ।
 रघुवररूपमुनोर्वेषयन्मुदङ्गं तदुपगम्यारुह्यः पूज्यमानो हरीन्द्रः ॥ १ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीयं आचिकाख्ये मुदङ्गाण्डे चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४० ॥

एकचत्वारिंशः सर्गः ।

रामस्तु सुग्रीवस्य साहसं प्रति हृद्ये बहो ब्रुवन्नुत्तानपश्यत् राक्षसं कालमग्निमुपदिश्य कृत्वाः चतुर्णां हाराणां रोषनाथं
 हृषीकेशस्य च रावणोपदेशार्थमर्चयन् प्राणिनोत्तः अर्चयन् रावणं सथान्वायमुपदिश्यामहेत्युक्त्वा प्राविशत्तत्रैवित्वा च रामपार्श्वमजस्रम् ।
 अथ तस्मिन्निमित्तानि दृष्ट्वा लक्ष्मणपूर्वजः । सुग्रीवं संपरिद्वज्य रामो वननमब्रवीत् ॥ १ ॥
 असमन्वयं मया सार्धं तदिदं साहसं कृतम् । एवं साहसयुक्तानि न कुर्वन्ति जनेश्वराः ॥ २ ॥
 मन्त्रये स्याथ मां चेदं बलं चेयं विभीषणम् । कष्टं कृतमिदं वीर साहसं साहसमिय ॥ ३ ॥
 यदानीं मा कृथा वीर एवंविधमैरिदम् । त्वयि किञ्चित्समापद्ये किं कार्यं सीतया मम ॥ ४ ॥
 मरतेन मरत्वाश्च लक्ष्मणेन यकीयसा । अनुब्रूय च मनुष्य स्वशरीरेण वा पुनः ॥ ५ ॥

निश्चिरं रावणं श्रेण योजयित्वा शर्मं प्रापयित्वा गच्छन्
 कृत्वा भगवन् गत्वेत्यर्थः रामपार्श्वं जगाम ॥ २९ ॥

गो० टी०-अथेति । हरिवरनाथः अनेन रावणद्वारा
 हरेतिरनियन्ता । रामभक्तिरेव स्वयंगमनेहुरिति भावः ।
 प्राप्य संगम्यकीर्तिम् । रामस्य युद्धादगतं कीर्तिं स्वयमप्य-
 हारति भावः । निश्चिरपतिम् । तत्सदृशेष्वनेकेषु विषया-
 नेष्वपि तावत् कृणीकृत्य तत्रैव युद्धं कृतवानिति भावः । अ-
 न्योः रावणवत् स्वयम् । युद्धकृत् किन्तु मयादेवेति भावः ।
 योजयित्वा श्रेण इतः पूर्वं तदज्ञातेन श्रेण योजयित्वा ।
 योजनं हि पूर्वमभ्यासितस्त्वेव रावणस्य अमकलम् । आत्म-
 नस्तु कीर्तिरिति भावः । गगनगतिविशालं लङ्घयित्वाकस-
 त्वरयादित्युपगम्यारुह्य गङ्गाशयमर्चयन्नाथमुत्तः अर्चयन्तुः अ-
 भ्यासगतमनुवेगाः हरिवरगणमग्रे निवेद्य स्वातिशयमप्रकाश-
 यन् वानरजन्मसम इति स्थितः । रामपार्श्वं जगाम रावण-
 चितोऽज्ञादायामनोर्ध्वं कथमस्याद्यं विधेयमिति पार्श्वे स्थितः ।
 निश्चिरपतिं श्रेण योजयित्वा जगामेत्यनेन रामस्य प्रति-
 तादृशनिर्मां प्रकाशीदिति रावणमहत्त्ववागत इति सूचितम् ।
 मायाप्रयोगात्समं समागमनं स्वेकापि मायानयोगे रामस्य
 वीरः स्यादित्याशयात् ॥ २९ ॥

३०] ति० टी०-वक्तव्येषुपसंहरति स्त इति । तदुपग-
 म्यारुह्यमुदङ्गं हनमदादयः ॥ ३० ॥

इति श्रीमद्भारतमो श्रीरामायणे वाल्मीकीय
 आचिकाख्ये मुदङ्गाण्डे चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४० ॥

रा० टी०-तदेव मङ्गलमन्तर्यामि-स्त इति । वननमिति
 सविमलः उग्रध्वः तत् रावणपराभवस्य कर्म कृत्वा रघुवर-
 प्रपन्नः रामस्य युद्धार्थं ययुस्त्वं सन् अनीकं सैन्यं प्राविशत् ॥ ३० ॥
 इति श्रीमद्भारतमो श्रीरामायणे वाल्मीकीय
 मुदङ्गाण्डे चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४० ॥

गो० टी०-इतीति । रघुवररूपस्यैव रामस्य । तदुपग-
 म्यारुह्यः वानराणां मुख्यः ॥ ३० ॥

इति श्रीभगविन्दराजविरचिते श्रीपद्मायणभूषणे रत्नकिरीट-
 कव्याने मुदङ्गाण्डाख्याख्याने चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४० ॥

१] ति० टी०-तस्मिन्नुग्रहे । निमित्तानि अतजादि-
 पाणि युद्धचिह्नानि ॥ १ ॥

रा० टी०-सर्वायामगमानन्तरकालिके रामवृत्तान्तमा-
 ध्येत्यादिभिः । रामः तस्मिन्समये निमित्तानि दृष्ट्वा सुग्रीवं
 संपरिद्वज्य अभवीत् ॥ १ ॥

गो० टी०-अथ लङ्कावरोधे एकचत्वारिंशे-अर्था
 तस्मिन्नुग्रहे । निमित्तानि युद्धचिह्नानि । निमित्तं हे
 हृषीकेशियमरः ॥ १ ॥

२] ति० टी०-जनेश्वरा मृषाः ॥ २ ॥

रा० टी०-तदाकारमाह-असंमन्वयेति । असं-
 सम्यक्तमलङ्घ्य तदिदं गमनं साहसं कृतम् अविचारण
 सत्यं । ननु तत्र का क्षतिरित्यत आह-जनेश्वराः राजान
 साहसयुक्तानि कर्माणि न कुर्वन्ति ॥ २ ॥

गो० टी०-असंमन्वयेति । जनेश्वराः राजानः ।
 इति आत्मादृशपरिजने निषेधाने च कुर्वन्तीत्यादरोक्तिः

३] ति० टी०-सन्धये आशयेति । अतिघोर-
 यत् । कथमभ्यामिष्यति राक्षसे बहुविधतामयं कृत्वा ॥

रा० टी०-तत्र दोषमाह-संशय इति । मत्प्रभो
 मन्त्रलभ्यमस्मिन् गतोऽयं त्वमभ्यामिष्यसि इति स्या
 पेक्षितं त्वं केषुपादेषु साहसमिति त्वं कृत्वा हा-
 जोऽयं कथमभ्यामिष्यति ॥ ३ ॥

गो० टी०-संशय इति । तत्सर्वं संशयपदे
 सस्मकादिना योजनं युक्तमिति भावः ॥ ३ ॥

रा० टी०-तदासीं योजनमासावेति

जानागते पुत्राभावे निश्चिता मतिः । जानतथापि ते वीर्यं महाव्रतम् ॥
 त्वां सवर्णं युद्धे सपुत्रबलवानम् । अभिषिच्य च लङ्घन्या विभीषणप्रथापि च ॥ ७
 भरते राज्यमरौप्य त्यक्ष्ये देहं मेहावल । तमेवं वादिनं रामं सुग्रीवः प्रत्यभाषत ॥ ८
 तत्र भार्यापह्तारं दृष्ट्वा राघव रावणम् । मर्षयामि कथं वीर जानन्विक्रममात्मनः ॥ ९
 इत्येवं वादिनं वीरमभिनन्द्य च राघवः । लक्ष्मणं लक्ष्मिसंपन्नमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १०
 परिपुष्टोदकं शीतं वनानि फलवन्ति च । बलीयं संविभज्येमं व्यूहं तिष्ठाम लक्ष्मण ॥ ११

सहात्मन्यः कार्यमितः परं मा कृथाः । त्वयि किञ्चित्समा-
 पने दैवात्साधयमानादिप्राप्तावित्यर्थः । 'नालीकं कीर्तयेत्'
 इत्युक्तेरेवं वादः ॥ ४ ॥ ५ ॥

१० टी०—ननु स्वप्रयोजनमित्यर्थमेवेदं कृतमित्यत
 आह—स्वयीति । त्वयि किञ्चित् प्रयोजनानादि समापने प्राप्तं
 सति सीतादिना मम किं कार्यं त्वद्वयमनाथेन मरुः खमि-
 त्यर्थः । सार्धश्लोक एकान्वयी ॥ ४ ॥ ५ ॥

गो० टी०—इदानीमित्यादि श्लोकद्वयम् । इदानीम् अ-
 प्रयुज्येति अभिहिततमं अविचारितम् एवंविधं साहसं मा
 । कृत इत्यत्राह—स्वयीति । त्वयि किञ्चित्समापने ।
 १ संनोधनम् । प्राप्ते मम सीतया किं कार्यं किं प्रयो-
 अभिनववत्सवात्सल्येन पूर्ववत्समनभिरुपन्ती वत्स-
 व नित्यात्मन्यायिनीमपि सीतामनादृत्य तदानीमाभिते
 त्वमिनिवेशं कुर्वतो रामस्य वात्सल्यवित्तय उच्य-
 त अर्थो वा एष आत्मनो यत्पत्नीत्यर्थस्य रीरभूतया
 त्कार्यम् । भरतेन यवीयसेति कनिष्ठत्वमुच्यते ।
 स्या मूर्तिरात्मन इत्युक्तं भरतादिनापि न मे किञ्चित्प्र-
 र । स्वशरीरेण वा आत्मानं सर्वथा रक्षन्तरेपि ध्वे-
 त्युक्तशरीरेण वा किं क्रियते ॥ ४ ॥ ५ ॥

१] ति० टी०—त्वयि जानागते पूर्वं त्वदागमत्पूर्वम् ।
 तत्र विपत्तिः स्यात् तदीति शेषः । इति वक्ष्यमाणप्रकारा
 निश्चिताभूत् । भगवन्प्रथमेवं मयि तत्र प्राकृतं इव
 त्वाह—जानतथापीति । 'अतिशेहः पापशङ्की' इति
 वित्याशयः ॥ ५ ॥

ति० टी०—तां मतिं स्वयमिति—इत्येति । अभिषि-
 प्रतिज्ञायाः साधनीयत्वादित्याशयः ॥ ७ ॥

टी०—स्वयीति । पूर्वं त्वयि अनागते सति ते वीर्यं
 पि मे मतिः रावणं हत्वा विभीषणमभिषिच्य भरते
 तेभ्यः स्वत्यं देहं देहभूतसिद्धं राज्यार्थं त्यक्तुं इत्येवं
 तत्तु वचनं सतिनम् काले त्वमात्मनसंभारवैभवं गोवि-
 तात् सार्धश्लोकद्वयमेकान्वयी ॥ ४ ॥ ५ ॥

टी०—भरतेन वचनमपि—स्वयमिति—इत्येति ।

त्वय्यनागते सति । इति वक्ष्यमाणप्रकारेण मे मतिः वि-
 तानीत् । जानतथापीति विशेषणेन आत्माने भवप्रति-
 क्त्या वात्सल्यवित्तय उक्तः । इति सार्धश्लोकद्वयम्—इत्येति
 प्रतिज्ञानिर्वाहार्थमिति भावः । अभिषिच्येति । अन्यथा च
 जानातिवैकल्याविति भावः । भरत इति । अन्यथा कुलभ-
 न्नेदाविति भावः । महाबलेत्यन्तरमितिकरणस्यान्वयः ॥ ५ ॥ ६ ॥

८] ति० टी०—महाबलेत्यन्तं मतिकथनम् ॥ ८ ॥

१० टी०—समिति । एवंवादिनं रामं सुग्रीवः प्रत्यभाष-
 अर्षद्वयम् ॥ ८ ॥

गो० टी०—तमेवमित्यादि सार्धश्लोकः । पौरुषं त्वत्-
 स्वरूपं पुरुषार्थमित्यर्थः । अत एव हि पूर्वं रावणात्मिके वी-
 रोत्पत्तिरुच्यते । जानन्विक्रमेण दास्यस्य कर्मदेवं न तु साह-
 समित्युच्यते ॥ ८ ॥ ९ ॥

९] ति० टी०—आत्मनो विक्रमं स्वस्य परपराक्रम-
 रसामर्थ्यं जानन्वातमवेदयत्तुल्यकथं मर्षयामि न कथम-
 पीत्यर्थः ॥ ९ ॥

१० टी०—सदाकारमाह—तुवेति । आत्मनो विक्रमं ज-
 ननं तत्र भार्यापह्तारं कथं मर्षयामि ॥ ९ ॥

१०] ति० टी०—अभिप्रेत्य सौहृदव्यातिवृत्तसंपत्तेर्वैभ-
 वकमिति आर्षा कृतेत्यर्थः । लक्ष्मिसंपन्नमिति इत्थं आर्षः ।
 १० टी०—इतोति । एवंवादिनं सुग्रीवमभिनन्द्य राघव-
 लक्ष्मिसंपन्नं लक्ष्मीयुक्तं लक्ष्मणमब्रवीत् ॥ १० ॥

गो० टी०—अथ रामस्योत्साहविशेषं सूचयति—इत्ये-
 मिति । लक्ष्मिसंपन्नमित्यत्र 'इको इत्योऽङ्गो वाक्यस्य'
 इति इत्थं लक्ष्मीरन्तर्निमित्तवचनम् सत्योच्य ॥ १० ॥

११] ति० टी०—सौहृदवत् तद्वतो मन्त्रव्याप्त्युत्पत्ति-
 वनानि च परिपुष्टाः । यजेत इत्युक्तं आभिषेकपूर्वकं इति-
 विधानं व्यापयित्वा ॥ ११ ॥

१० टी०—सदाकारमाह—तुवेति । सौहृदवत् तद्वतो
 जायन्त्येव यवीय संविभज्येति ॥ ११ ॥

गो० टी०—परिपुष्टमिति । अतिभूतं तत्तत्पुष्पाभा-
 रं सदा सदा यजेत इत्युक्तं आभिषेकपूर्वकं इति ॥ ११ ॥

पश्यं पश्यन्त्युपपन्नम् । निर्विकल्पकं प्रतीतमिदं ॥ १३ ॥
पश्यं वास्ति कम्पते च वसुंधरा । पर्वताग्रानि वेषन्ते नैदन्ति घाणीधराः ॥ १४ ॥
ऋग्यादसंकाशाः पश्याः पश्यस्त्वेराः । क्रूराः क्रूरं प्रपश्यन्ते मिश्रं शोणितविन्दुभिः ॥ १५ ॥
प्रवाचन्दनसंकाशा संध्या परमशरणा । ज्वलच्च निपन्नायेतदादित्यादग्निमण्डलम् ॥ १६ ॥
आदित्यमभिवाश्यन्ति जनयन्तो महद्भयम् । दीना दीनस्वराः क्रूरा अप्रपन्ता मृगदिनाः ॥ १७ ॥
रजन्त्यामप्रशस्तश्च संतापयति चन्द्रमाः । कृष्णरक्तोद्युष्यन्तो यथा लोकस्य संसारे ॥ १८ ॥
हस्यो हस्यो मग्नस्तथ परित्रेपः सुलोहितः । आदित्यमण्डलं मीळं लक्ष्म लक्ष्मण दृश्यते ॥ १९ ॥
दृश्यते न यथावच्च नक्षत्राण्यभिवर्तते । युगान्ताभिर्लोकस्य पश्य लक्ष्मण शंसति ॥ २० ॥
काकाः ज्येनास्तथा शृष्टा नीचैः परिगतन्ति च । शिवाश्चार्याश्चुम्बा वाचः प्रवदन्ति महास्वताः ॥ २१ ॥
सैकैः शूलैश्च स्वर्गैश्च विमुक्तैः वापिराशसैः । भविष्यत्यावृता भूमिर्मांसशोणितकर्दमा ॥ २२ ॥
क्षिप्रमद्य दूराधर्षी 'पुंरी' रावणपालिताम् । अभियाम जवेनैव सर्वतो हर्षिभिर्वृताः ॥ २३ ॥
इत्येवं तु भदन्तीरो लक्ष्मणं लक्ष्मणाग्रजः । तस्माद्वाताच्छीघ्रं पर्वताग्रान्महाबलः ॥ २४ ॥
अवतीर्य तु धमात्या तस्माच्छेलात्स राघवः । परैः परमदुर्धर्षं ददर्श बलमात्मनः ॥ २५ ॥

विष्णुनिविष्टस्तु सधो दधरारामाद्यः । तद्वत्तु सधोः पुरा
 सधोद्वारमासाद्य यत्र तिष्ठति रावणः । विन्यो समादि तद्वारं समर्थः परितः ॥ ३१ ॥
 सधोपाधिष्ठितं भीमं वरुणेनेव सागरम् । समुधे रावणसैर्भीमैरभिगुप्तं समन्ततः ॥ ३२ ॥
 कधूनां त्रासजननं पातालमिव दानवैः । विन्यस्तानि च बोधानां बहुनि विविधानि च ॥ ३३ ॥
 ददर्शायुधजालानि तैर्यैव कवचानि च । पूर्वं तु द्वारमासाद्य नीलो हरिचमूपतिः ॥ ३४ ॥
 अतिष्ठत्सह मेन्देन द्विविदेन च वीर्यवान् । अङ्गदो दक्षिणद्वारं जग्राह समहाबलः ॥ ३५ ॥
 श्रवणेन गवासेन गजेन गवयेन च । हनुमान्पश्चिमद्वारं रक्ष बलवान्कपिः ॥ ३६ ॥
 प्रजङ्घतरसाभ्यां च वीरैरन्यैश्च संगतः । मध्यमे च स्वयं गुल्मे सुग्रीवः समतिष्ठत् ॥ ३७ ॥
 सह सैर्वैरिभ्यैः सुवर्णपवनोपमैः । वानराणां तु पदत्रिंशत्कोट्यः प्रख्यातयूथपाः ॥ ३८ ॥
 निभीक्ष्योपनिविष्टाश्च सुग्रीवो यत्र वानरः । आसनेन तु रामस्य लक्ष्मणः सविभीषणः ॥ ३९ ॥
 द्वारे द्वारे हरीणां तु कोटिं कोटीर्न्यवेशयत् । पश्चिमेन तु रामस्य सुयेणः सहजाम्भवान् ॥ ४० ॥

३४] ति० टी०-उक्तमेवायं स्थैर्यायाह-लङ्कामिति ३४
 ३५-३६] ति० टी०-तद्वारं तद्वारोपिकां सेनाम् ३५ ३६
 रा० टी०-लङ्कामिति । यत्र रावणस्तिष्ठति तदुत्तरद्वार-
 मासाद्य अवलम्ब्य रामो लङ्कापतिविष्टः तत्र तस्यैवोपनिविष्टो
 इति तद्वारं रामादभ्यः परिरक्षितुं न समर्थः श्लोकद्वये-
 कान्वयि ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

गो० टी०-लङ्कामित्यादिसार्धश्लोके एकान्वयः । लक्ष्म-
 णालम्बरो वीर इति पाठः । रावणो यत्र तिष्ठति तदुत्तरद्वार-
 मासाद्य लङ्कापतिविष्ट इत्यन्वयः । ॥ ३३ ॥

रा० टी०-रावणेति । वरुणेन सागरमिव इति तैः सा-
 ताकमिव रावणेनाधिष्ठितमत एव रावणैः समन्ततोऽपि युस्य
 अभ एव लघुनामन्पवीर्याणां त्रासजननं पदद्वारं द्वारं इति
 विन्यस्तानि बोधानामवृषजालानि कवचानि च ददर्श सधो-
 लोकद्वयेकान्वयि ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

गो० टी०-रावणेन निरीदृश्यन्ते हेतुमाह-नान्य इत्या-
 दिश्लोकद्वयेन । लघुनाम अलसाराणाम् ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

३७-४०] ति० टी०-लघुनामन्पवीर्याणाम् । दानवैः
 पातालमिव गुप्तं राक्षसैर्गुप्तं द्वारमित्यन्वयः । विन्यस्तानि
 युद्धक्रान्ते यथोचितपरिग्रहावेमिति शेषः ॥ ३७-४० ॥

गो० टी०-विन्यस्तानीति । विन्यस्तानि द्वारपान्त-
 वेदिकारिणिषु शेषः ॥ ३६ ॥

रा० टी०-पूर्वमिति । पूर्वं द्वारमासाद्य नीलोऽतिष्ठत् ३८
 गो० टी०-पूर्वमिति । मेन्देन द्विविदेन चर्यादिना
 प्रतिद्वारमपिकयथपतिगमनस्याङ्गोपस्थात्पूर्वं रामेण ते निषुक्ता
 इति शेषः ॥ ३७ ॥

रा० टी०-अङ्गद इति । अङ्गदमिव अङ्गोऽङ्गदो दक्षिण-
 द्वारं जग्राह ॥ ३९ ॥

गो० टी०-अङ्गद इति । स्पष्टः ॥ ३८ ॥

रा० टी०-हनुमानिति । प्रजङ्घतरसाभ्यां वानराभ्यां
 अन्यैर्वीरैश्च संगतो हनुमान् पश्चिमं द्वारं ररत् ॥ ४० ॥

गो० टी०-हनुमानिति । स्पष्टः ॥ ३९ ॥
 ४१] ति० टी०-मध्यमे गुल्मेऽति-
 वितयोत्तरपश्चिमद्वाराभ्यामध्यं वापुः
 कालो मध्यमणिन्यायेन साहाय्यं कर्तुं च
 रा० टी०-मध्यम इति । तत्रैः हरि-
 मध्यमे गुल्मे समतिष्ठत् ॥ ४१ ॥

गो० टी०-मध्यम इति । दुर्जयरावणेन्द्राजि-
 ह्वरपश्चिमद्वारयोर्मध्ये तदुभयद्वारनिरोधकानां
 द्वेन सहामयं कर्तुं दुर्भीतः स्वयमतिष्ठति जेयम्
 तु तदास्य सुग्रीवः सहजाम्भवान् । अद्वान्
 तन्नी बहुबलावुगः ॥ इति लक्ष्मणपत्न्यान्
 गच्छः ॥ ४० ॥

४२-४३] ति० टी०-सर्वैरिभ्यैर्द्वारनिरोधकैः
 अविष्टाः प्रख्यातयूथपाः पदत्रिंशत्कोट्यः । अप्रख्याता
 तत्सन्नायां च गणनाभाव इति भावः ॥ ४२कोट्यः ॥
 रा० टी०-वानराणामिति । पदत्रिंशन्निर्णय-
 मर्थं प्रख्यातयूथपाः वानराः यत्र सुग्रीवः तत्र शेषः
 राक्षसान् पीडयित्वा उपनिविष्टाः अभवन्ति ॥
 गो० टी०-वानराणामिति । स्पष्टः ॥ ४१ ॥
 रा० टी०-आसनेनेति । रामस्य आसनेन
 लक्ष्मणो द्वारे द्वारे हरिणां कोटिकोटौ न्यवेशय
 नस्यापातः ॥ ४२ ॥

गो० टी०-आसनेनेति । स्पष्टः ॥ ४२ ॥
 ४४] ति० टी०-हनुनिरोधकैश्च लक्ष्मणप्रमाण-
 इति ॥ ४४ ॥

गो० टी०-आसनेनेति । लक्ष्मणप्रमाण-
 इति ॥ ४४ ॥

गो० टी०-आसनेनेति । लक्ष्मणप्रमाण-
 इति ॥ ४४ ॥

गो० टी०-आसनेनेति । लक्ष्मणप्रमाण-
 इति ॥ ४४ ॥

गो० टी०-आसनेनेति । लक्ष्मणप्रमाण-
 इति ॥ ४४ ॥

विकृतताङ्गुलाः सर्वे दंष्ट्रान्त्रायुथाः । सर्वे विकृतचित्राङ्गुलाः सर्वे च विकृताननाः ॥ ४३ ॥
 दशनगणबलाः केचित्केचिदशगुणोत्तराः । केचिन्नागसहस्रस्य बभूवुस्तुल्याविक्रमाः ॥ ४४ ॥
 सन्ति चौधमलाः केचित्केचिच्छतगुणोत्तराः । अप्रमेयबलाश्चान्ये तत्रासन्हरिपूथपाः ॥ ४५ ॥
 अद्भुतश्च विचित्रश्च तेषामासीत्समागमः । तत्र वानरसैन्यानां शलभानामिवोद्गमः ॥ ४६ ॥
 प्रैतिपूर्णमिवाकाशं संपूर्णं च मेदिनी । लङ्कामुपनिविष्टश्च संपतद्भिश्च वानरैः ॥ ४७ ॥
 शतं शतसहस्राणां घृतनोर्क्षवनौकसाम् । लङ्काद्वाराण्युपाजग्मुरन्ये योद्धुं समन्ततः ॥ ४८ ॥
 आवृतः स गिरिः सर्वैस्तैः समन्तात्पुण्ड्रकैः । अयुतानां सहस्रं च पुरीं तामभ्यवर्तत ॥ ४९ ॥
 वानरैर्वलवद्भिश्च बभूव दुर्मपाणिभिः । सर्वतः संवृता लङ्का दुष्पवेशापि बायुना ॥ ५० ॥
 राक्षसा विस्मयं जग्मुः सहस्राभिनिपीडिताः । वानरैर्भयसंकाशैः शक्रतुल्यपराक्रमैः ॥ ५१ ॥

अन्ते एव रामस्य पश्चिमेन पृष्ठभागावष्टम्भेन अद्भुतः समीपे
 इव तस्यौ ॥ ४४ ॥

४५] ति० टी०—अदृश्याविमेनासजपृष्ठभागावष्टम्भेन ४५
 रा० टी०—ते इति । शेषेणः शार्ङ्गला इव वानरशार्ङ्गलाः
 मन्त्रेणान् मृहीत्वा युद्धाय तस्थिरे ॥ ४५ ॥

गो० टी०—ते इति । वानरशार्ङ्गलाः वानरशार्ङ्गलाः ।
 लापानिति पुंस्त्वमात्रम् ॥ ४४ ॥

४६] ति० टी०—विकृतताङ्गुलाः । क्रोधाभयवशादिति
 यः ॥ ४६ ॥

रा० टी०—सर्वे इति । विकृतताङ्गुलाः अतिशयगणव-
 विकृतताङ्गुलादिविशिष्टाः सन्तीति शेषः ॥ ४६ ॥

रा० टी०—सर्वे इति । विकृतताङ्गुलाः ऊर्ध्वं प्रसारित-
 ः । विकृतचित्राङ्गुला इत्यत्र विकृतत्वं कोपस्तकमुत्पन्नत्वम् ।
 यच्चित्रं चित्रवर्णम् अङ्गं येषां ते तयोक्ता इति विग्रहः ।
 तनाः राक्षसविडम्बनाय कुदितलमुखाः ॥ ४७ ॥

] ति० टी०—दशगुणोत्तराः शतनागबलाः । नागस-
 तागसहस्रेण ॥ ४७ ॥

टी०—दशेति ॥ ४७ ॥

टी०—दशेति । दशगुणोत्तराः शतनागबला
 ४६ ॥

ति० टी०—ओषबला ओषसंख्यनागबलाः ॥ ४८ ॥

०—सन्तीति । केचित् अमोघबलाः अमोघसंख्या-
 विष्टाः सन्ति अन्ये अप्रमेयबलाः आसन् ॥ ४८ ॥

०—सन्तीति । ओषबलाः ओषसङ्ख्याकनाग-
 गुणोत्तराः ओषसङ्ख्याकनागबलेभ्यः शतगुणेन
 त्वर्यः । अप्रमेयबलाः अपरिच्छेद्यबलाः ॥ ४९ ॥

० टी०—शलभानामिति । उत्पत्तयामेति

रा० टी०—अद्भुत इति । शलभानामुद्गम इव तेषां वान-
 रसैन्यानां समागमः विचित्रोऽनेकविधः अद्भुत आश्चर्य-
 आसीत् ॥ ४९ ॥

गो० टी०—अद्भुत इति । अद्भुतः आश्चर्ययुतः । विचित्रः
 वानरसैन्यानामुद्गमस्तद्वत्तया नानावर्णाः । तत्र लङ्कायाश्च ।
 तेषां वानरसैन्यानाम् समागमः आगमनं शलभानां शरमा-
 धाम अष्टपादभ्रगणानाम् उद्यमः समागम इव आसीत् । तयो-
 गयङ्कुरोद्गिरित्वर्यः । यद्वा यथा शलभानां समागमो युगपत्
 भवति तथेति युगपत्पतने दृष्टान्तः ॥ ४८ ॥

५०] ति० टी०—संपतद्भिराशयं पूर्णं निविष्टमिति
 पूर्णा ॥ ५० ॥

रा० टी०—प्रतीति । लङ्कामुपनिविष्टैः संस्थितैः संपतद्भि-
 रआगच्छद्भिश्च वानरैः प्रतिपूर्णमाकाशमिव मेदिन्यपि प्रतिपूर्णा
 अभवदिति शेषः एक इवसन्तोऽप्यर्थः ॥ ५० ॥

गो० टी०—परिपूर्णमिति । अत्र इवशब्दद्वयमपि वाक्या-
 द्भूतारैः उपनिविष्टैः पृथिवी पूर्णा । संपतद्भिः आगच्छद्भिस्तु
 आकाशं पूर्णम् । भूमाधवकाशाभावादिति भावः ॥ ५० ॥

५१] ति० टी०—क्रश्ववनौकसां शतसहस्राणाम् । शतको-
 टिरित्यर्थः । एवं च कोटिसंख्याः घृतना लङ्काद्वाराण्युपा-
 जग्मुः । घृतनाः क्रश्वस्यत्र संघिरार्यः । एते पूर्वमिदृश्यापिका
 इति बोध्यम् । अन्येऽत्रविष्टाः समन्ततो युद्धं परितो
 योद्धुं जग्मुः ॥ ५१ ॥

रा० टी०—शतमिति । शतसहस्राणामुद्गमनौकसां इति
 घृतनाः लङ्काद्वाराणि उपाजग्मुः अन्येऽत्रविष्टाः समन्ततो
 उपाजग्मुः ॥ ५१ ॥

गो० टी०—शतमिति । शतसहस्राणाम् उद्गमनौकसां
 शतं पूर्वमिदृश्यापिकारम् लङ्काद्वाराण्युपाजग्मात् । अन्ये
 शतसहस्राणामुद्गमनौकसां उपाजग्मुः ॥ ५१ ॥

५२—५३] ति० टी०—स गिरिर्विशिष्टः । अपरताना

[illegible]

राज्यमध्यगे भोक्तुं समस्य त्वया । शान्तं शान्तस्ततः शान्तो भविष्यसि ॥ ७० ॥
 ममैव मा धृतिं कृत्वा शोभमात्मन्य राक्षस । मच्छरस्व रणे शान्तस्ततः शान्तो भविष्यसि ॥ ७१ ॥
 विप्रविशसि लोकांस्त्रीपक्षीभूतो निशाचर । मम चक्षुःपथं प्राप्य न जीवन्मत्तियास्यसि ॥ ७२ ॥
 ब्रवीमि त्वां हितं ब्रह्मयं क्रियतामौर्ध्वदेहिकम् । सुहृदा क्रियतां लङ्काजीवितं ते मयि स्थितम् ॥ ७३ ॥
 इत्युक्तः स तु तारेयो रामेणाकृष्टकर्षण । जगामाकाशमाविश्य मूर्तिमानिव हव्यवाद ॥ ७४ ॥
 सोऽतिपत्य मुहूर्तेन श्रीमन्नावगमन्दिशम् । ददन्तीतीनमन्यग्रं रावणं सचिवैः सह ॥ ७५ ॥
 ततस्तस्याविद्वरेण निपत्य हरिपुंगवः । दीप्ताभिसहस्रस्तथावहः कनकाङ्कदः ॥ ७६ ॥

गो० टी०-शरणामन्तरणे स्वकर्तव्यमाह-धर्मात्मेति ।
 शरणामागतौ प्राणप्राणं करिष्यामि न तु राज्यं दास्या-
 मितिभिप्रवेष्टाह-धर्मात्मेति । यभीत्मा भ्रमवृद्धिः रक्षसां
 भेदः राक्षसनायक इत्यर्थः अयं विभीषणः संप्राप्तः मां
 प्रपद्य । तस्माद्धैः अयमयं प्राप्तोति उत्तररथे प्राप्स्यतीत्यर्थः ।
 श्रीमन्महत्सु तदनुगुणानुकूपवान् । एवं क्रियामेदायं शब्दद्वयो-
 र्वचसि ॥ ६७ ॥

६७] ति० टी०-ननु मयि जीवति कथं लङ्के भयप्राप्तिस्तस्ये-
 त्यत्राह-यदीति । अयमेवात्माप्राप्य न शक्यमिदं प्रहृतुः-
 सुखसहायेनति । विभीषणाय मया राज्यस्य दत्तात्मासक तद्गो-
 न न्याप्य इति भावः ॥ ६९ ॥

रा० टी०-नेति । मुखसहायेन अविकसिताहायविक्षिप्त-
 त्वया राज्यं भोक्तुं न शक्यं गुह्यत्वेति वा मत्समीपगमनाभा-
 वत्वेन पति कृत्वा गुह्यत्वं तत्फलमाह-मच्छरः शान्तः सतः
 इति भावः शान्तः अपराधपापरहितो भविष्यति एतेन पठायने
 न कर्तव्यमिति सूचितम् ॥ ७१ ॥

गो० टी०-एवं विभीषणस्य राज्ययोग्यतासकृत्वा राय-
 नस्य तदभावमाह-अहं इति । अयमेव भ्रमवृद्धिः अतः
 एव पापेन परापिण्डेन अतः महाविदितात्मना अस्वायीनमन-
 स्केन मुखसहायः त्वया न शक्यमिदं प्रहृतुः ॥ ६८ ॥

७०] ति० टी०-शरणामन्तरणे तु अवितमेकशेन राज्यं
 य तवापि दास्यामि तदभावे तु दक्षयिकारिणा मया
 सर्वथा वध्यन्तम् युद्धवधं परमं हितं त्वति परमदयाकुर्म-
 गनामन्तवापदिशति-युद्धवधस्वेति । या मां धृतिं कृत्वा
 प्रपद्यन् । युद्धवधं मा धृतिं कृत्वा इति पाङ्कः राक्षः ।
 मच्छरः पापयोग्यतापिश्रितस्य मम गते रणे शास्यः समाप्तः
 सन्तु पय हेतोः शान्तः आजन्मकृतात्पापात्पूतो भविष्यति
 रमेनामस्मरणैः पापयोग्यताफलं यथावत्प्रवृत्तस्तत्त्वेन जायते,
 तथा ज्ञानाभावेऽपि मत्तो मरणे किञ्चित्कालोत्तरमुत्तममभिव्य-
 क्तं जन्मप्राप्तिरिति भावः ॥ ७० ॥

गो० टी०-मानामादाय शरणामागतोति चेद्विभीषणस्य
 राज्यं दत्त्वा स्वप्राणान् रक्षामि अन्यथा युद्धवधेत्याह-

युद्धवधस्वेति । शान्तः सतः । पूत इति । युद्धे अपराधर
 मतेः सर्वपापप्राप्तोक्तिरित्यादिभिः भावः ॥ ६९ ॥

७१] ति० टी०-इतरपि चैयां वपनिश्रयमवकल्पयैत
 चितकल्पं कुर्वित्स्वपदिशति-यदीति । न स देशोऽस्ति
 न मे शक्तः प्राप्तिरिति भावः ॥ ७१ ॥

रा० टी०-ननु लङ्का-यदीति । मम चक्षुःपथं प्र
 पक्षिभूतः सन् यदि भीतुं लोकान् आविशसि तदापि जी-
 प्रतियास्यसि ॥ ७२ ॥

गो० टी०-यद्वेति ॥ ७० ॥

७२] ति० टी०-देहाङ्गुलीं प्राप्त कर्ध्वदेहः परलोकर
 हितं दानादिकमौर्ध्वदेहिकम् । सुहृदा क्रियताम् । इतः
 इत्येवाभावात् ॥ ७३ ॥

रा० टी०-ब्रवीमितीति । यस्तु जायते अतः
 मराधीरनिष्कृष्टः अतः और्ध्वदेहिकं परलोकसुखकारकं दानं
 क्रियताम् अयं एव लङ्का सुहृदा क्रियताम् लङ्कादर्शनं
 भविष्यतीत्यर्थः इति हितं वाक्यं त्वां ब्रवीमि ॥ ७३ ॥

गो० टी०-ब्रवीमितीति । क्रियतामौर्ध्वदेहिकमिति
 अलङ्कारेण आह कर्ध्वभावात्स्वयमेव जीवच्छास्त्रं कर्त्त-
 व्यमिति । क्रियमाणा हि चापलेन पुत्रकलत्र
 कल्पति तद्वदिति भावः । मयि स्थितं मदायतम् ।
 नामयामीत्यर्थः ॥ ७४ ॥

७३] ति० टी०-मूर्तिमान्मव्यवाहिति ।
 रित्यर्थः ॥ ७३ ॥

रा० टी०-इतीति । इत्येवाह वदित्वि-
 आकाशमाविश्य जगाम ॥ ७४ ॥

गो० टी०-इत्युक्त इति । मूर्तिमान् कर-
 नभात् । इत्येवाह अस्मि ॥ ७५ ॥

७४-७५] ति० टी०-अतिपत्यतीत्यर्थः
 तेषां ॥ ७५ ॥ ७५ ॥

गो० टी०-यदीति । लङ्कायां शान्तं
 इति भावः शान्तः सतः । पूत इति । युद्धे अपराधर
 मतेः सर्वपापप्राप्तोक्तिरित्यादिभिः भावः ॥ ७६ ॥

गो० टी०-यदीति । अतिपत्य प्राप्य
 कान्तम् ॥ ७६ ॥

द्वितीयः कौशलेन्द्रस्य रामस्यासिष्टकर्मणः । बालिपुत्रोऽङ्गदो नाम यदि न भोजयन्तः ॥ ७७ ॥
 आह त्वां रामवो रामः कौशल्यानन्दवर्धनः । निष्पत्य प्रतिगुध्यात् सृष्टं पुरुषो भव ॥ ७८ ॥
 इत्यादिषु त्वां सहायात्वं सपुत्रजातिवान्वयम् । निरुदिम्राक्षयो लोका भविष्यन्ति इत त्वयि ॥ ७९ ॥
 वेवतानदयस्तां गन्धर्वोरगरक्षसाम् । शत्रुघ्नोद्धरिष्यामि त्वापृषीणां च कण्टकम् ॥ ८० ॥
 विभीषणम् वैश्वर्यं भविष्यति इत त्वयि । न चत्सत्कृत्य वैदेहीं ऋणिस्त्य प्रदास्यासि ॥ ८१ ॥
 इत्यादि पक्षे नक्त्यं ब्रूवाणे हरिपुंगवे । अर्पयवशमापन्नो निशाचराण्येवः ॥ ८२ ॥
 ततः स भोऽप्यपन्नः शत्रासः सन्निवास्तदा । गृहजादिति दुर्मया वध्यतामिति चासकृत् ॥ ८३ ॥
 रावणाय त्वत् श्रुत्वा दीप्ताग्निभिः तेजसा । जगद्गुप्तं तत्तं घोरार्थत्वारो रजनीचराः ॥ ८४ ॥
 ग्राहयामास तारेयः स्वयमात्मानमात्मवान् । बलं दर्शयितुं वीरो यातुधानगणे तदा ॥ ८५ ॥

तां बाहुभ्यास्तान्नादाय पतयामास । मासात् सार्वसायमुत्पन्नाः प्रसवन् ॥ ८७ ॥
 तस्योत्पत्तनवेगेन निर्धृतास्तत्र राक्षसाः । भूमौ निपतिताः सर्वे राक्षसेन्द्रस्य पश्यतः ॥ ८८ ॥
 ततः प्रासादशिखरं शैलशृङ्गमिवोभयतः । चक्राण्य राक्षसेन्द्रस्य वालिपुत्र । प्रतापवान् ॥ ८९ ॥
 पङ्काल च तदाक्रान्तं दशग्रीवस्य पश्यतः । पुरा विभवतो बृहन्न वज्रेणैव विदारितम् ॥ ९० ॥
 भङ्गत्वा प्रासादशिखरं नाम विश्राव्य चात्मनः । विनश्य सुमङ्गानाद्मुत्पपात विहायसा ॥ ९१ ॥
 व्यययनराक्षसान्सर्वान्दुर्बलैश्चापि वानरान् । स वानराणां मध्ये तु रामपार्श्वमुपागतः ॥ ९२ ॥
 रावणस्तु परं चक्रे क्रोधं प्रासादधर्षणात् । विनाशं चात्मनः पश्यन्निःश्वसपरमोऽभवत् ॥ ९३ ॥
 रामस्तु बहुभिर्हृष्टः सैनैर्दद्भिः दुर्बलैः । हतो रिपुवधाकाङ्क्षी युद्धार्थैश्च भिवर्तत ॥ ९४ ॥
 सुवेणस्तु महावीर्यो गिरिकूटोपमो हरिः । बहुभिः संवृतस्तत्र वानरैः कामरूपिभिः ॥ ९५ ॥
 स तु द्वाराणि संयम्य सुग्रीववचनात्कपिः । पर्यक्रामत दुर्बलो नक्षत्राणीव चन्द्रमाः ॥ ९६ ॥
 सैषामसौहिणिशतं समवेक्ष्य वनौकसाम् । लङ्कामुपनिविष्टानां सागरं चाभिवर्तताम् ॥ ९७ ॥
 राक्षसा विस्मयं जग्मुस्तां जग्मुस्तथापरे । अपरे रैर्मरे हर्षाद्दुर्बलैर्गोपपेदिरे ॥ ९८ ॥

गो० टी०—प्रातयामासेति । यातुधानगणे विषयं स्व-
 क्तं दर्शयितुम् । भात्मवान् पतिमान् स्वयम् आत्मानं प्रा-
 तयामास प्रतीतुमर्हति ॥ ८७ ॥
 ८८-८९] ति० टी०—चक्राण्य दशयति—स तानि-
 त्यादि ॥ ८८ ॥ ८९ ॥
 रा० टी०—स इति । साऽङ्गदः बाहुभ्यास्तान् तान्
 पतयते राक्षसान् । तानानिव आदाय प्रासादमुत्पपात ॥ ८९ ॥
 गो० टी०—स तानिति । स्पष्टः ॥ ८९ ॥
 रा० टी०—तस्येति । तस्याङ्गदस्य उत्पत्तनवेगेन निर्धृतः
 प्रकम्पिताः राक्षसाः भूमौ निपतिताः ॥ ८८ ॥
 गो० टी०—तन्नाशिकादिति । स्पष्टः ॥ ८९ ॥
 ८८] ति० टी०—वालिपुत्रः प्रासादशिखरम् । दशग्री-
 वस्यः । हृष्टा च तथैव पङ्कालान्तयम् ॥ ८८ ॥
 रा० टी०—तत इति । वालिपुत्रः राक्षसेन्द्रस्य प्रासाद-
 शिखरं चक्राम ॥ ८९ ॥
 गो० टी०—तत इति । स्पष्टः ॥ ८९ ॥
 ८९-९१] ति० टी०—तदाक्रान्तं च प्रासादशिखरं
 पश्यतो दशग्रीवस्य पङ्काल शलभा गिरिणीमभूत् ॥ ८९-९१ ॥
 रा० टी०—पङ्कालेति । वज्रेण विदारितं दिभवतः बृह-
 न्मिव तदा अक्रान्तं प्रासादशृङ्गं पङ्कालं विन्द ॥ ९० ॥
 गो० टी०—तदाक्रान्तेति । पङ्कालं व्यग्रीयत ॥ ९० ॥
 रा० टी०—अक्रान्तेति । आत्मनः नाम विश्राव्य उ-
 त्पन्नाः प्रासादशिखरं आदाय पतयामास ॥ ९१ ॥
 गो० टी०—स वानराणां मध्ये । विनाशं विवेकेण चात्मनः ॥ ९२ ॥
 रा० टी०—स इति । सुवेणः सुग्रीववचनात् । ततः नक्ष-
 त्रैश्च कामरूपिभिः ॥ ९३ ॥

गो० टी०—इत्यथैवमिति ॥ ९० ॥
 ९२] ति० टी०—पश्यन्मिति । हतोऽपि समग्रं मम बलं
 पराभूय विभवं गच्छति, एवंविधेऽप्यनेकेषु मन्त्राद्योपेत्य कथं
 जीवनमिति पर्यालोचयन्मिथः ॥ ९२ ॥
 रा० टी०—रावण इति । प्रासादधर्षणादेतोः रावणः परं
 क्रोधं चक्रे आत्मनो विनाशं पश्यन् मन् निःश्वासपर-
 मोऽभवत् ॥ ९३ ॥
 गो० टी०—रावण इति । प्रासादधर्षणात् प्रासाद-
 शिखरं पश्यन् तर्कयन् निःश्वासपरमः अभिप्रायः आस ॥ ९३ ॥
 ९४-९५] ति० टी०—युद्धार्थैश्च भिवर्तताम् ॥ ९४ ॥
 रा० टी०—राम इति । युद्धार्थैश्च रामस्तु अ-
 विवर्तताम् सन् युद्धाय एव अभिवर्तत अभिवर्तत ॥ ९४ ॥
 गो० टी०—राम इति । अङ्गदानमनं हृष्टेति शेषः ॥ ९५ ॥
 रा० टी०—सुवेण इति । सुवेणस्तु बहुभिवर्ततः संवृतो-
 ऽभवति शेषः ॥ ९५ ॥
 गो० टी०—सुवेण इति । संवृतः कथंवेति शेषः । उत्तर-
 लोकेनैकैवाकृत्य हरिकृषिकथः । गौतमस्य तदा ॥ ९६ ॥
 ९६] ति० टी०—पर्यक्रामतः सर्वलक्ष्मणं सर्वद्वारदृता-
 तमहमार्थं च । नक्षत्राणीव चन्द्रमा इति ॥ ९६ ॥
 रा० टी०—स इति । सुवेणः सुग्रीववचनात् । ततः नक्ष-
 त्राणि चन्द्रमा इव पर्यक्रामत ॥ ९६ ॥
 गो० टी०—सुवेण इति । नक्षत्राणां शब्दस्य सर्वलोकेष्वप्य-
 कपि सुवेणः पर्यक्रामत इति शब्दात् । नक्षत्राणि नक्षत्रनि-
 पितरादीनि च ॥ ९६ ॥
 ९७-९८] ति० टी०—असौहिण्यतय आसौ हर्ष-

१ इदं सप्तमभाष्यं गोपाठः २ साऽङ्गदः बाहुभ्यास्तान् पतयामास ३ तदाक्रान्तं पङ्कालं शलभा गिरिणीमभूत् ४ नक्षत्राणीव चन्द्रमा ५ नक्षत्राणीव चन्द्रमा ६ नक्षत्राणीव चन्द्रमा ७ नक्षत्राणीव चन्द्रमा ८ नक्षत्राणीव चन्द्रमा ९ नक्षत्राणीव चन्द्रमा

कृत्वा । अपिभिर्व्याम प्राकारपरिव्रान्तरम् । दृष्टुं राक्षसा दीनाः प्राकारं वानरीकृतम् ॥
हाहाकारमकुर्वन्त राक्षसा भयभीमताः ॥

तस्मिन्महाभीषणके प्रवृत्ते कोलाहले राक्षसराजयोषाः ।

प्रमृष्ट रक्षांसि महायुधानि युगान्तयाता इव संविचेरुः ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे एकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥

द्विचत्वारिंशः सर्गः ।

राक्षसा रावणमेत्य लङ्का रामेण कपिभी रूढेति कथयामासुः ततः स प्रासादमाह्वय कथं कथीतां वासो भवेदिति वि-
न्यायव इतीव धैर्येण ददर्श । रामस्तु लङ्कां दृष्ट्वा सीता मरुतं पीडयते इति कपीन्द्राक्षसवधाय चतुर्णां द्वाराणां निरोधायानि-
मुत्तरद्वारं सलक्ष्मणो रक्षेत् । एतद्वापणः श्रुत्वा स्वबलं युद्धाचारिणस्ततो राक्षसाः समेतीशब्दं स्वनादमकुर्वन् ।

ततस्ते राक्षसास्तत्र गत्वा रावणमन्दिरम् । न्यवेदयन्पुरीं रुद्धां रामेण सह वानरैः ॥ १ ॥

रुद्धां तु नगरीं श्रुत्वा जातक्रोधो निम्नाचरः । विधानं द्विगुणं श्रुत्वा प्रासादं चोप्यरोहत ॥ २ ॥

स ददर्श वृतां लङ्कां सशैलवनकाननाम् । असंख्येयैर्हरीगणैः सर्वतो युद्धकाङ्क्षिभिः ॥ ३ ॥

'अञ्जदहिन्याम' इति उक्तिः । यावन्तोऽशौहिण्यां गजाश्च-
थिपदानयस्तत्संख्या वानरा इत्यर्थः शतशब्दोऽनन्तवाची
सागरं चाभिवर्तताम् सागरपर्यन्तमभिव्याप्य वर्तमानाना-
मित्यर्थः ॥ १६ ॥ १७ ॥

रा० टी०-तेषामिति । वनौकसाम् अशौहिणिशतम्
अशौहिणीशतं समवेदय राक्षसाः विस्मयं जम्बुः अपरं राक्षसा
शतं जम्बुः अपरं अन्ये समरे हर्षात् अन्यममरुतप्रेमरुतानाम्
रामम् उपरोदिष्ये श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ १७ ॥ १८ ॥

गो० टी०-तेषामित्यादि । अशौहिणिशतमित्य-
'कृपापोः संज्ञाऽन्यसोऽवतुल्यम्' इति इत्यः अनेकाशौहि-
णीमित्यर्थः । सागरं चाभिवर्ततां सागरसमीपे वर्तमानाना-
मित्यर्थः । राक्षसा इति । राक्षसाः धीरा इति शेषः । अपरं
अर्थात् इत्यर्थः । उद्धृतां गवांम् ॥ १९ ॥ २० ॥

१८] ति० टी०-वानरीकृतं वानररूपनिर्मितरूपमित्य-
क्तम् ॥ १८ ॥

रा० टी०-कृत्स्नमिति । कृत्स्नं प्रकाशपरिव्रान्तरे
हपिभिर्व्याम अत एव राक्षसाः वानरीकृतं वानरचितनिव
प्राकारं दृष्टुः अत एव भयमागता राक्षसाः हाहाकारमकु-
र्वन्त । सार्धश्लोक एकान्वयी ॥ १९ ॥

गो० टी०-कृत्स्नमिति । इरिभिर्व्यामं प्राकारपरिव्रा-
न्तरं प्राकारपरिसरयोस्तत्कालम् वानरीकृतं वानरप्रचुरतया
हृतम् अपरमिव प्राकारं दृष्टुमित्यर्थः ॥ २० ॥

गो० टी०-हृष्टेर्धर्मम् ॥ २० ॥

२१] ति० टी०-राक्षसराजयोषकृपणि रक्षांतीत्यर्थः २१
इति श्रीरामायणे श्रीरामोवे रामायणविकले वाल्मीकीय
आदिकाव्ये युद्धकाण्डे एकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥

रा० टी०-तस्मिन्निति । महाभीषणके अतिकोलाह-
लतस्मिन् शब्दे प्रवृत्ते सति राक्षसराजयोषायां रक्षांसि महायु-
धानि प्रमृष्ट महावाता इव संविचेरुः ॥ १०० ॥

इति श्रीमद्रामायणीयराामायणव्याख्याने रामायणविरोमणौ
युद्धकाण्डे एकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥

गो० टी०-तस्मिन्निति । न्यस्तः ॥ ११ ॥

इति श्रीमोहिन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटी-
व्याने युद्धकाण्डव्याख्याने एकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥

१] ति० टी०-तत इति ॥ १ ॥

रा० टी०-रावणद्वारात् वर्णयितुं तं प्रति राक्षसीनि-
तत इति । राक्षसाः रामेण रुद्धां पुरीं लङ्कां न्यवेदयन् ॥

गो० टी०-अथ इदानीम् द्विचत्वारिंश-तत इति
तत्र तस्मिन् काण्डे ॥ १ ॥

२-३] ति० टी०-विधानम् । द्वागणां रक्षारिणां
मित्यर्थः ॥ २ ॥ ३ ॥

रा० टी०-रुद्धमिति । निशाचरो रावणः नगरीं रु-
द्ध्वा द्विगुणं विधानं पुररुधायां राक्षसनियोगं कृत्वा प्रासा-
दमरोहत ॥ २ ॥

गो० टी०-रुद्धमिति । नियतं रक्षणनिधम् इति
पूर्वस्मरणिकम् ॥ ३ ॥

रा० टी०-स इति । इति राक्षसां लङ्कां ददर्श
गो० टी०-तत इति । तत आहृतमिति व्याख्येयम् ॥

१३-१५] ति० टी०-प्रेक्षतः । प्रकृतमनादित्येत्यर्थः । राघवस्य पित्रो यः कामो मनोरथस्तस्मिन्मार्गमाहवृत्तकामः ।
 लङ्काप्राकारमित्यर्थः ॥ १३ ॥ १५ ॥
 १६-१७] ति० टी०-प्रेक्षत इति । राघवेन्द्रस्य प्रेक्षतः सन् तानि
 रामसंबन्धानि भनीकानि लङ्कां तत्प्राकारमारुहः ॥ १६ ॥
 १८-१९] ति० टी०-प्रेक्षत इति । प्रेक्षतः प्रेक्षमाणमनादित्ये ता-
 म्यनीकानि वापराणीकानि । भागशः स्वस्वनिष्कप्रदेन लङ्कां
 लङ्काप्राकारम् । राघवप्रियकामार्थं रामप्रीतिसिद्ध्यर्थ-
 मित्यर्थः ॥ १८ ॥
 २०-२१] ति० टी०-ते इति । सात्त्वभरयोपिनः ते वानराः लङ्कां
 तत्प्राकारमभ्यवर्तन्त ॥ २० ॥
 २२-२३] ति० टी०-त इति । त्यक्तजीविताः “आशमायां भूत-
 वध” इति कः ॥ २२ ॥
 २४-२५] ति० टी०-ते इति । ते प्लवङ्गमाः प्राकारादराणि तोर-
 णानि च ममन्थः ॥ २४ ॥
 २६-२७] ति० टी०-ते इति । अरण्यानि वनानि तोर-
 णानि बहिर्द्वाराणि ममन्थः वनञ्चरित्यर्थः ॥ २६ ॥
 २८-२९] ति० टी०-परिखा इति । परीक्षार्थम् । प्रस-
 तसलिलाशयाश्च वृष्यन्तः सख्यं वृथानि वेदां तत्प्रभृतयो
 वपपाः लङ्कामारुह्यः । लङ्काप्राकारमिति ॥ २८ ॥ २९ ॥
 ३०-३१] ति० टी०-परिखा इति । २९ ॥ ३० ॥
 ३२-३३] ति० टी०-त इति । कोटीचतुष्टयः कोटीचतुष्ट-
 यवृत्ताः ॥ ३२ ॥
 ३४-३५] ति० टी०-त इति । तन्मन्थानि तन्मन्थानि तन्मन्थानि
 तन्मन्थानि तन्मन्थानि तन्मन्थानि ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

यतानि गोपुराणि प्रमथ्य तोरणानि प्रमथन्तो वपुः
 शेषः ॥ २४ ॥

गो० टी०-काञ्चनानीत्यादिशोकद्वयम् । काञ्च-
 नाञ्चनकृतानि प्रमथन्तः वर्णवन्तः आश्रयन्तः वृष्यन्तः ।
 नागमने कुर्वन्तः ॥ २४ ॥ २५ ॥

२६-२७] ति० टी०-आश्रयन्तः समन्तात्प्रवृत्त-
 त्वन्तः प्राकाराभिमुखं प्रवृत्तः ॥ २६ ॥ २७ ॥

२८-२९] ति० टी०-आश्रयन्तः इति । महावारणसम्भिधाः च
 कुमाः आश्रयन्तः सर्वतः परिधायन्तः प्रवृत्तः प्राकार-
 मुखं गच्छन्तश्च सन्तः लङ्कामभिधावन्ति ॥ २८ ॥

३०-३१] ति० टी०-जयतीति । वृष्यन्तो रामप्रभृतिजयन्ति इ-
 त्वाश्रयन्तः प्रवृत्तः लङ्कायाः प्राकारमभ्यधावन्तः ।
 द्वयमेकान्वयि ॥ ३० ॥ ३१ ॥

गो० टी०-जयतीति । स्पष्टः ॥ ३० ॥
 गो० टी०-इत्येवमिति । वपुःपन्तः पृथ्व्यन्तः । गर्भ-
 सिन्हादे कुर्वन्तः ॥ ३१ ॥

३२] ति० टी०-प्राकारं निवीज्योपनिष्ठा इति ।
 प्रवेष्टव्यं यदि प्राकारं भङ्गत्वा स्थिताः । एतस्मिन्तरे
 प्राकारं भङ्गत्वा सेनाप्रवेशसमये । स्कन्धावारस्य सेना-
 अस्य निवेशार्थं वृद्धाविति व्यापनम् ॥ ३२ ॥

३३-३४] ति० टी०-वीरेति । वीरबाहुप्रभृतयो हरिद्वपपाः प्रा-
 निवीज्योपनिष्ठाः सन्तः स्कन्धावारस्य सेन्यस्य निवेशार्थ-
 वृद्धाविति व्यापनम् । सार्वभौमः वृद्धाविति व्या-
 पनम् ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

गो० टी०-वीरबाहुप्रभृत्यादि सार्वभौमः वृद्धाविति
 एतस्मिन्तरे प्रसिद्धः वीरबाहुप्रभृत्यः प्राकारं निवीज्यो-
 पनिष्ठाः सन्तः स्कन्धावारस्य निवेशार्थं वृद्धाविति व्या-
 पनम् । एतस्मिन्तरे प्रसिद्धः वीरबाहुप्रभृत्यः प्राकारं निवीज्यो-
 पनिष्ठाः सन्तः स्कन्धावारस्य निवेशार्थं वृद्धाविति व्या-
 पनम् ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

सहायार्थं तु तस्यैव निविष्टः भैरवी दीर्घः । पुनस्तत्र महाबाहुर्वानरैर्भिसंहृतः ॥ २४ ॥
 दक्षिणद्वारभासाय वीरः शतबलिः कपिः । अत्रैव तस्मात्तस्यो विस्तृता कोटिभिर्वृतः ॥ २५ ॥
 सुषेधाः पश्चिमद्वारं गत्वा तारापिता बली । आङ्गस्य बलवांस्तस्यो कोटिकोटिभिर्वृतः ॥ २६ ॥
 उत्तरद्वारयौगम्य रामः सौमित्रिणा सह । आङ्गस्य बलवांस्तस्यो सुग्रीवश्च हरीश्वरः ॥ २७ ॥
 गोलाङ्गुलो महाकायो गवाक्षो भीमदर्शनः । वृक्षः कोट्या महावीर्यस्तस्यो रामस्य पार्श्वतः ॥ २८ ॥
 क्रुक्षाणां भीमकोपानां वृक्षः शत्रुनिर्वहणः । वृक्षः कोट्या महावीर्यस्तस्यो रामस्य पार्श्वतः ॥ २९ ॥
 सैन्यस्तु महावीर्यो गजशणिर्विभीषणः । द्रुतो यस्यैव सचिवैस्तस्यो यत्र महाबलः ॥ ३० ॥
 गजो गवाक्षो गवयः शरभो गन्धमादनः । समन्तात्परिवर्ततो ररक्षुर्हवाहिनीम् ॥ ३१ ॥
 ततः कोपरीतास्ता राक्षसो राक्षसेश्वरः । निर्याणं सर्वसैन्यानां द्रुतमाज्ञापयच्छह ॥ ३२ ॥
 एतच्छ्रुत्वा तदा वाक्यं रावणस्य भुविरेतम् । सहसा भीमनिघांश्चमुकुटं रजनीचरैः ॥ ३३ ॥

२३] ति० टी०-तत्प्रकारः-पूर्वद्वारमित्यादि । पूर्वा-
 दिभ्यो ईशाभाप्रतिनिधित्वादिभ्योः प्राप्तादीनां साधारणानां
 दिश्वारनिर्णयतायाः प्राप्तादिवत् । एवं च तदुपलक्षणार्थमेवा
 तत्तत्कोणे स्थितिः । पूर्वद्वारं पूर्वद्वारोपदिशमित्यर्थः ॥ २३ ॥
 २४-२५] ति० टी०-तत्प्रकारमाह-पूर्वद्वारमित्यादिभिः । पूर्वद्वारमा-
 त्रस्य कुक्षरतस्यो भवपूर्वादिभ्योः अस्यादिकोणपराः पूर्वादिभ्यो
 साधारणानां स्तत्पक्षस्य प्राप्तादिवत् ॥ २४ ॥
 २६-२७] ति० टी०-निवेशनप्रकारमेवाह-पूर्वद्वारमित्यादिना ।
 कुक्षरः पूर्वद्वारमात्रस्य तस्यो ईशानकोणे स्थित्वा पूर्वद्वार-
 मात्रस्य स्थितवानित्यर्थः ॥ २६ ॥
 २८-२९] ति० टी०-तस्यैव शत्रुनिर्वहणं क्रुक्षरस्येव २८-२९ ॥
 ३०-३१] ति० टी०-सहायैति । तस्य कुक्षरस्य महायार्थं यत्र प्र-
 शस्यो पञ्चमश्च निविष्टः ॥ ३० ॥
 ३०-३१] ति० टी०-साहाय्यार्थे निविष्टः । स्पष्टः ॥ ३० ॥
 ३०-३१] ति० टी०-दक्षिणेति । दक्षिणद्वारभासाय शतबलि-
 स्तस्यो ॥ ३० ॥
 ३०-३१] ति० टी०-दक्षिणामिति । शतबलिः दक्षिणद्वारमात्रस्य
 तस्यो । आधेयकोणे स्थित्वा दक्षिणद्वारमात्रस्य स्थितवान्
 इत्यर्थः ॥ २९ ॥
 ३०-३१] ति० टी०-सुषेधा इति । पश्चिमद्वारं गत्वा तस्यो ॥ २९ ॥
 ३०-३१] ति० टी०-सुषेधा इति । सुषेधाः पश्चिमद्वारं गत्वा आ-
 ङ्गस्य तस्यो वैकुण्ठकोणे स्थित्वा पश्चिमद्वारमात्रस्य स्थित-
 वानित्यर्थः ॥ २९ ॥
 ३०-३१] ति० टी०-सुषेधश्च इति । अयं च वाङ्-
 कोणस्य इति प्रागेवाहम् ॥ २९-३० ॥
 ३०-३१] ति० टी०-उत्तरंति । उत्तरद्वारमात्रस्य रामस्तस्यो ॥ ३० ॥
 ३०-३१] ति० टी०-उत्तरमिति । सुग्रीवश्चोत्तरं द्वाग्गमात्रस्य

तस्यो । पश्चिमेन तु एवमस्य सुग्रीवः सहजाम्बवान् । अदरा-
 त्पश्चिमेन गच्छेत् तस्यो च कुक्षरतस्यो । इत्युक्तप्रकारेण वाक्य-
 कोणे स्थितस्य सुग्रीवस्य उत्तरद्वारमित्यादिक्याभिधानादेतद-
 द्वाराणं कुक्षरदीर्घां तत्तत्कोणावस्थितत्वेन तत्तद्द्वारनिरोधक-
 स्थितिं व्याख्यातम् ॥ २७ ॥
 ३०-३१] ति० टी०-गोलाङ्गुल इति । गोलाङ्गुलो गवाक्षः राम-
 त्पार्श्वतस्तस्यो ॥ २८ ॥
 ३०-३१] ति० टी०-गोलाङ्गुल इति । स्पष्टः ॥ २८ ॥
 ३०-३१] ति० टी०-क्रुक्षाणामिति । क्रुक्षाणां कोट्या वृक्षः वृक्षश्च
 रामस्य पार्श्वतस्तस्यो ॥ २९ ॥
 ३०-३१] ति० टी०-क्रुक्षाणामिति । स्पष्टः ॥ २९ ॥
 ३०] ति० टी०-यत्र महावीर्यो रामस्तत्र तस्यावि-
 त्यन्वयः ॥ ३० ॥
 ३०-३१] ति० टी०-सहज इति । यतः सचिवैर्दत्तो विभीषणः
 यत्र महाबलो रामस्तत्र तस्यो ॥ ३० ॥
 ३०-३१] ति० टी०-सहज इति । स्पष्टः ॥ ३० ॥
 ३१-३२] ति० टी०-गवाक्ष इति । अयं गवाक्षो
 रामपार्श्वस्थगवाक्षादन्यो ज्ञेयः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥
 ३०-३१] ति० टी०-गज इति । गजप्रभृतयः समन्तात्परिवर्त-
 न्तः ररक्षुर्हवाहिनीं ररक्षुः ॥ ३१ ॥
 ३०-३१] ति० टी०-गजो ररक्षुश्च इति । रामपार्श्वस्थान् गवाक्षा-
 दन्यो ज्ञेयः ॥ ३१ ॥
 ३०-३१] ति० टी०-तत इति । ततः रामोऽयं कुक्षरानन्तरं रावणः
 सर्वसैन्यानां निर्णयं निर्गमनमाज्ञापयत् ॥ ३२ ॥
 ३०-३१] ति० टी०-तत इति । ततः वानरसैन्यान्निवेशकृतोः
 तदा तस्मिन् सचिवैश्चक्रे ॥ ३२ ॥
 ३३] ति० टी०-यत्रैव वाक्यं निघांश्चमुकुटम् । भीम-
 निघांश्च तथा तथा रजनीचरैश्चमुकुटं निघातयत् ॥ ३३ ॥

१ प्रथम इति गो. पाठः । २ दक्षिणमिति गो. पाठः । ३ सामान्येति गो. पाठः । ४ अत्र इति गो. पाठः । ५ यत्र इति गो. पाठः । ६ अत्र इति गो. पाठः । ७ अत्र इति गो. पाठः । ८ अत्र इति गो. पाठः । ९ अत्र इति गो. पाठः । १० अत्र इति गो. पाठः । ११ अत्र इति गो. पाठः । १२ अत्र इति गो. पाठः । १३ अत्र इति गो. पाठः । १४ अत्र इति गो. पाठः । १५ अत्र इति गो. पाठः । १६ अत्र इति गो. पाठः । १७ अत्र इति गो. पाठः । १८ अत्र इति गो. पाठः । १९ अत्र इति गो. पाठः । २० अत्र इति गो. पाठः । २१ अत्र इति गो. पाठः । २२ अत्र इति गो. पाठः । २३ अत्र इति गो. पाठः । २४ अत्र इति गो. पाठः । २५ अत्र इति गो. पाठः । २६ अत्र इति गो. पाठः । २७ अत्र इति गो. पाठः । २८ अत्र इति गो. पाठः । २९ अत्र इति गो. पाठः । ३० अत्र इति गो. पाठः । ३१ अत्र इति गो. पाठः । ३२ अत्र इति गो. पाठः । ३३ अत्र इति गो. पाठः ।

ततः प्रेषिता मेघेन्द्रपाण्डुरपुष्कराः । हम्पकोणरविहता राक्षसानां समन्ततः ॥ ३५ ॥
विनेदुष्य महाघोषाः शङ्खाः शतसहस्रशः । राक्षसानां सुघोराणां मुखमाकृतपूरिताः ॥ ३६ ॥
ते दधुः शुकनीलाङ्गाः सद्यङ्गा रजनीचराः । विद्युन्मण्डलसंनद्धाः सद्यङ्का इवाम्बुदाः ॥ ३७ ॥
निष्पतन्ति ततः सैन्या दृष्ट्वा रावणघोदिताः । समवे प्रयमाणस्य वेगा इव महादधेः ॥ ३८ ॥
ततो वानरसैन्येन मुक्ता नादः समन्ततः । पञ्चशः पूरितो येन ससानुप्रस्थकंदरः ॥ ३९ ॥
शङ्खद्वन्दुभिर्निर्घोषः सिंहनादस्तरन्विनाम् । पूर्वाभिः चान्तरिक्षं च सागरं चोभ्यनादयत् ॥ ४० ॥
गजानां बृंहितैः सार्धं ह्यानां देवितैरपि । रथानां नेभिर्निर्घोषै रक्षसां पैदनिःस्थनैः ॥ ४१ ॥
एतास्मिन्नन्तरे धोरः सङ्ग्रामः संपद्यत । रक्षसां वानराणां च यथा देवासुरे पुरा ॥ ४२ ॥
ते गदाभिः प्रदीप्ताभिः शक्तिशङ्खपरश्वैः । तन्त्रयधवारान्तर्वीकथयन्तः स्वधिक्रमान् ॥ ४३ ॥

राजा जयति सुप्रोच इति शब्दे महानभूत् । राज्ञश्च जयेत्पुक्त्वा स्वस्वनामकया ततः ॥ ४४ ॥
राससास्त्वसे भीमाः प्राकारस्था भैरवी गतान् । वानरान्निन्दिपालैश्च शूलैश्चैव व्यहारयन् ॥ ४५ ॥
वानराद्यापि संक्रुद्धाः प्राकारस्थान्मही गताः । राससात्पातयामासुः क्षिपाप्लुत्य स्वबाहुभिः ॥ ४६ ॥
स संशरस्तुमुल्लो मांसशोणितकर्दमः । राससा वानराणां च संबभूवाद्भुतोपमः ॥ ४७ ॥
इत्यादि श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे द्वित्रिचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४२ ॥

१० रक्षः काञ्चनापीठेऽपि निक्षिपति । रथेऽथादित्यारोहः । कनकं च मन्त्रिणः ॥
 निर्ययुः राक्षसा वीरा नक्षत्राणि दिशो दत्त । राक्षसा भीमकर्षाणो रावणस्य जनेष्वपि ॥
 वानराणामपि चमूकहृती जयमिच्छताम् । अभ्यधावत तां सेनां रक्षसां पौरकर्मणाम् ॥
 एतस्मिन्नन्तरे तेषामन्योन्यमभिधावताम् । रक्षसां वानराणां च हन्तृयुद्धमवर्तत ॥
 अङ्गदेनेन्द्रजित्सार्धं बालिपुत्रेण राक्षसः । अयुध्यत महातेजाऽभ्यध्वकेण सध्यान्धकः ॥
 प्रजङ्घेन च संपातिनित्यं दुर्धर्षणो रणे । जम्बुमालिनमारुह्यो हनुमानपि वानरः ॥
 संगतस्तु महाक्रोधो राक्षसो रावणानुजः । समरे तीक्ष्णवेगेन प्रेङ्खन्नेन विभीषणः ॥
 तपनेन गजः सार्धं राक्षसेन गडावलः । निकुम्भेन महातेजा नीलोऽपि समयुध्यत ॥
 वानरेन्द्रस्तु सुग्रीवः प्रघसेन सुसंगतः । संगतः समरे श्रीमाम्बिकुण्डलैश्च लक्ष्मणः ॥
 अभिकेतुः सुदुर्धर्षो राक्षसकृतश्च राक्षसः । मित्रैश्चो यज्ञकोपश्च रामेण सह संगताः ॥
 वज्रमुष्टिश्च मेन्देन द्विविंशतानिप्रभः । राक्षसाभ्यां सुधोराभ्यां कपिमुख्यौ समागतौ ॥
 वीरः प्रतपनो घोरो राक्षसो रणदुर्धरः । समरे तीक्ष्णवेगेन नलेन समयुध्यत ॥
 धर्मस्य पुत्रो बलवान्मुषेण इति विश्रुतः । स विद्युन्मालिना सार्धमयुध्यत महाकपिः ॥
 वानराश्चापरे घोरा राक्षसापरेः सह । द्वन्द्वं समीयुः संहसा युद्धा च बहुभिः सह ॥
 तच्चासीत्तुमहद्युद्धं तुमुलं रोमहर्षणम् । रक्षसां वानराणां च वीराणां जयमिच्छताम् ॥

रा० टी०—प्रहृष्टतान्तमेवाद—युध्यतमिच्छादिभिः । वा-
 नराणां युध्यतां स्तां रक्षसां हृष्टारुणः बलरोपः वानरसेना-
 कोपो बभूव ॥ १ ॥

मथ हृदयप्रदं वर्णयति विचस्वारिणे—युध्यतां त्वित्या-
 दि । वानराणां युध्यतां वानरं युध्यमानेषु । बलक्रोरः सेना-
 याः कोपः । बलेत्यविभक्तिकनिर्देशः ॥ १ ॥

२] ति० टी०—काञ्चनापीठेः काञ्चनभूषणवदिति । अति-
 शिखीयमैस्तद्वदुर्ध्वैः ॥ २ ॥

३-४] ति० टी०—निर्ययुरिति । अनेन वाक्मीकिनापि
 प्रत्ययद्वारो ध्वनितः ॥ ३ ॥ ४ ॥

रा० टी०—ते इति । काञ्चनापीठेः स्वर्णभूषणवदित्येव-
 जाविमिश्रोपलक्षिताः राक्षसाः बहुराक्षसविशिष्टाः ।
 निर्ययुः । श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ २ ॥ ३ ॥

रा० टी०—वानराणामिति । वान-
 रजयमिच्छतां रक्षसां सेनामभ्यधावत ॥ ४ ॥

रा० टी०—ते हृष्टारिणादि श्लोकद्वयमेकान्वयः । का-
 ञ्चनापीठेः स्वर्णभूषणवदिति । हृष्टारित्याकुपलक्षणे कृतीया । राक्ष-
 सस्याज्ञाः राक्षसजनाः । राक्षसजनेषु जात्यन्तरत्वं संभव-
 तीति काञ्चसा इत्युक्तम् ॥ २-४ ॥

५] ति० टी०—अन्योन्यमभिधावताम् । हन्तृयुद्धा-
 मिति भावः ॥ ५ ॥

रा० टी०—अङ्गदेनेन्द्रजित् । अङ्गदेनेन्द्रो राक्षसः । अङ्ग-
 देनेन्द्रो राक्षसः ॥ ५ ॥

६] ति० टी०—तान्येव हन्तृयुद्धमात्राह—अङ्गदेनेन्द्र-
 तत्प्रकारमाह—अङ्गदेनेन्द्रादिभिः । इय-
 म्भक्त इव अङ्गदेनेन्द्रजित्प्रत्ययत प्रजङ्घेन तदा-
 तिरयुध्यत हन्तृमालिना जम्बुमालिनीं गेदुमि-
 श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ ५ ॥ ७ ॥

रा० टी०—प्रजङ्घेन महातेजो-
 विभीषणः प्रजङ्घेन समागतः इति लिङ्गात् । दुर्धर्षणो दु-
 र्धर्षः युद्धमारुह्यवान् ॥ ७ ॥

रा० टी०—प्रजङ्घेनेति । दुर्धर्षणः दुःसहः । प्रजङ्घो राक्ष-
 संपातिः विभीषणसन्निवः आरुह्यः हन्तृमिति शेषः ॥ ७-१० ॥

८-११] ति० टी०—नाङ्घ्रेण तदात्यन्तवला । मित्र-
 इति कवित्वात् ॥ ८ ॥ ११ ॥

रा० टी०—संगत इति । सङ्घेन तदभिप्रेतमनेन वि-
 षणः संगतः अयुध्यत दृष्टार्थः ॥ ८ ॥

रा० टी०—तपनेनेति । तपनेन राक्षसेन गजः निकुम्भ-
 नीलश्च समयुध्यत ॥ ९ ॥

रा० टी०—वानरेन्द्र इति । सुग्रीवः प्रघसेन सङ्घ-
 लक्ष्मणस्तु निकुम्भश्च सहस्रतः ॥ १० ॥

रा० टी०—अभिकेतु इति । अभिकेतुप्रभृतयः राक्षसा-
 न्निधौ ॥ ११ ॥

रा० टी०—सर्विकेतु इति । सर्विकेतुश्लोकी मेति वाक्य-
 १२-१६] ति० टी०—सहसा युद्धा च बहुभिः सह ॥
 १२-१६ ॥

१२-१६] ति० टी०—सहसा युद्धा च बहुभिः सह ॥
 १२-१६ ॥

विररात्मदेहेभ्यः प्रसूतः केशपादयोः । शरीरकान्तयोः प्रसूतः शोणितान्ताः ॥ १७ ॥
 आजघनान्द्रजितकुदो वज्रणेव शतक्रतुः । अङ्गदं शब्दया वीरं शत्रुसैन्यविदारणम् ॥ १८ ॥
 तस्य काञ्चनचित्राङ्गं रथं साधं ससारथिम् । जघान वेदया श्रीमानङ्गदो वेगवान्हरिः ॥ १९ ॥
 संपातिस्तु प्रजङ्घनं त्रिभिर्बाणैः समाहतः । निजघाताश्वकर्णेन प्रजङ्घं रणमूर्धनि ॥ २० ॥
 जम्बुमाली रथस्थस्तु रथशक्त्या महाबलः । विभेद समरं कुदो हनुमन्तं स्तनान्तरे ॥ २१ ॥
 तस्य तं रथमास्थाय हनुमान्पाश्यात्स्थितः । प्रथमाथ तलेमाशु सह तेनैव रक्षसा ॥ २२ ॥
 नन्दप्रतपनो घोरो नलं सोऽभ्यनुधानतः । नलः प्रतपनस्याशु पातयामास चक्षुषी ॥ २३ ॥
 भिन्नगात्रः परैस्तीक्ष्णैः सिप्रहस्तैश्च रक्षसा । ग्रसन्तमिव सैन्यानि प्रवसं वानराधिपः ॥ २४ ॥

रा० टी०—प्रजति । मैन्दन द्विविदेन राक्षसाभ्यां वज्र-
 कृष्टिः अतिप्रसन्नं अविश्रुतयो समागतौ ॥ १७ ॥

रा० टी०—वज्रमुष्टिरिति । राक्षसाभ्यां वज्रमुष्टयनि-
 प्रयुक्त्याश्च शरीरकृतौ मैन्दद्विविदौ । अनेन परस्परस्वा-
 विहता ॥ १७ ॥

रा० टी०—वीर इति । प्रतपनो राक्षसः नलेन समग्र-
 रक्षितः ॥ १८ ॥

रा० टी०—धर्मस्येति । छपेण विजृम्भादिना अयम्-
 वृत्तः ॥ १८ ॥

रा० टी०—वीर इति । हनुमन्तः रणे दूतिः

रा० टी०—वानरा इति । अपरपि वानरः ॥ १९ ॥

रा० टी०—मानरा इति । कुदं वृत्तं
 वृद्धाय शब्दादन्तु वरणप्रभृतिभिर्बुद्धाय । प्रसूतः
 विशेषगाढातन्त्रेभ्यश्चापि बद्ध इति विशेषणं विज्ञेयम् ॥

रा० टी०—नल इति । तथ तस्मिन्समये समग्रमुदनात्तिष्ठति

रा० टी०—नल इति । मुकुटे व्याकृतम् ॥ २० ॥

रा० टी०—बाणैः आहतः इत्यर्थः । केशपादयोः शरी-
 रकान्तयोः शोणितान्ताः काष्ठसंज्ञापरतद्वद्भाः प्रसूतः
 शिरोः ॥ २० ॥

रा० टी०—हरीति । हरिरात्मदेहेभ्यः प्रसूताः शो-
 णिता एव शोणितान्ताः शब्दः वा । शरीरकान्तयोः शो-
 णितान्ताः शब्दः वा । शोणितान्ताः शब्दः वा । शो-
 णितान्ताः शब्दः वा । शोणितान्ताः शब्दः वा ।

रा० टी०—हरीति । केशपादयोः शरी-
 रकान्तयोः शोणितान्ताः ॥ २० ॥

रा० टी०—प्रजङ्घनानां क्रमेण पृष्ठकपनम्—
 आजघानिति । शत्रुसैन्यविदारणाय प्रजङ्घनोपयोगम् ॥ २० ॥

रा० टी०—आजघनिति । वज्रणे शतशतशिवेन्द्रजित्शब्दया
 शत्रुसैन्यविदारणमङ्गदमाश्रयान् ॥ २० ॥

रा० टी०—आजघनिति । आजघनं वाद्ययामास ॥ २०-२०

रा० टी०—तस्येति । तस्य रथं तस्यैव गदया
 स्वापहत्योपशानम् ॥ १९ ॥

रा० टी०—तस्येति । तस्येन्द्रजितः साधं ससारथिं काञ्च-
 नचित्राङ्गं रथमङ्गदो जघान ॥ १९ ॥

रा० टी०—अश्वकर्णो वृक्षविशेषः तेन प्रजङ्घमा-
 जघान । संपातिरित्युत्तरार्थः ॥ २० ॥

रा० टी०—संपातिरिति । त्रिभिर्बाणैः प्रजङ्घनं समाहतं
 संपातिः अश्वकर्णेन तरुविशेषेण प्रजङ्घं निजघात ॥ २० ॥

रा० टी०—रथस्या शक्ती रथशक्तिः ॥ २१ ॥

रा० टी०—जम्बुमालीति । जम्बुमाली तु राक्षसाया
 शक्त्या स्तनान्तरे हनुमन्तं विभेद ॥ २१ ॥

रा० टी०—तेन रक्षसा सह तस्य रथं
 प्रमथाय तेन जम्बुमाली मृत इति गम्यते ॥ २१ ॥

रा० टी०—तस्येति । हनुमान् तस्य जम्बुमालिना रथ-
 मास्रय तेन रक्षसा जम्बुमालिना सह तं रथं तलेनैव प्रमथाय
 दधन्ति ॥ २२ ॥

रा० टी०—जम्बुमालीति । रथशक्त्या रथं पराजितं
 दधन्ति ॥ २२ ॥

रा० टी०—तस्येति । आस्थाय आरुह्य ॥ २२ ॥

रा० टी०—नल इति । नलं प्रतपनः नलमभ्यनुधातुं
 शिप्रहस्तैश्च रक्षसा शरीरभित्तमानः स नलः प्रतपनस्य
 रथं विधेयं सार्वभौकं दत्ताकृत्य ॥ २३ ॥

रा० टी०—नल इति । रक्षसा प्रतपनेन । भिन्नगात्र
 इत्यस्य पूर्वोक्तान्वयः ॥ २३ ॥

रा० टी०—नल इति । नलं प्रतपनस्य
 चक्षुषी पातयामास ॥ २३ ॥

रा० टी०—नल इति । नलं प्रतपनस्य
 चक्षुषी पातयामास ॥ २३ ॥

रा० टी०—नल इति । नलं प्रतपनस्य
 चक्षुषी पातयामास ॥ २३ ॥

विष्णुपान विरूपाक्षं शोणिकेन लक्ष्मणः । अग्रिकेतुश्च दुर्धर्षा रश्मिकेतुश्च राक्षसः ॥ २४

मिथ्या यज्ञकोपश्च राममादीपयच्छरेः ॥ २५

तेषां चतुर्णां रायस्तु शिरांसि सैमरे शरैः । कुटश्चतुर्भिश्चिच्छेद शौरैरग्निशिवोपमैः ॥ २६

ब्रह्ममुष्टिस्तु मेन्द्रेण मुष्टिना निहतो रणे । पणत सग्नः सान्द्रः पुराह इव भूतले ॥ २७

निकुम्भस्तु रणे नीलं नीलाञ्जनचयपमम् । निर्विभेद शरैस्तीक्ष्णैः करैर्मयमित्रांशुमान् ॥ २८

पुनः शरशतेनाथ क्षिप्रहस्तो निशाचरः । विभेद समरे नीलं निकुम्भः प्रतप्तास च ॥ २९

तस्यैव रथचक्रेण नीलो विष्णुविवादरे । शिरश्चिच्छेद समरे निकुम्भस्य च मारथेः ॥ ३०

वज्राशनिसमस्पर्शा द्विविदश्च समगमम् । जगत्त गिरिशङ्गेण पिबतां सर्वरसमाम् ॥ ३१

द्विविदं वानरेन्द्रं ते कुम्भोपिदपाहरे । संरजनिस्तोत्राः स विष्णुपाशनिपमः ॥ ३२

स शरैरभिविद्राक्षो द्विविदः क्रोधमूर्च्छितः । सत्येन समर्थं सार्धं निजराजानिपमम् ॥ ३३

विशुन्माली रथस्थस्तु शरैः तावत्तुमुपमैः । सुपेण तावत्तुमात्रं ननात् च सहमेव ॥ ३४

तं रथस्थमथो दृष्ट्वा सुपेणो वानरोत्तमः । गिरिशङ्गेण भद्रा रामाशु न्यपातयत् ॥ ३५

लाघवेन तु संयुक्तो विशुन्माली निशाचरः । पणतस्य म्भारुणं मदापाणिः क्षितौ स्थितः ॥ ३६

ततः क्रोधसमाविष्टः सुपेण हरिपुंगवः । क्षिप्रं स्वकीयेण गृह्य निशोचामभिवन्द ॥ ३७

तथापतन्तं गदया निशाचरः । वज्रापिनामभारुणं सुपेण हरिपुंगवम् ॥ ३८

२४-२६] ति० टी०-रायपानं यज्ञकोपः ॥ २४ ॥ २५

गो० टी०-यज्ञोद्वेति । यज्ञकोपः विरूपाक्षे राक्षसे जग-
त्तु प्रदीप्य एकेन अग्रेण निजवान् ॥ २५ ॥

गो० टी०-अग्रिकेतुः । अग्रिकेतुस्तु यज्ञकोपः अग्रिकेतुः
वि विदः मेन्द्रेण मुष्टिना निहतो ब्रह्ममुष्टिः ॥ २६ ॥

गो० टी०-अग्रिकेतुरिति । स्वयः ॥ २६ ॥

२७] ति० टी०-चतुर्भिश्चिच्छेद । चतुर्भिश्चिच्छेदः ॥ २७ ॥

गो० टी०-तेषामिति । तेषामिति चतुर्णां शिरांसि चतुर्भि-
श्चिच्छेद ॥ २७ ॥

गो० टी०-तेषामिति । अग्रिमिथोपमैः अग्रिमिथोपमैः ॥ २८

२८-३०] ति० टी०-अग्रः क्रोधमिति । क्रोधः ।
तन्मित्यर्थः ॥ २८ ॥ २९ ॥

गो० टी०-अग्रेति । मेन्द्रेण मुष्टिना निहतो ब्रह्ममुष्टिः ।
देवविमानमिव भूतले पणतः ॥ २९ ॥

गो० टी०-ब्रह्ममुष्टिः । पुराहः पुराहः ॥ २९ ॥

गो० टी०-विशुन्माली । निकुम्भस्तु नीलं जलचयपमम् ।
नीलाञ्जनं चयः ॥ २९ ॥

गो० टी०-निकुम्भः । स्वयः ॥ २९ ॥

गो० टी०-पुनः । क्षिप्रहस्तो निकुम्भः स्वयं प्रतप्तं पुन-
रुपपातयत् ॥ २९ ॥

गो० टी०-पुनः । क्षिप्रहस्तः क्षिप्रहस्तः ॥ २९ ॥

गो० टी०-पुनः । क्षिप्रहस्तः क्षिप्रहस्तः ॥ २९ ॥

गो० टी०-पुनः । क्षिप्रहस्तः क्षिप्रहस्तः ॥ २९ ॥

गो० टी०-पुनः । क्षिप्रहस्तः क्षिप्रहस्तः ॥ २९ ॥

२८-२९] ति० टी०-वज्रापिनामभारुणं सुपेण ।
गो० टी०-वज्रापिनामभारुणं सुपेण ॥ २८ ॥

गो० टी०-वज्रापिनामभारुणं सुपेण ।
गो० टी०-वज्रापिनामभारुणं सुपेण ॥ २८ ॥

गो० टी०-वज्रापिनामभारुणं सुपेण ।
गो० टी०-वज्रापिनामभारुणं सुपेण ॥ २८ ॥

गो० टी०-वज्रापिनामभारुणं सुपेण ।
गो० टी०-वज्रापिनामभारुणं सुपेण ॥ २८ ॥

गो० टी०-वज्रापिनामभारुणं सुपेण ।
गो० टी०-वज्रापिनामभारुणं सुपेण ॥ २८ ॥

गो० टी०-वज्रापिनामभारुणं सुपेण ।
गो० टी०-वज्रापिनामभारुणं सुपेण ॥ २८ ॥

गो० टी०-वज्रापिनामभारुणं सुपेण ।
गो० टी०-वज्रापिनामभारुणं सुपेण ॥ २८ ॥

गो० टी०-वज्रापिनामभारुणं सुपेण ।
गो० टी०-वज्रापिनामभारुणं सुपेण ॥ २८ ॥

गो० टी०-वज्रापिनामभारुणं सुपेण ।
गो० टी०-वज्रापिनामभारुणं सुपेण ॥ २८ ॥

गो० टी०-वज्रापिनामभारुणं सुपेण ।
गो० टी०-वज्रापिनामभारुणं सुपेण ॥ २८ ॥

गो० टी०-वज्रापिनामभारुणं सुपेण ।
गो० टी०-वज्रापिनामभारुणं सुपेण ॥ २८ ॥

गो० टी०-वज्रापिनामभारुणं सुपेण ।
गो० टी०-वज्रापिनामभारुणं सुपेण ॥ २८ ॥

गो० टी०-वज्रापिनामभारुणं सुपेण ।
गो० टी०-वज्रापिनामभारुणं सुपेण ॥ २८ ॥

गो० टी०-वज्रापिनामभारुणं सुपेण ।
गो० टी०-वज्रापिनामभारुणं सुपेण ॥ २८ ॥

गो० टी०-वज्रापिनामभारुणं सुपेण ।
गो० टी०-वज्रापिनामभारुणं सुपेण ॥ २८ ॥

गो० टी०-वज्रापिनामभारुणं सुपेण ।
गो० टी०-वज्रापिनामभारुणं सुपेण ॥ २८ ॥

गो० टी०-वज्रापिनामभारुणं सुपेण ।
गो० टी०-वज्रापिनामभारुणं सुपेण ॥ २८ ॥

गममहारं तं धोरमचिन्त्य युवगोत्तमः । तां वृष्णीं पातयामास तस्योरसि महाद्वेषे ॥ ४१ ॥
 शिलाप्रहारमिहतो विद्युन्माली निशाचरः । निष्पिष्टद्वयो भूमौ गतामुनिपपात ह ॥ ४२ ॥
 एवं तैर्वारिः गूरुः गूरास्ते रजनीचराः । द्वन्द्वे विमथितास्तत्र दैत्या इव दिवौकसैः ॥ ४३ ॥
 मल्लैश्चान्यैर्गदाभिश्च शक्तितोमरसौधकैः । अपविदैश्चोपि रथैस्तथा साङ्ग्रामिकैर्हयैः ॥ ४४ ॥
 निहतैः कुञ्जरैर्मनैस्तथा वानरराक्षसैः । चक्राक्षयुगदण्डैश्च भयैर्धरणिश्रितैः ॥ ४५ ॥
 बभूवायोधनं घोरं गोमायुगणसेवितम् । क्वब्धानि समुत्पेतुदिक्षु वानररक्षसाम् ॥
 विमर्दे नृमुल्ले तस्मिन् देवासुररणोपमे ॥ ४६ ॥

निहन्यमाना हरिपुंगवैस्तदा निशाचराः शोणितगन्धमूर्च्छिताः ।

पुनः सुयुद्धं तरसा समाश्रिता दिवाकरस्यास्तमैयामिकाङ्क्षिणः ॥ ४६ ॥

इत्यपि श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे त्रिचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४३ ॥

रा० टी०-उपधवेनेति । उपधवेन संयुक्तो विद्युन्माली
 तयाऽपकम्प्य दितौ न्यतो बभूवेति शेषः ॥ ३७ ॥

गो० टी०-उपधवेनेति । अपकम्प्य अपकण्डुय ॥ ३७ ॥

रा० टी०-नृ इति । सुखेणः महतीं शिलां घृण्य गृहीत्वा
 निशाचरमभिहतम् अभ्यद्रवत् ॥ ३८ ॥

गो० टी०-तत इति । अभिद्रवत् अभ्यद्रवत् ॥ ३८ ॥

रा० टी०-तमिति । विद्युन्माली आपतन्तं युवणं गदया
 युवराजमिजकलय ॥ ३९ ॥

गो० टी०-तमिति । स्पष्टः ॥ ३९ ॥

४०-४१] ति० टी०-अचिन्त्यचिन्तयित्वा तां पूर्वयु-
 द्धेन विजय ॥ ४० ॥ ४१ ॥

रा० टी०-गदति । युवगोत्तमः गदाप्रहारमचिन्त्य अचि-
 न्तयित्वा तस्योरसि तां महतीं शिलां पातयामास ॥ ४० ॥

गो० टी०-गदाप्रहारमिति । अचिन्त्य अचिन्तयि-
 त्वा ॥ ४० ॥

रा० टी०-शिलेति । शिलाप्रहारमिहतः अत एव वि-
 ष्पिष्टद्वयो भूमौ गतामुनिपपात ॥ ४१ ॥

गो० टी०-शिलेति । पातः ॥ ४१ ॥

४२-४३] ति० टी०-विमथितैः । आप्यैः प्रयो-
 गः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

रा० टी०-वमथामिति । विमथितैर्दैत्या इव वानरैः रजनी-
 चराः विमथिताः क्लिप्ताः अभ्यमिति शेषः ॥ ४२ ॥

गो० टी०-वमथामिति । विमथितैर्दैत्या इव वानरैः रजनी-
 चराः विमथिताः क्लिप्ताः अभ्यमिति शेषः ॥ ४२ ॥

रा० टी०-मल्लैरिति । अन्यैर्विभक्त्योर्भक्ष्यभिः अपविदै-
 र्भक्ष्यै रथैश्च निहतैः साङ्ग्रामिकैर्हयैः कुञ्जरैश्च वानरराक्षसैश्च
 भयैः अत एव भयैर्धरणिश्रितैर्भूमौ पतितैः चक्रादिमथोपल-

क्षितम् अत एव घोरं भयंकरमायोधनं संशामभूमिः गोमायु-
 गणैः शृगालैः सेवितं बभूव । सार्धश्लोकद्वयमेकान्वयि ४३ ४५

गो० टी०-भयैर्धरणादिमायैः श्लोकद्वयमेकान्वयम् । अ-
 पविदैरिति रथविशेषणम् भिन्नैरिति रथविशेषणम् । साङ्ग्र-
 मिकैः संग्रामे साधुभिः । अर्धं चक्रान्ध्रम् । युगपतः अच-
 कन्धनं स्पष्टः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

रा० टी०-क्वब्धानीति । देशासुररणोपमे तस्मिन्
 विमर्दे संशामे कक्वन्धानि दिक्षु समुत्पेतुः ॥ ४५ ॥

गो० टी०-क्वब्धानीति । क्वब्धानि विरोहीनसरी-
 राणि । निमर्दे युद्धे ॥ ४५ ॥

४६] ति० टी०-अस्तमयाधिकाङ्क्षिणः रात्रौ रक्षसां
 बलाधिक्यात् ॥ ४६ ॥

इति श्रीरामायणे श्रीरामायणे रामायणतिलके वाल्मी-
 कीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे त्रिचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४३ ॥

रा० टी०-निहन्यमाना इति । हरिपुङ्गवैर्निहन्यमानाः
 अत एव शोणितगन्धमूर्च्छिताः निशाचराः दिवाकरस्यास्तम-
 भिकाङ्क्षिणः शनतः युद्धं पुनः समाश्रिता बभूवुरिति शेषः
 तेषाम् अन्ताकाङ्क्षित्वं तु स्वबलदृष्टये निहितदृष्टिस्तु सर्वत्र
 प्रसिद्धेति बोध्यम् ॥ ४० ॥

इति श्रीमद्रामायणे श्रीरामायणे रामायणशिरोमणौ
 युद्धकाण्डे त्रिचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४३ ॥

गो० टी०-विदायोमाया इति । दिवाकरस्येति । रात्रौ
 राक्षसानां बलाधिक्यादिति भावः ॥ ४६ ॥

इति श्रीमद्रामायणे श्रीरामायणे श्रीरामायणशिरोमणौ रत्नकिरीटा-
 व्याने युद्धकाण्डे त्रिचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४३ ॥

चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ।

वानराणां राक्षसाणां च रात्रियुद्धे निशायां रात्रिचरणां बलाधिकबायोद्गुमुकुटैरपि आमुष्मैः कपयोऽचभीतीस्तुमुकु
ज्वापि रात्रिगमप्रदेन जितं पश्यन्तोऽप्यर्थं अहपुत्र राघवावपि शरभाराभिरपरिश्रमिन्नामपलाययथास्तुरन्ते ग्रहवरपुत्रे
तागमेयशरपादौक्यं तौ ।

युध्यतामेव तेषां तु तदा वानररक्षसाम् । रविरस्तं गतो रात्रिः प्रवृत्ता प्राणहारिणी ॥ १
अन्योन्यं बद्धवैराणां घोरानां जयमिच्छताम् । संप्रवृत्तं निशायुद्धं तदा वानररक्षसाम् ॥ २
राक्षसोऽसीति हरयो वानरोऽसीति राक्षसाः । अन्योन्यं समरे जघ्नुस्तस्मिंस्तमसि दारुणे ॥ ३
हेतुं दारय चैहीति कथं विद्वसीति च । एवं सत्सुमलः शब्दस्तस्मिन्सैन्ये तु शुश्रुवे ॥ ४
कालाः काञ्चनसंनाहास्तस्मिंस्तमसि राक्षसाः । संप्रवृत्तं शैलेन्द्रा दीप्तौषधिवना इव ॥ ५
तस्मिंस्तमसि दुष्पारे राक्षसाः क्रोधमूर्च्छिताः । परिपेतुर्माहावेगा भयवन्तः प्रवंगमान् ॥ ६
ते हयान्काञ्चनापीडान्ध्वजांश्चाशीविपोपमान । आयुष्य दशनैस्तीक्ष्णैर्भीमकोपा व्यदारयन् ॥ ७
वानरा बलिनो युद्धेऽशोभयन्राक्षसां चमम् । कुञ्जरान्कुञ्जरा रोहान्ताकाध्वजिनो रथान् ॥ ८
चकर्षुश्च ददंशुश्च दशनैः क्रोधमूर्च्छिताः । लक्ष्मणश्चापि रामश्च शरैराशीविपोपमैः ॥ ९

१] ति० टी०—युध्यतामिति ॥ १ ॥

रा० टी०—रात्रियुद्धवर्णनमुपक्रमते—युध्यतामिति । वानररक्षसां युध्यतां सतां रविरस्तं गतः अत एव प्राणदा-
रिणी निशाचरातिरिक्तानां भयावहेत्यर्थः रात्रिः प्रवृत्ता ॥ १ ॥

गी० टी०—अथ रात्रियुद्धप्रवृत्तिवृत्तवर्णिने—युद्ध-
तामेवेत्यर्थः । युध्यतां युद्धयमानेषु । प्राणहारिणी वान-
रणमिति शेषः ॥ १ ॥

२-३] ति० टी०—निशायुद्धं प्रवृत्तम् । परस्परं बद्ध-
वैराणां घोरानां पौषपौर्णमास्यां सुवेलातोऽन्य
पटप्रतीतिः, तेनाविभागादिना पौषकृष्णेतीति माघशुक्लप्रति-
रति युद्धादुन्मै बहुदिनपर्यन्तं संकुलं युद्धं सामान्येनोक्तम्,
हत्तरदिने चैवं निशायुद्धं प्रवृत्तम् । 'ततो जज्ञे महायुद्धं
कुलं कपिरक्षसाम् । मध्याह्ने प्रथमं युद्धं प्रारब्धं प्रतिपद्य-
त् ॥' इति पाद्योक्तेः । अत्र तस्य वक्ष्यामः ॥ २ ॥ ३ ॥

रा० टी०—अन्योन्यामिति । जयमिच्छतां वानररक्षसां
वैराण्युद्धं संप्रवृत्तम् ॥ २ ॥

गी० टी०—अन्योन्यामिति । स्पष्टः ॥ २ ॥

रा० टी०—तत्परकारमाह—राक्षस इत्यादिभिः । राक्ष-
सोऽसीति वानरोऽसीति च कमेणोक्तमिति शेषः हरयो राक्ष-
साम् दारुणैः तमसि अन्यकारसमये अन्योन्यं जघ्नुः ॥ ३ ॥

गी० टी०—राक्षस इति । हरिश्चासीति राक्षसा इति ।
समरे समरे राक्षसमपि मोक्षेभूति भावः ॥ ३ ॥

४] ति० टी०—इत । इदं इत्येतांति मध्यमपुरुषबहुवच-
नार्थः कर्तव्यार्थः । दारय विदारणे कुरु पक्षागच्छ ।
विद्वसीति कथं विद्वस्यते एवं युद्धलः शब्दस्तस्मिन्सैन्ये

रा० टी०—हतेति । एवं इत त्वं दारय एहीति च
विद्वसीति च एवं सत्सुमलः शब्दः सैन्ये शुश्रुवे ॥ ४ ॥

गी० टी०—जहीति । स्पष्टः ॥ ४ ॥

५-७] ति० टी०—कालाः कृष्णवर्णाः । काञ्चनसं-
नाहणकवचाः ॥ ५ ॥ ७ ॥

रा० टी०—काला इति । काञ्चनसंनाहाः सुवर्णमय
विशिष्टाः कालाः हयामवर्णाः राक्षसाः दीप्तानि ओषधिव-
नसु ते शैलेन्द्रा इव संप्रवृत्तं संप्रवृत्तम् ॥ ५ ॥

गी० टी०—काला इति । कालाः नीलाः । काञ्च-
नाहाः काञ्चनकवचाः । दीप्तौषधिवनाः दीप्तदृग्ज्योतिर्वनाः ।

रा० टी०—तस्मिंस्तमसि । तस्मिन् तमसि अन्य-
जघ्नुमान् भयवन्तो राक्षसाः परिपेतुः वानरसैन्यो
शेषः ॥ ६ ॥

गी० टी०—तस्मिंस्तमसि । परिपेतुः संवेरुः ॥ ६ ॥

रा० टी०—ते इति । ते वानराः काञ्चनापीडान्
मयभूषणविशिष्टान् हयान् शिखरोपमान् ध्वजान् आ-
रुह्यैव्यदारयन् ॥ ७ ॥

गी० टी०—त इति । ते वानराः । काञ्चनापीडान्
गणिसरान् ॥ ७ ॥

८-९] ति० टी०—अशोभयमिति पदम् । पताका-
जिनः पताकोपसंध्यवन्तः ॥ ८ ॥ ९ ॥

रा० टी०—वानरा इति । वानराः कुञ्जरादीन्
चक्रुः अत एव राक्षसां चमम् अशोभयन् । ता-
पकाध्वजिनः ॥ ८ ॥

गी० टी०—वानरा इत्यादिनादीनां । युद्धे
लक्ष्मणश्चापि रामश्च शरैराशीविपोपमैः ॥ ९ ॥

कर्मणां निमित्तं प्रवराणि निमित्तानि । तस्मिन्निमित्तं स्वर्गलोकाश्च ।
 कर्मणेत्राणि युष्मत्तां प्रवराणि । तस्मिन्निमित्तं स्वर्गलोकाश्च ।

विमरीषा महाघोरा मयस्तत्र विमुमुक्षुः ॥ १० ॥

ततो भेरिमुदङ्गानां पणवानां च निःस्वनः । प्रहृतैर्मित्रैश्च निमित्तैः संवभूवाद्भुतोपमः ॥ ११ ॥

द्वयानां स्तनयामानां राक्षसानां च निःस्वनः । प्रहृतैश्च वानराणां च संवभूवाद्भुतोपमः ॥ १२ ॥

विषाणैश्च शक्तिशूलपरम्परैः । निहतैः प्रवैताकां राक्षसैः कामरूपिभिः ॥ १३ ॥

यन्मधुष्णोपहारा च तन्नासीद्युद्धमेदिनी । दुर्मेषा दुर्निवेशा च क्षोणितान्नापकर्दमा ॥ १४ ॥

सा बभूव निशा घोरा हिराक्षसहारिणी । काळरात्रीश्च भूतानां सर्वेषां दुरतिक्रमा ॥ १५ ॥

सवस्ते राक्षसास्तत्र तस्मिंस्तपसि द्वाहणे । राममेवाभ्यवर्तन्त संहृष्टाः शरद्वष्टिभिः ॥ १६ ॥

तेषामापततां शब्दः कृद्धानामपि गर्जताम् । उद्धतं इव सत्त्वानां समुदाणामैभुस्स्वनः ॥ १७ ॥

तेषां रामः शरैः पद्भिः षड् अघान निशाचरान् । निमेषान्तरमात्रेण शरैश्च निशाचोपमैः ॥ १८ ॥

रा० टी०-लक्ष्मण इति । लक्ष्मणो रामश्च दत्त्वाद्ययानि
 अथर्वेन अद्वयानि च प्रवराणि भेदाणि । तस्मिन् निमित्तं स्वर्गलोकाश्च ॥ १० ॥

गो० टी०-लक्ष्मण इति । दत्त्वाद्ययानि इव दत्त्वा-
 न्यर्थः ॥ १० ॥

१०] नि टी०-प्रवराणि भेदाणि ॥ १० ॥

रा० टी०-तुरङ्गेति । तुरङ्गानां कुर्विष्वस्तं रथमिनां
 निःस्वितं प्रवराणि युष्मत्तां कर्मणेत्राणि करोष ॥ १० ॥

गो० टी०-तुरङ्गेति । विष्वस्तं चणितम् ॥ १० ॥

११-१२] ति० टी०-रथमिनां लक्ष्मणं राजा युष्मत्तां
 कर्मणेत्राणि करोष ॥ ११ ॥ १२ ॥

रा० टी०-वर्तमान इति । वर्तमाने घोरे संधामे रुचि-
 तेषां रुचिरममृदयतो महानगो विमुमुक्षुः ॥ ११ ॥

गो० टी०-वर्तमान इति । रुचिगोदाः । असंज्ञायाम्-
 कृतकशब्दयोगादेव आर्षः ॥ ११ ॥

रा० टी०-तत इति । गृह्णानां मेरीनां च स्वर्गलोका-
 न्निमित्तं प्रवराणां निःस्वनः अद्भुतोपमाः संवभूव इ ॥ १२ ॥

गो० टी०-ततो मेरीति । स्पष्टः ॥ १२ ॥

१३] ति० टी०-स्तनयामानां स्तनयाम् । शस्तानां
 हिंसितानाम् ॥ १३ ॥

रा० टी०-हयानामिति । तत्र तस्मिन्ममवे दयादीनां
 निःस्वनः शस्त्रादीनां च निःस्वनो शब्दो ॥ १३ ॥

गो० टी०-हयानामिति । स्तनयामानां स्तनयाम् । श-
 स्त्राणां हिंसितानाम् ॥ १३ ॥

१४] ति० टी०-कामरूपिभिरुपलक्षिता भेरिनी राजा-
 यानं मधुष्णोपहारा यस्यां तादृशीवासीव ॥ १४ ॥

१५] ति० टी०-क्षोणितानामाकाशैः कर्दमो यस्यां सा ॥ १५ ॥

रा० टी०-दुर्निवेशेति । शक्यारिभिर्दुर्निवेशान् राक्षसैर्नि-
 राक्षतेषोपलक्षिता अत एव क्षोणितानामिति । कर्मणेत्राणि कर्-
 मा यस्याम् अत एव दुर्निवेशा अत एव दुर्मेषा युद्धमेदिनी
 शस्त्रपुष्णोपहारा शस्त्रपुष्णोपहारा यस्यां आसीत् । अथेव-
 द्यमैकान्वयि ॥ १४ ॥ १५ ॥

गो० टी०-दुर्निवेशेति । शक्यारिभिर्दुर्निवेशान् राक्षसैर्नि-
 राक्षतेषोपलक्षिता अत एव क्षोणितानामिति । कर्मणेत्राणि कर्-
 मा यस्याम् अत एव दुर्निवेशा अत एव दुर्मेषा युद्धमेदिनी
 शस्त्रपुष्णोपहारा शस्त्रपुष्णोपहारा यस्यां आसीत् । अथेव-
 द्यमैकान्वयि ॥ १४ ॥ १५ ॥

१६-१७] ति० टी०-काळरात्री संहाररात्रिः ॥ १६ ॥ १७ ॥

रा० टी०-सेति । हरिगणसंहारिणी सा निशा काळ-
 रत्री भूतानां दुरतिक्रमा बभूव ॥ १६ ॥

गो० टी०-सेति । काळरात्रिः भीमरथिनि । रात्रि-
 म्रिभिरथिनां सर्वप्राणिभवावेत्युक्तं । रुचिर्वा । सती च
 काळरात्रिश्च पैत्री गणनायिकेत्युक्तेः ॥ १६ ॥

रा० टी०-तत इति । तमसि संहारः तं संहारः शब्द-
 ष्विभिः राममेव अभ्यवर्तन्त ॥ १७ ॥

गो० टी०-तत इति । संहारः संहारिताः ॥ १७ ॥

१८] ति० टी०-इदं प्रलयकाले ॥ १८ ॥

रा० टी०-तेषामिति । आपततां तेषां रथसां शब्द-
 बद्धतं प्रलयकाले सप्तमी सप्तम्यां स्वन इव अभूव ॥ १८ ॥

गो० टी०-तेषामिति । इदं अभिवर्तते प्रलयकाले ॥ १८ ॥

१९] ति० टी०-पद्भिः पद्भिः । पद्भिः पद्भिः पद्भिः ॥ १९ ॥

रा० टी०-तेषामिति । तेषां रथसां शब्द-
 निशाचराणां शब्द-निशाचराणां शब्द-निशाचराणां शब्द-
 यानं शब्द-यानं शब्द-यानं ॥ १९ ॥

१ मेदिनी गो. पाठः । २ रुचिगोदा इति गो. पाठः । ३ मेदिनी गो. पाठः । ४ रुचिगोदा इति गो. पाठः । ५ रुचिगोदा इति गो. पाठः । ६ रुचिगोदा इति गो. पाठः । ७ रुचिगोदा इति गो. पाठः । ८ रुचिगोदा इति गो. पाठः । ९ रुचिगोदा इति गो. पाठः । १० रुचिगोदा इति गो. पाठः । ११ रुचिगोदा इति गो. पाठः । १२ रुचिगोदा इति गो. पाठः । १३ रुचिगोदा इति गो. पाठः । १४ रुचिगोदा इति गो. पाठः । १५ रुचिगोदा इति गो. पाठः । १६ रुचिगोदा इति गो. पाठः । १७ रुचिगोदा इति गो. पाठः । १८ रुचिगोदा इति गो. पाठः । १९ रुचिगोदा इति गो. पाठः । २० रुचिगोदा इति गो. पाठः । २१ रुचिगोदा इति गो. पाठः । २२ रुचिगोदा इति गो. पाठः । २३ रुचिगोदा इति गो. पाठः । २४ रुचिगोदा इति गो. पाठः । २५ रुचिगोदा इति गो. पाठः । २६ रुचिगोदा इति गो. पाठः । २७ रुचिगोदा इति गो. पाठः । २८ रुचिगोदा इति गो. पाठः । २९ रुचिगोदा इति गो. पाठः । ३० रुचिगोदा इति गो. पाठः । ३१ रुचिगोदा इति गो. पाठः । ३२ रुचिगोदा इति गो. पाठः । ३३ रुचिगोदा इति गो. पाठः । ३४ रुचिगोदा इति गो. पाठः । ३५ रुचिगोदा इति गो. पाठः । ३६ रुचिगोदा इति गो. पाठः । ३७ रुचिगोदा इति गो. पाठः । ३८ रुचिगोदा इति गो. पाठः । ३९ रुचिगोदा इति गो. पाठः । ४० रुचिगोदा इति गो. पाठः । ४१ रुचिगोदा इति गो. पाठः । ४२ रुचिगोदा इति गो. पाठः । ४३ रुचिगोदा इति गो. पाठः । ४४ रुचिगोदा इति गो. पाठः । ४५ रुचिगोदा इति गो. पाठः । ४६ रुचिगोदा इति गो. पाठः । ४७ रुचिगोदा इति गो. पाठः । ४८ रुचिगोदा इति गो. पाठः । ४९ रुचिगोदा इति गो. पाठः । ५० रुचिगोदा इति गो. पाठः । ५१ रुचिगोदा इति गो. पाठः । ५२ रुचिगोदा इति गो. पाठः । ५३ रुचिगोदा इति गो. पाठः । ५४ रुचिगोदा इति गो. पाठः । ५५ रुचिगोदा इति गो. पाठः । ५६ रुचिगोदा इति गो. पाठः । ५७ रुचिगोदा इति गो. पाठः । ५८ रुचिगोदा इति गो. पाठः । ५९ रुचिगोदा इति गो. पाठः । ६० रुचिगोदा इति गो. पाठः । ६१ रुचिगोदा इति गो. पाठः । ६२ रुचिगोदा इति गो. पाठः । ६३ रुचिगोदा इति गो. पाठः । ६४ रुचिगोदा इति गो. पाठः । ६५ रुचिगोदा इति गो. पाठः । ६६ रुचिगोदा इति गो. पाठः । ६७ रुचिगोदा इति गो. पाठः । ६८ रुचिगोदा इति गो. पाठः । ६९ रुचिगोदा इति गो. पाठः । ७० रुचिगोदा इति गो. पाठः । ७१ रुचिगोदा इति गो. पाठः । ७२ रुचिगोदा इति गो. पाठः । ७३ रुचिगोदा इति गो. पाठः । ७४ रुचिगोदा इति गो. पाठः । ७५ रुचिगोदा इति गो. पाठः । ७६ रुचिगोदा इति गो. पाठः । ७७ रुचिगोदा इति गो. पाठः । ७८ रुचिगोदा इति गो. पाठः । ७९ रुचिगोदा इति गो. पाठः । ८० रुचिगोदा इति गो. पाठः । ८१ रुचिगोदा इति गो. पाठः । ८२ रुचिगोदा इति गो. पाठः । ८३ रुचिगोदा इति गो. पाठः । ८४ रुचिगोदा इति गो. पाठः । ८५ रुचिगोदा इति गो. पाठः । ८६ रुचिगोदा इति गो. पाठः । ८७ रुचिगोदा इति गो. पाठः । ८८ रुचिगोदा इति गो. पाठः । ८९ रुचिगोदा इति गो. पाठः । ९० रुचिगोदा इति गो. पाठः । ९१ रुचिगोदा इति गो. पाठः । ९२ रुचिगोदा इति गो. पाठः । ९३ रुचिगोदा इति गो. पाठः । ९४ रुचिगोदा इति गो. पाठः । ९५ रुचिगोदा इति गो. पाठः । ९६ रुचिगोदा इति गो. पाठः । ९७ रुचिगोदा इति गो. पाठः । ९८ रुचिगोदा इति गो. पाठः । ९९ रुचिगोदा इति गो. पाठः । १०० रुचिगोदा इति गो. पाठः ।

सर्वभूतानां विदुरिन्द्रजितो युधि । सर्वेभ्योऽपि ह्यहं तुष्टः ॥ ११ ॥
 सः महेशः कथयः समुद्रीवविभीषणाः । साधुसाधिवि ननु च द्वा शयं पराधिपम् ॥ १२ ॥
 इन्द्रजितु तदानेनै निमित्तो भीमकर्मणा । संयुगे वसिष्ठयुगेन क्रापं चक्रे सुदारुणम् ॥ १३ ॥
 एतस्मिन्नन्तरे शशो वानरान्वाक्यसम्रवीत । सर्वे भवन्तास्तिष्ठन्तु कपिराजेन संगताः ॥ १४ ॥
 स ब्रह्मणा दत्तवस्त्रैलोक्यं बाधते भुञ्जम् । भवतामर्थसिद्धयर्थं कालेन सुसमागतः ॥ १५ ॥
 अथैव क्षमितव्यं ये भवन्तो विगतज्वराः ।]
 योऽन्तर्धानगतः पापो रावणो रणकेशितः । वैष्णवदत्तवरी वीरो रावणिः क्रोधमुत्थितः ॥ १६ ॥
 महश्यो निशितान्बाष्पान्मुमोष्वाशनिर्वर्षतः । रायं च कङ्क्षन्तं चैव पौरैर्नागमयैः शरैः ॥ १७ ॥
 विभेद समरे क्रुद्धः सर्वगात्रेषु रोधिवी । मायया संव्रतस्तत्र मोहयन्नायवो युधि ॥ १८ ॥
 महश्यः सर्वभूतानां कृत्योभी निशाचरः । बबन्ध शरब्धयेन आसरो रामकङ्क्षणौ ॥ १९ ॥
 तौ तेन पुरुषव्याघ्रौ क्रुद्धेनाशीक्षिपैः शरैः । सहसार्थिद्वौ वीरौ तदा भक्षन्त वानराः ॥ २० ॥
 प्रकण्ठरुगस्तु यदा न शक्तस्तौ बाधितुं राससराजयुधः ।
 मायां प्रयोक्तुं समुपाजगाम बबन्ध तौ राजसुतो दुरात्मा ॥ २१ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकिय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४४ ॥

१ प्रयावामिति गो. पाठः । २ तेनेति गो. पाठः । ३ पतयति सार्वे श्रीकृष्णपदिको गो. पाठः । ४ अत्रिहो गौ. पाठः । ५ अश्रुमन्ते गो.
पाठः । ६ राममिति गो. पाठः । ७ एषस इति गो. भट्टः । ८ निरुताविनि गो. पाठः । ९ वैभवेति गो. पाठः । १० अश्रुमन्ते गो.

पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ।

शरपशब्दौ सवीरनाहमन्यैः कुर्यापेन्द्रेजिता विद्वौ राघवौ वीक्ष्यतां हरयो विवाहं परमं जग्मुः ।

स तस्य गतिमन्विच्छन्नाजपुत्रः प्रतापवान् । दिदेशातिबलो रामो दश वानरयूथपान् ॥ १ ॥
द्वौ सुपेणस्य दायोदौ नीलं च लवगाधिपम् । अद्भुतं वालिपुत्रं च शरभं च तरस्विनम् ॥ २ ॥
द्विविदं च हनुमन्तं सानुप्रस्यं महाबलम् । ऋषभं चर्षभस्कन्धमादिदेश परंतपः ॥ ३ ॥
ते संप्रहृष्टा हरयो भीमानुद्यम्य पादपान् । आकाशं विविशुः सर्वे भार्यमाणा दिशो दश ॥ ४ ॥
तेषां वेगवतां वेगमिषुभिर्वेगवत्तरैः । अस्त्रचित्परमास्त्रेण वारयामास रावणिः ॥ ५ ॥
तं भीमवेगा हरयो नाराचैः क्षतविक्षताः । अन्वकारे न ददृशुर्मध्ये सूर्यमिवावृतम् ॥ ६ ॥
रामलक्ष्मणयोरेव सर्वदेहभिदः शरान् । भृशमावेशयामास रावणिः समितिजयः ॥ ७ ॥
निरन्तरशरीरौ तु तावुभौ रामलक्ष्मणौ । कुन्देनेन्द्रजिता वीरौ पद्मगैः शरतां गतैः ॥ ८ ॥
तयोः क्षतजमार्गेण सुस्नाव रुधिरं बहु । तावुभौ च प्रकाशते पुष्पिताविद किंशुकौ ॥ ९ ॥
ततः पर्यन्तरक्ताक्षो भिन्नाञ्जनचयोपमः । रावाणेभ्रातरौ वाक्यमन्तर्धानगतोऽब्रवीत् ॥ १० ॥

रा० दी०-मायोत्पादने हेतुं वदन् तदेवाह-प्रकाशेति ।
राक्षसराजपुत्रः प्रकाशरूपः प्रकटशरीरः सन् तौ रामलक्ष्मणी
बाधितमभिभवितुं यदा न शक्तः तदा मायां प्रयोक्तुं कर्तुं सख-
पाजगाम आरभे अत एव बन्धन बन्धनादुक्तव्यापारं
शकार ॥ ३० ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणव्याख्याने रामायणशिरो-
नणौ युद्धकाण्डे चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४४ ॥

गो० टी०-मायाप्रयोगः किमर्थस्तत्राह--प्रकाशेति ।
समुपाजगाम उपपक्रमे । वदन्त्य च । महात्मा महायतिः॥४२॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे सनत्किरीट-
हयाने बुद्धकाण्डव्याख्याने सप्तमोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

१-४] ति० टी०-उक्तस्यैव राधक्योरिन्द्रजितवत्प्र-
मस्य प्रपञ्चः-स इति । तस्यैन्द्रजितो गतिमवस्थानप्रदम-
न्विच्छन्नातुमिच्छन्दिदेशादिदेशः ॥ १-४ ॥

रा० टी०—इन्द्रजित्कर्तृकमापारम्भान्तरकाशिकं गमह-
सात्तमाह—स इत्यादिभिः । तस्येन्द्रजितो गतिं स्थितिदे-
शम् अन्विच्छन् शत्रुमिच्छन् गानः दशवानरथपानं दिदृश
अन्वेकयितुमाज्ञापयामास ॥ १ ॥

गो० टी०—नैथ नागपाशवन्धः पञ्चचवारिभिः—स तस्ये-
स्यादि । गन्पत इति गतिः स्यादत्र ॥ १ ॥

रा० टी०-दशानां नामनिर्दिशताह-द्वावित्यादिभिः।
 सन्नेजयादाप्रभृतीन् आदिदेश दायामी पुत्रौ दायामी पुत्रा-
 म्भौ इत्यमरः। लोकप्रयत्नकारणि ३२॥३५

नमोऽर्च्यो-नामैव नमः पूजयाम् रक्षयति-द्रावित्यादि-
। इत्यादी उच्यते रक्षयति-द्रावित्यादि- ॥ ३ ॥ ३ ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीभक्तिसिद्धिस्तुतिः ॥ श्रीगुरुदेवे नमः ॥

गो० टी०-त इति । मार्गमाणाः भार्गवमित्यर्थः ।

५-६] ति० टी०-परमाणेण ब्रह्माणेण मन्त्रितेति
 वारियामास ॥ ५ ॥ ६ ॥

रा० टी०-तेषामिति । अत्रितु रात्रिः तेषां दान
वेगं शीघ्रगतिं परमाद्येण ब्रह्मात्मन्येन अभिमिश्रितैरिति
वेगवत्तरैरितुभिर्वायामास ॥ ५ ॥

गो० टी०-तेषामिति । परमात्रैरिषुभिः परमा
पैरिषुभिः ॥ १ ॥

रा० टी०—तमिति । नारायैः बाणविशेषैः सप्तविंश
अन्त्याधिकब्रह्मयुक्ताः हरयः भेद्यैराहृतं सूर्यमिव अन्धकारे
हृतं गायन्ति ते न दृष्टुः ॥ ६ ॥

गो० टी०-तमिति । स्पष्टः ॥ ६ ॥

७] ति० टी०-आवेशयामास प्रवेशयामास ॥ ७ ॥

रा० टी०-रामेति । सर्वेषां देवादीनां देहं भिन्दन्ति त
मरान् राममक्षयणयोत्परि राधयिन्मममवेत्तथावात् प्रवेष्टा
कृतव्यापारं सकार ॥ ७ ॥

गो० टी०-रामेति । भूतं त्वदेहभेदः शरान् रामक
ण्योरेवाधिकरणयोरावेधयामास ॥ ७ ॥

८] ति० टी०-निरन्तरशरीरी तु कृताविनि शेषः ॥

२५० टी०—निरन्तरदेति । इन्द्रजिता कष्टतां गतेः प्रा
पन्नैः रामलक्ष्मणौ निरन्तराञ्जरीरूपपरिधौ अन्तराद
देवौ कृतौ ॥ ८ ॥

सो० टी०—निरन्तरेति । निरन्तररूपेण कृतविधि भवेत्
 कर्तव्यं । सर्वे । सर्वस्य भेदकारिणो कुर्वन्ति विपर्ययः ॥ ८ ॥

१-१०] ति० द्वि०-संलग्नमणिज्ज कलेज्ज कलेज्ज जाली
मार्गस्तेज ॥ १ ॥ १० ॥

रा० टी०-स्योरिति । अतः प्रमाणं कविरविपयकवि
 त्म रामायणप्रसंगे । श्रीविष्णुवचनप्रमाणे ।

श्रव्यान्मनसादक्ष्यं शक्नोऽपि निदोष्वरः । इदमासादितुं वापि न शक्तः किं पुनरुच्यते ॥ ११ ॥
 श्रुतिपिताधिपजालेन राघवौ कङ्कपत्रिणा । एष रोषपरीतात्मा नयामि यमसादनम् ॥ १२ ॥
 एवमुक्त्वा तु यमज्ञौ भ्रातरी रामलक्ष्मणौ । निर्विभेद शितैर्षाणैः प्रजहर्ष ननाद च ॥ १३ ॥
 भिक्षाञ्जनवधयामो विस्फार्य विपुलं धनुः । भूय एव शरान्वोरान्विसर्ज महामुधे ॥ १४ ॥
 ततो मर्मसु मर्मज्ञो मज्जयन्निशिताच्छरान् । रामलक्ष्मणयोर्वीरो ननाद च मुहुर्मुहुः ॥ १५ ॥
 वद्धौ तु शरबन्धेन तावभौ रणमूर्धनि । निमेषान्तरमात्रेण न शेकतुर्वैसितुम् ॥ १६ ॥
 ततो विभिन्नसर्वाङ्गा शरशल्याचिह्नौ कृतौ । ध्वजाविव महेन्द्रस्य रज्जुमुक्तौ प्रकम्पितौ ॥ १७ ॥
 तौ संप्रबोलितौ वीरौ मर्मभेदेन कथितौ । निपेततुर्महेष्वासौ जगत्यां जगतीपती ॥ १८ ॥

रामलक्ष्मणयोश्चरिषु वहु रविरे स्फाव मायया सावयामास
 अन्तर्भावितेति जयः स्वार्थः अत एव तौ रामलक्ष्मणौ पुष्पितौ
 मित्रौ पक्षप्रापिन प्रभाकरौ ॥ ९ ॥

गो० टी०-तद्वैरिति । धतेन जातो मार्गः शतजमार्गः ।
 मर्मे, न मर्ममर्मसंज्ञाने ददाम्य परमात्मनः । न तस्य प्राक्-
 ता मर्ममर्ममर्मोन्मिषं भवेत्साविभिः रामलक्ष्मणयोर्विज-
 ह्म्यामासुतत्त्वशरभातानं रविरोद्गम इति चेदत्राहुः । वस्तु-
 तोममो रविरभातं वि मण्डलभावनानुरोधेन नत इव रविराणि
 रमयतः स्म । तन्मेन निर्वर्तते मनुष्यभावं भावयतः किं प्रयो-
 जनेन पश्य । तत्तत्तत्ता मनुष्यभाववदापहुरेणैव जन् एवं मन्वेन
 नायं मर्मेः किं तु देवः तेन तद्गन्मात्रं न शक्यमनुष्ठानं भामा-
 निति सर्वथा मनुष्यमानकयोः तु महाजनानुष्ठानदशेन स्व-
 यमनुष्ठायति लोक इति स्वयम् । राजगणस्य मनुष्यैकजघ-
 त्वेन तद्राजसत्त्वपदः । मायया कृतसावयमानं तु धर्मनि-
 र्ज्ञानामपि कदाचित्पदपुतिष्ठति विवर्तते च भवितौति लो-
 कानां प्रवर्तमानेति एव भोगविशेष इत्यर्थः ॥ १ ॥

रा० टी०-तत इति । पर्यन्तकाक्षः अरुणप्राप्तविशिष्ट-
 यमतिशितः भविष्यन्नायथायमः सिद्धाजनागुहसदृशः अन्त-
 र्भावितौ रामलक्ष्मणौ ॥ १० ॥

गो० टी०-तत इति । पर्यन्तकाक्ष इत्यनेन ईवत्को-
 पार्थोक्तः ॥ १० ॥

११] रा० टी०-अनालक्ष्यमशक्यदर्शनम् ॥ ११ ॥

रा० टी०-अनालक्ष्यमाह-युध्यमानमिति । अनालक्ष्य
 मय आलक्ष्यमाह्वयेन लक्ष्यते अनादितितित्यर्थः, मां शकोपि
 इदमासादितुं न न शक्तः तर्हि यथां किम् ॥ ११ ॥

गो० टी०-युध्यमानमिति । अनालक्ष्यं यथा भवति
 तथा युध्यमानं मां शक्यदोषोपि दृष्टं मायया दलान्तरण
 आसादितुं वापि न शक्तः किं पुनर्यथां मां यावदित्यर्थः ॥ ११ ॥

१२-१५] ति० टी०-प्रापितो वन्धनमिति शेषः १२-१५

रा० टी०-प्राहताविति । रोषपरीतात्मा एषोद्गम इ-
 जालेन प्राहतां यतः यमसादनं नयामि ॥ १२ ॥

गो० टी०-प्राहताविति । राघवाविति संबोधनम् ।

भवापि युवामिति द्वितीयान्ततया विपरिणम्यानुपजनीयम् ।
 कङ्कपत्रिणा कङ्कपत्रता एष इत्यर्थवधावशयोक्तव्यः ॥ १२ ॥

रा० टी०-एवमिति । रामलक्ष्मणौ एवमुक्त्वा वाणैः
 निर्विभेद निर्वेदावकृत्यापारं चकार ॥ १३ ॥

गो० टी०-एवमिति । धर्मज्ञाविति । शरवधप्रयो-
 गामहिण्य इत्यर्थः ॥ १३ ॥

रा० टी०-भिक्षेति । विपुलं महद्भुतः विस्फार्य शरान्
 भूयो विसर्ज ॥ १४ ॥

गो० टी०-भिक्षेति । अजतोपरिप्रदेशस्य दूरत्वसंभवात्
 भिक्षेत्युक्तम् ॥ १४ ॥

रा० टी०-तत इति । रामलक्ष्मणयोर्मर्मसु शरान् अज-
 यत् तद्वत्कृत्यापारं कुर्वन् मुहुर्मुहुर्ननाद ॥ १५ ॥

गो० टी०-तत इति । स्पष्टः ॥ १५ ॥

१६-१८] ति० टी०-न शेकतुर्वैसितुं तादृशमिव स्थि-
 तौ मनुष्यत्वादायैति बोध्यम् ॥ १६-१८ ॥

रा० टी०-वद्धाविति । भरवन्धेन वद्धाविव तौ राम-
 लक्ष्मणौ अवैशितुम् आत्मानं वन्धितुं न शेकतुः सामर्थ्ये
 ददतः अन्तर्भावितेति जयः एतेन रामस्य मयांशपातकत्वं
 ध्वनितम् । तुल्य इवान् ॥ १६ ॥

गो० टी०-वद्धौ स्थितिः । निमेषान्तरमात्रेण निमेषान्-
 तात्रमात्रेण । क्षणमात्रेणेत्यर्थः ॥ १६ ॥

रा० टी०-तत इति । शरशल्याभ्यां बाणविशेषाभ्याम्
 आचितौ व्याप्राविज अत एव विभिन्नसर्वाङ्गाविव अत एव
 प्रकम्पितौ स्वलेनाप्रकम्पनवतां तौ रामलक्ष्मणौ रज्जुमुक्तौ
 रज्जुभिः गृहीतौ भूमौ स्थापितावित्यर्थः, महेन्द्रस्य ध्वजाविव
 कृतौ दृष्टावित्यर्थः । इवञ्चितयान्वयो ॥ १७ ॥

रा० टी०-ताविति । संप्रबोलितौ सर्वेभ्यः इति चालको
 तौ रामलक्ष्मणौ मर्मभेदकर्मिताविव सन्तौ जगत्यां निपेततुः
 तादृशतां प्रदर्शनेन जानमानिप्रातशमितुः ॥ १८ ॥

गो० टी०-तत इति । शरशल्याचिह्नौ शराप्रयतौ कृतौ
 रज्जुमुक्तौ मुक्तारण्ये अत एव प्रकम्पितौ महेन्द्रस्य ध्वज-
 विव कृतौ जगत्यां भूमौ जगतीपती भूयता ॥ १८ ॥

स वीरशयने वीर-शय्यायां रुचिरासितौ । शरचेष्टिनसर्वाङ्गाश्रितौ परमभोजिनौ ॥
 महविद्धं तपोकोटौ कञ्चूबाहुलमन्तरम् । नानिविण्णं न चाध्वस्तमाकारादादित्यमः ॥
 तौ तु क्रूरेण मिश्रौ रससा कामरूपिणा । अमृक्मुसुवतुस्तीव्रं जलं प्रसवपाशेष ॥
 पयाव प्रथमं रामो मिदो मर्मसु मार्गणैः । क्रोधादिन्द्रजिता येन पुरा शक्रो विनिर्जितः ॥
 स्वमपुङ्खः प्रसन्नाग्रै रजोगतिभिराशुगैः । नाराचैर्धनाराचैर्महैर्जालिकैरपि ॥
 विव्याध वत्सदन्तैश्च सिंहदंष्ट्रैः क्षुरैस्तथा ॥
 स वीरशयने शिष्येऽविज्यमानविध्य कार्मुकम् । भिन्नुष्टिपरीणाहं त्रिनतं स्वयभूषितम् ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युगुत्काण्डे पञ्चषत्वारिंशः सर्गः ॥ ४५ ॥

अवेष्टौ मन्दनिःश्वासौ शोणितेन परिप्लुतौ । शरजालाचितौ स्तब्धौ शयानौ भरतर्त्तगौ ॥ ४ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीसमाधनभूषणे (तत्त्वकीरीटा-
ख्याने) पद्धकाण्डव्याख्याने पञ्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४५ ॥

गो० दी०-अच्छेषाविद्याविद्यतु लोक्येकान्तया ॥ अ-
च्छेषावत एव साध्वौ निवसौ । मध्ये मध्ये मन्दनिवासौ मध्ये

३. निजोदयः शब्दः छत्रमकुपुटद्वयः इति गो. पाठः । ७. ध्यामितीति गो. पाठः । ८. तद्वि

निःस्पृहता यथा सर्वो निःस्पृहो दीनधिक्रमोः रुधिरस्रावदिग्भाङ्गौ तैपनीयाविव ध्वजौ ॥ ५
 तो वीरक्षयने वीरौ श्रवणौ मन्दचेष्टितौ । यूपयैः सैवः परिवृतौ वाष्पव्याकुललोचनैः ॥ ६
 सधर्मो पतितौ दृष्ट्वा सरजालसंमन्वितौ । बभ्रुर्व्यथिताः सर्वे वानराः सविभीषणाः ॥ ७
 अन्तरिक्षं निरीक्षन्तो दिशः सर्वाश्च वानराः । न चेन्न मायया छत्रं ददृशुः रावणिं रणे ॥ ८
 तं तु मायाप्रतिच्छन्नं माययैव विभीषणः । वीक्षमाणो ददर्शोऽग्रे भ्रातुः पुत्रमवस्थितम् ॥
 तमप्रतिमकर्माणमप्रतिद्वन्द्वमाह्वये ॥ ९
 ददर्शान्तर्हितं वीरं वरदानादिभीषणः । तेजसा यशसा चैव विक्रमेण च संयुतः ॥ १० ॥
 इन्द्रजिस्वात्मनः कर्म तौ शयानौ समीक्ष्य च । उवाच परमप्रीतो हर्षयन्सर्वरक्षसान् ॥ ११ ॥
 दृषणस्य च हन्तारौ खरस्य च महाबलौ । सादितौ मामकैर्बाणिभ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ १२ ॥
 नेमो मोक्षयितुं शक्यस्वेतस्मादिषुबन्धनात् । सर्वेऽपि समागम्य सर्पिसङ्घैः सुरासुरैः ॥ १३ ॥
 यत्कृते चिन्तयानस्य शोकार्तस्य पितुर्मम । अस्पृष्टा शयनं गात्रैस्त्रियाणां याति शर्वरी ॥ १४ ॥
 कृत्स्नोऽयं यत्कृते लङ्का नदी वर्षास्त्रिवाकुला । सोऽयं मूलहरोऽनर्थः सर्वेषां शमितो मया ॥ १५ ॥
 रामस्य लक्ष्मणस्यैव सर्वेषां च वनौकताम् । विक्रमा निष्णलाः सर्वे यथा शरदि तोयदाः ॥ १६ ॥

छितौ च । अत्र पुनरुक्तयो दुःखातिरेकात् । यद्वा अवेष्टाविति
 श्लोकः पूर्वश्लोकेनाम्बितः ॥ ४-७ ॥

५-७] ति० टी०-रुधिरस्रावः प्रवाहस्तेन दिग्भाङ्गौ ५-७

रा० टी०-तदेव भङ्गवन्मरणाद्-निश्चयस्तदाविति ।
 तपाविव निःस्पृहता यथा सर्वो निःस्पृहो दीनार्थं विक्रमो ययोः
 तपनीयौ स्वर्णमयौ ध्वजाविव मन्दं चेष्टितं वानराणां चेष्टा
 वाभ्यां तौ वाष्पव्याकुललोचनैः यूपयैः परिवृतौ सरजालस-
 मन्वितौ राघवौ दृष्ट्वा सर्वे वानरा व्यथिताः बभ्रुः मायया
 तत्र संभवतीति मन्दनिःश्वासौ निःस्पृहता यथा सर्वो इत्यनयोर्न
 विरोधः । श्लोकरूपमेकान्वयि ॥ ५-७ ॥

८] ति० टी०-मायया छत्रमेतं रावणिं वानरा न ददृशुः ॥ ८ ॥

रा० टी०-अन्तरिक्षमिति । अन्तरिक्षं सर्वा दिशश्च
 निरीक्षन्तो वानराः मायया छत्रं रावणिं नैव ददृशुः ॥ ८ ॥

गो० टी०-अन्तरिक्षमिति । स्पष्टः ॥ ८ ॥

९] ति० टी०-किं तु मायाप्रतिच्छन्नं तं भ्रातुः पुत्रं
 तत्रापि विभीषण एव मायया ददर्श ॥ ९ ॥

रा० टी०-तमिति । विभीषणः मायाप्रतिच्छन्नं भ्रातुः पुत्रं
 तत्रापि तत्कारणीयतविषयैव ददर्श ॥ ९ ॥

गो० टी०-तं स्थितिः । माययैवेति । अन्तर्हितस्तुदर्थ-
 मन्तर्हिततया विधेयस्यार्थः ॥ ९ ॥

१०] ति० टी०-वरदानादुपश्रवणमलक्षणास्तर्पणमिति
 भाव्यमिति ॥ १० ॥

रा० टी०-तदेव भङ्गवन्मरणाद्-तमिति । वरदानात्
 तत्प्राप्तौ अतएव अप्रतिमकर्माणं तमिन्द्रजितं तेजसादिवि-
 भीषणयोर्ददर्श सायं श्लोककान्वयौ ॥ १० ॥

गो० टी०-तमिति । अप्रतिद्वन्द्वं निःस्पृहम् । वरदाना-
 न्तर्हितमित्यन्वयः । तेजसैव तत्र पूर्वोक्तान्वयेति ॥ १० ॥ ११

१२-१३] ति० टी०-आत्मनः कर्म समीक्ष्य शयानौ
 च समीक्ष्य ॥ १२-१३ ॥

रा० टी०-इन्द्रजिदिति । इन्द्रजित शयानौ तौ समी-
 आत्मनः कर्मोपाच ॥ १२ ॥

गो० टी०-इन्द्रजिस्विति । आत्मनः कर्म नागाणां
 व्यूहपम् । शयानौ तौ च वीक्ष्येत्यन्वयः ॥ १२ ॥

रा० टी०-नदीकारमाह-दृषणस्येति । दृषणोर्दहनता
 रामलक्ष्मणौ मामकैर्बाणिः सविभीषिणित्तयावौ ॥ १२ ॥

गो० टी०-दृषणस्येति । सादितौ पश्यतेति जेयः ॥ १२ ॥

रा० टी०-नय आपकमाह-नेति । इषुबन्धनात् खरस्य
 रपि मोक्षयितुम् इमौ न शक्यौ ॥ १२ ॥

गो० टी०-नेमाविति । समागम्य सङ्घेनपुम् ॥ १२ ॥

१४-१६] ति० टी०-यत्कृते ययो नावकयोर्निमित्तम्
 तद्वेनेति यावत् । गात्रैः बद्धमस्फुटैव त्रियाणां रात्रिर्वाति
 अमिद एव विद्याः क्षपयतीत्यर्थः ॥ १४-१६ ॥

रा० टी०-यदिति । यत्कृते यदर्थं चिन्तयानस्य
 पितृगात्रैः शयनं शयनामस्पृष्टैव शर्वरी रात्रिर्वाति यत्कृते
 वर्षासं तद्दीव इयं लङ्का आकुला व्यकुला सः सर्वेषामेकम्
 दृष्ट्वाः तैर्यादिविवातकः अत एव अनर्थः सर्वार्थविकर्षकः
 रामो मया शमितः । अनेचतुष्टयमेकान्वयि ॥ १४-१६ ॥

गो० टी०-यदिति । यत्कृते यदिति । गात्रैः बद्ध-
 मस्फुटं चिन्तयानस्यैव मम पितुः त्रियाणां जातिः । यत्कृते
 ययान्मम पिता शयनोन्मत्तस्त्विति वाने च निद्रातीत्यर्थः ॥ १४-१६ ॥

१७-१८] ति० टी०-यत्कृते यदर्थं चिन्तयानस्य
 पितृगात्रैः शयनं शयनामस्पृष्टैव शर्वरी रात्रिर्वाति यत्कृते
 वर्षासं तद्दीव इयं लङ्का आकुला व्यकुला सः सर्वेषामेकम्
 दृष्ट्वाः तैर्यादिविवातकः अत एव अनर्थः सर्वार्थविकर्षकः
 रामो मया शमितः । अनेचतुष्टयमेकान्वयि ॥ १७-१८ ॥

नीलं नवभिराहत्य मैन्दं सैद्विविदं तथा । मिमिक्षिमिरमिभ्रस्तताप ॥ १८ ॥
 ब्राम्बवन्तं महेष्वासो विद्धा बाणेन व्रजसि । हनुयवो वेगवतो विससर्ज करान्मम ॥ १९ ॥
 गवाक्षं शरभं चैव तौ वप्यमितविक्रयो । द्वाभ्यां द्वाभ्यां महावेगो विन्याध युधि रावणिः ॥ २० ॥
 गोलाङ्गलेश्वरं चैव पालिपुत्रमथाङ्गदम् । विवस्य च ह्युभिर्बाणैस्त्वरमाणोऽय रावणिः ॥ २१ ॥
 सान्धानरवरान्भित्त्वा शरैर्मिभ्रिस्तोपमैः । मनाद् वल्ग्यास्तत्र महासत्त्वः स रावणिः ॥ २२ ॥
 तानर्दयित्वा बाणौघैस्त्रासयित्वा च वानराज । भ्रजहास महाबाहुर्वचनं वेदमब्रवीत् ॥ २३ ॥
 शरवन्धेन घोरेण मया बद्धौ चमुमुखे । सहितौ भ्रातृभावेनौ निशाययत् रासताः ॥ २४ ॥
 एवमुक्तास्तु ते सर्वे राक्षसाः क्रुध्योधिनाः । परं विस्मयमौक्त्वा कर्मणा तेन हयिताः ॥ २५ ॥
 विनेदुश्च महातादान्सर्वं ते जलदोषमाः । हतो राम इति ज्ञात्वा रावणिः समपूजयन् ॥ २६ ॥
 निष्पन्दौ तु तदा दृष्ट्वा भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ । वसुधायां निरुण्णसौ हतावित्यन्वमन्थत ॥ २७ ॥
 हर्षेण तु समाधिष्ट इन्द्रजित्समितिजयः । मविरेष पुरीं लङ्कां हर्षयन्सर्जैर्जैस्तान् ॥ २८ ॥
 रामलक्ष्मणयोर्दृष्ट्वा शरीरे सायकैश्चिते । सर्वाणि चाङ्गोपाङ्गानि सुग्रीवं भयमाविशत् ॥ २९ ॥

गो० टी०-कृत्स्नेति । लङ्का लङ्कास्थजनः । आङ्गला
 महीश्वरे आविलेत्यर्थः । लङ्कायश्चेत्यर्थः । सर्वेषामस्माकं
 सल्लहः अनर्थः अनर्थकरो रामः ॥ १६ ॥
 रा० टी०-रामस्येति । अरिदौ तोयदा मेघा इव रामा-
 बीनां विक्रमाः निष्कलाः ॥ १६ ॥
 गो० टी०-रामस्येति । विक्रमाः सेतुबन्धनादयः ॥ १७-
 १८-१८] ति० टी०-एवपान् । वागराणामिति शेषः ।
 ताडयत्ताडयन् ॥ १७ ॥ १८ ॥
 रा० टी०-एवमिति । राक्षसाम् एवमुक्त्वा परिपश्यन्
 एवपानपि रावणिस्ताडयत् अताडयत् ॥ १७ ॥
 गो० टी०-एवमिति । परिपार्थतः समीपतः ॥ १८ ॥
 रा० टी०-अपहरणमाह-नीलमित्यादिभिः । मन्त्रि-
 प्रमेपमिनीकमाहत्य सैद्विविदं मैन्दं मिमिक्षिमिराहत्य तताप ॥ १८
 गो० टी०-नीलमित्याति । हनमतः हनमर्थमित्यर्थः ।
 सन्ध्यामामान्ये षष्ठी । गोलाङ्गलेश्वरं गवाक्षम् ॥ १९-२० ॥
 १९-२०] ति० टी०-हनमतः । उपरीति शेषः ॥ १९ ॥ २० ॥
 रा० टी०-जायवन्तमिति । महेष्वाय इन्द्रजित् ब्राम्ब-
 वन्तं व्रजसि बाणेन विद्धा हनुयवो व्रजसि दश शराम् विससर्ज ॥ १९
 रा० टी०-गवाक्षमिति । रावणिः अभित्तिकर्मो गवाक्षं
 सम्भं च द्वाभ्यां द्वाभ्यां शराभ्यां विन्याध ॥ २० ॥
 २१-२३] ति० टी०-स्वरमाणस्त्वरं वेगं कुर्वन् २१-२३
 रा० टी०-गोलाङ्गलेश्वरं । गोलाङ्गलेश्वरं पालिपुत्रमङ्गदं
 रावणिर्विवाध ॥ २१ ॥
 रा० टी०-समिति । रावणिर्ब्राम्बवन्तान् भित्त्वा नताद-
 गो० टी०-तानिति । स्पष्टः ॥ २३ ॥

रा० टी०-तानिति । वानराज बाणौघैर्दयित्वा त्रास-
 यित्वा च प्रजहास अन्वयः ॥ २३ ॥
 गो० टी०-तानर्दयित्वेति । स्पष्टः ॥ २३ ॥
 २४-२८] ति० टी०-निशाययत् पश्यत ॥ २४-२८ ॥
 रा० टी०-तदाकारमाह-घोरेत्यादिभिः । घोरेण शरवन्धेन
 चमुमुखे संपाममध्ये बद्धौ भ्रातरौ निशाययत् पश्यत ॥ २४ ॥
 गो० टी०-शरवन्धेनेति । निशाययत् पश्यत ॥ २५ ॥
 रा० टी०-एवमिति । एवमुक्ताः तेन कर्मणा परमविस्म-
 यमापन्नाश्च राक्षसा इतिताः बभूवुरिति शेषः ॥ २५ ॥
 गो० टी०-एवमिति । क्रुध्योधिनाः क्रुध्योधिनाः ॥ २६ ॥
 रा० टी०-विनेदुरिति । रामो हत इति ज्ञात्वा ते रा-
 क्षसाः महातापान् विनेदुः रावणि समपूजयन् ॥ २६ ॥
 गो० टी०-विनेदुश्चेति । स्पष्टः ॥ २६ ॥
 रा० टी०-निष्पन्दाविति । निष्पन्दौ क्रियाद्विती
 मङ्गलायां पतितानिति शेषः । रामलक्ष्मणौ बद्धा हतौ इति अ-
 न्वयस्य इन्द्रजित्स्वयमेव ॥ २७ ॥
 गो० टी०-निष्पन्दाविति । स्पष्टः ॥ २८ ॥
 रा० टी०-हर्षयन्ति । इन्द्रजित् नैकताम् हर्षयन् स-
 ङ्गुं प्रमिष्य ॥ २८ ॥
 गो० टी०-हर्षयन्ति । स्पष्टः ॥ २९ ॥
 २९] ति० टी०-सयोः शरीरे सायकैश्चिते सर्वान्गान्
 पाङ्गानि च सायकैश्चित्वा इति ॥ २९ ॥
 रा० टी०-सर्वाणि । सर्वाणि च सायकैश्चित्वा
 शरीरे चित्वा इति ॥ २९ ॥
 गो० टी०-सर्वाणि च सायकैश्चित्वा । शरीरे इति

१ पाञ्चत इति गो. पाठः । २ ताडयामासेति गो. पाठः । ३ वेति गो. पाठः । ४ मन्त्रि-
 प्रमेपमिनीकमाहत्य गो. पाठः । ५ सैद्विविदं गो. पाठः । ६ सैव इति गो. पाठः । ७ मन्त्रि-
 प्रमेपमिनीकमाहत्य गो. पाठः । ८ सैव इति गो. पाठः । ९ मन्त्रि-
 प्रमेपमिनीकमाहत्य गो. पाठः । १० सैव इति गो. पाठः । ११ मन्त्रि-
 प्रमेपमिनीकमाहत्य गो. पाठः । १२ सैव इति गो. पाठः । १३ मन्त्रि-
 प्रमेपमिनीकमाहत्य गो. पाठः । १४ सैव इति गो. पाठः । १५ मन्त्रि-
 प्रमेपमिनीकमाहत्य गो. पाठः । १६ सैव इति गो. पाठः । १७ मन्त्रि-
 प्रमेपमिनीकमाहत्य गो. पाठः । १८ सैव इति गो. पाठः । १९ मन्त्रि-
 प्रमेपमिनीकमाहत्य गो. पाठः । २० सैव इति गो. पाठः । २१ मन्त्रि-
 प्रमेपमिनीकमाहत्य गो. पाठः । २२ सैव इति गो. पाठः । २३ मन्त्रि-
 प्रमेपमिनीकमाहत्य गो. पाठः । २४ सैव इति गो. पाठः । २५ मन्त्रि-
 प्रमेपमिनीकमाहत्य गो. पाठः । २६ सैव इति गो. पाठः । २७ मन्त्रि-
 प्रमेपमिनीकमाहत्य गो. पाठः । २८ सैव इति गो. पाठः । २९ मन्त्रि-
 प्रमेपमिनीकमाहत्य गो. पाठः । ३० सैव इति गो. पाठः । ३१ मन्त्रि-
 प्रमेपमिनीकमाहत्य गो. पाठः । ३२ सैव इति गो. पाठः । ३३ मन्त्रि-
 प्रमेपमिनीकमाहत्य गो. पाठः । ३४ सैव इति गो. पाठः । ३५ मन्त्रि-
 प्रमेपमिनीकमाहत्य गो. पाठः । ३६ सैव इति गो. पाठः । ३७ मन्त्रि-
 प्रमेपमिनीकमाहत्य गो. पाठः । ३८ सैव इति गो. पाठः । ३९ मन्त्रि-
 प्रमेपमिनीकमाहत्य गो. पाठः । ४० सैव इति गो. पाठः । ४१ मन्त्रि-
 प्रमेपमिनीकमाहत्य गो. पाठः । ४२ सैव इति गो. पाठः । ४३ मन्त्रि-
 प्रमेपमिनीकमाहत्य गो. पाठः । ४४ सैव इति गो. पाठः । ४५ मन्त्रि-
 प्रमेपमिनीकमाहत्य गो. पाठः । ४६ सैव इति गो. पाठः । ४७ मन्त्रि-
 प्रमेपमिनीकमाहत्य गो. पाठः । ४८ सैव इति गो. पाठः । ४९ मन्त्रि-
 प्रमेपमिनीकमाहत्य गो. पाठः । ५० सैव इति गो. पाठः । ५१ मन्त्रि-
 प्रमेपमिनीकमाहत्य गो. पाठः । ५२ सैव इति गो. पाठः । ५३ मन्त्रि-
 प्रमेपमिनीकमाहत्य गो. पाठः । ५४ सैव इति गो. पाठः । ५५ मन्त्रि-
 प्रमेपमिनीकमाहत्य गो. पाठः । ५६ सैव इति गो. पाठः । ५७ मन्त्रि-
 प्रमेपमिनीकमाहत्य गो. पाठः । ५८ सैव इति गो. पाठः । ५९ मन्त्रि-
 प्रमेपमिनीकमाहत्य गो. पाठः । ६० सैव इति गो. पाठः । ६१ मन्त्रि-
 प्रमेपमिनीकमाहत्य गो. पाठः । ६२ सैव इति गो. पाठः । ६३ मन्त्रि-
 प्रमेपमिनीकमाहत्य गो. पाठः । ६४ सैव इति गो. पाठः । ६५ मन्त्रि-
 प्रमेपमिनीकमाहत्य गो. पाठः । ६६ सैव इति गो. पाठः । ६७ मन्त्रि-
 पामेपमिनीकमाहत्य गो. पाठः । ६८ सैव इति गो. पाठः । ६९ मन्त्रि-
 पामेपमिनीकमाहत्य गो. पाठः । ७० सैव इति गो. पाठः । ७१ मन्त्रि-
 पामेपमिनीकमाहत्य गो. पाठः । ७२ सैव इति गो. पाठः । ७३ मन्त्रि-
 पामेपमिनीकमाहत्य गो. पाठः । ७४ सैव इति गो. पाठः । ७५ मन्त्रि-
 पामेपमिनीकमाहत्य गो. पाठः । ७६ सैव इति गो. पाठः । ७७ मन्त्रि-
 पामेपमिनीकमाहत्य गो. पाठः । ७८ सैव इति गो. पाठः । ७९ मन्त्रि-
 पामेपमिनीकमाहत्य गो. पाठः । ८० सैव इति गो. पाठः । ८१ मन्त्रि-
 पामेपमिनीकमाहत्य गो. पाठः । ८२ सैव इति गो. पाठः । ८३ मन्त्रि-
 पामेपमिनीकमाहत्य गो. पाठः । ८४ सैव इति गो. पाठः । ८५ मन्त्रि-
 पामेपमिनीकमाहत्य गो. पाठः । ८६ सैव इति गो. पाठः । ८७ मन्त्रि-
 पामेपमिनीकमाहत्य गो. पाठः । ८८ सैव इति गो. पाठः । ८९ मन्त्रि-
 पामेपमिनीकमाहत्य गो. पाठः । ९० सैव इति गो. पाठः । ९१ मन्त्रि-
 पामेपमिनीकमाहत्य गो. पाठः । ९२ सैव इति गो. पाठः । ९३ मन्त्रि-
 पामेपमिनीकमाहत्य गो. पाठः । ९४ सैव इति गो. पाठः । ९५ मन्त्रि-
 पामेपमिनीकमाहत्य गो. पाठः । ९६ सैव इति गो. पाठः । ९७ मन्त्रि-
 पामेपमिनीकमाहत्य गो. पाठः । ९८ सैव इति गो. पाठः । ९९ मन्त्रि-
 पामेपमिनीकमाहत्य गो. पाठः । १०० सैव इति गो. पाठः ।

11-20

附录

न कालः कपिराजेन्द्र वैकुण्ठमवलम्बितुम् । अतिल्लेहोऽपि कालेऽस्मिन्मरणाद्योपकल्पते ॥ ३५

या यादव-साम्राज्य-नेपादिभिः ।

अथ वा रक्षयतां रामो यावत्संज्ञाविपर्ययः । कर्मसंज्ञा हि काकुत्स्थो भयं नो व्यपनेष्यतः ॥ ३६ ॥
 मेतु किंचन रामस्य न च रामो मुमुर्षति । नष्टेन हास्यते लक्ष्मीर्दुर्लभा या गतायुषाम् ॥ ३७ ॥
 मुमुदाशंसतयामानं ब्रह्म चाभासय स्वकम् । यावत्संज्ञानि सर्वाणि पुनः संस्थापयाम्यहम् ॥ ३८ ॥
 एते हि फुल्लनयनास्त्रासादागतसाध्वसाः । कर्णे कर्णे प्रकथिता हरयो हरिसत्त्वम् ॥ ३९ ॥
 मो तु दृष्ट्वा प्रभावन्तपनीकं संहर्षितम् । त्यजन्तु हस्यन्नातं मुक्तपूर्वामिव सजम् ॥ ४० ॥

येदत्रापि अस्मिन्नकाले अद्वैतसमये वरणाव उष्णवरो
 प्रपयति ॥ ३६ ॥

गो० टी०-न काल इति । वैकुण्ठस्य अभयम् । किं करोमि
 अस्मिन्नेह एवं धार्यत इत्यत्राह-अतिस्तेहोऽपीति ॥ ३६ ॥

३७] ति० टी०-यदेवमतः-तस्मादित्यादि । हिं
 तस्मन्मात्रतमम् ॥ ३७ ॥

रा० टी०-तस्मादिति । तस्मादुक्तेतोः वैकुण्ठस्य शस्त्र-
 न्यैक्यं त्यक्त्वा सैन्यानां हितमनुचिन्तय ॥ ३८ ॥

गो० टी०-एवं त्यक्तव्यस्य कर्तव्यं यथापदिशति-त-
 स्मादिति । वैकुण्ठमिति स्नेहस्याप्यनुवृत्तम् । रामपुरो-
 र्गणां रामप्रभृतीनाम् । रामशरण्यानामित्यर्थः ॥ ३९ ॥

३८] ति० टी०-यदि न स सेनासमाधातते वैर्यं नास्ति
 तदा तदहं करिष्यामि । त्वया तु रामो रक्षणीव इत्याह-अश-
 वेति । संज्ञाविपर्ययो मोहो यावत्तावत्पर्यन्तम्, मोहमात्रमेवान-
 शोर्न-स्वप्नसंभावनेत्याह-लब्धसंज्ञाविति । नावययोः ॥ ३८ ॥

रा० टी०-अत्यन्तविकलं सुग्रीवं निरीक्ष्य पद्मास्तरमाह-
 अश्वेति । यावत्कारणं संज्ञायाः विपर्ययो यस्मात् मोह इत्यर्थः
 तावत्कारणं रामो रक्षयतां हि यतः लब्धसंज्ञा काकुत्स्थो नो
 भावयोर्भयं व्यपनेष्यतः ॥ ३९ ॥

गो० टी०-अश्वेति । संज्ञाविपर्ययः सत्त्वां यावदनुव-
 र्तितावद्व्ययतामित्यर्थः ॥ ४० ॥

३९] ति० टी०-ध्वजनेष्यत इतीधमेवार्थं स्पष्टयति-
 नेति । रामस्य नेतृकिंचन । भपावकवर्णमित्यर्थः । कु-
 र्वन्तमाह-न चेति । सुपूर्वाभावे लिङ्माह-तहीति । या
 गतायुषां दुर्लभा सा लक्ष्मीर्न न हास्यति इदानीं न जहात्ये
 सामेति न हास्यतीत्यर्थः ॥ ३९ ॥

रा० टी०-संज्ञाभावे हेतुमाह-नेति । अतदल्पकालं
 प्रति भासमानं प्रोहति रामस्य समीपे किंचन न तुच्छमि-
 त्यर्थः । अत एव रामो न मुमुर्षति अस्मान् मारयितुं चेच्छति
 अत एव गतायुषां दुर्लभाया लक्ष्मीः शरीरशोभा सा एव रामं
 न हास्यते त्यजति ॥ ४० ॥

गो० टी०-गन्धर्वाभ्योः कथं संज्ञाप्रामिष्यतमाह-नेति वि-
 ति । एतत् शब्दवचनम् रामस्य न किंचन इदमस्तत्रायम्
 धार्यकं न भासतीत्यर्थः । अतो न मुमुर्षति । मरिष्यतीति शङ्का ।

न कर्तव्येति । "आलङ्काराणां लक्षणम्" इति नियमं
 तदे । एतत् लक्षणं लक्षणं लक्षणं लक्षणं निश्चयन इत्याह-
 नहीति । गतायुषां मृतानाम् या लक्ष्मीः सुलकान्तिः दुर्लभा
 सा च एवं न हास्यते । न जहातीत्यर्थः । जीवनादिकूला ह
 स्मीर्देवयत इत्यर्थः ॥ ३९ ॥

४०] ति० टी०-त्यक्तं बलं स्वकं प्राणम् । अहं यावत्सै-
 न्यानि सर्वाणि पुनः स्थापयामि स्थिराणि-करोमि तावदात्म-
 न्मात्रप्राणं चाभासय ॥ ४० ॥

रा० टी०-तस्मादिति । तस्मादुक्तेतोः संन्यानि
 यावत्कारणं संस्थापयामि तावत्कारणम् आत्मानं ब्रह्म च
 आभासय ॥ ४१ ॥

गो० टी०-तस्मादिति । यावत् यावत्पर्यन्तम् । सर्वाणि
 कार्याणि कर्तव्यानि पुनः संस्थापयामि । तावत्पर्यन्तमाभा-
 सयेत्यन्वयः । केचित् यावत्कार्याणि यावन्ति कर्तव्यानि तानि
 सर्वोपीत्याहुः ॥ ४२ ॥

४१] ति० टी०-एते फुल्लनयनाविशुण्का हरयः कर्णे
 कर्णे प्रकथिता रामविपर्ययप्रकथनवन्तो भवन्ति । हरिसत्त्व-
 दुग्रीव ॥ ४१ ॥

रा० टी०-एत इति । प्रामात्र उद्गताः आगतसाध्वसाः
 प्राप्तभयाः अत एव फुल्लनयनाः पूजितलोचनाः इमे हरयः कर्णे
 कर्णे प्रकथिताः रामवृत्तान्तकथनवन्तः सन्तीति शेषः ॥ ४२ ॥

गो० टी०-पर्यन्तस्थापनं किमर्थमित्यत्राह-एत इति ।
 आगतसन्धवाः प्राप्तभयविकाराः । ते च विकाराः पुच्छकादयः ।
 प्रकथिताः पलायनार्थं प्रवृत्तकथा इत्यर्थः । संप्रहर्षितुमित्य-
 नन्तरम् अर्धलीत्यध्याहार्यम् । प्रसन्नवन्तम् इन्द्रजिह्वमेनेति
 भावः । इदमनीकविशेषणम् । गच्छामीति वाध्याहार्यम्
 संप्रहर्षितुं भयाविर्बलविदुमिति यावत् । तदेवाह-स्थ-
 म्बिति ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

४२] ति० टी०-अनीकप्रत्याभासकारणं नो भावन्तं दृष्ट्वा
 तु संप्रहर्षितं प्राप्तसन्धवाः तद्वत् हरयो अतः पूर्वा सजमिव
 प्राप्तं त्यजन्तु ॥ ४२ ॥

रा० टी०-अश्वेति । प्रभावत्तं मां दृष्ट्वा अत एव स-
 प्तिसन्धीकं दृष्ट्वा हरयो अतः पूर्वा सजमिव प्राप्तं त्यजन्तु ॥

सप्त रावणं तु सुग्रीव रावणस्य विभीषणः । विदुतं वानरानीकं तस्मात्समस्यत्पुनः ॥ ४३ ॥
 इन्द्रजितु महामायाः सर्वसैन्यसमावृतः । विवेश नगरीं लङ्कां पितरं चाभ्युपागमत् ॥ ४४ ॥
 तत्र रावणमासाद्य अभिवाद्य कृताञ्जलिः । आचक्षे मयि पित्रे निहतौ रामलक्ष्मणौ ॥ ४५ ॥
 उत्पपात ततो हृष्टः पुत्रं च परिपस्वजे । रावणो रससां मध्ये श्रुत्वा सन्न निपातितौ ॥ ४६ ॥
 उपाधाय चै तं भूमिं पप्रच्छ प्रीतमानसः । पृच्छते च यथावत्तं पित्रे तस्मै न्यवेदयत् ॥
 यथा तौ शरबन्धेन निश्चेष्टौ निष्प्रभौ कृतौ ॥ ४७ ॥

स हर्षवेगानुगतान्तरात्मा श्रुत्वा गिरं तस्य महारथस्य ।

जहौ ज्वरं दाशरथेः समुत्थं प्रहृष्टाचाभिननन्द पुत्रम् ॥

॥ ४८ ॥

इत्यपि श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे षट्त्वारिंशः सर्गः ॥ ४६ ॥

सप्तचत्वारिंशः सर्गः ।

इन्द्रजितु लङ्कां प्रविष्टे हनुमदादौ तत्र रावणं परिवर्षे ररभुः । अथ लङ्को रावणो विपुलैर्नृजितं सीतारक्षणीं राक्षसं
 तादृशौ रावणौ सीतां दृश्यतेत्यादिभ्यः । निजदाशरथं ताः पुत्रेण भूमिं नीत्वा रामलक्ष्मणाक्षरौवनः सीतां तु तथाभिर्नृप
 देवरं चावलोक्य नृशं व्यलम्बत् ।

तस्मिन्प्रविष्टे लङ्कायां कृतार्थं रावणान्धजे । रावणं परिवर्षीथ ररभुर्वानरर्षभाः ॥ १ ॥

हनुमानझटो नीलः सुपेणः कुमुदो नलः । गजे गदासः पैनसः सानुप्रस्थो महाहरिः ॥ २ ॥

४३-४८] ति० टी०-समाधाय । उक्तौत्येति
 शेषः ॥ ४३-४८ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामादे गन्धर्वप्रतिलके वाल्मीकीय
 आदिकाव्ये युद्धकाण्डे षट्त्वारिंशः सर्गः ॥ ४६ ॥

रा० टी०-समाधायत्येति । विभीषणः हर्षितं समा-
 धाय वानरानीकं समाधायत् ॥ ४४ ॥

गो० टी०-समाधायत्येति । समाधायया नृशं वि-
 नृजितं विभीषण इति समाधायत्येति ॥ ४५ ॥

रा० टी०-इन्द्रजिति । इन्द्रजितु लङ्कां विवेश पित-
 रमभ्युपागमत् ॥ ४६ ॥

गो० टी०-कथासंघट्टनाय पूर्वोक्तमनुवदति-इन्द्रजि-
 ति ॥ ४६ ॥

रा० टी०-तत्रेति । तत्र तस्मिन् समये रावणमासाद्य
 अभिवाद्य च रामलक्ष्मणौ निहतौ इति मयि वक्षः पित्रे आच-
 ष्ठे कथयामास ॥ ४६ ॥

गो० टी०-तत्रेति । रामलक्ष्मणाभिरन्यन्तरमितिकारणं
 इत्यर्थः ॥ ४७ ॥

रा० टी०-उत्पपातेति । अत्र निपातितौ श्रुत्वा हृष्टो
 रावणः उत्पपात उत्सृष्टौ पुत्रं परिपस्वजे च ॥ ४७ ॥

गो० टी०-उत्पपातेति । उत्पपात आसनादिति शेषः ४८

रा० टी०-उपाधायेति । तं पुत्रं भूमिं उपाधाय प्रीत-
 मानसो रावणः पप्रच्छ पृच्छते पित्रे यथा तौ रामलक्ष्मणौ

अन्धवेन निश्चेष्टौ कृतौ तत्रतं यथा यत्पात न्यवेदयत्
 समाधाय एकाम्पयी ॥ ४८ ॥ ४५ ॥

गो० टी०-पृच्छते चेति । यथावत्तं उत्पपातिकाय
 इत्येव निष्प्रभौ-यथा ताविति ॥ ४५ ॥

रा० टी०-स इति । महारथस्य पुत्रस्य गिरं श्रुत्वा
 हर्षवेगेन अहगतः प्रातोऽन्तरात्मा यस्य स रावणः दाशरथे
 समुत्थं ज्वरं संस्तारं जहौ पुत्रमभिननन्द च ॥ ४८ ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणव्याख्याने रामायणशिरोमणौ
 युद्धकाण्डे षट्त्वारिंशः सर्गः ॥ ४६ ॥

गो० टी०-स इति । हर्षवेगः हर्षातिवयः तेनाहगत
 व्यासः अन्तरात्मा मनो यस्य स सधेतः । दाशरथेः निर्मि-
 तात् । ज्वरं चिन्ताभ्रंतापम् । अत्रया रावणः प्रविपश्यते
 न्यवे ॥ ४० ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणव्याख्याने रामायणशिरोमणौ
 युद्धकाण्डे षट्त्वारिंशः सर्गः ॥ ४६ ॥

१-२] ति० टी०-तस्मिन्नि ॥ १ ॥ २ ॥

रा० टी०-वानरकृतान्तमाह-तस्मिन्निवादिभिः । कृतान्
 रावणान्धजे लङ्कायां प्रविष्टे इति वानरर्षभाः रावणं परिवर्षा-
 ररभुः ॥ १ ॥

गो० टी०-अथ सीतायै वीरवधनस्थरामलक्ष्मणप्रदक्षि-
 णसप्तचत्वारिंशः-प्रतिप्रविष्ट इत्यादि ॥ १ ॥

१. भावोऽभिहितो गो. पाठः । २. स मुञ्च्येति गो. पाठः । ३. तस्मिन्नि गो. पाठः । ४. वक्ष इति गो. पाठः । ५. समुत्थं प्रहृष्टेति गो. पाठः ।
 ६. इति गो. पाठः । ७. लङ्कां इति गो. पाठः । ८. आच षष्ठे गो. पाठः । ९. गवधः सप्तौ गन्धर्वप्रतिलके इति गो. पाठः ।

वीर्यमाणा दिशः सर्वास्तिर्यगूर्ध्वं च वानराः । दृणेष्वपि च चेष्टसु राक्षसा इति मेदिनि ॥ ४ ॥
 रावणश्चापि संहतो विमृज्येन्द्रजितं सुतम् । आजुहोव ततः सीतारक्षणी राक्षसीस्तदा ॥ ५ ॥
 राक्षसविजया चापि आसनात्तमुपस्थिताः । ता उवाच ततो हृष्टा राक्षसी राक्षसविप्रा ॥ ६ ॥
 हताविन्दजिताख्यात वैदेया रामलक्ष्मणौ । पुष्पके तैत्तममारोप्य दर्शयन् रणे हतौ ॥ ७ ॥
 यदाश्रयादवच्छन्ना नेयं मामुपतिष्ठते । सोऽस्या भर्ता सह भ्रात्रा निर्हतौ रणमूर्धनि ॥ ८ ॥
 निर्विशङ्का निरुद्धिषा निरपेक्षा च मैथिली । मामुपस्थास्यते सीता सर्वाभरणभूषिता ॥ ९ ॥
 अयं कालवशं प्राप्तं रणे रायं मरुक्ष्मणम् । अवेक्ष्य विनिवृत्ता सौ चान्या गतिमपश्यती ॥
 अनपेक्षा विशालाक्षी मामुपस्थास्यते स्वयम् ॥ १० ॥
 तस्य तक्षचर्चं श्रुत्वा रावणस्य दुरात्मनः । राक्षस्यस्तास्तथेत्युत्तवा जग्मुर्वै यत्र पुष्पकम् ॥ ११ ॥
 ततः पुष्पकमादाय राक्षस्यो रावणाज्ञया । अशोकवनिकास्थौ ता मैथिली समुपातयन् ॥ १२ ॥
 सीतान्नाथ त् राक्षस्यो भर्तृशोकपराजिताम् । सीतामारोपयामासुर्विमानं पुष्पकं तदा ॥ १३ ॥

गो० टी०—यदाश्रयादवच्छन्ना—द्वयुद्धानिस्थानादिभिः ।
 यदाश्रयः यदाश्रयः स्थितिरिति अनीकानि वै ते अत एव
 तस्या दृष्टयादयः सन्तो दिशः सर्वतः सन्ते तिर्यगूर्ध्वं च वीर्य-
 माणाः सन्ते गृहेषु अपि चेष्टन्ते गच्छन्तः राक्षसा इति मेदिनि ।
 तद्वैकल्यमेकान्यापि ॥ ४ ॥

गो० टी०—यदाश्रयादवच्छन्ना—द्वयुद्धानिस्थानादिभिः ॥ ३ ॥
 ३] ति० टी०—यदाश्रयः यदाश्रयः स्थितिरिति अनीकानि
 येषां त ॥ ॥

गो० टी०—जन्त्यां वानराणां—द्वयुद्धानां काश्चेति ।
 जन्त्याः जन्तवः जन्तवः जन्तवः । जन्तवः जन्तवः ॥ ३ ॥

४] ति० टी०—राक्षसा इत्येवमेव इति शेषः ॥ ४ ॥

५] ति० टी०—सीतारक्षणीः सीतारक्षिका राक्षसीः
 राक्षसाः ता राक्षसविजया च तत्तुपस्थिताः ॥ ५ ॥ ६ ॥

रा० टी०—रावण इति भर्ता रावणः इन्द्रजितं विमृज्य
 यकला सीतारक्षणीः राक्षसी आरुहान ॥ ५ ॥

गो० टी०—रावणश्चेति । कथं ॥ ५ ॥

रा० टी०—राक्षस्य इति । आसनात् राजाज्ञावशनात्
 राक्षस्यः विजया च तं रावणमुपस्थिताः वदन्ति शेषः राक्ष-
 साविजया ता उवाच ॥ ६ ॥

गो० टी०—राक्षस्य इत्यर्थः ॥ ६ ॥

गो० टी०—ता उवाच इत्यर्थः ॥ ६ ॥

७] ति० टी०—यदाश्रयादवच्छन्ना—रणे हतौ रावणौ
 तस्य तक्षचर्चः ॥ ७ ॥

गो० टी०—तदाश्रयादवच्छन्ना—हताविनि । हताविना राम-
 लक्ष्मणौ हतौ इति वैदेयाः चापि यदाश्रयात् पुष्पकमारोप्य
 रणे हतौ यदाश्रयः च सीतामिति शेषः ॥ ७ ॥

गो० टी०—हताविन्यादि । आरुहान कथयत ॥ ७ ॥

८] ति० टी०—यदाश्रयादवच्छन्ना—गतिता ॥ ८ ॥

९] ति० टी०—निर्विशङ्का राक्षसकुपस्थिता, निरुद्धिषा
 निश्चोका, निरपेक्षा, रामो निश्चिन्त्यतीत्याशारहितः ॥ ९ ॥

रा० टी०—यदिति । यदाश्रयात् अवच्छन्ना—गतिता इयं
 सीता मां लङ्कासंपत्तिं गोपतिष्ठते गणयति सोऽस्याः भर्ता रण-
 मूर्धनि निर्हतः अतः निर्विशङ्का रामाङ्कुरहिता अत एव निरु-
 द्विषा अत एव निरपेक्षा—अयोध्याप्रादवच्छारहिता मैथिली
 सर्वाभरणभूषिता सती मां लङ्कासंपत्तिम् उपस्थास्यते अथैव
 निवृत्त्यतीत्यर्थः । शोकद्वयमेकान्वयि ॥ ८ ॥ ९ ॥

गो० टी०—यदाश्रयादिति । अवच्छन्ना गतिता निर्विशङ्का
 निर्विशङ्का निरुद्धिषा निश्चोका भावे विशा निरपेक्षा रामः
 समेच्छतीत्याशारहितः ॥ ८ ॥ ९ ॥

१०—१३] ति० टी०—अवेक्ष्य विनिवृत्ता प्रत्यागता सा
 च सा लक्ष्म्या भर्ताऽस्यां रामरूपी गतिं प्राप्यं यदावपश्यती
 अनपेक्षा रामापेक्षारहिता ॥ १०—१३ ॥

रा० टी०—तदेव भङ्गवर्तीरणी—अद्येति । कालवशं प्राप्तं
 राममवेक्ष्य विनिवृत्ता आशा यस्याः अत एव अद्यां गतिम-
 पश्यन्ती अनपेक्षा लङ्कासंपत्त्यपेक्षारहितापि सीता मां लङ्कां
 संपत्तिं स्वयमुपस्थास्यते । सार्धश्लोक एकान्वयी ॥ १० ॥

गो० टी०—यदाश्रयादिति सार्धश्लोक एकान्वयी । अन्यां
 गतिम् आपश्यती आगमशासनम्यानिन्यत्वाङ्गमभिरः । अ-
 न्याम् मन्यन्त्याम् । बभूव इति गतिः प्राप्यम् । विनिवृत्ता-
 या रामाद्विनिवृत्ताभावा ॥ १० ॥

रा० टी०—तस्येति । रावणस्य तक्षचर्चं श्रुत्वा तथेत्युक्त्वा
 राक्षस्यः यत्र पुष्पकं तत्र जायते ॥ ११ ॥

गो० टी०—तस्येति । स्पष्टः ॥ ११ ॥

नतःपुष्पकमारोप्य सीतां विजयया सह । [जग्मुर्दशोयितुं तत्परे राक्षसो रामलक्ष्मणौ ॥
रावणधारयामास पताकाध्वजमाळिनीम् । ॥ १८ ॥

आवोषयत दृष्ट्वा लङ्कायां राक्षसेश्वरः । राक्षसो लक्ष्मणश्चैव हताचिन्द्रजिता रणे ॥ १९ ॥
विमानेनापि गत्वा तु सीतां विजयया सह । ददर्श वानराणां तु सर्वं सैन्यं निपातितम् ॥ २० ॥
महत्प्रमत्तश्चापि ददर्श पिशिताश्विनान् । शनैरुत्थातिदुःस्वार्तान् रामलक्ष्मणपार्श्वतः ॥ २१ ॥
ततः सीता ददर्शोभौ शयानौ शरत्तल्पगौ । लक्ष्मणं चैव रामं च विसंभौ शरपीडितौ ॥ २२ ॥
विध्वस्तकवचौ वीरौ विप्रविद्धशरासमौ । सायकैश्चित्रसङ्घातौ शरस्तम्बमयौ क्षितौ ॥ २३ ॥
तौ दृष्ट्वा भ्रातरौ तत्र प्रवीरौ पुरुषपते । शयानौ पुण्डरीकाक्षौ कुमारविष पावकौ ॥ २४ ॥
शरत्तल्पगतौ वीरौ तथाभूतौ नरपते । शयानौ कर्णं सीतां सुभृशं विललाप ह ॥ २५ ॥
भर्तारमनवद्याङ्गी लक्ष्मणं चारितेक्षणः । प्रेक्ष्य पाशुषु चेष्टन्तौ करोद जनकात्मजा ॥ २६ ॥
सर्वाण्यशोकानिहता समीप्य तः भ्रातरौ देवसुतमभावौ ।

वितर्कयन्ती निभन्तं तयोः सा दुःखान्विता वाक्यमिदं जगाद ॥

॥ २७ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिपर्वाद्ये युद्धकाण्डे सप्तचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४७ ॥

रा० टी०-तत इति । पुष्पकमारोप्य सीतां विजयया सह सीतां पुष्पकमारोप्य पताकाध्वजमाळिनीं लङ्कां रावणधारयामास ॥ १८ ॥

गो० टी०-तत इति । स्पष्टः ॥ १८ ॥

रा० टी०-तामिति । अत्र शोकं राक्षसीवचनयुक्तं दृष्ट्वा तत्र विषयानुसारं पताकाध्वजमाळिनीं सीतां पुष्पकमारोपयामास ॥ १९ ॥

गो० टी०-तामिति । स्पष्टः ॥ १९ ॥

१८] ति० टी०-पताकाध्वजमाळिनीं लङ्कां चारयामास रणस्थौ तौ दृष्टुमिति शेषः ॥ २० ॥

रा० टी०-तत इति । विजयया सह सीतां पुष्पकमारोप्य पताकाध्वजमाळिनीं लङ्कां रावणधारयामास ॥ २१ ॥

गो० टी०-तत इति । विजयया सह सीतां तामपि । उभयोरपि विमानान्नेह गम्यमाने तयोः । पुत्रीत्वान्निपुणतया च विजयया विमानान्नेह गम्यमाना ॥ २२ ॥

१५] ति० टी०-लोपप्रकारः-राक्षसो लक्ष्मणश्चेति ।

रा० टी०-प्राधोपपद्यतेति । इन्द्रजिता राक्षसो लक्ष्मणश्च हतौ इति लङ्कायां प्राधोपपद्यत ॥ २३ ॥

गो० टी०-रावण इत्यादि । इन्द्रजिता रणे इत्यनन्तर-मितिकरणं बोध्यम् ॥ २४ ॥

१६-१८] ति० टी०-सर्वम् बह्वित्यर्थः ॥ २५-२८ ॥

रा० टी०-विमानेनेति । विजयया सह सीतां विमाने-नेव गत्वा निपातितं वानराणां सैन्यं ददर्श ॥ २६ ॥

गो० टी०-विमानेनेति । स्पष्टः ॥ २६ ॥

रा० टी०-प्रहृष्टेति । पिशिताश्वत्वा राक्षसान् प्रहृष्ट-मनसः प्रेषयन् अतिदुःखान् ददर्श ॥ २७ ॥

गो० टी०-प्रहृष्टेति । स्पष्टः ॥ २७ ॥

रा० टी०-तत इति । शरत्तल्पगौ सन्तौ शयानौ लक्ष्मणं चोभौ ददर्श ॥ २८ ॥

गो० टी०-ततः सीतेत्यादिश्लोकद्वयम् । विप्रविद्ध-शरासमौ भट्टचापौ । सायकैश्चित्रसङ्घातौ अत एव शरस्तम्ब-मयौ शरमुल्लमयौ । स्पष्टः समूह इत्येकं । क्षितौ शरत्तल्प-मयामाक्षितौ संख्याः ॥ २८ ॥ २९ ॥

२९-२२] ति० टी०-विप्रविद्धशरासमौ भट्टचाप-शरत्तल्पः शरसमुल्लमयौ ॥ २९-२२ ॥

रा० टी०-विध्वस्तौति । विध्वस्ताः जनस्थाने विनाशित-कवचाः राक्षसपक्षाणि याभ्यां विप्रविद्धाणि शरासङ्घातैः सायकैः छिन्नाणि सङ्घातानि वाभ्यां तौ शरस्तम्बमयौ पञ्च-पावकापत्ये कुमारविष क्षितौ शयानौ दृष्ट्वा दुःखान् सीतां कर्णं यथा न्यातथा नरपते रामलक्ष्मणौ भृशमुच्यते विलला-पयामास । अर्थवद्दुःखमेकान्वयि ॥ २९-२२ ॥

गो० टी०-साधित्यादिश्लोकद्वयम् । पावकौ वायकयु-क्तद्विविशभौ । अनेतयो वीरदण्डः कुमारान्तरिक्षे वि-षणम् ॥ २० ॥ २१ ॥

रा० टी०-भर्तारमिति । पाशुषु चेष्टन्तौ सन्तौ लक्ष्म-णं प्रेक्ष्य करोद ॥ २२ ॥

गो० टी०-भर्तारमिति । स्पष्टः ॥ २२ ॥

२३] ति० टी०-वितर्कयन्ती विमानयन्तीत्यम् । इति श्रीमद्रामायणे श्रीवाल्मीकीय रामायणपरिच्छेदे वाल्मीकीय आदिपर्वाद्ये युद्धकाण्डे सप्तचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४७ ॥

प्राप्तुमिच्छन्तः सपत्न्या मामविधत्तां पुत्रिणीं बहूः कथमिवमेकपदे दुर्विधिना संविताम् । ज्ञानिमिरुक्तं ननु कथा भवेत्तथादि शोच
तीति । तदास्मिन्सूक्तक्षणदर्शनादिनां विषयदा तत्प्रत्ययित्वा तेषां प्रसादाद्येकान्तिकां प्रवेष्टवामासे पुनः ।

भर्तारं निहतं दृष्ट्वा लक्ष्मणं च महाबलम् । विजृम्भाय भृशं सीतां कर्णं शोक्तव्यं सीता ॥ १ ॥

ऊचुर्लक्ष्मणिका ये मां पुत्रिण्यविधनेति च । तेऽद्य सर्वे हते रामे ज्ञानिनोऽनृतवादिनः ॥ २ ॥

यज्वनो महिषी ये मामृचुः पूर्वी च सत्रिणः । तेऽद्य सर्वे हते रामे ज्ञानिनोऽनृतवादिनः ॥ ३ ॥

वीरपार्थिवपत्नीनां ये विदुर्भर्तृपूजिताम् । तेऽद्य सर्वे हते रामे ज्ञानिनोऽनृतवादिनः ॥ ४ ॥

ऊचुः संश्रवणे ये मां द्विजाः कार्तान्तिकाः शुभाम् । तेऽद्य सर्वे हते रामे ज्ञानिनोऽनृतवादिनः ॥ ५ ॥

रा० टी०-सति । वेद्युक्तप्रभासौ आतरो तौ तथाभूतौ
समीक्ष्य या इत्या सीतादुःखदर्शनजनितत्यन्तदुःखेन सहिता
या विजया तया अन्विता युक्ता शोकाभिहता सा सीता तया
निधनं निर्वर्तयन्ती सती इदं वाक्यं जगत् ॥ २३ ॥

इति श्रीमद्रामलीकीयसमाधनव्याख्याने धर्मावर्णशिरोमणौ
युद्धकाण्डे सप्तवन्वारिचाः सर्गः ॥ ४७ ॥

गो० टी०-सति । अत्र वीक्षणगदनकप्रक्रियाभेदात्तत्क-
ल्यवत् ॥ २२ ॥

इति श्रीमध्विदराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटा-
लक्ष्मणे युद्धकाण्डव्याख्याने सप्तवन्वारिचाः सर्गः ॥ ४७ ॥

१] ति० टी०-विजृम्भायपि । सर्वेऽपि देवी राजसत्तां
महदुपलब्धिर्धनं नयन्निजललापैरेवार्थः । निहतं निहतमिव
स्थितम् ॥ १ ॥

रा० टी०-सीतायितापमाड-भर्तारमित्यादिभिः ।
शोकाभिहता सीता कर्णं दृष्ट्वा भवति तथा विजृम्भाय ॥ १ ॥

गो० टी०-अत्र सीताः प्रवृत्तयोक्त्यारिजे-भर्तारमिति ।
कर्णं दृष्ट्वा तया विजृम्भाय ॥ १ ॥

२] ति० टी०-पुत्रिण्यविधनेति । अष्टवन्वारिचाः ॥ २ ॥

रा० टी०-ननु तदाभूतौ-ऊचुरित्यादिभिः । ये लक्ष-
णिकाः भूमाजममककक्षणज्ञाः दुर्विणी प्रवृत्तपुत्रविशिष्टेति
अविवक्ष्यते य मामृचुः ते सर्वे रामे हते सति अभृतवादिनो
भवितव्यन्तीति शेषः ॥ २ ॥

गो० टी०-ऊचुरिति । लक्ष्मिणः इति । लक्षणशब्देनात्र
लक्षणज्ञानं लक्ष्यते तद्विषयमस्तीति लक्ष्मिणः । परस्परपटिलक्ष-
णमाह पुत्रिण्यविधनेति । पटिलक्षणा योपिदल्लक्षणमी-
तिमिदं । अत्र पत्नीपतिव्यतिराज्यवर्तिता । निलोम-
विषये यस्या मय मिश्रमयजितम् । अत्र चान्यवैषम्यं प्रियप्रेम
च सा अभवत् । इत्युक्तलक्षणेत्यर्थः । पुत्रिणी पुत्रलाभलक्षणवती
वीर्याभिव्यक्ता या नारी वीर्येणोच्चै च या भवेत् । वीर्यमाश्रया-
वती पुत्रैव सह वर्तते ॥ इत्युक्तलक्षणवतीत्यर्थः । ज्ञानिनो
लक्षणज्ञानवन्तः । अनृतप्रवृत्तिः प्रवृत्तिरिति शेषः ॥ २ ॥

३] ति० टी०-अयमेव पाहुः पाठ इति कतकः । य-
ज्वनोऽयमेवादिश्यामकर्तुः सत्रिणोः बहुदिनसाध्यवहुकर्तृकया
गर्तुः ॥ ३ ॥

रा० टी०-यज्वन इति । यज्वनः अश्वमेधप्रभृतियाम
कर्तुः सत्रिणः चिरकालसाध्यवहुकर्तृकयज्ञकर्तुः रामस्य महिषं
युक्त्या पत्नीं ये मामृचुः ॥ ४ ॥

गो० टी०-यज्वनो महिषी ये मामृचुः पत्नीं च सत्रिण
इति ॥ यज्वनः कृताश्वमेधादिकस्य यज्ज्ञा तु विधिनेष्टवा-
नित्यपरः । बहुयजमानकामि गवानयनप्रभृतीनि सत्राणि
तत्कर्ता सती तस्य महिषी कृताभिषेकाम् । कृताभिषेका भवि-
षीत्यमरः । पत्नीं यज्ञसंयोगवतीम् । “पत्युर्नो यज्ञसंयोगे”
इति पतिव्यवस्थस्य नकारान्तादेशः । ततो “अवश्यो जीप”
इति जीप ॥ ३ ॥

४] ति० टी०-वीरपार्थिवपत्नीनाम् । पूजनीयामि-
शेषः । भर्तृपूजितां समङ्गतीं ये प्राहुः ॥ ४ ॥

रा० टी०-वीरति । वीरपार्थिवपत्नीनां वीरा ये पार्थिव
राजानः तेषां पत्नीनां मध्ये ये मां भर्तृपूजितां समङ्गतीं विदु-
प्राहुरित्यर्थः ते ज्ञानिनोऽनृतवादिनो भविष्यन्ति ॥ ३ ॥

गो० टी०-वीरति । त्वं वीरपार्थिवपत्नीं यस्या चेति
ये विदुः । विदित्वा ऊचुरित्यर्थः । तेऽनृतवादिन इति पूर्व
शान्वयः ॥ ५ ॥

५] ति० टी०-सम्यक्श्रवणं युष्मिन्निति संश्रवणं संजि-
घित्सिन् । मत्सम्यक्मिति यावत् । कार्तान्तिका ज्योतिःक-
तान्तविदः । शुभामविधवाम् । ज्ञानिन इति छेदः ॥ ५ ॥

रा० टी०-ऊचुरिति । कार्तान्तिकाः ज्योतिषशास्त्र-
ज्ञानाभिज्ञाः ये द्विजाः संश्रवणे मत्सविषीं मां शुभां वैषम्य-
वदितामुच्यते ॥ ५ ॥

गो० टी०-ऊचुरिति । संश्रवणे मत्स-सम्यक्श्रवणे । मति-
श्रवणस्याभिव्यक्तिः । शुभा सर्ववत् अवगमसिद्धिपति संश्रवण-
मविधिः । मत्सविषयविरुद्धः । मांशविषयीय इति शेषः ।
कृतान्तः कालः अविद्यः कार्तान्तिकाः । स्पृष्टान्तिकामात्राणां

तां सल्लु पशानि पादयोर्वै कुलक्षिणः । आधिराज्येऽभिषिच्यन्ते नरेन्द्रः पतिभिः सह ॥ ७ ॥
 यन्म यान्ति यैर्नायैऽलक्षणेर्भाग्यदुर्लभाः । नात्मनस्तानि पश्यामि पश्यन्ती हतलक्षणा ॥ ७ ॥
 तत्पन्नामानि पशानि स्त्रीणामुक्तानि लक्षणैः । तान्यद्य निहते रामे वितयानि भवन्ति मे ॥ ८ ॥
 केशाः सूक्ष्माः समा नीलाः सुवौ चासंहते मम । वृत्ते चारोमके जङ्घे दन्ताश्चाविरला मम ॥ ९ ॥
 तङ्गे नेत्रे करौ पादौ गुल्फादूरू सौमौ चितौ । अनुवृत्तनखाः स्निग्धाः समाश्चाङ्गुलयो मम ॥ १० ॥

कातात्मिका अपीत्यमरः । शुभां नित्यमङ्गुलाम् । रिमन्
 त्वं खड्गामनिमीलितलोचनम् । समग्रमपुष्टा नाता लघु-
 उवा शुभावह ॥ इत्यायुलक्षणैरिति शेषः ॥ ३ ॥

६] ति० टी०-वैलक्षण्यैः श्रियो नरेन्द्रैः पतिभिः सदा-
 धिराज्येऽभिषिच्यन्ते तानीमानि पश्यामि पश्यामि पश्यामि पश्यामि-
 रूपपश्यामि मयि वर्तन्ते इति शेषः ॥ ६ ॥

रा० टी०-इमानीति । यैः चित्ते नरेन्द्रैः पतिभिः सह
 अधिराज्ये कुलक्षियोऽभिषिच्यन्ते तानीमानि पश्यामि पश्या-
 मारोमकेपलक्षणानि मम पादयोर्वर्तन्ते इति शेषः ॥ ६ ॥

गो० टी०-इमानीति । यैः पक्षेपलक्षिताः श्रियोः आधि-
 राज्येभिषिच्यन्ते किलेयैतिष्ठे । तानीमानि पश्यामि रेखा-
 णि इत्यन्त इति शेषः । शक्तिरिति प्रसिद्धौ । स्पष्टं दृश्यन्त
 इत्यर्थः । कथमेवां निष्कलक्षमिति भावः ॥ ६ ॥

७] ति० टी०-वैलक्षण्यैर्भाग्यदुर्लभा दुर्लभभागाः वैभवं
 यान्ति तान्यात्मनो न पश्यामि । सुलक्षणानि पश्यन्त्यपि
 हतलक्षणा निष्कलक्षणया जातास्मीति शेषः । इदं परं प्रशि-
 प्रमिति बहवः ॥ ७ ॥

रा० टी०-वैधव्यमिति । भाग्यं दुर्लभं यामिः दुर्लभा
 इत्यर्थः । नार्यः वैलक्षण्यैर्भाग्यं यान्ति तानि लक्षणानि पश्यन्ती
 अन्वेषयन्ती तलक्षणा तलयोः पाणिपादतलयोः श्रमण उत्सव-
 प्रहर्षिहं यस्याः साऽहमारमनो नैव पश्यामि एतेन रामनिधनं
 न संभवतीति सूचितम् । इ एवार्थः ॥ ७ ॥

गो० टी०-वैधव्यमिति । भाग्यदुर्लभाः दुर्लभभागाः
 भाग्यः वैलक्षण्यैर्भाग्यं यान्ति तानि लक्षणानि पश्यन्ती विस्-
 शन्ती न पश्यामि । कुत्रापि वैधव्यहेतुदुर्लक्षणं न पश्यामी-
 त्यर्थः । किंतु केवलं हतलक्षणा निष्कलक्षणायाम्पीत्यर्थः । ता-
 दृशलक्षणानि च साधुदिकोक्तानि । परम्परं समारुद्धाः पादा-
 दुरूपो अवलम्बित चेत् । इत्या बहुवचि परीत परप्रेष्या तथा
 अर्थः । यस्याः कविप्रिया शुभं न गच्छन्त्याः परितृप्त्यै ।
 पतिद्वयं निहन्त्याश्चा द्वितीया च पतिवधः ॥ एकरोमा राज-
 पत्नी द्विरोमातिष्ठान्विता । विरोमा रोमकूपेण भवेद्वैधव्यदु-
 ल्भभागिण्यादिना ॥ ७ ॥

८] ति० टी०-वैलक्षण्यैर्भाग्यदुर्लभाः तानि पादद्वयं सत्य-
 नामान्यमात्रं लक्षणम् । तानि श्लाघाणि नारप्रतिपादितलक्ष-
 णानि च ॥ ८ ॥

रा० टी०-सत्येति । लक्षणैः लक्षणानिजैः सत्यनामा
 अमोयकलानि स्त्रीणां यानि पश्यामि इकानि तानि अथ
 वितथा भवन्ति ॥ ८ ॥

गो० टी०-सत्येति । यदि परं मा श्रीयं तानि प-
 नीत्येवं सत्यनामानि । पदभीकराणित्यर्थः । यद्वा पश्यामि
 पश्यामि पश्यामि रेखाणां यानि पश्यामि सत्यनामा
 अन्वर्थनामानि पश्यामि दशभाग्यं वृत्ते रूपम् । केषिच
 व्यनामानि अमोयकलानीत्याहुः । लक्षणैः ध्वजादिलक्षणैः
 यानि सत्यनामानि पश्यामि इति तानि मे वितथानि निष्-
 णानि भवन्तीति योजना ॥ ८ ॥

९] ति० टी०-असंहते अपरस्पर्शस्तिष्ठे ॥ ९ ॥

रा० टी०-स्वशरीरगतानि सुलक्षणान्यत्राप्यत्र-
 इत्यादिभिः । सूक्ष्मादिप्रितयविनिष्टाः मम केशाः असंह-
 तपरस्पर्शमिति वृत्ते वक्तुं अरोमके मम तङ्गे च विरल-
 वन्यममसंलिष्टा दन्ताश्च ॥ ९ ॥

गो० टी०-केशा इत्यादिष्वनुःश्लोक्येकान्वया ॥
 सूक्ष्मकेशान्नादिलक्षणलक्षितमिति । अतो मां शुभलक्षणामुच्यते
 इत्यन्वयः । ममाः स्तनाधिक्यरहिताः । अमंगले परस्परम-
 युक्तं । अरोमके रोमरहिते । वृत्ते वक्तुं । अत्र स्कान्द-
 रोमहनि श्रमे निम्बे यजङ्गं कमस्तुले । सा राजप-
 त्रवति विशिष्टे सुमनोहरति ॥ तङ्गे नेत्रोपान्तभ्रमललाटप-
 चितौ उपचितौ । एतच्छङ्के नेत्र इत्यत्र लिङ्गवत्पदेन वोज्य-
 यम् । अनुवृत्तनखाः वृत्तनखाः । अङ्गुलयः पादहस्ताङ्गु-
 लदत्त स्कान्द-स्निग्धाः समुभयतास्त्र दृढाः पादनखाः
 इति । ममाः हस्तपरिमणसङ्काः । नातिदीर्घा नातिह-
 इत्यर्थः । यद्वा एकहस्तवद्वहतास्त्रेपि लघुपरिमणा इत्यर्थः
 अन्यनापिकसंख्याका इति वार्थः । अविरलौ निरन्तरौ
 मग्नचुको ईप्समग्नौ । मग्न गम्भीरा । उत्सृजनी उभय-
 पन्तप्रदेशः । पार्श्वोत्तकाः पार्श्वे च उत्तरे च । आर्षौ लि-
 ष्यत्यवः । वित्ताः वसिताः । मणिमयः मणिवस्त्रिभूषणैः
 प्रतिष्ठिता द्वादशभिः श्रमभिः पादाङ्गुलिभिः द्वाभ्यां पादा-
 ण्यो च भूयो उपप्रतिष्ठिताम् ॥ ९-१२ ॥

१०] ति० टी०-अङ्गे नयनोन्मत्तभासो कलाटफ-
 इति वक्तुः । वित्ताङ्गुलिभिरनुवृत्ता जाडपृथ्व्यं वृत्त-
 ण्युक्ताः समाः समनखाः ॥ १० ॥

रा० टी०-चितौ मालौ म चङ्गप्रभृतेद्वन्द्वौ तत्र च

मम वर्णो मणिनिभो मृदुन्यङ्गरूपाणि च । प्रतिष्ठितां द्वादशभिर्मामूचुः शुभलक्षणाः ॥ १२ ॥
समप्रययमच्छिद्रं पाणिपादं च वर्णवत् । मन्दस्मितेत्येव च मां कन्यालक्षणाः विदुः ॥ १३ ॥
आधिराज्येऽभिषेको मे ब्राह्मणेः पतिना सह । कृतान्तकुशलैस्तु तत्सर्वं जितवीकृतम् ॥ १४ ॥
शोधयित्वा जनस्थानं प्रवृत्तिमुपलभ्य च । तीर्त्वा सागरमग्नौ च आतरो गोपदे हतौ ॥ १५ ॥
ननु वारुणमाश्रेयमेन्द्रं वायव्यमेव च । अहं ब्रह्मशिरश्चैव राघवौ प्रत्यपद्यत ॥ १६ ॥
अहृदयमानेन रणे मायया वासवोपमौ । मम नाथावनाथाया निहतौ रामलक्ष्मणौ ॥ १७ ॥
नहि दृष्टिपथं प्राप्य राघवस्य रणे रिपुः । जीवन्प्रतिनिवर्तत- यद्यपि स्वान्मनोजवः ॥ १८ ॥

मैवोपासनेनैव अहृदयाः अनुपवेषेण तस्मै वृत्तं वर्तनं वेपं
तानि नम्यामि दातां किंपा- समकुलधय ॥ १० ॥

११] ति० टी०-अविलस्य परस्परसंमत्तौ ममचतुर्कौ
निर्मिदायभासौ, उत्तेयन्मुपगतपर्वतप्रदेशा पापं चोरस्कं च
स्वाप्तं च, तन्ममोपरकम् प्राप्य हृत्वा तत्समम् । चित्तमुप-
चितम् ॥ ११ ॥

रा० टी०-अविलस्य परस्परं मिलितौ ममौ चतुर्कौ ययोः
नौ मामग्नौ त्वौ मया निहतास्तेऽस्मिन् उद्यतप्रदेशे मे नाभिः
चित्तं प्रसन्नं मे तन्ममोपरकं पापं उद्यमं प्राप्य हृत्वा तत्समम्
होरुद्वयः ॥ ११ ॥

१२] ति० टी०-ययोः कान्तिः । मणिनिभः आणवृद्धम-
णिवत् उज्ज्वलः । अङ्गरूपाणि रोमाणि । द्वादशभिः प्रतिष्ठितां
पादद्वयवर्त्यपुल्लिङ्गशब्दे पादवन्दे च, एवं द्वादशभिः सप्रतिष्ठितां
हस्तद्वयमपि । एवं केशादिपादान्तलक्षणैर्मां शुभलक्षणा-
मूचुः ॥ १२ ॥

रा० टी०-ययोः कान्तिः । आणवृद्धमणिसदृशः मम वर्णः
कान्ति-सूक्तिं यथा अङ्गरूपाणि रोमानि च द्वादशभिः दशभि-
रिति त्रैलोक्येऽस्मिन् च प्रतिष्ठितां मां शुभलक्षणां मूचुः
लोकदुर्गाणां ययौ ॥ १२ ॥

१३] ति० टी०-समप्रययमच्छिद्रं पाणिपादं च वर्णवत्प्रमा-
णद्विदिग्मावत्, अविच्छिन्नं चित्तं प्राप्य नन्तरात्मं वर्णवत्प्रमा-
णकान्तिं मन्दस्मिता मन्दस्मितवत्स्वरूपसदृशवती कन्या-
लक्षणाः । तन्ममोपरकं प्राप्य हृत्वा तत्समम् ॥ १३ ॥

रा० टी०-स्वामिनि । अथवा मन्दस्मिता यथाः अङ्ग-
रूपाणि मणवत्पादाकारद्वितित्वा यस्मिन् नन्विद्वयमुपलभ्यन्त-
रावै वर्णवत् पल्लवकान्तिमिनिष्ठं यतो मम पाणि-
पादम् अतः कन्यालक्षणविदः मां मन्दस्मितेत्येव विदुः ॥ १३ ॥

गो० टी०-समप्रयति । समप्रययं संप्रययकारेणम् ।
अच्छिद्रं चित्ताङ्ग-जनरक्तम् । वर्णवत् अरुणवर्णम् । रामच-
रित्यनुवर्तनीयम् । मन्दस्मितेत्येवैवेयकारः अयोग्यकृच्छ-
दर्थः । चित्तमन्तर्निमित्तवत् ॥ १३ ॥

१४] ति० टी०-कृतान्तमिदृशं कृतं आणवृद्धमणिवत्
आधिराज्येऽभिषेको मातृत्वकमित्यर्थः ॥ १४ ॥

रा० टी०-अधीति । कृतान्तकुशले, ज्योतिःशालिनि-
हान्ताभिज्ञेऽग्नौ, अधिराज्ये पतिना सह मे अभिषेक इति
तत्सर्वं वितथीकृतं विधिनेति शेषः, तामान्ये संपुंसकम् ॥ १४ ॥

गो० टी०-आधिराज्य इति । कृतान्तकुशलेः अस्मिन्नि-
कसिद्धान्तिनियुक्तः । अत्र इतिकरणं उद्घटयम् । अभिषेक इत्य-
कमित्यन्वयः । चक्रवर्तिशियाः पाणौ नम्यावर्तः प्रदक्षिण
हृत्पायुकनन्यावर्तादिलक्षणमिति भावः । सर्वं वितथीकृतमि-
त्येतः परं यद्वनो महिषी ये मायित्यभस्तन्त्रयोः कपयित्वा
शेषु हृदये स तु लेखकप्रसादकृतः ॥ १४ ॥

१५] ति० टी०-समुद्रं तदुदं राजमनेनामानं वाशोभ्यं
तीर्त्वा गोपदेऽन्वपावशिष्टसैन्ये हतान्तिथयः । अनेन बहुदिनपु-
ढोत्तरमल्पाविष्टे सैन्ये कतिपयमुपकरणेन शरवन्ध इति
लभ्यते ॥ १५ ॥

रा० टी०-शोधयित्वेति । जनस्थानं शोधयित्वा दृष्ट-
वधेन संशोध्य प्रवृत्तिं द्रुतमग्रेण दिना मन्दुतान्तमुपलभ्य
च सागरं तीर्त्वा च आतरो यथा गोपदे हतौ ॥ १५ ॥

गो० टी०-शोधयित्वेति । शोधयित्वा अन्विष्य । प्रवृत्तिं
कृतान्तम् । गोपदे हृदयमिमांशामात्र इति भावः ॥ १५ ॥

१६-१८] ति० टी०-प्रत्यपद्यत प्रत्यपद्येताम् । एकवचनमा-
र्थम् । नन्वितः पूर्वं तत्किमिदानीं व स्मृतमिति शेषः १६-१८

रा० टी०-नन्विति । वारुणयाचं राघवौ प्रत्यपद्यत
प्रत्यपद्येताम् एतेन तन्निवृत्तमाश्रयमिति तात्पर्यम् ॥ १६ ॥

गो० टी०-नन्विति । ब्रह्मशिरः अत्र विशेषः । प्रत्यप-
द्यतां नन्वित्यन्वयः परस्मैपदमार्थम् । नन्विति प्रसिद्धौ
आमन्त्रणे वा प्रभावधारणादुद्गाहयामन्त्रणे नन्वित्यमरः ।
प्रजापं निर्निमित्तमामन्त्रणं संभवति ॥ १६ ॥

रा० टी०-अहृदयमानेवेति । अहृदयमानेव रक्षता
मम नाथौ निहतौ वि वतः राघवस्य दृष्टिपथं प्राप्य मनोजवौ-
ऽपि रिपुः जीवन् प्रतिनिवर्तत । लोकद्वयमिमांशायि ॥ १७ ॥ १८ ॥

गो० टी०-अहृदयमानेवेति । रक्षता ॥ १७ ॥

॥ शोचामि तया भ्रातृभिरुत्तमैश्च सुदुर्जयः । यत्र रामसह भ्राता भवे युधि निपातितः ॥ १९ ॥
 ॥ शोचामि तथा रामं लक्ष्मणं च महारथम् । नात्मानं जननीं चापि यथा भवं तपस्विनीम् ॥ २० ॥
 ॥ तु चिन्तयते नित्यं समाप्रव्रतमागतम् । कदा द्रक्ष्यामि सीतां च लक्ष्मणं च सराधवम् ॥ २१ ॥
 ॥ रिदेवयमानां तां राक्षसीं त्रिजटाव्रवीत् । मा विषादं कृथा देवि भर्तार्यं तव जीवति ॥ २२ ॥
 ॥ तारणानि च वक्ष्यामि महान्ति सदृशानि च । यथेभौ जीवतो देवि भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ २३ ॥
 ॥ हि कोपपरीतानि हर्षपुस्तुकानि च । भयानि युधि योधानां मुखानि निहतं स्तौ ॥ २४ ॥
 ॥ इदं विमानं वैदेहि पुष्पकं नाम नामतः । दिव्यं त्वां धारयेज्जैदं यथेतौ गतजीवितौ ॥ २५ ॥
 ॥ तवीश्वरानां हि गतोत्साहा निरुधमा । सेना भ्रमति संख्येषु हतकर्णेन नीर्जले ॥ २६ ॥

गो० टी०—इत्यमान्ते नैनं हन्तुं शक्युर्वादित्याह—त
 तं ॥ १९ ॥

॥ १९-२२] ति० टी०—कालस्य शुभाशुभाफलप्राप्तयः
 रावणेतिभारो नास्ति, अतस्तदुपस्थापितकालित्येतो यः
 तान्तो देवैः स न सुदुर्जयः समान्यपत्त्यर्थस्य विशेषण
 मर्थेन रूपोऽर्थान्तरस्यात् । प्रकृतकथनरूपो यथेत्यादि । गद्य
 रसादित्यर्थः ॥ १९-२२ ॥

रा० टी०—नेति । यत्र यदा निपातितो रामः भवे तदा
 हान्तः कालः सुदुर्जयः केचिदपि जेतुं शक्यः अत एव
 कालस्य अनिभारोऽतिभीतिर्नास्ति रावणसेवाश्रित्य त्वं नि-
 र्याः भविष्यतीति मथितम् ॥ १९ ॥

गो० टी०—नेति । शुभाशुभापत्त्यर्थः कालस्यानिभारो
 नास्ति । अशक्यार्थो नास्तीत्यर्थः । कृतान्तः देवैः यत्र यतः
 मिः अतिवल्लभमशक्यपत्तीति भावः ॥ १९ ॥

रा० टी०—नेति । यथा भवं कौमल्यां शोचामि तथा
 तमप्रव्रवीत् शोचामि ॥ २० ॥

गो० टी०—न शोचामीति । जननीं मन्मातरम् ॥ २० ॥

रा० टी०—तत्र हेतुमाह—नेति । समाप्तो व्रतो नियमो
 न अत एव आगतं राघवं लक्ष्मणं च सीतां च कदा द्रक्ष्यामि
 ति सा कौल्या नित्यं चिन्तयते ॥ २१ ॥

गो० टी०—इत्यादि हेतुमाह—नेति । समाप्रव्रतम् अथ
 आगतं सराधवं लक्ष्मणं सीतां च कदा द्रक्ष्यामीति अन्वय-
 तमय इत्यन्वयः ॥ २१ ॥

रा० टी०—परीति । परिदेवयमानां सीतां त्रिजटा
 मव्रवीत् । तत्राकारमाह—देवि । अयं तव भर्ता जीवति
 यती विषादं न कृथाः ॥ २२ ॥

गो० टी०—परीति । परिदेवयमानां तिलक्ष्मीम् ॥ २० ॥

गो० टी०—मां विषादमित्यर्थम् ॥ २३ ॥

॥ २३] ति० टी०—एवं रक्षां प्राप्तस्य कथं जीवंतं तत्राह—
 तारणामीति । महान्तीदानीमपि सजीवत्वोपपादकानि ।
 तारणानि तत्पुस्तकानि दृष्टसंज्ञादिति । यथेभौ जीवत इति
 तारणानि तत्पुस्तकानि वक्ष्यामीत्यन्वयः ॥ २३ ॥

रा० टी०—ननु कथमिदं विज्ञायते इत्यत आह—काल-
 णानीति । यथा वैः कारणैः इमी जीवतः तानि सदृशा
 योष्यानि महान्ति तारणानि वक्ष्यामि ॥ २३ ॥

गो० टी०—कारणानीति । इमी रामलक्ष्मणौ जीव-
 इति यथा ज्ञातुं शक्यते तथा महान्ति स्फुरानि तदृशा
 पुस्तकानि दृष्टसंज्ञानीति यावत् । कारणानि हेतु
 वक्ष्यामीत्यन्वयः ॥ २३ ॥

॥ २४] ति० टी०—तान्येव व्यतिरेकशब्देनाह—नदीति-
 पत्नी पर्योः निहतं स्तुति यो तानां पुत्रानि जनेन शत्रुं इति
 त्याम क मण्डलतोत्येवं कोपेन व्याप्तानि न भवन्ति । हर्ष-
 पुस्तकानि हर्षजन्यमाहात्म्येन शत्रुमोक्षकानि न भवन्ति अति
 तु हृदन्ति केवलम् । नैनं प्रहते, अतो जीवतस्ति निश्चिन्त ॥ २४ ॥

रा० टी०—कारणानि प्रमाह—नेत्यादिभिः । पत्नी पर्यो
 निहतं स्तुति यो तानां पुत्रानि कोपेन परीतानि पुत्रानि इति
 पुस्तकानि माहात्म्येन शत्रुमोक्षकानि नैव भवन्ति एते
 विषयभेदेनैव स्त इति सूचितम् तेन तयोरेव कारणत्वं सू-
 चितम् ॥ २४ ॥

गो० टी०—तान्येव कारणानि व्यतिरेकशब्देनाह—न दी-
 ति ! हर्षेण पुस्तकानि । प्रसजानीति यावत् ॥ २५ ॥

॥ २५] ति० टी०—इतोऽप्येवमेत्याह—इदं विमानमिति ॥ २५ ॥

रा० टी०—इदमिति । नामतः पुष्पकमिदं दिव्यं विमानं
 यदि एतौ गमनीयौ नर्हि त्वौ न धारयेत् विषादं न धारय-
 तीत्यर्थः एतन् धारयन्तं हेतुत्वेन सूचितम् ॥ २५ ॥

गो० टी०—इदमिति । न्यष्टः ॥ २६ ॥

॥ २६] ति० टी०—यत्तल्लिङ्गात्तरमाह—हतेति । इतोवीर-
 श्वरः प्रधानो राजा युष्माः मां युध्वातीतस्वतो व्याकुला भवति
 इतकर्णा इतकर्णपारापिर्वितफलमो इतकर्णपारा वा ॥ २६ ॥

रा० टी०—हतेति । इतो वीरप्रधानो वक्ष्याः मां युध्वा-
 ततोत्साहा निरुधमा च भती अतो इतकर्णा निहतकर्णो
 तौष्टि संख्येषु भ्रमति भ्रमति प्रमोति इति वेदा तु ना
 भान्तु निरुध्वा वदन्तस्तिता भती भवती प्रमोति

पुनरसंभ्रान्ता निरुद्धा तपस्विनि । सन्नाहति काकुत्स्थो मया प्रीत्या निवेदिता ॥ २७ ॥
 सा त्वं भव सुविस्तया अनुमानैः सुखोदयैः । अहौ पश्य काकुत्स्थो मेहादेतद्वशीमे ते ॥ २८ ॥
 अतुलं मोक्षपूर्वं मे न च वैश्यामि मैथिलि । चारित्र्यमुखशीलत्वात्प्रविष्टासि मनो मम ॥ २९ ॥
 नेयौ शक्यौ रणे जेतुं सन्दरपि सुरासुरैः । तादृशं दर्शनं दृष्ट्वा मया चोदीरितं तव ॥ ३० ॥
 इदं तु सुमहच्चित्रं शरैः पश्यस्व मैथिलि । विस्म्यो पतितावेतौ नैव लक्ष्मीर्विमुञ्चति ॥ ३१ ॥
 प्रापेण गतस्तनवानां पुरुषाणां गतायुषाम् । दृश्यमानेषु वज्रेषु परं भवति वैकृतम् ॥ ३२ ॥
 त्वज्ज शोकं च दुःखं च मोहं च जनकात्मजे । रामकथनयोरर्थं नाद्य शक्यमजीवितुम् ॥ ३३ ॥
 श्रुत्वा तु वचनं तस्याः सीता सुरभृतोपमा । कृताञ्जलिर्वाचेर्मा मेवंमस्त्विति मैथिली ॥ ३४ ॥
 विमानं पृथक् तत्तु संनिवर्त्य मनोजवम् । दीना त्रिजट्या सीता लङ्कामेव प्रवेक्षिता ॥ ३५ ॥
 ततस्त्रिजट्या सार्धं पुष्पाकदवरुहा सा । अशोकवनिकामेव राक्षसीभिः प्रवेक्षिता ॥ ३६ ॥
 प्रविश्य सीता बहुवृक्षखण्डां तां राक्षसेन्द्रस्य विहारभूमिम् ।
 संवेद्य संयित्य च राजपुत्रौ परं विषादं समुपाजगाम ॥ ३७ ॥
 एतावन् श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डेऽष्टचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४८ ॥

नक्तर्षीवनमन्त्रो ॥ १॥ कृत्स्नो रश्मि एतेनद्वयसि गमकमिति
 निश्चितम् ॥ २॥ कृत्स्नो रश्मि एतेनद्वयसि गमकमिति ॥ २५ ॥ २७ ॥
 गो० टी०-हृत्वीर्येति । हृत्कर्णा हृत्कर्णगारा ॥ २७ ॥
 २७-२८] ति० टी०-संन्य विषये पश्यमानं दर्शयति-
 दृष्ट पुनरिति । निवेदिता निवेदितावती तुभ्यं कृतौ २७॥ २८
 २९] ति० टी०-चारित्र्य पतिव्रत्येन सुखशीलत्वात्स-
 व्यादेः सात्वतमनःसुखात्तस्यावस्थाभ्यन्तः प्रविष्टासि । हृदय-
 गम्यमासीत्यर्थः । अत एव सा त्वं स्वस्याभिने रावणस्य विरुद्धमपि
 मया तयोक्तमिति भावः ॥ २९ ॥
 गो० टी०-इयमिति । निवेदिता निवेदितावती ॥ २८ ॥
 रा० टी०-सेति । सुखोदयैः एतेन प्रतिपादयामासिः अत-
 र्भावेऽनुमितिः । सुविस्तया अत्यन्तविस्तारं तां काकुत्स्थीं अहौ
 पश्य अहं मया पश्य अनुमानं मोक्षपूर्वं तादृशं न च वैश्यामि
 सादृशं ते जेतुं शक्यौ । अहं देतुमाह-चारित्र्य निर्मलाचर-
 णेन युक्तं तव प्रकृत्यर्थं । अहं पश्यताः तत्तादृशो त्वं मम
 मनः पतितावेति । पश्यस्व मेवमाव्ये ॥ २८ ॥ २९ ॥
 गो० टी०-सा त्वमित्यादि । अनुमानैः विद्मः । क-
 र्णोदयैः सुखोदयैः । चारित्र्यमुखशीलत्वात् । चरित्रमेव
 पतितावेत्यर्थः । अत एव त्वं प्रिये शीते स्वभावेः यस्या सा
 तस्याः भावचारित्र्यसुखशीलत्वं तस्मात् । महा चारित्र्येण हृ-
 दयगम्यमासीत्यर्थः । प्रविष्टासि मनो मम । त्वमिदं मनो
 मेनोदयः ॥ २९ ॥ ३० ॥
 ३१] ति० टी०-सादृशं दर्शनं जीवनमभ्यस्यन्तयोः सैन-
 यिनीनां सादृशं दृष्ट्वा मया सतानयोर्जीवनप्रद्वारितं निवेदितम् ।

दृश्यते इति दर्शनः कर्मणि लृट् । राजभोजनाः शालयः
 इतिवत् ॥ ३० ॥
 रा० टी०-काश्यान्तरमाह-नेति । इमौ जेतुं न शक्यौ ।
 नेतुं शक्यमिदं विज्ञातमित्यत आह-तादृशं पराभवाभावमवचनं
 दर्शनं कृत्वा दृष्ट्वा तव सन्निधौ मया उदीरितम् ॥ ३० ॥
 गो० टी०-नेमाविति । तादृशं तादृशमिव । जीवनमभ्य-
 स्यन्मिति यावत् । दृश्यते प्रायतेनेनेति दर्शनं सैन्यसुखप्रस-
 दितिकम् । पूर्वदृष्टं स्वप्रमितिः वार्थः । शनैः पश्यस्व सावधान-
 नेन पश्येत्यर्थः ॥ ३१ ॥
 ३२-३२] ति० टी०-‘लक्ष्मीं त्वं विमुञ्चते’ इति पठेऽपि
 न सुञ्चतीत्यर्थः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥
 रा० टी०-लक्ष्म्यान्तरमाह-इदमिति । शरैः सह पतिता
 विस्म्यो एतौ लक्ष्मीः परमशोभा नैव विमुञ्चति इदं सुमहच्चित्रं
 पश्यस्व पश्य ॥ ३२ ॥
 गो० टी०-विस्मयाविति । न विमुञ्चते न जहाति ।
 गतायुषाम् अत एव गतस्यार्थान्तरं नेमाविति । द्रव्यासुख्य-
 वसायेषु सत्त्वमयी तु जन्तुश्चित्तमूर्तः । वैकृतं विकृतिः ॥ ३२ ॥
 रा० टी०-प्रायेणेति । गतायुषाम् । अत एव गतस्यार्थान्तरं
 निर्गतप्राणानां पुरुषाणां दृश्यमानेषु वज्रेषु परमवैकृतं विकृतं
 भवति अत्र नास्तीति तात्पर्यम् ॥ ३२ ॥
 ३३-३७] ति० टी०-रामकथनयोरर्थं श्रोतुं स्व-
 एवं प्रसन्नसुखाभ्यामजीवितुं जीवनराहित्येनावस्थातुमशक्यम्
 अतो जीवतीति निश्चिन्तितं शेषः ॥ ३३ ॥ ३७ ॥
 इति श्रीरामायणस्य श्रीरामायणतिलके वाल्मीकीय
 आदिकाव्ये युद्धकाण्डेऽष्टचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४८ ॥

२-शुण्ठिनी इति रा० पाठः । ३-पश्ये कृत्स्नोदय गो० पाठः । ३-निवेदितामिति गो० पाठः । ४-सेति गो० पाठः । ५-विस्मयति गो० पाठः ।

एकोनपञ्चाशः सर्गः ।

सर्वं प्रतिबुद्धो रामः प्रभूतप्रहारविषण्णं लक्ष्मणं वीक्ष्य बहु विललाप कथ्योऽपि विलोक्यैतत् विधादस्य पराधामानिक्यं
रामसुपायच्छन्तं विभीषणं निरीक्ष्य रावणबुद्ध्या पठत्यामायुः ।

घोरैश्च शरवन्देन बद्धौ दशरथात्मजौ । निःश्वसन्तौ यथा नागौ शयानौ रुधिरौक्षितौ ॥ १ ॥
सर्वे ते चानरश्रेष्ठाः ससुग्रीवमहाबलाः । परिवार्य महात्मानौ तस्थुः शोकपरिप्लुताः ॥ २ ॥
एतस्मिन्नन्तरे रामः प्रत्यबुध्यत वीर्यवान् । स्थिरत्वात्सत्त्वयोगाच्च शरैः संदानितोऽपि सन् ॥ ३ ॥
ततो हृष्टा सखिरे निषण्णं गाढमर्पितम् । भ्रातरं दीनवदनं पर्यदेवयदातुरः ॥ ४ ॥
किं नु मे सीतया कार्यं लब्धया जीवितेन वा । शयानं योऽयं पश्यामि भ्रातरं कुत्र निजितम् ॥ ५ ॥

रा० टी०—त्यजेति । अजीवितुं रामलक्ष्मणयोर्जीवनं
वर्तवितुं न शक्यम् अतः रामलक्ष्मणयोर्यं शोकं मोहं च
ज ॥ ३३ ॥

गो० टी०—त्यजेति । रामलक्ष्मणयोश्च शोकं शोककृतं
प्रविकारम् मोहं विपरीतबुद्धिम् दुःखं मनोदुःखं च त्यज ।
जीवितुं न शक्यं जीवितुं शक्यमेवेत्यर्थः ॥ ३३ ॥

रा० टी०—श्रुत्वेति । तस्याः विजयायाः वचनं श्रुत्वा
वमस्त्विति इमां विजयामवाच ॥ ३४ ॥

गो० टी०—श्रुत्वेति । कृतज्ञस्तिस्मिन्नेन भगवद्विजयो-
द्दिष्टा सोपि कोन्यादरणीय इत्युक्तम् । एवं शब्दविपर्ययो-
पस्थितिः ॥ ३४ ॥

रा० टी०—विमानमिति । सीता सीता विजया विमानं
जिवस्यं लङ्कामेव प्रवेशिता ॥ ३५ ॥

गो० टी०—विमानमिति । सखिवर्तने प्रवेशे च विजय-
कर्मणि ॥ ३५ ॥

रा० टी०—तत इति । दृष्टकादधर्यात् इत्यादि गच्छसीमे-
सा सीता अवोक्तवक्तिकामेव प्रवेशिता ॥ ३६ ॥

गो० टी०—तत इति । राक्षसीभिरित्यनेन विजयादश-
भाषानतीति गम्यते ॥ ३६ ॥

रा० टी०—प्रविश्येति । बहुवचणां षण्डः समूहो यस्यां
तां दशसेनस्य विहारभूमिम् अशोकवनिकां प्रविश्य संप्रेष्य
सर्वराजकीयम् च राजद्वारं संनिष्ठा च सीता परमं विवाहं
पुत्रपाजगाम ॥ ३७ ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकीयराामायणव्याख्यानं रामायणशिरोमणी
पुत्रकाण्डे अष्टमोऽध्यायः सप्तः ॥ ४८ ॥

गो० टी०—प्रविश्येति । विहारभूमिं प्रमदावनम् । संप्रे-
ष्य सखिन्स्य । प्रेषितप्रकारेण सखिन्स्येत्यर्थः । यदा दावना-
प्रमदावनं स्थितौ संप्रेष्येत्यर्थः ॥ ३७ ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकीयराामायणव्याख्यानं रामायणशिरोमणी
पुत्रकाण्डे अष्टमोऽध्यायः सप्तः ॥ ४८ ॥

१-२] ति० टी०—घोरैरेति ॥ १ ॥ २ ॥

रा० टी०—रामलक्ष्मणयोर्बद्धौ—घोरैरेत्यादिभिः । नर-
वन्देन बद्धाश्वि दशरथात्मजौ परिवार्य चानरश्रेष्ठाः तस्थु-
वदभ्यः आचारकिन्तप्रकृतिकप्रथमान्तः । शोककृत-
कामवधिः ॥ १ ॥ २ ॥

गो० टी०—अथ रामप्रज्जोयवमेधोतपश्चात्—घोरैरेत्यादिभि-
रशोककृतकामवधम् । नागौ यथा नागाश्वि निषसन्तावित्य-
न्ययः । शोकपरिप्लुताः शोकपूर्णः ॥ १ ॥ २ ॥

३] ति० टी०—स्थिरत्वात्सत्त्वयोगात्प्रत्यात्, सत्त्वयोगान्त-
दावनात्प्रत्यात्, संदानितोऽपि बद्धोऽपि ॥ ३ ॥

रा० टी०—एतस्मिन्निति । अतः संदानितो बद्धोऽपि
रामः सत्त्वयोगात् नित्यं पाकृतविक्रमगतसत्त्वव्याप्तौ अत एव
स्थिरत्वात् उद्वेगसंसर्गरेडितत्वादेतोः वीर्यवान् रामः एतन्नि-
धातुरं सम्यक् प्रत्यबुध्यत 'बद्धः संदानितो मितः' इत्यमर-
एतेन पूर्वं तादृशप्रज्जोयतिरोभावाः । एतन्निष्पन्नतादिमयाया
दनायेवेति मञ्चितम् ॥ ३ ॥

गो० टी०—एतस्मिन्निति । स्थिरत्वात् शोरस्यात्
सत्त्वयोगाद्भवयोगात् । संदानितोऽपि बद्धोऽपि । बद्धः संदानित-
मनमिष्यमरः ॥ ३ ॥

४-५] ति० टी०—गाढमर्पितं शरैर्गाढबद्धम् ॥ ४ ॥ ५ ॥

रा० टी०—तत इति । न रामः गाढमर्पितं प्रक्षितं दृष्ट्वा
विपत्सं भातं च बद्धा आतुरः मन पर्यदेवयदा क्लृप्तम् ॥ ४ ॥

गो० टी०—तत इति । अर्पितं शरैरेति शेषः ॥ ५ ॥

रा० टी०—नदाकारमाह—किमित्यादिभिः । गो-
पुत्रिनिजितमिव भातं पदशामि तस्य किं सीतया जीविते-
न किम् । निजितमिव आचारकिन्तप्रकृतिकप्रतिपादः ॥ ५ ॥

गो० टी०—किं : स्थित्यादिभ्योऽशोकवधः । निषिद्ध-
महेति शेषः । सखिवाः कृतज्ञाः । सास्वरापिः एते भा-
वद्वारायोः सत्त्वराय इत्यमरः ॥ ५ ॥ ५ ॥

वचनं साक्षात्समा नारा मत्पलाकं वाचन्वता । न लक्ष्मणसमा भ्राता सचिवः सौमित्रमिव ॥ ७ ॥
 परित्यक्ष्याम्यहं प्राणान्वा नराणां तु पश्यताम् । यदि पञ्चत्वमापन्नः सुमित्रानन्दक्षमः ॥ ८ ॥
 किं नु वक्ष्यामि कौसल्यां मातरं किं नु कैकेयीम् । कथमम्बा सुमित्रां च पुत्रदर्शनलाभताम् ॥ ९ ॥
 विवत्सां वेपथ्यानां च वेपथ्नीं कुररीमिव । कथमाभासयिष्यामि यदि यास्यामि तं विना ॥ १० ॥
 कथं वक्ष्यामि शत्रुघ्नं भरतं च वशस्विनम् । मया सह वनं यातो विना तेनाहमागतः ॥ १० ॥
 उपालम्भं न शक्यामि सोढुमम्बासुमित्रया । इहैव देहं त्यक्ष्यामि नहि जीवितुमुत्सहे ॥ ११ ॥
 धिक्कां दुष्कृतकर्माणमनार्यं भेत्कृते हसौ । लक्ष्मणः पातितः सेते शरतल्पे गतासुवत् ॥ १२ ॥
 त्वं नित्यं सुविषण्णं मामाभासयसि लक्ष्मण । गतासुनाद्यं शक्तोऽसि मामातमाभिभाषितुम् ॥ १३ ॥
 येनाद्यं बहवो युद्धे निहता राक्षसाः क्षितौ । तस्यामेवैद्यं शरस्त्वं शेषे विनिहतः शरैः ॥ १४ ॥
 शयानः शरतल्पेऽस्मिन्सशोणितपरिभुतः । शरभूतैस्ततो भासि भास्कारोऽस्तमिव व्रजन ॥ १५ ॥

६-९] ति० टी०-सचिवः सहायः । सांपरायिको युद्धे साधुः युद्धार्ह इति यावत् ॥ ६ ॥ ९ ॥

रा० टी०-शक्येति । सीतासमा नारी विचिन्वता तेना-
 सचर्यं कुर्वता मया मर्त्यलोकं न शक्या लब्धुमिति शेषः । सां-
 परायिकः युद्धकर्मणि साधुः सचिवः साक्षिण्यकर्ता लक्ष्मणसमो
 भ्राता च न शक्यः एतेन तत्सदृशयोरभावः सूचितः 'युद्धा-
 गत्योः संपरायः' इत्यमरः विनिगमनातिरहात् उभयान्वयी
 मर्त्यलोक इति लोकांतराणामप्युपलक्षकम् ॥ ६ ॥

रा० टी०-पुरीति । समिधानन्दवर्द्धनः यदि पञ्चत्वं लोका-
 न्तरमापन्नः तदा प्राणान् लोकरक्षाः अहं परित्यक्ष्यामि तत्स-
 मीपे एव गमिष्यामीति तात्पर्यम् ॥ ७ ॥

गो० टी०-परित्यक्ष्यामीति । पञ्चत्वं वृत्तिम् ॥ ७ ॥

रा० टी०-किमिति । तं लक्ष्मणं विना यदि यास्यामि
 तर्हि विवत्सां वेपथ्नीं कुररीमिव वेपथ्यानां कौशल्याप्रभृति
 कथं केन प्रकारेण किं वक्ष्यामि तत्र वचनयोग्यता नास्तीत्यर्थः
 अत एव कथमाभासयिष्यामि । श्लोकद्वयमेकान्वयम् ॥ ८ ॥ ९ ॥

गो० टी०-किं नित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । अहं तं
 लक्ष्मणं विना अयोध्यां यदा यास्यामि तदा कौसल्यां कैकेयीं
 च किं वक्ष्यामि । समित्रां कथमाभासयिष्यामि ॥ ८ ॥ ९ ॥

१०] ति० टी०-यो मया सह वनं गतस्तेन लक्ष्मणेन
 विना गतोऽहं किं वक्ष्यामि ॥ १० ॥

रा० टी०-कथमिति । यो मया सह वनं यातः तेन
 विनाऽहमागतः इति वचनं कथं वक्ष्यामि ॥ १० ॥

गो० टी०-कथमित्यर्थम् । यशस्विनमित्यनेन तयशो
 मया न लब्धमिति खियति ॥ १० ॥

गो० टी०-मयेति । यो मया सह वनं यातः तेन विना-
 योध्यां गताहं समित्रया कृतश्रुपालम्भम् उपप्रकारं सोढुं कथं
 वक्ष्यामि ॥ ११ ॥

११-१२] ति० टी०-अम्बासुमित्रयेति । कियम-
 मिति शेषः ॥ ११ ॥ १२ ॥

रा० टी०-उपालम्भमिति । अम्बाम्बा सहितया छ-
 त्रया क्रियमाणमिति शेषः । उपालम्भम् उन्नीताहवादि सो-
 दय्यामि आनं जीवितुं पाकयितुं नोत्सहे अतो देहं त्यज्य-
 नीयतेनाम् इह अस्मिन् समये एव त्यक्ष्यामि ॥ ११ ॥

गो० टी०-इहैवेत्यर्थम् ॥ १२ ॥

रा० टी०-धिमिति । यतो मत्कृते मदर्थं लक्ष्मणो गत-
 सुवत् सेते अतो मां धिक् ॥ १२ ॥

गो० टी०-धिमिति । दुष्कृतकर्माणः लक्ष्मणवनानयनमे-
 दुष्कृतं वरम् ॥ १२ ॥

१३-१४] ति० टी०-गतासुगतासुरिव ॥ १३ ॥ १४ ॥

रा० टी०-लक्ष्मणसुखिद्य आह-त्वमिति । हे लक्ष्मण
 यत्त्वं मां नित्यमाभासयसि तत्त्वं गतासुरिव मानमिव
 पितुं न शक्तोऽसि पुरोहितोऽयं राज्ञेयादाविव गतासुशब्द
 लाक्षणिकः ॥ १३ ॥

गो० टी०-त्वमिति । स त्वमित्यन्वयः ॥ १४ ॥

रा० टी०-येनेति । येन त्वया यस्यां क्षितौ युद्धे बहव
 राक्षसाः निहताः स त्वं तस्यामेव क्षितौ शरैर्विनिहितस्ताडि-
 तस्त्वं शेषे ॥ १४ ॥

गो० टी०-येनेति । स्पष्टः ॥ १५ ॥

१५] ति० टी०-शरभुतः शरैराहतोऽपि शरीरत्वाच्छर-
 प्राप्तः । अस्तं व्रजन्भास्कर इव सतदन्वमिः सारुथिरन्या-
 शरीः किरणस्थानीयाः ॥ १५ ॥

रा० टी०-शयान इति । शोणितपरिभुतः शरभु-
 शरैराहतोऽपि शरतल्पे शयानस्त्वम् अस्तं व्रजन् भास्कर-
 इव भासि शराणो किरणस्थानीयत्वम् ॥ १५ ॥

गो० टी०-शयान इति । अवमिति शेषः । अव शर-

१ प्राणमिति गो. पाठः । २ कोशन्तीमिति गो. पाठः । ३ गताः पुनरिति गो. पाठः । ४ अतोति गो. पाठः । ५ वक्षति गो. पाठः ।
 ६ मिति गो. पाठः । ७ सेति गो. पाठः । ८ शक्तोऽसि गो. पाठः । ९ निहता युद्धे राक्षसा विनिपतितो इति गो. पाठः । १० क्षितौ
 विहृतः परिहित गो. पाठः । ११ उत इति गो. पाठः । १२ जातेक्षितो मतीति गो. पाठः ।

प्राणापिहृतममेत्वात्र शैक्रोपीह भाषितुम् । रुजा चाद्भुवतो यस्य दृष्टिरागेण सूक्ष्मते ॥ १६ ॥
 अथैव मां वनं यान्तमनुयातो महाद्युतिः । अहमप्यनुयास्यामि तथैवेनं यमक्षयम् ॥ १७ ॥
 दृष्टव्यद्युज्जनो नित्यं मां च नित्यमनुव्रतः । इमामप्य गतोऽवस्थां ममानार्थस्य दुर्नयैः ॥ १८ ॥
 सुखेनापि धीरेण लक्षणेन न संस्परे । परं विप्रियं चापि श्रावितं तै कदाचन ॥ १९ ॥
 विससर्जैकवेगेन पञ्च बाणशतानि यः । इष्यस्तेष्वधिकस्तस्मात्कार्तवीर्याच्च लक्ष्मणः ॥ २० ॥
 अस्त्रैस्त्राणि यो हन्याच्छक्रस्यापि महात्मनः । सोऽयमुर्व्या हतः शेते महार्हशयनोचितः ॥ २१ ॥
 नुं मिथ्यां प्रलप्तं मां प्रपद्यति न संशयः । यन्मया न कृतो राजा राक्षसानां विभीषणः ॥ २२ ॥
 अस्मिन्मुहूर्ते सुग्रीव प्रतियातुमिर्वाहसि । तैत्त्वहीनं मया राजन्नावणोऽभिर्भविष्यति ॥ २३ ॥
 अद्भुतं तु पुरस्कृत्य ससैन्यं संपरिच्छदम् । सागरं तर सुग्रीव नीलेन च नलेन च ॥ २४ ॥

कृतं हि सुमहत्कर्म यदन्यैर्दुष्करं रणे । ऋक्षराजेन तुष्यामि गोलाङ्गलाधिपेन च ॥ २४ ॥
 अङ्गदेन कृतं कर्म मैन्देन द्विविदेन च । युद्धं कैसारिणा संख्ये घोरे संपातिना कृतम् ॥ २५ ॥
 गवयेन गवाक्षेण क्षरमेण गजेन च । अन्यैश्च हरिभिर्युद्धं दुर्धरं त्यक्तजीवितैः ॥ २७ ॥
 न चातिक्रमिषुं शक्यं देवं सुग्रीवं मानुषैः । यत्तु शक्यं वयस्येन सुहृदा वै परं मम ॥ २८ ॥
 कृतं सुग्रीवं तत्सर्वं भवता धर्मभीरुणा । मित्रकार्यं कृतमिदं भवद्विबानरर्षभाः ॥ २९ ॥
 अनुज्ञाता मया सर्वं यथेष्टं गन्तुमर्हथ । शुश्रुवुस्तस्य ये सर्वे वानराः परिदेविते ॥
 नर्तयान्चक्रिरेऽभ्याण भेजेः कृष्णेतरेक्षणाः ॥ ३० ॥
 ततः भर्षाभ्यनीकानि स्थापयित्वा विभीषणः । आजगाम गदापाणिस्त्वरितं यत्र रावणः ॥ ३१ ॥
 तं दृष्ट्वा त्वरितं यातं नीलाङ्गनचयोपमम् । बाणरा द्रुवुः सर्वे मन्यमानास्तु रावणिम् ॥ ३२ ॥
 इत्याषे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्ड एकोनपञ्चाशः सर्गः ॥ ४९ ॥

रा० टी०—अङ्गदमिति । अङ्गदं पराङ्कृत्य नीलादिना सह सागरं तर ॥ २४ ॥

गो० टी०—अङ्गदमिति । स्पष्टः ॥ २५ ॥

२४-२६] ति० टी०—इहमरात्रिभिर्मदयं यत्कृतं तेन तुष्यामि ॥ २४ ॥ २५ ॥

रा० टी०—कृतमिति । इत्यमता ऋक्षराजेन च अन्यैर्दुष्कृतं कर्म कृतं भवता धर्मभीरुणा ॥ २९ ॥

रा० टी०—अङ्गदेनेति । अङ्गदरादिना घोरे युद्धं कर्म कृतम् ॥ २६ ॥

गो० टी०—कृतमित्यादिसार्धश्लोकद्वयम् । संपातिना वानरेण ॥ २६-२८ ॥

२७] ति० टी०—हरिभिर्युद्धं कृतमिति पूर्वेण संबन्धः ॥ २७ ॥

रा० टी०—गवयेनेति । गवयारिणा अन्यैश्च हरिभिर्दुर्धरं युद्धं कृतम् ॥ २७ ॥

२८] ति० टी०—अतिप्रबलसहायेनापि देवं दर्जयमि-
 त्याह—न चानिब्रमिषुमिति । वयस्यः केवलसखा सह-
 दुपतिप्राप्तमयम् ॥ २८ ॥

रा० टी०—ननु पराभवस्ये सर्वं निरर्थकमित्यत आह—
 चेति । हे सुग्रीव ! देवं परमात्मविहितम् । अतिक्रमिषुं मात्र-
 वैजयैर्न शक्यं तथापि यत्कृतं तत्सर्वं मम कृतं वयस्येन
 सहृदा भवता कृतम् । सार्धश्लोक एकान्वयी ॥ २८ ॥

गो० टी०—यस्मिन्ति । वयस्येन भिन्नेन । सहृदा च शो-
 भनसहायेन वा । चमत्तो वागवायकः । धर्मभीरुणा धर्मो न-
 श्यमाति भ्रातृश्रेष्ठः । अजयभीरुणेति आ पदद्वन्द्वः ॥ २९ ॥

२९] ति० टी०—अधर्मभीरुणेति कुद इति तीर्थस्तद्वि-
 कलमेव । धर्मभीरुणेति क्षीरणि धर्मत्यामाभीरुणति व्या-
 कृषातुं शक्यत्वात् ॥ २९ ॥

रा० टी०—सिञ्चेति । हे वानरर्षभाः ! मित्रकार्यं भवं
 कृतम् अतो मयाऽज्ञाता युयं गन्तुमर्हथ ॥ २९ ॥

गो० टी०—मिञ्चेति ॥ ३० ॥

३०-३१] ति० टी०—परिदेवितं परिदेवनप्रवृत्तं तत्र
 कृष्णेतरेक्षणाः पिङ्गाभाः ॥ ३० ॥ ३१ ॥

रा० टी०—शुश्रुवुरिति । ये कृष्णेतरेक्षणाः पिङ्गलन-
 वानराः तस्य परिदेवितं शुश्रुवुः ते सर्वे नैवेः अभ्याणं वतय
 चक्रिरे ॥ ३० ॥

गो० टी०—शुश्रुवुर्गिति । वतयान्चक्रुः प्रवतयान्चक्रुः ।
 ज्ञेयतरेक्षणाः रक्तक्षणा इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

रा० टी०—तत इति । ततस्तस्मिन् समये अनीकानि
 स्थापयित्वा यत्र रावणः तत्र विभीषणः आजगाम ॥ ३१ ॥

गो० टी०—तत इत्यादिश्लोकद्वयम् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

इति श्रीमदिन्द्राक्षरविते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटा-
 कानने युद्धकाण्डव्याख्याने एकोनपञ्चाशः सर्गः ॥ ४९ ॥

३२] ति० टी०—तं दृश्यतामित्येतन्नाः परावृत्य स्थापयित्वा
 गतम् । वानरा द्रुवुः । सुग्रीवसमीपस्था इति शेषः ॥ ३२ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामाभिरामे रामायणतिलके वाल्मीकीय
 आदिकाव्ये युद्धकाण्ड एकोनपञ्चाशः सर्गः ॥ ४९ ॥

रा० टी०—तमिति । स्वरितं यान्तं ते विभीषणं दृष्ट्वा
 रावणिं मन्यमाना वानराः द्रुवुः ॥ ३२ ॥

इति श्रीमद्रामायणीयसंस्कृतस्य श्रीरामायणसिरो-
 मणौ युद्धकाण्डे एकोनपञ्चाशः सर्गः ॥ ४९ ॥

पञ्चाशः सर्गः ।

सुग्रीवोवाच । पृष्टः शोकहेतुमावृत ततः प्राप्तं विमोषणं दृष्ट्वा सुग्रीवो जाम्बवंतं वानरान्यमाश्वासयितुमादिक्षेत् स्वयं विमोष
साधयति वा । खेषेण यदाबोधस्तदैवागते गच्छति क्वचिति । राघवौ भाग्याश्रयिभूतौ लक्ष्मणे च लब्धसंग्रहालोकाधिकारे । कथमेव न
अयोवाच महातेजा हरिराजो महाबलः । किमियं व्याथिता सेना मूढवातेव नौरजले ॥ २ ॥
सुग्रीवरयवचः श्रुत्वा वालिपुत्रोऽङ्गदोऽध्रवीन । न त्वं पश्यसि रामं च लक्ष्मणे च महारथम् ॥ ३ ॥
शरजालाक्षितौ वीरावुभौ दशरथात्मजौ । शरतले महात्मानौ शयानौ रुधिरोक्षितौ ॥ ४ ॥
अथाब्रवीद्दानरेन्द्रः सुग्रीवः पुत्रमङ्गदम् । नास्मिन्निमित्तमिदं मन्ये भवितव्यं भयेन तु ॥ ५ ॥
विपण्णवदना ह्येते त्यक्तप्रहरणा दिशः । पैत्ययन्तेऽत्र हरयस्त्रासाद्लफुल्ललोचनाः ॥ ६ ॥
अन्योन्यस्य न लज्जन्ते न निरीक्षन्ति प्रपृष्टः । विप्रकर्षन्ति चान्योन्यं पतितं लङ्घयन्ति च ॥ ७ ॥
एतस्मिन्नन्तरे वीरो गदापाणिर्विभीषणः । सुग्रीवं वर्षयामास राघवं च ज्ञेयाशिषा ॥ ८ ॥

१.] ति० टी०—सूत्रवाता दिग्वातामोहकवत्तयावातवर्ता ।
मूत्रेति भावे निष्ठा ॥ १ ॥

रा० टी०-सुधीवोकिमाह--अथेति । मृतो मारुतात्पुनः
 शतो यस्यां सा किञ्च वातेन मृतो मृदवात्ता नौरिव इयं मेना
 किं किमर्थं व्यथिता इति हरिराजः सुधीव उवाच ॥ १ ॥

मो० टी०—अथ रामस्य नामप्राप्तिमोक्षं पञ्चमे—
अथोवाचेत्यादि । तदाहिकसेनापत्येननितमिन्मन्त्रानान-
दृष्टति—किमिति । किं किमर्थं । प्रमानं वाच्यमिति
शेषः । मुदः मुञ्चतः । विरुद्धविश्वव्यवस्थानित इत्यर्थः ।
इत्याहवति यावत् ॥ १ ॥

२-३] ति० टी०-उद्ययस्य वचः सेनापत्यायनपत्रहेतु-
 रूपम् । अङ्गदत्तु प्रभुतमेव निमित्तगाह—न न्यामेति ।
 एवं विशेषणकौ दशरथात्मनौ न पश्यमि किम् एतदत्र निमि-
 त्तमिति वथा प्रश्न इति भावः ॥ २ ॥ ३ ॥

रा० टी०—सुप्रसिद्धेति । उपनिषत्सु वचनश्रुत्या नान्यथा-
 स्मर्त्तव्य । अथे प्रत्यक्ष । तदाकारमाह—नेति । श्रमजनित-
 भाषितानि श्रतस्त्वे श्रयानौ नाम लक्ष्मणं च श्रवणश्रुतमनौ त-
 द्वापश्यति एतेन एतदर्थमेव श्रवणमिति सूचितम् । सार्धं लोक-
 ईकात्त्वयि ॥ २ ॥ ३ ॥

गो० टी०-उग्रीवस्येत्यर्थम् ॥ २ ॥

श्री० टी०-रामपुत्रां विना किमप्यभिमतमित्युचयति-
त्वमिति । अत्र काकुः । त्वं न पश्यसि निमित्तार्थः । राम
पुत्रं चेत्तुभाविरुच्यः ॥ ३ ॥

४] ति० दी०-सूत्रयोः केदमिदानीं पलायनमिति नि-
र्णीतं-अथेति । इदं पलायनमिति त्वदुक्तमिति नान्यनि-
र्णीतमिति न अन्ये, किं तु उक्तमिदं प्रति केन पलायन-
मिति नान्यनिर्णीतमिति नान्ये ॥ ४ ॥

रा० टी०-अथेति । हपीवोऽप्यथ तत्कारणमाह
 भवेत् । अत्रियेतत् । अस्मदादिभिनि ज्ञेयः भवितुम् तत् । इह
 इह तत् । यन्निनि । विज्ञेयनिमित्तत् । न सन्त्येति । यत्
 इहयनिमित्तत् । ज्ञानी ज्ञेयत्वात् । अत्रियेति । ॥ ३ ॥

गोत्रं शैलं न तपस्त्राहवति—अथेत्यादिना । इदं त्रुष्टि
हयोः शततपश्चयननं अनिमित्तं न भवतीति भाष्ये । अथैव
भगवतिमितेन भवितव्यमित्यर्थः । तत्र हेतुमाह—निषण्णोत्त
दिना । त्वत्पदहत्याः एककलिदायायाः । अर्थाद्वस्य अ
न्येभ्यश्च विप्रकल्पनि हुनयमभारयैकाकल्पन्ति ॥ इ-३ ॥

५ । ति० १०-तदेव गृहयति-विषण्णेति । ति०
 ण्यवद-नाम्यवद-गृहयति-सन्त-समावृत्त्यनेनमिदं स्थितं
 संप्रति नु क्तो विभः प्रतिपद्यन्ते, तत्र आसात्ताप्रतिपदादे
 नाम्यवद्वर्णः ॥ ५ ॥

१०० टीका-विषयार्थः । सामान्यतया प्रत्येकः अक्षरः
 स्वयमेव प्रकृत्याप्ययमिदं भवेत् । अथः ॥ १०० ॥

६] ति० श्री०-न लज्जाते । अत्रापि पञ्चमं क्रियमाणं
न लज्जां प्राप्नुवतीत्यर्थः । दृष्टतः । अर्धमानपदार्थमिति शेषः ।
निप्रकर्षन्ति । पञ्चमप्रतिरोधकमिति शेषः ॥ ६ ॥

रा० टी०-अभ्योन्यस्येति । अभ्योन्यस्य न लज्जा
 दृष्टो न निरोधस्ति च अभ्योन्यं विप्रकथेति च पतितं
 ह्यन्ति भोत्या नोत्थापयन्तोऽर्थः ॥ ६ ॥

७] ति० टी०--वयं यथा । त्रिजया भवेति वचनेनेति
भाष्यः ॥ ७ ॥

रा० टी०-एतस्मिन्निति । एतस्मिन्नन्तरे समये वि-
षयः सुधीर्वा रात्रवं च जयाधिपा वर्ययामास्त ॥ ७ ॥

गो० टी०-पतस्त्रिभित्ति । स्वष्टः ॥ ७ ॥

विभीषणं च सुग्रीवो दृष्ट्वा वानरभीषणम् । ऋक्षराजं महात्मानं समीपस्थमुवाच ॥ १ ॥
विभीषणोऽयं संप्राप्तो यं दृष्ट्वा वानरर्षभाः । द्रवन्त्यायतसंघाता रावणमस्मज्जङ्गुया ॥ २ ॥
शीघ्रमेतान्मुसंस्तान्बहुधा विप्रधावितान् । पर्यवस्थापयारुया हि विभीषणमुपस्थितम् ॥ १० ॥
सुग्रीवोऽवमुक्तस्तु जाम्बवानुक्षपार्थिवः । वानरान्सान्त्वयामास संनिर्दृत्य प्रधावतः ॥ ११ ॥
ते निवृत्ताः पुनः सर्वे वानरास्त्यक्तसौध्वसाः । ऋक्षराजवचः श्रुत्वा तं च दृष्ट्वा विभीषणम् ॥ १२ ॥
विभीषणस्तु रामस्य दृष्ट्वा गात्रं शरैश्चितम् । लक्ष्मणस्य तु धर्मात्मा बभूव व्यथितस्तदा ॥ १३ ॥
जलक्षिणेन हस्तेन तयोनेत्रे विमृज्य च । शोकसंपीडितमना रुरोद विललाप च ॥ १४ ॥
इमौ तौ सचवसंपन्नौ विक्रान्तौ म्रियसंयुगौ । इमामवस्थां गमितौ राक्षसैः कूटयोधिभिः ॥ १५ ॥
भ्रातृपुत्रेण चैतेन दुष्पुत्रेण दुरात्मना । राक्षस्या जिह्वाया बुद्ध्यार्वाश्रितावजुविक्रमौ ॥ १६ ॥
शरैरिमावलं विद्धौ रुधरेण समुक्षितौ । वसुधायामिमौ सुप्तौ दृश्येते शल्यकाविव ॥ १७ ॥
ययोर्वीर्यमुपाश्रित्य प्रतिष्ठा काङ्क्षिता मया । ताविमौ देहनाशाय प्रसुप्तौ पुरुषर्षभौ ॥ १८ ॥
जीवन्नद्य विपन्नोऽस्मि नष्टराज्यममनोरथः । प्राप्तप्रतिष्ठश्च रिपुः सक्रामो रावणः कृतः ॥ १९ ॥
एवं विलपमानं तं परिपृज्य विभीषणम् । सुग्रीवः सचवसंपन्नो हरिराजोऽब्रवीदिदम् ॥ २० ॥

८-१० ति० टी०-वानरभीषणं वानराणां भयनि-
लम् ॥ १० ॥

रा० टी०-विभीषणमिति । वानरभीषणं वानरभय-
विभीषणं सुग्रीवो दृष्ट्वा ऋक्षराजं जाम्बवन्तमुवाच ॥ ८ ॥

गो० टी०-विभीषणमिति । स्पष्टः ॥ ८ ॥

रा० टी०-मदाकारमाह-विभीषण इति । यं दृष्ट्वा
वर्णात्मजशङ्कया आगतसंघाताः वानरर्षभाः इवन्ति सोऽयं
प्राप्तो विभीषणः ॥ ९ ॥

गो० टी०-विभीषणोऽयमिति । विप्रधावितान् पलाय-
मान् ॥ ९-१० ॥

१०-१२ ति० टी०-पर्यवस्थापय प्रतिष्ठापय ॥ १०-१५ ॥

रा० टी०-शीघ्रमिति । बहुधातेकप्रकारेण विप्रधा-
तान् पलायितान् एतान् पर्यवस्थापय उपस्थितं विभीषणं
स्थायि च ॥ १० ॥

रा० टी०-सुग्रीवोऽवमुवाच । जाम्बवान् प्रधावतो वानराश्च
निवर्त्य साम्बयामास ॥ ११ ॥

रा० टी०-ते इति । ऋक्षराजवचः श्रुत्वा त्यक्तसौध्वसाः
रित्यक्तभयाः सर्वे वानराः निवृत्ताः ॥ १२ ॥

१३-१६ ति० टी०-लक्ष्मणस्य तु लक्ष्मणस्य च ॥ १३-१६ ॥

रा० टी०-विभीषण इति । शरैश्चितं व्यासं गात्रं दृष्ट्वा
विभीषणो व्यथितो बभूव ॥ १३ ॥

रा० टी०-जलेति । तयोः रामलक्ष्मणयोः नेत्रे हस्तेन
विमृज्य शोकसंपीडितमनाः विभीषणः रुरोद विललाप च ॥ १४ ॥

रा० टी०-विललापकारमाह-इमाविललापविभिः । स-
चवसंपन्नो निवर्त्यतान् इमौ कूटयोधिभिः कपटपुत्रकर्मभिः
प्राप्तप्रतिष्ठं प्रापितौ ॥ १५ ॥

रा० टी०-भ्रातृ इति । एतेन भ्रातृपुत्रेण जिह्वाया कुटिलया
राक्षस्या बुद्ध्या कजुविक्रमौ कापव्यसंसर्गद्वितविक्रमविशिष्टौ
रामलक्ष्मणौ वञ्चितौ ॥ १६ ॥

गो० टी०-भ्रातुरिति । दुष्पुत्रेण कपटपुत्रेण पितृवणा-
वहेन चाक्षितौ वञ्चितौ ऋजुविक्रमौ अकपटविक्रमौ ॥ १६ ॥

१७] ति० टी०-शल्यकः आवृत्तः ॥ १७ ॥

रा० टी०-शरैरिति । शरैः अलं विद्धौ अत्यन्तं व्यासौ
रुधरेण समुक्षितौ संसक्तौ इमौ शल्यकाविव वसुधायां सुप्तौ
दृश्येते ॥ १७ ॥

गो० टी०-शरैरिति । कप्तौ सप्तसहस्रौ । शल्यकौ
कण्टकिवराहौ ॥ १७ ॥

१८] ति० टी०-प्रतिष्ठा राज्ये स्थितिः ॥ १८ ॥

रा० टी०-ययोरिति । ययोर्वीर्यं पराक्रममुपाश्रित्य
प्रतिष्ठा मया काङ्क्षिता ताविमौ देहनाशायान्कूटप्रध्वंसवाय
प्रसुप्तौ ॥ १८ ॥

गो० टी०-ययोरित्यादिचतुःश्लोकी । अत्र वक्तव्यं स-
र्वमभयप्रदाने दक्षितम् ॥ १८-२१ ॥

१९-२०] ति० टी०-अयं जीवन्नपि विपन्नोऽस्मि सुप्तो-
ऽस्मि प्राप्तप्रतिष्ठो निर्द्वन्द्वसीतापरित्यागाभावाप्रतिष्ठः सक्रामः
पूर्णमनोरथश्च पुत्रेण कृतः ॥ १९ ॥ २० ॥

रा० टी०-जीवन्निति । नष्टः शल्यकमनोरथो यस्य
सोऽयं जीवन्नपि विपन्नो सुतः रिपुः रावणः प्राप्तप्रतिष्ठः सद्य
सक्रामः प्राप्तमनोरथः कृतः कर्मभिरिति शेषः ॥ १९ ॥

रा० टी०-एवमिति । एवं विलपमानं तं विभीषणं सु-
ग्रीवः परिपृज्य वानरर्षभ ॥ २० ॥

राज्यं प्राप्स्यति यमं लङ्कार्या नरे संशयः । रावणः सह पुत्रेण स्वकामं नरं लप्स्यते ॥ २१ ॥
 गरुडाधिष्ठितावित्तुभी राघवलक्ष्मणौ । त्यक्त्वा मोहं वधिष्येते सगणं रावणं रणे ॥ २२ ॥
 तमेवै सान्त्वयित्वा तु समाश्रास्य तु राक्षसम् । सुपेणं श्वशुरं पार्श्वे सुग्रीवस्तमुवाच ह ॥ २३ ॥
 सह शूरैरिगणैर्लेब्धसंज्ञावरिदमौ । गच्छ त्वं ज्ञातरौ युष्म किष्किन्ध्यां रामलक्ष्मणौ ॥ २४ ॥
 अहं तु रावणं हत्वा सपुत्रं सहवान्धवम् । मैथिलीमानयिष्यामि शक्रो नष्टापिब श्रियम् ॥ २५ ॥
 श्रुत्वेतद्दानेन्द्रस्य सुपेणो वाक्यमब्रवीत् । देवाँधुरं मेहायुद्धमनुभूतं पुरातनम् ॥ २६ ॥
 तदा स्म दानवा देवाश्चरसंस्पर्शकौविदान् । निर्जघ्नुः शस्त्रविदुषञ्चादयन्तो मुहुर्महः ॥ २७ ॥
 तानार्ताञ्छृणुसंज्ञांश्च गतामृशं बृहस्पतिः । विद्याभिर्मन्त्रयुक्ताभिरोपधीभिश्चिकित्सति ॥ २८ ॥
 तान्यौपधान्यानयितुं क्षीरोदं यान्तु सागरम् । जनेन वानराः शीघ्रं संपातिपनसादयः ॥ २९ ॥
 हरयस्तु विज्ञानन्ति पार्वती ते महौपधी । संजीवकरणी दिव्यां विशाल्यां देवनिर्मिताम् ॥ ३० ॥

२१] ति० टी०—रावणः पुत्रेण सह स्वकामं स्वमनोरथ-
 मिह लङ्कार्या न लप्स्यते ॥ २१ ॥

२२० टी०—तदाकारमाह—राज्यमिति । १४ लङ्कार्यां स्व-
 राज्यं प्राप्स्यति रावणस्तु इह लङ्कार्यां स्वकामं न लप्स्यते २१

२२] ति० टी०—कुतस्तत्राह—गरुडाधिष्ठिताविति ।
 गरुडोपासकतया विज्ञातावित्यर्थः तीर्थेभ्यः—‘न रुजा पीडिता-
 वेतौ’ इति पठित्वा न मरणपर्यवसायिरुजापीडिताविभौ, किं
 तु मोहमात्रं प्राप्नोति, अतस्त्यक्तत्वेनैव अगच्छे ॥ २२ ॥

२३० टी०—तत्र हेतुमाह—गरुडेति । एतौ रामलक्ष्मणौ
 गरुडाधिष्ठितौ सन्तौ मोहं त्यक्त्वा रावणं वधिष्यन्ते एतेन सु-
 ग्रीवस्य त्रिकाऊहस्य व्यक्तम् ॥ २३ ॥

गो० टी०—न रुजेति । न रुजापीडितौ इयं रुजा अन-
 योरात्यन्तिकहातिकरी न भवति । किंतु मोहमात्रकारि-
 नीत्यर्थः ॥ २२-२५ ॥

२३] ति० टी०—तमेवै सान्त्वयित्वा । गरुडापहसंभा-
 वनयेत्यर्थः । सान्त्वयित्वेत्यस्यैवार्थकपणम्—समाश्रास्य
 वति । अनेन सुग्रीवश्चास्तेन रामविषयं स्वस्य भगवदवता-
 त्वज्ञानं सूचितम् ॥ २३ ॥

२४० टी०—नमिति । राक्षसं तं विभीषणमेवमाश्रास्य
 मोहयित्वा सान्त्वयित्वा तापं निरस्य छपेणं श्वशुरवाचा ॥ २४ ॥

२५-२६] ति० टी०—दावलक्ष्मणौ भविष्यत्सत्तावनयो
 रज्ञापर्ययेन गृहीत्वा शूरैरिगणैः सह किष्किन्ध्यां गच्छ २५ ॥ २६ ॥
 तदाकारमाह—सहति । लब्धसंज्ञौ रामलक्ष्मणौ युष्म गृही-
 त्वा शूरैरिगणैः सह गच्छ ॥ २४ ॥

२७० टी०—अहमिति । अहं तु रावणं हत्वा शक्रो नष्टो
 नष्टपिब मैथिलीमानयिष्यामि आश्रयायामि ॥ २५ ॥

२६] ति० टी०—एतद्वाक्यं रक्षोपायकोषकं वाक्यम् ।
 पारिव—देवाँधुरमिति ॥ २६ ॥

२७] ति० टी०—एतद्वचनं इति स्वर्गो विषयः । सरसीत्या-
 शरविषये लब्धपणरूपं कौविदानपि शस्त्रविदुषोऽपि शृङ्खल-
 ष्चादयन्तो माययेन्मजिह्वास्मानं प्रच्छादयन्तो जघ्नुः ॥ २७ ॥

२८० टी०—श्रुत्वेति । नानेन्द्रस्य एतद्वाचः श्रुत्वा छपेणो
 ज्वरितः । अर्थपथकः । तदाकारमाह—देवेत्यादिभिः । उरा-
 तनं देवासुरं युद्धमनुभूतमस्माभिरिति शेषः । तदा तस्मिन्
 युद्धे शराणां संस्पर्शो येषु ते लक्ष्मणा इत्यर्थः तेषां कौविद्यां
 तज्ज्ञानं निगुणान् शस्त्रविदुषः शस्त्रप्रयोगाभिज्ञानं देवान्
 चादयन्तो वानवाः निर्जघ्नुः । सार्धश्लोक एकान्वयी ॥ २८ ॥ २७ ॥

गो० टी०—वैवाश्वराममिति । अनुभूतं मया ज्ञातम्
 शरसंस्पर्शकौविदाः शरप्रयोगसमयाः । स्पर्शो दानमिति
 पर्यायः ॥ २६ ॥ २७ ॥

२८] ति० टी०—आर्तस्वादिधर्मनोपि तान्बृहस्पतिर्विषय-
 मिगंरुहादिष्वयानरुणामृजवीवृद्धिभिराहृषितोपरीभिश्च वि-
 कितलस्यचिकित्सन् ॥ ३८ ॥

२९० टी०—तानिति । नष्टसंज्ञान् तान् देवान् मन्त्रयुक्तामि-
 त्त्याभिः ओषधीभिश्च बृहस्पतिश्चिकित्सति अविकित्सता ॥ २८ ॥

गो० टी०—तानिति । मन्त्रयुक्तामिः मन्त्रयुग्माभिः वि-
 षयाभिर्मृतसंजीविनीप्रभृतिभिः चिकित्सति अविकित्सता ॥ २८ ॥

२९] ति० टी०—अस्तु, किं प्रकृते तत्राह—तानीति ॥ २९ ॥

३०० टी०—तानीति । संपातिपनसादयो वानराः औष-
 पाति आनयितुमान्तेषु श्रीरोदं सागरं यान्तु ॥ २९ ॥

गो० टी०—तान्यौपधानीतयादिस्वार्थश्लोकः । स्पष्टः ॥

३०] ति० टी०—नहं ज्ञाने किञ्चनयत्वं तत्राह—हरय-
 स्तिष्ठति । संपात्यादयो हरयः पार्वती पर्वतप्रतिष्ठिते ।
 ओषधी विज्ञानन्ति । पार्वती इति द्विवचनभाष्यम् । तयोर्वा
 माह—श्रीकौचित्ति । विशरवां विशल्यकरणीम् । देवेन प्रज्ञान-
 निर्मिताम् ॥ ३० ॥

अथ नाम द्रोणश्च श्रीगंदे सागरोत्थम् । अहन्तं च न मयिते तत्र ते परमौषधी ॥ ३१ ॥
 तो तत्र विहितो देवैः पर्वतो तो महादधौ । अयं वायुमुतो राज-हनुमास्तत्र गच्छतु ॥ ३२ ॥
 एतस्मिन्ना-रे-बाणुर्मयौश्चापि सविद्युतः । पर्यस्य सागरे तीर्थं कम्पयन्निव पर्वतान् ॥ ३३ ॥
 प्रहता पक्षवातेन सर्वद्वीपमहादुमाः । निर्भयविटपाः सलिले लवणाश्मसि ॥ ३४ ॥
 अभवन्पक्षगास्त्रस्ता भोभिनस्तत्रवासिनः । शीघ्रं सर्वाणि यादांसि जग्मुश्च लवणार्णवम् ॥ ३५ ॥
 ततो मुहूर्ताद्गुरुं वैनतेयं महाबलम् । धानरा ददशुः सर्वे ज्वलन्तमिव पावकम् ॥ ३६ ॥
 तमागतमभिप्रेक्ष्य नागास्ते विप्रदुद्रुवुः । यैस्तु तां पुरुषो बद्धौ शरभुतैर्महाबलैः ॥ ३७ ॥
 ततः भुगर्भाः काकुत्स्थोऽप्युद्धा प्रत्यभिनन्द्य च । विमर्षं च पाणिभ्यां मुखे चन्द्रसमप्रभे ॥ ३८ ॥
 वैनतेयेन संस्पृष्टास्तयोः संरुहद्वज्राः । सुवर्णे च तत्र स्निग्धे तयोराशु बभूवतुः ॥ ३९ ॥

रा० टी०-हरय इति । देवेन परमात्मना निर्मितां सं-
 जीवकरणीं तदभिधां विस्तार्यां तदभिधां च पावनीं पर्वतोद्भवे
 मुहूर्तौ द्वयो विजगामि ॥ ३० ॥

गो० टी०-संजीवकरणीमित्यर्थमेकं आकृष्यम् । अना-
 गितुं यान्तिव्यवस्यते । पूर्वोक्तरीतिरप्येव संजीवकरणीं
 विस्तार्यां यान्तिव्यवस्यते । यान्तिव्यवस्यते । अनागतादौ पर्यागादिति
 भावः ॥ ३० ॥

३१] ति० टी०-क पर्वते ते जग्राह-चन्द्रश्चेति ।
 शीतं तो पर्वतो स्तः, नयोऽथौषधी । को नाम सागरोत्त-
 मस्तत्राह-अधृतमिति ॥ ३१ ॥

रा० टी०-अप्यस्थलं निर्दिश्याह-चन्द्र इति । अधृतं
 यत्र गणितं यत्र सागरोत्तमे चन्द्रो ग्रहद्रोणश्च नाम पर्वतो तत्र
 तयोः पर्वतयोः परमौषधी-इति शेषः ॥ ३१ ॥

गो० टी०-तत्र कुत्र विद्यते इत्यत्राह-चन्द्रश्चेत्यादिना ।
 सागरोत्तमे शीतं यत्र प्रदेशे अमृतं मयितं तत्र चन्द्रद्रोणा-
 ल्यौ देवैः स्तः तयोः पर्वतयोः मयितं । तत्रावस्थाने
 तु भवत-ते तत्रेति । पर्वते पर्वतयोः उपर्युक्तप्रथमम् ॥ ३१ ॥

३२] ति० टी०-यद्यपि पनसादयो जानन्ति तथापि
 शीघ्रमागमनार्थं बाहुल्यो यातु ॥ ३२ ॥

रा० टी०-एकचरुक्रमननैव कार्यं सेतुपतीत्यभिप्रेत्याह-
 ते इति । देवैर्भोदयैः विहितं संस्थापितौ यौ पर्वतौ तत्र ते
 औषधी अन्तेतिमिति शेषः तत्र संस्थाप्यादीनां मध्ये ह्यमान्
 गच्छतु एतेन ह्यमृतो वेगमिजयः सञ्चितः ॥ ३२ ॥

गो० टी०-अथभिः पर्यम् । औषध्यान्तरानयने पनसादयो
 गच्छन्तु । संजीवयितव्यानायने तु हनुमान् गच्छत्विति
 विशेषः ॥ ३२ ॥

३३] ति० टी०-एतस्मिन्नन्तरे औषध्यान्तरानयनवार्ताकाले
 सागरे तीर्थं पर्यस्यातिष्ठतीत्येव कृत्वा पर्यताम्कम्पयन्पक्ष-
 गाथरन्तः सविद्युतां मेघाधामन् ॥ ३३ ॥

रा० टी०-एतस्मिन्मिति । एतस्मिन्नन्तरे शमये सागरे

तीर्थं पर्यस्य परितः संचाल्य पर्वतान् कम्पयन्निव वायुः सवि-
 द्युतो मेघाश्चावधमिति शेषः ॥ ३३ ॥

गो० टी०-एतस्मिन्निति । मेघान् सागरतीर्थं च पर्य-
 स्यन् पर्वतान् कम्पयन्निव गरुडपक्षवायुश्च इति शेषः । स-
 र्वद्वीपमहादुमाः सर्वपदं दुग्धविशेषणम् । द्वीपं च लङ्का ।
 लवणाश्मसि लवणतल्लुके ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

३४] ति० टी०-सर्वे द्वीपा लवणतल्लुकेऽवस्थितिनः ॥ ३४ ॥

रा० टी०-महतेति । पक्षवातेन भगविटपाः सर्वद्वीपमहा-
 दुमाः लवणाश्मसि सलिले निपेतुः ॥ ३४ ॥

३५-३७] ति० टी०-तत्रवासिनो मत्स्यवसिनो भोगिनो
 महाकाया यादांसि सर्वाणि लवणार्णवे जग्मुः भयादन्तर्मघा-
 नीत्यर्थः ॥ ३५ ॥ ३७ ॥

रा० टी०-अशयश्चिति । तत्र नास्ति सागरीमालयनि-
 वासिनो योश्चिन्ना महाकायाः यस्यां यादांसि च लवणार्णवे
 जग्मुः एतेन गरुडस्य नामभिप्रायमिजयं सूचितम् ॥ ३५ ॥

रा० टी०-तत इति । ततो मुहूर्तादन्तरं धानराः गरु-
 ददशुः ॥ ३६ ॥

रा० टी०-तमिति । तं गरुडमागतमभिप्रेक्ष्य अवलोक-
 यैस्तौ रामलक्ष्मणौ बद्धौ तत्रैव प्रसीतौ ते भगवः विप्रदु-
 र्गतागता बभूवुः ॥ ३७ ॥

गो० टी०-अभयश्चिति । भिमिनः प्रबलकायाः । तत्र
 वासिनः लङ्काद्वीपावासिनः । यादांसि जलजन्तवश्च । लवणार्णवे
 लवणार्णवमथयम् । भयादन्तर्मघा इत्यर्थः ॥ ३५-३७ ॥

३८] ति० टी०-प्रत्यभिनन्द्य विजयाभिधां प्रतिपूज्य ।
 मुखे रामलक्ष्मणयोः ॥ ३८ ॥

रा० टी०-तत इति । धनुर्णो नरकः काकुत्स्थोऽप्युद्धा
 प्रत्यभिनन्द्य च जयाभिधां प्रतिपूज्य मुखे तयोस्तमने पाणिनां
 विमर्षं ॥ ३८ ॥

३९] ति० टी०-संरुहद्वज्रापुं संरुदमाणा अभूवतः ।
 सुवर्णे च तत्र स्निग्धे तयोराशु बभूवतुः ॥ ३९ ॥

२ ते तत्र विहिते देवैः पर्वते परमौषधी इति गो. तो इति रा. पाठः । ३ मेघाश्चावधमिति गो. पाठः । ४ सर्वद्वीपमहादुमाः । ५ भिमिति गो. पाठः । ६ लवणाश्मसि गो. पाठः । ७ ततोऽहिति गो. पाठः । ८ लवणाश्मसि गो. पाठः । ९ ततोऽहिति गो. पाठः । १० ततोऽहिति गो. पाठः । ११ ततोऽहिति गो. पाठः । १२ ततोऽहिति गो. पाठः । १३ ततोऽहिति गो. पाठः । १४ ततोऽहिति गो. पाठः । १५ ततोऽहिति गो. पाठः । १६ ततोऽहिति गो. पाठः । १७ ततोऽहिति गो. पाठः । १८ ततोऽहिति गो. पाठः । १९ ततोऽहिति गो. पाठः । २० ततोऽहिति गो. पाठः । २१ ततोऽहिति गो. पाठः । २२ ततोऽहिति गो. पाठः । २३ ततोऽहिति गो. पाठः । २४ ततोऽहिति गो. पाठः । २५ ततोऽहिति गो. पाठः । २६ ततोऽहिति गो. पाठः । २७ ततोऽहिति गो. पाठः । २८ ततोऽहिति गो. पाठः । २९ ततोऽहिति गो. पाठः । ३० ततोऽहिति गो. पाठः । ३१ ततोऽहिति गो. पाठः । ३२ ततोऽहिति गो. पाठः । ३३ ततोऽहिति गो. पाठः । ३४ ततोऽहिति गो. पाठः । ३५ ततोऽहिति गो. पाठः । ३६ ततोऽहिति गो. पाठः । ३७ ततोऽहिति गो. पाठः । ३८ ततोऽहिति गो. पाठः । ३९ ततोऽहिति गो. पाठः । ४० ततोऽहिति गो. पाठः । ४१ ततोऽहिति गो. पाठः । ४२ ततोऽहिति गो. पाठः । ४३ ततोऽहिति गो. पाठः । ४४ ततोऽहिति गो. पाठः । ४५ ततोऽहिति गो. पाठः । ४६ ततोऽहिति गो. पाठः । ४७ ततोऽहिति गो. पाठः । ४८ ततोऽहिति गो. पाठः । ४९ ततोऽहिति गो. पाठः । ५० ततोऽहिति गो. पाठः । ५१ ततोऽहिति गो. पाठः । ५२ ततोऽहिति गो. पाठः । ५३ ततोऽहिति गो. पाठः । ५४ ततोऽहिति गो. पाठः । ५५ ततोऽहिति गो. पाठः । ५६ ततोऽहिति गो. पाठः । ५७ ततोऽहिति गो. पाठः । ५८ ततोऽहिति गो. पाठः । ५९ ततोऽहिति गो. पाठः । ६० ततोऽहिति गो. पाठः । ६१ ततोऽहिति गो. पाठः । ६२ ततोऽहिति गो. पाठः । ६३ ततोऽहिति गो. पाठः । ६४ ततोऽहिति गो. पाठः । ६५ ततोऽहिति गो. पाठः । ६६ ततोऽहिति गो. पाठः । ६७ ततोऽहिति गो. पाठः । ६८ ततोऽहिति गो. पाठः । ६९ ततोऽहिति गो. पाठः । ७० ततोऽहिति गो. पाठः । ७१ ततोऽहिति गो. पाठः । ७२ ततोऽहिति गो. पाठः । ७३ ततोऽहिति गो. पाठः । ७४ ततोऽहिति गो. पाठः । ७५ ततोऽहिति गो. पाठः । ७६ ततोऽहिति गो. पाठः । ७७ ततोऽहिति गो. पाठः । ७८ ततोऽहिति गो. पाठः । ७९ ततोऽहिति गो. पाठः । ८० ततोऽहिति गो. पाठः । ८१ ततोऽहिति गो. पाठः । ८२ ततोऽहिति गो. पाठः । ८३ ततोऽहिति गो. पाठः । ८४ ततोऽहिति गो. पाठः । ८५ ततोऽहिति गो. पाठः । ८६ ततोऽहिति गो. पाठः । ८७ ततोऽहिति गो. पाठः । ८८ ततोऽहिति गो. पाठः । ८९ ततोऽहिति गो. पाठः । ९० ततोऽहिति गो. पाठः । ९१ ततोऽहिति गो. पाठः । ९२ ततोऽहिति गो. पाठः । ९३ ततोऽहिति गो. पाठः । ९४ ततोऽहिति गो. पाठः । ९५ ततोऽहिति गो. पाठः । ९६ ततोऽहिति गो. पाठः । ९७ ततोऽहिति गो. पाठः । ९८ ततोऽहिति गो. पाठः । ९९ ततोऽहिति गो. पाठः । १०० ततोऽहिति गो. पाठः ।

॥ ४० ॥ यथा बलं चात्र उत्साहश्च महागुणोः । प्रदर्शनं च बुद्धिश्च स्थितिश्च द्विगुणो तयोः ॥ ४० ॥
 तद्वत्त्वाच्च महातेजा गह्वो नासवोपमौ । उभौ च सस्वजे हेष्टौ रामश्चैतन्मुखाच ह ॥ ४१ ॥
 भवत्प्रसादाद्यसनं रावणिप्रभवं महत् । ईपायेन व्यतिक्रान्तौ शीघ्रं च बलिनौ कृतौ ॥ ४२ ॥
 यथा तातं क्षारथं यथाजं च पितामहम् । तथा भवन्तमासाद्य हृदयं मे प्रसीदति ॥ ४३ ॥
 को भवान् रूपसंपन्नो दिव्यसगनुलेपनः । यमानो विरजे वस्त्रे दिव्याभरणभूषितः ॥ ४४ ॥
 तस्यैवात्र महातेजा वैततेयो महाबलः । पतविराजः प्रीतात्मा हर्षपर्याकुलेक्षणम् ॥ ४५ ॥
 अहं सख्ये ते काकुत्स्थ प्रियः प्राणो बहिधरः । गह्वरभानिह संपाप्तो ध्रुवयोः साक्षकारणात् ॥ ४६ ॥
 अमुरा वा महावीरो वैतरा वा महाबलः । मुराश्चापि सगन्धर्वाः पुरस्कृत्य शतकतुम् ॥ ४७ ॥
 नेह शैलभिर्दुःशक्ताः शरवन्धं तुदारुणम् । मायाबलादिन्द्रजिता निमित्तं करकपेणा ॥ ४८ ॥

॥ ४० ॥ टी०—वैततेयेनेति । वैततेयेन संस्पृष्टाः संपर्कणः
 भागतां स्थित्या विषयव्यभिचारात्मानतत्प्रदेशः संहरतुः यथा
 पूर्वं वक्तुः छत्रेण शोभनवर्णविशिं तयोस्तत्र स्थिते चतवन्तः
 तद्वत्त्वेन प्रत्यभासितम् ॥ ४० ॥
 ॥ ४० ॥ टी०—वैततेयेनेति । प्रणाः श्रुतादि । संकलुः
 पृच्छाः अज्ञातस्वरूपा वधुवृत्तिर्यथः ॥ ४१ ॥

॥ ४०—४१ ॥ ति० टी०—तेजः पराभिभवसामर्थ्येन । वीर-
 राक्षसाः, बलं शारीरम्, भोजः कान्तिः, उत्साहः प्रसिद्धिः,
 प्रदर्शनं बलात्मानाभ्यां प्रतीक्षाप्रतिभया, बुद्धिराश्रयप्रतिभया,
 हेमणां वैततेयस्त्वत्पूर्वतोऽभ्युपेक्षा । अहमिदं प्रतीकं
 तेन गमय्य मुल्लूखतराज्योपकारं त्वयामिह गह्वरं
 रूपत गतेति बोध्यम् ॥ ४० ॥ ४१ ॥

॥ टी०—तेज इति । तयोस्तेजःप्रभृतिद्विगुणा बहुलं
 तिर्यग्माता अभवदिति शेषः ॥ ४० ॥

॥ ४० ॥ टी०—तेज इति । तेजः पराभिभवसामर्थ्येन
 रावणिप्रभवं वा शीघ्रं पराक्रमः बलं शारीरम्, भोजः
 कान्तिः, उत्साहः लोकप्रशस्तिर्बुद्धिः शिरान्तप्रशस्तिः, हर्षः
 क्षमाधर्मपरिज्ञानम्, बुद्धिः विवेकः स्मृतिः अक्षय्यमाश्रयि-
 मरणम्, महत् सः द्विगुणम् वैततेयस्यैव शेषान् प्रतीकं
 देकं ज्ञापयितव्यम् । अत्र श्रीरिति गायत्र्याः सम्यग्ज्ञावरम् ।
 विश्वसद्व्यवस्था गताः ॥ ४० ॥

॥ ४० ॥ टी०—ताविति । महातेजा गह्वः उभौ तौ राम-
 यो उभ्यान् सस्वजे वर्णनाभादिद्वन्द्वं प्रकारं रामश्च
 ताव ॥ ४१ ॥

॥ ४० ॥ टी०—ताविति । क्रियाभजनान्तराद्वयम् ॥ ४१ ॥
 गह्वः] ति० टी०—व्यतिक्रान्तौ लङ्घितवन्तौ ॥ ४२ ॥

॥ ४० ॥ टी०—तदाकारमाह—अवदित्यादिभिः । रावणि-
 जने व्यसने दुर्गं भवत्प्रसादात् आद्यो व्यतिक्रान्तौ अत एव
 शीघ्रेण पथ्येन त्वया बलिनौ कृतौ ॥ ४३ ॥

॥ ४० ॥ टी०—अवदिति । व्यतिक्रान्तौ लङ्घितवन्तौ । गह्व-
 रमाह कर्तुं कः ॥ ४३ ॥ ४३ ॥

॥ ४३ ॥ ति० टी०—यथा तातं क्षारथं स्थानसरोरिति
 कथ्यप्रस्तापवर्णनम् अतः च पितामहं चतुर्बलप्रमाणम् च
 हिरण्यवर्णमभ्यासस्तद्वत्प्रदेशः ॥ ४३ ॥

॥ ४० ॥ टी०—यथेति । यथा द्रव्यं यथाजं चात्मा प्रत्य-
 मे हृदये प्रसीदति तथा भवत्प्रसादात् प्रसीदति मोक्षं मेदुःख-
 प्रहरणं मुक्तिम् ॥ ४३ ॥

॥ ४४ ॥ ति० टी०—यौ वदताविति । अयं प्रतीकं महत्त्व-
 प्रतीकं तद्वत्प्रकारं यथा तदाकारमाह तदाकारमाह अतः रामस्यैव
 भाग्यद्वन्द्वं तदाकारमेवावयवमिति विमर्शेण भाग्यद्वन्द्वं च
 विरज्य रावण्यद्वन्द्वं पुरस्कृत्य तदाकारमाह तदाकारमाह
 यथा । तदाकारमाह इति । दिव्य रूपसंपन्न इत्यर्थः ॥ ४४ ॥

॥ ४० ॥ टी०—का भवानिति । विरजे निमित्तं ॥ ४५ ॥ ४५ ॥

॥ ४० ॥ टी०—हर्षपर्याकुलेक्षणं तदाकारमाह तदाकारमाह
 ॥ ४० ॥ टी०—तस्मिन् । प्रीतात्मा हर्षपर्याकुलेक्षणं ते राम-
 योराजं मोक्षं गह्वरस्याभ्युपेक्षाप्रतीकं तस्मिन् निमित्तं त्वं गह्वर-
 समर्थविजययोगमभिधायाविशयः भवितुः ॥ ४५ ॥

॥ ४६ ॥ ति० टी०—अहं सखेति । सखित्वाच्छ्रमितादिवत्
 ॥ ४६ ॥ ४६ ॥

॥ ४० ॥ टी०—तदाकारमाह—अहमित्यादिभिः । बहि-
 धरः प्राण इव यः तातः इदमभावनान्नानिर्गुणं गह्वरमाहम्
 यो ध्रुवयोः साक्षकारणादिह संशयः ॥ ४७ ॥

॥ ४० ॥ टी०—अहमिति । मया कलत्रत्वेन महाय इति
 उक्तं । ध्रुवयोः ध्रुवयोः पथ्येन त्वया । साक्षकारणा-
 त्साक्षात्कारम् ॥ ४७—४८ ॥

॥ ४७—४८ ॥ ति० टी०—इदं च साक्षात् मया कलत्रत्वेन
 साह—अमुरा वेति ॥ ४८ ॥ ४८ ॥

॥ ४० ॥ टी०—ताममनप्रवोक्तममाह—अस्तुग इति । इन्द्र-
 जितं मायाकणम् निमित्तमिमं शरवन्धं मोक्षयितुं अमुरा-
 दयः तामकतं पुरस्कृत्य उरा वा प्रज्जताः यत्नेन मोक्षयन्ति
 इमागत इति ध्वनितम् लोकद्वयमेककार्यम् ॥ ४८ ॥ ४८ ॥

१. यथा बलं चात्र उत्साहश्च महागुणोः । प्रदर्शनं च बुद्धिश्च स्थितिश्च द्विगुणो तयोः ॥ ४० ॥
 २. तद्वत्त्वाच्च महातेजा गह्वो नासवोपमौ । उभौ च सस्वजे हेष्टौ रामश्चैतन्मुखाच ह ॥ ४१ ॥
 ३. भवत्प्रसादाद्यसनं रावणिप्रभवं महत् । ईपायेन व्यतिक्रान्तौ शीघ्रं च बलिनौ कृतौ ॥ ४२ ॥
 ४. यथा तातं क्षारथं यथाजं च पितामहम् । तथा भवन्तमासाद्य हृदयं मे प्रसीदति ॥ ४३ ॥
 ५. को भवान् रूपसंपन्नो दिव्यसगनुलेपनः । यमानो विरजे वस्त्रे दिव्याभरणभूषितः ॥ ४४ ॥
 ६. तस्यैवात्र महातेजा वैततेयो महाबलः । पतविराजः प्रीतात्मा हर्षपर्याकुलेक्षणम् ॥ ४५ ॥
 ७. अहं सख्ये ते काकुत्स्थ प्रियः प्राणो बहिधरः । गह्वरभानिह संपाप्तो ध्रुवयोः साक्षकारणात् ॥ ४६ ॥
 ८. अमुरा वा महावीरो वैतरा वा महाबलः । मुराश्चापि सगन्धर्वाः पुरस्कृत्य शतकतुम् ॥ ४७ ॥
 ९. नेह शैलभिर्दुःशक्ताः शरवन्धं तुदारुणम् । मायाबलादिन्द्रजिता निमित्तं करकपेणा ॥ ४८ ॥

५०] ति० टी०-रक्षोभायया भरवता एते नागास्त्वदा-
 भ्या इति बोधयिरे । त्वां प्राप्ता दृश्ये ॥ ४९ ॥
 ५१] ति० टी०-तत्र हेतुमात्र-एते इति । कादवेयाः क-
 षुताः परेनागाः रक्षोभायप्रभावेण भरवताः सन्तः स्वदा-
 भ्याः रक्षोभायकालेभ्यः ॥ ४९ ॥
 ५२] ति० टी०-एत इति । कादवेयाः कषुताः । मायाबलात्
 आभयप्रतिपक्षकात् ॥ ४९ ॥ ५० ॥
 ५३] ति० टी०-मम इति । नैवैरित्यादिना यदाभ्यन्निन्दनं कृतं
 तत्परिहृयते-समाभ्य इति । अत्रकलत्रप्रदेववानसि ।
 स्वमेव ममप्रियये ॥ ५० ॥
 ५४] ति० टी०-समाभ्य इति । रिपुवातिना समरे कृतमिमं
 यत्तान् वृत्ताः आभ्याः नैवैति । समित्वमनुपाकृत्य संपादयितुं
 मित्यर्थः । स्वभाषोऽहंसागतः सायकच-उभय मया युवां मो-
 क्षितौ च अतः समाभ्यासि । अत्रयत्नेनैवैतं कार्यसिद्धिर्भवतीति
 अत्राप्यर्थः । अत्रास्त्वदाभ्यासि ॥ ५० ॥ ५१ ॥
 ५२] ति० टी०-रमं उत्तान् । नागवन्धुतान् भुत्वा
 देवतानां प्रशंसितं वीर्यं स्नेहादवागतः ॥ ५१ ॥
 ५३] ति० टी०-रममिति । सहायं ज्ञेयम् ॥ ५१ ॥
 ५४] ति० टी०-रममिति । सहायं ज्ञेयम् ॥ ५१ ॥
 ५५] ति० टी०-रममिति । सहायं ज्ञेयम् ॥ ५१ ॥
 ५६] ति० टी०-रममिति । सहायं ज्ञेयम् ॥ ५१ ॥
 ५७] ति० टी०-रममिति । सहायं ज्ञेयम् ॥ ५१ ॥
 ५८] ति० टी०-रममिति । सहायं ज्ञेयम् ॥ ५१ ॥
 ५९] ति० टी०-रममिति । सहायं ज्ञेयम् ॥ ५१ ॥
 ६०] ति० टी०-रममिति । सहायं ज्ञेयम् ॥ ५१ ॥

५०] टी०-शूराणामिति । शुद्धभावात् भवतां कलमा-
 जंवं कापट्यहीनमस्ति तत्तस्मादतोः राक्षसानीं रणाजिरे वो
 पुष्पाकं न विश्वनीयम् सावधानतया स्थानव्यतिथ्यः ॥ ५३ ॥
 ५१] टी०-प्रकृत्येत्यादि । अत्राप्यर्थः । एतेनैवोपमानेनेति ।
 अनेन दृष्टान्तेन राक्षसा जिज्ञां ज्ञेया इत्यर्थः ॥ ५३-५५ ॥
 ५४] ति० टी०-तत्र विश्वनीयम् । यथा वयम् ।
 पुष्परास्तथा पुरुषत्वाविशेषादप्यर्थः । तथैवेति च
 रक्षोगतमाजंवं न विश्वसितव्यमित्यर्थः । उक्तमेवार्थमनु-
 लीकरोति-एतेनैवेति । इन्द्रजित्कापट्येनैवेत्यर्थः ॥ ५४ ॥
 ५५] टी०-एतेनेति । एतेन इन्द्रजिता उपमानेन दृष्टान्त-
 भूतेन राक्षसाः निश्चयं जिज्ञाः सकपटाः बोध्या इति शेषः । अर्थ
 पुष्पक ॥ ५४ ॥
 ५६] ति० टी०-आप्रष्टुं गमनादुक्तं कारयितुम् ॥ ५५ ॥
 ५७] टी०-एवमिति । छपणः छसित्वं राममेवदृष्टत्वा
 परिष्वज्य च आप्रष्टुं स्वगमनात् प्रापयितुमुपपन्नम् ॥ ५५ ॥
 ५८] टी०-तदाकारका-सुखे इति । हे राक्षस ! अभ्य-
 उक्तातुं स्वगमनात् स्वराजाः पशुनिषिञ्चामि अत एव यथा
 सुखं गमिष्यामि ॥ ५६ ॥
 ५९] टी०-सुखे इति । रिपूणामपि नस्त्वत्स्यनेन
 जिह्वाप्रायो न जात इति योग्यते ॥ ५६ ॥
 ६०] टी०-सुखे इति । योषते ॥ ५६ ॥
 ६१] टी०-सुखे इति । योषते ॥ ५६ ॥
 ६२] टी०-सुखे इति । योषते ॥ ५६ ॥
 ६३] टी०-सुखे इति । योषते ॥ ५६ ॥
 ६४] टी०-सुखे इति । योषते ॥ ५६ ॥
 ६५] टी०-सुखे इति । योषते ॥ ५६ ॥
 ६६] टी०-सुखे इति । योषते ॥ ५६ ॥
 ६७] टी०-सुखे इति । योषते ॥ ५६ ॥
 ६८] टी०-सुखे इति । योषते ॥ ५६ ॥
 ६९] टी०-सुखे इति । योषते ॥ ५६ ॥
 ७०] टी०-सुखे इति । योषते ॥ ५६ ॥

१. राम भूता स्वदाभ्या इति गो. पाठः । २. इत्यान्वयमिति गो. पाठः । ३. योषते इति गो. पाठः । ४. विश्वनीयम् इति गो. पाठः । ५. एतेनैवेति गो. पाठः । ६. सुखे इति गो. पाठः । ७. योषते इति गो. पाठः । ८. योषते इति गो. पाठः । ९. योषते इति गो. पाठः । १०. योषते इति गो. पाठः । ११. योषते इति गो. पाठः । १२. योषते इति गो. पाठः । १३. योषते इति गो. पाठः । १४. योषते इति गो. पाठः । १५. योषते इति गो. पाठः । १६. योषते इति गो. पाठः । १७. योषते इति गो. पाठः । १८. योषते इति गो. पाठः । १९. योषते इति गो. पाठः । २०. योषते इति गो. पाठः ।

॥ १ ॥ रागाधीननिषिद्धिं श्रुत्वा तं निन्द भृशम् । सविषयाः पतन्मयाः मध्ये वचनमब्रवीत् ॥ २ ॥
 ॥ ३ ॥ विषयो संप्रहृष्टाः चानराणां सुस्थितः । बहूनां सुमहाबादो मेघानामिव गर्जताम् ॥ ३ ॥
 ॥ ४ ॥ मुखात्कं महती प्रीतिरितेषां नात्र संशयः । तथा हि विपुलैर्नादैः द्रुमुभ्ये लवणार्णवः ॥ ४ ॥
 ॥ ५ ॥ तो वृक्षदौ जैस्तीक्ष्णैर्ज्वरैः । रामलक्ष्मणौ । अयं च सुप्रहासादः शङ्कां जनयतीव मे ॥ ५ ॥
 ॥ ६ ॥ पुनं च वचनं चोक्तत्वा यन्निष्प्रो राक्षसेश्वरः । उवाच नैकतांस्तत्र समीपपुरिवर्तिना ॥ ६ ॥
 ॥ ७ ॥ शायतां तूर्णमेतेषां सर्वेषां च वनोक्तसाम् । शोककाले समुत्पन्ने हर्षकारणमुत्थितम् ॥ ७ ॥
 ॥ ८ ॥ तथोक्तास्ते सुसिन्ध्रान्ताः प्राकारमभिस्तु च । ददृशुः पालितां सेनां सुग्रीवेण महात्मना ॥ ८ ॥
 ॥ ९ ॥ तौ च मुक्तौ सुत्रारेण शरबन्धेन राघवौ । समुत्थितौ महाभक्तौ विषेदः सर्वराक्षसाः ॥ ९ ॥
 ॥ १० ॥ संप्रस्तहृदयाः सर्वे प्राकागादवब्रूयते । विवर्णौ राक्षसां घोस राक्षसेन्द्रमुपस्थिताः ॥ १० ॥
 ॥ ११ ॥ तदपि यं दीनमुवा रावणस्य चै राक्षसाः । कुत्सनं निवेदयामासुयेथावद्वाक्यकोविदाः ॥ ११ ॥
 ॥ १२ ॥ यौ तानिन्द्रजिता युद्धे ज्ञातरौ रामलक्ष्मणौ । निबद्धौ शरबन्धेन निष्प्रकम्पमुचौ कृतौ ॥ १२ ॥
 ॥ १३ ॥ विपुक्तौ शरबन्धेन दैर्घ्येते तौ रणाजिरे । पाशानिव गजौ छिन्वा गजेन्द्रमविक्रमौ ॥ १३ ॥
 ॥ १४ ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं तेषां राक्षसेन्द्रो महाबलः । चिन्तारोषैर्ममाक्रान्तो विवर्णवदनोऽभूत् ॥ १४ ॥

॥ १० ॥ टी०—इत्यपि कृतप्रभाविश्वसानन्तकालिकं राव-
 प्रहृष्टान्तरादि-नेवामित्यादिभिः । नदां चानराणां सुस्थितं
 इति रावणो ब्रवीति । नार्थं भृशम् ॥ १ ॥

॥ १० ॥ टी०—अयं प्रसन्ननिष्प्रो एकच्छात्रो—तेषामि-
 च्यादि । अनेनाद्युवाच इत्यादि ॥ २ ॥

॥ २ ॥ ति० टी०—विषयमधीनस्त्वं दुःखमुदरोदगादिशब्द-
 श्रुतिभिः ॥ ॥

॥ ३ ॥ टी०—स्तिरश्रुति । विषयमधीनस्त्वं निन्दं श्रुत्वा
 भवितां मया इत्यर्थः । रावण इत्युक्तत्वेन विषयमधीन-
 स्त्वेत्येव तेषां अनेनाद्युवाच इत्यादि ॥ २ ॥

॥ ३ ॥ टी०—स्तिरश्रुति । निन्दं श्रुति । अनेनाद्युवाच इत्यादि ॥ २ ॥

॥ ३ ॥ ति० टी०—यथा । यममादित्यः । एवमेव नादः
 तद्वन्निष्ठः ॥ ३ ॥

॥ ४ ॥ टी०—यथाकाशमादित्यशब्दयोर्दोषः । मेघानामिव
 गर्जतां चानराणां तथा यन्तः सुमहाबादः तथा तत्त्वत् एषां
 बहूनां प्रीतिः सुप्रहासः अत्र संशयो न ताभ्यामन्यतुल्यकम् अत
 एव एषां नादैः उत्पन्नार्णवः सुप्रहृष्टं शोकद्वयमेकान्वयि ॥ ३ ॥ ४ ॥

॥ ५ ॥ टी०—यथा । सविषयादित्यादि-नैकं यथावद्वयः ।
 यथा मेघ प्रहृष्टाः । सुप्रहासादः समुत्थितः ततः एतेषां सम्-
 हृतौ प्रीतिः । अनेनाद्युवाच इत्यादि ॥ २ ॥

॥ ४ ॥ ति० टी०—तस्मादां महती प्रीतिर्जातिति मन्वे ।
 तत्रैव युक्त्यन्तरम्—तथा हीति ॥ ४ ॥

॥ ५ ॥ टी०—तथाहीत्यर्थम् । तथा प्रसिद्धप्रकारः ॥ ५ ॥

॥ ५-६ ॥ ति० टी०—युक्तौ बन्धमोक्षणशङ्कां जनयतीव
 जनयत्येव ॥ ५ ॥ ६ ॥

॥ ६ ॥ टी०—ताविति यतोरागलक्ष्मणौ बहौ अतः अयं सुम-
 हासः नादो मे शङ्कां जनयत्येव इव प्रतीयते ॥ ५ ॥

॥ ६ ॥ टी०—यन्निष्प्रो । रावणेन च यन्निष्प्रोः एवमुक्तत्वा
 नैकतान् राक्षसाद्युवाच ॥ २ ॥

॥ ७ ॥ टी०—तौ विवर्णौ । तद्वदवापः । तौ च बहौ नादय
 श्रूयते । स च प्रहृष्टविरहो नादः । शङ्कां राजपुत्रयोः शरबन्धा-
 परामशङ्काम् अनयतीव । इव शब्दः संपादनायाम् ॥ ५ ॥ ६ ॥

॥ ७ ॥ ति० टी०—किं हर्षकारणमुत्थितं तद्वदवापः ॥ ५ ॥

॥ ८ ॥ टी०—तदाक्षरमाह-ज्ञायतामिति । वनोक्तसाम् शोक-
 काले समुत्पन्नेषु उत्थितं हर्षकारणं तावताम् कथमयं द्वयो
 ज्ञात इति निर्भीयतामित्यर्थः ॥ ७ ॥

॥ ८ ॥ टी०—ज्ञायतामिति । उत्थितं हर्षकारणं ज्ञायता-
 मित्यन्वयः ॥ ७-९ ॥

॥ ८ ॥ ति० टी०—प्राकारमभिस्तुति । अनेनाद्युवाच इत्यादि
 मयितः ॥ ८ ॥

॥ ९-१४ ॥ ति० टी०—तद्वन्निष्ठः । इति शेषः ॥ ११ ॥ १२ ॥

॥ १५ ॥ टी०—यथा । यथाकाशमादित्यशब्दयोर्दोषः । मेघानामिव
 गर्जतां चानराणां तथा यन्तः सुमहाबादः तथा तत्त्वत् एषां
 बहूनां प्रीतिः सुप्रहासः अत्र संशयो न ताभ्यामन्यतुल्यकम् अत
 एव एषां नादैः उत्पन्नार्णवः सुप्रहृष्टं शोकद्वयमेकान्वयि ॥ ३ ॥ ४ ॥
 ॥ ५ ॥ टी०—यथा । सविषयादित्यादि-नैकं यथावद्वयः ।
 यथा मेघ प्रहृष्टाः । सुप्रहासादः समुत्थितः ततः एतेषां सम्-
 हृतौ प्रीतिः । अनेनाद्युवाच इत्यादि ॥ २ ॥

[illegible]

विधिवायुपदस्ताश्च

शुलभसूत्रपाणयः । गदाभिः ।

पथिव्यः । पथिव्यः ।

अथैभिर्निदपालैश्च भट्टैः पाथीः परम्पथैः । निर्ययुः सप्तसप्त पथीः । २२ ॥
रथैः कथंचिनस्त्वन्ने ध्वजैश्च समलंकृतैः । कुणपाशैश्च । खरैश्च । विविधान्नैः ॥ २३ ॥
हयैः परमश्रीर्वायुः गैत्रैश्च । पदोत्कटैः । निर्ययुः सप्तसप्त व्याघ्रा व्याघ्रा इव दुरासदाः ॥ २४ ॥
मृगसिंहपुरवैर्युक्तं खरैः कनकभूषितैः । आश्वरोह रथं दिव्यं धूम्राक्षः खरनिःस्रनः ॥ २५ ॥
स निर्यातो महावीर्यो धूम्राक्षो राक्षसेवृत्तः । हंसन् पथिमद्वारोऽनुगम्यन् च तिष्ठति ॥ २६ ॥
रथप्रवरमास्थाय खरयुक्तं स्वस्त्वन्म् । मयान्तं तु महाघोरं राक्षसं भीमैर्दुर्जनम् ॥ २७ ॥
अन्तारिक्षताः केराः शकुनाः प्रेरयेधयन् । स्थशीर्षं धैर्यधीमोऽप्यथ निपपात ह ॥ २८ ॥
ध्वजाग्रं ग्रथिताश्च निपेतुः कुणपाशनाः । रुधिराद्रा महाभूतैः कन्यः पतितो भुवि ॥ २९ ॥
विस्वरं चोत्सृजन्मोदान्धूम्राक्षस्य निपतितः । पवर्ष रुधिरं देवः संचचाल च मेदिनी ॥ ३० ॥

रा० टी०-ते इति । बद्धघण्टाः पाशशकत्यादिषु ये ते
शुलभसूत्रपाणयः स्वाभाविकजालविशुद्धवाणिज्यविशिष्टास्तं नि-
शास्त्राः विविधायुधस्तान्मन्त्रो विनियमानाः धूम्राक्षं पर्यवार-
यन् सादृश्लोक एकाग्रययी ॥ २२ ॥

गो० टी०-ते इति । बद्धघण्टाः शरस्वशापनाय कटिबद्ध-
घण्टा इत्यर्थः । ते पूर्वोक्तसंग्रहाः । विविधेति । आयुधानि
शस्त्रादिविभक्तानि । अस्यार्थस्य पूर्वोक्तान्ययः ॥ २३ ॥

२३-२४] ति० टी०-गदादिप्रिकुलवलिताः ॥ २४ ॥ २५ ॥
रा० टी०-आयुधानि निर्दिष्टाह-वाद्यभिरिति । गदा-
निरुपलब्धिताः जल्दा इव गर्जन्तो राक्षसा निर्ययुः सादृश्लोक
एकाग्रययी ॥ २५ ॥ २६ ॥

गो० टी०-गदाभिरित्यादि । गदा प्रसिद्धा पट्टिशः
दण्डविशेषः परिवः निदिपालः भट्टः अंशेभ्यः शरः प्रातैः
परम्पथैः विभक्तो जल्दा इत्युक्त्ययः ॥ २४ ॥ २५ ॥

२६-२७] ति० टी०-समलंकृतैरिति । रथध्वजयोर्गो-
षणम् । शकुनजालनिहितैरेन विदितलंकारैः ॥ २६ ॥ २७ ॥

रा० टी०-रथैरिति । अन्ये एकै कवचिनो व्याघ्र इव
दुरासदाः नैर्दुरापाशाः । ध्वजैश्च समलंकृतैस्सुवर्णजालेन विदितैः
रथिभिर्विनिपातैः खरैस्सहजैः रथैर्वादिभिश्च निर्ययुः श्वेत-
कन्यमेकान्वयि ॥ २६ ॥ २७ ॥

रा० टी०-शुकुति । शकुनां सिंहानां च मुसानीव सुखादि-
मेषां ते कनकभूषितैः खरैर्युक्तं रथं धूम्राक्षः आश्वरोह ॥ २८ ॥

गो० टी०-रथैरिति । अन्ये यद्वलिः । अन्ते विवि-
धास्तैः अनेन समलंकृतै रथैरन्ययः । अन्ये हयैः अन्य ग-
शैश्च निर्ययुः परम्पथैः ॥ २६-२७ ॥

२९-३०] ति० टी०-पथिमद्वारोऽनुगम्यन् पथिद्वारं इत्यन्तो-
पलक्ष्यन्त्यादि पथिमद्वारोऽनुगम्यन् गो० निर्गतः ॥ २९ ॥ ३० ॥

रा० टी०-स इति । राक्षसैरेतो धूम्राक्षः यत् इवमान
तिष्ठति तस्मात् पथिमद्वारादेव हसन् सन् निर्यातः ॥ २९ ॥

रा० टी०-रथेति । खरयुक्तं रथप्रवरमास्थाय प्रयान्तं
खरस्त्वं राक्षसं धूम्राक्षं केराः शकुनाः प्रत्ययेधयन् सार्वभौव
एकाग्रययी ॥ ३० ॥

गो० टी०-प्रयान्तमिति । शकुनाः निमित्तसञ्चका
पथिणः ॥ ३० ॥

३१] ति० टी०-शकुना दृष्टशुनाः प्रत्ययेधयन् सत्यु-
पलक्ष्येनेति शेषः ॥ ३१ ॥

रा० टी०-कुरमकुमानेवाह-रथैरित्यादिभिः । रथशीर्ष-
रथस्योपरि मध्यभागे धूम्रा निपपात अर्द्धं प्रयय ॥ ३२ ॥

गो० टी०-रथशीर्ष इति । कुणपाशनाः धूम्राः प्रयितु-
निमित्तः ॥ ३१ ॥

३२] ति० टी०-ग्रथिता मालाध्वजप्रसरतकतः कुण-
पाशना धूम्राः ॥ ३० ॥

रा० टी०-सञ्जति । पथिताः मालेव परस्परं संशुक्तौ
कुणपाशनाः धूम्राः निपेतुः रुधिराद्राः भेतो महात् कन्ययो
भुवि तदनुगम्य पतितः ॥ ३२ ॥

गो० टी०-रुधिराद्रिति । विस्वरमिति क्रियाविशेषणम् ३२
३३] ति० टी०-धूम्राक्षस्य समीपे निपातितो निपतितः
कन्य इति शेषः ॥ ३३ ॥

रा० टी०-विस्वरमिति । निपातितः कन्यः विस्वरं
वाद्यध्वजजन् सनवसैतेति शेषः । दैता रुधिरं वज्रं मेदिनी
संचचाल धूम्राक्षस्य समीपत इति पाठे तु विस्वरसदोत्सर्जनं
नक्तानि देव एव बोध्यः ॥ ३३ ॥

गो० टी०-धूम्राक्षस्योपरि । देवः कन्यः । प्रतिकर्षणं
प्रतिकर्षणम् ॥ ३३-३४ ॥

१ सप्तसप्त पथीः । २ ध्वजैश्च । ३ पदोत्कटैः । ४ निर्ययुः सप्तसप्त व्याघ्रा व्याघ्रा इव । ५ दुरासदाः । ६ महावीर्यो । ७ धूम्राक्षो । ८ राक्षसेवृत्तः । ९ हंसन् । १० पथिमद्वारोऽनुगम्यन् । ११ च । १२ तिष्ठति । १३ भीमैर्दुर्जनम् । १४ अन्तारिक्षताः । १५ केराः । १६ शकुनाः । १७ प्रेरयेधयन् । १८ स्थशीर्षं । १९ धैर्यधीमोऽप्यथ । २० निपपात ह । २१ ध्वजाग्रं । २२ ग्रथिताश्च । २३ निपेतुः । २४ कुणपाशनाः । २५ रुधिराद्रा । २६ महाभूतैः । २७ कन्यः । २८ पतितो भुवि । २९ विस्वरं । ३० चोत्सृजन् । ३१ मोदान्धूम्राक्षस्य । ३२ निपतितः । ३३ पवर्ष रुधिरं । ३४ देवः । ३५ संचचाल । ३६ च । ३७ मेदिनी ।

तं मुत्पाशयितो ब्रह्मा राक्षसानां भयावहान् । प्रादुर्भूतान्मुघोरांश्च धृष्टाक्षो व्यथितो भवन् ॥ १ ॥
मुमुहु राक्षसाः सर्वे भृशस्य पुरःसराः ॥ ॥ २ ॥

ततः क्षीर्मां बहुभिर्निशाचरैर्वृतोभिनिष्क्रम्य रणोत्सुको बली ।
ददर्श तं राक्षसबाहुपालितां महौघकल्पां बहु वानसीं चमूम् ॥ ॥ ३ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्ड एकपञ्चाशः सर्गः ॥ ५१ ॥

त्रिपञ्चाशः सर्गः ।

क्षीनां भृशक्षेण तुमुले विप्रदे मारुतिर्गिरिच्छ्रेण तं मूर्ति ताडयित्वा शूरो भवितवान् यः प्रपञ्चो सुतथ ।

भृशक्षं प्रेक्ष्य निर्यान्तं राक्षसं भीमविक्रमम् । विन्दुर्वानराः सर्वे प्रहृष्टा युद्धकाङ्क्षिणः ॥ १ ॥
तेषां सुतुमुलं युद्धं संजज्ञे कैपिरक्षसाम् । अन्योन्यं पादपैधौ रैर्निघ्नतां शृष्टमुद्रैः ॥ २ ॥
राक्षसैर्वानरा घोरा विनिकृताः समन्ततः । वानरै राक्षसाश्चापि दुर्मैर्भूमिसमीकृताः ॥ ३ ॥
राक्षसास्त्वैभिसंकुद्धा वानराश्चिशितैः शरैः । विषयव्यारसंकाशैः कङ्कपवैरनिष्पगैः ॥ ४ ॥
ते गदाभिश्च भीमाभिः पट्टिशैः कूटमुद्रैः । वारैश्च परिघैश्चैस्त्रिशूलैश्चापि संश्रितैः ॥ ५ ॥

गो० टी०-मुमुहु रित्यर्धम् । पुरःसराः अग्रगः ॥ ३६ ॥

३४-३५] ति० टी०-प्रतिलोमं प्रतिकूलम् ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

रा० टी०-प्रतीति । वायुः निघातसमन्वितस्मिन् प्रति-
लोममनत्रकूलं बभौ तिमिरोधैराहता दिशो न चकाशिर ॥ ३४ ॥

रा० टी०-स इति । प्रादुर्भूतान् मुघोरांश्च उत्पातान्
ब्रह्मा भृशक्षो व्यथितो भवन् अत एव भृशक्षस्य पुरःसराः
राक्षसाः शृष्टाः सार्द्धं लोका एकान्वयी ॥ ३५ ॥

३६] ति० टी०-अभिनिष्क्रम्य । पुराविति शेषः महौघः
प्रलयसङ्घटनकल्पाम् ॥ ३६ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामायणे रामायणतिलके वाल्मीकीय
आदिकाव्ये युद्धकाण्ड एकपञ्चाशः सर्गः ॥ ५१ ॥

रा० टी०-तत इति । निशाचरैर्वृतः अत एव क्षीमाः
रणोत्सुकः भृशक्षः महौघः प्रलयपयोधिः तत्कल्पां तत्सदृशीं
राक्षसबाहुपालितां बहुवानसीं चमूं ददर्श ॥ ३६ ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकीय रामायणव्याख्याने रामायणशिरोमणौ
युद्धकाण्डे एकपञ्चाशः सर्गः ॥ ५१ ॥

गो० टी०-तत इति । अभिनिष्क्रम्य पुराविति शेषः ।
महौघकल्पां महामौघो अस्मिन्निति महौघः सागरः तत्क-
ल्पां बहुवानसीं जीवजार्चः । द्वितीयांशं प्रादुर्भूतान्
विनोद ॥ ३७ ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकीय रामायणव्याख्याने रामायणशिरोमणौ
युद्धकाण्डे एकपञ्चाशः सर्गः ॥ ५१ ॥

गो० टी०-तत इति । अभिनिष्क्रम्य पुराविति शेषः ।
महौघकल्पां महामौघो अस्मिन्निति महौघः सागरः तत्क-
ल्पां बहुवानसीं जीवजार्चः । द्वितीयांशं प्रादुर्भूतान्
विनोद ॥ ३७ ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकीय रामायणव्याख्याने रामायणशिरोमणौ
युद्धकाण्डे एकपञ्चाशः सर्गः ॥ ५१ ॥

गो० टी०-तत इति । अभिनिष्क्रम्य पुराविति शेषः ।
महौघकल्पां महामौघो अस्मिन्निति महौघः सागरः तत्क-
ल्पां बहुवानसीं जीवजार्चः । द्वितीयांशं प्रादुर्भूतान्
विनोद ॥ ३७ ॥

रा० टी०-भृशक्षमनामन्तरालात्किं दानरप्रतान्तमा
भृशक्षमित्यादिभिः । निर्यान्तं भृशक्षं प्रेक्ष्य युद्धकाङ्क्षि-
वानराः विन्दुः ॥ १ ॥

रा० टी०-संयामिति । पादपैः शल्यमुद्रैश्च अन्यै-
रनिघ्नतां कैपिरक्षसां सुतुमुलं युद्धं संजज्ञे ॥ २ ॥

गो० टी०-अग्रे भृशक्षस्यो दिपञ्चाशो-भृशक्ष-
मित्यादि ॥ २ ॥ ० ॥

३] ति० टी०-भूमिसमीकृताः भूमौ समतोलं प्रापिताः
इति यावत् ॥ ३ ॥

रा० टी०-राक्षसैरिति । राक्षसैः वानराः विनिघ्न-
विहिंसिताः वानरैश्च राक्षसाः भूमिसमीकृताः भूमिसा-
प्रापिताः विहिंसिता इत्यर्थः ॥ ३ ॥

गो० टी०-घोरैरिति । संगतैः संगतैः । राक्षसनिघ्न-
णमेतत् ॥ ४ ॥

४] ति० टी०-घोरसंकाशैर्घोररूपैः ॥ ४ ॥

रा० टी०-राक्षसा इति । अभिलक्षुद्धाः राक्षसाः अवि-
नोदरैर्विन्ध्यः ॥ ४ ॥

गो० टी०-वासरैरित्यादि । समीकृताः कृतिताः जीव-
काशैः घोरकालाभ्यादिदुःखैः । अभिघ्नताः अवकणैः कङ्क-
पमुद्राभ्यांश्च पञ्चापि वेपथैः बहुवानसीः ॥ ५ ॥

५] ति० टी०-संश्रितैः ॥ ५ ॥

॥ १ ॥ शिवाभावास्ते शलाभिनिर्भदेहिनः । जगदुस्ते दुर्मास्तत्र शिलाश्च क्षीयन्मुखाः ॥ ७ ॥
 ॥ २ ॥ भीमकां हरयो नर्दमानास्ततस्ततः । मन्थुराक्षसान्नीराभामानि च वभ्रावन् ॥ ८ ॥
 ॥ ३ ॥ तद्राम्बाजुतं धोरं युद्धं वानररक्षसाम् । शिलाभिर्विप्रिथामिभ्य वैदुशास्त्रैश्च पादपैः ॥ ९ ॥
 ॥ ४ ॥ राक्षसा मथिताः केचिदानरेजितकाशिभिः । मयेषु रुषिं कचिन्मुखै रुधिरभोजनाः ॥ १० ॥
 ॥ ५ ॥ पार्श्वेषु दारिताः केचित्केचिद्राक्षकृता दुमैः । शिलाभिश्च मथिताः केचित्केचिदन्तेविदारिताः ॥ ११ ॥
 ॥ ६ ॥ ध्वजैविमथितैर्भयैः स्वद्वैश्च विनिपातितैः । रथे विध्वंसिताः केचिद्विपथिता रजनीचराः ॥ १२ ॥
 ॥ ७ ॥ गजेन्द्रैः पर्वताकारैः पर्वताग्रैर्बौकसाम् । मथितैर्बौजिभिः कीर्णं सारैर्विदुषास्तलम् ॥ १३ ॥
 ॥ ८ ॥ वानरभीमविक्रातैराकुत्योत्कृत्य वेगितैः । राक्षसाः करजैस्तीक्ष्णैर्मुखेषु विनिर्दारिताः ॥ १४ ॥
 ॥ ९ ॥ विषेण्वपद्वजा भूयो विप्रकीर्णशिरोरुहाः । मृदाः क्षोणितगन्धेन निपेतुर्धरणीतले ॥ १५ ॥
 ॥ १० ॥ अन्ये तु परमकुद्धा राक्षसा भीमविक्रपाः । तल्लरेवाभिधावन्ति वज्रस्पर्शासमहरीन् ॥ १६ ॥

वीचरः पानयन्तस्ते वेमिता वेगवत्तरः । मुष्टिभिश्चरणेर्दन्तैः पादपैश्चावशायिताः ॥ १७ ॥
 सैन्यं तु विद्वत् दृष्ट्वा धृष्टाक्षो राक्षससर्पमः । रोषेणै कद्वनं चक्रे वानराणां युयुत्सताम् ॥ १८ ॥
 प्रासैः प्रमथिताः केचिद्वानराः शोणितस्रवाः । मुद्गरैराहताः केचित्पतिता धरणीतले ॥ १९ ॥
 परिरैर्मथिताः केचिद्विन्दिषालैश्च दारिताः । पक्षिशैर्मथिताः केचिद्विह्वलन्तो गतासवः ॥ २० ॥
 केचिद्विह्वता भूमौ क्षपिराद्री वन्द्यकसः । केचिद्विद्राविता नष्टाः शङ्के दे गतासंयुधि ॥ २१ ॥
 विभिन्नहृदयाः केचिदेकपार्श्वेन शायिताः । विदारितास्त्रभूलैश्च केचिदान्त्रोर्विनःस्रताः ॥ २२ ॥
 तत्सुभीर्म भैरुशुद्धं हरिराक्षससंकुलम् । भवगौ शैलैश्चकुलं शिलापादपसंकुलम् ॥ २३ ॥
 धनुर्ध्यातान्विमधुरं दि तालसमन्वितम् । मन्दस्तनितगी तं तद्युद्धगान्धर्वमावभौ ॥ २४ ॥
 धृष्टाक्षस्तु धनुष्याणिर्वानरान्गणमूर्धनि । हसन्निद्रावयामास दिसस्ताञ्जैरवृष्टिभिः ॥ २५ ॥
 धृष्टाक्षेणादितं सैन्यं व्यथितं भेदैर्न मारुतिः । अग्न्यवर्तत संक्रुद्धः प्रवृत्त विपुला शिलाम् ॥ २६ ॥
 क्रोधाद्विगुणताम्रासः पिबे तुल्यपराक्रमः । शिलां तां पानयामास धृष्टाक्षः सत्यं प्रति ॥ २७ ॥
 आपतन्ती शिलां दृष्ट्वा गदामुद्यम्य संभ्रमात् । रथादातुल्य वेगेन वसुधायां व्यतिष्ठत् ॥ २८ ॥

स्तं प्रमथ्य रथं तस्य निपपात शिला भुवि । सचक्रकूबरमुखं सध्वजं सशरासमम् ॥ २९ ॥
 स स्तृत्वा तु रथं तस्य हनुमान्मातृतात्मजः । रक्षसां कदमं चक्रे सस्कन्धविटपैर्दुभैः ॥ ३० ॥
 विभिन्नगिरिभिः युत्वा राक्षसा वैधिराक्षिताः । दुर्मैः प्रमथिताश्चान्ये निपेतुर्धरणीतले ॥ ३१ ॥
 विज्ञात्वा राक्षसं सैन्यं हनुमान्मातृतात्मजः । गिरिः शिखरमादाय धूम्राक्षमभिदुदुवे ॥ ३२ ॥
 तमायदन्तं धूम्राक्षो गदासुखस्य वीर्यवान् । विनर्दमानः सहसा हनूयन्तमभिद्रवत् ॥ ३३ ॥
 तस्य क्रुद्धस्य शोषेण गर्दा तां बहुकण्टकाभ् । पातयामास धूम्राक्षो मस्तकेऽथ हनूयतः ॥ ३४ ॥
 ताडितः स तथा तत्र गदया भीमवेर्गया । स कपिर्मातृतचल्लुतं प्रहारमचिन्तयन् ॥ ३५ ॥
 धूम्राक्षस्य शिरोमध्ये गिरिशृङ्गमपातयत् । स विस्फारितसर्वाङ्गो गिरिशृङ्गेण ताडितः ॥ ३६ ॥
 पश्चात् गदया धूम्रो विकीर्ण इव पर्वतः । धूम्राक्षं निहतं दृष्ट्वा हतश्रेया निशाचराः ॥
 वस्ताः शोकविशुल्केभ्यो नष्टमानाः पुनर्गमैः ॥ ३७ ॥

स तु पवनसुतो निहत्य शैवून्क्षतजग्रहाः सरितश्च संविकीर्य ।

विपुवयजनिश्रयो मयात्मा सुदधमपत्कपिभिः सुपूज्यमानः ॥

इत्यर्थे श्रीरामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे द्विपञ्चाशः सर्गः ॥ ५२ ॥

रा० टी०-आधाविति । मोहादन्तेः द्विगुणं तावत् अरण्ये
 गिरौ पवनसुतो जगत्क्षयं रथं धत्ति यामवासान् ॥ २७ ॥

रा० टी०-आधत्तमिति । शिखरमायदन्तं दृष्ट्वा गदा-
 सख्यं संवर्ष्य । मयात्मा रथादाय सख्यं गदायां क्षतिप्रतापः ॥ २८ ॥

गो० टी०-आधाविति । पिता । राक्षः ॥ २९ ॥ ३० ॥

३१ ॥ ति० टी०-सः शिला तत्र । कदाचित्काले रथं प्रमथ्य
 वि निपपात । हनुमान्मातृतात्मजः । अचष्टुतिकाले रथे
 लक्ष्मिं तस्य निपपात ॥ ३२ ॥

रा० टी०-रथं इति । सः हनुमता निपपातिता शिला । तस्य
 यत्नात् पवनसुतो रथं प्रमथ्य भुवि निपपात ॥ ३३ ॥

गो० टी०-रथं इति । कूबरः पुनर्वरः । कूबरस्तु पुनर्वरः
 त्वमेव ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

३६ ॥ ति० टी०-रथं अभ्य रथम् । रक्षसां कदमं रथं । रथे
 परलक्ष्म्यमिते शेषः सन्ध्याः शूलकाशा विटवः मन्त्राः साः ॥

रा० टी०-रथ इति । हनुमान् तस्य रथं त्यक्त्वा रथस्य
 वेदमपहिनैर्दुभैः रथं पदमं चक्रे तत्र लक्ष्म्यो महाशला
 विरपेऽप्युपशान्ते भवः ॥ ३७ ॥

३८-३९ ति० टी०-अर्कस्य पतिता इति शेषः ३९ ॥ ३८ ॥

रा० टी०-विभिन्नगिरि । अरण्ये कदमं तत्रभ्याः दुर्मैः प्रम-
 थिताः अत एव वैधिराक्षिताः अत एव विभिन्नगिरसां युत्वा
 धरणीतले निपेतुः ॥ ३९ ॥

रा० टी०-विद्रव्येति । हनुमान् राक्षसं सैन्यं विद्रव्य
 शिवः शिखरमादाय धूम्राक्षमभिदुदुवे ॥ ४० ॥

३३-३८] ति० टी०-अभिद्रव्यमभ्यववत् ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

धूम्राक्षयो भावशुद्धिर्तीपायामित्याहुः ॥

इति श्रीरामायणे श्रीरामाये रामायणनिलके वाल्मीकीय
 आदिकाव्ये युद्धकाण्डे द्विपञ्चाशः सर्गः ॥ ५२ ॥

रा० टी०-तमिति । प्रतापो गदासुखस्य विनर्दमानः सन्
 हनुमन्तमभिद्रवत् अभ्यववत् ॥ ३३ ॥

गो० टी०-तमिति । अभिद्रवत् अभ्यववत् आगमना-
 सनस्वामित्वत्वाद्व्यवहारः ॥ ३४ ॥

रा० टी०-तस्येति । धूम्राक्षो बहुकण्टकां गर्दां तस्य हनु-
 मतो मस्तके पातयामास ॥ ३४ ॥

गो० टी०-तत इति । बहुकण्टकां बहुकीलाभ् ॥ ३४ ॥

रा० टी०-ताडित इति । गदया ताडितः स कपिः कपि-
 त्वसहितः स हनुमान् । तं प्रहारमचिन्तयन् सन् धूम्राक्षस्य
 गिरांमध्ये गिरिशृङ्गमपातयत् । साहस्योक्तं पलाययौ ॥ ३५ ॥

रा० टी०-स इति । गिरिशृङ्गेण ताडितः अत एव
 विस्फारितगतिं विदीर्णानि सर्वाङ्गानि यस्य सः धूम्राक्षो विकी-
 र्णः पर्वत इव धूम्रो पपात ॥ ३६ ॥

गो० टी०-ताडित इति । ताडितः आसीदिति
 शेषः ॥ ३६ ॥ ३६ ॥

रा० टी०-धूम्राक्षमिति । उग्ररुमैर्वध्यमानाः अत एव
 वस्ताः हतश्रेया निशाचराः लङ्कां प्रविशिशुः ॥ ३७ ॥

गो० टी०-स इति । निद्रास्थितिं विवशीकृतानि ३७ ॥ ३८ ॥
 रा० टी०-स इति । पवनसुतः भानुः निद्रां अत एव

१. कूबरः सान्निध्यं वा. पाठः । २. अर्कस्य गो. पाठः । ३. गोपिदिति गो. पाठः । ४. तत्र कूबरस्तु भोजि गो. पाठः । ५. विभि गो. पाठः ।
 ६. कपिभि गो. पाठः । ७. विद्रव्येति गो. पाठः । ८. शत्रुमिति गो. पाठः । ९. नैर्दुभै गो. पाठः । १०. रथे गो. पाठः ।

त्रिपञ्चाशः सर्गः ।

धूम्राक्षे निहतेऽतिरुष्टेन रावणेन बहिर्गतेन पञ्चदशमिन्त्रेण निशाचरेण कपीनां द्वावृणो रणः ।

धूम्राक्षं निहतं श्रुत्वा रावणो राक्षसेश्वरः । क्रोधेन महाबाहिषो निःश्वसन्मुखो यथा ॥ १ ॥
 दीर्घमुष्णं विनिःश्वस्य क्रोधेन ककुपीकृतः । अतपीद्राससं कैरं वज्रदंष्ट्रं महाबलम् ॥ २ ॥
 गच्छ त्वं वीर निर्याहि राक्षसैः परिवारितः । जहि दासरायि रामं सुग्रीवं वानरैः सह ॥ ३ ॥
 तथेत्युक्त्वा द्रुततरं मायावी राक्षसेश्वरः । निर्जगाम बलैः सार्द्धं बह्विधः परिवारितः ॥ ४ ॥
 नागैरश्वैः खरैरुष्टैः रायुक्तः सुरावाहितः । तपाकायजनिवैद्य बह्विधः समकंकृतः ॥ ५ ॥
 ततो विचित्रकेयूरमुकुटैर्न विभूषितः । तर्जुनं च समाग्रस्य राधयुर्निर्ययौ द्रुतम् ॥ ६ ॥
 पनाकाद्यंकृतं दीप्तं तप्तकाञ्चनमणिनम् । रथं प्रदधिष्यं कृत्वा समारोहमधुपतिः ॥ ७ ॥
 क्रैष्टिभिस्तोमरैश्चित्रैः शृङ्गैश्च तुसलेरपि । भिज्जिपाक्षैश्च चैतैश्च शक्तिभिः पादौस्रगि ॥ ८ ॥
 खड्गैश्चक्रेर्गदाधिश्च निशितैश्च परावैः । पद्मैश्च च निर्गान्नि विविधाः सङ्ख्यापाणयः ॥ ९ ॥
 विचित्रवाससः सर्वे दीप्ता राक्षसद्वन्द्ववाः । वानाः प्रोत्तम्याः शूराश्चलन्त इव पर्वताः ॥ १० ॥

मन्त्रवशाः सन्तिः संतिकीर्य परिवाय विपरीतं जलिनः प्रवृत्तः ।
 तस्य स कपिभिः छपुज्यमानसः सप्त पदपरासह ॥ १ ॥

इति श्रीमहात्मीकीयरावणचरितकौमुदी २० अध्यायः समाप्तः ।
 युद्धभाण्डे द्विपञ्चाशः सर्गः ॥ २० ॥

गो० टी०—इति विद्वते । यदन्तीति याः नूतनस्य
 दाः श्रुतजवहाः सन्तिकीर्य परावैर्ययः ॥ द्विपञ्चाशः
 समाप्तः ॥ ३९ ॥

इति श्रीमोविन्दराजविरचिते श्रीमहायाममुष्णं चरितम् ।
 २० गणे युद्धकाण्डसमाप्त्यारं विद्यादातः सूर्यः ॥ ३९ ॥

१-२] ति० टी०—धूम्राक्षमिति ॥ १ ॥ ॥
 रा० टी०—धूम्राक्षमिति नूतनस्य दाः नूतनस्य

धूम्राक्षमित्यादिभिः । धूम्राक्षं निहतं कृतं महाबाहिषो
 विष्णोः उच्यते ॥ निःश्वसन्मृतेति शेषः ॥ १ ॥

रा० टी०—दीर्घमुष्णं । क्रोधेन ककुपीकृतो रावणस्य रथः
 प्रथममवधीतः ॥ २ ॥

गो० टी०—अथ वज्रदंष्ट्रं विपञ्चाशं धूम्राक्षमित्यादि ।
 तद्विधः अभूदिति शेषः ॥ १ ॥ ॥

३-४] ति० टी०—गच्छ निर्याहीत्यान्तं सर्वदा यन्त-
 रमिति बोध्यते ॥ ३ ॥ ॥

रा० टी०—तदाकायमाह—गच्छति । त्वं गच्छ राक्षसा-
 त् प्राण्य तैः राक्षसैः परिवारितः सन् निर्याहि दासरायि सुग्रीवं
 । जहि ॥ ३ ॥

गो० टी०—गच्छ त्वं वीर निर्याहीति । इतो गच्छ-
 रावियोदित्यर्थः ॥ ३ ॥

रा० टी०—नूतनस्य दाः नूतनस्य दाः नूतनस्य दाः ।
 प० टी०—विनिःश्वस्य ककुपीकृतं रावणेन बहिर्गतेन पञ्चदशमिन्त्रेण निःश्वसन्मुखो यथा

गो० टी०—तथेत्युक्त्वा द्रुततरं मायावी राक्षसेश्वरः ।
 ततो विचित्रकेयूरमुकुटैर्न विभूषितः । तर्जुनं च समाग्रस्य राधयुर्निर्ययौ द्रुतम् ॥ ६ ॥

गो० टी०—ततो विचित्रकेयूरमुकुटैर्न विभूषितः ।
 तर्जुनं च समाग्रस्य राधयुर्निर्ययौ द्रुतम् ॥ ६ ॥

गो० टी०—ततो विचित्रकेयूरमुकुटैर्न विभूषितः ।
 तर्जुनं च समाग्रस्य राधयुर्निर्ययौ द्रुतम् ॥ ६ ॥

गो० टी०—ततो विचित्रकेयूरमुकुटैर्न विभूषितः ।
 तर्जुनं च समाग्रस्य राधयुर्निर्ययौ द्रुतम् ॥ ६ ॥

गो० टी०—ततो विचित्रकेयूरमुकुटैर्न विभूषितः ।
 तर्जुनं च समाग्रस्य राधयुर्निर्ययौ द्रुतम् ॥ ६ ॥

गो० टी०—ततो विचित्रकेयूरमुकुटैर्न विभूषितः ।
 तर्जुनं च समाग्रस्य राधयुर्निर्ययौ द्रुतम् ॥ ६ ॥

गो० टी०—ततो विचित्रकेयूरमुकुटैर्न विभूषितः ।
 तर्जुनं च समाग्रस्य राधयुर्निर्ययौ द्रुतम् ॥ ६ ॥

गो० टी०—ततो विचित्रकेयूरमुकुटैर्न विभूषितः ।
 तर्जुनं च समाग्रस्य राधयुर्निर्ययौ द्रुतम् ॥ ६ ॥

गो० टी०—ततो विचित्रकेयूरमुकुटैर्न विभूषितः ।
 तर्जुनं च समाग्रस्य राधयुर्निर्ययौ द्रुतम् ॥ ६ ॥

गो० टी०—ततो विचित्रकेयूरमुकुटैर्न विभूषितः ।
 तर्जुनं च समाग्रस्य राधयुर्निर्ययौ द्रुतम् ॥ ६ ॥

गो० टी०—ततो विचित्रकेयूरमुकुटैर्न विभूषितः ।
 तर्जुनं च समाग्रस्य राधयुर्निर्ययौ द्रुतम् ॥ ६ ॥

१ वारमिति गो. पाठः । २ रथमिति गो. पाठः । ३ कुर इति गो. पाठः । ४ मुकुटैर्न गो. पाठः । ५ तनुकाणीति गो. पाठः । ६ शक्तिभिः
 ति गो. पाठः । ७ शक्तिभिः ति गो. पाठः ।

गुह्यकुलं रुद्रास्तारगुह्यपाणिभिः । अन्य कृष्णसंपुक्ताः शरीरुदा महाबलाः ॥ ११ ॥
 तन्नाससचलं रौप्यं विप्रस्थितमशोभत । प्राहृदकाले यथा भेषा नन्दमानाः सविद्युतः ॥ १२ ॥
 निःसुता दक्षिणद्वारादङ्गदो यत्र यूथपाः । तेषां निष्क्रममाणानामशुभं समजायत ॥ १३ ॥
 आकाशाद्विधनातीवैर्दुर्लभकान्यपतस्तदा । वपन्तः पावकउवालाः शिवा घोरा घवाशिरे ॥ १४ ॥
 व्याहृत्य भृगा घोरा रत्नसां निधनं तदा । समापतन्तो योधास्तु प्रास्वलंस्तत्र दारुणम् ॥ १५ ॥
 पतन्तोऽपि निःसुताः पञ्चदशो महाबलः । धैर्यमालम्ब्य तेजस्वी निर्जगाम रणोत्सुकः ॥ १६ ॥
 प्राकृत विद्रवतो द्रुमा वानराः जितस्त्रासिनः । प्रणेदुः स्रग्भानादान्निर्दशः क्रन्देन पूरयन् ॥ १७ ॥
 तदा प्रवृत्तं तुमुर्दं स्त्रीणां गलसैः सह । घोरानां भीषरूपाणां प्रन्योन्यवधकाङ्क्षिणाम् ॥ १८ ॥
 निष्पतन् ॥ गरीरसाद भिन्नदेहशिरोधराः । रुधिरोक्षितसर्वाङ्गा न्यपतन्धरणीतले ॥ १९ ॥
 काचिन्योन्यमासाद्य भृगाः परिग्रहादयः । निलिपुर्विविधाञ्छस्त्रान्समरेष्वनिवर्तिनः ॥ २० ॥
 दुष्मानां च जितानां च मुखानां चापि निस्वनः । श्रूयते सुमहांस्तत्र घोरो हृदयभेदनः ॥ २१ ॥
 रथनेमिस्वनस्तत्र धनुषश्चापि घोरोवत् । शङ्खभेरीमृदङ्गानां बभूव तुमुलः स्वनः ॥ २२ ॥

जनेन विनिर्दिष्टो गुह्यस्यादिना । तोमराङ्गुलपाणिभिः
 तन्मूभिः यथा आकाशा इत्यर्थः ॥ १० ॥

११] ति० टी०-तोमराङ्गुलपाणिभि रूदा आरूढा
 [हृदयकाले ये कृष्णसं पुक्ता निगता इत्यन्वयः । दक्षिणसंपुक्ता
 गन्धर्वाः । आकाशा निगताः ॥ १२ ॥

गो० टी०-तानि कृष्णसंपुक्ता इति । यत्रानि गजा
 नैर्यन्तः ॥ १३ ॥

१४] ति० टी०-विप्रस्थितं विशेषेण कृतप्रस्थानम् ।
 तन्निधनः नालम्ब्य रत्नोवलम्ब्य स्त्रण्यपुण्यबुल्लत्वात्सविद्युते-
 शेषेनेत्यम् ॥ १५ ॥

गो० टी०-तादिति । निप्रस्थितं कृतप्रस्थानं तद्गुलमशोभत
 अत्र युवक आवृत्ति रुधिरितः कर्मानाः प्रायश्चित्तं भेषा इव
 रत्नसाः यमद्वारे यत्राः समापदिगिद्वारातिश्रुताः ॥ १६ ॥

१७] ति० टी०-निःसुताः । राक्षसा इति शेषः ॥ १८ ॥

गो० टी०-नैर्गामिनि । तेषां निष्क्रममाणानां मन्तः
 मन्त्रं दृष्ट्वा नमस्तस्मात् अङ्गुलपादः ॥ १९ ॥

१९] ति० टी०-दुर्लभिरूपमशुभं योधा-आकाशा-
 दिभिः । विप्रस्थितमेषा ॥ २० ॥

गो० टी०-अश्रमन्तः । आकाशादिति । विप्रानां
 धनैरहितान् आकाशात् समुत्क्रान्तपतन् पावकउवालाः यमन्तः
 शिवाः घोरानां वानाशिरे रत्नसज्जीयमानं वदितं ॥ २१ ॥

गो० टी०-आकाशादित्यादि । विप्रानां वनम-
 न्पातः ॥ २२ ॥

२१] ति० टी०-घोरा भृगा रत्नसां निधनं व्याहृत्य
 व्याहृत्य ॥ २२ ॥

गो० टी०-व्याहृत्येति । भृगाः भृगाः रत्नसां निधनं

यथा भवति यथा व्याहृत्य समापतन्त आगच्छन्तो योधाः
 प्रास्वलन् भूमौ निपेतुः ॥ २० ॥

१६] ति० टी०-औत्पातिकान्मभसचकान् ॥ १६ ॥
 गो० टी०-पतानिति । औत्पातिकान् द्रुमापि रणोत्सुके
 कर्जदः धैर्यमालम्ब्य निर्जगाम ॥ १६ ॥

गो० टी०-पतानिति । औत्पातिकान् अश्रमन्तः ॥ १६ ॥
 १७] ति० टी०-विद्रवतो विशेषेण स्तम्भसमुत्तमगच्छतः
 पूरयन्पूरयन्तः आर्यमकवचनम् ॥ १७ ॥

गो० टी०-तानिति । विद्रवस्तान् राक्षसान् द्रुमा वानराः
 समहानास्तान् प्रणेदुः अत एव क्रन्देन दिशः पूरयन् अपूरयन् १७
 गो० टी०-तांस्त्विति । पूरयन् अपूरयन्त्यर्थः । केचित्तु
 पूरयन् पूरयन्त इत्यर्थः, वचनव्यत्यय आर्य इत्याहुः ॥ १७ ॥

१८-२०] ति० टी०-तुमुर्दं रणसंकुलम् ॥ १८ ॥ २० ॥
 गो० टी०-तत इति । अन्योन्यवधकाङ्क्षिणां राक्षसैः सह
 हरीणां तुमुर्दं युद्धं प्रयत्नम् ॥ १८ ॥

गो० टी०-निष्पतन्त इति । निष्पतन्तो युद्धार्थमागच्छन्तः
 महोत्साहा वानराक्षसाः भिन्नदेहशिरोधरास्तन्तः धरणीतले
 न्यपतन् ॥ १९ ॥

गो० टी०-केचित्ति । परिग्रहादयः केचित् भृगाः वि-
 विधान् जघान् चिक्षिपुः ॥ २० ॥

गो० टी०-तत इति । तुमुर्दं रणसंकुलम् । तुमुर्दं
 रणसंकुले इत्यमरः ॥ १८-२२ ॥

२१-२२] ति० टी०-हृदयभेदनः भयंकर इत्यर्थः ॥ २१-२२ ॥
 गो० टी०-दुष्मानामिति । हृदयभेदनः दुष्मानां समहान्
 निस्वनः शब्दः श्रूयते ॥ २१ ॥
 गो० टी०-स्वयेति । सागरस्य बोधवत् रथनेमिस्वनः
 शंखादीनाम् स्वनसदृशो बभूव ॥ २२ ॥

१ कर्जद इति गो. पाठः । २ घोरमिति गो. पाठः । ३ तीव्रा इति गो. पाठः । ४ दृक्कायमिति गो. पाठः । ५ निकम्ब इति गो. पाठः ।
 ६ तुमुर्दं विद्रवति गो. पाठः । ७ कर्जद इति गो. पाठः । ८ पाण्य इति गो. पाठः । ९ सागरस्य बोधवत् । १० योधा इति गो. पाठः ।

केषिन्नाणि संत्यज्य बाहुयुद्धमकुर्वत । तलैश्च जरणेभ्यश्चि मुष्टिभिश्च कुमैरपि ॥ २३ ॥
 आनुभिश्च हताः केचिद्विग्रहेश्च राक्षसाः । शिलाभिश्चूर्णिताः केचिद्गानरैर्युद्धकुर्मदैः ॥ २४ ॥
 वज्रदंष्ट्रोऽयं तं दृष्ट्वा रणे विनाशयन्हरीन् । चचार लोकसंहारे पाशहस्त इवान्तकः ॥ २५ ॥
 बलवन्तोऽश्वविदुषो नानाप्रहरणा रणे । जघ्नुर्वानरसैन्यानि राक्षसाः क्रोधमूर्छिताः ॥ २६ ॥
 जैत्रे तान्राक्षसान्सर्वान्दृष्टो वायुसुतो रणे । क्रोधेन द्विगुणाविष्टः संवर्तक इवानलः ॥ २७ ॥
 तान्राक्षसगणान्सर्वान्दृष्टुमुद्यम्य वीर्यवान् । अद्भुतः क्रोधताम्राक्षः सिंहः क्षुद्रमृगानिव ॥ २८ ॥
 चकार कदर्नं योरं शक्रतुल्यपराक्रमः । अद्भुताभिहतास्तेत्र राक्षसा भीमविक्रमाः ॥ २९ ॥
 विभिन्नशिरसः पेतुर्निकृता इव पादपाः । रथैश्चिन्नैर्ध्वजैरथैः शरीरैर्हरिरक्षसाम् ॥ ३० ॥
 रुधिरायेण संलब्ध्वा भूमिर्भयकरी तदा । हारकेयूरवस्त्रैश्च च्छत्रैश्च समलंकृता ॥ ३१ ॥
 भूमिर्भाति रणे तत्र शारद्वीयथा निशा । अद्भुतस्य च वेगेन तद्राक्षसबलं मरुत् ॥
 प्राकम्पत तदा तत्र पवनेनाभ्युदो यथा ॥ ३२ ॥

इत्यापं श्रीमद्रामायणे वात्सीकीय आदिकाण्डे त्रिपञ्चाशः सर्गः ॥ ५३ ॥

२३-२४] ति० टी०-अस्त्राणि संत्यज्य सर्वाण्यस्त्राणि प्रयुज्य तदनन्तरमस्त्राभावाद्बाहुयुद्धमकुर्वत ॥ २३ ॥ २४ ॥

२५-२६] ति० टी०-केचिदिति । केचित् बाहुयुद्धमकुर्वत अष्टगुणं तलैरिति केचिद्राक्षसाः तलादिभिर्वाणैर्भग्नप्रदेशास्मन्तः हता केचित् शिलाभिश्चूर्णीकृताः । सार्द्धं लोक एकान्वयी ॥ २५ ॥ २६ ॥

२७-२८] ति० टी०-केचिदिति । अस्त्राणि संत्यज्य सर्वाण्यस्त्राणि प्रयुज्य तदनन्तरमस्त्राभावात् बाहुयुद्धमकुर्वतेत्यर्थः ॥ २७-२८ ॥

२९] ति० टी०-वज्रदंष्ट्र इति । वज्रदंष्ट्रः तं स्वसेनाविनाश-मित्यर्थः । लोकसंहारे तन्निमित्तम् ॥ २९ ॥

३०-३१] ति० टी०-वज्रदंष्ट्र इति । वज्रदंष्ट्रः तं स्वसेनाविनाशं दृष्ट्वा लोकसंहारे अन्तक इव हरीन् विनाशयन् चचार ॥ ३० ॥ ३१ ॥

३२] ति० टी०-अश्वविदुषः अश्वविद्रांस इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

३३-३४] ति० टी०-बलवन्त इति । बलवन्तोऽश्वविदुषोऽश्वविद्रांसो राक्षसाः वानरसैन्यानि जघ्नुः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

३५-३६] ति० टी०-बलवन्त इति । अश्वविदुषः अश्वविद्रांसः । प्रथमार्थे द्वितीया ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

३७] ति० टी०-संवर्तके प्रलयकाले ॥ ३७ ॥

३८-३९] ति० टी०-तान्नाशसगणान् । निजघानेति शेषः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

४०-४१] ति० टी०-जघ्नुरिति । क्रोधेन द्विगुणाविष्टः द्विगुणक्रो-
 धेन युक्तः अत एव क्रोधताम्राक्षो दालिखितोद्भूतः संवर्तके
 प्रलयकाले अनिल इव राक्षसान् जग्रे अत एव योरं कदर्नं
 चकार सर्वद्वयमेकान्वयी ॥ ४० ॥ ४१ ॥

४२-४३] ति० टी०-अद्भुत इति । अद्भुताभिहताः भीमविक्रमाः राक्षसाः
 विभिन्नशिरसस्तन्तः निकृताः छिन्नाः पादपा इव पेतुः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

४४-४५] ति० टी०-रथैरिति । हरिरक्षसां शरीरैः रुधिरायेण च
 रथादिभिश्च संलब्ध्वा अत एव भयंकरा भूमिर्भयवदिति शेषः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

४६-४७] ति० टी०-निघ्नत इत्यादिभ्योऽङ्गमेकान्वयम् ॥ संवर्तके
 प्रलयकाले । तान् राक्षसगणानित्यत्र निजघानेति विपरि-
 णामः ॥ ४६-४७ ॥

४८] ति० टी०-भयकरी भयंकरा अभूदिति शेषः
 चमत्कार आर्षः ॥ ४८ ॥

४९-५०] ति० टी०-हारेति । कुनैः छिन्नेः दारादिभिः समलंकृता
 भूमिः शारीर निधेय भाति ॥ ४९ ॥ ५० ॥

५१-५२] ति० टी०-हारेति । शारद्वीयथा निधेत्यत्र इव मलय
 यथाशब्दभयंकरा । अभिन्ननिवन् इवचन्द्रः पादपूरण
 इत्येकं ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

इति श्रीमोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नाकरिदाख्यान
 युद्धकाण्डव्याख्यानो त्रिपञ्चाशः सर्गः ॥ ५३ ॥

३२] ति० टी०-पवनेनाभ्युदो यथेत्युत्तरं सर्वस्योद-
 कचित्कोऽण्को दृष्टनेप्रकरणभेदाभावादिति कतकः ॥ ३२ ॥

इति श्रीरामाभिराम श्रीरामो वे रामायणाख्ये वात्सीकीय
 आदिकाण्डे युद्धकाण्डे त्रिपञ्चाशः सर्गः ॥ ५३ ॥

४०-४१] ति० टी०-अद्भुतस्येति । अद्भुतस्य वेगेन राक्षसां च
 पवनेनाभ्युद इव प्राकम्पत ॥ ४० ॥ ४१ ॥

इति श्रीमद्रामायणे वात्सीकीयः मायणव्याख्याने रामायणशिरःसर्गो
 युद्धकाण्डे त्रिपञ्चाशः सर्गः ॥ ५३ ॥

संक्षेपेति गो. पाठः । २ विभेति गो. पाठः । ३ भयं शयैरिति गो. पाठः । ४ विभेति राक्षसान्द्रा सर्वमिति गो. पाठः । ५ वागीति गो. पाठः । ६ वागीति गो. पाठः । ७ वागीति गो. पाठः । ८ वागीति गो. पाठः । ९ वागीति गो. पाठः । १० वागीति गो. पाठः । ११ वागीति गो. पाठः । १२ वागीति गो. पाठः । १३ वागीति गो. पाठः । १४ वागीति गो. पाठः । १५ वागीति गो. पाठः । १६ वागीति गो. पाठः । १७ वागीति गो. पाठः । १८ वागीति गो. पाठः । १९ वागीति गो. पाठः । २० वागीति गो. पाठः । २१ वागीति गो. पाठः । २२ वागीति गो. पाठः । २३ वागीति गो. पाठः । २४ वागीति गो. पाठः । २५ वागीति गो. पाठः । २६ वागीति गो. पाठः । २७ वागीति गो. पाठः । २८ वागीति गो. पाठः । २९ वागीति गो. पाठः । ३० वागीति गो. पाठः । ३१ वागीति गो. पाठः । ३२ वागीति गो. पाठः । ३३ वागीति गो. पाठः । ३४ वागीति गो. पाठः । ३५ वागीति गो. पाठः । ३६ वागीति गो. पाठः । ३७ वागीति गो. पाठः । ३८ वागीति गो. पाठः । ३९ वागीति गो. पाठः । ४० वागीति गो. पाठः । ४१ वागीति गो. पाठः । ४२ वागीति गो. पाठः । ४३ वागीति गो. पाठः । ४४ वागीति गो. पाठः । ४५ वागीति गो. पाठः । ४६ वागीति गो. पाठः । ४७ वागीति गो. पाठः । ४८ वागीति गो. पाठः । ४९ वागीति गो. पाठः । ५० वागीति गो. पाठः । ५१ वागीति गो. पाठः । ५२ वागीति गो. पाठः । ५३ वागीति गो. पाठः । ५४ वागीति गो. पाठः । ५५ वागीति गो. पाठः । ५६ वागीति गो. पाठः । ५७ वागीति गो. पाठः । ५८ वागीति गो. पाठः । ५९ वागीति गो. पाठः । ६० वागीति गो. पाठः । ६१ वागीति गो. पाठः । ६२ वागीति गो. पाठः । ६३ वागीति गो. पाठः । ६४ वागीति गो. पाठः । ६५ वागीति गो. पाठः । ६६ वागीति गो. पाठः । ६७ वागीति गो. पाठः । ६८ वागीति गो. पाठः । ६९ वागीति गो. पाठः । ७० वागीति गो. पाठः । ७१ वागीति गो. पाठः । ७२ वागीति गो. पाठः । ७३ वागीति गो. पाठः । ७४ वागीति गो. पाठः । ७५ वागीति गो. पाठः । ७६ वागीति गो. पाठः । ७७ वागीति गो. पाठः । ७८ वागीति गो. पाठः । ७९ वागीति गो. पाठः । ८० वागीति गो. पाठः । ८१ वागीति गो. पाठः । ८२ वागीति गो. पाठः । ८३ वागीति गो. पाठः । ८४ वागीति गो. पाठः । ८५ वागीति गो. पाठः । ८६ वागीति गो. पाठः । ८७ वागीति गो. पाठः । ८८ वागीति गो. पाठः । ८९ वागीति गो. पाठः । ९० वागीति गो. पाठः । ९१ वागीति गो. पाठः । ९२ वागीति गो. पाठः । ९३ वागीति गो. पाठः । ९४ वागीति गो. पाठः । ९५ वागीति गो. पाठः । ९६ वागीति गो. पाठः । ९७ वागीति गो. पाठः । ९८ वागीति गो. पाठः । ९९ वागीति गो. पाठः । १०० वागीति गो. पाठः ।

चतुःपञ्चाशः सर्गः ।

अङ्गद्वयप्रदं द्रव्यमेव हि सङ्ग्रामे वज्रदंष्ट्रप्रवृत्तेषु भीमविक्रमेण्यपि हरिषु नमगात्रेषु प्रायस्तद्व्यतिराशेभ्यश्च प्रधातुषु वज्रदंष्ट्रप्रवृत्तेषु भुजपातयन् ।

स्वबलस्य च धातेन अङ्गदस्य बलेन च । राक्षसाः क्रोधपाविष्टो वज्रदंष्ट्रो महाबलः ॥ १ ॥
विस्फार्य च धनुर्घोरं शक्राक्षनिसमप्रभम् । वानराणां बनीकानि प्राकिरच्छरवृष्टिभिः ॥ २ ॥
राक्षसाश्चापि मुख्यास्ते रथैश्च समवस्थिताः । नानामहरणाः शूराः प्रायुध्यन्त तदा रणे ॥ ३ ॥
वानराणां च शूरास्तु ते सर्वे पुत्रवर्षभाः । आयुध्यन्त शिलाहस्ताः समवेताः समन्ततः ॥ ४ ॥
तत्रायुधसहस्राणि तस्मिन्नायोधने भृशम् । राक्षसाः कपिमुख्येषु पातयांचकिरे तदा ॥ ५ ॥
वानराश्चैव रक्षसुः गिरिष्ठक्षान्महाशिलाः । प्रवीराः पातयामाद्युर्मत्तवारणसंनिभाः ॥ ६ ॥
शूराणां युध्यमानानां समरेष्वनिवर्तिनाम् । तद्राक्षसगणानां च युयुद्धं समवर्तत ॥ ७ ॥
अभयशिरसः केचिच्छिन्नैः पादैश्च बाहुभिः । शस्त्रैर्दितैर्देहास्तु रुधिराण्यसमुक्षिताः ॥ ८ ॥
हरयो राक्षसाश्चैव शरते गां समाश्रिताः । कङ्कः पृथ्वीलीड्याश्च गोमायुर्कुलसंकुलाः ॥ ९ ॥
कृन्धानि समुत्पेतुर्भीरूणां भीषणानि वै । भुजपाणिशिरश्छिन्नाश्छिन्नकायाश्च भूतले ॥ १० ॥

१-३] ति० टी०-स्वबलस्य चेति ॥ १ ॥ ३ ॥

रा० टी०-अथ वज्रदंष्ट्रतामसमाह-स्वबलस्येत्यादिभिः ।
विशेष्य बलेन अतिप्रभाक्रमदर्शनेन स्वबलस्य धातेन च हेतुना-
तिप्रभाविष्टो वज्रदंष्ट्रो बहुविस्फार्य वानराणामनीकानि शरद-
ष्टभिः प्राकिरन् श्लोकद्वयमेकात्म्यम् ॥ १ ॥ २ ॥

रा० टी०-राक्षसा इति । रथैः समवस्थिताः मुख्य-
पक्षा अपि प्रायुध्यन्त ॥ ३ ॥

गो० टी०-अथ वज्रदंष्ट्रवधकथः पञ्चाशे-यलस्य चेत्या-
दिश्लोकद्वयमेकात्म्यम् ॥ १-३ ॥

४] ति० टी०-वानराणामिति निधारणे षष्ठी ॥ ४ ॥

रा० टी०-वानराणामिति । वानराणां मध्ये ये शूराः
प्रतिगौर्यतिनिष्ठस्तस्मिन् प्रवर्गर्षभाः आयुध्यन्त ॥ ४ ॥

गो० टी०-वानराणामिति । निधारणे षष्ठी ॥ ४ ॥

५-६] ति० टी०-तत्र वीरद्वयकारणे तस्मिन्प्रसिद्धे
प्रायोधने षष्ठे ॥ ५ ॥ ६ ॥

रा० टी०-तत्रेति । तत्र तस्मिन् समये राक्षसाः कपि-
मुख्येषु आयुधसहस्राणि पातयाचकिरे ॥ ५ ॥

रा० टी०-वानरा इति । प्रवीरा वानरा रक्षसु महा-
शक्रान् महाशिलाश्च पातयामासुः ॥ ६ ॥

गो० टी०-तत्रेति । तत्र कपिमुख्येष्वित्यन्वयः । आयो-
धने षष्ठे ॥ ५ ॥ ६ ॥

७] ति० टी०-तद्राक्षसगणानाम् तच्छब्देन वानराः
वानराक्षसगणानामित्यर्थः ॥ ७ ॥

रा० टी०-शूराणामिति । राक्षसगणानां चकारेण वान-
राणां च सङ्गर्ह समन्ततः ॥ ७ ॥

गो० टी०-शूराणामिति । तद्राक्षसगणानां चेति । ते
च राक्षसगणाश्च तद्राक्षसगणाः तेषाम् तच्छब्देन वानरा
उच्यन्ते । युध्यमानानां युयुद्धं समवर्ततेत्यनेन उत्तरोत्तरपुद्गा-
धिक्यमुच्यते ॥ ७ ॥

८] ति० टी०-छिन्नैः पादैर्बाहुभिरुपलक्षिताः ॥ ८ ॥

रा० टी०-प्रभमेति । छिन्नैः पादैर्बाहुभिश्चोपलक्षिताः
केचित्प्रभप्रभिगमः शस्त्रैर्दिता देहाः कृन्त्या येषां ते सन्तः
रुधिराण्यसमुक्षिताः बहुदुरिति शेषः ॥ ८ ॥

गो० टी०-प्रभमेति । पादैश्च बाहुभिरुपलक्षणे नृती-
या । अर्पितदेहाः आरोपितदेहाः । गां भूमिम् । कङ्कः अवटः
स च द्येनविशेषः पृथुः दूरदर्शी बलः द्येनविशेषः काकश्च
तैराख्याः व्याप्ताः ॥ ८ ॥ ९ ॥

९-१०] ति० टी०-कङ्का वायसाः कङ्कादिभिराख्याः ।
व्याप्ता इत्यर्थः ॥ ९ ॥ १० ॥

रा० टी०-हरय इति । शरत्वेन समाश्रिताः हरयो राक्ष-
साश्च कंकादिभिराख्याः पूर्णाः गोमायुर्कुलसंकुलाश्च बहुदुरिति
शेषः तत्र बलाः काकाः ॥ ९ ॥

रा० टी०-कृन्धानीति । भीरूणां भीषणानि भयं-
काणि कृन्धानि शिरोरहितदेहाः सङ्ग्रहेतुः अर्धं पृथक् तदेव
भङ्गयन्तरेणाह-भुजेति । हजरादिभिः छिन्नाः भेदितहजरास्तु
इत्यर्थः छिन्नानि विदीर्णानि कृन्धानि कृन्धानि येषां ते नानारा
राक्षसाश्च भूतले निपतुः ॥ १० ॥

गो० टी०-कृन्धानीत्यर्थः ॥ १० ॥

गो० टी०-भुजः केशादिभिरुपलक्षिताः भुजेति । भुजपाणि-
शिरस्य छिन्नाः छिन्नाश्चाऽऽ छिन्नकायाश्च ॥ ११ ॥

१ वक्रश्च च नीति गो. पाठः । २ जयेनेति गो. पाठः । ३ सविस्फार्येति गो. पाठः । ४ वज्रदंष्ट्रप्रवृत्ते गो. पाठः । ५ युयुद्धं युयुत्तं गो. पाठः । ६ वा इति गो. पाठः । ७ गिरिष्ठक्षान्महाशिला इति गो. पाठः । ८ प्रभिमिति रा. गो. पाठः । ९ निक्षेपेति गो. पाठः । १० कङ्का इति गो. पाठः । ११ बहुदुरश्च इति गो. पाठः । १२ गणेति गो. पाठः ।

वानरा राक्षसाश्चापि निषेधस्तथ भुतले । ततो वानरसैन्येन हन्यमानं निशाचरम् ॥ ११ ॥
 प्रामज्यत वलं सर्वं वज्रदंष्ट्रस्य पश्यतः । राक्षसान्भयविश्वस्तान्हन्यमानान्पुनर्गमैः ॥ १२ ॥
 दृष्ट्वा स रोषताम्राक्षो वज्रदंष्ट्रः प्रतापनात् । प्रविवेकं धनुष्पाणिश्लाघस्यन्हरिर्नाहिनम् ॥ १३ ॥
 शरैर्विशारयामास कङ्कुपैरजिह्वगैः । विभेदं वानरस्तत्र समाहो नव पञ्च च ॥ १४ ॥
 विव्याध परमकुट्टो वज्रदंष्ट्रः प्रतापनात् ॥
 अस्ताः सर्वे हरिगणाः शरैः संकुनदेहिभिः । अजुह्वं संप्रभातन्ति प्रजापतिमिव प्रजाः ॥ १५ ॥
 ततो हरिगणान्भ्रान्तदृष्ट्वा वालिसुतस्तदा । क्रोधेन वज्रदंष्ट्रं तमुदीक्षन्तमुदेक्षत ॥ १६ ॥
 वज्रदंष्ट्रोऽङ्गदक्षोभौ योयुध्येते परस्परम् । ननुः परमकुट्टौ हरिमत्तज्जाविं ॥ १७ ॥
 ततः शतसहस्रेण हरिपुत्रं महाबलम् । जघान मर्मेदेशेषु शरीरप्रिण्णिवोपमैः ॥ १८ ॥
 रुधिरश्लितसर्वाङ्गो वालिसुतुर्षावकः । चित्तं वज्रदंष्ट्राय व्रतं भीमपराक्रमः ॥ १९ ॥
 दृष्ट्वा पतन्तं तं वृक्षमसंभ्रान्तश्च राजसः । विच्छेदं वदन्मा सोऽपि मयितैः श्रापतुष्टावि ॥ २० ॥
 तं दृष्ट्वा वज्रदंष्ट्रस्य विक्रमं हृत्तपामः । पुनः विपुलं शूलं चित्तं च ननाद च ॥ २१ ॥
 तैमापतन्तं दृष्ट्वा स रथादापुन्यं वीर्यवान् । गदापाणिरसंभ्रान्तः दृष्टिर्वा रमयिषुत ॥ २२ ॥
 अङ्गदेन शिला श्लिप्ता गत्वा तु रणभूमीनि । सचक्रवर्त्तं साध्वं प्रमत्ताय रथं तदा ॥ २३ ॥
 ततोऽन्यैश्छिद्यं दृष्ट्वा विपुलं द्रुमभूषितम् । वज्रदंष्ट्रस्य शिरसि पातयामास वीनरः ॥ २४ ॥
 अभवच्छोणितोद्गारी वज्रदंष्ट्रः क्षुब्धचित्तः । मुहूर्तमभयवदो गदामाश्लिष्य निःक्वसन् ॥ २५ ॥
 स लब्धसंज्ञो गदया शालिपुत्रमवस्थितम् । जघान परमकुट्टो वज्रदेशे निशाचरा ॥ २६ ॥
 गदां त्यक्त्वा ततस्तत्र मुष्टिपुद्गमकुर्वन् । शन्योन्यं जघ्नतुस्तत्र तायुभौ हरिराक्षसौ ॥ २७ ॥
 रुधिराक्षारिणौ तौ तु महारिजनितश्रमौ । तथूषतः सुविक्रान्तावङ्गरजलधाविन ॥ २८ ॥

११] ति० टी०-निशाचरम् निशाचरमेतत्पदम् ॥ ११ ॥
 १२] ति०-तत इति । वानरसैन्येन हन्यमानं निशाचरं निशाचरसंनिधत्वं प्रामज्यत व्यदीर्यत ॥ १२ ॥
 गो० टी०-तत इति । निशाचरं निशाचरसंनिधिः । अ-
 धमाव आर्षः । यद्वा निशाचरां खरताति योगमात्रविविधः ॥
 १२-१३ ति० टी०-प्रामज्यत भयमभूत् ॥ १२ ॥ १३ ॥
 १४] ति०-राक्षसानिति । वज्रदंष्ट्रः प्रतापेन हन्यमानान्
 भूत एवं भयविश्वस्तान् राक्षसान् दृष्ट्वा क्षुरिवादिनीं वामयन्
 सन् प्रविवेकं शरैर्विशारयामास च श्लाघस्यमेकान्वयि ॥ १४ ॥
 गो० टी०-राक्षसानित्यादि । भयविश्वस्तान् भयवृत्तयो
 विवस्ताम् ॥ १३ ॥ १४ ॥
 १५] ति० टी०-तस्ताः नव पञ्च च । वानरानेकेष्वेव
 शरेण विभवेत्यर्थः १५ ॥
 १६] ति० टी०-तत्प्रकारमुक्तं-विभेदेति । तत्र एकेकवाण-
 प्रलेपं सतापयत्यत्रात्र एकोविंशत्युल्लुकाकाकाश्च वानरास्व निभेद
 अर्थ एवम् ॥ १६ ॥
 गो० टी०-विभेदेति । सत्ताक्षो नव पञ्च यदि एके-
 प्रयोगेणेति वयः ॥ १६ ॥ १६ ॥

१७] ति० टी०-संप्रभातन्ति अम् ॥ १७ ॥
 १८] ति० टी०-कोपेनोदीक्षन्तं कोपेनोदीक्षत ॥ १८ ॥
 १९] ति०-तत इति । वालिपुत्रः हरिगणां भयम-
 दृष्ट्वा कोपेन उदीक्षन्तं वज्रदंष्ट्रं कोपेन उदीक्षत ॥ १९ ॥
 गो० टी०-तत इति । उदीक्षन्तम् उदीक्षमाणम् ॥ १९ ॥
 २०] ति० टी०-योयुध्येते । पुनः पुनर्पुद्गमकुट्टाभि-
 स्पर्शः हन्मन्मज्जाविं हरिपुत्रं शपदः शिंशेन गजस्य वृद्धा
 मपदात् एतेषोपि सिद्धराजं राजानां मरणदिनि कलकः ॥ २० ॥
 २१] ति०-वज्रदंष्ट्र इति । वज्रदंष्ट्रोऽङ्गदक्ष परस्परं यो-
 ध्येते अतिशयं युद्धमङ्गदक्षमात्रं एव हरिमत्तज्जाविं वरतु
 अथ हरिपुत्रं शपदः शिंशेन सह गजपुद्गलसम्भवात् स्वेनैव
 सिद्धराजमात्रेण गजमरणप्रसिद्धः अनुतोषमा क ॥ २० ॥
 गो० टी०-वज्रदंष्ट्र इति । हरिमत्तज्जाविं सिंहमत्तज्जाविं
 २८-२८] ति० टी०-हरिपुत्रं वारिपुत्रम् ॥ २८ ॥ २८ ॥

१] युष्मन्ति रा. पाठः । २] वज्रदंष्ट्र इति गो. पाठः । ३] वज्रदंष्ट्र इति गो. पाठः । ४] गजपुत्रमिव गो. पाठः । ५] विज-
 ति गो. पाठः । ६] विजति इति गो. पाठः । ७] समिति गो. पाठः । ८] न दृष्टेति गो. पाठः । ९] अङ्गदेन गच्छेति गो. पाठः । १०] अन्यं शिरसि
 ति गो. पाठः । ११] वज्रदंष्ट्र इति गो. पाठः । १२] इति गो. पाठः ।

ततः परमतेजस्वी अङ्गदः पुष्यगर्भः । उत्पत्त्या दृष्टं स्थितवानासीत्पुष्पकलेर्धृतः ॥ २९ ॥
 अग्राह चार्पभं चर्म खड्गं च विपुलं शुभम् । किङ्किणीजालसंछभं चर्मणा च परिष्कृतम् ॥ ३० ॥
 विभ्रांश्च सचिरान्मार्गाश्चरेतुः कपिराससौ । जघ्नतुश्च त्रदान्यान्वं नर्दन्तौ जयकाङ्क्षिनौ ॥ ३१ ॥
 तपैः संपुत्यैः शोभेतां पुष्पिताविव किंशुकौ । युध्यमानौ परिश्रान्तौ जानुभ्यामवनीं गतौ ॥ ३२ ॥
 निमेषान्तरमात्रेण अङ्गदः कपिकुञ्जरः । उदतिष्ठत दीमाक्षो दण्डाहत इवोरगः ॥ ३३ ॥

२९] ति० टी०-तत इति । हरिपुष्पकद्वंद्वं ततस्तद्विषये शरैः
 समुद्रस्य जघनात् उग्रान् इति शेषः ॥ २९ ॥

३०] टी०-हस्तिनि । किङ्किणीजालानि स्याद्भानि यस्य
 तं यावत्किञ्चिद्विषयस्य तस्य विषये ॥ ३० ॥

३१] टी०-तपुनि । तपसः आपसत्वं दृष्टं दृष्ट्वा बहुधा
 विचिन्तयन् अत एव सः शोभितो भिजः सन् युधि प्रापत ॥ ३१ ॥

३२] टी०-तमिति । पुष्यगर्भोऽङ्गदः वज्रदंष्ट्रस्य विक्रमं
 दृष्ट्वा शैले गच्छन् विभ्राणामनन्द ॥ ३२ ॥

३३] टी०-तमिति । आपतन्तं तं शैले त राक्षसो दृष्ट्वा
 रथादाहृत्य धुत्तवान् समतिष्ठत ॥ ३३ ॥

गो० टी०-तमिति । सा वज्रदंष्ट्रता गदा आश्रिता
 जयकाङ्क्ष ॥ ३३ ॥

२९] टी०-अङ्गदेनिति । अङ्गदेन विना शिला रणमूर्धनि
 गत्वा रथं प्रमथय ॥ २९ ॥

३०] टी०-तत इति । ततः अन्यच्छिखरं युध्य गृही-
 त्वा वज्रदंष्ट्रस्य शिरसि पातयामास ॥ ३० ॥

गो० टी०-स खड्गेति । सः अङ्गदक्षिमायैः ॥ २९ ॥ ३१ ॥

३१] टी०-असमवेदिति । शोभितोद्गारी सन् वज्रदंष्ट्रः
 उग्रदंष्ट्रोऽभवत् अत एव गदाभासिद्धयं निश्चयन् सन् युद्धे
 युद्धो विवहरेदित्येवम् ॥ ३१ ॥

३२] टी०-जघ्नतु इति । शोभितोद्गारी रज्जोद्गारी ।
 गदाम् अन्वयः । यद्वा अधानं पश्यकुक्षौ वक्तोर्वेषे निशस्त्र-
 इत्यन्यान्तरं माङ्गदेन गदा श्रिता गत्वा तु रणमूर्धनीत्यर्थं
 शोभयत् ॥ ३२ ॥

३३] टी०-स इति । तत्पुष्पकमगम विनाशकः गदय-
 त्वालिप्तं वज्रोदेन जघन ॥ ३३ ॥

३०] टी०-गदामिति । नतोऽङ्गदस्य गदौ त्वक्त्वा वृद्धि-
 युद्धमकुर्वन् अङ्गदताम अत एव अन्योन्यं जघ्नतुः ॥ ३० ॥

३१] टी०-रुधिरिति । पहिरिति । जनिदन्तमौ रुधिर-
 शरिणौ नौ अङ्गदकुक्ष्याविव खड्गान्तौ शोभनपादविव-
 पङ्क्तौ बभूवतुः ॥ ३१ ॥

गो० टी०-स इत्यादि । अवर्तन् अवर्तयत् ॥ २९ ॥ ३१ ॥

२९] ति० टी०-पुष्पकलेर्धृतवत्तद्विषयेत्येतद्विषये आसीत् २९
 ३०] टी०-तत इति । परमतेजस्वी अङ्गदः वज्रमुत्पाद्य
 शिरसि वात् अत एव पुष्पकलेर्धृतः आसीत् ॥ २९ ॥

गो० टी०-ततः परमतेजस्वीत्यादि श्लोकद्वयमेकान्व-
 यम् ॥ वृक्षोत्पादनापेयमखण्डमृदुणादिकमङ्गदस्योच्यमान-
 मितरस्याप्युपलक्षणम् । विचित्राभिरनुमणानि नित्यं यद्यप्यप-
 नुदस्य उभयोरविशेषेण वर्णनान् । अङ्गदेन वृक्षं गृहीते राक्ष-
 सापि वृक्षं जघाह । अङ्गदेन खड्गादौ गृहीते राक्षसोपि खड्गा-
 दिकं जघाहेति भावः । आर्पभं चर्म कृपभचर्मपिनदं फाट्कम् ।
 चर्मणा खड्गकोशेन ॥ ३० ॥ ३१ ॥

३०-३१] ति० टी०-आर्पभं चर्म कृपभचर्मनिर्मितं
 फाट्कम् चर्मणा च परिष्कृतम् कोशरूपेणेत्यर्थः जघाह वज्र-
 दंष्ट्राङ्गदेन शिरसि ॥ ३० ॥ ३१ ॥

३१] टी०-जघाहेति । आर्पभं कृपभचर्मनिर्मितं किं-
 णीजालसंछतं चर्मणा कोशेन परिष्कृतं त्यक्तं खड्गं च जघाह
 राक्षस इति शेषः ॥ ३० ॥

३२] टी०-विचित्रानिति । जयकाङ्क्षिनौ अत एव नर्द-
 न्तौ कपिराससौ विचित्रान् मार्गान् चरेतुः अत एव अन्यो-
 न्यं जघ्नतुः ॥ ३१ ॥

गो० टी०-विचित्रानिति । मार्गान् पूर्वोक्तमण्डलावि-
 मार्गान् । विषयं जतु रित्यन्वयः ॥ ३२ ॥

३२-३३] ति० टी०-अग्रेः संपुत्यैः तत्समुत्पितैरुपरि-
 रित्यर्थः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

३३] टी०-उदतिष्ठति । युध्यमानौ परिश्रान्तौ अत एव
 जानुभ्यामवनीं गतौ कपिराससौ सख्यैः परस्परप्रायेत-
 जनितैः शर्णैः पुष्पितां किंशुकाविव शोभताम् ॥ ३३ ॥

गो० टी०-अग्रेति । सख्यैः सखिभिः । अङ्गदभुवि
 शोभित इत्यन्तरः । अजनीं गतौ अजनामिति शेषः ॥ ३३ ॥

३०] टी०-विषयेति । अङ्गदो विषयान्तरमात्रेण दण्डा-
 दित्वा उरग इव उदतिष्ठत ॥ ३३ ॥

गो० टी०-विषयेति । विषयान्तरमात्रेण निमेषान्तर-
 तमाजघन ॥ ३३ ॥

निर्मलेन सुधीतेन जगन्नाथस्य महच्छिरः । जयान वज्रदंष्ट्रस्य बालिसुमुहोदधः ॥ २३ ॥
 रुधिरशितगागमस्य बभूव पतितः द्विधा । तच्च तस्य परीताशं शुभं खड्गहतं शिरः ॥ २४ ॥
 वज्रदंष्ट्रं हतं हृष्टा राक्षसा भयमोहिताः । अस्ता ह्यभ्यद्रवहंङ्गा वध्यधानाः पुर्वगमैः ॥
 विषण्णवदना दीप्ता श्रिया किंचिदवाङ्मुखाः ॥ २५ ॥

निहत्य तं वैज्रधरः प्रतापवान्स बालिरानुः कपितैन्यमध्ये ।

जगाम हर्ष महितो महाबलः सक्षनेत्रस्त्रिदशैरिवारुतः ॥ २६ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे चतुःपञ्चाशः सर्गः ॥ ५४ ॥

पञ्चपञ्चाशः सर्गः ।

वज्रदंष्ट्रं हतं व्याकुलः कौरो राक्षसगणैश्च राक्षसागताय मदना राक्षससेनयानुगमस्यति । राक्षसातर्जनीविलग्नानां शिरसां शिरः
 हस्तैश्च कर्माणां च विस्तृतजनको रणः ।

वज्रदंष्ट्रं हतं श्रुत्वा बालिपुत्रेण रावणः । वलाध्यस्तमुवाचेदं कृताकारं मुपस्थितम् ॥ १ ॥
 शीघ्रं निर्यान्तु दुर्धर्षा राक्षसा भीमविक्रमाः । अकम्पनं पुरस्कृत्य सर्वशस्त्रास्त्रकोविदम् ॥ २ ॥
 एष शास्ता च गोप्ता च नेता च युधि सैतव्यः । भृतिकामश्च मे नित्यं नित्यं च समप्रिया ॥ ३ ॥
 एष जेष्यति काकुत्स्थौ सुग्रीवं च महाबलम् । वानरांश्चापरागव्योरान्हनिष्यति न संशयः ॥ ४ ॥
 परिगृह्य स तमाज्ञां रावणस्य महाबलः । बलं संप्रेरयामास तदा लघुपराक्रमः ॥ ५ ॥
 ततो नानाप्रहरणा भीमाक्षा भीमदर्शनाः । निष्पेतू राक्षसा मुख्या वलाध्यक्षप्रचोदिताः ॥ ६ ॥

३४-३६] ति० टी०-वज्रेणाच्छिद्य गृहीतेन वज्र-
 दंष्ट्रायेण ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

रा० टी०-निर्मलेनेति । सुधीतेन जगन्नाथेन अथ
 एव निर्मलेन वज्रेन वज्रदंष्ट्रस्य महच्छिरो शालिसुमुहोदधम् ॥ ३४ ॥

रा० टी०-रुधिरैति । रुधिरशितगागमस्य नस्य राक्ष-
 सस्य खड्गहतमत एव परीते पराकृते अक्षिणी युष्मिन् तव
 शिरः पतितं सख द्विधा बभूव ॥ ३५ ॥

गो० टी०-निर्मलेनेति । सुधीतेन जगन्नाथेन अथ
 एव निर्मलेन । अस्य वज्रदंष्ट्रेत्येवम्बवः । केचित्तु रा जगदाचार्यं
 चमेति पठित्वा सः वज्रदंष्ट्रः खड्गं जगत् अकृतो बलं जगद्देहि
 व्याख्याय, वज्रेणात्य महच्छिर इत्यत्र हर्षं प्रतिहतेहृदोपि
 व्यमोही जगद्देहि अनेनावगम्यत इत्यपि वर्णयन्ति ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

३७] ति० टी०-महितः पूजितः ॥ ३७ ॥

तत्तुतीयायां वज्रदंष्ट्रवधः ॥

इति श्रीरामायिते श्रीरामायणे रामायणतिलके वाल्मीकीय-
 आदिकाव्ये युद्धकाण्डे चतुःपञ्चाशः सर्गः ॥ ५४ ॥

रा० टी०-वज्रेति । वज्रदंष्ट्रस्येवमाणाः अत एव भय-
 मोहिताः अत एव कौस्ताः श्रियाः अत एव विषण्णवदनाः अत
 एव हिया लज्जया किंचिदवाङ्मुखाः राक्षसाः वज्रदंष्ट्रं हतं हृष्टा
 ह्यभ्यद्रवन् सार्वभौगं दृक्पावसी ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

रा० टी०-निहत्येति । एतत् इव प्रतापवान् बालि-
 पुत्रः तं वज्रदंष्ट्रं निहत्य त्रिदशैराकृतः महाभयेन इव कपित-
 न्यमध्ये महितः प्रजितमित्येव हर्षं जगत् ॥ ३५ ॥

इति श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीयस्य रामायणतिलके
 युद्धकाण्डे चतुःपञ्चाशः सर्गः ॥ ५४ ॥

गो० टी०-वज्रदंष्ट्रमिदमादि । विषण्णवदनाः
 वदनाः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

तृतीयायां वज्रदंष्ट्रवधः ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभाषणे रत्नकिरीट-
 दशमे युद्धकाण्डे चतुःपञ्चाशः सर्गः ॥ ५४ ॥

१-२] ति० टी०-वलाध्यस्तं प्रहस्तम् ॥ १ ॥ २ ॥

रा० टी०-वज्रदंष्ट्रवधोन्तर कालिके रावणवृत्तान्तमाह-
 वज्रेत्यादिभिः । गजः बालिपुत्रेण वज्रदंष्ट्रं हतं भूत्वा
 ध्वजमुवाच ॥ १ ॥

रा० टी०-तदाकारमाह-शोद्यमिति । सर्वे व्याकरोति
 वमकम्पनं तदभिव्यक्तं पुरस्कृत्य राज्ञोः शीघ्रं निर्यान्तम् ॥

गो० टी०-अथाकम्पनं वज्रं प्रहस्तमादि । वज्रदंष्ट्रमिद-
 म् ॥ १ ॥ २ ॥

३-६] ति० टी०-शास्ता वृणांश्च, गोप्ता स्वयं
 नेता शत्रूणां युद्धम् ॥ ३ ॥ ४ ॥

रथमास्थाय विपुलं तप्तकाञ्चनभूषणम् । मेघाभो मेघवर्णश्च मेघस्वनमहास्वनः ॥ ७ ॥
 राक्षसैः संवृतो धैरैस्तदा निर्यात्यकम्पनः । नहि कम्पयितुं शक्याः सुरैरपि महाभये ॥ ८ ॥
 अकम्पनस्तत्तत्तेषामादित्य इव तेजसा । तस्य निर्धोषमानस्य संरक्षस्य पुण्यत्सया ॥ ९ ॥
 अकस्मादेन्यमागच्छद्दयानां रथवाहिनाम् । धिरेभ्यश्चयनं प्राप्य सभ्यं बुद्धिभिनन्दिनः ॥ १० ॥
 विवर्णो मुखवर्णश्च गददश्चाभवत्स्वनः । अभ्यस्तमुदिने काले दुर्दिनं रूपमाकृतम् ॥ ११ ॥
 ऊचुः खगमृगाः सर्वे वाचः क्रूरा भयावहाः । सिंहापचितस्क्वः शार्दूलसमविक्रमः ॥ १२ ॥
 तानुत्पातानचिन्त्येव निर्जगाम रणाजिरम् । तथा निर्गच्छतस्तस्य रक्षसः सह राक्षसैः ॥ १३ ॥
 भवन्नुपहात्रादः क्षोभयन्निव सागरम् । तेन शब्देन विप्रस्ता वानराणां महाभयम् ॥ १४ ॥
 द्रुमशैलमहाराणां योद्धुं सैमुपतिष्ठताम् । तेषां युद्धं महारौरवं संजज्ञे कैपिरससाम् ॥ १५ ॥

रा० टी०—प्रोक्ताह्वनार्थमकम्पनस्य गुणानाह—एष इति ।

एषः अकम्पनः शास्ता रिपूणां निग्रहकर्ता गोप्ता स्ववलरक्षकश्च
 अत एव एषि नेना अग्रणीमै नित्यं नृत्तिकाश्चास्तीति शेषः ॥ ३ ॥

रा० टी०—एष इति । एषः वानरान् हनिष्यति अत एव
 काकुत्स्थो छणीवं च जयति ॥ ४ ॥

गो० टी०—एष इति । शास्ता परसैन्यनिग्रहकः गोप्ता
 स्ववलरक्षकः नेता नायकः सेनापतिरित्यर्थः । संमतः प्र-
 सिद्धः ॥ ३ ॥ ४ ॥

रा० टी०—परीति । तबलाध्वजः पहस्त इत्यर्थः रावण-
 स्वाक्षां परिगृह्य वरं संप्रयामास ॥ ५ ॥

गो० टी०—परिशुद्धेति । वलचोदनेन स्वचोदनमर्थसिद्धं
 मातेत्यर्थः ॥ ५ ॥

रा० टी०—तत इति । बलाध्वजप्रचोदिताः श्रुत्याः
 राक्षसाः अकम्पनप्रभृतयो निरपेक्षः ॥ ६ ॥

गो० टी०—तत इति । निष्पेतुः पुराकियंयुः ॥ ६ ॥

७] ति० टी०—मेघाभो मेघसमानदेष्टप्रमाणः मेघवर्ण-
 स्तद्वर्णवर्णः मेघस्य स्वन इव महान्स्वनो यस्य स तथा ॥ ७ ॥

रा० टी०—तत्प्रकारमाह—रथमिति । मेघाभो मेघाकार-
 वरीरो मेघवर्णस्तद्वर्णीलो मेघस्य स्वन इव महान्स्वनो यस्य सो-
 ऽकम्पनः रथमास्थाय निधाति साहस्रलोकं एकान्वयी ॥ ७ ॥

गो० टी०—रथमित्यादि । मेघाभः मेघवत् स्फुटः
 मेघस्वनमहास्वनः सप्तस्युपमानपूर्वपदस्येश्यादिना उत्तरपद-
 लोपस्य वैकल्पिकस्य प्रथमस्वनपदश्रवणम् ॥ ७ ॥

८] ति० टी०—निधाति याति स्म ॥ ८ ॥

रा० टी०—नेति । सुरैरपि कम्पयितुं न शक्यः तदा
 तस्मादेतोः अकम्पनः तेजसा आविरत्य इव तेषां वानराणां
 दुष्पक्षो यमुयेति शेषः ॥ ८ ॥

गो० टी०—प्रसङ्गात्—न इति । हि यस्मात् महाद्वये
 महाद्वयेपि कम्पयितुं न शक्यते अतो हेनोरकम्पनः अकम्पन-
 मयवाच्यः । तेषां राक्षसाम् मध्ये तेजसा आविरत्य इव स्थित-
 इत्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥

९] ति० टी०—तेषां वानराणां तेजसादित्य इव दुष्पक्षो-
 ऽभूदिति शेषः ॥ ९ ॥

रा० टी०—पराभवलक्षणाभ्याह—तस्येत्यादिभिः । यु-
 त्तया संरक्षस्य कोपाविष्टस्य अत एव युद्धत्सया निर्धोषमानस्य
 तस्याकम्पनस्य इयानामकस्मात् दृष्टकारणाभावात् दैन्यं ग्ल-
 निरागच्छत् ॥ ९ ॥

१०] ति० टी०—रथवहनकर्तृणां इयानामकस्माभिहेतुकमेव
 दैन्यमागच्छत् मन इति शेषः ॥ १० ॥

रा० टी०—व्यस्तुरभिति । युद्धाभिनन्दिनोत्साहपानस्य
 सभ्यं नृपेन व्यस्तुरभ्य दुर्लभणो विवर्णो विपरीतवर्णः स्वनो
 गददश्चाभवत् ॥ १० ॥

गो० टी०—व्यस्तुरभित्यादि । विवर्णः विपरीतवर्णः
 दुर्दिनं मयच्छन्नदिनम् । मयच्छन्नेहि दुर्दिनमित्यमरः ॥ १० ॥ ११ ॥
 ११-१२] ति० टी०—छदिने वपादिकृतदुर्दिनप्रसक्ति-
 रहिते ॥ ११ ॥ १२ ॥

रा० टी०—अभयवदिति । छदिने शोभनदिनहेतौ दुर्दिना-
 योयै इत्यर्थः काले रक्षः माकृतो यस्मिन् तदुर्दिनं मेघनिबि-
 इत्यादि अभयं क्रूराः खगमृगाः भयावहा वाच ऊचुः ॥ ११ ॥

रा० टी०—स इति । सिंहवत् उपाचितो वनतो रक्षो यस्य
 सोऽकम्पनः तावत्पातान् अचिन्त्यैव रणाजिरं निर्जगाम ॥ १२ ॥

गो० टी०—स इति । सिंहापचितस्क्वः सिंहस्यवोजत-
 स्क्ववत् ॥ १२-१३ ॥

१३-१५] ति० टी०—अचिन्त्येत्यादयः ॥ १३ ॥ १४ ॥

रा० टी०—तथेति । राक्षसेस्ताः निर्गच्छन्तो रक्षसः तस्या-
 कम्पनस्य श्रमहावहः सागरं क्षोभयन्ति बभूवुः ॥ १४ ॥

रा० टी०—समेति । तेन शब्देन द्रुमशैलमहाराणां वानराणां
 महाभयं विप्रस्ता ॥ १४ ॥

रा० टी०—तेषामिति । रणोत्पन्नभयान्नैव समविक्रम-
 समर्पिताः ये दृष्टाः तद्वत् कालिकायां उक्तं तत्रैव ॥ १५ ॥

गो० टी०—तेषामिति । समविक्रमकीर्तिनां युणीक-
 वरीराणामित्यर्थः ॥ १५ ॥

१ कुण्डक इति गो. पाठः । २ सीरिति गो. पाठः । ३ व्यस्तुरभिति गो. पाठः । ४ खगमृगा इति गो. पाठः । ५ यु-
 त्तया मयच्छन्नेति गो. पाठः । ७ परीति गो. पाठः ।

रामरावणयोरेयं समभित्यक्तदेहिनेः । सर्वे शक्तिबलाः शूराः सर्वे पर्वतसन्निभाः ॥ १६ ॥
 हरयो राक्षसाश्चैव परस्परजिघांसया । तेषां विनर्दतां शब्दः संयुगेऽतितरस्विनाम् ॥ १७ ॥
 शुभ्रावै सुमहान्कोपौदन्योन्यमभिगजताम् । रजश्चारुणवर्णाभिं सुभीममभवद्गुणम् ॥ १८ ॥
 उद्धृतं हरिरक्षोभिः संक्रोध दिशो दध । अन्योन्यं रजसा तेन कौशेयोद्धतपाण्डुना ॥ १९ ॥
 संवृतानि च भूतानि ददृशुर्न रणाजिरे । न भूजो न पताका वा चर्म वा तुरगोऽपि वा ॥ २० ॥
 आयुधं स्यन्दनो वापि ददृशे तेन रेणुना । शङ्क्य सुमहांस्तेषां भर्तृतामभिधावताम् ॥ २१ ॥
 श्रूयते तुमुलो युद्धे न ह्यपि चक्राशिरे । स्त्रीतेषु सुमंकेष्ठा हरयो जघनुरास्त्रे ॥ २२ ॥
 राक्षसा राक्षसांश्चापि निजधनुस्तिष्ठिरे तदा । तेषां परांश्च विनिघ्नन्तः स्वांश्च वानरराक्षसाः ॥ २३ ॥
 रुविराद्रीं तदा चक्रुर्महीं पङ्कानुलम्पताम् । नरान् रुविरोपेण सितं शृंगपतं रजः ॥ २४ ॥
 शरीरशवसंकीर्णां बभूव च वसुंधरा । प्रशक्तियदौघासैः शिञ्जैपरिपतोपरैः ॥ २५ ॥
 राक्षसा हरैर्यस्तूर्णं जघनुरन्योन्यगोजसा । बाहुभिः परिभाकारैर्दुष्कृन्तः पर्वतोपपार्श्वैः ॥ २६ ॥
 हरयो भीमकर्माणो राक्षसाश्चक्रुरास्त्रे । राक्षसास्तेनैभिःसंक्रुद्धाः प्रासतोमरपाणयः ॥ २७ ॥
 कभीभिजघ्निरे तत्र शस्त्रैः परमदारुणैः । अकम्पनः सुमंक्रुद्धा राक्षसानां चमुपतिः ॥ २८ ॥

१६-१७] ति० टी०-समभित्यक्ता देहिनेः आत्मनो
 मेने आत्मरक्षानिरूपेणा इति यावत् ॥ १६ ॥ १७ ॥

१८० टी०-सर्वे इति । हरयो राक्षसाश्च परस्परं निजो-
 स्यो वसुधुरिति शेषः ॥ १६ ॥

गो० टी०-सर्वे इति । परस्परजिघांसया आत्मनो निजो-
 स्यो वसुधुरिति शेषः ॥ १६ ॥

१८० टी०-तेषामिति । कोपाय अन्तेऽप्यभिगम्यते
 युद्धार्थमाव्ययताम एव विनर्दतां तेषां सुमहान् क्रोधः सुमे १०
 गो० टी०-तेषामिति । विनर्दतां लिङ्मात्रं कृत्वा
 अभिगजताम् अभिमृक्षन्त गजानं कुर्वताम् ॥ १८ ॥

१८० टी०-अरुणवर्णो न रजःपेण वसुधुरावता
 रमितेन्द्र । अरुणवर्णः वसुधुरावता इति ॥ १८ ॥

१८० टी०-रज इति । हरिरक्षोभिः उद्धृतपाण्डुना
 मरुणवर्णा आत्मा दीर्घवैर्य तत् सौवीर्यमभिगजताम् अथ
 रजोऽभवत् अत एव दिशोऽसंक्रोधः ॥ १८ ॥

गो० टी०-रजश्चेति । अरुणवर्णेन रक्षसा आमाता-
 ररुणवर्णाभिम ॥ १८ ॥

१९] ति० टी०-कौशेयोद्धतपाण्डुना कौशेयदीर्घपा-
 ण्डुरवर्णेन ॥ १९ ॥

१८० टी०-अन्योन्यमिति । कौशेयोद्धतपाण्डुना उद्धृत-
 यवपाण्डुना ईपदरुणवर्णेनेत्यर्थः अन्योन्यं रजसा संवृतानि
 भूतानि वानरादयः रणाजिरे न ददृशुः ॥ १९ ॥

गो० टी०-अन्योन्यमिति । कौशेयोद्धतपाण्डुना उद्धृत-
 कौशेयपाण्डुना आदिताग्न्यादितात् परनिपातः । रजसो
 रक्तत्वपाण्डुत्वे भूषेदारिति श्रेयम् । संवृतानि वानरा भूतानि
 ददृशुः न ददृशुः वानरा राक्षसाश्चेति शेषः ॥ १९ ॥

२०] ति० टी०-भूतानि कपिरक्षोद्धतपाण्डुना ॥ २० ॥

गो० टी०-भूतानि । रेणुना शतपशुर्दति ददृशे ॥ २० ॥

गो० टी०-वर्णं विनर्दते-तं रजसा इति । वानरि-
 ज्ञाणि नानुवर्तते ॥ २० ॥

२१] ति० टी०-आयुधादि न ददृशे इत्यन्वयः ॥ २१ ॥

१८० टी०-शब्द इति । नरानां तेषां वसुधुरावताः श्रूयते
 अपि तत्र चक्राशिरे ॥ २१ ॥

गो० टी०-परमदारुणैः नादिजन्तुं प्रक्रान्तरसा-
 धिति । अपि पदार्थोत्पत्तिः ॥ २१ ॥

२२-२४] ति० टी०-शब्द एव श्रूयते न च क्पाणि
 क्पाणिरे शब्देनाः सुतयां वसुधुरावताः ॥ २२ ॥ २३ ॥

गो० टी०-इतीति । तदा नमिष्य निमिरे हरयो इती-
 त्वे जन्तुः राक्षसा गजानानि जघ्नुः ॥ २३ ॥

गो० टी०-भर्तृतामव्ययता-इतीति ॥ २३ ॥

१८० टी०-ते इति । परान् स्वांश्च विनिघ्नन्तः वानररा-
 क्षसाः महीं रुविरोपेण एव पङ्कानुलम्पताम् ॥ २४ ॥

गो० टी०-पङ्कानुलम्पताम् । पङ्कान् रक्तान् एव च रणाजिरे
 पङ्कानुलम्पताम् । पङ्कानुलम्पताम् । पङ्कानुलम्पताम् ॥ २४ ॥

१८० टी०-तदा इति । रुविरोपेण सितं वसुधुरावता
 वसुधुरा तु शरीरशवेण शवस्वरूपवर्णेण संवृतानि वसुधुरा ॥ २४ ॥

गो० टी०-तदा इति । शरीरशवसंकीर्णां वसुधुरावता
 कीर्णां ॥ २४ ॥

२५-२८] ति० टी०-शरीरशवसंकीर्णां वसुधुरावता
 संकीर्णां ॥ २५ ॥ २६ ॥

१ जीविनामिति गो० देहिनामिति रा० पाठः । २ जिघांस इति गो० रा० पाठः । ३ उद्धृत इति गो० रा० पाठः । ४ कोपाय इति गो० पाठः ।
 ५ ददृशु इति गो० पाठः । ६ उद्धृत इति गो० पाठः । ७ वसुधुरा इति गो० पाठः । ८ वसुधुरावता इति गो० पाठः । ९ उद्धृत इति गो० पाठः । १० कदा इति
 गो० पाठः । ११ प्राक्चि विनिघ्नन्त इति गो० पाठः । १२ व्यपति गो० पाठः । १३ ददृशु इति गो० पाठः । १४ वसुधुरावता इति गो० पाठः । १५ हरयो राक्षसा
 इति गो० पाठः । १६ वसुधुरावता इति गो० पाठः । १७ वसुधुरावता इति गो० पाठः ।

सिंहपतिः सान्त्तान् राक्षसान्भीमविक्रमान् । हरयस्त्वपि स्त्रांसि महाद्रुममहाद्रुमभिः ॥ २० ॥
विदारयन्भीमक्रम्य शस्त्राभ्याच्छिद्य वीर्यतः । एतस्मिन्नन्तरे वीरा हरयः कुमुदो नमः ॥ २० ॥
मन्दः परमकुक्षकुर्वेभमनुत्तमम् । ते तु हस्तैर्महावीरा राक्षसानां चमूमुखे ॥ २१ ॥
कननं मुनश्चक्रुः कोट्या हरिपुंगवाः । मन्थू राक्षसान्सर्वे नानाप्रहरणैश्च ॥ २२ ॥
इत्यग्रे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकिय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे प्रथमपादः सर्गः ॥ ५५ ॥

षट्पञ्चाशः सर्गः ।

हनुमत्कृतोक्तम्पनस्य वधः ।

तद्वत् भगवत्कर्म कृतं वानरसत्तमैः । क्रोधमाहारयामास युधि तीव्रमकम्पनः ॥ १ ॥
क्रोधमादिभ्यस्तु हनुमन्परमकार्मुकम् । दृष्ट्वा तु कर्म शत्रूणां सारथिं वाक्यमब्रवीत् ॥ २ ॥
तत्रैव परमविरतो रथं प्रापय सारथे । एते च बलिनो व्रन्ति मुघहूराक्षसानुरणे ॥ ३ ॥
एते च बलवन्तो यौ भीमकोर्षश्च वानराः । दुर्मशैलप्रहरणास्तिष्ठन्ति प्रमुखे मम ॥ ४ ॥

गो० टी०-कुमेनि । राक्षसाः हरयः दुर्मादिभिर्गुण्योन्व
जन्यः ॥ २० ॥

गो० टी०-कुमेनि । दुर्मशैला वानरीयाः । शक्यपादयो
महावीराः ॥ २० ॥

गो० टी०-बाहुभिरिति । परिघाकरैः बाहुभिर्बुध्यन्तो
राक्षसान् ॥ २१ ॥

गो० टी०-बाहुभिरिति । बाहुभिः परिघाकारैरित्युक्तो-
परार्थः । हरयो भीमक्रमणो राक्षसान् जघ्नुराहव इति ॥ २१ ॥

गो० टी०-राक्षसा इति । आसन्नोत्तरपाणयो राक्षसाः
महीन् निजगिरे ॥ २० ॥

गो० टी०-राक्षसास्तुपीति । शनैः वक्तव्यतादिभिः ॥ २० ॥

गो० टी०-अकम्पन इति । अकम्पनो राक्षसान् सन्दर्-
पति प्रवर्तयन्तीत्यर्थः ॥ २० ॥

गो० टी०-अकम्पन इति । संशयपति उत्साहयति ॥ २० ॥

गो० टी०-हरय इति । हरयः वीर्यतः पराक्रमान्तिवयाध
राक्षसि राक्षसान् आच्छिद्य महाद्रुममहाद्रुमभिः रक्षसि
अभिक्रम्य विदारयन्ति ॥ २१ ॥

गो० टी०-हरयस्त्विति । अभिक्रम्य अभिमुखीभूय ।
भारिष्ठ्य अपश्य ॥ २१ ॥

३०-३१] ति० टी०-शस्त्राभ्याच्छिद्य वानराः परह-
तादिभि रथः ॥ ३० ॥ ३१ ॥

३२] ति० टी०-गानाप्रहरणैर्भञ्जित्यत्न समाविच्छेदः
प्रदादिति कृतः ॥ ३२ ॥

३३] ति० टी०-श्रीमद्रामायणे श्रीमदीये रामायणतिलके वाल्मीकीय
आदिकाव्ये युद्धकाण्डे प्रथमपादः सर्गः ॥ ५५ ॥

गो० टी०-यत्स्मिन्निति । एतस्मिन्नन्तरे तमये कुमुदा
यस्य हरयः उत्तमं वेगं ययुः ॥ २० ॥

गो० टी०-ते इति । ते महावीराः हरिपुंगवाः राक्षसानां
चमूमुखे सेनाप्रभाते हस्तैर्नानाप्रहरणैश्च राक्षसान् ममन्थुः अत-
एव महत् कर्नं हिसां ऋतुः सार्द्धश्लोकं मृकान्वयी ॥ २१ ॥ २२ ॥

इति श्रीमद्रामायणीयसंस्कृतव्याख्याने रामायणप्रयोगो-
युद्धकाण्डे प्रथमपादः सर्गः ॥ ५५ ॥

गो० टी०-एतस्मिन्निति । स्पष्टः ॥ २० ॥

गो० टी०-ते त्वित्यादिसार्धश्लोकः ॥ टीट्या अना
यासेन ॥ २१ ॥

इति श्रीमद्रामायणविरचिते श्रीरामायणव्याख्याने रत्नकिरीट-
व्याख्ये युद्धकाण्डे प्रथमपादः सर्गः ॥ ५५ ॥

१-३] ति० टी०-तदिति ॥ १ ॥ २ ॥

गो० टी०-सैन्यपराभवानन्तरकालिकमकम्पनमृतान्तमाह-
तदित्यदिभिः । अकम्पनः वानरसत्तमैः कृतं छमद्रुमं दृष्ट्वा
तीव्रं क्रोधमाहारयामास हवार ॥ १ ॥

गो० टी०-क्रोधेति । शत्रूणां कर्म दृष्ट्वा क्रोधमूर्धितरूपो
ऽकम्पनः सारथिमब्रवीत् ॥ २ ॥

गो० टी०-तदाकारमाह-तत्रेति । एते वानराः य-
राक्षसान् व्रन्ति तत्रैव रथं प्रापय ॥ ३ ॥

गो० टी०-अधोक्तमवधः षट्पञ्चाशो-तद्वद्वेत्यादि १-३

४] ति० टी०-एते वेत्यस्य वनेत्यादिः बलवन्तो य-
वानाजो वैशजस्याधे ॥ ४ ॥

१ ति० टी०-तद्वद्वेत्यादि गो० पाठः । २ वेत्यस्य वनेत्यादि गो० पाठः । ३ वानरा गणश्च इति गो० पाठः । ४ वनेत्यस्य गो० पाठः । ५ वनेत्यस्य गो० पाठः । ६ वनेत्यस्य गो० पाठः । ७ वनेत्यस्य गो० पाठः । ८ वनेत्यस्य गो० पाठः । ९ वनेत्यस्य गो० पाठः । १० वनेत्यस्य गो० पाठः । ११ वनेत्यस्य गो० पाठः । १२ वनेत्यस्य गो० पाठः । १३ वनेत्यस्य गो० पाठः । १४ वनेत्यस्य गो० पाठः । १५ वनेत्यस्य गो० पाठः । १६ वनेत्यस्य गो० पाठः । १७ वनेत्यस्य गो० पाठः । १८ वनेत्यस्य गो० पाठः । १९ वनेत्यस्य गो० पाठः । २० वनेत्यस्य गो० पाठः । २१ वनेत्यस्य गो० पाठः । २२ वनेत्यस्य गो० पाठः । २३ वनेत्यस्य गो० पाठः । २४ वनेत्यस्य गो० पाठः । २५ वनेत्यस्य गो० पाठः । २६ वनेत्यस्य गो० पाठः । २७ वनेत्यस्य गो० पाठः । २८ वनेत्यस्य गो० पाठः । २९ वनेत्यस्य गो० पाठः । ३० वनेत्यस्य गो० पाठः । ३१ वनेत्यस्य गो० पाठः । ३२ वनेत्यस्य गो० पाठः । ३३ वनेत्यस्य गो० पाठः । ३४ वनेत्यस्य गो० पाठः । ३५ वनेत्यस्य गो० पाठः । ३६ वनेत्यस्य गो० पाठः । ३७ वनेत्यस्य गो० पाठः । ३८ वनेत्यस्य गो० पाठः । ३९ वनेत्यस्य गो० पाठः । ४० वनेत्यस्य गो० पाठः । ४१ वनेत्यस्य गो० पाठः । ४२ वनेत्यस्य गो० पाठः । ४३ वनेत्यस्य गो० पाठः । ४४ वनेत्यस्य गो० पाठः । ४५ वनेत्यस्य गो० पाठः । ४६ वनेत्यस्य गो० पाठः । ४७ वनेत्यस्य गो० पाठः । ४८ वनेत्यस्य गो० पाठः । ४९ वनेत्यस्य गो० पाठः । ५० वनेत्यस्य गो० पाठः । ५१ वनेत्यस्य गो० पाठः । ५२ वनेत्यस्य गो० पाठः । ५३ वनेत्यस्य गो० पाठः । ५४ वनेत्यस्य गो० पाठः । ५५ वनेत्यस्य गो० पाठः । ५६ वनेत्यस्य गो० पाठः । ५७ वनेत्यस्य गो० पाठः । ५८ वनेत्यस्य गो० पाठः । ५९ वनेत्यस्य गो० पाठः । ६० वनेत्यस्य गो० पाठः । ६१ वनेत्यस्य गो० पाठः । ६२ वनेत्यस्य गो० पाठः । ६३ वनेत्यस्य गो० पाठः । ६४ वनेत्यस्य गो० पाठः । ६५ वनेत्यस्य गो० पाठः । ६६ वनेत्यस्य गो० पाठः । ६७ वनेत्यस्य गो० पाठः । ६८ वनेत्यस्य गो० पाठः । ६९ वनेत्यस्य गो० पाठः । ७० वनेत्यस्य गो० पाठः । ७१ वनेत्यस्य गो० पाठः । ७२ वनेत्यस्य गो० पाठः । ७३ वनेत्यस्य गो० पाठः । ७४ वनेत्यस्य गो० पाठः । ७५ वनेत्यस्य गो० पाठः । ७६ वनेत्यस्य गो० पाठः । ७७ वनेत्यस्य गो० पाठः । ७८ वनेत्यस्य गो० पाठः । ७९ वनेत्यस्य गो० पाठः । ८० वनेत्यस्य गो० पाठः । ८१ वनेत्यस्य गो० पाठः । ८२ वनेत्यस्य गो० पाठः । ८३ वनेत्यस्य गो० पाठः । ८४ वनेत्यस्य गो० पाठः । ८५ वनेत्यस्य गो० पाठः । ८६ वनेत्यस्य गो० पाठः । ८७ वनेत्यस्य गो० पाठः । ८८ वनेत्यस्य गो० पाठः । ८९ वनेत्यस्य गो० पाठः । ९० वनेत्यस्य गो० पाठः । ९१ वनेत्यस्य गो० पाठः । ९२ वनेत्यस्य गो० पाठः । ९३ वनेत्यस्य गो० पाठः । ९४ वनेत्यस्य गो० पाठः । ९५ वनेत्यस्य गो० पाठः । ९६ वनेत्यस्य गो० पाठः । ९७ वनेत्यस्य गो० पाठः । ९८ वनेत्यस्य गो० पाठः । ९९ वनेत्यस्य गो० पाठः । १०० वनेत्यस्य गो० पाठः ।

एताभिहन्तुमिच्छामि समरश्लाघिनीं सहम् । एतः महाविहं सर्वं रक्षसां हन्यते बलम् ॥ १
 ततः प्रवर्षाणां च रथेन रथिनां वरः । हरीमन्पतंगराक्षसजालैरकम्पनः ॥ २
 न स्यात् वानराः शुकः किं पुनर्योद्धमाहवे । अकम्पनशरीरैश्च सर्वे एवाभिदुद्रुवुः ॥ ३
 ताम्बुत्वुवशमापन्नानकम्पनशरानुगान् । समीक्ष्य हनुमान्मातीनुपतस्थे महाबलः ॥ ४
 तं महायुधम् दृष्ट्वा सर्वे ते प्रवर्षभाः । समेत्य समरे वीराः संहिताः पर्यवारयन् ॥ ५
 ह्यवस्थितं हनुमन्तं ते दृष्ट्वा प्रवर्षभाः । बभूवुर्बलवन्तो हि बलवन्तमुपाश्रिताः ॥ ६
 अकम्पनस्तु वैकाशं हनुमन्तमवस्थितम् । महेन्द्र इव धाराभिः शरैरभिवर्ष्य ह ॥ ७
 अचिन्तयित्वा बाणौघाश्चरिरेपातितान्कैपि । अकम्पनवधार्थाय मनो दध्रे महाबलः ॥ ८
 स प्रहस्य महातेजा हनुमान्मारुतात्मजः । अभिदुद्राव तद्रक्षः कम्पयन्निव मेदिनीम् ॥ ९
 तस्मीध नर्दमानस्य दीप्यमानस्य तेजसा । बभूव रूपं दुर्धर्षं दीप्तस्येन विभावसोः ॥ १०
 आत्मानं प्रहरणं ज्ञात्वा क्रोधसमन्वितः । शैलमुत्पाटयामास वेगेन हरिपुंगवः ॥ ११
 गृहीत्वा सुप्रहाशैलं पाणिनैकेन मारुतिः । स विनय महानादं भ्रामयामास वीरवान् ॥ १२
 ततश्च अभिदुद्राव राक्षमेन्द्रमन्यतम् । पुनरि नमुषि संकथे वज्रेणेव पुरंदरः ॥ १३

५-७] ति० टी०-एताभिहन्तुमिच्छामि प्रथमतः श्लो-
 नाशमाशंस्य ततः परस्मै हनिष्यामीति शेषः तदेव ६-
 एतैरिति ॥ ५ ॥ ७ ॥

रा० टी०-एते इति । दुर्मतेतप्रवर्षाणाः ये एते वानराः
 मय समस्तौ तिष्ठन्ति यैश्चैतैः रक्षसां वरं प्रमथितं तान् एताव
 निहन्तुमिच्छामि श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ २ ॥ ३ ॥

गो० टी०-एत इति । प्रमुने अये ॥ २ ॥ ३ ॥

रा० टी०-तत इति । अवम्पनः शरजालैरुपलक्षितम्पन
 हरीमन्पतत् ॥ ६ ॥

रा० टी०-नेति । अकम्पनशरीरैश्च वानराः स्यात् व
 शुकः किं पुनर्योद्धमा एव अभिदुद्रुवुः ॥ ७ ॥

गो० टी०-तत इति । प्रवर्षाणां च वेगवद्वेन ॥ ६ ॥ ७ ॥
 ८] ति० टी०-आर्त्तान्कुञ्जललादीनुपतस्थे । हनुमान्मा-
 निति शेषः ॥ ८ ॥

रा० टी०-तानिति । अकम्पनशराः अदुग्धाः येषामत एव
 मरुत्वुवशमापन्नान् जालान् समीक्ष्य हनुमादुपतस्थे ॥ ८ ॥

गो० टी०-तानिति । अपनय्य अकम्पनसमीपमा-
 नगाम ॥ ८-११ ॥

९] ति० टी०-ते हनुगर्षभाः कुञ्जक्षयः ॥ ९ ॥

रा० टी०-तमिति । तं हनुमन्तं दृष्ट्वा सहिताः एकमत्यं
 प्राप्ताः सर्वे हनुगर्षभाः समेत्य प्राण्य पर्यवारयन् ॥ ९ ॥

१०-१४] ति० टी०-ते बलवन्तो बभूवुः, मनो बलव-
 न्तमुपाश्रिताः ॥ १० ॥ १४ ॥

रा० टी०-दध्रेवस्थितमिति । बलवन्तं हनुमन्तमुपाशि
 प्रवर्षभाः बलवन्तो बभूवुः ॥ १० ॥

रा० टी०-अकम्पन इति । अकम्पनः अवस्थितं शी
 हनुमन्तं प्राणमिमेट् ६३ शरीरभिवर्ष्य ॥ ११ ॥

रा० टी०-अचिन्तयित्वा । अपि शरीरं पतितान्
 णीयान् अचिन्तित्वा अपरिगणय्य अकम्पनवधार्थाय
 दध्रे ॥ १२ ॥

रा० टी०-स इति । हनुमान् प्रहस्य तद्रक्षोऽभिदुद्राव ॥ १
 गो० टी०-अचिन्तयित्वा । अकम्पनवधार्थाय अ
 कम्पनवधप्रयोजनाय ॥ १२ ॥ १३ ॥

रा० टी०-तस्मैति । तेजसा दीप्यमानस्य तस्य हनु
 रूपं दीप्तस्य विभावसोरेव दुर्धर्षं बभूव ॥ १४ ॥

गो० टी०-तस्मैति । तस्य हनुमतः ॥ १४ ॥
 १५-१६] ति० टी०-अपहरणमायुधहीनम् ॥ १५ ॥ १६ ॥

रा० टी०-आत्मजमिति । क्रोधसमन्वितो हरिपु
 आत्मानमपहरणमायुधरहितं ज्ञात्वा शैलमुत्पाटयामास ॥ १६ ॥

गो० टी०-आत्मानमिति । अपहरणम् अनायुधम् ॥ १६ ॥
 रा० टी०-गृहीत्विति । स हनुमान् एकेन पाणिना स
 शैलं गृहीत्वा महानादं विनयं भ्रामयामास ॥ १६ ॥

गो० टी०-तमिति । महानादं विनयं महान
 क्रुत्येत्यर्थः ॥ १६ ॥

१७] ति० टी०-पुनरिति प्रलक्ष्नी ॥ १७ ॥

रा० टी०-तत इति । पुनरुद्वेगो वज्रेण नमुषिमिव अ
 कम्पनमभिदुद्राव हनुमानिति शेषः ॥ १७ ॥

१ इत्युक्तौ राक्षसमिति गो. पाठः । २ अमिनेति गो. पाठः । ३ अम्बुहनुकोपादि गो. पाठः । ४ वीति गो. पाठः । ५ वज्रमामासिति
 ति० टी०-प्रवर्षभाः इति गो. पाठः । ७ सुहृदा इति गो. पाठः । ८ अमिति गो. पाठः । ९ हनुगर्षभा इति गो. पाठः । १० समिति गो. पाठः
 ११ अचिन्तयित्वा गो. पाठः । १२ अचिन्तयित्वा गो. पाठः । १३ अचिन्तयित्वा गो. पाठः । १४ अचिन्तयित्वा गो. पाठः । १५ अचिन्तयित्वा गो. पाठः । १६ अचिन्तयित्वा गो. पाठः । १७ अचिन्तयित्वा गो. पाठः

अकम्पनस्तु तद्वद्वा गिरिशृङ्गं समुद्यतम् । दुरादिव महाबाणैरधश्चरैर्दारयत् ॥ १८ ॥
 तैः पर्वताग्रमाकाशे रक्षाबाणविदारितम् । विकीर्णं पतितं द्रुमं हनुमान्कोधमूर्च्छितः ॥ १९ ॥
 सोऽन्वकर्णं समाराधय रोपदर्पान्वितो हरिः । तूर्णमुत्पाटयामास महागिरिमिवोच्छ्रितम् ॥ २० ॥
 तं गृहीत्वा महास्कन्धं सोऽन्वकर्णं महावृत्तिः । मैगृह्य परया प्रीत्या भ्रामयामास भूतले ॥ २१ ॥
 प्रधाश्चतुर्वेगेन पर्यङ्क्य तरसा द्रुमान् । हनुमान्प्रमकुदश्चरणैर्दारयन्महीम् ॥ २२ ॥
 गतांश्च सगजाहोहान्सरयान्धिनस्तथा । जघान हनुमान्भीमांस्सालसंश्च पदातिगान् ॥ २३ ॥
 तमन्तकमिव कन्दं सैद्रुमं माणहारिणम् । हनुमन्तमभिप्रेक्ष्य राक्षसाः विप्रदुद्रुवुः ॥ २४ ॥
 तमापकृतं संक्रुप्य राक्षसानां भयावहम् । ददर्शकम्पनो वीरैश्चुलोम च ननाद च ॥ २५ ॥
 स चतुर्भुजाभिर्वाणैर्निशितैर्दंष्ट्रधारणैः । निर्विभेदं महीवीर्यं हनुमन्तमकम्पनः ॥ २६ ॥
 स तेषां विप्रकीर्णस्तु नाराचैः शितशक्तिभिः । हनुमान्दृष्टे वीरः प्ररुद्ध इव सानुमान् ॥ २७ ॥
 विरराज मेधावीर्यं महाकायो महाबलः । पुष्पिताक्षोकसंकाशो विभ्रूम इव पावकः ॥ २८ ॥
 ततोऽन्यं वक्ष्यमप्याद्य कृत्वा वेगमनुचमम् । शिरस्याभिजघानाशु राक्षसेन्द्रमकम्पनम् ॥ २९ ॥
 स वृक्षेण हतस्तेन सकोधेन महात्मना । राक्षसो वानरेन्द्रेण पपात च ममार च ॥ ३० ॥
 तं दृष्ट्वा निष्पन्नं भ्रूमौ राक्षसेन्द्रमकम्पनम् । व्यथिता राक्षसाः सर्वे शितिकम्प इव द्रुमाः ॥ ३१ ॥
 त्यक्तप्रश्रयाः सर्वे राक्षसास्ते पराजिताः । लङ्कामभिययुस्त्रैसाद्धानैरैस्तेरभिदुताः ॥ ३२ ॥

गो० टी०-तत इति । तत्र सः वैद्यमेत्यध्याहार्यम् । स
 पाम् । मन्त्रसं पुराणो मन्त्रिनि यथा तथा शैलेन वज्रेण-
 विदुषा ॥ १८ ॥ २० ॥

१८] ति० टी०-तद्वद्वा हनुमन्तकं कैतयुद्धम् ॥ १८ ॥

१९-२०] ति० टी०-तद्वद्वा हनुमन्तकं कैतयुद्धम् । प्रशिष्टं
 विप्रदुद्रुवुः इत्यत्र दुरादिवारयत् ॥ १८ ॥

२१-२२] ति० टी०-तत तद्विषयः क्रोधमूर्च्छितः
 पतितः सः ॥ २१ ॥ २२ ॥

२३-२४] ति० टी०-तत तद्विषयः क्रोधमूर्च्छितः
 पतितः सः ॥ २३ ॥ २४ ॥

२५-२६] ति० टी०-तत तद्विषयः क्रोधमूर्च्छितः
 पतितः सः ॥ २५ ॥ २६ ॥

२७-२८] ति० टी०-तत तद्विषयः क्रोधमूर्च्छितः
 पतितः सः ॥ २७ ॥ २८ ॥

२९-३०] ति० टी०-तत तद्विषयः क्रोधमूर्च्छितः
 पतितः सः ॥ २९ ॥ ३० ॥

३१-३२] ति० टी०-तत तद्विषयः क्रोधमूर्च्छितः
 पतितः सः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

३३-३४] ति० टी०-तत तद्विषयः क्रोधमूर्च्छितः
 पतितः सः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

३५-३६] ति० टी०-तत तद्विषयः क्रोधमूर्च्छितः
 पतितः सः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

३७-३८] ति० टी०-तत तद्विषयः क्रोधमूर्च्छितः
 पतितः सः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

३९-४०] ति० टी०-तत तद्विषयः क्रोधमूर्च्छितः
 पतितः सः ॥ ३९ ॥ ४० ॥

पदातिवैद्यं गच्छन्ति तांश्च जघान किञ्च ननिगान् भीष्म-
 मन्तकं गजादीन् पदा एकचरणेन जघान ॥ २३ ॥

२४-२५] ति० टी०-तमिति । अन्तराधित माणहारिणं सद्रुमं
 तमन्तमभिप्रेक्ष्य राक्षसाः विप्रदुद्रुवुः ॥ २४ ॥

२६-२७] ति० टी०-तमिति । राक्षसानां भयावहमप्यनुचमं हनुमन्त-
 मकम्पनो ददर्श चुलोम च ननाद च ॥ २६ ॥

२८-२९] ति० टी०-तत इति । सोऽकम्पनो दंष्ट्रधारणैर्दंष्ट्राणां निशित-
 तद्विषयः क्रोधमूर्च्छितः निर्विभेदः ॥ २८ ॥

३०-३१] ति० टी०-तत इति । पदातिवैद्यं गच्छन्ति तांश्च जघान-
 तिगाः सन् ॥ ३० ॥ ३१ ॥

३२-३३] ति० टी०-तत इति । सत्त्वमानि बहुशराचित-
 करीरत्वात्प्ररुद्धवृद्धो गिरिव जडैर्दृष्टः इत्यर्थः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

३४-३५] ति० टी०-तत इति । नाराचैः शितशक्तिभिः विप्रकीर्णो दृष्ट-
 मान् पपातः अनेकतरुभिर्विशिष्टः सत्त्वमान् पर्वत इव दृष्टः ॥ ३४ ॥

३६-३७] ति० टी०-तत इति । पुष्पिताक्षोकसंकाशो दृष्टमान्
 विभ्रूमः पावक इव विरराज ॥ ३६ ॥

३८-३९] ति० टी०-तत इति । ततोऽनन्तरमन्यं वृक्षमुत्पाद्य
 अकम्पनं शिरसि अभिजघान ॥ ३८ ॥

४०-४१] ति० टी०-तत इति । प्ररुद्धः प्ररुद्धवृद्धः ॥ ४० ॥ ४१ ॥

४२-४३] ति० टी०-तत इति । वानरेन्द्रेण कर्त्रा । तेन वृक्षेण हत-
 इत्यन्यायः ॥ ४२ ॥

४४-४५] ति० टी०-तत इति । राक्षसेन्द्रमकम्पनम् ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

४६-४७] ति० टी०-तत इति । राक्षसेन्द्रमकम्पनम् ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

४८-४९] ति० टी०-तत इति । राक्षसेन्द्रमकम्पनम् ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

ते मुक्तकेशाः संप्रान्ता भगमाणाः पराजिताः । ध्याच्छ्रमजलैरङ्गैः प्रसवदिवितुदुवः ॥ ३३ ॥
 अन्योन्यं ते प्रमथन्तो विविशुर्नगरं भयात् । पृष्ठतस्ते तु संध्याः प्रेक्षमाणा सुदुमुहुः ॥ ३४ ॥
 तेषु लङ्कां प्रविष्टेषु राक्षसेषु महाबलाः । समेत्य हरयः सर्वे हनूमन्तपूजयन् ॥ ३५ ॥
 सोऽपि प्रेष्ठदस्तांस्सर्वान्हरीन्संप्रैत्यपूजयत् । हनूमान्सत्त्वसंपन्नो यथाहमनुकूलतः ॥ ३६ ॥
 विनेदुष्य यथाप्राणं हरयो जितकाशिनः । चक्रपुंश्च पुनस्तत्र सप्राणानेव राक्षसान् ॥ ३७ ॥
 स वीरशोभामभजन्महाकविः समेत्य रक्षांसि निहत्य मारुतिः ।
 महासुरं भीममभिजनाश्रुनं विष्णुर्धैवोत्कलं चमूमुखे ॥ ३८ ॥
 अपूजयन् देवगणास्तदा कापि स्वयं च रामो निबलश्च लक्ष्मणः ।
 तथैव सुग्रीवमुखाः पुनंगमा विभीषणश्चैव महाबलस्तदा ॥ ३९ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे षट्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५६ ॥

सप्तपञ्चाशः सर्गः ।

अकम्पनवधप्रवणकुपितः पौलस्त्यो सन्निप्रभिः सन्त्य सेनापतिः प्रहृतं बहुपानेः संहृत्य सगराक्षं गन्तुं समादिशति ।
 अकम्पनवधं श्रुत्वा कुद्रो वै राक्षसेश्वरः । किञ्चिदीनमुखथापि सन्निवांस्तानुदैक्षत ॥ १ ॥

रा० टी०—व्यथिता इति । कितिकम्पे सर्वं दुःखं इव सर्वं
 राक्षसाः व्यथिताः अत एव राक्षसाः पराजिता वभूवुरिति
 शेषः ॥ ३० ॥

रा० टी०—लङ्काभित । वागरेः पराजिताः अत एव
 अभिमुताः अत एव मुक्तकेशाः अत एव भगमाणाः राक्षसाः
 लङ्कामभिषष्टः ॥ ३१ ॥

शी० टी०—तस्मिन् । कितिकम्पे भूकम्पे ॥ ३१-३२ ॥
 ३३] ति० टी०—अभजतैः स्तुततैः ॥ ३३ ॥

रा० टी०—स्ववदिति । अयन्ति अभजन्त्यति केषुः तत्र
 उपलब्धताः भसन्तो राक्षसाः विप्रमुदुः भयान् वदन्तुः
 इवतः प्रेक्षमाणाः अन्योन्यं प्रमथन्तश्च ते नगरं विविशुः सन्
 लङ्कां लक्ष्मणवदी ॥ ३० ॥

३४-३५] ति० टी०—भयादन्त्ये प्रमथन्तो इत्यन्वयः
 भयं कुर्वाणाः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

रा० टी०—तेरिति । राक्षसेषु लङ्कां प्रविष्टेषु सत्त्व हरयः
 समेत्य हनूमन्तपूजयन् सत्यसत्त्वतः स हनूमानि प्रपूजयन्
 गीतं यथाहं संप्रैत्यपूजयन् अर्चयन्पूजयन्नेत्यादि ॥ ३५ ॥ ३५ ॥

३६] ति० टी०—सोऽपि यथाहमनुकूलतोऽनुकूलधनवच-
 णलिङ्गैः संप्रैत्यपूजयन् ॥ ३६ ॥

शी० टी०—सोपीति । प्रत्यन्यपूजयन् भवत्समाद्येनैव
 या जितमिष्वेवविति भावः ॥ ३६-३९ ॥

चतुर्थ्यामकम्पनवधः ॥

इति श्रीमोक्षन्दराजविरचिते श्रीरामायणमुखे रत्नकिरीटा-
 ख्याने युद्धकाण्डव्याख्याते षट्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५६ ॥

३७] ति० टी०—यथाप्राणं यत्तद्वत् सप्राणानेव चक्रपु-
 ण्णान्नामयसिति शेषः ३७ ॥

रा० टी०—विनेदुरिति । कितिकाशिनः विजितरिपुप्र-
 हरयः यथा प्राणं यावत्कलं विनेदुः स प्राणान् जीवन्तो राक्षसान्
 वृक्षयन् ॥ ३७ ॥

३८] ति० टी०—मथा विष्णुर्धैवोत्कलं बलवन्तं महा-
 मयुक्तेभ्योदिशत् इत्या वीरशोभां अभजन्नेत्यादि ॥ ३८ ॥

रा० टी०—स इति । मारुतिः रक्षांसि समेत्य प्राप्य नि-
 हतं च वीरशोभां भजन् तत्र सप्राणान् इत्यलं महासुरं मयु-
 क्तवपुर्वापि निहत्य अभिक्रमामो विष्णुर्धैवः ॥ ३८ ॥

३९] ति० टी०—रामादयोऽप्यनुकूलवचनैः ॥ ३९ ॥
 राक्षसश्चतुर्थ्यामकम्पनवधः ॥

ति० टी०—रामादिभिः पौराणीयैः रामवचनैः च वीरशो-
 भादिकाव्ये युद्धकाण्डे षट्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५६ ॥

रा० टी०—हनुपूजयसिति । तदा हनूमन्तपूजयः कविमय-
 जयन् तदेव रामप्रभुत्वं प्रापूजयन् ॥ ३९ ॥

इति श्रीमद्रामायणविरचिते श्रीरामायणमुखे रत्नकिरीटा-
 ख्याने युद्धकाण्डे षट्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५६ ॥

१] ति० टी०—अयः प्रहृतनिगमः—अकम्पनव-
 धमिति ॥ १ ॥

रा० टी०—अकम्पनवधानन्तरकाण्डे रामचन्द्रान्तमाह-
 अकम्पनेत्यादिभिः । अकम्पनवधं श्रुत्वा किञ्चिदीनमुख-
 थापि राक्षसेभ्यः सन्निवांस्तानुदैक्षत ॥ १ ॥

तु ध्यात्वा मुहूर्तं तु मन्त्रिभिः संविचार्य च । ततस्तु रावणः पूर्वदिक्से राक्षसोपिपः ॥
 पुरीं परिययौ लङ्कां सर्वान्गुल्मानवेक्षितुम् । ॥ ३ ॥
 तां राक्षसगणैर्गुहां गुह्यैर्बहुभिरावृताम् । ददर्श नगरीं राजा पताकाध्वजमालिनीम् ॥ ४ ॥
 रुद्रा तु नगरीं दृष्ट्वा रावणो राक्षसेश्वरः । जत्रान्यात्महितं काले प्रहस्तं युद्धकोविदम् ॥ ५ ॥
 पुरस्थोपनिविष्टस्य सहसा पीडितस्य है । नान्यैर्बुद्ध्यास्पदयामि मोक्षं युद्धविशारदाः ॥ ६ ॥
 अहं वा कुम्भकण्ठो वा त्वं वा सेनापतिर्भूम् । इन्द्रविद्रां निकुम्भो वा वेद्युर्भरिषोदशम् ॥ ७ ॥
 सत्त्वं बलभतः शीघ्रमादाय परिशुभं च । विजयायाभिनिर्गोहि यत्र सर्वे वनौकसः ॥ ८ ॥
 निर्याणादेव पूर्णं च चलिता हरिवाहिनी । नर्दतां राक्षसेन्द्राणां ध्रुत्वा नादं द्रविष्यति ॥ ९ ॥
 चपला ह्यविनाताश्च चलचिताश्च वानराः । न सहिष्यन्ति ते नादं सिंहनादमिव द्विषाः ॥ १० ॥
 विद्रुते च वले तस्मिन्नामः सौमित्रिणा सह । अवशस्तु निरालम्बः प्रहस्तवशमेप्यति ॥ ११ ॥
 आपस्तम्भशयिता श्रेयो नात्र निःसंशयीकृता । प्रतिलोमानुलोमै वा यत्तु नो मन्यसे हितम् ॥ १२ ॥
 रावणेनैवमुक्तस्तु प्रहस्तो वाहिनीपतिः । राक्षसेन्द्रमुवाचेदमप्युरेन्द्रमिवोशनः ॥ १३ ॥

गो० टी०-अथ युद्धाय प्रहस्तविषाणं सप्तश्याम-
 रक्तम्पलवधमित्यादि ॥ १ ॥

२-३] ति० टी०-पूर्वदिक्से पूर्वाङ्के सर्वान्गुल्मानसेनालङ्घ-
 नेष्वपि ॥ २ ॥ ३ ॥

गो० टी०-स इति । पूर्वविवसे एव युद्धं शब्दानां मनसा
 विन्ययमन्त्रिभिः संविचार्य च रावणश्चत्वारं गुल्मान् अर्धद्वितुं
 लङ्कां पुरीं परिययौ पक्षिणी जगाम सार्द्धं लोक एकान्वयी ॥ ३ ॥

गो० टी०-सामिति । नर्दां गुम्भरावृतां तां लङ्कां राजा
 ॥ ४ ॥

गो० टी०-स त्वित्यादिसार्धं लोक एकान्वयः । ततः स
 रावणः पुरीं परिययौ । युद्धेदिक्से त्रिभुजस्य पूर्वभागे पूर्वाङ्क
 स्थितः । युद्धमात्रं सेनालङ्घनम् ॥ ५ ॥ ३ ॥

गो० टी०-रुद्रासामिति । रावणो नगरीं रुद्रां दृष्ट्वा काले
 प्राप्यकालेन आत्महितं प्रहस्तमुवाच ॥ ४ ॥

गो० टी०-रुद्रासामिति । काले निदेशार्थसमये ॥ ५ ॥

५-६] ति० टी०-पुरस्थोपनिविष्टस्य अतिगमोपनिवि-
 ष्टस्य पुरस्थस्य सहा बलाकलेन पीडितस्य अन्य-
 यत्तु बलभतः शीघ्रमादाय ततोमोक्षयतोमोक्षं न प्रपश्यामि ॥ ६ ॥

गो० टी०-नर्दविशारदाः-पुरस्थेनैवविभिः । उपनि-
 विष्टस्य विभिः परितस्तु अत एव पीडितस्य पुरस्थं लङ्कायाः मोक्षं
 भोजोपायं युद्धं अन्यं न पश्यामि ॥ ७ ॥

गो० टी०-पुरस्थस्यिति । इयं राणीप निक्षिप्तं परश्वेतानिषेधो
 वस्य तस्य शरद्वल्येत्यर्थः । अत एव वाच्यं शब्दार्थः । पीडितस्य
 च मोक्षं भोजोपायम् ॥ ८ ॥

गो० टी०-अहमिति । अहं वा वै दानरसेनाहतपीडा-
 र्थभागे भयादय एव वेद्युः ॥ ९ ॥

गो० टी०-अहमिति । वेद्युरिति शक्ति लिङ् ॥ ६ ॥

७] ति० टी०-अतोऽस्मादुत्थाम् ॥ ७ ॥

गो० टी०-स इति । बलमादाय त्वमाप्तिस्तत्त्वं यत्र
 वनौकसः तत्र विजयाय अभिनिर्गोहि ॥ ८ ॥

गो० टी०-स इति । शीघ्रमादाय परिशुभं स्वाधीनं
 कृत्वा अन्य वनौकसां वतन्ते तत्र इतो नियुक्तिस्तत्त्वः ॥ ९ ॥

८-९] ति० टी०-द्रविष्यति पलायिष्यते ॥ ८ ॥ ९ ॥

गो० टी०-निर्याणादिति । निर्याणात् भवतां निर्गमा-
 देव चलिता चलचिता हरिवाहिनी राक्षसेन्द्राणां नादं ध्रुत्वा
 द्रविष्यति पलायिष्यते ॥ ९ ॥

गो० टी०-पलायणे हेतुमाह-चपला इति । चपलत्वादिति-
 विषाः वानराः ते नादं द्विषां सिंहनादमिव न सहिष्यन्ति ॥ १० ॥

गो० टी०-निर्याणादिति । चपला चैवैरहितम् ॥ ११ ॥

१०] ति० टी०-अवशो नमं प्रहस्तं तद्रहितः 'वशमि-
 द्वाप्रमुत्पयोः' इति विश्वः अत एव निरालम्बः ॥ १० ॥

गो० टी०-विद्रुत इति । तस्मिन् अन्ये विद्रुते सति अत्र-
 गोमि रामः प्रहस्तवशमेप्यति ॥ ११ ॥

गो० टी०-विद्रुत इति । अवशः प्रमुत्तरहितः वशमि-
 द्वाप्रहस्तयोरिति विश्वः । हे प्रहस्त ते तव वशमेप्यती-
 त्यन्वयः ॥ १० ॥

११-१२] ति० टी०-नव युद्धे मजीवनेऽपि संवेतात्कथं
 निरालम्बो वशमेप्यतीत्युच्यते तत्राह-आपमिति । युद्धे
 आपस्तम्भः संशयिता सहैवविश्रुतः श्रेयो भोजयस्तु तत्र
 भोजयितुं न सहैवविश्रुतः भोजयितुं न सहैवविश्रुतः
 भोजयितुं न सहैवविश्रुतः भोजयितुं न सहैवविश्रुतः
 भोजयितुं न सहैवविश्रुतः भोजयितुं न सहैवविश्रुतः

१ लङ्कामिति गो. पाठः । २ लङ्कामिति गो. पाठः । ३ वेदिनि गो. पाठः । ४ अतोऽस्मादुत्थाम् गो. पाठः । ५ अतोऽस्मादुत्थाम् गो. पाठः । ६ अतोऽस्मादुत्थाम् गो. पाठः । ७ अतोऽस्मादुत्थाम् गो. पाठः । ८ अतोऽस्मादुत्थाम् गो. पाठः । ९ अतोऽस्मादुत्थाम् गो. पाठः । १० अतोऽस्मादुत्थाम् गो. पाठः । ११ अतोऽस्मादुत्थाम् गो. पाठः ।

राजन्मन्वितपूर्व नः कुशलैः सह मन्त्रिभिः । विवादश्चापि नो वृत्तः समवेक्ष्य परस्परम् ॥ १३ ॥
मंदानेन तु सीतायाः श्रेयो व्यवसितं मया । अपदाने पुनर्युद्धं दृष्टुमेव तथैव नः ॥ १४ ॥
सोऽहं दानैश्च मानैश्च सततं पूजितस्त्वया । सान्त्वयैव विविधैः काले किं न कुर्यां हितं तव ॥ १५ ॥
नेहि मे जीवितं रक्ष्यं पुत्रदारधनानि च । त्वं पश्य मां जुहुवन्तं त्वदर्थं जीवितं युधि ॥ १६ ॥

मृतावुत्तमलोकः अतोऽत्र युद्धे प्रवृत्तिरिति निःसंशयीकृता यत्रापुद्धं भुवो मृत्युयुद्धं जीवितसंशयः । तमेव कालं युद्धस्य प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ इत्यादि शास्त्रादिति भावः मम त्वय युद्धमेव हितं प्रतिभानि प्रकारान्तरमस्ति चेद्वहीत्याह—प्रतिहोःमेत्यादि । मनोउकूलं वा भवतु प्रतिकूलं वा यत् नो हितं मन्यसे तद्वदेति श्रेयः ॥ ११ ॥ १२ ॥

रा० टी०—ननु जयपराजययोः परमात्मगतत्वात् कथं वशमप्यतीत्युच्यते इत्यत आह—आपदिति । यद्यपि आपद युद्धे मृतिः संशयिता संशयविपर्ययीभूता तथापि श्रेयः न विजयो न संशयितं भविष्यत्येवेत्यर्थः विद्वद्विपरिभाषे सा प्राप्यन्वयः एतेन प्रहस्तस्यातिवक्तव्यदृष्टविजयव्यादयो हेतवः स्मृचिन्तम् अत एव निःसंशयीकृता केचिदपीति शयः अतः संशयिता तथापि श्रेयः कल्याणं न संशयितं मित्तं मेति कथयामि परमे आप्त्विक्कपालप्रानिरिति कल्याणं निमित्तमेव श्रेयः अतस्त्वमिति निवेद्य तदभिप्रायं विज्ञापयामाह प्रतिश्रेयं भद्रकारप्रतिपक्षस्य स्यो-ममउकूलं वा यत् हितं मन्यसे तद्वदेति श्रेयः ॥ १३ ॥

रा० टी०—रावणनेति । रावणनेत्यस्य कः प्रहस्तः मन्त्रसेन-वशना भयरेन्द्रमिवोवाच ॥ १२ ॥

गो० टी०—ननु युद्धं मत्वास्वहादेरपि संभ्रान्तकृष्णवेद श्रेय इत्याद्युक्तं तथात्वे शत्रुकृतया हानेर्निश्चितत्वात् युद्ध-तरणे तस्याः संदेहात् । यत्रायुद्धे भुवो मृत्युयुद्धं मर्तिरित्ये-त्यः । तमेव कालं युद्धस्य प्रवदन्ति मनीषिणः, इत्युक्तरीत्या शर्मा युद्धमेव श्रेय इत्याह—आपाविति । संशयिता पित-कैता । आपत् मृतिः श्रेयः । युद्धं मृतिः श्रेयस्कारणीत्यर्थः । यत्रापजययोग्यवस्थितत्वेन पाक्षिकजयस्यापि संशयादिति भावः । पश्चात्तरं प्रतिक्षिपति—नन्विनि । निःसंशयीकृता मेथिता मृतिस्तु युद्धं विना शत्रुविपर्ययो न भवेत् एतन्मम तत्त्वम् । त्वन्मतं तु किमिवाह—प्रतिहोःसति । प्रतिश्रेयं भद्रकारप्रकारविपरीतप्रकारम् । अपदानं वा नोस्माकं वदितं त्वयसे तद्वदेति श्रेयः । वेति पश्चात्तरं । अहं तदेन श्रेयो मये त्वमन्येष यदि मन्यसे तद्वद । तदेवास्माकं हित-मेवमर्थः ॥ ११ ॥ १२ ॥

१३] ति० टी०—कुशलैर्मन्त्रिविभीषणमात्यवदाविमि-ह मन्त्रितं त्वं नः परस्परं परस्परस्य समवेक्ष्य विवादो जै-मित्तं वृत्तम् ॥ १३ ॥

रा० टी०—ननु जयपराजययोः परमात्मगतत्वात् कथं वशमप्यतीत्युच्यते इत्यत आह—आपदिति । यद्यपि आपद युद्धे मृतिः संशयिता संशयविपर्ययीभूता तथापि श्रेयः न विजयो न संशयितं भविष्यत्येवेत्यर्थः विद्वद्विपरिभाषे सा प्राप्यन्वयः एतेन प्रहस्तस्यातिवक्तव्यदृष्टविजयव्यादयो हेतवः स्मृचिन्तम् अत एव निःसंशयीकृता केचिदपीति शयः अतः संशयिता तथापि श्रेयः कल्याणं न संशयितं मित्तं मेति कथयामि परमे आप्त्विक्कपालप्रानिरिति कल्याणं निमित्तमेव श्रेयः अतस्त्वमिति निवेद्य तदभिप्रायं विज्ञापयामाह प्रतिश्रेयं भद्रकारप्रतिपक्षस्य स्यो-ममउकूलं वा यत् हितं मन्यसे तद्वदेति श्रेयः ॥ १३ ॥

विचार्य मन्त्रिभिरमात्यवदाविमिस्तह मोऽस्माकं मन्त्रितपूर्व पू-मन्त्रितं नोऽस्माकं परस्परं विवादो वृत्तः प्रवृत्तः एतेन कर्तव्यं सर्वमप्यतिप्रदानं न जानेति सूचितम् ॥ १३ ॥

गो० टी०—मन्त्रममये मया यथा निर्वाणितं ततथा प्रवृ-त्तमित्याह—राजशित्यादिना । कुशलैर्मन्त्रिभिः विभीषण-दिभिः सह नः अस्माभिः इदं वक्ष्यमाणं मन्त्रितपूर्वम् । तस्मिन् मन्त्रितत्वे तथा विमिति नानुष्ठितम् तत्राह—विवाद इति । परस्परं समवेक्ष्य बहुमनितया आलोच्य । नः अस्माकं विम-दवापि वृत्तः । तेन विभीषणो निरुज्ज्वलिति भावः ॥ १३ ॥

१४] ति० टी०—सीताप्रदानेन श्रेय इति च तदा व्यवसितं निमित्तम् अपदाने च युद्धं दृष्टं तत्त्वमेव न शर्मा प्राप्तम् ॥ १४ ॥

गो० टी०—स्वमममितिमाह—प्रदानेनेति । सीतायाः प्र-दानेनैव श्रेयः सर्वं कल्याणं इति मया व्यवसितं निमित्तम् अपदानेन तु युद्धमेव दृष्टं जातम् ॥ १४ ॥

गो० टी०—मन्त्रितमममाह—प्रदानेन निश्चितं । सीतायाः प्रदानेन न श्रेयः । अपदानेन तु युद्धमिति च मम व्यवसितं मित्त्यर्थः । सर्वममये युद्धशब्देनोपवर्तते । यथैव व्यवसितं तथैव नः अस्माभिः दृष्टं च ॥ १४ ॥

१५] ति० टी०—अतःपरं तु वक्ष्यामस्माकं युद्धं त्वेव मयावक्ष्यमित्याह—सोऽहमिति । तदा त्वयं न कुर्यां किम् अपि नु कुर्यामि ॥ १५ ॥

रा० टी०—एव इति । त्वया शमादेरपि सततं पूजितोऽस्य तव हितं किं कुर्याम कुर्यामेवेत्यर्थः ॥ १५ ॥

गो० टी०—एव एतन्ममकृत्वा संपत्तिं त्वन्मत्तापुलाये-युद्धमेव वक्ष्यामस्माकं—सोऽहमित्यादिना । दानः भूषणादिप्रदानैः मार्गैः स्वार्थानं जीवितमित्यादिप्रियव्यापणैः पूजित-श्रेयमेव जायदिति । काले आपदरादे । इति कुर्यां जीवितं त्वानपदि कुर्यामित्यर्थः ॥ १५ ॥

१६] ति० टी०—यदि जीवितं कुर्यामं तदापि-वृत्तम् ॥ १६ ॥

रा० टी०—नहीति । मे जीवितं न रक्ष्यं पुत्रादीनि च रक्ष्याणि अतो यदि जीवितं स्वजीवनं जुहुवन्तं होतुमिच्छन्त्यस्यममित्यर्थः मां पश्य ॥ १६ ॥

गो० टी०—उक्तमेव विवादयति—न हीति । जुहुवन्तं होतु-मिच्छन्तम् जुहोतेः सम् प्रत्ययः अनेन जीवितस्य इति युद्धस्यादिपत्यं च गम्यते । तेन चात्महतिः प्रदानस्य महा-कलत्वं युद्धस्यतिमात्रेण स्वजिनाशश्च गोच्यते । गतापुलायि-

मयमुक्त्वा तु भरीरं रावणं वाहिनीपतिः । उवाचेदं बलाध्यक्षमहस्तः पुरतः स्थितान् ॥ १७ ॥
 मग्नयत मे शीघ्रं राक्षसानां मेहावलम्बम् । मद्ग्राणामां तु वेगेन हतानां तु स्थाजिते ॥ १८ ॥
 अथ तृप्यन्तु मांसादाः पक्षिणः काननौकसः । तैस्व तद्वचनं श्रुत्वा बलाध्यक्षा महाबलाः ॥ १९ ॥
 बलमुद्योजयामासुस्तस्मिन्नाक्षसमन्दिरे । सा बभूव मुहूर्तेन भीमैरानाविधायुधैः ॥ २० ॥
 लङ्कां राक्षसवीरैस्तेर्गजैरिव समाकुला । हुताशनं तर्पयतां ब्राह्मणांश्च नमस्यताम् ॥ २१ ॥
 आज्यगन्धप्रतिवहः सुरभिर्मारुतो बभौ । सजश्च विविधाकारा जगृहस्त्वभिमन्त्रिताः ॥ २२ ॥
 सङ्ग्रामसज्जाः संहृष्टा धारयन्राक्षसास्तदा । सधनुष्काः कवचिनो वेगादुत्सृज्य राक्षसाः ॥ २३ ॥
 रावणं प्रेक्ष्य राजानं प्रहस्तं पर्यवारयन् । अथामन्य तु राजानं भेरीमाहृत्य धैरवाम् ॥ २४ ॥
 आरुह्य रथं युक्तैः प्रहस्तः सज्जकल्पितम् । हयैर्महाजवैर्युक्तं सम्पक्वैस्तं सुसंयतम् ॥ २५ ॥
 महाजलदनिर्वापं साक्षाच्चन्द्रार्कभास्वरम् । उरगध्वजदुर्धरं सुवह्यं स्वैपस्करम् ॥ २६ ॥
 सुवर्णजालसंयुक्तं प्रहसन्तमिव श्रिया । ततस्तं रथमास्थाय रावणापितशासनः ॥ २७ ॥

प्रहस्तं मुहूर्तं त्यक्तुमिच्छन्तमित्यर्थः । जुहोतेर्दानार्थत्वा-
 दस्याहुः ॥ १६ ॥ १८ ॥

१७-२२] ति० टी०-बलाध्यक्षान्सर्वबलाध्यक्षेण स्वनं
 लनियोजनपिकृतदुरुषानित्यर्थः ॥ १७ ॥ २२ ॥

रा० टी०-एवमिति । प्रहस्तः रावणमेव मुक्त्वा पुरतः
 स्थितान् बलाध्यक्षान् उवाच ॥ १७ ॥

रा० टी०-तदाकारमाह-समिति । मे राक्षसानां महा-
 तं समानयत अहं प्रयच्छ ॥ १८ ॥

रा० टी०-मदिति । मद्ग्राणामां वेगेन हतानां हतैः तन्मा-
 रित्वार्थः मांसादा मृगशयः अथ तृप्यन्तु ॥ १९ ॥

रा० टी०-तस्येति । तस्य प्रहस्तस्य वचनं श्रुत्वा बला-
 यक्षाः राक्षसमन्दिरे बलमुद्योजयामासुः ॥ २० ॥

रा० टी०-सेति । गजैरिव राक्षसवीरैः लङ्कां समाकुला
 भूव ॥ २१ ॥

गो० टी०-मद्ग्राणेति । हुतानां काननौकसां तृप्यन्ति-
 यन्वदः । "पुत्रगणः" इत्यादिना समासप्रतिषेधेन सृष्टि-
 र्थयोगे ज्ञापिता पक्षी ॥ १९ ॥ २१ ॥

रा० टी०-हुताशनमिति । हुताशनं तर्पयतां ब्राह्मणान्
 मय्यनां च स्तानां आज्यगन्धप्रतिवहः अत एव सुरभिर्मारुतो
 बभौ ॥ २२ ॥

गो० टी०-हुताशनमिति । हुताशनं तर्पयताम् अग्नौ
 हुत्वा शान्तिहोमानाचरताम् ब्राह्मणांश्च नमस्यतां गन्धपु-
 षादिभिरर्चयताम् सम्पक्वैः आज्यगन्धप्रतिवहः ब्राह्मणाञ्च
 कुसमादिना सुरभिर्मारुतो बभौ ॥ २२ ॥

रा० टी०-सजश्च इति । संग्रामाय सज्जाः सज्जताः राक्षसाः
 अभिमन्त्रिताः प्रजः जगृहुः धारयन् अधारयन् ॥ २३ ॥

गो० टी०-सजश्चेति । संग्रामसज्जाः संग्रामायोयुक्ता
 राक्षसाः अभिमन्त्रिताः विजयमन्त्रेणाभिमन्त्रिताः सजः जगृहुः
 धारयन् अधारयन् ॥ २३ ॥

२३-२४] ति० टी०-सङ्ग्रामसज्जाः सङ्ग्रामाय संनद्धाः
 धारयन्धारयन् अभिमन्त्रितसज इत्यनुक्त्यः उत्सृज्य वाहना-
 नीति शेषः ॥ २३ ॥ २४ ॥

रा० टी०-सेति । राक्षसाः रावणं प्रेक्ष्य उत्सृज्य वा-
 हनानि त्यक्त्वा प्रहस्तं पर्यवारयन् ॥ २४ ॥

गो० टी०-सधनुष्का इति । रावणं प्रेक्ष्य स्वामितया
 प्रधानं रावणमभिवन्द्येत्यर्थः ॥ २४ ॥

रा० टी०-अथेति । प्रहस्तः राजानमामन्य तदार्मां गृही-
 त्वा सज्जकल्पितं सर्वायुधयुक्तं रथमाहृत्य ॥ २५ ॥

गो० टी०-अथेत्यादिना कथयम् । सज्जकल्पितं सज्ज-
 युक्तम् सर्वायुधैरसम्पन्नं कल्पितमित्यर्थः सुसंयतं निय-
 मितम् साक्षाच्चन्द्रार्कभास्वरं चन्द्रार्कानुल्यं भास्वरं च
 साक्षात् प्रत्यङ्मुख्ययोरित्यमरः आह्लादकत्वेन चन्द्रसाम्यम्
 तेजसार्कसाम्यम् स्ववह्यं शोभनरथशक्तिकम् रथगुप्तिर्वह्यो
 नेत्यमरः । स्ववस्करं शोभनरथाङ्गम् । "अवस्करो रथाङ्गम्"
 इति निपातमात्रं सङ्गमः । जाटं गवाधम् प्रहसन्तमिव श्रिया
 स्वकान्त्या सर्वकान्तिमहस्तं परिहसन्तमिव स्थितम् ॥ २५-२७ ॥

२५] ति० टी०-सज्जकल्पितं सर्वायुधसमेततया कम्पि-
 तम् । सम्पक्वस्त्रीचीनः सतो यस्य तम् ॥ २५ ॥

२६-२७] ति० टी०-सज्जकथम् । बभूव रथगुप्तिः ।
 स्ववस्करं शोभनरथाङ्गम् ॥ २६ ॥ २७ ॥

रा० टी०-रथं वर्णयन्माह-इति । हयैर्युक्तं
 सम्पक्वं निवृणुः सतो यस्मिन् ससंयतं शोभनरथवैर्युक्तं महा-

लङ्कायाः निर्ययो तूष्णीं बलेन महता वृतः । ततो दुन्दुभिनिर्घोषः पर्जन्यनिनदोपमः ॥
वादित्राणां च निनदः पूरयन्नित मेदिनीम् ॥ २८ ॥
गुह्ये शङ्खशब्दं प्रयाते वाहिनीपता । निनदन्तः स्वराग्योरान्नाक्षसा जम्बुद्वीपतः ॥ २९ ॥
भीमरूपा महाकायाः प्रहस्तस्य पुरःसराः । नरान्तकः कुम्भहनुर्भक्षानादः समुन्नतः ॥
प्रहस्तसचिवा ह्येतैर्निर्ययुः परिवार्ये तम् ॥ ३० ॥
व्यूहैर्नैव सुघोरेण पूर्वद्वारात्स निर्ययो । गजयुधनिकाशेन बलेन महता वृतः ॥ ३१ ॥
सागरप्रतिघोषेन वृतस्तेन बलेन सः । प्रहस्तो निर्ययो कूटः कालान्तकधनोपमः ॥ ३२ ॥
तस्य निर्याणघोषेण राक्षसानां च नर्दताम् । लङ्कायां सर्वभूतानि विनेदुर्विकृतैः स्वरेः ॥ ३३ ॥
व्यभ्रमाकाशमाविश्य मांसशोणितभोजनाः । मण्डपान्यपसव्यानि लगाश्चकुरथं प्रति ॥ ३४ ॥
वर्मन्ति पायकज्वालाः शिवा घोरा ववाशिरे । अन्तरिक्षान्पपातोल्का वायुश्च पर्यवर्तयौ ॥ ३५ ॥
अन्योन्यमभिसंरब्धा ग्रहाश्च न चकाशिरे । प्राश्च खरनिर्घोषा रथस्योपरि रक्षसः ॥ ३६ ॥

इत्तं निर्घोषो यस्य चन्द्राकोविद भास्वरं प्रकाशमानमुग्गा-
रध्वजेन दुर्धरो भोजनः वरुणाः गृहयो यस्मिन् स्वव्यवक-
राभनसामग्रीविशिष्टे त्रिया प्रहस्तमिव रथमाख्याय रावणा-
पितृशासनः प्रहस्तः लङ्कायाः निर्ययो लोकत्रयमहात्मि २८-२८

गो० टी०-ततस्ततोमिति । ततः आगच्छमानान्तरमगच्छ ॥
२८-३३] ति० टी०-दुन्दुभिनिर्घोष इत्यदेः अभुवे
इत्युपेनान्वयः ॥ २८ ॥ ३३ ॥

रा० टी०-तत इति । वाहिनीपता ततो लङ्कायाः प्रयाते
मति मेदिनी पूरयन्नित पर्जन्यनिनदोपमः दुन्दुभिनिर्घोषः वा-
दित्राणां वर्णानां निनदश्च शङ्खशब्दं अभुवे तादृशोक्त
पञ्चान्वयः ॥ २९ ॥

गो० टी०-तत इत्यादिशान्दोक्त पञ्चान्वयः पर्जन्यः
मेदिनीशेषः ॥ २९ ॥

रा० टी०-नितदन्त इति । प्रहस्तस्य पूरस्तथाः पौरुष
त्वान्न नितदन्तस्तन्तो जम्बुः ॥ ३० ॥

रा० टी०-नरान्तक इति । नरान्तकप्रत्ययः प्रहस्तस-
चिवाः तं प्रहस्तं परिवार्ये निर्ययुः ॥ ३१ ॥

गो० टी०-नितदन्त इति । पुरःसराः अगगाः ॥ ३० ॥ ३१ ॥

रा० टी०-व्यूहैर्निति । व्यूहेन व्यूहचनया रचितेन गज-
युधनिकाशः प्रकाशो यस्य तेन बलेन वृतस्तं प्रहस्तः पूर्व-
द्वाराविर्घोषो ॥ ३२ ॥

गो० टी०-व्यूहैर्निति । व्यूहेन सज्जककूटैः । पुरःसरा-
हस्तकूट इत्यमरशेषः ॥ ३३ ॥

रा० टी०-तदेव भङ्गयन्तेणाह-सागरप्रति-
गायां दुर्धवाशब्देन सागरसदृशानां राक्षसानां भयः समु-
देयस्मिन् तेन बलेन वृतः अत एव कालान्तकधनोपमः प्रहस्तो
निर्ययो तस्य काला महाप्रलयः अन्तको मरणसमयो यस्यस्त्व-
नीपतिरिति विवेकः ॥ ३३ ॥

गो० टी०-सागरेति । कालान्तकधनोपमः कालं श्रुत्वा
कालं अन्तको विनाशको यो यस्यलङ्कायाः ॥ ३३ ॥

रा० टी०-तस्येति । तस्य प्रहस्तस्य निर्याणघोषेण ।
याणकात्मिकादिभिर्भोजनैः पुनराश्रयानां नर्दतां ततो लङ्कायां
विद्यमानानि सर्वभूतानि विनेदुर्विकृतैः स्वरेर्विकृतैः ॥ ३४ ॥

गो० टी०-तस्येति । तस्य प्रहस्तस्य निर्याणघोषेण
निर्मितामिदमिदनादेन । राक्षसानां निर्याणघोषेण च प्रयो-
जनेन । सर्वभूतानि विकृतैः सर्वव्यवस्थितानि सन्ति विनेदुर्वि-
सृज्यन्तः ॥ ३४ ॥

३४-३६] ति० टी०-तस्य दुर्धमिदमाह-द्वयमु-
मित्यादि । मांसशोणितभोजनाः लगा अपसव्यानि मण्ड-
पान्यपमगाः मण्डपयोगे विधानितदेष्टु मण्डपेषु पात्रेषु तान्य
पसव्यानि प्रदक्षिणानि । गृहादीनां प्रदक्षिणमपि दुर्धमिद-
मिति कतकः ॥ ३४ ॥ ३६ ॥

रा० टी०-द्वयमुमित्येति । पांसशोणितभोजनाः लगा
व्ययमवमरहितमाकाशमाविश्य रथं प्रति अपसव्यानि मण्ड-
पानि शङ्कुः ॥ ३५ ॥

गो० टी०-द्वयमुमित्येति । अपसव्यानि अपसव्यानि
व्ययमित्येन मण्डपमण्डपान्यपमगाः मण्डपेषु । साधकम-
हि पक्षिणां मण्डपान्याचरन्ति यद्वात मृगाः गच्छाः अपसव्या
प्रदक्षिणमपसव्यान्त दक्षिणमित्यमरः गृहादीनां अपसव्या
भोजनम् ॥ ३६ ॥

रा० टी०-वसन्तीति । शिवाः श्यामविशेषाः पायक-
ज्वालाः वसन्ति ववाशिरे स्वजालीयशरीरं चक्रे च अन्तरिक्षा
दुल्का पपात च वायुः पर्यवर्तयौ च ॥ ३६ ॥

रा० टी०-अन्योन्यमभिसंरब्धाः अन्तको मरणसमयो यस्यस्त्व-
ग्राहाः न चकाशिरे खरनिर्घोषाः मेघाः रक्षसः रथस्योपरि

वर्षेष्टं रुधिरं चास्य सिषिबुधः पुरःसरान् । नेतुमर्पेन गृहस्तु विलीनां वृत्तिनामुतः ॥ ३३ ॥
जदन्नुभयतः पार्श्वे समग्रां श्रियमाहरत । सारथेर्वेदुशर्थात्र सङ्ग्रामपानिवर्तिनः ॥ ३४ ॥
मृतेषु न्ययमाहरतामृतस्य ह्यसादिनः । निर्याणशीथ यथा च स्याद्वास्वरा च सुदुर्लभा ॥ ३५ ॥
सा मनाश्च गृह्तेन शमे च स्वालिता इयाः । प्रहस्तं तं हि निर्यान्तं प्रख्यातिगुणपौरुषम् ॥
युधि नानादरणाः कपिसेनाभ्यवर्तत ॥ ४० ॥
अथ यथाः सुमुर्धुः हरीणां समजायत । वृक्षानाह्रतां चैव गुर्वीदैः वृक्षतां शिखाः ॥ ४१ ॥
नेदतां राक्षसाणां च वानराणां च गर्जनाम् । उभे प्रमुदिते सैन्ये रक्षोगणवनीकसाम् ॥ ४२ ॥
वैजितानां समर्पितामन्योन्यवधकाङ्क्षिणाम् । परस्परं चाहयतां निनादः श्रूयते महान् ॥ ४३ ॥
ततः प्रहस्तः कपिराजवाहिनीमभिप्रतस्थे विजयाय दुर्मतिः ।
विद्वद्भवेभ्यश्च विवेकितां चमूं यथा सुमुर्धुः शलभो विभाकरुम् ॥ ४४ ॥
इयान् भीमप्रसाधजं वात्मीकीय जात्रिकाव्ये युद्धकाण्डे सप्तपञ्चाशः सर्गः ॥ ५७ ॥

अष्टपञ्चाशः सर्गः ।

जीविते नरान्तककुम्भदन्वादिष्वमन्त्रिपरिवृतराक्षसबलमुयातोऽपि प्रदत्तं युवा वैवस्वतालयातिभिः कृतः ।

ततः प्रहस्तं निर्यान्तं दृष्ट्वा रणकृतोद्यमम् । उवाच सस्मितं रामो विभीषणपरिदमः ॥ १ ॥
 क एष सुमहाकायो बलेन महता वृतः । आगच्छति महावेगः किंरूपबलपौरुषः ॥ २ ॥
 आचक्ष्व मे महाबाहो वीर्यवन्तं निशाचरम् । राघवस्य वचः श्रुत्वा प्रत्युवाच विभीषणः ॥ ३ ॥
 एष सेनापतिस्तस्य प्रहस्तो नाम राक्षसः । लङ्कायां राक्षसेन्द्रस्य जिभागबलसंवृतः ॥
 वीर्यवानस्त्रविच्छूरः सुभ्रूयतापराक्रमः ॥ ४ ॥

ततः प्रहस्तं निर्यान्तं भीमं भीमपराक्रमम् । गर्जन्तं सुमहाकायं राक्षसैरभिसंवृतम् ॥ ५ ॥
 ददर्श महती सेना वानराणां बलीयसाम् । अभिसंजातनोषाणां प्रहस्तमभिगर्जताम् ॥ ६ ॥
 खड्गशक्तयष्टिशूर्पाश्च बाणानि मुसलानि च । नदाश्च परिधाः प्राप्ता विविधाय परश्वधाः ॥ ७ ॥
 धनुर्वि च विचित्राणि राक्षसानां जयैणिषाम् । प्रगृहीतान्यराजन्त वानरानभिधावताम् ॥ ८ ॥

गो० टी०-तत इति । कपिराजनातिनीपमिप्रहस्ते तं चम्पु निषेध च ॥ ४६ ॥

इति श्रीमोहिन्दराजविरचिते श्रीरामायणचरण समक्रीडावहाने
 युद्धकाण्डव्याख्येने सप्तपञ्चाशः सर्गः ॥ ५७ ॥

१-३] ति० टी०-तत इति । सस्मितम् । एवंनेवया
 किलास्मान्भीषयतीति स्मितम् ॥ १ ॥ ३ ॥

रा० टी०-प्रहस्तागमनानन्तरकारिकं राघवदृष्टान्तमाह-
 ततइत्यादिभिः । रामः निर्यान्तं प्रहस्तं दृष्ट्वा विभीषण-
 मुवाच ॥ १ ॥

गो० टी०-अथ प्रहस्तकपोऽष्टपञ्चाशे-ततः प्रहस्तमि-
 त्यादि । सस्मितमिति । बलवच्छत्रुघ्ननहणेने भावः । तदेवं
 अक्षयि-भरिन्दम इति ॥ १ ॥

रा० टी०-नदाकारमाह-क इति । महता बलेन वृतः
 एषः क आगच्छति ननु लङ्कायां राक्षससमिव सत्सदाशक्त
 खल्यत आह किंरूपमिदं श्लो० इति ॥ २ ॥

रा० टी०-आचक्ष्वेति । हे महाबाहो वीर्यवन्तं निशाचर-
 माचक्ष्व राघवस्य वचः श्रुत्वा विभीषणः प्रत्युवाच ॥ ३ ॥

गो० टी०-क एष इति । ततः प्रहस्तः पूर्वदृष्टान्तिर्गमनः,
 रामस्तु उत्तरद्वारे तिष्ठति स्य, कथमस्थानेकयोजनस्यसाधा-
 कारः । उच्यते आसवचनेन प्रत्यक्षतुल्येन महाकायः कश्चन
 गच्छतीति विदित्वा एष इत्याह । आचक्ष्व तमिति शेषः ॥ ३ ॥

४-६] ति० टी०-लङ्कायामित्यादि । राक्षसेन्द्रसंबन्धि-
 लङ्कास्थकस्य तृतीयभागेन संज्ञित इत्यर्थः ॥ ४ ॥ ६ ॥

५-८] ति० टी०-प्रहस्तमभि नदभिमुखेन गर्जन्तं
 वानराणां महती सेना नियन्तं प्रहस्तं ददर्शति संस्मृतमाह ॥

रा० टी०-तदाकारमाह-एष इत्यादिभिः । राक्षसेन्द्रस्य
 जिभागबलैः संवृतः वीर्यावान् एवः प्रहस्तो नाम राक्षसोऽस्य
 सेनापतिः साहस्रलोक एकत्वयो ॥ ४ ॥

गो० टी०-एष इत्यादिसाहस्रलोक एकत्वयोः
 तस्य राघवस्य असमवयवा गामाग्रहणम् । संवृतशब्दोऽन्तर्गतमर्थ-
 वित्पर्ययः राघवेन लङ्कायां स्वयस्य तृतीयभागेन स्वाभि-
 इत्यर्थः लङ्कायां राक्षसेन्द्रस्य जिभागबलसंवृत इति पाठः-
 राघवस्य तस्यैव भागवयव-गामाग्रहणमिति भावः वीर्यावान् एव
 मान् वीर्ये बले प्रभावे अत्यमरः । ५ : रणेऽप्यपराष्ट्र-
 पराक्रमे परारिभवने । अत्रेति करणं बोध्यम् ॥ ४ ॥

रा० टी०-तत इति । ततः रामविभीषणमंशदसमये
 निर्यान्तं प्रहस्तं संजातनोषाणां प्रहस्तमुदित्य अभिगर्जन्तं
 वानराणां सेना ददर्श विक्षेपतां लङ्कायां प्रदयवृद्धमि-
 कान्वयि ॥ ५ ॥ ६ ॥

गो० टी०-तत इत्यादि श्लो० अथ । तमे नर्यक-
 देपम् ॥ ५ ॥ ६ ॥

रा० टी०-खड्गेति । वानरान् अभिधावतां राक्षसानां
 राक्षसैः प्रगृहीतानि खड्गादीनि अराजन्त अदक्षतद्वय-
 कारवयि ॥ ७ ॥ ८ ॥

गो० टी०-खड्गेत्यादिश्लोकद्वयम् राक्षसाभाति तं
 मायं वही । राक्षसैरित्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥

जगद्गुरुः पादपांश्चापि युष्मिन्तास्तु गिरिस्तिथा । शिखाश्च विपुलाः शिखायाश्चामात्राः ॥ १० ॥
 तेषामन्योन्यमासाद्य संग्रामः सुमहानभूत् । बहूनामममद्वष्टि च शरवर्षे च वर्षताम् ॥ ११ ॥
 बहवो राक्षसा युद्धे बहून्वानरपुंगवान् । वानरा राक्षसाश्चापि निजघ्नुर्वहवो बहून् ॥ १२ ॥
 शूलैः प्रपथिताः केचित्केचित्तु परमायुधैः । परिघैराहताः केचित्केचित्छिन्नाः पार्श्वधैः ॥ १३ ॥
 निःश्रुताः पुनः केचित्पतिता जगतीतले । बिभ्रन्बहुदयाः केचित्विपुसंधानसौधिताः ॥ १४ ॥
 केचिद्विधा कृताः खड्गैः स्फुरन्तः पतिता भुवि । वानरा राक्षसैः गेरैः पार्श्वतश्च विदारिताः ॥ १५ ॥
 वानरैश्चापि संक्रुद्धैः राक्षसौघाः समन्ततः । पादपैर्गिरिशृङ्गैश्च संविष्टा बभूवुः ॥ १६ ॥
 वज्रस्पर्शतल्लङ्घितैर्मणिभिश्च हता भृशम् । वैमञ्जोणितपास्येभ्यो विशीर्णवदनेक्षणाः ॥ १७ ॥
 आर्तस्वनं च स्वनतां सिंहनादं च नर्दताम् । बभूव तुमुलः शब्दो हरीणां राक्षसामपि ॥ १८ ॥
 वानरा राक्षसाः क्रुद्धा वीरमार्गेमनुव्रताः । विवृतसवदनैः क्रूराश्चक्रुः कर्मोपयभीतवत् ॥ १९ ॥
 नरान्तकः कुम्भहनुर्महानादः समुज्जतः । एते महस्तस्रविधाः सर्वे जघ्नुर्वनौकसः ॥ २० ॥

२-११] ति० टी०-गिरिस्तिथा जगद्गुरुर्युक्कपैः ।
 निःश्रुताः पतिता इति ॥ १० ॥ ११ ॥

रा० टी०-जगद्गुरुरिति । अयमस्मात् पादपादीन् जगद्गुरुः ॥ १० ॥

रा० टी०-एवामिति । अन्योन्यमासाद्य विधमानानाम्
 अस्मद्वर्ति शरवर्षे च वर्षतां तेषां हरिश्चरतां सुमहान् संग्राम-
 मोऽभूत् ॥ १० ॥

रा० टी०-बहव इति । राक्षसाः बहून् वानरपुङ्गवान्
 वानरा बहून् राक्षसाश्च निजघ्नुः ॥ ११ ॥

गो० टी०-जगद्गुरुरिति । वानरपुङ्गवेष्वेव वानरत्ववारणाय
 अयमस्मात् इत्युक्तम् । यद्वा प्लवङ्गमयाः युद्धोत्साहेन प्लवङ्गमत्वा
 न्नरन्तः अस्मिन्नायं लक्षणः ॥ १० ॥ ११ ॥

१२] ति० टी०-परमायुधैश्चैः । 'चरैः तु परमायुधम'
 इति शेषः ॥ १२ ॥

रा० टी०-तन्प्रकारमाह-शूलैरित्यादिभिः । केचित्
 वानरा राक्षसैः शूलैः प्रपथिताः केचित् परमायुधैरिव्यक्तैः
 प्रपथिताः केचित् परिघैराहताः कथं ॥ १२ ॥

गो० टी०-शूलैरिव्यादि । परमायुधैः शकैः । शकं तु
 परमायुधमिति निश्चयः ॥ १२ ॥

१३] ति० टी०-इयणां संधानं सम्यक्संयोजनं तेषां
 साधनाः खण्डिताः । 'संधानमपिना' इति पाठो इत्यत्र एव
 संधानानि वन्यनजवस्त्रैः मणितः संयुक्ता इत्यर्थः ॥ १३ ॥

रा० टी०-निरिति । निरुच्छासाः नश्येन्नमित्तमर्थः
 हेतुपूर्वकं न्यायमरतिताः केचित् साधिताः विरहिताः केचित्
 बिभ्रन्बहुदयाः कथुरिति शेषः ॥ १३ ॥

गो० टी०-शङ्कापासारिकायं दर्शयति-निरुच्छासा
 इत्यादि । निरुच्छासाः कृताः । इत्यन्तानमरतिताः नश्येन्न एव

संधानानि वन्यनजवस्त्रैः तैः संधिताः संयुक्ताः । स्फुरन्तः
 कुम्भतः । अवदारिताः शिखाः ॥ १३ ॥ १४ ॥

१४-१५] ति० टी०-स्फुरन्तः उच्छलन्तः ॥ १४ ॥ १५ ॥

रा० टी०-केचिदिति । स्फुरन्तः केचित् खड्गैर्विज-
 कृताः पार्श्वतो विदारिताश्च सन्तो भुवि पतिताः ॥ १४ ॥

रा० टी०-वानरैरिति । वानरैः पादपादिभिः संविष्टा
 राक्षसौघाः पक्ष्मपातले विप्रेतुरिति शेषः ॥ १५ ॥

गो० टी०-वानरैरित्यादि । संविष्टाः कृण्विताः । वेद्य
 धमनं चक्रुः ॥ १५ ॥ १६ ॥

१६-१७] ति० टी०-वमजवमन् । 'वेद्यः' इति
 पाठान्तरम् ॥ १६ ॥ १७ ॥

रा० टी०-वज्रैरिति । वज्रस्पर्शवत् तलानि तलस्पर्शा येन
 तैर्हस्तैर्हृदिभिश्च भृशं हताः अत एव विनीर्णानि वदनेक्षणानि
 येषां ते राक्षसाः आस्त्रैर्भ्यां हस्तन्यशोणितं वमन अवमन् ॥

रा० टी०-आर्तंति । आर्तस्वनं स्वनतां सिंहनादं च नर्दन्त
 हरीणां राक्षसामपि तुमुलशब्दो बहून् ॥ १७ ॥

गो० टी०-आर्तंति । स्वगतं नर्दतामित्यत्र कुर्वतामि
 त्यर्थः । तुमुलः निर्विहितः । राक्षसां आवाहनाय च ॥ १७ ॥

१८-१९] ति० टी०-वीरमार्गेमनुव्रता वीरमार्गे
 उपराधं कृतं तलजगत्समव्रता अङ्गुष्ठाः । अभीतवद्भी-
 तहृष्टिः ॥ १८ ॥ १९ ॥

रा० टी०-वामरा इति । विवृतसवदनाः कर्मोपय राक्षसा
 अभीतवद्भीतिरहितं यथा भवति तथा कर्मणि वक्रक्रिया
 चक्रुः ॥ १८ ॥

रा० टी०-नरान्तक इति । नरान्तकादयः महस्तस्रविधा
 वनौकसो जगुः ॥ १९ ॥

गो० टी०-वामरा इति । वीरमार्गेमनुव्रताः वीर-
 मार्गेमनुव्रताः इति ॥ १९ ॥

१ युष्मिन्तास्त्वानरेषाम् इति गो. पाठः । २ वेति गो. पाठः । ३ वरणीति गो. पाठः । ४ खड्गैर्विज-
 कृता गो. पाठः । ५ वेद्युपि गो. पाठः । ६ वरणीति गो. पाठः । ७ युष्मिन्ता गो. पाठः । ८ वरणीति गो. पाठः । ९ वरणीति गो. पाठः । १० वरणीति गो. पाठः । ११ वरणीति गो. पाठः । १२ वरणीति गो. पाठः । १३ वरणीति गो. पाठः । १४ वरणीति गो. पाठः । १५ वरणीति गो. पाठः । १६ वरणीति गो. पाठः । १७ वरणीति गो. पाठः । १८ वरणीति गो. पाठः । १९ वरणीति गो. पाठः ।

तेषां निषेधतां शीघ्रं निघ्नतां चापि वानरान् । द्विविदो गिरिशृङ्गेण जनार्णवो नरान्तकम् ॥ २० ॥
 दुर्मुखः पुनस्तथा कपिः सविपुल्लुपम् । राक्षसं क्षिप्रहस्तं तु समुद्रतमपोधयत् ॥ २१ ॥
 जाम्बवान्स्तु मुसकुन्दः प्रगृह्य महतीं शिलां । पातयामास तेजस्वी महानादस्य वक्षसि ॥ २२ ॥
 अथ कुम्भहनुस्तत्र तारेणासाद्य वीर्यवान् । दृष्टेण मैहता सद्यः प्राणान्संस्त्याजयद्रेण ॥ २३ ॥
 अमृष्यमाणस्तत्कर्म प्रहस्तो रथमाश्रितः । चकार कदनं धोरं धनुषाणिर्वनौकसाम् ॥ २४ ॥
 आवर्त इव संजज्ञे सेनैयोरुभयोस्तदा । ब्रुभितस्याप्रभेयस्य सागरस्येव निःस्वनः ॥ २५ ॥
 महता हि शरीरेण राक्षसो रणदुर्भदः । अर्दयामास संकुन्दो वानरान्परमाहवे ॥ २६ ॥
 वानराणां शरीरैस्तु राक्षसानां च मेदिनी । वभ्रुवातिर्चिता धोरैः पर्यतैरिव संवृता ॥ २७ ॥
 सा मही रुधिराधेण प्रच्छन्ना संपकाशते । संछन्ना माघने मासि पलाशैरिव पुष्पितैः ॥ २८ ॥
 हतवीर्योऽथवां तु भग्नशुभ्रहादुमां । शोणितैरिव हातायां यमसागरगाभिनीम् ॥ २९ ॥

तनयनाः आन्तरेयाः । कर्माणि पुढकाणि । अगोत्रजन भव-
 रिति यथा भवति तथा ॥ १८ ॥ १९ ॥

२०] ति० टी०-तेषामिति निघ्नारणे गी ॥ २० ॥

रा० टी०-तेषामिति । तेषां लचिवानां निषेधतां च
 गाम् निघ्नतां च सतां द्विविदो नरान्तकं उवाच ॥ २० ॥

गो० टी०-तेषामिति । इयं निघ्नारणे गी । तस्य
 वृत्तम् ॥ २० ॥

२१] ति० टी०-समुद्रतं तदाख्यम् अपोययद्वनवान् ॥ २१ ॥

रा० टी०-दुर्मुख इति । दुर्मुखः कपिः विपुल्लुपमन्त
 तनुततं तदभिषं राक्षसमपोधयत् ॥ २१ ॥

गो० टी०-दुर्मुख इति । उवाच उवाच । समुद्रतमस्य
 राक्षसम् अपोययत् अमारयत् । " पुत्र, रितायाम् "
 ति धातुः ॥ २१ ॥ २२ ॥

२२] ति० टी०-महानादस्य तदाख्यस्य ॥ २२ ॥

रा० टी०-जाम्बवानिति । जाम्बवान् महतीं शिलां
 गृह्य महानादस्य वक्षसि पातयामास ॥ २२ ॥

२३] ति० टी०-तारेणासाद्य संबध् । गुणो रूढि-
 त्वः । ततः स तारस्तस्य कुम्भहनुर्महता दृष्टेण प्राणान्संस्त्या-
 जयस्तमस्याजयत् ॥ २३ ॥

गो० टी०-अथेति । कुम्भहनुः तारेणासाद्य अयस्यनेति
 त्वः महता दृष्टेण प्राणात् कुम्भहनुर्महता र्त्तयाजयत्
 मित्याजयत् तार इति शेषः किञ्च कुम्भहनुस्तारेण मह-
 तसाय युद्धं प्राप्य दृष्टेण तारप्रहततरुणाप्राणान् सम्स्त्याजय-
 त् ॥ २३ ॥

गो० टी०-अथेति । तत्र प्रहस्तमश्रितः । सम्स्त्याजयत्
 तारयाज । स्वाधिको गिष् प्रत्ययः ॥ २३ ॥ २४ ॥

२४] ति० टी०-तत्कर्म क्षमादेव सचिवचतुष्टयमा-
 कम् ॥ २४ ॥

रा० टी०-अमृष्यमाण इति । तत् तान् कृतं कर्म अमृष्य-
 माणः प्रहस्तः रथमाश्रितस्तन् अनौकसां धोरं कदनं लफाद २४

२५-२८] ति० टी०-उभयोः सेनयोरित्येतयोः अमणो-
 यत्तत् इव संजज्ञे । ब्रुभितस्य सागरस्य निःस्वन इव निःस्वन-
 यत् जज्ञे ॥ २५-२८ ॥

रा० टी०-आवर्त इति । उभयोस्तेनयोः आवर्त इव-
 स्तत्ता अमणे सति सागरस्य निःस्वन इव निःस्वनो जज्ञे ॥ २५ ॥

गो० टी०-आवर्त इति । आवर्तं संवर्तं प्रलय इव स्थिते
 मन्तिन युद्धे ब्रुभितस्य सागरस्य निःस्वन इव सेनाया निःस्वन-
 संवर्त ॥ २५ ॥

रा० टी०-महतेति । राक्षसः प्रहस्तः शरीरेण वानरान्
 अर्दयामास ॥ २६ ॥

गो० टी०-तेषु प्रहस्तप्रकर्षं प्रतिपादयितुं उतराह-मह-
 तेत्यादि ॥ २६ ॥

रा० टी०-वानराणामिति । वानराणां राक्षसानाञ्च
 शरीरैराश्रिता व्याप्ता मेदिनी पर्यतैर्महतेषु जज्ञे ॥ २७ ॥

रा० टी०-संति । रुधिराधेण प्रच्छन्ना सा मही पुष्पितै-
 रपलाशैः सच्छन्नेन प्रकाशते ॥ २८ ॥

गो० टी०-वानराणामिति । निघ्नतां भग्नतां ॥ २९ ॥
 २९] ति० टी०-गुह्यमपि नृणां येन वर्णयति-इति-
 त्यादि । वर्णं तद्वत् । यम एव सागरस्तदाभिनीम् ॥ २९ ॥

रा० टी०-संप्रत्ययमपि नदीत्वेन वर्णयन्ता-इत्येत्या-
 दिभिः । हतवीर्योऽथवां यमो यस्याः भग्नशुभ्रहादेव महानाद-
 यस्याम् शोणितैः महातोयाभि यस्याम् यमः नापस्योक्त-
 एव सागरः तदाभिनीम् ॥ २९ ॥

गो० टी०-अपरिच्छिन्नवानरयोः दृष्टा इति योनयितु-
 पुढभूमि नदीत्वेन वर्णयति-इत्येत्यादिना । उभयसेनायोर्यो-
 हतवीराणामौघः सन्नुद् एव वर्णं तदा यस्यास्ताम् । भग्नशुभ्रहा-

पञ्चतन्त्रीमहाप्रज्ञा विनिकीर्णान्वसैवलात् । मित्रकायशिराभिर्मायान्वयविशालात् ॥ ३० ॥
 गप्रहंमवगाकीर्णी कङ्कसारससेविताम् । मेदःकनससमीर्णोवावर्षेधननिःस्वनाम् ॥ ३१ ॥
 तां कापुरुषदुस्तारां युद्धभूमिमयीं नदीम् । नदीमिव घनापाये हंससारससेविताम् ॥ ३२ ॥
 राक्षसाः कपिमृग्यास्ते तेरुस्तां दुस्तारां नदीम् । यथा पद्मरजोध्वस्तां नलिनीं गजघृणपाः ॥ ३३ ॥
 ततः सृजन्तं वाणीयान्प्रहस्तं स्यन्दने स्थितम् । ददर्श तरसा नीलो विधमन्तं प्लवंगमान् ॥ ३४ ॥
 उद्धत इव वायुः स महदभ्रवर्णं बलात् । समीक्ष्यामिदुतं युद्धे प्रहस्तो बाहिनीपतिः ॥ ३५ ॥
 स्थिताद्विषयर्षेण नीलमेवाभिदुर्वे । स धनुर्धन्विनां श्रेष्ठो विकृष्य परमाहवे ॥ ३६ ॥
 नीलाय न्यमृजद्वाणान्प्रहस्तो बाहिनीपतिः । ते मेत्य विशिखा नीलं विनिर्मथ्य समाहिताः ॥ ३७ ॥
 यद्वा जम्भुर्माहवेणा रोषिता इव पद्मगाः । नीलः शरैर्गभिरतो निशितैर्ज्वलनोपमैः ॥ ३८ ॥
 स तं परमदुर्ध्वमापतेन्तं महाकपिः । प्रहस्तं ताडयामास द्रुममुत्पाट्य वीर्यवान् ॥ ३९ ॥
 स तनाभिहतः कुलो नैर्दनाज्ञसपुंगवः । नवर्षे शरवर्षाणि प्लवंगानां चमूपाता ॥ ४० ॥

मेदः महाप्रज्ञाः भगवाः तीरमहाद्रुमा यस्यास्ताम् । शोणितोवा
 ॥ महाप्रज्ञाणि कङ्कपञ्चलाणि यस्यास्ताम् यमसगरगामिनीं
 (कङ्कपञ्चलां यमो जीवप्रहृणाय सन्निधत्त इति प्रसिद्धिः । तद्वत्-
 सागरगामिनीम् । यक्ष्मदीदृशजौ हृदयस्य दक्षिणभाग-
 यमांसविशेषयोः । अन्तराणां शैथिल्यनिरूपणं स्तम्भनय-
 धत्तः । मित्रकायशिराभिराभिनवविरूपणं स्फुरितवस्त्रम् ।
 प्रहस्तयोः कदम्बजायद्वाणानामवधयोः अङ्गुल्य इत्यर्थः । त
 यो ज्ञानयानि आहृत्य जम्भुपुण्ड्रानि यस्यास्ताम् । कङ्कः पञ्च-
 लः । अन्तः । स्यन्दने हंसविशेषः मेदः कपिरमण्डलम् ।
 भाज्यां स्तमितः कद इति यावत् तदेव निमोगतपतमजनि-
 इत्यन्ते जगामासम् । धनुर्वि स्वरिप्रवहस्यापि स्वत एव
 योगोपनि तदपि सप्तकस्यायैव प्रथमम् । कापुरुषाः भीरवः तेः
 इतस्तथा नदिनां युद्धभूमिमयीमिति स्वार्थं मयद् ।
 व्यसक्तः ॥ ३१ ॥ गजघृणपिलाप्याह्वयम् । यद्वा तेररिति वक्ष्य-
 साणमृग्यायुधपातेन । अत्र सत्ययवस्यकालकारः ॥ २९ ॥ ३१ ॥

३०-३१] ति० टी०-यदक्षीहानौ हृदयदक्षिणभागस्थ-
 मोसविमयी ॥ ३० ॥ ३१ ॥

३०-३१-यदक्षीहानौ हृदयदक्षिणभागस्थमांसविमयी
 महाप्रज्ञाणि यस्याम् विनिकीर्णानि अन्तराणि शैवालान् यस्याम्
 मित्राणि कायशिराभिर्मायान्वयान् अङ्गुलवन्तः ताडुला
 यस्याम् ॥ ३० ॥

३०-३१-युद्धभूमिं सगणैराकाण्डम् कङ्कपञ्चसारसः से-
 विताम् मेदः कनससमीर्णोवावर्षेधननिःस्वनाम्
 विविधम् ॥ ३१ ॥

३२] ति० टी०-युद्धभूमिमयीं तस्यां नदीं प्रवर्तयित्वा
 घनापाये हंसविशेषां नदीमिव तां तेहः ॥ ३२ ॥

३०-३१-कापुरुषां दुस्ताराम् घनापाये हंसविशेषां नदीं
 यद्वा नदीमिव युद्धभूमिमयीं नदीम् ॥ ३१ ॥

गो० टी०-उपशान्तकुलेनापि वृत्तरणं दर्शयति-नदीमिति ।
 घनापाये वर्षाते । तां पूर्ववत् रूपक्रेण उचिताम् । केषुचि
 अनोपलब्धोक्त्यनदीपदवैयर्थ्यभयेन युद्धभूमिमयीं नदीं प्रवर्त-
 यित्वेऽप्युपलभ्यते ॥ ३२ ॥

३३] ति० टी०-पद्मरजोपतां यथा गजघृणपास्ते-
 रस्तथेत्यर्थः ॥ ३३ ॥

३०-३१-राक्षसाः कपिमृग्यास्तं तेरुन्तं दृष्टान्तः गज-
 घृणपाः पद्मरजोपतां नलिनीमिव अद्वैतकमेकान्वयि ॥ ३३ ॥

गो० टी०-प्लवंगानां रक्षोवातराणामुपमामाह-यद्येति ।
 पद्मरजोभिः ध्वस्तां वर्णान्तरं प्राप्तां नलिनीं सरसीं यथा
 गजघृणपास्तारन्ति शीघ्रां रक्तहन्तवो भवन्तीति यावत् ।
 तथा अरुणशरीरा उन्नेत्यर्थः ॥ ३३ ॥

३४] ति० टी०-तत्र उद्यमानगुणं प्रहस्तं नीलो
 ददर्श ॥ ३४ ॥

३०-३१-तत इति । वाणीयाम् सृजन्तं स्यन्दने स्थितं
 स्रवद्गमम् विधमन्तं नीलो ददर्श ॥ ३४ ॥

गो० टी०-तत इति । स्यन्दने स्थे स्थितम् । वाणीयाम्
 सृजन्तं सृजन्तम् । तरसा येन । उद्धतवान् विनियन्तं
 प्रहस्तं ददर्श ॥ ३४ ॥

३५-३६] ति० टी०-बाहिनीपतिः प्रहस्तः स उद्धतो
 वायुर्महदभ्रवर्णमिव बलात्पुण्ड्रमिव युद्धेऽभिदुतं स्वं प्रस्थापित्व
 रूपेणागच्छन्तं नीलं समीक्ष्य तं नीलमेवामिदुर्वे ॥ ३५ ॥

३०-३१-उद्धत इति । से उद्धतो यो वायुः तत्र वा-
 युना अप्रवहत्तमं द्रुममभिव अभिभूतं स्वस्वस्य समीक्ष्य प्रहस्तो
 रनेन नीलमपि दृष्ट्वे किंच उद्धतो वायुसिद्धं प्रहस्तः महदभ्रव-
 र्णमिव द्रुमरत्नस्यमभिदुतं समीक्ष्य रूपेणागच्छन्तं नीलं
 ३०-३१-स इति । धनुर्विभक्तं शरैर्गभिरतो निशितैर्ज्वलनोपमैः
 वाणाम् व्यसक्तम् ॥ ३५ ॥

11 87 11

संक्षिप्तः श्रवणैष सालेन महता महान् । प्रजधान ह्यानीलः प्रहस्तस्य महाबलः ॥ ४३ ॥

ततो रोषपरिताप्या धनुस्तस्य दुरात्मनः । बभञ्ज तरसा नीलो ननाद च पुनः पुनः ॥ ४४ ॥

निधनुः सँ कृतस्तेन महस्तो वाहिनीपतिः । प्रगृह्य मुसलं घोरं स्यन्दनादवपुष्पुवे ॥ ४५ ॥

तावुभौ वाहिनीमुख्यौ जातवैरौ तरस्विनौ । स्थितौ क्षतजसिक्ताङ्गौ प्रभिन्नाविव कुञ्जरौ ॥ ४६ ॥

उल्लिखन्तां सुतीक्ष्णाभिर्दृष्टाभिरितरेतरम् । सिंहशार्दूलसदृशौ सिंहशार्दूलचेष्टितौ ॥ ४७ ॥

चिक्रान्तविजयौ वीरौ सपरोषनिवर्तिनौ । काङ्क्षमाणौ यशः प्राप्तुं वृत्रवासवयोर्विव° ॥ ४८ ॥

आजधान तदा नीलं ललाटे मुखेन सः । प्रदत्तः परमायनस्तैतः स्रस्त्रा शोणितम् ॥ ४५ ॥

ततः शोणितदिग्बाहुः प्रगृह्य वै महातरुम् । पङ्क्तस्तस्योरसि कुट्टो विसर्ज्य महाकापिः ॥ ५० ॥

गो० टी०-उद्धृत इत्यादिसार्वभौमिकमेकः वाक्यम् ।
स्वदेशभूतः । उद्धृतः जन्मणः वायुः अथबलं अथशालमिदम् ।
इह बलादिभिरुक्तं आभिसुलयेनाशान्तं गतिं समीपं इत्येव
लभ्येवाभिप्रेक्ष्ये इति योजना ॥ ३६ ॥ ३६ ॥

रा० टी०-ते इति । समाहिताः प्रहस्तेन प्रक्षिप्ताः नील-

त्य प्राप्य निर्भय च रोषिताः पञ्चगा इव महौ जगद्गुरुः ॥३०॥

गा० टा०-त इति । रुषिताः पद्मगा इव स्थिताः समा-
ताः कञ्चयः नीलं विनिर्मिय मर्द्दो जम्बुः विनिर्मित्यर्थः॥२॥

रा० मी०-नील इति । शरैरभिहतो नीलः आपनन्तं प्रहस्तं ।

अमुत्याक ताडयामाम् सार्द्धश्लोक एकान्वयी ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

रा० टी० स इति । तेन नीलपानितकणा अभिहतो

सप्तपञ्चकः प्रवृत्तानां कल्पानां नान्ये जन्मरूपानि धरति ॥१०॥
गो० गी०-सीद्ध इत्यादि मार्गस्थोक्तः ॥ ३८ ॥ १० ॥

४१-२६ । ति० टी०-अपारयन्वारयितुमशक्तः सम ।

रिदं वर्षम् । गोविन्दस्य शरत्काले प्राक्तन्यं कालभूतमिति

सिद्ध एवमपि तत एव । तेन नरतिष्ठानकस्मृतस्य आख्यं

ते सचिचतम् ॥ ४१-४६ ॥

शुभपारयन् अंशद्वयम् निर्मीरितास्तृतीयः प्रत्यगद्वातु३१

गो० टी०-तस्येति । अपावयन् अशक्तुवन् ॥ ४१ ॥

सं० सी०-तदेव दृष्टान्तमाह-यथेति । गोवधो श्रीप्र-

मिति चारुदं वर्ष-यथा तदे एवं तथा प्रवृत्तस्य शरवसानं नीलः
 इति श्लोकः प्राक्-यथा ॥ ४३ ॥

रा० द्यो०-सोपिन्न इति । वारवर्षेण रोपिता नाष्टः सालेन

इत्था प्रहस्तस्य इत्यात् प्रज्ज्वात् ॥ ४३ ॥

रा० टी० - तंत इति । नाशः तस्य प्रहस्तस्य धनुर्बभूवा ॥२४॥

रा० टी०-विधनुरिति । नेन गोणेन विधुः कृतः प्रहस्तः ।

सुखं प्रपूज्य स्वयंभवाय नमः ॥ ४५ ॥

गो० प्रो०-यथावत्प्रादुर्भावात्तः गृथवत्यप्र एवकारः
त्यन्मायोगाद्वच्छेदार्थः । नावदमित्यनेन अस्मात्तस्य भवित्यं

अन्यन्ति ॥ ४२ ॥ ५६ ॥

रा० टी०-ताविति । जातवेदी तत्तज्जं सिते अङ्ग स्रोः

तो उभो हरिराक्षसो प्रभिन्नो ममो कृत्तरागिव स्थितो ॥४६॥

मा० टी०-तावुभाधत्यादौ लोकात्प्रत्ययान्तरात् ।
प्रभिनौ मन्त्रौ । सिद्धार्थल्लभ्यगतिविति शब्दः ।

न्तविजयो सर्वत्र प्रातर्विजयौ । काङ्क्षयाणो भङ्गात्मिति ।

शेषः ॥ ४६ ॥ ७८ ॥

४०] हिं प्रो-सुतीर्णप्रदाने नान्यथापत्तिः
अथवा-नान्यथापत्तिः

४८ । वि. ४५-सिद्धान्तविर्गो धर्ममात्रविर्गो ॥ ४५ ॥

रा० टी०-राज्यवर्त्तायति । लोभमिदं स्वमेव नृपदिश्यते ।

विज्ञान्ती तदा कृता विद रिजयो वाग्वाग्मन् तन् प्रवाग्मन्

अग्निवर्त्तिनौ अथ यव वृत्रवत्सव्योर्विजयं यवः ५५५ ॥ ५५५ ॥

५२-५०१ ति० ति०-५५ भाषा: परमोदित १९२९ १०५

रा० टी०- याज्ञधानंति । परमागतः स प्रहृष्टः अभवेत् ।

नीलं चरितं ज्ञानायानं सर्वज्ञानं गोपितं भुवने ॥ ४२ ॥

य० २०-तत इति । आगितदिवाङ्मा नपः महात्म
पराङ्मा पयस्ततोऽमि विमत्य ॥ ५० ॥

गो० टी०-भाजघालेति । परमाणुः परमोयुक्तः ४१।५

[illegible]

स एवमुक्त्या ज्वलनप्रकाशं रथं तुरंगोत्तमराजिमुक्तम् ।
 प्रकाशमानं वपुषा ज्वलन्तं समाखरोद्दामसराजमु । ॥
 स शङ्खभेरीपणवपणादैरास्फोटितश्चेकितसिंहनादैः ।
 पुण्यैः स्तवैश्चापि सुपूज्यमानस्तदा ययौ राक्षसराजमुख्यः ॥
 स शैलजीमूतनिकाशरूपैर्मांसानैः पावकदीप्तनैः ।
 वर्षां वृतो राक्षसराजमुख्यो भूतैर्वृतो रुद्र इषामेशः ॥
 ततो नगर्याः सहसा महौजा निष्क्रम्य तद्गानरसैन्यमुग्रम् ।
 महार्णवाभ्रस्तनितं ददर्श समुद्यतं पादपशैलहस्तम् ॥
 तद्ग्राक्षसानीकमतिप्रचण्डमाळोक्य रामो भुजगेन्द्रबाहुः ।
 विभीषणं शस्त्रभृतां वरिष्ठमुवाच सेनातुगतः पृथुशीः ॥
 नानापताकाध्वजछत्रैर्जुष्टं प्रासासिशूलायुधशस्त्रजुष्टम् ।
 कैस्पेदमक्षोभ्यमभीरुजुष्टं सैन्यं महेन्द्रोपमनाजुष्टम् ॥

॥ ८ ॥

॥ ९ ॥

॥ १० ॥

॥ ११ ॥

॥ १२ ॥

रा० टी०—स इति । सः भुतसेनापतिविनातोऽहं रिपुविज-
 पाय च भावयन् इति शेषः अविचारयन् रिपून्सूक्ततया गणय-
 न्त्वं शङ्खभेरी पणवपणं गमिष्यामि ॥ ८ ॥

रा० टी०—अद्यति । दीर्घरश्मिर्वनमिव वागीशः वान-
 दानीकस्य निवेदिष्यामि निर्वक्ष्यामि ॥ ९ ॥

गो० टी०—मोहमिति । अद्रुतं दुर्वलेः प्रवजविमात्रना-
 शयणम् ॥ ९ ॥ ६ ॥

७] ति० टी०—तुरंगोत्तमराजिमुक्तम् । अनेन बहुभु-
 क्तत्वं व्यस्योक्तम् । वपुषा ज्वलन्तम्, अत एव स्वभासां
 प्रकाशमानम् ॥ ८ ॥

रा० टी०—स इति । अमराजमुक्तः स रावणः ज्वलन-
 प्रकाशमभिव्यक्तप्रकाशविरहितं राक्षसपञ्चमुख्यमेवं वचनमुक्त्वा
 प्रकाशमानं स्वर्णमण्डपेन भूतः प्रकाशितं वपुषा रावणशरीर-
 काभ्यां ज्वलन्तं प्रकाशमानं च रथं भवोक्तम् ॥ ८ ॥

गो० टी०—स एवमिति । तुरङ्गोत्तमराजैः तुरङ्गभेदतमैः
 युक्तम् । प्रकाशमानम् अद्रुतं देवांसमावभे वपुषा ज्वलन्तं
 स्वरूपम् एव प्रकाशमानम् ॥ ८ ॥

८-९] ति० टी०—आस्फोटितानि भुजास्फाटनानि
 श्वेदितानि स्वर्णमण्डपकाशजः । आस्फोटितादीत्यत्र सेनि-
 कानाम् ॥ ८ ॥ ९ ॥

रा० टी०—सेति । शङ्खादिप्रणादसहितैः आस्फोटिता-
 नितिः पुण्यैः स्तवैश्च सुपूज्यमानः राक्षसराजमुख्यो रावणो
 ययौ तत्र आस्फोटितानि भुजास्फाटनानि श्वेदितानि स्वस्व-
 बोधप्रकाशरूपशः सिंहनादः आह्लाहासः ॥ ८ ॥

गो० टी०—स शङ्केति । आस्फोटितश्चेति सिंहनादः
 आस्फोटितं भुजास्फाटनम् । श्वेदितशब्दः शब्दमात्रपरः ।
 आस्फोटितजनितशब्दैः सिंहनादेभ्योऽर्थः । पुण्यैः साधनैः ॥ ८ ॥

रा० टी०—स इति । शैलजीमूतनिकाशानि गिरिमेषयोः
 सहगानि रूपाणि येषां तैर्मांसानैः राक्षसेभ्यो राक्षसराज-
 मुख्यो रावणो भूतैर्वृतोऽपरेणो रुद्र इव वर्षा ॥ ९ ॥

गो० टी०—स इति । काठिन्पतिरूपे शैलीपम्पम् । तं-
 कौचविकासार्हन्वसिद्धये मेघोपम्पम् । रूपं शरीरम् । रुद्रस्या-
 धरेभरत्वं तामसप्रकृतिरबाह । तद्वत् मेघायणीयानाद्यपनि-
 पति—मोह वा अस्य तामसोऽहः सोमो रुद्र इति ॥ ९ ॥

१०] ति० टी०—महार्णवस्याभस्य महामेषरथेव च स्तनितं
 यस्य तत् ॥ १० ॥

रा० टी०—तत् इति । महौजा रावणः क्रम्याः निष्क्रम्य
 महार्णवाभयोरेव स्तनितं शब्दो प्रसिद्धः तत् सङ्गतं वान-
 रसैन्यं वरक्ष ॥ १० ॥

गो० टी०—तत् इति । महार्णवाभस्तनितं महार्णवाभयो-
 रिव स्तनितं बोधो यस्यति तथा ॥ १० ॥

११] ति० टी०—सेनातुगतः सेनातुगतः ॥ ११ ॥

रा० टी०—तदिति । सेनातुगतो रामः अतिप्रचण्डं रा-
 क्षसानीकमाळोक्य विभीषणकुपिणं ॥ ११ ॥

गो० टी०—तदिति । अतिप्रचण्डम् अत्यन्तकोपनम् ।
 शङ्खगेन्द्रबाहुः प्रहरीशङ्क्रमेण प्रवर्धमानबाहुदित्यर्थः पृथुशीः
 उद्वर्धनं सज्जातलक्ष्मीः शिखरवतः स्वामिसंरक्षणाय सर्वतः
 समवेतसेनापरिचितः वरिष्ठः वरिष्ठं नीरभटतामसमुपसिति
 भावः ॥ ११ ॥

१२] ति० टी०—समार्णवोऽत्र रावणः अनेन महेन्द्रोपमना-
 जमुक्तं महानुपमेतत्तद्वत्प्रमाणम् । तुरङ्गोत्तमराजिमुक्तम् ।

रा० टी०—सदामात्राद्यैः—असेति । अमराजमुक्तः
 प्रासादमिच्छति अमराजिः राक्षसेभ्यः नानाविधैः
 अस्त्रैर्विभिन्नैः शस्त्रैः कल्प ॥ १२ ॥

11 24 11

१८] ति० टी० :- भाण्डव्यस्य भरणम् । दातव्यमिति चित्तः ।
भाण्डानि यन्म तमसम् । पिनाचनानाम् ॥ १८ ॥

11 99 H

॥ २० ॥

॥ २१ ॥

11 22 11

11 7 3 11

11 34 11

कर्मणः । पनली

नानाविधयोररूपैर्व्याघ्रोऽपूनागेन्द्रपूनाश्ववक्रैः

भुतेष्टतां भाति विवृत्तनेत्रैर्योऽसौ सुराणामपि दर्पहन्ता ॥

यत्तदिन्दुपतिमं विभातिच्छत्रं सितं सूक्ष्मशलाकमयम्

॥ ॐ रक्षोधिपतिर्महात्मा भूतैर्हृतां रुद्र इवावभाति ॥

रा. टी. ०-४ प्रति । काञ्चनमयं चित्रं भाग्यमाभरणं
 सयत्नं सदाचार्यः । सदाचार्यः सदाचार्यः । सदाचार्यः
 सदाचार्यः सदाचार्यः । सदाचार्यः सदाचार्यः । सदाचार्यः
 सदाचार्यः सदाचार्यः । सदाचार्यः सदाचार्यः । सदाचार्यः

भा० टी०- योसो ह्यमिति । कात्रनाचैवभाणं कात्र-
नमदनातिषाभाभयम् । त्यादुत्तमभाभण इत्यमरः ।

अथ मयः सत्यवाच्यमिष्टिप्रकाशं सत्यवाच्यमिष्टिप्रकाशम्
 द्वयप्रकाशः । मयः निबद्धं मिष्टिप्रकाशं नामसुप्रकाशं मयः तस्मिन् पूर्व-
 लोकादप्यवकाशः । मयः निबद्धः मिष्टिप्रकाशः ॥ १६ ॥

१२.] लि० १५०-किंकरभूतो वक्रवेद्यो यस्मिस्तम ।
त्रिभिर्गण, अतएव कवित्रिजितः ॥ १० ॥

१०० टीका य इति । किन्तु कैतिशिल्पर इत्यस्य पञ्च-
वर्षेणोपनिषत् तत्र विद्यमानं भट्टं पशुषु शशिपुत्राद्यं
हृष्यमानायां यो वासुदेव इव यः एष आस्यति सोऽसौ
मिथिला ३०० ॥

यौः दीः यः प्रति । किं च यद्येवम् इत्य- तत् किञ्च
राज्यमम् । राज्यादप्यधिकृत्यामित्यर्थः । वृषन्वं वृषभेन्द्रम् ।
सोमो यामोऽस्मादित्यर्थः आपानि सोमौ विजिरा इत्यपि
प्रवर्तते । १८ ॥

२०] ति० टी०-कुम्भजत्राया ॥ २० ॥

२१० टी०-असाधिविनि । जन्मपूर्वकालात् प्रेषसदृशं रूपं
पुनः पृथु पीनं चरुं निशालं लज्जतां स्रवर्गं चोऽप्यस्य स-
माहितं । इदं कमलात् पद्ममग्नयिष्ठिः केतुर्गन्धः सोऽप्यो दुग्धः
अद्विक्कफाद्यन् आतिष्ठति तत्रयन् पदधियुनन् याति
आयाति ॥ २० ॥

गो० टी०-असाविति । पृथुपदमुजातश्वाः पृथु पीनं
पुनं विज्ञानं भुजानं सुन्दरं च यक्षो यस्य स तथोक्तः । समा-

हितः स भद्रः । पञ्चविंशत्ययन् प्रयानवच्छिन्नं कर्षन् । पुनर्ली-
लया विप्रवृत्तं अस्तौ कुम्भो भाति । अत्र कृतकदाप्रयोगः
सप्रहितत्वादिति भाष्यम् ॥ २० ॥

२१ । ति० टी०-जाम्बूनवच्चष्टे जाम्बूनमे वञ्छेति-
कादिमैत्रेयकम्, अत एव शीतम् मधुम् नीलमणिकान्त्या
सुधमसि ॥ २१ ॥

रा० टी०-य इति । जाम्बवद्व्याभ्यां उपर्युक्तौकाभ्यां
 षट् संपृक्तं सधूमं संपृक्तनीलमणिना धूमविशेषत्वेन प्रती-
 यमानं परिधिं प्रपृणय एष आयाति यथ अद्वुतवीर्यनां
 सोऽसौ विक्रमः ॥ २३ ॥

गा० टी०-यश्चस्ति । आस्यदवताभ्यामः योन्यमिलि-
ताभ्यां बुद्धय अतः एव दीप्तिं ज्वालायुक्तम् सपूम् सपूममिव
स्थितम् अवेतिदिशः सर्वथा सादृश्यमिति पत्त्ये । एवमिलकृत-
भूतः एवमिलकृतप्राक्तभूत इत्यर्थः ॥ २१ ॥

२२] ति० टी०-पातकवर्षात् रूपं यस्य तद्वर्णः
 ज्ञेयोऽयम् । प्रतिबोद्धव्यं यत्तु जगद्विद्वत्पर्यवसितीति भाषः ॥२२॥

रा० टी०—य इति । आपादितप्रदः सन्नित् । तथं समा-
स्याय उदयो अत्युन्नतः श्रेष्ठो विधाति सः नगधनयोधी नरा-
न्तकः तदभिपः । नगधनयोधीत्यनेन स्वसहस्रं यद्वारं स न
रधनं इति सूचितम् ॥ १२ ॥

गो० टी०-सन्धीय इति । उग्रः उग्रः । नगपुत्रैः साधनैः
पुष्पत इति नगपुत्राणां । प्रतियोग्यतात् । अन्तर्गणविदः
सर्वं नगैः सह पुष्पत इति वार्यः ॥ ३३ ॥

२३] ति० टी०-योऽसौ कोऽसौ त्वम्-यः सुराणां नमि
वर्षदा । रावण इति शेषः । भूतवृत्तगण्यः ॥ २३ ॥

२४] ति टी०-कालो तत्रा-यथेति । यत्र हेतुः स्यात्प्रमाण-
मत्वादिगुणकं छत्रं मात्स्यैव स्यादिति । अत्र च तत्रा- ॥२४॥

१. विषयविधि गो. पाठः । २. वीर्य इति गो. रा. पाठः । ३. स्थिति गो.पाठः । ४. वपुर्विधित रा. पाठः । ५. प्रकाशत जी गो.पाठः । ६. चोद्येति गो. पाठः । ७. काले समाप्त इति गो. पाठः । ८. परमं इति गु. पाठः । ९. विवर्णमिति गो. पाठः ।

इहागतं मां सहितं भवद्भिर्वनौकसश्चिद्रमिदं विदित्वा ।

शून्यां पूर्णं दुष्प्रसहं प्रमथ्य प्रवर्षयेयुः सहसा संभताः ॥

॥ ३४ ॥

विसर्जयित्वा सचिवांस्ततस्तान्गतेषु रक्षन्तु यथानियोगम् ।

व्यदारयद्वा नरमागरीयं महाक्षयः पूर्णमिवार्णवौघम् ॥

॥ ३५ ॥

नभापतन्तं सहसा समीक्ष्य दीप्तेषुचार्यं युधि राक्षसेन्द्रम् ।

महत्समुत्पाद्य महीधराग्रं दुद्राव रक्षोधिपतिं हरीशः ॥

॥ ३६ ॥

तच्छेत्तुं शूरेण बहुवृक्षमानुं प्रवृष्ट चिक्षेप निशाचराय ।

तमापतन्तं सहसा समीक्ष्य चिच्छेद् वाणैस्तपनीयपुच्छैः ॥

॥ ३७ ॥

तस्मिन्प्रवृद्धोत्तमसानुवृक्षे शूरे विदीर्णे पतिते पृथिव्याम् ।

महाहिकल्पं शरभन्तकार्भं समादधे राक्षसलोकनाथः ॥

॥ ३८ ॥

स तं पृथीत्वानिष्ठतुल्यवेगं सविस्फुटिङ्गज्वलनप्रकाशम् ।

वार्यं महेन्द्राशनिस्तुल्यवेगं चिक्षेप सुग्रीववधाय रुष्टः ॥

॥ ३९ ॥

स सायको रावणबाहुमुक्तः शक्राशनैर्पर्वपुः प्रकाशम् ।

सुग्रीवमासाद्य विभेद वेगाद्देहिता क्रौञ्चमिवोग्रशक्तिः ॥

॥ ४० ॥

३४] ति० टी०-इदं छिद्रं रणभूमौ सपरिवारस्वात्मनः-
पम् ॥ ३४ ॥

रा० टी०-तद्व्याजनेमाद-इति । भवद्भिः सहितमिहा-
तं भागिः शिष्टप्रकाशं विदित्वा संभताः वनौकसः पूर्ण-
शून्याः पूर्णं दुष्प्रसहं प्रमथ्य प्रवर्षयेयुः पराननं प्रापयेयुः ॥ ३४ ॥

रा० टी०-इति । इहागतं मां विदित्वा इदम् छिद्रं
विदित्वा तत्प्रमथ्य इति । प्रवर्षयेयुः अभिभवयेयुः ॥ ३४ ॥

३५] ति० टी०-अर्णवौघं समुद्रजलसमुच्चयम् ॥ ३५ ॥

रा० टी०-विसर्जयित्वेति । सचिवाञ्च विसर्जयित्वा
सन्तानान् तेषां निषेधम् रक्षन्तु यथानियोगं गतेषु सह-
स्रक्षयः पूर्णमिवौघमिव व्यदारयद्वा नरमागरीयं राक्ष-
सं विभेदयत् ॥ ३५ ॥

रा० टी०-विसर्जयित्वेति । सहितान् समितितान् ।

इहागतं नृमागतम् ॥ ३५ ॥

३६] ति० टी०-दीप्तां बहुवृक्षानां यस्य तस्य ॥ ३६ ॥

रा० टी०-समिति । इदं दीप्ताः आगतन्तं राक्षसेन्द्रं
तमापन्नं महीधराग्रं मिचिच्छेत् समुत्पाद्य रक्षोधिपतिं
दुद्राव रक्षन्तम् ॥ ३६ ॥

रा० टी०-समिति । दीप्तेषु चारेषु स तमौकः ।
युधि संयुगमिव स सहसा आपतन्तं राक्षसेन्द्रं समीक्ष्य मही-
धराय पर्वतशूरेण बहुवृक्षमानुं हरीशः प्रवृष्टः रक्षोधिपतिं
हरीशः ॥ ३६ ॥

३७-३९] ति० टी०-अनुवृक्षोऽर्णवादिः पुंस्यपि ३७-३९

१. विवेकल गो. पाठः । २. विवेकल इति गो. पाठः । ३. प्रवृष्ट इति गो. पाठः ।

रा० टी०-तदिति । बहुवृक्षानामनेकविधतरप्रस्तरविक्रि-
तत् शूलशूरेण प्रवृष्ट निशाचराय चिक्षेप शरमण्डलः अर्णवादि-
त्वालुमानपि आपतन्तं शूरेण समीक्ष्य वाणैः चिच्छेद राक्ष-
सं इति शेषः ॥ ३७ ॥

रा० टी०-तस्मिन्निति । प्रवृष्टाः वनमसानुवृक्षाः यस्मिन्
तस्मिन् शरे विदीर्णे पतिते च सति महाहिकल्पम् अन्तकाल-
प्रदीपयमानं शरं राक्षसलोकनाथः समादधे ॥ ३८ ॥

रा० टी०-सुग्रीवसंज्ञितानुं । बहुतरयुततटम् । तपनी-
यवर्णम् ॥ ३९ ॥ ३८ ॥

रा० टी०-स इति । अनिष्ठतुल्यवेगं सविस्फुटिङ्ग-
मौ लक्ष्मणो वहिः तद्वत्प्रकाशो यस्य तं वार्यं
चिक्षेप ॥ ३९ ॥

रा० टी०-स तमिति । महेन्द्राशनिः वधम् । औत्पा-
तिकाशनिव्यावृत्तये महेन्द्रपदम् । इदं महेन्द्रसंस्थोक्ति-
अभ्यासं वता शूकलेनातिवेगयुतनाय ॥ ३९ ॥

४०] ति० टी०-शक्राशनैस्त्वपर्वपुः सुग्रीवमासा-
दाय्यः अर्णवौघे विभेद । पुष्टिमिव शक्तिः क्रौञ्चमिव ॥ ४० ॥

रा० टी०-स इति । शक्राशनिः शक्रः प्रवृष्टः स तं
यथा शक्राशनिः शक्रः यथा स तं प्रवृष्टः तं तपनीयवर्णम्
प्रपत्य पुष्टिमिव शक्तिः क्रौञ्चमिव ॥ ४० ॥

रा० टी०-स इति । शक्राशनिः शक्रः प्रवृष्टः स तं
यथा शक्रः यथा स तं प्रवृष्टः ॥ ४० ॥

स सायकान्तो विपरीतचेताः कुजन्पृथिव्या निपपात वीरः ।

न नील्य भूमी पतितं विसंज्ञं नेदः प्रहृष्टा युधि यातुमानाः ॥

11 82 11

ततो गवाक्षो गवयः सुषेणस्तवर्षभो ज्योतिगुर्वो नल्लथ ।

शैलान्सामुत्पाद्य पितृद्वकायाः प्रदुद्रुस्तं प्रति राक्षसेन्द्रम् ॥

11 42 11

तेषां ग्रहणान्न चकार मोघान्नक्षोभिषां वार्गक्षतैः श्रिताग्रैः ।

तान्वातरन्द्धानपि बाणजलिभिर्भक्ष्यमानम्बुनदधिपुच्छैः ॥

ते धार्तरिन्द्रास्त्रिदशारिबाणैर्गिजा निपेतुर्मुनि भीमकायाः ॥

11 03 11

ततस्तु तद्वानरसैन्यमुप प्रच्छादयामास स बाणजालैः ।

ते वध्यमानाः प्रतिताश्चैव नान्यमाना भयशल्यविद्धाः ॥

शाखामृगा रावणसायकानां जगुः शरणं शरणं स्म रामम्

11 88 11

ततो महात्मा स धनुर्धरुष्मानादाय रामः सहसा जगाम ।

तं लक्ष्मणः प्राक्षालिरभ्युपेत्य उवाच रामं परमार्थयुक्तम् ॥

11 89 11

काममार्थं सुपर्याप्तो वधायास्व दुरात्मनः । विप्रमिष्याम्यहं चैतयनुजानीहि मां विप्रो ॥ ४६ ॥

तमब्रवीन्महातेजा रामः सत्यपराक्रमः । मन्द यत्रपरश्चापि भव लक्ष्मण संयुगे ॥ ४७ ॥

४१-४३] ति० टी०-प्रिपरीतचेताः । अथवा इति
यास्य ॥ ४१-४३ ॥

रा० टी०-स इति । सायकेनार्तः पादितः अतः पद
विपरीतयेतः स सद्यः पृथिव्यां निपपात नमो पवित्रं त
वीक्ष्य वातुधानाः प्रहृष्टाः बभूवुर्दिः शेषः ॥ ४१ ॥

गो० टी०-ससायकेति । विपरीतचेताः शन्तयिनः ४१

रा० टी०-सत इति । गदाक्षप्रभृतयश्चेति । समुपस्य
उत्थाप्य राक्षसेन्द्रं प्रदुषुः ॥ ४२ ॥

ग० टी०-तेषामिति । खोपिणः तेषां गवाक्षरीनां
प्रदेशान् बाणजालैः मांषान् विकृष्टाश्चकार तत्प्रतिभेद्यन् वि-
दारयामासेत्यर्थः । ननु रेव्यानं गवाक्षरीणामपि बाणजालैर्विभेद्यन्

३१० टी०-ते इति । त्रिदशारेः राक्षसस्य धारैर्भिजाः

प्राग्नेन्द्रा इति निषेधः ततोऽन्तरमुपवामरसेन्यं प्राणज-
संश्लेषः कदाद्यानास ॥ ४४ ॥

गो० श्री०-नत इति। ज्योतिष्यः ज्योतिष्यः १२-४४५

४५] ति० टी०-भयमेत आत्मानं तेन विहाः शरण्यं रामं
शरणं आसूः ॥ ४५ ॥

य० टी०-ते इति । अध्यमानाः अत एव रावणमाय-
काः अत एव भयप्रत्येन भयदुरक्षरेण विहाः अत एव
पविताः कश्चिन् कश्चिन् मन्त्रिणाः ते वातराः शरणं दर्जम-

मिथ्यामते धारणे रामं जगत् ॥ ४५ ॥

[illegible]

॥ श्री गणेशाय नमः ॥ श्रीगङ्गा । ततः प्रसूते
रामेति नामा भविता । काली रक्षकांतराष्ट्रव्यापनाय

संयोजक, सहायक, सहायक, सहायक

[illegible]

४५] वि० टी०—यथावाच्यं न स्यात्. तं भवत्यस्यै-
वमन्त्रः ॥ ३५३

रा० टी०-तत्तदिति ततोऽनन्तरं १२० वर्षान्तरं प्रस-
क्तपुत्रादीनि प्रमिहो गमाः जगतां पश्यन्तः ते मरुक्षन्तः रामे
प्रातलिः सप्त अन्नमुपेत परमार्थकं स्वयमुखाम् ॥ ४६ ॥

गो० टी०-अस्यामतस्तद्वत्तु शरण्यकृत्यमान-तत्
इति । अत्र प्रपत्तेश्च प्रपत्तिरूपतया तस्याः मन्थकृत्या

तत्रापि तत् इत्युक्तम् । प्रत्ययान्तराणां इत्यर्थः । महात्मा शक्त
प्राप्तिर्निमित्तकः । अतश्चान्तराणां प्रत्ययान्तराणां प्रत्ययान्तराणां

इत्यर्थः । महामत्तत्वेन लक्ष्येण स्वयं गामित्याभावे तत्सुखं
वाचित्वाणत्वरत्ना रूपः सन् जगामेत्युक्तम् । तस्य वाङ्मय
प्रभातमित्याह—नमिति । नम आर्त्तवाणत्वरथा नमन्तम् ।

लक्ष्मणः रामकैर्युक्तस्योत्तमपुत्रः । अननिक्रमणाय भावं तिष्ठ-
त्ययति-प्राञ्जलिरिति । अभ्युपेत्य अभितः इवेत्यत्रा-
लक्ष्मणस्योत्तमपुत्रस्यानुक्तिरिति नानापार्ष्ण्यं रामोत्तेकया आश्रितं

वर्गस्यते । परमाद्युक्तं न तु पञ्चाद्युक्तम् । यद्वा नारमीत्युक्तं
नारमप्रयोजनमुक्तम् । ज्येष्ठित्विषये केन्द्रित्युक्तं ज्येष्ठत्वं नति । यत्
मप्युक्तं नारमत्वं न । ५३ ॥

४६-४७] वि. टी. - पद्याना । अहमिति शेषः ४७-४८

संख्या : १४५ दिनांक : २०/०८/७९

रावणा हि महावीर्यो रणेऽद्भुतपराक्रमः । त्रेलोक्ष्येनापि संक्रुद्धो द्रुमसूक्ष्मो न संशयः ॥ ४८ ॥
 तस्यच्छिद्राणि मार्गस्य स्वच्छिद्राणि च लक्ष्य । चक्षुषा धनुषात्मानं गोपायस्य समाहितः ॥ ४९ ॥
 रावणस्य वचः श्रुत्वा तैरपरिपूज्य पूज्य च । अभिवाद्य स रामाय ययौ सौमित्रिणाह्वये ॥ ५० ॥
 स रावणं वारणहस्तबाहुं ददर्श भीमोद्यतवीर्यचापम् ।
 प्रच्छादयन्तं शरवृष्टिजालैस्तान्वानरान्भिन्नविस्तीर्णदेहान् ॥ ५१ ॥
 समालोक्ष्य महातेजा हनुमान्मारुतात्मजः । निवार्य शरजालानि विदुद्राघ स रावणम् ॥ ५२ ॥
 रथं तस्य समासाद्य बाहुमुख्यं दक्षिणम् । त्रासयन्रावणं धीमान्हनुमान्मक्यमब्रवीत् ॥ ५३ ॥
 देवदानवगणवैर्यैस्तैश्च सह राक्षसैः । अवध्यत्वं त्वया प्राप्तं वानरेभ्यस्तु ते भयम् ॥ ५४ ॥

रा० टी०—नराकायकः—काभिमिति । हे आर्य अस्य
 त्वया देवतान्तेनोत्तेजसं विमिषिष्यामि अतो गामेव
 भ्रातापय ॥ ४८ ॥

गो० टी०—काभिमिति । हे आर्य, अस्य दुरात्मनः पर-
 तारावद्वर्णनविकल्पद्वारेः कार्यं प्रकर्म कवाप्य छपयातिः छग-
 तोति । तथापि नीचे मरुता योद्धुमर्हम् अहं वक्षिष्यामि ।
 तदास्तेन प्रकृता भीमोद्यतं न योद्धुमर्ह इति भावः । यद्वा अस्य
 कदाचन मदीयेस्वीकृत्यः । यदि तदयमेव गम्यतामित्यवाह-
 न्यतान्महीति । ययौ गच्छेत् त्वं सौ श्वभृतमनुजानीति ।
 मन्त्रास्तान्मन्त्रान्तेन ययौ त्वं मन्त्रपदानिकरमिति भावः ४९

रा० टी०—लक्ष्यमिति । रामाय रावणमब्रवीत् तदाकार-
 मत्तं न भूयः । नराकायकः—कायकः अय ॥ ४८ ॥

गो० टी०—लक्ष्यमिति । न विर्येणोक्तवन्तम् । महातेजाः
 ताराविकलीयतां । चक्षुषा धनुषात्मादी । मति कस्मिन्धि-
 द्रियेने सति । मन्त्रपदान् विमिषिष्यामि अत्रवीत् ॥ ४९ ॥

गो० टी०—गच्छेत् त्वं । जायपदसञ्चितमनादरेण
 यति—यत्तत्पयः प्रदि । यत्तं यत्तत्पयः यति मय यथा युद्धप्रसंगे
 गमं यत्तत्पयः यत्तं । यत्तत्पयः यत्तत्पयः यत्तं । देवमाह—रावण
 इति । अद्भुतपराक्रमः श्रेष्ठमखण्डितवान् द्वापारं लज्जते तस्मै-
 द्वापारं लज्जते मेलयतीत्यर्थः । त्रेलोक्ष्येन त्रेलोक्ष्यं तेन ।
 धनुषात्मादीनां यत्तत्पयः । यत्तत्पयः यत्तत्पयः—तायेति ।
 चक्षुषा तन्म रावणस्य । चक्षुषा तन्म रावणस्य । यत्तत्पयः
 न्मार्गस्य अन्येष्वपराः । मति कस्मिन्धि लक्ष्यं ताकात् पश्ये
 सित्वं सम्यग् छिद्राणि यथा न भवन्ति तथा परतत्पर्यः ।
 यद्वा लक्ष्यं लक्ष्यं यत्तत्पयः । यत्तं यत्तत्पयः साय-
 यामः सौ धनुषा यत्तत्पयः ॥ ४९ ॥ ५० ॥

गो० टी०—लक्ष्यं देवमाह—रावण इति । महावीर्यः अत-
 र्निष्पन्नः ॥ ४८ ॥

गो० टी०—तत्र देवमाह—रावण इति । महावीर्यः अत-

एव रणे अद्भुतपराक्रमः संक्रुद्धो रावणः त्रेलोक्ष्येन त्रेलोक्ष्येन
 तिजनेन दुःप्रसन्नः सोढुमक्यः संययः अत्र संदेहो न ॥ ४९ ॥

४९—५४] ति० टी०—छिद्राणि प्रहोतायत्तम् । स्वच्छि-
 द्राणि चेत्यल्ल गोपायेति वृषः । चक्षुषा स्वच्छिद्रं च लक्ष्यं
 सम्यगवलोक्य । ततो धनुषा धनुषोपायेणात्मानं रक्षा ४९—५४ ॥

रा० टी०—तस्येति । तस्य रावणस्य छिद्राणि प्रहारास-
 मयान् मार्गस्य विचार्य अत्र एव समाहितस्तत्साधनस्य
 आत्मानं गोपायस्य स्वच्छिद्राणि स्वप्रहारसमयांश्च चक्षुषा
 लक्ष्य अत एव धनुषा धनुस्तन्निष्ठशरपद्वारेण रिपुं जहीति
 शेषः ॥ ५० ॥

रा० टी०—रावणस्येति । सौमित्रिः रामाय अभिवाद्य
 आह्वये ययौ ॥ ५१ ॥

गो० टी०—रावणस्येति । अभिपूज्य प्रदक्षिणीकृत्य-
 त्यर्थः ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

रा० टी०—स इति । स लक्ष्मणो भीममुद्यतं वीर्यं तायं
 यस्य स शरवृष्टिजालेभिन्ना विदीर्णः प्रक्षिप्ता देहा येषां तां
 वानरान् शरवृष्टिजालैः प्रच्छादयन्तं वारणहस्ताः ५३—
 तस्य तं रावणं ददर्श ॥ ५३ ॥

रा० टी०—तमिति । महातेजा हनुमान् तं रावणमालोक्ष्य
 शरजालानि निवार्य सौमित्रिणादिना भित्त्वा विदुवान् तत्समानं
 ययौ ॥ ५३ ॥

गो० टी०—तमालोक्ष्येति । भूयस् भयि विद्यमाने कथं
 मरौ समासीदतीति जगामेत्यर्थः ॥ ५३ ॥ ५४ ॥

रा० टी०—रथमिति । तस्य रावणस्य रथं समासाद्य
 रावणं त्रासयन् अन् दक्षिणं बाहुमुख्यं वल्लभ्य इत्यनेन
 नाक्यमब्रवीत् ॥ ५४ ॥

रा० टी०—तदाकारमाह—देवेति । देवादिभिर्भूयः
 धत्स्व त्वया प्राप्तको वानरेभ्यः प्राप्तकस्तदभ्यः यत्तं
 तविद्विषजनेभ्य इत्यर्थेनैव यत्तत्पयः ॥ ५४ ॥

गो० टी०—देवेति । देवः काममिति शेषः ॥ ५४ ॥

१ यत्तत्पयः यत्तत्पयः यत्तत्पयः । २ यत्तत्पयः यत्तत्पयः यत्तत्पयः । ३ तत्तत्पयः यत्तत्पयः यत्तत्पयः । ४ यत्तत्पयः यत्तत्पयः यत्तत्पयः । ५ यत्तत्पयः यत्तत्पयः यत्तत्पयः । ६ यत्तत्पयः यत्तत्पयः यत्तत्पयः । ७ यत्तत्पयः यत्तत्पयः यत्तत्पयः । ८ यत्तत्पयः यत्तत्पयः यत्तत्पयः । ९ यत्तत्पयः यत्तत्पयः यत्तत्पयः । १० यत्तत्पयः यत्तत्पयः यत्तत्पयः ।

एष मे वीर्यगो बाहुः पञ्चशाखः समयतः । विप्रमिष्यति ते देहे भूतात्मानं चिरोक्षितम् ॥ ५५ ॥
श्रुत्वा इन्मृतो वाक्प्रं रावणो भीमविक्रमः । संरक्तनयनः क्रोधादिर्न वचनमब्रवीत् ॥ ५६ ॥
तिष्ठ प्रहर्-निःसङ्गः स्थिरां कीर्तिमवाप्नुहि । ततस्त्वं ज्ञातविक्रान्तं नाशयिष्यामि वानर ॥ ५७ ॥
राक्षस्य वचः श्रुत्वा वायुसुनुर्वचोऽब्रवीत् । पैदतं हि मया पूर्वमपि तव सुतं स्मर ॥ ५८ ॥
एवमुक्तो महातेजा रावणो राक्षसेश्वरः । आजग्वानानिलसुतं तलेनोरसि वीर्यवान् ॥ ५९ ॥
त तलाभिहतस्तेन च्चाल च रुद्धमृदुः ॥ ६० ॥
स्थितो मुहूर्तं तेजस्वी स्थैर्यं कृत्वा महागतिः । आजग्वान च संकटस्तलेनैवापराद्रिपम् ॥ ६० ॥
ततः स तेनाभिहतो वानरेण महात्मना । दक्षप्रोदः सपावृतो यथा भूमिचलेऽचलः ॥ ६१ ॥
सङ्क्रामे तं तथा दृष्ट्वा रावणं तलताडितम् । क्षण्यो वानराः सिद्धा नेदुर्देवाः पुरासुरैः ॥ ६२ ॥
अर्धस्वस्य महातेजा रावणो वाक्यमब्रवीत् । भायु वानर वीर्येण श्लाघनीयोऽसिपि रिपुः ॥ ६३ ॥
सवणेनैवमुक्तस्तु भारुतिर्वाक्यमब्रवीत् । निगस्तु मम वीर्यस्य यत्नं जीवसि रावण ॥ ६४ ॥
सकृत् प्रहरोदानीं दुर्बुद्धे किं विकल्पये । सार्वभौमामृतो मुष्टिर्वियमयति यमजयम् ॥ ६५ ॥
ततो मारुतिवाक्येन कोपस्तस्य देवस्य । संरक्तनयनो पतन्मनुष्टिमावैव दक्षिणम् ॥ ६६ ॥
पातयामास वेगेन वानरोरसि वीर्यवान् ॥ ६६ ॥

५२-५६] ति० टी०-पञ्चशतं पञ्चाङ्गनिकुलं । नव
निरोपितं भूतात्मानं नव दृष्टाङ्गिर्मिष्यत्यपकृतिरिति । ५५-५६]

रा२ टी०-ननु किं तेनेत्यत आह-एव इति । संक्षयः ।
पञ्चाङ्गसिद्धयत एव न दक्षिणे पादः । तदेव चिन्तयितुं शक्यं ।
त्पत्तं प्राणानित्यर्थः विप्रमित्यति विदितं विप्रमित्यति ॥ २५ ॥

रा०श्री०—श्रुत्येति । इत्युक्ता मायया श्रुत्या गणनाऽभवेति न च
गो०श्री०—एष इति । अथाहः पञ्चाङ्गिकः । अथाहः पञ्चाङ्गिकः । अथाहः पञ्चाङ्गिकः ।

५७] ति० टी०—कीर्ति ह्यमानपि रागणं पञ्चवाचिन् ।
 कृपां कीर्तिम् । ब्राह्मिकान् भातपराक्रमम् ॥ ५७ ॥

रा० टी०—तदाकाममात्र-निष्प्रमिति । शिष्टं पदं पुनः
 दोषं प्रत्येकं अत्र व्युत्थितं कीर्तिं हृदयानि गच्छन्ति प्रमि
 पक्षितवान् इति यशोव्यापुदि ततोऽनन्तरं प्राप्तिरिति तदा
 नृपतिरप्यभि ॥ १८ ॥

नाहं दीनः-अप्रामादने । स्थिरा कतिमवाप्रादीति स्वाप-
रम्भोक्तिः । हस्तमानं रातशपणस्य प्रहस्यनित्येवाहमं कानि-
मेवाहंयसीत्यर्थः । ज्ञातविद्वान्ने ज्ञातविद्वामश्च भावकः ॥८८॥

नामनिष्ठायासीत्येवं नाम । पूर्वं भवा प्रथमतः तत्त्वमयं सत्
स्मर । मत्पराक्रमज्ञानायति शेषः । पूर्वमेव ज्ञातत्वादिदानीं
किमपि मद्विक्रमविषये ज्ञातव्यं नास्तीति भावः ॥ १८-२० ॥

रा०श०-राखणस्यांतां पूर्वं मया प्रकृतं तत्र सुतमयं स्मर ए
ति स्मामपि इति ग्यामीति सूचितम् इति अथो वायुसमुद्रज्वात् १९

गी० टी०-सर्वणस्यात् । सर्वप्रपञ्चं ज्ञात्वा तदुच्यते ।
प्रतिमाह-प्राप्तं इति ॥ ५६ ॥

[illegible]

हनुमान्त्वत्सि व्यूढे सैचचाल पुनः पुनः । विह्वलं तदा दृष्ट्वा हनुमान् प्रहसन् ॥ ६३ ॥
 रथेनातिरथः शीघ्रं नीलं प्रतिसमभ्यगात् । राक्षसानामधिपतिर्दशग्रीवः प्रतापवान् ॥ ६४ ॥
 यक्षगयतिर्मभीमैः परममाभिप्रेदनैः । शरैराद्रीपयावास नीलं हरिचमूपतिम् ॥ ६५ ॥
 स शरौघसमायस्तो नीलो हरिचमूपतिः । करेणैकेन शैलाग्रं रक्षोधिपतयेऽनुजत् ॥ ७० ॥
 हनुमानपि तेजस्वी समाश्वस्तो महामनाः । विप्रेक्षमाणो युद्धेष्टुः सरोषमिदमब्रवीत् ॥ ७१ ॥
 नीलेन सह संयुक्तं रावणं राक्षसेश्वरम् । अन्येन युध्यमानस्य न युक्तमभिधावनम् ॥ ७२ ॥
 रावणोऽयं महातेजसं शृंगं सप्तभिः शरैः । आजगान मुतीक्ष्णाग्रैस्तद्विशोर्णं पपात ह ॥ ७३ ॥
 तद्विशोर्णं शिरेः शृंगं दृष्ट्वा हरिचमूपतिः । कालाग्निरिव जज्वाल कोपेन वरवीरहा ॥ ७४ ॥
 सोऽर्धकर्णद्रुमाज्ज्वालश्रुतांश्चापि सुपुष्पितान् । अन्यांश्च विविधान्मुक्षानीलश्लेष्प संयुगे ॥ ७५ ॥
 स तान्मुक्षान्पासाद्य प्रतिचिच्छेद रावणः । अभ्यवर्षेन चारेण शरवर्षेण पावकिम् ॥ ७६ ॥
 अभिवृष्टः शरौघेण मेघेनेव महाबलः । हस्वं कृत्वा ततो रूपं ध्वजाग्रे निपपात ह ॥ ७७ ॥
 पावकात्सज्ज्वालोनय ध्वजाग्रे संभवस्थितम् । जज्वाल रावणः क्रोधास्ततो नीलो ननाद च ॥ ७८ ॥

६३ टी०-रावणेनेति । रावणेनैकशुको मारुतिरब्रवीत् ।
 दाकारमाह-ययस्मात् । तं जीवसि मन्मुष्टिप्रहारं प्राप्स्यामि ।
 णात् न त्वज्मि तस्मान् मम शीघ्रं शीघ्रं फिगलु ॥ ६५ ॥
 ७० टी०-धिगास्थिति । वीर्येणैति द्वितीयाभाव आर्षः ।
 स्तं जंवागि । मया प्रहतेपीति शेषः । सकृत् प्रहर शत्रुणा ।
 हते पुनरात्मनः प्रहारो विक्रमपरिपाटीमाटीकत इति हनुमतो ।
 द्वेषम् । ह्वलीमिति । पुनं मदनध्यानाजीवलीति भावः ।
 उद्धे प्रहाराभ्यामानभिज किं किमर्थं विकृत्यसे श्ववसे ।
 कथं, आवायाम् ॥ इति धातुः । यमध्वं यमनिडयम् ।
 तेजसापचनो क्षयानिगदम् ॥ ६५ ॥

७० टी०-सकृति । तं जीवसि मन्मुष्टिप्रहारं प्राप्स्यामि ।
 णात् न त्वज्मि तस्मान् मम शीघ्रं शीघ्रं फिगलु ॥ ६५ ॥

७० टी०-तत इति । ततः तेनेत्यर्थः । अन्यथा तदाभा-
 योतिरिति । अज्जलत् पृष्ठ इत्यर्थः ॥ ६७ ॥

७० टी०-तत इति । तस्य रावणस्य मारुतिवाक्येन ।
 ततः प्रहारेण अत एव संरक्तयतो रावणः शस्त्रं मुष्टिमा-
 दिय तानरोरसि ज्ञेयं पावनामास साहस्योः एकत्वयोः ॥ ६७ ॥

७० टी०-संरक्तेति । वीर्यवान् बलवान् । वीर्यं बले ।
 त्वयमरः ॥ ६८ ॥

६७-६९ ति० टी०-व्युद्धेति । तदा दृष्ट्वा हनुमान् प्रहसन् ।
 सैचचाल ॥ ६७-६९ ॥

७० टी०-हनुमानिति । अयं विशाले प्रहसि पुनर्हतो ।
 हनुमान् चक्राह बर्हं पृथक्-धियहलमिति । अतिरथो ।
 श्वधीतो रावणः विह्वलं हनुमानं दृष्ट्वा रथेन नीलं प्रति सम-
 भ्यगात् साहस्योः एकत्वयोः ॥ ६८ ॥ ६९ ॥

७० टी०-हनुमानित्यर्थम् । व्युद्धे विशाले ॥ ६९ ॥
 ७० टी०-विह्वलमिति । विह्वलं भ्रूलितम् । महाबलं ।
 तदानीमपि परैरभिमवनीयम् ॥ ७० ॥

७० टी०-राक्षसानामिति । आद्रीपयामास आ स-
 मन्ताज्ज्वालयामास ॥ ७१ ॥

७० टी०-स इति । समापस्तः आयासवान् । एकैक-
 त्यनेन इतरेण शरवारणं गम्यते ॥ ७२ ॥

७० टी०-पञ्चगोति । पञ्चमप्रतिमैः शरैः नीलमाद्रीपया-
 मास ॥ ७० ॥

७० ति० टी०-रक्षोधिपतयेऽनुजत् । मत्पादं दत्त-
 वानित्यर्थः । समायस्तः खेदितः ॥ ७० ॥

७० टी०-स इति । शरौघेण सप्तापस्तः पीडितो नीलः ।
 एकैक करेण शैलाग्रमुत्पात्येति शेषः रक्षोधिपतयेऽनुजत् ।
 अक्षिपत् ॥ ७१ ॥

७१-७८ ति० टी०-समाश्वस्तो नीलेन सह युद्धकाले ।
 प्राप्तसमाश्वस्तः । पुनर्बुद्धेऽनिलेन सह युद्धाय संसक्तं रावणं ।
 विप्रेक्षमाणो रावणं प्रत्येयेन युध्यमानस्याभिधावनमयुक्तमितीदं ।
 वचोऽब्रवीत् ॥ ७१-७८ ॥

७० टी०-हनुमानिति । समाश्वस्तो युद्धेष्टुः हनुमान् ।
 अन्येन युध्यमानस्य समीपे अभिधावनं न युक्तमिदं वचो नीलेन ।
 सह संयुक्तं रावणमवनीयम् । अर्धकर्णद्रुमाज्ज्वालश्रुतांश्चापि ॥ ७२ ॥ ७३ ॥

७० टी०-रावण इति । सप्तभिः शरैः तं नीलेन समीपे ।
 अर्धं रावणं आवायाम् । अत एव तत्पुनः विशेषेण तस्य पावना-
 यक्ष्मणस्य बर्हं पृथक्वाह मयिति विशेषणं न विह्वलमिति ।

७० टी०-तत इति । ततः तेनेत्यर्थः । अयं विशाले ।
 दृष्ट्वा कोपेन कालाग्निरिव जज्वाल ॥ ७३ ॥

१ कपीति गो. पाठः । २ कपीति गो. पाठः । ३ तन्मुष्टिप्रहारं गो. पाठः । ४ तन्मुष्टिप्रहारं गो. पाठः । ५ तन्मुष्टिप्रहारं गो. पाठः । ६ तन्मुष्टिप्रहारं गो. पाठः । ७ तन्मुष्टिप्रहारं गो. पाठः । ८ महाबल इति गो. पाठः । ९ सप्तभिः गो. पाठः ।

ध्वजाय ध्वजश्चापि किरीटाद्यै च तं हरिम् । लक्ष्मणोऽपि हनुमांश्च रामश्चापि सुविस्मिताः ॥ ७९ ॥
 रावणोऽपि महातेजाः कपिलाद्यवविस्मिताः । अस्त्रमाहारयामास दीप्तमाधेयमङ्गुलम् ॥ ८० ॥
 ततस्ते चुक्रुर्गृहेष्टा लक्ष्मणज्ञाः । तर्जयामाः । नीललाघवसंभ्रान्तं दृष्ट्वा रावणमाहवे ॥ ८१ ॥
 कानराणां च मादेन संस्थो रावणस्तदा । अस्त्राविप्रहृद्यो न किंचित्प्रकृत्यात् ॥ ८२ ॥
 आग्नेयेनापि संयुक्तं गृहीत्वा रावणः धनुः । व्यतीर्षिष्यन् नीलज्वरान् विजयाम् ॥ ८३ ॥
 ततोऽब्रवीन्महातेजा रावणो राक्षसेभ्यः । एते व्यभिचरन्तीति कथया पापं मे ॥ ८४ ॥
 जीवितं खलु रक्षस्व यदि शक्तोऽसि वायम् । नहि नान्नात्यक्त्रपाणिं यमनि स्वयनेकदा ॥ ८५ ॥
 तथापि त्वांमया भुक्तः सायकोऽन्यथाजितः । जीविनं परिरुन्तं जीवितार्द्रस्यपिवापि ॥ ८६ ॥
 एवमुक्त्वा महाबाहू रावणो सत्समर्थः । ज्ञेयं वाणमक्षेण चमूनिमितादयन् ॥ ८७ ॥
 सोऽस्त्रमुक्तेन वाणेन नीलो वक्षसि जाडितः । तर्जयमानः गृह्णता ये पलात महावीर्य ॥ ८८ ॥

रा० टी०-स इति । स नीलः स लक्ष्मणोऽपि हनुमः
 विस्मय ॥ ७९ ॥

गो० टी०-हनुमानपीत्यादि । रावणस्य अस्त्रादिभिः
 रक्षितः । अग्निध्वजान् अन्त्येन युद्धप्रधानं प्रत्यभिधायकमपि
 दर्शय । अस्त्रविस्मयं प्रत्यक्षम् ॥ ७९-८० ॥

रा० टी०-स इति । रावणः पालुः कृतज्ञः सत्समर्थः
 अन्त्येन प्रतिक्रियन्तं पालुः नीलज्वरवत् ॥ ८० ॥

रा० टी०-अभीति । मेवेनेव शरीरं । अविश्रम्यो नीलो
 एवं रूपं कृत्या अज्ञाय निपपात ॥ ८० ॥

गो० टी०-स तावेति । समस्तान् समर्थं प्राणम् ।
 पालुः पावकपुत्रम् ॥ ८० ॥ ७९ ॥

रा० टी०-पावकेति । अज्ञाय सप्तवर्षिणः । अज्ञाय
 नृमालोक्य रावणः कोपाज्ज्वाल नोदयत् वनारं सन्त्यज्य

गो० टी०-पावकात्मजमिति । जलद्वयं पुत्रो-
 न्ययः ॥ ८० ॥ ८१ ॥

७९] ति० टी०-ध्वजाद्यदि । तं दृष्ट्वा श्रेयः । राव-
 णदिदि स्थितेर्दे केनापि दुष्करत्वाद्यस्यगदयस्योऽपि
 विस्मिताः ॥ ७९ ॥

रा० टी०-अप्यजेति । ध्वजाद्यदि हरिम् नीलं दृष्ट्वा लक्ष्म-
 णादयः विस्मिताः अभवन्ति श्रेयः ॥ ८० ॥

८०] ति० टी०-न केवलं स्वपत्या एव, अपि तु भृ-
 षणीपीत्याह-रावणोपीति ॥ ८० ॥

रा० टी०-रावण इति । कपिलाघवेन विस्मितो रावणः
 सत्समर्थेयमग्निध्वजमाहारयामास ॥ ८१ ॥

गो० टी०-रावणोपीति । आहारयामास आदरे ॥ ८१ ॥
 ८१] ति० टी०-नीललाघवसंभ्रान्तं रावणं दृष्ट्वा लक्ष्म-
 णो लक्ष्मणविस्मयः, अत एव दृष्ट्वा प्रवृत्तमादयुक्तः ॥ ८१ ॥

रा० टी०-स इति । नीलज्वरान् सत्समर्थं रावणं दृष्ट्वा
 लक्ष्मणो लक्ष्मणविस्मयः अत एव दृष्ट्वा प्रवृत्तमादयुक्तः ॥ ८१ ॥

गो० टी०-तत इति । ततः पालुः लक्ष्मणपितायाः । नील-
 ज्वरेण ज्वरान् इति तावे ॥ ८१ ॥

८२-८३] ति० टी०-सत्समर्थः कृतज्ञः । सत्समर्थः
 रा० टी०-वाणराणां विविधः । लक्ष्मणो मादेन संस्थः
 दृष्ट्वा रावणं लक्ष्मणोऽपि हनुमः, अस्त्रादिभिः विस्मिताः
 विस्मयः प्रत्यक्षम् ॥ ८२ ॥

रा० टी०-तर्जयति । तर्जयति । अग्निध्वजान् मलय-
 संयुक्तमपि विस्मिताः अत एव लक्ष्मणं नीलो रावणो वीर्यं प्रक-
 र्माभिधायकं प्रकृत्यात् ॥ ८३ ॥

गो० टी०-वाणमक्षेण । अग्निध्वजान् मलय-
 संयुक्तमपि विस्मिताः अत एव लक्ष्मणं नीलो रावणो वीर्यं प्रक-
 र्माभिधायकं प्रकृत्यात् ॥ ८३ ॥

रा० टी०-वाणमक्षेण । अग्निध्वजान् मलय-
 संयुक्तमपि विस्मिताः अत एव लक्ष्मणं नीलो रावणो वीर्यं प्रक-
 र्माभिधायकं प्रकृत्यात् ॥ ८३ ॥

८४] ति० टी०-पावकात्मजः । पावकात्मजः
 रा० टी०-पावकात्मजः । पावकात्मजः

रा० टी०-पावकात्मजः । पावकात्मजः
 कपि परमा प्रवृत्ता उद्विग्नोऽपि रावणः, अत एव लक्ष्मणं
 यदि शक्तोऽसि यदि जीविनं स्वयमेव रावणः साहस्यो-
 क्तवत्यो ॥ ८४ ॥

गो० टी०-कप इत्यादि । कपे अत्यप्रकृते-रावण-
 अतो न वाणमक्षेण पौरुषप्रकृत्यम् । नहि रावणोऽपि
 स्वयमेव स्वयमेव इति ॥ रावणोऽपि स्वयमेव रावणः
 इत्यर्थः । ननु तादि जानातेन रावणो नीलं रावणोऽपि
 दृष्ट्वा मन्थत इत्यवगम्यत इति चेत् । कपे रावणप्रकृतेऽपि
 पूर्वोक्तिविरोधात् । यत्कः प्रयुक्तः । अज्ञप्रयोजितः अज्ञमन्थ-
 णमिदमिति । जीविनं परिरुन्तं तं जीवितार्द्रं भगवित्य-
 तित्ववत् ॥ ८५-९० ॥

८५-९०] ति० टी०-आत्मरक्षायां लक्ष्मणोऽपि स्वयमेव
 मोक्षितुं तां कर्माणि यद्यपि गृह्णति ॥ ८५ ॥

८६-८८] ति० टी०-तथापि यथा वृद्धोऽपि प्राणिनो-
 न्ययः प्राणिनां दृष्ट्या विस्मिताः ८६-८८ ॥

८६-८८] ति० टी०-तथापि यथा वृद्धोऽपि प्राणिनो-
 न्ययः प्राणिनां दृष्ट्या विस्मिताः ८६-८८ ॥

विष्णुमाहात्म्ययोगादात्मनश्चापि तेजसा । आनुभ्यामपकृष्टमी न तु बाणविषुष्यति ॥ ९० ॥
 विसृज्य प्रपन्नं दद्याद् दशग्रीवो रणोत्सुकः । रथेनाम्बुदनादेन सौमित्रिमभिरुदुवे ॥ ९० ॥
 आसन्नं रणप्रस्थे तं वारणिभ्या स्थितो ज्वलन् । धनुर्विस्फारपापास रक्षसेन्द्रः प्रतापवान् ॥ ९१ ॥
 तस्माद् सौमित्रिरदीनस्तत्त्वो विस्फारयन्तं धनुरप्रमेयम् ।
 अजेति नाम्ना निशाचरोन्द्र न वानरास्त्वं प्रतियोजुमर्हसि ॥ ९२ ॥
 न तत्र वाक्यं प्रतिपूर्णघोषं ज्यासन्दमुग्रं च निशम्य राजा ।
 आसन्नं सौमित्रिभूपास्थितं तं रोषान्वितं वाचमुवाच रक्षः ॥ ९३ ॥
 दिष्टमस्ति मे राघव दृष्टिमार्गं प्राप्तोऽन्तगामी विपरीतबुद्धिः ।
 आरूपराजं यास्यसि मृत्युलोकं संसाधमानो मम बाणजालैः ॥ ९४ ॥
 तस्माद् सौमित्रिरविस्मयानो गर्जन्तमुद्रुक्षशिताग्रदंष्ट्रम् ।
 गतञ्च गर्जन्ति वदाप्रभावा विकृत्यसे पापकृष्णं वरिष्ठ ॥ ९५ ॥

१०० ति०-तार्किकः । आनुभ्यामपि स्थयोग्यानि तानि
 सानि मायामयानि रणपि त्वं सृजसि तथापि अन्तःप्रयो-
 गितः आसन्नं नाम्ना निशाचरोन्द्र मया भुक्तस्तयाकः जीवितं परि-
 रक्षन्तं तं विजिह्वं प्रकथयति नियोजयिष्यति साहच्योक्त-
 म्नामयम् ॥ ९० ॥ २० ॥

१०० टी०-पद्यमिति । राक्षस एवमुक्तञ्च अजेति अन्त-
 मन्तःप्रयोजितं वानं मया चमपतिमताडयम् ॥ ९० ॥

१०० टी०-स इति । अन्तःप्रयोजनं वानेन वक्ष्यति तादृशो
 रणः निर्वहमानः स एव मया चमपतिमताडयम् ॥ ९० ॥

९१ ति०-१००-भित्तयेमाहात्म्यसंयोगात्प्रथम्यन्वा-
 निप्राप्तो नाम्नाति कुरुमिति विप्रयुक्तं व्युत्पद्यता ॥ ९१ ॥ १० ॥

१०० टी०-विप्रयुक्तः । विप्रयुक्तः माहात्म्यसंयोगात्, हेमो-
 मन्तःप्रयोजनं च वानं जावन्मां भूमत्पदं न प्रयुक्तं न
 विप्रयुक्तं व्युत्पद्यता ॥ ९० ॥

१०० टी०-विस्फारयति । वारणः वानं विस्फारयन्
 रथेन सौमित्रिमभिरुदुवे ॥ ९० ॥

१०० टी०-विप्रयुक्तः । विप्रयुक्तः माहात्म्यसंयोगात्, हेमो-
 मन्तःप्रयोजनं च वानं जावन्मां भूमत्पदं न प्रयुक्तं न
 विप्रयुक्तं व्युत्पद्यता ॥ ९० ॥

१०० ति०-१००-भित्तयेमाहात्म्यसंयोगात्प्रथम्यन्वा-
 निप्राप्तो नाम्नाति कुरुमिति विप्रयुक्तं व्युत्पद्यता ॥ ९१ ॥ १० ॥

१०० टी०-विप्रयुक्तः । विप्रयुक्तः माहात्म्यसंयोगात्, हेमो-
 मन्तःप्रयोजनं च वानं जावन्मां भूमत्पदं न प्रयुक्तं न
 विप्रयुक्तं व्युत्पद्यता ॥ ९० ॥

१०० टी०-विप्रयुक्तः । विप्रयुक्तः माहात्म्यसंयोगात्, हेमो-
 मन्तःप्रयोजनं च वानं जावन्मां भूमत्पदं न प्रयुक्तं न
 विप्रयुक्तं व्युत्पद्यता ॥ ९० ॥

१०० टी०-विप्रयुक्तः । विप्रयुक्तः माहात्म्यसंयोगात्, हेमो-
 मन्तःप्रयोजनं च वानं जावन्मां भूमत्पदं न प्रयुक्तं न
 विप्रयुक्तं व्युत्पद्यता ॥ ९० ॥

१०० टी०-तमिति । हे निशाचरोन्द्र मामकेहि प्राप्तं जा-
 नीहि अहं वारणान् प्रति योद्धुं नाहंमि इति वक्षः अदीनस्तत्त्व
 सौमित्रिः तं रावणमाह ॥ ९३ ॥

१०० टी०-स इति । रावणो राजा तस्य लक्ष्मणस्य
 वाक्यं प्रतिपुणः घोषो यस्मिन् तं ज्यासन् च निशम्य उप-
 स्थितं सौमित्रिमस्तं रोषान्वितं वाचमुवाच ॥ ९३ ॥

१०० टी०-स तस्येति । रथः रथो रूपः राजेत्यन्वयः ॥
 ९३ ॥ ति०-१००-अन्तगाम्यन्तं नामं प्राप्स्यतीत्यन्तगम्यं

प्रविष्यति गितिः । सत युद्धाय प्राणनाशार्थमागमनादि-
 परितद्विद्वेति । संतापमानः पीड्यमानः ॥ ९४ ॥

१०० टी०-तदाकारमाह-विप्रयुक्तः । अन्तगामी परतो-
 कगमनशीलः अत एव विपरीता अयोद्धव्ये योजनवि-
 बुद्धिरस्य स अत एव दिष्टा मायवशेन मे दृष्टिमा-
 प्राप्तो यस्मादस्ति स त्वं मम बाणजालैस्तस्यायमातः प्राप्य
 मावस्तन् मृत्युलोकं यास्यसि ॥ ९५ ॥

१०० टी०-विप्रयुक्तः । अन्तगामी विनाशकः अत एव
 विपरीतबुद्धिः त्वं दिष्टा युद्धकथा दृष्टिमां प्राप्तोसि । त्वं
 संतापमानः पीड्यमानः ॥ ९५ ॥

१०० ति०-१००-अन्तगाम्यन्तं नामं प्राप्स्यतीत्यन्तगम्यं
 प्रविष्यति गितिः । सत युद्धाय प्राणनाशार्थमागमनादि-
 परितद्विद्वेति । संतापमानः पीड्यमानः ॥ ९४ ॥

१०० टी०-तमिति । अन्तगाम्यन्तं नामं प्राप्स्यतीत्यन्तगम्यं
 प्रविष्यति गितिः । सत युद्धाय प्राणनाशार्थमागमनादि-
 परितद्विद्वेति । संतापमानः पीड्यमानः ॥ ९४ ॥

१०० टी०-तमिति । अन्तगाम्यन्तं नामं प्राप्स्यतीत्यन्तगम्यं
 प्रविष्यति गितिः । सत युद्धाय प्राणनाशार्थमागमनादि-
 परितद्विद्वेति । संतापमानः पीड्यमानः ॥ ९४ ॥

१०० टी०-तमिति । अन्तगाम्यन्तं नामं प्राप्स्यतीत्यन्तगम्यं
 प्रविष्यति गितिः । सत युद्धाय प्राणनाशार्थमागमनादि-
 परितद्विद्वेति । संतापमानः पीड्यमानः ॥ ९४ ॥

१ स्थुलपतेर गो. पाठः । २ कपयकमि मेमिमीमि गो. पाठः । ३ अन्तगम्यं गो. पाठः । ४ अन्तगम्यं गो. पाठः ।

जानामि वीर्यं तव राक्षसेन्द्र बलं प्रतापं च पराक्रमं च ।
 अवस्थितोऽहं शरचापपाणिप्रागच्छ किं मोघविकल्पनेन ॥
 स एवमुक्तः कुपितः समर्पे रक्षोधिपः सप्त शरान्सुपुङ्गवान् ।
 ताल्लक्ष्मणः काञ्चनचित्रपुङ्खक्षिच्छेद बाणैर्निशिताग्रधारैः ॥
 तान्प्रेक्षमाणः सहसा निकृत्तान्निद्रभोगान्निव पश्यन्प्रान्त ।
 लङ्केश्वरः क्रोधवशं जगाम रागार्तं चान्धाविशितान्पृथक्स्थान ॥
 स बाणवर्षं तु वर्षे तीव्रं रामानुजः कर्मुक्तसंप्रवृत्तम् ।
 क्षुरार्धचन्द्रोत्तमकर्णमलैः शराश्च निच्छेद न चुक्षुभे च ॥
 स बाणजालान्यपि तानि तानि शोषानि पश्यन्सिद्धारराजः ।
 निस्त्रिस्त्रिये लक्ष्मणलाघवेन पुनश्च बाणाविशितान्मुनोत् ॥
 स लक्ष्मणश्चापि शिताग्रिप्रतापान्महेन्द्रतुल्याऽद्यानिभीमवेशान् ।
 संधाय चापे ज्वलन्प्रकाशान्रागार्तं रक्षोविपतेर्विनाश ॥
 स तान्प्रचिच्छेद हि राक्षसेन्द्रः शिताग्रशराल्लक्ष्मणमाजघान ।
 शरेण कालाग्निसमप्रभेण स्वयंभुदत्तेन ललाटदेशेन ॥
 स लक्ष्मणो रावणसायकार्तधृच्छाल चापं शिथिलं प्रमुह ।
 पुनश्च संज्ञां प्रतिलभ्य कञ्छाचिच्छेद चापं विदशेन्द्रशत्रोः ॥
 निकृत्तचापं निमिराजघान बाणैस्तदा दाशरथिः शिवाग्रैः ।
 स सायकार्तो विदचाल राजा कञ्छाद्य संज्ञां पुनरासमाद ॥

॥ १६ ॥
 ॥ १७ ॥
 ॥ १८ ॥
 ॥ १९ ॥
 ॥ २० ॥
 ॥ २०१ ॥
 ॥ २०२ ॥
 ॥ २०३ ॥
 ॥ २०४ ॥

वां कर्षन्तीत्यर्थः । पापकृतां त्रिषिति हेतुगमितविशेषणम् ।
 पापद्विद्विष्यत्वादि कथस इत्यर्थः ॥ १७ ॥

१६-१८] ति० टी०-जानामीति । चौधर्मतागणे-
 मेवेति भावः । मोघविकल्पनेन व्यर्थत्वमिच्छायेन ॥ १६-१८ ॥

रा० टी०-जानामीति । तव वीर्यशरं जगामि अतः
 शरचापपाणिप्रागच्छ अतः आगच्छ मोघविकल्पनेन
 निष्फलत्वाद्यया किम् ॥ १७ ॥

गो० टी०-जानामीति । सोपहासोक्तिः । तव निजने
 यतिवेषेण सीतामपहृतवतः । प्रतापं शत्रुभीषणत्वं पराक्रमं
 वीर्यम् । शोषोयोतो पराक्रमानिव्यमरः । मोघविकल्पनेन
 निष्फलत्वाद्ययेन ॥ १८ ॥

रा० टी०-स इति । एवमुक्तो रक्षोधिपः सप्त शरान्
 समर्पे चित्रं तान् बाणान् लक्ष्मणो बाणैश्चिच्छेद ॥ १८ ॥

गो० टी०-स इति । निशिते अग्रधारं अग्रधारं येषां तैः १९

रा० टी०-तानिति । निकृत्तभोगान् छिन्नशरीरान् पश्यन्

प्रान्त तान् बाणान् प्रेक्षमाणो लङ्केश्वरः क्रोधवशं जगाम अतः

स बाणवर्षं तु वर्षे तीव्रं रामानुजः कर्मुक्तसंप्रवृत्तम् ॥ १९ ॥

गो० टी०-जानामिति । प्रवृत्तान् बाणान् ॥ १९ ॥

रा० टी०-जानामिति । प्रवृत्तान् बाणान् ॥ १९ ॥

वर्षे, तस्यां वर्षां शत्रुसन्निधिरिच्छेद, न चुक्षुभे च । न
 मन्त्रायनवचाल ॥ १९-१९१ ॥

रा० टी०-स इति । रामादुक्तः कर्मुक्तं प्रवृत्तं सप्तशरं
 त्यक्तं तौ बाणवर्षं पश्यन् चित्रं अग्रधारिभिः शरान् चिच्छेद
 न चुक्षुभे च । शिवाग्रिप्रतापान्महेन्द्रतुल्याऽद्यानिभीमवेशान्
 संधाय चापे ज्वलन्प्रकाशान्महेन्द्रतुल्याऽद्यानिभीमवेशान्
 निष्फलत्वाद्ययेन ॥ २० ॥

गो० टी०-स इति । कर्मुक्तसंप्रवृत्तं चापमहितम् । क-
 रति । शरैः नापितशराकारैः अर्धचन्द्रैः अर्धचन्द्राकारध्वजैः
 उत्तमैः कर्णिकैः कर्णिकैः अलैः उग्रवृत्तैः शराभ्यं
 रावणशरान् निच्छेद तानापि न चुक्षुभे न ललाटितद-
 योभृत ॥ २०१ ॥

रा० टी०-स इति । बाणजालानि लक्ष्मणलाघवेन वि-
 शानि निष्फलानि पश्यन् निमिराजघान निस्त्रिस्त्रिये
 पुनर्मुनोत् ॥ २०२ ॥

गो० टी०-स इति । विदशराराजः राक्षसराजः ॥ २०३

रा० टी०-स इति । लक्ष्मणोपि शिताग्रं शरान् दश-
 विपतेर्विनाश समर्पे ॥ २०४ ॥

रा० टी०-स इति । स रावणः तान् लक्ष्मणवर्षाद्य

स कुनचापः शरताहितश्च मेदाद्रिगात्रो रुधिरावसिक्तः ।

जग्राह शक्तिं स्वयमुग्रशक्तिः स्वयंभुदत्तां युधि देवशत्रुः ॥

॥ १०५ ॥

स तं सपुमानलसंनिकाशां विश्रंसनां संयति वानराणां ॥

निक्षेप शक्तिं तरसा ज्वलन्तीं सौमित्रये राक्षसराष्ट्रनाथः ॥

॥ १०६ ॥

तस्मात्तन्तीं भरतानुजोऽर्जुर्जवान् बाणैश्च हुताधिकल्पैः ।

तथापि सा तस्य विवेश शक्तिर्मुजान्तरं दाशस्थेर्विनालम् ॥

॥ १०७ ॥

न शक्तिमाशक्तिसमाहृतः सञ्ज्वाल भूमौ स रघुप्रवीरः ।

न विह्वलन्तं सहमाभ्युपेत्य जग्राह राजा तरसा भुजाभ्याम् ॥

॥ १०८ ॥

हिमवान्तरा भयवशेन वा सहामरैः । शक्यं भुजाभ्यामुद्धर्तुं न शक्यो भरतानुजः ॥ १०९ ॥

सहस्रं प्रविशेत्तं जयंभुदत्तं शरणं ललाटेदेवे लक्ष्मणमा-
जयान् ॥ १०५ ॥

गो० टी०-स लक्ष्मण इति । भरेन्दवराजमित्युक्तं गान्
भरेन्दुवराजमित्युक्तं गान् ॥ १०५ ॥ १०४ ॥

रा० टी०-स इति । रावणस्य शक्तिं लक्ष्मणः शिथिलं
येन भवति तथा चापं प्रयुज्य अचालं पुनस्तस्मात् प्रतिलभ्य
विद्वज्जगताः तदा विस्मिते ॥ १०५ ॥

रा० टी०-विह्वलन्तं । विह्वलं कर्तुं चापं यत्नं तं रा-
वणं दाशस्थिः लक्ष्मणः विनिवारयामास सावकतः राजा
रावणो विध्वज्जगतां वैदित्यं प्राप्तं पुनस्तस्मात् शयाल्यं च आत-
साह प्राप्तं ॥ १०५ ॥

रा० टी०-स इति । निरुक्तमास्तादिविशिष्टः स्वयंभु-
दत्तिः रावणः स्वयंभुदत्तं शक्तिं जग्राह ॥ १०६ ॥

गो० टी०-स लक्ष्मण इति । शिथिलं यथा भवति तथा
प्रयुज्य ॥ १०५ ॥ १०६ ॥

१०५] ति० टी०-मेदाद्रिगात्र इति मन्त्रिराजः । अथ
रावणः प्राणाभ्यां प्राणः प्रकाशस्तरणं जीवनावेवाहमसं-
भवात् जगदात्मामात्रं शक्तिं अग्रहेत्याह-जग्राहेति ॥ १०५ ॥

गो० टी०-स कुनचित् । भरेन्दवराजमास्तदमार्यम् । स
भरेन्दुशक्तिः समधिकस्तामयम् ॥ १०५ ॥

१०६] ति० टी०-सपुमानलसंनिकाशां सपुमानलसद-
न्तः । राजसमपुमानो लयः ॥ १०६ ॥

रा० टी०-स इति । सपुमानलसदं सनिकाशाः प्रकाशो
येन तं शक्तिं तानां विनासनीं ज्वलन्तीं शक्तिं राक्षसरा-
ष्ट्रनाथः सौमित्रये निक्षेप ॥ १०७ ॥

गो० टी०-स तामिति । राक्षसराष्ट्रनाथः राक्षस-
राष्ट्रनाथः ॥ १०७ ॥

१०७] ति० टी०-तथापि संति । आश्रितेनभ्योक्ता-
दित्यर्थः ॥ १०७ ॥

रा० टी०-तामिति । भरतानुजो लक्ष्मणः तं रावणप्रयुक्तं

शक्तिं यद्यपि बाणैर्जवान् तथापि सा हुतापि शक्तिः भुजाभ्यां
सज्जयोरन्तरात् विवेश यद्यपि सकाशवदित्यर्थः ॥ १०८ ॥

गो० टी०-तामिति । आहन्तरं वतः ॥ १०८ ॥

१०८] ति० टी०-शक्तिमाजपि महाज्वलमानपि शक्तिं
जग्राहतः सञ्ज्वाल । 'प्रपत' इति पाठान्तरम् । विह्वल-
निकलं भवन्तं राजा रावणस्तरसा ज्वलेन लक्ष्मणं भुजाभ्यां
जग्राह । इन्द्रजिह्वद्वयोरपि पुनस्तस्मात्तद्वर्णनादिशानीमपि पुनः
जीवनमयेन मृदुत्वा संख्ये प्रयेषणीयम् । तत्र गते रामोऽहं
हामो नङ्गयस्त्रिवेत्याद्येनाप्यारम्भः ॥ १०८ ॥

रा० टी०-स इति । शक्तिमात्रं तदन्तर्गतनिवारणसमर्थं
रघुप्रवीरो लक्ष्मणः शक्तिसमाहृतस्तत्र भूमौ जज्वाल । यथा
राजा रावणः विह्वलन्तं तन्भ्युपेत्य भुजाभ्यां जग्राह शक्तिं
युधि समाहृत इत्यनेन भव्यं मयाद्रिपालकत्वं ज्ञातव्यम् ॥ १०९

गो० टी०-स इति । विह्वलन्तं सुखतम् ॥ ११० ॥

१०९] ति० टी०-न शोढुं न शक्यो हिमवान्-हिमव-
निति । येन रावणेन सराष्ट्रे सहिता हिमवदादयोऽ
भुजाभ्यामुद्धर्तुं शक्यमभूतेन भरतानुजः संख्ये उद्धर्तुं शक्य-
नाभ्यु ॥ १०९ ॥

रा० टी०-हिमवानिति । भुजाभ्यामुद्धर्तुं शक्यतापयि-
ममरैस्तद् हिमवदादिशक्यं रावणेनेति शेषः भरतानुजः
उद्धर्तुं न शक्यः ॥ ११० ॥

गो० टी०-लक्ष्मणं भुजाभ्यामुद्धर्तुं शक्यतापयि-
हसति-हिमवानिति । शक्यमित्यव्ययम् । हिमवान् यैव
हिमवानिति । तस्मात्तद्विषयमाश्रित्यो हिमवानपि रावणेन
भुजाभ्यामुद्धर्तुं शक्यम् । तदेवदेवराजं देवास्तस्य पुरो गच्छं-
तव्यात् । भस्मराः सस्मरान्तराप्रयासगभीरतरादीनां शक्यतापयि-
मोपि मन्दरो वा भुजाभ्यामुद्धर्तुं शक्यम् । स्वनिमित्तं न
जदेरुत्तमयने जगतितात्तात् । मेरुः सस्मरान्तराप्रयासगभीर-
मभूतोपि मन्दराणां कार्यं शक्यम् । तस्मात्तद्विषयमाश्रित्यो
भुजाभ्यामुद्धर्तुं शक्यम् । तदेवदेवराजं देवास्तस्य पुरो गच्छं-

आस्थैश्च नेत्रैः श्रवणैः पैपात रुधिरं बहु । विघूर्णमानो निक्षेष्टो रथोपस्थ उपाविशत् ॥ ११४ ॥
 धिराङ्गो मुनिर्लतथासीञ्च स्थानं समालभत् । विसर्जं रावणं दृष्ट्वा समरे भीमविक्रमम् ॥ ११५ ॥
 नृपयो वानराश्चैव मेरुदेवाश्च सासुराः । हनूमानथ तेजस्वी लक्ष्मणं रावणादितम् ॥ ११६ ॥
 आगमन्तं वराभ्याजं यद्गुह्यां परिरुद्धं तम् । वायुसूतोः सहस्रेण भक्त्या परमया च सः ॥
 शय्यामप्यवलयोर्जि लघुस्वप्नमत्कपेः ॥ ११७ ॥
 तं समुपज्य सा शक्तिः सौमित्रिभुवि निर्मितम् । रावणस्य रथे तस्मिन्स्थानं पुनरुपांगमत् ॥ ११८ ॥
 रावणोऽपि महावेलाः प्राप्य संज्ञां महाहवे । आददे निशितान्वाणाञ्जग्राह च महद्भुतः ॥ ११९ ॥

अयेन्द्रशत्रु तरसा जयान बाणेन वज्राशनिसंनिभेन ।

भुजान्तरे व्यूढभुजान्तरूपे वज्रेण भेरुं भगवानिवेन्द्रः ॥

॥ १३६ ॥

यो वज्रपाताशनिसंनिपाताश्च वृक्षभे नापि चचाल राजा ।

स रामबाणाभिहतो भृशार्तश्चचाल चापं च मुमोच वीरः ॥

॥ १३७ ॥

तं विह्वलन्तं प्रसमीक्ष्य रामः समाददे दीप्तमथार्धचन्द्रम् ।

तेनार्कवर्णं सहसा किरीटं चिच्छेद रक्षोधिपतेर्महात्मा ॥

॥ १३८ ॥

तं निर्विपाशीविपसंनिकाशं शान्ताचिपं सूर्यमिवापकाशम् ।

गतश्रियं कृत्तकिरीडकूटमुवाच रामो युधि राक्षसेन्द्रम् ॥

॥ १३९ ॥

कृतं त्वया कर्म महत्पुर्णं हतप्रवीरश्च कृतस्त्वयाहम् ।

तस्मात्परिश्रान्त इति व्यवस्य न त्वां शरैर्मृत्युवशं नयामि ॥

॥ १४० ॥

१३६] ति० टी०-व्यूढं त्रिकालम् । भुजान्तरूपं राजाहं-
ह्राभरणचन्द्रनादितिः प्रशस्ताकारं तस्मिन् ॥ १३६ ॥

रा० टी०-अथेति । रामः व्यूढं दृष्ट्वा भुजान्तरं मुन्दरं रूप-
माकृतियस्य तस्मिन् भुजान्तरे इन्द्रशत्रुम् दृष्ट्वा मेरुमिव
भ्राजयान् ॥ १३८ ॥

गो० टी०-अथेति । वज्राशनिसंनिभेति । राज्ञस्य
अस्त्राभ्युच्चयत्वे वज्रेण भेरुं भगवानिवेन्द्र इति प्रहृतं रामस्ये-
न्द्राभ्युच्चयत्वे पुनरुक्तिः । भगवान् वीरवान् । भगवः श्रीरा-
माहात्म्यवीर्यलोककीर्तिवित्यमरः ॥ १३९ ॥

१३७-१३८] ति० टी०-वज्रपाताशनिसंनिपाताश्च
तद्दृष्ट्वा राजा ॥ १३७ ॥ १३८ ॥

रा० टी०-य इति । वज्रपाताश्च अशनिसंनिपाताश्च
वमाहारद्वन्द्वः यो न वृक्षभे न चचाल च स राजा रावणः
मबाणाभिहतस्तन् आर्भोऽभवदिति शेषः चचाल च चापं
नौ मुमोच च ॥ १३९ ॥

गो० टी०-य इति । यः पुनः । वज्रपातयुक्ताशनिसंनि-
पादिति मध्यमपक्षोपिमासः । वज्रम् इन्द्रायुधम् अशनिः
पातकः न वृक्षभे नापि प्रातः नापि चचाल नार्तिनिमित्तं
न प्रातः । राजा अन्यतराजभावश्च स्थितः । सः रामबा-
भिहतः भृशार्तः भृशमर्तः भृशः चचाल वीरगो चापं
च स्वस्य स्वरक्षणास्तस्यैव त्यक्तवान् रामेकरक्षस्वशो-
य ॥ १४० ॥

रा० टी०-तस्मिन् । विह्वलन्तं तं रावणं रामः प्रसमीक्ष्य
महत्कर्म शरविशेषं समाददे तेनार्धचन्द्रेण रक्षोधिपतेः किरीटं
चिच्छेद ॥ १३९ ॥

तस्याभ्युच्चयत्वे वज्रेण भेरुं भगवानिवेन्द्र इति प्रहृतं रामस्ये-
न्द्राभ्युच्चयत्वे पुनरुक्तिः । भगवान् वीरवान् । भगवः श्रीरा-
माहात्म्यवीर्यलोककीर्तिवित्यमरः ॥ १३९ ॥

१३९] ति० टी०-निर्विपाशं किरीटमग्रहम् ॥ १३९ ॥
रा० टी०-तस्मिन् । निर्विपाशे आर्भोविवा महात्माः
तस्मिन्निपातं तत्सदृशं कृतः किरीटकूटः किरीटमग्रो यस्य
अत एव गतश्रियं राक्षसेन्द्रं राम उवाच ॥ १४० ॥

गो० टी०-तस्मिन् । तं त्वयाचा- पं यः निर्विपा-
शीविपसंनिकाशं निर्विपसंनिकाशम् अथ शान्ताचिपं निस्तेजस्कर्म
अत एव शान्ताचिपं शान्तकिरणं सूर्यमिव स्थितम् कृतमि-
रीडकूटं शिशकिरीटसमूहम् मायाविश्रयन्त्रेषु केतवाहतरा-
शिपु । अयोधने जैष्ठ्यकृते मीराङ्गे कृतमभियामित्यमरः । अतः
एव गतश्रियं निष्प्रभम् उवाच ॥ १४० ॥

१४०] ति० टी०-हताः प्रवीरा यस्य तथा । तस्मात्पुन-
र्भर्मज्ञानम् । व्यवस्य ज्ञात्वा ॥ १४० ॥

रा० टी०-तदाकारमाह-कृतमिति । त्वया महत् संपन्नं
कर्म कृतम् अहं च त्वया हतप्रवीरास्मि तस्मादपि परिश्रान्त-
एवः प्राप्तभ्रम इति व्यवस्य निश्चित्य त्वां शरैर्मृत्युवशं
नयामि ॥ १४० ॥

गो० टी०-कृतमिति । महत् अतिरक्षुण्णम् सुधी-
कर्म युक्तं कृतम् किं चाहं हतप्रवीरास्मि तस्मादपि परिश्रान्त-
अनेकवीरवतनाधिकरणकरणान् त्वं परिश्रान्तः आधुपय-
नेपि श्रान्त इति व्यवस्य निश्चित्य त्वां मृत्युवशं नयामि ।
न नयामि । शिररणपरिश्रान्तकृतमहत्पापदाहपरोक्षं न
नयामि । शिरःपरिश्रान्तकृतमहत्पापदाहपरोक्षं न
नयामि । शिरःपरिश्रान्तकृतमहत्पापदाहपरोक्षं न

गैवाहि जानामि रणादितस्त्वं प्रविश्य रात्रिचरराजं लङ्काम् ।

आश्वस्य निर्याहि रथी सैधन्वी तदा बलं प्रेक्ष्यसि मे रथस्थः ॥

॥ १४१ ॥

स एवमुक्तो हतदर्पहर्षो निरुक्तचापः स हताश्वसूतः ।

शरादिनो भैरवमहाकिरीटो विवेश लङ्कां सहसा स्म राजा ॥

॥ १४२ ॥

तस्मिन्प्रविष्टे रजनीचरेन्द्रे महाबले दानवदेवशत्रौ ।

हरीन्विशल्यान्सह लक्ष्मणेन चकार रामः परमाहवाग्रे ॥

॥ १४३ ॥

तस्मिन्प्रभवे त्रिदशेन्द्रशत्रौ सुरासुरा भूतगणा दिशश्च ।

सतागराः सर्वमहोरगाश्च तथैव भूम्यम्बुचराः महृषाः ॥

॥ १४४ ॥

रात्रौ श्रीमहात्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे एकोनपञ्चतमः सर्गः ॥ ५९ ॥

पष्ठितमः सर्गः ।

रामो लङ्कां प्रविश्यासन्नं कान्तनयनमभ्यास्य रक्षांसि प्रेक्षमाण इरमवधीतं जलजल परमं तपस्तप्तं मया तन्मोघमयं विद्वि-
श्वोऽयं प्रभुर्न रामो जितः अयोध्यामन्मोघेदेवकीनन्दोभयानख्ययाथा एव हतव्य इति स्मरामीति । अत्र तेन लङ्कां गोपा-
यन्तुं समनर्था न प्रयोगयितुं कृतार्थोपदेशोऽप्येवमेव तन्मोघमयं कथमपि प्रयोगितः । कुम्भकण्ठोऽप्यत्रापीनं गतः । तदासं-
दिश्य सर्वे प्रयागमिना दुःखः ।

स प्रविश्य पूर्वं लङ्कां रामबाणमयार्दितः । भग्नदर्पस्तदा राजा बभूव व्यथितेन्द्रियः ॥ १ ॥

मानं इव सिंहेन गरुडेनेव पन्नगः । अभिभूतोऽभवद्राजा राघवेण महात्मना ॥ २ ॥

१४१-१४४] ति० टी०-इतो रणात्प्रयाहीति योजना ।
जानाम्यहं जानामि । प्रेक्ष्यसि प्रेक्षयामि ॥ १४१-१४४ ॥

अयं राघवमहाराजस्तु आसीद्युद्धयथा सार्थकाण्ये ॥

इति श्रीरामायणस्य श्रीरामायणस्य रामायणस्य वाल्मीकीय
आदिकाव्ये युद्धकाण्डे एकोनपञ्चतमः सर्गः ॥ ५९ ॥

रा० टी०-प्रयाहीति । त्वं रणादितं हत्यहं जानामि
अतः प्रयाहि लङ्कां प्रविश्य आश्वस्य निर्याह्यं प्राप्य रथादि-
मानं सन् निर्याहि इत्यमरः । तदा मे बलं प्रेक्ष्यसि
प्रेक्षयामि ॥ १४१ ॥

गो० टी०-मच्छेति । तयो पुनः विरुद्धं कथं गच्छेय-
मित्यत्राह-अनुजानामीति । रणादितं युद्धे आन्तः रात्रि-
चरराजं कृतयोषिभिरिति सापह्मात्मिका आश्वस्य विश्रम्य
रथी भन्वी च भविष्यति । स त्वं तदा तदाहं मे बलं रथस्थ
इत्यमरः । पान्थश्च सन् द्रव्यसौख्यन्वयः ॥ १४४ ॥

रा० टी०-स इति । एवमुक्तो राजा राघवः लङ्कां सहसा
विश्व ॥ १४४ ॥

गो० टी०-स इति । अत्र क्रियाभेदात्तत्त्वमयमिति न
हृदयार्थम् । सहसा छुट्टमङ्गुलतलमयमिति भावः ॥ १४५ ॥

रा० टी०-तस्मिन्निति । रजनीचरेन्द्रे प्रविष्टे सति

लङ्कामिति शेषः परमाहवाग्रे विद्यमानो लक्ष्मणेन सह राग
हरीन् विशल्यान् शररहितान् चकार ॥ १४० ॥

गो० टी०-तस्मिन्निति । प्रविष्टे लङ्कामिति शेषः
दानवदेवशत्रावित्यनेन राघवनिर्गमो देवदानवदेवदेवुरिति
सूचितः । सह लक्ष्मणेनेति सह लक्ष्मणस्य पूर्वमेव विश्रम्यत्येव
दशान् पुनः करणम् । परमाहवाग्रे इत्यनेन विश्रम्यकरणं वि-
सृष्टीश्रीवीनां हरीणामन्यवानयनासंभवः सूचितः ॥ १४६ ॥

रा० टी०-तस्मिन्निति । त्रिदशेन्द्रशत्रौ तस्मिन् राघ-
वप्रभवे सति सुरासुराः प्रहृष्टा बभूवुरिति शेषः ॥ १४६ ॥

इति श्रीमहात्मीकीयरागायणव्याख्याने रामायणशिरोमणौ
युद्धकाण्डे एकोनपञ्चतमः सर्गः ॥ ५९ ॥

गो० टी०-पूर्वसूचितं देवादिहर्षं प्रपन्नयति-तस्मिन्निति
प्रभित्रं पराजिते दिशः विस्फाटाः सागराः सागरवर्षा-
अम्बुचराः सागरभिरासम्भवाः दृष्टाः बभूवुरिति शेषः
पथ्या राघवस्य कृतमङ्गुलः ॥ १४७ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणमुषणे रत्नकोरी-
व्याख्ये युद्धकाण्डे एकोनपञ्चतमः सर्गः ॥ ५९ ॥

१-२] ति० टी०-स इति ॥ १४३ ॥

१ राघवस्य भगवतीति गो. पाठः । २ च भन्वीति गो. पाठः । ३ छुट्टेति गो. पाठः । ४ अतः प्रयाहि लङ्कां प्रविश्य आश्वस्य निर्याह्यं प्राप्य रथादिमानं सन् निर्याहि इत्यमरः । ५ सहसा छुट्टमङ्गुलतलमयमिति भावः । ६ रात्रौ श्रीमहात्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे एकोनपञ्चतमः सर्गः ॥ ५९ ॥

ब्रह्मदण्डप्रीतीकानां विद्युर्बलितवर्चसाम् । स्मरन्राघववाणानां विषये राक्षसेश्वरः ॥ ३ ॥
 स काञ्चनमयं दिव्यमाश्रित्य परमासनम् । विप्रेक्षमाणो रक्षांसि रावणो वायस्यप्रवीतः ॥ ४ ॥
 सर्वं तत्त्वहृत् मे मोघं यत्तमं परमं तपः । यस्तमानो महेन्द्रेण मानुषेणै विनिर्जितः ॥ ५ ॥
 इदं तद्ब्रह्मणो घोरं वाक्यं मामभ्युपस्थितम् । मानुषेभ्यो विजानीहि भयं त्वमिति तत्तथा ॥ ६ ॥
 देवदानगन्धर्वैर्यक्षरासपन्नगैः । अवध्यत्वं मया श्रोकं मानुषेभ्योन वाचितम् ॥ ७ ॥
 तैर्मिमं मानुषं मन्ये रामं दशरथात्मजम् । इक्ष्वाकुकुलजातेन अनरण्येन यत्पुरा ॥ ८ ॥
 वैत्पत्स्यति हि महेन्नुपरो राक्षसाधम । यस्यां सपुत्रं सामास्यं सखलं सावसारयिम् ॥ ९ ॥
 निहनिष्यति सङ्ग्रामे त्वां कुलाधम दुर्मते । शमोऽहं वेदवत्या च रथ्या सा धीमता पुरा ॥ १० ॥

रा० टी०—राघवकर्मकुलकाप्रविशानन्तरकादि । राघव-
 उत्तान्तमाह स इत्यादिभिः । रामवाणमयार्निमोऽत्र परमो
 रघो यस्य स राजा रावणः व्यथितद्विषो वभूव ॥ ३ ॥

गो० टी०—अथ कुम्भकर्णयोधेन पथी-स इति-
 त्यादि । रामवाणमयादितः किमिदानीमपि राघवकथाः
 पतेयुरिति भयपीडितः । व्यथितेन्द्रियः दृष्टितमस्तथा ॥ ४ ॥

रा० टी०—तदेव भस्मस्तस्याह मातङ्ग इति ।
 राजा राघवः राघवेणाभिपूतोऽभवत् ॥ ५ ॥

गो० टी०—मनोव्यथासुषुप्तादिति । तदेव स दशरथमनु-
 इति—मनुज इवेति । मनु-मनु । महाभागनि । तत्र-
 तस्यार्थः ॥ ६ ॥

३-४] ति० टी०—ब्रह्मदण्डो युगान्तकमुपलक्षणार्थो
 मकतुः । यद्वा ब्रह्माष्टममोचयेन त्वार्यं सारावाणागमिति
 कर्मणि शेषे पथी ॥ ३ ॥ ४ ॥

रा० टी०—ब्रह्मेति । ब्रह्मदण्डेन युगान्तकादन्तर्या-
 म्ना पतीकानां सद्ब्रह्मणा विद्युदिव चर्चितं त्वमिदं तेषां
 राघववाणानां स्मरन् राक्षसेश्वरः विधेयः ॥ ३ ॥

रा० टी०—स इति । स राघवः काञ्चनमयं परमासन-
 माश्रित्य रक्षांसि विप्रेक्षमाणस्तस्मै अर्चनीयः ॥ ४ ॥

गो० टी०—ब्रह्मदण्डेति । ब्रह्मदण्डः ब्रह्मणः । महा-
 भिन्नगुणो विमदण्डो वा ब्रह्मास्त्रं वा । युगान्तकाद्यभ्यु-
 त्थितप्रियं भूमकटुरित्येकं । तत्प्रकाशानां वाणानामिति
 " अग्निगर्धवेशां कर्मणि " इति पथी ॥ ३ ॥ ४ ॥

५] ति० टी०—महेन्द्रेण समान इति यत्तपि मोघं निर-
 क्रमं । तत्र ह्युः—मानुषेणेति ॥ ५ ॥

रा० टी०—तदाकारमाह—सर्वमित्यादिभिः । यस्मात्
 हिरेण समानोऽहं मानुषेण विनिर्जितः तस्मात् यत् परमं तपः
 । तमं तत्सद्वै मोघं निकलमभवदिति शेषः ॥ ५ ॥

गो० टी०—सर्वमिति । मे मया यत्पत्तये तत् सर्वं मोघं
 नातमिति शेषः ॥ ५ ॥

६] ति० टी०—मानुषेभ्यस्तत्र भवमिति यद्वक्तं तद्वोरं
 तस्यैव तदपी भवमिति ततथा संस्पृश्यते चेति शेषः ६

रा० टी०—इहमिति । तं मानुषेभ्यो भयं विजानीहि इह
 ब्रह्मणो घोरं वाक्यं मामभ्युपस्थितं मया स्मृतमित्यर्थः ॥ ६ ॥

गो० टी०—यथावत् तु कथितमित्याह—इहमिति ।
 तं मानुषेभ्यो भयं विजानीहि इति यत् ब्रह्मणो घोरं वाक्यं
 तद्विदं मामपि मा प्रदि । तद्विदं मया तं व्यथितद्विषः । यत्-
 त्वत्तत्र व्यथितं त्वया । तनु त्वोऽपि राघवतीत्यर्थः ॥ ६ ॥

७] ति० टी०—तत्तथावत्तया भयोपदेशः कुल-
 काह—देवेत्यादि । यस्मात्मानुषेभ्यो मे वाचितं तस्मात्
 सेभ्यो भयं वाचनीयं युक्तिरित्यन्वयः ॥ ७ ॥

रा० टी०—तथा ब्रह्मणोऽपि हेतुमाह देवेति । देवादिविर-
 ज्यताम् मया श्रोकं वाचिनं मानुषेभ्यस्तु मे वाचनीयम् ॥ ७ ॥

गो० टी०—इवेति । प्रातः रात्रिः । प्रातः । मानुषे-
 भ्योऽप्यन्वये तत्र युक्तिरिति शेषः ॥ ७ ॥

८] ति० टी०—यो मानुषो भवतेनुकूलस्तमिमं दृष्ट-
 यस्मैजनेन मन्ये । तदेवनिश्चये हेतुमाह—इक्ष्वाकु-
 कुलजादि ॥ ८ ॥

रा० टी०—तमिति । तं मन्मरणकारकं रामं मानुषं
 मन्ये निजिनोमि तत्र हेतुमाह इक्ष्वाकुकुलजातेन अनरण्येन
 एव पुत्रं यस्मैश्रौ शममित्यपकृत्यते ॥ ८ ॥

गो० टी०—चिद्विदमित्यादिनाथेकाकारमुक्तमप्यत्र ।
 यन्तस्मिन्नपि तु आमिति शब्दः । आमित्युक्तिस्तत्र । यन्तु
 पुरुषस्यैव संशयं निश्चिनोमि सः तद्वै यत्पत्तयेत आम्
 निश्चितम् इत्येवं प्रकरणेन इक्ष्वाकुकुलजातेन अनरण्येन यत्
 यस्मात् पुरा सिद्धं प्रविष्टम् । तद्वै तं जन्मविश्रुतिरिति
 तानन्तरिप्रकाशय । तस्मात्तु मन्मथ रामं पुरुषानामेव दृश्य-
 युक्तेन जाते मन्ये । राक्षसाधमं कुलाधमिति शब्दितः । कुल-
 नीचप्रभुत्वतः । दुष्टासिंकादन्तर्याम्योक्तकथनान्तराः । अन्वे-
 तु त्वमिति द्विहृत्किरुध्मन्गणैत्याहः । अन्वे त्वमग्राविश्रयेन
 द्विहृत्किरिति । त्वो प्रमृशस्तस्य इति द्वितीयार्थप्रधान-
 इत्येके ॥ ८ ॥ ९ ॥

९-१०] ति० टी०—कुलाधमं खकुलाधमं । राक्षसकुला-

१-२ सहजो गो. पाठः । ३ अस्मीति गो. पाठः । ४ भवमिति गो. पाठः । ५ विदं मिति गो. पाठः । ६ नाथे

सियं सीता महाभागा जाता जनकनन्दिनी । उमा नन्दीश्वरश्चापि रम्भा वरुणकन्यका ॥ ११ ॥
 यथोक्तार्त्तमया प्राप्तं न मिथ्या ऋषिभाषितम् । एतदेव समागम्य यत्र कर्तुमिहाह्वय ॥ १२ ॥
 राक्षसाश्चापि तिष्ठन्तु चर्यागोपुरमूर्धसु । स चाप्रतिमगाम्भीर्यो देवदानवदर्पहा ॥ १३ ॥
 ब्रह्मशापाभिभूतस्तु कुम्भकर्णो विबोध्यताम् । समरे जितमात्मानं प्रहस्तं च निष्पदितम् ॥ १४ ॥
 ज्ञात्वा रक्षो भीमबलमादिदेश महाबलः । द्वारेषु यत्नः क्रियतां प्राकारश्चाधिरुयताम् ॥ १५ ॥
 निद्रावशसमाविष्टः कुम्भकर्णो विबोध्यताम् । सुखं स्वपिति निश्चिन्तः कामोपहतचेतनः ॥ १६ ॥

भस्मिन् वायव्ये । इतीति शेषः । अतोऽहमित्युभयान्वयि । वेद-
 क्त्या च अतः उत्पत्त्यः । शोषहेतुमाह—यथा यतः सा
 धर्षिता ॥ ११ ॥ २० ॥

रा० टी०—तत्प्रकारस्याह उत्पत्त्यतीति । हे राक्षसाधम यः
 पुरादिस्तिर्निर्वाहं निहन्तिष्यति स पुरुषः त्वां त्वत्कृतोपद्रवमा-
 त्कथयति शेषः मद्देशे ज्ञापयति सार्धश्लोक एकावधौ ॥ १० ॥

रा० टी०—यथा इति तदा सा वेदवती पुरा धर्षिता मयेति
 शेषः तदा त्वत्कृतोपद्रवमाह भस्मिन् वायव्ये । अतः त्वत्कृतोपद्रवमाह
 इत्यर्थः अतः सा हिमाकारिकया तयाप्रतिजाकार्यैत्यर्थः
 वेदवत्यैव हेतुना तत्राभयनयत्यर्थः इयं सीता जाता यथा चायम-
 यस्तस्या बालकाण्डप्रथमस्य विराडोद्धारप्रकरणे निरूपितम्
 निरूपयित्वा यतोऽत्र हाये ॥ १० ॥

गो० टी०—अतोऽहमिति । किं चाहं पुरा वेदवत्या शमा-
 स्मि । मनुजैस्तु विनाशो भविष्यतीति । अद्वैतवाह—यदेति ।
 सा वेदवती यथा धर्षिता कथयन्ती तदा । अथ तया किं
 क्रियते सीता भेदवत्पद्रवमुत्पत्त्यमाह—संयमिति । सा वे-
 दवती स्वभावाविशेषार्थं सीता जाता ॥ १० ॥

११] ति० टी०—संयमं वेदवत्त्वेन जनकनन्दिनीत्यर्थः ।
 भयकारणं शापान्तरमाह—उभेति ॥ ११ ॥

रा० टी०—शापान्तराण्यपि स्मरति उभेति । उमादयः यथा
 येन प्रकारेण उक्ताः उक्तवन्तः तथया मया प्राप्तं तत्र हेतुः
 ऋषिभाषितं पञ्चदशभिर्लोकैः मिश्रमम् ॥ ११ ॥

गो० टी०—उमेति । उमादयश्चत्वारः तत्तस्य तत्प्रभा-
 येन यथोक्ताः यथोक्तवन्तः तथा प्राप्तं सिद्धम् । ऋषिभाषितं
 न मिथ्या भवति हि । नन्दीश्वररम्भाशापावृत्तरामायणे
 प्रोक्तं । उमावरुणकन्यकाशापो चादेवैव निरुद्धौ ॥ ११ ॥

१२] ति० टी०—यथोक्ता मन्त्राश्रयित्वं ज्ञाप्य यथोक्तव-
 न्तस्तद्वत्तया प्राप्तम् । 'यदुक्तमयम्' इति पाठान्तरम् ।
 तत्राभाशाः कैलासशिखरचालमवेक्ष्यार्थं रावणस्य धीनिमित्तं
 भरणमित्येवम् इत्याह— । नन्दीश्वरशायम्—'यामाह्वानर-
 क्षां मां द्रष्टुं राक्षस दुर्गते । नीलवर्णामावयन्तर्षी परिहसं
 च यत्नम् । तत्त्वान्मदपुष्पयुक्ता मदीर्यमसतेजसः । उत्पत्स्य-
 न्ति तथापि हि कुलस्य त्वं वायवः ॥' इति । रम्भेव्युनेन
 रम्भानिमित्तमलकप्रशाप उच्यते । 'यदा उक्तानां कामानां

धर्षयिष्यसि योषितम् । भर्षां ते समया रक्षः शकटीभवित्वा
 तदा ॥' इति । वरुणकन्यका पुत्रिकस्थला तत्रिमित्तम् ब्रह्म-
 शापः श्रीवर्षणे मरणरूपः । तदुक्तस्यावश्यमासी हेतुः—न
 मिथ्येति । कपिपदेन तपोयुक्ता उच्यन्ते । एतद्वचोक्तं मद्ग-
 यनिमित्तं समागम्य ज्ञात्वा यत्नमित्यादि । अयस्य निश्चि-
 तत्वाविद्यति यत्र कुरुतेत्यर्थः ॥ १२ ॥

रा० टी०—एतदिति । एतन् मनुकं सर्वं समागम्य
 ज्ञात्वा यत्नं कर्तुमर्ह्यर्थं अर्थं प्रयत्नम् ॥ १२ ॥

गो० टी०—एतदिति । एतन् शापस्वरूपम् । अन्वया-
 गम्य ज्ञात्वा । इह प्रकृते शत्रुविजये कार्यं यत्नम् अवधानं
 कर्तुमर्ह्यर्थः । चर्याः गोपुरपार्श्वस्थभट्टसंचारप्रदेशाः ॥ १२ ॥

१३] ति० टी०—कोऽसौ यतो योऽस्माभिः कार्यमन्त्राह-
 र्हाक्षसा इति । चर्यागोपुर पार्श्वस्थभट्टः संप्रतिमगाम्भीर्यो-
 ऽनुपमगाम्भीर्यः ॥ १३ ॥

रा० टी०—यत्नाकारमाह—राक्षसा इति । चर्यां राज-
 मन्त्रेषु गोपुरपार्श्वस्थं च राक्षसास्तिवन्तु अप्रतिमगाम्भीर्यः
 अतद्विशगाम्भीर्यविशिष्टः ब्रह्मशापेनाभिभूतः सप्त इत्यर्थः
 कुम्भकर्णः विबोध्यताम् ॥ १३ ॥

गो० टी०—स चेति । ब्रह्मशापाभिभूतः ब्रह्मशापकृत-
 निद्रापरवश इत्यर्थः ॥ १३ ॥

१४] ति० टी०—कुम्भकर्णविबोध्यताशयं कविराह—
 समरे इति । आत्मानं पराजितं प्रहस्तं च निष्पदितम् ॥ १४ ॥

रा० टी०—ननु महाभिमानोऽतिशयोक्तिरावणस्याहाव्यर्थ-
 भातरं कथं प्रबोधयतीत्याशंक्य कविराह—स इति । स
 रावणः आत्मानं पराजितं ज्ञात्वा प्रहस्तं निष्पदितं ज्ञात्वा
 रक्षः कुम्भकर्णं भीमवर्धं ज्ञात्वा आदिदेश कुम्भकर्णो ह्यो-
 ऽध्यात्मित्याज्ञापयामास ॥ १४ ॥

गो० टी०—किमर्थं कुम्भकर्णो विबोध्यत इत्यशङ्क्य
 कविराह—स पराजितमिति । आदिदेश कुम्भकर्णविबो-
 धनार्थमिति शेषः ॥ १४ ॥

१५—१६] ति० टी०—ज्ञात्वा एवं स्वस्य बालस्ये तथा
 याहं भीमवर्धं रक्षः कुम्भकर्णं ज्ञात्वा भीमं बलमादिदेशेत्य-
 दयान्वयः । कुम्भकर्णोऽप्यपार्थमिति शेषः ॥ १५ ॥ १६ ॥

रा० टी०—रावणोक्तिमाह—द्रोणिवृत्ति । द्रोणः यत्नः

किं करिष्याम्यहं तेन शक्तुल्यशलेन हि । ईदृशे व्यसने धोरे यो न साक्षात् कल्पते ॥ २१ ॥
 ते तु तद्वचनं श्रुत्वा राक्षसेन्द्रस्य राक्षसाः । जम्बुः परमसंभ्रान्ताः कुम्भकर्णनिवेशनम् ॥ २२ ॥
 ते राक्षसमादिष्टा मांसशोणितभोजनाः । गन्धं माल्यं महद्भक्ष्यमादाय सहसा ययुः ॥ २३ ॥
 तां प्रविश्य महाद्वारां सर्वतो योजनायताम् । कुम्भकर्णगुहां रम्यां पुष्पगन्धप्रवाहिनीम् ॥ २४ ॥
 कुम्भकर्णस्य निःश्वासाद्वधूता महाबलाः । प्रतिष्ठमानाः कुच्छ्रेण यन्तात्प्रविविशुर्गुहाम् ॥ २५ ॥
 तां प्रविश्य गुहां रम्यां रैरुत्काञ्चनकुट्टिमाम् । दहशुनैर्ऋतव्याघ्राः शयानं भीमविक्रमम् ॥ २६ ॥
 ने तु ते विकृतं सुप्तं विकीर्णमिव पर्वतम् । कुम्भकर्णं महानिद्रं समेताः प्रत्यबोधयन् ॥ २७ ॥
 ऊर्ध्वलोमोश्चिततनुं शसन्तमिव पद्मम् । भ्रामयन्तं विनिःश्वासाः शयानं भीमविक्रमम् ॥ २८ ॥
 भीमनासापुत्रं ते तु पातालविपुलाननम् । शैश्वेने न्यस्तसर्वाङ्गं मेदोरुधिरगन्धिनम् ॥ २९ ॥
 काञ्चनाद्गदनाङ्गं किं रीटेनैकैवचसम् । दहशुनैर्ऋतव्याघ्रं कुम्भकर्णपरिद्वेषम् ॥ ३० ॥
 ततश्चकुम्भकान्तानः कुम्भकर्णस्य चाग्रतः । भूतानां मेरुसंकाशं राशिं परमतर्पणम् ॥ ३१ ॥
 मृगाणां महिषाणां च वराहाणां च संचयान् । चक्रुर्नैर्ऋतसार्दूला राशिमन्नस्य चाद्भुतम् ॥ ३२ ॥
 ततः शोणितकुम्भांश्च मांसानि विविधानि च । पुरस्तात्कुम्भकर्णस्य चक्रुस्त्रिदशशत्रवः ॥ ३३ ॥

२१-२३] ति० टी०-ननु स्वदुःखनाशसमर्थन्यापि कथ-
 नोपनयति भवेत्तयाद-किं करिष्यामीति । व्यसने
 त्वे ॥ २१-२३ ॥

रा० टी०-किमिति । ईदृशे व्यसने दुःखे प्राप्ते सति
 : कुम्भकर्णः साक्षात् न कल्पते सहायो न भवति तेन अक-
 ल्पयन्ते अहं किं करिष्यामि ॥ २० ॥

गो० टी०-अत्रापि राक्षसां वचनमुक्तिमिष्ययाद-किं करि-
 ष्यामीति ॥ अत्रापि महाभयम् ॥ २१ ॥

रा० टी०-ते इति । राक्षसाः राक्षसेन्द्रस्य वचनं श्रुत्वा
 तदसंभ्रान्ताः कुम्भकर्णनिवेशनं जम्बुः ॥ २२ ॥

गो० टी०-ते इति । परमसंभ्रान्ताः कथमेतमकाले
 नोपविष्याम इति व्याकृताः ॥ २३ ॥

रा० टी०-तदेव संवर्ततेत्याह-ते इति । मांसशोणित-
 भोजनाः राक्षसाः गंधादीन्यादाय सहसा ययुः ॥ २४ ॥

गो० टी०-त इति । प्रबोधशक्तिविद्वद्भ्यं मांसविक्र-
 मं श्रुत्वा कुम्भकर्णस्य प्रबोधशक्तिकुक्षुतापादिशक्तये गन्धमा-
 ल्यादिकं गृहीत्वा ययुस्त्वयः ॥ २५ ॥

२४] ति० टी०-सर्वतः । प्राग्प्रत्यक्षनिर्गोचरतत्त्वैत्यर्थः ।
 कुम्भकर्णगुहाम् । पातालवर्धननिर्मितं भूविजितमित्यर्थः ॥ २४ ॥

२५] ति० टी०-प्रतिष्ठमानाः परिदृश्य गच्छन्तः ॥ २५ ॥
 रा० टी०-तमिति । महाद्वारं यस्याः सवेतश्चतुर्दिक्षु यो-
 जनमयनं यस्याः पुष्पगंधाणां प्रवाहस्तद्वतीम् । कुम्भकर्णगुहां
 प्रविश्य किंचिद्दूरं गत्वा कुम्भकर्णस्य निःश्वासाद्वधूता महाबलाः

प्रतिष्ठमानाः बहुपुरिति शेषः यत्नात् अतिप्रयत्नेन गुहां प्रवि-
 शिष्टः पुनः प्रवेष्टं चक्रुः अर्द्धचतुष्टयमेकान्वयि ॥ २६ ॥ २४ ॥

गो० टी०-तामित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । सर्वतः
 चतसृषु दिक्षु । सर्वगन्धप्रवाहिनीं कुम्भकर्णां तुलितमध्वरनादिग-
 न्धप्रवाहवतीम् । कुम्भकर्णगुहां प्रविश्य निःश्वासाद्वधूताः
 सन्तः कुच्छ्रेण प्रतिष्ठमानाः अभिमुखं गच्छन्तः यन्तानां गुहां
 विभिकुरिति योजना ॥ २४ ॥ २५ ॥

२६-२७] ति० टी०-रत्नकाञ्चनकुट्टिमां रत्नकाञ्चननिव-
 द्भूतलुक्ताम् ॥ २६ ॥ २७ ॥

रा० टी०-तामिति । नैर्ऋतव्याघ्राः शयानं कुम्भकर्णं
 दहयुः ॥ २६ ॥

गो० टी०-तामिति । काञ्चनकुट्टिमां स्वर्णमयनिवद-
 भूमिम् ॥ २६ ॥

रा० टी०-ते इति । समेताः ते राक्षसाः विकीर्णं
 पर्वतमिव विकृतं महती निद्रा यस्य तं सुप्तं कुम्भकर्णं प्रत्य-
 बोधयन् ॥ २६ ॥

गो० टी०-ते तु तमिति । विकृतं निद्राकालिकविकार-
 युक्तम् । विकीर्णं शिथिलम् ॥ २७ ॥

२८-३३] ति० टी०-ऊर्ध्वलोमाश्चिततनुवृद्धलोमयुक्त-
 शरीरं आमयन्तं परिवर्तयन्तम् । जनानिति शेषः ॥ २८-३३ ॥

रा० टी०-कुम्भकर्णं वर्णयन्त्याह-ऊर्ध्वलोमादिभिः ।
 ऊर्ध्वलोमभिः अश्विता युक्ता तदुत्पत्य पद्मं महासर्पमिव
 शसन्तं अत एव विनिःश्वासेभ्योभयं राक्षसानिस्तत्तत्कालयन्तं
 भीमे नासापुत्रे यस्य पातालवद्विपुलमाननं यस्य सयने सय्यावा-

१ प्राग् इति गो. पाठः । २ गन्धप्रवाहवती महाशक्तिरिति गो. पाठः । ३ सर्वतः गो. पाठः । ४ शुभाविति गो. पाठः । ५ दहयन्ति गो. पाठः ।
 ६ संहिता इति गो. पाठः । ७ रोमेति गो. पाठः । ८ आसक्तमित्यर्थः गो. पाठः । ९ दहयन्ति गो. पाठः । १० कृष्णवर्णमित्यर्थः गो. पाठः ।
 ११ दिनवर्धनमिति गो. पाठः । १२ महाबलमिति गो. पाठः । १३ कुम्भकर्णप्रतिष्ठमिति गो. पाठः । १४ रत्नकाञ्चनमिति गो. पाठः ।

ललिपुत्रं परार्थेन चन्दनेन परंतपम् । दिव्यैराश्वसयामासुर्मौल्यैर्गन्धैश्च गन्धिभिः ॥ ३४ ॥
धूपैर्गन्धैश्च ससृजुस्तृणुश्च परंतपम् । जलदा इव र्चनेदुर्यातुधानास्ततस्ततः ॥ ३५ ॥
शङ्खाश्च पूरयामासुः शशाङ्कसदृशप्रभान् । तुमुलं युगपच्चापि विनेदुश्चाप्यमर्षिताः ॥ ३६ ॥
नेदुरास्कोदयामासुश्चिक्षिपुस्ते निशाचराः । कुम्भकर्णविवोधार्थं चक्रुस्ते विपुलं स्वरम् ॥ ३७ ॥

स शङ्खमेरीपणवपणादं सास्फोटितस्त्वेलितमिहनादम् ।

दिशो द्रवन्तस्त्रिदिवं किरन्तः श्रुत्वा विहंगाः सहसा निवेतुः ॥

॥ ३८ ॥

यदा भृशार्तेर्निनदैर्महात्मा न कुम्भकर्णो वृषुधे प्रसृतः ।

ततो भृशुण्डीर्मसलानि सर्वं रत्नोपगणास्तं जगृह्णदाश्च ॥

॥ ३९ ॥

तं शैलशृङ्गैर्मसलेर्गदाभिर्वैलैस्स्यले सुहृत्पृष्ठिभिश्च ।

मुखप्रसृतं भुवि कुम्भकर्णं रक्षास्त्वुदग्रगणि नदा निवतुः ॥

॥ ४० ॥

तस्य निःश्वासवातेन कुम्भकर्णस्य रक्षाः । राक्षसाः कुम्भकर्णस्य स्थानं शोभने चाग्रतः ॥ ४१ ॥

न्यस्तानि सर्वौगामि येन मेदोरुधिरयोस्त्रि नद्यो गम्भजप्रता-
लितमुलमिदं यथैः कौचनारद्वेदेन नक्षत्रं यस्य विरिञ्चन भवे-
च्छब्दो यस्य ते शयानं नैर्ऋतव्याप्तं कुम्भकर्णं दन्तः प्रत्यपय-
मादुलोकिरे अपरेपक्षमेकान्वयि ॥ ३७-३८ ॥

गो० टी०-ऊर्ध्वस्थादिश्लोकव्यमेकाग्रयम् । ऊर्ध्वमिमा-
क्षिततनुम् ऊर्ध्ववृत्तोरप्यसत्तनुम् । भीमनाभापदं भयंकर-
शस्त्रास्त्रम् । मेदोरुधिरिति । पीताग्रशिरिति अर्थः ॥ ३८-३९ ॥

रा० टी०-तत इति । महात्माशोऽतिप्रयत्नात् राज्या-
वेकमेकां मेरुतुल्यमत एव परमतर्पणम् । कुम्भकर्णं त्रिभिः स-
दृशानां राशि कुम्भकर्णस्याग्रतोऽप्ये चक्रुः ॥ ३७ ॥

गो० टी०-तत इति । अग्रतश्चक्रुः पुरतश्चिक्षिपुर्गन्धैः ।
अग्रतर्पणम् अत्यन्तदृष्टिकर्म ॥ ३९ ॥

रा० टी०-भूतानां नामनिर्दिशत्वाद्-भृगाणामिति नैर्ऋ-
तार्द्रताः भृगादीनां संचयान् अग्रस्य राशि च चक्रुः ॥ ३९ ॥

गो० टी०-भृगाणामिति । राशि चक्रुः अग्रतो राशि
क्षुरित्यर्थः ॥ ३९ ॥

रा० टी०-तत इति । विद्वशत्रयः शोणिककुंभान् मो-
ति च कुम्भकर्णस्य पुरस्ताच्चक्रुः संस्थापयामासुः ॥ ३९ ॥

गो० टी०-तत इत्यादि । मयानि मयकुम्भान्तीत्यर्थः ।
ल्लिपुः लेपनं चक्रुः । परार्थेन श्लाघ्यगन्धेन मौल्यगन्धैः
ल्यचन्दनैः । ततस्ततः पुनः पुनरित्यर्थः । तुमुलं निरन्तरं
वा तथा । युगपद्विनेदुः अमर्षिताः मदता प्रयत्नेनाप्यवृत्त्या-
ज्जतिमोयाः सन्तः नेदुः आस्कोदयामासुः ताडयामासुः ।
क्षिपुः सरीरं कम्पयामासुः । कुम्भेति । इत्थं कुम्भकर्ण-
वोधार्थं विपुलं स्वनं चक्रुरिति संग्रहः ॥ ३९-४० ॥

३९-४०] ति० टी०-अथ क्रमेण सन्मध्यतीयावृत्ता-

वानाद-ललिपुत्रिति । लेपनं चक्रुः । आश्रययामासुः
प्रतिपदानासुः ॥ ३९-४० ॥

रा० टी०-ललिपुत्रिति । चन्दनं लिलिपुः गन्धिभि-
र्मौल्यगन्धैः धूपैर्गन्धैश्च आश्रययामासुः ॥ ३९ ॥

रा० टी०-धूपेति । युगपदान् सशङ्खः आहूत्या निष्पा-
दयामासुः परन्तपं कुम्भकर्णं तुमुलं जगृह्ण इत्येतेषु ॥ ३९ ॥

रा० टी०-शैल्यानिर्दि । अमर्षिताः निडान्नामदृशः रा-
ज्याः यतया संयान् पूरयामासुः तुमुलं विनेदुश्च ॥ ३९ ॥

३७] ति० टी०-तदुगिति । विजिपुहृन्मैस्तच्छरीरस्य
प्रणोदनं चक्रुः ॥ ३७ ॥

रा० टी०-मेदुगिति । केचित्विज्ञाचक्रुः नेदुः आह्वानं
चक्रुः केचिदास्कोदयामासुः ताडयामासुः ताडनं चक्रुः केचित्
क्षिपुः तस्यादावुत्थाप्य भूमौ विक्षिपुः । केचित् विपुलं
स्वनं चक्रुः ॥ ३९ ॥

३८] ति० टी०-त्रिदिवं व्योम । किरन्त इत्यन्तः ॥ ३८ ॥

रा० टी०-संतिः अद्यादिप्रणादमहितमास्फोटितादि श्रुत्वा
विहंगाः दिशो द्रवन्तः त्रिदिमाकाशं किरन्तः उन्नततश्च सन्तः
सहसा निवेतुः ॥ ३८ ॥

गो० टी०-स शङ्खेति । आस्फोटितं आह्वानाङ्गजन्य-
शङ्कः । श्वेतितयार्देन गमितमावच्छ्रयते । मिहनादमित्येकवृत्ता-
वः । तद्विहङ्गाः श्रुत्वा भयेन सर्वो दिशो द्रवन्तः गच्छन्तः तथापि
भयनिष्ठस्यदर्शनात् त्रिदिवम् आकाशम् किरन्तः विभक्तः ।
तत्रापि भयशान्तिमलजमानाः सहसा निवेतुः भूमौ निपत-
न्ति स्म ॥ ३८ ॥

३९-४०] ति० टी०-भृशुण्डीर्मसलविशेषान् ॥ ३९-४० ॥

रा० टी०-यदेति । पदा प्रहताः कुम्भकर्णः भूतं तैर्निनदैर्न-

ततः परिहिता गार्हं राक्षसा भीमविक्रमाः । मृदङ्गपणवान् भसिः शङ्खकुम्भवाणस्तथा ॥ ४२ ॥
 दश राक्षससहस्रं युगपत्सर्ववारयन् । नीलाञ्जनचपाकैर ते तु तं प्रत्यबोधयन् ॥ ४३ ॥
 अभिप्रन्तो नदन्तश्च न च संबुध्वे तदा । यदा चैनं न शेकुस्ते प्रतिबोधयितुं तदा ॥ ४४ ॥
 ततो गृहतरं यत्र दारुणं समुपाक्रमन् । अश्वानुष्ठान्त्वरान्नागाञ्जघ्नुर्दण्डकशाङ्कुभिः ॥ ४५ ॥
 भेरीशङ्खमृदङ्गांश्च सर्वप्राणैरवाद्यन् । निजघ्नुश्चास्य गात्राणि महाकाष्ठकटैरैः ॥ ४६ ॥
 भुङ्क्ष्वैषेस्यैश्चापि सर्वप्राणसमुद्यतैः । तेन नादेन महता लङ्का सर्वा प्रपूरिता ॥ ४७ ॥
 सपत्न्यवना सर्वा सोऽपि नैव प्रबुध्यते ॥ ४७ ॥
 ततो भेरीसहस्रं तु युगपत्समहन्यत । मृष्टकाञ्चनकोणानामसक्तानां समन्ततः ॥ ४८ ॥

बुध्वं ततस्तदा भवे रजोगणाः भुजण्डीप्रभृतीः जघ्नुः भुजण्डी
 भुङ्क्ष्वैषेस्यैः ॥ ४८ ॥

गो० टी०—यदेति । भृगवैः अत्यन्तार्तिपूर्वकैः उच्चवचै-
 र्भिन्नाः । भृगवैरिति पाठान्तरम् । महात्मा महाशरीरः ।
 ततो यदा । भुङ्क्ष्वैषेस्यैः भुङ्क्ष्वैषेस्यैः ॥ ३९ ॥

रा० टी०—तस्मिन् । उद्यमानि महानि रक्षांसि भुवि कुम्भकर्णं
 कुम्भकर्णं उद्यमाने शैलकटैरादिभिर्निजघ्नन् ॥ ३९ ॥

गो० टी०—मृदीयता प्रजन्तुष्वेत्याह—तस्मिन् ॥ ४० ॥

रा० टी०—तस्येति । उल्लवन्तोपि राक्षसाः कुम्भकर्णस्य
 विशालतायां पुनः स्थाप्य न अभ्युत्थन् ॥ ४० ॥

गो० टी०—तस्येति । रक्षस इति विशेषणं विशासाति-
 भययोनमात्रम् ॥ ४१ ॥

४२] ति० टी०—गार्हं परिहिताः परिहितवाससः ।
 कुम्भवाणश्चक्रमवाधायि । वाद्यमासहस्रं शेषः । 'ततः
 प्रपूरिता गार्हं राक्षसैर्भीमविक्रमैः' इति पाङ्कः पाठः । तत्र
 गृहंति भावः । उद्यमाने शङ्खसा इत्यादि ॥ ४२ ॥

रा० टी०—तत इति । गार्हं परिहिताः गृहवन्ताः राक्षसाः
 मृदङ्गादिना राक्षसमाहस्रंति शेषः ॥ ४३ ॥

गो० टी०—तत उद्यमानैकं वाक्यम् । परिहिताः दृढी-
 कृतपरिधानाः आसन् । तदप्यप्राणकार्यं सावधाना आस-
 न्तित्यर्थः ॥ ४४ ॥

गो० टी०—मृदङ्गैः । मृदङ्गकुम्भवाणान् शङ्खकुम्भवाणान्-
 गात्रं । दशराजनं गात्रं । यत्र राक्षसमहानाणि परिवारभूता
 गणा ते दशराजः ॥ ४५ ॥

४६-४७] ति० टी०—उद्यमानसहस्रं दश राक्षस-
 सहस्राणि ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

रा० टी०—यदेति । नीलाञ्जनचपाकैर ते कुम्भकर्णम्
 वाक्त्रसमसहस्रं दशराजं एककाटान्नादेन पर्यवारयन् ते प-
 रिवारितवन्तो राक्षसाः अभिप्रन्तो नदन्तश्च मन्तः प्रत्यबोध-
 यन् मन्तं तदा न संबुध्वे गार्हं लोकं एकान्वरी ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

रा० टी०—यदेति । यदा राक्षसाः एनं कुम्भकर्णं प्रति-

बोधयितुं न शेकुः तदा तत्तस्मात् 'भीमवन्त्यास्तु गृहतरं दारुणं
 यत्नं बोधनोपायं समुपाक्रमन् कर्तुमारभन्त ॥ ४४ ॥

गो० टी०—नीलेति । ते राक्षसाः अभिप्रन्तो नदन्तश्च
 मन्तः तं प्रत्यबोधयन्तित्युच्यते । प्रतिबोधनेषि स न संवि-
 दिरे न बुध्वे । नीलाञ्जनचपाकारा इति परितः संचारित्वयो-
 तनायोकम् ॥ ४४ ॥

गो० टी०—यदेति । गृहतरं यस्मिन्समुपाक्रमन् प्रबलं बो-
 धनोपायमाग्रेभिर इत्यर्थः ॥ ४५ ॥

४५] ति० टी०—जघ्नुः । तदुपरि संचारेण तदुद्यो-
 नार्थमिति शेषः ॥ ४५ ॥

रा० टी०—यस्मानेवाह—अश्वानिति । अश्वानि दण्डैः
 कसाभिस्तोत्रैः अङ्कुशैश्च जघ्नुः तदुपरिसंचरणाय ताडयामासुः
 सर्वप्राणैर्निखिलवलेः अवादयन् ॥ ४६ ॥

गो० टी०—तमेव यत्नं दर्शयति—अश्वानिति । तस्यो-
 परिपरिधावनायेति भावः । सर्वप्राणैः सर्ववलेन ॥ ४६ ॥

४६-४७] ति० टी०—सर्वप्राणैः सर्ववलेन । महाका-
 ष्ठां मृणादीनां कटकैः समुहैः । 'कटकैः' इति पाठः ।
 कटकैः स्वभ्रमभेद इति तीर्थः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

रा० टी०—निजघ्नुरिति । सर्वप्राणैर्निखिलवलेन । समु-
 यतैः महाकाष्ठां मृणादीनां कटकैः समुहैः सुदूरैर्बुध्वैश्च
 अस्य कुम्भकर्णस्य गात्राणि निजघ्नन् ॥ ४६ ॥

गो० टी०—निजघ्नुरिति । महाकाष्ठकटकैः महाकाष्ठा-
 यस्तम्भैः । काष्ठयस्थकशाभिरित्यर्थः कटकैः स्वभ्रमभेद इति
 केचित् । सर्वप्राणसमुद्यतैः ॥ ४७ ॥

रा० टी०—तेनेति । महता तेन नादेन लंका प्रपूरिता
 सर्वासां सर्वेषां राक्षसानामासा विजयवाञ्छा येन किंच स-
 र्वेषामसौ दीप्तिर्यस्मात् स कुम्भकर्णस्तु नैव प्रबुध्यते ॥ ४७ ॥

गो० टी०—तेनेति । प्रबुध्यते प्राबुध्यत ॥ ४८ ॥

४८] ति० टी०—मृष्टकाञ्चनकोणानां मृष्टकाञ्चनमिर्मिता
 कोणा वाक्त्रवैष्णवा आसां ताडयिषां भेरीणां सहस्रमित्युक्तं ।
 आसाः समासाः ॥ ४८ ॥

१ साहस्य इति गो. पाठः । २ अवाद्ययति गो. पाठः । ३ आकाश इति गो. पाठः । ४ तत्र सुविशेषः स इति गो. पाठः । ५ तत्र
 पाठः । ६ सुविशेषे गो. पाठः । ७ सुविशेषेति गो. पाठः । ८ साहस्यभेरीणमिति गो. पाठः ।

एवमप्यतिनिद्रस्तु यदा नैव प्रबुध्यत । शयस्य वक्षमापन्नस्ततः क्रुद्धा निशाचराः ॥ ४९ ॥
ततः कोपसमाविष्टाः सर्वे भीमपराक्रमाः । तद्वशे बोधविष्यन्तश्चक्रुरन्ये पराक्रमम् ॥ ५० ॥
अन्ये भेरीः समाजघ्नुरन्ये चकुर्महास्वरात् । वेशानन्ये प्रलुप्युः कर्णानन्ये दहन्ति च ॥ ५१ ॥
उदकुम्भशतानन्ये समसिञ्चन्त कर्णयोः । न कुम्भकर्णः परस्परं महाविद्रावणं यतः ॥ ५२ ॥
अन्ये च वलिनस्तस्य कूटमुद्रपाणयः । युतिं वक्षमि नात्रेण पातयन्कूटमुद्रान् ॥ ५३ ॥
रज्जुबन्धनबद्धाभिः शतघ्नीभिश्च सर्वैः । वध्यमानो महाकायो न प्रातुष्यत राक्षसः ॥ ५४ ॥
वारणानां सहस्रं च शरीरेभ्यः प्रधावितम् । कुम्भकर्णैर्वदा बुद्धा स्पर्शं परमव्यत ॥ ५५ ॥
स पात्यमानैर्मिश्रितुं प्रवृत्तैरचित्तयस्तान्निपुणान्प्रहारान् ।
निद्राक्षयात्कुट्टरपरीडितश्च विजृम्भमाणः सहस्रोत्थवान् ॥ ५६ ॥
स नागमीगान्धर्वजुङ्गमः । विक्षिप्य बाहुं जितवप्रसारौ ।
विहृत्य वक्रं वटवाम्बाभं निशाचरोऽन्तं निहन्तं जजृम्भे ॥ ५७ ॥

रा० टी०-तत इति । समस्ततः आत्मदाया दयातेनैव
तस्यापितानां मुद्राः ये कौचनकोणाः स्वगन्धमयस्तान् यदा निः
संगीमहस्रं युगपत् समहन्त्य सन्त्यन्तमान्निपुणान्प्रहारान् ॥

गो० टी०-तत इति । मुद्रकाश्रययोग्यानि मुद्रकाश्रयं
मेधितकाश्रयं तन्निर्मिताः कोणाः वामदक्षिणः वार्षाः सः
थोकाः । आत्मदानां संवत्तान् ॥ ५० ॥

४९-५२] ति० टी०-शयस्य वक्षमापन्नस्ततः क्रुद्धा

रा० टी०-एवमिति । तत्र कुम्भे निद्रा शयस्य न कुम्भे निद्रा
स्त एव अत्यन्तं निद्रा शयस्य न कुम्भे निद्रा शयस्य न कुम्भे
निद्रा निशाचराः क्रुद्धाः कोपेन निद्रा शयस्य न कुम्भे निद्रा शयस्य

गो० टी०-एवमपरीत्यादि । शयस्य वक्षमापन्नः
दाः पूर्वमेव कृतिताः । पुनरपि महाकोपसमाविष्टाः
भवन् ॥ ५० ॥

रा० टी०-तत इति । तद्वशे बोधविष्यन्तः अन्ये सर्वे
क्षताः पराक्रमं प्रहारं चक्रुः ॥ ५० ॥

रा० टी०-तत्पराक्रममिदं-अन्ये इति । अन्ये कर्णो
न्ति ॥ ५१ ॥

रा० टी०-उदेति । अन्ये उदकुम्भशतान् शतसंख्यायां
मोदकानि कर्णयोसममिञ्चन्त अन्येन कुम्भकर्णैः न
पन्दे ॥ ५२ ॥

गो० टी०-तद्वश इत्यादि । पराक्रमं बुध्दिप्रवृत्ता-
त्सम् । महास्वने महागजितम् । प्रलुप्युः लुप्तवन्तः । दहन्ति
गन् । उदकुम्भशतानि आदायेति येषः ॥ ५१-५२ ॥

५३-५४] ति० टी०-पातयन्पराक्रमम् ॥ ५३ ॥ ५४ ॥

रा० टी०-अन्य इति । अन्ये महाविद्रा वटमुद्रान्
यन् अपातयन् ॥ ५३ ॥

गो० टी०-अन्य इति । कूटमुद्रपाणय इत्यनेन मत्प्रहा-
रेचमो लक्ष्यते । पातयन् अपातयन् ॥ ५४ ॥

रा० टी०-रजितमिति । तद्वशे बोधविष्यन्तः अन्ये सर्वे
क्षताः पराक्रमं प्रहारं चक्रुः ॥ ५० ॥

गो० टी०-रजितमिति । तद्वशे बोधविष्यन्तः अन्ये सर्वे
क्षताः पराक्रमं प्रहारं चक्रुः ॥ ५० ॥

५५] ति० टी०-स पात्यमानैर्मिश्रितुं प्रवृत्तैरचित्तयस्तान्निपुणान्प्रहारान्

रा० टी०-वारणानामिति । यदा नैव प्रबुध्यत वारणानां
सहस्रं मुद्राः सार्वभौमः प्रधावितम् तदा कुम्भकर्णो बुद्धा परं
कालं स्पर्शतुल्यं येषां नावृक्ष्यत इत्यर्थः ॥ ५५ ॥

गो० टी०-वानराणामिति । सर्वे परमव्यतः । नाग-
गप्रधानं कालं स्वधव्युत्थं कालमिति येषामिति अन्ये
सः बुद्धा विहृतमिदं ॥ ५६ ॥

५६-५७] ति० टी०-स पात्यमानैर्मिश्रितुं प्रवृत्तैरचित्तयस्तान्निपुणान्प्रहारान्

रा० टी०-स इति । पात्यमानैर्मिश्रितुं प्रवृत्तैरचित्तयस्तान्निपुणान्प्रहारान्
प्रवृत्तैरचित्तयस्तान्निपुणान्प्रहारान् निद्राक्षयात् कुट्टरपरीडितः
स कुम्भकर्णः वलिनस्तस्य कूटमुद्रपाणयः ॥ ५६ ॥

गो० टी०-स पात्यमानैर्मिश्रितुं प्रवृत्तैरचित्तयस्तान्निपुणान्प्रहारान्
प्रवृत्तैरचित्तयस्तान्निपुणान्प्रहारान् निद्राक्षयात् कुट्टरपरीडितः
स कुम्भकर्णः वलिनस्तस्य कूटमुद्रपाणयः ॥ ५६ ॥

रा० टी०-स इति । गोमौ निशाचराः जितवः वज्रगुराः
वज्राङ्गाः बहुयोद्धा येषां तौ बाहु विक्षिप्य वक्रं वटवाम्बाभं नि-
हन्तं जजृम्भे ॥ ५७ ॥

गो० टी०-विजृम्भमाण इत्युक्ते विहृतमिति-स इति ।

१. युद्धकाण्डे गो. पाठः । २. महाकायो गो. पाठः । ३. कर्णानि गो. पाठः । ४. सार्वभौम इति गो. पाठः । ५. विहृति गो. पाठः ।

तस्य ज्ञानमभाणस्य वक्तुं पातालसंनिभम् । दृष्टे मेरुशृङ्गाय दिवाकर इवोदितः ॥ ५८ ॥
 स जम्भमाणोऽनिबलः प्रबुद्धस्तु निशाचरः । निःश्वासश्चास्य संजज्ञे पर्वतादिव मारुतः ॥ ५९ ॥
 रूपमस्मिन्मस्तस्य कुम्भकर्णस्य तद्वभौ । युगान्ते सर्वभूतानि काळस्येव दिधक्षतः ॥ ६० ॥
 तस्याग्निदीप्तसदृशे विद्युत्सदृशवर्चसी । दृष्टाते महानेत्रे दीप्ताविव महाग्रहौ ॥ ६१ ॥
 तत्तत्सर्वशयनमभ्यर्च्य विविधान्वहून् । वराहान्महिषांश्चैव वैभक्ष स महाबलः ॥ ६२ ॥
 आदिकुम्भसिद्धे मांसं शोणितं तृपितोऽपिबेत् । मेदःकुम्भांश्च मद्यांश्च पपौ शकरिपुस्तदा ॥ ६३ ॥
 तत्रावृत्तं चैव ज्ञात्वा समुत्पेतुर्निशाचराः । शिरोभिश्च प्रणम्यैर्न सर्वतः परिवारयन् ॥ ६४ ॥
 निद्राविशदनेवमु कलपीकृतलोचनः । चारयन्सर्वतो दृष्टिं तानुर्वीच निशाचरान् ॥ ६५ ॥
 स सर्वान्सात्वतधामस नैकतार्क्ष्यैर्कृतपीभः । बोधनादस्मितश्चापि राक्षसान्निदमवधीत् ॥ ६६ ॥

५८-५९] ति० टी०-अदर्शयन् । राक्षसा इति शेषः । दृष्टिः । कथं दृष्टात । निद्राविशदने । शिरोभिश्च । सारो । बले । शिरोभिः । चारयन् । विद्युत्सदृशवर्चसी । वरहा । सधुद्रमध्यवर्ति-
 तवर्चसी । । कलपीकृतं यथा भवति तथा ॥ ५८ ॥

५८-६०] ति० टी०-ज्ञानमभाणस्य पुनः पुनश्चैभौ ।
 ततः । वक्रमते । पातालसंनिभं दृष्टे । उपनि तु मेरुशृङ्गाय
 दिवो दिशाम्य इ । दृष्टे । महाशरीरस्यत्वात् ॥ ५८ ॥ ६० ॥

रा० टी०-तस्येति । ज्ञानमभाणस्य तस्य कुम्भकर्णस्य
 पातालमन्त्रिभं वक्तुं मेरुशृङ्गाय उदितो दिवाकर इव दृष्टो ॥ ५८ ॥

गो० टी०-तस्येति । ज्ञानमभाणस्य । मेरुशृङ्गाय-
 पदस्याभावाभावात् । मेरुशृङ्गाय । मेरुस्य सावर्णिमरुः
 दृश्यते सूर्यसंन्यपराभावात् । अत्र दिवाकरस्योदितत्वं महा-
 शरीरभागस्यपुनर्यथा । यद्वा उदितः दृष्ट इत्यर्थः । गत्य-
 र्त्वा उदयार्थत्वात् ॥ ५९ ॥

रा० टी०-स इति । निशाचरः प्रबुद्धः । अस्य निशाच-
 र्य निशाचस्तु पर्वतान् मारुत इव संजज्ञे ॥ ५९ ॥

गो० टी०-स जम्भमाण इति । प्रतिबुद्धः । अदृष्टि
 ततः । सन्मरु प्रबोधोऽत्र विवक्षितः ॥ ६० ॥

रा० टी०-रूपमिति । कुम्भकर्णस्य रूपं युगान्ते सर्व-
 भूतानि दिधक्षतः प्रबुद्धस्तुः काळस्य रूपमिव वभौ ॥ ६० ॥

गो० टी०-रूपमिति । तस्य सामर्थ्याभ्येत्यर्थः । आतः
 प्रवक्तव्येति नापिधोपमा । विवर्धत इति नीलरूपा-
 तित्येति ॥ ६१ ॥

६१] ति० टी०-अग्निदीप्तसदृशे दीप्ताग्निसदृशे ॥ ६१ ॥

रा० टी०-तस्येति । अग्निदीप्तसदृशे दीप्ताग्नितुल्ये
 विद्युत्सदृशे तथेति यथोः ते तस्य महानेत्रे प्रदीप्तौ महाविष
 दृष्टाते ॥ ६१ ॥

गो० टी०-तस्येति । विद्युत्सदृशवर्चसीति निद्राविराम-
 काविकल्पान्नोक्तिः । महाग्रहौ शन्यङ्गारकाविति परपीडक-
 स्त्वोक्तिः दीप्ताग्निसदृशे इति कौपीनित्योक्तिः ॥ ६२ ॥

६२] ति० टी०-अदर्शयन् । राक्षसा इति शेषः । दृष्टि-
 तार्थं तान् स वभक्ष ॥ ६२ ॥

रा० टी०-तत इति । ततोऽनन्तरं वराहादीन् भक्षयान्
 अदर्शयन् राक्षसा इति शेषः । अत एव महाबलः कुम्भकर्णो
 वभक्ष ॥ ६२ ॥

गो० टी०-ततस्त्वित्यादि । अदर्शयन् राक्षसा इति
 शेषः । सर्वान् सर्वविधान् तद्वान्तरमेदतो विविधान् वद-
 न्विषुषान् वराहान् वराहविकारान् वभक्ष भक्षयापात् ।
 कुम्भसिद्धौ मांसमन्त्रं वृष्ट्याद्यान्त्यर्थं मांसमेदित्यर्थः । तृपि-
 तः शोणितं पिबन् तृष्णाद्यान्त्यर्थं शोणितं पिबित्यर्थः ।
 पुनराप्यायनार्थं मेदःकुम्भान् मद्यं च पपौ । कुम्भपरिभित-
 मेदोलीत्यर्थः ॥ ६३ ॥ ६४ ॥

६३] ति० टी०-आवृत् । अदर्शयन् ॥ ६३ ॥

रा० टी०-आददिति । वृष्टिः । प्रकरिषुः । मांसमादत्
 अभक्षयन् *गणकार्यमनित्यत्वात् अनुवृत्तिरितः ॥ ६३ ॥

६४] ति० टी०-समुत्पेतुः संसृज्जमानम् ॥ ६४ ॥

रा० टी०-तत इति । निशाचराः तृप्ता इति ज्ञात्वा
 समुत्पेतुः प्रणम्य परिवारयन् ॥ ६४ ॥

गो० टी०-ततस्तुत इति । समुत्पेतुरिति पूर्वं कुम्भ-
 कर्णमिदमन्तर्धाय स्थिताः । इदानीं तुमत्वेन शान्तक्रीधत्वात्
 प्रकाशमाजमुत्प्रेष्यः ॥ ६५ ॥

६५] ति० टी०-निद्रया विशदे ईषदन्मादिते नेत्रे
 यस्य सः ॥ ६५ ॥

रा० टी०-निद्रेति । निद्रया विशदे ईषदन्मादिते नेत्रे यस्य
 अत एव कलपीकृतलोचनः कुम्भकर्णः सर्वतो दृष्टिं चारयन् सन्
 निशाचराण्येव ॥ ६५ ॥

गो० टी०-निद्रेति । निद्रया विशदे अभसमे ईषद-
 न्मादिते नेत्रे यस्य स तथोक्तः ॥ ६६ ॥

६६] ति० टी०-मिमित इति । स्वभावतो निद्रापन्ना-
 भवेनाकालोपमादिति भावः ॥ ६६ ॥

१ गत्येति सत्यलकार्य मेरुस्य विवर्धत इति गो. पाठः । २ दीप्ताग्निसदृशे इति गो. पाठः । ३ स वभक्षति गो. पाठः । ४ अदर्शयन् गो. पाठः । ५ तृपितः शोणितं गो. पाठः । ६ दृष्टेति गो. पाठः । * अनुवृत्तत्वेन 'अतः सर्वेषां' इत्यर्थः ।

किमर्थमहमाहृत्य भवद्भिः प्रतिबोधितः । कचित्सुकुशलं राज्ञो भयं वा नेह किञ्चन ॥ ६७ ॥
अथ वा ध्रुवमन्येभ्यो भयं परमुपस्थितम् । यदर्थमेव त्वरितैर्भवद्भिः प्रतिबोधितः ॥ ६८ ॥
अथ राजसराजस्य भयमुत्पाटयाम्यहम् । दारयिष्ये महेन्द्रं वा शीतयिष्ये तथानलम् ॥ ६९ ॥
न ह्यल्पकारणे मुक्तं बोधयिष्यति भौटशम् । तदास्यातथैतच्चेन मत्प्रबोधनकारणम् ॥ ७० ॥
एवं ब्रुवाणं संरब्धं कुम्भ-जमिन्दमम् । यूपान्नः सचिवो राज्ञः कृताञ्जलिर्भाषत ॥ ७१ ॥
न नो देवकृतं किञ्चिदयमस्ति कदाचन । मानुषान्नो भयं राजंस्तुमुलं संप्रवाधते ॥ ७२ ॥
न दैत्यदानवेभ्यो वा भयमस्ति नर्तः कश्चित् । यादृशं मानुषं राजन्भयमस्मानुपस्थितम् ॥ ७३ ॥
वानरैः पर्वताकारैर्लङ्केयं परिवारिता । सीताहरणसंतप्तादामाञ्जस्तुमुलं भयम् ॥ ७४ ॥
एकेन वानरेणेयं पूर्वं दग्धा महापुरी । कुमारो निहतश्चाक्षः सातुपात्रः सकृज्जरः ॥ ७५ ॥
स्वयं रक्षोधिपश्चापि पौलस्त्यो देवसङ्कः । व्रजेति संशये मुक्तो रामेणादित्यवर्षसा ॥ ७६ ॥

रा० टी०—नन्देव भद्रयन्त्रेणाह—स इति । बोधनात् अ-
हमेव स्वनिदापयमनकरणात् विमिश्रितं प्रोक्तं तथैव । अतएव-
मसाम इत्यश्वरीय ॥ ६६ ॥

गो० टी०—स इति । बोधनात् अप्रसन्नोऽयमस्मान् ॥ ७० ॥
६७] ति० टी०—आहृत्यारयिष्ये । यत्नपूर्वमिति यावत् ६७

रा० टी०—तदाकारमाह—किञ्चित्प्रादिभिः । भवद्भिः
राष्ट्रव्य पत्नं कृत्वात्यर्थः अहं किमर्थं प्रतिबोधितः राज्ञो राज-
स्य कचित्सुकुशलमस्तीति शेषः ॥ ६७ ॥

गो० टी०—किमर्थमिति । राज्ञः राजपत्न्या सुकुशलं कश्चित्
प राजा अ भयवाज किम् भयमुक्तो न भवति हि ॥ ६८ ॥
६८-६९] ति० टी०—अन्येभ्यः न युज्यते । यदर्थं यदय-
मिदमेव ॥ ६८ ॥ ६९ ॥

रा० टी०—मानिञ्जितमाह—अश्ववेति । यदर्थं भवद्भि-
रिति बोधयित्तदन्येभ्यो भयं ध्रुवमुपस्थितम् ॥ ६८ ॥

गो० टी०—एवं संरब्धं पुनर्निश्चिनोति—अश्ववेति । तत्र
माह—यदर्थमिति यदर्थं यदयमिदमेव ॥ ६९ ॥

रा० टी०—अश्वेति । राजसराजस्य भयमहमुत्पाटयामि
प्रकारमाह—महेन्द्रमपि दारयिष्ये अनलमपि शीतयिष्ये ६९

गो० टी०—अद्येति । आतयिष्ये आतयिष्यामि कल्प्यामी-
त्यर्थः । “ शब्दं, शातनं ” इति प्रातोर्णिञि “ अदेरगतौ
” इति तादृशः ॥ ७० ॥

७०-७३] ति० टी०—अर्थतत्त्वेन याथार्थ्येन ॥ ७०-७३ ॥

रा० टी०—स्वनिश्चयं हेतुमाह—नहीति । अल्पकारणे
ने मादृशं धृमं न बोधयिष्यति तस्माद्वेतोः मत्प्रबोधनका-
मर्थतत्त्वेन याथार्थ्येनारुयात् ययं कथयत ॥ ७० ॥

रा० टी०—एवमिति । एवं ब्रुवाणं कुम्भकणं यूपान्नस्त-
थो राक्षसस्त्रिवोऽभाषत ॥ ७१ ॥

गो० टी०—नहीति । अल्पकारणे अल्पकार्यनिमित्तम् ।
अयजः । आहृत्यारयत कथयत । अर्थतत्त्वेन तत्त्वाधेन याथा-
र्थेति यावत् ॥ ७१ ॥ ७२ ॥

रा० टी०—नदाकारमाह—नेत्यादिभिः । देवकृतं नो-
स्माकं भयं कदाचन विमिश्रितं मानुषात्प्राप्तं तुमुलं भयं
नोऽस्यात् न प्रवाधते ॥ ७२ ॥

गो० टी०—न न इति । देवकृतम् इन्द्रादिकृतम् । माह-
पादिति । नः अस्मात् मानुषात्प्राप्तं तुमुलं भयं मत्प्रवाधा-
दित्यन्वयः ॥ ७२ ॥

रा० टी०—नेति । मानुषं यादृशं भयमस्मानुपस्थितं माह-
दैत्यादिभ्यः कश्चिदं ॥ ७३ ॥

रा० टी०—ननु कस्मादर्थो भवत्येव इत्यत आह—वानरै-
रिति । रामस्यो भयमस्ति ननु कस्मादित्यारम्भं यूपान्न भय-
मित्यत आह वानरैर्लङ्का परिवारिता एतेन रामस्य वानर-
महायुक्तत्वं सूचितम् ॥ ७४ ॥

रा० टी०—न दैत्येति । राक्षसाणां कृतसमुच्चयार्थः । देव-
मर्थेत्यर्थः । मानुषं भवत्प्रादण्यतम् ॥ ७४ ॥ ७५ ॥

७५] ति० टी०—नयिन्द्रादिभिरपि दुष्करपीडनमस्मत्पु-
रुषं वानरैः परितंनं तत्राह—एकेनेति ॥ ७५ ॥

रा० टी०—वानरप्राभावमाह—एकेनेति । एकेन वानर-
सातुपात्रः अतुयायिसहितः अक्रः कुमारो निहतः महापुरी
लंका दग्धा च ॥ ७५ ॥

गो० टी०—इन्द्रादिभिरपि दुष्पीडमिदं नगरं कथं वानरैः
पीडित इत्याह—एकेनेत्यादि । सातुपात्रः सातुगः । एके-
नेव महतो पीडा कृता हि पुत्रवैकेहिगमनेति भावः ॥ ७५ ॥

७६] ति० टी०—नयगे अक्रः । श्रीरामेन इत्युक्त्येति
शेषः ॥ ७६ ॥

रा० टी०—स्वयमिति । स्वयं रक्षोधिपो गवणो जत्र
पराभूतत्वात् गच्छ इति रामेणाहस्ता मुक्तः ॥ ७६ ॥

गो० टी०—स्वयमिति । मुक्तिः । हे मृत्युकृत्वा मृत्यु-
तस्तु मृतेत्यविमलिकनिर्गमः मृत इति कृत्यार्थः मृतप्राप-
ति मत्त्वर्थ इत्यप्याहः ॥ ७७ ॥

१ मङ्गलार्थं वा न किमिति गो. पाठः । २ एवमिति गो. पाठः । ३ यातयिष्ये इति गो. पाठः । ४ शातयिष्ये इति गो. पाठः । ५ मां मुक्तिरिति गो. पाठः । ६ दग्धा इति गो. पाठः । ७ किञ्चित्प्रादिभिः गो. पाठः । ८ मुक्तिरिति गो. पाठः ।

प्रक्षाल्य वदनं हृष्टः स्नातः परमर्षितः । पिपासुस्त्वरयामास पानं बलसमीरणम् ॥ ९१ ॥

ततस्ते त्वरितास्तत्र राक्षसा रावणाजया । मयं भक्ष्याथ विविधान्निममेवोपहारयन् ॥ ९२ ॥

पीत्वा घटसहस्रे द्वे गमनायोपचक्रमे । ईपत्समुत्कटो मत्तस्तेजोबलसमन्वितः ॥ ९३ ॥

कुम्भकर्णो बभौ हृष्टः कालान्तकयमोपयः । भ्रातुः स भवनं गच्छन् रक्षोबलसमन्वितः ॥ ९४ ॥

कुम्भकर्णः पदन्पासैरकम्पयत वेदिनीम् ॥ ९५ ॥

स राजमार्गं वपुषा प्रकाशयन् स हम्सरदिर्भरणीमिवांशुभिः । जगाम तत्राञ्जलिमालया वृतः शतक्रतुर्गेहमिव स्वयंभुवः ॥ ९६ ॥

तं राजमार्गस्थमभिप्रधातिर्न वनौकससो महमा वदिः स्थिताः । दृष्ट्वा ममेयं गिरिशृङ्गकल्पं वितप्रसुरो मेहं यथपातैः ॥ ९७ ॥

केचिच्छरण्यं शरणं स्म रामं व्रजन्ति केचिद्व्यथिताः पतन्ति । केचिद्विश्वं व्यथिताः पतन्ति केचिद्विपार्ता भुवि शेरते स्म ॥ ९८ ॥

तमद्रिशृङ्गपतिर्न किरीटिर्न मृगान्तकमादित्यमिवात्मतेजसा । वनौकसः प्रेक्ष्य विवृद्धमङ्गुलं भयादिता ददृविरे यतस्तनः ॥ ९९ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आनन्दकाण्डे षष्ठितमः सर्गः ॥ ६० ॥

रा० टी०—रावण इति । एवं कुम्भकर्णमिदं द्रष्टुमिच्छामि अतो यथान्यायं भवद्भिः पूज्यतां मत्कारणतर्जपताम् इति भवणोऽप्रतीत् ॥ ८७ ॥

गो० टी०—रावणन्स्विति । पूज्यतां मत्कारणतर्जपताम् इति भवणोऽप्रतीत् ॥ ८८ ॥

रा० टी०—तथेति । राक्षसाः तथैव यत्प्रतापं पूज्यतां मत्कारणतर्जपताम् इति भवणोऽप्रतीत् ॥ ८९ ॥

रा० टी०—तदाकाम्माह—द्रष्टुमिति । राजा रावणः वं द्रष्टुं काङ्क्षते अतो गमने बुद्धिः क्रियताम् अत एव गमने तं प्रहर्षय ॥ ८९ ॥

रा० टी०—कुम्भकर्ण इति । कुम्भकर्णः तथैव यत्प्रतापं पूज्यतां मत्कारणतर्जपताम् इति भवणोऽप्रतीत् ॥ ९० ॥

९१] ति० टी०—बलसमीरणं बलप्रदिकरणम् ॥ ९१ ॥

रा० टी०—प्रक्षाल्येति । वदनं प्रक्षाल्य स्नातः कुम्भकर्णः बलसमीरणं बलप्रदिकरणं पानं पिपासुस्त्वन स्त्वरयामास गमनानेतुं भ्रातृमभीपे दत्तान् प्रेषयामासेत्यर्थः ॥ ९२ ॥

गो० टी०—प्रक्षाल्येति । बलसमीरणं बलप्रदिकरणम् ॥ ९२ ॥

रा० टी०—तत इति । ते रावणमभीपे प्रेषिताः ततः रावणाजया त्वरितास्ततः मयादीन् क्षिप्रमेव उपहारयन् पाहारयन् ॥ ९३ ॥

गो० टी०—ततस्त इति । रावणाजया त्वमिवास्ते क्षिप्रम् उपहारयन् उपहारयन्ति संवन्धः ॥ ९३ ॥

९३-९४] ति० टी०—ईपत्समुत्कटो मतः । तावन्मभु-
जानेन पीयेदेष समुत्कटो मत्तश्चेत्यर्थः ॥ ९३ ॥ ९४ ॥

रा० टी०—पीत्वेति । द्वे घटसहस्रे तन्पश्चिमिममश पीत्वा बलसमीरणः किंचिदुत्कटरूपः । ईपत्समन्तः कालान्तकयमो-

पमः कालान्तकयममन्तः कालान्तकयमोऽप्रतीत् ॥ ९३ ॥

गो० टी०—पीत्वेति । ईपत्समुत्कटः पानेन उपमन्तस्तद-
मतः स्वमयिन्मममन्तः ॥ कालान्तकयमोपयः कालान्तक-
यमोपयः योऽन्तकः भोहारयो यममन्तस्तथा इत्यर्थः ॥ ९४ ॥

रा० टी०—स्नातुमिति । स्नातुमन्तः मत्कारणतर्जपताम् इति भवणोऽप्रतीत् ॥ ९५ ॥

गो० टी०—स्नातुमिति । स्नातुमन्तः मत्कारणतर्जपताम् इति भवणोऽप्रतीत् ॥ ९६ ॥

रा० टी०—स इति । मृगान्तकः मयः अंगुलिपर्यन्तीमिव वपुषा राजमार्गं प्रकाशयन् अञ्जलिमालया वृतः तद्विजनेति-
त्यर्थः जतः स कुम्भकर्णः स्वयंभुवो मेहं यथक्रतुमिव जगाम ॥ ९७ ॥

गो० टी०—स इति । तत्र राजमार्गं । मयाक्षिपयामासेत्यर्थः ॥ ९८ ॥

९३-९४] ति० टी०—अप्रमेयं च त्रुः—त्रिभुक्-
कल्पयम् ॥ ९३ ॥ ९४ ॥

रा० टी०—तमिति । अप्रमेयमत्युन्नतमित्यर्थः अत एव गिरिशृङ्गकल्पं राजमार्गस्थमभिप्रधातिर्न कुम्भकर्णं यथपातैस्त-
द्विः स्थिता वनौकसो दृष्ट्वा विनवदः ॥ ९६ ॥

रा० टी०—केचित् । शरण्यं शरणे हितं रामं शरणं रक्षार्थं व्रजन्ति केचिद्व्यथितास्ततः पतन्ति केचित् व्यथितास्तन्तो दिशः प्रयासन्ति केचित् भुवि शेरते ॥ ९७ ॥

गो० टी०—तमिति । यथपाता इत्यत्र अकारो द्रष्टव्यः
अन्यथा तच्छब्दोऽतिविच्येत ॥ ९७ ॥ ९८ ॥

९८] ति० टी०—आत्मतेजसादित्यं मृगान्तकमिव

एकषष्टितम सर्गः ।

रामादिषु पञ्चाशतिः स्वयम् दृष्टा तं आर्यमुत्तदर्शनं पश्यन्कोऽतावित्यादि विभीषणं पश्यन् । सोऽयस्य आल्यात्प्रवृत्ति प्रबोध-
नात् सौ हतं निवेद्य शीघ्रमेतं जहति प्रार्थयत ततो रामो नीलं सेनान्यमाहूय कपीन्समाश्रासयितुमप्रभादेन योद्धुं च समादिशत् ।
तु यथादेशमनुष्ठितवान् ।

सतो रामो महातेजा धनुरादाय वीर्यवान् । किरीटिनं महाकायं कुम्भकर्णं ददर्श ह ॥ १ ॥
तं दृष्ट्वा राक्षसश्रेष्ठं पर्वताकारदर्शनम् । क्रममाणमिवाकाशं पुरा नारायणं यथा ॥ २ ॥
सतोयाम्बुदसंकाशं काञ्चनाङ्गदभूषणम् । दृष्ट्वा पुनः प्रदुद्राव वानराणां महाचमूः ॥ ३ ॥
विद्रुतां वाहिनीं दृष्ट्वा वर्षमानं च राक्षसम् । सविस्मितमिदं रामो विभीषणमुवाच ह ॥ ४ ॥
कोऽसौ पर्वतसंकाशः किरीटी हरिलोचनः । लङ्कायां दृश्यते वीरः सविशुद्धिं तोयदः ॥ ५ ॥
पृथिव्यां केतुभूतोऽसौ महानेकोऽत्र दृश्यते । यं दृष्ट्वा वानराः सर्वे विद्रवन्ति धैर्यततः ॥ ६ ॥
आचक्ष्व सैमहान्कोऽसौ रक्षो वा यदि वा पुरः । न मयैवंविधं भूतं दृष्टुपूर्वं कदाचन ॥ ७ ॥
संपृष्टो राजपुत्रेण रामेणाकिष्कर्मणा । विभीषणो महाप्रज्ञः काकुत्स्थमिदमब्रवीत् ॥ ८ ॥
येन नैवत्यतो युद्धे वासवश्च पराजितः । सैष विश्रवसः पुत्रः कुम्भकर्णः प्रतापवान् ॥
अस्य प्रेमाणासदृशो राक्षसोऽन्यो न विद्यते ॥ १० ॥

एतेन देवा युधि दानवाश्च यक्षा भुजंगाः पिशिताशनाश्च ।

गन्धर्वविद्याधरपद्मर्गाश्च सहस्रशो राघव संप्रभगाः ॥

॥ १० ॥

शूलपाणिं विस्पाशं कुम्भकर्णं महाबलम् । हन्तुं न शेकुस्त्रिदशाः कालोऽयमिति मोहिताः ॥ ११ ॥

स्मरन्ममिनि यवन् । प्रायो दिनद्वये नास्य जा-
ह ॥ १२ ॥

इति श्रीरामचरिते श्रीरामायणे रामायणनिलके वाल्मीकीय
आदिकव्ये युद्धकाण्डे पष्ठितमः सर्गः ॥ ६० ॥

गो० टी०-तमिति । अद्रिदृष्टप्रतिमम् आत्मनेजसा
॥ त्वितं प्रशस्तमि नं कुम्भकर्णं वनोक्तसः प्रेक्ष्य भयार्द्रता-
मन्तो यन्मन्तो दु विर ॥ १० ॥

इति श्रीमहावल्मीकीयसामायणव्याख्याय रामायणशिरोमणी
युद्धकाण्डे पष्ठितमः सर्गः ॥ ६० ॥

गो० टी०-तमिति । आत्मनेजसा श्रीरामादन्त्या ॥ ११ ॥

इति श्रीमोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभाष्ये रत्नकिरीट-
व्याख्ये युद्धकाण्डव्याख्ये पष्ठितमः सर्गः ॥ ६० ॥

१] ति० टी०-ततो राम इति ॥ १ ॥

रा० टी०-कुम्भकर्णदर्शनहेतुकवानरभीत्यनन्तरकालिकं रा-
ष्ट्रसंस्तमाह-तन् इत्यादिभिः । मनः दृष्टान्तज्ञानान-
तरं धनुरादायैतियतो रामः कुम्भकर्णं ददर्श ॥ १ ॥

गो० टी०-अत्र रामेण कुम्भकर्णस्वरूपप्रभः विभीषणेन
दुतरं भ विद्यत एकषष्टितम-तत इत्यादि । सार्धं योक्तव्य-
कान्वयम् । तं दृष्ट्वा धनुरादाय एनर्विक्रमेण ददर्शति योजयत् ।
रक्षाकाण्डनकायम् । पर्वताकारदर्शनम् दृश्यत इति दर्शनं

शरीरं पर्वतवत् स्थूलशरीरमित्यर्थः । काञ्चनाङ्गदभूषणं काञ्च-
नमयाङ्गदभूषणम् अत एव सतोयाम्बुदः वर्षकमेघः तत्प्र-
दृश्यम् ॥ १ ॥ २ ॥

२] ति० टी०-पर्वताकारं दर्शनं यस्य तं दृष्ट्वा । यत्नो
बभूवेति शेषः ॥ २ ॥

रा० टी०-तमिति । पर्वताकारदर्शनं पुरा पूर्वमाकाशं
क्रममाणं नारायणं वामनमिव तं कुम्भकर्णं दृष्ट्वा रामः यत्नो
बभूवेति शेषः ॥ २ ॥

३-४] ति० टी०-सतोयेति । सज्जलमेघसंकाशमि-
त्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥

रा० टी०-सेति । तोयसहितो योऽम्बुदः तद्वत् संकाशते
तं कुम्भकर्णं दृष्ट्वा वानराणां महाचमूः पुनः प्रदुद्राव ॥ ३ ॥

गो० टी०-दृष्टव्यर्थम् । कुम्भकर्णमिति शेषः ॥ ३ ॥

रा० टी०-विद्रुतामिति । वाहिनीं सेनां विद्रुतां राक्षस-
वर्धमानं च दृष्ट्वा रामो विभीषणं सविस्मितं श्रोतुविस्मयकार-
कञ्चवाच सर्वज्ञरामप्रभेन ज्ञानृणां विस्मयो भवतीति
तात्पर्यम् ॥ ४ ॥

गो० टी०-विद्रुतामिति । सविस्मयमिति क्रियाविशेष-
णम् । वर्षमानमिति । कामरूपत्वादिति भावः ॥ ५ ॥

५-११] ति० टी०-हरिलोचनं कपिलोचनं ॥ ५ ॥ ११ ॥

१] भूमिति गोपादः । २ वीरेति गोपादः । ३ तत इति गोपादः । ४ ये इति गोपादः । ५ ये इति गोपादः । ६ ये इति गोपादः । ७ ये इति गोपादः । ८ ये इति गोपादः । ९ ये इति गोपादः । १० ये इति गोपादः । ११ ये इति गोपादः ।

प्रकृत्या सैष तेजस्वी कुम्भकर्णो महाबलः । अन्येषां राक्षसेन्द्राणां वरदानकृतं बलम् ॥ १२ ॥
बालेन जातमात्रेण क्षुधातेन महात्मना । भक्षितानि सहस्राणि प्रैजानां सुबह्वन्यपि ॥ १३ ॥
तेषु संभक्ष्यमाणेषु प्रजा भयनिपीडिताः । यान्ति स्म शरणं शक्तं तमप्यर्थं न्यवेदयन् ॥ १४ ॥

स कुम्भकर्णं कुपितो महेंद्रो जघान वज्रेण शितेन वज्री ।

स शक्रवज्राभिहतो महात्मा च्छाल कोपाच्च पृथं ननाद ॥

॥ १५ ॥

तस्य नानयमानस्य कुम्भकर्णस्य रक्षसः । अन्ता निधाद विवस्ताः प्रजा भूयो वितत्रसुः ॥ १६ ॥

तैतः क्रुद्धो महेंद्रस्य कुम्भकर्णो महाबलः । निष्कुर्यैरावतात्तं जघानोरासे वासवम् ॥ १७ ॥

कुम्भकर्णप्रहारात्तो विजज्ज्वाल स वायवः । ततो विप्रेदुः सहस्रा देवा ब्रह्मर्षिदानवाः ॥

प्रजाभिः सह शक्रश्च ययौ स्थानं स्वयंभुवः ॥

॥ १८ ॥

कुम्भकर्णस्य दौरात्तस्य शशंसुस्ते प्रजापतेः । भक्तानां भक्षणं चापि शशंसुस्ते दिवौकसाम् ॥

आश्रमध्वंसनं चापि परस्त्रीहरणं तथा ॥

॥ १९ ॥

रा० टी०—तदाकारमाह—क इत्यादिभिः । मोचि-
तोय इव हरिलोचनः कपिलेभ्यः किंच विष्णुस्वाध्यापय-
कनेवविनिष्टः यो दंकायां धीरो दृश्यते सोऽसौ कः ॥ १० ॥

रा० टी०—पृथिव्या इति । यं दृष्ट्वा वायवः विव्रतमि-
मोऽसौ पृथिव्याः महान् केतुभुजः एक एव दृश्यते ॥ ११ ॥

रा० टी०—आचक्ष्वेति । रघो वायुसो वा एतद्वत् कोर्भो
आचक्ष्व काम मया तु स्वयंभू भूतं कदाचनन दृष्टुं प्राप्त
भावेकालादारभ्य एतावत्कालपर्यन्तं भावलोभितमितीत्यर्थः ॥ १२ ॥

रा० टी०—रामेण संपृष्टो विर्भाषणः इदमवधीत ॥ १३ ॥

गो० टी०—कोसाविति । हरिलोचनः कपिलेभ्यः इति
कपिले विष्ट इत्यमरः ॥ १४-१५ ॥

रा० टी०—तदाकारमाह—येनेत्यादिभिः । येन तेजस-
तादिः पराजितः स विभवसः पुत्र एव कुम्भकर्णः अस्य कुम्-
कर्णस्य प्रमाणसदृशः प्रमाणेन तुल्योऽन्यो राक्षसो न विप्रे-
सार्थलोके एकान्वयी ॥ १६ ॥

गो० टी०—येनेत्यादि । सैष इत्यत्र “मोचि कोर्भो वा
पादपूरणम्” इति छलोपः । प्रमाणं स्तौल्योपपत्त्यर्थः ॥ १७ ॥

रा० टी०—एतेनेति । सहस्रशो देवाद्यः क्षत्रियप्र-
भवाः ॥ १८ ॥

गो० टी०—एतेनेति । संप्रभवाः अभज्यन्त ॥ १९ ॥

रा० टी०—शूलपाणिमिति । विरूपे असदृशे मृदने
इत्यर्थः अश्विणी यस्य तं कुम्भकर्णं हन्तुं कालोऽपि मिति मोहिताः
विदग्धाः न श्रेष्ठः ॥ ११ ॥

गो० टी०—शूलपाणिमिति । विरुपाक्षं विकटाक्षम् ।
मोहिताः भ्रान्ताः ॥ १२ ॥

१२-१७] ति० टी०—प्रकृत्येति । स्वभावतः पराजित-
वसामर्थ्यवान् ॥ १८-१९ ॥

रा० टी०—प्रकृत्येति । अन्येषां राक्षसेन्द्राणां वरदानकृतं
बलमस्ति एष कुम्भकर्णस्तु प्रकृत्येन तेजस्वी महाबलश्च ॥ १२ ॥

गो० टी०—प्रकृत्या तेजस्वी स्वभावेन बलवान् । न तु
वरपादनेत्यर्थः । अन्येषां राक्षसादीनां भक्षतीति शेषः ॥ १३ ॥

रा० टी०—बलस्येति शिवाह—बालेनेति । जातमात्रेण
क्षुधातेन नाम्न कुम्भकर्णेन प्रजानां सुबह्वनि सहस्राणि भक्षि-
तमिति ॥ १४ ॥

रा० टी०—लेपिषि । तेषु प्रजासहस्रेषु संभक्ष्यमाणेषु
सत्सु भयनिर्वादिताः प्रजाः शरणं शक्तं शक्तं यान्ति स्म तत्रापि
स्वरूपपर्यं न्यवेदयन् ॥ १५ ॥

रा० टी०—स इति । कुपितो महेंद्रः वज्रेण कुम्भकर्णं
जघान प्रकृत्यभिहतः कुम्भकर्णः च्छाल कोपाच्च ननाद च ॥ १६ ॥

गो० टी०—प्रकृत्या तेजस्वीत्याध्यापयति—एतेने-
त्यादिना ॥ १७-१८ ॥

गो० टी०—तस्येति । नानयमानस्य तस्य कुम्भकर्णस्य
निधादं क्षुत्वा विवस्ताः प्रजाः भूयो वितत्रसु ॥ १९ ॥

गो० टी०—तस्येति । नानयमानस्य अनिजयेन नदतः
विक्रता भूयः भूयो वितत्रसं उत्तरोत्तरं भक्षितास्त ॥ १६ ॥

रा० टी०—तत इति । क्रुद्धः कुम्भकर्णः ररावतात् दन्त-
विज्ज्वालय उत्पाद्य वायवमिन्द्रक्षुभिम जघान ॥ १७ ॥

गो० टी०—तत्रेति । तत्र तदासीत् । विकृत्य ररावतात् ॥ १७
१८-१९] ति० टी०—विजज्ज्वाल इति प्रवर्तते ज्वालय
व्याप इव वभूव ॥ १८ १९ ॥

रा० टी०—कुम्भकर्णेति । कुम्भकर्णस्य शरणं आतो वास-
विजज्ज्वाल अनिमतापं प्राप तन्ममादेनो देवादयो विप्रेदुः ॥

रा० टी०—प्रजाभिरिति । शक्रः प्रजाभिस्तह स्वयंभु-
स्थानं ययौ अहं पृथक् ॥ १९ ॥

१ एतेनेति गो. पाठः । २ सत्वानामिति गो. पाठः । ३ मीमात्र इति गो. पाठः । ४ भूयो भूमिर्भित्तसे इति गो. पाठः । ५ तत्र कोपादिति गो. पाठः । ६ बालेनेति गो. पाठः । ७ तदासीत् इति गो. पाठः । ८ तत्र तदासीत् इति गो. पाठः । ९ भूयो भूमिर्भित्तसे इति गो. पाठः ।

एवं प्रजा यदि त्वेष भक्षयिष्यति नित्यशः । अश्विरेणैव कालेन शून्यो लोको भविष्यति ॥ २० ॥
 वासवस्य चतुः श्रुत्वा सर्वलोकपितामहः । रक्षास्यावाहयामास कुम्भकर्णं ददर्श ह ॥ २१ ॥
 कुम्भकर्णं समीक्ष्यैव विवक्षास प्रजापतिः । कुम्भकर्णमथाश्वस्तः स्वयंभूरिदमब्रवीत् ॥ २२ ॥
 ध्रुवं लोकविनाशाय पौलस्त्येनासि निर्मितः । तस्मात्त्वमद्यप्रभृति मृतकल्पः शयिष्यसे ॥ २३ ॥
 ब्रह्मशापमिभूतोऽयं निपाताग्रतः प्रभोः । ततः परमसंभ्रान्तो रावणो वाक्यमब्रवीत् ॥ २४ ॥
 प्रहृष्टः काश्रमं प्रभः फलकालं निकृत्यते । न नष्टारं स्वकं न्याय्यं शप्तुमेवं प्रजापते ॥ २५ ॥
 न मिथ्यावचनं त्वं स्वस्यार्थेन न संशयः । कालस्तु कियतामस्य शयने जाय्रेणे तथा ॥ २६ ॥

गो० टी०—प्रजाभिर्निपातः । न नष्टारः । प्रजापतेः प्रजापतिः ॥ २० ॥

गो० टी०—कुम्भकर्ण इति । विवक्षासः शून्योऽनेति यावत् । २१ । गो० टी०—विषयार्थेण । न नष्टारः । कुम्भकर्णस्य लक्षणमस्ति यत् कुम्भकर्णं विवक्षासः प्रजाः भक्षयिष्यति तर्हि कुम्भकर्णो विवक्षासः प्रजाः प्रजापतिरस्य भक्षः स्वस्यार्थेन न संशयः ॥ २२ ॥ २३ ॥

गो० टी०—निपातः प्रजापतिः । प्रजापतिः । २४ ॥ गो० टी०—निपातः प्रजापतिः ॥ २५ ॥

गो० टी०—सम्यक् । अतः स्वार्थं कियतामस्य प्रकरणे यदि भविष्यति तदा न्यायः ॥ २६ ॥

२१] ति० टी०—रक्षास्यावाहयामास । वायव्रीलक्षणेन मन्थेणाग्रावेत्यर्थः ॥ २१ ॥

२२] गो० टी०—वातवेत्येति । सर्वलोकपितामहः रक्षांसि आवाहयामास स्वस्यार्थं न्याय्यं प्राक्यामास अत एव रक्षासं ददर्श ॥ २२ ॥

गो० टी०—वातवेत्येति । अवाहयामासवग्रहणम् । कुम्भकर्णमिति निर्दिष्टं ॥ २३ ॥

२४] ति० टी०—प्रजापतिः । प्रजापतिः । २५ ॥

२६] गो० टी०—कुम्भकर्णमिति । प्रजापतिः । कुम्भकर्णं समीक्ष्यैव विवक्षासः प्रजापतिः । प्रजापतिः । २७ ॥

गो० टी०—कुम्भकर्णमिति । इति रक्तं इति वृक्षमागमिति इत्येवमिति । विवक्षासः प्रजापतिः । प्रजापतिः । २८ ॥

२९] ति० टी०—पौलस्त्येन विवक्षासः । मृतकल्पः शयिष्यसे इति । अतः प्रजापतिः । प्रजापतिः । ३० ॥

भवति । पूर्वं जातमात्रेणेत्युक्तिस्तु नपेविशिष्टतया जातमात्रेणेत्युक्तिः ॥ २३ ॥ २४ ॥

रा० टी०—तदाकारमाह—ध्रुवमिति । पौलस्त्येन लोकविनाशाय त्वं निर्मितोसि ध्रुवं निविशमेतत्प्रभाति नरमादेताः अद्यप्रभृति मृतकल्पं यूया भवति तथा शयिष्यसे ॥ २४ ॥

गो० टी०—ध्रुवमिति । पौलस्त्येन विवक्षासः । तस्मात्त्वमद्यप्रभृति मृतकल्पः शयिष्यस इत्यर्थः शापः । स्वप्नं वर्षाण्यनेकानि देवदेव मनेष्मिन्तम । एवमस्तिवति तद्योक्त्वा प्रहृष्टास्ते दिवौकसः ॥ इति तपश्चर्यान्तरप्राथेनालक्ष्यब्रह्मवार्तिकनिद्रासमनन्तरकालभाविष्यत्यन्तरप्राथ । अन्यथा मृतकल्पः शयिष्यस इति श्रमस्य तपश्चर्यायमन्वयात् ॥ २४ ॥

रा० टी०—ब्रह्मेति । ब्रह्मशापमिभूतः कुम्भकर्णः प्रभोः अप्रतः अग्रे निपातः तदाऽनन्तरं परमसंभ्रान्तः अत्युद्विग्नो रावणः इदं वाक्यमब्रवीत् ॥ २५ ॥

गो० टी०—ब्रह्मेति । प्रभोः रावणस्य ॥ २५ ॥

२६] ति० टी०—प्रहृष्टः । प्रजापतिः इत्यर्थः । प्रहृष्टः काश्चनफलकः । फलकाले काश्चनफलकप्रतिफलकाले । निकृत्यते छिद्यते । साक्षात्त्यं नष्टारमेवं शप्तुं न न्याय्यम् ॥ २६ ॥

रा० टी०—तदाकारमाह—ध्रुव इति । काश्चनः काश्चनफलवान् प्रहृष्टो ब्रह्मः फलकाले छयणरूपफलनिष्पद्यवस्तं न निकृत्यते केचित् छिद्यते अतः स्वकं नष्टारमेवं शप्तुं न न्याय्यम् ॥ २६ ॥

गो० टी०—विबुद्ध इति । काश्चनः काश्चनवत् स्पृहणीयः । चम्पककण्ठो वा । विबुद्धः यथितः । फलकाले पूज्यकाले । निकृत्यते छिद्यते । नष्टारं पौत्रम् ॥ २६ ॥

२६] ति० टी०—पुनरपि रावण आह—न मिथ्येति । अतोऽयं स्वस्यार्थेन न संशयः । जायने । गुणाभावः अर्थः । फलकालं कालनियमः ॥ २६ ॥

रा० टी०—नेति । यतस्त्वं न मिथ्यावचनः अतः एव स्वस्यार्थेन अतः शयने जायने च काश्चन समयनियमः कियताम् ॥ २७ ॥

गो० टी०—नेति । काश्चन कालनियमः ॥ २७ ॥

रावणस्य वचः श्रुत्वा स्वयंभूरिदमव्रवीत् । शयिता होष पण्थोसमेकाहं जागरिष्यति ॥ २७ ॥
 एकेनाह्ना त्वसौ वीर्यसामूहिं वभुक्षितः । व्यात्तास्यो भक्षयेदोक्तान्संवृद्धे इव पावकः ॥ २८ ॥
 सोऽसौ ध्वसनमापन्नः कुम्भकर्णमबोधयत् । त्वत्पराक्रमभीतश्च राजा संप्रति रावणः ॥ २९ ॥
 स एष निर्भीतो वीरः शिविरास्त्रीमविक्रमः । वानरान्भृशसंकुद्धो भक्षयन्परिधावति ॥ ३० ॥
 कुम्भकर्णं प्रवीक्ष्यैव हरयोऽयं प्रैतद्वुधुः । कथमेतं रणे क्रुद्धं वारयिष्यन्ति वानराः ॥ ३१ ॥
 उच्यन्तां वानराः भये यन्त्रमेतत्समुच्छ्रितम् । इति विज्ञाय हरयो भविष्यन्तीह निर्भयाः ॥ ३२ ॥
 विभीषणवचः श्रुत्वा हेतुमतमुपलोकितम् । उवाच रावणो वाक्यं नीलं सेनापति तदा ॥ ३३ ॥
 गच्छ सैन्यानि सर्वाणि ध्वष्ट निपुष्ट पावकः । द्वाराण्यादाय लङ्कायाश्चाप्यश्वरथौय संक्रमान् ॥
 शैलशृङ्गाणि वृक्षांश्च शिलाधाण्युपसंहरन् । भवन्तः सायुधाः सर्वे वानराः शैलपाणयः ॥ ३५ ॥
 राघवेण समादिष्टो नीला हरिचमुपतिः । यथास्य वानरानीकं यथावत्कथिकुञ्जरः ॥ ३६ ॥
 ततो गवाक्षः वारधो हनूमानङ्गदमन्या । शैलशृङ्गाणि शैलाभा गृहीत्वा द्राम्यभ्युः ॥ ३७ ॥

२७-२८] ति० टी०-पण्थोसं-त्रयस्यं शयिता. न तु ततो न्यूनम् आधिकं नु न निवर्षति. तद्वीरजगत्पुत्रं जातुणं त्वेकाहमेव । सत्यत्यादिति कार्ये इति. मया । अरण्येऽप्येक-
 जवाय राज्ञस्य कुम्भकर्णेन मृदं मयः प्रययति. मनुष्ये-
 नाम उक्तः द्वितीयद्वितीयादि यत्र रम्यतायां कलावृत्तयश्च
 प्रवृत्तिः तदनन्तरम्. कुम्भकर्णस्तु दुष्टस्या नामादरणा-
 यत्. इत्यादिना वृत्तीपरिभाषादि वृत्तमुक्तम्. अतोऽप्य-
 सङ्केतकश्चिन्मपि जागरणे प्रतीक्षते ॥ २७-३० ॥

रा० टी०-रावणस्थितिः । यः एवमात्रं शक्तिः सकलं
 जागरिष्यति इदं स्वयंभूरव्रवीत् ॥ २८ ॥

गो० टी०-शयितेति । पण्थोसमिच्छित्तोऽप्युपिप्रापयः ।
 अथवा ननु एष सप्त चाष्टौ च मासानि वृत्तानिपरिभाषयः ।

रा० टी०-एकाहमागारणस्य प्रयोजनमाह-रावणोऽपि ।
 वभुक्षितः विभक्षयनेन जातवुधुः असौ शिरः एकवाहः पूर्णं
 चरन् ध्यातायस्मन् लोकान् मलयन् पावक इव रावणोऽपि
 इति शेषः ॥ २९ ॥

२९] ति० टी०-इदानीं तस्याकले योगनिमित्तमात्र-
 सोऽसाविति ॥ २९ ॥

रा० टी०-कुम्भकर्णद्वान्तं संवर्धं प्रकृतमाह-स इति ।
 व्यसनं पराभवदुःखमापन्नः अत एव त्वत्पराक्रमभीतो सोऽसौ
 राजा रावणः कुम्भकर्णं प्रत्यबोधयत् ॥ ३० ॥

गो० टी०-सोऽसाविति । सोऽसौ रावणः ॥ ३० ॥

३०] ति० टी०-शिविरास्त्वगृहाद भ्रष्टवन् हेतो अत्रा
 प्रक्षारणमित्यर्थः ॥ ३० ॥

रा० टी०-स इति । शिविरात् राजभवनात् निर्गतः एष
 कुम्भकर्णः वानरान् भक्षयन् भक्षयितुं परिधावति इतो गता ॥ ३१ ॥

गो० टी०-स इति । शिविरात् स्थितिमात्रं । भक्षयन्
 परिधावति । भक्षयहेतोः परिधाविष्यति । "लक्षणेऽप्युप-

विधायाः" इति तदुक्तमयः । अनेनात्मनामीप्यदिना भवि-
 ष्यत्यर्थे लट् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

३१] ति० टी०-राजा रामः पूजित-कथमेतमिति ३१
 रा० टी०-कुम्भकर्णमिति । कुम्भकर्णं प्रतीक्ष्यैव हरयो
 परद्वुः अतः रणे वारयः एवं कार्यं वारयिष्यन्ति ॥ ३२ ॥

३२] ति० टी०-विभीषण उत्तरमाह-उच्यन्तामिति ।
 यद्युच्छ्रितं राजपदं मायया विभीषिकाथं निमिते निविशन्-
 मावय. अतो न किञ्चिदेतदित्येव वानरा उच्यन्तां भया स्वा-
 मिषिध. न तु वानराञ्जलानादिकमिच्छयन्तः एवं च कार्यमिति-
 रित्याह-इतीति । इह एतस्मिन्विषये ॥ ३२ ॥

रा० टी०-ननु वानरस्तावदायं किं कर्तव्यमिष्यत आह-
 उच्यन्तामिति । समुच्छ्रितमनिपद्यतमोऽप्युच्यमानं रक्षः यत्र
 तत्तमीये संकुचिततज्जो योग्यताति अयः इति मयं वानराः
 उच्यन्तामिति मरुत्तं हरयो विज्ञाय निर्भयाः परिष्यन्ति ॥ ३३ ॥

गो० टी०-उच्यन्तामिति । यन्त्रं निर्भीकता । राख-
 निपुतबुधवत् ॥ ३३ ॥

३३] ति० टी०-हेतुमयुक्तिमत् । समुच्छ्रितं वानरान्-
 काय मौधुस्यसंपादनाद्योद्गतमुपदिष्टं वचः प्रायुक्तं ध्रुवा नीलं
 प्रति वाक्यमुवाच ॥ ३३ ॥

रा० टी०-विभीषणेति । त्वन्मन् मयुक्तिः समुच्छ्रितं
 वानराणां मुहसम्बुधाय उद्गतं कथितं विभीषणवचः श्रुत्वा
 रावणो नीलमुवाच ॥ ३४ ॥

गो० टी०-विभीषणेति । समुच्छ्रितं समुच्छ्रितं यथा
 भवति तया इतिम उक्तम् ॥ ३४ ॥

३४] ति० टी०-यथायुं द्वानिगोत्रं निपुद्ध-गच्छे-
 ति । अनेन रावणपलायनोत्तरं मध्येज्याः सूचितः ॥ ३४ ॥

३५-३७] ति० टी०-शैलशृङ्गादीन्पुपसंहरन् । उपर-
 दन्तः संविष्यन्तः । अवन्ततिष्ठन्ति इति शेषः ॥ ३५-३७ ॥

रा० टी०-तदाकारमाह-गच्छेति । पावकं हे पावकाप-
 न्तः ॥ ३७ ॥

१. संकुद्ध इति गो. पाठः । २. शिविरा इति गो. पाठः । ३. मुकुरितमिति गो. पाठः । ४. माययति गो. पाठः ।
 ५. मययति गो. पाठः ।

रामवाक्यमुपश्रत्य हरयो जितकाशिनः । पादपैरदयन्वीरा वानराः परवाहिनीम् ॥ १८ ॥

ततो हरीणां तदनीकमुग्रं रराज शैलोद्यतवृक्षहस्तम् ।

गिरैः समीपात्तुगतं यथैव महन्महाम्भोधरजालमुग्रम् ॥ १९ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे एकषष्ठितमः सर्गः ॥ ६१ ॥

द्विषष्टितमः सर्गः ।

स कुम्भकर्णः महतो राक्षसानां परिहृतः पुष्पवर्षेणावकीर्यमाणश्चायजभवनं प्रविश्य तेन सत्कृतश्च पर्थ्वे निषण्णस्य तस्य वरणा-
वसिवाद्य स्वयन्वासासनमलङ्कृत्य किं भयमवापतितं यतोहं प्रहसोऽमुष्यापित आर्येणेति क्रोधसंरतनयनोऽब्रवीत् रावणोऽपि तं राघव-
कुलान्वरजयं शंसन् पुरीमुत्तिष्ठ राघवनवाहिनीं व्यथय मां चानन्दयेति प्रतिबभाषे ।

स तु राक्षसशार्दूलो निद्रामदसमाकुलः । राजमार्गं श्रिया जुष्टं ययौ विपुलविक्रमः ॥ १ ॥

राक्षसानां सहस्रैश्च वृतः परमदुर्जयः । गृहेभ्यः पुष्पवर्षेण कीर्यमाणस्तदा ययौ ॥ २ ॥

स हेमजालविततं भानुभास्वरदर्शनम् । ददर्श विपुलं रम्यं राक्षसेन्द्रनिवेशनम् ॥ ३ ॥

स तत्तदा सूर्यं इवाभ्रजालं प्रविश्य रक्षोधिपतेनिवेशनम् ।

ददर्श दूरेऽग्रजमासनस्थं स्वयंभुवं शक्र इवासनस्थम् ॥ ४ ॥

भ्रातुः स भवनं गत्वा रक्षोगणसमन्वितः । कुम्भकर्णः पदन्यासैरकम्पयत मेदिनीम् ॥ ५ ॥

नील गच्छ संन्यानि धृष्टं वृद्धरचनया संन्याप्य अत एव
लंकायाः द्वाराणि चपाः राजमार्गं च नंक्रमांश्चादाय स्ववशं
प्राप्य शैलश्रेणादीनि उपसंहरन् सन् त्वं तिष्ठस्व शैलपाणयस्त-
न्तः सायुधाः वानराः तिष्ठन्तु अहं चतुष्टयमेकाव्यभिः ॥ ३५-३६ ॥

रा० टी०-राघवेणेति । राघवण समादिष्टो नीलः वान-
रानीकः यथावन् वागाम ॥ ३५ ॥

रा० टी०-तत इति । शैलाभाः गवाक्षादयश्चैलभङ्गाणि
पुरीत्या द्वाग्मध्यगुः सरथुस्मिन्पथः ॥ ३६ ॥

गो० टी०-गच्छत्यादिलोकद्वयम् । आदाय स्वीकृत्य ।
आलम्ब्येति यावत् । उपसंहर गभीरुः । युद्धसाधनशिला-
दिकमिदानीमेव संग्राह्येऽर्थः । तिष्ठन्तु वानराः सर्वे सायुधाः
शैलपाणयः इति पाठः । सायुधाः लङ्गाद्यापुधनन्तः ॥ ३५-३६ ॥

३६] ति० टी०-रामवाक्यं यन्ममावमिदमित्येवंप्रपञ्चम् ।
जितकाशिनो निभयात् परवाहिनीं पुराजहिः पुरीपरिमररक्षिणीं
राक्षसतेजानित्यर्थः ॥ ३६ ॥

रा० टी०-रामेति । रामवाक्यमुपश्रुत्य हरयः रिपुप्रा-
णहन्तारो वानराः परवाहिनीं पादपैरदयन् आदयन् ॥ ३५ ॥

गो० टी०-रामेति । परवाहिनीं नगररक्षायां बहिष्कर-
न्त्याम् । यद्वा कुम्भकर्णं दृष्ट्वा पदयागमात्तन् वानरान् प्रत्य-
नुत्तां परवाहिनीमित्यर्थः ॥ ३५ ॥

३९] ति० टी०-शैलोद्यतेति । उद्यतशैलं वृक्षहस्तं च ।
गिरैः समीपात्तुगतम्, पर्वताग्रवर्तितकुपायाः परितो वर्तमान-
त्वात्तत्त्वम्, महन्महादशगुणितसंन्यापयत् ॥ ३९ ॥

इति श्रीरामायणे श्रीरामायणे रामायणविलोक आजीकीय
आदिकाव्ये युद्धकाण्डे एकषष्ठितमः सर्गः ॥ ६१ ॥

रा० टी०-तत इति । शैलः वनतटस्थो हस्तेषु यस्य तस्य

हरीणामनीकम् गिरिस्तमीपात्तुगतमुग्रं महाम्भोधरजालमिव
रराज ॥ ४० ॥

इति श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीयराामायणव्याख्याने रामायणशिरो-
मणौ युद्धकाण्डे एकषष्ठितमः सर्गः ॥ ६१ ॥

गो० टी०-तत इति । शैलोद्यतदीप्तहस्तं शैलोद्यताः उग्र-
तशैलाः । महन्महाम्भोधरजालम् । महत् गुरु महाम्भोधरजालं
मेषजालमित्यर्थः ॥ ४० ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने
युद्धकाण्डव्याख्याने एकषष्ठितमः सर्गः ॥ ६१ ॥

१] ति० टी०-अथ रावणेन कुम्भकर्णनियोजनम्—
स विवति ॥ १ ॥

रा० टी०-कुम्भकर्णद्वयान्तमाह—स इत्यादिभिः ।
निद्रामदेन समाकुलः कुम्भकर्णः राजमार्गं ययौ ॥ १ ॥

गो० टी०-अथ कुम्भकर्णं प्रति रावणस्य मान्दवचनं
द्विषष्टितमे-स त्वित्यादि । निद्रामदसमाकुलः निद्रया अका-
लोत्थितत्वेनावुवर्तमानया मदेन मथपानकृतेन च समाकुलः ।
गृहेभ्यः निर्गतवेति शेषः ॥ १ ॥ २ ॥

२] ति० टी०-गृहेभ्यस्तत्तद्वृद्धवर्तिनीहस्तैः । निर्गते-
नेति शेषः ॥ २ ॥

रा० टी०-तदेव भङ्गयन्तरेणाह-राक्षसानामिति । राक्षसा-
नां सहस्रैर्वृतः कुम्भकर्णः गृहेभ्यः पुष्पवर्षेण कीर्यमाणस्तन् ययौ

गो० टी०-स हेमेति । हेमजालविततं स्वर्णमयगवाध-
वितनम् । भाद्रभास्वरदर्शनम् उदयत इति दर्शनं रूपम् ।
भानुवत् प्रकाशमानमित्यर्थः ॥ ३ ॥

३-५] ति० टी०-भाद्रभास्वरदर्शनं भानुवत् प्रकाशमानमित्यर्थः ॥ ३ ॥

सोऽभिगच्छ्य गृहं भ्रातुः कक्ष्यामभिगिगाह्य च । ददशोद्विभ्रमासीनं विमानं पुष्पके गुरुम् ॥ ६ ॥
 अथ दृष्ट्वा दशग्रीवः कुम्भकर्णमुपस्थितम् । तूर्णमुत्थाय संहृष्टः संनिकर्षमुपानयत् ॥ ७ ॥
 अथासीनस्ये पर्यङ्के कुम्भकर्णो महाबलः । भ्रातुर्वचन्दे चरणी किं कृत्यमिति चाब्रवीत् ॥ ८ ॥
 पुनः स मुदितोत्पत्य रावणः परिष्वजे । स भ्रात्रा संपरिष्वक्तो यथावच्चाभिनन्दितः ॥ ९ ॥
 कुम्भकर्णः शुभं दिव्यं प्रतिपेदे वरासनम् । स तदासनमाश्रित्य कुम्भकर्णो महाबलः ॥ १० ॥
 संरक्तनयनः कोपाद्रावणं वाक्यमब्रवीत् । किमर्थमहमाहृत्य त्वया राजन्प्रबोधितः ॥ ११ ॥
 शतं कस्माद्भयं तेऽहं को वा प्रेतो भविष्यति । भ्रातरं रावणः क्रुद्धं कुम्भकर्णमवस्थितम् ॥
 रोषेण परितृप्ताभ्यां नेत्राभ्यां वाक्यमब्रवीत् ॥ १२ ॥
 अयं ते सुमहान्कालः क्षयानस्य महाबलः । सुषुप्तस्त्वं न जानीषे मम रावणकुतं भयम् ॥ १३ ॥
 एष दाशरथिः श्रीमान्बुधग्रीवसहितो बली । समुद्रं लङ्घयित्वा तु कुलं नः परिक्रुन्तति ॥ १४ ॥

भाद्रथिः सूर्यकिरणैर्भास्वरं दर्शनं यस्येति च । एतेषु युध-
 किरणसंवेगनादधिकतेजोवत्त्वं गृह्येति भावः । इदमेव
 युक्तम् ॥ ३-५ ॥

रा० टी०-स इति । भाद्रवत् भास्वरं दर्शनं दृश्य तत्
 राक्षसं न विभ्रमं स कुम्भकर्णो ददर्श ॥ ६ ॥

रा० टी०-स इति । स कुम्भकर्णः तूर्णमुत्थाय संहृष्टो-
 विपत्तिनिवर्तनं प्रविश्य शक्यमवयव-मुत्तिष्ठन् नास्मिन्मम ॥ इह
 ददर्श ॥ ७ ॥

रा टी०-भ्रातरिति । कुम्भकर्णः भ्रातृभवनं गच्छन् सन
 पश्यन्नामैर्मदिनीमकम्पयत् ॥ ९ ॥

गो० टी०-स इति । इह कक्ष्यान्तरपटङ्गे ददर्श । उभ-
 तपुष्पकवत्त्वादिति भावः ॥ ८-९ ॥

६] ति० टी०-कक्ष्यामभिगिगाह्य द्वाराणि तीर्त्वा ॥ ६ ॥
 रा० टी०-स इति । स कुम्भकर्णः कक्ष्यामभिगिगाह्य कक्ष्य-
 पुष्पके विमाने आसीनबुद्धिग्रं गुरुं पर्यङ्कमास्य ददर्श ॥ ७ ॥

७-८] ति० टी०-उपस्थितं प्राप्तम् ॥ ७ ॥ ८ ॥
 रा० टी०-अथेति । दशग्रीवः उपस्थितमासनम् कुम्भकर्ण-
 दृष्ट्वा संहृष्टस्तन् सनिकर्षं स्वमभीपमुपानयत् ॥ ७ ॥

गो० टी०-अथेति । सनिकर्षं समीपम् ॥ ७ ॥
 रा० टी०-अथेति । कुम्भकर्णः पर्यङ्के आसीत्स्य भ्रातुः
 चरणौ वन्दे मया किं कृत्यमित्यब्रवीत् ॥ ८ ॥

गो० टी०-अथेति । कृत्यं मया कर्तव्यम् ॥ ८-१० ॥
 ९-१०] ति० टी०-स मुदितोत्पत्य । स रावणो मुदितः
 सख्यतया आसमादुत्थायेत्यर्थः संघिरार्थः ॥ ९ ॥ १० ॥

रा० टी०-पुनरिति । मुदितो रावणः पुनरुत्पत्य उत्थाय
 परिष्वजे ॥ ९ ॥

रा० टी०-स इति । भ्रात्रा संपरिष्वक्तः अत एव अभिन-
 न्दितः कुम्भकर्णः वरासनं आहृत्य सुखममासनं प्रतिपदे प्राप १०

रा० टी०-स इति । कोपात् संरक्तनयनः कुम्भकर्णः त-
 दासनमाश्रित्य रावणमब्रवीत् ॥ ११ ॥

११] ति० टी०-कोपादकाल उद्बोधनकोपात् । 'को-
 पात्' इति पाठान्तरम् । तदेव दर्शयति-किमर्थमिति ।
 आहत्य यत्नं कृत्वा ॥ ११ ॥

रा० टी०-तदाहाराद-किमर्थमिति । स्वयाहं कि-
 मर्थं प्रबोधितः कस्मान्न भयमत्र अस्मिन् समये कस्मादीति-
 हेतुः प्रेतो स्यो भविष्यति ॥ १२ ॥

गो० टी०-किमर्थमिति । आहत्य ज्योतिर्भेदि जेषः ।
 अस्ति । तस्मिन् जेषः प्रेतो भविष्यति स्यो भविष्यति ॥ १३ ॥

१२] ति० टी०-प्रेतो भविष्यति । मया विदित इति
 जेषः । रोषेण परितृप्ताभ्यां नेत्राभ्यामुपलक्षितं कुम्भकर्ण-
 मिदं वाक्यमब्रवीत् ॥ १२ ॥

रा० टी०-भ्रातरमिति । रोषेण परितृप्ताभ्यां नेत्रा-
 भ्यामुपलक्षितो रावणः अग्रपितं क्रुद्धं कुम्भकर्णमब्रवीत् ॥ १३ ॥
 गो० टी०-भ्रातरमिति । इयं परितृप्ताभ्यामित्यनेन
 इहैव कोपे दृश्यते ॥ १२ ॥

१३-१४ ति० टी०-सुमहान्कालः । गत इति जेषः ।
 मया समप्य । समवानन्तरमिति भावः । समुदाहितानेन
 ब्रह्महत्यावधिपुत्रपञ्चमादात्मविक्र-कालो गत इति सूच्यते ।
 'शक्तिर गतः पञ्चमात्मविक्रहं जागरिष्यते' इति तु पण्डित-
 साद्वर्गजागरणाभावरूपम् । 'मन्दं कृत्वा प्रष्टोऽयमित्यु-
 नवमेऽङ्गि' इति पथं तु प्रथितम् । तत्राहः परं मासपरं वै
 त्यक्तम् । अथवा पञ्चमासाधिकद्वयं जागरणाभावेन ताव-
 त्कालस्य तत्त्वापि नियतस्वातन्त्र्यांश्चासादृशादिमध्ये पत-
 त्प्रवृत्तौ सुमहानिपुणैरसंगत्यापतेः । अनेन मन्त्रं कृत्वा
 क्षमस्याहन्मममासः कालो गत इति गम्यते । अनेनार्थ-
 युद्धस्य पञ्चमासाधिककालव्यापिता सूचिता भवतीति
 ज्ञायत ॥ १३ ॥ १४ ॥

१ इत्यर्थः चेन्न युद्धं इति गो. पाठः । २ वीति गो. पाठः । ३ तेऽति कोऽयेति गो. पाठः । ४ ईति चेति गो. पाठः । ५ अत ते इति
 गो. पाठः । ६ राप इति गो. पाठः । ७ सवस्वीर्लक्षि गो. पाठः । ८ युद्धमिति गो. पाठः ।

हन्त पश्यस्व लङ्कायां वनान्युपवनानि च । सेतुना सुखमागत्य वानरैर्कार्णवं कृतम् ॥ १५ ॥
 ये राजमा मुखपतमा हतास्ते वानरैर्युधि । वानराणां शयं युद्धे न पश्यामि कैश्चन ॥
 न चापि वानरा युद्धे जितपूर्वाः कदाचन । ॥ १६ ॥
 तदेतद्भयमुत्पन्नं त्रायस्वेह महाबल । नाशय त्वमिषानद्य तदर्थं बोधितो भवान् ॥ १७ ॥
 सर्वक्षपितकोशं च स त्वमभ्युपपद्य माम् । त्रायस्वेमां पुरीं लङ्कां बालवृद्धावशेषिताम् ॥ १८ ॥
 भ्रातुरर्थं महाबाहो कुरु कर्म सुदुष्करम् । मयैवं नोक्तपूर्वं हि भ्राता कश्चित्परंतप ॥ १९ ॥
 त्वद्यस्मिन् सर्म च स्नेहः परा संभावना च मे । देवासुरेषु युद्धेषु बहुशो राक्षसर्षभ ॥
 त्वया देवाः प्रतिन्यूह्य निर्जिताश्चांमरा युधि । ॥ २० ॥
 तदेतत्सर्वमातिष्ठ वीर्यं भीमपराक्रम । नहि ते सर्वभूतेषु दृश्यते सहशो बली ॥ २१ ॥

रा० टी०—तदाकारमाह—अयमित्यादिभिः । हे महा-
 बल भवानस्य ते समस्तान् कार्या व्यतीत इति शेषः अतः युयुत्सवं
 रामकृतं भय न जानीषि ॥ १४ ॥

गो० टी०—इत्येवंव विवर्णानि—अद्येत्यादिना । सुम-
 हन्त कालः तव जितपरिमितः । गत इति शेषः ॥ १५ ॥

रा० टी०—पश्यस्व । एष रामः सुधीतसहितस्सन् नः
 कुरु परिक्रान्ति ॥ १६ ॥

गो० टी०—पश्य इति । मूलं सुखबलम् । परिक्रान्तति
 आपत इत्यर्थः ॥ १४ ॥

१५] ति० टी०—स्वलङ्कायां श्रीगङ्गायाम् । वानरैर्कार्णवं
 कृतं वानरभ्यैर्कार्णवत्वकृतम् ॥ १५ ॥

रा० टी०—हन्तमिति । सेतुना सुखमागत्य रामादिभि-
 रिति शेषः स्वर्लङ्कायां वनानि हन्त इति शेषः पश्य वानराः एव
 एकार्णवो यस्मिन् तन् कुरु जितं युद्धे च पश्य ॥ १६ ॥

गो० टी०—मूलकृतननुपपादयति—हन्तेति । लङ्कायां
 वनान्युपवनानि च सर्वम् । सेतुना सुखमागत्य स्वनिर्मितसेतु-
 मादेन सुखमागत्य । रामेण । त्रायैर्कार्णवीकृतं वानरकृतै-
 कार्णवीकृतम् । पश्यन् । आत्मनेपदमर्थम् । यद्वा स्वलङ्का-
 यामिति उक्तः । आत्मीयलङ्कादीय इत्यर्थः ॥ १५-१७ ॥

१६-१७] ति० टी०—वानराणां शयं न पश्या-
 मि । तिष्ठतु धनो युद्धे, सदीयै रक्षोभिर्जितपूर्वा अपि न
 दृश्यन्ते ॥ १६-१७ ॥

रा० टी०—ये इति । वानराणां शयं युद्धे न पश्यामि न
 वा वानराः युद्धे पश्यन् जितपूर्वा दृष्टा इति शेषः ॥ १७ ॥

रा० टी०—तद्वदिति । ततःस्थः एतत् भयमुत्पन्नः इह
 अभिभूतः समर्थः त्रायस्व तदुपायमाह इमान् त्वं नाशय तदर्थमेव
 भवान् बोधितः ॥ १८ ॥

गो० टी०—तद्वदिति । ततःस्थः एतादृशम् । भयमुत्पन्नम् ।

अस्माद्वादिमां पुरीं त्रायस्व । इमान् वानरान् नाशय ।
 तदर्थं नाशनाथम् ॥ १८ ॥

१८-१९] ति० टी०—सर्वं क्षपिता नाशिताः कोशा
 ऐश्याणि यस्य तं माभ्युपपयाद्युष्ट्य त्रायस्व ॥ १८ ॥ १९ ॥

रा० टी०—सर्वेति । सर्वक्षपिताः निश्चेषं नष्टाः कोशाः
 वनागाराणि यस्य तं माभ्युपपयाद्युष्ट्य बालवृद्धावशेषितां लंकां
 त्रायस्व ॥ १९ ॥

गो० टी०—सर्वक्षपितेति । सर्वक्षपितकोशं क्षपितसर्वैर्भयम्
 कोशोष्ठी कुहमेले खड्गपिचानेर्षौचदिव्ययोः इत्यमरः । अभ्यु-
 पय जानीहि इत्यर्थः । बालवृद्धावशेषिताभित्यतिशयोक्तिः ।
 मूलबलानुत्सावनस्य वक्ष्यमाणत्वात् ॥ १९ ॥

रा० टी०—प्रातुरिति । भ्रातुरर्थं सुदुष्करं कर्म कुरु कश्चि-
 द्भ्रता मया एवं नोक्तपूर्वं ॥ २० ॥

गो० टी०—भ्रातुरिति । कश्चिदिति प्रश्ने । कदाचिदपि
 नोक्तपूर्वोत्तीत्यर्थः । कश्चिदिति पाठे त्वदन्यः कश्चिदपि नैव-
 मुक्तपूर्वं इत्यर्थः ॥ २० ॥

२०] ति० टी०—परा संभावना कार्यसिद्धिप्रत्याशा मे ।
 त्वय्यस्तीति शेषः । प्रतिव्यथ प्रातिभदयं कृत्वा ॥ २० ॥

रा० टी०—त्वयीति । त्वयि मे जेदः परा संभावना
 अयं कार्यं साधयिष्यतीत्याशा चास्ति ॥ २१ ॥

रा० टी०—आशार्थं हेतुमाह—देवेति । अमराः मरण-
 धर्मरहिताः अपि बहुशो देवाः प्रतिव्यथ भयमुत्पाद्य त्वया
 निर्जिताः ॥ २२ ॥

गो० टी०—त्वयीति । सम्भावना आदरः । दैवाद्यरेषु
 देवाद्यरेष्वन्विषु । प्रतिव्यथ विभज्य । अमराः अमरा
 अपीत्यर्थः ॥ २१ ॥

२१] ति० टी०—वीर्यमातिष्ठ वीर्यमवलम्बन्त्य ॥ २१ ॥

रा० टी०—तद्वदिति । तत् लङ्काप्राणहृतोः एतत्सर्वं वीर्य-
 मातिष्ठ म्येत्यर्थः हि यतः ते सहशो बली न दृश्यन्ते ॥ २२ ॥

१ कामभ्येति गो. पाठः । २ वानरैर्कार्णवमिति गो. पाठः । ३ कदाचनेति गो. पाठः । ४ इममिति गो. पाठः । ५ कश्चिद्व्रातरिति गो. पाठः ।
 ६ तु नेति गो. पाठः । ७ अमरा इति गो. पाठः ।

कुरुष्व मे प्रियहितमेतदुत्तमं यथाप्रियं प्रियरण बान्धवप्रिय ।
स्वतेजसा व्यथय सपत्नवाहिनीं शरद्वनं पवन इवोद्यतो महान् ॥ २२ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे द्विषष्टितमः सर्गः ॥ ६२ ॥

त्रिषष्टितमः सर्गः ।

रावणस्य परिदेवितं निशम्य पापकर्मणो योषं फलवासादित् यत् सीताहर्णादिके प्रियत्वा मन्दोदरी अनुगत्य विभीषणस्य च हितं वचनमनादृतं भवता राजनीतिप्रियं नाशुद्वेष्टेण न कृतं कर्मकण यत्नं भगवत्कृपाया रावणः । ततो स्त्रोयमिति ज्ञात्वा तत्कालानुगुणवीर्यैस्साहजनितां विरमजाणीकृत्यमन्त्रजैः ।

तस्य राक्षसराजस्य निशम्य परिदेवितम् । कुम्भकर्णो बभाषेदं वचनं प्रजहास च ॥ १ ॥
दृष्टो दोषो हि योऽस्माभिः पुरा मन्त्रविनिर्णये । हितेष्वनभिमुखेन सोऽयमासादितस्तथा ॥ २ ॥
शीघ्रं खल्वभ्युपेतं त्वां फलं पापस्य कर्मणः । निरयेष्वेव पतनं यथा दुष्कृतकर्मणः ॥ ३ ॥
प्रथमं वै महाराज कृत्यमेतदचिन्तितम् । केवलं कीर्यदर्पेण नाशुवन्धो विचारितः ॥ ४ ॥

गो० टी०—तदेतदिति । आतिष्ठ अदकारस्य ॥ २० ॥
२२] ति० टी०—हे प्रियरण हे बान्धवप्रिय, यथाप्रियं स्वप्रीत्यनुसारं प्रियहितमुत्तमं हितं कुरुष्व ॥ २२ ॥

इति श्रीरामायणस्य श्रीरामायणस्य रामायणतिलके वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे द्विषष्टितमः सर्गः ॥ ६२ ॥

रा० टी०—कुरुष्वेति । अशुद्धनमुद्यतो महान् पवन इव सपत्नवाहिनीं स्वतेजसा व्यथय एतन्मे प्रियहितं यथाप्रियं प्रीतिमननिर्गम्य कुरुष्व ॥ २३ ॥

इति श्रीमद्रामायणीयस्य रामायणव्याख्याने रामायणप्रयोग-मणौ युद्धकाण्डे द्विषष्टितमः सर्गः ॥ ६२ ॥

गो० टी०—कुरुष्वेति । यथाप्रियं यथानुसृतं प्रानयः प्रीत्यनुगुणमित्यर्थः ॥ २३ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणमुपेन रत्नकरेण व्याख्यानं युद्धकाण्डव्याख्याने द्विषष्टितमः सर्गः ॥ ६२ ॥

१] ति० टी०—प्रजहास च । विभीषणत्वचोऽनङ्गीकार-फलं प्राप्तं दुरात्मनेति हासः ॥ १ ॥

रा० टी०—रावणवचनश्रवणानन्तरकाळिकीं कुम्भकर्णीक-माह-तस्येत्यादिभिः । तस्य रावणस्य परिदेवितं विनाश निशम्य कुम्भकर्णो बभाषे प्रजहास च ॥ १ ॥

गो० टी०—अथ कुम्भकर्णबुद्धिस्त्रिषष्टितमे-तस्येत्यादि । परिदेवितम् पूर्वोक्तवचनानां परिदेवनमुत्पत्त्या परिदेवित-त्वम् । कुम्भकर्णो वचनं बभाषे प्रजहास इत्यत्र व्यस्यः कार्यः उक्त्वा जहासेति वार्थः ॥ १ ॥

२] ति० टी०—तदेव प्रकाशयति—दृष्ट इति । मन्त्र-विनिर्णये विभीषणेन सह मन्त्रविचारकाळे हितेषु हितवा-

दिषु, अनभिमुखनाश्रयत्वात्, सोऽयमासादितः । मया विभी-षणेन च दृष्टः । सर्वनाशप्राप्तिरुपदोष इत्यर्थः ॥ २ ॥

रा० टी०—तद्वचनाकारमाह-दृष्ट इत्यादिभिः । पुरा पूर्वस्मिन् मन्त्रविनिर्णये विभीषणादिभिस्मिह मन्त्रकृपावधये यो दोषो भवत्कृतदुर्गफलमस्माभिर्दृष्टो दृष्टितः सोऽयं दोषः हितेषु अनभिमुखेन हितकाङ्क्षाद्विहितेन व्याया आसादितः निष्कृतः प्राप्तो वा ॥ २ ॥

गो० टी०—दृष्ट इति । पुरा मन्त्रनिर्णये प्रियमाणे । अस्माभिः यो दोषो दृष्टः अद्वयस्त्ववापत् अविगतानि निश्चितः दिनेषु दिनेषु । अतश्चित्तं अमकेन हितपक्षेणवचनस्य-वृत्तित्यर्थः । त्वया सोऽयं दोष आसादितः । पूर्वमेव चिन्तितो विषयः प्राप्तित्यर्थः ॥ २ ॥

३] ति० टी०—लोकं कर्मणं दोषं पुरुषाः प्रपश्यन्ते । त्वां तु 'अभ्युत्कर्षः' पुण्यपापैरिति च तत्प्रमाणे इति व्याख्यानं शीघ्रमेव परदारयहणरूपदुष्कर्मणः फलं प्राप्तमित्याह—
शोघमिति । अभ्युपेतं प्राप्तं जालम्, यथा पापस्य प्रथमं निरयेष्वेव पतनं तद्वत् ॥ ३ ॥

रा० टी०—शोघमिति । दुष्कृतकर्मणो निरयेषु पतनमिव पापस्य कर्मणः फलं त्वां प्रीत्यनुपेतम् ॥ ३ ॥

गो० टी०—शोघमिति । पापस्य सीताहरणरूपस्य कर्मणः फलम् त्वाम् शीघ्रम् अभ्युपेतं प्राप्तम् । अभ्युत्कर्षः पुण्यपापैरि-
हेव फलमउन्नते इति व्याख्या । अत्रोदहारणमाह—निरयेष्विति । दुष्कृतकर्मणः महापातकिनः पुरुषान् । निरयेष्वेव पतनं यथा प्राप्नोति तद्वत् । एवकारोपापविहायैवमुच्यते ॥ ३ ॥

४] ति० टी०—प्रथममेतत्कृत्यं सर्वनाशप्राप्तिकृषं केवलं कीर्यदर्पेण न चिन्तितम्, अशुवन्धो दोषोत्पादोऽपि न विचार-

यः पञ्चात्पूर्वकार्याणि कुर्यादेष्वयमास्थितः । पूर्वं चात्तरकार्याणि न स वेद् नयानयो ॥ ५ ॥
 देशकालविहीनानि कर्माणि निषीरतवत् । क्रियमाणानि दुष्यन्ति हवींष्यप्रयत्नेष्विव ॥ ६ ॥
 त्रयाणां पञ्चधा योगं कर्मणां यः प्रपद्यते । सचिवैः समयं कृत्वा स सम्पद्यते पथि ॥ ७ ॥
 यथायमं च यो राजा समयं च चिकीर्षति । बुध्यते सचिवैर्बुद्ध्या सुहृदश्चानुपश्यति ॥ ८ ॥

रितः १ इति १४ कर्म तस्य त्रैविध्यं कलं भावीति द्वयमपि न विचारितमित्यर्थः । त्रिणां त्रैविध्यं न्यात् इत्यमरः ॥ ४ ॥

रा० टी०—प्रथममिति । त्रैविध्यं त्रैविध्यं एतत्पदद्वयसंज्ञकं कृत्यमिति न्यायः । अथारयमेतदिति न विचारितम् अत एव अत्र न्यायः सीताहरणोपरान्तं प्रीतिर्न विचारितः नत्कलमेति युक्तमित्यभिप्रायः ॥ ४ ॥

रा० टी०—प्रथममिति । ये महाराजाः । केवलं त्रैविध्यं एतत्कृत्यं सीताहरणस्य कारणं न प्रथमं सीताहरणात् पूर्वम् न विचारितम् । अतः प्रथमं सीताहरणस्य कारणं न विचारितम् । अतः प्रथमं सीताहरणस्य कारणं न विचारितम् ॥ ४ ॥

५ । ति० टी०—पञ्चकार्याणि पूर्वकर्तव्यकार्याणि यः पञ्चात्पूर्वकार्याणि कार्याणि स पूर्वं स नयानयो न वेद् । अत्र पूर्वकार्याणि विचार्य पञ्चात्पूर्वकार्याणि सीताहरणम् ॥ ५ ॥

रा० टी०—य इति । ऐश्वर्यं मन्त्रिणानामिति यः पूर्वकार्याणि पञ्चात्पूर्वकार्याणि उक्तकार्याणि पूर्वकर्तव्यं स नयानयो न वेद् ॥ ५ ॥

रा० टी०—प्रथमं विचार्य पञ्चात् कर्म कर्तव्यमिति प्रेक्षावतां कार्यं नयात् तद्विषयिणं कर्ममित्याह—य इति । ऐश्वर्यं आस्थितः प्राप्तः नः पुमान् पूर्वकार्याणि कार्याभ्याम् पूर्वं कर्तव्यमिति मन्त्रिणानामिति कृत्याम् । पञ्चकार्याणि उक्तकार्याणि विचार्य पञ्चात्पूर्वकार्याणि सीताहरणम् ॥ ५ ॥

६ । ति० टी०—नरेषु प्रपद्यन्ति—देशेति । उचितदेशात्तराजितः विपरीतकालेददुक्तानि सन्कृतेतत्कर्मवदुष्यन्ति देशात् न भवन्ति । अप्रयत्नेषु सन्काराद्योषु अतिनीचेषु हवींष्ये ॥ ६ ॥

रा० टी०—देशेति । देशकालविहीनानि अनुचितदेशकाल-
 दुक्तानि क्रियमाणानि कर्माणि निषीरतवत् अयोग्यकर्तृकृतानीव दुष्यन्ति तत्र दृष्टान्तः । अप्रयत्नेषु सन्काराद्योषु अतिनीचेषु हवींष्ये ॥ ६ ॥

रा० टी०—नरेषु देशकालविहीनानि कर्म कर्तव्यमित्युक्तम्, सन्कृतोपे योगमाह—देशेति । देशकालविहीनानि क्रियमाणानि अयोग्यकार्याणि कृतानि कर्माणि । विपरीतवत् देशकालवै-
 कल्याद्विषयीतकर्मणां । अप्रयत्नेषु मन्त्रानुषंग्यनानिना अप्र-
 तेषु अप्रयत्नेषु दुर्भीषणं दुष्यन्ति विकलानि भवन्तीत्यर्थः ॥ ६ ॥

७ । ति० टी०—अथ यथाकालदेशप्रयुक्तान्निहिमाह—
 त्रयाणांमिति । अथदृष्टिस्थानलक्षणानां निश्चयपूर्वं कर्त-
 व्यानां कर्मणां सामासीनां योगं प्रयोगं सचिवैः सह पञ्चधा

पञ्चप्रकारं समयं प्रयोगसाधनविचारं कृत्वा यः प्रपद्यते स सम्पद्यति वर्तते समीचीने नीतिमार्गे वर्तते । तानि पञ्च-
 प्रकारसाधनानि—कर्मणामारम्भोपायः, पुरुषद्रव्यसंपत्, देश-
 कालविभागः, विपत्तिप्रतीकारः, कार्यसिद्धिश्चेति । सम्पदि-
 त्यवयवम् ॥ ७ ॥

रा० टी०—त्रयाणामिति । सचिवैस्तु पञ्चधा पञ्चविधं
 समयं प्रयोगसाधनविचारं कृत्वा त्रयाणां विचारपूर्वककर्तव्य-
 श्ववदृष्टिस्थानलक्षणानां सामासीनां कर्मणां योगप्रयोगं यः
 प्रपद्यते स पथि राजमार्गं सम्पद्यते पञ्चविधत्वं तु कर्मण-
 म्भोपायः १ पुरुषद्रव्यसंपत् २ देशकालविभागः ३ विपत्ति-
 प्रतीकारः ४ कार्यसिद्धिर्भेदेन ॥ ७-७ ॥

रा० टी०—देशकालादुरोच्यं कलमाह—त्रयाणामिति ।
 सचिवैः मन्त्रिभिः सह । समयं निश्चयरूपम् सिद्धान्तं कृत्वा ।
 समयाः शपथाचारकालसिद्धान्तसंविद इत्यमरः । त्रयाणाम्
 उत्तममध्यममधमकर्मणाम् । तत्र आत्मोदयपरज्यानिर्वाहसं-
 मये क्रियमाणं दण्डोपयोगिं यानुक्रमं कर्म । आत्मपरयोः
 बलसाध्ये क्रियमाणं संधानं मध्यमं कर्म । परोदयात्मज्यानि-
 समये क्रियमाणं दानपूर्वसमाश्रयणमधमं कर्म तेषां पञ्चधा
 योगम् । कर्मणामारम्भोपायः । पुरुषद्रव्यसंपत् । देशकालवि-
 भागः विपत्तिप्रतीकारः । कार्यसिद्धिर्भेदेनः पञ्चविधयोगम्
 यद्वा त्रयाणाम् उत्तममध्यममधमभावेन विविधानां कर्मणाम्
 पञ्चधा योगे देशकालात्मद्रव्यप्रयोजनसंबन्धवशात् पञ्चविधं
 संबन्धम् । यः पश्यति सः सभ्ये साधौ सभ्यः सामाजिके
 माधौ इति रत्नमाला पथि नीतिमार्गे वर्तते सम्पद्नीति-
 कलं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

८ । ति० टी०—एवं वर्तमानस्य प्रथमं बुद्धिसिद्धिः फल-
 मित्याह—यश्चामार्गमिति । यथायमं नीतिशास्त्रमतिक्रम्य
 यो राजा सचिवैः सह समयं चिकीर्षति अथदृष्टिस्थानलक्षण-
 माधिकर्मविचारशुक्तपञ्चप्रकारतत्प्रयोगसाधनसंपत्तिविचारं स
 कर्तुमिच्छति । तथा—आत्मोदयपरज्यानिर्वाहसमये दण्डोप-
 योगियानम्, आत्मपरयोर्बलसाध्ये संधानम्, परोदयात्म-
 हानिसमये दानपूर्वं समाश्रयणमिति । बुद्ध्या स्वबुद्ध्या
 सचिवैः सह बुद्धिबलपश्यति । अयं बुद्धितत्त्वात्, अयं
 प्रभोः बुद्धिमात्रमनवैश्वर्या वदति न बुद्धितत्त्वपश्यति कार्य-
 यथेन विचारयति । स बुध्यते कर्तव्याकर्तव्यविवेकबुद्धि-
 प्राप्नोति ॥ ८ ॥

रा० टी०—बुध्यते । यो राजा यथायमं नीतिशास्त्रमतिक्रम्य

प्रमर्षेण हि कामे वा सर्वान्वा रक्षसां पते । भोजते पुरुषां काले वीणि द्वन्द्वानि वा पुनः ॥ १० ॥
त्रिषु चैतेषु यच्छ्रेष्ठं श्रुत्वा तत्रानुवृध्यते । राजा वा राजमात्रो वा व्यर्थं तस्य बहुश्रुतम् ॥ १० ॥
उपप्रदानं सान्त्वं च भेदं काले च विक्रमम् । योगं च रक्षसां श्रेष्ठतावृषौ च नयानयौ ॥ ११ ॥
काले धर्मार्थकामान्धः संमन्त्र्य सचिवैः सह । निषेवेतात्मवर्णोनेन स व्यसनमाप्नुयात् ॥ १२ ॥
हितानुबन्धमालोक्य कुर्यान्कार्यमिहात्मनः । राजा तदर्थतत्पन्नैः सचिवैर्बुद्धिर्जीविभिः ॥ १३ ॥

कल्प समयं क्षयाविकालयोगसमाविष्टितार्थं प्रकरणेन तत्पक्ष-
प्रकारप्रयोगसाधनादिनिर्धारणं च लिख्यते इति वदन्त्येवमिति वदन्त्येव
युक्तेस्तच्चिन्त्येवम् । वृद्धोऽप्यस्य हि इमे मे वृद्धा इत्येवम्
विषयस्तत्परीक्षया जानाति स वृद्धते राजन्यमर्थेति आत्मो
पचयतिपुत्रादिसमये दण्डदानमात्मपश्योक्तकामो सन्धानं
परापचयात्महानिसमये दानपूर्वं मनोभयणमित्यादि निमित्तकाम
निर्णीतम् ॥ १० ॥

गो० टी०—अथार्थमिति । अथार्थं नातिशयार्थमिति ।
कल्प यो राजा समर्थं कार्यनिर्णयम् विधीयति सचिवान्
बुध्यते सचिवैः भद्राणोचयतीति शक्यते । वृद्धतावृद्धयर्थं
इति । यत् विचारयतीति दातव्यं न सन्धेयं इति वदन्त्येव
पूर्वोक्तव्यः ॥ १० ॥

१.] नि. टी०—अथ बुद्धिकामं पुरुषार्थमिति श्रुत्वा
धर्ममिति । द्वितीयं । काले तत्र प्रत्ययार्थं । काले प्रत्ययार्थं
सेवा, राजा काममेवेति स्वयंकाले शोच्यते । नार्थमिति भोजते
पुत्रावाहितम् द्वन्द्वानि न द्वन्द्वान्तेषु धर्मकार्यद्विन्द्वान्
भोजते अवाप्तपदार्थद्वन्द्वान् सेवते इत्यर्थः ॥ १० ॥

रा० टी०—धर्ममिति । कार्यं कुर्यात्तत्पन्नैः पुरुषैः सं-
तिनिर्णयजनः । धर्मादीन् भवन्ते पुरुषास्तदा कालावृद्धयर्थं
कर्मण धर्मार्थकामान् सेवते इत्यर्थः । योगं वा काले विचार्य
काले भोजते यथात्मनः सेवते द्वन्द्वानि वा भवन्ते तदा
राजसंध्याद्विद्वितौ धर्माद्यौ प्रातःकाले मध्यकाले वा भवन्ते तदा
विद्वितकामं मध्यकाले विद्वितमर्थं च सावेकाले भवन्ते तदा
गो० टी०—धर्ममिति । धर्ममर्थं कामं च प्रत्ययं । स
मिति द्वन्द्वानि वा धर्माद्यौ अर्थधर्मौ कामाद्यौ वा काला-
त् कालेऽपि द्विद्वितेषु प्रातर्मध्यकालमात्रेषु भोजते । अकार-
णं भवेति भावः । अनुदत्तं भवति । प्रातःकाले धर्मो विद्वितः स-
दा सेवते । मध्याह्ने अर्थो विद्वितः, तं तदा सेवते । सावेकाले
कामो विद्वितः, तं तदा सेवेति । गृहा प्रातःकाले स्वतःकाल-
हेतुं धर्मं मध्याह्ने विद्वितमर्थं च सेवते । मध्यकाले स्वतःकाल-
हेतुमर्थं प्रातर्विद्वितं धर्मं च सेवते । सावेकाले स्वतःकाल-
हेतुं धर्मं मध्याह्नविद्वितमर्थं च सेवते । अथवा सावेकाले स्वविद्वितं
तानं मध्याह्नविद्वितमर्थं च सेवते । अथवा सावेकाले स्वविद्वितं
तानं प्रातर्मध्याह्नयोर्विद्वितौ धर्माद्यौ च सेवेति । केवलकामं
तर्वेकालेऽपि सेवमानः पुरुषार्थम एवेत्यभिप्रेति ॥ १० ॥

२.] ति० टी०—अथ धर्मविरुद्धं कामं प्राप्ते धर्मं एव
इत्याह—अभिप्रेति । एतेषु त्रिषु धर्मादिषु सर्वमूलत्वा-
त्

३.] ति० टी०—अथ धर्मविरुद्धं कामं प्राप्ते धर्मं एव
इत्याह—अभिप्रेति । एतेषु त्रिषु धर्मादिषु सर्वमूलत्वा-
त्

४.] ति० टी०—अथ धर्मविरुद्धं कामं प्राप्ते धर्मं एव
इत्याह—अभिप्रेति । एतेषु त्रिषु धर्मादिषु सर्वमूलत्वा-
त्

यच्छ्रेष्ठं धर्मकर्म पुनः तदार्थेभ्यः श्रुत्वापि नानुवृध्यते विद्विते
धर्मोवाप्तपदार्थं न बुध्यते यो राजा महाराजो राजमा-
त्रो वा राजसन्ध्याद्विद्वितौ धर्मो वा कालावृद्धयर्थं वृद्धा न प्रतिगु-
ह्यति तत्पन्नैः कुर्यात्तत्पन्नैः बहुश्रुतमर्थेति वदन्त्येव ॥ १० ॥

रा० टी०—अथार्थं विद्विते धर्मादिषु प्राप्ते धर्मं एव सेवते
इत्याह—अभिप्रेति । एतेषु धर्मादिषु सेवते धर्मं श्रुत्वापि यत्
धर्मार्थं सेवा, राजा राजपुत्रो वा कालावृद्धये वृद्धा न प्रतिगु-
ह्यति तत्पन्नैः कुर्यात्तत्पन्नैः बहुश्रुतमर्थेति वदन्त्येव ॥ १० ॥

गो० टी०—अथ धर्मविरुद्धं कामं प्राप्ते धर्मं एव
इत्याह—अभिप्रेति । एतेषु धर्मादिषु प्राप्ते धर्मं एव सेवते
धर्मार्थं सेवा, राजा राजपुत्रो वा कालावृद्धये वृद्धा न प्रतिगु-
ह्यति तत्पन्नैः कुर्यात्तत्पन्नैः बहुश्रुतमर्थेति वदन्त्येव ॥ १० ॥

११.] ति० टी०—अथ धर्मविरुद्धं कामं प्राप्ते धर्मं एव
इत्याह—अभिप्रेति । एतेषु धर्मादिषु प्राप्ते धर्मं एव सेवते
धर्मार्थं सेवा, राजा राजपुत्रो वा कालावृद्धये वृद्धा न प्रतिगु-
ह्यति तत्पन्नैः कुर्यात्तत्पन्नैः बहुश्रुतमर्थेति वदन्त्येव ॥ १० ॥

१२.] ति० टी०—अथ धर्मविरुद्धं कामं प्राप्ते धर्मं एव
इत्याह—अभिप्रेति । एतेषु धर्मादिषु प्राप्ते धर्मं एव सेवते
धर्मार्थं सेवा, राजा राजपुत्रो वा कालावृद्धये वृद्धा न प्रतिगु-
ह्यति तत्पन्नैः कुर्यात्तत्पन्नैः बहुश्रुतमर्थेति वदन्त्येव ॥ १० ॥

गो० टी०—अथ धर्मविरुद्धं कामं प्राप्ते धर्मं एव
इत्याह—अभिप्रेति । एतेषु धर्मादिषु प्राप्ते धर्मं एव सेवते
धर्मार्थं सेवा, राजा राजपुत्रो वा कालावृद्धये वृद्धा न प्रतिगु-
ह्यति तत्पन्नैः कुर्यात्तत्पन्नैः बहुश्रुतमर्थेति वदन्त्येव ॥ १० ॥

१३.] ति० टी०—अथ धर्मविरुद्धं कामं प्राप्ते धर्मं एव
इत्याह—अभिप्रेति । एतेषु धर्मादिषु प्राप्ते धर्मं एव सेवते
धर्मार्थं सेवा, राजा राजपुत्रो वा कालावृद्धये वृद्धा न प्रतिगु-
ह्यति तत्पन्नैः कुर्यात्तत्पन्नैः बहुश्रुतमर्थेति वदन्त्येव ॥ १० ॥

अनभिज्ञाय शास्त्रार्थोपपत्तयः पशुबुद्धयः । मायाम्यादिकुम्भितानि भविष्यन्त्यन्तराकृतानि ।
 अशास्त्रविदुषां तेषां कार्यं नाभिहितं वचः । अर्थशास्त्रानभिज्ञानां विपुलां भियमिच्छताम् ॥ १२ ॥
 अहितं च हिताकारं धार्ष्ट्याज्जल्पन्ति ये नराः । अवश्यं मन्त्रवाद्यास्ते कर्तव्याः कृत्यदूषकाः ॥ १३ ॥
 विनाशयन्तो भर्तारं सहिताः शत्रुभिर्बुधैः । विपरीतानि कृत्यानि कारयन्तीह मन्त्रिणः ॥ १७ ॥
 तान्भर्ता मित्रसंकाशानमित्रान्मन्त्रनिर्णये । व्यवहारेण जानीयात्सचिवावुपसंहितान् ॥ १८ ॥

रा० टी०-हितंति । उद्विरेव जीवो जीवन्तं तद्वद्विः अत एव अर्थतन्त्रैस्सचिवैः आत्मनो हितानुबन्धं हिनप्रवृत्तिमालोक्य विचार्य राजा कार्यं कुर्यात् ॥ १२ ॥

गो० टी०-हितंति । अत्र कार्यमित्यध्याहारः निषेधेत-
 त्यनुपपन्नः यो राजा अर्थतन्त्रैः सचिवैः सह हितानुबन्धं
 हितोदरं आत्मनः कार्याकार्यं कर्तव्याकर्तव्यम् आलोच्य
 निश्चयं कार्यमेव निषेधेत सः इह लोके जीवन्तीत्यर्थः
 हीन्यनेनायमर्थो लोकप्रसिद्ध इत्यवगम्यन्ते । हितानुबन्धकायां-
 कार्यानालोचनात्वेदं व्यवसनमापन्नमिति भावः ॥ १३ ॥

१४] ति० टी०-अनोक्तमभिविधीयणमित्यपवादः
 दुर्मन्त्रिभिरप्यणमूलः सर्वानर्थं इत्याह-अनभिज्ञायेति ।
 प्रागल्भ्यात्तत्त्ववचनामात्रसमर्थान् ॥ १४ ॥

रा० टी०-अनभिज्ञायेति । मन्त्रिषु अभ्यन्तरीकृताः कथं-
 चिन्मया । प्राग्विदाः पशुबुद्धयः पुरुषाः शास्त्रार्थान् अनभिज्ञाय
 प्रागल्भ्यात् कृत्यमित्युच्यते । तेषामर्थशास्त्रानभिज्ञानमत
 एव अभ्यन्तरीकृतौ शास्त्रोक्तभिरवज्ञातृणांमभिहितं वचो न कार्यम्
 श्लोकादप्युक्तमिति ॥ १४ ॥ १५ ॥

गो० टी०-एवं सामान्येन राजानमपि मन्त्रिण्य मन्त्रिणोऽप्य-
 पिचिति-अनभिज्ञायेति । शास्त्रार्थान् नीतिशास्त्रार्थान्
 अनभिज्ञाय पुरुषादप्युच्यते । तेषां पुरुषाः पशुबुद्धयः आहा-
 रनिदादिभिरभिज्ञाः आन्तेन राजा मन्त्रेषु राजकार्यविचारैषु
 अभ्यन्तरीकृता मन्त्रमित्रस्येन दृष्टाः सन्तः प्रागल्भ्यात् उदा-
 पोह्य विना कर्तव्यादयान् । वक्तुमिच्छन्ति । ननु सम्यक्
 संगतं निश्चयं नान्वीत्यर्थः ॥ १४ ॥

१५] ति० टी०-अशास्त्रविदुषामित्युच्यते व्याख्या-
 अर्थशास्त्रविदुषांमिति । अभाषि विपुलां भियं केवलं इडा-
 देवैश्चकार्यं नानं न कार्यमित्युच्यते ॥ १५ ॥

गो० टी०-अशास्त्रवि । शास्त्रानभिज्ञानां तेषां मन्त्रि-
 णाम् अहितं वचः अर्थशास्त्रानभिज्ञानम् अभाषि विपुलां
 भियमिच्छन्तं राजा न कार्यम् । राजभिन्तदुक्तप्रकारो नाह-
 र्य इत्यर्थः ॥ १५ ॥

१६] ति० टी०-राजमित्रसंकाशे दुर्मन्त्रिणिरासः सर्वथां
 कार्यं इत्याह-अहितं मेति । धार्ष्ट्यात्तादृशां जल्पन्ति ते
 मन्त्रवाद्या अवश्यं कर्तव्याः ॥ १६ ॥

रा० टी०-आहितमिति । धार्ष्ट्यादन्तोः अहितं वचो

हिताकारं ये जल्पन्ति ते कृत्यदूषकाः नराः अवश्यं मन्त्रवाद्याः
 कर्तव्याः ॥ १६ ॥

गो० टी०-न केवलं तद्वचनाश्रवणं, मन्त्रेषु वदित्कार्याश्च
 त इत्याह-अहितमिति । वस्तुतः अहितं हिताकारं हितमि-
 वापातनः प्रतीयमानमर्थम् धार्ष्ट्यात् शास्त्रज्ञानं विना केवल-
 प्रागल्भ्यात् ये जल्पन्ति अक्रमेण वदन्ति कृत्यदूषकाः
 कार्यदूषकान् अवश्यं पूर्वमेव परीक्ष्य मन्त्रवाद्याः मन्त्रवि-
 धृताः कर्तव्याः ॥ १६ ॥

१७] ति० टी०-विनाशयन्त इति । केचन दुर्मन्त्रिणो
 भर्तारं नानाशयन्तः हेतोः शता तत्र नाशनिमित्तं विपरी-
 तानि कृत्यानि कारयन्ति । केचित्तु मन्त्रिणो दुर्मन्त्रफलं तत्र
 नाशं पश्यन्तो बुधैः सर्वज्ञैस्तत्र शत्रुभिः सहिताः । एतद्वचनं
 कुर्वन्तीति शेषः ॥ १७ ॥

रा० टी०-विनाशयन्त इति । इह लङ्कायाम् बुधैश्श-
 त्रुभिः सहिताः शत्रुं प्राप्त इत्यर्थः मन्त्रिणो भर्तारं विनाश-
 यन्तो विनाशयितुं विपरीतानि कृत्यानि कारयन्ति किञ्च शत्रु-
 भिः शत्रुलैः सहिता मन्त्रिणः बुधैरपि भतद्विपरीतानि
 कारयन्ति ॥ १७ ॥

गो० टी०-न केवलमहितवचनं, विपरीतं च कुर्वन्तीत्याह-
 विनाशयन्त इत्यादि । मन्त्रिणः दुर्मन्त्रिणः । बुधैः उपा-
 यज्ञैः शत्रुभिः सहिताः प्रेरिताः विनाशयन्तः विनाशार्थम् इह
 प्रयोजनविषये विपरीतानि विपरीतफलकानि कृत्यानि भर्तारं
 कारयन्ति ॥ १७ ॥

१८] ति० टी०-उपनिश्चित्युपनिश्चयनिर्णयः कथं तद्वद-
 तानिति । मन्त्रनिर्णये चिकीर्षितं तान्निवर्तकानामभिज्ञान-
 पमंहितादुपशोचयित्वा शत्रुवर्गीकृतान्मित्रवर्गकाशाव्यवहारेण
 तत्तन्मन्त्रजायैक्यावच्छेदव्यवहारेण जानीयात् ॥ १८ ॥

रा० टी०-तानिति । अत्रापमंहितान् उक्तोवादिता रिपु-
 र्गणं प्राप्तान् अत एव मित्रसंकाशान् मित्रसदृशान् अमित्रान्
 सचिवान् मन्त्रनिर्णये व्यवहारेण तद्व्यवहारेण भर्ता राजा
 जानीयात् एतेन तास्मिन्मारयेति ध्वनितम् ॥ १८ ॥

गो० टी०-दुर्मन्त्रिण्यनिर्णयोपपत्त्याह-तानिति । उपसं-
 हितादुपजापितान् शत्रुकोशप्रदानादिना शत्रुभिर्भेदं प्रतिपातान्
 मित्रसंकाशान् मित्रवद्रावयतः कार्यतोऽमित्रान् सचिवान्
 व्यवहारेण व्याप्तिमभाषणेन जानीयात् ॥ १८ ॥

चपलस्येह कृत्यानि सहमानुपधावतः । क्षिप्रमन्वे प्रपद्यन्ते क्रौञ्चस्य खमिव द्विजाः ॥ १९ ॥
 यो हि शत्रुमवज्ञाय औत्मानं नाभिरक्षति । अत्राप्नोति हि सोऽनर्थान्स्थानाच्च व्यवरोप्यते ॥ २० ॥
 यदुक्तामिह ते पूर्वं प्रियया मेऽनुजेन च । तदेव नो हितं वाक्यं यथेच्छमि तथा कुरु ॥ २१ ॥
 तच्च श्रुत्वा दशग्रीवः कुम्भकर्णस्य भाषितम् । भुक्तुं चैव संचक्रे कुदृशैरनमभाषत ॥ २२ ॥
 मान्से गुरुनिवाचार्यः किं मां त्वमनुज्ञाससे । किमेवं वाक्श्रमं कृत्वा वैशुकं तद्विधीयताम् ॥ २३ ॥
 विभ्रमाञ्चितमोहाद्वा बलवीर्याश्रयेण वा । नाभिरक्षमिदानीं यदुच्यते तस्य पुनः कथा ॥ २४ ॥

१९] ति० टी०—चपलस्यापातधुलजनकचलतस्तुष्टस्य
 हसविचारेण कृत्यान्वपधावतः कुर्वतोऽन्वे शत्रुः क्षिप्रं खं
 न्मं प्रपद्यन्ते । द्विजाः पक्षिणः स्कन्दपक्षि विदग्धक्रौञ्चस्य
 तैश्चाख्यायकस्य खं रन्ध्रमिव ॥ १९ ॥

२० टी०—तत्र हेतुमाह—चपलस्येति । चपलस्य चंचल-
 वेतस्य अत एव सहसा अविचार्येण कृत्यानि अनुपधावतः
 वतः राज्ञः खं रन्ध्रं अन्ये रिपवः क्षिप्रं प्रपद्यन्ते तत्र स्थानतः
 तैश्चैव त्वमभिरन्धिच्छिद्रपर्वतरथं खं स्कन्दपक्षिकृत्तुं द्विजा-
 षिण इव ॥ १९ ॥

गो० टी०—स्वयमसमर्था विपरीतबुद्धयोः पक्षिणः किं
 गिष्यन्तीत्यशङ्क—चपलस्येति । इह प्रवृत्तौ कामे रिपवे
 न्यानि उपसंहितमन्त्रिप्रेतितानि कार्याणि सद्यस्य अयोग्य-
 तुप्रधावतः दुर्मन्त्रिषु भविष्यमनुसरतः जपद्वयं अदिति
 तयै प्रवर्तमानस्य राज्ञः छिद्रं रन्ध्रम् अन्ये शत्रवः क्षिप्रं
 पथन्ते स्वीकुर्वन्ति । वाक्यमिव । द्विजाः पक्षिणः रन्ध्रविप्रा-
 द्वा द्विजा इत्यमरः । क्रौञ्चस्य स्कन्दशक्तिविदारितस्य
 तैश्चाख्यायकस्य खमिव । पण्डिताः शत्रवः उत्कोचप्रदाना-
 ना वसीकृतैर्मन्त्रिभिः कुबजिष्यापलकायै राजानं प्रापय-
 देव रन्ध्रपासाय अन्तः प्रविशन्तीति भावः ॥ १९ ॥

२०] ति० टी०—अवज्ञायत्वमत्य । स्थानादाजगद्व्याः ।
 विरोप्यते निवर्त्यते ॥ २० ॥

रा० टी०—य इति । शत्रुमवज्ञाय अपरिगणय्य आत्मानं
 । नाभिरक्षति सः अनर्थानवाप्नोति अत एव स्थानात् राज-
 दाव व्यवरोप्यते अश्रुते ॥ २० ॥

गो० टी०—एवं कपदवृत्तेः शत्रोः स्वरूपापरिज्ञाने राजा
 पथत इत्याह—यो हीति । यो हि राजा शत्रुं यश्चनप-
 रं अविज्ञाय मन्त्रव्यवहारादिना अविज्ञाय आत्मानं च
 भिरक्षति दुर्मन्त्रिनिगासादिना नात्मानं प्रहृतौ स्थापयति ।
 अनर्थानवाप्नोति स्थानात् राजासनात् व्यवरोप्यते प्रचया-
 ते । इयता मन्थेन तत्र कामव्यसनात् दुर्मन्त्रिचक्राद्य-
 पदिति दर्शितम् ॥ २० ॥ २१ ॥

२१-२२] ति० टी०—प्रियया मन्दोदर्याः । मेऽनुजेन विभी-
 षः । समानार्थं च तयोर्वाक्ये इति मन्दोदर्याक्यं न
 यशुकम् । स्वमतिसदृशमतित्वान्मैऽनुज इत्युक्तम् ॥ २१ ॥ २२ ॥

रा० टी०—यदिनि । प्रियया मन्दोदर्याः मेऽनुजेन विभी-
 षणेन च ते युग्मे यत्र युञ्जते तदेव वाक्यं नोऽप्यारं हितं
 नेतु तत्र मर्षां रोचते इत्यत आह यथा येन प्रकृतौ इत्युक्ति-
 तयाः कुरु ॥ २१ ॥

गो० टी०—तदिति । दशग्रीवः कुम्भकर्णस्य भाषितं श्रुत्वा
 यशुकीं प्रयोः क्रौञ्चस्य खं रन्ध्रं वनं कुम्भकर्णमभाषत च ॥ २२ ॥

गो० टी०—नस्तिनि । यदुक्तः रन्ध्रं भुक्तुं चर्वाकृत्ययु-
 चये । एवमभाषत चेत्यर्थः ॥ २२ ॥

२२] ति० टी०—अतः तत्र युञ्जते निषेककर्मणाचार्य इव
 द्वितीयमन्त्र इव च मान्यः । एवं वाक्श्रमं कृत्वा किं कलम-
 न किमपि । अतोऽप्यकारे यशुकं तद्विधीयताम् ॥ २३ ॥

रा० टी०—ननुपाण्डवकारमाह—मान्य इत्यादिभिः ।
 मान्या यशुकनकाः पाचयन् विद्याप्रद इव च ते किं किमर्थ-
 मनुयासि अज्ञानजनयोग्यता ययि मान्योऽन्याः स्वशुकं न
 करिष्यावन्ति साधयन् अतः पा । न ननुभयं कृत्या किं
 कर्ते न किमपीत्यर्थः अतो यत्र यशुकमिह कर्तव्यं तत्र योयं
 तद्विधीयताम् ॥ २३ ॥

गो० टी०—मान्य इति । हे कुम्भकर्ण स्व मान्या बहु-
 मन्त्राः आचार्यः आचारप्रदाताः यशुकीं यो मान्यमानार्थं
 युग्मं अनुग्रामसि शिक्षने भाषे शत्रु विपरीतज्ञानाय-
 मीत्यर्थः । एवं वचनं तवायुक्तमिति भावः । अकारं यदं पच-
 नमित्याह—किमेवमिति । एतत् उक्तप्रकारेण वाक्श्रमं
 कृत्या प्रयत्नेककर्तुं वाच्यमुक्त्यर्थः किं कलम किमपि
 प्रयोजनं कामनीत्यर्थः । नीतिकलाप्यतीतनादिति भावः ।
 काले नयमानातीतकाले यशुकं पात्रमस्मयं तत्र विधीयतां
 क्रियताम् ॥ २३ ॥

२४] ति० टी०—किं च स्वशुकं सत्यमेव । तथापि गते
 मले सेतुबन्धवद्वा कथा व्यर्थोऽनुद्वेगमदविशेषाद् विस्मया-
 दिति । विषयो विपरीतज्ञानम्, जितमोहाज्ञानम्, तदा-
 विदोषेण युग्मशुकं हितं तत्काले नाभिरक्षं भावीकृतम् । इदो-
 नीयतीतकालस्य युगः कथा तथैत्यर्थः ॥ २४ ॥

रा० टी०—विस्मयादिति । निस्वाम्य विपरीतज्ञानात्
 चित्तमोहादविषेकाद्वा बलवीर्याश्रयेण न यत्र नाभिरक्षं
 स्वीकृतं तस्येवानीं पुनः कथा तथैव ॥ २४ ॥

१ क्षिप्रमिव गो. पाठः । २ नभोति गो. पाठः । ३ नात्मानमसीति गो. पाठः । ४ कियतामनुजेनेति गो. पाठः । ५ योश्चकृषि च तद्वति गो.
 ६ योश्चकृषि गो. पाठः । ७ व्यर्थो इति गो. पाठः । ८ कथा इति गो. पाठः ।

अस्मिन्काले तु यद्युक्तं तदिदानीं विचिन्त्यताम् । [गतं तु नानुबोध्यन्ति गतं तु गतमेव हि]

ममापनयनं दुःखं विक्रयेण समीकुरु ॥

॥ २५ ॥

यदि स्वल्वास्ति मे स्नेहो विक्रमं वाधिर्गच्छसि । यदि कार्यं ममैतत्ते हृदि कार्यतमं मतम् ॥ २६ ॥

स तुह्यो विपन्नार्थं हीनप्रभ्युपपद्यते । स बन्धुर्व्योऽपनीतेषु साहाय्यायोपकल्पते ॥ २७ ॥

तमर्थैव ब्रुवाणं स वचनं धीरदारुणम् । हृष्टोऽयमिति विज्ञाय शनैः श्रद्धणमुवाच ह ॥ २८ ॥

अतीव हि समालक्ष्य आतरं क्षुभितेन्द्रियम् । कुम्भकर्णः शनैर्वाक्यं बभावे परिसान्त्वयन् ॥ २९ ॥

तृणु राजशर्वादौ सम वाक्यमरिंदम । अलं राक्षसराजेन्द्र संतापमुपपद्य ते ॥

मेघं च संपरित्यज्य स्वस्थो भवितुमर्हसि ॥

॥ ३० ॥

गो० टी०-पूर्ववर्णनेन इत्यत्र निमित्तमाह-विभ्रमा-
दिति । निमित्तं कालो दीर्घकालात् वित्तमोहात् ज्ञाना-
द्वयात् । अन्तर्गतमप्यत्र प्रत्यययोर्वचनेन । गतेनेति
यत्नः । अन्तर्गतमपि न कृतम् तस्य पुनः कथाः पुनः
पुनः अन्तर्गताः । इति तस्मात्तत्काले व्याप्तिः ॥ २४ ॥

२५] ति० टी०-तदेवमतः-अस्मिन्निति । अपनय-
नानीतिजम् । विक्रयेण स्वीयेन ॥ २५ ॥

गो० टी०-अस्मिन्निति । अस्मिन् काले यद्युक्तं तदि-
दानीमेव विचिन्त्यताम् अत एव यदि मे स्नेहो मद्रियकप्री-
तिर्गति स्वर्गति योः यदि च विक्रममधिगच्छसि विक्रमवा-
नसीत्यर्थः । यदि च हस्तं प्रसिद्धं सम कार्यं ते हृदिकार्यतमं
ममार्थे तदा मम अपनयनं पूर्तीतिजम् दुःखं समीकुरु
मोक्षम् । २५ अन्तर्गतमप्यत्र ॥ २५ ॥ २६ ॥

गो० टी०-अस्मिन्निति । इदानीं मयः । गतं तु गत-
मेव । न तत्पुनरावृत्तमिति भावः ॥ २६ ॥

२६] ति० टी०-यित्तं कालस्य स्वस्मिन्नित्यादिः ।
एतन्कार्यं बुद्ध्यापन्नम् यदि कायतममतिशयेनातृणादं योग्यं
कार्यमिति त्वं ममत्वं तदा एव कुर्विति संवत्सः ॥ २६ ॥

गो० टी०-ममत्वेत्यादि । ममत्वं लोक एकाग्र्यः दोषं त्रैप-
स्यम् । तत्र भिन्नप्रमाणमिति यावत् । समीकुरु समतया कुरु ।
द्वैतस्य संपत्ता माय विषयताया यत् । त्वं वाक्यार्थद्वारे ।
मे मयि यदि स्नेहोऽस्ति स्वार्थं विक्रमं यदि वा अलगच्छसि ।
स्वपराक्रमस्तत्त्वेन नीत्युपन्यासस्तत्त्वम् कुरु इति भावः ।
यत्नः बुद्ध्यापन्नं कार्यं ते तदि कार्यतमम् अवश्यकर्तव्यम्
यत्नः एव । यत्नः परित्यज्य स्वस्थो भवितुमर्हसि । तदा
समीकुरुमप्यत्र ॥ २६ ॥

२७] ति० टी०-ति । यदि एतत्तत्पुनरावृत्तमेव कार्य-
मिच्छाह-स इति । विपन्नार्थं विपन्नार्थकार्यम् । अतएव दी-
नम् । अन्धुपपद्यतेऽनुबोध्यन्ति । एव एवम् । बन्धुत्वेऽप्येतेदेव
साहाय्यमिति यावत्-स इति । अपनीतेऽपनीतिमार्गश्चेष्टु ॥ २७ ॥

गो० टी०-स इति । विक्रये विवरो अर्थो यस्य अत

एव दीनं योभ्युपपद्यते तत्साहाय्यकर्तृत्वेन प्राप्नोति स हृष्ट
योपनीतेषु अपनीतिजनितप्राप्तदुःखेष्टु साहाय्यायोपकल्पते
स बन्धुः ॥ २७ ॥

गो० टी०-इदानीं साहाय्याकरणे तत्र बन्धुत्वमेव भज्ये-
तेति सहृष्टान्तमाह-स इति । विपन्नार्थं विपन्नः शङ्कितापायः
अर्थः प्रयोजनं यस्य तत्र दीनं भद्रिभनत्कम् पुरुषम् यः
हृष्टः अन्यवपद्यते अभितः प्राप्नोति तदा सन्निधत् इत्यर्थः
स एव हृष्टः । यो बन्धुः अपनीतेषु विपन्नमनीतिषु पुरुषेषु
साहाय्यायोपकल्पते साहाय्याय प्रभवति स एव बन्धुः । भव
वाक्यं सावधारणमिति न्यायान् ॥ २७ ॥

२८-२९] ति० टी०-धीरदारुणम् । इच्छा चतुर्विध्य-
केऽधीरत्वम् । स हृष्ट इत्युक्तेऽङ्गुणत्वम् ॥ २८ ॥ २९ ॥

गो० टी०-तमिति । धीरदारुणं यद्युक्तं तद्विपन्नता-
मिच्छाके धीरत्वेन मान्यो गुरुवाचाया इत्याद्युक्तेऽङ्गुणत्वेन
य प्रतीयमानं वचनमेव ब्रुवाणं रावणं हृष्टोयमिति विज्ञाय
कुम्भकर्णः श्रद्धणमुवाच वचनमुवाच ॥ २८ ॥

गो० टी०-तमिति । धीरदारुणम् । यदि वा कार्यमि-
च्छाया धीरम् सहस्रित्याद्युक्त्या दारुणं निष्कुरम् । हृष्टोय-
मिति विज्ञाय । बुद्ध्यापन्नमेनाहुमायेत्यर्थः ॥ २८ ॥

गो० टी०-तदेव भद्रयन्त्रेणाह-अतीवोत्तिष्ठभकर्णः आत-
नमतीति क्षुभितेन्द्रियं समालक्ष्य परिसान्त्वयन् मन बभावे २९

गो० टी०-उक्तदेवार्थं प्रत्यक्षप्राह-अतीवेति । अतीव
क्षुभितेन्द्रियमित्यनेन हृष्टपदं व्याख्यातम् । परिसान्त्वयन्तिद-
नम् श्रद्धणपदम् ॥ २९ ॥

३०] ति० टी०-संतापमुपपद्य प्राप्यात्म । तापो न
कार्य इत्यर्थः ॥ ३० ॥

गो० टी०-तदाकारमाह-शुण्विति । हे राजन् अव-
हितः एकाग्रचित्तः सन् मम वाक्यं शृणु अहं पृथक् तत्त्व-
रूपमाह अलमिति । संतापं दोषमुपपद्य प्राप्य ते अलं न
कार्य इत्यर्थः अतः संतापं दोषं च संपरित्यज्य स्वस्थो
भवितुमर्हसि ॥ ३० ॥

गो० टी०-अलमिति । ते त्वया संतापम् उपपद्य प्राप्य

नैतन्मनसि कर्तव्यं मयि जीवति पार्थिव । तमहं नाशयिष्यामि यत्कृते परितप्यते ॥ ३१ ॥
 अवश्यं च हितं वाच्यं सर्वावस्थां गतं मया । बन्धुभावादाभिहितं भ्रातृस्नेहाच्च पार्थिव ॥ ३२ ॥
 सहस्रं यच्च कालेऽस्मिन्नातुं स्नेहेन बन्धुना । शत्रूणां कदनं पश्य क्रियमाणं मया रणे ॥ ३३ ॥
 अद्य पश्य महाबाहो मया समरगुप्तिनि । हने रामे सह भ्राता द्रवन्तीं हारिवाहिनीम् ॥ ३४ ॥
 अद्य रामस्य तद्गुप्ता मया नीतं रणाच्छिरः । सुखी भव महाबाहो सीता भवतु दुःखिता ॥ ३५ ॥
 अद्य रामस्य पश्यन्तु निश्चलं सुप्रहन्तिप्रभम् । लङ्कायां राक्षसाः सर्वे ये ते निहन्तव्यभावाः ॥ ३६ ॥
 अद्य शोकपरीतानां स्वयन्धुवधैर्लोचिनाम् । शत्रोर्युधि विनाशेन करोम्यश्रुपमार्जनम् ॥ ३७ ॥
 अद्य पर्वतसंकाशं समूर्ध्वमेव तोषद्म । विकीर्णं पश्य समरे सुशीवं सुवगेव्वरम् ॥ ३८ ॥
 कथं च राक्षसैरेभिर्मया च परितोषित्वतः । जिघांसुभिर्दाशरथिं द्ययसे त्वं सदान्वत ॥ ३९ ॥

एतम् । संतापो न कर्तव्य इत्यर्थः । " अनेकज्योतिः प्रतिप-
 योः प्राचां कथा " इति कथा प्रत्ययः । सत्यो भव
 त्गन्त्यो भवेत्यर्थान्तरम् ॥ ३० ॥

३१] ति० टी०-एतदेव यत्कृते यमिभिलम् ॥ ३१ ॥
 रा० टी०-नैति । यत्कृते त्वं पवित्रपुत्रे तमहं नाशयिष्यामि
 तो मयि जीवति सति एतत् दुःखं भवति न कर्तव्यम् ॥ ३१ ॥
 गो० टी०-नैतदिति । नैतन्मनसि कर्तव्यम् विप्रवाशि-
 मोदाद्विप्रकं भवति न कर्तव्यमित्यर्थः । यत्कृते यय रामस्य
 ते अपान्तरं तु मयि जीवति सति एतन्मनसि न कर्तव्यम् ।
 यदि जीयिष्यामि तदा एवं न कर्तव्यम् । अहमेव न जीवि-
 रामीत्यर्थः । यत्कृते यस्य सप्त कृते परितप्यसे अद्य एतेन
 वेव मत्कार्यं न करोतीति परितोषित्वं । न मे रामस्य
 नाशयिष्यामीति ॥ ३१ ॥

३२] ति० टी०-सर्वावस्थां सुखदुःखादिवर्षाभ्यां गतं
 तम् । त्वं प्रसीति शेषः । 'विष्णोर्भाविः कावणा' मया
 स्थिति गीयते' इत्यन्ये ॥ ३२ ॥

रा० टी०-अवश्यमिति । बन्धुभावाद्बन्धुभावाद्देहादेः
 वाक्स्थाद्य ते हितं मयाऽवश्यं वाच्यम् अत एव मया अभि-
 तं कथितम् ॥ ३२ ॥

गो० टी०-तर्हि किमर्थमेवमुक्तमित्यवाह-अवश्यमि-
 ति । बन्धुभावात् सामान्यरुनेहात् विशेषतो भ्रातृस्नेहात् ।
 श्वस्थम् रोषवर्षादिसर्वावस्थावस्थितमित्यर्थः अवश्यं वाच्यं
 हितं मयाभिहितम् ॥ ३२ ॥

३३-३८] ति० टी०-यन्म पदाक्रमस्य सदात्ममि-
 त्वात् च स्निग्धेन बन्धुना कर्तुं योग्यं तन्मया क्रियमाणं
 पूर्णं कदनं पश्य ॥ ३३-३८ ॥

रा० टी०-सदृशमिति । स्निग्धेन बन्धुना अस्मिन्काले कर्तुं
 सहस्रं योग्यम् तत् मया क्रियमाणं शत्रूणां कदनं पश्य ॥ ३३ ॥

गो० टी०-सदृशमिति । अस्मिन् काले आपत्काले
 श्रेष्ठं बन्धुना यत्कृते सदृशं युक्तम् सादृशं कदनं मया
 समाप्तं पश्य । अत्र शत्रुकर्तृकं कदनमित्यर्थान्तरम् ॥ ३३ ॥

रा० टी०-अद्येति । मया रामे हने सति द्रवन्तीं पञ्च-
 यमनां हारिवाहिनीं पश्य ॥ ३४ ॥

गो० टी०-अद्येति । अर्धान्तरम् । हे परश्वध, मया
 सह समरभयनि हने भग्न सति रामे रामनिमित्तम् द्रवन्तीम्
 भगवच्छन्तीम् हारिवाहिनीं पश्यति ॥ ३४ ॥

रा० टी०-अद्येति । मया नीतं रामस्य शिरः दृष्ट्वा त्वं
 सुखी भव सीता तु दुःखिता भवतु ॥ ३५ ॥

गो० टी०-अद्य रामस्येति । अर्धान्तरम् । मया सह
 रामस्य रणादेतोः आनीतं हने शिरम् । शिरः मच्छिरः
 दृष्ट्वा सुखी भव । महाबाहो मयि रोषवर्षादादिनि भावः । सीता
 दुःखिता भवतु । सर्वलोकात्परादिनि भावः ॥ ३५ ॥

रा० टी०-अद्येति । निहन्तव्यभावाः ये राक्षसास्तान्
 मयाय निहन्तं पश्यन्तु ॥ ३६ ॥

गो० टी०-अद्य रामस्य पश्यन्तविति । अर्धान्तरम् ।
 रामस्येति कर्तुमि पश्य । रामकर्तुमि मयिप्रभम् । ते निहन्त-
 व्यभावाः ते राक्षसाः पश्यन्तु । न हने पश्यतिः सह इति मया-
 दादिनि भावः द्रवन्तीकृत्येवमेतं योक्तम् ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

रा० टी०-अद्येति । यत्कृते यय रामस्य मया जोहरी-
 तानां राक्षसानां शत्रोर्विनाशेन अश्रुप्रमार्जनं करोमि ॥ ३७ ॥

रा० टी०-अद्येति । तस्य तोषदमित्य कथितकण-
 मित्यर्थः सुगीनं विकीर्णं पश्य ॥ ३८ ॥

गो० टी०-अद्येति । समर्थेन तोषदमिति । रुषिराक्ष-
 तया समर्थप्रकाशं मेवमित्य स्थितमित्यर्थः ॥ ३८ ॥

३९] ति० टी०-दाशरथि जिघांसुभिर्ममातिः परितो-
 षित्वतोऽपि कथं द्ययसे ॥ ३९ ॥

रा० टी०-कथमिति । दाशरथि जिघांसुभिः मया
 राक्षसैश्च परितोषित्वत्वं कथं द्ययसे ॥ ३९ ॥

गो० टी०-कथमिति । समर्थेन दाशरथि जिघांसुभि-
 यः राक्षसैः मया च परितोषित्वत्वं कथं मयाय द्ययसे
 इति योजना । अर्धान्तरम् । जिघांसुभिः हनेच्छामाकाङ्क्षिः

जिघांसुः पाठः । २ सव्येभ्यः मया त्वदेति गो. सर्वावस्थां तु मेवेति रा. पाठः । ३ यदेति गो. पाठः । ४ पश्येति गो. पाठः । ५ दाशरथिदिति
 पाठः । ६ सव्येभ्यः गो. पाठः । ७ सव्येति गो. पाठः । ८ स्थित इति गो. पाठः । ९ द्ययसे इति गो. पाठः । १० इवेति गो. पाठः ।

मां निहत्य किल त्वां हि निहनिष्यति राघवः । नाहमात्मनि संतापं गच्छेयं राक्षसाधिप ॥ ४० ॥
 कामं त्विदानीमपि मां व्यादिशस्त्वं परंतप । न परः प्रेक्षणीयस्ते युद्धायातुल्यक्रम ॥ ४१ ॥
 अहमुत्सादयिष्यामि शत्रूंस्त्वत् महाबलान् । यदि शक्नो यदि यमो यदि पावकमारुतो ॥ ४२ ॥
 तानहं योधयिष्यामि कुर्वेस्वरुणावपि । गिरिमात्रशरीरस्य शितशूलधरस्य मे ॥ ४३ ॥
 नर्दतस्तीक्ष्णदंष्ट्रस्य विभीर्याद्वैपुरंदरः । अथ वा त्यक्तशस्त्रस्य मृदतस्तरसा रिपून् ॥ ४४ ॥
 न मे प्रतिमुखः कश्चित्स्थानुं शक्नो जिजीविषुः । नैव शक्त्या न गद्या नासिना निशितैः शरैः ॥ ४५ ॥
 हस्ताभ्यामेव संरंभ्य हनिष्यामि सैवज्जिणम् । यदि मे सुष्ठिवेगं स राघवोऽथ सहिष्यति ॥ ४६ ॥
 ततः पास्यन्ति बाणौघा रुधिरं राघवस्य मे । चिन्तया तर्प्यसे राजन्तिकमर्थं मयि तिष्ठति ॥ ४७ ॥
 सोऽहं शत्रुचिन्ताशाय तव निर्यातुमुद्यतः । मुञ्च रामाद्भयंघोरं निहनिष्यामि संयुगे ॥ ४८ ॥
 राघवं लक्ष्मणं चैव सुग्रीवं च महाबलम् । हनूमन्तं च रक्षोघ्नं येन लज्जुं प्रदीपिता ॥ ४९ ॥
 हरिश्च भैरवौ च यिष्यामि संयुगे सैमुपस्थिते । असाधारणमिच्छामि तव दातुं महद्यशः ॥ ५० ॥

शत्रुक्रान्तमर्षित्वयेः । कथं परिरक्षितः । प्रसूत वक्ष्यम
 ति । अत्र विभीषणः कृ गत इति कुम्भकर्णस्य प्रभः मया
 विष्णो गत इति रावणस्योत्तरं च कश्चि कोशे दृश्यते
 त्वयुवावात्तिक्रम ॥ ५१ ॥

४०-४५] ति० टी०-अद्याहमुनांस्तीत्याह-मामिति ।
 मां निहत्य नान्यतरं किल त्वां निहनिष्यति । तत्र ममैव
 हननं मेनाशङ्क्यम्, अनपराह-नात्मनि त्वविषये संतापं
 रामविषये अयं गच्छेयम् ॥ ४०-४९ ॥

रा० टी०-ननु स्वजयस्यातिथयत्वेन कथमेवं ब्रूषे इत्यत
 आह-मामिति । राघवो मां निहत्य त्वां निहनिष्यति अहं
 तु आत्मनि त्वमरणनिमित्तं संतापं न गच्छेयम् ॥ ४० ॥

गो० टी०-प्रशेति । अत्र अधशब्दः प्रकामान्तरे । मयि
 हते भूति हि पश्चात्त्वां रामो हन्ति हनिष्यति । अहं च आत्मनि
 स्वस्मिन् संतापं शत्रुपरिभवजं न कदाचिदपि गच्छेयम् । न
 केनचिदन्तुं शक्य इत्यर्थः । अतः कुतस्ते भयमिति भावः ।
 अथान्तरम् । अहमात्मनि विषये संतापम् न गच्छेयं न
 गच्छामि । "स्वयंगो नृदुःखम्" इति लकारव्यत्ययः । मवि-
 धनं नाशुशोचामीत्यर्थः । किं तु मयि हते सति । अथ राघव-
 स्त्वां हन्ति हनिष्यतीति संतापं गच्छामीति ॥ ४० ॥

रा० टी०-काममिति । हे परंतप युद्धाय मां कामं
 यथेच्छं व्यादिश आक्रामय परोऽन्यो न प्रेक्षणीयः मत्साहा-
 स्यार्थं नान्वेषणीयः ॥ ४१ ॥

गो० टी०-काममिति । इदानीमपि इदानीमेव युद्धाय
 व्यादिश । ते त्वया परः अन्यः न प्रेक्षणीयः ॥ ४१ ॥

रा० टी०-अहमिति । परि शक्तायन्यतमः स्यात्तर्हि तान्
 अहं योधयिष्यामि अतस्तव शत्रून्त्सादयिष्यामि । सार्द्धश्लोक
 एकान्वयो ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

रा० टी०-गिरीति । शितं तीक्ष्णं शलं धरति तस्य नर्दतो
 मे पुरंदरो विभीषातु ॥ ४४ ॥

गो० टी०-अहमित्यपेक्षेकं वाक्यम् ॥ ४२ ॥

गो० टी०-उक्तं विष्णोति-यदीति ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

रा० टी०-ननु रामादिभिरशस्त्राणि क्षिपन् इति तैस्तह
 कथं तव युद्धं शक्नोतीत्यत आह-अथवेति । रिपून् मृदूतो
 विनाशयतस्त्यक्तशस्त्रस्यापि मे जिजीविषुः कश्चित् प्रतिशुलस्स-
 म्मुखः सन् स्थातुं न शक्तः ॥ ४५ ॥

गो० टी०-अथवेति । मृदूतः प्रहरतः । प्रतिशुल्ये
 अये ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

रा० टी०-नेति । सोऽहं शक्त्यादिना न हनिष्यामि किन्तु
 सवज्जिणमपि रिपुं हस्ताभ्यामेव संरंभ्य प्रहृत्य हनिष्यामि ॥ ४६ ॥

४६-५०] ति० टी०-मे सुष्ठिवेगं राघवो यदि सहि-
 ष्यति तदा राघवस्य बाणौघा मे रुधिरं पास्यन्ति । तस्सहन-
 मेव तस्याशङ्क्यमिति भावः ॥ ४६-५० ॥

रा० टी०-यदीति । स राघवः यदि मे सुष्ठिवेगं सहिष्यति
 सुष्ठिवेगेन न मरिष्यतीत्यर्थः तर्हि मे बाणौघाः राघवस्य रुधिरं
 पास्यन्ति एतेन स्वबाणानामभेद्यत्वं सूचितम् ॥ ४७ ॥

गो० टी०-अदीति । रामः प्रथमं मे सुष्ठिप्रहारमेव न
 सहिष्यते कुनो मां प्रहरिष्यतीति भावः ॥ ४७ ॥

रा० टी०-चिन्तयेति । सोऽहं तव शत्रुविनाशाय निर्यातुञ्च-
 तोस्मि अमो मयि तिष्ठति सति चिन्तया त्वं किमर्थं तप्यसे ४८

गो० टी०-चिन्तयेति । उद्यतः अस्मीति शेषः ॥ ४८ ॥

रा० टी०-मुञ्चेति । यतोऽसाधारणं यशः तव तुम्यं दातुं
 विच्छामि अतो राघवादीन् हनिष्यामि येन लज्जुं प्रदीपिता
 तं हनूमन्तं हरिश्च भैरवौ च यिष्यामि अतो रामाद्भयं दह्ये । राघवो
 कथयमेकान्वयि ॥ ४९ ॥ ५० ॥

१ अथ पूर्वं हते तेन मयि त्वां हन्तीति गो. पाठः । २ प्रेक्षणीय इति गो. पाठः । ३ वेति गो. पाठः । ४ चेति गो. पाठः । ५ अहं स्वयं मयि
 ति गो. पाठः । ६ संभ्य इति गो. पाठः । ७ अवेति गो. पाठः । ८ ते इति गो. पाठः । ९ इति गो. पाठः । १० दीप्यते इति गो. पाठः ।
 ११ अहमिति गो. पाठः । १२ अहं इति गो. पाठः । १३ अहं इति गो. पाठः । १४ अहं इति गो. पाठः । १५ अहं इति गो. पाठः ।

यदि चेन्द्राद्वयं राजन्यदि चापि स्वयंभुवः । [तैतोऽहं नाशयिष्यामि नैशं तम इवांशुमान्]

अपि देवाः शयिष्यन्ते मयि क्रुद्धे महीतले ॥

॥ ५१ ॥

यमं च शययिष्यामि भक्षयिष्यामि पातकम् । आदित्यं पातयिष्यामि सनक्षत्रं महीतले ॥ ५२ ॥

शतक्रतुं वधिष्यामि पास्यामि वरुणात्म्यम् । पर्वताभूर्गयिष्यामि दारयिष्यामि मेदिनीम् ॥ ५३ ॥

दीर्घकालं प्रमुप्तस्य कुम्भकर्णस्य विक्रमम् । अत्र पश्यन्तु भूतानि भक्षयमाणानि सर्वशः ॥

नै त्विदं त्रिदिवं सर्वपाहारे मम पूर्यते ॥

॥ ५४ ॥

वधेन ते दास्येः सुखायै सुखं समाहर्तुमहं व्रजामि ।

निहत्य रामं सह सङ्गमेन खाद्यामि तपोन्दास्यमुख्यान् ॥

॥ ५५ ॥

रमस्व रौजनिपदं नयिष्यामि दारुणं क्रूरानि विनीय दुःखम् ।

मयाव रामे गमिसे प्रभूतं निगम्य मीता वरुणा भविष्यति ॥

॥ ५६ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीक्ये आदिवाक्ये सुद्रकाण्डे त्रिपष्ठितमः सर्गः ॥ ६२ ॥

अनुषष्टितमः सर्गः ।

एवमुक्तवन्तं कुम्भकर्णी महीतः शयिष्यन्तु सनक्षत्रं यमं च । न ह्यतस्तब्रवीत् इति राक्षसेन पश्यत्य सो प्रभो आदिजिह्वः सहादी कुम्भकर्णी किरित इति तमः पश्यत्यतः तत्रैव चन्द्रः पराजितः अपि अस्माभिः राक्षसाणो रामो भक्षित इति गरी शान्तोपय तच्छ्रुत्वाभावा योता प्रयत्नेन क्रोधेनैव न सव्यभूताय ।

तदुक्तमनिकायस्य वदिनो आह्वयानि । कुम्भकर्णस्य वचनं श्रुत्वायं महीतः ॥ १ ॥

गो० टी०—सुधेत्यादिभार्यस्योक्तं तत्रैव न ह्यतस्तब्रवीत् इति राक्षसेन पश्यत्य सो प्रभो आदिजिह्वः सहादी कुम्भकर्णी किरित इति तमः पश्यत्यतः तत्रैव चन्द्रः पराजितः अपि अस्माभिः राक्षसाणो रामो भक्षित इति गरी शान्तोपय तच्छ्रुत्वाभावा योता प्रयत्नेन क्रोधेनैव न सव्यभूताय ।

सुद्रकाण्डमाहर्तुं प्रपणितुमर्हं व्रजामि अत एव रामा दीर्घं निहत्य खाद्यामि ॥ ५६ ॥

५१-५२] ति० टी०—इन्द्रादिभ्योऽपि यदि एवं तत्रापी तवासाधारणं यशो जयजं दातुमिच्छामि । तदुपपत्त्यै देवाः श्योऽपि मयि क्रुद्धे महीतले शयिष्यन्ति किं पुनर्ममोपा इत्यर्थः ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

गो० टी०—सन्विति । विविध विधौ । आहारस्य । पूर्यते आहारस्य न पूर्यते न पूर्यतश्चिकीर्षः ॥ ५३ ॥

५३-५६] ति० टी०—मयावराहप-गोन्ममयिकसुखजनक मलम् ॥ ५३ ॥ ५६ ॥

रा० टी०—यदीति । यदीन्द्रात् स्वयंभुवो वा मयं वराहं नैशं तमोऽंशुमानिवाहं नाशयिष्यामि अत एव मयि क्रुद्धं गति इवा अपि महीतले शयिष्यन्ति सहादौऽपि कुम्भकर्णस्योक्तं ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

इति श्रीरामायणस्य श्रीरामायणे रामायणविलोकनः । अत्रिकीर्षः आदिवाक्ये सुद्रकाण्डे त्रिपष्ठितमः सर्गः ॥ ६२ ॥

गो० टी०—वधेनेति । सुखायै सुखं समाहर्तुमहं व्रजामि अत एव रामा दीर्घं निहत्य खाद्यामि ॥ ५६ ॥

रा० टी०—यममिति । सनक्षत्रमादित्यं पातयिष्यामि ॥ ५२ ॥

रा० टी०—रमस्वेति । दुःखं विनीय दूरीकृत्य अत्याहं कृत्यमया रामे यमप्राये गमिसे मति मीता अवशगा कामि रक्षिता भविष्यति ॥ ५३ ॥

गो० टी०—यदि चेत्यर्थम् । इन्द्रात् स्वयंभुवो मयं पश्यति तदपि मोक्षयिष्यामीत्युक्तं ॥ ५३ ॥ ५४ ॥

इति श्रीमद्रामायणे वाल्मीक्ये आदिवाक्ये सुद्रकाण्डे त्रिपष्ठितमः सर्गः ॥ ६२ ॥

५३-५४] ति० टी०—वरुणात्म्यं सङ्गमेन ॥ ५३ ॥ ५४ ॥

गो० टी०—रमस्वेति । मया विनीयेन रमस्वेत्याहं काहुः । इयमशयमिच्छतः । मये विषये गमिना इयं सीत विराय वशगा भविष्यतीत्यर्थोऽन्तरम् ॥ ५३ ॥

रा० टी०—शतक्रतुमिति । वरुणात्म्यं मयाव पास्यामि ॥ ५४ ॥

इति श्रीमद्रामायणे वाल्मीक्ये आदिवाक्ये सुद्रकाण्डे त्रिपष्ठितमः सर्गः ॥ ६२ ॥

रा० टी०—दीर्घं । भक्षयमाणानि भूतानि कुम्भकर्णस्य विक्रमं पश्यन्तु ॥ ५५ ॥

१] ति० टी०—अथाविचारकारी राक्षस इति यदुक्तम्

रा० टी०—विक्रममेवाह नेति । मय न पूर्यते उग्रमिति शेषः अतः सर्वं त्रिदिवं ममाहार उग्रमृत्वं नेत्यर्थः अहं पृथक् इषेनेति । सुखायै सुखं वन्तं त्वां ते रिपोदाशयेवधेन

१ कोटि गो. पाठः । २ इदमर्थमधिकं रा. पाठः । ३ क्रुद्धे महीतले गो. पाठः । ४ नञ्जति गो. पाठः । ५ आहारस्य तेषां गो. पाठः । ६ काममिति गो. पाठः । ७ काश्चिदेव गो. पाठः । ८ काश्चिदेव गो. पाठः । ९ विनीयतां वर इति गो. पाठः ।

कुम्भकर्णं कुले जातो धृष्टः प्राकृतदर्शनः । अवलितो न शक्नोषि कृत्यं सर्वत्र वेदितुम् ॥ २ ॥
 नहि राज्ञ न जानीते कुम्भकर्णं नयानयौ । त्वं तु कैशोरकाङ्क्षुः केवलं वक्तुमिच्छसि ॥ ३ ॥
 स्थानं वृद्धिं च हानिं च देशकालविधानवित् । आत्मनश्च परेषां च बुध्यते राक्षसर्षभः ॥ ४ ॥
 यस्त्वशक्तुं बलवता कर्तुं प्राकृतबुद्धिना । अनुपासितवृद्धेन कः कुर्यात्तादृशं नैरः ॥ ५ ॥
 यांस्तु धर्मार्थकामार्त्तं त्रयीषि पृथगाश्रयान् । अवबोद्धुं स्वभावेन नहि लक्षणमस्ति तौ ॥ ६ ॥

इय एव योऽस्मादीनि च तदुभयं दूषयति महोदर इत्याह—
 तद्विति । अतिक्रान्तस्य कुम्भकर्णस्य तनेन प्रकारेणोक्तं वचनं
 श्रुत्वा महोदर उवाच ॥ १ ॥

रा० टी०—कुम्भकर्णवचनश्रवणानन्तरकालिकीं तं प्रति महो-
 दरादिमाह—तद्वित्यादिभिः । बाहुशालिनः चलायमानबाहोः
 अतिक्रान्तस्य कुम्भकर्णस्य वचनं श्रुत्वा महोदर उवाच ॥ १ ॥

रा० टी०—अयं मन्त्रिकृतानयनमहमानी महोदरः कुम्भ-
 कर्णेन निर्दिशयति—तदुक्तमन्यादिना । उक्तं वचनं विना
 कल्पवृक्षेण दर्शितम् । अतिक्रान्तस्य महाशरीरस्य । प्रतिवच-
 नानर्हत्वं शोभनान विरोधपत्तिः ॥ १ ॥

२] ति० टी०—कुंयं महाकुलं जातोऽपि वृद्धाञ्जलिमस्त्यं
 प्राकृतदर्शनः समस्तकृत्यं कर्तव्यं वेदितुं न शक्नोषि ॥ २ ॥

रा० टी०—तत्र तत्रमाह—कुम्भकर्णेति । हे कुम्भकर्णं कुले
 प्रवृत्तवशे जातः अत एव अवलितः अवलितः अत एव धृष्टः
 अत एव प्राकृतदर्शनः प्राकृतजन इव दृश्यमानस्यै सर्वत्र
 राक्षसिन्स विषयं वेदितुं शक्तुं न शक्नोषि ॥ २ ॥

गो० टी०—मन्त्रिभिः महाविचारैव रावणेनाकार्यं कृतम् ।
 महामन्त्राय एव रामादिभिर्योऽस्मादीति यदुक्तं कुम्भकर्णेन
 तदुभयं दूषयित्वाह—कुम्भकर्णेत्यादिना । कुले जातोऽपि
 प्राकृतदर्शनः वृद्धवृद्धिः । केवलं वृष्टः न तु शास्त्रज्ञ इत्यर्थः ।
 अवलितः रवितः । त्वं सर्वत्र कार्यं कृत्यं मन्त्ररूपम् तद्वेदितुं
 न शक्नोषि ॥ २ ॥

३] ति० टी०—न न वेद नयानयाविति कुम्भकर्णोक्तं
 दूषयति—मर्हति । राजा नयानयावचितकृत्याकृत्ये न जाना-
 तीति न किं तु जानात एवेत्यर्थः । त्वं तु कैशोरकाङ्क्षाल्या-
 कृष्टः सर्वत्र वक्तुमिच्छसि । केवलं वक्तुमिच्छसि इति पाठे-
 ऽवहायतया रामेन युद्धमिति शेषः ॥ ३ ॥

रा० टी०—तस्माज्जले प्रकटयित्वाह नहीत्यादिभिः ।
 राजा रावणः नयानयो न जानीते इति न हि जानात्येवेत्यर्थः
 त्वं तु कैशोरकाङ्क्षन् चाल्यद्भितोः केशरं वक्तुमिच्छसि तत्त्वं न
 जानास्यस्यर्थः । एतेन रावणो नयानयो न जानातीति त्वदज्ञानं
 निमित्तप्रकटयति सूचितम् ॥ ३ ॥

गो० टी०—केवलं वीर्यदर्पणं नातुनयो विचारितः, न स
 त्वं नयानयावित्यादिना रावणोद्देशेन कुम्भकर्णोक्तं दूषयति—
 न हीत्यादिना । राजा नयानयो न जानीते इति न जानीते

एवेत्यर्थः । किशोरः बालः तस्य भावः कैशोरकं तस्मात् वा
 ल्याम् । केवलं वृष्टः न तु शास्त्रज्ञानेनेति भावः ॥ ३ ॥

४] ति० टी०—राजा तु सर्वं वेत्तीत्याह—स्थानमिति
 स्थानं वृद्धिभयराहित्येन यथाप्राप्ते स्वरूपेऽवस्थानम् । आत्मनं
 वृद्धिं परेषां हानिं च राजा बुध्यते । किं च देशकालविधान
 विदेशकालयोरुचितकर्तव्यवित् ॥ ४ ॥

रा० टी०—रावणज्ञानेयाह—स्थानमिति । देशकालवि-
 धानवित् यथोचितदेशकालकृत्यविज्ञाता राक्षसर्षभः आत्मन
 परेषां रिपूणां च स्थानमिह लोके स्थितिनिर्णयं वृद्धिं च हानिं
 च बुध्यते ॥ ४ ॥

गो० टी०—स्थानमिति । देशकालविभागवित् विवि-
 कादिमन्त्रोचिततद्विषयोः देशयोः तथा मन्त्रोचितावचितयोश्च
 काव्योर्विभागं वेत्तीति तथोक्तः । राक्षसर्षभः रावणः । आ-
 त्मनः शत्रूणां च वृद्धिं हानिं स्थानं समतां च बुध्यते । रावणो
 देशकालविभागयनभिज्ञ इति त्वयोक्तं न युक्तमिति भावः ॥ ४ ॥

५] ति० टी०—सर्वथा राजोऽविवेको नास्तीत्याह—यस्य-
 शक्यमिति । अनुपासितवृद्धेन, अत एव प्राकृतबुद्धिना के-
 वलं बलवता यत् कर्तुमशक्यं तादृशं को दूषो राजा कुर्यात्,
 न कोऽपि ॥ ५ ॥

रा० टी०—यद्विति । न उपासितो वृद्धो महाजनो येन
 अत एव प्राकृतबुद्धिना बलवता केवलबलविशिष्टेनापि जानेन
 यत्कर्तुं न शक्यमनुचितमित्यर्थः तादृशं कर्म बुधो विज्ञाता
 कुर्यात् न कोपीत्यर्थः एतेन रावणकृतं समीचीनमेवेति
 सूचितं तेन प्रथमं वै महाराजं कृत्यमेतद्विचिन्तितं केवलं
 वीर्यदर्पणं नातुनयो विचारितः इति च त्वदुक्तिज्ञानमूढि-
 केवेति सूचितम् ॥ ५ ॥

गो० टी०—लोके कादुरुषाणां यत् कर्तुमनर्हं तादृशं कर्म
 विवेकी रावणः कथं कुर्यादित्यभिप्रेत्याह—यस्त्विति । बलवता
 केवलशयोऽवलम्बित्वा प्राकृतबुद्धिना यत् कर्तुं शक्यं तादृशं कर्म
 बुधः कः कुर्यात् न कोऽपि कुर्यात् । किञ्च रावण इति भावः ॥ ५ ॥

६] ति० टी०—एतावता 'प्रथमं वै महाराजं कृतमेतद-
 विचिन्तितम् । केवलं वीर्यदर्पणं नातुनयो विचारितः' इति
 कुम्भकर्णोक्तं दूषणं परिहृतम् । अथ निष्ठुं वेत्तेषु युद्धेऽपि मित्या-
 दिना प्रथमं यत् केवलः न तु कायस्तद्विद्ध इति युद्धं तत्राह—
 यांस्त्विति । योश्च यवोदीनपृथगाभया वमोदयः परस्परं

तत्र क्लृप्तमिदं राज्ञा हृदि कार्यं मतं च नः । शत्रौ हि साहसं येत्तत्किमिवापनीयते ॥ १० ॥
एकस्यैवमभिधाने तु हेतुः प्रौढतस्त्वया । तत्राप्यनुपपन्नं ते वक्ष्यामि यदसाधु च ॥ ११ ॥

लक्षणेष्टमिकारकः निर्वाणस्य च दीपस्य स्नेहः संवर्द्धये-
द्विष्यामित्यायुक्तमित्याशङ्क्य निर्वर्त्तयितुमाह पेहेति । कामं
कल्पमास्थितमिदं शिष्टजनः कल्पानि फलोत्पादकदृष्टस्कारो-
पादने समर्थानि कर्माणि लभते करोतीत्यर्थः अत एव
हलौकिकपात्रकृत्सुमयलोकजन्यं कर्म क्रियाफलं पुंभिराप्त-
तेर्निर्वैष्यते भुज्यते एतेनामाचरणप्रामाण्येनात्मना ध्वंसा-
तियोगित्वं कर्मणां चावश्यं फलदातृत्वं सूचितम् अत एव
दानां नाप्रामाण्यम् उक्तश्लोकौ तु वेदविरुद्धत्वेन भ्रांतिमूल-
निति न दोषः ॥ ९ ॥

गो० टी०—एवं धर्माधर्मयोरेवस्थितफलत्वमुक्त्वा काम-
यापि तदाह—पेहलौकिकेति । ऐहलौकिकं इहलोकोपयो-
गे पारलं परलोकोपयोगि च कर्म पुंभिर्निर्वैष्यते तत्फलं
शत्रुभूयते तथैव काममास्थितः यथेच्छाचारोपि कल्याणि-
कानि कल्याणानि कर्मफलानि लभते अतो विहितमेव
इमप्रवदम्, निषिद्धं तु तथा न भवतीति नियमो नास्ती-
त्यर्थः ॥ ९ ॥

१०] ति० टी०—इदानीमनभिज्ञाय शास्त्रार्थमित्यादिना
दुर्मन्त्रिसंयन्त्रित्याद्य इत्युक्तं तत्परिहरति—तत्रेति । तत्र
त्रयाणामेकानुष्ठेयमे सिद्धं सति राज्ञामिदं कामपुरुषार्थसाधनं
कार्यं कर्तुं योग्यम् । तथा हृदि क्लृप्तं निश्चितं च नोऽस्माकं
मन्त्रिणां मतनुमतं च । बलवद्विषये न्याय्यत्वस्योक्तत्वात्,
अतो राज्ञि नाममाह च किञ्चिदचातुर्यम् । अथ साहसप्रवृत्ति-
रूपं प्रागुक्तशेषमुद्धरति—शत्रौ हीति । शत्रौ हि प्रसिद्धं सा-
हसं यत्कृतो बलात्प्रवृत्तिरूपम् । अत्रैतदुद्धाने किमिवापनीयते
कोऽप्यनयः, न कोऽपि । उचितमेव कृतमित्यर्थः । यन् तीर्थ-
नोक्तम्, धर्माधर्मयोर्हिनाहितसाधनत्वं निश्चित्य परदारहरण-
रूपाधर्मादौ दुःखमित्युक्तं तदधर्माधर्मयोर्हिनाहितफलनियमा-
भावादसंगतमित्याह—यांस्तु धर्मार्थेति । प्रथमाश्रयान्प्रप-
कफलजनकान्वरति नान्यवभावेनावबोद्धं स्वरूपमो शत्रुं लक्ष्य-
तेनेनेति लक्षणं कारणं च नास्ति । सुखफलक्यागादिधर्मा-
वधानेऽपि नात्कालिकसुखदर्शनाभेति भावः । तदेव प्रदर्श-
यन्—कर्म चेति । सर्वेषां कारणानाम् । सुखानामित्यर्थः । कर्म
कर्ममात्रं प्रयोजनं प्रयोजकम् । साधकमित्यर्थः । अत्रास्मिन्पुण्य-
कर्मणि फलं भवति । अश्रयोऽपीति शेषः । पापीयसां कर्मणां
श्रेयः सुखं च फलं भवति । एतदेव विशदयति—निःश्रेयसेति ।
धर्माधर्मौ तत्साधनीभूते कर्मणि, इतरावधर्मानौ तत्साधनभूते
कर्मणीति यावत् निःश्रेयफलत्वादेव चतुर्विधकर्मण्यपि
श्रेयस्कारणत्वेत्यर्थः । किं तु कदाचिदधर्माधर्मयोः प्रात्यक्षा-

यिकं प्रत्यवायाकारणकं दुःखं फलं सुखं च । प्राप्यत इति
प्राप्तिः कर्मणि किन् प्राप्यं भवतीत्यर्थः । एतेनाधर्माध-
र्मयोः सुखदुःखोभयफलत्वमुक्तम् धर्माधर्मयोरेवस्थितफल-
मुक्त्वा कामस्याप्याह—पेहलौकिकेति । इहलोकोपरलो-
योगि कर्म धर्मार्थरूपं निर्वैष्यते तत्फलं चाहभूयते ।
काममास्थितोऽपि यथेच्छाचारोऽपि कल्पानि शुभानि कर्मा
कर्मफलानि लभते एवं च विहितमेव शुभं निषिद्धमशु-
भमिति नियमो नेति भावः । एतत्पञ्चाशद्वारेणैव सीताह-
रावणेन कृतमस्माभिथाहमतमित्याह—तत्रेति । तथा स
इदं कार्यं सीताहरणरूपं राज्ञा हृदि निश्चितमस्माभिरुक्तं
किं च शत्रुविषये रावणेन यत्साहसं कृतं तत्किमिव न
पीत्यर्थः । अत्र साहसविषयेऽपनीयतां दृष्टकृत्य प्रदर्श्य
अत्र पक्षे रावणेनाविचार्य कृतं किमपि दर्शयितुं न श-
क्यं इति पञ्चश्लोकीव्याख्यानम्, तत्र । धर्माधर्मयोरेवस्थित-
फलस्य सर्वासंमतत्वात् । यदुप्युक्तं यागादौ नान्तरीयकं
मिति, तत्र तस्य धर्मस्य फलम्, किं तु प्राकृतकमान्तरस्य
एवमधर्मविषयेऽपि अनया रीत्या सर्वं फलप्रदायतया दृ-
ष्टमितिप्रतिरिच्यलम् ॥ १० ॥

रा० टी०—तत्रेति । राज्ञा हृदि क्लृप्तं निश्चितम् तत्र
तस्मिन् समये एव नोन्मार्कं मतं सम्मतिविषयीभूतमत एव
कार्यं कर्तव्यम् यदिदं शत्रौ साहसं तत् अत्र अस्मिन्समये
किमपनीयते अपनीतमिदं त्वया कथमुच्यते इत्यर्थः एतेन
नानभिज्ञाय शास्त्रार्थमित्यादि त्वयोक्तमज्ञानमूलकमिति सूचि-
तम् इव एवार्थः ॥ १० ॥

गो० टी०—धर्मादीनां फलनियमो नास्ति, सर्वं सर्वस्य फ-
लमित्यस्मिन् पक्षे स्थित्वा रावणेन सीताहरणं कृतमस्माभि-
थाहमतमित्याह—तत्र क्लृप्तमिति । तत्र राज्ञा कामसंगति
सुखानि लभत इति मते स्थितेन राज्ञा इदं कार्यं सीताह-
रणरूपं कार्यम् हृदि क्लृप्तं हृदि चिन्तितम् । नः अस्माकम-
पि मतं संमतम् । शत्रौ शत्रुविषये यत् साहसं स्यात् अ-
अस्मिन् साहसकर्मणि किमिवापनीयते न किञ्चित् कि-
इत्यर्थः ॥ १० ॥

११] ति० टी०—अधेदानीमेव मां राजन्यादिषु, अ-
सुखादिपिण्यामीत्यादिनाऽसाहायतया यो रिपुसंहारवाद् अक-
ल्पयति—एकस्यैवेति । एकस्यासाहायस्यैवाभिधाने यो हे-
तुस्त्वलक्षणः प्राकृत उक्तस्तत्रापि यदनुपपन्नमुपपत्तिरहितं
अतस्वाशङ्क्यं वक्तोऽस्ति तत्ते वक्ष्यामि ॥ ११ ॥

रा० टी०—एकस्येति । एकस्य स्वस्यैव अभिधाने न
यो हेतुः स्वफलत्वानिधाय त्वया प्राकृत उक्तः, तन्नोक्तः

यत् पूर्व जनस्थाने वक्ष्यतेऽतिवडास्तेदा । राक्षसा राधवे ज्येस्ताः कथमेको जयिष्यसि ॥ ११ ॥
 ये पूर्व निजितास्तेन जनस्थाने महीजतः । राक्षसांस्तान्पुरे सर्वान्भितानय न पश्यसि ॥ १२ ॥
 ते सिंहमिव संकुदं रामं दशरथात्मजम् । सर्पं सुसर्पेशो बुद्धा प्रबोधयितुमिच्छसि ॥ १४ ॥
 ज्वलन्तं तेजसा नित्यं क्रोधेन च दुरासदम् । कस्तं मृत्युमिवासाधमासादयितुमर्हति ॥ १५ ॥
 संशयस्थमिदं सर्वं शत्रोः मातृसमाप्तने । एकस्य गमनं तर्त नदि मे रोचते भुशम् ॥ १६ ॥
 हीनार्थस्तु समुदायं को रिपुं प्राकृतं यथा । निश्चितं जीवितव्यागे वशमानेतुमिच्छति ॥ १७ ॥
 यस्य नास्ति मनुष्येषु सख्यो राक्षसोत्तम । कथमाशंसते योद्धुं तुर्येनेन्द्रविवस्वतोः ॥ १८ ॥
 एवमुक्त्वो तु सर्वं कुम्भकर्णं महीदराः । उवाच रक्षसां प्रणे राधवं लोकरावणम् ॥ १९ ॥

पपदमहवपनिमत एव यत् असत् राधवतात्परिः तत्र ते
 वक्ष्यामि ॥ ११ ॥

गो० टी०-एवं रावणस्याविमृश्यतः कर्णं पतितस्य
 कुम्भकर्णस्य कर्तव्यं वाशियानपदं निरूपयितुं हस्तं प्रादितः ।
 पुत्रस्यासहायस्य । अविश्वेने युदाय विनियोगो रतः न
 पराक्रमरूपः नव्या प्रकृतः प्रस्तापिः तत्रापीत्यपवादो
 पूर्व निराकृतः पक्षः समुदायते । यदुपपादयति । असत्पु
 महितं च तद्वक्ष्यामि ॥ ११ ॥

१२] ति० टी०-अनुवपनिमृषा-यनेति । यानि नवरा
 तारानि राधवेभिरुच्यन्ते ॥ १२ ॥

रा० टी०-तेराकारमाह-येतेत्यादिभिः । यत् राधवेन
 शत्रो राधमाः जनस्थाने पूते इतः न राधामेकसाहाय्येति
 तस्यैकं वपिन्दसि जेयसि ॥ १२ ॥

गो० टी०-अनुवपनिमृषापादयति-यनेति ॥ १२ ॥

१३] ति० टी०-जनस्थाने तेन ये निजिता विजितानि
 नालकाय भीतानय पुन विजयमानान्तरावसाह पश्यसि किं ॥ १३ ॥

रा० टी०-ये इमेति । ये राक्षसाः तेन जयिता यो
 मेधितः मातृ पुरे लैक्या विजयमानान् राक्षसान् अत्र
 पश्यसि ॥ १३ ॥

गो० टी०-असत्पुत्रं वक्ष्यामि-ये पुनिति । तावत् राजा
 यानित्यर्थः ॥ १३ ॥

१४-१५] ति० टी०-सिंहमिव यत् सपत्निय च इह मयि
 बोधयितुमिच्छसि अहो ते मौर्ख्यमिति भावः ॥ १४-१५ ॥

रा० टी०-तमिति । संकुदं सिंहमिव यत् सपत्नियं रामं
 क्वापि प्रेक्षयितुमिच्छसि इदं बोधितमित्यर्थः ॥ १४ ॥

गो० टी०-तमिति । संकुदं सिंहमिव संकुदसिंहसदृशम् न-
 ड्यम् अङ्गुष्ठं यत् सपत्नियं प्रबोधयितुमिच्छसित्यर्थः ॥ १५ ॥

रा० टी०-ज्वलन्तमिति । असत् मृत्युमिव क्रोधेन दुरा-
 तं मे राक्षसासादयितुं कोहसि त्रकोपात्यर्थः ॥ १५ ॥

गो० टी०-ज्वलन्तमिति । असत् सौद्रमयं यम् । अ-
 राधवेन राधममित्यर्थः । आसादयितुमासादयितुम् ॥ १५ ॥

१६] ति० टी०-एवं सर्वं कर्णं शत्रोः प्रतिगमासने प्र
 युवायस्थानं संशयस्थं भजयिजीकनियमम्, अत एकस्य गम
 ने मे रोचते इत्यन्वयः ॥ १६ ॥

रा० टी०-संशयस्थमिति । शत्रोः प्रतिगमासने
 मृत्युमिव जनस्थाने भवि सर्वमिदं तस्य संशयस्थं विजयविषयं
 संशयविशिष्टमेत एव एकस्य गमनं भुशमन्वर्तते तेन रोचते ।

गो० टी०-संशयस्थमिति । यत् शत्रोः प्रतिगमासने
 प्रतिगममित्यर्थो इदं सर्वं कर्णं संशयस्थं भवति तत्र एकस्य
 गमनं च रोचते ॥ १६ ॥

१७-१८] ति० टी०-हीनार्थो हीनलोपमहायः सन् न
 पुमान्ममुदायं समुदायं जीवितव्यागे निमित्तं स्वप्नं कृत्वा
 शत्रुं मृत्युसंहागदिशोभये रिपुं प्राकृतं यथा प्राकृतमिषोक्तं
 लेपनरहितं वा वशमानेतुमिच्छति ॥ १७-१८ ॥

रा० टी०-हीनार्थे । हीनार्थः महायद्विदः को ज्ञान
 समुदाये पूर्णतया जीवितव्यागे निमित्तं निषयकत्वं प्राकृतं
 भवि रिपुं मृत्युमनेतुमिच्छति प्राकृतं तस्यर्थः किञ्च प्राकृतं यत्
 प्राकृतमिषोक्तमिति श्रुतिः जीवितव्यागे रिपुमृत्युस्य व्यागे मृत्यु-
 त्वात् तस्मिन् यत् हीनत्वमनेतुमिच्छति च कोपीत्यर्थः ॥ १७ ॥

गो० टी०-हीनार्थ इति । हीनार्थः गीतमानवत् ।
 पुमान् जीवितव्यागे विषये लिपित्व निषयकं कस्या सत्यं
 इत्यर्थमात्रकत्वं रिपुम् प्राकृतं यथा कुर्यादुरपमिव । वशम-
 नेतुमिच्छन्तीत्यर्थः । जीवितव्यागे निषयोऽस्ति केन प्रति
 युदाय यादौत्यर्थः ॥ १७ ॥

गो० टी०-यस्येति । मनुष्येषु यस्य सख्यो नास्ति
 न इन्द्रविवस्वतोऽनुस्येन योद्धुं कथमाशंसते ॥ १८ ॥

रा० टी०-यस्येति । महीदराः सर्वेषां कुम्भकर्णस्य
 श्रुत्वा राधवमुवाच ॥ १९ ॥

गो० टी०-यस्येति । यस्य मनुष्येषु सख्यो नास्ति
 किं तु वज्रयोः इन्द्रविवस्वतोः इत्यनुस्येन तेन राक्षसा-
 शेषः । योद्धुं कथमाशंसते । युद्धमेव न शक्यं किञ्चित्
 मिति शेषः ॥ १८ ॥ १९ ॥

[illegible]

१. या पाठः ४ × ३५६ तिमिति ति. पाठः २ - ४ इत्युक्त्या या पाठः

॥ ३० ॥
 ॥ ३१ ॥
 ॥ ३२ ॥
 ॥ ३३ ॥
 ॥ ३४ ॥
 ॥ ३५ ॥
 ॥ ३६ ॥
 ॥ ३७ ॥
 ॥ ३८ ॥
 ॥ ३९ ॥
 ॥ ४० ॥

१. अश्विनी गो. पाठः । २. रेवती गो. पाठः । ३. मृगशिरा गो. पाठः । ४. कर्कट गो. पाठः । ५. अश्लेषा गो. पाठः । ६. अश्विनी गो. पाठः । ७. अश्लेषा गो. पाठः । ८. अश्विनी गो. पाठः । ९. अश्लेषा गो. पाठः । १०. अश्विनी गो. पाठः । ११. अश्लेषा गो. पाठः । १२. अश्विनी गो. पाठः । १३. अश्लेषा गो. पाठः । १४. अश्विनी गो. पाठः । १५. अश्लेषा गो. पाठः ।

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुदृकाः चतुष्टयम् । सप्तः ॥ ६४ ॥

पञ्चषष्टितमः सर्गः ।

इति भाषमाणं महोदरं निर्मात्यै चान्नं तु न प्रक्षयामि कर्म कुर्यायामि रणे भवार्थः प्रियवादिभिः राज्ञोऽप्येता कदाचित्
 सितं इति वदन् पुष्पकणः स्रग्दरं स्थापितो भ्रात्रा गृहीतसर्वाङ्गभरणश्च बहुनिशाचराजपुत्रः शिवशक्तपुत्रश्चकार प्रज्यायमे विलङ्घ्य च
 अतस्तां तेष्वैव ग्रन्थिभक्तद्वाराप्यथाहुकम्पनं चेत्येकमादौ दोषेनैकविधं बुद्धताताः समभजन् ॥ १॥

स तर्थाक्तस्तु निर्पेत्य कुम्भकर्णो महोदरम् । अश्ववीद्राक्षसश्रेष्ठं भ्रातॄं रावणं ततो ॥ १ ॥
 सोऽहं तव भवं धीरं वषात्तस्य दुरात्मनः । रामस्याद्य प्रमाजामि निर्वैरो हि मूर्खो मम ॥ २ ॥
 मर्जन्ति न ह्यमशूरा निर्जला इव तोयदाः । पश्य संपद्यमानं तु गजितं युधि कर्मण्य ॥ ३ ॥
 न मर्षयन्ति शीत्मानं संभौवयितुमात्मना । अदर्शयित्वा शूरास्तु कर्म कुर्वन्ति दुष्करम् ॥ ४ ॥

अथ शतसूक्तः पुनः रामदशमविषयकोत्तरदेशावागं त्व मा भूः
अथ दशमः बुद्धाभाविनेन भद्रान ते सुवस्त्य लाभः इहैव सेत्स्यति
मम इहमेत बुद्धा पतस्तुत्या निधितम ॥ ३५ ॥

श्री० टी०-उक्तमर्थं निम्नमिति-इतदिति । एतन् नम
 उक्तं दुष्टाया युवाते निर्माणं यथा दृष्टा मितस्य तत्र अनयो
 नित्यं मोक्षतो यः साधुप्राप्तो भः । अयमेव युद्धमिति-
 तिलकचन्दनं पात्रं प्रतिपद्यि मन्त्रालयेष्टस्वात् भावः ॥३॥
 ॥३॥] ति० टी०-स्योक्तं पात्रं पात्रमनेन ते युद्धमिति-
 युद्धमिति-अनुवृत्तिः ॥३॥ ॥

इति श्रीरामाक्षरिणि श्रीरामाय रामायणतिलके बाल्मीकीय
आदिनाम्ने युद्धकाण्डे धनुःपश्चिमः सर्गः ॥ ६४ ॥

अथः प्रोक्तः--स्वतन्त्रताद-अनष्टेति । अयमेव सिद्धम्
अयम् अत एव न नष्टं स्यात् यत्नः अत एव अनन्तप्रसङ्गो
सोपनिः यः प्रकृत्यति विरः समस्तं प्रामाण्यं ॥ २६ ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकीयसामान्यश्रवणसूत्रस्य समाप्तोऽङ्गः ॥ ६४ ॥

श्रो० श्री० लक्ष्मणमुनि स्तौति-युक्तेति । अष्टहस्तैः
 चतुष्टयैः च । अत एव तत्त्वार्थसंग्रहः । अग्रार्थप्रमाणसंदर्भः
 स्वयंभूतं जयम् प्रकृत्यतिशयोक्त्यानेन जयविरूपणम् । प्रकृतं पु-
 नरं पुण्यफलं ब्रह्म जितं श्रीमन्निर्यायात्मानेन जनितां संप-
 दाम् जीति प्रसादम् विस्तारं वा जीतिः ब्रह्मादेर्यशसि
 जनेने विस्तृतः यपि इति रसलवाणः । मदीयते इति संबोधनम्
 श्रीमत्तुलसीदासाभावेन नैराश्याद्रात्मः स्वयं विनश्यतीति मदीय-
 र्वयम् ॥ ३६ ॥

इति श्रीयोगिन्द्वराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटा-
ख्याने दुर्गाष्टव्याख्याने वसुधैवकुतुम्भः सर्गः ॥ ६४ ॥

१] लि० टी०-स तथोक्तं हति । इदं न प्रतीयति-
त्युक्तः ॥ १ ॥

ग० टी०-महोदरप्रवचनश्रवणान्तरकालिकं कृष्णकल्पं
सायन्तभाह-स इत्यादिभिः । ततस्तस्मिन्समये महोदरं
तथातः कृष्णकल्पः महोदरं निभस्यै रावणध्वजवीत ॥ १ ॥

गो० टी०—अथ पुनस्तु कृष्णकर्णविराणं पञ्चवदितगो-
स तथात्तास्तिव्यादि । निर्भस्य गजन्तप्रायदिवसम
प्रकारेणैति श्रेयः ॥ १ ॥

२] ति० टी०-निर्गोदयः ॥ २ ॥

रा० श्री०-तशकारमाह-स हत्यादिभिः । त्व ।
 रामस्य वधश्च प्रमाजोभिः अतः त्व निर्वारः रिपुरदि त्वमन
 उली भव ॥ ० ॥

गो० टी०-साहमिति । प्रमाजंमि । निवर्तयिष्यामी
त्यर्थः नतमानतामीप्ये नतमानवत् प्रयोगः ॥ २ ॥

३] ति० टी०—इथा न गर्जन्ति सज्जोत्समत्र स्वधौयं दृष्ट
न कथ्यन्ते एषि कर्मणा संप्रयमानं तु मे भजितं मयि ॥३॥

रा० टी०—मयुक्तं न मयेति बोधयन्नाह—गर्जन्तीति ।
निर्जलाः तेषां इव बुधा न गर्जन्ति सार्धमेव गर्जन्तीत्यर्थः ।
अतः कर्मणा स्वपथमानं संयुक्तं नै गर्जति इदम् आभीष्टं भवेत् ।

गो० टी०-गर्हस्तीति । कृष्या कर्मणा विना मया ।
कर्मणा संपाद्यमानं गजितं पश्य मज्जितानुसारेण क
करोमीत्यर्थः ॥ ३ ॥

४] ति० टी०—आत्मनाम्बानं सम्भावयितुं व्यापयितुं
मर्षयति न आहते न च्युतीति यावत् । अवि-प्रापयितुं
वाचा स्वयमेव न प्रसादयति दुष्टं न कर्म कुर्वति ॥

रा० टी०-वेति । आत्मना आत्मानं तज्जगद्विभुः ।

विष्णुनामोऽप्युद्धोता राजा पण्डितमानिनाम् । रोचते त्वद्दशो भित्तोः कथ्यमानं महोदर ॥ ८
 युद्धं कापुरुर्नित्यं भवद्भिः प्रियवादिभिः । राजानमनुगच्छद्भिः सर्वं कृत्यं विनाशितम् ॥ ९
 राजशेषा कृता लङ्का क्षीणः कोशो बलं हनम् । राजानमिममासाद्य सुहृद्भिर्ममित्रकम् ॥ ७
 एष नियोगार्हं युद्धमुद्यतः शत्रुनिर्जय । दुनेयं भवतामथ समीकर्तुं महाहवे ॥ ८
 एवमुक्तवतो वाक्यं कुम्भकर्णस्य धीमतः । प्रत्युत्ताच ततो वाक्यं प्रहसन्नाक्षसाधिपः ॥ ९
 महोदरोऽयं रामाक्षु परिव्रस्तो न संशयः । नहि रोचयते तात युद्धं युद्धविशारद ॥ १०
 कश्चिन्मे त्वत्समो नास्ति सौहृदेन बलेन च । गर्च्छ शत्रुवधाप त्वं कुम्भकर्णजयाय च ॥ ११
 शैयानः शत्रुनाशार्थं भवान्संबोधिहो मया । अयं हि कालः सुमहान्नाक्षसानामरिदम् ॥ १२
 सैवच्छ शूलभादाय पावहस्त इवान्तकः । नानरान्नाजपुत्रौ च भक्त्यादित्यनेजसौ ॥ १३

सितुं अत्र न सर्वयन्ति इच्छन्ति अतः अदर्शयित्वा त्वपरा-
 क्तमवशयित्वा दूषकं कर्म कुर्वन्ति ॥ ७ ॥

श्लो० टी०-न मर्षयतीति । अत्रः परकुलामवशातो-
 क्तिम् न मर्षयति न सर्वयन्ति न सहन्ते आत्मना स्वयम्
 आत्मानं न संभावयति न ममावयन्ति न यद् मम्यन्ते उभा-
 यदपि परस्परयेवैकवचनम् । किं तु अदर्शयित्वा अप्रकाश-
 आत्मपरीक्षापरस्परवैर्यः । दुष्टममपि कर्म कुर्वन्ति ॥ ७ ॥

१] ति० टी०-अक्षय्यवर्षेऽप्युद्धोता राजा पण्डित-
 मानिनाम् । युद्धं कापुरुर्नित्यं भवद्भिः । राजानमनुगच्छद्भिः
 सर्वं कृत्यं विनाशितम् । राजशेषा कृता लङ्का क्षीणः कोशो
 बलं हनम् । राजानमिममासाद्य सुहृद्भिर्ममित्रकम् ॥ ७ ॥

२] ति० टी०-एष नियोगार्हं युद्धमुद्यतः शत्रुनिर्जय-
 मया । अयं हि कालः सुमहान्नाक्षसानामरिदम् ॥ १२ ॥

श्लो० टी०-विष्णुनामोऽप्युद्धोता राजा पण्डितमानिनाम् । रोच-
 ते त्वद्दशो भित्तोः कथ्यमानं महोदर ॥ ८ ॥

३] ति० टी०-युद्धं कापुरुर्नित्यं भवद्भिः । राजानमनुगच्छद्भिः
 सर्वं कृत्यं विनाशितम् ॥ ९ ॥

४] ति० टी०-एष नियोगार्हं युद्धमुद्यतः शत्रुनिर्जय-
 मया । अयं हि कालः सुमहान्नाक्षसानामरिदम् ॥ १२ ॥

श्लो० टी०-युद्धं कापुरुर्नित्यं भवद्भिः । राजानमनुगच्छद्भिः
 सर्वं कृत्यं विनाशितम् ॥ ९ ॥

५] ति० टी०-किं कश्चित् तदाह-राजशेषेति । अत्र

वमतो राजानमिममासाद्य सुहृद्भिः सौहृदप्रस्तापितम्
 मित्रकम् अभिषेकार्थं कृतमिति शेषः ॥ ७ ॥

श्लो० टी०-राजेति । दम् राजानमासाद्य मन्त्रित्वेन
 लङ्का राजशेषा विनाशितम् युद्धादित्यर्थः । युद्धं कापुरुर्नित्यं
 भवद्भिः अत एव सर्वं कृत्यं विनाशितम् अत एव
 युद्धं सुहृदेन प्रतिशोभमानमभिषेकं शत्रुत्वमसीति शेषः ॥

श्लो० टी०-राजशेषेति । अत्राप्यनुगच्छद्भिः भवद्भिः
 राजशेषा कृता । अप्रकाशयित्वा अत एव विनाशितम् अत एव
 ममित्रकम् इत्यभिप्रायेण अभिषेकमित्युक्तम् ॥ ७ ॥

६] ति० टी०-किं कथाप्रमाणम् इदानीं युद्धस्य न्याय-
 त्वात्तदा परीक्षितम्-एष इति । युद्धं प्रत्युत्ताचोऽहं शत्रु-
 नेन प्रविशितं निरसि मया । अयं हि कालः सुमहान्नाक्षसानामरिदम्
 नयमाहूतं समीकर्तुं याम्यारयस्वकम् ॥ ८ ॥

श्लो० टी०-एष इति । अत्रो दुनेयं समीकर्तुं युद्धस्य
 एतत् शत्रुनिर्जये शत्रुणां निरुपेक्षम् नियामि ॥ ८ ॥

श्लो० टी०-एष इति । दुनेयं समीकर्तुं शत्रुनि-
 र्जयेन इत्यर्थः । उद्यतः उद्यतः यन् युद्धं युद्धमिति
 एष नियामि अयं नियामि इत्यर्थः ॥ ८-११ ॥

९] ति० टी०-धीमतः इति । भुक्त्या शेषः ॥ ९ ॥

श्लो० टी०-एषमिति । एषमिति कुम्भकर्णस्य-
 भवेति शेषः राजानमिति प्रत्युत्ताच इति ॥

१०-११] ति० टी०-पहलावयव-न्यायमेवाह-महोद-
 रोऽयमिति । तातेनपरावयवे ॥ १० ॥ ११ ॥

श्लो० टी०-तदाह-राजशेषेति । अत्र
 महोदरः रामाक्षप्रियतः अत एव युद्धं न रोचयते इत्युक्तिः ॥ १० ॥

श्लो० टी०-कश्चिदिति । सौहृदादिना अतस्तमः मे
 नास्ति अत एव त्वं गच्छ ॥ ११ ॥

१२-१३] ति० टी०-अयं कालः युद्धमन्यमपि
 शेषः ॥ १२ ॥ १३ ॥

लोकोक्त्य तु ते रूपं विद्विष्यन्ति वानराः । रामलक्ष्मणयोश्चोप हृदयं परमुद्विगताः ॥ १३ ॥
 कुम्भकर्णो महातेजाः कुम्भकर्णं महावज्रम् । पुनर्जातमिन्द्रात्मानं मेने राक्षसपुंगवः ॥ १५ ॥
 कुम्भकर्णवज्राभिज्ञो ज्ञानस्तस्य रक्तकण्ठम् । बभूव मुदितो राजा शशाङ्कः इव निर्मलः ॥ १६ ॥
 स्यिवमुक्तः संहृष्टो निर्जगाम महाबलः । राक्षसु घञ्चनं भुत्वा योद्धुमुद्युक्तवांस्तदा ॥ १७ ॥
 आददे निशितं गूलं व्याच्छत्रुनिर्वहणः । सर्वं कालायसं दीप्तं तस्यैकाञ्चनभूषणम् ॥ १८ ॥
 इन्द्राभिनिरामयन् वज्रप्रतिमगौरवम् । देवदानवान्यव्यवस्यैवमुदनम् ॥ १९ ॥
 रक्तगौरवमहादामं स्वतश्चाद्रुतपावकम् । आदाय विपुलं गूलं शत्रुशोणितरञ्जितम् ॥ २० ॥
 कुम्भकर्णो महातेजा रावणं वाक्यमब्रवीत् । गमिष्याम्यहमेकाकी तिष्ठतिह बलं महत् ॥ २१ ॥
 अपि तान्शुविनः क्रद्धो भक्षयिष्यामि वानरान् । कुम्भकर्णवतः श्रुत्वा रावणो वाक्यमब्रवीत् ॥ २२ ॥
 सैन्यैः परिहृतो गच्छ गूलमुद्धरपाणिभिः । वानरा हि महात्मानः शूराः सुव्यवसायिनः ॥ २३ ॥
 एकाकिनं प्रमत्तं वा नयमुद्विगतेः क्षयम् । तस्मात्परमदुर्धरेण सैन्यैः परिहृतो व्रज ॥
 राजसामहितं सर्वं शत्रुपक्षं निपुणम् ॥ २४ ॥
 अथातनात्ममुत्पत्य सज्जं मणिकृतान्तराम् । आवबन्ध महातेजाः कुम्भकर्णस्य रावणः ॥ २५ ॥

रा० टी०-शयान इति । राजसामाभयं समहान् कालः
 मुद्विगताः भवन्त्येव ययोरो ययान् शत्रुनाशाय मया
 मन्त्रितः ॥ १३ ॥

रा० टी०-अभिज्ञिति । पाण्डस्तोत्रतक इव अलभादाय
 गच्छन्तप्रयोजनमाह भक्षय च ॥ १५ ॥

गो० टी०-तस्मादिति । तस्मात् भवतो निःसमत्वात् ।
 शक्तिः प्रमत्तः अयं हि कालः युद्धायति शेषः ॥ १६-१७ ॥

१७-१९] ति० टी०-प्रमुदितो विदीर्ण भवि-
 तः ॥ १७-१९ ॥

रा० टी०-रक्तकण्ठेति । ते रूपं लनालोक्त्य वानराः
 विविष्यन्ति पलायि कृते अत एव रामलक्ष्मणयोरपि हृदये
 लुप्यन्तः ॥ १८ ॥

रा० टी०-एवमिति । रावणमुद्विगताः कुम्भकर्णमेव
 कृत्वा आत्मानं एवमस्मात्मेव मेने ॥ १९ ॥

रा० टी०-कुम्भकर्णेति । कुम्भकर्णवज्राभिज्ञो राजाः
 स्वं कुम्भकर्णं पराक्रमं ज्ञानं सम्पन्नं सज्जं निर्मलः शशाङ्क
 व मुदितो व्रज ॥ १६ ॥

गो० टी०-एवमिति । प्रव्रजानमिव मेने ज्ञानव्यय-
 मिति निष्कारितमि अतः ॥ १६ ॥ १७ ॥

रा० टी०-हृतीति । इत्येवमन् । कुम्भकर्णो निर्जगाम अर्ध-
 मन् राजो वचनं श्रुत्वा निश्चिन्त्य योद्धुमुद्युक्तवान् । कुम्भकर्णो
 निशितं शत्रुमावद ॥ १७ ॥

गो० टी०-भूमेधसिन्धुर्गम । निर्जगाम निर्जन्तुमुद्युक्तः ॥ १७ ॥

गो० टी०-राक्षसिन्धुः आदि । सर्वकालायसम बहुका-
 णायसमयमित्यर्थः । महापाम महातेजाः । स्वतश्चाद्रुतपावकं
 विपुलं स्वत एवेवैवपाविकणम् ॥ १८-२० ॥

१८] ति० टी०-सर्वं कालायसं, सर्वव्यवस्येण इण्डावि-
 श्वपि कालायसमिति ॥ १८ ॥

१९] ति० टी०-इन्द्राभिनिसमा प्रख्या कान्तियंस्तम १९

२०-२४] ति० टी०-रक्तमाल्यान्वये महात्मानि यस्य
 स्वतश्चाद्रुतपावकं मुद्रताचिपम् ॥ २०-२४ ॥

रा० टी०-सर्वमिति । सर्वं प्रत्ययत्वं कालायसं तन्नि-
 र्मितं तत्प्रकाचनमयानि भूषणानि यस्मिन् तत् वज्रप्रतिमं
 वज्रसदृशं गौरवं मुदितं यस्य देवादीनां मदनं रक्तमाल्यमर्पयि-
 महात्मानि यस्मिन् स्वत इद्रतः पावको तस्मात् शत्रु-
 शोणितेन रञ्जितं गूलमादाय कुम्भकर्णोऽप्यीन् अर्धपदकमे-
 कान्यपि ॥ १८-२० ॥

रा० टी०-तदाकारमाह-गमिष्यामीति । अहमेका-
 कीत्येव गमिष्यामि ज्ञानं तु इदं विदित्वा अर्थं प्रपक्वम् ॥ २१ ॥

रा० टी०-अथेति । अपि क्षयितोऽहं वानरान् भक्षयि-
 ष्यामि कुम्भकर्णवतः श्रुत्वा रावणोऽब्रवीत् ॥ २२ ॥

रा० टी०-तदाकारमाह-सैन्यैरिति । सैन्यैः परिह-
 तस्य गच्छ हि यतः महात्मानो वानराः एकाकिनं प्रमत्तं च
 त्वं दक्षैः क्षयं नयेयुः सादृशेक एकावगी ॥ २३ ॥

रा० टी०-तस्मादिति । तस्माद्विद्वतोः सैन्यैः परिह-
 तस्त्वं व्रज रक्षितो पावकं स्वतश्चाद्रुतपावकं निपुणं च ॥ २४ ॥

गो० टी०-सैन्यैरित्यादि । महात्मानः महापामः
 क्षमः नयन्तः सुव्यवसायिनः हृदिभिर्याः ॥ २३ ॥ २४ ॥

२५] ति० टी०-सर्वं कालायं मणिकृतान्तरा मणिक-
 तमयुदसाम् ॥ २५ ॥

रा० टी०-अथेति । रावण आसनात्सर्वमुत्पत्य इत्यर्थः

दिव्यानि च सुगन्धीनि मातृवदाभानि रावणः । गोत्रेषु सज्जयामास ओन्मयोश्चास्य कुण्डले ॥ २७ ॥
 काञ्चनाङ्गदक्षरनिष्क्रोभरणीभूषितः । कुम्भकर्णी बृहत्कर्णः सुहृतोऽग्निरिवाभौ ॥ २८ ॥
 शोणीसूत्रेण महता मेघकेन विरोजता । अमृतोत्पलने नद्धो भुजगेनेव पन्दरः ॥ २९ ॥
 स काञ्चनं भारतसहं निवातं विद्युत्प्रभं दी ॥ ३० ॥
 आध्वयमानः कवचं रराज संस्थाभ्रसंकीत इवा ॥ ३१ ॥
 सर्वभरणसर्वाङ्गः शूलपाणिः स राक्षसः । विनिर्जम्भकृतोत्सङ्गो नारायण इवाभौ ॥ ३२ ॥
 आतरं संपरिवृज्य कृत्वा चापि प्रदक्षिणम् । प्रणम्य शिरसा तस्मै प्रैतस्ये रा महाबलः ॥ ३३ ॥
 [निर्घतन्तं महाकायं महानादं] मशालयः ।
 तमाशीभिः प्रशस्ताभिः प्रेषयामास रावणः । शङ्खदुन्दुभिर्निरोधैः सैन्यैश्चापि वरापुधैः ॥ ३४ ॥
 तं गजैश्च तुरगैश्च स्यन्दनैश्चाप्यदस्वनेः । अन्तजम्भगीहृत्मानो रथिनो रथितां वरम् ॥ ३५ ॥

विभिः कृतो रचितः अन्तरेः प्रपद्यते । रसाः वा रत्नं
 वर्णमालां कुम्भकर्णस्य आबन्धय गते सन्तारयामास ॥ २७ ॥
 गो० टी०-ध्वयेति । सन्तं काञ्चनामाला । कुम्भकर्णस्य
 आबन्धय कुम्भकर्णं आबन्धयेत्यर्थः ॥ २७ ॥

२६-२७] ति० टी०-अङ्गुलीवेद्यन्तुर्गम्य पणि ॥ २६ ॥ २७ ॥
 टी०-अङ्गुलीवेति । महाभयः कुम्भकर्णः अङ्गु-
 लीवन्तु तथानुगुलीवेद्याः अङ्गुलीवन्तः ॥ २६ ॥

२८ टी०-दिव्यानीति । रावणः अस्य कुम्भकर्णस्य
 सुगन्धीनि प्रोमनगन्धविशिष्टानि दिव्यानि मातृवदा-
 ने सज्जयामास ओन्मयोश्च कुण्डले सज्जयामास ॥ २७ ॥

गो० टी०-अङ्गुलीवेति । अङ्गुलीवेद्यन्तु अङ्गुलीवन्तः
 गो० टी०-दिव्यानीति । आभूतपाभ्यासं वक्ष्ये-
 ति । अत्र केयुरादीनामप्युपलक्षणम् । काञ्चनाङ्गदक्ष-
 रमुवाच ॥ २८ ॥ २८ ॥

२८] ति० टी०-विष्कम्भरोधुपणम् ॥ २८ ॥
 २९ टी०-काञ्चनेति । बृहत्कर्णः कुम्भकर्णः उपलब्ध-
 गवभौ ॥ २८ ॥

२९] ति० टी०-शोणीसूत्रं कटिवस्त्रम् ॥ २९ ॥
 ३० टी०-शोणीति । मेघकेन कुण्डलणनं विरोजता
 प्रोमनानेन शोणीरत्नेणोपलब्धितः कुम्भकर्णः अमृतोत्पा-
 नसमये भुजगेन नद्धो मन्दर इव आबन्धयामास ॥ २९ ॥

गो० टी०-शोणीसूत्रेणेति । अमृतोत्पलने नद्ध इति
 प्रोमनसमी । भुजगेन बाधकित्वा ॥ २९ ॥

३०] ति० टी०-भारतसहं यदेति निवातसहम् । निवा-
 तं यथाभूतं तु यद्वर्णं सज्जयामास महाभयम् । आबन्ध-
 यामास आर्षो विरजयत्यर्थः ॥ ३० ॥

३१ टी०-रा इति । भारतसहं यथाभूतमप्यभ्यस्तमि-
 त्यर्थः । आभूतपाभ्यासं वक्ष्ये-
 ति । अत्र केयुरादीनामप्युपलक्षणम् । काञ्चनाङ्गदक्ष-
 रमुवाच ॥ २८ ॥ २८ ॥

स्वर्णं आभूतपाभ्यासं वक्ष्ये-
 ति । अत्र केयुरादीनामप्युपलक्षणम् । काञ्चनाङ्गदक्ष-
 रमुवाच ॥ २८ ॥

गो० टी०-रा इति । आभूतपाभ्यासं वक्ष्ये-
 ति । अत्र केयुरादीनामप्युपलक्षणम् । काञ्चनाङ्गदक्ष-
 रमुवाच ॥ २८ ॥

३१-३३] ति० टी०-सर्वभरणकर्णः सर्वभरणस्य
 सर्वाङ्गः । नारायणः इति पाठान्तरम् । विष्णु विक्रमेण रा-
 व्यासेन कृतोत्साहः ॥ ३१-३३ ॥

३४] ति० टी०-अमृतोत्पलनेः स्यन्दनैश्च सह प्रेषयामि-
 सेति योजना ॥ ३४ ॥

३५ टी०-स्यन्देति । सर्वभरणेषु कानि सर्वाङ्गानि च
 स राक्षसः विष्णु लोकेश विक्रमण पादव्यासात् कृतः उत्सा-
 येन रा नारायण इवाभौ ॥ ३२ ॥

३६ टी०-आतर्गमिति । आतरे रावणं संपरिवृज्य
 तस्मै समलङ्कयितुं यत्तस्ये ॥ ३३ ॥

३७ टी०-तमिति । प्रशस्ताभिराशीभिर्प्रोन्विष्टं वस्त्र-
 कर्णं राक्षसः प्रेषयामास अर्धं प्रपद्य ॥ ३३ ॥

३८ टी०-दादुति । महाभयानो राक्षसाः कुम्भकर्ण-
 निशिष्टैः वरापुधैः सैन्यैः अमृतोत्पलने गोजानिभिर्य तं कृतवन्त-
 य इत्यर्थः । स्यन्दनैश्च स्यन्दनैश्च ॥ ३४ ॥

सख्यैः स्वरेष्वेव सिद्धिपद्मगद्गिनः । अनुपममृध त धीरे कुम्भकः महाबलः ॥ ३१ ॥
 स पुष्पवर्षैरवधीर्यमाणो धृतातपसः शितशूलपाणिः ।
 महात्कटः शोणितगन्धमत्तो विनिर्वयौ दानवदेवजम् ॥ ३२ ॥
 पदासयश्च षडवा महासैरा महाबलः । अन्वयूरासता भोमा भीमाभाः सत्तराण्यः ॥ ३३ ॥
 रक्तक्ष्माः सुवह्व्यामा नीलक्ष्माः । शूलानुधम्य खड्गाश्च निशिगाश्च पराश्रयः ॥ ३४ ॥
 भिन्द्यालाश्च परिधानदाश्च ॥ ३५ ॥ तान च । तालस्कन्धाश्च विपुलान्नेपणीयान्पुरासदान् ॥ ३६ ॥
 अधान्यद्विपुरादाम् दारुणं प्रोदधेनम् । निष्पपात महातेजाः कुम्भकर्णो महाबलः ॥ ३७ ॥
 धनुःशतपरीणाहः स षट्शतसमुच्छ्रितः । रौद्रः शकटवक्त्राक्षो महापद्मसन्निभः ॥ ३८ ॥
 सन्निपत्य च रक्षांसि दग्धशैलोपमो महान् । कुम्भकर्णो महाबलः प्रहसन्निदमब्रवीत् ॥ ३९ ॥
 अथ वानरमुल्यानां तानि यूथानि भागवतः । निर्दहिष्यामि संकुद्रः पतङ्गानिव पावकः ॥ ४० ॥
 नापराध्यन्ति मे कामं वानरा वनचारिणः । जातिरस्मद्विजानां सा पुरोद्यानविभूषणम् ॥ ४१ ॥
 पुरोदस्य मूर्धं तु राघवः सहलक्ष्मणः । हते तस्मिन्हतं सर्वं तं त्रिदिव्यामि संयुगे ॥ ४२ ॥

गो० टी०-सर्वैरिति । सर्वाभरणसर्वाङ्गः सर्वाभरणयुक्तः-
 तिष्ठः । विपिक्रमकृतस्तदाहः शिबु विक्रमेण पदव्यासेन कृतो-
 त्साहः ॥ ३१-३२ ॥
 ३५-३७] ति० टी०-अनुपममृधिति । रावणप्रेषिता
 ति श्रेष्ठः सपादिभिर्वाजैर्गण्डः ॥ ३५-३७ ॥
 ३८-३९] ति० टी०-सकरोत्तमोस्ततयोस्तिशेगन्तराहं
 यामः सुवह्व्यामाः सुतरो बहुव्यामप्रमाणाः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥
 रा० टी०-सर्वैरिति । सपादिभिर्वाजैः कुम्भकर्ण-
 विजम् ॥ ३९ ॥
 गो० टी०-सर्वैरिति । सर्पादीनां महाशरीरानां वाहनत्वं
 भवतीति बोध्यम् । द्विपाः गजाः । द्विजाः हंसादयः ॥ ३६ ॥
 रा० टी०-स इति । सिति कृष्णं शतं पाणौ यस्य महो-
 कटोत्तिमयङ्कुरः शोणितगन्धेन मत्तः । स कुम्भकर्णः पुष्प-
 वैरवकीर्यमाणस्तन् विनिर्वयौ ॥ ३६ ॥
 गो० टी०-स इति । मदोत्कटः स्त्राभाकिमदेन मत्तः ।
 ते शोणितकटक्षीबा इत्यमरः ॥ ३७ ॥
 रा० टी०-पदासय इति । पदासयो बहवो राक्षसाः
 शूलानुधम्य अन्वयूः अर्धपट्टाभेकान्वयि तत्र सुवह्व्यामाः
 बहुव्यामपरिमिताः तथाचामाः व्यामोबाह्वोत्तरयोस्त-
 योस्तिशेगन्तरम् ॥ ३७-३९ ॥
 गो० टी०-पदासयश्चेत्यादि । बहुव्यामान् अनेक-
 यामप्रमाणान् । व्यामो बाह्वो सकरोत्तमयोस्तिशेगन्तराहं
 यमरः । तालस्कन्धाश्च तालवत्पदान् ॥ ३८-३९ ॥
 ४०] ति० टी०-अथान्यस्ताडकारस्तैर्वादन्यत् ॥ ४० ॥
 रा० टी०-अथेति । अन्यत् अत्रादित्यव्यादिलक्षणं
 महाबलं कुम्भकर्णो निष्पपात ॥ ४० ॥
 ४१] ति० टी०-तस्यैव प्रयत्नम्-अमुं शक्त्येति । पति-

णाहो विशाकता । तिर्यगेद्विपमार्गमिदम् पदशतधनुःप्रम-
 ऊर्ध्वोऽध्यायः ॥ ४१ ॥
 ४२-४३] ति० टी०-सन्निपत्य युष्म ॥ ४२ ॥ ४३
 रा० टी०-धनुरिति । षट्शतपरीणाहः सतसंख्या
 धनुषपरिमितः विस्तृतः सपदशतममुच्छ्रितः पदसं-
 ख्याकधनुषपरिमितोऽङ्गुलिपरिमितः । शकटवक्त्रे इव
 यस्य दग्धशैलोपम स्त कुम्भकर्णः इदमब्रवीत् अर्धचतु-
 कान्वयि ॥ ४१ ॥ ४२ ॥
 गो० टी०-धनुःशतैर्यादि । धनुःशतपरीणाहः धनुः
 विशाकः षट्शतसमुच्छ्रितः षट्शतधनुःप्रम- सन्निपत्य स
 गमनायोपुकावां राक्षसानां समीपं गत्येवम् ॥ ४३ ॥
 रा० टी०-तदाकारमाह-अथेत्यादिभिः । वान-
 रमुल्यानां यूथानि निर्दहिष्यामि निर्दह्यामि ॥ ४३ ॥
 गो० टी०-अथेत्यादि । सा जातिः वानरजातिः
 स्मद्विजानां श्रीरापराणाम् ॥ ४४-४५ ॥
 ४६] ति० टी०-वानरमुल्यानां यूथानि इति
 त्युक्त्या निरपेक्षताति न इत्यमरः, किं तु रावण एव स
 राघवं हन्त्य इत्येव-नापराध्यन्तीति । ते नापरा-
 स्वत इति शेषः । किं तु सा जातिर्वानरजातिरस्मदि-
 पुरोद्यानां विभूषणमकारः ॥ ४४ ॥
 रा० टी०-वस्तुतस्तु वानरवधो न नश्यत् इत्याह-
 येनां वाक्यानां सा प्रसिद्धा जातिः अस्माद्विजानां इति
 विभूषणं अथेति न वाहताः ज्ञातं अथेति न वाहताः
 पतेन तेन हन्त्या इति कथितम् ॥ ४५ ॥
 ४६] ति० टी०-अतस्तु स पुरोदस्य मूर्धं
 एव हन्त्या तस्मिन्नेव पदे हतं मूर्धं अतस्तु
 मूर्धं इत्यादि ॥ ४६ ॥

॥ ४० ॥ कुम्भकर्णस्य रक्षसः । नार्द चकुम्भधारो कम्पयन्त इषाणवम् ॥ ४१ ॥
 तस्य निष्पतवस्तूर्णं कुम्भकर्णस्य धीमतः । बभूवुर्घोररूपाणि निमित्तानि समन्ततः ॥ ४२ ॥
 एकाग्रनिधुता मेघा बभूवुर्दमारुणाः । ससागरवना चैव वसुधा समकम्पत ॥ ४३ ॥
 घोररूपाः शिवा नेदुः सञ्चालकवलैर्मुखैः । मण्डलान्यपसव्यानि बबन्वुध विहंगमाः ॥ ४४ ॥
 निष्पपात च घृष्टोऽस्य शूले वै पथि गच्छतः । प्रास्फुरन्नयनं चास्य सव्यो बाहुरकम्पत ॥ ४५ ॥
 निष्पपात तदा चोल्का ज्वलन्ती भीमनिःस्वना । आदित्यो निष्पभक्षासीन्न वीति च सुखोऽनिलः ॥ ४६ ॥
 अचिन्तयन्महोत्पातानुदितान् रोहमर्षणान् । निर्ययौ कुम्भकर्णस्तु कृतान्तबलचोदितः ॥ ४७ ॥
 स सङ्घुचित्वा प्राकारं पद्भ्यां पर्वतसन्निभः । स ददर्श धनपल्लवं वामनानीकमभ्रमम् ॥ ४८ ॥
 ते दृष्ट्वा राक्षसश्रेष्ठं वानराः पर्वतोपमम् । बाणुनुन्ना इव घना गहः सर्वा दिशस्तदा ॥ ४९ ॥
 तद्धानरासीकमतिप्रचण्डं दिशो द्रवद्भिन्नभिवाधजालम् ।
 स कुम्भकर्णः समवेक्ष्य र्षाभनाद भूयो घनवद्गनामः ॥ ५० ॥
 ते तस्य योरं निमदं निराम्य यथा निनादं दिवि वारिदस्य ।
 पेतुर्धरण्या बहवः पुर्वगा निकृत्तमूला इव शालवृक्षाः ॥ ५१ ॥

॥ ४० ॥ टी०—ननु तैरेव लंका अदरुष्यते इति कथमिदञ्च-
 ॥ इत्यत्र आह—गुरेति । पुरोयस्य मूलं तु राघवः अत-
 ॥ व विचिन्वामि मनु स्वामिनोपराधित्वे तत्सर्वका अभ्यपरा-
 ॥ एवेति वानरा अपि इन्तव्याः इत्यत आह तस्मिन् मूल-
 ॥ गमे इतं सति सर्वं हतं निहतमिव अविध्यतीति शेषः ४१-
 ॥ ४३ ॥ ति० टी०—रक्षसः वाक्यं व्युत्प्रेति शेषः । नार्द
 ॥ राक्षसा इति शेषः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

० टी०—एवमिति । कुम्भकर्णस्य एवं वृत्तान्तस्य मतः
 ॥ कम्पयन्त इव राक्षसाः नार्द चकुः ॥ ४६ ॥

० टी०—तस्येति । कुम्भकर्णस्य निष्पतवस्ततः घोर-
 ॥ निमित्तानि बभूवुः ॥ ४७ ॥

॥ ४० ॥ टी०—तस्येति । घोररूपाणि अत्यन्तघोराणि ॥ ४८ ॥

६] ति० टी०—नर्दमारुणा गर्दभरूपाः ॥ ४८ ॥

० टी०—निमित्ताकारमाह—उल्लेख्यादिभिः । गर्द-
 ॥ माः पुष्टवर्णाः क्लृप्तासनिध्यां युताः मेघाः बभूवुः बहव्य-
 ॥ ४९ ॥ ४८ ॥

० टी०—उल्लेख्यादि । गर्दमारुणाः गर्दभवदभ्यन्त-
 ॥ र्भयवृत्तान्तस्वरूपेण इत्यमरः । निष्पपातेति । गच्छ-
 ॥ इतिप्रदो घृष्टो भालेव निष्पपातेत्यमरः । घृष्ट इति
 ॥ उल्लेखः । सञ्चालको क्रिन्त्यस्वयेन नयनचञ्चेनापि स-
 ॥ चञ्चेन अकम्प्य इत्यादि शेषनिर्गतमात्राभि-
 ॥ ५० ॥

॥ ति० टी०—नानाकर्मणैः साक्षादपिच्छैः ॥ ५१ ॥

॥ ५० ॥ टी०—नानाकर्मणैः अंगारकप्रकाश-
 ॥

द्विर्मुखैः शिवाः नेदुः विहंगमाः अपसव्यानि दक्षिणक्रमवन्ति
 मण्डलानि बबन्वुः ॥ ४९ ॥

५०-५१] ति० टी०—नयनं वामम् ॥ ५० ॥ ५१ ॥

॥ ५० ॥ टी०—निष्पपातेति । अस्य भलाः यो निष्पपात
 ॥ सव्यं वामं नयनं प्रास्फुरन् सव्यो बाहुरकम्पत च सव्य इति
 ॥ क्रिन्विपरिणामेन पूर्ववर्ण्येति ॥ ५० ॥

॥ ५० ॥ टी०—निष्पपातेति । अन्तः उक्ता निष्पपात आ-
 ॥ दित्यो निष्पभ आसीत् अविनाशको न वीति ॥ ५१ ॥

५२] ति० टी०—अचिन्तयन्मगणयन् ॥ ५२ ॥

॥ ५० ॥ टी०—अचिन्तयन्मगणयन् । कृतान्तस्य काष्ठस्य बलेन
 ॥ चोदितः कुम्भकर्णस्तु महोत्पातात् अचिन्तयन्मगणयन् सन्
 ॥ निर्ययौ ॥ ५० ॥

५३-५६] ति० टी०—नद्वहनमवाहनाभावात्पद्मवा-
 ॥ मिति ॥ ५३-५६ ॥

॥ ५० ॥ टी०—स इति । स कुम्भकर्णः पद्म-यां प्राकारं
 ॥ लपयित्वा अघघनपल्लवं निविहायलहरीं वानराभीनं ददर्श ५१

॥ ५० ॥ टी०—ते इति । वानराः राजसभेष्टं दृष्ट्वा बाणुनुन्ना इत्यादि
 ॥ प्रेरिताः घना इव सर्वा दिशो गच्छन् ॥ ५५ ॥

॥ ५० ॥ टी०—तत्रेति । अतिप्रचण्डं अपि वानरानीकं निमित्त-
 ॥ मवकाशमिव दिशोऽप्यथ कुम्भकर्णस्तु समवेक्ष्य भूयो नमाम ५६

॥ ५० ॥ टी०—ते इति । ते वानराः घोरं निमदं निमग्न-
 ॥ निकृत्तमूलाः काष्ठवृक्षा इव धरण्यां पतन् ॥ ५६ ॥

॥ ५० ॥ टी०—स इति । अचञ्चलः अचञ्चलः ॥ ५७ ॥

विपुलपरिचवान्स कुम्भकर्णो रिपुनिधनाय विनिःश्रुता महती ।
 कपिगणभयदादस्त्वभीमं प्रभुरिव किकरदण्डवान्युगान्ते ॥
 इत्याथै श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे पञ्चपष्ठितमः सर्गः ॥ ६५ ॥

षट्पष्ठितमः सर्गः ।

नगराद्यान्तं यत् नश्यत् च कुम्भकर्णो निधोक्य प्रवृत्ताम्भीषतादीन्भिजनवीर्यादीनि विस्मृत्य शुद्धाह्वं किं पलाययत् ।
 भार्यमाणेष्वङ्गदो निर्वर्णामास कथमपि योद्धुं प्रकृतिस्तेन मयितान्तपूज्यं पर्वताश्रितान्काश्चिदुत्सवमाकृष्टानन्यान्पलायितान् हरिणः
 नृप्यङ्गदो वीर्यमस्तिपवित् स्थितीचकार ।

स लङ्घयित्वा प्राकारं गिरिकुलोपमो महान् । निर्ययौ नगरात्पूर्णं कुम्भकर्णो महाबलः ॥ १ ॥
 ननाद च महानादं समुद्रमभिनादयन् । विजयञ्चिव निर्व्यातान्विधमञ्चिव पर्वतान् ॥ २ ॥
 तमवध्यं मघवता यमेन चक्रेण वा । मेक्ष्य भीमाक्षमायान्तं चानरा विप्रदुद्रुवुः ॥ ३ ॥
 तांस्तु विप्रदुतान्दृष्ट्वा राजपुत्रोऽङ्गदोऽब्रवीत् । नलं नीलं गवार्क्षं च कुमुदं च महाबलम् ॥ ४ ॥
 आत्मनस्तानि विस्मृत्य वीर्याण्यभिजनानि च । क गच्छत भयत्रस्ताः प्राकृता हरयो यथा ॥ ५ ॥
 साधु सौम्या निर्वर्ध्वं किं माणन्परिरक्षथ । नाहं युद्धाय वै रक्षो महतीयं विभीषिका ॥ ६ ॥
 महतीमुत्पितामेनां राक्षसानां विभीषिकाम् । विक्रमाद्विधमिष्यामो निर्वर्तध्वं पुर्वगमाः ॥ ७ ॥
 कच्छ्रेण तु समाश्वस्य संगम्य च ततस्ततः । वृक्षान्ग्रहीत्वा हरयः संपतस्थू रणौजिरे ॥ ८ ॥

५७] ति० टी०-विपुलपरिचवानिति । अलङ्घयितम्-
 मृत्पापययत् । किकरदण्डवान्किरराः सहात्परिकराः काल-
 लुका अस्य सन्ति तथा । युगान्ते पञ्चः कालाग्रिश्च इव
 वेनिःश्रुतः ॥ ६५ ॥

इति श्रीरामायणम् श्रीरामायणे रामायणसिलके वाल्मीकीय
 आदिकाव्ये युद्धकाण्डे पञ्चपष्ठितमः सर्गः ॥ ६५ ॥

रा० टी०-विपुलेति । विपुलपरिचवान् अनेकविधप-
 रिचविशिष्टः कुम्भकर्णः कपिगणभयदादस्त्वन् युगान्ते कि-
 करदण्डवान् किकरीभूतप्रजादण्डवायकः प्रभुः काल इव रिपु-
 निधनाय विनिःश्रुतमभवादिति शेषः ॥ ६५ ॥

इति श्रीमद्रामायणीयसंस्कृतमायणव्याख्याने रामायणशिशो-
 र्भगी युद्धकाण्डे पञ्चपष्ठितमः सर्गः ॥ ६५ ॥

गो० टी०-विपुलेति । प्रभुः अन्तकः किकरदण्डवान्
 केकरादसंख्ययागी सञ्चतनो दण्डः तद्वान् ॥ ६८ ॥

इति श्रीमद्विक्रमोदकचरिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटा-
 द्रव्ये युद्धकाण्डे पञ्चपष्ठितमः सर्गः ॥ ६५ ॥

१] ति० टी०-स इति ॥ १ ॥

रा० टी०-नगराद्यान्तं नानेतत्प्राकृतं उतान्तमाह-स
 इत्यादिभिः । कुम्भकर्णो नगरानिवेशो निर्व्यातान् अशक्ति-
 शान् विजयञ्चिव महापर्व ननाद च चोक्तदण्डमाह ॥ १॥ ॥

गो० टी०-अथ कुम्भकर्णपदप्रवृत्तिः-स इत्यादि ॥ २० ॥

२] ति० टी०-निर्वातानधमिषोचान् ॥ २-४ ॥

रा० टी०-तमिति । मघवदादिभिरवध्यमायान्तं
 कर्णं प्रेक्ष्य चानराः विप्रदुद्रुवुः ॥ ३ ॥

रा० टी०-तानिति । विप्रदुतान् नृणादीन् तान्
 अङ्गदोऽब्रवीत् ॥ ४ ॥

गो० टी०-स ननादिति । विजयन् दहन् ॥ २-४ ॥

५] ति० टी०-आत्मन आत्मसन्धानीनि वीर्याणि
 कृमात् ॥ ५ ॥

रा० टी०-तदाकारमाह-आत्मन इत्यादिभिः ।
 शिष्यो वीर्याणि अभिजानति स्वजगोष विस्मृत्य प्राकृता इ
 इव भयत्रस्ता ययं क गच्छत ॥ ५ ॥

गो० टी०-आत्मानमिति । अभिजानानि प्रपञ्च
 यानि ॥ ५ ॥

६-८] ति० टी०-अतश्चोक्तं युद्धायास्माभिर्मानं नृ-
 ष्यं ॥ ६-८ ॥

रा० टी०-साध्विति । इ सौम्या इयं नित्यं ययं
 किं किमर्थं गरितव्यं मघ अतिक्रम्यता रणोचितमेव
 महती विभीषिका प्रप्रापकप्रतिपक्षे इव पञ्चपष्ठित-
 मयोर्यत् ॥ ६ ॥

रा० टी०-अतस्त्विति । यमभयान् मघव विजयि-
 त्विति ॥ ७ ॥

रा० टी०-अतस्त्विति । यमभयान् मघव विजयि-
 त्विति ॥ ८ ॥

शिखिगिरिशृङ्गे शिलाभिश्च पशवैलाः । पादपैः पुष्पिताग्रैश्च हन्यमानो न कम्पते ॥ १० ॥
 स्य गात्रेषु पतिता भिद्यन्ते बहवः शिलाः । पादपाः पुष्पिताग्राश्च भयाः पशुर्महीतले ॥ ११ ॥
 अपि सैन्यानि संकुद्रो वानराणां महौजसाम् । ममन्थ परमायतो वनाभ्यामिरीयोर्यतः ॥ १२ ॥
 ग्रीवतोर्द्रोस्तु बहवः शेरते वानरपमाः । निरस्ताः पतिता भूमौ तान्न दुष्पा इव दुमाः ॥ १३ ॥
 ह्वयन्तः प्रधावन्तो वानरा नाबलोकयन् । केचित्समुद्रे पतिताः केचिद्गगनमास्थिताः ॥ १४ ॥
 ध्यमानास्तु ते वीरा राससेन च लीलया । सागरं येन ते तीर्णाः पथा तेनैव द्रुदुवुः ॥ १५ ॥
 स्थलानि तदा निम्नं विवर्णवदना भयात् । क्रुद्धा वृथान्समाकृष्टाः केचित्पतितमाश्रिताः ॥ १६ ॥
 ममञ्जुरर्णवे केचिद्रुहाः केचित्समाश्रिताः । निपेतुः केचिदपरे केचित्तैवावतरिष्ये ॥ १७ ॥
 निपेतुः केचिदपरे केचित्तैवावतरिष्ये । केचिद्भूमौ निपातिताः केचित्समुद्रा मृदा इव ॥ १८ ॥
 नान्तरमीक्ष्याद्भुदो भयान्वातरान्निदमवसीन् । अवातिष्ठत युध्यामो निवर्तय्यं पुत्रंगमाः ॥ १९ ॥
 शानां वो न पश्यामि परिक्रम्य महीमिमाम् । स्थानं सर्वं निवर्तय्यं किं प्राणान्तरिरस्य ॥ २० ॥

भासनं संयुज्य अत एव तत्सततसर्तगम्य संप्राप्य लज्जाम्
 त्वा हरयस्संप्रवत्सुः ॥ ८ ॥

गो० टी०-साधिवति । विभीषिकाः पदतलः शिखि-
 गिरिवेगः ॥ ६-८ ॥

१] ति० टी०-गिरिवेगं विभूना भूमा ॥ १ ॥

२० टी०-ने इति । समदाः कुञ्जरा इव परमकुद्राः भव-
 संख्याः कुञ्जरोद्योगाः ते वनीकसः निवर्तय्यं कुम्भकर्णः
 तद्वः ॥ ५ ॥

गो० टी०-त इति । परमकुद्रा इति कुञ्जरनिवेपण्य नृप-
 १०-१३] ति० टी०-प्राग्भिरिति ॥ १०-१३ ॥

२० टी०-प्राग्भिरिति । पशवैलाः पशवः । प्राग्भिरिति-
 रेत्यंगप्रभृतिभिः हन्यमानोऽपि कुम्भकर्णो न काएते ॥ १० ॥

२० टी०-तस्येति । मम्यं कुम्भकर्णस्य गात्रेषु पतिताः
 शः पादपात्र भिद्यन्ते भयास्तन्मः महौतले पशुश्च ॥ २१ ॥

गो० टी०-प्राग्भिरिति । प्राग्भिः उन्नतेः महाका-
 मकर्णः ॥ १ ॥ ११ ॥

२० टी०-स इति । संकुद्रः स कुम्भकर्णोऽपि अपिना-
 प्राग्भिराणां सैन्यानि ममन्थ ॥ १२ ॥

गो० टी०-सोऽपीति । ममन्थ । दृढाह्वयः ॥ १० ॥

२० टी०-लोहितेति । लोहितेन रुचिरेणाग्राः पशवो
 र्गमनाः नात्रयुष्मा दुमा इव भूमौ पतितास्तन्मः शेरते
 शिखिगिरिः ॥ १३ ॥

गो० टी०-श्रीद्वितीया इति । निरस्ताः गतिव्याः ॥ १३ ॥
 १३-१५] ति० टी०-नाबलोकयन्प्रप्रदेशं नालोकित-
 १३-१५ ॥ १५ ॥

२० टी०-संयुज्य इति । संयुज्यन्तः प्रधावन्तो वानराः

न अकलेशयन् अवातीकृत्य भागवानपीति शेषः भव-
 केचित्समुद्रे पतिताः ॥ १७ ॥

गो० टी०-लोकयन्त हन्यमानः । नाबलोकयन् नान-
 लोकायन् पुत्रंगमित्यर्थः ॥ १८ ॥

गो० टी०-केचित् इति । केचित् वानरा इति योजनाः

२० टी०-वध्यमाना इति । राससेन वध्यमाना वान-
 रान् पथा सागरं तीर्णान्तिव पथा द्रुदुवुः ॥ १९ ॥

गो० टी०-तामरमित्यर्थम् । ते वानराः ॥ २० ॥

२० टी०-स्थलानि पददुर्गमित्यर्थः ॥ २१ ॥

२० टी०-ने इति । भयादित्यन्वयः । ते वानराः स्थल-
 निर्वं यथा भवति कदा द्रुदुवुरिति शेषः केचित् क्रुद्धा वृ-
 थान्समाकृष्टाः ॥ २२ ॥

गो० टी०-ते स्थलान्तीति । स्थलानि अतिधावन-
 यान् देवान् अवतप्रदेशान् वा आविष्टा इत्यन्वयः ॥ २३ ॥

२०-२८] ति० टी०-निपेतुः पशवैमित्यर्थः शेषः ॥ २४ ॥

गो० टी०-निपेतुमिति ॥ २५ ॥

गो० टी०-ममञ्जुरित्यादि । निपेतुः भूमौ पति-
 इव तन्मः ॥ २६ ॥

२० टी०-सानेति । भयात् वानराश्च सर्वान्माकुद्रो-
 नीत् तदानीमपि पश्यन्निवर्तय्यं पुत्रंगमाः ॥ २७ ॥

गो० टी०-अवातिष्ठतित्यादि । परिगम्य प्रदक्षिणीक-
 र्यते । स्थानं न पददुर्गात्तन्मः ॥ २८ ॥

२९] ति० टी०-पुद्रे भयानां वो युध्यामो सर्वोऽपि
 रिकम्भाति गच्छति स्थानं प्रविशन् न पश्यामि चर्चका-
 विना गच्छान्ति त्वं एव तत्रेति भावः अतः सर्वे जि-
 ह्वन् ॥ २९ ॥

गो० टी०-पतिताः शिलाः । २ गो० टी०-पशवः । ३ गो० टी०-पशवः । ४ गो० टी०-पशवः । ५ गो० टी०-पशवः । ६ गो० टी०-पशवः । ७ गो० टी०-पशवः । ८ गो० टी०-पशवः । ९ गो० टी०-पशवः । १० गो० टी०-पशवः । ११ गो० टी०-पशवः । १२ गो० टी०-पशवः । १३ गो० टी०-पशवः । १४ गो० टी०-पशवः । १५ गो० टी०-पशवः । १६ गो० टी०-पशवः । १७ गो० टी०-पशवः । १८ गो० टी०-पशवः । १९ गो० टी०-पशवः । २० गो० टी०-पशवः । २१ गो० टी०-पशवः । २२ गो० टी०-पशवः । २३ गो० टी०-पशवः । २४ गो० टी०-पशवः । २५ गो० टी०-पशवः । २६ गो० टी०-पशवः । २७ गो० टी०-पशवः । २८ गो० टी०-पशवः । २९ गो० टी०-पशवः । ३० गो० टी०-पशवः ।

निरायुधाना क्रमतामसङ्गतिपौरुषाः । दारादुपरसिष्यन्ति स वै वाता मुनीकताम् ॥ २० ॥
कुलेषु जाताः सर्वेऽस्मिन्विस्तीर्णेषु परस्मि च । क गच्छत भयत्रस्ताः प्राकृता हरयो यथा ॥
अनार्याः स्खलु यस्त्रीतास्त्यक्त्वा वीर्यं प्रयाव्रत ॥ २१ ॥
विकृत्यनानि वो यानि भवन्निर्जनसंसदि । तानि वा क नु यातानि सोदग्राणि हतानि च ॥ २२ ॥
भीरोः प्रवादाः श्रूयन्ते यस्तु जीवन्ति विप्रकृतः । मार्गः सत्पुरुषैर्जुष्टः सेव्यतां त्यज्यतां भयम् ॥ २३ ॥
श्यामहे वा निहताः पृथिव्यामनृजीविताः । प्रोमुषामो ब्रह्मलोकं दुष्प्रापं च कुयोधिभिः ॥ २४ ॥
अवायुधामः कीर्तिं वा निहत्वा शत्रुमाहवे । निर्हता वीरलोकस्य भोक्ष्यामो वसु वानराः ॥ २५ ॥

२० टी०-भक्षानामिति । भक्षानामत एव मही परि-
भक्ष्यापि भक्षानां वा युष्माकं स्वामि निर्भयस्थले न पश्यामि-
विदुताम् । सर्वान् छरीयो हनिष्यतीति तात्पर्यम् । अतः सर्वे
एव निवर्तयन्तम् ॥ २० ॥

२०] ति० टी०-हेऽसङ्गतिपौरुषाः । निरायुधानां पाषा-
पुष्टबाधापरहितानां द्रवतां दारा उपसिष्यन्ति स स्वदा-
रिपुहारे जीवतां युष्माकं वातो मृत्योरप्यधिकदुःखदो भवि-
ष्यति ॥ २० ॥

२० टी०-निरायुधानामिति । न सङ्गौ गिपुभिः प्राप्यौ
तिपौरुषौ येषां तस्मात्तानं निरायुधानां क्रमतां दाराः
परसिष्यन्ति स दारोपहासः जीवतामपि भवतां वातो मृ-
त्योर्वाप्येतन् विदुषामप्येतन्मनुष्यमिति सूचितम् । असङ्ग-
तपौरुषा इति दारविशेषणं वा तस्यै अर्थस्तु न सङ्गौ ज्ञानौ
विपौरुषौ ऐरिति ॥ २० ॥

गो० टी०-निरायुधानामिति । असङ्गतिपौरुषाः अ-
नेकदण्डकमा इति वाच्यमन्योन्यम् । निरायुधानां त्रवतां
प्रवादाः प्रवृत्तः यदा निरायुधानां द्रवतां दारास्तान् अ-
पेक्ष्यन्तीति सः अपहासः घातः मृतिः ॥ २० ॥

२१] ति० टी०-यस्माद्वीर्यं पराक्रमं स्वकृता भीताः
तः प्रयावत, ततोऽनार्याः स्वाभिद्रोहिणः स्खलु ॥ २१ ॥

२१ टी०-कुलेष्विति । मरुतु कुलेषु जातास्त्वेवं भ-
क्तः प्राकृता दारा इव भयत्रस्तास्तन्तः क गच्छन्त ॥ २१ ॥

२१ टी०-अनार्या इति । यस्मादेतोः वीर्यं स्वकृत्वा प्र-
मत्ततामप्युपयमायाः सत्पुरुषाः अर्द्धं पृथक् विकृत्यना-
ति । नरा पूर्वस्मिन् काले जनसंसदि सोदग्राणि स्वस्वो-
त्तमोपनसद्विनि हितानि भ्यामिदितकारकत्वमन्त्रकानि
नि वा युष्माकं विजयनानि तानि क यातानि गतानि ॥ २१ ॥

गो० टी०-कुलेष्विति सर्वे अपमिति जेयः विस्ती-
र्यतामिदमनार्या निवर्तु मरुतु प्रगतेषु ॥ २१ ॥

गो० टी०-अनार्या इत्यर्थम् । यस्मात् भीताः प्रवा-
पनाया तस्मादनार्याः स्खलु ॥ २१ ॥

२२] ति० टी०-नो युष्माकं जनसंसदि यानि विकृत्य-

नानि सोदग्राणि स्वस्वोदमताप्रतिपादनसहितानि च स्वाभि-
हितकराणि च कृतानि तानि सर्वाण्यप्युपहृत्या क यातानि २२
गो० टी०-विकृत्यनानीति । सोदग्राणि उदमतायु-
कानि महान्ति भूयांस्यर्थः ॥ २२ ॥

२३] ति० टी०-यः सत्पुरुषैर्धिकृतो जीवति तस्य जीवनं
पिगित्येवं भीरुणां वीर्येः क्रियमाणाः प्रवादा विकाररूपाः
श्रूयन्ते मरणादप्यधिकदुःखदाः अतो भयं त्यज्यताम् । सत्पु-
रुषैर्जुष्टो मार्गो युक्तः सेव्यताम् ॥ २३ ॥

२३ टी०-भीरोरिति । यः सत्पुरुषैर्धिकृतस्तत्र जीवति
तस्य भीरोः प्रवादाः नरकपतिप्रतिपादयत्वनानि श्रूयन्ते
अतः सत्पुरुषैर्जुष्टो मार्गस्सेव्यताम् ॥ २३ ॥

गो० टी०-भीरप्रवादा इति । यस्तु विकृतो जीवति
तद्विषये भीरप्रवादाः भीरुत्वाप्रवादाः श्रूयन्ते सत्पुरुषैः श-
रुष्टः सेवितः ॥ २४ ॥

२४] ति० टी०-हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं जित्वा
भोक्ष्यसे महीम् । इशासयवानाह—श्यामहे इति श्लो-
क्येन । यदि वैगत्या निहताः श्यामहे तदा कुयोधिभिर्दुष्प्र-
ब्रह्मलोकं प्राप्नुयानः । वा शब्दो व्यवस्थितविकल्पे ॥ २४ ॥

२४ टी०-नन्वत्र स्थितावपि भरणमेव भविष्यतीति न
स्थित्येतत् आह—श्यामहे इति । वा यदि अप्यजीवितं
अत एव निहताः वयं पृथिव्यां श्यामहे तदा कुयोधिभि-
रुक्तभीरुभिः दुष्प्रापं ब्रह्मलोकं प्राप्नुयामः ॥ २४ ॥

गो० टी०-सत्पुरुषजुष्टो मार्गः क इत्यपेक्षायामाह—इ-
यामह इत्यादि । युक्तमरणं हि सत्पुरुषजुष्टो मार्ग इत्यर्थं
समराविष्टस्य यक्षविनाशमपि मरणं प्राप्स्येमावित्प्रवर्धनं
धर्मलक्ष्मीविता इत्युक्तम् । समराविनिर्वाता वीराणां तु मर-
जीवनयोर्बन्धोरापि भयस्करत्वं प्रतिपादयति—दुष्प्रापमिति
निहत्या निहत्य । जीवितमिति । वीरलोकस्य भीरायां को
ब्रह्मलोकः तस्य तस्य ब्रह्मलोकं जीवितं भीरवामः ॥ २४ ॥

२५] ति० टी०-वाङ्माद्येन निहत्वा निहत्या भीतिं
प्राप्नुयामः । वक्तव्ये इत्यर्थे इत्याह—निहता इति । न
तोऽभीरुलोकस्य वीरः कर्तव्यता प्राप्स्ये ब्रह्मलोकस्य इत्यर्थे

१ द्रवतामिति गो. पाठः । २ हवेति गो. पाठः । ३ जित्वा गो. पाठः । ४ जीवितमिति गो. पाठः । ५ भोक्ष्यसे गो. पाठः । ६ महीम् गो. पाठः । ७ इशासयवानाह गो. पाठः । ८ श्यामहे इति गो. पाठः । ९ मरणादप्यधिकदुःखदा गो. पाठः । १० अपमिति गो. पाठः । ११ विस्तीर्य गो. पाठः । १२ भविष्यतीति गो. पाठः ।

अद्यैव तं गमिष्यामि देशं यत्रानुजो मम । नहि भ्रातृन्समुत्सृज्य क्षणं जीवितुमुत्सहे ॥ १९ ॥
 देवा हि मां हसिष्यन्ति दृष्ट्वा पूर्वापकारिणम् । कथमिन्द्रं जमिष्यामि कुम्भकर्णं हते त्वयि ॥ २० ॥
 तदिदं मामनुप्राप्तं विभीषणवचः शुभम् । यदज्ञानामया तस्य न गृहीतं महात्मनः ॥ २१ ॥
 विभीषणवचस्तौवत्कुम्भकर्णप्रहस्तयोः । विनाशोऽयं समुत्पन्नो मां व्रीडयति दायणः ॥ २२ ॥
 तस्यायं कर्मणः प्राप्तो विपाको मम शोकदः । यन्मया धार्मिकः श्रीमान्स निरस्ते विभीषणः ॥ २३ ॥
 इति बहुविधमाकुलान्तरात्मा कुपणमतीव विलय्य कुम्भकर्णम् ।
 न्यपतदपि दशाननो भृशार्तस्तमनुजमिन्द्ररिपुं हतं विदित्वा ॥ २४ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे अष्टपञ्चमः सर्गः ॥ ६८ ॥

एकोनसप्ततितमः सर्गः ।

ततोकिञ्चान्तं रावणं त्रिशिरा नाम तमयो गो रथोऽपि सन् त्रिभुवनस्याप्येकाकी पृथगो भवान् किमन्यैः, प्राकृतवद्वेदनवसासलं साम्प्रतमेतत्तिष्ठ त्वमहमेवशत्रुमुद्धरिष्यामीत्युवाच ततस्त्रिशिरायातिक्रान्त्य देवान्तवनरान्तकी महोदरमहापार्श्वी तद्रक्षणाय गवणप्रेषितौ मत्पुद्गोन्मत्तौचेति योद्धुं निर्गतास्तत्रनरान्तकः सुतुमुले युद्धान्तेऽप्येव यमपुत्रातिथीकृतः ।

एवं विलपमानस्य रावणस्य दुरात्मनः । श्रुत्वा शोकाभिभूतस्य त्रिशिरा वाक्यमब्रवीत् १ ॥
 एवमेव महावीर्यो हतो नस्तातमध्यमः । न तु सत्पुरुषा राजन्विलपन्ति यथा भवान् ॥ २ ॥

गो० टी०—यद्यहमिति । अतएवन्तारं न हन्मि यदि तदा इदं व्यर्थजीवितम श्रेयः न च नैवेत्यर्थः । किं मया मे अयो नन्विति संबन्धः ॥ १८ ॥

१९-२१] ति० टी०—भ्रातृनित्यनेन स्वगदयोऽप्यनुमन्तः इति ज्ञायते ॥ १९—२१ ॥

रा० टी०—अद्येति । यत्र मनानुजः तं देशमयैव गमिष्यामि हि यतः भ्रातृन् समुत्सृज्य जीवितुं नोत्सहे ॥ १९ ॥

रा० टी०—देवा इति । पूर्वापकारिणं मां दृष्ट्वा देवा हसिष्यन्ति । नह तं पुनर्जंतव्या इत्यत आह इदं कथं जमिष्यामि जम्बायामि ॥ २० ॥

रा० टी०—तदिदं । यत् यस्मात् शुभं विभीषणवचोऽज्ञानात् अनिब्रयात् मया न गृहीतं स्वीकृतं तन्मया महात्मस्तस्याप्यहमिति शेषः इदं दुर्लभं मामनुप्राप्तम् ॥ २१ ॥

गो० टी०—अद्यैवेति । भ्रातृनिति बहुवचनं पूजायाम् ॥ २१ ॥

२२] ति० टी०—यवयदाभ्य कुम्भकर्णप्रहस्तयोर्दोषः गोऽयं विनाश उत्पन्नस्तावत्तदारभ्य विभीषणवचो मां व्रीडयतीत्यर्थः । इदं भ्रातृवचो न गृहीतमिति लजितोऽस्मीत्यर्थः ॥ २२ ॥

रा० टी०—विभीषणेति । यावत् यस्मिन् काले कुम्भकर्णप्रहस्तयोः अयं विनाशस्तमुत्पन्नः तावत्कालादाभ्य विभीषणवचः मां व्रीडयति ॥ २३ ॥

गो० टी०—विभीषणेति । कुम्भकर्णप्रहस्तयोर्दोषदाराणो विनाशः यावत् यदा समुत्पन्नः तत आरभ्य विभीषणवचो मां व्रीडयति व्रीडयतीत्यर्थः ॥ २३—२४ ॥

इति श्रीमोक्षनारायणविरचिते श्रीरामायणमूले रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने अष्टपञ्चमः सर्गः ॥ ६८ ॥

२३-२४] ति० टी०—अपि च धार्मिकस्य निष्कामन-फलमिदमित्याह—तस्यैवमित्यादि ॥ २३ ॥ २४ ॥

इति श्रीमद्विष्णुसमिती श्रीरामायणे रावणवर्णिते लं वाल्मीकीय आदि काव्ये युद्धकाण्डे अष्टपञ्चमः सर्गः ॥ ६८ ॥

रा० टी०—तस्येति । यस्मादेतौ मया विभीषणो निरस्तः तस्मात् मम शोकदः तस्य निरास्तकर्मणः परम कर्मणः विपाकः फलं मया प्राप्तः ॥ २३ ॥

रा० टी०—इतीति । इन्द्ररिपुमनुजं हतं विदित्वा सुभार्ता दशाननः इति अनन्यप्रकारेण बहुविधमतीतं विलप्य न्यपतत् २४ इति श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीयसंस्कृतस्य रावणवर्णिते लं वाल्मीकीय युद्धकाण्डे अष्टपञ्चमः सर्गः ॥ ६८ ॥

१] ति० टी०—एवमिति । विलपमानस्य विलप्य-भवा विज्ञापमिति शेषः ॥ १ ॥

रा० टी०—रावणविलापावत्तत्रकाणि. अनामनमाह—एवमित्यादिभिः । एवं विलपमानस्य राज्ञस्य नामय सुभा त्रिशिरा अब्रवीत् १ ॥

गो० टी०—अयातिकार्यानिर्गमः—एवमित्यादि ॥ १ ॥

२] ति० टी०—एवमेव देवदानवब्रह्मा कालादिप्रतिम इत्यायुक्तप्रकारेण महावीर्यो हतः । देशादिति शेषः । समु-ह्याः शृंगः ॥ २ ॥

रा० टी०—तदाकारमाह—एवमित्यादिभिः । महा-वीर्यः नोऽस्माकं तातमध्यमः हतः इत्येवमेव अत्र संशयो नाम्नीत्यर्थः । तथापि भवानिव सत्पुरुषा न विलपन्ति ॥ २ ॥

नूनं त्रिभुवनस्यापि पर्याप्तस्त्वमसि प्रभो । सकस्मात्प्राकृत इव शोचस्यात्मानमीदृशम् ॥ ३ ॥
 ब्रह्मदत्तास्ति ते शक्तिः कथञ्च सायको धनुः । सहस्रखरसंयुक्तो रथो मेघसमर्च्येन ॥ ४ ॥
 त्वयासकृद्दि शस्त्रेण विशस्ता देवदानवाः । स सर्वायुधसंपन्नो राघवं शास्तुमर्हसि ॥ ५ ॥
 कामं तिष्ठ महाराज निर्गमिष्याम्यहं रणे । उद्धरिष्यामि ते शत्रून्गरुडः पन्नगानिव ॥ ६ ॥
 शम्बरं देवराजेन नरको विष्णुना यथा । तथाद्य शयिता रामो मया युधि निपातितः ॥ ७ ॥
 श्रुत्वा त्रिशिरसो वाक्यं रावणो राक्षसाधिपः । पुनर्जातमिवात्मानं मन्यते कालचोदितः ॥ ८ ॥
 श्रुत्वा त्रिशिरसो वाक्यं देवान्तकनरान्तकौ । अतिकायश्च तेजस्वी बभूवुर्गुह्यहर्षिताः ॥ ९ ॥
 ततोऽहमहमित्येवं गर्जन्तो नैर्ऋतर्षभाः । रावणस्य सुता वीराः शक्रतुल्यपराक्रमाः ॥ १० ॥
 अन्तरिक्षगताः सर्वे सर्वे मायाविशारदाः । सर्वे त्रिदशदर्पणाः सर्वे समरैर्दुर्मदाः ॥ ११ ॥
 सर्वे मुचलसंपन्नाः सर्वे विस्तीर्णकीर्तयः । सर्वे समरमासाद्य न श्रूयन्ते स्म निर्जिताः ॥ १२ ॥
 देवैरपि सनन्धैः सकिंनरमहोरगैः । सर्वेऽस्त्रविदुषो वीराः सर्वे युद्धविशारदाः ॥
 सर्वे प्रवरविज्ञानाः सर्वे लब्धवरास्तथा ॥ १३ ॥

गो० टी०—एवमिति । तातमध्यमः नानेषु मध्यमः मध्य-
 मस्तिवयः । एवमेव महावीर्यं त्वदत्तप्रकारेणैव महावीर्यं
 इति । देवानिति शेषः ॥ ३ ॥

३-४] ति० टी०—इदं श्रेयोऽयं विजयममर्थम् । आचक्षि-
 मीकल्पन्ते करोमि ॥ ३ ॥ ४ ॥

रा० टी०—शोकस्यावृजितस्वभाः—नूनमिति । नूनं
 त्रिभुवनस्यापि विजय इति शेषः । पर्याप्तः स त्वं प्राकृत इव
 आत्मानं कस्मात् शोचसि ॥ ३ ॥

गो० टी०—नूनमिति । इदमिति शोकक्रियाविशेषणम्
 आत्मानम् उद्दिश्येति शेषः ॥ ३ ॥

रा० टी०—ब्रह्मेति । ब्रह्मदत्ता शक्तिप्रभृतिन्तेऽस्ति एतेन
 तव पराजयो न भविष्यतीति सूचितम् ॥ ४ ॥

गो० टी०—ब्रह्मदत्तस्यादि शोकद्वयमेकान्वयम् । विश-
 स्त्रेण निराश्रयेन ॥ ५-६ ॥

५-६] ति० टी०—असकृद्वया विशस्ता इत्यन्वयः ।
 'विजयः' इति पाठे विप्रमिश्रा इत्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥

रा० टी०—त्वय्येति । विशस्त्रेण अशरहितेनानपि येन त्वया
 असकृद्गुह्यं देवराज्याः विशस्ताः विहिंसिताः स त्वं राघवं
 शास्तुमर्हसि ॥ ५ ॥

रा० टी०—काममिति । हे महाराज त्वं कामं यथेष्टं तिष्ठ
 अहं मया मणिष्यामि ते शत्रून् उद्धरिष्यामि इतिष्यामि ॥ ६ ॥

७] ति० टी०—नरको विष्णुनेति । अयं सत्क्रियायां
 विप्रप्रिये ततो नरको भौमावरकात्कृष्णहृतादन्य इति तीर्थः ॥

रा० टी०—शम्बर इति । देवराजेन शम्बरं यथा नि-
 पातितः तथा मया निपातितो रामः शयिता ॥ ७ ॥

गो० टी०—शम्बर इति । नरको सत्क्रियायां विप्रप्रि-

नर्जातेषु वातापिप्रसुखेष्वन्यतमः । वातापिर्नमुचिश्चैव इत्यलः
 मृमस्तथा । अन्धको नरकश्चैव कालनाभस्तथैव चेत्युक्तः ।
 न तु कृष्णहृतो मृक्षतो नरकासुरः । तस्य आत्मीकिप्रबन्ध-
 निर्माणकाले असंजातत्वात् ॥ ७ ॥ ८ ॥

८-१०] ति० टी०—पुनर्जातमिवात्मानं मन्यते । त्रिशि-
 रसो वचनमात्रेण संतुषो बभूव । ननु कुम्भकर्णसाध्येऽर्थे कथं
 रावणस्य तस्माज्जयप्रत्याशया भन्तोपन्नवाह—कालचोदित
 इति । तत्राशप्रवृत्तकालात्मकभयवत्प्रेरणया पुनस्तस्य युद्धवु-
 ह्यनुपरम इत्यर्थः ॥ ८-१० ॥

रा० टी०—श्रुत्वेति । रावणो रोदनकर्ता रावणः त्रिशि-
 रसो वाक्यं श्रुत्वा आत्मानं पुनर्जातमिव मन्यते ॥ ८ ॥

रा० टी०—श्रुत्वेति । देवान्तकादयः युद्धहर्षिता बभूवुः ॥ ९ ॥

रा० टी०—तत इति । ततः युद्धहर्षितोः शक्रतुल्यपरा-
 क्रमत्वादिविशिष्टाः रावणस्य सुताः नैर्ऋतर्षभाः अहमेव गमि-
 ष्याम्यहमेवगमिष्यामीति गर्जन्तो बभूवुरिति शेषः । सार्द्धश्लो-
 कचतुष्टयमेकान्वयि ॥ १०-१३ ॥

गो० टी०—श्रुत्वा त्रिशिरस इत्यादि । त्रिशिरसो वचनं
 स्वपामपि तुल्यत्वादेवान्तकादयोपि युद्धोयुक्ता बभूवुरि-
 त्यर्थः ॥ ९ ॥ १० ॥

११] ति० टी०—अन्तरिक्षे गतं गमनं येषां ते ॥ ११ ॥
 गो० टी०—अन्तरिक्षेति । अन्तरिक्षे गतं गमनं येषां
 तेऽन्तरिक्षगताः ॥ ११ ॥

१२] ति० टी०—विस्तीर्णकीर्तयो विशालकीर्तयः ॥ १२ ॥

गो० टी०—सर्वे इत्यादि । देवादिभिः सह समरमासाद्य
 पराजिता न श्रूयन्ते इत्यन्वयः ॥ १२ ॥

१३] ति० टी०—प्रवरविज्ञानाः श्रेष्ठज्ञानवन्तः ॥ १३ ॥

समुत्पाद्यं चित्तेप कुम्भकर्णाय वानरः । तमप्राप्य महाकायं तस्य सैन्येऽपतर्ततः ॥ १० ॥
 दीश्वानाजश्चापि रथांश्चापि रजोत्तमान् । तानि चान्यानि रक्षांसि एवं चान्यद्विरः शिरः ॥ ११ ॥
 छेलेयैर्गाभिहतं हताशं हलसारथिम् । रक्षसां रुधिरक्लिन्नं बभूवायोधनं महत् ॥ १२ ॥
 नो वानरेन्द्राणां शरैः कालान्तकोपमैः । शिरांसि नर्दतां जहः सहसा भीमनिःस्वनाः ॥ १३ ॥
 राक्ष महात्मानः समुत्पाद्य महादुमान् । रथान्श्वानाजानुष्टानाक्षसानभ्यसृज्यन् ॥ १४ ॥
 मानौलशृङ्गाणि शिलाश्च विविचान्द्रुपीन् । वर्षा कुम्भकर्णस्य शिरस्यम्बरमारिणतः ॥ १५ ॥
 ने पर्वतशृङ्गाणि शूलेन स विभेद ह । बभञ्ज दृक्वर्षं च कुम्भकर्णो महाबलः ॥ १६ ॥
 ततो हरीणां तदनीकमुग्रं दृष्ट्वा शूलं निशितं प्रगृह्य ।
 तस्यौ सौ तस्यापततः पुरस्तान्महीधरायं हनुमान्प्रगृह्य ॥ १७ ॥
 स कुम्भकर्णं कुपितो जघान वेगेन शैल्योत्तमभीमकायम् ।
 संयुक्षुभे तेन तदाभिभूतो मेदार्द्रगात्रो रुधिरावसिक्तः ॥ १८ ॥
 स शूलमाविध्य तडित्कामं गिरिरथ्या प्रज्वलिनीं प्रिगृह्यम् ।
 बाह्वन्तरे मारुतिमाजघान गुह्योज्ज्वलं क्रौञ्चविषोदशतया ॥ १९ ॥

० टी०-तत इति । विरोधेन दहन इति किञ्चन ।
 गिरिः शिरः शिरः शिरः शिरः शिरः ॥ १० ॥

] नि० टी०-तमप्राप्य तं कुम्भकर्णम् । तस्य कुम्भ-
 सैन्ये ॥ १० ॥

० टी०-तमिति । वानरो द्विविरः तं पर्वतं समुत्ति-
 श्य कुम्भकर्णाय चित्तेप शैलस्तु तं कुम्भकर्णमप्राप्त-
 तत्सैन्यं न्यपतत ॥ १० ॥

० टी०-तमिति । तं कुम्भकर्णं समुत्पाद्य मर्मापमा-
 हम्भकर्णस्य कुम्भकर्णाय ॥ १० ॥

-१२] ति० टी०-तानि प्रसिद्धानि च रक्षांस्वादि-
 कं गिरिः शिरः शिरः शिरः शिरः ॥ ११ ॥ १२ ॥

० टी०-ममर्दति । नगोत्तमः अथादीन् तानि मर्मा-
 रक्षांसि च ममर्द अन्यानि रथांश्चन्द्रिष्य निरस्त्य-
 पुनराह्वे ॥ ११ ॥

० टी०-ममर्दति । विपादश्लोकः । तानि प्रसिद्धानि
 ममर्दति पूर्वेणावयः । पुनश्चेति पादश्लोकः । अग्नयो
 चित्तेपेति योग्यम् ॥ ११ ॥

० टी०-तदिति । शैल्येगेन अभिहतमभिहननं यस्मिन्
 रक्षां रुधिरक्लिन्नमयोधनं महद्भूय ॥ १२ ॥

० टी०-तदिति । तच्छैलशृङ्गाभिहतम् अनन्तरप्र-
 भिततसैन्यम् । आयोवनं युद्धम् ॥ १२ ॥

] ति० टी०-रथिनो राक्षसाः इरेवानरेन्द्राणां
 ॥ १३ ॥ १४ ॥

रा० टी०-रथिन इति । वानरेन्द्राणां रथिनः शरैर्नर्दतः
 गच्छमानां शिरांसि जहः ॥ १५ ॥

गो० टी०-रथिन इति । कालान्तकः प्रत्यकात्मकः ।
 रा० टी०-वानरा इति । वानराः ग्यादीन् अत्यन्त-
 दयन् ॥ १४ ॥

रा० टी०-हनुमानिति । अम्बरमारिणो हनुमान
 कुम्भकर्णस्य शिरसि शैलशृङ्गादीनि वारं ॥ १५ ॥

रा० टी०-तमिति । तं कुम्भकर्णः तत्सैन्यं दृष्ट्वा विभ-
 वत्तपं च बभञ्ज ॥ १६ ॥

गो० टी०-वानराश्चेति । अग्नयमग्न्यं अग्नयम् ॥ १७ ॥
 १७] ति० टी०-हरीणां तदनीकं कर्तुं । तस्य कुम्भ-
 र्णस्य पुरस्तात् ॥ १७ ॥

रा० टी०-तत इति । कुम्भकर्णः शूलं प्रगृह्य हरीणां
 वीरं दृष्ट्वा आपततः तस्य कुम्भकर्णस्य पुरस्तात् अग्रे मही-
 धरायं प्रगृह्य हनुमान् तस्यौ ॥ १७ ॥

गो० टी०-तत इति । दृष्ट्वा वदयामास ॥ १७ ॥
 १८-१९] ति० टी०-तेन हनुमान्प्रगिरिगृह्यं संयु-
 क्षुभे ॥ १८ ॥ १९ ॥

रा० टी०-स इति । तपितस्सन् हनुमान् कुम्भकर्-
 णाय तेन हनेन अभिभूतः पराभूतः अत एव मेदार्द्रगात्रं
 कुम्भकर्णः संयुक्षुभे ॥ १८ ॥

गो० टी०-स इति । मेदार्द्रस्य संविराजः ॥ १८ ॥
 रा० टी०-स इति । स कुम्भकर्णः गिरिः प्रज्वलितग्री-
 वः ॥ १९ ॥

अथानि । मुद्रावस्थितं रा. पाठः १२ कर्णेति गो. पाठः १३ अथात इति गो. पाठः १४ अथ इति रा. पाठः १५ तत्सैन्यं यस्मिन्
 गो. पाठः १६ कर्णेति गो. पाठः १७ अग्नयम् इति गो. पाठः १८ पुनश्चेति गो. पाठः १९ कर्णेति गो. पाठः २०
 गो. पाठः २१ कर्णेति गो. पाठः २२ कर्णेति गो. पाठः २३ कर्णेति गो. पाठः २४ कर्णेति गो. पाठः २५ कर्णेति गो. पाठः

स शूलनिर्मिन्नमहाभुजान्तरः प्रविद्धः शोणितमुद्रकन्या ।
 ननाद भीमं हनुमान्महाहवे युगान्तमेघस्तनितस्वनोपमम् ॥ २० ॥
 ततो विनेदुः सहसा प्रहृष्टा रक्षोगणास्तं व्यथितं समीक्ष्य ।
 पुर्वंगमास्तु व्यथिता भयार्ताः प्रदुद्रुवुः संयति कुम्भकर्णात् ॥ २१ ॥
 ततस्तु नीलो बलवान्पर्यवस्थापयन्बलम् । प्रविचित्रेषु शैलाग्रं कुम्भकर्णाय धीमते ॥ २२ ॥
 तैदापतन्तं संभक्ष्य मुष्टिनाभिजघान ह । मुष्टिप्रहाराभिहतं तच्छैलाग्रं व्यथयित ॥ २३ ॥
 सविस्फुल्लिङ्गं सज्वालं निपपात महीतले ॥ २४ ॥
 ऋषभः शरभो नीलो गवाक्षो गन्धमादनः । पञ्च वानरशार्दूलाः कुम्भकर्णमुपाव्रवन् ॥ २५ ॥
 शैलैर्हृतैस्तलैः पादैर्मुष्टिभिश्च महाबलाः । कुम्भकर्णं महाकायं निजैर्घ्नुः सर्वतो युधि ॥ २६ ॥
 स्पर्शानिव महागन्तान्वेद्यानो न विव्यये । ऋषभं तु महावेगं बाहुभ्यां परिवस्वजे ॥ २७ ॥
 कुम्भकर्णभुजाभ्यां तु पीडितो वानरर्षभः । निपपातर्षभो भीमः प्रमुखांगतशोणितः ॥ २८ ॥
 मुष्टिना शरभं हत्वा * जातुना नीलमाहवे । आजघान गवाक्षं तु तलेनेन्द्ररिपुस्तदा ॥ २९ ॥
 पादेनाभ्याहनत्क्रुद्धध्वरसा गन्धमानम् ।
 दक्षप्रहारव्यथिता मुमुहुः शोणितोक्षिताः । निभतुस्ते तु मेदिन्यां निकृत्ता इव किंशुकाः ॥ ३० ॥
 तेषु वानरमुख्येह पातितेषु महात्मसु । वानराणां सहस्राणि कुम्भकर्णं प्रदुद्रुवुः ॥ ३१ ॥
 तं शैलमिव शैलाभाः सर्वे तु पुत्रगर्षभाः । समाकृष्टा समुत्पत्य ददंशुः पुत्रगर्षभाः ॥ ३२ ॥
 तं नखैर्दशनैश्चापि मुष्टिर्भिवातुभिस्तथा । कुम्भकर्णं महाबाहुं निजैर्घ्नुः पुत्रगर्षभाः ॥ ३३ ॥

इमिव शूलमाविध्य कर्मलेनापीक्य उग्रशकस्या युहः कौ-
 मुदलमिव मारुति बाह्वन्तरे अमृतायाम् ॥ २९ ॥

गी० टी०-स इति । आविध्य कामयित्वा युहः स्कन्दः २९
 २०-२५] ति० टी०-ननाद भीमम् । शलाभिघातजक-
 षः । युगान्ते मेघस्तनितस्य यः स्वनस्तद्रूपममम् ॥ २५ ॥

गी० टी०-स इति । शलेन निर्मिन्नं महाभुजगोरन्तरे
 य अत एव प्रविद्धो हनुमान् शोणितक्रुद्धमन् स्तु पुमा-
 नमेघस्तनितस्वनोपमं यथा त्वति तथा ननाद ॥ २० ॥

गी० टी०-स इति । प्रविद्धः प्रमुह्यन् । युगान्तेति ।
 युगान्तमेघस्य स्तनितरूपो यः स्वनः कतुन्यभिनि कियो-
 भेषणम् ॥ २० ॥

गी० टी०-तत इति । तं हनुमान्तं व्यथितं समीक्ष्य
 प्रहः रक्षोगणाः विनेदुः कुम्भकर्णात् भयार्ताः प्रदुद्रुमास्तु
 द्रुवुः ॥ २१ ॥

गी० टी०-तत इति । कुम्भकर्णात् भयार्ता इत्यन्वयः ।
 पति युद्धे ॥ २१ ॥

गी० टी०-तत इति । नीलो बलं पर्यवस्थापयन् सत्त-
 न्मकर्णाय शैलाग्रं प्रविचित्रेषु ॥ २२ ॥

गी० टी०-तत इति । पर्यवस्थापयन् बलमिति पला-
 नमान् सज्वालपयित्वयः ॥ २२ ॥

गी० टी०-तदेति । अतपतन्तं-शैलाग्रं संवेक्ष्य मुष्टि-
 भिजघान कुम्भकर्ण इति शेषः अत एव शैलाग्रं व्यथयित
 अतः २३ महीतले निपपात सार्द्धलोका एकान्वयी ॥ २३ ॥

गी० टी०-ऋषभ इति । ऋषभादयः पञ्च कुम्भ-
 कर्णाव्रवन् ॥ २५ ॥

गी० टी०-तमापतन्तमिति । व्यथयित शं
 मन्वत् ॥ २३-२५ ॥

गी० टी०-शैलैरिति । शैलादिभिः कुम्भकर्णं निजैर्घ्नुः

गी० टी०-शैलैरिति । पादैः प्रहारीयतैः । सर्वतो
 क्षणे तृतीया ॥ २६ ॥

२६] ति० टी०-स्पर्शानिव महागन्तान्वेद्यानो न वि-
 व्यये ॥ २६ ॥

गी० टी०-स्पर्शानिति । तां ऋषभारिहृतां
 स्पर्शान् पुत्रगर्षभापरिसंगानि च वेद्यानो जानन् कु-
 म्भकर्णं ऋषभं तु बाहुभ्यां परिवस्वजे हतं जवाहरेयं

गी० टी०-स्पर्शानिति । स्पर्शानिव शर-
 क्रुद्धमर्षभमिव जानन्मिता ॥ २७ ॥

२७-३३] ति० टी०-पुत्रगर्षभाः । प्रमुखांग-
 शोणितं प्रहसन् ॥ ३३ ॥

१० वागसहस्रस्तु विचिताः पर्वतोपमः । राजः राक्षसव्याघ्रो गिरिराजस्तु ॥ ३३ ॥
 बाहुभ्यां वानरान्सर्वान्प्रगृह्य स महाबलः । भक्षयामास संकुद्रो गरुडः पद्मगानिव ॥ ३४ ॥
 प्रक्षिप्ताः कुम्भकर्णेन वक्त्रे पातालसैन्ये । नासापुटस्थान् रान्तमुः कर्णाभ्यां चैव वानराः ॥ ३५ ॥
 भक्षयन्भृशसंकुद्रो हरीन्पर्वतसंनिभः । वज्रज्ज वानराणां रान्तमुः राक्षसोत्तमः ॥ ३६ ॥
 मांसशोणितसंकुद्रां कुर्वन्भूमिं स राक्षसः । चचार हरिभ्यश्च कालाघ्निरिव मूर्च्छितः ॥ ३७ ॥
 वज्रहस्तो यथा शक्रः पाशहस्त इवान्नकः । शुल्बहस्तो यथा युद्धे कुम्भकर्णो महाबलः ॥ ३८ ॥
 यथा शुष्काण्यरण्यानि ग्रीष्मे दहति पायकः । तथा वानरसैन्यानि कुम्भकर्णो दंदाह सः ॥ ३९ ॥
 ततस्ते वध्यमानास्तु हतपुथाः पुर्वगैमाः । वानरा भयसंविप्ता विनेदुर्द्विजैः स्वैः ॥ ४० ॥
 अनेकशो वध्यमानाः कुम्भकर्णेन वानराः । राघवो शरणं जग्मुर्व्यथिता भिन्नैतेततः ॥ ४१ ॥
 प्रभयान्वानरान्दृष्ट्वा वज्रहस्तात्मजात्मजः । अभयपावन वेगेन कुम्भकर्णं ममादधे ॥ ४२ ॥
 शैलशृङ्गं महदृष्ट्वा विनदन्मं मुहुर्महदुः । नासकृत्सामानसोऽङ्गुलं कुम्भकर्णपदानुगाम ॥ ४३ ॥
 चिक्षेप शैलशिखरं कुम्भकर्णस्य मूर्धनि । रात्रौ तस्मादिहतो भूमिं शैलेनेन्द्रिपुस्तदा ॥ ४४ ॥
 कुम्भकर्णः प्रजज्वाल क्रोधेन मूर्ध्ना तदा । सोऽभ्यधावत् वेगेन तालिपुत्रवैभवेण ॥ ४५ ॥
 कुम्भकर्णो महानादस्त्रासयन्सर्वानरान् । शूलं सराग्ने वै रोषादङ्गदे तु महाबलः ॥ ४६ ॥

१० टी०-कुम्भकर्णेति । पीडितोऽतएव प्रकरोषं युवा-
 दागतं शोणितं यस्य सः वागवर्धनः वक्त्रेन निपातः ॥ ३३ ॥

१० टी०-मुष्टिनेति । इन्द्रियैः कुम्भकर्णो तलेन स्रवा-
 क्षमाज्जवान् ॥ ३९ ॥

१० टी०-दत्तेति । इनेन प्रकरणेन व्यभिक्तः अनेन स-
 शोणितोऽस्तिताः ते वरपादयः निरुताः किमुता हा विषयः ३०

१० टी०-तेष्विति । वानरपुत्राणां पातितेषु मत्सु वा-
 नराणां सहस्राणि प्रदुष्टुः ॥ ३९ ॥

१० टी०-कुम्भकर्णेति । प्रति उदः । कुत्वा वान-
 शोणितः पपातेत्यन्वयः । "व्यवक्षिप्तः" इत्युपरतिष्ठत्वा-
 वहितप्रयोगः । वान्तशोणितः वृणीर्णरेकः ॥ २८-३१ ॥

१० टी०-तमिति । शैलामाः ये प्रगवर्धनः ते रा-
 गर्वभाः शैलमिव ते कुम्भकर्णं समादधत् ददधुः ॥ ३९ ॥

१० टी०-तमिति । तं कुम्भकर्णं नक्षत्रदिमितिः ३३

१० टी०-तमिति । ममादधत् समुत्पत्य समुत्पत्य
 नि क्रमः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

३३-३४] ति० टी०-विचिता व्यासः 'संछिन्नः'
 ति पाठान्तरम् । आत्महृदयैः ॥ ३३-४१ ॥

१० टी०-स इति । वानरसहस्रैर्विचिता व्यासः पर्वतोपमः
 कुम्भकर्णः आत्महृदयैः तदुपश्रुतिभिः गिरिरिव रराज ॥ ३४ ॥

१० टी०-बाहुभ्यामिति । स कुम्भकर्णः बाहुभ्यां वान-
 रान् प्रगृह्य भक्षयामास ॥ ३५ ॥

१० टी०-प्रक्षिप्ता इति । कुम्भकर्णेन वक्त्रे प्रक्षिप्ताः वा-
 नराः नासापुटस्थान् कर्णाभ्यां च निजग्मुः ३६ ॥

१० टी०-स इति । भाविनः व्यासः आत्महृदयैः ३३-३४

१० टी०-बाहुभ्यामिति । वक्त्रे वानरान् संकुद्राः संकोपिता-
 वानराः नासापुटस्थान् कर्णाभ्यां च वानरान् भक्षयन् ॥ ३५ ॥

१० टी०-अश्रुव्यसिति । भयवत् वक्त्रम् । पादपान-
 वक्त्रेण्यर्थः ॥ ३६ ॥

१० टी०-आदधेति । भूमिं मांसशोणितसंकुद्रां कुर्वन् स-
 कुम्भकर्णः मुष्टिना प्रदुष्टः कालाघ्निरिव मूर्च्छितः पद्मगानिव ॥ ३७ ॥

१० टी०-वज्रहस्त इति । वानराः ते वक्त्रे पपातेत्यर्थः ॥ ३८ ॥

१० टी०-वज्रहस्त इति । वानराः ते वक्त्रे पपातेत्यर्थः ॥ ३९ ॥

१० टी०-यथानि । पात्रको ग्रीष्मे यथापातः अभ्यधावत्
 वानरसैन्यानि अनिदं हत निरदहत् ॥ ४० ॥

१० टी०-यथानि । निरिदं हत निरिदं हत ॥ ४० ॥

१० टी०-तत इति । वक्त्रे वानराः शरणं जग्मुः ॥ ४१ ॥

१० टी०-अनेकश इति । कुम्भकर्णेन वध्यमानाः अने-
 कशो वानराः राघवो शरणं जग्मुः ॥ ४२ ॥

१० टी०-प्रमद्यामिति । वज्रहस्तात्मजस्य व्यभिक्त-
 आत्मजोऽङ्गुलः वानराणां प्रदुष्टान् दृष्ट्वा कुम्भकर्णमङ्गुलानुगाम ॥ ४३ ॥

१० टी०-तत इति । विनायकाः विगतनायकाः ४४ ॥

४२-४६] ति० टी०-वज्रहस्तात्मजस्य वालिनः कु-
 द्गदः ॥ ४५-४६ ॥

१० टी०-विचिता गो. पाठः २ गिरिरिव गो. पाठः ३ स इति गो. पाठः ४ तमिति गो. पाठः ५ तमिति गो. पाठः ६ तमिति गो. पाठः ७ तमिति गो. पाठः ८ तमिति गो. पाठः ९ तमिति गो. पाठः १० तमिति गो. पाठः ११ तमिति गो. पाठः १२ तमिति गो. पाठः १३ तमिति गो. पाठः १४ तमिति गो. पाठः १५ तमिति गो. पाठः १६ तमिति गो. पाठः १७ तमिति गो. पाठः १८ तमिति गो. पाठः १९ तमिति गो. पाठः २० तमिति गो. पाठः २१ तमिति गो. पाठः २२ तमिति गो. पाठः २३ तमिति गो. पाठः २४ तमिति गो. पाठः २५ तमिति गो. पाठः २६ तमिति गो. पाठः २७ तमिति गो. पाठः २८ तमिति गो. पाठः २९ तमिति गो. पाठः ३० तमिति गो. पाठः ३१ तमिति गो. पाठः ३२ तमिति गो. पाठः ३३ तमिति गो. पाठः ३४ तमिति गो. पाठः ३५ तमिति गो. पाठः ३६ तमिति गो. पाठः ३७ तमिति गो. पाठः ३८ तमिति गो. पाठः ३९ तमिति गो. पाठः ४० तमिति गो. पाठः ४१ तमिति गो. पाठः ४२ तमिति गो. पाठः ४३ तमिति गो. पाठः ४४ तमिति गो. पाठः ४५ तमिति गो. पाठः ४६ तमिति गो. पाठः ४७ तमिति गो. पाठः ४८ तमिति गो. पाठः ४९ तमिति गो. पाठः ५० तमिति गो. पाठः ५१ तमिति गो. पाठः ५२ तमिति गो. पाठः ५३ तमिति गो. पाठः ५४ तमिति गो. पाठः ५५ तमिति गो. पाठः ५६ तमिति गो. पाठः ५७ तमिति गो. पाठः ५८ तमिति गो. पाठः ५९ तमिति गो. पाठः ६० तमिति गो. पाठः ६१ तमिति गो. पाठः ६२ तमिति गो. पाठः ६३ तमिति गो. पाठः ६४ तमिति गो. पाठः ६५ तमिति गो. पाठः ६६ तमिति गो. पाठः ६७ तमिति गो. पाठः ६८ तमिति गो. पाठः ६९ तमिति गो. पाठः ७० तमिति गो. पाठः ७१ तमिति गो. पाठः ७२ तमिति गो. पाठः ७३ तमिति गो. पाठः ७४ तमिति गो. पाठः ७५ तमिति गो. पाठः ७६ तमिति गो. पाठः ७७ तमिति गो. पाठः ७८ तमिति गो. पाठः ७९ तमिति गो. पाठः ८० तमिति गो. पाठः ८१ तमिति गो. पाठः ८२ तमिति गो. पाठः ८३ तमिति गो. पाठः ८४ तमिति गो. पाठः ८५ तमिति गो. पाठः ८६ तमिति गो. पाठः ८७ तमिति गो. पाठः ८८ तमिति गो. पाठः ८९ तमिति गो. पाठः ९० तमिति गो. पाठः ९१ तमिति गो. पाठः ९२ तमिति गो. पाठः ९३ तमिति गो. पाठः ९४ तमिति गो. पाठः ९५ तमिति गो. पाठः ९६ तमिति गो. पाठः ९७ तमिति गो. पाठः ९८ तमिति गो. पाठः ९९ तमिति गो. पाठः १०० तमिति गो. पाठः

विपतन्तं बलवान्मुद्रमागविशारदः । विपतन्तं बलवान्मुद्रमागविशारदः ॥ ४७ ॥
 उत्पत्य चैनं तरसा तलेनोरस्यताडयत् । स तेनाभिहतः कोष्ठाग्रमुर्मोश्चालयन् ॥ ४८ ॥
 स लब्धसंज्ञोऽतिबलः मुष्टिं संपृण राक्षसः । अपहासेन चित्तेन विस्मः स पपात ह ॥ ४९ ॥
 तस्मिन्पुनरागच्छे विसंज्ञे पतिते भुवि । तच्छूलं समुपादाय सुग्रीवमभिदुदुव ॥ ५० ॥
 तमापतन्तं संपेक्ष्य कुम्भकर्णं महाबलम् । उत्पपात दृष्ट्वा वीरः सुग्रीवो वानराधिपः ॥ ५१ ॥
 स पर्वताग्रमुत्तिष्ठ्य समाविश्य महाबलः । अभिदुद्राव वेगेन कुम्भकर्णं महाबलम् ॥ ५२ ॥
 तमापतन्तं संपेक्ष्य कुम्भकर्णः द्वयंगमम् । तस्यौ विद्वत्सर्वाङ्गो वानरेन्द्रस्य संमुखः ॥ ५३ ॥
 कपिशोणितदिग्बाह्वं भक्षयन्तं महाकपीन् । कुम्भकर्णं स्थितं दृष्ट्वा सुग्रीवो वाक्यमब्रवीत् ॥ ५४ ॥
 पातिताश्च त्वया वीराः कृतं कर्म सुदुष्करम् । भक्षितानि च सैन्यानि प्राप्तं ते परमं यशः ॥ ५५ ॥
 त्यज तद्वातरानीकं प्राकृतेः किं करिष्यसि । सहस्रैकं निपातं मे पर्वतस्यास्य राक्षस ॥ ५६ ॥
 तद्वाक्यं हरिराजस्य सत्यार्थसमन्वितम् । श्रुत्वा राक्षसशार्दूलः कुम्भकर्णोऽब्रवीद्वचः ॥ ५७ ॥
 प्रजापतेरनु पौत्रस्त्वं तथैवक्षरजःभुतः । धृतिपौरुषसंपन्नस्तस्माद्गर्जेसि वानर ॥ ५८ ॥

४७० टी०—शैलेति । महाबलः मुद्रमागविशारदः । विपतन्तं बलवान्मुद्रमागविशारदः ॥ ४७ ॥
 उत्पत्य कुम्भकर्णस्य मुष्टिं चित्तेन साईश्लोक एकावशी ४८

४८० टी०—स इति । नेनाङ्गदेन कर्णं तेन शैलेन अभिहतः ।
 कुम्भकर्णः कोष्ठेन प्रजन्वात् ॥ ४९ ॥

४९० टी०—स इति । महानादः कुम्भकर्णो बालियुत्तमभ्य-
 यक्त ॥ ४९ ॥

५०० टी०—शूलमिति । महाबलः कुम्भकर्णः अङ्गदेन
 अभिहतः अर्धं पुनरु ॥ ५० ॥

५१० टी०—स इति । उत्पत्य कुम्भकर्णः मुष्टिं संपृण
 चलेन अत एव विसंज्ञसंज्ञारहितः मोक्षः पपात ॥ ५१ ॥

५२० टी०—तद्वदिति । महाबलः कुम्भकर्णः अङ्गदेन
 अभिहतः अर्धं पुनरु ॥ ५२ ॥

५३० टी०—स इति । उत्पत्य कुम्भकर्णः मुष्टिं संपृण
 चलेन अत एव विसंज्ञसंज्ञारहितः मोक्षः पपात ॥ ५३ ॥

५४० टी०—तद्वदिति । महाबलः कुम्भकर्णः अङ्गदेन
 अभिहतः अर्धं पुनरु ॥ ५४ ॥

५५० टी०—स इति । उत्पत्य कुम्भकर्णः मुष्टिं संपृण
 चलेन अत एव विसंज्ञसंज्ञारहितः मोक्षः पपात ॥ ५५ ॥

५६० टी०—स इति । उत्पत्य कुम्भकर्णः मुष्टिं संपृण
 चलेन अत एव विसंज्ञसंज्ञारहितः मोक्षः पपात ॥ ५६ ॥

५७० टी०—स इति । उत्पत्य कुम्भकर्णः मुष्टिं संपृण
 चलेन अत एव विसंज्ञसंज्ञारहितः मोक्षः पपात ॥ ५७ ॥

५८० टी०—स इति । उत्पत्य कुम्भकर्णः मुष्टिं संपृण
 चलेन अत एव विसंज्ञसंज्ञारहितः मोक्षः पपात ॥ ५८ ॥

यस्य तं महाकपीन् भक्षयन्तं कुम्भकर्णं स्थितं दृष्ट्वा सुग्रीवो
 अब्रवीत् ॥ ५५ ॥

५६० टी०—तदाकारमाह—पातिता इति । त्वया वीराः
 पातिताः सैन्यानि च भक्षितानि अत एव सुदुष्करं कर्म-
 कृतमत एव परमं यशः ते त्वया प्राप्तं तत्तत्मादेतोः वानरा-
 नीकं त्यज प्राकृतैः तरुद्वैः किं करिष्यसि मे मनुहीतस्य
 एकं केवलं निपातं सदृशं श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ ५६ ॥ ५७ ॥

५८० टी०—तदिति । हरिराजस्य वाक्यं श्रुत्वा कुम्भकर्णो-
 अब्रवीत् ॥ ५८ ॥

५९० टी०—तामिति । सन्मुखः अभिमुखः ॥ ५९-६० ॥

६०० टी०—प्रजापतेः पौत्रशत्रुमुञ्च कुम्भकर्णजनिः
 भक्षरजःपुत्रत्वात्पुत्रीवश्यं ब्रह्मपौत्रत्वम् ॥ ६० ॥

६१० टी०—तदाकारमाह—प्रजापतेरिति । यस्मान्न
 क्षरजःभुतः विजृम्भितचतुर्मुखजनितक्षरजस्तः पुत्रः अत
 एवं प्रजापतेः पौत्रः अत एव धृतिपौरुषसम्पन्नस्त्वमसीति शेषः
 तस्माद्गर्जेसि ॥ ५९ ॥

६२० टी०—प्रजापतेरिति । इदमत्रेति श्रममुत्संवेयम् । पुरा
 किल ब्रह्मणो जुम्भमाणस्य वदनादक्षरजा नाम वानरो
 स कदाचित् पयैव ब्रह्मणोऽप्यस्योरूपकारिणि । किमिच्छि-
 तस्य निमज्ज्यास्योरूपमभजत् । तं दृष्ट्वा काम-मोदिता-
 न्द्रादित्योऽस्तेन गुणपदगृहीताम् । तत्रान्तरे तयोः युद्धे
 रक्षोऽपतत् । तत्र द्वौ कुमारौ बभूवताम् । वारुणे पतन्तः रक्षो-
 भीवादी वतन्तः सुग्रीवः । तं दृष्ट्वा प्रहस्य ब्रह्मा अप्सर-
 क्पाणिभ्यः क्षरजं यथापूर्वरूपमासे कुमारौ दृष्ट्वा त्व-
 न्द्रादित्यौ क्षररूपकारिणि सरति विभज्यन्तः यथावत् । तस्मिन्
 तथा कृत्वा कुमारभ्यां सह वानररूपमभजन्तः ॥ ६२ ॥

१ तमिति गो. वाङ् । २ कुम्भकर्णं गो. पाठः । ३ नेनेवासासिति गो. पाठः । ४ विसंज्ञसंज्ञारहितः गो. पाठः । ५ विसंज्ञसंज्ञारहितः गो. पाठः । ६ विसंज्ञसंज्ञारहितः गो. पाठः । ७ विसंज्ञसंज्ञारहितः गो. पाठः । ८ विसंज्ञसंज्ञारहितः गो. पाठः । ९ विसंज्ञसंज्ञारहितः गो. पाठः । १० विसंज्ञसंज्ञारहितः गो. पाठः ।

स कुम्भकर्णस्य वचो निक्षम्य व्याविध्य शैलं सहसा मुमोच ।

तेनाजघानोरसि कुम्भकर्णं शैलेन वज्राशनिसंनिभेन ॥

॥ ५९ ॥

तच्छैलमृङ्गं सहसा विभिन्नं भुजान्तरे तस्मात्तदा विशाले ।

ततो विषेदुः सहसा प्रवंगा रक्षोगणाद्यापि मुदा विनेदुः ॥

॥ ६० ॥

स शैलशृङ्गाभिहतस्तुकोपं ननाद रोषाच्च विवृत्य वक्रम् ।

व्याविध्य शूलं च ददित्प्रकाशं चिक्षेप दैर्यसपतेर्विषाय ॥

॥ ६१ ॥

तत्कुम्भकर्णस्य भुजप्रपञ्चे शूलं शितं काञ्चनदामैर्यदिम् ।

क्षिप्रं समुत्पत्य निगृह्य दोर्भ्यां वमन्न वेगेन मुतोऽनिलस्य ॥

॥ ६२ ॥

कृतं भारसहस्रस्य शूलं कालावर्तं मत्तं । वमन्न जैनुभागेण तदा । तदु प्रवंगमः ॥ ६३ ॥

शूलं भङ्गं हनुमता दृष्ट्वा वानरेण्यदिनी । दृष्ट्वा ननाद वक्राः सर्वथापि ददृशे ॥ ६४ ॥

बभूवाथ परिव्रस्तो राक्षसो विमुक्तोऽभवात् । सिट्जार्चं च ते चक्रुः प्रहृष्टा वनगावराः ॥

मारुतिं पूजयाचक्रुर्दृष्ट्वा शूलं तेषामतम् ॥

॥ ६५ ॥

स तत्तथा ममपश्यच्च शङ्के तुकोप रक्षोऽपिनिर्भेदात्मा ।

उत्पादय लङ्काम्भयान्तराशृङ्गं जघान मुनीममुपेत्य तेन ॥

॥ ६६ ॥

स शैलशृङ्गाभिहतो विसंक्रुः पपात भूमा युधि वानरेन्द्रः ।

तं वीक्ष्य भूमा पतितं विसंक्रुं नेदः प्रहृष्टा युधि यानुधानाः ॥

॥ ६७ ॥

नालिमुदीवारिति । तस्मिन् पक्षेण । उग्रमिति पक्षेण । पौनः
कक्षरजसः उग्रश्च । कादयपात प्रजापतेर्विषयान् विवृणतः
उग्रमिति इत्युच्यते ॥ ५९ ॥

५९-६५] ति० टी०-व्याविध्यं गंतव्यम् ॥ ५९-६५ ॥

रा० टी०-स इति । स उग्रमिति । कुम्भकर्णस्य वचो
निक्षम्य व्याविध्यशैलं गृहीतमिति मुमोच तेन गेहेन कुम्भकर्ण-
सुराणि आजघान ॥ ६० ॥

रा० टी०-तदिति । तस्य कुम्भकर्णस्य भुजाः ततो प्रथमं
शैलशृङ्गं विभिन्नं तन्मग्नमाहृतोः प्रवङ्गाः वानराः विषेदुः रक्षो-
गणाः मुदा विनेदुश्च ॥ ६१ ॥

रा० टी०-स इति । शैलशृङ्गाभिहतः स कुम्भकर्णः तु-
कोपं ननाद च व्याविध्यं विवेक्षणं व्याविध्यं हिंसा यस्यास्तम्
शूलं चिक्षेप च ॥ ६२ ॥

रा० टी०-तदिति । कुम्भकर्णस्य भुजायां प्रपञ्चे प्रव-
र्द्धितं शूलमनिलस्य छतो हनुमता वेगेन समुत्पत्य दोर्भ्यां
निगृह्य वमन्न ॥ ६३ ॥

गो० टी०-स इति । व्याविध्यं तोलयित्वा ॥ ६०-६३ ॥

रा० टी०-तदेव भङ्गान्तरेणाह-कृतमिति । भारसहस-
्रस्य भङ्गं निर्मितं शूलं जघानारोप्य प्रहृष्टः हनुमो हनुमान्
॥ ६४ ॥

गो० टी०-कृतमिति । भारसहस्रस्य भारसहस्रेण ।
जघानारोप्य वमन्नोपेत्य ॥ ६५ ॥

रा० टी०-कृतमिति । कृतमाहृतं शूलं दृष्ट्वा
मानस्यगतेन दृष्ट्वा ननाद ददृशे च ॥ ६६ ॥

रा० टी०-अभूविति । राक्षसः पपात त्रिधा कृतं दृष्ट्वा
विवृतः सन् विषेद्यः उदासीनस्तुलोऽभवत् वनगावराः यानां
सिङ्गान् चक्रुः मारुतिं पूजयाचक्रुः । मारुतोऽपि एकात्म्येन

गो० टी०-शूलमिति । शूलं तः सर्वेणान् प्रहृष्टान्
आजघाम ॥ ६० ॥ ६५ ॥

६६-६७] ति० टी०-उक्तमलयाङ्कानामप्यपि
लयात् ॥ ६६ ॥ ६७ ॥

रा० टी०-स इति । स कुम्भकर्णः शूलं तथा ममपश्ये
तुकोपं अत एव लङ्कामलयाङ्कान् उग्रमुत्पाद्य तेन जघान ॥ ६८ ॥

रा० टी०-स इति । शैलशृङ्गाभिहतः अत एव वि-
वानरेन्द्रः पपात । भूमौ पतितं तं वीक्ष्य वीक्ष्य प्रहृष्टा या-
यानाः ननुः ॥ ६८ ॥

गो० टी०-स इति । उग्रममुपेत्य तेन शृङ्गं जघान
विश्वरूपस्य लङ्काद्वारं शिथ्या गृह्यतः कुम्भकर्णस्य प्र-
हान्तरस्य लङ्कामलयङ्कानां पादं कथमुपपन्नं इति चेत् ।

विश्वरूपस्य लङ्काद्वारं शिथ्या गृह्यतः कुम्भकर्णस्य प्र-
हान्तरस्य लङ्कामलयङ्कानां पादं कथमुपपन्नं इति चेत् ।
१. मारुतिं पूजयाचक्रुः । २. मारुतिं पूजयाचक्रुः । ३. मारुतिं पूजयाचक्रुः । ४. मारुतिं पूजयाचक्रुः । ५. मारुतिं पूजयाचक्रुः । ६. मारुतिं पूजयाचक्रुः । ७. मारुतिं पूजयाचक्रुः । ८. मारुतिं पूजयाचक्रुः । ९. मारुतिं पूजयाचक्रुः । १०. मारुतिं पूजयाचक्रुः । ११. मारुतिं पूजयाचक्रुः । १२. मारुतिं पूजयाचक्रुः । १३. मारुतिं पूजयाचक्रुः । १४. मारुतिं पूजयाचक्रुः । १५. मारुतिं पूजयाचक्रुः । १६. मारुतिं पूजयाचक्रुः । १७. मारुतिं पूजयाचक्रुः । १८. मारुतिं पूजयाचक्रुः । १९. मारुतिं पूजयाचक्रुः । २०. मारुतिं पूजयाचक्रुः । २१. मारुतिं पूजयाचक्रुः । २२. मारुतिं पूजयाचक्रुः । २३. मारुतिं पूजयाचक्रुः । २४. मारुतिं पूजयाचक्रुः । २५. मारुतिं पूजयाचक्रुः । २६. मारुतिं पूजयाचक्रुः । २७. मारुतिं पूजयाचक्रुः । २८. मारुतिं पूजयाचक्रुः । २९. मारुतिं पूजयाचक्रुः । ३०. मारुतिं पूजयाचक्रुः । ३१. मारुतिं पूजयाचक्रुः । ३२. मारुतिं पूजयाचक्रुः । ३३. मारुतिं पूजयाचक्रुः । ३४. मारुतिं पूजयाचक्रुः । ३५. मारुतिं पूजयाचक्रुः । ३६. मारुतिं पूजयाचक्रुः । ३७. मारुतिं पूजयाचक्रुः । ३८. मारुतिं पूजयाचक्रुः । ३९. मारुतिं पूजयाचक्रुः । ४०. मारुतिं पूजयाचक्रुः । ४१. मारुतिं पूजयाचक्रुः । ४२. मारुतिं पूजयाचक्रुः । ४३. मारुतिं पूजयाचक्रुः । ४४. मारुतिं पूजयाचक्रुः । ४५. मारुतिं पूजयाचक्रुः । ४६. मारुतिं पूजयाचक्रुः । ४७. मारुतिं पूजयाचक्रुः । ४८. मारुतिं पूजयाचक्रुः । ४९. मारुतिं पूजयाचक्रुः । ५०. मारुतिं पूजयाचक्रुः । ५१. मारुतिं पूजयाचक्रुः । ५२. मारुतिं पूजयाचक्रुः । ५३. मारुतिं पूजयाचक्रुः । ५४. मारुतिं पूजयाचक्रुः । ५५. मारुतिं पूजयाचक्रुः । ५६. मारुतिं पूजयाचक्रुः । ५७. मारुतिं पूजयाचक्रुः । ५८. मारुतिं पूजयाचक्रुः । ५९. मारुतिं पूजयाचक्रुः । ६०. मारुतिं पूजयाचक्रुः । ६१. मारुतिं पूजयाचक्रुः । ६२. मारुतिं पूजयाचक्रुः । ६३. मारुतिं पूजयाचक्रुः । ६४. मारुतिं पूजयाचक्रुः । ६५. मारुतिं पूजयाचक्रुः । ६६. मारुतिं पूजयाचक्रुः । ६७. मारुतिं पूजयाचक्रुः । ६८. मारुतिं पूजयाचक्रुः । ६९. मारुतिं पूजयाचक्रुः । ७०. मारुतिं पूजयाचक्रुः । ७१. मारुतिं पूजयाचक्रुः । ७२. मारुतिं पूजयाचक्रुः । ७३. मारुतिं पूजयाचक्रुः । ७४. मारुतिं पूजयाचक्रुः । ७५. मारुतिं पूजयाचक्रुः । ७६. मारुतिं पूजयाचक्रुः । ७७. मारुतिं पूजयाचक्रुः । ७८. मारुतिं पूजयाचक्रुः । ७९. मारुतिं पूजयाचक्रुः । ८०. मारुतिं पूजयाचक्रुः । ८१. मारुतिं पूजयाचक्रुः । ८२. मारुतिं पूजयाचक्रुः । ८३. मारुतिं पूजयाचक्रुः । ८४. मारुतिं पूजयाचक्रुः । ८५. मारुतिं पूजयाचक्रुः । ८६. मारुतिं पूजयाचक्रुः । ८७. मारुतिं पूजयाचक्रुः । ८८. मारुतिं पूजयाचक्रुः । ८९. मारुतिं पूजयाचक्रुः । ९०. मारुतिं पूजयाचक्रुः । ९१. मारुतिं पूजयाचक्रुः । ९२. मारुतिं पूजयाचक्रुः । ९३. मारुतिं पूजयाचक्रुः । ९४. मारुतिं पूजयाचक्रुः । ९५. मारुतिं पूजयाचक्रुः । ९६. मारुतिं पूजयाचक्रुः । ९७. मारुतिं पूजयाचक्रुः । ९८. मारुतिं पूजयाचक्रुः । ९९. मारुतिं पूजयाचक्रुः । १००. मारुतिं पूजयाचक्रुः ।

सम्पुष्ट्याद्भुतघोरवीर्यं स कुम्भकर्णो युधि वानरेश्च ।

जहार सुग्रीवमभिपृष्ट्वा यथानिलो मेघमिव प्रचण्डः ॥

॥ ६८ ॥

स तं महामेघविकाशरूपमुत्पादय गच्छन् युधि कुम्भकर्णः ।

राज मेरुप्रतिमानरूपो मेरुर्वथा दैवुच्छित्तर्वदभृङ्गः ॥

॥ ६९ ॥

तत्तरतमाशाय जगाम वीरः संस्तूपणानो युधि राक्षसेन्द्रः ।

शृण्वन्निनादं त्रिदिवालयानां पुर्वंगराजग्रहविस्मितानाम् ॥

॥ ७० ॥

तत्तरतमादाय तदा ह पेने हरीन्द्रमिन्द्रोपममिन्द्रवीर्यः ।

अस्मिन् हते सर्वमेदं हतं स्यात्सरायवं सैन्यमितीन्द्रशत्रुः ॥

॥ ७१ ॥

विद्रुतां वाहिनीं दृष्ट्वा वानरणाभितस्ततः । कुम्भकर्णेन सुग्रीवं गृहीतं चापि वानरम् ॥ ७२ ॥

हनुमाश्चिन्दयामास पतिमान्मारुतात्मजः । एवं गृहीते सुग्रीवे किं कर्तव्यं मया भवेत् ॥ ७३ ॥

यद्धि न्यायं मया कर्तुं तत्करिष्याम्यसंशयम् । भूत्वा पर्वतसंकाशो नाशयिष्यामि राक्षसम् ॥ ७४ ॥

मया हते संयति कुम्भकर्णे महाबले मुष्टिविशिर्णदेहे ।

निमोचितं वानरपार्थिवं च भवन्तु दृष्ट्वा प्रवगाः समग्राः ॥

॥ ७५ ॥

अथवा स्वयमप्येष मोक्षं प्राप्स्यति वानरैः । गृहीतोऽयं यदि भवन्निद्रवैः साहुरोगैः ॥ ७६ ॥

मुष्णप्रमाणशरीरवान् गोपः । उडुगामलवगडेन विकृतं वेष-
यति ॥ ६७-६८ ॥

६८] ति० टी०-अभिपृष्ट्वा कण्ठे कृत्वा जहार सैन्य-
ध्यादयदंशं निनाय ॥ ६८ ॥

रा० टी०-समिति । अदुर्लभं गोपं वीर्यं यस्य तं सुग्रीव-
निलो मेघमिव अभिपृष्ट्वा कुम्भकर्णो जहार ॥ ६९ ॥

६९] ति० टी०-विशेषेणोच्छ्रितान्यवतति घोरानि
कुपति यस्य सः ॥ ६९ ॥

रा० टी०-राशति । महामेघविकाशरूपं तं सुग्रीवमुत्पादय
मुत्पादय गच्छन् मेरुप्रतिमानरूपः कुम्भकर्णः उच्छ्रितवान्
रत्नप्रतानि घोरशृङ्गाणि यन्मं मेरुर्वि राजा ॥ ७० ॥

गो० टी०-स संयति । अन्धुच्छ्रितम् उन्नतम् । स्वा-
हारादृश्याय मथमं मेरुपादानम् । द्विवीर्यं तु सुग्रीवधारण-
मिन्द्रवद्विनाद ॥ ७० ॥

७०-७१] ति० टी०-तत्तरतमाशाय जगामेति लङ्का-
मिति वेषः । त्रिदिवालयानां निनादं दुःखजनं शृण्वन् ७०-७१ ॥

रा० टी०-तत इति । संस्तूपणानो राक्षसेन्द्रः स्व-
गणग्रहेण विस्मितानां त्रिदिवालयानां निनादं शृण्वन् सन्
जगाम ॥ ७१ ॥

गो० टी०-तत इति । उत्पादय उडुगं त्रिदिवालयानां
शृण्विणास ॥ ७१ ॥

रा० टी०-तत इति । दन्तवज्रः कुम्भकर्णः हरीन्द्रं

सुग्रीवं समादाय अस्मिन् हतं सति सरायवमित्रं सैन्यं हतं
स्यादिति मेने ॥ ७० ॥

रा० टी०-विद्रुतामिति । कुम्भकर्णेन गृहीतं सुग्रीवं
विद्रुतां वानरणां वाहिनीं च दृष्ट्वा द्रुतमानं चिन्तयामास ।
साईश्लोक एकान्वयी ॥ ७३ ॥

रा० टी०-तदाकारमाह-यत्रमिति । सुग्रीवे एवं
गृहीते सति मया किं कर्तव्यं भवेत् । अहं पुत्रक ॥ ७२ ॥

रा० टी०-निश्चिन्त्याह-यदिति । मया कर्तुं यन्न्यायं
तत्करिष्यामि । न्यायप्रवेवाह । पर्वतसंकाशो भूत्वा राक्षसं नाश-
यिष्यामि ॥ ७४ ॥

रा० टी०-मयति । कुम्भकर्णे मया हते सति अत एव
वानरपार्थिवं सति सुग्रीवं विमोचितं सति प्रवगाः दृष्ट्वास्तुष्टा
भवन्तु ॥ ७५ ॥

गो० टी०-बलवान् कुम्भकर्णो युद्धं पतितं सुग्रीवं किमर्थं
हतवानित्यत्राह-ततस्तमादायेति ॥ ७२-७६ ॥

७६] ति० टी०-अथैव वानरो वानरराजो महाबल-
स्वास्त्वयमेव कुम्भकर्णोमोक्षं प्राप्स्यति । यदि न मोचयि-
ष्यस्यात्मानं तदा मोचयितव्यां मयेति क्षणमात्रं प्रतीक्ष्य
स्थितः । साहुरोगैर्निद्रवैर्गृहीतोऽपि ययं भवेत्तथापि महा-
बलत्वात्स्वयमेव मोक्षं प्राप्स्यति किं पुनरेव राक्षसाप-
देनेति भावः ॥ ७६ ॥

रा० टी०-निश्चिन्त्याह-अथवेति । अथमेव मोक्षं

मया मुहुर्वात्सुग्रीवो लब्धसंज्ञो महाहवे । तात्मनो वानराणां च यत्प्रश्रयं तत्करिष्यति ॥ ८० ॥
 मया तु मोक्षितस्यास्य सुग्रीवस्य महात्मनः । अप्रीतिश्च भवेत्कदा कीर्तिनाशश्च आश्रितः ॥ ८१ ॥
 तस्मान्मुहुर्व काङ्क्षिष्ये विक्रमं मोक्षितस्य तु । भिन्नं च वानरानीकं तावत्पश्चात्सयाम्यहम् ॥ ८२ ॥
 इत्येवं चिन्तयित्वाथ हनूमान्मारुतात्मजः । भूयः संस्तम्भयामास वानराणां महाचमूम् ॥ ८३ ॥
 स कुम्भकर्णोऽथ विवेश लङ्कां स्फुरन्तपादाय महाहैरि तम् ।
 विमानचर्यागृहगोपुरस्थैः पुष्पाग्रयवैरभिमुख्यमानः ॥ ८४ ॥
 लाजगन्धोदवर्षैस्तु सेव्यमानः शनैः शनैः । राजवीर्य्यैस्तु शीतत्वात्संज्ञां प्राप महावज्रः ॥ ८५ ॥
 ततः स संज्ञासुपलब्ध कृच्छ्राद्वलीयसरतस्य भुजान्तरस्थः ।
 अवेक्षमाणः पुरराजमार्गं निचिन्तयावास मुहुर्महात्मा ॥ ८६ ॥
 एवं गृहीतेन कथं तु नाम शरणं मया संप्रति कर्तव्यम् ।
 तथा करिष्यामि यथा हरीणां भविष्यतीष्टं च हितं च कार्यम् ॥ ८७ ॥

मातुनोरागैः विरहैरपि यदि गृहीतो भवेत् तर्हि तस्य येन मोक्षं
 प्राप्स्यति एतेनैतद्गृहणमकिञ्चित्करमिति चिन्तयाम् ॥ ८० ॥

गो० टी०—अथवेति । सासुरागैः दुःखैः मुक्तिर्नोपय
 मोक्षं प्राप्तुं शक्नोति किं पुनर्नूनं शत्रुसागमदेति भावः ॥ ८० ॥
 ७७-७८] ति० टी०—कथं तर्हि नेदानीं मोक्षयतीत्य-
 वत्—मन्य इति । मोक्षप्राप्तात्मानं परेण गृहीतं न बुध्यत
 इति गत्ये इत्यर्थः ॥ ७७ ॥ ७८ ॥

रा० टी०—मन्य इति । कुम्भकर्णं जैलप्रहरागिहतो यो
 वानराधिपः तावद्विद्वान्मात्मानं न बुध्यते सोऽयं सुग्रीवः
 मुहुर्ताल्लब्धसंज्ञस्तन् यत्प्रश्रयं हितं तत्करिष्यति इत्यर्थः मन्यो
 अर्हत्तुल्यमङ्गलमिति ॥ ७८ ॥ ७९ ॥

गो० टी०—तर्हि मोक्षयित्वात्मानं किमिति न निवर्तत
 इत्याह—मन्य इत्यादिना । तावदित्यवधारणे आत्मान-
 म्नेन न बुध्यत इत्यर्थः । पर्यं हितम् ॥ ७८ ॥ ७९ ॥

७९] ति० टी०—कृच्छ्रगतत्वेऽपि मया नायं मोक्षमिष्ट-
 भुक्तिर इत्याह—मया त्विति ॥ ७९ ॥

रा० टी०—अथेति । मया मोक्षितस्य सुग्रीवस्य कीर्ति-
 नाशः अत एव कदा अनिवारणीया अप्रीतिः अ- मत्पुरुषार्थ-
 विधातृक इति विचारजनितद्वेषश्च भवेत् ॥ ८० ॥

गो० टी०—कृच्छ्रगतः स्वामी भृत्येनाश्रयं मोक्षनीयं ये-
 न्नाशकृत्वाह—मया त्विति ॥ ८० ॥

८०-८१] ति० टी०—काङ्क्षिष्ये प्रतीक्षिष्ये । 'तस्मा-
 द्दणं प्रतीक्षिष्ये' इति पाठान्तरम् । मोक्षितस्य कृतज्ञ-
 हस्य विक्रमं तु वक्ष्यामीति शेषः ॥ ८० ॥ ८१ ॥

रा० टी०—तस्मादिति । तस्मात्कृतेनो नः पार्थिवस्य
 सुग्रीवस्य विक्रमं दणं प्रतीक्षिष्ये तावत्कारं भिन्नं वानराणीक-
 मिति भावः ॥ ८१ ॥

८१ टी०—तस्मादिति । तावत् सुग्रीवामनपर्यन्तम्
 रा० टी०—इतीति । हनूमान् इत्येवं चिन्तयित्वा वान-
 रां महाचमूम् भूयस्तन्तम्भयामास ॥ ८२ ॥

गो० टी०—हनीति । तन्तम्भयामास गमनाभि-
 धामत् ॥ ८२ ॥

८२] ति० टी०—पुष्पाग्रयवैरस्तम्भयिष्ये ॥ ८२ ॥

रा० टी०—स इति । महाहैरि सुग्रीवमादाय कुम्भकर्-
 णं विवेश अत एव विमानादिस्थैः पुष्पाग्रयवैः अभि-
 मुख्यमानो कथंवेति शेषः ॥ ८३ ॥

गो० टी०—स इति । पुष्पाग्रयवैः स्फुरन्तपदाभिः ८३
 ८३-८४] ति० टी०—लाजगन्धोदवर्षैः सिच्यमानः
 वानरा मोक्षितस्य शरीर इति शेषः ॥ ८३ ॥ ८४ ॥

रा० टी०—लाजोति । महाहैरि सुग्रीवः राजवीर्याः की-
 र्तिनाश्च हेतोः तावद्विषयः अवेक्षणे नि- यमानस्तन् स-
 प्राप ॥ ८४ ॥

रा० टी०—तत इति । ततः कुम्भकर्णस्य भुजान्तर-
 स सुग्रीवः सञ्ज्ञासुपलब्धः राजवार्गमवेक्षमाणस्तन् वि-
 यामास ॥ ८५ ॥

८५] ति० टी०—संप्रतिकर्तुं सञ्ज्ञासंप्रतिकर्तुम् ॥ ८५ ॥

रा० टी०—सञ्ज्ञासुपलब्धः—प्रत्यमिति । एवं गृहीतेन यो
 संप्रतिकर्तुं साम्यं प्रतिकर्तुं कथं शक्यमतः यथा यो
 प्रकारेण हरीणादिभिः हितं च भविष्यति तथा कार्यं कर्त-
 ष्यामि ॥ ८५ ॥

गो० टी०—प्रत्यमिति । संप्रतिकर्तुं साम्यं प्रतिकर्तुं
 अन्यथा अथेति पुनरुक्तिः स्यात् ॥ ८६ ॥

ततः कराग्रैः सहसा समेत्य राजा हरीणांममरेन्द्राग्रैः ।

खरैश्च कर्णौ दशनैश्च नासां ददंश्च पादैर्विविदार पाणौ ॥

॥ ८६ ॥

स कुम्भकर्णो हृतकर्णनासो विदारितस्तेन रदैर्नेलैश्च ।

रोपाभिभूतः क्षतजार्द्रगात्रः सुग्रीवमाविध्य पिपेष भूमौ ॥

॥ ८७ ॥

स भूतले भीमबलाभिपिष्टः सुरारिभिस्तैर्द्विभित्त्यपानः ।

जगाम खं कन्दुकवज्जवेन पुनश्च रामेण समाजगाम ॥

॥ ८८ ॥

कर्णनासाविहीनस्तु कुम्भकर्णो महशालः । राजा शोणितोत्तित्तो गिरिः प्रसवणैरिव ॥ ८९ ॥

शोणिताद्रो महाकायो राक्षसो भीमदर्शनः । अमर्षाच्छोणितोद्वारी शुशुभे रावणादुजः ॥ ९० ॥

नीलाञ्जनचयप्रख्यः ससंध्य इव तोयदः । युद्धायाभिमुखो भीमो मनश्चक्रे निशाचरः ॥ ९१ ॥

गले च तमिन्मुरराजशत्रुः क्रोधात्प्रदुदाह रणाय भूयः ।

अनायुधोऽस्मीति विचिन्त्य रौद्रो चौरं तदा मुद्रमाससाह ॥

॥ ९२ ॥

ततः सपुर्याः सहसा प्रहर्त्ता निष्क्रम्य तद्गानरसैन्यसमूहम् ।

बभूव रक्षो युधि कुम्भकर्णः प्रजा युगान्ताधिरिव प्रवृद्धः ॥

॥ ९३ ॥

बभूवसितः शोणितभांसगूष्मुः प्रविश्य तद्गानरसैन्यसमूहम् ।

चत्वाद रक्षांसि हरीन्पिशाचान्नृणांश्च मोहाद्युधि कुम्भकर्णः ॥

यथैवं मृत्युर्हरते युगान्ते स भक्षयामास हरींश्च मुख्यान् ॥

॥ ९४ ॥

एकं द्वौ त्रीन्बहून्कूटो वानरान्सह राक्षसैः । समादायैकहस्तेन प्रविशेत् त्वरन्मुखे ॥ ९५ ॥

८६-८७] ति० टी०-खरैर्नेलैः कराग्रैः कर्णौ कु-
ल्लेति शेषः । पाणैः पादभेदः ॥ ८६ ॥ ८७ ॥

रा० टी०-तत इति । हरीणां राजा सुग्रीवः समेत्य एवं
इत्यर्थे खरैर्नेलैः कराग्रैः अमरेन्द्राग्रैः कुम्भकर्णस्य कर्णौ
क्षतनासां च ददंश्च विदारयामास पादैः पादौ विदार च ८७

गो० टी०-तत इति । खरैः तीक्ष्णैः कराग्रैः कर्णौ समेत्य
इत्यर्थे दशनैः नासां च ददंश्च पादैश्च कन्दुकवज्जयोद-
गन्तरयोश्च पादाभ्याम् विदारति शेषः ॥ ८७ ॥

रा० टी०-स इति । नेत्र सुग्रीवेण रदैर्नेलैश्च विदारितः
अत एव हृतकर्णनासः अत एव क्षतजंश्च रुधिरं अर्धं गात्रं
इत्यर्थे अत एव रोपाभिभूतः कुम्भकर्णः सुग्रीवं भूमावविध्य
निपात्य पिपेष संस्थां सुगुह्यापारं चकार ॥ ८८ ॥

गो० टी०-स इति । विमर्षितः संपीडितः ॥ ८८ ॥ ८९ ॥

८८-९०] ति० टी०-सुरारिभी राक्षसैः ॥ ८८-९० ॥

रा० टी०-स इति । भीमकंठेन कुम्भकर्णेन अभिपिष्ट-
इत्यर्थे अत एव सुरारिभिः राक्षसान्तरैः अभिहत्यमानः सुग्रीवः
जवेन खमाकाशं जगाम अत एव रामेण समाजगाम ॥ ८९ ॥

रा० टी०-कर्णेति । शोणितोत्तित्तः कुम्भकर्णः प्रसवणै-
रिव रराज ॥ ९० ॥

गो० टी०-कर्णेति । प्रसवणैः निररैः ॥ ९० ॥

रा० टी०-शोणितेति । शोणितोद्वारी रुधिरवमनशील
रावणादुजः अमपाय शुशुभे ॥ ९१ ॥

गो० टी०-शोणिताद्रौ इति । अभिबुधः सन् युद्धा-
मनश्चक्रे इति संबन्धः ॥ ९१-९२ ॥

९१-९३] ति० टी०-नीलाञ्जनचयनेन विध्यञ्जनादि
व्यावृत्तिः ॥ ९१-९३ ॥

रा० टी०-नीलेति । नीलाञ्जनचयवत् प्रख्या आकृतिर्वत्
ससंध्यः सन्ध्याकालिकतोय इव निशाचरः अभियुध्यस्त-
युद्धाय मनश्चक्रे ॥ ९२ ॥

रा० टी०-गते इति । सुरराजशत्रुः कुम्भकर्णः तस्मि-
न्सुग्रीवे गते सति रणाय भूयः प्रमुद्राव अत एव अनायुधोऽहम्
स्मीति विचिन्त्य खड्गमाससाह जग्राह च ॥ ९३ ॥

रा० टी०-तत इति । कुम्भकर्णः पुर्याः लंकायाः निष्-
स्य प्रवृद्धो युगान्तसिः प्रजा इव वानरसैन्यं बभूव ॥ ९४ ॥

९४-९५] ति० टी०-रक्षादेरपि क्षात्रे देह-
मोहादिति । ममाविश्वेभ्य रक्षाभ्यजमद्वैवश्यादिति । मातु-
मया मृत्युर्हरते तथा स भक्षयामासेत्यर्थः ॥ ९४ ॥ ९५ ॥

रा० टी०-बभूवसित इति । बभूवसितः अत एव शोणितम्
समूहम् कुम्भकर्णः मोहाद्युधितो रक्षःप्रभृतीन् क्षात्रार-
रा० टी०-तदेव बभूवसितेति—यद्येति । युगान्ते क-
यंवा हरते तथा बभूवसित इति तदुपलक्षितराक्षससैन्यं त-
स्यामास अर्धं मुखम् ॥ ९५ ॥

१ शत्रुमिति गो. पाठः । २ पाणैश्च कुम्भकर्णोऽपि गो. पाठः । ३ विमर्षितोऽपि गो. पाठः । ४ निपात्य निपातः । ५ ममाविश्वेभ्य रक्षाभ्यजमद्वैवश्यादिति गो. पाठः । ६ मृत्युर्हरते गो. पाठः । ७ भक्षयामास अर्धं मुखम् ।

समस्तवत्सवः भवः शोभते च महाबलः । वृद्धमानो नगन्द्राग्रेभक्षमास वागवान् ॥ ९३ ॥
ते भक्ष्यमाणा हरयो रामे जमुस्तदा गतिम् । कुम्भकर्णो भृशं क्रुद्धः कर्पीन्वादान्प्रधावति ॥ ९४ ॥
शतानि सप्त चाष्टौ च विंशतिशतैश्च । संपरिष्वस्य बाहुभ्यां खादन्विपरिधावति ॥ ९५ ॥

मेदोर्वैसाशोणितदिग्धगात्रः कर्णावसक्तग्रथितान्त्रमालः ।

वर्षे शूलानि सुतीक्ष्णदंष्ट्रः कलो युगान्तस्थ इव प्रवृद्धः ॥

॥ ९९ ॥

तस्मिन्काले सुमित्रायाः पुत्रः परबलार्दनः । चकार लक्ष्मणः क्रुद्धो युद्धं परपुरंजयः ॥ १०० ॥
स कुम्भकर्णस्य शरान्वारीरे सप्त वीर्यवान् । निचखानाददे दान्यान्विससर्ज च लक्ष्मणः ॥ १०१ ॥
पीड्यमानस्तदस्त्रं तु विशेषं तत्स राक्षसः । ततश्चक्रोप बलवान् सुमित्रानन्दवर्धनः ॥ १०२ ॥
अथास्य कवचं शुभ्रं जाम्बूनदमयं शुभम् । प्रच्छादयामास शरीः संप्राभ्रमिव मास्तः ॥ १०३ ॥
नीलाञ्जनचयप्रख्यः शरीः काञ्चनभूषणैः । अपीडयमानः शुशुभे मेघैः सूर्य इवांशुमान् ॥ १०४ ॥
ततः स राक्षसो भीमः सुमित्रानन्दवर्धनम् । सावज्ञमेव प्रोवाच वाक्यं मेघौघनिःस्थनः ॥ १०५ ॥
अन्तकस्याप्यकष्टेन युधि जेतारमाह्वये । दुष्यता मामभीतेन क्वापिता वीरता त्वया ॥ १०६ ॥
प्रगृहीतायुधस्येह मृत्योरिव महाग्रधे । तिष्ठन्नप्यग्रतः पूज्यः किमु युद्धप्रदायकः ॥ १०७ ॥
पेरामर्तं समारूढो वृतः सर्वामरैः प्रभुः । नैव शक्रोऽपि समरे स्थितपूर्वः कदाचन ॥ १०८ ॥
अथ त्वयाहं सौमित्रे बालेनापि पराक्रमैः । तोषितो गन्तुमिच्छामि त्वामनुज्ञाप्य राधवम् ॥ १०९ ॥
यत्तु वीर्यबलोत्साहैस्तोषितोऽहं रणे त्वया । रामोवैकभिच्छामि हन्तुं यस्मिन्हये हतम् ॥ ११० ॥
रामे मयात्र निहते येऽन्ये स्थास्यन्ति संतुगे । तानहं योधयिष्यामि स्वबलेन प्रमाथिना ॥ १११ ॥
इत्युक्तवाक्यं तद्रसः प्रोवाच स्तुतिसहितम् । मृधे घोरतरं वाक्यं सौमित्रिः प्रहसन्निव ॥ ११२ ॥
यस्त्वं शक्रादिभिर्देवैरसहः प्राप्य पररूपम् । तत्सत्यं नान्यथा वीर दृष्टेऽद्य पराक्रमः ॥ ११३ ॥
एष दाशरथी रामस्तिपुत्रविरिवाचलः । इति श्रुत्वा दानादप्य लक्ष्मणं स निशाधरः ॥ ११४ ॥
अतिक्रम्य च सौमित्रि कुम्भकर्णो महाबलः । राममेवाभिदुद्राव कम्पयन्निव मेदिनीम् ॥ ११५ ॥
अथ दाशरथी रामो रौद्रमस्त्रं प्रयोजयन् । कुम्भकर्णस्य हृदये ससर्ज निशिताञ्जुरान् ॥ ११६ ॥
तस्य रामेण विद्रस्य सहस्राभिप्रधावतः । अङ्गारमिश्राः क्रुद्धस्य मुखान्निशेरन्निपः ॥ ११७ ॥

रा० टी०—अक्षयप्रकारमाह—अकर्मिति । अक्षयनीय
राक्षसैः सह वानरान् एकद्वन्द्वेन समाराय मुखे प्रविशेत् ॥ ९७ ॥

गो० टी०—बुभुक्षित इति । शोणितमांसगृध्रः शोणि-
तमांसलोडपः ॥ ९९-१०० ॥

९६] ति० टी०—संप्रखवत् अडभान् आर्यः । यधि-
तवावरसंबन्धिशोणितादि ॥ ९६ ॥

रा० टी०—समिति । नगन्द्राग्रेभक्षमानोपि कुम्भकर्णः वानरा-
न् भक्षयामास अत एव मेदः शोणितं च संप्रखवत् संप्राप्तम् ॥ ९८ ॥

गो० टी०—संप्रखवन्निति । संप्रखवन् ताडय्यादुद्रमन्
शोणितं मेदश्च अक्षितवानरसंबन्धि ॥ ९८ ॥

९७-९८] ति० टी०—गतिं शरणम् ॥ ९७ ॥ ९८ ॥

रा० टी०—ते इति । भक्ष्यमाणाः हरयो रामं जमुः ।
कुम्भकर्णस्य कर्पीन् खादन् सन् प्रधावति ॥ ९९ ॥

गो० टी०—त इत्यर्थम् । गतिं शरणम् ॥ ९९ ॥

गो० टी०—कुम्भकर्ण इत्यर्थम् । प्रधावति प्राधावत् ।
समस्तवत्सवः भवः ॥ १०० ॥ १०१ ॥

रा० टी०—तत्प्रकारमाह—शतानीति । शतानीन् संपु-
रिष्यन् विपरिधावति ॥ १०० ॥

९९-१०१] ति० टी०—कर्णावसक्तग्रथितान्त्रमालं एवं
कर्णलुञ्जर्न सर्पाणि कर्मणि गम्यते । कर्णावरणात् यथितो
ग्रस्यत्संख्या अन्त्रमाला यस्य सः ॥ ९९-१०१ ॥

रा० टी०—मेद इति । मेदः प्रभृतिभिः स्निग्धं गात्रं यस्य क्षण-
योः तन्मूलप्रदेशयोरवसक्तं तांश्या प्रभिता यन्निधुक्ता अन्त्रमाला
या यस्य स कुम्भकर्णः युगान्तस्थ काष्ठ इव शूलानि धरयः ॥ १०१ ॥

रा० टी०—तस्मिन्मिति । तस्मिन्काले क्रुद्धो लक्ष्मण-
स्य चकार ॥ १०२ ॥

गो० टी०—तस्मिन् काल इति । स्पष्टः ॥ १०२ ॥

रा० टी०—स इति । स लक्ष्मणः कुम्भकर्णस्य शरी-
रं समाराज् निचखान् अन्यांश्च शरानाददे विससर्ज च ॥ १०३ ॥

गो० टी०—स कुम्भकर्णस्येति । स्पष्टः ॥ १०३ ॥
१०५-११७] ति० टी०—पीडयमानः स राक्षसस्तद-
स्त्रं पीडयमानस्तद- विपतयोर्ध्वं चकारत्यर्थः ॥ १०५-११७ ॥

रामास्त्रविदा मार वे नदन्नासत्पुङ्गवः । अयमप्यस्य न हृष्टा गदा । ॥१२०॥
 तस्योरसि निक्षिप्यते शरा बर्हिणवाससः । इत्यावाह्य इति श्रद्धा गदा वाज्या पपात ह ॥१२१॥
 आयुधानि च सर्वाणि विप्रकीर्यन्त भूतले । स निरायुषमात्मानं यदा येन महाबलः ॥१२०॥
 मुष्टिभ्यां च कराभ्यां च चकार कदनं महत् । स बाणैरतिविद्वान् सतमेन समुक्षितः ॥
 रुधिरं परिसृज्य गिरिः प्रस्रवणं यथा ॥ ॥१२१॥
 स तीव्रेण च कोपेन रुधरेण च मूर्च्छितः । वानरान्नाससावृन्नात्सावन्स परिधावति ॥१२२॥
 अथ शृङ्गं समाविध्य भीमं भीमपराक्रमः । चिक्षेप राममुदित्य बलवानन्तकोपमः ॥
 अप्राप्तमन्तरा रामः समुक्षितमजिह्वगैः । चिच्छेद गिरिशृङ्गं तं पुनः संधाय कार्मुकम् ॥१२३॥

रा० टी०—पीडयमान इति । पीडयमानः कृष्णगणैर्यो-
 धमानस्य कुम्भकर्णः । अत्र विशेषः विगतशेषं चकारेति
 शेषः विध्वंसयामासेत्यर्थः । ततस्तच्छास्त्रोत्थमिदं नन्दवत्तमः
 कुम्भोप ॥ १०४ ॥

रा० टी०—अथेति । अयं कुम्भकर्णस्य कवचं संध्या-
 मारुत इव शरीः प्रच्छादयामास । कृष्णगण इति शेषः ॥१०५॥

रा० टी०—नोल्लेति । कांचनभूषणैः शरीरापीडयमान आ-
 रूढायमानः नीदराजन्तयप्रह्वः कुम्भकर्णः मेघैराच्छाद्यमान-
 स्तस्य इव शृङ्गम् ॥ १०६ ॥

रा० टी०—तत इति । स कुम्भकर्णः सायकं कृतत्वाना-
 दं युमित्रानन्दवद्वेन प्रोभाच्च ॥ १०७ ॥

रा० टी०—तथाकारमाह—अन्तकस्येत्यादिभिः । अ-
 न्तकस्यापि अकटेन अन्तप्रयत्नेनेत्यर्थः । जेतारं मां शृण्वता
 अत एव अभीतेन त्वया दीरता खयापिता ॥ १०८ ॥

रा० टी०—वीरताख्यापने हेतुमाह—प्रगृहीतेति । रु-
 त्योरिव प्रगृहीतायुधस्य मे अग्रतः अघेतिश्रुति जनः पूजयो
 भवति युद्धप्रदायकः पूज्यश्चेति कुम्भकर्णस्य ॥ १०९ ॥

रा० टी०—ननु कथं तव शृङ्गसादृश्यमित्यत आह—
 प्रेराधतेति । सर्वाभिरुद्रतश्चक्रोपि समरे भस्मरूपे स्थित-
 पूर्वः कदाचन न ॥ ११० ॥

रा० टी०—अथेति । खेलेन पराक्रमैः प्रभावैश्च स्व्या तो-
 पितोऽहं स्वामनुश्रव्य त्वाकां गृहीत्वा गन्तुमिच्छामि ॥१११॥

रा० टी०—यदिति । ययन्नाहोतः वीर्यबलोत्साहैः त्वयाहं
 तोषितस्तस्माद्वेतोः वसिष्ठ उते हतं मिच्छेत् सैन्यमिति शेषः ।
 तमेव राममेव हंतुमिच्छामि त्वां हंतुं मेच्छामीत्यर्थः ॥११२॥

रा० टी०—राम इति । मया गमे निहतं सति येभ्यो
 स्थास्यन्ति तानहं स्वबलेन स्वसन्नेन योषयिष्यामि ॥११३॥

रा० टी०—इतीति । इत्यनेन प्रकारेण उक्तं वाक्यं यत्
 तत् शेरतरं एव स्तुत्या संहितं मिथितं वाक्यं सौमित्रि-
 खलाह ॥ ११४ ॥

रा० टी०—तथाकारमाह—य इति । शक्रादिभिर्देवैः अमलं

पौरुषं प्राप्य हृषे इति शेषः । तत्तत्त्वमन्यथा न यतस्ते परा-
 क्रमो ह्यः ॥ ११५ ॥

रा० टी०—ननु रामः कास्तीत्यत आह अद्विरिवाचलं
 राम एव तिष्ठति । अहं शृणु—इतीति । इति श्रुत्वा कृष्ण
 गमनादप्यत एवातिक्रम्य तस्यज्य कुम्भकर्णः राममेवा
 मिदुदाह सादृशोका मुक्तावयी ॥ ११६ ॥ ११७ ॥

गो० टी०—अतिक्रम्येति । स्पष्टः ॥ १०४ ॥

रा० टी०—अथेति । रामः अलं प्रयोजयन् अतुसंदधत
 सन् कुम्भकर्णस्य हृदये शरान् ससर्ज ॥ ११८ ॥

गो० टी०—अथेति । स्पष्टः ॥ १०५ ॥

रा० टी०—तस्येति । रामेण विदस्य अत एव कुडस्य
 अत एव प्रधावतः कुम्भकर्णस्य श्रुत्वा अर्षिपोऽप्रिक्रियाः
 निधेहः ॥ ११९ ॥

गो० टी०—तस्येति । अर्षिषः उवाचः ॥ १०६ ॥

११८ ति० टी०—अभ्युप्रायत तं रामं विजृम्भयेति शेषः ॥११८॥

रा० टी०—रामेति । रामाक्षविरुद्धः अत एव शेरं नदन्
 राक्षसपुङ्गवो हरीन् विद्रावणम् सन् अभ्युप्रायत ॥१२०॥

गो० टी०—रामाखेति । स्पष्टः ॥ १०७ ॥

११९ ति० टी०—ते रौद्राक्षप्रयोजिताः शराः ११९॥१२०

रा० टी०—तस्येति । बर्हिणवाससः शराः तस्य कुम्भ-
 कर्णस्य शरसि निमग्नाः अत एव अस्य हस्तात्परिबटा गदा
 ज्वर्या पपात सर्वाणि आयुधानि विप्रकीर्यन्त विप्राकीर्यन्त
 च । सार्धश्लोक एकान्वयी ॥ १२१ ॥

गो० टी०—तस्येति सार्धः । बर्हिणवाससः बर्हिणं बर्हि-
 पत्रं जालो वास स्थानं मेघां ते तथोक्ताः । आयुधानि खड्गा-
 दीनि ॥ १०८ ॥

रा० टी०—अ इति । स कुम्भकर्णो आत्मानं यदा निरा-
 युक्तं तेन तदा रुधिरां बहहस्ताभ्यां कराभ्यां प्रसृज्यति
 कृत्स्नाभ्यां च कदनं विसृज्य चकार ॥ १२२ ॥

गो० टी०—अ इति । कदनं वानराणामिति शेषः ॥१२३॥
 १२१-१२३ ति० टी०—प्रस्रवणं निमित्तः ॥१२३॥

तत्तदा रामो धर्मात्मा तस्य श्रुद्धं पश्यदा । शरः काश्चनचिन्नाङ्गिच्छेद भरताम्रजः ॥१२०॥
तन्मेरुशिखराकारेद्योतमानमिव श्रिया । द्वे शस्त्रे वानराणां च पतमानमपातयत् ॥१२१॥
तस्मिन्काले स धर्मात्मा लक्ष्मणो रामपञ्चवीत । कुम्भकर्णवधे युक्तो योगान्परिश्रान्तवान् ॥१२२॥
नैवायं वानरान्नाजञ्ज विज्ञानानि राक्षसान् । मत्तः शोणितगन्धेन स्वान्परांश्चैव खादते ॥१२३॥
साध्वेनमभिरोहन्तु सर्वतो वानरर्षभाः । यूथपाञ्च यथा मुख्यास्तित्पुस्तर्वस्मिन्सम्पन्नतः ॥१२४॥
अंघ्रायं दुर्मतिः काले गुरुभारप्रपीडितः । प्रचरन्गात्रसो धूमौ नान्यान्हन्यात्पुत्रंगमान् ॥१२५॥
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राजपुत्रस्य धीमतः । ते समारुद्धहृष्टाः कुम्भकर्णं महार्चकाः ॥१२६॥
कुम्भकर्णस्तु संकुटः सयारुद्धः पुनर्मग्नैः । व्यधूनयताम्वेगेन वृष्टहस्तीव हस्तिपान् ॥१२७॥
तान्दृष्ट्वा निर्घुतान्नामो रष्ट्रोऽयमिति राक्षसम् । समुत्पपात वेगेन वयुरक्षममाददे ॥१२८॥
क्रोधरक्तेक्षणो धीरो निर्दहन्निव चञ्चुषा । राक्षसो राक्षसं वेगीदभितृत्राव वेगितः ॥१२९॥
यूथपान्दुर्षयन्सर्धान्कुम्भकर्णवलीं दितान् ॥१३०॥

स चापमादाय भुजंगवल्गुं दृढज्यमुग्रं तपनीयाचिवम् ।

हरीन्समाभ्रास्य समुत्पपात रामो निवद्धोत्तमतूणवाणः ॥

॥१३४॥

रा० टी०—स इति । अतस्तेन सखिभिः सितः स कुम्भ-
कर्णः प्रधवणान् गिरिविष रुषिरे परिहस्यत् ॥ १२० ॥

गो० टी०—स धाणेरिति । स्पष्टः ॥ १२० ॥

रा० टी०—सुतीक्ष्णेति । सुतीक्ष्णं कोपेन रुषिरेण च
कृतो व्यासः स कुम्भकर्णः वाचरादीन् खादन् सन् परि-
हसति ॥ १२४ ॥

गो० टी०—स तीक्ष्णेति । चर्चितः व्यासः ॥ १२१ ॥

रा० टी०—अधेति । भीमं शृङ्गं समाविध्य हतं दृढीकृतं
क्षेपे ॥ १२५ ॥

गो० टी०—अधेति । स्पष्टः ॥ १२२ ॥

रा० टी०—अप्राप्तमिति । रामः काष्ठकं पुनः सन्धा-
तमिश्वरैः अप्राप्तमेव गिरिशृङ्गमन्तरा मध्ये चिच्छेत् ॥ १२६ ॥

गो० टी०—अप्राप्तमिति । स्पष्टः ॥ १२३ ॥

१२४-१२६] ति० टी०—ततो धर्मात्मा रामेन्द्रस्य
इतच्छृङ्गमन्तरा मध्ये मार्गं सप्तभिरजिह्वाभ्यादिशुणविजिह्वै-
रेचिच्छेद ॥ १२४-१२६ ॥

रा० टी०—तत्त इति । रामः तस्य कुम्भकर्णस्य उर्म-
िच्छेद ॥ १२७ ॥

रा० टी०—तदिति । श्रिया द्योतमानमत एव मेरुशिखराकारं
तमानं तत् शिखरं वानराणां द्वे शस्त्रे अपातयत् ॥ १२८ ॥

गो० टी०—तन्मेरुशिखरेति । द्वे शस्त्रे उच्यते पतमानं
छन्दसम् अपातयत् । गुरेरिति शेषः ॥ १२९ ॥

१२८-१३१] ति० टी०—योगक्षेमपान् । अनेन धर्मकाले
समाप्तमिदं रामस्य तपस्यते ॥ १२८-१३१ ॥

रा० टी०—तस्मिन्निति । कुम्भकर्णवधे युक्तः पुनः रा-

मो निपुणः अत एव योगान् तद्वयोपायान् परिहसन् ल-
क्ष्मणः रामपञ्चवीत ॥ १२० ॥

गो० टी०—तस्मिन् काले इति । योगान् परिहसन्
उपायान् विधाप्यत् ॥ १२१ ॥

रा० टी०—तदाकारमाह—नेति । अयं कुम्भकर्णः तान-
रादीन् नैव विजानाति राक्षसांश्च नैव विजानानि अत एव
स्वान् परांश्च खादति ॥ १२३ ॥

गो० टी०—नैवायमिति । स्पष्टः ॥ १२५ ॥

रा० टी०—साध्विति । वानरर्षभाः एव कुम्भकर्णं साध्वि-
रोहन्तु श्रुत्वा पयसास्तु अस्य समन्ततः यथापतितस्तु ॥ १२४ ॥

गो० टी०—साध्विति । यथा यथायोग्यम् ॥ १२५ ॥

रा० टी०—नष्टशोतममाह—अधेति । गुरुभारप्रपीडितः अयं
कुम्भकर्णः पञ्चरत्नं सप्त अन्धकारं तद्वद्भ्रमम् न हन्यात् ॥ १२६ ॥

गो० टी०—अध्ययमिति । भातः तानरासोऽप्यस्य ॥ १२७ ॥

रा० टी०—तस्येति । तस्य लक्ष्यमाणस्य वचनं श्रुत्वा तो-
नादराः कुम्भकर्णं समारुद्धः ॥ १२८ ॥

गो० टी०—तस्येति । स्पष्टः ॥ १२९ ॥

रा० टी०—कुम्भकर्ण इति । प्रचरन्तस्मात्कः अत एव
संकुटः कुम्भकर्णः व्यधूनयत् ॥ १३० ॥

गो० टी०—कुम्भकर्णोऽस्त्विति । स्पष्टः ॥ १३० ॥

१३२-१३४] ति० टी०—रामो रष्ट्रोऽयमिति मत्ता
येन सख्यपपात ॥ १३२-१३४ ॥

रा० टी०—तानिति । रामः तान् वानरान् निर्घुतान्
दृष्ट्वा अयं राक्षसो रुष्ट इति दृष्ट्वा मांसा च राक्षसश्चरिष्य-
त्तदपात अस्मै पञ्चराददे च ॥ १३५ ॥

स वानरगणैस्तेस्तु दृतः परमदुर्भयः । कृष्णगोमुखी चारु वनतल्य महाबलः ॥१२५॥
 स ददर्श महात्मानं किरीटिनपरिदमम् । शोणितावृत्तरक्ताक्षं कुम्भकर्णं महाबलः ॥१२६॥
 सर्वान्समभिधावन्तं यथारुष्टं दिवागजम् । प्राणिमाणं हरीन्कुटं राक्षसैः परिवारितम् ॥१२७॥
 विन्ध्यमन्दरसंकाशं काञ्चनाङ्गदभूषणम् । खड्गं रुधिरं वत्काद्वर्षं देवमिषोन्धितम् ॥१२८॥
 जिह्वा करिल्लिखन्तं रुक्मिणीं शोणितोक्षिते । मुहूर्त्तं वनिरालोकं कालान्तकयमोपमम् ॥१२९॥
 तं दृष्ट्वा राक्षसश्रेष्ठं पदीप्तान्धवर्चसम् । विस्कारयामास तदा कार्मुकं पुरुषर्षभ ॥१३०॥
 स तस्य चापनिर्घोषात्कुपितो राक्षसर्षभ । अपृथ्वमाणस्तं योपममिदुद्राव राघवम् ॥१३१॥
 ततस्तु धौरोदतमेघकल्पं भुजंगराजोत्तमभोगबाहुः ।
 तमापततं धरणीधराभयुक्ताच्च रामो युधि कुम्भकर्णम् ॥ १३२॥
 आगच्छ रक्षोधिप मा विषादमवस्थितोऽहं प्रवृहीतचापः ।
 अवेहि मां राक्षसवंशनाशनं यस्त्वं मुहूर्त्तोद्भविता विचेताः ॥ १३३॥
 रामोऽयमिति विज्ञाय जहास विकृतस्वनम् । अभ्यधावत संकुटो हरीन्विद्रावयन्गणे ॥१३४॥
 दारयन्निव सर्वेषां हृदयानि वनौकसाम् । प्रहस्य विकृतं भीमं स मेघस्तनितोपमम् ॥१३५॥
 कुम्भकर्णो महातेजा राघवं वाक्यमब्रवीत् । नाहं विराभो विद्रोहो न कथन्यः खरो न च ॥
 न बाकी न च मारीचः कुम्भकर्णः सैमागतः ॥ १३६॥
 पश्य मे मुहूर्त्तं भीमं सर्वे कालायसं महत् । अनेन निर्जिता देवा वानवाश्च पुरा मया ॥१३७॥

गो० टी०-तानिति । निर्भूतानिति । हस्य आर्षः ॥१२५॥
 रा० टी०-क्रोधेति । राक्षसः यथारुष्टं हर्षयन् सन् राक्ष-
 समिदुद्रात सार्द्धं लोकं एकान्तयति ॥ १२६ ॥
 गो० टी०-क्रोधताद्रेत्यादि सार्द्धं लोकमेकं वाक्यम् ॥१२७॥
 रा० टी०-स इति । निवर्द्धान्तमण्णराणो रामः हतोऽय्या-
 यस्मिन् तत्रापमादाय सख्युत्पाप कुम्भकर्णसमीपं जगाम ॥१२८॥
 गो० टी०-स चापमिति । विषादोत्तमण्णराणः निव-
 द्धोत्तमण्णराण इत्यर्थः ॥ १२९ ॥ १२८ ॥
 १२५-१२८] ति० टी०-कृष्णगोमुखः बहुभुविः कृष्ण-
 गणसहितः ॥ १२९-१३० ॥
 १३१-१३२] ति० टी०-कालान्तकयमानोमिवस्वाकृतो
 मेघ इति तीर्थः ॥ १३३-१३४ ॥
 रा० टी०-स इति । वानरगणैस्तैः कृष्णगोमुखश्च खरो यस्य
 स राजः तैस्तैर्ये कुम्भकर्णसमीपे तस्यौ ॥ १३० ॥
 रा० टी०-स इति । स रामः कुम्भकर्णं ददर्श ॥ १३१ ॥
 रा० टी०-सर्वानिति । नष्टं दिशं गजमिव हरीन्
 प्राणिमाणमत एव सर्वान् समभिधावन्तस्तत्स्थितं वर्षमेघ-
 विव रुधिरं सक्तं शोणितोक्षितं रुक्मिणीं परिविहन्तं वा-
 नरादीकं मुहूर्त्तं कुम्भकर्णं दृष्ट्वा पुरुषर्षभो रामः काञ्चन-
 विस्कारयामास । अर्द्धाङ्गमेकान्तयति ॥ १३०-१३१ ॥
 रा० टी०-स इति । तस्य रामस्य चापनिर्घोषात् कुपितः
 भूत एव प्रोचमप्यभाषः स कुम्भकर्णः राघवमिदुद्राव ॥१३१॥

गो० टी०-सदृशोत्पादितं लोकेत्येकान्तयति । काला-
 न्तकयमोपमम् कृष्णिनेत्रशिपूरात्मको वेतिवत् । एकस्यैवाव-
 स्थाभेदात् कालादिनामभेदः । यद्वा । काले युगान्तकाले
 अन्तको नाशको यमः उपमा यस्य स तयोक्तः ॥१२९-१३१॥
 १३२] ति० टी०-भुजंगराजस्य शेषस्योत्तमो भोगस्त-
 द्वाहुर्यस्य सः ॥ १३२ ॥
 रा० टी०-तत इति । भुजंगराजस्य उत्तमभोगवत् ब्राह्म-
 नस्य सै रामः आपतन्तं कुम्भकर्णमुद्राव ॥ १३३ ॥
 १३३] ति० टी०-हे रक्षोधिप, विषादं मां आगच्छ
 योऽहं प्रवृहीतचापः स्थितस्तं मां राममवेहि तस्मात्प्राप्तेना
 गच्छ । मुहूर्त्तात् विचेता निर्जीवो हतो भवितेति प्रथि रामः
 कुम्भकर्णमुद्रावेत्यन्वयः ॥ १३४ ॥
 रा० टी०-तदाकारमाह-आगच्छेति । हे रक्षोधिप !
 यस्त्वं मुहूर्त्तात् विचेताः भविता स त्वं विषादं स्वकुलविध्वं-
 सजनितसैनं मां यच्छ प्राप्नुहि यतः प्रवृहीतचापोऽहमवस्थितः
 नहं किं तैरेकपत आह मां राक्षसवंशनाशनमवेहि ॥ १३५ ॥
 गो० टी०-आगच्छेति । मां नाहं अविषादय आग-
 च्छेत्यन्वयः । यद्वा विषादं मां गच्छ सरणं हरीरत्नस्य
 कृते स्वर्णमयः । आहं कृष्णगोमुखः ॥ १३६ ॥
 १३७-१३८] ति० टी०-रामोऽयमिति विज्ञाय विराट्
 यस्मिन्निव दारयन्निव ॥

विकर्णनास इति मां नावज्ञातुं त्वमर्हसि । स्वल्पापि हि न मे पीडा कर्णनासाविनाशनात् ॥१४८॥

दर्शयेक्ष्वाकृशादृढ वीर्यं गात्रेषु मेऽनर्घं । ततस्त्वां भक्षयिष्यामि दृष्टपौरुषविक्रमम् ॥१४९॥

स कुम्भकर्णस्य वचो निशम्य रामः सैपुङ्गान्विससर्ज बाणान् ।

तैराहतो वज्रसमप्रवेगेन चुक्षुभे न व्यथते सुरारिः ॥

॥१५०॥

यैः सायकैः सालवरा निरुक्ता वाली हतो जानरपुंगवश्च ।

ते कुम्भकर्णस्य तदा शरीरं वज्रोपमानं व्यथयांप्रचक्रुः ॥

॥१५१॥

स वारिधारा इव सायकांस्तान्पिबन्शरीरेण महेन्द्रशत्रुः ।

जघान रामस्य शरप्रवेगं व्यविध्य तं मुद्गरमुग्रवेगम् ॥

॥१५२॥

ततस्तु रक्षः क्षतजार्चल्लिप्तं वित्रासनं देवमहाचमूनाम् ।

व्याविध्य तं मुद्गरमुग्रवेगं विद्रावयामास चमूं हरीणाम् ॥

॥१५३॥

रा० टी०—राम इति । कुदः कुम्भकर्णः रामोऽयमिति विज्ञाय जहास हरीन् विद्रावयन् सन् अभ्यधावत च ॥१४७॥

गो० टी०—रामोऽयमित्यादि । स्पष्टः ॥ १३३॥१३४ ॥

रा० टी०—दारयन्निति । कुम्भकर्णः विकृतं यथा भवति तथा मेघस्तनितोपमं प्रहस्य राघवमब्रवीत् । सार्द्धश्लोक एकावयवी ॥ १४८ ॥ १४९ ॥

रा० टी०—तदाकारमाह—नेत्यादिभिः । विराधाण्यन्तमोऽहं न विज्ञेयः किन्तु कुम्भकर्णोऽहम् । एतेन विराधादीनामल्प-फलत्वं सञ्चितम् ॥ १५० ॥

गो० टी०—प्रहस्येति । विकृतमित्यादिविशेषणत्रयं क्रियाविशेषणम् ॥ १३५ ॥

गो० टी०—नाहमिति । स्पष्टः ॥ १३६ ॥

रा० टी०—पश्येति । मे शत्रुरं त्वं पश्य अनेन शत्रुरेण मया देवा दानवाश्च निर्जिताः ॥ १५१ ॥

गो० टी०—पश्य मे मुद्गरमिति । यद्यपि निराश्रयत्वं पूर्वशक्तं तथाप्ययं शत्रुरं गृहीतवानिति ज्ञेयम् । सर्वलालायसं बहुलायसमयमित्यर्थः ॥ १३७ ॥

१४८-१४९] ति० टी०—निकर्णनास इत्येतावन्मात्रेण मामवज्ञातुं दुर्बल इत्यवगन्तुं नार्हसि । नहि विराधाविवदहं कीलया त्वया छयोषः, अतो मयि यत्नवासम्भवेत्यर्थः । ननु कथं न दुर्बलस्तत्राह—स्वल्पापीति ॥ १४८ ॥ १४९ ॥

रा० टी०—विकर्णेति । विगते कर्णनासे यस्य स इति हेतोः मामवज्ञातुमल्पपराक्रमोऽयमिति तिरस्कृतुं त्वं नार्हसि तत्र हेतुः कर्णनासाविनाशनात् स्वल्पापि मे पीडा न ॥ १५२ ॥

गो० टी०—विकर्णनास इति ॥ १३८ ॥

रा० टी०—दर्शयेति । वीर्यं स्वपराक्रमं मे गात्रेषु दर्शय यावत्तन्नि शरान् प्रक्षिपेत्यर्थः । ततोऽनन्तरं दृष्टपौरुषविक्रमं त्वं भक्षयिष्यामि ॥ १५३ ॥

गो० टी०—दर्शयेति । लघु क्षिप्रम् । दृष्टपौरुषविक्रमं दृष्टवलपराक्रमम् ॥ १३९ ॥

१५०] ति० टी०—न व्यथते न विध्यते ॥ १५० ॥

रा० टी०—स इति । रामः कुम्भकर्णस्य वचो निशम्य बाणान् विससर्ज । तैराणेराहतः सुरारिः कुम्भकर्णः न चुक्षुभे न व्यथते विध्यते च ॥ १५१ ॥

गो० टी०—स इति । चक्षुभ इति । क्षोभोत्र मानसः १४० १५१] ति० टी०—व्यथयांप्रचक्रुरित्यापे आमन्तस्य व्यवहितप्रयोगः ॥ १५१ ॥

रा० टी०—तदेव भङ्गयन्नेरेणाह—धैरिति । वज्रोपमास्ते सायकाः कुम्भकर्णस्य शरीरं न व्यथयांप्रचक्रुः ॥ १५२ ॥

गो० टी०—यैः सायकैरिति । सालभेदकस्य वालिविनाशकस्य च बाणस्यैकत्वेपि बहुवचनं तद्गत्यांणामनेकत्वादुपपद्यते ॥ १५१ ॥

१५२] ति० टी०—वारिधाराः पर्वत इव सायकाश्चरीरेण पिबन्निति योजना । एतेन सर्वे सायकाः शरीरं मया अपि न व्यथयन्तीति दर्शितम् । उग्रवेगं तं शत्रुरं व्याविध्य चामयित्वा रामस्य शरप्रवेगं जघान ॥ १५२ ॥

रा० टी०—स इति । महेन्द्रशत्रुः कुम्भकर्णः वारिधारा इव सायकान् शरीरेणापिबन् सन् रामस्य शरप्रवेगं जघान ॥ १५३ ॥

गो० टी०—स इति । शरीरेण पिबन् । शरीरनिमग्नबाण इत्यर्थः । जघान मोयीचकार ॥ १४२ ॥

१५३] ति० टी०—ततो रामं छुत्वा हरीणां चमूं विद्रावयामास ॥ १५३ ॥

रा० टी०—तत इति । कुम्भकर्णः देवमहाचमूनां वित्रासनं शत्रुरं व्याविध्य हरीणां चमूं विद्रावयामास ॥ १५४ ॥

गो० टी०—ततस्तिष्ठाति । विव्याध अघालयत् ॥ १४३ ॥

वायव्यमादाय ततोऽपरास्त्रं रामः प्रचिक्षेप निशाचराय ।
 समुद्रं तेन जहार बाहुं सकृत्तवाहुस्तुमुलं ननाद ॥ १५४ ॥
 स तस्य बाहुर्गिरिशृङ्गकल्पः समुद्रो राघवबाणकृतः ।
 पपात तस्मिन्हिराजसैन्ये जघान तां वानरवाहिनीं च ॥ १५५ ॥
 ते वानरा भयहतावशेषाः पर्यन्तमाश्रित्य तदा विषण्णाः ।
 प्रपीडिताङ्गा ददृशुः सुघोरं नरेन्द्रक्षोधिपर्सनिपातम् ॥ १५६ ॥
 स कुम्भकर्णोऽस्त्रनिकृत्तबाहुर्महासिकृत्ताग्र इवाचलेन्द्रः ।
 उत्पाटयामास करेण दृक्षं ततोऽभिदुद्राव रणे नरेन्द्रम् ॥ १५७ ॥
 तं तस्य बाहुं सहतालदृक्षं समुद्यतं पन्नगभोगकल्पम् ।
 ऐन्द्रास्त्रयुक्तेन जघान रामो बाणेन जाम्बूनदचित्रितेन ॥ १५८ ॥
 स कुम्भकर्णस्य भुजो निकृत्तः पपात भूमौ गिरिसंनिकाशः ।
 विचेष्टमानो निजैधान दृक्षाश्चैलाञ्जिह्वावानरराक्षसांश्च ॥ १५९ ॥
 तं छिन्नबाहुं समवेक्ष्य रामः समापतन्तं सहसा नदन्तम् ।
 द्वावर्षचन्द्रौ निशितौ प्रगृह्य चिच्छेद पादौ युधि राक्षसस्य ॥ १६० ॥
 तौ तस्य पादौ प्रादिशो दिशश्च गिरौ गृहाश्रय भर्हणवंच ।
 लङ्कां च सैन्यां कपिराक्षसानां विनादयन्तौ विनिपेतुश्च ॥ १६१ ॥
 निकृत्तबाहुर्विनिकृत्तपादौ विदार्य वक्रं वडवामुखाभम् ।
 दुद्राव रामं सहस्राभिगर्जन्नाहुर्यथा चन्द्रमिवान्तरिक्षे ॥ १६२ ॥

१५४-१५५] ति० टी०-समुद्रं सुदृग्महिनम् । तेन वायव्याश्रय ॥ १५४ ॥ १५५ ॥

रा० टी०-वायव्यमिति । रामः वायव्यं महालमादाय प्रचिक्षेप तेन प्रक्षिप्तमहाश्रयं समुद्रं बाहुं कुम्भकर्णभुजं कृतं चिच्छेद कृतबाहुः स कुम्भकर्णः तुमुलं ननाद ॥ १५८ ॥

गो० टी०-वायव्यामिति । स्पष्टः ॥ १५४ ॥

रा० टी०-स इति । राघवबाणेन कृतं छिन्नः तस्य कुम्भकर्णस्य बाहुः हिराजसैन्यं पपात अत एव वानरवाहिनीं कञ्चित्स्थेनां जघान ॥ १५६ ॥

गो० टी०-स तस्येति । स्पष्टः ॥ १५५ ॥

१५६] ति० टी०-भयहतावशेषाः पर्यन्तमाश्रित्य दृष्टव्यमिति । पर्यन्तमाश्रित्य समुद्रमाहूतपदशस्त्राभ्यामाश्रित्य । विषण्णाः स्थिताः ॥ १५६ ॥

रा० टी०-ते इति । भयानकसमुद्रकुम्भकर्णबाहुपातेन हतास्तु जघानात् अवशेषाः पर्यन्तं दृष्टान्तरमाश्रित्य विषण्णाः स्थिताः ते वानराः नरेन्द्रक्षोधिपयोः सन्निपातं दृष्टं ददृशुः ॥ १६० ॥

गो० टी०-ते वानरा इति । सन्निपातं दृष्टव्यमिति ॥ १५६ ॥ १५७ ॥

१५७-१५८] ति० टी०-करेण कृतरेण ॥ १५७ ॥ १५८ ॥

रा० टी०-स इति । अश्वेन निकृतो बाहुर्यस्य अत एव

महासिना कृतमग्रं शृङ्गं यस्य स अचच्छेद इव कुम्भकर्णः करेण उर्वरितहस्तेन शालमत्पाटयामास । ततोऽनन्तरं नरेन्द्रं राममभिदुद्राव ॥ १५९ ॥

रा० टी०-तमिति । समुद्यतं महसालदृक्षं तस्य कुम्भकर्णस्य बाहुमेन्द्रास्त्रयुक्तेन ऐन्द्रास्त्रमन्त्राभिमन्त्रितेन बाणेन रामो जघान ॥ १६० ॥

गो० टी०-स तस्येति । ऐन्द्रास्त्रयुक्तेन ऐन्द्रास्त्रमन्त्राभिमन्त्रितेन ॥ १५८ ॥

१५९-१६०] ति० टी०-विचेष्टमानः । भूमाविति शेषः ॥ १५९ ॥ १६० ॥

रा० टी०-स इति । निकृतः कुम्भकर्णस्य भुजः भूमौ पपात अत एव विचेष्टमानः विविधं पतन् दृक्षादीन् जघान ॥ १६३ ॥

गो० टी०-स कुम्भकर्णस्येति । विचेष्टमानः विवर्तमानः ॥ १४९ ॥

रा० टी०-तमिति । रामः समापतन्तं कुम्भकर्णं समीक्ष्य द्वौ अर्धचन्द्रौ बाणविशेषौ प्रगृह्य राक्षसस्य पादौ चिच्छेद १६४ गो० टी०-तमिति । प्रगृह्य युगपत् संधाय ॥ १५० ॥

१६१-१६२] ति० टी०-विनादयन्तौ दिगादीन्प्रतिघनयन्तौ ॥ १६१ ॥ १६२ ॥

अपूरयत्तस्य मुखं शिनाग्रै रामः शरैर्हमपिनद्धपुङ्खैः ।

संपूर्णवक्रो न शशाक वक्तुं चुकूज कृच्छ्रेण मुमुच्छे चापि ॥

॥ १६३ ॥

अथाददे सूर्यमरीचिकल्पं सव्रह्मदण्डान्तककालकल्पम् ।

अरिष्टमैन्द्रं निशितं स्पृष्टुं रामः शरं मारुततुल्यवेगम् ॥

॥ १६४ ॥

तं वज्रजाम्बूनदचारुपुङ्खं प्रदीप्तसूर्यज्वलनप्रकाशम्

महेन्द्रवज्राशनितुल्यवेगं रामः प्रचिक्षेप निशाचराय ॥

॥ १६५ ॥

स सायको राघवबाहुचोदितो दिशः स्वभासा दश संप्रकाशयन् ।

विधूमर्वैश्वानरभीमदर्शनो जगाम शक्राशनिभीमविक्रमम् ॥

॥ १६६ ॥

स तन्महापर्वतकूटसंनिभं सुवृत्तदंष्ट्रं चलचारुकुण्डलम् ।

चकर्त रक्षोधिपतेः शिरस्तदा ययैव वृत्रस्य पुरा पुरंदरः ॥

॥ १६७ ॥

कुम्भकर्णशिरो भाति कुण्डलालंकृतं महत् ।

आदित्येऽभ्युदिते रात्रौ मध्यस्थ इव चन्द्रमाः ॥

॥ १६८ ॥

रा० टी०—ताविति । तौ छिन्नौ तस्य कुम्भकर्णस्य पादौ प्रदिगादीन् विनाशयन्तौ गन्तो विनिर्गतवन्तः ॥ १६३ ॥

गो० टी०—ताविति । विनाशयन्तौ दिगादीन् प्रतिध्वनयन्तौ ॥ १६३ ॥

रा० टी०—निकृत्तेति । निकृन्वाहः कुम्भकर्णः बहना-मुखाभं वक्रं विदार्य गृह्यन्मिव रामं हृत्वा ॥ १६३ ॥

गो० टी०—निकृत्तेति । उदाव गममिति ऊर्ध्वपाश्या-मिदम् । अन्येर्गदं गमनं वक्ष्यमाणं पतनं च न संभवतः । राहुर्गन्धर्वा । चन्द्रमिव स्थितं रामम् राहुर्गन्धर्वा तथा कुम्भकर्ण इत्यर्थः ॥ १६३ ॥

१६३] ति० टी०—चुकूज । अवर्णनं शब्देनेति शेषः ॥ १६३ ॥

रा० टी०—अपूरयदिति । तस्य कुम्भकर्णस्य मुखं राम-शरैरपूरयत् अत एव सम्पूर्णविक्रमसन् वक्तुं न शशाक कृच्छ्रेण चुकूज मुमुच्छे च ॥ १६३ ॥

गो० टी०—अपूरयदिति । स्पष्टः ॥ १६३ ॥

१६४-१६५] ति० टी०—अरिष्टं रिपूणामशमप्रदम् ॥ १६४ ॥

रा० टी०—अथेति । रामः सूर्यमरीचिकल्पं ब्रह्मदण्डा-दिकल्पमरिष्टं शत्रूणामतिविदारकं शरमाददे ॥ १६४ ॥

गो० टी०—अथेति । अरिष्टं रिपूणामशमप्रदम् । अरिष्टं तु शत्रुशोभे इत्यमरः ॥ १६४ ॥

रा० टी०—तमिति । वज्रादिभिश्चारुः पुङ्खो यस्य प्रदी-प्तयोः सूर्यज्वलनयोरिव प्रकाशो यस्य तं शरं रामः प्रचिक्षेप ॥ १६५ ॥

गो० टी०—तमिति । स्पष्टः ॥ १६५ ॥

१६६] ति० टी०—शक्राशन्योरिव शक्राशनेनैव वा भीम-विक्रमो यस्य तं कुम्भकर्णं जगाम ॥ १६६ ॥

रा० टी०—स इति । राघवबाहुना चोदितः स सायक-स्वभासा दश दिशः प्रकाशयन् गन् जगाम ॥ १६६ ॥

गो० टी०—स इति । वैश्वानरः अग्निः ॥ १६६ ॥

१६७] ति० टी०—छन्दे गते चारुणा रमणीये कुण्ड-लसमानवत्तच्चारुकुण्डलम् ॥ १६७ ॥

रा० टी०—स इति । स रामः महापर्वतकूटसंनिभं रक्षो-धिपतेः शिरः वृत्रस्य शिरः पुरंदरा इव चकर्त ॥ १६७ ॥

गो० टी०—स तदिति । स्पष्टः ॥ १६७ ॥

१६८] ति० टी०—कुम्भकर्णशिरो भाति । कुण्डल-भ्यामलंकृतं विनालंकृतम् । 'अदे भूषणपर्याप्तिशक्तिव्याप्यवाच-कम्' इत्यमरः । कुम्भकर्णस्य शिरः । अग्राग्रौ प्रातःका-आदित्ये उदिते गगनमध्यस्थचन्द्रमा इव निधमभे भारतीत्यर्थः अग्रे श्लोकः प्रक्षिप्त इति बहवः ॥ १६८ ॥

रा० टी०—कुम्भकर्णेति । कुण्डलाभ्यामलंकृतं कुम्भकर्ण-शिरः आदित्ये सूर्यद्वये अभ्युदिते सति मध्यस्थचन्द्रमा इ-भाति ॥ १६८ ॥

गो० टी०—कुम्भकर्णेति । कर्तव्यतागादुदितं गगने स्ति-तं रात्रौ आदित्ये अदितिद्यत्तामे पुनर्वसुनक्षत्रे तारक-द्वयाभ्यंके अभ्युदिते तस्य उदयगतचन्द्रमा इव बभूवित्यर्थः १९

तद्रामबाणाभिहतं पपात रक्षःशिरः पर्वतसन्धिकाशम् ।

वभञ्ज चर्यागृहगोपुराणि प्राकारमुच्चं तमपातयच्च

॥ १६९ ॥

तच्चातिकार्यं हि महत्प्रकाशं रक्षस्तदा तोयनिधौ पपात ।

ग्राहान्परान्मीनवशान्भुजंगैमान्ममर्द भूमिं च तथौ विवेश

॥ १७० ॥

तस्मिन्हते ब्राह्मणदेशशत्रौ महाबले संयति कुम्भकर्णे ।

चचाल भूर्भूमिधराश्च सर्वे हर्षाच्च देवास्तुमुलं प्रणेदुः

॥ १७१ ॥

ततस्तु देवर्षिमहर्षिपत्न्याः सुराश्च भूतानि सुपर्णयुक्ताः ।

सयक्षगन्धर्वगणा नभोगताः प्रहर्षिता रामपराक्रमेण

॥ १७२ ॥

ततस्तु ते तस्य वधेन भूरिणा मनस्विनो नैर्ऋतराजवान्धवाः ।

विनेदुरुच्चैर्व्यथिता रघूत्तमं हरिं समीक्ष्यैव यथा मत्तंगजाः

॥ १७३ ॥

स देवलोकस्य तमो निहत्य सूर्यो यथा राहुमुखाद्विमुक्तः ।

तथा व्यभासीर्द्धरिसैन्यमध्ये निहत्य रामो युधि कुम्भकर्णम्

॥ १७४ ॥

प्रहर्षमीयुर्वह्वश्च वानराः प्रबुद्धपथप्रतिमैरिवाननैः ।

अपूजयन्राघवमिष्टभागिनं हते रिपौ भीमनले तृपार्त्मजम्

॥ १७५ ॥

१६९-१७२] ति० टी०-उच्चं प्राकारं उक्ताया इति शेषः । शिरः कर्तनवेगोन्मिषं लङ्कायां पपात । देहस्तु कर्तन-
वगविलुठन्सद्युधे पपात पतितः । ययपि ' तं ब्रह्मालेण सौमि-
निर्दशमद्विवरोक्षम् । स पपात महावीरो दिव्याबाभिहतो
रणे ॥ तं दृष्ट्वा वृषसंकाशं कुम्भकर्णं तरस्मिन् । गतार्धं प-
तितं भूमौ राक्षसाः प्राद्वन्भयात् ॥ ' इति महाभारतोक्त्या
लक्ष्मणतः कुम्भकर्णवधः प्रतीयते तथापि न विरोधः । राम-
लक्ष्मणाभ्यां मित्रत्वा तद्वधकरणान्, अत एव पूर्वं लक्ष्मणाउ-
चर इत्यत्र लक्ष्मणसहित इति व्याख्यातम् । प्राधान्यास्वत्र
रामस्यैव तद्वत्त्वोक्तिः । लक्ष्मणसाक्षिणेन हननानु व्यासो
लक्ष्मणस्य हन्तृत्वमुक्तवान् ॥ १६९-१७२ ॥

रा० टी०-तदिति । रामबाणाभिहतं रक्षशिरः पपात
अत एव चर्यादीनि वभञ्ज उच्चं प्राकारमपातयत् च ॥ १७३ ॥

गो० टी०-तदिति । चर्याः प्राकारोपान्तकृतभटसंचारा-
हप्रदेशाः ॥ १६९ ॥

गो० टी०-न्यपतदिति । कोटयः कोटीः ॥ १६० ॥

रा० टी०-तदिति । हिमवत्प्रदेशे तद्वधः कायमपि तो-
यनिधौ पपात बाणवेगवशेन प्राप अत एव ग्राहान् ममर्द
अत एव भूमिं समाविशे ॥ १७४ ॥

गो० टी०-तभानिकायमिति । यथा कवचन्यरूपं भूमिं
तदा विवेश भूमिमस्पर्शदित्यर्थः ॥ १६१ ॥

रा० टी०-तस्मिन्मिति । कुम्भकर्णं हते भति हर्षादुमि-
थचाल महाभराभ्रतः देवाः तुमुलं प्रणेदुश्च ॥ १७५ ॥

गो० टी०-तस्मिन् हत इति । स्पष्टः ॥ १६२ ॥

रा० टी०-तत इति । रामपराक्रमेण देवादयः प्रहर्षिताः
बभूवुरिति शेषः ॥ १७६ ॥

गो० टी०-ततस्त्विति । ॥ १६३ ॥ १६४ ॥

१७३] ति० टी०-भूरिणा महता ॥ १७३ ॥

रा० टी०-तत इति । भूरिणा महता तस्य कुम्भकर्णस्य
वधेन व्यथिताः नैर्ऋतराजवान्धवा इति तिङ् समीक्ष्य मतङ्ग-
जा इव रघूत्तमं समीक्ष्य वक्ष्यन्ति ॥ १७४ ॥

१७४] ति० टी०-व्यभासीर्द्धरिसैन्यमध्ये इति शेषः ।
व्यभासीर्द्धरिसेन्य भाति स्म ॥ १७५ ॥

रा० टी०-स इति । देवलोकस्य आकाशस्य तमोन्यकारं
निहत्य राहुमुखाद्विमुक्तः सूर्यो यथा व्यभासीन् तथा कुम्भ-
कर्णं निहत्य रामो व्यभासीन् ॥ १७६ ॥

गो० टी०-स इति । वानराने वानरौयमध्ये ॥ १६९ ॥

१७५] ति० टी०-प्रबुद्धपथप्रतिमैरिव प्रबुद्धपथरूपैरिव,
अतो नेवशब्दवैयर्थ्यम् । इष्टभागिनमिष्टप्राप्तिमन्तम् ॥ १७५ ॥

रा० टी०-प्रहर्षमिति । प्रबुद्धपथप्रतिमैः विकसितकम-
लसङ्गैराननैरुपलक्षिताः बहुवीरकविषाः वानराः प्रहर्षमीयुः
अत एव इष्टभागिनमभीष्टप्राप्तिमन्तं राममपूजयन् ॥ १७६ ॥

गो० टी०-प्रहर्षमिति । प्रबुद्धपथप्रतिमैरिति । प्रतिमा-
शब्दो रूपवचनः नतु सदृशवचनः इवशब्दप्रयोगात् इष्टभा-
गिनं जयरूपेष्टभाजम् ॥ १६६ ॥

१ तत इति गो. पा. । २ नान्ति गो. रा. पा. । ३ भुजङ्गानि गो. पा. । ४ तदेति गो. समा इति रा. पा. । ५ दुरादित इति गो. दुरादित इति
पा. पा. । ६ अयि वानरौ इति गो. पा. । ७ त्विति गो. पा. । ८ दुरासद इति गो. रा. पा. ।

स कुम्भकर्णं सुरसैन्यमर्दनं महत्सु युद्धेषु कदाचनानजितम् ।

ननन्द हत्वा भरताग्रजो रणे महासुरं वृत्रमिवामराधिपः

॥ १७६ ॥

इत्याषे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे सप्तपष्ठितमः सर्गः ॥ ६७ ॥

अष्टपष्ठितमः सर्गः ।

कुम्भकर्णं हतं निशम्य रावणो मुमोह पपात च देवान्तरान्तकौ त्रिशिराश्चातिकायश्च महोदरमहापार्थो च शोकपीडिता रुद्रः
कुम्भकर्णमुद्दिश्य रावणस्य विलापः बिभीषणोपदेशनादरणजनितोऽनुतापश्च ।

कुम्भकर्णं हतं दृष्ट्वा राघवेण महात्मना । राक्षसा राक्षसेन्द्राय रावणाय न्यवेदयन् ॥ १ ॥
राजनै कालसंकाशः संयुक्तः कालकर्मणा । विद्राव्य वानरीं सेनां भक्षयित्वा च वानरान् ॥ २ ॥
प्रतपित्वा मुहूर्तं तु प्रशान्तो रामतेजसा । कायेनार्धप्रविष्टेन समुद्रं भीमदर्शनम् ॥ ३ ॥
निकृत्तनासाकर्णेन विक्षरुर्दुधारेण च । रुद्धा द्वारं शरीरेण लङ्कायाः पर्वतोपमः ॥ ४ ॥
कुम्भकर्णस्तव भ्राता काकुत्स्थशरपीडितः । अगण्डभूतो विवृतो दावदग्ध इव द्रुमः ॥ ५ ॥
श्रुत्वा विनिहतं संख्ये कुम्भकर्णं महाबलम् । रावणः शोकसंतप्तो मुमोह च पपात च ॥ ६ ॥

१७६] ति० टी०—कदाचन न कदाप्यजयवन्तम् ॥ १७६ ॥

अत्र दिनद्वयेन कुम्भकर्णोत्थानम्, ततः समम-

वासरे वध इति भाद्रपदपूर्णिमायामेत-

द्वय इति पाथसमेतिपूर्वकमग्रे

रुद्रीभविव्यति ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीय

आदिकाव्ये युद्धकाण्डे सप्तपष्ठितमः सर्गः ॥ ६७ ॥

रा० टी०—स इति । महत्सु युद्धेषु कदाचन मर्दायि
भजितं कुम्भकर्णं हत्वा वृत्रं हत्वा अमराधिप इव भरताग्रजो
रामो ननन्द ॥ १८० ॥

इति श्रीमद्रामायणे श्रीरामायणव्याख्याने रामायणशिरोज्जो

युद्धकाण्डे सप्तपष्ठितमः सर्गः ॥ ६७ ॥

गो० टी०—स कुम्भकर्णमिति । पराजितशत्रुं त्यक्तश-
त्रुम् । अत्र सर्गे अधिकाः केचन श्लोकाः कापि कापि
इत्यन्ते ते न व्याख्याताः अस्मिन्सर्गे सार्धपट्पट्पुत्तग्रात-
श्लोकाः ॥ १६७ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभाषणे रत्नकीरीटा-
ख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने सप्तपष्ठितमः सर्गः ॥ ६७ ॥

१] ति० टी०—कुम्भकर्णमिति ॥ १ ॥

रा० टी०—कुम्भकर्णवधानन्तरकालिकं राक्षसवृत्तान्तमाह-
कुम्भकर्णमित्यादिभिः । राघवेण कुम्भकर्णं हतं दृष्ट्वा राक्षसाः
राक्षसेन्द्राय न्यवेदयन् ॥ १ ॥

गो० टी०—कुम्भकर्णवधश्चरणेन रावणस्य प्रलापः—

कुम्भकर्णमित्यादि । अत्र रावणायैत्यत्र यकारो गायत्र्या
अष्टादशाक्षरम् । सप्तदशसहस्रश्लोका गताः ॥ १ ॥

२] ति० टी०—कालसंकाशः कुम्भकर्णः । कालकर्म मृत्युः
समुद्रमर्धप्रविष्टेन कबन्धरूपेण कायेनोपलक्षितः ॥ २ ॥

रा० टी०—तदाकालमाह—राजन्नित्यादिभिः । कालसं-
काशः स कुम्भकर्णः वानरीं सेनां वानरान् विद्राव्य भक्ष-
यित्वा च कालकर्मणा मृत्युना संयुक्तोऽभवदिति शेषः ॥ २ ॥

गो० टी०—कालकर्मणा कालस्य मृत्योः कर्मणा मरण-
रूपक्रियेति यावत् । यद्वा काले कर्मणा कालकर्मणा परि-
पलकर्मणेत्यर्थः ॥ २ ॥

३] ति० टी०—मुहूर्तं प्रतपित्वा विक्रम्य ॥ ३ ॥

४] ति० टी०—निकृत्तनासाकर्णत्वादियुगेन शरीरेण मि-
राष्ट्राणेन लङ्काद्वारं रुद्धा पर्वतोपमः कुम्भकर्णो रामतेजसा
प्रशान्त इति पूर्वश्लोकेनान्वयः ॥ ४ ॥

५-६] ति० टी०—अगण्डभूतः । ‘अजिरःपाणिपादस्तु
कबन्धोऽगण्ड उच्यते’ । विवृतो विवृतकायः । अवलम्बात् ।
दावदग्धो द्रुम इव प्रशान्त इत्यन्वयः ॥ ५ ॥ ६ ॥

रा० टी०—तत्प्रकारमाह—प्रतपित्वेति । समुद्रमर्ध-
प्रविष्टेन कायेन कबन्धरूपेण मुहूर्तं प्रतपित्वा प्रतप्य कृते ना-
साकर्णे यस्मात्तेन अत एव विक्षरु रधिरे यस्मान्न शरीरेण
शिरसेत्यर्थः लङ्काया द्वारं रुद्धा काकुत्स्थशरपीडितः अत एव
दावदग्धद्रुम इव विवृतः अत एव अगण्डभूतः कुम्भकर्णोऽय-
मिति बाधकविह्वलाभात् प्रातः पर्वतोपमः कुम्भकर्णः रामते-
जसा प्रशान्तोऽभवदिति शेषः । श्लोकत्रयेकान्वयि ॥ ३-५ ॥

१ संवेति गो. पा. । २ पराजितशत्रुमिति गो. अजितं कदाचनेति रा. पा. । ३ रिति गो. पा. । ४ चेति गो. पा. । ५ कटोरुमुज इति गो. पा. ।
विक्षरु रधिरे क्विति गो. पा. । ७ अगण्ड इति गो. पा. । ८ रुद्धा निवृत्तमिति गो. पा. ।

पितृव्यं निहतं श्रुत्वा देवान्तकनरान्तकौ । त्रिशिराश्चातिकायश्च रुद्रः शोकापीडिताः ॥ ७ ॥
 भ्रातरं निहतं श्रुत्वा रामेणाक्षिष्टकर्मणा । गहोदरमहापाशौ शोकाक्रान्तौ बभूवतुः ॥ ८ ॥
 ततः कृच्छात्समासाद्य संज्ञां राक्षसपुंगवः । कुम्भकर्णवधादीनो विललापाकुलेन्द्रियः ॥ ९ ॥
 हा वीर रिपुदर्पण कुम्भकर्ण महाबल । त्वं मां विहाय वै देवाद्यातोऽसि यमसादनम् ॥ १० ॥
 मम शल्यमनुद्धृत्य बान्धवानां महाबल । शत्रुसैन्यं प्रताप्यैकैः कै मां संत्यज्य गच्छसि ॥ ११ ॥
 इदानीं खल्वहं नास्मि यस्य मे पतितो भुजः । दक्षिणोऽयं समाश्रित्य न विभेमि सुरासुरात् ॥ १२ ॥
 कथमेवंविधो वीरो देवदानवदर्पहा । कालाधिपतिमो ह्यथ राघवेण रणे हतः ॥ १३ ॥
 यस्य ते वज्रनिष्पेषो न कुर्याद्व्यसनं सदा । स कथं रामबाणार्तः प्रसृप्तोऽसि महीतले ॥ १४ ॥
 एते देवगणाः सार्यमुपिभिर्गणे स्थिताः । निहतं त्वा रणे दृष्ट्वा निनदन्ति प्रहर्षिताः ॥ १५ ॥
 ध्रुवमथैव संहृष्टा लब्धलक्षाः पुङ्गवमाः । आरोक्ष्यन्तीह दुर्गोणि लङ्काद्वाराणि सर्वशः ॥ १६ ॥
 राज्येन नास्ति मे कार्यं किं करिष्यामि सीतया । कुम्भकर्णविहीनस्य जीविते नास्ति मे मतिः ॥ १७ ॥
 यद्यहं भ्रातृहन्तारं न हन्मि युधि राघवम् । ननु मे मरणं श्रेयो न चेदं व्यर्थजीवितम् ॥ १८ ॥

रा० टी०—श्रुत्वेति । कुम्भकर्णं विनिहतं श्रुत्वा शोकमन्तः रावणः मुमोह पपात च ॥ ६ ॥

गो० टी०—प्रतिपत्त्या । पराक्रम्य, एतदात्म्य श्लोकव्यमेकान्तयम् । अपेक्षयित्वा अर्थेन कवचमत्राणि प्रतिष्ठेन कायं समुद्रं रुद्राः शरिण उन्मार्ज्जितं द्वारं रुद्रा लग्ण्डभृतः पिण्डीभृतः । लग्ण्डोजगर इत्येक । विकृतः विकृतशरीरः रामनेत्रसा प्रशान्त इत्यन्वयः ॥ ३-१० ॥

७] ति० टी०—देवान्तकादयो रावणपुत्राः ॥ ७ ॥

रा० टी०—पितृव्यमिति । पितृव्यं कुम्भकर्णं निहतं श्रुत्वा देवान्तकप्रभृतयः शोकापीडिता रुद्रः । देवान्तकप्रभृतयो रावणात्मजा बोधया ॥ ७ ॥

८-१०] ति० टी०—महोदरमहापाशौ विमातृजौ भ्रातरो तस्य ॥ ८-१० ॥

रा० टी०—भ्रातरमिति । भ्रातरं निहतं दृष्ट्वा श्रुत्वा महोदरमहापाशौ शोकेनाक्रान्तौ बभूवतुः ॥ ८ ॥

रा० टी०—तत इति । ततस्समुद्रको रावणः कृच्छात्समासाद्य समासाद्य विललाप ॥ ९ ॥

रा० टी०—तदाकारमाह—हेति । हे कुम्भकर्ण मां विहाय यमसादनं संयमिनं स्थानं गच्छसि ॥ १० ॥

११] ति० टी०—बान्धवानां च शल्यमनुद्धृत्येत्यन्वयः ॥ ११ ॥
 रा० टी०—ममेति । शत्रुसैन्यं प्रताप्यसि मम बान्धवानां च शल्यं रिपुरुपशमनुद्धृत्य मां संत्यज्य क गच्छसि ॥ ११ ॥

गो० टी०—ममेति । मम बान्धवानां च शल्यं शोकमित्यर्थः ॥ ११ ॥

१२-१३] ति० टी०—अहं नास्मि । अहमपि भृतप्राय इत्यर्थः । एतस्मिन्सुरासुरेभ्यः ॥ १२ ॥ १३ ॥

१ इष्टेति गो. पा. । २ रावण इति गो. रा. पा. । ३ त्वमिति गो. पा. । ४ दक्षिण इति गो. रा. पा. । ५ पतित इति गो. रा. पा. । ६ रुद्रप्रतिम इति गो. पा. । ७ रणे रावण वै इति गो. पा. । ८ जीवितमिति गो. रा. पा. ।

रा० टी०—इदानीमिति । अपेक्षाकृत्यः यस्य मे दक्षिणो भुजस्समाश्रित्य प्राप्य इदानीं पतितो भूत इत्यर्थः सोऽहं नास्मि भृतप्राय इत्यर्थः अत एव सुरासुरा न विभेमि कृतमरण निश्चयस्य न कुतश्चिद्दीतिरित्यर्थः ॥ १२ ॥

रा० टी०—कथमिति । एवंविधो वीरः राघवेण कथं हतः ॥ १३ ॥

गो० टी०—इदानीमिति । सुरासुरान् सुरासुरेभ्यः १०-११ १४-१५] ति० टी०—तत्रमिष्यस्मदायातोऽपि यस्य व्यसनं दुःखं न कुर्यात् ॥ १२ ॥ १५ ॥

रा० टी०—दक्षिणं कुम्भकर्णविधायक—वसुरेति । यस्य ते तव वज्रनिष्पेषः तदायातः व्यसनं दुःखं सदा न कुर्यात् स त्वं रामबाणार्तमनु कथं प्रसृप्तोऽसि ॥ १२ ॥

रा० टी०—एते इति । निहतं त्वां दृष्ट्वा प्रहर्षिताः देवगणाः निनदन्ति ॥ १५ ॥

१६] ति० टी०—लब्धलक्षा लब्धवायवमाः ॥ १६ ॥

रा० टी०—ध्रुवमिति । ध्रुवदृष्ट्वा इह अस्मिन् ममये लंकाद्वाराणि आरोक्ष्यन्ति ॥ १६ ॥

गो० टी०—ध्रुवमिति । लब्धलक्षाः लब्धवायवमाः १६-१७ १७-१८] ति० टी०—जीविते नास्ति मे मतिः । मर्त्तव्यतावस्थाने बुद्धिनास्तीत्यर्थः ॥ १७ ॥ १८ ॥

रा० टी०—राज्येनेति । यस्य मे जीविते मतिर्नास्ति तस्य मे राज्येन कार्यं नास्ति अतः सीतया किं करिष्यामि एतेन राज्यकल्याणार्थमेव रावणकर्तृकसीताप्रसादकरणेच्छाऽभवदिति सूचितम् ॥ १७ ॥

रा० टी०—यदीति । यद्यहं राघवं न हन्मि तर्हि मे मरणं श्रेयः इदं भ्रातृविघातकवधरहितं व्यर्थजीवितं न श्रेयः ॥ १८ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणमुपनि रत्नकिरीट
ख्याने अष्टकाष्टम्याख्याने पञ्चाशत्तमः सर्गः ॥ ५१ ॥

सप्तपटितमः संगः ।

अत्र सुधोर युष्मानय कुम्भकर्णस्य कविभिः सङ्ग्रामः सत्रापि हनुमताद्भवेन दुर्धराय च कन्दे सुधीवक्तुः कुम्भकर्णः
मेनासेन्द्रियच्छेदेन हनुमत्कृततल्लभधनमन्ते रामेण संगमे बाहुकर्तनपूर्वकः कुम्भकर्णयययः ।

ते निवृत्ता महाकायाः श्रुत्वाङ्गदवचस्तदा । नैष्ठिकीं बुद्धिमास्थाय सर्वे सङ्ग्रामकाङ्क्षिणः ॥ १ ॥
समुदीरितवीर्यास्ते समारोपितविक्रमाः । पर्यवस्थापिता वाचयैरङ्गदेन बधीयता ॥ २ ॥
प्रभाताश्च गता हर्ष मरणे कृतनिश्चयाः । चक्रुः सुतमुलं युद्धे वानरास्त्यक्तजीविताः ॥ ३ ॥
अथ दृष्टान्महाकायाः सानूनि सुमहान्ति च । वानरास्तूर्णमुद्यम्य कुम्भकर्णमभिद्रवन् ॥ ४ ॥
कुम्भकर्णः सुसंकुद्धो गदामुद्यम्य वीरवान् । धर्षयन्स महाकायः सप्ताद्वैरक्षिपद्रिपून् ॥ ५ ॥
कानानि सप्त चाष्टौ च सहस्राणि च वानराः । प्रकीर्णाः शेरते भूमौ कुम्भकर्णेनतार्दिताः ॥ ६ ॥
षोडशाष्टौ च दश च विंशतिस्तथैव च । परिक्षिप्य च बाहुभ्यां खादन्स परिधानति ॥
भक्षयन्भक्षसंकुद्धो गरुडः पञ्चगानिव ॥ ७ ॥
कृच्छ्रेण च समाश्रुताः संगम्य च ततस्ततः । दृष्टादिहस्ता हरयस्तस्थुः सङ्ग्राममूर्धनि ॥ ८ ॥
ततः पर्वतमुत्पाद्य द्विविदः पुनर्गर्भः । दुद्राव गिरिगृङ्गामं विलम्ब इव तोयदः ॥ ९ ॥

१] ति० टी०—अत्र सर्गावकाशेऽसांप्रदायिकः ।
हनुमत्कृतत्वाद्भवेनाभावमिति कतः ॥ उक्तापदिवादः—ते
वृत्ता इति । नैष्ठिकीं स्थित्या निमानाशतत्सर्वनिर्णी
एणपर्यवसायिनीमित्यर्थ इति मीर्यः ॥ १ ॥
रा० टी०—पलायनविप्रनानां वानराणां दृष्टान्तसह—
इत्यादिभिः । अङ्गदचक्रभुक्ता नैष्ठिकीमचलां बुद्धिं स्थिति-
चयकमतिमास्थाय संप्रामकाक्षिणोऽभवन्ति शेषः ॥ १ ॥
गो० टी०—ते निवृत्ता इत्यादि । चक्रुः सुतमुलं युद्धे
वानरास्त्यक्तजीविता इत्यन्तमेकं वाक्यम् । नैष्ठिकीं निष्ठा-
मः तत्सर्वनिर्णीम माणव्यवसायिनीमित्यर्थः । समुदी-
रवीर्याः कथितात्पराक्रमाः समारोपितविक्रमाः समतल-
इतपराक्रमाः । मरणनिश्चयगुणम्—त्यक्तजीविता इति ।
विनाशारदिता इत्यर्थः ॥ १-४ ॥

२-८] ति० टी०—समुदीरितवीर्याः समुदीरितविक्रमाः
वितात्मीयपुनपराक्रमाः समारोपितविक्रमा इति गृहीत-
क्रमाः ॥ २-८ ॥

रा० टी०—समिति । अङ्गदेन वाचयैः पर्यवस्थापिताः
बधीयताः अत एव समुदीरिताणि संश्रुताणि वीर्याणि यैः
वानराः समारोपितविक्रमाः प्रकीर्णतपराक्रमाः अभव-
न्नेति शेषः ॥ २ ॥

रा० टी०—प्रयाता इति । प्रयाताः अङ्गदसमीपं प्राप्ताः
नैष्ठिकीमाह गताः प्रप्ताः अत एव मरणे कृतनिश्चयाः
अत एव त्यक्तजीविताः परित्यक्तभोजनानिद्यापहाराः जामराः
सुतमुलं युद्धे चक्रुः ॥ ३ ॥

रा० टी०—अर्थाति । वानराः महान्ति सानूनि उद्यम्य
कुम्भकर्णमभिद्रवन् अभ्यद्रवन् ॥ ४ ॥

रा० टी०—कुम्भकर्ण इति । सुसंकुद्धः कुम्भकर्णः ।
इत्यस्य धर्षयन् स्वप्राणान् प्रकटयन् रिपून् व्यक्षिपत् ॥

गो० टी०—स इति । व्याक्षिपत् अपातयत् ॥ ५ ॥

रा० टी०—शतानीति । कुम्भकर्णेन तार्दिताः अतः
प्रकीर्णाः शतप्रभृतयो वानराः भूमौ शेरते ॥ ६ ॥

गो० टी०—शतानीति । प्रकीर्णाः क्षिपिलावयताः
पिताः विविताः कुम्भकर्णस्यैकेन व्यापारेण शतादि-
येण पतिता इत्यर्थः ॥ ६ ॥

रा० टी०—षोडशेति । षोडशप्रभृतीन् वानरान् च
परिक्षिप्य पञ्चगान् भक्षयन् गरुड इव खादन्सन् परिधा-
तार्दकोक एकावली ॥ ७ ॥

गो० टी०—षोडशेत्यादि । परिक्षिप्य परिगृह्य खा-
भक्षयन् । पञ्चगान् भक्षयन्नेति गरुडविशेषणम् ॥ ७ ॥

रा० टी०—कृच्छ्रेणेति । कृच्छ्रेण अनेकविधयत्नेनेह
सप्ताद्वैरक्षिपद्रिपून् प्राप्ताः अत एव दृष्टादिहस्ता हर-
सङ्ग्राममूर्धनि तस्थुः ॥ ८ ॥

गो० टी०—कृच्छ्रेणेति । हरयः बलवन्त इति शेषः
संगम्य संगम्य ॥ ८ ॥

९] ति० टी०—विशेषेण लम्बत इति विलम्बः ॥ ९ ॥

रा० टी०—तत इति । तोयन् इत विलम्बः प्रसङ्गवती
द्विविदः गिरिगृङ्गामं कुम्भकर्णं दुद्राव ॥ ९ ॥

१ आसनेति गो. पाठः । २ चेति गो. पाठः । ३ वक्षिमुक्ता इति गो. पाठः । ४ युद्धे इति गो. पाठः । ५ व्याक्षिपत् इति गो. पाठः । ६ विविता इति गो. पाठः । ७ व्याक्षिपत् इति गो. पाठः । ८ तोयित इति गो. पाठः । ९ तोयित इति गो. पाठः ।

स तैस्तथा भास्करतुल्यदर्शनैः सुतैर्दृतः शत्रुबलश्रियार्दनैः ।

रराज राजा मधवान्यथामरैर्दृतो महादानवदर्पनाशनैः

॥ १४ ॥

स पुत्रान्संपरिष्वज्य भूषयित्वा च भूषणैः । आशीर्भिश्च प्रशस्ताभिः प्रेषयामास वै रणे ॥ १५ ॥

युद्धोन्मत्तं च मत्तं च भ्रातरौ चापि रावणः । रक्षणार्थं कुमारानां प्रेषयामास संयुगे ॥ १६ ॥

तेऽभिवाद्य महात्मानं रावणं लोकैरावणम् । कृत्वा प्रदक्षिणं चैव महाकायाः प्रतस्थिरे ॥ १७ ॥

सर्वोपधीभिर्गन्धैश्च समालभ्य महाबलाः । निर्जग्मुर्नैर्ऋतश्रेष्ठाः षडेते युद्धकाङ्क्षिणः ॥ १८ ॥

त्रिशिराश्चातिकायश्च देवान्तकनरान्तकौ । महोदरमहापाशौ निर्जग्मुः कालचोदिताः ॥ १९ ॥

ततः सुदर्शनं नागं नीलजीमूतसंनिभम् । ऐरावतकुले जातमारुरोह महोदरः ॥ २० ॥

सर्वायुधसर्मायुक्तस्तूणीभिश्चाप्यलंकृतः । रराज गजमास्थाय सवितेवास्तमूर्धनि ॥ २१ ॥

हयोत्तमसमायुक्तं सर्वायुधसमाकुलम् । आरुरोह रथश्रेष्ठं त्रिशिरा रावणात्मजः ॥ २२ ॥

त्रिशिरा रथमास्थाय विरराज धनुर्धरः । सविद्युदुल्कः सज्वालः सेन्द्रचाप इवाम्बुदः ॥ २३ ॥

त्रिभिः किरीटैस्त्रिंशिराः शुशुभे सं रथोत्तमे । द्विमवानिव शैलेन्द्रस्त्रिभिः काञ्चनपर्वतैः ॥ २४ ॥

अतिकायोऽतिवैजस्वी राक्षसेन्द्रमुतस्तदा । आरुरोह रथश्रेष्ठं श्रेष्ठः सर्वधनुष्मताम् ॥ २५ ॥

गो० टी०-सर्व इति । विदुषः विद्यावन्तः । प्रसवि-
हानाः उत्कृष्टशस्त्रजानाः ॥ १३ ॥

१४] ति० टी०-शत्रूणां बलस्य श्रीणां चार्दनैरित्यर्थे
श्रियार्दनैरित्यर्थम् ॥ १४ ॥

रा० टी०-स इति । शत्रुबलश्रियार्दनैरुतैर्दृतो राजा स
रावणः महादानवदर्पनाशनैरुतैर्दृतो मधवानिव रराज । विद्या-
नैरित्यर्थमिति भद्राः । शत्रुबलप्रमर्दनैरिति क्वचित्पाठः । व्या-
ख्या तु नैतस्य ॥ १४ ॥

गो० टी०-स तैरिति । तुल्यवर्चसैरित्यत्र समासान्त
सार्थः ॥ १५ ॥

१५] ति० टी०-आशीर्भिरित्यस्य संयुज्येति शेषः ॥ १५ ॥
रा० टी०-स इति । स रावणः पुत्रान् संपरिष्वज्य-
आशीर्भिसंयोज्येति शेषः रणे प्रेषयामास ॥ १५ ॥

गो० टी०-स इति । आशीर्भिः सहेति शेषः ॥ १६ ॥
१६-१७] ति० टी०-युद्धोन्मत्तमत्तशब्दौ महोदरमहा-
पार्थव्योः पर्यायनामनी ॥ १६ ॥ १७ ॥

रा० टी०-युद्धेति । युद्धोन्मत्तं महोदरं मत्तं महापाशं
। भ्रातरौ कुमारानां रक्षणार्थं प्रेषयामास ॥ १६ ॥

गो० टी०-युद्धोन्मत्तं च मत्तं च भ्रातरौ चापि
रावण इति । अत्र युद्धोन्मत्तौ महोदरमहापाशं पर्यायनामानौ
रावणभ्रातरौ एतौ परस्परं प्रकाशयिष्येते ॥ १६ ॥

रा० टी०-ते इति । महाकायान्ते पुत्रादयः प्रतस्थिरे ॥ १७ ॥

गो० टी०-स इति । रिपून् रावणतीति रिपुरावणः ॥ १७ ॥

१८-२०] ति० टी०-सर्वोपधीभिराशुप्रहारनिवार-
णधिविशेषैः ॥ १८-२० ॥

रा० टी०-सर्वेति । षडेते महाबलाः सर्वोपधीभिराशुप्रहा-
रनिवारणधिविशेषैर्निवारणैश्च समालभ्य संयुज्य निर्जग्मुः ॥ १८ ॥

रा० टी०-तेषां नामानि निर्दिशन्नाह-त्रिशिरा इति ।
त्रिशिरःप्रभृतयो निर्जग्मुः ॥ १९ ॥

रा० टी०-तत इति । महोदरः सुदर्शनं नाममाकरोत् ॥ २० ॥

गो० टी०-सर्वोपधीभिरिति । सर्वोपधीभिः कोष्ठं
मांसी हरिद्रे द्रे सुरा शैलेयचन्दनं । वज्राक्षयप्रसुप्ताश्च सर्वो-
पधी इव मृताः । इत्युक्तभिः आयुधप्रहारनिवारणधिवि-
शेषैर्निवारणैश्च । समाभज्य समाधिष्ठ ॥ १८-२० ॥

२१-२२] ति० टी०-सवितेवास्तमूर्धनीत्यनेन शीघ्रं
नामः सूचितः ॥ २१ ॥ २२ ॥

रा० टी०-सर्वेति । मधायुधसमायुक्तो महोदरः गजमा-
स्थाय अस्तमूर्धनि अस्ताच्छटङ्क सवितेव रराज ॥ २१ ॥

रा० टी०-हय्येति । हयोत्तमे । समायुक्तं रथश्रेष्ठं त्रिशिरा
आरुरोह ॥ २२ ॥

गो० टी०-सर्वायुधेति । अस्त्राभ्युपनीत्येतदुत्तरक्षणे
विनाशमचनाय ॥ २१-२३ ॥

२३] ति० टी०-विद्युदुल्काभिः सहितः ॥ २३ ॥

रा० टी०-त्रिशिरा इति । त्रिशिरा विरराज । अहं पुथक् ।
तदेव विशदयन्नाह-सेति । स विद्युदुल्कः विद्युदुल्काभ्यां सहितः
सज्वालः ज्वालसहितः सेन्द्रचापोऽम्बुद इव त्रिभिः काञ्चनपर्व-
तैरुपलक्षितो द्विमवानिव च त्रिभिः किरीटैरुपलक्षितः त्रिशिराः
शुशुभे । मार्द्वलोक एकाग्रवर्णी ॥ २३ ॥ २४ ॥

२४-२५] ति० टी०-काञ्चनपर्वतैः शिखरश्रुतैर्गुह्यं
द्विमवानिव ॥ २४ ॥ २५ ॥

१ वचसैरिति गो.पा. २ वचमर्दनैरिति गो.पा. ३ संयुग इति गो. पा. ४ रिविति गो.पा. ५ जमेति गो.पा. ६ युक्तमिति गो.रा.पा. ७ अहं
तमिति रा. अक्षयप्रसुप्ता इति गो.पा. ८ वज्राक्षय इति गो.पा. ९ शुशुभे विद्वि रा. इति गो.पा. १० स्पन्दनीत्यनेन इति रा.पा. ११ अपीति गो. पाठः

सुचक्राक्षं सुसंयुक्तं सानुकर्षं सकूबरम् । तूणीबाणासनैर्दीप्तं प्रासासिपरिधाकुलम् ॥ २६ ॥
 स काशनविचित्रेण किरीटेन विराजता । भूषणैश्च बभौ मेरुः प्रैभाभिरिव भासयन् ॥ २७ ॥
 स रराज रथे तस्मिन् राजसुर्महावतः । वृत्तो नैर्ऋतशार्दूलैर्वज्रपाणिस्त्रिवारैः ॥ २८ ॥
 हयमुखः श्वः प्रत्यं श्वेनं कनकभूषणम् । मनोजवं महाकायमाहरोह नरान्तकः ॥ २९ ॥
 गृहीत्वा प्रासमुत्तमार्धं विरराज नरान्तकः । शक्तिमादाय तेजस्वी गुहः शिखिगतो यथा ॥ ३० ॥
 देवान्तकः समादाय परिधं हर्मैर्भूषणम् । परिगृह्य गिरिं दोर्भ्यां वपुर्विण्णो विडम्बयन् ॥ ३१ ॥
 महापार्श्वं महातेजा गदामादाय वीर्यवान् । विरराज गदापाणिः कुबेर इव संयुगे ॥ ३२ ॥
 ते प्रतस्थुर्परायानोऽर्जुनान्वयाः सुरा इव । तान्गजैश्च तुरङ्गैश्च रथैश्चासुदनिःस्वनैः ॥ ३३ ॥
 अमृतपेर्त्तुर्हतात्मनो राक्षसाः पवरायुधाः । ते त्रिरेजुर्महात्मानः कुमाराः सूर्यवर्चसः ॥ ३४ ॥
 किरीटिनः श्रिया जुष्टा प्रशा दीप्ता इवाम्बरे । प्रगृहीता बभौ तेषां वज्राणामावलिः शिर्षा ॥ ३५ ॥
 शरद्वप्रतीकाश्च देतावलिस्त्रिवारैः । मरणं वापि निश्चित्य श्रवूपां वा पराजयम् ॥ ३६ ॥
 इति कृत्वा घटितवीर्यः "संजयः संयुगार्थिनः । जगज्जुश्च प्रणेतुश्च चिक्षिपुश्चापि सायकान् ॥ ३७ ॥

२६ ३०] ति० टी०-सुचक्रं पराधुतायाम् । भाव-
 क्तं हयमुखं श्वः प्रत्यं श्वेनं कनकभूषणम् । मनोजवं महाकायमाहरोह नरान्तकः ।
 गृहीत्वा प्रासमुत्तमार्धं इत्यमरः । सुचक्रं । सकूबरम् । कूबरम् ।
 सुसंयुक्तः ॥ २६-३० ॥

३०-३१] वि० वि० । वि० : काशनं वदन्ति शिखरभू-
 तिरिमात्रेणैव ॥ ३० ॥

३०-३१] अन्विताय इति । राक्षसेन्द्रस्तोऽतिक्रायः
 शोभने स्वेन अत्रापि यमिन् गोमदास्त्रयुक्ताः अत्रा इत्यर्थः
 यमिन् अमृतपेर्त्तुर्गदाप्राप्तयेन कृत्वा प्रासमुत्तमार्धं स्थापित-
 दान्तिरेण्येन सज्जितं तूणीबाणासनैश्चापि दीप्तं प्रासादि-
 भिराहृतं हयमुखं श्वः प्रत्यं श्वेनं कनकभूषणमित्यमरः । श्लोक-
 हयमुक्ताविति ॥ ३०-३१ ॥

३०-३१] अतिक्राय इत्यदि श्लोकद्वयमेकान्वयम् ।
 सुसंयुक्तः सकूबरः सानुकर्षः अमुकपार्श्वे वसन्त्यमित्यमरः । सकूबरं
 शोभनपूर्णम् । कूबरम् सुसंयुक्तं इत्यमरः ॥ २६ ॥ २६ ॥

३०-३१] इति । प्रभाभिर्मेरुमि विराजता शोभ-
 न्तेन किरीटिना भूषणैश्च भासयन् शक्तिमादाय बभौ ॥ २७ ॥

३०-३१] इति । नैर्ऋतशार्दूलैर्वज्रपाणिस्त्रिवारैः रथे
 रराज ॥ २८ ॥

३०-३१] इत्यमिति । त्रान्तकः हयमुखः ॥ २९ ॥

३०-३१] गृहीत्वेति । शक्तिमादाय शिखिगतो मरु-
 त्तो गुह इव प्रासं गृहीत्वा नरान्तका रराज ॥ ३० ॥

३०-३१] इति । वि० : भासयन् भासमानः ।
 मेरुमि वभासित्यमरः ॥ ३०-३१ ॥

३१-३२] ति० टी०-परिधं समादाय स्थितो देवा-
 न्तका दोर्भ्यां गिरिं सद्यमयने मन्दरागिरिं परिगृह्य स्थित्य
 विण्णो वपुर्विण्णवन्निवराजित्यनुवर्षः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

३०-३१] देवान्तक इति । देवान्तकः परिधं समादाय
 दोर्भ्यां गिरिं सद्यमयनाय मन्दरागिरिं परिगृह्य स्थित्य
 विण्णोः वपुर्विण्णवन्निवराजित्यनुवर्षः ॥ ३१ ॥

३०-३१] महापार्श्व इति । महापार्श्वः गदामादाय
 गदापाणिः कुबेर इव विरराज ॥ ३२ ॥

३०-३१] देवान्तक इति । अत्रापि विरराजोत्तमं
 वते । देवान्तकः परिधमादाय सद्यमयने गिरिं मन्दरागिरिम्
 परिगृह्य स्थितो विण्णो वपुर्विण्णवन्निवराजित्यनुवर्षः ॥ ३१-३२ ॥

३३-३५] ति० टी०-अमरावत्याः सुरा इव । तूणीबाणाः
 प्रतस्थुरित्यनुवर्षः ॥ ३३-३५ ॥

३०-३१] ते इति । ते विशारदप्रायः अमरावत्याः
 सुरा इव प्रतस्थुः अत एव महात्मानो गजव्याः गजदिभिः
 ताननुत्पेतुः । सायकैश्च सकान्वयी ॥ ३३ ॥

३०-३१] ते इति । श्रिया जुष्टास्ते कुमाराः अम्बरे
 दीप्ता महा इव विरराज ॥ ३४ ॥

३०-३१] प्रगृहीतेति । प्रगृहीता शरद्वप्रतीकाश्च
 तेषां वज्राणामावलिः अम्बरे हंसावलिर्वि वभौ ॥ ३५ ॥

३६] ति० टी०-निश्चित्य निश्चयेन मरणं शत्रुपराजयं
 वा । करिष्याम इति शेषः ॥ ३६ ॥

३०-३१] मरणमिति । मरणं पराजयं शत्रुकर्मकजयं
 वा करिष्यामीति शेषः । इति अति कृत्वा संयुगार्थिनो वीरा-
 न्संजयः ॥ ३६ ॥

३०-३१] मरणं वेत्यर्थे निर्जगुर्निरुपकार्यम् ॥ ३७ ॥

३७] ति० टी०-चिक्षिपुः शत्रुविषयाभेदवचनान्धुः ।
 सायकानित्यस्य जगुर्निरुपकार्यमेव ॥ ३७ ॥

३०-३१] जगज्जुर्निरिति । उहहर्मुमा राक्षसाः गर्जनादि
 चक्रुः ॥ ३७ ॥

१ स्वमुखं सुचक्रमिति गो. पाठः । २ किरीटमिति गो. पाठः । ३ वज्रेति गो. रा. पाठः । ४ भुविश्रामिति रा. पाठः । ५ प्रतस्थिर इति गो. पाठः ।
 ६ वरप्रतिमेति रा. रा. पाठः । ७ अमुरिति गो. पाठः । ८ स्थितेति गो. पाठः । ९ आदिति गो. पाठः । १० निरिति गो. रा. पाठः ।

जगृह्थ मेहात्मानो निर्धेता युद्धदुर्मदाः । क्ष्वेडितास्फोटितानां वै संचचालेव मेदिनी ॥ ३८ ॥
 रक्षसां सिंहनादैश्च संस्फोटितमिवाम्बरम् । तेऽभिनिष्क्रम्य मुदिता राक्षसेन्द्रा महाबलाः ॥ ३९ ॥
 ददृशुर्वानरानीकं समुद्यतशिलानगम् । हरयोऽपि महात्मानो ददृशु रक्षसं बलम् ॥ ४० ॥
 हस्त्यश्वरथसंबाधं किङ्किणीशतनादितम् । नीलजीमूतसंकाशं समुद्यतमहायुधम् ॥ ४१ ॥
 दीप्तानलरविमख्यैर्नैर्कैतैः सर्वतो वृतम् । तदष्ट्वा बलमायातं लब्धलक्षाः पुनंगमाः ॥ ४२ ॥
 समुद्यतमहाशैलाः संपणेदुर्दुर्मुहुः । अमृष्यमाणा रक्षांसि प्रतिनैर्दन्त वानराः ॥ ४३ ॥
 ततः समुन्मूल्यमाणं निशम्य रक्षोगणा वानरयुधपानाम् ।
 अमृष्यमाणाः परहर्षमुग्रमहाबला भीमतरं प्रणेदुः ॥ ४४ ॥
 ते राक्षसबलं घोरं प्रविश्य हरियुधयाः । विचरन्त्यतैः शैलैर्वगाः शिखरिणो यथा ॥ ४५ ॥
 केचिदाकाशमाविश्य केचिदुर्व्या पुनंगमाः । रक्षःसैन्येषु संकुद्राः केचिद्दूमशिलायुधाः ॥ ४६ ॥
 द्रुमांश्च विपुलस्कन्धान्युद्य वानरपुंगवाः । तद्युद्धमभ्यवहोरं रक्षोवानरसंकुलम् ॥ ४७ ॥
 ते पादपशिलाशैलैश्चकुर्वन्मनुष्याम् । बाणोपैर्वायमाणाश्च हरयो भीमविक्रमाः ॥ ४८ ॥
 सिंहनादान्वितेदुश्च रणे रक्षसवानराः । शिलाभिर्दक्षुर्णयामासुर्भूतध्वान्पुनंगमाः ॥ ४९ ॥
 निर्जघ्नुः सैन्येण कुद्राः कथंचामरणावृणान् । केचिद्वधयतान्वीरान्गजवाजिगतानपि ॥ ५० ॥

गा० टी०—इति वृत्तेत्यर्थम् । इत्थं प्रत्यक्षित्वेनैव कर्तुं शक्तेत्यर्थः ॥ ३८ ॥

३८-३९] ति० टी०—क्ष्वेडितास्फोटितानां च । निःस्थः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

रा० टी०—क्ष्वेडितेति । क्ष्वेडित्वा अने कृतितामाः तेषां स्फोटनिर्गमैः प्रस्फुरन्निर्गमैर्विनीतैः वज्रात् अम्बरं तु रक्षसां सिंहनादैः संस्फोटितमिव ॥ ३८ ॥

रा० टी०—ते इति । राक्षसेन्द्राः अभिनिष्क्रम्य समुद्यतः शिलाः नगाः तस्यैव रस्मिन् महाजगदीक ददृशुः ॥ ३९ ॥

गो० टी०—जगर्जुश्चेति । जगर्जः मेघध्वनिः चक्रः । गजः सिंहनादं चक्रः क्षिप्रः क्षेपयन्तान्येषुः मायकान् जगृहृत्स्वयः ॥ ३९-४० ॥

४०-४२] ति० टी०—समुद्यतशिलानगं समुद्यताः शिला गा वृक्षाश्च येन तत् ॥ ४०—४२ ॥

रा० टी०—हरय इति । हरयोपि हस्त्यादिभिस्सम्बाधं नेविडं नैर्कैतैः सर्वतो वृतं ददृशुः । अर्द्धचतुष्टयमे-
 श्मन्वयि ॥ ४० ॥ ४१ ॥

रा० टी०—तमिति । आयातं बलं दृष्ट्वा लब्धलक्षाः । आसप्रहारविषयाः अत एव समुद्यतमहाशैलाः द्रवङ्गमाः संपणदुः ॥ ४२ ॥

गो० टी०—सदित्यादि । लब्धलक्षाः लब्धपराक्रम-
 वेपयाः ॥ ४४-४६ ॥

४३] ति० टी०—प्रतिनैर्दन्तं प्रत्यनैर्दन्त ॥ ४३ ॥

रा० टी०—अमृष्यमाणा इति । रक्षांसि अमृष्यमाणा वानराः प्रतिनैर्दन्तं प्रत्यनैर्दन्तं समुद्यतस्य कर्मत्वात् द्वितीया । अर्द्धं पृथक् ॥ ४२ ॥

४४-४५] ति० टी०—पादपं तस्यैव स्मृत्यमाणाः ॥ ४४-४५ ॥

रा० टी०—तद इति । वानरयुधपानां समुद्युद्धस्य नि-
 शापसुखा परहर्षममृष्यमाणा रक्षोगणाः भीमतरं विनैदुः ४४

रा० टी०—ते इति । हरियुधयाः इत्यनेनैव शैलैर्वगाः शिखरिणो नगाः शैला इव हरियुधया राक्षसबलं प्रविश्य विचरुः ॥ ४५ ॥

४६-५०] ति० टी०—केचिद्विपुलस्कन्धान्युधः इति स्वभा-
 योक्तिः । तादृशाः पुनंगमा रक्षःसैन्येषु संकुद्रा आकाशमा-
 विश्य चरुः । केचिद्विपुलस्कन्धान्द्रुमान्द्रुमास्तोय्या चरुः ४६-५०

रा० टी०—केचिदिति । संकुद्राः द्रुमश्च
 लाभियांश्चनशीयाः अत एव द्रुमान् च
 गृहीत्वा नियमानाः वानरपुङ्गवाः के-

माविश्य केचिद्रुमांमाविश्य स्थित-
 विषय विचरन्ति श्रेण । अत एव तद्युद्धं
 द्वयमेकान्वयि ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

गो० टी०—संचारप्रक्रमेवाह—केचिदित्यादि-
 श्लोक एकान्वयः । द्रुमशिलायुधाः इति स्वभावोक्तिः ॥ ४७-४८

रा० टी०—ते इति । बाणोपैर्वायमाणाः ते हरयः पादप-
 दिभिरनपमां वृष्टिं चक्रुः ॥ ४८ ॥

रा० टी०—सिंहिति । अराक्षमाः राक्षसविरोधिनां व

१ अरि ते वीरा इति गो. रा. पाठः । २ निर्वर्त्य इति गो. निर्जघ्नु इति रा. पाठः । ३ आस्फोटयन्निर्गमैश्चालं च वदुरेति गो. रा. पाठः । ४ प्रस्फोट-
 इत्यमरमिति गो. पाठः । ५ आधुनमिति रा. पाठः । ६ नैर्कैतमिति गो. रा. पाठः । ७ सर्वतो नैर्कैतोरिति गो. पाठः । ८ महाबला इति गो. पाठः । ९ नैर्कैतोरिति गो.
 १० युद्धेति गो. पाठः । ११ विनैदुरिति गो. रा. पाठः । १२ चरु इति गो. पाठः । १३ वानरायुध इति गो. पाठः । १४ नीति गो. रा. पाठः । १५ समर इति रा. पा.

निर्जट्टः सहसा वीरान्यातृधानान्प्लवंगमाः । शैलशृङ्गान्विताङ्गास्ते मुष्टिभिर्वान्तलोचनाः ॥ ५१ ॥
 नेतुः पेतुश्च नेदुश्च तत्र राक्षसपुंगवाः । राक्षसाश्च शरैस्तीक्ष्णैर्विभिदुः कपिकुञ्जरान् ॥ ५२ ॥
 शूलमुद्गरखड्गैश्च जघ्नुः प्रासैश्च शक्तिभिः । अन्योन्यं पातयामासुः परस्परजयैषिणः ॥ ५३ ॥
 रिपुशोणितदिग्धाङ्गास्तत्र वानरराक्षसाः । ततः शैलैश्च खड्गैश्च विसृष्टैर्हरिराक्षसैः ॥ ५४ ॥
 मुहूर्तनाश्रुता भूमिरभवच्छोणितौक्षिता । विक्कीर्णैः पर्वताकारे रक्षोभिरभिर्मादितैः ॥
 आसीद्वसुमती पूर्णा तदा युद्धमदान्वितैः ॥ ५५ ॥
 आक्षिप्ताः क्षिप्यमाणाश्च भग्नशैलैश्च वानरैः । पुनरङ्गैस्तदा चक्रुर्वानरा युद्धमद्वृतम् ॥ ५६ ॥
 वानरान्वानरैरेव जघ्नुस्ते नैर्कृतपर्षभाः । राक्षसान् राक्षसैरेव जघ्नुस्ते वानरैरा अपि ॥ ५७ ॥
 आक्षिप्य च शिलाः शैलैर्जघ्नुस्ते राक्षसास्तदा । तेषां चाच्छिद्य शस्त्राणि जघ्नू रक्षांसि वानराः ॥ ५८ ॥
 निर्जेधुः शैलशृङ्गैश्च विभिदुश्च परस्परम् । सिंहनादान्विनेदुश्च रणे राक्षसवानराः ॥ ५९ ॥
 छिन्नवर्मतनुत्राणां राक्षसा वानरैर्हताः । रुधिरं प्रसृतास्तत्र रससारमिव द्रुमाः ॥ ६० ॥
 रथेन च रथं चापि वारणेनैपि वारणम् । हयेन च हयं केचिन्निर्जेधुर्वानरा रणे ॥ ६१ ॥
 क्षुरधैरर्धनन्दैश्च भल्लैश्च निक्षितैः शरैः । राक्षसा वानरेन्द्राणां विभिर्दुः पादपाक्षिशलाः ॥ ६२ ॥

नराः नरवध्याः प्रवङ्गपातसद्वानान्विनेदुः शिलाभिश्चूर्ण-
 गामाद्युः किं च यद्यपि वानरा राक्षसाश्च सिंहनादं विनेदु-
 स्त्वयापि प्रवङ्गमाश्चूर्णयामासुः । चो वर्णयत्यर्थः ॥ ४९ ॥

रा० टी०-निजघ्नुरिति । केचिद्वानराः कवचाभर-
 णाश्च वानरा राक्षसान् निजघ्नुः ॥ ५० ॥

गो० टी०-त इति । अन्यमाम् अनुपमाम् ॥ ४९-५६ ॥
 ५१-५५] ति० टी०-शैलशृङ्गान्विताङ्गा गिरिशिखरैर्व्यासदे-
 राः मुष्टिभिर्मुष्टिप्रयोगैस्तथाचना बहिर्निर्मन्तलोचनाः ५१-५५

रा० टी०-निजघ्नुरिति । वान्तलोचनाः गहिर्निर्मन्त-
 लोचनाः किं च अन्यानि आवृणोन्वयात्रेण रिपुविनाशकानि लो-
 कानि तेषां ते शैलशृङ्गान्विता अपि प्रवङ्गमाः उल्लुप्य
 पादधानास्त्रिजघ्नुः ॥ ५१ ॥

रा० टी०-नेतुरिति । राक्षसपुंगवाः राक्षसाः चलनादि-
 न्नाम्नेन वानरान् विभिदुश्च गदादिभिर्जघ्नुश्च । सार्द्ध-
 ५२ ॥

अथमिति । रिपुशोणितदिग्धानि पक्षि-
 परस्परजयैषिणो वानरराक्षसा अन्यो-
 ५३ ॥

इति । भूमिः हरिराक्षसैर्विनेदुः त्यक्तैर्ज-
 णैः तदा अत एव शोणितोक्षिता भवन् ॥ ५४ ॥

रा० टी०-विक्कीर्णैरिति । युद्धमदान्वितैरस्त्रैर्विक्कीर्णैः
 अन्यतस्तस्मिन्निर्जेधोभिः बहुमती पूर्णा आसीत् ॥ ५५ ॥

५६-५७] ति० टी०-आक्षिप्ताः क्षिप्यमाणा इति निघु-
 दप्रत्ययकथनम् । भग्नशैलैश्च वानरैः राक्षसभग्नशैलसाधन-

शैलादिभिः अतएव पुनरङ्गैस्तदादिगिरास्तथा भूत्वा युद्धं
 चक्रुः ॥ ५६ ॥ ५७ ॥

रा० टी०-आक्षिप्ता इति । भग्नाः शैलाः वानरगृहीत-
 गिरयो यैस्ते राक्षसैराक्षिप्ता इत्यन्ततश्चालिताः क्षिप्यमाणाः
 चाल्यमानाश्च वानराः आसन्ना राक्षससमीपं प्रमात्संतः अङ्गैः
 करचरणादिभिः युद्धं चक्रुः ॥ ५६ ॥

रा० टी०-युद्धाकारमाह-वानरानिति । नैर्कृतपर्षभाः
 वानरान् वानरैरेव जघ्नुः हरिष्वध्यास्तु राक्षसान् राक्षसैरेव
 जघ्नुः ॥ ५७ ॥

गो० टी०-आक्षिप्ता इति । आक्षिप्ता क्षिप्यमाणाश्चेति
 निघुदप्रकारकथनम् । अङ्गैः इत्यपादादिभिः ॥ ५७-६० ॥

५८-५९] ति० टी०-आक्षिप्य बलादगृहीत्वा ॥ ५८ ॥ ५९ ॥

रा० टी०-आक्षिप्येति । राक्षसाः तेषां वानराणां शिलाः
 आक्षिप्य आक्षिप्य हरीन् निजघ्नुः वानरा अपि तेषां रक्षसां
 शस्त्राणि आक्षिप्य रक्षांसि जघ्नुः ॥ ५८ ॥

रा० टी०-निजघ्नुरिति । राक्षसवानराः शैलशस्त्रालैः
 परस्परं निजघ्नुः चिच्छिदुश्च ॥ ५९ ॥

६०-६१] ति० टी०-प्रसृताः सुतवन्तः । रससारो
 नियांसः ॥ ६०-६१ ॥

रा० टी०-छिन्नेति । वानरैः छिन्नानि चर्मतनुत्राणानि
 येषामत एव हताः राक्षसाः द्रुमा रससारं नियांसमिव रुधिरं
 प्रसृताः प्रसवणकर्तारो बहुवुरिति शेषः ॥ ६० ॥

गो० टी०-छिन्नेति । छिन्नवर्मतनुत्राणां छिन्नवर्मरूप

१ आङ्गुलेति गो. पाठः २ आक्षिप्येति गो. पाठः ३ आप्लवतेति गो. पाठः ४ विक्कीर्णवर्तेति गो. पाठः ५ मर्देति गो. पाठः ६ शूला इति
 गो. पाठः ७ वानरा इति गो. पाठः ८ आसन्ना इति गो. पाठः ९ रजनीचल इति गो. पाठः १० हरिष्वध्या इति रा. पाठः ११ तेषां निजघ्नूराक्षसा इति
 गो. पाठः १२ शूला इति गो. पाठः १३ वानरराक्षसा इति गो. पाठः १४ प्रवेति गो. पाठः १५ चिच्छिदुरिति गो. पाठः

विकीर्णा पर्वतास्तैश्च द्रुमच्छिन्नैश्च संयुगे । हतैश्च कपिरक्षोभिर्दुर्गमा वसुधाभवत् ॥ ६३ ॥

ते वानरा गवितहृष्टचेष्टाः सङ्ग्राममासाद्य भयं विमुच्य ।

युद्धं स्म सर्वे सह राक्षसैस्ते नानायुधाश्चक्रुरदीनसत्त्वाः ॥ ६४ ॥

तस्मिन्प्रवृत्ते तुमुले विमर्दं प्रहृष्यमाणेषु बलीमुखेषु ।

निपात्यमानेषु च राक्षसेषु महर्षयो देवगणाश्च नेदुः ॥ ६५ ॥

ततो हयं मारुततुल्यवेगमारुह्य शक्तिं निशितां प्रगृह्य ।

नरान्तको वानरसैन्यमुग्रं महार्णवं पीन इवाविवेश ॥ ६६ ॥

स वानरान्सप्त शतानि वीरः प्रासेन दीप्तेन विनिर्विभेद ।

ऐक्यः क्षणेनन्द्ररिपुर्महात्मा जघान सैन्यं हरिपुंगवानाम् ॥ ६७ ॥

ददृशुश्च महात्मानं हयपृष्ठप्रतिष्ठितम् । चरन्तं हरिसैन्येषु विद्याधरमहर्षयः ॥ ६८ ॥

स तस्य दृष्टे मार्गो मांसशोणितकर्दमः पतितैः पर्वताकारैर्वानरैरभिसंश्रुतः ॥ ६९ ॥

यावद्विक्रमितुं बुद्धिं चक्रुः प्लवगपुंगवाः । तावदेतानतिक्रम्य निर्विभेद नरान्तकः ॥ ७० ॥

दैदाह हरिसैन्यानि वनानीव विभावतुः । यावदुत्पाटयामासुर्वृक्षाश्चैव नदीकसः ॥ ७१ ॥

तावत्प्रासदृताः पेतुर्वन्नकृत्वा इवाचलाः । ज्वलन्तं प्रासमुच्यम्य सङ्ग्रामान्ते नरान्तकः ॥ ७२ ॥

दिक्षु सर्वासु बलयान्विचचार नरान्तकः । प्रमुद्रन्सर्वतो युद्धे गावृत्काले यथानिलः ॥ ७३ ॥

न शेकुर्भाषितुं वीरा न स्यातुं स्पन्दितुं कुतः । उत्पतन्तं स्थितं यान्तं सर्वान्विव्यध वीर्यवान् ॥ ७४ ॥

एकेनान्तककल्पेन प्रासेनादित्यतेजसा । भग्नानि हरिसैन्यानि निपेतुर्धरणीतले ॥ ७५ ॥

वज्रनिष्पेषसदृशं प्रासस्याभिनिपातनम् । न शेकुर्वानराः सोढुं ते विनेदुर्महास्वनम् ॥ ७६ ॥

पततां हरिवीराणां मृपाणि प्रचकाशिरे । वज्रभिन्नाग्रकूटानां शैलानां पततामिव ॥ ७७ ॥

ननुवाणाः रुचिं प्रभुतां सुतचन्तः क्षुब्धचुरिति यावत् । रस-
वारं नियामि ॥ ६१-६४ ॥

रा० टी०-रथेनेति । केचिद्वा नराः रथादिभिः रथादीन्
निजघ्नतः ॥ ६१ ॥

रा० टी०-क्षुरप्रैरिति । राक्षसां वानरैर्द्राणां पादपात्र
शिलाश्च क्षुरप्रदिभिश्च शरैश्च विभेदः ॥ ६२ ॥

गो० टी०-क्षुरप्रैरिति । शिलाः शिलाश्चेत्यर्थः ॥ ६३-६६ ॥

६३] ति टी०-पर्वतास्तेनिरस्तपर्वतैः द्रुमच्छिन्नैश्चिदुर्गमाः
विकीर्णा व्याप्ता ॥ ६३ ॥

रा० टी०-विकीर्णैरिति । विकीर्णैर्भैः पर्वताग्रेः छिन्ने-
र्दुर्गमा हतैः कपिरक्षोभिश्च वसुधा दुर्गमाभवत् ॥ ६४ ॥

६४] ति टी०-गवितहृष्टचेष्टाः संजातगवां हृष्टाश्चेष्टा
यथा ते नानायुधा द्रुमश्चैलदन्तनखादिमानाप्रहरणयुताः ॥ ६४ ॥

रा० टी०-ते इति । गविता गवैर्विशिष्टा एव हृष्टा चेष्टा
यथा ते वानराः संग्राममासाद्य भयं विमुच्य अगृहीत्वेत्यर्थः
राक्षसैस्सह युद्धं चक्रुः ॥ ६४ ॥

गो० टी०-ते वानरा इति । गवितै हृष्टं च यथा भवति
तथा चैतन्त इति गवितहृष्टचेष्टाः नानायुधाः गृहीतराशमा-
युधा इत्यर्थः ॥ ६७ ॥

६५-६८] ति० टी०-प्रहृष्यमाणेषु प्रहृष्यत्स तथीमुखेषु
वानरेषु ॥ ६५-६८ ॥

रा० टी०-तस्मिन्निति । तुमुले युद्धे प्रवृत्ते सति बली-
मुखेषु वानरेषु प्रहृष्यमाणेषु सत्सु राक्षसेषु निपात्यमानेषु
सत्सु च महर्षिप्रभृतयो नेदुः ॥ ६५ ॥

रा० टी०-तत इति । नरान्तको हयमारुह्य महार्णवं पीन
इव वानरराजमेगमाधिवेग ॥ ६६ ॥

गो० टी०-तस्मिन्निति । विमर्दं युद्धं ॥ ६८ ॥ ६५ ॥

रा० टी०-स इति । एक एव न नरान्तकः सप्तशतानि
वानरान् प्रासेन निर्विभेद अत्र एव वानरपुंगवानां सैन्यं
क्षणेन जघान ॥ ६७ ॥

रा० टी०-ददृशुरिति । हयपृष्ठे प्रतिष्ठितं हरिसैन्येषु चर-
न्तं नरान्तकं विद्याधरमहर्षयो दृष्टुः ॥ ६८ ॥

गो० टी०-स वानरानिति । जघानेति । इत्यमिति
शेषः ॥ ७०-७३ ॥

६९-७७] ति० टी०-मार्गो युद्धार्थं गमनमार्गः पति-
तैर्वानरैरभिसंश्रुतो मांसशोणितकर्दमः सन्दृष्टो हृष्टः ॥ ६९-७७ ॥

रा० टी०-स इति । पतितैः वानरैरभिसंश्रुतः अत्र एव

१ स्थिति गो. पाठः । २ तेरिति गो. रा. पाठः । ३ आधुप्रैरिति रा. पाठः । ४ राजसैन्यमिति गो. रा. पाठः । ५ पक्षेविसमस्तो गो. पाठः
६ हृष्ट इति गो. रा. पाठः । ७ उत्तपयोत्तरार्धमेवबली गो. पुस्तके । ८ भावितुमिति गो. पाठः । ९ भवादिति गो. रा. पाठः ।

ये तु पूर्वं महात्मानः कुम्भकर्णेन पातिताः । ते स्वस्था वानरश्रेष्ठाः सुग्रीवमुपतस्थिरे ॥ ७८ ॥
 प्रेक्षमाणः स सुग्रीवो ददृशे हरिवाहिनीम् । नरान्तकभयव्रतां विद्वन्वीं यैतस्ततः ॥ ७९ ॥
 विद्वतां वाहिनीं दृष्ट्वा स ददर्श नरान्तकम् । गृहीतप्रासमायान्तं हयपृष्ठप्रतिष्ठितम् ॥ ८० ॥
 दृष्ट्वावाच महातेजाः सुग्रीवो वानराधिपः । कुमारमद्भुतं वीरं शक्तुल्यपराक्रमम् ॥ ८१ ॥
 गच्छेन्नं राक्षसं वीरं योऽसौ तुरगमास्थितैः । भक्षेयन्तं परबलं क्षिपे प्राणैर्वियोजय ॥ ८२ ॥
 स भर्तुर्वचनं श्रुत्वा निष्पपाताङ्गदस्तैर्दा । अनीकान्मेघसंकाशादर्शुमानिव वीर्यवान् ॥ ८३ ॥
 शैलसंपातसंकाशो हरीणामुत्तमोऽद्भुतः । रराजाद्भुदसंनद्धः स धातुरिव पर्वतः ॥ ८४ ॥
 निरायुधो महातेजाः केवलं नलदंष्ट्रवान् । नरान्तकमभिक्रम्य वालिपुत्रोऽज्ववीद्वचः ॥ ८५ ॥
 तिष्ठ किं प्राकृतेरिभेरिभिस्त्वं करिष्यमि । अस्मिन्वज्रममस्पर्शं प्राप्तं क्षिप भूमेरसि ॥ ८६ ॥
 अङ्गदस्य वचः श्रुत्वा श्रुत्वा नरान्तकः । संदश्य दशनैरोष्ठं निःश्वस्य च भुजंगवत् ॥
 अभिगम्याद्भुतं क्रुद्धो वालिपुत्रं नरान्तकः ॥ ८७ ॥

भर्तुर्वचनं श्रुत्वा स सुग्रीवो ददर्श नरान्तकम् । गृहीतप्रासमायान्तं हयपृष्ठप्रतिष्ठितम् ॥ ८० ॥

गो० टी०—यथावेति । परमपुङ्गवाः विक्रमिन् विक्रमं कर्तुं यादृहि नरः कालदेव एतान् वानरानतिक्रम्य नरान्तको निश्चिद्वत् ॥ ७९ ॥

गो० टी०—वदति । वनीकसः शूरादीन् यायदुत्पाद-
 यामासः तापदेवं विभावयुर्वनादीन् हरिसैन्यानि ददाह नरा-
 न्तक इति शपः अत एव वक्रवृत्ता अजला इव प्रासहताः वा-
 नराः सन्तः । सार्द्धशोकं प्रकान्वयी ॥ ७९ ॥ ७९ ॥

गो० टी०—उद्यतनामिति । नरान्तकः जनानां विघातको
 नरान्तकः प्रमुदन् विहसन् सन् अत्रिह इव सपाण्ड दिव्दु
 विचचार । सार्द्धशोकं प्रकान्वयी ॥ ७९ ॥

गो० टी०—उद्यतनामिति । उद्यतन् उद्यतमिव स्थितम् ।
 विभातः सति ॥ ७९ ॥ ७९ ॥

गो० टी०—दिदिधिति । प्रमुदन् प्रमुदन् ॥ ७९ ॥

गो० टी०—नैति । उद्यतनादि कुर्वन् नरान्तकः भाविन्
 रपातुं यं गमिन्तुं किञ्चिन्नितुं च दीप्तं न शक्तुः अत एव
 दीयमानं नरान्तकः सर्वान् वानरान् विन्यास ॥ ७९ ॥

गो० टी०—एकैनेति । एकैव नरान्तकेन अगानि हरिसे-
 न्यानि नितुः ॥ ७९ ॥

गो० टी०—नैति । आत्म्याभिनिपातत्वं गोदुं वानराः
 न शक्तुः अत एव महात्मानं विन्दन् ॥ ७९ ॥

गो० टी०—पततामिति । अग्निगणानां रूपाणि पततां
 जेतानां रूपाणीव प्रज्ज्वलसि ॥ ७९ ॥

गो० टी०—न श्रेकुमिति । यतो हेतोरन्यतन् नित्यं
 दान्तं च निर्याय अतः सन्दर्भात् न शक्यति ॥ ७९-८० ॥

७९-८१] ति० टी०—वस्थाः स्वसन्निवेशादिना ।
 वानरश्रेष्ठा अद्भुतदयाः ॥ ८०-८१ ॥

गो० टी०—ये इति । महात्मानः यः पूर्वं कुम्भकर्णेन नि-
 पातिताः ते वानरश्रेष्ठाः स्वस्थास्मन्तस्तुष्टोवमुपपत्तिरे ॥ ८० ॥

गो० टी०—प्रेक्षमाण इति । प्रेक्षमाणः इतस्ततोऽवलोकयन्
 सुग्रीवः नरान्तकभयव्रतां हरिवाहिनीं ददर्श ॥ ७९ ॥

गो० टी०—विद्वतामिति । स सुग्रीवः आयान्तं नरा-
 न्तकं ददर्श ॥ ८० ॥

गो० टी०—दृष्ट्वेति । सुग्रीवोऽद्भुतमुवाच ॥ ८१ ॥

गो० टी०—कुम्भकर्णेन पातिताः । गोघर्षिनामुत्तमं पो-
 ल्यकधनसांगत्यादिषां लक्ष्यसंज्ञमाह—येनिति ॥ ८१-८२ ॥

८२] ति० टी०—गच्छेन्नं राक्षसमिति । हन्तुमिति शेषः ८२

गो० टी०—नदाकपयमाह—गच्छेति । यस्तु तुरगमास्थितः स
 हरिवत् क्षोभयन्तमेतं राक्षसं गच्छ प्रणैर्वियोजय च ॥ ८२ ॥

८३] ति० टी०—यसंकाशा इति । अज्वलीनस्य धान ॥ ८३ ॥

गो० टी०—स इति । सांद्भुदो मेघसंकाशान् अनीकान्
 सैन्यान् अंशभाविन निष्पपात ॥ ८३ ॥

गो० टी०—स इति । मेघसंकाशादिति निबिडमलक्षण
 समानधर्मप्रयुक्तयुगपमा । मेघानीकादित्यत्र तु निष्क्रमणा-
 पादानत्वधर्मप्रयुक्तयुगमाद्वयस्य निवृत्तिः ॥ ८५ ॥

८४-८५] ति० टी०—अद्भुतं दिव्यशुभाभरणेन संनद्धो
 एतः ॥ ८४ ॥ ८५ ॥

गो० टी०—शैलेति । अद्भुतं शुकभरणेन स्रक्कां युक्तो
 हरीणां मध्ये उत्तमः श्रेष्ठोऽद्भुतसंज्ञातः पर्वत इव रराज ॥ ८४ ॥

गो० टी०—निरायुध इति । निरायुधोऽद्भुतः नरान्तक-
 यभिक्रम्य प्राण्यज्वलीन् ॥ ८५ ॥

गो० टी०—शैलेति । संपातः निबिडसंज्ञः । अद्भुत-
 बद्धः स्रक्काद्भुतः ॥ ८७-९० ॥

गो० टी०—अभिगम्येति । अभिगम्य श्रेष्ठः ॥ ९१-९७ ॥

८६-८७] ति० टी०—अस्मिन्ममोरसि क्षिपेत्पत्न्यवः ८६-८७

८ भिक्षमाण इति गो. पाठः । २ इति गो. रा. पाठः । ३ एति गो. रा. पाठः । ४ क्षमिति गो. पाठः । ५ क्षोभयन् हरिवलमिति गो.
 रा. पाठः । ६ ततोऽवति गो. पाठः । ७ एति गो. पाठः । ८ मेघानीकादिनां शुभानिति गो. पाठः ।

स प्रासमाविध्य तदाङ्गदाय समुज्ज्वलन्तं सहस्रोत्ससर्ज ।
 स वालिपुत्रोरसि वज्रकल्पे बभूव भग्नो न्यपतन्न भूमौ ॥ ८८ ॥
 तं प्रासमालोक्य तदा विभ्रं सुपर्णकृतोत्तोरगदी र्यकल्पम् ।
 तलं समुद्यम्य स वालिपुत्रस्तुरंगैर्मस्याभिजघान मूर्ध्नि ॥ ८९ ॥
 निमग्नपादैः स्फुटिताक्षितारैः निष्क्रान्तजिह्वोऽचलसंनिधाय ।
 स तस्य वाजीं निपपात भूमौ तलप्रहारेण विवर्णीभूमां ॥ ९० ॥
 नरान्तकः क्रोधवशं जगाम अत एव तुरंगं पतितं समीक्ष्य ।
 स मुष्टिमुद्यम्य महाप्रभावो जघान शीर्षे सुष्टिं शालिपुत्रम् ॥ ९१ ॥
 अथाङ्गदो मुष्टिविशीर्णसुष्ठेः सुस्नान तीव्रं क्षपिरं भूशोभाहम् ।
 मुहुर्बिजज्वाल भूमौ न्यपि मंत्रां सभासाय निमिषिष्य च ॥ ९२ ॥
 अथाङ्गदो मृत्युममान्वयेन संवर्णं मुष्टिं गिरिशङ्ककल्पम् ।
 निपातयामास तदा महात्मा नरान्तकस्योरसि वालिपुत्रम् ॥ ९३ ॥
 स मुष्टिनिर्भिर्चानिमग्नवक्त्रा उवाचा वमन्प्रक्षोभितदिग्भगावः ।
 नरान्तको भूमितले पपात यथाचलो वचनिपातभयः ॥ ९४ ॥
 तदान्तर्गते त्रिदशोत्तमानां वनौकसां नैव महाप्रणादः ।
 बभूव तस्मिन्निहतेऽङ्गदीर्घे नरान्तके वालिपुत्रेन मन्त्र्ये ॥ ९५ ॥

१० टी०—तदाकारमाह—तिष्ठति । प्र लोकेष्विति । तं
 किं करिष्यसि नैव ह न कुरित्यर्थः । अतस्मिन् स्वस्यो भव
 १० मोरसि प्राप्तं विन च ॥ ८८ ॥

१० टी०—अङ्गदस्येति । अङ्गदस्य । अच । सुस्या नरा-
 न्तकः प्रवृत्तोऽयं अत एव दशनैर्दन्तैः ओष्ठ संदश्य गिरिचम्य
 त अङ्गदमभिगम्य तत्सम्मुखं प्राप्य च अतिवदिति शेषः ।
 मार्गश्लोक एकान्वयी ॥ ८९ ॥

८८-८९] ति० टी०—वालिपुत्रमभिगम्य प्रासमुत्स-
 र्जन् स प्रासो भग्नोऽभवद्भूमौ पपात च ॥ ८८ ॥ ८९ ॥

१० टी०—स इति । स नरान्तकः । प्रासमाविध्य हतं
 गृहीत्वा अङ्गदाय उत्ससर्ज स प्रासः वज्रकल्पे वालिपुत्रोरसि
 भग्नो बभूव न्यपतन्न ॥ ८८ ॥

१० टी०—तमिति । सुपर्णः कृतो विदारितो येन स एव उग्रा-
 वत् वीर्यं स्वपराक्रमं कल्पयति तं प्रासं विभ्रमालोक्य वालिपुत्रः
 तलं समुद्यम्य अस्य नरान्तकस्य तुरङ्गं मूर्ध्नि अभिजघान ॥ ८९ ॥

९०-९३] ति० टी०—स्फुटिताक्षितारः स्फुटिता विशी-
 र्णाक्षस्तारा कनीनिका यस्य स ॥ ९०-९३ ॥

१० टी०—निर्भजेति । निर्भगाः पादा यस्य स्फुटिता
 अक्षितारा यस्य निष्क्रान्ता जिह्वा यस्य तलप्रहारेण विभि-
 वमूर्धा तस्य नरान्तकस्य वाजीं भूमौ निपपात ॥ ९० ॥

१० टी०—नरान्तक इति । नरान्तकः तुरंगं पतितं समीक्ष्य
 क्रोधवशं जगाम अत एव मुष्टिमुद्यम्य वालिपुत्रं शीर्षे जघान ९१

१० टी०—अथेति । मुष्टिविशीर्णो मूर्धा यस्य सोऽङ्गदः

भूमौ लोकेष्विति । अच । सुस्या नरा-
 न्तकः प्रवृत्तोऽयं अत एव दशनैर्दन्तैः ओष्ठ संदश्य गिरिचम्य

१० टी०—अच मुष्टिनि । अचलकल्पेण जघाना अङ्गदो
 शोभितेन विभ्रमकः ॥ ८८ ॥ ८९ ॥

१० टी०—अथेति । अङ्गदः मुष्टिं भग्नोऽभवद्भूमौ पपात
 कल्पोऽसि निपातयामास ॥ ९३ ॥

१० टी०—अथेति । यत् कृतवानित्यत्र तन्निष्ठस्य
 पदम् तन्मादित्यर्थः । अङ्गदः हि प्रमात एतदुपक्रमं अत
 एव राममनःप्रदरणं विरमं कृतवान् तन्मादित्यर्थः । विभि-
 षित्ये । सोऽपि यत् तन्मादयेन राममनःप्रदरणमित्यत्र मुष्टि-
 धृतो रामशब्दः पदमन्वृत्तः । हर्षितः विस्मिनेन तमेव स्ता-
 वया मोहितः । यत् अङ्गदस्य पुनः पदे बभूव । यद्विषये
 तत्रहो कथित्यर्थः ॥ ९० ॥

इति श्रीमोहिन्दराजविरचिते श्रीगणेशसुपर्णे रत्नकिरीटा-
 न्याने बुद्धकाण्डोऽष्टम्याने पञ्चोत्तमपठितमः सर्गः ॥ ६९ ॥

९४-९५] ति० टी०—मुष्टिना निर्भिजम्, अत एव निर्भ-
 वक्षो यस्य स । अथाऽ अभिवातांश्चा वमन् ॥ ९४ ॥ ९५ ॥

१० टी०—स इति । मुष्टिनिष्पिष्टेन येन विभ्रं कर्षं
 यस्य अत एव शोभितदिग्भगावो नरान्तकः उवाचा तन्मयक्षि-
 वमन्सन् उचनिपातभग्नोऽन्त इव भूमितले पपात ॥ ९४ ॥

१० टी०—तदिति । अष्टपञ्चमं वीर्यं यस्य तस्मिन् नरा-
 न्तके वालिपुत्रेन निहतं नति अन्तर्गते त्रिदशोत्तमानां वनौकसां
 च महाप्रणादो हर्षमचककश्चो बभूव ॥ ९५ ॥

अथाङ्गदो राममनःप्रहर्षणं सुदुष्करं^१ तं कृतवान्हि विक्रमम् ।

विसिधिमये सोऽप्ययं भीमकर्मा पुनश्च युद्धे स वभूव हर्षितः ॥

॥ ९६ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे एकोनसप्ततितमः सर्गः ॥ ६९ ॥

सप्ततितमः सर्गः ।

नरान्तके हतेऽवशिष्टेः पीडितमङ्गदं मोचयितुमागतेन हनुमता देवान्तको हतः नीलेनापि महोदरो गतासुः पातितः त्रिशिरा
अपि बाधुगतेन परात्वं प्राप्तः कपटणेन च मत्तो हतः ।

नरान्तकं हतं दृष्ट्वा लङ्कशुर्नैकेतपर्भाः । देवान्तकस्त्रिमूर्धा च पौलस्त्यश्च महोदरः ॥ १ ॥

आरूढो मेघसंकाशं वारणेन्द्रं महोदरः । वालिपुत्रं महावीर्यमभिदुद्राव वेगवान् ॥ २ ॥

भ्रातृव्यसनसंतप्तस्तदा देवान्तको बली । आदाय परिघं घोरैर्मङ्गदं समभिद्रवत् ॥ ३ ॥

रथमादित्यसंकाशं युक्तं परमवाजिभिः । आस्थाय त्रिशिरा वीरो वालिपुत्रमथाभ्यगात् ॥ ४ ॥

स त्रिभिर्देवदपैः राक्षसन्दैरभिद्रुतः । वृक्षमुत्पाटयामास महाविटपमङ्गदः ॥ ५ ॥

देवान्तकाय तं वीरश्चिक्षेप सहस्राङ्गदः । महावृक्षं महाशखंशक्रो दीप्तामशनिम् ॥ ६ ॥

त्रिशिरास्तं प्रविच्छेद शरैराशीविपोपमैः । स वृक्षं कुत्तमालोक्य उत्पपात तदाङ्गदः ॥ ७ ॥

स वर्षे ततो वृक्षाच्छिखलाश्च कपित्थञ्जरः । तान्प्रविच्छेद संकुदस्त्रिशिरा निशितैः शरैः ॥ ८ ॥

परिघाग्रेण तान्वृक्षान्वधञ्ज स महोदरः । त्रिशिराश्चाङ्गदं वीरमभिदुद्राव सायकैः ॥ ९ ॥

भवेन समभिद्रुत्य वालिपुत्रं महोदरः । जघानोरसि संकुदस्तोमरैर्वज्रसंनिभैः ॥ १० ॥

देवान्तकश्च संकुदः परिघेण तदाङ्गदम् । उपगम्वाभिहत्याशु व्यपचक्राम वेगवान् ॥ ११ ॥

स त्रिभिर्नैकेतश्रेष्ठैर्युगपत्समभिद्रुतः । न विव्यथे महातेजा वालिपुत्रः प्रतापवान् ॥ १२ ॥

९६] ति० टी०-राममनःप्रहर्षणं राममनसः प्रहर्षणम् ।
मोऽपि रामोऽपि । अथात्रिभीमकर्माङ्गदः पुनश्च युद्धे युद्धनि-
मित्तं हर्षितो बभूव युद्धे स संवदो बभूवत्यर्थः ॥ ९६ ॥

इति श्रीमद्रामायणे श्रीवाल्मीकि रामायणतिलके वाल्मीकीय
आदिकाव्ये युद्धकाण्डे पञ्चमोऽध्यायः सर्गः ॥ ६९ ॥

रा० टी०-अथेति । अङ्गदः राममनःप्रहर्षणं सुदुष्करं
विक्रमं कृतवान् अत एव स रामोऽपि विसिधिमये अयानन्तरं
भीमकर्माङ्गदः पुनर्युद्धे युद्धार्थं प्रहर्षितो बभूव ॥ ९६ ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणव्याख्याने रामायणशिरोमणौ
युद्धकाण्डे पञ्चमोऽध्यायः सर्गः ॥ ६९ ॥

१-६] ति० टी०-अत्र स्माच्चच्छेदो बहुषु युस्तकेषु न
दृश्यते इत्युपशमिष्यति न क्वचि । पूर्वोत्तराश्रययोरेककर्तृकशु-
स्ववर्णनादिति कृतम् ॥ १-६ ॥

रा० टी०-नरान्तकत्ववाचनसंशयकारिणो भूतान्तमाह-नरा-
न्तकमित्यादिभिः । नरान्तकं हतं दृष्ट्वा देवान्तकादयो नैकेत-
पर्भाः सुदुष्करः सङ्गदः ॥ १ ॥

रा० टी०-आरूढ इति । वारणेन्द्रं महागजमाङ्गदो
महोदरः वालिपुत्रमभिदुद्राव ॥ २ ॥

गो० टी०-नरान्तकमित्यादि । पौलस्त्य इति विमूर्ध-
विशेषणम् । न च महोदरस्य । देवान्तकादयश्चक्षुःशुक्रगिरिति
संबन्धः ॥ १ ॥ २ ॥

रा० टी०-भ्रातृव्यसनेन मरणेन सन्तप्तो
देवान्तकः अङ्गदं समभिद्रवत् ॥ ३ ॥

रा० टी०-रथमिति । त्रिशिराः रथमास्थाय वालिपुत्र-
मथाभ्यगात् ॥ ४ ॥

रा० टी०-स इति । देवदपैः त्रिभिर्देवान्तकनरान्तक-
त्रिशिरोभिरभिद्रुतोऽङ्गदो महाविटपं वृहच्छाखावन्तं वृक्षमुत्पा-
टयामास ॥ ५ ॥

गो० टी०-भ्रातृव्यसनेति । समभिद्रवत् समभ्य-
द्रवत् ॥ १-१० ॥

६] ति० टी०-दीप्तामशनिमिव वृक्षं चिक्षेप ॥ ६ ॥

रा० टी०-देवान्तकायेति । शक्रः दीप्तामशनिमिव अङ्गदो
महावृक्षं देवान्तकाय चिक्षेप ॥ ६ ॥

७-१२] ति० टी०-त्रिशिरास्तमिति । देवान्तकाय प्र-
थितं वृक्षम् तत्सहायापत्तिं शेषः ॥ ७-१२ ॥

१ शरिति गो. पाठः । २ वृक्षविशेषणम् इति गो. पाठः । ३ वीर्यवानिति गो. पाठः । ४ दास्यति गो. पाठः । ५ अयादिति गो. रा. पाठः ।
६ नैकेति गो. पाठः । ७ नैकानिति गो. पाठः । ८ च दान्तक इति गो. पाठः ।

स वेगवान्महावेगं कृत्वा परमदुर्जयः । तलेन समभिद्रुत्य जघानास्य महागजम् ॥
 तस्यै तेन महारेण नागराजस्य संयुगे ॥ १३ ॥
 पेततूर्नयने तस्य विनैनाश स कुञ्जरः । विषाणं चास्य निष्कृष्य बालिपुत्रो महाबलः ॥ १४ ॥
 देवान्तकमभिद्रुत्य ताडयामास संयुगे । स विह्वलस्तु तेजस्वी वातोद्धत इव द्रुमः ॥ १५ ॥
 लाक्षारससवर्णं च सुस्राव रुधिरं मेहत् । अथाश्वस्य महानेजाः कृच्छ्रादेवान्तको बली ॥ १६ ॥
 आविध्य परिधं वेगादाजघान तदाङ्गदम् । परिषाभिहतश्चापि वानरेन्द्रात्मजस्तदा ॥ १७ ॥
 जानुभ्यां पतितो भूमौ पुनरेवोत्पपात ह । तमुत्पतन्तं विशिरास्त्रिभिर्वाणैरजिह्वगैः ॥ १८ ॥
 गोरैर्हरिपतेः पुत्र ललाटेऽभिजघान ह । ततोऽङ्गदं परिक्षिप्तं त्रिभिर्नैर्कृतपुंगवैः ॥ १९ ॥
 हनूमानथ विज्ञाय नीलश्चापि प्रतस्थतुः । ततश्चिक्षेप शैलाग्रं नीलस्त्रिशिरसे तदा ॥ २० ॥
 तद्रावणमुतो धीमान्विभेद निशितैः शरैः । तद्वाणशतनिभिर्न विदारितशिलातलम् ॥ २१ ॥
 सविस्फुल्लिङ्गं सज्वालं निपपात गिरैः शिरः । स विजृम्भितमालोक्य हर्षादेवान्तको दैवी ॥ २२ ॥

रा० टी०—विशिरा इति । तं श्वं विशिरा इति चिच्छेद
 अङ्गदस्तु कृतं छिन्नं दृष्टमालोक्य उत्पपात ॥ ७ ॥

रा० टी०—स इति । सोऽङ्गदो लक्ष्मणं धित्वा वनं ।
 विशिरास्तु तान् प्रविच्छेद ॥ ८ ॥

रा० टी०—पारिघेति । महोदरः परिषाद्यं तान् विशिरच्छे-
 द्नावेति तान् दृष्ट्वा बभूव विशिरास्तु अङ्गदमभिद्रुतम् ॥ ९ ॥

रा० टी०—गजं नेति । महोदरः बालिपुत्रं समभिद्रुत्य जघान
 जघान ॥ १० ॥

रा० टी०—देवेति । संकुटो देवान्तकः अङ्गदमुपगम्य
 परिषाभिहत्य व्यपचक्राम अपसमार ॥ ११ ॥

रा० टी०—स इति । त्रिभिः महोदरप्रभृतिभिः नैर्कृतश्रे-
 ष्ठपत्न्य समभिद्रुतोऽपि बालिपुत्रः न विज्यते ॥ १२ ॥

रा० टी०—देवान्तकश्चेति । व्यपचक्राम पथाशज-
 गाम ॥ १३ ॥ १४ ॥

१३-१४] ति० टी०—अस्य महागते महोदरस्य
 तलम् ॥ १३—१४ ॥

रा० टी०—स इति । स बालिपुत्रः समभिद्रुत्य तलेन
 अस्य देवान्तकस्य महागते जघान ॥ १५ ॥

रा० टी०—स इति । अस्य महोदरस्य ॥ १६ ॥

रा० टी०—तस्येति । तस्याङ्गदस्य प्रहारेण तस्य नागरा-
 नस्य नयने पेततुः अत एव कुंजरो विननाश ॥ १७ ॥

रा० टी०—तस्येति । तस्य अङ्गदस्य तस्य नागराजमयति
 द्वितीयतच्छब्दात्त्वयः ॥ १८ ॥

रा० टी०—विषाणमिति । अस्य कुंजस्य विषाणं दंतं
 निष्कृष्य अभिद्रुत्य देवांतकं ताडयामास ॥ १९ ॥

रा० टी०—स इति । वातोद्धतो द्रुम इव विह्वलस्य देवां-

तकः द्वाधामसेन समानं वर्णं यस्य तद्रुधिरं दुःखाय सुखाय
 तलम् ॥ १६ ॥

रा० टी०—विषाणमिति । महाबलः बालिपुत्रः अस्य
 महोदरस्याहनस्य गजस्य विषाणं निष्कृष्य अभिद्रुत्य वेगेन
 सविष्य देवान्तकं ताडयामासेति संबन्धः ॥ १५—१६ ॥

१६-१७] ति० टी०—लाक्षारसेन समानो वर्णो यस्य
 तद्रुधिरम् ॥ १६ ॥ १७ ॥

रा० टी०—अर्थेति । देवांतकः कृच्छ्रादाश्वस्य परिषाभा-
 विध्य ददं शरीरात् अङ्गदमाजघान ॥ १८ ॥

रा० टी०—परिघेति । परिषाभिहतः अत एव जानुभ्यां
 भूमौ पतितो वानरेन्द्रात्मजः पुनरुत्पपात ॥ १९ ॥

१८-२१] ति० टी०—अजिह्वगैर्कृतपुंगवामिभिः ॥ १८-२१ ॥

रा० टी०—तमिति । विशिराः उत्पतन्तं हरिपतेः पुत्रं
 त्रिभिर्वाणैर्ललाटे अभिजघान ॥ १९ ॥

रा० टी०—तत इति । हनूमादीनां त्रिभिर्नैर्कृतपुंगवैः
 परिषिप्तं प्राचलमङ्गदं विज्ञाय प्रतस्थतुः ॥ २० ॥

रा० टी०—तत इति । नीलः विशिरसः शैलाग्रं चिक्षेप
 तः शैलाग्रं रावणमुतो विशिराः विभेद ॥ २१ ॥

रा० टी०—नक्षितिः । बाणजनेन निर्भिन्नमत एव विदारितं
 शिलातलं यस्य तद्विरः शिरः अजिह्वगैर्कृतं निपपात ॥ २२ ॥

रा० टी०—तत इति । जुम्भितं भग्नमिति यावत् जु-
 म्भितं तद्विरुद्धस्याद्विषम् ॥ २३—२४ ॥

२२] ति० टी०—गिरैः शिरः पर्वतस्य शृङ्गम् । विजृ-
 म्भितं विशिरसः पर्वतशिखरं यद्वनस्पतं जृम्भणमालोक्य ॥ २२ ॥

रा० टी०—स इति । देवान्तकः विजृम्भितं क्रोधावेशेन
 परिणतरूपं मारुतात्मजमालोक्य परिषेणोपलक्षितस्मन् अभि-
 द्रुत ॥ २३ ॥

१ इदं मर्ममयिकं गो. रा. पुस्तके । २ स्नेहने इति गो. पाठः । ३ विननाशं सनाशन इति गो. पाठः । ४ विह्वलितसर्वाङ्ग इति गो. पाठः । ५ मुखा-
 रति गो. रा. पाठः । ६ घोरमिति गो. पाठः । ७ तत इति गो. पाठः । ८ तदेति गो. पाठः ।

इतं त्रिशिरसं दृष्ट्वा मुद्गोन्मत्तं तथैव च । हतौ प्रेक्ष्य दुराधर्षौ देवान्तकनरान्तकौ ॥ ४९ ॥
 लुकोप परमार्थी मत्तो राक्षसपुंगवः । जग्राहार्चिष्मतीं चापि गदां सर्वार्थसीं तदौ ॥ ५० ॥
 हेमपट्टपरिक्षिप्तां सांसशोणितफेनिलौम् । विराजमानां विपुलां शत्रुशोणिततर्पिताम् ॥ ५१ ॥
 जसा संपदीप्तायां रक्तमाल्यविभूषिताम् । ऐरावतमहापद्मसार्वभौमभयावहाम् ॥ ५२ ॥
 दायादाय संक्रुद्धो मत्तो राक्षसपुंगवः । हरीन्समभिदुद्राव युगान्ताग्निरिव ज्वलन् ॥ ५३ ॥
 अथर्षभः समुत्पत्य वानरो रावणाजुजम् । मत्तानीकमुपागम्य तस्थौ तस्याग्रतो बली ॥ ५४ ॥
 पुरस्तात्स्थितं दृष्ट्वा वानरं पर्वतोपमम् । आजघानोरसि क्रुद्धो गदया वज्रकल्पया ॥ ५५ ॥
 तयाभिहतस्तेन गदया वानरर्षभः । भिन्नवक्षाः समाधूतः सुस्त्राव रुधिरं बहु ॥ ५६ ॥
 संप्राप्य चिरान्संज्ञामृषभो वानरेश्वरः । क्रुद्धो विस्फुरमाणौष्ठो महापार्श्वमुदेक्षत ॥ ५७ ॥

स वेगवान्नेगवदभ्युपेत्य तं राक्षसं वानरवीरमुख्यः ।

संवर्त्य मुष्टिं सहसा जघान बाह्वन्तरे शैलनिकाशरूपः ॥

॥ ५८ ॥

स क्रुत्तमूलः सहसेव वृक्षः क्षिप्तौ पपात क्षतजोक्षिताङ्गः ।

तां चास्य घोरां यमदण्डकल्पां गदां प्रगृह्णाशु तदा ननाद ॥

॥ ५९ ॥

मुहूर्तमासीत्स गतासुकल्पः प्रत्यागतात्मा सहसा सुरारिः ।

उत्पत्य संध्याभ्रसमानवर्णस्तं वारिराजात्मजमाजघान ॥

॥ ६० ॥

अ मूर्च्छितो भूमितले पपात मुहूर्तमुत्पत्य पुनः ससंज्ञः ।

नामेव तस्याद्रिवराद्रिकल्पां गदां समाविध्य जघान संख्ये ॥

॥ ६१ ॥

सा तस्य रौद्रा समुपेत्य देहं रौद्रस्य देवाध्वरविप्रशत्रोः ।

विभेद वक्षः क्षतजं च भूरि सुस्त्राव धात्वम्भ इवाद्रिराजः ॥

॥ ६२ ॥

अ रदुद्राव वेगेन गदां तस्य महात्मनः । तां गृहीत्वा गदां भीमामाविध्य च पुनः पुनः ॥ ६३ ॥

रत्नौके महोन्मत्तः स जघान रणमूर्धनि । स स्वया गदया भग्नो विशीर्णदशनेक्षणः ॥ ६४ ॥

नेपात तदा मत्तो वज्राहत इवाचलः । विशीर्णनयैर्नो भूमौ गतसर्वो गतायुषः ॥

रतिरे राक्षसे तस्मिन्विजुतं राक्षसं बलम् ॥

॥ ६५ ॥

रा० टी०-ताकीर्ति । आयवानि अद्राणीन्द्रियाणि येषु
 इत्यन्त्याम्बु लोचकानि येषु तानि इन्द्रियोः त्रिशिरसः
 रश्मि परस्परं वेतुः ॥ ४७ ॥

रा० टी०-तस्मिन्मिति । एवमन्तः त्रिशिरं हतं सति
 ज्ञातेन अस्मिन्मात्रे दर्पणं चक्षुषो रश्मिं समन्ताद्-
 वेतुः ॥ ४८ ॥

गो० टी०-नानामिति । मत्तानि अनुवृत्तपुण्यकृतानि ।
 रत्नमालां अलङ्काराणां ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

४९ ॥ ति० टी०-मुद्गोन्मत्तं महोन्मत्तं । तथैव च हतमिति
 गो० । एतद्वयो हतमन्ता कृत इत्यन्तराश्रयत्वाद्भवम् ॥ ४९ ॥

५०-५१ ॥ ति० टी०-यत्तस्तद्वर्णयो महापार्श्वः ॥ ५० ॥ ५१ ॥

५२-६५ ॥ ति० टी०-ऐरावतगदया दिग्गजाः ॥ ५२-६५ ॥

रा० टी०-हतामिति । त्रिशिरसं महोदरं च हतं हेष्टुा देवां-
 तकनरान्तकौ च हतौ प्रेक्ष्य महापार्श्वः लुकोप अत एव गदां
 जग्राह । अर्धचतुष्टयमेकान्वयि ॥ ४९ ॥ ५० ॥

रा० टी०-हेमेति । हेमपट्टपरिक्षिप्तां सर्वतोयुक्तमैराव-
 तादिगजजातीनां भयावहां गदामादाय संक्रुद्धो मत्तो महापार्श्वः
 युगान्ताग्निरिव ज्वलन् सन् हरीन् समभिदुद्राव । अर्धषट्ठमे-
 कान्वयि ॥ ५१-५३ ॥

गो० टी०-हतं त्रिशिरसमित्यादिचतुःश्लोक्येकान्वया ।

१ नवोदयपार्श्वे वेति रा. पाठः । २ नवोदयमिति गो. पाठः । ३ घोषमिति गो. रा. पाठः । ४ लेपनामिति
 पाठः । ५ लुकोपेति गो. रा. पाठः । ६ रत्नमालां इति गो. रा. पाठः । ७ कृष्ण इति गो. रा. पाठः । ८ इत आरभ्य धात्वम्भ इवाद्रिराज इत्यन्ता-
 र्श्वार्थेण पर्याप्तं गो. पाठोक्तं न सति । ९ पपात मुमविति रा. पाठः । १० मृषाविति रा. पाठः । ११ गृहीत्वा तामिति गो. पाठः । १२ महात्मन्मिति
 गो. पाठः । १३ नयने इति गो. रा. पाठः । १४ नयने इति गो. रा. पाठः । १५ आयुषीति गो. रा. पाठः । १६ रक्षसांमिति गो. पाठः ।

[उन्मत्तस्तु तदा दृष्ट्वा गतासुं भ्रातरं रणे । चुकोप परमक्रुद्धः प्रलयाग्निसमद्युतिः ॥

ततः समादाय गदां स वीरो वित्रासयन् वानरसैन्यमुग्रम् ।

दुद्राव वेगेन तु सैन्यमध्ये दहनं यथा वह्निरतिप्रचण्डः ॥

आपतन्तं तदा दृष्ट्वा राक्षसं भीमविक्रमम् । शैलमादाय दुद्राव गवाक्षः पर्वतोपमः ॥

जिघांसू राक्षसं भीमं तं शैलेन महाबलः । आपतन्तं तदा दृष्ट्वा उन्मत्तोऽपि महागिरिम् ॥

विच्छेद गदया वीरः शतधा तत्र संयुगे । चूर्णीकृतं गिरिं दृष्ट्वा रक्षसा कपिकुञ्जरः ॥

विस्मितोभून्महाबाहुर्जगर्ज च मुहुर्मुहुः । उन्मत्तस्तु सुसंकुद्धो ज्वलन्तं राक्षसोत्तमः ॥

गदामादाय वेगेन कपेर्वक्षस्यताडयन् । स तथा गदया वीरस्ताडितः कपिकुञ्जरः ॥

पपात भूमौ निःसंज्ञः सुस्त्राव रुधिरं बहु । पुनः संज्ञामयास्थाय वानरः स समुत्थितः ॥

तलेन ताडयामास ततस्तस्य शिरः कपिः । तेन प्रताडितो वीरो राक्षसः पर्वतोपमः ॥

विस्मस्तदन्तनयनो निपपात महीतले । सुस्त्राव रुधिरं सोष्णं गतामुश्रु ततोऽभवत् ॥]

तस्मिन्हते भ्रातरि रावणस्य तन्नैर्कृतानां बलमर्णवाभम् ।

त्यक्तायुधं केवलजीवितार्थं दुद्राव भिक्षार्णवसंनिकाशम् ॥

॥ ६६ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाण्डे सप्ततितमः सर्गः ॥ ७० ॥

मन्तः महापार्थः मन्त इति महापार्थस्य नामान्तरम् अग्निशोषि-
तकेनिकासमिति युद्धकालिकरूपम् शङ्खशोणितरत्नवामिति पूर्व-
कालिकरूपम् महापार्थः पुण्डरीकाक्ष इत्येवम् ॥ १०-१७ ॥

रा० टी०-अथेति । अद्योन्मत्तं कपभो वानरः मन्ता-
नीकं महापार्थं प्रपन्नम् तस्याग्रतस्तत्स्थौ ॥ १४ ॥

रा० टी०-तमिति । पुरस्तात्स्थितं तमृषभं वानरं दृष्ट्वा
क्रुद्धो महापार्थः गदया उरगि आजगाम ॥ १५ ॥

गो० टी०-अथेति । मन्तानीकम् मन्तानीक इति च
महापार्थस्य नामान्तरम् ॥ १६ ॥ १७ ॥

रा० टी०-स इति । तेन महापार्थेन गदया अभिहतः अत
एव भिक्षवशाः अत एव समाधूतः वानरपंथो रुधिरं सुस्त्राव १६

गो० टी०-स तथेति । समाधूतः कम्पितः ॥ १७ ॥

रा० टी०-स इति । कपभः चिरात्संज्ञां संप्राप्य महा-
पार्थं दृष्ट्वा ॥ १७ ॥

रा० टी०-स इति । वेगवान् स कपभः तं महापार्थं
वेगवदभ्युपेत्य दृष्टिं संवत्यै दाहन्तरे आजगाम ॥ १८ ॥

रा० टी०-स इति । क्षतजेन उन्नतमङ्गं यस्य स महा-
पार्थः कृतमुल्लो वृक्ष इव भूमौ पपात । अस्य महापार्थस्य गदां
प्रगृह्य ननाद कपभ इति शेषः । एव इवार्थे ॥ १९ ॥

रा० टी०-मुहूर्त्तमिति । स महापार्थः मुहूर्त्तं गता-
सुकल्पः गतप्राणसदृश आसीत् । सदृशः पुनः प्रत्यागतस्मा
प्राप्तप्राणश्चासीत् अत एव सन्ध्याभ्रसमानवर्णो महापार्थः
तमृषभमाजगाम ॥ ६० ॥

रा० टी०-स इति । मुहूर्त्तस्य कपभः पपात । ससंज्ञ-
स्तन् पुनरुत्पत्य तां पूर्वं दृष्टीतां तस्य महापार्थस्य गदां
कपभः समाविश्य ददं दृष्टीत्वा जगाम ॥ ६१ ॥

रा० टी०-सति । गदा भयावहा सा गदा रौद्रस्य महा-
पार्थस्य ददं समुत्पत्य तत्रा विभेद अत एव अद्विराजः पात्व-
भ्यः सैत्निकया युक्तं जटमिव क्षतजं रुधिरं सुस्त्राव ॥ ६२ ॥

रा० टी०-अभ्योनि । महात्मनो कपभस्य गदां प्रति
अभिदृष्ट्वा । महापार्थ इति शेषः । अहं प्रगृह् ॥ ६३ ॥

रा० टी०-तामिति । तां पूर्वगृहीतामेव गदां दृष्टीत्वा
ददं परिगृह्य पुनः पुनराविश्य मन्तानीकं महापार्थं स कपभो
जगाम ॥ ६४ ॥

रा० टी०-स इति । स्वगदया भग्नः मन्तो महापार्थः
ववाहतेत्यत्र इव निपपात ॥ ६५ ॥

रा० टी०-विशीर्णमिति । विशीर्णं नयने यस्य अत एव
गतसत्त्वे महापार्थं भूमौ पतितं सति रक्षसां वर्गं विद्वत् ६६

गो० टी०-स इति । गदामभिदृष्ट्वा गदां पृथङ् दुद्रा-
वत्यर्थः ॥ ६७-६९ ॥

६६] ति० टी०-भिक्षार्णवसंनिकाशमिति क्रियाविशे-
षणम् ॥ ६६ ॥

इति श्रीरामायणे श्रीरामायणनिलके वाल्मीकीय
आदिकाण्डे सप्ततितमः सर्गः ॥ ७० ॥

रा० टी०-तद्वदभ्युपेत्य गदा—तस्मिन्मिति । रावणस्य
भ्रातरि तस्मिन् महापार्थं हने सति अर्णवाभं नैर्कृतानां बलं
त्यक्तायुधं सन् केवलजीवितार्थं भिक्षार्णवसंनिकाशं यथा
भवति तथा दुद्राव ॥ ६७ ॥

इति श्रीमद्रामायणे श्रीरामायणनिलके वाल्मीकीय-
मणौ युद्धकाण्डे सप्ततितमः सर्गः ॥ ७० ॥

एकसप्ततितमः सर्गः ।

ततोऽनिकायः कुदो वातुवितीर्णवरः कथीन्यदात्रासवत्तदा ते भयार्ता राघवं शरणं जग्मुः । तद्गुणशौर्यादिविलोकनचकितेन रामेण पुनो विनीयपरतयेतिहासं कथयित्वा तूर्णं तं जहृ इति रामं प्रार्थयत् । ततो राममेवाभिगच्छन्तं तमसहमानः सौमित्रिः सुतेरं युद्धादि नाशमोक्षदा वायुना ब्रह्मास्त्रेणैव हन्तव्य इत्युपदिष्टश्च स ब्रह्मास्त्रेणैव तं जघान ।

स्वबलं व्यथितं दृष्ट्वा तुमुलं लोमहर्षणम् । भ्रातृश्च निहतान्दृष्ट्वा शक्रतुल्यपराक्रमात् ॥ १ ॥
पितृव्यौ चापि संदृश्य समरे संनिपातितौ । युद्धोन्मत्तं च मत्तं च भ्रातरौ राक्षसोत्तमौ ॥ २ ॥
चुकोप च महातेजा ब्रह्मरुतवरो युधि । अतिकायोऽद्विसंकाशो देवदानवदर्पहा ॥ ३ ॥
स भास्करमहस्यस्य संघातमिव भास्वरम् । रथमारुह्य शक्रारिरभिदुद्राव वानरान् ॥ ४ ॥
स विस्फार्य तदौ चापं किरीटी मृष्टकुण्डलः । नाम संश्रावयामास ननाद च महास्वनम् ॥ ५ ॥
तेन सिंहप्रणादेन नामविश्रावणेन च । ज्याशब्देन च भीमेन त्रासयामास वानरान् ॥ ६ ॥
ते दृष्ट्वा देहमाहात्म्यं कुम्भकर्णोऽयमुत्थितः । भयार्ता वानराः सर्वे संश्रयन्ते परस्परम् ॥ ७ ॥
ते तस्य रूपमालोक्य यथा विष्णोस्तत्रिक्रमे । भयाद्धानरयोधोऽस्ते विद्रवन्ति ततस्ततः ॥ ८ ॥
तेऽनिकायं समासाद्य वानरा मूढचेतसः । शरण्यं शरणं जग्मुर्लक्ष्मणाग्रजमाहवे ॥ ९ ॥
ततोऽनिकायं काकुत्स्थो रथस्थं पर्वतोपमम् । ददर्श धन्विनं दूराद्गर्जन्तं कान्तोद्यवत् ॥ १० ॥
स तं दृष्ट्वा महाकायं राघवस्तु स्तुविस्मितः । वानरान्सान्त्वयित्वा चैविभीषणमुवाच ह ॥ ११ ॥

गो० टी०—तस्मिन्निर्गतः । केवलजीवितार्थं यशोरहितजी-
वनार्थम् । शिवाणवसविकाशमिति क्रियाविशेषणम् ॥ ६० ॥
इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटा-
ख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने सप्ततितमः सर्गः ॥ ७० ॥

१] ति० टी०—स्वबलमिति ॥ १ ॥

२-३] ति० टी०—पितृव्यौ कावितृपत्राह—युद्धोन्मत्तं
चेत्यादि । भ्रातरावभ्योन्ते भ्रातरौ एतदुक्तिः परस्परमौहा-
दविश्रयप्रतिपादनाय ॥ २ ॥ ३ ॥

रा० टी०—महापार्श्ववधानन्तरकाण्डिकं वृत्तान्तमाह—
स्वबलमित्यादिभिः । तुमुलं तुमुलजम्बूदुभृतम् अत एव
लोमहर्षणे स्वबलं निर्दलं श्रुत्वा भ्रातृश्च निहतान्दृष्ट्वा युद्धो-
न्मत्तौ मोक्षदं मनं महापातं वानरौ परस्परप्रतिजिह्वयुक्तौ
पितृव्यौ समरे संनिपातितौ संदृश्य ब्रह्मदानवरोऽनिकायः च-
कोपः । चोक्तत्रयमेवदानयति ॥ २-३ ॥

गो० टी०—स्वबलमित्यादि । भ्रातरौ अन्योन्यं
भ्रातरौ ॥ १-४ ॥

४-६] ति० टी०—सर्वसहस्रममुदायवद्वाग्वरम् ॥ ४-६ ॥

रा० टी०—स इति । सौनिकायः भास्करमहस्यस्य सं-
घातं समुद्रमिव भास्वरं प्रकाशमानं रथमारुह्य वानरान् अ-
भिदुद्राव ॥ ४ ॥

रा० टी०—स इति । सौनिकायः चापं विस्फार्य नाम
साभिधां संघातयामास महस्वनेन ननाद च ॥ ५ ॥

रा० टी०—तेनेति । सिंहप्रणादेन सिंहवद्गमेन नाम-
विश्रावणेन च भीमेन ज्याशब्देन च वानरान् त्रासयामास ॥ ५ ॥

गो० टी०—स इति । मृष्टकुण्डलः शृङ्गकुण्डलः ॥ ५ ॥ ६ ॥

७] ति० टी०—कुम्भकर्णोऽयमुत्थित इति मन्वमानाः
परस्परं संश्रयन्ते रक्षणार्थमिति शेषः ॥ ७ ॥

रा० टी०—ते इति । ते वानराः देहमाहात्म्यम् अति-
कायशरीरस्य महत्त्वं दृष्ट्वा अयं कुम्भकर्ण एवोन्मत्त इति
मत्तेति शेषः भयानां वानराः परस्परं संश्रयन्ते ॥ ७ ॥

गो० टी०—त इति । माहात्म्यं महत्त्वम् । उन्मत्त इत्य-
न्तरंगमितिकरणं द्रष्टव्यम् ॥ ७—११ ॥

८-१०] ति० टी०—ते रूपमालोक्य ते इव वानरा इव
विद्रवन्तीति तच्छब्दद्वयनिर्वाहः । इवेति शेषः ॥ ८—१० ॥

रा० टी०—ते इति । ते वानराः वानराणां लोकानां विक्रमे
इत्याक्रमणसमये विष्णोरिव तस्यानिकायस्य रूपमालोक्य ते
प्रसिद्धाः ते पूर्वोक्ताः वानरगृहा वानरगृध्वन्तः भयानतस्त-
तो विद्रवन्ति ॥ ८ ॥

रा० टी०—ते इति । अतिकायं समासाद्य अतिकायस-
मीये प्राप्य मूढचेतसो वानराः लक्ष्मणाग्रजं शरणं जग्मुः ॥ ९ ॥

रा० टी०—तत इति । काकुत्स्थः दूराद् गर्जन्तमतिकायं
दर्श ॥ १० ॥

११] ति० टी०—सान्त्वयित्वा मा भैष्टेत्युक्त्वा ॥ ११ ॥

रा० टी०—स इति । महात्मानं बृहत्शरीरमतिकायं दृष्ट्वा
सुविस्मितो राघवः वानरान् सान्त्वयित्वा विभीषणमुवाच ॥ ११ ॥

कोऽसौ पर्वतसंकाशो धनुष्मान्दरिलोचनः । युक्ते ह्यसदृशेण विशाले स्पन्दने स्थितः ॥ १२ ॥
 य एष निशितैः शूलैः सुतीक्ष्णैः प्रासतोमरैः । अर्विष्मद्भिर्द्रुतो भाति भूतैरिव महेश्वरः ॥ १३ ॥
 कालजिह्वाप्रकाशाभिर्य एषोऽभिविराजते । आवृतो रथशक्तीभिर्विशुद्धिरिव तोयदः ॥ १४ ॥
 धनूंषि चास्य सज्जानि हेमपृष्ठानि सर्वशः । शोभयन्ति रथश्रेष्ठे शक्रचापमिवाम्बरम् ॥ १५ ॥
 य एष रक्षःशार्ङ्गलो रणभूमिं विराजयत । अभ्येति रथिनां श्रेष्ठो रथेनादित्यवर्चसा ॥ १६ ॥
 ध्वजशृङ्गप्रतिष्ठेन राहुणाभिविराजते । सूर्यरश्मिपथैर्वाणैर्दिशो दश विराजयत ॥ १७ ॥
 त्रिनतं मेघनिर्हार्दं हेमपृष्ठपलंकृतम् । शतक्रतुधनुःप्रख्यं धनुश्चास्य विराजते ॥ १८ ॥
 सध्वजः सपदाकश्च सानुकर्षो महारथः । चतुर्सादिसमायुक्तो मेघस्तनितानिःस्थनः ॥ १९ ॥
 विंशतिर्दश चाष्टौ च तृणस्य रथमास्थिताः । कामेकाणि च भीमानि ज्याश्च काञ्चनपिङ्गलाभौ ॥ २० ॥
 द्वौ च खड्गौ च पार्श्वस्थौ प्रदीपौ पार्श्वशोभिनौ । चतुर्दशतत्सहस्रिणौ व्यक्तहस्तदशायतौ ॥ २१ ॥
 रक्तकण्ठगुणो धीरो महापर्वतसंनिभः । कालः कालप्रहावक्रो मेघस्य इव भास्करः ॥ २२ ॥
 काञ्चनाङ्गद्वन्द्वभ्यां सुजाभ्यामेव शोभते । शृङ्गाभ्यामिव तुङ्गाभ्यां हिमवान्पर्वतोत्तमः ॥ २३ ॥

१२-२३] ति० टी०-दरिलोचनः सिंहदंष्ट्रः ॥ १२-२३ ॥
 रा० टी०-तदाकाशसाह-क इति । भूतैर्द्रुतो महेश्वर-
 इव अश्वदिभिर्द्रुतो दृष्टिस्मरणेन युक्ते स्पन्दने स्थितः दृष्टिर्द्रुतः
 मेघाद्रवैकदण्डिनि एष भाति सौन्दर्ये काः श्रेष्ठो ह्ययं
 काण्डः ॥ १२ ॥ १३ ॥

गो० टी०-कास्तार्क्ष्यादि । दारिलोचनः सिंहदंष्ट्रः ।
 रथशक्तीभिः स्थस्थिताभिः शक्तिभिः ॥ १२-२३ ॥

१४-१६] ति० टी०-रथशक्तीभिरिति दीपे आकाश-
 रथमाभिः शक्तिभिरित्यर्थः ॥ १४-१६ ॥

रा० टी०-कालेति । कालजिह्वायुः प्रकाशो यामां ता-
 भिः रथशक्तीभिः रथस्य शक्तिभिरावृतः अत एव विभुद्रि-
 तोयद इव य एषोऽभिविराजते ॥ १४ ॥

रा० टी०-यस्य चास्य सज्जानि धनूंषि शक्रचापमंवर-
 मिव रथश्रेष्ठे शोभयन्ति ॥ १५ ॥

रा० टी०-य एषः रणभूमिं विराजयत सन् आदित्यवर्च-
 सा रथेन अभ्येति ॥ १६ ॥

१७] ति० टी०-ध्वजशृङ्गेत्यादिना राहुध्वजत्वमुक्तम् १७
 रा० टी०-य एषः सूर्यरश्मिप्रवर्णैर्वाणैर्दिशो विराजयन् सन्
 वज्रश्रेष्ठप्रतिष्ठेन ध्वजोपरि स्थितेन राहुणा अभिविराजते १७

गो० टी०-ध्वजशृङ्गप्रतिष्ठेनेति । अनेन राहुध्वजोऽय-
 म्प्रयुक्तम् ॥ १७ ॥

१८] ति० टी०-हेमपृष्ठं हेमसदृशपृष्ठभागम् । त्रिनत-
 नेति प्राग्भ्याख्यातम् ॥ १८ ॥

रा० टी०-त्रिषु स्थानेषु ततं शक्रधनुःप्रख्यं यस्यास्य
 विराजते ॥ १८ ॥

गो० टी०-त्रिणतमिति । त्रिणतं त्रिषु आयन्तयोर्मध्ये

य तन्म । मेघनिर्हार्दं मेघतुल्यवर्णतन्म । हेमपृष्ठं हेमरश्मिपा-
 र्मितवर्णः । धनुः रथमाभ्यः अन्यन् क्रयन्तमिदम् ॥ १८ ॥

१९] ति० टी०-सादिनः सायययः ॥ १९ ॥

रा० टी०-सध्वजो ध्वजविशिष्टः चतुर्भिः सादिभिः अ-
 न्यभिः समायुक्तः ॥ १९ ॥

गो० टी०-सध्वज इति । ध्वजः अमाधारणकेतनम् ।
 पदाकाः साधारणाः । अन्यर्षः रथपरिग्रहाः । चतुर्सादिम-
 साययः चतुर्सादियुक्तः ॥ १९ ॥

२०] ति० टी०-जम्भा अस्मेति १२ ॥ २० ॥

रा० टी०-विंशतिप्रभृतयः तृण्यो जम्भा यस्याय रथ-
 मास्थिताः ॥ २० ॥

गो० टी०-विंशतिर्नामिति । काष्ठेकाणि चतुर्दश इति न
 पीतकल्पम् ॥ २० ॥

२१] ति० टी०-पार्श्वशोभिनौ स्वपार्श्वशोभिनौ । च-
 तुर्दशप्रमाणभ्यां त्मरुतयोः शृङ्गमुष्टिभ्यां चितौ । द्वयं
 द्वन्द्ववर्णमिमेनायतौ ॥ २१ ॥

रा० टी०-अथौ अतिशक्तिविशिष्टानि हस्तदशभिरा-
 यतौ चतुर्दशैः । चतुर्दशदशस्तपरिमितैः त्मरुतैः मुष्टिभि-
 र्चितौ मेघतौ पार्श्वभ्यो अत एव पार्श्वयोः शोभिन् शोभा या-
 भ्यां तौ प्रदीपौ यस्य द्वौ खड्गौ ॥ २१ ॥

गो० टी०-द्वौ चेति । पार्श्वशोभिनौ पार्श्वभ्यां शोभि-
 नौ । चतुर्दशतत्सहस्रिणौ चतुर्दशप्रमाणत्मरुतयोः त्मरुः खड्गा
 दिमुष्टौ स्यादित्यमरः । यत्तद्वन्द्वदशायतौ द्वयौ च तौ हस्त-
 दशायतौ चेति तथा ॥ २१ ॥

२२-२३] ति० टी०-रक्तकण्ठगुणो रक्तकण्ठमान्यः ।
 कालः कृष्णवर्णः । कालस्य मृगवोरिव मरुद्वक् यस्य सः २२ ॥ २३

१ सज्जानीति गो. ए. पाठः । २ तेजसेति गो. पाठः । ३ संनादमिति रा. पाठः । ४ तृण्य इति गो. रा. पाठः । ५ रथमतौ पार्श्वशोभिनि गो.
 अ. । ६ पुंतामिति गो. पाठः ।

कुण्डलाभ्यामुभाभ्यां च भाति वक्रं सुभीषणम् । पुनर्वस्वन्तरगतैः परिपूर्णो निशाकरः ॥ २४ ॥
 आचक्षते मे महाबाहो त्वमेतं राक्षसोत्तमम् । यं दृष्ट्वा वानराः सर्वे भयार्ता विद्रुता दिशः ॥ २५ ॥
 स पुष्टो राजपुत्रेण राक्षेणामितेजसा । आचक्षते महातेजा राघवाय विभीषणः ॥ २६ ॥
 दशमेवैव मशनेजा राज्ञा वैश्रवणानुजः । भीमकर्मा महातैमा हि रावणो षष्ठेश्वरैः ॥ २७ ॥
 तस्यापि दुर्गैर्वानपुत्रैः रावणप्रनिमो बले । वृद्धसेवी श्रुतिधरः सर्वोत्तमविदुषां वरः ॥ २८ ॥
 अन्वेषे नमोऽष्टे मन्त्रे धनुषि कर्पणे । भेदे सान्त्ये च दाने च नये मन्त्रे च संमतः ॥ २९ ॥
 यस्य पादौ समाश्रित्य लङ्का भवति निर्भया । तनयं धान्यमाक्षिन्या अतिकायमिमं विद्रुः ॥ ३० ॥
 एतेनानाश्रिता व्रज्या तपसा भावितात्मना । अस्त्राणि चाप्यवाप्तानि रिपवश्च पराजिताः ॥ ३१ ॥
 मृगयुत्तरवक्ष्यन्ते दत्तमस्मै स्वयंभुवा । एतच्च कवचं दिव्यं रथश्च रविभास्वरः ॥ ३२ ॥
 एतेन जतमो देवा दानवाश्च पराजिताः । रक्षितानि च रक्षांसि यस्याश्चापि निष्पृदिताः ॥ ३३ ॥
 वज्रे विप्रभितं येन वाणेरिन्द्रस्य धीमता । पाशः मल्लिराजस्य युद्धे प्रतिहतस्तथा ॥ ३४ ॥
 एषोऽतिकायो बलवान्नाक्षसानामथर्वभः । स रावणमुतो धीमान्देवदानवदर्षहा ॥ ३५ ॥
 तदस्मिन्प्रियतां यत्र क्षिप्रं पुरुषपुंगव । पुरा वानरसैन्यानि क्षयं नयति सायकैः ॥ ३६ ॥
 ततोऽप्रतिकायो बलवान्प्रविश्य हरिवाहिनीम् । विस्फारयामास धनुर्ननाद च पुनः पुनः ॥ ३७ ॥
 तं भीमवपुषं दृष्ट्वा रथस्थं रथिनां वरम् । अभिषेतुर्महात्मानः प्रथोना ये वनौकसः ॥ ३८ ॥

रा० टी०—यस्य रक्तकण्ठमुखाः इत्यादि कण्ठमुखाः कण्ठमाला यस्य कण्ठः कुण्डलाभ्यां कण्ठाभ्यां कण्ठेति च भाट्टकं यस्य सः २२

रा० टी०—यस्य एषः तुङ्गाभ्यामुभयतः शृङ्गाभ्यां हिमयानि काष्ठेनोद्भूतं महाभ्यां मृगभ्यां शोभते ॥ २३ ॥

गो० टी०—इति । रक्तकण्ठमुखाः रक्तकण्ठमालाः । रक्तकण्ठाभ्यां कण्ठाभ्यां महाभ्यां यस्य स तथोक्तः । काष्ठ इव शोभते इति ॥ २४—२५ ॥

रा० टी०—[ति० टी०—पुनर्वस्वन्तरगतैः सूर्यैः तत्र गतः २५—२८]
 २९—३०] ति० टी०—धनुषि कर्पणे । इति पाठे कृत्य-
 मन्त्रेणैव तपसा भावितात्मना इति तावत् ॥ २९—३१ ॥

रा० टी०—यस्य कण्ठमालायां वक्रं भाति । तत्र दृष्टान्तः
 तस्मिन्नेतेनान्तो निशाकर इत्यर्थः २४ ॥

रा० टी०—ये च दृष्ट्वा वानराः श्रुति विद्रुताः तमेवमा-
 चक्षते इति च कथं । दशमेवैवमेषोऽतिकायः ॥ २५ ॥

गो० टी०—स इति । रामेण पुष्टो विभीषणः आचक्षेत्र २६

रा० टी०—तदाकाः मन्त्रा—दशमेवैवमेषः । महातेजा
 यो राजा तस्य रावणप्रनिमः अथ दशमे तदारादृष्टपादौ कर्मणि
 संमतः पुनः आसन्नः । अन्वेषे नमोऽष्टे ॥ २७—२९ ॥

रा० टी०—यस्येति । यस्य रावणपुत्रस्य पादौ समा-
 श्रित्य लङ्का भवति तस्मिन् धान्यमाक्षिन्वाः तदभिय-
 रावणमापित्तव्याः तस्यमतिक्रमे विद्रुः ॥ ३० ॥

रा० टी०—एतेनेति । भाविताः परिकीर्तिताः भावना

यत्नो येन तेनेतेन व्रज्या आरापिताः अत एव अस्त्राणि अवा-
 प्तानि अत एव रिपवः पराजिताः ॥ ३१ ॥

गो० टी०—तस्येत्यादि श्लोकद्वयम् । नये युक्तौ ।
 मन्त्रं विचारे ॥ ३२—३३ ॥

३२—३५] ति० टी०—रविभास्वरो रथो दत्त इत्य-
 न्वर्कः ॥ ३२—३५ ॥

रा० टी०—सुरेति । अस्मै अतिकायाय स्वयंभुवा सुग-
 ष्टैस्त्वयश्च स्वयंभुवः कवचं च दत्तं रविभास्वरो रथश्च दत्तः ३२

रा० टी०—एतेनेति । एतेनानिकायेन जनशो देवादयः
 पराजिताः ॥ ३३ ॥

रा० टी०—वज्रमिति । येन इन्द्रस्य वज्रे विप्रभितं
 मल्लिराजस्य पाशः प्रतिहतः स एषः रावणमुतोऽतिकायः
 श्लोकद्वयमैकान्वये ॥ ३४—३५ ॥

गो० टी०—यज्रमित्यादिश्लोकद्वयम् । विप्रभितं शिथ-
 लीकृतम् । राजमातामथर्वभ इत्युपशब्दः कात्स्न्यम् ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

३६—३८] ति० टी०—अस्मिन्प्रतिकाये । विप्रमित्यत्र
 हेतुः—पुनरिति । पुरा नयति । नेप्यतीत्यर्थः ॥ ३६—३८ ॥

रा० टी०—तदिति । वानरसैन्यानि क्षयं नयति नेप्यति
 अतः पुरा पूर्वमेव अस्मिन् यत्नः वधोपायः कियताम् ॥ ३६ ॥

रा० टी०—तत इति । अतिकायो हरिवाहिनीं प्रविश्य
 धनुर्विस्फारयामास ननाद च ॥ ३७ ॥

१. अतिक्रमे वक्रं सुभीषणम् गो. रा. पाठः । २. तं पूर्णं विष्णुमिन्दवमिति गो. पाठः । ३. महोत्साह इति गो. पाठः । ४. अभिष इति गो. पाठः । ५. एष इति गो. पाठः । ६. नये इति गो. पाठः । ७. बाहू इति गो. पाठः । ८. यथोऽर्कमास्वर इति गो. पाठः । ९. भीमत इति गो. पाठः । १०. रणे इति गो. पाठः । ११. ये प्रथमाः इति गो. पाठः ।

कुमुदो द्विविदो मैन्दो नीलः शरभ एव च । पादपैर्गिरिशृङ्गैश्च युगपत्समभिद्रवन् ॥ ३९ ॥
तेषां वृक्षांश्च शैलांश्च शरैः कनकैर्भूषणैः । अतिकायो महातेजाश्चिच्छेदास्त्रविदां वरः ॥ ४० ॥
तांश्चैव सर्वान्स हरीञ्चशरैः सर्वायसैर्वली । विव्याधाभिमुखान्संख्ये भीमकायो विशारदः ४१ ॥
तेऽर्दिता बाणवर्षेण भिन्नगैत्राः पराजिताः । न शेकुरतिकायस्य प्रतिकर्तुं महाहवे ॥ ४२ ॥
तत्सैन्यं हरिवीराणां त्रासयामास राक्षसः । मृगयूथमिव क्रुद्धो हरिवैवैनदर्पितः ॥ ४३ ॥

स राक्षसेन्द्रो हरिगूथमध्ये नायुध्यमानं निजघ्नान कंचित् ।

उत्पत्य रामे स धनुःकलापीं सगर्वितं वाक्यमिदं बभाषे ॥

॥ ४४ ॥

रथे स्थितोऽहं शरचापपाणिर्न प्राकृतं कंचन योधयामि ।

वर्षयास्ति शक्तिर्वैवसाययुक्तो ददातु मे शीघ्रमिन्द्राय युद्धम् ॥

॥ ४५ ॥

तत्तस्य वाक्यं ह्रुतो निशम्य चुकोप सौमित्रिरमित्रहन्ता ।

अमृष्यमाणश्च समुत्पपात जग्राह चापं च ततः स्मर्यित्वा ॥

॥ ४६ ॥

क्रुद्धः सौमित्रिरुत्पत्य तूष्णादाक्षिप्य सायकम् । पुरस्तादतिकायस्य विचरुषं महद्भटुः ॥ ४७ ॥

पूरयन्स महीं सर्वापाकाशं सागरं दिशः । जगात्तन्दी लक्ष्मणस्योग्रस्त्रासयन्रजनीचतान् ॥ ४८ ॥

रा० टी०—तस्मिन् । मध्यं भीमयुधं दृष्ट्वा ये महात्मा
नो अनीकसः ते अभिप्रेतः ॥ ३८ ॥

रा० टी०—तदस्मिन्निति । पुरा जगानि तेष्वन्त-
र्यामः ॥ ३६-३८ ॥

३९-४२] ति० टी०—समभिद्रवन्मन्वन्मन्वन् ॥ ३९, ४० ॥

रा० टी०—कुमुद इति । युद्धादयः युगपत् समभिद्रवन्,
समभ्यटवन् ॥ ३९ ॥

रा० टी०—कुमुद इति । समभिद्रवन् । आरयमाण-
स्यानित्यत्वादभावः ॥ ३९ ॥ ४० ॥

रा० टी०—तेषामिति । तेषां कुमुदादीनां वृक्षादीन् च
विकायः चिच्छेदः ॥ ४० ॥

रा० टी०—तानिति । भीमकायोऽतिकायः सततं हरीञ्च
शरैर्विव्याध ॥ ४१ ॥

रा० टी०—ते इति । बाणवर्षणार्जिताः अतः पुरा परा-
जिताः ते जानकाः प्रतिकर्तुं न शक्नुः ॥ ४२ ॥

रा० टी०—तांश्चिन् । अभिमुखः स्थित इति शेषः ४२-४० ॥
४३] ति० टी०—यौवनदर्पितो हरिगिरि तल्लामिदं ३९ ॥

रा० टी०—तद्विति । राक्षसः हरिवीराणां सैन्यं हरिभू-
गयूथमिव त्रासयामास ॥ ४३ ॥

रा० टी०—तद्विति । हरिः सिंहः ॥ ४३ ॥
४४] ति० टी०—वीरत्वादयुध्यमानं कंचिदपि न निज-
घ्नान । कलापी तूष्णीरघ्नान् । सगर्वितं सगर्वम् ॥ ४४ ॥

रा० टी०—स इति । धनुःकलापी चापसमूहवान् स
राक्षसेन्द्रो हरिगूथमध्ये आयुध्यमानं कंचित् न निजघ्नान ननु किं
चकारेत्यत आह उत्पत्य सगर्वितमिदं वाक्यं गम्य बभाषे ॥ ४४ ॥

रा० टी०—स इति । धनुःकलापी चापसमूहवान् स
राक्षसेन्द्रो हरिगूथमध्ये आयुध्यमानं कंचित् न निजघ्नान ननु किं
चकारेत्यत आह उत्पत्य सगर्वितमिदं वाक्यं गम्य बभाषे ॥ ४४ ॥

१ काश्चेति गो. पाठः । २ निशाचर इति गो. पाठः । ३ भवेति गो. पाठः । ४ पूर्वगमा इति गो. पा. । ५ रणे इति गो. पाठः । ६ यथास्ति
कश्चिदिति गो. पाठः ।

रा० टी०—स इति । कलापी तूष्णीरघ्नान् । कलापो भुङ्क्ते
वर्द्धं तूष्णीं संहतापीत्यमरः । सगर्वितं सगर्वम् ॥ ४४ ॥

४५] ति० टी०—यस्य शक्तिर्यति व्यवभाषणकथं यः स
युद्धं ददातु ॥ ४५ ॥

रा० टी०—तस्यकायमाह—४६ इति । शरचापपाणिर्न
प्राकृतमन्वन्वर्द्धं वाक्यमित्यर्थः । न योधयामि अतो युग्यं प्रमि-
श्रितं स. व्यवभाषेत् युद्धोत्साहं युक्तं सन् युद्धं ददातु ॥ ४५ ॥

रा० टी०—युद्ध इति । व्यवभाष्य उत्साहः ॥ ४५ ॥
४६] ति० टी०—तस्य वाक्यं राम प्रत्युक्तम् । सम-
न्वितं य. न. मित्रं जनादेशं ददातु ॥ ४६ ॥

रा० टी०—तद्विति । तस्य शक्तिर्यति तद्वक्तव्यं निशम्य
सौमित्रिः अमृष्यमाणः स. न. तस्य जग्राह अतः पुरा समुत्पपात
स्मर्यित्वा जग्राह च जग्राह ॥ ४६ ॥

रा० टी०—ते सत्सन्विति । स्मर्यित्वा । जग्राहस्य । "अधिकं
जग्राह" इति पाठः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

४७] ति० टी०—पाणिप्रायस्य ॥ ४७ ॥
रा० टी०—क्रुद्ध इति । क्रुद्धः नोमिषि. तूष्णात् सायक-
माक्षिप्य तूष्णीं पृथिव्यन्तरेः अतिकायस्य पुरस्तात् अग्रे मह-
द्वर्तिचरुषं ॥ ४७ ॥

४८] ति० टी०—महादानं पुरयन्नाश्रसांस्त्रासयन् जगज्ज-
उत्पदिति शेषः ॥ ४८ ॥

रा० टी०—पुरयन्निति । स प्रमिदो लक्ष्मणस्य जगा-
त्तः महीप्रभृतीन् पुरयन् सन् रजनीचतान् त्रासयन् त्रास-
यितुम् उग्रो बभूवेति शेषः ॥ ४८ ॥

रा० टी०—पुरयन्निति । त्रासयन् अभूदिति शेषः ॥ ४८ ॥

रा० टी०—पुरयन्निति । त्रासयन् अभूदिति शेषः ॥ ४८ ॥

रा० टी०—पुरयन्निति । त्रासयन् अभूदिति शेषः ॥ ४८ ॥

रा० टी०—पुरयन्निति । त्रासयन् अभूदिति शेषः ॥ ४८ ॥

सौमित्रेऽपनिर्घोषं श्रुत्वा प्रतिभयं तदा । विसिन्धये मङ्गतेजा राक्षसेन्द्रात्मजो बली ॥ ४९ ॥
 तदातिकायः कुपितो दृष्ट्वा लक्ष्मणमुत्थितम् । आदाय निश्चितं बाणमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ५० ॥
 बालस्त्वमसि सौमित्रे विक्रमेणविक्षणः । गच्छ किं कालसंकाशं मां योधयितुमिच्छसि ॥ ५१ ॥
 नहि मद्भाहुसृष्टानां बाणानां हिमवानपि । सोढुमुत्सहने वेगमन्तरिक्षमथो मही ॥ ५२ ॥
 सृग्वप्रसृप्तं कालार्घिं विबोधयितुमिच्छसि । न्यस्य चापं निर्वर्त्स्व प्राणान्न जहि मद्रतः ॥ ५३ ॥
 अथवा त्वं प्रतिस्तेष्वथो न निवर्तितुमिच्छसि । तिष्ठ प्राणान्परित्यज्य गमिष्यसि यमक्षयम् ॥ ५४ ॥
 पश्य मे निशिताव्याणामिषुदर्पनिषूदनान् । ईश्वरायुधसंकाशांस्तप्तकाञ्चनभूषणान् ॥ ५५ ॥
 एष ते सर्पसंकाशो बाणः पास्यति शोणितम् । मृगराज इव क्रुद्धो नागराजस्य शोणितम् ॥
 इत्येवमुक्त्वा संक्रुद्धः शरं धनुषि संदधे ॥ ५६ ॥

श्रुत्वातिकायस्य वचः सरोषं सगर्वितं संयति राजपुत्रः ।

स संयुक्तोपातिबलो मर्नन्वी उवाच वाक्यं च ततो वृहच्छ्रीः ॥ ५७ ॥

न वाक्यमात्रेण भवान्प्रधानो न कथ्यनात्सत्पुरुषा भवन्ति ।

मयि स्थिते भवन्ति बाणपाणौ निदर्शयस्वात्मबलं दुरात्मन् ॥ ५८ ॥

कर्मणा सूचयात्मानं न विकथितुमर्हसि । पौरुषेण तु यो युक्तः स तु शूर इति स्मृतः ॥ ५९ ॥

सर्वायुवसमायुक्तो धन्वी त्वं रथमास्थितः । शरैर्वा यदि बाण्यसैर्दर्शयस्व पराक्रमम् ॥ ६० ॥

ततः शिरस्ते निश्चितः पातयिष्याम्यहं शरैः । मारुतः कालसंयुक्तं वृन्ताचालफलं यथा ॥ ६१ ॥

४९-५२] ति० टी०-प्रतिभयं भयंकरम् ॥ ४९-५० ॥

रा० टी०-सौमित्रेऽर्पितः । प्रतिभयं निपुणंकरं सौमित्रेऽपनिर्घोषं अन्तरा गच्छति दुरात्मजो विसिन्धये ॥ ४९ ॥

रा० टी०-तद्वति । लक्ष्मणमुत्थितं दृष्ट्वा कुपितो तिकायो बाणमादाय इदं वचनमब्रवीत् ॥ ५० ॥

रा० टी०-मद्भाहुसृष्टानां--शाल इति । हे सौमित्रे त्वं काश्चेति अत एव विक्रमेण अविक्षणः अतिपुणोऽसि अतः कालसंकाशं मां योधयितुं किं निमयेमिच्छसि चेच्छेत्सर्वः अतो गच्छ ॥ ५१ ॥

रा० टी०-नहि मही । मद्भाहुना सृष्टानां त्यक्तानां बाणानां बलं मोहं हिमवत्पशुनिर्घोषवत् ॥ ५२ ॥

रा० टी०-सौमित्रेऽर्पितः । प्रतिभयम् । भयंकरं प्रतिभयं कथ्यमानम् ॥ ४९-५० ॥

५३] ति० टी०-मद्रतं मां प्राप ॥ ५३ ॥

रा० टी०-सुखेति । कालार्घिं विबोधयितुमिच्छसि किं मयिमिति शेषः । नोपयिष्यत्यर्थः अतः चापं न्यस्य प्रक्षिप्य निवर्त्स्व मद्रतो मां प्रापः सन् प्राणान् न जहि ॥ ५३ ॥

रा० टी०-सुखप्रसृप्तमिति । निबोधयितुं शक्यमित्युक्तम् । मा जहि मा हिंस । मद्रतं मे इति नन्दनः । मद्रतं मां प्रापः ॥ ५३ ॥

५४] ति० टी०-प्रतिस्तेष्वथोऽङ्गकारवाग्वितर्कितं चेच्छसि नरा इति । स एव प्राणान्परित्यज्य यमक्षयं गमिष्यसि ॥ ५४ ॥

रा० टी०-अथवेति । अथवा मद्भाहुसृष्टानां प्रति स्तब्धोऽङ्गकारवान् त्वं यदि नियतितुं चेच्छसि नहि मही प्राणान् परित्यज्य यमक्षयं गमिष्यसि ॥ ५४ ॥

रा० टी०-अथ वेति । प्रतिक्षयः प्रतिक्षयं स्थितः ॥ ५४ ॥

५५-५७] ति० टी०-ईश्वरायुधं विग्रहम् ॥ ५५-५७ ॥

रा० टी०-गदयेति । ईश्वरायुधसंकाशान् अत एव निपुणित्वान् मे बाणान् त्वं पश्य ॥ ५५ ॥

रा० टी०-एव इति । एष बाणस्ते शोणितं पास्यति ॥ ५६ ॥

रा० टी०-इतीति । इत्येवमुक्त्वा संक्रुद्धो तिकायः धनुषि सतः संदधे अहं दृष्ट्वा--श्रुत्वेति । राजपुत्रो लक्ष्मणः अतिकायस्य वचः श्रुत्वा संयुक्तो ततोऽनन्तरं महार्थं वाक्यमुवाच ॥ ५७ ॥

रा० टी०-गदयेति । ईश्वरायुधं विग्रहम् ॥ ५५-५७ ॥

५८-६१] ति० टी०-प्रधानः श्रेष्ठः । कथ्यनादात्मनः श्लाघामात्रात् । सत्पुरुषाः श्लाघयिष्यन्त्युक्ता न भवन्ति । आत्मनो बलं सामर्थ्यम् ॥ ५८-६१ ॥

रा० टी०-तदाकागमाह--नेत्यादिभिः । यतः कथ्यनात् स्तब्धवातः सत्पुरुषा न भवन्ति अतो वाक्यमात्रेण स्वश्लाघावोधकत्ववचनेनैव प्रधानः सत्पुरुषो भवति अतः मयि स्थिते सति आत्मबलं निदर्शयस्व ॥ ५८ ॥

रा० टी०-कर्मणेति । कर्मणा युद्धक्रियया आत्मानं

१ कवेति गो. पाठः । २ अक्षय्यामिति गो. पाठः । ३ नीति गो. पाठः । ४ मा प्रणयतीति गो. पाठः । ५ प्रतिष्ठ इति गो. पाठः ।

६ वृहच्छ्री इति गो. रा. पाठः । ७ मद्रतेति गो. रा. पाठः । ८ कवेति गो. पाठः ।

अथ ते मामका बाणास्तप्तकाञ्चनभूषणाः । पास्यन्ति रुधिरं गात्राद्वाणशल्यान्तरोत्थितम् ॥ ६२ ॥
 बालोज्यमिति विज्ञाय न चोपज्ञातुमर्हसि । बालो वा यदि वा दृढो मृत्युं जानीहि संयुगे ॥ ६३ ॥
 बालेन विष्णुना लोकास्त्रयः क्रान्तास्त्रिविक्रमैः । लक्ष्मणस्य वचः श्रुत्वा हेतुमत्परमार्थवत् ॥
 अतिकायः प्रचुक्रोध बाणं चोत्तममाददे ॥ ६४ ॥
 ततो विद्याधरा भूता देवैर्देव्या महर्षयः । गुह्यकाश्च महात्मानस्तदुद्धे ददृशुस्तदा ॥ ६५ ॥
 ततोऽतिकायः कुपेतश्चापमारोप्य सायकम् । लक्ष्मणाय प्रक्षिपेत् संक्षिपन्निव चाम्बरम् ॥ ६६ ॥
 तमापतन्तं निशितं शरमाशीविपोपमम् । अर्धचन्द्रेण चिच्छेद् लक्ष्मणः परवीरहा ॥ ६७ ॥
 तं निकृत्तं शरं दृष्ट्वा कृतभोगमिवोरगम् । अतिकायो भृशं क्रुद्धः पञ्च बाणान्समादधे ॥ ६८ ॥
 ताड्यशरान्संप्रक्षिपेत् लक्ष्मणाय निशाचरः । तानमाप्तान्निर्धैर्यैर्बाणैश्चिच्छेद् भरतानुजः ॥ ६९ ॥
 स ताडित्वा शितैर्बाणैर्लक्ष्मणः परवीरहा । आददे निशितं बाणं ज्वलन्तमिदं तेजसा ॥ ७० ॥
 तमादाय धनुःश्रेष्ठे योजयामास लक्ष्मणः । विचर्क्य च वेगेन विसमर्ज्य च मार्धकम् ॥ ७१ ॥

मृचय । तत्र हेतुः यः पौरुषेण पुरुषधर्मेण युद्धेनार्थः यतः
 न एव शर इति स्मृतः अतो विकल्पितं स्वच्छायाभावं कर्तुं
 नार्हसि ॥ ६२ ॥

रा० टी०—सर्वमिति । सर्वोपयुक्तमायुक्तसर्वं शरैर्मर्षैर्ज्ञा-
 त्विपरकर्म दर्शय ॥ ६० ॥

गो० टी०—न वाक्यमात्रेणेति । कथ्यमानं आत्मव्य-
 यनात् । सत्पुरुषाः शरपुरुषाः ॥ ६०—६० ॥

रा० टी०—नत इति । ते शिरः भूतं शरीरं प्राप्नुयिष्यामि ।
 यत्र दृष्टान्तः कृत्वात्पसवन्नयनात् कालसंपर्कं कालकर्मं गच्छत
 इव ॥ ६१ ॥

गो० टी०—नत इति । कृत्वात् पसवन्नयनात् । कृत्वा
 प्रसवन्नयनमित्यमरः ॥ ६१ ॥

६२] ति० टी०—बाणशल्यान्तरोत्थितं बाणशल्याकृत-
 चिह्नद्रादुत्थितम् ॥ ६० ॥

रा० टी०—अद्यति । बाणशल्यान्तरोत्थितं बाणशल्याकृत-
 छेद्राभिस्सूतं रुधिरं मामका बाणा गात्राद्वाणं प्राप्य
 गम्यन्ति ॥ ६२ ॥

गो० टी०—अद्य त इति । बाणशल्यान्तरोत्थितमिति ।
 बाणशल्यान्तराणि बाणशल्याकृतान्यन्तराणि ॥ ६२ ॥

६३] ति० टी०—मृत्युं जानीहि । पुरःस्थितस्य शत्रो-
 र्हेति शेषः ॥ ६३ ॥

रा० टी०—बाल इति । बालो दृढो वा योऽद्धं तं मां मृत्युं
 जानीहि अतो बालोज्यमिति विज्ञाय अवज्ञातुं मां नार्हसि ॥ ६३ ॥

गो० टी०—बाल इति । मृत्युं जानीहि । मामिति
 शेषः ॥ ६३—६६ ॥

६४-६५] ति० टी०—बाल्यं न प्रतिबन्धकम् पराक्रमे
 त्यत्र दृष्टान्तमाह—बालेनेति । वामनेनेत्यर्थः ॥ ६४ ॥ ६५ ॥

रा० टी०—नतु बाले कथमर्थं शक्तिरित्यत आह—बाले
 नेति । बालेन विष्णुना विविक्तैश्चिह्नैः पातैः यथा लोका
 क्रान्ताः अर्द्धं पश्यतः ॥ ६४ ॥

रा० टी०—लक्ष्मणस्यार्थेति । हेतुमत् कारणासहितं पर-
 मार्थवत् परमाभिव्यक्तिं लक्ष्मणस्य वचः श्रुत्वा अतिकाय
 प्रचुक्रोध ॥ ६५ ॥

६६-६७] ति० टी०—सायकं चापमारोप्य बाणं धनु-
 र्नि संधाय संक्षिपति । चाम्बरं बाणवेगेनान्तरास्थितमाकाशं
 यत्प्रति ॥ ६६—७१ ॥

रा० टी०—नत इति । विद्याधराय वक्रात् दर्शय ॥ ६६ :
 रा० टी०—नत इति । कृपितोऽतिरागः चापमारोप्या
 कृद्धं अम्बरमाकाशं संक्षिपति । निर्वर्तयति लक्ष्मणाय सायकं
 पञ्च ॥ ६७ ॥

रा० टी०—नमिति । आपतन्तं न शरमर्धचन्द्रेण श-
 र्निशेपेण लक्ष्मणः चिच्छेद् ॥ ६७ ॥

रा० टी०—तदिति । कृतभोगासुरगमितं निवृत्तं तं शरं
 दृष्ट्वा भृशं क्रुद्धोऽतिकायः पञ्च बाणान् समादधे ॥ ६८ ॥

रा० टी०—तानिति । निशाचरः तान् समादधत्वा
 शरान् लक्ष्मणाय संप्रक्षिपेत् भरतानुजः अपामानं तान् श-
 रान् बाणैश्चिच्छेद् ॥ ७० ॥

रा० टी०—स इति । लक्ष्मणः तान् निशाचरवर्जितान्
 शरान् छित्त्वा बाणं शरान्तरभाददे ॥ ७१ ॥

रा० टी०—नमिति । लक्ष्मणः तं सायकमादाय धनु-
 श्रेष्ठं योजयामास वेगेन विक्रमं विसमर्ज्य च ॥ ७२ ॥

गो० टी०—नत इति । सायकं चापमारोप्य बाणं धनुर्नि
 संधायेत्यर्थः । संक्षिपन्निव बाणवेगेनान्तरास्थितमाकाशं
 यत्प्रतिवेत्यर्थः ॥ ७०—७१ ॥

१ सा इति गो. पाठः । २ देवा इति गो. पाठः । ३ दृष्टमागमिति गो. पाठः । ४ शरीरस्थितिर्गति गो. पाठः । ५ शरीरस्थितिर्गति गो. पाठः ।
 ६ वीर्यमिति गो. पाठः ।

पूर्णायतविमृष्टेन शरेण नतपर्वणा । ललाटे राक्षसश्रेष्ठमाजघान स वीर्यवान् ॥ ७२ ॥
 स ललाटे शरो मशस्तस्य भीमस्य रक्षसः । ददृशे शोणितेनाक्तः पश्रगेन्द्र इवाचले ॥ ७३ ॥
 राक्षसः प्रचक्रम्येयं लक्ष्मणेषुप्रपीडितः । रुद्रबाणहतं घोरं यथा त्रिपुरगोपुरम् ॥
 चिन्तयामास चार्धस्य विमृश्य च महाबलः ॥ ७४ ॥
 साधु बाणनिपातेन श्लाघनीयोऽसि मे रिपुः । विधायैवं विद्वैर्यास्यं विनम्य च महाभुजो ॥
 स रथोपस्थमास्थाप्य रथेन प्रचचार ह ॥ ७५ ॥
 एकं त्रीन्यथ सप्तेति सायकान् राक्षसर्षभः । आददे संदधे चापि विचक्रयौत्ससर्ज च ॥ ७६ ॥
 ते बाणाः कालसंकाशा राक्षसेन्द्रधनुश्च्युताः । हेमपुङ्खा रविप्रख्याश्चकुर्दीप्तमिवाम्बरम् ॥ ७७ ॥
 ततस्तान् राक्षसोत्सृष्टान् शरीरान् रायवानुजः । असंभ्रान्तः प्रचिच्छेद निशितैर्बहुभिः शरैः ॥ ७८ ॥
 ताञ्च शरान्बुधि संप्रेक्ष्य निरुक्तान् रावणात्मजः । चुकोप त्रिदशेन्द्रारिजग्राह निशितं शरम् ॥ ७९ ॥
 स पन्थाय महातेजास्तं बाणं सहस्रोत्सृजत् । तेन सौमित्रिमायान्तमाजघान स्तनान्तरे ॥ ८० ॥
 अतिकायेन सौमित्रिस्ताडितो बुधि वक्षसि । सुस्त्राव रुधिरं तीव्रं मदं मत्त इव द्विपः ॥ ८१ ॥
 स चकार तदात्मानं विशल्यं सहसा विभुः । जग्राह च शरं तीक्ष्णमस्त्रेणापि समाददे ॥ ८२ ॥

[७२-७३] ति० टी०-पूर्णायतविमृष्टेन पूर्णकर्षणपृष्ठकं विमृष्टेन त्यजेन । ललाटे आजघानेत्यन्वयः ॥ ७२ ॥ ७३ ॥

रा० टी०-पूर्णेति । पूर्णायतविमृष्टेन यथोचितकर्षणपूर्वकलकन श्रेष्ठं राक्षसश्रेष्ठमतिकृत्य ललाटे आजघान ॥ ७३ ॥

गो० टी०-पूर्णायतेति । पूर्णायतेन पूर्णकृष्टेन विमृष्टेन शिरसि नतपर्वणा निरीनपर्वणा । कृतनेति यावत् ॥ ७३ ॥

रा० टी०-स इति । श्वसंस्तविषयास्य ललाटे मशः नत एव शोणितेनाक्तः च लक्ष्मणेन पश्रुकः शरः अचले पश्रगेन्द्र इव ददृशे ॥ ७३ ॥

गो० टी०-स इति । अतः लिपः ॥ ७४ ॥

[७४] ति० टी०-त्रिपुरगोपुरं त्रिपुरासुगुप्तस्य गोपुरम् । तत्राभ्यस संज्ञं प्राप्य, विमृश्य विचार्य कतव्यमर्थं चिन्तयामास ॥ ७४ ॥

[७५-८१] ति० टी०-तमेवाथमाह—साधिविति । शमोऽपराधयोगेण ह्ये मे श्लाघा रिपुसत्त्वैवमास्यं विदार्य इकं यथा भवति तथा विरागाभिधानं भुजो विनम्य उजे । साधवित्वा साधोपस्थमास्थाप्य रथेन प्रचचार इत्यन्वयः ॥ ७५-८१ ॥

रा० टी०-राक्षस इति । लक्ष्मणेषु प्रपीडितो राक्षसः प्रचचार । नत पदान्तः रुद्रबाणेन हतं विदुग्गोपुरं यथा ॥ ७५ ॥

गो० टी०-राक्षस इति । त्रिपुरगोपुरं विदुग्गोपुरम् ॥ ७५ ॥

रा० टी०-चिन्तयामास इति । आप्तस्य महाबलोऽपि यथा । स रामास्यकर्तव्यं विचारयामासः विमृश्य संचिन्त्य बाणान्पातनं रिपुस्त्वं मे श्लाघनीयोऽयं विचार्य उक्त्या आत्मविदार्य रथोपस्थमास्थाप्य रथेन प्रचचार । श्लोकत्रयमेकान्वयि ॥ ७५ ॥ ७६ ॥

गो० टी०-चिन्तयामासेत्यादि श्लोकद्वयमेकान्वयम् । विमृश्य कर्णाय निधाय । बाणनिपातेन मे साधु श्लाघनीयो रिपुर्हसीति । एवं लक्ष्मणम् विधाय अभिधाय । आस्यं विनम्य भुजो निमग्न वगे रथापयित्वा । रथोपस्थमास्थाप्य रथेन प्रचचार इति संबन्धः ॥ ७५ ॥ ७६ ॥

रा० टी०-एकमिति । एकविमायकानाददे ॥ ७५ ॥

रा० टी०-ते इति । राक्षसेन्द्रधनुश्च्युतास्तं बाणाः अम्बरं दीप्तमिव चक्रुः ॥ ७७ ॥

रा० टी०-तत इति । रावणात्मजः राक्षसोत्सृष्टान् शरीरान् शरैः प्रचिच्छेद ॥ ८० ॥

रा० टी०-तानिति । रावणात्मजः शरान् निरुक्तान् संप्रेक्ष्य चुकोप शरं जग्राह च ॥ ८१ ॥

रा० टी०-स इति । रावणात्मजः तं बाणं सन्धाय उत्सृजत् उदसृजत् तेन बाणेन । सौमित्रिं स्तनान्तरे आजघान च ॥ ८२ ॥

रा० टी०-अतिकायेनेति । अतिकायेन वक्षसि ताडितः सौमित्रिः रुधिरमरुणवर्णं मदं बुद्धोत्साहविशिष्टं यथा भवति तथा मनो द्विप इव सुस्त्राव इतस्ततोऽगच्छत् ॥ ८३ ॥

गो० टी०-एकमिति । इति उक्तप्रकरणे ॥ ७८-८३ ॥

[८२] ति० टी०-आत्मानं विशल्यं चक्रोरेत्यत्र हेतुः—विभुरिति । विष्वंशत्वात्संज्ञानवानित्यर्थः ॥ ८२ ॥

रा० टी०-स इति । विशुद्धेक्षणः आत्मानं विशल्यं निनष्टः शल्यो यस्मात् तं चकार । शरीरसम्बन्धमात्रेण शरो ध्वस्त इत्यर्थः । अत एव शरं बाणान्तरं जग्राह अत एव अक्षेण तन्मंत्रेण समादधे अभिमंत्रयामास ॥ ८४ ॥

१ चेति गो. पाठः । २ आक्षेप्येति गो. पाठः । ३ विनम्येति गो. पाठः । ४ बुजादुभावेति गो. पाठः । ५ चेति गो. पाठः । ६ तत इति गो. पाठः । ७ च संदधे इति गो. समादधे इति च रा. पाठः ।

आग्नेयेन तदास्त्रेण योजयामास सायकम् । सज्ज्वाल तदा बाणो धनुश्चास्य तदात्मनः ॥ ८३ ॥
 अतिकायोऽतितेजस्वी रौद्रैस्त्रैः समौददे । तेन बाणं भुजंगाभं हेमपुङ्खमयोजयत् ॥ ८४ ॥
 तदस्त्रं ज्वलितं घोरं लक्ष्मणः शरमाहितम् । अतिकायाय चिक्षेप कालदण्डमिवान्तकः ॥ ८५ ॥
 आग्नेर्यास्त्राभिसंयुक्तं दृष्ट्वा बाणं निशाचरः । उत्ससर्ज तदा बाणं रौद्रं सूर्यास्त्रयोजितम् ॥ ८६ ॥
 तावुभावगवरे बाणावन्योन्यमभिजघ्नतुः । तेजसा संप्रदीप्ताग्रो क्रुद्धाविव भुजंगौ ॥
 तावन्योन्यं विनिर्दह्य पेत्तुः पृथिवीतले ॥ ८७ ॥
 निरर्चिषौ भस्मकृतौ न भ्राजते शरोत्तमौ । तावुभौ दीप्यमानौ स्म न भ्राजते महीतले ॥ ८८ ॥
 ततोऽतिकायः संकुद्धस्त्वाष्ट्रमैषीकमुत्सृजत् । तर्तश्चिच्छेद मौमित्रिरस्त्रमन्द्रेण वीर्यवान् ॥ ८९ ॥
 ऐषीकं निहतं दृष्ट्वा कुर्मरौ रावणात्मजः । याम्येनास्त्रेण संकुद्धो योजयामास सायकम् ॥ ९० ॥
 ततस्तदस्त्रं चिक्षेप लक्ष्मणाय निशाचरः । वायव्येन तदस्त्रेण निजघ्न स लक्ष्मणः ॥ ९१ ॥
 अथैनं शरधाराभिर्धाराभिरिव तोयदः । अभ्यवर्षते संकुद्धो लक्ष्मणो रावणात्मजम् ॥ ९२ ॥
 तेऽतिकायं समासाद्य कवचे वज्रभूषिते । भद्राग्रशल्याः महसा पेतुर्वाणा महीतले ॥ ९३ ॥
 नान्मोघानभिसंपेक्ष्य लक्ष्मणः परवीरहा । अभ्यवर्षते वाणानां महश्चेन महायशाः ॥ ९४ ॥

गो० टी०—स लक्ष्मण इति । अस्त्रेण अस्त्रमस्त्रेण । सदा योजयामास ॥ ८३ ॥

८३-८४] ति० टी०—अस्त्रेणास्त्रमस्त्रेण । तदेवाह—
 आग्नेयेनेति ॥ ८३ ॥ ८४ ॥

रा० टी०—आग्नेयेनेति । आग्नेयेन अग्निदेवताकेन अस्त्रेण तमस्त्रेण सायकं योजयामास सः योजितो बाणः ज्ज्वाल ॥ ८५ ॥

गो० टी०—आग्नेयेनेत्यादि । पूर्वाकार्येन विवरणम् ॥ ८५ ॥

रा० टी०—अतीति । अतिकायः रौद्रमयं समाददे ते तदस्त्रेण भुजंगाभं बाणमयोजयत् ॥ ८६ ॥

गो० टी०—अतिकायोऽपीति । समाददे अनुसंदेहः ॥ ८६ ॥

८५-८७] ति० टी०—आग्नेयेनाग्निदेवताकेन अस्त्रेण अस्त्रेण शरम् ॥ ८५—८७ ॥

रा० टी०—तदिति । अत्र तन्मस्त्रप्रयोजितमाहितं सन्धितं परं लक्ष्मणोऽतिकायाय चिक्षेप ॥ ८७ ॥

रा० टी०—आग्नेयेति । निशाचरः आग्नेयास्त्राभिसंयुक्तं बाणं दृष्ट्वा सूर्याजयोजितं बाणमुत्सर्ज ॥ ८८ ॥

रा० टी०—ताविति । तेजसा सम्प्रदीप्तं अथ ययोनौ उभौ बाणौ अम्बरे आकाशे अन्यान्यमभिजघ्नतुः ॥ ८९ ॥

गो० टी०—तदिति । आहितं संहितम् ॥ ८९—९० ॥

८८] ति० टी०—दीप्यमानौ तादृशावपि परस्परमभिधा-
 तान् भ्राजते ॥ ८८ ॥

रा० टी०—ताविति । तौ उभौ अन्यान्यं विनिर्दह्य पृथि-
 वीतले पेत्तुः । भस्मकृतौ न भ्राजन् निरर्चिषौ शरोत्तमौ न
 भ्राजते ॥ ९० ॥

रा० टी०—तदिति । भस्मकृतौ भस्मतया कृतौ ॥ ९०—९१ ॥

८९-९०] ति० टी०—आग्नेयेनाग्निदेवताकेन अस्त्रेण
 लक्ष्मणम् ॥ ८९ ॥ ९० ॥

रा० टी०—तदिति । दीप्यमानौ तौ लक्ष्मणराक्षसावपि
 महीतले न भ्राजते । एतेन बाणध्वमेहेतुकप्रधानापस्तयोर्ज्ञानं
 इति ध्येयम् अत्र प्रथक् । तत इति । ततोऽतिकुद्धो अति-
 कायः स्वाष्ट्रं तदेवताकेनैषीकं अग्निमेषमुत्सृजत् रक्षसृजत्
 ततोऽतन्तरं मौमित्रिः एन्द्रेण इन्द्रदेवताकेन शरविशेषेणास्त्रं
 चिच्छेद ॥ ९१ ॥

रा० टी०—ऐषीकमिति । रावणात्मजः ऐषीकं निहतं
 दृष्ट्वा याम्येन यमदेवताकेनास्त्रेण सायकं योजयामास ॥ ९० ॥

रा० टी०—तत इति । निशाचरः तदस्त्रं लक्ष्मणाय चिक्षेप
 लक्ष्मणो वायव्येनास्त्रेण निजघ्न स तदस्त्रमिति शेषः ॥ ९१ ॥

रा० टी०—अथेति । वयोभिसंयुक्तं इव लक्ष्मणः शरधा-
 राभिः रावणात्मजमभ्यवर्षत् ॥ ९२ ॥

९३] ति० टी०—भद्रमयवर्षितान्यं येषां ते ॥ ९३ ॥

९४] ति० टी०—मोघान्यर्थान् ॥ ९४ ॥

१ धनुषीति गो. पाठः । २ महेति गो. पाठः । ३ अपीति गो. पाठः । ४ सौरमिति गो. पाठः । ५ आदये इति गो. पाठः । ६ आग्नेयेनेति गो. पाठः । ७ बीरमिति गो. पाठः । ८ लक्ष्ममिति गो. पाठः । ९ लक्ष्मचिच्छेदेति गो. पाठः । १० अग्नेयेति गो. पाठः । ११ कथित इति गो. पाठः । १२ रक्षसृजत् इति गो. पाठः । १३ महेतुणांमिति गो. पाठः ।

स वृष्यमाणो बाणैरैरतिकायो महाबलः । अवध्यकवचः संख्ये राक्षसो नैव विव्यथे ॥ ९५ ॥
 [शरं चाजीविपाकारं लक्ष्मणाय व्यपामृजत् । स तेन विद्वः सौमित्रिर्मर्मदेशे शरेण ह ॥
 गृह्णतेमात्रे निःसंज्ञो यमवच्छनुतापनः । ततः संज्ञामुपालभ्य चतुर्भिः सायकोत्तमैः ॥
 नेजयान हवान् संख्ये समर्थं च महाबलः । ध्वजस्योन्मथनं कृत्वा शरवर्षैरिदमः ॥
 यमैश्चान्तः स सौमित्रिस्तान् शरानभिलक्षितान् । मुमोच लक्ष्मणो बाणान्वधार्थं तस्य रक्षसः ॥]
 न जलाक रुतं कर्तुं युधि तस्य नरोत्तमैः । अथैनमभ्युपागम्य वायुर्वाक्यमुवाच ह ॥ ९६ ॥
 ब्रह्मक्षत्रिणं शेष अवध्यकवचावृतः । ब्राह्मेणास्त्रेण भिन्ध्येनमेष वध्यो हि नान्यथा ॥
 अवध्य एष तस्यैवाम्बायां कवचौ बली ॥ ९७ ॥

समस्त प्रायेर्वचनं निश्चयं सौमित्रिरिन्द्रप्रतिमानवीर्यः ।
 समस्तैः शयमैर्युवेगं तद्वाह्यमस्त्रं सहसा नियुज्य ॥ ९८ ॥
 तस्मिन्वरास्त्रे तु नियुज्यमाने सौमित्रिणा बाणवरे शिताग्रे ।
 दिशश्च बल्लवैरुदाहृतः नभश्च तत्रास ररास चोर्वी ॥ ९९ ॥
 ते शरवणोऽस्त्रेण नियुज्य चापे शरं सपुङ्खं यमदृतकल्पम् ।
 सौमित्रिणा निरसितस्य तस्य ससर्जं बाणं युधि वज्रकल्पम् ॥ १०० ॥
 ते त्वं बाणो मुमुक्षुर्भुवेगं समापतन्तं श्वसन्नोग्रवेगम् ।
 शरवणोऽग्रेतमन्त्रिपुङ्खं तदातिकायः समरे ददर्श ॥ १०१ ॥
 ते प्रेतमाणा महासातिकायो जघान बाणैर्निशितैरनेकैः ।
 स आवकातस्य भूषणं त्रेगस्तथातिवेगेन जगाम पार्श्वम् ॥ १०२ ॥
 तथागतं पश्य तदातिकायो बाणं प्रदीप्तान्तककालकल्पम् ॥
 जघान जलमृष्टिमदाकुटारैः झुलैः शैरैश्चाप्यविषमचेष्टः ॥ १०३ ॥
 नान्यथापुमान्पुद्गतविग्रहाणि मीयानि कृत्वा स शरोऽभिदीपः ॥
 प्रपद्य तस्मै च विरीटमुष्टं तदातिकायस्य शिरो जहार ॥ १०४ ॥
 भिन्ध्यः सक्षिरत्नाणे लक्ष्मणेर्मुर्मर्दितम् । पपात सहसा भूमौ गृह्णं हिमवतो यथा ॥ १०५ ॥
 तेन भूया पतित दृष्ट्वा निक्षिप्ताम्बरभूषणम् । बभूवुर्व्यथिताः सर्वे हतशेषा निशाचराः ॥ १०६ ॥
 ते विषण्णमुखा दीनाः प्रहारजन्तित्रमाः । विनेदुरक्षैर्बहवः सहसा विस्वरैः स्वरैः ॥ १०७ ॥
 ततस्मैत्यगिता जाता निरालसा निशाचराः । पुरीमभिमुखा भीता द्रवन्तो नायके हते ॥ १०८ ॥

१५-१०८] नि० टी०-तदाकारमाह ब्रह्मेति । एष राक्षसः ब्रह्मदत्त-
 वरः अत एव अवध्येन कवचेनाट्टतः अत एव ब्राह्मेणास्त्रेण
 एनं राक्षसं भिद्धि अत एव एष वध्यः अन्यथा न ॥ ९९ ॥
 १० टी०-तदाकारमाह ब्रह्मेति । एष राक्षसः ब्रह्मदत्त-
 वरः अत एव अवध्येन कवचेनाट्टतः अत एव ब्राह्मेणास्त्रेण
 एनं राक्षसं भिद्धि अत एव एष वध्यः अन्यथा न ॥ ९९ ॥
 १० टी०-स इति । बाणैरित्यादिमात्रेण अवध्यकवचोऽति-
 कायः न विव्यथे ॥ १०० ॥

१० टी०-नेति । नरोत्तमो लक्ष्मणः तस्यातिकायस्य
 रुजमङ्गभेदं कर्तुं न शक्नाक अथातः एनं लक्ष्मणमभ्युपागम्य
 वायुर्वाक्यमुवाच ॥ ९८ ॥

१० टी०-तदाकारमाह ब्रह्मेति । एष राक्षसः ब्रह्मदत्त-
 वरः अत एव अवध्येन कवचेनाट्टतः अत एव ब्राह्मेणास्त्रेण
 एनं राक्षसं भिद्धि अत एव एष वध्यः अन्यथा न ॥ ९९ ॥

१० टी०-अवध्य इति । कवची कवचवान् बली एष
 राक्षसः शक्नाणामवध्यः अहं पृथक् ॥ १०० ॥

१० टी०-स इति । बाणैरित्यादिमात्रेण अवध्यकवचोऽति-
 कायः न विव्यथे ॥ १०० ॥
 १० टी०-नेति । नरोत्तमो लक्ष्मणः तस्यातिकायस्य
 रुजमङ्गभेदं कर्तुं न शक्नाक अथातः एनं लक्ष्मणमभ्युपागम्य
 वायुर्वाक्यमुवाच ॥ ९८ ॥

प्रहर्षयुक्ता बहवस्तु वानराः प्रफुल्लपत्रपतिमाननास्तदा ।

अपूजयँल्लक्ष्मणमिष्टभागिनं हते रिपौ भीषवले दुरासदे

॥ १०९ ॥

[अतिबलमतिकायमभ्रकल्पं युधि विनिपात्य स लक्ष्मणः प्रहृष्टः ।

त्वरितमथ तदा स रामपार्श्वं कपिनिवहैश्च सुप्रजितो जगाम ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे एकसप्ततितमः सर्गः ॥ ७१ ॥

द्विप्तसतितमः सर्गः ।

अतिकाये निधनं गते रावण उद्वेगमुत्पन्नः विस्मितश्चासुरशरामबलामोघात्मनो गजानानादिशः समद्विरवदितैः स्तौत
पुर्वशोकवनिता च रक्षणीये इति ते च स्वनियोगमन्वत्तिष्ठन् रावणः पुनर्दुर्जयं तदा विनिःपत्यभाळः प्रणिपतः ।

अतिकायं हतं श्रुत्वा लक्ष्मणं न महोत्पना । उद्वेगमगमद्राजः वचनं सेदमब्रवीत् ॥ १ ॥

भून्नासः परमार्थी सर्वशस्त्रभृतां वरः । अकम्पनः प्रहस्तश्च कुम्भकर्णस्तथैव च ॥ २ ॥

एते महाबला वीरा राक्षसा युद्धक्राव्हिणः । जेतारः परसैन्यानां परैर्नित्यापराजिताः ॥ ३ ॥

सैसैन्यंते हता वीरा रामेणाक्रिष्कर्मणा । राक्षसाः मुमहाकाया नानाशस्त्रविभरदाः ॥ ४ ॥

अन्ये च बहवः शूरा महात्मानो निपातिताः । प्रख्यातबलवीर्येण पुत्रेणैन्द्रजितः मम ॥ ५ ॥

रा० टी०—तत इति । इन्द्रप्रतिमानवीर्यः सौमित्रिः बाणो-
न्वचनं निश्चयं ब्राह्मणं निपुण्य बाणं समद्वये ॥ १०९ ॥

गो० टी०—ततस्त्विति । ब्राह्मणं ब्राह्मणमन्त्रम् नि-
पुण्यं जपित्वेति यावत् ॥ १०९ ॥

रा० टी०—तस्मिन्निति । सौमित्रिणा बाणोऽत्र तस्मिन्
बाणे अश्वं निपुण्यमाने सति नभ आस दिटीपं त्वी राम
चक्षुषे दिक्षुप्रभृतयो ग्राहः । रामेत्यस्य अचनविपणिनामे-
नान्यत्राप्यन्यः दिक्षुपदेन तरेवतानां अट्टण्णावामेवः ॥ १०९ ॥

गो० टी०—तस्मिन्निति । विश्वेत्यादौ तत्रतुग्निं निप-
णिम्यालुप्यते ॥ १०९ ॥

रा० टी०—तमिति । ब्राह्मणोऽश्वेण युक्तमन एव उच-
कम्पमत एव यमदुतकल्पे शरं निपुण्यैकं बाणं चापं नि-
पुण्य इन्द्राग्निस्तयोपरि ससजं ॥ १०९ ॥

रा० टी०—तमिति । लक्ष्मणोऽसृष्टेन पिष्टोऽग्रे यमं तं
सुपर्णवज्रालमवत् चित्रं पुंस्वयं तं बाणमतिकायो दृष्टो ॥ १०९ ॥

गो० टी०—तमिति । निपुण्यं जपित्वा । तस्य यमदुत
कल्पमित्यन्वयः ॥ १०९—१०९ ॥

रा० टी०—तमिति । तं लक्ष्मणशरं प्रक्षमाणोऽतिकायां-
नेकैर्बाणैर्जघान मायको लक्ष्मणबाणस्तु अतिवेगेन तस्याति-
कायस्य पार्श्वं जगाम ॥ १०९ ॥

रा० टी०—तमिति । अविपन्नचष्टोऽतिकायः आगतं बाणं
प्रक्षय शक्त्यादिभिर्जघान ॥ १०९ ॥

गो० टी०—तमागतमिति । हुष्टैः द्विफलपत्रापापुधवि-
धैः । हुष्टं द्विफलपत्रमिति वैजयन्ती ॥ १०९—१०९ ॥

रा० टी०—तानीति । अग्रिवरीतः स शरः तानि अति-
कायप्रक्षिप्तानि आयुधानि मोचानि निष्कलानि कृत्वा कि-
रीटमुत्तमतिकायस्य विरः प्रपृष्ट जहार ॥ १०९ ॥

रा० टी०—तदिति । लक्ष्मणेपुण्यं प्रमदितं तच्छिरः
स्मितः शत्रुमित्रं भग्नौ पातत ॥ १०९ ॥

रा० टी०—तमिति । विभिन्नानि मम वन्धुपुत्रानि शत्रुत-
पनिकायं भूसौ पतितं हृष्टा विभज्यते जपिता इत्युः ॥ १०९ ॥

रा० टी०—ते इति । प्रहोणा अत्र यमदुतकल्पेन तस्मिन्
भ्रमः येनो पेपु अत्र एव विपण्यसमा उदासीनानां ते रा-
क्षसा विमर्शः विकृतमर्थः सौमित्रिदुः ॥ १०९ ॥

गो० टी०—त इति । विमर्शः विमर्शश्च ॥ १०९ ॥

रा० टी०—तत इति । नायंके हते सति निरवेद्यं पुत्रे वृद्धा-
सतिता निशाचराः पुरोमभिमुत्पन्नस्तव पतितो मानः ॥ १०९ ॥

गो० टी०—तत इति । निरवेद्या यदावैवधः ॥ १०९ ॥

१०९ । ति० टी०—अपतितमिति मम प्राप्तिस्तदु-
त्तमम् । इष्टमतिकायस्य प्राप्त्यप्यन्यस्यः ॥ १०९ ॥

विभिन्नोऽतिकायां दान्तकल्पना-वस्यदोऽनमहाप-
नानां यम-
निर्दिनेर्बाणविभज्यपष्टान्तेन तं इत्ययं नष्टम् ॥

इति श्रीरामायणे अष्टमोऽध्यायः समाप्तः । तत्र श्रीमद्वैद्य-
आदिकाव्ये युद्धकाण्डे एकसप्ततितमः सर्गः ॥ ७१ ॥

रा० टी०—प्रहर्षेति । रिपाणां बाणं हते सति प्रहर्षयुक्ता
वानरा इष्टभागिनमिष्टप्राप्तिमन्तं लक्ष्मणपुत्रजयं ॥ ११० ॥

इति श्रीमद्रामायणे अष्टमोऽध्यायः समाप्तः । तत्र श्रीमद्वैद्य-
मणौ युद्धकाण्डे एकसप्ततितमः सर्गः ॥ ७१ ॥

गो० टी०—प्रहर्षेति । प्रवृत्तेश्च प्रमत्तत्वे तत्पुण्यम् ।
इष्टस्य जयस्य भागः प्राप्तिः सोऽस्यान्तीर्षभागी तम ॥ ११० ॥

इति श्रीयोगविन्दराजविरचित श्रीरामायणसूत्रेण स्वतन्त्रादिकार्याने
युद्धकाण्डव्याख्यानं एकसप्ततितमः सर्गः ॥ ७१ ॥

१-५ । ति० टी०—अतिकायमिति ॥ १-५ ॥

तो भ्रातरौ तदा बद्धौ पोरैर्दत्तवरैः शरैः । यन्न शक्यं सुरैः सर्वैरसुरैर्वा महाबलैः ॥ ६ ॥
 मोक्तुं तद्वन्धनं वोरं यक्षगन्धर्वपन्नैर्गैः । तन्न जाने प्रभावैर्वा मायया मोहनेन वा ॥ ७ ॥
 शरवणादिपुक्तौ तौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ । ये योधा निर्गताः शूरा राक्षसा मम शासनात् ॥ ८ ॥
 ते सर्वे निहता युद्धे वानरैः सुमहाबलैः । तं न पश्याम्यहं युद्धे योऽद्य रामं सलक्ष्मणम् ॥
 नाशयेत्सबलं वीरं समुप्राप्यं विभीषणम् ॥ ९ ॥
 अहो नृबलवान् रामो महदस्त्रबलं च वै । यस्य विक्रममासाद्य राक्षसा निधनं गताः ॥ १० ॥
 अप्रमत्तैश्च सर्वत्र गुल्मै रक्षया पुरी त्वियम् । अशोकवनिका चैव यत्र सीताभिरक्ष्यते ॥ ११ ॥
 निष्क्रामो वा प्रवेशो वा ज्ञातव्यः सर्वदैवै नः । यत्र यत्र भवेदुलमस्तत्र तत्र पुनः पुनः ॥ १२ ॥
 सर्वेनश्वापि तिष्ठन् सर्वैः परिचिता बलैः । द्रष्टव्यं च पदं तेषां वानराणां निशाचराः ॥ १३ ॥
 पश्यापि वार्धराजे वा मन्थूषे वापि सर्वदाः । नावद्व्य तत्र कर्तव्या वानरेषु कदाचन ॥ १४ ॥

रा० टी०—श्रीरामाय अतिशयप्रधानत्वमधिकं कृता-
 त्वमाह—अतिशयमिति । अत्यमनानिकाय इति श्रुत्वा
 राजा रावण उद्देगमयस्य इति वचनात्कवीन ॥ १ ॥

रा० टी०—तदाग्रमपाठ—पृष्ठान् इत्यादिभिः । पर-
 मेश्वराणां जेदाम् परैर्निवृत्तपराजितप्रपराजयो येषां तेषूपा-
 लादौ राक्षसाः कामेय इत्यादि । अन्यत्र अत्राः निवर्तिताः ।
 सादृशोक्तयमेतत् इति ॥ २—४ ॥

रा० टी०—अत्र रावणचिन्ता—अतिशयमित्यादि १-४

रा० टी०—रामपराक्रमयावयत्समाह—प्रकृत्यानेति ।
 प्रकृत्यानेत्यर्थः । मम पूरणेर्द्विजिता इति शब्देनैवैतौ प्राप्ता-
 न्दौ ॥ ५ ॥

रा० टी०—प्रकृत्यानेत्यादि—लोकत्रयमेतं राक्षसम् । वीरौ
 यो भ्रातरौ तद्वन्धनमिति न प्रमिदौ तावपि बद्धौ । तदेव
 बन्धनं वर्णयति—योरिति । यद्वन्धनं सुरादिभिः मोक्तुं मोच-
 नितुम् अशक्यं तद्वन्धनं तेषां । भ्रातरौ तौ शरवणादि-
 भक्त्यापि यत्र तत्रप्रसवार्थः । किन्तु ताः जानं न जान इत्य-
 न्यायः । प्रभातः समस्यते । मायाः व्यामोहादिभिः विद्या-
 मोहनम् औपराधिकम् ॥ ६-९ ॥

रा० टी०—यद् यत्र बन्धनं बद्धौ तद्वन्धनं मोक्तुं सुरादि-
 भिरन शक्यमनः प्रभातैः रामतजोभिर्मायया लघुविशेषण वा
 मोहनेन अस्मात्स्वयथावासकचिन्तान्तरपुत्रादनेन वा किं च
 तेषादिभिः यथावान्यथाकरणेन वा विनष्टमिति शेषः तन्निश्चयं
 न जाने अत्र एव भ्रातरौ विसृक्तौ । अहंपदकमेकाव्यभि ॥ ६-७ ॥

रा० टी०—यद् यत्र बन्धनं बद्धौ तद्वन्धनं मोक्तुं सुरादि-
 भिरन शक्यमनः प्रभातैः रामतजोभिर्मायया लघुविशेषण वा
 मोहनेन अस्मात्स्वयथावासकचिन्तान्तरपुत्रादनेन वा किं च
 तेषादिभिः यथावान्यथाकरणेन वा विनष्टमिति शेषः तन्निश्चयं
 न जाने अत्र एव भ्रातरौ विसृक्तौ । अहंपदकमेकाव्यभि ॥ ६-७ ॥

रा० टी०—ये इति । मम शासनाभिर्गताः ये योधास्तै सर्वे
 नाशयेन्निहता ॥ ८ ॥

रा० टी०—तमिति । विशेषणविशिष्टं रामं यो नाशयेत्-
 महं न पश्यसि ॥ ९ ॥

रा० टी०—अहो इति । यस्य विक्रममासाद्य प्राप्य न
 जना निधनं विनाशनं गताः स यस्य अहो अप्रमत्तैः कृतवान्
 तदशक्यं च मयम् ॥ १० ॥

रा० टी०—अहो न्वित्यादि—लोकत्रयकान्त्यम् । मिहि-
 तदायतोण्या इत्यत्र अन्तर्हस्यं तेषां बहिर्हस्यं ॥ १०-११ ॥

११] ति० टी०—अप्रमत्तैश्चरति । यत्रा । यस्माभि-
 र्वशिष्टराक्षसैरिति शेषः । अशोकाविका चेति । विशिष्ट-
 मर्थेति शेषः ॥ १२ ॥

रा० टी०—अप्रमत्तैरिति । सत्र मारिभन काये अप-
 मत्तैर्गोत्रगुण्यत्वविता इव पुरी यत्र सीताभिरक्ष्यते मम अशो-
 काविका न पश्या ॥ १२ ॥

रा० टी०—एवं रामप्रभावे संप्रपञ्चयुक्तः । तैर्न्य प्रति
 पुत्रस्वर्णं निगमयति—अप्रमत्तैरित्यादिना । गुप्तेः स्वयं
 कृत्यार्थः । गुप्तेरिति वा पाठः ॥ १३ ॥

रा० टी०—अशोकेति । यत्र सीता अभिरक्ष्यते तत्र
 अशोकवनिकायाम् । निष्क्रामः निर्गमः प्रवेशो वा । नः अ-
 स्माभिः ज्ञातव्यः । मद्वक्तुं विना न कोपि जनो निर्गमयि-
 तव्यो नापि प्रवेष्टव्य इत्यर्थः ॥ १४ ॥

१२] ति० टी०—निष्क्रामो वेति । पूरेऽशोकवनिकायां
 चेति शेषः । नो युष्माकम् । युष्माभिरिति यावत् । यत्र यत्र
 गुल्म इति । पृथक्स्थापित इति शेषः ॥ १२ ॥

रा० टी०—निष्क्राम इति । यत्र यत्र गुल्मो भवेत् तत्र तत्र
 निष्क्रामो वा प्रवेशो वा नोऽस्माकं पुनः पुनर्ज्ञातव्यः ॥ १२ ।

रा० टी०—यत्र यत्रेति । गुल्मः सेनासन्निवेशः ॥ १४ ।
 १३-१४] ति० टी०—पदं गतागतम् ॥ १३ ॥ १४ ॥

१ यो दिनौ भ्रातरौ तौरा बद्धाविति यो. पाठः । २ किररिति यो. पाठः । ३ समुप्राप्यविभीषणमिति यो. पाठः । ४ न्विति यो. पाठः । ५ इति यो. पाठः । ६ वनिकायां वेति यो. पाठः । ७ सर्ववेति यो. पाठः । ८ स्वेः स्वेरिति यो. पाठः ।

द्विषतां बलमुद्युक्तमापतत्किं स्थितं यथा । ततस्ते राक्षसाः सर्वे श्रुत्वा लङ्काधिपम्य तत् ॥

वचनं सर्वमातिष्ठन्यथावत्तु महाबलाः

॥ १५ ॥

तौन्सर्वान्दि समादिश्य रात्रयो राक्षसाधिपः । भन्तुशाल्यं वहन्दीनः प्रातिवेश स्वमातृपम् ॥ १६ ॥

ततः स संदीपितकोपवर्हिर्निशाचराणामधिपे महाबलः ।

तदेव पुत्रव्यसनं विचिन्तयन्मुहुर्महर्षेण तदा *विनिःषसन्

॥ १७ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्राणं वाल्मीकीय आदिकाव्ये मुद्रकाण्डे दिग्गोविन्दः सर्गः ॥ ७२ ॥

त्रिमसन्निभः सर्गः ।

[illegible]

ततो हतान्नास्त्रमङ्गवास्तान्देवान्तकादिभिर्ज्ञिते जलिकायान् ।

ग्लोभणास्तत्र हतायसिद्धान्तं सन्ध्याय त्वरितैः शङ्क्यः

ii ? ii

ततो हतांस्तान्साहसा निशम्य राजा प्रहर्षाण्यपरिपुनाक्षः ।

पुत्रसमं आतृण्य न योः विचिन्त्य राजा विपुलं प्रदत्तं

11 2 11

रा० टी०-सर्वत इति । मेन्यैर्वर्तः पञ्चदशैः पञ्चिष्टना
 द्वये सर्वतः तिष्ठत्यं तिष्ठत । तत्प्रयोजनमाह आनन्तर्यं पदं
 गतागतं द्रष्टव्यम् ॥ १३ ॥

गो० टी०—इष्टव्यमित्यर्थात्—लोककृत्यसंश्लेषणम् । परं
व्यवहितम् । अर्थप्रकारमाह—द्विपत्तिविति । द्विपत्तिं वदं
स्मियते किम् । उक्त्याम् उक्तं किम् । आपत्तत्वं । विद्वान्-
व्यवस्य आर्षः । आपत्तत्वं किमिति मद् । इष्टव्यमित्यर्थः
आपत्तत्वं किमिति पाठः सुशोभनः ॥ २९-३० ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीसमायजमुद्रणे रहस्यं क्रीडा-

स्थाने युद्धवत् उद्यास्थाने दिग्गदिलम्भः सर्वः ॥ ७३ ॥

रा० टी०-प्रदोष इति । प्रदोषादौ वानस्पृजा न
कर्तव्या अस्मिन्काले नागमिध्वन्तीति न निव्रतव्यमित्यर्थः ।
तेन सर्वदेवैः सावधानतया भूतानव्यमिति ध्वनितम् ॥ २४ ॥

१९] ति० टी०-द्रष्टव्यं च पदमित्युक्तम् तत्र, दर्शनप्र

कारमाह—द्विपतामिति । यत्कथमुच्यमविक्रमापत्तदागमन-
शीलं किम् । लङ्कायामिति शेषः । यथा यथा पू. स्थितं भि-
न्निमिकमिर्येवंप्रकारेण सदा दृष्टव्यमिदम् ॥ १५ ॥

रा० टी०-तत्र हेतुमाह-द्विषतामिति । आपतन्तं मत्प्र-
भृत्सिद्धिश्च द्विषतां वानराणां कदं यः यथायदुशक्तं स-
म्भितम् । अहं प्रथक् ॥ १५ ॥

रा० टी०--तत इति । लंकाधिपस्य वचनं श्रुत्वा सर्वे
राक्षसाः यथावदातिष्ठन् ॥ १६ ॥

१६-१७ वि० प्री०-मन्त्रपत्राय मन्त्रपत्राय मन्त्रपत्राय १६-१७
 इति आरम्भान्तरे मन्त्रपत्राय मन्त्रपत्राय मन्त्रपत्राय १६-१७
 आरम्भान्तरे मन्त्रपत्राय मन्त्रपत्राय मन्त्रपत्राय १६-१७

२००-२००-तानिदिदि, गद्यपद्यिप, तान् गद्यपद्य-गुप्त-
मन्दिप्य मन्गुप्यन्त्य रोपयन् पदन् प्राप्नुयन्त्य रीत प्रकानिन्
पदयन् मन्गुप्य प्रविजि ॥ २०० ॥

रा० टी०-तत इति । विधितः कर्तव्यनिश्चयः न वि-
 श्वचाराणामपि; पुत्रव्यसने पुत्रमरणदुःखे निश्चितस्य सन् धर्म-
 मुखां विधितिं म ॥ १० ॥

इति श्रीमन्मन्त्री श्रीशरणा यण्ययत्तान्ते गमायणशिरमयो
सुखमोदे सुखमनिसम्, समः ॥ २० ॥

• १-२] ति० टी०-तत् इति । देवास्तकादयः त्रिंश-
 संवित्कालो च ज्ञान ॥ १ ॥ ० ॥

म० टी०-गज्यानां दत्तान्वयात्तत इत्यादिभिः ।
दत्तादिभिः रक्षोगणा देवान्वयादेन दत्तान् अन्व० म० १ ॥

गो० टी०-अथ ब्रह्मागव्यविमलप्रतिमं-ततो हता-
नित्यादि ॥ १ ॥

रा० टी०-तत इति । राजमान इवान् निधाय सप्यपि-
 ष्णुताश्चो राजा ऐषय्यंदाया संपुनो राजा रावणः पृथक्ष्यं वानु-
 क्यं च विचिन्त्य निपुलमन्वन्तं प्रदक्ष्यो विचारयाभास ॥ २ ॥

गो० टी०-पूर्वं कृष्णकर्णादियथः सामान्येन श्रुतः सम्प्र

१ सदेति गो. पाठः । २ स तान्सर्वानि गो. तान्सर्वानि इति रा. पाठः । ३ निश्चासितिरम 'निर्मित' रा. पाठः । ४ 'निश्चासित' रा. पाठः ।
५ त्वरितनि गो. पाठः । ६ ममोद्गीदति गो. रा. पाठः ।

ततस्तु राजानमुदीक्ष्य दीनं शोकार्णवे संपरिपुष्टवानम् ।

रथर्षभो राक्षसराजमूनस्तमिन्द्रजिह्वाक्यमिदं वभाषे

॥ ३ ॥

न तात मोहं परिगन्तुमर्हसे यत्रेन्द्रजिजीवति नैर्ऋतेश्च ।

नेन्द्रारिबाणाभिहतो हि कश्चित्प्राणान्समर्थः समरेऽभिपातुम्

॥ ४ ॥

पश्याद्य रामं सह लक्ष्मणेन मद्भाणनिर्भिन्नविकीर्णदेहम् ।

गतायुर्प भूमितले शयानं शितैः शरैराचितमर्धगात्रम्

॥ ५ ॥

इमां प्रतिज्ञां शृणु शक्रशत्रोः सुनिश्चितां पौरुषदैवयुक्ताम् ।

अथैव रामं सह लक्ष्मणेन संतर्पयिष्यामि शरैरमोघैः

॥ ६ ॥

अयेन्द्रवैवस्वतविष्णुरुदसाधार्थं वैश्वानरचन्द्रसूर्याः ।

द्रक्ष्यन्तु मे विक्रमप्रमेयं विष्णोरिवोग्रं बलियज्ञवाटे

॥ ७ ॥

स एवमुक्त्वा विदशेन्द्रशत्रुरापृच्छद्य राजानमदीनसत्त्वः ।

समारुरोहानिलतुल्यवेगं रथं खरश्रेष्ठसमाधियुक्तम्

॥ ८ ॥

समास्थाय महातेजा रथं हरिरथोपमम् । जगाम सहसा तत्र यत्र युद्धमरिदमः ॥ ९ ॥

त्यागैः सविशेषं श्रुत इत्याह—तत इति । पूर्वोक्तसर्वांश्च-
यादौ वा ॥ २ ॥

३] ति० टी०—संपरिपुष्टवानम् । लिङ्गः कानच् । शो-
कार्णवमग्रमित्यर्थः । रथर्षभो रथस्थानां श्रेष्ठः । महात्स्य इ-
त्यर्थः । तं रावणम् ॥ ३ ॥

रा० टी०—तत इति । राक्षसराजमूनस्मिन्द्रजित् शोकार्णवे
संपरिपुष्टवानमन एव दीनं राजानमुदीक्ष्य इदं वाक्यं वभाषे

गो० टी०—तत इति । संपरिपुष्टवानम् । लङ् । शानजा-
देशः ॥ ३ ॥

४] ति० टी०—हे तात, तस्मान्मोहं गन्तुं नार्हसि । यत्र
यस्मादिन्द्रजिजीवति । इन्द्रागिन्द्रजित् समरे इन्द्रजिह्वा-
याभिहतः प्राणानभिपातुं कश्चिदपि समर्थो नास्ति ॥ ४ ॥

रा० टी०—तदाकारमाह—तत इति । तत यत्र यदा इन्द्र-
जित् जीवति तदा त्वं मोहं गन्तुं नार्हसि । तत्र हेतुः इन्द्रार्थम-
बाणाभिहतः कश्चिदपि जनः प्राणान् अभिपातुं रक्षितुं न
समर्थः ॥ ४ ॥

गो० टी०—न तातेति । यत्र यदा । इन्द्रागिन्द्रजित् ४-५

५] ति० टी०—मद्भाणनिर्भिन्नः, अत एव विकीर्णो देहो
यस्य तम् ॥ ५ ॥

रा० टी०—पश्येति । शरैराचितानि व्याप्तानि सर्वगा-
त्राणि यस्य अत एव मद्भाणनिर्भिन्नः । मद्भाणकरणकविदारणेन
निकीर्णो देहो यस्य अत एव भूमितले शयानं रामं पश्य ॥ ५ ॥

६-७] ति० टी०—पौरुषदैवयुक्तां पौरुषेण सज्जशौर्यव-

लेन दैवबलेन भगवद्भक्षवलेन च युक्तां क्रियमाणाम् । आदि-
कर्मणि क्तः ॥ ६ ॥ ७ ॥

रा० टी०—इमामिति । पौरुषेण सहजशौर्यबलेन दैवेन
ब्रह्मबलप्रेहेण च युक्तामत एव सुनिश्चितां सत्याम् शक्रशत्रो-
र्ममेमां प्रतिज्ञां शृणु । तदाकारमाह अमोघैः शरैः राममर्थेव
सन्तर्पयिष्यामि ॥ ६ ॥

रा० टी०—अर्थेति । बलेयज्ञवाटे यागशालायां विष्णो-
रग्रमप्रमेयं विक्रममिव मे विक्रममिन्द्रादयो द्रक्ष्यन्ति ॥ ७ ॥

गो० टी०—इमामिति । पौरुषदैवयुक्तां पुरुषबलदैवबल-
युक्ताम् । सन्तर्पयिष्यामि पूरयिष्यामि ॥ ६ ॥ ७ ॥

८] ति० टी०—खरश्रेष्ठैः, समाधीयते युद्धमेभिरिति स-
माधयो भटुः खड्गादयस्तैश्च युक्तम् ॥ ८ ॥

रा० टी०—स इति । विदशेन्द्रशत्रुस्स इन्द्रजित् एव-
मुक्त्वा राजानं रावणमापृच्छद्य तदाज्ञां गृहीत्वा खरश्रेष्ठैः श्रे-
ष्ठ्यरैः समाधीयते सङ्ग्राम एभिरिति समाधयो युद्धोपस्कर-
भटुः खड्गादयस्तैश्च युक्तं रथं समारुरोह ॥ ८ ॥

गो० टी०—स इति । खरश्रेष्ठसमाधियुक्तं खरश्रेष्ठसंबन्ध-
युक्तम् । खरश्रेष्ठैः समाधिना समाधानेन च युक्तमिति वा ॥ ८ ॥

९] ति० टी०—हरिरथ इन्द्ररथः ॥ ९ ॥

रा० टी०—समिति । महातेजा इन्द्रजित् हरिरथोपमं
रथं समास्थाय यत्र युद्धं तत्र सहसा जगाम ॥ ९ ॥

गो० टी०—तमिति । हरिरथः सूर्यरथः । यमानिलेन्द्र-
चन्द्राकेषिण्युतिहांशुवाजिषु । शुक्राहिकपिभेकेषु हरिनां कपिले
त्रिषु, इत्यमरः । युद्धमिति । कर्तव्यमिति शेषः ॥ ९ ॥

तं प्रस्थितं महात्मानमनुजमुर्गहाबलाः । संहर्षमाणा बहवो धनुःपवरपाणयः ॥ १० ॥
 गजस्कन्धगताः केचित्केचित्परमैवाजिभिः । व्याघ्रवृश्चिकमार्जारस्वरोष्ट्रैश्च भुजंगैः ॥ ११ ॥
 वर्राहैः श्वापदैः सिंहैर्जम्बुकैः पर्वतोपमैः । कार्कटैः समग्रैश्च राक्षसा भीमविक्रमाः ॥
 प्रासमुद्गरनिस्त्रिंशत्परश्वगदाधराः । ईशुंष्टिमुद्गरायष्टिशतप्रीपरिघायुधाः ॥ १२ ॥
 स शङ्खनिनदैः पूर्णैर्भेरीणां चापि निःस्वनैः । जगाम त्रिदशेन्द्रारिरौजिं वेगेन वीर्यवान् ॥ १३ ॥
 स शङ्खशशिवर्णेन छत्रेण रिपुसूदनः । रराज प्रतिपूर्णेन नभश्चन्द्रमसा यथा ॥ १४ ॥
 वीज्यमानस्ततो वीरो हर्मैर्हमविभूषणः । चारुचामरमुख्यैश्च मुख्यः सर्वधनुष्मताम् ॥ १५ ॥
 [सैतुं दृष्ट्वा विनिर्यातं वलेन महता वृतम् । राक्षसाधिपतिः श्रीमान् रावणः पुत्रमवव्रीत् ॥
 त्वमप्रतिरथः पुत्र त्वया वै वासवो जितः । किं पुनर्मनुषं पृथग्यं निहनिष्यमि रावणम् ॥
 तथोक्तो राक्षसेन्द्रेण प्रत्यशृण्वान्महाशिवः ।]
 ततस्त्विन्द्रजिता लङ्का मूर्धपतमतेजसा । राजपतिवीर्येण त्रौषिवार्केण भास्वता ॥ १६ ॥
 स संप्राप्य महातेजा युद्धभूमिर्महिनः । स्थापयामास रक्षांसि रथं प्रति समन्ततः ॥ १७ ॥
 ततस्तु हुतभोक्तारं हुतभुक् सटशमभः । जुह्वे राक्षसश्रेष्ठो विधिवैमन्त्रसन्तमैः ॥ १८ ॥
 स हविर्लाजसैर्कारैर्माल्यगन्धपुरस्कृतैः । जुह्वे पावकं तत्र राक्षसेन्द्रः प्रतापवान् ॥ १९ ॥

१०-१२] ति० टी०-संहर्षमाणा इत्यादि । १०-१२ ॥

१३] ति० टी०-आजि युद्धम् ॥ १३ ॥

रा० टी०-तमिति । प्रस्थितं तस्मिन्निजं संहर्षमाणाः
 संहर्षमाणाः बहवो महाबला अनुजम्बुः ॥ १० ॥

रा० टी०-नद्रमनप्रकारभाट-गजंति । केचित्कन्ध-
 गताः केचित्परमवक्रादिभिरुपलक्षिताः पराशिवराः भुज-
 ण्वाद्यायुधाश्च सन्तः अनुजम्बुविन्दुश्रयते । श्वोकाद्ययमै-
 कान्वयि ॥ ११-१३ ॥

रा० टी०-स इति । जम्बुजितैः भेरीणां निःस्वनैर्वाप-
 क्षितः स इन्द्रजित् आजि सङ्ग्रामं वेगेन जगाम ॥ १३ ॥

गो० टी०-तं प्रस्थितमित्यादि । अङ्कुरयमेकान्व-
 यम् ॥ १०-१३ ॥

१४] ति० टी०-शङ्खस्य शशिनश्च वर्णं इव वर्णो यस्य तत् १४

रा० टी०-स इति । शङ्खस्य शशिनश्च वर्णं इव वर्णो
 यस्य तेन छत्रेण स इन्द्रजित् पतिपूर्णेन चन्द्रमसा नभ इव
 रराज ॥ १५ ॥

१५-१६] ति० टी०-हर्मैर्हिरण्यमयदण्डैः ॥ १५ ॥ १६ ॥

रा० टी०-वीज्यमान इति । सर्वधनुष्मतां मुख्य इन्द्र-
 जित् हर्मैः हेममयदण्डकुतैश्चारुचामरमुख्यैर्वीज्यमानोऽभवदिति
 शेषः ॥ १६ ॥

रा० टी०-तत इति । लङ्का अप्रतिवीर्येणन्द्रजिता अङ्केण
 त्रौषिव रराज ॥ १७ ॥

गो० टी०-अवीर्यतेति । हेमैः हेमदण्डैः । हेमविश्वविने-
 हेममयदण्डैः ॥ १५ ॥ १६ ॥

१७] ति० टी०-युद्धभूमि युद्धययसंपादकदोमसात्तभु-
 मिम । निरुद्धमित्याश्रयमित्यर्थः ॥ १७ ॥

रा० टी०-स इति । स इन्द्रजित् युद्धयय युद्धययसंपा-
 दकदोमसात्तभुमि निरुद्धमित्याश्रयमित्यर्थः संप्राप्य रथं प्रति
 मन्त्रस्य समीपं समन्ततनुर्दिज् रक्षांसि स्थापयामास ॥ १७ ॥

गो० टी०-सम्प्राप्येति । रथं प्रति रथविश्वविने १७
 १८] ति० टी०-हुतभोक्तारमिति । विधिवैमन्त्रसन्तमै-
 र्वाक्यैः ॥ १८ ॥

रा० टी०-तत इति । हुतभुजायहिना यद्वहो प्रभा यस्य
 स इन्द्रजित् हुतभोक्तारं वदि मन्त्रसन्तमैर्विधिवैमन्त्रैः ॥ १८ ॥

गो० टी०-ततस्त्विति । विधिवैमन्त्रसन्तमैः ॥ १८ ॥
 १९] ति० टी०-गन्धमागन्धपुरस्कृतैर्लाजसैर्वाक्यैः
 पावकं सङ्कृत्य तत्र पावकं गन्धमागन्धपुरस्कृतैर्लाजसै-
 र्वाक्यैः ॥ १९ ॥

रा० टी०-हवनप्रकारं वागयत्तद-स इति । पावकगन्धो-
 पुरस्कृतो पूजो समर्पितो वैमन्त्रैः वागयत्तद-सङ्कृत्यैः
 कलाजैः पावकं सङ्कृत्यैः वाग-वागयत्तद-हविर्वैमन्त्रमाग-
 न्धमागन्धपुरस्कृतैर्लाजसैर्वाक्यैः ॥ १९ ॥

गो० टी०-स इति । हविर्वाक्यैः पावकैः संस्कृतहवि-
 र्वाक्यैः ॥ १९ ॥ २० ॥

१ प्रवेति गो. पाठः । २ मावीर्येति गो. पाठः । ३ वराह्यापदेति गो. पाठः । ४ शशेति गो. पाठः । ५ पतिशति रा. पाठः । ६ इन्द्रमर्ष-
 भिक रा. पाठः । ७ तस्यमानो जिशाचरेति गो. पाठः । ८ निशीति रा. पाठः । ९ अवीर्यतेति गो. पाठः । १० विनिर्यातेति गो. रा. पाठः
 ११ इदं सार्षपद्वयमधिक गो. पाठः । १२ जुहवेति गो. पाठः । १३ मन्त्रवद्विधिवत्तदेति गो. पाठः । १४ संस्कारेति गो. पाठः ।

शस्त्राणि शरपत्राणि समिधोऽथ विभीतकाः । लोहितानि च वासांसि सुखं काष्ण्यायसं तथा ॥ २० ॥
 स तत्राग्निं समास्तीर्य शरपत्रैः सतोमरैः । छागस्य कृष्णवर्णस्य गलं जग्राह जीवतः ॥ २१ ॥
 सकृदेव समिद्धस्य विधूमस्य महार्चिषः । बभूवुस्तानि लिङ्गानि विजयं यान्यदर्शयन् ॥ २२ ॥
 प्रदक्षिणावर्तेशिवस्तप्तकाञ्चनसंनिभः । हविस्तत्प्रतिजग्राह पावकः स्वयमुत्थितः ॥ २३ ॥
 सोऽस्त्रमाहारयामास ब्राह्ममन्त्रैर्विशारदः । धनुश्चात्मारथं चैव सर्वं तत्राभ्यमन्त्रयत् ॥ २४ ॥
 तस्मिन्नाहूयमानेऽस्त्रे हूयमाने च पावके । साकं गृहेन्दुनक्षत्रं वितत्रास नभःस्थलम् ॥ २५ ॥

स पावकं पावकदीप्ततेजा हत्वा महेन्द्रप्रतिमप्रभावः ।

सचापबाणासिरथाश्वशूलः खेऽन्तर्दधेऽत्मानमचिन्त्यैवीर्यः

॥ २६ ॥

२०] ति० टी०—शस्त्राण्येव शरपत्राणि, काशविशेषाः परिस्तरणभूताः । विभीतका विभीतकटुप्रसवेन्निधन्यः समिधः । शरपत्राणि अभिचारकर्मणि तेषामेव विनियोगात् । आस-
 तिति शेषः । भुवमित्यत्रासीदिति ॥ २० ॥

रा० टी०—शस्त्राणीति । शस्त्राण्येव शरपत्राणि परिस्ती-
 र्यमाणकाशविशेषस्यानीयान्यभविष्यति शेषः । अभिचारकर्मणि
 शस्त्राणामेव तथात्वेन विनियोगोऽस्तीति तात्पर्यम् । अत एव
 विभीतकाः विभीतकटुप्रसवेन्निधन्यो भवन् वासांसि लोहितानि
 रक्तान्यभवन् सुखं काष्ण्यायसं कृष्णलोहमयमभवत् ॥ २० ॥

गो० टी०—शस्त्राणीति । शस्त्राणि आयुधानि शरप-
 त्राणि काशपत्रस्यानीयानि । तानि परिस्तरणान्यामन्त्रित्यर्थः ।
 शरमये बर्हिस्तृणातीत्यभिचारे काशश्चोदितः । अत्र त्रयोपेचा-
 रविधौ तत्स्थाने शस्त्राणि कृतानीति बोध्यम् । विभीतकाः
 कलिद्रुमविकागाः । विभीतक इधम इति श्रुतेः । वासांसि स्व-
 धामाणि । यद्वा शस्त्राणि तोमरादीनि शरपत्राणि च । बर्हो
 व्यामविति शेषः । शरपत्रैः सतोमरैरग्नियन्त्रयादात् । काष्ण्या-
 यसं सुखम् । कृतमिति शेषः ॥ २१ ॥ २०

२१] ति० टी०—शरपत्रैः प्रामुक्तैः । जीवतो गले
 जग्राह । सजीवस्य होमार्थमिति शेषः ॥ २१ ॥

रा० टी०—स इति । स इन्द्रजित् सतोमरैः तोमरस-
 हितैः शरपत्रैस्तत्प्रतिनिधिशस्त्रैरग्निं समास्तीर्य जीवतच्छागस्य
 गलं जग्राह । होमार्थमिति शेषः ॥ २१ ॥

गो० टी०—स तत्रेति । तत्र गृहभूमौ । आस्तीर्य परि-
 स्तीर्य ॥ २१ ॥

२२] ति० टी०—सकृदेवेति । सजीवस्य समयावयवस्य
 छागस्य सकृदेव महाहूत्या समिद्धस्य महार्चिषाग्निः सकाशा-
 तानि लिङ्गानि बभूवुः । यानि पुरा स्वस्य विजयमदर्शयन् ॥ २२ ॥

रा० टी०—सकृदिति । सकृदेकवारमेव समिद्धस्य प्रदी-
 प्तस्य विधूमस्य धूमरहितस्य महार्चिषो बह्वेयांसि लिङ्गानि
 विजयं देवादिपुङ्खे इन्द्रजित्कर्तृकरिपुपराभवमित्यर्थः । अदर्श-
 यन् तानि लिङ्गानि बभूवुः ॥ २२ ॥

गो० टी०—सकृदेवेति । सकृत् समिद्धस्य एकदा समि-

द्धिर्बलितस्य लिङ्गानि उक्तसकृत्समिद्धविधूमत्वमहार्चि-
 ष्टानि विजयं यान्यदर्शयन् । पूर्वमिति शेषः ॥ २१ ॥

२३] ति० टी०—तान्येवाह—प्रदक्षिणेति ॥ २३ ॥

रा० टी०—लिङ्गान्येव बोधयथाह—प्रदक्षिणेति । प्र-
 क्षिणावर्ता प्रदक्षिणातो गमनवती शिखा यस्य स पावकः स्व-
 यमुत्थितः सन् नदीपमानं हविः प्रतिजग्राह ॥ २३ ॥

गो० टी०—प्रदक्षिणेति । प्रदक्षिण आवर्तो भूमिमांस-
 नाः शिखा गम्येति विग्रहः । स्वयमास्थितः स्वयमास्थानान्
 स्वयमुत्थित इति पाठः पुरुषरूपेणोत्थितः इत्यर्थः ॥ २३ ॥

२४] ति० टी०—अस्त्रविशारदः स ब्राह्ममन्त्रमाहारया-
 मास ब्रह्मणा पुनर्ब्रह्माश्रोपदेशमकारयत् । अथ धनुरादिनां
 सिद्धब्रह्मामन्त्रेणाभ्यमन्त्रयत् ॥ २४ ॥

रा० टी०—स इति । अस्त्रविशारदस्य इन्द्रजित् ब्राह्म-
 मन्त्रमाहारयागास यथाविधि स्वसर्माय प्रापयामास धनुरा-
 यस्यमन्त्रयच्च मंत्रेणेति शेषः ॥ २५ ॥

गो० टी०—स इति । आहारयामास आजुष्टाय अभ्य-
 मन्त्रयत् अभिमन्त्रितवान् ॥ २३ ॥

२५] ति० टी०—तस्मिन्नत्र आहूयमाने तदस्त्रमन्त्रदेव-
 त्वे विमुक्तिरहस्पलक्षणे क्रियमाणावाहने । तदुद्देशेन तन्मन्त्रेण
 पावके हूयमाने च सति साकारदिकं नभःस्थलं तत्रासेति । ना-
 यमर्थवादः ॥ २५ ॥

रा० टी०—तस्मिन्निति । अस्त्रे आहूयमाने सति पावके
 हूयमाने च सति अकादिसहितं नभःस्थलं वितत्रास ॥ २६ ॥

गो० टी०—तस्मिन्निति । वितत्रास वचाळ ॥ २४ ॥

२६] ति० टी०—अन्तर्दधेऽत्मानमित्यत्राकारलोपदृष्टा-
 न्दसः ॥ २६ ॥

रा० टी०—स इति । महेन्द्रप्रतिमप्रभावः चापादिसहित-
 तस्य इन्द्रजित् आत्मानं चापादिसहितस्वशरीरं खेऽन्तर्दधे
 अन्तर्धापयामास आत्मशब्दाकारलोप आर्पः ॥ २७ ॥

गो० टी०—स इति । आत्मानम् अन्तर्दधे अन्तर्धापया-
 मास । अन्तर्धावितण्यार्थम् । खेन्तर्दधेऽत्मानमित्यत्र आ-
 पुरूपत्वम् । अचिन्त्यरूपः अचिन्त्यमन्त्रशक्तिः ॥ २६-२७ ॥

ततो ह्यरथाकीर्णं पताकाध्वजशोभितम् । निर्ययौ राक्षसबलं नर्दमानं युयुत्सया ॥ २७ ॥
 ते शरैर्वहुभिश्चित्रैस्तीक्ष्णवेगैरलंकृतैः । तोमरैरङ्कुशैश्चापि वानराञ्जघ्नुराहवे ॥ २८ ॥
 रावणिस्तु सुसंकुद्धस्ताम्रिरीक्ष्य निशाचरान् । हृष्टा भवन्तो युध्यन्तु वानराणां जिवांसया ॥ २९ ॥
 ततस्ते राक्षसाः सर्वे गर्जन्तो जयकाङ्क्षिणः । अभ्यवर्षस्ततो घोरं वानराञ्छरदृष्टिभिः ॥ ३० ॥
 स तु नालीकनाराचैर्गदाभिर्मुसलैरपि । रक्षोभिः संवृतः संग्रये वानरान्विचर्कषे ह ॥ ३१ ॥
 ते वध्यमानाः समरे वानराः पादपायुधाः । अभ्यवर्षन्त सहा रावणिं शैलपादपैः ॥ ३२ ॥
 इन्द्रजितु तदा क्रुद्धो महातेजा महाबलः । वानराणां शरीराणि व्यधमद्रावणात्मजः ॥ ३३ ॥
 शरेणैकेन च हरीन्त्रव पञ्च च सप्त च । विभेदैः समरे क्रुद्धो गदामान्संप्रहर्षयन् ॥ ३४ ॥
 स शरैः सूर्यसंकाशैः शातकुम्भविभूषणैः । वानरान्समरे वीरः प्रपमाय सुदुर्जयः ॥ ३५ ॥
 ते भिन्नगात्राः समरे वानराः शरपीडिताः । पेतुर्मथितसंकल्पाः सुरैरिव महासुराः ॥ ३६ ॥
 ते तपन्तमिवादित्यं घोरैर्बाणगभस्तिभिः । अभ्यधावन्त संक्रुद्धाः संयुगे वानरर्षभाः ॥ ३७ ॥
 ततस्तु वानराः सर्वे भिन्नदेहा विचेतसः । व्यथिता विद्रवन्ति स्म रथिणेण समुक्षिताः ॥ ३८ ॥
 रामस्यार्थं पराक्रम्य वानरास्त्यक्तजीविताः । नर्दन्तस्तेऽनिवृत्तास्तु समरे सशिलायुधाः ॥ ३९ ॥
 ते द्रुमैः पर्वतशैथ शिलाभिश्च पुद्गमाः । अभ्यवर्षन्त समरे रावणिं समवस्थिताः ॥ ४० ॥

२७-२८] ति० टी०-तत इति । गगनसमाप्त्यनन्तरम् । तयामभूमिगम्यः ॥ २७ ॥ २८ ॥

रा० टी०-तत इति । राक्षसबलं युयुत्सया निर्ययौ ॥ २८ ॥

रा० टी०-ते इति । ते राक्षसाश्चरादिभिर्वानरान् जघ्नुः २९ २९-३०] ति० टी०-निशाचरान्समीक्ष्य । आहति शेषः । किमाह तदाह- हृष्टा इति ॥ २९ ॥ ३० ॥

रा० टी०-रावणिरिति । सुसंकुद्धो रावणिस्तान् युध्यमानान् निशाचरादिरीक्ष्य हृष्टाभवन्तो भवन्तो युध्यन्तिवन्त्याहतिशेषः ३० गो० टी०-रावणिस्त्विति । उवाचति शेषः ॥ ३० ॥

रा० टी०-तत इति । ते इन्द्रजिता प्रोत्साहिता राक्षसाः वानरान् शरदृष्टिभिः अभ्यवर्षन् आच्छादयन् ॥ ३१ ॥

गो० टी०-तत इति । ततः तस्मात् रावणिवचनात् । द्वितीयस्ततः शब्दः पञ्चाच्छब्दार्थः ॥ २९ ॥

३१] ति० टी०-रक्षोभिः संवृतो राक्षससैन्योपरि प्रत्यासनाकाशदेशे स्थितः ॥ ३१ ॥

रा० टी०-स इति । रक्षोभिस्संवृतः स इन्द्रजित् नालीकादिभिर्वानरान् विचर्कषे ॥ ३१ ॥

गो० टी०-स त्विति । नालीकाः विशालाग्रशरः । रक्षोभिः संवृतः रक्षोगणमध्यत उपरिस्थित इत्यर्थः । अन्यथा खेप्ततर्ध इति पूर्वोक्तं विरुध्येत । विचर्कषे हिंसितवान् ॥ ३० ॥

३२-३५] ति० टी०-अभ्यवर्षन्त । तत्सैन्यमभित्यज्जितस्थितिकद्विगुणेनेति शेषः । अन्यथान्तर्धानगतत्वेनैतदसंभवान् ॥ ३२-३५ ॥

रा० टी०-ते इति । वध्यमाना राक्षसैर्निहन्यमानास्ते वानराः शैलपादपैः रावणिमभ्यवर्षन्त ॥ ३३ ॥

रा० टी०-इन्द्रजित् इति । इन्द्रजित् वानराणां शरीरां व्यधयत् ॥ ३३ ॥

रा० टी०-शरेणैति । एकैकं शरेण नारभृतीन् हरं विभेद ॥ ३४ ॥

रा० टी०-स इति । स इन्द्रजित् सैन्यान्गान् प्रपमाय गो० टी०-त इति । रावणिं रावणिमुक्तायुधामान् देहयत् ॥ ३५-३६ ॥

३६] ति० टी०-मथितसंकल्पाः संवृतसंकल्पाः ॥ ३६ ॥ रा० टी०-ते इति । सूर्यमहत्तया ३५ शरेण पीडित अपविद्धा अत एव भित्तगत्वाः अत एव प्रतिभक्तकल्पाः कृतमुद्धेच्छाः वानराः पेतुः ॥ ३७ ॥

गो० टी०-त इति । मथितसंकल्पाः संवृतसंकल्पाः ३५-३७-३८] ति० टी०-यान् वानरान् । तद्विगभिस्तु नेति शेषः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

रा० टी०-प्रतपन्तमिति । बाणगभस्तिभिः बाणरूपां रणे प्रतपन्तमादित्यमिवेन्द्रजितं वानरर्षभाः अभ्यवर्षन्त ३

रा० टी०-तत इति । भद्रान्तरंगमाह-तत इति । भिन्ना विदी देहा येपामन् एव रुषिण समुक्षिताः अत एव व्यथिताः एव विचेतमो वानराः विद्रवन्ति इत्यन्तश्चाहन्ति स्म ॥ ३९

३९-४०] ति० टी०-न्यत जीविताम्यक्तजीवितेच्छा सशिलायुधाः शिलाभिर्युधैः सहिताः ॥ ३९ ॥ ४० ॥

रा० टी०-रामस्यार्थं । रामस्यार्थं रामप्रयोजनसित पराक्रम्य पराक्रमं कृत्वा त्यक्तजीविताः जीविताक्षरहिताः एव निवृत्ताः इह लोकमुख्येच्छारहिताः नर्दन्तो वानराः स लम्प्याः शिलायुधविशिष्टाः बभूवुर्गिति शेषः ॥ ४० ॥

१ नर्दन्त इति गो. पाठः । २ चर्कषे इति गो. रा. पाठः । ३ अभ्यवर्षन्त सहसा रावणिं रणकौशमित गो. पाठः । ४ विच्छेदेति गो. पाठः । ५ भूषितैरिति गो. पाठः । ६ जसीति गो. पाठः ।

तं द्रुमाणां शिलानां च वर्षं प्राणहरं महत् । व्यापोहत महातेजा रावणिः समितिजय ॥ ४१ ॥
 ततः पावकसंकाशैः शरैराशीविषोपमैः । वानराणामनीकानि विभेद समरे प्रभुः ॥ ४२ ॥
 अष्टादशशरैस्तीक्ष्णैः स विद्धा गन्धमादनम् । विव्याध नवभिश्चैव नलं दूरादवस्थितम् ॥ ४३ ॥
 सप्तभिस्तु महावीर्यो मेन्दं मर्मविदारणैः । पञ्चभिर्बिशिखैश्चैव गजं विव्याध संयुगे ॥ ४४ ॥
 जाम्बवन्तं तु दशभिर्नीलं त्रिशङ्घिरेव च । सुग्रीवमृषभं चैव सोऽङ्गदं द्विविदं तथा ॥ ४५ ॥
 घोरैर्दत्तवरैस्तीक्ष्णैर्निष्प्राणानकरोत्तदा । वन्यानपि तदा मुख्यान्वानरान्बहुभिः शरैः ॥ ४६ ॥
 अर्दयामास संक्रुद्धः कालाग्निरिव मूर्च्छितः । स शरैः सूर्यसंकाशैः सुमुक्तैः शीघ्रगामिभिः ॥ ४७ ॥
 वानराणामनीकानि निर्ममन् महारणे । आकुलां वानरं सेनां शरजालेन पीडिताम् ॥ ४८ ॥
 हृष्टः स परया प्रीत्या ददर्श क्षतजोक्षिताम् । पुनरेव महातेजा राक्षसेन्द्रात्मजो बली ॥ ४९ ॥
 संमृज्य बाणवर्षं च शस्त्रवर्षं च दारुणम् । ममर्द वानरानीकं पैरितस्त्विन्द्रजिह्वली ॥ ५० ॥

स्वसैन्यमुन्मृज्य समेत्य तूर्णं महाहवे वानरवाहिनीषु ।

अदृश्यमानः शरजालमुग्रं वर्षं नीलाम्बुधरो यथाम्बु ॥ ५१ ॥

ते शक्रजिह्वाणाविशीर्णदेहा मायाहता विस्वरमुन्नदन्तः ।

रणे निपेतुर्हरयोऽद्रिकल्पा यथेन्द्रवज्राभिहता नगेन्द्राः ॥ ५२ ॥

ते केवलं संदृशुः शिताग्रान्बाणान्रणे वानरवाहिनीषु ।

मायाविगूढं चैव सुरेन्द्रशत्रुं न चात्र तं राक्षसमप्यपश्यन् ॥ ५३ ॥

ततः स रक्षोधिपतिर्महान्मा सर्वा दिशो बाणगतैः शिताग्रैः ।

प्रच्छादयामास रविप्रकाशैर्विदारयामास च वानरेन्द्रान् ॥ ५४ ॥

स शूलनिस्त्रिशपरश्वधानि व्याविद्धदीप्तानलैःसमभ्राणि ।

सविस्फुल्लिङ्गोज्ज्वलपावकानि वर्षं तीव्रं हवगेन्द्रसैन्ये ॥ ५५ ॥

रा० टी०-ते इति । समन्वितताः उवङ्गमाः द्रुमादिभिः
 रावणिमभ्यवर्षन्त ॥ ४१ ॥

गो० टी०-रामस्येति । न्यक्तजीविताः न्यक्तजीवितेच्छाः ।
 अभिहताः अभिखलं प्रवृत्ताः । तुरवधारणे ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

४१-४५] ति० टी०-व्यपोहतापसारयति स्म ॥ ४१-४५ ॥

रा० टी०-तदिति । प्राणहरं माणां शिलानां च महम्-
 वर्षम् रावणिर्व्यपोहत न्यपतयत् ॥ ४२ ॥

रा० टी०-तत्प्रकारमाह-तत इत्यादिभिः । प्रभुः समर्थो
 रावणिः पावकसंकाशैः शरैः वानराणामनीकानि विभेद ॥ ४३ ॥

गो० टी०-तदिति । व्यपोहत वारयामास ॥ ४३-४५ ॥

रा० टी०-भेदनप्रकारमाह-अष्टेत्यादिभिः । स रावणिः दू-
 रात् अष्टादशशरैः गन्धमादनं जिह्वा नवभिः शरैः नलं विव्याध ४४

रा० टी०-सप्तभिरेति । महावीर्यो रावणिः मर्मविदा-
 रणैस्सप्तभिः विशिखैः मेन्दं पञ्चभिर्गजं च दशभिर्जाम्बवन्तं
 च त्रिशङ्घिर्नीलं च विव्याध । सार्द्धश्लोक एकान्वयी ॥ ४५ ॥

रा० टी०-सुग्रीवमिति । दत्तवरैः शरैः सुग्रीवप्रभृतीन्
 निष्प्राणान् प्राणरहितानिवाकरोत् ॥ ४६ ॥

गो० टी०-अष्टादशेत्यादिसार्धश्लोकत्रयमेकान्वयम् ।
 दत्तवरैः बलवतैः ॥ ४७-४८ ॥

४६-५०] ति० टी०-दत्तवरैर्वदन्तः ॥ ४६-५० ॥

रा० टी०-अन्यानि । मूर्च्छितः प्रवृद्धः कालाग्निरिव सं-
 क्रुद्धो रावणिः अन्यानि वानरान् बहुभिः शरैर्दयामास ४७

रा० टी०-स इति । स रावणिः सुमुक्तैः शरैः वानराणा-
 मनीकानि निर्ममन् ॥ ४८ ॥

गो० टी०-अन्यानि । मूर्च्छितः प्रवृद्धः ॥ ४९ ॥ ४६ ॥

रा० टी०-आकुलामिति । हृष्टः निर्मथनेन प्राप्तसंतापः
 स रावणिः शरजालेन पीडितामत एव आकुलां वानरं सेनां
 परया प्रीत्या ददर्श ॥ ४९ ॥

गो० टी०-आकुलामिति । परया प्रीत्या हृष्टः बद्धतः ४७

रा० टी०-पुनरिति । महातेजा इन्द्रजित् बाणवर्षं शस्त्र-
 वर्षं च संमृज्य कृत्वा वानरानीकं पुनर्ममर्द । सार्धश्लोक
 एकान्वयी ॥ ५० ॥ ५१ ॥

गो० टी०-पुनरवेत्यादिसार्धश्लोकमेकं वाक्यम् । खड्गा-
 दीनि शस्त्राणि । अत्र द्वितीयबलिशब्दो वरदानबलवत्तावा-
 चकः । प्रथमो तीर्थवत्तावाचकः ॥ ४८ ॥

५१-५५] ति० टी०-स्वसैन्यं स्वसैन्योपरिभागश्च-
 त्मृज्य ॥ ५१-५५ ॥

ततो ज्वलनसंकाशैर्वर्णैर्वानरभूयथा । ताडिताः शक्रजिह्वाणैः प्रफुल्ला इव किंशुकाः ॥ ५६ ॥
 ते न्योऽन्यमभि सर्पन्तो निनदन्तश्च विस्वरम् । राक्षसेन्द्रास्त्रनिभिन्ना निपेतुर्वानरर्षभाः
 उदीक्षमाणा गगनं केचिन्नेत्रेषु ताडिताः । सैनैर्विशुरन्योन्यं पेतुश्च जगतीतले ॥ ५७ ॥
 हनूमन्तं च सुग्रीवमङ्गदं गन्धमादनम् । जाम्बवन्तं सुपेणं च वेगदर्शिनमेव च ॥ ५८ ॥
 मैन्दं च द्विविदं नीलं गवाक्षं गैवयं तथा । केसरिं हरिलोमानं विशुद्धं च वानरम् ॥ ५९ ॥
 सूर्यानेन ज्योतिमुखं तथा दक्षिमुखं हरिम् । पावकाञ्च नलं चैव कुमुदं चैव वानरम् ॥ ६० ॥
 भासैः शूलैः शितैर्वर्णैरिन्द्रजिन्मन्त्रमंहितैः । विष्वाय हरिश्चार्दुलान्सर्वास्तान्नाक्षसोत्तमाः ॥ ६१ ॥
 स वै गदाभिर्हरियूथमुख्यान्निभिन्ना बाणैस्तपनीयवर्णैः ।
 वर्षं रामं शैरवृष्टिजालैः सलदम्पं भास्करमग्निप्रकल्पैः ॥ ६२ ॥
 स बाणवर्षैरभिवृण्वमाणो भारनिपातानि च तानभित्तय ।
 समीक्षमाणः परमाद्भुतश्रीं रामस्ततो लक्ष्मणमित्युवाच ॥ ६३ ॥

रा० टी०—स्वसैन्यमिति । स्वसैन्यमुत्पद्य त्यक्त्वा वानरवाहिनीषु समेत्य प्राप्य अट्टव्यमानो रावणिः । नालासुः परोऽम्बु जलमिव शरज्जातं वर्षं ॥ ५२ ॥

रा० टी०—ते इति । मायाया इन्द्रजित्कृतचललेन हता बोहिता अत एव शक्रजिह्वाणेन विभीषणां देहा येषामन एव विस्वरज्जलदन्तो हरयः इन्द्रयन्त्राभिहताः नगेन्द्रा इव निपेतः ॥ ५७ ॥

गो० टी०—स्वसैन्यमिति । स्वसैन्यं स्वसैन्योपरि भागम् ॥ ४९ ॥ ५० ॥

रा० टी०—ते इति । ते हयः वानरवाहिनीषु बाणान्न स्य संदृष्टः मायाया शिष्टं गुप्तं गन्धमदं च तेषां पश्यन् एकयन्त्रवर्षं ॥ ५४ ॥

रा० टी०—तत इति । रवोऽपि तानि रावणिः बाणगणैः सर्वो दिशः प्रच्छादयामास वानरेन्द्रान विदारयामास च ॥ ५३ ॥

रा० टी०—स इति । व्याविद्ध प्रफुल्लः यो दीप्तानलः तस्य मणिभानि सलदानि तत्र हेतुः सविस्फुटिङ्गा विष्फुटिङ्गमहिताः उज्ज्वलपावका येषु तानि शलाहीनि प्रवेष्टवन्तः त्रिं यथा भवन्ति तथा वर्षं ॥ ५६ ॥

गो० टी०—तत इति । मायानिग्रहम् अत एव आद्यतम प्रपकाशम् ॥ ५६—५३ ॥

५६] ति० टी०—प्रफुल्लाः किंशुका इव । अगमन्ति त्रिः ॥ ५६ ॥

रा० टी०—तत इति । ज्वलनसंकाशैः शक्रजिह्वाणैः ताडिताः वानरभूयथाः प्रफुल्लाः किंशुका इव वस्तुपुरिति शेषः ॥ ५७ ॥

रा० टी०—ते इति । वानरर्षभा निपेतुः ॥ ५८ ॥

गो० टी०—ततो ज्वलनेत्यादि श्लोकद्वयमेकान्वयम् । तैः तीक्ष्णैरित्यर्थः ॥ ५४ ॥ ५५ ॥

५७-६३] ति० टी०—गन्धमदं ताडिता इत्यन्वयः । अन्योन्यं विविधान्योन्यतया समतलित्यर्थः ॥ ५७-६३ ॥

रा० टी०—उदीक्षमाणा इति । गगनमुदीक्षमाणा केचिद्वानरा लेकेषु ताडिताः वस्तुपुरिति शेषः अत एव अन्योन्यं विविधः समतलित्वं पेतुः ॥ ५७ ॥

गो० टी०—उदीक्षमाणा इति । विशुरन्योन्यम् अन्यो दोषयोऽम्बुवर्षा पेतुमित्यर्थः ॥ ५८ ॥

रा० टी०—हनूमन्तमिति । इन्द्रजित् मयमाहृतैः अभि मन्त्रिः पारमर्षिभिः हनूमदादीन् हरिश्चादृष्टान् विष्वायः । श्लो ५२-५३-५४-५५ ॥

गो० टी०—हनूमन्तमन्यादिषु श्लोकेभ्यस्तान्वाच । केन चित्प्राप्तम् ॥ ५७-५८ ॥

रा० टी०—स इति । स रावणि गदाभिर्वर्णैः हरियूथ मुख्यान्निभिन्ना अट्टवृष्टिजालैः रामं वर्षं ॥ ५९ ॥

गो० टी०—स वा इति । गदाभिर्वर्णैः प्रकातप्राप्ता दीनान्मुपलक्षणम् ॥ ६१ ॥

रा० टी०—स इति । बाणवर्षे, अभिवृण्वमाणो राम भारनिपातानि तान् बाणनिपातान् अभित्तयत् कुण्डल्येतः परिगणय्य समीक्षमाणः सन् लक्ष्मणमित्युवाच ॥ ६२ ॥

गो० टी०—स बाणति । बाणवर्षे, बाणनिस्तपनं अभिवृण्वमाणः अभितः पात्यमानः स रामः तान् बाणवर्षान् भारनिपातानि लघुनन्तिय । बाणवर्षे वर्षाद्व्यत्यर्थः । अत्र हेतुमाह—परमिति । अन्यन्ताश्चयैकैर्यसः मुक्तिः सन् लक्ष्मणं समीक्षमाणः स्वस्वभावात्परमवनेन व्रणाः सप्रतिक्रियां कर्तुमुक्तमिद्विज्ञैरभिवृण्वमाणः सन्नित्युवाच ६२

१ शेरिति गो. पाठः । २ इदं पद्यमधिकं गो. रा. पुरतः । ३ शेरिति गो. पाठः । ४ वज्रोमुखाविति गो. पाठः । ५ पुद्गरिति गो. रा. पाठः । सहैति गो. पाठः । ७ वर्षमाण इति गो. पाठः ।

असौ पुनर्लक्ष्मण राक्षसेन्द्रो महास्रमाश्रित्य सुरेन्द्रशत्रुः ।

निपातयित्वा हरिसैन्यैस्माञ्जितैः शरैरर्दयति प्रसक्तम् ॥ ६४ ॥

स्वयंभुवा दत्तवरो महात्मा समाहितोऽन्तर्हितभीमकायः ।

कथं नु शक्यो युधि नष्टदेहो निहन्तुमयेन्द्रजिदुद्यतास्त्रः ॥ ६५ ॥

मन्ये स्वयंभूर्भगवानाचिन्त्यस्तैस्तैदस्त्रं प्रभवश्च योऽस्य ।

बाणावर्पातं त्वमिहाद्य धीमन्मया महाव्यग्रमनाः सहस्र ॥ ६६ ॥

पच्छादयैत्वेप हि राक्षसेन्द्रः सर्वाधिकः सायकट्टिजालैः ।

एतच्च सर्वं पतिताश्रयशूरं न भ्राजते वानरराजसैन्यम् ॥ ६७ ॥

आवां तु दृष्ट्वा पतितौ विसंज्ञौ निवृत्तयुद्धौ हतहर्षरोषौ ।

ध्रुवं प्रवेक्ष्यत्यमराखवासमसौ समासाद्य रणाश्रयलक्ष्मीम् ॥ ६८ ॥

६४] ति० टी०—प्रसक्तं प्रकृतं प्राप्तं ब्रह्माश्रमाश्रित्या-
स्मानाजामेवार्दयति ॥ ६४ ॥

रा० टी०—तदाकारमाह—अस्मावित्यादिभिः । असौ
रावणिः प्रसक्तं प्राप्तं महास्रं ब्रह्माश्रमाश्रित्य संयोज्य हरिसैन्यं
निपातयित्वा निपात्य अस्मान् अर्दयति ॥ ६५ ॥

गो० टी०—अस्माविति । असौ ब्रह्माश्रं ब्रह्माश्रमन्त्रम्
आश्रित्य । प्रहरयति शेषः ॥ ६६ ॥

६५] ति० टी०—नष्टदेहोऽष्टदेहः ॥ ६५ ॥

रा० टी०—ननु निहन्तुमिति न्यत आह—स्वयमिति ।
स्वयम्भुवा दत्तो वरो यस्मै अत एव महात्मा अतिप्रयत्नवान्
अत एव नष्टोऽष्टयो देहो यस्य स इन्द्रजित् युधि निहन्तुं कथं
शक्यः एतेन कपटयोद्गुणां हननं पलायनपरहननवत् दोषाव-
हमिति रामाभिप्रायः सूचितः तेन वक्ष्यमाणविशसनसादृश्य-
प्राप्तिः स्वयंभुवोऽप्युपार्थिवेति ध्वनितम् ॥ ६६ ॥

गो० टी०—स्वयम्भुवेति । नष्टदेहः अष्टदेहः । तत्र
हेतुः—अन्तर्हितभीमकाय इति ॥ ६४ ॥

६६] ति० टी०—नन्वष्टदेहस्यापि संहारमाधनैः शस्त्र-
वेध्यादिदिश्यान्वेहनं कार्यमिति चेन्न भगवतो व्रजण आशा-
या पारुतिनेयमाभिरपि पालनोचित्येनैतत्सहस्रैर्वैचित्र्या-
दित्याश्रयनाह—मन्ये इति । अचिन्त्योऽचिन्त्यैर्भवः । यो-
ऽस्य सकलसंसारस्य प्रभवः स्रष्टा । चकारात्संहर्ता च । स्वयं-
भूर्हिरण्यगर्भोऽस्ति तस्य भगवत एतदस्त्रमेतदस्त्रवैभवमित्येव
मन्ये जानामि । अतस्तत्प्रकृतमिमं बाणावर्पातं मया सहाव्य-
ग्रमना भगवद्व्यानैकचित्तो भूत्वा भगवद्व्यानखलेन सहस्र ।
धीममिति हेतुगर्भविशेषणम् । यतस्त्वमपि ब्रह्मध्यानसंपन्नस्त-
स्मात्सहस्र । एवं हि भगवदनुग्रहादस्माकमपि जयो भविष्य-
ति, नान्यथेत्यर्थः ॥ ६६ ॥

रा० टी०—मन्ये इति । योऽस्य मनुवंशस्य प्रभवः उत्प-

त्तिकारणं स स्वयंभूः अचिन्त्यः पराभविषुं चित्तयितुमशक्यः
तस्य स्वयंभुव एव एतदस्त्रमतः बाणावर्पातं मया सह त्वं सह-
स्व इत्यहं मन्ये ॥ ६७ ॥

गो० टी०—तर्हि तत्र प्रतिक्रिया कर्तव्येत्यत्राह—मन्ये इति ।
स्वयम्भूः अचिन्त्यः अचिन्त्यप्रभाव इति मन्ये । तत्र हेतु-
माह—यस्येति । एतदस्त्रं यत् यदेवताकं यः अस्याश्रम्य प्रभवः
उत्पत्तिकारणम् । सोऽचिन्त्यः । तथावाध्याम् किं कर्तव्यमि-
त्यत्राह—बाणेति । धीमन् आपस्तु न चरितव्यमिति
ज्ञानिन् ॥ ६५ ॥ ६६ ॥

६७] ति० टी०—पतिताश्रयशूरं पतिता भुवि पतिता
अश्रयशराः प्रशस्तवीरा यस्मिन्स्तु ॥ ६७ ॥

श्रीरामचंद्रायनमः

रा० टी०—प्रच्छादयतीति । एष रावणिः प्रच्छादयति
अत एव पतिता अश्रयशराः यस्मिन् तदेतन् वानरराजसैन्यं
न भ्राजते ॥ ६८ ॥

६८] ति० टी०—एतत्सहस्रस्यैवैतदुपरमोपापत्वमपी-
त्याह—आवामिति । हतहर्षरोषावप्रकाशितहर्षरोषविकारौ,
अतएव विसंज्ञाविद्यावां पतितौ दृष्ट्वा रणाश्रयलक्ष्मीं समासाद्य
ध्रुवममावमराखवासं लङ्कां प्रवेक्षयति । पथाद्यस्माभिरुद्येयं
तत्करिष्याव इति शेषः । रणाश्रयेत्यादिना समूलनाशाशक्तिः
सूचिता ॥ ६८ ॥

रा० टी०—सहस्रे फलमाह—आवामिति । असौ रावणिः
आवां विसंज्ञौ दृष्ट्वा ज्ञात्वा रणाश्रयलक्ष्मीं विजयसंपत्तिमा-
साद्य मनसा प्राप्य अमराखवासं लंकां प्रवेक्षयति ॥ ६९ ॥

गो० टी०—आवामिति । गतरोषहर्षौ । मूर्छिताविति या-
वत् । अमराखवासं लङ्काम् । रणाश्रयलक्ष्मीं विजयलक्ष्मीम् ।
अग्रपदेन रणमूललक्ष्मीर्न गृहीतुं शक्येत्युच्यते । एतेन मूल-
घातः कर्तुं न शक्यत इत्युच्यते ॥ ६७ ॥

ततस्तु ताविन्द्रजितोऽस्रजालैर्बभूवतुस्तत्र तदा विशस्तौ ।
 स चापि तौ तत्र विषादयित्वा ननाद हर्षाशुचि राक्षसेन्द्रः ॥ ६९ ॥
 ततस्तदा वानरसैन्यमेवं रामं च संख्ये सह लक्ष्मणेन ।
 विषूदयित्वा सहसा विवेश पुरीं दशग्रीवभुजाभिगुप्ताम् ॥
 संस्तूयमानः स तु यातुधानैः पित्रे च सर्वे हृषितोऽभ्युवाच ॥ ७० ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे त्रिसप्ततितमः सर्गः ॥ ७३ ॥

चतुःसप्ततितमः सर्गः ।

इन्द्रजितप्रयुक्तजहाझञ्जेन मूर्छितं कपिपल दष्टकर्मो मारुतिविभीषणाकर्मो प्रहृष्टं जाम्बवान् हिमानलधौषधिभिरष्टतसजी-
 नीविशत्यकरण्याद्यौषधीरानेतुं मारुतिं प्रार्थयन् ततोऽगार वारुणि उदयितोऽपि तत्तमकागीरं पतन्ति स्तन्यान्वोवसाहोत्रं विषायाञ्जनैयः
 स्थाने पुनर्मिरिं निधाय रामपार्श्वेमागतस्तेन यावद्रामबलमनीयं दष्टम् ।

तयोस्तदासादितयो रणाग्रे मुमोह सैन्यं हरिर्यूथधानाम् ।
 सुग्रीवनीलाङ्गदजाश्वन्तो न चापि किञ्चित्पतिरेद्रे ते ॥ १ ॥
 ततो विषण्णं समवेक्ष्य सर्वं विभीषणो बुद्धिमतां वरिष्ठः ।
 उवाच शाखाभृगराजवीरानाश्वासयन्नप्रतिमैर्वचोभिः ॥ २ ॥
 मा भैष्ट नास्त्यत्र विषादकालो यदार्यपुत्रौ ह्यवशौ विषण्णौ ।
 स्वयंभुवो वाक्यमथोद्वहन्तौ यत्सादिताविन्द्रजितास्रजालैः ॥ ३ ॥

६९-७०] ति० टी०-विशस्तौ पीडितौ ॥ ६९-७० ॥
 इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये
 आदिकाव्ये युद्धकाण्डे त्रिसप्ततितमः सर्गः ॥ ७३ ॥

रा० टी०-तत इति । ततः रामोक्त्यनन्तरं तौ रामल-
 मणौ इन्द्रजितोऽस्रजालैः अविशस्तौ हिंसितसदृशौ बभूवुः
 तस्मिन्स्तु तौ रामलक्ष्मणौ विषादयित्वा विषाद्य हर्षात् न-
 द ॥ ७० ॥

रा० टी०-तत इति । स रावणिः वानरसैन्यं रामं च
 वेष्टयित्वा निष्य पुरीं लंकां सहसा विवेश अत एव यातु-
 धानैः संस्तूयमानः अत एव हृषितश्च सन् पित्रे रावणाय
 त्वमभ्युवाच ॥ ७१ ॥

इति श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय रामायणव्याख्याने रामायणशिरोमणौ
 युद्धकाण्डे त्रिसप्ततितमः सर्गः ॥ ७३ ॥

गो० टी०-ततस्त्विति । विशस्तौ पीडितौ तौ पतितौ
 वेष्टयित्वा दृष्ट्वा ननाद ॥ ६८ ॥ ६९ ॥

इति श्रीमोविन्द्रराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटा-
 ख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने त्रिसप्ततितमः सर्गः ॥ ७३ ॥

१] ति० टी०-तयो राघवयोः रणाग्रे रणमुखे सादित-
 ॥ निश्चेष्टीकृतयोः ॥ १ ॥

रा० टी०-इन्द्रजितमनान्तरकालिकं वानरसैन्यवृत्तान्त-
 माह-तयोरित्यादिभिः । रणाग्रे तयो रामलक्ष्मणयोरामादि-
 तयोः दुःखितयोरपि सतोर्दृष्टिपुष्पानां सैन्यं मुमोह अत एव
 सुग्रीवादयः किञ्चित् प्रतिपदिनं कर्तुं समयोः बभूवुः आमादि-
 तशब्दः आचारकिञ्चनप्रवृत्तिरुत्कर्षकिञ्चनः ॥ १ ॥

गो० टी०-अथ ब्रह्माश्वन्वविमुक्तिश्चतुःसप्ततौ-तयो-
 रित्यादि । सादितयोः अनासादितयोः किञ्चित् प्रतिपदिनं
 कृता बभूवुरित्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥

२] ति० टी०-अप्रतिमैरत्यन्तं कालोच्चितैः ॥ २ ॥

रा० टी०-तत इति । बुद्धिमतां वरिष्ठो विभीषणः सैन्यं
 विषण्णं समवेक्ष्य अप्रतिमैः उपमादितैः वचोभिः शाखाभृग-
 राजवीरान् आशवासयन्सन् उवाच ॥ २ ॥

३] ति० टी०-तदेवाह-मा भैष्टिति । अत्राम्यामव-
 स्थायां विषादकालो विषादावमगो नास्ति । कृतमन्त्राह-
 यदिति । यत्तस्मात्स्वयंभुवो वाक्यमुद्वहन्तौ तदज्ञां परिपा-
 लयन्तौ, अत एव विवशावन्नप्रयोगप्रवृत्तिरुद्दिता । अधानन्तरं
 तस्मादेवन्द्रजिता सादिताविति यत्तस्माद्विषण्णावेव, न तु प्रा-
 णपीडावन्तौ, अतो माभैष्ट । यद्वा एतावदशौ विषण्णाविति
 यन्नत्र विषये माभैष्ट । एतयोर्विषण्णयोस्मान्को वा रश्मि-
 त्ति शत्रुभ्यो भयं मा भूत् । अथैतद्विषये ॥ ३ ॥

१ इन्द्रजितेति गो. रा. पाठः । २ विदशेति गो. पाठः । ३ विषादयितेति गो. पाठः । ४ इदमर्थे गो. ॥
 इति गो. पाठः । ५ इन्द्रजितेति गो. रा. पाठः ।

तस्मै तु दत्तं परमास्त्रमेतत्स्वयंभुवा ब्राह्मममोघैर्वीर्यम् ।

तन्मानयन्तो युधि राजपुत्रौ निपातितौ कोऽत्र विषादकालः

॥ ४ ॥

ब्राह्ममस्त्रं ततो धीमान्मानयित्वा तु मारुतिः । विभीषणवचः श्रुत्वा हनूमानिदमब्रवीत् ॥ ५ ॥

अस्मिन्मन्त्रहते सैन्ये वानराणां तरस्विनाम् । यो यो धारयते प्राणास्तं तमाश्वासयौवहे ॥ ६ ॥

तावृभौ युगपद्वीरौ हनूमद्राक्षसोत्तमौ । उल्काहस्तौ तदा रात्रौ रणशीर्षे विचरतुः ॥ ७ ॥

भिन्नलाङ्गुलहस्तोरुपादाङ्गुलिशिरोधरैः । स्रवद्भिः क्षतजं गात्रैः प्रस्रवद्भिः समन्ततः ॥ ८ ॥

पतितैः पर्वताकारैर्वानरैरभिसंवृतौ । शस्त्रैश्च पतितैर्दासैर्ददृशाते वसुंधराम् ॥ ९ ॥

सुग्रीवमङ्गदं नीलं शरभं गन्धमादनम् । जाम्बवन्तं सुपेणं च वेगदक्षिणमेवै च ॥ १० ॥

मेन्दं नलं ज्योतिमुखं द्विविदं चापि वानरम् । विभीषणो हनूमांश्च ददृशाते हतान्रणे ॥ ११ ॥

स्ति । यद्यस्मात्स्वयंभुवो वाक्यं मन्त्रपशुद्वहन्तौ मानयन्ता-
भिन्दजिदम्बजालैः सादितौ सादितौ वित्र, यतो ब्रह्मसंमाननाथं
स्वयमेव पतिताविति माभेष्टत्यर्थः ॥ ३ ॥

रा० टी०—तदाकारमाह—भृत्यादिभिः । यत् यस्मादितौ
स्वयंभुवो वाक्यपशुद्वहन्तौ प्रतिपालयन्तौ यदायंभुवौ प्रयत्ना-
भावविशिष्टदशरथसुतो रामलक्ष्मणौ इन्द्रजिता अञ्जनालैः
सादितौ आच्छादितौ अत एव विषण्णौ यदासीनत्वेन प्रती-
यमानौ अत एव अवशौ अश्वशमदृशौ स्त इति शेषः अतः
विषादकालः स्वदसमयो न एतेन युष्मदौदासी-यज्ञाप्यरामल-
क्ष्मणौदासीनयज्ञाने विपुणः ह्यवितिसरो भविष्यतीति सूचि-
तम् तेन रिच्यन्तराव्यप्यागमिष्यन्तीति ध्वनितम् ॥ ३ ॥

गो० टी०—मा भेष्टेति । आयेपुत्रौ अवशौ विषण्णाविति
यत् अत्र विषादकालो नास्ति विषादेहेतुकालो नास्ति । कुतः ।
स्वयंभुवो वाक्यपशुद्वहन्तौ मानयन्तौ इन्द्रजिदम्बजालैः सा-
दितौ सादितौ वित्र वतमाविति यत् तत् ततः मा भेष्ट-
त्यर्थः ॥ ३ ॥

४] ति० टी०—राष्ट्रवन्तं शत्रुं योग्यमस्त्रं रावणेरस्ती-
त्याह—तस्मै इति । कोऽत्र विषादकालः न कोऽपि । क्षणा-
न्तरमुत्थास्यत इति शेषः ॥ ४ ॥

रा० टी०—तदेव भंग्यन्तरणाह—तस्मादिति । यत् यस्मा-
दितौ तस्मै इन्द्रजिते स्वयंभुवा ब्राह्म परमाणं दत्तं तत्तस्मा-
दस्त्रं मानयन्तौ स्वकीयत्वेन सन्वृन्तौ राजपुत्रौ यदि निपा-
तितौ निपातितसदृशौ व्यापाररहितविवर्यर्थः तर्हि अवास्थि-
न्समये विषादकालः कः नास्तीत्यर्थः मानयन्तावित्यनेन
रामस्य स्वकीयपरिपालकत्वं स्वाभाविको गुणो व्यक्तः यद्यपि
रावणादिष्वपि स्वकीयत्वं तुल्यं तथापि तद्भिन्ननादि-तेषां
दोषनिवृत्त्यै एवेति न विरोधः ॥ ४ ॥

गो० टी०—उक्तमेवायं विशदयति—तस्मा इति ॥ ४ ॥

५] ति०—मारुतिस्तदा विभीषणवचः श्रुत्वा तद्वा-

क्यमस्त्रं मानयित्वा सर्वेणाप्यनुसरणीयमेवेति पूजयित्वा विभी-
षणं प्रतीदमब्रवीत् ॥ ५ ॥

रा० टी०—ब्राह्ममिति । मारुतिः ब्राह्ममस्त्रं मान-
यित्वा सुहृत्तमात्रं तदधीनतया स्थित्वा विभीषणवचः श्रुत्वा
च इदमब्रवीत् ॥ ५ ॥

गो० टी०—ब्राह्ममिति । मानयित्वा सुहृत्तमात्रं ब्रह्म-
पदवशः स्थित्वा ॥ ५-७ ॥

६] ति० टी०—अस्त्रहते ब्रह्मास्त्रहते । आश्वासयौवहे ।
विचार्येति शेषः ॥ ६ ॥

रा० टी०—तदाकारमाह—एतस्मिन्निति । निहते एव-
स्मिन्सैन्ये वानराणां मध्ये गो यो वानरः प्राणान्धारयते
ततमाश्वासयौवहे ॥ ६ ॥

७] ति० टी०—तदा रात्रावित्यनेन समर्थ्या रात्रावयम-
स्त्रप्रयोग इति सूचितम् ॥ ७ ॥

रा० टी०—ताविति । तौ हनूमद्राक्षसोत्तमौ युगपदेकवा-
लावल्लेदंन उल्काहस्तौ सन्तौ रणशीर्षे विचरतुः ॥ ७ ॥

८-१०] ति० टी०—प्रस्रवद्भिः । मुत्रमिति शेषः ॥ ८-१० ॥

११] ति० टी०—ददृशाते हतान्रणे । हतप्रायानित्यर्थः ॥ ११ ॥

रा० टी०—भिजेति । भिजाः लाङ्गुलादयो येषां तैः अत-
एव प्रस्रवद्भिश्चलेभिर्निभिरिव क्षतजं गात्रं स्रवद्भिः अत एव
पतितैः पर्वताकारैः वानरैः पतितैः शस्त्रैश्च अभिसंवृतौ वसुं-
धरां ददृशाते हनूमद्विभीषणाविति शेषः श्लोकद्वयमे-
कान्वयि ॥ ८ ॥ ९ ॥

गो० टी०—भिन्नलाङ्गुलत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । स्रवद्भिः
मुत्रपद्भिः ॥ ८ ॥ ९ ॥

रा० टी०—सुग्रीवमिति । विभीषणो हनूमांश्च सुग्रीवादीन्
हतान् ददृशाते श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ १० ॥ ११ ॥

गो० टी०—सुग्रीवमित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । आ-
हूक इति कश्चिपूयः । गवाक्षं च सुपेणं च वेगदक्षिणमाहूक-
मिति पाठः । हतान् हतप्रायान् । प्रहतानिति क्त ॥ १० ॥ ११ ॥

२ तमयेति गो. पाठः । ३ वदे इति गो. पाठः । ४ ततस्ततः गो. इवाचैरिति रा. पाठः । ५ संकुक्षमिति गो. पाठः ।
आहूकमिति गो. पाठः । ८ पनसं त्वेति गो. रा. पाठः । ९ पताशान्यास्तवो वीरानिति गो. पाठः ।

सप्तपट्टिर्हताः कोटयो वानराणां तरस्विनाम् । अह्नः पञ्चमशेषेण बलुभेन स्वयम्भुवः ॥ १२ ॥
 सागरौघनिभं भीमं दृष्ट्वा बाणार्द्रितं बलम् । मार्गते जाम्बवन्तं नै हन्तुमानसविभीषणः ॥ १३ ॥
 स्वभावजरया युक्तं दृढं गरजतेऽश्विनम् । प्रजापतिमुक्तं वीरं शाश्वन्तमिव पात्रकम् ॥ १४ ॥
 दृष्ट्वा समभिसंक्रम्य पौलस्त्यो वाक्यमब्रवीत् । रुशिरार्यशैरस्नीकृष्यैर्न गौणा ध्वंमितास्तव ॥ १५ ॥
 विभीषणवचः श्रुत्वा जाम्बवानुत्तपुंगवः । कृच्छ्राद् मुहुरिस्त्राक्षर्यमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १६ ॥
 नैकेतेन्द्र महावीर्ये स्वरेण त्वामिलक्षये । निरुगात्रः शितैर्बाणैर्न त्वां वश्यामि चक्षुषा ॥ १७ ॥
 अञ्जना गुप्रजा येन मानरिश्वा च सुघ्नत । इतमोन्वानरश्रेष्ठः प्राणान्धास्यते कचिन् ॥ १८ ॥
 श्रुत्वा जाम्बवतो वाक्यमुवाचेदं विभीषणः । आर्यपुत्रावानिकम्प कस्यानृच्छसि मारुतिम् ॥ १९ ॥
 नैव राजनि सुधीये नाङ्गदे नापि राघवे । आर्यसंशयिनः स्त्रीषु यथा वायुमुते परः ॥ २० ॥
 विभीषणवचः श्रुत्वा जाम्बवान्वाक्यमब्रवीत् । शून्यैर्नैकेतया द्वेकं पश्यान्पुनश्चामि मारुतिषु ॥ २१ ॥
 अस्मिञ्जीवति वीरं तु हतमप्यहन् वरम् । हन्तुमन्यायवशाण जीह्मनापि मेवा वयम् ॥ २२ ॥

१२] ति० टी०—पञ्चमशेषो शेषो भागश्च तेन प्रातः-
 त्तमपमध्याह्नापरहास्मादक्षरं पृथग्विक्तमर्धं पञ्चमेन साया-
 हनेत्यर्थः । अतुर्भिर्भावेन प्रद्याश्चसाधनमिति बोध्यम् । मम-
 रश्चिह्नोदियानरहन्ते सामर्थ्येमाह—बलुभेन स्वयम्भुव इति ।
 त्रयम्भुजभेन त्रयाशेषापरमितेन प्रागिदमेव पश्यन् हतमिति
 त्रयसंज्ञितमभवेदिति भावः ॥ १२ ॥

रा० टी०—स्मेति । अह्नः पञ्चमशेषेण अश्विनपंचमा-
 नेन पञ्चिकाश्वरत्नमकान्तिमार्द्रवनामेनत्यर्थः स्वयम्भुवो बलुभेन
 प्रवेण वानराणां समपट्टिः कोट्यः इति । अकान्तत्वमापि किं
 व ममकोटयः पट्टिश्च दत्ता इति चेत्किं तदर्थेनाम्बयः ॥ १२ ॥

गो० टी०—सप्तपट्टिमिति । वानराणां अष्टपञ्चानराणा-
 नेत्यर्थः । अष्टपञ्चपट्टिमिति वद पाठम् । अह्नः पञ्चमशेषेण
 त्रयम्भुवेन प्रातःमध्यमध्याह्नापरहास्मादक्षरं पृथग्वि-
 क्तमर्धं पञ्चमेन सायाहनेन पाटीपट्टेनेत्यर्थः । स्वयम्भुवो बलुभेन इन्द्रजिता
 महाक्षय वा ॥ १२—१५ ॥

१३] ति० टी०—मार्गते । विशिष्येत्यर्थः । तस्य बहुज-
 वादुपायप्रभार्यमिति भावः ॥ १३ ॥

रा० टी०—साधारणं । मविभीषणो हतमान बल वा-
 णार्द्रितं दृष्ट्वा जाम्बवन्तं मार्गते एतेन जाम्बवन्तः सर्वगुणम-
 न्त्रत्वं मन्त्रितं तेन तदंशेन कस्याणं भविष्यत्येवेति तयो
 र्देशयस्मचितः ॥ १३ ॥

१४—१५] ति० टी०—स्वभावजरया युक्तं वयस्वभा-
 ज्जरया क्लीपयित्तादिना युक्तम् ॥ १४ ॥ १५ ॥

रा० टी०—स्वभाविति । स्वभावजरया स्वभावेन स्वा-
 नाविकपैषादिना जरया च युक्तं दृढं हानेनाधिकं श्रेः चिन्
 वासमत एव शाश्वन्तं पात्रकमिव प्रजापतिमुक्तं जाम्बवन्तं

दृष्ट्वा सप्तपट्टिः त्रयम्भुवो प्रातः पौष्णिको दिवापम-
 ध्याह्नो रात्र्याह्नो विभिन्नास्तव इति वाक्यमत्रास्ति श्रीकृ-
 ष्णकृतमिति ॥ १२ ॥ १३ ॥

१४—१५] ति० टी०—कृच्छ्रादक्षरं त्रयम्भुवो त्रयम्भु-
 वान्द्रिभुवपञ्चमेन ॥ १४ ॥ १५ ॥

रा० टी०—ति० टी०—पञ्चमेन । अश्विनपञ्चम-
 श्वेन । अश्विनपञ्चमेन । अश्विनपञ्चमेन । अश्विनपञ्चमेन ।
 अश्विनपञ्चमेन ॥ १५ ॥

गो० टी०—तत्राह—अह्नः पञ्चमशेषेण । अह्नः पञ्चम-
 शेषेण । अह्नः पञ्चमशेषेण । अह्नः पञ्चमशेषेण । अह्नः पञ्चम-
 शेषेण ॥ १५ ॥

गो० टी०—विभीषणोति । अश्विनपञ्चमशेषेण । अश्विन-
 पञ्चमशेषेण ॥ १५ ॥ १६ ॥

१७] ति० टी०—नैकेतया देवो भद्रकः । अश्विनपञ्चम-
 शेषेण । अश्विनपञ्चमशेषेण । अश्विनपञ्चमशेषेण । अश्विन-
 पञ्चमशेषेण ॥ १७ ॥

रा० टी०—अञ्जनेति । येन अञ्जना सप्तपट्टः गोभक्तपुत्र-
 वती मातरिणा वावरपि सप्तपट्टः स त्रयम्भुवो प्राणान् वा-
 क्यमिति वक्ष्यते ॥ १८ ॥

गो० टी०—अञ्जनेति । अश्विनपञ्चमशेषेण । अश्विन-
 पञ्चमशेषेण ॥ १८ ॥

१९] ति० टी०—आर्यपुत्रो राघवो ॥ १९ ॥

रा० टी०—अश्विनपञ्चमशेषेण । अश्विनपञ्चमशेषेण । अश्विन-
 पञ्चमशेषेण ॥ १९ ॥

गो० टी०—अश्विनपञ्चमशेषेण । अश्विनपञ्चमशेषेण । अश्विन-
 पञ्चमशेषेण ॥ १९ ॥

२०—२२] ति० टी०—आर्यं जाम्बवन् ॥ २०—२२ ॥

रा० टी०—तत्राह—अश्विनपञ्चमशेषेण । अश्विनपञ्चम-
 शेषेण । अश्विनपञ्चमशेषेण । अश्विनपञ्चमशेषेण । अश्विन-
 पञ्चमशेषेण ॥ २० ॥

१ स इति गो. स्मेति रा. पाठः । २ वयस्वत्येति गो. पाठः । ३ प्राणा नेति गो. पाठः । ४ पश्चि इति रा. पाठः । ५ वीरदमात इति गो.
 पाठः । ६ नैकेतेति गो. रा. पाठः । ७ तस्मिन्निति गो. पाठः । ८ वयं हत इति गो. पाठः ।

धरते मारुतिस्नात मारुतप्रतिभो यदि । वैश्वानरसमो वीर्ये जीविताशा ततो भवेत् ॥ २३ ॥
 ततो ब्रह्ममुपागम्य विनयेनाभ्यवादयत् । गृह्य जाम्बवतः पादौ हनूमान्मारुतात्मजः ॥ २४ ॥
 श्रुत्वा हनूमतो वाक्यं तदैव विन्यथितेन्द्रियः । पुनर्जातमिवात्मानं मन्यते पुनैगोत्तमः ॥ २५ ॥
 ततोऽब्रवीन्महातेजा हनूमन्तं स जाम्बवान् । आगच्छ हरिशार्दूल वानरांश्चातुमर्हसि ॥ २६ ॥
 नान्यो विक्रमपर्याप्तस्तमेपा परमः सखा । त्वत्पराक्रमकालोऽयं नान्यं परयामि कंचन ॥ २७ ॥
 ब्रह्मवानरवीराणामनीकानि प्रहर्षय । विशल्यौ कुरु चाप्येतौ सादिनौ रामलक्ष्मणौ ॥ २८ ॥
 गत्वा परममश्वानमुपर्वपरि सागरम् । हिमवन्तं नगश्रेष्ठं हनूपगन्तुमर्हसि ॥ २९ ॥
 ततः काञ्चनमधुप्रसृतं पर्वतोत्तमम् । कैलासशिखरं चात्र द्रक्ष्यस्यारिनिषूदन ॥ ३० ॥
 तयोः शिखरयोर्मध्ये प्रदीप्तमालप्रथम् । सर्वोपधिपुतं वीर द्रक्ष्यस्योपधिपर्वतम् ॥ ३१ ॥
 तस्य वानरशार्दूल जनसो मूर्ध्नि संभवाः । द्रक्ष्यस्योपधयो दीप्ता दीपयन्तौर्दिशो दश ॥ ३२ ॥
 मृतसंजीवनी चैव विशल्यकर्णामणि । सुवर्णकरणी चैव संधानी च महौपधीम् ॥ ३३ ॥

रा० टी०—विभीषणति । जाम्बवानश्चात्र तदाकाशमात्रं भगवन्मारुति पुनरपि न तावत् ॥ २३ ॥

रा० टी०—तावत्प्रमाणम्—अस्मिन्निति । अस्मिन् हनूमति जीवति सति तदर्थम् जाम्बवतं गत्वा इति शेषः हनूमति उचितप्रमाणे सति जीवन्तीति प्रत्येयताः ॥ २३ ॥

२३-२४] ति० टी०—जीविताशा ततो भवेत् । जीवन्हेतोस्तत एव सायकसंभवादिति भावः ॥ २३ ॥ २४ ॥

रा० टी०—अत्र इति । मारुतिरिति अत्र प्राणानिति शेषः तत्त्वज्ञा जीविताशा भवेत् ॥ २३ ॥

रा० टी०—तत इति । ततः जाम्बवद्वचनश्रवणानन्तरं हनूमान् उदं जाम्बवन्तमुपागम्य जाम्बवतः पादौ गृह्य गृहीत्वा अभ्यवादयत् ॥ २४ ॥

गो० टी०—तत इति । मारुतात्मजः हनूमान् । उदं जाम्बवन्तम् उपागम्य । नियमेन श्रोत्रश्रुतमपर्वतोत्तमस्ततः स्वादिरूपेण सह । जाम्बवतः पादौ गृह्य गृहीत्वा अभ्यवादयत् । स्वन्ममीवागम्यपूर्यते युगान् पदावमुद्धारित्यर्थः ॥ २४ ॥

२५-२६] ति० टी०—विन्यथितेन्द्रियो निनयेन व्यवहारादीन्द्रियाणि सुखं यः ॥ २५ ॥ २६ ॥

रा० टी०—श्रुत्वेति । हनूमतः साकं यत्नं विनियमितेन्द्रियो जाम्बवान् आत्मानं पुनर्जातमित्य मन्यते अमन्यते ॥ २५ ॥

गो० टी०—श्रुत्वेति । वार्ये हनूमतादमस्मीर्षासंभवादनवाक्यम् । तया व्यवहितेन्द्रियोऽपि हनूमतो वाक्यं श्रुत्वा क्रोधपुद्गलः जाम्बवान् आत्मानं पुनर्जातं मन्यते स्मिति संबन्धः ॥ २५ ॥ २६ ॥

रा० टी०—तत इति । जाम्बवानवतीन् तदाकाशमात्रं वानरांश्चातुमर्हसि ॥ २६ ॥

गो० टी०—आगच्छेति । विक्रमपर्याप्तः पर्याप्तविक्रमः । शिखरपुणं इति वाक्यं ॥ २७ ॥

२७] ति० टी०—विक्रमपर्याप्तः पर्याप्तविक्रमः ॥ २७ ॥

२ युगीति (१. पाठः । २ तथापीति गो. पाठः । ३ समर्प्युद्भव इति गो. (१. पाठः । ४ तथ्यमिति गो. रा. पाठः । ५ दीपयन्त्य इति गो. पाठः । ६ सायकसंभवाः चैव सन्ध्यामकरणी तथेति गो. पाठः ।

रा० टी०—नेति । विक्रमेण पर्याप्तः तदादशपरिपूर्णः अन्यो न पर्याप्तः सखा च त्वममीति शेषः अतः अयं स्वत्पराक्रमः कालः ॥ २७ ॥

गो० टी०—त्यादेति । अत्र पराक्रमितात्म ॥ २८ ॥

२८] ति० टी०—सादिनौ सादिनौ ॥ २८ ॥

रा० टी०—ब्रह्मरति । सादिनौ कार्यगच्छादितौ रामलक्ष्मणौ विशल्यौ कुरु अतः पुनर्जातमिति प्रत्ययः ॥ २८ ॥

२९] ति० टी०—सागरमित्युपरिर्गते पर्वतं द्वितीयाः ॥

रा० टी०—विशल्यकर्णोपायमात्रं—गत्वेति । सागरमुपर्वपरि विद्यमानं परमं पारमैरगम्यत्वेन श्रेष्ठमश्वानं गत्वा हिमवन्तं गन्तुमर्हसि गच्छेत्यर्थः ॥ २९ ॥

गो० टी०—गत्वेति । परमं दीर्घम् । उपर्वपरि सागरं सागरस्य समीपपरितरेण । “ उपर्वध्वजः सामागने ” इति सामीप्ये द्विवचनम् । “ पिण्णपरितरे विपु द्वितीया ” इति द्वितीयति द्वितीया ॥ २९ ॥

३०] ति० टी०—काञ्चनं स्वर्णमयम् । अयमस्मिन्निभिर्दुष्टोत्थमम् । रूपं तदाकृतम् ॥ ३० ॥

रा० टी०—तत इति । ततो हिमवद्गगनानन्तरं काञ्चनं स्वर्णमयमप्येतदपि पर्वतोत्तमं पर्वतस्य हिमवतः कूपभसः कूपपर्वतस्तस्य वा जनमे शिखरमित्यर्थः द्रक्ष्यसि अत्र कूपभशिखरे स्थितस्य कैलासशिखरं द्रक्ष्यसि ॥ ३० ॥

गो० टी०—तत इति । कूपभम् कूपभाख्यम् । पर्वतोत्तमं शिखरमित्यर्थः ॥ ३० ॥ ३१ ॥

३१] ति० टी०—तयोः शिखरयोः । कूपभकैलासशिखरयोरित्यर्थः ॥ ३१ ॥

रा० टी०—तयोरिति । तयोः प्रसिद्धयोः शिखरयोः कूपभकैलासश्च द्वयोः मध्ये औपधिपर्वतं द्रक्ष्यसि ॥ ३१ ॥

३२] ति० टी०—औपधयो दीप्ताः । दीप्ता औपधीरित्यर्थः ॥ ३२ ॥

३३] ति० टी०—ध्वजकर्णी स्वर्णसमानदर्शक्य देहादः

ताः सर्वा हनुमन्मृष्टा सिप्रमागन्तुमर्हसि । आश्वासय हरीन्याणैर्योज्य गन्धवहात्मज ॥ ३४ ॥
 श्रुत्वा जाम्बवतो वाक्यं हनुमान्मास्तेतात्मजः । आपूर्यत बलोद्धर्षैर्वायुवेगैरिवार्णवः ॥ ३५ ॥
 स पर्वततटाग्रस्थः पीडयन्पर्वतोत्तमम् । हनुमान्दृश्यते वीरो द्वितीय इव पर्वतः ॥ ३६ ॥
 दृग्पिपाद्विनिर्भयो निपसाद स पर्वतः । न शशाक तदात्मनं नोदं भृशनिपीडितः ॥ ३७ ॥
 तस्य पेतुर्नगा भूमौ हरिनेगाच्च जन्वतुः । शुङ्गाणि च पङ्क्तिर्वन्तपीडितस्य हनुमता ॥ ३८ ॥
 तस्मिन्संपीड्यमाने तु भग्नद्रुमशिलावल् । न शेकुर्वानराः स्थातुं घूर्णमाने नगोत्तमे ॥ ३९ ॥
 सा घूर्णितमहाद्वारा प्रभङ्गवृक्षगोपुरा । लङ्का वासाकुला रात्रौ प्रवृत्तेषामवचदा ॥ ४० ॥
 पृथिवीधरसंकाशो निपीड्य पृथिवीधरम् । पृथिवी शोभयामास सार्धं मांकारतात्मजः ॥ ४१ ॥

करणीयः । 'सवर्णः—' इति पाठे पूर्ववर्णसमाहारककर्णी-
 मित्यर्थः । संधारो निजशिरःकवचयोरपि यथापूर्वं नाशो-
 धानकरणीयः ॥ ३३ ॥

३१० टी०—तस्वेति । तस्योपधिपवेतस्य मृष्टिः तस्यपा-
 दस्य दिशो दीपयन्तीः मृतमज्जीवनीप्रभृतीः चतस्रः ओषधीः
 ओषधीः द्रव्यणि । औषधिनामागन्तु मृतानां संजीवनीं अर्थ-
 मत्रेण संजीवनकृतीं विशल्यकरणीं स्वर्णमात्रेण वाणराशि-
 न्यसंपादिताम् ध्वजपङ्क्तिं शोभनत्वंसंपादिकां संधानकरणीं
 शिखरिप्रभृतीनां यथापूर्वं संयोजिकांमिति लोकरूप-
 कान्त्यति ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

३१० टी०—तस्वेत्यादिश्लोकावयवकान्वयस्य । औषधेयः
 ओषधीः दीपयन्त्यः दीपयन्तीः व्यय्येयं द्वितायां प्रथमा ।
 मृतं सज्जीवयतीति मृतसंजीवनी । जीवनात्मनः संचातमताये
 विशल्यं करोतीति विशल्यकरणी । विशल्ये कृते तस्यः सन्धानं
 करोतीति संधानकरणी । ततो वाणकुलवेवर्ण्यं विहाय प्र-
 भातनरसावर्ण्यं करोतीति सावर्ण्यकरणी ॥ ३२—३४ ॥

३४] ति० टी०—प्राणैर्योजयित्वात्वायेत्यन्वयः ॥ ३४ ॥

३१० टी०—ता इति । ता ओषधीः मृष्टा गृहीत्वा प्रतिगन्तु-
 मागन्तुमर्हसि तत्प्रयोजनमाह हरीन् प्राणैर्योज्य योजयित्वा
 आश्वासय ॥ ३४ ॥

३५] ति० टी०—बलोद्धर्षैर्बलवेदैः ॥ ३५ ॥

३१० टी०—श्रुत्वेति । हनुमान् जाम्बवतो वाक्यं श्रुत्वा
 बलोद्धर्षैः अतिक्रमैः आपूर्यत ॥ ३५ ॥

३१० टी०—श्रुत्वेति । बलोद्धर्षैः बलवेदैः । आपूर्यत
 पूर्णोत्थम् ॥ ३५ ॥

३६] ति० टी०—पर्वततटाग्रस्थः विकूटशिखरस्थः ॥ ३६ ॥

३१० टी०—स इति । पर्वततटाग्रस्थः विकूटशिखर-
 स्थः हनुमान् पर्वतोत्तमं विकूटं पीडयन् सन् द्वितीयः पर्वत इव
 दृश्यते ॥ ३६ ॥

३१० टी०—स इति । पर्वततटाग्रस्थः विकूटशिखरस्थः
 पर्वतोत्तमं विकूटम् ॥ ३६ ॥

३७] ति० टी०—हरिपादविनिर्भयस्तत्तदाभाराकान्तः
 निपसाद विनिर्भयस्त ॥ ३७ ॥

३१० टी०—पर्वति । हनुमान् पर्वतः पार्श्वयो विनिर्भय
 प्रमर्शः अथ एव श्रुतमितिः पर्वतः आत्मानं स्वशरीरं लो-
 कं पारदितुं न शक्नोति ॥ ३७ ॥

३१० टी०—हरीति । हरिः हनुमान् ॥ ३७ ॥

३८] ति० टी०—हरिपेटात्मनः उपलब्धवेगात् । नग-
 र्यथाः पेतुः परस्परत्वेयं वागित्यनो जन्वन्त्यु ॥ ३८ ॥

३१० टी०—तस्वेति । तस्यपाद पालितस्य तस्य पर्व-
 तस्य पदाः पदाः पालितपादः तस्यपादपलितप्रकम्पनादेनो
 भूमौ पेतुः शङ्काणि च त्वयिभवेत एत एव लङ्कालः परस्पर
 संघर्षजनितप्रविधा विदिमि ॥ ३८ ॥

३१० टी०—तस्वेति । तस्य विकूरस्य । तस्यः यथाः
 दृग्पिपाद इवमयो । तस्य त्वन्मयेभ्योतधिपवेतपर्वतगतयो
 चितशक्त्यावागमेयत्वात् । तस्य त्वन्मयेभ्योतधिपवेतपर्वतगतयो
 नातिव्ययं वेदितव्यमिति ॥ ३८ ॥

३९] ति० टी०—तस्मिन्संपीड्यमाने घूर्णमाने नगोत्तमे
 वातस्य संधानं न ॥ ३९ ॥ तस्मिन्संधानं बुद्धभूमित्वात्तन्निव्य-
 र्थं न ॥ ३९ ॥

३१० टी०—तस्मिन्संधानं । संधानं प्रमाः शिखातला-
 यस्य तन्निव्यं अथ वा संधानमात्रे न ॥ ३९ ॥ घूर्णमाने नगो-
 त्तमे सन्निपातमात्रमात्रं न वेद ॥ ३९ ॥

३१० टी०—तस्मिन्संधानं । न ॥ ३९ ॥ तस्मिन्संधानं
 बुद्धभूमित्वात् घूर्णमाने वातसंधानं ॥ ३९ ॥

४०—४१] ति० टी०—अत एव सा घूर्णितमवेत लङ्का
 शोभयन्त्येनः दन्तवेव प्रवृत्तव्ये ॥ ४० ॥ ४१ ॥

३१० टी०—सेति । अतस्मिन्सां प्रवृत्तव्येन यस्या
 अत एव प्रवृत्तव्येनोपमा अत एव प्रवृत्तव्येनः यस्यां प्रवृत्त-
 व्यात्मा लङ्काः प्रवृत्तव्येनोपमा अत एव प्रवृत्तव्येनः ॥ ४० ॥

३१० टी०—पृथिवीति । पृथिवी शोभयामासः पर्वतमह-
 मास्तेतात्मजः पृथिवी शोभयामास ॥ ४१ ॥

३१० टी०—सेति । प्रवृत्तव्येन बुद्धभूमित्वात्तन्निव्य-
 तस्याः ॥ ४० ॥ ४१ ॥

[आरुहो नदा तस्माद्धर्मिलयपर्वतम् । मेरुमन्दरसंकाशं नानाप्रसवणाकुलम् ॥
 नानाद्रुपयन्तावीर्यं विकासिकमलोलम् । सेवितं देवगन्धर्वैः पण्डिोजनमुच्छ्रितम् ॥
 विद्यापर्वतुनिगणैरक्षरगोभिर्निषेवितम् । नानामृगगणाकीर्णं बहुकन्दशोभितम् ॥
 एतेनानुकुल्यस्तत्र यशगन्धर्वकिन्नरान् । हनुमान मेघमंकाशो ववृथ मारुतात्मजः ॥]
 पश्यतां तु शैलमाविश्य नदवांसुखवन्मुखम् । विष्टयोग्रं ननादौचैस्त्रासयन्रजनीचरान् ॥ ४२ ॥
 तस्य नानद्यमानस्य यत्त्वा निनदमुत्तमम् । लङ्कास्था राक्षसव्याघ्रा न शेकुः स्पन्दितुं क्वचित् ॥ ४३ ॥
 नभस्कुत्वा समुद्राय मारुतिर्भीमविक्रमः । राघवार्थं परं कर्म समीहत परंतपः ॥ ४४ ॥
 स पुच्छउग्रस्य भुजंगकल्पं विनश्य पृष्ठं श्रवणे निकृच्य ।
 विष्टस्य चक्रे वडवांमुखाम्बापुपुत्रे व्योम्नि स चण्डवेगः ॥ ४५ ॥
 स दृष्टस्पर्शेष्टांस्तनसा जहार शैलान्जिह्वाः प्राकृतवानरांश्च ।
 बाहूस्वेगोदृतमपशुनास्ते क्षीणवेगाः सलिले निपेतुः ॥ ४६ ॥
 स तां प्रसायोरगसो गन्धर्वौ भुजौ भुजंगारिनिकाशवीर्यः ।
 जगाम शैलं नगराजमस्यं दिशः प्रकर्षन्निव वायुसूनुः ॥ ४७ ॥
 स सागरं पूर्णितवीचिगालं तदर्धमा भ्रामितसपेशचक्षुः ।
 समीक्षमाणः सहसा जगाम चक्रे यथा विष्णुकराग्रमुत्तम् ॥ ४८ ॥

गो० टी०-आरुहोतिहर्मिलयपर्वतस्य । मारुतस्य
 भ्रामितस्य लङ्का । नदवांसुखम् ॥ ४२-४४ ॥

४२-४३ । ति० टी०-स राघवस्य राक्षसवृत्तान्तं मुखं
 विष्टुं पश्यत्येव राक्षसांस्तान्पुत्रवर्गवत् । पादौपश्यात्
 यत् तावदक्रोशिर्यमो वा इदिति मेघं प्रभाप्यं जनादिनि
 भाव ॥ ४२ ॥ ४३-४४

रा० टी०-पश्यतामिति । पश्यतां शैलमापञ्च्य सारं
 वडवांमुखम् । विष्टस्य आरुह्य पर्वतनाद ॥ ४२ ॥

रा० टी०-तस्येति । तस्यस्यप्राप्य राक्षसप्रेतः सन्निवृत्तं
 विष्टिमाश्रित्युत्तमं न भेदः ॥ ४३ ॥

गो० टी०-पश्यतामिति । राघवस्य राक्षसांश्च ननादौ ।
 "लङ्काप्रसो" इति अत्र प्रत्ययः । स्यागमनपश्यन्ते राक्षस
 निगमनं सः नदिति तेषां आसनायं सपरेति भवः । उग्र-
 चक्रां प्रकर्षत्येकम् ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

४४ । ति० टी०-समीहतं चिन्तितवान् ॥ ४४ ॥

रा० टी०-तस्य इति । मारुतिः परं कर्म समीहतं मते
 एव चक्रोत्तर ॥ ४४ ॥

गो० टी०-नभस्कुत्वाद्य रामार्थेति । अपि पर्याप्तमि
 त्कर्मसमाप्ते समर्पणोद्दत्तानमस्कारः ॥ ४५ ॥

४५ । ति० टी०-स पुच्छमित्यनेन जातिवर्णनम् ॥ ४५ ॥

रा० टी०-स्वयं । स हनुमान् स्वपुच्छस्यस्य उन्नाप्य
 श्व निनश्य अत्रापि निकृच्य श्रवणाकुच्य विष्टस्य व्यादाय
 अपुच्छये ॥ ४५ ॥

गो० टी०-स पुच्छमिति । पुच्छोऽयमेतेनोन्नाप्यतिक
 रतः । पुच्छविमर्शनाकाशयमानावकुत्वापानाद्यनिर्वाहकः ।
 अथानिक्रान्तेन तलोर्वाचनम् । मुखव्यादातेनापिनिर्वाहः ॥ ४५ ॥
 ४६ । ति० टी०-प्राकृतवानरांश्चिष्टुयने नित्यव्यापारप्रत-
 क्रमेणान् । ते क्षीणवेगाः अथगतपुत्रावप्यदृष्टः ॥ ४६ ॥

रा० टी०-स इति । स हनुमान् नगरां वेगतं राक्षस-
 प्लादीन् जहार तत्र प्राकृतवानराः तत्र क्षीणविक्रमिनः आह-
 र्कगोदनेन बाहूस्वेगमेव संप्रयुताः दूरं प्रतिताः अत एव
 क्षीणवेगाः ते दृष्टव्यदृष्टपुत्राः सर्वेति निपेतुः ॥ ४६ ॥

गो० टी०-स इति । प्राकृतवानरांश्चिष्टुयने नित्यव्यापारप्रत-
 क्रमेण । आजहार उन्नाप्य । अन्वेषणानुसारं बाह्विति । बाहू
 वेगोदृतसंप्रयुताः बाहूवीर्येण उदृताः उन्मूलिताः संप्रयुताः
 दूरं प्रतिताः । क्षीणवेगाः क्रोश क्षीणवेगाः सन्तः ॥ ४७ ॥

४७ । ति० टी०-भुजंगारिगणद्वयः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

रा० टी०-स इति । भुजङ्गारिनिकाश मारुतवीर्यमदृष्टं
 वीर्यं यस्य स वायुपुत्रः भुजौ प्रभाप्यं नगराजमत एव अष्टयं
 मुखं मेरुं तस्मिन् दिग्गन्तमित्यर्थः दिशः प्रकर्षन् प्रतिप-
 ल्ब्य जगाम ॥ ४७ ॥

रा० टी०-तद्वद भङ्गान्तराह स इति । स हनुमान
 तस्मिन्सह पूर्णिता वीचिमात्रा यस्मिन् अत एव भ्रामि-
 तानि सर्वमन्त्रानि जलजन्तवो यस्मिन् ते मातारं समीक्षमाणः
 सन् विष्णुकराणां सुतं चक्रमित जगाम ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

गो० टी०-स ताविति । मेरुं केलासपार्श्वेतिवन् ॥

स पर्वतान्पक्षिगणान्सरांसि नदीस्तटाकानि पुरोत्तमानि ।

स्फीताञ्जनान्स्तानपि संप्रवीक्ष्य जगाम वेगात्पितृतुल्यवेगः ॥ ४९ ॥

आदित्यपथमाश्रित्य जगाम स गतश्रैमः । हन्र्मांस्त्वरितो वीरः पितृस्तुल्यपराक्रमः ॥ ५० ॥

जवेन महता युक्तो मारुतिर्वीररंहसा । जगाम हरिशार्दूलो दिशः शब्देन नादयन् ॥ ५१ ॥

स्मरञ्जाम्भवतो वाक्यं मारुतिर्भीमविक्रमः । ददर्श सहसा चापि हिमवन्तं महाकपिः ॥ ५२ ॥

नानाप्रसन्नवणोपेतं बहुकंदरनिर्झरम् । श्वेताश्रवणसंकाशैः शिखरैश्चासुदर्शनैः ॥

शोभितं विविधैर्वृक्षैरगमत्पर्वतोत्तमम् ॥ ५३ ॥

स तं समासाद्य महानगेन्द्रमतिप्रबृद्धोत्तमहेर्मशृङ्गम् ।

ददर्श पुण्यानि महाश्रमाणि सुरर्षिसङ्घोत्तमसंवितानि ॥ ५४ ॥

स ब्रह्मकोशं रजतालयं च शकालयं रुद्रशरप्रभोक्षम् ।

हयाननं ब्रह्मशिरश्च दीप्तं ददर्श वैवस्वतकिंकरांश्च ॥ ५५ ॥

वह्मचालयं वैश्रवणालयं च सूर्यप्रभं सूर्यानिधन्यनं च ।

ब्रह्मालयं शंकरकार्मुकं च ददर्श नाभिं च वसुंधरायाः ॥ ५६ ॥

अस्ति अग्नौ हिमवदन्तर्बती मेरुः । यद्वा मेरुः मेरुपलक्षित-
दिशि स्थितं नगराजं हिमवन्तम् । यद्वा मेरुसुरिदय जगाम ।
उत्तमं दिशश्च दिश्य जगामेत्यर्थः । यद्वा मेरुः मेरुतटस्थम् ।
प्रत्ययान् कस्याय ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

४९-५१] ति० टी०-जनान्जनपदान् ॥ ४९-५१ ॥

गो० टी०-स पर्वतगतिरिति । जनान्तात् जनपदान् ५३

रा० टी०-स हनुमान् पर्वतार्दानपि संप्रवीक्ष्य जगाम
बुद्धिः-आदित्येति । पितृस्तुल्यपराक्रमो हनुमान आदित्य
पथमाश्रित्य जगाम ॥ ५० ॥

रा० टी०-जवेनेति । मारुतिः शब्देन दिशो नादयन्मन्
जगाम ॥ ५१ ॥

गो० टी०-आदित्यपथमिति । पुरुषपुरुषस्मिन्नगरमि-
त्युक्त्या आदित्यपथमाश्रित्य ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

५२-५३] ति० टी०-स्मरञ्जाम्भवतो वाक्यम् । तद्वाक्य-

स्मरणं वेगवशादपेक्षादिपर्वतमतीत्य गमननिवृत्त्यर्थम् ५२-५३

रा० टी०-स्मरञ्जिति । महाकपिः हिमवन्तं ददर्श ॥ ५२ ॥

रा० टी०-नानेति । शिखरैर्बुद्धिः शोभितमत एव चारु-
दर्शनं यस्य तं पर्वतोत्तमम् अगमन् साङ्गैर्योक्तं एकान्वयी ॥ ५३ ॥

गो० टी०-स्मरन् आम्भवत इति । जाम्बवद्वाक्यस्म-
रणम् औपधिपर्वतमतीत्य वेगातिशयेनाप्यत्र गमननिवृत्त्य-
र्थम् । वातरंहसा । उपलक्षित इति शेषः ॥ ५५-५६ ॥

५४] ति० टी०-सुरर्षिसङ्घोत्तमेति । उत्तमसुरर्षि-
सङ्घेतिवर्थः ॥ ५४ ॥

रा० टी०-स इति । अतिप्रबृद्धानि उत्तमहेमशृङ्गाणि
यस्य तं हिमवन्तं समासाद्य महाश्रमाणि ददर्श ॥ ५४ ॥

५५] ति० टी०-तद्बृद्धदेवतादिस्थानानां नामान्याह-

स ब्रह्मेति । ब्रह्मकोशं भगवतो हिरण्यगर्भस्य स्थानम् । अ-
प्रपथे ब्रह्मकोशं प्रपथे । इत्यादि श्रुतिमिदम् । रजतालयं ।
रण्यगर्भापरमूर्तं रजतनाभेः स्थानम् । रुद्रशरप्रभोक्षं यत्र स्थ-
मित्वा रुद्रश्चिरसंहाराय तत्र मुण्डोत्तस्मान्म । हयान-
भगवतो हयर्षीधन्य स्थानम् । ब्रह्मशिरः ब्रह्माब्जदेवता तस्य
दम् । तत्र तत्र निवस्यमिनिश्चिता-देवतावर्तिकारणं ददर्श ॥ ५५

रा० टी०-स इति । स हनुमान् ब्रह्मणो हिरण्यगर्भ-
कोशं ब्रह्मकोशं प्रपथे इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धं स्थानविशेषं रजत-
त्रिरण्यगर्भापरमूर्तं रजतनाभेः आच्छेपं स्थानं यत्र रुद्रशर-
प्रमोक्षः कियत्स्वभाव प्रमोचनं यमिष्य तत्र हयाननं हयर्षी-
स्थानं च ब्रह्मशिरः ब्रह्माब्जदेवतायं च ददर्श ॥ ५५ ॥

गो० टी०-दृष्टानामाश्रमाणां नामान्यदृष्टामपि-सतः
द्वाकोशमित्यादिना । वज्रणवतुर्धुल्यकोशा गुरुम् । तं
तोडन्ती कुहमलेर्धुवि गुणदेशोऽष्टशीर्गयोः । गृहे देः पुस्तको
पेत्वाभिमिषिधानके, इति रजमाला । रजताल-यः कैशमं
शकस्य इन्द्रस्य । स्थानम् आश्रमस्थानम् । रुद्रशराः प्रमोक्षण-
लक्षार्थं यस्मिन् तद्गुरुप्रमोक्षं स्थानम् । हयाननं हयर्षी-
रायनस्थानम् । ब्रह्मशिरः रुद्रनिहन्त्रमसिद्धिप्रदस्थानम्
वैवस्वतकिंकरान् विवस्वतसंवन्धिकिंकरान् । वामाग्यादी
मासान्तपरिचारकान् त्रिधमाधमत्र स्थितान् ॥ ५५ ॥

५६] ति० टी०-वह्मचालयमिति । मयेगिभन्वनं मय-
णां यत्र स्थानं निवस्यन्तं समवेक्षणस्थानम् । अत एव नन्म-
प्रभम् । ब्रह्मालयं चतुर्मुखयायस्थानम्, शंकरकार्मुकं पिन-
काश्वराजस्थानम्, वसुंधराया नाभिं भूनाभिर्गजं प्राजाप-
स्थानम् ॥ ५६ ॥

१ कुम इति गो. पाठः । २ पितृस्तुल्येति गो. पाठः । ३ मारुतो येति गो. रा. पाठः । ४ वातरंहसेति गो. पाठः । ५ गतेति रा. पाठः । ६ यो-
ति गो. पाठः । ७ वज्रालयमिति गो. पाठः । ८ ब्रह्मसनमिति गो. रा. पाठः ।

कैलासमुद्रं हिमवच्छिलां च तं वै वृषं काञ्चनशैलमग्र्यम् ।

पैर्दीप्तसर्वोपधिसंप्रदीप्तं तद्दर्श सर्वोपधिपर्वतेन्द्रम् ॥ ५७ ॥

स तं समीक्ष्यानलरौशिदोप्तं विसिष्मिये वासवदूतसूनुः ।

आप्लव्य तं चोपधिपर्वतेन्द्रं तत्रोपधीनां विचयं चकार ॥ ५८ ॥

स योजनसहस्राणि समतीत्य महाकपिः । दिव्यौषधिधरं शैलं व्यचरन्मारुतात्मजः ॥ ५९ ॥

महोपधयस्ततः सर्वास्तस्मिन्पर्वतसन्धे । विज्ञापयार्थिनमायान्तं ततो जगमुरदर्शनम् ॥ ६० ॥

स ता महात्मा हनुमानपदयंशुकोप रोषोच भृशं ननाद ।

अमृष्यमाणोऽशिसर्मानचक्षुर्महीधरेन्द्रं तमुवाच वाक्यम् ॥ ६१ ॥

किमेतद्वयं सुविनिश्चितं ते यद्राघवेनास्ति कृतानुकम्पः ।

पश्यथ मद्वाहुवलाभिभूतो विकीर्णभास्मानमथो नगेन्द्र ॥ ६२ ॥

गो० टी०—यज्ञहोति । वत्साद्यप्यभूतं तदर्थं तत्र संप्र-
तिर्भवन् सकलमप्युत्तमावेगस्वायम् ॥ ५६ ॥

गो० टी०—वज्रालयमिति । इन्द्राय वज्रपाद इतप्रदान-
स्थानम् । संप्रप्रमितिः वैभवात्प्राप्त्यविशेषणम् । तस्यविभक्त्यर्थ-
त्वायदेवातीत्ये विभक्त्येवा अण्णारापणाय स्यविभक्त्यर्थस्या-
यम् । वज्रात्मने देवताण्येवैवमय अने वज्रपादः सिद्धात्मनम् ।
वज्रपादस्योपात्तात्मने स्थानं वा । अदूरकतामुक्तं तत्स्थानमि-
त्यर्थः । नास्ति पातादप्येवमयम् ॥ ५७ ॥

५७] ति० टी०—हिमवच्छिलां अग्र्यतोऽग्र्यं तपःसमा-
धिपतिम् । तं वै वृषं काञ्चनशैलपतिम् ॥ ५७ ॥

गो० टी०—कैलासेति । अग्र्यं श्रेष्ठं काञ्चनः शैलः जिला-
समुद्रो यस्मिन् तं कैलासम् उग्रम् शिवं च हिमवच्छिलाय
नामोन्तपस्समतेष्वेते च स्यं समोर्ध्वान् च प्रदीप्तसर्वोप-
धियः संप्रदीप्तं पञ्चभिः सर्वोपधिपर्वतेन्द्रं च दर्शय ॥ ५७ ॥

गो० टी०—ब्रह्मादिग्यानेषु हजगलयमिति परिगणितमपि
आम्रवदपदिष्टप्रकारेण दर्शनाय प्रयोगः—कैलासमिति ।
हिमवच्छिला नाम कैलासगते वज्रात्मनेव्यादिभ्यः । कपयम्
रूपभास्वदौषधिपर्वतम् । काञ्चनशैलं स्यं मेरुमित्युक्तम् ।
पैर्दीप्तसर्वोपधिसंप्रदीप्तं सदीप्तभिः राशौ जगन्तीभिः सर्वाभिः
ओषधीभिः लण्ठयोनिभिः संप्रदीप्तं मन्वन्तपञ्चजगदानम् । सर्वो-
पधिपर्वतेन्द्रं श्रुतसजीवन्त्यादिसर्वोपधिप्रकाशपर्वतेन्द्रं दर्शय ॥ ५८ ॥

५८] ति० टी०—आत्मन्य मेघभारविणो देवाजगन्त्य-
दृक् प्रेरकः । वायुस्त्वर्थः । विचयं मार्गणम् ॥ ५८ ॥

गो० टी०—स इति । वाग्व इन्द्रोऽपि दूतः इष्टमदुद्देश्यक-
यश्च निपातान्तरादर्थे परित्यागितो वेद किंच वासवस्य दूतत्वे
परित्यागं तनोति तं वायुस्त्वर्थः तस्य सूनुर्दूतमान् अन्तरा-
शिव इमम् तं जाम्बवदुपदिष्टमौषधिपर्वतेन्द्रं समीक्ष्य तमा-
प्लव्य च तत्र पर्वते ओषधीनां श्रुतसजीवन्त्यादीनां विचयम-
न्येषणां चकार ॥ ५८ ॥

गो० टी०—स इति । वासवदूतः वायुः वासवदेशिन मेघ-
मेरुकलात् । अत एकोभिर्भक्तमग्रे इन्द्रेण प्रेषितो हारं रामा
योनाहरत् । विचयम् अन्वेषणम् ॥ ५७ ॥

५९-६१] ति० टी०—योजनसहस्राणि । सहस्रशतौ
कोपलक्षणम् ॥ ५९-६१ ॥

गो० टी०—स इति । महाकपिः स हनुमान योजनसह-
स्राणि अनेकसहस्रयोऽनेनास्ति समतीत्य गत्वा शैलं व्यचरत् ५९

गो० टी०—स इति । अतीत्य अतीत्यापारत्यर्थः । अनेन
अमरहितत्वमुक्तम् ॥ ६१ ॥

गो० टी०—महोपधय इति । आप्लव्यं तस्य तं दूतमनेन
विज्ञाय तां पूर्वोक्तां महोपधयं पर्वतसन्धे पदार्शनं जगमुः ६०

गो० टी०—महोपधय इति । ततः तस्य दूतमनेन ना-
शनम् ॥ ६१ ॥

गो० टी०—स इति । ता ओषधीनामग्र्यं अत एव अस-
प्यमाणः तदपराधमसहमानो महात्मा हनुमान् शुकोप रोषात्
कोपात् एव तस्य च महोपधयमुवाच च ॥ ६१ ॥

गो० टी०—स ता इति । ताः ओषधीः ॥ ६१ ॥

६२] ति० टी०—किमेतदिति । यद्राघवे कृतानुकम्प्यो
नास्ति । एवं प्रकारमेतदौदासीन्यं किंवलादित्यर्थः । स्ववलादिति
वैतत्राह—पश्येति ॥ ६२ ॥

गो० टी०—तदाकारमाह—किमिति । यत् वरमाहेतोः तं
राघवे कृतानुकम्प्यो नास्ति तस्मादेतोः ते छविनिश्चितं किम्
कुत्सितम् अथो अत एव मद्वाहुवलाभिभूतस्त्वमात्मानं वि-
कीर्णं विहिंसितं पश्य ॥ ६२ ॥

गो० टी०—किमिति । राघवे कृतानुकम्प्यो नासीति यत्
एतत् एवं छविनिश्चितं यदि तर्हि आत्मानमथो विकीर्णं पश्येति
संबन्धः ॥ ६२ ॥

स तस्य शुद्धं सनगं सनागं सकाञ्चनं धातुसहस्रजुष्टम् ।
 विकीर्णकूर्टं ज्वलिताग्रसानुं प्रगृह्य वेगात्सहसोन्ममाथ ॥ ६३ ॥
 स तं समुत्पाद्य स्वमुत्पपात वित्रास्य लोकान्ससुरान्सुरेन्द्रान् ।
 संस्तूयमानः स्वचरैरनेकैर्जगाम वेगाद्दुष्टोऽग्रवेगः ॥ ६४ ॥
 स भास्कराध्वानमनुप्रपन्नस्तं भास्कराभं शिखरं प्रगृह्य ।
 बभौ तदा भास्करसंनिकाशो रवेः समीपे प्रतिभास्कराभः ॥ ६५ ॥
 स तेन शैलेन भृशं रराज शैलोपमो गन्धवद्वात्मजस्तु ।
 सहस्रधारेण सपावकेन चक्रेण खे विष्णुरिवापितेन ॥ ६६ ॥
 तं वानराः प्रेक्ष्य तदा विनेदुः स तानपि प्रेक्ष्य मुदा ननाद ।
 तेषां समुत्कृष्टैवं निशम्य लङ्कालया भीमतरं विनेदुः ॥ ६७ ॥
 ततो महात्मा निपपात तस्मिन्शैलोत्तमे वानरसैन्यमध्ये ।
 ह्युत्तमेभ्यः शिरसाभिवाद्य विभीषणं तत्र चै सस्यजे सैः ॥ ६८ ॥
 तावद्युधौ मानुपराजपुत्रौ तं गन्धमाघाय महोपनीनाम् ।
 बभूवुस्तत्र तदा विशल्यावुत्तस्थुरन्ये च हरिप्रवीराः ॥ ६९ ॥
 सर्वे विशल्या विरुजाः क्षणेन हरिप्रवीराश्चै हताश्च ये स्युः ।
 गन्धेन तासां प्रवरोपयानां सुप्ता निशान्तेष्विव संप्रकुदाः ॥ ७० ॥

६३] ति० टी०—सनागं सगजस । उन्ममाथोत्पाद्या-
 भाम् ॥ ६३ ॥

रा० टी०—स इति । स इत्यस्य सनागं गिरिमहिनं स-
 नागम् गजैः सहितं सकाञ्चनं काञ्चनवनिमिश्रितं धातुसहस्रैर्गुणैः
 ज्वलितः प्रकाशविशिष्टः जयमानः सानोरग्रभागो यस्य तत्र
 सानोरग्रस्य अङ्गं विकीर्णकूर्टं यथा ज्वलितया वेगाद्दुस्समाथ
 उत्पाद्यमानम् ॥ ६३ ॥

गो० टी०—एतच्छैलान्तरमित्युक्तेरवधारणार्थम् । स
 इति । सनागं सगजस । उन्ममाथ उत्पाद्यमानम् ॥ ६३ ॥ ६४ ॥

६४] ति० टी०—अतः—स तमिति ॥ ६४ ॥

रा० टी०—स इति । स इत्यस्य भृशं समुत्पाद्य सुरासुर-
 ज्वलितान् लोकान् वित्रास्य समुत्पपात अनेकैः स्वचरैर्देवा-
 णिभिः संस्तूयमानः सन् जगाम च ॥ ६४ ॥

६५] ति० टी०—सम् । तदित्यर्थः । प्रतिभास्कराभः
 प्रतिभर्गसदृशः । रवेः समीपे इत्यनेन सूर्योदयोत्तरमेतद्वानय-
 नमिति लभ्यते ॥ ६५ ॥

रा० टी०—स इति । भास्कराभं शिखरं प्रगृह्य भास्करा-
 ध्वानमनुप्रपन्नः प्राप्तः भास्करसज्जिकाशः सूर्यसदृशो दनुमान्
 प्रतिभास्करा सूर्यप्रकाशिका आभा यस्य सः सूर्य इव रवेः
 समीपे बभौ ॥ ६५ ॥

गो० टी०—स इति । भास्कराध्वानम् अन्तर्निधम् । भा

स्कराभशिखरप्रगृहणान् सस्य भास्करसज्जिकाशत्वात् सूर्यसमी-
 पस्थः प्रतिभर्ग इव समासित्यर्थः ॥ ६५ ॥

६६—७०] ति० टी०—सपावकेन सप्रविवालेन । अपि
 तेन स्वकटाभिन्न ॥ ६६—७० ॥

रा० टी०—स इति । तेन प्रवर्तितेन शैलोपपन्नितो
 मन्थकटात्मको दनुमान अप्रतिन गृहीतेन सहस्रधारेण चक्रेण
 विष्णुरिव रराज ॥ ६६ ॥

गो० टी०—स तेनेति । सदस्यवाच्य । अनेकेन हतेरिति न ।
 सपावकेन अप्रविवालेन चक्रेण विष्णुरिव रराज ॥ ७० ॥

रा० टी०—तमिति । तं गृहीतोपनिमित्तं दनुमन्ते वानराः
 प्रेक्ष्य विनेदुः स इत्यस्यानपि तान् कृतमिदानीं वानराः प्रेक्ष्य
 ननाद तेषां दनुमदार्त्तां समुत्कृष्टरत्नम् उच्चारितशब्देन निश-
 म्य युत्वा लङ्कालया महीतारं भीमतरं विनेदुः ॥ ६७ ॥

गो० टी०—ते वानरा इत्यनेन दनुमन् गन्धमाघाणेन सर्वे
 जीविना इति गन्धेन ॥ ७० ॥

रा० टी०—तत इति । ततः स्वतःकरणानन्तरं स इत्य-
 मान शैलोत्तमे विद्यमानं वानरसैन्यमध्ये निपपात तत्र तस्मि-
 न्समये ह्युत्तमेभ्यः अग्रवानरेभ्यः शिरसा अभिवाद्य विभी-
 षणं सस्यजे ॥ ६८ ॥

रा० टी०—तादिति । मानुपराजपुत्रौ तौ रामलक्ष्मणौ
 महोपनीतौ गन्धमाघाय विशल्यौ बाणसमुद्दण्डशरदिनौ बभूवु-
 त् तदा तस्मिन्कालेन्ये मुद्रादिप्राप्ताः हरिप्रवीरा उन्मथ्य ॥ ६९ ॥

१. दृष्टव्येति गो. पाठः । २. विनेदुश्चेति गो. पाठः । ३. समुद्रदृष्टेति गो. पाठः । ४. स रति गो. पाठः । ५. चेत गो. पाठः । ६. विजय
 इति गो. रा. पाठः । ७. निहता इति गो. रा. पाठः ।

यदा प्रभृति लङ्कायां युध्यन्ते हरिराक्षसाः । तदाप्रभृति मानार्थमाज्ञया रावणस्य च ॥ ७१ ॥

ये ह्यप्रन्त रणे तत्र राक्षसाः कपिकुञ्जरैः । हना हतास्तु क्षिप्यन्ते सर्व एव तु सागरे ॥ ७२ ॥

ततो हर्षिर्गन्धर्वात्मजस्तु तपोपथीशैलमुद्रप्रवेगैः ।

निनाय वेगाद्धिमवन्तमेव पुनश्च रामेण समाजगाम

॥ ७३ ॥

इत्यर्थे श्रीमद्वाल्मीकेन आदिकाव्ये युद्धकाण्डे चतुःसप्ततितमः सर्गः ॥ ७४ ॥

पञ्चमसप्ततितमः सर्गः ।

सर्गात्तः वीरभिरुद्धमहाहयतन कदो रावणः । इममिन्द्रमभ्युपाधादेभ्योऽपि प्रेषयन्तौ हरिराक्षसानां घोरः संशामः प्रकृतः ।

ततोऽग्ररीन्महातेजाः सुग्रीवो वानरेश्वरैः । अर्थं विज्ञापयन्श्चापि हनुमन्तमिदं वचः ॥ १ ॥

यतो हतः कुम्भकर्णः कुमाराश्च निपृदिताः । नेदानीमुपनिर्हारं रावणो दातुमर्हति ॥ २ ॥

गो० टी०—तत इति । शेषानामे विकृतशिवरं ॥ ७२ ॥ ७३ ॥

रा० टी०—सर्व इति । हतः चक्रवर्ण सल्लोचिप्रासाद्य ये मृदुः ते सर्वे हरिप्रवीणाः प्रयोगैर्वीर्यान् गन्धर्वेन विज्ञाप्या । निरुज्जाय बभूवुर्निति शेषः तत्र ह्यप्रन्तः सुग्रीवः जनैः निशान्तेषु संप्रमुह्य इव ॥ ७० ॥

गो० टी०—सर्व इति । निशान्तेषु विज्ञाप्याः सन्ध्याः नकरण्या विरक्तः ये पूर्वं निहतास्तस्मिन् सम्रा निशान्तेषु संप्रमुह्य । अनेन हताप्येवमिति प्रमुह्य ॥ ७४ ॥

७१] ति० टी०—एषि मर्त्योपजातं गन्धर्वाप्रायं गन्धर्वो हरिप्रवीणः । यदाहृयमन्तं गन्धर्वस्तदौपलिगन्धर्वम् । अन्धकारेणान्धोपायमन्तं हेतुमाह—यदेति । मानार्थम् । अर्थशब्दो निरुज्जायतो यत्कर्तुं न शक्यते । पाशनाभासार्थमित्यर्थः । तत्पवित्रजित्पवित्रकम्पापविमर्शे जात्या जनया लङ्कां प्रविशेयुः । ये मा ह्येवमिच्छन्तर्ह्येव रावणस्येव च कदा विचारः ॥ ७१ ॥

७२] ति० टी०—हता हता इति वक्ष्या । सर्व एव हता इत्यर्थः ॥ ७२ ॥

रा० टी०—अत आधिक्यमप्राणस्य नाशमा इव राक्षसा अपि नाशनं पाताः स्फुरिष्यन् । आह—यदेति । यदा प्रभृति यत्कादाचारस्य कपिराक्षसाः युध्यन्ते यदा हताः तदा प्रभृति मानार्थं राक्षसा न मृता इति परमसत्यं रावणस्याज्ञया ये राक्षसाः कपिकुञ्जरैः हन्यन्ते ते सर्वे सागरे क्षिप्यन्त एव सोऽहृयमेकान्यपि ॥ ७१ ॥ ७२ ॥

गो० टी०—तर्हि निहता राक्षसाः किं न प्रमुह्य इत्यवाह—यदाप्रभृति । मानार्थं हतानां राक्षसानां इत्यन्त्या अपविज्ञानार्थम् । यतश्चरीरसंख्यापतिपदस्य वा । पृथ्वीजनायामर्थशब्दो निरुज्जायः । अर्थोविशेषैवन्तुप्रयोगनिरुक्तिरित्यमरः । पदैः परिच्छिद्य ज्ञानं मा भुदित्येवमर्थमिति भावः ।

हताहताः हतुर्पादस्थाः किं पुनर्मृता इति भावः । “कृतं नवविशिष्टनाम” इति कर्मसागः । यदा यदा यदा ये ते हताः तदा तदा ते ते विमृता इत्यर्थः ॥ ७१—७७ ॥

इति श्रीमोक्षिन्द्रमभिरारिर्वाते श्रीमन्महाभारते श्रीमद्वाल्मीकिरामायणे युद्धकाण्डे व्याख्याने चतुःसप्ततितमः सर्गः ॥ ७४ ॥

७३] ति० टी०—ओषधीर्लमिति दीर्घ आर्षः । अग्निः नृकृष्णाष्टम्यामिदम् ॥ ७३ ॥

इति श्रीमन्महाभारते श्रीरामोद्योतमायणतिलके वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे चतुःसप्ततितमः सर्गः ॥ ७४ ॥

रा० टी०—तत इति । उद्योगः । अन्धप्रवेगान्धं गन्धर्व-हान्तारो हनुमान् श्रीपथीशैर् हिमवन्तमेव विज्ञाय यथापूर्वं संज्ञायामासित्यर्थः पुनश्च रामेण समाजगाम रामसमीपं प्राप ॥ ७३ ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणव्याख्याने रामायणांशोः मणौ युद्धकाण्डे चतुःसप्ततितमः सर्गः ॥ ७४ ॥

१] ति० टी०—तत इति । अर्थमर्थान्वेषतमर्थं कृत्यं विज्ञापयन् ॥ १ ॥

रा० टी०—न निहतरामावधानानेनरकारिणं हनान्तमाह—तत इत्यादिभिः । सुग्रीवः अर्थमर्थान्वेषतमर्थं कृत्यं कृत्यं व्यभिचयः विज्ञापयन् बोधयन् सप्त हनुमन्तमवधीत ॥ १ ॥

गो० टी०—एवं हनुमदानीमौपधिविषयमन्धमात्रेण समागत-प्रापेयु संक्षेपं विज्ञापयन् संक्षिप्येयु सुग्रीवः स्वातिसन्धानजनित-तर्कोपातिरंकेण सद्यो निःशेषं लङ्कानिर्दहनं हनुमते नियमयति—तत इत्यादि । अर्थम् । अर्थादिनपेतम् प्रयोगजनित्युक्तं वाक्यं विज्ञापयन् रामार्थेति शेषः । ततो हनुमन्तमवधीतिति योजना यदा अर्थं विज्ञापयन् विशेषेण ज्ञापयन् ॥ १ ॥

२] ति० टी०—निपृदिताः । रावणस्यामिति शेषः ।

ये ये महाबलाः सन्ति लघवश्च पुत्रंगमाः । लङ्कापथिपतन्वत्सु प्रयोजकाः प्रवर्गाभाः ॥ ३ ॥

[द्वयो हरिसंकाशाः प्रदग्धुं रावणान्धयम्]

ततोऽस्तं गत आदित्ये राद्रे तस्मिन्निजापुत्रं । अङ्गादिभिर्मृगाः संयुक्ता जन्मस्ये प्रयत्नविधाः ॥ ४ ॥

उक्ताहस्तैर्हरिगणैः सर्वतः समधिद्रुताः । आगच्छन्त्यः प्रोत्सृज्यतां सद्यसा विद्यद्वयः ॥ २ ॥

वापुगृहप्रतोलीषु चर्यासु विविधानु च । आचार्यसु च संस्थासु अनुष्ठाने च वाचनसु ॥ ६ ॥

तेषां गृहसहस्राणि ददाह हनुमुक्तदा । पासादाः शैवादादाः पवनिकः परमोत्तमः ॥ ७ ॥

अगुरुर्दद्यात् तत्र परं चैव सुचन्द्रतम् । मौक्तिकं तथैव मिष्टान्नं चैव प्रदाय तम् ॥ ८ ॥

अनादिशानीयुपनिहारं पुष्करां दातुं संपादयितुं नार्हन्ति
 अतः उपनिहारं निषेद्धय यद्धप्रदानमिति शीर्षः उपनिहारं
 पुष्कराणां संपादने दातुं नार्हन्तीत्यर्थः अनन्तान्यथा पुष्कराणां
 दातुं इति ज्ञायत इत्यर्थः ॥ ५ ॥

न० ६१०-तदापारमार्थ-यत इति श्रुत्वापि यतः
 कृतं ततो हतः कुमारः सारणसुताश्च निषिद्धाः अतो सारण-
 सारणिनां स्वपुत्रस्य दानं सपत्न्यानि नार्हति किं सपत्न्यानि
 स्वपुत्रस्यैव कर्तव्यं दानं नार्हति अथकाशो न दातव्य इति
 तदापि सारणसुताश्च निषिद्धाः यत्प्रदानमिति तर्कः ॥ १ ॥

तेषां द्वौ-इत्यादि लङ्काराद्योपदेशं निमित्तमाह-यत् इति ।
 उपनिषदं उपनिषदगणस्य प्रधानं निर्गमनमिति यावत् ।
 तानाहुस्तेनानाम् द्वादाशेषां न निर्गमिष्यतीति भावः । अतः
 न तेषां प्रसंगिगणस्य निरिगणप्रयोगः दातुं कर्तुमिति यावत् ।
 यत्नतश्चैव तांस्त्वय । उपनिषदगणः उपनिषदस्य प्रधानोपास
 न इति द्वौ द्वौ-अतो ये ये महाकथाः तस्मिन् उपपातः
 तेषां प्रसंगिगणस्य सर्वे उपपात इति च लङ्कारादुपपत्तयः ।
 तादृशि यावत् ॥ ३ ॥

अथ श्रुत्वा तदा तदिति वक्तव्यमिष्यत आह—ये इति ।
 यो मार्गो मे मे भगवन्नामः अथोक्तव्यमत्र सुप्रसन्नः सति
 न तस्मात्तः अथ श्रुत्वा तदा तदिति वक्तव्यमिष्यत ॥ ३ ॥

गो० टी०-अ इति । अथवा, वेगधन्तः अतस्तन् प्राक्तर-
भूतस्य गच्छतु ॥ १ ॥

३ । ति० श्रु०—ततोऽन्तमिति । पूर्वदिग्भागागविशेष
अन्तःकक्ष्याभ्यां हन्मन्निर्वाणभ्यां जाम्बवदन्त्येषाम्, ततस्त
नियोजान् उपसि पर्वदाहृणाय गमनम्, अथाहृणं पुनरा
भ्यवापणं पुनरागमनमिति विशद्वट्टिकामध्ये सर्वम्, ततः पुनः
पूर्वदिग् हन्मन्दादीनां लक्ष्मदाहृणमनमिति कृतकारणम् ॥ ४ ॥

गो दी०-तन इति । ततः सूर्यभाजाध्ययानन्तरम् ।
दिव्यं अमृतं गते अत एव गौडं भयंकरं निशामुखं सौम्याः
उत्पन्नमिताः पृथ्वरपाः लङ्कामसिमुखाः सन्तो जम्भः ॥ ४ ॥

शो० शी०-तत इति । ननु पूर्वमुक्ताहस्तौ तदा शशा-
विन्दुकम्, अत्र आदित्यास्तमसमस्य इति गम्यते, अतो
विन्दुमिति चेन्न विगोचः । आदित्येऽस्तं गत इति प्रकाशा

[illegible]

2] Die die entsprechenden Werte, erhalten die
Berechnung der entsprechenden Werte.

श्री १०० अक्षरों में लिखी गई है। इसमें
अक्षरों में लिखी गई है। इसमें
अक्षरों में लिखी गई है। इसमें
अक्षरों में लिखी गई है। इसमें

1990-1991-1992-1993-1994-1995-1996-1997-1998-1999-2000-2001-2002-2003-2004-2005-2006-2007-2008-2009-2010-2011-2012-2013-2014-2015-2016-2017-2018-2019-2020-2021-2022-2023-2024-2025-2026-2027-2028-2029-2030-2031-2032-2033-2034-2035-2036-2037-2038-2039-2040-2041-2042-2043-2044-2045-2046-2047-2048-2049-2050-2051-2052-2053-2054-2055-2056-2057-2058-2059-2060-2061-2062-2063-2064-2065-2066-2067-2068-2069-2070-2071-2072-2073-2074-2075-2076-2077-2078-2079-2080-2081-2082-2083-2084-2085-2086-2087-2088-2089-2090-2091-2092-2093-2094-2095-2096-2097-2098-2099-2100-2101-2102-2103-2104-2105-2106-2107-2108-2109-2110-2111-2112-2113-2114-2115-2116-2117-2118-2119-2120-2121-2122-2123-2124-2125-2126-2127-2128-2129-2130-2131-2132-2133-2134-2135-2136-2137-2138-2139-2140-2141-2142-2143-2144-2145-2146-2147-2148-2149-2150-2151-2152-2153-2154-2155-2156-2157-2158-2159-2160-2161-2162-2163-2164-2165-2166-2167-2168-2169-2170-2171-2172-2173-2174-2175-2176-2177-2178-2179-2180-2181-2182-2183-2184-2185-2186-2187-2188-2189-2190-2191-2192-2193-2194-2195-2196-2197-2198-2199-2200-2201-2202-2203-2204-2205-2206-2207-2208-2209-2210-2211-2212-2213-2214-2215-2216-2217-2218-2219-2220-2221-2222-2223-2224-2225-2226-2227-2228-2229-2230-2231-2232-2233-2234-2235-2236-2237-2238-2239-2240-2241-2242-2243-2244-2245-2246-2247-2248-2249-2250-2251-2252-2253-2254-2255-2256-2257-2258-2259-2260-2261-2262-2263-2264-2265-2266-2267-2268-2269-2270-2271-2272-2273-2274-2275-2276-2277-2278-2279-2280-2281-2282-2283-2284-2285-2286-2287-2288-2289-2290-2291-2292-2293-2294-2295-2296-2297-2298-2299-2300-2301-2302-2303-2304-2305-2306-2307-2308-2309-2310-2311-2312-2313-2314-2315-2316-2317-2318-2319-2320-2321-2322-2323-2324-2325-2326-2327-2328-2329-2330-2331-2332-2333-2334-2335-2336-2337-2338-2339-2340-2341-2342-2343-2344-2345-2346-2347-2348-2349-2350-2351-2352-2353-2354-2355-2356-2357-2358-2359-2360-2361-2362-2363-2364-2365-2366-2367-2368-2369-2370-2371-2372-2373-2374-2375-2376-2377-2378-2379-2380-2381-2382-2383-2384-2385-2386-2387-2388-2389-2390-2391-2392-2393-2394-2395-2396-2397-2398-2399-2400-2401-2402-2403-2404-2405-2406-2407-2408-2409-2410-2411-2412-2413-2414-2415-2416-2417-2418-2419-2420-2421-2422-2423-2424-2425-2426-2427-2428-2429-2430-2431-2432-2433-2434-2435-2436-2437-2438-2439-2440-2441-2442-2443-2444-2445-2446-2447-2448-2449-2450-2451-2452-2453-2454-2455-2456-2457-2458-2459-2460-2461-2462-2463-2464-2465-2466-2467-2468-2469-2470-2471-2472-2473-2474-2475-2476-2477-2478-2479-2480-2481-2482-2483-2484-2485-2486-2487-2488-2489-2490-2491-2492-2493-2494-2495-2496-2497-2498-2499-2500-2501-2502-2503-2504-2505-2506-2507-2508-2509-2510-2511-2512-2513-2514-2515-2516-2517-2518-2519-2520-2521-2522-2523-2524-2525-2526-2527-2528-2529-2530-2531-2532-2533-2534-2535-2536-2537-2538-2539-2540-2541-2542-2543-2544-2545-2546-2547-2548-2549-2550-2551-2552-2553-2554-2555-2556-2557-2558-2559-2560-2561-2562-2563-2564-2565-2566-2567-2568-2569-2570-2571-2572-2573-2574-2575-2576-2577-2578-2579-2580-2581-2582-2583-2584-2585-2586-2587-2588-2589-2590-2591-2592-2593-2594-2595-2596-2597-2598-2599-2600-2601-2602-2603-2604-2605-2606-2607-2608-2609-2610-2611-2612-2613-2614-2615-2616-2617-2618-2619-2620-2621-2622-2623-2624-2625-2626-2627-2628-2629-2630-2631-2632-2633-2634-2635-2636-2637-2638-2639-2640-2641-2642-2643-2644-2645-2646-2647-2648-2649-2650-2651-2652-2653-2654-2655-2656-2657-2658-2659-2660-2661-2662-2663-2664-2665-2666-2667-2668-2669-2670-2671-2672-2673-2674-2675-2676-2677-2678-2679-2680-2681-2682-2683-2684-2685-2686-2687-2688-2689-2690-2691-2692-2693-2694-2695-2696-2697-2698-2699-2700-2701-2702-2703-2704-2705-2706-2707-2708-2709-2710-2711-2712-2713-2714-2715-2716-2717-2718-2719-2720-2721-2722-2723-2724-2725-2726-2727-2728-2729-2730-2731-2732-2733-2734-2735-2736-2737-2738-2739-2740-2741-2742-2743-2744-2745-2746-2747-2748-2749-2750-2751-2752-2753-2754-2755-2756-2757-2758-2759-2760-2761-2762-2763-2764-2765-2766-2767-2768-2769-2770-2771-2772-2773-2774-2775-2776-2777-2778-2779-2780-2781-2782-2783-2784-2785-2786-2787-2788-2789-2790-2791-2792-2793-2794-2795-2796-2797-2798-2799-2800-2801-2802-2803-2804-2805-2806-2807-2

[illegible][illegible]

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
 श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
 श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

အချက်ကောင်းများ

१७ जित्त १९०७-१९०८ ॥ १७ जित्त १९०७-१९०८ ॥
१७ जित्त १९०७-१९०८ ॥ १७ जित्त १९०७-१९०८ ॥
१७ जित्त १९०७-१९०८ ॥ १७ जित्त १९०७-१९०८ ॥

[illegible]

८ । नि० प्री०—द्वयव कायः ॥ ८ ॥

अथ भिन्नमयं अकारप्रभुनिदधाने ॥ १ ॥

क्षौमं च दहते तत्र कौशेयं चापि शोभनम् । आविकं विविधं चोर्णं काञ्चनं भाण्डमायुधम् ॥ ९ ॥
 नानाविकृतसंस्थानं वाजिभाण्डपरिच्छेदम् । गजप्रैवेयकक्षयाश्च रथभाण्डांश्च संस्कृतान् ॥ १० ॥
 तनुवाणि च योधानां हस्त्यश्वानां च चर्म च । खड्गा धनुषि ज्यावाणास्तोमराङ्कुशशक्तयः ॥ ११ ॥
 रोमजं बालजं चर्म व्याज्रजं चाण्डजं बहु । मुक्तामणिविचित्रांश्च प्रासादांश्च समन्ततः ॥ १२ ॥
 विविधानस्त्रसंघातानभिर्दहति तत्र वै । नानाविधान्यैर्गृहांश्चित्रान्ददाह हृतभुक्तदा ॥ १३ ॥
 आवासान् राक्षसानां च सर्वेषां गृहगृध्रानाम् । हेमचित्रतनुवाणां स्त्रभाण्डौम्बरधारिणाम् ॥ १४ ॥
 सीधुपानचलाक्षणां मदविह्वलगामिनाम् । कान्तालम्बितवस्त्राणां शत्रुसंजातमन्युनाम् ॥ १५ ॥
 गदाशूलासिहस्तानां खादतां पिवतामपि । शयनेषु महार्हेषु प्रसुप्तानां भियैः सह ॥ १६ ॥
 व्रतानां गच्छतां तूर्णं पुत्रानादयः सर्वतः । तेषां शतसहस्राणि तदा लङ्कानिवासिनाम् ॥ १७ ॥

गो० टी०—मौक्तिका इत्यादिचतुःश्लोक्येतान्यथा । सर्वत्र अश्वतेत्यस्य यथायर्थं विपरिभाषनान्वयः । मणयः उपान्तमौक्तिकादिष्वतिरिक्ताः । क्षौम-कौशेययोरापदानभेदान् भेदः । बालकं क्षौमादि तौजेयं कुम्भियोजनयमित्युपपन्नान्वयः शोभनं शोभमानम् । आविकम् अविरोधनिमित्तं कम्बलम् । ओर्णं मेघादिरोमनिमित्तं कम्बलम् । ऊर्णां मेघादिलोभि र्यादित्यमरः भाण्डम् उपकरणम् । आभरणं वा । भाण्डं तु भूपायां नादे पात्राभ्युपयोः । भाजने कलशश्री च तण्डुलवस्त्रेण च इति रत्नमाला । नानाविकृतसंस्थानं नानाविधविकारवद्विविधगणिवेशमिति नगरादिमण्डपिण्यणम् । वाजिभाण्डपरिच्छेदो भगवत्कारणव्यवहारिपरिच्छेदः । भाण्डशब्देनवाद्यभरणसिक्तादि कृष्णमर्मादिष्व मारुत्यबोधनाय वाजिपदम् । गजानां प्रैवेयकादि कण्ठभूषणानि । कक्ष्याः इभचन्वित्यः । प्रैवेयकं कण्ठभूषणम् । कक्ष्या प्रकोटे हस्त्यादिः काक्ष्यां मध्यमवस्त्रेण इत्युभयवचनमरः । संस्कृताः उनेजिताः । योधानां तनुवाणि वस्त्राणि । हस्त्यश्वानां चर्म अयःकांस्यादिनिर्मितम् । रोमजम् अविरोधादिरोमशिलनेमनिमित्तं कम्बलादि । बालजं चामरादि । चर्मसंस्तरणं वेतकं वा । व्याज्रजं देवाग्रं नखवालादि । अण्डजं कम्बुरिकादि इत्यम् ॥ ८-१२ ॥

९.] ति० टी०—और्णमुष्णमिदं निर्मितम् । आविकमविरोधनिमित्तम् । ऊर्णां त्वित्तेपामर्षीति न पौनरुक्त्यम् । काञ्चनं चाण्डं सौवर्णमुपकरणम् ॥ ९ ॥

रा० टी०—क्षौममिति । क्षौमप्रभृति उरने तत्र क्षौमकौशेययोरापदानभेदात् पौनरुक्त्यम् । आविकमविरोधनिमित्तमौर्णं तज्जान्यन्मरौमनिमित्तम् ॥ ९ ॥

१०-११] ति० टी०—वाजिभाण्डपरिच्छेदं वाजिनो भाण्डमलेकारः । परिच्छेदः पत्ययवनादिश्च । तत्रानानेकं विकृतसंस्थानं विविचित्रव्यासम् । रथभाण्डान् रथालंकारान् । संस्कृतान्मध्यगवितान् । भाण्डशब्दोऽलंकारमात्रवाची । रथभाण्डेभ्युक्तः । अत एव वाजिभाण्डेत्यत्र वाजियहर्णं चरिताश्रयम् । अथालंकारावित्वे तु तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । तत्त्वेषु

कर्णावतं मारुत्यस्मादित्यबोधनाय तत्र सः । रथभाण्डेत्यत्र तु लालणिक इत्यन्ये ॥ १० ॥ ११ ॥

रा० टी०—नानेति । नानाविकृतानामकारिषाकानां संस्थानं स्थलं वाजिनो भाण्डानि च परिच्छेदयानि । अलंकारादीनि गजान् ग्रीवालङ्कारान् कक्ष्याः इभचन्वनानि संस्कृतान् रथभाण्डान् रथालङ्कारान् तनुवाणि हस्त्यश्वानां चर्म लोहादिनिर्मिततनुवाणां च खड्गादीनि शक्तयः शक्तौश्च रोमजं कम्बलादि बालजं चामरादि व्याज्रजं तत्सम्बन्धि चर्म आगतायुपयोमि अण्डजं कम्बुरिकादि मुक्तामणिभिर्विविधान् प्रासादांश्च अग्निर्दहति मारुत्योऽलंकारमेकान्वयि ॥ १०—१२ ॥

१२] ति० टी०—रोमजं काञ्चनं । बालजं चामरादि । व्याज्रजं चर्मामनोपयोमि । अण्डजं मणमरादि ॥ १० ॥

गो० टी०—मुनेति । प्रासादाः पर्वताकारा इत्यत्र केवलप्रासादाः अत्र कुकारिष्वितितः । अस्त्रसंयोगान् संयुज्यन्त इति संयोगाः सहाताः सान् । तत्र लङ्कायाम् ॥ १२ ॥

१३] ति० टी०—अर्थं यस्मै । विगान्गृहान्स्वस्तिकादिगृहान् ॥ १३ ॥

रा० टी०—नानेति । चित्रान् अनेकविधविविचित्रवितान् नानाविधान् गृध्रानाम् गृध्रानाम् गृहादिविषयकविशेषेच्छावतां राक्षसानां गृहान् आवासान् चित्रगृहविभान्यपि देशमपि च हृतभुक्तदाह ॥ १३ ॥

गो० टी०—नानाविधानिति । गृहच्छेदनात् स्वस्तिकादिगृहविन्यासान् गृहगर्भिणां गृहस्थानाम् ॥ १३ ॥

१४ ति० टी०—गृहगृध्रानां गृहस्थानाम् । दीर्घाभाव आर्षः । हेमचित्रं तद्वर्णं येषां तेषाम् । भाण्डानि भूषणानि ॥ १४ ॥

१५] ति० टी०—सीधुपानेन चञ्चलान्यस्त्रीणि येषाम् । शत्रुसंजातो मन्युर्षेणाम् । अदीर्घत्वमर्षम् ॥ १५ ॥

१६] ति० टी०—प्रियैः । प्रियवस्तुभिः कान्ताभिरित्यर्थः ॥ १६ ॥

१७] ति० टी०—व्रतानां गच्छताम् । अग्निभयादिति जेषः । एवंभूतानां लङ्कानिवासिनां शतसहस्राणि गृहाण्यदहत् ॥ १७ ॥

अदहत्पावकस्तत्र जज्वाल च पुनः पुनः । सारवन्ति महार्हाणि गम्भीरगुणवन्ति च ॥ १८ ॥
 हेमचन्द्रार्धचन्द्राणि चन्द्रशालोर्त्तमानि च । तत्र चित्रगवाक्षाणि साधिष्ठानानि सर्वशः ॥ १९ ॥
 मणिविद्रुमचित्राणि स्पृशन्तीव दिवाकरम् । क्रौञ्चवर्हिणवर्णानां भूषणानां च निःस्वनैः ॥ २० ॥
 नादितान्यचलाभानि वेश्मान्यधिर्ददाह सः । ज्वलनेन परीतानि तोरणानि चकाशिरे ॥ २१ ॥
 विद्युद्भिरिव नद्धानि मेघजालानि धर्मगे । ज्वलनेन परीतानि गृहाणि प्रचकाशिरे ॥ २२ ॥
 दैवाभिदीप्तानि यथा शिखराणि महागिरैः । विमानेषु प्रमुखाश्च दक्षमाना वराङ्गनाः ॥ २३ ॥

रा० टी०—हेमेति । हेमश्चित्राणि तनुवाणि येषां सभा-
 दिवारणशीलानां भाषणानि भूषणानि शीतानां मयानां पारिव-
 ज्ञ्यानि अर्द्धाणि येषामत्र एव मद्विद्रुमगामिनां मद्वेनुक-
 म्बद्वृद्धमनशीलानां कान्ताभिः आलम्बितानि गृहीतानि च-
 त्राणि येषां गडगु सज्जातो मनुः कोप्यो येषां संज्ञापूर्वक-
 विधेरनित्यत्वादीनां भावः गदाविशिष्टदहस्तानां खादतां तेषां
 नृत्यानां मितनामकयोक्तव्यतामपि स्वर्गाणां प्रगल्भानां च दक्षतां
 पुत्रानादाय गन्तव्यतामपि स्वर्गाणां ज्ञानमहर्षाणि पावकोदहत-
 पुनः पुनर्जन्ताश्च अर्द्धचतुष्टयमेकान्वयि ॥ १८—१९ ॥

गो० टी०—हयोपनतत्वेन वेदविशिष्यं व्यङ्गयितुं तेषां व्या-
 सार्थं दर्शयति—हेमभ्यादिना । हेमचित्रतनुवाणां हेममया-
 द्रुतपर्यणाम् आलम्ब्यार्थयोजिविभिन्यमरः । यस्मिन्मण्डला-
 मक्तानामित्यर्थः । मण्डलमिति पूर्णमाणाः समग्रज्यो रा-
 णः । अन्तर्मासज्येनैकममर्गमिति पूर्णमासलोच्यते इत्याचार्याः
 अत्र सर्वेषां व्यासार्थ एव तात्पर्यम् । श्रीकृष्णस्य सार्णां
 मधुपानलोहं दर्शयाम् अत्र एव मद्विद्रुमगामिनां मनेन म-
 न्यगामिनाम् कान्तालम्बितवस्त्राणां आलम्बितवस्त्रकान्ता-
 नाम् । रत्नितराणामिति यावत् । अथ पुं सज्जातगन्तव्यतां स-
 ज्ञानकोपानाम् ईर्ष्याभावे भाषाः । खादतां भाषादिभिः भक्षयताम्
 विषयां भक्षणं कुर्वताम् श्रीगुणानेत्यत्र मधुपानकार्यकुलम्
 क्षीरादिकं पिबतामिति वा । महोर्हिणिवि विशेषणम् उच्य-
 तिशयद्वेवृत्तः । प्रियैः शरीरेभिः विशेष्यम् । तेषाम् एव
 व्यासकानां जतरहभ्याणीति संख्यासंख्येययोगभेदेन निर्देशः ।
 अनेकजनसङ्ख्याधामानित्यर्थः । पुनः पुनरित्यनेन तद्विभिन्यमा-
 नेहेनाधिकज्वालोर्यते ॥ १८—१९ ॥

१८] ति० टी०—दक्षमानगुहवर्णनम्—सारवन्तीत्यादि ।
 सारवन्तीं शिखरस्थानावप्यम् । गम्भीरगुणवन्त्यनेकदक्षयाप्रा-
 काशान्तर्गद्द्वारोपद्वारो दुर्गमत्वलक्षणगाम्भीर्यवन्ति ॥ १८ ॥

१९] ति० टी०—हेमभ्यादि । हेममिर्मितानि पूर्णच-
 न्द्रार्धचन्द्राकारवन्ति । चन्द्रशालोर्त्तमानि प्रशस्तजिरोगृहाणिः
 साधिष्ठानानि मञ्चादिसहितानि ॥ १९ ॥

२०—२१] ति० टी०—दिवाकरं स्पृशन्तीव स्थितानि २०—२१

रा० टी०—सारवन्तीति । सारो बलं तद्वन्ति पुशनीत्यर्थं
 गम्भीरगुणवन्ति अनेकदक्षयाप्राकाशमिर्त्तनेन दुर्गमानीत्यर्थः ।
 हेमचन्द्रार्धचन्द्राणि हेममिर्मितपूर्णचन्द्रार्धचन्द्रान्यतराकाराणि

चन्द्रशालाभिः शिरोमुहकृतानि गजेभिः । गजगदा नेषु स
 पिबतानि सुखमयहर्षीपञ्चाक्षरिविधितानि मणिभिर्विद्रुमे
 चित्राणि दिवाकरं स्पृशन्तीव स्थितानि क्रौञ्चादीनां भूषण-
 नां च निःस्वनैर्नादितानि मण्डलाभानि गिरितद्व्यानि वेदमा-
 मयिर्ददाह अर्द्धचतुष्टयमेकान्वयि ॥ १८—१९ ॥

गो० टी०—सारवन्तीत्यादिना । सारवन्ति शिखरवन्ति
 सारो बलं शिखरं शिखरं पमात् । यत्र वरं विधिनि स्तम्भाद्या
 गम्भीरगुणानि महातनुवन्ति गुणानि मौन्दयवन्ति हेमच-
 न्द्रार्धचन्द्राणि हेमकृतानि चन्द्राकाराण्यर्धचन्द्राकाराणि च
 स्वर्गः । चन्द्रशालाभिः शिरोमुहं कृतानि । चन्द्रशाला शिरो
 मुहमित्यमरः । साधिष्ठानानि मञ्चासनादिमहितानि । स्पृश-
 न्तीव स्पर्शकम् स्पर्शयथास्पर्शयतामानीत्यर्थः । क्रौञ्चादयं
 क्षीरार्थं प्रोक्तं साधित्वा ॥ १८—१९ ॥

रा० टी०—उद्धतमेति । ज्वलनेन परीतानि आहताणि
 तोरणानि चित्राणां धर्मगे यथायमे मयितरि स्वर्गमिति शेषः ।
 विद्युद्भिरिव प्रोक्तानि मेघजालानां चकाशिमि ॥ २१ ॥

गो० टी०—उद्धतमेति । धर्मो मण्डलमिति धर्मगः ।
 पाकाय दक्षयः । धर्मगे निदाय गन्तव्यमिति शेष इत्यपवादः ।
 धर्मजनेन धर्मजो लज्जते । न गडगतिं प्राप्नोतीति धर्मग
 वपारितिवचनम् । धर्मजो धर्मगे प्राप्नो इत्येवार्थः । लक्ष्म्या
 दक्षमानायां भन्तायां च सगन्तः प्रसरति दक्षमानमोष्णादीनि
 निदाय प्रसृजयितुमेषु नृणापीत्यर्थः ॥ २० ॥

२२] ति० टी०—धर्मगे धर्मगे दिवाकरं गते प्रकृतानि
 विशाद्विनद्वानि मेघजालानां चकाशिमि गृहाणि ॥ २२ ॥

रा० टी०—उद्धतमेति । ज्वलनेन परीतानि गृहाणि
 महागिरैः शिखराणीव प्रचकाशिमि ॥ २२ ॥

गो० टी०—ज्वलनेन परीतानि निपेतुमित्यत्र पक्विवञ्च
 हतानीत्युत्तरार्थम् ॥ २२ ॥

२३] ति० टी०—विमानं सप्तर्षिप्रसादः ॥ २३ ॥

रा० टी०—विमानेति । विमानेषु सप्तर्षिप्रसादः
 प्रकृतः अत्र एव दक्षमानाः अत्र एव त्यक्ताः आभरणसंयोग-
 याभिः नाः वराङ्गनाः द्वाहस्तुषैर्विद्युदुषु ॥ २३ ॥

गो० टी०—विमानेति । त्यक्ताभरणसंयोगाः सप्त-
 ऋषिभरणान्यपि त्यक्त्वैत्यर्थः ॥ २३ ॥

त्यक्ताभरणसंयोगा दहेत्युच्चैर्विचक्रुः । तत्र चाग्निपरीतानि निपेतुर्भवनान्यपि ॥ २४ ॥
 वज्रिवज्रहतानीव शिखराणि महागिरेः । तानि निर्दह्यमानानि दूरतः प्रचकाशिरैः ॥ २५ ॥
 हिमवच्छिखराणीव दैह्यमानानि सर्वशः । हर्म्याग्रैर्दैह्यमानैश्च ज्वालाप्रज्वलितैरपि ॥ २६ ॥
 रात्रौ सा दृश्यते लङ्का पुष्पिनैरिव किंशुकैः । हस्त्यध्यक्षैर्गजैर्मुक्तैर्मुक्तैश्च तुरगैरपि ॥ २७ ॥
 वभूव लङ्का लोकान्ते भ्रान्तग्राह इवार्णवः ॥ २८ ॥
 अश्वं मुक्तं गजो दृष्ट्वा कचिद्धतोऽपसर्पति । भीतो भीतं गजं दृष्ट्वा कचिदश्वो निवर्तते ॥ २९ ॥
 लङ्कायां दह्यमानायां शुशुभे च मैहोदधिः । छायासंसक्तसलिलो लोहितोऽवर्णवे ॥ ३० ॥
 सा वभूव मुहूर्तेन हरिभिर्दीपिता पुरी । लोकस्यास्य क्षये घेरे प्रदीप्तेव वसुंधरा ॥ ३१ ॥
 नारीजनस्य धूमेन व्याप्तस्योच्चैर्विनिदुपः । स्वनो ज्वलनतप्तस्य शुश्रुवे शतैर्भोजनम् ॥ ३२ ॥
 प्रदग्धकायानपरानराक्षसाभिर्गतान्बहिः । सहसा क्षुत्पतन्ति स्म हरयोऽथ युयुत्सवः ॥ ३३ ॥
 उद्धृष्टं वानराणां च राक्षसानां च निःस्वनम् । दिशो दश समुद्रं च पृथिवीं च व्यनादयत् ॥ ३४ ॥
 विशलयौ च महात्मानौ तावभौ रामलक्ष्मणौ । असंभ्रान्तौ जघृहस्तुते^१ उभे धनुषी वरे ॥ ३५ ॥
 ततो विस्फारयौमास रामश्च धनुस्तप्तम् । वभूव तुमुलः शब्दो राक्षसानां भयावहः ॥ ३६ ॥

२४-२६] ति० टी०-तत्र चेति । सप्तभूमिप्रामादं वर्णमानानि गृहाणीत्यर्थः ॥ २४-२६ ॥

रा० टी०-तत्रेति । तत्रिण इदम्य दहहतानि महागिरेः शिखराणीत अग्निपरीतानि भवनानि निपेतुः ॥ २४ ॥

रा० टी०-तानीति । दह्यमानानि हिमवच्छिखराणीव निर्दह्यमानानि सर्वशः तानि भवनानि दूरतः प्रचकाशिरैः ॥ २५ ॥

गो० टी०-तानीति । तानि प्रलोकं प्रस्थापयिकरण-तयोपात्तानि विमानानि । दैह्योपात्तानि प्रकाशितनृणज्यो-तिर्वनानि ॥ २४ ॥

रा० टी०-हर्म्येति । ज्वालामिः प्रत्यभिः अत एव दहमानैर्हर्म्याग्रैरुपलक्षिता लङ्का पुष्पिनैः किंशुकैरिव दृश्यते ॥ २६ ॥

गो० टी०-हर्म्याग्रैरिति । ज्वालाप्रज्वलितैः ज्वालाधि-क्षिप्रैरित्यर्थः ॥ २६ ॥

२७-२८] ति० टी०-हस्त्यध्यक्ष गजस्वामिनस्तैर्दाहप-रित्राणाय मुक्तैर्गजैः । लोकान्ते प्रत्ये । भ्रान्ता वर्णमाना ग्राहा यस्य सः ॥ २७ ॥ २८ ॥

रा० टी०-हस्त्येति । हस्त्यध्यक्षैः हस्तिपक्षैर्मुक्तैर्गजैः मुक्ते-स्तुरगैरुपलक्षिता लङ्का लोकान्ते लोकनाशसमये भ्रान्ताः ग्राहाः यस्मिन् सोर्णव इव वभूव ॥ २७ ॥

रा० टी०-अश्वमिति । अश्वं मुक्तं दृष्ट्वा भीतो गजो-ऽपसर्पति पलायते भीतमपि गजं दृष्ट्वा कचिन् कदाचिदश्वो निवर्तते पलायते ॥ २८ ॥

गो० टी०-हस्त्यध्यक्षैरिति । हस्त्यध्यक्षैः हस्तिपक्षैः ।

मुक्तैः निगलान्मोचितैः । मुक्तैश्च तुरगैरपीत्यत्राप्यध्याध्यक्षैरि-त्यध्याहार्यम् । लोकान्ते प्रत्ये ॥ २६ ॥ २७ ॥

२९ ३०] ति० टी०-छाया वज्रिज्वालाप्रतिबिम्बम् २९-३०

रा० टी०-लंकायामिति । लंकायां दह्यमानायां सत्यां छायाया ज्वालाप्रतिबिम्बेन संल्लगानि सलिलानि यस्य स महो-दधिः लोहितोदीर्ण इव मुहूर्ते ॥ २९ ॥

रा० टी०-संति । दीपिता सा लंका लोकस्य क्षये प्रदी-प्ता वसुंधरेव वभूव ॥ ३० ॥

गो० टी०-लङ्कायामिति । छायासंसक्तसलिलः प्रतिबिम्ब-संक्रान्तजलः लोहितोऽलः लोहितोदकः । उद्देश आर्षः ॥ २९ ॥

३१-३५] ति० टी०-धूमव्याप्तस्य, अतएवोच्चैर्विनिदुपः । कस्वन्नम् । नारीजनस्य स्वन इत्यन्वयः ॥ ३१-३५ ॥

रा० टी०-नारीति । धूमेन व्याप्तस्य ज्वलनेन तप्तस्य अत एव उच्चैर्विनिदुपः विक्रोशतः नारीजनस्य स्वनः शतयो-जनं शुश्रुवे ॥ ३१ ॥

रा० टी०-प्रदग्धेति । बहिर्निर्गतान् अपरान् राक्षसान् शुश्रुत्सवो हरयः उत्पतन्ति स्म ॥ ३२ ॥

गो० टी०-नारीति । नारीजनस्यातिसाहसिकत्वाद्दश-योजनस्वनश्रवणम् ॥ ३० ॥ ३१ ॥

रा० टी०-उद्धृष्टमिति । वानराणां लुद्धृष्टमुद्रोपः राक्ष-सानां निःस्वनं दीनशब्दश्च दिगादि व्यनादयत् ॥ ३३ ॥

गो० टी०-उद्धृष्टमिति । उद्धृष्टम् उद्धयोपः । भावे कः ॥ ३२ ॥

१ सर्वज्ञ इति गो. पाठः । २ दीप्तोपधिनानि चेति गो. पाठः । ३ महार्णव इति गो. पाठः । ४ अर्णवः इति गो. रा. पाठः । ५ दशेति गो. पाठः । ६ अनीति गो. रा. पाठः । ७ स्वन इति गो. पाठः । ८ अन्विति गो. पाठः । ९ क्षिति गो. पाठः । १० तदोभे इति गो. तदोभावेति रा. पाठः । ११ वायस्य रामस्येति गो. रा. पाठः ।

अशोभत तदा रामो धनुर्विस्फारयन्महत । भगवानिव संक्रुद्धो भवो वेदमयं धनुः ॥ ३६ ॥
 उद्घुष्टं वानराणां च राक्षसानां च निःस्वनम् । ज्याशब्दस्तावुभौ शब्दावतिरामस्य शुश्रुवौ ॥ ३७ ॥
 वानरोद्घुष्टयोश्च राक्षसानां च निःस्वनः । ज्याशब्दश्चापि रामस्य त्रयं व्याप दिशो दश ॥ ३८ ॥
 तस्य कार्मुकनिर्मुक्तैः शरैस्तत्पुरगोपुरम् । कैलासगृहप्रतिमं विकीर्णमभवद्भुवि ॥ ३९ ॥
 ततो रामशरान्दृष्ट्वा विमानेषु गृहेषु च । संनाहो राक्षसेन्द्राणां तुमुलः समपद्यत ॥ ४० ॥
 तेषां संनद्यमानानां सिंहनादं च कुर्वताम् । शर्वरी राक्षसेन्द्राणां रौद्रीव समपद्यत ॥ ४१ ॥
 आदिष्टा वानरेन्द्रास्ते मुग्धैरेण महात्मना । आसन्नं द्वारमासाद्य युध्यन्व च पुत्रवंगमाः ॥ ४२ ॥
 यश्च वो वितथं कुर्यात्तत्र तत्राप्युपस्थितः । स हन्तव्योऽभिसेन्दुत्य राजशासनदूपकः ॥ ४३ ॥
 तेषु वानरमुख्येषु दीप्तोल्कोज्ज्वलपाणिषु । स्थितेषु द्वारमाश्रित्य रावणं क्रोधै आविशत् ॥ ४४ ॥

रा० टी०—विशल्यायिति । असम्भ्रान्तौ नित्यं सम्भ्रा-
 न्तिरहितौ रामलक्ष्मणौ धनुषी जघृहतुः ॥ ३४ ॥

गो० टी०—विशल्यायिति । विशल्यो निर्गलितशरीरनि-
 मग्नशरफलकौ । तदोभं धनुषी वरं इति पाठः ॥ ३३ ॥

रा० टी०—तत इति । रामस्य धनुर्विस्फारणस्य स ततः
 तुमुलः शब्दो बभूव ॥ ३६ ॥

गो० टी०—तत इति । विस्फारणस्य ध्वनयतः । वि-
 स्फारो धनुषः स्थान इत्यमरः । “स्फुरतिस्फुल्लत्योर्निर्विति-
 भ्यः” इति णत्वम् । भुगभाज आर्पः ॥ ३४ ॥

३६] ति० टी०—संहारकाले संक्रुद्धो भगवान्महः शब्द-
 ब्रजात्मकं वेदमयं धनुर्विस्फारयन्निव ॥ ३६ ॥

रा० टी०—अशोभतेति । धनुर्विस्फारयन् रामः संक्रुद्धः
 संहारवाल्मीकीपविशिष्टः अत एव वेदमयं शब्दब्रजात्मकं
 धनुर्विस्फारयन् भव द्वाशोभत इति वेदिति रामविशेषणं
 निश्चितज्ञातेति तदर्थः—अमयमिति । तद्वदुपो विशेषणम्
 नित्यं रामसमीपवर्तीति तदर्थः ॥ ३६ ॥

गो० टी०—अशोभतेति । वेदमयं धनुः वेदोक्तलक्षणं धनुः ।
 कृत्तिवासाः पिनाकीति श्रुत्या प्रतिपादितमहिमेति वार्थः ॥ ३५ ॥

३७] ति० टी०—रामस्य ज्याशब्दस्तावुभौ वानरराक्षस-
 शब्दावतिक्रम्याधरीकृत्य शुश्रुव ॥ ३७ ॥

रा० टी०—उद्घुष्टमिति । रामस्य ज्याशब्दः उद्घुष्टं निः-
 स्वनं चोभौ शब्दौ अतिशुश्रुव अतिक्रम्य अधरीकृत्येत्यर्थः त्र-
 णविषयो बभूव ॥ ३७ ॥

गो० टी०—उद्घुष्टमिति । रामस्य ज्याशब्दः वानराणा-
 म् उद्घुष्टं राक्षसानां निःस्वनं च तावुभावतीत्य शुश्रुव ॥ ३६ ॥

३८—३९] ति० टी०—एतत्रयं व्याप व्याप्तमभूत् ३८।३९
 रा० टी०—वानरेति । वानरोद्घुष्टयोश्चादियत्र दश दिशो
 व्याप ॥ ३८ ॥

रा० टी०—तस्येति । तस्य रामस्य शरैर्विकीर्णं तत्
 तस्य रावणस्य पुरगोपुरमपतत् ॥ ३९ ॥

गो० टी०—वानरेति । वानरोद्घुष्टयोश्च वानरोत्पा-
 दितयोश्च ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

४०] ति० टी०—संनाह उद्योगः ॥ ४० ॥

रा० टी०—तत इति । तुमुलः परस्परमजायमानः राक्षसे-
 न्द्राणां संनाह उद्योगः समपद्यत अभवत् ॥ ४० ॥

गो० टी०—तत इति । तुमुलः अधिकः ॥ ३९ ॥

४१] ति० टी०—रौद्रीव कालगतिरिव ॥ ४१ ॥

रा० टी०—तेषामिति । संनद्यमानानां राक्षसेन्द्राणां
 शर्वरी राविः रौद्री कालगतिरिव समपद्यत प्राप्नोत् ॥ ४१ ॥

गो० टी०—तेषामिति । संनद्यमानानां राक्षसेन्द्राणां
 युद्धसज्जतं कुर्वताम् । रौद्री प्रत्यगतिः ॥ ४० ॥

४२] ति० टी०—यप्यस्यासन्नं द्वारं तत्तदासाद्य युध्यन्व-
 मित्यादिष्टा ॥ ४२ ॥

४३] ति० टी०—अपि च यो युष्माकं मध्ये तत्र गुन्मे
 स्थितो वितथं पलायनं कुर्यात्स राजशासनदूपको मदाज्ञाति-
 वर्तनीति म भवतिः प्रभवेत्तन्तव्य इत्यादिष्टा ॥ ४३ ॥

रा० टी०—आदिष्टा इति । आसन्नं स्वस्वसमीपवर्ति
 द्वारमासाद्य एषं युद्धाध्यमिति यो युष्माकं मध्ये तत्र तत्र गुन्मे
 उपस्थितः यो वितथं तदाज्ञाविघातं पलायनादीत्यर्थः कुर्यात्
 स राजशासनदूपकः अभिसेन्दुत्य पाण्य हनव्यः इति च सु-
 धीरेण वानरेन्द्रा आदिष्टा बभूवुरिति शेषः अहं च तुष्टयमे-
 कान्तव्य ॥ ४३ ॥ ४३ ॥

गो० टी०—आदिष्टा इत्यादि—लोकद्वयमेकान्तव्यम् । अन्तं
 इतिकरणं बोध्यम् । य इति निर्धारणे पक्षः । वितथं कुर्यात्
 मच्छासनमिति शेषः । आसन्नद्वारं रावणान्तपुरासमन्वयक-
 क्षयादारम् । तत्र तत्र युद्धभूमौ उपस्थितः ॥ ४१—४३ ॥

४४] ति० टी०—स्थितेषु । सन्निवृत्ति शेषः ॥ ४४ ॥

रा० टी०—तेष्विति । दीप्तोल्काभिः उज्ज्वलाः प्रकाशिताः
 पाणयो येषां तेषु वानरमुख्येषु द्वारमाश्रित्य स्थितेषु सस्य
 रावणं क्रोधमाविशत् ॥ ४४ ॥

तस्य जृम्भितविक्षेपाद्व्यामिश्रा वै दिशो दश । रूपवानिव रुद्रस्य मन्युर्गात्रेष्वदृश्यत ॥ ४५ ॥
 स कुम्भं च निकुम्भं च कुम्भकर्णात्मजावभौ । प्रेषयाभास संक्रुद्धो राक्षसैर्बहुभिः सह ॥ ४६ ॥
 यूपाक्षः शोणिताक्षश्च प्रजङ्घः कम्पनस्तथा । निर्ययुः कौम्भकर्णभ्यां सह रावणशासनात् ॥ ४७ ॥
 शशास चैव तान्सर्वान् राक्षसान्सै महाबलान् । राक्षसा गच्छताद्यैव सिंहनादं च नादयन् ॥ ४८ ॥
 ततस्तु चोदितास्तेन राक्षसा ज्वलितायुधाः । लङ्काया निर्ययुर्वीराः प्रणदन्तः पुनः पुनः ॥ ४९ ॥
 राक्षसां भूषणस्थाभिर्भाभिः स्वाभिश्च सर्वशः । चक्रुस्ते सप्रभं व्योम हरयश्चाग्निभिः सह ॥ ५० ॥
 तत्र ताराधिपस्याभा ताराणां भा तथैव च । तयोराभरणभा च ज्वलिताद्यामभासयत् ॥ ५१ ॥
 चन्द्राभा भूषणाभा च ग्रहाणां ज्वलिता च भा । हरिराक्षससैन्यानि भ्राजयामास सर्वतः ॥ ५२ ॥
 तत्र चार्धप्रदीप्तानां गृहाणां सागरः पुनः । भाभिः संसक्तसलिलश्चलोर्मिः शुशुभे ध्रुवम् ॥ ५३ ॥
 पताकाध्वनसंयुक्तमुत्तमासिपरश्वधम् । भीमाश्वरथमातंगं नानापत्तिसमाकुलम् ॥ ५४ ॥
 दीप्तशूलगदाखड्गप्रासतोमरकार्मुकम् । तद्राक्षसबलं भीमं घोरविक्रमपौरुषम् ॥ ५५ ॥

४५-४७] ति० टी०-तस्य रावणस्य भयक्रोधजं यजुः-
 भित्तं विजृम्भणं तदुत्थविक्षेपात्समग्रमश्रुवायुपृष्ठस्या दश दिशो
 व्यामिश्रा व्याप्ताः । रूपवानरुद्रस्य गात्रेषु अकुटिचक्रुस्तुवादि-
 पृच्छयन् ॥ ४५-४७ ॥

रा० टी०-तस्येति । तस्य रावणस्य जृम्भितेन विक्षेपात्
 गात्राङ्गारान् दश दिशो व्यामिश्राः अत एव तस्य गात्रे
 व्याप्तान् रुद्रस्य मन्थुरिव मन्थयितुं शक्यन् ॥ ४५ ॥

रा० टी०-स इति । स रावणः कुम्भकर्णात्मजो कुम्भं
 निकुम्भं च प्रेषयामास ॥ ४६ ॥

रा० टी०-यूपाक्ष इति । यूपाक्षदपः कौम्भकर्णभ्यां
 सह निर्ययुः ॥ ४७ ॥

रा० टी०-तस्येति । जृम्भितविक्षेपाद् गात्रविनामवि-
 स्तारम् । व्यामिश्राः व्याप्यताः । अभवमिति शेषः । दिशः
 दिक्प्रथिताः । रुद्रस्य कात्यायिरुद्रस्य गात्रे गो रूपवान् मन्थुः
 स इव रावणोऽदृश्यत ॥ ४४-४६ ॥

४८-४९] ति० टी०-अथास्यां राक्षसामेव गच्छन्तेति
 तानरान्कमयाय स्वयं सिंहनादेनादयन्कुर्वन्शशास ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

रा० टी०-शासनप्रकारमाह-शशासेति । हे राक्षसाः शश-
 प्रथैव गच्छत इति सिंहनादेनादयन् मनः स रावणः शशास ४८

गो० टी०-शशासेति । अत्रैव अस्मिन् पृष्ठे एवास्म्य ।
 सिंहनादेनादयन् नादयन्तः कुर्वन्तः गच्छत । नादयन्त्येव
 “व्यत्ययो बहुलम्” इति बहुवचनविषये एकवचनम् ॥ ४७ ॥

रा० टी०-तत इति । ज्वलितायुधाः राक्षसाः लङ्काया
 निर्ययुः ॥ ४९ ॥

गो० टी०-ततस्त्विति । ज्वलितेति । आयुधानां ज्वलितत्वं
 गृह्यावास शिष्टाविशेषप्रदर्शनात् लङ्काया इति पञ्चमी ॥ ४८ ॥

५०] ति० टी०-सप्रभं निस्तिमिरम् ॥ ५० ॥

रा० टी०-रक्षसामिति । राक्षसां भूषणस्थाभिः स्वाभिः
 भाभिः प्रकाशैः ते राक्षसाः अग्निभिर्हरयव व्योमाकाशं सप्रभं
 चक्रुः ॥ ५० ॥

गो० टी०-रक्षसामिति । स्वाभिः स्वासाधारणाभिः ।
 राक्षसां भूषणस्थाभिः भाभिश्च । व्योम सेनामध्याकाशम् ॥ ५० ॥

५१] ति० टी०-ताराधिपस्य चन्द्रस्य । ताराणां नक्षत्राणा-
 मन्तरोर्वानरराक्षसबलयोराभरणाभा आभरणकान्तिश्च ज्वलिता
 प्रकाशमाना यां सेनाद्वयमध्यगताकाशप्रदेशमभासयत् ॥ ५१ ॥

रा० टी०-तत्रेति तत्र तस्मिन् समये ताराधिपस्य च-
 न्द्रस्य आभा ताराणां च भा तयोः बलयोः रागमग्नयसैन्य-
 योराभरणाभा च यां दिग्मभासयत् ॥ ५१ ॥

गो० टी०-तदानीं चन्द्रोदयात् पुनः प्रकाशानिगममाह-
 तत्रेति । तत्र तदानीम् । ताराधिपस्याभा ताराणां चाभा
 तयोर्वलयोराभरणस्याभा च याम् आकाशम् अभासयन् ॥ ५० ॥

५२] ति० टी०-उत्तमोक्तस्यैव आख्यानम्-चन्द्रा-
 भेत्यादि । गृहाणां नक्षत्राणाम् ॥ ५२ ॥

रा० टी०-चन्द्रेति । चन्द्रादिश्याभा हरिराक्षससैन्यानि
 भाजयामास ॥ ५२ ॥

गो० टी०-उत्तमानलङ्कागृहप्रकाशैः पुनरपि स प्रकाशो-
 वर्धतेत्याह-चन्द्रेति ॥ ५२ ॥

५३] ति० टी०-संसक्तं संवद्धं सलिलं यस्य सः ॥ ५३ ॥
 रा० टी०-तत्रेति । अर्द्धप्रदीप्तानां गृहाणां भाभिः प्रभाभिः
 संसक्तसलिलानि यस्य स चलोर्मिः सागरः पुनरधिकं
 शुशुभे ॥ ५३ ॥

गो० टी०-तत्र चेति । संसक्तपातालः पातालपर्यन्तं
 संसक्तः ॥ ५२ ॥

५४-५५] ति० टी०-उत्तमासिपरश्वधम् । परश्वधो

१ निकुम्भं च कुम्भं चेति गो. पाठः । २ कर्णभ्यामिति गो. रा. पाठः । ३ खिति गो. पाठः । ४ नादयन् गच्छतामैव जयर्ध्वं शीघ्रमेव चेति
 गो. पाठः । ५ चेति गो. रा. पाठः । ६ आभरणस्थानं गो. पाठः । ७ बलयोरिति गो. रा. पाठः । ८ ज्वलतामिति गो. पाठः । ९ ऊर्ध्वमिति गो.
 पाठः । १० अधिकमिति गो. रा. पाठः । ११ मोरं गोमतेति गो. पाठः ।

दृष्टे ज्वलितप्रासं किङ्किणीशतनादितम् । हेमजालाचितभुजं देवावेष्टितपरश्वधम् ॥ ५६ ॥
 व्याघ्रूणितमहाशस्त्रं बाणसंसक्तकार्मुकम् । गन्धमाल्यमधूत्सेकसंमोदितमहानिलम् ॥ ५७ ॥
 घोरं शूरजनाकीर्णं महाम्बुधरानिःस्वनम् । तद्दृष्ट्वा बलमायातं राक्षसानां दुरामदम् ॥ ५८ ॥
 संचचाल पुर्वंगानां बलमुच्चैर्ननाद च । जवेनाप्लुत्य च पुनस्तद्वलं रक्षसां महत् ॥ ५९ ॥
 अभ्ययात्प्रत्यरिबलं पतंगा इव पावकम् । तेषां भुजपरामर्शव्यामृष्टपरिघाशनि ॥ ६० ॥
 राक्षसानां बलं श्रेष्ठं भूयः परमशोभत । तत्रोन्मत्ता इवोत्पेतहरीयोऽथ युयुत्सवः ॥ ६१ ॥
 तरुशैलैरभिघ्नन्तो मुष्टिभिश्च निशाचरान् । तथैवापततां तेषां हरीणां निशितैः शरैः ॥ ६२ ॥
 शिरांसि सहसा जहू राक्षसा भीमविक्रमाः । दशनैर्हतवर्णाश्च मुष्टिभिर्भिन्नमस्तकाः ॥
 शिलाप्रहारभग्नान्ना विचेरुस्तत्र राक्षसाः ॥ ६३ ॥
 तथैवाप्यपरे तेषां कपीनामसिभिः शितैः । प्रवरानभितो जघ्नुर्घोररूपा निशाचराः ॥ ६४ ॥
 [तथैवाप्यपरे तेषां कपीनामसिभिः शितैः । हरिवीरा निजघ्नुश्च घोररूपा निशाचराः] ॥
 घ्नन्तमन्यं जघानान्यः पातयन्तमपातयत् । गर्हमाणं जगर्हान्यो दशन्तमपरोऽदशत् ॥ ६५ ॥

विधेयः—असिरूपः, कुडाररूपश्च । तत्रासिरूपपरश्वधमित्यर्थः ।
 तेनानिबद्धयोर्न पौनरुक्त्यम् ॥ ५४ ॥ ५५ ॥

रा० टी०—पताकेति । पताकाभिर्ज्वलितं संयुक्तमुत्तमा
 अस्यः परश्वधाथ यस्मिन् भीमैः अबादिभिस्समाकुलं दीप्तानि
 शलादीनि यस्मिन् ज्वलितः प्रासः प्राप्तविशेषो यस्मिन् किंकि-
 णीशतैर्नादितं राक्षसबलं दृष्ट्वा असिबद्धयोर्नान्तरभेदात् पौन-
 रुक्त्यम् सार्वश्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ ५४—५५ ॥

गो० टी०—पताकेत्यादिसारांचतुःश्लोक्येकान्वयाः । च-
 त्पदा पताका मत्स्यादिचिह्नितं ध्वजम् उत्तमासिपरश्व-
 धम् । परश्वधोऽसिरूपः कुडाररूपश्चास्ति तत्रासिरूपपरश्वधो-
 मिपरश्वधः । तेन वक्ष्यमाणयोः स्वद्वयपरश्वधोर्न पौनरुक्त्यम् ।
 ज्वलितप्रासमिरयत्र प्राप्तशब्दः श्लेषज्ये दृष्टव्युक्तं वर्तते । तेन
 नभ्यापि न पौनरुक्त्यम् । पतयः पदातयः । तेषां नानात्वं
 येषां युधादिभेदात् । प्राप्तस्य ज्वलितत्वं युद्धागमनसमये शिक्षा
 विशेषप्रदर्शकक्रियासंबन्धात् । किङ्किणीशतनादितं रथगजा-
 दिकिङ्किणीशतनादितम् । हेमजालाचितभुजं हेमाभरणजाला-
 बद्धभुजम् । व्यावेष्टितपरश्वधं मदनं चालितपरश्वधम् । शकम्
 उक्तव्यतिरिक्तायुधम् । बाणसंसक्तकार्मुकमिति दीप्तशलाका-
 लङ्गुप्रासतोमरकार्मुकमित्यत्र यत् पूर्वोक्तं कार्मुकं तद्गुह्यं पुन-
 रादातुं षुष्ठे बह्व्यपरमिदं कार्मुकमिति हेयम् । गन्धेति ।
 गन्धः चन्दनादिः गन्धमाल्याभ्यां मधूत्सेकेन वीरपाणरूपमधु-
 सेवनेन च संमोदितमहानिलं वासितमहावातम् ॥ ५६—५७ ॥

५६] ति० टी०—ज्वलितप्रासं बाणवर्णगादुज्वलितप्रास-
 मित्यर्थ इति कतकः । हेमजालेति । हेमजालव्याप्तभुजमि-
 त्यर्थः । व्यावेष्टिताशालिताः परश्वधा यस्मिंस्तत् ॥ ५६ ॥

रा० टी०—हेमेति । हेमजालेन आवृत्ता व्याप्ता भुजा यत्र

व्यावेष्टिताः प्रचलिताः परश्वधाः यत्र व्याघ्रूणितानि आमितानि
 महाशस्त्राणि यस्मिन् बाणैस्संसक्तानि कार्मुकानि यस्मिन्
 गन्धमाल्यमधूत्सेकनाधिक्येन सम्मोदिनो महानिलो यस्मिन्
 शूरजनैराकीर्णं महाम्बुधराणां निस्वन इव निस्वनो यस्मिन् तत्
 आयानं राक्षसानां बलं दृष्ट्वा शूरजानां बलं संचचाल ननाद
 च श्लोकत्रयमेकान्वयि ॥ ५७—५९ ॥

५७—५८] ति० टी०—गन्धमाल्यमधूत्सेकत आधिक्यतः
 सम्मोदिनो महानिलो येन तत् ॥ ५७ ॥ ५८ ॥

गो० टी०—तद्दृष्ट्वाद्यादि । आयानमिति पुल्लिङ्गाभासः ।
 संचचाल अभिमुखं जगाम ॥ ५८ ॥ ५९ ॥

५९] ति० टी०—संचचाल । लङ्कायामिति शेषः ॥ ५९ ॥

रा० टी०—जवेनेति । रक्षसां महद्वलं पतङ्गाः पावकमिव
 प्रत्यरिबलं वानरसंन्यमभ्ययात् प्राप्नोत् ॥ ६० ॥

६०—६३] ति० टी०—तेषां रक्षसां भुजपरामर्शेन भुज-
 बन्धनेन व्यामृष्टा व्याघ्रूणिताः परिघाशनयो यत्र तत् ॥ ६०—६३ ॥

रा० टी०—तेषामिति । तेषां राक्षसानां भुजपरामर्शेन
 भुजव्यापारेण व्यामृष्टाः व्याघ्रूणिताः परिघाशनयो यस्मिन्
 तत् श्रेष्ठं बलं परमशोभत ॥ ६१ ॥

रा० टी०—तत्रेति । तत्र तस्मिन् समये युयुत्सवो हृयः तरु-
 प्रमुष्टिभिः निशाचरान् अभिघ्नन्तस्सन्तः उन्मत्ता इव उत्पेतुः ॥ ६२ ॥

रा० टी०—तत्रेति । तथा आपततां हरीणां शिरांसि
 राक्षसाः आजहूः ॥ ६३ ॥

रा० टी०—दशनैरिति । दशनैः हतानि करणानि येषां
 शिलाप्रहारं भग्नान्शूलानि येषां ते राक्षसाः तत्र सैन्ये विचरुः ॥ ६४ ॥

गो० टी०—तेषामिति । भुजपरामर्शव्यामृष्टपरिघाशि-
 सन्ततभुजस्पर्शेन उत्तेजितपरिघवज्रम् ॥ ६०—६३ ॥

६४—६५] ति० टी०—अपरे निशाचरास्तेषां कपीनां
 प्रवरान्जहूः ॥ ६४ ॥ ६५ ॥

१ व्याभिधिति गो. पाठः । २ भुजस्पर्शमिति गो. पाठः । ३ कपीनामसिभिः शितैरिति गो. पाठः । ४ दशना इति गो. पाठः । ५ जभिर्बद्धिता
 इति गो. पाठः । ६ प्रवीरानिति गो. पाठः । ७ राक्षसानां तरुिनामिति गो. पाठः । ८ दृष्टं पश्यमर्थे गो. पाठः । ९ जमहे इति गो. पाठः ।

देहीत्यन्यो ददात्यन्यो ददामीत्यपरः पुनः । किं क्लेशयसि तिष्ठेति तत्रान्योन्यं बभाषिरे ॥ ६६ ॥
 विप्रलम्बितशस्त्रं च विमुक्तकवचायुधम् । समुद्यतमहापासं मुष्टिशूलासिकुन्तलम् ॥ ६७ ॥
 प्रावर्तत महारौद्रं युद्धं वानररक्षसाम् । वानरान्दश सप्तेति राक्षसा जन्मुराहवे ॥ ६८ ॥
 [राक्षसान्दश सप्तेति वानराश्चाभ्यपातयन्]
 विप्रलम्बितशस्त्रं च विमुक्तकवचध्वजम् । बलं राक्षसमालम्ब्य वानराः पर्यवारयन् ॥ ६९ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे पञ्चसप्ततितमः सर्गः ॥ ७५ ॥

षट्सप्ततितमः सर्गः ।

कम्पनयूपाक्षशोणिताक्षप्रजङ्गानां मेन्दद्विविदागदानां च परम्परेषां रोमहर्षणे रणः प्राजनि तत्र वालिपुत्रः प्रवृत्तस्य शिरोमु-
 छिता पातयामास यूराक्षशोणिताक्षवपि कमेण मेन्दद्विविदाभ्यां हतौ एवं हतप्रवीरां चमू कुम्भः पालयामास अथ कुम्भेन प्रायः सर्व
 हरथो व्यथिताः तत्समीपेव सुग्रीवश्चिर दाम्पत्यं युज्जान्तजनत्वेन विक्रमेण कुम्भं धितौ पातयामास ।

प्रवृत्ते संकुले तस्मिन्वीरे घोरजनक्षये । अङ्गदः कम्पनं वीरमाससाद रणोत्सुकः ॥ १ ॥
 आहूय सोऽङ्गदं कोपात्ताडयामास वेगितः । गदया कम्पनः पूर्वस चचाल भृशहृतः ॥ २ ॥
 स संज्ञां प्राप्य तेजस्वी चिक्षेप शिखरं गिरेः । अर्दितश्च प्रहारेण कम्पनः पतितो भुवि ॥ ३ ॥

रा० टी०—तथेति । निशाचराः कपीनां प्रवरान् शरे-
 भितो जघ्नुः ॥ ६६ ॥

गो० टी०—तथैवेति । कपीनाम् अभिलक्षिताः प्रसिद्धाः ।
 कपिप्रवराः इत्यर्थः ॥ ६४ ॥

रा० टी०—वन्तमिति । वन्तमन्यो जघान गर्दभाणां नि-
 न्दयन्तमन्यो जगद ॥ ६६ ॥

गो० टी०—तथैवेति । कपीनां मध्ये हस्तीरान् वीर-
 रीन् निजघ्नुः ॥ ६६ ॥ ६६ ॥

६६-६९] ति० टी०—देहीति । युद्धमिति शेषः ६६-६९ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतन्त्रके वाल्मीकीय
 आदिकाव्ये युद्धकाण्डे षडयसप्ततितमः सर्गः ॥ ७५ ॥

रा० टी०—देहीति । अन्यो देहि युद्धमिति शेषः इत्युक्ते
 सति ददामीत्युक्तेति शेषः ददामीति किं क्लेशयसि तिष्ठेति
 अन्योन्यं बभाषिरे च ॥ ६७ ॥

गो० टी०—देहीति । अन्यो वीरः प्रहरणमत्र देहीति
 बभाषे । अन्यो ददातीति बभाषे । अपरः पुनः ददामीति
 बभाषे । आत्मानम् आयासेन किं क्लेशयसि तिष्ठत्यन्यो
 बभाषे । तत्रैवमन्योन्यं बभाषिरे ॥ ६७ ॥

रा० टी०—विप्रलम्बितेति । विप्रलम्बितानि शस्त्राणि
 यस्मिन् विमुक्तानि कवचेषु आयुधानि यस्मिन् समुपयुताः
 महापासादयो यस्मिन् तत्र वानररक्षसां युद्धं प्रावर्तत सार्द्ध-
 श्लोक एकान्वयी ॥ ६८ ॥

गो० टी०—विप्रलम्बितवस्त्रमित्यादि । सर्वं क्रिया-
 विशेषणम् ॥ ६८ ॥

रा० टी०—वानरगनिति । राक्षसाः दश सप्त वानरान्
 जघ्नुः वानरास्तु राक्षसान्भ्यपातयन् ॥ ६९ ॥

गो० टी०—वानरान् दश सप्तेति । राक्षसाः दश सप्ते-
 त्यनेन प्रकारेण वानरान् जघ्नुः । वानराश्च दशसप्तेत्यनेन
 प्रकारेण राक्षसान्भ्यपातयन्निति संबन्धः ॥ ६९ ॥

रा० टी०—विप्रलम्बितेति । विमुक्ताः कवचध्वजाः
 यस्मिन् तद्राक्षसबलं वानराः पर्यवारयन् ॥ ७० ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणव्याख्याने रामायणशिरो-

मणौ युद्धकाण्डे षट्सप्ततितमः सर्गः ॥ ७५ ॥

गो० टी०—विस्त्रस्तेति । आलम्ब्य वेगेन आत्मानं
 प्रतिष्ठभ्य ततः पतितो वारयन् ॥ ७० ॥

इति श्रीगोविन्दरात्रिविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीट-
 व्याख्यानं युद्धकाण्डव्याख्याने पञ्चसप्ततितमः सर्गः ॥ ७५ ॥

१] ति० टी०—अथ कम्पनादीनामङ्गदादिभिर्गुहम्—
 प्रवृत्ते इति ॥ १ ॥

रा० टी०—युद्धतन्त्रमाह—प्रवृत्तइत्यादिभिः । वीर-
 जनानां क्षयः पर्यटनं यस्मिन् संकुले निविष्टे तस्मिन् संग्रामे
 प्रवृत्ते सति अंगदः कम्पनं वीरमाससाद ॥ १ ॥

गो० टी०—अथ कुम्भवयः षट्सप्ततितमे—प्रवृत्त
 इत्यादि । संकुले निरन्तरं ॥ १ ॥

२-३] ति० टी०—आहूयेति पूर्वावयवि । सोऽङ्गदम् ।
 अङ्गदेन युद्धायाहृतः कम्पन इत्यर्थः । स चचाल । अङ्गद
 इत्यर्थः ॥ २ ॥ ३ ॥

ततस्तु कम्पनं दृष्ट्वा शोणिताक्षो हतं रणे । रथेनाभ्यपतत्क्षिप्रं तत्राङ्गदमभीतवत् ॥ ४ ॥
 सोऽङ्गदं निशितैर्बाणैस्तदा विव्याध वेगितः । शरीरदारणैस्तीक्ष्णैः कालाग्रिसमविग्रहैः ॥ ५ ॥
 क्षुरक्षुरर्पनाराचैर्वत्सदन्तैः शिलीमुखैः । कर्णिशल्यविपाटैश्च बहुभिर्निशितैः शरैः ॥ ६ ॥
 अङ्गदः प्रतिविद्वाङ्गो वालिपुत्रः प्रतापवान् । धनुस्त्र्यं रथं बाणान्ममर्दं तरसा बली ॥ ७ ॥
 शोणिताक्षस्ततः क्षिप्रमसिचर्म समाददे । उत्पपात तर्दां क्रुद्धो वेगवानविचारयन् ॥ ८ ॥
 तं क्षिप्रतरमापुत्य परामुश्याङ्गदो बली । करेण तस्य तं खड्गं समाच्छिद्य ननाद च ॥ ९ ॥
 तस्यां स फलके खड्गं निजघान ततोऽङ्गदः । यत्रोपवीतवचनं चिच्छेद कपिकुञ्जरः ॥ १० ॥
 तं प्रगृह्य महाखड्गं विनय च पुनः पुनः । वालिपुत्रोऽभिदूदाव रणशीर्षं परानरान् ॥ ११ ॥
 प्रजङ्घसंहितो वीरो यूपाक्षस्तु ततो बली । रथेनाभिययौ क्रुद्धो वालिपुत्रं महाबलम् ॥ १२ ॥
 आयसीं तु गदां गृह्य स वीरः कनकाङ्गदः । शोणिताक्षः समाश्वस्य तमेवानुपपात ह ॥ १३ ॥
 प्रजङ्घस्तु महावीरो यूपाक्षसंहितो बली । गदर्वीभिययौ क्रुद्धो वालिपुत्रं महाबलम् ॥ १४ ॥
 तयोर्मध्ये कपिश्रेष्ठः शोणिताक्षप्रजङ्घयोः । विशाखयोर्मध्यगतः पूर्णचन्द्र इवावर्भा ॥ १५ ॥

रा० टी०—आहूयति । सः कम्पनः अंगदमाह्वय पूर्वमगदया ताडयामास भृशहृतः अन्यन्तं नाहितः सोऽङ्गदश्चाह ॥ २ ॥

गो० टी०—आहूयति । आह्वय स्पर्धयित्वा । “हृन्, स्पर्धायां शब्दे च” इति धातोर्व्यप । वेगितः सज्जातवेगः । नाराकादित्वादितच् । स अङ्गदः ॥ २ ॥

रा० टी०—स इति । सोऽङ्गदस्सञ्ज्ञां प्राप्य गिरिशिखरं चित्रप्रेष प्रहारेण शिखरताडनेन अर्दितः हतः कम्पनः भुवि पतितः ।

गो० टी०—स इति । चित्रप्रेष कम्पनोरसीति शेषः ॥ ३ ॥

४-६] ति० टी०—अभीतवद्भीताहम् ॥ ४ ॥ ५ ॥

रा० टी०—तत इति । शोणिताक्षोऽङ्गदमभ्यपतत् ॥ ४ ॥

गो० टी०—ततस्त्विति । कम्पनं हनमित्यन्वयः । तत्र कम्पनयुद्धस्थाने । अभीतवद् अभीतमिति क्रियाविशेषणमाशुः

रा० टी०—स इति । स शोणिताक्षः अदारणैः प्रतिविद्वाङ्गोऽशरैरेत एव शरैर्विद्वाङ्गैर्विव्याध ॥ ६ ॥

गो० टी०—स इत्यादि । कालाग्रिसमविग्रहैः कालाग्रि-तुल्याकारैरित्यर्थः ॥ ५ ॥

६-८] ति० टी०—क्षुरः क्षुराद्यः शरः । क्षुरप्रोऽर्धचन्द्राकृतिः नाराचः सर्वायुधः वत्सदन्तस्तदाकारः शिलीमुखैः कङ्कपत्रसदृशः । कर्णां पार्श्वद्वयस्थितकर्णाकारावयवः । शल्यभूयम्ब्वारीर्षफलको शणः शल्यः । विपाटः करवीरपत्रसदृश इति तथोदयः ॥ ६-८ ॥

रा० टी०—क्षुरेति । क्षुरादिभिर्दशैर्बाणभेदैः प्रतिविद्वाङ्गो-यङ्गदः कम्पनस्य भृशरादीनि ममर्दं तत्र क्षुरः क्षुरसदृशायभा-पकः क्षुरप्रोऽर्धचन्द्राकारः नाराचो निखिलायसः वत्सदन्तः पदाकृतिः शिलीमुखैः कङ्कपत्रतुल्यः कर्णः पार्श्वद्वयस्थितकर्णा-कारावयवः शल्यः दीर्घफलकः विपाटः करवीरपत्रसदृशायभागः लोकावयवमेकान्वयि ॥ ६ ॥ ७ ॥

गो० टी०—क्षुरेत्यादि । क्षुरः नापितशस्त्राकारमुखः । क्षुरप्रः अर्धचन्द्राकृतिः । नाराचः शल्यकः । वत्सदन्तैः वत्स-दन्ताकारमुखैः । शिलीमुखैः कङ्कपत्राकारमुखैः । उभयपार्श्व-कृतकर्णः कर्णा । अर्धनाराचः शल्यः । विपाटः करवीरपत्रा-यमदृशः ॥ ६ ॥ ७ ॥

रा० टी०—शोणितेति । ततः अनुगतिनिनाशानन्तरं शोणिताक्षः अमिचर्मं समाददं उत्पपात च ॥ ८ ॥

गो० टी०—शोणिताक्ष इति । अमिचर्मं चित्रमिचर्मं । एकतडागतः उत्पपात । रथादिनि शेषः ॥ ८ ॥

९] ति० टी०—परामुशय उन्ना ॥ ९ ॥

रा० टी०—तमिति । अङ्गदं निजघ्नयमाश्रय्य तं शोणि-ताक्षः करेण परामुशयं मुहूर्तना तत्र खड्गं समाच्छिद्य बलादा-दाय ननाद ॥ ९ ॥

गो० टी०—तमिति । परामुशय पराङ्ग ॥ ९ ॥

१०] ति० टी०—अंसमपे पश्ये यत्रोपवीतवचनं शोणि-ताक्षं चिच्छेद । तावतापि न परान्तो नापि सन्तः ॥ १० ॥

रा० टी०—तस्येति । तस्य शोणिताक्षस्य अंसमपे फलके खड्गमङ्गदो निचलान एव शोणिताक्षं यत्रोपवीतवचनं यथा भवति तथा चिच्छेद च ॥ १० ॥

गो० टी०—तस्येति । चिच्छेद । छिन्नस्य न मृतः ॥ १० ॥

११-१२] ति० टी०—तं महाखड्गं शोणिताक्षीयम् ११ ॥ १२ ॥

रा० टी०—तमिति । तं शोणिताक्षोऽङ्गदं महाखड्गं वालिपुत्रः प्रगृह्य अपरान् भरीन अभिदूदाव ॥ ११ ॥

गो० टी०—तमिति । अपरान् प्रजङ्घादीन् ॥ ११ ॥

१३-१५] ति० टी०—कनकाङ्गद इति शोणिताक्षवि-शेषणम् ॥ १३-१५ ॥

१ शरीरदारणैरिति रा. पाठः । २ क्षुरप्रैरिति गो. पाठः । ३ अम्यमिति गो. पाठः । ४ शिवमिति गो. रा. पाठः । ५ अनयाः पूर्वोत्तरपक्षयोर्व्य-वसायेन पाठः गो. रा. पुस्तकयोः । ६ खनेति गो. पाठः । ७ अभवदिति गो. पाठः ।

अङ्गदं परिरक्षन्तौ मैन्दो द्विविद एव च । तस्य तस्थतुरभ्याक्षे परस्परदिदृक्षया ॥ १६ ॥
 अभिषेत्तुर्महाकायाः प्रतियत्ता महाबलाः । राक्षसा वानरान्रोषादसिर्बाणगदाधराः ॥ १७ ॥
 त्रयाणां वानरेन्द्राणां त्रिभी राक्षसपुंगवैः । संसक्तानां महद्युद्धमभवद्रोमहर्षणम् ॥ १८ ॥
 ते तु वृक्षान्समादाय संप्रचिक्षिपुराहवे । खड्गेन प्रतिचिक्षेप तान्प्रजङ्घो महाबलः ॥ १९ ॥
 रथान्सर्वान्द्रुमाञ्छलैलान्प्रतिचिक्षिपुराहवे । शरौघैः प्रतिचिच्छेद तान्पूपाक्षो महाबलः ॥ २० ॥
 सृष्टान्द्विविदमैन्दाभ्यां द्रुमानुत्पाप्य वीर्यवान् । बभञ्ज गदया मध्ये शोणिताक्षः प्रतापवान् ॥ २१ ॥
 उद्यम्य विपुलं खड्गं परममविदारणम् । प्रजङ्घो वालिपुत्राय अभिदुद्राव वेगितः ॥ २२ ॥
 तमभ्यासगतं दृष्ट्वा वानरेन्द्रो महाबलः । आजघानाश्वकर्णेन द्रुमेणातिबलस्तदा ॥ २३ ॥
 बाहुं चास्य सनिर्क्षिण्णमाजघान स मुष्टिना । वालिपुत्रस्य घातेन स पपात क्षितावसिः ॥ २४ ॥
 तं दृष्ट्वा पतितं भूमौ खड्गं मुसलसंनिभम् । मुष्टिं संवर्तयामास वज्रकल्पं महाबलः ॥ २५ ॥
 स ललाटे महावीर्यमङ्गदं वानरर्षभम् । आजघान महातेजाः स मुहूर्तं चचाल ह ॥ २६ ॥
 स संज्ञां प्राप्य तेजस्वी वालिपुत्रः प्रतापवान् । प्रजङ्घस्य शिरः कायात्पातयामास मुष्टिना ॥ २७ ॥
 स यूपाक्षोऽश्रुपर्णाक्षः पितृव्ये निहते रणे । अवरुण रथात्क्षिप्रं क्षीणेषुः खड्गमाददे ॥ २८ ॥

रा० टी०—आयसीमिति । कनकमयोऽङ्गदो यस्य स शोणिताक्षः समाश्रम्य गदां गृण्य गृहीत्वा तमङ्गदमेवावुपपात ॥ १० ॥

गो० टी०—आयसीमिति । तमेव अङ्गदमेव ॥ ११ ॥

रा० टी०—प्रजङ्घ इति । प्रपाश्वसहितः प्रजङ्घोपि वालिपुत्रमभिययौ ॥ १३ ॥

गो० टी०—प्रजङ्घति । स्पष्टः ॥ १३ ॥

रा० टी०—नयोरिति । शोणिताक्षप्रजययोगोऽये गतः कपिश्वरः निशाचरयोः सारयोगेऽध्यगतः चन्द्र इत्यावभौ ॥ १४ ॥

गो० टी०—तयोरिति । प्रपाश्वस्य दूरस्थत्वादवृत्तिः ॥ १५ ॥
 १६] ति० टी०—परस्पदिदृक्षया युद्धावमदिदृक्षया, स्वातुरूपप्रतिभदराक्षसजिज्ञासया वा ॥ १६ ॥

रा० टी०—अङ्गदमिति । अङ्गदं परिरक्षन्तौ मैन्दो द्विविदश्च परस्परदिदृक्षया स्वस्वरूपचातुरीबोधनेच्छया तस्याङ्गदस्य अभ्यासे समीपे तस्थतुः ॥ १६ ॥

गो० टी०—अङ्गदमिति । परिरक्षन्तौ । मातुलत्वादिति भावः । परस्परदिदृक्षया । स्वातुरूपप्रतिभदराक्षसजिज्ञासमेत्यर्थः ॥ १६ ॥

१७] ति० टी०—प्रतियत्ताः सावधानाः ॥ १७ ॥

रा० टी०—अभीति । प्रतियत्ताः सावधानाः राक्षसाः रोषात् वानरान् अभिषेत्तुः ॥ १६ ॥

गो० टी०—अभिषेत्तुरिति । प्रतियत्ताः प्रतियत्त्वन्तः । गुणाधानं प्रतियत्तः । आरोपितवीर्या इत्यर्थः ॥ १६—१८ ॥

१८—२०] ति० टी०—त्रयाणामङ्गदमैन्दो द्विविदानाम् । त्रिभिः शोणिताक्षप्रजङ्घपूपाक्षैः ॥ १८—२० ॥

रा० टी०—त्रयाणामिति । संसक्तानां युद्धोत्साहयुक्तान् त्रयाणामङ्गदमैन्दो द्विविदानां वानरेन्द्राणां त्रिभिः शोणिताक्षप्रजङ्घपूपाक्षैः सह महद्युद्धमभवत् ॥ १० ॥

रा० टी०—ते इति । तेऽङ्गदादयः वृक्षान् समादाय संप्रचिक्षिपुः प्रजङ्घस्तु तान् वृक्षान् खड्गेन प्रचिच्छेद ॥ १८ ॥

रा० टी०—रथानिति । तेऽङ्गदादयः द्रुमैर्यौलैश्च रथादीन् प्रचिक्षिपुः आच्छादयामासः शूपाक्षस्तु तान् द्रुमादीन् शरौघैः प्रतिचिच्छेद ॥ १९ ॥

गो० टी०—रथानिति । रथानवान् । प्रताति शेषः ॥ १९ ॥
 २१] ति० टी०—सृष्टान्प्रक्षिप्तान् ॥ २१ ॥

रा० टी०—नदं विणिग्याह—सृष्टानिति । द्विविदमैन्दाभ्यामुत्पाप्य सृष्टान् द्रुमान् शोणिताक्षो बभञ्ज ॥ २० ॥

गो० टी०—सृष्टानिति । उत्पादय सृष्टानित्यन्वयः ॥ २० ॥
 २२—२८] ति० टी०—वालिपुत्रायोद्यम्य वालिपुत्रं हन्तुमुद्यम्य ॥ २२—२८ ॥

रा० टी०—उद्यम्येति । प्रजयः विपुलं महान्तं खड्गमुद्यम्य वालिपुत्राय अभिदुद्राव ॥ २१ ॥

गो० टी०—उद्यम्येति । वालिपुत्राय वालिपुत्रं हन्तुम् । “क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः” इति चतुर्थी ॥ २१ ॥

रा० टी०—तमिति । वानरेन्द्रोऽङ्गदः अभ्यासगतं समीपे प्राप्तं तं प्रजङ्घं दृष्ट्वा अश्वकर्णेन तदभिधेन द्रुमेण आजघान २२

गो० टी०—तमिति । वानरेन्द्रः अङ्गदः ॥ २२ ॥

रा० टी०—बाहुमिति । सोऽङ्गदः सनिर्क्षिण्णं खड्गसहितमस्य प्रजयस्य बाहुं मुष्टिना जघान सोसिः वालिपुत्रस्य घातेन क्षितौ पपात ॥ २३ ॥

तमापतन्तं संमेष्य यूपाक्षं द्विविदस्त्वरन् । आजघानोरसि क्रुद्धो जग्राह च बलाद्वली ॥ २९ ॥
 गृहीतं आतरं दृष्ट्वा शोणिताक्षो महाबलम् । आजघान महातेजा वक्षसि द्विविदं ततः ॥ ३० ॥
 स तैतोऽभिहतस्तेन चचाल च महाबलः । उद्यतां च पुनस्तस्य जहार द्विविदो गदाम् ॥ ३१ ॥
 एतस्मिन्नन्तरे मेन्दो द्विविदाभ्याशमागमत् । [यूपाक्षं ताडयामास तलेनोरसि वीर्यवान्]
 तौ शोणिताक्षयूपाक्षौ पुर्वंगाभ्यां तरास्वनौ । चक्रतुः समरे तीव्रमाकर्षोत्पाटनं भृशम् ॥ ३२ ॥
 द्विविदः शोणिताक्षं तु विददार नखैर्मुखे । निष्पिपेप स वीर्येण क्षितावाविध्य वीर्यवान् ॥ ३३ ॥
 यूपाक्षमभिसंक्रुद्धो मेन्दो वानरपुंगवः । पीडयामास बाहुभ्यां पपात स हतः क्षितौ ॥ ३४ ॥
 हतप्रवीरा व्यथिता राक्षसेन्द्रचमूस्तथा । जगामाभिमुखी सा तु कुम्भकर्णात्मजो यतः ॥ ३५ ॥
 आपतन्तीं च वेगेन कुम्भस्तां सान्त्वयच्चमूम् । अथोत्कृष्टं महावीर्यैल्लब्धलक्षैः पुर्वंगैः ॥ ३६ ॥
 निपातितमहावीरां दृष्ट्वा रक्षश्रमं तदा । कुम्भः प्रचक्रे तेजस्वी रणे कर्म सुदुष्करम् ॥ ३७ ॥
 स धनुर्यन्विनां श्रेष्ठः प्रगृह्य सुसमाहितः । मुमोचाशीविषप्रख्याञ्छरान्देहविदारणान् ॥ ३८ ॥
 तस्य तच्छृणुभे भूयः सशरं धनुरुत्तमम् । विद्युदैरावताचिप्पद्भितीयेन्द्रधनुर्यथा ॥ ३९ ॥
 आकर्णकृष्टमुक्तेन जघान द्विविदं तदा । तेन हाटकपुङ्खेन पत्रिणा पत्रवाससा ॥ ४० ॥

गो० टी०—बाहुमिति । सनिर्लिशं सखद्रुम ॥ २९ ॥

रा० टी०—तमिति । महाबलः प्रजङ्घः भूमौ पतितं बद्धं दृष्ट्वा मुष्टिं संवर्तयामास धामयामास ॥ २९ ॥

रा० टी०—स इति । स प्रजङ्घः अङ्गदं ललाटे आजघान न अत एव महातेजा अङ्गदः सुहृत्तं चचाल वधाम् ॥ ३० ॥

रा० टी०—स इति । चान्तिपुत्रः सञ्ज्ञां प्राप्य प्रजङ्घय विरः मुष्टिना कायान् पातयामास ॥ ३० ॥

रा० टी०—स इति । पितृव्ये निदते सति अशुपुर्णाद्यो यपाक्षः स्यादवश्यं नद्रुमाददं ॥ ३० ॥

गो० टी०—तमिति । उत्पलमन्त्रिमम् । नीलोत्पलसमान-
 धान्तिमित्यर्थः । महाबलः प्रजङ्घः ॥ ३०—३१ ॥

२९—३१] ति० टी०—जग्राह दयार ॥ २९—३१ ॥

रा० टी०—तमिति । द्विविदः यपाक्षं संमेष्य उरसि आ-
 जघान बलान् हठात् जग्राह च ॥ ३० ॥

रा० टी०—गृहीतमिति । शोणिताक्षः आतरं गृहीतं दृष्ट्वा द्विविदं वक्षसि आजघान ॥ ३० ॥

रा० टी०—स इति । तेन शोणिताक्षेण अभिहतः स द्विविदः
 चचाल पुनरन्तरं तस्य शोणिताक्षस्य गदां जहार च ॥ ३० ॥

३२—३४] ति० टी०—एतस्मिन्नन्तरे शोणिताक्षताडिते
 द्विविदे । शोणिताक्षगदां गृह्णान् सतीत्यर्थः । चानृसहायार्थं
 तत्समीपमागमत् । प्लवंगाभ्यां मेन्दोद्विविदाभ्याम् । आकर्ष-
 आकर्षणम् । उत्पाटनमुत्थानम् ॥ ३२—३४ ॥

रा० टी०—एतस्मिन्नन्तरे समये मेन्दोः
 द्विविदाभ्याशमागमत् अर्द्धं प्रथक्—ताविति । शोणिताक्षय-
 पाक्षौ प्लवंगाभ्यां मेन्दोद्विविदाभ्यामाकर्षमाकर्षणमुत्पाटनञ्च-
 त्यायाथः पातनं च चक्रतुः ॥ ३१ ॥

रा० टी०—द्विविद इति । स द्विविदः शोणिताक्षं मु-
 न्दितराम क्षितावाविध्य निष्पिपेप च ॥ ३२ ॥

रा० टी०—यूपाक्षमिति । मेन्दोः यपाक्षं बाहुभ्यां पाडय-
 मास अत एव हतस्मयपाक्षः क्षितौ पपात ॥ ३३ ॥

गो० टी०—ताविति । प्लवंगाभ्यां मेन्दोद्विविदाभ्याम्
 आकर्षणोत्पाटनम् आकर्षणताडनम् । अन्योन्यमिति शेषः ॥ ३२—
 ३४] ति० टी०—कुम्भकर्णात्मजो यतः । यत्र तत्रेत्यर्थः ॥

रा० टी०—हनति । हताः प्रवीराः यस्याः अत ए-
 व्यथिता राक्षसेन्द्रचमूः यतः यत्र कुम्भकर्णात्मजः तदभिमुखं
 सर्वा जगाम ॥ ३५ ॥

३६—३८] ति० टी०—सान्त्वयच्चमन्वयत् । उत्कृष्टं रथ-
 कुम्भोत्पलमन्त्रिमहावीर्यमन्त्रजस्त्रिभिर्वागरे निपातितमहावीरां च
 दृष्ट्वा रणे सुदुष्करं कर्म चक्रे इति संबन्धः ॥ ३६—३८ ॥

रा० टी०—आपतन्तीमिति । कुम्भः आपतन्तीं स्वसमी-
 पमागच्छन्तीम् चमं सान्त्वयत् अमान्त्वयत् अर्द्धं प्रथक् ॥ ३६ ॥

गो० टी०—आपतन्तीमित्यर्थम् । सान्त्वयत् असा-
 न्त्वयत् ॥ ३६ ॥

रा० टी०—अधेति । उत्कृष्टं महत् रथः कुम्भः उत्पललक्ष-
 प्रासावसरेः प्लवङ्गैः निपातितमहावीरां चमं दृष्ट्वा सुदुष्करमन्त्र-
 कर्तुमशक्यं कर्म चक्रे सादंश्लोक एकान्वयी ॥ ३६ ॥

रा० टी०—तत्कर्माह—स इति । सुसमाहितः स कुम्भ-
 धनुः प्रगृह्य शरान् सुमोच ॥ ३७ ॥

गो० टी०—अथेत्यादिस्वार्थं श्लोक एकान्वयः । लब्ध-
 लक्ष्यैः अप्रतिद्वन्द्विभिः ॥ ३७—३८ ॥

३९—४०] ति० टी०—तस्य कुम्भस्य नत्सशरं धनुरिति

१ महाबल इति गो. रा. पाठः । २ गदामेणेति गो. पाठः । ३ तदेति रा. गदेति गो. पाठः । ४ वीरो मेन्दो वानरयूष इति गो. पाठः । ५ इदधर्ममपि
 गो. पुस्तके । ६ च वेगेनेति गो. पाठः । ७ भूमाविति रा. पाठः । ८ यूप इति गो. पाठः । ९ सुव इति गो. पाठः । १० तत इति गो. पाठः ।

सहसाभिहतस्तेन विप्रमुक्तपदः स्फुरन् । निपपात त्रिकूटाभो विह्वलप्लवगोत्तमः ॥ ४१ ॥
 मैन्दस्तु भ्रातरं तत्र भग्नं दृष्ट्वा महाहवे । अभिदुद्राव वेगेन प्रवृष्टं विपुलां शिलाम् ॥ ४२ ॥
 तां शिलां तु प्रचिक्षेप राक्षसाय महाबलः । विभेद तां शिलां कुम्भः प्रसन्नैः पञ्चभिः शरैः ४३ ॥
 संधाय चान्यं सुमुखं शरमाशीविषोपमम् । आजघान महातेजा वक्षसि द्विविदाग्रजम् ॥ ४४ ॥
 स तु तेन प्रहारेण मैन्दो वानरयूथपः । मर्मण्यभिहतस्तेन पपात भुवि मूर्च्छितः ॥ ४५ ॥
 अङ्गदो मातुलौ दृष्ट्वा प्रैथितौ तु महाबलौ । अभिदुद्राव वेगेन कुम्भमुद्यतकार्मुकम् ॥ ४६ ॥
 तमापतन्तं विव्याध कुम्भः पञ्चभिरायतैः । त्रिभिश्चान्यैस्त्रिभिर्बाणैर्मार्तंगमिव तोमरैः ॥ ४७ ॥
 सोऽङ्गदं बह्विर्बाणैः कुम्भो विव्याध वीर्यवान् ॥ ४७ ॥
 अकुण्ठपारैर्निशितैस्तीक्ष्णैः कनकभूपणैः । अङ्गदः प्रतिविष्टो बालिपुत्रो न कम्पते ॥ ४८ ॥
 शिलापादपवर्षाणि तस्य मूर्ध्नि वर्षन् ह । स प्रचिक्षेद तान्सर्वान् विभेद च पुनः शिलाः ॥ ४९ ॥
 कुम्भकर्णात्मजः श्रोमान्बालिपुत्रसमीरितान् । आपतन्तं च संप्रेक्ष्य कुम्भो वानरयूथपम् ॥ ५० ॥
 भ्रुवौ विव्याध बाणाभ्यामुल्काभ्यामिव कुञ्जरम् । तस्य सुसाव रुधिरं पिहिते चास्य लोचने ॥ ५१ ॥
 अङ्गदः पाणिना नेत्रे पिधाय रुधिराक्षिते । सालमासन्नमेकेन परिजग्राह पाणिना ॥ ५२ ॥

युद्धैरावतसंबन्धतोऽर्चिष्यद्राममानं द्वितीयेन्द्रधनुषं यापयामिन्द्र-
 धनुर्वि भूयः शुभमे । विपुलं रथानीया । ऐरावतोऽब्रमात-
 क्रुस्तस्येन्द्रधनुषा संबन्धात् । इन्द्राद्युषं त्विन्द्रधनुस्तदेव क्रु-
 रोहितम् । ऐरावतं क्रुदोऽयं नृपुस्तपुः च । स्वाभाविकमि-
 न्द्रधनुर्विषयः । एतद्योत्पातकाले भवतीत्यर्थे इति तीर्थः ॥ ३९ ॥

रा० टी०-तस्येति । मशरं तस्य कुम्भस्य धनुः भूयो-
 ऽधिकं शुभमे तत्र दृष्टान्तः विपुलं रथयोगार्चिष्यम् प्रभावि-
 शिष्टं द्वितीयेन्द्रधनुषं वा विपुलं रथानीयदशरः ऐरावतस्थानीयः
 राक्षसदेहः उपमानसम्बन्धः उपाते प्रसिद्धः अभूतोपमा वा ३८

गो० टी०-तस्येति । त्रिद्वैराभताभ्याम् अर्चिष्यत् ।
 व्याप्यस्थानीया विपुलं बाणस्थानीयमेरावतम् ऐरावतं नाम
 शोधेन्द्रधनुः इन्द्राद्युषं शक्रधनुस्तदीयमुच्चरोहितम् । ऐरावतं
 चेति धैजस्ती । एवंभूतं द्वितीयमिन्द्रधनुर्वि स्थितम् । ऐराव-
 तादिमयोगे उत्पातकाले भवति अभूतापमा वा ३९ ॥

रा० टी०-आकर्णयति । आकर्णं कुशेन पश्चाच्छुक्तेन पत्रं
 पुङ्खावेव नामो यस्य तेन हाटकपुंवेन पवित्रा गरेण द्विविदं
 जघान कुम्भ इति शेषः ॥ ३९ ॥

गो० टी०-आकर्णयति । हाटकं स्वर्णम् । पत्रिणा
 बाणेन । पत्रनामसा वासःस्थानीयकूपप्रेणे ॥ ४० ॥

४१-४२] ति० टी०-विप्रमुक्तपदे विप्रमुक्तं प्रसारितं
 पदं येन सः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

रा० टी०-सहसेति । तेन शरेण अभिहतः अत एव
 विप्रमुक्तं प्रक्षलिते पदे पादौ यस्य स प्लवगोत्तमो द्विविदः
 स्फुरन् प्रकाशमानः विह्वल च सन् निपपात ॥ ४० ॥

रा० टी०-मैन्द इति । मैन्दः भ्रातरं भग्नं दृष्ट्वा अभि-
 दुद्राव ॥ ४१ ॥

गो० टी०-सहसेति । विप्रमुक्तपदः शिथिलपदविन्यासः ।
 स्फुरन् चलन् । विह्वलः विवशः सन् ॥ ४१-४२ ॥

४३-५२] ति० टी०-प्रसन्नैरुन्नेजितैः ॥ ४३-५२ ॥

रा० टी०-तामिति । महाबलो मैन्दः तां गृहीतां शिलां
 राक्षसाय कुम्भाय प्रचिक्षेप कुम्भः प्रसन्नैः भासमानैः शरैः तां
 शिलां विभेद ॥ ४२ ॥

रा० टी०-संधाययति । महातेजाः कुम्भः अन्यं शरं संधाय
 द्विविदाग्रजं मैन्दं वक्षसि आजघान ॥ ४३ ॥

रा० टी०-स इति । तेन कुम्भेन कर्वा तेन कुम्भकृतेन
 प्रहारेण मर्मण्यभिहतो मैन्दो भुवि पपात ॥ ४४ ॥

रा० टी०-अङ्गद इति । अङ्गदः मातुलौ मैन्दद्विविदौ
 मथितौ हिमितप्रायौ दृष्ट्वा कुम्भमभिदुद्राव ॥ ४५ ॥

रा० टी०-तमिति । कुम्भः आपतन्तं तमङ्गदं त्रिभि-
 रन्यैर्बाणैः तोमरैर्मार्तङ्गमिव विव्याध ॥ ४६ ॥

गो० टी०-तमिति । तोमरैः अङ्गुलैः ॥ ४७ ॥

रा० टी०-स इति । स कुम्भः अकुण्ठपारैर्बहुभिर्विशिलैः
 शिलारहितैर्बाणैरङ्गदं विव्याध ॥ ४७ ॥

गो० टी०-स इति । अकुण्ठपारैः अभग्रायैः । निशितैः
 उत्कृष्टैः । तीक्ष्णैः अयोमयैः । तीक्ष्णं गदं सूत्रं लोह इति
 रत्नमाला ॥ ४८ ॥

रा० टी०-अङ्गद इति । प्रतिविह्वलंगोप्यङ्गदो न कम्पते
 अकम्पत तस्य कुम्भस्य मूर्ध्नि शिलापादपवर्षाणि वर्षन् च ॥ ४८ ॥

१ अङ्गद इति गो. पाठः । २ विह्वल इति गो. पाठः । ३ दृष्ट्वा भग्नं तथेति गो. रा. पाठः । ४ महातेजोमिति गो. पाठः । ५ पतितमिति गो. पाठः ।
 ६ निशितैरिति गो. रा. पाठः । ७ त्रिभिर्विशिलैः गो. पाठः । ८ विह्वल इति गो. रा. पाठः । ९ भुवोरिति गो. रा. पाठः ।

संपीड्योरसि सस्कन्धं करेणाभिनिवेश्य च । किंचिदभ्यवनम्यैनमुन्ममाथ महोरणे ॥ ५३ ॥
तमिन्द्रकेतुप्रतिमं वृक्षं मन्दरसंनिभम् । समुत्सृजत वेगेन मीपैतां सर्वरक्षसाम् ॥ ५४ ॥
स चिच्छेद शितैर्बाणैः सप्तभिः कायभेदनैः । अङ्गदो विव्यधेऽभीक्ष्णं संपातमुमोह च ॥ ५५ ॥
अङ्गदं पतितं दृष्ट्वा सीदन्तमिव सागरम् । दुरासदं हरिश्रेष्ठो राघवाय न्यवेदयन् ॥ ५६ ॥
रामस्तु व्यथितं श्रुत्वा बालिपुत्रं महाहवे । व्यादिदेश हरिश्रेष्ठोऽस्मिन्वत्प्रमुखांस्ततः ॥ ५७ ॥
ते तु वानरशार्दूलाः श्रुत्वा रामस्य शासनम् । अभिपेतुः सुसंकुदाः कुम्भमुद्यतकार्मुकम् ॥ ५८ ॥
ततो द्रुमशिलाहस्ताः कोपसंरक्तलोचनाः । रिरक्षिपन्तोऽभ्यपतन्नाङ्गदं वानरर्षभाः ॥ ५९ ॥
जाम्बवांश्च सुषेणश्च वेगदर्शी च वानरः । कुम्भकर्णात्मजं वीरं क्रुद्धाः समभिदुद्रुवुः ॥ ६० ॥
समीक्ष्यापततस्तांस्तु वानरेन्द्रान्महाबलान् । आघवार शरीरेण नगेनेव जलाशयम् ॥ ६१ ॥
तस्य बाणपथं प्राप्य न शेकुर्हरि वीक्षितुम् । वानरेन्द्रा महात्मानो वेलामिव महोदधिः ॥ ६२ ॥
तांस्तु दृष्ट्वा हरिगणान्शरवृष्टिभिर्गदितान् । अङ्गदं पृष्ठतः कृत्वा भ्रातृजं पृथगेश्वरः ॥ ६३ ॥

गो० टी०—अङ्गद इति । न कम्पते नाकम्पत ॥ ४९ ॥

रा० टी०—स इति । कुम्भकर्णात्मजः स कुम्भः बालि-
पुत्रसमीरितान् प्रक्षिप्तान् सर्वान् तान् तस्मै प्रचिच्छेद शि-
लाश्च विभेद ॥ ४९ ॥

रा० टी०—आपतन्तमिति । कुम्भः आपतन्तं वानर-
पथमङ्गदं संप्रेक्ष्य बाणाभ्यां भुवोर्विव्याध ॥ ५० ॥

रा० टी०—तस्येति । तस्यांगदस्य रुचिं स्मत्वा अत एव
अभ्याङ्गदस्य लोचने पिहिते रुचिरेणाच्छादिते अभ्यपतामिति
शेषः अहं पृथक् ॥ ५१ ॥

रा० टी०—अङ्गद इति । अङ्गदः रुचिरेण उक्षिते सिक्ते नेत्रे
पिधाय आत्मजं समीपवर्तिनं शालमेकेन पाणिना जघादा ॥ ५२ ॥

गो० टी०—स इति । तान् दृष्ट्वा प्रचिच्छेद शिलाः
चिभेदेत्यन्वयः ॥ ५० ॥ ५२ ॥

५३] ति० टी०—सस्कन्धमेतं सालसुरसि निवेश्यैकेन करेण
संपीड्य सक्षमशाखां किंचिदभ्यवनम्योन्ममाथ निष्पन्नं कृतवान् ॥ ५३ ॥

रा० टी०—यद्गणप्रकारमाह—सम्पीड्यति । सस्कन्धं
शाखासहितं तदं करेण एकपाणिना उरसि अभिनिवेश्य
किंचित् अभ्यवनम्य सम्पीड्य पत्रादिरहितं कृत्वा गज इव
उन्ममाथ सक्षमशाखारहितं चकार ॥ ५३ ॥

गो० टी०—संपीड्यति । एकहस्तस्य नेत्रपिधानव्याध-
तत्वादेकहस्तेनोत्पाटनासम्भवाद्दुरसि संपीड्येत्युक्तम् । अभि-
निवेश्य । अभिगृह्येत्यर्थः ॥ ५३—५८ ॥

५४] ति० टी०—समुत्सृजत समुद्रसृजत् ॥ ५४ ॥

रा० टी०—तमिति । इन्द्रकेतुप्रतिमं तं वृक्षं सर्वरक्षसां
पश्यतां सतां समुत्सृजत समुद्रसृजत ॥ ५४ ॥

५५—६०] ति० टी०—अभीक्ष्णं विव्यधे । पुनः पुनः
क्रियमाणेन युद्धेनेति भावः ॥ ५५—६० ॥

रा० टी०—स इति । स कुम्भः सप्तभिर्बाणैः चिच्छेद
उरमिति शेषः अत एव सः छेदितस्त्वन्मपाद्योऽङ्गदः विव्यधे
अत एव पपात मुमोह च ॥ ५५ ॥

रा० टी०—अङ्गदमिति । सागरे इा सीदन्तं पतितमङ्गदं
दृष्ट्वा हरिश्रेष्ठः राघवाय रामाय न्यवेदयन् ॥ ५६ ॥

रा० टी०—राम इति । रामः बालिपुत्रं व्यथितं श्रुत्वा
हरिश्रेष्ठान् व्यादिदेश ॥ ५७ ॥

रा० टी०—ने इति । वानरशार्दूलाः रामस्य शासनं श्रुत्वा
कुम्भमभिपेतुः ॥ ५८ ॥

रा० टी०—तदेवमप्यन्तरंगाह—तत इति द्वाभ्याम
अङ्गदं रिरक्षिपन्तो वानरर्षभाः अभ्यपतन् ॥ ५९ ॥

रा० टी०—जाम्बवानिति । जाम्बवत्प्रभृतयः कुम्भकर्णा-
त्मजं समभिदुद्रुवुः ॥ ६० ॥

गो० टी०—तत इति । रिरक्षिपन्तः रक्षितुमिच्छन्तः ५५—६१
६१—६२] ति० टी०—आघवागवहरोप । नगेन पर्वतेन
जलाशयं जलप्रवाहमिव ॥ ६१ ॥ ६२ ॥

रा० टी०—समीक्ष्येति । आपतन्तो वानरेन्द्रान् समीक्ष्य
नगेन वृक्षेण जलाशयमिव शरीरेणाघवार ॥ ६१ ॥

गो० टी०—समीक्ष्येति । जलाशयं जलप्रवाहम् । नगे-
नेव वृक्षेणैव । वृक्षोपररोपे शब्दः ॥ ६१ ॥

रा० टी०—तस्येति । तस्य कुम्भस्य बाणपथं प्राप्य
महात्मानोऽपि वानरेन्द्राः महोदधिवेलांमिव अतिवर्तितुं न
शेकुः ॥ ६२ ॥

गो० टी०—तस्येति । अनिवर्तितुम् अतिक्रम्याभिमुख्येन
गन्तुम् ॥ ६३ ॥

६३] ति० टी०—भ्रातृजं भ्रातृपुत्रम् । पृथगेश्वरः सप्री-
यः । एतदन्तमष्टमीरात्रौ युद्धम् । अतः परं नवमादिनयुद्धम् ६३

अभिदुद्राव सुग्रीवः कुम्भकर्णात्मजं रणे । शैलसानुचरं नागं वेगवानिव केसरी ॥ ६४ ॥
उत्पाटय च महावृत्तैर्नाभ्यकर्णादिकान्बहून् । अन्यांश्च विविधान्नाशश्चिक्षेप सै महाकपिः ॥ ६५ ॥
तां छादयन्तीमाकाशं वृक्षवृष्टिं दुरासदाम् । कुम्भकर्णात्मजः श्रीर्मांश्चिच्छेद स्वशरैः शितैः ६६ ॥
[अभिलक्षणे तीव्रेण कुम्भेन निशितैः शरैः ।]
अर्दितास्ते द्रुमा रेजुर्यथा घोराः शतप्रयः । द्रुमवर्षं तु तद्विभ्रं दृष्ट्वा कुम्भेन वीर्यवान् ॥ ६७ ॥
वानराधिपतिः श्रीमान्महासत्त्वो न विव्यथे । स विध्यमानः सहसा सहमानस्तु ताञ्छरान् ६८ ॥
कुम्भस्य धनुराक्षिप्य बभञ्जेन्द्रधनुष्प्रभम् । अवपुत्य धेतुः शीघ्रं कृत्वा कर्म सुदुष्करम् ॥ ६९ ॥
अब्रवीत्कुपितः कुम्भं भग्नगृङ्गमिव द्विपम् । निकुम्भाग्रज वीर्यं ते बाणैर्नेगं तदद्भुतम् ॥ ७० ॥
संनतिश्च प्रभावश्च तव वा रावणस्य वा । प्रह्लादबलिद्वत्रप्रकुबेरवरूपोपम ॥ ७१ ॥
एकस्त्वमनुजातोऽसि पितरं बलवत्तरम् । त्वामेवैकं महाबाहुं शूलैर्हस्तमर्दिदम् ॥ ७२ ॥
त्रिदशा नातिवर्तन्ते जितेन्द्रियमिवाधयः । विक्रमस्व महाबुद्धे कर्माणि मम पश्यै च ॥ ७३ ॥

रा० टी०—तानिति । सुग्रीवः शरवृष्टिभिरर्दितान् हरि-
गणान् दृष्ट्वा अङ्गरं प्रवृत्तः कृत्वा कुम्भकर्णात्मजमभिदुद्राव
तत्र दृष्टान्तः शैलसानुचरं चरति तं नागं गजं केसरीयं श्लोक-
द्वयमेकान्वयि ॥ ६३ ॥ ६४ ॥

गो० टी०—तांस्त्रिदश्यादिलोकद्वयमेकान्वयम् । अङ्गरं
प्रवृत्तः कृत्वा । अन्यथा हन्यादिति भावः । शैलसानुचरं शैल-
सानुचरत्वेनातिबलम् । गिरिचर इव नागः प्राणसारं विभ-
र्त्तति कालिदासोक्तः ॥ ६४ ॥ ६७ ॥

६४-६९] ति० टी०—शैलसानुचरं चरति तं नागं
गजम् ॥ ६४-६९ ॥

रा० टी०—उत्पाटयेति । महाकपिस्तुग्रीवः अश्वकर्णा-
दिकान् छत्रान् विक्षेप ॥ ६५ ॥

रा० टी०—तामिति । आकाशं छादयन्तीं नगवृष्टिं
कुम्भकर्णात्मजः चिच्छेद ॥ ६६ ॥

रा० टी०—अर्दिता इति । अर्दिताः शतप्रय इव अर्दिताः
द्रुमाः रेजुः अर्द्धं पृथक् द्रुमेति । वानराधिपतिस्तुग्रीवः कुम्भेन
भिन्नं द्रुमवर्षं दृष्ट्वापि न विव्यथे ॥ ६७ ॥

रा० टी०—स इति । श्रियमानः स सुग्रीवः शरान् सह-
मानस्तन् कुम्भस्य धनुराक्षिप्य बभञ्ज ॥ ६८ ॥

रा० टी०—अवपुत्येत्येति । कुपितस्तुग्रीवः दुष्करं कर्म
धनुर्मग्नक्रियां कृत्वा अवपुत्य भग्नगृङ्गं विध्वस्तदन्तं द्विपमिव
कुम्भमब्रवीत् ॥ ६९ ॥

गो० टी०—अभिलक्षणेति । अभिलक्षणे अभिगतल-
क्षणेन । आचिताः सर्वतो नीरन्ध्रतया व्याप्ताः । शतप्रयः
शतप्रयः । शकुचिता आश्रयविशेषाः ॥ ६८ ॥ ७१ ॥

७०] ति० टी०—अथ कुम्भस्य शौर्यं त्वौति—निकु-
म्भाग्रजेति । वेगशब्दोऽर्धचादिः ॥ ७० ॥

रा० टी०—तदाकारमाह—निकुम्भेत्यादिभिः । ३ नि-
कुम्भाग्रज बाणस्य वेगो येन तत् तीर्यमद्रुतमिति शेषः
अन एव पात्रतिः स्वजनप्रवणता प्रभावः तेजः च तव राव-
णस्य च एव एवं नान्यपराक्षसेषु दृष्टावित्यर्थः एको वा
शब्दश्चार्थः ॥ ७० ॥

गो० टी०—निकुम्भाग्रजेति । तीर्येव बाणवेगवत्त्वं
तदेतत्त्वात् । सन्नतिः राक्षसेषु विनयः राक्षसप्रावण्यं वा ।
कम्पनप्रजङ्गपपाक्षशोणिताक्षमारकाणामङ्गदमेन्द्विदिशानां नि-
राकरणद्राक्षसप्रावण्योक्तिः । तव वा रावणस्य वा । रावण-
तुल्या तव सन्नतिरित्यर्थः ॥ ७० ॥

७१] ति० टी०—संनतिः स्वजनप्रावण्यम् । प्रभावः प्र-
तापः । तव वा रावणस्य वा । नान्यस्य । कुम्भास्त्रित्यर्थः ।
प्रह्लादबलौष्टेष्टवर्मादीनां चोपमा यस्य तम् ॥ ७१ ॥

रा० टी०—प्रह्लादिति । प्रह्लादाद्युपम एक एव त्वं पि-
तरमनुजानः पित्रा सहशोसि ॥ ७१ ॥

गो० टी०—प्रह्लादिति । पितरमनुजानांसि पित्रा सहशोसी-
त्यर्थः । बलवत्ततः बलव्यापारेण ॥ ७२ ॥

७२-७३] ति० टी०—पितरमनुजानांसि पित्रा सह-
शोसि ॥ ७२ ॥ ७३ ॥

रा० टी०—त्वामिति । त्वामेवैकं त्रिदशा देवाः जिते-
न्द्रियमाधय इव नातिवर्तन्ते अतो विक्रमस्व मम कर्माणि
पश्य च सार्द्धलोक एकान्वयी ॥ ७२ ॥ ७३ ॥

गो० टी०—त्वामिति । नातिवर्तन्ते न धषेयन्तीत्यर्थः ७४
गो० टी०—विक्रमस्येत्यर्थम् । कर्माणि युद्धकर्माणि
प्रति । विक्रमस्व पराक्रमं कुरु । युद्धकर्मसिद्धयर्थं पराक्रमं
कुर्वित्यर्थः ॥ ७५ ॥

१ वेगेनेति रा. वेगेन सुग्रीवः कुम्भमाह्वयेति गो. पाठः । २ कुम्भमिति गो. अश्वकर्णां । क्वामिति गो. रा. पाठः । ३ च महाबल इति गो.
पाठः । ४ श्रीप्रमिति गो. रा. पाठः । ५ निशितैः । ६ शरीरिति गो. रा. पाठः । ७ इदमर्थमधिकं गो. युस्तत् । ८ आचिता इति गो. पाठः । ९ सन्नि-
धमान इति रा. निश्चिन्तमान इति गो. पाठः । १० वेति गो. पाठः । ११ तत इति गो. पाठः । १२ वेगवदिति गो. पाठः । १३ इत्यत इति गो. पाठः । १४
चापेति गो. पाठः । १५ पदयत इति गो. पाठः ।

ततः कुम्भनिपातेन जलराशिः समुत्थितः । विन्ध्यमन्दरसंकाशो विसर्प समन्ततः ॥ ८४ ॥
 ततः कुम्भः समुत्पत्य सुग्रीवमभिपात्य च । आजघानोरसि क्रुद्धो वज्रकल्पेन मुष्टिना ॥ ८५ ॥
 तस्य वर्मं च पुस्फोट संजज्ञे चापि शोणितम् । तस्य मुष्टिर्महावेगः प्रतिजघ्नेऽस्थिमण्डले ॥ ८६ ॥
 तस्य वेगेन तत्रास्तीक्ष्णः प्रज्वलितं महत् । वज्रनिष्पेषसंजाता ज्वाला मेरोर्यथा गिरेः ॥ ८७ ॥
 स तत्राभिहतस्तेन सुग्रीवो वानरर्षभः । मुष्टिं संवर्तयामास वज्रकल्पं महाबलः ॥ ८८ ॥
 अर्चिःसहस्रविकैचरविमण्डलवर्चसम् । स मुष्टिं पातयामास कुम्भस्योरसि वीर्यवान् ॥ ८९ ॥
 स तु तेन प्रहारेण विह्वलो भृशपीडितः । निपपात तदा कुम्भो गताचिरिव पावकः ॥ ९० ॥
 मुष्टिनाभिहतस्तेन निपपाताशु राक्षसः । लोहिताङ्ग इवाकाशाद्गीमिरश्मिर्धटच्छया ॥ ९१ ॥
 कुम्भस्य पततो रूपं भग्नस्योरसि मुष्टिना । बभौ रुद्राभिपन्नस्य यथा रूपं गवां पतेः ॥ ९२ ॥

तस्मिन्हते भीमपराक्रमेण प्लवंगमानामृषभेण युद्धे ।

मही सशैला सवना चचाल भयं च रक्षांस्यधिकं विवेश

॥ ९३ ॥

इत्थार्थे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे षट्सप्ततितमः सर्गः ॥ ७६ ॥

८४-८५] ति० टी०-विन्ध्यमन्दरसंकाशः कुम्भस्ततो जलात्समुत्पत्येत्यन्वयः ॥ ८४ ॥ ८५ ॥

रा० टी०-तत इति । कुम्भनिपातेन समुत्थितो जलराशिः समन्ततो विसर्प ॥ ८४ ॥

गो० टी०-तत इति । विसर्पं अभ्यवर्धत ॥ ८५ ॥

रा० टी०-तत इति । कुम्भसुग्रीवमभिपात्य सर्पां प्राप्य उरसि आजघान ॥ ८६ ॥

गो० टी०-ततः कुम्भ इति । स्पष्टः ॥ ८६ ॥

८६-८७] ति० टी०-पुस्फोट भिन्नम् । स तस्य मुष्टिः सुग्रीवास्थिमण्डले प्रतिजघ्ने प्रतिहतः ॥ ८६ ॥ ८७ ॥

रा० टी०-तस्येति । तस्य सुग्रीवस्य वर्मं कवचं पुस्फोटं शोणितं च संजज्ञे तस्य कुम्भस्य मुष्टिस्तु अस्थिमण्डले सुग्रीवास्थिमण्डले प्रतिजघ्ने वेगवतां प्राप ॥ ८६ ॥

गो० टी०-तस्येति । पुस्फोटं विभिन्नम् । स चेति । सः मुष्टिः सुग्रीवस्यास्थिमण्डले प्रतिजघ्ने प्रतिहतः । मोघो बभूवेत्यर्थः । स च मुष्टिर्महावेग इति पाठः ॥ ८७ ॥

रा० टी०-तस्येति । तस्य मुष्टेर्वेगेन तत्रास्थिमण्डले प्रज्वलितं तेज आसीत् तत्र ह्यन्तः मेरोरज्वालिव ॥ ८७ ॥

गो० टी०-तदेति । वेगेन कुम्भवेगेन । तत्र सुग्रीववक्षसि तेजः संपट्टजम् प्रज्वलितमासीत् । वज्रनिष्पेषसंजाता ह्येष्टेण पक्षच्छेदकाले वज्रसंपट्टजन्येत्यर्थः ॥ ८८ ॥

८८] ति० टी०-तत्रोरसि ॥ ८८ ॥

रा० टी०-स इति । तेन कुम्भेन अभिहतस्ताडितसुग्रीवो मुष्टिं संवर्तयामास आभयामास ॥ ८८ ॥

गो० टी०-स तत्रेति । संवर्तयामास चकारेत्यर्थः ॥ ८९ ॥

८९-९०] ति० टी०-अर्चिःसहस्रेण विकचं यद्विमण्डलं तत्समानवर्चस्कम् ॥ ८९ ॥ ९० ॥

रा० टी०-अर्चिमिति । स सुग्रीवः अर्चिःसहस्रेण विकचं प्रकाशितं यत् रविमण्डलं तद्वद्वर्चस्तेजो यस्य तं मुष्टिं कुम्भस्योरसि पातयामास ॥ ८९ ॥

रा० टी०-स इति । तेन प्रहारेण भृशं पीडितः अत एव विह्वलः अपगतस्मृतिः कुम्भो निपपात ॥ ९० ॥

गो० टी०-अर्चिरिति । अर्चिःसहस्रविकचस्य अर्चिःसहस्रादृतमित्यर्थः । अत एव रविमण्डलसप्रभम् ॥ ९०-९१ ॥

९१] ति० टी०-यच्छछया देवाधीनतः । कदाचिद्भूम्यां पतितो लोहिताङ्गो भीम इव पपात ॥ ९१ ॥

रा० टी०-नदेव बङ्गयन्तरेणाह—मुष्टिर्निति । मुष्टिनाभिहतो राक्षसः आकाशात् लोहिताङ्गो भीम इव निपपात ॥ ९१ ॥

९२-९३] ति० टी०-मुष्टिनोरसि भग्नस्य पततः कुम्भस्य रूपं ह्येष्टेणाभिपन्नस्याभिहतस्य गवां पतेः सूर्यस्येव ९२ ॥ ९३ ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामायणे रामायणतिलके वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे षट्सप्ततितमः सर्गः ॥ ७६ ॥

रा० टी०-कुम्भस्येति । उरसि भग्नस्य अत एव पततः कुम्भस्य रूपं ह्येष्टेणाभिपन्नस्याभिहतस्य गवां पतेः सूर्यस्य रूपमिव बभौ ॥ ९२ ॥

गो० टी०-कुम्भस्येति । गवां पतेः सूर्यस्य ॥ ९३ ॥

रा० टी०-तस्मिन्निति । प्लवंगमानामृषभेण तस्मिन् कुम्भे हते सति मही चचाल रक्षांसि भयं विवेश च ॥ ९३ ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणव्याख्याने रामायणशिरोमणौ युद्धकाण्डे षट्सप्ततितमः सर्गः ॥ ७६ ॥

१ वेगेनेति गो. पाठः । २ बङ्ग सुसावेति गो. पाठः । ३ स चेति गो. रा. पाठः । ४ तवेति गो. पाठः । ५ मुष्टिरिति गो. पाठः । ६ मेरो गिरावेति रा. मेरी यवा गिरावेति गो. पाठः । ७ विकचमिति गो. पाठः । ८ सप्रभमिति गो. पाठः । ९ ताडित इति गो. रा. पाठः ।

मसमसतितमः स्वर्गः ।

पातितकुम्भं सुधीवं तद्व्याता निकुम्भोऽर्थैः परित्यादिभिरन्यथैव सज्जमपीडयन्त तद्वद्वा हनुमान्जन युयुधे तथोक्तु घनघोरं
रणेऽन्ते हनुमता निकुम्भः पातितो गतायुः ।

निकुम्भो आतरं दृष्ट्वा सुग्रीवेण निपातितम् । प्रदहन्निव कोपेन वानरेन्द्रमुदैक्षत ॥ १ ॥
ततः स्रग्दामसंनद्धं दत्तपञ्चाङ्गुलं शुभम् । आन्दे परिग्रं श्रीरो मेहेन्द्रशिखरोपमम् ॥ २ ॥
हेमपट्टपरिक्षिप्तं वज्रविद्रुमभूषितम् । गमदण्डोपमं भीमं रत्नसां भयनाशनम् ॥ ३ ॥
तमाविध्य महातेजाः शक्रध्वजसर्पाजैसम् । निनस्ताव विद्वत्तास्यो निकुम्भो भीमविक्रमः ॥ ४ ॥
जरो गतेन निष्कोणं मुजस्रैरङ्गदैरपि । कुण्डलाभ्यां च चित्राभ्यां मालया च स चित्रया ॥ ५ ॥
निकुम्भो भूषणैर्भाति तेन स्म परिधेयः च । यथेन्द्रधनुषा मेघः सार्वभृत्स्तर्जयिन्नुमानः ॥ ६ ॥
परिप्रायेण पुष्पांशु वानग्रन्थिर्महात्मजः । प्रज्ज्वाल मन्त्रोपश्च विश्वम् इव पावकः ॥ ७ ॥
नगर्यां विद्वत्पावत्या गन्धर्वे भवनात्तमैः । सुतारोगणनक्षत्रं सचन्द्रसपद्माग्रहम् ॥ ८ ॥
निकुम्भपरिचारावूर्णं भ्रमतीव नभस्थलम् ॥ ९ ॥

गा० टी०-तास्सन्निति । अथ ॥ २३ ॥

अति श्र्यांगोविन्दराजविरचिते श्रीरामानुजभूषणे रत्नाकरिवा-
न्याने युद्धकाण्डव्याख्याने पद्यसहिततमः सर्गः ॥ ७६ ॥

१ । ति० टी० निकुम्भ इति ॥ १ ॥

रा० टी०-कृष्णप्रियातान्त्रिकादिभिः प्रस्तावना-
निकृष्ण इत्यादिभिः । आतां विद्यायाम् दृष्ट्वा कायेन य-
द्विष्य निकृष्णः आतमेऽनुदेक्षत ॥ १ ॥

गो० टी०-अथ निरुक्तवचनः भगवन्नातितमं--नित्यकुञ्ज
उत्पादि ॥ १ ॥

२] ति० टी०-साम्प्रदायिनि. मन्त्रमन्त्रकृतम् । दशपञ्चा

॥३॥ पञ्चाङ्गप्रमाणा दन्ताः क्षायावसाहक्या तस्मिन्म ॥३॥

ग० टी०-तत इति । अथ विदुषः स्यात् दाम्नि-
मन्त्रमन्त्रकृतं दत्ताः पञ्चाङ्गुलः पञ्चाङ्गुलप्रमाणकालावसप्त-
त्वाः यस्मिन् तं परिमत्तदे ॥ २ ॥

गो० टी०-तत इत्यादि श्रुतां तदर्थमेकान्वयम् । सदात्म-
न सक्कममहनिवद्धम् । दत्तपञ्चाङ्गत्वे भवत्तत्कृत्वादिना विनि-
पञ्चाङ्गत्वे सदाद्रुतम् । अथवा क्रियाविशेषणमेतत् । दत्तपञ्चा-
ङ्गत्वे यथा तथा आदरे । परिशिष्टे परिणद्धम् ॥ २-४ ॥

३] ति० टी०-हमपट्टादयोऽङ्कागर्थाः ॥ ३ ॥

४] ति० टी०--शक्रवज्रगमोजसम् । अनेकादिदृश-
सौन्दर्यान् ॥ ४ ॥

रा० टी०—हेमेति । हेमपट्टेन परिक्षिप्तं सनत्तं यत्रविदुः
माभ्यां भूषितं तं परित्यज्याधिष्य हृदं गृहीत्वा निवृज्यो वि-
ननाद श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ ३ ॥ ४ ॥

५-६] ति० टी०-निष्कमुरोभूषणम् ॥ ५ ॥ ६ ॥

१५० टी०-उम इति । अग्रे सर्वत्र निष्केण उपपन्नविशेषण
अद्वैतविशिष्ट उपपत्तेः आभासात्मिका परिधिषु च निरूप्यते
वाति स्म तत्र अधोक्तं मेधाया उक्ता पर्यायवचनानि सन्ति ॥६॥

गो० टी० उद्देगानन्तरादिद्वयप्रवृत्तयेकत्वात् । त्रि०
 व० १० । अथैतः हास्यदिग्भिः शक्तिः स्यात् । "तत्त्वमेव" इति
 सूत्रं यत् । एतन्निवृत्त्यानन्तरं शक्तिवत्त्वं । एतन्निवृत्त्युक्तं शक्तिवत्
 मेव । इति स्वभावात् । इत्युक्तं शक्त्यादि शक्तिः । निवृत्त्युक्तं
 शक्त्यादि । निवृत्त्यादि शक्त्यादि शक्तिः । निवृत्त्युक्तं
 इति नोपमेयव्युत्पत्त्या ॥ १० ॥ ॥

७] ति० श्री०-महात्मनो महादेश्वर्य । रमिषाद्यं याव-
 द्गुण्यत्राद्यादिमपमङ्गलायनां भविः परतोऽ । एतेन रमिषाद्यं
 देवेष्वनाम । प्रजज्वात । त्रिकुम्भं हविः क्षेपः । रमिषाद्यं
 भगवति या ॥ ७ ॥

॥० टी०-परिघाश्रेणेति । महामनो वृद्धहृदय विकृ-
 त्तस्य परिवाशेण नातमस्यिः आश्रयप्रदप्रसूतिगमनामुस्यि-
 गुम्फोद गतेन पश्चिम्यातिवैद्यैः सचिदं पाप्मक इव प्रजं नाद
 निरुम्भ इति परिवाशभाग इति वा शेषः ॥ ७ ॥

श्री० टी०—परिघात्रेणान् । यानग्रन्थि. भावहार्दमम-
 यानस्कन्धः । मघोर. मसिंहनाद इति निवृत्तमभिधेयम् ।
 पुनर्विधेयं वा ॥ ७ ॥

८] ति० टी०-विष्णुपात्रती गन्धर्वनगरा । अलकंति
नीयेः ॥ ८ ॥

रा० टी०—नगयंति । विटपात्रव्या अलकया गन्धर्वम-
वनोन्मार्दिभिश्च सहितं नभस्त्वं निकुम्भपरिधापुष्पमि । धमति
संचन्त्या श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ ८ ॥ ९ ॥

गा० टी०-नगयैत्यादिस्त्रिकद्वयमन्तान्वयम् । विटपात्र-

१ अवेक्षति गो. पाठः । नगेन्द्रति गो. रा. पाठः । ३ सयं तदेति गो. पाठः । ४ नीति गो. रा. पाठः । ५ सतापयश्चनश्च सचन्द्र समावाप्य
विति गो. सचन्द्र समावाप्यमिति रा. पाठः ।

दुरासदश्च संजज्ञे परिघाभरणप्रभः । क्रोधेन्धनो निकुम्भाग्रियुगान्ताग्निरिवोत्थितः ॥ १९ ॥
 राक्षसा वानराश्चापि न श्रेकुः स्पन्दितुं भयात् । हनुमांस्तु विवृत्योरस्तस्थौ प्रमुखतो बली ॥ २० ॥
 परिघोपमबाहुस्तु परिघं भास्करप्रभम् । बली बलवतस्तस्य पातयामास वक्षसि ॥ २१ ॥
 स्थिरे तस्योरसि व्यूढे परिघः शतधा कृतः । विकीर्यमाणः सहसा उल्काशतमिवाम्बरे ॥ २२ ॥
 स तु तेन प्रहारेण न चंचाल महाकापिः । परिघेण समाधृतो यथा भूमिचलेऽचलः ॥ २३ ॥
 स तथाभिहतस्तेन हनूमान्प्रवृणोत्तमः । मुष्टिं संवर्तयामास बलेनातिमहाबलः ॥ २४ ॥
 तमुद्यम्य महातेजा निकुम्भोरसि वीर्यवान् । अभिचिक्षेप वेगेन वेगवान्वायुविक्रमः ॥ २५ ॥
 तत्र पुस्फोट वर्मास्य प्रमुखाव च शोणितम् । मुष्टिना तेन संजज्ञे मेघे विशुद्धिवोत्थिता ॥ २६ ॥
 स तु तेन प्रहारेण निकुम्भो विचंचाल च । स्वस्थश्चापि निजग्राह हनूमन्तं महाबलम् ॥ २७ ॥
 चुक्रेऽशुच तदा संख्ये भीमं लङ्कानिवासिनः । निकुम्भेनोद्यतं दृष्ट्वा हनूमन्तं महाबलम् ॥ २८ ॥
 स तयो द्वियमाणोऽपि हनूमांस्तेन रक्षसा । आजघाननिलसुतो वज्रकल्पेन मुष्टिना ॥ २९ ॥

या अलकया । अत्रापि मेहेति शेषः । भवनैः अमरभवनैः । तारः अभिन्यादयः यदा वृषादः । नक्षत्राणि अभिन्यादिभित्तानि महाग्रहाः शुक्रादयः अत्र रात्रित्वान् मूर्धो नाकः । निकुम्भपरिघावूर्णम् । अत्र परिघशब्देन तद्वात उपलक्ष्यते । इवशब्दो नाक्यालंकारे ॥ ८ ॥ ९ ॥

९] ति० टी०—परिघाभरणाभ्यां प्रभा कान्तिर्यस्य सः ॥

रा० टी०—दुरासद इति । परिघाभरणाभ्यां प्रभा कान्तिर्यस्य क्रोध एव इत्यर्थः यस्य स निकुम्भाग्रिः उत्थितो युगाताग्निरिव दुरासदः संजज्ञे ॥ १० ॥

गो० टी०—दुरासदश्चेति । परिघेणाभरणेश्च प्रभातीति परिघाभरणप्रभः । यदा परिघाभरणान्येव प्रभा यस्य स तथा । कपीनां दुरासदो जह इति संबन्धः ॥ १० ॥

१०] ति० टी०—स्पन्दितुमपि न श्रेकुः । उगो विवृत्योरः प्रकाश्य ॥ १० ॥

रा० टी०—राक्षसा इति । भयात् परस्परभीतेः राक्षसाः वानराश्च स्पन्दितुमर्हन्ति किञ्चिच्चन्द्रितुं न श्रेकुः । हनुमांस्तु उगो विवृत्य मंत्रकाय प्रमुखावतम्भमुखे तस्थौ ॥ ११ ॥

गो० टी०—राक्षसा इति । प्रबलेषु प्रजङ्गदिव हनेषु दृवंलेभेभ्यः किमर्थं युद्धाय प्रयत्नः कृत इति निकुम्भः कुप्येदिति राक्षसानां भयं वेदितव्यम् । विवृत्य विस्तार्य । प्रमुखावतः अर्धे ॥ ११ ॥

११] ति० टी०—तस्य हनूमतः ॥ ११ ॥

रा० टी०—परिघेति । परिघोपमबाहुः निकुम्भः ॥ १२ ॥

गो० टी०—परिघेति । परिघोपमबाहुः निकुम्भः ॥ १२ ॥

१२] ति० टी०—परिघः शतधा कृतः । महाशिलाहतजीर्णकाष्ठवद्विकार्यमाणश्च स आकाशे उल्काशतमिवामीदिति शेषः ॥ १३ ॥

रा० टी०—स्थिर इति । स्थिरे दृढे तस्योरसि शतधा कृतः पन्धिः अम्बरे उल्काशतमिव विकीर्यमाणोऽभवदिति शेषः ॥ १३ ॥

गो० टी०—स्थिर इति । व्यूढे विशाले । उल्काशतमिव बभाविति ॥ १३ ॥

१३-१७] ति० टी०—भूमिचले भूकम्पे ॥ १३-१७ ॥

रा० टी०—स इति । परिघेण समाधृतोऽपि हनूमान् भूमिचलेऽचलश्चैव प्रहारेण न चंचाल ॥ १४ ॥

गो० टी०—स स्थिति । भूमिचले भूकम्पे ॥ १४ ॥

रा० टी०—स इति । तेनाभिहतो हनुमान् मुष्टिं संवर्तयामास भामशामास ॥ १५ ॥

रा० टी०—तमिति । महातेजा हनुमान् तं मुष्टिमागम्य निकुम्भोरसि अभिचिक्षेप ॥ १६ ॥

रा० टी०—तत्रेति । तत्र मुष्टिप्रक्षेपसमये मुष्टिना मुष्टिप्रहारेण अस्य निकुम्भस्य वर्म पुस्फोटं शोणितं प्रमुखाव च एव एव मेघे उत्थिता विशुद्धिवोत्थिता संजज्ञे बभूव ॥ १७ ॥

रा० टी०—स इति । निकुम्भः प्रहारेण विचंचाल स्वस्थो भूत्वा हनूमन्तं निजग्राह च ॥ १८ ॥

गो० टी०—स इति । संवर्तयामास । चकारेत्यर्थः १५-१८

१८] ति० टी०—भीमं विचुकुशुः । कपीनां भयंकरं यथा भवति तथेत्यर्थः । उद्यतं गृहीतम् ॥ १८ ॥

रा० टी०—विचुकुशुरिति । लङ्कानिवासिनो निकुम्भेनोद्यतं द्वियमाणं हनूमन्तं दृष्ट्वा भीमं विचुकुशुः स्वविजयशब्दे चक्रुः ॥ १९ ॥

गो० टी०—विचुकुशुरिति । भीमं विचुकुशुः । हनुमद्ग्रहणद्वर्पादिति भावः । उद्यतं गृहीतम् ॥ १९ ॥ २० ॥

१९] ति० टी०—तथा द्वियमाणोऽपि कुम्भकर्णेन छयिवद्वियमाणोऽपि ॥ १९ ॥

१ कपीनांस इति गो. पाठः । २ तस्याद्यत इति गो. पाठः । ३ विशीर्यमाण इति गो. पाठः । ४ कीति गो. पाठः । ५ ज्वालेति गो. पाठः । ६ इति गो. रा. पाठः । ७ विचुकुशुरिति गो. रा. पाठः । ८ तदेति गो. पाठः । ९ कुम्भकर्णोपमेने इति गो. रा. पाठः ।

आत्मानं मोक्षयित्वाथ क्षितावभ्यवपयत । हनूमानुन्ममाथाशु निकुम्भं मास्तात्मजः ॥ २० ॥
 निक्षिप्य परमायत्तो निकुम्भं निष्पिपेय च । उत्पत्य चास्य वेगेन पपातोरासि वेगवान् ॥ २१ ॥
 परिगृह्य च बाहुभ्यां परित्यज्य शिरोधराम् । उत्पाटयामास शिरो भैरवं नदतो महत् ॥ २२ ॥

अथ निनदति सादिते निकुम्भे पवनसुतेन रणे बभूव युद्धम् ।

दशरथसुतराक्षसेन्द्रसूनुर्वृक्षतरमागतरोषयोः सुधीमम् ॥ २३ ॥

व्यपेत तु जीने निकुम्भस्य हृष्टा विनेदुः पुर्वगा दिशः सस्वनुश्च ।

चचौलेव चोर्वी पर्पातेव सा द्यौर्बलं राक्षसानां भयं चाविवेश ॥ २४ ॥

इत्यर्थं श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे सप्तसप्ततितमः सर्गः ॥ ७७ ॥

अष्टमसन्तिनमः सर्गः ।

नतो रावणो मकराक्षं ससुपुत्रं प्राहिणोद्रापवननिपूतनाथं तस्मिन् युद्धे निष्क्रान्तं श्वाकान्यग्रभानि निमित्तानि पादुभ्यानि
 दृष्ट्वापि तानि स धैर्यद्रावणमभिवाद्य प्रदक्षिणीकृत्य च निश्चक्राम ।

निकुम्भं निहतं दृष्ट्वा कुम्भं च विनिधातितम् । रावणः परमामर्षी एज्ज्वात्मानलो यथा ॥ १ ॥

रा० टी०—स इति । हियमाणोपि स हनमान् सुष्ठिना
 आजधान् ॥ २० ॥

२०] ति० टी०—क्षितावभ्यवपयत भूमापाटुतो बभूव २० ॥

रा० टी०—आत्मानमिति । हनमान् आत्मानं मोक्षयित्वा
 क्षितावभ्यवपयत प्राप्नोत् निःकुम्भसूनुमाथ च ॥ २१ ॥

गो० टी०—आत्मानमिति । क्षितावभ्यवपयत स्थितः २१ ॥

२१] ति० टी०—निक्षिप्य । भूमाविति शेषः । अक्षयोः
 रमि भूमिपतितस्योग्मि ॥ २२ ॥

रा० टी०—निक्षिप्येति । परमायत्तो हनमान् निकुम्भं
 निक्षिप्य पातयित्वा निष्पिपेय उत्पत्य उद्गीयतस्य निकुम्भस्यो-
 रसि पपात च ॥ २३ ॥

गो० टी०—निक्षिप्येति । निक्षिप्य भूमौ पातयित्वा ।
 परमायत्तः अतिप्रयासयुक्तः । उत्पत्य ऊर्ध्वमुद्गत्य । उत्पति
 वेगेन पपात ॥ २४ ॥

२२] ति० टी०—शिरोधरां परित्यज्य पशोस्त्रिवापुर्ण ॥ २० ॥

रा० टी०—परीति । बाहुभ्यां परि-
 परित्यज्य आपूर्ण्य नदतो निकुम्भस्य शिरः । उत्पाटयामास ॥ २३ ॥

गो० टी०—परिगृह्येति । बाहुभ्यां
 परित्यज्य शिर उत्पाटयामास ॥ २३ ॥

२३] ति० टी०—निनदति निकुम्भे सा रते सति राक्ष-
 सेन्द्रसुतः खरसुतो मकराक्षः । अनेन वक्ष्यमाणे पक्षेपः ॥ २३ ॥

रा० टी०—अथेति । निनदति निकुम्भे पवन-
 सुतेन विनाशिते सति आगतरोषयोः दशरथसुतराक्षसेन्द्रसूनुर्वृक्ष-
 तरोषयोः सुधीमं युद्धं बभूव युद्धप्रकारस्तु वक्ष्यते अत्र राक्ष-
 सेन्द्रः खरः
 तन्मुकुर्मकराक्षः ॥ २४ ॥

गो० टी०—उत्तरसर्गद्वयार्थं संघट्टेण दर्शयति—अथेति
 विनदति निकुम्भे पवनसुतेन सादिते सति । दशरथसुतराक्षसे-
 न्द्रसूनुर्वृक्षः राममकराक्षयोः युद्धं बभूव । पृथिवताया हनय
 उत्तरव भुजङ्गप्रयातम् ॥ २४ ॥

२४] ति० टी०—उत्पात्यस्यैव विवरणम् । व्यपेत व्यप-
 गते । पतसन्तं नवमीदिनयुद्धम् ॥ २४ ॥

इति श्रीरामायणस्य श्रीमदीये रामायणान्तक वाल्मीकीय
 आदिकाव्ये युद्धकाण्डे सप्तसप्ततितमः सर्गः ॥ ७७ ॥

रा० टी०—व्यपेत इति । निकुम्भस्य मध्ये व्यपेतं गते
 सति दृष्टाः द्रवङ्गाः विनेदुः अत एव दिशः सम्पन्नः अत एव
 राक्षसानां बलं भयम्, अविवेश ॥ २५ ॥

इति श्रीमद्रामायणीयस्य रामायणव्याख्यानं रामायणान्तकस्य
 युद्धकाण्डे सप्तसप्ततितमः सर्गः ॥ ७७ ॥

गो० टी०—व्यपेतं न्याते । दिशः सम्पन्नः प्रतिपन्न-
 चक्रः । पफालेव पुष्कोट्येव । बलं कर्म । भये कर्त्तुं ॥ २५ ॥

इति श्रीमहाकविदशजिर्विरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीट-
 व्याख्यानं युद्धकाण्डव्याख्यानं सप्तसप्ततितमः सर्गः ॥ ७७ ॥

१] ति० टी०—निकुम्भमिति ॥ १ ॥

रा० टी०—निकुम्भविधातानन्तरकादिकं वृत्तान्तमाह—
 निकुम्भमित्यादिभिः । रावणोऽज्ज्वा इव प्रज्वालितः ॥ १ ॥

गो० टी०—अथ मकराक्षनिर्गमोऽष्टमसन्तिनमं, प्रथमपक्षे अयं
 दशम्यां प्रातः, द्वितीयपक्षे तु दशम्यां प्रातरारभ्य कम्पनध-
 प्रहस्तवधरावणमुकुटमुद्धकुम्भकणप्रबोधतद्वधाः, अथापराहं
 ब्रह्मावधन्वः, रावो तन्मोक्षलङ्कादेहनकुम्भनिकुम्भप्रपातशोणि
 तावप्रजङ्गकम्पनमकराक्षवधाः—निकुम्भं चेत्यादि ॥ १ ॥

१ इति गो. पाठः । २ दीर्घवानिति गो. रा. पाठः । ३ पं शलेवेति गो. पाठः । ४ पफालेव चेति गो. पाठः ।

नैर्ऋतः क्रोधशोकाभ्यां द्वाभ्यां तु परिमूर्च्छितः । खरपुत्रं विशालाक्षं मकराक्षमचोदयत् ॥ २ ॥
 गच्छ पुत्र मयातप्तो बलेनाभिसंमन्वितः । राघवं लक्ष्मणं चैव जहि तौ सवनौकसौ ॥ ३ ॥
 रावणस्य वचः श्रुत्वा शूरमानी खरात्मजः । बाढमित्यब्रवीद्धृष्टो मकराक्षो निशाचरम् ॥ ४ ॥
 सोऽभिविद्य दशग्रीवं कृत्वा चापि प्रदक्षिणम् । निर्जगाम गृहाच्छुभ्राद्रावणस्याज्ञया बली ॥ ५ ॥
 समीपस्थं बलाध्यक्षं खरपुत्रोऽब्रवीद्वैचः । रथमानीयतां तूर्णं सैन्यं त्वानीर्यतां त्वरात् ॥ ६ ॥
 तस्य तदचनं श्रुत्वा बलाध्यक्षो निशाचरः । स्यन्दनं च बलं चैव समीपं प्रत्यपादयत् ॥ ७ ॥
 प्रदक्षिणं रथं कृत्वा सैमाहूय निशाचरः । मृतं संचोदयायास शीघ्रं वै रथमावह ॥ ८ ॥
 अथ तान् राक्षसान्सर्वान्मकराक्षोऽब्रवीदिदम् । यूयं सर्वे प्रयुध्यध्वं पुरस्तान्मम राक्षसाः ॥ ९ ॥
 अहं राक्षसराजेन रावणेन महात्मना । आज्ञप्तः समरं हन्तुं तावभौ रामलक्ष्मणौ ॥ १० ॥
 अथ रामं बधिष्यामि लक्ष्मणं च निशाचराः । शाखाभृगं च सुग्रीवं वानरांश्च शरोत्तमैः ॥ ११ ॥
 अथ शूलनिपातैश्च वानराणां महाचमूम् । प्रदहिष्यामि सर्प्राप्तां शुष्केन्यनमिवानलः ॥ १२ ॥
 मकराक्षस्य तच्छ्रुत्वा वचनं ते निशाचराः । सर्वे नानायुधोपेता बलवन्तः समाहिताः ॥ १३ ॥
 ते कामरूपिणः कुरां दंष्ट्रिणः पिङ्गलेक्षणः । मातंगा इव नर्दन्तो ध्वस्तकेशा भयावहाः ॥ १४ ॥
 परिवार्य महाकाया महाकायं खरात्मजम् । अभिजघ्नस्ततो हृष्टश्चालयन्तो नभस्तलम् ॥ १५ ॥
 शङ्खधेरीसहस्राणामाहतानां समन्ततः । क्ष्वेलितास्फोटितानां च तत्र शब्दो महानभूत् ॥ १६ ॥

२-५] ति० टी०-नैर्ऋतो रावणः । परिमूर्च्छितो व्यासः ॥ २-५ ॥

रा० टी०-नैर्ऋत इति । क्रोधशोकाभ्यां परिमूर्च्छितो नैर्ऋतो रावणः मकराक्षं तदभिषं खरपुत्रमचोदयत् ॥ २ ॥

रा० टी०-तन्प्रकाम्यात्-गच्छति । बलेनाभिसंमन्वि-
 तस्य गच्छ ॥ ३ ॥

रा० टी०-रावणस्येति । दृष्टो मकराक्षः बाढमित्यब्रवीत्
 ७ इति लोको वा ॥ ४ ॥

रा० टी०-स इति । स मकराक्षः दशग्रीवमभिविद्य गृहा-
 जिर्जगाम ॥ ५ ॥

रा० टी०-नैर्ऋत इति । परिमूर्च्छितः व्यासः ॥ ६ ॥ ५ ॥

६-७] ति० टी०-बलाध्यक्षं रावणबलाध्यक्षम् । ख-
 रात्तरया ॥ ६ ॥ ७ ॥

रा० टी०-समीपस्थमिति । खरपुत्रः रथमानीयतामिदं
 वचो बलाध्यक्षमब्रवीत् ॥ ६ ॥

रा० टी०-समीपस्थमिति । तानान् त्वरात् ॥ ६ ॥

रा० टी०-तस्येति । बलाध्यक्षः स्यन्दनं वचं च समीपं
 प्रत्यपादयत् प्रापयत् ॥ ७ ॥

रा० टी०-तस्येति । प्रत्यपादयत् प्रापयत् ॥ ७ ॥

८] ति० टी०-रथमावह । गृहमपि प्रापयेत्यर्थः ॥ ८ ॥

रा० टी०-प्रदक्षिणामिति । निशाचरः शीघ्रं रथमाव-
 हति मतम् संचोदयामास ॥ ८ ॥

रा० टी०-प्रदक्षिणमिति । आवह चोदय । अवेति-
 करणं दृष्टव्यम् ॥ ८ ॥

९-१३] ति० टी०-मम पुरस्तान्ममाग्रतो यूयं सर्वे
 प्रयुध्यध्वम् । वानरैः मेहेति शेषः ॥ ९-१३ ॥

रा० टी०-अथेति । मकराक्ष इदमब्रवीत् तदाकारमाह
 हे राक्षसाः मम पुरस्तात् सर्वे यूयं प्रयुध्यध्वम् ॥ ९ ॥

रा० टी०-अहमिति । रावणेनाहं हन्तुमाज्ञप्तः ॥ १० ॥

रा० टी०-अद्येति । रामादीन् बधिष्यामि ॥ ११ ॥

रा० टी०-अद्येति । शुष्केन्यनमनल इव सम्प्राप्तोऽहं
 महाचमूम् प्रदहिष्यामि सर्प्राप्तामिति ॥ १२ ॥

रा० टी०-अथ ता, नैत्यादिचतुःश्लोक्येकान्वयात् ॥ १२ ॥

रा० टी०-मकराक्षस्येति । मकराक्षस्य वचनं श्रुत्वा
 ध्वस्तकेशाः प्रकीर्णताः निशाचराः खरात्मजं परिवार्य बल-
 धरां चालयन्तस्मन्तः अभिजघ्नः श्लोकत्रयमेकान्वयि ॥ १३-१५ ॥

रा० टी०-मम राक्षस्येति । समागताः समाजगृहाः ॥ १३ ॥

१४-१६] ति० टी०-ध्वस्तकेशा विप्रकीर्णकेशाः, अत-
 एव भयावहाः ॥ १४-१६ ॥

रा० टी०-कामरूपिण इत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् ।
 स्पष्टः ॥ १४-१६ ॥

रा० टी०-शङ्खेति । आहतानां वादितानां शङ्खधेरी-
 सहस्राणां क्ष्वेलितास्फोटितानां च महान् शब्दोऽभूत् ॥ १६ ॥

१ वानं वनौकस इति गो.पाठः । २ खर इति गो.रा.पाठः । ३ इदमिति गो.रा.पाठः । ४ आहूयतामिति गो. पाठः । ५ आहरोहेति गो. समाश्लो-
 क्येति गो.पाठः । ६ मयातप्त इति गो.रा.पाठः । ७ आगता इति गो.पाठः । ८ सर्वे इति गो.रा.पाठः । ९ वदुधमिति गो.रा.पाठः । १० तत इति गो.पाठः ।

प्रभ्रष्टोऽथ करात्तस्य प्रतोदः सारथेस्तदा । पपात सहसा दैर्वाद्वजस्तस्य तु रक्षसः ॥ १७ ॥
 तस्य ते रथसंयुक्ता हयाः विक्रमवर्जिताः । चरणैराकुलैर्गत्वा दीनाः सास्रमुखा ययुः ॥ १८ ॥
 प्रवाति पवनस्तस्मिन्सर्पांशुः खरदारुणः । निर्याणे तस्य रौद्रस्य मकरास्तस्य दुर्भटेः ॥ १९ ॥
 तानि दृष्ट्वा निमित्तानि राक्षसा वीर्यवत्तमाः । अचिन्त्य निर्गताः सर्वे यत्र तौ रामलक्ष्मणौ ॥ २० ॥
 घनगजमहिषाङ्गतुल्यवर्णाः समरमुग्धेऽसकृद्दासिभिन्नाः ।
 अहमहमिति युद्धकौशलस्ते रजनीचराः परिवभ्रमुर्मुहुस्ते ॥ २१ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डेऽष्टमपठितम्. सर्गः ॥ ७८ ॥

नवभसन्तिमः सर्गः ।

मकराक्षेण तदनुवरेथ कीदृशानां व सहाति रणे तद्वर्दिताः तान्नां युद्धमुखे रामेण युद्धाद्वजस्तस्य तु रक्षसः प्रतोदः प्रतोदः निवेद्य मकराक्षः रामस्तः
 बाणैश्चतुर्भिः शूलैश्चूर्णित्वा सुप्रियुष्यथ निर्यादायगतं चापि पावकाशेण सन्निवृत्तस्य सुमन्वपातयन्तः राक्षसाः निष्ठा हस्यो देवाश्च हयाः
 निर्गतं मकराक्षं ते दृष्ट्वा वानरपुंगवाः । आप्नुत्य सहसा सर्वे योद्धुकामा व्यवस्थिताः ॥ १ ॥
 ततः प्रवृत्तं सुमहत्तद्युद्धं लोभहर्षणम् । निशाचरैः प्रवेगानां देवानां दानवैरिव ॥ २ ॥
 वृक्षशूलनिपातैश्च गर्दापरिवपातनैः । अन्योन्यं मर्दयन्ति स्म तदा कपिनिशाचराः ॥ ३ ॥
 शक्तिरवङ्गगदाकुन्तैस्तोमरैश्च निशाचराः । पट्टिष्वभिन्दिपादैश्च बाणपातैः समन्ततः ॥ ४ ॥
 पाशमुद्गरदण्डैश्च निर्यातेष्वपरैस्तथा । कदन्तं कपिसिंहानां चक्रस्ते रजनीचराः ॥ ५ ॥
 बाणैर्धरदिताश्चापि खरपुंश्च वानराः । संभ्रान्तमनसः सर्वे दृष्टुर्भयपीडिताः ॥ ६ ॥

१७] ति० टी०—तस्य घनः पपात । स वज्रोपतिति शेषः ॥ ७
 रा० टी०—वृगकुलनाह—प्रभ्रष्टेति । तस्य खरात्मजस्य
 सास्रैः कगान् प्रतोदः प्रभ्रष्टः भूमौ पतितः घनं पपात च ॥ १७ ॥
 रा० टी०—प्रभ्रष्ट इति । कगानस्य आर्तकस्य वशीकृत-
 तकस्य । लघुहस्तस्येति यावत् ॥ १७ ॥

१८] ति० टी०—विक्रमवर्जिता यथापूर्वं विचित्रपादस्याम-
 रहिताः । प्रथममाकुलैश्चरणैर्गत्वा पथात्मास्रमुखा ययुः ॥ १८ ॥
 रा० टी०—तस्येति । तस्य खरात्मजस्य रथसंयुक्ता
 हयाः विक्रमवर्जिताः बभ्रुवुरिति शेषः अत एव आकुलैः पी-
 डितैः चरणैर्गत्वा सास्रमुखास्तन्तो ययुः रणभूमिं प्रापुः ॥ १८ ॥
 रा० टी०—तस्येति । विक्रमवर्जिताः विविधपदस्यामवि-
 रहिताः । प्रथममाकुलैश्चरणैर्गत्वा पथात्प्रापुर्नित्यर्थः ॥ १८ ॥
 १९—२०] ति० टी०—प्रवाति सर्पांशुः, अत एव खरः ।
 अभिमुख इति शेषः ॥ १९ ॥ २० ॥

रा० टी०—प्रवातीति । मकराक्षस्य निर्याणे सति
 सर्पांशुः अत एव खरदारुणः पवनः प्रवाति सम्मुखे ववौ ॥ १९ ॥
 रा० टी०—प्रवातीति । सर्पांशुः अत एव खरदारुणः
 खरः पवनः दारुणो भयंकरश्च ॥ १९ ॥
 रा० टी०—तानीति । राक्षसाः निमित्तानि कुशकुलान्

दृष्ट्वापि तानि अचिन्त्य अभिगच्छन् यत्र रामलक्ष्मणौ तः
 निर्गताः प्राप्ताः ॥ २० ॥

रा० टी०—तानीत्यादिभ्योऽकृत्वमेकादशम । असकृद्दा-
 सिभिन्ना इत्यनेन श्रौयानिगयः सन्निवृत्तः । पट्टिष्विषाः पट्ट-
 शब्दः । स्यात्पट्टे । अहमहमिति वदन्तः । अचिन्त्य निर्गता-
 इति पूर्वेषां संवन्धः ॥ २० ॥ २१ ॥

इति श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आख्याने सप्तमोऽध्यायः
 न्याने युद्धकाण्डेऽष्टमोऽध्यायः अष्टमपठितम्. सर्गः ॥ ७८ ॥

२१] ति० टी०—असकृद्वृत्तानां सदामिर्निर्मितं भद्रं
 येषां ते । अहमहमिति वदन्तः ॥ २१ ॥

इति श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आख्याने सप्तमोऽध्यायः
 न्याने युद्धकाण्डेऽष्टमोऽध्यायः अष्टमपठितम्. सर्गः ॥ ७८ ॥

रा० टी०—घनंति । घनतयङ्कुलतुल्यवर्णाः समरमुग्धेऽसकृद्दा-
 सिभिन्नाः विचित्रपादाः रजनीचराः अहमहमिति वदन्तः
 मन्तः पण्डितवत् ॥ २१ ॥

इति श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आख्याने सप्तमोऽध्यायः
 युद्धकाण्डेऽष्टमपठितम्. सर्गः ॥ ७८ ॥

१-४] ति० टी०—निर्गतमिति ॥ १-४ ॥

५-६] ति० टी०—निर्यातास्तद्वन्महाव्यययो यन्त्रायथ
 विशेषः ॥ ५ ॥ ६ ॥

१ चेति गो. भूमाविति रा. पाठः । २ चेति गो. पाठः । ३ युक्ता चेति गो. पाठः । ४ पण्डितः समुद्रदन्त इति गो. पाठः । ५ नदन्त इति रा. पाठः
 ६ यूपया इति गो. पाठः । ७ रोमेति गो. रा. पाठः । ८ शिलेति गो. रा. पाठः । ९ निर्यातेष्विति गो. पाठः । १० निर्यातेष्विति गो. पाठः
 ११ वराधुविति रा. पाठः ।

तान्दृष्ट्वा राक्षसाः सर्वे द्रवमाणान्वनौकसः । नेदुस्ते सिंहवदृष्ट्वा राक्षसा जितकाशिनः ॥ ७ ॥
 विद्रवत्सु तदा तेषु वानरेषु समन्ततः । रामस्तान्वारयामास शरवर्षेण राक्षसान् ॥ ८ ॥
 वारितान् राक्षसान्दृष्ट्वा मकराक्षो निशाचरः । कोपौनलसमाविष्टो वचनं चेदमब्रवीत् ॥ ९ ॥
 तिष्ठ राम मया सार्धं द्रुन्दयुद्धं भविष्यति । त्याजयिष्यामि ते प्राणान्धनुर्मुक्तैः शितैः शरैः १० ॥
 यत्तदा दण्डकारण्ये पितरं हतवान्मम । तदैग्रतः स्वकर्मस्थं स्मृत्वा रोपोऽभिवर्धते ॥ ११ ॥
 दृश्यन्ते भृशमङ्गानि दुरात्मन्मम रज्जवः । यन्मयासि न दृष्टस्त्वं तस्मिन्काले महावने ॥ १२ ॥
 दिष्ट्यासि दर्शनं राम मम त्वं प्राप्तवानिह । काङ्क्षितोऽसि क्षुधार्तस्य सिंहस्येवेतरो मृगः ॥ १३ ॥
 अथ मद्भाणवेगेन प्रेतराड्विषयं गतः । येत्वया निहताः शूराः सह तैश्च वसिष्ठैः ॥ १४ ॥
 बहुनात्र किमुक्तेन शृणु राम वचो मम । पश्यन्तु सकला लोकास्त्वां मां चैव रणाजिरे ॥ १५ ॥

गो० टी०—मकराक्षायमानान्तरकालिकं हतान्तमाह—
 निर्गन्तमित्यादिभिः । वानरगुह्यैः निर्गतं मकराक्षं दृष्ट्वा
 मोक्षकामास्मन्तः आकृत्य व्यवस्थिता मकराक्षसन्धिषु सं-
 स्थिता वभ्रुरिति शेषः ॥ २ ॥

रा० टी०—तत इति । निशाचरैस्सह द्रुवङ्गानां सम-
 युद्धं पठन्मम ॥ २ ॥

रा० टी०—वृक्षेति । कपिनिशाचराः वृक्षशयनपातैः अ-
 न्योन्यं मर्दयन्तिस्म ॥ ३ ॥

गो० टी०—अथ मकराक्षवय एकांताशनौ—निर्गत-
 मिति ॥ १-३ ॥

रा० टी०—शक्नोति । निशाचराः निशायामेव भोजनशी-
 लाः रजनीचराः राक्षसाः शक्तिप्रभृतिभिः कपिनिशानां कदनं
 पञ्च तत्र निपाताः तादृशध्वनिमन्तो यन्त्रायुधविशेषाः स्त्रीक-
 ह्वयमेकान्वयि ॥ ४ ॥ ॥

रा० टी०—बाणेति । लघुवेणादिताः वानराः दुद्रुः ॥ ६ ॥

गो० टी०—शक्नोत्यादिलोकद्वयमेकान्वयम् । निशाच-
 राणां शेषैः । निशाचरैरिति पाठः अशनिभिर्मित्यर्थः । केषु
 निशाचराः शक्तिवद्भाविभिः अपरं रजनीचराः पाशमुद्गरादि-
 मिश्रं कदनं चक्रमिति योजना ॥ ४-६ ॥

७ [ति० टी०—द्रवमाणान्द्रवतः । जितेन जयेन काशन्ते
 ते जितकाशिनाऽभूविति शेष इति तीर्थः ॥ ७ ॥

रा० टी०—तानिति । जितकाशिनः पराभाविनिरिष्टप्रका-
 शाः राक्षसाः बहुराक्षसवन्तो राक्षसा वनौकसो द्रवमाणान्
 दृष्ट्वा सिंहवदेदुः ॥ ७ ॥

गो० टी०—तान् दृष्ट्वेति । राक्षसा जितकाशिन इति
 प्रियं वाक्यम् । जितं जयः जयेन काशन्ते इति तथोक्ता जित-
 काशिनः । वभ्रुरिति शेषः । अन्यथा द्वितीयराक्षसपदवै-
 रण्यं स्यात् ॥ ७-१० ॥

८-१०] ति० टी०—तान्वानरविद्रावकान् राक्षसान् रामः
 शरवर्षेण वारयामास ॥ ८-१० ॥

१ बलीशुभाविति गो. पाठः । २ क्रोधेति गो. पाठः । ३ ददामि ते इति गो. पाठः । ४ मदिति गो. रा. पाठः । ५ दृष्ट्वेति गो. पाठः । ६ वीरा इति
 गो. पाठः । ७ संमथ्यसीति गो. पाठः ।

रा० टी०—विद्रवदिति । वानरेषु विद्रवत्सु सत्सु राम-
 शरवर्षेण राक्षसान् वारयामास आच्छादयामास ॥ ८ ॥

रा० टी०—वारितानिति । मकराक्षः निशाचरान् वा-
 रितान् दृष्ट्वा इदमब्रवीत् ॥ ९ ॥

रा० टी०—तदाकारमाह—तिष्ठेत्यादिभिः । हे राम मया
 सार्धं द्रुन्दयुद्धं भविष्यति ॥ १० ॥

११] ति० टी०—ययस्मात्पितरं हतवानसि तस्माच्च द-
 त्तमद्विवादितः स्वकर्मस्थं पितृवचनप्रकारकर्तारं त्वां स्मृत्वा
 रोपोऽभिवर्धते । 'मदग्रतः स्वकर्मस्थं दृष्ट्वा' इति पाठो मद-
 ग्रतस्तिष्ठन्तमिति शेषः । तीर्थस्तु—स्वकर्मस्थं उत्तरामकृत्य
 निरतमित्यर्थ इत्याह ॥ ११ ॥

रा० टी०—यदिति । ययस्मान् दण्डकारण्ये मम पितरं
 त्वं हतवान् तत्तस्माद्गतोः अग्रतः पूर्वं स्वकर्मस्थं स्वकर्मनि-
 रतं राक्षसवधपरायणमित्यर्थः त्वां स्मृत्वा रोपो मम कोपो-
 भिवर्धते ॥ ११ ॥

गो० टी०—यच्चदेति । स्वकर्मस्थं वधकर्मस्थम् । यथा
 पिता हन्तव्या वधमित्यर्थः । यद्वा धातव्यकर्ममाहुतिष्ठन्त-
 मित्यर्थः । स्वकर्मस्थमिति उत्तरामकृत्यनिरतमिति शेषः ॥ ११ ॥

१२] ति० टी०—ययस्मात्तस्मिन्काले पितृवचकाले त-
 स्मिन्महावने मया न दृष्टोऽसि तस्मान्मममाङ्गानि दृश्यन्ते । तदैव
 दर्शने तु प्रतीकाङ्क्षेण तापः शास्येदित्यर्थः ॥ १२ ॥

रा० टी०—दृश्यन्ते इति । तस्मिन्काले युद्धसमये महा-
 वने दण्डकारण्ये ययस्मात् त्वं मया न दृष्टोऽसि तस्मान्ममा-
 ङ्गानि दृश्यन्ते ॥ १२ ॥

गो० टी०—दृश्यन्ते इति । तस्मिन् काले महावने यय-
 स्माच्च दृष्टोऽसि तस्मान्मममाङ्गानि दृश्यन्ते । तदानीमेव दृष्ट्ये-
 न्प्रतिकारेण तापः शास्येदित्यर्थः ॥ १२-१५ ॥

१३-१५] ति० टी०—इतरो मृगः सिंहैरच्छगमा-
 त्रम् ॥ १३-१५ ॥

रा० टी०—दिष्ट्वेति । क्षुधार्तस्य सिंहस्य इतरः सिंहभि-

अस्त्रैर्वा गद्या वापि बाहुभ्यां वा रणाजिरे । अभ्यस्तयेन वा राम वर्तेतां तेन वा मृधैम् ॥ १६ ॥
 मकराक्षवचः श्रुत्वा रामो दशरथात्मजः । अब्रवीत्प्रहसन्वाक्यमुत्तरोत्तरवादिनम् ॥ १७ ॥
 कथ्यसे किं वृथा रक्षो बहून्यसदृशानि ते । न रणे शक्यते जेतुं विना युद्धेन वाग्नलात् ॥ १८ ॥
 चतुर्दश सहस्राणि रक्षसां त्वत्पिता च यः । त्रिशिरा दूषणश्चापि दण्डके निर्हृतो मया ॥ १९ ॥
 स्वाशिताश्चापि मांसेन गृध्रगोमायुवायसाः । भविष्यन्त्यद्य वै पाप तीक्ष्णतुण्डनखाङ्कुशाः ॥ २० ॥
 राघवेणैवमुक्तस्तु मकराक्षो महाबलः । बाणौघानमुचत्तस्मै राघवाय रणाजिरे ॥ २१ ॥
 ताञ्छिराञ्छरवर्षेण रामश्चिच्छेद नैकथा । निपेतुर्भुवि विच्छिन्ना रुक्मपुङ्खाः पुर्वाससः ॥ २२ ॥
 तद्युद्धमभवत्तत्र समेत्यान्योन्यमोजसा । खरैराक्षसपुत्रस्य सूनोर्दशरथस्य च ॥ २३ ॥
 जीमूतयोरिवाकाशे शब्दो ज्यातलयोरिव । धनुर्मुक्तः स्वनोऽन्योन्यं श्रूयते च रणाजिरे ॥ २४ ॥
 देवदानवगन्धर्वाः किंनराश्च महोरगाः । अन्तरिक्षगताः सर्वे द्रष्टुकामास्तद्भुतम् ॥ २५ ॥

शो मृग इव मया त्वं काञ्चितोऽस्मि अतः शिष्टया भाग्यवशेन
 मम दर्शनं दृष्टिपथं त्वं प्राप्तवानसि ॥ १६ ॥

रा० टी०—अद्येति । मद्राण्यवशेन प्रेतराजो यमस्य वि-
 पयं दृष्टिपथं प्राप्तस्त्वं ये शराः त्वया निहताः तेरमह वसि-
 ष्यन्ति वत्स्यसि ॥ १६ ॥

रा० टी०—बहुनेति । रणाजिरे रणभूमौ त्वां मां च
 योकाः पश्यन्तु ॥ १६ ॥

१६] ति० टी०—येन कस्माद्यनेनस्त्रादिपुन्यतमेन तेऽभ्य-
 स्तं तयाभ्यासोऽस्ति तेन वा तेनैव मृधं युद्धं वर्ततां संपाद्य-
 ताम् ॥ १६ ॥

रा० टी०—अस्त्रैरिति । हे राम अस्त्रायन्यतमैः वा
 अथवा येन शस्त्रविशेषेण त्वया अभ्यस्तं यस्मिन् शस्त्रे अ-
 भ्यासः कृत इत्यर्थः तेन शस्त्रेण मृधे संघामे वर्तताम् ॥ १६ ॥

गो० टी०—अस्त्रैरिति । महाहवे निमित्तं । येन वा
 अन्येनायुधेनाभ्यस्तं तेनैव युधि वर्तताम् । भवानिति
 शेषः ॥ १६ ॥

१७] ति० टी०—उत्तरोत्तरवादिनं बहुप्रलापितम् ॥ १७ ॥

रा० टी०—मकराक्षेति । रामः उत्तरोत्तरवादिनं अधि-
 कजल्पकमित्यर्थः खरात्मजमब्रवीत् ॥ १७ ॥

गो० टी०—मकराक्षेति । उत्तरोत्तरवादिनम् । बहुप्रला-
 पिनमित्यर्थः ॥ १७ ॥

१८—१९] ति० टी०—ते त्वया जेतुमित्यन्वयः १/॥१९॥

रा० टी०—तदाकारमाह—कथ्यस इत्यादिभिः । अ-
 सदृशानि शराणामयोंग्यानि बहूनि स्वस्वाभावचनानि किं
 किमर्थं वृथा कथ्यसे वृथास्त्वमेवाह युद्धेन विना वाग्नलात् जेतुं
 न शक्यते ॥ १८ ॥

रा० टी०—इदानीं युद्धनिवृत्तिपूर्वकतत्प्राणरक्षणार्थं स्वाच-

रितमाह—चतुर्दशति । रक्षसां चतुर्दश सहस्राणि त्वत्पिता-
 दयश्च मया निहताः ॥ १९ ॥

गो० टी०—कथ्यस इति । युद्धेन विना प्रहारेण
 विना ॥ १८ ॥ १९ ॥

२०—२३] ति० टी०—स्वाशिताः उपमुक्तवन्तोऽद्य भवि-
 ष्यन्ति । त्वद्वर्तेनति शेषः ॥ २०—२३ ॥

रा० टी०—स्वाशिता इति । हे पाप तीक्ष्णतुण्डनखादि-
 शिष्टा गृध्रादयः मांसेन गृध्रमिषेण स्वाशिताः सभोजिताः
 भविष्यन्ति ॥ २० ॥

गो० टी०—राघवेणेति । मकराक्षः राघवाय बाणौघान्
 अभुञ्चत् ॥ २१ ॥

रा० टी०—तानिति । तान् मकराक्षप्रपुङ्खान् शरान्
 रामो नैकथा अनेकप्रकारं विच्छेद अत एव विच्छिन्नाः शराः
 भुवि निपेतुः ॥ २२ ॥

रा० टी०—तदिति । अन्योन्यमोजसा समेत्य तद्युद्धम-
 भवत् ॥ २३ ॥

गो० टी०—स्वाशिता इति । स्वाशिताः उपु आशि-
 तवन्तः ॥ २०—२३ ॥

२४—२५] ति० टी०—आकाशे जीमूतयोः शब्द इव
 ज्यातलयोर्न्यायकतलयोः संघर्षादेर्मोघं युष्मकोऽन्योन्यधनुर्मुक्तः
 स्वनोऽन्योन्यमिश्रो रणाजिरे श्रूयते स्म ॥ २४ २५ ॥

रा० टी०—जीमूतयोरिति । आकाशे जीमूतयोर्मेषयो-
 र्दशब्द इव ज्यातलयोः संघर्षादिति शेषः धनुर्मुक्तः स्वनः अ-
 न्योन्यं श्रूयते ॥ २४ ॥

रा० टी०—देवेति । अदुने युद्धे द्रष्टुकामा देवादयः अन्त-
 रिक्षगताः वभुवुरिति शेषः ॥ २५ ॥

गो० टी०—जीमूतयोरिति । ज्यातलयोः शब्दः ज्यात-
 लयोः संघर्षजः । शब्दः । स्वनोऽन्योन्यः स्वनोऽन्योन्यः ॥ २४ ॥ २५ ॥

१ तेनैव युधि वर्तताम् इति गो. पाठः । २ मृधे इति रा. पाठः । ३ त्विति गो. पाठः । ४ निहता इति गो. रा. पाठः । ५ अंकुरा इति गो. पाठः ।
 ६ स्वरपुत्रो विशाचर इति गो. पाठः । ७ ते इति गो. पाठः । ८ सहस्रश इति गो. रा. पाठः । ९ रक्षसाः स्वरपुत्रयेति गो. पाठः । १० तदेति गो
 पाठः । ११ उत्कृष्ट इति गो. पाठः ।

विद्धमन्योन्यगात्रेषु द्विगुणं वर्धते बलम् । कृतप्रतिकृतान्योन्यं कुरुतां तौ रणाजिरे ॥ २६ ॥
 राममुक्तांस्तु बाणौघान्नाक्षसस्त्वच्छिनद्रेणे । रक्षोमुक्तांस्तु रामो वै नैकधा प्राच्छिनच्छरैः ॥ २७ ॥
 बाणौघवितताः सर्वा दिशश्च प्रदिशस्तथा । संछन्ना वसुधा चैवं समन्तान्न प्रकाशते ॥ २८ ॥
 ततः क्रुद्धो महाबाहुर्धनुश्चिच्छेद संयुगे^१ । अष्टाभिरथ नाराचैः मृतं विव्याध राघवः ॥ २९ ॥
 भिन्वा रथं शरैः रामो हत्या अञ्जानपातयत् । विरथो वसुधास्थः स मकाराक्षो निशाचरः ॥ ३० ॥
 तत्तिष्ठद्रमुधां रक्षः शूलं जग्राह पाणिना । त्रासनं सर्वभूतानां युगान्ताग्रिसमप्रभम् ॥ ३१ ॥
 द्रुवापं महच्छूलं रुद्रदत्तं भयंकरम् । जाज्वल्यमानमाकाशे संहाराश्रमिवापरम् ॥ ३२ ॥
 यं दृष्ट्वा देवताः सर्वा भयार्ता विद्रुता दिशः । विश्राम्य च प्रहच्छूलं प्रज्वलन्तं निशाचरः ॥ ३३ ॥
 स क्रोधात्प्राहिणोत्तस्मै राघवाय महात्मने । तमापतन्तं ज्वलितं खरपुत्रकराङ्गुतम् ॥ ३४ ॥
 बाणैश्चतुर्भिराकाशे शूलं चिच्छेद राघवः । स भिन्नो नैकधा शूलो दिव्यहाटकमण्डितः ॥
 व्यशीर्यत महोल्केव रामवाणार्दितो भुवि ॥ ३५ ॥
 तच्छूलं निहतं दृष्ट्वा रामेणाकिष्टकर्मणा । साधु साध्विति भूतानि व्याहरन्ति नभोगताः ॥ ३६ ॥
 तं दृष्ट्वा निहतं शूलं मकाराक्षो निशाचरः । मुष्टिमुद्यम्य काकुत्स्थं तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ ३७ ॥
 स तं दृष्ट्वा पतन्तं तु प्रहस्य रघुनन्दनः । पावकास्त्रं ततो रामः संदधे तु शरासने ॥ ३८ ॥
 तेनास्त्रेण हतं रक्षः काकुत्स्थेन तदा रणे । सच्छिन्नहृदयं तत्र पपात च ममार च ॥ ३९ ॥

२६-२९] ति० टी०-अन्योन्यं गात्रेषु विद्धम् । वेध-
 नमभुदिति शेषः । अथापि द्विगुणं बलं वर्धते स्म । कृतप्रति-
 कृता कृतप्रतिकृतानि आपोऽष्टादशो विभक्तः । कुरुतामकु-
 ताम् अहंभाव आर्षः ॥ २६-२९ ॥

रा० टी०-विद्धमिति । तौ राममकाराक्षौ अन्योन्यगात्रेषु
 विद्धं तद्वदनं यथा भवति तथा कृतप्रतिकृता कृतप्रतिकृते
 हननप्रतिहनने अन्योन्यं कुरुतामकुरुतां एषां छद्ममिति वि-
 भक्तेर्द्विदेशः ॥ २६ ॥

रा० टी०-रामेति । नैकधा अनेकप्रकारस्य प्राच्छिनन् २७ ॥

रा० टी०-बाणोदि । दिशः प्रदिशश्च बाणौघवितताः
 व्याप्ताः अत एव संछन्ना वसुधा न प्रकाशते ॥ २८ ॥

रा० टी०-तत इति । राघवः अष्टाभिर्नागाचैर्बाणविशेषैः
 रक्षसो धनुश्चिच्छेद मृतं विव्याध च ॥ २९ ॥

गो० टी०-विद्धमिति । विद्धं वेधनम् । वर्धते अवर्धते ।
 कृतप्रतिकृतान्योन्यं कृतस्य प्रतिकृतं न्योन्यस्तौ तद्वशावन्योन्यं
 यस्मिन् युद्धकर्मणि तत्तथोक्तम् । कुरुताम् अकुरुताम् । युद्ध-
 मिति शेषः ॥ २६ ॥ २९ ॥

३०] ति० टी०-भित्ता रथम् अङ्कवेत्यर्थः । हत्या
 अञ्जानित्यसंविपाठः । 'रथादञ्जान' इति पाठान्तरम् । वसु-
 धास्थोऽभुदिति शेषः ॥ ३० ॥

रा० टी०-भित्त्वेति । रामः रथं भित्त्वा रथात् अञ्जान

अपातयत् अचालयत् अत एव मकाराक्षो वसुधास्थो वधुर्वेति
 शेषः ॥ ३० ॥

गो० टी०-भित्त्वेति । वसुधां तिष्ठत् वसुधायामतिष्ठत् ३०

३१-३२] ति० टी०-'तत्तिष्ठद्रमुधाम' इति पाठः

वसुधां वसुधायां तिष्ठत्तदशः शूलं जग्राहेति संबन्धः ॥ ३१ ॥ ३२

३३-३९] ति० टी०-शूलोऽर्थचादिः ॥ ३३-३९ ॥

रा० टी०-तदिति । वसुधां वसुधायां तिष्ठत्तदशः युगान्ता-
 ग्रिसमप्रभं शूलं जग्राह ॥ ३१ ॥

रा० टी०-द्रुवापमिति । यत् महच्छूलं दृष्ट्वा भयार्ता
 देवता दिशो विद्रुताः नन् अपरं संहाराश्रमिव जाज्वल्यमानं
 द्रुवापमन्योन्येण प्रज्वलन् परान्प्रज्वालयत् तन्महच्छूलं स
 मकाराक्षः विश्राम्य राघवाय प्राहिणोत् प्राक्षिपत् सार्द्धश्लो-
 कद्वयमेकान्वयि ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

रा० टी०-तमिति । राघवः आपतन्तं शूलं चतुर्भिर्बाणै-
 र्चिच्छेद ॥ ३४ ॥

गो० टी०-तदिति । वसुधां वसुधायाम् ॥ ३१-३४ ॥

रा० टी०-स इति । रामबाणार्दितः अत एव नैकधा
 अनेकप्रकारं भितः छिन्नः शूलः महोल्केव भुवि व्य-
 शीर्यत ॥ ३५ ॥

रा० टी०-तदिति । रामेण निहतं शूलं दृष्ट्वा भूतानि
 प्रविष्ट्यादिदेवाः नभोगता देवादयश्च साधु साध्विति व्या-
 हरन्ति ॥ ३६ ॥

१ बाणौघवितता इति गो. पाठः । २ बोधेति रा. पाठः । ३ रुद्रस्य इति गो. रा. पाठः । ४ रथादञ्जानेति रा. रथाञ्जानमपातयदिति गो. पाठः ।
 ५ वसुधां तिष्ठति गो. पाठः । ६ साध्विदं पर्यं गो. युस्के नास्ति । ७ इति गो. पाठः । ८ आदरे इति गो. पाठः । ९ तु निभिरिति गो. पाठः ।
 १० छिन्न इति गो. रा. पाठः । ११ वे इति गो. पाठः ।

दृष्ट्वा ते राक्षसाः सर्वे मकराक्षस्य पातनम् । लङ्कामेव प्रधावन्त रामबाणभयैर्दिताः ॥ ४० ॥

दशरथनृपसूनुबाणवेगै रजनिचरं निहतं खरात्मजं तम् ।

प्रददृशुरथ देवताः प्रहृष्टा गिरिमिव वज्रहतं यथा विकीर्णम्

॥ ४१ ॥

इत्यर्थे श्रीमद्रामायणे वानर्माक्षीय आदिकाङ्गे बृहत्काण्डे त्वन्मप्रतिपत्तमः सर्गः ॥ ७९ ॥

अर्धान्वितः मर्गः ।

[illegible]

मकराक्षं हतं श्रुत्वा रावणः समिनिजयः । रोपेण महताविष्टो दन्तान्कटवन्धाय च ॥ १ ॥

कुपितश्च तदा तत्र किं कार्यमिति चिन्तयन् । आदिदेशाय संकटो रणयेन्द्राजितं मुत्तम ॥ २ ॥

जहि वीर महावीर्यो भ्रातरौ समस्तधर्णौ । अटयो हृदयमानो या सर्वथा त्वं बलाभितः ॥ ३ ॥

त्वमप्रतिमकर्माणमिन्द्रं जयामि संयुगे । किं पुनर्मनुष्यो दृष्ट्वा न वधिष्यामि संयुगे ॥ ४ ॥

तथोक्तो गङ्गसेन्द्रेण प्रतिगृह्य पितृवर्गः । यत्तन्मयी स विधिवन्पावकं जुह्वेन्द्रजित् ॥ ५ ॥

रा० टी०--तदिति । भक्तगणः मुष्टिसंख्येयः साक्षात्
गमं तिष्ठतिष्ठन्त्यध्वीव ॥ २७ ॥

शु० टी०--स इति । तत्तत्तं नै मङ्गलं यामो दृष्ट्वा देवा-
सने भवन्ति पापकान्त्रं संद्वे ॥ ३८ ॥

रा० टी०-तेनेति । तेन गमप्रयुक्तं अक्षेण कर्णान्
काहृत्स्थेन कर्त्रा संछिन्नदृश्यमेत एव ह्यं गतो यत्प्रसाद
पपात मभार व ॥ ३५ ॥

गो० टी०-तच्छूलमिति । नभोगता नभोगताम् ।
 “सुपांशुवृक०” इत्यादिना आकारादेशः । ३०-४ ।

४०-४१] ति० श्री०-प्रभावन्त प्रायत्तन्त ४४०॥२५॥

नवम्यां पूर्वगात्रेऽस्य वयः ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामाग्रे रामायणविक्रमे वामनीय-
आदिकाव्ये सुदृकाण्डे नवमस्तितमः सर्गः ॥ ७९ ॥

रा० टी०-दृष्टेति । राक्षसाः मकराक्षन्व पातनं दृष्ट्वा
लङ्गामेव प्रधावन्त प्राधावन्त ॥ ४० ॥

रा० टी०—दशरथेति । दशरथपुत्रमनुवाणवर्गः निदत्तं तं
मकराक्षं प्रहृष्टाः सत्पुत्रो देवताः यथायत्नं ददुः तत्र दृष्टान्तः
यज्जहतमत एव विकीर्णं निगमिष्य ॥ ४१ ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणव्याख्याने रामायणशिरो-

अणौ युद्धकाण्डे एकोनाशीतितमः सर्गः ॥ ७९ ॥

गो० टी०-दशरथेति । गिरिमिव वज्रहतं यथेति । द्वे

अथ कथं पश्येत् संन्यासं कथं वाच्यं तस्मै । पञ्चाङ्गं वेदं च, सव्यवहारेभ्यः ।
नान्यदग्र्यमस्ति । अथवा अथ ॥ ४३ ॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय । श्रीमद्भागवतसूक्तम् ॥ १०८ ॥

३-४ } ति० श्रु० अथवा देवार्थो न्यतः ॥ १-२ ॥

[illegible]

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

गो० टी० - अनेक विधिंमोर्गनिवने--सकगक्षमिन्धा
दि । आविष्ट अनुचिति जेपः ॥ १-३ ॥

३।० टी।०-व्यमिति । व्यमितिं जगत्मे तदि मावृषी दृष्ट्वा
किं जगद्विषयमिदं विविच्यस्येतेत्यर्थः ॥ २ ॥

गो० टी०-त्वामिति । जयमि अजेयं । पुन शब्दस्त्वर्थः ।
मानुषो पुनः मानुषो तु । संशये दृष्टायि न वक्ष्यमि किं
दर्शनमात्रेण वक्ष्यम्येवेत्यर्थः ॥ ४ ॥

५] ति० टी०-मृद्वं मृदाय । मृद्व्यभान आधे ॥ ५ ॥

रा० टी०-तथेति । राशमेन्द्रण तथोक्त इन्द्रजित् पितृ-

१ अन्यथावस्तीति गो. पाठः । २ अर्दितास्तदेति गो रा. पाठः । ३ पुत्रेति गो. पाठः । ४ ददुशुग्विजति रा. पाठः । ५ मृग अश्वमिति गो. पाठः । ६ पयत्रिति गो. पाठः ।

जुह्वतश्चापि तत्राग्निं रक्तोष्णीषधराः स्त्रियः । आजग्मुस्तत्र संभ्रान्ता राक्षस्यो यत्र रावणिः ॥ ६ ॥
 शस्त्राणि शरपत्राणि समिधोऽथ विभीतकाः । लोहितानि च वासांसि सुव्रतं कार्ष्ण्यसं तथा ॥ ७ ॥
 सर्वतोऽग्निं समास्तीर्य शरपत्रैः सतोमरैः । छागस्य सर्वकृष्णस्य गर्लं जग्राह जीवतः ॥ ८ ॥
 शरैर्होमसमिद्रस्य विधूमस्य महाचिषः । बभूवुस्तानि लिङ्गानि विजयं दर्शयन्ति च ॥ ९ ॥
 प्रदक्षिणावर्तशिखस्तप्तहाटकसंनिभः । हविस्तत्प्रतिजग्राह पावकः स्वयमुत्थितः ॥ १० ॥
 हुत्वाग्निं तर्पयित्वाथ देवदानवराक्षसान् । आरुरोह रथश्रेष्ठमन्तर्धानगतं शुभम् ॥ ११ ॥
 स वाजिभिश्चतुर्भिस्तु बाणैस्तु निशितैर्युतः । आरोपितमहाचापः शुशुभे स्यन्दनोत्तमैः ॥ १२ ॥
 जाज्वल्यमानो वपुषा तपनीयपरिच्छिदः । मृगैश्चन्द्रार्धचन्द्रैश्च स रथः समलंकृतः ॥ १३ ॥
 जाम्बूनदमहाकम्बुदक्षिपावकसंनिभः । बभूवेन्द्रजितः केतुर्वैदूर्यसमलंकृतः ॥ १४ ॥
 तेन चादित्यकल्पेन ब्रह्माक्षेण च पालितः । स बभूव दुराधर्षो रावणिः सुमहाबलः ॥ १५ ॥

वचः प्रतिगृह्य यजभूमौ पावकं त्रिविज्जुह्वनं सत्त्वापूर्वकवि-
 धेरनित्यत्वादुक्तमात्रः ॥ ७ ॥

गो० टी०-तथोक्त इति । यत्र जुह्वान् । जुह्वमात्र
 आर्षः ॥ ९ ॥

६] ति० टी०-स्त्रिय आजग्मुः । होमपरिचारिका इति
 शेषः ॥ ६ ॥

रा० टी०-जुह्वत इति । अग्निं युजतः सतः रक्तोष्णीष-
 धराः कृत्विजां धारणां गृहीतारुणोष्णीषाः राक्षस्यः स्त्रियः
 यत्र रावणिः तत्राजग्मुः ॥ ६ ॥

गो० टी०-जुह्वत इति । भावद्वारेण पथी । रक्तोष्णीष-
 धराः । कृत्विग्धारणार्थं रक्तोष्णीषापाण्यानयन्त्य इत्यर्थः ।
 लोहितोष्णीषा कृत्विजः प्रचरन्ति इति श्रुतेः । संभ्रान्ताः
 त्वरावस्यः । समयतिक्रमो मा भूदिति त्यग्या उष्णीषापाण्य-
 निन्दुरित्यर्थः ॥ ६ ॥

७-८] ति० टी०-शस्त्राणीत्यादि व्याख्यातम् ॥ ७ ॥ ८ ॥

रा० टी०-शस्त्राणीति । सर्वतोऽग्निं शस्त्रादीनि समास्तीर्य
 सतोमरैश्शरपत्रैर्जीवतः छागस्य गर्लं जग्राह श्लोकद्वयमे-
 कान्वयि ॥ ७ ॥ ८ ॥

गो० टी०-शस्त्राणीति । शस्त्राणि । अभवन्निति शेषः ।
 शरपत्राणि गुन्द्रपत्राणि गुन्द्रश्च काशजानीयः गुन्द्रस्ते-
 जनकः शर इत्यमरः । शस्त्राणि तोमराणि सतोमरैरित्यु-
 वादात् । शस्त्राणि शरपत्राणि च परित्स्तरणान्यभयन् ।
 विभीतकाः समिधः इध्मानि अभयन् । वासांसि कृत्विगुष्णी-
 पवासांसि लोहितान्यभयन् । कार्ष्ण्यसं सुव्रतासीत् ॥ ७ ॥ ८ ॥
 ९-१०] ति० टी०-विजयं दर्शयन्ति चेत्पत्र जीवतः
 पुनर्लङ्काप्रवेश एवात्र जयः ॥ ९ ॥ १० ॥

रा० टी०-शरैर्ति । शरहोमेन समिद्रस्य महाचिषो वहः
 यानि विजयं दर्शयन्ति तानि लिङ्गानि चिह्नानि बभूवुः ॥ ९ ॥

रा० टी०-लिङ्गान्येवाद प्रदक्षिणेति । प्रदक्षिणावर्तो
 शिरसा यस्य स स्वयमुत्थितः पावकः तद्वयिः प्रतिजग्राह ॥ १० ॥

गो० टी०-सकृदेवेति । विजयं दर्शयन्ति विजय-
 सचकानि ॥ ९ ॥ १० ॥

११-१२] ति० टी०-राक्षसान्तर्पयित्वा । अभिचा-
 र्यागीयानिति शेषः ॥ ११ ॥ १२ ॥

रा० टी०-हुत्वेति । अन्तर्धानगतम् अन्तर्धानगतिवि-
 पयकक्रांतिमन्तं रथश्रेष्ठमारुरोह इन्द्रजिति शेषः ॥ ११ ॥

रा० टी०-स इति । वाजिप्रभृतिभिर्युतः स्यन्दनोत्तमः
 शुशुभे ॥ १२ ॥

गो० टी०-हुत्वेति । अन्तर्धानगतम् अन्तर्धानगति-
 युक्तम् ॥ ११ ॥ १२ ॥

१३] ति० टी०-वपुषा स्वरूपेण जाज्वल्यमानो रथ
 इति शेषः । मृगैश्चित्रमयैः ॥ १३ ॥

रा० टी०-जाज्वल्यमान इति । वपुषा स्वस्वरूपका-
 न्त्या जाज्वल्यमानः प्रकाशमानः चित्राभूतमृगादिभिः समलं-
 कृतः स रथः शुशुभे इत्युक्त्यते ॥ १३ ॥

गो० टी०-जाज्वल्यमान इति । मृगैः मृगाकारप्रति-
 माभिः चन्द्रैः चन्द्राकारैः अर्धचन्द्रैः रचनाविशेषैः ॥ १३ ॥

१४-१५] ति० टी०-जाम्बूनदमया महान्तः कम्बवो
 वलय यय । 'कम्बुर्ना वलयं शङ्खे' इत्यमरः ॥ १४ ॥ १५ ॥

रा० टी०-जाम्बूनदेति । जाम्बूनदः सवर्णमयः महान्
 कम्बुवलयो यस्य स इन्द्रजितः केतुः वैदूर्यसमलंकृतो बभूव क-
 म्बुनावलये शङ्खे इत्यमरः ॥ १४ ॥

रा० टी०-तेनेति । आदित्यकल्पेन ब्रह्माक्षेण पालितो
 रावणिः दुराधर्षो बभूव ॥ १५ ॥

गो० टी०-जाम्बूनदेति । जाम्बूनदमहाकम्बुः सौवर्ण-
 महावलययुक्तः । कम्बुर्नावलये शङ्खे इत्यमरः ॥ १४ ॥ १५ ॥

सोऽभिनिर्वाय नगरादिन्द्रजित्समितिजयः । हुत्वाग्निं राक्षसैर्मन्त्रैरन्तर्धानगतोऽब्रवीत् ॥ १६ ॥
 अथ हत्वा रणे यौ तौ मिथ्या प्रवेजितौ वने । जयं पित्रे प्रदास्यामि रावणाय रणेऽधिकम् ॥ १७ ॥
 अथ निर्वाणरामुखीं हत्वा रामं च लक्ष्मणम् । करिष्ये परमां प्रीतिमित्युक्त्वान्तरधीयत ॥ १८ ॥
 आपपाताथ संकुद्धो दशश्रीवेण चोदितः । तीक्ष्णकार्मुकनाराचैस्तीक्ष्णस्त्विन्द्ररिपु रणे ॥ १९ ॥
 स ददर्श महावीर्यो नागौ त्रिशिरसाविव । सृजन्ताविषुजालानि वीरौ वानरमध्यगौ ॥ २० ॥
 इमौ ताविति संचिन्त्य सज्यं कृत्वा च कार्मुकम् । संततानिषुधाराभिः पर्जन्य इव वृष्टिमान् ॥ २१ ॥
 स तु वैहायसरथो युधि तौ रामलक्ष्मणौ । अचक्षुर्विषये तिष्ठन्विषयाध निशितैः शरैः ॥ २२ ॥
 तौ तस्य शरवेगेन परीतौ रामलक्ष्मणौ । धनुषी सशरे कृत्वा दिव्यमखं प्रचक्रतुः ॥ २३ ॥
 प्रच्छादयन्तौ गगनं शरजालैर्महाबलौ । तमस्रैः सूर्यसंकाशैर्नव पस्पशतुः शरैः ॥ २४ ॥
 स हि धूमान्धकारं च चक्रे प्रच्छादयन्मभः । दिशश्चान्तर्दधे श्रीमाक्षीहारतमसा द्रुतः ॥ २५ ॥
 नैव ज्यातलनिर्वोपो न च नेमिखुरस्वनः । शुश्रुवे चरतस्तस्य न च रूपं प्रकाशते ॥ २६ ॥
 घनान्धकारे तिमिरे शिखोर्वर्षमिवाद्भुतम् । स वर्षं महाबाहुर्नाराचशरवृष्टिभिः ॥ २७ ॥

१६-१७] ति० टी०-राक्षसैर्मन्त्रैर्निर्कतिदैवत्यमन्त्रैः । अन्तर्धानगतोऽन्तर्धानशक्तिं प्राप्तः ॥ १६ ॥ २७ ॥

रा० टी०-स इति । इन्द्रजित् नगरात् निर्वाणं निर्गत्य राक्षसैः राक्षसकुलमात्रप्रसिद्धैः मन्त्रैः अग्निं हुत्वा अन्तर्धानगत-
 स्सन् अब्रवीत् ॥ १६ ॥

गो० टी०-स इति । राक्षसैः निरकतिदैवताकैः । अन्त-
 र्धानगतः अन्तर्धानशक्तिं प्राप्तः । अतः इत्युक्त्वान्तरधीयते-
 त्यनेन न विरोधः ॥ १६ ॥

रा० टी०-अद्यति । मिथ्या निर्गम्य यौ वने प्रवेजितौ
 आगतौ तौ रामलक्ष्मणौ हत्वा अतिकं जयं पित्रे प्रदास्यामि १०

गो० टी०-अथ हत्वेत्यादिश्लोकद्वयमेकाव्ययम् । अथ
 निर्वाणराममिति । पितुरित्यध्याहारः । पितुः परमप्रीतिं
 परमप्रीतिं प्रति । पितुः प्रीतिषुद्विष्येत्यर्थः । अथ सलक्ष्मणं
 रामं हत्वा उर्वी निर्वाणरां करिष्ये इति संबन्धः ॥ १७-१९ ॥

१८-१९] ति० टी०-रामं हत्वा निर्वाणरामुखीं कृत्वा
 पितुः प्रीतिं करिष्ये इत्यर्थः । यस्त्वेवमादिवचसां रामस्तु निप-
 रतया क्लेशेन व्याख्यायन् तद्बुधैव । कवेः कविनिबद्धवक्तुश्च तथा
 तात्पर्याभावादिति । एतत्सजातीयवालिवाक्यावसं । निरु-
 पितम् ॥ १८ ॥ १९ ॥

रा० टी०-अद्यति । उर्वी निर्वाणरां हत्वेति शेषः इत्यु-
 क्त्वा अन्तरधीयत वचनादुपगम्येत्यर्थः ॥ १८ ॥

रा० टी०-आपपातेति । तीक्ष्णकार्मुकनाराचैः तीक्ष्णै-
 र्हंकारादिभिश्चोपलक्षित इन्द्ररिपुः रणे आपपात ॥ १९ ॥

२०] ति० टी०-गुणीयतुः संवन्धाभिश्चिरोनगन्तोऽप्रे-
 शा । सृजन्तौ स्रक्ष्यन्तौ ॥ २० ॥

रा० टी०-स इति । स इन्द्ररिपुः इषुजालानि सृजन्तौ

त्रिशिरसौ नागाविव महावीर्यौ रामलक्ष्मणौ ददर्श । गुणीयतुयो-
 स्संस्त्रातुं त्रिशिरोनागहत्वेनाप्रेक्षा ॥ २० ॥

गो० टी०-स ददर्शति । नागौ त्रिशिरसाविवेति वृष्टा-
 न्तेन । रामलक्ष्मणयोर्महापुरुषलक्षणपृष्ठपुण्ड्रवतम् । त्रिशिरस्कत्वं
 योऽप्येव । सृजन्तौ स्रक्ष्यन्तौ । स हृदराजसंश्रयकारिणा-
 वित्यर्थः ॥ २० ॥

२१] ति० टी०-इमौ ताविति संचिन्त्य सकलशस्त्राद-
 न्तरागिति स्मृत्यनुपरागाभिरिषुर्नयैः संतानापूरयामास । सयां
 दिश इति शेषः ॥ २१ ॥

रा० टी०-इमाविति । इमावेव रामलक्ष्मणाविति सञ्चि-
 न्त्य निश्चित्य कार्मुकं सज्यं ज्यासहितं कृत्वा वृष्टिमान् पर्जन्य
 इव इषुजालानि संततान् ॥ २१ ॥

गो० टी०-इमौ ताविति । संततान् वर्षम् ॥ २१ ॥

२२] ति० टी०-वैहायसरथ आकाशगामी रथो गम्य स्तः ।
 अचक्षुर्विषये तिष्ठन् । इदं युद्धं तद्वाञ्छितं सद्यसाविव ॥ २२ ॥

रा० टी०-स इति । स इन्द्ररिपुः अचक्षुर्विषये तिष्ठन् सन्
 शरैर्विव्याध ॥ २२ ॥

गो० टी०-वैहायसं विहायसा गमनम् ॥ २२-२३ ॥

२३] ति० टी०-परीतौ व्यापौ । प्रचक्रतुः प्रादुश्रक्तुः ॥ २३

रा० टी०-ताविति । शरवेगेन परीतौ रामलक्ष्मणौ
 धनुषी सशरे कृत्वा दिव्यमखं तन्मंत्राभिर्मन्त्रणं प्रचक्रतुः ॥ २३ ॥

२४] ति० टी०-अक्षैश्चमन्त्राभिमन्त्रितैः शरैस्तमिन्द्र-
 जितैर्नव पस्पशतुः परपशतुः अन्तर्हितत्वादिति भावः ॥ २४ ॥

रा० टी०-प्रच्छादयन्ताविति । महाबलौ अक्षैः तन्मंत्रा
 भिमन्त्रितैश्च शरैः तमिन्द्रजितं नैव पस्पशतुः परपशतुः अन्तर्हि-
 तत्वादित्यर्थः ॥ २४ ॥

२५-२७] ति० टी०-धूमान्धकारं चक्रे । मायमेनि

१ राजिताविति गो. पाठः । २ राजितमिति गो. रा. पाठः । ३ लक्ष्मणमिति गो. रा. पाठः । ४ परमप्रीतिमिति गो. पाठः । ५ संततानां चिति
 गो. पाठः । ६ जालाभिरिति रा. पाठः । ७ वैहायसं प्राप्य वरधो रामलक्ष्मणाविति गो. पाठः । ८ वृष्टा इति गो. रा. पाठः । ९ शेरिति गो. पाठः ।

स राघं सूर्यसंकाशैः शरैर्दत्तवरैर्भृशम् । विव्याध समरे क्रुद्धः सर्वगात्रेषु रावणिः ॥ २८ ॥
 तौ हन्यमानौ नाराचैर्धाराभिरिव पर्वतौ । हेमपुङ्खाभरव्याघ्रौ तिग्मान्मुमुक्षुः शरान् ॥ २९ ॥
 अन्तरिक्षे समासाद्य रावणि कङ्कपत्रिणः । निकृत्य पतगा भूमौ पेतुस्ते शोणितौपुताः ॥ ३० ॥
 अतिमात्रं शरौघेण दीप्यमानौ नरोत्तमौ । तानिघ्नन्ततो भट्टैरनेकैर्विचकर्तुः ॥ ३१ ॥
 यतो हि दृष्टाते तौ शरान्निपतितौच्छितान् । ततस्तु तौ दाशरथी समुज्जातेऽस्त्रमुत्तमम् ॥ ३२ ॥
 रावणिस्तु दिशः सर्वा रथेनातिरथोऽपतन् । विव्याध तौ दाशरथी लब्धैस्त्रैः निशितैः शरैः ॥ ३३ ॥
 तेनातिविद्धौ तौ वीरौ रुक्मपुङ्खैः सुसंहतैः । बभूवुर्दाशरथी पुष्पिताविव किंशुकौ ॥ ३४ ॥
 नास्य वेगगतिं कश्चिन्न च रूपं धनुः शरान् । न नास्य विदितं किञ्चित्सूर्यस्येवाभ्रसंपुत्रे ॥ ३५ ॥
 तेन विद्धाश्च हरयो निहताश्च गतासवः । बभूवुः शतशस्तत्र पतिता धरणीतले ॥ ३६ ॥
 लक्ष्मणस्तु ततः क्रुद्धो भ्रातरं वाक्यमब्रवीत् । ब्राह्मणं प्रयोक्ष्यामि वधार्थं सर्वैरक्षसाम् ॥ ३७ ॥
 तमुवाच ततो रामो लक्ष्मणं शुभलक्षणम् । नैकस्य हेतो रक्षांसि पृथिव्यां हन्तुमर्हसि ॥ ३८ ॥

अंशः । निशान्तरिक्षेऽपतितौपयामाम् । नाराचैर्धाराभिरिव कर्तविकं
 मायया संपादयामासेत्यर्थः ॥ २८—२९ ॥

२८-२९] ति० टी०—दत्तवरैर्भृशतैः ॥ २८ ॥ २९ ॥

रा० टी०—स इति । स इन्द्रजित् नभः प्रच्छादयन् प्रच्छा-
 दयितुं धूमान्धकारं चक्रे ममाययमिति शेषः अत एव दिशः
 अन्तरिक्षे अन्तर्द्रापयामास ॥ २९ ॥

रा० टी०—नेति । चरतो गच्छतोऽपि तस्येन्द्रजितो जया-
 तन्निर्वाणः नेमिखग्वन्धनश्च न शुभ्रुवः ॥ २९ ॥

रा० टी०—स इति । नभः प्रच्छादयन् । हेतौ शतप्र-
 त्ययः । अन्तर्द्रापयामासेत्यर्थः । धूमान्धकारमिति नीहारन-
 मसावृता इति च पूर्वमेवोपातकलुपत्वमुच्यते ॥ २९ ॥ २९ ॥

रा० टी०—प्रनेति । महाबाहुः रामः धने निविष्टः अन्ध-
 कारं दृष्टुपधातकं निर्भिन्नं तमसि नागाचशब्दप्रतिभिः शिला-
 वर्पणैश्च वर्पणैः ॥ २९ ॥

रा० टी०—स इति । रावणिः दत्तवरैर्भृशैः रामं सर्वगात्रेषु
 विव्याध अतताह ॥ २८ ॥

रा० टी०—ताथेति । नाराचैः हन्यमानौ पर्वताविव नारा-
 चैर्हन्यमानौ तौ रामलक्ष्मणौ तिग्मान् शरान् मुमुक्षुः ॥ २९ ॥

रा० टी०—धूमान्धकार इति । धूमान्धकारं धनकादि-
 भवति ॥ २९—२९ ॥

३०] ति० टी०—कङ्कपत्रिणस्ते पतगा वाणाः अन्तरिक्षे
 रावणि समासाद्य तं निकृत्य विद्धा भूमौ शोणितौपुताः
 पतुः ॥ ३० ॥

रा० टी०—अन्तरिक्ष इति । पतगाः रामवाणाः अन्त-
 रिक्षे रावणि समासाद्य प्राप्य निकृत्य विद्धा शोणितौपुता-
 स्मन्तः भूमौ पतुः ॥ ३० ॥

रा० टी०—अन्तरिक्ष इति । पतगाः पक्षिणो भूत्वा ।
 तथा वेगवन्त इत्यर्थः ॥ ३०—३३ ॥

३१] ति० टी०—तानिघ्नन्तिन्द्रजित्यक्तवाणान्विचकर्तुं रि-
 त्यापौ गुणः ॥ ३१ ॥

रा० टी०—अतिमात्रमिति । शरौघेण अतिमात्रमत्यन्तं
 दीप्यमानौ नरोत्तमौ तान् इन्द्रजित्प्रयुक्तान् पतनं दृष्ट्वा
 भट्टैर्वाणविशेषैः विचकर्तुः विचकृतुः ॥ ३१ ॥

३२-३४] ति० टी०—यतो यस्यां दिशि ततस्तस्यां
 दिशि ॥ ३२—३४ ॥

रा० टी०—यत इति । तो दाशरथी यतो यस्याः दिशः
 निपतितान् निर्गतान् शरान् दृष्ट्वाते ततः तस्यां दिशि उन्त-
 ममथं समुज्जाते विशिपतुः ॥ ३२ ॥

रा० टी०—रावणिमिति । रावणिस्तु सर्वाः दिशः पतनं
 दिशः पतन् सन् शरैर्लघुनि अल्पकाष्ठेन बहुदूरं प्रच्छादनगीडा-
 नि अस्त्राणि ययोस्त्रौ दाशरथी विव्याध ॥ ३३ ॥

रा० टी०—तेनेति । रुक्मपुङ्खैः शरैरतिविद्धौ अतिताडि-
 तौ रामलक्ष्मणौ पुष्पितौ मयुषौ किंशुकाविव बभूवुः सुवर्ण-
 मयत्वेन निहतबहुजन्तुरूपिराकत्वेन च शराणां किंशुकु-
 प्पापमा ॥ ३४ ॥

रा० टी०—तेनेति । सुसंहितैः सधुनिर्मितैः ॥ ३४ ॥

३५-३८] ति० टी०—अभ्रसंपुत्रे सूर्यस्य गत्यादिकमिव
 नास्य वेगयुक्तगत्यादिकं किञ्चिद्विदितम् ॥ ३५—३८ ॥

रा० टी०—नेति । अस्त्राणां संपुत्रे अतिप्रवाहे सूर्यस्येव
 अस्येन्द्रजितः गत्यादि कश्चिन्न वेद अत एव अस्य विदितं स्थितिं
 च न वेद विदितशब्दः णिजन्तप्रकृतिकनिष्ठान्तः संज्ञापूर्वकविधे-
 रनित्यत्वाद्गुणाभावः ॥ ३५ ॥

रा० टी०—तेनेति । तनंदजिता अतिविद्धाः अत एव
 निहताः पीडिताः अत एव गतासवः शतशो हरयः धरणीतले
 पतिता बभूवुः ॥ ३६ ॥

रा० टी०—लक्ष्मण इति । सर्वैरक्षसं वधार्थं ब्राह्मणं
 प्रयोक्ष्यामीति वाक्यं लक्ष्मणो भ्रातरमब्रवीत् ॥ ३७ ॥

१ वक्षिता इति गो. पाठः । २ निचकृतुर्नुरिति गो. पाठः । ३ निपातत इति गो. पाठः । ४ यः पतञ्जलि गो. रा. पाठः । ५ कश्चश्च इति गो.
 पाठः । ६ सुसंहितेति गो. रा. पाठः । ७ अन्यदिति गो. पाठः । ८ सुसमिति गो. पाठः । *ताड्याचकारेति युक्तम् ।

अयुध्यमानं प्रच्छन्नं प्राञ्जलिं शरणागतम् । पलायमानं मत्तं वा न हन्तुं त्वमिहाहसि ॥ ३९ ॥
तैस्यैव तु वधे यत्नं करिष्यामि महाभुज । आदेक्ष्यावो महावेगानस्त्रानाशीविपोपमान् ॥ ४० ॥
तमेनं मायिनं क्षुद्रमन्तर्हितरथं बलात् । राक्षसं निहनिष्यन्ति दृष्ट्वा वानरयूथपाः ॥ ४१ ॥

यद्येष भूमिं विशते दिवं वा रसातलं वापि नभस्तलं वा ।

एवं विगृहोऽपि ममास्त्रदग्धः पतिष्यते भूमितले गतासुः ॥ ४२ ॥

इत्येवमुक्त्वा वचनं महार्थं रघुप्रवीरः प्रवर्गर्षभैरुतः ।

वधाय रौद्रस्य वृशंसकर्मणस्तदा महात्मा त्वरितं निरीक्षते ॥ ४३ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डेऽशीनितमः सर्गः ॥ ८० ॥

एकाशीनितमः सर्गः ।

इन्द्रजित्सर्वेषां मोहनार्थं साध्यामथो नीतां स्वयित्रिंशत् स्वर्गेषु स्थापयित्वा वाचगमिष्यन्ते यदाप्यनन्तरं गतामश्रयमां भारति-
स्तादर्शी दीनां सीतां दृष्ट्वा वानरखलेन परितृणोऽन्यथाक्त्वा रावणिरतु रामरागेन कोशन्तो वानराणां परक्रमेन खड्गनाताञ्जित-
तदृष्ट्वा हनुमांसं भर्त्सितवान् वानरा अपि तद्विशाम्य विषण्णं ब्रुवुः

विज्ञाय तु मनस्तस्य राघवस्य महात्मनः । स निष्ठत्याहवाचस्वात्मविवेश पुरे ततः ॥ १ ॥

रा० टी०—तमिति । रामो लक्ष्मणसुवाच तदाकारमाह एक-
मन्त्रजितो हतोः रक्षांसि निषिधराश्रमान् हन्तुं त्वं भाहमि ३९

गो० टी०—नास्त्विति । अत्रभोऽत्रे मेधावरण ॥ ३९—३८॥

३९] ति० टी०—अयुध्यमानं त्यक्तगृहं प्रच्छन्नं गृहभीत्या
गृहेऽस्मददृश्यतदा स्थितम् अयुध्यमानत्वादिषट्प्रकाराणामपि
गर्भग्रन्थदेशेन व्रज्याश्रमेऽथाने यथो भवति, न तु तद्युज्यते इत्यर्थः ।
अन्ततो विभीषणस्यापि नाशप्रसङ्ग इत्याशयः ॥ ३९ ॥

रा० टी०—ननु इन्द्रजित्मात्रवधायैव व्रज्याश्रं प्रशोषामीत्यत-
आह—अयुध्यमानमिति । अयुध्यमानप्रभृतीन् हन्तुं त्वं
भाहसि एतेन पूर्वशरप्रक्षेपो रावणिप्रयार्थमेवेति ध्वनितम् ॥ ४० ॥

गो० टी०—नैकस्येत्यादि । प्रच्छन्नं युद्धभीत्या प्र-
च्छन्नम् । पलायन्तं पलायमानम् ॥ ३९ ॥

४०—४१] ति० टी०—माययान्तर्हितमनमेव हन्तुं योग-
नाशीविपोपमानाभ्यां आदेक्ष्यावः । अदृष्टवचोऽस्मदंशसाध्यः ।
दृष्टस्य तु वध ईषत्करो वानराणामपीत्याह—राक्षसमिति ।
यदि दर्शनं स्यात्तदा दृष्ट्वा दर्शनमात्रेण हनमदादय एनं राक्षसं
निहनिष्यन्ति । ‘दृष्ट्वा वानरयूथपाः’ इत्यत्र तदर्थनोपायो
भारते उक्तः—‘इदमम्भो गृहीत्या तु राजराजस्य शासनान् ।
यूथकोऽभ्यागतः कश्चित्कतकाशमरिदम् । इदमम्भः कुचेरगते
महाराज प्रयच्छति । अन्तर्हितानां भूतानां दर्शनार्थं परंतप ॥
अनेन मूढनयनो भूतान्यन्तर्हितान्यन । भवान्द्रव्यमि यस्मै च
प्रदात्यति नरः स च ॥’ इति विभीषणवाक्येन ॥ ४० ॥ ४१ ॥

रा० टी०—तस्येति । तस्येन्द्रजितः वधे यत्नं करिष्या-
म्येव अत एव अहान् अह्माणि आदेक्ष्यावः ॥ ४० ॥

रा० टी०—ननु शस्त्राणामादेशेपि अन्तर्हितस्य वधः कथं भ-

विष्यतीत्यत आह—तमिति । अन्तर्हितमेवं दृष्ट्वा वानरयूथपा
निहनिष्यन्ति एतेन स्वस्यापि तदृष्टनापीत्युक्तं संचितम् ॥ ४१ ॥

गो० टी०—अस्यैव त्विति । आदेक्ष्यावः प्रयोक्ष्यावः,
अहान् अह्माणि । लिङ्गवत्त्वय आर्षे ॥ ४० ॥ ४१ ॥

४२] ति० टी०—समि भूमिपिण्डम् । दिवं स्वर्गम् एतदपि
तनयोकोपलक्षणम् । रसातलमिति तदप्यनन्तरं योकोपलक्षणम् ॥ ४२ ॥

रा० टी०—ननु इदं नानन्तरं शरविमोक्तोऽपि ययन्त-
र्हितो भविष्यति तर्हि कथं वधो भविष्यतीत्यत आह—यदिति
एवं विषुद इन्द्रजित् यदि युध्यान्तर्गतं स्थितं नदापि ममास्त्र-
दग्धस्तत्र भूमितले पतिष्यति एतेन स्वस्य गर्वदर्शने वाणा-
नां घननयनम्याहृतमिति न भवति ॥ ४३ ॥

गो० टी०—यच्छन्नं इति । तमि स्वयन्तरम् स्थिते । आत्म-
नेपदमाश्रम । दिवं स्वर्गम् ॥ ४० ॥

४३] ति० टी०—त्वरितं स्वरूपेन निराश्रिते स्म ॥ ४३ ॥

इति श्रीरामायणे श्रीरामचरिते रामायणतट्टे वाल्मीकीय
आदिकाव्ये युद्धकाण्डेऽशीनितमः सर्गः ॥ ८० ॥

रा० टी०—उतीति । रघुप्रवीरः इति वचनमेवमुक्त्वा रौद्रस्य
रश्म त्वरितं यथा भवति तथा निर्गते विचारयामास ॥ ४३ ॥
इति श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीयव्याख्याने रामायणशिरोमणौ
युद्धकाण्डे अशीनितमः सर्गः ॥ ८० ॥

गो० टी०—इत्येवमिति । प्रवर्गर्षभैः हतः निर्गतेन ।
उपादं चिन्तयति स्मत्यर्थः ॥ ४३ ॥

इति श्रीमोविन्दराजधिरचिते श्रीरामायणसुपणे रत्नाकिरीटा-
ख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने अशीनितमः सर्गः ॥ ८० ॥

१] ति० टी०—मनो विज्ञाय दिव्याश्रवलं सत्रं या मां
जिघांस्तीति हास्या ॥ १ ॥

१ पलायन्तं प्रमत्तं वेति गो. रा. पाठः । २ त्वं हनुमिहेति गो. पाठः । ३ अस्त्विति गो. पाठः । ४ करिष्यावो महाखलेनि गो. पाठः । ५ नीति
गो. पाठः । ६ समिति गो. पाठः ।

सोऽनुस्मृत्य वधं तेषां राक्षसानां तरस्विनाम् । क्रोधताम्रेक्षणः शूरो निर्जगामार्थं रावणिः ॥ २ ॥
 स पश्चिमेन द्वारेण निर्ययौ राक्षसैर्वृतः । इन्द्रजित्सुमहावीर्यैः पौलस्त्यो देवकण्टकः ॥ ३ ॥
 इन्द्रजित् ततो दृष्ट्वा भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ । रणायत्युद्धतौ वीरौ मायां प्रादुष्करोत्तदा ॥ ४ ॥
 इन्द्रजित् रथे स्थाप्य सीतां मायामयीं तदा । बलेन महतावृत्य तस्या वधमरोचयत् ॥ ५ ॥
 मोहनार्थं तु सर्वेषां बुद्धिं कृत्वा मुदुर्मतिः । हन्तुं सीतां व्यवसितो वानराभिमुखो ययौ ॥ ६ ॥
 तं दृष्ट्वा त्वभिनिर्यान्तं सर्वे ते काननौकसः । उत्पेतुरभिसंकुद्धाः शिलाहस्ता युयुत्सवः ॥ ७ ॥
 हनूमान्पुरतस्तेषां जगाम कपिकुञ्जरः । प्रगृह्य सुमहच्छृङ्गं पर्वतस्य दुरासदम् ॥ ८ ॥
 स ददर्श हतानन्दां सीतामिन्द्रजितो रथे । एकवेणिधरां दीनामुपवासकृशाननाम् ॥ ९ ॥
 परिक्रिष्टैकवसनाममृजां राघवप्रियाम् । रजोमलाभ्यामालिप्तैः सर्वगात्रैर्वस्त्रियम् ॥ १० ॥
 तां निरीक्ष्य मुहूर्तं तु मैथिलीर्ध्वयस्व च । बभूवाचिरदृष्ट्वा हि तेन सा जनकात्मजा ॥ ११ ॥

रा० टी०—इन्द्रजिद्वपिपयकरामविचारानन्तरकालिकं हतानन्ताह—विज्ञायेत्यादिभिः । स इन्द्रजित् राघवस्य मनः स्ववधविषयकेच्छां विज्ञाय आहवाभितुन्य पुरं लंकां प्रविश्य एतेन इन्द्रजितो भीतत्वं सूचितम् तेन रामस्य 'भीषास्माद्वानः पथते' इत्यादिश्रुतिगम्यत्वं सूचितम् ॥ २ ॥

गो० टी०—अथ मायासीतावधः एकाशीतितमे—विज्ञाय त्रिग्र्यादि । अत्र तृतीयाध्वरभूतो यकारो गायत्र्या एकोनविंशतितमाध्वरम् । अष्टादशसहस्रश्लोकाः गताः ॥ २ ॥

२-२] ति० टी०—तेषां कुम्भकर्णादीनाम् ॥ २ ॥ ३ ॥

रा० टी०—स इति । स पुरमागतो रावणिः रत्नसं वधं स्वगमनमन्तरा हिसनमनुस्मृत्य निर्जगाम ॥ २ ॥

गो० टी०—सोऽनुस्मृत्येति । तेषां कुम्भकर्णादीनाम् ॥ २ ॥

रा० टी०—तत्प्रकारमाह—सेति । इन्द्रजित् पश्चिमेन द्वारेण निर्ययौ ॥ ३ ॥

गो० टी०—निकुम्भिकायां दुर्जयाक्षबललाभाय होतुकामस्तावत्पर्यन्तं रामलक्ष्मणयोर्युद्धोद्योगं मन्दीकर्तुं मायामारिप्समाणां रामलक्ष्मणयोः कृपितत्वेन दुर्गासदृत्वात् सीतास्वरूपाभिज्ञस्यान्यस्याभावाद्दुर्मते मायां दर्शयितुं पश्चिमद्वारेण निर्गत इत्याह—स पश्चिमेनेत्यादिना ॥ ३ ॥

४] ति० टी०—मायां परव्यामोहकरीं शक्तिं प्रादुष्करोप्रादुर्भावयामास । निकुम्भिकां गन्तुकामः पश्चिमेन द्वारेण निर्गच्छन्स्वगमननिघातकं रामलक्ष्मणयोर्युद्धोद्योगं दृष्ट्वा तन्निवारणार्थं मायां प्रकटितवानित्याशयः ॥ ४ ॥

रा० टी०—इन्द्रजिदिति । इन्द्रजित् रामलक्ष्मणौ रणाय अभ्युद्यतौ दृष्ट्वा मायां प्रादुष्करोत् स्वपाणरक्षणाय विविधकाप्यं प्रकटयामास आगमशास्त्रस्यानित्यत्वाद्दिविरहः ॥ ४ ॥

गो० टी०—इन्द्रजिदिति । दृष्ट्वा विचिन्त्य । पश्चिमद्वारनिष्क्रान्तस्य रामलक्ष्मणदर्शनासंभवात् । मायां परव्यामोहकरीं शक्तिं प्रादुष्करोत् प्रादुर्भावयामास ॥ ४ ॥

५-९] ति० टी०—तां मायानाह—इन्द्रजिदिति । तस्या वधं मायासीतावधम् । बुद्धिं कृत्वा मन्त्रं कृत्वा सीतां हन्तुं व्यवसितः सन् ययौ । इदं रात्रिशेषे परदिने दशम्यां वा इति बोध्यम् ॥ ५-९ ॥

१०] ति० टी०—परिक्रिष्टं मलिनम् । अमृजासुद्वर्तनादिसंस्काररहिताम् । सर्वगात्रैरुपलक्षिताम् ॥ १० ॥

रा० टी०—मायामेवाह—इन्द्रजिदिति । इन्द्रजित् मायामयीं सीतां रथे स्थाप्य स्थापयित्वा बलेन सेन्यनाट्य तस्याः मायासीतायाः वधमरोचयत् ऐच्छत् ॥ ५ ॥

रा० टी०—मोहनार्थमिति । सर्वेषां हतमदादीनां मोहनार्थं बुद्धिं निश्चयं कृत्वा सीतां हन्तुं व्यवसितो निश्चयवान् इन्द्रजित् वानराभिमुखस्तन् ययौ ॥ ६ ॥

रा० टी०—तमिति । अभिनिर्यान्तं तमिन्द्रजितं दृष्ट्वा अभिसंकुद्धाः काननौकस उत्पेतुः ॥ ७ ॥

रा० टी०—हनूमानिति । हनूमान् सुमहत्पर्वतस्य शृङ्गं प्रगृह्य तेषां वानरोणां पुरतो जगाम ॥ ८ ॥

गो० टी०—इन्द्रजिदिति । आहृत्य स्थितेन बलेन । युक्त इति शेषः । युक्ते रथे सीतां स्थाप्य ततस्तस्या वधमरोचयदिनि संवन्धः ॥ ५-८ ॥

रा० टी०—स इति । हतः आनन्दो यस्याः उपवासं कृशाननं यस्याः परिक्रिष्टं मलिनमेकवसनं यस्याः अमृजासुद्वर्तनप्रभृतिसंस्काररहितां रजोमलाभ्यामालिप्तैः सर्वगात्रैरुपलक्षितां वरिष्ठं सीतां स हनूमान् ददर्श श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ ९ ॥ १० ॥

गो० टी०—स ददर्शेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । अमृजाम् अनुद्वर्तनाम् । अनलंकारमिति वा । "मृज्, शौचालंकारयोः" इति धातोर्भिदादित्वादङ् । सर्वगात्रैः उपलक्षिताम् ॥ ९ ॥ १० ॥

११] ति० टी०—अध्यवस्य निश्चित्य । विषण्णो बभूवेति शेषः । निश्चयेहेतुमाह—अखिरेत्यादि ॥ ११ ॥

अब्रवीत्तां तु शोकातीं निरानन्दां तपस्विनीम् । दृष्ट्वा रथस्थितां दीनैः राक्षसेन्द्रपुत्रश्रिताम् ॥ १२ ॥
 किं समर्थितमस्येति चिन्तयन्स महाकपिः । सह तैर्वानरश्रेष्ठैरभ्यधावत् रावणिम् ॥ १३ ॥
 तद्गानरबलं दृष्ट्वा रावणिः क्रोधमूर्च्छितः । कृत्वा विक्रोशं निर्विशं मृष्टिं सीतामैकपश्यत् ॥ १४ ॥
 तां स्त्रियं पश्यतां तेषां ताडयामास राक्षसः । क्रोशन्तीं रामरामेति मायया योजितां रथे ॥ १५ ॥
 गृहीतमूर्धजां दृष्ट्वा हनूमान्दैन्यमागतः । दुःखेन वारि नेत्राभ्यामुत्सृजन्मारुतात्मजः ॥ १६ ॥
 तां दृष्ट्वा चारुसर्वाङ्गीं रामस्य महिषीं प्रियाम् । अब्रवीत्परुषं वाक्यं क्रोधाद्रसोधिपात्मजम् ॥ १७ ॥
 दुरात्मन्नात्मनाशाय केशपक्षे परामृशः । ब्रह्मपीणां कुले जातो राक्षसीं योनिमाश्रितः ॥ १८ ॥
 धिक्त्वा पापसमाचारं यस्य ते मतिरीदृशी । नृशंसानार्यं दुर्वृत्तं क्षुद्रं पापपराक्रमम् ॥ १९ ॥
 अनार्यस्येदृशं कर्म घृणा ते नास्ति निर्वृणः ॥ १९ ॥
 च्युता गृहाच्च राज्याच्च रामहस्ताच्च मैथिली । किं त्वेनापराद्धा हि यदेतां हंसि निर्दय ॥ २० ॥

रा० टी०—तामिति । तां मायामयीं मैथिलीं मुहूर्ते नि-
 र्दय अध्यवस्यत निरविमोक्षं मानसं तेन तत्पुत्रता अकिरदृष्टा
 बहुकाउमवलोकिता सा सीता यन्त्र ॥ १२ ॥

गो० टी०—तामिति । अध्यवस्य निश्चित्य । विवर्ण इति
 शेषः । निश्चये हनुमाद्—बभूवेति ॥ १३ ॥

गो० टी०—तामिति । दृश्य दृष्ट्वा ॥ १४ ॥

१२] ति० टी०—शोकात्तत्वादियुगविशिष्टां राक्षसेन्द्रपुत्रमि-
 न्द्रजितं श्रितां सीतां दृष्ट्वा किमस्य समर्थितमभिप्रेतमिति स्वयं
 चिन्तयन् सन् वानरान्प्रत्यपि किं समर्थितमस्येत्यब्रवीत् ॥ १२ ॥

रा० टी०—अब्रवीदिति । राक्षसेन्द्रपुत्रश्रितामत एव
 शोकातीं तां सीतां दृष्ट्वा चिन्तयन् चिन्तां प्राप्तस्मन् अन्य-
 न्द्रजितः किं समर्थितमभिप्रेतमित्यब्रवीत् वानरान् प्रतिनि-
 शेषः वानरश्रेष्ठस्मह रावणिमभ्यधावत् च श्लोकद्वयमे-
 कान्वयि ॥ १३ ॥ १४ ॥

गो० टी०—अब्रवीदित्याद्यधेयमेकान्वयम् । सीतां
 रथे स्थापितवनेत्यस्य किं समर्थितं को वाभिप्राय इति चिन्त-
 यन्ब्रवीत् । इतिर्वचनचिन्तनयोः साधारणः ॥ १३ ॥

१३] ति० टी०—अस्तु यत्किञ्चिदस्य समर्थितम्, अपि
 तु दुष्टमेतं हन्म इत्युद्योगं कृतवानित्याह—सह तैरिति ॥ १३ ॥

गो० टी०—सहतैरित्यर्थम् । हनुमानिति शेषः ॥ १४ ॥

१४] ति० टी०—विक्रोशं विगतपिधानं निर्विशं खड्गं
 मृष्टिं तत्स्थे केशपाशे । स्पृष्टुमिति शेषः ॥ १४ ॥

रा० टी०—तदिति । तत् धावत् वानरबलं दृष्ट्वा क्रोध-
 मूर्च्छितो रावणिः निर्विशं खड्गं विक्रोशं पिधानरहितं कृत्वा
 मृष्टिं सीताकेशपाशे स्पर्शयित्वेति शेषः सीतामैकपश्यत् ॥ १४ ॥

गो० टी०—तदिति । मूर्च्छितः व्यासः ॥ १५ ॥

१५-१७] ति० टी०—पश्यतां तेषाम् । पश्यतस्तान-
 रादित्येत्यर्थः ॥ १५—१७ ॥

रा० टी०—तामिति । नत्यया रथे योजितां सीतां तप-
 वानराणां पश्यतां सतां राक्षसः सीतां ताडयामास ॥ १५ ॥

रा० टी०—गृहीतमिति । गृहीताः मुहूर्तताः यस्याः तां सीतां
 दृष्ट्वा दुःखेन वारि नेत्राभ्यामुत्सृजन् हनमान् दैन्यमागतोऽ-
 भवदिति शेषः ॥ १६ ॥

रा० टी०—तामिति । तां गृहीतवृद्धजां रामस्य महिषीं
 दृष्ट्वा हनमान् रथस्थितात्मने परुषं वाक्यमब्रवीत् ॥ १७ ॥

गो० टी०—तामिति । पश्यतां तेषाम् । अनादरे षष्ठी ।
 मायया परमोदनशक्त्या ॥ १६-१७ ॥

१८] ति० टी०—हे दुरात्मन्, पदंतां केशपक्षे केशक-
 लापं परामृशन्नात्मनाशाय । पाशः पश्यत इत्यत्र कला-
 पाशः कलात्परः । यत्र ब्रह्मपिकुले जातोऽपि राक्षसीं योनि-
 माश्रितोऽपि, अतस्त्वां भ्रिमिपुत्रेणान्वयः ॥ १८ ॥

रा० टी०—तत्पराक्रमम्—दुरात्मनाप्रत्यभिनिः । हे
 दुरात्मन् राक्षसीं योनिमाश्रितस्त्वं आत्मविनाशाय केशपक्षे
 केशमिश्राणे परामृशः व्यवहार्यः अतः यस्य ते मतिरीदृशी
 तं त्वां विक्रमोद्धत्येकान्वयि ॥ १८ ॥ १९ ॥

गो० टी०—दुरात्मश्रिति । केशपक्षे केशमिश्रं । पाशः
 पश्यत इत्यत्र कलापाशः कलात्पर इत्यमरः । परामृशः
 अस्पृशः ॥ १९ ॥

१९-२०] ति० टी०—पापपराक्रमं कृतयोधिन । हे
 निर्वृण ! ते श्रीविषयेऽपि घृणा नास्ति । अतोऽनार्यस्येदृशं कर्म
 भ्रिमिपुत्रकः ॥ १९ ॥ २० ॥

रा० टी०—अनार्यस्येति । यतोऽनार्यस्य नीचस्य ईदृश-
 मयं कर्म भवति अतस्ते घृणा दद्या नान्नि अर्द्धं पृथक् । सीता-
 या इयाविषयत्वमुपपादयन्नाह—च्युतमिति । गृहादिभ्यश्च्युता
 एषा मैथिली नव किमपराद्धा अपराधं कृतवती कर्तरि निष्ठा
 यथेनापराधेन एतां हंसि ॥ २० ॥

गो० टी०—भ्रिमिन्यादिमार्गश्लोक एकान्वयः । ईदृशी ।

१ सीतामिति गो. पाठः । २ दृष्टुमिति गो. पाठः । ३ परामृशदिति गो. पाठः । ४ रावणिरिति गो. पाठः । ५ शोकजमिति गो. पाठः । ६ हनु-
 मच्छसीति गो. पाठः ।

सीतां हत्वा तु न चिरं जीविष्यसि कथंचन । वषाहकर्मणां तेनै मम हस्तगतो ह्यसि ॥ २१ ॥
 ये च स्त्रीघातिनां लोका लोकवध्यैश्च कुत्सिताः । इह जीवितमुत्सृज्य प्रेत्य तान्प्रति लप्स्यसे ॥ २२ ॥
 इति ब्रुवाणो हनुमान्सायुर्धरिभिर्वृतः । अभ्यधावत्सुसंकुद्धो राक्षसेन्द्रसुतं प्रति ॥ २३ ॥
 आपतन्तं महावीर्यं तदनीकं वनौकसाम् । रक्षसां भीमकोपानामनीकेनै न्यवारयत् ॥ २४ ॥
 स तां वाणसहस्रेण विशोभ्य हरिवाहिनीम् । हनूमन्तं हरिश्रेष्ठमिन्द्रजित्प्रभुवाच ह ॥ २५ ॥
 सुग्रीवस्त्वं च रामश्च यन्निमित्तमिहागताः । तां वधिष्यामि वैदेहीमद्यैव तव पश्यतः ॥ २६ ॥
 इमां हत्वा ततो रामं लक्ष्मणं त्वां च वानर । सुग्रीवं च वधिष्यामि तं चानार्यं विभीषणम् ॥ २७ ॥
 न हन्तव्याः स्त्रियश्चेति यद्वर्त्तयिषु वल्लभ । पीडाकरममित्राणां यच्च कर्तव्यमेव तत् ॥ २८ ॥
 तमेवमुक्त्वा रुदतीं सीतां मायामयीं च ताम् । शितधारेण खड्गेन निजघानेन्द्रजित्स्वयम् ॥ २९ ॥
 यज्ञोपवीतमार्गेण छिन्ना तेन तपस्विनी । सा पृथिव्यां पृथुश्रोणी पपात प्रियदर्शना ॥ ३० ॥

जुगुप्सितेत्यर्थः । नृशंसं निर्दयं अनार्यं अमज्जनं दुष्टं दुराचारं छुद्रं अन्पवृद्धं पापः अधर्मः पराक्रमो यस्य स पापपराक्रमः । उक्तमनार्यत्वं कार्यतो दर्शयति—अनार्य-स्येति । ईदृशं जुगुप्सितं कर्म अनार्यस्यैव भवति । हे निर्दयं निर्दय, ने वृणा जुगुप्सा नास्ति । जुगुप्सा करुणा वृणा हन्यमरः ॥ २० ॥ २१ ॥

गो० टी०—अपराधेषु वृणा न कर्तव्या अत एव एनां हन्योत्पाशङ्कु-पराधशेषोऽप्यस्यां नास्तीत्याह—इत्युतेति । गृहान् स्वसदनान् चकारान् परिचाक्रेभ्यश्च अनेन वन्धु-मुधादपराधकरणं नास्तीत्युक्तम् । राज्यान् राज्योपकरणाच्च अनेन सेनासुखेन नापराध इत्युक्तम् । रामहस्तान् रक्षकह-स्ताच्च । तन्मुखबादपराधप्रसक्तिनांस्तीत्युक्तम् । मैथिली आचारप्रथावकृते जाना । अनेनापराधस्वरूपमेव न जाना-तीत्युक्तम् । यत् येनापराधकार्येण एनां हन्तुमिच्छामि तादृशं किं प्रयोजनमुद्दिश्य अपराधा अपराधं कृतवती । कर्तरि क्तः ॥ २२ ॥ २३ ॥

२१] ति० टी०—हे वषाह ! तेन कर्मणा न चिरं जीवि-ष्यसि । हि यतो मम हस्तगतोऽसि ॥ २१ ॥

रा० टी०—हननस्य नाशहेतुकत्वमुपपादयन्नाह—सीता-मिति । हेवषाह सीतां हत्वा तेन कर्मणा हनुमन्तेन त्वं चिरं कथं चित् जीविष्यसि हि यतः मम हस्तगतः दृष्टिपथं प्राप्नोमि २१

२२-२३] ति० टी०—ये लोकवध्यैश्चोरादिभिरपि कुत्सि-ता अतिदुःखितया परिहृताः स्त्रीघातिनां लोकास्तानिहर्तव्या जीवितमुत्सृज्य प्रेत्य प्रतिलप्स्यसे ॥ २२ ॥ २३ ॥

रा० टी०—ये इति । लोकानां सर्वजनानां वध्यैः महा-पापिभिरपीड्यैः ये कुत्सिताः तैरपि ये गन्तुं नेष्यन्ते इत्यर्थः तान् स्त्रीघातिनां लोकान् इह जीवितमुत्सृज्य प्रेत्य गत्वा प्र-तिलप्स्यसे नियतवासाश्रयत्वेन प्राप्स्यसि ॥ २२ ॥

गो० टी०—ये चेति । हे लोकवध्य ! एषु चतुर्दशत्येकेषु

स्त्रीघातिनां ये कुत्सिताः लोकाः तान् इह जीवितमुत्सृज्य प्रेत्य यातनाशरीरं प्राप्य प्रतिपत्स्यसे प्राप्स्यसीत्यर्थः ॥ २४ ॥
 रा० टी०—इतीति । हनुमान् राक्षसेन्द्रसुतं प्रति अ-भ्यधावत् ॥ २३ ॥

गो० टी०—इतीति । सायुर्धैः सहननसाधनैः ॥ २५ ॥
 २४-२७] ति० टी०—आपतन्तमिति लिङ्गव्यत्यय आर्पः ॥ २४—२७ ॥

रा० टी०—आपतन्तमिति । आपतन्तमापतन् वनो-कसामनीकं रक्षसामनीकेन सेन्येनन्यवारयन् इन्द्रजिदिति शेषः ॥ २४ ॥

रा० टी०—स इति । स इन्द्रजित् हरिवाहिनीम् विशोभ्य निवार्य हनन्तं प्रभुवाच ॥ २५ ॥

रा० टी०—तदाकारमाह—सुग्रीव इति । यथिमितं सुग्रीवादय इहागताः तां वैदेहीं तव पश्यतो वधिष्यामि ॥ २६ ॥

रा० टी०—इमामिति । रामप्रभृतीन् वधिष्यामि ॥ २७ ॥

गो० टी०—आपतन्तमिति । अनीकम् अनीकं च २६-२९
 २८-३०] ति० टी०—अमित्राणां जवृणां यत्पीडाकरं तत्पापमपि कर्तव्यमेव ॥ २८—३० ॥

रा० टी०—नेति । स्त्रियो न हन्तव्याः इति यत्वं ब्रवीषि तद्वदुत्तरमिति शेषः उत्तरमेवाह अमित्राणां यत्पीडाकरं तत्कर्तव्यमेवेति एतेन स्त्रीवधोपस्य नार्यं विषय इति सूचितम् ॥ २८ ॥

रा० टी०—तमिति । इन्द्रजित् मायामयीं सीतां खड्गेन निजघान ॥ २९ ॥

गो० टी०—न हन्तव्या इति । यत् ब्रवीषि तत्रोत्तरं श्रियति वाक्यशेषः ॥ ३० ॥ ३१ ॥

रा० टी०—यज्ञेति । यज्ञोपवीतमार्गेण तदुपलक्षितशरी-राहदेशेन छिन्ना सा मायामयी सीता पृथिव्यां पपात ॥ ३० ॥

गो० टी०—यज्ञोपवीतेति । यज्ञोपवीतमार्गेण भिन्ना ।

तामिन्द्रजित्स्त्रियं हत्वा हनूमन्तमुवाच ह । मया रामस्य पश्येमां प्रियैः शस्त्रनिष्पदिताम् ॥

एषा विशस्ता वैदेही निर्षफलो वः परिश्रमः

॥ ३१ ॥

ततः खड्गेन महता हत्वा तामिन्द्रजित्स्वयम् । हृष्टः सरथमास्थाय ननाद् चमहास्वनम् ॥ ३२ ॥

वानराः शुश्रुवुः शब्दमदूरे प्रत्यवस्थिताः । व्यादितास्यस्य नदतस्तदुर्गं संश्रितस्य तु ॥ ३३ ॥

तथा तु सीतां विनिहत्य दुर्मतिः प्रहृष्टचेताः स बभूव रावणिः ।

तं हृष्टरूपं समुदीक्ष्य वानरा विपण्णरूपाः समभिमदुद्रुवुः

॥ ३४ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्ड एकाशीतितमः सर्गः ॥ ८१ ॥

अस्तीतितमः सर्गः ।

मासृतिर्विपण्णां निवृत्तान्कवीन्मैथिल्ययैः संविद्यते तेः गन्धर्वाणां चिरं कलहं कृत्वा जानकीं नृपं मया अर्थं प्रहराम इति मन्त्रितवैर्यः कविभिः सद्यः रणाभिमुख्य रामं विविदिदुर्मुखं तदसिमुक्तं ययौ । इन्द्रजित् नित्यं मासृतिं प्रेक्ष्य पुनश्चरति तपेति नृपिन्मित्राभ्याम् ।

श्रुत्वा तं भीमनिर्हादं शक्राशनिमस्यनम् । वीक्षमाणा दिशः सर्वा दृष्टवृथानरा मृशम् ॥ १ ॥

तानुवाच ततः सर्वान्हनूपांन्मास्तुतमजः । विपण्णवदनान्दीनांस्त्रस्तांस्त्रिदशः पृथक् ॥ २ ॥

कस्माद्विपण्णवदना विद्रव्यं प्रवेगमाः । त्यक्तयुद्धसमुत्साहाः शूरत्वं कतु यो गतम् ॥ ३ ॥

पृष्टतो न व्रजध्वं मामप्रतो यान्तमाहरे । शूरेभिजनोपेतैर्युक्तं हि निवर्तितम् ॥ ४ ॥

एवमुक्ताः सुसंकुंदा वायुपुत्रेण भीमता । शैलशृङ्गोन्द्रमांध्रैव जगद्गृह्णमानसाः ॥ ५ ॥

अभिपेतुश्च गर्जनतो राक्षसान्वानर्षभाः । परिवार्य हनूमन्तमन्वयुधं महाहवे ॥ ६ ॥

स तैर्वानरमुखैस्तैः हनूमान्सर्वतो वृतः । हताशन इवाचिपानदहच्छत्रुवाहिनीम् ॥ ७ ॥

स राक्षसानां कदनं चकार सुमहाकपिः । वृतो वानरसैन्येन कालान्तकयमोपमः ॥ ८ ॥

स तु शोकेन चाविष्टः कोपेन भीमता कपिः । हनूमान् रावणिरथे महीतां पातयच्छिलाम् ॥ ९ ॥

मार्गशब्दः प्रकारवचनः । यज्ञोपवीतधारणप्रकारेण भिल्लवर्णः । यज्ञोपवीतमादाय भिल्लेति पाठान्तरम् । पूर्वं सुध्वजेष्टु गृहीता-
मादाय । यज्ञोपवीतभिला यज्ञोपवीतं यथा भवति तथा भिल्ल-
यज्ञोपवीतप्रकारेण भिल्लवर्णः ॥ ३२ ॥

३१-३२] ति० टी०-एषा वैदेही विशस्ता, अतो यः
परिश्रमो निष्फलः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

रा० टी०-तामिति । इन्द्रजित् स्त्रियं हत्वा हनूमन्तमुवाच
अर्थं पृथक् ॥ ३१ ॥

रा० टी०-तदाकारमाह-मयेति । मया शस्त्रनिष्पदितां
इत्यतः तत्फलमाह यदि एषा वैदेही विशस्ता हिमिता तर्हि वः
परिश्रमो निष्फलः एतेन युद्धाभिवर्तध्वमिति मन्त्रितम् ॥ ३२ ॥

रा० टी०-तत इति । इन्द्रजित् तां हत्वा रथमास्थाय
महास्वनं यथा भवति तथा ननाद् ॥ ३३ ॥

गो० टी०-मयेति ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

३३] ति० टी०-व्यादितास्यस्य निवृत्तास्यस्य । तं
वैचर्यरूपं दुर्गम् ॥ ३३ ॥

रा० टी०-वानरा इति । अर्थं मन्त्रितं प्रत्यवस्थिताः वानराः
व्यादितास्यस्य प्रत्यवस्थितश्चक्रवर्त्तनदन्त इन्द्रजितः शब्दं शृष्टुः ३४
गो० टी०-वानरा इति । व्यादितास्यस्य व्याप्तास्यस्य ।
तदुर्गं दृष्टीकृतराक्षसपरिचयनरूपम् ॥ ३२ ॥

३४] ति० टी०-हृष्टरूपमभिधत्त हृष्टम् । प्रशंसायां रूपवत् ३४
इति श्रीरामायणे श्रीरामोय उवाचोपनिषत्के वाल्मीकीय
आदिकाव्ये युद्धकाण्डे एकाशीतितमः सर्गः ॥ ८१ ॥

रा० टी०-तथेति । रावणिः तथा मायामयी सीतां विनिहत्य
प्रहृष्टचेताः वृथा हृष्टरूपमभिधत्त हृष्टं न रावणिं समुदीक्ष्य
विपण्णरूपाः अतिविपण्णाः ततः समभिमदुद्रुवुः ॥ ३४ ॥

इति श्रीमद्रामायणे श्रीरामायणे रामायणाश्रमणौ
युद्धकाण्डे एकाशीतितमः सर्गः ॥ ८१ ॥

गो० टी०-तथा न्व्यति । हृष्टरूपम् अत्यन्तहृष्टम् ।
विपण्णरूपाः अत्यन्तं विपण्णाः ॥ ३५ ॥

इति श्रीमद्विष्णुसहस्रनामं श्रीरामायणमृषणे रत्नकोरीटा-
ख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने एकाशीतितमः सर्गः ॥ ८१ ॥

१-८] ति० टी०-श्रुत्वा । भीमो यो निर्हातः प्रज-
-

१ स्वयमिति गो. रा. पाठः । २ कोपेन चेति गो. पाठः । ३ वीति गो. पाठः । ४ चेति गो. रा. पाठः । ५ सन्नमेति गो. पाठः । ६ त्विति गो.
पाठः । ७ वाग्वर्षमा इति गो. पाठः । ८ ध्वे इति गो. पाठः । ९ इदमर्थमधिकं गो. पाठः । १० दृष्टा इति गो. पाठः । ११ यज्ञाभ्यामिति गो. पाठः ।
२ चेति गो. पाठः । १३ कोपेनेति गो. पाठः । १४ शोकेनेति गो. पाठः । १५ च महाकपिरिति गो. पाठः । १६ पातयन्महतीमिति. गो. पाठः ।

तामापतन्तीं हृष्टैव रथं सारथिना तदा । विधेयाश्वसमायुक्तो विदूरमपवाहितः ॥ १० ॥
 तमिन्द्रजितमप्राप्यरथस्थं सहसारथिम् । विवेश धरणीं भित्वा सा शिला व्यर्थमुद्यता ॥ ११ ॥
 पतितायां शिलायां तु व्यथिता रक्षसां चमूः । निपतन्त्या च शिलया राक्षसा मथिता भृशम् ॥ १२ ॥
 तमभ्यधावशतशो नन्दतः काननौकसः । ते द्रुमाश्च महाकायै गिरिशृङ्गाणि चोद्यताः ॥ १३ ॥
 शिपन्तीन्द्रजितं संख्ये वानरा भीमविक्रमाः । वृक्षशैलमहावर्षं विवृजन्तः प्रवङ्गमाः ॥ १४ ॥
 शत्रूणां कदनं चक्रुर्नदुश्च विविधैः स्वनैः । वानरैस्तेर्महर्षीभीमैर्घोररूपा निशाचराः ॥ १५ ॥
 वीर्यादभिहता वृक्षैर्व्यचेष्टन्त रणक्षितौ । सै सैन्यमभिवीक्ष्याथ वानरादितमिन्द्रजित् ॥ १६ ॥
 प्रवृद्धतायुधः क्रुद्धः परानभिमुखो ययौ । स शरौघानवसृजन्ससैन्येनाभिः स्रुतः ॥ १७ ॥
 जघान कपिशार्दूलानुबहुर्हृदविक्रमः । शूलैरशनिभिः खड्गैः पट्टिशैः शूलमुद्गरैः ॥ १८ ॥
 ते चाप्यनुचरास्तस्य वानरा जघनुराहवे ॥ १८ ॥
 मुस्कन्धविटपैः शैलैः शिलाभिश्च महाबलः । हनूमान्कदनं चक्रे रक्षसां भीमकर्मणाम् ॥ १९ ॥

सं भूता । इन्द्रजित इति शेषः । शक्राशितिसमस्वनं तमिन्द्र-
 जितं वीक्षमाणा शिशो ददृशुः ॥ १-८ ॥

गो० टी०-मानराणां यतान्तमहः-श्रुत्येत्यादिभिः ।
 वानराः भीमनिर्वाहं श्रुत्वा वीक्षमाणास्तन्तः शिशो ददृशुः ॥ १ ॥

गो० टी०-तानिति । हनूमान् वस्तान् अत एव इन्द्रकु-
 विद्रवतः पतन् वानरान् जघाञ्च ॥ २ ॥

गो० टी०-अतोऽन्ध्रिनीं विडुम्भितायां होमागम्भः-
 श्रुत्येत्यादि । शक्राशितिसमस्वनम् शक्राशनिस्वनमम-
 मित्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥

गो० टी०-तदाकामाह-कस्मादिति । इन्द्रवङ्गमाः
 वृक्षं कस्मात् विद्रव्यन् ननु भयान् विद्रवामः इत्यत आह यो
 युष्माकं शक्तं क शतम् ॥ ३ ॥

गो० टी०-कस्मादिति । विद्रव्ये विद्रवथ । आत्मनो-
 पदमापम् ॥ ३ ॥

गो० टी०-पृष्टुन इति । आहवे अयतो यान्तं मां वृक्षं
 वृष्टनोऽवृजजघमेवं वायुपुत्रेणोक्तः वानराः सुसंहृष्टाः वभृशुः
 मिति शेषः ॥ ४ ॥

गो० टी०-ददृशेति । इष्टमानसाः वानरर्षभाः शैलशृङ्गान्
 द्रुमाश्च जघृशुः राक्षसानभिप्रेदुश्च ॥ ५ ॥

गो० टी०-परिहार्येति । ये हनूमान् परिवार्यान्वयुः ते
 वानरमुल्लेख्यस्म हनूमान् अर्घिमान् द्रुमाशन इव शत्रूणां
 वारिणीं सेनां सवेतोऽहम् मादृश्योक् एकावयवी ॥ ६ ॥

गो० टी०-स इति । स इष्टमान् राक्षसानां कदनं हिसनं
 चकार ॥ ७ ॥

गो० टी०-स इति । शोकेन क्षीनाविघातजनितेन कोपेन
 चानितो हनूमान् राक्षसिभ्यो महतीं शिलां पातयन् अपातयन् ८

गो० टी०-पृष्टुत इति । अनुवज्रध्वम् अनुवजत । पदव्य-
 व्यय आर्षः ॥ ४-१० ॥

१] ति० टी०-विधेयायैः सारथ्यधीनायैः समायुक्ताः ॥ १ ॥

गो० टी०-तामिति । आरतन्तीं तां शिलां हृष्टैव विधे-
 यैस्सारथ्यधीनाभूतैरश्वैस्समायुक्तो गगनागदितो विदूरमपवा-
 हितः ॥ १ ॥

२०-११] ति० टी०-सा शिला व्यर्थमुद्यता । अभव-
 दिति शेषः ॥ १० ॥ ११ ॥

गो० टी०-तमिति । सहसारथिः सारथिमहितं गन्धर्वमिन्द्र-
 जितमप्राप्य सा शिला धरणीं भित्वा विवेश अत एव व्यर्थं
 मुद्यताभवदिति शेषः ॥ १० ॥

गो० टी०-पतितायामिति । रक्षसां चमूर्व्यथिता राक्षस-
 मथिताश्च ॥ ११ ॥

गो० टी०-तमिति । व्यर्थमुद्यता व्यर्थं प्रयुक्ता ॥ ११-१३ ॥
 १२] ति० टी०-गिरिशृङ्गाणि चोद्यताः । वृद्धीत्येति
 शेषः । गृहीत्वा वृद्धार्थमुद्यता वभृशुर्मित्यर्थः ॥ १२ ॥

गो० टी०-तमिति । काननौकसः तमिन्द्रजितमभ्यधाव-
 अहं प्रथक् ते इति उच्यते वानराः द्रुमाश्च गिरिशृङ्गाणि ।
 इन्द्रजितसैन्ये शिपन्ति ॥ १२ ॥

गो० टी०-ते द्रुमानिति । इन्द्रजितः इन्द्रजितं प्रति १४-१६
 १३-१८] ति० टी०-ततस्तद्वर्षं विवृजन्तस्ते वानरा
 इन्द्रजितं शिपन्त्याशिपन्ति स्म । निरस्कृतं चक्रुरिति
 यान् ॥ १३ ॥ १८ ॥

गो० टी०-वृक्षेति । वृक्षशैलमहावर्षं विवृजन्तः प्रवङ्गमा-
 शत्रूणां कदनं चक्रुर्नदुश्च ॥ १३ ॥

१ स्व इति गो. रा. पाठः । २ रविति गो. पाठः । ३ रक्षसां व्यथितेति गो. पाठः । ४ वीर्या इति गो. पाठः । ५ स्वरेति गो. पाठः । ६ वीर्येति
 गो. पाठः । ७ श्वेति गो. रा. पाठः । ८ कृतं गो. पाठः । ९ कृतं गो. रा. पाठः । १० अनुवज इति गो. पाठः । ११ वानरान् अनुवजसेति गो.
 अनुवजसेति रा. पाठः । १२ सारथिणि गो. दाक्षेति रा. पाठः ।

संनिवार्य परानीकमब्रवीत्तान्वनौकसः । हनूमान्संनिवर्तध्वं न नः साध्यमिदं बलम् ॥ २० ॥
 त्यक्त्वा प्राणान्विचेष्टन्तो रामप्रियचिकीर्षवः । यन्निमित्तं हि युध्यामो हता सा जनकात्मजा ॥ २१ ॥
 इममर्थं हि विज्ञाप्य रामं सुग्रीवमेव च । तौ यत्प्रतिविधास्येते तत्करिष्यामहे वयम् ॥ २२ ॥
 इत्युक्त्वा वानरश्रेष्ठो वारयन्सर्ववानरान् । शनैः शनैरसंवस्तः सबलः संन्यवर्तत ॥ २३ ॥
 ततः प्रेक्ष्य हनूमन्तं व्रजन्तं यत्र राघवः । सहोतुकामो दुष्टात्मा गतश्चैतं निकुम्भिलाम् ॥ २४ ॥
 निकुम्भिलामधिष्ठाय पावकं जुह्वेन्द्रजित् । यज्ञभूम्यां ततो गत्वा पावकस्तेन रक्षसाः ॥ २५ ॥
 ह्ययमानः प्रजज्वाल होमशोणितमुक्तदा । सार्चिः पिनद्धो ददृशे होमशोणिततर्पितः ॥
 संध्यागत इवादित्यः सुतीव्रोऽग्निः समुत्थितः ॥ २६ ॥

अथेन्द्रजिद्राक्षसभूतये तु जुहाव इव्यं विधिना विधानवित् ।

दृष्ट्वा व्यतिष्ठन्त च राक्षसास्ते महासमूहेषु नयानयज्ञाः ॥ २७ ॥

इत्यपि श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे द्व्यशीतितमः सर्गः ॥ ८२ ॥

रा० टी०—वानरैरिति । वानरैः दृष्टैः कल्पैः अभिहता निशाचराः रणशितौ व्यचेष्टन्त ॥ १४ ॥

रा० टी०—स्वेति । इन्द्रजित् स्वसैन्यं वानरार्द्रितमभि-
 वक्ष्य प्रवृद्धीताश्रयस्मन् परान् रिपुनभिमुखो गयो ॥ १५ ॥

रा० टी०—स इति । स्वसैन्येनाभिसेष्टतः इन्द्रजित् शरी-
 यान् अब्रह्मजन् प्रक्षिपन् सन् सुब्रह्म कपिशर्द्वान् वृषादि-
 भिर्जपान सार्वलोक एकात्म्यो ॥ १६ ॥

रा० टी०—ते इति । वानरा अपि तस्येन्द्रजितः अनुच-
 गान् जघ्नुः अर्द्धं पृथक् ॥ १७ ॥

रा० टी०—स इति । सस्कन्धविटपैः स्कन्धविटपसहितैः
 शालेस्थिलाभिश्च रक्षसां कदनं हनमान् चक्रे ॥ १८ ॥

गो० टी०—शूलैर्गदनिमिरिति । अशनेराश्रयत्वं शक्ति-
 विशेषात् ॥ १९ ॥ २० ॥

१९] ति० टी०—संनिवार्य परानीकं राक्षससेनाम् ॥ १९ ॥

रा० टी०—स इति । हनमान् परानीकं रिपुसेनां निवार्यो-
 ब्रवीत् तदाकारमाह हे वनौकसः इदं राक्षसीयं बलं नरसाध्यं
 विहिंसनीयमित्यर्थः न अतः सन्नियतं ध्वम् ॥ १९ ॥

गो० टी०—स निवार्येत्यादि । न साध्यं साधयितुमयोग्य-
 माप्रयोजनाभावादिति भावः । तदवाह-त्यकवेति ॥ २१-२४ ॥

२०] ति० टी०—प्राणास्त्यक्त्वा प्राणलेखमपि त्यक्त्वा
 विचेष्टन्तः सन्तो रामप्रियचिकीर्षया यन्निमित्तं युध्यामः
 सा इति विधेयार्थोऽयं श्रम इति भावः ॥ २० ॥

रा० टी०—तत्र कारणमाह—त्यक्त्वेति । यन्निमित्तं यस्याः
 हेतोः प्राणान् त्यक्त्वा त्यक्त्वा प्राणान् कृत्वा विचेष्टामः विविध-
 चेष्टां कुर्मः अत एव युध्यामः सा जनकात्मजा हता ॥ २० ॥

२१-२२] ति० टी०—प्रतिविधास्येते प्रतिक्रियाखण्डने
 नियोक्ष्येते तत्करिष्यामहे ॥ २१ ॥ २२ ॥

रा० टी०—इदमिति । इदमर्थं सीताछलान्तं गर्भं विज्ञाप्य
 संभाव्य तौ रामसुग्रीवौ यत्प्रतिविधारयेते कर्तुमाजापयिष्येते
 तद्वयं करिष्यामहे ॥ २१ ॥

रा० टी०—इतीति । असेव्यतस्म हनमान् इत्युक्त्या
 न्यार्जत ॥ २२ ॥

२३] ति० टी०—दशम्यां पूर्वाह्णे निकुम्भिलगमनम् ।
 निकुम्भिलां चेत्यं तदारुणदेशालयं यत्स्थं वा ॥ २३ ॥

रा० टी०—नत इति । दुष्टात्मा राघविः हनयन्तं व्रजन्तं
 प्रेक्ष्य होतुकाममन् निकुम्भिलां तदारुण्यं चेत्यं देवालयं गतः २३

गो० टी०—तत इति । चेत्यनिकुम्भिलां चेत्यं विद्यमानं
 निकुम्भिलारुण्यदेवतायतनमित्यर्थः ॥ २५ ॥

२४] ति० टी०—जुह्व जुहाव ॥ २४ ॥

रा० टी०—निकुम्भिलामिति । इन्द्रजित् निकुम्भिलाम-
 धिष्ठाय पावकं जुह्व जुहाव अर्द्धं पृथक् यजेति । रक्षसा वि-
 धिवन् ह्ययमानः होमशोणितमुक् पावकः प्रजज्वाल ॥ २४ ॥

गो० टी०—निकुम्भिलामित्यर्थम् । जुह्व जुहाव २५ ॥ २०

२५] ति० टी०—होमशोणितमुक्तोमार्यमाहनिन्त्येव प्रति-
 भशोणितमुक्त । अर्चिभिः पिनद्धः सप्तदहः सुतीव्रोऽग्निः श्रोत्रि-
 पन्त्यकः ॥ २५ ॥

रा० टी०—स इति । होमशोणिततर्पितः अत एव अर्चिभिः
 पिनद्धः सप्तदहः अर्चिर्माहृत्यर्थः समुत्थिताऽग्निस्तन्त्यागतः
 आदित्य इव सुतीव्रो ददृशे ॥ २५ ॥

गो० टी०—स इति । होमशोणितं शोणितहोमः ॥ २५ ॥

२६] ति० टी०—महासमूहेषु युद्धेषु । नयानयज्ञाः कृत्या
 कृत्यतत्त्वज्ञाः ॥ २६ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामादे रामायणतिलके वाल्मीकीय
 आदिकाव्ये युद्धकाण्डे द्व्यशीतितमः सर्गः ॥ ८२ ॥

१ स इति गो. पाठः । २ वेष्टन् इति गो. चेष्टाम इति रा. पाठः । ३ चिकीर्ष्येति रा. पाठः । ४ चेत्यनिकुम्भिलामिति गो. पाठः । ५ तु विधि-
 वदिति गो. रा. पाठः । ६ ससेति गो. पाठः । ७ स इति गो. रा. पाठः ।

अथशीतितमः सर्गः ।

हनुमन्तु राघवमुपगम्य समरेऽनुभूतमिन्द्रजित्कृतसीतावधमकथयत् रामोऽपि तत्परमार्थतया शुक्लशोकमूर्च्छितो भूमौ न्यप-
तं चानुजो लक्ष्मणो बाहुभ्यां नगरिष्वज्य दुःखेन प्राकृत इव धर्ममाक्षिप्यार्थमेव हेतुवदुवादपुरःसरं प्रशस्य भो दीप्तिमुत्तिष्ठानं रथो सरथ
जह्यां सराक्षणेन्द्रां नृशमिषुनिर्विनिपातयामि लङ्कामित्यब्रवीत् ।

राघवश्चापि विपुलं तं राक्षसवनौकसाम् । श्रुत्वा सङ्ग्रामनिर्घोषं जाम्बवन्तमुवाच ॥ १ ॥
सौम्य नूनं हनुमता कृतं कर्म सुदुष्करम् । श्रूयते च यथा भीमः सुमहानायुधस्वनः ॥ २ ॥
तदृच्छ कुरु साहाय्यं स्ववलेनाभिसंवृतः । क्षिप्रमृक्षपते तस्य कपिश्रेष्ठस्य युध्यतः ॥ ३ ॥
ऋक्षराजस्तथैर्युक्त्वा स्वेनानीकेन संवृतः । आगच्छत्पश्चिमं द्वारं हनूमान्यत्र वानरः ॥ ४ ॥
अथायान्तं हनूमन्तं ददर्शक्षिपतिसैतदा । वानरैः कृतसङ्ग्रामैः श्वसद्भिरभिसंवृतम् ॥ ५ ॥
दृष्ट्वा पथि हनूमांश्च तदक्षबलमुद्यतम् । नीलमेघनिभं भीमं संनिवार्य न्यवर्तत ॥ ६ ॥
स तेन सह सैन्येन संनिकर्षं महायशाः । शीघ्रमागम्य रामाय दुःखितो वाक्यमब्रवीत् ॥ ७ ॥
समरे युध्यमानानामस्माकं प्रेक्षतां चैव सः । जघान रुदतीं सीतामिन्द्रजिद्रावणात्मजः ॥ ८ ॥
उद्धान्तचित्तस्तां दृष्ट्वा विषण्णोऽहमरिदम । तदहं भवतो वृत्तं विज्ञापयितुमागतः ॥ ९ ॥
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राघवः शोकमूर्च्छितः । निषपात तदा भूमौ छिन्नमूल इव द्रुमः ॥ १० ॥
तं भूमौ देवसंकाशं पतितं दृश्य राघवम् । अभिपेतुः समुपेत्य सर्वतः कपिसत्तमाः ॥ ११ ॥

रा० टी०—अथेति । जिघानचिन्द्रजित् राक्षसानां
भृत्यो प्रकृत्यै हव्यं ग्राह्यं दृष्ट्वा तद्वचनमवलोक्य महासभृष्ट
पुष्टेयु नयानयजाः कर्तव्याकर्तव्ययोर्विनाशः राक्षसाः व्यतिष्ठन्त
संनिपाता अभवन् ॥ २६ ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकिरामायणव्याख्याने रामायणशिरो-
मणौ युद्धकाण्डे द्वयशीतितमः सर्गः ॥ ८९ ॥

गो० टी०—अथेति । नयानयजाः शास्त्रीयाशास्त्रीयविदः २९
इति श्रीमद्विन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटा-
व्याख्ये युद्धकाण्डव्याख्यानं द्वयशीतितमः सर्गः ॥ ८९ ॥

१-४] ति० टी०—राघवश्चापीति ॥ १-४ ॥

रा० टी०—युद्धपरिणामान्तरकालिकमिन्द्रजित्कृतान्तमुक्त्वा
हनुमद्वचनं वणमिन्द्राद्—राघव इत्यादिभिः । राघवा
राक्षसवनौकसां संग्रामनिर्घोषं श्रुत्वा जाम्बवन्तमुवाच ॥ १ ॥

गो० टी०—अथ भावार्थात्तावत्पर्यवर्तितरामसान्त्वयनं व्यशीति-
तमे—राघवश्चापीत्यादि । जाम्बवन्तं यदृच्छया सज्जितम् १

रा० टी०—तदाकारमाह—सौम्येति । सौम्य हे जाम्ब-
वन् हनुमता सुदुष्करं कर्म युद्धक्रिया कृतं तत्र शापकमाह
सुमहान् आयुधस्वनः यथा यथावत् श्रूयते ॥ २ ॥

रा० टी०—तदिति । युध्यतः कपिश्रेष्ठस्य साहाय्यं त्वं
कुरु तन्माहेतोः गच्छ ॥ ३ ॥

रा० टी०—ऋक्षेति । ऋक्षराजो जाम्बवान् तथेत्युक्त्वा
पश्चिमद्वारमगच्छत् ॥ ४ ॥

गो० टी०—सौम्येति । यथा यतः ॥ २-६ ॥

५] ति० टी०—अमद्भिः । सीताविपत्तिस्मृतिजदुःखादिः
सद्विरिष्यर्थः ॥ ५ ॥

रा० टी०—अथेति । ऋक्षपतिः अमद्भिः सीतावृत्तान्त-
वणजनितशोकहेतुकनिवासवद्विवांसेरभिसंवृतमायान्तं हनुम-
न्तं ददर्श ॥ ५ ॥

६] ति० टी०—नीलमेघनिभं भीममृक्षबलमुद्यतं युद्धायो-
यनं संनिवार्य । युद्धप्रवृत्तेरिति शेषः ॥ ६ ॥

रा० टी०—दृष्टेति । हनुमान् उद्यतं युद्धाय सज्जमृक्षब-
लं दृष्ट्वा सन्निवार्य गमनात्सन्निवर्त्य न्यवर्तत ॥ ६ ॥

७-१०] ति० टी०—तेन सैन्येन सह राक्षससैन्येनापि
सह रामस्य संनिकर्षमागम्य प्राप्य रामायान्वीदित्यर्थः ७-१०

रा० टी०—स इति । हनुमान् सैन्येन सह सन्निकर्षं राम
समीपं गीघ्रमागम्य रामायान्वीत् ॥ ७ ॥

रा० टी०—तदाकारमाह—समर इति द्वाभ्याम् अस्माकं
प्रेक्षतां सतामिन्द्रजित् सीतां जघान ॥ ८ ॥

रा० टी०—उद्धान्तेति । तां विहिंसितां सीतां दृष्ट्वा उद्धान्त-
चित्तोभवमिति शेषः तद्वत् विज्ञापयितुं भवत्समीपमहमागतः

रा० टी०—तस्येति । राघवः तस्य हनुमतो वचनं श्रुत्वा
शोकमूर्च्छितस्त्वं छिन्नमूल इव भूमौ निषपात ॥ १० ॥

गो० टी०—स तेनेति । हरिसैन्येन सह । सन्निकर्षम्
राघम्येति शेषः ॥ ७-११ ॥

११] ति० टी०—अभिपेतुस्तत्समीपमाजगच्छः ॥ ११ ॥

आसिञ्चन्सलिलैश्चैनं पद्मोत्पलसुगन्धिभिः । प्रदहन्तमसंहैर्यै सहस्राग्निमिवोत्थितम् ॥ १२ ॥
 तं लक्ष्मणोऽथ बाहुभ्यां परिष्वज्य सुदुःखितः । उवाच राममस्वस्थं वाक्यं हेत्वर्थसंयुतम् ॥ १३ ॥
 शुभे वर्त्मनि तिष्ठन्तं त्वामार्यं विजितेन्द्रियम् । अनर्थेभ्यो न शक्नोति त्रातुं धर्मो निरर्थकः ॥ १४ ॥
 भूतानां स्थावराणां च जङ्गमानां च दर्शनम् । यथास्ति न तथा धर्मस्तेन नास्तीति मे मतिः ॥ १५ ॥
 यथैव स्थावरं व्यक्तं जङ्गमं च तथाविधम् । नादमर्थस्तथा युक्तस्त्वद्विधो न विपश्यते ॥ १६ ॥

रा० टी०—तमिति । देवमेकाग्रं देवानामपि प्रकाशकं राघवं भूमौ पतितं दृश्य दृष्ट्वा कपिसत्तमाः ससुत्पत्य अभि-
 पेतुः रामसमीपं प्रापुः ॥ १२ ॥

१२] ति० टी०—प्रदहन्तं सीतानाञ्छ्रवणशोकैः सहा-
 येन दहन्तम्, अतएवासंहार्यमभिव्यापिदुःखमुत्थितमग्निमिव दृष्ट्वा
 सलिलादिभिस्तमसिञ्चन् ॥ १२ ॥

रा० टी०—असिञ्चति । अतः संहार्यमशयनीयमपि
 मिव प्रदहन्तं स्वदशादर्शननान्यथान प्रतपन्तमेतं रामं पद्मादि-
 सुगन्धिविशिष्टैः सलिलैः अमिञ्चन् ॥ १३ ॥

गो० टी०—असिञ्चति । उल्लिख्यम् उद्धतज्ज्वालम् ।
 अग्निहतिः शिखा स्त्रियामित्यमरः ॥ १३ ॥

१३] ति० टी०—तं लक्ष्मणो बाहुभ्यां परिष्वज्य दुःखितो
 भूत्वा स्वस्थमस्वस्थचित्तं रामं हेत्वर्थसंयुतमुत्पत्त्या विशिष्टं प्र-
 योजनेन च सहितं वाक्यमुवाच ॥ १३ ॥

रा० टी०—तमिति । सुदुःखितः सुदुःखितरामदर्शनजनि
 तसुदुःखं प्राप्नो लक्ष्मणः अस्वस्थं रामं बाहुभ्यां परिष्वज्य हे-
 त्वार्थोप्यासुपपत्तिप्रयोजनाभ्यां संयुतं वाक्यमुवाच ॥ १३ ॥

गो० टी०—तमिति । हेत्वर्थसंयुतं हेतुरुपपत्तिः अर्थ-
 प्रयोजनम् । हेतुरूपोऽर्थोभिव्यक्तो हेत्वर्थ इति वा ॥ १३ ॥

१४] ति० टी०—तदेवाह—शुभं इति । 'तद्य विपुलं
 वीर दुःखमिन्द्रजिता कृतम् । कर्मणा व्यपनेप्यामि तस्मादु-
 तिष्ठ राघव ॥' इति युष्टाय पौरुषावलम्बनेन प्रोत्साहदिष्य-
 न्कवल्यमार्गवलम्बनमप्रयोजकमिति प्रतिपादयत्यनेनवाक्यमप्र-
 हेन—हे आर्य, शुभे वर्त्मनि धर्ममात्रं राज्यस्याग्रापूर्वकं पि-
 तृवचनपालनरूपं तिष्ठन्तं विजितेन्द्रियं हस्तप्राप्तं राज्यपरित्या-
 जकयोः कैकेयीदशरथयोरुपरि कृत्युपाभावेन विजितेन्द्रियं
 त्वां त्वदाशितो धर्मोऽनर्थेभ्यश्चातुं न शक्नोति यतस्तस्मादसौ
 निरर्थकः । प्राधान्येन पुरुषार्थो न भवति ॥ १४ ॥

रा० टी०—तदाकारमाह—शुभं इति । हे आर्य शुभे शुभ-
 हेतुभूते वर्त्मनि धर्ममात्रं तिष्ठन्तं नित्यं प्रवर्तमानम् अत एव
 विजितेन्द्रियं त्वां धर्मः अनर्थेभ्यः दुःखहेतुभ्यश्चातुं यदि न
 शक्नोति तर्हि धर्मो निरर्थकः निष्फलः प्रतिभातीति शेषः एतेन
 कार्याभावात् तद्विष्णुकायमानासिद्ध्या तद्व्यर्थमस्याभाव-
 स्सचितः ॥ १४ ॥

गो० टी०—एवं सीताहननश्रवणजनितमनवधिकमर्थैर्यमा-
 श्रयन्तं राममाश्वासयितुं लक्ष्मणोन्वाहक्यावादेन धर्मो धर्मयोः

स्वरूपं स्वण्डयत्रीतिशास्त्रातुसांगण बलमेव प्रयान्तयात्यस्य
 तामित्याह—शुभं इत्यादिना समशेषेण । पितृवाक्यपारि-
 पादनादिभ्यः शुभं वर्त्मनि तिष्ठन्तम् । स्थिरतया तदनुतिष्ठन्त
 मित्यर्थः । विजितेन्द्रियं हस्तप्राप्तं राज्यपरित्याजकयोः कैकेयी-
 दशरथयोरुपरि मनःकाङ्क्षामायेन विजितेन्द्रियं त्वाम्
 निरर्थकः अस्तुभूतः । अप्राप्त्यापि हे इति यावत् । शत्रुविषा
 णवत् केवलव्यापारभावाकलम्बनो धर्मः अनर्थेभ्यः व्यसनेभ्य
 चातुं व्यसनानि निराग्नयितुम् न शक्नोति । सति धर्मिणि
 धर्मो विनश्यन्त इति व्यावादिति भावः । नित्यं तमेव व्या-
 पितृवचनपरिपालनमाश्रयम् । अत्राद्ये प्रयोक्तमिति भावः
 धर्म इत्युपलक्षणम् । अधर्मोऽपि निरर्थकः सन् राघवमर्थेभ्यो
 न निशरयितुं शक्नोतीत्यर्थः ॥ १४ ॥

१५] ति० टी०—एवं धर्मपदार्थमस्तीत्यर्थं ना-
 स्तीत्यनुवात्प्रदर्शनां धर्मपदार्थ एव नास्ति, कलानुमेयता
 दि तत्प्रोक्तं, कर्तुं च युक्तम् । प्रकृते च सुपान्धवव्यस्तिक-
 योऽर्थमेवभावेन न तेन तदनुमानमित्याह—भूतानामिति ।
 स्थावराणां जङ्गमानां च पद्मादिस्थावराणां भूतानां दर्शनं सुपान्-
 धरोददर्शनं यथास्ति तथा धर्मो नास्ति । अयामप्यादन्वि-
 काराव । तस्माद्धर्मः सुखसाधनत्वोपाप्तो नेति मे मतिः । ज-
 न्मान्तरादिकं नास्त्येवेति बोद्धमतेनेत्युक्तिः । नहि ते विना
 जायमानस्यापि तत्करणकत्वमिति भावः । वसु—यथा स्था-
 वरादीनां दर्शनानस्तत्ता तथा धर्मस्य दर्शनमावाहर्धर्मो नास्ती-
 ति व्याचक्षते तत्र, योग्यानुपपन्नत्वेनाभावमात्रकत्वात्, ध-
 र्मेभ्य च पिशाचादिवदयोग्यत्वात् ॥ १५ ॥

रा० टी०—धर्मसाधकानुमाननिरसनपूर्वकधर्मसंज्ञां निरस्य
 तन्नाशकप्रत्यक्षप्रमाणनिरसनपूर्वकदर्शनाय साधयति—भूताना-
 मिति । भूतादीनां यथादर्शनं तथा दर्शनं नास्ति धर्मस्येति
 शेषः अतो धर्मो नास्तीति मे मतिर्निर्णयः ॥ १५ ॥

गो० टी०—ननु कथमनयोरप्रामाणिकत्वमन्यपेक्षायां तत्र
 किं प्रत्यक्षं प्रमाणम् उतानुमानम् अथ शब्दो वा, नाप-
 इत्याह—भूतानामिति । म्यावराणां जङ्गमानां च भूतानां
 पदार्थानाम् यथा दर्शनं प्रत्यक्षत उपलब्धमस्ति । तथा
 धर्मो धर्मयोः दर्शनं न अस्तीत्युपपन्नः । तेन अदर्शनेन धर्मोऽधर्मश्च
 नास्तीति मे मतिः निर्णयः ॥ १५ ॥

१६] ति० टी०—उक्तमेवार्थं विशदयति—यथैवेति
 यथा यस्मात्स्थावरं व्यक्तं धर्मप्रसक्तिराहतमपि सुखीति व्य-

यद्यधर्मो भवेद्भूतो रावणो नरकं व्रजेत् । भवांश्च धर्मसंयुक्तो नैव व्यसनमाप्नुयात् ॥ १७ ॥
 तस्य च व्यसनाभावाद्व्यसनं चागते त्वयि । धर्मो भवत्यधर्मश्च परस्परविरोधिना ॥ १८ ॥
 धर्मोपापलभेद्धर्ममधर्मं चाप्यधर्मतः । यद्यधर्मेण युज्येयुर्येवधर्मः प्रतिष्ठितः ॥ १९ ॥
 नै धर्मेण विजुज्येरन्नाधर्मरुचयो जनाः । धर्मोपाचरतां तेषां तथा धर्मफलं भवेत् ॥ २० ॥

कर्म, तथाविधं स्थावरवद्भावनयितुं जङ्गमं पञ्चापि सुखीति व्यक्तम् । एतेन व्यतिरेकः खण्डितः । अन्यमपि खण्डयति—न तथा युक्तः । अयमर्थः सुखरूपो न । सर्वोन्मत्ता धर्मयुक्त-स्वद्विषो धर्मस्य सुखान्वये न विपश्यते न विपत्रः स्यात् । दृश्यते च विपत्तिरित्यन्यथोपि नास्ति । अनेन तदंशे जन्मान्तरीयधर्मकल्पनापि पक्वस्ताः । नाथनत्वसिद्धावेव तत्कल्प-भावसरात्, अतोऽयमर्थो धर्मरूपो न नास्त्येव ॥ १६ ॥

रा० टी०—नन्वन्यव्यतिरेकाभ्यां धर्माधर्मवतामेव सुखा-दिमत्तया लोकं स्थितिरित्यत आह—यथेति । यथा स्थावरं तरुप्रभृति व्यक्तं धर्माधर्मकरणविषयकाधिकाराभावेन तत्सं-सर्गाभाविपि सुखादिमत्तया स्थितं तथाविधं धर्मादिसंम-रहितं जङ्गमं मनुष्यादिरूपमित्यति शेषः तथा तस्मात् अयं शङ्कितः अर्थः धर्मादिमत्तामेव सुखादिमत्तया लोकं स्थितिरि-त्येवद्रूपो न युक्तः एतेन व्यतिरेकाभावनिश्चयात् । अन्यथाभा-वोऽपि निश्चितव्य इति सूचितम् । ननु स्थावराणां जन्मान्तरीय-धर्माधर्मवशात् सुखादिमत्त्वमस्तीति न व्यतिरेक इत्यन्वया-भातो युक्तमशक्य इत्याशङ्क्य तयोस्तत्वे विरोधमाह त्वद्विषः अधर्मसंसर्गरहितधर्मवान् न विपश्यते विपत्तिं प्राप्नुयात् ॥ १६ ॥

गो० टी०—उक्तमेवार्थं प्रत्यक्षादुपग्राहेण तर्केण दृश्यते—यथेति । यथैव स्थावरं व्यक्तं प्रत्यक्षत उपलब्धम् । जङ्गमं च तथाविधं व्यक्तं भवति । अयं धर्माधर्मरूपोऽर्थः तथा युक्तो न भवति, तथा प्रत्यक्षो न भवतीत्यर्थः । यदि कश्चिद्धर्मोऽयमो वार्थः प्रत्यक्षसिद्धः स्यात् तर्हि स जङ्गमतया वा स्थावरतया दृश्यते न च दृश्यते तस्मात्त्वमौ प्रत्यक्ष इति भावः । किं च त्वद्विषो न विपश्यते धर्मस्य प्रत्यक्षसिद्धतया सद्भावे त्वद्विषः धार्मिकः विपत्तिं प्राप्नुयात् रावणश्चायं न प्राप्नुया-दित्यपि द्रष्टव्यम् ॥ १६ ॥

१७] ति० टी०—उक्तमर्थं प्रकृते योजयति—यदीति । अधर्मो भूतो दुःखसाधनत्वेन यदि सिद्धो भवेत्तदा रावणो नरकं दुःखं व्रजेत् । धर्मयुक्तो भवांश्च नैव व्यसनं दुःखं प्राप्नु-यात् ॥ १७ ॥

रा० टी०—तदेव भग्यन्तराणाह—यदीति । अधर्मो यदि भूतः स्वफलप्राप्तो भवेत् तर्हि रावणः नरकं नरकप्रापकदुःखं व्रजेत् धर्ममयुक्तो भवांस्तु व्यसनं नैवाप्नुयात् ॥ १७ ॥

गो० टी०—ताप्युत्तमानं धर्माधर्मयोः प्रमाणमित्याह—यदीति । यद्यधर्मो भूतो भवेत् तदा अधर्मयुक्तो रावणः नरकं

व्रजेत् व्यसनं गच्छेत् । यदि धर्मो भूतो भवेत् तदा धर्मयुक्त भवांश्च एवं व्यसनं नाप्नुयात् । व्यसनाव्यसनरूपकार्याभ्यां । धर्माभावावृत्तये न तथा संभवति धार्मिकतयाभिमतं त्वयि व्यसनदर्शनात् । अधार्मिकतयाभिमाने रावणे व्यसन दर्शनाच्च । साध्ययति पक्षे हेत्वभावात् स्वरूपासिद्धो हेतु रित्यर्थः ॥ १७ ॥

१८] ति० टी०—अस्य तर्कस्य विपर्यये पर्यवसान माह—तस्य चेति । तस्य रावणस्य सत्यधर्मं व्यसनाभा-वात्तुल्यसत्त्वाच्च पितृवाक्यपरिपालके त्वयि व्यसनं दुःखमागं प्राप्ते सति सिद्धो धर्माधर्माभ्यां सुखदुःखयोरन्यव्यतिरेका-भावः । किं चोक्तादुभयादेव विपरीतफलता च तयोस्तित्याह—धर्म इति । धर्मो यथाश्रुतफलविरुद्धदुःखफलो भवति, एव मधर्मश्च श्रुतफलविरुद्धसुखफलो भवति । तस्मादेतौ परस्पर विरोधिनाभ्योन्यं यथाश्रुतफलविरुद्धफलकौ ॥ १८ ॥

रा० टी०—एतावता धर्माधर्मयोरभावः संसाध्यापि तयो-स्तत्त्वमभ्युपेत्याह—तस्येति । तस्य रावणस्य व्यसनाभावात् त्वयि च व्यसनं गते सति स्यातामिति शेषः ॥ १८ ॥

गो० टी०—विरुद्धत्वाच्च सुखदुःखयोः कार्ययोरनं धर्माधर्मा-नुमापकत्वमित्याह—तस्य चेति । तस्य चाधर्मिष्ठस्य राव-णस्य व्यसनाभावात् । व्यसनाभावशब्देन सुखं लक्ष्यते । सुख-सद्भावादित्यर्थः । त्वयि च परमधार्मिकं व्यसनं दुःखम् गते सति धर्मः अधर्मो भवति अधर्मफलप्रदो भवति । चकाराद-धर्मोपि धर्मफलाभ्युदयप्रदो भवतीति लभ्यते । अत एव पर-स्परविरोधिना स्वाभावक्यान्नेतुकावित्यर्थः ॥ १८ ॥

१९-२०] ति० टी०—कुत एवं निश्चयस्तत्राह—यदीति । तथा धर्मो धर्मसाधनं सुखं यद्युपलभेत, तथा धर्मतोऽधर्मणाधर्मं तत्फलं दुःखं यद्युपलभेन्नियमेन । उत्त-राधेस्यं यदीति पूर्वार्थांस्त्वयि । यत्वेन नियमः स्यात्तदा येषु रावणादिव्यधर्मः प्रतिष्ठितस्तैऽधर्मेण तत्फलं दुःखेनैव विजु-ज्येषुः । तथा ये जना नाधर्मरुचय अधर्मरुचिरहितास्ते धर्मेण तत्फलं सुखं न विजुज्येरन् विपुक्ताः स्युः । तमेवार्थं प्रका-रान्तराणाह—धर्मेणेति । धर्मेण धर्ममार्गेणाचरतामवतिष्ठतां तेषां तथा धर्मफलं सुखं भवेत् । तदेतयोर्विरुद्धफलराहित्यं स्यादित्यर्थः ॥ १९ ॥ २० ॥

रा० टी०—तदेव भग्यन्तराणाह—धर्मेणेति । यदि धर्मेण अधर्ममार्गेणाधर्मं तत्फलं सुखमधर्मतो अधर्ममार्गेणाधर्मं तत्फलं

यस्मादर्थो विवर्धन्ते येष्वधर्मः प्रतिष्ठितः । किञ्चिन्ते धर्मशीलाश्च तस्मादेतौ निरर्थकौ ॥ २१ ॥
 वध्यन्ते पापकर्माणो यद्यधर्मेण राघव । वधकर्महतोऽधर्मः स हतः कं वधिष्यति ॥ २२ ॥
 अथवा विहितेनायं हन्यते हन्ति चापरम् । विधिः सैल्लिप्यते नेन स पापेन कर्मणा ॥ २३ ॥

लभृतदुःखप्रलभेत नियमेन प्राप्नुयात् तदा येषु रावणादिषु
 अधर्मः प्रतिष्ठितः नित्यं संस्थितः तं अधर्मेण नित्यदुःखेन पुञ्येषुः
 तथा दर्शनात् विपरीतफलमेति तात्पर्यम् ॥ १९ ॥

रा० टी०—तुल्यन्यायादन्यत्रापि तथैव युक्तमित्याह—
 नेति । ये जनाः अधर्मरुच्यो न ते जनाः विधर्मेण पापक-
 लभृतदुःखेन न पुञ्येरन् तथा धर्मेण चरतां वर्तमानानामेवं
 जनानां धर्मफलं सुखमेव भवेत् ॥ २० ॥

गो० टी०—अभिचाराद्याप्यत्वाभिहितत्वाद्वा न ताभ्यां
 तदनुमानमित्याह—धर्मेणेत्यादिना निर्गन्धाविन्यन्ते । उप-
 लभेदित्यत्र काङ्क्षः । धर्मेण धर्मानुष्ठानेन धर्मं धर्मफलं सुखम्
 उपलभेत् । अधर्मेण अधर्मानुष्ठानेन अधर्मफलं दुःखम् उपल-
 भेत् उपलभेदिति मन्यसे किमित्यर्थः । एवमन्य तत्र दूषण-
 माह—यदीति । येष्वधर्मः प्रतिष्ठितः । ये अधार्मिका इति
 यावत् । ते अधर्मेण अधर्मफलेन यदि पुञ्येषुः पुञ्येरन् ।
 नाधर्मरुच्यो जनाः धर्मरुच्य इति यावत् द्वौ नवौ प्रकृत-
 मर्थं गमयत इति न्यायात् । न धर्मेण धर्मफलेन यदि पुञ्ये-
 रन्, तदा धर्मेण चरतामेपां जनानाम् धर्मः धर्मफलं सुखम्
 भवेत् चकारान् अधर्मेण चरतां दुःखं भवेदिति सिद्धम् । न
 चैवमित्याह—यस्मादिति । अनेन च हिताहितप्राप्तिलक्षण-
 कार्ययोरनित्यत्वेन व्याप्त्यभावात् ताभ्यां धर्माधर्मावनुमातुं
 शक्याविति व्याप्यत्वादिसिद्धिर्यभिचारो वा दर्शितः ॥ १९—२१ ॥

२१] ति० टी०—न चैवमस्तीत्याह—यस्मादिति । ये-
 ष्वधर्मः प्रतिष्ठितस्तेष्वर्था विवर्धन्ते, धर्मशीलाश्च किञ्चिन्ते
 तस्मादेतौ निरर्थकौ । श्रुतस्वस्वफलरहितो विपरीतफलो
 चेत्पर्यः । एवं च सुखदुःखयोर्धर्माधर्माभ्यां व्याप्त्यभावात्
 ताभ्यां तदनुमानमिति भावः ॥ २१ ॥

रा० टी०—यस्मादिति । यस्मात् येष्वधर्मः प्रतिष्ठितः
 ते विवर्धन्ते धर्मशीलान् किञ्चिन्ते तस्मात् एतौ धर्माधर्मौ
 निरर्थकौ फलरहितो विपरीतफलकौ वा ॥ २१ ॥

२२] ति० टी०—इदानीं धर्माधर्मरूपमेव दुर्निरूपमिति
 कर्तुं किं व्यापाररूपो वा तज्जन्यातिशयरूपो वेति विकल्पं नाय
 इत्याह—वध्यन्त इति । पापकर्माणः पुरुषा यद्यधर्मेण क्रि-
 याशरीरेण वध्यन्ते तदा क्रियायाश्चिक्षणावस्थापित्वाश्चतुर्थधने
 स्वत एव वधकर्मणा नाशक्रियया हनो नष्टोऽधर्मः स्वयं हतोऽ-
 स्मभूत्वा कं हन्तव्यं वधिष्यति । यद्वा वधकर्मरूपो धर्मश्चतुर्थ-
 क्षणे हतो नष्टः स्वयमस्मत्स्वकं वधिष्यति । वधकर्मस्तुपल-
 क्षणम् ॥ २२ ॥

रा० टी०—इदानीं धर्माधर्मयोः स्वरूपमेव दुर्बलमिति

वक्तुं किं नौ क्रियारूपौ तज्जन्यातिशयरूपविशिष्टौ वेति विक-
 ल्पार्थं दूषयन्नाह—वध्यन्त इति । हे राघव अधर्मेण पापक-
 र्माणो यदि वध्यन्ते इति पत्रस्तर्हि वधकर्म वधादिक्रियारू-
 पोऽधर्मः हतः क्रियायाश्चिक्षणावस्थायित्वनियमात् विनष्टः
 भवति इतः सोऽधर्मः कं वधिष्यति पापफलं दास्यति दातुर-
 भावात् फलभावात् न्यादित्यर्थः किञ्च अधर्मः यदि वधकर्मवि-
 नाशहेतुभूतक्रिया तर्हि हतः अतः हतः स वधकर्मरूपोऽधर्मः कं
 वधिष्यति अतः पापकर्माणो धर्मेण वध्यन्ते काङ्क्षः कथमित्य-
 म्याध्याहारो वा तेश्चाद्ये निषेधार्थाकाङ्छेदो वा ॥ २२ ॥

गो० टी०—अदोति न धर्माधर्मयोः प्रमाणमित्याह-
 वध्यन्त इति । हे राघव ! पापकर्माणः पापिनः अधर्मेण
 कर्मरूपेण वध्यन्ते यदि बाध्यन्ते चेत् वधकर्म वधकर्म-
 रूपोऽधर्मः धर्मस्याप्युपलक्षणत्वे हतः किञ्चावस्थायित्वेन
 ध्वस्तो भवति शब्दबुद्धिकर्मणां विज्ञप्तावस्थायित्वात् । हतः
 सः कं वधिष्यति । कं श्रेयसि नियोज्यतीत्यपि द्रष्टव्यम् ।
 धर्माधर्मयोः क्रियारूपयोः क्षणिकत्वेन कालान्तरमाश्रितलज्जन-
 कत्वासंभवात् नाशितविषयो वेदो वायव्यनादिनाश्चतुर्दशचरि-
 तार्थक इति भावः ॥ २३ ॥

२३] ति० टी०—द्वितीयं दूषयति—अथवेति । विहि-
 तेन विहितदेशेनाश्रयलक्षणातिशयेनान्यरीयेनायं पुरुषो हन्यते
 स्वीयेन राज्यं हन्ति एवं मति विधिर्विहितानुष्ठानजानिषय
 एव, तेन पापेन कर्मणा हन्याकरणं लिप्यते न स कर्मानुष्ठाना
 पुरुषः हन्यायाम्नादकतुं क्त्वात् । नहि न्यायादित्तदुक्तत्वात्
 हन्या पितरं मृशति । एवं तस्य कर्मजानिषयत्वात्तद्व्यमन्यु-
 पन्यात्मालेप उक्तः । अनेन कर्मकरणमनुष्ठस्यैववरण्य फलदत्व-
 मित्यपास्तम् । नम्यैव लेपप्रसङ्गात् । अत्र पते विहितेनेत्यस्य
 विहितकर्मसंनुष्ठेनैवनेत्यर्थः ॥ २३ ॥

रा० टी०—द्वितीयं दूषयन्नाह—अथवेति । विहितेन क्रि-
 यानिमित्तेन केनचिदतिशयरूपादिविशिष्टेन अधर्मेणायं जनो
 हन्यते अपरं हन्ति च तदा विधिः विहितकर्मजनितस्वरूपवि-
 शेषविशिष्ट एव पापेन कर्मणा लिप्यते आलिप्यते स पुरुषस्तु
 न लिप्यते ॥ २३ ॥

गो० टी०—कर्मणः क्षणधर्मित्वेपि तदाराधिता देवतैव
 फलप्रदत्यन्नाह—अथवेति । विहितेन विधिना देवतयैत्यर्थः ।
 अयं जनः हन्यते बाध्यते । परम् अन्यम् हन्ति वा नापते
 वा । एवं यदि तेन पापेन कर्मणा पापफलभूतदुःखेन विधि-
 रेव आलिप्यते संबध्यते सः प्रयोज्यकर्ता नालिप्यते । अस्य
 न्यायस्य पुण्यकर्मण्यपि तुल्यत्वात् सुखेनापि प्रयोज्यो न

अदृष्टप्रतिकारेण अव्यक्तेनासता सता । कथं शक्यं परं प्रा ॥ धर्मेणारिविकर्षेण ॥ २४ ॥
यदि सत्स्यात्सतां मुख्य नासत्स्यात्तत्र किंचन । त्वया यदीदृशं प्राप्तं तस्मात्तन्नोपपद्यते ॥ २५ ॥
अथवा दुर्बलः क्लीबो बलं धर्मोऽनुवर्तते । दुर्बलो हतमर्यादो न सेव्य इति मे मतिः ॥ २६ ॥

संबध्यते । यदि हि सत्कर्मप्रापितः असत्कर्माप्रीतो वा ईश्वरः धर्माधर्मशब्दवाच्यः स्यात्, तर्हि स एव सुखदुःखभागी कारयिता स्यात् न तु प्रयोज्य इति भावः ॥ २३ ॥

२४] ति० टी०—एवमतिशयस्य घातकत्वमङ्गीकृत्यात्मा-
लेप उक्तः । इदानीं घातकत्वमेव नाग्नित्याह—अदृष्टेति ।
अदृष्टप्रतिकारेणाचेतननयाज्ञातस्वकृतव्यशत्रुप्रतीकारेण । अथ
स्वाश्रयचेतनद्वारा तज्ज्ञानमिति चेन्नशब्द—अध्यक्षेन स्वाश्र-
यश्रुतात्मनोऽप्रत्यक्षतया प्रत्यक्षरूपाव्यक्तेन । अतएवासतासत्क-
ल्पेन सता वर्तमानेनापि धर्मेण कर्मजन्यातिशयेन कथं परं
वध्यस्वरूपं प्राप्तुं शक्यम्, अप्राप्य परं हन्तीति चेदसंबन्धा-
विशेषात्सर्वद्वन्द्वनप्रसङ्गः । अयं हन्तृकृतकर्मजातिशयो वध्यमिष्य
एवेति चेदयमधर्मेणान्यस्य धार्मिकत्वप्रसङ्गः । कर्तृनिष्ठत्वे तूक्त-
शेष इति भावः ॥ २३ ॥

रा० टी०—ननु तथैवास्त्वित्याह—अदृष्टेति । न दृष्टः अ-
चेतनत्वात् ज्ञातः प्रतिकारः विघातनं येन अन एवाध्यक्षेन
अप्रकाशमानेन अत एव असता असत्सदृशेन सता विद्यमाने-
नापि धर्मेण कर्मजन्यातिशयरूपविशिष्टेन परं वदयादिस्व-
रूपं प्राप्तुं ज्ञातुमिति यः कथं शक्यं न शक्यमित्यर्थः ॥ २४ ॥

गो० टी०—ननु यथा स्वतन्त्रो राजा क्लीबायं कामपि
मर्यादां प्रवर्त्य तदनुवर्तिनमनुगृह्णाति तदतिरिचिधनं निगृह्णाति
च तथैश्वरोऽपि म्याज्ञारूपकमांशुग्रासिनमनुगृह्णाति तत्र-
नुग्रासिनं विपरीतानुग्रासिनं च निगृह्णातीति चेन्न । स हि किं
स्वार्थमनुगृह्णाति इत परार्थम् । नायः अत्रातसमस्तकामस्या-
वाप्तव्याभावात् । न द्वितीयः । केचन विगिंचनं केचनाकिंचनं
च वितन्वतस्तस्य पक्षपातनैर्घृण्यापत्तेः । तत्तत्कर्मांशुगुणतया
सुष्ठेन पक्षपातादिप्रसक्तिरिति चेन्न । समीचीने कर्मण्यप्रवर्त-
तस्तस्य सर्वज्ञस्य निर्दयत्वापत्तेः । अनादिकर्मप्रवाहकृतपूर्वपूर्व-
कर्मांशुगुण्येन पुनः पुनः सदमतौः कर्मणोः पुरुषं प्रवर्तयतीति
चेत्, तर्हि कस्यचिविद्यमेन दुःखं कस्यचिविद्यमेन सुखं च
स्यात् न च तथा दृश्यते, अनियमदर्शनात् । तर्हि कर्मजन्यो-
पूर्वरूपोऽतिशयः कलप्रदो धर्म इत्यागङ्गायाह—अदृष्टेति ।
हे अरिविकर्षण ! प्रतिक्रियते परप्रतिपत्तिर्जन्य इति प्रति-
कारो लिङ्गम् । अदृष्टप्रतिकारेण अदृष्टलिङ्गेन अनुमानागम्ये-
नेत्यर्थः अध्यक्षेन अप्रत्यक्षेण असता सता असद्रूपेण
अग्निन्दादिवदर्थवादवाक्येनागम्येन धर्मेण अपूर्वाख्येन परं
श्रेयः कथं प्राप्तुं शक्यम् ; न शक्यमित्यर्थः ॥ २४ ॥

२५] ति० टी०—तुल्यन्यायाच्छ्रमकर्मजातिशयोऽप्यस-
श्रेवेति ध्वनितमर्थं तर्केण दृढीकरोति—यदीति । हे सतां

मुख्य सत्पुरुषश्रेष्ठ, यदि सत्कर्मजन्यमदृष्टं सत्स्यात्तदा तत्र
किंचन किंचिदप्यसदृशं दुःखं न स्यात् । उक्तस्य तर्कस्य वि-
पर्ययपर्यवसानमाह—त्वया चेदृशं दुःखं प्राप्तं तस्मात्सत्सदिति
नोपपद्यते ॥ २५ ॥

रा० टी०—तदेव भङ्गयन्तरेणाह—यदीति । हे सतां मुख्य
सत्पुरुषश्रेष्ठ यदि सत्सत्कर्म स्यात् फलदायकत्वेन विन्येत तदा
असत् सत्कर्मविरोधिदुःखं तत्र किञ्चन न स्यात् ॥ यद्यस्मा-
द्वतोः त्वया ईदृशं दुःखं प्राप्तं तस्माद्वतोः तत्कर्म नोपपद्यते
फलदायकत्वेन न प्रतीयत इत्यर्थः ॥ २५ ॥

गो० टी०—उक्तमेवायं पुनस्तर्केण दृढीकरोति—यदीति ।
हे सतां मुख्य यदि सत् स्यात् धर्माख्यं यस्त्विति शेषः ।
धार्मिकस्य तत्र असत् अनिष्टम् किंचन न स्यात् । तर्कस्य
विपर्यये पर्यवसानमाह—त्वयेति । यत् यस्मात्कारणात्, त्वया
ईदृशं दुःखं व्यभनं प्राप्तम् तस्मात्सन्नोपपद्यते असद्वै
भवतीत्यर्थः । कार्यानुपलब्धभादपूर्वाख्यधर्मो न कल्प-
इत्यर्थः ॥ २५ ॥

२६] ति० टी०—ननुक्तशेषसमूहः कर्मणः प्राधान्येनाथ-
साधनपक्षे युक्तः, न तु पौरुषोपकृतस्याधर्माधकायत्वं तर्हि मुख्य-
मर्थसाधनं पौरुषमेवावलम्ब्यतामित्याह—अथवेति । दुर्बलः
स्वतोऽर्थसाधनासमर्थः, अत एव क्लीबोऽर्थसाधनेऽकिंचित्करो
वर्त पौरुषमनुवर्तनं सहकारिण्यापेक्षते तदा दुर्बलो हतमर्याद-
स्यक्तमुखसाधनत्वमर्यादाधीनो न सेव्य इति मे मतिः । उक्त-
न्यायेनेति भावः ॥ २६ ॥

रा० टी०—ननु कर्मणः पौरुषाधीनत्वेन स्वातन्त्र्याभा-
वात् नोक्तशेषावसर इत्यत आह—अथवेति । दुर्बलः अत
एव क्लीबः धर्मो वा यदि बलं पौरुषमनुवर्तते तर्हि दुर्बलः अत
एव हता मर्यादा स्वफलदानशक्तिर्यस्य स धर्मो न सेव्यः इति
मे मतिर्निश्चयः ॥ २६ ॥

गो० टी०—ननु न कार्यानुपलब्धमभावादर्थस्याभावो निश्चेतुं
शक्यः अतीन्द्रियोच्छेदापत्तेः । किं तु सहकारिसम्पत्तौ
सत्यां कार्यानुपलब्धः कारणत्वाभावं साधयति सहकारि च
पौरुषम् अतस्तदभावात्फलानुदय इत्यत आह—अथवेति ।
दुर्बलः बलरहितः निरपेक्षतया कार्याक्षमः अत एव क्लीबः
कातरः स्वतः कार्यकरणासमर्थः धर्मः बलमनुवर्तते कार्या-
त्पादने पौरुषमपेक्षत इत्यर्थः । एवं चेदुर्बलो हतमर्यादः
स्वातन्त्र्येण फलप्रदत्वमर्यादाहीनो धर्मः प्राधान्येन न सेव्य
इति मे मतिः ॥ २६ ॥

बलस्य यदि चेद्धर्मो गुणभूतः पराक्रमैः । धर्ममुत्सृज्य वर्तस्व यथा धर्मे तथा बले ॥ २७ ॥
अथ चेत्सत्यवचनं धर्मः किल परंतप । अनृतं त्वय्यकरणे किं न बद्धस्त्वया विना ॥ २८ ॥
यदि धर्मो भवेद्धृत अधर्मो वा परंतप । न स हत्वा मुनिवज्री कुर्यादिज्यां शतक्रतुः ॥ २९ ॥

२७] ति० टी०—ननु पौरुषं सहस्रार्गीजस्य धर्मः साध-
यसीति नोच्यते, किं तु पौरुषमेव प्रधानं कर्म तु तन्मोपका-
रकमिति तर्हि तथैवानुष्ठानं कुर्वित्याह—बलस्येति । ननु
पौरुषस्य धर्मो गुणभूत इत्यङ्गीक्रियते तदा पराक्रमैः प्रदर्शित-
मुत्सृज्य धर्मप्राधान्यं त्यक्त्वा यथेदानीं धर्मं वर्तसे प्राधा-
न्येन तथा बले पौरुष एव वर्तस्व ॥ २७ ॥

रा० टी०—ननु धर्मत्यागं लोकसाधार्यप्रसङ्ग इत्यत-
आह—बलस्येति । पराक्रमैरुपलक्षितस्य वदस्य यदि
धर्मो गुणभूतः तदा धर्मं तत्प्राधान्यमुत्सृज्य त्यक्त्वा यथा
धर्मं वर्तसे इति शेषः तथा बले पौरुषे वर्तस्व एतेन गुणत्वे-
नापि लेख्यमानो धर्मः साङ्ख्येन निवारयिष्यतीति सूचितम् ॥ २७ ॥

गो० टी०—प्रधानभूतं बलमेवाश्रयणीयमित्याह—बल-
स्येति । पराक्रमे कार्यमाश्रये विषये, बलस्य धर्मः गुणभूतो
यदि चेत् उपसर्जनभूतो यदि स्यात्, तदा यथेदानीं धर्मं वर्तसे
तथा धर्ममुत्सृज्य धर्मप्राधान्यमुत्सृज्य, धर्म इव बलेऽपि
वर्तस्व ॥ २७ ॥

२८] ति० टी०—किं च सत्यमपि धर्मस्यादमं पराधा-
विना भवता सत्यधर्म एवाहौ किमिति सत्यज्ञानदृष्टिना जै-
यमनयो न हृतः स्यादित्याह—अथ चेदिति । अथ पञ्चा-
न्तरे । हे परंतप, त्वया सत्यवचनं पितृवचनाङ्गीकाररूपसत्य-
परिपालनं धर्मोऽनुष्ठीयत इति चेन्नदा त्वयि ज्येष्ठे सकलव्याप्ति-
पितृवचनस्याकरणे यद्वृत्तं राज्ञः प्राप्तं तेनानृतेन राज्ञा त्वया
विना भूतः । मृत इति शेषः । अतस्तेन राज्ञोऽभिषेककरण-
रूपसत्येन त्वं बद्धः किं न भवेदिति शेषः । प्रथमोक्तं राज्ञो-
ऽभिषेकवचनरूपं सत्यं न परिपालितम् । सत्यपरिपालने त्वया
विनाभूतत्वासंभवेन पितृभरणं न स्यात् । पदमाश्रयार्थं न
हृतः स्यादिति भावः । 'अनृतं त्वय्यकरणे किं न बद्धस्त्वया
विना' इति सर्वत्र पाङ्कः पाठ इति कतकः । तथैव—'अ-
नृतं त्वय्यकरणः किं न बद्धस्त्वया पिता' इति पठित्वा सत्य-
स्य धर्मत्वं त्वय्यभिषेकविषयमभूतं वदन्नाज्ञाप्रतिपासनायक-
रणः पिता त्वया किं न बद्ध इति ध्याचष्टे, तदवृत्तम् । पितृ-
वचनस्य सत्यवचनपरिपालनरूपत्वाभावात् ॥ २८ ॥

रा० टी०—इदानीमनुमानेन सत्यरूपधर्मस्यैव दूषप्रदत्व-
दर्शनात् तस्यागाकरणाय स्वपञ्चानापमाह—अथेति । अ-
करणे प्राकृतैन्द्रियरहिते त्वयि सत्यवचनं धर्मः चेद्यदि अनृतं
सत्यसम्बन्धनिवर्तकं तदा अविना सर्वरक्षकेन त्वया किं किमर्थं
न बद्धः त्यक्त इत्यर्थः अनृतत्वव्यकरणः किं न बद्धस्त्वया

पितृतितीर्थे मम्मनपाटे अभिता परिपालितत्वेन पितृसत्यः अ-
करणः न करणाकलान्ते हेतुवतदया यस्मिन् अत एव अनृत-
रिति वचनमपि धर्मविशेषणम् ॥ २८ ॥

गो० टी०—एवं समाश्रयेन त्वं दूषितेऽपि सत्यवचनरूपधर्म-
विशेषस्य रामेण प्राधान्येनानुमानानुग्रहकं दूषयति—
अथेति । हे परंतप । सत्यवचनं धर्मः किल अथ चेदेवं चेत्,
अनृतः स्वामभिषेधार्थमीत्युक्त्वा तदकरणेन सत्यत्वरहितः ।
अनृतमिति पाठे वदन्ति शेषः । त्वयि सकलकल्याणगुणा-
श्रये ज्येष्ठपुत्रे भवकृष्णः राज्याद्वर्गे प्रति निष्कासनादिद्वयः
अतो वत्सपोष्यः पिता त्वया पितृवचनं कल्पितमिति कृत-
प्रतिज्ञेन त्वया किल बद्धः किं न नियमितः । सर्वप्रजासन्धिषौ
राममभिषेधार्थमीत्युक्तं प्राथमिकं पितृवचनं परित्यज्य पाथा-
त्य जनयामननियं पितृवचनं कल्पितमिति कृतप्रतिज्ञेन त्वया
पाठयता सत्यवचनमपि सम्भक्तं पालितमिति भावः ॥ २८ ॥

२९] ति० टी०—अथैवमुक्तं हेराजराजः सपौरुषधर्मयोग-
वृत्ताने सिद्धान्ते विनाशकपञ्चानपत्कमाह—यदीति । हे
परंतप, धर्मो वा यदि ननु स्यात्वाचायनाश्रयेऽप्यस्य ।
भूतं अथमं इत्यसंविगादः । अथमो समादृत्यः पौरुषं तदा ।
यदि प्राग्बद्धं नानुमता वज्री मुनिः त्वयि पौरुषेण हत्वा
पश्चादिज्यां धम न कुर्यात्, किं पितृवचनं प्राधान्यं परमेव
दूषयति भावः ॥ २९ ॥

रा० टी०—इदानीं इदानीं बद्धाचित्त्वोत्पन्नं च सेवस्येति
बोधयन्नाह—यदीति । यदि धर्मो वा भूतः प्रवर्त्येनाश्रयेऽ-
अथमः धर्मभिः पौरुषो वा भवो ननु तदा शतक्रतुर्विज्यां मुनिं
विधरूपं हत्वा पौरुषेण विहत्य इज्यां तदधर्मं न ह्येति ॥ २९ ॥

गो० टी०—अथमं धर्मो मद्रूपं वा राजा धर्मो धर्मो वा
नियमेन नाशुप्राप्तव्यः । किन्तु जनकप्राप्त्योक्तानुगुण्येनो-
भावपि कृतध्याक्रियत मिश्रान्नं प्रमाणयति—यदीति ।
भूतो अथमो धर्मस्य जनानुमोक्षण सत्यभावाः । यदि धर्मो
भवेद्धृतः । यदि केवलं नाम एवाश्रयेत्येव प्राप्तो भवेत्, तदा
वज्री शतक्रतुः मुनिः त्वयि पौरुषेण हत्वा इज्यां न कुर्यात्, किन्ति-
ज्यामिव कुर्यात् । अथमो वा न केवलमथमो वा यथश्रेयः
स्यात्, तदा शतक्रतुः पौरो मुनिः हत्वा इज्यां न कुर्यात्, किन्तु
हननमेव कुर्यात् । अथयमनिष्ठेनष्टेन धर्मधर्मयोगद्विष्टत्वा-
द्राजा यथाकालमुभयमपि कृतं धर्ममिति भावः । गान्धेयानि
द्वैश्वशाणीन्द्रो वरुणः पञ्चम्यो वरु इगान इतीन्द्रस्य क्षत्रियत्वं
श्रूयते ॥ २९ ॥

अधर्मसंश्रितो धर्मो विनाशयति राघव । सर्वमेतद्यथाकामं काकुत्स्थ कुरुते नरः ॥ ३० ॥
मम चेदं मतं तात धर्मोऽयमिति राघव । धर्ममूढं त्वया छिन्नं राज्यमुत्सृजता तदा ॥ ३१ ॥
अर्थेभ्योऽर्थं प्रवृद्धेभ्यः संवृत्तेभ्यस्ततस्ततः । क्रियाः सर्वाः प्रवर्तन्ते पर्वतेभ्य इवापगाः ॥ ३२ ॥
अर्थेन हि विमुक्तस्य पुरुषस्याल्पचेतैः । विच्छिद्यन्ते क्रियाः सर्वा ग्रीष्मे कुसरितो यथा ॥ ३३ ॥
सोऽयमर्थं परित्यज्य सुखकामः सुखैर्धितः । पापमाचरते कर्तुं तदा दोषः प्रवर्तते ॥ ३४ ॥

३०] ति० टी०-तस्मादधर्ममंथितः पौरुषयुक्तो धर्मो
रिपुं विनाशयति. तस्मात्स्वमेतत्पौरुषधर्मोभयं यथाकामं स्व-
कार्यातुरोधेन नरः कुरुते वज्रिप्रभृतिनरः ॥ ३० ॥

रा० टी०-अधर्मेति । अधर्मं पौरुषेण संश्रितस्सहितो
धर्मः विनाशयति ग्निवृत् विध्वंसयति किञ्च संश्रितो नित्यं स-
हेताश्रितोऽधर्मः विनाशयति आश्रयणकतां विध्वंसेत तस्मात्
एतत् पौरुषधर्मोभयं यथाकामं गयेच्छं नरः कुरुते कालभेदेन
आश्रयत इत्यर्थः ॥ ३० ॥

गो० टी०—इदानीमभ्युपगम्यतेति कान्ततो धर्माधर्मयोर-
कस्याभ्युपगमनपर्यवसायीत्याह—अधर्ममिति । अधर्मसंश्रितो
धर्मः अधर्मसंश्रितो धर्मः धर्मव्यापारेत्यर्थः । विनाशयति
कर्तारमिति शेषः । नियमेन पृथक् पृथक्दुष्टीयमानौ धर्माधर्मौ
कर्तारं विनाशयतः । अत एवेतत्त्वं धर्माधर्मात्मकं सर्वं कर्म-
जातम् यथाकामं तत्तत्कालोचितम् अनियमेन नरः कुरुते ।
कुण्डलित्यर्थः ॥ ३० ॥

३१] ति० टी०—यदिदृष्टं यथाचितकादेशशुभयम-
 उद्येयमिति मम मतम् । नत्येवं धर्मस्य तत्रापि संमतत्वे किमिति
 मे दुःखमत आह—धर्ममूलमिति । अर्थमूलं राज्यशुल्लजता
 त्वया धर्मस्य मूलमर्थरूपं लिखम्, अतस्त्वं केशवानिति भावः ।
 यत् तूत्थं 'अधर्मः संश्रितो धर्मः कतारं विनाशयति ।
 तस्माद्यथाकामं तत्कालौचित्येनोभयमप्युद्येयमिदमेव यया
 कान्त्येनोभया चरणमेव धर्म इति मम मतम्' इति व्याख्यातम्,
 तत्तपहसर्वाग्रमेव व्युत्पन्नैरित्युक्तम् ॥ ३१ ॥

रा० टी०-ममेति । इदं काटविशेषे पौत्रधर्मान्यतरस्वी-
करणमयश्रुक्तो धर्मः इति मम मतं श्रद्धं पृथक् इदानीं वृद्धि-
पूर्वकभवत्कृत्यधर्मत्यागाभावेऽपि धर्मत्यागोऽर्थात्संपन्न इति
बोध्यवशाद् धर्मति । राज्यश्रुत्सृजना त्वया धर्मसूतमर्थ इत्यर्थः
लिखं विनाशितमदं पृथक् ॥ ३१ ॥

गो० टी०—अस्मिन्मते न मे संदेह इत्याह—ममेति ।
हे तात अलुक्कस्य । तातोल्कस्ये पितरि इति रत्नमाला ।
इदं याथाकाम्येनाचरणं यदस्ति अयं धर्म इति मम मतं
सिद्धान्त इत्यर्थः । एवं प्रथमं धर्म एवाप्रामाणिक इत्युक्तम् ।
पश्चात्तर्कचित् प्रामाणिकत्वसंभवेऽपि न तस्य प्राधान्यमि-
त्युक्तम् । इदानीमप्राधान्येनापि धर्मस्तत्र न संभवति, मूला-
भावादित्याह—धर्ममूलमित्यादिना । धर्मस्य मूलं कारणम्

अर्थरूपम्, तदा प्राप्तकाले, राज्यमुत्सृजता त्वया छिन्नम्
मूलच्छेदात्तव कथं धर्म इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

३२] ति० टी०—अथास्थस्य धर्ममूलत्वमेव प्रतिपादय-
ति—अर्थेभ्य इति । ततस्ततः संहृतंभ्यो नानादेशादाहृतंभ्यः
अत एव प्रहृतंभ्योर्थेभ्यः सर्वाः क्रिया योगप्रधाना भोगप्रधानाश्च
प्रवर्तन्ते । निष्कामतया कृता योगप्रधाना भवन्ति । सकाम-
तया कृता भोगप्रधाना इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

रा० टी०-अर्थस्य धर्ममूलत्वमुपपादयितुमाह—अर्थेभ्य
इति । संभूतेभ्यः अनेकदेशादाहतेभ्यः अत एव प्रथमेभ्योऽर्थेभ्यः
पर्वतेभ्य आपगा नञ इव क्रिया प्रवर्तन्ते ॥ ३२ ॥

गो० टी०—तदेव धर्ममूलत्वमर्थस्य प्रतिपादयति—अर्थेभ्य इति । ततस्ततः प्रजापालनाय प्रदेशपदभागकरप्रदानादिकारणात् संतुष्टेभ्यः प्रामेभ्यः क्रमाद्विद्वद्भ्यो अर्थेभ्यः सर्वोः क्रियाः यज्ञदानादिक्रियाः प्रवर्तन्ते । पर्वतेभ्य इत्युपमानं मूलभन्व्ययम-
कृत्यैवार्थमूलतया दानादिक्रियाः कार्या इत्युक्तम् ॥ ३२ ॥

३३] ति० टी०-अर्थाभावे क्रियाव्यतिरेकमप्याह—
अर्थेन हीति ॥ ३३ ॥

रा० टी०--अर्थेनेति । अर्थेन विमुक्तस्य अत एव अल्प-
चेतसो जनस्य सर्वाः क्रियाः पीप्से दुसरितोऽल्पनय इव वि-
च्छिद्यन्ते ॥ ३३ ॥

गा० टी०—अ्यतिरेकमुखनापि तदेव प्रतिपादयति—अर्थ-
नेत्यादिना । कसरितः अल्पसरितः ॥ ३३ ॥

३४] ति० टी०—न केवलमर्थपरित्यागो धर्मासंभवः, किं तु दोषप्राप्तिरपीत्याह—सोऽयमिति । यः पुमान्प्राप्तमर्थं परित्यज्य सुखकामो भवति सोऽयं अप्रार्थः सुखैधितोऽभितृप्त-सुखाभिलाषो भूत्वा पापमन्यायेनार्थार्जनं कर्तुमाचरत आत्तभते, ततो दोषम्लाडनबन्धनदिरूपः प्रवर्तते ॥ ३४ ॥

रा० टी०—स इति । सुखैषितः पूर्वं सुखेन प्रवृद्धः सौर्थ-
विशिष्टः पुरुषः अर्थं परित्यज्य केनचित् हेतुना धनं त्यक्त्वा
विद्यमानस्तन् पापमन्यायेन धनार्थजर्जनं कर्तुमाचरते अत एव
दोषो राजदण्डादिः प्रवर्तते ॥ ३४ ॥

गो० टी०—न केवलमर्थपरित्यागेन धर्मासंभवः किं तु
दोषप्राप्तिरपीत्याह—सोयमिति । सुवैधितः पूर्वं सुखेन
संवर्धितः, सोयम् अर्थपरित्यागी अर्थं प्राप्तुं परित्यज्य सुख-
कामः सन्, पापम् अन्यायेनार्थान्जनम् सुखसाधनभूतधन-

यस्यार्थास्तस्य मित्राणि यस्यार्थास्तस्य बान्धवाः । यस्यार्थाः स पुमाँल्लोके यस्यार्थाः स च पण्डितः ३५ ॥
 यस्यार्थाः स च विक्रान्तो यस्यार्थाः स च बुद्धिमान् । यस्यार्थाः स महाबाहुर्यस्यार्थाः स गुणाधिकः ३६ ॥
 अर्थस्थैते परित्यागे दोषाः प्रव्याहृता मया । राज्यमुत्सृजता धीर येन बुद्धिस्त्वया कृता ३७ ॥
 यस्यार्था धर्मकामार्थास्तस्य सर्वं प्रदक्षिणम् । अधनेनार्थकामेन नार्थः शैक्यं विचिन्वता ३८ ॥
 हर्षः कामश्च दर्पश्च धर्मः क्रोधः शमो दमः । अर्थादेतानि सर्वाणि प्रवर्तन्ते नराधिप ३९ ॥
 येषां नश्यत्ययं लोकश्चरतां धर्मचारिणाम् । तेष्वर्थास्त्वयि न दृश्यन्ते दुर्दिनेषु यथा ग्रहाः ४० ॥
 त्वयि प्रवर्जिते वीर गुरोश्च वचने स्थिते । रक्षसापहृता भार्या प्राणैः प्रियतरा तव ४१ ॥

संपादनार्थं स्तेयादिपाम् आगमते । ततः तेन कर्मणा दोषः प्रवर्तते इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

३५-३६] ति० टी०-अर्थार्थः सर्वसुखमिति ज्ञाते—
 यस्येति ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

रा० टी०-यस्येति । यस्यार्थाः तस्यैव मित्रादयो भवन्ति ॥ ३५ ॥

रा० टी०-यस्येति । यस्यार्थाः स एव विक्रान्तो ब्रह्मन् ॥ ३६ ॥

गो० टी०-यस्यार्थास्तस्य मित्राणीत्यादिश्लोकद्वयं क्वचित्पठ्यते । पुमान् पुंस्त्ववान् । अन्यः स्त्रीप्राय इत्यर्थः । महाभागः महाभाग्यः । महागुणः शान्तादिगुणवान् ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

३७] ति० टी०-एते दोषा मित्राण्यभावरूपाः । प्रव्याहृताः स्पष्टमुक्ताः । तत्र राज्यमुत्सृजता त्वया येन गुणेन बुद्धिर्यपरित्यागविषया कृता । ते न जान इति शेषः ॥ ३७ ॥

रा० टी०-अर्थस्येति । अर्थस्य परित्यागे नन दोषाः मया प्रव्याहृताः एतेन अर्थत्यागो न कर्तव्य इति सूचितम् । अर्थां पृथक् राज्यमिति राज्यमुत्सृजता त्वया येन हेतुना बुद्धिः त्यागविषया मतिः कृता तत्र विग्रह इति शेषः । अर्थं पृथक् ॥ ३७ ॥

गो० टी०-अर्थस्येति । अर्थस्य परित्यागे एते पूर्वोक्त-गुणप्रतियोगिनो निर्मितव्यादयो दोषाः, प्रव्याहृताः स्पष्टमुक्ताः । राज्यमुत्सृजता त्वया येन गुणेन बुद्धिः अर्थपरित्यागविषया कृता तं गुणं जान इत्यर्थः । यद्वा राज्यमुत्सृजता त्वया । येन कारणेनार्थपरित्यागे बुद्धिः कृता तेन कारणेन एते दोषा यथा प्रव्याहृता इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

३८] ति० टी०-पुनरर्थमेव ज्ञाते—यस्येति । यस्यार्थाः सन्ति तस्य धर्मकामरूपा अर्थाः प्रयोजनानि भवन्ति तस्य सर्वं प्रदक्षिणमनुकूलम् । अधनेन पुरुषेणार्थं विचिन्वता-प्यर्थकामेन विना पौरुषमर्थो न शक्यम् प्राप्तुमिति शेषः ॥ ३८ ॥

रा० टी०-यस्येति । यस्यार्थाः सन्ति तस्य धर्मप्रभृतयः स्वयः सन्ति अत एव सर्वं प्रदक्षिणं तदधीनं भवति अधनेन अर्थकामेन अत एव विचिन्वता पौरुषं कुर्वता जनेन अर्थः प्राप्तुं न शक्यं सामान्ये ननुसकम् ॥ ३८ ॥

गो० टी०-यस्येति । धर्मकामार्थाः धर्मकामप्रयोजनानि । प्रदक्षिणम् अनुकूलम् । प्रतिष्ठितमिति वा पाठः व्यतिरेकसुखं-

नाप्याह-अधनेति । अधनेन धनं विना अर्थकामेनापि । विचिन्वता अर्थार्जनं व्यापारं कुर्वता पुरुषेण अर्थः श्रेयो न शक्यं न साधयितुं शक्यम् । अध्ययमेतत् । शक्यमरविन्द-छरभीति प्रयोगात् ॥ ३८ ॥

३९] ति० टी०-अर्थवशादेव राशिं सर्वं गुणं इत्याह-हर्ष इत्यादि । यानि हर्षादीनि सन्ति, एतानि नराधिपेभ्यः-दर्शसंपन्नैरेव प्रवर्तन्ते । प्रमोयानि भवन्तीति भावः । यस्य हर्षो राशिः स कृतार्थो भवति । यस्मिन्क्रोधः स नश्यतीत्यादि ॥ ३९ ॥

रा० टी०-हर्ष इति । एतानि हर्षादीनि अर्थादेव प्रवर्तन्ते ॥ ३९ ॥

गो० टी०-न केवलमर्थकामावेव धनमुद्धौ, अन्येऽपि तथेत्याह-हर्ष इति । प्रवर्तन्ते प्रकृष्टा निवर्तन्ते । शोभन्त इत्यर्थः । असतो निर्वनस्य शमदमो हि धनलाभे निवर्तते ॥ ३९ ॥

४०] ति० टी०-सर्वसुखोऽर्थस्त्वयं न संतुष्ट इत्याह-येषामिति । येषां धर्मचारिणां तापसनां धर्मं चरतामन्यथा-भावार्थं लोकं ऐहिकपुरुषार्थो नश्यतीति स्पष्टम् । न इह लोके सुखसाधनभूता अर्थास्त्वयि न दृश्यन्ते । दुर्दिनेषु नवग्रहा इत्येवार्थः ॥ ४० ॥

रा० टी०-येषामिति । धर्मचारिणामत एव चरतां तपः कुर्वतां जनानां येषामर्थानां परित्यागादिति शेषः अयं लोकः ऐहिकसुखं नश्यति ते अर्थाः दुर्दिनेषु धनच्छन्नदिनेषु ग्रहाः इव त्वयि न दृश्यन्ते ॥ ४० ॥

गो० टी०-न केवलमाधुमिकश्रेयःसाधनभूतोर्थः, किं तु ऐहिकश्रेयःसाधनं चेति व्यतिरेकभुवेन प्रतिपादयन् तादृशो-र्थस्त्वयि नास्तीत्याह-येषामिति । येषां चरतामित्यनादरे पठ्यते । येषां चरतां गान् चरतां विद्यमानानर्थाननादृत्य धर्म-चारिणां केवलं धर्ममाचरताम् अयं लोकः नश्यति । ऐहिक-सुखं नास्तीत्यर्थः । ते तादृशाः सुखसाधनभूताः अर्थाः दुर्दि-नेषु मेघच्छन्नदिनेषु । मेघच्छन्नैस्त्रिंशद्दिनमित्यमरः । सूर्यादयो ग्रहाः यथा न दृश्यन्ते । तथा त्वयि न दृश्यन्ते । सकलश्रेयः-साधनभूता अर्थास्त्वया नाहता इत्यर्थः ॥ ४० ॥

४१] ति० टी०-सर्वमिदं दुःखं स्वाद्धतिपूर्वाचातुरीभ-

तदथ विपुलं वीर दुःखमिन्द्रजिता कृतम् । कर्मणा व्यपनेष्यामि तस्मादुत्तिष्ठ राघव ॥ ४२ ॥
उत्तिष्ठ नरशार्दूल दीर्घबाहो धृतव्रत । किमात्मानं महात्मानमात्मानं नावबुध्यसे ॥ ४३ ॥

अयमनघ तवोदितः प्रियार्थं जनकसुतानिधनं निरीक्ष्य रुष्टः ।

सरथगजहयां सराक्षसेन्द्रां भृशभिषुभिर्विनिपातयामि लङ्काम् ॥

॥ ४४ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे त्र्यशीतितमः सर्गः ॥ ८३ ॥

चतुरशीतितमः सर्गः ।

तयो विभीषणेन तत्रागत्य साहसकथं सीताजानि दृष्ट्वा तन्निपादयन्नेन किमेतदिनि पृथो लक्ष्मणो यथाश्रुतमकथयत् विभीषणस्तु
हे राम नेदं यथाश्रेयसायनाराधयद्वान्द्रजिन्मायाजालमेव नान्यदतो न मेतन्मयम् स तु राक्षसो हवनेन प्राप्तसिद्धिरन्यदुद्भयो भवेदतोऽस्य
कर्मपूर्वं प्राक् तद्विधानोऽप्युच्यते तद्वत्तमं प्रेष्य विलम्बेनालमित्याद्यब्रवीत् ।

राममाश्वसमाने तु लक्ष्मणे भ्रातृवत्सले । निक्षिप्य गुल्मान्स्वस्थाने तत्रागच्छद्विभीषणः ॥ १ ॥

नानापहरणैर्वीरैश्चतुर्भिर्भिसंहृतः

। नीलाञ्जनचयाकारैर्मार्तगैरिव यूथपैः ॥ २ ॥

लमित्युपसंहरति—त्वय्यीति । गुणैर्वचनं स्थिते त्वायं प्रव-
जिते सति भर्माश्वसमानेन मोहाद्वनं प्राप्ते रजसा भायोपहता
प्रहता च । प्राणैः प्राणैः ॥ ४१ ॥

रा० टी०—त्वय्यीति । त्वयि प्रवजिते मति प्रियतरा
भायां रजसावहता एतेन इदमपि अर्थाभावेनैव जनितमिति
मचितम् ॥ ४१ ॥

गो० टी०—अर्थहेतुभूतराज्यपरित्यागेन वितृप्तचनपरिपा-
दनरूपककथयमात्रव्यवहारेण च प्राप्तं दोषमात्र—त्वय्यीति ।
प्राणैः प्राणैः । प्राणैः प्रियतरं त्वयि ॥ ४१ ॥

४२] ति० टी०—अतः परमेतावदेव कर्तव्यम्, किमती-
ताभ्यांशुशोचनेत्याह—तद्वद्वेति । कर्मणा पौरुषेणाहमेव
व्यपनेष्यामि तस्मान्मप्राप्तसाहनाथं पुनिष्ठ ॥ ४२ ॥

रा० टी०—तद्विदानीं किं कर्तव्यमिष्यत आह—तदिनि ।
इन्द्रजिता कृतं दुःखं कर्मणा स्वपौरुषेण व्यपनेष्यामि तस्मा-
दुत्तिष्ठ ॥ ४२ ॥

गो० टी०—एवं गते किं कर्णायमित्यत्राह—तद्वद्वेति ।
भवत्कर्मणा प्राप्तं दुःखं मत्कर्मणा व्यपनेष्यामीत्यर्थः । कृतप्र-
तिक्रियाया तद्वत्त्वं निवारयिष्यामीति भावः ॥ ४२ ॥

४३] ति० टी०—न तु प्राकृतवदैव्यं युक्तं महात्मनस्ते
इत्याह—उत्तिष्ठेत्यादि । महात्मानं परमात्मानम् ॥ ४३ ॥

रा० टी०—उत्तिष्ठति । हे महात्मन् महात्मानं सर्वप्रव-
र्तकमात्मानं स्वस्वरूपं कृतो नावबुध्यसे एतेन नवैवेच्छया सर्वं
जातमिति मचितम् ॥ ४३ ॥

गो० टी०—एवं भक्तिवादादुक्त्वा क्षमापणं विदधाति-
उत्तिष्ठति । आत्मानं स्वम् महात्मानम् महाबुद्धिम् आ-
त्मानं परमात्मानम् किं नावबुध्यसे । तस्मात् भवतः शोक-
कारणे नास्तीति हृदयम् ॥ ४३ ॥

४४] ति० टी०—तत्र प्रियार्थमुद्दिन उच्यते । निरीक्ष्य
श्रुत्वा ॥ ४४ ॥

इति श्रीरामायणम् श्रीरामायणे रामायणतिलके वाल्मीकीय
आदिकाव्ये युद्धकाण्डे त्र्यशीतितमः सर्गः ॥ ८३ ॥

रा० टी०—ननु मध्यमं विनष्टत्वात् कथं मत्कर्तृकगि-
यज्यो भविष्यतीत्यत आह—अयमिति । प्रियार्थं विवि-
धवृत्तान्तश्रवणजनितशोकापनोदपूर्वकं तत्र प्रीत्यल्पव्यर्थमय-
मर्थाभावादिः उदितो मया कथितः गेन भवत्यर्थभावादेन
सम्भव इति ध्वनितम् अतः जनकसुतानिधनं निरीक्ष्य हनुम-
त्कथनेन ज्ञात्वा रुष्टोऽहं यथादिमहितं लंकामिषुभिर्विनिपा-
तयामि ॥ ४४ ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणव्याख्याने रामायणशिरोमणौ
युद्धकाण्डे त्र्यशीतितमः सर्गः ॥ ८३ ॥

गो० टी०—अयमिति । अयम् अहं तत्र विधेयत्वेन स-
विहितः, तत्र प्रियार्थम् उदितः उच्यते उत्पन्नो वा । अनेन
दुःखं व्यपनेष्यामीत्येतद्विद्वत्तम् ॥ ४४ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्यान-
युद्धकाण्डव्याख्याने त्र्यशीतितमः सर्गः ॥ ८३ ॥

१-२] ति० टी०—आश्वसमान आश्वसयमाने । गुल्मा-
न्स्वस्थाने पूर्वोदिततद्द्वारे निक्षिप्यवस्थाप्य ॥ १ ॥ २ ॥

रा० टी०—लक्ष्मणकर्तृकरामाश्वसनानन्तरकालिकं वृत्ता-
न्तमाह—राममित्यादिभिः । विभीषणः गुल्मान् स्वस्थाने
पूर्वोदिततद्द्वारे निक्षिप्य तत्र रामसमीपे अगच्छत् ॥ १ ॥

रा० टी०—ननिति । नाना प्रहरणानि येषु तैः मातङ्गैरिव
चतुर्भिर्धूपैरभिसंहृतः सः विभीषणः राक्षसभिसंगम्य दृष्टो
श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ २ ॥ ३ ॥

सोऽभिगम्य महात्मानं राघवं शोकलालसम् । वानरांश्चापि ददृशे बाष्पपर्याकुलेक्षणान् ॥ ३ ॥
 राघवं च महात्मानमिक्ष्वाकुकुलनन्दनम् । ददर्श मोहमापन्नं लक्ष्मणस्याङ्गमाश्रितम् ॥ ४ ॥
 व्रीडितं शोकसंतप्तं दृष्ट्वा रामं विभीषणः । अन्तर्दुःखेन दीनात्मा किमेतदिति सोऽब्रवीत् ॥ ५ ॥
 विभीषणमुखं दृष्ट्वा सुग्रीवं तांश्च वानरान् । लक्ष्मणोवाच मन्दार्थमिदं बाष्पपरिप्लुतः ॥ ६ ॥
 हता इन्द्रजिता सीता इति श्रुत्वैव राघवः । हनूमद्रचनात्सौम्य ततो मोहमुपाश्रितः ॥ ७ ॥
 कथयन्तं तु सौमित्रिं संनिवार्य विभीषणः । पुष्कलार्थमिदं वाक्यं विसृजं राममब्रवीत् ॥ ८ ॥
 मनुजेन्द्रार्तरूपेण यदुक्तैस्त्वं हनूमता । तदयुक्तमहं मन्ये सागरस्येव शोषणम् ॥ ९ ॥
 अभिप्रायं तु जानामि रावणस्य दुरात्मनः । सीतां प्रति महाबाहो न च घातं करिष्यति ॥ १० ॥
 याच्यमानः सुबहुशो मया हितचिकीर्षुणा । वैदेरीमुत्सृजस्वेति न च तत्कृतवान्वचः ॥ ११ ॥
 नैव साम्रा न दानेन न भेदेन कुतो युधा । सा द्रष्टुमपि शक्येत नैव चान्येन केनचित् ॥ १२ ॥

गो० टी०—अथेन्द्रजिह्वापाशदर्शनम्—रामस्याश्वासस्यान इत्यादि । आश्वासयाने आश्वासयमाने आगमशासन-
 स्यानित्यस्यान्वयभावः । अनेन पूर्वोक्तवादा भानृवात्सल्या-
 तदाश्वासनार्था न तु परमार्था इत्युक्तम् । पूर्वोक्तयुक्तिपरिहा-
 रस्तु, हेतुकान् बकटवन्तींश्च वाङ्मात्रेणापि नाच्येदिति मन्त्र-
 कीत्या प्रेरणीयः । गुल्मान् सेनासन्निवेशान् स्पृश्यान् रज-
 कार्यकरणार्थम् ॥ १ ॥ २ ॥

३-५] ति० टी०—ददृशे ददर्श ॥ ३-५ ॥

गो० टी०—साभिगम्येति । अत्र राघवपदे लक्ष्मणपरम्
 उत्तरश्लोकं रामदर्शनेत्यर्थं यद्ययमाणात्वात् ददृशे इत्यम् ॥ ३ ॥ ४ ॥

रा० टी०—राघवमिति । मोहमापन्नं राघवं ददर्श ॥ ४ ॥

रा० टी०—पीडितमिति । शोकसंतप्तं रामं दृष्ट्वा दी-
 नात्मा विभीषणः किमेतदित्यब्रवीत् ॥ ५ ॥

गो० टी०—व्रीडितमिति । सः विभीषणः रामं दृष्ट्वा
 दीनात्मा दीनमनस्कः सन्, अन्तर्दुःखेन अवहितिप्रपन्न इति दुःख-
 विकारेण उपलक्षितः सन् अब्रवीत् ॥ ५ ॥

६-७] ति० टी०—विभीषणमुखं दृष्ट्वा । रामादिदेव-
 दर्शनेन दीनमित्यर्थः । लक्ष्मणोवाचति संघिरार्यः ॥ ६ ॥ ७ ॥

रा० टी०—विभीषणेति । लक्ष्मणः विभीषणमुख्यादि दृष्ट्वा
 मन्देन शनैरर्थो अर्थबोधो यस्मात् तत्र उवाच संघिरार्यः ॥ ६ ॥

रा० टी०—तदाकारमाह—तामिति । इन्द्रजिता हतां
 सीतां हनुमद्रचनाच्छ्रुत्वैव राघवो मोहमुपाश्रितः प्राप्तः ॥ ७ ॥

गो० टी०—विभीषणमुखमिति । लक्ष्मणोवाचत्यत्र
 लान्तसः सुलोपः । मन्दार्थम् अल्पार्थम् । मनुजहीतार्थमि-
 त्यर्थः ॥ ६ ॥ ७ ॥

८] ति० टी०—संनिवार्य नैव दुःखं कार्यमित्युक्त्वा ॥ ८ ॥

रा० टी०—कथयन्तमिति । विभीषणः कथयन्तं सौमित्रिं
 संनिवार्यं पुष्कलो दृष्टोऽर्थो यस्मिन् तद्वाक्यमब्रवीत् ॥ ८ ॥

गो० टी०—कथयन्तमित्यर्थम् । मध्ये निवारणोक्तिः

सर्गस्य वृत्तान्तस्य स्मृतावगतत्वात् । विभीषणः उवाचेति
 शेषः ॥ ८ ॥ ९ ॥

९] ति० टी०—अनेन रूपेण दीनरेणेण ॥ ९ ॥

रा० टी०—तदाकारमाह—मनुजिति । हे मनुजेन्द्र आर्त-
 रूपेण हनुमतात् सीताहृतं त्यज्युक्तं तत्र सागरस्य शोषणमिव
 अयुक्तमहं मन्ये एतेन तदाहृतं अगम्यकर्तृकमागमशोषणं न
 प्रसिद्धमिति ध्वनितम् ॥ ९ ॥

१०] ति० टी०—कथययुक्तं तत्राह—अभिप्रायं त्यति ।
 सीतां प्रति सीतामुद्दिश्य वर्तमाने तदभिप्रायं मयाशेन
 सीता न त्वारभ्येत्येवंप्रकारं जानामि च अन्ये घातं न करिष्य-
 ति । सीताया इति शेषः ॥ १० ॥

रा० टी०—अभीति । सीतां प्रति दुरात्मनां रावणस्या-
 भिप्रायमहं जानामि अन्येऽशेनातत्रोपायं भवितुं उपायत्वेन
 नित्यं तदशेनाकाङ्क्षया च सीता संस्थापिते यथा अत्र घातं
 सीताविरतनं न करिष्यति ॥ १० ॥

गो० टी०—अभिप्रायं त्यति । करिष्यति । रावण
 इति शेषः ॥ १० ॥

११] ति० टी०—नभेवाह—याच्यमान इति ॥ ११ ॥

रा० टी०—तदेव दृश्यमाह—याच्यमान इति । वैदेरी-
 मुत्सृजस्वेति मया बहुशो वाच्यमाना रावणः धम वचो न
 कृतवान् ॥ ११ ॥

गो० टी०—तत्र हेतुमाह—याच्यमान इत्यादिना ॥ ११ ॥

१२] ति० टी०—किं च सीतात्वेन केनापि केनाप्युपा-
 येन द्रष्टुमवाशक्या, कृतमन्त्रयादरणपूर्वं यत्र इत्याह—नैव सा-
 क्षेति । कुतो युधा निमित्तयुतवान्येन दर्शनादिप्रमद्गः,
 कुतोऽपि ॥ १२ ॥

रा० टी०—नैति । अन्येन केनचित्जनैः सामान्यतमैः
 उपायेन सा सीता द्रष्टुमपि नैव शक्येत तर्हि युधा युद्धेन कुतः
 शक्येत्यर्थः ॥ १२ ॥

वानरान्मोहयित्वा तु प्रतियातः स राक्षसः । मायामयीं महाबाहो तां विद्धि जनकात्मजाम् ॥ १३ ॥
 चैत्यं निकुम्भिष्ठामैव प्राप्य होमं करिष्यति । हुतवानुपयातो हि देवैरपि सवासवैः ॥ १४ ॥
 दुराधर्षो भवत्येष सङ्ग्रामे रावणात्मजः । तेन मोहयता नूनमेषा माया प्रयोजिता ॥
 विघ्नमन्विच्छता तत्र वानराणां पराक्रमे ॥ १५ ॥
 ससैन्यास्तत्र गच्छामो यावत्तत्र समाप्यते । त्यजैनं नरशार्दूल मिथ्या संतापमागतम् ॥ १६ ॥
 सीदते हि बलं सर्वं दृष्ट्वा त्वां शोककशितम् । इह त्वं स्वस्थहृदयस्तिष्ठ सत्त्वसमुच्छ्रितः ॥
 लक्ष्मणं प्रेषयास्माभिः सह सैन्यानुकर्षिभिः ॥ १७ ॥
 एष तं नरशार्दूलो रावणिं निशितैः शरैः । त्याजयिष्यति तत्कर्म ततो वध्यो भविष्यति ॥ १८ ॥
 तस्यैते निशितास्तीक्ष्णाः पत्रिपत्राङ्गवाजिनः । पततिष्ण इवासौम्याः शराः पास्यन्ति शोणितम् ॥ १९ ॥

गो० टी०—नैवेति । सा सात्रा द्रुमपि नैव शक्येत
 दानेनापि द्रुमं न शक्येत भेदनापि द्रुमं न शक्येत युवा
 दण्डेन कुतो द्रुमपि शक्येत । अन्येन मायोपायेन केनचिद्-
 द्रुमपि नैव शक्येत ॥ १२ ॥

१३] ति० टी०—का तर्हि यद्यपि यस्यावभवस्य गतिस्त-
 त्राह—वानरानिति । मोहयित्वा । मायामयसीताच्छेदनेनेति
 शेषः ॥ १३ ॥

रा० टी०—ननु हनुमता दृष्टस्य सीतावयस्य अपलापः
 कथं क्रियेत इत्यत आह—वानरानिति । स इन्द्रजित् वा-
 नरान्मोहयित्वा प्रतियातः अत एव तां हननकर्मत्वेन प्रतीय-
 मानां जनकात्मजां मायामयीं विद्धि ॥ १३ ॥

गो० टी०—कथं तर्हिन्द्रजिता इत्यादिशङ्का मायेयमित्या-
 द—वानरानित्यादिना । मोहयित्वा । लङ्कारां स्वयतिरि-
 क्तस्य योदुरभावान् स्वस्मिन् कर्मव्याकुले वानराः प्रहरेयुः
 यज्ञश्च विच्छिद्येत विच्छिद्यं च तस्मिन् ब्रह्मवरानुमारेण स्वस्य
 विनाशो भविष्यतीति मत्वा वज्रमिति भावः ॥ १३ ॥ १४ ॥

१४] ति० टी०—मोहने प्रयोजनमाह—चैत्यमिति ॥ १४ ॥

रा० टी०—चैत्यमिति । निकुम्भिष्ठां तदभिधं चैत्यं दे-
 वाल्यं प्राप्य होमं करिष्यति, ननु किं तेनेत्यत आह हुतवान्
 कृतहवनः उपयात इन्द्रजित् देवैरपि दुराधर्षो भवति सार्थलोक
 एकान्वयी ॥ १४ ॥

१५] ति० टी०—ननु करोतु होमम्, किं मोहनप्रयासेने-
 त्यत्राह—विघ्नमिति । वानराणां पराक्रमे सति यागस्य
 विघ्नमन्विच्छतामुमरता संभावयता यत्नं निश्चयेन तत्तद्विघ्न-
 निवृत्तये प्रयोजिता ॥ १५ ॥

रा० टी०—मायासीताहनने प्रयोजनमाह—तेनेति ।
 वानराणां पराक्रमे विघ्नमन्विच्छता अत एव मोहयता वानरमोहं
 संपादयता तेनेन्द्रजिता एषा माया प्रयोजिता ॥ १५ ॥

गो० टी०—तेनेति । अन्विच्छता चिन्तयता ॥ १५ ॥

१६] ति० टी०—तेनायं तथागस्य विघ्न एव कर्तव्य इति
 रहस्यमित्याह—ससैन्या इति । तद्रोमकर्म ॥ १६ ॥

रा० टी०—नन्विदानीं किकर्तव्यमित्यत आह—सेति ।
 तद्वचनं यावत् न समाप्यते तावत् ससैन्या वयं गच्छामः अतः
 मिथ्यागतं सन्तापं त्यज ॥ १६ ॥

गो० टी०—ससैन्या इत्यादि । तत् होमरूपं कर्म ॥ १६ ॥

१७] ति० टी०—हि यतस्त्वां शोककशितं दृष्ट्वा सर्वं
 वानरबलं सीदते सीदति, तस्मात्त्वं स्वस्थहृदयो भूत्वा इहैव
 तिष्ठ । सैन्यानुकर्षिभिः सर्वसेनां गृहीत्वा गच्छद्विरम्माभिः
 प्रधानैः सह लक्ष्मणं प्रेषय ॥ १७ ॥

रा० टी०—सीदत इति । त्वां शोककशितं दृष्ट्वा सर्वं
 बलं सीदते अतः सत्त्वेन धैर्यबलेन समुच्छ्रितः प्रहृष्टस्त्वं स्व-
 स्थहृदयस्सन् इह तिष्ठ सैन्यानुकर्षिभिः सेनां चालयद्विरम्माह ल-
 क्ष्मणं प्रेषय सार्धलोक एकान्वयी ॥ १७ ॥ १८ ॥

गो० टी०—इहेति । सैन्यानुकर्षिभिः सैन्यपालैः ॥ १७ ॥

१८] ति० टी०—एष रावणिं निशितैः शरैर्व्याकुलकृत्य
 तत्कर्म त्याजयिष्यति । ततो हेतोर्मायासिद्धयभावाद्वध्यो
 भविष्यति ॥ १८ ॥

रा० टी०—एष इति । एष लक्ष्मणः रावणिं तत् माया-
 जनकहवनरूपं कर्म त्याजयिष्यति ततः तस्माद्धेतोः वध्यो भवि-
 ष्यति इन्द्रजिति शेषः रावणेः कर्मत्वं तु कृतपूर्वकदमित्यत्रैव
 पूर्वकर्मरूपकमां विवक्षया कर्मकत्वेन अविशितकर्मणोऽपि य-
 थाकर्मकत्वेन गृह्यन्ते तथाकर्मकत्वेन शस्त्रेन्दुशेखरादौ निरु-
 पितम् ॥ १९ ॥

गो० टी०—एष इति । तत् कर्म होमकर्म । गिजन्तत्वा-
 द्विकर्मकत्वम् ॥ १८ ॥

१९] ति० टी०—पत्रिणां पत्ररूपैरङ्गवाजिनो वेगवन्त-
 स्तस्य लक्ष्मणस्य शरा असौम्याः पत्रिणः कङ्कादय एव शो-
 णितं पास्यन्ति । इन्द्रजित इति शेषः ॥ १९ ॥

रा० टी०—तस्येति । पत्रिणः शराः एव पत्राणि वाहनानि
 अङ्गानि सेनाङ्गभूतगदादयः वाजिनो अश्वश्च यस्य शरग्रहणे
 वाहनायपेशारहितस्येत्यर्थः तस्य लक्ष्मणस्य शराः असौम्याः

तेत्संदिश महाबाहो लक्ष्मणं शुभलक्षणम् । राक्षसस्य विनाशाय वज्रं वज्रधरो यथा ॥ २० ॥

मनुजवर न कालविप्रकर्षो रिपुनिधनं प्रति यत्क्षमोऽय कर्तुम् ।

त्वमतिस्त्रज रिपोर्वधाय वज्रं दिविजरिपुमथने यथा महेन्द्रः ॥ २१ ॥

समाप्तकर्मा हि स राक्षसैर्षभो भवत्यदृश्यः समरे सुरासुरैः ।

युयुत्सवा तेन समाप्तकर्मणा भवेत्सुराणामपि संशयो महान् ॥ २२ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे चतुरशीतितमः सर्गः ॥ ८४ ॥

पञ्चाशीतितमः सर्गः ।

शोककुलतया विभीषणाशयं सुव्यक्तमजाननेन रामेण पुनः पर्युज्युक्तो विभीषणः भो राघव तुष्टेन आत्रेन्द्रजिह्वितीर्णवरो यत्कर्मपूर्तो सर्वेषां त्वमजयः ततः प्राक् यो हन्तुं येन तदा तव वध इत्यतस्तत्कर्मायुनेव विहृत्यं कर्मणि विहृते रावणिर्दत्तस्तस्मिन् मृते सखुद्वेष्टनं रावणं हतं विद्वीत्याद्युच्यते । अथ रामेण रिपुहन्तमात्मरक्षणं च निश्चिद्वदपदिश्य हरिबलसमेतोऽविलम्बेन प्रेषितो लक्ष्मणः परबलं विविश ।

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राघवः शोकवर्जितः । नोपधारयते व्यक्तं यदुक्तं तेन रक्षसा ॥ १ ॥

ततो धैर्यमवष्टभ्य रामः परपुरंजयः । विभीषणमुपासीनमुवाच कपिसंनिधौ ॥ २ ॥

नैर्ऋताधिपते वाक्यं यदुक्तं ते विभीषण । भूयस्तच्छ्रोतुमिच्छामि ब्रूहि यत्ते विवक्षितम् ॥ ३ ॥

कराः पतत्रिणः कंकादय इव शोणितं रिपुशरीररुधिरं पास्यन्ति ॥ २० ॥

गो० टी०—तस्येति । एते लक्षणीयाः । पत्रिपत्राणि पक्षिपत्राः, तेषामङ्गानि बर्हाणि, तैः वाजिनः वगवन्तः १९॥२०

२०] ति० टी०—तत्तस्माद्वक्ष्यमाणं संदिश प्रेषय ॥ २० ॥

रा० टी०—तदिति । वज्रधरो वज्रमिव राक्षसस्य विनाशाय लक्ष्मणं संदिश प्रेषय ॥ २१ ॥

२१] ति० टी०—रिपुनिधनं प्रति कालविप्रकर्षः कालक्षेपोऽय कर्तुं यद्यतो न क्षमो न योग्यः, तस्मात्वं रिपोर्वधाय लक्ष्मणमतिस्त्रज प्रेषय । यथा दिविजरिपुमथने देवरिपुमथनेऽमरेन्द्रो वज्रमतिस्त्रजति तथेत्यर्थः ॥ २१ ॥

रा० टी०—मनुजैति । हे मनुजवर यस्यस्माद्वेत्तोः रिपुनिधनं नाशं प्रति कालविप्रकर्षः कालात्ययः कर्तुं न क्षमः तस्मात्वं रिपोर्वधाय त्वमतिस्त्रज लक्ष्मणमिति शेषः तत्र दृष्टान्तः दिविजरिपुणां दैत्यानां मथने महेन्द्रो वज्रमिव ॥ २२ ॥

गो० टी०—मनुजैति । यस्यस्मात्कारणात् रिपुनिधनं प्रति कालविप्रकर्षः कालविलम्बः अय कर्तुं न क्षमः । तत्तस्मात्वं त्वं रिपुवधाय वाणीमतिस्त्रज । आज्ञापयेत्यर्थः । यथा महेन्द्र इत्यापन्मात्रे दृष्टान्तः ॥ २१ ॥ २२ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने चतुरशीतितमः सर्गः ॥ ८४ ॥

२२] ति० टी०—कालक्षेपो न कार्य इत्यत्र हेतुमाह—

समाप्तेति । समाप्तयागकर्मैत्यर्थः । सुराणामपि संशयः प्राणसंशय इत्यर्थः ॥ २२ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामायणे रामायणांतिलके वाल्मीकीय

आदिकाव्ये युद्धकाण्डे चतुरशीतितमः सर्गः ॥ ८४ ॥

रा० टी०—विलम्बं दोषमाह—समाप्तेति । राक्षसैर्षभः हि यदि समाप्तकर्मा भवति तदा सुरासुरैरपि भट्टयो भवति भविष्यति अत एव समाप्तकर्मणा युयुत्सुना तेनन्द्रजिता सुराणामपि संशयो भवेत् भविष्यति ॥ २३ ॥

इति श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय रामायणव्याख्याने रामायण शिरा-

मणौ युद्धकाण्डे चतुरशीतितमः सर्गः ॥ ८४ ॥

१] ति० टी०—नोपधारयते व्यक्तम् । शोकवशात् जानाति स्मैत्यर्थः ॥ १ ॥

रा० टी०—विभीषणवचनश्रवणानन्तरकालिकं दत्तान्तमाह—तस्येत्यादिभिः । शोकवर्जितो राघवः रक्षसा विभीषणेन यदुक्तं ततोपधारयते उपधारयते आदरतोऽप्युच्यते ॥ २ ॥

गो० टी०—अत्रेन्द्रजिह्वाय लक्ष्मणनिर्गमनम्—तस्य तद्वचनमित्यादि । व्यक्तं नोपधारयते इति सम्प्रदायात् नाशकमित्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥

२] ति० टी०—उपासीनं समीपस्थितम् ॥ २ ॥

रा० टी०—तत इति । रामः कपेर्द्वयमन्तस्सनिधौ उपासीनं विभीषणमुवाच ॥ २ ॥

३] ति० टी०—ते त्वया यत्प्रायुक्तं तद्वयः भोक्तुमिच्छामि ॥ ३ ॥

राघवस्य वचः श्रुत्वा वाक्यं वाक्यविशारदः । यत्तत्पुनरिदं वाक्यं बभूवेऽथे विभीषणः ॥ ४ ॥
 यथाज्ञप्तं महाबाहो त्वया गुल्मनिवेशनम् । तत्तथातुष्टितं वीर त्वद्वाक्यसमनन्तरम् ॥ ५ ॥
 तान्यनीकानि सर्वाणि विभक्तानि समन्ततः । विन्यस्ता गूथपाशैव यथान्यायं विभागशः ॥ ६ ॥
 भूयस्तु मम विज्ञाप्यं तच्छृणुष्व महाप्रैभो । त्वय्यकारणसंतप्ते संतप्तहृत्वा वयम् ॥ ७ ॥
 त्यज राजन्निमं शोकं मिथ्या संतापमागतम् । यैदियं त्यज्यतां चिन्ता शत्रुर्षविवर्धिनी ॥ ८ ॥
 उद्यमः क्रियतां वीर हर्षः समुपसेव्यताम् । प्राप्तव्या यदि ते सीता हन्तव्याश्च निशाचराः ॥ ९ ॥
 रघुनन्दन वक्ष्यामि श्रूयतां मे हितं वचः । साध्वयं यातु सौमित्रिर्बलेन मृता वृतः ॥ १० ॥
 निकुम्भिलायां संप्राप्तं हन्तुं रावणिमाहवे । धनुर्मण्डलनिर्मुक्तैराशीविषविषोपमैः ॥ ११ ॥
 शैरैर्हन्तुं महेष्वासो रावणिं समितिजयः । तेन वीरेण तपसा वरदानात्स्वयंपुत्रः । अस्त्रं ब्रह्मशिरः प्राप्तं कामगाश्च तुरंगमाः ॥ १२ ॥
 म एष किल सैन्येन प्राप्तः किल निकुम्भिलाम् । यद्युत्तिष्ठेत्कृतं कर्म हतान्सर्वाश्च विद्धिनः ॥ १३ ॥
 निकुम्भिलामसंप्राप्तमर्कृताग्निं च यो रिपुः । त्वामाततायिनं हन्यादिन्द्रशैवो स ते वयः ॥ १४ ॥

रा० टी०—तदाकारमाह—नैर्ऋतेति । हे विभीषण येन तपसा उक्तं तद्वयः श्रेयस्मिच्छाभिः अतो येन विवक्षितं वक्तुमिष्टं तत्तत्त्वं वक्षि ॥ ३ ॥

गो० टी०—नैर्ऋतेति । ते त्वया ॥ ३ ॥

४-७] ति० टी०—यदुक्ते तद्वेदं वाक्यं पुनर्वभाष ४-७

रा० टी०—राघवस्येति । राघवस्य वाक्यं यत्तु योग्यं यतो ज्ञानं श्रुत्वा यदुक्ते तद्वेदं वाक्यं पुनर्वभाष ॥ ४ ॥

गो० टी०—राघवस्येति । यत्तु पुनरिति । यद्वाक्यं पूर्वमुक्तवान् तद्वेदं पुनर्वभाष इत्यन्वयः ॥ ४ ॥

रा० टी०—तदाकारमाह—यथेष्टादिभिः । हे महाबाहो यथा येन प्राणां गुल्मनिवेशनं सेनासंस्थापनं त्वया ज्ञप्तं तत्तद्वाक्यसमनन्तरं त्वद्वक्त्यनन्तरकाले तथैवावुष्टिं संपादितम् ॥ ५ ॥

रा० टी०—अनुष्ठितमवाह—तानाति । यथान्यायमनीकानि विपत्तानि यथापाथ विभागशो विन्यस्ताः ॥ ६ ॥

रा० टी०—भूय इति । भूयः पुनर्यन्मम विज्ञाप्यं तच्छृणुष्व तदाकारमाह त्वयि अकारणमन्तमे सति वयं सन्तप्त-हृदव्याः भवाम इति शेषः ॥ ७ ॥

गो० टी०—यथाज्ञप्तमित्याद्युक्तिः रामस्य व्याकुलस्वनि-वाण्याय ॥ ५-७ ॥

८-११] ति० टी०—मिथ्यासंतापं तन्मूलं शोकम् ८-११
 रा० टी०—त्यजेति । मिथ्यागतं शोकं संतापं च त्यज इयं चिन्ता च त्यज्यताम् ॥ ८ ॥

गो० टी०—त्वय्येति । सन्तापं सन्तापं च । मिथ्येति शोकसन्तापयोर्विवर्णणम् । सन्तापः शोककार्यमिति तयो-भिदा ॥ ८ ॥

रा० टी०—उद्यम इति । सीता प्राप्तव्या अतः उद्यमः रिपुविनाशयोगः क्रियतां यदि यो निशाचराः हन्तव्याः ॥ ९ ॥

रा० टी०—रघुनन्दनेति । हे रघुनन्दन मे वचः श्रूयतां ननु किं त्वद्वच इत्यत आह वलेनावृतः सौमित्रिः निकुम्भि-लायां प्राप्तं रावणिं हन्तुं यातु श्लाकद्वयमेकान्वयि ॥ १० ॥ ११ ॥

गो० टी०—तद्वेति । उद्यमः उन्मादः ॥ ९-१२ ॥

१२] ति० टी०—तेन वीरगेन्द्रजिता तपसा प्रीतस्य स्वयं-पुत्रो वरदानान्निकुम्भिलायां दधीहोमं समाप्तं कामतुरङ्गपुक्तो ग्नी ब्रह्मशिरोऽम्बं चाधेः सकाशादप्युत्तेन तेन च तवावधत्वं सकल्पयोगपर्यन्तमिति वरदानाद्ब्रह्मशिरोऽम्बं प्राप्तम् ॥ १२ ॥

रा० टी०—निकुम्भिलायां हन्ते प्रयोजनमाह—तेनेति । तेनेन्द्रजिता स्वयंपुत्रो वरदानान् ब्रह्मशिरोऽम्बं प्राप्तं तुरङ्ग-माश्च प्राप्ताः ॥ १२ ॥

गो० टी०—तेनेति । ब्रह्मशिरः ब्रह्मशिरःसंज्ञकमस्त्रम् तुरङ्गमशब्दो रथस्याप्युपलक्षणम् प्राप्तम् । होमद्वारेति शेषः ॥ १३ ॥

१३] ति० टी०—म एष एव प्रकारेण लब्धवर इन्द्रजि-त्सैन्येन सह होमं कर्तुं निकुम्भिलायां प्राप्तः । यदि कृतं कर्म होमकर्म कृत्योत्तिष्ठेत्सर्वानेव नोऽस्मान्मृतान्विद्धि ॥ १३ ॥

रा० टी०—स इति । निकुम्भिलां प्राप्त एष रावणिः कृतमारब्धं कर्म समाप्येति शेषः यत्र यदोत्तिष्ठेत्तदा सर्वान् नोऽस्मान् हतान् विद्धि ॥ १३ ॥

गो० टी०—स एष इति । यदीति । यदि च निकुम्भि-लाया उत्तिष्ठेत्, यदि कर्म कृतं स्यात्, तदा हतान् विद्धी-त्यन्वयः ॥ १३ ॥

१४] ति० टी०—किं च भगवता सहयोग्येवंप्रकारेणोक्त

वरो दत्तो महाबाहो सर्वलोकेश्वरेण वै । इत्येवं विहितो राजन्वधस्तस्यैव धीमतः ॥ १५ ॥
 वधायैन्द्रजितो राम संदिशस्व महावैलम् । हते तस्मिन्हते विद्धि रावणं समुहहृदणम् ॥ १६ ॥
 विभीषणवचः श्रुत्वा रामो वाक्यमथाब्रवीत् । जानामि तस्य रौद्रस्य मायां सत्यपराक्रमम् ॥ १७ ॥
 स हि ब्रह्मास्त्रविप्राज्ञो महाबाहो महाबलः । करोत्यसंज्ञान्सङ्ग्रामे देवान्सर्वकृणानपि ॥ १८ ॥
 तस्यान्तरिक्षे चरतः सरथस्य महायशः । न गतिर्ज्ञायते धीर गुणैर्महामुनेषु ॥ १९ ॥
 राघवस्तु रिपोर्ज्ञात्वा मायावीर्यं दुरात्मनः । लक्ष्मणं कीर्तिसंपन्नमिदं वचनमब्रवीत् ॥ २० ॥
 यद्दानरेन्द्रस्य बलं तेन सर्वेण संवृतः । हनूमत्प्रमुखैश्चैव यूयैः सह लक्ष्मण ॥ २१ ॥
 जाम्बवेनर्क्षपतिना सह सैन्येन संवृतः । जहि तं राक्षससुतं मायाबलैर्मन्वितम् ॥ २२ ॥
 अयं त्वां सचिवैः सार्धं महात्मा रजनीचरः । अभिजातस्य मायानां पृष्ठतोऽभ्युपगच्छता ॥ २३ ॥
 राघवस्य वचः श्रुत्वा लक्ष्मणः सविभीषणः । जग्राह कार्मुकश्रेष्ठमन्यद्रीमपराक्रमम् ॥ २४ ॥

इत्याह—निकुम्भिलमिति । निकुम्भिलां तथाप्युपि महाकालीश्वरं तदाह्वयन्ययोधसलरूपमप्राप्तम् । अह्नाग्रिमह्नाभिचारहोमम् । 'अह्नाग्रिम' इति वाद्यन्तरम् । आततायिनं गृहीतशब्धं यो विपुलं व्याप्यते हे इन्द्रजितो, स विपुलं यो वधकर्ता भविष्यति ॥ १४ ॥

रा० टी०—ननु तत्र गमनेन कथं तस्य वध इत्यत आह—
 निकुम्भिलमिति । निकुम्भिलमभेदप्रामं लक्ष्मणं दिव्यमक्र-
 नाग्रिं तत्र गतेऽपि कृसाग्रिहितं वा आल्लापिमे त्वां वेगं विपुलं-
 न्यात् येनैव सः प्राणवियोगरूपः ते वधः संप्रियतामि शेषः
 इति वरः सर्वलोकेश्वरेण ब्रह्मणा दत्तः अतः एव निकुम्भिलम-
 मनादिराहित्येनैव एषः प्राणवियोगरूपः तस्य वधो विहित-
 अन्यथा तस्य वधो नास्तीत्यर्थः श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ १४ ॥ १५ ॥

गो० टी०—तर्हि कथं स वध इत्यत्राह—निकुम्भिल-
 मित्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः । यो विपुः । अह्नाग्रिमं अ-
 समामहोमम्, निकुम्भिलमभेदप्रामं निकुम्भिलमह्वयन्ययोधस-
 लस्यात्ममसंप्राप्तं च । तमप्रविष्टन्ययोधमित्युत्तममं वधयति ।
 आततायिनं शशपाणिम् विपुवयोधं तत्त्वान् यो हन्यात्
 हिम्यात्, सः इन्द्रजितो वधो मारक इति सर्वलोकेश्वरेण
 ब्रह्मणा वरो दत्त इति योजना । "वध, हते" इति धातो-
 र्वाचयचि वध इति रूपम् । यद्यप्येतच्छापवचनमिव प्रवि-
 भाति तथापि निकुम्भिलप्राप्तिहोमयोर्गोत्राभावे अत्राप्येति
 पर्यवसानाद्वररूपत्वं द्रष्टव्यम् ॥ १५ ॥

१५-१८] ति० टी०—सर्वलोकेश्वरेण ब्रह्मणा एव वरो
 दत्तो वै प्रदिष्टः । राजन्, धीमतरस्यैवमेव वरो विहितो
 ब्रह्मणा ॥ १५-१८ ॥

गो० टी०—इत्येवमित्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः । इत्ये-
 वंप्रकाराण एषः होमविद्वद्गोत्रो तस्य इन्द्रजितः वधः मारकः
 विहितः ब्रह्मणा कृतः । तस्मात् तस्य इन्द्रजितो वधाय मन्दि-
 शस्व । अस्माह । तर्हिदिति शेषः ॥ १५-१८ ॥

रा० टी०—वधायिति । हे राम इन्द्रजितो वधाय महाव-
 रं दिशस्व तस्मिन् इन्द्रजिति हते मति रावणं हतं विद्धि ॥ १५ ॥

गो० टी०—विभीषणेति । रामोऽब्रवीत् । तदा रावणमाह-
 तस्यैन्द्रजितो मायामहं जानामि ॥ १७ ॥

रा० टी०—जानमवाह—स उचि । ब्रह्मास्त्रविज्ञो इन्द्र-
 जितं संगमं दद्यात्प्राप्तं जानं पर्यवेति ॥ १८ ॥

१९-२२] ति० टी०—हे महायशः । न गतिरिति । नमः
 सत्यस्य तस्य गतिने जायते । अयमेवोपदेष्टव्यमिन्द्रजित ॥ १९ ॥

रा० टी०—तस्येति । हे महायशः । तस्य वधो सर्वैर्मह-
 मन्त्रैश्चैवैव प्रवृत्तश्चिन्तितः तस्यैव विद्वत्प्राप्तोऽपि वधोऽपि ॥ २० ॥

रा० टी०—राघव इति । राघवः विपुलकालाय आत्मा
 निर्भीषणमुग्रान् श्रुत्वा लक्ष्मणमब्रवीत् ॥ २० ॥

गो० टी०—तस्येति । तस्य प्रसिद्धिर्भवेति । सर्वविशेषणम्
 दिवस्य तस्येति पदम् । अयमेवोपदेष्टव्यमिन्द्रजिते ॥ १९ ॥ २० ॥

रा० टी०—तदाकारमाह—यदिति । जानन्त्यस्य सर्वोवस्व
 यद्वै तेन संवृतः हनूमत्प्रमुखैः सह मदितश्च जाम्बवेन जाम्ब-
 वता संवृतश्च त्वं महात्मनः जहि श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ २१ ॥ २२ ॥

गो० टी०—यद्दानरेन्द्रस्येत्यादिश्लोकव्यपेक्षान्वयम् ।
 जाम्बवेन जाम्बवता सहसैवैव सैन्यमहितेन "गोपमज-
 तस्य" इति विकल्पेन सभायः । संवृतः । तस्मिन्निशेषः २१-२२

२३] ति० टी०—मायानामभिजातस्य लक्ष्मण्यजानवतः ।
 अभिजातस्य इति पाठेऽप्ययमेवार्थः ॥ २३ ॥

रा० टी०—अयमिति । रजनीचरः तस्यैन्द्रजितो माया-
 नामभिज्ञः अयं विभीषणः ते पृष्ठतोऽभ्युपगच्छति अभिजति
 पाठे त्वरीयान्त-वात्समहित इत्यध्याहार्यम् ॥ २३ ॥

२४] ति० टी०—अन्यत्कार्मुकश्रेष्ठम् । देवानुग्रहप्राप्तं
 परमित्यर्थः ॥ २४ ॥

रा० टी०—राघवस्येति । भीमपराक्रमो लक्ष्मणः अन्यत्
 पूर्वगृहीतापेक्षया भिन्नं कार्मुकश्रेष्ठं जग्राह ॥ २४ ॥

संनद्धः कवची खड्गी सेशरी वामचापभृत् । रामपादावुपस्पृश्य हृष्टः सौमित्रिरब्रवीत् ॥ २५ ॥
 अद्य मत्कार्मुकोन्मुक्ताः शरा निर्भिद्य रावणिम् । लङ्कामभिपतिष्यन्ति हंसाः पुष्करिणीमिव ॥ २६ ॥
 अद्यैव तस्य रौद्रस्य शरीरं मामकाः शराः । विधमिष्यन्ति भित्त्वा तं महाचापगुणच्युताः ॥ २७ ॥
 एवमुक्त्वा तु वचनं द्युतिमान्भ्रातुरग्रतः । स रावणिवधाकाङ्क्षी लक्ष्मणस्त्वरितं ययौ ॥ २८ ॥
 सोऽभिवाद्य गुरोः पादौ कृत्वा चापि प्रदक्षिणम् । निकुम्भिलामभिययौ चैत्यं रावणिपालितम् ॥ २९ ॥
 विभीषणेन सहितो राजपुत्रः प्रतापवान् । कृतस्वस्त्ययनो भ्रात्रा लक्ष्मणस्त्वरितो ययौ ॥ ३० ॥
 वानराणां सहस्रैस्तु हनूमान्वहुभिर्वृतः । विभीषणश्च सामात्यो लक्ष्मणं त्वरितं ययौ ॥ ३१ ॥
 महता हरिसैन्येन सवेगमभिसंघृतः । ऋक्षराजबलं चैव ददर्श पथि विध्रितम् ॥ ३२ ॥
 स गत्वा दूरमध्वानं सौमित्रिर्मित्रनन्दनः । राक्षसेन्द्रबलं दूरादपश्यद्रूपहमाश्रितम् ॥ ३३ ॥
 स संप्राप्य धनुष्पाणिर्मायायोगमरिदमः । तस्थौ ब्रह्मविधानेन विजेतुं रघुनन्दनः ॥ ३४ ॥
 विभीषणेन सहितो राजपुत्रः प्रतापवान् । अद्भुतेन च वीरेण तथानिलसुतेन च ॥ ३५ ॥

विविधममलशस्त्रभास्वरं तद्भुजगहनं गहनं महारथैश्च ।

प्रतिभयतममप्रमेयवेगं तिमिरमिव द्विषतां बलं विवेश ॥

॥ ३६ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे पञ्चाशीतितमः सर्गः ॥ ८५ ॥

२५] ति० टी०-सशरी प्रशस्तशरवान् वामचापभृत् द्वाभस्तेन चापभृत् ॥ २५ ॥

रा० टी०-सन्नद्ध इति । सन्नद्धः गृहीतयुद्धसामग्रीकः अत एव कवचादिविशिष्टः सौमित्रिः रामपादावुपस्पृश्य अब्रवीत् ॥ २५ ॥

२६-२७] ति० टी०-रावणिं निर्भिद्यासक्ताः सन्तो लङ्कामभिपतिष्यन्ति ॥ २६ ॥ २७ ॥

रा० टी०-तदाकारमाह-अद्येति । द्वाभ्याम् पुष्करिणीं सरसीं हंसा इव मत्कार्मुकांश्चुक्ताः शराः रावणिं निर्भिद्य लङ्कामभिपतिष्यन्ति ॥ २६ ॥

रा० टी०-तदेव भग्यन्तरेणाह-अद्येति । महाचाप-गुणच्युताः मामकाः शराः तस्येन्द्रजितशरीरं भित्त्वा तं विधमिष्यन्ति प्राणविपुलं करिष्यन्ति ॥ २७ ॥

२८-३०] ति० टी०-एवमुक्त्वा खिति । 'स एवमुक्त्वा' इति पाठे स लक्ष्मणः स एव लक्ष्मणस्त्वरितं ययाविति तच्छब्दद्वयनिराह इति तीर्थः ॥ २८-३० ॥

रा० टी०-एवमिति । लक्ष्मण एवमुक्त्वा त्वरितं ययौ ॥ २८

रा० टी०-गमनप्रकारमाह-उ इति । स लक्ष्मणः गुरोः रामस्य पादौ अभिवाद्य प्रदक्षिणं कृत्वा च निकुम्भिलं चैत्यमभिययौ ॥ २९ ॥

रा० टी०-विभीषणेनेति । भ्रात्रा रामेण कृतस्वस्त्ययनः अत एव त्वरितो लक्ष्मणो ययौ ॥ ३० ॥

गा० टी०-स एवमिति । अस्यपि कर्तृभेदे क्रियाभेदमाश्रित्य स इति द्विरुक्तिः । स एवमुक्त्वा स ययाविति निर्वाहः । वस्तुतस्तु स लक्ष्मणः । सः तादृशवीरवेषविशिष्ट एव-

त्यर्थः । यद्वा सरावणिवधाकाङ्क्षीत्येकं पदम् । रावणिना सह वर्तन्त इति सरावणयः निकुम्भिलास्था राक्षसाः, तेषां वधाकाङ्क्षीत्यर्थः ॥ २८-३३ ॥

३१] ति० टी०-त्वरितं ययौ । लक्ष्मणमनुययावित्यर्थः ३१
 रा० टी०-वानराणामिति । हवमान् विभीषणश्च त्वरितं ययौ ॥ ३१ ॥

३२-३३] ति० टी०-पथि विधितं हवमता सीतावध-वृत्तान्तनिवेदनार्थमागमनसमये द्वारद्वारार्थं पथि स्थापितमित्यर्थः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

रा० टी०-महतेति । हरिसैन्येन सवेगमभिसंघृतो लक्ष्मणः पथि विधितं संस्थितं ऋक्षराजस्य जाम्बवतो बलं ददर्श ॥ ३२ ॥

रा० टी०-स इति । सौमित्रिः रूपहमाश्रितं राक्षसेन्द्रबलं दूरादपश्यत् ॥ ३३ ॥

३४] ति० टी०-मायायोगं माययैव योगो युद्धजयोपायो यस्य तमिन्द्रजितं प्राप्य ब्रह्मविधानेन निःकुम्भिलामसंप्राप्त इत्यामुक्तब्रह्मवरदानप्रकारेण तं विजेतुं तस्थौ । रघुनन्दनो लक्ष्मणः । 'ब्रह्मविधानेन' इति पाठे ब्रह्मणो भगवतस्तेजोभोऽहमस्मीति विशिष्य जायमानेन ध्यानेन शक्तुं जेतुं तस्थौ । संकटकाले तादृशध्यानस्य तस्य निसर्गसिद्धत्वादिति कतकः ॥ ३४ ॥

३५-३६] ति० टी०-न लक्ष्मणो विभीषणादिभिः सहोच्यमानपुणं द्विषतां बलं विवेश । प्रतिभयतममतिशयेन भयंकरम् ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे पञ्चाशीतितमः सर्गः ॥ ८५ ॥

१ शशरी हेमेति गो. पाठः । २ स एवमुक्त्वा द्युतिमान्वचनमिति गो. पाठः । ३ त्वरित इति गो. पाठः । ४ तथा लक्ष्मणमनुययाविति गो. पाठः । ५ त मिति गो. पाठः । ६ विपुलमिति गो. पाठः ।

षडशीतितमः सर्गः ।

सौमित्रे मेघश्यामं रजनीचरबलमविद्वर एव हस्यते तच्छिलायाग्रेः कपिर्मिमेदनीयं येन तत्कर्मकर्मन्दजिदपि क्षुब्धतो भवेत्तेन युद्धाय येन कर्मावसानात्पूर्वं ह्यो बहिरागच्छेत् इत्युक्तो विभीषणेन लक्ष्मणः शरवर्षणं तं विव्याप ऋक्षशाखाभृगा अपि तद्भलेन युयुधिरे स्वबलमर्दितं विलोक्यत्समाप्य च कर्म युयमानं मारुतिं त्रिषांशुमिन्द्रजितं विभीषणदर्शितं लक्ष्मणः प्रेक्षत ।

अथ तस्यामवस्थायां लक्ष्मणं रावणातुजः । परेषामहितं वाक्यमर्थसाधकमब्रवीत् ॥ १ ॥
यदेतद्वाक्षसानीकं मेघश्यामं विलोक्यते । एतदायोध्यतां शीघ्रं कपिभिश्च शिलायुधैः ॥ २ ॥
तैस्यानीकस्य महतो भेदने यत् लक्ष्मण । राक्षसेन्द्रमुतोऽप्यत्र भिन्ने दृश्यो भविष्यति ॥ ३ ॥
स त्वमिन्द्राशनिप्रणयैः शरैरवकिरन्परान् । अभिद्रवाशु यावद्वै नैतत्कर्म समाप्यते ॥ ४ ॥
जहि वीर दुरात्मानं मायापरमधार्मिकम् । रावणिं क्रूरकर्माणं सर्वलोकभयावहम् ॥ ५ ॥
विभीषणवचः श्रुत्वा लक्ष्मणः शुभलक्षणः । वर्षं शरवर्षणं राक्षसेन्द्रमुतं प्रति ॥ ६ ॥
ऋक्षाः शाखाभृगाश्चैव द्रुमपर्वरयोधिनः । अभ्यधावन्त सहितास्तदनीकमवस्थितम् ॥ ७ ॥
राक्षसाश्च शितैर्वाणैरसिभिः शक्तितोमरैः । अभ्यवर्तन्त समरे कपिसैन्यजिघांसवः ॥ ८ ॥
स संप्रहारस्तुमुलः संजज्ञे कपिरत्नसाम् । शब्देन महता लङ्कां नादयन्वै सपन्ततः ॥ ९ ॥
शस्त्रैश्च विविधाकारैः शितैर्वाणैश्च पादपैः । उद्यतैर्गिरिशृङ्गैश्च वोरैराकाशमावृतम् ॥ १० ॥

रा० टी०—स इति । विभीषणादिना सहितो रघुनन्दनः स लक्ष्मणः मायैव योगः युद्धोपायो यस्य तमिन्द्रजितं संप्राप्य ऋक्षविधानेन द्रव्योक्तवधप्रकारेण विजितुं तस्थौ श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

गो० टी०—स तं प्राप्येत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । ऋक्षविधानेन निकुम्भिभ्यः प्राप्तमित्यादिनोक्तवधप्रदानप्रकारेण, मायायोगं मायारूपोपायम्, तम् इन्द्रजितम्, विजितुं प्राप्य तस्थौ । मायायामिति पाठे मायायाम् जेतुं माशयि तुम् तं देशम् प्राप्य तस्यावित्यन्वयः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

रा० टी०—विविधमिति । अमलशस्त्रैर्भास्वरं अजगैर्गहनं निविष्टं महारथैश्च गहनं प्रतिभयतममतिभयंकरमप्रमेयवैगं विविधं तिमिरमिव द्विपतां बलं विवेश ॥ ३६ ॥

इति श्रीमहात्मीकीय रामायणव्याख्याने रामायणशिरो मणौ युद्धकाण्डे षडाशीतितमः सर्गः ॥ ८६ ॥

गो० टी०—विविधमिति । प्रतिभयतमम् अतिभयंकरम् ॥ ३६ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटव्याने युद्धकाण्डव्याख्याने षडाशीतितमः सर्गः ॥ ८६ ॥

१] ति० टी०—अथ तस्यामवस्थायां रक्षार्थं सेनां निवेद्येन्द्रजितो यागकाले परेषां शत्रूणामहितं नाशकरम् स्वेषामर्थसाधकम् ॥ १ ॥

रा० टी०—लक्ष्मणकर्तृकेन्द्रजितसैन्यप्रवेशानन्तरकालिकं वृत्तान्तमाह—अथेत्यादिभिः । रावणातुजो विभीषणः अर्थसाधकं रामार्थनिष्पादकं परेषां शत्रूणामहितं वाक्यमब्रवीत् ॥

१ पादपुत्रैरेति गो. पाठः । २ अथेति गो. पाठः । ३ वर्षाणैरेति गो. पाठः । ४ वारैरेति गो. पाठः । ५ अद्रिजलेति गो. पाठः । ६ उद्यते समवर्तन्तेति गो. पाठः । ७ सैन्यमिति रा. पाठः । ८ नडुवेति गो. पाठः ।

गो० टी०—अथेन्द्रजितुदागम्भः—अथ तस्यामित्यादि तस्यामवस्थायां निकुम्भिभ्यः समीपगमनावसरे । अर्थसाधकम् । स्वानामिति शेषः ॥ १ ॥

२] ति० टी०—एतत्कपिभिरायोध्यताम् ॥ २ ॥

रा० टी०—तदाकाशमाह—यदित्यादिभिः । यत्र एतत् राक्षसानीकमवस्थितं तदेतत् कपिभिश्च शीघ्रमायोध्यताम् ॥ २ ॥

गो० टी०—यदेतदिति । आयोध्यतां हन्यताम् । शीघ्रमिति । विलम्बे यागः समाप्येतेति यावः ॥ २ ॥

३] ति० टी०—हे लक्ष्मण, तस्य तत्परस्थितस्य महतोऽनीकस्य भेदने त्वं यत् यत् कुरु ॥ ३ ॥

रा० टी०—तन्मिन्द्रजितोऽप्युद्यमानत्वाल्लिङ्गं तसैन्ययोधनेनेत्यत आह—तस्येति । अनीकस्य भेदने विनाशने यत् ननु शङ्का तदवस्थेक्यत आह अत्र अस्मिन् अनीके भिन्ने विनष्टे सति राक्षसेन्द्रस्तोऽपि दृश्यो भविष्यति ॥ ३ ॥

गो० टी०—अस्येति । यत् यत्स्व । अत्र राक्षसानीके ३-५

४] ति० टी०—एतत्कर्म ह्येककर्म यावत् समाप्यते तावदाशभिद्रव रावणिमित्यन्वयः ॥ ४ ॥

रा० टी०—स इति । एतत् मायाप्राकृत्यादिहेतुभूतं कर्म हवनादि यावत् समाप्यते तावदत्र शरैः रिपून् अवकिरन् सन् अभिद्रव ॥ ४ ॥

५] ति० टी०—मायापरम् अधार्मिकमिति छेदः ॥ ५ ॥

रा० टी०—जहीति । मायापरं रावणं जहि ॥ ५ ॥

६-१०] ति० टी०—राक्षसेन्द्रमुतं प्रति । तत्प्राप्तिदृश्यं तत्सेनायां वर्तयत्यर्थः ॥ ६-१० ॥

राक्षसा वानरेन्द्रेषु विकृताननबाहवः । निवेशयन्तः शस्त्राणि चक्रुस्ते सुमहद्भयम् ॥ ११ ॥
 तथैव सकलैर्वृक्षैर्गिरिभृङ्गैश्च वानराः । अभिजघ्नन्निजघ्न्यश्च समरे सर्वराक्षसान् ॥ १२ ॥
 क्रक्षवानरमुख्यैश्च महाकार्यैर्महाबलैः । राक्षसां युध्यमानानां महद्भयमजायत ॥ १३ ॥
 स्वमनीकं विषण्णं तु श्रुत्वा शत्रुभिरर्दितम् । उदतिष्ठत दुर्धर्षाः स कर्मण्यननुष्ठिते ॥ १४ ॥
 ब्रह्मान्धकाराग्निरभ्य जातक्रोधः स रावणिः । आरुरोह रथं सज्जं पूर्वयुक्तं सुसंयतम् ॥ १५ ॥
 स भीमकामुकैश्चरः कृष्णाञ्जनचयोपमः । रक्तास्यनयनो भीमो वभौ मृत्युरिवान्तकः ॥ १६ ॥
 दृष्ट्वैव तु रथस्थं तं पर्यवर्तत तद्वलम् । राक्षसां भीमवेगानां लक्षणेन युयुत्सताम् ॥ १७ ॥
 तस्मिंस्तु काले हनुमानरुजस्त दुरासदम् । धरणीधरसंकाशो महावृक्षमरिदमः ॥ १८ ॥
 स राक्षसानां तत्सैन्यं कालाग्निरिव निर्दहन् । चकार बहुभिर्वृक्षैर्निःसंजं युधि वानरः ॥ १९ ॥
 विध्वंसयन्तं तरसा दृष्ट्वैव पवनात्मजम् । राक्षसानां सदृशानि हनून्मन्तमवाकिरन् ॥ २० ॥

रा० टी०—विभीषणेति । लक्ष्मणः शरवर्षेण राक्षसेन्द्रपुत्रं प्रतिवर्षं ॥ ६ ॥

रा० टी०—ऋक्षा इति । दुमप्रवरैः योषितुं गीढं येषां ते क्रशारयः अवस्थितं तदनीकमभ्यधायन्त ॥ ७ ॥

गो० टी०—विभीषणेति । शम्भुद्वाराणः सुहृद्वचनमाश्रयादित्यलक्षणेन युक्तः ॥ ६ ॥ ७ ॥

रा० टी०—राक्षसा इति । कपिमैत्र्यं त्रिषांसो राक्षसाणादिभिरभ्यवर्तन्त ॥ ८ ॥

गो० टी०—राक्षसा इति । कपिमैत्र्यं त्रिषांसवः कपिमैत्र्यं हन्तुमिच्छन्तः ॥ ८ ॥

रा० टी०—स इति । शत्रेन लंकां नादयन् सग कपिराक्षसां तुल्यस्मं प्रशारस्संजज्ञे ॥ ९ ॥

रा० टी०—राक्षसैरिति । शम्भुदिभिराकाशमावृतम् ॥ १० ॥

गो० टी०—स इति । मंत्रहातः युद्धम् ॥ ९ ॥ १० ॥

११-१२] ति० टी०—ते शस्त्राणि निवेशयन्तो विकृताननबाहवः सन्तः सुमहद्भयं चक्रुः । ' राक्षसा वानरेन्द्रेषु ' इति पाठः ॥ ११-१२ ॥

रा० टी०—राक्षसा इति । विकृताननबाहवो राक्षसाः वानरेन्द्रेषु शस्त्राणि निवेशयन्तस्सन्तः सुमहद्भयं चक्रुः ॥ ११ ॥

रा० टी०—तथैवेति । वानराः दृष्ट्वादितिः अभिजघ्न्यः संसृतं प्रायुः जघ्न्यश्च ॥ १२ ॥

रा० टी०—ऋक्षेति । क्रक्षवानरमुख्यैस्सन्तः युध्यमानानां राक्षसां महद्भयमजायत ॥ १३ ॥

गो० टी०—ते राक्षसा इति । शम्भुनिघ्ननविकृताननबाह्वत्वरूपक्रियाभेदात् तद्वद्वद्वयनिर्वाहः ॥ ११-१३ ॥

१४] ति० टी०—विषण्णं श्रुत्वा । यागभूमिस्थ इति शेषः । अननुष्ठिते यागस्थानप्राप्त्यासमाप्ते । ' स स्वकर्मणि ' इति पाठेक्षराधिक्यमपारम् ॥ १४ ॥

रा० टी०—स्वमिति । शत्रुभिरर्दितं स्वमनीकं श्रुत कर्मणि अननुष्ठिते अनुष्ठानरहितं सत्यं उदतिष्ठत ॥ १४ ॥

गो० टी०—स्वमनीकमिति । तत्कर्मणि तस्मिन् होम कर्मणि ॥ १४ ॥

१५-१६] ति० टी०—दृष्ट्वा न्यकारादिकृष्णान्धकारादीनां इदं निःसंजं द्रव्यमात्रं सायाहे ॥ १५ ॥ १६ ॥

रा० टी०—दृष्ट्वेति । दृष्ट्वा न्यकारात् निगम्य रावणि सन्तं यामभीक्ष्णहितम् पूर्वयुक्तं सुसंयतं दृढं रथमारुरोह ॥ १५ ॥

गो० टी०—दृष्ट्वा न्यकारादिति । दृष्ट्वा न्यकारान् नीर अश्रुपण्डादिव्यर्थः । सज्जम् आग्रधादिभिः, पूर्वयुक्तम् पूर्वं मेव युक्तात्मनः । सराक्षसः राक्षसमहितः ॥ १५ ॥

रा० टी०—स इति । भीमो कार्ष्णिकवर्णो यस्य स रावणि अन्तको विनाशकारको मृत्युरिव भीमो ॥ १६ ॥

गो० टी०—स इति । अन्तकः अन्तकरः ॥ १६ ॥

१७-१८] ति० टी०—पर्यवर्तनं तद्वलम् । राक्षसवदन्तः ॥ १७ ॥ १८ ॥

१९-२०] ति० टी०—राक्षसानां तत्सैन्यं हनूमाग्निः संजं चकार ॥ १९ ॥ २० ॥

रा० टी०—दृष्ट्वेति । रथस्थं तं रावणिं दृष्ट्वैव राक्षसां वरं पर्यवर्तनं युद्धोन्मुखमभवत् ॥ १७ ॥

गो० टी०—दृष्ट्वेवेति । पर्यवर्तनं परितोऽतिष्ठत् ॥ १७ ॥

रा० टी०—तस्मिन्निति । हनुमान् तस्मिन् काले महादृष्ट्यभ्यय राक्षसानां सैन्यं कालाग्निरिव निर्दहन् सन् बहुभिर्वृक्षैः निःसंजं चकार श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ १८ ॥ १९ ॥

रा० टी०—विध्वंसयन्तमिति । विध्वंसयन्तं राक्षससैन्यं विनाशयन्तं हनून्मन्तं राक्षसानां सदृशानि अवाकिरन् शस्त्राणि प्राक्षिपन् ॥ २० ॥

गो० टी०—तस्मिन्नित्यादि । आदायैकं वृक्षद्वयस्य नि-

१ ते राक्षसा वानरेन्द्रेषु इति गो. पाठः । २ त्रिषां. पाठः । ३ राक्षससैन्यमिति गो. पाठः । ४ स राक्षस इति गो. पाठः । ५ वर इति गो. पाठः । ६ कृष इति गो. कूर इति च रा. पाठः । ७ काले । हनुमानुभयं सुदुरासदमिति गो. रा. पाठः । ८ योषुमिति युक्तं सति ।

यः स वासवनिर्जेता रावणस्यात्मसंभवः । स एव रथमास्थाय हनूपन्तं जिघांसति ॥ ३३ ॥
तमप्रतिमसंस्थानैः शरैः शत्रुनिवारणैः । जीवितान्तकरैर्वोरैः सौभिजे रावणि जहि ॥ ३४ ॥

इत्येवमुक्तस्तु तदा महात्मा विभीषणेनारिविभीषणेन ।

दर्शय तं पर्वतसंनिकाशं रथस्थितं भीमबलं दुरासदम् ॥ ३५ ॥

इत्यादि श्रीमद्वाल्मीकिरामायणे आदिकाव्ये युद्धकाण्डे षडशीतितमः सर्गः ॥ ८६ ॥

सप्तशतीनितमः सर्गः ।

विभीषणे धनुषाणि लक्ष्मणं तस्मात्प्रत्यक्षमेवाम् । दर्शयतां यत्प्राक् स्वप्रोक्तमुत्तमं कर्म रामाय भूतोपहारं निर्वर्त्येन्द्रजिद्विजे-
त्येतत्तः सायकान्तराधुनिकानि युद्धाणिमादुक्तानि लक्ष्मण उन्मत्ति । रथमादुक्ता । स तु विभीषणे दीक्ष्यास्वैवैतदुपचारणमिति मन्यमानस्तं
वन्द्यैरस्तुतः प्रत्यक्षं विभीषणेनैव ना दुरात्मन् वीरतन्नाथ सोमिन्द्रशरमास कथं समरशरवि तरिष्यतीत्यादि यथाहं प्रत्युच्चा ।

एतमुक्त्वा तु सौभिजिं जातदुर्धो विभीषणः । धनुष्यार्णितमदाय त्वरमाणो जगाम सः ॥ १ ॥

अविद्वुरं ततो गत्वा प्रविश्य तं महदनम् । अदर्शयत तत्कर्म लक्ष्मणाय विभीषणः ॥ २ ॥

नीलजीमूतसंकाशं न्यग्रोधं भीमदर्शनम् । तेजस्वी रावणभ्राता लक्ष्मणाय न्यवेदयत् ॥ ३ ॥

इहापहारं भूतानां बलवान्रावणात्मजः । उपहत्य ततः पश्चात्सङ्ग्राममभिवर्तते ॥ ४ ॥

अदृश्यः सर्वभूतानां ततो भवति राक्षसः । निहन्ति समरे शत्रुन्वधाति च शरोत्तमैः ॥ ५ ॥

३३] ति० टी०—यो वासवजिता यस्य दर्शनं तवापेक्षितं
स एव रथमास्थाय हनूपन्तं जिघांसति ॥ ३३ ॥

रा० टी०—तत्प्रकारमाह—य इति । यो वासवनिर्जेता
स एव रावणादात्मसंभवः हनूमन्तं जिघांसति ॥ ३३ ॥

गो० टी०—यः स इति । यः सः । प्रसिद्धो यः दुरात्मनः ॥
३४—३५] ति० टी०—तस्मिन् रावणि लक्ष्मणप्रतिमसं-
स्थानैरनुपमशरपैः शरैरेति ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

इति श्रीरामानिराम श्रीरामायणे रामायणादिके कामर्माद्य-
आदिकाव्ये युद्धकाण्डे षडशीतितमः सर्गः ॥ ८६ ॥

रा० टी०—तमिति । अप्रतिमसंस्थानैः उपमारहितावयव-
विशिष्टशत्रूणां निवारणैः निवारकैः शरैः रावणि जहि ॥ ३४ ॥

गो० टी०—तमिति । अप्रतिमसंस्थानैः अनुपमसन्निवेश-
कर्यान्पद्मावाकारैरुन्मत्तैः ॥ ३४ ॥

रा० टी०—इतीति । अग्राणां विभीषणेन भयङ्करं वि-
भीषणेन इत्येवमुक्ता महात्मा लक्ष्मणः न्यभिषातमिन्द्रजित-
दर्शय ॥ ३५ ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकिरामायणव्याख्याने रामायणादिको-
मणौ युद्धकाण्डे षडशीतितमः सर्गः ॥ ८६ ॥

गो० टी०—इत्येवमिति । अरिविभीषणेन शत्रुभयं-
करणे ॥ ३५ ॥

इति श्रीमोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणसूत्रे रत्नकिरीटा-
ख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने षडशीतितमः सर्गः ॥ ८६ ॥

१] ति० टी०—एवमिति । जातदुर्धो यामात्ममाया व-
शवचनादवश्यं मत्प्रियतीति संतुष्टो धनुषाणि न लक्ष्मणमा-
दाय जगाम । इन्द्रजित्संमुखे इति शेषः ॥ १ ॥

रा० टी०—विभीषणकृतैकैन्द्रजिदुपमानान्तरकायिकं दृ-
ष्टान्तमाह—एवमित्यादिभिः । जातदुर्धः लक्ष्मणविजयसम-
यमाया प्रातानन्ते विभीषणः धनुषाणि सोमिन्द्रिमवसुत्वा
स्वराज्यास्मन् जगाम ॥ १ ॥

गो० टी०—अनेन्द्रजिद्विभीषणमेवाह—एवमुक्त्वात्मा-
दि । धनुषाणिमिति नकारान्तत्वमार्पणम् ॥ १ ॥

२—३] ति० टी०—अविद्वुरमणमागं गत्वा महदनं नि-
कम्पितलावनं प्रविश्य तत्रत्यं तत्कर्म दोषकर्मस्थानम् ॥ २ ॥ ३ ॥

गो० टी०—अविद्वुरमिति । विभीषणः ततस्तस्मात्
स्वामात् अविद्वुरं किंचिद्दूरमागं गत्वा तत् निकुम्भिलासंन्ययनं
प्रविश्य तत् राक्षसप्रसिद्धं कर्महवस्त्याने लक्ष्मणायादर्शयत् ॥ २ ॥

रा० टी०—नीलेति । नीलजीमूतसंकाशं नीलमेघसदृशं
भीमदर्शनं न्यग्रोधं निकुम्भिलासं रावणभ्राता विभीषणः लक्ष्म-
णाय न्यवेदयत् अवोचयत् ॥ ३ ॥

गो० टी०—अविद्वुरमिति । तत्कर्म दोषकर्मस्थानम् ॥ २ ॥
४—५] ति० टी०—भूतानां रजस्तमःप्रधानभूतगणाना-
मुपहागमुपहत्य दत्त्वा ॥ ४ ॥ ५ ॥

रा० टी०—तत्प्रकारमाह—इहेति । रावणात्मजः इहा-
स्मिन् वटे भूतानामुपहारं वज्रमुपहत्य दत्त्वा पश्चात् संग्रा-
ममभिवर्तते गच्छति ॥ ४ ॥

गुणवान्वा परजनः स्वजनो निर्गुणोऽपि वा । निर्गुणः स्वजनः श्रेयान्यः परः पर एव सः ॥ १५ ॥
 यः स्वपक्षं पणित्यञ्च परपक्षं निषेवते । स स्वपक्षे क्षयं याति पश्चात्तैरेव हन्यते ॥ १६ ॥
 निर्गुणक्रोशता चेयं यादृशी ते निशान्नरः । स्वजनेन त्वया शक्यं पौरुषं रावणातुज ॥ १७ ॥
 इत्युक्तो भ्रातृपुत्रेण प्रत्युवाच विभीषणः । अजानन्नैव मच्छीलं किं राक्षस विकल्पसे ॥ १८ ॥
 राक्षसेन्द्रमुतासाधो पारुष्यं त्यज गौरवात् । कुले यद्यप्यहं जातो रक्षसां कृत्कर्मणाम् ॥
 गुणो यैः प्रथमो नृणां तन्मै शीलमराक्षसम् । ॥ १९ ॥
 न रमे दारुणेनाहं न चाधर्मेण वै रमे । भ्रात्रा विषमशीलोऽपि कथं भ्राता निरस्यत ॥ २० ॥

१५] ति० टी०—सत्यमेव यदि परो नोयः स्यात्तत्राह—
 गुणवान्वाचेति । यः परः परमात्मा स इति । तत्कुलप्रपुत्रकृत्य-
 वहरि प्राप्तं परमोदयतर्कं न च भवतीत्यर्थः ॥ १५ ॥

१६ टी०—ननु परमं गुणवत्ये तद्वाक्यं युक्तमेवेत्यत-
 आह—गुणवानिति । वा यदि परजनो गुणवान् स्वजनश्च
 निर्गुणः तदा निर्गुणोऽपि स्वजनः त्रियात् भवति परं यः समु-
 चोपयिष्य परं परं स्वकुलेन मह विरोधे भिन्नं च भवतीत्यर्थः १७

गो० टी०—ननु परमं नैव त्वयाभावात् अवदुक्तोऽपि इत्य-
 आह—गुणवानिति ॥ १८ ॥

१६] ति० टी०—किं च यथाशक्तिरवधाने ताव तद-
 यत्—य इति ॥ १६ ॥

गो० टी०—य इति । यः परपक्षं निषेवते सः स्वपक्षे
 क्षयं वाति सति तेः परपक्षेन हन्यते ॥ १६ ॥

गो० टी०—तदेव त्रेषाम् समुपपन्नं दर्शयति—य इति ॥ १६ ॥

१७] ति० टी०—इयं निर्गुणक्रोशता शेषस्थानपूर्वं लक्ष-
 णस्य न्यग्रोधप्रवेशकरणेन महपुत्रिणा निर्दयता यादृश्यति-
 घोरा ते भवान्ति तद्विषयं पौरुषं पुरुषान्तः स्वजनैकेन त्व-
 यैव कर्तुं शक्यम्, तान्येन केनचित् ॥ १७ ॥

गो० टी०—ननिमिति । ते रावणातुज यादृशी इयं महिमा-
 तकाः शीघ्रतया मण्डपिकरणपूर्वकिंदां विधातव्यमस्तेन प्र-
 तोला निर्गुणक्रोशता निर्दयता यादृशञ्च पौरुषं स्वकीयविधा-
 तकोपमं तादृशं स्याज्जनेन स्ववैकल्यं जडम् कर्तुमिति शेषः
 नान्वेतेत्यर्थः ॥ १७ ॥

गो० टी०—निरनुक्रोशनेति । इयं होमविघातपूर्वकं
 लक्ष्मणस्य न्यग्रोधप्रवेशकरणरूपा निर्गुणक्रोशता निर्दयता,
 यादृशी यथा घोरा, तादृशं पुरुषं निर्दयत्वं स्वजनेन वन्धुपु-
 त्रेण त्रयैव कर्तुं शक्यं, तान्येनैवत्यर्थः । यदा स्वजने विषये
 त्वया न शक्यं न कर्तव्यम् । अनुचितं कृतमिति भावः ॥ १८ ॥

१८] ति० टी०—मच्छीलं मत्स्वभावं ज्ञानवद्व्यजानन्नित्वं
 किं विकल्पसे ॥ १८ ॥

गो० टी०—इतीति । इत्युक्तो विभीषणः प्रत्युवाच तदा-
 कारमाह हे राक्षस मच्छीलमजानन्नित्वं किं किमर्थं विक-
 ल्पसे विशदं भावसे ॥ १८ ॥

१९] ति० टी०—अतोऽप्यर्थः, गौरवात्पितृभ्यस्त्यगौगमा-
 श्रित्य महिष्यं पातुर्व्यं त्यज । यदा श्रेयोऽहमिति गौरवादेतो-
 र्वैवासायं नश्यत । अथ त्वं जातमश्रद्धं इत्यस्योत्तरमाह—
 कुल इति । प्रथमो गुणः सत्यम् । अराक्षसं गजस्तमः प्रकृ-
 तिरशक्तुदुर्धमा ॥ १९ ॥

गो० टी०—राक्षसीति । हे भवान्वा गौरवात् महदाश्रय-
 णेन ममाहम्भेदेनोः पारुष्यं कृत्वा पातुं त्यज अहं पृथक्
 ननु प्रयां यथाशक्तमेवोच्यते न परपक्षित्यत आह—कुल इति ।
 यद्यपि राक्षसां कुले अहं जातः तथापि नृणां वा प्रथमो गुणः
 सत्यमित्यर्थः तत् नन्मयमन्त्रात् राक्षसोत्पत्त्यं मे शीलमस्ति
 अत एव अधर्मेण धर्मविरुद्धेन न रमे दारुणेन परपीडाकरेण
 न अहं न रम स्वार्थलोकएकान्वयी ॥ १९ ॥ २० ॥

गो० टी०—अजानन्निति । गौरवात् गुरोर्भावे गौर-
 वम् । तिरुवत्वादित्यर्थः ॥ १९ ॥

गो० टी०—कुल इति । राक्षसां कुले यद्यप्यहं जातः, तत्
 तथापि मे शीलम् अराक्षसम् अहम् । अयं मे शीलमश्रद्धा
 यथा नृणां सत्पुरुषाणां प्रथमः मुख्यः ॥ २० ॥

२०] ति० टी०—किं च स्वजनस्यागोप्यतश्च त्रितुंरं-
 त्याह—ब्रूवेति । विषमशीलोऽपि भ्रात्रा कथं निरस्यते,
 एवमस्ति वा लोके वदन्ति येषः । 'भ्रात्रा विषमशीलेन' इति
 पाठः दारुणकर्मा धर्मारविहम् । अथवा विषमशीलेन राव-
 णाद्विरुद्धाशयेन भ्रात्रा कथं भ्राता रावणो निरस्यत इत्यर्थे
 च तीर्थ आह ॥ २० ॥

गो० टी०—अधुत्यागदीपः तत्र त्रितुंरेति बोधयत्नाह—
 भ्रातेति । विषमशीलोऽपि भ्राता कथं निरस्यते त्यज्यते न
 निरस्यते इत्यर्थः एतेन तस्यामादिवादमिहागत इति सूचितम्
 तेन तत्रोक्तदोषाः तन्पितृव्येति ध्वनितम् अहं पृथक् ननु
 ज्येष्ठत्वात् त्वया न त्यक्तव्य इत्यत आह—धर्मादिति ।
 धर्मात्प्रच्युतं निवर्तं शीतं यद्य अत एव पापनिश्चयं पुरुषं
 हस्तादाशीविषमिव त्यक्त्वा ह्ययमवाप्नोति एतेन स्वविनाशभि-
 या रामसमीपं समागतोऽहमिति सूचितम् ॥ २१ ॥

गो० टी०—तन्मै शीलमराक्षसमित्युक्तमेव दर्शयति—न
 रम इति । दारुणेन कर्मणा न रमे । अधर्मेण परपीडाक-

धर्मात्पच्युतशीलं हि पुरुषं पापनिश्चयम् । त्यक्त्वा सुखमवाप्नोति हस्तादाशीविषं यथा ॥ २१ ॥
परस्वरहणे युक्तं परदाराभिर्भक्षक । त्याज्यमाहुर्दुरात्मानं वेदम् प्रज्वलितं यथा ॥ २२ ॥
परस्वानां च हरणं परदाराभिर्भक्षणम् । सुहृदामतिशङ्का च त्रयो दोषाः क्षयावहाः ॥ २३ ॥
महर्षीणां वधो घोरः सर्वदैवैश्च विग्रहः । अभिमानश्च रोषश्च वैरित्वं प्रतिकूलता ॥ २४ ॥
एते दोषा मम भ्रातुर्जीवितैश्वर्यनाशनाः । गुणान्प्रच्छादयामासुः पर्वतानिव तोयदाः ॥ २५ ॥
दोषैरैतैः परित्यक्तो मया भ्राता पिता तव । नेयमस्ति पुरी लङ्का न च त्वं न च ते पिता ॥ २६ ॥
अतिमौनश्च बालश्च दुर्विनीतश्च राक्षस । द्रुहस्त्वं कालपाशेन ब्रूहि मां यद्यदिच्छसि ॥ २७ ॥
अद्यैह व्यसनं प्राप्तं यन्मां परुषमुक्तवान् । प्रवेष्टुं न त्वया शैशवं न्यग्रथं राक्षसाधम ॥ २८ ॥

रेण च कर्मणा न रमे । न केवलं मर्येय दोषः रात्रिणेपी-
त्याह—भ्रात्रेति । निरम्यते । त्वां तु शिक्कलपाशेनमिति
वचनंनत्यर्थः ॥ २१ ॥

२१] ति० टी०—नह दुःखीत्युज्जयत एवेति च द्वयमु-
क्त्य मम त्यागोऽविवृत एवेत्याशयेनाह—धर्मादिति ॥ २१ ॥

गो० टी०—इन्द्रजिदुक्तस्वदोषपरिहाराय परिन्यागहेतु-
रात्रिणदोषानाह—धर्मादित्यादिना ॥ २१ ॥

२२] ति० टी०—मया तु तस्य त्यागो न्याय्य एवेत्याह
परस्वेति ॥ २२ ॥

रा० टी०—यथाशास्त्रमेव मयाचरितमिति बोधदत्ताह—
परंत्यादिभिः । प्रज्वलितं वेदमेष दुरात्मानं त्याज्यमाहुः
शास्त्राणीति शेषः ॥ २२ ॥

गो० टी०—हिंसंति । हिंसा च परस्वरहणं च ते हिंसा-
परस्वरहणे । हिंसादिरूपं दुराचाररूपं कर्म त्याज्यमाहुः ।
तयुक्तस्त्याज्य इत्यर्थः ॥ २३ ॥

२३] ति० टी०—स्वकुलनाशने कृते त्वयत्युक्तममाह—
परस्वानामिति । सुहृदामतिशङ्कानिष्ठत्वशङ्का । एवं च भव-
दीयार्थं एव भवशाशकः, न त्वहमिति भावः ॥ २३ ॥

रा० टी०—तव पिता स्वकर्मणैवावश्यं विनश्यतीति शोच-
यन्नाह—परंति । हरणादयः त्रयो दोषाः क्षयावहाः विनाशका-
रकाः तेन तत्र स्थितौ तत्पापाकर्तृणामपि विध्वंसो भवतीति
सचित्तम् तेन पापिनां संसर्गो न कार्य इति ध्वनितम् ॥ २४ ॥

गो० टी०—परस्वानामिति । सुहृदामतिशङ्का सुह-
त्वविनाशः ॥ २४ ॥

२४] ति० टी०—पुनः स्पष्टमेव रात्रिणीयादोषाद्भवतां सर्वेषां
नाश इत्याह—महर्षीणामिति । अभिमानो गर्वः वैरित्वं
रीर्षवैरम् प्रतिकूलता हितवृत्तु प्रतिकूलद्विधा ॥ २४ ॥

२५] ति० टी०—गुणानभिजनविशालवल्ग्यादिगुणान् २५

रा० टी०—नह वेदाध्ययनादिगुणा अपि रात्रिणे सन्तीति

कर्म भवेत्ता विनाश इत्यत्र आह—महर्षीणामिति । जीवि-
नित्यं नाशना एवं उपादयो मम भ्रातृदोषाः पर्वतान् तोयदा
इव गुणान्प्रच्छादयामासुः अत एव लङ्काप्रभृतिनामिति आत्म-
व्यभिशाशेनार्थः पर्वतीयमेव हेतुभिर्मया भ्राता परित्यक्त-
तव विग्रहः कलहः वेदम्याज्यमानिश्रममन्त्रकर्म प्रतिकूलता
विरुद्धाचारेण श्लोकप्रमेकावयवि ॥ २४—२६ ॥

गो० टी०—दोषकाया यदि त्याज्यत्वं, तर्ह्यभिजनविशाल-
दिगुणवतया किमिति न प्राप्यत्वमित्यत्र आह—महर्षीणा-
मिति सार्धश्लोकद्वयमेकान्वयम् । अभिमानः गर्वः वैरित्वं
वद्वैरित्वम् पतिकूलता परस्पर्धोद्विषयम् तथा चाभिज-
नविशालिगुणवत्त्वेन परस्पर्धोद्विषयवद्विषयवतया निगमपू-
र्यत्वं साधयामिति भावः ॥ २५ ॥ २६ ॥

२६] ति० टी०—नेयमस्तीति । इदं मया पुरैवोक्तमिति
शेषः ॥ २६ ॥

गो० टी०—नेयमस्तीत्यादि । उक्तमरणे अवश्यं न
शिष्यनीत्यर्थः ॥ २७—२९ ॥

२७] ति० टी०—यत् । परुषमित्यर्थः ॥ २७ ॥

रा० टी०—अतीति । अतिमानव्यादिप्रतिष्ठः अत एव
कालपाशेन बद्धस्त्वं यत् परुषमिच्छसि तत्, इति ॥ २७ ॥

२८] ति० टी०—यन्मां परुषमुक्तवान् एव । तस्मान्ने-
त्य व्यसने प्राप्तम् । संप्रत्युच्यमानपाशपाशकत्वं तु कालपाशे
भविष्यतीति शेषः । व्यसनं प्राप्तमित्येवैव द्रवयति—प्रवे-
ष्टुमिति । पुनरभिचारायेति शेषः ॥ २८ ॥

रा० टी०—स्यन्मामस्य दक्षिणाशेनैवत्यमाह—अद्येति ।
यत् परुषमुक्तवान् मयागममये कथितवान् तस्मादेव अथ
व्यसनं त्वया प्राप्तमेतेन इदानींतनपरुषभाषणफलमर्थं भवि-
ष्यतीति सूचितम् अहं प्रथक् ॥ २८ ॥

रा० टी०—व्यसनस्वरूपमाह—प्रवेष्टुमिति । न्यग्रथः
प्रवेष्टुं त्वया न शक्यः नह मास्तु योत्स्याभ्येवेत्यत्र आह का-
कुस्थं लक्ष्मणं धर्मेयित्वा त्वया जीदितुं न शक्यम् ॥ २९ ॥

धर्पयित्वा च काक्रेत्स्थं न शक्यं जीवितुं त्वया । युध्यस्व नरदेवेन लक्ष्मणेन रणे सह ॥

इतस्त्वं देवताकार्यं करिष्यसि यमस्यैवम् ॥ २९ ॥

निदर्शयित्वात्मवलं समुद्यतं कुरुष्व सर्वायुधमायकव्ययम् ।

न लक्ष्मणस्यैव हि बाणगोचरं त्वमथ जीवन्सबलो गमिष्यसि ॥ ३० ॥

इत्यार्ये श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे सप्ताशीतितमः सर्गः ॥ ८७ ॥

अष्टाशीतितमः सर्गः ।

लक्ष्मणेन्द्रजितोः परस्परजयेषिणोर्मोहान्तमप्यगणयतो रणकुसमदृशरो रणोऽत्र वर्ण्यते ।

विभीषणवचः श्रुत्वा रावणिः क्रोधमूर्च्छितः । अब्रवीत्परुषं वाक्यं क्रौंधेनाभ्युत्पपात च ॥ १ ॥

उद्यतायुधनिस्त्रिशो रथे सुसमलंकृते । कालाश्वयुक्ते महति स्थितः कालान्तक्रोपमः ॥ २ ॥

महाप्रमाणमुद्यम्य विपुलं वेगवद्दृढम् । धनुर्भीमबलो भीमं शरांश्चाभिभ्रनार्शनान् ॥ ३ ॥

नं ददर्श महेष्वासो रथस्थः समलंकृतः । अलंकृतमभिघ्नो रावणस्यात्मजो बली ॥ ४ ॥

हनुमत्पृष्ठमारुहमुदयस्थगविप्रभम् । उवाचैनं सुसंरब्धः सौमित्रिं सविभीषणम् ॥ ५ ॥

तांश्च वानरशार्दूलान्पश्यन् मे पराक्रमम् । अथ मत्कार्मुकोत्सृष्टं शरवर्षं दुरासदम् ॥ ६ ॥

२९-३०] ति० टी०-अत्र हतो यमक्षयं यमगृहं गतः सन् देवताकार्यं स्यदेवानां संतोषरूपं करिष्यसि ॥ २९ ॥ ३० ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामोदये रामायणतिलके वाल्मीकीये
आदिकाव्ये युद्धकाण्डे सप्ताशीतितमः सर्गः ॥ ८७ ॥

रा० टी०-युध्यस्वेति । लक्ष्मणेन युध्यस्व अत एव
इतस्त्वं यमक्षयं देवताकार्यं संतोषं करिष्यसि ॥ ३० ॥

रा० टी०-निदर्शयित्वेति । समुद्यतं प्रहृष्टमात्मवलं
निदर्शयित्वा निदर्शयं सर्वायुधमायकव्ययं कुरुष्व त्वन्तु लक्ष्मणाय
बाणगोचरं शरविषयत्वमेव प्राप्त्य जीवन् गमिष्यसि ॥ ३१ ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणव्याख्यानं रामायणशिरो-
रणी युद्धकाण्डे सप्ताशीतितमः सर्गः ॥ ८७ ॥

गो० टी०-धर्पयित्वेत्यादि । देवताकार्यं यमदूतारूपदे-
वताकार्यम् नरकयातनानुभवं वा ॥ ३० ॥ ३१ ॥

इति श्रीमोक्षन्दराजनिर्णिते श्रीरामायणसूत्रेण स्तुतिक्रीडा-
स्यामे युद्धकाण्डे सप्ताशीतितमः सर्गः ॥ ८७ ॥

१] ति० टी०-अब्रवीत्परुषमिति । विभीषणमिति
शेषः । तत्र वक्ष्यमाणम् ॥ १ ॥

रा० टी०-इन्द्रजितं प्रति विभीषणवचनान्तरकालिकं
उक्तान्तमाह-विभीषणमिति । रावणिः परममवतीव अभ्यु-
त्पपात च ॥ १ ॥

गो० टी०-अनेन्द्रजितलक्ष्मणयुद्धम्-विभीषणवचं इ-
त्यादि । अभ्युत्पपात अभिमुखमुज्जगाम ॥ १ ॥

२-३] ति० टी०-उद्यतायुधनिस्त्रिशः । उद्यतायुधो निस्त्रिशो
निर्गुणश्चेत्यर्थ इति कतकः । उद्यतान्यायुधानि निस्त्रिशश्च येन
सः । गोवर्लीवर्दयत्प्रयोग इत्यन्ये ॥ २ ॥ ३ ॥

रा० टी०-उद्यतेति । उद्यतान्यायुधानि निस्त्रिशः खड्गश्च
तस्य गोवर्लीवर्दनायैव निशिष्योपादानं न इन्द्रजित महत्प्र-
माणं यस्य तदनुः शरांश्च उद्यम्य कालाश्वयुक्ते रथे स्थितोऽभव-
दिति शेषः लोकद्वयमेकान्तमपि ॥ २ ॥ ३ ॥

गो० टी०-वीहृन्मृतोऽभ्युज्जगामेत्येवाह-उद्यतेत्यादि-
लोकद्वयेन । सुसमलंकृते गृह ममन्तान् अलंकृते । महाप्रमाणं
महादीर्यम्, धनुःस्य शरान् पराभूयेव गृहीत्वा अभ्युज्जगाम
अप्रतीयेत्यन्वयः । अभिभ्रान् शरान् शरान्मिति स्पष्टयन्ती-
त्यभिवाशनान् ॥ २ ॥ ३ ॥

४] ति० टी०-तं सविभीषणं लक्ष्मणम् । अलंकृतं
स्वतेजोभूषितम् ॥ ४ ॥

रा० टी०-तमिति । समलंकृतो रावणस्यात्मजः अल-
ंकृतं स्वाभाविकालङ्कारविशिष्टं तमागतं लक्ष्मणं ददर्श ॥ ४ ॥

गो० टी०-तमित्यादि । रथे स्थित इति शेषः । अलं-
कृतं स्वतेजसा भूषितम् । हनुमत्पृष्ठमासीनमित्युवादेन हनु-
मान् पूर्वं राक्षसैर्बद्धा इन्द्रजित्यागते लक्ष्मणं स्वपृष्ठभागमा-
रोप्य स्थितवानिति गम्यते । उदयस्थरविप्रभमित्यनेन हनु-
मतः काञ्चनाकृतित्वं लक्ष्मणस्य रविवर्णत्वं चोक्तम् ॥ ४ ॥

५] ति० टी०-उवाचत्यादिनाब्रवीत्परुषं वाक्यमिति
प्रागुक्तस्यैव विवरणम् ॥ ५ ॥

६] ति० टी०-तांश्च वानरशार्दूलान्वाचंस्तदुक्तम् ॥ ६ ॥

१ काक्रेत्स्थितं गो. पाठः । २ क्षय इति गो. रा. पाठः । ३ वेगेनेति गो. पाठः । ४ भीमे पराभूयेति गो. पाठः । ५ शतनानिति गो. रा. पाठः । ६ रथेस्थिति गो. पाठः । ७ अभिभ्रान् राघवस्यानुजमिति गो. पाठः । ८ समारम्भ इति गो. सुसंरब्धमिति रा. पाठः ।

मुक्तवर्षमिवाकाशे धारयिष्यथ संयुगे । अथ वो मामका बाणा महाकार्मुकनिभृताः ॥

विधमिष्यन्ति गात्राणि तूलराशिमिवानलः ॥ ७ ॥

तीक्ष्णसायकनिभिन्नाऽशूलशक्त्यूष्टिसायकैः । अथ वो गमयिष्यामि सर्वानेव यमक्षयम् ॥ ८ ॥

सृजतः शरवर्षाणि क्षिप्रहस्तस्य संयुगे । जीमूतस्येव नदतः कः स्थास्यति ममाग्रतः ॥ ९ ॥

रात्रियुद्धे तदा पूर्वं वज्राशनिसमैः शरैः । शायितौ तौ मया भूयो विसंज्ञौ सपुरःसरी ॥ १० ॥

स्मृतिर्न तेऽस्ति वामन्ये व्यक्तं यौतौ यमक्षयम् । आशीविर्षसमं क्रुद्धं यन्मां योद्धुमुपस्थितः ॥ ११ ॥

तच्छ्रुत्वा राक्षसेन्द्रस्य गर्जितं रौघवस्तदा । अभीतवदनः क्रुद्धो रावणिं वाक्यमब्रवीत् ॥ १२ ॥

उक्तश्च दुर्गमः पारः कार्याणां राक्षस त्वया । कार्याणां कर्मणौ पारं यो गच्छति स बुद्धिमान् ॥ १३ ॥

रा० टी०—हनुमदिति । संसंख्यः कृतयुद्धायोगो राव-
णिः एनं लक्ष्मणं वानरशार्दूलैश्च उवाच तदाकारमाह पराक्रमं
स्विधियातकं मुक्तवर्षं मेघच्युतद्वयमिव मे शरवर्षं पश्यन्तं
धारयिष्यथ च सार्दश्लोकद्वयमेकान्वयः ॥ ७ ॥ ८ ॥

गो० टी०—उवाचैनमिति । विपादश्लोक एकान्वयः । एव-
दब्रवीत् परुषमिति पूर्वोक्तस्य विवरणं न भवति । तद्विषय-
णमात्रं प्रति । इदं तु सर्वान् प्रति । तत्र परुषम् । इदं तु
पराक्रमविषयम् । समारुह्यः संसंख्यः । पश्यध्वगिति । मुक्तं
मेघमुक्तम् । वारयिष्यथेत्येतत् सापवादोक्तिः ॥ ७ ॥ ८ ॥

७-९] ति० टी०—मुक्तवर्षं मेघोत्सृष्टवर्षम् ॥ ७-९ ॥

रा० टी०—अथेति । मामका बाणाः वो गात्राणि वि-
धमिष्यन्ति ॥ ७ ॥

गो० टी०—अथेति । यः युष्माकम् । विधमिष्यन्ति
यदथन्ति ॥ ७ ॥

रा० टी०—तीक्ष्णेति । शूलदिभिर्मुपस्थितोऽहं तीक्ष्ण-
सायकनिभिन्नान् वो युष्मान् यमक्षयं गमयिष्यामि ॥ ८ ॥

गो० टी०—तीक्ष्णेति । तीक्ष्णसायकैः मुसविभक्तैः
पदम् । तीक्ष्णसायकैस्त्यर्थः । शूलशक्त्युष्टिसंभरः इत्यथ
अक्रियुष्टितोमरैस्त्यर्थः । सन्धिरार्षः । तीक्ष्णसायकैः शूलश-
क्त्युष्टितोमरैश्च निभिन्नान् वः युष्मान्, यमक्षयं यमनिलयम्,
गमयिष्यामीत्यन्वयः ॥ ८ ॥

रा० टी०—सृजत इति । क्षिप्रहस्तस्य शरवर्षाणि सृजतो
ममाग्रतः कः स्थास्यति न कोपीत्यर्थः ॥ ९ ॥

गो० टी०—क्षिपत इति । जीमूतस्येति नादमात्रं
दृष्टान्तः ॥ ९ ॥

१०] ति० टी०—सपुरःसरी । सुप्रीवादिप्रधानमहितौ ।
युवां भ्रातराविति शेषः ॥ १० ॥

रा० टी०—स्वोक्तेऽर्थं विभासं संपादयितुमाह—रात्रीति
द्वाभ्यां पूर्वरात्रियुद्धे सपुरस्सरी युवां मया शरैः शायितौ अत
एव विसंज्ञौ स्थः ॥ १० ॥

गो० टी०—रात्रीति । आधहातिशयेन ममेति चिह्निकः १०

११] ति० टी०—एवमपि यन्मां योद्धुमुपस्थितोऽसि
तः प्रायः पूर्वमेव ते स्मृतिर्नास्ति । वाक्यं व्यक्तं यातो यम-
क्षयम् । आदिकर्मणि क्तः । यमक्षयं यमशृद्धं प्रयातुमुपका-
न्तोऽसि ॥ ११ ॥

रा० टी०—स्मृतिरिति । युष्माकंदेतोः मां योद्धुमुप-
स्थितः पुनः प्राप्तः अतः ते स्मृतिः पूर्वशायनस्मरणं नास्ति
यत् युष्मात् यमक्षयं यातो भविष्यसीति शेषः अत एव मां
योद्धुमुपस्थितोऽसि इत्यर्थं मन्ये ॥ ११ ॥

गो० टी०—स्मृतिरिति । यन्मां योद्धुं व्यवस्थितः, अतः
स्मृतिर्नास्तीति वा मन्ये । अप वा यमसादनं यमप्रापणम् ।
अतः पश्यन् प्रत्यासर्वाप्रति यावत् । यदा सादनम् तदनम् ।
यत्तथैषप्रत्ययः ॥ ११ ॥

१२] ति० टी०—अभीतवदनो निर्भयप्रवृत्ताभिवदन-
व्यवहारः ॥ १२ ॥

रा० टी०—तदिति । नभयो रावणिमब्रवीत् ॥ १२ ॥

गो० टी०—तच्छ्रुत्वेति । अभीतवदनः भयविकृतिशून्य-
वदनः ॥ १२ ॥

१३] ति० टी०—च यस्मात्त्वया कार्याणां शत्रुवशादिका-
याणां पारोऽन्तः समाप्तिरुक्तौ वाचा जल्पितः, स पारस्त्वया
कर्मणा दुर्गम एव दुःप्राप एव । कुतस्तवाह—कार्याणामिति ।
यः कार्याणां पारं कर्मणा गच्छति स बुद्धिमान् ॥ १३ ॥

रा० टी०—तदाकारमाह—उक्तं इत्यादिभिः । कार्याणां
त्वदुक्तास्मत्कर्मकवितर्यानां पारः पुनिः स्वया दुर्गमः कर्तु-
मशक्यः ननु किं तेनेत्यत्र आह कार्याणां कर्तव्यानां यः पारं
गच्छति स एव बुद्धिमानुक्तः एतेन त्वं निर्बुद्धिरसीति सूचितम् १३

गो० टी०—उक्तञ्चेति । दुर्गमः दुर्लभः । कार्याणां यम-
प्रापणार्थनाम । पारः निर्वोहः । उक्तञ्च उक्त एव, न कृतः ।
अतो दुर्बुद्धिरस्मीत्यर्थः । कस्तर्हि बुद्धिमानित्यत्र आह—का-
याणामिति । कार्याणां कर्मणाम्, आचरणेनेत्यर्थः ॥ १३ ॥

१ मुक्तं वर्षमिति गो. पाठः । २ तोमरेति गो. पठि शेरिति रा. पाठः । ३ क्षिपत इति गो. पाठः । ४ मे युवौति गो. पाठः । ५ मरेति गो. पाठः ।
६ यो मया भूयाविति गो. रा. पाठः । ७ वा यमसादनमिति गो. पाठः । ८ इवेति गो. समाकृद्धमिति रा. पाठः । ९ अवास्थित इति गो. पाठः ।
१० श्वमण इति गो. पाठः । ११ कर्मणामिति रा. पाठः ।

स स्वमर्थस्य शीनार्थो दुरवापस्य केनचित् । वाचा व्याहृत्य जानीषे कृतार्थोऽस्मीति दुर्मते ॥ १४ ॥
 अन्तर्धानगतेनाजौ येत्त्वया चरितस्तदा । तस्कराचरितो मार्गो नैष वीरनिपेवितः ॥ १५ ॥
 यथा बाणपथं प्राप्य स्थितोऽस्मि तव राक्षस । दर्शयस्वाद्य तत्तेजो वाचा त्वं किं विकृत्यसे ॥ १६ ॥
 पृथमुक्तो धनुर्भीमं परामृश्य महाबलः । ससर्ज निशितान्बाणानिन्द्रजित्समितिजयः ॥ १७ ॥
 तेनै सृष्टा महावेगाः शराः सर्पविषोपमाः । संप्राप्य लक्ष्मणं पेतुः श्वसन्त इव पद्मगाः ॥ १८ ॥
 शरैरतिमहानेगैर्वैगवान् रावणात्मजः । सौमित्रिमिन्द्रजिह्वदे विव्याध शुभलक्षणम् ॥ १९ ॥
 स शरैरतिविद्धाङ्गो रुधिरं समुक्षितः । शुशुभे लक्ष्मणः श्रीमान्विधूम इव पावकः ॥ २० ॥
 इन्द्रजित्त्वात्मजः कर्म प्रसमीक्ष्याभियग्य च । विनश्य सुमहानादमिदं वचनमब्रवीत् ॥ २१ ॥
 पत्रिणः शितधारास्ते शरा मत्कर्मुक्तच्युताः । आदास्यन्तेऽद्य सौमित्रे जीवितं जीवितान्तकाः ॥ २२ ॥
 अद्य गोमायुसङ्घाश्च श्येनसङ्घाश्च लक्ष्मण । गृध्राश्च निपतन्तु त्वां गतासुं निहतं मया ॥ २३ ॥
 क्षत्रबन्धुं सदानार्थं रामः परमदुर्मतिः । भक्तं भ्रातरमर्थेव त्वां द्रक्ष्यति हैतं मया ॥ २४ ॥
 विस्वस्तकवचं भूमौ व्यपविद्धशरासनम् । हृतोत्तमाङ्गं सौमित्रे त्वामद्य निहतं मया ॥ २५ ॥
 इति ब्रवाणं संकुट्टः परुषं रावणात्मजम् । हेतुमद्वाक्यमर्थज्ञो लक्ष्मणः प्रत्युवाच ह ॥ २६ ॥

१४] ति० टी०—स त्वं शीनार्थः क्रियाकार्यनिष्पादना-
 क्षमर्थः केनचिदपि दुरवापस्य मद्विजयरूपस्यार्थस्य निदि-
 द्वाचा व्याहृत्य दुर्मते कृतार्थोऽस्मीति जानीषे ॥ १४ ॥

गो० टी०—स इति । शीनार्थः निषिद्धवक्ता स निर्वह्मिन्त्वं
 केनचित् दुरवापस्यार्थस्य मत्कर्मकविजयस्य वाचा व्याहृत्य
 कृतार्थोऽस्मीति जानीषे कर्मणः शेषत्वेन विवक्षया पक्षः ॥ १४ ॥

गो० टी०—स त्वमिति । अर्थस्येति तादर्थ्यमन्वय-
 ष्वपी । अर्थस्य वचः प्रयोजनार्थम् वचः ॥ १४ ॥

१५-१७] ति० टी०—अथ शायितान्विति यत्त्वयोक्तं सा
 तेऽपकारितरेत्याह—अन्तरिति । आजौ रणेऽन्तर्धानगतेन
 त्वया यद्य आचरित एव तस्करादिचरितो मार्गो न वीर-
 निषेवितः ॥ १५-१७ ॥

रा० टी०—नत पुनर्वदिदानीमपि त्वां ज्ञेयाम्येक्यत
 आह—अन्तर्धानेति । अन्तर्धानगतेन त्वया पुरा पूर्वं य
 आचरितः कृतः स मार्गः तस्कराचरितः अत एव न वीरनि-
 पेवितः एतेन सुरया कर्मकत्वेनादेव मया पूर्वं त्वं न इत इति
 सूचितम् ॥ १५ ॥

गो० टी०—दृष्टेयमस्परकर्म कथमित्थं कथ्यत इत्याश-
 न्क्य मायामयत्वाच्च स वीरसंमत इत्याह—अन्तर्धानेति ।
 आजौ पक्षः ॥ १५ ॥

रा० टी०—यथेति । तव बाणपथं प्राप्य यथा यथावत्
 स्थितोऽस्मि अतः तत् पूर्वकृतं तेजः पराक्रमं दर्शयस्व ॥ १६ ॥

रा० टी०—एवमिति । एवमुक्त इन्द्रजित् धनुः परा-
 मृश्य हर्षं गृहीत्वा बाणान् ससर्ज ॥ १७ ॥

गो० टी०—प्रत्यक्षेणापि योद्धुं शक्तोऽस्मीत्यत आह—

यथेति । यथा स्थितोऽस्मि तथैव, तत्तेजः पूर्वकृतं तेजः दर्श-
 यस्वत्यन्वयः ॥ १६ ॥ १७ ॥

१८-२०] ति० टी०—लक्ष्मणं संप्राप्य पेतुः । कवच-
 नाहता इति शेषः ॥ १८-२० ॥

रा० टी०—तेनेति । तेनन्द्रजिता सृष्टाश्चशराः लक्ष्मणं
 संप्राप्य पेतुः ॥ १८ ॥

गो० टी०—न इति । सर्पविषोपमाः सर्पविषवत् शोरा-
 पेतुः । भुमाविति शेषः ॥ १८ ॥

रा० टी०—शरैरिति । इन्द्रजित् सौमित्रि शरैर्विव्याध
 ताडयामास ॥ १९ ॥

रा० टी०—स इति । शरैरतिविद्धाङ्गस्तन्नादितशरीरः
 अत एव रुधिरं कोप्येहेतुकारणवर्णेन सङ्कथितो व्याप्तः
 लक्ष्मणः पावक इव शुशुभे ॥ २० ॥

गो० टी०—शरैरिति । अतिविव्याधेत्यन्वयः । “ व्यव-
 हिताश्च ” इति व्यवहितप्रयोगः ॥ १६ ॥ २० ॥

रा० टी०—इन्द्रजिह्वेति । इन्द्रजित् आत्मनः कर्म ताडनं
 प्रसमीक्ष्य अभियग्य सम्मुखं च इदमब्रवीत् ॥ २१ ॥

रा० टी०—तदाकारमाह—पत्रिण इत्यादिभिः । मत्का-
 र्मुक्तच्युताः शराः ते जीवितमादास्यन्ते ॥ २२ ॥

रा० टी०—अद्येति । मया निहतमत एव गतासुं त्व
 गोमायुसङ्घादप्ये निपतन्तु ॥ २३ ॥

रा० टी०—क्षेत्रेति । रामः भ्रातरं त्वां मया हतं द्रक्ष्यति ॥
 गो० टी०—इन्द्रजिह्वेति । अभियग्य फलज्ज्वा-
 ल्पु ॥ २१-२४ ॥

२५-२६] ति० टी०—त्वामथेति । द्रक्ष्यतीत्यनुवचः २५-२६

वाग्बलं त्यज दुर्बुद्धे क्रूरकर्मणि राक्षस । अथ कस्माद्दृश्येतसंपादय सुकर्मणा ॥ २७ ॥
 अकृत्वा कथ्यसे कर्म किमर्थमिह राक्षस । कुरु तत्कर्म येनाहं श्रेष्ठेयं तव कथनम् ॥ २८ ॥
 अनुक्त्वा परुषं वाक्यं किञ्चिदप्यनवक्षिपन् । अविकथ्यन्वधिष्यामि त्वां पश्य पुरुषादैन ॥ २९ ॥
 इत्युक्त्वा पञ्च नाराचानाकर्णापूरिताञ्चरान् । विजघान महावेगालक्ष्मणो राक्षसोरसि ॥ ३० ॥
 सैपञ्चवाजिता बाणा ज्वलिता इव पद्मगाः । नैर्ऋतोरस्पभासन्त सवितू रश्मयो यथा ॥ ३१ ॥
 स शरैराहतस्तेन सरोषो रावणात्मजः । सुप्रयुक्तैस्त्रिभिर्बाणैः प्रतिविष्याथ लक्ष्मणम् ॥ ३२ ॥
 स बभूव महर्षीमो नरराक्षससिंहयोः । विगर्दस्तुमलो युद्धे परस्परजयैषिणोः ॥ ३३ ॥
 विक्रान्तौ बलसंपन्नावभौ विक्रमशालिनौ । उभौ परमयुजैर्वातुल्यबलतेजसौ ॥ ३४ ॥
 युयुधाते तदा वीरौ ग्रहाविष नभोगतौ । बलवृत्राविव हि तौ युधि वै दुष्पथर्षणौ ॥ ३५ ॥
 युयुधाते महात्मानौ तदा केसरिणाविव । बहूनवमजन्तौ हि मार्गणौ धानवस्थितौ ॥
 नरराक्षसमुख्यौ तौ प्रहृष्टावभ्ययुध्यताम् ॥ ३६ ॥

॥ ३६ ॥

रा० टी०—विष्वस्तेति । विष्वस्तकवचं हतमनुमाह । गिरो यस्य अत एव मया निहतं त्वां रामो दृश्यतीत्यनुकूप्यते । यदि तु हतमिष्यस्य ताडनमर्थः निहतमिष्यस्य प्राणैर्निष्कम-
 भ्यस्तदा द्वयैरेकवान्वयः ॥ २९ ॥

रा० टी०—इतीति । अर्थजः मौमित्रिः इति परुषं वृत्ता-
 नमिन्द्रजितं हेतुमद्वाक्यं प्रत्यवाच ॥ २९ ॥

गो० टी०—विशस्तेति । विशस्तं भिन्नं कवचं यस्य तं
 न्यामं रामो दृश्यतीत्यनुकूप्यते योजना ॥ २९ ॥ ३० ॥

२७-२८] ति० टी०—क्रूरकर्मन्क्रूरपुरुषापाकर्णः, एत-
 द्वापयचनं कस्माद्दृश्येति सर्वं सुकर्मणैव संपादय ॥ २७ ॥ २८ ॥

रा० टी०—तदाकारमाह—वागिति । वाग्बलं त्यज
 निर्गन्धकमेतदित्यर्थः अथातः एतन् कस्माद्दृश्येति सुकर्मणा संपा-
 दयन्नेकमिदं कुरु ॥ २७ ॥

रा० टी०—अकृत्वेति । तव कथनं येन श्रेष्ठेयं तत्कर्म कुरु २८

गो० टी०—वाग्बलमिति । अथ इदानीम् ॥ २७-३० ॥

२९-३०] ति० टी०—अनवक्षिपन्तीति निन्दाम-
 हुवं । अविकथ्यन्स्वल्पाधामकुर्यन् ॥ २९ ॥ ३० ॥

रा० टी०—अनुकृतेति । अविकथ्यन् स्वल्पाधामकुर्यन् त्वां
 विधिष्यामि ॥ २९ ॥

रा० टी०—इतीति । लक्ष्मणः राक्षसोऽस्मि पञ्च नाराचान्
 निजघान ॥ ३० ॥

३१-३२] ति० टी०—सपञ्चवाजिताः सपत्रैः कङ्कादि-
 पत्रैः संजातपेगाः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

रा० टी०—सुपत्रेति । शोभनानि पत्राणि वाजिता वेगाश्च
 येषां ते बाणाः नैर्ऋतोरसि अभ्यासन्त ॥ ३१ ॥

रा० टी०—स इति । शरैराहतो रावणात्मजः त्रिभिर्बाणैः
 लक्ष्मणं प्रति विष्याथ ॥ ३२ ॥

गो० टी०—सुपत्रेति । सपञ्चवाजिताः सपत्रैः संजा-
 तपेगाः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

३३] ति० टी०—विमर्षः संवर्षः ॥ ३३ ॥

रा० टी०—स इति । नगराक्षमसिंहयोः तुभ्यो विमर्षः
 परस्परताडनं बभूव ॥ ३३ ॥

गो० टी०—स इति । विमर्षः संवर्षः ॥ ३३ ॥

३४] ति० टी०—विक्रान्तौ कृतपराक्रमौ ॥ ३४ ॥

३५] ति० टी०—बलवृत्रौ । बलं हन्त ॥ ३५ ॥

रा० टी०—विक्रान्ताविति । विक्रान्तौ कृतविक्रमावभौ
 इत्यङ्गिभ्यणौ प्रदायित बलवृत्राविव च युयुधाते तव बलं हन्तः
 श्लोकद्वयभक्तव्ययि ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

गो० टी०—उभौ हतित्यादिराशङ्क्य एकान्वयः । द्वि-
 क्रान्तौ सधुपराक्रमौ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

३६] ति० टी०—‘नरराक्षसमुख्यौ तौ प्रहृष्टावभ्ययु-
 ताम्’ इत्युत्तरं श्लोकद्वयं भिन्नवृत्तं प्रक्षिप्य । तदुत्तरं सर्गावि-
 श्लेषाभासप्रदायः । तयोर्मुख्यैर्वायं सत्येन प्रकण्ठान्तराभा-
 वादिति कतकः ॥ ३६ ॥

रा० टी०—युयुधाते इति । मार्गणौ धान् शरसबुद्धाः
 अवसृजन्तौ केसरिणाविव युयुधाते ॥ ३६ ॥

रा० टी०—नरेति । नरराक्षसमुख्यौ प्रहृष्टौ सन्तौ अ-
 भ्ययुद्धयतामर्हं पृथक् ॥ ३७ ॥

गो० टी०—युयुधाते इत्याद्यर्थम् ॥ ३६ ॥

गो० टी०—बलेति । बलशब्दो बलशक्तिन्द्रपरः । नाभेक-
 दमे नामग्रहणम् ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

रा० टी०—सुसंप्रहृष्टाविति । तौ नरराक्षसमुख्यौ बला-
 हकौ मेवाविव शरवर्षेण प्रवर्षतुः प्रवृत्तवृत्तः ॥ ३८ ॥

रा० टी०—अथेति । पुरुषोविदो अत एव प्रहृष्टौ शरै-

१ क्रूरकर्मणीति गो. पाठः । २ अकृत्वाविति गो. पाठः । ३ अथमेति गो. आशङ्क्य रा. पाठः । ४ शिवायति गो. रा. पाठः । ५ विविति गो.
 (१. पाठः । ६ त्वेति गो. पाठः । ७ उभौ हि पञ्चसपञ्चवाजिति गो. पाठः । ८ वकीत्येति गो. पाठः । ९ तस्मिन् गो. रा. पाठः । १० सिद्धाविति गो. पाठः ।

[सुसंप्रहृष्टौ नरराक्षसोत्तमौ जयैषिणौ मार्गणचापधारिणौ ।

परस्परं तौ प्रवर्षतुर्भृशं शरौघवर्षेण बलाहकाविव ॥

अभिमृष्टौ युधि युद्धकोविदौ शरासिचण्डौ शितशस्त्रधारिणौ ।

अभीक्ष्णमाविष्यन्तुर्महाबलौ महाहवे शम्बरवासवाविव ॥

ततः शैरान्दाशरथिः संधायामित्रकर्षणः । ससर्ज राक्षसेन्द्राय क्रुद्धः सर्प इव श्वसन् ॥ ३७ ॥

तस्य ज्यातलनिर्घोषं स श्रुत्वा राक्षसाधिपः । विवर्णवदनो भूत्वा लक्ष्मणं समुदैक्षत ॥ ३८ ॥

विषेष्णवदनं दृष्ट्वा राक्षसं रावणात्मजम् । सौमित्रिं युद्धसंयुक्तं प्रत्युवाच विभीषणः ॥ ३९ ॥

निमित्तान्युपपश्यामि यान्यस्मिन्नावणात्मजे । त्वर तेन महाबाहो भय एष न संशयः ॥ ४० ॥

ततः संशय सौमित्रिः शैरानाशीविषोपमान् । मुमोच विशिखांस्तस्मिन्सर्पानिव त्रिशोल्बेणान् ॥ ४१ ॥

शक्राशनिसमस्पर्शैर्लक्ष्मणेनाहतः शरैः । मुहूर्तमभवन्मूढः सर्वसंक्षुभितेन्द्रियः ॥ ४२ ॥

[उपलभ्य मुहूर्तेन संज्ञां प्रत्यागतेन्द्रियः ।]

ददर्शवस्थितं वीरमाजौ दशरथात्मनम् । सोऽभिवक्राम सौमित्रिं रोषात्संरक्तलोचनः ॥ ४३ ॥

अब्रवीच्चैनमासाद्य पुनः स परुषं वचः । किं न स्मरसि तद्युद्धे प्रथमे मत्पराक्रमम् ॥

निबद्धस्त्वं सह भ्रात्रा यदा युधि विवेष्टसे

॥ ४४ ॥

तिचण्डौ शम्बरवासवोपमौ नरराक्षससुख्यौ अभीक्ष्णमावि-
ष्यन्तुः ॥ ३७ ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणव्याख्याने रामायणशिरोमणौ
युद्धकाण्डे अष्टाशीतितमः सर्गः ॥ ८८ ॥

गो० टी०—सुसंप्रहृष्टाविति । शरौघः, मेघपत्रे जलौघः ।
गर्भज्यो हि जलवाची । शरधिरिति सखुद्रपयोयाह ॥ ३९ ॥

इति श्रीगोविन्दरात्रिविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटा-
ख्याने युद्धकाण्डाख्याने अष्टाशीतितमः सर्गः ॥ ८८ ॥

३७-३८] ति० टी०—ततः शरानिति ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

रा० टी०—युद्धमेव वर्णयन्नाह—तत इत्यादिभिः । द-
शरथिः राक्षसेन्द्राय शरान् ससर्ज ॥ १ ॥

रा० टी०—तस्माति । राक्षसाधिपः तस्य लक्ष्मणस्य
ज्यातलनिर्घोषं श्रुत्वा अत एव निवर्णवदनो भूत्वा लक्ष्मणं
समुदैक्षत ॥ २ ॥

गो० टी०—अथ लक्ष्मणेन्द्रजितोः गुणहान् संप्रहारः—
ततः दारमित्यादि ॥ १ ॥ २ ॥

३९] ति० टी०—युद्धसंयुक्तं युद्धजनकहर्षयुक्तम् ॥ ३९ ॥

रा० टी०—विषेष्णेति । रावणात्मजं विषेष्णवदनं दृष्ट्वा
सौमित्रिं प्रत्युवाच ॥ ३ ॥

गो० टी०—तमिति । सौमित्रिं प्रति उरिश्य ॥ ३ ॥

४०-४१] ति० टी०—निमित्तानि सुखवैवर्ण्यादिनिमित्त-
नानि । यान्यनुभूतपराजयसुखकत्वानि तेनैतद्वचे त्वर शीघ्र-
मुपमं कुरु ॥ ४० ॥ ४१ ॥

रा० टी०—तदाकारमाह—निमित्तानीति । रावणात्मजे
यानि पराजयहेतुत्वेनानुभूतानि निमित्तानि सुखवैवर्ण्यादीनि
तानि अनुपपश्यामि तेन हेतुना त्वं त्वर एव भय एव ॥ ४ ॥

रा० टी०—तत इति । सौमित्रिः विभीषाञ् शरान् स-
न्धाय तस्मिन् रावणात्मजे मुमोच ॥ १ ॥

गो० टी०—निमित्तानीति । अस्मिन् यानि सुखवैव-
र्ण्यास्तद्वत्त्वादीनि निमित्तानि अनुपपश्यामि, तेनैव भय इति
जाने । तेन कारणेन त्वर त्वरस्व ॥ ४ ॥ ५ ॥

४२-४३] ति० टी०—नर्वसंक्षुभितेन्द्रियः संक्षुभित-
सर्वेन्द्रियः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

रा० टी०—शक्तेति । लक्ष्मणेन शरैराहतः अत एव स-
र्वाणि संक्षुभितानि इन्द्रियाणि यस्य स रावणिमुहूर्तं मू-
ढोऽभवत् ॥ ६ ॥

रा० टी०—उपलभ्येति । मुहूर्तेन सन्नामुपलभ्य अत
एव प्रत्यागतेन्द्रिय इन्द्रियि आजौ अवस्थितं दशरथा-
त्मजं ददर्श ॥ ७ ॥

रा० टी०—स इति । स रावणिः सौमित्रिमभिवक्राम
एनं लक्ष्मणमासाद्य परुषं वचः युनयन्तीति ॥ ८ ॥

गो० टी०—शक्राशनीति । सर्वसंक्षुभितेन्द्रियः संक्षु-
भितसर्वेन्द्रियः ॥ ६-८ ॥

४४] ति० टी०—प्रथमे तद्युद्धे नागपाशवन्धनके तस्मि-
न्युद्धे । यत्र भ्रात्रा सह निबद्धस्त्वं तर्हि न स्मरसि । यदथा-
युध्यायोयने विवेष्टसे शरपातादि करीषि ॥ ४४ ॥

१ भेदकबन्धनमधिकं गो.पाटे । २ शरमिति गो.पा. । ३ रावणस्य इति गो.पा. । ४ न विवर्णमुखमिति गो.पा. । ५ बाणानभिधिशोपमानिति गो.पा. ।
६ निज्जालमिति गो.पा.पाठः । ७ महाविषमिति गो.पा. । ८ इवमर्थमधिकं गो.पा.पुस्तके । ९ वीरविति गो.पा. । १० युधि विवेष्टसे इति गो.पाठः ।

युवां खलु महायुद्धे वैज्राशनिसमैः शरैः । शायितौ प्रथमं भूमौ विसंज्ञौ सपुनःसगौ ॥ ४५ ॥
 स्मृतिर्वा नास्ति ते मन्ये व्यक्तं वा यमसादनम् । गन्तुमिच्छसि यन्मां त्वमाधर्षयितुमिच्छसि ॥ ४६ ॥
 यदि ते प्रथमे युद्धे न दृष्टो मत्पराक्रमः । अद्य त्वां दर्शयिष्यामि तिष्ठेदानीं व्यवस्थितः ॥ ४७ ॥
 इत्युक्त्वा सप्तभिर्बाणैरभिविव्याध लक्ष्मणम् । दशभिस्तु हनूमन्तं तीक्ष्णधारैः शरात्तमैः ॥ ४८ ॥
 ततः शरशतेनैव मुप्रयुक्तेन वीर्यवान् । क्रोधाद्दिगुणसंरब्धो निर्विभेद विभीषणम् ॥ ४९ ॥
 तद्दृष्ट्वन्द्रजिता कर्म कृतं रामानुजस्तदा । अचिन्तयित्वा महसन्नैतत्किंचिदिदं ब्रुवन् ॥ ५० ॥
 मुमोच च शरान्घोरान्संगृह्य नरपुंगवः । अभीतवदनः क्रुद्धो रावणिं लक्ष्मणो युधि ॥ ५१ ॥
 नैवं रणगताः शूराः प्रहरन्ति निशाचर । लघवथान्पवीर्याश्च शरा हीमे सुखास्तव ॥ ५२ ॥
 नैवं शूरास्तु युध्यन्ते समरे युद्धकाङ्क्षिणः । इत्येवं तं ब्रुवन्धन्यौ शरैरभिवर्ष ह ॥ ५३ ॥
 तस्य बाणैः सुविध्वस्तं कवचं काञ्चनं महत् । व्यशीर्यत रथोपस्थे ताराजालमिवाम्बरात् ॥ ५४ ॥
 विधूतवर्मा नाराचैर्बभूव स कृतव्रणः । इन्द्रजित्समरे वीरः प्रैर्यूपे भानुमानिव ॥ ५५ ॥
 ततः शरसहस्रेण संक्रुद्धो रावणात्मजः । विभेद समरे वीरो लक्ष्मणं भीमविक्रमः ॥ ५६ ॥

रा० टी०—तदाकामाह—किमिति । प्रथमे युद्धे यदा सहाध्या त्वं निबद्धा विचष्टसे तन् तात्कालिकं मत्पराक्रमं किं न स्मरानि—युवामिति । यद्यस्माद्धेतोः भामाधर्षयितुमिच्छसि तन्मात्रं महायुद्धे युवां अर्शशायितौ अत एव विमोचौ अभयतमिति शेषः नस्य स्मृतिः ते नास्ति एतत् स्मृतिसर्वे मत्संक्रुद्धमागमनाय ते मनो न स्यादिति सूचितम् वा अथवा यमसादनं गन्तुमिच्छामि अहंचतुष्टयमेकान्वयि ॥ ५० ॥ १०

गो० टी०—किमिति । त्वं नामा सह निबद्ध इति यत् प्रथमे, तयुद्धे तस्मिन् युद्धे मत्पराक्रमं त्वमिच्छन्स्वरूपम् न स्मरसि किम् । यदा यत्र युद्धकाले, विचष्टसे विचष्टितवानिति ॥ ९ ॥

४५] ति० टी०—तदेव पुनराह—युवामिति ॥ ४५ ॥

गो० टी०—तमेव पराक्रमं विनिनष्टि—युवामिति ॥ ४६ ॥

४६-४९] ति० टी०—यमसादनं यमयुद्धम् ॥ ४६ ॥ ४९ ॥

गो० टी०—स्मृतिरिति । व्यक्तं जनमित्यर्थः ॥ ४९-५० ॥

रा० टी०—यद्वाति । प्रथमे युद्धे यदि मत्पराक्रमा न दृष्टः तर्हि अद्य दर्शयिष्यामि अतः व्यवस्थितो दृढमतिरस्मत्वं तिष्ठ ॥ ११ ॥

रा० टी०—इतीति । सप्तभिर्बाणैः लक्ष्मणं दशभिस्तु हनूमन्तामभिविव्याध ॥ १२ ॥

रा० टी०—तत इति । शरशतंनैव विभीषणं निर्विभेद १३

गो० टी०—तत इति । क्रोधाद्दिगुणसंरब्ध इति । लक्ष्मणादभिविव्याधोपापेभ्यः विभीषणविषयं दिगुणं कृषित इत्यर्थः १४

५०-५१] ति० टी०—नैतत्किंचिदिदं ब्रुवन् । एतन्न किंचिद् । अकिंचित्करमिति ब्रुवन्मित्यर्थः ॥ ५० ॥ ५१ ॥

रा० टी०—तदिति । इन्द्रजिता कृतं कर्म एव अचिन्तयित्वा च एतत् प्रहरणं न किञ्चित् अकिञ्चित्करमित्यर्थः इति ब्रुवन्लक्ष्मणः शरान् संगृह्य रावणिं मुमोच अहंचतुष्टयमेकान्वयि ॥ ५० ॥ ११ ॥

गो० टी०—तद्दृष्ट्व्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः । नैतत्किंचिदिदं ब्रुवन् एतत्किञ्चित्कमिति ब्रुवन्मित्यर्थः ॥ ५१ ॥

गो० टी०—अभीतवदन इत्यादिसार्धश्लोकद्वयमेकान्वयम् । अकिञ्चित्करमामाह—नैवमिति ॥ ५१-५२ ॥

५२-५४] ति० टी०—आकञ्चित्कस्तमेव विव्रणोति—नैवमिति । एवंशब्दार्थः—लघव इति । गुणमात्रावलघव इमे नव शरा मे सुखाः, न तु क्रशरा इत्यर्थः ॥ ५२-५४ ॥

रा० टी०—नेति । शराः एवं न प्रहरन्ति एवं प्रहरणे दोषमाह इमे शराः लघवः अल्पवीर्याश्च अत एव सुखाः रिपूणां सुखप्रदाः एतेनैव प्रहारो व्यर्थ इति सूचितम् अत एव युद्धकाङ्क्षिणः शरमः एवं न युध्यन्ते इत्येवं ब्रुवन् लक्ष्मणादशरैरभिवर्ष अहंचतुष्टयमेकान्वयि ॥ ५६ ॥ १० ॥

रा० टी०—तस्येति । तस्य लक्ष्मणस्य बाणैः सुविध्वस्तं कवचं रावणिवर्मं नाराजालमिव रथोपस्थे व्यशीर्यत ॥ ५४ ॥

५५-५६] ति० टी०—प्रत्यये भानुमानिव । क्षतजरकप्रणम्यादिति भावः ॥ ५५ ॥ ५६ ॥

रा० टी०—विधूतेति । कृतव्रण इन्द्रजित् प्रत्यये भानुमान् इव बभूव कपिराकृत्यदुत्कारण्य वपमा ॥ ५९ ॥

रा० टी०—तत इति । रावणात्मजः शरसहस्रेण लक्ष्मणं विभेद ॥ ६० ॥

गो० टी०—विधूतेति । परुदः परुददृष्टः ॥ ६० ॥ २१ ॥

१ शक्यते गो. पाठः । २ यस्मादिति गो. पाठः । ३ त इति गो. पाठः । ४ स इति गो. पाठः । ५ प्रहरन्ते इति गो. पाठः । ६ सुखा हीमे शरा इति गो. पाठः । ७ ज्वेलि गो. पाठः । ८ भ्रान्तस्तु शरैर्वाकादिति गो. पाठः । ९ हेमपूषितमिति गो. पाठः । १० प्रुद इव भानुमानिति गो. पाठः ।

व्यशोर्यत महैदिव्यं कवचं लक्ष्मणस्य तु । कृतप्रतिकृतान्योन्यं बभूवतुरभिद्वुतौ ॥ ५७ ॥
 अभीक्ष्णं निःस्वसन्तौ वै^३ युध्येतां तुमुलौ युधि । शरसंकुचसर्वाङ्गौ सर्वतो रुधिरोक्षितौ ॥
 सुदीर्घकालं तौ वीरावन्योन्यं निक्षितैः शरैः ॥ ५८ ॥
 ततस्ततुर्महात्मानौ रणकर्मविशारदौ । बभूवतुश्चात्मजये यत्तौ भीमपराक्रमौ ॥ ५९ ॥
 तौ शरौघैस्तथोकीर्णौ निकुचकवचध्वजौ । सृजन्तौ रुधिरं चोष्णं जलं प्रस्रवणाविव ॥ ६० ॥
 शरवर्षं ततो घोरं मुञ्चतोर्भीमनिःस्वनम् । सासारयोरिवाकाशे नीलयोः कालमेघयोः ॥ ६१ ॥
 तयोरथ महान्काळो व्यतीयाद्युध्यमानयोः । न च तौ युद्धवैमुख्यं क्लमं चाप्नुपजग्मतुः ॥ ६२ ॥
 अस्त्राण्यस्त्रविदां श्रेष्ठौ दर्शयन्तौ पुनः पुनः । शरानुच्चावचाकारानन्तरिक्षे बबन्धतुः ॥ ६३ ॥
 व्यपेतदोषमस्यन्तौ लघु चित्रं च सुष्ठु च । उभौ तु तुमुलं घोरं चक्रतुर्नरराजसौ ॥ ६४ ॥
 तयोः पृथक्पृथग्भीमः शुश्रुवे तुमुलः स्वनः । स कम्पं जनयमास निर्घात इव दारुणः ॥ ६५ ॥
 तयोः स भ्राजते शब्दस्तथा समरयत्तयोः । सुघोरयोर्निःस्वैनतोगर्गने मेघयोरिव^४ ॥ ६६ ॥
 सुवर्णपुङ्खनारार्चैर्बलवन्तौ कृतव्रणौ । प्रसुसुवाते रुधिरं कीर्तिमन्तौ जये धृतौ ॥ ६७ ॥
 ते गात्रयोर्निपतिता रुक्मपुङ्खाः शरा युधि । असृग्दिग्धा विनिष्पेतुर्विविशुधिरणीर्तलम् ॥ ६८ ॥
 अन्ये सुनिक्षितैः शस्त्रैराकाशे संजघटिरे । बभञ्जुश्चिच्छिदुश्चैव^५ तयोर्वाणाः सहस्रशः ॥ ६९ ॥

५७-६०] ति० टी०-अन्योन्यं कृतप्रतिकृता आर्षौ
 ५८ । कृतप्रतिकृते यन्तौ बभूवतुरित्यर्थः ॥ ५७-६० ॥

रा० टी०-व्यदर्शयतेति । दिव्यं देवैर्दत्तमित्यर्थः लक्ष्म-
 णस्य कवचं व्यकीर्णं अर्द्धं पृथक् ॥ २१ ॥

रा० टी०-कृतेति । अरिन्दमौ लक्ष्मणेन्द्रजितौ कृतप्रति-
 कृता कृतप्रतिकृतौ बभूवतुः औघोर्दंशः अत एव निःस्व-
 सन्तौ मन्तौ तुमुलं यथा भवति तथा युध्येताम् ॥ २२ ॥

गो० टी०-व्यदर्शयतेति । कृतं प्रतिकृतम् अन्योन्यं
 यस्मिन् कर्मणि तत्रयुक्तम् ॥ २३ ॥

रा० टी०-शरेति । शरेण संकृतानि संकृतसदृशानि
 संकृतानि क्षितानि च सर्वाङ्गानि ययोः सर्वतः सर्वदेशे रुधिर-
 ण्यामरुणवर्णरक्ताभ्यामुक्षितौ व्याप्तौ सुदीर्घकालमन्योन्यं तन-
 श्रतुः जग्नतुः अत एव आत्मजये यत्तौ कृतयोगौ बभूवतुश्च
 एकमेवयत्कृतलक्ष्मणाङ्गविशेषणीभूतसंकृतशब्दः आचारकिञ्च-
 न्तकृतिकर्तृजन्तः श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ २३ ॥ २४ ॥

रा० टी०-तादिति । शरीरैः आकीर्णौ अत एव निकृ-
 तकवचध्वजौ तौ द्वौ रुधिरमरुणवर्णं जलमरुणस्वनं प्रतीयमानं
 प्रत्येदमित्यर्थः प्रस्रवणौ निम्नराविव सृजन्तौ बभूवतुरिति शेषः २५

गो० टी०-अभीक्ष्णमिति । युद्धयेताम् अयुद्धयेताम् २३

गो० टी०-सुदीर्घकालमिति । ततश्चतुः अन्योन्यं
 बभूवतुः ॥ २४ ॥

गो० टी०-बभूवतुरित्यादि । यत्तौ यत्नवन्तौ ॥ २५ ॥

६१] ति० टी०-सासारयोर्धारासंपात आसारस्वस्त
 हितयोः ॥ ६१ ॥

६२-६६] ति० टी०-महान्काळोऽनेकदिनरूपः ॥ ६२-६६

रा० टी०-शरवर्षमिति । सासारयोः धारासंपातमन्वितयोः
 अत एव नीलयोः कालमेघयोः श्लोकविघातकयोः वर्षाकालिक-
 योर्वा घनयोरिव भ्रामनिस्वनं यथा भवति तथा शरवर्षं मुञ्चतोः
 युध्यमानयोस्तयोर्महान् बहुकाळो व्यतीयात् आगमशास्त्रस्या-
 नित्यत्वाद्विपरः इकाग्रस्थपादीयोः नौ युद्धवैमुख्यं युद्धराहित्यं
 क्लमं च नोपजग्मतुः श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ २६ ॥ २७ ॥

रा० टी०-अस्त्राणीति । पुनः पुनरस्त्राणि दर्शयन्तौ अस्त्र-
 विदां श्रेष्ठौ उच्चावचकारान् शरान् अन्तरिक्षे बबन्धतुः ॥ २८ ॥

गो० टी०-शरवर्षमित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । सा
 सारयोः संधारापातयोः । धारामपात आसार इत्यमरः २६-२८

रा० टी०-व्यपेतंति । व्यपेतदोषादि यथा भवति तथा
 अन्यन्तौ नरराजसौ घोरं युद्धं चक्रतुः ॥ २९ ॥

रा० टी०-तयोरिति । तयोर्मुध्यमानयोः स्वनः पृथक्
 पृथक् शुश्रुवे कम्पं जनयमास च ॥ ३० ॥

रा० टी०-तयोरिति । समरमतयोः तयोश्च शब्दः स्वन-
 तोमेघयोश्च शब्द इव सम्भाजते ॥ ३१ ॥

गो० टी०-व्यपेतंति । व्यपेतदोषं व्यपगतमोहत्वदोषम् ।
 अस्यन्तौ बाणान् क्षिपन्तौ ॥ २९-३१ ॥

६७-६९] ति० टी०-जये धृतौ ह्यदोस्तादौ ॥ ६७-६९ ॥

१ महाविद्यामिति गो. पाठः । २ अरिदमाविति रा. पाठः । ३ ताविति गो. पाठः । ४ तुमुलमिति गो. रा. पाठः । ५ तवेति गो. पाठः ।
 ६ व्यत्ययादिति गो. पाठः । ७ अममिति गो. पाठः । ८ तलनिःस्वन इति गो. पाठः । ९ प्रकम्पबभूवन् घोर इति गो. पाठः । १० अ तवेति
 गो. नयोः स मिति रा. पाठः । ११ सक्तयोरिति गो. मत्तयोरिति च रा. पाठः । १२ हन्तोरिति गो. पाठः । १३ बभेति गो. पाठः । १४ बभू इति
 गो. पाठः । १५ निष्पद्येति गो. पाठः । १६ महे इति रा. पाठः । १७ बभू इति गो. पाठः ।

स बभूव रणे घोरस्तयोर्बाणमयश्चयः । अभिभ्यामिव दीप्ताभ्यां सत्रे कुशमयश्च यः ॥ ७० ॥
 तयोः कृतवर्णौ देहौ शुशुभाते महात्मनोः । सुपुष्पाविव निष्पत्रौ वने किंशुकशाल्मली ॥ ७१ ॥
 चक्रतुस्तुमुलं घोरं संनिपातं मुहुर्मुहुः । इन्द्रजित्लक्ष्मणश्चैव परस्परजैर्येषिणौ ॥ ७२ ॥
 लक्ष्मणो रावणि युद्धे रावणिश्चापि लक्ष्मणम् । अन्योन्यं तावविभिन्नतौ न श्रमं प्रतिपद्यताम् ॥ ७३ ॥
 बाणजालैः शरीरस्थैरवगाढैस्तरस्त्रिनौ । शुशुभाते महावीर्यौ प्ररूढाविव पर्वतौ ॥ ७४ ॥
 ततो रुधिरसिक्तानि संवृतानि शरैर्धुशम् । वभ्राजुः सर्वगात्राणि ज्वलन्त इव पावकाः ॥ ७५ ॥
 तयोरथ महान्कालो व्यतीयाद्युभयमानयोः । न च तौ युद्धवैमुख्यं श्रमं चाप्यभिज्ञप्रतुः ॥ ७६ ॥

अथ समरपरिश्रमं निहन्तुं समरमुखेज्वलितस्य लक्ष्मणस्य ।

प्रियहितमुपपादयन्महोत्तमा समरमुपेत्य विभीषणोऽवतस्थे

॥ ७७ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डेऽष्टाशीतितमः सर्गः ॥ ८८ ॥

गो० टी०-सुवर्णेति । नाराचैः कृतौ वर्णौ ययोः तौ जये कृतौ वृत्तिमन्तौ नरराक्षसौ रुधिरमरुणप्रसृजं प्रधुम्नयते कृतवर्णशब्दकुक्षिप्रविष्टलक्ष्मणविरोधणीकृतवर्णशब्दः आचारक्रियन्तप्रकृतिककर्त्रजन्तः ॥ ७० ॥

गो० टी०-ते इति । गात्रयोर्यिपयिताः असृजा अन्य-
 षड्वीयशरीरजेन इन्द्रजित्शरीरजेन च रुधिरं दिव्या
 ध्यामाः शराः विनिष्पेतुः धरणीतले विविशुः ॥ ७१ ॥

गो० टी०-सुवर्णेति । कृतौ अवहितौ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥

गो० टी०-अन्य इति । अन्ये महामनस्तयोः प्रथिमाः
 शलेस्सह बाणाः आकाशे संजघट्टिरे अत एव बभ्रुजुः विद्विगन्तु
 यत्रुः खिच्छिदुश्च परस्परमिति शेषः ॥ ७४ ॥

गो० टी०-अन्य इति । तयोः अन्ये केचन बाणाः आ-
 काशे सन्निविष्टेः शलेः संजघट्टिरे संघट्टिताः । अन्ये बाणाः
 बाणान् महामनः बभ्रुजुः खिच्छिदुश्चेति संवन्त्यः ॥ ७५ ॥

७०-७१] ति० टी०-चयः समूहः ॥ ७० ॥ ७१ ॥

गो० टी०-स इति । दीप्ताभ्यामभिभ्यामिव तयोः नरराक्ष-
 मयोः बाणमयो यो रणः सः सत्रे कुशमयो यो रणस्स इव बभ्रुव २५

गो० टी०-तयोरिति । सुपुष्पौ किंशुकशाल्मली-
 योर्देहौ शुशुभाते ॥ ७६ ॥

गो० टी०-स बभूवेति । सः रणः घोरौ बभ्रुव । य-
 स्मिन् तयोर्बाणमयश्चयः सत्रं दीप्ताभ्यामभिभ्यां महतिः कुश-
 मयश्च इवासीत् । अमी गार्हपत्याहवनीयौ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥

७२-७३] ति० टी०-संनिपातं युद्धम् ॥ ७२ ॥ ७३ ॥

गो० टी०-चक्रतुरिति । परस्परजयैषिणौ इन्द्रजित्-
 लक्ष्मणश्च मुहुर्मुहुः सन्निपातं चक्रतुः ॥ ७४ ॥

गो० टी०-चक्रतुरिति । सन्निपातं युद्धम् ॥ ७५ ॥

गो० टी०-लक्ष्मण इति । अन्योन्यमभिप्रन्तौ तौ श्रमं
 न प्रत्यपयताम् ॥ ७६ ॥

गो० टी०-लक्ष्मण इति । प्रत्यपयतां प्रत्यपये-
 ताम् ॥ ७६ ॥ ७७ ॥

७४-७६] ति० टी०-अवगाढैर्गाढप्रभैः । प्ररूढौ
 प्ररूढवृक्षौ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥

गो० टी०-बाणेति । शरीरस्थैरवगाढैर्देहाणजालैरव-
 क्षितौ महावीर्यौ प्ररूढौ वृक्षादिमन्तौ पर्वतादिव शुशुभाते २५

गो० टी०-तत इति । शरैः संवृतानि रुधिराख्यामाश-
 ण्यरक्तभ्यां सिक्तानि व्याप्तानि सर्गाश्राणि उज्ज्वलन्तः पावका
 इव वभ्राजुः ॥ ७५ ॥

गो० टी०-तयोरिति । युध्यमानयोरनयोः महान् कालो
 व्यतीयात् तौ तु युद्धवैमुख्यं श्रमं च नाभिजगमतः अयं श्लो-
 कः पूर्वमपि पठितः ॥ ७६ ॥

गो० टी०-तयोरिति । वभ्राजुः । आगे परमेष-
 दम् ॥ ७७-७८ ॥

इति श्रीमहाकविश्रीविरचिते श्रीरामायणभाषणे राजकीय-
 ख्याने युद्धकाण्डेऽष्टाश्याने एकोनव्यवतितामः सर्गः ॥ ८९ ॥

७७] ति० टी०-समरपरिश्रमं युद्धश्रमम् ॥ ७७ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामायणे रामायणात्मेकं वाल्मीकीय
 आदिकाव्ये युद्धकाण्डेऽष्टाशीतितमः सर्गः ॥ ८८ ॥

गो० टी०-अथेति । समरमुखे अजितस्य लक्ष्मणस्य
 परिश्रमं निहन्तुं प्रियहितमुपपादयन् विभीषणः समरमुपेत्या
 वतस्थे ॥ ७७ ॥

इति श्रीमहात्मीकीयरामायणव्याख्याने रामायणश्लोकोमौ
 युद्धकाण्डे एकोनव्यवतितामः सर्गः ॥ ८९ ॥

एकोनवतितमः सर्गः ।

तयोरभूत्पूर्वं मंड्रामं प्रेक्षिषुमिच्छुर्विभीषणस्त्वात्तवरचापः शरैरक्षांसि सामात्यो दारयामास हरिप्रवीराः नायमुपेक्षासमयो यन्महा-
शूराः सर्वे प्रायः कृतान्तसां कृता अवशिष्टमव्यक्तमिदं बलम् इति धर्मापे च एवं चोदिता हरयश्च महान्तं विक्रमपददर्शयन् । लक्ष्मणे
रावणेः सारथिं प्रमाथ्यावयथत्वारः कपयोऽपि तुरगानमप्यन्तदा स पदातिरेव युयुधे च ।

युध्यमानौ ततो दृष्ट्वा प्रसक्तौ नरराक्षसौ । प्रभिन्नाविव मातंगौ परस्परजयैविणौ ॥ १ ॥
तयोर्धुदं द्रष्टुकामो वरचापधरो बली । शूरः स रावणभ्राता तस्यौ सङ्ग्राममूर्धनि ॥ २ ॥
ततो विस्फारयामास मद्भद्रनुबस्थितः । उत्ससर्ज च तीक्ष्णाग्रान्राक्षसेषु महाशरान् ॥ ३ ॥
ते शराः शिखिर्संस्पर्शा निपतन्तः समाहिताः । राक्षसान्दारयामासुर्वज्रौ इव महागिरीन् ॥ ४ ॥
विभीषणस्यानुचरास्तेऽपि शूलासिपट्टिशैः । चिच्छिदुः समरे वीरान्राक्षसान्राक्षसोत्तमाः ॥ ५ ॥
राक्षसैस्तैः परिवृतः स तदा तु विभीषणः । बभौ मध्ये प्रघृष्टानां कलभानामिव द्विपः ॥ ६ ॥
ततः संचोदमानो वै हरीन् रक्षोर्वधप्रियान् । उवाच वचनं काले कालज्ञो रक्षसां वरः ॥ ७ ॥
एकोऽयं राक्षसेन्द्रस्य परायणमवस्थितः । एतच्छेषं बलं तस्य किं तिष्ठत हरीश्वराः ॥ ८ ॥
तस्मिंश्च निहते पापे राक्षसे रणमूर्धनि । रावणं वर्जयित्वा तु शेषमस्य बलं हतम् ॥ ९ ॥

१] ति० टी०—युध्यमानाविति । प्रभिन्नौ मत्तौ मातं-
गाविव युद्धाय प्रसक्तावत एव युध्यमानौ दृष्ट्वा ॥ १ ॥

२] ति० टी०—ततः परं युद्धार्थं गतयोरन्यतरवधानतं
युद्धं द्रष्टुकामः सङ्ग्रहो रावणभ्राता ययुत्सया सङ्ग्राममूर्धनि
तस्यौ ॥ २ ॥

रा० टी०—युद्धवृत्तान्तमेवाह—युध्यमानावित्यादिभिः ।
प्रभिन्नौ मत्तौ अत एव युध्यमानौ मातङ्गाविव प्रसक्तौ युद्धे
संततौ नरराक्षसौ दृष्ट्वा दूतनोऽवलोक्य तयोर्धुदं द्रष्टुकामः
अत्यन्तमवलोकयितुमनाः रावणभ्राता संग्राममूर्धनि तस्यौ
श्लोकयमेकान्वयि ॥ १ ॥ २ ॥

गो० टी०—अयेन्द्रजितो रथभङ्गः—युध्यमानौ त्वि-
त्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । प्रभिन्नौ मत्तमातङ्गाविव परस्पर-
रागतौ परस्परं युद्धार्थं सङ्गतौ तौ लक्ष्मणेन्द्रजितौ प्रथमं द्रष्टु-
कामः स विभीषणस्तौ दृष्ट्वा संग्राममूर्धनि युद्धं तस्यावित्य-
न्वयः । स्वयं प्रथमं युद्धं कर्तुं युक्तौपि तयोर्बलाधिक्यं द्रष्टुं
वृत्तिरिति स्थितः । तयोर्बलतौल्ये दृष्टे स्वस्य रामविपयकिञ्चि-
त्कारार्थमिदानीं युद्धाय तस्यावित्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥

३] ति० टी०—अत एव ततो विस्फारयामासेति । अत्र-
स्थितः । भूभाविनि शेषः ॥ ३ ॥

रा० टी०—तत इति । अत्रस्थितो विभीषणः प्रहर्षिस्फार-
यामास राक्षसेषु महाशरान् उत्ससर्ज च ॥ ३ ॥

गो० टी०—तत इति । यत्र तादात्विकं किञ्चित् । वि-
भीषणस्य केवलमदापाणिन्वाह ॥ ३ ॥

४-५] ति० टी०—वज्रा वज्रपाताः ॥ ४ ॥ ५ ॥

रा० टी०—ते इति । शिखिवत् वह्निवत् संस्पर्शो येषां ते
शराः वज्रा महागिरीनिव राक्षसान् दारयामासुः ॥ ४ ॥

रा० टी०—विभीषणस्येति । विभीषणस्यानुचरा अपि
राक्षसान् चिच्छिदुः ॥ ५ ॥

गो० टी०—ते शरा इति । वज्राणि अग्रानयः ॥ ५-७ ॥

६] ति० टी०—राक्षसैस्तैः सचिवरूपैः ॥ ६ ॥

रा० टी०—राक्षसैरिति । राक्षसैः परिकृतो विभीषणः
कलभानां कशिशावकानां मध्ये द्विप इव बभौ । ६ ॥

७] ति० टी०—संचोदमानः संचोदयमानः ॥ ७ ॥ भा०

रा० टी०—तत इति । रक्षसां वरो विभीषणः रक्षोवध-
प्रियात् हरीनुवाच ॥ ७ ॥

८-९] ति० टी०—परायणं परा गतिः । उत्तमः ।
योदेति यावत् तस्य राज्ञस्य बलं सेना । एतच्छेषं दृश्यमा-
नवलमाश्रयशेषम् । तन्किं तिष्ठत । तद्वननायुधमेनेति
शेषः ॥ ८ ॥ ९ ॥

रा० टी०—तदाकारमाह—एक इत्यादिभिः । एकोय-
मिन्द्रजित् राक्षसेन्द्रस्य रावणस्य परायणसुत्तमाश्रयः तत्र हेतुः
तस्य रावणस्य बलमेतच्छेषम् एष एव शेषः अवशिष्टो यस्मिन्
तत् अत एव अस्मिन् इन्द्रजिति हते सति रावणं वर्जयित्वा
शेषमस्य बलं हतं भविष्यतीति शेषः अतः किं किमर्थं तिष्ठत
इममपि निहतेत्यर्थः श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ ८ ॥ ९ ॥

गो० टी०—एकोयमिति । परायणं गतिः ॥ ८ ॥ ९ ॥

१ तौ द्रष्टुकामः संग्रामे परस्परगतौ बली इति गो. रा. पाठः । २ संकाशा इति गो. पाठः । ३ वज्राणीति गो. पाठः । ४ रणेति गो. पाठः ।
५ दूतेति गो. पाठः । ६ अस्मिन्निहिते इति गो. पाठः । ७ हतं बलमिति गो. पाठः ।

प्रहस्तो निहतो वीरो निकुम्भश्च महाबलः । कुम्भकर्णश्च कुम्भश्च वृषाक्षश्च निशाचरः ॥ १० ॥
जम्बुमाली महामाली तीक्ष्णवेगोऽशनिप्रभः । मुसुग्रो यज्ञकोपश्च वज्रदंष्ट्रश्च राक्षसः ॥ ११ ॥
संहादी विकटोऽरिर्ग्रस्तपनो मन्द एव च । प्रयासः प्रयसश्चैव प्रजङ्घो जङ्घ एव च ॥ १२ ॥
अधिकेतुश्च दुर्धर्षो रश्मिकेतुश्च वीर्यवान् । विद्युजिह्वो द्विजिह्वश्च सूर्यशत्रुश्च राक्षसः ॥ १३ ॥
अकम्पनः सुपार्श्वश्च चक्रमाली च राक्षसः । कम्पनः सत्त्ववन्तश्च देवान्तकनरान्तकौ ॥ १४ ॥
एताभिहत्यातिबलान्वहन् राक्षससत्तमान् । बाहुभ्यां सागरं तीर्त्वा लङ्घयतां गोष्पदं लघु ॥ १५ ॥
एतावदेव शेषं नो जेतव्यमिति वानराः । हताः सर्वे समागम्य राक्षसा बलदर्पिताः ॥ १६ ॥
अयुक्तं निधनं कर्तुं पुत्रस्य जनिर्तुर्मम । वृणामपाप्य रामार्थं निहत्यां भ्रातृरात्मजम् ॥ १७ ॥
हन्तुकामस्य मे बाष्पं चक्षुश्चैव निरुध्यति । तमेवैष महाबाहुर्लक्ष्मणः शमयिष्यति ॥ १८ ॥
वानरा इतः संभूय भृत्यानस्य समीपमान् । इति तेनातिवशसा राक्षसेनाभिचोदिताः ॥ १९ ॥
वानरेन्द्रा जहृषिरे लांगूल्यानि च विष्णुधुः । ततस्तु कपिशार्द्रिलाः श्वेदेतन्त्र पुनः पुनः ॥
मुमुक्षुर्विविधान्नादान्मेघान्दण्डेषु बहिर्षः ॥ २० ॥
जाम्बवानपि तैः सर्वैः संयुध्यैरभिसेहतः । तेऽर्धभिस्ताडयामासुर्नखैर्दैनैश्च राक्षसान् ॥ २१ ॥
निघ्नन्तमृत्पात्रिपतिं राक्षसास्ते महाबलाः । परिभैरस्य भयं त्यक्त्वा तमनेकविधायुधाः ॥ २२ ॥
शरैः परशुभिस्तीक्ष्णैः पट्टिशैर्यष्टिभिरैव । जाग्रदन्तं मृधे जघ्नुर्निघ्नन्तं राक्षसीं चमूम् ॥ २३ ॥
स संप्रहारस्तुमुलः संजज्ञे कपिरक्षसाम् । देवासुराणां क्रुद्धानां यथा भीमो महास्वनः ॥ २४ ॥

१०-१४] ति० टी०-एतन्मात्रजेपत्यमपाह-प्रहस्त इति ॥ १०-१४ ॥

रा० टी०-हानि निर्दिशताह-प्रहस्तइत्यादिभिः । प्रहस्तनिर्दिष्टः श्लोकपञ्चकमेकान्वयि ॥ १०-१४ ॥

गो० टी०-उक्तानुक्तं राक्षसान् युद्धे हानि कावित्प-
गिगयत्पुत्रसाहनाय-प्रहस्त इत्यादिना श्लोकपञ्चकेन ।
अकम्पनः कम्पनश्च राक्षसौ सर्वत्र निहत इत्यनेनान्वयः । देवा-
न्तकनरान्तकावित्पय निहताविति विप्रणिनामः कार्यः १०-१४
१५] ति० टी०-बाहुभ्यां सागरं तीर्त्वायमित्यैषुष्मा-
भिरिदं लघ्ववशिष्टबलरूपं गोष्पदं लङ्घयताम् ॥ १५ ॥

रा० टी०-एतानिति । बाहुभ्यां सागरं तीर्त्वा एतान्
प्रहन्तादीन् निहत्य गोष्पदमिव लघु अल्पमेतावत् शेषं जेतव्य
कलं लङ्घयताम् एव इति श्रवणं साहस्योक्त एकान्वयी ॥ १५ ॥

गो० टी०-एतानिति । एतान् राक्षससत्तमान् निहत्य
स्थितानां भयताम् इन्द्रजितो बाहुभ्यां सागरं तीर्त्वा स्थितस्य
पुंसो गोष्पदतरणमिव सुकरमिति निर्दिशना । बाहुभ्यां सागरं
तीर्त्वा एतानतिबलान् ब्रह्मन् राक्षससत्तमान् निहत्य स्थितैः
भवद्भिः गोष्पदमिव लघु इन्द्रजिह्वनरूपं स्थलं कार्यं लङ्घय-
तामित्यन्वयः ॥ १५ ॥

१६] ति० टी०-समागम्य युद्धे प्राप्य ॥ १६ ॥

रा० टी०-हता इति । यद्यपि सर्वे राक्षसाः हताः अतो

मम जनिवः समागमं जातस्य भ्रातुरित्यर्थः पुत्रस्य निधनं
नाशनमयुक्तं तथापि रामार्थं वृणां दयामपाप्य त्यक्त्वा भ्रातृ-
रात्मजं निहत्याम् वानरेणम् ॥ १६ ॥

गो० टी०-एतावदिति । एतावदेव इन्द्रजिह्वान्तमेव १६
१७] ति० टी०-जनिवः जनिवः पुत्रस्य निधनं
नाशः कर्तुमयुक्तम्, तथापि वृणां दयामपाप्य रामार्थं भ्रातृरा-
त्मजं निहत्याम् । हनतोपायप्रवर्तनेनेति भावः ॥ १७ ॥

गो० टी०-अयुक्तमिति । जनिवः जनिवः । निवृत्त्य-
र्थेत्यर्थः ॥ १७ ॥

१८] ति० टी०-हन्तुकामस्य साक्षात्प्रहन्तुकामस्य
बाष्पं कर्तुं निरुध्यति निरुणदि । तं लक्ष्मण एवेत्यन्वयः १८

रा० टी०-ननु तर्हि त्वयैव निहत्यां किं लक्ष्मणपदेनेत्यत
आह-हन्तिविति । हन्तुकामस्य मे चक्षुः बाष्पमश्नु निरुध्यते
अतः तं रात्रिं लक्ष्मण एव शमयिष्यति अतः हे वानराः
अभयेन्द्रजितः समीपमान् भृत्यान इत एव सार्धश्लोक ए-
कान्वयी ॥ १८ ॥

गो० टी०-हन्तुकामस्येति । बाष्पं कर्तुं, चक्षुः निरु-
ध्यति निरुणदि ॥ १८-२३ ॥

१९-२४] ति० टी०-प्रतयार्थम् ॥ १९-२४ ॥

रा० टी०-इतीति । तेन विनाशेण इत्यभिचोदिताः वा-
नरेन्द्रा जहृषिरे अत एव लांगूल्यानि विष्णुः ॥ १८ ॥ १९ ॥

१ निघ्न इति गो. पाठः । २ वन्तो तौ इति गो. वन्तौ चैति रा. पाठः । ३ इहेति गो. पाठः । ४ श्वेदेतन्त्र इति गो. पाठः । ५ रवयूधैरिति रा.
स्वयूधैरीति गो. पाठः । ६ अर्धभिस्ताडयामासेति गो. पाठः । ७ वद्वरिति गो. रा. पाठः ।

हनुमानपि संक्रुद्धः सानुमुत्पाद्य पर्वतात् । स लक्ष्मणं स्वयं पृष्ठादवरोप्य महामनाः ॥ २५ ॥
 रत्नसां कदनं चक्रे दुरासादः सहस्रशः । स दत्त्वा तुमुलं युद्धं पितृव्यस्येन्द्रजिह्वली ॥ २६ ॥
 लक्ष्मणं परवीरघ्नः पुनरेवाभ्यधावत । तौ प्रयुद्धौ तदा वीरौ मृधे लक्ष्मणराक्षसौ ॥ २७ ॥
 शरोयानभिवर्षन्तौ जघ्नतुस्तौ परस्परम् । अभीक्ष्णमन्तर्दधतुः शरजालैर्महाबलौ ॥ २८ ॥
 चन्द्रादित्याविवोष्णान्ते यथा मेघैस्तरस्विनौ । न ह्यादानं न संधानं धनुषो वा परिग्रहः ॥ २९ ॥
 न विप्रमोक्षो बाणानां न विकर्षो न विग्रहः । न मुष्टिप्रतिसंधानं न लक्ष्यप्रतिपादनम् ॥ ३० ॥
 अदृश्यत तयोस्तत्र युध्यतोः पाणिलाघवात् । चापवेगप्रयुक्तैश्च बाणजालैः समन्ततः ॥ ३१ ॥
 अन्तरिक्षेऽभिसंपन्ने न रूपाणि चकाशिरः । लक्ष्मणो रावणिं प्राप्य रावणिश्चापि लक्ष्मणम् ॥ ३२ ॥

रा० टी०-तत इति । वेदन्तः कपिशार्दूयाः मेघान्
 दृष्ट्वा बहिर्ण इव विविधान् नादान् सुमुचुः ॥ २० ॥

रा० टी०-जाम्बवानिति । स्वर्ध्वैरभिसंघ्नो जाम्बवान्
 ते वानराश्च राक्षसान् नाहयामासुः ॥ २१ ॥

रा० टी०-निघ्नन्तमिति । महाशक्त्या राक्षसाः निघ्नन्तम्
 ऋक्षाभिर्पि परिवृतः आच्छादयामासुः ॥ २२ ॥

रा० टी०-शरैरिति । वस्त्रं निघ्नन्तं जास्त्रजन्तं शरादि-
 भिरजन्तः ॥ २३ ॥

रा० टी०-स इति । कपिरधस्तां महाश्वनः अतिश्वन-
 निर्दिष्टः संप्रहारः देवाप्रहाराणां संप्रहार इव संजज्ञे ॥ २४ ॥

गो० टी०-स इति । यथा भीम इति । महाश्वनो
 देवानां संप्रहारो यथा तथैत्यर्थः ॥ २४ ॥

२५] ति० टी०-हनुमानपीति । पर्वतात्सां शिखर-
 मुत्पाद्य लक्ष्मणं पृष्ठादवरोप्य विश्रामार्थं स्वार्कं लक्ष्मणं
 भूमाववस्थाप्य विभीषणसहायार्थं हनुमान्कदनं चक्रे ॥ २५ ॥

रा० टी०-हनुमानिति । दुरासादः हनुमन्मन्त्रकः क्रुद्धो
 हनुमानपि लक्ष्मणं पृष्ठादवरोप्य पर्वतात् सानुमुत्पाद्य सह-
 स्रशो रत्नसां कदनं चक्रे साहस्रश्लोक एकान्वयी ॥ २६ ॥

गो० टी०-हनुमानिति । अत्र हनुमतो युद्धकथनात्
 किञ्चिद्विश्रामार्थं तत्पृष्ठादवरोद्धो लक्ष्मण इत्यवगम्यते । सह-
 स्रशः कदनमित्यन्वयः ॥ २७-२८ ॥

२६] ति० टी०-दुरासादः । परैर्दुरासद इत्यर्थः ॥ २६ ॥

रा० टी०-स इति । स इन्द्रजिह्वं पितृव्यस्य समीपे
 लक्ष्मणं तुमुलं युद्धं दत्त्वा पुनरभ्यधावत ॥ २६ ॥

२७] ति० टी०-प्रयुद्धौ योद्धुप्रक्रान्तौ ॥ २७ ॥

रा० टी०-ताविति । तौ प्रसिद्धौ तौ अमृतक्षोररूपौ
 प्रयुद्धौ लक्ष्मणराक्षसौ परस्परं जघ्नतुः ॥ २७ ॥

२८] ति० टी०-शरजालैः परस्परप्रयुक्तैः परस्परमन्तर्द-
 धतुः ॥ २८ ॥

रा० टी०-अभीक्ष्णमिति । शरजालैः अभीक्ष्णमन्तर्द-
 धतुः तत्र दृष्टान्तः उष्मान्ते ग्रीष्मापाये मेघैः चन्द्रादित्याविव
 मेघानिति पाठे अर्धआयजन्तः मेघवन्तावित्यर्थः ॥ २८ ॥

२९] ति० टी०-उष्णान्ते वर्षारम्भे । संधानं संयोज-
 नम् । धनुषो वा परिग्रहः सव्यापसव्येन कार्ष्णिकग्रहणम् ॥ २९ ॥

३०-३१] ति० टी०-विग्रहो बाणानां विभागः । 'विग्रहः
 समरे काये विरोधप्रविभागयोः' इति कोणः । प्रतिबंधनं हृद-
 तथा मुष्टिसंयोजनम् । लक्ष्यप्रतिपादनं लक्ष्यभेदनम् ॥ ३० ॥ ३१ ॥

रा० टी०-नहीति । युध्यतोस्तयोः पाणिलाघवादेतोः
 अदानादिना दृश्यत तत्रादानं तृणीरात् शरग्रहणं संधानं उद्ध-
 तशरस्य चापवस्थापनं धनुषः परिग्रहः सव्यापसव्येन ग्रहणं बा-
 णानां विप्रमोक्षः प्रक्षेपः विकर्षो हृदं ग्रहणं विग्रहः शराणां
 विभागः मुष्टिप्रतिबंधनं हृदतोः मुष्टया ग्रहणं लक्ष्यस्य प्रति-
 पादनं भेदनमर्धचतुष्टयमेकान्वयि ॥ २९ ॥ ३० ॥

गो० टी०-न ह्यादानमित्यादिलोकद्वयमेकान्वयम् ।
 आदानं बाणस्य तृणादुद्धरणम् । संधानम् उद्धृतस्य बाणस्य
 धनुष्यवस्थापनम् । धनुषो वा परिग्रहः सव्यापसव्येन का-
 र्ष्णिकग्रहणम् । बाणानां विप्रमोक्षः विसर्जनम् । विकर्षः आक-
 र्णयणम् । विग्रहः आलीदाववस्थानविशेषः, सावधम्भाव-
 स्थानं वा, धनुष्यादीनां प्रविभागो वा । विग्रहः समरे काये
 विरोधप्रविभागयोरिति विशः । मुष्टिप्रतिबंधनं त्र्यकार्ष्णिक-
 योर्धुष्टिबन्धनम् । लक्ष्यप्रतिपादनं लक्ष्यप्रापणम् । लक्ष्यवेध
 इति यावत् ॥ २९ ॥ ३० ॥

रा० टी०-चापेति । चापवेगप्रयुक्तैः बाणजालैः अन्त-
 रिक्षे अभिसम्पन्ने परिपूर्णं सति रूपाणि न चकाशिरः ॥ ३१ ॥

गो० टी०-चापवेगेति । रूप्यन्त इति रूपाणि वस्तूनि ।
 बाणव्यतिरेकेण न किञ्चित्तदानीं दृश्यत इति भावः ॥ ३१ ॥

३२] ति० टी०-अभिसंपन्ने व्याप्ते । रूपाणि रूपवद्-
 स्तूनि न चकाशिरः । न ह्यगोचराणीति भावः । रावणिश्चापि
 लक्ष्मणं प्राप्या युध्यतामिति शेषः ॥ ३२ ॥

रा० टी०-लक्ष्मण इति रावणिश्च लक्ष्मणं प्राप्य युध्यते
 इति शेषः अत एव ताभ्यामन्योन्यविग्रहे परस्परसंप्रहारे उपा-
 अभ्यवस्था सर्वप्रसामस्वास्थ्यं भवति ॥ ३२ ॥

गो० टी०-लक्ष्मण इति । लोकव्यवहारादुत्तरेणात्र क्रि-
 याकारकसंबन्धः । लक्ष्मणो रावणिं रावणिश्चापि लक्ष्मणं
 प्राप्य ताभ्यामन्योन्यविग्रहे अन्योन्याभिमुखे उपा अभ्यवस्था
 भवति । अन्योन्यप्राप्तावयमेनं निरुद्धाति अर्थं वा एवमिति

अव्यवस्था भवत्युग्रा ताभ्यामुभाभ्यां तरसा प्रेक्ष्यैर्विशिखैः शितैः ॥ ३३ ॥
 निरन्तरमिवाकाशं बभूव तमसा दृतम् । तैः पतद्भिश्च बहुभिस्तयोः शरशतैः शितैः ॥ ३४ ॥
 दिशश्च प्रदिशश्चैव बभूवुः शरसंकुलाः । तमसा पिहितं सर्वमासीत्पतिभयं महत् ॥ ३५ ॥
 अस्तं गते सहस्रांशौ संहृते तमसा चैव । रुधिरौघा महानद्यः प्रावर्तन्त सहस्रशः ॥ ३६ ॥
 क्रव्यादा दारुणा वाग्भिश्चिषुभीमनिः स्वनानाः न तदानीं ववौ वायुर्न च जज्वाळ पात्रकः ॥ ३७ ॥
 स्वस्त्यस्तु लोकेभ्य इति जजल्वस्तुते महर्षयः । संपेतुश्चात्र सतंप्ता गन्धर्वाः सह चारणैः ॥ ३८ ॥
 अथ राक्षससिंहस्य कृष्णान्कनकभूषणान् । शरैश्चतुर्भिः सौमित्रिर्विध्वाध चतुरो हयान् ॥ ३९ ॥
 ततोऽपरेण भलेन पीतेन निशितेन च । संपूर्णायतमुक्तेन सुपत्रेण सुवर्चसा ॥ ४० ॥
 महेन्द्राशनिकल्पेन मृतस्य विचरिष्यतः । स तेन बाणाशनिना तल्लशब्दानुनादिना ॥ ४१ ॥
 लाघवाद्वाघवः श्रीमान्निशरः कायादपाहरत् । स यन्तरि महातेजा हते मन्दाद्रीसुतः ॥ ४२ ॥
 स्वयं सारथ्यमकरोत्पुनश्च धनुरस्मृशत् । तदद्भुतमभूत्तत्र सौरथ्यं पश्यतां युधि ॥ ४३ ॥
 ह्येषु व्यग्रहस्तं तं विव्याध निशितः शरैः । धनुष्यथ पुनैर्व्यग्रं ह्येषु मुमुचे शरान् ॥ ४४ ॥
 छिन्नेषु तेषु बाणौघैर्विचरन्तमभीतवत् । अर्द्यामास समरे सौमित्रिः शीघ्रकृत्तमः ॥ ४५ ॥

मिथयो नाभवदित्यर्थः । यद्वा रात्रिं लक्ष्मणो रात्रिश्चापि लक्ष्मणं प्राप्य अयुध्येतामिति शेषः । ताभ्यां तथा युद्धं कुर्वन्नाम, अन्योन्यविग्रहे परस्परप्रहारं क्रियमाणं उभौ अव्यवस्था भवति । श्रेणे श्रेणे तत्परराजपणिययो नभ्युदित्यर्थः ॥ ३३-३८ ॥

३३-३४] ति० टी०-उभाभ्यामपि तत्तद्वारणैर्युध्य-
 हानिराक्षमवधरूपा भवति । अभवदित्यर्थः । यत्न अयमेनं
 निमुह्यति स एनं वेत्यनिश्चयं पाठ्यरस्येति व्याख्यानं तथि-
 त्वम् । तस्या अव्यवस्थाया उग्रत्वस्य निरूपयितुमशक्य-
 त्वात् । उग्रेति विशेषणवैयर्थ्याच्च ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

रा० टी०-ताभ्यामिति । ताभ्यां चिह्नैः विशिष्टैराकाशं
 निरन्तरमिव अत एव तमसा दृतं बभूव ॥ ३३ ॥

रा० टी०-तैरिति । तयोः शरशतैः दिशः प्रदिशश्च शरसं-
 कुला बभूवुः अत एव तमसा पिहितमत एव भीततरं सर्व-
 मासीत् साईश्लोक एकान्वयि ॥ ३४ ॥

गो० टी०-तैः पतद्भिस्त्यादिश्लोकद्वयमेकं - प्रम् ।
 शरशतैः निमित्तभूतैः महत् अस्यन्तम् ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

३५-३६] ति० टी०-प्रतिभयं भयंकरम् ३५ ॥ ३६ ॥

रा० टी०-अस्तमिति । सहस्रांशौ अस्तं गते अत एव
 तमसंव संहृते सति रुधिरौघाः सहस्रशो महानद्यः प्रावर्तन्तः ॥

गो० टी०-रुधिरौघेति । चिषुषुः चक्रुः ॥ ३६ ॥

३७-३९] ति० टी०-वाग्भिर्वाग्भिर्निद्रैः । कव्यादा
 गृध्रादयः ॥ ३७-३९ ॥

रा० टी०-क्रव्यादा इति । दारुणाः कव्यादाः गृध्रादयः
 भीमनिस्त्वनान् चिह्नयुः वायुर्न ववौ ॥ ३६ ॥

रा० टी०-स्वस्तीस्ति । महर्षयः लोकेभ्यस्त्यस्तु
 इति जजलवः गन्धर्वसंपेतुः ॥ ३७ ॥

रा० टी०-अर्थाति । सौमित्रिः राक्षससिंहस्य चतुरो हयान्
 चतुर्भिः शरैर्विध्वाध ॥ ३८ ॥

गो० टी०-न तदानीमित्यादि । अत्र युद्धस्थले पूर्वं
 संध्यामाः गन्धर्वाः चारणैः सह संपेतुः । अयं गता इत्यर्थः ।
 अतिधोरयुद्धदर्शनमयादिति भावः ॥ ३७-३९ ॥

४०] ति० टी०-पीतेन स्वर्णरूपितेन । संपूर्णायतमुक्तं
 तत्पूर्णमाकर्णयन्तमायतेनाशुभेन ततो मुक्तेन ॥ ४० ॥

४१-४३] ति० टी०-विचरिष्यतो मरसंचारं कृति-
 ष्यतः । तल्लशब्दानुनादिना तत्वं उवाधान्वारणं तस्य उग्रचद्र-
 नजो यः शस्त्रमस्यानुनाशो यथास्ति तत्र ॥ ४१-४३ ॥

रा० टी०-तत इति । पीतेन उवाधर्नापितेन तदीयवर्णेन
 संपूर्णायतान् आकर्णयन्तमायत्त मुक्तेन महेन्द्राशनिकल्पेन
 इन्द्रवज्रतुल्येन भलेन भट्टाकृतिना तल्लशब्देन तत्वं उवाधात-
 वारणं तस्य शब्देन उवासेपलजनिस्त्वनं योनुनाद नदृता
 अपरेण बाणाशनिना वाग्भिरुपश्रेण विचरिष्यतः मृतस्य शिरः
 रात्रयः कायादपाहरत् साईश्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ ३९-४१ ॥

रा० टी०-स इति । मन्दाद्रीसुतस्य इन्द्रजित् यन्त्रि
 हते सति सारथ्यं व्यग्रकृत्तान् धनुरस्मृशत् ॥ ४० ॥

रा० टी०-तदिति । सारथ्यं रात्रयो जनानां तत्सा-
 रथ्यकरणमद्वयमभूत् अयं श्रेणक ॥ ४१ ॥

गो० टी०-ततोऽपरेणन्यादिस्वार्थश्लोकद्वयमेकान्वयम्
 संपूर्णायतमुक्तेन संपूर्णमुद्रमुक्तेन ॥ ४०-४१ ॥

४४-४५] ति० टी०-ह्येषु ह्यग्रैरनृपिष्ये व्यग्रहस्तं
 दृष्ट्वा । तत्समय इति शेषः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

१ वीरि गो. पाठः । २ रुद्रमिति गो. पाठः । ३ भीमनिस्त्वनान गो. रा. पाठः । ४ संपूर्णमिते ना. पाठः । ५ एव हीनि गो. रा. पाठः । ६ सौमि-
 त्रमहानय इति गो. पाठः । ७ निस्स्वनमिति गो. पाठः । ८ प्रासा इति गो. पाठः । ९ शितेति गो. पाठः । १० सामर्थ्यमिति गो. पाठः । ११ शब्दे
 इति गो. पाठः । १२ छिन्नेष्विति गो. रा. पाठः । १३ बाणेष्विति गो. पाठः । १४ सौमित्रिः शीघ्रकृत्तमः, अर्द्यामास समरे विचरन्तमभीतवदिति
 गो. रा. पा. परं विक्रम इत्यस्य स्थाने उग्रम इति वेदो रा. पुस्तके । समरे इत्यस्य स्थाने बाणौघेति गो. पु. ।

निहतं सारथिं दृष्ट्वा समरे रावणात्मजः । प्रजहौ समरोद्धर्षं विषण्णः स बभूव ह ॥ ४६ ॥
 विषण्णवदनं दृष्ट्वा राक्षसं हरिपूथपाः । ततः परमसंहृष्टा लक्ष्मणं चाभ्यपूजयन् ॥ ४७ ॥
 ततः प्रभाथी रभसः शरभो गन्धमादनः । अमृष्यमाणाश्चत्वारश्चक्रुर्वेगं हरीश्वराः ॥ ४८ ॥
 ते चास्य हयमुख्येषु तूर्णमुत्पत्य वानराः । चतुर्षु सुमहावीर्या निपेतुर्भीमविक्रमाः ॥ ४९ ॥
 तेषामधिष्ठितानां तैर्बानरैः पर्वतोपमैः । मुखेभ्यो रुधिरं व्यक्तं हयानां समवर्तत ॥ ५० ॥
 ते हया मथिता भया व्यसवो धरणीं गताः । ते निहत्य हयांस्तस्य प्रमथ्य च महारथम् ॥

पुनरुत्पत्य वेगेन तस्थुर्लक्ष्मणपार्श्वतः

॥ ५१ ॥

स हताश्वादन्युत्पत्य रथान्मथितसौरथिः । शरवर्षेण सौमित्रिमभ्यधावत रावणिः ॥ ५२ ॥

ततो महेन्द्रप्रतिमः सलक्ष्मणः पदातिनं तं निहतैर्हयोत्तमैः ।

भूजन्तमार्जो निशिताच्छरोत्तमानभृशं तदा बाणमार्तेर्व्यदारयत्

॥ ५३ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे एकोनवन्तितमः सर्गः ॥ ८९ ॥

नवतितमः सर्गः ।

हताश्वराविरिन्द्रजित्कोकिलाल पदातिरेव युद्धा नगरान्वयमारुह्योपस्थितः पुनराग्रे परमदारुणे युद्धा परबलं प्रमथ्य चान्ते परम-
 रोषेण लक्ष्मणेनब्राह्मण वैद्यान्तुष्टान्निहीतः देवानामृषीणां कामोदस्तदिन्तयां महाशुभ्राय गमसकपुष्पशरिषि विजयेनोपतत्सर्वत्र
 लक्ष्मणमुद्दिश्य जयोद्घोषश्च गन्तुः ।

स हताश्वो महातेजा भूमौ विष्ठाञ्जिशाचरः । इन्द्रजित्परमकुटुः संप्रजज्वाल तेजसा ॥ १ ॥

तौ भञ्चिनौ जिघ्रांसन्तावन्योन्पदिषुभिर्भृशम् । विजयेनाभिनिष्क्रान्तौ वने गजटपाविव ॥ २ ॥

रा० टी०-हयं ध्विति । हयेषु तानियमनेषु व्यग्रहस्तं तमि-
 न्द्रजितं शरैरिष्याथ पटुपि भुवर्धनेन जघ्रे ज्ञान्तेति शेषः । हयेषु
 भगान् मनुजे ॥ ४४ ॥

रा० टी०-छिद्रे ध्विति । सौमित्रिः छिद्रेषु उक्तान्मरुषु
 मरु, अभोनाद्विचरन्तमिन्द्रजितमर्दयामास ॥ ४५ ॥

रा० टी०-छिद्रे ध्विति । छिद्रेषु रन्ध्रेषु, बाणेषु बाणप्र-
 शोषेषु, भीमविक्रम इत्यन्वयः ॥ ४६ ॥

४६-५०] ति० टी०-समरोद्धर्षं समरोसाहं प्रजहौ
 अन्वयान् ॥ ४६-५० ॥

रा० टी०-निहतमिति । रावणात्मजः सारथिं निहतं
 दृष्ट्वा समरोद्धर्षं युद्धान्ताहं प्रजहौ अत एव विषण्णः बभूव ४६

रा० टी०-विषण्णति । राक्षसं विषण्णवदनं दृष्ट्वा पर-
 मसंहृष्टः हरिपूथपाः लक्ष्मणमभ्यपूजयन् ॥ ४७ ॥

रा० टी०-तत इति । प्रभाथिप्रभृतयः चत्वारः अमृ-
 ष्यमाणा इन्द्रजित्वनममहमादात्मन्तः वेगं चक्रुः ॥ ४८ ॥

रा० टी०-निहतमिति । समरोद्धर्षं युद्धमर्षम् ॥ ४९-५० ॥

रा० टी०-तं इति । ते प्रभाथिप्रभृतयः अत्येन्द्रजितो
 षुषु निशुः ॥ ४९ ॥

रा० टी०-तं चास्यति । समहावीर्याः महावीर्यमहिताः ५०
 रा० टी०-तेषामिति । वानरैरधिष्ठितानां हयानां मुखे-
 र्भ्यः रुधिरं समवर्तत ॥ ५० ॥

रा० टी०-तेषामिति । रक्तं शोणितम् ॥ ५१-५२ ॥

५१-५३] ति० टी०-तं निहत्येति । रूपभादय
 इत्यर्थः ॥ ५१-५३ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणलंकारे वाल्मीकीय
 आदिकाव्ये युद्धकाण्डे एकोनवन्तितमः सर्गः । ८९ ॥

रा० टी०-तं इति । भयाः अङ्गभङ्गं प्रापिताः अत एव
 मथिताः अत एव व्यसवो हयाः धरणीं गताः बभूवुरिति शेषः
 अहं प्रथकं ते इति ते वानराः हयानिहत्य महारथं प्रमथ्य च
 पुनरुत्पत्य च लक्ष्मणपार्श्वतस्तस्थुः-स इति । रावणिः रथा-
 दन्युत्पत्य सौमित्रिमभ्यधावत ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

रा० टी०-तत इति । लक्ष्मणः हयोनमैर्निहतैः हेतुभिः
 पदातिनं शरोत्तमान् सुजन्तं तं रावणिं बाणमार्तेर्व्यदारयत् ५३
 इति श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणव्याख्याने रामायणशिरो-
 मणौ युद्धकाण्डे नवतितमः सर्गः ॥ ९० ॥

रा० टी०-तत इति । पदातिनं पदाभ्यामापतन्तं ग-
 च्छन्तम् । “ अतः सातत्पगमने ” इत्यस्मादिति ॥ ९४ ॥
 इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटा-
 व्याने युद्धकाण्डव्याख्याने नवतितमः सर्गः ॥ ९० ॥

१-२] ति० टी०-विजयेन विजयप्राप्तिरूपेण हेतुना अभि-
 युज्यतया युद्धार्थं प्रहसात्भूतामिति शेषः गजटपौ गजश्रेष्ठौ १-२

निबर्हयन्तश्चान्योन्यं ते राक्षसवनौकसः । भर्तारं न जहुर्युद्धे संपतन्तस्ततस्ततः ॥ ३ ॥
 ततस्तान् राक्षसान्सर्वान्हर्षयन् रावणात्मजः । स्तुन्वानो हर्षमाणश्च इदं वचनमब्रवीत् ॥ ४ ॥
 तमसा बहुलेनेमाः संसक्ताः सर्वतो दिशः । नेह विज्ञायते स्वं वा परो वा राक्षसोत्तमाः ॥ ५ ॥
 वृष्टं भवन्तो युध्यन्तु हरीणां मोहनाय वै । अहं तु रथमास्थाय आगमिष्यामि संयुगे ॥ ६ ॥
 तथा भवन्तः कुर्वन्तु यथेमे हि वनौकसः । न युध्येयुर्महोत्तमानः प्रविष्टे नगरं मयि ॥ ७ ॥
 इत्युक्त्वा रावणमुतो वञ्चयित्वा वनौकसः । प्रविवेश पुरीं लङ्कां रथहेतोरभिप्रेतः ॥ ८ ॥
 स रथं भूषयित्वा रथं रुचिरं हेमभूषितम् । प्रासादसिंहरमयं युक्तं परमवाजिभिः ॥ ९ ॥
 अधिष्ठितं हयजनेन सूतेनासौपदेभिः । आरुरोह सदातेजा रावणिः समितिजयः ॥ १० ॥
 स राक्षसगणैर्मुखैर्वृष्टो मन्दोदरीमुतः । निर्ययौ नगराद्वारैः कृतान्तबलचोदितः ॥ ११ ॥
 सोऽभिनिष्क्रम्य नगरादिन्द्रजित्परमौजसा । अभ्ययाज्जवनैरश्वैर्लक्ष्मणं सविभीषणम् ॥ १२ ॥
 ततो रथस्थमालोक्य सौमित्रौ रावणात्मजम् । वानराश्च महावीर्या राक्षसश्च विभीषणः ॥ १३ ॥
 विस्मयं परमं जग्मुर्लाघवात्तस्य धीमतः । रावणिश्चापि संक्रुद्धो रणे वानरयूथपान् ॥ १४ ॥
 पातयामास वाणौघैः शतशोऽथ सहस्रशः । स मण्डलीकृतधनुं रावणिः समितिजयः ॥ १५ ॥
 हरीनभ्यहनत्क्रुद्धः परं लाघवमास्थितः । ते वध्यमाना हरयो नाराचैर्भीमविक्रैः ॥ १६ ॥

रा० टी०—इन्द्रजितो युद्धमेवाह—स इत्यादिभिः । भूमौ तिष्ठन् अत एव परमक्रुद्ध इन्द्रजित् तेजसा संप्रजज्वाल ॥ १ ॥

गो० टी०—अपेन्द्रजिद्वपः—स हताश्व इत्यादि ॥ १ ॥

रा० टी०—ताविति । विजयेन स्वस्वविजयप्राप्तिच्छया अभिनिष्क्रान्तौ अत एव गजद्वयाविव अन्योन्यं जियांसन्तौ वभ्रवतुरिति शेषः ॥ २ ॥

गो० टी०—ताविति । विजयेनेति प्रयोजनं तृतीयः । विजयायेत्यर्थः । अभिनिष्क्रान्तौ वभ्रवतुरिति शेषः । गजद्वयाविव गजश्रेष्ठाविव । यद्वा किञ्चिद्दीनबलत्वाद्विन्द्रजितो दृष्टमनुल्लसत् ॥ २ ॥

३] ति० टी०—निबर्हयन्तो मारयन्तः । भर्तारं स्वस्वपत्नारम् संपतन्तः संगच्छमानाः ॥ ३ ॥

रा० टी०—निबर्हयन्त इति । अन्योन्यं निबर्हयन्तो हिंसन्तो राक्षसवनौकसः भर्तारं संपतन्तोऽगुगच्छन्तस्ततस्ततः न जहुरः ॥ ३ ॥

गो० टी०—निबर्हयन्त इति । संपतन्तः पतितः संचरन्त इत्यर्थः ॥ ३ ॥

४] ति० टी०—स्तुन्वान इत्यार्षम् । स्तुवन्नित्यर्थः ॥ ४ ॥

रा० टी०—तत इति । रावणात्मजः राक्षसान् हर्षयन् हर्षयितुं स्तुन्वानः स्तुवन् हर्षमाणश्च सन् इदमब्रवीत् ॥ ४ ॥

गो० टी०—तत इति । स्तुवानः स्तुवन् । आर्षः शानच् (?) ॥ ४ ॥ ५ ॥

५] ति० टी०—बहुलेन तमसा इमा दिशः संसक्ताः संसृताः । एवं चास्माकं बलकरी रात्रिरागता ॥ ५ ॥

रा० टी०—तदाकामाह—तमसांति । ते राक्षसोत्तमा दिशः बहुलेन तमसा संसक्ताः व्याप्ताः अत एव स्वः परो वा न विज्ञायते वानरैर्मिति शेषः ॥ ५ ॥

६] ति० टी०—अतो भवन्तो वृष्टं निर्भयं युध्यन्तु । मोहनाय सद्रमनापरिज्ञानाय । स्वया किमयं गम्यते तथाह—अहं त्विति ॥ ६ ॥

रा० टी०—धृष्टमिति । हरीणां मोहनाय वृष्टं यथा भवति तथा भवन्तो युध्यन्तु अहं तु रथमास्थाय पुरस्थस्यान्तरे स्थित्वा संयुगे आगमिष्यामि ॥ ६ ॥

गो० टी०—धृष्टमिति । मोहनाय मयिगमनापरिज्ञानाय ॥ ६—८ ॥

७-९] ति० टी०—प्रविष्टे प्रवेष्टुमुपक्रान्तं न युध्येयुः । मम नगरप्रवेशविज्ञार्थं यथा वानरा मया सह न युध्येयन्त्या भवन्तः कुर्वन्त्यित्यर्थः ॥ ७-९ ॥

१०-१६] ति० टी०—हजनेनाश्वद्वयेन । आसं हिनस्तु-पन्तुं श्रीलमस्त्यय तेन ॥ १०-१६ ॥

रा० टी०—तथेति । मयि नगरं प्रविष्टं मयि यथा इमं वानराः न युध्येयुः तथा भवन्तः कुर्वन्तु ॥ ७ ॥

रा० टी०—इतीति । रावणमुतो वनौकसो वञ्चयित्वा तज्ज्ञानविषयन्त्रमप्राप्येत्यर्थः रथहेतोः लंकां प्रविवेश ॥ ८ ॥

रा० टी०—स इति । न इन्द्रजित् प्राप्तादिसंयुक्तं हयजनेन सतेन अधिष्ठितं रथं भूषयित्वा आरुरोह ॥ श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ ९ ॥ १० ॥

१ स्तुवान इति गो. पाठः । २ सयुगमिति गो. पाठः । ३ काननौकस इति गो. रा. पा. । ४ दुरात्मान इति गो. रा. पाठः । ५ त्विति गो. पाठः । ६ राक्षसपूर्णमिति गो. शरसपूर्णमिति रा. पाठः । ७ तूर्णमिति गो. रा. पा. । ८ परवीरैरेति गो. रा. पाठः । ९ विक्रमा इति गो. रा. पाठः ।

सौमित्रिं शरणं प्राप्ताः प्रजापतिमिव प्रजाः । ततः समरकोपेन ज्वलितो रघुनन्दनः ॥

चिच्छेद कार्मुकं तस्य दर्शयन्पाणिलाघवम्

॥ १७ ॥

सोऽन्यत्कार्मुकमादाय सैजं चक्रे त्वरन्निव । तदप्यस्य त्रिभिर्बाणैर्लक्ष्मणो निरकुन्तत ॥ १८ ॥

अथैनं छिन्नधन्वानमाशीविपविषोपपैः । विव्याधोरसि सौमित्रौ रावणिं पञ्चभिः शरैः ॥ १९ ॥

ते तस्य कार्यं निर्भिद्य महाकार्मुकनिःसृताः । निपेतुर्धरणीं बाणा रक्ता इव महोरगाः ॥ २० ॥

स छिन्नधन्वा रुधिरं वमन्वक्त्रेण रावणिः । जग्राह कार्मुकश्रेष्ठं दृढज्यं बलवत्तरम् ॥ २१ ॥

स लक्ष्मणं समुद्दिश्य परं लाघवमास्थितः । वर्षं शरवर्षाणि वर्षाणीव पुरंदरः ॥ २२ ॥

मुक्तमिन्द्रजिता तत्तु शरवर्षपरिंदमः । आवारयदसंभ्रान्तो लक्ष्मणः सुदुरासदम् ॥ २३ ॥

संदर्शयामास तदा रावणिं रघुनन्दनः । असंभ्रान्तो महातेजास्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ २४ ॥

ततस्तान् राक्षसान्सर्वांस्त्रिभिरेकैकमाहव । अविध्यत्परमकुद्धः शीघ्रास्त्रं संप्रदर्शयन् ॥

राक्षसेन्द्रस्तु तं चापि बाणौघैः समताडयत्

॥ २५ ॥

सोऽतिविद्धो बलवता शत्रुणा शत्रुघातिना । असक्तं नेदयामास लक्ष्मणाय बहुवृशरान् ॥ २६ ॥

गो० टी०-स इति । कृतान्तबलेन कालतेजसा ओदितः मन्दोदरीगुहः नगरातिर्यगो ॥ १७ ॥

रा० टी०-स इति । इन्द्रजित् नगरातिष्कस्य जयनेर-
तिवगावद्विरगैः लक्ष्मणमभ्ययात् ॥ १८ ॥

गो० टी०-स रथमित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । भूप-
यित्वा स्वतेजसा भूपयित्वा । भासोपदेशिना द्विगोपदे-
शिना ॥ १९-२० ॥

रा० टी०-तत इति । रावणानाम्नेन रथस्यमालोक्यं तस्य
लाघवान् लाघवं संमृद्य सौमित्रिप्रभृतयः निष्पत्य जम्बू-
द्वारमित्यत्र व्यज्यं इति पञ्चमी सार्धश्लोक एकान्वयी ॥ २१ ॥

रा० टी०-रावणिरिति । रावणिः शतशः महर्षयो वा-
नस्पृहपात्रं पातयामास ॥ २२ ॥

रा० टी०-स इति । मण्डलीकृतानि धनुषि येन स
रावणिः हरीन् अभ्यहनत् अभ्यहन ॥ २३ ॥

रा० टी०-ते इति । वक्ष्यमाना हयः शरणं रक्षकं सौ-
मित्रिं प्राप्ताः ॥ २४ ॥

गो० टी०-तत इत्यादि सार्धश्लोक एकान्वयः । ततः
तस्मादुद्गप्रदेशान् ॥ २५-२६ ॥

१७] ति० टी०-समरकोपेन रावणिममरजन्यक्त्रेण १७
रा० टी०-तत इति । सौमित्रिः तस्येन्द्रजितः कार्मुकं
चिच्छेद ॥ १८ ॥

१९-२०] ति० टी०-व्यगतिव गात्रमेव । नदपि द्वितीयं
चतुरपि ॥ २० ॥ २१ ॥

रा० टी०-स इति । म इन्द्रजित् अन्यन् कार्मुकमादाय
सज्यं ज्यासहितं चक्रे तदपि कार्मुकं लक्ष्मणो निरकुन्तत १८

रा० टी०-अथति । एनं रावणिं सौमित्रिः पञ्चभिश्शरैः
नरमि विव्याध ॥ १९ ॥

गो० टी०-स इति । त्वरन्निवेति । इवशब्दो वाक्यार्थलंकार
निरकुन्तत अचिह्नन् ॥ १८-२० ॥

२०-२३] ति० टी०-रक्ताः । बाणानामपि रुधिरसं-
न्धादुक्तत्वं ॥ २०-२३ ॥

रा० टी०-ते इति । ते लक्ष्मणप्रयुक्ताः बाणाः तस्येन्द्र-
जितः कार्यं निर्भिद्य रक्ता महोरगा इव निपेतुः ॥ २० ॥

रा० टी०-स इति । रुधिरं वमन्वपि रावणिः कार्मुकं
अष्ट जग्राह ॥ २१ ॥

रा० टी०-स इति । परं लाघवमास्थितस्य रावणिः लक्ष्मणं
समुद्दिश्य शरवर्षाणि वर्षं ॥ २२ ॥

रा० टी०-मुक्तमिति । इन्द्रजिता मुक्तं दुरासदमन्यैर्नि-
वारयितुमशक्यं शरवर्षं लक्ष्मणोऽवारयत् ॥ २३ ॥

गो० टी०-स भिन्नवर्मिति । अनेन पुनश्च कलत्रान्तर-
मपि स्वीकृतवानित्यवगम्यते ॥ २१-२३ ॥

२४] ति० टी०-संदर्शयामास । स्वपौरुषमिति शेषः ॥ २४

रा० टी०-समिति । रघुनन्दनः यत् वारणरूपं स्वपौ-
रुषं संदर्शयामास तत् अद्भुतमन्येवामाश्चर्यमेवाभवत् ॥ २५ ॥

गो० टी०-दर्शयामासेति । दर्शयामास पराक्रममिति
शेषः ॥ २४ ॥

२५] ति० टी०-ननु कथं सर्वराक्षसा इन्द्रजिति युध्यति
त्रिभिर्बाणैर्विद्धं शक्यास्तत्राह—शीघ्रास्त्रमिति । प्रयो-
गमात्रेण सर्ववैयक्रमश्च शीघ्रास्त्रम् । यद्वा भावप्रधानो निर्देशः ।

अत्रविषयकशीघ्रप्रयोगसामर्थ्यरूपं शीघ्रास्त्रत्वं संप्रदर्शय-
न्त्यर्थः ॥ २५ ॥

२६] ति० टी०-असक्तमविरतम् ॥ २६ ॥

रा० टी०-तत इति । परमकुद्धो लक्ष्मणः सर्वान् राक्षसान्

तानप्राप्तान्निश्चितैर्बाणैश्चिच्छेद परवीरहा । सारथेरस्य च रणे रथिनो रथसत्तमः ॥ २७ ॥
 शिरो जहार धर्मात्मा भलेनानतपर्वणा । असूतास्ते हयास्तत्र रथमूहुरविकृवाः ॥ २८ ॥
 मण्डलान्मभिधावन्ति तदद्भुतमिवाभवत् । अमर्षवशमापन्नः सौमित्रिद्वैदविक्रमः ॥ २९ ॥
 प्रत्यविध्यद्धयांस्तस्य शरैर्वित्रामयन्रणे । अमर्षमाणस्तत्कर्म रावणस्य मुतो रणे ॥ ३० ॥
 विव्याध दशभिर्बाणैः सौमित्रि रोमहर्षणम् । ते तस्य वज्रप्रतिभाः शराः पर्वविषोपमाः ॥
 विलयं जग्मुरागत्य कवचं काञ्चनप्रभम् ॥ ३१ ॥
 अभेद्यकवचं मत्वा लक्ष्मणं रावणात्मजः । ललाटे लक्ष्मणं बाणैः सुपुङ्खिभिर्भिन्द्रजित् ॥ ३२ ॥
 अविध्यत्परमक्रुद्धः शीघ्रमखं प्रदर्शयन् । तैः पृषत्कैर्ललाटस्थैः शुशुभे रथनन्दनः ॥ ३३ ॥
 रणाग्रे समरश्लाघी त्रिशूङ्ग इव पर्वतः । स तथार्पितो बाणै राक्षसेन तदा मृधे ॥ ३४ ॥
 तमाशु प्रतिविव्याध लक्ष्मणः पञ्चभिः शरैः । विकृप्येन्द्रजितो युद्धे वदने शुभकुण्डले ॥ ३५ ॥
 लक्ष्मणेन्द्रजितौ वीरौ महाबलशराभनौ । अन्योन्यं जघ्रन्वीरौ विशिखैर्भीमविक्रमौ ॥ ३६ ॥
 ततः शोणितदिग्धाङ्गौ लक्ष्मणेन्द्रजितावुभौ । रणे तौ रेजन्वीरौ पुणिताविव किंशुका ॥ ३७ ॥

त्रिभिश्शरैरेकैकमविध्यत् राक्षसेन्द्रजितं तु बाणैर्षेम्समनादयत्
 सार्द्धश्लोक एकान्वयी ॥ २९-३० ॥

गो० टी०-ततस्तानित्यादि सार्द्धश्लोक एकान्वयः शीघ्रमन्त्रम् ॥ २९ ॥ ३० ॥

रा० टी०-स इति । शत्रुणा अतिविहः स इन्द्रजित्
 असक्तमास्थारहितं यथा भवति तथा लक्ष्मणाय भेदम् श्रमम्
 प्रेषयामास ॥ २८ ॥

गो० टी०-स इति । असक्तम् श्रम्यासङ्गम्, अत्रिल-
 म्भित्वं वा ॥ २८ ॥

२७ । ति० टी०-रथसत्तमो लक्ष्मणः ॥ २७ ॥

रा० टी०-ताविति । तान् इन्द्रजित्प्रेषितान् अप्राप्तान्
 शरान् परवीरहा लक्ष्मणश्चिच्छेद भेदं प्रयुक्तं ॥ २८ ॥

रा० टी०-सारथेरिति । रथसत्तमो लक्ष्मणः रथिनः
 अस्य इन्द्रजितः सारथेः चरणे शिरश्च भलेन जहार रणे इति
 छेदे तु शिर एव हतैः कर्म बोध्यम् ॥ २९ ॥

गो० टी०-तानप्राप्तानित्यादि सार्द्धश्लोक एकान्वयः ।
 रथिनोऽस्य रावणः सारथेरित्यन्वयः ॥ ३० ॥

२८-३०] ति० टी०-अमता असुररथयः अत्रिक्वाः
 अनाकुलाः ॥ २८-३० ॥

रा० टी०-असूता इति । असूताः मृतरहिता हया रथमूहः
 मण्डलानि अभिधावन्ति अभ्यधावन्तश्च तदद्भुतमिवाभवत् ३०

रा० टी०-अमर्षेति । सौमित्रिस्तस्य हयान् शरैः प्रत्य-
 विध्यत् ॥ ३१ ॥

रा० टी०-अमर्षमाण इति । तत् लक्ष्मणकर्तृकाश्च नि-
 हनरूपं कर्म अमर्षमाणो रावणस्य सुतः दशभिर्बाणैस्सौ-
 मित्रि विव्याध ॥ ३२ ॥

गो० टी०-अमता इति । अत्रिक्वाः अनाकुलाः ।
 अत्रिक्वाः अत्रिक्वाः अत्रिक्वाः ॥ २९ ३० ॥

३१ । ति० टी०-कवचमागत्य प्राप्य विव्यं रथम्
 पूर्वकवचस्य विग्रहेऽपि कवचान्तरं भूतमित्यागम्यते ॥ ३१

रा० टी०-ते इति । वज्रप्रतिभाः तस्येन्द्रजितशराः क्व
 लक्ष्मणस्य तुम अमर्षय प्राप्य विध्यं जग्म ॥ ३२ ॥

गो० टी०-ते तस्येति । विव्यं नाशम् ॥ ३१ ॥
 ३२-३३] ति० टी०-रां लक्ष्मणममर्षयत् कवचं म-
 त्वा काञ्चनरहितं यथा भवति तदा लक्ष्मणाय भेदम् श्रमम् ॥ ३२ ३३ ॥

३४ । ति० टी०-शराभनौ विकृप्येन्द्रजितो वदने शरी-
 र्यावति संवत्यः ॥ ३४ ॥

रा० टी०-शरीर्येति । लक्ष्मणममर्षयत् कवचं मत्वा मि-
 त्वा शरीर्येति सार्द्धश्लोक एकान्वयः ॥ ३४ ॥ ३५

गो० टी०-अमर्षेत्यादि सार्द्धश्लोक अमर्षयत् कवचं म-
 त्वा कवचस्य अप्राप्तान् कवचान्तरं भूतमित्यागम्यते । शीघ्रा-
 च प्रदर्शयन् । आत्मनः शीघ्राश्रयं प्रदर्शयति कथं ॥ ३६ ॥

रा० टी०-तेरिति । ललाटेऽपि संपादयित्वा शिरश्च ल-
 म्भितैः प्रत्येकैर्बाणैः किंरतः पर्वत इव रथनन्दनः शुशुभे ॥ ३७

गो० टी०-तेरिति । समरं प्राप्य इति समरं शिर-
 समरप्रियं कथयः । पृषत्कैः शरैः ॥ ३७ ॥

रा० टी०-स इति । रावणस्य बाणैः तथार्पितो लक्ष्म-
 णः विकृप्य शरान् निष्कृप्य शुभकुण्डले इन्द्रजितो वदने तमिन्द्र-
 पञ्चभिश्शरैः प्रतिविध्यत् सार्द्धश्लोक एकान्वयः ॥ ३८ ॥

गो० टी०-स तस्येत्यादि सार्द्धश्लोक एकान्वयः । ति-
 प्य यजुगाकृष्य ॥ ३९ ॥

३९-३७] ति० टी०-विशिखैर्विशिष्टशिरैः । शिरैर्वा-
 रिति यावत् ॥ ३९ ॥ ३७ ॥

तौ परस्परमध्येत्य सर्वगात्रेषु धन्विनौ । घोरैर्विव्यधनुर्बाणैः कृतभावानुभौ जये ॥ ३८ ॥
 ततः समरकोपेन संयुतो रावणात्मजः । विभीषणं त्रिभिर्बाणैर्विव्याध वदने शुभे ॥ ३९ ॥
 अयोमुखैस्त्रिभिर्विद्धा राक्षसेन्द्रं विभीषणम् । एकैकानभिविव्याध तान्सर्वानहरियूथपान् ॥ ४० ॥
 तस्मै दृढतरं क्रुद्धो जघान गदया हयान् । विभीषणो महातेजा रावणेः स दुरात्मनः ॥ ४१ ॥
 स हताश्वादनकुत्य स्थान्मथितसारथिः । अथै शक्तिं महातेजाः पितृव्याय मुमोच ह ॥ ४२ ॥
 तामापतन्तीं संप्रेक्ष्य सुमित्रानन्दवर्धनः । चिच्छेद् निशितैर्बाणैर्दशधापातयद्भुवि ॥ ४३ ॥
 तस्मै दृढयतुः क्रुद्धो हताश्वाय विभीषणः । वज्रस्पर्शसमानपञ्च ससजोरसि मार्गणान् ॥ ४४ ॥
 ते तस्य कार्यं भिर्द्वा तु रुक्मपुङ्खा निमित्तगाः । बभूवुर्लोहिता दिग्धा रक्ता इव महोरगाः ॥ ४५ ॥
 स पितृव्यस्य संक्रुद्ध इन्द्रजिच्छरमाददे । उत्तमं रत्नसां मध्ये यमदत्तं महाबलम् ॥ ४६ ॥
 तं समीक्ष्य महातेजा महेशु तेन संधितम् । लक्ष्मणोऽप्याददे बाणमन्यद्दीमपराक्रमः ॥ ४७ ॥
 कुबरेण स्वयं स्वमे यदत्तमपितात्मना । दुर्जयं दुर्विषमं च सेन्द्रैरपि सुरासुरैः ॥ ४८ ॥
 तयोस्तु धनुषी श्रेष्ठे बाहुभिः परियोपमैः । विकृष्यमाणे बलवत्क्रौञ्चाविव चुकूजतुः ॥ ४९ ॥

रा० टी०-लक्ष्मणेति । महती बले शरासने च ययोः तौ लक्ष्मणेन्द्रजितौ अन्योन्यं जघ्नतुः ॥ ३८ ॥

रा० टी०-तत इति । शोणितारण्याकारुण्यरुचिराभ्यां दिग्धान्यद्वाजितौ ययोः तौ लक्ष्मणेन्द्रजितौ पुष्पितौ किञ्चुकाविव जघ्नतुः ॥ ३९ ॥

गो० टी०-लक्ष्मणेन्द्रजिताविति । विगिलैः विविध-
 शिखैः । कश्चीन्पत्रायाकाराधेरित्यर्थः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥
 ३८-४९] ति० टी०-जये कृतभावौ कृताभि-
 प्रायो ॥ ३८-४९ ॥

रा० टी०-ताविति । जये कृतः संस्थापित भावोऽभिप्रायो
 ल्यां तौ धन्विनौ परस्परमध्येत्य सर्वगात्रेषु विव्यधनुः ॥ ४० ॥

रा० टी०-तत इति । रावणात्मजः विभीषणैः विभी-
 षणं वदने विव्याध ॥ ४१ ॥

रा० टी०-अयोमुखैरिति । विभीषणं त्रिभिर्बाणैर्विव्याध
 तान्सर्वानहरियूथपान् अभिविव्याध ॥ ४२ ॥

रा० टी०-तस्मा इति । तस्मै इन्द्रजिते दृढतरं दृढो
 विभीषणः रावणेर्हयान् गदया जघान ॥ ४३ ॥

गो० टी०-ताविति । जये कृतभाववित्यन्वयः ॥ ३८-४९ ॥

रा० टी०-स इति । मथितस्सारथिरस्य स इन्द्रजितु
 रथादवकुत्य पितृव्याय शक्तिं मुमोच ॥ ४४ ॥

गो० टी०-स इति । रथशक्तिं रथेवस्थितानं शक्तिम् ॥ ४२ ॥ ४३-
 ४४] ति० टी०-दशधा चिच्छेद् भुव्य-
 यनयथ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

रा० टी०-तामिति । समित्रानन्दवर्धनः आपतन्तीं तां
 शक्तिं संप्रेक्ष्य बाणैर्दशधा चिच्छेद् अत एव सा भुवि
 अवपन् ॥ ४५ ॥

रा० टी०-तस्मा इति । तस्मै इन्द्रजिते क्रुद्धो विभी-
 षणः पञ्च मार्गणान् बाणान् उरसि समज्जे ॥ ४६ ॥

गो० टी०-तस्मा इति । दृढयतुः दृढयन्वा । समामा-
 न्तविधेरनित्यत्वात्साधुः ॥ ४४ ॥

४५-४६] ति० टी०-निमित्तगा लक्ष्यगाः । विध्यं लक्ष्यं
 शरव्यं च निमित्तं चेति कथ्यते । लोहितं रुधिरम् ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

रा० टी०-ते इति । निमित्तगाः लक्ष्यं प्राप्ताः तस्य विभी-
 षणस्य ते बाणाः रक्ता महोरगा इव लोहिता बभूवुः ॥ ४७ ॥

गो० टी०-ते तस्येति । निमित्तगाः लक्ष्यगाः । वेध्यं
 लक्ष्यं शरव्यं च निमित्तं च समं विकृतिरिति निष्पन्नः ॥ ४५ ॥

रा० टी०-स इति । रत्नसां मध्ये विद्यमानः पितृव्यस्य
 पितृव्याय संक्रुद्ध इन्द्रजितु यमदत्तमुत्तमं शरमाददे ॥ ४८ ॥

गो० टी०-स पितृव्यायति । रत्नसां मध्ये आदद
 इत्यन्वयः ॥ ४६ ॥

४७] ति० टी०-बाणशङ्कोर्धर्चादिः ॥ ४७ ॥

४८-४९] ति० टी०-अमितात्मनापरिच्छिन्नमाहा-
 त्म्येन ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

रा० टी०-तमिति । तेनेन्द्रजिता संहितं ते महेशु समी-
 क्ष्य लक्ष्मणोपि स्वमे कुबरेण स्वयं यदत्तमत एव सुरासुरैरपि
 दुर्जयमत एव दुर्विषमं तदन्यद्वाणमाददे श्लोकद्वयमेकान्व-
 यि ॥ ४९ ॥ ५० ॥

रा० टी०-तयोरिति । परियोपमैः तयोर्बाहुभिः बलव-
 यथा भवति तथा विकृष्यमाणे धनुषी क्रौञ्चाविव चुकूजतुः ॥ ४९ ॥

गो० टी०-तं समीक्ष्येत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । म-
 हात्मना अप्रमेयवृद्धिना । भावितृत्तान्तज्ञेनेति यावत् ॥ ४७-५० ॥

१ निश्चतसरेति गो. पाठः । २ रथेति गो. पाठः । ३ सापतयति गो. रा. पाठः । ४ भिलेति रा. निश्चितेति गो. पाठः । ५ पितृव्येति गो. पाठः । ६ बल इति गो. पाठः । ७ संहितमिति गो. रा. पाठः । ८ अन्यमिति गो. पा. । ९ तस्मै दत्तं महात्मनेति गो. पाठः ।

ताभ्यां तु धनुषि श्रेष्ठे संहितौ सायकोत्तमौ । विकृष्यमाणौ वीराभ्यां भृशं जञ्चलतुः श्रिया ॥ ५० ॥
 तौ भासयन्तावाकाशं धनुर्भ्यां विशिखौ च्युतौ । मुखेन मुखमाहत्य संनिपेतुरोजसा ॥ ५१ ॥
 संनिपातस्तयोश्चासीच्छयोघोररूपयोः । समुपविस्फुल्लिङ्ग्य तज्जोऽग्निदरुणोऽभवत् ॥ ५२ ॥
 तौ महाग्रहसंकाशावन्योन्यं संनिपत्य च । सङ्ग्रामे शतधा यातौ मेदिन्यां चैव पेततुः ॥ ५३ ॥
 शरीं प्रतिहतौ दृष्ट्वा तावुभौ रणमूर्धनि । व्रीडितौ जातरोपौ च लक्ष्मणेन्द्रजितौ तदा ॥ ५४ ॥
 सै संरब्धस्तु सौमित्रिरस्त्रं वारुणमाददे । रौद्रं महेन्द्रजिद्युद्धेऽप्यसृजद्युद्धं विष्टितः ॥ ५५ ॥
 तेन तद्विहतं शस्त्रं वारुणं परमाहुतम् । ततः क्रुद्धो महातेजा इन्द्रजित्समितिजयः ॥ ५६ ॥
 आश्रये संदधे दीप्तं सलोकं संनिपन्निव । सौर्येणास्त्रेण तं वीरो लक्ष्मणः पर्यवारयत् । अस्त्रं निवारितं दृष्ट्वा रावणिः क्रोधमूर्च्छितः ॥ ५७ ॥
 आददे निशितं बाणमासुरं शत्रुदरैरुणम् । तस्माच्चापाद्विनिषेत्तुर्भास्वराः कूटमुद्राः ॥ ५८ ॥
 शूलानि च भृशुण्ड्यश्च गदाः खड्गाः परश्वधाः । तद्दृष्ट्वा लक्ष्मणः संरुपे घोरमस्त्रं भृदारुणम् ॥ ५९ ॥
 अवार्थं सर्वभूतानां सर्वशस्त्रविदरैरुणम् । माहेश्वरेण द्युतिमांस्तदस्त्रं प्रत्यवारयत् ॥ ६० ॥
 तयोः सैमभवद्युद्धमद्भुतं रोमहर्षणम् । गगनस्थानि भूतानि लक्ष्मणं पर्यवारयत् ॥ ६१ ॥

५०] ति० टी०-संहितौ योजितौ ॥ ५० ॥

रा० टी०-ताभ्यामिति । ताभ्यां नगराश्रमाभ्यां श्रेष्ठे धनुषि संहितौ अत एव विकृष्यमाणौ सायकोत्तमौ श्रिया जञ्चलतुः ॥ ५२ ॥

५१] ति० टी०-संनिपेततुः संनये प्राप्तुः ॥ ५१ ॥

रा० टी०-ताविति । धनुर्भ्यां च्युतौ आकाशं भासयन्तौ विशिखौ मुखमाहत्य सन्निपेततुः ॥ ५३ ॥

गो० टी०-ताविति । सन्निपेततुः संनये प्राप्तौ ॥ ५१ ॥

५२] ति० टी०-बाणसंनिपाताजातस्तज्जः ॥ ५२ ॥

रा० टी०-सन्निपात इति । तयोश्चशरयोः यः सन्निपात आसीत् तज्जो दारुणोऽग्निरभवत् ॥ ५४ ॥

गो० टी०-सन्निपात इति । तज्जः सन्निपातजः ५२-५६

५३] ति० टी०-महाग्रहोऽङ्गारकशून्यादिः ॥ ५३ ॥

रा० टी०-ताविति । अन्योन्यं सन्निपत्य शतधा यातौ शरीं मेदिन्यां पेततुः ॥ ५५ ॥

५४-५५] ति० टी०-व्रीडितौ स्वस्वप्रयुक्तशरस्य मोघ-
 त्वदर्शनेन संजातक्रुद्धौ । यद्यपि रावणेन व्रीडा युक्ता, लक्ष्म-
 णस्य तु तद्वाणनिवारणाय प्रयुक्तः सार्थक्यसत्त्वेन व्रीडा-
 भावः, तथापि तस्मिन्कारणपूर्वकं सिद्धवधपर्यन्तव्यापारोपा-
 दानात्तदभावेन तस्यापि लज्जेति बोध्यम् । छविन्यायेन द्वि-
 वचनप्रयोग इति कतकः । जातरोपौ रामाविशेषे विभीषणे
 बाणः प्रयुक्त इति लक्ष्मणस्य रोपः । लक्ष्मणस्तं परित्तवानिति
 रावणे रोपः ॥ ५४ ॥ ५५ ॥

रा० टी०-ताविति । उभौ लक्ष्मणेन्द्रजितौ शरीं प्रति-
 हतौ दृष्ट्वा व्रीडितौ जातरोपौ च वभूवुर्मिति शेषः ॥ ५६ ॥

गो० टी०-सुसंरब्ध इति । सौमित्रिः वारुणमस्त्रमाददे
 व्यसृजत् इन्द्रजित्पि रौद्रमस्त्रमाददे व्यसृजत् तेनेति तदस्त्रं
 तेनेन्द्रजिता विदत्तं स्वाश्रेण विनाशितं सार्धं लोक ए-
 कावर्धयौ ॥ ५० ॥

५६] ति० टी०-लोकं संनिपन्निव मंहमन्निव ॥ ५६ ॥

गो० टी०-तत इति । ततः लक्ष्मणकर्तृकपुत्रेश्चालनात्
 लोकं संनिपन्निव कूट इन्द्रजित् आश्रयमग्नं संदधे ॥ ५८ ॥

गो० टी०-तत इति । संनिपत् मंहमन् ॥ ५७ ॥

५७-६१] ति० टी०-“अस्त्रं निवारितम्” इति पाठे
 शस्त्रशब्दोऽश्रययोगः ॥ ५७-६१ ॥

रा० टी०-सौर्येणेति । लक्ष्मणः सौर्येणाश्रेण तमाश्रये
 पर्यवारयत् प्रत्यह् अश्रमिति रावणिः आश्रयं बाणं बाणसंयो-
 जितचापमाददे ॥ ५९ ॥

गो० टी०-सौर्येणेति । सौर्येण सूर्यदेवतकेन । “सूर्ये
 तिप्यागमस्य” इत्यादिना प्रयोगः ॥ ५८ ॥ ५९ ॥

रा० टी०-तस्मादिति । तस्मात् चापात् कूटमुद्रादयो
 विनिषेत्तुः ॥ ६० ॥

गो० टी०-तस्मादिति । अमुग्राग्रयोगोक्तैः, चापात्
 इन्द्रजित्शत्रुपानातान्, कूटमुद्रादयो विनिषेत्तुस्तित्यन्वयः
 भृशुण्ड्यः भ्रमलविशेषाः ॥ ६० ॥

रा० टी०-तद्विति । लक्ष्मणः सर्वभूतानामवार्थं यो

१ ताविति गो. रा. पाठः । २ यान्ताविति गो. पाठः । ३ विनीते गो. पाठः । ४ स्विति गो. रा. पाठः । ५ युवीति गो. रा. पाठः । ६ सन्निपति
 गो. चान्नमिति रा. पाठः । ७ सौर्येति गो. पाठः । ८ तद्विति गो. रा. पाठः । ९ असुरं शत्रुनाशाय घोरमस्त्रं समाददे इति गो. पाठः । १० दारुणमि
 रा. पाठः । ११ अवाहुरमिति गो. पाठः । १२ नाशनमिति गो. पाठः । १३ सुतुमुर्गं युद्धं संभवत्कूटोपममिति गो. पाठः ।

भैरवाभिरुते भीमे युद्धे वानररक्षसाम् । भूतैर्बहुभिराकाशं विस्मितैरावृतं बभौ ॥ ६२ ॥
 ऋषयः पितरो देवा गन्धर्वगणहोरगाः । शतक्रतुं पुरस्कृत्य ररक्षुर्लक्ष्मणं रणे ॥ ६३ ॥
 अथान्यं मार्गणश्रेष्ठं संदधे राघवानुजः । हुताशनसमस्पर्शं रावणात्मजदारणम् ॥ ६४ ॥
 सुपत्रमनुवृत्ताङ्गं सुपर्वाणं सुसंस्थितम् । सुवर्णविकृतं वीरः शरीरान्तकरं शरम् ॥ ६५ ॥
 दुरावारं दुर्विषमं राक्षसानां भयावहम् । आशीविषविषप्रख्यं देवसङ्घैः समर्चितम् ॥ ६६ ॥
 येन शक्रो महातेजा दानवानजयत्प्रभुः । पुरा देवासुरे युद्धे वीर्यवान्हरिवाहनः ॥ ६७ ॥
 अयेन्द्रमख्यं सौमित्रिः संयुगेष्वपराजितम् । शरश्रेष्ठं धनुःश्रेष्ठे विकर्षन्निदमब्रवीत् ॥ ६८ ॥
 [संधायामित्रदलनं विचकर्ष शरासनम् । सज्यमायम्य दुर्धर्षः कालो लोकक्षये यथा ॥
 संधाय धनुषि श्रेष्ठे विकर्षन्निदमब्रवीत् ।]
 लक्ष्मीबाणलक्ष्मणो वाक्यमर्थसाधकमात्मनः । धर्मात्मा सत्यसंधश्च रामो दाशरथिर्यदि ॥
 पौरुषे चाप्रतिद्वन्द्वस्तदैव जहि रावणिम् ॥ ६९ ॥
 इत्युक्त्वा बाणमाकर्णं विकृष्य तैमजिह्वागम् । लक्ष्मणः समरे वीरः ससर्जेंद्रजितं प्रति ॥
 ऐन्द्रास्त्रेण समायुज्य लक्ष्मणः परवीरहा ॥ ७० ॥
 तच्छिरः सशिरस्त्राणं श्रीमज्ज्वलितकुण्डलम् । प्रमथ्येन्द्रजितः कायात्पातयामास भूतले ॥ ७१ ॥

तद्वत् दृष्ट्वा मोहेश्वरणाखण तद्वत् प्रत्यवागयन् तादृ लोका
 एकान्वयी ॥ ६२ ॥ ६३ ॥

गो० टी०-तद्दृष्ट्वादि सार्यलोक एकान्वयः । किंवाङ्-
 यायं तद्वत्प्रति द्विरुक्तिः ॥ ६१ ॥

रा० टी०-तयोरिति । नयोः अजयोर्द्वै समभवेत् अत
 एव गगनस्थानि भूतानि लक्ष्मणं पर्यवारयन् स्वस्वरत्रार्थं तत्र
 तस्युः ॥ ६३ ॥

गो० टी०-तयोरिति । स्पष्टः ॥ ६२ ॥

६२-६३] ति० टी०-भैरवमभिरुतं यस्मिन्तादृशे । भूतैः
 प्राणिभिः ॥ ६२ ॥ ६३ ॥

रा० टी०-भैरवेति । भैरवं भयंकरमभिरुतं शब्दो य-
 स्मिन् तस्मिन् वानररक्षसां युद्धे विस्मितैर्बहुभिर्भूतैरावृतमा-
 काशं बभौ ॥ ६४ ॥

गो० टी०-भैरवेति । भैरवाभिरुते भयंकरशब्दे ॥ ६३ ॥

रा० टी०-ऋषय इति । ऋषिप्रभृतयः शतक्रतुं पुरस्कृत्य
 लक्ष्मणं ररक्षुः ॥ ६५ ॥

गो० टी०-ऋषय इति । ररक्षुः जय जयेत्यायुक्तिभि-
 रित्यर्थः ॥ ६४ ॥ ६५ ॥

६४] ति० टी०-संनिहितैस्तद्वत्श्रेणैवायं वध्य इति निशि-
 त्येन्द्राक्षं संदधे इत्यादि-अथेति । अत्र प्रत्यक्षं रावणेनैवशर-
 पवशाजं बुद्ध्यारुद्रम वस्तुतोऽयं प्रत्यक्षं नास्त्वैवेति कतकः ६४

रा० टी०-अथेति । राघवानुजः अन्यं मार्गणश्रेष्ठमाददे
 अर्थं प्रयत्नं श्रेष्ठवस्तुपदायनाह-हुताशनेति । हुताशनसमः
 स्पर्शो यस्य शोभने पत्रे पुंल्लो यस्य अवृत्तानि यथोक्तवत्-

स्वगुणविशिष्टानि अङ्गानि यस्य शोभनं संस्थितमययविन्यासो
 यस्य सुवर्णं विकृतं भूषितं शरीराणां स्मिन्ददानामन्तरमत
 एव रावणात्मजदारणम् दुर्विषमं दुस्मृतं देवसङ्घैः समुपजितम
 येन हरिवाहनोऽश्वाशुः शक्रः देवाद्युगे युद्धे दानवान् अजयत्
 तत् ऐन्द्रमिन्द्रदेवताकं शरश्रेष्ठं शरमख्यं धनुःश्रेष्ठं नरश्रेष्ठं
 लक्ष्मणोभिसंरुषे सार्यलोकचतुष्टयमेकान्वयी ॥ ६६-६९ ॥

६५] ति० टी०-अवृत्तताङ्गमात्रपूण्यांस्तत्त्ववद्भुतस्वगुण-
 युक्तमङ्गं यस्य । सुसंस्थितं शोभनसंस्थानम् । सुवर्णविकृतं
 स्वर्णभूषितम् ॥ ६५ ॥

६६-६८] ति० टी०-दुरावारमभिरुतैर्वाग्यिद्धमशक्यम् ।
 आशीविषस्वगुणकं यद्विषं महासर्पस्तत्रप्रदं तत्सदृशम् । देव-
 सङ्घैः समर्चितं पुनिनं देवराजीपस्वद्वय ॥ ६६-६८ ॥

गो० टी०-सुपत्रमित्यादि-भूतुः-लोक्येकान्वया । अनु-
 वृत्ताङ्गं वस्तुलक्ष्मणम् गुप्तस्थितं गुप्तस्थानम् सुवर्णविकृतं
 सुवर्णविकृतितम् । हरिवाहनः हरितवर्णाभिः । ऐन्द्रमख्यम् । ऐ-
 न्द्रास्त्रमख्योजितम् ॥ ६६-६९ ॥

रा० टी०-सन्प्रपदेति । दुर्धर्षो लक्ष्मणः शरासनं धरुरा-
 यमानस्य संगम्य शरणं संयोज्य च विचकर्ष ॥ ७० ॥

रा० टी०-संधायेति । विकर्षन् लक्ष्मणः अर्थसाधक-
 म्निदं वाक्यमब्रवीत् ॥ ७१ ॥

गो० टी०-संधायेति । अभिवदलनं सधुनाशनम् । कालः
 यमः ॥ ७०-७२ ॥

६९-७१] ति० टी०-अर्थसाधनमात्मनः कार्यसिद्धिहेतु-
 भूतमिदं वक्ष्यमाणवचनमन्नापिद्वार्यं देवतां प्रत्यब्रवीत् ६९-७१

१ गन्धर्व इति गो. पाठः । २ दुरावमिति रा. पाठः । ३ निषहामिति गो. निषहामिति रा. पाठः । ४ देवेति गो. पाठः । ५ तदेति गो. रा. पाठः ।
 ६ नरश्रेष्ठोऽभिसंरुषे इति गो. रा. पाठः । ७ इदं सार्यपथमधिकं गो. रा. तथापि दलनमित्यस्य स्थाने सधनामिति रा. पाठे । ८ श्रेतेति गो. रा. पाठः ।
 ९ च महाबल इति रा. पाठः । १० स शिर इति गो. पाठः ।

तद्राक्षसतनूजस्य भिन्नस्कन्धं शिरो महत् । तपनीयनिभं भूमौ दृष्टे रुधिरौक्षितम् ॥ ७२ ॥
 हतः सैः निपपाताथ धरण्यां रावणात्मजः । कवची सशिरस्त्राणो विमविदंशरासनः ॥ ७३ ॥
 चुक्रुशुस्ते ततः सर्वे वानराः सविभीषणाः । हृष्यन्ते निहते तस्मिन्देवा वृत्रवधे यथा ॥ ७४ ॥
 अथान्तरिक्षे भूतानामृषीणां च महात्मनाम् । जज्ञेऽर्थं जयसंतापो गन्धर्वाप्सरसामपि ॥ ७५ ॥
 पतितं सैमभिजाय राक्षसी सा महाचमूः । वध्यमाना दिशो भेजे हरिभिर्जितकाशिभिः ॥ ७६ ॥
 वानरैर्वध्यमानास्ते शस्त्राण्युत्सृज्य राक्षसाः । लङ्कामभिमुखाः सस्रभ्रैर्मंशाः प्रधाविताः ॥ ७७ ॥
 दुद्रुवुर्वहुधा भीता राक्षसाः शतशो दिशः । त्यक्त्वा प्रहरणान्सर्वे पद्मिशासिपरश्वधान् ॥ ७८ ॥
 केचिल्लङ्कां परिवस्ताः प्रविष्टा वानरादिताः । समुद्रे पतिताः केचित्केचित्पर्वतमाश्रिताः ॥ ७९ ॥
 हतमिन्द्रजितं दृष्ट्वा शयानं च रणक्षितौ । राक्षसानां सहस्रेषु न कश्चित्पत्यदृश्यत ॥ ८० ॥
 यथास्तं गत आदित्ये नावतिष्ठन्ति रश्मयः । तथा तस्मिन्निपतितं राक्षसास्ते गता दिशः ॥ ८१ ॥
 शान्तरश्मिरिवादित्यो निर्वाण इव पावकः । बभूव स महाबहुर्ध्वपास्तगतजीवितः ॥ ८२ ॥
 प्रशान्तपीडाबहुलो विनैष्टारिः प्रहर्षवान् । बभूव लोकः पतितं राक्षसेन्द्रमुते तदा ॥ ८३ ॥
 हर्षं च शक्रो भगवान्सह सर्वैर्हर्षं विभिः । जगाम निहते तस्मिन्राक्षसे पापैर्कर्मणि ॥ ८४ ॥
 आकाशे चापि देवानां शुश्रुव दुन्दुभिस्वनः । नृत्यद्भिरप्सरोगेभिश्च गन्धर्वैश्च महान्मभिः ॥ ८५ ॥

गो० टी०—नटाकारं यत्राह—धर्मात्मिनि । दाशरथी रामः ।
 २ विमान्मा धर्मं पृथात्मा मनो यस्य भयमसंमर्गस्य इत्यर्थः
 अत एव सत्या संध्या प्रतिज्ञा यस्य पौरुषे अप्रतिद्वन्द्वः समाधि-
 हरति इत्यर्थः तदा एते रावणिं जहि इति लक्ष्मण उक्त्वा आक्रमणं
 गणं विक्रुष्य इन्द्रजितं प्रति ससज्जं श्लोकद्वयमेकान्वयि ७२-७३

गो० टी०—एन्द्रेति । लक्ष्मणः गेन्द्रार्षेण समायोज्य गणि-
 ष्याणं शिरस्त्राणसहितं नम्येन्द्रजितरक्षसः कायात्प्रमथ्य
 क्लृप्ता भूतले पातयामास साहस्रलोक एकान्वयी ७४ ॥

गो० टी०—इत्युक्त्वेत्यादिमार्थं श्लोक एकान्वयः । बाणमे-
 दाभ्रमन्त्रेण समायोज्य ससर्जैत्यन्वयः । एको लक्ष्मणशब्दो
 रक्ष्मीपुक्तवचनं लक्ष्मीवान् लक्ष्मणः श्रीलः श्रीमार्जुनियमः ॥

गो० टी०—स शिरः सशिरस्त्राणमिति स बाणः ७४-७५
 ७२-८१] ति० टी०—तपनीयनिभत्वे उपपत्तिः—हृदि-
 श्चित्तमिति ॥ ७२-८१ ॥

गो० टी०—तदिति । राक्षसतनूजस्य तत् छिन्नं शिरो
 हतौ दृष्टे ॥ ७२ ॥

गो० टी०—हत इति । विपदिष्ठं शरासनं धनुषस्य स हतो
 तनूजस्यो धरण्यां निपपात ॥ ७३ ॥

गो० टी०—चुक्रुशुरिति । तस्मिन् इन्द्रजिति निहते सति
 वानराः हृष्यन्ते चुक्रुशुश्च ॥ ७४ ॥

गो० टी०—अथेति । अन्तरिक्षे भूतादीनां सत्वादः लक्ष्म-
 निजयोर्भूरिति शब्दः अभिजज्ञे ॥ ७५ ॥

गो० टी०—पतितमिति । पतितमिन्द्रजितं समभिजाय
 विभिर्वध्यमाना राक्षसी महाचमूः दिशो भेजे ॥ ७६ ॥

गो० टी०—वानरैरिति । वानरैर्वध्यमानाः अत एव अष्ट-
 मंशाः गतविवेकाः अत एव प्रधाविताः राक्षसाः लङ्कामभिमु-
 खास्ततः स्रष्टुः जम्भुः ॥ ८० ॥

गो० टी०—दुद्रुवुरिति । भीताः राक्षसाः पद्मिशादीन्
 प्रहरणमनं त्यक्त्वा दुद्रुवुः ॥ ८१ ॥

गो० टी०—केचिदिति ॥ ८२ ॥

गो० टी०—हतमिति । हतमन एव रणक्षितौ शयानमिन्द्रजि-
 तं दृष्ट्वा राक्षसानां महामयं कथिताश्रमं न प्रत्यदृश्यत ॥ ८३ ॥

गो० टी०—यथेति । आदित्ये स्ते गते सति रश्मयः किरणाः
 यथा नावतिष्ठन्ति दृष्टवन्त इत्यर्थः तथा तस्मिन् इन्द्रजिति निप-
 तिते सति राक्षसाः दिशो गताः न दृश्यन्ते इत्यर्थः ॥ ८४ ॥

गो० टी०—हतमिन्विति । कवचीति । कवचमिति मह-
 विध्यस्वनः हतः धरण्यां निपतितस्तस्यायः ॥ ८५-८६ ॥

८२] ति० टी०—नपातातो विधायकमेतः अत एव गत-
 दावितः ॥ ८२ ॥

गो० टी०—शास्तेति । पदावाहुर्मिन्द्रजित् व्यपास्तेन धर्म-
 त्यागेन गतं जीवितं यत् सः किञ्च व्यपास्तः पतितस्त एव
 गतजीविनो बभूव ॥ ८३ ॥

गो० टी०—शान्तरश्मिरिति । शान्तरश्मिगतजीवितः
 व्यपास्तो विशिष्टाङ्गो गतजीवितश्च, सः शान्तरश्मिरादित्य
 इव, निर्वाणः शान्तः, पावक इव च बभूव । निवृत्तजत्को-
 भूरित्यर्थः ॥ ८४ ॥

८३-८५] ति० टी०—प्रशान्तपीडाबहुलः प्रशान्तबहुल-
 पीडः ॥ ८३-८५ ॥

१ विजितं गो. रा. पाठः । २ विध्यस्तः सति गो. पाठः । ३ हृष्यन्त इति गो. पाठः । ४ देवानांमिति गो. रा. पाठः । ५ भावेतासमनामिति रा.
 ६ भाविभवेति गो. रा. पाठः । ७ तमिति गो. पाठः । ८ नष्टेति गो. पाठः । ९ समरेति गो. पाठः । १० तेना इति गो. पाठः । ११ नटा-
 १२ प्रतापवानिति गो. पाठः । १२ सुरभिर्भूरिति रा. सुरभिरेति गो. पाठः । १३ क्रूरेति रा. पाठः ।

वैवर्षुः पुष्पवर्षाणि तदद्भुतमिवैवभवत् । प्रशशामै हते तस्मिन्नाक्षसे क्रूरकर्मणि ॥ ८६ ॥
 शुद्धा आपो नभश्चैव जहृषुर्देवदानवाः । आजग्मुः पतिते तस्मिन्सर्वलोकभयावहे ॥ ८७ ॥
 ऊचुश्च सहितास्तृष्ठा देवगन्धर्वदानवाः । विज्वराः शान्तकलुषा ब्राह्मणा विचरन्त्विति ॥ ८८ ॥
 ततोऽभ्यनन्दन्संहृष्टाः समरे हरियूथपाः । तमप्रतिबलं दृष्ट्वा हतं नैर्ऋतपुंगवम् ॥ ८९ ॥
 विभीषणो हनुमांश्च जाम्बवार्ध्वस्यूथपः । विजयेनाभिनन्दन्तस्तुष्टुश्चापि लक्ष्मणम् ॥ ९० ॥
 क्ष्वेडन्तश्च पुष्टन्तश्च गर्जन्तश्च पुष्टंगमाः । लब्धलक्षा रघुसुतं परिवार्योपतस्थिरे ॥ ९१ ॥
 लागूलानि प्रविध्यन्तः स्फोटयन्तश्च वानराः । लक्ष्मणो जयतीत्येव वाक्यं विश्रावयन्तदा ॥ ९२ ॥
 अन्योन्यं च समाश्लिष्य हरयो हृष्टमानसाः । चक्रुस्त्वावचगुणा राघवाश्रयसत्कथाः ॥ ९३ ॥
 तदमुकरमथाभिवीक्ष्य हृष्टाः प्रियसुहृदो युधि लक्ष्मणस्य कर्म ।

परममुपलभन्मनःप्रहर्षं विनिहतमिन्द्ररिपुं निशम्य देवाः

॥ ९४ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे नवतितमः सर्गः ॥ ९० ॥

रा० टी०-प्रशान्तेति । रक्षाधिपात्मजे पतिते सति वि-
 नष्टारिः अत एव प्रशान्तपीडाबहुलो लोकः प्रहर्षवान् बभूव ८६
 रा० टी०-हर्षमिति । राक्षसे तस्मिन् निहते सति
 शक्रो हर्षं जगाम ॥ ८७ ॥

गो० टी०-प्रशान्तेति । इदमारभ्य लोकविशेषणम् ।
 प्रशान्तपीडाबहुलः प्रशान्तबहुपीडः । प्रतापवान् सर्वप्रकाश-
 वान् । पूर्वं भयेन मन्दसर्पात्वात् ॥ ८६ ॥ ८७ ॥

रा० टी०-आकाश इति । आकाशे अप्सरःप्रभृतिभिः
 देवानां दुन्दुभित्वनः शुश्रूषे ॥ ८८ ॥

गो० टी०-आकाश इत्यर्धम् ॥ ८८ ॥

गो० टी०-नृत्यद्भिरिति । अप्सरोभिर्गन्धर्वैश्च कृतनत-
 नागनजयस्त्वनः शुश्रूषे इत्यर्थः । नृत्यद्भिरित्यत्र जीवभाव
 आर्षः ॥ ८९ ॥

८६] ति० टी०-प्रशशाम । रज इति शेषः ॥ ८६ ॥

रा० टी०-ववर्षुरिति । तन् इन्द्रजित्जनमद्भुतमित् अ-
 भवम् अत एव पुष्पवर्षाणि ववर्षुः वटपुः देवादय इति शेषः
 प्रशशाम महीराज इति शेषः ॥ ८७ ॥

गो० टी०-वटपुषुरिति । अवापि देवाः कर्तारः । वटपुः
 प्रशशंस ॥ ९० ॥ ९१ ॥

८७-९०] ति० टी०-आपः शुद्धाः, प्रसन्ना देवदानवाः
 दानवानामपि तच्छुभ्रत्वात्तपामपि हर्षः । आजग्भुरिति देव-
 दानवा इत्युत्कर्षः ॥ ८७-९० ॥

गो० टी०-आजग्भुरित्यादिशाब्दश्लोक एकान्वयः । देव-
 गन्धर्वदानवाः आजग्मुः विचरन्त्वित्युच्येति संबन्धः ९२ ॥ ९३ ॥

रा० टी०-शुद्धा इति । आपो नभश्च शुद्धाः निर्मला
 अभवन्ति शेषः देवदानवा जहृषुः आजग्मुः तत्समीपं
 प्रावृथ ॥ ९० ॥

रा० टी०-ऊचुरिति । सहिता हरियूथपा नैर्ऋतपुङ्गवं हतं
 दृष्ट्वा अभ्यनन्दन् देवादयो विज्वगमन्तो विचरन्त्वित्युच्य-
 श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ ९१ ॥ ९२ ॥

रा० टी०-विभीषण इति । विजयेनाभिनन्दन्तो विभी-
 षणादयः लक्ष्मणं तुष्टुः ॥ ९३ ॥

९१] ति० टी०-लब्धलक्षाः प्राप्तहर्षावसराः । रलयोर-
 भेदात्प्राप्तरक्षणा इत्यपि । रघुसुतं रघुर्वंशजम् ॥ ९१ ॥

रा० टी०-क्ष्वेडन्त इति । लब्धलक्षाः प्राप्तावसराः र-
 योरैक्यात्प्राप्तरक्षणा वा अत एव श्वेडादि कुर्वन्तः पुष्टङ्गमाः
 रघुसुतं रघुर्वंशे जातं लक्ष्मणं परिवार्योपतस्थिरे ॥ ९४ ॥

९२-९३] ति० टी०-विश्रावयन्त्यश्रावयन् ॥ ९२ ॥ ९३ ॥
 रा० टी०-लाङ्गुलानीति । वानराः लक्ष्मणो जयतीति
 वाक्यं विश्रावयन् व्यश्रावयन् ॥ ९५ ॥

रा० टी०-अन्योन्यमिति । उवाचचगुणाः हरयः अन्यो-
 न्यं समाश्लिष्य राघवाश्रयसत्कथाश्रुः ॥ ९६ ॥

गो० टी०-लाङ्गुलानीति । विश्रावयन् व्यश्राव-
 यन् ॥ ९६ ॥ ९७ ॥

९४] ति० टी०-उपलभन्मुपालभन् ॥ ९४ ॥
 इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीय
 आदिकाव्ये युद्धकाण्डे नवतितमः सर्गः ॥ ९० ॥

रा० टी०-उपसंहरन्नाह-ततिति । लक्ष्मणस्य प्रियसुहृदः
 ममुकरमन्यैः कर्तुमशक्यं लक्ष्मणस्य कर्म अभिवीक्ष्य हृष्टाः
 बभूवुरिति शेषः देवाः अपि इन्द्ररिपुं निहतं निशम्य परमं
 मनःप्रहर्षमुपलभन् उपालभन् ॥ ९५ ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणव्याख्याने रामायणशिरोमणौ
 युद्धकाण्डे एकनवतितमः सर्गः ॥ ९१ ॥

गो० टी०-तदमुकरमिति । अमुकरं मुकरम्, सर्वेषां

१ ववर्षुरिति गो. पाठः । २ अभूतदेति गो. पाठः । ३ शशंसुरिति गो. पाठः । ४ केल्येति गो. पाठः । ५ सर्वे इति गो. पाठः । ६ शक्रोति रा.
 पाठः । ७ नदन्त्येति गो. पाठः । ८ जग्मिति गो. रा. पाठः । ९ कपय इति गो. पाठः । १० जा इति गो. पाठः ।

एकनवतितमः सर्गः ।

इन्द्रजितं हत्वा सौमित्रिः राममुपजगाम ततो विभीषणमुखारुणस्यराजपुत्रिणो रामः सौमित्रिः सुग्रीवप्रायाशङ्कं कृती यदविरादेव पुनरुत्तिष्ठतस्तदशननं विजेष्ये इति सादरवचनैः संयुज्य सुग्रेणमन्त्राद्य कथय गोविन्दशत्रुहर्त्रियदिशं च श्रेणेन तथानुष्ठिते-
श्वजः कथयश्च विशल्या जहृणुः ।

रुधिराक्षिन्नगात्रस्तु लक्ष्मणः शुभलक्ष्मणः । वभूव हृष्टं हत्वा शत्रुनेत्राग्नादये ॥ १ ॥
ततः स जाम्बवन्तं च हनून्तं च वीर्यवान् । संनिपत्य महातेजास्तांश्च सर्वान्यतैकतः ॥ २ ॥
आजगाम ततः शीघ्रं यत्र सुग्रीवराघवौ । विभीषणमवष्टभ्य हनून्तं च लक्ष्मणः ॥ ३ ॥
ततो राममभिक्रम्य सौमित्रिरभिवाद्य च । तस्यौ भ्रातृपमीक्ष्यः शक्रोन्मत्तापुतो यथा ॥ ४ ॥
निष्ठनन्निव चागत्यै राघवाय महात्मने । आचक्षत तदा वीरौ धोरपिन्द्रजितौ वधम् ॥ ५ ॥
रावणस्तु शिरश्छिन्नं लक्ष्मणेन महात्मना । न्यवेदयत रामाय तदा हृष्टो विभीषणः ॥ ६ ॥
श्रुत्वैव तु महावीर्यो लक्ष्मणेनेन्द्रजिद्वयम् । प्रहर्षमतुलं लेभे धौक्यं चेदमुवाच ह ॥ ७ ॥

प्राणप्रतिष्ठापकमिति वा । प्रियछद्दः सर्वप्रियछद्दः । उपल-
भक्षित्यत्र अष्टात्मनेपदाभावावापौ । देवा इन्द्ररिपुं विनिहतं
निशम्य परमं मनःप्रहृष्टम् उपलभ्य उपालभन्त । अथ अमु-
कं तत् इन्द्रजिद्वन्तं प्रियछद्दः लक्ष्मणस्य । कर्म कृतिविषय-
वन्तम् । अभिर्वाक्ष्य हृष्टाः विस्मिताः । आमन्त्रितः शेषः ।
" विस्मितप्रतिपातयोनेति वक्तव्यम् " इति इष्टेः पाक्षिक-
इष्टभावः । देवाश्चावणादिभ्येन प्रथममिन्द्रजिद्वन्तं श्रुत्वा
मनुष्टाः सन्तः पश्चात्तस्यान्यन्ताशङ्कयादतये मन्वावा । युद्ध-
समिभागस्य तत्प्रत्यक्षीकृत्य विस्मिता आसन्नित् भावः ॥ १५ ॥
इति श्रीमोघिन्द्रा जतिरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नाकरीयाख्यान-
युद्धकाण्डव्याख्याने एकनवतितमः सर्गः ॥ ९१ ॥

१] ति० टी०—रुधिरति ॥ १ ॥

रा० टी०—इन्द्रजिद्विधानन्तरकालिकं लक्ष्मणवृत्तान्तमाह-
रुधिरत्यादिभिः । तमिन्द्रजितं हत्वा रुधिरं निहतन्द्रजिच्छ-
रीरोत्थितरक्तैः क्रिन्नं गात्रं यस्य स लक्ष्मणः हृष्टो बभूव ॥ १ ॥

गो० टी०—अथ लक्ष्मणश्चाघनं-रुधिराक्षिन्नगात्रेत्यादि १ ।

२] ति० टी०—संनिपत्य संयुज्य ॥ २ ॥

३] ति० टी०—युद्धव्रणजपीडावगताद्विभीषणं हनून्तं
चावष्टभ्य । अवलम्ब्येत्यर्थः ॥ ३ ॥

रा० टी०—तत इति । लक्ष्मणः जाम्बवत्प्रभृतीन् सजि-
पत्य गृहीत्वैत्यर्थः विभीषणं हनून्तं चावष्टभ्य यत्र राघवो
नय शीघ्रमाजगाम श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ २ ॥ ३ ॥

गो० टी०—तत इत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् ॥ सजिह्व-
सपीभूय । अवष्टभ्य युद्धपारवश्यादवलम्ब्य ॥ २ ॥ ३ ॥

४] ति० टी०—अभिक्रम्य प्रदक्षिणीकृत्य । शक्रस्येन्द्रा-

सुजो यथा यशोपेन्द्र इन्द्रसमीपं तिष्ठति तद्वन् । ' इन्द्रस्यैव
वृहस्पतिः ' इति पाठे गुणपदान्ताभावेनवस्थानमात्रं दृष्टान्त
इत्यर्थः ॥ ४ ॥

रा० टी०—तत इति । सौमित्रिः राममभिक्रम्य भ्रातृसमी-
पस्यस्सन् शक्रस्य समीपस्य इन्द्रानुज उपेन्द्र इव तस्यो ॥ ४ ॥

गो० टी०—तत इति । इन्द्रस्यैव वृहस्पतिरिति पार-
तन्त्र्यमात्रं भाष्यम् ॥ ४ ॥

५] ति० टी०—निष्ठनन्निव । विभीषण इत्याक्षयः ।
हृष्टो विभीषणः संतुष्टागमनेनेन्द्रजिद्वयं निष्ठनन्निव यत्नित्व-
कृतमागत्य राघवाय सामान्यत इन्द्रजिद्वयमाचक्ष ॥ ५ ॥

रा० टी०—निष्ठनन्निव । वीरौ लक्ष्मणः निष्ठनन् प्रसा-
दविशिष्टमुखदशनैरेन्द्रजिद्वयं कथयित्वागत्य इन्द्रजितौ वध-
माचक्ष ॥ ५ ॥

गो० टी०—निष्ठनन्निव । निष्ठनन् अव्ययान्तरं वदति-
त्यर्थः । इवगच्छो वाक्यालंकारः । आयासस्याभिनयनमावेणा-
लीकत्वयोनताय वा ॥ ५ ॥

६-७] ति० टी०—ततः किंकर्तुको वध इत्याकाङ्क्षाया-
माह—राघवोरिति । शिशमिति न्यवेदयत् ॥ ६ ॥ ७ ॥

रा० टी०—राघवोरिति । हृष्टो विभीषण लक्ष्मणेन
छिन्नं रावणेविश्रगः रामाय न्यवेदयत् ॥ ६ ॥

गो० टी०—रामसमिपौ संकीच्यता लक्ष्मणेनाविशेषणेन्द्र-
जिद्वयकथनाद्विभीषणः स्पष्टतयाह—राघवोरिति । यद्वा
लक्ष्मणेन मूचनयोक्तव्यि हर्षप्रकर्षणं विभीषणः पुनराह—
रावणरिति ॥ ६ ॥

रा० टी०—श्रुत्वैति । महावीर्यो रामः लक्ष्मणेन कृतमि-
न्द्रजिद्वयं श्रुत्वैव अतुलं प्रहर्षं लेभे इदं वाक्यमुवाच ॥ ७ ॥

१ शक्येति गो. रा. पाठः । २ निहृत्येति गो. पाठः । ३ तीव्रमेति गो. पाठः । ४ इन्द्रस्यैव वृहस्पतिरिति गो. पाठः । ५ आगम्येति गो. पाठः ।
६ रामो वाक्यमिति गो. रा. पाठः ।

सायु लक्ष्मण तुष्टोऽस्मि कर्म चासुकरं कृतम् । रावणेहि विनाशेन जितमित्युपधारय ॥ ८ ॥
 स तं शिरस्युपाधाय लक्ष्मणं कीर्तिवर्धनम् । लज्जमानं बलात्स्नेहादङ्कुमारोप्य वीर्यवान् ॥ ९ ॥
 उपवेश्य तमुत्सङ्गे परिष्वज्यावपीडितम् । भ्रातरं लक्ष्मणं स्निग्धं पुनः पुनरुदैक्षत ॥ १० ॥
 शल्यसंपीडितं शस्तं निःश्वसन्तं तु लक्ष्मणम् । रामस्तु दुःखसंतप्तं तं तु निःश्वासपीडितम् ॥ ११ ॥
 मूर्ध्नि चैनमुपाधाय भूयः संस्पृश्य च त्वरन् । उवाच लक्ष्मणं वाक्यमाश्वास्य पुरुषर्षभः ॥ १२ ॥
 कृतं परमकल्याणं कर्म दुष्करकर्मणा । अद्य मन्ये हते पुत्रे रावणं निहतं युधि ॥ १३ ॥
 अद्याहं विजयी शत्रौ हते तस्मिन्दुरात्मनि । रावणस्य नृशंसस्य दिष्ट्या वीर त्वया रणे ॥ १४ ॥
 छिन्नो हि दक्षिणो बाहुः स हि तस्य व्यपाश्रयः । विभीषणहनूमद्भ्यां कृतं कर्म महद्गणे ॥ १५ ॥
 अहोरात्रैस्त्रिभिर्वीरः कथंचिद्विनिपातितः । निरमित्रः कृतोऽस्म्यद्य निर्यास्यति हि रावणः ॥ १६ ॥
 बलव्युद्देन महता निर्यास्यति हि रावणः । बलव्युद्देन महता श्रुत्वा पुत्रं निपातितम् ॥ १७ ॥

गो० टी०—श्रुत्वेति । महावीर्यो राम इत्यन्वयः ॥ ७ ॥
 ८] ति० टी०—जितमित्युपधारय । इदमनेनैवाम्भाभि-
 रिति शेषः ॥ ८ ॥

रा० टी०—वाक्यमाश्रमाह—साध्विति । हि यतः रावणे
 विनाशेन जितं गच्छन्वातमिति शेषः इत्युपधारय निश्चितः अतः
 हे लक्ष्मण असुकरमन्यैर्दुष्करं कर्म त्वया कृतमस्मत्तुष्टोऽस्मि ॥ ८ ॥

गो० टी०—साध्विति । उक्तं कृतं उक्तव्यं कृतम् ।
 कर्मणा युक्तकर्मणा ॥ ८ ॥

९] ति० टी०—लज्जमानं धातुः संनिधयेन कृतमिति
 वक्तुं लज्जया युतम् । क्रियाबाहुल्याच्चेतेषु श्लोकेषु पुनःपुनः
 कर्मपदप्रयोगः । अङ्कुमारोप्याङ्कुं उपदेनवायुः कृण्व ॥ ९ ॥

१०] ति० टी०—अवपीडितम् । शस्त्रप्रैरिति शेषः ।
 यद्वावपीडितं गाढमालिङ्ग्य ॥ १० ॥

रा० टी०—स इति । लज्जमानमतिस्तकारप्राप्त्या प्राप्त-
 किंचिद्वृजं लक्ष्मणं सकलसङ्ग्रामसम्पन्नम् अङ्कुभिन्द्विजयेन
 निःशङ्कुकृतेन्दुपदं प्राप्तं या भ्रातृमत्त एवममृतमहर्षं न प्र-
 सिद्धं लक्ष्मणमारोप्य गृहीत्वेत्यर्थः उत्संगे उपवेश्य च अशी-
 दितं यथा भवति तथा परिष्वज्य च पुनः पुनरुदैक्षत श्लोक-
 उद्यमेकान्वयि यदि तु पूर्वश्लोकं अतिष्ठदित्यध्याह्रियेत तदा
 प्रथमत्वयः क्रिष्टकल्पना च न ॥ ९ ॥ १० ॥

गो० टी०—स तमित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । आरोप्य
 आरोपणाय कृण्व । अवपीडितं शल्यपीडितं, गाढं यथा भवति
 तथेति या । क्रियासंज्ञानमिति द्विक्रिः ॥ ९ ॥ १० ॥

११—१२] ति० टी०—शस्त्रं कृतगात्रम् ॥ ११ ॥ १२ ॥

रा० टी०—शल्येति निभमन्तमत एव निभासने पीडितं
 शल्येन संपीडा राक्षसपीडादातुत्वं जाता यस्य तमस एव दुःखेन
 पतमास्तंतापिता येन तमस एव शस्तं राक्षसहिंसाकर्तारम्
 लं लक्ष्मणं मूर्ध्नि उपाधाय संस्पृश्य च उवाच श्लोकद्वयमे-
 कान्वयि ॥ ११ ॥ १२ ॥

गो० टी०—शल्यसंपीडितमित्यादिश्लोकद्वयमेकान्व-
 यम् ॥ शस्त्रं प्रकृतम्, निभसितः स्पर्शं कृतनिभासः, त्वरन्
 संस्पृश्य । त्वरा च प्रहारस्युपागमयनायेति भावः ॥ ११ ॥ १२ ॥

१३—१४] ति० टी०—दुष्करकर्मणेन दुष्करकर्मणेन
 त्वयेति शेषः । पुत्रं हते रावणमद्य इतमेव मन्ये । ननु भक्ष्य-
 स्करत्वादिनि भावः ॥ १३ ॥ १४ ॥

रा० टी०—तदाकारमाह—कृतमिति । पुत्रं हते सति रावणं नि-
 हत मन्ये अतो दुष्करकर्मणा त्वया परम कल्याणं कर्म कृतम् १३

गो० टी०—कृतमित्यादिसाध्वैरुक्तेः । दुष्करकर्मणा
 त्वयेति शेषः ॥ १३ ॥

रा० टी०—अयेति । शत्रौ इन्द्रजिति दिष्ट्या भाग्यवशेन
 त्वया हते सति अतः रावणस्य विजया इति मन्ये इति शेषः १४

गो० टी०—रावणस्येति । व्यपाश्रयः आलम्बनम् ॥ १५ ॥

१५] ति० टी०—व्यपाश्रयोऽलम्बनभूतः । एवं लक्ष्मण-
 माश्रय्य विभीषणादीनप्याश्रयमिति—विभीषणेनेति ॥ १५ ॥

रा० टी०—छिन्न इति । तस्य रावणस्य व्यपाश्रयः अल-
 म्बनभूमिर्दक्षिणो बाहुः तत्सदृश इन्द्रजित् विभिरहोरात्रैः
 विभीषणहनूमद्भ्यां सहितेन त्वया छिन्नो विघातितः अत एव
 कथंचिन् निरमित्रः रिपुहृत्तः कृतोऽस्मि अतो महत्कर्म कृतं
 ननु रावणमत्वे कथं रिपुहृत्तत्वमित्यत आह बलव्युद्देन सहितं
 पुत्रं निपातितं श्रुत्वा रावणो हि यदि निर्यास्यति तर्हि पुत्रवध-
 संतप्तं सरावणं महता यत्नेनाहृत्याहं निहन्मिष्यामि साहैश्लोक-
 त्वयमेकान्वयि ॥ १५—१७ ॥

गो० टी०—विभीषणेनेति । अहोरात्रैस्त्रिभिरिति । एका-
 दशीद्वादशीचयोदशीभिरित्यर्थः ॥ १५ ॥

१६—१७] ति० टी०—अहोरात्रैस्त्रिभिरिति । दशम्यां
 चतुर्थप्रहरे आरम्भाच्चयोदश्यां चतुर्थप्रहरे वषादिति भावः ।
 अथ निरमित्रः कृतोऽस्मि । कथं रावणे जीवति निरमित्रत्वं
 तत्राह—निर्यास्यतीति । अवश्यं निर्यास्यति ॥ १६ ॥ १७ ॥

तं पुत्रवधसंतप्तं निर्यान्तं राक्षसाधिपम् । बलेनाहृत्य महता निहनिष्यामि दुर्जयम् ॥ १८ ॥
 त्वया लक्ष्मण नाथेन सीता च पृथिवी च मे । न दुष्प्रापा हते तस्मिञ्शक्रजेतरि चाहवे ॥ १९ ॥
 स तं भ्रातरमाश्वस्य परिष्वज्य च राघवः । रामः सुषेणं मुदितः समाभाष्येदमब्रवीत् ॥ २० ॥
 विशल्योऽयं महाप्राज्ञः सौमित्रिर्मित्रवत्सलः । यथा भवति सुखस्थस्तथा त्वं समुदाचर ॥ २१ ॥
 विशल्यः क्रियतां क्षिप्रं सौमित्रिर्मित्रवत्सलः । ऋक्षवानरसैन्यानां शूराणां द्रुमयोधिनाम् ॥ २२ ॥
 ये चाप्यन्येऽत्र युध्यन्ति सशल्या व्रणिनस्तथा । तेऽपि सर्वे प्रयत्नेन क्रियतां सुखिनस्तथा ॥ २३ ॥
 एवमुक्तः स रामेण महात्मा हरियुधपः । लक्ष्मणाय ददौ नस्तः सुषेणः परमौर्षधम् ॥ २४ ॥
 स तस्य गन्धमाघ्राय विशल्यः समपद्यत । तदा निर्वेदनश्चैव संरुद्धप्राण एव च ॥ २५ ॥
 विभीषणमुखानां च सुहृदां राघवाज्जया । सर्ववानरमुखानां चिकित्साभकरोत्तदा ॥ २६ ॥
 ततः प्रकृतिमापन्नो हृतशल्यो गतकर्मैः । सौमित्रिर्मुमुक्षुः तत्र क्षणेन विगतज्वरः ॥ २७ ॥
 तदैव रामः पुत्रगाधिपस्तथा विभीषणश्चक्षपतिश्च दीर्यवान् ।
 अवक्ष्य सौमित्रिमरोगमुत्थितं मुदा ससैन्याः सुचिरं जहर्षिरे ॥ २८ ॥
 अपूजयत्कर्म स लक्ष्मणस्य सुदुर्करं दाशरथिमेहात्मा ।
 र्धभूव हृष्टो युधि वानरेन्द्रो निशम्य तं शक्रजितं निपातितम् ॥ २९ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे एकत्रवतितमः सर्गः ॥ ११ ॥

१८] ति० टी०—निर्यान्तं च तं महता बलेन सहजेना-
 श्रयाक्रम्य निहनिष्यामि ॥ १८ ॥

गो० टी०—निगमित्र इति श्लोकद्वयमेकान्वयम् ॥ १८ ॥ १९

१९] ति० टी०—हे लक्ष्मण, नाथेन । उपद्रावनायै नाथ-
 शब्दप्रयोगः ॥ १९ ॥

गो० टी०—त्वयेति । हे लक्ष्मण तस्मिन् इन्द्रजिति हन-
 मति नाथेन पापकामेन त्वया सीता पृथिवी च न दुष्प्रापा ॥ २०

गो० टी०—त्वयेति । नाथेन याचमानेन । “नायू-
 याद्यायाम्” इत्यस्मात्पचायच् ॥ २० ॥

२०] ति० टी०—समाभाष्य सुषेणेत्येतं संबोधय ॥ २० ॥

गो० टी०—स इति । रामः भ्रातरमाश्वस्य सुषेणं समा-
 भाष्य संबोधय इदमब्रवीत् ॥ २१ ॥

गो० टी०—स तमिति । समाभाष्य आमन्त्र्य ॥ २१ ॥

२१—२२] ति० टी०—विशल्य इति । औषधिपर्वतान-
 यनानरमोषधयः सुषेणेन संगृह्य स्थापिता इत्यनेन ज्ञायते २२

गो० टी०—तदाकारताह—विशल्य इति । सौमित्रिः
 विशल्यः शल्यसंसर्गाज्जनितश्रमरहितः भूत एव सुखस्थः अत्यन्तं
 स्वस्थचितः यथा भवति तथा त्वं सुमुदाचर ॥ २० ॥

गो० टी०—सदाह्वयोयमिति । सुमुपाचर चिकित्सां
 कुरु ॥ २० ॥

गो० टी०—विशल्य इति । सविभीषणससौमित्रिः विशल्यः

शल्यसंसर्गाज्जपीडाग्रहितः क्रियतामत्र इन्द्रमदनुकृत्या तस्मिन्
 श्रमाभाषः मन्त्रितः उपद्रावनात्वे तु नयेत्यतना अहं प्रयुक्तः ॥ २१ ॥

गो० टी०—विशल्य इति । श्लोकद्वयमेकान्वयम् ॥ ऋक्ष-
 वानरसैन्यानामिति निर्धारणे पट्टी ॥ २१ ॥ २२ ॥

२३] ति० टी०—ये वानराः सशल्या व्रणिनश्च तेऽपि
 विशल्याः प्ररुद्धप्राण कायाः ॥ २४ ॥

गो० टी०—ऋक्षेति । ऋक्षवानरसैन्यानां मध्ये ये अन्यत्र
 निषुसैन्यं युध्यन्ति अप्रयुध्यन्त एत एव सशल्या व्रणिनश्च ते
 सर्वे प्रयत्नेन सुखिनः क्रियन्तां साहस्यैक एकान्वयी ॥ २२ ॥

२४—२९] ति० टी०—नस्तः नास्मिकायाम् ॥ २४ ॥ २५ ॥
 इति श्रीरामायणे श्रीरामायणस्य रामायणात्तलक वाल्मीकीय
 आदिकाव्ये युद्धकाण्डे एकत्रवतितमः सर्गः ॥ ११ ॥

गो० टी०—एवमिति । एवमुक्तः सुषेणः नस्तो नामामा-
 र्गेण परमौर्षधे लक्ष्मणाय ददौ स लक्ष्मणः तस्य गन्धमाघ्राय
 विशल्यस्ममपद्यत एतेन औषधपर्वतानयनसमये तेनोषधानि
 संगृहीतानिति मन्त्रितम् साहस्यैक एकान्वयी ॥ २३ ॥ २४ ॥

गो० टी०—तत इति । नानानन्तरम् विभीषणमुखानां
 सर्ववानरमुखानां च चिकित्साभकरोत् तदा चिकित्साभक-
 काले निर्वेदनः पीडाराहित्यं संरुद्धप्राणत्वं च अभवदिति शेषः
 भावप्रधाने ज्ञेये सुषेणविशेषणत्वे तु नये कल्पना साहस्यैक
 एकान्वयी ॥ २५ ॥

१ सशल्य इति गो. पाठः । २ उपाचरेति गो. पाठः । ३ सविभीषण इति गो. रा. पाठः । ४ क्रियन्तामिति गो. पाठः । ५ खिति गो. पाठः ।
 ६ औषधिमिति गो. पाठः । ७ तस्या इति गो. पाठः । ८ संरुद्धप्राण इति गो. रा. पाठः । ९ स तदाकरोदिति गो. तु तदाकरोदिति रा. पाठः । १० व्यय इति गो.
 पाठः । ११ सतिन इति गो. पाठः । १२ तथेति गो. पाठः । १३ आम्बवानिति गो. पाठः । १४ हृष्टा अभवत्येति यथेति निपातितं शक्रजितं निशम्येति गो. पाठः

द्विनवतितमः सर्गः ।

रान्विमुखाद्वादितशकजिदंशं सुगन्धिश्चास्त्रसंज्ञोऽनल्पं विलप्य यन्निमिनोऽयं विषादः सेव सीतेदार्णी हन्यते मयेति तां हन्तु-
मुद्यतः क्रपाणषाणी रावणः सुरार्थेनाश्रमात्येन मेधाविना स्त्रीहतिर्निन्येत्याद्युपदेशपुरःसरनीतिवचनैः कथञ्चिन्निवारितो गृहं गत्वा
सर्भां प्रविशति ।

ततः पौलस्त्यसचिवाः श्रुत्वा चेन्द्रजितो वधम् । आचक्षुरवैज्ञाय दशग्रीवाय सत्वेराः ॥ १ ॥
युद्धे हतो महाराज लक्ष्मणेन तवात्मजः । विभीषणसहायेन मिपतां नो महाद्युतिः ॥ २ ॥
शूरः शूरेण संगम्य संयुगेष्वपराजितः । लक्ष्मणेन हतः शूरः पुत्रस्ते विद्युधेन्द्रजित् ॥ ३ ॥
गतः स परमौल्लोकादशरैः संतर्प्य लक्ष्मणम् । स तं प्रतिभयं श्रुत्वा वधं पुत्रस्य दारुणम् ॥ ४ ॥
घोरमिन्द्रजितः संख्ये कश्मलं प्रविशन्महत । उपलभ्य चिरात्संज्ञां राजा राक्षसपुंगवः ॥ ५ ॥
पुत्रशोकाकुलौ दीनौ विललापाकुलेन्द्रियः । श्रा राक्षसचमूमुख्य मम वत्स महावैल ॥ ६ ॥

रा० टी०-तत इति । हतः शून्यः अक्षयसंमर्गजनितपीडा
यस्य अत एव गतः शून्योऽप्यनिर्गम्य अत एव प्रकृतिमापन्नः
विगतज्वरः नित्यं उपरगन्ति किं च निवर्तिन्येवसन्तापस्मौ-
मिविः क्षणेन मुसदे ॥ १-६ ॥

गो० टी०-एवमिति । वत्सः नमिकायाम् ॥ २-३ ॥

गो० टी०-स इति । निवेदनं वेदनामदितः ॥ २-४-२६ ॥

रा० टी०-तदेति । रामादयः सौमित्रिमोगमुन्वितम्
वेदय जहर्षि जहर्षि ॥ २-७ ॥

रा० टी०-अपुत्रयदिति । स रामः लक्ष्मणस्य दुःखं
कर्म अपुत्रयत वातस्तस्यसीधः अकृजितं निपातिनं निशम्य
दृष्टो भूय ॥ २-८ ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकिरामायणव्याख्यानं रामायणशिरो-
मणौ युद्धकाण्डे द्विनवतितमः सर्गः ॥ १-२ ॥

गो० टी०-तथैवेति । भद्रा युक्तमिति शेषः । सुरा
युक्तं सौमित्रिमण्डय जहर्षि इति संबन्धः । जहर्षि इत्यत्र
गुण भाषिः ॥ २-७ ॥ २-८ ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकिरामायणव्याख्यानं रामायणशिरो-
मणौ युद्धकाण्डे द्विनवतितमः सर्गः ॥ १-२ ॥

१] ति० टी०-अथ रावणवृत्तान्तमाह-तत इत्यादि ।
सचिवा अग्निशस्त्रपातदिमन्त्रिणः । अजय अग्निमा ज्ञा
ज्ञानं गत्य तस्मै । पुत्रपुत्रान्तरज्ञानं हतायेत्यर्थः । तीर्थतु-
अज्ञायाजिज्ञाय दृष्ट्वा । पुत्रं श्रुत्वा यथापुत्रमृमि गत्वा
प्रत्यक्षीकृत्या यदस्ति तथैवमाह ॥ १ ॥

रा० टी०-इति लक्ष्मणवृत्तान्तमाह-तत इत्यादि ।
माह-तत इत्यादिभिः । पौलस्त्यसचिवाः इन्द्रजितो वधं
श्रुत्वा अवज्ञाय सर्वसमुरूपानादरकथं दशग्रीवायचक्षुः ॥ १ ॥

गो० टी०-अथ सीतावधोयोगपर्यन्तो रावणस्य पुत्रशो-
कतिशय उच्यते-ततः पौलस्त्यसचिवा इत्यादि । पौल-

स्त्यसचिवाः रावणमातृवर्तिनः सहायभूताः, इन्द्रजितं हतं
श्रुत्वा स्वयमभिजाय साभिज्ञानं दृष्ट्वा, मन्त्रिणाः सन्तो राव-
णाय आचक्षुः आचक्षुरि । अथवा अभिजायेति चतुर्थी ।
पूर्वमेव यज्जिघ्रेन निश्चिततद्वायेत्यर्थः । अवज्ञायेति पाठेपि
चतुर्थीपक्षे अयमेवार्थः । परान्तरे सत्वात्कारपर्यन्तदर्शनं
पाप्येत्यर्थः ॥ १ ॥

२] ति० टी०-मिपतां न इति । योद्धृगक्षमेर्देशाच्छ
विज्यायेन बोध्यम् । मिपतां साहचर्येति ॥ २ ॥

रा० टी०-तत्प्रकारमाह-युद्ध इति । विभीषणसहायो
नस्य तेन लक्ष्मणेन श्रेष्ठं संग्रहं गम्येत् अपराजितोपि श-
रस्त्वान्ममो हतः सार्धशोकं गतान्तरो ॥ २ ॥

गो० टी०-युद्ध इति । मिपतां नः अस्मासु पश्यन्स
सन्वित्यर्थः । अनन्तरयोत्तनायामस्मासु जीवस्त्वित्यर्थः अदा-
हरे पर्वी ॥ २ ॥

३] ति० टी०-विद्युधेन्द्रजितं च जयतीति विद्यु-
धेन्द्रजित् ॥ ३ ॥

रा० टी०-लक्ष्मणेनेति । विद्युधेन्द्रजित् ते पुत्रः शरैः
लक्ष्मणं संतर्प्य लक्ष्मणेन हतस्त्वन् परमान् लोकात् गतः ॥ ३ ॥

गो० टी०-शूर इत्यादिसंश्लोकं एकान्वयः ॥ क्रिया-
भेदाच्छरपदद्वयम् । विद्युधेन्द्रजि । देवेन्द्रजित् ॥ ३ ॥

४] ति० टी०-परमौल्लोकात् । वीरप्राप्तामिति भावः ।
द रुणं शोकं तत्कथात् । प्रतिनयमतिभयंकरम् ॥ ४ ॥

रा० टी०-स इति । स रावणः प्रतिभयं भयंकरं दारुणं
दारकमत एव बोधस्तदानीयमिन्द्रजितो वधं श्रुत्वा महत्
कश्मलं मूर्छां प्राविशत प्राप ॥ ४ ॥

गो० टी०-स इति । दारुणं करुणम् घोरं तीक्ष्णम् ।
कश्मलं मूर्छाम् । मूर्छां तु कश्मलं मोह इत्यमरः ॥ ४-६ ॥

५-६] ति० टी०-घोरं तीक्ष्णम् । कश्मलं मूर्छाम् ५॥६

१ जितं हतमिति गो. पाठः । २ अयोत गो. पाठः । ३ यथा इति गो. रा. पाठः । ४ खिति गो. पाठः । ५ संतापेति गो. पाठः । ६ चाति गो.
पाठः । ७ अर्द्ध इति गो. पाठः । ८ रथेति गो. रा. पाठः ।

जित्वेन्द्रं कथमथ त्वं लक्ष्मणस्य वशं गतः । ननु त्वमिष्टाभिः क्रुद्धो भिन्याः कालान्तकावपि ॥ ७ ॥
 मन्दरस्यापि शृङ्गाणि किं पुनर्लक्ष्मणं युधि । अथ वैवस्वतो राजा भूयो बहुमतो मम ॥ ८ ॥
 येनाथ त्वं महाबाहो संयुक्तः कालधर्मणा । एष पन्थाः सुयोधानां सर्वाग्रगणेष्वपि ॥
 यः कृते हन्यते भर्तुः स पुमान्स्वर्गमृच्छति ॥ ९ ॥
 अथ देवगणाः सर्वे लोकास्त्रा भर्षण्यः । इतमिन्द्रजितं हृष्टो मुखं स्वप्स्यन्ति निर्भयाः ॥ १० ॥
 अथ लोकास्त्रयः कृत्स्ना पृथिवी च सकानना । एकेनेन्द्रजिता हीना शुन्येव प्रतिभाति मे ॥ ११ ॥
 अथ नैर्ऋतकन्यानां श्रोण्याम्यन्तःपुरे स्वप् । करेणुमद्भ्यस्म यथा निनादं निरिगद्रे ॥ १२ ॥
 यौवराज्यं च लङ्कां च रक्षांसि च परंतप । पातरं मां च भार्याश्च क गतोऽमि विहाय नः ॥ १३ ॥
 मम नाम त्वया वीर गतस्य यमसादनम् । प्रेतकायाणि कार्याणि विपरीते दि वर्तसे ॥ १४ ॥
 स त्वं जीवति सुग्रीवे लक्ष्मणे न च रावणे । मम शल्यमनुद्धृत्य क गतोऽमि विहाय नः ॥ १५ ॥
 एवमादिविलापति रावणं राक्षसाधिपम् । आविवेश महान्क्रोपः पुत्रव्यभक्तसंभवः ॥ १६ ॥

गो० टी०—उपलभ्येति । मन्दरपुङ्खः विना संज्ञाम्-
 कल्प्य विलाप ॥ ६ ॥

गो० टी०—विनापाकारमाह—इत्यादिभिः । इन्द्रं जित्वा
 विजयमानस्तं लक्ष्मणस्य वशं कथं गतः ॥ ७ ॥

७] ति० टी०—कालान्तकौः कायः सर्वसंहारकः । अन्तकम्-
 रचिकृतः ॥ ७ ॥

गो० टी०—मन्विषि । क्रुद्धो दम्भं मन्दरपुङ्खशृङ्गाणि कथं
 त्वको मूल्यममपि भिन्याः सत्वं लक्ष्मणं जि-ताः इति हिमः ।

गो० टी०—ननु त्वमिति । ननु विजयमानोऽपि । कायान्त-
 को यमस्य प्रतिभेदो ॥ ७ ॥

८] ति० टी०—भूयो बहुमतो मया युद्धं श्लाघ्यः ॥ ८ ॥

गो० टी०—अर्थेति । येन हेतुना त्वं कालधर्मणा मृत्युना
 संयुक्तः तेन हेतुना अथ वैवस्वतो सुयुक्तो राजा बहु भूयो
 अन्यधिको मम मतो जातः ॥ ८ ॥

गो० टी०—अद्येति । भूयो अधिशयेन । कालधर्मणा यम-
 णेन । आपांनिवृ ममाखान्तः । संयुक्तः संयोजितः ॥ ८ ॥

९] ति० टी०—येन वैवस्वतेन त्वं कालधर्मणा कालधर्मण
 संयुक्तः संयोजितः । यो भर्तुः कृते हन्यते स पुमान्स्वर्ग-
 मृच्छति । एष पन्थाः सुयोधानां नरशत्रुसत्त्वान्-योधानां न
 कालधर्मतत्त्वः, किं तु देवादिगणेष्वपि व्याह—स्वर्गमार्गेण ।
 एवं युद्धमरणस्य सकलशरजनाक्रुद्धितया युद्धेन त्वं न
 शोचामीनि भावः ॥ ९ ॥ १० ॥

गो० टी०—एष इति । भर्तुः कृते स्वपश्य यो हन्यते स
 पुमान् स्वर्गमृच्छति अतः सर्वमरणेषु अविना मनुष्यादिषु
 विजयमानानां सुयोधानां एष व्याख्यं शरीरत्वाम् एष पन्थाः
 स्वर्गमार्गः एतेन त्वं तु कल्याणमैव जातमिति सूचितम् ॥ ९ ॥

गो० टी०—अद्येति । देवगणादयः निर्भयास्तन्तः मुखं
 स्वप्स्यन्ति एतेन इदमेव मम महदुःखमिति सूचितम् ॥ १० ॥

गो० टी०—पुत्रमरणस्य । भार्याश्च त्वमापुह्यते त्वं न
 शोचामीत्याह—एष इति । एषः युद्धमरणस्य पन्थाः ॥ ९ ॥

गो० टी०—यं यमस्य नादश्रोत्रान्तकत्वा । मयस्त्वया-
 दशान्तकमाह—एष इति ॥ ९ ॥ ११ ॥

११] ति० टी०—अग्रे लोकाः पाताशाग्निराज्याः प्र-
 थिव्याः पुण्यफेः सकानना विधेयैव त्वं यः । किं च ममेकने-
 न्द्रजिता शस्त्रा मतो पृथिवी अन्येन नास्ति ॥ ११ ॥

गो० टी०—अर्थेति । अग्रेय म प्रतिभाति ॥ ११ ॥

१२-१३] ति० टी०—यं यमस्य नादश्रोत्रान्तकत्वा ॥ १२ ॥ १३ ॥

गो० टी०—अद्येति । अन्तःपुरे वैवस्वकन्यानां वं राघवं
 व्यापसि ॥ १२ ॥

गो० टी०—अद्येति । लोकास्त्रयः इत्युक्ताणि पृथिव्याः
 प्रथमपादं पातालगात्रं । यथा त्वं तथा आगतः पृथिव्या-
 यन इत्येतो ॥ १३ ॥

गो० टी०—यानुशास्यायेति । दीपसाध्यादि विहाय त्वं
 क गतोऽमि ॥ १३ ॥

गो० टी०—यो यमस्य नादश्रोत्रान्तकत्वा । नः शोचामि शोचामी-
 नम ॥ १३-१४ ॥

१४-१५] ति० टी०—यममिति । प्रमिदो । मम त्वया
 प्रेतकायाणि वने शोचामि । त्वं च विपरीते वर्तसे यमस्त-
 दीपान मया कल्याणमि भविष्यति ॥ १४ ॥ १५ ॥

गो० टी०—यममिति । यमसादनं गतय मे प्रेतकायाणि
 त्वया कायाणि कर्तव्यानि अतः विपरीते पथि मामं त्वं दि
 कथं वर्तसे मां प्रवर्तयसि ॥ १४ ॥

गो० टी०—स इति । सुग्रीवसौ जीवति मति मम शन्यं
 दुःखमनुद्धृत्य मे विहाय क गतोऽमि ॥ १५ ॥

१६] ति० टी०—'रावणं च ममाविमम' इति पाठे
 मय्यगमिः समाधिर्मनोयथा तां गच्छतीत्यर्थे इति तथैः १६

प्रकृत्या कोपनं ह्येनं पुत्रस्य पुनराधयः । दीप्तं संदीपयामासुर्धर्मैर्जकमिव रश्मयः ॥ १७ ॥
 ललाटे भ्रुकुटीभिश्च संगताभिव्यरोचत । युगान्ते सह नक्रैस्तु महोर्मिभिरिवोदधिः ॥
 कोपाद्विजृम्भमाणस्य वक्राद्व्यक्तमिवैव ज्वलन् । उत्पपात सधूमाग्निर्द्वित्रस्य वदनादिव ॥ १८ ॥
 स पुत्रवधसंतप्तः शूरः क्रोधवशं गतः । समीक्ष्य रावणो बुद्ध्या वैदेह्या रोचयद्वधम् ॥ १९ ॥
 तस्य प्रकृत्या रक्ते च रक्ते क्रोधाग्निनापि च । रावणस्य महाघोरे दीप्ते नेत्रे बभूवतुः ॥ २० ॥
 घोरं प्रकृत्या रूपं तत्तस्य क्रोधाग्निमूर्च्छितम् । बभूव रूपं क्रुद्धस्य रुद्रस्येव व्यवस्थितम् ॥ २१ ॥
 तस्य क्रुद्धस्य नेत्राभ्यां प्रापतन्नश्रुबिन्दवः । दीपाभ्यामिव दीप्ताभ्यां सार्चिषः स्नेहबिन्दवः ॥ २२ ॥
 दन्तान्विदशतस्तस्य श्रूयते दशनस्वनः । यन्त्रस्याकर्ष्यमाणस्य मथ्यन्तो दानवैरिव ॥ २३ ॥
 कार्लाग्निरिव संकुद्धो यां यां दिशमवैक्षत । तस्यां तस्यां भयत्रस्ता राक्षसाः संविलिलियरे ॥
 तमन्तकमिव क्रुद्धं चराचरचिखादिषुम् । वीक्षमाणं दिशः सर्वा राक्षसा नोपचक्रुः ॥ २४ ॥
 ततः परमसंकुद्धो रावणो राक्षसाधिपः । अवशीद्रक्षसां मध्ये संस्तम्भयिषुराहवे ॥ २५ ॥
 मया वर्षसहस्राणि चरित्वा परमं तपः । तेषु तेष्ववकाशेषु स्वयंभूः परितोषितः ॥ २६ ॥

रा० टी०—पुत्रमिति । एवमादिविज्ञापेन आत्तं रावणं पुत्रव्यसनसम्भवः महान् कोप आविवेश ॥ १६ ॥

१७-१८] ति० टी०—पुत्रस्याधयः पुत्रनाशजा आधयः । प्रकृत्या कोपनम्, अत एव दीप्ते मित्ये कोपदीप्तं पुनराधयो दीपयामासुः ॥ १७ ॥ १८ ॥

रा० टी०—प्रकृत्येति । प्रकृत्या कोपनमेनं रावणं पुत्र-
 त्याधयः पुत्रमरणजनितव्यथाः धर्मं निराधे दीप्तमर्कं रश्मय इव संदीपयामासुः ॥ १७ ॥

रा० टी०—कोपादिति । कोपात् विजृम्भमाणस्य रावणस्य वक्रात् अभिव्यजलन् स धूमाग्निः पुत्रस्य वदनादिव उत्पपात १८

गो० टी०—प्रकृत्येति । प्रकृत्या कोपनमित्यस्य विवरणम् दीप्तमिति । पुत्रस्य पुत्रसंबन्धिन्यः । पुत्रविषया इत्यर्थः । आधयः शोकाः पुनः श्रूयः संदीपयामासुः कोपयामासुः अकर्मपक्षे कृत्यामासुरित्यर्थः ॥ १४ ॥

गो० टी०—ललाट इति । भ्रुकुटीभिरिति बहुवचनं दश-
 शिस्त्वेत्यात् ॥ १८-२३ ॥

१९-२२] ति० टी०—बुद्ध्या समीक्ष्य । वैदेही किल मे पुत्रवधमूलमित्यालोच्येत्यर्थः ॥ १९-२२ ॥

रा० टी०—स इति । रावणः बुद्ध्या अन्तःकरणेन समीक्ष्य सतीव मत्पुत्रवधे निमित्तमिति निश्चित्य वैदेह्याः वधं रोचयत् अरोचयत् आगमशास्त्रस्यानित्यत्वादङ्गभावः ॥ १९ ॥

रा० टी०—तस्येति । रावणस्य नेत्रे महाघोरे बभूवतुः २०

रा० टी०—घोरमिति । क्रोधाग्निमूर्च्छितं तस्य रूपं क्रुद्धस्य रुद्रस्य रूपमिव व्यवस्थितं बभूव ॥ २१ ॥

रा० टी०—तस्येति । दीप्ताभ्यां दीपाभ्यां स्नेहबिन्दव इव तस्य रावणस्य नेत्राभ्यामश्रुबिन्दवः प्रापतन् ॥ २२ ॥

२३] ति० टी०—यन्त्रस्य मन्दररूपमथनयन्त्रस्य वासु-
 किना कर्णेन दानवैः कृष्यमाणस्य मध्नतः क्षीरादिधनमथनं कुर्वन्तो मन्दरस्येव ॥ २३ ॥

रा० टी०—दन्तानिति । दानवैः आकृष्यमाणस्य अत एव मध्नतः अमृतमन्थनं कुर्वतः यन्त्रस्य मन्दररूपमथनस्य स्वन इव दन्तान् विदशतः तस्य रावणस्य दशनस्वनः श्रूयते ॥ २३ ॥

गो० टी०—दन्तानिति । आवेष्टयमानस्य भ्राम्यमाणस्य, यन्त्रस्य तिलपीडनयन्त्रस्य । दानवैर्बलवद्विदशित्यर्थः ॥ २४ ॥

गो० टी०—कालाग्निरिवेति । संविलिलियरे स्तम्भादि-
 व्यवहिता बभूवुरित्यर्थः ॥ २५ ॥

२४] ति० टी०—नोपचक्रुः समीपं न प्रापुः ॥ २४ ॥

रा० टी०—तमिति । क्रुद्धमन्तकमिव चराचरचिखादिषुं चराचरं खादितुमिच्छुमत एव सर्वाः दिशो वीक्षमाणं तं रावणं राक्षसा नोपचक्रुः समीपं प्रापुः ॥ २४ ॥

गो० टी०—तमिति । चिखादिषुं संहतुमिच्छुमित्यर्थः । नोपचक्रुः नोपसेदुः ॥ २६ ॥

२५] ति० टी०—आहवे युद्धे । संस्तम्भयितुः प्रतिष्ठाप-
 यितुमिच्छुः । राक्षसानिति शेषः । द्वित्वाभाव आर्पः ॥ २५ ॥

रा० टी०—तत इति । परमसंकुद्धो रावणः आहवे संस्तम्भयि-
 तुः राक्षसान् प्रतिष्ठापयितुमिच्छुस्सन् राक्षसां मध्येऽब्रवीत् २५

गो० टी०—तत इति । संस्तम्भयिषुराहवे युद्धभीतान् राक्षसान् युद्धे स्थापयितुकामः । सनि द्विवचनाभाव आर्पः २७

२६] ति० टी०—अवकाशेषु तत्तत्तपःसमाप्तिस्मयेऽ
 स्वायंभुवस्थानविषयेषु वा ॥ २६ ॥

रा० टी०—तदाकारमाह—अयंति । वर्षसहस्राणि परमं-

१ इदं पञ्चमधिकं गो. पाठः । २ असौति गो. रा. पाठः । ३ दुरासदमेति गो. पाठः । ४ असेति गो. पाठः । ५ दीप्ताभ्यामिव दीपाभ्यामिति गो. पाठः । ६ आवेष्टयमानस्येति गो. पाठः ७ महत् इति गो. रा. पाठः । ८ इदं पञ्चमधिकं गो. पाठे ।

तस्यैव तपसो व्युष्ट्या प्रसादाच्च स्वयंभुवः । नासुरेभ्यो न देवेभ्यो भयं मम कदाचन ॥ २७ ॥
कवचं ब्रह्मदत्तं मे यदादित्यसमप्रभम् । देवामुरविमर्देषु न छिन्नं वज्रमुष्टिभिः ॥ २८ ॥
तेन मामथ संयुक्तं रथस्थमिह संदुगे । प्रतीयान्कोऽथ मामानौ साक्षादपि पुनरः ॥ २९ ॥
यत्तदाभिप्रसन्नेन सशरं कार्मुकं महत् । देवामुरविमर्देषु मम दत्तं स्वयंभुवा ॥ ३० ॥
अथ तूर्यशतैर्भीमं धनुस्त्याप्यतां मम । रामलक्ष्मणयोरेव त्रिधाय परमादधे ॥ ३१ ॥
स पुत्रवधसंतप्तः क्रूरः क्रोधवशं गतः । समीक्ष्य रावणो बुद्ध्या सीतां हन्तुं व्यवस्यत ॥ ३२ ॥
प्रत्यवेक्ष्य तु ताम्राक्षः सुयोरो घोरदर्शनः । दीनो दीनस्वरान्सर्वस्तितानुवाच निशाचरान् ॥ ३३ ॥
मायया मम वत्सेन वञ्चनार्थं वनौकसाम् । किञ्चिदेव हतं तत्र सीतेत्यमिति दक्षितम् ॥ ३४ ॥
तदिदं तथ्यमेवाहं करिष्ये प्रियमात्मनः । वैदेहीं नाशयिष्यामि क्षत्रवन्द्यमनुव्रताम् ॥ ३५ ॥
इत्येवमुक्त्वा सचिवांस्वद्गमाश्च परामुशत ॥ ३५ ॥

पञ्चरित्वा तेषु तेषु अवकाशेषु नृनलपम्पामाप्तिमयेषु मय-
न. पञ्चरित्वा ॥ २६ ॥

गा० श्री०-मयेति । अवकाशेषु तपसमाप्तिषु ॥ - ८ ॥

२७] लि० श्री०-गुह्या कल्पेदंगत ॥ २७ ॥

रा० टी०-नस्वेति । न्यस्येति प्रसादानस्य तत्त्वो ॥
॥ कृत्योदयेन अतःसादित्यो मम भयं न ॥ २७ ॥

योग-टी०-तत्त्ववैयर्थ्यादि । व्यष्ट्या समूहः । व्यष्टिः
 त्वं व्यष्टौ चन्द्रमसः । भवामर्शं हेतुमाह—कलषमिति ।
 त्वं त्वमात्रं कलषमिति, त्वमादिति, ध्वंशान्वयः । त्वं—तेजः ।

२८] ति० श्री०-भगवत्पाद-कवचमिति ॥२॥

अथ हेतु-ध्यायार्थं प्रमाणमाह—कथञ्चमिति । कथ-
तं यन्म कथञ्च तत् देवास्तुत्यभिदंषु मया सह देवास्तुत्यभिदंषु
विद्यम ॥ २८ ॥

२९.] ति० टी०—कद्रोक्तित्वादयस्तस्य पुनश्चिन्तनं दो
षाय । प्रतीयादभिमुखो भवेत् ॥ २९ ॥

रा० टी०-तेनेति । नेन अभयप्राप्तिहेतुता आजौ स्थल्य
 ॥ निविलेयताकर्तारं संयुगे संप्रामार्थं पुरन्दरः पुरदारगम-
 र्गेषु कः प्रतीयान् सम्मुखमागच्छन् न कोपीत्यर्थः ॥ २५ ॥

योऽ टी०-तेनति । तेन दवचेन संयुक्तं स्वयम् म.प्र
 ह मयंभे कः प्रतीयात् आभिषुक्तयेनागरहेत् । अथ मामाजौ
 पाक्षायुस्त्वंदोषीति न प्रतीयादिति च योज्यम् । अयंमिदो
 १५ क्रियापदमस्येव । अनेकेवाख्याने अथ मामात्रादिति
 इत्युक्तं स्यात् ॥ ३६ ॥

३०] ति० टी०—तदस्य न्य व्याख्यानम्—देवासुरवि-
मर्देष्यति । तद्विषयं भिषसत्रेन प्रीतेन यद्वतुर्दम ॥ ३० ॥

३१] ति० टी०-तदय नृयंगतैरनंकमकृत्यवाग्वनिभिः
मह परं यलुब्रह्मदत्तं यलुव्याप्यतामुद्भियताम् । आहं रा-
मलक्ष्मणयोर्वधाय ॥ ३१ ॥

रा० टी०-यदिति । देवासुरविमर्शेषु अभिप्रसन्नेन स्वयं-

भुवा यत्तु तस्मिन् दले तद्वर्गं मयः प्रोक्तं तद्वर्गं भद्रार्थि-
कालेनैवार्थः उपलब्धिः भवति। उदाहरणस्य नाम नक्षत्र-
तन्मेवार्थः १०३५४३५४

गो. ५१०-गन्धर्वशास्त्रादिप्रमाणानुसारं गो. ५१०-
 विमर्श विमर्शानुसारं गो. ५१०-अथ गन्धर्वशास्त्रादिप्रमाणानुसारं
 विमर्श विमर्शानुसारं गो. ५१०-अथ गन्धर्वशास्त्रादिप्रमाणानुसारं

2.] Propter quod dicitur in illius
scriptis, a 2. a

गो. प्रो. सरू द्विनि । गो. अंता दन्तु व्यवस्थान विव
यसकरोत् ॥ २ ॥

३३ । ति० श्री०-पद्मार्गे श्रीगणेशः ॥ ३३ ॥

मम प्रीति-प्रतीति । तामासी सखी-सिन्धु-सखी-
मान-पत्न्यैस्तु उपाय-व ॥ ३३ ॥

गा० टी०-वृत्तप्रवेश्यानि । ग्रा० टी०-सुखोऽप्युत्ति ॥ ३३॥

३४] ति० टी० वि० । त्रिभिः हने भवेत् एतां तावन्मि-
त्वादे इये सम्भवतीति दातुमा मपि त्रिभिः तदिदं प्रशङ्गाप्रवि-
यकत्वं न पृथग्व्याख्यतः प्रियं यस्यां कनिष्ठे ॥ ३४ ॥

शा० टी०—तदाकारमाह—आद्यद्येति । मम तत्वेन पुत्रेण-
जनौक्यां पतनार्थमप्यहो निश्चितं ह्येतत्पतनमप्येवमनुनि
हये सीता इति निमित्तम् ॥ ३० ॥

[illegible]

श्री १००-३ प्रमाणायाम् । पृष्ठपत्रे मध्य ३०० ॥

३१] ति० २१०-वसवः-वदहामसि । वसवः
वसुतोर्धा वस ॥ २१ ॥

ग० शि०-सदिति । तत्र पञ्चमविंशं भाषावतनं तत्र
मन्त्रमैव इति पञ्चमि अत्र तत्र इत्येवम् । तत्रमनुवृत्तां मीतां
नात्रापि पञ्चमि इत्येवमपि चित्वात् । तत्र पराभूतं अणु-
हृतं मादं श्लोक एकान्वयी ॥ २५ ॥ ३६ ॥

उत्प्लव्य गुणसंपन्नं विमलाम्बरवर्चसम् । निष्पपात स वेगेन सभार्यः सचिवैर्वृतः ॥ ३६ ॥
 रावणः प्रवशोक्तं सुशमाकुलचेतनः । संकुद्रः खड्गपादाय सहसा यत्र मैथिली ॥ ३७ ॥
 प्रसन्नो राक्षसं प्रेष्य सिंहद्वारं विचुकुशुः । अचुश्चान्योन्यमादिक्षुं च संकुद्रं प्रेष्य राक्षसम् ॥ ३८ ॥
 अयमेव तावतो हृष्टा आतरो यवयधिष्यतः । लोकपात्रा हि चत्वारः कुट्टनानेन निर्जिताः ॥
 बहवः सन्नश्चान्ये संपुगेण्वभिधातिताः ॥ ३९ ॥
 त्रिषु लोकेषु रत्नानि भुङ्क्षुः आहत्य रावणः । विक्रमे च बले नैव नास्त्यस्य सदृशो भुवि ॥ ४० ॥
 तेषां संजल्पमानानामशोकवनितां गताम् । अभिदुदाव वेदशो रावणः प्रोचमूर्च्छितः ॥ ४१ ॥
 रायेमाणः सुसंकुद्रः सुहृद्विदितबुद्धिभिः । अभ्यधात संकुद्रः स्रग्धरो रोहिणीमिव ॥ ४२ ॥
 मैथिलीं रक्ष्यमाणा तु राक्षसीभिरनिन्दिता । ददशे राक्षसं कुद्रं निखिखररागेणम् ॥ ४३ ॥
 न निक्षिभ्य रानिखिं व्यथिता जनकात्मजा । निर्वारमाणं वदन् सुहृद्विदितेक्षितेनम् ॥ ४४ ॥
 सीता हृन्वसत्पाविष्टा विलपन्तीदमवव्रीत् । यथायं क्षामां संकुद्रः सपथिद्वारेण स्वयम् ॥
 वधिष्यति रत्नायां भामनयां भव दुर्मतिः ॥ ४५ ॥
 नदृशबोदयामास भवतो भामनूतनाम् । भार्या मम भवसेवति प्रत्यागत्यती वृषे मया ॥ ४६ ॥

३६] वि० श्लो०-विमलाम्बरवर्चसं निष्पपातं सभार्यं सचिवैर्वृतम् ३६
 ३७] वि० श्लो०-रावणं प्रवशोक्तं सुशमाकुलचेतनम् ३७ ॥
 ३८] रा० श्लो०-अचुश्चान्योन्यमादिक्षुं च संकुद्रं प्रेष्य राक्षसम् ३८
 गुणसंपन्नं यत्सुकुशले लोकाग्रहादि रत्ना गताम् च यत्र मैथिली
 यत्र निष्पपातः राक्षसकान्तमि ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

मग० श्लो०-प्रसन्नो यथादिक्षुं च संकुद्रं प्रेष्य राक्षसम् ॥ गुण
 संपन्नं यत्सुकुशले लोकाग्रहादि रत्ना गताम् च यत्र मैथिली
 यत्र निष्पपातः राक्षसकान्तमि ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

३९] वि० श्लो०-बहवः सन्नश्चान्ये संपुगेण्वभिधातिताः कृत-
 जन्तः । सचिव्या इति शेषः ॥ ३९ ॥

रा० श्लो०-व्रजस्तमिति । सिंहद्वारं राक्षसं सुशमाकुल-
 चेतनं प्रेष्य रावणः प्रजान् संवदय संकुद्रं च प्रेष्य अन्यो
 न्दमार्गम् ॥ च विचुकुशुम् ॥ ३९ ॥

मग० श्लो०-व्रजस्तमित्यदिक्षुं च संकुद्रं प्रेष्य राक्षसम् ॥
 रत्नायाम् भवति । सन् राक्षसिभिरनिन्दिताम् ॥ ४१-४३ ॥

४३] वि० श्लो०-तेषां निखिखरप्रवृत्तौ । राक्षसाद-
 अक्षिभ्यमिति ॥ ४३ ॥

४४] वि० श्लो०-अहमस्य रत्नायाम् बुद्धिः ॥ ४४ ॥
 रा० श्लो०-नराकारमाह-अदिति । उभौ सपथकान्तौ
 एव रावणो हृष्टा प्रत्याययतः तत्र देवः अनेन रावणेन लोक-
 पात्राः निर्जिताः ॥ ४४ ॥

रा० श्लो०-बहव इति । अन्येऽपि बहुषु निधातिताः
 रत्नानि आहत्य भुङ्क्षुः अत एव जगत् सदृशो न सादृशोऽ-
 न्कान्तयो ॥ ४५ ॥

१ प्रति गा. पाठः । २ अतिशयोक्तं गो. पाठः । ३ अपेक्षितं गा. पाठः । ४ नीति गो. पाठः । ५ बाहुव्याप्तं गा. पाठः । ६ निशान्येत गो. पाठः ।
 ७ अनुवर्तिनमिति गो. पाठः । ८ समवेति गो. पाठः ।

४५] वि० श्लो०-अक्षिभ्यमिति शेषः । अक्षिभ्यमिति शेषः ॥
 रा० श्लो०-नराकारमाह-अदिति । उभौ सपथकान्तौ एव रावणो
 प्रवशोक्तं सुशमाकुलचेतनम् ॥ ४५ ॥

४६] वि० श्लो०-प्रत्यागत्यती वृषे मया ॥ ४६ ॥

रा० श्लो०-प्रत्यागत्य इति । प्रत्यागत्यती वृषे मया ॥ ४६ ॥

रा० श्लो०-मैथिली इति । सुहृद्विदितेक्षितेनम् ॥ ४६ ॥

मग० श्लो०-वधिष्यति इति । यत्र अहमस्य रत्नायाम् बुद्धिः ॥
 ४६ ॥

४७] वि० श्लो०-विमलाम्बरवर्चसं यथादिक्षुं च संकुद्रं प्रेष्य राक्षसम्
 'अचुश्चान्योन्यमादिक्षुं च संकुद्रं प्रेष्य राक्षसम्' इति शेषः ॥ ४७ ॥

मग० श्लो०-तमिति । इत्यनेन राक्षसं निन्दिताम् । समा-
 धिना अत एव निष्पन्ता व्यथिता राक्षसिना जनकात्मजा
 अक्षिभ्यमिति शेषः ॥ ४७ ॥

४८] वि० श्लो०-यथायं प्रत्यागत्यती वृषे मया ॥ ४८ ॥
 रा० श्लो०-प्रत्यागत्य इति । यथायं प्रत्यागत्यती वृषे मया ॥ ४८ ॥

मग० श्लो०-यथेति ॥ यथायं प्रत्यागत्यती वृषे मया ॥ ४८ ॥

४९] वि० श्लो०-वधिष्यति इति । यथायं प्रत्यागत्यती वृषे मया ॥ ४९ ॥

रा० श्लो०-यथेति ॥ यथायं प्रत्यागत्यती वृषे मया ॥ ४९ ॥

५०] वि० श्लो०-वधिष्यति इति । यथायं प्रत्यागत्यती वृषे मया ॥ ५० ॥

कथं नाम दशग्रीव साक्षाद्वैश्रवणावुज । हन्तुमिच्छसि वैदेहीं क्रोधाद्धर्ममपास्य च ॥ ५९ ॥
 वेदविद्याव्रतस्नातः स्वकर्मनिरतस्तथा । स्त्रियः कस्माद्धयं वीर मन्यसे राक्षसेश्वर ॥ ६० ॥
 मैथिलीं रूपसंपन्नां प्रत्यवेशस्व पाथिव । तस्मिन्नेव सहास्माभिर्ग्राह्ये क्रोधमुत्सृज ॥ ६१ ॥
 अभ्युत्थानं त्वमद्यैव कृष्णपक्षचतुर्दशी । कृत्वा निर्याद्यमावास्यां विजयाय बलेर्हृतः ॥ ६२ ॥
 शूरो धीमान्स्थो खड्गी रथप्रवरमास्थितः । हत्वा दाशरथिं भीमं भवान्प्राप्स्यति मैथिलीम् ॥ ६३ ॥

स तदुरान्मा सुहृदा निवेदितं वचः सुधर्म्यं प्रतिगृह्य रावणः ।

गृहं जगामाथ ततश्च वीर्यवान्पुनः सभां च प्रययौ सुहृदृतः ॥ ६४ ॥

इत्यादि श्रीमद्वाल्मीकेन वाल्मीकीय आश्रयकण्ठे द्वित्ववर्णितम् सर्गः ॥ ५२ ॥

स्तदितरस्मिन्विरेरम् वक्तुमयोग्यमिति निवार्यमाणोऽपि अत्रान्नं प्रतीदमवर्णात् । अन्त्येवाविध्य इति नामान्तरम्, अन्त्येव भावने— अन्त्येवमिति सार्यां तां राक्षसेनलालसां । खड्गमादाय दुष्टात्मा जवनाभिपपात ह ॥ सुहृद्ग्राह्यं तस्य दुष्टदरविध्यः पापविशयम् । जमयामाम संतुष्टं श्रुतां येन हेतुना ॥ इत्युक्तम् ॥ ५९ ॥

रा० टी०—इतीति । पञ्चमे गतां चन्द्रेण विना रतिर्णिमित्त इत्येव विलम्बनीं मैथिलीं दृष्ट्वा सुगतां नाम तस्या रावणस्याभावात् सखिर्निवार्यमाणोऽपि इदमवर्णात् साक्षाद्वैश्रवणं कान्धवि ॥ ५९ ॥ ६० ॥

गो० टी०—इत्येवमित्यादि । मैथिलीं दृष्ट्वा रावणप्रवर्णितस्त्वयः ॥ ५९—६० ॥

५९] ति० टी०—वैश्रवणावुजेत्येव महाहृत्प्रपञ्चकञ्जकम् ॥ ५९ ॥

रा० टी०—तदाकारमाह—कथमिति । हे दशग्रीव वरमपास्य न्यक्त्वा वैदेहीं हन्तुं कथमिच्छसि ॥ ५९ ॥

६०] ति० टी०—वर्मापात्रं च तवायुक्तं धार्मिकस्यादेवेत्याह—वेदेति । वैदविद्यायदाशितव्रतचयव्रतपूर्व विद्यां गृहीत्वा ज्ञातो गुरुकुलात्समावृत्तः । तदन्तरं दारपटणपूर्व निर्याद्यिदोशदित्यक्रमनिरतः ॥ ६० ॥

रा० टी०—वेदेति । वैदविद्याव्रतस्नातस्यो विद्यां वने कस्मान्मन्यसे इत्युक्तिः ॥ ६० ॥

६१] ति० टी०—रूपसंपन्नां मैथिलीं प्रत्यवेशस्व । रामवधपर्यन्तमिति शेषः । त्वं नमिन्नेव रावणं गव्यं क्रोधमुत्सृज ॥ ६१ ॥

रा० टी०—नव किं कर्तव्यमित्यत आह—मैथिलीमिति । मैथिलीं प्रत्यवेशस्व नित्यं पश्य तस्मिन् रामे एव अस्माभिस्सह त्वं क्रोधमुत्सृज ॥ ६१ ॥

६२-६४] ति० टी०—अयं कृष्णपक्षचतुर्दशी तस्याम-

भ्युत्थानं वसन्तोद्योगं कृत्वाभावास्यायां विजयाय निर्याद्विप्रत्ययं हृह ॥ ६२—६४ ॥

इति श्रीरामायणस्य श्रीरातीय रामायणार्णवकं वाल्मीकीय आश्रयकण्ठे द्वित्ववर्णितम् सर्गः ॥ ५२ ॥

रा० टी०—अभ्युत्थानमिति । अयं कृष्णपक्षचतुर्दशी अतः अभ्युत्थानं स्यादित्यर्थः सुहृदा इत्येवमन्तरमभावास्यामावास्यायां निर्याद्वि ॥ ६२ ॥

रा० टी०—शूर इति । अस्माभिरिति शब्दो भवान् मैथिलीं जवनाभिपपात अयद्वार्यां व्यात्येव मैथिलीं स्थापयतीत्यर्थः ॥ ६३ ॥

रा० टी०—स इति । स रावणः सुहृदं निवेदितं वचः प्रतिगृह्य गृहं जगाम अत्रान्नं ततश्च वीर्यवान्पुनः सभां प्रययौ ॥ ६४ ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकिरामायणे वाल्मीकीय आश्रयकण्ठे द्वित्ववर्णितम् सर्गः ॥ ५२ ॥

रा० टी०—अभ्युत्थातमिति । अभ्युत्थानं गुरुनियोगप्रारम्भम् । चतुर्दशी चतुर्दश्याय । अमावास्यायां अमावास्यायाम् । अनेन चतुर्दश्यादृष्टिवात्सर्वात्तत्त्वव्यवस्थे । तथा हि ततोऽनन्तरमगमत्स्यैः संशयरा यनिरञ्जितः । पूर्णचन्द्रप्रदीपा च धारा समभिवर्तत इति वचनात् ॥ पौर्णमास्यां सुवेलाप्रवेशः । ततः कृष्णपक्षप्रथमायां गुरुन्यासस्तः । तस्यामेव रात्रौ नागपाशबन्धतद्विमोक्षौ । द्वितीयायां वृषाशस्य वधः । तृतीयायां कवचदहनम् । चतुर्थ्यामिकण्ठपणम् । पञ्चम्यां पञ्चश्याम् । षष्ठ्यां राणागुह्यमङ्कः । सप्तम्यां कुम्भकण्ठस्य वधः । अष्टम्यामनित्यायदीनाम् । नवम्यां पुनरिन्द्रजिद्वं, तस्यामेव रात्रौ कुम्भनिकुम्भादीनां वधः दशम्यां मरुताशस्य । एकादश्यां ज्ञानशयो व्योदश्यां चेन्द्रजिद्वं । अमृतस्तु नवम्यां गुरुदश्यात्तदाभ्यं द्विद्वयेन रावणेन्द्रजिद्वं ब्रह्मव्रतविरिकराक्षसनिवहणाय एकदश्याद्वादशीव्योदशीभिरिन्द्रजिद्वं इति चतुर्दश्याममृतपाशवचनं वृत्तं एव ॥ ६५ ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकिरामायणे श्रीरामायणमूर्ध्ने रत्नकिरीटास्थाने गुरुकाण्डेऽष्टादश्यामे द्वित्ववर्णितम् सर्गः ॥ ५२ ॥

त्रिनवतितमः सर्गः ।

पुत्रव्यसनकुशपोलस्यप्रेरितबलाध्यक्षाणां सवलानां युज्यमानानां च कवीनां रोमहर्षणे सख्ये रात्रिचरभद्रा सेना दाशरथि रक्षवं
ता ततश्च रामोऽर्धशरसंधानमोचनकौशलेन दिवसस्याष्टमभागतरे स्थानां दश तटस्यापि कुप्ररणासष्टादश सहस्राणि चतुर्दश
हस्ताणि सारोद्धानां धात्रिणां लघुद्वयं राक्षसानां हस्ता द्वेभ्यः साधुताभिर्यत् पञ्चिकः ।

स प्रविश्य सभां राजा दीनः परमदुःखितः । निपसादायने मुन्येभिंहः क्रुद्ध इव श्वसन् ॥ १ ॥
अब्रवीच्च स तान्सर्वान्वलमुख्यान्महाबलः । रावणः प्राञ्जलिर्यथैव पुत्रव्यसनकर्षितः ॥ २ ॥
सर्वे भवन्तः सर्वेण हस्त्यश्वेन समावृताः । निर्यातै रथसङ्घैश्च हस्त्यश्वैशोपशोभिताः ॥ ३ ॥
एकं रामं परिक्षिप्य समरे हन्तुमर्हथ । प्रहृष्टाः शरवर्षाणि प्रावृत्काल इवाञ्जुराः ॥ ४ ॥
अथवाहं शरैस्तीक्ष्णैर्भिजगात्रं महाहैव । भवदिरः श्वो निहन्तामि रामं लोकस्य पश्यतः ॥ ५ ॥
इत्येतद्वाक्यमादाय राक्षसेन्द्रस्य राजमाः । निर्ययुस्ते रथैः कीर्प्रैरानानीकैश्च संयुताः ॥ ६ ॥
परिधान्पटिशांश्चैव शरवद्गपरश्वसान् । शरीरान्तकगान्तर्वै चिक्षिपुर्वानरात्प्रति ॥
वानराश्च द्रुमाञ्जलैरानराक्षसान्प्रति चिक्षिपुः ॥ ७ ॥
स सङ्ग्रामो महाभीमः सूर्यस्योदयनं प्रति । राक्षसां वानराणां च तुमूहः समपद्यत ॥ ८ ॥
ते गदाभिश्च नित्राभिः प्रासैः खड्गैः परश्वर्यैः । अन्योन्यं समरे जगदुत्तदा वानराक्षसाः ॥ ९ ॥
एवं प्रवृत्ते सङ्ग्रामे बभूवुः सुमहद्व्रजः । रक्षसां वानराणां च धान्नं शोभितविरुहैः ॥ १० ॥

१] ति० टी०—स इति ॥ १ ॥

रा० टी०—रावणयुक्तकमभाप्रवेशावन्तरात्रिणि । अत्राष्टा-
द—स इत्यादिभिः । गता रावणः क्रुद्धमिह । ३ अस्मा-
न् मुख्ये आसने निपसाद ॥ १ ॥

गो० टी०—अथ मूलबलमुक्तम् स प्रविश्येत्यादि ॥ १ ॥

२] ति० टी०—रावणः प्राञ्जलिरिति । परमापदः प्रा-
णवशितायां पुद्गोलमुख्याय नमस्कारं कर्मेत्यप्युच्यते ॥ २ ॥

गो० टी०—अब्रवीदिति । पुत्रव्यसनकर्षितः । अत्र पुत्र-
प्राप्तिः रावणो बलमुख्यान्वर्षात् ॥ ३ ॥

गो० टी०—अब्रवीदिति । रावणः प्राञ्जलिरिति । अत्र-
वार्यमञ्जलिकरणम् ॥ २ ॥ ३ ॥

३] ति० टी०—सर्वेण । एकमपि हस्त्यवस्थमादातमन्य-
न्त्येवैः ॥ ३ ॥

रा० टी०—तदाकारमाह—सर्व इति । भवन्तरसर्वे नि-
ति युद्धाय निर्गच्छत ॥ ३ ॥

४] ति० टी०—एकं रामं परिक्षिप्येति । तस्यैव मूढ-
प्राप्तमेकमेव परिक्षिप्य परिणो निरुध्य हन्तुमर्हथ । शरव-
र्षाणि । वर्षयतेति शेषः ॥ ४ ॥

रा० टी०—एकमिति । एकं मुख्यं रामं शरवर्षाणि परि-
प्य निरुध्य हन्तुमर्हथ ॥ ४ ॥

गो० टी०—एकमिति । परिक्षिप्य आचार्यं, शरवर्षणं
द्रुमा हन्तुमर्हथेत्यन्यः ॥ ४ ॥

५] ति० टी०—अथवेति । अथ रावणनासंभवे भव-
दिति विवक्षितं ये निहन्तामि ॥ ५ ॥

गो० टी०—अथवेति । अत्राष्टादशतुल्यतुल्यता-
याम् । अत्राभिप्रायतः । अत्राष्टादशमभिप्रायं रामं लो-
कस्य पश्यत इति निहन्तामि ॥ ५ ॥

गो० टी०—स रामो यदि मर्त्यं न शक्येत, तथापि भवतां
प्रेमं विवक्ष्यते । अत्राष्टादशतुल्यतुल्यता-
याम् । अत्राष्टादशमभिप्रायं रामं लो-
कस्य पश्यत इति निहन्तामि ॥ ५ ॥ ६ ॥

६-७] ति० टी०—इत्येतद्वाक्यं प्रथमपञ्चोक्तम् ॥ ६-७ ॥

रा० टी०—इत्येतान् । राक्षसेन्द्रस्य इत्येतद्वाक्यमादाय
रक्षसाभिप्रायेणैव राजमाः निर्ययुः ॥ ६ ॥

रा० टी०—परिधानिर्वात । सर्वे राजसा वानराश्च प्रति
परिधानान् चिक्षिपुः ॥ ७ ॥

गो० टी०—वातरा इति । वानराः द्रुमादीन् राक्षसान्
प्रतिचिक्षिपुः । अत्र प्रथमः इति सर्वस्योदयनं प्रति चतुर्दशोल्ह-
दयमारुह्य रक्षसां वानराणां च तुमूहमंग्रामम् अपश्यत ॥ ८ ॥

८] ति० टी०—सर्वस्योदयनं प्रति । चतुर्दशीर्धर्मोदयमा-
रुह्येत्यर्थः । अत्रोदयमाविशेषे रावणस्य जीताश्रमीयमन-
मिति बोध्यम् ॥ ८ ॥

गो० टी०—स संग्राम इति । सर्वस्योदयनं प्रति सर्वोदय-
मारुह्य ॥ ९ ॥

९-१०] ति० टी०—गदाभिस्त्योन्यं प्रवृत्तः । यद्यपि

१ यावदिति गो. पाठः । २ गदावर्षिति गो. पाठः । ३ वर्षयति इति गो. पाठः । ४ वर्षयति गो. रा. पाठः । ५ रथ इति गो. रा. पाठः ।
श्वसेन्द्रस्य वाक्यमादाय राक्षसा इति गो. पाठः । ७ संसृता इति गो. पाठः । ८ वीति गो. रा. पाठः ।

मातंगरथकूलाश्च शैरमस्तथा ध्वजदुमाः । शरीरसंघाटवहाः प्रसस्युः शोणितापगाः ॥ ११ ॥
 ततस्ते वानराः सर्वे शोणितौघपरिप्लुताः । ध्वजवर्मरथानश्वाधानाप्रहरणानि च ॥
 आप्लुत्पाप्लुत्य समरे वानरेन्द्रा बभञ्जिरे ॥ १२ ॥
 केशान्कर्णलौटं च नासिकाश्च पुत्रंगमाः । रक्षसां दशनैस्तीक्ष्णैर्नखैश्चापि व्यकर्तयन् ॥ १३ ॥
 एकैकं राक्षसं संख्ये शतं वानरपुंगवाः । अभ्यधावन्त पैतितं वृक्षं शकुनयो यथा ॥ १४ ॥
 तदा गदाभिर्गुर्वीभिः प्रासैः खड्गैः परश्वधैः । निर्जडतुर्वानरान्घोरान्राक्षसाः पर्वतोपमाः ॥ १५ ॥
 राक्षसैर्विषमभानां वानराणां महावधुः । शरणं शरणं याता रामं दशरथात्मजम् ॥ १६ ॥
 ततो रामो महातेजा धनुरादाय वीर्यवान् । प्रविश्य राक्षसं सैन्यं शस्वर्षं ववर्ष च ॥ १७ ॥
 प्रविष्टं तु तदा रामं मेघाः सूर्यमिवाम्बरे । नाविजग्मुर्महाघोरीं निर्दहन्तं शराग्निना ॥ १८ ॥
 कृतान्येव सुघोराणि रामेण रजनीचराः । रणे रामस्य ददृशुः कर्माण्यमुकराणि ते ॥ १९ ॥
 चालयन्तं महासैन्यं विधमन्तं महास्थान् । दृष्टशस्तेन वै रामं वानं वनगतं यथा ॥ २० ॥
 छिन्नं भिन्नं शरैर्दग्धं प्रभञ्जं शस्त्रपीडितम् । पश्य रामेण ददृशुर्न रामं शीघ्रकारिणम् ॥ २१ ॥

वानराणां गदाशायुधानास्तथापि राक्षसदहनैश्च आच्छिद्य
 मृद्वीनैस्तेजो गृहसंभव इति बोध्यम् ॥ १-१० ॥

रा० टी०-ते इति । वानरराक्षसाः गदादिभिः अन्योन्यं
 जगन् ॥ १ ॥

रा० टी०-एवमिति । एवं संघामे प्रष्टव्ये सति सुमहद्वजः
 शोणितविस्फोटान्तम् ॥ १० ॥

गो० टी०-ते गदाभिरिति । अन्योन्यं जघृक्षित्यत्र
 शिष्टाष्ट्राणामभ्युपलक्षणम् । राक्षसेभ्योपहतानि गदावृद्धा-
 ईनि राक्षसनामिव वानराणामपि संभवन्तीति वा तथोक्त-
 मिति ज्ञेयम् ॥ १० ॥ ११ ॥

११-१८] ति० टी०-मातंगरथकूलं कूलं यामां ताः ।
 शरीराण्येव संघाटाः काष्ठसमूहाभ्यान्वहन्ति ताः ॥ ११-१८ ॥

रा० टी०-मातङ्गेति । मातङ्गरीषो कूलो यामां अग्नः
 मत्स्याः यामां शरीराण्येव संघाटाः दाहयन्ति यथा तावन्वह-
 न्ति ताः शोणितापगाः स्फुरन्त्यः प्रसस्युः ॥ ११ ॥

गो० टी०-मातङ्गेति । शरीराण्येव संघाटाः प्रवाः
 तावन्वहन्तीति शरीरसंघाटवहाः ॥ १२ ॥

रा० टी०-तत इति । शोणितौघपरिप्लुता वानरेन्द्रा
 वानराः ध्वजतादीनि आप्लुत्पाप्लुत्य बभञ्जिरे सार्द्धश्लोक
 एकान्वयी ॥ १२ ॥ १३ ॥

गो० टी०-ततस्ते वानराः सर्वे शोणितौघपरिप्लुता इत्या-
 न्य, राक्षसानां बभञ्जिरे इत्यन्ते सार्द्धश्लोक एकान्वयः ॥ १३ ॥

रा० टी०-केशानिति । पुत्रङ्गमाः दशनदिभिः रक्षसां
 केशादीन् व्यदारयन् ॥ १४ ॥

रा० टी०-एकैकमिति । एकैकं राक्षसशतं वानरपुङ्गवाः
 शकुनयो वृक्षमिव अभ्यधावन्त ॥ १५ ॥

रा० टी०-तेदिति । राक्षसाः गदादिभिः वानरान्
 निजघ्नतुः ॥ १६ ॥

गो० टी०-केशानिति । रक्षसां केशानिति क्रमेणाव्ययः
 व्यकर्तयन् चिच्छिद्युः ॥ १४-१६ ॥

रा० टी०-राक्षसैरिति । राक्षसैर्विषमभानां वानराणां
 महावधुः रामं शरणं याता ॥ १७ ॥

गो० टी०-तत इति । रामो धनुरादाय राक्षसं सैन्यं
 प्रविश्य शस्वर्षं ववर्ष ॥ १८ ॥

गो० टी०-प्रविष्टमिति । शराग्निना निर्दहन्तं रामं सर्वं
 मेघा इव महाघोरा राक्षसाः नाविजग्मुः ॥ १९ ॥

गो० टी०-राक्षसैरिति । वानरसेनाव्रणायतिरिचम् ।
 राक्षसैर्विषमभानामित्वाकिञ्चन्यावन्मृगतिकल्पानि । शरण्य-
 मिति दयायुक्तिः । राममिति पुराणेति । दशरथात्मज इति
 सौख्योक्तिः ॥ १७-१९ ॥

१९] ति० टी०-रजनीचरा रामस्य रणेऽमुकराणि क-
 माणि रामेण कृतान्येव ददृशुः, न तु क्रियमाणानि ॥ १९ ॥

रा० टी०-कृतानीति । अमुकराणि अग्नयैः कर्तुमश-
 क्यानि रामस्य कर्माणि रजनीचराः रामेण कृतान्येव ददृशुः
 न तु क्रियमाणानीत्यर्थः ॥ २० ॥

गो० टी०-कृतान्येवेति । कृतान्येव ददृशुः, न तु क्रिय-
 माणानीत्यर्थः ॥ २० ॥

२०-२१] ति० टी०-तथा तत्कर्तागमपि न ददृशु-
 रित्याह—चालयन्तमिति । कर्तुरदृष्टत्वेऽपि क्रियामात्रदर्शने
 दृष्टान्तः—वातं वनगतं यथा । स्पर्शविषमनादिकार्येयथा वा-
 युरलभित एव भवति तथा रामोऽप्यलभित एव न प्रत्यक्ष
 इति भावः ॥ २० ॥ २१ ॥

१ वाजीति गो. पाठः । २ राक्षसानामिति गो. पाठः । ३ ललाटमिति गो. रा. पाठः । ४ नीति गो. व्यदारयति रा. पाठः । ५ फञ्जिमिति गो.
 रा. पाठः । ६ तथेति गो. पाठः । ७ नीति गो. रा. पाठः । ८ युध्यमानामामिति गो. पाठः । ९ हेति गो. रा. पाठः । १० अभीति गो. पाठः । ११ चो-
 रामिति गो. पाठः । १२ चेति गो. पाठः । १३ अनोक्तमिति गो. रा. पाठः ।

प्रहरन्तं शरीरेषु न ते पश्यन्ति राघवम् । इन्द्रियार्थेषु तिष्ठन्तं भूतात्मानमिव प्रजाः ॥ २२ ॥
एष हन्ति गजानीकमेष हन्ति महारथान् । एष हन्ति शरैस्तीक्ष्णैः पदातीन्वाजिभिः सह ॥ २३ ॥
इति ते राक्षसाः सर्वे रामस्य सदृशानरणे । अन्योन्यं कुपिता जघ्नुः सादृश्याद्वाघवस्य तु ॥ २४ ॥
न ते ददृशिरं रामं ददन्तमपि वाहिनीम् । मोहिताः परमास्त्रेण गान्धर्वेण महात्मना ॥ २५ ॥
ते तु रामसहस्राणि रणे पश्यन्ति राक्षसाः । पुनः पश्यन्ति काकुत्स्थमेकमेव महाहवे ॥ २६ ॥
अमन्ता काञ्चनीं कोटिं कार्मुकस्य महात्मनः । अन्धतचक्रप्रतिमां ददृशुस्ते न राघवम् ॥ २७ ॥

रा० टी०—चालयन्तमिति । महामन्यं चालयन्तं महा-
गान्धर्वमन्तं रामं ते राक्षसाः न ददृशुः क्रियामात्रमेव ददृ-
शित्यर्थः । क्रियामात्रदर्शने क्रियावतो दर्शनभावे दृष्टान्तः अन-
नं वातं वायुमिव ॥ २१ ॥

गो० टी०—न केवलं हस्तलाघवातिशयेन कर्मणामदर्शने
गसंचारगत्यावतिशयेन कर्तारमपि न ददृशुरित्याह—चा-
लन्तमिति । यथाचालनविधमनादिकार्येऽपि दृष्टात् वायुस्तुमिनो
वति, तद्वद्गमोऽप्यनुमितः । न तु प्रत्यक्षित इत्यर्थः ॥ २१ ॥

रा० टी०—छिन्नमिति । रामेण देवादिविशिष्टं कुलमव-
ष्टुः न रामम् ॥ २२ ॥

गो० टी०—उक्तमर्थं विशदयति—छिन्नमिति । स्थि-
रिद्धतम् । भित्ते निवसितम् । प्रभयं शक्यं कृतम् । शस्त्रपी-
त्ये इदं परिचितम् ॥ २३ ॥

२२] ति० टी०—इन्द्रियार्थाः शब्दादिविषयास्तेषु तिष्ठन्त-
नुमविभुवेनावस्थितं भूतात्मानं जीवं प्रजा यथा न पश्य-
न्त प्रत्यक्षतस्तद्वदित्यर्थः ॥ २० ॥

रा० टी०—तद्वद सदृशान्तमाह—प्रहरन्तमिति । इन्द्रिया-
षु शब्दादिविषयेषु तिष्ठन्तं भूतात्मानमन्तर्गामिणमिव शरी-
रं प्रहरन्तं राघवं ते राक्षसाः न पश्यन्ति ॥ २१ ॥

गो० टी०—प्रहरन्तमिति । इन्द्रियार्थेषु तिष्ठन्तम् इन्द्रि-
याणां तन्निमित्तम् । अनुमानं, तेनानुभवेनानुमीयमानमपि
गान्धर्वानं भूतम् । पश्यन्तः शरीरस्य आत्मानं जीवात्मानं
अः यथा न पश्यन्ति, तथैव शरीरं प्रहरन्तं तेन प्रहरणा-
सीदमानमपि राघवं पुनश्चक्षुषा नादृशन्त्यर्थः । ददृ-
शुः इन्द्रियार्थं प्रत्यक्षनोत्पद्यमानेषु गन्धादिगुणेषु, निर्गन्धगुणा-
त्यानासंभवात् सौक्ष्म्येणानुवृत्तं भूतात्मानमिव पुण्यावयव-
तप्रथिव्यादिस्वरूपमित्यर्थः ॥ २३ ॥

२३] ति० टी०—एष गजानीकवर्ती गजानीकमेव हन्ति
अन्यमिति गजानीकस्या मन्यन्ते । एवमन्येऽपि मन्यन्ते
मेत्यर्थः ॥ २३ ॥

२४] ति० टी०—इति एष हन्तीत्यादिप्रकारेण कृपिताः
वै ते राक्षसा रामस्य सदृशान्सदृशत्वेन प्रतीयमानान् राक्ष-
सान् रामसादृश्यादन्योन्यं जघ्नुः । 'सदृशा रावणस्यैते रणे
असत्सत्ताः' इति पूर्वार्थपाठे रावणेन देवादरपुत्रादौ सा-

क्षात्सावार्थं भूल्ललतया तेषां दृष्टप्रत्ययानामत्युजितबला-
त्तेव संयुहीतत्वात्तेषां रावणसादृश्यम् ॥ २४ ॥

रा० टी०—एष इति । एष रामः गजानीकादीन् हन्ति
इति बुद्ध्या कृपिताः राक्षसाः राघवस्य सादृश्यमनिरुद्धितं यमेण
सादृश्यं विहाय रामस्य सदृशान् सदृशत्वेन प्रतीयमानान्
राक्षसान् अन्योन्यं जघ्नुः शब्दादियमेकान्वयि ॥ २४ ॥ २५ ॥

गो० टी०—एष हन्तीत्यादिभ्योऽप्येकान्वयस्यम् । सह-
गान्धर्वान् सादृशत्वेन प्रतीयमानान् । अन्योन्यं सादृश्यादेव हेतोर्ज-
घ्नुष्वेवत्यन्वयः ॥ २४ ॥ २५ ॥

२५] ति० टी०—राक्षसानां परस्परं रामसादृश्यप्रतीती
कारणमाह—मोहिता इति ॥ २५ ॥

रा० टी०—नेति । महात्मना रामेण कर्त्ता परमास्त्रेण
करणेन मोहिताः प्रैतव्यं प्राप्ता ते राक्षसाः वाहिनीं सेवां
ददन्तमपि रामं न ददृशिरं ॥ २६ ॥

गो० टी०—राक्षसानां रामादर्शनकारणमाह—न त इति-
दृष्टमुपलक्षणम् । सादृश्यदर्शनमपि मोहनास्त्रेणेति दृष्टव्यम् ।
महात्मना महावयवमिव ॥ २६ ॥

२६] ति० टी०—अतएव न रामसहस्राणि पश्यन्ति ।
पुनश्च एकमेव पश्यन्ति ॥ २६ ॥

रा० टी०—मोहकार्यमेवाह—ते इति । राक्षसाः रामसह-
स्राणि पश्यन्ति पुनः कदाचिन् एकमेव पश्यन्ति ॥ २७ ॥

गो० टी०—अदर्शनेन सदृशदर्शनेन गान्धर्वान् सदृशं नास्मकृतं
किं तु भवितुमिति आह—ते न्यिनि । तु शब्दः पूर्वमादृशो-
पपन्नः । गान्धर्वान् अनुवृत्तम्—अपि रामसहस्राणि भीतः
पश्यामि तत्राणेति ॥ २७ ॥

२७] ति० टी०—अमन्तीमाकर्णयंतोऽनुवस्थितं का-
ञ्चनीं स्वर्णमयीं कार्मुकस्य कोटिं अमन्तीं देवतादलातच-
क्रप्रतिमां ददृशुः, राघवं तु जेतुं संबन्धः ॥ २७ ॥

रा० टी०—अमन्तीमिति । काञ्चनीं स्वर्णमयीं अमन्तीं
अन्धतचक्रप्रतिमां कार्मुकस्य कोटिमप्यभागमेव ददृशुः राघवं न
ददृशुः ॥ २८ ॥

गो० टी०—अमन्तीमिति । अमन्तीं रामस्य मण्डलाका-
र्यगतिविशेषेयिनि कचिद् । निरन्तरज्ज्याकर्षणमिति वयम् ।
अन्धतचक्रप्रतिमां निज्जालं कण्ठे निरन्तरभ्रमणेनान्तःकालाग्रह-
णाश्चक्रत्वेन प्रतीयमानाभिवेत्यर्थः ॥ २८ ॥

शरीरनाभिसत्त्वाचिः शरीरं नेमिकामुक्तम् । ज्याघोषतलनिर्घोषं तेजोबुद्धिगुणप्रभम् ॥ २८ ॥
 दिव्यास्त्रगुणपर्यन्तं निघ्नन्तं युधि राक्षसान् । ददृशु रामचक्रं तत्कालचक्रमिव प्रजाः ॥ २९ ॥
 अनीकं दशसाहस्रं स्थानां वातरंहसाम् । अष्टादश सहस्राणि कुञ्जराणां तरास्विनाम् ॥ ३० ॥
 चतुर्दश सहस्राणि सारोहाणां च वाजिनाम् । पूर्णं शतसहस्रं द्वे राक्षसानां पदातिनाम् ॥ ३१ ॥
 दिवसस्याष्टभागेन शरीरप्रतिशोभमैः । हतान्येकेन रामेण रक्षसां कामरूपिणाम् ॥ ३२ ॥

२८] ति० टी०—ज्याघातशयान्मण्डलीकृतकामुक्तं राक्षसा-
 निघ्नन्तं रामं कालचक्रेणोपमिनोति—शरीरेति । शरीरं मध्यदेह
 एव नाभिश्चक्रेण मध्यं यस्य तत् सत्त्वं बलमेवाचिर्ज्याघातस्य
 तत् शरा एवारा मध्यकाष्ठानि यस्य तत् नेमिर्बलयाकारोऽत्रयत्रि-
 शेषस्तद्वत् कामुक्तं यस्य तत् तलं ज्याघातवारणं तेन तजो घोषो
 लक्ष्यते । ज्याघोषतलघोषायेव निर्घोषो ध्वनिर्वस्य तत् । तेनः
 प्रतापो बुद्धिर्ज्ञानं तद्वत् गुणावेव प्रभा यस्य तत् ॥ २८ ॥

२९] ति० टी०—दिव्यास्त्रगुणो दिव्यास्त्रवेभ्यः तदेव पर्य-
 न्तो धारणा यस्य तत् ॥ २९ ॥

३० टी०—मण्डलीकृतकामुक्तमिदंरामं कालचक्रेणो-
 पमिन्वन्नाह—शरीरेति । शरीरं रामदेह एव नाभिर्वस्य स
 त्वं बलमेव अचिर्ज्याघातस्य जग एव अगणि मध्यकाष्ठानि
 यस्य कामुक्तमेव नेमिः प्रान्तभागो यस्य स ज्याघोषतलघो-
 षायेव निर्घोषः स्वतो यस्य तत्र तलेन तत्स्वतो लक्ष्यते किं च
 ज्याघोषतलनिर्घोषो र्नाभिर्मिति अर्थात् अत्र तत्स्वतो तेजोबुद्धि-
 रूपो गुणावेव प्रभा यस्य दिव्यास्त्राणां गुणः सैव पर्यन्तो
 धारा यस्य तत् राक्षसान् निघ्नन्तं निघ्नन्तं रामचक्रं कालच-
 क्रमिव प्रजाः ददृशुः लोकेतुमेकान्यपि ॥ २९ ॥ ३० ॥

गो० टी०—अथ तत्र समरसमये मण्डलीकृतकामुक्तं रामं
 सकलरिपुनिधतिरुद्धर्शनत्वेन रूपयति—शरीरेत्यादिना ।
 ज्याघातेभ्यरनाभ्यश्चपुरुषाणां रुद्धर्शनमित्युक्तरीत्या चक्रं पश्यं
 भवति । तत्र कोट्युद्धर्शनस्यस्याहृदत्वाच्च शरीरं नाभित्वेन
 दर्शयति—शरीरेति । नाभिः चक्रमध्यांशतः प्रवेशः, शरीरमेव
 नाभिर्वस्य तत्तथोक्तम् सत्त्वं बलमेवाचिः ज्याघातस्य तत्
 सत्त्वाचिः । 'बलहेतुर्ज्याघातकीलवार्जहेतिः शिखा शिवा' मित्य-
 मरः । सत्त्वस्य परस्वन्तार्थेऽनुत्वादचित्त्वेन निरूपणम् । जग
 एवाराणि चक्रमध्यशब्दाकाः यस्य तत्तद्वारणम् । सुदर्शनस्य
 सहस्रास्त्राच्छराणां परस्वत्त्वपणेन युगात्समसहस्रभागं रामे व्य-
 ज्यते । नेमिः आन्ध्यान्धकशापाः, नेमिघ्नं मण्डलीकृतकामुक्तं
 यस्य तत्तत्कामुक्तमिति । एतेन मण्डलीकृतदशायामपि
 नाभिभूतरामस्यारिषिषेण पशुनो महोत्पन्नमुच्यते । सुदर्-
 शनस्य ज्याघातधाराया निरन्तरघोषतलज्याघातलघोषं तद्वोप-
 स्तेन रूपयति—ज्याघोषतलनिर्घोषमिति । तत् ज्याघातवारणं
 तेन तद्वोपो लक्ष्यते । ज्याघोषतलघोषायेव निर्घोषो यस्य तत्त-
 थोक्तम् । तेनः पराक्रम एव बुद्धिः अर्धं यस्य तत्तेजोबुद्धिः ।
 यथा पूज्यसैन्यमूढकञ्जिता जितमित्यत्र उदकशब्दो लक्षणया

कौशिकशब्दो लक्षणित्वा इन्द्रजितमाह, तथा बुद्धिशब्दो बुद्धि-
 जनकाक्षलक्षणया अश्वप्रदेशमाह । गुणः शरीरकान्तिः, स एव
 प्रभा यस्य तत्तथोक्तम् । दिव्यास्त्राणां गुणः शक्तिः माहात्म्यं
 तदेव पर्यन्तो धारा यस्य तदिद्व्यास्त्रगुणपर्यन्तम् । निघ्नन्तं
 निघ्नन्तं लिङ्गवत्यय आर्षः । किंच कालचक्रं ज्योतिश्चक्रमिव
 स्थितम् । विष्णुपुराणे, यत्र कालचक्रं प्रतिष्ठितमिति प्रयो-
 गान् । रामचक्रम् उक्तीत्या चक्रमिव स्थितं रामं ददृशुः । ननु
 यदि रामो मोहनास्त्रेण राक्षसान् संहरेत्तेन्द्रजितोऽस्य को
 विशेषः । उच्यते । तत्र गान्धर्वास्त्रेण मोहनं कृतम् । अपि
 तु गान्धर्वप्रयोगे सति वेगातिशयेनाज्ञातस्वपरिविभेदतया
 मोहिताः परस्परं जडवः । यत्र रामो दृष्टः तत्क्षणे तत्र तस्या-
 दर्शनादाममुद्दिश्य क्षिप्ताः शराः स्वकीयानेव प्रसिताः । वेगाति-
 शयादेव नानादिक्षु चतुःपक्षेण नानात्वेन दर्शनम् । अत एव,
 न रामं शीघ्रकारिणमित्युक्तिः । कामुक्तकोऽप्यलातचक्रप्रति-
 मत्वं रामस्य चक्रत्वरूपणं च प्रयोगोऽप्यत्रैव संगच्छते ।
 अत एव गुणीतादया मायाचक्रं गच्छन्मिति परिहरिष्यति—
 एतद्वत्कलमिति । न ते दृष्टिर्गन्धर्वस्य श्रीकश्यपेन योजना ।
 गान्धर्वास्त्रेण इहन्तं रामं मोहितः सन्तो न दृष्टिर्गन्धर्वस्य
 वेगादप्यदृष्टम् । गान्धर्वास्त्रं दाहमात्रे हेतुमिति बोध्यम् ॥ २९ ॥

३०-३२] ति० टी०—अनीकमिति । 'एकमेकस्या-
 ज्यथा पत्निः पञ्चपदातिका । पञ्चद्विगुणैः सर्वैः क्रमादा-
 क्त्या यथोत्तमम् ॥ सेनासुखं गुह्यमणो वर्तनी पुनरा चमूः ।
 अनीकिनी दशानीकित्यशौकिणि—'अमररोक्तप्रकारेण दश-
 संख्या पत्तिः, तत्रिगुणं सेनामुखम्, तत्रिगुणो गुन्मः, तत्रि-
 गुणो गणः, गणत्रिगुणा वाहिनी, तत्रिगुणा पृतना, तत्रिगुणा
 नमूः, चमूत्रिगुणानीकिनी । एवं च दशोनविंशताधिकसप्तस-
 हस्रसंख्या नामनीकम् । सहस्राण्येव सादृश्यं दशसाहस्राण्य-
 नीकान्यस्मिन्नस्मिन्ति तत् । स्थानां दशसाहस्राण्यनीकिनी-
 त्यर्थः । एकोनविंशत्साधिकसप्तकोटिसंख्यासंख्यातया तथा
 इत्युक्तम् । 'अष्टादश सहस्राणि' इत्यप्यप्यनीकमिति विभ-
 क्तिविपरिणामेन योज्यम् । तेन विंशतिसहस्राधिकद्वादशश-
 लोत्तरत्रयोदशकोटिसंख्या गता इत्युक्तम् । चतुर्दशसहस्राण्य-
 नीकानि षड्विंशत्साधिकविंशतिलोत्तरदशशतकोटिसंख्या वा-
 जिन इत्यर्थः । शतसहस्रं द्वेनीकेऽष्टाशतिलोत्तरपञ्चचत्वारिं-
 शत्कोट्यधिकशतकोटिसंख्याः पदात्यय इत्यर्थः ॥ दिवसस्या-
 ष्टभागेन चतुर्दशीसंवन्धन्यसुहृत्तद्वयेन ॥ ३० ॥ ३२ ॥

ते हताश्वा हतरथाः शान्ता विमथितध्वजाः । अभिपेतुः पुरीं लङ्कां हतशेषा निशाचराः ॥ ३३ ॥
 हतैर्गजपदात्यश्वैस्तद्वधूव रणाजिरम् । आक्रीडभूमिः क्रुद्धस्य रुद्रस्येव महात्मनः ॥ ३४ ॥
 ततो देवाः सगन्धर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः । साधुसाधिवि रामस्य तत्कर्म समपूजयन् ॥ ३५ ॥
 अवब्रीच तदा रामः सुग्रीवं प्रत्यनन्तरम् । विभीषणं च धर्मात्मा हनूमन्तं च वानरम् ॥ ३६ ॥
 जाम्बवन्तं हरिश्रेष्ठं मेन्दं द्विविदमेव च । एतदस्त्रवर्कं भीमं मम वा श्यम्बकस्य वा ॥ ३७ ॥

निहत्य तां राक्षसराजवाहिनीं रामस्तदा शकसमो महान्मा ।

अस्त्रेषु शस्त्रेषु जितकृमश्च संस्तूयते देवगणैः प्रहृष्टैः

॥ ३८ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाण्डे युद्धकाण्डे त्रिनवतितमः सर्गः ॥ ९३ ॥

रा० टी०—अनीकमिति । रथानां दशसहस्रमनीयं कुतः । राणामष्टादश सहस्राणि वाजिनानां चतुर्दश सहस्राणि राक्षसानां द्वादशसहस्रे एकैकं रामेण दिवसस्याष्टमागेन हतानि श्लोकत्रयमेकान्वयि ॥ ३१-३३ ॥

गो० टी०—अनीकमित्यादि । एकैकैकरथा श्यवा पनिः पञ्चपदातिका । पर्यङ्केभिर्गुणैः सर्वैः क्रमादाकृत्या यथोत्तमसेनासुखं गुन्मगणौ वाहिनीं प्रतना चमूः इत्युक्तीत्या दशसंख्यासंख्याता पतिः । पतितस्त्रिगुणम् सेनासुखम् । मेनाः सुखतस्त्रिगुणो सुखः । गुन्मतस्त्रिगुणो गणः । गणतस्त्रिगुणा वाहिनी । तस्त्रिगुणा प्रतना । प्रतनातस्त्रिगुणा चमूः । एवं च दशोन्नतत्रिशताधिकमतसहस्रसंख्यालङ्घना चमूरनीकशब्देनोच्यते सहस्राण्येव साहस्राणि दशसहस्राण्यस्मिन्मन्तीति दशसहस्रम् । रथानां दशसहस्राण्यनीकानीत्यर्थः । एकैकं विशालशक्तिरसमकोटिसंख्यासंख्याता रथा इत्युक्तं भवति । रथानां ७ कोटि २५ लक्षम् । अष्टादश सहस्राणीत्यनेन अनीकमित्येतद्विभक्तिविपरिणामेनालपयते । अष्टादश सहस्राण्यनीकानीत्यर्थः । विशतिसहस्राधिकद्वादशलक्षोत्तरत्रयोदशकोटिसंख्यासंख्यातास्तरस्त्रिनः कुञ्जरा इत्यर्थः । गजानां १३ कोटि १२ लक्षं तु २००००० । चतुर्दश सहस्राणीत्यत्रापि अनीकमित्येतद्विपरिणाम्यानुपपन्ननीयम् । चतुर्दशसहस्राण्यनीकानीत्यर्थः । षड्विंशसहस्राधिकत्रिंशतिलक्षोत्तरदशकोटिसंख्यासंख्याता साः रोहा वाजिन इत्यर्थः । तुरङ्ग १० कोटि २० लक्षं तु २००००० पूर्णं शतसहस्रे द्वे अनीकानीत्यर्थः । अर्थात्तिलक्षोत्तरपञ्चसहस्राधिकलक्षोत्तरदशकोटिसंख्यासंख्याताः पदानयो राक्षसा इत्यर्थः । पदाति १४९ कोटि ८० लक्षम् । वानरद्वेष्टामिन्यादिविरोपणमहिम्ना तद्विद्वा रथगजतुरगपदातयोसंख्या इति भावः । अत एवैवमनुसंधत्ते—नामानामयुतं तुरङ्गनिपुतं साधं रथानां शतं पादातं शतकोटिकर्तनविषादकः कवचो रणे । एवं कोटिकवन्धनतैर्नविधौ किंचिद्गुनिः किंकिणीयामाधं परमात्मनो रघुपतेः कोदण्डघण्टारव इति । कामरूपिणां रक्षसां त्वन्वीनि । रथादिचतुरङ्गबलानि एकैकं रामेण दिवसस्याष्टमे भागे पादोन्नतदिकाचतुष्टये निहतानीत्यन्वयः ॥ ३१-३४ ॥

३३] ति० टी०—हतशेषाः कतिपया लङ्कामभिपेतुः ३३ ॥

रा० टी०—ते इति । हताश्वरागिविशिष्टाः निशाचराः लङ्कामभिपेतुः ॥ ३४ ॥

३४-३५] ति० टी०—आक्रीडं क्रीडा तस्या भूमिः ३४ ३५

रा० टी०—हतैरिति । हतैर्गजादिभिरुपलक्षितं रणाजिरं क्रुद्धस्य रुद्रस्य आक्रीडभूमिः क्रीडास्थानं वक्ष्य ॥ ३५ ॥

गो० टी०—हतैरिति । हतगजाद्युपलक्षितं युमहात्मनो रामस्य तदणाजिरं रुद्रस्य अक्रीडं क्रीडास्थानं दमशानमिव वक्ष्य । आर्षं तनुमकृतम् अर्चिर्गण पुरी लङ्का दमशानसदृशी भवेदिति पूर्वोक्तः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

रा० टी०—तत इति । रामस्य कर्म देवादयः साधु साधिविति यमपूजयन् ॥ ३६ ॥

३६] ति० टी०—प्रत्यनन्तरमात्मनश्च ॥ ३६ ॥

३७] ति० टी०—मम वा श्यम्बकस्य वा । अनैक संख्यमित्युक्तं मन्त्रितम् ॥ ३७ ॥

रा० टी०—अवब्रीचिति । ममस्त्रियमेव एतदस्त्र श्यम्बकस्य वा इव इति श्यः सुग्रीवादाय रामोऽवब्रीच तव प्रत्यनन्तरं यमीपत्यं श्लोकत्रयमेकान्वयि ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

गो० टी०—अवब्रीचेत्यादिश्लोकत्रयमेकान्वयम् । प्रत्यनन्तरं समीपस्थम् । क्षणेनानेन रथ प्रतिक्षेपजनितं मायाविश्वबद्धं वास्यति—एतदस्त्रवर्कमिति । अवान्ते इतिकरणं द्रष्टव्यम् । अस्त्रवर्कं अस्त्रप्रयोगशक्तिः । न त्वचमपि, गान्धर्वेण च गान्धर्वमिति रावणादेरपि तत्संभवकथनात् । श्यम्बकस्य वा संहारकाले अस्तीति शेषः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

३८] ति० टी०—संस्तूयते स्म ॥ ३८ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामायणतिलके वाल्मीकीय आदिकाण्डे युद्धकाण्डे त्रिनवतितमः सर्गः ॥ ९३ ॥

रा० टी०—निहत्येति । अष्टादिषु जितकृमः अत एव राक्षसराजवाहिनीं निहत्य विषयमानो रामः देवगणैस्तंस्तूयते ॥ ३९ ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकीयराामायणव्याख्यानं रामायणशिरोमणौ युद्धकाण्डे चतुर्नवतितमः सर्गः ॥ ९४ ॥

चतुर्नवतितमः सर्गः ।

राघवनिहतपतिपुत्रभ्रातृकाणां राक्षसीनां गदे गृहे मृतानुद्दिश्य विलापः तद्वेतुभूतशूर्पणखाधिक्षेपः शरतमखरदूषणकुम्भकणदीन्द्र-
जिदन्तनिशाचरवधनिर्दशननिर्णोतराघवरावणजयापजयतया भयस्यान्तमपश्यन्तीनां तासां विभीषणाद्युपदेशाननुष्ठानेन रावणनिन्दा च ।

तानि नौगसहस्राणि सारोहाणि च वाजिनाम् । रथानां त्वश्विवर्णानां सध्वजानां सहस्रशः ॥ १ ॥
राक्षसानां सहस्राणि गदापरिपयोधिनाम् । काञ्चनध्वजचित्राणां शूराणां कामरूपिणाम् ॥ २ ॥
निहतानि शरैर्दीपैस्तप्तकाञ्चनभूषणैः । रावणेन प्रयुक्तानि रामेणाकिष्टकर्मणा ॥ ३ ॥
दृष्ट्वा श्रुत्वा च सम्भ्रान्ता इतशेषा निशाचराः । राक्षस्यश्च समागम्य दीनाश्चिन्तापरिभुताः ॥ ४ ॥
विधवा इतपुत्राश्च क्रोशन्त्यो इतवान्धवाः । राक्षस्यः सह संगम्य दुःखार्ताः पर्यदेवयन् ॥ ५ ॥
कथं शूर्पणखा दृष्ट्वा कराला निर्णतोदरी । आससाद् वने रामं कंदर्पसमरूपिणम् ॥ ६ ॥
सुकुमारं महासत्त्वं सर्वभूतहिते रतम् । तं दृष्ट्वा लोकवध्यां सा हीनरूपा प्रकामिता ॥ ७ ॥
कथं सर्वगुणैर्हीना गुणवन्तं महोजसम् । सुमुखं दुर्मुखी रामं कामयामास राक्षसी ॥ ८ ॥
जनस्यास्याल्पभाग्यत्वाद्बलिनी श्वेतमूर्धजा । अकार्यमपहास्यं च सर्वलोकविगर्हितम् ॥ ९ ॥
राक्षसानां विनाशाय दूषणस्य खरस्य च । चकारापतिरूपा सा राघवस्य प्रधर्षणम् ॥ १० ॥

गो० टी०-निहत्येति । संख्यत इति वर्तमाननिर्देशेन
मृतरेषाण्यविच्छिन्नत्वमुच्यते ॥ ३९ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटख्याने
सुद्धकाण्डव्याख्याने चतुर्नवतितमः सर्गः ॥ ९३ ॥

१-३] ति० टी०-तानि । सहस्रशः । सहस्रा-
णित्यर्थः ॥ १-३ ॥

४-५] ति० टी०-रावणेन प्रयुक्तानि एकादशं प्रेषितानि
रामेण हतानि दृष्ट्वा दृष्ट्वा श्रुत्वा इतशेषा नादृष्ट्वा निशा-
चरा राक्षस्यश्च समागम्य सङ्गः संसृज्य दीनाश्चिन्तापरिभु-
ताश्च । अभवन्निति शेषः ॥ ४ ॥ ५ ॥

रा० टी०-रावणः सकलसेनाविधातानन्तरकालिकं वृत्ता-
न्तमाह-तानित्यादिभिः । रावणेन प्रयुक्तानि नागसहस्रा-
दीनि रामेण निहतानि दृष्ट्वा श्रुत्वा च सम्भ्रान्ताः इतशेषा
निशाचराः समागम्य विद्यमाना राक्षस्यश्च चिन्तापरिभुताः
बभूवुरिति शेषः श्लोकचतुष्टयमेकान्वयि ॥ १-४ ॥

गो० टी०-अथ राक्षसीनां प्रलापः-तानि तानीत्यादि-
चतुःश्लोकी । वाजिनामित्येतद्रजानामप्युपलक्षणम् । सहस्रशः
सहस्राणि । राक्षसीः राक्षसजिन्यः, समागम्य चिन्तापरि-
भुताः । आसन्निति शेषः ॥ १-४ ॥

रा० टी०-विधवा इति । विधवाद्यो राक्षस्यः क्रोश-
न्त्यस्तस्यस्तद्वदृष्ट्वा करालावच्छेदने संगम्य स्वकीयान् स्वकीयाना-
लिङ्ग्य पर्यदेवयन् व्यलपन् ॥ ५ ॥

गो० टी०-विधवा इति । संगम्य संपीडय । परस्पर-
भालिङ्गिता इत्यर्थः ॥ ५ ॥

६] ति० टी०-पर्यदेवप्रकारः-कथमिति । निर्ण-
तोदरी निर्भोदरी ॥ ६ ॥

रा० टी०-तत्प्रकारमाह-कथमित्यादिभिः । निर्ण-
तोदरी निर्भोदरविशिष्टा शर्पणत्वा कंदर्पसमरूपिणं रामं कथ-
माससाद् प्रप ॥ ६ ॥

गो० टी०-कथमित्यादिसार्धश्लोकमेकं वाक्यम् । कराला
विकटा ॥ ६ ॥

७-८] ति० टी०-लोकवध्या लोकवधायां । हीनरूपा
रामसंनिध्यानर्हा कुत्सितरूपा । अद्यापि रामे प्रकामिता
संजातप्रकामा ॥ ७ ॥ ८ ॥

रा० टी०-सुकुमारमिति । सुकुमारत्वादिविशिष्टं रामं
दृष्ट्वा लोकवध्या सर्वजनैर्हीनया दुर्मुखी शर्पणत्वा प्रकामिता
रामे संजातकामा सती रामं कथं कामयामास इत्येष श्लो-
कद्वयमेकान्वयि ॥ ७ ॥ ८ ॥

गो० टी०-तं दृष्ट्वेत्यादि सार्धश्लोकमेकं वाक्यम् ।
प्रकामिता सा कथं कामयामास ॥ ७ ॥ ८ ॥

९] ति० टी०-अस्य जनस्य राक्षसजनस्य । बलिनी
जरावशाज्जातबलिः । वीर्यादिव्यादिनिः ॥ ९ ॥

१०] ति० टी०-अप्रतिरूपा विवृतरूपा । 'अप्रतिरूप-
स्य' इति पाठे तदसदृशकारस्येत्यर्थः ॥ १० ॥

रा० टी०-जनस्येति । बलिनी अतिदृढात्वात्सञ्जात-
बलिः अत एव श्वेता मूर्धजाः केशाः यस्याः सा शर्पणत्वा
अस्य लंका निवासिनो जनस्य अल्पभाष्यत्वाद्देतोः अकार्यं
कार्यविध्वंसकमपहास्यमयोग्यत्वेन लोकानां हसनीयमत एव स-

तन्निमित्तमिदं वैरं रावणेन कृतं महत् । वधाय सीता सा नीता दशग्रीवेण रक्षसा ॥ ११ ॥
न च सीतां दशग्रीवः प्राप्नोति जनकात्मजाम् । बद्धं बलवता वैरमक्षयं राघवेण च ॥ १२ ॥
वैदेहीं प्रार्थयानं तं विराधं प्रेक्ष्य राक्षसम् । हतमेकेन रामेण पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ १३ ॥
चतुर्दश सहस्राणि रक्षसां भीमकर्माणाम् । निहतानि जनस्थाने शरैराग्निशिखोपमैः ॥ १४ ॥
स्वस्थं निहतः संख्ये दूषणः क्षिशिरास्तथा । शरैरादित्यसंकाशैः पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ १५ ॥
हतो योजनबाहुश्च कबन्धो स्थिराश्रितः । क्रोधान्नादं नन्दमोऽथ पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ १६ ॥
जघान बलिनं रामः सहस्रनयनात्मजम् । बालिनं मेघसंकाशं पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ १७ ॥
क्रुध्यमूके वसन्धैव दीनो भयमनोरथः । सुग्रीवः प्रापितो राज्यं पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ १८ ॥
भयोर्थसदितं वाक्यं सर्वेषां रक्षसां हितम् । युक्तं विभीषणेनोक्तं मोहात्तस्य न रोचते ॥ १९ ॥
विभीषणवचः कुर्याद्यदि स्म धनदानुजः । अशानभूता दुःस्वार्ता नेयं कङ्का भविष्यति ॥ २० ॥
कुम्भकर्णं हतं श्रुत्वा राघवेण महाबलम् । अनिकार्यं च दुर्भेपं लक्ष्मणेन हतं तदा ॥
प्रियं चेन्द्रजितं पुत्रं रावणो नावबुध्यते ॥ २१ ॥

शिरःविगर्हितं राघवस्य धर्षणं राक्षसानां निराश्रयं चकार
लोकप्रथमकाल्ययि ॥ १ ॥ १० ॥

गो० टी०—जनस्येत्यादिमाध्वश्लोकद्वयमेकं वाक्यम् ।
कथं स्यात् सन्तीति बलिनी वामादिव्याजः आर्यो नृपः ।
अप्रतिरूपा अनुरूपा । तन्निमित्तं प्रथमं निमित्तम् । धर्ष-
णमन्यथाश्लोकावपि नृकामनारिकमङ्गकल्पनादिमुक्त्वा सर्व-
ज्ञानमिति जयम् ॥ १-१२ ॥

११] ति० टी०—तन्निमित्तं धर्षणनिमित्तम् । सा आ-
नोतेति शेषः । वधाय । रक्षसामिति शेषः ॥ ११ ॥

रा० टी०—तदिति । सा धर्षणस्या निमित्तं यस्मिन् तन्म-
हद्वैरं रावणेन कृतम् अत एव तद्वदम् राक्षसनां हतवत्पदं दश-
ग्रीवेण सीताः आनीता च अन्यथा दशग्रीवस्सीतां न प्राप्नोति
प्राप्यात् इति शेषः सार्द्धश्लोकैकान्वयी ॥ १२ ॥

१२] ति० टी०—न प्राप्नोति न प्राप्नोति च ॥ १२ ॥

गो० टी०—बद्धमिति । अक्षयं इतं बलवता राघवेण
बद्धं रावणेनेति शेषः एतेन रावणस्यापि विघातोऽवश्यं भवि-
ष्यतीति सूचितम् अर्थं प्रत्यक्षम् ॥ १३ ॥

१३-२०] ति० टी०—प्रार्थयानं प्रार्थयमानम् । एकैना-
महाप्रेन रामेण ब्रह्मदत्तवरमपि हतं विराधं मेघेक्ष्य स्थितस्य
राघवस्य तदेकमेव पर्याप्तं निदर्शनम् । रामस्य सदेवत्पुत्रसक-
ललोकतिशायित्वाधगमाय पर्याप्तं निदर्शनमित्यर्थः ॥ १३-२० ॥

रा० टी०—रामस्य बलवत्पुत्रपदादन्यथा आहुः—वैदेही-
मियादिभिः । वैदेहीं प्रार्थयानं विराधं प्रेक्ष्य एकेन वाणेन
रामेण हतं प्रत्यास्तथा विराध एव सामान्ये नपुंसकम् तत्
निदर्शनं दृष्टान्तः पर्याप्तम् ॥ १३ ॥

गो० टी०—वैदेहीमिति । विराधं प्रेक्ष्य ज्ञात्वा, स्थिता-

नामन्माकं तत् विराघहननं विगर्धितमनाय पर्याप्तं पूर्णं
निदर्शनम् ॥ १३ ॥

रा० टी०—चतुर्दशेति । रक्षसां चतुर्दश सहस्राणि नि-
हतानि ॥ १४ ॥

गो० टी०—स्वस्थ इति । स्वस्थमिति निहितः ॥ १५ ॥

गो० टी०—चतुर्दशेति । श्लोकं पर्याप्तं तन्निदर्शनमित्यनुप-
पन्नं । तदा श्लोकेनैकैकान्वयेन अत्रपदद्वयैवार्थम् ॥ १४-१५ ॥

गो० टी०—हत इति । क्रोधान्न नादं नन्दं योजनबाहुः
कबन्धो हतः ॥ १६ ॥

गो० टी०—जघानेति । रामो बालिनं जघान ॥ १७ ॥

रा० टी०—क्रुध्यति । दीनगदभीषः राज्यं प्रापितः तद-
दि निदर्शनं गमकं पर्याप्तम् ॥ १८ ॥

गो० टी०—वसन्धैव दीनः । विभीषणेनोक्तं वाक्यं मोहाद्वै-
तोः तस्य राघवस्य न रोचते अनेघत ॥ १९ ॥

रा० टी०—विभीषणेति । धनदानुजो रावणः यदि ति-
भोषणवचः कुर्यात् तदा तेषां अशानभूता न भवेत् ॥ २० ॥

गो० टी०—हत इति । अथ स्वययानन्तरम् । नादं
शब्दम्, नन्दं कुर्वन्, सः प्रसिद्धः कबन्धः ॥ १६-२० ॥

२१] ति० टी०—इन्द्रजितमपि हतं श्रुत्वा नावबुध्यते ।
पराक्रममिति शेषः ॥ २१ ॥

रा० टी०—कुम्भकर्णमिति । राघवेण निहतं कुम्भकर्ण-
प्रभृति श्रुत्वापि रावणो नैव बुध्यते रामं बलवत्त्वेन न जानी-
ते सार्द्धश्लोकैकान्वयी ॥ २१ ॥

गो० टी०—कुम्भकर्णमित्यादि । नावबुध्यते राम-
प्रभावमिति शेषः ॥ २१ ॥

मम पुत्रो मम भ्राता मम भर्ता रणे हतः । इत्येष श्रूयते शब्दो राक्षसीनां कुले कुले ॥ २२ ॥
 रथौश्वनागाश्च हतास्तत्र तत्र सहस्रशः । रणे रामेण शूरेण हतौश्चापि पदातयः ॥ २३ ॥
 रुद्रो वा यदि वा विष्णुर्महेन्द्रो वा शतक्रतुः । हन्ति नो रामरूपेण यदि वा स्वयमन्तकः ॥ २४ ॥
 हतप्रवीरा रामेण निराशा जीविते वयम् । अपश्यन्त्यो भयस्यान्तमनाथा विलपामहे ॥ २५ ॥
 रामहस्तादशग्रीवः शूरो दत्तमहावरः । इदं भयं महाघोरं सैमुत्पन्नं न बुद्धयते ॥ २६ ॥
 तं न देवा न गन्धर्वा न पिशाचा न राक्षसाः । उपसृष्टं परित्रातुं शक्ता रामेण संयुगे ॥ २७ ॥
 उत्पाताश्चापि दृश्यन्ते रावणस्य रणे रणे । कथयन्ति हि रामेण रावणस्य निवर्हणम् ॥ २८ ॥
 पितामहेन भीतेन देवदानवराक्षसैः । रावणस्याभयं दत्तं मनुष्येभ्यो न याचितम् ॥ २९ ॥
 तदिदं मानुषं मन्ये प्राप्तं निःसंशयं भयम् । जीवितान्तकरं घोरं रक्षसां रावणस्य च ॥ ३० ॥
 पीड्यमानास्तु बलिना वरदानेन रक्षसाः । दीप्तैस्तपोभिर्विबुधाः पितामहमपूजयन् ॥ ३१ ॥
 देवतानां हितार्थाय महात्मा वै पितामहः । उवाच देवतास्तुष्ट इदं सर्वा महद्ब्रह्म ॥ ३२ ॥

२२-२४] ति० टी०-कुले कुले गृहे गृहे ॥ २२-२४ ॥

रा० टी०-ममेति । मम पुत्रादिहतः इत्येष शब्दः राक्षसीनां कुले कुले प्रतिस्मृते श्रूयते ॥ २२ ॥

रा० टी०-रथेति । रामेण रथादयो हताः ॥ २३ ॥

रा० टी०-रुद्र इति । रुद्राद्यन्यतमः रामरूपेण नोऽस्मान् हन्ति ॥ २४ ॥

गो० टी०-ममेति । कुले कुले गृहे गृहे । इदमपि राक्षसावाक्यमेव ॥ २२-२४ ॥

२५] ति० टी०-अपश्यन्तोऽपश्यन्त्यः ॥ २५ ॥

रा० टी०-हतेति । रामेण हताः प्रवीराः पत्न्यादयो यासाम् अत एव अनाथाः अत एव जीविते जीवने निराशा वयं स्त्रीजनाः भयस्यान्तमपश्यन्तस्तन्तः विलपामहे ॥ २५ ॥

गो० टी०-हतप्रवीरिति । वयमित्येतद्वेश्या अपश्यन्त इति पुल्लिङ्गम् । विलपामहे इत्यात्मनेपदमार्पम् ॥ २५ ॥ २६ ॥

२६] ति० टी०-रामहस्ताप्राप्तमिदं स्वभ्यं भयं शूरो ब्रह्मदत्तमहावर इति कृत्वा तद्ब्रवीति बुध्यते ॥ २६ ॥

रा० टी०-रामेति । दत्तो महावरः देवादिभ्यो सूर्युरादित्यरूपमीप्सितं यस्मै स दशग्रीवः रामहस्तात् सख्युत्पन्नं भयं न बुध्यते ॥ २६ ॥

२७] ति० टी०-उपसृष्टं हन्तुमारब्धम् ॥ २७ ॥

रा० टी०-ननु स्वाभयस्य प्राप्तत्वात् न तस्य भीतिरित्यत आह-तमिति । रामेण उपसृष्टं युद्धाय प्रवृत्तं तं रावणं त्रातुं देवादयो न शक्ताः ॥ २७ ॥

गो० टी०-न देवा इति । उपसृष्टम् उपद्रुतम् ॥ २७ ॥

२८] ति० टी०-कथयन्तीति । तदुत्पातफलं माल्यवदादयो वृद्धा इति शेषः ॥ २८ ॥

रा० टी०-तत्र गमकमाह-उत्पाता इति । रावणस्य रणे

रणे ये उत्पाता दृश्यन्ते ते रामेण रावणस्य निवर्हणं विनाशं कथयन्ति ॥ २८ ॥

गो० टी०-उत्पाताश्चापीति । कथयिष्यन्ति, इतः परमपि कानिचिन्निमित्तानि प्रादुर्भूय कथयिष्यन्तीत्यर्थः । वर्तमाने तात्पर्यमिष्यत्याहुः ॥ २८ ॥

२९-३०] ति० टी०-रामेणास्य वयं उपपत्तिं चाहुः-पितामहेनेति । देवदानवराक्षसैस्तेभ्यः ॥ २९ ॥ ३० ॥

रा० टी०-ननु पितामहदत्तवरस्य मिथ्यात्वं कथं भविष्यतीत्यत आह-पितामहेनेति । पितामहेन देवादिभिः देवादिभ्य एव अभयं दत्तं ननु रामान् कुतो न दत्तमित्यत आह मातृपेभ्योऽभयं न याचितम् ॥ २९ ॥

गो० टी०-पितामहेनेति । देवदानवराक्षसैः देवदानवराक्षसेभ्यः ॥ २९ ॥

रा० टी०-तदिति । तत् मनुष्यादभयप्राप्त्यभावाद्धेतोः रक्षसां रावणस्य च निस्संशयं जीवितान्तकरं मातृपमिदं भयं मन्ये ॥ ३० ॥

गो० टी०-तद्विदमिति । मातृपं मातृपादागतम् । मन्ये मन्यामहे ॥ ३० ॥

३१-३२] ति० टी०-रावणेन पीड्यमानंदैः प्रसारितस्य ब्रह्मणोऽष्टपहादपि क्षयो राक्षसानामित्याहुः-पीड्यमानास्त्विति ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

रा० टी०-रावणविनाशे हेत्वन्तरमाह-पीड्यमाना इत्यादिभिः । वरदानेन हेतुना बलिना रक्षसा पीड्यमानाः विबुधाः देवाः दीप्तैस्तपोभिरुपलक्षितं पितामहमपूजयन् ॥ ३१ ॥

रा० टी०-देवतानामिति । तुष्टः पितामहः देवतानां हितार्थां सर्वां देवताः इदं वच उवाच ॥ ३२ ॥

गो० टी०-पीड्यमानास्तु ब्रह्मिणेति । रक्षसा रावणेन । वरदानेन कर्णेन ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

अद्यप्रभृति लोकांस्त्रीन्सर्वे दानवराक्षसाः । भयेन प्रभृता नित्यं विचरिष्यन्ति शाश्वतम् ॥ ३३ ॥
 दैवतैस्तु समागम्य सर्वैश्चेन्द्रपुरोगमैः । वृषध्वजस्त्रिपुरहा महादेवः प्रतोषितैः ॥ ३४ ॥
 प्रसन्नस्तु महादेवो देवानेतद्ब्रह्मवीत् । उत्पत्स्यति हितार्थं वो नारी रक्षःक्षयावहा ॥ ३५ ॥
 एषा देवैः प्रयुक्ता तु क्षुद्यथा दानवान्पुरा । भक्षयिष्यति नः सर्वान्गराक्षसग्री सरावणान् ॥ ३६ ॥
 रावणस्यापनीतेन दुर्विनीतस्य दुर्मतेः । अयं निष्ठानको घोरः शोकेन समभिभूतः ॥ ३७ ॥
 तं न पश्यामहे लोके यो नः शरणदो भवेत् । राघवेणोपसृष्टानां कालेनेव युगक्षये ॥ ३८ ॥
 नास्ति नः शरणं किंचिद्भये महति तिष्ठताम् । दावाग्निं प्रष्टितानां हि करेणूनां यथा वने ॥ ३९ ॥
 प्राप्तकालं कृतं तेन पौलस्त्येन महात्मना । यत एव भयं दृष्टं तमेव शरणं गतः ॥ ४० ॥

इतीव सर्वा रजनीचरस्त्रियः परस्परं संपरिरभ्य वाहुभिः ।

विषेदुरार्तातिभयाभिपीडिता विनेदुस्त्वैव तदा सुदारुणम् ॥ ४१ ॥

इत्यापे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे चतुर्नवतितमः सर्गः ॥ ९४ ॥

३३] ति० टी०-दानवा राक्षसाश्च भयेन प्रभृता देव-
 भ्यो भयं विधाणा एव विचरिष्यन्ति । देवाः स्वतः परस्परं
 वास्मान्पीडयिष्यन्तीति भययुक्ता एव भविष्यन्तीत्यर्थः ॥ ३३ ॥

रा० टी०-तदाकारमाह-अद्येति । अद्यप्रभृति अस्मात्
 कालादारभ्य दानवराक्षसाः भयेन प्रभृताः पोषिताः युक्ता
 इत्यर्थस्तन्तो विचरिष्यन्ति ॥ ३३ ॥

गो० टी०-अद्यप्रभृतीति । दानवराक्षसा इत्युक्तमन्तो-
 दरीसंबन्धेन दानवाश्च केचिद्राक्षसैः सह निष्ठन्तीति
 ज्ञेयम् ॥ ३३-३५ ॥

३४-३५] ति० टी०-एवं ब्रह्मणः प्रसादत्समयत्वमायं
 प्राप्तम्, संहाराधिकृतद्रव्यप्रसादेन तु ताव एवास्माकमिन्याहुः-
 दैवतैरेति ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

रा० टी०-दैवतैरेति । तु अनन्तरं दैवतैस्समागम्य
 महादेवः प्रसादितः ॥ ३४ ॥

रा० टी०-प्रसन्न इति । वो हितार्थं रक्षःक्षयावहा नारी
 उत्पत्स्यति एतद्ब्रह्मः प्रसन्नो महादेवः देवानब्रवीत् ॥ ३५ ॥

३६] ति० टी०-सैषा सीतैवेत्याहुः-एषेति । पुरा पू-
 र्वकल्पे । देवैर्दानवनाशार्थं प्रयुक्ता क्षुद्यथा दानवान्हरति स्म,
 एवं देवैः प्रयुक्तेषा सीतापि सरावणान्रावणमहितान्गमान्भ-
 क्षयिष्यति ॥ ३६ ॥

रा० टी०-एषेति । पुरा पूर्वकल्पे देवैः प्रयुक्ता एषा
 क्षुद् दानवान्भक्षयत तथा राक्षसग्री एषा सीता नो अस्मान्
 भक्षयिष्यति ॥ ३६ ॥

गो० टी०-एषेति । क्षुद्यथा दानवान् पुरेति । दैवभ्योऽ-
 मृतप्रदानानन्तरमिति बोध्यम् । अस्मच्छब्दापेक्षया सरावणा-
 नित्युक्तिः ॥ ३६ ॥

३७-३९] ति० टी०-अपनीतेनानयेन । निष्ठानको
 नाशः शोकसहितः प्राप्तः ॥ ३७-३९ ॥

रा० टी०-रावणस्यति । दुर्विनीतस्य रावणस्य अपनी-
 तेन दुर्नयेन शोकेन समभिभूतो युक्तः अयं निष्ठानको नाशः
 आप्नोमिति शेषः ॥ ३७ ॥

गो० टी०-रावणस्यति । निष्ठानको नाश इत्याहुः ॥ ३७ ॥

रा० टी०-तमिति । कालेनेव राघवेण उपसृष्टानां
 प्राप्तभयानां नोऽस्माकं वदशरणदो वदप्रदो भवेत् तं न प-
 श्यामहे ॥ ३८ ॥

रा० टी०-नास्तीति । दावाग्निप्रष्टितानां करेणूनामिव
 महति भये तिष्ठतां नोऽस्माकं शरणं किञ्चिदास्ति ॥ ३८ ॥

गो० टी०-तमिति । पश्यामहे इत्यात्मनोपदमापम् ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

४०-४१] ति० टी०-प्राप्तकालं कालोविनम । पौल-
 स्त्येन विभीषणेन । यत एव यस्माद्रामादेव भयं दृष्टम् । स्व-
 मन्वशक्तिर्भवति शेषः ॥ ४० ॥ ४१ ॥

इति श्रीरामायणस्य श्रीरामायणे रामायणश्लोके वाल्मीकीय
 आदिकाव्ये युद्धकाण्डे चतुर्नवतितमः सर्गः ॥ ९४ ॥

रा० टी०-प्राप्तेति । यतो यस्मात् रामाय भयं दृष्टं तं
 गममेव शरणं गतः विभीषण इति शेषः अतः पौलस्त्येन-
 विभीषणेन प्राप्तकालं यथोचितं कृतम् ॥ ४० ॥

रा० टी०-इतीयेति । अतिभयनाभिपीडिताः चञ्चल-
 चित्ताः अत एवानां दुःखिताः रजनीचरस्त्रियः परस्परं संप-
 रिरभ्य इतीव अन्यन्तं सुदारुणं विलेपुः अत एव विनेदुस्त्वै-
 व चक्रुः आत्मनामयव सन्धिरन एव आपकान् आर्तं प्राप्तं
 यदतिभयं तेन अभिपीडिता इत्यर्थो वा ॥ ४१ ॥

इति श्रीमद्रामायणीयस्य रामायणश्लोके रामायणश्लोके
 युद्धकाण्डे पञ्चनवतितमः सर्गः ॥ ९५ ॥

गो० टी०-प्राप्तकालमिति । प्राप्तकालम् उचितम् ।
 पौलस्त्येन विभीषणेन । इतः परं तस्यैव पौलस्त्यकृतप्रतिष्ठा-
 पकत्वात्तच्छब्दप्रयोगः । अत्र पितामहादिवरप्रदानवृत्तान्तो

पञ्चनवतितमः सर्गः ।

रावणो राक्षसीनां प्रतिसर्वात्स्वमाकर्ष्य ह्वा दशनैरोष्ठं संदश्य महोदरमहापार्श्वविरूपाक्षारव्यशूरनिशाचरान्स्वबलेः सह द्रुतं
निर्यातेत्यदिश्य स्वविक्रमकथनपुरस्तरमथ पतिपुत्रादिवियुक्तानां राघवपातनेनाशु प्रमार्जित्वामीति वदन्वदा निष्कान्तस्तदानुपदम-
शकुनप्रादुर्भावगलेषामवश्यतः ।

आर्तानां राक्षसीनां तु लङ्कायां वै कुले कुले । रावणः करुणं शब्दं शुश्राव परिदेवितम् ॥ १ ॥
स तु दीर्घं विनिःश्वस्य मुहूर्तं ध्यानमास्थितः । बभूव परमकुब्जो रावणो भीमदर्शनः ॥ २ ॥
संदश्य दशनैरोष्ठं क्रोधसंरक्तलोचनः । राक्षसैरपि दुर्दर्शः कालाग्रिरिव भूर्तिमान् ॥ ३ ॥
उवाच च समीपस्थान् राक्षसान् राक्षसेश्वरः । क्रोधाव्यक्तकथस्तत्र निर्दहन्निव चक्षुषा ॥ ४ ॥
महोदरं महापार्श्वं विरूपाक्षं च राक्षसम् । शीघ्रं वदत सैन्यानि निर्यातेति ममाज्ञया ॥ ५ ॥
तस्य तद्रूचनं श्रुत्वा राक्षसास्ते भयादिताः । चोदयामासुरव्यग्रान् राक्षसांस्तान्प्राज्ञया ॥ ६ ॥
ते तु सर्वे तथेत्युक्त्वा राक्षसा भीमदर्शनाः । कृतस्वस्त्ययनाः सर्वे ते रणाभिमुखं ययुः ॥ ७ ॥
प्रतिपूज्य यथान्यथं रावणं ते महारथाः । तस्थुः प्राञ्जलयः सर्वे भर्तुर्विजयकाङ्क्षिणः ॥ ८ ॥
नैतोवाच प्रहस्यैतान् रावणः क्रोधमूर्च्छितः । महोदरमहापार्श्वौ विरूपाक्षं च राक्षसम् ॥ ९ ॥
अथ बाणैर्धनुर्मुक्तैर्युगान्तादित्यमंनिभैः । राघवं लक्षणं चैव नेष्यामि यस्यादनम् ॥ १० ॥
स्वस्य कुम्भकर्णस्य प्रहसेन्द्रजितोस्तथा । करिष्यामि प्रतीकारमथ शत्रुवधादहम् ॥ ११ ॥

राक्षसीभिर्महोदरीसकाशाक्षुत इति ज्ञेयम् । मा च ज्ञान-
उदेति वक्ष्यते ॥ ४० ॥ ४१ ॥

रा० श्रीगोविन्दराजविरचित श्रीरामायणमण्डने रत्नाकिरीटा-
ख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने पञ्चनवतितमः सर्गः ॥ ५५ ॥

१-३] ति० टी०-आर्तानामिति । कुलेकुले घृते
घृते ॥ १-३ ॥

४-५] ति० टी०-क्रोधेनाव्यक्ता कथा कथनं यस्य
सः ॥ ४ ॥ ५ ॥

रा० टी०-राक्षसीविलापानन्तरकालिकं रावणवृत्तान्त-
माह-आर्तानामिति । रावणः राक्षसीनां परिदेवितमुच्चा-
रितं करुणं शब्दं कुले कुले शुश्राव ॥ १ ॥

रा० टी०-स इति । रावणः दीर्घं विनिःश्वस्य मुहूर्तं
ध्यानं विचारमास्थितो बभूव ॥ २ ॥

गो० टी०-अथ रावणनिर्याणम्-आर्तानामित्यादि ।
परिदेवितं परिदेवितरूपं शब्दम् ॥ १ ॥ २ ॥

रा० टी०-संदश्येति । क्रोधेन संरक्तानि लोचनानि यस्य
सः क्रोधेन अव्यक्ता कथा कथनं यस्य स रावणः दशनैरोष्ठं
संदश्य चक्षुषा निर्दहन्निव समीपस्थान् राक्षसगणवाच श्लोकद्व-
यमेकान्यथि ॥ ३ ॥ ४ ॥

रा० टी०-तदाकारमाह-महोदरमिति । ममाज्ञया
सैन्यानि यथं निर्यापयत निस्सारयत इति महोदरादीन् शीघ्रं

वदत यदि तु सैन्यशब्देन रिपुसेना गृह्येत तदा नास्तर्भावित-
गिचूकल्पना ॥ १ ॥

गो० टी०-संदश्येत्यादि-श्लोकवयमेकान्यथम् । पूर्वतः
अभिष्टब्धः कालाग्रिरिव स्मितः । भयाव्यक्तकथः भयादव्यक्त-
वचनः । ममाज्ञया वदतन्पुत्राचैवत्यन्वयः । इमे महोदरमहा-
पार्श्वौ भक्तियौ । पूर्ववर्तौ तु मत्प्रमत्तापरपयोदौ रावण-
भ्रातरौ ॥ ३-८ ॥

६-८] ति० टी०-अव्यग्रान् रावणप्रोत्साहनेन त्यक्त-
भयान् ॥ ६-८ ॥

रा० टी०-तस्येति । तस्य रावणस्य वचनं श्रुत्वा भया-
दिताः राक्षसाः राक्षसान् महोदरादीन् चोदयामासुः ॥ ६ ॥

रा० टी०-ते इति । ते श्रुतराजाज्ञाः अत एव कृत-
स्वस्त्ययनाः सर्वे रणाय सैन्यं रिपूणां मीरणाय प्रकम्पनाय
अभिमुखः प्रकाशितवदनाः सर्वे राक्षसाः ययुः रावणसमीपं
प्रापुः ॥ ७ ॥

रा० टी०-प्रतीति । महारथाः महोदरप्रभृतयः रावणं
यथान्यायं प्रतिपूज्य प्राञ्जलयः सन्तः तस्थुः ॥ ८ ॥

९-११] ति० टी०-ततोवाच तत उवाच । प्रहस्य ।
क्रोधजोऽत्र प्रहासः ॥ ९-११ ॥

रा० टी०-तत इति । रावणः महोदरमहापार्श्वौ विरू-
पाक्षं चैतान् प्रहस्योवाच ततो वाचंस्तत्र गुण आर्यः ॥ ९ ॥

रा० टी०-तदाकारणमाह-अद्येत्यादिभिः । बाणैर्य-
मसादनं नेष्यामि ॥ १० ॥

१ मूर्च्छित इति गो. रा. पाठः । २ भयेति गो. पाठः । ३ महोदरमहापार्श्वमिति गो. पाठः । ४ घोरैति गो. रा. पाठः । ५ रणाभिमुखं
ति गो. पाठः । ६ निशाचरा इति गो. पाठः । ७ भयेति गो. पाठः

नैवान्तरिक्षं न दिशो न वै धौर्नापि सागराः । प्रकाशत्वं गमिष्यन्ति मद्भाणजलदाहताः ॥ १२ ॥
 अद्य वानरमुख्यानां तानि यूथानि भागशः । धनुषा शरजालेन वैधिष्यामि पतत्रिणा ॥ १३ ॥
 अद्य वानरसैन्यानि रथेन पवनौजसा । धनुःसमुद्राद्भूतैर्मथिष्यामि शरोर्मिभिः ॥ १४ ॥
 व्याकोशपद्मवक्राणि पद्मकेसरवर्चसाम् । अद्य यूथतटाकानि गजवत्प्रमथाम्यहम् ॥ १५ ॥
 सशरैरथ वदनैः संस्रये वानरयूथपाः । मण्डयिष्यन्ति वसुधां सनाहैरिव पङ्कजैः ॥ १६ ॥
 अद्य यूथपचण्डानां हरीणां द्रुमयोधिनाम् । मुक्तैर्नैकेषुणा युद्धे भेत्स्यामि च शतं शतम् ॥ १७ ॥
 हतो भ्राता च येषां वै येषां च तनयो हतः । वधेनाथ रिपोस्तेषां करोम्यष्टमभाजनम् ॥ १८ ॥
 अद्य मद्भाणनिर्मिन्नैः प्रैस्तीर्णैर्मतचेतनैः । करोमि वानरैर्युद्धे यन्नावेक्ष्यतलां महीम् ॥ १९ ॥
 अद्य काकाश्च गृध्राश्च ये च मांसाशिनीऽपरे । सर्वोस्तांस्तर्पयिष्यामि शत्रुमांसैः शराहतैः ॥ २० ॥
 कल्प्यतां मे रथः शीघ्रं क्षिप्रमानीयतां धनुः । अनुप्रयान्तु मां युद्धे येऽत्र शिष्टा निशाचराः २१ ॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा महापाश्वोऽब्रवीद्वचः । बलाध्यक्षास्थितास्तत्र बलं संत्वर्यतामिति ॥ २२ ॥
 बलाध्यक्षास्तु संयुक्ता राक्षसांस्तान्गृहे गृहे । चोदयन्तः परियुद्धङ्कां लघुपराक्रमाः ॥ २३ ॥

गो० टी०-अथेति । प्रहस्येति । शत्रुषु कृष्णिकारान् ॥ १२ ॥ १० ॥

रा० टी०-खरस्येति । शत्रुवधात् खरादेः प्रत्युपकारं क-
 णिष्यामि ॥ ११ ॥

गो० टी०-खरस्येत्यादिषु । कस्येति शेषः ॥ ११-१२ ॥

१२] ति० टी०-प्रकाशत्वं प्रकटत्वम् ॥ १२ ॥

रा० टी०-नेति । मद्भाणजलदेराहताः अन्तरिक्षादयः
 काशत्वं न गमिष्यन्ति ॥ १२ ॥

१३] ति० टी०-पतत्रिणा प्रशस्तपद्मवता ॥ १३ ॥

रा० टी०-अथेति । वानरमुख्यानां यूथानि शरजालेन
 वधिष्यामि ॥ १३ ॥

१४] ति० टी०-धनुःसमुद्रात् ॥ १४ ॥

रा० टी०-अथेति । धनुःसमुद्रात् वदन्तः शरोर्मिभिः
 रथेनोपपन्नैर्वहैः वानरसैन्यानि मथिष्यामि ॥ १४ ॥

१५] ति० टी०-व्याकोशपद्मवक्राणि वक्ररूपविक्रमित-
 पद्मानि । पद्मकेसरवर्चसाम् । वानराणामिति शेषः । यूथक-
 णाणि तटाकानि प्रमथामि प्रमथिष्यामि ॥ १५ ॥

रा० टी०-व्याकोशेति । व्याकोशपद्मानि विक्रमितव-
 दानां वक्राणि येषु तानि पद्मकेसरवद्वहैः येषां तेषां वान-
 राणां यूथतटाकानि अहं गजवत्प्रमथामि ॥ १५ ॥

गो० टी०-आकोशेति । आकोशपद्मवक्राणि इन्द्रिक-
 सितपद्मभुत्त्वक्राणि । पद्मकेसरवर्चसाम् वानराणामिति शेषः ।
 प्रमथामि प्रमथामि आभाय आपः ॥ १५-१८ ॥

१६-१८] ति० टी०-सशरैः शरसहितैर्वदनैः स्वीयैः ।
 सशरत्वात्सनाहैः पङ्कजैरिव ॥ १६-१८ ॥

रा० टी०-सेति । सनाहैः पङ्कजैरिव सशरैः शरसहितै-
 र्वदनैर्वानरयूथपाः वसुधां मण्डयिष्यन्ति ॥ १६ ॥

रा० टी०-अथेति । मुक्तैर्नैकेषुणा वानराणां शतं शतं
 भेत्स्यामि ॥ १७ ॥

रा० टी०-हत इति । येषां भ्राता हतः येषां च तन-
 या हताः तेषामष्टमभाजनं तेषां रिपोक्षितं करोमि ॥ १८ ॥

१९-२३] ति० टी०-गन्तव्यं दृश्यमानं यस्मिन् योग्यं तलं
 यस्यान्तर्गतामिति ॥ १९-२३ ॥

रा० टी०-अथेति । मद्भाणन निर्मिन्नैः अत एव गत-
 चेतनैः अत एव एकीर्णैर्मितस्वतः अधिपैर्विजयं मे हीं यन्नेन
 अतिप्रयत्नेन अवेक्ष्यं द्रष्टुं योग्यं तलं यस्याः तां करोमि ॥ १९ ॥

रा० टी०-अथेति । शरैर्मितैश्शत्रुमांसैः आकादयोऽप्ये मां-
 साग्निनः तान् स्वान् तर्पयिष्यामि ॥ २० ॥

गो० टी०-अथेति । गतचेतनैः गतप्राणैः । यन्नेन दृश्य-
 तलमिति । निरन्ध्र्येण भूमौ वानराणां पातविषयमिति ॥ १९-२० ॥

रा० टी०-कल्प्यतामिति । मे रथः कल्प्यताम् अथा-
 निर्भिर्गोदयताम् धनुःमानीयतां च शिष्टा निशाचराः मामनुप्र-
 यान्तु च ॥ २१ ॥

रा० टी०-तस्येति । तस्य रावणस्य यस्मिन् स्वस्या
 मद्भाष्यः बलं भेत्सु संत्वर्यतामिति वचः स्मिन्नान् बलाध्य-
 क्षान् अवर्षन् ॥ २२ ॥

गो० टी०-कल्प्यतामिति । कल्प्यताम् आकल्प्यताम् ।
 अदृक्कियतामित्यर्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥

२३] ति०-बलेति । संयुक्ता नियोजिताः बलाध्यक्षाः
 गृहे गृहे राक्षसान् चोदयन्तः सन्तः लङ्कां परिगृह्युः तत्र वि-
 चरुः ॥ २३ ॥

गो० टी०-बलाध्यक्षास्त्विति । संयुक्ता इति । पुनः
 पुनराह्वानेन्यनागमनात् कृपिता इत्यर्थः । परिययुः प्रतिरथ्यं
 ययुर्मित्यर्थः ॥ २३ ॥

१ नद्य इति गो. पाठः । २ विधिष्यामि पथिष्येति गो. पाठः । ३ आकोशेति गो. पाठः । ४ हतो भ्राता हतो भ्राता यासां च तनया हता इति गो.
 पाठः । ५ तासांमिति गो. पाठः । ६ अथेति गो. पाठः । ७ प्रकीर्णैरिति गो. रा. पाठः । ८ गोमाययो गृध्रा इति गो. रा. पाठः । ९ अपितैरिति गो. रा.
 पाठः । १० सर्वे इति गो. रा. पाठः । ११ अवेति गो. चेति रा. पाठः । १२ संस्था इति गो. पाठः । १३ लङ्कां तु महाबला इति गो. पाठः ।

ततो मुहूर्ताभिषेत् राक्षसा भीमदर्शनाः । नदन्तो भीमवदना नानाग्रहरणैर्भुजैः ॥ २४ ॥
 असिभिः पट्टिशैः शूलैर्गदाभिर्मुसलैर्हलैः । शक्तिभिस्तीक्ष्णधारभिर्महद्भिः कूटमुद्गरैः ॥ २५ ॥
 यष्टिभिर्विविधैश्चक्रैर्निशितैश्च परश्वधैः । भिन्दिपालैः शतघ्नीभिरन्यैश्चापि वरायुधैः ॥ २६ ॥
 अथानयन्बलाध्यक्षाश्चत्वारो रावणाज्ञया । रथानां नियुतं साग्रं नागानां नियुतत्रयम् ॥ २७ ॥
 अश्वानां पष्टिकोटयस्तु खरोष्ठाणां तथैव च । पदातयस्त्वसंख्याता जग्मुस्ते राजशसनात् ॥ २८ ॥
 बलाध्यक्षाश्च संस्थाप्य राज्ञः सेनां पुरस्थिताम् । एतस्मिन्नन्तरे सूतः स्थापयामास तं रथम् ॥ २९ ॥
 दिव्यास्त्रवरसंपन्नं नानालंकारभूषितम् । नानायुधसमाकीर्णं किङ्किणीजालसंयुतम् ॥ ३० ॥
 नानारत्नपरिस्त्रिप्तं रत्नस्तम्भैर्विराजितम् । जाम्बूनदमयैश्चैव सहस्रकलशैर्दृतम् ॥ ३१ ॥
 तं दृष्ट्वा राक्षसाः सर्वे विस्मयं परमं गताः । तं दृष्ट्वा सहस्रोत्थाय रावणो राक्षसेश्वरः ॥ ३२ ॥
 कोटिसूर्यप्रतीकाशं ज्वलन्तमिव पावकम् । द्रुतं सूतसमायुक्तं युक्ताष्टतुरगं रथम् ॥
 आरुरोह तदा भीमं दीप्यमानं स्वतेजसा ॥ ३३ ॥
 ततः प्रयातः सहसा राक्षसैर्बहुभिर्दृतः । रावणः सत्त्वगाम्भीर्याद्वारयन्निव मेदिनीम् ॥ ३४ ॥
 ततश्चासीन्महानादस्तूर्याणां च ततस्ततः । मृदङ्गैः पट्टहैः शङ्खैः कलहैः सह रक्षसाम् ॥ ३५ ॥
 आगतो रक्षसां राजा छत्रचामरसंयुतः । सीतापहारी दुष्टो ब्रह्मघ्नो देवकण्ठकः ॥
 योद्धुं रघुरेणेति शुश्रुवे कलहध्वनिः ॥ ३६ ॥
 तेन नादेन महता पृथिवी समकम्पत । तं शब्दं सहसा श्रुत्वा वानरा दुद्रुवुर्भयात् ॥ ३७ ॥
 रावणस्तु महाबाहुः सचिवैः परिवारितः । आजगाम महातेजा जयाय विजयं प्रति ॥ ३८ ॥
 रावणेनाभ्यनुज्ञातौ महापार्श्वमहोदरौ । विरूपाक्षश्च दुर्धरौ रथानारुरुहुस्तदा ॥ ३९ ॥
 ते तु हृष्टाभिर्नदन्तो भिन्दन्त इव मेदिनीम् । नादं घोरं विमुञ्चन्तो निर्ययुर्जयकाङ्क्षिणः ॥ ४० ॥
 ततो युद्धाय तेजस्वी रक्षोगणबलैर्दृतः । निर्ययावुद्यतधनुः कालान्तकयमोपमः ॥ ४१ ॥
 ततः प्रजविताश्वेन रथेन स महारथः । द्वारेण निर्ययौ तेन यत्र तौ रामलक्ष्मणौ ॥ ४२ ॥

२३] ति० टी०—भुजैरुपलक्षिताः ॥ २४ ॥

२५-३२] ति० टी०—इतैरायुधविशेषैः ॥ २५-३० ॥

रा० टी०—तत इति । अस्यादिभिः नानाग्रहरणैरुपलक्षिताः नदन्तो राक्षसाः मुहूर्तां निषेत्तुः श्लोकत्रयमेकान्वयि ॥ २३-२६ ॥

गो० टी०—तत इत्यादिश्लोकत्रयमेकान्वयम् । हुलैः द्विफलपत्राप्रपञ्चविधैः । हुलं द्विफलपत्रायमिति वैजयन्ती । भुजैरित्यायुधलक्षणं तृतीया ॥ २४-२६ ॥

रा० टी०—अथेति । बलाध्यक्षाः रावणाज्ञया सूतेन समायुक्तं युक्ता अष्टौ तुरगा यस्मिन् तं रथमानयन् अत एव भीमो भयङ्करः स्वतेजसा दीप्यमानो रावणः आरुरोह सार्द्ध-श्लोक एकान्वयी ॥ २७ ॥

गो० टी०—अथेति । अथानयद्बलाध्यक्षः सर्वतो रावणाज्ञया । द्रुतं सूतसमायुक्तं युक्ताष्टतुरगं रथमिति पाठः ॥ २७ ॥

३३] ति० टी०—अमायां सूर्योदय इव रथारोहणम् ॥ ३३ ॥

गो० टी०—आरुरोहेत्यर्धमेकं वाक्यम् । भीमः रावणः ॥ २८ ॥

३४-४१] ति० टी०—सत्त्वगाम्भीर्याद्वलातिशयात् ३४-४१ रा० टी०—तत इति । बहुभिः राक्षसैर्दृतो रावणः सत्त्वगाम्भीर्यात् बलाधिक्यात्तेतो मेदिनीं दारयन्निव ततो लङ्कायाः प्रयातोऽभवदिति जेषः ॥ २८ ॥

रा० टी०—रावणेनेति । महापार्श्वद्वयः रथानारुरुहुः २९ रा० टी०—ते इति । घोरं नादं विमुञ्चन्तः मेदिनीं भिन्दन्त इव दृष्टान्तं महापार्श्वद्वयो निर्ययुः ॥ ३० ॥

रा० टी०—तत इति । रक्षोगणबलैर्दृतो रावणः युद्धाय निर्ययौ ॥ ३१ ॥

गो० टी०—ततः प्रयात इति । सत्त्वगाम्भीर्यात् बलातिशयात् ॥ २९-३२ ॥

४२] ति० टी०—प्रजविताश्वेन प्रकर्षेण संजातवेगा अथा यस्य तेन ॥ ४२ ॥

१ हुलैरिति गो. पाठः । २ आनयद्बलाध्यक्षः सत्वर इति गो. पाठः । ३ इत आरभ्य पथपट्कं गो. रा. पुस्तकयोर्नोस्ति । ४ भीम इति गो. रा. पाठः । ५ इतः सार्धश्लोकचतुष्टयं गो. रा. पुस्तकयोर्नोस्ति । ६ वीति गो. रा. पाठः । ७ ज्वनेति गो. पाठः ।

ततो नष्टप्रभः सूर्यो दिशश्च तिमिरावृताः । द्विजाश्च नेदुर्घोराश्च संचचाल च मेदिनी ॥ ४३ ॥
ववर्ष रुधिरं देवश्चस्वलुश्च तुरंगमाः । ध्वजाग्रे न्यपतद्गुह्यो विनेदुश्चाशिराः शिवाः ॥ ४४ ॥
नयनं चास्फुरद्दामं वामो बाहुरकम्पत । विवर्णवदनश्चासीत्किंचिदभ्रश्यत स्वनः ॥ ४५ ॥
ततो निष्पततो युद्धे दशग्रीवस्य रक्षसः । रणे निधनशंसीनि रूपाण्येतानि जज्ञिरे ॥ ४६ ॥
अन्तरिक्षात्पातालोका निर्घातसमनिःस्वना । विनेदुरशिवा युष्मा वायसैरभिभिर्श्रिताः ॥ ४७ ॥
एतानचिन्तयन्धोरानुत्पातान्समवस्थितान् । निर्ययो रावणो मोहाद्द्रुपार्थं कालचोदितः ॥ ४८ ॥
तेषां तु रथघोषेण राक्षसानां महात्मनाम् । वानराणामपि चमूयुद्धायैवाभ्यवर्तत ॥
[तेषां तु तुमुलं युद्धं बभूव कपिरक्षसाम्]
अन्योन्यमाह्वयानानां क्रुद्धानां जयमिच्छताम् ॥ ४९ ॥
ततः क्रुद्धो दशग्रीवः शरः काञ्चनभूषणैः । वामराणामनीकेषु चकार कदनं महत् ॥ ५० ॥
निकृत्तशिरसः केचिद्रावणेन पलीमुखाः । केचिद्विच्छिन्नहृदयाः केचिच्छ्रोत्रविर्वर्जिताः ॥ ५१ ॥
निरुच्छासा हताः केचित्केचित्पार्श्वेषु दारिताः । केचिद्विभिन्नशिरसः केचिच्चक्षुर्विनीकृताः ॥ ५२ ॥
दशाननः क्रोधवितृत्तनेत्रो यतो यतोऽभ्येति रथेन संख्ये ।
ततस्ततस्तस्य शरप्रवेगं सोढुं न शंकुर्हरियुथपास्ते ॥ ५३ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे पञ्चनवतितमः सर्गः ॥ ९५ ॥

रा० टी०-तत इति । प्रज्विताः अतिवेगवन्तोऽप्यास्मिन् तेन रथोपलक्षितस्स रावणो यत्र रामलक्ष्मणौ तेन तेन निर्ययो ॥ ३२ ॥

गो० टी०-तत इति । द्वारेणेति । उत्तरद्वारेणेत्यर्थः ३३ ४३-४५] तित टी०-अथ रावणस्य दुर्निमित्तान्याह-प्रप्रभ इत्यादि ॥ ४३-४५ ॥

रा० टी०-तद्वदने अश्रमवृक्षकानि निमित्तान्याह-तत इत्यादिभिः । सूर्यो नष्टप्रभोऽभवत् अत एव दिशः तिमिराः अभवन् घोराः द्विजाः पक्षिणो विनेदुः ॥ ४३ ॥

रा० टी०-ववर्षेति । देवः मेघमिमामिदित्यता रुधिरं तं तुरङ्गमाः चस्वलुश्च ध्वजाग्रे गुह्यो न्यपतद् शिवा वि-
द्वश्च ॥ ३४ ॥

रा० टी०-नयनमिति । वामं नयनमस्फुरन् वामो बा-
हुरकम्पत वदनं विवर्णमासीत् स्वनः किञ्चित् अभ्रश्यत् च ३५

गो० टी०-ततो नष्टप्रभ इत्यादिश्लोकचतुष्टयमेकान्व-
र । रूपाणि दुर्निमित्तरूपाणि । ततः अनन्तरं, ततः उत्तर-
रान् । निष्पततः निष्कमतः । सूर्यनष्टप्रभत्वादीनि रूपाणि
जिर इति संबन्धः ॥ ३४-४१ ॥

४६-४८] तित टी०-एतानि रूपाणि । निधनसञ्च-
नीत्यर्थः ॥ ४६-४८ ॥

रा० टी०-तत इति । दशग्रीवस्य रणे निष्पततस्ततः

निधनशसीनि रावणविनाशमचकारानि एतानि वदमान्यानि
रूपाणि निमित्तानि जज्ञिरे ॥ ३६ ॥

रा० टी०-निमित्तान्येवाह-अन्तरिक्षादिति । निर्घात-
समो निःस्वरो यस्याः सा उत्क्रा अन्तरिक्षान् पपात वायसैर-
भिभिर्श्रिताः अशिवाः गुह्याः विनेदुः ॥ ३७ ॥

रा० टी०-मृतादिति । रावणः मोहाद् एतान् रूपाणान्
अचिन्तयन् सन् निर्ययो ॥ ३८ ॥

४९-५३] तित टी०-आह्वयानानां स्पर्धयाह्वयमा-
नानाम् ॥ ४९-५३ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामाग्रे रामायणनिर्लेक वाल्मीकीय
आदिकाव्ये युद्धकाण्डे पञ्चनवतितमः सर्गः ॥ ९५ ॥

रा० टी०-तेषामिति । राक्षसानां रथघोषेण रथघोरभ्र-
वणेन मह वानराणामपि चमूः युद्धाय एव अभ्यवर्तत ॥ ३९ ॥

रा० टी०-तेषामिति । अन्योन्यमाह्वयानानामाह्वय-
मानानाम् किंच अन्योन्यमाह्वेन आह्वानेन यानं गमनं येषां
तेषां कपिरक्षसां तुमुलं युद्धं बभूव ॥ ४० ॥

गो० टी०-तेषां इति । आह्वयानानाम् आह्वयमाना-
नाम् स्पर्धया आह्वयताम् । आगमशासनस्यानित्यत्वान्धुगा-
गमाभावः ॥ ४१ ॥ ४३ ॥

रा० टी०-तत इति । दशग्रीवः वानराणामनीकेषु मह-
त्कदनं चकार ॥ ४१ ॥

रा० टी०-कदान्येवाह-निकृतेति । वलीयुक्तानि

षण्णवतितमः सर्गः ।

दशग्रीवः शरसंपातं सांडुमक्षमान्कपिवीरान्विद्राव्य राघवाभिमुखो यातः ततः सूर्यपुत्रं पलायितांस्तान्निशाम्य वानरानीकं रामाश्रास्य रक्षःगङ्गां चूर्णयन्तं विद्वपाक्षो रुध्रे तयोश्च भयानके सृष्टे सुग्रीवेण प्रसह्य विद्वपाक्षः पबन्त्वं गमितः ।

तथा तैः कृतगावैस्तु दशग्रीवेण मार्गणैः । बभूव वसुधा तत्र प्रकीर्णा हरिभिस्तदा ॥ १ ॥
 रावणस्यापसह्यं तं शरसंपातप्रेकतः । न शेकुः सहितुं दीप्तिं पतङ्गा ज्वलनं यथा ॥ २ ॥
 तेऽर्दिता निशितैर्बाणैः क्रोशन्तो विप्रदुद्रुवुः । पावकार्चिःसमाविष्टा दह्यमाना यथा गजाः ॥ ३ ॥
 पुष्पंगानामनीकानि महाभ्राणीव मारुतः । संययौ समरे तस्मिन्विधमन्त्रावणः शरैः ॥ ४ ॥
 कदनं तरसा कृत्वा राक्षसेन्द्रो वनौकसाम् । आससाद ततो युद्धे त्वैरितं राघवं रणे ॥ ५ ॥
 सुग्रीवस्तान्कपीन्दृष्ट्वा भग्नान्विद्रावितान्रणे । गुल्मे सुपेणं निक्षिप्य चक्रे युद्धे द्रुतं मनः ॥ ६ ॥
 आत्मनः सदृशं वीरं स तं निक्षिप्य वानरम् । सुग्रीवोऽभिमुखं शत्रुं प्रतस्थे पादपायुधः ॥ ७ ॥
 पार्श्वतः पृष्ठतश्चास्य सर्वे वानरगूथपाः । अनुजगमुर्महाशैलान्विविधांश्च वनस्पतीन् ॥ ८ ॥
 ननर्द युधि सुग्रीवः स्वरेण महता महान् । पौर्ययन्विविधांश्चान्यान्यममन्योत्तमराक्षसान् ॥ ९ ॥

मुखानि शेषां न केचित् रावणेन निवृत्तशिरसोऽभवन्निति शेषः ॥ ४२ ॥

रा० टी०—निरुच्छासा इति । केचित् इताः अत एव निरुच्छासा अभवन्निति शेषः ॥ ४३ ॥

रा० टी०—दशानन इति । दशाननः यतो यतो यत्र यत्र स्थेनाभ्येति ततस्ततस्तत्र तत्र तस्य रावणस्य शरप्रवेगं सोढुं हतियुधपाः न शेकुः ॥ ४४ ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणव्याख्याने रामायणशिरोमणौ बुद्धकाण्डे षण्णवतितमः सर्गः ॥ ९६ ॥

गो० टी०—निकृत्तशिरस इत्यादिश्लोकद्वयम् स्पष्टम् ॥ ४४-४६ ॥

इति श्रीमद्विष्णुसहस्रनामस्तोत्रे श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने बुद्धकाण्डे षण्णवतितमः सर्गः ॥ ९६ ॥

१] ति० टी०—तथेति ॥ १ ॥

रा० टी०—रावणयुद्धमेव वर्णयति—तथेत्यादिभिः । दशग्रीवेण कर्त्रा मार्गणेऽर्ग्यैः कृतानि गात्राणि शेषां तैः हरिभिः प्रकीर्णां वसुधाभवत् ॥ १ ॥

गो० टी०—अथ विद्वपाक्षतथः—तथा तैरित्यादि ॥ १ ॥

२-९] ति० टी०—एकत्र एकैकस्मिन्प्रदेशे ॥ २-९ ॥

रा० टी०—रावणस्थिति । अप्रमथं प्रसहितमशक्यं रावणस्य शरसंपातमेकतः एकस्मिन्नपि क्षणे न शेकुः तत्र दृष्टान्तः पतंगाः ज्वलनं वर्द्धं यथा ॥ २ ॥

रा० टी०—ते इति । पावकार्चिस्समाविष्टाः अत एव दह्यमाना गजा इव बाणैर्गर्दिताः ते वानराः क्रोशन्तस्सन्तः विप्रदुद्रुवुः ॥ ३ ॥

रा० टी०—प्लवङ्गानामिति । महाभ्राणि मारुत इव प्लवङ्गानामनीकानि विधमन् रावणसंययौ ॥ ४ ॥

रा० टी०—कदनमिति । राक्षसेन्द्रः वनौकसां कदनं कृत्वा राघवमाससाद जगाम ॥ ५ ॥

गो० टी०—रावणस्थेति । एकत्र एकस्य अद्वितीयस्य २-९ ॥ ६] ति० टी०—गुल्मे सेनासंनिवेशे ॥ ६ ॥

रा० टी०—सुग्रीव इति । भग्नान् अत एव विद्रावितान् कपीन् सुग्रीवो दृष्ट्वा गुल्मे सुपेणं निक्षिप्य संस्थाप्य युद्धे मनश्चक्रे ॥ ६ ॥

गो० टी०—सुग्रीव इति । अद्रुतमिति क्रियाविशेषणम् ६ ॥ ७] ति० टी०—आत्मनः सदृशमात्मनुन्यं सुपेणं निक्षिप्य ॥ ७ ॥

रा० टी०—आत्मन इति । आत्मनः सदृशं तं सुपेणं निक्षिप्य सुग्रीवश्शत्रुमभिमुखं प्रतस्थे ॥ ७ ॥

८] ति० टी०—सर्वे वानरगूथपाः । सुपेणं विनेति शेषः । महाशैलानित्यादेर्युहीत्वेति शेषः ॥ ८ ॥

रा० टी०—पार्श्वत इति । वानरगूथपाः शैलान् वनस्पतींश्च गृहीत्वेति शेषः पार्श्वतः पृष्ठतश्चावुजगमुः ॥ ८ ॥

गो० टी०—पार्श्वत इति । महाद्रुमान् उत्पात्येति शेषः । उत्पात्य अस्य पार्श्वतः पृष्ठतश्चावुजहुरिति संबन्धः । यथा महाराजे युद्धाय गच्छति तदायुधानि भृत्या आहरन्ति तथा वानरराजे युद्धाय निष्क्रामति तदायुधभूतान् शैलदृक्षादीन् समये दृक्षान् दातुं वानरा आजहुरिति भावः ॥ ८ ॥ ९ ॥

९] ति० टी०—अन्यानवशिष्टावुत्तमराक्षसान् बलाव्यक्षराक्षसान् ॥ ९ ॥

रा० टी०—ननर्द इति । सुग्रीवः महता स्वरेण विविधान्

१ रामवं धरितस्त्विति गो. पाठः । २ द्रवत इति गो. पाठः । ३ युधाधिपाः स्वयमिति गो. पाठः । ४ महाद्रुमानिति गो. महीश्वर इति रा. पाठः । ५ स नर्द इति गो. पाठः । ६ पातयन्निति गो. पाठः । ७ जगामेति गो. पाठः ।

मर्मदं च महाकायो राक्षसान्वानरेश्वरः । युगान्तसमये वायुः प्रवृद्धानगमानिव ॥ १० ॥
 राक्षसानामनीकेषु शैलवर्षे वर्षेण ह । अमवर्षे यथा मेघः पक्षिसङ्घेषु कानने ॥ ११ ॥
 कपिराजविमुक्तैस्तैः शैलवर्षेस्तु राक्षसाः । विकर्णशिरमः पेतुर्विकीर्णा इव पर्वताः ॥ १२ ॥
 अथ संक्षीयमाणेषु राक्षसेषु समन्ततः । सुग्रीवेण प्रभेगेषु नर्दन्तु च पतन्तु च ॥ १३ ॥
 विरूपाक्षः स्वकं नाम धन्वी विश्राज्य राक्षसः । स्यादाप्रुष्य दुर्धर्षो गजस्कन्धमुपारुहन् ॥ १४ ॥
 स तं द्विपथारुह्य विरूपाक्षो महाबलः । नर्दन् भीमनिर्हातं वानरानभ्यधावत ॥ १५ ॥
 सुग्रीवे स शरान्घोरान्विस्मयन् चमृमुखे । स्थापयामास चोद्विग्नराक्षसान्संप्रहर्षयन् ॥ १६ ॥
 सोऽतिविद्धः शितैर्बाणैः कपीन्द्रस्तेन रक्षसा । चुक्रोश च महाक्रोधो यं चास्य मनो दधौ ॥ १७ ॥
 ततः पादपमुद्धृत्य शूरः संप्रयतो हविः । अभिपत्य जयानास्य प्रमुरे तं महागजम् ॥ १८ ॥
 स तु प्रहाराभिहतः सुग्रीवेण महागजः । अपासर्पद्भुर्मात्रं निपगच्छन् ननाद च ॥ १९ ॥
 गजात्तु मथितार्चूणमपक्रम्य न वीर्यवान् । राक्षसोऽभिमुखः शत्रुं प्रत्युद्धम्य ततः कपिम् ॥ २० ॥
 आर्षभं चर्म खड्गं च प्रगृह्य लघुविक्रमः । भर्त्सयन्निव सुग्रीवमाससाद व्यवस्थितम् ॥ २१ ॥
 स हि तस्वापि संगृह्य प्रगृह्य विपुलां शिलां । विरूपाक्षस्य चोप सुग्रीवो जलदोषमाम् ॥ २२ ॥

राक्षसान् पोषयन् सन् उत्तमराक्षसान् समन्थ युद्धेनेति शेषः ॥ १० ॥

१०-१२] ति० टी०-अगमान्प्रवृत्तः ॥ १०-११ ॥

गो० टी०-मर्मदेति । प्रवृद्धान् विकर्णशिरसः अगमान् प्रवृत्तान् वायुश्च वानरैश्चरस्मदीयैः राक्षसान् मर्मदं ॥ १० ॥

गो० टी०-राक्षसानामिति । मेघः पक्षिसंघेषु अगम्यपक्षिणं राक्षसानामनीकेषु शैलवर्षे वर्षेण ॥ ११ ॥

गो० टी०-कपीति । कपिराजेन विमुक्तैश्चैलवर्षैः विकर्णशिरसो राक्षसाः विकीर्णाः पर्वता इव पेतुः ॥ १२ ॥

गो० टी०-ममन्थ्येति । अगमान् प्रवृत्तान् । पक्षीणां युद्धमागम्य इत्यमरः ॥ १०-११ ॥

१३-१५] ति० टी०-संक्षीयमाणेषु द्विपथानेषु ॥ १३-१५ ॥

गो० टी०-अथेति । पक्षिणोऽप्युत्तमराक्षसान् प्रभेगेषु अत एव संक्षीयमाणेषु आत्मजमरणेषु अत एव नर्दन्तु पतन्तु च अत एव विरूपाक्षो राक्षसः स्वकं नाम विश्राज्य स्यादाप्रुष्य गजस्कन्धमुपारुहन् न्यमुपारुहन् लोकद्वयमेकान्यपि ॥ १३ ॥ १४ ॥

गो० टी०-स इति । विरूपाक्षः भीमनिर्हातं यथा भवति तथा नर्दन् वानरानभ्यधावत च ॥ १५ ॥

गो० टी०-अथेत्यादि । संक्षीयमाणेषु द्विपथानेषु । "ति, हिंसायाम्" इति वायुः ॥ १०-११ ॥

१६-१७] ति० टी०-उद्विग्नपलायनकृतेन स्मादान् स्थापयामास पलायनातिवर्तयामास ॥ १६ ॥ १७ ॥

गो० टी०-सुग्रीव इति । स विरूपाक्षः सुग्रीवे शरान् विस्मयन् अत एव राक्षसान् संप्रहर्षयन् सन् स्थापयामास १६

गो० टी०-स इति । बाणेतिविद्धस्य सुग्रीवः अस्य वि-

रूपाक्षस्य तं मनो दधौ अत एव चुक्रोश आर्षभं नादं क्रोशम् ॥ १७ ॥

१८-२०] ति० टी०-संप्रयतः सम्प्रकपयन् युद्धे यस्य गो० प्रसुरेण प्रगृह्य मुखाग्रदेशे इत्यर्थः ॥ १८-२० ॥

२१] ति० टी०-आर्षभस्य भूभृतिपरिवीतं चर्म कलकम् ॥ २१ ॥

गो० टी०-तत इति । हरिस्तुतीय पादपमुद्धृत्य अभिपत्य इत्यन्वयः परं विरूपाक्षस्य महागजे प्रमुरे जयान् ॥ १८ ॥

गो० टी०-तत इति । संप्रयतः चतुर्ग्रहणाय कर्त्तव्यं न्युत्तः पदनेत्यर्थः । प्रसुरे सुखे ॥ १८ ॥

गो० टी०-स इति । सुग्रीवेण प्रहाराभिहतो महागजः पतुर्मात्रमासर्पन् निपगच्छन् ननाद च ॥ १९ ॥

गो० टी०-स इति । पतुर्मात्रं धनुःप्रमाणम् । "पमाणे द्वयमप्युत्तमराक्षसाः" इत्यादिना माधच्ययस्यः ॥ १५ ॥

गो० टी०-गजतद्विनि । मथितान् गजान् अपकम्प्य शत्रुं दुर्धर्षं भर्त्सयन्निव अभिपत्यः सन् प्रत्युद्धम्य आर्षभस्य चर्म-

न्यमप्यन्वि चर्म खड्गं च प्रगृह्य लघुविक्रमो विरूपाक्षः आस-साद लोकद्वयमेकान्यपि ॥ १३ ॥ १४ ॥

गो० टी०-गजतद्विनि लोकद्वयमेकं वाक्यम् । व्यवस्थितं निजकृत्या स्थितम् ॥ २० ॥ २१ ॥

२२] ति० टी०-तस्यापि मेनापि इतं प्रदातं संगृह्य मुदीत्या ॥ २२ ॥

गो० टी०-स इति । स सुग्रीवः जलदोषमां शिलां प्रगृह्य विरूपाक्षस्य देह इति शेषः चित्तम् ॥ २२ ॥

१ ममन्थेति गो.पा. । २ निकृष्टा इति गो.पा. । ३ पतन्तु निनदन्तु इति गो.पा. । ४ निनदन्ति गो. पा. । ५ स्मित गो.पा. । ६ अभिपत्येकद्व

स तां शिलापातन्तीं दृष्ट्वा राक्षसपुंगवः । अपक्रम्य सुविक्रान्तः खड्गेन प्राहरत्तदा ॥ २३ ॥
 तेन खड्गप्रहारेण रक्षसा बलिना हतः । मुहूर्तमभवद्भूमौ विसंज्ञ इव वानरः ॥ २४ ॥
 सहसा स तदोत्पत्य राक्षसस्य महद्विवे । मुष्टिं संवर्त्य वेगेन पातयामास वक्षसि ॥ २५ ॥
 मुष्टिप्रहाराभिहतो विरूपाक्षो निशाचरः । तेन खड्गेन संकुद्धः सुग्रीवस्य चमूमुखे ॥ २६ ॥
 कवचं पातयामास पद्भ्यामभिहतोऽपतत् । स समुत्थाय पतितः कपिस्तस्य व्यसर्जयत् ॥ २७ ॥
 तलप्रहारमशनेः समानं भीमनिःस्वनम् । तलप्रहारं तद्रक्षः सुग्रीवेण समुद्यतम् ॥ २८ ॥
 नैपुण्यान्मोचयित्वैनं मुष्टिनोरसि तौडयत् । ततस्तु संकुद्धतरः सुग्रीवो वानरेश्वरः ॥ २९ ॥
 मोक्षितं चात्मनो दृष्ट्वा प्रहारं तेन रक्षसा । स ददर्शनंतरं तस्य विरूपाक्षस्य वानरः ॥ ३० ॥
 ततोऽन्यं पातयत्क्रोधाच्छङ्खदेशे मर्द्दतलम् । महेन्द्राशनिकल्पेन तलेनाभिहतः क्षितौ ॥ ३१ ॥
 पपात रुधिराक्रिन्नः शोणितं हि समुद्रिरन । स्रोताभ्यस्तु विरूपाक्षो जलं प्रस्रवणादिव ॥ ३२ ॥
 विवृत्तनयनं क्रोधात्स्फेनं रुधिरामुतम् । ददृशुस्ते विरूपाक्षं विरूपाक्षतरं कृतम् ॥ ३३ ॥
 स्फुरन्तं परिवर्तन्तं पाथ्वेन रुधिराक्षितम् । कर्णं च विनर्दन्तं ददृशुः कपयो रिपुम् ॥ ३४ ॥

२३-२६] ति० टी०-स तामिति । अपक्रम्य शिलाप्रहा-
 रमधीकरणार्थं पाथ्वेनोपस्थितः सुग्रीवं प्राहरदित्यर्थः ॥ २३-२६ ॥

२७-२८] ति० टी०-अभिहतः सुग्रीवः पद्भ्यामपतत् ।
 आकुञ्चितजानुरभवदित्यर्थः ॥ २७ ॥ २८ ॥

२९-३०] ति० टी०-स इति । सः विरूपाक्षः आपतन्तीं शिलां
 दृष्ट्वा अपक्रम्य पद्भ्यामिला खड्गेन प्राहरन् ॥ २९ ॥

३१-३२] ति० टी०-तेनेति । रक्षसा कर्वा खड्गप्रहारेण हतो वानरः
 विमंज्ञ इव मुहूर्तं दीनोऽभवत् ॥ ३१ ॥

३३-३४] ति० टी०-सहस्रंति । स सुग्रीवः उत्पत्य वेगेन मुष्टिं
 संवर्त्य राक्षसस्य वक्षसि पातयामास ॥ ३३ ॥

गो० टी०-स तामिति । अपक्रम्य शिलापातपरिहारा-
 र्थमन्यतोऽप्युत्थाय, प्राहरन् । अधीवमिति शेषः ॥ २३-२६ ॥

रा० टी०-मुष्टिनि । मुष्टिप्रहारानिहतः संकुद्धो विरू-
 पाक्षः सुग्रीवस्य कवचं खड्गेन पातयामास स सुग्रीवरतु पद्भ्यां
 राक्षसचरणभ्यां हतस्सपतत् । पतितः कपिः सुग्रीवः समु-
 त्थाय अगतेस्समानं तलप्रहारं तस्य रक्षसः देहे व्यसर्जयत्
 सार्द्धंश्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ २६ ॥ २७ ॥

गो० टी०-मुष्टिप्रहारेत्यादिसार्धंश्लोक एकान्वयः । कव-
 चमिति । अनेन सुग्रीवरथाय कवचधारणमस्तीति गम्यते ।
 पद्भ्यामिति । अभिहतः सन् पद्भ्यामपतदित्यन्वयः ॥ २६ ॥ २७ ॥

गो० टी०-तलेति । तद्रक्षससुग्रीवेण समुद्यतं तलप्रहारं
 मोचयित्वा एवं विरूपाक्षं मुष्टिना उरसि अताडयत् ॥ २८ ॥

गो० टी०-तलप्रहारमिति । नैपुण्यान् शिक्षापाटवात् २८

गो० टी०-ततस्त्विति सार्धंश्लोकमेकं वाक्यम् । अन्त-
 रम् अवकाशम् ॥ २९ ॥

२९] ति० टी०-नैपुण्याद्वज्रनासामर्थ्यान्मोचयित्वा
 मोक्षाकृत्य ॥ २९ ॥

३०] ति० टी०-अन्तरं प्रहारावसरम् ॥ ३० ॥

रा० टी०-तत इति । सुग्रीवः आत्मनः प्रहारं रक्षसा
 मोक्षितं तद्धितं दृष्ट्वा विरूपाक्षस्यान्तरं हननावकाशं ददर्श
 ततोऽनन्तरं जंगमदेशे ललाटस्थिप्रदेशे महत्तलं न्यपातयन् श्लो-
 कद्वयसंज्ञान्वयि ॥ २९-३१ ॥

गो० टी०-तत इत्यर्थम् । शङ्खदेशे ललाटस्थिप्रदेशे ।
 शङ्खो निर्धो ललाटारब्धोऽन्यम् ॥ ३० ॥

३१] ति० टी०-शङ्खदेशे ललाटस्थिप्रदेशे । तलं प्रस्र-
 वकृतलप्रहारम् ॥ ३१ ॥

३२] ति० टी०-प्रस्रवणो विवृत्तमूढस्थानम् । प्रस्रवत्य-
 स्मादिति व्युत्पत्तः ॥ ३२ ॥

रा० टी०-महेन्द्रेति । तलेनाभिहतः अत एव रुधिराक्रि-
 न्नो विरूपाक्षः स्रोताभ्यः नासिकादिभ्यः प्रस्रवणाज्जलमिव शो-
 णितं समुद्रिरन्मन् क्षितौ पपात सार्द्धंश्लोक एकान्वयी ॥ ३२ ॥

गो० टी०-महेन्द्राशनीत्यादिमार्धंश्लोक एकं वाक्यम् ।
 स्रोताभ्यः नासिकादिभ्यश्चान्यः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

३३] ति० टी०-विरूपाक्षतरमतिविरूपाक्षम् ॥ ३३ ॥
 रा० टी०-विवृत्तेति । विवृते नयने यस्य स फेनरुधिरं
 आप्लुतं विरूपाक्षतरमतिविरूपाक्षं ददृशुः ॥ ३३ ॥

गो० टी०-विवृत्तनयनमिति । विरूपाक्षतरं नेत्रोद्गमने-
 नात्यन्तविकटाक्षम् ॥ ३३ ॥

३४] ति० टी०-पाथ्वेन परिवर्तन्तमित्यन्वयः ॥ ३४ ॥

रा० टी०-तदेव अङ्गान्तरंगाह-स्फुरन्तमिति । स्फुर-
 त्वादिविशिष्टं विरूपाक्षं कपयो ददृशुः ॥ ३४ ॥

गो० टी०-स्फुरन्तमिति । स्फुरन्तमृच्छस्फुरन्तम् ।
 परिवर्तन्तं परिवर्तमानम् ॥ ३४ ॥

तथा तु तौ संयति संप्रयुक्तौ तरस्विनौ वानरराक्षसानाम् ।
 बलार्णवौ सस्वनतुश्च भीमौ महार्णवौ द्वाविध भिन्नैस्ते
 विनाशितं प्रेक्ष्य विरूपनेत्रं महाबलं तं हरिपार्थिवेन ।
 बलं सैमेतं कपिराक्षसानामुद्धृतगङ्गाप्रतिमं बभूव ॥ ३६ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे षण्णवतितमः सर्गः ॥ १६ ॥

सप्तनवतितमः सर्गः ।

विह्वल्य परासौ द्विगुणितरोषोऽपगतसामर्थ्यवल्-परिहृत्युक्तः सतीपन्न सतीपन्न प्राणिनाम् न तु सूर्यविष्णोः कवयोऽपि भाते
 प्रहस्य सशिरःश्रेष्ठं पातितः ।

हन्यमाने बले तूर्णमन्योन्यं ते महाभुवे । सरसीव महापथे सूपक्षीणे बभूवतुः ॥ १ ॥
 स्वबलस्य तु घातेन विरूपाक्षवधेन च । बभूव द्विगुणं क्रुद्धो रावणो राक्षसाधिपः ॥ २ ॥
 प्रक्षीणं स्वबलं दृष्ट्वा वध्यमानं बलीमुखैः । बभूवास्य व्यथा युद्धे दृष्ट्वा देवविपर्ययम् ॥ ३ ॥
 उवाच च समीपस्थं महोदरमन्ताम् । अस्मिन्काले महाबाहो जयाश त्वयि मे स्थिता ॥ ४ ॥
 जहि शत्रुचमूं वीर दर्शयाद्य पराक्रमम् । भर्तृपिण्डस्य कालोऽयं निर्वैद्यं मातुं शूच्यानाम् ॥ ५ ॥
 एवमुक्तस्तथेत्युक्त्वा राक्षसेन्द्रो महोदरः । प्रविशेशास्मिन्नां मे पतङ्ग एव पावकम् ॥ ६ ॥

३५] ति० टी०—संप्रयुक्तौ युद्धाय संयुज्यतया युक्तौ ३५

रा० टी०—तथेति । वानरराक्षसानां वानरराक्षसां, संयति
 मध्ये संप्रयुक्तौ नियोजितौ बलार्णवौ समस्तममृतौ ।
 सूर्यविष्णोः भीमौ महार्णवादि । सरानतुः ॥ ३५ ॥

गो० टी०—तथास्थिति । भिन्नैस्ते विद्वान्नेत्रौ ॥ ३५ ॥

३६] ति० टी०—उद्धृतगङ्गा । उद्धृतगङ्गाः ॥ ३६ ॥

लमानन्देन, राक्षसबलं शोकनेति शेषः ॥ ३६ ॥
 इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामायणे रामायणनिबन्धे वाल्मीकीय
 आदिकाव्ये युद्धकाण्डे षण्णवतितमः सर्गः ॥ १६ ॥

रा० टी०—विनाशितमिति । हरिपार्थिवः विनाशितं
 विरूपनेत्रं प्रेक्ष्य समस्तं कपिराक्षसानां बलमुन्मत्तगंगाप्रतिमं
 बभूव ॥ ३६ ॥

इति श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय रामायणनिबन्धे

युद्धकाण्डे सप्तनवतितमः सर्गः ॥ १७ ॥

गो० टी०—विनाशितमिति । उन्मत्तगङ्गा उद्धृतगङ्गा ३६

इति श्रीमोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटा-
 ल्याये युद्धकाण्डव्याख्याने सप्तनवतितमः सर्गः ॥ १७ ॥

१-४] ति० टी०—अन्योन्यं हन्यमानं ते बले सूपक्षीणे

उत्तराक्षपक्षयवती बभूवतुः । सरसी इव । संविशायः ॥ १-४ ॥

५-६] ति० टी०—भर्तृपिण्डस्य स्वामिकृतात्मादिप्रदानो-
 पकारस्य । निर्वैद्यं प्रत्युपकारं कर्तुम् ॥ ५ ॥ ६ ॥

रा० टी०—विह्वल्य परासौ—अपगतसामर्थ्यवल्—
 तत्त्वमानं इत्यस्मिन् । अपमानं हन्यमानं महाबले ते सैन्ये
 महापथे भीमे सङ्क्रान्ते उद्धृतं ताम् समस्तां गङ्गां, न प्रत्य
 इत्यर्थे घातेन सम्पन्नं दृष्ट्वा सन्निवृत्तं इति महापृथिव्या ॥ ३५ ॥

रा० टी०—स्वबलस्येति । रावणो द्विगुणं क्रुद्धो बभूव २

रा० टी०—प्रक्षीणमिति । बलीमुखैर्वध्यमानं पथ
 प्रक्षीणं भवत्वे दृष्ट्वा अत एव विपर्ययं भाव्यविपर्ययं तूर्ण-
 व्यवस्थितं दृष्ट्वा जयाश विजयानस्याय रावणस्य व्यथा मनः-
 पीडा अभूव ॥ ३ ॥

गो० टी०—अयं महोदरः—हन्यमान इत्यादि । स-
 रसी इति वनज्ये समर्पयति संविशायः ॥ १-२ ॥

रा० टी०—उवाच इति । अनन्तरं समीपस्थं महोदरमु-
 वाच तदाकास्मात् अस्मिन् काले मम जयाश त्वयि स्थिता
 अतः शत्रुचमूं जहि भर्तृपिण्डस्य स्वाम्यजातिभवनरूपोपका-
 रस्य निर्वैद्यं प्रत्युपकारं कर्तुमयं कालः अन्तर्मातुं शूच्यानाम्
 अर्द्धचतुष्टयमेकान्तयि ॥ ३-५ ॥

रा० टी०—एवमिति । महोदरः अस्मिन्नां प्रविशेय ॥ ६ ॥

गो० टी०—अस्मिन् काले इत्यादिसार्धश्लोकं वका-
 न्वयः । भर्तृपिण्डस्येति संबन्धमात्रे षष्ठी । भर्तृपिण्डस्य निर्वैद्यं
 स्वामिदत्तवैतनमपाकर्तुमित्यर्थः ॥ ४-६ ॥

१ सुमीमिति गो. पाठः । २ वेलाविति गो. रा. पाठः । ३ समस्तमिति गो. रा. पाठः । ४ उन्मत्तति गो. रा. पाठः । ५ सूपक्षीणे इति गो.
 पाठः । ६ वीति गो. पाठः । ७ इति गो. पाठः । ८ प्रेक्षेति गो. पाठः । ९ अर्द्धमिति गो. रा. पाठः । १० तामिति गो. रा. पाठः ।

ततः स कदनं चक्रे वानराणां महाबलः । भर्तृवाक्येन तेजस्वी स्वेन वीर्येण चोदितः ॥ ७ ॥
 वानराश्च महासत्त्वाः प्रगृह्य विपुलाः शिलाः । प्रविश्यारिवलं भीमं जघ्रुस्ते सर्वैराक्षसान् ॥ ८ ॥
 महोदरः सुसंकुद्धः शरैः काञ्चनभूषणैः । चिच्छेद पाणिपादोरु वानराणां महाहवे ॥ ९ ॥
 ततस्ते वानराः सर्वे रक्षसानां महामृषे । दिशो दश द्रुताः केचित्केचित्सुग्रीवमाश्रिताः ॥ १० ॥
 प्रैभयं समरे दृष्ट्वा वानराणां महाबलम् । अभिदुद्राव सुग्रीवो महोदरमनन्तरम् ॥ ११ ॥
 प्रगृह्य विपुलां घोरां महीधरसमां शिलाम् । चिक्षेप च महातेजास्तद्विधाय हरीश्वरः ॥ १२ ॥
 तामापतन्तीं सहसा शिलां दृष्ट्वा महोदरः । असंभ्रान्तस्ततो वाणैर्निर्विभेद ततः शिचाम् ॥ १३ ॥
 रक्षसा तेन वाणैर्विनिर्मुक्ता सा सहस्रधा । निपपात तदा भूमौ गृध्रचक्रमिवकुलम् ॥ १४ ॥
 तां तु भिन्नां शिलां दृष्ट्वा सुग्रीवः क्रोधमूर्च्छितः । सालमुत्पाद्य चिक्षेप तं स चिच्छेद नैकधा ॥ १५ ॥
 शरैश्च विददारैनं शूरः परबलार्दनः । स ददर्श ततः क्रुद्धः परिधं पतितं भुवि ॥ १६ ॥
 आविध्य तु स तं दीप्तं परिधं तस्य दर्शयन् । परिधेणोग्रवेगेन जघानास्य ह्योत्तमान् ॥ १७ ॥
 तस्माद्धतहयाद्वीरः सोऽवमुत्स्य महारथात् । गदां जग्राह संक्रुद्धो राक्षसोऽथ महोदरः ॥ १८ ॥
 गदापरिग्रहस्तौ तौ युधि वीरौ समीयतुः । नर्दन्तौ गोद्वयप्रख्यौ घनाविध सविश्रुतौ ॥ १९ ॥

७-१०] ति० टी०-भर्तृवाक्येन चोदितः सः स्वेन वीर्येण कदनं चक्रे ॥ ७-१० ॥

१०-टी०-तत इति । भर्तृवाक्येन चोदितस्म महोदरः स्वेन वीर्येण वानराणां कदनं चक्रे ॥ ७ ॥

१० टी०-वानरा इति । वानराः अरिवलं प्रविश्य सर्वैराक्षसान् जघ्रुः ॥ ८ ॥

गो० टी०-तत इति । भर्तृवाक्येन चोदितः सः स्वेन वीर्येण कदनं चक्रे इत्यन्वयः ॥ ७ ॥ ८ ॥

१० टी०-महोदर इति । महोदरः वानराणां पाणिपादोरु चिच्छेद ॥ ९ ॥

१० टी०-तत इति । रक्षसानां महामृषे विद्यमानस्ते केचित् वानराः दश दिशो द्रुताः केचित्सुग्रीवमाश्रिताः ॥ १० ॥

गो० टी०-महोदर इति । पाणिपादोरुनिति । एकवद्रावाभाव आर्यः ॥ ९ ॥ १० ॥

११-१३] ति० टी०-अनन्तरं संनिहितमित्यर्थ इति तर्थाः ॥ ११-१३ ॥

१० टी०-प्रभग्नमिति । सुग्रीवः वानराणां चमूं प्रभगां दृष्ट्वा अनन्तरं समीपस्थं महोदरमभिदुद्राव ॥ ११ ॥

१० टी०-प्रगृह्येति । हरीश्वरः शिलां प्रगृह्य तस्य महोदरस्य कथाय चिक्षेप ॥ १२ ॥

१० टी०-तामिति । महोदरः आपतन्तीं शिलां दृष्ट्वा वाणैर्विभेद ॥ १३ ॥

गो० टी०-प्रभग्नमिति । अनन्तरं समीपस्थम् ११-१३ १४-१५] ति० टी०-आकुलं गृध्रचक्रमिव निपपात । शिखया अनेकधा मग्नत्वात्सादृश्यम् ॥ १४ ॥ १५ ॥

१० टी०-रक्षसिति । वाणैर्विनिर्मुक्ता शिला सहस्रधा निपपात तत दृष्टान्तः आकुलं गृध्रचक्रमिव निपपातितशिलायाः बहुत्वान् गृध्रचक्रोपमा ॥ १४ ॥

१० टी०-तामिति । सुग्रीवः शिलां भिन्नां दृष्ट्वा शालमुत्पाद्य चिक्षेप स महोदरस्य तं शरं नैकधा चिच्छेद एनं सुग्रीवं अविद्विष्टां च सादृश्यात् एकान्वया ॥ १५ ॥

गो० टी०-रक्षसिति । गृध्रचक्रं गृध्रसमूहः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६] ति० टी०-स सुग्रीवः ॥ १६ ॥

१० टी०-स इति । स सुग्रीवः भुवि पतितं परिधं ददर्श अहं प्रथक् ॥ १६ ॥

गो० टी०-शरैर्विनिर्मुक्तम् । शरः महोदरः एनं च सातं च शरैः विददारान्वयः ॥ १६ ॥

गो० टी०-स इति । सः सुग्रीवः ॥ १७ ॥

१७-१८] ति० टी०-दीप्तं परिधमाविध्य आमयित्वा हस्तलाघवं तस्मै दर्शयन्महोदराजघान ॥ १७ ॥ १८ ॥

१० टी०-आविध्येति । स सुग्रीवः तं परिधमाविध्य गृहीत्वा तस्य तं महोदरं दर्शयन् सन् अस्य महोदरस्य ह्योत्तमान् जघान ॥ १७ ॥

१० टी०-तस्मादिनि । महोदरः हतहयान् रथादवतुल्य गदां जग्राह ॥ १८ ॥

गो० टी०-आविध्येति । आशयेति शेषः । तस्य महोदरस्य दर्शयन् । पाणिपादोरुमिति शेषः ॥ १८-२० ॥

१९] ति० टी०-समीयतुः संगतौ बभूवतुः ॥ १९ ॥

१० टी०-गदेति । गदापरिग्रहस्तौ तौ सुग्रीवमहोदरौ सविश्रुतौ घनाविध समीयतुः ॥ १९ ॥

१ रजनीचरामिति गो. पाठः । २ विविति गो. रा. पाठः । ३ पादोरुनिति गो. पाठः । ४ राक्षसेरार्द्धिताक्षमिति रा. राक्षसेरार्द्धिताक्षमिति गो. पाठः । ५ प्रभग्नमिति गो. रा. पाठः । ६ चमूमिति गो. रा. पाठः । ७ विभेद स इति रा. पाठः । ८ दुरासशमिति गो. रा. पाठः । ९ राक्षसे रणमूर्धनीति गो. पाठः । १० परपुत्रजय इति गो. परबलार्दनमिति रा. पाठः । ११ परिधयेण वेगेनेति गो. पाठः ।

ततः क्रुद्धो गदां तस्य चिक्षेप रजनीचरः । ज्वलन्तीं भास्कराभासां सुग्रीवाय महोदरः ॥ २० ॥
 गदां तां सुमहाघोरापातन्तीं महाबलः । सुग्रीवो रोषताम्राक्षः समुद्यम्य महाहवे ॥ २१ ॥
 आजघान गदां तस्य परिघेण हरीश्वरः । पपात तस्मा भिन्नः परिघस्तस्य भूतले ॥ २२ ॥
 ततो जग्राह तेजस्वी सुग्रीवो वमुधातलात् । आयसं मुसलं घोरं सर्वतो हेमभूषितम् ॥ २३ ॥
 स समुद्यम्य चिक्षेप सोऽयस्य प्राक्षिपद्गदाम् । भिन्नावन्योन्यमासाद्य पेततुस्तौ महीतले ॥ २४ ॥
 ततो भिन्नप्रहरणौ मुष्टिभ्यां तौ समीयतुः । तेजोबलसमाविष्टौ दीप्ताविव हुताशनौ ॥ २५ ॥
 जघ्नतुस्तौ तदान्योन्यं नैदन्तौ च पुनः पुनः । तलैश्चान्योन्यमासाद्य पेततुश्चैव महीतले ॥ २६ ॥
 उत्पेततुस्तदा तूर्णं जघ्नतुश्च परस्परम् । भुजैश्चिक्षिपतुर्वीरावन्योन्यमपराजितौ ॥ २७ ॥
 जग्मतुस्तौ श्रमं वीरौ बाहुयुद्धे परंतपौ । जहार च तदा खड्गमदूरपरितर्पितम् ॥ २८ ॥
 [रक्षसश्चर्मणा सार्धं महावेगो महोदरः । तथैव च महाखड्गं चर्मणा पतितं सह ॥

जग्राह वानरश्रेष्ठः सुग्रीवो वेगवत्तरः] ॥

ततो रोषपरीताङ्गौ नैदन्तावभ्यधावताम् । उद्यतासी रणे हृष्टौ युद्धे शस्त्रविशारदौ ॥ २९ ॥
 दक्षिणं मण्डलं चोभौ सुतूर्णं संपरीयतुः । अन्योन्यमभिसंकुद्धौ जये प्रणिहितावुभौ ॥ ३० ॥
 स तु शूरो महावेगो वीर्यश्लाघी महोदरः । महावर्मणि तं खड्गं पातयामास दुर्मतिः ॥ ३१ ॥

२०] ति० टी०-भास्करवशाभासते सा भास्कराभासा
 तस्य ॥ २० ॥

गो० टी०-तत इति । महोदरः सुग्रीवाय गदां चिक्षेप ॥

गो० टी०-तत इति । भास्कराभासां भास्करवशाभा-
 सां तस्य ॥ २१ ॥

२१] ति० टी०-आपतन्तीं गदाम् । दृष्टुं शक्यः । स
 समुद्यम्य । परिघमिति शेषः ॥ २१ ॥

रा० टी०-गदामिति । सुग्रीवः आपतन्तीं गदामवलो-
 म्यति शेषः उद्यम्य परिघमुन्मेष्य परिघेण तस्य महोदरस्य
 गदामाजघान गदोद्भिजः सुग्रीवगदया विदीर्णः स परिघवत्
 भूतले पपात श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ २२ ॥ २३ ॥

गो० टी०-गदां तामित्यादि । गदां दृष्टुं शक्यः । स
 समुद्यम्य परिघमिति सिद्धम् ॥ २२ ॥

२२-२३] ति० टी०-गदा पपात । स परिघवत् भिन्न
 इत्यर्थः ॥ २२ ॥ २३ ॥

गो० टी०-पपात स गदोद्भिज इत्यर्थम् । उभावपि पर-
 स्परमभित्तौ विक्षीणौ पेततुस्ति भाः ॥ २३-२४ ॥

रा० टी०-तत इति । सुग्रीवः सर्वतो हेमभूषितम् मुसलं
 वमुधातलाजग्राह ॥ २३ ॥

२४-२७] ति० टी०-स सुग्रीवः । तं मुसलम् । सोऽपि
 महोदरोऽपि ॥ २४-२७ ॥

रा० टी०-स इति । स सुग्रीवः तं मुसलमुद्यम्य चिक्षेप

स महोदरोऽपि अन्धां गदां वक्षिपत् अन्योन्यमासाद्य भिन्नो
 गदामुखलो महीतले पेततुः ॥ २४ ॥

रा० टी०-तत इति । भिन्नप्रहरणं विदीर्णांशुः सुग्रीव-
 महोदरौ तौ हुताशनौविव मुष्टिभ्यां समीयतुः ॥ २५ ॥

गो० टी०-जघ्नतुस्ति । अन्योन्यं जघ्नतुः पेततुः ॥ २६ ॥

रा० टी०-उत्पेततुस्ति । परस्परम्-पततुः भुजैश्चिक्षे-
 तुः चिक्षिपतुः ॥ २७ ॥

२८-२९] ति० टी०-जहार जघ्नतुः ॥ २८ ॥ २९ ॥

रा० टी०-जग्मतुस्ति । वीरौ बाहुयुद्धे यदा श्रमं ज-
 ग्मतुः तदा राजसः चर्मणा सार्धं खड्गं जहार तदा सुग्रीवोऽपि
 चर्मणः सह पतितं महाखड्गं जग्राह सार्धं श्लोकद्वयमे-
 कान्वयि ॥ २८ ॥ २९ ॥

गो० टी०-तामिति । रोषपरीताङ्गौ अन एव उद्यतासी
 तौ सुग्रीवमहोदरौ अन्यधावताम् ॥ ३० ॥

३०] ति० टी०-दक्षिणमण्डलं च । उद्यताद्वामं च ।
 सुतूर्णं संपरीयतुः चक्रताम् ॥ ३० ॥

रा० टी०-दक्षिणमिति । ओः रुद्रभ्यो मा ययोः तौ
 उभौ सुग्रीवमहोदरौ दक्षिणं मण्डलं संपरीयतुः चक्रतुः ॥ ३१ ॥

गो० टी०-दक्षिणमिति । दक्षिणं प्रदक्षिणं, चक्रताम्
 मण्यं च । सुतूर्णं संपरीयतुः अकुर्वताम् ॥ ३० ॥

३१] ति० टी०-वीर्येण श्लाघत इति वीर्यश्लाघी ॥ ३१ ॥

रा० टी०-स इति । महोदरः महावर्मणि सुग्रीवकवचे
 खड्गं पातयामास ॥ ३२ ॥

१ तस्मै इति गो. रा. पाठः । २ स गदोद्भिज इति गो. रा. पाठः । ३ अन्यामिति गो. रा. पाठः । ४ चेति रा. परणीतम् इति गो. पाठः । ५ ने-
 द्युश्चेति गो. पाठः । ६ बाह्व्येति गो. पाठः । ७ धरणीतल इति गो. पाठः । ८ आजहार तत इति गो. पाठः । ९ इदं सार्धपञ्चमिकं गो. रा. पाठे ।
 १० नैदन्ताविति गो. रा. पाठः । ११ युधीति गो. चर्मरवक्षेति रा. पाठः । १२ चर्मणीति गो. पाठः ।

लग्नमुत्कर्षतः खड्गं खड्गेन कपिकुञ्जरः । जहार स शिरस्त्राणं कुण्डलोपगतं शिरः ॥ ३२ ॥
 निकृत्तशिरसस्तस्य पतितस्य महीतले । तद्वलं राक्षसेन्द्रस्य दृष्ट्वा तत्र न दृश्यते ॥ ३३ ॥
 हत्वा तं वानरेः सार्धं ननाद मुदितो हरिः । चुक्रोध च दशग्रीवो बभौ हृष्टश्च राघवः ॥ ३४ ॥
 विषण्णवदनाः सर्वे राक्षसा दीनचेतसः । विद्रवन्ति ततः सर्वे भयवित्रस्तचेतसः ॥ ३५ ॥

महोदरं तं विनिपात्य भूमौ महागिरेः कीर्णमिवैकदेशम् ।

सूर्यात्मजस्तत्र राजा लक्ष्म्या सूर्यः स्वतेजोभिरिवाप्रचूष्यः ॥ ३६ ॥

अथ विजयमवाप्य वानरेन्द्रः समरमुखे सुरसिद्धयस्तसद्भुः ।

अवनितलग्नैश्च भूतसङ्घैर्हर्षसमाकुलितैर्निरीक्षमाणः ॥ ३७ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे समनवतितमः सर्गः ॥ ५० ॥

अष्टनवतितमः सर्गः ।

महोदरे निपातिते महापार्श्वेऽप्यस्य क्षोभयामास ततोऽहदपरिचयशरविषंयत्र तस्य दद्यात् जाम्बवान्नामयामास रवं च
 बभ्रवान्ने मयान्तं कच्छं युकादयो यदासि मुद्रिना दष्टं प्रहस्य तं कृतान्तगाधकारः ।

महोदरे तु निहतं महापार्श्वं महाबलः । सुग्रीवेण समीक्ष्याथ कोपान्संरक्तलोचनः ॥ १ ॥

गो० टी०—स खिति । तीर्थेण स्थापन इति गौर्य-
 खायी ॥ ३३ ॥

३२] ति० टी०—सूर्यावकले लघ्वे खड्गमुत्कर्षतो मरु-
 दस्य शिरः खड्गेन जहार ॥ ३० ॥

रा० टी०—लग्नमिति । लग्नं कवचे आसक्तं खड्गमुत्कर्षतः
 महोदरस्य शिरः खड्गेन कपिकुञ्जरो जहार ॥ ३३ ॥

गो० टी०—लग्नमिति । अयं चर्मलग्नम् । उत्कर्षतः महो-
 दरस्येति शेषः ॥ ३४ ॥

३३-३४] ति० टी०—निकृत्तशिरसो राक्षसेन्द्रस्य बलं
 तदाक्षसेन्द्रशिरो दृष्ट्वा तत्र स्थाने न दृश्यते । पलाशिमिति
 यावत् ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

रा० टी०—निकृत्तेति । निकृत्तशिरसो राक्षसेन्द्रस्य बलं
 सेना तत्पतितशिरो दृष्ट्वाऽक्रोक्ष्य न दृश्यते *अपलायतेत्यर्थः
 किं च तद्वलं राक्षसमेना राक्षसेन्द्रस्य दृष्ट्वा तत्र न दृश्यते मे-
 वन्यसामान्ये पक्षी ॥ ३४ ॥

रा० टी०—दृष्ट्वेति । तं महोदरं हत्वा मुदितो हरिश्च-
 भीवो ननाद हृष्टो राघवो बभौ च ॥ ३५ ॥

गो० टी०—निकृत्तेति । तत्र शिरः । न तिष्ठते नाति-
 ष्ठत ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

३५] ति० टी०—सर्वे विषण्णवदना दीनचेतसः । कप-
 डुरिति शेषः । भयनिव्रतचेतसो भयकम्पितचित्ताः । सर्वे
 विद्रवन्ति व्यदवन् ॥ ३५ ॥

रा० टी०—विषण्णेति । भयवित्रस्तचेतसः अत एव दीन-
 चेतसः अत इव विषण्णवदनाः सर्वे राक्षसाः विद्रवन्ति ॥ ३६ ॥

गो० टी०—विषण्णेति । विषण्णवदनाः प्रभवन्ति शेषः ।
 अतः सर्वजटापीनरुक्त्वम् ॥ ३७ ॥

३६] ति० टी०—काणे कीर्णम् ॥ ३६ ॥

रा० टी०—महोदरमिति । कीर्णं महागिरेर्मेकदेशमिव
 महोदरं भूमौ निपात्य लक्ष्म्या विजयसंयोगपलक्षितस्पर्धा-
 त्मजस्सुधीतः स्वतेजोभिरुपलक्षितस्पर्धया इव राजा ॥ ३७ ॥

गो० टी०—महोदरमिति । लक्ष्म्या जयलक्ष्म्या ॥ ३८ ॥
 इति श्रीमद्विष्णुसहस्रनामो श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्ये
 युद्धकाण्डोपनिषत्सु अष्टनवतितमः सर्गः ॥ ५० ॥

३७] ति० टी०—हर्षपदस्थाने इत्येति पालकान्दोषुर्गो-
 धात् । कभूवेति शेषः ॥ ३७ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीय
 आदिकाव्ये युद्धकाण्डे समनवतितमः सर्गः ॥ ५० ॥

रा० टी०—अर्थेति । वानरेन्द्रः समरमुखे विजयमवाप्य
 हर्षसमाकुलितैः सुरादिभिः निरीक्ष्यमाणो कभूवेति शेषः ॥ ३८ ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणव्याख्याने रामायणशिरोमणौ
 युद्धकाण्डेऽष्टनवतितमः सर्गः ॥ ५० ॥

१] ति० टी०—महोदरं इति । सुग्रीवेण महोदरं नि-
 हते सति तद्रूपकर्तारं सुग्रीवं महापार्श्वः समीक्ष्य ॥ १ ॥

रा० टी०—महोदरविघातानन्तरकालिकं वृत्तान्तमाह—
 महोदर इत्यादिभिः । सुग्रीवेण महोदरं निहते सति महा-
 पार्श्वः अङ्गदस्य भीमानं चर्षुं समीक्ष्य मार्गणैश्चरैः क्षोभया-
 मास साहस्रलोक एकान्वयी ॥ १ ॥

अङ्गदस्य चमूं भीमां क्षोभयामास मर्मिणैः । स वानराणां मुख्यानामुत्तमाङ्गानि राक्षसः ॥ २ ॥
 पातयामास कायेभ्यः फलं वृन्तादिवानिलः । केपांचिदिषुभिर्बाह्विच्छेदाथ सराक्षसः ॥ ३ ॥
 वानराणां सुसंरब्धैः पार्श्वं केपांचिदाक्षिपत् । तेऽदिता बाणवर्षेण महापार्श्वेन वानराः ॥ ४ ॥
 विषादविमुखाः सर्वे बभूवुर्गतचेतमः । निशम्य बलमुद्दिग्मङ्गदो राक्षसादितम् ॥ ५ ॥
 वेगं चक्रे महावेगः समुद्र इव पर्यभुम् । आयसं परिघं गृह्य सूर्यरश्मिसमप्रभम् ॥ ६ ॥
 समरे वानरश्रेष्ठो महापार्श्वे न्यपातयत् । स तु तेन प्रहारेण महापार्श्वो विचेतनः ॥
 समूतस्यन्दनात्तस्माद्विसंज्ञश्चापतद्भुवि ॥ ७ ॥
 तस्यैक्षराजस्तेजस्वी नीलाञ्जनचयोपमः । निष्पत्य सुमहावीर्यः स्वयूथान्मेघसंनिभात् ॥ ८ ॥
 प्रगृह्य गिरिशृङ्गाभां क्रुद्धः स विपुलां शिलाम् । अश्वाञ्जवान् तरसा वैभञ्ज स्यन्दनं च तैर्मे ॥ ९ ॥
 मुहूर्ताल्लब्धसंज्ञस्तु महापार्श्वो महाबलः । अङ्गदं बहुभिर्बाणैर्भूयस्तं प्रत्यविध्यत ॥ १० ॥
 जाम्बवन्तं त्रिभिर्बाणैराजवान् स्तनान्तरं । क्रुक्षराजं गवाक्षं च जवान् बहुभिः शरैः ॥ ११ ॥
 गैर्वाक्षं जाम्बवन्तं च स दृष्ट्वा शरपीडितो । जग्राह परिघं चोरमङ्गदः क्रोधमूर्च्छितः ॥ १२ ॥
 तस्याङ्गदः सैरोपाक्षो राक्षसस्य तमायसम् । दूरस्थितस्य परिघं रविर्भिमसमप्रभम् ॥ १३ ॥
 द्वाभ्यां भुजाभ्यां संगृह्य भ्रामयित्वा च वेगैर्वत् । महापार्श्वाय चिक्षेप वधार्थं वालिनः सुतः ॥ १४ ॥

गो० टी०—अथ महापार्श्ववधः—महोदरे त्वित्यादि । महोदरे उन्मीलेन निहत इत्यन्वयः ॥ १-७ ॥

२] ति० टी०—अङ्गदचमूं क्षोभयामास ॥ २ ॥

रा० टी०—स इति । स महापार्श्वः । वानराणां मुख्यानामुत्तमाङ्गानि गिरांसि कायेभ्यः पातयामास । स वृन्तान्तः अग्नितः वृन्तात् प्रसववन्त्यनात् फलमित् ॥ २ ॥

३-४] ति० टी०—वृन्तं प्रसववन्त्यन्म् ॥ ३ ॥ ४ ॥

रा० टी०—केपाभिर्बाणैः । केपां चिदाक्षराणां बाहून् विच्छेद केपां चित् पार्श्वमाक्षिपत् ॥ ३ ॥

रा० टी०—ते इति । महापार्श्वनादिताः अत एव विपादेन दुःखेन विमुखाः स्यात्तदनात् सर्वे राक्षसाः गतचेतनो बभूवुः ॥ ५-६] ति० टी०—विपादेन विमुखाः ॥ ५ ॥ ६ ॥

रा० टी०—निशम्येति । अङ्गदः राक्षसादितं यत् निशम्य पर्यस्य समुद्र इव वेगं चक्रे ॥ ७ ॥

रा० टी०—आयसमिति । वानरश्रेष्ठः परिघं गृह्य सूर्यरश्मिसमप्रभम् । महापार्श्वं न्यपातयत् ॥ ८ ॥

७] ति० टी०—समूतस्यन्दनात् । हतस्य संहितरयादित्यर्थः ॥ ७ ॥

रा० टी०—स इति । तेन प्रहारेण विचेतनश्चेतन्यरहितः अत एव विसंज्ञः विवेकरहितो महापार्श्वः समूतस्यन्दनात् सन्त-संहितरयात् भुवि अपतत् ॥ ७ ॥

८] ति० टी०—क्रुक्षराजो जाम्बवान् ॥ ८ ॥

९-१२] ति० टी०—गिरिशृङ्गाभां शिलां गृहीत्वाभाज-वान्, अनन्तरं स्यन्दनं तेन वमत ॥ ९-१२ ॥

रा० टी०—स इति । क्रुक्षराजस्य जाम्बवान् स्वयूथात् निष्पत्य शिलां प्रगृह्य अश्वान् जवान् पृच्छन् वमत च अहं-चतुष्टयमेकान्वयि ॥ ९ ॥ १० ॥

रा० टी०—मुहूर्त्तादिति । उन्मीलेन महापार्श्वः अङ्गदं मुह्यः प्रत्यविध्यत ॥ १० ॥

गो० टी०—सर्वैराजस्त्वित्यादिश्लोक्रुद्धस्यैकान्वयम् । क्रुक्षराजः जाम्बवान् तेन सहितः सर्वैराजः गवाक्षः । जाम्बवन्तं गवाक्षं चेत्युपसर्गः स्वयूथान्तरम् ॥ ८-१० ॥

रा० टी०—जाम्बवन्तमिति । जाम्बवन्तं त्रिभिर्बाणैः स्तनान्तरं आजवान् बहुभिर्बाणैः गवाक्षं जवान् च ॥ ११ ॥

रा० टी०—गवाक्षमिति । गवाक्षं जाम्बवन्तं च शरपीडितो दृष्ट्वा अङ्गदः परिघं गृह्यत् ॥ १२ ॥

गो० टी०—जाम्बवन्तमिति । क्रुक्षराजं जाम्बवन्तं त्रिभिर्बाणैराजवान् । गवाक्षं च बहुभिः अनेजवान्-न्यन्त्यम् ॥ ११ ॥ १२ ॥

१३-१४] ति० टी०—दूरस्थितस्य राक्षसस्य वधार्थं परिघं द्वाभ्यां भुजाभ्यां संगृह्य गृहीत्वा भ्रामयित्वा च महापार्श्वाय चिक्षेपेत्यन्वयः ॥ १३ ॥ १४ ॥

रा० टी०—तस्येति । वालिनस्तनोऽङ्गदः तस्य महापार्श्वं परिघं द्वाभ्यां भुजाभ्यां संगृह्य भ्रामयित्वा च वधार्थं महापार्श्वाय चिक्षेप भर्द्दचतुष्टयमेकान्वयि ॥ १३ ॥ १४ ॥

१ सायकैरिति गो. पाठः । २ सर्वस्य इति गो. पाठः । ३ रक्तबाह्विच्छेदिति गो. रा. पाठः । ४ क्रुद्ध इति गो.पाठः । ५ व्यद्वारयदिति गो.पाठः । ६ पर्यवर्णिति.गो. पाठः । ७ समूत इति गो.पाठः । ८ सर्वैराजस्त्विति गो.सकृद्वान इति रा.पाठः । ९ स्वाभिति गो.पाठः । १० स्यन्दनं च बभूविति गो.पाठः । ११ यदिति रा. पाठः । १२ जाम्बवन्तं गवाक्षं चिति गो. पाठः । १३ प्रकृपित इति गो.रा.पाठः । १४ वेगवानिति गो.रा. पाठः । १५ पार्श्वेति गो.पाठः ।

स तु क्षिप्तो बलवता परिघस्तस्य रक्षसः । धनुश्च सशरं हस्ताच्छिरस्त्राणं च पातयत् ॥ १५ ॥
 तं समासाद्य वेगेन वालिपुत्रः प्रतापवान् । तलेनाभ्यहनत्कुदः कर्णमूले सकुण्डले ॥ १६ ॥
 स तु क्रुद्धो महावेगो महापार्श्वो महायुतिः । करेणैकेन जग्राह सुमहान्तं परश्वधम् ॥ १७ ॥
 तं तैलघ्नौतं विमलं शैलसारमयं दृढम् । राक्षसाः परमक्रुद्धो वालिपुत्रे न्यपातयत् ॥ १८ ॥
 तेन वामांसफलके भृशं प्रत्यवपातितम् । अङ्गदो मोक्षयामास सरोपः सपरश्वधम् ॥ १९ ॥
 स वीरो वज्रसंकाशमङ्गदो मुष्टिमात्मनः । संवर्तयत्सुकुदः पितुस्तुल्यपराक्रमः ॥ २० ॥
 राक्षसस्य स्तनाभ्याशे मर्मज्ञो हृदयं प्रति । इन्द्राशनिसमस्पर्शं स मुष्टिं विन्यपातयत् ॥ २१ ॥
 तेन तस्य निपातेन राक्षसस्य महामृधे । पफाल हृदयं चास्य स पपात हतो भुवि ॥ २२ ॥
 तस्मिन्विनिहते भूमौ तत्सैन्यं संप्रचुक्षुभे । अभवच्च महान्क्रोधः समरे रावणस्य तु ॥ २३ ॥
 वानराणां ग्रैह्यानां सिंहनादः सुपुष्कलः । स्फोटयन्निव शब्देन लङ्कां साहाल्यगोपुराम् ॥
 सैहेन्द्रेणैव देवानां नादः समभवन्महान् ॥ २४ ॥

अथेन्द्रशत्रुस्त्रिदशालयानां वनौकसां चैव महाप्रणादम् ।

श्रुत्वा सरोपं युधि राक्षसेन्द्रः पुनश्च युद्धाभिमुखोऽवतस्थे ॥ २५ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डेऽष्टनवतितमः सर्गः ॥ ९८ ॥

गो० टी०-तस्याङ्गद इत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् ।
 दूरस्थितस्य तस्य वधार्थमित्यन्वयः १३-१७ ॥

१५-१७] ति० टी०-तस्य रक्षसो हस्तात्सशरं धनुः ।
 चादिकं हस्तं शिरस्त्राणं चापातयत् । अत एवार्धं वक्ष्यति—
 परं कृतं करेणिति ॥ १५-१७ ॥

रा० टी०-स इति । बलवताङ्गदेन क्षिप्तः परिघः सशरं धनुः
 हस्तात् अपातयत् शिरस्त्राणं च अपातयत् ॥ १५ ॥

रा० टी०-तमिति । वालिपुत्रः तं महापार्श्वमासाद्य तलेन
 सकुण्डले कर्णमूले अभ्यहनत् अभ्यहनत् ॥ १६ ॥

रा० टी०-स इति । महापार्श्वः परश्वधं जग्राह ॥ १७ ॥

१८] ति० टी०-तैलघ्नौतं तेनानिर्वाक्ष्यम् । शैलसारोऽ-
 यस्तन्मयम् ॥ १८ ॥

रा० टी०-तमिति । तैलेन घ्नौतं तैक्ष्ण्यात् संस्कृतं शैल-
 सारो लोहस्तन्मयं तं परश्वधं राक्षसो महापार्श्वः वालिपुत्रे
 न्यपातयत् ॥ १८ ॥

गो० टी०-तमिति । तैलघ्नौतं प्रतिदिनं तैलसंचना-
 विष्कल्पमयम्, शैलसारमयं तद्वत्कठिनमित्यर्थः । दृढम् अशि-
 थिलम् ॥ १८ ॥ १९ ॥

१९] ति० टी०-मोक्षयामास मोक्षीचकार ॥ १९ ॥

रा० टी०-तेनेति । तेन महापार्श्वेन वामांसफलके प्रत्य-
 वपातितं परश्वधमङ्गदो मोक्षयामास निष्फलं चकार ॥ १९ ॥

२०-२१] ति० टी०-संवर्तयत्समवर्तयत् । वज्रध्व-
 त्पथः ॥ २० ॥ २१ ॥

रा० टी०-स इति । अङ्गदः वज्रसंकाशमात्मनो मुष्टिं सं-
 वर्तयत् समवर्तयत् ॥ २० ॥

रा० टी०-राक्षसस्येति । सोऽङ्गदः राक्षसस्य स्तनयोर-
 भ्यांशे समर्पे हृदयं प्रतिमुष्टिं विन्यपातयत् ॥ २१ ॥

गो० टी०-स वीर इति । आत्मन इत्यन्य पितु-
 स्तुल्यपराक्रम इत्यनेन संबन्धः । संवर्तयत् समवर्तयत् आम-
 यामासेत्यर्थः ॥ २०-२३ ॥

२२-२३] ति० टी०-पफालं विशीर्णम् ॥ २० ॥ २३ ॥

रा० टी०-तेनेति । निपातेन निपातितेन तेन मुष्टिना
 राक्षसस्य हृदयं पफाल अत एव महापार्श्वो भुवि पपात ॥ २२ ॥

रा० टी०-तस्मिन्मिति । तस्मिन् महापार्श्वे भूमौ विनिहते
 सति तत्सैन्यं संप्रचुक्षुभे रावणस्य तु महान् क्रोधोऽभवत् ॥ २३ ॥

२४-२५] ति० टी०-वानराणां सिंहनादो लङ्कां स्फो-
 टयन्निव विदारयन्निव । उद्भूतिति शेषः । इन्द्रेण सह देवाना-
 म्मिवाङ्गदेन सह वानराणां सिंहनादः समभवत् ॥ २४ ॥ २५ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीय
 आदिकाव्ये युद्धकाण्डेऽष्टनवतितमः सर्गः ॥ ९८ ॥

रा० टी०-वानराणामिति । इन्द्रेण सह देवानां नाद
 इव अङ्गदेन सह वानराणां सिंहनादः लङ्कां स्फोटयन्निव पुष्क-
 लं महानभवत् ॥ २४ ॥

रा० टी०-अथेति । राक्षसेन्द्रः त्रिदशालयानां वनौकसां
 च महाप्रणादं श्रुत्वा युद्धाभिमुखस्सन् अवतस्थे ॥ २५ ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकिरामायणव्याख्येन रामायणशिरो-
 मणौ युद्धकाण्डे एकोनशततमः सर्गः ॥ ९९ ॥

नवनवतितमः सर्गः ।

महोदरादीनां निधनं वीक्ष्याविषमन्युमत एव निर्विचिन्तितदाकृतामरास्त्रयोगरायतीकृतवानरबलं दशमुखं दाशरथिर्नि-
रुध्य तेन चिरमदृष्टपूर्वं युद्धा तत्प्रेरितमासुरास्त्रं पावकाश्रेण निरस्य स्वबलमानन्दितवान् ।

महोदरमहापाश्वर्यं हतौ दृष्ट्वा सै रावणः । तस्मिंश्च निहते वीरे विरूपाक्षे महाबले ॥ १ ॥
आविवेश महान्क्रोधो रावणं तौ महामृधे । सृतं संचोदयामास वाक्यं चेदमुवाच ह ॥ २ ॥
निहतानाममात्यानां रुद्धस्य नगरस्य च । दुःखमेवैपनेष्यामि हत्वा तौ रामलक्ष्मणौ ॥ ३ ॥
रामदृक्षं रणे हन्मि सीतापुष्पफलप्रदम् । प्रशाखा यस्य सुग्रीवो जास्ववान्कुमुदो नलः ॥ ४ ॥
द्विविदंश्चैव मेन्द्रश्च अङ्गदो गन्धमादनः । हनूमांश्च सुपेणश्च सर्वे च हरिगुण्याः ॥ ५ ॥
स दिशो दश घोषेण रथस्यातिरथो महान् । नादयन्प्रययौ तूर्णं राघवं चान्धर्व्यवित ॥ ६ ॥
पूरिता तेन शब्देन सनदीगिरिकानना । संचयाळ मही सर्वा त्रस्तसिंहप्रगट्तिजा ॥ ७ ॥
तामसं सुमहाघोरं चकारास्त्रं सुदारुणम् । निर्ददाह कर्पांसर्वोस्ते प्रपेतुः समन्ततः ॥ ८ ॥
उत्पपात रजो भूमौ तैर्भयैः संप्रधावितैः । नदि तस्मादितुं शेकुर्व्रेक्षणा निर्मितं स्वयम् ॥ ९ ॥
तान्यनीकान्यनेकानि रावणस्य शरोत्तमैः । दृष्ट्वा भयानि शतशो राघवः पर्यवस्थितः ॥ १० ॥
ततो राक्षसशार्दूलो विद्राव्य हरिवाहिनीम् । स ददर्श ततो रामं तिष्ठन्तमपराजितम् ॥ ११ ॥
लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा विष्णुना वासवं यथा । आलिखन्तमित्राकाशमधुप्रस्थं महद्भुजः ॥ १२ ॥
पद्मपत्रविशालाक्षं दीर्घबाहुमरिंदमम् । ततो रामो महातेजाः सौमित्रिसहितो बली ॥ १३ ॥
वानरांश्च रणे भयानापतन्तं च रावणम् । गभीरस्य राघवो दृष्ट्वा मध्ये जग्राह कार्मुकम् ॥ १४ ॥
विस्फारयितुमारभे ततः स धनुर्बलम् । महावेगं महानादं निर्भिन्दन्निव मेदिनीम् ॥ १५ ॥

गो० टी०—वानराणांमित्यादि । स्फोटयन् इत्ययम् ।
वानराणां च मिदनादः समभवत् । म्हेन्द्रेण सह देवानां
नाद इव वानराणां च देवानां च नादः समभवदित्यर्थः ।
गतवानन्तरश्लोके स्फुटीभवित्यसि ॥ २४-२६ ॥

इति श्रीमोहिन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे सनिकीर्या-
ख्याने युद्धकाण्डव्याख्यानं एकोनशततमः सर्गः ॥ ९९ ॥

१-२] ति० टी०—महोदरेति । हतौ दृष्ट्वा स राव-
णः । कुदो जात इति शेषः ॥ १ ॥ २ ॥

रा० टी०—रावणस्यैव युद्धमाह—महोदरेत्यादिभिः ।
विरूपाक्षे हतं सति महोदरमहापाश्वर्यं हतौ दृष्ट्वा विद्यमानो यो
रावणः तं रावणं महान् क्रोध आविवेश अत एव रथं संचो-
दयामास उवाच च श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ १ ॥ २ ॥

गो० टी०—अथ रामरावणयुद्धारम्भः शततमः—महोदरे-
त्यादि । तस्मिन् विरूपाक्षे निहते मति पश्यान्महोदर-
महापाश्वर्यं हतौ दृष्ट्वा स्थितमिति शेषः ॥ १-८ ॥

३] ति० टी०—रुद्धस्य नगरस्य । वानरबलैरेति शेषः ।
लक्ष्मणपनेष्याम्येव ॥ ३ ॥

रा० टी०—तदाकृत्योकारमाह—निहतानामित्यादिभिः ।
मात्यानां नगरस्य च दुःखमपनेष्याम्येव ॥ ३ ॥

४-५] ति० टी०—श्लोच्छेदं करिष्यामीत्याशयेन रामं

संचोदयमदाश्वत्थेन निरूपयति—रामब्रह्मसमिति । सीता
पुष्पं यस्य सः, स चान्नो तेनैव पुष्पेण स्वर्गां वानराणां त-
नकर्मजफलप्रदस्तम्, सुग्रीवादेयः प्रशाखा यस्य तम् । प्रशा-
खासहितं हन्मीति शेषः ॥ ४ ॥ ५ ॥

गो० टी०—तत्प्रकारमाह—रामेति । सीताकृष्णपुष्पेण
फलं प्रददाति सुग्रीवादयो तस्य आत्मा । तं रामदृष्टं रणे हन्मि
श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ ४ ॥ ५ ॥

६-७] ति० टी०—इत्येतस्या रथस्य घोषेण दश दिशो
नादयत् ॥ ६ ॥ ७ ॥

रा० टी०—सु दिति । स रावणः रथस्य घोषेण दश दिशो
नादयत् सन् प्रगतो राघवात्मनो राघवं च ॥ ६ ॥

रा० टी०—सुमितेति । तेन रथपत्रविभेन अनेन वृम्निता
महौ मही ॥ ७ ॥

८] ति० टी०—तामसमश्रं तमोपहृदेयताकमश्रम् ॥ ८ ॥

रा० टी०—तामसमिति । तामसं गह्वरेयताकमश्रं चकार
अत एव कर्पाजं निर्ददाह अत एव ते कर्पायः प्रपेतुः ॥ ८ ॥

९-१३] ति० टी०—ब्रह्मणा स्वयं निर्मितं तामसमश्रं
सहितं सोढुं न शक्नुः ॥ ९-१३ ॥

१४-१५] ति० टी०—राघवो दृष्टः । एकः शिष्टः शङ्कुः
दृग्गोचरं प्राप्त इति हर्षः ॥ १४ ॥ १५ ॥

१. तु राक्षसमिति गो. पाठः । २. तमित गो. पाठः । ३. एव इति गो. एक इति रा. पाठः । ४. मेन्द्रश्च द्विविदशोर्वति गो. रा. पाठः । ५. दृष्ट्वा इति
i. पाठः । ६. बलवैरेति गो. पाठः । ७. सवराब्रह्मद्वयेति गो. रा. पाठः । ८. शोरेमिति गो. रा. पाठः ।

रावणस्य च बाणौघैः रामविस्फारितेन च । शब्देन राक्षसास्तेन पेतुश्च शतशस्तदा ॥ १६ ॥
 तयोः शरपथं प्राप्य रावणो राजपुत्रयोः । स बभौ च यथा राहुः समीपे शशिसूर्ययोः ॥ १७ ॥
 तमिच्छन्प्रथमं योद्धुं लक्ष्मणो निशितैः शरैः । मुपोच धनुरायस्य शरानग्निशिखैर्पमान् ॥ १८ ॥
 तान्मुक्तमात्रानाकाशे लक्ष्मणेन धनुष्पता । बाणान्बाणैर्महातेजा रावणः प्रत्यवारयत् ॥ १९ ॥
 एकमेकेन बाणेन त्रिभिस्त्रिंशदभिर्दश । लक्ष्मणस्य प्रविच्छेद दर्शयन्पाणिलाघवम् ॥ २० ॥
 अभ्यतिक्रम्य सौमित्रि रावणः समितिजयः । आससाद् रौणे रामं स्थितं शैलमिवोपरम् ॥ २१ ॥
 स राघवं समासाद्य क्रोधसरत्कलोचनः । व्यसृजच्छरवर्षाणि रावणो राक्षसेश्वरः ॥ २२ ॥
 शरधारास्ततो रामो रावणस्य धनुश्च्युताः । दृष्ट्वैवापतिताः शीघ्रं भृष्टाञ्जग्राह सत्वरम् ॥ २३ ॥
 ताञ्छरौघास्ततो भृष्टैस्तीक्ष्णैश्चिच्छेद् राघवः । दीप्यमानान्महाघोरान्छरानाशीविषोपमान् ॥ २४ ॥
 राघवो रावणं तूर्णं रावणो राघवं तथा । अन्योन्यं विविधैस्तीक्ष्णैः शरैर्वर्षैर्वर्षतुः ॥ २५ ॥

रा० टी०—उत्पपातेति । भग्नैः अङ्गभङ्गं प्राप्तिस्संप्रयावि-
 तैस्तेर्वानरैः महत् राजः उत्पपात इति यतः ब्रह्मणा स्वयं निर्मितं
 तदङ्गं सहितुं न शक्नुः ॥ १ ॥

रा० टी०—तानीति । रावणस्य शतशः भृष्टान्यनेकान्य-
 नीकानि हृष्टा राघवः पर्यवस्थितः । युद्धायोयुक्तोऽभवदिति
 शेषः ॥ १० ॥

गो० टी०—उत्पपातेति । सहितुं सोढुम् । *आपं
 इडागमः ॥ ९ ॥ १० ॥

रा० टी०—तत इति । स रावणो विष्णुनेत्रेन्द्रेण वासवमिव
 लक्ष्मणेन सह तिष्ठन् महद्भरुवरष्टभ्य आकाशमालिखन्तमिव
 दीर्घबाहुं रामं ददर्श सार्द्धलोकद्वयमेकान्वयि ॥ ११ ॥ १२ ॥

गो० टी०—तत इत्यादिसार्धलोकद्वयेन रामस्यापरा-
 जितत्वं, निरवधिकसौन्दर्यनिधित्वेन वैरं विहाय निरन्तराहु-
 भाव्यत्वं, रावणस्य दुर्बलत्वम्, अमृतप्रवाहमावर्ततेव महता
 धनुर्वरेणावर्तितं श्रीरामदेहलावण्यामृतपूरमनवगाहमानस्य
 तस्य दौर्भाग्यं चोच्यते ॥ ११ ॥ १२ ॥

रा० टी०—तत इति । भृष्टान् वानरान् आपतन्तं रावणं
 च समीक्ष्य हृष्टो महादुर्द्ध द्रक्ष्यामीति बुद्ध्या प्राप्तदुर्घ इत्यर्थः
 रामः काशुकं मध्ये जग्राह सार्द्धलोक एकान्वयी ॥ १३ ॥ १४ ॥

रा० टी०—विस्फारयितुमिति । स रामः मेदिनीं निर्भि-
 न्दयित महानादं धनुर्विस्फारयितुमारेभे ॥ १५ ॥

गो० टी०—ततो राम इत्यादिसार्धलोक एकान्वयः ।
 हृष्टः चिराद्वैरी समागत इति संतुष्टः काशुकं जग्राह । विस्फा-
 रयितुमारेभे इत्यादि विलम्बोक्त्या किमिदानीमपि वा नतो
 भविष्यति रावण इति रामस्य दयालुतोच्यते ॥ १३--१५ ॥

१६] नि० टी०—राघवबाणौघैः रामविस्फारितेन च यः
 शब्दस्तेन पेतुः ॥ १६ ॥

रा० टी०—रावणस्येति । रावणस्य बाणौघैः रामवि-
 स्फारितेन जातेन शब्देन शतशस्तं राक्षसाः पेतुः ॥ १६ ॥

गो० टी०—रावणस्येति । रावणस्य बाणौघैः राम-
 विस्फारितेन च जातेन शब्देनेत्यर्थः ॥ १६ ॥

१७-२०] ति० टी०—स रावणो राजपुत्रयोः समीपं
 प्राप्य चन्द्रसूरयोः समीपे राहुर्यथा बभौ ॥ १७--२० ॥

रा० टी०—तयोरिति । तयोः रामलक्ष्मणयोश्शरपथं
 प्राप्य शशिसूर्ययोस्समीपे राहुरिव स रावणो बभौ ॥ १७ ॥

रा० टी०—तमिति । शरैरुपलभितः प्रथमं योद्धुमिच्छन्
 लक्ष्मणः धनुरायस्य शरान् मुपोच ॥ १८ ॥

रा० टी०—तानीति । लक्ष्मणेन मुक्तमात्रान् बाणान् रा-
 वणो बाणैः प्रत्यवारयत् ॥ १९ ॥

रा० टी०—एकमिति । लक्ष्मणस्य एकं बाणमेकेन बा-
 णेन त्रीन् त्रिभिः दश दशभिः प्रविच्छेद रावण इति शेषः २०

गो० टी०—तयोरिति । शशिसूर्ययोरिति । अमायामिति
 शेषः ॥ १७--२० ॥

२१-२४] ति० टी०—अभ्यतिक्रम्य बाणैर्व्याकुल्याकृत्य
 शैलमिव स्थिरमचलं राममाससाद् ॥ २१--२४ ॥

रा० टी०—पुनरिति । लक्ष्मणः पुनर्दशरथपुत्रेण तस्य शर-
 प्रक्षेपमिति शेषः वागयन् अवगम्यन् अभ्यम-अभीति । रावणः
 सौमित्रिमभ्यतिक्रम्य त्यक्त्या राममाससाद् ॥ २१ ॥

रा० टी०—स इति । रावणः राघवं रामं समासाद्य शर-
 वर्षाणि व्यसृजत् ॥ २२ ॥

रा० टी०—शरैरिति । रामो धनुश्च्युताः अत एव आप-
 तिताः शरधारा हृष्टा भृष्टे जग्राह ॥ २३ ॥

रा० टी०—तानीति । राघवः दीप्यमानान् शरौघान्
 चिच्छेद ॥ २४ ॥

गो० टी०—अभ्यातिक्रम्येति । अभ्यतिक्रम्य एकस्यापि
 बाणस्य स्वस्मिन्पतनादनादरण्यतिक्रम्य ॥ २१--२६ ॥

२५] ति० टी०—राघवो रावणं रावणो राघवमित्यन्यो-
 न्यं शरवर्षैर्वर्षतुर्वर्षतुः ॥ २५ ॥

१ ते चेति गो. पा. । १ प्राप्त इति गो. पा. । ३ तत इति गो. पा. । ४ अचलमिति गो. पा. । ५ संख्ये राममिति गो. पा. । ६ राघवोपरीति
 गो. पा. । ७ आपतत इति गो. पा. । ८ क्रुष्टानाशीविषानिवेति गो. पा. । ९ शरैरभीति गो. पा. । १० इदं चित्त्वं तीव्रसहेति विकल्पेनेङागमविधानात् ।

चेरतुश्च चिरं चित्रं मण्डलं सव्यदक्षिणम् । बाणवेगात्समुत्क्षिप्तावन्योन्यमपराजितौ ॥ २६ ॥
 तयोर्भूतानि वित्रेसुर्गुणपत्संप्रयुध्यतोः । रौद्रयोः सायकमुचोर्ध्वमान्तकनिकाशयोः ॥ २७ ॥
 सततं विविधैर्बाणैर्वभूव गगनं तदा । जनैस्त्रिातपापाये विद्युन्मालासमाकुलैः ॥ २८ ॥
 गवाक्षितमिवाकाशं बभूव शरदृष्टिभिः । महावेगैः सुतीक्ष्णार्धैर्ध्रुवैः सुवाजितैः ॥ २९ ॥
 शरान्धकारमाकाशं चक्रतुः प्रथमं तदा । गतेऽस्तं तपने चापि महामेघाविवोत्थितौ ॥ ३० ॥
 तैयोरभुन्महायुद्धमन्योन्यवधकाङ्क्षिणोः । अनासायमचिन्त्यं च वृत्रवासवयोरिव ॥ ३१ ॥
 उभौ हि परमेष्वासावुभौ युद्धविशारदौ । उभावस्त्रविदां मुख्यावुभौ युद्धे विचेरतुः ॥ ३२ ॥
 उभौ हि येन व्रजतस्तेन तेन शरोर्मयः । ऊर्मयो वायुना विद्धा जग्मुः सागरयोरिव ॥ ३३ ॥
 ततः संसक्तहस्तस्तु रावणो लोकरावणः । नाराचमालां रामस्य ललाटे प्रत्यमुञ्चत ॥ ३४ ॥
 रौद्रचापप्रयुक्तां तां नीलोत्पलदलप्रभाम् । शिरसाधारयद्रामो न व्यथामभ्यपद्यत ॥ ३५ ॥
 अथ मन्त्रान्नापि जपन् रौद्रमस्त्रमुदीरयन् । शरान्भूयः समादाय रामः क्रोधसमन्वितः ॥ ३६ ॥

रा० टी०—राघव इति । शरवर्षणयोः वर्णतुः ।
 चरतुः ॥ २६ ॥

२६] ति० टी०—अन्योन्यं बाणवेगात्समुत्क्षिप्तावन्योन्यं
 क्षिप्तवन्तौ । अपराजितव्यप्रतिहतौ ॥ २६ ॥

रा० टी०—चेरतुरिति । बाणवेगो परिशिष्टो दंशकृतौ
 वाभ्यामत एव अन्योन्यमपराजितौ शरमरुतयोः गजदक्षिणं
 मण्डलं चरतुः ॥ २६ ॥

२७] ति० टी०—सायकं सुदृढं इति सायकमुचोतयोः २७

रा० टी०—नयोरिति । यमांतकनिकाशयोः तयोः राम-
 रावणयोः संप्रयुध्यतोः सतोः भूतानि युगपत् विधेयः ॥ २७ ॥

गो० टी०—तयोरिति । यमान्तकनिकाशयोः यमतद-
 न्तकौ यमरुदौ तनुन्ययोः ॥ २७ ॥

२८] ति० टी०—सततं व्याप्तम् ॥ २८ ॥

रा० टी०—सन्ततमिति । आतपापाये विद्युन्मालासमा-
 कुलैः जनैस्त्रिातपापाये विद्युन्मालासमन्तं व्याप्तं गगनं बभूव ॥ २८ ॥

गो० टी०—संततमिति । गगनं संततं विविधं यभूव-
 त्वन्वयः ॥ २८ ॥

२९] ति० टी०—गवाक्षितमिव संजातगवाक्षमिव । युद्ध-
 प्रवेष्टतद्वन्धनैः । सुवाजितैः सगणकसंपादितवेगैः । आर्षं पुं-
 स्त्वम् । शरदृष्टिभिर्गणत्वात् ॥ २९ ॥

रा० टी०—गवाक्षितमिति । युद्धपदैः तद्वन्धनविशिष्टैः
 महावेगैः अत एव सुवाजितैः अतिगमनवद्भिः शरदृष्टिभिर्गवाक्षं
 गवाक्षितं संजातगवाक्षमिव बभूव महावेगैरित्यादौ पुंस्त्व-
 मार्षम् ॥ २९ ॥

गो० टी०—गवाक्षितामित्यर्थम् । गवाक्षितं संजात-
 गवाक्षम् ॥ २९ ॥

गो० टी०—महावेगैरित्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः । युद्धपदैः
 हेतुभिः, सुवाजितैः संजातशोभनपदैः । बाणैरिति शेषः ॥ ३० ॥

३०—३२] ति० टी०—तपने सूर्योऽस्तं गते च । अपि-
 भज्जादस्ताचलं त्यक्त्वोदयादि गतेऽपीत्यर्थः । दिवापीति या-
 वत् । यत्तु यथाश्रुतरीत्या रात्रावपीति व्याचक्षते तत्र न क-
 रियमन्तरात् ॥ ३०—३२ ॥

रा० टी०—शरति । तैपने सूर्योऽस्तं गते सति महामे-
 घाविवोत्थितौ रामरावणौ आकाशं शरान्धकारं चक्रतुः ॥ ३० ॥

रा० टी०—तयोरिति । तयोः रामरावणयोर्ध्रुवमवस्था-
 मन्यैः कर्तुमशक्यं वृत्रवासवयोर्ध्रुवमिव अचिन्त्यं बभूव ॥ ३१ ॥

रा० टी०—उभाधिति । युद्धे विचेरतुः ॥ ३२ ॥

गो० टी०—बभूविति । अनासायम् इतः पूर्वं केनापि दुर्ल-
 भम् । अस्मिन् रावणस्यैवं भविष्यतीति चिन्तानर्हम् ३२ ॥ ३२
 ३३] ति० टी०—येन व्रजतः । येन येन मण्डलचारे-
 णेत्यर्थः ॥ ३३ ॥

रा० टी०—उभाधिति । येन येन पथा उभौ व्रजतः तेन
 तेन पथा वायुना विद्धा सागरयोरिव जग्मुः ३३

गो० टी०—उभाधिति । येन येन मण्डलचारेण ॥ ३३ ॥
 ३४—३५] ति० टी०—संसक्तहस्तौ बाणप्रयोग आसक्त-

हस्तः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

रा० टी०—नन इति । संसक्तहस्तः बाणप्रयोगे आसक्त-
 क्तो रावणः रामस्य ललाटे नाराचमालां प्रत्यमुञ्चत ॥ ३४ ॥

रा० टी०—रौद्रेति । रौद्रचापप्रयुक्तम् तां नाराचमालां
 शिरसाधारयन् रामः व्यथान् प्रत्यपद्यत ॥ ३५ ॥

गो० टी०—तत इति । संसक्तहस्तः बाणप्रयोगासक्त-
 हस्तः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

३६] ति० टी०—उदीरयन्प्रवर्तयन् ॥ ३६ ॥

रा० टी०—अथेति । मन्त्रान् जपन् रौद्रमस्त्रमुदीरयन्
 रामश्चक्रात् समादाय आपमायस्य शुभोच साहस्यलोक एका-
 न्वयी ॥ ३६ ॥

मुमोच च महातेजाश्चापमायस्य वीर्यवान् । तौष्शरान् राक्षसेन्द्राय चिक्षेपाच्छिन्नसायकः ॥ ३७ ॥
 ते महाभयसंकाशे कवचे पातिताः शराः । अवध्ये राक्षसेन्द्रस्य न व्यथां जनयंस्तदा ॥ ३८ ॥
 पुनरेवाथ तं रामो रथस्थं राक्षसाधिपम् । ललाटे परमास्त्रेण सर्वास्त्रकुशलोऽभिनतौ ॥ ३९ ॥
 ते भित्त्वा बाणरूपाणि पञ्चशीर्षा इवोरगाः । श्वसन्तो विविशुर्भूमिं रावणप्रतिकूलिताः ॥ ४० ॥
 निहत्य राघवस्यास्त्रं रावणः क्रोधमूर्च्छितः । आसुरं मुमहाघोरमन्यदस्त्रं चकार सः ॥ ४१ ॥
 सिंहव्याघ्रमुखंश्चापि कङ्ककोकैर्मुखानपि । गृध्रस्येनमुखंश्चापि शृगालवदनांस्तथा ॥ ४२ ॥
 ईहामृगमुखंश्चापि व्यादितास्यान्धभावहानि । पञ्चास्याल्लिहानांश्च ससर्ज निशिताञ्जशरान् ४३ ॥
 शरान्तरमुखंश्चान्यान्वराहमुखसंभ्रितान् । ध्वानकुक्षुर्वक्रांश्च मकराशीविषान्नान् ॥ ४४ ॥
 एतांश्चान्यांश्च मायैभिः ससर्ज निशिताञ्जशरान् । रामं प्रति महातेजाः क्रुद्धः सर्प इव श्वसन ॥ ४५ ॥
 आसुरेण समानिष्टः सोऽस्त्रेण रघुपुंगवः । ससर्जास्त्रं महोत्साहं पावकं पावकोपमः ॥ ४६ ॥
 अग्निदीप्तमुखान्वाणांस्तैत्र सूर्यमुखानपि । चन्द्रार्धचन्द्रवक्रांश्च भ्रूमकेतुमुखानपि ॥
 ग्रहनक्षत्रवर्णांश्च महोल्कामुखसंस्थितान् । ॥ ४७ ॥

गो० टी०—अधेन्यादि । शरान् रौद्रास्त्रप्रपञ्चरूपांश्च शरान् । सुमोचैत्यन्वयः । सुमोच च महातेजाश्चापमायस्य वीर्यवानिति पाठः । तदन्तरं, ते महाभयसंकाश इति श्लोकः । तदन्तरं, पुनरेवेति श्लोकः । तदन्तरं, ते भित्त्वेति श्लोकात्पुनः प्रत्यपतनमस्ति तदन्तरेऽप्ययम् ॥ ३६ ॥

३७] ति० टी०—अच्छिन्नसायकोऽयवच्छिन्नसायकः । निरन्तरप्रयतितबाणत्वम् इति यावत् ॥ ३७ ॥

३८] ति० टी०—अवध्येऽभये । जनयत्जनयन् ॥ ३८ ॥

रा० टी०—ते इति । राक्षसेन्द्रस्य कवचे पतिताः शराः व्यथां न जनयन् अजनयन् ॥ ३७ ॥

गो० टी०—त इति । अवध्ये अभये । व्यथां न जनयन् नाजनयन् ॥ ३७ ॥

३९] ति० टी०—परमास्त्रेण पाञ्चबाणयोजितैर्बाणैर्भिनतः ३९ रा० टी०—पुनरिति । रामः परमास्त्रेण रावणं ललाटे अभिनतः ॥ ३८ ॥

गो० टी०—पुनरेवेति । ललाटे विषये ललाटस्यदृश्ये-स्थः । यदा परमास्त्राणि विधायति शेषः ॥ ३८ ॥

४०] ति० टी०—बाणरूपाणि । प्रमांसायां रूपम् । प्र-शस्ता बाणाः आपां लिङ्गव्यत्ययः रावणप्रतिकूलिता रावणेन निवारिता अपि श्वसन्तः पञ्चशीर्षा उरगा एव भूमिं विविशुः ॥ ४० ॥

रा० टी०—ते इति । ते बाणरूपाणि प्रशस्तबाणाः प्रमां-सायां रूपम् लिङ्गव्यत्ययः आपः रावणप्रतिकूलिताः रावणेन निवारिताः अत एव पञ्चशीर्षा उरगा इव श्वसन्तस्मन्तः भूमिं विविशुः ॥ ३९ ॥

गो० टी०—त इति । ते अश्वविकृतिरूपाः शराः, बाण-रूपाणि रावणास्त्राणि भिक्षा, रावणप्रतिकूलिताः रावणेन निवारिताः सन्तः, भूमिं विविशुः ॥ ३९ ॥ ४० ॥

४१-४२] ति० टी०—चकार प्रादुश्रकार ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

रा० टी०—निहत्येति । रावणः अन्यत् महाघोरमस्त्रं चकार चिक्षेप ॥ ४० ॥

४३-४४] ति० टी०—ईहामृगो वक्रः । पञ्चास्याल्लि-हमुखान् ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

४५] ति० टी०—यदाश्रमस्यं पादुश्रकार तदा सस-र्जत्यन्वयः ॥ ४५ ॥

रा० टी०—अस्त्राकारं बाणयत्नाह—सिंहनि । सिंहव्याघ्र-मुखदीप्तं शरान् ससर्ज अर्द्धचतुष्टयमेकान्वयि ॥ ४५ ॥ ४२ ॥

रा० टी०—शरानिति । एतान् श्वमुखदीप्तान् अन्यांश्च श-रान् मायाभिः रामं प्रति ससर्ज अर्द्धचतुष्टयमेकान्वयि ४३ ॥ ४४ ॥

गो० टी०—आसुरास्त्रं प्रादुश्रयति—सिंहव्याघ्रादिश्लोक-चतुष्टयेन । लिहिलान् सपांन् । तदाश्रमगतिं यावत् । श्वानशब्दोऽप्यस्मि । मकराशीविषानान्वयः आशीविषशब्दः पञ्चास्यास्त्रसंपत्तिसंपरः ॥ ४१-४४ ॥

४६] ति० टी०—तमोक्षस्य प्रत्यक्षं पावकमिति तत्स-मर्जैत्याह—पावकमिति ॥ ४६ ॥

रा० टी०—आसुरेणेति । आसुरेण अस्त्रेण समाविष्टः संयोजितः स रामः पावकमस्त्रं ससर्ज ॥ ४५ ॥

गो० टी०—आसुरेणेति । पावकं पावकसंज्ञयि ॥ ४५ ॥

४७] ति० टी०—ततोऽखिलज्योतिर्गणसुखबाणोत्पत्ति-रित्याह—अग्निदीप्तमुखानिति ॥ ४७ ॥

१ इदमर्थं गो. रा. पुस्तकयोर्नास्ति । २ पतिता इति गो. पा. । ३ रणे इति गो. पा. । ४ अस्त्रं प्रादुश्रकार इति गो. रा. पा. । ५ कवचे गो. कवचेति रा. पाठः । ६ बाणानिति गो. पाठः । ७ भवानकामिते गो. महाभयानिति रा. पा. । ८ स्थितमिति गो. स्थापनिति रा. पाठः । ९ अन्या-निति गो. रा. पाठः । १० प्रायचीति गो. विविचयिति रा. पा. । ११ नन्दन इति गो. पाठः । १२ अस्त्राह इति गो. पाठः । १३ तथेति गो. पाठः । १४ इदमर्थमधिकं गो. रा. पुस्तकयोः । १५ तद्वक्तव्येति गो. पाठः ।

विद्युज्जिह्वोपमांश्चापि ससर्ज विविधाच्छरान् । ते रावणशरा घोरा राघवास्त्रसमाहताः ॥ ४८ ॥
 विलयं जग्मुराकाशे जघ्नुश्चैव सहस्रशः । तदस्त्रं निहतं दृष्ट्वा रामेणाह्निष्टकर्मणा ॥ ४९ ॥
 दृष्ट्वा नेदुस्ततः सर्वे कपयः कामरूपिणः । सुग्रीवाभिमुखं वीराः संपरिसिष्य राघवम् ॥ ५० ॥
 ततस्तदस्त्रं विनिहत्य राघवः प्रमद्य तद्रावणवाहुनिःसृतम् ।
 मुदान्वितो दाशरथिर्महात्मा विनेद्रुर्ध्वमुदिताः कपीश्वराः ॥ ५१ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे एकोनशततमः सर्गः ॥ ९९ ॥

शततमः सर्गः ।

स्वास्त्रे मोघे मयविहितं रौद्रमन्त्रं रावणेन प्रयुज्यं रामो गन्तस्त्रिंश निराश्रित एवमन्तरावलेखेण सुयमानयोस्तयोः तौमित्रिः
 शारथिं जवान ध्वजं धनुश्च चिच्छेद रावणस्य विमोचणाय । हयान्दहतवान् रावणस्तु विमोचये दशोऽपि तदग्राह्यकारिणि लक्ष्मणे दाहणं
 शक्तिं मुनोच तथा हतो लक्ष्मणो निराशो भुवि पपात तेन रामो दशाम्येन कथे युयुधे च ।

तस्मिन्प्रतिहतोऽस्त्रे तु रावणो राक्षसाधिपः । क्रोधं च द्विगुणं चक्रे क्रोधाच्चास्त्रमन्तरम् ॥ १ ॥
 मयेन विहितं रौद्रमन्यदस्त्रं महाश्रुतिः । उत्सृष्टुं रावणो भीमं राघवाय प्रचक्रमे ॥ २ ॥
 ततः शूलानि निश्चेरुर्गदाश्च मुमलानि च । कार्मुकादीप्यमानानि वज्रसाराणि सर्वशः ॥ ३ ॥
 मुद्गराः कूटपाशाश्च दीप्ताश्चाशनयस्तथा । तिष्ठेत्तुर्विधास्तोदृष्ट्वा वाता इव युगलये ॥ ४ ॥
 तदस्त्रं राघवः श्रीमानुत्तमास्त्रविदां वरः । जघाज पद्माखेण गान्धर्वेण महाश्रुतिः ॥ ५ ॥
 तस्मिन्प्रतिहतोऽस्त्रे तु राघवेण महात्मना । रावणः क्रोधात्ताम्राक्षः सौरमस्त्रमुदीरयत् ॥ ६ ॥
 नतश्चक्राणि निष्पेतुर्भीस्वराणि महान्ति च । कार्मुकादीमवेगस्य दशग्रीवस्य धीपतः ॥ ७ ॥
 तैरासीद्रगनं दीप्तं संपतद्भिः सैमन्ततः । पतद्भिश्च दिशो दीप्तैश्चन्द्रमूर्धैरिव ॥ ८ ॥

रा० टी०—अग्नीति । अग्निदीप्तस्त्रादीन् गगनं मयजं
 रावण इति शेषः अहं च नृपयमेकान्वयि ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

गो० टी०—पावकास्त्रं प्रपञ्चयति—अग्नीत्यादिश्लोकद्वयेन ।
 महोल्कासुखसंस्थितान् महोल्कासुखेन वर्तमानान् । विद्युज्जिह्वो-
 पमान् विद्युर्दात्रिःसदृशान् । कणा जिह्वास्तथाधिप इति
 इत्युच्यते ॥ ४८—५० ॥

४८] ति० टी०—विद्युज्जिह्वोपमान्वियुद्धचिःसदृशान् ।
 'कणा जिह्वास्तथाधिपः' इति हलायुधः ॥ ४८ ॥

रा० टी०—ते इति । ये सहस्रशो वायव्यान् गच्छन्ते
 राघवास्त्रेण समाहताः रावणशराः आकाशे विलयं जग्मुः ॥ ४८
 ४९] ति० टी०—विलयं जग्मुस्तथापि सहस्रशो वाय-
 व्यान् गच्छन्ते ॥ ४९ ॥

रा० टी०—तदिति । रामेण निहतमस्त्रं दृष्ट्वा दृष्ट्वा कपयो
 त्रयं संपरिसिष्य पण्डित्य नेदुः सार्द्धश्लोक एकान्वयी ४९ ॥ ५०
 ५०—५१] ति० टी०—संपरिसिष्य परिचार्य ॥ ५० ॥ ५१ ॥
 इति धीरासामिभिराः धीरासीये रामायणतिलके वाल्मीकीय
 आदिकाव्ये युद्धकाण्डे एकोनशततमः सर्गः ॥ ९९ ॥

रा० टी०—तत इति । राघवः तद्रावणवाहुनिःसृतं

तदस्त्रं विनिहत्य मुदान्वितो वभूविति शेषः अत एव मुदिताः
 कपीश्वराः विनेद्रुः ॥ ५१ ॥

इति श्रीमद्रामायणीयक्याख्यायाख्याने रामायणशिरोमणौ
 युद्धकाण्डे शततमः सर्गः ॥ १०० ॥

गो० टी०—तत इति । तत्र प्रसिद्धम् । मुदान्वितः वभू-
 वेति शेषः ॥ ५१ ॥

इति श्रीमद्रामायणविरचिते श्रीरामायणवृत्तये
 लक्ष्मण युद्धकाण्डे शततमः सर्गः ॥ १०० ॥

१] ति० टी०—तस्मिन्प्रतिहतं इति । क्रोधाच्चास्त्रमन्त-
 रम् चक्रे इति शेषः ॥ १ ॥

रा० टी०—रामेणाप्यग्राह्यमन्त्रं वर्णयति—तस्मिन्प्रतिहता-
 दिभिः । तस्मिन्पुर्वोक्तं अस्त्रं प्रतिहतं सति रावणः द्विगुणं
 क्रोधं चक्रे क्रोधादन्तरमस्त्रं द्विगुणं चक्रे ॥ १ ॥

गो० टी०—अथ लक्ष्मणस्य शक्या पतनम्—तस्मिन्प्रति-
 हत्यादि । क्रोधाच्चास्त्रमन्तरमित्यत्रापि चक्र इत्यनुपपत्त्ये ॥ १ ॥

२—८] ति० टी०—तस्मिन्प्रतिहताः वज्राह—मयेनेति ॥ २—८ ॥

रा० टी०—मयेनेति । रावणः मयेन विहितमन्यदस्त्रं रा-
 घवाय उत्सृष्टुं प्रचक्रमे ॥ २ ॥

तानि चिच्छेद बाणौघैश्चक्राणि तु स राघवः । आयुधानि च चित्राणि रावणस्य चमूमुखे ॥ ९ ॥
 तदस्त्रं तु हतं दृष्ट्वा रावणो राक्षसाधिपः । विव्याध दशभिर्बाणैः रामं सर्वेषु मर्मसु ॥ १० ॥
 स विद्धो दशभिर्बाणैर्महाकार्मुकानिःसृतैः । रावणेन महातेजा न प्राकम्पत राघवः ॥ ११ ॥
 ततो विव्याध गात्रेषु सर्वेषु समितिजयः । राघवस्तु सुसंकुद्धो रावणं बहुभिः शरैः ॥ १२ ॥
 एतस्मिन्नन्तरे क्रुद्धो राघवस्यानुजो बली । लक्ष्मणः सायकान्सप्त जग्राह परवीरहा ॥ १३ ॥
 तैः सायकैर्महावेगैः रावणस्य महायुतिः । ध्वजं मनुष्यशीर्षं तु तस्य चिच्छेद नैकधा ॥ १४ ॥
 सारथश्चापि बाणेन शिरो ज्वलितकुण्डलम् । जहार लक्ष्मणः श्रीमान्नैर्ऋतस्य महाबलः ॥ १५ ॥
 तस्य बाणैश्च चिच्छेद धनुर्गजकरोपमम् । लक्ष्मणो राक्षसेन्द्रस्य पञ्चभिर्निशितैस्तदा ॥ १६ ॥
 नीलमेघनिभांश्चास्य सदश्वान्पर्वतोपमान् । जयानाप्लुत्य गदया रावणस्य विभीषणः ॥ १७ ॥
 हताश्वान्तु तदा वेगादवप्लुत्य महारथान् । कोपमाहारयत्तीव्रं भ्रातरं प्रति रावणः ॥ १८ ॥

गो० टी०—किं तदस्मिन्पेक्षायामाह—मयेनेति । शरैः
 रुद्धदेवताकम् ॥ २ ॥

रा० टी०—तत इति । कार्मुकात् रावणचापात् शूला-
 दीनि निश्चेष्टः ॥ ३ ॥

रा० टी०—मुद्ररा इति । युगश्रये वाता इव मुद्ररादयो
 निष्पेदुः ॥ ४ ॥

रा० टी०—तद्विति । उन्मत्सविदां वगे राघवः गान्ध-
 वेन परमाणेन तदस्त्रं जघान ॥ ५ ॥

रा० टी०—तस्मिन्निति । राघवेण तस्मिन्नग्रे प्रतिहतं
 सति रावणोन्यदस्त्रमुदीरयत् उदीरयत् ॥ ६ ॥

रा० टी०—तत इति । ततोऽनन्तरं दशग्रीवस्य कार्मु-
 कात् महान्ति चक्राणि निष्पेदुः ॥ ७ ॥

गो० टी०—ततः शूलानित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् ।
 कूटपाशाः कपटपाशाः ॥ ८—१० ॥

रा० टी०—तैरिति । दिशः पतद्भिः चन्द्रमयैर्ग्रहेणिव संप-
 तद्भिस्तैश्चक्रैर्गगनं दीपमासीत् ॥ ८ ॥

गो० टी०—तैरिति । चन्द्रमयैर्ग्रहेणिव । न तस्मान्ना-
 कारैरित्यर्थः ॥ ८—१२ ॥

९-१३] ति० टी०—तानि सौराष्ट्रनिःसृतचक्राणि ।
 बाणवज्रदेव केवलं चिच्छेद न प्रत्यक्षमपेक्षते स्म ॥ ९-१३ ॥

रा० टी०—तानीति । चमूमुखे आगतानि रावणस्य
 यानि चक्राण्यायुधानि च तानि राघवचिच्छेद ॥ ९ ॥

रा० टी०—तद्विति । रावणः तदस्त्रं निहतं दृष्ट्वा दश-
 भिर्बाणैः सर्वेषु मर्मसु रामं विव्याध ॥ १० ॥

रा० टी०—स इति । रावणेन दशभिर्बाणैर्विहस्ताहितोपि
 स राघवः न प्राकम्पत ॥ ११ ॥

रा० टी०—तत इति । राघवः रावणं सर्वेषु गात्रेषु बहु-
 भिर्शरैर्विव्याध ॥ १२ ॥

रा० टी०—एतस्मिन्निति । एतस्मिन्नन्तरे अत्राकाशे
 लक्ष्मणः सप्त सायकान् जग्राह ॥ १३ ॥

गो० टी०—एतस्मिन्नन्तर इति । एवं रावणं प्रहृत्य
 शरणं रामे विश्राम्यति सतीत्यर्थः । लक्ष्मणः पूर्वं युद्धं प्रवृत्तो
 मध्ये रामेण युद्धकरणादवसरप्रतीक्ष इत्यर्थः । एवमव्याख्याने
 कथमन्येन युध्यमानमन्यो युध्येतेति महान् दोषः स्यात् ॥ १३ ॥

१४-१५] ति० टी०—मनुष्यः शीर्षं यस्य तम् । मनु-
 ष्यशीर्षयुक्तमित्यर्थ इत्यन्ये ॥ १४ ॥ १५ ॥

रा० टी०—तैरिति । महायुतिलक्ष्मणो मनुष्यशीर्षं मनुष्य-
 शिरोनिशितं रावणस्य ध्वजं नैकधा चिच्छेद ॥ १४ ॥

रा० टी०—सारथेरिति । लक्ष्मणः नैर्ऋतस्य रावणस्य
 सारथेः ज्वलितकुण्डलं शिरो जहार ॥ १५ ॥

गो० टी०—पृहीतानां सप्तबाणानां विनियोगप्रकारमाह—
 तैः सायकैरित्यादिश्लोकत्रयेण । तैः सायकैरिति पठयर्थं
 तृतीया । तेषां सायकानां मध्ये एकेन बाणेन ध्वजम्, एकेन
 बाणेन सारथिशिरः, पञ्चभिर्वनुश्च चिच्छेदेत्यर्थः निशितैः
 शरैरित्यत्र शरशब्दः काशदण्डविशेषमयत्वपरो बाणविशे-
 षणम् ॥ १४-१६ ॥

१६-१८] ति० टी०—गजकरोपमं यद्वश्चिच्छेद १६-१८
 रा० टी०—तस्येति । लक्ष्मणः गजकरोपमं गुणहादण्ड-
 सहस्रं तस्य रावणस्य यद्वः पञ्चभिर्शरैश्चिच्छेद ॥ १६ ॥

रा० टी०—नोल्लेति । विभीषणः आप्लुत्य अस्य राव-
 णस्य सदश्वान् गदया जघान ॥ १७ ॥

रा० टी०—हतेति । रावणः हताः अश्वाः यस्य स तस्मात्
 महारथात् अवप्लुत्य भ्रातरं प्रति कोपमाहारयत् अकरोत् १८

ततः शक्तिं महाशक्तिः प्रदीप्तामशनीमिव । विभीषणाय चिक्षेप राक्षसेन्द्रः प्रतापवान् ॥ १९ ॥
 अप्राप्तामेव तां बाणैस्त्रिभिश्चिच्छेद लक्ष्मणः । अथोदतिष्ठत्सनादो वानराणां महारणे ॥ २० ॥
 संपैपात त्रिधा छिन्ना शक्तिः काञ्चनमालिनी । सविस्फुलिङ्गा ज्वलिता महोल्केव दिवश्श्रुता ॥ २१ ॥
 ततः संभाविततरां कालेनापि दुरासदाम् । जग्राह विपुलां शक्तिं दीप्यमानां स्वतेजसा ॥ २२ ॥
 सा वेगिता बलवता रावणेन दुरात्मना । जज्वाल सुमहातेजा दीप्ताशनिसमप्रभा ॥ २३ ॥
 एतस्मिन्नन्तरे वीरो लक्ष्मणस्तं विभीषणम् । प्राणसंशयमापन्नं तूर्णमभ्यवपद्यत ॥ २४ ॥
 तं विमोक्षयितुं वीरश्चापमायम्य लक्ष्मणः । रावणं शक्तिहस्तं वै शरवर्षैरवाकिरत् ॥ २५ ॥
 कीर्यमाणः शरौघेण विस्पृष्टेन महात्मना । स प्रहर्तुं मनश्चक्रे विमुखीकृतविक्रमः ॥ २६ ॥
 मोक्षितं भ्रातरं दृष्ट्वा लक्ष्मणेन स रावणः । लक्ष्मणाभिमुखस्तिष्ठन्निदं वचनमब्रवीत् ॥ २७ ॥
 मोक्षितस्ते बलश्लाघिन्वस्मादेवं विभीषणः । विमुच्य राक्षसं शक्तिस्त्वयीयं विनिपात्यते ॥ २८ ॥
 एषा ते हृदयं भित्त्वा शक्तिर्लोहितलक्षणा । मद्बाहुपरिघोत्सृष्टा प्राणानादाय यास्यति ॥ २९ ॥
 इत्येवमुक्त्वा तां शक्तिमप्रपृण्डां महास्वनाम् । मयेन मायाविहिताममोघां शत्रुघातिनीम् ॥ ३० ॥
 लक्ष्मणाय समुद्दिश्य ज्वलन्तीमिव तेजसा । रावणः परमक्रुद्धश्चिक्षेप च ननाद च ॥ ३१ ॥
 सा क्षिप्ता भीमवेगेन वज्राशनिसमस्वना । शक्तिरभ्यवपदेगाद्धलक्ष्मणं रणमूर्धनि ॥ ३२ ॥

गो० टी०—एवं अपि छिन्ने श्रणं कूर्णं तिष्ठति रावणे विभीषणेन किञ्चित्कारमाह—नीलेति ॥ १९-२१ ॥

१९-२१] ति० टी०—महाशक्तिर्महाबलः ॥ १९-२१ ॥

रा० टी०—तत इति । राक्षसेन्द्रः प्रदीप्तामशनीमिव शक्तिं विभीषणाय चिक्षेप ॥ १९ ॥

रा० टी०—आप्राप्तामिति । लक्ष्मणः अप्राप्तामेव तां शक्तिं विभीषणेचिच्छेद अथानन्तरं वानराणां सन्नादः इयम-चक्रस्वनाः उदतिष्ठत् ॥ २० ॥

रा० टी०—समिति । सविस्फुलिङ्गा ज्वलिता दिवश्श्रुता महोल्केव काञ्चनमालिनी शक्तिसंपपात ॥ २१ ॥

२२] ति० टी०—संभाविततराममोघेति सर्वविरुधाता-म । दुरासदां दुःसहाम् ॥ २२ ॥

रा० टी०—तत इति । संभाविततराममोघत्वेन प्रसिद्धा-मत एव कालेनापि दुरासदाम् शक्तिं जग्राह रावण इति शेषः ॥ २२ ॥

गो० टी०—तत इति । संभाविततरां चन्दनादिभिरर्चि-ताम् ॥ २२ ॥ २३ ॥

२३] ति० टी०—वेगिता कृतवेगा ॥ २३ ॥

रा० टी०—संति । रावणेन वेगिता वेगेन प्रथिमा छमहा-तेजसा सा शक्तिर्जज्वाल ॥ २३ ॥

२४-२५] ति० टी०—तूर्णमभ्यवपद्यत । शक्तिसंयुतं स्वयमागत्य विभीषणं रक्षितवानित्यर्थः ॥ २४ ॥ २५ ॥

रा० टी०—एतस्मिन्निति । एतस्मिन्नन्तरे मये प्राणसं-शयमापन्नं विभीषणं लक्ष्मणस्तूर्णमभ्यवपद्यत अरक्षदित्यर्थः २४

रा० टी०—लक्ष्मणप्रकारमाह—तमिति । हाभ्याम् लक्ष्म-णः तं विमोक्षयितुं चापमायम्य शक्तिहस्तं रावणं शरवर्षैरवा-किरत् ॥ २५ ॥

गो० टी०—एतस्मिन्निति । अभ्यवपद्यत तमापृण्डाय स्वयमतिष्ठदित्यर्थः ॥ २४ ॥ २५ ॥

२६-२८] ति० टी०—महात्मना लक्ष्मणेन विस्पृष्टेन श-रौघेण कीर्यमाणः, अत एव विमुखीकृतविक्रमः कुण्ठितप्रातुव-पविषयोत्साहः, अत एव भ्रातरं प्रहर्तुं मनश्चक्र ॥ २६-२८ ॥

रा० टी०—कीर्यमाण इति । महात्मना लक्ष्मणेन कर्त्रा शरौघेण कीर्यमाणः अत एव विमुखीकृतविक्रमो रावणः प्रहर्तुं मनो न चक्र ॥ २६ ॥

रा० टी०—मोक्षितमिति । रावणः लक्ष्मणेन मोक्षितं भ्रातरं दृष्ट्वा लक्ष्मणाभिमुखस्तिष्ठन्तश्चिदमब्रवीत् ॥ २७ ॥

गो० टी०—कीर्यमाण इति । विमुखीकृतविक्रमः विमुखी-कृतविभीषणविषयपराक्रमः ॥ २६ ॥ २७ ॥

रा० टी०—तदाकारमाह—मोक्षितमिति । हे बलश्लाघिन् यस्मात् विभीषणत्वना मोक्षितस्तरमात्रं राक्षसं विभीषणं विमुच्य इयं शक्तिः स्वयि विनिपात्यते ॥ २८ ॥

गो० टी०—मोक्षित इति । ते तस्या ॥ २८ ॥

२९-३२] ति० टी०—लोहितलक्षणा शत्रुघ्नविषय-स्वभावा ॥ २९-३२ ॥

रा० टी०—एषति । लोहितेन रिपुशरीरकरिषाकस्वहेतुका-कण्येन लक्ष्यते दृश्यते सा इयं शक्तिः मद्बाहुपरिघात्सृष्टा सती ते हृदयं भित्त्वा प्राणान् आदाय यास्यति ॥ २९ ॥

१ दीप्ता दीप्ताशनीमिवेति गो. पाठः । २ तदेति गो. तदेति रा. पाठः । ३ सा पपातेति गो. पाठः । ४ शक्तिं गो. रा. पाठः । ५ मेति गो. रा. पाठः ।

तामनुव्याहरच्छक्तिमापतन्ती स राघवः । स्वस्त्यस्तु लक्ष्मणायेति मोघा भव हतोद्यमा ॥ ३३ ॥
 रावणेन रणे शक्तिः क्रुद्धेनाशीविषोपमा । मुक्ता शूरस्य भीतस्य लक्ष्मणस्य ममज्ज सा ॥ ३४ ॥
 न्यपतत्सा महावेगा लक्ष्मणस्य महोरसि । जिह्वेवोरगराजस्य दीप्यमाना महाद्युतिः ॥ ३५ ॥
 ततो रावणवेगेन सुदूरमवगाढया । शक्त्या विभिन्नहृदयः पपात भुवि लक्ष्मणः ॥ ३६ ॥
 तदवस्थं समीपस्थो लक्ष्मणं प्रेक्ष्य राघवः । भ्रातृस्नेहान्महातेजा विषण्णहृदयोऽभवत् ॥ ३७ ॥
 स मुहूर्तमिव ध्यात्वा वाष्पपर्याकुलेक्षणः । बभूव संरब्धतरो युगान्त इव पावकः ॥ ३८ ॥
 न विषादस्य कालोऽयमिति संचिन्त्य राघवः । चक्रे सुतुमुलं युद्धं रावणस्य वधे धृतः ॥
 सर्वयत्नेन महता लक्ष्मणं परिवीक्ष्य च ॥ ३९ ॥
 स ददर्श ततो रामः शक्त्या भिन्नं महाहवे । लक्ष्मणं रुधिरादिग्धं सपन्नगामिवाचलम् ॥ ४० ॥

रा० टी०—इतीति । रावणः इत्येवमुक्त्वा अष्टौ घण्टा यस्यामत एव महास्वर्गो मयेन मायाविहितां शक्तिं लक्ष्मणाय मसुरिष्य चिक्षेप ननाद च श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ ३०॥३१॥

रा० टी०—सेति । क्षिता शक्तिः लक्ष्मणमभ्यपतत् ॥ ३२ ॥

गो० टी०—पषेति । लोहितलक्षणा रुधिरच्छिन्ना । अनेन पूर्वमपि बहुधा रिपवो मया हता इति व्यज्यते । लोहितलक्षणा सती यास्यतीति वा ॥ २९-३२ ॥

३३] ति० टी०—आपतन्ती तां शक्तिं शक्त्यधिष्ठातृदेवतामुद्दिश्याद्व्याहरत् । तदेवाह—लक्ष्मणाय स्वस्त्यस्तु । त्वं हतोद्यमा इतप्राणनाशोयोगा, अत एव मोघा प्राणापहारांशो मोघा भव । तच्छक्तिस्तु पीडानाशेन चरितार्थोस्त्विति भावः । स्पर्शमात्रेण प्राणापहरणसामर्थ्ययुक्तायाः शक्तेरनेन स्ववाक्येन मोघीकरणात्स्वस्य सत्यसंकल्पत्वं मुचितम् ॥ ३३ ॥

रा० टी०—तामिति । मोघा लक्ष्यास्पर्शित्वेन निष्फला अत एव हतोद्यमा विध्वंसितरावणोयोगा त्वं भव अत एव लक्ष्मणाय स्वस्त्यस्तु लोकांतरगमनं न भवेदित्यर्थः इति वचः आपतन्ती शक्तिं तदभिमानिदेवतां राघवो व्याहरत् अकथयत् ॥ ३३ ॥

गो० टी०—तामिति । राघवः लक्ष्मणाय स्वस्त्यस्तु त्वं हतोद्यमा नष्टननोयोगा मोघा भवेति तामनुव्याहरदित्यन्वयः ३३

३४] ति० टी०—सा मुक्ता शक्तिरभीतस्य भगवत्तत्त्वा-
 लसंपादने निर्भयस्य लक्ष्मणस्योरस्यायु ममज्ज ॥ ३४ ॥

रा० टी०—रावणेनेति । रावणेन मुक्ता शक्तिः भीतस्य भीर्भयमिता नित्यं निवृत्ता यस्मात् तस्य लक्ष्मणस्य सन्नियौ ममज्ज पपातेत्यर्थः उरसि ममज्जत्यर्थस्तु न युक्तः शक्तिकर्मक-
 रामकर्तृकोक्तिर्विरुद्धत्वापत्तेः अत एव शः कालकालः कर्तृत्वं कर्णत्वं चेत्यादिश्रुतिस्मृतयस्तादृकूलाः मूर्खानास्तिस्तु तद-
 स्पष्टेऽपि सौकुमार्यातिशयात् ॥ ३४ ॥

गो० टी०—क्षणात् भस्मीकरणक्षमा शक्तिः रावणे मोघी-
 कृता सती केवलमपतदित्याह—रावणेनेति । मुक्तेति ।

आयु उरसि अभीतस्यति पदानि । लक्ष्मणस्योरसि ममज्जेति संबन्धः ॥ ३४-३७ ॥

३५-३७] ति० टी०—मुक्ता आयु उरसीति छेदस्य गृहत्वात्पद्यमेवाह कविः—न्यपतदिति ॥ ३५-३७ ॥

रा० टी०—न्यपतदिति । उगराजस्य जिह्वेव सा शक्तिः लक्ष्मणस्य महोरसि इव न्यपतत् अतिसाविध्यात्तत्स्थे-
 बालक्षयतेत्यर्थः इव उभयान्वयी ॥ ३५ ॥

रा० टी०—तत इति । रावणवेगेन सुदूरमवगाढया समा-
 गतयेत्यर्थः शक्त्या अविभिन्नहृदयो लक्ष्मणः भुवि पपात ॥ ३६ ॥

रा० टी०—तदिति । राघवः तदवस्थं लक्ष्मणं प्रेक्ष्य भ्रातृ-
 स्नेहाद्धेतोः विषण्णहृदयोऽभवत् ॥ ३७ ॥

३८] ति० टी०—मुहूर्तमिव ध्यात्वा । किमिदानीं कर्त-
 व्यमिति पर्यालोच्येत्यर्थः । संरब्धतरो युद्धेऽधिकोत्साहवान् ३८

रा० टी०—स इति । स रामः मुहूर्तं ध्यात्वा युगान्तः
 पावक इव संरब्धतरोः अतिकृद् इव बभूव ॥ ३८ ॥

गो० टी०—स मुहूर्तमिति । अतुध्याय तत्कालकर्तव्यं
 चिन्तयित्वा ॥ ३८ ॥

३९] ति० टी०—अथ विषादस्यायं न काल इति संचि-
 न्त्य लक्ष्मणं च सन्निरीक्ष्य महतोक्लृष्टेन सर्वयत्नेन सहजबला-
 क्षत्रलेन रावणस्य वधे धृतो निश्चितो भूत्वा सुतुमुलं युद्धं
 चक्रे । अयं च वक्ष्यमाणार्थसंक्षेपः ॥ ३९ ॥

रा० टी०—नेति । विषादस्यायं न कालः इति संचिन्त्य
 रावणस्य वधे धृतः कृतनिश्चयो राघवः सुतुमुलं युद्धं चक्रे ३९

गो० टी०—न विषादस्येति । सार्धश्लोकमेकं वाक्यम् ।
 लक्ष्मणं सन्निरीक्ष्य महता सर्वयत्नेन रावणस्य वधे धृतः अव-
 हितः सुतुमुलं युद्धं चक्रे इत्यन्वयः । केवलं सीताहरणात् किंतु
 लक्ष्मणदर्शनादपीति च शब्दार्थः ॥ ३९ ॥

४०] ति० टी०—तमेव प्रपन्नमति—स ददर्शेति ॥ ४० ॥

रा० टी०—सर्वेति । महता सर्वयत्नेनोपलक्षितो रामः

तामपि प्रहितां शक्तिं रावणेन बलीयसा । यत्नतस्ते हरिश्रेष्ठा न शेकुरवपदितुम् ॥ ४१ ॥
 अर्दिताश्चैव वाणैर्वैस्ते प्रवेकेण रक्षसाम् । सौमित्रैः सा विनिर्भिद्य प्रविष्टा धरणीतलम् ॥ ४२ ॥
 तां कराभ्यां परामृश्य रामः शक्तिं भयावहाम् । बभञ्ज समरे कुड्रो बलवान्विचकर्ष च ॥ ४३ ॥
 तस्य निष्कर्षतः शक्तिं रावणेन बलीयसा । शराः सर्वेषु गात्रेषु पातिता मर्मभेदिनः ॥ ४४ ॥
 अचिन्तयित्वा तान्वाणान्समाश्लिष्य च लक्ष्मणम् । अत्रवीच हनूमन्तं सुग्रीवं च महाकपिम् ॥ ४५ ॥
 लक्ष्मणं परिवार्यैव तिष्ठन् वानरोत्तमाः । पराक्रमस्य कालोऽयं संप्राप्नो मेचिरेप्सितः ॥ ४६ ॥
 पापात्मायं दशग्रीवो वध्यतां पापनिश्चयः । कौङ्क्षितं चातकस्येव घर्षान्ते मेघदर्शनम् ॥ ४७ ॥
 अस्मिन्मुहुर्ते न चिरात्सत्यं प्रतिशृणोमि वः । अरावणपरामं वा जगद्द्रक्ष्यथ वानराः ॥ ४८ ॥
 राज्यनाशं वने वासं दण्डके परिधावनम् । वैदेहाश्च परार्पणं रक्षोभिश्च समागमम् ॥ ४९ ॥

शक्त्या अभिन्नं शक्तिकरणकारणरहितं लक्ष्मणं रुचिरेण आदिश्वं व्याप्तं संपन्नगमचलमिव लक्ष्मणं ददर्श लक्ष्मणस्या-
 तिगौरवेण च भद्रवाणविशिष्टत्वेन चेषुषमा सार्द्धश्लोक
 एकान्वयी ॥ ४० ॥

गो० टी०—कथं लक्ष्मणदर्शनं रावणवधकारणं भवतीत्य-
 राह—स ददर्शति । तदानीं लक्ष्मणस्य तादृशं शोच्यदर्शनं
 रावणवधनिश्चयकारणं भवतीत्याशयः ॥ ४० ॥

४१] ति० टी०—तां शक्तिं लक्ष्मणगात्रादवपदितुमुक्तुं
 यत्नतो न शक्तुः । नव हेतुर्वैराग्याया प्रहितत्वम् ॥ ४१ ॥

रा० टी०—शक्तिरुत्पन्नान्तमेवाह—तामित्यादिभिः । राव-
 णं यत्नतः प्रहितां शक्तिमवपदितुं रक्षसादिताः हरिश्रेष्ठा न
 शक्तुः सार्द्धश्लोक एकान्वयी ॥ ४१ ॥ ४० ॥

गो० टी०—तामप्याति । अपिशब्दस्य यत्नतापीत्युत्तर-
 न्वयः । वाणार्दितत्वेन मृतरां न शेकुरित्याह—अर्दि-
 ताश्चेति ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

४२] ति० टी०—हेत्वन्तरमप्याह—अर्दिता इति ।
 इसां प्रवेकेण श्रेष्ठेन । किं च सा शक्तिः सौमित्रैर्देहि निर्भिद्य
 रणीतले सुतं प्रविष्टा गृष्टवती ॥ ४२ ॥

४३] ति० टी०—तां शक्तिं कराभ्यां परामृश्य धृत्वा
 श्वान्बलवत्तरो रामो लक्ष्मणदेहाद्विचकर्ष विकृष्य बभञ्ज
 । इयं शक्तिः सर्वदा शङ्कं निर्भिद्य रावणसमीपमेव प्राप्नोति,
 तानीं रामेण मोघा भवेत्पुण्यस्या मृत्युसंकल्पेन नाशितनिष्क-

णशक्तिस्तत्रैव लघा सा च भगवता विकृष्य भग्ना ॥ ४३ ॥

रा० टी०—सौमित्रैरिति । सा शक्तिः सौमित्रैरनिभिद्य
 स्पृशित्वेन भेदः नाभासमप्यकृत्वा सौमित्रैस्समीपवर्ति-
 णीतलं प्रविष्टा अहं पृथक् नास्मिन्निति रामः तां धरणीतले
 विष्टां शक्तिं कराभ्यां परामृश्य धरणीतलादाकृष्य बभञ्ज
 चर्ष च ॥ ४३ ॥

गो० टी०—कारणान्तरमाह—सौमित्रिमिति ४३—४७
 ४४] ति० टी०—एतदन्तरे रन्ध्रविद्राक्षमः प्रजहा-

न्याह—तस्येति । शक्तिं निष्कर्षतस्तस्य रामस्य गात्रेचि-
 त्पुन्यव्य ॥ ४३ ॥

रा० टी०—तस्येति । शक्तिं निष्कर्षतः तस्य रामस्य
 सर्वगात्रेषु मर्मभेदिनः शराः पातिताः ॥ ४४ ॥

४५-४६] ति० टी०—तमाश्लिष्येति । समाश्लेषोऽयं
 सकलपीडानिष्ठतिफलकः स्वतादात्म्यावभासरूपः ॥ ४५ ॥ ४६

रा० टी०—अचिन्तयित्वेति । तान् वाणान् अचिन्त-
 यित्वा लक्ष्मणं समाश्लिष्य च हनूमन्तं सुग्रीवं च महाकपिं
 जाम्बवान्तं चापवन्तं राम इति शेषः ॥ ४५ ॥

रा० टी०—तदाकागमाह—लक्ष्मणमिति । लक्ष्मणं परि-
 वार्य प्राटस्य पुन्यं तिष्ठन् मे मम तु चिरस्मिन् पराक्रमस्यायं
 कालः संप्राप्तः ॥ ४६ ॥

गो० टी०—पराक्रमस्येत्यादिमार्थश्लोक एकान्वयः ।
 वध्यतामिति प्राप्तकाले लोह । स्तोत्रकस्य चातकस्य ; स्तोत्र-
 कश्चातकः समा इत्यमरः ॥ ४६ ॥

४७] ति० टी०—पापात्मायं वध्यतां मन्तोऽयं कथं प्रा-
 प्तो । यतो घर्षान्ते चातकस्य मेघदर्शनमिव घर्षार्थमस्य दर्श-
 ने मम चिरं काङ्क्षितम् । 'स्तोत्रकस्य' इति पाठोऽपि चान-
 कस्येत्येवायं । 'स्तोत्रकश्चातकः समो' इत्यमरः ॥ ४७ ॥

रा० टी०—पापात्मेति । पापात्मा अत एव पापनिश्चय-
 अयं दशग्रीव वध्यताम् अस्माभिरिति शेषः तत्र हेतुः घर्षान्ते
 चातकस्य मेघदर्शनमिव कौङ्क्षितं भयास्य हननमिति शेषः ॥ ४७

४८-४९] ति० टी०—प्रतिशृणोमि पतिजने । न चि-
 रादित्यस्य शीघ्रमिच्छार्थकस्य रावणमिच्छादिनान्वयः ॥ ४८ ॥ ४९

रा० टी०—अस्मिन्निति । हे वानराः अस्मिन् मुहुर्ते
 यो युष्माकमध्ये सत्यं प्रतिशृणोमि प्रसिद्धां करोमि तदाकार-
 माह अरावणं रावणरहितमगमं वा जगन् न चिरात् शीघ्रं
 द्रक्ष्यथ ॥ ४८ ॥

गो० टी०—अस्मिन्निति । अस्मिन्मुहुर्ते तत्रापि न
 चिराद्द्रक्ष्यथेत्यन्वयः ॥ ४९ ॥

१ क्षिप्रहस्तेन रक्षसिति गो. रा. पाठः । २ सौमित्रिमिति गो. पाठः । ३ तमिति रा. चैव रावण इति गो. पाठः । ४ श्रेष्ठेति रा. इहेति गो. पाठः ।
 ५ अहं पृथक् नास्मिन्निति गो. पाठः । ६ परामर्शमिति गो. रा. पाठः ।

प्राप्तं दुःखं महद्द्वोरं केशश्च निरयोपमः । अद्य सर्वमहं त्यक्ष्ये निहत्वा रावणं रणे ॥ ५० ॥

यदर्थं वानरं सैन्यं समानीतमिदं मया । सुग्रीवश्च कुतो राज्ये निहत्वा वालिनं रणे ॥

यदर्थं सागरः क्रान्तः सेतुर्वद्वश्च सागरे ।

॥ ५१ ॥

सोऽयमद्य रणे पापशुर्विषयमागतः । चक्षुर्विषयमागत्य नायं जीवितुमर्हति ॥ ५२ ॥

दृष्टिं दृष्टिविपस्येव सर्पस्य मम रावणः । यथौ वा वैनतेयस्य दृष्टिं प्राप्तो भुजंगमः ॥ ५३ ॥

सुखं पश्यथ दुर्धर्पा युद्धं वानरपुंगवाः । आसीनाः पर्वताग्रेषु ममेदं रावणस्य च ॥ ५४ ॥

अद्य पश्यन्तु रामस्य रामत्वं मम संयुगे । त्रयो लोकाः सगन्धर्वाः सिद्धगन्धर्वचारणाः ॥ ५५ ॥

अद्य कर्म करिष्यामि यद्लोकाः सचराचराः । सदेवाः कथयिष्यन्ति यावद्भूमिर्धरिष्यति ॥ ५६ ॥

समागम्य सदा लोके यथायुद्धं प्रवर्तितम् ।

॥

एवमुक्त्वा शितैर्वाणैस्तप्तकाञ्चनभूपणैः । आजगान रणे रामो दशग्रीवं समाहितः ॥ ५७ ॥

तथा प्रविद्धैर्नार्यैर्मसलेश्चापि रावणः । अभ्यवर्पत्तदा रामं धाराभिरिव तोयदः ॥ ५८ ॥

रा० टी०-राज्येति । अहं राज्यनाशादीन् समागमं प्रापम् ॥ ४९ ॥

गो० टी०-राज्यनाशमित्यादिभ्योऽकृद्ग्रहणेकान्वयम् । प्राप्तं पश्योपवनादौ । केशं लक्ष्मणप्रहरणजन्यम् ॥ ५० ॥ ५१ ॥

५०-५२] ति० टी०-राज्यनाशादिकृतं पोरं दुःखं प्राप्तं । निरयोपमो यातनोपमः केशः कायहेतव्यः प्राप्तः ॥ ५० ॥ ५१ ॥

रा० टी०-प्राप्तमिति । यतः केशः निरयोपमो भवति अतः रावणं निहत्वा निहन्त्य प्राप्तं देवादिभिर्गृह्यतु सर्वं दुःखमहं त्यक्ष्ये त्याज्यिष्यामि किञ्च केशो महत्पीडनं निरयोपमः तत्प्रापकत्वेन तत्समः अतः दुःखं रावणकेशं त्यक्ष्ये त्याज्यिष्यामि ॥ ५० ॥

रा० टी०-यदर्थमिति । यदर्थं यद्दुर्धर्षम् वानरसैन्यानयनादि कृतं स रावणः अद्य चक्षुर्विषयमागतः अहंचतुष्टयमेकान्वयि ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

रा० टी०-ननु चक्षुर्विषयमागमेन किमित्यत आह-

रा० टी०-चक्षुरिति । दृष्टिर्दर्शनमेव विषं महाविषपानं यस्य तस्य सर्पस्य दृष्टिं प्राप्य विषमानो जन इव वैनतेयस्य दृष्टिं प्राप्तो भुजंगम इव मम चक्षुर्विषयमागम्य अयं रावणो जीवितुं नार्हति सार्हल्लोक एकान्वयी ॥ ५३ ॥ ५४ ॥

गो० टी०-यदर्थमित्यादिभ्योऽकृद्ग्रहणेकान्वयम् । दृष्टिं दृष्टिविषयम् । दृष्टौ विषं यथातो दृष्टिविषः तस्य । कचिद्विषपाः दर्शनमात्रेण मनुष्यान् मारयन्तीति प्रसिद्धिः ॥ ५३ ॥ ५४ ॥

५३-५४] ति० टी०-दृष्टिविषय दर्शनमात्रेण महारकरमहाविषवतः सर्पस्य दृष्टिं प्राप्तो मनुष्य इव न रावणो जीवितुमर्हति ॥ ५३ ॥ ५४ ॥

१ इदमर्थं गो. पुस्तके नास्ति । २ दृष्टिं वा वैनतेयस्य यदेति रा. पा. । ३ स्वस्था इति गो. पा. । ४ पश्यतीति गो. पा. । ५ रामस्य रामत्वं पश्य-
मिविति गो. पा. । ६ सदेवाः सर्पाति गो. । सिद्धगन्धर्वगण इति रा. पा. । ७ इदमर्थमधिकं गो. पुस्तके । ८ अथ प्रवेष्टे इति गो. तथा प्रसिद्धैरिति रा. पा. ।

रा० टी०-सुखमिति । इदं युद्धं सुखं पश्यत ॥ ५१ ॥

५१-५२] ति० टी०-रामस्य रामत्वं श्रीलोकान्मर्षिदेवान्य-
मेण सत्येन शीघ्रेण च रमयतीत्यन्यथे रामत्वम् । तदुचितं
कर्मार्थं करिष्यामीति भावः ॥ ५५ ॥

रा० टी०-अद्येति । रामस्य मम रामत्वमभिरामदातृ-
त्वादिव संयुगे त्रयो लोकाः गन्धर्वमर्षितामिन्द्रादयश्च पश्यन्तु
पृथगुपदानं शोचलःवद्व्यायेन ॥ ५६ ॥

गो० टी०-अद्येति । रामत्वं जगदेकतीत्यम् । आचा-
यास्तु रामावतारप्रयोजनमित्याहुः ॥ ५६ ॥

५६-५८] ति० टी०-यावद्भूमिर्धरिष्यति प्राणिनस्ता-
व्यन्म कर्म सचराचराः सदेवा लोका जनाः कथयिष्यन्ति
तादृशं कर्म करिष्यामि ॥ ५६-५८ ॥

रा० टी०-अद्येति । भूमिः यावद्भूमिष्यति सचराचरा-
निति शेषः तावत् यत्कर्म सचराचराः सदेवाः लोकाः जनाः
कथयिष्यन्ति तत्कर्म करिष्यामि ॥ ५७ ॥

रा० टी०-एवमिति । राम एवमुक्त्वा वाणैर्दशग्रीवमा-
जगान ॥ ५८ ॥

रा० टी०-तथेति । तदा तस्मिन् काले प्रसिद्धैर्नाराचै-
र्मुशलैश्च रावणो राममभ्यवर्पत् ॥ ५९ ॥

गो० टी०-अद्येत्यादिसार्धल्लोक एकान्वयः । सदेवाः
सचराचराः लोकाः जनाः समागम्य संशीघ्रयः यथेदानीं युद्धं
प्रवर्तितं तथा यावत् भूमिर्धरिष्यति, तावत्कालं सदा नित्यम्
लोकं यत्कर्म कथयिष्यन्ति, तत् कर्मार्थं करिष्यामी-
त्यन्वयः ॥ ५७ ॥ ५८ ॥

इति श्रीमोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटा-
ख्याने युद्धकाण्डख्यान्यने एकोऽक्षरशततमः सर्गः ॥ १०१ ॥

रामरावणमुक्तानामन्योन्यमभिनिघ्नताम् । वराणां च शराणां च बभूव तुमुलः स्वनः ॥ ५९ ॥
 विच्छिन्नाश्च विकीर्णाश्च रामरावणयोः शराः । अन्तरिक्षात्पदीषाग्रा निपतुर्धरणीतले ॥ ६० ॥
 तयोर्ज्वातलनिर्घोषो रामरावणयोर्महान् । त्रामनः सर्वभूतानां बभूवाद्भुतदर्शनः ॥ ६१ ॥
 विकीर्यमाणः शरजालदृष्टिर्महात्मनां दीप्तपुष्पमार्दितः ।
 भयात्प्रदुद्राव समेत्य रावणो यथानिलेनाभिहतो बलाहकः ॥ ६२ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे अन्ततमः सर्गः ॥ १०० ॥

एकाधिकशततमः सर्गः ।

शक्त्या निपातितं दृष्ट्वा रावणेन बलीयसा । लक्ष्मणं समग्रे दूरं शोणितौघपरिप्लुतम् ॥ १ ॥
 स दत्त्वा तुमुलं युद्धं रावणस्य दुरात्मनः । विसृजन्नेव वारणान्मुपेणमिदं मघवीन् ॥ २ ॥
 एष रावणवीर्येण लक्ष्मणः पतितो भुवि । सर्पवच्चर्चते वीरं मम शोकमुदीरयन् ॥ ३ ॥
 शोणितार्द्रमिमं वीरं प्राणेः प्रियतरं मम । पश्यतो मम का शक्तिर्यत् प्राणकुलात्मनः ॥ ४ ॥
 अयं स समरश्लाघी भ्राता मे शुभलक्षणः । यदि पञ्चत्वमापन्नः प्राणमै किं मुञ्चेन वै ॥ ५ ॥

५९-६१] ति० टी०-वराणां शराणां श्रेष्ठानां शरा-
 णाम् । वान्मुमलानाम् ॥ ५९-६१ ॥

रा० टी०-रामेति । रामरावणमुक्तानां वराणां श्रेष्ठानां श-
 राणां चकारेण युद्धशानां च स प्रसिद्धस्स्वनः तुमुलो वस्तु ६०

रा० टी०-विच्छिन्ना इति । विच्छिन्नाः अत एव वि-
 कीर्णाः रामरावणयोश्शराः धरणीतले निपेतुः ॥ ६१ ॥

रा० टी०-तयोरिति । रामरावणयोः महान् ज्वातल-
 निर्घोषः सर्वभूतानां त्रामनो बभूव ॥ ६२ ॥

६२] ति० टी०-भयाद्वातपीडाजनितकोपेन । सर्वथा
 मां इति पश्येति भयादित्यर्थः । इदं पलायनममाप्त्यर्थे ६२
 इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामायणतिलके वाल्मीकीय
 आदिकाव्ये युद्धकाण्डे अन्ततमः सर्गः ॥ १०० ॥

रा० टी०-विकीर्यमाण इति । महात्मना रामेण शर-
 जालदृष्टिर्विकीर्यमाणः अत एव अर्दितो रावणः आनिले-
 नाभिहतो बलाहक इव प्रदुद्राव ॥ ६३ ॥

इति श्रीमद्रामायणतिलके वाल्मीकीय
 युद्धकाण्डे एकाधिकशततमः सर्गः ॥ १०० ॥

१] ति० टी०-शक्त्येति ॥ १ ॥

२] ति० टी०-वारणौघाविसृजन् रावणस्य तुमुलं युद्धं
 दत्त्वा तस्मिन्पलायिते लक्ष्मणपीडानिष्ठत्यर्थं उपेणमिदमब्र-
 वि ॥ २ ॥

रा० टी०-रावणपलायनानन्तरकारिकं । रामश्रुतान्त-
 माह-शक्त्येत्यादिभिः । स रामः राणौघम् । विसृजन्
 रावणस्य तुमुलं युद्धं दत्त्वा शक्त्या शक्त्यतिमान्निष्ठमश्रेण
 निपातितं शोणितौघपरिप्लुतं कोपेन तुलाकण्येन परिममृद
 व्याप्तमिव किञ्च शोणितस्य कोपेन तुलाकण्यस्योपः । आधिक्य-
 मित्यर्थः । नत परिप्लुतं कोपेन व्याप्तं लक्ष्मणं दृष्ट्वा उपेणमब्र-
 वि । श्लोकद्वयमेकत्वमिति ॥ १ ॥ २ ॥

गो० टी०-अथ लक्ष्मणसंजीवनं द्विशततमं-शक्त्या
 विनिहतमिन्यादिश्लोकद्वयमेकं शक्त्यम् । विसृजन्नेवत्यादि-
 त्वेवानभिहितं । रावणपलायनानन्तरं लक्ष्मणयोगक्षेमादु-
 त्पन्नाने अतिशयः मुञ्चितः ॥ १ ॥ २ ॥

३] ति० टी०-शोकमुदीरय जनयन् ॥ ३ ॥

रा० टी०-तदाकारमाह-एष इत्यादिभिः । रावणवी-
 र्येण शितो भुवि पतितो लक्ष्मणः मम शोकमुदीरयन् उत्पा-
 यन् सन् सर्पवच्चर्चते ॥ ३ ॥

गो० टी०-मम इति । उदीरयन् जनयन् ॥ ३ ॥

४-५] ति० टी०-प्राणेः प्राणेभ्यः ॥ ४ ॥ ५ ॥

रा० टी०-प्राणेः प्रियतमं शोणितार्द्रमिमं पश्यतः अत
 एव पर्याकुलतात्मनो मम मोहं का शक्तिः ॥ ४ ॥

रा० टी०-अयमिति । अयं मे भ्राता यदि पञ्चत्वमापन्नः
 तत्पदशो निश्चष्ट इत्यर्थः तदा प्राणैस्सृजेन वा मे किम् ॥ ५ ॥

१ शराणामिति गो. पा. । २ ते भिन्ना इति गो. पाठः । ३ सर्वभूताद्भुतोपम इति गो. पाठः । ४ स इति गो. पाठः । ५ विनिहतमिति गो.
 ठः । ६ विसृज्येति गो. पाठः । ७ वाक्यमिति गो. पाठः । ८ क्षिताविति गो. रा. पा. । ९ वृष्ट इति गो. पाठः । १० भूमाविति रा. पा. ।
 १ इष्टमिति रा. इष्टममिति गो. पाठः । १२ चेति गो. पाठः ।

लज्जतीव हि मे वीर्यं श्रद्धतीव कराद्धनुः । सायका व्यवसीदन्ति दृष्टिर्वाण्वशं गता ॥ ६ ॥
 अवसीदन्ति गात्राणि स्वप्नयाने नृणांमिव । चिन्ता मे वर्तते तीव्रा मुमुर्षाणि च जायते ॥ ७ ॥
 भ्रातरं निहतं दृष्ट्वा रावणेन दुरात्मना । विष्टनन्तं तु दुःस्वार्तं मर्मण्यभिहतं शृशम् ॥ ८ ॥
 रात्रौ भ्रातरं दृष्ट्वा मियं प्राणं वहिश्चरम् । दुःस्वेन महताविष्टो ध्यानशोकपरायणः ॥
 परं विषादमापन्नो विललापाकुलेन्द्रियः । भ्रातरं निहतं दृष्ट्वा लक्ष्मणं रणपांसुषु ॥ ९ ॥
 विज्योऽपि हि मे शूर न मियायोपकल्पते । अचक्षुर्विषयश्चन्द्रः कां प्रीतिं जनयिष्यति ॥ १० ॥
 किं मे युद्धेन किं प्राणैर्युद्धकार्यं न विद्यते । यत्रार्यं निहतः शेते रणमूर्धनि लक्ष्मणः ॥ ११ ॥
 यैथैव मां वनं यान्तमनुयाति महायुतिः । अहमप्यनुयास्यामि तथैवैनं यमक्षयम् ॥ १२ ॥
 इष्टवन्धुजनो नित्यं मां स नित्यमनुव्रतः । इमामवस्थां गमितो राक्षसैः कूटयोधिभिः ॥ १३ ॥
 देशे देशे कलत्राणि देशे देशे च बान्धवाः । तं तु देशं न पश्यामि यत्र भ्राता सहोदरः ॥ १४ ॥
 ईत्येवं विलपन्तं तं शोकविद्वलितेन्द्रियम् । विनेष्टमानं करुणमुच्छसन्तं पुनः पुनः ॥
 किं नु राज्येन दुर्धर्ष लक्ष्मणेन विना मम । कथं वक्ष्याम्यहं त्वम्हां मुमित्रां पुत्रवत्सलाम् ॥ १५ ॥
 उपालम्भं न शक्यामि सोढुं दत्तं मुमित्रया । किं नु वक्ष्यामि कौसल्यां मातरं किं नु कैकयीम् ॥ १६ ॥
 भ्रतं किं नु वक्ष्यामि शत्रुघ्नं च महाबलम् । सह तेन वनं यातो विना तेनागतः कथम् ॥ १७ ॥
 इहैव मरणं श्रेयो न तु बन्धुविगर्हणम् । किं मया दुष्कृतं कर्म कृतमन्यत्र जन्मनि ॥ १८ ॥
 येन मे धार्मिको भ्राता निहतश्चाग्रतः स्थितः । हा भ्रातर्मनुजश्रेष्ठ शूराणां प्रवर प्रभो ॥ १९ ॥
 एकाकी किं नु मां त्यक्त्वा परलोकाय गच्छसि । विलपन्तं च मां भ्रातः किमर्थं नावभापसे ॥ २० ॥
 उत्तिष्ठ पश्य किं शेषे दीनं मां पश्य चक्षुषा । शोकार्तस्य प्रमत्तस्य पर्वतेषु वनेषु च ॥ २१ ॥
 विषण्णस्य महाबाहो समाश्वासयिता मम । राममेवं वृत्राणं तु शोकव्याकुलितेन्द्रियम् ॥ २२ ॥
 औत्थासयन्नुवाचेदं सुपेणः परमं वचः । त्यजेमां नरशार्दूल बुद्धिं वैदव्यकारिणीम् ॥ २३ ॥

गो० टी०-शोणितार्द्रमिति । प्राणैः प्राणैः ॥ ४ ॥ ५ ॥

६] ति० टी०-लज्जतीविति परमैपदमात्रम् ॥ ६ ॥

गो० टी०-लज्जतीविति । मे वीर्यं लज्जतीव अत एव धनु-
 र्भक्षतीव अत एव सायका व्यवसीदन्ति अत एव मे दृष्टिः
 बाधयन्मन्त्रधीनत्वं गता ॥ ६ ॥

गो० टी०-लज्जतीवित्यादिमात्रश्लोकद्वयमेकाग्रयम् ।
 लज्जतीव आपं परमैपदम् । स्वप्नयाने स्वप्नगमने । स्वप्ने हि
 गच्छन्तो पुरुषाणां पादाः पश्चादाकृष्टा भवन्ति । भ्रातरं निहतं
 दृष्टुमिति पूर्वशेषः ॥ ६-८ ॥

७] ति० टी०-स्वप्नयाने । स्वप्ने इत्यर्थं आपंमन्य
 माधुत्यम् ॥ ७ ॥

गो० टी०-अवसीदन्तीति । स्वप्नयाने दुःस्वप्नदर्शनस्य
 याते प्रभो मर्यादां नृणां गात्राणीव मे गात्राणि अवसीदन्ति
 अत एव चिन्ता वर्तते अत एव मुमुर्षा एतच्छोकव्यागेच्छा
 जायते ॥ ७ ॥

८] ति० टी०-भ्रातरं निहतमित्यादि मात्रश्लोकः कवि-
 त्वायम् । विष्टनन्तं विकृतशब्दं कुर्वन्तम् ॥ ८ ॥

गो० टी०-भ्रातरमिति । रावणेन मर्मणि अभिहतं ता-
 दितमत एव दुःस्वार्तमन एव निष्टनन्तं दुःस्वप्नकल्पनवन्तमत
 एव निहतमिव भ्रातरं दृष्ट्वा परमविषादमापन्नो हि विद्वलाप
 बहु जगाद सार्द्धश्लोकं एकाग्रयणी ॥ ८ ॥

गो० टी०-विनिष्टनन्तमित्यादिसार्द्धश्लोकमेकं वाक्य-
 म् । निष्टनन्तं निःश्वसन्तम् । ध्यानशोकपरायणः अभू-
 दिति शेषः ॥ ९ ॥

९-१०] ति० टी०-रणपांसुषु । लुञ्जन्तमिति शेषः ।
 तादृशं भ्रातरं दृष्ट्वा विज्योऽपि मे न प्रियायत्यर्थः ॥ ९॥ १० ॥

गो० टी०-परं विषादमित्यर्थम् । गायत्र इत्यनुपज्ञ-
 नीयम् ॥ १० ॥

गो० टी०-विजय इति । हे शूर मे विजयः प्रियाय
 नोपकल्पते तत्र दृष्टान्तः अचक्षुर्विषयः अन्यजनसमीपस्थः
 चन्द्रः कां प्रीतिं जनयिष्यति न जनयिष्यतीत्यर्थः ॥ ९ ॥

गो० टी०-न हि युद्धेनेति । दृष्ट्वा स्थितस्येति शेषः ११

११-२३] ति० टी०-यथायमिति । यतः कारणा-
 दित्यर्थः ॥ ११-२३ ॥

१ चोपेति गो. पाठः । २ इदं पद्यमधिकं गो. पाठे । ३ इदमर्थं रा. पुस्तके नास्ति । ४ इदं पद्यं गो. पुस्तके न दृश्यते । ५ राज्येनेति गो. पाठः ।
 ६ युद्धे इति गो. पाठः । ७ इदं पद्यद्वयं गो. पुस्तके नास्ति । ८ इदं पद्यमधिकं गो. पुस्तके । ९ इतिप्राश्यश्लोकाष्टकं गो. पुस्तके न दृश्यते । १० राम-
 माथासयन्तीः सुपेणो वाक्यमन्वयी इति गो. पाठः । ११ इदं पद्यं गो. पुस्तके न दृश्यते ।

शोकसंजननीं चिन्तां तुल्यां बाणैश्चमूमुखे । नैवै पञ्चत्वमापन्नो लक्ष्मणो लक्ष्मिवर्धनः ॥ २४ ॥
 नहस्य विकृतं वक्त्रं नै च श्यामत्वमागतम् । सुप्रभं च प्रसन्नं च नुखमस्य निर्दोक्षताम् ॥ २५ ॥
 पद्मपत्रतलौ हस्तौ सुप्रसन्ने च लोचने । नेहैशं दृश्यते रूपं गतासूनां विशां पते ॥ २६ ॥
 विपादं मा कृथा वीर सप्राणोऽयमरिन्दम । आरुह्याति तु प्रसुप्तस्य सस्तगात्रस्य भूतले ॥ २७ ॥
 सोच्छ्वासं हृदयं वीर कम्पमानं मुहुर्मुहुः । एवमुक्त्वा मर्द्दाप्राज्ञः सुषेणो रावतं वचः ॥ २८ ॥
 सैमीपस्थमुवाचेदं हनुमन्तं महाकपिम् । सौम्य शीघ्रमिती गत्वा पर्वतं हि महोदयम् ॥ २९ ॥

रा० टी०—किमिति । यत्र यदा अयं लक्ष्मणो निहत इव
 ज्ञेते तदा युद्धेन प्राणैश्च मे किं न किमपीत्यर्थः अत एव
 युद्धस्य कार्यं कर्तव्यता न विद्यते ॥ २४ ॥

रा० टी०—यथेति । यथा यत्प्रकारकप्रीत्या अर्थं भा
 सयति अनुसर्गति तथाहमपि यमार्थं नियमान्नाश्रयमेतस्य-
 तयास्यामि अनुसरामि ॥ २५ ॥

रा० टी०—इष्टेति । इष्टवन्धुजनः स लक्ष्मणः राक्षसेरि-
 भामवस्थां गमितः ॥ २६ ॥

रा० टी०—देश इति । यत्र महोदगे आता तं देशं न
 पश्यामि निखिलं संत्यज्य गमनततः पुरुषस्य कृत्यादिभामि-
 स्मम्भवति महोदरप्राप्तिस्तु न सम्भवतीत्यर्थः एतेन महोदगे-
 वस्य परिश्रणीय इति सूचितम् राक्षसमणयोऽस्मत्तोदरं वृ
 पितृदयप्राप्तित्वेन किञ्च महः स्वभावतुर्दृष्टिजातस्यापि मोदा
 अर्था निखिलमयगृहीतो आता यत्र तं न पश्यामीत्यर्थः ॥ २६ ॥

रा० टी०—किमिति । लक्ष्मणेन विना एव रात्र्येन किं-
 नहं समिवाभ्यां कथं वक्ष्यामि ॥ २७ ॥

रा० टी०—उपालम्भमिति । समिवा इति कृतउपा-
 म्यं निर्दो मोदु न वक्ष्यामि ॥ २८ ॥

रा० टी०—सरतमिति । तेन लक्ष्मणेन सह यत्नं वात-
 स्त्वं तेन विना कथमागत इति प्रच्छन्नमिति ज्ञेयः सरतं किं
 वक्ष्यामि ॥ २९ ॥

रा० टी०—इष्टेति । वन्धुविगर्हणं न श्रेयः अहं प्रथक २७

रा० टी०—ननु राक्षसविरोधजनकं कर्म तस्या देवा कृ
 मित्यत आह—किमिति । येन राक्षसेन मे आता निहतः
 तस्य राक्षसस्य अन्यत्र प्रसन्नविलक्षणं जन्मनि प्राप्तुर्भावे
 आम्भितेन मया किं दुष्कृतमपराधः कर्म कृतम् प्रथममिति
 ज्ञेयः न किमपीत्यर्थः ॥ २८ ॥

रा० टी०—हेति । परलोकाय किं गच्छामि गत्यर्थेति
 चतुर्थी ॥ २९ ॥

रा० टी०—विलपन्तमिति । पश्य प्रवृत्त्यस्य अत एव
 मां पश्य अवलोकस्व ॥ २७ ॥

रा० टी०—शोकार्तस्येति । शोकार्तस्य मे समाधास-
 यिता त्वमेव ॥ २८ ॥

१ न मुनोऽयं महाबाहो इति गो. पाठः । २ नापि श्यावं न निष्प्रभमिति गो. श्यावमितिस्थाने श्याममिति रा. पाठः । ३ हि लक्ष्यते इति रा.
 भमिलक्ष्यते इति गो. पाठः । ४ एवं न दृश्यते इति गो. पाठः । ५ अरुह्यात्यत इति गो. पाठः । ६ तु नावश्य इति गो. पाठः । ७ हनुमन्तमुवाचिदं
 हनुमन्त मभिस्तस्मिन् इति गो. पाठः । ८ शैलमौषधिपर्वतमिति गो. पा. ।

रा० टी०—इत्येवमिति । एवं वृत्तान्ते राममाथासयन्
 उपेण इति वाक्यमुवाच ॥ २२ ॥

रा० टी०—तदाहमामाह—त्यजेत्यादिभिः । हे वाशा-
 दृक् शोकसंजननीं बाणैस्तुल्यां चिन्तां त्यज ॥ २३ ॥

रा० टी०—किं मे रात्र्येनेति । यत्र यतः ॥ २४-२४ ॥
 २४] ति० टी०—बाणैः शत्रुप्रेषितैस्तुल्यां न पञ्चत्वं
 कृतिमापतः । आसायदयथा ॥ २४ ॥

रा० टी०—नव हेतुमाह—नेति । लक्ष्मणः पञ्चत्वं नापतः
 अहं प्रथक् ॥ २४ ॥

रा० टी०—न मुदाऽयमिति । श्यावं कथितम् । त्रि-
 णमिति दत्तम् । श्यावः स्यात्कथित इत्यमरः ॥ २५-२६ ॥
 २५] ति० टी०—वापि मण्यति लक्षणाभावादित्याह—
 नहस्येति ॥ २६ ॥

रा० टी०—पञ्चत्वाभावे गमकमाह अयं वक्त्रं विकृतं न
 श्यामत्वं च आगतततः सः सुप्रभमस्य सुखं लक्ष्यते ॥ २५ ॥
 २६] ति० टी०—पञ्चपत्रतलो पञ्चपत्रतलः पञ्चपत्रतल-
 वती ॥ २६ ॥

रा० टी०—पर्वतेति । गतासूनां पर्वतोदरे न दृश्यते ॥ २७ ॥
 २७-२७] ति० टी०—भूतले एवमस्य सरतगात्रस्यैव
 मुहुर्मुहुः स्पर्शनास्य दृश्यमुं गोलासमाकृति ॥ २७-२९ ॥

रा० टी०—विपादमिति । सुप्रसन्नस्य अत एव भय-
 नास्य लक्ष्मणस्य कम्पमानं हृदयं सोच्छ्वासं प्राणमरितभा-
 सयति बोधयति अतो विपादं मा कृथा सारिल्लोक पश्या-
 न्या ॥ २७ ॥

रा० टी०—एवमिति । सुषेणो रावतमेवमुक्त्वा हनुम-
 न्तमुवाच ॥ २८ ॥

रा० टी०—आरुह्यास्यत इति । मुहुर्मुहुः कम्पमानं
 हृदयमेवं सोच्छ्वासं सप्राणम् आरुह्यास्यत आचष्टे । लक्ष्यं
 लक्ष्य ॥ २९ ॥ २७ ॥

रा० टी०—तदाकारमाह—सौम्येत्यादिभिः । आम्भवता
 वाक्मो पूर्वं कथितम् महोदयं पर्वतमिती गत्वा तस्य दक्षिणे
 तिष्ठन्ने जातां महौषधिमिहात्तु सारिल्लोक पश्यान्वपी ॥ २९ ॥

रा० टी०—सौम्य शीघ्रमित्यादि सारिल्लोकप्रयमेका-

पूर्वं तु कथितो योऽसौ वीर जाम्बवता तैव । दक्षिणे शिखरे जातां महौषधिमिहानय ॥ ३० ॥
 विशल्यकर्णीं नान्ना सौवर्ण्यकर्णीं तथा । संजीवकर्णीं वीर संघानीं च महौषधीम् ॥ ३१ ॥
 संजीवनार्थं वीरस्य लक्ष्मणस्य त्वमानय । इत्येवमुक्तो हनुमान्गत्वा चौपधिपर्वतम् ॥
 चिन्तामभ्यगमच्छ्रीमानजानंस्तौ महौषधीः । ॥ ३२ ॥
 तस्य वृद्धिः समुत्पन्ना मास्तेरमितौजसः । इदमेव गमिष्यामि गृहीत्वा शिखरं गिरः ॥ ३३ ॥
 अस्मिस्तु शिखरे जातामौषधीं तां मुखावहासु । प्रतर्कणावगच्छामि सुषेणो ह्येवमब्रवीत् ॥ ३४ ॥
 अगृह्य यदि गच्छामि विशल्यकर्णीमहम् । कालात्ययेन दोषः स्याद्वैकृत्यं च महद्भवेत् ॥ ३५ ॥
 इति संचिन्त्य हनुमान्गत्वा क्षिप्रं महाबलः । आसाद्य पर्वतश्रेष्ठं त्रिः प्रकम्प्य गिरिस्तैटम् ॥ ३६ ॥
 फुल्लनानतरुगणं समुत्पाद्य महाबलः । गृहीत्वा हरिशार्दूलो हस्ताभ्यां समतोऽयत् ॥ ३७ ॥
 स नीलमिव जीमूतं तोयपूर्णं नभस्तलात् । उत्पथान गृहीत्वा तु हनूमाद्विशखरं गिरः ॥ ३८ ॥

नयम् । औपधिपर्वतम् औपधिपर्वताख्यम् । द्वितीयो विशल्य-
 कर्णीशब्दो गुणवचनः । विशल्याः क्रियन्तेऽन्तेभि विशल्य-
 कर्णी ताम् ॥ ३२ ॥ ३४ ॥

३०] ति० टी०—योऽसौ जाम्बवता तं कथितस्तमोष-
 धिपर्वतं गत्वा तस्य दक्षिणशिखरे जातामौषधीमानय ॥ ३० ॥

गो० टी०—औपधीनां नाम निर्दिशवाद्—विशल्येति ।
 लक्ष्मणस्य संजीवनार्थं भगवद्विप्रप्रतिपत्त्यर्थं विशल्यकर्णी-
 प्रभृति महौषधिमानय मास्तेऽशोकं पञ्चान्वयी ॥ ३० ॥

३१] ति० टी०—भानव्यकर्णीं पूर्ववर्णममानवर्ण-
 कर्णीम् ॥ ३१ ॥

३२-३३] ति० टी०—अजानंस्ता महौषधीरिति ।
 पूर्ववर्णतामप्यपरिचयं पुराणान्तर्गतकालेनमिदमुक्तचित्त-
 चाख्यं हेतुमिति बोध्यम् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

गो० टी०—इतीति । ताः महौषधीः अजानन् हनमान्
 चिन्तामभ्यगमत् ॥ ३१ ॥

गो० टी०—तस्येति । तस्य हनमनो वृद्धि-समुत्पन्ना
 तदाकारमाह गिरिशिखरं गृहीत्वा गमिष्यामि ॥ ३३ ॥

गो० टी०—तस्य वृद्धिरित्यादिश्लोकक्रमेकान्वयम् ।
 प्रतर्कणं शनतःकरणप्रसादादिना विद्धुः । सुषेणोऽप्येवमब्रवी-
 दिति । दक्षिणे शिखरे तस्य जाताम् औपधिमानयेति सुषेण
 वचनम् अगृह्य यदि गच्छामि । पुनः सुषेणं प्रदूमिति भावः ।
 दोषः लक्ष्मणहानिकारः । वैकृत्यं निष्पौरुषत्वम् । अन्ते इति-
 करणेन पूर्वमन्वयः कार्यः ॥ ३५-३७ ॥

३४] ति० टी०—अस्मिस्तु शिखरे इति । अस्मि-
 खेन शिखरे जातां तामौषधीं प्रतर्कणावगच्छामि, त्रि यतः
 सुषेण एवमेवैकद्वयशिखरे तामब्रवीत् ॥ ३४ ॥

गो० टी०—अस्मिन्निति । अस्मिन् शिखरे जातामौषधीं

प्रतर्कणं शनतःकरणेन अवगच्छामि जानामि प्रतर्कं काण्यम्
 सुषेणः एवं एतदाकारमब्रवीत् औपधिपर्वतमिति शेषः ॥ ३२ ॥

३५] ति० टी०—अगृह्णाति । अत्र शिखरेऽस्तीत्येन
 वन्मात्रमेव जानामि, इयं विशल्यकर्णीति विशिष्य न ज-
 नामि अनुभवमाध्यात् अतस्तं विश-पुष्कर्णीं लक्ष्मणम्
 मप्रणत्वादवश्यमपेक्षितं यद्यगृहीत्वायां वा तदासातां गृह-
 त्वा गच्छामि तदा महद्वैकृत्यमचतुराजत्वादिदोषः स्यात्
 विचारकरणे तु कालात्ययेन लक्ष्मणस्य प्राणनाशो दोष-
 स्यात् ॥ ३५ ॥

गो० टी०—अगृह्णाति । विशल्यकर्णीमगृह्य अगृहीत्वा
 विशेषज्ञानाभावेन तिष्ठिष्य गृहीतुमशक्यत्वात् ग्रहणमकृतेत्यर्थं
 विरुद्धं गृहीत्वेत्यर्थो वा औपधाम्तरं गृहीत्वेत्यर्थः तदा काला-
 त्ययेन हेतुना दोषः कार्यविप्राप्तस्यो दुर्गुणस्यात् अत एव
 महत् वैकृत्यं भवेत् ॥ ३४ ॥

३६-३७] ति० टी०—इत्येवमादिकं संचिन्त्य त्रिः प्रक-
 म्प्य । खेन पुरा स्थापितस्यापि पुनरुत्पादनार्थं त्रिः कम्प-
 नम् । पूर्वं संगृहीतौषधीनां सुनिष्ठतयथपेक्षं व्यत्यास्यनरस्य
 प्रेषणमिति बोध्यम् ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

गो० टी०—इतीति । हनमान् गिरिस्तम्बमासाद्य प्राप्य
 फुल्लनानतरुगणं पर्वतश्रेष्ठं समुत्पाद्य गृहीत्वा च हस्ताभ्यां
 समतोऽयत् तदुत्पन्नमजानादित्यर्थः ॥ ३६ ॥ ३६ ॥

गो० टी०—इति संचिन्त्येत्यादिश्लोकक्रमेकान्वयम् ।
 समतोऽयत् उत्तिष्ठत् ॥ ३८-३९ ॥

३८] ति० टी०—गिरिः शिखरं गृहीत्वा स्थलावम
 उत्पपात ॥ ३८ ॥

गो० टी०—स इति । तोयपूर्णमत एव नीलं जीमूतमिव
 गिरेशिखरं गृहीत्वा उत्पपात ॥ ३७ ॥

१ शुभ इति गो. पाठः । २ तस्वेति गो. पाठः । ३ जातामिति गो. पाठः । ४ नमिति गो. पा. । ५ विशल्यकर्णीं शुभामिति गो. पा. ।
 ६ संघानकर्णी चापि भवा शीघ्रमिहानयेति गो. पा. । ७ महात्मन इति गो. पा. । ८ तां महौषधिमिति गो. पा. । ९ हीति गो. पा. । १० अत्येव-
 मिति गो. पा. । ११ शिखर इति गो. पा. । १२ आ इति गो. पा. ।

समागम्य महावेगः संन्यस्य शिखरं गिरेः । विश्रम्य किञ्चिदनुमानमुपेणमिदमब्रवीत् ॥ ३९ ॥
 औपैधीर्नावगच्छामि ता अहं हरिपुंगव । तदिदं शिखरं कूर्तं गिरेस्तस्याहृतं मया ॥ ४० ॥
 एवं कथयमानं तु प्रशस्य पवनान्मजम् । सुपेणो वानरश्रेष्ठो जग्राहोत्पाठ्य चौपैधीः ॥ ४१ ॥
 विस्मितास्तु बभूवुस्ते सर्वे वानरपुंगवाः । दृष्ट्वा तु हर्षुमत्कर्म सुरैरपि सुदुष्करम् ॥ ४२ ॥
 ततः संक्षोदयित्वा तामोपर्धां वानरोत्तमः । लक्ष्मणस्य ददौ नस्तः सुपेणः सुमहाद्युतिः ॥ ४३ ॥
 सशल्यः स सर्माप्राय लक्ष्मणः परवीरहा । विशल्यो विरुजः शीघ्रमुदतिष्ठन्महीतलात् ॥ ४४ ॥
 तमुत्थितं तु हरयो भूतलात्प्रेक्ष्य लक्ष्मणम् । साधुमाध्विति सुप्रोक्ता लक्ष्मणं प्रत्यपूजयन् ॥ ४५ ॥
 एवेहीत्यब्रवीद्रामो लक्ष्मणं परवीरहा । सस्वजे गार्दभालिङ्ग्य वाष्पपर्षाकुलेक्षणः ॥ ४६ ॥
 अब्रवीच्च परिष्वज्य सौमित्रिं राघवस्तदा । दिष्ट्या त्वां धीर पश्यामि मरणात्पुनरागतम् ॥ ४७ ॥
 न हि मे जीवितेनार्थः सीतया च जयेन वा । को हि मे जीवितेनार्थस्तपि पञ्चत्वमागते ॥ ४८ ॥
 इत्येवं हर्षवैस्तस्य राघवस्य महात्मनः । खिन्नः शिथिलया वाचा लक्ष्मणो नाक्यमब्रवीत् ॥ ४९ ॥
 तां प्रतिज्ञां प्रतिज्ञाय पुरा सत्यपराक्रमः । लघुः कश्चिदिवासरश्चो नैवं वक्तुमर्हसि ॥ ५० ॥
 नहि प्रतिज्ञां कुर्वन्ति वितथां सत्यवादिनः । लक्षणं हि महत्त्वस्य प्रतिज्ञापरिपालनम् ॥ ५१ ॥

३९-४२] ति० टी०-संन्यस्य । सुपेणमवप इति
 नेपः ॥ ३९-४२ ॥

४० टी०-समागम्यति । महावेगो ह्यभवत् । गिरिदि-
 श्च संन्यस्य किञ्चिद्विश्रम्य च सुपेणमिदमब्रवीत् ॥ ४० ॥

४१ टी०-तदाकाशमाह-औपध्वीरिति । ताः अप-
 दिष्टाः औपध्वीरुवावगच्छामि विशेषतो नाजानाम् । तत्समा-
 दितेः तन् औपध्वीरिण्यस्य गिरिदिं शिखरं मयाहतम् ॥ ४१ ॥

४२ टी०-पश्यमिति । सुपेणः पवननामकं प्रशस्य औप-
 ध्वीरुवाव जग्राह ॥ ४२ ॥

४३ टी०-विस्मिता इति । वानरवृषवाः हनुमत्कर्म
 दृष्ट्वा विस्मिता बभूवुः ॥ ४३ ॥

४४ टी०-समागम्येति । संन्यस्य सेनामध्ये नि-
 श्रम्य ॥ ४४-४५ ॥

४५ टी०-संक्षोदयित्वा । संमयेत्यर्थः ४५-४६

४६ टी०-तत इति । सुपेणः औपधिं संक्षोदयित्वा
 संक्षोद्य संवृणीकृत्य लक्ष्मणस्य लक्ष्मणाय नमस्तौ नासामागं
 दौ ॥ ४६ ॥

४७ टी०-सति । विगतः निरर्थः निरुता राजा यस्य म-
 तशल्यः समीपपतितशल्यजनितापसहितः लक्ष्मणः समाप्राय-
 णमिति शेषः विश्रम्यः शल्यसंसर्गतव्यथारहितः सन् उद-
 शेषन् ॥ ४७ ॥

४८ टी०-तमिति । लक्ष्मणमुत्थितं प्रेक्ष्य सुप्रोक्ता-
 यः साधु साध्विति लक्ष्मणं प्रत्यपूजयन् ॥ ४८ ॥

४९-५०] ति० टी०-एवेहीति । उचितं लक्ष्मणं
 राघव एवेहीत्यब्रवीत् ॥ ४९-५० ॥

५० टी०-पह्नीति । वाष्पपर्षाकुलेक्षणो राघवः एवेहीति
 लक्ष्मणमब्रवीत् ॥ गार्दभादिङ्ग्य सस्वजे च ॥ ५० ॥

५१ टी०-अब्रवीदिति । राघवः सौमित्रमब्रवीत् तदा-
 काशमाह मरणात्पुनरागतमित्त्वां दिष्ट्या पश्यामि ॥ ५१ ॥

५२ टी०-नोत । तपि पंचत्वमागते सति मे जीवितेन
 अर्थः पदार्थमात्रं कः कुरिष्यः प्रतीयते अत एव जीवितेति-
 ना नार्थः प्रयोजनम् ॥ ५२ ॥

५३ टी०-अब्रवीदित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयश्च ५३-५४
 ५४] ति० टी०-शिथिलया वाचा विरुजः । को हि मे

जीवितेनार्थ इत्येवंकृत्वा राघववर्षाभिर्माणराजदानप्रतिज्ञा-
 शैथिल्यमया वाचा श्लिष्ट इत्यर्थः ॥ ५४ ॥

५५ टी०-इतीति । राघवस्य एवं वृद्धत्वमतः खिन्नो
 लक्ष्मणः ५५ नाक्यमब्रवीत् ॥ ५५ ॥

५६-५७] ति० टी०-तदेवाह-तामिति । तां मनु-
 स्करूपम् ॥ ५६-५७ ॥

५८ टी०-तदाकाशमाह-तामिन्यादिभिः । तां राघ-
 वनाशविषयिणीं प्रतिज्ञां प्रतिज्ञाय कृत्वा भ्रमन्त्यो निबलः
 कथिलमुग्नियं वक्तुं त्वं नाहसि ॥ ५८ ॥

५९ टी०-नर्हसि । हि यतः प्रतिज्ञापरिपालने महत्त्वस्यः
 लक्ष्मणमतः सत्यवादिनः पुरुषाः प्रतिज्ञां वितथां न कुर्वन्ति ५०

६० टी०-तामिति । तां प्रतिज्ञाम् राघवं हत्वा
 विभीषणमभिषेक्यार्मीत्येवंकृत्वा ॥ ५९-६० ॥

१ औपधिं नावगच्छामिति गो. पा. । २ तमिति गो. पा. । ३ औपध्वीरिति गो. पा. । ४ एवे वानरराक्षतादिति गो. पा. । ५ वाष्प इति रा. ।
 ६ । हनुमत्तः कथंति गो. पा. । ७ स इति रा. पाठः । ८ तमिति गो. पा. । ९ से इति गो. पा. । १० खेह गार्दभेति गो. पा. । ११ अपि लक्ष्मणेति
 पा. । १२ विजयेनेति गो. पाठः । १३ वदत इति गो. पाठः । १४ वक्तुमिहाहसीति गो. पाठः । १५ आपवोऽनयेति गो. पा. ।

नैराश्यमुपगन्तुं च नालं ते मत्कृतेऽनघ । वधेन रावणस्याद्य प्रतिज्ञामनुपालय ॥ ५२ ॥
 न जीवन्त्यास्यते शत्रुस्तव बाणवैशं गतः । नर्दतस्तीक्ष्णदंष्ट्रस्य सिंहस्येव महागजः ॥ ५३ ॥
 अहं तु वधमिच्छामि शीघ्रमस्य दुरात्मनः । यावदस्ते न यात्येष कृतकर्मा दिवाकरः ॥ ५४ ॥
 यदि वधमिच्छसि रावणस्य संख्ये यदि च कृतां हि तैवेच्छसि प्रतिज्ञाम् ।
 यदि तव राजसुताभिलोष आर्य कुरु च वचो मम शीघ्रमद्य वीर ॥ ५५ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे एकाधिकशततमः सर्गः ॥ १०९ ॥

द्वयधिकशततमः सर्गः ।

लक्ष्मणेन धैर्यमवस्थानोक्तो दाशरथिः शौर्येण रथस्थोऽपि रावणे भूमिस्थः शरधारा वर्पन् शक्रप्रहितमार्गालनाभिवाद्य भो काकुत्स्थेन्द्रस्तोयं रथस्थेनमारथ्येन्द्रापापपाणकवचशक्तीरिमा गृहीत्वा जघ्नेनभिति आदरमुक्तः स तथाकरोत् तस्मिन्मदति रणे रावणः शलं चिदेष रामस्तु तुर्निवारशक्त वागवदत्तशक्त्या चूर्णयित्वान्वशरै रावणं माकियं दीनशक्तिं हृष्टं चाकरोत् ।

लक्ष्मणेन तु तद्वाक्यमुक्तं श्रुत्वा स राघवः । संदधे परवीरघ्नो धनुरादाय वीर्यवान् ॥ १ ॥
 रावणाय शरान्वोरान्विससर्ज चमूमुखे । अथान्यं रथमारुढाय रावणो राक्षसाधिपः ॥ २ ॥
 अभ्यर्थावत काकुत्स्थं स्वर्भानुरिव भास्करम् । दशग्रीवो रथस्थस्तु रामं वज्रोपमैः शरैः ॥
 आजग्वान महाशैलं शराभिरिव तोयदः । ॥ ३ ॥
 दीप्तपावकसंकाशैः शरैः काञ्चनभूषणैः । अभ्यवर्षद्रेणे रामो दशग्रीवं समाहितैः ॥ ४ ॥
 भूमौ स्थितस्य रामस्य रथस्थस्य च रक्षसः । न समं युद्धमित्याहुर्देवगन्धर्वकिर्नैराः ॥ ५ ॥
 तैतौ देववरः श्रीमाञ्छ्रुत्वा तेषां वचोऽमुतम् । आहूय मातलिं शक्रो वचनं चेदमब्रवीत् ॥ ६ ॥

५२-५३] ति० टी०-मत्कृतं नैराश्यमुपगन्तुं नालं न युक्तम् । देवादिपतावर्षति शेषः । प्रतिज्ञामनुपालय दैवगत्या मर्मापि स्वस्थतया स्वस्थचित्तः सन्प्रतिज्ञां पालय ॥ ५२॥५३॥

रा० टी०-नैराश्यमिति । हे अनघ मत्कृतं मर्त्यमपि नैराश्यं प्रतिज्ञात्यागमुपगन्तुं ते नालमतः रावणस्य वधेन प्रतिज्ञामनुपालय ॥ ५२ ॥

गो० टी०-नैराद्यमिति । नैराश्यं सोतायां विजये चोपश्राम् ॥ ४३ ॥

रा० टी०-ननु प्रवक्ष्य रावणस्य कथं तथ इत्यत आह-
 नेति । तव बाणवधं गतश्शत्रुः जीवन् न यास्यते तत्र दधान्तः सिंहस्य वधो गतो महागज इव ५२ ॥

गो० टी०-न जीवन्निति । यास्यते यास्यति ॥ ५३ ॥
 ५४-५५] ति० टी०-कृतकर्मायतनकर्तृत्वांशे कृतलो-
 कानुग्रहः । यावदस्ते न यातीत्यनेनाश्विनशुक्रप्रतिपद्येषा वार्ते-
 ति गम्यते ॥ ५४ ॥ ५५ ॥

इति श्रीरामाभिराम श्रीरामोद्ये रामायणतिलकं वाल्मीकीय
 आदिकाव्ये युद्धकाण्डे एकाधिकशततमः सर्गः ॥ १०९ ॥

रा० टी०-अहमिति । दिवाकरः यावत् अस्ते न याति
 तावदेव अस्य रावणस्य वधमिच्छामि ॥ ५३ ॥

गो० टी०-अहं न्विति । कृतकर्मा अतस्तयारः ॥ ५६ ॥

रा० टी०-यदीति । यदि रावणस्य वधमिच्छामि यदि
 च कृतान्तो धर्मराज इव प्रतिज्ञां प्रतिज्ञापरिपालनमिच्छामि
 यदि च राजसुतायाः अभिलाषमिच्छातिपयमिच्छामि तदा मम
 वचदशीघ्रं कुरु ॥ ५४ ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणव्याख्याने रामायणशिरोमणौ
 युद्धकाण्डे द्वयधिकशततमः सर्गः ॥ १०९ ॥

गो० टी०-यदीति । कृतां निर्वृष्टाम् ॥ ५५ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटा-
 ख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने द्वयुत्तशततमः सर्गः ॥ १०९ ॥

१] ति० टी०-लक्ष्मणेनेति ॥ १ ॥

रा० टी०-लक्ष्मणवाक्यश्रवणानन्तरकालिकं रामदृत्ता-
 न्तमाह-लक्ष्मणेनेत्यादिभिः । राघवो धनुरादाय संदधे
 गगनं रावणाय विससर्ज च सार्वभौकं एकांशवी ॥ १ ॥

गो० टी०-अथेन्द्रस्थमारुह्य संग्रामजिज्ञासतमं-लक्ष्म-
 णेनेत्यादि ॥ १-० ॥

२-६] ति० टी०-रावणाय शरान्विससर्ज । अथान्यं
 रथमित्यनेन चात्र स्थाने रावणेन शक्राज्या जयनिमित्तं निकु-
 ष्मिलायामारुह्यहोमकर्मणो वानुरद्वारा हिसनं पुराणान्तरो-

१ तदर्थमात गो. पा. । २ पथमिति गो. पा. । ३ त्वमिदं गो. इवेति रा. पा. । ४ वराहमज्जिह्वा इति । ५ अभिलाषमिति रा. पा. ।
 ६ आरुह्येति गो. रा. । ७ अथवेति गो. पा. । ८ तोरैरिति गो. पा. । ९ निर्विभेदेति गो. पा. । १० समाहितमिति गो. पा. । ११ दानवा इति
 गो. पा. । १२ इत आरभ्य श्लोकानुष्ठयं गो. पुस्तके नास्ति ।

रथेन मम भूमिष्ठं शीघ्रं याहि रघूत्तमम् । आहूय भूतलं यातः कुरु देवहितं महत् ॥ ७ ॥
 इत्युक्तो देवराजेन मातलिर्देवसारथिः । प्रणम्य शिरसा देवं ततो वचनमब्रवीत् ॥ ८ ॥
 शीघ्रं यास्यामि देवेन्द्र सारथ्यं च करोम्यहम् । ततो हयैश्च संयोज्य हरितैः स्यन्दनोत्तमम् ॥
 ततः काञ्चनचित्राङ्गः किङ्किणीशतभूषितः ॥ ९ ॥
 तरुणादित्यसंकाशो वैदूर्यमयकूबरः । सदर्शैः काञ्चनापीडैर्युक्तः श्वेतप्रकीर्णकैः ॥ १० ॥
 हरिभिः मूर्ध्यसंकाशैर्हेमजालविभूषितैः । रुक्मवेणुध्वजः श्रीमान्देवराजरथो वरः ॥ ११ ॥
 देवराजेन सन्दिष्टो रथमारुह्य मातलिः । अभ्यवर्तत दाकृत्स्थमवतीर्य त्रिविष्टपात् ॥ १२ ॥
 अब्रवीच्च तदा रामं सप्रतोदो रथे स्थितः । प्राञ्जलिर्मातुर्वाक्यं सहस्राक्षस्य सारथिः ॥ १३ ॥
 सहस्राक्षेण काकुत्स्थ रथोऽयं विजयाय ते । दत्तस्तत्र महासत्त्व श्रीमञ्जशुनिर्वहण ॥ १४ ॥
 इदमैन्द्रं महत्पापं कवचं चाग्निमंनिभम् । शराश्चादित्यसंकाशाः शक्तिश्च विमला शिवा ॥ १५ ॥
 आरुह्यैव रथं वीर राक्षसं जहि रावणम् । मया सारथिना देवैर्महेन्द्र इव दानवान् ॥ १६ ॥

त. मनुसंघेयमिति सूचितम् । एवं रणात्पलायनोत्तरया सारथ्यो-
 देश्यकशरविसर्गस्य रणभुमतासंभवादाविनप्रतिपत्त्यर्थोऽपि ए-
 तदुद्घट्टितः ॥ ७-८ ॥

रा० टी०-अथेति । रावण. अन्यं रथमारुह्य काकु-
 त्स्थमभ्यधावन ॥ ९ ॥

रा० टी०-दशग्रीव इति । गृहस्थो दशग्रीवः रामं
 शरीरजपान् ॥ १० ॥

रा० टी०-दोषमिति । रामः दशग्रीवं शरीरभारपत्न ॥ ११ ॥

रा० टी०-भूमामिति । भूमौ स्थितस्य रथस्थस्य च
 युद्धं समं तुल्यं न इति देवादिषु आहूः ॥ १२ ॥

रा० टी०-तत्र इति । अतः तेषां देवादीनां वचोऽमृतं
 ध्रुत्वा मातलिं स्वसारथिमारुह्य इदमब्रवीत् ॥ १३ ॥

रा० टी०-ततश्चादित्यसंकाशोऽथैव रुक्मवेणुध्वजः ।
 कूबरः युगाधारदारु कूबरस्तु युगेष्वर इत्यमरः । काञ्चनापीडैः
 काञ्चनलोकैः श्वेतप्रकीर्णकैः श्वेतचामरैः चामरं तु प्रकी-
 र्णकमित्यमरः । हरिभिः हरितवर्णैः । रुक्मवेणुध्वजः कनक-
 ध्वजः । देवराजरथ इति । य इति शेषः । योऽस्मिन् तयो-
 रथेत्युत्तरवान्वयः । सन्दिष्टः चोदितः । त्रिविष्टपान् स्वर्गादि-६-९

७-९] ति० टी०-मम रथेन शीघ्रं रघूत्तमं याहि ।
 भूतलं यातः प्राप्तश्चाहूय रघूत्तमं संवोचनपूर्वकं देवराजरथोत्त-
 मिति बोधयित्वा महेन्द्रदेवहितं कुर्वित्यर्थः ॥ ७-९ ॥

रा० टी०-तदाकारमाह रथेनेति । मम रथेन भूमिष्ठं
 रघूत्तमं याहि प्राप्तुहि भूतलं यातः प्राप्तस्त्वं रघूत्तममाहूय रथं
 स्थापयेति शेषः अत एव महत् देवहितं त्वं कुरु ॥ ७ ॥

रा० टी०-इतीति । अहं हयैः स्यन्दनोत्तमं संयोज्य
 यास्यामि सारथ्यं करोमि करिष्यामि च इति मातलि-
 ब्रवीत् अर्थचतुष्टयमेकान्वयि ॥ ८ ॥ ९ ॥

१०] ति० टी०-काञ्चनापीडैः रणार्णवगणैः श्वेतप्रकी-
 र्णकैः श्वेतचामरैः चामरैः चामरैः । चामरं तु प्रकीर्णकम् ।
 इत्यमरः ॥ १० ॥

११] ति० टी०-देवराजरथः । योऽस्मिन् शेषः । त-
 मरुत्तमगणैः संवन्धः ॥ ११ ॥

१२-१३] ति० टी०-देवराजेन संदिष्टः श्रीघ्रे गच्छे-
 त्याजमो मातलिस्त्यन्वयः । युवाजया वस्तुमयी राज्ञं पुनरा-
 जया वस्तुमयलोकं प्रति चलनमिति बोधयम् ॥ १२-१३ ॥

१४-१६] ति० टी०-इदं दानमित्युत्तरवान्वयः ॥ १४-१६ ॥

रा० टी०-तत इति । काञ्चनं तन्मयमचनया चित्र-
 मयं यस्य वैदूर्यमयः कूबरो यस्य काञ्चनापीडैर्वर्णमया-
 ध्वजविशिष्टः श्वेतप्रकीर्णकैः श्वेतचामरैश्च हरिभिर्ह-
 रितवर्णैः मूर्ध्यसंकाशैः हेमजालैश्च विभूषितैः सदर्शैर्युक्तः
 रुक्मभयौ वेणुध्वजौ यस्य स यो राजरथः तं रथं देवराजेन
 सन्दिष्टो मातलिमारुह्य त्रिविष्टपान् स्वर्गादि काकुत्स्थमभ्य-
 वर्तत भारेश्लोकवयमेकान्वयि ॥ १०-१६ ॥

रा० टी०-अब्रवीदिति । तदा राममर्थापागमनसमये
 सप्रतोदः नाशसहितः सहस्राक्षस्य सारथिः प्राञ्जलिम्भू राम-
 मब्रवीत् ॥ १३ ॥

रा० टी०-अब्रवीच्चिति । प्रतोदः अग्रप्रणकाष्ठम् ॥ १३ ॥

रा० टी०-तदाकारमाह-सहस्राक्षेणेति । तत्र सार्थाप-
 र्णनी मया सारथिनोपलभितः अर्थः रथः ते दत्तयाय सहसा-
 क्षेण दत्तः इदं चापादि च दत्तमतः इदं रथमारुह्य महेन्द्रो
 शनवानिव रावणं जहि श्लोकवयमेकान्वयि ॥ १४-१६ ॥

रा० टी०-सहस्राक्षेणेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । इदं-
 मिति । अत्र चापादिषु यथायोग्यं दत्त इत्येतद्विद्वत्त्वमवि-
 पर्णिजमेव योजनीयम् ॥ ११-१३ ॥

इत्युक्तः संपरिक्रम्य रथं तमभिवाद्य च । आरूरोह तदा रामो लोकौल्लङ्घ्या विराजयन् ॥ १७ ॥
 तद्वभौ चान्नृतं युद्धं द्वैरथं रोमहर्षणम् । रामस्य च महाबाहो रावणस्य च रक्षसः ॥ १८ ॥
 स गान्धर्वेण गान्धर्वं दैवं दैवेन राघवः । अस्त्रं राक्षसराजस्य जघान परमास्त्रवित् ॥ १९ ॥
 अस्त्रं तु परमं घोरं राक्षसं राक्षसाधिपः । ससर्ज परमक्रुद्धः पुनरेव निशाचरः ॥ २० ॥
 ते रावणधनुर्मुक्ताः शराः काञ्चनभूषणाः । अभ्यवर्तन्त काकुत्स्थं सर्वा भूत्वा महाविषाः ॥ २१ ॥
 ते दीप्तवदना दीप्तं वमन्तो ज्वलनं मुखैः । राममेवाभ्यवर्तन्त व्यादितास्या भयानकाः ॥ २२ ॥
 तैर्वायुकिंसमस्पर्शैर्दीप्तभोगैर्भद्राविपैः । दिशश्च संतताः सर्वा विदिशश्च समावृताः ॥ २३ ॥
 तान्दृष्ट्वा पन्नगान् रामः समापतत आह्वे । अस्त्रं गारुत्मतं घोरं प्रादुश्चक्रे भयावहम् ॥ २४ ॥
 ते राघवधनुर्मुक्ता रुक्मपुङ्खाः शिखिप्रभाः । सुपर्णाः काञ्चना भूत्वा विचेरुः सर्पशत्रवः ॥ २५ ॥
 ते तान्सर्वाञ्शराञ्जघुः सर्परूपान्महाजवान् । सुपर्णरूपा रामस्य विशिखाः कामरूपिणः ॥ २६ ॥
 अस्त्रे प्रतिहते क्रुद्धो रावणो राक्षसाधिपः । अभ्यवर्षत्तदा रामं घोरतमैः शरवृष्टिभिः ॥ २७ ॥
 ततः शरसहस्रेण राममकिप्रकारिणम् । अर्दयित्वा शरीरेण मातलिं प्रत्यविध्यत ॥ २८ ॥
 चिच्छेद केतुमुद्दिश्य शरैर्नैकेन रावणः । पातयित्वा रथोपस्थे रथात्केतुं च काञ्चनम् ॥ २९ ॥
 ऐन्द्रानपि जघानाश्वाञ्शरजालेन रावणः । विपेदुर्देवगन्धर्वचारणान् दानवैः सह ॥ ३० ॥
 राममार्तं तदा दृष्ट्वा सिद्धाश्च परमर्षयः । व्याथेता वानरेन्द्राश्च वभूयुः सविभीषणाः ॥ ३१ ॥

१७] ति० टी०-संपरिक्रम्य प्रदक्षिणीकृत्य ॥ १७ ॥

रा० टी०-इति । इत्युक्तः सारणिना प्रार्थितो रामः लोकान् लङ्घ्या विजयसम्पत्त्या विराजयन् प्रकाशयन्तम् आरूरोह ॥ १८ ॥

गो० टी०-इत्युक्तः इति । संपरिक्रम्य प्रदक्षिणीकृत्य । लोकान् लङ्घ्या विराजयन् चन्द्रप्रभयेव स्थकात्या सर्वलोकान् प्रकाशयित्यर्थः ॥ १४-१८ ॥

१८-२१] ति० टी०-द्वैरथम् । द्वौ रथौ ययोस्तौ द्विरथौ तयोर्द्वि द्वैरथम् ॥ १८-२१ ॥

रा० टी०-तदिति । द्वौ रथौ यस्मिन् तदेव द्वैरथं स्वार्थिकोऽण् रामाय रक्षस्य अद्भुतं युद्धं वभौ ॥ १९ ॥

रा० टी०-स इति । स रामः राक्षसराजस्य गान्धर्वमस्त्रं गान्धर्वेण दैवं दैवेन च जघान ॥ २० ॥

रा० टी०-अस्त्रमिति । गान्धर्माधिपः परमं घोरमस्त्रं ससर्ज ॥ २१ ॥

रा० टी०-अस्त्राणां घोरत्वमुपपादयन्नाह ते इति । रावणधनुर्मुक्ताः शराः सर्पाः भूत्वा काकुत्स्थमभ्यवर्तन्त ॥ २२ ॥

२२-२३] ति० टी०-व्यादितास्या व्यातवदनाः २२ ॥ २३ ॥

रा० टी०-ते इति । व्यादितास्याः अत एव भयानकाः दीप्तवदनास्ते बाणमर्षाः मुखैर्दीप्तं ज्वलनं वमन्तस्सन्त एव राममभ्यवर्तन्त ॥ २३ ॥

गो० टी०-ते दीप्तवदना इति । व्यादितास्याः व्यापाननाः भयानकाः भयंकराः ॥ २९ ॥

रा० टी०-तैरिति । वायुकिंसमः स्पर्शैः तैर्वाणसर्प-दिशस्तताः व्याप्राः विदिशश्च समावृताः अभवन्निति शेषः २४

गो० टी०-तैरिति । दीप्तभोगैः दीप्तफणैः । भोगः मुखे स्पर्शादिभूतानहं कणकायोरित्यमरः । प्रदिशः दिक्कोणाः २०

२४] ति० टी०-प्रादुश्चक्रे प्रदुग्जे ॥ २४ ॥

रा० टी०-तानिति । रामः समापततः पन्नगान् दृष्ट्वा गारुत्मतमस्त्रं प्रादुश्चक्रे ॥ २५ ॥

गो० टी०-तान् दृष्ट्वा । प्रादुश्चक्रे प्रदुग्जे ॥ २६ ॥

२५-२८] ति० टी०-शिखिप्रभा अग्निप्रभाः २५-२८

रा० टी०-ते इति । राघवधनुषो मुक्ताः शिखिप्रभाः रुक्मपुङ्खाः काञ्चनदशराः सुपर्णा गृह्णा भूत्वा विचेरुः ॥ २६ ॥

रा० टी०-ते इति । सुपर्णरूपा रामस्य विशिखाः सर्परूपान् शरान् जघुः ॥ २७ ॥

रा० टी०-अस्त्र इति । अस्त्रे प्रतिहते सति क्रुद्धो रावणः शरवृष्टिभिः राममभ्यवर्षत् ॥ २८ ॥

रा० टी०-तत इति । शरसहस्रेण राममर्दयित्वा अर्दनाडुकृच्छ्यापातं कृत्वा शरीरेण मातलिमिन्द्रसारथिं प्रत्यविध्यत ॥ २९ ॥

गो० टी०-त इति । शिखिप्रभाः अग्निप्रभाः । सुपर्णाः गृह्णाः ॥ २२-२५ ॥

२९] ति० टी०-केतुमुद्दिश्य प्रक्षिप्तैर्नैकेन शरेण केतुं चिच्छेद । लिखं च तं रथापस्थेऽर्द्धेऽर्द्धेऽर्द्धोपस्थे पातयित्वा २९

३०-३१] ति० टी०-अथानपि जघान ॥ ३० ॥ ३१ ॥

रामचन्द्रमसं दृष्ट्वा प्रसन्नं रावणराहुणा । प्राजापत्यं च नक्षत्रं रोहिणीं शशिनः मियाम् ॥ ३२ ॥
 समाक्रम्य बुधस्तस्थौ प्रजानामहितावहः । सधूमपरिवृतोभिः प्रज्वलन्निव सागरः ॥ ३३ ॥
 उत्पपात तदा क्रुद्धः स्पृशन्निव दिवाकरम् । शस्त्रवर्णः सुपुरुषो मन्दराग्निर्दिवाकरः ॥ ३४ ॥
 अदृश्यत कबन्धाङ्कः संसक्तो धूमकेतुना । कोमलानां च नक्षत्रं व्यक्तमिन्द्राग्निदेवतम् ॥ ३५ ॥
 आहूतपाङ्गारकस्तस्थौ विशाखमपि चाम्बरे । दशास्यो विशतिभुजः प्रगृहीतशरासनः ॥ ३६ ॥
 अदृश्यत दशग्रीवो मैनाक इव पर्वतः । निरस्यमानो रामस्तु दशग्रीवेण रससा ॥ ३७ ॥
 नाशक्रोदभिसंधातुं सायकारणमूर्धनि । मकुन्वा भुक्रुदि क्रुद्धः किञ्चित्संरक्तलोचनः ॥ ३८ ॥
 जगाम सुमहाक्रोधं निर्दहन्निव राक्षसान् । तस्य क्रुद्धस्य वदनं दृष्ट्वा रामस्य धीमतः ॥
 सर्वभूतानि वित्रेसुः प्राकम्पत च मेदिनी । ॥ ३९ ॥

रा० टी०—चिच्छेदति । रावणः लोकानां रावणिना रावणः केतुश्च दिश्य प्रतिभेनेकेन शरणा केतुं चिच्छेद स्यात् रघोर्दृग्दशाग् रघोःस्थे पातयित्वा लिखं केतुं निपात्य मेघान् आनपि शरजालेनाभिजयान् अत एव दानवैस्सह देवादयो विषेदः श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ ३० ॥ ३१ ॥

रा० टी०—राममिति । आनं तत्वेन प्रतीयमानं समं दृष्ट्वा सिद्धादयो व्यथिता चतुः ॥ ३२ ॥

गो० टी०—चिच्छेदेत्यदिमादं श्लोकमकं वाक्यम् । केतुं ध्वजपदम् । उदिश्य लक्ष्मीकृत्यः स्यात् रघावयः दण्डात् ॥ ३६—३८ ॥

३२-३३] ति० टी०—अथ रामभयावशादुत्पपातानाह—प्राजापत्यमिति । प्रजापतिदेवत्वमक्षत्रभूतां रोहिणीमित्यर्थः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

रा० टी०—लोकपीडाप्रदानं दिव्यान् भौमांश्चोत्पपातानाह रामेत्यादिभिः । रावणराहुणा प्रसन्नं रामचन्द्रमसं दृष्ट्वा शशिनः प्रियं प्राजापत्यं प्रजापतिदेवताकं रोहिणीं नक्षत्रं समाक्रम्य प्रजानामहितावहस्तु बुधः तस्यै सार्धश्लोकं एकान्वयी ॥ ३३ ॥

रा० टी०—सेति । सधूमाः परिवृताः कर्मणो यस्य स सागरः प्रज्वलन् सन्निव दिवाकरं स्पृशन्निव च उत्पपात ॥ ३४ ॥

गो० टी०—रामस्य तादृशदशादशनेन संजातानि दिव्यानि भौमानि च वैकृतान्याह—रामचन्द्रमसमित्यादिना । प्राजापत्यं नक्षत्रं प्रजापतिदेवताकमक्षत्रभूतां रोहिणीम् । इदं रोहिणीं प्राप्ते जगत्पीडा भवतीति भावः ॥ ३५—३६ ॥

३४] ति० टी०—दिवाकरं स्पृशन्निवोत्पपात । अन्युद्यो-मिजात इत्यर्थः । शस्त्रवर्णः कृष्णान्तर्मण्डलः ॥ ३४ ॥

रा० टी०—शस्त्रेति । शस्त्रवद्वर्णं यस्य कृष्णवर्णं इत्यर्थः सपरुषोतिदृच्छः कबन्धः अङ्कः यस्य धूमकेतुना संसक्तः दिवा-करोऽदृश्यत ॥ ३५ ॥

गो० टी०—शस्त्रवर्णं इति । शस्त्रवर्णः असिद्धयामः ॥ ३५ ॥

३५] ति० टी०—कबन्धाङ्कः कबन्धोऽङ्कः यस्य सः ३५ ॥

रा० टी०—कोमलानामिति । कोमलानामिक्षाकृणां नक्षत्रं इन्द्राग्निदेवं विशाखं तदभिमानश्रवमादस्य तस्यै ॥ ३६ ॥

गो० टी०—कोमलानामिति । कोमलानाम् इक्ष्वाकु-णाम् । विशाखायास्तत्राक्षरत्वमेतत्काण्डचतुर्थसर्गे दृशि-तम् ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

३६-३८] ति० टी०—विशाखं विशाखात्मकमक्षत्रम् । एते उत्पपात रामस्य तथा मनुष्यधर्मनटनसम्पत्ता इति बोध्यम् ॥ ३६—३८ ॥

रा० टी०—दशास्य इति । प्रगृहीतशरासनो दशास्यः मैनाक इव अदृश्यत ॥ ३७ ॥

गो० टी०—निरस्यमान इति । दशग्रीवेण निरस्य-मानो रामस्तायकान् अभिमंथातुं नाशक्रो- माभ्यां त्रक्रुद्ध- कृति मोतादयम् व्याकरणमने पि कृतव्यापारकृतिप्रविष्टत्वात् नाशशब्दोत्पत्तेन रावणाख्यानां देवानुग्रहविषयत्वं सूचितं तेन रामस्य मर्यादापालकत्वयुगो व्यक्तः ॥ ३८ ॥

गो० टी०—निरस्यमान इति । अभिमंथातुं पशुपारो- पण्डितम् ॥ ३९ ॥

रा० टी०—स इति । क्रुद्धः स रामः भुक्रुदि भूयो क्रुद्धं क्रोशित्वं कृत्वा राक्षसादिदृष्टिभि महाक्रोधं रावणं जगाम ३९

गो० टी०—अथैतदशनेन रामकोपं दर्शयति—स क्रुन्वेति ॥ ३५ ॥

इति श्रीयोगिन्द्रराजविरचितं श्रीरामायणभूषणे रत्नकरीडा-रयाने युद्धकाण्डव्याख्याने व्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १०३ ॥

३९] ति० टी०—क्रुद्धः स रामः उग्रहाक्रोधं जगाम । तादृशक्रोधप्राप्तौ स्वजनातिभूतवैपरीत्यं रावणपराक्रमश्च नि-मित्तम् ॥ ३९ ॥

रा० टी०—तस्येति । रामस्य वदनं दृष्ट्वा सर्वभूतानि वित्रेसुः मेदिनी मदी प्राकम्पत च ॥ ४० ॥

गो० टी०—अथ रावणस्य शलोदरणम् चतुःशततमे-तस्येत्यादि ॥ १ ॥ २ ॥

सिंहशार्दूलवाञ्छलः संचचाल चलद्भुमः । बभूव चापि क्षुभितः समुद्रः सरितां पतिः ॥ ४० ॥
 खराश्च खरनिर्घोषा गगने परुषा घनाः । औत्पातिकैश्च नर्दन्तः समन्तात्परिचक्रमुः ॥ ४१ ॥
 रामं दृष्ट्वा सुसंकुद्धमुत्पातात्तैव दारुणान् । वित्रेष्टुः सर्वभूतानि रावणस्याभवद्भयम् ॥ ४२ ॥
 विमानस्थास्तदा देवा गन्धर्वाश्च महोरगाः । ऋषिदानवदैत्याश्च गरुत्मन्तश्च खेचराः ॥ ४३ ॥
 ददृशुस्ते तदा युद्धं लोकसंवर्तसंस्थितम् । नानाप्रहरणैर्भीमैः शूरयोः संप्रयुध्यतोः ॥ ४४ ॥
 ऊचुः सुरासुराः सर्वे तदा विग्रहमागताः । प्रेक्षमाणा महोयुद्धं वाक्यं भक्त्या प्रहृष्टवत् ॥ ४५ ॥
 दशग्रीवं जयेत्याहुरसुराः समवास्थिताः । देवा राममथोचुस्ते त्वं जयेति पुनः पुनः ॥ ४६ ॥
 एतस्मिन्नन्तरे क्रोधाद्राघवस्य च रावणः । प्रहर्तुकामो दुष्टात्मा स्पृशन्प्रहरणं महत् ॥ ४७ ॥
 वज्रसारं महानादं सर्वशत्रुनिवर्हणम् । शैलशृङ्गनिभैः कूटैश्चित्तादृष्टिभयावहम् ॥ ४८ ॥
 सधूममिव तीक्ष्णाग्रं युगान्ताग्निचयोपमम् । अतिरौद्रमनासाद्यं कालेनापि दुरासदम् ॥ ४९ ॥
 त्रासनं सर्वभूतानां दारणं भेदनं तथा । प्रदीप्तं इव रोषेण शूलं जग्राह रावणः ॥ ५० ॥

४०] ति० टी०—चलद्भुम इति बहुवीहिः । 'महद्भुमः' इति पाठान्तरम् ॥ ४० ॥

रा० टी०—सिंहेति । शैलः चंचलाः द्रुमा यस्मिन् तादृशस्तन् चचाल समुद्रः क्षुभितश्च बभूव ॥ ४१ ॥

४१-४३] ति० टी०—औत्पातिका उत्पातप्रवृत्ताः ॥ ४१ ॥ ४३ ॥

४४] ति० टी०—लोकानां संवर्तः प्रलयस्तद्गमंस्थितं संस्थानं यस्य तत् ॥ ४४ ॥

रा० टी०—खरा इति । औत्पातिकाः उत्पातमूचकाः खरनिर्घोषाः खराः गर्दभाकृतयः परुषाः रुद्धाः घनाश्च समन्तात्परिचक्रमुः ॥ ४५ ॥

रा० टी०—राममिति । सुसंकुद्धं रामं सुदारुणान् उत्पातांश्च दृष्ट्वा सर्वभूतानि वित्रेष्टुः रावणस्य भयमभवत् ४३

गो० टी०—खराश्चेति । औत्पातिकानि उत्पातमूचकानि । नर्दन्तः गर्जन्तः ॥ ३ ॥ ४ ॥

रा० टी०—विमानस्था इति । लोकानां संवर्तवत् प्रलयवत् संस्थितं शूरयोः रामरावणयोः युद्धं देवादयो ददृशुः श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

गो० टी०—विमानस्था इत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । लोकसंवर्तस्य प्रलयस्येव संस्थितं संस्थानं यस्य तत्तथोक्तम् ५-६

४५-४७] ति० टी०—विग्रहमागता रामरावणपक्षपाताद्विरोधपूर्वकमभिनिवेशं प्राप्ताः । प्रहृष्टवत्प्रहृष्टाः सन्तः ४५ ॥ ४७

४८] ति० टी०—कूटैः शैलस्य दलत्रयशिखरैः ॥ ४८ ॥ ४९-५०] ति० टी०—अग्निचयोऽग्निसमूहः ॥ ४९ ॥ ५० ॥

रा० टी०—ऊचुरिति । विग्रहं परस्परविरोधमागताः महायुद्धं प्रेक्षमाणाः सुरासुराः प्रहृष्टवद्वाक्यमूचुः ॥ ४६ ॥

गो० टी०—ऊचुरिति । विग्रहमागताः विग्रहं युद्धम् उद्दिश्य आगताः । युद्धं द्रष्टुमागताः इत्यर्थः । यद्वा विग्रहमागताः रामरावणपक्षपातात् परस्परं कलहायमाना इत्यर्थः । वाक्या प्रेक्षमाणाः सन्तः प्रहृष्टवद्वाक्यमूचुरिति संबन्धः ॥ ७ ॥

रा० टी०—तदाकरमाह—दशग्रीवमिति । असुराः जयेति वचः दशग्रीवमाहः देवास्तु राममूचुः ॥ ४७ ॥

गो० टी०—तद्वाक्यं विविच्य दर्शयति—दशग्रीवमिति । ययप्यसुराणामपि रावणो बाधकः, तथापि देवानामतिशयो मा भूदित्यमप्यत्र रावणं वर्धयन्तीति बोध्यम् ॥ ८ ॥

रा० टी०—एतस्मिन्नन्तरे । राघवस्य प्रहर्तुकामो रावणो लोकानां रावयिता रावणो वज्रसारं वज्रबलसदृशबलविसिद्धमत एव सर्वशत्रुनिवर्हणं शैलशृङ्गनिभैः कूटैः शलाघभागेः चित्तदृष्ट्योर्भयावहं सधूममिव तीक्ष्णाग्रं यस्य युगान्ताग्निचयः उपमा यस्य कालेनापि दुरासदमत एव अतिरौद्रमत एव अनासाद्यं पराभवितुमशक्यमत एव सर्वभूतानां त्रासनं भेदनं च महत्प्रहरणं शूलं जग्राह अर्द्धश्लोकमेकान्वयि ४८ ॥ ५१

गो० टी०—एतस्मिन्नन्तर इत्यादिश्लोकचतुष्टयमेकान्वयम् । राघवस्य क्रोधात् राघवविषयक्रोधात्, प्रहरणम् आयुधम्, स्पृशन् परास्पृशन् । किं वेदानां महीतुञ्जितमिति क्षणं चिन्तयन्नित्यर्थः । कूटैः शिखराकारैरयःशङ्कुभिः, चितं युक्तमित्यर्थः । अतिरौद्रं रौद्रं शूलमतिवर्तमानम् अनासाद्यं शत्रुभिरप्रवृण्यम् । कालेन यमेन, दारणं क्रकचवत्कृन्तनम् । भेदनम् द्विधाकरणम् । दुष्टात्मा रावणः राघवस्य क्रोधात् प्रहर्तुकामः महत्प्रहरणं स्पृशन् सन् वज्रसारस्वादिविसिष्टं शूलं रोषेण प्रदीप्तं इव स्थितो रावणो जग्राहेति संबन्धः ॥ ९-१३ ॥

तच्छूलं परमक्रुद्धो जग्राह युधि वीरवान् । अनीकैः समरे शूरै राक्षसैः परिवारितः ॥ ५१ ॥
 समुद्यम्य महाकायो ननाद युधि भैरवम् । संरक्तनयनो रोषान्स्वसैन्यमभिहर्षयन् ॥ ५२ ॥
 पृथिवीं चान्तरिक्षं च दिशश्च पदिशस्तथा । प्राकम्पयत्तदा शब्दो राक्षसेन्द्रस्य दारुणः ॥ ५३ ॥
 अतिक्रौरस्य नादेन तेन तस्य दुरात्मनः । सर्वभूतानि वित्रेमुः सागरश्च प्रचक्षुमे ॥ ५४ ॥
 स गृहीत्वा महावीर्यः शूलं तद्रावणो महत् । विनयं सुमहानादं गमं परुषमब्रवीत् ॥ ५५ ॥
 शूलोऽयं वज्रसारस्ते राम रोषान्मयोद्यतः । तव भ्रातृसहायस्य सैन्यकषाणान्हरिष्यति ॥ ५६ ॥
 रक्षसामद्य शूराणां निहतानां चमूमुखे । त्वां निहत्य रणश्रेष्ठी करोमि तरसा समम् ॥ ५७ ॥
 तिष्ठेदानीं निहन्मि त्वामेष शूलेन राघव । एवमुक्त्वा स चिक्षेप तच्छूलं राक्षसाभिपः ॥ ५८ ॥
 तद्रावणकरान्मुक्तं विद्युन्मालासमावृतम् । अष्टगण्डं महानादं विषद्वज्रमभ्युपेत ॥ ५९ ॥
 तच्छूलं राघवो दृष्ट्वा ज्वलन्तं वोरदर्शनम् । समजं विशिखान्नामश्चापमायस्य वारयन् ॥ ६० ॥
 आपतन्तं शूरोऽपि वारयामास राघव । उत्पतन्तं युगान्ताग्निं जलैर्धिरपि प्रमत्तः ॥ ६१ ॥
 निर्देदाह स तान्वाणान्नामकामुर्वनिःसृतान् । राक्षसस्य मर्दोऽशूलः पतद्वाग्निव पावकः ॥ ६२ ॥
 तान्दृष्ट्वा भस्मसाद्गताऽशूलसंस्पर्शचूर्णितान् । सायकानन्तरिक्षस्मान्राघवः क्रोधमूर्च्छितः ॥ ६३ ॥
 स तां मातलिना नीतां शक्तिं वासवसमैताम् । जग्राह परमक्रुद्धो राघवो रघुनन्दनः ॥ ६४ ॥
 सा तोलिता बलवता शक्तिर्येषाकृतस्त्वना । नभः प्रज्वालयामास युगान्तोत्केव सप्रभा ॥ ६५ ॥
 सा क्षिप्ता राक्षसेन्द्रस्य तस्मिच्छूले यपात ह । भिन्नः शक्त्या महान्शूलो निपपात गतश्रुतिः ॥ ६६ ॥

५१-५६] ति० टी०-अनीकैरनेकानीकसंख्यैः ५१-५६
 रा० टी०-तदिति । राक्षसैः राक्षसीयैः अनीकैः परि-
 वारितो रावणः यत् शूलं जग्राह तत् शूलं समुद्यम्य स्वसैन्य-
 मभिहर्षयन्मन्त्रं भैरवं ननाद अर्द्धचतुष्टयमेकान्वयि ॥ ५२ ॥ ५३ ॥
 रा० टी०-पृथिवीमिति । राक्षसेन्द्रस्य शब्दः पृथि-
 व्यादि प्राकम्पयत् ॥ ५४ ॥
 रा० टी०-अतीति । दुरात्मनो रावणस्य नादेन सर्व-
 भूतानि वित्रेमुः ॥ ५५ ॥
 रा० टी०-स इति । रावणः शूलं गृहीत्वा महानादं
 विनयं परुषमब्रवीत् ॥ ५६ ॥
 रा० टी०-तदाकारमाह शूल इत्यादिभिः । रोषान्म-
 योद्यतः वज्रसारोऽयं शूलः भ्रातृसहायस्य तव प्राणान् सभ्यकृ-
 हरिष्यति ॥ ५७ ॥
 गो० टी०-स इति । विनयेति । पूर्वं शूलोयमनजनि-
 तोत्साहकृतो नाद उक्तः । इह प्रक्षेपजनितोत्साहकृतो नाद
 इति विवेकः ॥ ५७ ॥ ५८ ॥
 ५७-६० ति० टी०-त्वां निहत्य रक्षसां समं करोमि ।
 रक्षोभिः समं करिष्यामीत्यर्थः ॥ ५७-६० ॥
 रा० टी०-रक्षसामिति । त्वां निहत्य निहतानां रक्षसां
 समं सङ्घं करोमि करिष्यामि ॥ ५८ ॥
 रा० टी०-तिष्ठेति । एषोऽहं शूलेन त्वां निहन्मि एव-
 म्भुक्त्वा स रावणः तच्छूलं चिक्षेप ॥ ५९ ॥

गो० टी०-राक्षसमिन्यादिमार्गलोकादिकान्वयम् ।
 त्वां विनित्य म्त्रोभिः समं करिष्यामीत्यर्थः । “तुव्यार्थः”
 इत्यादिना पठ्यते ॥ ५९ ॥ ६० ॥
 रा० टी०-तदिति । रावणकरान्मुक्तं विद्युन्मालाभि-
 स्समाकुलं विद्युत्तं तच्छूलमभ्युपेत ॥ ६० ॥
 रा० टी०-तदिति । राघवः उत्पतन्तं तच्छूलं दृष्ट्वा
 चापमानस्य विशिखान् मसजं ॥ ६१ ॥
 गो० टी०-तदिति । विषुज्ज्वाला विषुज्ज्वा-
 लाला ॥ ६१-६२ ॥
 ६१-६६] ति० टी०-वाग्यामास । प्रथमं वेगभङ्गं
 कृतवानित्यर्थः ॥ ६१-६६ ॥
 रा० टी०-आपतन्तामिति । उत्पतन्तं युगान्ताग्निं जलै-
 र्वैवांसव इव आपतन्तं शूलं राघवो वारयामास ॥ ६१ ॥
 रा० टी०-निर्देदाहिति । महान् रावणस्य शूलः राम-
 कायुर्भस्मसात्कृतान् वाणान् निर्देदाह ॥ ६२ ॥
 रा० टी०-तानिति । शूलसंस्पर्शचूर्णितान् भस्मसात्-
 कृतान् अन्तरिक्षस्थितान् सायकान् राघवो दृष्ट्वा क्रोधमा-
 हरत् ॥ ६४ ॥
 रा० टी०-स इति । वासवस्य सम्मतामपि तामित्यर्थः
 मातलिना नीतां शक्तिं रघुनन्दनो जग्राह ॥ ६५ ॥
 रा० टी०-सेति । बलवता रामेण तोलिता उरधापिते-
 त्यर्थः सप्रभा शक्तिः युगान्तोत्केव नभः प्रज्वालयामास ॥ ६६ ॥

निर्विभेदं ततो वाणैर्हयानस्य महाजवान् । रामः १क्षितैर्महावेगैर्बाणवद्भिरजिह्मैः ॥ ६७ ॥

निर्विभेदोरसि तदा रावणं निक्षितैः शरैः । राघवः परमायत्तो ललाटे पत्रिभिस्त्रिभिः ॥ ६८ ॥

स शरैर्भिन्नसर्वाङ्गो गात्रप्रसृतशोणितः । राक्षसेन्द्रसमूहस्थः फुल्लशोक इवावभौ ॥ ६९ ॥

स रामबाणैरतिविद्धगात्रो निशाचरेन्द्रः क्षतजर्द्रगात्रः ।

जगाम खेदं च समाजमध्ये क्रोधं च चक्रे सुभृशं तदानीम् ॥ ७० ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे द्व्यधिकशततमः सर्गः ॥ १०२ ॥

उपधिकशततमः सर्गः ।

परमक्रुद्धेन रावणेन, बाणजालैराविद्धोऽपि काकुत्स्थोऽपि मन्दं गथा विरहितो जानकीमवाद्यात्मानं शरैः मन्थ्यसे नदीदं वीरकृत्स्न-
मयं सङ्घमगोषबाणवेगं चेद्भीम इति निर्भयस्तेन शरजालमिहगात्रमकरोत्तम् सूतस्तथाविधं प्रतिक्रान्तुमशक्तं तं वीक्ष्य रथमन्यत्रानयत् ।

सर्तुं तेन तदा क्रोधात्काकुत्स्थेनार्दितो भृशम् । रावणः समरश्चाधी महाक्रोधमुपागमत् ॥ १ ॥

स दीप्तनयनोऽमर्षाच्चापमुद्यम्य वीर्यवान् । अभ्यर्दयत्सुसंकुद्धो राघवं परमाहवे ॥ २ ॥

बाणधारासहस्रैस्तु सतोयद् इवाम्बरात् । राघवं रावणो बाणैस्तटाकमिव पूरयन् ॥ ३ ॥

पूरितः शरजालेन धनुर्मुक्तेन संयुगे । महागिरिरिवाकम्प्यः काकुत्स्थो न प्रकम्पते ॥ ४ ॥

स शरैः शरजालानि वारयन्समरे स्थितः । गभस्तीनिव सूर्यस्य प्रतिजग्राह वीर्यवान् ॥ ५ ॥

ततः शरसहस्राणि क्षिपदस्तो निशाचरः । निजधानोरसि कुद्धो राघवस्य महात्मनः ॥ ६ ॥

स शोणितसमादिग्धः समरे लक्ष्मणाग्रजः । दृष्टः फुल्ल इवारण्ये सुमहात्किञ्चुकद्रुमः ॥ ७ ॥

शराभिघातसंख्यः सोऽर्भिनग्राह सायकान् । काकुत्स्थः सुमहातेजा युगान्तादित्यवर्चसः ॥ ८ ॥

रा० टी०—संति । शिवासा शक्तिः । राजनन्दस्य शले पपात
भूत एव शक्त्या भिन्नः अत एव गतयुतिः शले निपपात ॥ ६७ ॥

६७-६८] ति० टी०—बाणवद्भिः शब्दायमानैः ॥ ६७ ॥ ६८ ॥

रा० टी०—निर्विभेद इति । ततोऽन्तरमस्य रावणस्य
हयानं रामः तीक्ष्णबाणैर्निर्विभेद ॥ ६८ ॥

गो० टी०—निर्विभेद इति । बाणैः शब्दायमानैः । “अण,
बाणशब्दः” इत्यस्मात् पचायच् (१) । बाणशब्दः शरभेद-
संज्ञेन्यप्याहः ॥ ६९ ॥

रा० टी०—निर्विभेद इति । ततो परमायत्नो राघवः रावणं
त्रिभिः पत्रिभिः शरैरसि ललाटे च निर्विभेद ॥ ६९ ॥

गो० टी०—निर्विभेदोरसि तत इति । पत्रिभिस्त्रिभि-
रिति प्रयोगभेदात् पुनरुक्तिः । पत्रिभिः । पत्रवद्भिरित्येके ॥ ७० ॥

६९-७०] ति० टी०—गावैर्भ्यः प्रसृतं शोणितं यस्य सः । स-
मूहस्थः समूहतया स्थितः । बहुशिखापाणिप्रातथात्मव ६९ ॥ ७० ॥
इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामायणे रामायणतिलके वाल्मीकीय आदि-
काव्ये युद्धकाण्डे द्व्यधिकशततमः सर्गः ॥ १०२ ॥

रा० टी०—स इति । शरैर्भिन्नसर्वाङ्गः समूहस्थः राक्षस-
सङ्घादये स्थितः स रावणः फुल्लशोक इवावभौ ॥ ७० ॥

गो० टी०—स इति । समूहस्थः ॥ ३१ ॥

रा० टी०—स इति । रामबाणैरतिविद्धानि गात्राणि
यस्य अत एव क्षतजलेन रुषिराणि आर्द्राणि गात्राणि यस्य स
तथास्य । अतोः रथमन्यत्र मध्ये खेदं जगाम क्रोधं च चक्रे ॥ ७१ ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकिरामायणव्याख्याने रामायणार्धो-
त्तमो युद्धकाण्ड उपधिकशततमः सर्गः ॥ १०३ ॥

गो० टी०—स रामबाणैरिति । रामाजे युद्धे ॥ ३२ ॥
इति श्रीमद्वाल्मीकिरामायणे श्रीरामायणव्याख्याने
युद्धकाण्डव्याख्याने चतुस्तुततमः सर्गः ॥ १०४ ॥

१-२] ति० टी०—स तु तेनेति ॥ १ ॥ ॥

रा० टी०—रावणस्य रामबाणसेदानन्तरकालेन कृता-
न्तमाह—स इत्यादिभिः । काकुत्स्थेनार्दितो रावणः महा-
क्रोधमुपागमत् ॥ १ ॥

रा० टी०—स इति । दीप्तनयनो रावणः चापमुद्यम्य
राघवमन्यत्रावत् ॥ २ ॥

गो० टी०—अथ आन्तरस्य रावणस्य सूतेन रथापवाहनं
पञ्चशततमं—स तु तेनेत्यादि ॥ १ ॥ २ ॥

३-८] ति० टी०—अम्बरात्प्रतिताभिर्धाराभिस्तोषद-
स्तटाकमिव स रावणो राघवं बाणधारासहस्रैः पूरयन् ।
अभ्यर्दयदिति शेषः ॥ ३-८ ॥

ततोऽन्योन्यं सुसंरब्धौ तावुभौ रामरावणौ । शरान्धकारे समरे नोपलभ्यतां तदा ॥ ९ ॥
 ततः क्रोधसमाविष्टो रामो दशरथात्मजः । उवाच रावणं वीरः प्रहस्य परुषं वचः ॥ १० ॥
 मम भार्या जनस्थानाद्भानाद्राक्षसाथम् । हता ते विवशा यस्मात्तस्मात्त्वं नासि वीरवान् ॥ ११ ॥
 मया विरहितां दीनां वर्तमानां महावने । वैदेहीं प्रसभं हत्वा शूरोऽहमिति मन्यसे ॥ १२ ॥
 स्त्रीषु शूरं विनाथासु परदारमभिर्भनम् । कृत्वा कापुरुषं कर्म शूरोऽहमिति मन्यसे ॥ १३ ॥
 भिन्नमर्थाद् निर्लज्जं चारित्र्येष्वनवस्थितम् । दर्पान्मृत्युमुपादाय शूरोऽहमिति मन्यसे ॥ १४ ॥
 शूरेण धनदभ्रात्रा बलैः समुदितेन च । शत्रुघ्नाय महत्कर्म यशस्यं च कृतं त्वया ॥ १५ ॥
 उत्सेकेनाभिपन्नस्य गहितस्याहितस्य च । कर्मणः प्राप्नुहीदानीं तस्याद्य शुभहृत्फलम् ॥ १६ ॥
 शूरोऽहमिति चात्मानमवगच्छामि दुर्भग ! नैव लज्जास्ति ते सीतां चारुवद्व्यपकर्षतः ॥ १७ ॥

रा० टी०-वाणेति । बाणयारामहयैः बाणमद्वयवह-
 धाराभिः तदाकं पूरयन् तोयद् इव रावणो बाणैः राघवं
 पूरयन्नेवावर्ततेति शेषः एक इव एवायं ॥ ३ ॥

रा० टी०-पूरित इति । धनुर्मुक्तेन रावणचाप-पुलेन
 शरजालेन पूरितोति काकुत्स्थः अकम्प्यो महागिरिविव न
 प्रकम्पते ॥ ४ ॥

रा० टी०-स इति । स रावणः शरैश्चरजालानि वासयन्
 वायुयुक्तं मूषेयं गमस्वीन् किरणानिव प्रतिजग्राह नराणि
 शेषः ॥ ५ ॥

रा० टी०-तत इति । निशाचर राघवस्योरणि अस्म-
 द्भाणि निजधान ॥ ६ ॥

रा० टी०-स इति । शोणितं क्रोधहेतुकात्पुण्येन समादि-
 त्वो व्याप्तो लक्ष्मणाद्यः कूटः किञ्चुक्रदुम इव दृष्टः ॥ ७ ॥

रा० टी०-शरंति । शरमिवातेन संरब्ध उपात्तकोप-
 स्तरामः सायकान् अभिजग्राह ॥ ८ ॥

गो० टी०-बाणधारेति । बाणयारामहयैः हेतुभिः,
 तोयद् इव रावणः तैः धाराभूतैः बाणैः, तदाकमिव रामं
 पूरयत् अपूरयत् ॥ ९-८ ॥

९] ति० टी०-अन्योन्यं नोपलभ्यतामियन्त्यः ॥ ९ ॥

रा० टी०-तत इति । सुसंरब्धौ रामरावणौ अग एव
 अन्धकारो यस्मिन् तस्मिन् समरे अन्योन्यं नोपलभ्यताम्-
 पाद्वयेताम् ॥ ९ ॥

गो० टी०-तत इति । अन्योन्यं नोपलभ्यतामिय-
 न्त्यः ॥ ९ ॥ १० ॥

१०] ति० टी०-प्रहस्यति । कोपविकारजोऽयं प्रहासः १०

रा० टी०-तत इति । रामः रावणं परुषमुवाच ॥ १० ॥

११-१२] ति० टी०-अज्ञानादविवेकान्मत्सररूपाभा-
 नात् तस्मात्त्वं वीर्यवानासि च । मत्क्रोधदीपकेन तेन पा-
 पेन शीघ्रं विनष्टव्यसीत्यर्थः ॥ ११ ॥ १२ ॥

गो० टी०-तदाकामाह-भमेत्यादिभिः । अज्ञानात्
 मम पराक्रमविषयकज्ञानरहित्याज्ञेताः पित्रा अतिक्रान्तिमती
 मम भार्या न-माने त्वया हता चोरिता तस्मात् त्वं वीर्य-
 वानासि ॥ ११ ॥

गो० टी०-मयेति । वैदेहीं हत्वा प्रसभं स्वहठात् शूरो-
 हमिति मन्यसे ॥ १२ ॥

गो० टी०-ममिति । मम अज्ञानात् ममादर्शनात्, त्वद-
 विवेकादिभिः वा । ते त्वया ॥ ११ ॥ १२ ॥

१३-१४] ति० टी०-विनायास्यसंनिहितनाथासु स्त्रीषु
 परुषैरुपयुक्तः ॥ १३ ॥ १४ ॥

रा० टी०-स्त्रीष्विति । विनाथासु पतिसंनिधानरहितासु
 स्त्रीषु परुषैरुपयुक्तः एव पराराणांमभिर्भनं केशरपशादि-
 कापुरुषकर्म कृत्वा नोपलभ्यतामिति मन्यसे ॥ १३ ॥

गो० टी०-मित्राणि । मृत्युं मृत्युहेतुमृत्परत्रियमुपादाय
 शूरोऽहमिति मन्यसे ॥ १४ ॥

गो० टी०-स्त्रीष्विति । कापुरुषं कापुरुषसंज्ञा-१३-१४
 १५] ति० टी०-शत्रुघ्नाय यशस्यं च महत्कर्म कृतं
 त्वया इति स्वद्वयोक्तिः ॥ १५ ॥

गो० टी०-शत्रुघ्नाय । धनदपात्रा बलैः शूरेण शत्रुघ्नाय
 महत् कर्म कृतम् विपरीत्यवगता भिन्नार्थं लब्धं कृतमित्या-
 दिरर्थः किञ्च त्वया यशस्यं कर्म कृतं क्षिप्रम् ॥ १५ ॥

गो० टी०-शत्रुघ्नेत्यादि । मोहात्मकोऽयः ॥ १५ ॥

१६-१७] ति० टी०-तदेव स्पष्टमाह-उत्सेकेनेति ।
 गर्वेणाभिपन्नमावृणितस्य । अहितस्येहाशुभानर्थरूपस्य १६-१७
 रा० टी०-उत्सेकेनेति । उत्सेकेन गर्वेण अभिपन्नस्य
 कृतस्य गहितस्य कर्मणः शुभहृत् फलं प्राप्नुहि ॥ १६ ॥

रा० टी०-द्वार इति । चोरित्वं सीतां व्यपकर्षतस्ते
 लज्जा नेवास्ति अत एव शूरोऽहमित्यवगच्छसि जानासि ॥ १७ ॥

गो० टी०-उत्सेकेनेति । उत्सेकेन गर्वेण ॥ १६-१७ ॥

यदिमत्संनिधौ सीता धर्षिता स्यात्त्वया बालत् । आतरं तु खरं पश्येस्तदा मत्सायकैर्हतः ॥ १८ ॥
 दिष्ट्यासि मम मन्दोत्संश्रुर्विषयमागतः । अद्य त्वां सायकैस्तीक्ष्णैर्नयामि यमसादनम् ॥ १९ ॥
 अद्य ते मच्छरैर्दिष्टं शिरो ज्वलितकुण्डलम् । क्रव्यादा व्यपकर्षन्तु विकीर्णं रणपांसुषु ॥ २० ॥
 निपत्नारसि गृध्रास्ते क्षितौ क्षिप्तस्य रावण । पिबन्तु रुधिरं तर्षद्वाणशल्यान्तरोत्थितम् ॥ २१ ॥
 अद्य मद्वाणभिन्नस्य गतासोः पतितस्य ते । कर्पन्त्वन्त्राणि पतगा गरुत्मन्त इवोरगान् ॥ २२ ॥
 इत्येवं स वदन्वीरो रामः शत्रुनिवर्हणः । राक्षसेन्द्रं समीपस्थं शरवर्षैरवाकिरत् ॥ २३ ॥
 बभूव द्विगुणं वीर्यं बलं हर्षश्च संयुगे । रामस्यास्त्रबलं चैव शत्रोर्निधनकांक्षिणः ॥ २४ ॥
 प्रादुर्बभूवुरस्त्राणि सर्वाणि विदितात्मनः । प्रहर्षाच्च महातेजाः शीघ्रहस्ततरोऽभवत् ॥ २५ ॥
 शुभान्येतानि चिद्वाणि विज्ञायात्मगतानि सः । भूय एवार्दयद्रामो रावणं राक्षसान्तकृत् ॥ २६ ॥
 हरीणां चादमनिकरैः शरवर्षैश्च राघवात् । हन्यमानो दशग्रीवो विघूर्णहृदयोऽभवत् ॥ २७ ॥
 यदा च शस्त्रं नारभे न चर्कष्य शरासनम् । नास्य प्रत्यकरोद्वीर्यं विक्रवेनान्तरात्मना ॥ २८ ॥

१८-२०] ति० टी०-तदा तदैव ॥ १८-२० ॥

रा० टी०-यदीति । त्वया मत्संनिधौ सीता धर्षिता यदि स्यात् तदा मत्सायकैर्हतस्य आतरं खरं पश्ये ॥ १८ ॥

रा० टी०-दिष्ट्येति । यमसादनं नमिनां स्थानं नयामि ॥ १९ ॥

रा० टी०-अद्येति । मच्छरैः दिष्टमत एव रणपांसुषु विकीर्णं तं शिरः क्रव्यादा व्यपकर्षन्तु ॥ २० ॥

गो० टी०-अद्य त इति । शिरो ज्वलितकुण्डलमित्यनने तदानीमन्तकाले रावण एकशिरस्कः स्थित इति गम्यते ॥ २० ॥

२१-२३] ति० टी०-तर्षात्पिपासायाः । वाणशल्यान्तरोत्थितं वाणानां यानि शल्यानि नत्कृतादन्तराच्छिद्रादुत्थितम् ॥ २१-२३ ॥

रा० टी०-निपत्येति । क्षितौ क्षिप्तस्य ते उरसि गृध्रा निपत्य वाणश्लेघेन अयोमयवाणाप्रभागेन कृतात् अन्तरात् छिद्रादुत्थितं रुधिरं पिबन्तु ॥ २१ ॥

रा० टी०-अद्येति । मद्वाणभिन्नस्य ते अन्त्राणि गरुत्मन्त उरगानि पतगाः गृध्रादयः कर्पन्तु ॥ २२ ॥

रा० टी०-इतीति । रामः राक्षसेन्द्रं शरवर्षैरवाकिरत् २३

गो० टी०-निपत्येति । तर्षः पिपासा । शरशल्यान्तरोत्थितं शरश्लेघेन वाणश्लेघेन विघूर्णितमित्यर्थः ॥ २१-२६ ॥

२४] ति० टी०-रामस्य वीर्यादि द्विगुणं बभूव । अपकारस्मरणेति शेषः ॥ २४ ॥

रा० टी०-बभूवेति । शत्रोर्निधनकांक्षिणो रामस्य वीर्यादि द्विगुणमधिकत्वेन प्रतीयमानं बभूव ॥ २४ ॥

२५] ति० टी०-अस्त्राणि प्रादुर्बभूवुरस्त्रदेवताः मनिहिता अभूवन् । प्रहर्षादस्त्रदेवतासंनिधिनात् ॥ २५ ॥

रा० टी०-प्रादुरिति । विदितात्मनो रामस्य अस्त्राणि प्रादुर्बभूवुः रामस्य हर्षात् युद्धोत्साहजनितान्द्वारा शीघ्रहस्ततरोऽभवत् ॥ २५ ॥

२६] ति० टी०-भूयोऽभ्यधिकम् ॥ २६ ॥

रा० टी०-शुभानीति । शुभानि शुभमन्त्रकानि आत्मगतानि एतानि वीर्याधिक्यादीनि चिन्तानि रामो विज्ञाय रावणं भूयोऽप्यर्दयत् ॥ २६ ॥

२७] ति० टी०-राघवाद्राघवस्य राघवोन्मुखमिति वा । विघूर्णहृदयो विकलहृदयः ॥ २७ ॥

रा० टी०-हरीणामिति । हरीणामदमनिकरैः राघवात् राघवस्य शरवर्षैश्च हन्यमानो दशग्रीवः विघूर्णहृदयोऽभवत् ॥ २७ ॥

गो० टी०-हरीणां चेति । राघवात् राघवस्य । विभक्तिव्यत्यय आर्षः । विघूर्णहृदयः आनन्दहृदयः ॥ २७ ॥

२८] ति० टी०-विक्रवेन विसंज्ञानन्तरात्मना यदा वीर्यं नत्तार्ये नारभे । शस्त्रं शस्त्रप्रयोगं च नारभे, तदा रामोऽस्य न प्रत्यकरोत् । संहाराय नातिप्रदिति भावः ॥ २८ ॥

रा० टी०-यदेति । यदा विक्रवेन अन्तरात्मना उपलक्षितो रावणः शस्त्रं तत्प्रयोगं नारभे अत एव शरासनं न चर्कष्य तदा अस्य रावणस्योपरि वीर्यं तदेतुः कशश्चक्षेपादि न प्रत्यकरोत् राम इति शेषः ॥ २८ ॥

गो० टी०-यदा चेत्यादिदोषकत्रयमेकान्वयम् । यदा शस्त्रं नारभे शस्त्रं न प्रयुक्तवान् । शरासनं च न व्यर्कषत् । यदा च विक्रवेन विवशेन, अन्तरात्मना मनसा हेतुना, अस्य रामस्य वीर्यं स्ववीर्यं च न प्रत्यकरोत् न प्रतिजघान । तेन रावणेन श्रिताः शरा अपि विविधानि शस्त्राणि च न रणाधाय व्रतन्ते । छेदभेदनादिरणप्रयोजनं कर्तुं यदा नाशक्युवन् । तदा मृत्पृथुः काले अभिवर्ततः अभिवर्तमानस्य, अस्य रावणस्य, रथनेता मृतः असंभ्रान्तः सन् तदवस्थं पूर्वोक्तवस्थम् रावणं समीक्ष्य तस्य रथं युद्धात् युद्धस्थलात्, शनैः अपवाहयत् अपवाहयत् । अन्यत्रानयदिति योजना २८-३० इति श्रीमद्विन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने पञ्चोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०५ ॥

क्षिप्ताश्वांशु शरास्तेन शस्त्राणि विविधानि च । मरणार्थाय वर्तन्ते मृत्युकौलोऽभ्यवर्तत ॥ २९ ॥
सूतस्तु रथनेतास्य तदवस्थं निरीक्ष्य तम् । शनैर्युद्धादसंभ्रान्तो रथं तस्यापवाहयत् ॥ ३० ॥

रथं च तस्याथ जवेन सारथिनिर्वार्य भीमं जलदस्वनं तदा ।

जगाम भीत्या समरान्महीपतिं निरस्तवीर्यं पतितं समीक्ष्य ॥ ३१ ॥

इत्याशे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे त्र्यधिकशततमः सर्गः ॥ १०३ ॥

चतुरधिकशततमः सर्गः ।

रावणो लब्धसंज्ञोऽन्यत्रारमरथं वीक्षमाणः क्रोधेनापि मन्यसे मां वानरसन्ध्या जुगोऽयमपवाहितो रथस्त्वय्येत्यादिरुपवचनैः
सूतं तज्जयाचक्रे तथाभिहितेन सारथिना रथ्यान् भ्रान्तानवक्ष्य तस्येदं परिजिगीर्षना मयैवमकारि न तु भीत्यत्येनमुक्तः स प्रशस्य
हस्ताभरणमर्पितवान् ततो रावणादिष्टः सूतोऽचिरात्स्थानन्दन रामाभिमुखमकरोत् ।

स तु मोहात्सुसंकुद्धः कृतान्तबलचोदितः । क्रोधसंरक्तनयनो रावणः सूतमब्रवीत् ॥ १ ॥

हीनवीर्यमिवाशक्तं पौरुषेण विवर्जितम् । भीरुं लघुमिवासत्त्वं विहीनमिव तेजसा ॥ २ ॥

विमुक्तमिव मायाभिरस्रैरिव बहिष्कृतम् । मामवज्ञाय दृष्टुद्धे स्वया बुध्या विचेष्टमे ॥ ३ ॥

किमर्थं मामवज्ञाय मच्छन्दमनवेक्ष्य च । त्वया शत्रुसमक्षं मे रथोऽयमपवाहितः ॥ ४ ॥

२९] ति० टी०—अपि तु सूच्छातः प्रागेव क्षिप्ताः शरा
अस्य रावणस्य मरणार्थाय मरणरूपप्रयोजनाय प्रवर्तन्ते स्म
एवमस्य मृत्युकालोऽभ्यवर्ततोपस्थितः ॥ २९ ॥

रा० टी०—क्षिप्ता इति । यानि मरणार्थाय वर्तन्ते तानि
शराः शस्त्राणि च क्षिप्ताः रामेणेति शेषः अतः मृत्युकालोऽभ्यवर्तत
रावणस्येति शेषः ॥ २९ ॥

३०—३१] ति० टी०—मृत्युकाल उपस्थितस्य रथं
सूतोऽपवाहयत् ॥ ३० ॥ ३१ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीयवादि-
काव्ये युद्धकाण्डे त्र्यधिकशततमः सर्गः ॥ १०३ ॥

रा० टी०—सूत इति । अस्य रावणस्य सूतः सा चेष्टा-
रहिता अवस्था यस्य तं रावणं निरीक्ष्य युद्धात् तस्य रावणस्य
रथमपवाहयत् अपवाहयत् ॥ ३० ॥

रा० टी०—रथमिति । सारथिः महीपतिं रावणं निर-
स्तवीर्यमत एव पतितं समीक्ष्य तस्य रावणस्य रथं निवार्य
निर्वार्य जगाम रणात् बहिर्देशमिति शेषः ॥ ३१ ॥

इति श्रीमद्रामाभिरामायणव्याख्याने रामायणशिरोमणौ
युद्धकाण्डे चतुरधिकशततमः सर्गः ॥ १०४ ॥

१] ति० टी०—स तु मोहादिति । शनैर्मोहेन मुक्त
इति शेषः ॥ १ ॥

रा० टी०—सूतकर्तृकरथापवाहनानन्तरकालिकं कृतान्त-
माह—स इत्यादिभिः । कृतान्तस्य कालस्य बलेन चोदितः
आसन्नमरणकाल इत्यर्थः अत एव मोहात् संकुद्धो रावणः
सूतमब्रवीत् ॥ १ ॥

गो० टी०—अथ रावणस्य प्रत्यानयनम् पदशततमे—
स तु मोहादित्यादि । मोहात् अविवेकात् ॥ १ ॥

२] ति० टी०—हीनवीर्यं हीनबलम् अशक्तमन्नादिप्रयो-
गयामोऽहीनम् । लघुमपचित्तम् अमत्यमर्थाय तेजः परा-
भिभवतामर्थम् ॥ २ ॥

३] ति० टी०—अज्ञायत्वमस्य । स्वबुद्ध्या स्वे-
च्छया ॥ ३ ॥

रा० टी०—तदाकाशमाह—हीनेत्यादिभिः । हीनवीर्यं
बलरहितमिव अशक्तं सामर्थ्यरहितमिव पौरुषमण
विवर्जितं क्षिप्तमित्यर्थः अत एव भीरुमिव अत एव लघुं क्षुद्र-
मिव अत एव तेजसा विहीनमिव अत एव असत्त्वं सत्तारहित-
मिव मायाभिर्विनिर्मुक्तमिव अस्त्रैः बहिष्कृतमिव मामवज्ञाय
अनाहत्य बुध्या स्वमत्या विचेष्टमे श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ ३ ॥

गो० टी०—हीनवीर्यमित्येत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् ।
एव एव इव शब्दो नास्ति तत्र तथानुपपत्तनीयः । हीनवीर्यमिव
हीनबलमिव अशक्तमिव निरुत्साहमिव अमत्यमिव अवी-
रमिव । तेजसा परिजितासहनेन ॥ २ ॥ ३ ॥

४] ति० टी०—मच्छन्दं मदभिप्रायम् ॥ ४ ॥

रा० टी०—किमर्थमिति । मामवज्ञाय अत एव छन्दं
मदभिप्रायमनवेक्ष्य शत्रुसमक्षं विषयमानो मे रथः त्वया किमर्थ-
मपवाहितः ॥ ४ ॥

गो० टी०—किमर्थमिति । मच्छन्दं मदभिप्रायम् वशा-
भिप्रायस्योच्छन्द इत्यमरः ॥ ४ ॥

त्वयाद्य हि ममानार्य चिरकालमुपाजितम् । यशो वीर्यं च तेजश्च प्रत्ययश्च विनाशितः ॥ ५ ॥
 शत्रोः प्रख्यातवीर्यस्य रञ्जनीयस्य विक्रमैः । पश्यतो युद्धलुब्धोऽहं कृतः कापुरुषस्त्वया ॥ ६ ॥
 यैस्त्वं कथमिदं मोहान्न चेद्ब्रह्मसि दुर्मते । सत्योऽयं प्रतितर्को मे परेण त्वमुपस्कृतः ॥ ७ ॥
 नहि तद्विद्यते कर्म सुहृदो हितकाङ्क्षिणः । रिपूणां सदृशं त्वेति चर्चयैतदनुष्ठितम् ॥ ८ ॥
 निवर्तय रथं शीघ्रं यावन्नोपैति मे रिपुः । यदि बाध्युपितोऽस्मि त्वं स्मर्यते यदि मे गुणः ९ ॥
 एवं परुषमुक्तस्तु हितबुद्धिरबुद्धिना । अब्रवीद्रावणं सूतो हितं सानुनयं वचः ॥ १० ॥
 न भीतोऽस्मि न मूढोऽस्मि नोपजप्तोऽस्मि शत्रुभिः । न प्रपन्नो न निःस्नेहो विस्मृता न च सत्क्रिया ॥ ११ ॥
 मया तु हितकामेन यशश्च परिरक्षता । स्नेहप्रसन्नमनसा स्नेहितामित्यप्रियं कृतम् ॥ १२ ॥
 नास्मिन्नर्थे महाराज त्वं मां प्रियहिते रतम् । कश्चिद्विदुर्वाचानायो दोषतो गन्तुमर्हसि ॥ १३ ॥

५] ति० टी०—प्रत्ययः मद्विषयो लोकस्य शस्त्र-
 विशासः ॥ ५ ॥

रा० टी०—त्वयेति । अयं रथापताहनसमये त्वया मम-
 यशःप्रभृतिर्विनाशितः तव प्रत्ययः अयं महाशर इति
 विशासः ॥ ५ ॥

गो० टी०—त्वयेति । प्रत्ययः रावणस्य युधि पलायनं
 नास्तीति सर्वेषां विशासः । विनाशित इत्यस्य यश आदिपु-
 लिङ्गविपरिणामः ॥ ५ ॥

६] ति० टी०—शत्रोः पश्यतः सतस्त्वयाहं कापुरुषः कु-
 त्सितपुरुषः कृतः ॥ ६ ॥

रा० टी०—शत्रोरिति । विक्रममया रञ्जनीयस्य शत्रोः प-
 श्यतः युद्धलुब्धः अतिबुद्धाभिजापी अहं त्वया कापुरुषः कृतः ६
 गो० टी०—शत्रोरिति । शत्रोः पश्यतः शत्रो पश्यति ॥ ६ ॥

७] ति० टी०—यतस्त्वमिमं रथं कथमपि चेन्नोद्ब्रह्मसि
 मोहादब्रह्मज्ञानादपि शत्रोरभिमुखं न प्रापयसि, स त्वं पर्याप्त-
 पस्कृत उत्कोचेन विकारं प्रापित इत्येवं मे प्रतितर्कः सत्यः ।
 उपाद्वैकृतं करोतेः सुट् ॥ ७ ॥

रा० टी०—यदिति । च यदि मोहान्न मोहं प्राप्य कथमपि
 इमं रथं यन्मात्रं नोद्ब्रह्मसि तदा तस्मात् परेण रिपुणा त्वमु-
 पस्कृतः उत्कोचादिना यशं प्रापितः इति प्रतितर्कः सत्यः ॥ ७ ॥

गो० टी०—य इति । यः नोद्ब्रह्मसि अभिमुखं न प्राप-
 यसि, किं त्वपवात्यसि स त्वम उपस्कृतः परेणात्कोचा-
 दिना वर्षाकृत इत्ययं प्रतितर्कः सत्यः प्रतिभाति ॥ ७ ॥

८] ति० टी०—नहि त्वयदनुष्ठितं कर्म सुहृदो विद्यते भ-
 वति । यच्चयादुष्ठितं नथापवाहनकर्म इत्यर्थः ॥ ८ ॥

रा० टी०—नेति । यदेतत् कर्म त्वयादुष्ठितं तत् रिपूणां
 सदृशं हि अत एव सुहृदः एतत् कर्म न विद्यते ॥ ८ ॥

गो० टी०—न हीति । न त्वयेतत् स्वदुष्ठितमिति । त्व-
 यादुष्ठितमेतत् न तु स्वदुष्ठितं तत् ॥ ८ ॥

९] ति० टी०—अध्युपितश्चिरकालं मत्समीपं स्थितः ।
 मे गुणः । मत्कृतोपकार इत्यर्थः ॥ ९ ॥

रा० टी०—निवर्तयेति । यदि त्वमध्युपितः चिरं मत्स-
 मीपं स्थितोऽसि अत एव यदि मे गुणाम्स्त्वया स्मर्यन्ते तदा या-
 वत् मे रिपूनांपैति अपगच्छति तावदेव मे रथं निवर्तय ॥ ९ ॥

गो० टी०—निवर्तयेति । अध्युपितः सद्वार्ता सुहृ-
 दिति यावत् उपबोधोपसर्पितो वा । गुणाः सत्काराः ॥ ९ ॥

१०] ति० टी०—द्विदुर्बुद्धिः सतः ॥ १० ॥

रा० टी०—एवमिति । अबुद्धिना एवं परुषमुक्तम्तः
 साधुनयं हितं वचोऽब्रवीत् ॥ १० ॥

गो० टी०—एवमिति ॥ १० ॥

११] ति० टी०—नोपजप्त उपजप्यं भेदं न प्रापितः ।
 सत्क्रिया । त्यक्तुतेति शेषः ॥ ११ ॥

रा० टी०—तदाकारमाह—नेत्यादिभिः । अहं भीत-
 त्वादिविशिष्टा न ततोपजप्तः उत्कोचादिना रिपुवशं प्राप्तः ॥ ११ ॥

गो० टी०—न भीतास्मीति । नोपजप्तः उपजप्यं भेदं
 न गमितः भेदोपजापाकित्यमरः ॥ ११ ॥ १२ ॥

१२] ति० टी०—यशश्च परिरक्षता जीवनरक्षणना-
 म्भीयं त्वदीयं च यशो रक्षतेत्यर्थः । स्नेहप्रसन्नमनसा स्नेहाद-
 हृदयेन । रथापवाहनं शस्त्रावातवाप्रियमपि हितमिति निश्चित्य
 कृतम् ॥ १२ ॥

रा० टी०—अपवाहने हेतुमाह—मयेति । यशः तव
 स्वस्यापि यशःकारणीभूतजीवनं परिरक्षता अत एव
 हितकामेन स्नेहेन प्रसन्नं युक्तं मनो यस्य तेन मया अप्रियम
 भवत्प्रीत्यविषयीभूतमितीदं हितमेव कृतम् ॥ १२ ॥

१३] ति० टी०—अस्मिन्नर्थे बुद्धादपोहनरूपे कार्य-
 जनार्यो लघुरिवाविश्वस्यकारी हृद इव दोषतो गन्तुं दोषवर्धनं
 ज्ञातुं नार्हसि । मयि दुष्टबुद्धिं कर्तुं नार्हसीत्यर्थः ॥ १३ ॥

रा० टी०—नेति । प्रियहिते रते मामस्मिन् अपवाह-

१ सभाजितमिति गो. रा. पाठः । २ यस्तं रथमिममिति गो. पाठः । ३ चैतदिति गो. रा. पाठः । ४ न त्वयेतस्स्वदुष्ठितमिति गो. पाठः । ५ उप-
 तीति गो. रा. पाठः । ६ वासीति गो. पाठः । ७ स्वयंते इति गो. रा. पाठः । ८ नेति गो. पाठः । ९ गुणा इति गो. रा. पाठः । १० प्रस्कृतेति गो.
 पाठः । ११ प्रियमिति गो. पाठः ।

श्रूयतां प्रैति दास्यामि यन्निमित्तं मया रथः । नदीवेग इवाभ्योभिः संयुगे विनिवर्तितः ॥ १४ ॥
 श्रमं तवावगच्छामि महता रणकर्मणा । नहि ते वीर्यसौमुख्यं प्रकर्षं नोपधारये ॥ १५ ॥
 रथोद्धहनखिन्नाश्च भर्षां मे रथवाजिनः । दीना घर्मपतिश्रान्ता गावो वर्षहता इव ॥ १६ ॥
 निमित्तानि च भूयिष्ठं यानि प्रादुर्भवन्ति नः । तेषु तेष्वाभिपक्षेषु लक्ष्याभ्यप्रदक्षिणम् ॥ १७ ॥
 देशकालौ च विज्ञेयौ लक्षणानीदृजितानि च । दैन्यं हर्षश्च खेदश्च रथिनश्च महाबलौ ॥ १८ ॥
 स्थळनिम्नानि भूमेश्च समानि विषमाणि च । युद्धकालश्च विज्ञेयः परस्यान्तरदर्शनम् ॥ १९ ॥
 उपयानापयाने च स्थानं प्रत्यपसर्पणम् । सर्वमेतद्रथस्थेन ज्ञेयं रथकुटुम्बिना ॥ २० ॥

ननु तेषां लघुः क्षुद्रः अत एव अनार्यः आर्यमागविराधीव
 त्वं दोषतः दोषवत्तया अवगतुं नार्हसि ॥ १३ ॥

गो० टी०-नेति । अस्मिन्नर्थे रथापवाहनरूपेण, कश्चिन्
 कृत्रापि कुले जातः, लघुः अल्पबुद्धिः, अनार्यः दृष्टदृश्य इव
 मां दोषतः गन्तुं शक्तुं नार्हसि । गन्तव्यां जानार्याः ॥ १३ ॥

१४] ति० टी०-कृतस्त्वद्वाद-श्रूयतामिति । यदुत्तरं
 प्रतिदास्यामि तच्छ्रूयताम् । यन्निमित्तं रथो विनिवर्तितस्तत्र श्रूय-
 ताम् । रथो रथवेगः चन्द्रोदयेन प्रदृष्टसमुद्राभ्योभिर्नदीविग-
 इव संयुगे संयुगाविवर्तितः ॥ १४ ॥

गो० टी०-श्रूयतामिति । यन्निमित्तमभ्योभिर्नदीविग-
 इव रथो विनिवर्तितः तन्निमित्तं प्रतिदास्यामि कथयिष्यामी-
 त्यर्थः त्वया श्रूयताम् ॥ १४ ॥

गो० टी०-श्रूयतामिति । यन्निमित्तं युद्धकारणात्
 " निमित्तकारणहेतुषु सर्वोमां प्रायदर्शनम् " इति प्राप्ता ।
 नदीनि । आभोगे उत्तरप्रदेशे आभोगावर्द्धिग इव रथः
 संयुगाद्विनिवर्तित इत्यर्थः । आभोगे संयुग इत्यत्र निमित्त-
 व्यत्ययः ॥ १४ ॥

१५-१६] ति० टी०-रणकर्मणा युद्धेन । वीर्यसौमुख्यं
 वीर्यशक्त्यै प्रति सौमुख्यं वीर्यसौमुख्यम् । प्रकर्षं शत्रोरपे-
 क्षयाधिक्यम् । प्रहारम् इति पाठे शत्रुविषयकमित्यर्थः ॥ १५ ॥

गो० टी०-कथनाकारमाह-श्रममित्यादिभिः । महता
 रणकर्मणा तत्र श्रममवगच्छामि अजानामत एव वीर्यसौमुख्यं
 वीर्यस्य अधिकपराक्रमस्य सौमुख्यं प्राकटयं यस्मिन् न ते प्रकर्षं
 नोपधारये अपश्यम् ॥ १५ ॥

गो० टी०-श्रममिति । सौमुख्यं उमुख्यत्वम् तन्मूलं
 प्रकर्षम् ॥ १५ ॥

गो० टी०-रथेति । रथोद्धहेन खिन्नाः मे रथवाजिनो
 वर्षहता गाव इव भर्षा बहुवृत्ति शेषः ॥ १६ ॥

गो० टी०-रथेति । अत्र आसन्निति शेषः ॥ १६ ॥

१७] ति० टी०-निमित्तानि दुर्निमित्तानि । अभिपक्षेषु-
 जानेष्वप्रदक्षिणं प्रतिकूलं लक्ष्यामीति संबन्धः ॥ १७ ॥

गो० टी०-निमित्तानीति । यानि यानि निमित्तानि

प्रादुर्भवन्ति अभिपक्षेषु अवयवकिंतेषु तेषु तेषु निमित्तेषु भूयि-
 क्षमधिकमप्रदक्षिणममूलं लक्ष्यामि अलक्ष्यम् ॥ १७ ॥

गो० टी०-निमित्तानि चेति । अभिपक्षेषु आभिप-
 तेषु सत्सु । अप्रदक्षिणं प्रतिकूलम् ॥ १७ ॥

१८] ति० टी०-ननु सन्ति यमानि किं तत्रैतद्विचारणेत्या-
 शङ्क्याह-देशेत्यादिना । लक्षणानि युभाभ्युपनिमित्तानि ।
 इदृजितानि मुख्यप्रसादवैयर्थ्यादिवेद्याः । दैन्यमवगमाहः ॥ १८ ॥

गो० टी०-ननु दर्शनेन तत्र निमित्तत्वं आह-देशेति ।
 रथिनः देशकालौ विज्ञेयौ लक्षणानीति च विज्ञेयानि साग-
 र्यानि जातयानि एतेन सारथिना रथिनो हितमेव कर्तव्य-
 मिति सूचितम् ॥ १८ ॥

गो० टी०-निमित्तानि किमर्थं त्वया विचारणायानि-
 व्यतआह-देशेत्यादिना । लोकत्रयमेवात्ययम् । लक्षणानि
 युभाभ्युपनिमित्तानि इदृजितानि मुख्यप्रसादवैयर्थ्यादीनि दे-
 न्यम् अवगमाह । रथेति उत्तरप्रदेशाः । निम्नानि अवतत-
 प्रदेशाः समानि मध्ये समप्रदेशाः विषमाणि निम्नोन्नत-
 प्रदेशाः । युद्धकाल इति पूर्वोक्तादवादः । अन्तरदर्शनं, हृदयत-
 इति दर्शनं, दृष्टव्यम् । दृष्टव्यं रथमित्यर्थः । अन्तरदर्शनं रथ-
 दर्शनम् कर्तव्यमित्यद्वयवादाः । उपयानं समीपगमनम्
 अपयानं पार्ष्णतो गमनम् स्थानं स्थैर्येणावगमनम् प्रत्यप-
 सर्पणम् अभिमुख्यमित्या वृष्टतोऽपसरणम् । रथकुटुम्बिना
 सारथिना ॥ १८-२० ॥

१९] ति० टी०-स्थले समम् । निम्नं नीचम् । तस्यैव
 निम्नम्-समानीत्यादि । अन्तरदर्शनं प्रहारसमयं लिट्-
 दर्शनम् ॥ १९ ॥

गो० टी०-स्थलेति । भूमेः स्थलान्युन्नतानि निम्नानि
 अवततानि विषमाणि उभयात्मकानि समानि च विज्ञेयानि
 परम्प रिताः अन्तरदर्शनं प्रहारसमयं विज्ञेयम् ॥ १९ ॥

२०] ति० टी०-उपयानापयाने रथस्य स्विपसमीप-
 प्रापणनिवर्तने । तत्कालाविति यावत् । स्थानं स्थैर्येणावगमा-
 नम् । प्रत्यपसर्पणमभिमुखस्थितस्यैव वृष्टतोऽपसरणं रथकुटु-
 म्बिना रथनिर्वाहकेण सारथिना ॥ २० ॥

तव विश्रामहेतोस्तु तथैषां रथवाजिनाम् । रौद्रं वर्जयता खेदं क्षमं कृतमिदं मया ॥ २१ ॥
 स्वेच्छया न मया वीर रथोऽयमपवाहितः । भैरुः स्नेहपरीतेन मयेदं यत्कृतं प्रभो ॥ २२ ॥
 आज्ञापय यथातत्त्वं वक्ष्यस्यरिनिघ्नद्वन । तत्करिष्याम्यहं वीर गतानृष्येन चेतसा ॥ २३ ॥
 संतुष्टस्तेन वाक्येन रावणस्तस्य सारथिः । प्रशस्यैनं बहुविधं युद्धलुब्धोऽब्रवीदिदम् ॥ २४ ॥
 रथं शीघ्रमिमं सूत राघवाभिमुखं नय । नाहत्वा समरे शत्रून्निवर्तिष्यति रावणः ॥ २५ ॥
 एवमुक्त्वा रथस्थस्य रावणो राक्षसेश्वरः । ददौ तस्य शुभं ह्येकं हस्ताभरणमुत्तमम् ॥
 श्रुत्वा रावणवाक्यानि सारथिः सन्यवर्तत ॥ २६ ॥

ततो द्रुतं रावणवाक्यचोदितः प्रचोदयामास ह्यान्स सारथिः ।

स राक्षसेन्द्रस्य ततो महारथः क्षणेन रामस्य रणाग्रतोऽभवत् ॥ २७ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे चतुरधिकशततमः सर्गः ॥ १०४ ॥

रा० टी०—उपेति । उपयानापयाने विपुसमीपे रथ-
 प्रापणनिवर्तने स्थानं सम्मुखे चिरं स्थापनं प्रत्यपमर्षणं
 रिपुग्रहेण स्थापनं सर्वमेतत् रथकुटुम्बिना रथमात्रसेवानिर-
 तेन रथस्थेन ज्ञेयम् ॥ २० ॥

२१] ति० टी०—रौद्रं क्रूरं खेदं वर्जयता परिहरता ॥ २१ ॥

रा० टी०—प्रकृतमाह—तवेति । खेदं वर्जयता मया
 विश्रामहेतोः क्षमं युक्तमिदमपवाहनं कृतम् ॥ २१ ॥

गो० टी०—तवंन्यादिसार्धश्लोक एकान्दयः । तथा
 वाजिनां विश्रामहेतोश्चेत्यन्वयः । रौद्रं दुःसहम् वर्जयता अपन-
 यता हेतौ शत्रुप्रत्ययः । क्षमं युक्तम् । स्वेच्छया अपनयन-
 निमित्तं विना ॥ २१—२२ ॥

२२] ति० टी०—स्वेच्छया निमित्तं विना मया यदिदं
 कृतं तद्भर्तृस्नेहपरीतेन तद्वाप्तैरेव कृतम् ॥ २२ ॥

रा० टी०—स्वेच्छेति । स्वस्यैव इच्छा यस्मिन् तन्
 यानं गतियस्य तत्संबोधनम् भर्तृस्नेहपरीतेन मया अयं रथो-
 पवाहितः अतः कृतमिदमपवाहनं यत् अतिप्रयत्नविशिष्टम्
 विचारेणैव कृतमित्यर्थः ॥ २२ ॥

गो० टी०—भर्तृस्नेहेत्यर्थम् । मया यत्कृतं तदिदं भर्तृ-
 स्नेहपरीतेनैव कृतमित्यर्थः ॥ २३ ॥

२३—२६] ति० टी०—यथा त्वं तत्कार्यस्वरूपं यक्ष्यसि
 तत्करिष्यामि । गतानृष्येन दत्तकृष्णत्रयेण क्वापि मनो न बध्न-
 तेत्यर्थः ॥ २३—२६ ॥

रा० टी०—आज्ञापयेति । त्वं यथा तत्त्वमाज्ञापय त्वं
 वक्ष्यसि कथयिष्यसि तत् गतं प्राप्तमानृष्यं तव रथणेन कृणा-
 भावो यस्मिन् तेन मनसा करिष्यामि ॥ २३ ॥

गो० टी०—आज्ञापयेति । यथातत्त्वं यत् कार्यस्वरूपं
 वक्ष्यसि तत्तथा, गतानृष्येन आनृष्यं गतेन, आनृष्यं कर्त-
 व्यमिति कृतसंकल्पेन, चेतसा मनसा करिष्यामि ॥ २४ ॥ २५ ॥

रा० टी०—सन्तुष्ट इति । सारथेर्वाक्येन संतुष्टो रावणः
 एनं सारथिं बहुविधं प्रशस्य युद्धलुब्धस्सन् अब्रवीत् ॥ २४ ॥

रा० टी०—तदाकागमाह—रथमिति । रथं राघवाभि-
 मुखं नय तत्र हेतुः शत्रून् अहत्वा रावणो न निवर्तिष्यति
 निवर्तिष्यते ॥ २५ ॥

रा० टी०—एवमिति । रावणः एवमुक्त्वा तस्य तस्मै
 एकं हस्ताभरणं ददौ ॥ २६ ॥

गो० टी०—रथमिति । निवर्तिष्यति निवर्तिष्यते २६—२८
 २७] ति० टी०—महारथ इति कर्मधारयः । रणाग्रतो
 रणेऽग्रतः । संमुख इत्यर्थः । ‘रणेऽग्रतः’ इति पाठान्तरम् ॥ २७ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीय
 आदिकाव्ये युद्धकाण्डे चतुरधिकशततमः सर्गः ॥ १०४ ॥

रा० टी०—श्रुत्वेति । सारथिस्तस्यैववर्तत अर्द्धं पृथक्
 तत इति रावणवाक्यचोदितः सारथिः ह्यान् प्रचोदयामास
 नतानन्तम् राक्षसेन्द्रस्य महारथः रामस्य रणाग्रतोऽभवत् २७

इति श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणव्याख्याने रामायणशिरो-
 भणौ युद्धकाण्डे पञ्चाधिकशततमः सर्गः ॥ १०५ ॥

गो० टी०—तत इति । महाराज्ञौ रथश्च महारथ इति
 विग्रहः ॥ २९ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटा-
 ख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने षडुत्तरशततमः सर्गः ॥ १०६ ॥

पञ्चाधिकशततमः सर्गः ।

युद्धं विद्वद्भिरागत्यो देवैः समागम्य युद्धायागतः रासुपस्थितं रावणं विलोक्य चिन्ताकुलाय कौसल्येयाय सर्वशत्रुविनाशने मङ्गल-
म् वादित्यहृदयमुपदिदेश ।

ततो युद्धपरिश्रान्तं समरे चिन्तया स्थितम् । रावणं चाग्रतो दृष्ट्वा युद्धान समुपस्थितम् ॥ १ ॥

दैवतैश्च समागम्य द्रष्टुमभ्यागतो रणम् । उपगम्याब्रवीद्राममगस्त्यो भगवांस्तेदा ॥ २ ॥

राम राम महाबाहो शृणु गुह्यं सनातनम् । येन सर्वानरीन्वत्स समरे विजयिष्येसे ॥ ३ ॥

आदित्यहृदयं पुण्यं सर्वशत्रुविनाशनम् । जयानहं जैपं नित्यैर्मक्षयं परमं शिवम् ॥ ४ ॥

१] ति० टी०—अथ रावणदेवैः दृष्ट्वा वन्तमिव भगवन्तं
रामं भगवद्भक्तदत्तरावणवैभवनिवर्तनस्य भगवद्भक्तानुग्रहकसा-
ध्यत्वात्तद्वृत्तसिद्धये विद्यामण्डलपरिरामस्त्यो ब्रह्मरूपादि-
व्यहृदयदेवताकत्यादादित्यहृदयाख्यं स्तोत्रमुपदिशति स्यात्वाह-
ततो युद्धेत्यादि । अस्य स्तोत्रस्यागस्त्यकृपितुष्टुपुलन्दः, आदि-
त्यहृदयभूतो भगवान्ब्रह्मा देवता, निरस्ताशेषविघ्नतया
ब्रह्मविद्यासिद्धौ सर्वत्र जयसिद्धौ च विनियोगः । अस्य पदद्वयं
प्रणयेन 'रश्मिमते नमः' इत्यनेन वा । गायत्र्या पदद्वयमि-
त्यर्थः । ततो युद्धेत्यादि त्वस्मैत्यन्तं स्तोत्रम् । एवं भयना-
यन्तं तन्मूलकमगस्त्यानुपदेशग्रहणं लोकावुपहाय । लोकस्य ज-
यमानवस्तुप्रकाशनायमिति तत्त्वम् । युद्धपरिश्रान्तमनेकाहो-
गात्रयुद्धपरिश्रान्तं ममिव स्थितम् । समरे समरविषये चि-
न्तया प्रबलोऽयमरिः कथं जेतव्य इति चिन्तया युक्तम् । सा-
गयिनापराहितं रावणं प्रातर्युद्धायाग्रतो रामसंमुखे समुपस्थितं
दृष्ट्वा । स्थितं पशुवदभ्य स्थितं रामम् ॥ १ ॥

२] ति० टी०—दैवतैः समागम्य मिलित्वा रणं द्रष्टुम-
भ्यागतो भगवानगस्त्योऽन्तर्गामिभगवत्प्रेरणया दैवविद्योक्त-
श्लोकविशेषणं राममुपगम्योयति भास्करेऽब्रवीत् ॥ २ ॥

गो० टी०—रावणकर्तृकरामसंमुखोऽगमनानन्तरकालिकं
इत्यान्तमाह—तत इत्यादिभिः । ततो युद्धेत्यादि त्वस्मैत्य-
न्तं स्तोत्रमिदम् अस्य स्तोत्रस्यागस्त्यकृपितुष्टुपुलन्दः आदि-
त्यहृदयभूतरामो देवता निरस्ताशेषविघ्नतया ब्रह्मविद्यासिद्धौ च
पर्वत्र जयसिद्धौ च विनियोगः इति योज्यम् अस्य पदद्वयं प्रण-
येन रश्मिमते नम इत्यनेन वा गायत्र्या वेति आसनां संप्रदायः
लोकार्थस्तु युद्धाय युद्धं कर्तुं समुपस्थितं युद्धे पूर्वसंग्रामे परि-
श्रान्तमत एव चिन्तया समरे अग्रतो रामाय स्थितं रावणं
दृष्ट्वा रणं द्रष्टुं दैवतैर्दैवैस्समागम्य संशीघ्राभ्यागतो भगवान्
नेविकलमार्थविशिष्टोऽगस्त्यः राममुपगम्याब्रवीत् श्लोकद्वय-
रुक्तावयि ॥ १ ॥ २ ॥

गो० टी०—अथादित्यहृदयोपदेशः । ततो युद्धपरिश्रान्त-
मित्यादिश्लोकद्वयमैकान्वयम् । ॥ रणं द्रष्टुं दैवतैः समागम्य
मागतः दैवतैः सहागतः अगस्त्यः, युद्धपरिश्रान्तम् उपस्थितं

रावणं दृष्ट्वा कथमेनं परस्वप्रकाशनं विना जेष्यामीति चिन्तया
स्थितं चिन्तयन्तं च रामं दृष्ट्वा उपगम्याब्रवीत् ॥ १ ॥ २ ॥

३] ति० टी०—किमब्रवीन्नाह—राम रामेत्यादि ।
येन स्तोत्रेण सर्वानरीन्विजेष्यमि तद्गुह्यं रहस्यम्, सनातनं
प्रवाहानादिभूतम् । अनेन स्वस्वस्तिपतन्निरामः शृणु ॥ ३ ॥

गो० टी०—तदाकारमाह—गमेति । येन यत्स्तोत्रपाठ-
जनितफलेन सर्वान् अरीन् समरे विजयिष्यसे विजिष्यसे
तद्गुह्यमर्थकत्वात्प्रकाश्यं सनातनं नित्यं स्तोत्रं शृणु सना-
तनमित्यनेनैतत्पुण्यं आयुक्तित्वनिरामः ॥ ३ ॥

गो० टी०—राम रामेत्यादिश्लोकप्रयमैकान्वयम् । राम-
स्य चिन्ताविष्टत्वात् स्वादरातिशयात्कार्यन्तरया च द्विरु-
क्तिः । महाबाहो इत्यनेन पूर्वकृतपराक्रमप्रकाशनम् । सना-
तनं वेदवज्रित्यम्, पुण्यं रहस्यम् शृणु । तदेव रहस्यमाह—
आदित्यहृदयमित्यादि । आदित्यस्य हृदयम् आदित्यमनः-
प्रभादकमित्यर्थः पुण्यं पठतां पुण्यवर्धकम् । सर्वशत्रुविनाशेऽपि
तुल्यायुक्त्यन्यायेन कस्यान्निर जयः स्यात्, न तथा भवतीद-
मित्याह—जयावहमिति । अन्नस्यम् अन्नस्यफलकम् परमं
शिवम् परमपावनम् सर्वमङ्गलमङ्गल्यम् सर्वमङ्गलानामपि
मङ्गलम् मङ्गलानां च मङ्गलमिति च स्वायं यत्प्रत्ययः
सर्वश्रेयसायनमित्यर्थः । सर्वपापप्रणाशनं सर्वपुण्यविनाशनम्
चिन्ताशोकप्रशमनम् आश्रित्याधिनियन्तकम् आयुर्वर्धनम् वि-
हितायुषोऽप्यधिकायुषप्रदम् उत्तमं जप्येषु श्रेष्ठम् आदि-
त्यहृदयाख्यम् स्तोत्रं जपेत् । आदित्यहृदयस्तोत्रजपे पुण्याः
विद्वद्भिर्भवति अनोऽवश्यं तत्कामस्तजपेदिति भावः ॥ ३-५ ॥

४] ति० टी०—आदित्यहृदयम् 'य एषोऽन्तगदित्ये
हिरण्यः' इत्यायशेषेष्टुतिप्रसिद्धम् । ब्रह्म तदेवताकत्वात्त-
दाख्यं स्तोत्रम्, पुण्यं पुण्यजनकम् । अनेन पारस्विकं फलसु-
क्तम् सर्वशत्रुविनाशनं जयावहमित्यैहिकं फलम् । जपे जप्यत
इति जपे स्तोत्रम् । परमफलमाह—अश्रयं परमम् शिवम्-
पवर्गरूपम् । तत्पदमित्यर्थः । कदा तत्राह—नित्यम् । यदि
नित्यवत्कठोरिरेषं तदा तत्फलमिति भावः । 'जपेन्नित्यम्'
इति पाठान्तरम् ॥ ४ ॥

सर्वमङ्गलमौङ्गल्यं सर्वपापप्रणाशनम् । चिन्ताशोकप्रशमनमायुर्वर्धनमुत्तमम् ॥ ५ ॥
 रश्मिमन्तं समुद्यन्तं देवासुरनमस्कृतम् । पूजयस्व विवस्वन्तं भास्करं भुवनेश्वरम् ॥ ६ ॥
 सर्वदेवात्मको ह्येष तेजस्वी रश्मिभावनः । एष देवासुरगणाल्लोकान्पाति गमस्तिभिः ॥ ७ ॥

५] ति० टी०—ऐदिकानि कलान्तराणि । सर्वमङ्गलमाङ्गल्यं सर्वमङ्गलरूपाणामपि मङ्गलप्रदम् ॥ ५ ॥

रा० टी०—स्तोत्रस्य नाम निर्दिशत्वाह—आदित्येति । द्वाभ्यां सर्वेषां वाङ्मन्तराणां शब्दां विनाशनमत एव जया-
 वहं विजयप्राप्तकमश्च पाठकर्तॄणां धीमाप्रतियोगित्वसंपादकम् । अत एव परमं सर्वोत्तममत एव शिवमैहिकामुष्मिकमङ्गल-
 प्रदमत एव सर्वसंगोपायां मांगल्यं यस्मात् अत एव चिन्ताशो-
 कयोः प्रथमनमापुषो वर्धनमुद्यन्तं विनश्यतः पाठकर्तॄणामज्ञानं
 यस्मात् तत् आदित्यहस्यं य एतेनतरादित्य इत्यादिश्रुतिपति-
 पाठस्येददयवर्तिगमप्रतिपादकं स्तोत्रं नित्यं जपेत् त्वमिति
 पाठे जपनीयमित्यर्थः अस्तीति शेषः श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥

६] ति० टी०—रश्मिमन्तं पञ्चद्विद्वद्गणनेकज्ञानरश्मि-
 मन्तेऽप्योतीरुपररश्मिमन्तं च । रश्मिशब्दो भक्त्याचो तद्वन्तं
 तन्मध्ये भासमानमित्यर्थं त्रीणि आह । रश्मिमन्ते नमः । समु-
 द्यन्तं लोकान्तिपातु प्रवर्तयन्तम् । उद्यमिसुदयं प्रापं च । समु-
 द्यन्ते नमः । एवं नमोऽन्ता एतेभ्यः नमस्तुभ्यामन्तमन्वा
 इत्युच्यन्ते । देवैः सात्त्विकरश्मिभिरसुरैराजमतामसपुनि-
 मिभि नमस्कृतम्, साक्षिचैतन्यत्वेन नित्यमुपजीवितम्, इन्द्र-
 विरोचनादीनामविशेषादुपायं च । देवासुरनमस्कृताय नमः ।
 विवस्वान्त्येपेण वसमानं प्रदीपयदित्युदुकारोप । वसु-
 निविरित्यर्थः । तत्कल्ययतायाविशानं वासुसुप्तम्तम् स्त्रोद-
 येन सकलव्यवहारप्रवर्तकत्वात् वसुमन्त्रम् । विवस्वन्ते नमः ।
 भास्करं ज्ञानज्ञेयभासः करोतीति भास्करम् । तस्य भासा
 सर्वमिदं विभाति इति श्रुतेः । भास्कराय नमः । भुवनाणां
 भूटादित्यश्चान्त्योपायावाञ्छनीयानां नमश्चिन्ताशरम्, अरा-
 यशेषभुवनानां प्रकाशकतयेभ्यः च । भुवनेश्वराय नमः ॥ ६ ॥

रा० टी०—सर्वतस्तत्त्वविगमसंगोपायास्तथायात् श्लेषेण द्वयोः
 पूजां निर्दिशत्वाह—रश्मिमन्तमिति । रश्मिमन्तमन्तेक-
 किरणविशिष्टं भुवनेश्वराय एव देवासुरैर्नमस्कृतं भास्करं
 प्रकाशकं समुद्यन्तं विवस्वन्तं पूजयस्व यद्वा रश्मिमन्तं तस्य
 भासा त्वमिदं विभातीत्यादिश्रुत्या सतिजोमुद्यन्तेजोविशिष्टं
 समुद्यन्तं ब्रह्मविष्णुमहेश्वरान् तत्कल्ययम् प्रवर्तयन्तम्तम् एव
 भुवनेश्वरं ब्रह्माद्विद्वद्गणनेकज्ञाननित्यं विवेकमणिधारिणिमि-
 त्यर्थः भास्करं तदन्तर्वर्तीपरमात्मानं पूजयस्व आत्मत्वेन
 जानीहि ध्येन वसुतोये मणायिति कोशः ॥ ६ ॥

गो० टी०—स्तोतृयुद्धदेवतास्वरूपमाह—रश्मिमन्तमिति ।
 रश्मिमन्तं स्वर्णवर्णतया प्रशस्तकिरणम् समुद्यन्तम् अधोद-

यादिकं विना सम्यगुदयं प्राप्तुवन्तम् । इदं च ध्येयाभिप्राये-
 णोक्तम् न तु तदानीं सूर्योदयकालः अगस्त्यागमनकालग्या-
 पराहत्वात् । अत एव लक्ष्मणवचनम्—अहं तु वयमिच्छामि
 शीघ्रमस्य दुर्गमनः । यावदस्ते न यात्येव कृतकर्मा दिवाकर
 इति । विवस्ते आच्छादयति तेजोन्तरमिति विवस्वान् तम् ।
 स्वभासा सर्वतेजसाभाच्छादकमित्यर्थः । भास्करम् भाः करो-
 नीति भास्करः । “ दिवाविभातिशप्रभाभास्कानां ” इत्या-
 दिना ऋः सकारश्च । भुवनेश्वरं वर्णतयाभ्यां समस्तभुवननिय-
 न्तायम् । पूजयस्व आदित्यहस्येन तोषयन्तेत्यर्थः । रश्मिमन्तं,
 रश्मिशब्दो नित्यमुरिपरः तद्वन्तं तन्मध्ये भासमानम् ।
 “ रश्मिम् रश्मीनां मध्ये तपन्तम् ” इति उद्यमिसुदयोक्तैः
 समुद्यन्तं नित्योदितदशावन्तम् । यद्वा यः पृथ्व्यां देवसे
 नवीयते इत्यायुक्तीरुत्या नवं नवस्रुदितमिव स्थितम् ॥ ६ ॥

७] ति० टी०—रश्मिमन्तद्विशदप्रतिपाद्यस्य अश्वत्थं स्फु-
 टयद्वाह—सर्वेति । हि यस्मात्सर्वदेवोपाशानकारणत्वादेव
 सर्वदेवात्मकः । इदं सर्वोन्मकदोपलक्षणम् । सर्वदेवात्मकाय
 नमः । तेजस्वी सर्वभासनमसमर्थतेजोयुक्तः । तेजस्विने नमः ।
 रश्मिभिर्जानरश्मिभिः सर्वं वस्तुजानं भावयति सत्तास्मकृतिम-
 त्संपादयति सः । रश्मिभिर्योगिनो भावयति ब्रह्मलोकं प्राप-
 यतीत्यर्थं दृश्यते । रश्मिभावनाय नमः । एष एतन्मण्डल-
 वर्त्ता देवासुरगणोन्तेषां लोकान् गमयतिभिर्जानंजयंरश्मिभिः
 पाति । ‘याभिरादित्यश्चतपति रश्मिभिरताभिः पञ्चन्यो वर्णनि’
 इति श्रुतेऽप्रेष्टिद्वारात्तद्विरादिदानेन देवादिगणाल्लोकान्मुधा-
 दीन् पः पाति । देवासुरगणाल्लोकायाय नमः । अत्रैव पानी-
 त्युक्त्या सूर्यस्य पुरतः स्थितत्वंनिर्देशेन सूर्योदयकाले एवस्तो-
 त्रदानमिति लभ्यते ॥ ७ ॥

रा० टी०—तत्पूजने हेतुमाह—सर्वेति । रश्मयः किरणाः
 भावयन्ते अग्निमिति एष सूर्यः गमयतिभिस्त्वकिरणैः देवा-
 दीन् पाति अतः एष तेजस्वी सूर्यः सर्वोन्मकः सर्वनियन्ता
 यद्वा सर्वेषां देवाः ब्रह्मादित्यः तेषामात्मको नियन्ता तेजस्वी
 निखिलतेजोमुद्यन्तेजोविशिष्ट एव रश्मिभानां सूर्यकिरणदीप्ती-
 नाम अवरो रश्मकः एष सूर्योन्तर्वर्ती रामः अत एव एष एव
 गमयतिभिः स्थितेजोभिः देवादीन् पाति ॥ ७ ॥

गो० टी०—ननु सत्सु देवतान्तरपु कथमस्यैव पूज्यत्वं
 तत्राह—सर्वदेवात्मक इति । सर्वदेवात्मकः सर्वदेवाना-
 मात्मा स्वायं कः । “ सूर्य आत्मा जगत्तत्तत्पुपश्च ” इति
 श्रुतेः । रश्मिभिर्योक्तानुभावावृत्तीति रश्मिभावनः । रश्मिभिः
 रक्षति इत्यर्थः । एतदेवाह—एष इति । देवासुरगणान् लोकान्

एष ब्रह्मा च विष्णुश्च शिवः स्कन्दः प्रजापतिः । महेन्द्रो धनदः कालो यमः सोमो ह्यपां पतिः ॥ ८ ॥

पितरो वसवः साध्या अश्विनौ मरुतो मनुः । वायुर्वह्निः प्रजाः प्राणः क्रतुर्कर्ता प्रभाकरः ॥ ९ ॥

आदित्यः सविता सूर्यः खगः पूषा गभस्तिमान् । सुवर्णसदृशो भानुर्हिरण्यरेता दिवाकरः ॥ १० ॥

इवानुरागणरूपान् जनानित्यर्थः । पाति रक्षति । “यामिरा-
दित्यस्तपति रश्मिभिस्ताभिः पञ्चन्यो वर्षति” इति श्रुतेः ॥७॥

८] ति० टी०-एषः ‘एषोऽन्तरादित्ये हिममय पुरुषः’
इति श्रुतयौगजनितासाक्षात्कारविषयः पुरो दृश्यमानश्च ब्रह्मा
निर्गुणैश्वर्यविधायिस्तृतीयशक्तिः । ब्रह्मणो नमः । विष्णुः स्रष्टृ-
रपिपालनप्रयोजकतया परिपृक्षीतविष्णुमूर्तिनारायणः । वि-
ष्णवे नमः । शिवाऽपरिमितकल्याणपुण्यस्वभावः, सुगन्धना-
दिचिह्नो भगवान्महादेवश्च । शिवाय नमः । जीवन्मूर्तिद्वारा
कर्तारोऽपिद्रियाणि स्कन्दतीति स्कन्दः, भगवान्महेश्वर इत्येत-
त्कन्दाय नमः । प्रजापतिं जनयन्तनां स्वामी । स्रष्टृशक्तिद्वारा
कर्तोपादानत्वात् । दशयज्ञाधुपञ्चिह्नो भगवान्पञ्चभूतश्च । प्रजा-
पतये नमः । महेन्द्रः । ‘इदि परमेश्वरः’ एतत्सर्वंयातुभ्यः ।
परमेश्वरकाशं प्राप्तः, वज्रहस्तत्वादितिह्नो देवराजश्च । महे-
न्द्राय नमः । धनं चैतन्मै सर्वावुद्यताय सर्वभयान्तर्दशति स्था-
पयतीति धनदः । ‘अत्रादौ वसुदानः’ मृग्युक्तमकलकण्ठः
इत्येतश्च । धनदाय नमः । कालो बुद्धिदृष्टिजातममरोक्षतया
हन्त्यतीति कालः, मण्डलस्फन्दानुमेयः क्रियापरिच्छेदकश्च
मासः । कालाय नमः । यमयतीति यमः सर्वान्तर्दामी । धर्मो
तेजसां राजा यमत्वेन हृदि स्थितः । तेन चैदमित्यस्ते पा-
पानां वा कुल्यमः ॥ ‘अत्रादौऽभेदाभाव इति मनुः । पि-
तृभ्यः । यमाय नमः । सोमः । उमा । उः केवलनिपातः ।
य प्रभा । उ सर्वदा प्रभया सहितः सोमो भगवान्कर्तारोऽपि-
य । सोमः पवते जनिता सर्वानाम्’ इति श्रुतेः सर्वकारणं
भेदशक्त्यात्मकम् । उमया शक्त्या प्रकृत्यात्मिका सहित इत्य-
स्तन्ते । सोमाय नमः । आपः सर्वं चित्तात्मकं तत्त्वान्तक-
णोपाधिपशतोऽनन्तरश्च पतिः, वरुणश्च । अपांपतये नमः ॥८॥

९] ति० टी०-पितरो बीजप्रदास्तदुपांशं सर्वेषां बीज-
प्रदः । तासां त्रयं महद्योनिरहं बीजप्रदः पिता’ इत्युक्तेः ।
तद्वत् पूजायाम् । कल्प्यगहनदण्डः पितृदेवताश्च । पितृदेवतायै
नमः । वसवस्तमसः, अश्वौ वसवश्च । वसवतये नमः । साध्याः
साध्यान्धेन योगिनः । प्रसाधनीयत्वात्साध्याः, देवगणविश-
ताश्च साध्याः । साध्यमूर्तये नमः । अश्विनौ । अश्विनौ । अ-
श्विनैर्विप्रत्ययान्तोऽश्वशब्दः । सर्वव्याप्तौ देवभिपजौ च । अश्वि-
नतये नमः । मरुत । ‘मृद् प्राणत्यागो’ अस्य धातोर्हृतिप्रत्य-
यान्तं रूपम् । अनर्थमारक एकोनपञ्चाशत्संख्यमरुदण्ड-
यत्कृतये नमः । मनुत इति मनुः सर्वज्ञ आदिराजश्च । मनव-
े नमः । वातीक्षी वायुः । ‘वा गतिगन्धनयोः’ गतिज्ञानं ज्ञापनं
व, ज्ञाता ज्ञापकश्च, पञ्चदृष्टिः प्राणश्च । वायुमूर्तये नमः ।
दिनिः वह्निः । स्वे महिभि स्वयं प्रतिष्ठितो भूत्वा स्वस्मिन्सर्वं

सारं वहतीति वह्निः अग्निश्च । वह्नये नमः । प्रजापन्ते जीवा-
त्मनैति प्रजाः, प्रकृतजननिभन्तौ विभृत्यध्यायोक्ता देवाश्च ।
प्रजापताय नमः । प्राणपतयेति प्राणः । ‘न प्राणेन नापा-
नेन मृत्यो जीवति कालः । इतरेण तु जीवति यस्मिन्नेता
उपाश्रिताः ॥’ इति श्रुतेः । प्राणयोवापयतीति प्राणः । प्राणाय
नमः । क्रतुर्नां ज्ञातानां कर्ता उपादानम्, यमन्ताव्यूतकर्ता
मन्तसंज्ञात्मा कालश्च । क्रतुर्कते नमः । ‘क्रतुः सुदर्शनः कालः
इति सहस्रनामसु पाठान् । ‘क्रतु’ इति पाठे भिन्नं परमिति
तीर्थः । कर्ता सत्यममरतनी । प्रभाकरो याम्भकरश्च । शब्द-
स्वाप्यर्थनादात्म्येन देवतास्वरूपत्वाद्भूतकर्मप्रभाकरयोः शब्दयोः
शब्दभेदेन धृत्यन्तरत्वं ज्ञेयम् । प्रभाकराय नमः ॥ ९ ॥

१० टी०-पूजापकारं वेदयितुं साध्यान् नियम्यानां ब्रह्मा-
दियोगाणां तद्वारा नियम्यानामप्येषां च रामनादात्म्येनाभेदं
समादायाह-एष इति श्लाघ्याम् । अत्रादिः एषः सर्वान्तर्दति-
गम एव तन्निवृत्त्यन्तेन तन्मोक्षरश्चन इत्यर्थः एतेन सर्वं राम-
बुद्धिः कृतव्येति सूचितम् अत एव मस्मिन्मूर्तोऽव इदंशरीरं
पतिं च ननु प्रणम्येदमन्यः इत्यादि सङ्गच्छते श्लोकद्वयमे-
कवर्ति ॥ ८ ॥ ९ ॥

सोऽपि टी०-सर्वद्विषयकत्वमाह- एष ब्रह्मेत्यादिना ।
अयमेव ब्रह्मादिमयानन्दवनाशरीरं ज्ञानं इत्यर्थः । प्रजापति-
मिति ज्ञान्येकात्म्यम् । ननु प्रजापतय इत्यन्ते । कालशब्देन
मृत्युरूपंते यमस्तु तनांयः मरुतः आपहादिपातयः ।
तानुमृग्येकसंज्ञाभिः प्राणः शरीरान्तःस्थो नायुः क्रतुर्कतेति
प्रभाकरमितिपणम् । क्रतुर्नां तन्मन्तादीनां कर्ता एव प्रभाकरः
ब्रह्मा वेदयति, यान्तयः ॥ ८ ॥ ९ ॥

१०] ति० टी०-‘यमाम्भस्यैमादन्ते एतस्मादादित्यः’
एतौपनिषद्व्यवस्थाशेषविषयमोक्षा आदित्यः, मण्डलादित्यो
मण्डलाभिमानो, अदिनिपुत्रश्च । आदित्याय नमः । सविता
‘यद् प्राणिप्रभवे अन्तःकरणोपाधिना परिमितचिदात्मवर्ग-
स्रष्टा । रश्मिभिः पञ्चमार्गादप्रत्यया तत्तदभादिप्रष्टा । सवित्रे
नमः । सनेः सर्गः सर्वगः । ‘मृग्य एकाधी चरति’ इति श्रुतेः ।
कर्मप्रेरको वा । तृताय नमः । नो परमाकाशं दृश्याकाशं च
गच्छतीति खगः । खगाय नमः । पूषातीति पूषा स्थिति-
कर्ता । पूषणे नमः । गभस्तिमान् रश्मिवत्समानार्थः । शब्द-
दानमूर्तिभेदः । यद्वा गभस्तिभिः सर्वव्यापिनी लक्ष्मीस्तद्वा ।
‘यथा सर्वगतो तिष्णुस्त्वैवेयं द्विजोत्तम’ इति पराशर-
स्मृतेः । गभस्तिमते नमः । सुवर्णसदृशः । ‘आत्मलाभाच्च
परं विद्यते’ इति श्रुतेः । सुवर्णसदृशनिषिद्धाभतुल्यलाभः ।
‘आप्रणश्चात्सर्व एव सुवर्णः’ इति श्रुतेः । सुवर्णसदृश-

हरिदश्वः सहस्रार्चिः सप्तसप्तिमरीचिमान् । तिमिरोन्मथनः शंभुस्त्वष्टा मार्तण्डकोऽशुमान् ११ ॥
 हिरण्यगर्भः शिशिरस्तपनोऽहस्करो रविः । अग्निगर्भो दितेः पुत्रः शङ्खः शिशिरनाशनः ॥ १२ ॥
 व्योमनाथस्तमोभेदी ऋग्यजुःसामपारगः । घनवृष्टिरपां मित्रो विन्ध्यवीथीपुत्रंगमः ॥ १३ ॥
 आतपी मण्डली मृत्युः पिङ्गलः सर्वतापनः । कविर्विश्वो महातेजा रक्तः सर्वभवोद्भवः ॥ १४ ॥
 नक्षत्रग्रहताराणामधिपो विश्वभावनः । तेजसामपि तेजस्वी द्वादशात्मन्मोऽस्तु ते ॥ १५ ॥

मूर्तिश्च । छवर्णसदृशाय नमः । 'सुपर्णस्तपनः' इति पाठे 'द्वाष्टपर्णा' इति श्रुतेः सुपर्णस्य ब्रह्मणः । तपनीति तपन इति तीर्थः । भाद्रभासकः । भानवे नमः । हिरण्यं तेजः प्रज्ञारूपं तद्वतो जगदुत्पत्तिवीजं यस्य सः । यद्वा हिरण्यं रेतोऽण्डोत्पादकं द्रव्यं यस्य सः । यद्वा हिरण्यं तत्साधनं पारद एव रेतो यस्येत्यर्थः । हिरण्यरंतसे नमः । अक्षराधिक्यमार्थम् । दिनेत्यर्थम् प्रकाशनाचकम् । प्रकाशं करोतीति दिवाकरः । दिवाकराय नमः ॥ १० ॥

११] ति० टी०—हरितो दिशोऽभ्यो ध्याप्नोतीति हरिदश्वः, इयमवर्णाश्वः । हरिदशाय नमः । सहस्राप्यनन्तान्यर्चीणि ज्ञानानि यस्य सः । यद्वा सहस्रसंख्याकान्यर्चीणि रश्मयो यस्य । सहस्रार्चिषे नमः । 'सप्तसप्तिः सप्तशीर्षण्याः प्राणा इन्द्रियाणि द्वे चक्षुषी द्वे श्रोत्रे द्वे नासिके वाक्चक्षेति सप्त प्राणाः प्रभवन्ति तस्मात्' इति श्रुतेः । सप्तप्राणानां सप्तिः प्रवृत्तिर्यतः सः । सप्तसंख्याश्वः । 'इयसैन्धवसप्तयः' इति कोशः । सप्तसमये नमः । मरीचिमन्त्रोद्यो गभस्तिमच्छब्देन व्याख्यातः । मरीचिमन्त्रे नमः । अज्ञानलक्षणं तिमिरमुन्मथ्नातीति तिमिरान्मथनः, अन्धकारनाशनश्च । तिमिरोन्मथनाय नमः । शम्भुपर्वगादिरूपं छवमस्माद्रवतीति शंभुः । शंभवे नमः । त्वष्टाति तनकरोति भक्तानामुत्पत्तिप्रलयरूपानथप्रवाहदुःखमिति त्वष्टा, देववर्धकश्च । त्वष्ट्रे नमः । मृतमचेतनमण्डं ब्रह्माण्डं जीवयतीति मार्तण्डः स एव मार्तण्डकः । मार्तण्डकाय नमः । अंशुमान्सर्वव्यापकः । 'अशं व्याप्तौ' इति धातुः । अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः' इति श्रुतेरिति तीर्थः । अंशुमते नमः ॥ ११ ॥

१२] ति० टी०—हिरण्यगर्भः सकलजगदुत्पत्तिस्थितिपत्यकर्ता ब्रह्मविष्णुरक्षरूपो हिरण्यगर्भः । भगवते हिरण्यगर्भाय नम इति द्वादशाक्षरी आदित्यहृदयरहस्यमिति क्तकः । शिशिरः शीतः सुखस्वभावः । शिशिराय नमः । तपनः 'तप ऐश्वर्यं' । स्वभावत एव सर्वेश्वर इत्यर्थः । तपनाय नमः । अहस्करो दिवाकरपण्याय । अहस्कराय नमः । रौतुपदिशति हिरण्यगर्भादिभ्य इति रविः । 'यो वेदांश्च प्रदिशोति तस्मै' इति श्रुतेः । रवये नमः । अग्निः कालाग्रिहो गर्भे यस्य सोऽग्निगर्भः । 'नारायणाद्गुणेऽजायत' इति श्रुतेः । अग्निगर्भाय नमः । दितिर्नाशो न विद्यते यस्याः सादितिर्ब्रह्मविद्या तस्याः पुत्रस्तद्व्यवस्था, आदित्यश्च ।

अदितेः पुत्राय नमः । शं च न च शङ्खः । परमानन्दगगनाभ्येत्यर्थः । शङ्खाय नमः शिशिरं जाह्नवं मन्दबुद्धित्वं नाशयतीति शिशिरनाशनः, हिमनाशकश्च । शिशिरनाशनाय नमः ॥ १२ ॥

१३] ति० टी०—व्योमनाथ आकाशकर्ता । 'आत्मन आकाशः संभूतः' इति श्रुतेः । व्योमनाथाय नमः । तमोभेदी तिमिरोन्मथनपण्याय । तमोभेदिते नमः । ऋगादीनां पारस्ततदुत्पत्तिपन्नतृप्तस्तदेकप्रतिपाद्यः । ऋग्यजुःसामपारगाय नमः । घनाधिका वृष्टिः सकलकर्मफलदानरूपा यस्मात्सः, घना संपूर्णा वृष्टिर्यमादिति च । घनवृष्टये नमः । अपां सात्त्विकानां मित्रेत्यन्तदानेनोपकर्तार्यां मित्रः, जलानामुत्पादकश्च । अपां मित्राय नमः । विन्ध्यं गहनं दुर्गम् । एवंच दुर्गे सौदुर्गे ब्रह्मनाडीमार्गं पुत्रंगमः शीघ्रगता । किं च विन्ध्यवीथी मृगमार्गस्तेन शीघ्रगन्ता च । विन्ध्यवीथीपुत्रंगमाय नमः ॥ १३ ॥

१४] ति० टी०—आतपी आ समन्तात्तपो जगत्तिर्माणसंकल्पः सोऽस्यास्तीत्यातपी । 'तप आलोचने' । आतपिने नमः । मण्डलं किरणसमूहस्तद्वा । यद्वा मण्ड्यतेऽनेनेति मण्डलं कौस्तुभादि तद्वा । मण्डलिने नमः । मृत्युः सर्वमृत्युसंपादकः । 'अमुमाहुः परं मृत्युम्' इति श्रुतेः । मृत्यवे नमः । पिङ्गलः पिङ्गलनाडीप्रवर्तनेन कर्ममार्गप्रवर्तक इत्यर्थः । पीतवर्णश्च । पिङ्गलाय नमः । सर्वतापनः सर्वसंहर्ता । 'तप दाहे' । सर्वतापनाय नमः । कविः सर्वज्ञः, कवयिता च । कवये नमः । विश्वो विश्वरूपः । 'विश्वमेवं पुरुषः' इति श्रुतेः । विश्वस्मै नमः । महानेजः स्वरूपं यस्य । महातेजसे नमः । रक्तः पालनेन सर्वरक्षकः, रक्तवर्णश्च । रक्ताय नमः । सर्वभवोद्भवः सर्वकार्यवर्गोत्पत्तिहेतुः । सर्वभवोद्भवाय नमः ॥ १४ ॥

१५] ति० टी०—नक्षत्रादिनामन्तर्यामितयाधिपः प्रवर्तकः । नक्षत्रग्रहताराधिपाय नमः । विश्वभावनः सर्वोद्भवपण्याय । विश्वभावनाय नमः । तेजसामग्यादितेजसामपि सत्तास्कुर्तिसाधकचिन्मयतेजोरूपः । 'येन सूर्यस्तपति तेजसेदः' इति श्रुतेः । तेजसामपि तेजस्विने नमः । द्वादशात्मन्द्वादशमासस्वरूपः । प्रागनुकान्तसर्ववृत्तिरूपाय दुर्भ्यं नम इत्यर्थः । द्वादशात्मने नमः ॥ १५ ॥

रा० टी०—आदित्य इति । आदिते सर्वं स्वीयतया पृच्छाति आदित्यः छवति साक्षात्परम्परया च कर्मेणि लोकं प्रवर्तयतीति सूर्यः स इदयाकाशं गच्छति अन्तर्यामिद्वारा

व्याप्नोतीति खगः पुष्पाति सर्वमिति पूषा गभस्तिः गभस्ति-
रतिप्रकाशः तद्वात्तु खर्वणसदृशः सप्तधाम्यीकराभः भातुः सर्व-
प्रकाशकः हिरण्यं रेतो यस्य दिवं नित्यकीडामाकरोतीति
दिवाकरः हरितो दिशः अश्नुते इति हरिद्वयः किं च हरेण्ड-
प्रीवस्य देन राज्यप्रदानेन भयति वर्हते किञ्च हरितस्मर्दिशः
अथा यस्य सर्वत्र परिपूर्णं इत्यर्थः सहस्राणि अपरिमितानि
अर्चीणि तेजोसि यस्य सः सप्तभिन्नीपण्यैः चक्षुरादिभिः
सप्तिः संवन्धो यस्य ब्रह्मरन्ध्रनिवासीत्यर्थः किञ्च सप्त समयोवा
यस्य सप्ताधानां नियन्तुर्नियन्तेत्यर्थः हयसैवमस्य इति कोशः
मरीच्यः उपलक्षणतया मरीचिप्रभृतयः सुनयः सन्ति सेवक-
त्वेनास्येति मरीचिमान् तिमिरं मृष्टाविद्यामुन्मयति स्वभ-
क्तानां विनाशयति तिमिरोन्मथनः शं कल्याणं भवति अस्मा-
दिति श्रमुः तद्वति महान्तमपि स्वकीयानामपराधं तत्करोति
न गणयतीत्यर्थः तृष्टासूतमण्डं ब्रह्माण्डं कायति शब्दयति स्व-
पाकृत्या चैतन्यमुत्पादयतीत्यर्थः अंशुमान् स्वप्रकाशद्वारा
सर्वत्र परिपूर्णः हिरण्यो हिरण्यगर्भो गर्भो बालक इव यस्य
शिशिरः सर्वतापरहितत्वात् नित्यं नित्यं विलक्षणशैत्यवि-
शिष्टः तपनः नित्यं सदैवर्षविशिष्टः अहो दिवसस्य तदुपल-
क्षितकालमात्रस्य करः प्रवर्तकः न रविः प्रकाशको यस्य स्वयं-
प्रकाश इत्यर्थः किञ्च रौति ब्रह्मादिभ्योऽप्युपदिशति स रविः
अग्निः कालाग्निः सोऽहः गर्भो यस्य अदितेः पुत्रः उपेन्दो
स्वभ्योऽप्युपदिशति नियामक इत्यर्थः नित्यं कल्याणमयानि
शानि इन्द्रियाणि यस्य शिशिरं ज्ञानं नाशयतीति शिशिस्ता-
नानां व्योमवत् व्यापको नाथः स्वाभित्वं यस्य तमसः अजानस्य
भेदी स्मृतमात्रत्वेन विघातकः कर्मजुस्मापारेस्तत्र नि-
ष्णातेरित्यर्थः वैराग्येते सः पवनवृष्टिदानवपरंपरा यस्य अपां
तिपया शक्तिरहितानां मित्रे मित्रं विन्ध्यवीथ्यां सुवह्नुमाः
यानराः यस्य आतपी सर्वविषयकज्ञानवान् मण्डली मण्डस्य
सर्वभूषणम्यालं ग्रहणं तद्वात्तु मृत्युः मृत्योरपि विघातकः
पिङ्गलः पिङ्गलादिनाडीप्रवर्तकः संघर्षां रिपूणां तापनः कविः
इच्छामात्रेण गणपयादिनिर्माता विश्वः सकलब्रह्माण्डनिवृत्ता
अत एव महातेजाः रक्तः सर्वविषयकप्रोत्तिमान् सः अग्नौ
ब्रह्मा तस्याप्युद्भूतो यस्मात् अत एव नक्षत्रादीनामग्नयः अत
एव विश्वेषु भावनापालनाद्यर्थं चिन्तनं यस्य अत एव तेज-
सामपि तेजस्यी युस्त्वं तस्मै ते त्वयं नमः द्वादशायाम्
द्वादशमासकात् इत्यर्थः आत्मा देवो यस्य तत्सम्बोधनं किञ्च
द्वादशानामादित्यानामात्मा नियन्ता तत्सम्बोधनम् श्लोकपटु-
मेकान्वयी ॥ १०-१५ ॥

गो० टी०—एवमादित्यस्वरूपमुपदिश्य तद्विषयमादित्य-
हयसैवमस्य उपदिशति—आदित्यः सवितेत्यादिना लोक-
माक्षिण इत्यन्तेन । तत्र आदित्यादिप्रथमान्तपदेभ्यु त्वंपद-
मध्याहार्यम् । अदितेरपत्यत्वेनावतीर्णं आदित्यः । “दित्यादि-
त्यादित्यपत्युत्तपदाण्यः” इति ण्यप्रत्ययः । अदितेः अख-
ण्डताया भूमेरयं पतिरित्यादित्यः । सृते जगदिति सविता ।

स्रवति प्रेरयति जनान् कर्मणीति मयः । “ए, प्रेरणे”
इति धातोः “राजस्यसूर्ये” इति निपातनात् क्यप्प्रत्ययो
रुडामगमः ॥ खे गच्छतीति खगः । लोकोपकारार्थमाकाशे
संचरन्नित्यर्थः । वर्षेण पुष्पाति जगदिति पूषा इववृक्षवि-
त्यादौ निपातितः । गभस्तयः किरणाः अस्य सन्तीति गभ-
स्तिमान् । खर्वणसदृशः खर्वणवर्णः । “हिरण्यमभ्रहिरण्य-
केन आप्रणत्वात् सर्व एव खर्वणं” इति श्रुतेः । भातीति
भातुः । “दाभाभ्यां डः” इति वुप्रत्ययः । हिरण्यं रेतो
यस्य स हिरण्यरेताः हिरण्यवज्रह्राण्डकतैत्यर्थः । अक्षराधि-
क्यमापन्वान् । दिश करोतीति दिवाकरः । दिवा अक्षि-
प्राणिनः चेष्टां करोतीति वा दिवाकरः । हरितः इयामा
अथा अस्य सन्तीति हरिद्वयः । सहस्राधिः सहस्रकिरणः ।
सप्तनामा सप्तिभ्यो यस्यासौ सप्तसप्तिः । “एको अथो उहति
सप्तनामा” इति श्रुतेः । मरीचयोऽप्य सन्तीति मरीचिमान् ।
प्रकाशवानित्यर्थः । तिमिराण्युपलब्धानतीति तिमिरोन्मथनः ।
शं खलं भयत्यस्मादिति शंभुः । “वृप्रकरणं भित्तद्वादिभ्य
उपसंख्यानम्” इति डः । सर्वाणि रूपाणि त्ववति तन-
करोतीति त्वष्टा सर्वसंसारक इत्यर्थः । धृतेऽप्ये जातो मार्तण्डः
सर्वसंसारं तन्मृष्टये पुनः प्रादुर्भूत इत्यर्थः । अंशवोऽस्य सन्ती-
त्यंशमान् । प्रकाशमान इत्यर्थः । हिरण्यं हिरण्यमाण्डम् ।
“तदण्डमभवद्देवं सहस्रांशुसप्तप्रभम्” इति स्मृतेः । तस्य
गर्भो हिरण्यगर्भः । ब्रह्माण्डादुत्पत्तीत्यर्थः । यद्वा हिरण्यं
हितम्गर्णयं गर्भनन्दःकरणं यस्यासौ हिरण्यगर्भः । तापत्रय-
नाशानां विश्वमस्थानत्वान्निष्ठशिरः । तपतीति तपनः । भासः
करोतीति भास्करः । रूपते नृतये सर्वैरिति रविः । “अच
हः” इतीप्रत्ययः । दिवा अग्निगर्भं यस्यामाग्निरगर्भः ।
“उपयन्तं दारादित्यमग्निमुसमारोहति” इति श्रुतेः । अदितेः
पुत्रः अदितेः पुत्रत्वेनावतीर्णः । शाम्यति स्वयमेव सायंकाल
इति शङ्खः । “शमेः सः” । शिशिरं हिमं नाशयतीति
शिशिरनाशनः । व्योमो नाथो व्योमनाथः । तमः राहुं भेत्तुं
गोलमस्यातीति तमोभेदी । कर्मजुस्माभां पापं गच्छतीति
कर्मजुःस्मापारगः । “कर्मिः पूषां दिशि देव ईषते ।
यज्वेदं तिष्ठति मध्ये अहः । सामवेदनास्यमये महीधने ।
वेदेऽजस्यस्त्रिभिर्गति सर्वेः” इति श्रुतेः । वना दृष्टिर्यस्यादसौ
वतदृष्टिः । “अग्ने प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते ।
आदित्याज्ञापने दृष्टिरेष्टमं ततः प्रजाः” इति स्मृतेः । अत
यथापि मित्रः पुष्टिद्वलमापमे । दक्षिणाग्ने विन्ध्यो वीथी
संचरन्मित्रेस्वामी विन्ध्यवीथिः । इवं यथा तथा गच्छ-
तीति सुवह्नुमाः । विन्ध्यवीथीपुत्रद्वय इत्येकपदत्वेन पांडे
विन्ध्यवीथी गगनमार्गः आतपोऽस्यास्तीत्यातपी । मण्डलं हृता-
काग्रे बिम्बोऽस्यास्तीति मण्डली । मृत्युः विरोधिविवर्तकः ।
उदयसमये विह्वलवर्णत्वात् पिङ्गलः । सर्वांनपि मध्याह्ने ताप-
यतीति सर्वतापनः । कविः पण्डितः व्याकरणदिसर्व-
शास्त्रप्रवर्तक इत्यर्थः । विश्वः विश्वनिर्वाहकः । महान्ति तेजोसि

नमः पूर्वाय गिरये पश्चिमायादये नमः । ज्योतिर्गणानां पतये दिनाधिपतये नमः ॥ १६ ॥
जयाय जयभद्राय हर्यश्वाय नमो नमः । नमो नमः सहस्रांशो आदित्याय नमो नमः ॥ १७ ॥
नम उग्राय वीराय सारङ्गाय नमो नमः । नमः पद्मप्रबोधाय प्रचण्डाय नमोऽस्तु ते ॥ १८ ॥
ब्रह्मेशानाच्युतेशाय सूर्यायादित्यवर्चसे । भास्वते सर्वभक्षाय रौद्राय वपुषे नमः ॥ १९ ॥

यस्य स महातेजाः । रक्तः सर्वेष्वनुरक्तः । सर्वेषां भवः संसारः उद्भवत्यस्मादिनि सर्वभजोद्भवः । नक्षत्राणां ग्रहाणां ताराणां चाधिपः । विश्वं भावयति स्थापयतीति विश्वभावनः । तेज-सामग्रादीनां तेजसामपि तेजस्वी प्रशस्ततेजाः । द्वादश आत्मानो मृतयो यस्य स द्वादशात्मा । ते च दर्शिताः स्मृतौ-
“ इन्द्रो धाना भगः पूषा मित्रोष वरुणोर्वसा । अर्चिर्विवस्वान् त्वष्टा च सविता विष्णुरेव च इति । एवंभूतस्त्वमसि अत-स्तुभ्यं नम इति योजना ॥ १०-१९ ॥

१६] ति० टी०-पूर्वाय गिरये । नदस्तथाभिण इत्यर्थः । पूषाय गिरये नमः । एवं पश्चिमायादये इति । पश्चिमायादय नमः । ज्योतिर्गणानां पतये । नक्षत्रग्रहहाराधिपपयायः । ज्योतिर्गणानां पतय नमः । दिनाधिपतय इति दिवाकर-पयायः । दिनाधिपतये नमः ॥ १६ ॥

गो० टी०-सर्पमण्डलवर्तिपरमात्मबुद्धिः पर्वतादिष्वपि कर्तव्येति बोधयन्नाह-नम इति ॥ १६ ॥

गो० टी०-नमः पूर्वायेत्यादिलोकपद्मकमेकान्वयम् । पूर्वाय गिरये पूर्वभागस्थगिर्युपलक्षिताय । पश्चिमे गिरये प-श्चिमभागस्थपर्वतोपलक्षिताय जयाय उपासकानां जयकराय । जयतीति जयः जयी तस्मा इति वा । जयभद्राय जयभद्रयोः प्रदात्रे । हर्यश्वाय इयामाशाय । अत्र स्तुतित्वान्न पुनरुक्ति-भित्त्या आदरातिशयेन नमःशब्दस्य द्विरुक्तिः । उग्राय अतुपासकानामुग्राय । विविधमीरयति प्रेरयति प्राणिनश्च-यतीति वीरः तस्मै सारं शीघ्रं गच्छतीति सारङ्गः तस्मै । एकेन निमिषार्धेन त्रिसहस्रयोजनं गच्छतीति पुराणप्रसिद्धिः । ब्रह्मे-शानाच्युतेशाय ब्रह्मेशानाच्युतानां सृष्टिसंहारस्थितिकर्तृणामी-शाय । परब्रह्मरूपत्वेन स्तुयते “ असावादिभ्यो ब्रह्म ” इति श्रुतिः अथवा ब्रह्मेशानयोः ब्रह्मरुद्रयोः अप्रच्युतेन अच्युत-मित्यन्ता । सर्वोपस्त्वपि पालक इत्यर्थः । वेदापहारगुरुपातक-नैत्यपीडायापद्भिर्मोचनमहिष्कलप्रदातेत्यर्थः । ब्रह्मेशायाच्युत-ेशायेत्यपि पाठः तस्मै । आदित्यरूपं वर्चो दीप्तिर्यस्य तस्मै आदित्यवर्चसे । भा अस्यास्तीति भास्वान् तस्मै । सर्वभक्षाय सर्वसंहर्त्रे अत एव तस्मिन्समये रौद्राय वपुषे । तमः अन्ध-कारं हन्तीति तमोघ्नः । आश्रितशत्रून् हन्तीति शत्रुघ्नः । अमितः अपरिच्छिन्नः आत्मा स्वरूपं यस्यासौ अमितात्मा । कृतघ्नं हन्तीति कृतघ्नघ्नः । देवाय दीप्पमनाय । तप्तचामीकराय हिरण्यवपुषे । वक्ष्ये अग्निरूपेण हव्यवाहनाय । विं जगत् कर्म कर्तव्यं यस्य तस्मै विश्वकर्मणे । सर्वजगत्कर्त्रे इत्यर्थः ।

लोकसाक्षिणे लोकानां जनानाम् अन्तर्गामितया उद्भूतदुष्कृत-कर्मसाक्षिणे ॥ १६-२१ ॥

१७] ति० टी०-जयाय ब्रह्मलोकान्तसकलजयप्रदाय, जयाख्यब्रह्मरूपालम्ब्यते च । जयमूर्तये नमः । जयभद्राय ब्रह्मलोकादिजयप्राप्तये यद्गदं भूमानन्दस्तदात्मकाय, जयभद्रा-ख्यद्वितीयद्वारपालमूर्तये च । जयभद्राय नमः । इमावेव शापवशतोऽवतीर्णौ रावणकुम्भकर्णौ । हर्यश्वा हरिदशपयायः । हर्यश्वाय नमः । सहस्रांशो इति सहस्राक्षिःपयायः । सहस्रम-नन्ता जीवा अंशार्शोऽशा यस्य सः । ‘ममैवांशो जीवलोकं जीवभूतः’ इति स्मृतेः । सहस्रांशवे नमः । आदरातिशयाय नमःशब्दस्य द्विरुक्तिः । आदित्येति नाम्नः प्राधान्यबोधनाय तस्य द्विरुक्तिः । आदित्याय नमः ॥ १७ ॥

गो० टी०-जयेति । सहस्रांशो स्वशरीरभूतमर्ममण्डलद्वा-रानेककिरणविशिष्टजयभद्राय विजयकल्याणमयाय अत एव जयाय सकलजयहेतवे हरिवानरोधो यस्य तस्मै आदित्याय अदित्यमण्डलवर्तिने नमः ॥ १७ ॥

१८] ति० टी०-उग्रायेन्द्रियप्रवर्तने प्राहकाय, रुद्ररूपाय च । उग्राय नमः । वीरायेन्द्रियप्रवर्तने स्वतन्त्राय, विपुलं हारक्षमपराक्रमयुताय च । वीराय नमः । सारं प्रणवस्तत्प्र-तिपादाय । सारंगाय नमः । पद्मं हृदयकमलं बाह्यं च पद्मं तद्बोधकाय । पद्मप्रबोधाय नमः । प्रचण्डाय सर्वसमर्थोपा-तिकोपनाय च । प्रचण्डाय नमः ॥ १८ ॥

गो० टी०-नम इति । उना शम्भुना प्रियते स्वसेव्यत्वेन ज्ञायते इत्युच्यते तस्मै वीराय महाबलाय किञ्च विषं सकललो-कध्यापनशक्तिं राति स्वभक्तेभ्यो ददाति तस्मै किञ्च विं पश्विणं जटाघुपमित्यर्थः इत्येते तत् कृत्यार्थं प्राप्नोति सारङ्गाय पाङ्क्तिविचित्रानेकशृङ्गसारणव्याघ्रादिविशिष्टाय पद्मस्य बहिरन्तः-कमलस्य प्रबोधाय प्रचण्डाय चण्डिकाया अपि नियामकाय ते नमः ॥ १८ ॥

१९] ति० टी०-ब्रह्मेशानाच्युतानां सृष्टिसंहारस्थितिकर्तृणामीशाय स्वाभिने । ‘सृष्टिस्थित्यन्तकरणौ ब्रह्मविष्णु-शिवस्त्रिमकाम् । स संज्ञां याति भगवानेक एव जनार्दनः ॥’ इति स्मृतेः । प्रातरादौ ब्रह्माच्युतेशानश्च । ब्रह्मेशानाच्युतेशाय नमः । सूरः सूर्यपयायः । सूराय नमः । आदित्यस्यान्तरं वर्चो ज्ञानं तदुपाय । आदित्यवर्चसे नमः । भास्वते चिद-चित्प्रकाशवते । भास्वते नमः । सर्वभक्षाय सर्वं विषयजातं भक्षयतीति सर्वभक्षस्तस्मै । ‘यस्य ब्रह्म च क्षत्रं बोधो भवत

तमोग्राय हिमग्राय शत्रुग्रायाभितात्मने । कृतग्रग्राय देवाय ज्योतिषां पतये नमः ॥ २० ॥
 तप्तचामीकराभाय हरये विश्वकर्मणे । नमस्तमोभिनिग्राय रुचये लोकसाक्षिणे ॥ २१ ॥
 नाशयत्येष वै भूतं तमेव सृजति प्रभुः । पायत्येष तपत्येष वर्पत्येष ममस्तिभिः ॥ २२ ॥
 एष सुप्तेषु जागर्ति भूतेषु परिनिष्ठितः । एष चैवाग्निहोत्रं च फलं चैवाग्निहोत्रिणाम् ॥ २३ ॥
 देवैश्च क्रतवश्चैव कतूनां फलमेव च । यानि कृत्यानि लोकेषु सर्वेषु परमप्रभुः ॥ २४ ॥

ओदनं' इति श्रुतेः । सर्वभक्षाय नमः । रुद्रः खं तन्मूलो राग-
 द्वेयो तन्मूलज्ञानं च विद्रावयतीति रुद्रस्तस्येदं गौत्रम् ।
 अज्ञानसंहारसमर्थज्ञानाकारान्येन्यर्थः । गौत्रपुरुषे नमः ॥ २० ॥

२०] ति० टी०-तमोग्रहिमग्रां निमिगेन्मथनशिशि-
 नाशनपर्यायौ । तमोग्राय नमः । हिमग्राय नमः । शत्रुग्राह-
 भायः निजतत्त्वभगवदनुसंधानजमौक्येन तस्य शान्तानाम्य
 हन्ता, रिपुकृष्णगदाविहन्ता च । शत्रुग्राय नमः । अमिता-
 त्मने कालदेशपरिच्छेदरहितस्वरूपाय । अमितात्मने नमः ।
 कृतग्रग्राय कृतं चेतनस्वरूपं भगवत्कृतमुपकारं प्रति
 विस्मरन्ति ते कृतग्रा भगवद्विमुखा अज्ञाः संसारिणस्तापं
 सागनर्थप्रापणेन हन्ति तादृशाय । कृतग्रग्राय नमः । देवाय
 चिदानन्दज्योतिस्वरूपाय । अजानतकृत्यस्य निजोदयेन प्र-
 वर्तनशोभय । देवाय नमः । ज्योतिषां पतये इति ज्योतिष-
 णां पतये इत्येतत्पर्यायः । ज्योतिषां पतये नमः ॥ २० ॥

गो० टी०-ब्रह्मेति । ब्रह्मेशानाच्युतानामुत्पत्तिप्रत्यपा-
 लनकर्तृशामीशाय स्वामिने भास्वते सर्वप्रकाशकं अत एव
 सर्वभक्षाय रुद्रादिद्वारा प्रलयकृते श्रुतिव्यस्य ब्रह्म च उभे च
 उभे भवत ओदनः अत एव गौत्राय भयङ्करं वपुर्वस्य तस्मै ॥ १९ ॥

गो० टी०-तम इति । तमोग्राय सर्वद्वारान्तकारविना-
 शनाय अत एव हिमग्राय अमितः परिच्छेदबुमयकः आत्मा
 शरीरं यस्य कृतग्रग्राय कृतग्रानां विनाशकाय नमः ॥ २० ॥

२१] ति० टी०-तप्तचामीकराभाय सुवर्णसदृशायैव
 तत्पर्यायः । तप्तचामीकराभाय नमः । हृन्वशेषमजानं
 तत्कार्यं चेति हरिस्तस्मै । हरये नमः । विश्वं सर्वं कर्म यस्य
 तस्मै । 'सर्वकमां सर्वकामः' इति स्मृतेः । विश्वकर्मणे नमः ।
 तमोभिनिष्ठस्तमोभिनिष्ठपर्यायः । तमोभिनिष्ठाय नमः । रुचये
 चिद्विज्ञानदीप्तिमते । रुचये नमः । लोक्यत इति लोको हृदय-
 प्रपञ्चतत्साक्षिणे साक्षात्तद्वे, लोकानां पापपुण्यकर्मसाक्षिणे
 च । लोकसाक्षिणे नमः ॥ २१ ॥

गो० टी०-तम इति । तप्तचामीकराभाय दुतसुवर्णपर्याय
 हरये पुनर्वसुप्रादुर्भूताय विश्वं साक्षात् परम्परया चर्याप्तं कर्म
 क्रिया यस्य तमस्तः अज्ञानस्य अभिनिष्ठाय स्वगुणद्वारा निवर्त-
 काय रुचये सर्वप्रीतिविषयीभूताय लोकसाक्षिणे नमः ॥ २१ ॥

२२] ति० टी०-एष इत्युक्तार्थः । भूतं प्रपञ्चं प्रतिष्ठति
 नाशयति भूतं प्राणिजातं तत्तदायुरन्ते नाशयति स्वदिनान्ते
 च नाशयति तेन । भूतनाशाय नमः । तमेवोक्तमवोक्तभूतं

नाशयति । देवादि च सृजति । सतस्यैव तपः । प्रभुः प्रकर्षण
 स्वायत्तिभेदेन सकलप्रपञ्चान्मना भावीति प्रभुः, सकलप्रप-
 णस्य साक्षादधिष्ठाना च । प्रभवे नमः । पायति शोषयति
 गमस्तिभिः । पायते नमः । तपति नाशयति । तपते नमः ।
 तपति सृजति । तपते नमः ॥ २२ ॥

गो० टी०-किंवा व्यापकत्वमात्रं दर्शयताह-नाशयती-
 त्यादिभिः । एषः सर्वमण्डलमध्यस्थः परमात्मा भूतं प्राणिजातं
 नाशयति रुद्रादिद्वारा विनाशयति ते भगवणे एव सृजति एव
 एव पायति शोषयति तामयतीत्यर्थः किञ्च पा पातनार्थं इति
 प्रकृत्या विष्णोः प्राणोर्लोक्यः इति एवमणकार्यस्यास्मिन्-
 स्तत्र यथा युक्तं सञ्ज्ञापूर्वकविपरिनिष्ठत्वाद्गुणाभावाः ॥ २२ ॥

गो० टी०-एतमादिभ्यस्तदयमुपरिस्थ पुनरपि तत्प्रति-
 पादयन्नां स्तोत्रे-नाशयतीत्यादिना लोकायनेन । भव-
 तीति भूतं तज्जु नाशयति महाफलये एतत्तदेव सृजति ।
 तस्यैवकारणित्वेन प्रभुः पातकः । पातकत्वमेव पण्डयति-
 पायतीति । पायति शोषयति । 'पाय' शोषणे' इति धातुः ।
 एव इति । सुप्तेषु भूतेषु प्राणिषु परिनिष्ठितः सन्तर्पामित्येव
 स्थितः जागर्ति । सकलप्रपञ्चसकलप्रपञ्चायाह-एव इति ।
 वेदेष्वन्वमाह-वेदा इति । सर्वकर्मसमाग्राहमाह-कृतव
 इति । कृतकलपदसमाह-कृतवर्तिनि । लोकि लोकमण्ड-
 लपदस्यमाह-यान्तिनि । तेषानिनि शेषः । सर्वैः स्यान्महो
 रगिण्य प्रभुर्नियन्ता ॥ २२-२४ ॥

२३] ति० टी०-एव कर्मण्य सुप्तेषु पतये स्वयमनपरतज-
 नितित्वविशेषो जागर्ति । निजमण्डलजानः प्राणिषु सुप्तेषु
 तदयोचरदेशेभ्य स्वमण्डले जागर्ति च । सुप्तेषु जाग्रते नमः ।
 भूतेषु परिनिष्ठितोऽनर्थाभितया स्थितः । भूतेषु परिनिष्ठिताय
 नमः । अत्रापः पञ्चान्द्रव्यक्षणाः पञ्चावयवेषु । तेन होमगन्त-
 द्विपयाचयवरूपः । अग्निहोत्राय नमः । अग्निहोत्रिणां बाह्या-
 भ्यन्तराग्निहोत्रासुतृणां प्राप्यैव यन्मार्गापर्यवर्त्तये फलं तत्प्र-
 दद्व । अग्निहोत्रिणां फलदाय नमः ॥ २३ ॥

गो० टी०-एव इति । भूतं प्रपञ्चं सृष्टुः परिनिष्ठितः
 निशामकतया सर्वं पूर्णः एव एव जागर्ति एव एवाग्निहो-
 त्रादि ॥ २३ ॥

२४] ति० टी०-देवाः कतूद्देवा अथैवमव एकादश रुद्रा
 इत्यादि क्रमेणोपरिष्ठाभ्युपविष्टदेवाः । कृतवः मोमाद्यन्वेषा-
 न्ताः । कृतकलं श्रुत्युक्तं स्वर्गादि किं च सर्वेषु लोकेषु प्राणिषु

एनमापत्सु कृच्छ्रेषु कान्तारेषु भयेषु च । कीर्तयन्पुरुषः कश्चिन्नावसीदति राघव ॥ २५ ॥
 पूजयस्वैनमेकाग्रो देवदेवं जगत्पतिम् । एतन्निगुणितं जप्त्वा युद्धेषु विजयिष्यति ॥ २६ ॥
 अस्मिन्क्षणे महाबाहो रावणं त्वं जहिष्यसि । एवमुक्त्वा ततोऽगस्त्यो जगाम स यथागतम् ॥ २७ ॥
 एतच्छ्रुत्वा महातेजा नष्टशोकोऽभवत्तदा । धारयामास सुप्रीतो राघवः प्रयतात्मवान् ॥ २८ ॥
 आदित्यं प्रेक्ष्य जप्त्वेदं परं हर्ममाप्तवान् । त्रिराचम्य शुचिर्भूत्वा धनुरादाय वीर्यवान् ॥ २९ ॥
 रावणं प्रेक्ष्य हृष्टात्मा जयार्थं समुपागमत् । सर्वयत्नेन महता ह्येतस्तस्य वधेऽभवत् ॥ ३० ॥

अथ रविरवदन्निरीक्ष्य रामं मुदितमनाः परमं प्रहृष्यमाणः ।

निशिचरपतिमंक्षयं विदित्वा सुरगणमध्यगतो वचस्त्वरेति ॥

॥ ३१ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे पञ्चोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०५ ॥

यानि कृत्यानि क्रियास्तत्साधनानि च कल्पियन्मानसमिदा-
 ज्यपञ्चादीनि तैर्निजभक्तव्रिजानां संघर्षे परमप्रभुः परम-
 समर्थः । परमसमर्थस्य भगवते वक्ष्यते नमः । एवं पञ्चविंशत्य-
 षोडशतसंख्या भगवत्पूजार्हस्यनाममन्त्रा इति कतकः । सर्व-
 देवात्मको शेषः ' इत्यारभ्य ' लोकसाक्षिणः ' इत्यन्ताष्टोत्तर-
 शतसंख्या एवादित्यहृदयस्तोत्रनाममन्त्रा इति तीर्थः ॥ २४ ॥

रा० टी०-नन्वेकत्र स्थितस्य कथं सर्वोत्तमकल्पमित्यत
 आह देवा इति देवादयः लोकेषु यानि कृत्यानि तेषु सर्वेषु परमः
 प्रभुः परमनियन्ता एव एवेति शेषः तथा च श्रुतिः । कर्तृत्वं
 करणत्वं च स्वभावश्रेतना धृतिः । यत्प्रसादादिमे सन्ति न सन्ति
 यदुपेक्षया ॥ एतेन नदायत्तत्वनन्तत्वावधारस्येति सूचितम् ॥ २४ ॥

२५] ति० टी०-एवं कथितस्य स्तोत्रस्य कल्पाह-
 एनमिति । आदित्यहृदयस्त्वं कीर्तयन्नापदादिषु कश्चिदपि
 द्विजो नावसीदति न दुःखनिमग्नो भवति । यद्वैनमादित्य-
 हृदयार्थभूतं सर्वमापदादिनिमित्तेनैकेनाममन्त्रैर्विशिष्य कीर्त-
 यन्नुपव्राजसीदति अत्रापदकालमृग्यः कृच्छ्रे ज्वरादिदुःखम्,
 भयं चोरादिनिमित्तम् ॥ २५ ॥

रा० टी०-एनमिति । एवं परमात्मानं कीर्तयन् सन्
 कश्चित्पुरुषो नावसीदति ॥ २५ ॥

गो० टी०-इदानीं तत्तत्राय कल्पाह-एनमिति ।
 कृच्छ्रेषु कष्टेषु । कान्तारं दुर्गममार्गम् । भयेषु भयहेतुषु सत्यं
 कश्चिदित्यविकारनियममात्रो दर्शितः ॥ २५ ॥ २७ ॥

२६-२७] ति० टी०-यदेतत् पूजयस्वैनमादित्यहृद-
 यार्थम् । देवदेवं देवानां प्रधानं ब्रह्माणामपि देवमुपागम्य ।
 जगतां जनिमृतिरक्षिणां पुरादिदेवकानां संसारमात्रस्य च
 पतिम् । एतदादित्यहृदयं स्तोत्रं त्रिगुणितं संजातत्रिगुणं यथा
 तथा जप्त्वा विजयिष्यति विजयति सिपूजन इति शेषः २६ ॥ २७ ॥

रा० टी०-पूजयस्वेति । एतत्स्तोत्रं त्रिगुणितं त्रिगुणं
 त्रिवारं जप्त्वा एवं पूजयस्व अत एव युद्धेषु विजयिष्यसि
 विजेष्यसे ॥ २६ ॥

रा० टी०-विजयं कारणमाह-अस्मिन्निति । रावणं
 त्वं जयिष्यसि हनिष्यसीत्यर्थः एवमुक्त्वा अगस्त्यो यथागतं
 जगाम ॥ २७ ॥

२८] ति० टी०-नष्टशोको नष्टो रावणविषयचिन्तारूप-
 शोको यस्य सः ॥ २८ ॥

रा० टी०-एतदिति । नष्टः नित्यं निवृत्तशोको यस्य स
 रामः एतच्छ्रुत्वा सुप्रीतोऽभवत् अत एव धारयामास ॥ २८ ॥

गो० टी०-एतच्छ्रुत्वेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । त्रि-
 राचम्येत्याचमनमायाचमनस्याप्युपलक्षणम् । धारयामास
 जप्त्वेत्येव आदित्यहृदयमिति शेषः ॥ २८ ॥ २९ ॥

२९-३०] ति० टी०-इदं शीघ्रसिद्धिकरं स्तोत्रं जप्त्वा
 हृष्टात्मा प्रातर्बुद्ध्यायागतं रावणं प्रेक्ष्य जयार्थं मनसा भग-
 वन्तमगमद्भयातवान् ॥ २९ ॥ ३० ॥

रा० टी०-आदित्यमिति । परं हर्ममाप्तवान् रामः
 त्रिराचम्य आदित्यं प्रेक्ष्य त्रिजप्त्वा आदित्यहृदयमिति शेषः
 धनुरादाय रावणं प्रेक्ष्य युद्धाय समुपागमत् महता सर्वप्रयत्नेन
 उपलक्षितस्य तस्य रावणस्य वधं धृतः कृतनिश्चयोऽभवत् श्लोक-
 द्वयमेकान्वयि ॥ २९ ॥ ३० ॥

गो० टी०-रावणमिति । युद्धाय युद्धं कर्तुम् । "तुमर्थाय
 भावयचनात्" इति चतुर्थी । सर्वयत्नेन सर्वप्रकारेण यत्नेन ॥ ३० ॥

३१] ति० टी०-अथ रवी रामं निरीक्ष्य निजाचरपति-
 संग्रामं तत्कालं विदित्वा स्वलीलामूर्त्यां सुरगणमध्यगतः
 मन्माधाल्लरेति वचोऽब्रुवत् ॥ ३१ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामोये रामायणतिलके वाल्मीकीय
 आदिकाव्ये युद्धकाण्डे पञ्चोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०५ ॥

रा० टी०-अथेति । सुरगणमध्यगतो रविः निशिचरप-
 तिसंक्षयं तत्कालं विदित्वा ज्ञात्वा त्वरेति वचः रामं निरी-
 क्ष्याब्रुवत् ॥ ३१ ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणव्याख्याने रामायणशिरो-
 मणौ युद्धकाण्डे षष्ठिकश्चतुर्थतमः सर्गः ॥ १०६ ॥

पञ्चत्तरशततमः सर्गः ।

ततो रामरावणयोः सङ्ग्रामं द्रष्टुकामाः गन्धर्वगन्धर्वयो देवा आगतास्तत्र रामजयशंसिनो रावणस्याशुभावहाश्च महोपाताः प्रादुर्बभूवुस्तदा रामः सोत्सादो युद्धेऽधिकं विक्रमं दर्शयामास ।

सारथिः स रथं हृष्टः परसैन्यप्रवर्षणम् । गन्धर्वनगराकारं समुच्छ्रितपताकिनम् ॥ १ ॥

युक्तं परमसंपन्नैर्वाजिभिर्द्वेमालिभिः । युद्धोपकरणैः पूर्णं पताकाध्वजमालिनम् ॥ २ ॥

ग्रसन्तमिव चाकाशं नादयन्तं वसुंधराम् । प्रणाशं परसैन्यानां स्वसैन्यस्य प्रवर्षणम् ॥ ३ ॥

रावणस्य रथं क्षिप्रं चोदयामास सारथिः । तमापतन्तं सहसा स्वनयन्तं महाध्वजम् ॥ ४ ॥

रथं राक्षसराजस्य नरराजो ददर्श ह । कृष्णवाजिसमायुक्तं युक्तं रौद्रेण वर्चसा ॥ ५ ॥

दीर्घमानमिवाकाशे विमानं गृध्रवर्चसम् । तद्विपताकागहनं दक्षितेन्द्रायुधप्रभम् ॥ ६ ॥

शरधारा विमुञ्चन्तं धारधरमिवाभ्युदम् । स हृष्टा मेघसंकाशमापतन्तं रथं रिपोः ॥ ७ ॥

गो० टी०—अथेति । प्रहृष्टमाणाः प्रहृष्टयन् । युद्धकित इति यावत् । निशिचरपतिरिति । “तत्पुरुषे कृति बहुलम्” इति सप्तम्या अलुक् । रविः आत्मानं गन्तुं नन्तं रामं निरीक्ष्य मुदितमनाः स्तोत्रेण संतुष्टमनाः प्रहृष्टमाणाः सन्, निशिचरपतेः संशयं विदित्वा अलुगृह्य स्रगणमभ्यगतः सन्, तत्र रावणवशं प्रति त्वरस्त्वैति वचोवदत् । अत्र स्रगणमभ्यगत इत्यनेन युद्धदर्शनायै स्वमण्डलादवतीर्य रामसमीपे गगदे स्थित्वा स्तोत्रफलमलुहृतीकवानित्युच्यते । नन्तरत्र ब्रह्मरुद्रादयः सर्वे एकवाक्यतया भवाश्रायणो देव इत्यादिना विष्णोर्व्य सर्वस्मान् परत्वं महता यन्त्रेण प्रतिपादितवान्, अत्र सर्वस्वैव सर्वोन्निगत्वमुच्यते, कथमिदं संगच्छते उच्यते यथा मनु-विश्रयामादिपुत्रस्य परतया प्रतिपादनेषु तदन्तर्गमिष्येव परमात्मनि मनुविश्रयास्तात्पर्यमिति तदारण्यो ब्रह्मर्षीमा-सरायामुक्तवान् तथास्य मन्त्रग्यादित्वान्तर्गमिष्येतया सर्वमिदं संगच्छते । नारायणपरत्वं शुषक्रमप्रभृन्नापसंहारम-विवादमिति पूर्वमेव बहुलं प्रतिपादितम् । ब्रह्मशाना-युक्तेर्भाय-न्येतदपि सुर्विषयस्य परमात्मजन्मत्वादुपपत्तये । अयं च संगः केचिन्तं कौशिल्यं न दृश्यते । उदारिणा न व्याख्यातव्यम् । आरम्भात्प्रभृतिप्रत्यक्षप्रतिपादितनारायणपरत्वविक्रमं चात्र प्रतिपादितं स्वयंपरत्वम् । अस्मिन्ना काण्डे विजयनगरतैरगां उदारिणा गणिताः एतदन्तर्भावे एकविंशदुत्तरशतसंज्ञास्मिन् गणिता भवेयुः ॥ ३१ ॥

इति श्रीयोगविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्यान-युद्धकाण्डव्याख्याने सतीत्तरशततमः सर्गः ॥ १०७ ॥

१] ति० टी०—स सारथी रावणस्य सारथिर्दृष्टः मनुच्य-मानगुणं रथं चोदयामासेत्यन्वयः । गन्धर्वनगराकारं तद्वत्-अर्थदर्शनम् ॥ १ ॥

रा० टी०—रामरावणयोर्बुद्धमेवाह—सारथिरित्यदिभिः ।

परसैन्यप्रवर्षणं गन्धर्वनगरवदाकारं यस्य अन्याभर्यमित्यर्थः समुच्छ्रित्वा वा पताका तद्वन्तं रथमथोक्त्य सारथिर्दृष्टो बभू-वेति शेषः ॥ १ ॥

गो० टी०—अथ रावणदुर्निमित्ताभिः—स रथमित्यादि-साधुश्लोकवर्णनं कान्तव्यम् । अत्र द्वितीयसारथिपत्तः अनेक-विशेषणमप्युच्यते । पूर्वात्ताविरमरणाय । गन्धर्वनगराकारं गन्धर्वनगरमदृष्टम् । तद्वत्तन्मुक्तं मिहिरेण—चित्रपूर्णं चित्रक-पत्राकारमुदगोपुत्रम् । अलुक्कृतमनेकाभैर्वितानाजजतोरणैः । गन्धर्वनगरं इति नृपतिप्रवृद्धकृतम् । दृश्यते चेत्तद्वत्तद्वत्तन्मन्यो-न्यं धरणीगुजमिति । युद्धोपकरणैः धनुषकचादिभिः । पता-कायुक्तः ध्वजाः तैर्मालिन इति पताकाध्वजमाली तम् । “मल, मल, धारणे” इत्यग्माणिनिः । ग्रसन्तमिव । स्व-विस्तारणेति भावः । प्रणाशयतीति प्रणाशम् ॥ १-३ ॥

२] ति० टी०—परमसंपन्नैः परमै रथवहनोचितैरायुधै-र्जवादिभिः संपन्नैः । पताकाध्वजानां मालारिममस्ति तम् । अनेन ध्वजवाहुव्यसक्तम् । समुच्छ्रितपताकिनमित्यनेन च तदौचित्यमुक्तम् ॥ २ ॥

३] ति० टी०—प्रणाशं प्रणाशकरम् ॥ ३ ॥

रा० टी०—युक्तमिति । परमसंपन्नैः अतिशीघ्रगामि-त्वादियुगपिशिष्टैर्वाजिभिर्पुक्तं युद्धोपकरणैः शस्त्रादिभिः पूर्णं पताकाध्वजानां माला समुदाः तद्वन्तमाकाशं ग्रसन्तमिव यन्त्रेण नादयन्तमिव परमेन्यानां प्रणाशं विनाशकं रावणस्य रथं सारथिः क्षिप्रं चोदयामास साधुश्लोकव्यमेकाव्ययि ॥ २ ॥ ३ ॥

४-५] ति० टी०—द्वितीयस्यसारथिशब्दावनेकविशेषण-व्यवधानात्पूर्वोक्तं तद्विपताकागहनं तद्विपताकागहनं ॥ ४ ॥ ५ ॥

६-७] ति० टी०—तद्विपताकागहनं तद्विपताकागहि-गहनं संकीर्णम् । दक्षितेन्द्रायुधप्रभं दक्षितेन्द्रायुधस्य प्रभा येन तम् । “दक्षितेन्द्रायुधप्रभम्” इति पाठे दक्षितार्नीन्द्रायुधेन सहशान्गपुत्राणि येन तमित्यर्थः ॥ ६ ॥ ७ ॥

१ सारथे सारथिरिति गो. पाठः । २ सेनानामिति गो. पाठः । ३ स्वनमिति गो. पाठः । ४ इदमर्थे गो. पु. न दृश्यते । ५ आसारमिति गो. रा. पाठः । ६ तमिति गो. पाठः ।

गिरेर्वज्राभिमृष्टस्य दीर्यतः सहस्रस्वनम् । विस्फारयन्वै वेगेन बालचन्द्रान्तं धनुः ॥ ८ ॥
 उवाच मातलिं रामः सहस्राक्षस्य सारथिम् । मातले पश्य संरन्ध्रमापतन्तं रथं रिपोः ॥ ९ ॥
 यथापसव्यं पतता वेगेन महता पुनः । समरे हन्तुमात्मानं तथानेन कृता मतिः ॥ १० ॥
 तदप्रमादमतिष्ठे प्रत्यदृच्छ रथं रिपोः । विध्वंसयितुमिच्छामि वायुर्मेघमिवोत्थितम् ॥ ११ ॥
 अविह्वलमसंभ्रान्तमव्यग्रहृदयेक्षणम् । रश्मिसंचारनियतं प्रचोदय रथं द्रुतम् ॥ १२ ॥
 कामं न त्वं समाधेयः पुरंदररथोचितः । युयुत्सुरहमेकाग्रः स्मारये त्वां न शिष्ये ॥ १३ ॥
 परितुष्टः स रामस्य तेन वाक्येन मातलिः । प्रचोदयामास रथं सुरसारथिकैतमः ॥ १४ ॥

८-९.] ति० टी०-यज्राभिमृष्टस्य यज्राभिमृष्टस्य दीर्यतो गिरेः स्वनस्य सहस्रस्वनम् बालचन्द्रवन्तम् ॥ ८ ॥ ९ ॥

रा० टी०-तमिति । स्वनवन्तं रात्रसरारजस्य रथं नर-
 राज्ञो ददर्श ॥ ४ ॥

गो० टी०-तमिति । स्वनान्तं शब्दवन्तम् महास्वनं
 प्रतिध्वनियुक्तमित्यर्थः ॥ ४ ॥

रा० टी०-कृष्णेति । कृष्णवर्जिभिस्समायुक्तं रौद्रेण
 भयंकरेण वज्रमा तेजसा युक्तमत एव दीप्यमानं विमानमिव
 तद्विस्फोटपताकाभिर्गहनं निविष्टम् दर्शितानि दृष्टानि इन्द्रा-
 दुधनुष्यानि आद्युधानि यस्मिन् धारासारं महाधारां विमु-
 च्यन्तमव्यग्रहृदयैः शरधारां विमुच्यन्तमत एव मेघसंकाशं
 दीर्यतो गिरिस्सहस्रस्वनमापतन्तं रिपोः रथं स रामो दृष्ट्वा
 बालचन्द्रवन्तान्तं धनुर्विस्फारयन्सन् सहस्राक्षस्य सारथिमुवाच
 अद्भुतकमेकान्वयि ॥ १-८ ॥

गो० टी०-कृष्णवाजिसमायुक्तमित्यादि सारथ्यैः श्लोकत्रयमे-
 कान्वयम् । रौद्रेण उषेण । तद्विस्फोटाकागहनं तद्विष्णुपताका-
 वनम् । दर्शितेन्द्राद्युधानि दर्शितानीन्द्राद्युधसदृशानि आद्युधानि
 येन तम् । यद्वा दर्शितेन्द्राद्युधानि स्वप्रभाविशेषपरिचिन्तेच्छा-
 पान्याद्युधानि यस्मिन् दृश्यन्ते तादृशम् । यद्वा आयुधं धनुः
 दर्शितेन्द्रधनुस्तुल्यवस्तुक्रमः । धारासारं धाराममृदमित्यर्थः ।
 वज्राभिमृष्टस्य वज्राहतस्य । अत एव दीर्यतः निशमानस्य ।
 बालचन्द्रवन्तम् आरौपितमौर्ध्वकत्वेन बालचन्द्रवन्तम् ॥ १-८ ॥

रा० टी०-तदप्रमादमाह-मातले इत्यादिभिः । हे
 मातले संरन्ध्रं वेगतान्तं रिपोः रथं तं पश्य अद्भुतम् ॥ ९ ॥

गो० टी०-मातले इत्यर्थमेकं वाक्यम् । संरन्ध्रं वेग-
 वन्तम् ॥ ९ ॥

१०] ति० टी०-यथानुभूयमानप्रकारेणापसव्यं प्रद-
 क्षिणं महता रथवेगेन पततानेन रात्रवेगेन समरे आत्मानं मां
 हन्तुं मतिः कृता प्रथमप्रादक्षिण्येन रथसंचारलक्षणमुनिमित्त-
 संपादयेनेति शेषः ॥ १० ॥

रा० टी०-यथेति । अपसव्यं अप्रदक्षिणं यथा भवति तथा
 महता वेगेन पतता अनेन रात्रवेगेन आत्मानं परमात्मानमपि
 समरे हन्तुं मतिः कृता किञ्च आत्मानं स्वमेव समरे हन्तुं मतिः
 कृता एतेनास्यैवावश्यं विनाशो भविष्यतीति सूचितम् ॥ १० ॥

गो० टी०-यथापसव्यमिति । यथा आ अपसव्यमिति
 छेदः । अपसव्यम् अप्रदक्षिणम् यथा स्यात्तथा महता वेगेन
 पुनः आपतता आगच्छता तेन रात्रवेगेन समरे आत्मानं हन्तुं
 मतिः कृता । अपसव्यतया गमनं विनाशयौक्तकमित्यर्थः ॥ १० ॥

११] ति० टी०-तत्तत्प्रमादप्रमादं सावधानमव्यतिष्टा-
 सनस्थैर्मेघ रिपो रात्रणस्य रथं प्रति प्रत्यदृच्छ । प्रादक्षिण्येने-
 वेति शेषः ॥ ११ ॥

रा० टी०-तदिति । वायुः उद्यतं मेघमिव रिपोः रथं
 विध्वंसयितुमिच्छामि तत् तस्मात् अप्रमादं यथा भवति तथा
 तिष्ठ अत एव प्रत्यदृच्छ ॥ ११ ॥

गो० टी०-तदिति । तत् अपसव्यगमनस्य विनाश-
 हेतुत्वात् । अप्रमादमातिष्ठन् सावधानतामवदस्वमानः । अप-
 सव्यतां परिहरित्यर्थः । रिपोः रथं प्रत्यदृच्छ ॥ ११ ॥

१२] ति० टी०-अविकृवाचितवृत्तयुक्तं यथा तथा
 द्रुतं रथं प्रचोदय । अविकृत्वत्वमभीष्टत्वम् असंभ्रान्तत्वं रण-
 शोभादभुभितचित्तत्वम् । अव्यग्रहृदयेक्षणं यत्र । रश्मि-
 संचारनियतम् रश्मिसंचारं नैपुण्यं तत्तत्काष्ठानुगुण्येन
 संप्रमनमोचनव्यवस्थावन्तम् ॥ १२ ॥

रा० टी०-अविकृत्वमिति । अविकृवं भीरुताराहित्य-
 मसम्भ्रान्तं भ्रान्तिराहित्यमव्यग्रहृदयेक्षणं व्यग्रतारहितहृदये-
 क्षणं रश्मीनां संचारं आकुञ्चनप्रसारणे नियतं यथा भवति
 तथा रथं प्रचोदय ॥ १२ ॥

गो० टी०-अविकृत्वमिति । अविकृत्वम् अदीनम् । असं-
 भ्रान्तम् अप्रमादम् । अव्यग्रहृदयेक्षणम् अव्याकुलमनोनयनम् ।
 रश्मिसंचारनियतम् नियतरश्मिसंचारम् । एतानि क्रिया-
 विशेषणानि ॥ १२ ॥

१३-१४] ति० टी०-यस्मात्पुरंदररथोचितस्त्वं यद्यपि
 कामं न समाधेयो न शिष्यणीयः, अथापि युयुत्सुरेकाग्रोऽहं
 स्मारये सहजं सारथ्यकर्म स्मारये न शिष्ये ॥ १३ ॥ १४ ॥

रा० टी०-काममिति । यतस्त्वं पुरंदररथोचितः
 अतस्त्वं न समाधेयः तथापि युयुत्सुरहं त्वां स्मारये न
 शिष्ये ॥ १३ ॥

रा० टी०-परितुष्ट इति । रामस्य वाक्येन परितुष्टः
 छरसारथिसत्तमो मातलिः रथं प्रचोदयामास ॥ १४ ॥

अपसव्यं ततः कुर्वन्रावणस्य महारथम् । चक्रैसंभूतरजसा रावणं व्यवधूनयत् ॥ १५ ॥
 ततः क्रुद्धो दशग्रीवस्ताम्रविस्फारितेक्षणः । रथप्रतिमुखं रामं सायकैरवधूनयत् ॥ १६ ॥
 धर्षणामर्षितो रामो धैर्यं रोपेण लम्बयन् । जग्राह सुमहावेगमैन्द्रं युधि शरासनम् ॥ १७ ॥
 शैराश्वं सुमहावेगान्मूर्परिदमिसमप्रभान् । तैदुपोढं महद्युद्धमन्योन्यवधकाङ्क्षिणोः ॥
 परस्पराभिमुखयोर्हृत्पयोरेव सिंहयोः ॥ १८ ॥
 ततो देवाः सगन्धर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः । समीयुर्द्वैरथं द्रष्टुं रावणक्षयकाङ्क्षिणः ॥ १९ ॥
 समुत्पेतुरथोत्पाता दारुणा रोमहर्षणाः । रावणस्य विनाशाय राघवस्योद्वेगय च ॥ २० ॥
 वर्षं रुधिरं देवो रावणस्य रथोपरि । वाता मण्डलिनस्तीव्रा र्व्यपसव्यं प्रचक्रुः ॥ २१ ॥
 महद्रुध्रकुलं चास्य भ्रममाणं नभःस्थले । येन येन रथो याति तेन तेन प्रधावति ॥ २२ ॥

गो० टी०—काममिति । न समाधेयः नोपदेष्टव्यः ।
 अत्र हेतुः—पुरन्दररंगोचित इति । अभ्यस्तपुरन्दररथ
 इत्यर्थः ॥ १३ ॥ १४ ॥

१५] ति० टी०—अपसव्यं प्रदक्षिणप्रवारम् । व्यवधून-
 यदकम्पयत् ॥ १५ ॥

रा० टी०—अपसव्यमिति । रावणस्य महारथं अपसव्यं
 कुर्वन् मातलिः चक्रोत्क्षिप्तं रजसा रावणं व्यवधूनयत् व्या-
 धूनयत् अकम्पयत् ॥ १५ ॥

गो० टी०—अपसव्यमिति । रावणस्य महारथमपसव्यं कु-
 र्वन् रजस्यस्यापसव्यतां परिहरन्तित्यर्थः । चक्रोत्क्षिप्तं रजस-
 क्रोत्पापितेन रजसा, रावणं व्यवधानयत् व्यवहितमकरोत् १५

१६] ति० टी०—रथेन प्रतिमुखं संमुखं रथप्रति-
 मुखम् ॥ १६ ॥

रा० टी०—तत इति । दशग्रीवः रथप्रतिमुखं रामं साय-
 कैरवधूनयत् अवाधूनयत् ॥ १६ ॥

गो० टी०—तत इति । रथप्रतिमुखं भव्यभाभिमुखम्,
 अवधूनयत् प्राहरत् ॥ १६ ॥

१७] ति० टी०—धर्षणेनामर्षितो रोपेण सह धैर्यं युद्धा-
 मर्षी लम्बयन्प्राण्डुवज्रिन्द्रस्येदमैन्द्रं शरासनं जग्राह । किं
 चेन्द्रं पारमेष्ठ्यम् । 'इदि परमेष्ठ्यं' इत्युक्तेः । निजायुधं
 जग्राहेत्यर्थः ॥ १७ ॥

रा० टी०—धर्षणेति । धर्षणेन अमर्षितो रामः धैर्यं
 रोपेण लम्बयन् योजनायन्सन् ऐन्द्रं शरासनं शरैश्च जग्राह ॥ १७ ॥

गो० टी०—धर्षणेत्यादिस्वार्थलोकेन वाक्यम् । धैर्यं
 रोपेण लम्बयन् रोपेण निवृत्तधैर्यं इत्यर्थः । ऐन्द्रं मानलिन-
 िनं शरासनं शरैश्च जग्राहेति योजना ॥ १७ ॥

१८] ति० टी०—तलदा महद्युद्धमुपोढमारुध्यमभूत् ॥ १८ ॥

रा० टी०—तदिति । इस्योर्हृत्पयोरेव अन्योन्यवधका-
 ङ्क्षिणोः रामरावणयोः महद्युद्धमुपोढमारुध्यम् ॥ १८ ॥

गो० टी०—तदापोढमिति । उपोढं प्रष्टव्यम् ॥ १८ ॥

१९-२०] ति० टी०—द्वाम्यां रथाम्यां प्रवर्तितं द्वयो
 रथयोस्ति वा द्वैरथं युद्धं द्रष्टुं समीयुर्मित्वा गतम् ॥ १९ ॥ २० ॥

रा० टी०—तत इति । रावणक्षयकाङ्क्षिणः देवादयः द्वैरथं
 युद्धं द्रष्टुं समीयुः ॥ १९ ॥

गो० टी०—तत इति । द्वैरथं द्वाम्यां रथाम्यां प्रवर्तितं
 युद्धम् ॥ १९ ॥

रा० टी०—अथानन्तरं दारुणाः उत्पाताः समुत्पेतुः ॥ २० ॥

गो० टी०—समुत्पेतुरिति । अत्रोत्पातानां राघवजय-
 मृचकत्वं रावणवधद्वारा ॥ २० ॥

२१] ति० टी०—उत्पातानाह—व्यवर्षेति । मण्डलिनो
 वाताः । वात्यारूपा इत्यर्थः । तीव्रान्तीव्रवेगाः । व्यपसव्यं
 विगतमपसव्यं प्रदक्षिणं यथा तथा । वामावर्ता इत्यर्थः ॥ २१ ॥

रा० टी०—उत्पाताकारमाह—व्यवर्षेति । देव उत्पात-
 विजेषद्वेयता रावणस्य रथोपरि रुधिरं वर्षं मण्डलिनः अने-
 कमण्डलविशिष्टाः वाताः अपसव्यं प्रचक्रुः ॥ २१ ॥

गो० टी०—व्यवर्षेति । देवः पर्जन्यः । मण्डलिनो वाताः
 वात्याः । अपसव्यम् अप्रदक्षिणम्, प्रचक्रुः चक्रुः ॥ २१ ॥

२२] ति० टी०—येन येनेति । मार्गेणेत्यर्थः । युद्धकुल-
 स्य मृतमार्गभोजिनो रावणेन सहागमनेन रावणस्यासन्नमरणं
 सन्त्यते ॥ २२ ॥

रा० टी०—महदिति । नभःस्थले भ्रममाणं युद्धकुलं
 येन येन यथा रावणस्य रथो याति तेन तेन तथा
 प्रधावति ॥ २२ ॥

गो० टी०—महदिति । अस्य रावणस्य रथो येन मार्गेण
 याति स्म तेन मार्गेण महम् युद्धकुलम् नभःस्थले भ्रममाणं
 सन् प्रधावति स्म । अनेन रावणस्यासन्नमरणत्वं सूचितम् ।
 तदुक्तं शकुनाण्ये—आसन्नमृत्योर्निकटे चरन्ति युष्मादयो
 तुभिं युष्टोऽवभाष इति ॥ २२ ॥

१ उत्क्षिप्तेति गो. रा. पाठः । २ भानवदिति गो. पाठः । ३ इदमर्थं रा. पु. न दृश्यते । ४ तेजा इति गो. पाठः । ५ तथेति गो. पाठः ।
 ६ समेयुरिति गो. पाठः । ७ जयमेति गो. रा. पाठः । ८ लपेति गो. रा. पाठः ।

संध्यया चावृता लङ्का जपापुष्पनिकाशया । दृश्यते संप्रदीप्तेव दिवसेऽपि वसुंधरा ॥ २३ ॥
 सनिर्घाता महोल्काश्च संप्रेतेर्तुर्महास्वनाः । विषादयंस्ते रक्षांसि रावणस्य तदा हिताः ॥ २४ ॥
 रावणश्च यतस्तत्र प्रचंचाल वसुंधरा । रक्षसां च प्रहरतां गृहीता इव बाहवः ॥ २५ ॥
 ताम्राः पीताः सिताः श्वेताः पतिताः सूर्यरश्मयः । दृश्यन्ते रावणस्याग्रे पर्वतस्येव धातवः ॥ २६ ॥
 गृधैरनुगताश्चास्य वमन्तो ज्वलनं मुखैः । प्रणेदुर्मुखमीक्षन्त्यः संरब्धमग्निं शिवाः ॥ २७ ॥
 प्रतिकूलं ववौ वायु रणे पांसून्समुत्किरन् । तस्य राक्षसराजस्य कुर्वन्दृष्टिविलोपनम् ॥ २८ ॥
 निपेतुरिन्द्राशनयः सैन्ये चास्य समन्ततः । दुर्विषहस्वर्गं घोरं विना जलधरोदर्यम् ॥ २९ ॥
 दिशश्च प्रदिशः सर्वा बभूवुस्तिमिरावृताः । पांसुवर्षेण महता दुर्दर्शं च नमोऽभवत् ॥ ३० ॥

२३] ति० टी०—जपापुष्पनिकाशया संध्यया वृता लङ्का संप्रदीप्तेव दृश्यते । अकालेऽपीति शेषः तदेवाह— दिवसेऽपीति । वसुंधरेति लङ्काविशेषणम् ॥ २३ ॥

रा० टी०—सन्ध्ययेति । जपापुष्पनिकाशया सन्ध्यया-वृता लंका वसुंधरा दिवरोऽपि संप्रदीप्ता इव दृश्यते ॥ २३ ॥

गो० टी०—संध्ययेति । जपापुष्पनिकाशया संध्यया लङ्का आवृता । अत एव वसुंधरा लङ्कापर्यन्तभूमिः रात्रावग्निना संप्रदीप्तेव दिवसेऽपि संप्रदीप्ता दृश्यते इत्यर्थः ॥ २३ ॥

२४] ति० टी०—संप्रेतुः । रावणस्य पुरस्तादिति शेषः । तदा तस्मिन्काले । अहिता अनर्थमुच्यते ॥ २४ ॥

रा० टी०—स्तेति । निर्घातसहिताः महोल्काः संप्रेतुः रावणाय निवेदुः अत एव तदा तस्मिन् काले अहिताः अमङ्गलमुच्यन्ते स्मिभूताः ते निर्घातादयः रक्षांसि विनाशाय व्यवदादयन् ॥ २४ ॥

गो० टी०—सनिर्घाता इति । सनिर्घाता महोल्काः संप्रेतुः । ते उल्काः लिङ्गप्रत्ययः । रावणस्याहिताः प्रतिकूलाः सन्तः रक्षांसि विनाशाय व्यवदादयन् ॥ २४ ॥

२५] ति० टी०—वसुंधरा लङ्कापर्यन्तभूमिः गृहीता इवेति । भयास्तन्वया इति शेषः ॥ २५ ॥

रा० टी०—रावण इति । यतो यत्र देशे रावणः तत्र वसुंधरा चंचाल प्रहरतां रक्षसां बाहवस्तु गृहीता इव वसुंधर इति शेषः ॥ २५ ॥

गो० टी०—रावणश्चेति । यतः यत्र, रावणो गतः तत्र वसुंधरा संचंचाल । रावणममीष एव भूकम्पो जात इत्यर्थः । गृहीता इव बाहवः । कैश्चिद्गृहीता बाहवो यथा प्रहृतं न क्षमन्ते तथाभूवृत्तित्यर्थः ॥ २५ ॥

२६] ति० टी०—पर्वतस्य धातव इव ताम्रादिरूपाः सूर्यस्य रश्मयो रावणस्याग्रे पतिताः सन्तो दृश्यन्ते इति संबन्धः ॥ २६ ॥

रा० टी०—ताम्रा इति । पर्वतस्य धातव इव ताम्रादयः इव सूर्यरश्मयः रावणस्याग्रे दृश्यन्ते ॥ २६ ॥

गो० टी०—ताम्रा इति । सिता अश्वेताश्च सिताश्वेताः । पर्वतस्येवेति । पर्वतस्याङ्गे धातव इवेति योजना ॥ २६ ॥

२७] ति० टी०—अस्य मुखमीक्षन्त्य इत्यन्वयः ॥ २७ ॥

रा० टी०—गृधैरिति । मुखैर्मुखेभ्यो ज्वलनं वमन्तः गृधैरनुगताः सहिताः अग्निवाः अमङ्गलमुच्यते शिवा गोमायवः अस्य रावणस्य मुखमीक्षन्तस्तन्तः संरब्धमतिक्रोपं यथा भवति तथा प्रणेदुः ॥ २७ ॥

गो० टी०—गृधैरिति । गृधैरनुगताः गृधसहिता इत्यर्थः । शिवाः गोमायवः, मुखैर्ज्वलनं वमन्त्यः सत्यः अस्य रावणस्य मुखमीक्षन्त्यः । रावणाभिमुख्य इत्यर्थः । संरब्धं कुपितम्, अग्निवत् अमङ्गलम् च यथा भवति तथा प्रणेदुः । गृध्राणां साहि, मार्गं न तु उवलनमनादिकम् ॥ २७ ॥

२८] ति० टी०—दृष्टिविलोपनमशक्तयोर्हीनत्वम् ॥ २८ ॥

रा० टी०—प्रतिकूलमिति । राक्षसराजस्य दृष्टिविलोपनं कुर्वन् कर्तुं रणे पांसून् समुत्किरन् सन् वायुः प्रतिकूलं ववौ ॥ २८ ॥

गो० टी०—प्रतिकूलमिति । वायुः रणे पांसून् समा-किरन्, तेन तस्य रावणस्य दृष्टिविलोपनं दृष्टिप्रतिघातं कुर्वन्, प्रतिकूलम् अभिमुखं ववौ ॥ २८ ॥

२९-३०] ति० टी०—इन्द्राशनय इत्यनेनाशुवाशनिव्या-वृतिः ॥ २९ ॥ ३० ॥

रा० टी०—निपेतुरिति । जलधरस्य मेघस्य उदरं विना-दुर्विषहस्वराः इन्द्राशनयः अस्य सैन्ये समन्ततो निपेतुः ॥ २९ ॥

रा० टी०—दिश इति । पांसुवर्षेण दिशः प्रदिशश्च तिमि-रावृता वसुंधरा अत एव नमो दुर्दर्शमभवत् ॥ ३० ॥

गो० टी०—निपेतुरिति । इन्द्राशनयः उल्काशनयः उल्काशनयोः स्वल्पमुक्तं मिद्विगण—उल्का शिरसि विगण-निपतन्ती वर्षेते च तदुच्यते । अग्निः स्वमेन महता युक्ता नृगजाश्वतरुपशुसंयुक्ता । निपतति विदारयन्ती परातलं चक्र-संस्थानेति ॥ २९ ॥ ३० ॥

कुर्वन्त्यः कलहं घोरं सारिकास्तद्वयं प्रति । निपेतुः शतशस्तत्र दारुणौ दारुणास्ताः ॥ ३१ ॥
जघनेभ्यः स्फुलिङ्गाश्च नेत्रेभ्योऽश्रूणि संततम् । समुचुस्तस्य तुरगास्तुल्यमग्निं च वारि च ॥ ३२ ॥
एवंप्रकारा बहवः समुत्पाता भयावहाः । रावणस्य विनाशाय दारुणा संप्रजज्ञिरे ॥ ३३ ॥
रामस्यापि निमित्तानि सौम्यानि च शिवौ नि च । बभूवुर्जयशंसीनि प्रादुर्भूतानि सर्वशः ॥ ३४ ॥
निमित्तानीह सौम्यानि राघवस्य जयाय वै । दृष्ट्वा परमसंहृष्टो हतं मेने च रावणम् ॥ ३५ ॥

ततो निरीक्ष्यात्मगतानि राघवो रणे निमित्तानि निमित्तकोविदः ।

जगाम हर्षं च परां च निर्द्वेति चकार युद्धे अधिकं च विक्रमम् ॥ ३६ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे षडुत्तरशततमः सर्गः ॥ १०६ ॥

सप्तोत्तरशततमः सर्गः ।

रामरावणयोर्भयानके समरे रावणेनामर्पिणा महच्छौर्ये दक्षितम् यदृष्ट्वा देवास्यो विस्मिताः तथापि रामो बाणेनारेवञ्जं छित्त्वा
भूमावातयत्तदृष्ट्वा रामतुरगेषु रावणेन क्षिप्ता विशिखा निरर्थकाः एवमपि रावणपरभवमपश्यन्तो निजैरमुनिगणास्तेसुगौब्राह्मणेभ्यः
स्वभास्तीत्युक्त्वा रामजयमाशंसिरे ततो रामेण रावणशिरोऽसकृन्निहतमपि यथापूर्वमेव स्थितं विलोक्य विस्मितेन चिन्तापरेण च तस्ये ।

ततः प्रवृत्तं सुकरं रामरावणयोस्तदा । सुमहद्वैरथं युद्धं सर्वलोकभयावहम् ॥ १ ॥

३१] ति० टी०—तद्वयं रावणस्य प्रति ॥ ३१ ॥

रा० टी०—कुर्वन्त्य इति । दारुणमारुतं शब्दो यासा-
मन्त एव दारुणाः शतशस्तारिकाः कलहं कुर्वन्त्यः सत्यः तद्वयं
प्रति निपेतुः ॥ ३१ ॥

गो० टी०—कुर्वन्त्य इति । तद्वयं प्रति तद्वयोपरि ॥ ३१ ॥

३२-३४] ति० टी०—तुल्यमग्निं च वारि च । जघनेभ्य
इत्याद्युक्तप्रकारेणैति शेषः ॥ ३२-३४ ॥

रा० टी०—जघनेभ्य इति । तस्य तुरगाः जघनेभ्यः
स्फुलिङ्गान् नेत्रेभ्योऽश्रूणि च संततं समुचुः अत एव तुल्यमे-
ककालावच्छेदेन अग्निं वारि च समुचुः ॥ ३२ ॥

रा० टी०—एवमिति । एवं प्रकारा विनाशकाः बहवः
समुत्पाताः संप्रजज्ञिरे ॥ ३३ ॥

गो० टी०—जघनेभ्य इति । तुरगाः जघनेभ्यः स्फुलि-
ङ्गान् नेत्रेभ्यः अश्रूणि च समुचुः । एवमग्निं च वारि च तुल्यं
यथा भवति तथा समुचुः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

रा० टी०—रामस्येति । रामस्य जयशंसीनि शिवानि
मङ्गलरूपाणि अत एव सौम्यानि सर्वशो निमित्तानि प्रादुर्भू-
तानि बभूवुरिति शेषः ॥ ३४ ॥

गो० टी०—एवं रावणपराजयसूचकदुर्निमित्तान्युक्तानि
दानीं, रामजयसूचकनिमित्तान्याह—रामस्यापीति । सौ-
म्यानि मनोज्ञानि शुभानि शुभोदकाणि अत एव जयशं-
सीनि निमित्तानि प्रादुर्भूतानि सत्तां लेभिरे । रामविषये किंचि-
त्कारो हि सत्तालाभेभ्यः ॥ ३४ ॥

३५-३६] ति० टी०—परमसंहृष्टो लक्ष्मणो मातलिर्वेति
शेषः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

इति श्रीरामायणरामे श्रीरामायणस्य रामायणलोकं वाल्मीकीय
आदिकाव्ये युद्धकाण्डे षडुत्तरशततमः सर्गः ॥ १०६ ॥

रा० टी०—निमित्तानि । राघवस्य जयाय सौम्यानि
निमित्तानि दृष्ट्वा परमसंहृष्टः स देवादिप्रसन्नः राघवं हतं
मेने ॥ ३५ ॥

गो० टी०—निमित्तानीति । जयाय निमित्तानि जयसू-
चकनिमित्तानीत्यर्थः ॥ ३५ ॥

रा० टी०—तत इति । निमित्तकोविदो रामः आत्मानं
गतानि प्राप्तानि निमित्तानि निरीक्ष्य हर्षं संतोषं परं निर्वृ-
त्तिमानन्दं च जगाम अत एव युद्धे अधिकं विक्रमं चकार ॥ ३६ ॥

इति श्रीमद्रामायणरामायणव्याख्याने रामायणशिरोमणौ
युद्धकाण्डे सप्तोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०७ ॥

गो० टी०—तत इति । रणे आत्मगतानि आत्मार्थं प्रा-
दुर्भूतानि । हर्षं पुलकं निर्द्वेति सुखं च जगाम ॥ ३६ ॥

इति श्रीमद्विन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नाकिरीटाख्याने
युद्धकाण्डव्याख्याने अष्टोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०८ ॥

१] ति० टी०—तत इति । द्वैरथं व्याख्यातम् । उग्रह-
र्षेणैकदिनव्यापि ॥ १ ॥

रा० टी०—रामरावणयोर्युद्धमाह—तत इत्यादिभिः ।
सर्वलोकभयावहं विजयस्यानिश्चयात्सर्वेषां भयकारकं रामराव-
णयोर्द्वैरथं युद्धं प्रवृत्तम् ॥ १ ॥

ततो राक्षससैन्यं च हरीणां च महद्बलम् । प्रगृहीतप्रहरणं निश्चेष्टं समैवर्तत ॥ २ ॥
 संप्रयुद्धौ तु तौ दृष्ट्वा बलवन्नरराक्षसौ । व्यासिप्तहृदयाः सर्वे परं विस्मयमागताः ॥ ३ ॥
 नानाप्रहरणैर्वैभुर्भुजैर्विस्मितबुद्धयः । तस्यैः प्रेक्ष्य च सर्वे ते नाभिजग्मुः परस्परम् ॥ ४ ॥
 रक्षसां रावणं चापि वानराणां च राघवम् । पश्यतां विस्मिताक्षाणां सैन्यं चित्रमिवावभौ ॥ ५ ॥
 तौ तु तत्र निमित्तानि दृष्ट्वा राघवरावणौ । कृतबुद्धौ स्थिरामर्षौ शुश्रूषते ह्यभीतवत् ॥ ६ ॥
 जेतव्यमिति काकुत्स्थो मर्तव्यमिति रावणः । धृतौ स्ववीर्यसर्वस्वं युद्धेऽदर्शयतां तदा ॥ ७ ॥
 ततः क्रोधाद्दशग्रीवः शरान्संधाय वीर्यवान् । मुमोच ध्वजमुद्दिश्य राघवस्य रथे स्थितम् ॥ ८ ॥
 ते शरास्तमनासाद्य पुन्दरश्यध्वजम् । रथशक्तिं परामृश्य निपेतुर्धरणीतले ॥ ९ ॥
 ततो रामोऽपि संकुद्धश्चापमार्कण्डेय वीर्यवान् । कृतप्रतिकृतं कर्तुं मनसा संप्रचक्रमे ॥ १० ॥
 रावणध्वजमुद्दिश्य मुमोच निशितं शरम् । महासर्पमिवासाद्यं ज्वलन्तं स्वेन तेजसा ॥ ११ ॥
 रामश्लेषे तेजस्वी केतुमुद्दिश्य प्रापकम् । जगाम स महीं भित्तौ दशग्रीवध्वजं शरः ॥ १२ ॥
 स निकृत्तोऽपतद्भूमौ रावणस्यन्दनध्वजः । ध्वजस्योन्मथनं दृष्ट्वा रावणः स महाबलः ॥ १३ ॥
 संप्रीतोऽभयत्क्रोधादमर्षात्प्रदहन्निव । स रोपयशमापन्नः शरवर्षं वर्षेण ह ॥ १४ ॥

गो० टी०-ततः प्रवृत्तमित्यादि । द्वेभ्यो ह्यभ्यां क्त्वा-
 भ्यां प्रवृत्ते युद्धे प्रवृत्तमिति गोवना ॥ १ ॥

२] ति० टी०-प्रगृहीतप्रहरणमपि निश्चेष्टं समवर्तत
 निवृत्तौ संयोगमेवानिष्टम् । तयुद्धदर्शनपारवश्यादिति जेपः ॥ २ ॥

रा० टी०-तत इति । ततः विजयस्य विधियादौतोः प्र-
 गृहीतप्रहरणमपि राक्षससैन्यं हरीणां वर्तं च निश्चेष्टं सम-
 निवृत्तम् ॥ ३ ॥

गो० टी०-तत इति । निश्चेष्टं समनिवृत्तम् । युद्धाद्गतदर्श-
 नकुलदलादिति भावः ॥ ४ ॥

३] ति० टी०-तदंवाह-संप्रयुद्धाधिति । सम्यग्य-
 दारम्भप्रवृत्तौ ॥ ५ ॥

रा० टी०-तदेव भयन्तरेणाह-संप्रयुद्धाधित्यादिभिः ।
 बलवन्नरराक्षसौ संप्रयुद्धौ दृष्ट्वा व्यासिप्तहृदयाः सर्वे वानररा-
 क्षसाः परं विस्मयं भयमागताः ॥ ६ ॥

गो० टी०-एतदेव विवृणोति ह्यस्याम-संप्रयुद्धाधि-
 त्यादि । संप्रयुद्धौ सम्यग्योद्बुधवक्रान्तौ । कर्मणि कः बलवत्
 अत्यन्तम् । व्यासिप्तहृदयाः युद्धदर्शनसंकलिततः ॥ ७ ॥

४] ति० टी०-सुजैरालक्षिता इति जेपः नाभिजग्मुः ।
 प्रवृत्तं परस्परमिति शेषः ॥ ८ ॥

रा० टी०-नानेति । नानाप्रहरणं निवृत्तं तैः व्यभिर्भुजै-
 रालक्षिताः ते सर्वे तं युध्यमा स्वस्वस्वामिनं प्रेक्ष्य परस्परं
 नाभिजग्मुः ॥ ९ ॥

गो० टी०-नानेति । भुजैरिम्बुपलक्षणे तृतीया ॥ १० ॥

५] ति० टी०-विस्मिताक्षाणां विस्मयपरवशेन्द्रियाणाम्
 हरिश्चमामिति जेपः । चित्रमिव चित्रलिपितमिव ॥ ११ ॥

रा० टी०-रक्षसामिति । रावणं पश्यतां रक्षसां रामं
 पश्यतां वानराणां च सैन्यं चित्रमिवावभौ ॥ १२ ॥

गो० टी०-रक्षसामिति । रावणं पश्यतां विस्मिता-
 क्षाणां विस्मितलेखाणां रक्षसां सैन्यम्, रावणं पश्यतां वि-
 स्मिताक्षाणां वानराणां सैन्यं च चित्रमिवावभौ ॥ १३ ॥

६] ति० टी०-कृतबुद्धौ युद्धविषये निश्चितबुद्धौ । अभी-
 तवद्भीताहम् ॥ १४ ॥

रा० टी०-ताविति । तौ रामरावणौ निमित्तानि दृष्ट्वा
 कृतबुद्धौ जातनिश्चयो अत एव । तौ अभीतवत् भीति-
 रहितं गया भवति तथा युध्वान् ॥ १५ ॥

गो० टी०-ताविति । निमित्तानि दुर्निमित्तानि शुभनि-
 मित्तानि चेत्पर्यः । कृतबुद्धौ निश्चितबुद्धौ ॥ १६ ॥

७-८] ति० टी०-निश्चयमाह-जेतव्यमिति मर्तव्य-
 मिति । मृत्युरूपशत्रोः प्रहर्तव्यमित्यर्थः इति कतकः इति धृतौ
 एवं निश्चयवन्तौ अदर्शयतामिति च्छेदः ॥ १७ ॥ ८ ॥

रा० टी०-निश्चयस्वरूपमाह-जेतव्यमिति । धृतौ
 कृतनिश्चयो युद्धे स्ववीर्यसर्वस्वमदर्शयताम् ॥ १८ ॥

रा० टी०-तत इति । दशग्रीवः शरान् संधाय राघवस्य-
 रथे स्थितं ध्वजमुद्दिश्य मुमोच ॥ १९ ॥

गो० टी०-निश्चयमाह-जेतव्यमिति । जयोवश्यंभा-
 वीति । मर्तव्यमिति मरणमवश्यंभावीति । आवश्यकत्वायै
 तस्य धृतौ वैध्वन्तौ ॥ १७ ॥ ८ ॥

९-१४] ति० टी०-रथशक्तिं दिव्यरथवैभवं रथावयव-
 विशेषं वा परामृश्य प्राप्य तन्महिम्ना केवलं धरणीतले
 पतुः ॥ १९-१४ ॥

१ अतिष्ठेति गो. रा. पाठः । २ तत इति गो. पाठः । ३ संपर्तं प्रेक्ष्य संख्यामिति गो. पाठः । ४ रावणराघवाविति गो. पाठः । ५ प्राप-
 भेति गो. पाठः । ६ छिन्नेति गो. पाठः । ७ राघवस्य रथेति गो. पाठः । ८ स्थिति गो. रा. । ९ महद्भयमिति गो. पाठः ।

रामस्य तुरगान्दीप्तैः शरैर्विव्याध रावणः । ते दिव्या हरयस्तत्र नास्त्वलन्नापि बभ्रुः ॥ १५ ॥
 बभ्रुवः स्वस्थहृदयाः पद्मनालैरिवाहताः । तेषामसंभ्रमं दृष्ट्वा वाजिनां रावणस्तदा ॥ १६ ॥
 भूय एव सुसंकुद्धः शरवर्षं मुमोच ह । गदाश्च परिधांश्चैव चक्राणि मुसलानि च ॥ १७ ॥
 गिरिशृङ्गाणि वृक्षांश्च तथा शूलपरश्वधान् । मायाविहितमेतच्च शस्त्रवर्षमपातयत् ॥
 सैहस्रशस्तदा बाणानभ्रान्तहृदयोद्यमः ॥ १८ ॥
 तुमुलं त्रासजननं भीमं भीमप्रतिस्वनम् । तद्वर्षमभवद्युद्धे नैकशस्त्रमयं महत् ॥ १९ ॥
 विमुच्य राघवरथं समन्ताद्गगनरे वले । सायकैरन्तरिक्षं च चकार सुनिरन्तरम् ॥ २० ॥

रा० टी०—ते इति । शराः रथशक्तिमद्भुततयसामर्थ्यं
 रामस्य अतुल्यं पुनरुत्तरध्वजमनासाय अप्रा य धरणीतले
 नपतुः ॥ १ ॥

गो० टी०—त इति । रथशक्ति रथकलम्, परामुद्रय प्रा-
 य । रथशक्तिप्रघातेन ध्वजमनासाय निपेतुमित्यर्थः ॥ १ ॥

रा० टी०—तत इति । रामोऽपि कृतप्रतिष्ठा ध्वजच्छेद-
 मित्यर्थः कर्तुं मनसा संप्रचक्रमे ॥ १० ॥

गो० टी०—ततो राम इति । संप्रचक्रमे उद्युक्तवान् ।
 संकल्पितवानित्यर्थः ॥ १० ॥

रा० टी०—गवणेति । रावणध्वजमुद्दिश्य शरं मुमोच ११

गो० टी०—रावणध्वजमिति । असङ्गं दुर्दृशमित्यर्थः ११

रा० टी०—राम इति । रामः केतुमुद्दिश्य यं शरं विज्ञानकं
 आयकं चिक्षेप सः दशग्रीवध्वजं भित्त्वा महीं जगाम ॥ १२ ॥

गो० टी०—जगामेति । सः शरः ध्वजं छित्त्वा जगाम न
 केवलं जगाम ॥ १२ ॥

रा० टी०—स इति । निकृत्तः छिन्नः रावणस्यन्दनस्य
 वज्रो भूमावपत् ॥ अहं पृथक् ॥ १३ ॥

रा० टी०—ध्वजस्येति । रावणः ध्वजस्योन्मथनं दृष्ट्वा
 जेषान् अमरपांश्च संप्रदीप्तोऽभवत् अत एव प्रदहन्निव तस्या-
 वेति शेषः ॥ १४ ॥

गो० टी०—ध्वजस्येति । क्रोधादमरपांश्च प्रदहन्निव प्रह-
 ग्निरिव, संप्रदीप्तः ज्वलितः अभवत् ॥ १३ ॥

रा० टी०—स इति । स रावणः शरवर्षं वर्षं अत एव
 रामस्य तुरगान् विव्याध ॥ १५ ॥

गो० टी०—स इति । शरवर्षं वमन् वमन्निवेत्यर्थः ॥ १४ ॥
 १५] ति० टी०—स्वयलनायभावे स्वस्थहृदयत्वे च हेतुः—
 देव्य इति ॥ १५ ॥

रा० टी०—ते इति । ते हरयः नास्त्वल् नपि बभ्रुः
 पद्मनालैराहता इव स्वस्थहृदया एव बभ्रुवुः ॥ १६ ॥

गो० टी०—त इति । हरयः हरितकर्णाः इन्द्रावत्त्वादिति
 तवः ॥ १६ ॥ १६ ॥

१६-१७] ति० टी०—पद्मनालेः पद्मदण्डैः ॥ १६ ॥ १७ ॥

रा० टी०—तेषामिति । रावणो भूयश्शरवर्षं गदादींश्च
 मुमोच श्लोकद्वयेन हान्वदि ॥ १७ ॥ १८ ॥

गो० टी०—गदाश्चेति । मुमोचैत्यनुपज्यते ॥ १७ ॥

१८] ति० टी०—गिरिशृङ्गादीनां पातनं कृतस्तत्राह—
 मायाविहितमिति । एतद्विरिष्ठादिवर्षम् । शरवर्षं भुक्तग-
 दादिशस्त्रवर्षम् ॥ १८ ॥

रा० टी०—मायेति । न आन्यतो हृदयोद्यमो यस्य स
 रावणः मायाविहितमेतत् प्रयुज्यमानं शस्त्रवर्षमपातयत् बाणां-
 आपातयत् ॥ १९ ॥

गो० टी०—वज्रा कथं गदादिमोचनमित्यत्राह—मायेति ।
 शस्त्रवर्षं गदादिवर्षम् मायाविहितम् आश्चर्यकरशक्तिकृतम्
 तुमुलं नानाविधमित्यर्थः ॥ १८ ॥

१९] ति० टी०—भासः प्रतिस्वनो यस्मिन्तत् । नैका-
 क्षमयं नानाशब्दप्रचुरम् । तद्वर्षं प्रायुक्ताश्ववर्षम् ॥ १९ ॥

रा० टी०—तुमुलमिति । नैकशस्त्रमयं तद्वर्षं त्रासजनन-
 मभवत् ॥ २० ॥

गो० टी०—तद्वर्षमिति । नैकशस्त्रमयम् अनेकशस्त्रप्रचु-
 रम्, तद्वर्षं क्रोधातिशयेन प्रयुक्ते रामशरैर्निवारणाद्विश्वभूतं
 रावणस्य विमुच्य वानरवले अभवत् । तत्रापतदित्यर्थः ॥ १९ ॥

२०] ति० टी०—रावणस्य विमुच्य क्रोधातिशयेन युक्त-
 त्वाद्दृश्यभूतं रामशरमतिक्रम्य वानरं वलेऽपतत् ॥ २० ॥

रा० टी०—विमुच्येति । निस्संगेन एतद्दोकाशक्तिरहि-
 तेनात्मनोऽच्छित्तो दशग्रीवः राघवरथं विमुच्य वानरं वले
 समन्तात् मुमोच शरानिति शेषः अत एव सायकैः अन्तरिक्षं
 निरन्तरमवकाशरहितं चकार मार्दलोक्त एकान्वयः ॥ २१ ॥

गो० टी०—सायकैरित्यादि सायकश्लोक एकान्वयः ॥
 ततः दशग्रीवः अभ्रान्तहृदयोद्यमः अविच्छिन्नोन्मादः सन्,
 निःसङ्गः अव्यासक्तः, अन्तरात्मना मनसा उपलब्धितः,
 सहस्रशो बाणान् मुमोच सायकैरन्तरिक्षं च निरन्तरं
 चकार ॥ २० ॥

मुमोच च दशग्रीवो निःसङ्गेनान्तरात्मना । व्यायच्छमानं तं दृष्ट्वा तत्परं रावणं रणे ॥ २१ ॥
 प्रहसन्निव काकुत्स्थः संदधे निशितौच्छरान् । स मुमोच ततो बाणाञ्छतैशोऽथ सहस्रशः ॥ २२ ॥
 तान्दृष्ट्वा रावणश्चक्रे स्वशरैः खं निरन्तरम् । तौभ्यां निशुक्तेन तदा शरवर्षेण भास्वता ॥ २३ ॥
 शरवद्भविवाभाति द्वितीयं भास्वदम्बरम् । नानिमित्तोऽभवद्बाणो नानिर्भेत्ता न निष्फलः ॥ २४ ॥
 अन्योन्यमभिसंहत्य निपेतुर्धरणीतले । तथा विस्मृततोर्बाणान् रामरावणयोर्मृधे ॥ २५ ॥
 प्रायुद्धयेतामविच्छिन्नमस्यन्तौ सव्यदक्षिणम् । चक्रतुश्च शरैर्घोरैर्निरुच्छासमिवाम्बरम् ॥ २६ ॥
 रावणस्य हयान्रामो हयान्रामस्य रावणः । जघ्नतुस्तौ तदौन्योन्यं कृतानुकृतकारिणौ ॥ २७ ॥
 एवं तु तौ सुसंकुद्धौ चक्रतुर्युद्धमुत्तमम् । मुहूर्तमभवत्तदं तुमुलं रोमहर्षणम् ॥ २८ ॥

२१-२३] ति० टी०-निःसङ्गेन प्राणाशासङ्करहितेन । तत्परं तदनन्तरम् । व्यायच्छमानं व्यायच्छन्तं प्रवर्तयन्तम् ॥ २१-२३

गो० टी०-व्यायच्छमानमिति । काकुत्स्थः परं तत् वर्षणं व्यायच्छमानं व्यायच्छन्तं विस्तारयन्तं रावणं दृष्ट्वा शरान् संदधे ॥ २२ ॥

गो० टी०-स इति । स रामः बाणान् मुमोच तान् बाणान् दृष्ट्वा रावणः खं निरन्तरमन्तरहितं चक्रे ॥ २३ ॥

गो० टी०-व्यायच्छमानमिति । व्यायच्छमानं व्यायच्छन्तम् यन्तं कुर्वन्तं, रणे तत्परं सकम् । प्रहसन्निव संदधे अनायासेन संदधे ॥ २१ ॥ २२ ॥

गो० टी०-तत इति । तस्यां रामरावणयोर्बाणं प्रयुक्तेन शरवर्षेण शरवद् द्वितीयमम्बरमिव भासति ॥ २३ ॥

गो० टी०-ततस्ताभ्यामिति । शरवर्षेण भास्वत् अम्बरं शरवद् द्वितीयमम्बरमिव भासति ॥ २३ ॥

२४] ति० टी०-शरवद्भम् । शरवर्षेण द्वितीयमम्बरमित्यर्थः । भास्वद्विभासमानम् । नानिमित्तो निमित्तं लक्ष्यमप्राप्य वर्तमानो नास्ति । न निष्कण्डो लक्ष्येष्वधरप्रयुक्तवारणान्यतर-प्रयोजनान्नो नाभवत् । नानिर्भेत्ता भेत्ता न । ' नातिर्यक्तः ' इति पाठः परप्रयुक्तविवाहणाय यत्नातिक्रान्तो न । निवारणाय प्रयुक्तो निवारयत्येवेत्यर्थः ॥ २४ ॥

गो० टी०-नेति । बाणः अनिमित्तः युद्धोन्माहनिमित्त-कृत्येन निमित्तरहितो न अतिभेत्ता ताडनादधिकविदारको न निष्कण्डः लक्ष्यसम्बन्धरहितश्च नाभवत् अर्द्धं पृथक् ॥ २५ ॥

गो० टी०-नानिमित्त इत्यर्थम् । अनिमित्तः लक्ष्यवि-शेषोद्विशरहितः । अतिभेत्ता अपेक्षितप्रमाणादधिकभेत्ता । निष्कण्डः लक्ष्यं पतितोऽपि प्रयोजनाकार्यः ॥ २४ ॥

२५] ति० टी०-बाणां विस्मृतजतोस्तयोर्बाणां अन्योन्य-मभिसंहत्य स्वस्वप्रयोगकार्यं कृत्वा धरणीतले निपेतुः ॥ २५ ॥

गो० टी०-अन्योन्यमिति । बाणान् विस्मृतजतोः राम-रावणयोर्बाणां अन्योन्यमभिसंहत्य धरणीतले निपेतुः ॥ २६ ॥

गो० टी०-अन्योन्यमिति । तथा विस्मृतजतोः उक्तप्रका-रेण विस्मृतजतोः । अत्र बाणा इत्यध्याहार्यम् ॥ २५ ॥

२६] ति० टी०-सव्यं च दक्षिणं च सव्यदक्षिणम् । अत्यन्तसंयोगं द्वितीया । उभयपार्श्वोर्गोविच्छिन्नं शरानस्यन्तौ ' निरुच्छासं नीरन्ध्रम् ॥ २६ ॥

गो० टी०-प्रायुद्धयेतामिति । सव्यदक्षिणमविच्छिन्नं निरन्तरमस्यन्तौ शरानिति शेषः अत एवाम्बरं शरैः निरुच्छासमिव चक्रतुः ॥ २७ ॥

गो० टी०-प्रायुद्धयेतामिति । अस्यन्तौ शरान् क्षिपन्तौ । इत्यर्द्धो वाक्यार्थकारः । निरुच्छासं उच्छासा-वकाशरहितम् ॥ २६ ॥

२७-२८] ति० टी०-कृतस्यानुकृतं प्रतिक्रिया तत्कर-णशीलौ ॥ २७ ॥ २८ ॥

गो० टी०-रावणस्येति । कृतानुकृतकारिणौ तौ राम-रावणौ अन्योन्यं जघ्नतुः ॥ २८ ॥

गो० टी०-एवमिति । एवमुत्तमं युद्धं चक्रतुः अत एव मुहूर्तं लोमहर्षणमभवत् ॥ २९ ॥

गो० टी०-राधुणस्येति । अत्र जघानेति वचनविपरि-णामेनानुपपद्यते । तौ अन्योन्यं कृतानुकृतकारिणौ कृतप्रति-क्रियाकारिणौ सन्तौ तथा जघ्नतुः इय इवान्यथापि सारध्यादौ जघ्नतुरित्यर्थः ॥ २७ ॥ २८ ॥

गो० टी०-प्रयुध्यमानाविति । प्रयुध्यमानौ यौ राम-लक्ष्मणौ तयोर्मध्ये राक्षसाधिपः ध्वजावपातनं रघूत्तमे भृशं प्रयुक्तौ च ॥ ३० ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणव्याख्याने रामायणशिरोमणौ युद्धकाण्डे अष्टाधिकशततमः सर्गः ॥ १०८ ॥

गो० टी०-प्रयुध्यमानाविति । यदा बभूवतुरित्युपसर्गा-यम् ॥ २९ ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणव्याख्याने रामायणशिरोमणौ युद्धकाण्डव्याख्याने नवोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०९ ॥

[प्रयुध्यमानौ समरे महाबलौ शितैः शरैरावणलक्ष्मणाग्रजौ ।

ध्वजावपातेन स राक्षससाधियो भृशं प्रचुकोथ तदा रघूत्तमे ।]

तौ तथैव युध्यमानौ तु समरे रामरावणौ । ददृशुः सर्वभूतानि विस्मिन्नेनान्तरात्मना ॥ २९ ॥
अर्दयन्तौ तु समरे तयोस्तौ स्यन्दनोत्तमौ । परस्परमभिकुद्रौ परस्परमभिट्टौ ॥ ३० ॥
परस्परवधे युक्तौ घोररूपौ बभूवतुः । मण्डलानि च वीथीश्च गतप्रत्यागतानि च ॥ ३१ ॥
दर्शयन्तौ बहुविधां सृतीं सारथ्यज्ञां गतिम् । अर्दयन्रावणं रामो राघवं चापि रावणः ॥ ३२ ॥
गतिवेगं समापन्नौ प्रतिवेगनिवर्तने । क्षिप्तौः शरजालानि तयोस्तौ स्यन्दनोत्तमौ ॥ ३३ ॥
चेरतुः संयुगमर्हौ सासारौ जलदाविर्व । दर्शयित्वा तदा तौ तु गतिं बहुविधां रणे ॥ ३४ ॥
परस्परस्याभिमुखौ पुनरेव च तस्थतुः । धुरं धुरेण रथयोर्वेकं वक्रेण वाजिनाम् ॥ ३५ ॥
पताकाश्च पताकाभिः संधीयुः स्थितयोस्तदा । रावणस्य ततो रामो धनुर्मुक्तैः शितैः शरैः ॥ ३६ ॥
चतुर्भिश्चतुरो दीप्तान्दहयन्प्रत्यपसर्पयत् । स क्रोधवशमापन्नो हयानामपसर्पणे ॥ ३७ ॥
मुमोच निशितान्वाणान्राघवाय दर्शननः । सोऽतिविद्धो बलवता दशग्रीवेण राघवः ॥ ३८ ॥

२९-३१ नि० टी०-तुभ्यं रोमहर्षणम् । एतदन्तरात्म-
प्रयुध्यमानौ समरे महाबलौ शितैः शरै रावणलक्ष्मणाग्रजौ ।
ध्वजावपातेन स राक्षससाधियो भृशं प्रचुकोथ तदा रघूत्तमे ॥
इत्येकं श्लोकं प्रक्षिप्यात्र समावच्छेदं कुर्वन्ति, तदप्रकम् ।
पश्चादपि तुषुटपुटस्यैव सखादिकप्रकरणत्वाच्च । अनवच्छेदः
स्यैव बहुषु पुस्तकेषु दर्शनाच्चेति कतकः ॥ २९-३१ ॥

रा० टी०-तयोः गृहमेवाद-तादित्यादिभिः । युध्य-
मानौ रामरावणौ सर्वभूतानि ददृशुः ॥ १ ॥

गो० टी०-अथ रावणनिगृह्येदः-तौ तदेत्यादि । स-
मरे युद्धभूमौ । तदा उत्पातकाये । अन्तरात्मना अन्तरात्म-
णेन उपलक्षितानि ॥ १ ॥

रा० टी०-अर्दयन्ताविति । परस्परमभिकुद्रौ अत एव
परस्परमभिट्टौ अत एव तयोः स्यन्दनोत्तमौ परस्परमर्दयन्तौ
परस्परवधे युक्तौ रामरावणौ मण्डलानि मण्डलाकारगतीः
वीथीः प्रसिद्धमार्गद्वारा गतीश्च गतप्रत्यागतानि च मृतसार-
थ्यज्ञां मृतस्य यत्सारथ्यमतिनैपुण्यं तज्जनितां गतिं च दर्शयन्तौ
रूपौ बभूवतुः साहसोल्लङ्घयमेकावधि ॥ २ ॥ ३ ॥

गो० टी०-अर्दयन्तावित्यादि साध्वंशोल्लङ्घयमेकाव-
यम् ॥ अर्दयन्तौ परस्परं पीडयन्तौ । रथयोः क्रोधादिकं रथि-
कद्वारा । मण्डलानि मण्डलगतीः गतप्रत्यागतानि, शत्रुस्थं
प्रति गमनं गतं पुनः स्थानं प्रत्यागमनं प्रत्यागतं तयोरावृत्त्या
बहुवचनम् । एवंप्रकारेण बहुविधां मृतसारथ्यज्ञां मृतस्य यत्
सारथ्यं सारथिकम् तज्जाम्, गतिं संचारं दर्शयन्तौ तयोः
रथौ घोररूपौ बभूवतुः ॥ २ ॥ ३ ॥

३२-३३] ति० टी०-सारथ्यज्ञां मृतकर्मनैपुण्यज्ञाम् ।
अर्दयन् । बभूवेति शेषः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

रा० टी०-अर्दयन्निति । प्रवर्तननिवर्तने गतिवेगसमा-
पन्नौ रामो रावणश्च बभूवतुरिति शेषः ॥ ४ ॥

गो० टी०-अर्दयन्निति । रावणमर्दयन् रामो राघवमर्द-
यन् रावणशोभौ प्रवर्तननिवर्तने तद्वत् गतिवेगं समापन्नौ बभू-
वतुरिति शेषः ॥ ४ ॥

रा० टी०-क्षिपन्ताविति । सासारौ अपरापातमहितौ
जलदापि शरजालानि क्षिप्तौ तयोः स्यन्दनोत्तमौ संयुगमर्हौ
चेरतुः ॥ ५ ॥

गो० टी०-क्षिपन्ताविति । मामासौ सज्जधारी ॥ ५ ॥
३४-३६] ति० टी०-मामासौ धातमपात आसारस्त-
महितौ ॥ ३४-३६ ॥

रा० टी०-दर्शयन्तेति । बहुविधां गतिं दर्शयित्वा पर-
स्परसाभिमुखौ गन्तौ पुनस्तस्थतुः ॥ ६ ॥

गो० टी०-दर्शयन्तेति । तथा गतिं पूर्वोक्तगतिभे-
दम् ॥ ६ ॥

रा० टी०-धुरमिति । स्थितयोः रथयोर्वेकं युगन्धरम्
धुरं वाजिनां वेकं वक्रेण पताकाश्च पताकाभिस्समीधुः ॥ ७ ॥

गो० टी०-धुरमिति । धुरं युगम् धुरेण अकारान्तस्व-
मापन्म् । स्थितयोः युद्धं गतिं विना स्थितयोः तयोरिति शेषः ७

रा० टी०-रावणस्येति । रामः रावणस्य हयान् चतु-
भिः शरैः प्रत्यपसर्पयत् ॥ ८ ॥

गो० टी०-रावणस्येति । प्रत्यपसर्पयत् न्यवर्तयत् ॥ ८ ॥
३७-३८] ति० टी०-प्रत्यपसर्पयत् । प्रत्यपसर्पणं ना-
मात्यन्ताभिमुख्यानामेव पश्चाधेनापसर्पणम् ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

रा० टी०-स इति । हयानामपसर्पणेन क्रोधवशमापन्नो
दशाननः राघवाय वाणान् मुमोच ॥ ९ ॥

१ इदं पद्यमधिकं गो. रा. पाठः । २ तदेति गो. पाठः । ३ मृतसारथ्यज्ञामिति गो. रा. पाठः । ४ प्रवर्तनेति गो. रा. पाठः । ५ क्षिपन्ताविति रा.
पाठः । ६ यथेति गो. पाठः । ७ तथेति गो. पाठः । ८ अवेति गो. पा. । ९ समेयुयिति गो. पाठः । १० निशाचर इति गो. पा. ।

जगाम न विकारं च न चापि व्यथितोऽभवत् । चिक्षेप च पुनर्बाणान्वज्रसारसमस्वनान् ॥ ३९ ॥
 सारथिं वज्रस्तस्य सभादिश्य दशाननः । मातलेस्तु महावेगाः शरीरे पतिताः शराः ॥ ४० ॥
 न सूक्ष्ममपि संभोहं व्यथां वा प्रददुर्युधि । तथा धर्षणया क्रुद्धो मातलेर्न तथात्मनः ॥ ४१ ॥
 चकार शरजालेन राघवो विमुखं रिपुम् । विंशतिं त्रिंशतिं पष्टिं शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ४२ ॥
 मुमोच राघवो वीरः सायकान्स्वन्दने रिपोः । रावणोऽपि ततः क्रुद्धो रथस्थो राक्षसेश्वरः ॥ ४३ ॥
 गदामुसलवर्षेण रामं प्रत्यर्दयद्रणे । तत्प्रयुक्तं पुनर्युद्धं तुमुलं रोमहर्षणम् ॥ ४४ ॥
 गदानां मुसलानां च परिघाणां च निःस्वनैः । शराणां पुङ्खवातैश्च क्षुभिताः सप्त सागराः ॥ ४५ ॥
 क्षुब्धानां सागराणां च पातालतलवासिनः । व्यथिता दानवाः सर्वे पन्नगाश्च सहस्रशः ॥ ४६ ॥
 चक्रम्पे मेदिनी कृत्स्ना सशैलवनकातना । भास्को निष्प्रभश्चासीन्न ववौ चापि मारुतः ॥ ४७ ॥
 ततो देवाः सगन्धर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः । चिन्तामापेदिरे सर्वे सकिंनरमहोरगाः ॥ ४८ ॥
 स्वस्ति गोब्राह्मणेभ्यस्तु लोकास्तिष्ठन्तु शाश्वताः । जयतां राघवः संख्ये रावणं राक्षसेश्वरम् ॥ ४९ ॥
 एवं जपन्तोऽपश्यंस्ते देवाः सर्षिगणास्तदा । रामरावणयोर्युद्धं मुमोर् रोमहर्षणम् ॥ ५० ॥
 गन्धर्वोप्सरसां सङ्घा दृष्ट्वा युद्धमनूपमम् । सागरं चाम्बरप्रख्यमम्बरं सागरोपमम् ॥ ५१ ॥
 रामरावणयोर्युद्धं रामरावणयोरिव । एवं ब्रुवन्तो ददृशुस्तदुद्धं रामरावणम् ॥ ५२ ॥

गो० टी०-स इति । अपसर्पणे विषये ॥ १ ॥
 रा० टी०-स इति । दशमीवेण अतिविद्धः अतिताडितो
 राघवः विकारं न जगाम व्यथितो नाभवत् ॥ १० ॥
 गो० टी०-सोऽतिविद्ध इति । विकारं वेदनामचक्रमुल-
 विकारम् ॥ १० ॥
 ३९-४०] ति० टी०-चिक्षेप रावणः क्षिप्तवान् ३९-४०
 रा० टी०-चिक्षेपेति । दशाननः वज्रहस्तस्य सारथि-
 मुदिश्य बाणान् चिक्षेप ॥ ११ ॥
 गो० टी०-चिक्षेपेति । वज्रपातोऽग्निपातः ॥ ११ ॥
 रा० टी०-मातलेरिति । मातलेः शरीरे पतिताः शराः
 मोहं व्यथां च न प्रददुः ॥ १२ ॥
 गो० टी०-मातलेस्त्विति । सूक्ष्मम् अल्पम् ॥ १२ ॥
 ४१] ति० टी०-मातलेर्व्यथां न प्रददुः । देवत्वेन दिव्य-
 शक्तिमत्त्वात् । अपसर्पणकाले रावणेन प्रक्षिप्तानामतिवेधसा-
 मर्थ्यायोगाच्च । यथा मातलेर्धर्षणया क्रुद्धस्तथात्मनो धर्षणया
 न क्रुद्धः ॥ ४१ ॥
 रा० टी०-तयेति । मातलेः नया धर्षणया आत्मनश्च धर्ष-
 णया न क्रुद्धोऽपि राघवः शरजालेन रिपुं विमुखं चकार ॥ ४२ ॥
 गो० टी०-तयेति । यथा मातलेः तथा धर्षणया क्रुद्धः तथा
 आत्मनो धर्षणया न क्रुद्धः । एवं क्रुद्धो रिपुं विमुखं चकार ॥ ४२ ॥
 ४२-४५] ति० टी०-अत एव रिपुं विमुखं चकार ४५ ॥
 रा० टी०-विंशतिमिति । राघवः रिपोः स्वन्दने विं-
 शत्यादीन् सायकान् मुमोच ॥ ४४ ॥
 गो० टी०-विंशतमिति । इकारलोपश्छान्दसः ॥ ४५ ॥
 रा० टी०-रावण इति । रावणोऽपि प्रत्यर्दयत् ॥ ४६ ॥

गो० टी०-रावणोपीति । रथस्थो रथे निश्चलतया
 स्थित इत्यर्थः ॥ ४६ ॥
 रा० टी०-तदिति । तुष्टं युद्धं पुनः प्रवृत्तमत एव
 गदादीनां निस्वनैश्शराणां पुङ्खवातैश्च सप्त सागराः क्षुभिताः
 अभवन्ति शेषः सार्द्धं लोक एकान्वयी ॥ ४६ ॥ ४७ ॥
 गो० टी०-तत् प्रवृत्तमित्यर्थमेकं वाक्यम् ॥ ४६ ॥
 गो० टी०-गदानामिति । निस्वनेः वेगजैरिति शेषः १०
 ४६-४९ ति० टी०-क्षुब्धानां सागराणामयोदेशवर्तिता-
 तालवासिनो व्यथिता जाता इति शेषः ॥ ४६-४९ ॥
 रा० टी०-क्षुब्धानामिति । क्षुब्धानां सागराणां दा-
 नवाः पन्नगाश्च व्यथिता बभूवुरिति शेषः ॥ ४८ ॥
 गो० टी०-क्षुब्धानामिति । क्षुब्धेषु सागरेष्वित्यर्थः १८
 रा० टी०-चक्रम्पे इति । मेदिनी चक्रम्पे भास्करस्तु
 निष्प्रभ आसीत् मारुतस्तु न ववौ ॥ ४९ ॥
 रा० टी०-तत इति । देवादयः चिन्तामापेदिरे ॥ २० ॥
 रा० टी०-स्वस्तीति । राघवो रावणं जयतामेवं जपन्तो
 देवादयः रामरावणयोर्युद्धमपश्यन् सार्द्धं लोक एकान्वयी ॥ २१ ॥
 ५०] ति० टी०-जपन्तो वदन्तः ॥ ५० ॥
 रा० टी०-रामेति । गंधर्वादिंसपाः युद्धमतिप्रहरणविशि-
 ष्टमनुपमं रामरावणयोर्युद्धं दृष्ट्वा गगनं गगनाकारमाकाशमाका-
 शसदृशमित्यायेवं ब्रुवन्तः सन्तः रामरावणं युद्धं दृश्यः सार्द्ध-
 श्लाकद्वयमेकान्वयि गगनं गगनाकारमिति श्लोकार्द्धस्थाने सागरं
 चाम्बरप्रख्यमम्बरं सागरोपममित्यपि पाठो दृश्यते ॥ २२-२३ ॥
 ५१-५२] ति० टी०-वचनप्रकारमाह-गन्धर्वोप्स-
 रसामिति । अचपममिति दीर्घ आर्षः । दृष्ट्वा युद्धमनुप-

१ सद्युद्दिश्याते रा. समुद्दिश्य निशाचर इति गो. पाठः । २ विंशतिं त्रिंशतमिति गो. पाठः । ३ महदिति गो. पाठः । ४ पन्नगाः सर्वे दानवा,
 इति गो. पाठः । ५ गगनं गगनाकारं सागरः सागरोपम इति गो. रा. पाठः ।

ततः क्रोधान्महाबाहू रघूणां कीर्तिवर्धनः । सन्धाय धनुषा रामः शरमाशीविषोपमम् ॥ ५३ ॥
 रावणस्य शिरोऽच्छिन्दच्छ्रीमज्ज्वलितकुण्डलम् । तच्छिरः पतितं भूमौ दृष्ट्वा लोकैस्त्रिभिस्तदा ॥ ५४ ॥
 तस्यैव सदृशं चान्यद्वावणस्योत्थितं शिरः । तत्क्षिप्तं क्षिप्रदृष्टेन रामेण क्षिप्रकारिणा ॥ ५५ ॥
 द्वितीयं रावणशिरश्छिन्नं संयति सायकैः । छिन्नमात्रं चै तच्छीर्षं पुनरैव प्रदृश्यते ॥ ५६ ॥
 तदप्यशनिसंकाशैश्छिन्नं रामस्य सायकैः । एवमेव शतं छिन्नं शिरसां तुल्यवर्चसाम् ॥ ५७ ॥
 न चैव रावणस्यान्तो दृश्यते जीवितक्षये । ततः सर्वान्निविदीरः कौसल्यानन्दवर्धनः ॥ ५८ ॥
 मार्गणैर्बहुभिर्युक्तश्चिन्तयामास राघवः । मारीचो निहतो यैस्तु खरो यैस्तु सद्रूपणः ॥ ५९ ॥
 क्रौञ्चावटे विराधस्तु कवन्धो दण्डकावने । यैः साला गिरयो भग्ना बाह्वी च क्षुभितोऽम्बुधिः ६० ॥
 त इमे सायकाः सर्वे युद्धे प्रात्ययिका मम । किं नु तत्कारणं येन रावणे मन्दतेजसः ॥ ६१ ॥
 इति चिन्तापरश्चासीदप्रमत्तश्च संयुगे । वर्षप शरवर्षाणि राघवो रावणोरसि ॥ ६२ ॥
 रावणोऽपि ततः क्रुद्धो रथस्थो राक्षसेश्वरः । गदामुसन्वर्धेण रामं प्रत्यर्दयद्रणे ॥ ६३ ॥

मम' इत्युत्तरं 'सागरं चारुप्रलयमम्बरं सागरोपमम्' इति पाठः सागरं नैवैषेपत्यादिनाम्बरप्रत्ययमाकाशतुल्यमिति वक्तुं शक्यम् । एवमम्बरमपि सागरोपममिति शक्यम् । रामरावणयोर्मुहं तु तदतिशक्तितादृशपृष्ठमम्बरमात्मतुल्यमित्येव वक्तुं शक्यम् । तेनाद्युपमत्वं फलतीत्यन्वयः उक्तार्थकारः । पूर्वाभिं नृपमेवोपमिति कतकः । सागरशब्दे विद्वद्भव्य अपरं अर्थवादिनां सः । 'गगनं गगनाकारं सागरः सागरोपमः' इति पाठोऽर्थद्वयेऽप्यन्वयः एवेति बोध्यम् । एवं ध्रुवन्तो गन्धर्वादि सङ्घस्तुबुद्धं दृष्टुः । रामरावणम् । तत्कर्तृकमित्यर्थः ॥ ५३-५७ ॥

गो० टी०—गन्धर्वेति । गन्धर्वाप्सरसाभिर्यथोत्तरं गगनं गगनाकारमिति श्लोकः । तदन्तरम् एवं ध्रुवन्त इत्यर्थम् । गन्धर्वाप्सरसां सन्धाः अवपमम्, युद्धं दृष्ट्वा गगनं गगनाकारमित्यर्थं ध्रुवन्तः सन्तः पुनर्दृष्ट्वास्तिगन्धर्वः अवपममेवाह—गगनमिति । यथा गगनसागरयोः सदृशमन्तराभायः तथा रामरावणयुद्धस्य सदृशं युद्धं किञ्चिद्वातोन्मथः । सदृशान्तरनिष्ठतितकौतव्यव्यापारः । रामरावणं रामरावणमन्वयः ॥ ५३ ॥ ५४ ॥

५३] ति० टी०—ततस्तद्वाक्यश्रवणानन्तरम् ॥ ५३ ॥
 रा० टी०—तत इति । रघूणां कीर्तिवर्धनो रामः धनुषा शरं सन्धाय रावणस्य शिरः अच्छिन्दत् अच्छिन्नत् भूमौ पतितं तच्छिरः त्रिभिर्लोकैर्दृष्टं श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ ५४ ॥ ५५ ॥

गो० टी०—ततः क्रुद्ध इत्यादिमार्गश्लोकपञ्चमकेन वाक्यम् दूरं भुराघनाणम् । शिरः अच्छिन्दत् अच्छिन्नत् । एकवचनात्तदानीं रावण एकशिरा एव युद्धमकरोदिति गम्यते । अत एव वक्ष्यति—विशिष्य दीर्घी निषेधौ भुजावद्भूषितावित्यादिना । छिन्नमात्रं तु तच्छीर्षमिति । तच्छीर्षं छिन्ने तदानीमेवेत्यर्थः । एकशतं छिन्नम् एकोत्तरशतमारं छिन्नमित्यर्थः । पुनः पुनः शिरश्छेदनं चिरतृपितशरघृणानिष्ठत्यर्थम् । न

येति । जीवितक्षये निषेधे, जन्तः अर्वाविः निश्चयो वा, न दृश्यते नादृश्यत ॥ ५५-५६ ॥

५४] ति० टी०—गिरी-च्छिन्नम् । एकैकश इति शेषः । गच्छशशिरसां छेदं तु न पुनः प्ररोह इति कतकः ॥ ५४ ॥

५५-५६] ति० टी०—तस्यैव सदृशम् । यद्रूपी पतितं तस्यैव सदृशमित्यर्थः ॥ ५५ ॥ ५६ ॥

रा० टी०—तस्येति । तस्य पतितस्य शिरसः सदृशमन्वच्छिरः रावणस्योत्थितमदं पृष्ठम्—तदिति । तदुत्थितं द्वितीयं रावणशिरः क्षिप्रकारिणा निविलपुद्गकियाणामाद्युक्तं अत एव क्षिप्रदृष्टेन रामेण सायकैः छिन्नं छिन्नमात्रं छिन्नशिरमदं तत् शीर्षं पुनः प्रदृश्यते सार्द्धश्लोकएकान्वयी ॥ ५६ ॥ ५७ ॥

५७] ति० टी०—'एवमेव शतं छिन्नम्' इति पाठः । तुल्यवर्चसां तुल्याकाराणां शिरसां शतं रामेण छिन्नम् । एवं च भगवतः सर्वतोभद्रकपदशतं रामेण रावणायशिरः शतकर्मैः पूजितमिति कतकः ॥ ५७ ॥

रा० टी०—तदिति । तत् पुनः दृश्यमानं शिरः रामस्य सायकैः छिन्नमेवमनेन प्रकारेण शिरसां शतं शतसंख्याकशिरासां त्वर्थः रामस्य सायकैः छिन्नं जीवितक्षये जीवननिष्ठत्यर्थं रावणस्य शिरसामन्तो न दृश्यते शिरसामित्युभयान्वयि सार्द्धश्लोक एकान्वयी ॥ ५८ ॥

५८-५९] ति० टी०—रावणस्य जीवितक्षयेऽन्तो निश्चयो न दृश्यते ॥ ५८ ॥ ५९ ॥

६०] ति० टी०—क्रौञ्चावटे क्रौञ्चनसंविध्यन्ययं अर्थे ६० ६१-६३] ति० टी०—प्रात्ययिका अमोदत्वेन निश्चिताः ॥ ६१-६३ ॥

रा० टी०—तत इति । बहुभिर्मार्गणैर्पुक्तो राघवश्चिन्तयामास ॥ ५९ ॥

१ क्रुद्ध इति गो. रा. पाठः । ४ शिरां गो. रा. पाठः । ३ अन्यस्मिन् गो. पाठः । ४ रामेणात गो. पाठः । ५ एकैति गो. पाठः । ६ वने इति गो. अरण्ये इति रा. पाठः । ७ इदमर्थ गो. पुस्तके न दृश्यते । ८ प्रात्ययिका इति रा. पा. । ९ नु इति गो. पाठः ।

तत्प्रवृत्तं महद्युद्धं तुमुलं रोमहर्षणम् । अन्तरिक्षे च भूमौ च पुनश्च गिरिर्मूर्धनि ॥ ६४ ॥
 देवदानवयक्षाणां पिशाचोरगरक्षसाम् । पश्यतां तन्महद्युद्धं सर्वरात्रमवर्तते ॥ ६५ ॥
 नैव रात्रिं न दिवसं न मुहूर्तं न च क्षणम् । रामरावणयोर्युद्धं विराममुपगच्छति ॥ ६६ ॥
 दशरथसुतराक्षसेन्द्रयोस्तैर्योर्जयमनवेक्ष्य रणे स राघवस्य ।
 सुवररथसारथिर्महात्मा रणरतराममुवाच वाक्यमाशु ॥ ६७ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे सप्तोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०७ ॥

अष्टोत्तरशततमः सर्गः ।

चिन्तामुं कर्तव्यमूढं दाशरथिं पश्यता मातलिना ब्रह्मणेन्द्राय वितीर्णं शकेण चागस्त्यद्वारा तुभ्यं वितीर्णममोपशरं सन्धाय जह्नि
 नान्यथेत्यादिशे राघवः प्रहृष्टस्तथाकरोत्तेन च दशस्यो भग्नहृदयो गतासुर्ममो पयात रामस्योपशरं काशात्पुष्पश्चिरस्तत् सुरासुरैर्द्वेषः
 खेदश्च लब्धः ।

अथ संस्मरामास भौतली राघवं तदा । अजानन्निव किं वीर त्वमेतमनुवर्तसे ॥ १ ॥

रा० टी०—तदाकारमह—मात्रीच इत्यादिभिः । यैमा-
 रीचप्रभृतिनिर्दिष्टः यैश्च अम्बुभिः क्षुभितः ते एव माग प्रात्या-
 यिकाः अमोघत्वेन निश्चिता इमे सर्वे सायकाः येन कारणेन
 रावणे मन्दतेजसोऽभवन्निति शेषः तत्कारणं किम् इति
 चिन्तापरोपि रामः संपुगे अप्रमत्त आसीत् अत एव रावणो-
 रसिं शरवर्षाणि वर्षणं मार्दंश्लोकत्रयमेकान्वयि ॥ ३०—३३ ॥

रा० टी०—रावण इति । रावणोऽपि रामं प्रत्यर्षयत् प्र-
 त्यार्षयत् अर्चनाद्वकृलव्यापारमकरोत् ॥ ३४ ॥

गो० टी०—मारीच इत्यादिमार्षंभेकद्वयमेकान्वयम् ।
 क्रौञ्चावने कवचाः दण्डकावने विराध इत्यन्वयः । प्रात्ययिकाः
 विभक्ताः त इमे रावणे विषये मन्दतेजसः अलक्षजिकाः
 अभवन् । तत्कारणं किं तु न जानामीति शेषः ॥ ३२—३५ ॥

६४] ति० टी०—अन्तरिक्षे चेत्यादि । रथयोः कामग-
 त्वात्तत्र तत्र कियत्कालं स्थितेरिति भावः ॥ ६५ ॥

रा० टी०—तदिति । तुमुलं तद्युद्धमन्तरिक्षादी
 प्रवृत्तम् ॥ ३६ ॥

गो० टी०—तदिति । विष्णुर्दक्षिणं पुष्यतोस्तयोरायहकृ-
 तगतित्वेन अन्तरिक्षे भूमौ च पुनश्च गिरिर्मूर्धनि विष्णु-
 शिखरे च तन्महद्युद्धं प्रवृत्तमित्यर्थः ॥ ३६ ॥

६५] ति० टी०—सर्वरात्रम् । जातयैकवचनम् । तेनाने-
 काहोरात्रानित्यर्थः । वस्तुतः शवर्गे सकारस्तृतीयस्तेन त्रय
 उच्यन्ते । यवर्गे च वकारश्चतुर्थस्तेन चत्वार उच्यन्ते । मि-
 लित्वा सप्तरात्रमित्यर्थः सप्तरात्रमेव च तयोर्द्वैर्दशं युद्धमिति
 वक्ष्यमाणपाद्यकाण्डिकापुराणयोः स्पष्टमिति दिक् ॥ ६६ ॥

रा० टी०—देव्रेति । देवादीनां पश्यतां सतां तथुद्धं सप्-
 रात्रमवर्तते ॥ ३६ ॥

गो० टी०—देवदानवेति । “यस्य च भावेन०” इति
 भावलक्षणे षष्ठी । सर्वरात्रम् अहोरात्रमित्यर्थः । सप्तरात्रमित्य-

पपाठः । वक्ष्यमाणदिनसंख्याविरोधान् । यद्वा सर्वरात्रमित्य-
 पपाठः सप्तरात्रमित्येव सम्यक्पाठः कालगुणचतुर्दश्यां हनु-
 मता लङ्कादाहः । पौर्णमास्यां रामस्य सद्युद्धनीरपात्रिः । प्र-
 थमाद्वितीयानुत्तीयासु द्विभयनम् । अष्टम्यां दुर्ध्वारोहणम् ।
 नवम्यां युद्धारम्भ इति सप्तरात्रं रामरावणयुद्धमिति । इदं च
 इतस्तु नवमेऽहनीत्यत्र विस्तृतम् ॥ ३७ ॥

६६] ति० टी०—तदेवाह—नैव रात्रिमिति ॥ ६६ ॥

रा० टी०—नेति । रामरावणयोर्युद्धं रावणादीन् विरामं
 निवृत्तिं नैवोपगच्छति कालाध्वनोरिति द्वितीया ॥ ३७ ॥

गो० टी०—नैवरात्रमिति । “कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे”
 इति द्वितीया ॥ ३८ ॥

६७] ति० टी०—तयोर्मध्ये राघवस्य जयमनवेक्ष्याद्वृत्ता
 स सुवररथस्य सारथिरिति । रणे गतो रणरतः, रणरतश्चासौ
 रामश्च तम् ॥ ६७ ॥

इति श्रीरामायणमोक्षोपनिषद् श्रीरामायणे रामायणतिलके वाल्मीकीय
 आदिकाव्ये युद्धकाण्डे सप्तोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०७ ॥

रा० टी०—दशरथेति । सुवररथसारथिर्मातलिर्दशरथस्यत-
 रात्रसंश्रयोः पुष्यतोस्तोरिति शेषः राघवस्य जयमनवेक्ष्य
 रणरतं राममुवाच ॥ ३८ ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणश्रवणने रामायणशिरोमणौ
 युद्धकाण्डे नवाधिकशततमः सर्गः ॥ १०९ ॥

गो० टी०—दशरथेति । निधारणे षष्ठी दशरथस्यतरात्र-
 संश्रयोः रामरावणयोर्मध्ये राघवस्य जयमनवेक्ष्य महान्
 महाबुद्धिरित्यर्थः । सुवररथसारथिः एनं रामम् उवाच ॥ ३९ ॥
 इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने
 युद्धकाण्डाख्याने दशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११० ॥

१] ति० टी०—एतमनुवर्तसे एतत्प्रतिभयमनुवर्तसी-
 त्यर्थः ॥ १ ॥

विमृज्यास्मै वधाय त्वमस्त्रं पैतामहं प्रभो । विनाशकालः कथितो यः सुरैः सोऽद्य वर्तते ॥ २ ॥
 ततः संस्मारितो रामस्तेन वाक्येन मातलेः । जग्राह स शरं दीप्तं निःश्वसन्तमिवोरणम् ॥ ३ ॥
 यं तस्मै प्रथमं प्रादादगस्त्यो भगवानृषिः । ब्रह्मदत्तं महद्ब्रह्मणममोघं युधि वीर्यवान् ॥ ४ ॥
 ब्रह्मणा निर्मितं पूर्वमिन्द्रार्थमपितौजसा । दत्तं सुरपतेः पूर्वं त्रिलोकजयकाङ्क्षिणः ॥ ५ ॥
 यस्य वाजेषु पवनः फले पावकभास्करौ । शरीरमाकाशमयं गौरवे मेरुमन्दरौ ॥ ६ ॥
 जाज्वल्यमानं वपुषा सुपुङ्खं हेमभूषितम् । तेजसा सर्वभूतानां कृतं भास्करवर्चसम् ॥ ७ ॥
 सधूममिव कालाग्निं दीप्तमाशीविषोपमम् । नरनागाश्वरुन्दानां भेदनं क्षिप्रकारिणम् ॥ ८ ॥
 द्वाराणां परिघाणां च गिरीणां चापि भेदनम् । नानारुधिरदिग्भाङ्गं मेदोदिग्धं सुदारुणम् ॥ ९ ॥
 वज्रसारं महानादं नानासमितिदारणम् । सर्वविनाशनं भीमं श्वसन्तमिव पद्मणम् ॥ १० ॥
 कङ्कगृध्रवर्षकानां च गोमायुगणरक्षसाम् । नित्यमक्षयं युद्धे यमरूपं भयावहम् ॥ ११ ॥
 नन्दनं वानरेन्द्राणां रक्षसामवसादनम् । वाजितं विचित्रैर्वैजैश्चाश्चित्रैर्गर्भतः ॥ १२ ॥
 तमुत्तमेधुं लोकानामिक्ष्वाकुभयनाशनम् । द्विपतां कीर्तिहरणं महर्षिकरमात्मनः ॥ १३ ॥
 अभिमन्यु ततो रामस्तं महधुं महाबलः । वेदप्रोक्तेन विधिना संधे कार्मुके बली ॥ १४ ॥
 तस्मिन्संधीयमाने तु रात्रयेण शरोत्तमे । सर्वभूतानि संवेमुश्चाल च वसुंधरा ॥ १५ ॥

रा० टी०—मातलिवचनाकारं बोधयितुमाह—अथेति । मातलिः रात्रयं स्मारयामास तदाकारमाह हे वीर अजानन् करोष्यामबुध्यन्निव एवं रात्रयं किं किमप्येवमवर्तते ॥ २ ॥

गो० टी०—अथ रात्रयवयः—अथ संस्माराग्न्यामासे-स्यादिलोकद्वयमेकान्वयम् । अजानन्निव ब्रह्मात्मजाननिव, एवं रात्रयम्, अनुवर्तते अक्षस्य प्रत्यक्षप्रयोगमात्रं करोषि । विनाशकालः मातुषेण वयः इत्युक्तः कालः ॥ १ ॥ २ ॥

२-३] ति० टी०—अस्मा एनं प्रति ॥ २ ॥ ३ ॥

रा० टी०—ननु त्वमंबोपायं वदेत्यत आह—विमृजेति । वधाय वधं कर्तुं पैतामहमक्षमस्मैविमृज तत्र हेतुः यो विनाशो विनाशकालः सुरैः कथितः सां प्रतियोधितः स कालोऽद्य वर्तते २

रा० टी०—तत इति । मातलेर्वोक्येन संस्मारितो रामः उरगमिव निःश्वसन् दीप्तं शरं जग्राह ॥ ३ ॥

गो० टी०—ततः संस्मारित इत्याद्येकादश श्लोका एकान्वयाः । प्रथमं पूर्वं इत्युक्तारण्ये । ब्रह्मदत्तमित्येतद्विदुः

गोति—ब्रह्मणेन्यादिना । यस्य वाजेषिति । पवनदीप्तम-भिदेवतात्वेनावस्थानम् । फले शब्दे । तेजसा सारंगेन कृतम् । द्वाराणां विपुलोगुणत्वात् । नानारुधिरिति वध्यासुर-भेदात् । मेदः मांसविशेषः । दक्षसारं वज्रतुल्यदारुम् । नाना-

समितिदारणं कपटयुद्धस्यापि निवर्तकम् । सर्वविनाशनत्वे हेतुः—भीममिति । दीप्तं श्वसन्तमिति भेदादुपमानभेदः । बलीः युध्विशेषः । रक्षसां पिशाचसहचारिणाम् । यमरूपं यमत्तुल्यं यथा भवति तथा । भयावहमिति । विनाशनात् भेदः । वाजितमिति । गरुडतः वाजैः पद्मैः वाजितं संजा-

तपत्रम् । गरुडपक्षकृतपद्ममित्यर्थः । लोकानां मध्ये उत्तमेधुं महर्षिकरमात्मन इत्यन्तस्य जग्राहेत्यनेन संबन्धः ॥ ३-१३ ॥

४] ति० टी०—ब्रह्मदत्तं ब्रह्मणेन्द्राय उक्तम् । इन्द्रेणाम-स्यद्वारा रामाय दत्तम् ॥ ४ ॥

५] ति० टी०—ब्रह्मदत्तशब्दस्योक्तः पदार्थः स्पष्टीक्रियते—ब्रह्मणेत्यादि ॥ ५ ॥

६] ति० टी०—अथ वाणस्य ब्रह्मावयवद्वैशिक्ष्यमाह—यस्येति । वाजेषु वेगमात्रपवेषु । वयः तत्र पवनदीप्तम-

भिदेवतात्वेनावस्थानं बोधयति । शरीरं तद्वत्तमा आकाशमयम् आकाशमन्त्राकाशेन प्रकाशेन इत्याद्यर्थे ब्रह्मा भगवान्भूताका-

शो वा । तेन व्याप्तिमात्रेण पवनलोच गतिस्मादध्यम्, पाव-कादिमत्वेन दुःसहत्वात्, तर्हि श्वः स्यात्तदाह—रात्रये इति ६

७] ति० टी०—सर्वभूतानां प्रविक्षादीनाम् । तेजसा सारंगेन ८] ति० टी०—क्षिप्रकारिणं क्षिप्रभेदकारिणम् ॥ ८ ॥

९] ति० टी०—द्वाराणां गोमायुणाम् ॥ ९ ॥

१०-११] ति० टी०—नानासमितिदारणमित्यर्थं नाम भगवत्कृतं रामबाणम् ॥ १० ॥ ११ ॥

१२] ति० टी०—गरुडतः वाजैः पद्मैः ॥ १२ ॥

१३] ति० टी०—इष्टवह्म रात्रयन्तरव्याप्यं भयनाशनं नम्रुत्तमेधुमभिमतत्वेत्यनेनान्वयः ॥ १३ ॥

१४-१५] ति० टी०—अभिमन्यु ब्रह्मणवित्यथा । वेदो धनुर्वेदनेन प्रोक्तो यो मुष्टिद्विगित्यित्यनेनानादीनां विधिवि-धानं सांगम्यन्तेत्यर्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥

रा० टी०—यमिति । इन्द्राथ ब्रह्मणा निर्मितं प्रकटितमत एव सुरपतेः सुरपतये ब्रह्मणा दत्तं ब्रह्मदत्तमिन्द्राया ब्रह्मणा

१ बस्मै इति गो. रा. पाठः । २ महाबाणमिति गो. रा. पाठः । ३ विषं यथेति गो. पाठः । ४ अवीति गो. पाठः । ५ सिकेति गो. पाठः । ६ ब-लानामिति गो. पाठः । ७ नित्यं अक्षेति गो. रा. पाठः ।

स रावणाय संकुद्धो भुशमायस्य कार्मुकम् । चित्ते परमायतः शरं मर्मविदारणम् ॥ १६ ॥
 स वज्र इव दुर्धर्षो वज्रिबाहुविसर्जितः । कृतान्त इव चावार्यो न्यपतद्रावणोरसि ॥ १७ ॥
 स विसृष्टो महावेगः शरीरान्तकरः परः । विभेद हृदयं तस्य रावणस्य दुरात्मनः ॥ १८ ॥
 रुधिराक्तः स वेगेन शरीरान्तकरः शरः । रावणस्य हरन्प्राणान्विवेश धरणीतलम् ॥ १९ ॥
 स शरो रावणं हत्वा रुधिरैर्द्रुकृतच्छविः । कृतकर्मा निभृतवत्स तूष्णीं पुनरौचिषत् ॥ २० ॥
 तस्य हस्ताद्गतस्याशु कार्मुकं चापि सायकम् । निपपात सह प्राणैर्भ्रूयमानश्च जीवितात् ॥ २१ ॥
 गतासुभीभवेगस्तु नैर्ऋतेन्द्रो महायुतिः । पपात स्यन्दनाद्भूमौ वृत्रो वज्रहतो यथा ॥ २२ ॥
 तं दृष्ट्वा पतितं भूमौ हतशेषा निशाचराः । हतनाथा भयत्रस्ताः सर्वतः संप्रदुदुवुः ॥ २३ ॥
 सर्वतश्चाभिपेनुस्तान्वानरान्द्रुमयोधिनः । दशग्रीववधं दृष्ट्वा वानरा जितकाशिनः ॥ २४ ॥
 अर्दिता वानरैर्भ्रष्टा लङ्कामभ्यपतन्भयात् । हतैश्चयत्नात्करुणैर्वापप्रस्रवणैर्मुखैः ॥ २५ ॥

अगस्त्याय समर्पितं महाबाणमगस्त्यो भगवान् अस्मै रा-
 माय प्रथमं प्रादात् यस्य महाबाणस्य बाजेषु पञ्चेषु पञ्चः
 फले पावकभास्करौ सन्तीति शेषः यस्य शरीरमाकाशमयं
 यस्य गौरवे गुरुत्वे भ्रमन्तौ उपमेयो यद्वदुह इत्यर्थः तं व-
 पुषा जाज्वल्यमानं तेजसा सर्वभूतानां प्रथिव्यादीनां कृतं
 निमांतारं सभूमं कालाग्रिमिव व्यादिष्टानां भेदनं द्वारा-
 दीनां भेदनं नानारुधिरैः निशारितानेकधर्मात्मस्त्वनिशागिणैः
 दिग्धा नि व्याप्तान्यद्वा नि यस्य अत एव गेदोभिर्दितं नावम-
 मिनीनां संक्रामाणां दारणं दारुमन एव तस्य निद्रामनं कंकादी-
 नां कंकादिभ्यः युद्धे नित्यं भक्ष्यप्रदं ग्धसामवसादनं विनाशकं
 गरुडगतो गरुडस्य चारुचित्रैः विविधैर्वानैः पक्षैः राजिनं
 संयुक्तं लोकानां लोकैभ्यः इक्ष्वाकुनयनाशनमात्मनः प्रहयकं
 तमुत्तमं विनाशकोत्तमं स्वं स्वकीयं मेहेषु वेदप्रोक्तेन विधिना
 कार्मुकं यत्पुत्रि राममन्द्रे एकादशश्लोकानामेकान्वयः ४-१४
 रा० टी०-तस्मिन्निति । राधयेण शरोन्तमे सन्धीयमाने
 सति सर्वभूतानि विवेक्षः एतेन तद्ग्राणम्यातीत्य भयंकररूपत्वं
 सञ्चितम् ॥ १६ ॥

गो० टी०-अभिभ्रूयति । ततः यद्ग्राणानन्तरम्, तम्
 इषुम् मन्द्रे ॥ १४ ॥ १५ ॥

१६] ति० टी०-परमायतः परमयत्नवान् ॥ १६ ॥

रा० टी०-स इति । स रामः रावणाय शरं चित्रैः ॥ १६ ॥

गो० टी०-स इति । रावणाय चित्रैः पेत्यन्वयः ॥ १६ ॥

१७-१९] ति० टी०-वज्रिबाहुति । वज्रितुल्यबलः
 महाबहुविनिःसृत इत्यर्थः । पञ्चतन्त्रवद्वाग्मेत्यादि वा कर्तुतो
 वज्रिबाहुविसर्जितो यज इव दुर्धर्ष इत्यर्थः ॥ १७-१९ ॥

रा० टी०-स इति । वज्रिबाहुना विसर्जितः त्याजितो
 वज्र इव दुर्धर्षः वारयितुमशक्यः कृतान्तः काल इव चावार्यः
 स महाबाण रावणोरसि न्यपतत् ॥ १७ ॥

गो० टी०-स इति । विसृष्टस्स शरः रावणस्य हृदयं विभेद ॥

रा० टी०-रुधिराक्त इति । रुधिरैः आक्तो व्याप्तः स
 शरः रावणस्य प्राणान् हरन् सन् धरणीतले विवेश ॥ १९ ॥
 गो० टी०-स वज्र इति । वज्रिबाहुविसर्जितो वज्र
 इत्येवम्वयः ॥ १७-१९ ॥

२०-२३] ति० टी०-निभृतवद्विनीतवत् ॥ २०-२३ ॥

रा० टी०-स इति । रावणं हत्वा रुधिरादीं अत एव कृता
 प्रकृतिता लतिः शोभाविशेषो येन अत एव कृतधर्मा साधितरा-
 मकृत्यः स शरः निभृतवत् विनीतवत् स्यत्तूष्णीं पुनराविशत् ॥ २० ॥

गो० टी०-स शर इति । निभृतवत् विनीतवत् ॥ २० ॥

रा० टी०-तस्येति । हतस्य बाणेन विद्रस्य अत एव
 जीवितात् भ्रूयमानस्य तस्य प्राणभ्य इह्मन्त्वं ससायकं का-
 र्मुकं प्राणैस्सह निपपात ॥ २१ ॥

रा० टी०-गतासुरिति । गताः नैर्ऋतेन्द्रः वज्रहतो
 वृत्र इव स्यन्दनात् पपात ॥ २२ ॥

रा० टी०-तमिति । तं रावणं पतितं दृष्ट्वा हतनाथाः
 निशाचरास्तस्यैतः संप्रदुदुवुः वानरान् नन्दन्तस्सन्तः तान्
 राक्षसान् अभिपेनुः वधार्थं जम्बुः सार्द्धश्लोक एकाव्ययी ॥ २३ ॥

गो० टी०-तस्येति । प्राणैः सह जीवितात् प्राणधारण-
 यत्नात्, भ्रूयमानस्य तस्य हस्तात् ससायकं कार्मुकं
 पपात ॥ २१-२३ ॥

२४] ति० टी०-अभिपेनुस्तान् । प्रहृतराक्षसानित्यर्थः २४

२५] ति० टी०-हताश्रयत्नाद्गत आश्रयो येषां तस्मा-
 त् । बाणप्रस्रवणैर्मुखैः करुणैः शोकवद्भिरुपलक्षिताः सन्तो
 लङ्कामभ्यपतन् ॥ २५ ॥

गो० टी०-दशग्रीवेति । वानरैः अर्दिताः बाण्णाणां
 प्रस्रवणानि येभ्यः तैः करुणैर्मुखैरुपलक्षिताः राक्षसाः हताश्र-
 यत्वादेतोः लङ्कामभ्यपतन् सार्धश्लोक एकाव्ययी ॥ २४ ॥ २५ ॥

गो० टी०-नन्दन्तश्चेत्यधमेकं वाक्यम् ॥ २४ ॥

गो० टी०-दशग्रीवेत्यादि सार्धश्लोक एकाव्ययी । मुखैः
 उपलक्षिताः । राक्षसा इति शेषः ॥ २५ ॥

१ तं शरं मर्मधातिनमिति गो. पा. । २ अर्द्रकृतेति गो. रा. पाठः । ३ स्वति गो. रा. पाठः । ४ आगमदिति गो. पाठः । ५ तत्ससायकमिति
 गो. रा. पा. ६ नन्दन्त इति गो. रा. पाठः । ७ वानरा इति गो. रा. पाठः । ८ हृष्टेति गो. रा. पाठः । ९ गतेति गो. पाठः ।

ततो विनेदुः संहृष्टा वानरा जितकाशिनः । वदन्तो राघवजयं रावणस्य च तद्वधम् ॥ २६ ॥
 अथान्तरिक्षे व्यनदत्सौम्यस्त्रिदशदुन्दुभिः । दिव्यगन्धर्वहस्तत्र मारुतः सुमुखो ववौ ॥ २७ ॥
 निपपातान्तरिक्षाच्च पुष्पवृष्टिस्तदा भुवि । किरन्ती राघवरथं दुरावापा मनोहरा ॥ २८ ॥
 राघवस्तवसंयुक्ता गगने च विशुश्रुवे । सायुसाध्विति वागध्या देवतानां महात्मनाम् ॥ २९ ॥
 आविवेश महान्दर्पो देवानां चारणैः सह । रावणे निहते रौद्रे सर्वलोकभयंकरे ॥ ३० ॥
 ततः सकामं सुग्रीवमङ्गदं च विभीषणम् । चकार राघवः प्रीतो हत्वा राक्षसपुंगवम् ॥ ३१ ॥

ततः प्रजग्मुः प्रशमं मरुद्गणा दिशः प्रसेदुर्विमलं नभोऽभवत् ।

मही चक्रम्पे न च मारुतो ववौ स्थिरप्रभश्चाप्यभवद्विवाकरः ॥ ३२ ॥

ततस्तु सुग्रीवविभीषणाङ्गदाः सुहृद्दिशिष्टाः सहलक्ष्मणास्तदा ।

समेत्य हृष्टा विजयेन राघवं रणेऽभिरामं विधिनाभ्यर्पूजयन् ॥ ३३ ॥

स तु निहतरिपुः स्थिरमतिज्ञः स्वजनवलाभिवृतो रणे बभूव ।

रघुकुलनृपनन्दनो महीजास्त्रिदशगणैरभिसंवृतो मेहेन्द्रः ॥ ३४ ॥

इत्यपि श्रीमद्रामायणे वानगीकृत आदिकाण्डेऽष्टोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०८ ॥

२६-२७] ति० टी०-तद्वधम् । तं वधमित्यर्थः २६-२७

रा० टी०-तत इति । संहृष्टाः अत एव राघवस्य जयं रावणस्य कथं च वदन्तो वानराः विनेदुः ॥ २६ ॥

रा० टी०-अथेति । अन्तरिक्षे दुन्दुभिर्व्यनदन् दिव्यगन्धर्वहस्तः अत एव सुमुखो मारुतो ववौ ॥ २७ ॥

गो० टी०-तत इति । तद्वधं तं वधम् ॥ २७-२८ ॥

२८] ति० टी०-दुरावापा आप्नुनशक्या ॥ २८ ॥

रा० टी०-निपपातेति । राघवरथं किरन्ती आकाशायकन्ती दुरवापा अन्यैर्दुर्लभा पुष्पवृष्टिः अन्तरिक्षाच्च भुवि निपपात २८

२९-३०] ति० टी०-राघवस्तवसंयुक्ता सायु साध्विति वागगगनेऽपि श्रुत्वे ॥ २९ ॥ ३० ॥

रा० टी०-राघवेति । राघवस्तवेन संयुक्ता सायु साध्विति देवतानां वाक् गगने विश्रुत्वे ॥ २९ ॥

गो० टी०-राघवेति । राघवस्तवसंयुक्ता वागिश्रुत्वे २९

रा० टी०-आविवेशेति । रावणे निहते सति चारणैर्मह विद्यमानानां देवानां हृदये महान् दर्प आविवेश ॥ ३० ॥

गो० टी०-आविवेशेति । चारणैः सह चारणैः महीतान् देवानित्यर्थः ॥ ३० ॥

३१] ति० टी०-राक्षसपुंगवं हत्वा उपोवादिनं सकामं संपूर्णकामं चकार । रावणवधेन रामकायं सिद्धे किल तेषां राज्यं शाश्वतं प्रतिष्ठितं भवति ॥ ३१ ॥

रा० टी०-तत इति । राक्षसपुंगवं हत्वा प्रीतो राघवः सुग्रीवमङ्गदं च सकामं पूर्णमनोरथं चकार ॥ ३१ ॥

गो० टी०-तत इति । सुग्रीववयवराजत्वेन प्रत्युपकारायाङ्गदेनापि रावणवधस्य काङ्क्षितत्वात् सकामत्यर्थम् ॥ ३१ ॥

३२] ति० टी०-मही न चक्रम्पे । मारुतो न ववौ ।

कूर इति शेषः । 'मही चक्रम्पे नहि' इति पाठो मारुतो ववौ । सुख इति शेषः । स्थिरप्रभश्चेति । अनेनाभिनयकनवम्पां गामावधेपदिन इति योचितम् ॥ ३२ ॥

रा० टी०-तत इति । मरुद्गणाः प्रशमं भयराहित्यमित्यर्थः प्रजग्मुः अत एव दिशः प्रसेदुः मही च न चक्रम्पे मारुतो ववौ ससुखमिति शेषः दिशस्तत्र स्थिरप्रभोऽभवत् ॥ ३२ ॥

गो० टी०-तत इति । प्रशमं प्रसादम् । मरुद्गणाः देवगणाः । मही न चक्रम्पे महीकम्पाभावस्य शुभमसक्तत्वात् इत्याहुः । रावणवधपर्यन्तं भक्त्या स्थिता मही तद्वधानन्तरं निष्कम्पाभ्यवदिति चाहः । ववौ सुखमिति शेषः ॥ ३२ ॥

३३] ति० टी०-रणेऽभिरामं रणविषये सर्वजगत्पूजनीयपराक्रमम् ॥ ३३ ॥

३४] ति० टी०-रामः स्वजनवलाभिवृतो बभूव । मेहेन्द्रश्च त्रिदशगणाभिसंवृतो बभूव ॥ ३४ ॥

रा० टी०-तत इति । विजयेन हृष्टाः सुग्रीवादयः राघवं समेत्य अभ्यर्पूजयन् ॥ ३३ ॥

गो० टी०-स इति । निहतो रिपुर्न अत एव कृतप्रविज्ञः स्वजनवलाभिवृतः रघुकुलनृपनन्दनः त्रिदशगणैरभिसंवृत इन्द्र इव रणे रराज ॥ ३४ ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकीयगमयणव्याख्याने रामायणशिरोमणौ

युद्धकाण्डे दशधिकशततमः सर्गः ॥ ११० ॥

गो० टी०-ततस्त्विति । सुहृद्दिशेषाः जाम्बवदादयः । दिशब्दः पादपूरणः । विजयेन हृष्टा इत्यन्वयः । विधिना क्रमेण ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

गो० टी०-कान्युनामावास्यायां रावणवधः । यद्वा चैत्र-

युद्धप्रतिपदि शिष्टाभावास्यायां प्रातःकाले रावणवधः । पूर्वं सर्वरात्रमस्ततस्तदुक्तं ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे स्तनकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने एकादशोत्तरशततमः सर्गः ॥ १११ ॥

३१] ति० टी०—अत्र युद्धदिवसगणनायां कतकतीर्थी—पूर्वं सवेलाहोहणदिने 'ततोऽस्तमगमत्सूर्यः संध्यया प्रतिरजितः । पूर्णचन्द्रप्रदीप्ता च क्षपा समतिवर्तते ॥' इत्युक्तेस्तदिनं चतुर्दशी-पूर्णमान्यतरदिति स्पष्टम् ; ततः कृष्णप्रतिपदि युद्धारम्भः, तस्यामेव रात्रौ नागपाशबन्धनद्विमोक्षौ । द्वितीयायां भुञ्जाश्ववधः । तृतीयायां वज्रदंष्ट्रस्य । चतुर्थ्यामकम्पनस्य । पञ्चम्यां प्रहस्तस्य । षष्ठ्यां रावणभङ्गः । सप्तम्यां कुम्भकर्णवधः । अष्टम्यामतिक्रियादं । नवम्यामिन्द्रजितो ब्रह्मास्त्रप्रयोगः । दशम्यां दिवा निकुम्भवधः, तदात्रौ मकराश्ववधः । एकादस्यादित्रयोदश्यन्तद्विनवयेनेन्द्रजिद्वधः । चतुर्दश्यां मृतबलवधः । अमायां रावणयुद्धारम्भ-तद्वाविति पञ्चदशदिनानि सर्वं युद्धमिति । अत्रंदं वक्तव्यम्—केयं कृष्णप्रतिपन्माकृष्णस्य वा चैत्रकृष्णस्य वा । नायः । चैत्रे पुष्यनक्षत्रेऽधोधातो वनं प्रति रामस्य प्रस्थानमिति स्पष्टमयोध्याकाण्डे । चैत्रे पुष्यश्च शुक्रपक्ष एव, तत्रापि नवम्यादिदिनत्रये एष्यति स्पष्टमेव ज्योतिषादौ । तत्र नवमी रिक्तात्वादभिषेकायोग्या, दशम्येव तु पूर्णात्वायोग्या । एवं च चैत्रशुद्धदशम्यां प्रस्थानम् । तत्र माघकृष्णामायां युद्धसमाप्तौ तदुत्तरपञ्चम्यां भरद्वाजाश्रमगमनम् । ' पूर्णं चतुर्दशे वर्षे पञ्चम्यां लक्ष्मणापनः । भरद्वाजाश्रमे प्राप्य ववन्दं नियतो मुनिम् ॥ ' इति वक्ष्यमाणत्वेन । तत्र च न चतुर्दशवर्षसमाप्तिरिति भगवतः प्रतिज्ञाहानिः, ' पूर्णं चतुर्दशवर्षं ' इत्युक्तेरसंगतिश्च । युद्धोत्तरं तावत्कालं लङ्कायामवस्थानस्यालम्बाच्च । चैत्रशुक्लपञ्चम्यां तत्रागमनेऽपि पञ्चदिवन्त्यनैवेति तद्वानिस्तदवधैव । तदुत्तरद्वितीयदिन एवायोध्याप्रवेशस्य लाभान् । अमान्तमानेन चैत्रकृष्णोत्तरपञ्चम्यां तदाश्रमगतावपि चतुर्दशवर्षतो बहुदिनाधिक्येन चतुर्दशवर्षसमामिदिनेऽयोध्यानागमे मया प्राणा देया इति भरतप्रतिज्ञाहानिः । सा च प्रतिज्ञा चित्रकुटं रामसंनिधावित्ययोध्याकाण्डान्ते स्पष्टम् । एतेन चैत्रकृष्णप्रतिपदि युद्धारम्भस्तच्छुक्लप्रतिपदि रावणसंस्कार इति तीर्थोक्तश्चैत्रकृष्णस्येत्यन्त्योऽपि पतस्तः । पूर्णिमान्तमानेन तिथिबद्धादशमासैर्वर्षगणने पञ्चदिनानां न्यूनत्वात् । अमान्तमानेन चैत्रकृष्णग्रहणे बहुदिनाधिक्यम् । सावनमानेन षष्ठ्युत्तरत्रिंशत्तद्विनैवर्षगणने तु तिथिबद्धवर्षात्तत्र षड्दिनाधिक्येन चतुर्दशवर्षाणां चतुरशीत्यहोरात्रद्वया बहुदिनन्यूनतैव । किं च, महाभारते युधिष्ठिरवनवासे त्रयोदशवर्षमिति किञ्चित्कालाद्वागं व तेषां प्राकट्ये दुर्योधनेन तदसमाप्तावेषां प्राकट्येन पुनस्तावत्पर्यन्तं पुनरेतैर्वनवासः कर्तव्यो भविष्यतीति भीष्मं प्रत्युक्ते भीष्मवाक्यं विराटवर्णनम्—' पञ्चमे पञ्चमे वर्षे द्वौ मासावुपजायतः । एवमप्यथिका मासाः पञ्च च द्वादश क्षपाः ॥ त्रयोदशानां वर्षाणामिति मे पीयते मतिः । सर्वे प्रभाववर्धितं ययदधिः प्रतिश्रुतम् ॥ एवम-

तदुर्वं ज्ञात्वा ततो बीभत्सरागतः सर्वे चैव महात्मानः सर्वे धर्मा-र्थकोविदाः ॥ एषां युधिष्ठिरो राजा कस्मादहमेऽपराधनुः ॥ ' इति । एवं च दृश्यवहारे तिथिबद्धादशमासैरेव वर्षगणनाधिकमासगणना चोचितैव । एवं चाधिकमासगणनायां धर्माहानौ न्यायत्वे च स्थिते कस्माद्रामस्तावत्पञ्चेत, भरतो वा तात्र गणयेत् । एवं चामान्तमानेन चतुर्दशीयास्त्रिकृष्णे पूर्णिमान्तमानेन कार्तिककृष्णे षष्ठ्यां तत्समाप्तिरित्यायाति, अन्यथा चैत्रशुद्धदशम्यामारब्धस्य वनवासस्य षष्ठ्यां चतुर्दशवर्षसमाप्तिर्न कथमप्युपपद्यते । तद्वर्णने त्वंकादशदिनन्यूनपन्मासानां चतुर्दशवर्षेषु ढडावुपपद्यत एव सा, तस्माद्वादशसमाप्त्युत्तरं त्रयोदशे किञ्चिद्वर्षातिऽऽप्युक्तापदेऽकस्मदीत्या फाल्गुनाष्टम्यां रावणकृतसीतापहारः । तद्वत्चतुर्दशे किञ्चिद्वर्षाति रामस्य लङ्कासमीपगमनम् । ' वर्तते दशमो मासो द्वौ तु शेपो हर्षगमः ' इति सीतोक्तिः सावनमानेन स्वहरणदिनतः कालगणनया । तत्र ' पूर्णचन्द्रप्रदीप्ता च ' इति रामोक्त्या पौषशुक्लचतुर्दश्यां पूर्णिमायां वा विकृतशिवरप्राप्ता रामस्य । किं च हनमतो लङ्काप्रवेशोत्तरं सीतादर्शनकाले ' हिमव्यपायन च शीतारश्मिरभ्युत्थितो नैकमहत्सरश्मिः ' इति वाक्येन ' द्वौ मासौ रक्षितयो मे योऽवधिस्त मया कृतः ' इति रावणवाक्येन मार्गशुक्लदशम्युत्तरं हनमतो लङ्काप्रवेशो दिग्दृष्टयान्तरे लभ्यते इति निरूपितं सुन्दरकाण्डे । ततो मार्गकृष्णेऽष्टम्यां रावणप्रस्थानस्यान्यत्रोक्तत्वेन पौषपौर्णिमास्वमेवोचितं तत्प्राप्तिदिनस्य । ततो दशपञ्चदिनानि सेनानिवेशस्तप्रेषणादिना गतानि । ततो युद्धारम्भः । तत्र तदारभ्य भाद्रपदाश्विभयामान्तं लङ्कापुराद्विदिः सत्रयोः संकुलं युद्धम् । ततो बहुराशसश्वयेण भीमा राक्षसा लङ्कां प्रविष्टा इति नदिनेऽवहारस्तदुत्तरप्रतिपदि रात्राविन्दजितकृतशरत्रय इत्यादि । अत एव शरत्रयशरद्वारावदर्शनकाले सीतावाक्यम्—' तांसां सागरमश्रोम्यं धातरो गोपदे हनौ ' इति । अनेन बहुदिनयुद्धेन बहुराशसस्य श्वयिषु कतिपयपथपरुषेऽस्त्यल्पावशिष्टे सैन्ये तयोः शरत्रय इति लभ्यते । तथा ' अयं न सुमहान्कालः शयानस्य महाबलः ' इति कुम्भकर्णं प्रति रावणोक्त्या सांप्रततत्रिदायाः पन्मासाधिक्यत्वरप्रतीतेरप्येवमेवोचितम् । निरूपितं चैतत्प्राक्सेतुवन्वादिदत्तान्तं स्वं न जानीये इति कुम्भकर्णं प्रति रावणोक्त्या पूर्वमेवशरणोत्तरं मध्ये जागरणाभावस्य प्रतीतेः । किं च शरत्रयन्तदिनं न कृष्णप्रतिपत् । तस्याः पूर्णिमोत्तरत्वेन संपूर्णरात्रौ चन्द्रसत्तया ' तस्मिंस्तमसि दारुणे ' इत्यायुक्तेरसंगत्यापत्तेः अतः सा ग्रन्थप्रतिपदाद्या । एवं चामान्तपक्षमात्रं युद्धमित्यस्यात्यन्तमसंगत्यापत्तिः । यत्तु—अमायामेव रावणवध इति, तत्तु न युक्तम् । इन्द्रजिद्वधोत्तरम् ' अभ्युत्थानं त्वमयैव कृष्णपक्षचतुर्दशीम् । कृत्वा नियोग्यमावास्यां विजयाय बलेऽर्हतः ॥ ' इति रावणं प्रति छपास्योक्त्या चतुर्दश्यां रावणप्रेषितबलवधोत्तरममायां निर्गतरावणेन रामलक्ष्मणयोर्द्वे रात्रौ लक्ष्मणस्य शक्तिघातोत्तरं रावणलङ्काप्रवेशस्योक्ततया, ततो लक्ष्मणस्य शक्तिघातोत्तरं पुनरा रामरावणयुद्धस्य वाल्मीकिनैव स्पष्ट-

मुक्ततया तदसंभवात् । किं चादित्यहृदयस्य 'आदित्यं प्रेक्ष्य
जम्बेदं परं हर्म्यमास्तवान्' इत्यनेन सूर्यदर्शनेनोत्तरं जपस्योक्ततया
रावणमरणोत्तरम् 'स्थिरप्रभश्चाभ्यभवद्विनाकरः' इत्युक्त्या
दिवा तद्वधप्रतीत्या च चिरकालपुद्गेनरं लक्ष्मणे शक्तिघातस्य
तदर्थमोषधिपर्वतानयनस्य चोक्तत्वेनामागच्छो शक्तिघातप्रतीत्या
रणाद्रावणापगमस्य प्रतीत्या च तद्विरोधात् । तथा पात्रं—
'ततो जज्ञे महायुद्धं संकुले कपिशसाम् । मर्यादा प्रथमं
युद्धं प्रारब्धं प्रतिपद्यते ॥' प्रतिपदि । शूक्रप्रतिपदीत्यर्थः ।
उक्तयुक्तः । 'ततो निशि समागम्य मायावी शक्तिपुद्गे' ।
वनस्य नामपात्रैस्तौ राघवौ च हरिव्रजान् ॥' ततश्चिरकाल-
संकुलपुद्गोत्तरम्, अन्यथा तस्यां निर्वाहयेव वेदेत् । अयं द्वि-
तीयेऽपि षष्ठ्यामिति चोक्त्या दारुणे तमसीनि रामायणो-
क्त्या च भाद्रश्रावणोभयामोत्तरप्रतिपद्येतदिति बोध्यम् ।
'त्रैतयेस्तदाभ्येत्य तानि चास्त्राभ्यमोचयन् । द्वितीयेऽपि
पृष्ठात् हनमन्निजघान वै ॥ तृतीयेऽपि वज्रदंष्ट्रं खड्गाखिलेन्द-
चाङ्गदः । जघान हनुमान्भूयश्चतुर्थेऽप्यक्षयवनम् ॥ प्रहृतं प-
ञ्चमीतिश्यां नीलखिलेन्दु मूर्धनि । रावणः परिप्लुतोभूत्प-
ष्ठ्यां रामेण चन्दिना ॥ अथ लङ्केश्वरः शिरः कुम्भकणं सतो-
दरम् । शैलसुद्वरघाताभ्यावनायैरबोधयम् ॥ जघान तं कुम्भ-
रणे रामः सप्तमवासरे ॥' इदं बोधनं दिनद्वयेन । तं बोधितं
कुम्भ-कर्णम् । सप्तमवासरं बोधनोत्तरं सप्तमवासरं इत्यर्थः ।
युगु बोधनं षष्ठ्यां राशौ सप्तम्यां चैवद्वय इति, तत्र । तदुक्त्या-
पने उक्त्यातिप्रयामस्य रात्रिमन्त्रेणासंभवात् ; रावणमन्दिर-
गमनकाले सूर्यप्रभया रावणमन्दिरस्यातिभयान्तरवर्णनेन
मन्त्रादिना सप्तम्यां युद्धासंभवात्, इन्द्रजितो दिव्यध्वजः ।
'पोतय राघवद्वके' इत्यस्यासंगतत्वात् । एवं च भाद्रपूणि-
मायासेतद्वधः । 'जघान लक्ष्मणोऽन्ययुगतिकां श्लाघ्यजम् ।
वनस्थान्येषुरिन्द्राशिरिन्ध्याखेण नृपौ करीन ॥ हनमता सम-
नीतो महोपधमहीधरः । तस्यानिरागर्षतश्चात्म्यं पने समु-
त्थिताः ॥ अन्येषुः कपिराट् कुम्भं निकुम्भं वापुतोऽपरीव ।
तस्यां निशि न्युसष्टो जघान मकरक्षणम् ॥ मायासीतावपं
चक्रे शक्तिजघनमूर्धनि । तेन खिलोऽभवदाम आचक्षतेऽलक्ष-
णेन सः ॥ त्रयोदशोऽहं सौमित्रिभिर्दिनं योग्यवर्त्तय । जघान
शक्रजंतां रामध्यानेन हेतुना ॥ अन्येषुः अन्येषु दिवसेषु । अ-
त्रातिक्रियदहनं त्रिशिरोदेवान्तकनरान्तकमहोदरमहापाशोऽकल-
क्षणम् । लक्ष्मणयहणमङ्गदहनमोत्तरपुलक्षणम् । एवं पृथि-
दिनैः षण्णां वधः पूर्वं क्रमेणैव तद्वक्तोक्तः । अन्येषुः सप्तम्याम,
पर्वतानयनमष्टम्याम, अन्येषुर्नवम्याम, तस्यां निशि नवमीराशौ
तदन्ते मायासीतावधः । ततो दशमीचतुर्थ्याममारभ्य त्रयोदशी-
चतुर्थ्यामपर्यन्तमिन्द्रजिह्वधः । 'ततोऽजयीन्मूलवले चतुर्दश्यां
रघुद्वहः । दशैऽपि निर्ययौ राजा योद्धुं रामेण संयुगे ॥ चतुरङ्गचलः
सार्यं मन्त्रिभिर्दशैः करैः । छत्रचामरसंयुक्तः सर्वावरणभूषितः ॥
महार्थगतो द्वारादुत्तरारिष्यौ बहिः । आगतो रक्षसां राजा
वधमो देवकण्टकः ॥ योद्धुं रघुवरेणेति शुभ्रं कण्ठध्वनिः । तत्र

युद्धं समभवद्भानराणां च रक्षसाम् ॥ रामरावणयोश्चैव तथा
सौमित्रिणा सह । शक्तिचिह्नेषु संकुलः सौवृजं प्रति रावणः ॥
वज्रमा धारयामास सौमित्रिस्तां विरुद्धताम् । तथा स बाध्यमा-
नः सन्पपात धरणीतले ॥ हनमता जीविनोऽभूदौषधानयना
व्युतः । ततः कुद्धो महातेजा राघवो राक्षसान्तकः । जघान राक्ष-
सान्सर्वांशैः काशान्तकोपमे । भयत्प्रदं दृष्ट्वा रणे लङ्कां प्रति-
निशाचरः ॥ जगतामस्यं पश्यविजितास्त्रगृहं विगन् । निकुम्भि-
लौ ततः प्राप्य होमं चक्रे त्रिगीषया ॥ ध्वंसितं घानैरेतद-
भिचारगात्मकं शिपोः । पुनरुत्थाय पौडस्त्यो रामेण सह यो-
गितुम् ॥ दिव्यं मृगदनमास्त्रं राक्षसैर्निर्गयो बहिः ॥' इदं
निगमनमाभिनशूक्रप्रतिपदि । 'ततः अतमस्यो दिव्यं रथं हव्य-
शसंयुतम् । राघवाय रथमेतन् प्रेषयामास भक्तिमान् ॥ तं तु
मातलिनांनतमारुह्य रथसत्तमम् । अयमानः सूर्यगणैर्युष्ये
तेन रक्षसा ॥ ततो युद्धमगृह्णन् रामरावणयोर्महतः । सप्तर्षि-
कर्मटोरादं शस्त्रास्त्रैरतिबोषणैः ॥' इति । ततो मातलिप्रधाग-
मनदिनोक्तम् । एवं च नवम्यां तद्वधः । तदुक्ते कालिकापु-
रणे—'रामयुगपुत्रार्थं वै रावणस्य वधाय च । राधावेव
महादेवी वज्रणा बोधिता पुरा ॥ ततस्तु न्यकनिद्रा सा नन्दा-
यामतिथिने मिते । जगाम नगरं लङ्कां यशसीदायतः पुरा ॥'
अगत इति शेषः । इदं चागमनं राघवन्ते तदैव मातलिस्था-
गमनम् । 'तत्र गत्वा महादेवी तत्रा तौ रामलक्ष्मणौ । युद्धेन
योत्रयामास ध्वयमन्तर्हितास्त्रिका ॥ राक्षसानां वानराणां
जम्बवा सा मांसभोजितम् । रामरावणयोर्युद्धं सम्राडं सा न्ययो-
जयत् ॥ व्यतीथे सप्तमे रात्रे नवम्यां रावणं ततः । रामेण
घानयामास महासाया जगन्मयी ॥ यावत्ततोः स्वयं देवी युद्धके-
न्द्रियुदेवान् । तत्रान् अष्टराजानि सार्धैः सपूजिता ॥ निहते
रावणे गीर्वाणस्यो मरुतैः सुगैः । त्रिषट्पुत्रां दशायामके लो-
कयितामहः ॥' मरुतैः युद्धेऽन्येषु महेति शेषः । 'रामरावण-
योर्निवृत्तं युद्धं वाचय जीतिदम् । तृतीयायां तु लङ्कायाः
पृथोऽनर्दिशि स्थितम् ॥ स्वातिजत्रयुक्तायां भीतं सुरबलं
महत् । शान्त्यर्थं वाचयामास देवेन्द्रा । चत्वारोऽहः ॥' शान्त्यर्थं
वाचयाम्यर्थम् । 'ततस्तु अरण्येनाय दशम्यां चण्डिकां
शुभाम् । विरुद्धं चक्रे शान्त्यर्थं बलनीराजनं हरिः ॥' रिपु-
जितनभयशान्त्यर्थमित्यर्थः । 'नीराजितवत् । शक्रमन्त्रं रामं
सदृशमणम् । संमान्य प्रययौ स्वर्गं मृत देविः शचीपतिः ॥' इति
वृत्तं पुराकल्पे मनोः स्वायम्भुवज्जन्तरे । पुराकल्पे यथा वृत्तं
प्रतिकल्पं तथैव तु ॥ प्रवर्तते स्वयं देवी दैत्यानां नाशनाय वै ॥'
स्वायंभुवमन्तर्गते पुराकल्पे इत्यर्थः । प्रतिकल्पम् प्रति-
मन्तर्गमित्यर्थः । जलप्लवसामान्येन तथापि कल्पव्यवहारात् ।
'प्रतिकल्पं भवेद्रामो रावणश्चापि राक्षसः । तथैव जायते
युद्धं तथैव विदशायाम् ॥ एवं रामसहस्राणि रावणानां तथैव
च । भवितव्यानि भूतानि तेषु देवी प्रवर्तते ॥ तां पूजन्ति
सुराः सर्वे बलं नीराजयन्ति च । तथैव च नराः सर्वे कृपुः
पूजां यथाविधि ॥ बलनीराजनं राजा कृपाद्वलविरुद्धये ॥'

इति । इयं च ब्रह्मबोधिता महादेव्यग्रौ प्रविष्टा सीतैव भग-
वच्छक्तिरूपेति प्रतिभाति, अत एव ब्रह्मवैतन्तं प्रथमं श्रविभागे
प्रतिकल्पं विष्णोश्चरितं श्रीहृष्टमिति नारदप्रभे ब्रह्मवाक्यम्—
'स एव भगवान्नरं प्रतिमन्वन्तरं सुते । वषाय दृष्टदेत्यानां
भूमिभागकृतां भुवि ॥ कष्टिद्वापस्योः संघौ भविष्यति न
संशयः । प्रतिकल्पं त्वमेव भविष्यति न संशयः ॥' इति ।
'सहस्रकृत्यो रामोऽपि भविता ब्रह्मणो दिने' इति ब्रह्मवैवन्तं
प्रथमविभागस्थं राधां प्रति कृष्णवाक्ये । दिने इति जातावे-
कवचनम् । दिनेष्वित्यर्थः । पूर्वं प्रतिमन्वन्तरमित्युक्तः । प्रति-
चतुर्गुणं रामायवतार इति तु न युक्तम्, चतुर्विंशतितमचतु-
र्गुणं रामावतारस्याष्टाविंशतितमचतुर्गुणं कृष्णावतारस्य
हरिवंशे पुराणान्तरे च प्रसिद्धत्वादिति दिक् । आश्रितेश्च-
रामायणमिति प्रसिद्धमन्यं तु—'रामः पञ्चदशे वर्षे पञ्चवर्षा-
मपि मैथिलीम् । उपयेमे त्वयोध्यायां द्वादशब्दावुत्वाससः ॥
सप्तविंशतिमे वर्षे वनवासमकल्पयत् । अष्टादश तु वर्षाणि
भीतायास्तु तदाभवन् ॥ विरात्रशुद्धकाहारश्रुतुं हि फलाशनः ।
पञ्चमे चित्रकूटे तु रामो वासमकारयत् ॥ अथ त्रयोदशे वर्षे
पञ्चवर्षा महामनाः । रामो विरूपयामास धीरां शर्षणखां
बने ॥ ततो मांसे सिताष्टम्यां सुहृन् टुन्दसंज्ञकः । राघवाभ्यां
विना सीतां जहार दशकं परः ॥' माघे शुक्रचतुर्दश्याम्
इति पाठान्तरम् । 'मार्गशुक्रदशम्यां तु वसन्ती रात्रिपाठ्ये ।
संपातिर्दशमे मासे आचक्षुषी वानरं तु ताम् ॥ एकादश्यां
महेन्द्राद्यास्तुष्टुने शतयोजनम् । तद्वाविशेषे सीताया दर्शनं हि
ह्रमतः ॥ द्वादश्यां शिशपादक्षे हन्मानपयैवस्थितः । तस्यां
निशायां सीताया विश्वासात्पामस्तथाः ॥ अश्वादिभिर्ज्यो-
दश्यां ततो युद्धमवर्तत । वयो शब्दकुमारस्य वनविश्वेसनं
तथा ॥ ब्रह्माखणे चतुर्दश्यां वदः शक्रजिता कपिः । वृक्षिना
पुच्छयुक्तेन लङ्काया दहनं तथा ॥ पौर्णमास्यां महेन्द्राद्रौ पुन-
रागमनं कपेः । मार्गासितप्रतिपदः पञ्चमिः पथि वामरेः ॥
पुनरागम्य बभेक्षि ध्वस्तं मधुवनं च तैः । सप्तम्यां प्रत्यभि-
ज्ञानदानं शुद्धिनिवेदनम् ॥ अष्टम्युत्तरकान्युन्यां सुहृन् विजया-
भिधे । मध्ये प्राप्ते सहस्रांशौ प्रस्थानं राघवस्य तु ॥ वामरे
सप्तमेऽम्भोर्धौ स्कन्धावारनिवेशनम् । पौषशुक्रप्रतिपदस्तृतीया
यावदम्बुधेः ॥ उपस्थानं सैन्यस्य राघवस्य बभूव ह । विभी-
षणश्चतुर्थ्यां वै रामेन सह संगतः ॥ समुद्रतरणार्थं पञ्चम्यां
मन्त्र उद्गमः । प्रायोपवेशनं चक्रे रामो दिनचतुष्टयम् ॥ समुद्र-
वरत्नाभं सेतुपायप्रकीर्तनम् । सेतोर्दशम्यामारम्भज्योदश्यां
समापनम् ॥ चतुर्दश्यां सुखेलापि रामः सैन्यं न्यवेशयत् ।
पौर्णमास्या द्वितीयां त्रिदिनैः सैन्यतारणम् ॥ तृतीयाया
दशम्यन्तं मन्त्रो गुल्मनिवेशने । शुक्रसारणयोः सैन्यप्राप्तिरका-
दशीदिने ॥ माघे सितायां द्वादश्यां सैन्यसंख्या कृता तु वै ।
साणेन कपीनां तु सारासारोपवर्णनम् ॥ त्रयोदश्यायमां
यावद्भङ्गायां दिवसैश्चिभिः । रावणः सैन्यसंख्यां रणायोत्सा-
हनं तथा ॥ यथायथाङ्गो दौत्यं माघशुक्लादिवासरे । माघशुक्र-

द्वितीयादिदिनैः सप्तभिरेव तु ॥ रक्षसां वानराणां च युद्धमा-
सीत्सुदामणम् । माघशुक्रनवम्यां तु रात्राविन्दजिता रणे ॥
रामलक्ष्मणयोर्नागपाशैर्बन्धो बभूव ह । भागपात्रविमोक्षार्थं
दशम्यां गरुडोऽभ्यगात् ॥ अत्रावहारः कथितो दशम्यादिदि-
नद्वयम् । द्वादश्यामात्रनेयेन धूम्राक्षस्य वधः कृतः ॥ त्रयो-
दश्यां तु तेनैव निहतोऽकम्पनो रणे । माघशुक्रचतुर्दश्या याव-
त्कृष्णादिवासरम् ॥ विदिनेन प्रहस्तस्य नीलेन विहितो वधः ।
माघामितद्वितीयायाश्चतुर्थ्यन्तं विभिर्दिनैः ॥ रामेण तुष्टं
युद्धं रावणो द्रावितो रणात् । पञ्चम्यास्त्रयस्त्री यावद्रावणेन
प्रबोधितः ॥ कुम्भकर्णः समुन्मत्तयावत्रायुद्धं चतुर्दिनम् । कुम्भ-
कर्णो दिनैः पद्भिर्निर्वम्यास्तु चतुर्दशीम् ॥ रामेण निहतो युद्धे
बहुवानरभक्षकः । अमावास्यादिने शोकादवहारो बभूव ह ॥
कान्त्युनादिप्रतिपदश्चतुर्थ्यन्तदिनैस्ततः । नरान्तकप्रभृतयो
निहताः पञ्च राक्षसाः ॥ पञ्चम्याः सप्तमी यावदतिकायवध-
हान् ॥ अष्टम्या द्वादशी यावन्निहतौ दिनपञ्चकात् ॥ निकुम्भ-
कुम्भाबुध्वं तु मकराक्षश्चतुर्दिनैः । कान्त्युनस्य द्वितीयायां कृष्णे
शक्रजिता जितम् ॥ तृतीयायास्तु सप्तम्यां हरयः पञ्चवास-
रात् । ओषध्यानयेन व्याघ्रस्तदासीदवहारकः ॥ तत्र त्रयोदशीं
यावदिनैः पद्भिस्तु शक्रजित् । लक्ष्मणेन हतो युद्धे विप्रितो-
ऽभिचरन्कमात् ॥ चतुर्दश्यां दशग्रीवो रणदीक्षाविप्रिक्रमात् ।
अमावास्यां ययौ वीरो युद्धाय दशकं परः ॥ चैत्रशुक्रप्रतिपदः
पञ्चमीदिनपञ्चकैः । रावणस्य प्रधानानां युध्यात्पामभवत्क्षयः ॥
चैत्रपष्ठयष्टमी यावन्महापाशार्थिमारणम् । चैत्रशुक्रनवम्यां तु
सौमित्रैः शक्तिभेदनम् ॥ द्रोणद्रिाराजनेयेन लक्ष्मणाश्वमुग्राहतः ।
दशम्यामवहारोऽनुद्रावो युद्धे युद्धमोः ॥ एकादश्यां तु रामाय
रथो मातलिमारथिः । अष्टादशदिनं रामो द्वैरथै रावणं वधीत् ॥
द्वादश्याः शुक्रपक्षस्य यावत्कृष्णचतुर्दशीम् । माघशुक्रद्विती-
यायाश्चैत्रकृष्णचतुर्दशीम् ॥ अष्टाशतिदिनं युद्धं मध्ये पञ्चदशा-
हकम् । युद्धावहारं सङ्ग्रामसिद्धिनिदानन्यभूत् ॥ संस्कारो रा-
वणादीनाममावास्यादिनेऽभवत् । वैशाखादिदिनो रामः सुखं
पुनरागमत् ॥ अभिपिक्तो द्वितीयायां लङ्कारास्ये विभीषणः ।
सीताशुद्धिस्तृतीयायां देवैर्वो वरलभनम् ॥ वैशाखस्य चतुर्थ्यां
तु रामः पुष्पकमास्थितः । पूर्णं चतुर्दशे वर्षे पञ्चम्यां माघवस्य
तु ॥ भरद्वाजाश्रमं रामः ससीतः पुनरागमत् । नन्दिग्रामे तु
पठ्यां वै भरतेन समागतः ॥ सप्तम्यामभिपिक्तोऽमावयोध्यायां
रघुतमः । जानकी रामरुहिता रावणस्य निवेशने ॥ मनुमासा-
न्स्थितापञ्चदशवासरसंगृते ॥' इति, तत्तु सर्वांशेऽतिश्रितप्रामा-
ण्यम् । कालिकापुराणादिविरोधात् । इदं कल्पान्तरविषयमिति
न युक्तम् । तद्विरोधादेव तस्मात्क्रियाविरोधे पुराणेष्वपसंहार
एव न्याय्यः शास्त्रान्तरोक्तान्गोपसंहारवत् । यथा कुम्भकर्णवयो-
ऽत्र रामेणोक्तो भारते लक्ष्मणेन तादृशो विषयः, न तु कल्पभेदेन
व्यवस्था । जन्मविषय एव तु हरिवंशोक्ता सेति बोध्यम् ॥
इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीय
आदिकान्धे बुद्धकाण्डेऽष्टाधिकशततमः सर्गः ॥ १०८ ॥

नवाधिकशततमः सर्गः ।

भ्रातरं निहतमवलोकयतो विभीषणस्यात्युत्क्रोशो विलापः पश्चादभेगोऽन्वदेहिकसंस्कारकरणे स उपदिष्टः ।

भ्रातरं निहतं दृष्ट्वा शयानं निर्जितं रणे । शोकवेगपरीतात्मा विललाप विभीषणः ॥ १ ॥
वीरविक्रान्त विख्यात प्रवीण नयकोविद् । महार्हशयनापेत किं शेषे निहतो भुवि ॥ २ ॥
निक्षिप्य दीर्घो निश्चेष्टो भुजावद्धभूषितो । मुकुटेनापट्टतेन भास्कराकारवर्चसा ॥ ३ ॥
तदिदं वीर संप्राप्तं यन्मया पूर्वमीरितम् । काममोहपरीतस्य यत्तर्ज्ज्वरुचितं तव ॥ ४ ॥
यत्र दर्पात्प्रस्तो वा नेन्द्रजिन्नापरे जनाः । न कुम्भकर्णोऽतिस्थो नातिकायो नरान्तकः ॥
न स्वयं बह्वं मन्येथास्तस्योदकोऽयमागतः । ॥ ५ ॥
गतः सेतुः सुनीतानां गतो धर्मस्य विग्रहः । गतः सत्त्वस्य संक्षेपः सुहृस्तानां गतिर्गता ॥ ६ ॥
आदित्यः पतितो भूमौ मयस्तमसि चन्द्रमाः । चित्रभानुः प्रशान्ताचिच्यवसायो निरुद्यमः ॥
अस्मिन्निपतिते वीरे भूमौ शस्त्रभृतां वरे । ॥ ७ ॥

१] ति० टी०—अथ विभीषणविलापः—भ्रातरमिति ॥ १ ॥

रा० टी०—रावणविध्वंसहेतुकं विभीषणकिशपमाह—
भ्रातरमित्यादिभिः । विभीषणः रामेण निर्जितमत एव
निहतं शयानं भ्रातरं रावणं दृष्ट्वा विललाप ॥ १ ॥

गो० टी०—अथ आत्युत्क्रोशेन इहात् पट्टेन प्रकृतिसं-
व्यक्तं शोकं सोढुमशक्नुन् विभीषणो विलापि—भ्रातर-
मित्यादि । शयानं शयानमिव स्थितम् । शोकवेगपरीतात्मा
शोकवेगेन परीतमनस्कः । वेगशब्देन दृष्टकृतः शोक इति
योज्यते ॥ १ ॥

२] ति० टी०—प्रवीण समर्थ ॥ २ ॥

३] ति० टी०—अपट्टतेन रामबाणेभ्यामिति न मुकुटेनो-
पलङ्घितः ॥ ३ ॥

रा० टी०—विलापाकारमाह—यमित्यादिभिः । महार्ह-
शयनाय उपेतो योग्यस्त्वैतः अत एव अपट्टतेन रामबाणे-
भ्यामिति न भास्कराकारं वर्चो यस्य तेन मुकुटेन उपलङ्घित-
स्मन् दीर्घनिश्चेष्टो अत्यन्तं चेष्टारहितो भुजो निक्षिप्य किं
शेषे श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ २ ॥ ३ ॥

गो० टी०—वीरित्यादि । विनीत विद्याय अत्रित
निक्षिप्येत्यस्य श्लोकस्य पूर्वश्लोकेनान्वयः । भुजावित्यनेना-
न्यपुष्टं द्विभुजस्थितिर्गम्यते । मुकुटेन उपलङ्घित इति शेषः ।
अपट्टतेन पतनवेगादीपलङ्घितेन ॥ २ ॥ ३ ॥

४] ति० टी०—यन्मया पूर्वमिति त्वन्निधनान्तमर्थ-
रक्षोनाशरूपं तदिदं संप्राप्तम् । उक्तस्यैव विवरणम्—काम-
मोहेति । काममोहपरीतस्य ते यन्मं वचो न रुचितम् ॥ ४ ॥

रा० टी०—तदिदि । यस्मादेतोः मया पूर्वमीरितं
यद्वचः तत् काममोहपरीतस्य ते न रुचिनं तत्तस्मादेतोः इदं
मर्णं संप्राप्तं त्वयेति शेषः ॥ ४ ॥

गो० टी०—तदिदमिति । मया पूर्वं समीरितं यद्वचः
काममोहपरीतस्य ते न रुचितं नेष्टमस्मिन् । तदिदं वचः
संप्राप्तं, त्वयानुभूतमित्यर्थः ॥ ४ ॥

५] ति० टी०—यत्र प्रहस्तादयो दर्पादिव बह्वमन्यन्त-
मन्यं च वचो न बहु मन्यथागतस्यार्हं उत्तरकादिकविषाकः
आगतः प्राप्तः ॥ ५ ॥

रा० टी०—यदिति यश्चामात् दर्पात् बहु भद्रकं प्रहस्ता-
दयो नामन्यन्त त्वं च न मन्यथाः तस्य उदकः औत्तरकादि-
कफलमयमागतः प्राप्तः ॥ ५ ॥

गो० टी०—यदित्यादिभार्यश्लोक एकावयवः । यत्पाप-
कर्म प्रहस्यो दर्पात् जामन्यतेति विपरिणामेनाप्युच्यते । एवं
सर्वत्र योजनीयम् । अतिरिक्त इत्यत्रिहाप्यतिशेषणम् । अम-
न्यथाः अमन्यथा, मन्यभार्यम् । कृष्णकृतवानसीत्यर्थः । तस्य
सीताद्वरणरूपत्वं, उदकः फलमागतम् ॥ ५ ॥

६] ति० टी०—सुनीतानां धार्मिकाणां सेतुर्गतः । विग्रहः
स्वरूपम् । सत्त्वस्य संक्षेपः सप्तहोधानम् । सुहृस्तानां
वीर्याणाम् गतिर्गता प्राप्ता । त्वयेति शेषः ॥ ६ ॥

७] ति० टी०—अस्मिन्भूमौ पतिते मत्यादित्यभ्रमि-
पातरितुर्वै दृश्यते । व्यवसायः प्रशान्तिदण्डो धर्मः । निरु-
द्यमः । व्यनुद्याथयाभावत्वात्त्रिव्यारोऽभ्रदिव्यर्थः ॥ ७ ॥

रा० टी०—गत इति । अस्मिन् बह्वेवाङ्गपारगे शस्त्रभृतां
वेग रावणे भूमौ निपतितं केन चित् विमिश्रितं इति सती-
त्यर्थः सुनीतानां सेतुर्मर्यादा गतः धर्मस्य विग्रहस्वरूपं च गतः
सत्त्वस्य बलस्य संक्षेपः प्रकाशो गतः प्रस्तवानां स्तुतीनां गति-
र्वियत्वं गता आदित्यो भूमौ पतितः चन्द्रमाः तमसि प्रस्तः
चित्रभानुरग्निः प्रशान्ताग्निः व्यवसायः उत्साहः निरुद्यमः निर-
र्थकः गतास्य महस्वं यानितम् श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ ६ ॥ ७ ॥

१ रामनिर्जितमिति गो. रा. पा. १२ विनीतेति गो. विनीतीति रा. पा. । ३ अथेति गो. रा. पा. । ४ वीरति गो. पा. १५ मया पूर्वं समीरितं गो. पा. ।
६ ते न रुचितं वच इति गो. रा. पा. । ७ त्वमन्यथा इति । गो. पा. । ८ प्रस्तावानामिति गो. प्रस्तावानामिति च रा. पा. । ९ भूमौ वीरे इति गो. पा. ।

किं शेषमिहलोकस्य गतसत्त्वस्य संप्रति । रणे राक्षसशार्दूले प्रसुप्त इव पांसुषु ॥ ८ ॥

धृतिप्रवालः प्रसैभाग्र्यपुष्पस्तपोबलः शौर्यनिबद्धमूलः ।

रणे महान्नाक्षसराजवृक्षः संप्रदितो राघवमारुतेन ॥

॥ ९ ॥

तेजोविषाणः कुलवंशवंशः कोपप्रसादापरगात्रहस्तः ।

इक्ष्वाकुसिंहावगृहीतदेहः सुप्तः क्षितौ रावणगन्धहस्ती ॥

॥ १० ॥

पराकर्मोत्साहविजृम्भितार्चिर्निःश्वासधूमः स्वबलप्रतापः ।

प्रतापवान्संप्रति राक्षसाग्निर्निर्वापितो रामपयोधरेण ॥

॥ ११ ॥

गो० टी०—गत इति । क्षणीतानां नयानां सेतुः भयंदा । धर्मस्य विग्रहः विरोधः । यद्वा अयमस्तेति छेदः । विग्रहः देहः । यद्वा धर्मस्य विग्रहः देहः । एषोऽग्निहोत्री च महान्-पात्रेऽस्यादिना रावणस्य धार्मिकत्वकथनात् । सत्त्वस्य बलस्य, संक्षेपः संग्रहः । प्रस्तावार्त्तां प्रकृष्टमनुतीतां गतिः विषयः ॥ ८ ॥

गो० टी०—आदित्य इत्यादिस्मार्थश्लोक एकान्वयः । अस्मिन्निति । अस्मिन्निपतिते आदित्यः पतित इत्याद्यभेदा-तिशयोक्तिः । चित्रभानुः बद्धिः सूर्यवर्दी चित्रभानु इत्यमरः । व्यवसायो निरुध्यमः । रावणसदृशाश्रवाभावाद्भवमायः वस्त्रा-दशक्तिः निव्यापागोभूदित्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥

८] ति० टी०—रणे स्वयि पांसुषु प्रसुप्त इव ज्ञाने । इह लङ्कायां वर्तमानस्य गतसत्त्वस्य गताधारबलस्य लोकस्य किं शेषम्, न किमपि । सद्यं नष्टमित्यर्थः ॥ ८ ॥

९] ति० टी०—धृतिर्धैर्यमेव प्रवालं यस्य सः । प्रसभो हठ एवाग्र्यं पुष्पं यस्य सः । तप एव बलं यस्य सः । शौर्यमेव निबद्धं दृढावस्थितिमायनं मूलं यस्य सः ॥ ९ ॥

गो० टी०—किमिति । राक्षसशार्दूले स्वयि रणे पांसुषु प्रसुप्ते इव सति हतवीर्यस्य इह लङ्कायां विद्यमानस्य लोकस्य जनस्य किं शेषमवशिष्टं न किञ्चिदित्यर्थः ॥ ८ ॥

गो० टी०—धृतिर्धैर्यमेव प्रवालं नवपङ्क्तयो यस्य प्रसहः प्रसहनमग्र्यं पुष्पं यस्य तप एव बलं सूर्यशक्तिय-स्य शौर्यमेव निबद्धं दृढ मूलं यस्य सः महान्नाक्षसराजरूपो वृक्षः राघवमारुतेन रामरूपमहावानेन संप्रदितः ॥ ९ ॥

गो० टी०—किं शेषमिवेति । राक्षसशार्दूले रावणे पांसुषु प्रसुप्त इव स्थिते । मूल इति यावत् । सांप्रतं हतवी-रस्य लोकस्य किमिव शेषम् । सर्वं शून्यमभूदित्यर्थः ॥ ९ ॥

गो० टी०—धृतिर्धैर्यमेव प्रवालं यस्य स तथा । धैर्यं हि दृक्शस्य पञ्चवयव प्रथमफलम् । प्रसहते इति प्रसहः पचायच्च भावप्रधानो निदेशः स एव अग्र्यपुष्पं श्रेष्ठपुष्पं यस्य स तथा । प्रसहनं हि पुष्पवत्कार्यफलस्य अव्यवहितद्वन्द्वः । तप एव बलं सूर्यशक्त्यो यस्य स तथा । शौर्यमेव निबद्धमूलं निश्चलमूलं यस्य स तथा । शौर्यमूलत्वात् तपःप्रभृतीनां संबन्धम् ॥ १० ॥

१०] ति० टी०—विषाणं दन्तः । कुले पितृपितामहा-दयस्तेषां वंशः समूह एव वंशः पुष्टावयवविशेषो यस्य सः । 'वंशो वेणो कुले वंमं पुष्टस्यावयवेषु च' इति विश्वः । को-पापरगात्रः कोप एवापरगात्रं पादावयवत्रा यस्य सः । प्रसाद-हस्तः प्रसादः प्रसन्नतेव हस्तः शृणुडादण्ड इत्यर्थः । इक्ष्वाकु-सिंहेन रामरूपसिंहेनावगृहीतः पातितो देहो यस्य सः ॥ १० ॥

गो० टी०—तेज इति । तेज एव विषाणो दन्तो यस्य कुलानि पितृपितामहादयस्तेषां वंशस्समूह एव वंशः पुष्टैकदे-शविशेषो यस्य कोपप्रसादौ अपरगात्रहस्तौ क्रमेण पादावयव-वशृणुडादण्डौ यस्य सः रावणगन्धहस्ती इक्ष्वाकुसिंहेन अवगृ-हीतो देहो यस्य स मन् क्षितौ सुप्तः वंशो वेणो कुले वंमं पुष्ट्यावयवेषु चेति विश्वः ॥ १० ॥

गो० टी०—तेज इति । तेजः पराक्रम एव विषाणो यस्य स तथा । तेजो हि विषाणवत् परममेभिदि । कुलवंशवंशः कुले पितृपितामहादयः तेषां वंशः सर्गः स एव वंशः पुष्टावयव-विशेषो यस्य स तथा । वंशो वेणो कुले वंमं पुष्टस्यावयवेषु चेत्युभयत्रापि विश्वः । कुलेन हि वंशेनेव स्वाश्रितधारणम् । कोप एवापरगात्रं शिरोऽवयवविशेषो यस्य स तथा । प्रसाद एव हस्तो यस्य स तथा । कोपस्य बहुव्यादपरगात्रस्य-न रूपणम् । इक्ष्वाकुः रामः स एव सिंहः तेन अवगृहीतदेहः रावणगन्धहस्ती रावण एव मन्मगजः क्षितौ सुप्तः । मूल इत्यर्थः ॥ ११ ॥

११] ति० टी०—पराकर्मोत्साहरूपं विजृम्भितमर्चिर्यस्य सः । क्रांशजो निःश्वास एव धूमो यस्य सः । स्वबलमेव प्रतापो दाहशक्तियस्य सः, अत एव प्रतापवान् ॥ ११ ॥

गो० टी०—पराक्रमेति । पराकर्मोत्साहो विजृम्भितार्चिः प्रज्वलितज्वाला यस्य निःश्वासः क्रोयोच्छ्वास एव धूमो यस्य स्वबलमेव प्रतापः दाहकत्वशक्तियस्य अत एव प्रतापवान् रा-क्षसाग्निः रामपयोधरेण निर्वापितः ॥ ११ ॥

गो० टी०—पराक्रमेति । पराकर्मोत्साहावेव विजृम्भ-ितार्चिः विस्तृतज्वालाः । निःश्वास एव धूमो यस्य स तथा । स्वबलप्रतापः स्वबलोष्णः । प्रतापवान् तेजस्वी । राक्षसाग्निः रामपयोधरेण निर्वापितः ॥ १२ ॥

सिंहशलाङ्गलककुट्टिपाणः पराभिजिद्रन्धनगन्धर्वाहः ।

रक्षोवृषश्चापलकर्णचक्षुः क्षितीश्वरव्याघ्रहोऽयमज्ञः ॥

॥ १२ ॥

वदन्तं हेतुमद्वाक्यं परिदृष्टार्थनिश्चयम् । रामः शोकसमाविष्टमित्युवाच विभीषणम् ॥ १३ ॥

नायं विनष्टो निश्चेष्टः समरे चण्डविक्रमः । अत्युन्नतमहोत्साहः पतितोऽयमशङ्कितः ॥ १४ ॥

नैवं विनष्टाः शोचयन्ते क्षत्रधर्मव्यवस्थिताः । वृद्धिपार्श्वसमाना ये निपतन्ति रणाजिरे ॥ १५ ॥

येन सेन्द्रास्त्रयो लोकास्त्रासेता युधि धीमता । अस्मिन्कालसमायुक्ते न कालः परिशोचितुम् ॥ १६ ॥

नैकान्तविजयो युद्धे भूतपूर्वः कदाचन । परैर्वा हन्यते वीरः परान्वा हन्ति संयुगे ॥ १७ ॥

१२] ति० टी०—सिंहशं राक्षसास्त एव लाङ्गलं ककुट्टिपाणं च यस्य सः । 'सिंहशं राक्षसाः प्रोक्ता यद्वा उष्णीषिणो भताः' इति निघण्टुः । पराभिजिद्रन्धनेना गन्धर्वे पराक्रमायुत्साहे गन्धर्वाहो वायुतुल्यः । 'गन्धर्वागन्धर्वाहः' इति पाङ्कः पाठः । 'गन्धर्वाहस्ती' इति पाठे मन्त्रगज-तुल्यः रक्षोवृषो रावणः चापलं परमादिनिपयस्तन्मते कर्णचक्षुरेव स्य । क्षितीश्वरव्याघ्रो रामव्याघ्रः ॥ १२ ॥

रा० टी०—निहेति । सिंहशं राक्षसा एव लाङ्गलककुट्टिपाणानि यस्य परान् रिपून् भिजयति गन्धर्वे उत्साहे गन्धर्वाहस्ती मन्त्रगजमदृष्टः चापलं धर्मैः स्वलोन्मते कर्णो चक्षुरी च यस्य सः रक्षोवृषः राक्षसरूपबलीवर्दः क्षितीश्वरव्याघ्रेण राम-स्याशार्ङ्गलेनावगतो विनाशितः सिंहशं राक्षसा प्रोक्ता यद्वा उष्णीषिणो भता इति निघण्टुः । गन्धर्वे स्वलोन्मते हेतुमते च प्रकाशन इति विश्वः ॥ १२ ॥

गो० टी०—निहेति । सिंहशं राक्षसाः त एव लाङ्गल-ककुट्टिपाणानि यस्य स तथा । सिंहशं राक्षसाः प्रोक्ता यद्वा उष्णीषिणो भता इति निघण्टुः । यद्वा सिंहशं मन्त्रगजत्वं तत्र राक्षसवन्नमः । यथाह उयोतिष काश्यपः—अधर्मया विनाश्या च आलेपा शततारका । धनिष्ठा चित्रया भक्ता ज्येष्ठा मूला च राक्षसा इति । तत्सदृश्याद्राक्षसा अपि नन्द-वन्दनोच्यन्ते । राक्षसममरेणैवेहेतुत्वेन लाङ्गलादिभ्यः रूपणमा । परानभिजयतीति पराभिजि । गन्धर्वे पराक्रमात्तन्मते गन्धर्वाहस्ती मुख्यः । गन्धर्वे मन्त्रनोन्माहर्षिमेव प्रकाशन इति विश्वः । चापलं विपयलौक्यम् तदेव कर्णचक्षुरी यस्य स तथा । रक्षो वृषः रावणवृषभः क्षितीश्वरव्याघ्रेण रामाशार्ङ्गलेन, हतः नव-सप्तः मृतः ॥ १३ ॥

१३] ति० टी०—परिदृष्टं प्रकाशमानोऽयमिन्द्राय यस्मात्तन् ॥ १३ ॥

रा० टी०—वदन्तमिति । परिदृष्टः स्पष्टं प्रकाशितोऽयं निश्चयो यस्मात् तद्वाक्यं वदन्तं शोकसमाविष्टं विभीषणं राम इत्युवाच ॥ १३ ॥

गो० टी०—वदन्तमिति । परिदृष्टार्थनिश्चयं कृतार्थ-निश्चयम् ॥ १४ ॥

१३] ति० टी०—अयं समरे निश्चेष्टोऽशक्तो भूत्वा न विनष्टः अपि तत्र चण्डविक्रमत्वादिगुण एक प्रयागमशङ्कितो सन्पुनश्चक्रुरद्वित एव देवात्पतितः ॥ १४ ॥

रा० टी०—तदाहारम्पाह—नेति । समरे चण्डो विक्रमो यस्य अत्युन्नतो महोत्साहो यस्य भवत एव अशङ्कितः पराभ-वशकारहितः अयं संगठविशिष्टं यथा भवति तथा पतितोऽयं निश्चेष्टोऽपि न विनष्टः अयमशङ्काहो विधिमिति कोशः ॥ १४ ॥

गो० टी०—नायमिति । अयं निश्चेष्टः निर्विक्रमः न विनष्टः अपि न्ययं समरे चण्डविक्रमः अत्युन्नतमहोत्साहः अशङ्कितः पतितः पतितः ॥ १५ ॥

१५] ति० टी०—किं कतन्मते—नैवमिति । दृष्टि-जयार्द्रपार्श्वसमाना सन्ता ये रणाजिरे निपतन्ति । क्षत्रधर्म-मिथ्या एवं विनष्टान्ते न शो-चन्ते युग्यलोकापामरिति भावः १५

रा० टी०—ननु प्रवृत्ततो विद्यमानविनाशम् कथमपलापः कियत इत्यत्र आह—नेति । ये क्षत्रधर्मस्याभिज्ञाः अत एव दृष्टि-स्वधित्यमाशंसमानाः रणाजिरे निपतन्ति ते एवं रणाद-न्यत्र निमित्ता इव न शोचन्ते अत एव न विनष्टाः शिखी नष्ट इत्यादिप्रति रणोपपादनाद्यप्युक्तं विनिष्ठाभाव इत्यर्थः ॥ १६ ॥

गो० टी०—यदि समरे विक्रम्य नष्टं तत्र किमित्युवाह—नैवमित्यादि । ये दृष्टि-पराशेकद्रष्टव्यः आशंसमाना-अलाङ्गुषाणाः सन्ताः रणाजिरे निपतन्ति । क्षत्रधर्ममवस्थि-ताः क्षत्रधर्मव्यवस्थिता एवं विनष्टाः ते न शोचन्ते ॥ १६ ॥

१६] ति० टी०—यदायममाशो-काश्वर्गमसंबन्धे । एवं दृष्ट्युपपादय मरणयोः सत्यमिति भावः ॥ १६ ॥

रा० टी०—येनेति । येन युधि त्रयो लोकाः आमिताः त-स्मिन् अस्मिन् राणे कालेन युद्धमिन्द्रकमरणेन समायुक्ते सन्ति परिशोचितुं कालो न ॥ १६ ॥

गो० टी०—न केवलं समरमरणाय न शोचत्येवं किंतु यशप्रत्याप्तकल्याणत्याह—येनेति । येन विनाशिताः तस्मिन् रावणे कालसमायुक्ते आश्विं न कालः नाश्वरः । तद्विषये शोको न युक्तः । वीरग्वर्गमनादिति भावः ॥ १७ ॥

१७] ति० टी०—न भूतपूर्वं हन्येतद्विषयपादयति—परमिति ॥ १७ ॥

इयं हिं पूर्वैः संदिष्टा गतिः क्षत्रियसंमता । क्षत्रियो निहतः संख्येन शोच्य इति निश्चयः ॥ १८ ॥

तदेवं निश्चयं दृष्ट्वा तत्त्वमास्थाय विज्वरः । यदिहानन्तरं कार्यं कल्प्यं तदनुचिन्तय ॥ १९ ॥

तमुक्तवाक्यं विक्रान्तं राजपुत्रं विभीषणः । उवाच शोकसंतप्तो आतुर्हितमनन्तरम् ॥ २० ॥

योऽयं विमर्देष्वविभयपूर्वः सुरैः समैस्तेरपि वासवेन ।

भवन्तमासाद्य रणे विभयो वेळामिवासाद्य यथा समुद्रः ॥ २१ ॥

अनेन दत्तानि वैनीपकेषु भुक्ताश्च भोगा निभृताश्च भृत्याः ।

धनानि मित्रेषु समर्पितानि वैराण्यमित्रेषु निर्यातितानि ॥ २२ ॥

एषोऽहिताग्निश्च महातपाश्च वेदान्तगः कर्मसु चाग्र्यशूरः ।

एतस्य यन्प्रेतगतस्य कृत्यं तत्कर्तुमिच्छामि तव प्रसादात् ॥ २३ ॥

रा० टी०—ननु विजयाभावहेतुकः शोकः कल्प्य एवेत्यत आह—नेति । योः परंहृत्यते परान् इति वा अतः एकान्तः एकनिष्ठत्वेन निश्चितो विजयः कदाचन न भूतपूर्वः एतेनावश्यं भाविनोऽर्थस्य शोको निरर्थक इति सूचितम् ॥ १७ ॥

गो० टी०—तथापि मरणे सति कथं न शोचितव्यमित्याशङ्क्य जयवत्परराजयोपि न शोकस्थानमित्याह—नैकान्तेनेति । एकान्तविजयः न भूतपूर्वः इतः पूर्व न भूतः । अनेकान्त्यश्रुतपादयति—परैर्वैति ॥ १८ ॥

१८] ति० टी०—इयं हि या गतिरनेन प्राप्ता, इयं गतिः पूर्वैर्मन्वादिभिः संदिष्टोपदिष्टा क्षत्रियसंमता क्षत्रियपूजितोत्तमा गतिरिव । अतः संख्येन हतः क्षत्रियो न शोच्य इति निश्चयः ॥ १८ ॥

रा० टी०—एतादृशी मृतिः प्रसंसनीयेति बोधयन्नाह—इयमिति । इयं रणे मृतिः पूर्वैः मन्वादिभिर्मसंदिष्टा क्षत्रियाणां परमधर्मत्वेनोपदिष्टा अत एव क्षत्रियाणां सम्मता अर्भाप्सिता अत एव समरं निहतः क्षत्रियो न शोच्यः इति निश्चयः ॥ १८ ॥

गो० टी०—क्षत्रधर्मपरांशोचनेनापि न शोच्य इत्याह—इयं हीति । क्षत्रियः शूरः ॥ १९ ॥

१९-२०] ति० टी०—तत्तस्मादेवं निश्चयं दृष्ट्वा ज्ञात्वा तत्त्वमास्थाय निश्चिततत्त्वमवलम्ब्य यत्कल्प्यमनुष्ठेयं तदनुचिन्तय । 'सत्त्वमास्थाय' इति पाठः सत्त्वगुणमास्थायेत्यर्थः ॥ १९ ॥ २० ॥

रा० टी०—तदिति । एवमुक्तप्रकारेण निश्चयं दृष्ट्वा ज्ञात्वा तत्त्वं यथायथागममास्थाय विज्वरश्शोकरहितस्त्वमिह अस्मिन् समये अनन्तरं विव्ररहितं यथा भवति तथा यत् कार्यं कल्प्यं कल्प्यं तदनुचिन्तय ॥ १९ ॥

रा० टी०—तमिति । विभीषणः उक्तवाक्यं राजपुत्रमनन्तरं तत्काले कर्तव्यं आतुर्हितसुवाच ॥ २० ॥

गो० टी०—तदेवमिति । दृष्ट्वा ज्ञात्वा । तत्त्वमास्थाय परमायुर्बुद्धिमवदम्य । जनिमत्तामवश्यं मृत्युं ज्ञात्येत्यर्थः ।

विज्वरः निःशोकः । यत् कार्यं कर्म कल्प्यम् अनुष्ठेयम् तदनुचिन्तय । कल्प्यमिति पाठः यत् कार्यं कल्प्यम् योग्यमित्यर्थः । कल्प्यो योग्यश्च तं समा इति निपादः ॥ २०-२१ ॥

२१] ति० टी०—विमर्देषु गृहेषु ॥ २१ ॥

रा० टी०—तदाकारमाह—य इति । योगं रावणः विमर्देषु समेतैस्सुरैस्सह धाम्सेन भयपूर्वो न स रावणः भवन्तमासाद्य वेळामासाद्य समुद्र इव विभगः ॥ २१ ॥

गो० टी०—योग्यमिति । विमर्देषु समरेषु । अनेन महावीरतया सम्यक् संस्कारमर्हतीत्युक्तम् ॥ २२ ॥

२२] ति० टी०—वैनीपकेषु याचकपथ्यनेन दत्तानि । दानानीति शेषः । निभृता नितरां पोषिताः ॥ २२ ॥

२३] ति० टी०—एषोऽहिताग्निरित्यार्थः संधिः । आहिताग्निरिति छेदः । वेदान्तगोऽर्थोतोपनिषत्कः कर्मस्वमिहोत्रादियु अग्र्यशूरः परमावृष्टता परमकर्मठ इत्यर्थः ॥ २३ ॥

रा० टी०—अनेनेति । येनानेन दत्तानि दानानीति शेषः सुपूजितानि गुरुदेवतानीति शेषः भृत्याः निभृताः निरन्तरं पालिताः अमित्रेषु रिपुषु वैराणि यापितानि य एष हिताग्निः आहिताग्निः सोलोपाभावस्तु सञ्ज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वात् कर्मसु यागादियु अग्र्यशूरः उत्तमकर्ता तस्मै तस्य प्रेतं परलोकं गतस्य यत् कृत्यं तत् तव प्रसादात् आज्ञयेत्यर्थः कर्तुमिच्छामि श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ २२ ॥ २३ ॥

गो० टी०—यमर्शिलत्वाच्च तदहतीत्याह—अनेनेति । दत्तानि दानानि कृतानि । सुपूजितानि गुरुदेवतानीति शेषः । निभृताः नितरां भृताः । यापितानि सफलकृतानीत्यर्थः ॥ २३ ॥

गो० टी०—आहिताग्न्यादित्वाच्च तदहतीत्याह—एषोऽहिताग्निरिति । हिताग्निः आहिताग्निः । संधिरारपः । वेदान्तं गच्छति जानातीति वेदान्तगः । कर्मसु चाग्र्यवीर्यः कर्मशूर इत्यर्थः । प्रेतगतस्य प्रेतत्वं गतस्य इच्छामि । युष्माकां विनष्टत्वेन आतुरं वाषिष्कारित्वादिति भावः ॥ २४ ॥

१ विमर्देषु न भेदो गो. रा. पाठः । २ समेतैः सहैति गो. रा. पाठः । ३ सुपूजितानीति रा. सुपूर्वजानीति गो. पाठः । ४ च यापितानीति गो. रा. पाठः । ५ वीर्य इति गो. पाठः ।

स तस्य वाक्यैः करुणैर्महात्मा संबोधितः साधु विभीषणेन ।

आज्ञापयामास नरेन्द्रसूनुः स्वर्गीयमाधानमदीनसत्त्वः ॥

॥ २४ ॥

मरणान्तानि वैराणि निवृत्तं नः प्रयोजनम् । क्रियतामस्य संस्कारो मयाप्येव यथा तव ॥ २५ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये षुद्धकाण्डे नवाधिकशततमः सर्गः ॥ १०९ ॥

दशाधिकशततमः सर्गः ।

रावणपत्नीनां विभीषणोपदेशमात्मनो हितकरमप्यननुगच्छो यत्कामं गीतामपहृत्यापि न रामाय परलोक्यते भव्या वशी सगं था
 येन राज्ञा वयमात्मा च त्रयं तुल्यं निपातितमित्यादिवाक्येषु ।

रावणं निहतं दृष्ट्वा राघवेण महात्मना । अन्तःपुराद्विनिष्पन्नं राक्षस्यः शोककशिताः ॥ १ ॥

वार्यमाणाः सुबहुशो वेष्टन्त्यो र्णपांसुषु । विमुक्तकेश्यः शोकार्ता गावो वत्सहता यथा ॥ २ ॥

उत्तरेण विनिष्क्रम्य द्यौरेण सह राक्षसैः । प्रविश्याद्यौघनं घोरं विचिन्वन्त्यो हतं पतिम् ॥ ३ ॥

आर्यपुत्रेति वादिन्यो हा नाथेति च सर्वशः । परिपेतुः कवन्याङ्गं मदीं शोणितकर्दमाम् ॥ ४ ॥

२४] ति० टी०-तस्य स्वर्गायं स्वर्गाईमध्यान विधानं
प्रतकृत्यम् ॥ २४ ॥

रा० २१०-स इति । विधीयते कर्णव्याघ्रमाधु स
 ज्योतिषस्य गमः तस्य रावणस्य स्वर्गविभाजनादिभिः
 ज्ञापयामास ॥ २४ ॥

गो० टी०-स तस्येति । कुरुष्वैरित्यनेन दृष्टान्तिशया-
दिदानीमेषभुक्तमिति शोच्यते । उच्यते हि बाह्यस्य संस्कार-
कविध्यामीति । स्वर्गायै स्वर्गाय इतिम् । आद्यात्म्यं भव्य-
प्रसिद्धिर्कर्म ॥ २० ॥

२५] ति० टी०-तत्रैव समापि जेहविषयः, अतः
संस्कारविषयां जज्ञां मा कुर्विष्यथः ॥ २५ ॥

इति श्रीगामाभिरामे श्रीरामायै राजायणविल्लके वात्स्यवाय
वात्सिकायै युद्धकाण्डे नवविंशत्यध्याये नमः ॥ १०९ ॥

२००-२१०-मरणान्तर्गतानि । येराणि मरणान्तर्गतानि म-
रणात्ति मरणान्तर्गतं येन न निवृत्तान्तर्यः नः प्रयाजनं च त्वं
जातमतः एव राजनः यथा तव रवेद्विषयः तथा ममापि
अतः अस्य संस्कारः क्रियताम् तथा ममापीत्यनेन रवेणस्य
तत्तित्यसम्बन्धं व्यञ्जितम् ॥ २०॥

इति श्रीमहात्मीकीयरामायणव्याख्याने रामायणशिरोगणौ
सुद्धकाण्डे एकादशाधिकशततमः सर्गः ॥ १११ ॥

गो० टी०—वैरातिरिक्तात् संस्कारे मम द्वेष इति न शङ्कनी-
यमित्याह—मरणेति । मरणानन्तरमपि वैष्करणं निष्प्रयोज-
नमित्याह—निर्द्वन्द्वमिति । प्रयोजनं सीतात्यागरूपम् । अयं
संस्कारः यायजूक्तोचितसंस्कारः क्रियताम् । समाप्तेषु यथा
तव तव यथा भ्राता तथा ममापि भ्राता मद्भ्रातृभृत्यस्य
तव भ्रातृत्वात् । त्वमस्य दोषं दृष्ट्वा न करोषि चेददमेव क्रि-
ष्यामि भ्रातृत्वेन केनापि कर्तव्यमिति भावः । अत्र श्लोके

[illegible]

१] ति० श्री० - गवणमिति ॥ १ ॥

ग० श्लो०-राक्षसीनां विलापं श्रुत्वाऽपि तु माह--राक्षसमि-
त्यादिभिः । राक्षस्यः अन्तः पुराह विनिर्दिष्टः ॥ १ ॥

गो० टी०—अथ गवणान्तःपुष्पावित्थपः—गवणमि-
त्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । वृत्तमङ्गताः इत्यवत्साः ॥ १ ॥ २ ॥

२-४] ति० टी०--व्याख्याः पांमुवेष्टनाद्भृशो निवा-
यमाणा अपि रणपांसुषु वेष्टित्यः । वत्सहता हतवत्साः ।
अयमत्यासविद्योगतशोकमात्रे दृष्टान्तः ॥ २-४ ॥

रा० टी०-वाच्यमाणा इति । वत्सहता गाव इव द .
स्वार्त्ताः अत एव क्षितिपांसुषु चेष्टन्त्यः उत्तरेण द्वारेण विनि-
ष्क्रम्य आयोधनं संप्राप्तं प्रविश्य हतपतिं विचिन्वन्त्यः आय-

ता वाष्पपरिष्णुक्ष्णो भर्तृशोकपराजिताः । कैरिण्य इव नर्दन्यः केरेण्वो हतयूथपाः ॥ ५ ॥
 ददृशुस्तौ महाकायं महावीर्यं महाद्युतिम् । रावणं निहतं भूमौ नीलाञ्जनचयोपमम् ॥ ६ ॥
 ताः पतिं सहसा दृष्ट्वा शयानं रणपांसुषु । निपेतुस्तस्य गात्रेषु लिङ्गा वनलता इव ॥ ७ ॥
 बहुमानात्परिष्वज्य काचिदेनं रुरोद ह । चरणौ काचिदालम्ब्य काचित्कण्ठेऽवलम्ब्य च ॥ ८ ॥
 उत्क्षिप्य च भुजौ काचिद्भूमौ सुपरिवर्तते । हतस्य वदनं दृष्ट्वा काचिमोहमुपागमत् ॥ ९ ॥
 काचिदङ्गे शिरः कृत्वा रुरोद मुखमीक्षती । स्नापयन्ती मुखं वाष्पैस्तुपारैरिव पङ्कजम् ॥ १० ॥
 एवमार्ताः पतिं दृष्ट्वा रावणं निहतं भुवि । चुकुशुर्बहुधा शोकाद्भयस्ताः पर्यदेवयन् ॥ ११ ॥
 येन विज्ञासितः शक्रो येन विज्ञासितो यमः । येन वैश्रवणो राजा पुष्पकेण विभोजितः ॥ १२ ॥
 गन्धर्वाणामृषीणां च सुराणां च महात्मनाम् । भयं येन रणे दत्तं सोऽयं शेते रणे हतः ॥ १३ ॥
 असुरेभ्यः सुरेभ्यो वा पन्नगेभ्योऽपि वा तथा । भयं यो न विजानाति तस्येदं मानुषादयम् ॥ १४ ॥
 अवध्यो देवतानां यस्तथा दानवरक्षसाम् । हतः सोऽयं रणे शेते मानुषेण पदातिना ॥ १५ ॥
 यो न शक्यः सुरैर्हेतुं न यक्षैर्नासुरैस्तथा । सोऽयं कश्चिदिवासत्त्वो मृत्युं मर्त्येन लम्बितः ॥ १६ ॥
 एवं वदन्त्यो रुरुदस्तस्यैता दृःखिताः स्त्रियः । भूय एव च दुःखार्ता विलेपुश्च पुनः पुनः ॥ १७ ॥
 अशृण्वता तु मुहृदां सततं हितवादिनाम् । मरणायाहता भीता रक्षसाश्च निपातिताः ॥
 एताः सममिदानीं ते वयमात्मा च पातितः । ॥ १८ ॥

पुत्रेति हा ताभेति च वादिन्यः सर्वशो राक्षस्यः कर्षयैश्शिरो-
 रहितैः अङ्गामङ्गितामन एव शोणितः कर्दमो यस्यां तां
 महीं परिपेतुः श्लोकत्रयमेकान्वयि ॥ २-५ ॥

गो० टी०-उत्क्षिप्येत्यादि-श्लोकत्रयमेकान्वयम् । शोणितैः
 कर्दमो यस्यां तां शोणितकर्दमाम् ॥ ३ ॥ ४ ॥

५-८] ति० टी०-हतयूथपाः करेण्य इव ददृशुः ॥ ५-८ ॥

गो० टी०-ता इति । हतयूथपाः कैरिण्य इव नर्दन्य-
 भाः राक्षस्यो न रुरुः ॥ ५ ॥

गो० टी०-ता इति । हतयूथपा इति करेण्यशेषणम् ।
 अत एव नर्दन्यः करेण्य इव विन्दुगित्यन्वयः ॥ ५-७ ॥

गो० टी०-ददृशुर्गिति । निहतं रावणं ददृशुः ॥ ६ ॥

गो० टी०-ता इति । ताः राक्षस्यः रणपांसुषु शयानं
 पतिं दृष्ट्वा लिङ्गा वनलता इव तस्य गात्रेषु निपेतुः ॥ ७ ॥

गो० टी०-बहुमानादिति । परिष्वज्य रुरोद ॥ ८ ॥

गो० टी०-बहुमानादित्यादिश्लोकत्रयमेकान्वयम् । परि-
 वर्तते वेष्टने । ईक्षती ईक्षमाणा ॥ ८-१० ॥

९] ति० टी०-सुपरिवर्तते लङ्गति स्म ॥ ९ ॥

गो० टी०-उत्क्षिप्येति । काचिद् भुजौ उत्क्षिप्य परि-
 वनतस्म अङ्गुष्ठम् ॥ ९ ॥

१०-१५] ति० टी०-स्नापयन्तीत्यत्र वैकल्पिकत्वान्पक्षे
 सिद्धान्ताः ॥ १०-१५ ॥

गो० टी०-काचिदिति । तपोः पङ्कजमित्यत्र वाष्पैर्मुखं
 व्यापयन्ती काचिद् रुरोद ॥ १० ॥

गो० टी०-एवमिति । एवमार्ताः राक्षस्यः बहुयाने-
 कप्रकारं चुकुशुः पर्यदेवयन् ॥ ११ ॥

गो० टी०-एवमिति । चुकुशुर्गिति । कोशः निरक्षर-
 ध्वनिः । परिदेवयन्म सप्तशब्द ॥ ११-१२ ॥

गो० टी०-विलापप्रकारमाह-येनेत्यादिभिः । येन
 शक्यमभूतिविश्रामित्येन च गौरवप्रभृतीनां भयं दत्तं सोऽयं
 हतस्मन् येने श्लोकत्रयमेकान्वयि ॥ १२ ॥ १३ ॥

गो० टी०-असुरेभ्य इति । यः असुरदिभ्यो भयं न वि-
 जानाति अजानात् तस्य इदं भयं मानुषात् प्राप्नोदिति शेषः ॥ १४ ॥

गो० टी०-अवध्य इति । सोऽयं मानुषेण हतः शेते ॥

गो० टी०-असुरेभ्य इति । मानुषादयम् । जातमिति
 शेषः ॥ १४ ॥ १५ ॥

१६-१७] ति० टी०-असत्त्वः कश्चिदिव दुर्बलः प्राकृ-
 तप्राणीव लम्बितः प्रापितः ॥ १६ ॥ १७ ॥

गो० टी०-य इति । अमृत्यः अल्पजीव इव मृत्युमर्त्येन
 मर्त्यरूपमन्युना लम्बितो हिंसितः ॥ १६ ॥

गो० टी०-य इति । कश्चिदिव यः कश्चिद् पुरुष इव,
 लम्बितः प्रापितः ॥ १६ ॥ १७ ॥

गो० टी०-एवमिति । एवं वदन्त्यः स्त्रियः पुनः पुनः
 रुरुदः विलेपुश्च ॥ १७ ॥

१८] ति० टी०-मुहृदाम् । वाक्यमिति शेषः । एता
 यं आत्मा च ते त्वयेदानीं सममेककाल एव पातितः ॥ १८ ॥

१ कोषेण दत्तं वा. पाठः २ विन्दुगितं गो. न रुरुगितं रा. पाठः । ३ तमिति रा. रा. पाठः । ४ आलिङ्गयेत् गो. पाठः । ५ उद्धृतेति गो. पाठः ।
 ६ स्मेति गो. रा. पा. । ७ मण्डितात्मनामिति रा. पाठः । ८ मङ्गिति गो. रा. पाठः । ९ न भयं इति गो. पाठः । १० बहुवेति गो. रा. पाठः ।
 ११ वदन्त्यस्तथा इति गो. रा. पाठः । १२ पतिनाश्च निशान्ता इति गो. रा. पाठः ।

ब्रुवाणोऽपि हितं वाक्यमिष्टो भ्राता विभीषणः । दैष्टं परुषितो मोहाच्चयात्मवधकाङ्क्षिणा ॥ १९ ॥
 यदि निर्यातिता ते स्यात्सीता रामाय मैथिली । न नः स्याद्वधसंनं घोरमिदं मूलहरं महत् ॥ २० ॥
 वृत्तकामो भवेद्भ्राता रामो मित्रकुलं भवेत् । वयं चाविधवाः सर्वाः सकामा न च शत्रवः ॥ २१ ॥
 त्वया पुनर्दृशेन सीतां संरुन्धता बलात् । राक्षसा वयमात्मा च त्रयं त्वयं निपातितम् ॥ २२ ॥
 न कामकारः कामं वा तव राक्षसपुंगव । दैवं चेष्टयते सर्वं इत्तं दैवेन हन्यते ॥ २३ ॥
 वानराणां विनाशोऽयं राक्षसानां च ते रणे । तव चैव महाबाहो देवयोगादृषामतः ॥ २४ ॥
 नैवार्येन च कामेन विक्रमेण न चाज्ञया । शक्या दैवगतिलोकि निवर्तयितुमयुता ॥ २५ ॥
 विलेपुरं वं दीनास्ता राक्षसाधिपयोधितः । कुर्ये इव दुःस्वार्ता वाण्यपराकुलक्षणाः ॥ २६ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे दशानिर्दिशतमः सर्गः ॥ ११० ॥

रा० टी०—अष्टृण्वतेति । सुहृदां वाक्यमिति शेषः । अष्टृण्वता त्वया मरणाय स्वविनाशाय सीता आहता अतः न च निशाचरा प्रातिताः अतः न च पतैः निशाचरैः समं ते आत्मा तारां वयं च पातिताः सार्द्धश्लोक एकान्वयी ॥ १८ ॥

गो० टी०—अष्टृण्वतेति । सुहृदां सुहृदाः । पञ्चम्यां पठ्यते । पञ्चमिति वा शेषः । अष्टृण्वता त्वया ॥ १८ ॥

१०] ति० टी०—हितं वाक्यं ब्रुवाणोऽपि यत्परुषितः मूलकुलं लुप्तमित्यर्थः ॥ १९ ॥

रा० टी०—ब्रुवाण इति । हितं ब्रुवाणो विभीषणः त्वया परुषितः त्वय्य हर्षं परुषमिदमिति शेषः ॥ १९ ॥

गो० टी०—पता इति । पताः वयं ते शत्रूणाः आत्मा च तमं युगपत् इहानीं पातिताः । मारिता इत्यर्थः । ब्रुवाण इति । इष्टः प्रीतिमान् ॥ १९ ॥

२०] ति० टी०—यदि ते त्वया सीता निपातिता स्यात्पिता स्यात्तदा न इदं व्यसनं न स्यात् ॥ २० ॥

रा० टी०—यदीति । सीता रामाय ते त्वया निपातिता पतिता यदि स्यात् तर्हि मूलहरं वशयितव्यं नो व्यसनं दुर्लभं न स्यात् ॥ २० ॥

गो० टी०—यदीत्यादिश्लोकद्वयमेकावयवः । ते त्वया । निपातिता प्रत्यर्पिता । मूलहरं मूलभूतत्वत्यर्थेनतद्वधम् । वृत्तेति ॥ यदि सीता निपातिता स्यात्तदा भ्राता विभीषणो वृत्तकामः निष्पत्तमनोरथः भवेत् । स्ववाक्यकरणपदिति भवः । त्वया रामः मित्रकुलं कुलमिवम् । शत्रवः देवादयः ॥ २० ॥ ११

२१—२२] ति० टी०—भ्राता वृत्तकामो निष्पत्तमनोरथः । स्ववाक्यकरणान्मित्रकुलं मित्रपक्षः । वयमविधवाः स्वाम्, शत्रवश्च सकामा न स्युः ॥ २१ ॥ २२ ॥

रा० टी०—ब्रुतेति । भ्राता विभीषणः वृत्तकामः स्वप्रापितसीताप्रदानविषयकाभिलाषप्राप्तो यदि भवेत् तदा रामोपि मित्रकुलं मित्रपक्षो भवेत् वयं तु अविधवाः भवेम शत्रवः सकामा न भवेयुः ॥ २१ ॥

रा० टी०—त्वयेति । त्वया राममायः त्वयमेककाव्य-वाक्येन निपातिताः ॥ २० ॥

गो० टी०—त्वयेति । त्वयमिति । युगपदित्यर्थः ॥ २१ ॥ २२] ति० टी०—यदि निपातिताः स्यात्तदा वयमविधवाः भवेयुः । न च निशाचराः प्रातिताः अतः न च पतैः निशाचरैः समं ते आत्मा तारां वयं च पातिताः सार्द्धश्लोक एकान्वयी दशैवन्ति—नेति । कामं संपादय । तव च कामकारो न स्यात्तदा प्रवर्तिनाः स्यात्तदा त्वया सीता निपातिता स्यात्पिता स्यात्तदा न इदं व्यसनं न स्यात् । इति ॥ २० ॥

रा० टी०—नेति । कामं संपादय । तव च कामकारो न स्यात्तदा प्रवर्तिनाः स्यात्तदा त्वया सीता निपातिता स्यात्पिता स्यात्तदा न इदं व्यसनं न स्यात् । इति ॥ २० ॥

गो० टी०—यदि निपातिताः स्यात्तदा वयमविधवाः भवेयुः । न च निशाचराः प्रातिताः अतः न च पतैः निशाचरैः समं ते आत्मा तारां वयं च पातिताः सार्द्धश्लोक एकान्वयी दशैवन्ति—नेति । कामं संपादय । तव च कामकारो न स्यात्तदा प्रवर्तिनाः स्यात्तदा त्वया सीता निपातिता स्यात्पिता स्यात्तदा न इदं व्यसनं न स्यात् । इति ॥ २० ॥

२१] ति० टी०—यदि निपातिताः स्यात्तदा वयमविधवाः भवेयुः । न च निशाचराः प्रातिताः अतः न च पतैः निशाचरैः समं ते आत्मा तारां वयं च पातिताः सार्द्धश्लोक एकान्वयी दशैवन्ति—नेति । कामं संपादय । तव च कामकारो न स्यात्तदा प्रवर्तिनाः स्यात्तदा त्वया सीता निपातिता स्यात्पिता स्यात्तदा न इदं व्यसनं न स्यात् । इति ॥ २० ॥

रा० टी०—यदीति । सीता रामाय ते त्वया निपातिता पतिता यदि स्यात् तर्हि मूलहरं वशयितव्यं नो व्यसनं दुर्लभं न स्यात् ॥ २० ॥

गो० टी०—यदीत्यादिश्लोकद्वयमेकावयवः । ते त्वया । निपातिता प्रत्यर्पिता । मूलहरं मूलभूतत्वत्यर्थेनतद्वधम् । वृत्तेति ॥ यदि सीता निपातिता स्यात्तदा भ्राता विभीषणो वृत्तकामः निष्पत्तमनोरथः भवेत् । स्ववाक्यकरणपदिति भवः । त्वया रामः मित्रकुलं कुलमिवम् । शत्रवः देवादयः ॥ २० ॥ ११

२१—२२] ति० टी०—भ्राता वृत्तकामो निष्पत्तमनोरथः । स्ववाक्यकरणान्मित्रकुलं मित्रपक्षः । वयमविधवाः स्वाम्, शत्रवश्च सकामा न स्युः ॥ २१ ॥ २२ ॥

रा० टी०—ब्रुतेति । भ्राता विभीषणः वृत्तकामः स्वप्रापितसीताप्रदानविषयकाभिलाषप्राप्तो यदि भवेत् तदा रामोपि मित्रकुलं मित्रपक्षो भवेत् वयं तु अविधवाः भवेम शत्रवः सकामा न भवेयुः ॥ २१ ॥

गो० टी०—यदीति । सीता रामाय ते त्वया निपातिता पतिता यदि स्यात् तर्हि मूलहरं वशयितव्यं नो व्यसनं दुर्लभं न स्यात् ॥ २० ॥

एकादशाधिकशततमः सर्गः ।

मन्दोदर्या दशाननज्येष्ठपत्न्याः श्रोतुल्लयदारणोऽनिवार्यशोकपरिपूर्णः सीतापातिव्रत्यप्रशस्तिगर्भः सुनीतिभूयिष्ठः श्रीचाञ्चल्या-
नुमतिदेशकः स्वस्तिधैर्यो विलापः रामानुमतविभीषणकृतरावणप्रेतसंस्कारश्च ।

तासां विलपमानानां तदा राक्षसयोषिताम् । ज्येष्ठपत्नी प्रिया दीना भर्तारं समुदैक्षत ॥ १ ॥
दशग्रीवं दत्तं दृष्ट्वा रामेणाचिन्त्यकर्मणा । पतिं मण्डोदरी तत्र कृपणा पर्यदेवयत् ॥ २ ॥
ननु नाम महाबाहो तव वैश्रवणानुज । क्रुद्धस्य प्रमुखे स्थातुं त्रस्यत्यपि पुरंदरः ॥ ३ ॥
कृपयश्च महान्तोऽपि गन्धर्वाश्च यशस्विनः । ननु नाम तवोद्वेगाच्चारणाश्च दिशो गताः ॥ ४ ॥
स त्वं मानुषमात्रेण रामेण युधि निर्जितः । न व्यपत्रपसे राजन्किमिदं राक्षसेश्वर ॥ ५ ॥
कथं त्रैलोक्यमाक्रम्य श्रिया वीर्येण चान्वितम् । अविषह्यं जघान त्वां मानुषो वनगोचरः ॥ ६ ॥
मानुषाणामविषये चरतः कामरूपिणः । विनाशस्तव रामेण संयुगे नोपपद्यते ॥ ७ ॥
न चैतत्कर्म रामस्य श्रद्धयामि चमूमुखे । सर्वतः समुपेतस्य तव तेनाभिर्भर्षणम् ॥ ८ ॥

रा० टी०—विलेपुमिति । दीनाः राक्षसाविषयोषितः
एवं विलेपुः ॥ १ ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकिरामायणव्याख्याने रामायणशरोमणौ
युद्धकाण्डे द्वादशाधिकशततमः सर्गः ॥ ११२ ॥

गो० टी०—विलेपुमिति । कृपयः कौश्यः ॥ २ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्यान-
युद्धकाण्डव्याख्याने त्रयोदशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११३ ॥

१] ति० टी०—तासामिति ॥ १ ॥

रा० टी०—सोऽक्रमं मन्दोदरीविलापमाह—तासामि-
त्यादिभिः । विलपमानानां रावणयोषितां मध्ये ज्येष्ठा पत्नी
भर्तारं समुदैक्षत ॥ १ ॥

गो० टी०—अथ मण्डोदरीप्रलापादि—तासामित्यादि ।
विलपमानानां विलपन्तीनाम् तथा विलपमानानामित्यन्वयः ।
दीना मन्वी समुदैक्षत ॥ १ ॥

२] ति० टी०—मण्डोदरी मण्डनभृतोदरी । कृणोदरी-
त्यर्थः । 'मन्दोदरी' इति पाठेऽप्ययमेवार्थः ॥ २ ॥

रा० टी०—दशग्रीवमिति । रामेण हतं दशग्रीवं दृष्ट्वा
कृपणा मन्दोदरी पर्यदेवयत् ॥ २ ॥

गो० टी०—दशग्रीवमिति । मण्डोदरी मण्डनभृतोदरी ।
कृणोदरीति यावत् । 'मडि. भृषायाम्' इति धातोर्भावे
कृप प्रत्ययः । मण्डं सारं कुन्दरमिति यावत् । तादृशोदरी-
त्येके । मण्डा पृथुपिपीलिका तस्या इव उदरं यस्याः सा म-
ण्डोदरीत्यप्याहुः ॥ २ ॥

३] ति० टी०—पुरन्दरोऽपि क्रम्यति ॥ ३ ॥

४] ति० टी०—तवोद्वेगात्त्वत्तं वद्रेण प्राप्य ॥ ४ ॥

रा० टी०—तदाकारमाह—नान्वित्यादिभिः । क्रुद्धस्य
तव प्रमुखे स्थातुं पुरंदरोऽपि क्रम्यति ॥ ३ ॥

रा० टी०—कृपय इति । तवोद्वेगात् त्वदेतुकोद्वेगं
प्राप्य कृपिप्रभृतयो दिशो गताः ॥ ४ ॥

गो० टी०—यद्यपि समरमर्गं शरणां श्लाघ्यमिति न
वीरपत्नी तच्छोचिषुमर्हा, तथाप्यसमानात्मानवात् प्राप्तमिदं
लज्जावदमिति—शोचति । ननु नाम तवेत्यादिना सार्ध-
श्लोकेन । ताम् प्रमिदौ । मर्दोदराः प्रादागताश्च । त्रस्यन्ती-
त्यवषङ्गः । स कथं मानुषेण जित इति शङ्का ॥ ३ ॥ ४ ॥

गो० टी०—ननु नामेत्यादिमार्थश्लोक एकान्वयः ॥ चा-
रणाश्च आकाशवाणिश्च । न व्यपत्रपसे । मानुषविजयेनेति
शङ्का । किमिदं किमेवमवस्थानकारणमित्यर्थः ॥ ५ ॥

६-१] ति० टी०—वीर्येण त्रैलोक्यमाक्रम्य श्रियान्वितं
त्वां मानुषो जघानेति यदत्र किमिति न व्यपत्रपसे ॥ ६ ॥ ६ ॥

रा० टी०—स इति । सः सर्वपां जता मानुषमात्रेण नि-
जितस्त्वं न व्यपत्रपसे इदं किमाश्रयमित्यर्थः ॥ ५ ॥

रा० टी०—कथमिति । त्रैलोक्यमाक्रम्य श्रियमानमत
एव श्रिया वीर्येण चान्वितमत एव अविषह्यं त्वां मानुषः कथं
जघान ॥ ६ ॥

गो० टी०—कथमिति । वीर्येण त्रैलोक्यमाक्रम्य श्रिया-
न्वितं त्वां मानुषस्तत्रापि वनगोचरः कथं जघान । अद्भुत-
मित्यर्थः ॥ ६ ॥

७] ति० टी०—मानुषाणामविषयेऽगोचरः । लङ्काद्वीप-
रूपे देशे इत्यर्थः ॥ ७ ॥

रा० टी०—मानुषाणामिति मानुषाणामविषये देशे चरतः
कालरूपिणस्तव रामेण विनाशो नोपपद्यते ॥ ७ ॥

गो० टी०—तदेवासंभावितत्वं निरूपयति—मानुषाणा-
मिति । अविषये अगम्यदेशे ॥ ७ ॥

८] ति० टी०—सर्वतः सङ्घपेतस्य जयोपेतस्य तव तेन
रामेण यदभिभर्षणं प्रथर्षणमेतद्रामस्य कर्मेति न श्रद्धयामि ॥ ८ ॥

[यदैव च जनस्थाने राक्षसैर्वहभिर्हतः । खरस्तव हतो भ्राता तदैवासौ न मानुषः ॥
यदैव नगरीं लङ्कां दुष्पवेशां सुरैरपि । प्रविष्टो हनुमान्वीर्यात्तदैव व्यथिता वयम् ॥
यदैव वानरैर्यैरेवैद्धः सेतुर्महावने । तदैव हृदयेनाहं शङ्के रामममानुषम् ॥]
अथवा रामरूपेण कृतान्तः स्वयमागतः । मायां तव विनाशाय विधायाप्रतिनिकिताम् ॥ ९ ॥
अथवा वासवेन त्वं धर्षितोऽसि महाबल । वासवस्य तु का शक्तिस्त्वां द्रष्टुमपि संयुगे ॥ १० ॥
महाबलं महावीर्यं देवशत्रुं महोजसम् । व्यक्तमेष महायोगी परमात्मा सनातनः ॥ ११ ॥
अनादिमध्यनिधनो महतः परमो महान् । तमसः परमो धाता शङ्खचक्रगदाधरः ॥ १२ ॥

रा० टी०—नेति । सत्ततः निखिलयुद्धोपकरणेभ्यस्तुतस्य युक्तस्य तव तेन रामेण अभिमर्शनं विनाशः यदेतत् तत् रामस्य कर्मति न श्रद्धाभि ॥ ८ ॥

गो० टी०—न चेतदिति । सत्ततः मधुपेतस्य सर्वयुद्धोपकरणेः पूर्णस्य तव, तेन रामेण अभिमर्शनम् आक्रमणमिति यत्, एतद्रामस्य न श्रद्धाभि रामसंबन्धिकर्मति न श्रद्धाभि ८
९] ति० टी०—नन प्रत्यक्षमिदं कथमश्रद्धायाः प्रशान्तम्—अथवेति । तव नाशायप्रतिनिकितामचित्तनी-
गोपनिकां मायां विधाय कृतान्तो रामरूपेणागत इति वक्ष्ये इति शेषः ॥ ९ ॥

रा० टी०—अथवेति । तव विनाशाय अप्रतिनिकितां मायां विधाय स्वीकृत्य रामरूपेण कृतान्तः काळ एव स्वयमागतः ॥ ९ ॥

गो० टी०—रावणवधस्य मारुतदण्डाकृतत्वे केन कृतः स्यादित्याशङ्क्य पश्चान्तस्मृतिपति—यदैवेत्यादिना ॥ ९—११
१०] ति० टी०—अथवा रामरूपेण वासवेन त्वं धर्षितोऽसि । एतन्नोपपद्यत इत्याह—वासवस्येति । महाबल-
त्वादिविशेषणं त्वां द्रष्टुमपि वासवस्य तु कुतः शक्तिः ॥ १० ॥

रा० टी०—अथवेति । अथवा रामरूपेण वासवेन त्वं धर्षितोऽसि इदन्नोपपद्यत इत्याह त्वां द्रष्टुमपि वासवस्य न शक्तिः कुतो धर्षणमिति शेषः ॥ १० ॥

गो० टी०—एवं सामान्यतो रामस्यामातुत्वं प्रतिपाद्य उत्तरोत्तरोत्कृष्टयमेवादिदेवताविशेषत्वं प्रतिपादयति—अथवेत्यादिना । मायां सीतारूपाम् । अप्रतिनिकिताम् अपरिमित-
रूपलावण्याम् ॥ १२ ॥

११] ति० टी०—अतः—व्यक्तमित्यादि । सत्यमेव मनोदरी जानीते भगवत्कृपया । महायोगी स्वाभाविकसर्व-
शक्तियुक्तः परमात्मा आत्मनामप्यात्मा सर्वान्तर्गामीत्यर्थः । 'य आत्मनि तिष्ठन्नात्मानमन्तरो यमयति' इति श्रुतेः । सनातनः सदास्तित्युक्तः ॥ ११ ॥

१२] ति० टी०—अनादिमध्यनिधनो जम्मदृढिनाशहीनः । महतः परमो महान्महतो महीयान् । तमसः परमः प्रकृतेः प्रवर्तकः । 'तपसः परमः' इति पाठे सर्वतः फलद इत्यर्थः । धाता स्रष्टा । 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' इत्युक्तः । इदानीं विग्रहयुक्ताह—शङ्खेत्यादि ॥ १२ ॥

रा० टी०—व्यक्तमिति । आदिमध्यनिधनरहितः अत एव शाश्वतो नित्यः नमसः अविधायाः परा मा सम्पन्निर्यस्य सः अत एव नित्या श्रीविभूतियस्य अत एव महतः ब्रह्मादेः परा मा यस्य अत एव महान् धाता सनातत्वप्रकाशद्वारा सर्वा-
श्रयः शंखचक्रगदो विष्णुरपि अधरः किञ्चिद्वनो यस्मात् श्रीवत्सयुक्तं वक्षो यस्य अत्ययः सर्वैर्नैतुमशक्यः धृतः सत्त्व परिपूर्णः महान् अनित्यैः यो योग उद्योगः तद्वात् सना-
तनः सनं ब्रह्माणमातनोतीति सनातनः सत्यपरात् आक्रमते अतिसत्यवैकल्यैः विष्णुध्यायकः अत एव सर्वलोकेभ्यः श्रीमान् अनित्योऽप्यविशिष्टः एष परमात्मा मातुपं रूपमाधाय प्रकटय्य वानरत्वमुपागतैः देवैः परितुष्टस्मान् लोकानां हित-
काभ्युया सराक्षमपरीक्षारं त्वां हतवान् अतः खरमेतत् साहस्योक्तचतुष्टये जानामि ॥ ११—१२ ॥

गो० टी०—यदैवेत्यादिना सामान्यतोऽप्यस्तममानुषत्व-
मेकत्र व्यवस्थापयितुमाह—व्यक्तमित्यादिना । महायोगि-
त्वादियुगविशिष्टो यो विष्णुः स एषैव राम इति श्रीवचनसुखं-
नैव विष्णोः सदेवेतावत्सर्वं भगवान् वान्मीकिर्व्यवस्थापयति । महान् योगः लोकरक्षणोपायचिन्ता सोम्यास्तीति महायोगी । परमश्रमावात्मा च परमात्मा । सर्वतोऽन्तरात्म्य उत्कृष्ट इत्यर्थः । परमत्वमस्य कथमित्याशङ्क्य पञ्चाभावविकाररहित-
त्वादित्याह—सनातन इति । सदास्ति-वयुक्त इत्यर्थः अना-
दिमध्यनिधनः जम्मदृढि विनाशशून्यः शाश्वतः अप्रक्षयर-
हितः धृतः परिणामरहितः । एतैर्विशेषणैर्जीवगतपञ्चाभाववि-
कारशून्यत्वमुक्तम् । द्योक्तं विष्णुपुराणे—अपक्षयविनाशा-
भ्यां परिणामरहितं तमभिः । धर्जितः शक्यते वक्तुं यः सदास्ती-
ति केवलम् इति ॥ परमात्मशब्दार्थं निरूप्यति—महतः परमो
महानिति । महान् इन्द्रादिः तस्मान्महान् ब्रह्मादिः तस्माद-
पि महानित्यर्थः । स्थानविधेयेणापि परमत्वमाह—तमस्य
इति । तमसः प्राकृतमण्डलस्य, तमसः परस्तादप्राकृतं वैकुण्ठं
वियमानः । “आदित्यवर्णं तमसः परम्नाम्” “आदित्यवर्णं
तमस्तु पारं” इति श्रुतेः । सर्वत्र व्याप्तस्य कथं तत्रावस्था-
नमित्याशङ्क्य विग्रहद्वारेत्याह—शङ्खेत्यादिना । सदा शङ्ख-
चक्रधारणप्रयोजनमाह—धातेति । धाता पोषकः । “इवाभू,
धारणपोषणयोः” इत्यस्मानुच । सर्वदा रक्षणार्थमायुधधार-

श्रीवत्सवक्षा नित्यश्रीरजयः शाश्वतो ध्रुवः । मानुषं रूपमास्थाय विष्णुः सत्यपराक्रमः ॥ १३ ॥
 सर्वैः परिवृत्तो देवैर्वातरत्वमुपागतैः । सर्वलोकेश्वरः श्रीर्माँल्लोकानां हितकाम्यया ॥ १४ ॥
 स राक्षसपरीवारं देवैश्च भयावहम् । इन्द्रियाणि पुरा जित्वा जितं त्रिभुवनं त्वया ॥ १५ ॥
 स्मरद्भिरिव तद्वैरमिन्द्रियैरेव निर्जितः ॥ यदैव हि जनस्थाने राक्षसैर्वहुभिर्हृतः ॥ १६ ॥
 खरस्तु निहतो भ्राता तदा रामो न मानुषः । यदैव नगरीं लङ्कां दुष्प्रवेशां सुरैरपि ॥ १७ ॥
 पविष्टो हनुमान्वीर्यात्तदैव व्यथिता वयम् । क्रियतामविरोधश्च राघवेणेति यन्मया ॥ १८ ॥
 उच्यमानं न गृह्णासि तस्येयं व्युष्टिरागता । अकस्माच्चाभिकामोऽसि सीतां राक्षसपुंगव ॥ १९ ॥
 ऐश्वर्यस्य विनाशाय देहस्य स्वजनस्य च । अरुन्धत्या विशिष्टां तां रोहिण्याश्चापि दुर्मते ॥ २० ॥
 सीतां धर्षयता मान्यां त्वया ह्यसदृशं कृतम् । वसुधाया हि वसुधां श्रियाः श्रीं भर्तृवत्सलाम् ॥ २१ ॥

णमित्यर्थः । तथोत्तरमभिप्रायः—पात प्रणतश्चायां विलम्बम-
 सहभिव । सदा पञ्चायुधं विप्रत्स नः श्रीरङ्गनायक इति ॥
 तस्य सर्वेश्वरत्वयोक्तं लक्षणाद्—श्रीवत्सवक्षा इति । श्रीकरो
 वत्सः श्रीवत्सः स च रक्तवर्णो मत्स्यविशेषः, सः वक्षसि दक्षिणे
 यस्य स श्रीवत्सवक्षाः । जगद्व्रणोपयोगिपुरुषकारसंबन्धमाह-
 नित्यश्रीरिति । नित्या अनपायिनी श्रीर्यस्यासौ नित्यश्रीः ।
 विष्णोः श्रीरनपायिनीत्यन्ययोक्तं । अत एवाजयः जेतुमश-
 क्यः । “क्षयजयौ शक्यार्थे” इति निपातनात् । एष रामः
 एवंभूतः परमात्मा, व्यक्तं निर्जितमिति संबन्धः ॥ १४ ॥ १५ ॥
 १३-१४] ति० टी०—नित्यश्रीरनपायिलक्ष्मीकः । अजय्यो
 जेतुमशक्यः । शाश्वतोऽप्यश्वरहितः । ध्रुवः परिणामशून्यः ।
 अननं पदभावविकारशून्यत्वमुक्तम् । महायोगित्वादिविशेषण-
 विशिष्टो यो विष्णुः स एव राम इत्यर्थः ॥ १३ ॥ १४ ॥

गो० टी०—एवंभूतस्य परमात्मनः किमर्थमेवं व्यापार इत्य-
 शास्त्रद्वान्ध्याम्—मानुषमित्यादि । सर्वलोकेश्वरः सर्वलोकानां
 नियन्ता अनिष्टनिवृत्तीप्राप्तयणोः कर्ता । विष्णुः विष्णुसकाशा-
 दविनाशित्ववरं परिहर्तुं मानुषं वयुः आस्थाय परिगृह्य, साक्षात्
 अध्यवधानं, लोकानां हितकाम्यया लोकहितेच्छया, सर्वलो-
 कविरोधिने त्वां हतवान् । व्यक्तमित्यत्रानुपपद्यते ॥ १६ ॥ १७ ॥
 १८] ति० टी०—सराक्षसपरीवारं राक्षसरूपपरीवार-
 सहितम् । हतवानिति शेषः । देवैश्च भयावहमित्यनेन भग-
 वतो वैपश्यनेर्गुण्ये परिकृते । अवतारप्रयोजनं राघवययप्रयो-
 जनं च देवभयनिवृत्तिरूपं दर्शितम् । पुरा भगवदुद्देशेन तपो-
 नुष्ठानकाले ॥ १५ ॥

रा० टी०—इन्द्रियाणीति । पुरा तपश्चरणसमये इन्द्रि-
 याणि जित्वा त्रिभुवनं त्वया जितं तद्वैरं स्मरद्भिरिव इन्द्रियै-
 र्मेनःप्रभृतिभिः त्वं निर्जितः ॥ १५ ॥

गो० टी०—स्वदोषकृत एवायं वध इत्याह—इन्द्रिया-
 णीति ॥ १८ ॥

१६-१८] ति० टी०—तद्वैरं स्वजननिमित्तं वैरं स्मरद्भि-
 रिन्द्रियैरकर्मप्रवृत्तिसंपादनेन निर्जितः ॥ १६-१८ ॥

रा० टी०—यदेति । यदा यतः खरो निहतः तदा ततः रामं
 मानुषः प्राकृतमनुष्यो न विलक्षणदिव्यपुरुष इत्यर्थः ॥ १६ ॥

रा० टी०—यदेति । यदा लङ्कां हतवान् प्रविष्टः तदै-
 वयं व्यथिताः ॥ १७ ॥

रा० टी०—क्रियतामिति । राघवेण सह अविरोध
 सीतासमर्पणेन विरोधाभावः क्रियतामिति वचः मया उच्य-
 मानस्त्वं यत्नगृह्णासि अगृह्णाः तस्येयं व्युष्टिः फलभागात् ॥ १८ ॥

गो० टी०—एवं सर्वज्ञा त्वं पुत्रं किमिति नोक्त्यन्यथाह—
 क्रियतामिति । न गृह्णासि नगृह्णाः व्युष्टिः फलम् । व्युष्टि
 पाले समृद्धौ चेत्यमरः ॥ १९ ॥

१९-२०] ति० टी०—व्युष्टिः फलम् । सीतां प्रत्यभि-
 कामः कामुकः ॥ १९ ॥ २० ॥

रा० टी०—अकस्मादिति । ऐश्वर्यादिविनाशाय सीतां
 तदानयनं प्रति अकस्मादभिलाषः इच्छाज्ञानसि ॥ २० ॥

गो० टी०—अकस्मादिति । अकस्माद्विहर्तुः सीताय-
 दिव्य अभिकामोसि अभिलाष्यसि, तां प्रति त्वदभिलाषः
 अयुक्त इत्यर्थः ॥ २० ॥

रा० टी०—अरुन्धत्येति । अरुन्धत्या रोहिण्याश्च मान्यामत
 एव विशिष्टां सीतां धर्षयता इदं त्वया असदृशमयोग्यं कृतम् २०

गो० टी०—अयुक्ततामेवाद—अरुन्धत्या इति । विशिष्टाम्
 उक्तृष्टाम् । मान्यामित्यनेन न केवलमरुन्धत्यादिवत् पातित्य-
 मात्रं, किंतु मानुषत्वं चेत्युच्यते । असदृशम् अनुचितम् ॥ २१ ॥

२१] ति० टी०—मान्यामुपास्यदेवताम् । वसुधाया-
 सर्वत्रभावनिर्देशनभूताया वसुधां निर्देशनभूमिम् । एवं सर्वसौ-
 भाग्ययुक्तानां निर्देशनभूतश्रियोऽपि निर्देशनभूताम् ॥ २१ ॥

रा० टी०—वसुधाया इति । वसुधायाः सकलजगदा-
 श्रयभूतक्षितेः वसुधामाश्रये श्रियः लक्ष्या अपि श्रियं पूज्या-
 मित्यर्थः अत एव सर्वानवयाङ्गी सर्वस्मिन् काले सर्वदोषर-
 हिताङ्गविशिष्टां सीतां विजने विरुद्धजनसहिते अरण्ये छपना
 आनयित्वा आनीय अमत्स्यः स्वेषां स्वकीयानां च दुष्पणं
 विनाशः कृतमिति शेषः सार्द्धश्लोक एकान्वयी ॥ २१ २२ ॥

सीतां सर्वानवयाङ्गीमरण्ये विजने शुभाम् । आनयित्वा तु तां दीनां छद्मनात्मस्वदूर्षणम् ॥ २२ ॥
 अप्राप्य तं चैव कामं मैथिलीसंगमे कृतम् । पतिव्रतायास्तपसा नूनं दग्धोऽसि मे प्रभो ॥ २३ ॥
 तदैव यन्न दग्धस्त्वं धर्षयंस्तनुमध्यमाम् । देवा बिभ्यैति ते सर्वे सेन्द्राः साक्षिपुरोगमाः ॥ २४ ॥
 अवश्यमेव लभते फलं पापस्य कर्मणः । भर्तेः पर्यागते काले कर्ता नास्त्यत्र संशयः ॥ २५ ॥
 शुभकृच्छ्रभमामोति पापकृत्पापमश्नुते । विभीषणः सुखं प्राप्तस्त्वं प्राप्तः पापमीदृशम् ॥ २६ ॥
 सन्त्यन्याः प्रमदास्तुभ्यं रूपेणाभ्यधिकास्ततः । अनङ्गवशमापन्नस्त्वं तु मोहान्न बुद्ध्यसे ॥ २७ ॥
 न कुलेन न रूपेण न दासिण्येन मैथिली । मयाधिका वा तुल्या वा तत्तुं मोहान्न बुद्ध्यसे ॥ २८ ॥
 सर्वदा सर्वभूतानां नास्ति मृत्युरलक्षणः । तव तद्दयं मृत्युमैथिलीकृतलक्षणः ॥ २९ ॥
 सीतानिमित्तजो मृत्युस्त्वया दूरादुपाहृतः । मैथिली सह रामेण विशोका विहरिष्यति ॥ ३० ॥
 अल्पपुण्या त्वहं घोरं पतिता शोकसागरे । कलासे मन्दरे मेरौ तथा चैत्ररथे वने ॥ ३१ ॥

गा० टी०—सा पतिव्रता चैव किमर्थं न दग्धवतीत्याह—
 वसुधाया इत्यादिसार्धश्लोकद्वयेन । वसुधायाश्च वसुधाम्
 अम्यन्तश्चमावतीमित्यर्थः । श्रीमित्यत्र इयञ्भाव आर्प. । सर्व-
 संपदविधात्रीमित्यर्थः । भर्तृवत्सलां पतिव्रताम् सर्वानवयाङ्गीं
 अनवयसर्वाङ्गीम् अरण्ये विजने स्थितामिति शेषः । दीनां
 त्वन्नभियापिणीमित्यर्थः । छद्मना मारीचमुखेन आनयित्वा ।
 तं पूर्वश्रुतम् । पतिव्रतायास्तस्यास्तपसा दग्धोऽसि । मे प्रभो
 इत्यनेन अयं सर्वस्य मरौर्भाग्यमेव निमित्तमिति व्यक्तम् ।
 आत्मस्वदूर्षणमेव निजम्बभूताया मम त्यागे त्वदूर्षणमेव
 हेतुः न त्वत्सौन्दर्यहानिरित्युच्यते ॥ २२ ॥ २३ ॥

२२] ति० टी०—छद्मनानयित्वानीय । आत्मस्वदूर्षणम् स्वश-
 ङ्खः रवीशवाची । आत्मनः स्वकुलस्य नाशं कृतमिति शेषः २२
 २३] ति० टी०—मैथिलीसंगमे कृतं तं काममप्राप्य पति-
 व्रतायास्तस्यास्तपसा नूनं निश्चयेन दग्धोऽसि । मे प्रभो
 मे भर्तेः ॥ २३ ॥

रा० टी०—अप्राप्येति । मैथिल्यास्तद्भूमौ तिष्ठं संयोगो
 यस्मिन् तस्मिन् रामे कृतं कामं सीतामनोरथमप्राप्य असं-
 माध्य विद्यमानस्त्वं पतिव्रतायाः सीतायाः तपसा पतिव्रत-
 रूपधर्मेण दग्धोऽसि ॥ २३ ॥

२४] ति० टी०—तां धर्षयंस्तदैव धर्षणममय एव न
 दग्ध इति यत् । येन माहात्म्येन देवा बिभ्यन्ति तेन माहात्म्ये-
 नेत्यर्थः ॥ २४ ॥

रा० टी०—नन्वपहरणसमये एव कुतो नाहं दग्ध इत्यत
 आह तदेति । यत् यस्मात् देवाः बिभ्यन्ते तस्मादधर्षयंस्त्वं
 तदा धर्षणकाले एव न दग्धः ॥ २४ ॥

गा० टी०—तदैवेति । तनुमध्यमां धर्षयन् सन् त्वं तदैव न
 दग्ध इति यत् तेन माहात्म्येन त्वतो देवा बिभ्यन्तीति संबन्धः ।
 भीता देवाः कथं ते धर्षणफलं दाहं दयुरिति भावः ॥ २४ ॥

१ दूषणेति गो. पा. । २ चैव तमिति गो. एव च तमिति रा. पा. । ३ बिभ्यन्ते इति रा. पा. ४ घोरमिति गो. रा. पा. । ५ त्वमिति गो. रा. पा. । ६ तावदिति गो. पा. ।

२५] ति० टी०—काले परिपाकसमये पर्यागते सति २५

२६] ति० टी०—शुभं सुखम् । पापं दुःखम् ॥ २६ ॥

रा० टी०—अवश्यमिति । पापस्य कर्मणः कर्ता काले
 विपाकसमये पर्यागते सति पापस्य कर्मणः फलमवश्यमेव
 लभते अत एव शुभकृत् शुभं सुखं प्राप्नोति पापकृत् पापं
 दुःखमश्नुते अत एव विभीषणः सुखं पापस्त्वं तु पापं दुःखं
 प्राप्तः श्लोकद्वयमकान्वयि ॥ २५ ॥ २६ ॥

गा० टी०—अवश्यमिति । कर्ता गां पापस्य फलं काले
 पर्यागते पापं अवश्यं लभते, नात्र संशयः ॥ २५ ॥

गा० टी०—शुभकृदिति । पापं दुःखम् ॥ २६ ॥

२७] ति० टी०—तुभ्यं तव । ततः सीतानोऽपि ॥ २७ ॥

रा० टी०—सीतायाः हरणमर्पणशब्देन न तु हेत्वन्तर-
 मर्नतीति बोधयन्ती आह—सन्तीति । रूपेण अभ्यधिकाः
 अन्याः मनोपि भिन्नास्तन्ति ततः अनङ्गवशं नापन्न एव त्वं
 मोहान्न बुद्ध्यसे सीतापहरणं हितमवृध्यथाः ॥ २७ ॥

गा० टी०—सन्तीति । तुभ्यम् तव ततः तस्याः सी-
 तायाः । न बुद्ध्यसे । अभ्यधिकत्वमिति शेषः ॥ २७ ॥

२८] ति० टी०—मैथिली कुलादिना मयाधिका न, मनु-
 न्यापि न, अथापि तत्तु तथा त्वं तु त्वं मोहान्न बुद्ध्यसे ॥ २८ ॥

रा० टी०—नेति । मैथिली कुलादिना मयालक्ष्या अधिक्ते-
 व न तु तुल्या तदिति मोहान्नमोहं प्राप्य विद्यमानोऽपि त्वं न
 बुद्ध्यसे काक्या बुद्ध्यसे गन्तव्येः एतेन पूजाबुद्ध्यैव तस्या-
 स्स्वीकारः त्वया कृत इति सूचितम् ॥ २८ ॥

गा० टी०—न कुलेनेति । मैथिली मया कुलेन तुल्या
 अधिका वा न दग्धये योज्यम् । दासिण्येन विशामादग्धयेन २८

२९-३१] ति० टी०—अलक्षणोऽतिमिति । मैथिलीकृत-
 लक्षणो मैथिलीकृतं लक्षणं निमित्तं यद्यपि तः । मैथिलीदेवक
 इत्यर्थः ॥ २९-३१ ॥

रा० टी०—ननु पापबुद्ध्या तद्हरणस्याभावात् कथं मरण-

देवोद्यानेषु सर्वेषु विहृत्य सहिता त्वया । विमानेनानुरूपेण या याम्यतुलया श्रिया ॥ ३२ ॥
 पश्यन्ती विविधान्देशास्तास्तांश्चित्रस्रगम्बरा । अंशिता कामभोगेभ्यः सास्मि वीरवधात्तवा ॥ ३३ ॥
 सैवान्येवास्मि संवृत्ता धिराज्ञां चञ्चलां श्रियम् । हा राजन्सुकुमारं ते सुभ्रु सुत्वक्समुन्नसम् ॥ ३४ ॥
 कान्तिश्रीद्युतिभिस्तुल्यमिन्दुपद्मदिवाकरैः । किरीटकूटोज्ज्वलितं ताम्रास्यं दीप्तकुण्डलम् ॥ ३५ ॥
 मदव्याकुललोलाक्षं भूत्वा यत्पानभूमिषु । विविधस्रग्धरं चारु वल्लुस्मितकथं शुभम् ॥ ३६ ॥
 तदेवाथ तवैवं हि वक्रं न भ्राजते प्रभो । रामसायकनिर्भिन्नं रक्तं रुधिरविस्त्रवैः ॥ ३७ ॥
 विशीर्णमेदोमस्तिष्कं रूक्षं स्यन्दनरेणुभिः । हा पश्चिमा मे संप्राप्ता दशा वैधव्यदायिनी ॥ ३८ ॥
 या मयामीन्न संबुद्धा कदाचिदपि मन्दया । पिता दानवराजो मे भर्ता मे राक्षसेश्वरः ॥ ३९ ॥

मित्यत आह—सर्वदेति । सर्वदा सर्वस्मिन् काले सर्वभू-
 तानां मृत्युः अलक्षणः निमित्तरहितो न अतः तद्वत् तद्वक्षण-
 यान् अयं मृत्युः मैथिल्या कृतं निष्पादितं लक्षणं हेतुमत्त्वं येन
 सः मैथिलीक्षितविरूद्धाचरणेन विनष्टोसीति तात्पर्यम् ॥ ३२ ॥

गो० टी०—सर्वश्रेति । अलक्षणः निर्निमित्तः । मैथि-
 न्याः कृतं मैथिलीकृतम् । मैथिल्यानयनमित्यर्थः तदेव लक्षणं
 निर्निमित्तं यस्य स तथा ॥ ३२—३१ ॥

गो० टी०—सीतेति । सीतानिर्मितजो मृत्युः त्वया
 उपाहतः स्वस्मिन् प्रापितः मैथिली तु रामेण विहरिष्यति
 अहं तु शोकसागरे पतितो सार्वश्लोक एकान्वयी ॥ ३० ॥

गो० टी०—कैलास इति । याहं कैलासादिषु त्वया सह
 विहृत्य विचित्रस्रगाविशिष्टान् विविधान् देशान् पश्यन्ती
 सती अनुलया श्रिया यामि अयाम् साहं तव वधाम् काम-
 भोगेभ्यो अंशितास्मि साहं श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ ३१—३२ ॥

गो० टी०—कैलास इत्यादिसार्वश्लोकद्वयमेकान्वयम् ॥
 याहं कैलासादिषु विहृत्य विमानेन विविधान् देशान् पश्यन्ती
 यामि अथ भा अंशितास्मीत्येवं संबन्धः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

३२—३३] ति० टी०—श्रिया । उपरक्षितेति शेषः ३०—३३

गो० टी०—सेति । सा कुतविविधभोगाहमन्या इव संवृत्ता
 वैधव्यं प्राप्त्यर्थः अतः राज्ञां श्रियं विरू अर्थे पृथक् ॥ ३६ ॥

३४] ति० टी०—मेवाहं सौभाग्यलक्षणवत्येव तव वधा-
 दन्येव । विनयेन संवृत्त्यर्थः । अत्रान्येवेति वक्राणि देवस्थित्या
 तन्मृतोवैधव्यं सूचितम् । सुभ्रु गोभनभूयुतम् सुत्वक्गोभनत्व-
 गिन्द्रियस्थानम् ॥ ३४ ॥

३५] ति० टी०—कान्तिराल्लादिकरी प्रभा तया चन्द्रतु-
 ल्यम् । श्रीरुज्ज्वलता तया पश्यत् । युतिः पराभिभवमामर्थ्यं
 तेजस्तेन रवितुल्यम् । कूटः समुद्रः । ताम्रास्यं ताम्रोष्ठम् ॥ ३५ ॥

३६] ति० टी०—पानभूमिषु मदव्याकुललोलाक्षं भूत्वा ।
 पदभ्राजतेति शेषः । चारु सुन्दरम् । वल्लु चञ्चलम्, स्मितकथं
 स्मितोपेतकथायुतम् ॥ ३६ ॥

३७] ति० टी०—तदेव ते वक्रमेवमेव कथामापन्नं न
 भ्राजते । तामवस्थां माह—रामेति । रक्तं रक्तवर्णम् ॥ ३७ ॥

गो० टी०—हे इति । गोभने भुवो यस्मिन् गोभना त्वक्
 यस्मिन् सत्वक् उच्यता नासिका यस्मिन् कीर्त्यादिभिः इन्द्रा-
 दिभिस्तुल्यं किरीटस्य कूटेनाग्रभागेन उज्ज्वलितं प्रकाशितं
 दीप्तिं कुण्डले यस्मिन् ताम्रो आस्यो भोषी यस्मिन् विविधस्र-
 ग्धरं वल्लुस्मितेन कथा कथनं यस्मिन् शुभं मंगलकारि
 चारु रमणीयं यत्तव वक्रम् पानभूमिषु मदव्याकुललोलाक्षं
 भूत्वा अभ्राजत् इति शेषः तदेव रामसायकैर्निर्भिन्नमत एव
 रुधिरविस्त्रवैः रक्तमरणं विशीर्णं मेदोस्थितमांसं मस्तिष्कं
 मज्जा च यस्मिन् रेणुभिः रूक्षं तव वक्रं न भ्राजते अर्द्धाष्टकमे-
 कान्वयि ॥ ३४—३७ ॥

गो० टी०—सैवेत्यर्थम् । सैव एवं मुक्तभोगेव । अन्येव
 अस्पृष्टभोगेव ॥ ३४ ॥

गो० टी०—एवं रावणस्य मतिं राज्यश्रियं च निन्दित्वा
 भर्तृसौन्दर्यवैपरीत्यं शोचति—हा राजान्नित्यादिश्लोकचतुष्ट-
 यमेकान्वयम् । सुत्वक् क्षिप्रतपक् । समुन्नतं समुन्नतनामि-
 कम् । कान्तिः प्रभा श्रीः सौन्दर्यम् युतिः तेजः किरीट-
 कूटोज्ज्वलितं शिखरतुल्यकिरीटविराजितम् । ताम्रास्यं रक्ता-
 रमित्यर्थः । चारु सुन्दरं तव यद्वक्रं मदव्याकुललोलाक्षं भूत्वा
 अभ्राजत्, तदेव वक्रमथ न भ्राजते । अप्रकाशनिमित्तमाह—
 रामेति । विस्त्रवैः प्रवाहैः । मेदः वसा । मस्तिष्कं मांसं
 विशेषः ॥ ३५—३८ ॥

३८] ति० टी०—विशीर्णं मेदोस्थिगतमांसं मस्तिष्कं
 मज्जा च यस्य तत् । सा वैधव्यदा पश्चिमा दशा मे मया
 संप्राप्ता ॥ ३८ ॥

गो० टी०—हेति । मन्दया मया या कदाचिन्न संबुद्धा
 ज्ञाता सा वैधव्यदायिनी पश्चिमा दशा मे संप्राप्ता ॥ ३८ ॥

गो० टी०—हेति । मे वैधव्यकारिणी ते पश्चिमावस्था
 मतिः संप्राप्ता ॥ ३९ ॥

३९] ति० टी०—या मया संबुद्धा नासीत् । दानवराजो
 मयः ॥ ३९ ॥

गो० टी०—ज्ञानाभावे हेतुमाह—पितेति । मे पिता दान-
 वराजो मया इति गर्विताभवमिति शेषः ॥ ३९ ॥

पुत्रो मे शक्रनिर्जेता इत्यहं गर्विता भृशम् । दप्पारिमथनोः क्रूराः प्रख्यातबलपौरुषाः ॥ ४० ॥
 अकुतश्चिद्भया नाथा ममेत्यासीन्मतिर्ध्रुवा । तेषामेवंप्रभावाणां युष्माकं राक्षसर्षभाः ॥ ४१ ॥
 कथं भयमसंबुद्धं भानुपादिदमागतम् । स्निग्धेन्द्रनीलनीलं त्वां प्रांशुशैलोपमं महत् ॥ ४२ ॥
 केयूराङ्गदवैद्यमुक्ताहोरसगुञ्जवलम् । कान्तं विहारेण्वधिकं दीप्तं सद्गामभूमिषु ॥ ४३ ॥
 भात्याभरणभाभिर्यद्विद्युद्भिरिव तोयदः । तदेवाय शरीरं ते तीक्ष्णैर्नेकेचरैश्चितम् ॥ ४४ ॥
 पुनर्दुर्लभसंपर्शं परिष्वक्तुं न शक्यते । श्वाविधः शल्लेयुक्तं लघ्वैर्वाणैर्निरन्तरम् ॥ ४५ ॥
 स्वर्पितैर्ममसु भृशं संछिन्नस्तायुबन्धनम् । क्षिप्तौ निपतितं राजकश्यामं वै रुधिरच्छवि ॥ ४६ ॥
 यज्ञप्रहारमभितो विकीर्णं इव पर्वतः । हा खमः सत्यमेवेदं त्वं रामेण कथं हतः ॥ ४७ ॥
 त्वं मृत्योरपि मृत्युः स्याः कथं मृत्युवशं गतः । त्रैलोक्यवसुभोक्तारं त्रैलोक्यमग्नेगदं महत् ॥ ४८ ॥
 जेतारं लोकपालानां क्षेतारं शंकरस्य च । दप्पानां निग्रहीतारमाविष्कृतपराक्रमम् ॥ ४९ ॥
 लोकक्षोभयितारं च साधुभूतविद्वारणम् । ओजसा दप्पवाक्यानां वक्तारं रिपुमंनिधौ ॥ ५० ॥
 स्वयूथभृत्यगोप्तारं हान्तरं भीमकर्मणाम् । हनन्तरं दानवेन्द्राणां यक्षाणां च सहस्रशः ॥ ५१ ॥

गो० टी०—अस्थिरस्य देहस्य विनाशः कुतो न संबुद्ध इत्य-
 ब्राह्—पितेति । दानवराजः मयः ॥ ४० ॥ ४१ ॥

४०—४४] ति० टी०—अहं गर्विता । विशिष्टपतिपुत्राणां-
 नृणां । दप्पारिमथनवादिभ्यां मम नाथाश्चातारः सन्तीति
 मम भुवा दडा मतिरासीत् ॥ ४०—४४ ॥

रा० टी०—हेमेति । दप्पारीणां मर्दनाः अत एव क्रूराः अत
 एव अकुतश्चिद्भयाः मम नाथाः इति भुवा मतिरासीत् ॥ ४० ॥

रा० टी०—तेषामिति । एवं प्रभावाणां युष्माकमसंबु-
 द्धमविज्ञातमिदं भानुपाद्वयं कथमागतम् ॥ ४१ ॥

गो० टी०—तेषामिति । तेषु युष्माकेष्वेवंप्रभाविष्यत्यर्थः ।
 मयस्य मरणभावेऽपि इदानीमकार्यकस्त्वादेषुक्तम् । अत-
 र्बुद्धं पूर्वमचिन्तितम् ॥ ४२ ॥

रा० टी०—स्निग्धेति । प्रांशुरज्जो यः शैलः तदुपमं क-
 थुरादिभिरुज्ज्वलं विहारंषु अधिकं कान्तं शोभायिगुणं संधाम-
 भूमिषु दीप्तमतिजोतिशिष्टं गुरुपूजायु शंकरपूजने च विनातं
 शान्तं च यत् शरीरमाभरणभाभिः विद्युद्भिस्तोयं इव भाति
 अभात् तदेव नैकशरीरैः श्रितमत एव दुर्लभः संपर्शो गम्य तत्
 शरीरं परिष्वक्तुं न शक्यते सार्द्धलोकत्रयमेकान्वयि ॥ ४२—४४ ॥

गो० टी०—स्निग्धेत्यादिसार्धलोकचतुष्टयमेकान्वयम् ।
 प्रांशुशैलः उज्जतशैलः । अङ्गदवैद्यं वैद्यं मया हृदमिति के-
 थुराद्वेदः । यच्छरीरं भाति आलिङ्गनयोग्यमभूत् तदेव शरीरं
 दुर्लभसंपर्शम् सन् पुनः परिष्वक्तुं न शक्यते । दुर्लभसंपर्श-
 त्वमुपपादयति—श्वाविध इत्यादिना । श्वाविधः शन्यमृगस्य,
 शल्लैः तल्लोभभिः, यद्वत् यथा । कण्टकाकारश्वाविधोमतुल्येति
 शरविशेषणम् । मर्मसु स्वर्पितैः क्षिप्तैः तत्रैव मर्मसु निरन्तरं
 लघ्वैरिति योजना । इयानं कपिशवर्णम् । श्वावितु शन्यस्तल्लोभि-

शाली शल्लैः शल्लम् । इयावः स्यात्कपिश इत्युभयप्राप्यमरः ।
 स्वायत्तः धमन्यः । रुधिरमच्छवि रुधिरतुल्यकान्तिः । स्वकान्तिं
 विहाय रुधिरकृतकान्त्युत्पन्नमिति ॥ ४३—४६ ॥

४०] ति० टी०—श्वविधः शन्यमृगस्य शल्लैः कण्टकैरित-
 लघ्वैर्वाणैर्निरन्तरम् । कृतमिति शेषः ॥ ४५ ॥

४६] ति० टी०—तथा ममसु स्वर्पितैर्बाणैः संछिन्नस्तायु-
 बन्धनम् । रुधिरच्छवि तत्सम्बन्धनं रक्तकान्तिः ॥ ४६ ॥

रा० टी०—श्वाविध इति । श्वाविधः शल्लकस्य शल्लैः
 कण्टकैर्बुक्तं शल्लकशरीरमिव ममसु स्वर्पितैः अत एव लघ्वैर्वा-
 णैर्निरन्तरमनन्तरमिति यथा भवति तथा युक्तमत एव संछि-
 न्नाति बाणानां नाडीनां वेधनानि यस्य रुधिरस्य छविर्मस्मिन्
 तत् क्षितौ निपतितं इयानं शरीरं यज्ञप्रहारपतितः अत एव
 विकीर्णः पर्वत इव वभातिनि शेषः इव उभयान्वयी श्लोक-
 द्वयमेकान्वयि ॥ ४५—४७ ॥

४७] ति० टी०—यज्ञप्रहारमभितो विकीर्णः पर्वत इव ते
 शरीरं विकीर्णम् । हा खेदं । खम इवेदं कथं सत्यमेव जातम् ॥ ४७ ॥

रा० टी०—हेति । इदं तव मरणं स्वयः सत्यं वा अन्ते
 वाचकमाह रामेण त्वं कथं हतः शंकायां जीतमाह मृत्योरपि
 मृत्युस्त्वं मृत्युवशं कथं गतः स्याः ॥ ४८ ॥

गो० टी०—यज्ञवर्णम् ॥ अस्माति शेषः ॥ ४७ ॥

गो० टी०—हेति । इदं ते मरणं स्वयः स्वप्रातुभवविषय-
 मत्यमेव, नाय संगमः । तत्र हेतुमाह—त्वमिति । तत्रापि हेतु-
 माह—त्वं मृत्योरिति ॥ ४८ ॥

४८—४९] ति० टी०—उद्धरत्नम् । महदत्यर्थम् ४८ ॥ ४९ ॥

५०—५१] ति० टी०—साधुभूतानां साधुजनानां विदार-
 णम् । ओजसा बलम् । दप्पवाक्यानां गर्विष्वचसाम् ॥ ५० ॥ ५१ ॥

१ मर्दनाः शरा इति गो. मर्दना इति च रा. पाठः । २ हतेति गो. पाठः । ३ रूपमेति गो. रा. पाठः । ४ दमेति गो. पाठः । ५ नैकैः शरीरैः
 गो. नैकशरीरैः भितमिति च रा. पाठः । ६ यद्वद्गणैर्बुद्धैरिति गो. पाठः । ७ इयानं रुधिरसच्छवीति गो. पाठः । ८ अभिहत इति गो. पक्षित इति रा.
 पाठः । ९ नदिरिति गो. रा. पाठः । १० विराविणमिति गो. पाठः । ११ भृशेति रा. पाठः । १२ वणीणां गोमारमिति गो. पाठः ।

निवातकवचाना तु निग्रहीतारमाहवे । नैकयज्ञविलोप्तारं ज्ञातारं स्वजनस्य च ॥ ५२ ॥
 धर्मव्यवस्थाभेत्तारं मायास्रष्टारमाहवे । देवासुरवृकन्यानामाहर्तारं ततस्ततः ॥ ५३ ॥
 शत्रुस्त्रीशोकदातारं नेतारं स्वजनस्य च । लङ्काद्वीपस्य गोप्तारं कर्तारं भीमकर्मणाम् ॥ ५४ ॥
 अस्माकं कामभोगानां दातारं रथिनां वरम् । एवंप्रभावं भर्तारं दृष्ट्वा रामेण पातितम् ॥ ५५ ॥
 स्थिरास्मि या देहमिमं धारयामि हतप्रिया । शयनेषु महाहेषु शयित्वा राक्षसेश्वर ॥ ५६ ॥
 इह कस्मात्प्रसुप्तोऽसि धरण्यां रेणुगुण्ठितैः । यदा मे तनयः शस्तो लक्ष्मणेनेन्द्रजिद्युधि ॥ ५७ ॥
 तदा त्वभिहता तीव्रमद्य त्वस्मिं निपातिता । सौहं बन्धुजनैर्हीना हीना नाथेन च त्वया ॥ ५८ ॥
 विहीना कामभोगैश्च शोचिष्ये शाश्वतीः समाः । प्रपन्नो दीर्घमध्वानं राजन्नद्य मुदुर्गमम् ॥ ५९ ॥
 नय मामपि दुःखार्ता न व्रतिष्ये त्वया विना । कस्मात्त्वं मां विहायेह कृपणां गन्तुमिच्छसि ॥ ६० ॥
 दीनां विलपेतां मन्दां किं च मां नाभिभापसे । दृष्ट्वा न खल्वेभिकुद्धो मामिहामवगुण्ठिताम् ॥ ६१ ॥
 निर्गतां नगरद्वारात्पद्मजामेवागतं प्रभो । पश्येष्टदार दारांस्ते भ्रष्टलज्जावगुण्ठनान् ॥ ६२ ॥
 बहिर्निष्पतितान्सर्वान्कथं दृष्ट्वा न कुप्यसि । अयं क्रीडासहायस्तेऽनाथो लालप्यते जनः ॥ ६३ ॥

५२-५४] ति० टी०-आहवे निग्रहीतारम् । ज्ञातार-
 मिति यावत् ॥ ५२-५४ ॥

५५-५७] ति० टी०-एवंप्रभावं त्वां हनं दृष्ट्वा हतप्रियेयं
 देहं धारयामि, अतः स्थिरा कठिनहृदयास्मीति ज्ञाने ॥ ५५-५७ ॥

रा० टी०-त्रैलोक्येति । हसानां निग्रहीतारं दण्डप्रदं
 त्रिभुवनत्रिषु दृष्ट्वा ज्ञानां गर्वितवचनानां वक्तारं स्वययपस्य
 भृशगतां निवातकवचानां निग्रहीतारमाहवे मायास्रष्टारं
 रथिनां वरमेवंप्रभावं भर्तारं रामेण पातितं दृष्ट्वापि हतप्रि-
 याहमिमं देहं धारयामि अतः स्थिरा अतिदृढहृदयास्मि श्लो-
 काष्टकमेकान्यमि ॥ ५५-५६ ॥

रा० टी०-शयनेष्विति । महाहेषु शयनेषु शयित्वा
 रेणुभिर्गुण्ठितो लिप्तस्मन् धरण्यां कस्मात्प्रसुप्तोऽसि ॥ ५७ ॥

रा० टी०-यदेति । मे तनयः यदा शस्तो विहिंसितः तदे-
 न तीव्रमभिहताहमद्य निपातितस्मि ॥ ५८ ॥

गो० टी०-त्रैलोक्येत्यादिहृतप्रियेयन्तं श्लोकाष्टकमेकं
 वाक्यम् ॥ एवंभूतं भर्तारं दृष्ट्वा या इमं देहं धारयामि साहं
 स्थिरास्मि वज्रसारमयास्मि । कथमन्यथा न शीर्यदिति भावः ।
 महदिति त्रैलोक्यव्यविशेषणम् । यदा त्रैलोक्योद्दिग्दं महद्वृक्ष
 महत् यथा भवति तथा त्रैलोक्योद्दिग्दमिति गा । उद्दिग्दो भय-
 संभ्रमः । शयनेषु शयितारं क्रीडासहायद्वारा । स्वप्रथाः स्वव-
 न्धवः निवातकवचा नाम केचनासुराः । तेषां संग्रहीतारं तैः
 मत्पुत्रं कृतमन्ययः । स्वजनस्य स्वाश्रितजनस्य, धर्मव्यवस्था
 आचारव्यवस्था । यज्ञकर्मभेत्तृत्वकथनेनार्तीयं स्वतन्त्रत्वमुक्त-
 म् । कन्यानामिति । श्रीमात्रमुच्यते । स्वजनस्य नेतारमिति ।
 पूर्वज्ञानिधनित्यर्थकत्वमुक्तम् । अनेष्टप्रापकत्वम् । भीमकर्मणां
 स्वजिरोहवनादीनाम् ॥ ४९-५७ ॥

गो० टी०-यदेति । शस्तः हतः । तदा अभिहता प्रहता । अद्य
 अस्मिन् त्वहनेन सति तीव्रं निपातिता । मारितेत्यर्थः ॥ ५८ ॥

५८-६०] ति० टी०-तदा त्वमभिहताभिधातमात्रं प्राप्तः,
 अद्य तु निपातितस्मि ॥ ५८-६० ॥

रा० टी०-सेति । शाश्वतीः बह्वीः समाः वर्षाणि शो-
 चिष्ये ॥ ५९ ॥

गो० टी०-नाहमिति । बन्धुजनैः हीनाहं न शोचिष्ये
 यदि त्वं स्थितः स्याः । किंतु त्वया हीना अत एव काम-
 भोगैर्हीना शोचिष्ये इति योजना ॥ ५९ ॥

रा० टी०-प्रपन्न इति । सुदुर्गमं दीर्घमध्वानं प्रपन्नः
 प्राप्तस्त्वं मामपि नय प्रापय तत्र हेतुः त्वया विनाहं न
 वर्तिष्ये ॥ ६० ॥

गो० टी०-प्रपन्न इति । दीर्घमध्वानं वीरस्वर्गम् ॥ ६० ॥

रा० टी०-कस्मादिति । मामिह विहाय त्वं कस्माद्-
 गन्तुमिच्छसि मां किं कस्मान्नभिभापसे ॥ ६१ ॥

गो० टी०-कस्मादिति । विलपितैः प्रलापैः दीनां,
 मन्दाम् अभाग्याम् ॥ ६१ ॥

६१] ति० टी०-अनवगुण्ठितां भद्रावगुण्ठनाम् ॥ ६१ ॥

रा० टी०-दृष्ट्वा । नगरद्वारात् पद्मजामेव निर्गताम
 एव अनवगुण्ठितां भद्रावगुण्ठनामागतां मां दृष्ट्वा खलु किं
 कुद्धो नासि ॥ ६२ ॥

गो० टी०-दृष्ट्वा । अनवगुण्ठिताम् अनावरणाम् ।
 इहागतामित्यन्वयः ॥ ६२ ॥

६२-६३] ति० टी०-अष्ट लज्जाश्लक्ष्मणवगुण्ठनं येषां
 तान् ॥ ६२ ॥ ६३ ॥

रा० टी०-पश्येति । हे इष्टदार भद्रलज्जावगुण्ठनान् ते

१ च संग्रहीतारमीश्वरमिति गो. पाठः । २ पाठल इति गो. पाठः । ३ अस्मिन्निति गो. पाठः । ४ नाहमिति गो. पाठः । ५ असीति गो. पाठः ।
 ६ जीविष्ये इति गो. पाठः । ७ विलपितैरिति गो. पाठः । ८ वेति गो. पाठः । ९ असीति गो. रा. पाठः । १० कुण्ठितामिति गो. पाठः । ११ कुण्ठि-
 तानिति गो. पाठः ।

न चैनमाश्वासयसि किं वा न बहुमन्यसे । यास्त्वया विधवा राजन्कृता नैका कुलस्त्रियः ॥ ६४ ॥
 पतिव्रता धर्मरता गुरुशुश्रूषणे रताः । ताभिः शोकाभितप्ताभिः शप्तः परवशं गतः ॥ ६५ ॥
 त्वया विप्रकृताभिश्चै तदा शप्तस्तदागतम् । प्रवादः सत्यमेवायं त्वां प्रति प्रायशो नृप ॥ ६६ ॥
 पतिव्रतानां नाकस्मात्पतन्त्यश्रूणि भूतले । कथं च नाम ते राजन्लोकानाक्रम्य तेजसा ॥ ६७ ॥
 नारीचौर्यमिदं क्षुद्रं कृतं शौण्डीर्यमानिना । अपनीयाश्रमाद्रामं यन्मृगच्छन्ना त्वया ॥ ६८ ॥
 आनीता रामपत्नी सा अप्पनीय च लक्ष्मणम् । कार्त्तयं च न ते युद्धे कदानित्संस्मराम्यहम् ॥ ६९ ॥
 तत्तु भाग्यविपर्ययाच्चान्न ते पक्षलक्षणम् । अतीतानागतार्थज्ञो वर्तमानविचक्षणः ॥ ७० ॥
 मैथिलीमाहूतां दृष्ट्वा ध्यात्वा निःश्वस्य चायतम् । सन्यवाक्स्म महाबाहो देवरो मे यदब्रवीत् ॥ ७१ ॥

दारान् पश्य बहिर्निःपतिताविगतान् तान् दारान् दृष्ट्वा कथं न कुप्यसि ॥ ६३ ॥

गो० टी०—पश्यति । इष्टदारेति संबुद्धिः । अपलज्जावकुण्डितान् हीनलज्जावकुण्डितान् ॥ ६३ ॥

रा० टी०—अयमिति । क्रीडासहायोयं जनः लालप्यते अतः एनं किं न आश्वासयसे न बहु मन्यसे वा ॥ ६४ ॥

गो० टी०—अयमिति । नाथो लालप्यत इति पाठे अनाथ इति छेदः ॥ ६४ ॥

६४] ति० टी०—नैकाः कुलस्त्रियः । कथादीनामिति शेषः ॥ ६४ ॥

६५] ति० टी०—यन्मृगस्मात्फलं त्वं परवशं शत्रुत्वं गतः ॥ ६५ ॥

रा० टी०—या इति । पतिव्रताः अत एव गुरुशुश्रूषणे रताः याः कुलस्त्रियः त्वया विधवाः कृताः ताभिः विप्रकृताभिः अत एव शोकाभितप्ताभिः त्वं शप्तः अत एव यदुद्दिश्य भागं नत् पक्षलग्नं प्राप्तमत एव परम्य सत्येवंशं गतः श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ ६५ ॥ ६६ ॥

गो० टी०—यास्त्वयेत्यादिमार्थश्लोक एकान्वयः । परवशं परवशत्वम् । शत्रुवशत्वमिति यावत् ॥ ६५ ॥

६६—६७] ति० टी०—त्वया विप्रकृताभिः कृतापकाराभिस्तदापकारसमये यच्छप्तं तत्पक्षलग्नत्वम् । विप्रकृतानां पतिव्रतानामश्रूण्यकस्मात्किञ्चिदनर्थकारणं विना भूतदे न पतन्तीति योऽयं प्रवादः प्रायशो जने चरति प्रवर्तते स सत्यं त्वां प्रति जातः तवानर्थकर एव जात इत्यर्थः ॥ ६६ ॥ ६७ ॥

रा० टी०—प्रवाद इति । पतिव्रतानामश्रूणि अकस्मात् अकारणात् न पतन्ति यः पातयति तं विनाशयत्येवेत्यर्थः अयं प्रवादः त्वां प्रति सत्यः ॥ ६७ ॥

गो० टी०—त्वयेत्यर्थम् । त्वया विप्रकृताभिः परिभूताभिः । तदा भर्तृवपकाले, यच्छप्तं तत् आगतम् पक्षलग्नत्वमस्तित्यर्थः ६६

रा० टी०—कथमिति । तेजसा लोकानाक्रम्य विजयमानेन शौण्डीर्यमानिना शस्त्राभिमानविशिष्टेन त्वया नारीचौर्यं कथं कृतम् ॥ ६८ ॥

गो० टी०—प्रवाद इति । पतिव्रतानामश्रूणि अकस्मात् किञ्चनया भूतदे न पतन्ति पतयति चेत् किञ्चित् कुर्वन्त्येव इत्येव प्रायशः प्रवादः जनशतां त्वां प्रत्येय सत्यः यथायौ जातः । पतिव्रतानामश्रूणात्करणमनर्थकमित्येवं जनवादं त्वया कृतं त्वयि श्रद्धात् आसीदित्यर्थः ॥ ६७ ॥

गो० टी०—कथमिति । शौण्डीर्यमानिना शस्त्रमानिना ६८ ६८] ति० टी०—शौण्डीर्यमानिना शस्त्रमानिना ॥ ६८ ॥

रा० टी०—अपनीयेति । मया लज्जा मृगत्वात्तेन राममाश्रमादपगतं युद्धेन अपश्य रामपत्नी त्वया आनीता त्वं कार्त्तयेयं लक्षणं मन्यते ॥ ६९ ॥

गो० टी०—अपनीयेति । त्वया कर्त्तव्यं मया लज्जना मृगत्वात्पराजयः । कार्त्तयः लक्षणं लक्ष्यमेव मन्यते ॥ ६९ ॥

६९] ति० टी०—कार्त्तयं लक्षणम् ॥ ६९ ॥

रा० टी०—नृपयत् कार्त्तयमित्येव अर्थः—कार्त्तयमिति । ते कार्त्तयं युद्धे कदाचिन् संस्मरामि इति प्रहमित्यर्थः अतः भाग्यन्द विपर्ययान् विपश्यन् परम्य विनाशयत्येवार्थः लक्षणं लक्षके तत् कार्त्तयमेव निदिष्टं शेषः ॥ ७० ॥

गो० टी०—कार्त्तयमिति । युद्धे कार्त्तयं कदाचिदपि न स्मरामि न जानामीत्यर्थः । परमपरमप्रकृतेश्च भाग्यविपर्ययात् यत्कालं चोपरममिति तदा पक्षलक्षणं पक्षलक्षणं विनाशजायकमिति यावत् । महतो हीनवृत्त्ये जानिकरमिति लोकप्रवादमिति भावः ॥ ७० ॥

७०] ति० टी०—पक्षलक्षणम् । पक्षयस्त्वविनाशस्य लक्षणमित्यर्थः ॥ ७० ॥

७१] ति० टी०—मं देवरो विजयणो गच्छमानां विनाश आगत इति यदब्रवीत्तदागतमिति शेषः ॥ ७१ ॥

रा० टी०—अनीनेति । अनीनानागतयोग्ययोगो जानावनेमानस्य विचक्षणोभिज्ञः सत्यवाद मे देवरो विजयणः मैथिलीमाहूतां दृष्ट्वा आयत्तं दीपं ध्यात्वा संचिन्त्य निःश्वस्य च अयं संतापहारः गच्छसमुद्ययानां विनाशस्मयुपस्थितः इति यदब्रवीत् तज्जातमिति शेषः श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ ७१॥७२ ॥

गो० टी०—अनीनेत्यादिमाह श्लोकद्वयमेकान्वयम् ।

अयं राक्षसमुख्यानां विनाशः प्रैत्युपस्थितः । कामक्रोधसमुत्थेन व्यसनेन प्रसङ्गिना ॥ ७२ ॥
 निवृत्तस्त्वत्कृते नैर्यः सोऽयं मूलहरो महान् । त्वया कृतमिदं सर्वमनाथं राक्षसं कुलम् ॥ ७३ ॥
 नहि त्वं शोचितव्यो मे प्रख्यातबलपौरुषः । स्त्रीस्वभावात् न मे बुद्धिः कारुण्ये परिवर्तते ॥ ७४ ॥
 सुकृतं दुष्कृतं च त्वं गृहीत्वा स्वां गतिं गतः । आत्मानमनुशोचामि त्वद्विनाशेन दुःखिताम् ॥ ७५ ॥
 सुहृदां हितकामानां न श्रुतं वचनं त्वया । भ्रातृणां चैव कात्स्न्येन हितमुक्तं दशानन ॥ ७६ ॥
 हेत्वर्थयुक्तं विधिवच्छ्रेयस्करमदारुणम् । विभीषणेनाभिहितं न कृतं हेतुमत्त्वया ॥ ७७ ॥
 मारीचकुम्भकर्णाभ्यां वाक्यं मम पितुस्तथा । न कृतं वीर्यमत्तेन तस्येदं फलमीदृशम् ॥ ७८ ॥
 नीलजीमूतसंकाश पीताम्बर शुभाङ्गद । स्वगात्राणि विनिक्षिप्य किं शेषे रुधिरावृतैः ॥ ७९ ॥
 प्रमुग्ध इव शोकार्ता किं मां न प्रतिभापसे । महावीर्यस्य दक्षस्य संयुगेष्वपलायिनः ॥ ८० ॥

देवरो यदब्रवीत् अयं तद्वाक्यार्थभूतो विनाशः प्रसङ्गिना प्रम-
 क्तेन व्यसनेन हेतुना पर्युपस्थितः ॥ ७१ ॥ ७२ ॥

७२] ति० टी०—व्यसनेन स्त्रीप्रसक्तिलक्षणेन । प्रस-
 ङ्गिना प्रसक्तिमता ॥ ७२ ॥

रा० टी०—कामेति । कामक्रोधाभ्यां समुत्थेन अत एव
 प्रसङ्गिना अतिप्रमत्तेन त्वत्कृतेन व्यसनेन दारापहरणलक्षणेन
 अर्थः सकलैर्यः निवृत्तः अनः सः दारापहारः महान् मूलहरः ७३

७३-७४] ति० टी०—त्वत्कृतेनाभ्योऽन्यैर्यलक्षणेन
 निवृत्तः । यतः मोघं परस्त्रीप्रसक्तिरूपो मूलहरोऽन्यः इति
 शेषः ॥ ७३ ॥ ७४ ॥

रा० टी०—त्वयेति । त्वया कृतं प्रवर्द्धितमिदं रक्षसां
 कुलमनाथं नाथरहितमभवदिति शेषः अहं गृह्ण-नहीति ।
 यद्यपि त्वं न शोचितव्यः तथापि स्त्रीस्वभावात् हेतोः मे बुद्धिः
 कारुण्ये दैन्ये परिवर्तते ॥ ७४ ॥

गो० टी०—निवृत्त इति । त्वत्कृतं त्वन्निमित्तम् ।
 निर्द्वन्द्वः प्रवृत्तः ॥ ७३ ॥

गो० टी०—न हीति । कारुण्ये दैन्ये ॥ ७४ ॥ ७५ ॥

७५] ति० टी०—दुःखितां संप्राप्तदुःखाम् ॥ ७५ ॥

७६] ति० टी०—सहृदां मारीचादीनाम् ॥ ७६ ॥

रा० टी०—सुकृतमिति । त्वद्विनाशेन दुःखितामात्मानम-
 नुशोचामि ॥ ७५ ॥

रा० टी०—सुहृदामिति । हितकामानां मारीचादीनां
 भ्रातृणां च हितयुक्तं वचनं त्वया न श्रुतमङ्गीकृतम् ॥ ७६ ॥

गो० टी०—सुहृदामिति । कात्स्न्येनोक्तं हितं त्वया न
 श्रुतमित्यनुपपद्यते ॥ ७६ ॥

७७] ति० टी०—अदारुणं सौम्यम् । हेत्वर्थयुक्तं हेतुप्रयो-
 जनाभ्यां महितम् हेतुमत्त्र कृतम् । फलवन्नावृद्धितमि-
 त्यर्थः ॥ ७७ ॥

रा० टी०—हेत्वर्थेति । हेत्वर्थाभ्यां कारणप्रयोजनाभ्यां
 युक्तमत एव श्रेयस्करमत एव अदारुणं विभीषणेन विधिवद्-
 अभितं वचनं त्वया हेतुमत् सफलं न कृतम् ॥ ७७ ॥

गो० टी०—हेत्विति । हेत्वर्थयुक्तं युक्तिप्रयोजनाभ्यां
 युक्तम् विधिवत् शास्त्रोक्तप्रकारवत् श्रेयस्करं हितभूतम् ।
 अदारुणं सान्त्वपूर्वकम् विभीषणेनाभिहितं वचनं त्वया हेतु-
 मयुक्तिमयथा भवति तथा न गृहीतम् । ज्ञातित्वेन मद्बुद्धसने
 काङ्क्षे इत्यादिना हेतुपपादनपूर्वकं न गृहीतमित्यर्थः ॥ ७७ ॥

७८] ति० टी०—मारीचकुम्भकर्णाभ्यामभिहितमिति
 शेषः ॥ ७८ ॥

रा० टी०—मारीचेति । वीर्यस्य मत्तेन मदेन मारीच-
 कुम्भकर्णाभ्यामभिहितं मम पितुर्मयस्य च वाक्यं न कृतम्
 तस्य अकरणस्य ईदृशमिदं फलं प्राप्तम् ॥ ७८ ॥

गो० टी०—मारीचेति । मारीचकुम्भकर्णाभ्यां सह मम
 पितुर्मयस्य वाक्यं न श्रुतम् तस्य अश्रवणस्य ईदृशं फलम् ।
 आगतमिति शेषः । अवरावृत्तादानमयोप्यस्तीत्यवगन्तव्यम् ७८

७९-८०] ति० टी०—विनिक्षिप्य । भूतले इति
 शेषः ॥ ७९ ॥ ८० ॥

रा० टी०—नीलेति । किं किमर्थं शेषं ॥ ७९ ॥

रा० टी०—प्रमुग्ध इति । दक्षस्य संयुगेऽपलायिनः
 यातुधानस्य समालिनः दीर्घिमां प्रमुग्ध इव त्वं किं न प्र-
 तिभापसे सार्द्धश्लोक एकान्वयी ॥ ८० ॥ ८१ ॥

गो० टी०—नीलेत्यादिसार्द्धश्लोक एकान्वयः । विनि-
 क्षिप्य भूमौ प्रसार्य प्रमुग्ध इव शेषः, शोकार्ता मां च किमिति
 न प्रतिभापसे इत्यन्वयः ॥ ७९ ॥ ८० ॥

गो० टी०—महावीर्यस्येति । यातुधानस्य माल्यवतः
 समालिनो वा । तत्संबन्धकीर्तनमप्रतिहतकुलप्रभावप्रकट-
 नार्थम् ॥ ८१ ॥ ८२ ॥

यातुधानस्य दौहित्री किं मां न प्रतिभासते । उचिष्टोत्तिष्ठ किं शेषे नैव परिभवे कृते ॥ ८१ ॥
 अथ वै निर्भया लङ्का प्रविष्टाः सूर्यरश्मयः । येन सूर्यसे शत्रून्समरे सूर्यवर्जसा ॥ ८२ ॥
 वर्जं वज्रधरस्येव सोऽयं ते सततार्चितः । शेषे बहुमदरूपो हेमजालपरिष्कृतः ॥ ८३ ॥
 परिधौ व्यवकीर्णस्ते बाणैश्छिन्नः सहस्रधा । प्रियामिवोपसंगृह्य किं शेषे रणमेदिनीम् ॥ ८४ ॥
 अप्रियामिव कस्माच्च मां तेऽलस्यभिभाषितुम् । धिगस्तु हृदयं यस्या ममेदं न सहस्रधा ॥ ८५ ॥
 त्वयि पञ्चत्वमापन्ने फलते शोकपोदितम् । इत्येवं विलपन्ती सौ बाणपर्याकुलेक्षणा ॥ ८६ ॥
 स्नेहोपस्कन्धदया तदा मोहमुपागमत् । तस्मलाभिहता राज्ञा वयो सा राजजोरसि ॥ ८७ ॥
 संध्यातुरक्ते जलदे दीप्ता विद्युदिवोज्ज्वला । तथागतं समुत्थाप्य सपत्न्यस्तां भृशानुगमा ॥ ८८ ॥
 पर्यवस्थापयामासु रैदेत्यो रुदती भृशम् । किं न विदिता देवि लोकानां स्थितिरुक्ता ॥ ८९ ॥
 दशाविभागपर्याये राज्ञा वै चञ्चलाः श्रियाः । इत्येवमप्यमाना सा मशब्दं परुषोद्भवा ॥ ९० ॥
 स्त्रैपयन्ती तदौसिण स्तनौ वक्रं मुनिर्मयम् । एतस्मिन्सन्ने रामो विभीषणमुवाच ॥ ९१ ॥
 संस्कारः क्रियतां भ्रातुः स्त्रीगणैः परिसान्त्वयताम् । तमुर्वीच ततो धीमन्निवभीषण इदं वचः ॥ ९२ ॥

८१-८२] ति० टी०-यातुधानस्य समालो ॥ ८१ ॥ ८२ ॥

८३-८५] ति० टी०-ते लङ्का सततमार्चितः पूजितः । बहुमदरूपो बहुदन्ता ॥ ८३-८५ ॥

रा० टी०-उचिष्टुति । त्वे परिभवे पराभवे येन स-
 मेण मंपादिते सति किं शेषे सूर्यरश्मयः निर्भयागमन्त-
 लंकासमीपे प्रविष्टाः ॥ ८१ ॥

रा० टी०-येनेति । येन शत्रून् भद्रयसे अहम् संशये त-
 वास्य उच्यन्ति सततमार्चितः निरन्तरं पूजितः हेमजालैः परि-
 षकृतः परिधेः बहुमदरूपे रूप सहस्रधा छिन्नः अत एव सौ शेषः
 इत्येतन्म परिभवाः श्लोकद्वयमेवात्रापि ॥ ८३ ॥ ८४ ॥

रा० टी०-प्रियामिति । समरमेदिनीं प्रियामिवोप-
 लब्धान् शेषे अप्रियामिव मां अभिभाषितुं कृपायां प्रयत्नात् ॥ ८४ ॥

रा० टी०-धिमिति । त्वयि पञ्चत्वमापन्ने सति यस्या
 मम हृदये सहस्रधा न फलते भित्तये तां मां विह्वल ॥ ८५ ॥

रा० टी०-येनेत्यादि-लोकद्वयमेवात्रापि । ते तदा
 सततार्चितः, लङ्का समुत्थापितः, वज्रधरस्य तदं इव
 म्रियतः ते परिधेः अथ परिधिः ॥ ८३-८५ ॥

रा० टी०-धिमिति । यस्या मम हृदये न फलते न
 स्कटति तादृशीं मां विगित्यन्वयः ॥ ८६ ॥

८६] ति० टी०-फलते स्कटति ॥ ८६ ॥

रा० टी०-इतीति । इत्येवं विलपन्ती स्नेहेन अजस्रक-
 दशये यस्याः सा मन्दोदरी मोहं मुक्तोत्प्रागमत् ॥ ८७ ॥

रा० टी०-इतीति । अवस्कन्धदया प्रीतिनद्धया ॥ ८७ ॥

८७-८८] ति० टी०-उच्यते । तदा सा राजा
 मिति ॥ ८७ ॥ ८८ ॥

रा० टी०-कस्मल्लेखिता कलनेन सूर्ययाभिहता राजजो-
 रसि स्या पतिता सा मन्दोदरी संध्यवातुरक्ते अस्पीयते
 तल्ले स्या उज्ज्वला विद्युदिव वयो ॥ ८८ ॥

रा० टी०-वभिति । तथागतं मदीं पातां रुदतीं तां म-
 न्दोदरीं समुत्थापयताः समन्वय्य पर्यवस्थापयामासुः स्वा-
 मये पापयामासुः ॥ ८९ ॥

रा० टी०-कस्मल्लेखिता । तस्मिन्नेव जीवित्वा मुक्तिता ।
 मता क्रया ॥ ८८ ॥ ८९ ॥

८९-९०] ति० टी०-तथाविभागस्य पञ्चविधाका-
 शविभागस्य पर्याये मनामे राज्ञां चञ्चलाः विद्युते न विदिता,
 श्रिया पां लोकानां स्थितिरुक्ता । एतदेवमिति किं न वि-
 दितम् ॥ ८९ ॥ ९० ॥

रा० टी०-तत्परकसमाप्त- किमिति । दशविभागयोः
 पञ्चपापसंयोगः त्वयि कालोदेनानुपगमिनः संवदानामिति
 शेषः प्रिया सहितानां राज्ञां लोकानां च अभूता स्थितिः किं
 ते त्वं न विदिता भित्तयेत्यर्थः ॥ ९० ॥

रा० टी०-इतीति । इत्येवमप्यमाना सा मन्दोदरी
 अभिमुखो उन्नतो स्तनौ भ्रमाभ्रानां भित्तयेः प्रवाहेः पापयन्ती
 मतीं सज्जं प्ररुषोद्भवा ॥ ९१ ॥

रा० टी०-नेत्यादिल्लो हृदयमेकान्ययम् । दशविभाग-
 पर्याये दशानां बाणदशविभागयौवनयांकाययानां विभागस्य

१ दौहित्री किं च मां नानुदीक्षसे इति गो. पाठः । २ राम इति गो. पाठः । ३ नैव रति गो. पाठः । ४ नम इति गो. पाठः । ५ शक्ति
 गो. बहुमदरूपे इति रा. पाठः । ६ युद्ध खे शेष समरमेदिनीमिति गो. रा. पाठः । ७ एव बाणव्याकुललो वनेति गो. पाठः । ८ आसिते इति गो.
 पाठः । ९ समुत्थयति गो. पाठः । १० रुदन्त्य इति गो. रा. पाठः । ११ न रीक्षति गो. पाठः । १२ लपक्या नियति गो. रा. पाठः । १३ आपयन्तीति
 गो. रा. पाठः । १४ त्वभिमुखो स्तनावश्यामुविश्वेति गो. रा. पाठः । १५ निवर्त्येता निवर्त्येति गो. पाठः । १६ न प्रथितस्तनोभामं स्तनवाक्यो
 विभीषण इति गो. रा. तथापि प्रथितमयो इति रा. पाठः ।

विमृश्य बुद्ध्या प्रेश्रितं धर्मार्थसहितं हितम् । त्यक्तधर्मव्रतं क्रूरं नृशंसमनृतं तथा ॥ ९३ ॥
 नाहमर्हामि संस्कर्तुं परदारभिमर्शनम् । भ्रातृरूपो हि मे शत्रुरेव सर्वाहिते रतः ॥ ९४ ॥
 रावणो नाहिते पूजां पूज्योऽपिगुरुगौरवात् । नृशंस इति मां रामं वक्ष्यन्ति मनुजा भुवि ॥ ९५ ॥
 श्रुत्वा तस्यैगुणान्मर्षं वक्ष्यन्ति मुकृतं पुनः । तच्छ्रुत्वा परमप्रीतो रामो धर्मभृतां वरः ॥ ९६ ॥
 विभीषणमुवाचेदं वाक्यं वाक्यकोविदः । तवापि मे प्रियं कार्यं तत्प्रभावात्मन्यार्थं जितम् ॥ ९७ ॥
 अवश्यं तु क्षमं वाच्यो मया त्वं राक्षसेश्वर । अधर्मानृतसंयुक्तः कामं त्वेव निशाचरः ॥ ९८ ॥
 तेजस्वी बलवाच्छूरः सङ्ग्रामेषु च नित्यशः । शतक्रतुमुखैर्देवैः श्रूयते न पराजितः ॥ ९९ ॥
 महात्मा बलसंपन्नो रावणो लोकरावणः । मरणान्तानि वैराणि निर्दुत्तं नः प्रयोजनम् ॥ १०० ॥

मेवमप्यपरां प्राप्तां विषये, लोकारावणप्राप्ता स्थितिः राज्ञां चक्षुष्या विद्या सह ते त्वया मण्डिता नेति काकुः । सुवि-
 दितेवभ्यर्थः । लोकारावणं स्थितिरप्युच्यते राज्ञां श्रीशङ्करेण च
 त्वया सुविदितेतिवचः । उच्यमाना बलबुद्ध्यादिभिरिति शेषः ।
 अभिसुखो ज्ञानो ॥ ९३-९७ ॥

रा० टी०-एतस्मिन्निनि । एतस्मिन्वर्तमानसमये श्रीमण-
 परिसात्त्विकतायाः नातुस्मरकारश्च कियताम् इति तच्च रामो
 विभीषणमुवाच ॥ ९३ ॥

रा० टी०-तस्मिन्नि । श्रुत्वा तस्य विभीषणः बुद्ध्या वि-
 मृश्य रामस्यैव अनुष्ठानार्थमभिप्रायविज्ञानार्थं धर्माभिहितमुत्तरं
 वचः प्रत्यभाषत ॥ ९३ ॥

रा० टी०-तस्मित्यादि । प्रश्रितः वेनयान्वितः । विमृश्य
 तस्य पुनः प्रेतातस्य इत्ये तत्कर्तुमिच्छामि । तत्र प्रसादा-
 दित्येकमर्हति कर्तुं विचित्येवमर्थः । राक्षसेषां नृशंसार्थं रामेणा-
 नुज्ञादोस्मि चेत्तदा कर्मिण्यमि नाभ्यर्थयेयमनुष्ठानार्थम् ॥ ९३ ॥

९३-९४] ति० टी०-प्रश्रितं राममनोऽनुकूलं तथा
 रामं प्राप । त्यक्तो धर्मो ज्ञेयं च येन तम् । अतस्तम्
 नृशंसित्वम् ॥ ९३ ॥ ९४ ॥

रा० टी०-तदाकाशमाह-त्यक्तं । त्यक्तं धर्मवत्त्वेनैव प-
 रदारण्यमभिमर्शनं पीडनं इत्येतं रावणं संस्कर्तुमर्हं नाहामि ॥ ९४ ॥

रा० टी०-भ्रातृरूप इति । गुरुगौरवात् अभिगुरुत्वात् पु-
 त्रापि सर्वाहिते रतः अत एव मे शत्रुरेव रावणः पूजां नाहिते ॥ ९५ ॥

रा० टी०-त्यरेदिति । त्यक्तो धर्मो ज्ञेयं च येन तम् ।
 अतस्तम् अनुकूलमिति ॥ ९६ ॥

रा० टी०-भ्रातृरूप इति । गुरुगौरवात् गुरुनि-
 गौरवात्, पुत्रोऽपि लोकादीपान्मृतः पूजां नाहिते ॥ ९६ ॥

भ्रातृः संस्काराकरणेन तं नृशंसं लोका वक्ष्यन्तीत्याशङ्क्य यद-
 न्तु नाम न एव पुनस्तद्वृणं विचारयन्तो मां युक्तकारिणं वक्ष्य-
 न्तीत्याह-नृशंस इति । संस्काराकरणेन नृशंस इति मां कामं
 मनुष्या वक्ष्यन्ति । तस्य रावणस्य । अगुणान् दोषान् श्रुत्वा अ-
 संस्कारिता विभीषणेन मुकृतं शोभनं कृतमिति वक्ष्यन्तीत्यर्थः ॥ ९६ ॥

९५-९६] ति० टी०-गुरुगौरवात्पुत्रोऽप्युक्तदोषान्म-
 तः पूजां नाहिते नाहिते । हे राम, मयं मनुजाः पूर्वं भ्रातृरूप-
 स्कारावणान्मां नृशंस इति वक्ष्यन्ति । पश्चात्स्यामाणा-
 श्रुत्वा पुनः मुकृतं सम्पक्कृतमित्येवं वक्ष्यन्ति ॥ ९५ ॥ ९६ ॥

रा० टी०-नृशंस इति । हे राम ये मनुजाः मां नृशंसं
 वक्ष्यन्ति भ्रातृः प्रमत्तद्विषया अकारणेन क्रूरं कथयिष्यन्ति । ते
 नृशंसाः तस्य रावणस्य गुणान् नृशंसमन्तरीनं श्रुत्वा मुकृतं
 शोभनकृतवन्तं वक्ष्यन्ति ॥ ९६ ॥

रा० टी०-तदिति । राज्ञः विभीषणमुवाच ॥ ९७ ॥

रा० टी०-तच्छ्रुत्वेति । परमप्रीतः मत्प्रयत्नकथना-
 दिति भावः । अप्रीत इति या उच्यते ॥ ९७ ॥

९७] ति० टी०-तत्प्राप्त्यादि । सुप्रियस्यैव तवापि प्रियं
 राज्याभिषेकलक्षणं मया कार्यं कृतंभ्यम् । हि यत्तत्प्रयत्ना-
 न्नया जितम् ॥ ९७ ॥

रा० टी०-तदाकारमाह-तत्प्राप्त्यादिभिः । तत्प्रभावात्
 मे मया जितं विबुधजनमिति शेषः अतः मे मया तवापि प्रियं रा-
 ज्यप्रापणं कार्यम् । त्वं योग्यं वचः त्वं मया अवश्यं वाच्यः ॥ ९७ ॥

रा० टी०-दोषसङ्घातेति गुणबाहुल्यार्थं संस्कारयत्तव
 इत्याह-तत्प्राप्त्यादिना । तत्र त्वया, मे प्रियमपि प्रिय-
 मेन कार्यम् । चोऽहो । यस्मात्कारणात्, स्वप्रभावात् मे
 मया जितम् तस्मान्मया त्वं क्षमं हितमेव वाच्यः । मन्त्रिय-
 तात् त्वद्विन्त्याच रावणसंस्कारः कियतामित्यर्थः । यदा
 तवापि मे प्रियं कार्यं मद्द्वैरिणो रावणस्यासंस्करणं नाम मम
 प्रियं तवापि कृतंभ्यमेव । तत्प्रभावात् मे जितं पूर्वं न तस्य
 जयसाहाय्यरूपं प्रियं त्वया कृतम् । तथाप्यवश्यं तु क्षमं
 वाच्यः । यदहं नत्र नियोजनीयोऽस्तीत्यर्थः ॥ ९८ ॥

९८-९९] ति० टी०-तस्मादवश्यं क्षममभिषेकसंपाद-
 नयोग्यं यत्कृत्यं प्रेतनिर्हारीलक्षणं तन्मया त्वं वाच्यः । यथ-
 प्ययं त्वदुक्तदोषास्तथापि गुणबाहुल्यात्संस्कार्यं एवेत्याह-
 अधर्मेत्यादि ॥ ९८ ॥ ९९ ॥

१००] ति० टी०-त्यन्नुत्तुतादसंस्कार्य इति चेत्तत्राह-

क्रियतामस्य संस्कारो ममाप्येष तथा तव । त्वत्सकाशान्महाबाहो संस्कारं विधिपूर्वकम् ॥ १०१ ॥
 क्षिप्रमेवेति धर्मेण त्वं यशोभाग्भविष्यसि । रावणस्य वचः श्रुत्वा त्वरमाणो विभीषणः ॥ १०२ ॥
 संस्कारयितुमारंभे भ्रातरं रावणं हनम् । संप्रविश्य पुरीं लङ्कां रावसेन्द्रो विभीषणः ॥ १०३ ॥
 रावणस्याग्निहोत्रं तु निर्यापयति सत्वरम् । शकटान्दासकृपाणि अश्वीनैः पाजकांस्तथा ॥ १०४ ॥
 तथा चन्दनकाष्ठानि काष्ठानि विविधानि च । अजरूणि सुगन्धानि गन्धांश्च सुरभीस्तथा ॥ १०५ ॥
 मणिमुक्ताप्रवालाणि निर्यापयति राक्षसः । आजगाम भूतैर्न राक्षसैः परिवारितः ॥ १०६ ॥
 ततो मातृयवता सार्धं क्रियामेव चकार सः । सौवर्णां शिखिणां दिव्यानामेव धौमवाससम् ॥ १०७ ॥
 रावणं राक्षसाशीशमश्रुवर्णमुखं दिशः । तूर्णार्थं च विधिर्वस्तुवद्विधाभिनन्दितम् ॥ १०८ ॥
 पताकाभिश्च चिवाभिः सुमनोभिश्च निविशाम् । उत्सिध्य शिखिकां तां तु विभीषणपुरोगमाः ॥ १०९ ॥
 दक्षिणाभिमुखः गर्वे गृह्य काष्ठानि भोजिते । अन्नयो दीप्यमानास्ते तदाव्ययमभीरिताः ॥ ११० ॥

मरणान्तर्नामिति । नः सात्त्विकानामप्यारंभे प्रयोजनं वैरिण्या-
 तनरूपं निर्जनं संप्रथमं, अतः परं न वैरप्रयोजनमस्ति ॥ १०१ ॥

रा० टी०—अधर्मेति यद्यपि एषः अयमप्येवम-
 युक्तः तथापि तेजस्वित्वादिरूपविशेषाग्निः अथ एतः प-
 राजितो न धृतं वैरगणिं तु मरणान्तर्नामैव न प्रयोजनं तु
 निरुत्तममः अस्य संस्कारः क्रियताम् । अतः कथमेव-
 दानवयि ॥ १०१—१०१ ॥

गो० टी०—दोषिणः कथमहं नामिच्छामि । कथमिच्छामि-
 त्विच्छा—अधर्मत्यादिना ॥ १०१ ॥

गो० टी०—संगोष्ठापराजितान्मुद्रादिति—शुद्धकर्तुं प्र-
 ति ॥ १०२ ॥

गो० टी०—गुणवाहुर्नयि त्वहोरात्रं संस्कारं जप-
 यत—मरणेति । यथायं तव यत्पुस्तका अप्यपि त्वहोरात्रं जपि-
 यायमित्यर्थः ॥ १०१ ॥

१०१] ति० टी०—यदायतः—अस्य संस्कारः क्रियता-
 मिति । एष यथा तव भावा संस्कारादितः यदायतायतया
 ममाप्यनुयाय्य एव । चतुर्विधमुनिषेकाणि नाम । तदुक्तं
 विष्णुपुराणे—हिरण्यकशिपोरिष्णुवर्मिणो नः मनस्यहो-
 दशावन्त्येष्ट्यनूपावर्षान्तया ज्ञानदीपमसकधेतसो द्वाज-
 श्विरूपदर्शनमेवासीत् । नायमन्त्येष्ट्यनूपावर्षान्त-
 भरणस्य मातृपुत्रद्वयेव केवलमभ्युदिति, अत एव रावणमुष्ण-
 कायोः शिशुपावन्तवत्करणेन जन्म ध्रुवते । यदि ममात्मना-
 योक्तं प्राप्तयोरपि जन्म भवति, किं दूत्रजया सह मुक्तिर-
 वेति सिद्धान्तः ॥ १०१ ॥

रा० टी०—त्वदिति । त्वत्सकाशात् विधिपूर्वकं संस्का-
 रमहंति संस्कारं कुर्वित्यर्थः अतः धर्मेण युक्तत्वं यशो-
 भाग्भविष्यसि ॥ १०२ ॥

गो० टी०—त्वत्सकाशादिति । यशोभाग्भिति । पाव-
 कारिणमपि संस्कारवानिति यशस्तव भविष्यतीत्यर्थः ॥ १०२ ॥

१ दशवीर इति गो. पाठः । २ प्रागुपहृति धर्मशते गो. पाठः । ३ संस्कारेणानुरूपेण योजयामास रावणमिति गो. पाठः । ४ अत आरभ्य
 सार्धं लोकवर्गं गो. पुस्तके न दृश्यते । ५ सौवर्णमिति रा. पा. ।

१०२—१०२] ति० टी०—यदायामिति । यदायतयेन
 त्यक्तत्वेन भ्रातरं संस्कारानिति । एषास्ति च भविष्यती-
 ति ॥ १०२ ॥ १०२ ॥

रा० टी०—आद्यनमणेति । विभीषणः रावणं संस्कार-
 यितुमारंभे ॥ १०३ ॥

रा० टी०—यदायतायत—एव इत्यादिविभिः । विभीषणः
 ततो संप्रविश्य पुरीं लङ्कां रावसेन्द्रो विभीषणः यथापि भवा-
 पयत् ॥ १०४ ॥

गो० टी०—रावणस्येति । प्रत्ययेण यावत्तुकादुत्पन्नं ।
 तत्संस्कारात्तान् आनिषत्तयमिति ॥ १०५ ॥

१०५—१०५] ति० टी०—निर्यापयति । गमेति
 जेयः ॥ १०५—१०५ ॥

१०६] ति० टी०—पुनरा रावस्येति । पुनरादिर्वा-
 त्तरेति त्विच्छित्तमभिनन्दितमिति । रावणं शिखिकापातोप दिशः
 ययमिति ॥ १०६ ॥

रा० टी०—दासकृपादिति । रावणो विभीषणः शकटा-
 दीन् निर्यापयति । विभीषणः अस्मिन् लोकद्वये
 कथयति ॥ १०७ ॥ १०७ ॥

रा० टी०—आजगामेति । ग इत्यर्थात् भूतैर्न राजगाम
 ततो भूतैर्न मातृजया सार्धं क्रियां चकार ॥ १०८ ॥

गो० टी०—तत्प्रकारमात्र—संगोष्ठापयति । विभिर्भूत-
 योः सुवर्णद्रुमादिभिर्न । भविष्यति । राक्षसाशीनं शिखि-
 कामारोप्य अश्रुवर्णमुखं दिशः । तदायतयति जेयः सार्धं
 लोकं यजयति ॥ १०८ ॥

१०९—११०] ति० टी०—पताकाभिः शिखिकां शिखि-
 कां तावत्सत्त्वात् विभीषणद्वयः काष्ठानि गृहीत्वा दक्षिणा-
 मुखः दक्षिणां मार्गं भोजिते ॥ १०९ ॥ ११० ॥

रा० टी०—पताकाभिः शिखिकाभिः विभिर्न शिखिकां विभीषणपुरोगमाः रावणः उत्सिध्य भवा-

शरणाभिगताः सर्वे पुरस्तात्तस्य ते ययुः । अन्तःपुराणि सर्वाणि रुदमानानि सत्वरम् ॥ १११ ॥
 पृष्ठतोऽनुययुस्तानि पुवमानानि सर्वतः । रावर्णे प्रयते देशे स्थाप्य ते भृशदुःखिताः ॥ ११२ ॥
 चितां चन्दनकाष्ठैश्च पद्मकोशीरचैन्दनैः । ब्राह्म्या सर्वैर्ययामासु राङ्गवास्तरणौढताम् ॥ ११३ ॥
 [वैदिते वेदविहितो राज्ञो वै पश्चिमः क्रतुः ।]
 पञ्चक्रू राक्षसेन्द्रस्य पितृमेधमनुत्तमम् । वेदिं च दक्षिणार्ण्यप्राचीं यथास्थानं च पावकम् ॥ ११४ ॥
 पृषदाभ्येन संपूर्णं सुवं स्कन्धे प्रचिक्षिपुः । पादयोः शकटं प्रापुर्ह्वोस्त्वोखलं तदा ॥ ११५ ॥
 दारुपात्राणि सर्वाणि अरणिं चोत्तरारणिम् । दद्यात्तु मुसकं चान्यं यथास्थानं विचैक्रमुः ॥ ११६ ॥

य कामानि गृह्य गृह्णन्त्या च दक्षिणाभिमुत्ताः सन्तः भेजिरे जग्मुर्नित्यर्थः सार्धश्लोकः एकान्वयी ॥ १०९ ॥ ११० ॥

रा० टी०-अस्य इति । अश्वयुसमीरितास्तेऽग्रयः शीप्यमाना बभूवुरिति शेषः ॥ अथ प्रथक शरणाभिगताः कुण्डस्थास्तेऽग्रयः तस्य रावणस्य पुरस्तात् ययुः ॥ १११ ॥
 ११२] ति० टी०-शरणाभिगता आधारस्थानकुण्ड-
 स्थाः ॥ १११ ॥

११२] ति० टी०-पुवमानानि चलन्त्यामाभ्यवाच-
 रया च पुवमानानीय ॥ ११२ ॥

रा० टी०-अन्तरिति । सर्वतः त्वमानानि अन्तःपुराणि
 पृष्ठतोऽनुययुः ॥ ११२ ॥

रा० टी०-रावणमिति । प्रयते देशे रावर्णे स्थाप्य
 स्थापयित्वा भृशदुःखिताः विभीषणप्रभृतयः चन्दनकाष्ठदिभिः
 निर्मितां रङ्गुः कृष्णमारुगः तस्यैव शकटे तदेव स्तर-
 स्तरणं तेन संवृतां चितां ब्राह्म्या वेदोक्त्या सर्वैर्ययामासुः संवृक्तुः
 सार्धश्लोकः एकान्वयी ॥ ११३ ॥

११३] ति० टी०-पञ्चक्रू राक्षसेन्द्रस्य । ब्राह्म्या वेदमार्गो-
 दुगतक्रियया । रङ्गुः कृष्णमारुगस्तत्संवन्धि राङ्गुनं तेना-
 स्तरणेनान्वृतां चितां संवर्तयामासुः ॥ ११३ ॥

रा० टी०-चितामिति । चन्दनकाष्ठानां संवन्धनीयम् ।
 पञ्चक्रुराणां च गन्धद्वयं प्रमिश्रम् । वादयो वेदोक्तप्रक्रियया ।
 रङ्गुः सुगन्धिषः तत्संवन्धि चर्म राङ्गुनं तदवास्तरणं तेना-
 वृतां चिताम् संवर्तयामासुः योजयामासुः । रावणम् कृत्विज
 इति च शेषः ॥ ११४ ॥

११४] ति० टी०-पितृमेधं पितृमेधविहितं क्रमं प्रचक्रुः ।
 तत्प्रकारः—वेदिं चेत्यादि । दक्षिणाप्राचीम् । चिताया
 दक्षिणाप्राग्देशे इत्यर्थः । यथा स्थानं पावकं च प्रचक्रुः ।
 'दक्षिणपूर्वदेशे आहवनीयं निधायानि, उत्तरपश्चिमे गार्हपत्यम्,
 दक्षिणपश्चिमे दक्षिणाग्रिम' इति सत्रोक्तस्थानमनतिक्रम्ये-
 त्यर्थः ॥ ११४ ॥

रा० टी०-पञ्चक्रुरिति । राक्षसेन्द्रस्य पितृमेधं पितृमे-
 धविहितक्रियां चक्रुः तदाकारमाह दक्षिणाप्राचीं चितायाः

दक्षिणपूर्वदेशे वेदीं चक्रुः यथास्थानं विहितस्थानमनतिक्रम्य
 पावकं प्रचक्रुः तथा च शास्त्रं दक्षिणपूर्वदेशे आहवनीयं दद्याति
 उत्तरपश्चिमे गार्हपत्यं दक्षिणपश्चिमे दक्षिणाग्रिमिति ॥ ११४ ॥

रा० टी०-वर्तत इति । पश्चिमः क्रतुः अन्तरिति । तत्रैव
 अवर्तत । चितानिर्माणानन्तरमन्तिमष्टिं चक्रुर्नित्यर्थः । राक्ष-
 सेन्द्रस्य पितृमेधं पितृमेधसंस्कारं च, अनुक्रमं यथाक्रमम्
 प्रचक्रुः ॥ १०९ ॥

रा० टी०-संग्रहेणाक्तं संस्कारं प्रपञ्चयति—वेदिमित्या-
 दिना । दक्षिणप्राच्यां चिताया आग्रयमाणे, वेदिं तत्र यथा-
 स्थानं पावकं च चितायां च प्रचक्रुर्गन्धुपययुः । वेद्यां पश्चिमे
 गार्हपत्यं प्राच्यामाहवनीयम् दक्षिणतो दक्षिणाग्रि च स्वा-
 पयामासुर्नित्यर्थः । पृषदाभ्येन दक्षिमिधयुतेन । पृषदाभ्यं मद्-
 ध्यायन्मिथ्यमरः । संपूर्णं सुवं होमपात्रं प्रचिक्षिपुः प्रतिप-
 स्युर्ध्वं चितायामिति शेषः ॥ १०९ ॥

११५] ति० टी०-पृषदाभ्येन मद्ध्याययेन संपूर्णोप-
 क्रान्तिं सुवं स्कन्धे स्कन्धदेशे प्रचिक्षिपुः । यद्यपि 'तामिकं
 सुवौ' इत्यापस्तम्बेनोक्तम्, तथापि सूत्रान्तर्गतस्कन्धेऽपि
 निक्षेपः भुवस्य बोधयः । तथा पादयोः शकटसूत्रोऽखलमिति
 च सूत्रान्तर्गादेव बोध्यम् ॥ ११५ ॥

११६] ति० टी०-दारुपात्रादिभ्यं सत्रोक्तवत्तत्स्थाने
 दद्यान्त्यं मुसकं चानुमार्ग्यमुसके यथास्थानं दद्यात् च विचक्रुः
 पितृमेधं चक्रुः ॥ ११६ ॥

रा० टी०-पृषदेति । पृषदा दध्नः सन्निधेन आग्रयेन युतेन
 संपूर्णं सुवं स्कन्धे प्रचिक्षिपुः पादयोश्चकटसूत्रोऽखलं च
 पादुः प्रचिक्षिपुः ॥ ११५ ॥

रा० टी०-दारुपात्राणीति । दारुपात्रादीनि अन्यं मुसकं
 च यथास्थानं दद्यात् विचक्रुः पितृमेधं चक्रुः ॥ ११६ ॥

रा० टी०-यज्ञपात्रान्तराणामपि प्रतिपत्तिं दर्शयति—
 पादयोरित्यादिना श्लोकत्रयेण ॥ शकटं सोमराजानयन-
 शकटम् । उडुलकं यज्ञीयवीथ्यवहनसामानम् । अन्यत् स्थाना-
 दित्यन्तं दारुपात्रादिकं यथास्थानं दद्यात् । शास्त्रदृष्टेन वेद-
 विहितेन, महर्षिविहितेन स्मृत्युक्तेन विधिना क्रमेण, तत्र

शास्त्रदृष्टेन विधिना महर्षिविहितेन च । तत्र मेध्यं पशुं हत्वा राक्षसेन्द्रस्य राक्षसाः ॥ ११७ ॥
 परिस्तरणिकां राज्ञो घृताक्तां समवेशयन् । गन्धैर्माल्यैरलेकृत्य रावणं दीनमानसाः ॥ ११८ ॥
 विभीषणसहायास्ते वस्त्रैश्च विविधैरपि । लाजैर्वकिरन्ति स्म बाष्पपूर्णमुखास्तथा ॥ ११९ ॥
 सैन्दवौ पावकं तस्य विधियुक्तं विभीषणः । स्नात्वा चैवाद्रवस्त्रेण तिलान्दर्भविमिश्रितान् ॥ १२० ॥
 उदकेन च संमिश्रान्प्रदाय विधिपूर्वकम् । [प्रदाय चोदकं तस्यै मूर्ध्ना चैनं नमस्य च ॥]
 ताः स्त्रियोऽनुनयामास सान्त्वयित्वा पुनः पुनः ॥ १२१ ॥
 गम्यतामिति ताः सर्वा विविधुर्नगरं ततः । प्रविष्टास्तु पुनः स्त्रीषु राक्षसेन्द्रो विभीषणः ॥ १२२ ॥
 रामपार्श्वमुपागम्य समतिष्ठद्विनीतयत् ॥ १२३ ॥
 रामोऽपि सह सैन्येन समुप्रीवः सलक्ष्मणः । हर्षं लेभे रिपुं हत्वा वृत्रं वज्रप्रभो यथा ॥ १२४ ॥

ततो विमुक्त्वा सशरं शरासनं महेन्द्रदत्तं कवचं स तन्महत् ।

विमुग्नं राषं रिपुनिग्रहान्तो रामः सै मौम्यत्वमुपागतोऽरिम् ॥

इत्याद्यै श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्ड एकादशाधिकशततमः सर्गः ॥ १११ ॥

चिन्तामयी, मेध्यं पवित्रम्, पशुं छागं, हत्वा । हननं होमपय-
 न्तरयाद्युपलक्षणम् । परिस्तरणिकां परिस्तरणानि आत्येक-
 वचनम् । समवेशयन् चिद्विपरित्यजः ॥ ११७-११८ ॥

११७] ति० टी०-शास्त्रदृष्टेन भुविदृष्टेन महर्षिविहितेन
 वल्पमयकृष्टपिविहितेन ॥ ११७ ॥

११८] ति० टी०-परिस्तरयिते सुवमनयेति परितर-
 णिका वपा तां राक्षसेन्द्रस्य भुवे समवेशयन् । ' वपास्य
 भुवं प्रोषोति ' इति सूत्रात् । तार्थम् ' अन्तराणिकां राज्ञः
 इति पठित्वातुस्तरणिकां राजगर्भां तामालम्ब्य कर्मणा यत्
 माभिसान्त्वयन्त इत्यर्थः । ' भूतायातुस्तरणीं प्रवि' इति
 भूतस्तित्याह ॥ ११८ ॥

रा० टी०-नदाकारमाह-शास्त्रेति । तत्र चिन्तामयी
 शास्त्रदृष्टेन महर्षिविहितेनोपविष्टेन च विधिना मेध्यं पशुं
 हत्वा घृताक्तां परिस्तरणिकां वपां राक्षसेन्द्रस्य राज्ञो रक्षणस्य
 समवेशयन् सार्धश्लोक एकावगी ॥ ११७ ॥ ११८ ॥

रा० टी०-गन्धैरिति । विभीषणसहायास्ते नाशमा-
 रावणं गन्धादिभिरलेकृत्य लाजैर्वकिरन्ति स्म सार्धश्लोक
 एकावगी ॥ ११९ ॥

गो० टी०-अथ शवालङ्कारमाह-गन्धैरित्यादि सार्ध-
 श्लोकमेकं वाक्यम् । अकिरन्ति चितमिति शेषः ११९-१२०-
 १२१-१२२] ति० टी०-वस्त्रैश्च । अलेकृत्येव उ-
 कर्षः ॥ ११९ ॥ १२० ॥

रा० टी०-स इति । विभीषणः विविधुर्कं यथा भवति
 तथा पावकं ददौ अर्द्धं प्रथक् स्नात्वेति । अर्द्धवस्त्रेण तिलान्
 विधिपूर्वकं प्रदाय तस्याविति शेषः ॥ १२० ॥

गो० टी०-अथ शवालङ्कारमाह-इदानीति । तस्य तस्मै
 राक्षसाय । विविधुर्कं मन्त्रकृत् ॥ ११९ ॥

गो० टी०-स्नात्वेत्यादि । गम्यतामितिपर्यन्तं वि-
 धिरिति श्लोकद्वयमेकान्वयम् ॥ दूतैश्चकमिद्विनात् । तिलान्
 प्रनयनद्वयार्थं भूमौ प्रदाय तत्र तस्मै रावणाय उरुं दत्त्वा ताः
 स्त्रियः गम्यतामिति पुनः पुनः सान्त्वयित्वा, अनुनयामास
 त्वं वाक्यामास ॥ १२१ ॥ १२२ ॥

१२३] ति० टी०-विधिपूर्वकं प्रदाय । स्नित इति शेषः ।
 ननु ' लिट् रावणं दृष्ट्वा रामेणाक्षिप्तकर्मणा । तस्य कृद् महा-
 भारतं पश्यन्तानि रावणम् ॥ शरीरधातयोऽस्य भासं स्विज्मेव
 यः । नेत्रवद्वाचस्तिरंगा न च सम्पाद्यदृश्यत ॥ ' इति महा-
 भारते उक्तेन कस्य वाक्यादिना इमप्रानानयनकृत्तं दाह
 उद इति शेषः, तस्य रामायणेत्येतावन्तिपयेऽन्युक्त्यलंकार-
 परत्यादिति वदति ॥ १२३ ॥

रा० टी०-ता इति । सान्त्वयित्वा गम्यतामित्युक्त्वा
 चेति शेषः श्रियः अनुनयामास विभीषण इति शेषः अन एव
 ताः स्त्रियो नगरं निविशुः ॥ १-१ ॥

१२२-१२३] ति० टी०-गम्यतामित्युक्त्यलंकारः ।
 गम्यतामिति शेषः ॥ १२२-१२३ ॥

अयं संस्कारो नवम्यामेव सार्धश्लोक ॥
 इति श्रीरामायणसिद्धे श्रीरामायणसामयणीयं वाल्मीकीय आदि-
 काव्ये युद्धकाण्डे एकादशाधिकशततमः सर्गः ॥ १११ ॥

रा० टी०-प्रविष्टास्त्विति । श्रीपु पुनं प्रतिपद्य विभी-
 षणः रामपार्श्वमुपागम्य विनीतयत् विनीतविशिष्टं यथा भवति
 तथा अतिष्ठत् ॥ १२२ ॥

१ चोदति गो. पाठः । २ ददौ चेति गो. पाठः । ३ ददौति गो. पाठः । ४ इदमर्थमधिकं गो. पाठे । ५ समस्तमुक्तं गो. पाठः । ६ तदेति गो.
 पाठः । ७ च सर्वेषु राक्षसीष्विति गो. रा. पाठः । ८ तदेति गो. रा. पाठः । ९ यथा वृत्रं शतक्रवुरिति गो. रा. पाठः । १० इदं पद्यं गो. पुस्तके न
 दृश्यते । ११ स्थिति रा. पाठः ।

द्वादशाधिकशततमः सर्गः ।

विभीषणस्य लङ्काराज्ये रामानुमतलक्ष्मणकृताभिषेकः अशोकवनिकाभिवासिमैथिल्ये रावणवधस्यकुशलनिवेदनाय रामेण हनुमतः प्रेषणं च ।

ते रावणवधं दृष्ट्वा देवगन्धर्वदानवाः । जम्मुः स्वैः स्वैर्विमानैस्ते कथयन्तः शुभाः कथाः ॥ १ ॥
 रावणस्य वधं घोरं राघवस्य पराक्रमम् । सुयुद्धं वानराणां च सुग्रीवस्य च मन्त्रितम् ॥ २ ॥
 अनुरागं च वीर्यं च मौरुतेर्लक्ष्मणस्य च । पतिव्रतात्वं सीताया हनूमति पराक्रमम् ॥ ३ ॥
 कथयन्तो महाभागा जम्बुद्वीपं यथागतम् । राघवस्तु रथं दिव्यमिन्द्रदत्तं शिखिप्रभम् ॥ ४ ॥
 अंतुज्ञाप्य महानाहुर्मातलिं प्रत्यपूजयत् । राघवेणाभ्यनुज्ञातो मातलिः शक्रसारथिः ॥ ५ ॥
 दिव्यं तं रथमास्थाय दिवमेवोत्प्रेषात ह । तस्मिंस्तु दिवमारुढे सरंथे रथिनां वरः ॥ ६ ॥
 राघवः परमप्रीतः सुग्रीवं परिपस्वजे । परिष्वज्य च सुग्रीवं लक्ष्मणेनाभिवादिर्तः ॥ ७ ॥
 पूज्यमानो हरिगणैराजगाम बलालयम् । अथोर्वाच स काकुत्स्थः समीपपरिवर्तिनम् ॥ ८ ॥

रा० टी०-राम इति । रामः हर्षे लेभे ॥ १२३ ॥

रा० टी०-नत इति । रामः महेन्द्रदत्तं शरामनं कवचं च विभुत्वा निमुच्य सिन्धुनिघटान् सिन्धुनिघटं संपाद्य नेवं रोषाभामं निमुच्य खसौम्यलसुपागमः ॥ १२४ ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणव्याख्याने समाप्तशिरोमणौ बुद्धकाण्डे त्रयोदशाधिकशततमः सर्गः ॥ ११३ ॥

गो० टी०-ताः सर्वा इत्युक्तत्वात्त्यादि । रामपार्श्वपागम्येति । रणसिरसि हनव्येन रावणस्याशौचाभावादगतः, अतः ण्योत्तरदिने राज्यमभियेकोऽप्योव्यागमनं चावृष्टितम् । पथमायं रावणमस्कारः ॥ ११३ ॥ ११६ ॥

इति श्रीमोहिन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रुक्मिकीटाख्याने बुद्धकाण्डव्याख्याने चतुर्दशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११४ ॥

१] ति० टी०-ते रावणेति ॥ १ ॥

रा० टी०-रावणवधानन्तरकार्त्तिकं वृत्तान्तमाह-ते इत्यादिभिः । जम्माः इत्याः कथयन्तः ते देवादयः स्वैः स्वैर्विमानैः जम्भुः ॥ १ ॥

गो० टी०-अथ विभीषणाभिषेकः-ते रावणवधमित्यादि । अत्र क्रियाभेदान्तरलक्ष्मणस्य ॥ १ ॥

२] ति० टी०-सुग्रीवस्य मन्त्रितं मेनासंमेलनसीतावेषणादितर्वैरार्थसायकं मन्त्रमाकर्त्तम् ॥ २ ॥

३] ति० टी०-मातलिं लक्ष्मणयो रामेऽनुरागं वीर्यं च ॥ ३ ॥

रा० टी०-कथान्वयरूपं बोधयन्माह-रावणस्येति । रावणस्य वधादि कथयन्तः महाभागा देवादयो जम्भुः श्लोकद्वयमेकाव्येति ॥ २ ॥ ३ ॥

गो० टी०-शुभाः कथाः कथयन्त इत्यस्मैव विवरणम्-रावणस्य वधमन्यादि । मन्त्रितं मन्त्रम् । सौमित्रेति तन्मातुः श्लाघनव्यञ्जनाय, अस्य जननी हि भगवतीति ॥ ३ ॥

४] ति० टी०-इन्द्रदत्तमिन्द्रप्रेषितम् ॥ ४ ॥

५-६] ति० टी०-अनुज्ञाप्य रथं नयत्याकां दत्त्वा । यद्यपि भारते सीताया आगमनोत्तरं रथाद्वतरणे भगवत उक्तम्, तथापि तत्र पौर्वापर्यकं तात्पर्यभावात् अस्ति ॥ ५ ॥

रा० टी०-राघव इति । राघवः रथमनुज्ञाप्य स्वर्गमनं निमुच्य मातलिं प्रत्यपूजयत् ॥ ४ ॥

रा० टी०-राघवेणिति । मातलिः दिवमारुढे ॥ ५ ॥

रा० टी०-तस्मिन्निति । राघवस्यसुग्रीवं परिपस्वजे ॥ ६ ॥

गो० टी०-राघवमन्विति । इन्द्रदत्तम् इन्द्रप्रेषितम् । शिखिप्रभम् । अग्रिप्रभम् । प्रत्यपूजयत् उपचचार ॥ ४-६ ॥

७] ति० टी०-लक्ष्मणेनाभियादितो राघवः ॥ ७ ॥

रा० टी०-परिष्वज्येति । हरिश्रेष्ठेः पूज्यमानो राघवः बलालयं सेनासंनिवेशस्थानमाजगाम ॥ ७ ॥

गो० टी०-परिष्वज्येति । प्रचोदितः विजितः । बलालयं शिविरम् ॥ ७ ॥

८] ति० टी०-बलालयं सेनानिवेशस्थानम् । अथ विभिर्दिनैर्दशरात्रेकादशाहद्वादशाहकर्तव्यक्रियासमाप्तौ । चतुर्थेऽहनीत्यर्थः । नात्र दशाहमाशौचमिति श्रुतित्वम् । 'उग्रतैराहवे शस्त्रैः श्रवणममृतस्य तु । सत्यः संतिष्ठते यस्तथाशौचमिति स्थितिः ॥' इति मन्त्रकः ॥ ८ ॥

रा० टी०-अग्रवीदिनि । रामो लक्ष्मणमब्रवीत् ॥ ८ ॥

गो० टी०-अग्रवीद्येति । सत्यसंपन्नत्वादिविशेषणं यथोक्तकारित्वयोजनाय ॥ ८ ॥

१ सौमित्रेति गो. पाठः । २ इदमर्थं गो. रा. पुस्तकयोर्न दृश्यते । ३ अनुज्ञाप्य महाभाग इति गो. पाठः । ४ आरुह्ये स इति गो. रा. पाठः । ५ सुससारयित्तम इति गो. रा. पाठः । ६ प्रचोदित इति गो. पाठः । ७ श्रेष्ठेति गो. रा. पाठः । ८ अग्रवीच तदा राम इति गो. पाठः ।

सौमित्रिं मित्रसंपन्नं लक्ष्मणं शुभलक्ष्णम् । विभीषणमिमं सौम्यं लङ्कायामभिषेचय ॥ ९ ॥
 अनुरक्तं च भक्तं च तथा पूर्वोपकारिणम् । एष मे परमः कामो यदिमं रावणानुजम् ॥ १० ॥
 लङ्कायां सौम्यं पश्येयमभिषिक्तं विभीषणम् । एवमुक्तस्तु सौमित्रि राघवेण महात्मना ॥ ११ ॥
 तथैत्युक्त्वा सुसंहृष्टः सौवर्णं घटमाददे । तं घटं वानरेन्द्राणां हस्ते दत्त्वा मनोजवान् ॥ १२ ॥
 व्यौदिदेश महासत्त्वैः समुद्रसलिलं तदा । अतिशीघ्रं ततो गत्वा वानरास्ते मनोजवाः ॥ १३ ॥
 आगतास्तु जलं गृह्य समुद्रदानरोचमाः । ततस्त्वेकं घटं गृह्य संस्थाप्य परमात्मने ॥ १४ ॥
 घटेन तेन सौमित्रिरभ्यभिञ्चद्विभीषणम् । लङ्कायां रक्षसां मध्ये राजानं रामशासनात् ॥ १५ ॥
 विधिना मन्त्रदष्टेन सुहृद्वनसमावृतः । अभ्यभिञ्चत्तदा सर्वं रक्षसा वानरास्तथा ॥ १६ ॥
 प्रैर्हयमतुलं गत्वा तुष्टुव राममेव हि । तस्यमात्मा जहृपिरे भक्ता ये चास्य राक्षसाः ॥ १७ ॥
 दृष्ट्वाभिषिक्तं लङ्कायां राक्षसेन्द्रं विभीषणम् । सौमिवः परमां प्रीतिं जगाम सहलक्ष्मणः ॥ १८ ॥

९-११] ति० टी०-लङ्कायामभिषेचय । रावणमित्रा-
 सने साक्षादिति शेषः ॥ ९-११ ॥

रा० टी०-तदाकारमाह विभीषणमिति । लङ्कायाम-
 भिषिक्तं विभीषणं पश्येयमेवः नोऽस्माकं वयतः परः दण्डोभि-
 लापः अतः अनुरक्तं मद्रिपयकारागन्तव्यमत एव भक्तं भविष्य-
 धीन्त्यनुकूलव्यापापवन्तं विभीषणं लङ्कायामभिषेचय । अत्रोक्तं य-
 मेहान्वयि ॥ ९ ॥ १० ॥

रा० टी०-एवमिति । सौमित्रिः तथैत्यवत्त्वः सौम्यो
 घटमाददे ॥ ११ ॥

गा० टी०-विभीषणमित्यादिश्लोकद्वयमेतत् । लङ्कायां
 लङ्कायामभिषेचय लङ्कायां गन्धामिषेचय । समुद्रनाम । एष
 लङ्कायाभिषेके कृतेपि पुनर्विधानं रावणसिद्धासदेभिषेका-
 धर्मः । अनुक्तमिदमेतन् मित्रकृत्यमुत्तमम् । अतः मित्रवत्तत्त्व-
 द्वायम् । उपकारिणमित्यनेनानुग्राहभक्तयोः कार्यपर्यवसानमु-
 क्तम् । परमः काम इत्यनेन शरणागतनिर्भीषणमिमत् त्रिपु-
 रणमेव विजयस्य प्रधानप्रयोजनमित्युक्तमर्थः ॥ ९ ॥ १० ॥

गा० टी०-एवमिति । आनये आनयदे । हस्त इत्यत्रापि
 जालेयकवचनम् । वानरेन्द्राणामिति बहुवचनप्रयोगात् ॥ १२ ॥

१२] ति० टी०-तं घटं हस्ते इति जगामोक्तवानम् ।
 मनोजवान्वानराणां व्यौदिदेश ॥ १२ ॥

रा० टी०-तत्प्रयोजनमाह तमिति । तं सौवर्णं घटं वानरे-
 न्द्राणां हस्ते दत्त्वा समुद्रात् सलिलानये मनोजवान् वानराणां
 दिदेश ॥ १२ ॥

गा० टी०-तमिति । आनये आनयदे । हस्त इत्यत्रापि
 जालेयकवचनम् । वानरेन्द्राणामिति बहुवचनप्रयोगात् ॥ १२ ॥

१३] ति० टी०-समुद्रसलिलं तदानयनम् ॥ १३ ॥

१४-१५] ति० टी०-समुद्रात् । चतुःसमुद्रंभ्य इत्यर्थः ।
 परमात्मने विभीषणं संस्थाप्य तमभ्यभिञ्चत् ॥ १४ ॥ १५ ॥

१६] ति० टी०-मन्त्रदष्टेन वेददष्टेन ॥ १६ ॥

रा० टी०-अतीति । वानरोचमाः वानराः अतिशीघ्रं
 गत्वा नजले गृह्य गृहीत्वा आगताः ॥ १३ ॥

रा० टी०-तत इति । ततोऽनन्तरमेकं घटं गृह्य गृहीत्वा
 परमात्मने संस्थाप्य तेन घटेन तज्जलेन विभीषणमभ्य-
 षिञ्चत् ॥ १४ ॥

रा० टी०-तदेव विभिषणम् लङ्कायामिति । सहृद्वै-
 रम्यात्तुलं लङ्कायां रक्षसां मध्ये आसीत्तमिति शेषः विभीषणं
 मन्त्रदष्टेन वेदोक्तं विधिना रक्षसां राजानं अभ्यभिञ्चत् शेषः
 अभ्यभिञ्चत् अत एव अभ्यभ्याः अभ्यभ्य भक्त्यान्ते च राक्षसा
 जहृपिरे श्लोके इत्येवमन्वयि ॥ १५ ॥ १६ ॥

गा० टी०-इतीति । आदरादन्तेतिव्यर्थः । इति हेतुप्रक-
 णप्रकाशादित्यसौमित्रित्युक्तम् । वानरा वानरोचमा इति
 त्वर्थं वानरोचमन्तेति भावस्तुल्यव्याख्यानम् । समुद्रात् समु-
 द्रान्यः ॥ १३ ॥ १४ ॥

गा० टी०-लङ्कायामित्यादिगार्वाक्षोक्त एकात्म्यः । अ-
 नन्त रामनिर्दिष्टानन्तरमप्यलक्ष्मणो विभीषणमितिः सह लङ्कां
 पश्यमानित्यवगम्यते । मन्त्रदष्टेन मन्त्रं वेदेषु दष्टेन स्पष्टम-
 यमभ्यमानेन विभिषा प्रकरणेन । शुद्धात्मानमित्यनेन रामा-
 ज्ञया अभिषेकमङ्गीकृतवान् । परमात्मन्तु रामोऽस्यैव एतासक्तो-
 बुदित्यवगम्यते । अतस्तेऽङ्कुरं हि कर्तव्यम् ॥ १५ ॥ १६ ॥

१७-१८] ति० टी०-भक्ता ये चास्य विभीषणस्या-
 मात्यव्यतिरिक्ता भक्त्यान्तेऽप्यव्ययः ॥ १७ ॥ १८ ॥

रा० टी०-तुष्टुति । राघवः परमां प्रीतिं जगाम ॥ १७ ॥

रा० टी०-स इति । विभीषणः रामदत्तं राज्यं प्राप्य

प्रकृतयः प्रकृतीः प्रजाः सामान्यवित्ता रामसुपागमात् ॥ १८ ॥

गा० टी०-स इति । प्रकृतीः अमान्यप्रभृतीन्, सामान्य-
 वित्त्वा पुरमित्रादिविनाशजशोकापनोदं कृत्वा रामसुपागमात् ।
 लक्ष्मणेन सहति शेषः ॥ १७ ॥ १८ ॥

१ सत्यसंपन्नमिति गो. सत्यसंपन्नमिति रा. पाठः । २ बीमनेजसमिति गो. रा. पाठः । ३ जैवेति गो. रा. पाठः । ४ यदीममिति रा. पाठः ।
 ५ इति गो. रा. पा. । ६ बीति गो. रा. पुस्तकयोनिः । ७ सत्त्वानुसुद्रासक्तिरानये इति गो. रा. पा. । ८ इतीति गो. पाठः । ९ इतिमिति गो. रा. पाठः ।
 १० अन्वपिबस्त धर्मासा शुद्धात्मानं विभिषणमिति गो. रा. पाठः । ११ इदं पथं गो. रा. पुस्तकयोनिं दृश्यते । १२ इदमर्थं गो. पुस्तके न दृश्यते ।

[स तैद्राज्यं महत्प्राप्य रामदत्तं विभीषणः ।]

सौमन्वयित्वा प्रकृतयस्ततो राममुपागमत् । दध्यक्षतान्मोदकांश्च लाजाः सुमनसस्तथा ॥ १९ ॥

आजहुरथ संहृष्टाः पौरास्तस्मै निशाचराः । स तान्मृहीत्वा दुर्धर्षो राघवाय न्यवेदयत् ॥ २० ॥

मार्ङ्गल्यं मङ्गलं सर्वं लक्ष्मणाय च वीर्यवान् । कृतकाय समृद्धार्थं दृष्ट्वा रामो विभीषणम् ॥

प्रतिजग्राह तत्सर्वं तस्यैव प्रतिकाभ्यया ॥

॥ २१ ॥

ततः शैलोपमं वीरं प्राञ्जलिं प्रेणतं स्थितम् । उवाचेदं वचो रामो हनूमन्तं पृवङ्गमम् ॥ २२ ॥

अनुज्ञाप्य महाराजमिमं सौम्य विभीषणम् । [गच्छ सौम्यपुरीं लङ्कामनुज्ञाप्य यथाविधि ॥]

प्रविश्य नगरीं लङ्कां कौशलं ब्रूहि मैथिलीम्

॥ २३ ॥

वेदेह्यौ मां च कुशलं सुग्रीवं च सलक्ष्मणम् । आचक्ष्व वदेतां श्रेष्ठ रावणं च हतं रणे ॥ २४ ॥

प्रियमेतदिहोख्याहि वेदेह्यौस्त्वं हरीश्वर । प्रतिगृह्य तं संदेशमुपावर्तितुमर्हसि ॥ २५ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे द्वादशाधिकशततमः सर्गः ॥ ११२ ॥

१९.] ति० टी०-प्रकृतयः प्रकृतीः स्वपुरराष्ट्रप्रजाः ॥ १९ ॥

२०.] ति० टी०-पौरास्तस्मै विभीषणायानुदः । रामम-
मीपगमनवैद्यामिति शेषः । तान्पृथक्तत्पदार्थान् ॥ २० ॥

२१. टी०-अक्षतानिति । निशाचराः तस्मै विभीषणाय
अक्षतादीन् आजहुरः ॥ २१ ॥

२२. टी०-स इति । स विभीषणः तान् अक्षतादीन्
मृहीत्वा मेगल्यं मेगलार्हं सर्वं वस्तुजातं मेगलं यथा भवति
तथा राघवाय रामाय लक्ष्मणाय च न्यवेदयत् ॥ २० ॥

गो० टी०-स तानिति । मङ्गलमर्हतीति मङ्गल्यम् ।
मङ्गलप्रयोजनमित्यर्थः । मङ्गलं इन्द्रादिमङ्गलद्रव्यम्, सर्वम्
उक्ताक्षतादिभिर्न, रामाय लक्ष्मणाय च न्यवेदयत् ॥ २१ ॥

२१.] ति० टी०-लक्ष्मणाय च न्यवेदयत् । प्रतिकाभ्या
इच्छा ॥ २१ ॥

२२. टी०-कृतेति । रामः विभीषणं समृद्धार्थं दृष्ट्वा
तस्य विभीषणस्यैव प्रतिकाभ्यया इच्छया तद्विभीषणमम-
र्षितं सर्वं प्रतिजग्राह ॥ २१ ॥

गो० टी०-कृतकार्यमिति । तस्यैव प्रियकाभ्यया न तु
स्वभोगेच्छया ॥ २० ॥ २१ ॥

२२.] ति० टी०-ततोऽभिषेकोत्तरं सिद्धयं तस्य प्रजा-
सान्त्वयोत्तरं रामपूजार्थमागते विभीषणे नन्मृतां कृत्वा नगरं
गतं सति । सप्तमं दिन इत्यर्थः ॥ २२ ॥

२३. टी०-तत इति । राघवो हनूमन्तमब्रवीत् ॥ २२ ॥

२३-२४] ति० टी०-अनुज्ञाप्य । पुराधिपतित्वाकृत-
व्यर्थं तद्व्यज्ञापिषणम् । आदौ सीतां प्रति कुशलप्रश्नः, ततः
स्वकुशलविवेचनम् ॥ २३ ॥ २४ ॥

२५.] ति० टी०-संदेशम् । वेदेह्याः पतिसंदेशमित्यर्थः २५
इति श्रीरामाग्रामे श्रीरामायणे रामायणतिलके वाल्मीकीय आदि-
काव्ये युद्धकाण्डे द्वादशाधिकशततमः सर्गः ॥ ११२ ॥

२६. टी०-तदाकारमाह अनुमान्येत्यादिभिः महाराजं
विभीषणं यथाविधि अनुमान्य सत्कृत्य लंकां गच्छ तत्र
अनुज्ञाप्य विभीषणमात्रं मृहीत्वा रावणगृहं प्रविश्य विजयेन
अभिनन्य सम्यक् नन्दयित्वा वेदेह्याः समीपे मां कुशलिनं मया
हतं रावणं व आचक्ष्व मायेश्लोकद्वयभेकान्वयि ॥ २३ ॥ २४ ॥

२५. टी०-प्रियमिति । एतद् प्रियमुदाहृत्य उक्त्वा
वेदेह्याः संदेशं प्रतिगृह्य उपावर्तितुं शीघ्रमागन्तुमर्हसि ॥ २५ ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणव्याख्याने रामायणशिरोमणौ
युद्धकाण्डे चतुर्दशाधिकशततमः सर्गः ॥ ११२ ॥

गो० टी०-अनुमान्येत्यादिसार्वश्लोकत्रयमेकान्वयम् ॥
विभीषणमनुमान्य लङ्कां गच्छ, विभीषणमनुज्ञाप्य रावणगृहं
प्रविश्य, विजयेन अभिनन्य कथनेन, अभिनन्य सीतां तोषयित्वा,
वेदेह्यौ मां कुशलितमाचक्ष्वेति संबन्धः । संदेशं सीतावाचि-
कम् ॥ २२-२५ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीडाख्याने
युद्धकाण्डव्याख्याने पञ्चदशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११५ ॥

१ इदमर्थमधिकं गो. रा. पुस्तकयोः । २ स सान्त्वयित्वा प्रकृतौरिति रा. । प्रकृतीः सान्त्वयित्वा चेति गो. पाठः । ३ अक्षतान्मोदकांश्च लाजान्
दिव्याः सुमनसस्तदेति गो. रा. पाठः । ४ मेगल्यमिति गो. रा. पाठः । ५ पार्श्व इति गो. पुस्तक इति रा. पाठः । ६ अत्रवीरापवो वाक्यमिति गो. ।
७ भावोति गो. रा. पाठः । ८ इदमर्थमधिकं गो. रा. पुस्तकयोः । ९ रावणगृहं विजयेनाभिनन्दय चेति गो. रा. पाठः । १० वेदेह्यौ मां कुशलिनमिति
गो. मां कुशलिनमिति रा. पाठः । ११ ससुधीवमिति गो. रा. पाठः । १२ जगतामिति गो. पाठः । १३ मया इति गो. रा. पाठः । १४ सदाइवेति
गो. रा. पाठः । १५ मैथिल्या इति गो. रा. पाठः । १६ चेति गो. रा. पाठः ।

त्रयोदशाधिकशततमः सर्गः ।

राघवप्रहितो मारुतिलेङ्गां पविश्य विभीषणनामुज्ञानांशोऽकर्वाकं गत्वा प्रणम्य वेदेषु रामादीनां कुशलं रावणवधं नाकपथतः
तथा तु दृष्ट्वा भर्तारं कदा पर्येयमित्यादि पृष्ठो हरिश्चिगदं व पक्षीर्युक्त्वा राघवमुपाजगाम ।

इति प्रतिसमादिष्टो हनूमान्मारुतात्मजः । प्रविवेश पुरीं लङ्कां पूज्यमानो निशाचरैः ॥ १ ॥
प्रविश्य च पुरीं लङ्कामनुज्ञाप्य विभीषणम् । तर्तस्तेनाभ्यनुज्ञातो हनूमान्वृक्षवाटिकाम् ॥ २ ॥
संप्रविश्य यथान्यायं सीताया विदितो हरिः । ददर्श मृजया दीनां सातङ्कां रोहिणीमिव ॥ ३ ॥
वृक्षमूले निरानन्दां राक्षसीभिः परीरुताम् । निभृतः प्रणतः प्रह्वः सोऽभिगम्याभिवाद्य च ॥ ४ ॥
दृष्ट्वा सैमागतं देवी हनूमन्तं महाबलम् । तृष्णीमास्त तदा दृष्ट्वा स्मृत्वा हर्षाभवत्तदा ॥ ५ ॥
सौम्यं तस्या मुखं दृष्ट्वा हनूमान्प्रवणोत्तमः । रामस्य वचनं सर्वमाख्यातुमुपचक्रमे ॥ ६ ॥
वैदेहि कुशली रामः सुग्रीवः सहलक्ष्मणः । [विभीषणसहायश्च हरीणां सहितो बलैः ।]
कुशलं त्वाह सिद्धार्थो दत्तशत्रुरभिन्नजित् ॥ ७ ॥
विभीषणसहायेन रामेण हरिभिः सह । निहतो रावणो देवी लक्ष्मणेन च वीर्यवान् ॥ ८ ॥

१-२] ति० टी०-इति प्रतीति । सीतां प्रति समा-
दिष्ट इत्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥

रा० टी०-मैथिलीं प्रति हनुमत्प्रेषणानन्तरकारिकं वृक्षा-
न्तमाह-इतीत्यादिभिः । हनुमान् निशाचरैः पूज्यमानश्च न-
नुकुं प्रविवेश ॥ १ ॥

रा० टी०-प्रविश्येति । लङ्कां प्रविश्य विभीषणमनु-
ज्ञाप्य तत्रस्थित्यर्थमाज्ञां दत्त्वा तेन विभीषणेन अभ्यनुज्ञातो
हनूमान् वृक्षवाटिकां यथान्यायं प्रविश्य सीतया विदितो-
भवदिति शेषः सार्वश्लोक एकान्वयी ॥ २ ॥

गो० टी०-अथ हनुमन्त्वातासंवादः-इति प्रतिसमा-
दिष्ट इत्यादि । मारुतात्मज इत्यनेन वेगानिशय उच्यते ।
पूज्यमान इति । मार्गप्रदर्शनादिभिः पूज्यमानत्वम् ॥ १ ॥

गो० टी०-प्रविश्येत्यादिमात्रं श्लोक एकान्वयः । मृजया
शरीरसंस्कारेण । सातङ्कां सप्रहपीडाम् ॥ २ ॥

३] ति० टी०-मृजया ज्ञानादिसंस्कारेण । सातङ्कां
प्रहपीडासहिताम् ॥ ३ ॥

४-६] ति० टी०-निभृतो निश्रुतः । प्रह्वो नमः । अभि-
वाद्य च । स्थित इति शेषः ॥ ४-६ ॥

रा० टी०-ददर्शति । मृजया ज्ञानादिना दीनां रोहिणी-
मिव सातङ्कां शंकासहितामत एव निरानन्दां राक्षसीभिः
परीरुतां वृक्षमूले स्थितामिति शेषः सीतां स हनुमान् ददर्श
निभृतः स्वस्थचितः शिरसानतः प्रह्वः उबारिततात्कारिक-
शब्दसन् अभिवाद्य अभिगम्य तत्समीपं प्राप्य तस्यां घेति
शेषः सार्वश्लोक एकान्वयी ॥ ३ ॥ ४ ॥

रा० टी०-हर्षेति । समागतं हनुमन्तं दृष्ट्वा दूतव-
त्

येष्वयं भवतिनाजनेत्यर्थः तृष्णीमास्ते दृष्ट्वा तयोपनोऽप्येक्य
स्मृत्वा सैमागतामिति संस्मृत्य दृष्ट्वाभ्यनुज्ञाप्येन
सीतया संप्रविशति इति सूचितम् ॥ २ ॥

रा० टी०-सौम्यमिति । हनुमान् तस्याः सीतायाः
सौम्यं मुखं दृष्ट्वा रामस्य वचनमाख्यातुमुपचक्रमे ॥ ६ ॥

गो० टी०-निभृत इत्यर्थम् । अभिगम्य समीपं प्राप्य
अभिवाद्य स्तनाम संस्मर्य । प्रणतः कृतप्रणामः सन् । निभृतः
निश्रुतः प्रह्वः प्रणम्य संवृत्तमात्र । स्थित इति शेषः ।
आचारान्तरं शरण्येणापि निज्यो प्रवेष्टव्य इति पाठः ॥ ३ ॥

गो० टी०-हर्षेति । स दृष्ट्वा विस्मय्य तस्यां वणो-
मास्त । पुनर्दृष्ट्वा स्मृत्वा प्रसूतितामवात् । यदा सीता तदा
दृष्ट्वा तृष्णीमास्त । ततो विजयतो दृष्ट्वा स्मृत्वा हनुमानि
ज्ञात्वा प्रसूतितामवत् । अत्रात दृष्ट्वा स्मृत्वा प्रत्यभिजाय
प्रसूतितामवत् । प्रमोदातिरेकेण स्तन्या सर्वा तृष्णीमा-
स्तत्यर्थः ॥ ४ ॥

गो० टी०-सौम्यमिति । सौम्यं निजजननं विक-
सितम् ॥ ५-६ ॥

७-८] ति० टी०-कुशलं त्वा । त्वाभादित्यर्थः ॥ आदत्ता
रा० टी०-तदा रावणमाह वैदेहीत्यादिभिः कुशले रामः त्वा
त्वां कुशलमाह ॥ ७ ॥

रा० टी०-विभीषणमिति । विभीषणः सहायो यस्य तेन
लक्ष्मणेन हरिभ्या सह विजयानेन रामेण रावणो निहतः इति
प्रियं ते हनुमान्माख्यामि ब्राह्मयामि तय प्रभाताम् रामेण
विजयो लब्धः अतः त्वां सभाजयं पूजयामि च सार्वश्लोकद्वय-
मैकान्वयी ॥ ८ ॥ ९ ॥

१ महातेजा रावणस्य निवेशनमिति गो. पाठः । २ इदं पथं गो. पुस्तकं न दृश्यते । ३ उत रोहिणीमिति गो. रा. पाठः । ४ समा इति गो.
पाठः । ५ तमिति गो. रा. पाठः । ६ प्रसूतितामवदिति गो. रा. पाठः । ७ दृष्ट्वा मुखं तस्या इति गो. रा. पाठः । ८ सहस्रश्रीवक्षस्य इति गो. सधुपीतः
सलक्ष्मण इति रा. पाठः । ९ हनुमर्षे मधिकं गो. रा. पाठः । १० अदिम इति गो. पाठः । ११ नवेन इति गो. पाठः ।

[दृष्ट्वा तु कुशलं रामो वीरस्त्वां रघुनन्दनः । अब्रवीत्परमप्रीतः कृतार्थनान्तरात्मना ।]
 प्रियमाख्यामि ते देवि भूयश्चै त्वां सभाजये । तवै प्रभावाद्भर्मज्ञे महान्रामेण संयुगे ॥ ९ ॥
 लब्धोऽयं विजयः सीते स्वस्था भव गतज्वरौ । रावणश्च हतः शत्रुलङ्कां चैव वशीकृता ॥ १० ॥
 मया हलब्धनिद्रेण धृतेर्न तव निर्जये । प्रतिज्ञैषा विनिस्तीर्णा बद्धा सेतुं महोदधौ ॥ ११ ॥
 संभ्रमश्च न कर्तव्यो वर्तन्त्या रावणालये । विभीषणविधेयं हि लङ्कैश्वर्यमिदं कृतम् ॥ १२ ॥
 तदाश्वसिहि विस्रब्धं स्वगृहे परिवर्तसे । अयं चाभ्येति संहृष्टस्त्वदर्शनसमुत्सुकः ॥ १३ ॥
 एवमुक्ता तु सा देवी सीता शशिनिभानना । प्रदर्पेणावरुद्धा सा वैषाहर्तुं न शशाक ह ॥ १४ ॥
 ततोऽब्रवीद्धरिवरः सीतामप्रतिजल्पतीम् । किं त्वं चिन्तयसे देवि किं च मां नाभिभाषसे ॥ १५ ॥
 एवमुक्ता हनुमता सीता धर्मपथे स्थिता । अब्रवीत्परमप्रीता वाष्पैर्नाददया गिरा ॥ १६ ॥
 प्रियमेतदुपश्रुत्य भर्तुर्विजयसंश्रितम् । प्रदर्पवशमापन्ना निर्वाक्यास्मि क्षणान्तरम् ॥ १७ ॥

९-१०] ति० टी०-कोऽसौ संदेशस्तत्राह-प्रियमिति । हे देवि, ते प्रियमाख्यामि । त्वां भूयः सभाजये प्रीणयामि । तत्र प्रभावात्तव पातिव्रत्यवैभवात्संयुगे रामेणां महान्विजयो लब्धः ॥ ९ ॥ १० ॥

११] ति० टी०-तव निर्जये । शनोरिति शेषः । धृतेन कृतनिश्चयेन । एषा प्रतिज्ञा शत्रुं हत्वा सीतां प्रत्यानेष्यामीत्येवमुक्ता ॥ ११ ॥

रा० टी०-रामवचनेनैवाह रावण इति । तत्र त्वदर्ध-निर्जये रावणकर्मकजयार्थं धृतेन कृतनिश्चयेन मया महोदधौ सेतुं बद्धा रावणो निहतः अत एव एषा राक्षसविनाशविष-यिणी प्रतिज्ञा विनिस्तीर्णा सार्हश्लोक एकान्वयी ॥ १० ॥ ११ ॥

गो० टी०-रामसंदेशवाक्यमाह-प्रियमाख्यामीत्यादि-श्लोकद्वयमकान्वयम् । हे देवि, ते प्रियमाख्यामि । त्वां तु भूयः भूयिष्ठम् सभाजये प्रीणये । धर्मज्ञे पातिव्रत्यधर्मज्ञे, त्वं दिव्या जीवसि । अन्यथा मम जयो धर्म्य एव स्यादिति भावः । मम जयं न मत्पराक्रमेण, नः संयुगे जयो लब्धः । गतव्यथा सती स्वस्था भवेति योजना ॥ १० ॥ ११ ॥

गो० टी०-मयेति । हे मीतं, तव निर्जये शत्रुहस्तात्तव विमोचने । दृष्टेन एकाग्रचित्तेन । अत एव अलब्धनिद्रेण मया महोदधौ सेतुं बद्धा, एषा प्रतिज्ञा रावणं हनिष्यामीति प्रतिज्ञा विनिस्तीर्णा प्रतिपादितेत्यर्थः ॥ ११ ॥

१२] ति० टी०-संभ्रमो भयम् । वर्तन्त्या वर्तमानया । यतो विभीषणविधेयं लङ्कैश्वर्यं कृतं तस्मात्वं स्वगृह एव परिवर्तसे, अत आश्वसिहि ॥ १२ ॥

रा० टी०-सम्भ्रम इति । रावणालये वर्तन्त्या त्वया सम्भ्रमो भयं न कर्तव्यः तत्र हेतुः इदं लङ्कैश्वर्यं विभीषण-विधेयं विभीषणाधीनमित्यर्थः कृतम् ॥ १२ ॥

१ इदं पथमधिकं गो. पाठः । २ त्वां तु भूय इति गो. त्वां च भूय इति रा. पाठः । ३ दिव्या जीवसि धर्मज्ञे जयेन मेमेति गो. पाठः । ४ न इति गो. पा. । ५ व्यथेति गो. रा. पाठः । ६ निद्राम पाप इति गो. रा. पाठः । ७ लङ्का चैव बद्धे स्थितेति गो. सामास्यः सद्यो मुपे इति रा. पाठः । ८ दृष्टेनेति गो. पा. । ९ गन्तव्य इति गो. पा. । १० विश्वेति गो. रा. पा. । ११ अब्रवीद्धरिमेव इति गो. पा. । १२ समुत्पद्येति गो. हनुमतेति रा. पा. । १३ व्याजहार न किंचनेति गो. पा. । १४ न्विति गो. पा. । १५ धर्मव्यवस्थेति गो. रा. पाठः । १६ हर्षेति गो. पाठः ।

गो० टी०-संभ्रमश्चेति । संभ्रमः व्यग्रता । वर्तन्त्या वर्तमानया ॥ १३ ॥

१३-१६] ति० टी०-‘अयं चाभ्येति संहृष्टः’ इति पाठः । अयं विभीषणः ॥ १३-१६ ॥

रा० टी०-तदिति । तत्र लङ्काया विभीषणीयात्वाद्देतोः गृहे एव परिवर्तसे तत्रस्माद्विद्यस्ता सती त्वमाश्वसिहि स्वास्थ्यं प्राप्नुहि त्वदर्शनसमुत्सुकोऽयं विभीषणः अभ्येति त्वत्सर्मपि प्राप्नोति ॥ १३ ॥

गो० टी०-तदिति । यस्मात्वं स्वगृहे परिवर्तसे तस्मा-द्विद्यस्ता सती आश्वसिहि विश्रान्ता भव । निवृत्तलेखा भवे-त्यर्थः । अयं विभीषणः ॥ १४ ॥

रा० टी०-एवमिति । एवमुक्ता अन एव प्रदर्पेणावरु-द्धा निरुद्धवचना सा सीता व्याहर्तुं वक्तुं न शशाक ॥ १४ ॥

गो० टी०-एवमिति । समुत्पश्य हर्षेण समुत्थाय । अवरुद्धा अवरुद्धव्यापारा ॥ १५-१७ ॥

रा० टी०-तत इति । अप्रतिजल्पतीमप्रतिजल्पन्तीं सीतां त्वं मां किं किमपि नाभिभाषसे इति वचनं हरिवरौ हनुमानब्रवीत् ॥ १५ ॥

रा० टी०-एवमिति । परमप्रीता सीता वाष्पैर्नादना-शुभिः गद्गदया गिरा अब्रवीत् ॥ १६ ॥

१७] ति० टी०-क्षणान्तरं क्षणरूपकालवकाशमा-त्रम् ॥ १७ ॥

रा० टी०-तदाकारमाह प्रियमिति । भर्तुर्विजयसंश्रित-मेतत्प्रियमुपश्रुत्य प्रदर्पवशमापन्नाह क्षणान्तरं क्षणमात्रं निर्वा-क्या वचनसामर्थ्यरहितास्मि ॥ १७ ॥

गो० टी०-प्रियमिति । क्षणान्तरं क्षणमात्रम् निर्वा-क्यास्मि । इदं अवरुद्धव्यापारत्वादिति भावः ॥ १८ ॥

नहि पश्यामि सदृशं चिन्तयन्ती पुनंगम । आख्यानकस्य भवतो दातुं प्रत्यभिनन्दनम् ॥१८॥
 न च पश्यामि सदृशं पृथिव्यां तैव किञ्चन । सदृशं यत्प्रियाख्याने तव दत्त्वा भवेत्सुखम् ॥१९॥
 हिरण्यं वा सुवर्णं वा रत्नानि विविधानि च । राज्यं वा त्रिषु लोकेषु एतच्चाहति भाषितम् ॥२०॥
 एवमुक्तस्तु वैदेहा प्रत्युवाच पुनंगमः । प्रगृहीताञ्जलिर्हर्षात्सीतायाः प्रमुखे स्थितः ॥२१॥
 भर्तुः प्रियहिते युक्ते भर्तुर्विजयकाङ्क्षिणि । स्निग्धमेवविधं वाक्यं त्वमेवाहस्यनिर्दिष्टे ॥२२॥
 [तवैतद्वचनं सौम्ये सारवत् स्निग्धमेव च । रत्नौघाद्विविधाचापि देवराज्याद्विशिष्यते ॥
 अर्थतश्च मया प्राप्ता देवराज्यादयो गुणाः । इतश्चतुर्विजयिनिं रामं पश्यामि सुस्थितम्] ॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा मैथिली जनकात्मजा । ततः शुभतरं वाक्यमुवाच पवनात्मजम् ॥२३॥

१८] ति० टी०—न केवलं हर्षवशादेव निराङ्क्या. किं तु प्रियाख्यातुस्तव तत्सदृशदेयवस्त्वभावादपीत्याह—नहीति । प्रत्यभिनन्दनं देयवस्तु । आख्यानकस्य स्वतःकृतप्रियाख्यान-कस्य सदृशं नास्तीत्यर्थः स्वायं केः ॥ १८ ॥

रा० टी०—अवचने कारणान्तरमप्याह नहीति । आख्यान-कस्य एतादृशप्रियवक्तुर्भवतः सदृशं योग्यं प्रत्यभिनन्दनं वृत्तिकारकं वस्तु चिन्तयन्ती अहं नैव पश्यामि ॥ १८ ॥

गो० टी०—निराङ्क्यास्मीत्यत्र हेत्वन्तरमाह न हीत्यादि । सदृशं प्रत्यभिनन्दनम् प्रतिप्रियवचनम् ॥ १९ ॥

१९] ति० टी०—उक्तमेवानन्दयशात्पुनराह—न चेति । इदं प्रियाख्याने यत्तस्य सदृशं समं तव दातुं योग्यं तद्वृत्ति-व्यामपि न पश्यामि ॥ १९ ॥

रा० टी०—तदेव भङ्ग्यतरंणाह न चेति । प्रियाख्याने एतादृशप्रियवचनसमये यत्सदृशं दत्त्वा विद्यमानाया मम छत्रं भवेत् तत् तव सदृशं योग्यं वस्तु पृथिव्यां किञ्चिन्न पश्यामि ॥ १९ ॥

गो० टी०—सदृशं प्रदेयवस्तुपि न पश्यामीत्याह—न हीत्यादिना । अत्र अपिशब्देन अन्तर्निहितस्वर्गौ समुपनीयेत । विष्वपि लोकेषु न पश्यामि यत् प्रियाख्याने विषये तव दातुं समम् अत्यन्तसदृशं भवेत् ॥ २० ॥

२०—२१] ति० टी०—एतदापितं त्वदुक्तं प्रत्यभिनन्दन-त्वेन हिरण्यादिकं नाहति, अत एव तत्प्रियवचने देयं वस्तु लोके नास्तीत्यर्थः ॥ २० ॥ २१ ॥

रा० टी०—हिरण्यमिति । हिरण्यादि एतत्सर्वं भाषितुं तव योग्यत्वेन कथितुं नाहति कथिदिति शेषः ॥ २० ॥

गो० टी०—उक्तं विट्ठोति—हिरण्यमिति । हिरण्यं रजतम् रजतं हिरण्यमिति श्रुतेः । त्रिषु लोकेषु राज्यं त्रिलोकविषयराजत्वम् नैतदहति भाषितुम् हिरण्यायेतत्सर्वमपि प्रियाख्यानसमत्वेन भाषितुं नाहतीत्यर्थः ॥ २१ ॥

रा० टी०—एवमिति । वैदेहा एवमुक्तः सीतायाः प्रमुखे समुखे स्थितः प्रगृहीताञ्जलिः हृदङ्गमः प्रत्युवाच ॥ २१ ॥

गो० टी०—एवमिति । प्रमुखे अग्रे ॥ २२ ॥

२२] ति० टी०—स्निग्धं शोषणम्, एवंविधमशक्य-प्रीतिदानमित्येवं रूपं त्वमेव भाषितुमर्हसि नान्या अतस्त्वया सर्वोत्तरं यदिदं वचनमुक्तं तदेव परमं प्रत्यभिनन्दनमिति शेषः ॥ २२ ॥

रा० टी०—तदाकारमाह भर्तुरित्यादिभिः । एवंविधं वाक्यं वक्तुं त्वमेवाहसि ॥ २२ ॥

गो० टी०—प्रतिप्रियवचनं न पश्यामीत्यस्योत्तरमाह—भर्तुरिति। एवंविधं शिष्टमशक्यं भाषितुं त्वमेवाहसि नान्या । अनेन सर्वोत्तरं प्रतिप्रियवचनं मया दत्तमित्युक्तं भवति ॥ २३ ॥

२३] ति० टी०—एतदुत्तरम् । तवैतद्वचनं दवि त्वत्तो-द्राभिः प्रियं महत् । रत्नौघाद्विविधाचापि देवराज्याद्विशिष्यते ॥ अर्थतश्च मया प्राप्ता देवराज्यादयो गुणाः । इतश्चतुर्विजयिनिं रामं पश्यसि सुस्थितम् ॥ इति श्लोकद्वयं प्रक्षिप्तमिति कतकः ॥ २३ ॥

रा० टी०—नवेति । यतः विविधान् रत्नौघात् देवराज्या-दपि तवैतद्वचनं विशिष्यते ॥ २३ ॥

रा० टी०—अर्थत इति । च यतः सुस्थितं रामं पश्या-मि तस्मात् देवराज्यादयो गुणाः अर्थतो मया प्राप्ताः ॥ २४ ॥

रा० टी०—तस्येति । मैथिली पवनान्मज्जुवाच ॥ २५ ॥

गो० टी०—प्रियाख्यानसदृशं प्रदेयं वस्तु नास्तीत्यस्यो-त्तरमाह—तवेति । एतत् प्रत्यभिनन्दनं न पश्यामीत्येतत् सारवत् प्रत्यभिनन्दनवचनराहित्यकथनेन मद्बचनस्य निरव-धिकप्रीतिजनकत्वकथनात्महातात्पर्यम् । किञ्च मयि प्रीति-पुरःसरम् । एतद्वचनश्रवणेनैव मया सर्वोत्तरं वस्तु समुपल-ब्धमिति भावः ॥ २४ ॥

गो० टी०—पूर्वमेव उक्तं देवराज्यादिकस्य तत्प्रदानं निर-धिकमित्याशयेनाह—अर्थत इति । रामं विजयिनिं पश्या-मीति यत् अस्मात् अर्थतः प्रयोजनात् देवराज्यादयो गुणा उत्कर्षाः प्राप्ताः । रामविजयदर्शनमेव राज्यदिकमित्यर्थः २५ ॥

१ मधुप्राख्यानकस्येति गो. रा. पाठः । २ नहि पश्यामि तत्सौम्य पृथिव्यामपि वास्तेति गो. पाठः । ३ अपीति रा. पाठः । ४ महति गो. पा. । ५ सुखं भवेति रा. भवेत्सामिति गो. पाठः । ६ नैतदहति भाषितुमिति गो. रा. पाठः । ७ गृहीताञ्जलिर्विषयमिति गो. पाठः । ८ वाक्यमिति रा. पाठः । ९ भाषितुमिति गो. रा. पाठः । १० इदं पद्यद्वयमधिकं गो. पुस्तके ।

अतिलक्षणसंपन्नं माधुर्यगुणभूषणम् । बुद्ध्या शृष्टाङ्गया युक्तं त्वमेवार्हसि भाषितुम् ॥२४॥
 श्लाघनीयोजनिलस्य त्वं स्रुतः परमधार्मिकः । बलं शौर्यं श्रुतं सत्त्वं विक्रमो दाक्ष्यमुत्तमम् ॥२५॥
 तेजः क्षमा धृतिः स्थैर्यं विनीतत्वं न संशयः । एते चान्ये च बहवो गुणास्त्वय्येव शोभनाः ॥२६॥
 अथोवाच पुनः सीतामसंभ्रान्तो विनीतवत् । प्रगृहीताञ्जलिर्हर्षात्सीतायाः प्रमुखे स्थितः ॥२७॥
 इमास्तु खलु राक्षस्यो यदि त्वमतुमन्यसे । हन्तुमिच्छामि ताः सर्वा याभिस्त्वं तजिता पुरा २८
 क्षिप्यन्तीं पतिदेवां त्वामशोकवनितां गताम् । घोररूपसमाचाराः क्रूराः क्रूरतरेक्षणाः ॥२९॥
 ईह श्रुता मया देवि राक्षस्यो विकृताननाः । असकृत्परुषैर्वाक्यैर्वदन्त्यो रावणाङ्गया ॥३०॥
 विकृता विकृताकाराः क्रूराः क्रूरकचेक्षणाः । इच्छामि विविधैर्वातैर्हन्तुमेताः सुदारुणाः ॥३१॥

२४] ति० टी०—अतिलक्षणसंपन्नमाकाङ्क्षयोग्यतादि-
 क्षणसंपन्नं व्याकरणलक्षणसंपन्नं च माधुर्यं च श्रवणमात्रेणा-
 नन्दजनकत्वं तद्रूपगुण एव भूषणं यस्य तत् अष्टाङ्गया
 'गुश्रूपा श्रवणं चैव ग्रहणं धारणं तथा । उहापोहोर्विज्ञानं
 तत्त्वज्ञानं च धीगुणाः ॥' इत्युक्ताष्टाङ्गबुद्ध्या युक्तम् ॥ २४ ॥

रा० टी०—तदाकारमाह अतीत्यादिभिः । अतिलक्षणेन
 आकाङ्क्षयोग्यताप्रत्यामन्निमत्पदसमुद्भूतत्वेन सम्पन्नं माधुर्यं
 श्रवणमात्रेण आनन्दजनकेन गुणेन भूषितम् अष्टाङ्गयुक्त्या
 बुद्ध्या युक्तं वचनमभिभाषितुं त्वमेवार्हसि बुद्धेः श्लाघनीयं तु
 गुश्रूपा श्रवणं चैव ग्रहणं धारणं तथा उहापोहोर्विज्ञानं
 तत्त्वज्ञानं च धीगुणा इति ॥ २६ ॥

गो० टी०—नाश्वेदेत्यादिना राम इव स्वयमपि तद्वा-
 क्यसौष्ठवं प्रशंसति—अतीति । अतिलक्षणसंपन्नम् आका-
 ङ्क्षयोग्यतासन्निभमत्पदसम्पन्नमाकाङ्क्षलक्षणसंपन्नम् बहुव्या-
 हृतानेन न किञ्चिदपशन्निमित्तमित्युक्तशब्दायुत्त्वसंपन्नम् ।
 माधुर्यगुणभूषितं, संश्रये मधुरवाक्यमिन्तुकराद्या श्रवणमात्रे-
 णानन्दजनकस्वरूपमाधुर्यगुणभूषितम् । अष्टाङ्गया, ग्रहणं
 धारणं चैव स्मरणं प्रतिपादनम् । उहापोहोर्विज्ञानं तत्त्वज्ञानं
 च धीगुणाः, इत्युक्ताष्टाङ्गयुक्त्या बुद्ध्या युक्तम् तादृशबुद्धि-
 पूर्वकमित्यर्थः ॥ २७ ॥

२५] ति० टी०—बलमायाससहिष्णुता शौर्यं युद्धोत्साहः
 सत्त्वं शारीरः सारः ॥ २५ ॥

२६] ति० टी०—तेजः पराभिभवसामर्थ्यम् । एव-
 माद्या बहवो गुणान्स्त्वय्येव सन्ति नान्यत्र ॥ २६ ॥

रा० टी०—श्लाघनीय इति । यतः एते बलदयः अन्ये
 च शोभना बहवो गुणाः त्वय्येव अतः अनिलस्य उत्तमत्वं
 श्लाघनीयोऽसि अत्र संशयो न तत्र बलं शरीरसामर्थ्यं सत्व-
 मिन्द्रियसामर्थ्यं विक्रमः पादविक्षेपविशेष इति न पौनरुक्त्यं
 श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ २७ ॥ २८ ॥

गो० टी०—न केवलं वाक्यतः गुणतोपि श्लाघ्योऽसी-

त्याह—श्लाघनीय इत्यादिना श्लोकद्वयेन । अनिलस्य
 श्लाघनीयः पुत्रः अनिलादपि संजीवनकर इत्यर्थः । संजी-
 वनं चातृशंस्यमोदित्याह—परमधार्मिक इति । बलं प्रयास-
 सहिष्णुत्वम् शौर्यं युद्धोत्साहः श्रुतं शास्त्रज्ञानम् 'श्रुतं
 शास्त्रावधृतयो' रित्यमरः । सत्त्वं शारीरः सारः विक्रमः
 पराक्रमः दाक्ष्यं सामर्थ्यम् उत्तममिति सर्वविशेषणम् । तेजः
 पराभिभवनसामर्थ्यम् । क्षमा अपराधसहिष्णुत्वम् धृतिः प्रभावः
 धैर्यं क्षोभके सत्यक्षोभ्यत्वम् विनीतत्वं विनयवत्त्वं विशिष्टनी-
 तिमत्त्वं वा एते चान्ये च द्वादशो बहवो गुणाः, त्वय्येव
 शोभनाः त्वामाश्रयमधिगम्य शोभमाना अवन्ति न संशयः
 नाहममतो गुणानातोऽप्यस्तौमीत्यर्थः ॥ २८-३० ॥

२७-३१] ति० टी०—असंभ्रान्तः स्तुत्याविकृतचित्तः ।
 विनीतवद्विनीतार्हम् ॥ २७-३१ ॥

रा० टी०—अथेति । सीतायाः प्रमुखे संमुखे स्थितां
 प्रगृहीताञ्जलिः प्रणयमच्चकबद्धयुगलकरो हन्तमान् सीताम्
 पुनरुवाच ॥ २९ ॥

रा० टी०—तदाकारमाह इमा इत्यादिभिः । यदि त्वम-
 तुमन्यसे अतुमतिं करोषि तर्हि याभिस्त्वं तजिताः ताः इमा रा-
 क्षस्यः हन्तुमिच्छामि समुदायस्य कर्मत्वेनान्वयात् द्वितीया ३०

गो० टी०—इदं तु मे प्रियाख्यानपारितोषिकत्वेन दयमि-
 त्यर्थयते—इमा इत्यादिना सार्द्धश्लोकद्वयमेकान्वयम् । क्षिप्य-
 न्तीं पतिदेवतां त्वां प्रति या राक्षस्यो दारुणकथा अनुवृत्तः ।
 पुरा याभिस्त्वं तजिता इमा राक्षस्यः राक्षसीः, यद्यतुमन्यसे
 हन्तुमिच्छामि एतद्वरं मे प्रयच्छति संबन्धः ॥ ३१-३३ ॥

रा० टी०—क्षिप्यन्तीमिति । पतिदेवां त्वां प्रति याः
 राक्षस्यः घोररूपसमाचाराः भयंकररूपकारिण्यः दारुणा कथाः
 भयंकरं वदन्त्यश्च ताः एताः सर्वाः सुष्टिभिः पाणिभिश्च जातु-
 प्रहरैश्च दशानामां पातनैश्च विविधैर्घातैः प्रहरणान्तरेष्वहन्तु-
 मिच्छामि अतः एतत् जहीतित्वरूपं वरं मे प्रयच्छ श्लोक-
 त्रयमेकान्वयि ॥ ३१-३३ ॥

राक्षस्यो दारुणकथा वरमेतत्पयच्छ मे । मुष्टिभिः पार्णिपानैश्च विशालैश्चैव बाहुभिः ॥ ३२ ॥
जङ्घाजानुप्रहारैश्च दैन्तानां चैव पीडनैः । भ्रूणैः कर्णनामानां केशानां लुञ्चनैस्तथा ॥ ३३ ॥
[भ्रूणं शुष्कमुखैश्चैव दारुणैर्लङ्घनैर्हतैः । विभिन्नशङ्खग्रीवांशपार्श्वकैश्च कलेसरैः] ।
निपात्य हन्तुमिच्छामि तव विप्रियकारिणीः । एवं प्रहारैर्बहुभिः सर्पद्वार्य यशस्विनि ॥ ३४ ॥
घातये तीव्ररूपाभिर्याभिस्त्वं तर्जिता पुरा । ईदृश्या सा हनुमता कृपणा दीनवत्सखा ॥ ३५ ॥
ईदृमन्तमुवाचेदं चिन्तयित्वा विमृश्य च । राजसंश्रयवदयानां कुर्वतीनां पराजया ॥ ३६ ॥
विधेयानां च दासीनां कः कुप्येद्वानरोत्तम । भाग्यवैयम्यदोषेण पुरस्तादुत्कृतेन च ॥ ३७ ॥
मयैतत्प्राप्यते सर्वं स्वकृतं ह्यपमुज्यते । मैवं वद महाबाहो देवी शेषा परा गतिः ॥ ३८ ॥
प्राप्तव्यं तु दशायोगान्मयैतदिति निश्चितम् । दासीनां गवणस्याहं मर्षयाभीह दुर्बला ॥ ३९ ॥

३२-३५] ति० टी०-एतद्व्यस्यकागिराशसीगणन-
रूपम् ॥ ३२-३५ ॥

गो० टी०-हननप्रकारं श्वेतायामुपै दण्यति-मुष्टि-
भिरित्यादिना श्लोकत्रयमेकान्वयम् । पातेः प्रहर्षः प्रसंगे-
खातैः लुब्धनैः उन्मूलनैः शुक्लसुखीभिः नष्टैः दारुणैः पातन-
कपोतताडनैर्वा लङ्घनैः उत्प्लुत्योपरिपातनैः हनैः कृतेभ्य-
जनैः निपात्य भूमौ पातयित्वा मृगपरिधिर्दन्तुमिच्छामि-
त्यन्वयः ॥ ३३-३६ ॥

ग० टी०—कृन्तनैरिति । कर्णनाम्नां कृन्तनैः हेतुनैः ।
 कंधानां लुब्धनैः उत्पादनैः शुल्कमुत्पन्नैः तन्निप्रत्येकादिना मुख-
 गोष्णैर्लब्धनैः लब्धनपूर्वकपादप्रहारैः विविधाः शंकादो येषु
 हेतुनैः कलेश्वरैः निपात्य तत्र विप्रियकारिणां हेतुमिच्छामि
 श्लोकद्वयमेकाग्रयामि ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

ग० श्ल०-उपसंहरन्नाह एवमिति । नहमि. एवं-
प्रकारेण विप्रकारेहंनोपायैः तव कृतकस्त्रिधाः एता गद्यर्मा-
हन्तुमिच्छामि ॥ ३६ ॥

रा० टी०--एवमिति । वैदही हनमन्तमुवाच ॥ २५ ॥

गो० टी०—उक्तमर्थमावश्यकत्वज्ञापनाय पुनरपि संग्रहेण
वाचते—एवमिति ॥ ३७ ॥

गो० टी०-एवमुक्तेति । धर्ममदितमिति क्रियाविधि-
पणम ॥ ३८ ॥

३६] ति० टी०-राजसंश्रयादेव राजवश्यानां पराजया
कुर्वतीनाम् । शुभमशुभं वेति शेषः ॥ ३६ ॥

रा० टी०-तदाकारमाह-राजेत्यादिभिः । राजसभ-
स्य राजसेवायाः वक्ष्यानामत एव पराजया कुर्वेतीनां
कर्माणीति शेषः अत एव विधेयानां भर्तव्यानां दार्मिनामु-
परि कः कुप्यन् न कोपीत्यर्थः ॥ ३८ ॥

गो० टी०-राजनि । राजसंख्याध्यानां राजसेवापर-
वनात्तम अत एव पञ्चमश्रया कुर्वन्तानां राजचोदितकार्ये कुर्व-
न्तीनाम्, विद्यानां चोदितकार्ये दण्डार्हाणाम्, रावणस्य
दासीनां दार्यानाम्, चो० कुर्वन्तः ॥ २८ ॥

३७-३८] ति० टी०-पञ्चमाहकृतेन । पूर्वदृष्टकृतेन ।
व्यर्थः ॥ ३७-३८ ॥

सा० टी० भाष्येति । दि यत्तत्सर्वे प्राकृतमेवोपास्य-
ज्यते अतः पुरा पूर्वं दूषयितेन दूषाद्यर्णनेन यो भाग्यवैषम्यस्य
सम्भोगकालविषयस्य यो गेने गतेन आत्मेन सया प्राप्यते
प्राणिनाश्चर्यानामभाष्यवशादेन सया दूष्यं चाप्रमि-त्यर्थः ॥३८॥

गो०८१० आश्रयेति । भाष्ये तत्त्वतो गेन भाष्यविपर्ययो-
गेन । भाष्यस्यापि कृतोपदेश्यं । अत्र दूधातिनं च पूतकृत-
दूधकृतं च, एतन्नेव भस्मनि तिष्ठे प्राप्यते । तत्र हेतुमाह—
स्वकृतमिति । नि यमात् । स्वकृतमाश्रयेने कृतकर्मकृतं
प्राप्यते लोकैः । अतो मयापि भूयते इत्यर्थः ॥ २० ॥

३९.] ति. टी. गणपत्य दामानामेतत्तज्जनानिकं
 दशायोगात्कर्मपणित्वात्कालस्यैव प्रवृत्ताप्रवृत्तिमि मया निश्चि-
 तम् । अतस्तत्कालमवधानात्तद्वैधेयार्थं तन्मर्पयामात्यर्थः ३९

रा० टी०—ततः तासां दुराचरणान् नाभिर्यु दुःखं लब्ध-
व्यमिति प्रत्यक्षा कथं लब्धव्यमिव अह—प्राप्तव्यमिति ।
दशायामात् देवायुहाटककायमन्त्रभावात् गतत्वं दूत्राभावं
मयापि प्राप्तव्यमिति निश्चितं निश्चयः अतः दुर्बेदाः गृह्याद्यान्त-
रन्तर्हिताः पाटिकास्थेभ्यर्थाः अहम् रावणस्य दासीनामपराधं
मर्पयामि ॥ ४० ॥

गा० टी०-प्राप्तव्यमिति । रात्रिपथस्य दार्मीनाम् एतत्तज्ज-
नादिकं दशायोगात् अप्रस्थायोगात् अनुप्रवयोग्यकालसंबन्धा-
दिति यावत् । प्राप्तव्यमिति मया निश्चितम् । दुर्बला पूर्वमे-

१ पाणिभिः सर्वाश्चर्येष्वेव शोभन्ते इति गो. रा. तथापि चैवेत्यस्य स्थितिः चापीति रा. पाठः । २ धनैरिति गो. धारैरिति रा. पा. । ३ दशनां च पातनैरिति गो. रा. पाठः । ४ कृतनैरिति गो. रा. पा. । ५ इदं पथमधिकं गो. रा. पु. । परं नखैः शुष्कमुखीभिश्च दारणैर्लज्जुनैरिति गो. पु. । ६ विक्रारैरिति गो. रा. पाठः । ७ हनुमिच्छस्वम्हं देवि त्वंमाः कृतार्कस्त्वया इति गो. रा. पाठः । ८ एवं मुक्ता हनुमता वेदेष्टा जनकामप्रेति गो. रा. पाठः । ९ उवाच धर्मसाहितं हनुमन्तं यशस्वनीति गो. रा. पा. । १० योगेन पुरा दुष्टरितेन चेति गो. रा. पाठः । ११ इदं मथं गो. रा. पु. न दृश्यते ।

आज्ञप्ता राक्षसेनेह राक्षस्यैस्तर्जयन्ति माम् । हते तस्मिन्न कुर्वन्ति तर्जनं मारुतात्मज ॥ ४० ॥
अयं व्याघ्रसमीपे तु पुराणो धर्मसंहितैः । ऋक्षेण गीतः श्लोकोऽस्ति तं निबोध पुत्रंगम ॥ ४१ ॥
न परः पापमादत्ते परेषां पापकर्मणाम् । समयो रक्षितव्यस्तु सन्तश्चारित्रभूषणाः ॥ ४२ ॥
पापानां वा शुभानां वा वधाहानामथैषि वा । कार्यं कारुण्यमार्येण न कश्चिन्नापराध्यति ॥ ४३ ॥

तादृशापनिवारककर्मकरणाशक्ता । अतोऽहमिह राक्षसीविषये मर्षयामीति संबन्धः । दुर्बला कृपापरवशा वा हते रावणे दीर्घत्यान्तराभावात् । परदुःखसहिष्णुत्वमेव हि तदानीं दीर्घत्वम् ॥ ४१ ॥

४०] ति० टी०—राक्षसीतर्जने राजाज्ञामूलकत्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यां दर्शयति—आज्ञप्ता इति ॥ ४० ॥

रा० टी०—नस्तुतस्तु आसां नापराध इति बोधयन्ती आह—आज्ञप्ता इति । रावणेनाज्ञप्ता एव राक्षस्यः मामतर्जयन् अत एव तस्मिन् रावणे हते मति तर्जनं न कुर्वन्ति ४१

गो० टी०—राक्षसीनामपराधस्य राजाज्ञामूलकत्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यां दर्शयति—आज्ञप्ता इति ॥ ४२ ॥

४१] ति० टी०—इदं विषये धर्मैवोचितेतीतिहासमुत्प्रेषणाह—अयमिति ॥ ४१ ॥

रा० टी०—महतां सहनमेव धर्म इत्येव सदाचारं प्रमाणयन्ती आह—अयमिति । पुराणः बहुकालकः धर्मसंहितः व्याघ्रसमीपे ऋक्षेण गीतोऽयं श्लोकोऽस्ति तं श्लोकं निबोध जानीहि इयं पौराणिकी गाथा कचिदरूपे व्याघ्रेण पलायितः कश्चित् व्याघ्रः ऋक्षेणारूढं वृक्षमारुह्य तदा वृक्षसमीपगतो व्याघ्रः वृक्षोपरि स्थितं ऋक्षं वन्यानामयं व्याधो नित्यं विघातकः अतः वृक्षादेनं पातयेत्यब्रवीत् व्याघ्रेणैवमुक्त ऋक्षः स्वस्थाने प्राप्तमेनं न पातयिष्यामि पातने महान् अधर्मः स्यादित्युक्त्वा व्याघ्रमप्याशवास्य सुखं सुखाप सुप्तमृक्षं पातयेति त्वां न भक्षयिष्यामीति व्याघ्रेण प्रेरितो व्याघ्रः तस्मिन् क्षमपातयत् ऋक्षस्त्वभ्यासबलेन शाखान्तरमवलम्ब्य नापतत् तदा कृतापराधमेनं पातयेति व्याघ्रेणोक्तो ऋक्षः कृतापराधमभ्यर्च्य न रक्षिष्यामीत्युक्त्वा ररक्ष ॥ ४२ ॥

गो० टी०—अथासां स्यातन्व्येणापकारकरणमभ्युपेत्य तथापि क्षन्तव्यमित्यत्र इतिहासं दर्शयति—अयमिति । पुरा किल कश्चिद्व्याधो व्याघ्रेणातुमुक्तो वृक्षमारूढः, वृक्षमूलगतो व्याघ्रो वृक्षोपरि स्थितमृक्षं वन्यमृगानामस्माकं जाल्या शङ्कुरैः तस्मादेनं वृक्षात् पातयेत्यब्रवीत् । एवमुक्तो भङ्गकः स्ववासस्थानगतमेनं न पातयिष्यामि तथात्वे धर्महानिः स्यादित्युक्त्वा सुखाप । तदनन्तरं त्वां रक्षिष्यामि सुप्तमृक्षं पातयेति व्याघ्रेण चोदितः सन् व्याघ्रस्तस्मिन्क्षमपातयत् । स त्वभ्यासवशेन शाखान्तरमवलम्ब्य नापतत् । तदु कृतापराधमेनं पातयेति पुनः पुनर्व्याघ्रेणोच्यमानोपि भङ्गको बहुशः

कृतापराधमभ्यर्च्य न दास्यामीत्यभिधाय ररक्षेति पौराणिकी गाथा ॥ ४३ ॥

४२] ति० टी०—श्लोकमेवाह—न पर इति । कचिदरूपे व्याघ्रातुदुतः कश्चिद्व्याधो ऋक्षारूढं वृक्षमारुह्य । वृक्षमूलगतो व्याघ्रो वृक्षमृक्षं वन्यानामस्माकं शत्रुमुखं व्याधं वृक्षात्पातयेत्यब्रवीत् । एवमुक्तो ऋक्षः स्वावस्थानगतमेनं न पातयिष्यामि, तथात्वे धर्महानिः स्यादित्युक्त्वा सुखाप । सुप्तम् ऋक्षं पातयेति व्याघ्रेणोदितो व्याधो ऋक्षमपातयत् । स ऋक्षोऽभ्यासबलेन शाखान्तरमवलम्ब्य नापतत् । तदनन्तरं कृतापराधमेनं पातयेति पुनर्व्याघ्रेणोक्तोऽपि ऋक्षो बहुशः कृतापराधमभ्यर्च्य न दास्यामीत्यभिधाय ररक्षेति पौराणिकी गाथेति तीर्थस्तत्रतोऽयं श्लोकः । परेषां पापकर्मणां परातुदित्य पापं कुर्वतां परः प्राज्ञः पुरुषः पापं प्रत्यपकाररूपं नादत्ते न करोति । समयोऽपकर्तृत्वपि प्रत्यपकारवर्जनरूप आचारो रक्षितव्य इव हि यतः सन्तश्चारित्रभूषणाः ॥ ४० ॥

रा० टी०—ऋक्षगीतं श्लोकमाह—नेति । परेषामभ्यर्च्यं पापकर्मणां पापं परो धर्मात्मा पुरुषो नादेनं परिगणयति एव समय आचारः रक्षितव्यः एवमेवमाचरणीयमित्यर्थः तत्र हेतुः सन्तो महात्मानः चारित्रं सदाचारमेव भूषयन्ति कुर्वन्ति ॥ ४३ ॥

गो० टी०—तत्रत्यं श्लोकं पठति—न पर इति । सुधीवं प्रति रामः कपोतोपाख्यानमिव हनुमन्तुदिरित्य दृश्यपि स्वाभिप्रेतेयं ऋक्षगीतं प्रमाणयति स्म । परेषां पापकर्मणां परातुदित्य पापं कुर्वताम् । परः प्राज्ञः पुरुषः, पापं प्रत्यपकाररूपम्, नादत्ते नाङ्गीकरोति । न करोतीत्यर्थः । समयः आचारः अपकर्तृत्वपि प्रत्यपकारवर्जनरूपः, रक्षितव्यस्तु रक्षितव्य एव । तथा हि, सन्तश्चारित्रभूषणाः । सद्भिश्चारित्रभूषणैरिति वा पाठः ॥ ४४ ॥

४३] ति० टी०—पापानां वा शुभानां वेति । शुभेऽपि पापेषु वधाहंष्यकार्येण कारुण्यं कार्यं कर्तव्यम् । इतरौ वाशब्दौ वाक्यालङ्कारे । ननु सापराधेष्ववश्यं दण्डः कार्योऽत आह—न कश्चिदिति । कश्चिदपि नापराध्यतीति न । सर्वोऽप्यपराध्यत्येवेत्यर्थः । तस्मात्सर्वत्र दयैवोचितेति भावः ॥ ४३ ॥

रा० टी०—पापानामिति । शुभानां कर्मणां वा इव वधाहंष्यां पापानामपि कारुण्यं दया आर्येण कार्यं ननु तथात्वे सापराधेषु दण्डबोद्धना निरर्थेत्यत आह कश्चिद

लोकहिंसाविहाराणां क्रूराणां पापकर्मणाम् । कुर्वतामपि पापानि नैव कार्यमशोभनम् ॥ ४४ ॥
 एवमुक्तस्तु हनुमान्सीतया वाक्यकोविदः । प्रत्युवाच ततः सीतां रामपत्नीमनिन्दिताम् ॥ ४५ ॥
 युक्ता रामस्य भवती धर्मपत्नी गुणान्विता । प्रतिसंदिश मां देवि गमिष्ये यत्र राघवः ॥ ४६ ॥
 एवमुक्ता हनुमता वैदेही जनकात्मजा । साब्रवीद्ब्रष्टुमिच्छामि भर्तारं भक्तवत्सलम् ॥ ४७ ॥
 तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा हनूमान्मारुतात्मजः । हर्षयन्मैथिलीं वाक्यमुवाचेदं महामतिः ॥ ४८ ॥
 पूर्णचन्द्रमुखं रामं द्रक्ष्यस्यद्यं सलक्ष्मणम् । स्थितमित्रं हतामित्रं शचीवेन्द्रं सुरेश्वरम् ॥ ४९ ॥
 तामेवमुक्त्वा भ्रूजन्तां सीतां साक्षादिव श्रियम् । आजगाम महातेजौ हनूमान्यत्र राघवः ॥ ५० ॥
 संपदि हरिवरस्ततो हनूमान्प्रतिवचनं जनकेश्वरात्मजायाः ।

कथितमकथयद्यथाक्रमेण त्रिदशवरप्रतिमाय राघवाय

॥ ५१ ॥

इत्यापि श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे त्रयोदशाधिकशततमः सर्गः ॥ ११३ ॥

नापराध्यतीति न सर्वोऽपि यत् किञ्चित् अपराध्यतीत्यर्थः तेन
 यथापराधमेव दण्डः कार्य इति सूचितम् तेन राक्षसानां मा-
 णयोयोऽपराधो नान्तीति ध्वनितम् ॥ ४४ ॥

गो० टी०—अथ देव्या अभयप्रदानलोकः—पापाना-
 मिति । पापानां वा शुभानां वा त्वदभिप्रायेण पापानां वा
 अस्मदभिप्रायेण शुभानां वा । तदेव ममोद्देश्यं दोषो यद्यपि
 तस्य स्यादितिवत् । मलिनस्य हि रत्नानमपेक्षितम् तस्मात्
 पापत्वदेवास्मदपेक्षा किं शुभानामस्माभिः तत्पुण्यानामेव
 तदपेक्षत्वात् तस्मात्तत्पापमेवास्माकमुद्देश्यम् । ननु तर्हि
 दण्ड्या दण्डनीयाः नादण्ड्या इति धर्मशास्त्रं भवतामामास
 भज्यतेत्याशङ्क्य दुष्टोऽपि शरणागतो रक्षणीय इति विशेष-
 शास्त्रं भवन्तमासास किं भजनीयमित्याह—यथाहोणांमिति ।
 यथाहोणांमपीत्यर्थः समस्यर्थं पृथी । प्रवङ्गम भनभिलषित-
 भेवाभिलषितवान् खलु भवान् । तेषु आयुषं महता पुरुषेण
 करुणं दयाकार्यम् तिष्ठतु । पुण्यं पापं च इदानीमेतदयनीय-
 दशं पश्य । यद्वा शुभानामिति दृष्टान्तार्थम् । शुभेषु यथा-
 हंषु यथा करुणं कार्यं तथा पापेषु यथाहंषुपि कार्य-
 मित्यर्थः । सापराधादण्डनेतिप्रसङ्गः स्यादित्याशङ्क्याह—न
 कश्चापराधयतीति । सर्वोऽप्यपराध्यतीत्यर्थः ॥ ४५ ॥

४४-५१] ति० टी०—राक्षसानां परहिंसैव स्वभाव
 इत्यतोऽपि न वध्या इत्याह—लोकैति । अशोभनं दण्ड-
 नम् ॥ ४४-५१ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामाये रामायणतिलके वाल्मीकीय आदि-
 काव्ये युद्धकाण्डे त्रयोदशाधिकशततमः सर्गः ॥ ११३ ॥

रा० टी०—लोकैति । लोकहिंसैव विहारो येषामत एव
 पापानि यत् किञ्चिदपराधानि कुर्वतां राक्षसामेवं प्राणापहारेण
 अशोभनं दण्डो न कार्यम् ॥ ४५ ॥

गो० टी०—रक्षसां स्वजानिप्रयुक्तहिंसादेरदोषात्तद्वत्कला-
 श्लोक्तदण्डविषयत्वं नास्तीत्याह—लोकैति । अशोभनं
 दण्डनम् ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

रा० टी०—एवमिति । एवमुक्तो हनुमान् सीतां प्रत्यु-
 वाच ॥ ४६ ॥

रा० टी०—तदाकारमाह—युक्तेति । रामस्य धर्मपत्नी त्वं
 मां पति संदिश अहं गमिष्ये ॥ ४७ ॥

गो० टी०—युक्तेति । रामस्य युक्ता । किं पुनर्मद्विधो
 जन इति स्वयं लोकमशरणार्थं प्रतिपादितवतो रामस्य शरण्य-
 त्वाद्विगुणवन्तया सदृशीत्यर्थः अनेन संगेण सीताया इयादुल्लस्य
 अपराधमहिष्णुत्वं घटकत्वं चोक्तमिति ध्येयम् ॥ ४८ ॥

रा० टी०—एवमिति । भर्तारं द्रष्टुमिच्छामि इति वचो
 वैदेही अब्रवीत् ॥ ४८ ॥

गो० टी०—एवमिति । इच्छामीत्येव इतिकर्णं
 द्रष्टव्यम् ॥ ४९-५० ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्यानं
 युद्धकाण्डव्याख्यानं त्रयोदशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११६ ॥

रा० टी०—तस्या इति । मैथिलीं हर्षयन् हनुमान् इदं
 वाक्यमुवाच ॥ ४९ ॥

रा० टी०—तदाकारमाह पूर्णंति । स्थितानि मित्रा-
 णि यस्य हताः अभिघ्न रिपवो यस्य मे रामं द्रक्ष्यसि ॥ ५० ॥

रा० टी०—तामिति । साक्षात् श्रियं शोभायिव सीता
 भवमुक्त्वा हनुमान् आजगाम ॥ ५१ ॥

रा० टी०—सपदीति । हनुमान् जनकेश्वरात्मजाया
 कथितं प्रतिवचनं यथाक्रमेण राघवाय अकथयत् ॥ ५२ ॥

इति श्रीमद्रामाभिरामे श्रीरामाये रामायणव्याख्यानं रामायणांशोमणौ
 युद्धकाण्डे पञ्चदशाधिकशततमः सर्गः ॥ ११५ ॥

चतुर्दशाधिकशततमः सर्गः ।

हनुमन्निवेदितजानक्युद्धतो दाक्षरिर्वाष्पवर्षाकुललोचनः किंचिद्वयात्वा जानकीं साभरणाङ्गराणां शिरःस्नातामुपस्थापय माचिर-
मितं विभीषणमादिदेश स तु यथानियोगमनुतिष्ठन् महाहर्भरणाम्बरधारिणीं जानकीं शिबिकामारोप्य राघवमुपायनयत् ।

तैमुवाच महाप्राज्ञः सोऽभिवाद्य पुत्रंगमः । रामं कैमलपत्राक्षं वरं सर्वधनुष्मताम् ॥ १ ॥
यन्निमित्तोऽयमारम्भः कर्मणां यैः फलोदयः । तां देवीं शोकसंतप्तां द्रष्टुमर्हसि मैथिलीम् ॥ २ ॥
सा हि शोकसमाविष्टा वाष्पपर्याकुलेक्षणा । मैथिली विजयं श्रुत्वा द्रष्टुं स्वामभिकाङ्क्षति ॥ ३ ॥
पूर्वकात्पत्न्यान्नाहमुक्तो विन्वस्तया तया । द्रष्टुमिच्छामि भर्तारमिति पर्याकुलेक्षणा ॥ ४ ॥
एवमुक्तो हनुमता रामो धर्मभृतां वरः । आगच्छत्सहसा ध्यानमीषद्वाष्पपरिप्लुतः ॥ ५ ॥
सं दीर्घर्मभिनिःश्वस्य जंगतीमवलोकयन् । उवाच मेघसंकाशं विभीषणमुपस्थितम् ॥ ६ ॥
दिव्याङ्गराणां वैदेहीं दिव्याभरणभूषिताम् । इह सीतां शिरःस्नातामुपस्थापय मा चिरम् ॥ ७ ॥
एवमुक्तस्तु रामेण त्वरमाणो विभीषणः । प्रविश्यान्तःपुरं सीतां स्त्रीभिः स्वाभिरचोदयत् ॥ ८ ॥

१] ति० टी०—तमुवाचेति ॥ १ ॥

रा० टी०—यथाक्रमकथनमुपक्रमेण तमिति । स हनु-
मान् राममभिवाद्य प्रणम्य उवाच ॥ १ ॥

गो० टी०—अथ सीतानयनम् स उवाचेत्यादि ॥ १ ॥

२-३] ति० टी०—आरम्भ उद्योगः । कर्मणां सेतुबन्ध-
राखणव्यादीनां यः फलोदयः फलरूपः ॥ २ ॥ ३ ॥

रा० टी०—तदाकाशमाह—यदित्यादिभिः । कर्मणां
पुद्गादीनामात्मनः कर्मणामयं फलस्य रिपुक्षयस्य उदयः सिद्धिः
यन्निमित्तः या सीतेव निमित्तं यस्य तां सीतां द्रष्टुमर्हसि ॥ २ ॥

रा० टी०—मेति । शोकसमाविष्टा मैथिली तव विजयं
श्रुत्वा हर्षमुपायमन् ॥ ३ ॥

गो० टी०—यन्निमित्त इति । आरम्भः उद्योगः, कर्मणां
सेतुबन्धादिव्यापाराणाम् फलोदयः, राखणविजयश्च यन्नि-
मित्तः यस्याः सीताया लाभार्थः, तां द्रष्टुमर्हसि ॥ २ ॥ ३ ॥

४] ति० टी०—पूर्वकात्पत्न्यात्संदेशकालिकादात्मीयोऽ-
यमिति विश्वासादुत्तरं द्रष्टुमिच्छामित्यहमुक्तः ततः पर्याकुले-
क्षणा आसीदिति शेषः ॥ ४ ॥

रा० टी०—पूर्वति । पूर्वकात् पौर्वकालिकात् प्रत्ययात्
विश्वासात् विवक्षन्त्या तया सीतया भर्तारं द्रष्टुमिच्छामीति
वचनमहमुक्तः ॥ ४ ॥

गो० टी०—पूर्वकादिति । पूर्वकात्पौर्वकालिकात् प्रत्यया-
द्विश्वासात् ॥ ४ ॥

५-६] ति० टी०—ध्यानमागच्छत् । परगृहोपितायां
परगृहे महालंकापवादे निर्दोषायाः परित्यागे च महान्दोषः
इति कार्यदौर्लभ्यान्ति कर्तव्यमिति चिन्तयामासेत्यर्थः । वस्तुतो
मुख्यमीताद्याभोगः कथं स्यादिति चिन्तय ॥ ५ ॥ ६ ॥

रा० टी०—एवमिति । एवमुक्तो रामः ईषद्वाष्पपरिप्लु-
तस्सन् ध्यानं विचारविशेषं अगच्छत् अकरोत् ॥ ५ ॥

गो० टी०—एवमिति । रामः ईषद्वाष्पपरिप्लुतः सन्
सहसा ध्यानमागच्छत् । राखणभवेनोपितमीतापरिग्रहे महान्
लोकापवादो भवेत्, निर्दोषायास्तस्याः परित्यागे महान् दोषः
ग्यादित्येवं कार्यदौर्लभ्यान्ति कर्तव्यमिति चिन्तयामासेत्यर्थः ५

रा० टी०—स इति । स रामः दीर्घमुष्णं निःश्वस्य मेदि-
नीमवलोकयन्तन् उपस्थितं विभीषणमुवाच ॥ ६ ॥

गो० टी०—दीर्घमिति । निःश्वासदैर्घ्येण चिन्तादैर्घ्यं
गृह्यते । औष्ण्येन कथं क्रिडां तां पुनः क्लेशयित्वा मन्वन्त-
स्तापो व्यज्यते । भूमिं समवलोकयन् इति चिन्तापारवश्या
भिनयः । मेघसंकाशमित्यनेन सीतानयने कृतवत्तराख्यते ॥ ६ ॥

७-८] ति० टी०—दिव्याङ्गरागमिति । तेस्तरया रूपा-
धिक्याभिव्यक्तावीहृदयार्थः मे उयम इति सर्वाङ्गापवितुमेनं
वादः ॥ ७ ॥ ८ ॥

रा० टी०—तदाकाशमाह—दिव्येति । सीतामिदोप-
स्थापय ॥ ७ ॥

गो० टी०—दिव्याङ्गरागमिति । अलङ्कृत्यानयनादेशः
उत्तरकालिकपरुषभाषणार्हताप्रतिपादनाय । नहि तादृशदशापलां
दीनां परुषं भाषितुं शक्यते । तच्च तस्या न परित्यागार्थम् किन्तु
चतुर्मुखादिदेवतामुखेन तस्याः पातिव्रत्यं कुर्यापवितुम् । मा
चिरं विद्यम्भो न कार्य इत्यर्थः ॥ ७ ॥

रा० टी०—एवमिति । विभीषणः अन्तःपुरं प्रविश्य
सीतां स्वाभिः स्त्रीभिरचोदयत् स्वागमनमचोषयत् ॥ ८ ॥

गो० टी०—एवमित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । स्वाभिः
स्त्रीभिरचोदयत् निजस्त्रीमुखेनाचोदयत् । ८-१० ॥

१ स उवाच महाप्राज्ञमभिगन्धेति । गो. पा. । २ वचनमर्थः इति गो. वचनं धर्मज्ञ इति रा. पा. । ३ चेति गो. रा. पा. । ४ भेषिणीं द्रष्टुमर्ह-
सीति गो. रा. पा. । ५ तव इष्टमुपायमिति गो. रा. पाठः । ६ उत्तरं द्रष्टुमिच्छामि कृतार्थं सङ्कल्पमिति गो. रा. पाठः । ७ दीर्घमुष्णं निःश्वस्य-
मेदिनीमिति गो. पाठः । ८ उष्णमिति रा. पा. । ९ मदनीमिति रा. पा. । १० स्वाभिः स्त्रीभिरिति गो. पा. ।

तैतः सीतां महाभागां दृष्ट्वा वाच विभीषणः । मूर्ध्नि बद्धाञ्जलिः श्रीमान्विनीतो राक्षसेश्वरः ॥ ९ ॥
 दिव्याङ्गरागा वैदेहि दिव्याभरणभूषिता । यानमारोह भद्रं ते भर्ता त्वां द्रष्टुमिच्छति ॥ १० ॥
 एवमुक्ता तु वैदेही प्रत्युवाच विभीषणम् । अस्तात्वा द्रष्टुमिच्छामि भर्तारं राक्षसेश्वरैः ॥ ११ ॥
 तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा प्रत्युवाच विभीषणः । यथाह रामो भर्ता ते तत्तथा कर्तुमर्हसि ॥ १२ ॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा मैथिली पतिदेवता । भर्तृभक्त्या वृता साध्वी तथेति प्रत्यभाषता ॥ १३ ॥
 ततः सीतां शिरःस्नातां संयुक्तां प्रतिकर्मणा । महाहोभरणोपेतां महाहोभरधारिणीम् ॥ १४ ॥
 आरोप्य शिविकां सीतां राक्षसैर्वहनोचितैः । राक्षसैर्बहुभिर्गुप्तामाजहार विभीषणः ॥ १५ ॥
 सोऽभिगम्य महात्मानं ज्ञात्वापि ध्यानमास्थितम् । प्रणतश्च प्रहृष्टश्च प्राप्तां सीतां न्यवेदयत् ॥ १६ ॥
 तामागतमुपश्रुत्य रक्षोशूचरोपिताम् । रोषं हर्षं च दैन्यं च राघवः प्राप श्रुत्वा ॥ १७ ॥
 ततो यानंगतां सीतां सविमर्शं विचारयन् । विभीषणमिदं वाक्यमब्रवीत् ॥ १८ ॥
 राक्षसाधिपते सौम्य नित्यं मद्विजये रत । वैदेही संनिकर्षं मे क्षिप्रं समभिगच्छतु ॥ १९ ॥

९-१०] ति० टी०-ततः स्वश्रीणां तत्समीपगमनानन्तरम् ॥ ९ ॥ १० ॥

रा० टी०-तत इति । मूर्ध्नि बद्धाञ्जलिर्विभीषणः दृष्ट्वा वाच ॥ ९ ॥

रा० टी०-तदाकारमाह-दिव्येति । हे वैदेहि भर्ता त्वां द्रष्टुमिच्छति अतस्त्वं दिव्याङ्गरागा सती यानमारोह ॥ १० ॥

११] ति० टी०-अस्तात्वा द्रष्टुमिच्छामि । भर्तारं शिवापि ज्ञानमकृतैव द्रष्टुमिच्छामीत्यर्थः ॥ ११ ॥

रा० टी०-एवमिति । एवमुक्त्वा वैदेही अस्तात्वा स्नातामकृतैव द्रष्टुमिच्छामीति वचनं विभीषणं प्रत्युवाच ॥ ११ ॥

१२] ति० टी०-तस्यास्तद्वचनं ज्ञानायानङ्गीकारवचनम् । यथा राम आह तथा कर्तुमर्हसि । 'तां दृष्ट्वा चारुमर्वाङ्गी यानस्थां शोककशिताम् । मलोपचितसर्वाङ्गी जटिलां कृष्णवाससम् ॥ उवाच रामो वैदेहीं परामर्शविशङ्कितः ॥' इति भारते तु मलोपचितेत्यर्थे पूर्वमिति शेषः ॥ १२ ॥

रा० टी०-तस्या इति । तस्याः वचनं श्रुत्वा यथा राम आह तथैव कर्तुं त्वमर्हसि इति विभीषणः प्रत्युवाच एतेन स्नानं रामेणाप्याश्रममिति सूचितम् ॥ १२ ॥

गो० टी०-तस्या इति । प्रत्युवाच श्रीशृंगेनेति शेषः । यथानियोगं कर्तव्यत्वं हेतुद्वयम्-राजा भर्तेति ॥ ११ ॥

१३-१४] ति० टी०-भर्तृभक्त्या आहतात्विता १३ १४ रा० टी०-तस्येति । तस्य विभीषणस्य वचनं श्रुत्वा मैथिली तथेति प्रत्यभाषत ॥ १३ ॥

रा० टी०-तत इति । ततः रामाज्ञाश्रवणानन्तरं शिरस्स्नातां सीतां विभीषणः शिविकामारोप्य आजहार रामसमीपं प्रापयामास श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ १४ ॥ १५ ॥

१६] ति० टी०-तस्येति । तस्य विभीषणस्य वचनं श्रुत्वा मैथिली तथेति प्रत्यभाषत ॥ १३ ॥

रा० टी०-तत इति । ततः रामाज्ञाश्रवणानन्तरं शिरस्स्नातां सीतां विभीषणः शिविकामारोप्य आजहार रामसमीपं प्रापयामास श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ १४ ॥ १५ ॥

१६] ति० टी०-तस्येति । तस्य विभीषणस्य वचनं श्रुत्वा मैथिली तथेति प्रत्यभाषत ॥ १३ ॥

रा० टी०-तत इति । ततः रामाज्ञाश्रवणानन्तरं शिरस्स्नातां सीतां विभीषणः शिविकामारोप्य आजहार रामसमीपं प्रापयामास श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ १४ ॥ १५ ॥

१६] ति० टी०-तस्येति । तस्य विभीषणस्य वचनं श्रुत्वा मैथिली तथेति प्रत्यभाषत ॥ १३ ॥

गो० टी०-तस्येति । अङ्गीकारहेतुद्वयं भर्तृदेवता भर्तृभक्तिव्रतेति ॥ १२-१४ ॥

१५] ति० टी०-श्रीयुक्तवाहनवहनोचितैः । परीक्षितैरित्यर्थः ॥ १५ ॥

१६] ति० टी०-ज्ञात्वापि विभीषणगमनं ज्ञात्वापि ध्यानमास्थितम् । अतः परं किं वक्तव्यं किं कर्तव्यमिति चिन्तायुक्तमित्यर्थः ॥ १६ ॥

रा० टी०-स इति । स विभीषणः रामं ध्यानमागितं ज्ञात्वापि प्राप्तां सीतां न्यवेदयत् ॥ १६ ॥

गो० टी०-स इति । ज्ञात्वापि विभीषणगमनं विदित्वापि । अननं चिन्तानुवृत्तिरुक्ता ॥ १५ ॥

१७] ति० टी०-रोषं सर्वानर्थमुत्पन्नया किञ्च सद्यः ज्ञातकेणेदं बहुदुःखमनुभूतमिति रोषः । यदा राघवमृह चिरोपितत्वनिमित्तक आगमितां रोषो भाविशपथोपयोगी । चिरवियुक्ताया अथ दर्शनमिति हर्षः । चिरकारं मत्प्रतीक्षया नया बहुदुःखमनुभूतमिति दैन्यम् ॥ १७ ॥

रा० टी०-नामिति । आगतां तां सीतामुपश्रुत्य विद्यमानं राघवं हर्षः दैन्यं सीताद्वेषस्मरणजनितदीनता रोपश्च त्रयमाविशत् ॥ १७ ॥

गो० टी०-नामिति । राघवत्वपूर्वकसीतगमनेन हर्षः राघवभवनोपितत्वेन दैन्यम् रोपश्च । अत्र रोषो भाविशपथोपयोगित्वारोपित इति द्रष्टव्यम् ॥ १६ ॥

१८-१९] ति० टी०-अहटः । उक्त्यमंत्रयाक्रान्तत्वात्प्रकटहपरहितः ॥ १८ ॥ १९ ॥

रा० टी०-तत इति । सविमर्शं प्रतर्कसहितं विचारयन् अत एव अहटः किञ्चित्संतोषपरहितो राघवोऽब्रवीत् ॥ १८ ॥

१ इदं पद्यं गो. पु. नास्ति । २ स्नातेति गो. पाठः । ३ अधिपेति गो. पाठः । ४ भक्तिव्रतेति गो. रा. पा. । ५ शुवतीभिरलङ्कृतामिति गो. रा. पाठः । ६ शीमां परार्थान्भरसंभ्रतामिति गो. रा. पाठः । ७ रक्षोभिरिति गो. पाठः । ८ हर्षो दैन्यं च रोपश्च त्रयं राघवमाविशत् इति गो. रा. पाठः । ९ ततः पार्श्वगतं दृष्टेति गो. रा. पाठः । १० अहटमिति गो. पाठः । ११ शीघ्रं समुपेति गो. रा. पाठः ।

तस्यै तद्वचनं श्रुत्वा राघवस्य विभीषणः । तूर्णमुत्सौरणं तत्र कारयामास धर्मवित् ॥ २० ॥
 कञ्चुकोष्णीपिणस्तत्र वेत्रक्षैरपाणयः । उत्सारयन्तस्तांन्योधानसमन्तात्परिचक्रमुः ॥ २१ ॥
 ऋक्षाणां वानराणां च राक्षसानां च सर्वशः । वृन्दान्युत्सार्यमाणानि दूरमुत्तस्थुरन्ततः ॥ २२ ॥
 तेषामुत्सार्यमाणानां निःस्वनः सुमहानभूत् । वायुनोर्द्वयमानस्य सागरस्येव निःस्वनः ॥ २३ ॥
 उत्साह्यमाणान्दृष्ट्वा जगत्यां जातसंभ्रमान् । दाक्षिण्यात्तदमर्षाच्च वारयामास राघवः ॥ २४ ॥
 संरम्भाच्चान्वीद्रामश्चक्षुषा प्रदहन्निव । विभीषणं महाप्राज्ञं सोपालम्भमिदं वचः ॥ २५ ॥
 किमर्थं मामनादृत्य किञ्चित्तेऽयं त्वया जनः । निवर्तयेनमुद्वेगं जनोऽयं स्वजनो मम ॥ २६ ॥
 न गृहाणि न वस्त्राणि न भौंकारस्तिरस्कृत्या । नेदृशा राजसत्कारा वृत्तमावरणं स्त्रियाः ॥ २७ ॥

रा० टी०—तदाकारमाह—राक्षसेति । वैदेही मे सप्रि-
 कर्षं समीपं क्षिप्रं ममभिगच्छतु ॥ १९ ॥

गो० टी०—तत इति । सविमर्शं विचारयन् सवितर्कं
 चिन्तयन् । अहमिति क्रियाविशेषणं विभीषणविशे-
 षणं वा ॥ १७ ॥ १८ ॥

२०] ति० टी०—उत्सारणम् । जनस्येति शेषः ॥ २० ॥

रा० टी०—तस्येति । विभीषणः राघवस्य वचनं श्रुत्वा
 उत्सारणे गतं कारयामास ॥ २० ॥

गो० टी०—स इति । उत्सारणे जननिवारणे ॥ १९ ॥

२१] ति० टी०—वेत्रैर्वेद्यहणैर्ग्रन्थरास्तादृशशब्दवन्तः
 पाणयो येषाम् ॥ २१ ॥

रा० टी०—तत्प्रकारमाह कञ्चुकुकेति । कञ्चुकादिमन्तः
 तत्रक्षैरपाणयः विभीषणानुचराः गुरुपान् वानरादीन् उत्सा-
 रयन्तस्तन्तः समन्तात्परिचक्रुः ॥ २१ ॥

गो० टी०—कञ्चुकुकेति । कञ्चुकं वारवाणम् उष्णीषं
 शिमेवेष्टनम् । यत्रेण जजराः सदावलम्बनजनितपाहण्याः
 पाणयो येषां ते ॥ २० ॥

२२—२३] ति० टी०—उत्तस्थुरुत्थाय जम्भुः ॥ २२ ॥ २३ ॥

रा० टी०—ऋक्षाणामिति । अन्ततः समीपदेशात्
 उत्सार्यमाणानि ऋक्षादीनां वृन्दानि दूरमुत्तस्थुः ॥ २२ ॥

गो० टी०—ऋक्षाणामिति । उत्ससृजः अपचक्रमुः ॥ २१ ॥

रा० टी०—तेषामिति । वायुना उद्ध्यमानस्य समुद्रस्य
 निःस्वन इव उत्सार्यमाणानां निःस्वनस्रुमहानभूत् ॥ २३ ॥

गो० टी०—तेषामिति । उद्धतमानस्य उज्जृम्भमा-
 णस्य ॥ २२ ॥

२४] ति० टी०—दाक्षिण्यात्सम्भक्तवानरसेनाह दाक्षि-
 ण्यात्कृपाविशेषात् । तदमर्षात् मदाज्ञां विनोत्सारयतीति
 विभीषणेऽमर्षः ॥ २४ ॥

रा० टी०—उत्सार्यमाणानात् । उत्सार्यमाणान्
 अत एव जातसंभ्रमान् उद्दिग्धचित्तान् तान् राघवो दृष्ट्वा

दाक्षिण्यात् वानरादिषु कृपाविशेषात् अत एव तस्य निस्सार-
 णस्य अमर्षात् हेतोः वारयामास ॥ २४ ॥

गो० टी०—उत्सार्यमाणानिति । दाक्षिण्याद्दानेषु
 दाक्षिण्यात् । अमर्षात् उत्सारणासहनात् ॥ २३ ॥

२५] ति० टी०—संरम्भात्कोपात् ॥ २५ ॥

रा० टी०—संरम्भादिति । संरम्भात् उत्सारणेहेतु-
 कोपात् चक्षुषा प्रदहन्निव राघवः विभीषणं सोपालम्भं वचो-
 ब्रवीत् ॥ २५ ॥

गो० टी०—संरब्ध इति । चक्षुषा प्रदहन्निवेति लोच-
 नाभ्यां पिवन्निवैतृकादरपात्रभृतस्य विभीषणस्यैतद्विभर्षण-
 विषयताकरणं स्वजननिग्रहमहिष्णुत्वात् । सीताविषयममार्गे
 पितरोपविशंपाद्वा ॥ २४ ॥ २५ ॥

२६] ति० टी०—एनमुद्वेगं निवर्तय । अस्य जनस्येति
 शेषः । कथमेवं युज्यते तत्राह—जनोऽयमिति । स्वजनो
 भ्रात्रातिस्वजनसदृश एव ॥ २६ ॥

रा० टी०—तदाकारमाह किमर्थमिति । मामनादृत्य
 अप्रष्टुत्यर्थः अयं जनः किमर्थं क्रियते त्वया क्रियते केशो
 नोचित इत्यर्थः अतः एनमुद्योगं निवर्तय तत्र हेतुः अयं
 जनो मम स्वजनः स्वकीयलक्षणादिसदृशः ॥ २६ ॥

२७] ति० टी०—किं च व्यर्थोऽयं जनापसरणप्रयास
 इत्याह—न गृहाणीति । गृहादित्यं तिरस्कृत्या आवरणम् ।
 इदृशा जनापसरणादिव्यापारा न स्त्रिया आवरणम्, किं तु
 राजसत्कारं एव केवलं उत्रचामरादिवत् । किं तर्थावरणं
 तत्राह—वृत्तमेधावरणमिति ॥ २७ ॥

रा० टी०—नेति । गृहादित्यमीदृशाः निस्सारणरूपा
 वा स्त्रियाः स्तिरस्काराः आवरणानि न किन्तु राजसत्काराः
 स्वस्वपतिकृतसत्क्रियाः वृत्तं स्वस्वाचरणञ्च आवरणम् ॥ २७ ॥

गो० टी०—न गृहाणीति । तिरस्कृत्याः तिरस्कारिण्यः
 राजसत्काराः उत्सारणादिकम् वृत्तम् आचारः ॥ २६ ॥

१ स तद्वचनमाश्रित्य गो. पाठः २ उत्सारणे वचनं कारयामास संकेत इति गो. रा. पाठः । ३ नेतिरेति गो. पाठः । ४ पुरुषा इति गो. पुरुषानिति
 रा. पा. । ५ सर्वेषां ध्वनिरुत्थित इति गो. पाठः । ६ उद्धतमानस्येति गो. पाठः । ७ तान्दृष्ट्वा समन्ताज्जातसंभ्रमानिति गो. रा. पाठः । ८ संरम्भ इति गो.
 पाठः । ९ उद्योगमिति गो. रा. पाठः । १० प्राकारास्तिरस्कृत्या इति गो. प्राकारास्तिरस्कारा इति रा. पा. ।

व्यसनेषु न कृच्छ्रेषु न युद्धेषु स्वयंवरे । न क्रतौ नो विवाहे वा दर्शने दूष्यते स्त्रियाः ॥२८॥
 सैषा विपैतृता चैव कृच्छ्रेण च समन्विता । दर्शने नास्ति दोषोऽस्या मत्समीपे विशेषतः ॥२९॥
 विस्मृज्य शिबिकां तस्मात्पद्मयागमेवापसर्पतु । समीपे मम वैदेहीं पश्यन्वेते वनौकसः ॥ ३० ॥
 एवमुक्तस्तु रामेण सविमर्शो विभीषणः । रामस्योपानयसीतां संनिकर्षं विनीतवत् ॥ ३१ ॥
 ततो लक्ष्मणमुग्रीवौ हनूपांश्च पुत्रंगमः । निशम्य वाक्यं रामस्य वसुधुर्व्यथिता भृशम् ॥३२॥
 (कैलत्रनिरपेक्षैश्च शङ्कितैरस्यदारुणैः । अप्रीतमिव सीतायां तर्कयन्तिस्म राघवम् ॥)
 लज्जया त्ववलीयन्ती स्त्रेषु गात्रेषु पैथिली । विभीषणेनानुगता भर्तारं साभ्यवर्तत ॥ ३३ ॥
 विस्मयाच्च प्रहर्षाच्च स्नेहाच्च पतिदेवता । उदैक्षत मुखं भर्तुः सौम्यं सौम्यतरानना ॥ ३४ ॥

अथ समपनुदन्मनःकमं सा मुचिमदृष्टपुर्दाक्ष्य वै प्रियम्य ।

वदनमुदितपूर्णचन्द्रकान्तं विमलशशाङ्कनिभानना तदासीत् ॥ ३५ ॥

इत्यापि श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे चतुर्दशाधिकशततमः सर्गः ॥ ११४ ॥

२८] ति० टी०—अपि चेदानीं दर्शनमपि नास्या दोषायात्याह—व्यसनेष्विति । व्यसने विपत्तिकालः कृच्छ्रे पीडा ॥२८॥

रा० टी०—निस्तारणाभावे हेतुवन्तरमप्याह व्यसनेष्विति । व्यसनादिषु स्त्रियाः दर्शने न दूष्यते तत्र व्यसने आपत्कालजनितः खेदः कृच्छ्रे रोगादिजनितः खेद इति न पौनरुक्त्यम् ॥ २८ ॥

गो० टी०—व्यसनेष्विति । व्यसनेषु दृष्टजनविशेषां कृच्छ्रे राज्यशोभादिषु युद्धे युद्धभयौ ॥ २९ ॥

२९] ति० टी०—प्रकृते दर्शनस्यादोषप्रसाधकं धर्ममाह—सैषेति ॥ २९ ॥

रा० टी०—प्रकृतमाह सेति । एषा विपद्वा अत एव कृच्छ्रेण मानसिकदुःखेन समन्विता अत एव अस्याः दर्शने दोषो नास्ति मत्समीपे तु विशेषतो न दोषः ॥ २९ ॥

गो० टी०—सैषेति । कृच्छ्रे वक्ष्यमाणप्रियवने ०८॥२९॥

३०] ति० टी०—पश्यन्तु । वैदेहींमन्यन्कर्षः ॥ ३० ॥

रा० टी०—विस्मृज्यति । तस्मादुक्तहेतोः पददामेन वैदेही अपसर्पतु मम समीपे वैदेहीं वनौकसः पश्यन्तु वैदेह्याः कर्मत्वेन लाभः प्रत्यासत्त्या ॥ ३० ॥

३१] ति० टी०—सविमर्श एवादादाम्यो प्राप्तेणामिमानो नास्ति, जिघृक्षा च नास्ति यदि तौ स्यातां तदा राजपत्न्युचितमुपचारमनुमन्येतैवेति विन्तायुक्त इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

रा० टी०—एवमिति । रामेण एवमुक्तः अत एव सविमर्शः विचारसहितो विभीषणः सीतां रामस्य संनिकर्षप्रदानयत् ॥ ३१ ॥

गो० टी०—एवमिति । सविमर्शः कृच्छ्रभयप्रयोगात्साहचर्यः ॥ ३० ॥ ३१ ॥

३२] ति० टी०—अनयैव ब्रह्मा लक्ष्मणादिरपि व्यथा ३२

१ न विवाहे चेति गो. न विवाहश्चित्ति रा. पाठः । २ दुष्यतीति गो. पाठः । ३ युद्धेति गो. पाठः । ४ कृच्छ्रे न महति स्थितेति गो. पाठः । ५ न स्या न दोषः स्यादिति गो. पाठः । ६ नदानय समीपं मे शीघ्रमेतौ विभीषण । सीता पश्यन्तुमेषां सुहृद्वरणं स्वस्वमिति गो. पाठः ७ दृष्टं पश्यन्तु गो. पुस्तके । ८ तदानीमिति गो. पाठः ।

रा० टी०—तत इति । दर्शनपदानः रामस्य वाक्यं मत्कोपवचनं निशम्य व्यथिता वसुधुः ॥ ३० ॥

३३] ति० टी०—लज्जयात्रयीयती जनसमक्षभर्तृसमीपस्थितिजन्यलज्जया प्रतीयन्ती संकीर्णं गच्छन्ती ॥ ३३ ॥

रा० टी०—लज्जयति । लज्जया मयेव गात्रेषु अवलीयन्ती पैथिली भर्तारमभ्यवर्तत ॥ ३३ ॥

गो० टी०—व्यापारो देवमाह—कलत्रंति ॥ ३२ ॥

रा० टी०—लज्जयति । अवलीयन्ती संकुचन्ती ३३॥३४

३४] ति० टी०—विस्मयादिति । बहुमित्रपतिवारसं पतिदर्शनजो विस्मयः । प्रियदर्शनजो हर्षः ॥ ३४ ॥

रा० टी०—विस्मयादिति । सौम्यतरानना पैथिली विस्मयादितः मुखमुल्लस्यत तत्र विस्मयः रामकोपदर्शनजनितः ॥ ३४ ॥

गो० टी०—विस्मयादिति । विस्मयात् अपठितरामपुनर्दर्शनाद्विस्मयः प्रियस्य दर्शनेन प्रहर्षः स्नेहः स्वाभाविकः उदैक्षणकायिकमुखप्रसादमाह—सौम्येति ॥ ३५ ॥

३५] ति० टी०—समपनुदन्मनपातदन् ॥ ३५ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामाये रामायणतिलके वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे चतुर्दशाधिकशततमः सर्गः ॥ ११४ ॥

रा० टी०—अथेति । मा सीता सुचिरं बहूकालं दृष्टं प्रियस्य वदनमुदीक्ष्य मनःकमं समपनुदन् समपातदन् अन्यजन् अत एव विमलशशाङ्कनिभाननासीत् ॥ ३५ ॥

इति श्रीमद्रामाभिरामे श्रीरामायणव्याख्याने रामायणशिरोमणौ युद्धकाण्डे चतुर्दशाधिकशततमः सर्गः ॥ ११५ ॥

गो० टी०—अथेति । उदितपूर्णचन्द्रमन्येन कोपकरकस्वभूतम् । विमलशशाङ्कमन्येन उत्तरकायिकक्षयः मन्यते ॥ ३६ ॥

इति श्रीमोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने गतदशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११४ ॥

पञ्चदशाधिकशततमः सर्गः ।

समीपमागतां जानकीं वीक्ष्य राघवः विधाधिरं परगृहवासो निन्दास्पदमतस्तां न प्रहृष्यामि यथेच्छं कुत्रापि गच्छ येन मामकीनवंशो निष्कलङ्क इत्याशुक्त्वा तां नाहीचकार येन सा भृशं खिन्ना रुद्रे ।

तां तु पार्श्वे स्थितां प्रह्लां रामः संमेक्ष्य मैथिलीम् । हृदयान्तर्गतं भावं व्याहर्तुमुपचक्रमे ॥ १ ॥
एषासि निर्जिता भद्रे शत्रुं जित्वा रणौजिरे । पौरुषात् यदनुष्ठेयं मैयैतदुपपादितम् ॥ २ ॥
गतोऽस्म्यन्तममर्षस्य धर्षणा संप्रमार्जिता । अवमानश्च शत्रुश्च युर्गोपब्रिहतो मया ॥ ३ ॥
अद्य मे पौरुषं दृष्टमद्य मे सफलः श्रमः । अद्य तीर्णप्रेतिज्ञोऽहं प्रभवाम्मयं चात्मनः ॥ ४ ॥
या त्वं विरहिता नीता चलचित्तेन रक्षसा । दैवसंपादितो दोषो मानुषेण मया जितः ॥ ५ ॥
संप्राप्तमवमानं यस्तेजसा न प्रमार्जति । कस्तस्य पौरुषेणार्थो महताप्यल्पचेतसः ॥ ६ ॥
लङ्घनं च समुद्रस्य लङ्कायार्थापि मर्दनम् । सफलं तस्य च श्लाघ्यमद्य कर्म हनूमतः ॥ ७ ॥
युद्धे विक्रमतश्चैव हितं मन्त्रयतस्तथा । सुग्रीवस्य ससैन्यस्य सफलोऽद्य परिश्रमः ॥ ८ ॥
विभीषणस्य च तथा सफलोऽद्य परिश्रमः । त्रिगुणं भ्रातरं त्यक्त्वा यो मां स्वयमुपस्थितः ॥ ९ ॥

१] ति० टी०-तां त्विति ॥ १ ॥

रा० टी०-सीताकर्तृकरामसमीपमागमनपूर्वकस्थित्यन्तर-
कालिकं वृत्तान्तमाह-तामित्यादिभिः । रामः पार्श्वे स्थितां
प्रह्लां प्रणतां मैथिलीं सम्प्रेक्ष्य हृदयांतर्गतं भावं स्वाभिप्रायं
व्याहर्तुं वक्तुमुपचक्रमे ॥ १ ॥

गो० टी०-अथ रामपुरुषोक्तिः-तां तु पार्श्वस्थिता-
मित्यादि । प्रह्लां लज्जया नष्टाम् ॥ १ ॥

२] ति० टी०-एषा त्वं शत्रुं जित्वा शत्रोः प्रत्याहता ।
पौरुषात्पुरुषयत्नान् ॥ २ ॥

रा० टी०-स्याहरणप्रकारमाह-एषेत्यादिभिः । हे
भद्रे ! मया शत्रुं जित्वा त्वं निर्जिता उत्कर्षं प्रापिता अत एव
पौरुषात् पुरुषयत्नान् यदनुष्ठेयं तदेतन् उपपादितं कृतम् ॥ २ ॥

गो० टी०-एषति । एषति प्रत्यक्षेण दर्शयति । भद्रे
इत्यसंबन्धनिर्वेदकसंबोधनम् । पौरुषाद्यदनुष्ठेयं तदेव कृतम् ।
न तु स्वह्माभाय यत्नः कृत इति भावः ॥ २ ॥

३] ति० टी०-अमर्षस्य क्रोधस्यान्तं गतः । धर्षणा
शत्रुकृतस्वदारहरणलक्षणाभिभवः ॥ ३ ॥

रा० टी०-गत इति । अमर्षस्य क्रोधस्यान्तं फलं गतः
प्राप्तोऽस्मि अत एव धर्षणा शत्रुकर्तृकराराधरणहेतुकपराभवः
संप्रमार्जिता दूरीकृता अत एव अवमानः शत्रुकर्तृकत्वानादरः
शत्रुश्च युगपत् मया निहतो ॥ ३ ॥

गो० टी०-गतास्मीति । अन्तम् फलम् । ब्रूतौ
विभूषितौ ॥ ३ ॥

४] ति० टी०-अद्य मे पौरुषं दृष्टम् । लोकैरिति शेषः ।
तीर्णप्रेतिज्ञस्तीर्णां रात्रणवधविषया प्रतिज्ञा येन सः ॥ ४ ॥

रा० टी०-अद्येति । मे पौरुषमद्य दृष्टं त्वयेति शेषः
अत एव मे श्रमः सफलः अत एव अद्य नीतां संपूर्णां प्रतिज्ञा
राक्षसविनाशविषयकप्रतिज्ञानं यस्य सोऽहमात्मनः स्वप्रयत्नान्
प्रभवामि प्रभाववान् भवामि ॥ ४ ॥

गो० टी०-अद्येति । आत्मनः प्रभवामि स्वतन्त्रो
भवामि ॥ ४ ॥

५-६] ति० टी०-मया विरहिता या त्वं चलचित्तेन
रक्षसा नीता, असौ दैवसंपादितस्तव दोषो मानुषेण मनुष्य-
साध्यपराक्रमेण मया जितोऽपनीतः ॥ ५ ॥ ६ ॥

रा० टी०-येति । विरहिता मया हीना । या त्वं चलचि-
त्तेन रक्षसा नीता तस्यास्तव दैवसंपादितः देवादृष्टकृतो दोषः
मानुषेण मया जितो दूरीकृतः ॥ ५ ॥

गो० टी०-या त्वमिति । मया विरहिता या त्वं
चलचित्तेन रक्षसा नीता । तया त्वया हेतुभूतया दैवसंपादितः
दोषः अवमानः मानुषेण प्रमार्जितः दैवकृतं पुरुषयत्नेन निवा-
रितमिति भावः ॥ ५ ॥

रा० टी०-सम्प्राप्तमिति । सम्प्राप्तमवमानं यः पुरुषः
तेजसा स्वबलेन न प्रमार्जति तरयाल्पतेजसः पुरुषस्य कः
पुरुषार्थः न कोपीत्यर्थः ॥ ६ ॥

गो० टी०-धर्षणाया अमार्जने दोषमाह-संप्राप्तमिति ।
प्रमार्जति प्रमार्ष्टि ॥ ६ ॥

७-९] ति० टी०-अद्य सफलमित्यन्वयः ॥ ७-९ ॥

रा० टी०-लङ्घनमिति । सङ्घट्टस्य लङ्घनं लङ्कायाः
मर्दनं च हनूमतः कर्म अद्य सफलमत एव श्लाघ्यं प्रशं-
सनीयम् ॥ ७ ॥

१ अन्तर्गतं क्रोध इति गो. पाठः । २ मया रणे इति गो. रा. पाठः । ३ तदेतदिति गो. रा. पाठः । ४ मया युगपदुद्धता इति गो. पाठः ।
५ प्रतिज्ञावदिति गो. पाठः । ६ ब्रूतौ गो. रा. पा. । ७ पुत्राभौऽस्ति पुरुषस्येति गो. रा. पा. । ८ ज्ञेति गो. पा. । ९ तच्छुभं महत्कर्मैति गो.
पाठः । १० अ मे इति गो० चन इति रा. पाठः । ११ पुत्रपरादेवोर्ध्वत्वासेन पा० गो. रा. पुत्रकथोः ।

इत्येवं वेदतः श्रुत्वा सीता रामस्य तद्वचः । मृगीयोत्फुल्लनयना वभूवश्रुपरिप्लुता ॥ १० ॥
 पश्यतस्तां तु रामस्य समीपे हृदयप्रियाम् । [प्रभूतान्यावसितस्य पावकस्येव दीप्यतः ॥
 स बद्धा भुकुटीं वक्रे तिर्यक्प्रेक्षितलोचनः] जनवादभयाद्रात्रौ वभूव हृदयं द्विधा ॥ ११ ॥
 सीतामुत्पलपत्राक्षीं नीलकुञ्चितमूर्धनाम् । अवदद्वै वराराहां मध्ये वानररक्षसाम् ॥ १२ ॥
 यत्कर्तव्यं मनुष्येण धर्षणां प्रतिमाजिता । तैर्कृतं रायेण हर्षो मयेदं मानकाङ्क्षिणा ॥ १३ ॥
 निजिता जीवलोकस्य तपसा भावितात्मना । अगस्त्येन दुराधर्षा मुनिना दक्षिणेव दिक् ॥ १४ ॥
 विदितश्चास्तु भेदं ते योऽयं रणपरिश्रमः । मुनीर्णः गुह्यं वीर्यान् त्वदर्थं मया कृतः ॥ १५ ॥
 रक्षता तु मया वृत्तमपवादं च सर्वतः । प्रख्यातम्यात्मवैराग्यस्य न्यैः च परिर्माजिता ॥ १६ ॥

गो० टी०—इदानीं हनुमदादिपौरुषस्यापि योग्यतामाजित-
 हेतुत्वमाह—लङ्घनं चित्यादिना । सख्यस्य लङ्घनं लङ्घयित्वा
 अवमर्दनम् इत्येवं रूपं हनुमन्तः श्लाघ्यं कर्म जाय सफलम् ।
 धर्षणापरिमाणेन सफलमित्यर्थः ॥ ७ ॥

रा० टी०—युद्ध इति । युद्धे विक्रमतः मोदत्मानं हितं
 मन्त्रयतः सुखीवस्य परिश्रमः सफलः ॥ ८ ॥

गो० टी०—युद्ध इति । मन्त्रयतः चिन्तयतः ॥ ८ ॥

रा० टी०—निर्गुणमिति । निर्गुणं निषिद्धगुणविशिष्टं
 आतं त्यक्त्वा यो मां स्वयमुपस्थितः तस्य विभ्रममन्य
 परिश्रमः सफलः ॥ ९ ॥

गो० टी०—निर्गुणमिति । तस्येत्यध्याहार्यम् ॥ ९ ॥

१०] ति० टी०—इत्येवं वदत इत्यर्थाव्यायं मे प्रयोजनं
 नास्तीति प्रतिकलनादुत्तेनाश्रुपरिप्लुता वभूव ॥ १० ॥

रा० टी०—इतीति । इत्येवं वच्चा वदतो रामस्य समीपे
 विगमना मृगीयोत्फुल्लनयना सीता अश्रुपरिप्लुता वभूव १०

गो० टी०—इत्येवमिति । तद्वचः नेरादयेनोक्तं वचः ।
 तस्य वृत्तः तस्मिन् वृत्ति सति ॥ १० ॥

११—१३] ति० टी०—तद्वददर्शनादङ्गीकारबुद्धिः । जन-
 वादभयाद्यागबुद्धिः भावसंशिरव ॥ ११—१३ ॥

रा० टी०—पश्यत इति । हृदयप्रियां सीतां समीपे
 पश्यतो रामस्य हृदयं जनवादभयाव हेतोः द्विधा संशयविशिष्ट-
 मित्यर्थः वभूव जनवादभयादित्यनेन तत्त्वतः संशयाभावः
 सूचितः ॥ ११ ॥

गो० टी०—पश्यत इति । पावकस्येति । पावकस्य
 क्रोधोत्तीव्र ज्वलनम् ॥ ११ ॥

रा० टी०—सीतामिति । वानररक्षसं मध्ये सीताम-
 वदत् ॥ १२ ॥

गो० टी०—स इति । तिर्यक्प्रेक्षितलोचनः तिर्यक्प्रेक्षणं
 पुरतः सीतादर्शनासहिष्णुत्वकृतम् ॥ १२ ॥

रा० टी०—तदाकारमाह—यदिति । धर्षणां परकृत-

परामर्शं प्रतिमाजिता मनुष्येण यत् कर्तव्यं तस्मिन् रात्रौ हत्वा
 मया प्रथमं तत्र हृत्वा तः तपसा भावितः परिशीलितः आत्मा
 परमात्मा येन तेन अगस्त्येन मुनिना निजिता जीवलोकस्य
 दुराधर्षा इत्यन्वयात्तापिभयात् यदपिदुर्ममत्वा दक्षिणा विगिव
 श्लोकद्वयमेकान्यपि ॥ १३ ॥ १४ ॥

गो० टी०—यत्कर्तव्यमित्यादिसिपादश्लोक एकान्ययः ।
 हे सीते, धर्षणां परिमाजिता । “ मजेरजादौ विभाषा बद्धिः ”
 इति वृद्धिः । मनुष्येण यत्कर्तव्यं तत् सकलं कृतम् । अमुहस्ता-
 दमर्षणादित्यन्वयः ॥ १३ ॥

१४—१५] ति० टी०—जीवलोकस्य दुराधर्षेत्यन्वयः ।
 इत्यन्वयात्तापिभयादिति शेषः । रात्रौभयात्प्राणिमात्रस्य
 दुराधर्षां युद्धेन निजिता ॥ १४ ॥ १५ ॥

गो० टी०—भावितात्मना ध्यानात्मस्वरूपेण, अगस्त्येन ।
 इत्यन्वयात्तान्त्वाजीवलोकस्य दुराधर्षां दुःसंचारा, दक्षिणा
 दिगिव अमर्षणात् अमर्षाद्वेतोः, अमुहस्तात्मया त्वं निजि-
 तेति संबन्धः ॥ १४ ॥

रा० टी०—विदित इति । योऽयं रणपरिश्रमः सहद-
 र्गोपां सुनीर्णः स परिश्रमः विदितः प्रसिद्धोऽस्तु एतदर्थमेव
 कृत इति शेषस्तदर्थमस्यार्थं मया न कृतः एतेन राजनयथा-
 दिश्रममन्तरापि स्वादिनि सूचयाम तेन अयमिदं रणपरिश्रम-
 स्वरूपः स्तुत्युपां अजितः अयं त्यक्तमया योऽपिदितोऽय-
 पयोः ॥ १५ ॥

गो० टी०—विदितश्चेति । योऽयं रणपरिश्रमः सहद-
 र्गोपां सुनीर्णः निर्युद्धः, सः त्वदर्थं मया न कृत इति
 विदितोऽस्तु ॥ १५ ॥

१६] ति० टी०—अपवादं स्वदारापहारिणं हन्तुं नाश-
 क्रोदित्यपवादं परिमाजिता । न्यङ्गं नीचत्वं परिमाजितेदं कृत-
 मिति शेषः ॥ १६ ॥

रा० टी०—वृत्तमेति । वृत्तं सदाचारं रक्षता अत एव
 अपवादं स्वदारापहारिणमप्ययं हन्तुं न शक्नोतीत्यपकीर्षि-

१ वृत्तस्तस्येति गो. पाठः । २ भूयः क्रोधो व्यवभेतेति गो. पाठः । ३ इदं पश्य गो. पुस्तके । ४ इदं पश्य गो. पुस्तके नास्ति । ५ अमर्षोपकर्षं सी-
 तामिति गो. पा. ६ पश्यति गो. रा. पा. । ७ मयापि तत्कृतं सीते इति रा. पा. । ८ सकलं सीते इति गो. पा. । ९ अमुहस्तादमर्षणादिति गो. रा. पाठः । १० ते
 भेदे इति गो. पाठः । ११ स इति गो. पा. । १२ कृतमिति रा. पाठः । १३ सर्वत्र इति गो. रा. पाठः । १४ व्यङ्गमिति रा. पा. । १५ रक्षतेति गो. पा. ।

प्राप्तचारित्र्यमंदेहा मम प्रतिमुखे स्थिता । दीपो नेत्रातुरस्येव प्रतिकूलासि मे दृढौ ॥ १७ ॥
तद्वच्छ त्वानुजानेज्य यथेष्टं जनकात्मजे । एता दश दिशो भंद्रे कार्यमस्ति न मे त्वया ॥ १८ ॥
कः पुमास्तु कुले जातः स्त्रियं परगृहोषिताम् । तेजस्वी पुनरादद्यात्सुहृदोभेन चेतसा ॥ १९ ॥
रावणाङ्कपरिक्लिष्टां दृष्टां दुष्टेन चक्षुषा । कथं त्वां पुनरादयां कुलं व्यपदिशन्महत ॥ २० ॥
यैदर्थं निर्जिता मे त्वं सांख्यैमामादितो मया । नास्ति मे त्वग्यभिष्वङ्गो यथेष्टं गम्यतीमिति ॥ २१ ॥
तदर्थं व्याहृतं भंद्रे मयैतन्कृतबुद्धिना । लक्ष्मणे वाथ भरते कुरु बुद्धिं यथासुखम् ॥ २२ ॥
शत्रुंघ्रे वाथ सुग्रीवे राक्षसे वा विभीषणे । निवेशय मनः सीते यथा वा सुखमात्मना ॥ २३ ॥
नहि त्वां रावणो दृष्ट्वा दिव्यरूपां मनोरमाम् । मर्षयत्यैचिरं सीते स्वगृहे पर्यवस्थिताम् ॥ २४ ॥

परिमार्जता अत एव प्रख्यातस्य दुष्टनिग्रहकारकत्वेन प्रसिद्धस्य आत्मवंशस्य व्यङ्ग्यं न्यूनत्वं च परिमार्जता मया एतन्कृतमिति शेषः ॥ १६ ॥

गो० टी०—नहि किमर्थमेव परिभ्रम इत्यत आह—रक्षतेति । अत्र मया रणपरिभ्रमः कृत इत्यनुषङ्गते । दृष्टं रक्षता अपवादं न्यङ्गमभ्युपगम्यं च परिरक्षता परिरहता निवारयता मया रणपरिभ्रमः कृतः ॥ १६ ॥

१७-१८] ति० टी०—नेत्रातुरस्य नेत्ररोगिणः १७॥१८

रा० टी०—प्राप्तेति । प्राप्तः चारित्र्यस्य सदाचारस्य संदेहः परगृहोषितात्वेन संशयो यस्याः सा मम प्रतिमुखे सम्मुखे स्थिता त्वं नेत्रातुरस्य नयनपीडाकुलस्य प्रतिमुखे स्थितो दीप इव दृढमत्यन्तं प्रतिकूलासि तत्तस्मादनेनोः त्वा त्वामनुजाने बोधयामि अतः एताः दश दिशः यथेष्टमिच्छामनतिक्रम्य गच्छ त्वया मे कार्यं नास्ति श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ १७ ॥ १८ ॥

गो० टी०—प्राप्तेति । परगृहवासेन प्राप्तचारित्र्यमंदेहा त्वं नेत्रातुरस्य दीप इव प्रतिकूलासि । अननोपमानेन कम्बुतः सीताया रोगो नास्ति । स्वसंदेहेनाहं प्रतिकूलीकरोमीति व्यज्यते ॥ १७ ॥ १८ ॥

१९] ति० टी०—सुहृदोभेन सुहृद्विरकात्मनिग्न इति लोभो जिघृक्षा यस्य तेन ॥ १९ ॥

रा० टी०—प्रयोजनाभावे हेतुमाह—क इति । सुहृदां लोभो जिघृक्षा यस्मिन् तेन चेतसोपलक्षितः कुले सहृदो जातः कस्मैजस्वी परगृहोषितां स्त्रियं पुनरादयात् गृहीयात् न कोपीत्यर्थः ॥ १९ ॥

गो० टी०—कः पुमानिति । सुहृद्वेन सुहृद्वेसा रणरणकम् सुहृद्व्यामर्हतीति सुहृद्वेन तेन । रणरणकातिशयपुक्तेर्नः न्यर्थः ॥ १९ ॥

२०-२१] ति० टी०—रावणस्य दुष्टेन चक्षुषा कामोपहतनेत्रेण दृष्टम् । एवं च विषाणवदभ्यामितिर्थः २०॥२१

रा० टी०—रावणेति । कुलं स्वोत्तमवंशं व्यपदिशन् कथयन्हं रावणाङ्कं परिक्रियामत एव दुष्टेन चक्षुषा दृष्टां त्वां कथमादयां गृहीयाम् ॥ २० ॥

गो० टी०—रावणेति । व्यपदिशन् कीर्तयन् ॥ २० ॥

रा० टी०—यदर्थमिति । यदर्थं मे मया त्वं निर्जिता निर्जयेन प्राप्ता सोयं त्वदर्शनरूपोऽयं मया आसादितः प्राप्तः अतः यथेष्टं गम्यतां मे अभिष्वङ्गः मङ्गलो नास्ति ॥ २१ ॥

गो० टी०—तदर्थमिति । तदर्थं कुलार्थम् । अभिष्वङ्गः आसक्तिः । अनुरागो वा ॥ २१ ॥

२२] ति० टी०—कृतबुद्धिना निश्चितबुद्धिना । अस्मदीयेषु यत्र कुत्रापि तिष्ठेत्याह—लक्ष्मण इत्यादि ॥ २२ ॥

२३] ति० टी०—यथा वा सुखम् । न्यमानपितृकुले वेत्यर्थः ॥ २३ ॥

रा० टी०—तदिति । कृतबुद्धिना सत्पादितनिश्चयेन मया यस्मात् एतद्व्याहृतं कथितं तत्तस्मादनेनोः लक्ष्मणाचन्यतमे बुद्धिं कुरु सम्मतिं पृच्छेत्यर्थः अत एव यथात्मनस्सुखं तथा मनो निवेशय श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ २२ ॥ २३ ॥

गो० टी०—इति प्रव्याहृतमित्यादि—श्लोकद्वयमेकान्वयम् । अत्र लक्ष्मणादौ मनस्कणं नाम अनाधाय राक्षकत्वेन तत्तद्गृहे वर्तनम् । भ्रातृ परित्यक्तायाः स्त्रिया कन्पुष्टदे वासविधानात् । न र्षी स्वातन्त्र्यमर्हतीति स्मृतः न त्वन्नान्यथा गृहीतुं युक्तम् । महापुरुषेण तादृशोक्त्ययोगात् ॥ २२-२४ ॥

२४] ति० टी०—सर्वलोकस्य मम च त्वयि दृष्टः संदेहो दुर्निवार इत्याह—न हि त्वामित्यादि ॥ २४ ॥

रा० टी०—नहीति । स्वगृहे चिरं पर्यवस्थितां दिव्यरूपां त्वां रावणो दृष्ट्वा न मर्षयेत् ॥ २४ ॥

१ इतिमिति गो. रा. पाठः । २ इत्यन्युक्तमिति गो. कर्णाभ्यनुक्तमिति गो. पाठः । ३ इति गो. रा. पाठः । ४ कुरुतेनेति गो. पाठः । ५ अहमिति गो. पाठः । ६ तदिति गो. पाठः । ७ यथाः प्रव्याहृतमिति गो. पाठः । ८ इति गो. रा. पाठः । ९ इतिमिति गो. पाठः । १० बुद्धीवे बानेने वा राक्षसेने इति गो. रा. पाठः । ११ मर्षयेत् चिरमिति गो. रा. पाठः । १२ परिवर्तिनीमिति गो. पाठः ।

ततः प्रियाह्रवणा तदप्रियं प्रियादुपश्रुत्य चिरस्य मीनिनी ।

मुमोच बाष्पं रुदन्ती तदा भृशं गजेन्द्रहस्ताभिहतव वल्लरी

॥ २५ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे पञ्चदशाधिकशततमः सर्गः ॥ ११५ ॥

षोडशाधिकशततमः सर्गः ।

एवं रामेण परित्यक्ता वैदेही पतिं विना जीवितुमनुत्सहमाना लक्ष्मणेन चितां ज्वलन्वित्वाऽधोमुखं काकुत्स्थ प्रदक्षिणीकृत्य देवब्राह्म-
णांश्च प्रणम्य यदि मच्चित्तं रामान्नापरापतिं तर्हीप्रिः पातु मामिति प्रतिज्ञाय स्त्रीषु रक्षोवाङ्मरेषु च हरेति शब्दाद्यमानेष्वप्यनलं विवेश ।

एवमुक्ता तु वैदेही परुषं रोमहर्षणम् । राघवेण समेषेण श्रुत्वा प्रव्यथिताभवत् ॥ १ ॥

सा तदौश्रुतपूर्वं हि जने महति मैथिली । श्रुत्वा भर्तुर्वचो घोरं लज्जयावनताभवत् ॥ २ ॥

प्रविशन्तीव गात्राणि स्वानि सौ जनकात्मजा । वार्क्षीरुम्नैः मशल्येव भृशमश्रूण्यवर्तयत् ॥ ३ ॥

ततो बाष्पपरिक्लिन्नं प्रमार्जन्ती स्वमाननम् । शनैर्गद्गदया वाचा भर्तारमिदमब्रवीत् ॥ ४ ॥

किं मामसदृशं वाक्यमीदृशं श्रोत्रदारुणम् । रुधं श्रावयसे वीर प्राकृतः प्राकृताभिव ॥ ५ ॥

न तथास्मि महाबाहो यथा मामवगच्छसि । प्रत्ययं गच्छ मे स्वेन चारित्र्येणैव ते शपे ॥ ६ ॥

२५] ति० टी०—प्रियाह्रवणा प्रियश्रवणाहंत्वर्थः गजे-
न्द्रहस्ताभिहता वल्लरी यथा तथा बाष्पं मुमोचैत्यर्थः ॥ २५ ॥
इति श्रीरामायणे श्रीरामायणतिलके वाल्मीकीय आदि-
काव्ये युद्धकाण्डे पञ्चदशाधिकशततमः सर्गः ॥ ११५ ॥

रा० टी०—तत इति । प्रियाह्रं श्रवणं यस्याः प्रियश्रव-
णाहंत्वर्थः सा चिरस्य मीनिनी सर्वकारं सत्कृता सीता
प्रियात् रामात् तदप्रियदुपश्रुत्य गजेन्द्रहस्ताभिहता वल्लरीव
बाष्पं मुमोच ॥ २५ ॥

इति श्रीमद्रामायणे श्रीरामायणव्याख्याने रामायणशिरोमणे

युद्धकाण्डे सप्तदशाधिकशततमः सर्गः ॥ ११५ ॥

गो० टी०—तत इति । सत्करी गजभक्ष्यलताविशेषः २५
इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणश्रवणं रत्नकिरीटान्वयाने
युद्धकाण्डव्याख्याने अष्टादशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११५ ॥

१] ति० टी०—एवमिति ॥ १ ॥

रा० टी०—रामपरुषोक्तिश्रवणानन्तरकादिकं हीतात्रचा-
न्तमाह—एवमित्यादिभिः । मरौषेण राघवेण त्वं परुषं
रोमहर्षणमुक्ता वैदेही भृशं प्रव्यथिताभवत् ॥ १ ॥

गो० टी०—अथ सीताप्रियवेशः—एवमुक्त्या न्विति ।
स्पष्टम् ॥ १ ॥

२-४] ति० टी०—जने महति । महाजनसंनिधा-
विरस्यथे ॥ २-४ ॥

रा० टी०—सेति । अश्रुतपूर्वं रुधं भर्तुर्वचः महति जने
तत्सन्निधौ श्रुत्वा मैथिली लज्जया अवनताभवत् ॥ २ ॥

गो० टी०—सेति । जने महति महाजनमध्ये लज्जया
धीहिता । अतिनघसूक्ष्मी बभूवेत्यर्थः ॥ २ ॥

रा० टी०—प्रविशन्तीति । तेः रामोक्तौ वाङ्मतेः सशब्दा
इव अत एव स्वानि गात्राणि प्रविशन्तीव जनकात्मजा
व्यथिताभवत् ॥ ३ ॥

रा० टी०—तत इति । बाष्पैरश्रुभिः परिक्लिन्नं स्वमा-
नं प्रमार्जन्ती सीता भर्तारमिदमब्रवीत् ॥ ४ ॥

गो० टी०—प्रविशन्तीवेति । गात्राणि प्रविशन्ती सं-
कुचन्तीत्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥

५] ति० टी०—असदृशं त्वया वक्तुं मया श्रोतुं चाशो-
कम् । रुधं परुषम्, अत एव श्रोत्रदारुणं श्रावणकदं ॥ ५ ॥

रा० टी०—तदाकात्ममाह—किमित्यादिभिः । प्राकृतः
पुरुषः प्राकृतां प्रियमिव असदृशमीदृशं रुधं वाक्यं किं कथं
श्रावयसे ॥ ५ ॥

गो० टी०—किमिति । असदृशं त्वया वक्तुं मया श्रोतुं
चायोगम् । रुधं परुषम् । अत एव श्रोत्रदारुणं श्राव-
णकदं ॥ ५ ॥

६] ति० टी०—यथा त्वमावगच्छसि दुष्टेयमिति तथा
नास्मि । स्वेन चारित्र्येण सान्निध्यव्यवक्षणेन ते शपे शपथेन
तव प्रत्ययं संपादयिष्ये, ततो मे प्रत्ययं गच्छ ॥ ६ ॥

रा० टी०—नेति । यथा मामवगच्छसि इदानीं तर्केण
जानामि तथाहं नास्मि प्रत्ययमस्मिन्नर्थे विषयं गच्छ तत्र
कारणमाह चारित्र्येण स्वपानिव्रतधर्मेण ते तुभ्यं शपे शपथं
करोमि ॥ ६ ॥

गो० टी०—न तथेति । चारित्र्येण ममेति शेषः । ते
तुभ्यम् । “श्यावन्हुक्थ्याशपात्रम्” इति संप्रदानत्वम् ।
सकृतेन शपमाना त्वां शपे ज्ञापयामीत्यर्थः ॥ ६ ॥

१ मैथिलीति गो. पाठः । २ सुश्रुतं प्रवेष्टेति गो. रा. पाठः । ३ सत्करीति गो. पाठः । ४ शृशमिति गो. रा. पाठः । ५ तदिति गो. रा.
पाठः । ६ रुक्मिति गो. रा. पाठः । ७ येति गो. पाठः । ८ शल्येति गो. पाठः ।

पृथक्स्त्रीणां प्रचारेण जातिं त्वं परिशङ्कसे । परित्यजेनां शङ्कां तु यदि तेऽहं परीक्षिता ॥ ७ ॥
 यदहं गात्रसंस्पर्शं गतास्मि विवशा प्रभो । कामकारो न मे तत्र देवं तत्रापराध्यति ॥ ८ ॥
 मदधीनं तु यत्तन्मे हृदयं त्वयि वर्तते । पराधीनेषु गात्रेषु किं करिष्याम्यनीश्वरी ॥ ९ ॥
 सह संवृद्धभावेन संसर्गेण च मानद । यदि तेऽहं न विज्ञाता हता तेनास्मि शाश्वतम् ॥ १० ॥
 प्रेषितस्ते महावीरो हनुमानवलोककः । लङ्कास्थाहं त्वया राजन्किं तदा न विसर्जिता ॥ ११ ॥
 प्रत्यक्षं वानरस्यास्य तद्वाक्यसमनन्तरम् । त्वया संत्यक्तया वीर त्यक्तं स्याज्जीवितं मया ॥ १२ ॥

७] ति० टी०—पृथक्स्त्रीणां प्रचारेण चारित्र्यदशनेन हेतुना जातिं स्त्रीजातिं परिशङ्कसे दृष्टं मन्यसे । इदमनुचितमिति शेषः । यदि ते त्वयाहं परीक्षिता तदेनां शङ्कां त्यज ॥ ७ ॥

रा० टी०—तर्कस्याप्युक्तत्वं बोधयन्ती आह—पृथगिति । पृथक्स्त्रीणां प्राकृतनारीणां प्रचारेण आचारेण न दृष्टान्तभूतेन जातिं प्राकृतविश्लेषनारीमपि त्वं परिशङ्कसे एवं नोचितमित्यर्थः अतो ययहं ते परीक्षिता नहि एनां शङ्कां परित्यज ॥ ७ ॥

गो० टी०—स्त्रीमात्रसाधारण्येन नाहं दृष्टव्येत्याह—पृथक्स्त्रीणामिति । पृथक्स्त्रीणां प्राकृतस्त्रीणाम् प्रचारेण आचारेण हेतुना सर्वामपि स्त्रीजातिं तथात्वेन शङ्कसे अहम् ते त्वया यदि परीक्षिता जातस्यभावा, तर्हीमां शङ्कां त्यज ॥ ७ ॥

८] ति० टी०—ननु का ते परीक्षा यद्विद्वन्पृष्टायास्तत्राह—यदहमिति । विवशास्वाधीना सती गात्रसंस्पर्शं गतास्मि प्राप्तास्मि । तत्र मे कामकारो न इच्छापूर्वकता न, तत्र बलात्स्पर्शं देवमेवापराध्यत्यपराधं कारितवत् । देवमेवात्र कारणं न मेऽत्रापराध इति भावः ॥ ८ ॥

रा० टी०—ननु राक्षसस्पर्शं जात एवेत्यत आह—यदीति । विवशा स्वानधीनाहं यदि गात्रस्पर्शं गतास्मि तत्र मे कामकारः इच्छापूर्विका प्रवृत्तिर्न अतः तत्र स्पर्शं देवं देवाद्यदृष्टमेवापराध्यति ॥ ८ ॥

गो० टी०—त्वयि ज्ञानस्यभावायामपि रावणाङ्गस्पर्शलक्षणो दोषस्त्यागहंतुरित्याशङ्क्याह—यदहमित्यादि । यद्यपि अहं विवशा सती गात्रसंस्पर्शं गतास्मि, तथापि तत्र मे कामकारः स्वेच्छाचरणम् नास्ति । तर्हि कस्यात्रापराध इत्यत्राह—देवं तत्रेति ॥ ८ ॥

९] ति० टी०—स्थतो दोषजनकं कर्म तु मे नास्तीत्याह—मदधीनमिति । परैर्यहीतुमशक्यमित्यर्थः । पराधीनेषु परैर्यहीतुं शक्येषु देवाधीनेषु च । यस्यालङ्घयास्मि तदधीनानि गात्राणि तथैव तदर्थमेवैषां निर्माणाय हृदयं तु तदीयमेवात्रापीति भावः ॥ ९ ॥

रा० टी०—मदीति । मदधीनं यत् हृदयं मनः तत्त्वप्येव वर्तते अनीश्वरी अहं पराधीनेषु गात्रेषु गात्रस्पर्शं सत्सु किं करिष्यामि ॥ ९ ॥

गो० टी०—मदधीनमिति । मदधीनं परैर्यहीतुमशक्यम्,

यदहं तत्तु तस्मिन्काळं त्वयि वर्तते अवर्तते । पराधीनेषु परैर्यहीतुं शक्येषु गात्रेषु विषये, अनीश्वरा अस्त्वन्त्रा अहं किं करिष्यामि किं कुर्याम् ॥ ९ ॥

१०] ति० टी०—सह युगपत्संवृद्धो भावः परस्परानुरागलक्षणस्तेन संसर्गेण चिरकालसहवासेन च ययहं ते त्वया गुणवत्त्वेन न विज्ञाता तेन त्वदज्ञानेन हेतुनाहं शाश्वतं हता चिरकालं दुःखमप्रा कृता ॥ १० ॥

रा० टी०—सहेति । सह एककालावच्छेदेन संवृद्धो भावः परस्परानुरागो यस्मिन् तेन संसर्गेण सार्वकालिकसम्बन्धेन ययहं ते न विज्ञाता तर्हि तेन भवदज्ञानेन शाश्वतं निरन्तरमहं हतास्मि ॥ १० ॥

गो० टी०—स्वभावपरिज्ञानहेतुभूतमहंसंस्पर्शनसंभगावपि प्रत्ययं यदि नोत्पादयतः तर्हि न किमपि ते प्रत्ययसृष्ट्यादयितुं शङ्क्यादित्याशयेनाह—सह संवृद्धेति । सह संवृद्धभावात् स्वभावपरिज्ञानहेतुना सह संवर्धनेन संसर्गेण संबन्धेण च ययहं ते न विज्ञाता । ततः मत्स्वभावज्ञानेन शाश्वतम् अत्यर्थम् हतास्मि ॥ १० ॥

११] ति० टी०—अवलोककः । अवलोकितुमन्वेष्टुमित्यर्थः । तदा किं न त्वया विसर्जिता पुनरङ्गीकाराभावं किमिति न आवृता ॥ ११ ॥

रा० टी०—प्रेषित इति । अवलोककः अवलोकितुं यदा हनमान् ते त्वया प्रेषितः तदा लङ्कास्थाहं किं किमर्थं न विसर्जिता अङ्गीकाराभावं आवृता ॥ ११ ॥

गो० टी०—प्रेषित इति । अवलोककः अवलोकितुम् । अन्वेष्टुमिति यावत् । “तुमुष्णुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम्” इति ण्वुल्प्रत्ययः ॥ ११ ॥

१२] ति० टी०—तदोक्तौ को विशेषस्तत्राह—प्रत्यक्षमिति । एवं च तदैव जीवत्यागो एतावत्पर्यन्तं महती त्वद्वियोगव्यथा न स्यादिति भावः ॥ १२ ॥

रा० टी०—पूर्वं श्रवणे गुणमाह—प्रत्यक्षमिति । तद्वाक्यसमनन्तरं त्यागबोधकवाक्यश्रवणोत्तरकाले अस्य ह्यवगतः प्रत्यक्षं त्वया संत्यक्तया मया जीवितं त्यक्तं स्यात् अत एव संशये जीवितं जीवनं न्यस्य संस्थाप्य अयं तृथा भ्रमस्ते न स्यात् अत एव विकलः निष्प्रयोजनः अयं तव सुहृज्जनपरि-
 केष्टश्च न स्यात् श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ १२ ॥ १३ ॥

न वृथा ते श्रमोऽयं स्यात्संशये न्यस्य जीवितम् । सुहृज्जनपरिक्षेशो न चायं विफलस्तव ॥ १३ ॥
 त्वया तु नृपशार्दूल रोपमेवानुवर्तता । लघुनेव मनुष्येण स्त्रीत्वमेव पुरस्कृतम् ॥ १४ ॥
 अपदैशो मे जनकान्नोत्पत्तिर्वैमुधातलात् । मम वृत्तं न वृत्तं बहु तेन पुरस्कृतम् ॥ १५ ॥
 न प्रमाणीकृतः पाणिर्बाल्ये ममै निर्पादितः । मम भक्तिश्च शीलं न सर्वं ते पृष्ठतः कृतम् ॥ १६ ॥
 इति ब्रुवन्ती रुदती बाष्पगद्गदभाषिणी । उवाच लक्ष्मणं सीता दानं ध्यानपरायणम् ॥ १७ ॥
 चितां मे कुरु सौमित्रे व्यसनस्यास्य भेषजम् । मिथ्यार्पवादोपहता नाहं जीवितमुत्सहे ॥ १८ ॥
 अप्रीतेन गुणैर्भर्त्रा त्यक्ताया जनसंसदि । या क्षमा मे गर्तगर्तन्तु प्रवेश्ये हव्यवाहनम् ॥ १९ ॥
 एवमुक्तस्तु वैदेहा लक्ष्मणः परवीरहा । अमर्षवशमापन्नो राघवं समुद्देशत ॥ २० ॥
 स विज्ञाय मनश्छन्दं रामस्याकारमूचिनम् । चितां चकार सौमित्रिमेते रामस्य वीर्यवान् ॥ २१ ॥
 नहि रामं तदा कश्चित्कालान्तकयमोपमम् । अनुनेतुमथो वक्तुं द्रष्टुं वाप्यशक्यमुहत् ॥ २२ ॥
 अधोमुखं स्थितं रामं ततः कृत्वा प्रदक्षिणम् । उपावर्तत वैदेही दीप्यमाने हुताशनम् ॥ २३ ॥
 प्रणम्य दैवतेभ्यश्च ब्राह्मणेभ्यश्च मैथिल्यै । वद्मान्जलिपुष्टा चेदमुवाचाग्रिसर्मापतः ॥ २४ ॥
 यथा मे हृदयं नित्यं नापसर्पति राघवात् । तथा लोकस्य साक्षीमां सर्वतः पातु पावकः ॥ २५ ॥

गो० टी०—तदाख्ये को विशेष इत्यत आह—प्रत्यक्ष-
 मिति ॥ १३ ॥

१३] ति० टी०—जीवितं संशये न्यस्य युद्धे जयस्य संदि-
 ग्धत्वात्संशये प्रतिष्ठाप्य योऽयं वृथा श्रमः कृतः स न कर्तव्यः
 स्यात् । तथा विफलः सुहृज्जनपरिक्षेशश्च न कर्तव्यो भवेत् १३

गो० टी०—एवं कृते न केवलं ममैव व्यथाभावः तव स्व-
 त्स्वहतां च जयार्थप्रयासोऽपि न स्यादित्याह—न वृथ्येति ।
 जीवितं संशये न्यस्य कृतोऽयं श्रम इत्यर्थः ॥ १३ ॥ १४ ॥

१४ [ति० टी०—स्त्रीत्वमेव प्राकृतसाधारणस्त्रीजाति-
 रैव पुरस्कृतं चिन्तिता ॥ १४ ॥

रा० टी०—त्वयेति । लघुना मनुष्येणेव रोपमनुवर्तता
 त्वया स्त्रीत्वं प्राकृतस्त्रीधर्म एव पुरस्कृतम् मयि निश्चितम् ॥ १४ ॥

१५] ति० टी०—मैपदैशो वैदेहीत्यादिव्यवहारो जन-
 काजनकयज्ञभूमिसंबन्धमात्रात् । नोत्पत्तिर्जनकादित्यनुकर्षः ।
 कृतस्तर्हि सा तत्राह—वधधातलात् । एवं मनुष्ययोग्योत्पत्ति-
 रप्राकृतस्त्रीत्वोपपादिकोक्ता । तथा मे बहुमानाहं वृत्तं चास्मिन्
 च ते त्वया न पुरस्कृतमपरित्यागे हेतुत्वेन न विचा-
 रितम् ॥ १५ ॥

रा० टी०—अपदेश इति । मे जनकात् विदेहधर्ममव-
 लोक्य मे अपदेशः धर्मवत्त्वं न पुरस्कृतः वधधातलात् यज्ञभूमिः
 उत्पत्तिश्च न पुरस्कृता उत्पत्तिश्चद्वयेयं शुद्धैव भविष्यतीति मतिर्न
 कृतेत्यर्थः तेन हेतुना बहुचिरं कालमनुभूतं मम वृत्तं च न
 पुरस्कृतम् ॥ १५ ॥

गो० टी०—अपदेशेनेति । अपदेशेन जनकात् जनक-
 मपदिश्येत्यर्थः ॥ १५—१७ ॥

१६—१८] ति० टी०—किं च बाल्ये कृते धर्मप्रजोद्देशकं
 पाणिग्रहणमपि त्वया परित्यागेन प्रमाणीकृतम् ॥ १६—१८ ॥

रा० टी०—नेति । बाल्ये निर्पादितो मे पाणिः त्वया न
 प्रमाणीकृतः अत एव मम भक्त्यादि पृष्ठतः कृतम् ॥ १६ ॥

रा० टी०—इतीति । इति ब्रुवन्ती सीता लक्ष्मणमुवाच १७
 रा० टी०—तदाकारमाह—चित्तामित्यादिभिः । अस्य
 व्यसनस्य भेषजमौषधं चितां कुरु तत्र हेतुः मिथ्यार्पवादोपह-
 ताहं जीवितं नोत्सहे ॥ १८ ॥

गो० टी०—चित्तामिति । मिथ्यार्पवातः मिथ्यार्पवादः १८
 १९—२०] ति० टी०—गुणैरप्रीतेन भर्त्रा जनसंसदि
 त्यक्ताया या गतिः क्षमा तां गतिं गन्तुं हव्यवाहनं प्रवेश्ये ।
 ‘अप्रीतस्य गुणैर्भर्तुः’ इति पाठान्तरम् । तत्रापि शेष
 पृष्ठा ॥ १९ ॥ २० ॥

रा० टी०—अप्रीतेनेति । गुणैः आरूपितमग्निद्रुगुणैः
 अप्रीतेन भर्त्रा त्यक्तायाः मम या गतिः क्षमा युक्ता तां गतिं
 गन्तुं हव्यवाहनमग्निं प्रवेश्ये ॥ १९ ॥

गो० टी०—अप्रीतस्येति । गुणैरप्रीतस्य विद्यमानैः
 पातिव्रत्यादिगुणैरपि अप्रीतस्य, भर्तुस्त्यक्ताया मे, या गन्तुं
 क्षमा गतिः प्रत्ययजननाथं या योग्या गतिः, ते हव्यवाहनम्
 प्रवेश्य इति योजना ॥ १९ ॥

रा० टी०—एवमिति । अमर्षवशमापन्नो लक्ष्मणः राघवं
 समुद्देशत ॥ २० ॥

गो० टी०—एवमुक्तस्त्विति । अमर्षवशं दैन्यवशम् २०
 २१—२५] ति० टी०—मनश्छन्दं मनोभिप्रायम् ।
 आकारमूर्धितं अभङ्गाथाकारमूचिनम् ॥ २१—२५ ॥

यथा मां शुद्धचारित्रां दुष्टां जानाति राघवः । तथा लोकस्य साक्षी मां सर्वतः पातु पावकः ॥२६॥
 [कर्मणी मनसा वाचा यथा नातिचराम्यहम् । राघवं सर्वधर्मज्ञं तथा मां पातु पावकः ॥
 आदित्यो भगवान्वायुर्दिशश्चन्द्रस्तथैव च । ऊहश्चापि तथा संध्ये रात्रिश्च पृथिवी तथा ॥
 यथान्येपि विजानन्ति तथा चारित्रसंयुताम् ॥]
 एवमुक्त्वा तु वैदेही परिक्रम्य हुताशनम् । विवेश ज्वलनं दीप्तं निःशङ्केनान्तरात्मना ॥ २७ ॥
 जनश्च सुमहांस्तत्र वालंबुद्धसमाकुलः । ददर्श मैथिलीं दीप्तां प्रविशन्तीं हुताशनम् ॥ २८ ॥
 सा तमनवहेमाभा तप्तकांचनभूषणा । पपात ज्वलनं दीप्तं सर्वलोकस्य संनिधौ ॥ २९ ॥
 ददृशुस्तां विशालाक्षीं पतन्तीं हव्यवाहनम् । सीतां सर्वाणि रूपाणि रुक्मवैदिनिभां तदा ॥ ३० ॥
 ददृशुस्तां महाभागां प्रविशन्तीं हुताशनम् । ऋषयो देवगन्धर्वा यज्ञे पूर्णाहुतीमिव ॥ ३१ ॥
 प्रचुकुशुः स्त्रियः सर्वास्तां दृष्ट्वा हव्यवाहने । पतन्तीं संस्कृतां मन्त्रैर्वसोधाराभिवाध्वरे ॥ ३२ ॥
 ददृशुस्तां त्रयो लोका देवगन्धर्वदानवाः । शप्तां पतन्तीं निरये त्रिदिवादेवतामिव ॥ ३३ ॥

रा० टी०—स इति । आकारेण चेष्टया सूचितं रामस्य मनसः लन्दमभिप्रायं विज्ञाय रामस्य मते स्थितः सोमित्रिः चित्तां चकार ॥ २१ ॥

गो० टी०—स इति । आकारः भृशंजादिः । मते सिद्धा-
 न्ते । स्थित इति शेषः ॥ २१ ॥

रा० टी०—नहीति । तदा तस्मिन् काले कश्चित्सदृश
 अद्युनेतुं विज्ञापयितुं द्रष्टुं वा नाशकत् ॥ २२ ॥

रा० टी०—अधोमुखमिति । वैदेही दीप्यमानं हुता-
 शनं उपावर्तत समीपं अतिष्ठत् ॥ २३ ॥

रा० टी०—प्रणम्येति । वैदेही इदमुवाच ॥ २४ ॥

गो० टी०—अधोमुखमिति । पतिव्रतायाः कथं निष्ठायां
 प्रत्ययं पदार्थमिति लज्जया मुखदर्शने दाक्षिण्यं भविष्यतीति
 बुद्ध्या चावनतमुखम् । शनैः रामातुभवेन मन्दं यथा
 तथा ॥ २२-२४ ॥

रा० टी०—तदाकारमाह—यथेति । द्वाभ्यां यथा यदि
 मे हृदयं राघवात् नित्यं नापसर्पति तथा तदा पावको मां
 पातु ॥ २५ ॥

गो० टी०—यथा मामिति । यथा शुद्धचारित्रामेव मा-
 मन्यायेन दुष्टां जानाति, तथा चेत् अदुष्टां दुष्टेति जानाति
 चेत्, पावकः पातु । रामस्य मयि शेषज्ञानम् यथार्थं चेत्पा-
 त्वित्यर्थः ॥ २५ ॥ २६ ॥

२६-२८] ति० टी०—राघवः शुद्धचारित्रामेव
 मां यदि दुष्टां जानाति, अहं तथा चेददुष्टा चेत्पावको मां
 सर्वतः पातु । केशाम्बरादिकमपि मायाशरीदित्यर्थः ॥ २६-२८ ॥

रा० टी०—यथेति । यथा यदि शुद्धचारित्रामेव मां
 राघवां दुष्टां जानाति तदा पावकः पातु ॥ २६ ॥

रा० टी०—एवमिति । निश्चयेन अन्तरात्मना मनसा
 वैदेही हुताशनं परिक्रम्य ज्वलनं विवेश ॥ २७ ॥

रा० टी०—जन इति । वालंबुद्धसमाकुलः छमहान्
 जनः हुताशनं प्रविशन्तीं मैथिलीं ददर्श ॥ २८ ॥

गो० टी०—आदित्य इत्यादिसार्धश्लोक एकावयवः ।
 आदित्याद्येभ्यो च यथा मां चारित्रसंयुतां विजानन्ति, तथा
 मां पातु पावक इति संबन्धः ॥ २७ ॥

गो० टी०—एवमिति । परिक्रम्य प्रदक्षिणीकृत्य । निः-
 संकुने शरीरे निरभिलाषेण, अन्तरात्मना मनसा । उपलक्षणे
 वृत्तिया ॥ २८-३० ॥

२९] ति० टी०—सा तमेतयादि । एतदर्थमेव स्नाताया
 अलङ्कारयुताया आनयनं कारितम् ॥ २९ ॥

रा० टी०—सेति । मा वैदेही दीप्तं ज्वलनं पपात ॥ २९ ॥
 ३०-३१] ति० टी०—सर्वाणि रूपाणि सर्वाणि
 भूतानि । 'सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीरः' इत्यादौ तद्दो-
 षकतया प्रसिद्धो रूपशब्दः ॥ ३० ॥ ३१ ॥

रा० टी०—ददृशुरिति । हव्यवाहनं पतन्तीं रुक्मवैदि-
 निभां सीतां सर्वाणि भूतानि ददृशुः ॥ ३० ॥

रा० टी०—तद्वद् भङ्गयन्तरेणाह ददृशुरिति । ऋषिप्रभृ-
 तयः पूर्णाहुतीमिव सीतां ददृशुः ॥ ३१ ॥

गो० टी०—ददृशुरिति । आख्याहुतीमिवेत्यादिदृष्टान्तेन
 देव्याः परमपावनत्वं शोच्यते ॥ ३१ ॥

३२] ति० टी०—वसोधारां संततां घृतधाराम् ॥ ३२ ॥
 रा० टी०—प्रचुकुशुरिति । अध्वरे मन्त्रैस्संस्कृतां वसो-
 धृतस्य धारामिव हव्यवाहने पतन्तीं सीतां दृष्ट्वा स्त्रियः
 प्रचुकुशुः ॥ ३२ ॥

गो० टी०—प्रचुकुशुरिति । वसोधारां संततां घृतधा-
 राम् । अनेनाद्युज्जम्भणं गम्यते ॥ ३२ ॥

३३] ति० टी०—शप्तां शप्रां प्राप्ताम्, अस्त्वथ त्रिदि-
 वाक्षिरये मनुष्ययोन्यादौ पतन्तीम् ॥ ३३ ॥

तस्यापमिं विशन्त्यां तु द्रोहेति विपुलः स्वनः । रक्षसां वानराणां च संबभूवाद्भुतोपमः ॥ ३४ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे षोडशाधिकशततमः सर्गः ॥ ११६ ॥

सप्तदशाधिकशततमः सर्गः ॥

सीताया अगौ प्रवेशसमये ब्रह्मरुद्रेन्द्रियमवर्णकुबेरा आगत्य हृष्यतादने पतन्ती जानकी कथमुपेक्षसे इति प्राञ्जलि रामं पप्रच्छुः रामस्त्वहं मानवो दशरथजात इत्यात्मानं मन्ये इत्यधीतु ब्रह्मा न भवान्मनुष्योऽपि तु साक्षात्तारायणो गवणायसुरवधार्थं मनुष्यरूपेणावतीर्ण इत्यादि रामायाकथयन् ।

ततो हि दुर्मना रामः श्रुत्वा वदतां गिरः । दध्यौ मुहूर्तं धर्मात्मा बाष्पव्याकुललोचनः ॥ १ ॥
ततो वैश्रवणो राजा यमश्च पितृभिः सह । सहस्राश्वश्च देवेशो वरुणश्च जलेश्वरः ॥ २ ॥
पटर्धनयनः श्रीमान्महादेवो वृषध्वजः । कर्ता सर्वस्य लोकस्य ब्रह्मा ब्रह्मविदां वरः ॥ ३ ॥
एते सर्वे समागम्य विमानैः सूर्यसंनिभैः । आगम्य नगरं लङ्कापभिजम्भुश्च राघवम् ॥ ४ ॥
ततः सहस्ताभरणान्मृष्ट्वा विपुलान्भुजान् । अश्वान्चिदशश्रेष्ठा राघवं प्रौञ्जलिं स्थितम् ॥ ५ ॥

रा० टी०—दृष्टश्रुति । क्षमात एव विदितान् निरये पतन्तीं देवतामिव तां वन्दौ पतन्तीं सीतां त्रयो लोका दृष्टः ३०

गो० टी०—दृष्टश्रुति । देवाः स्वर्गवासिनः गन्धर्वा भूलोकवासिनः दानवाः पातालवासिनः सकलभोगार्हकृपावत्याः सीतायाः अनलप्रवेशस्यानर्हत्वाभिरूपपतनानर्हस्वर्गीय-देवतादृष्टान्तः ॥ ३३ ॥

३४] ति० टी०—अद्भुतोपम आश्चर्यमिरूपमा जानं यत्प्रवृत्तौ सः ॥ ३४ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामांगीये रामायणतिलके वाल्मीकीय आदि-काव्ये युद्धकाण्डे षोडशाधिकशततमः सर्गः ॥ ११५ ॥

रा० टी०—तस्यामिति । तस्यापमिं विशन्त्यां मन्त्याम् अद्भुतोपमः द्रोहेति विपुलः स्वनो बभूव ॥ ३४ ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणव्याख्याने रामायणशिरोमणौ युद्धकाण्डे अष्टादशाधिकशततमः सर्गः ॥ ११६ ॥

गो० टी०—तस्यामिति । अद्भुतोपमः अद्भुतवत् । रा-वणागमनमारभ्य एवावत्पर्यन्तं सीतायाः परमभागदुःखतल-क्षमणापचारफलस्युपपादितम् । वस्तुतः सीताया रावणागमन-काले अगौ प्रविष्टत्वातस्याः पुनर्गमनार्थं मध्यासीताया रावण-पृथ्वीनाया अगौ प्रवेश इत्याद्याहुः ॥ ३४ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे स्तनिकरीट्याख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने एकोनविंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ ११५ ॥

१] ति० टी०—ततो हीति । एवं वदतां द्रोहेति वदतां सर्वपामातां गिरः श्रुत्वा ततो हि तत एव दुर्मनाः खिन्नचित्तो रामो बाष्पव्याकुललोचनः प्राकृतक्षीवत्सीता एतदनर्हेति तद्वि-योगतो बाष्पव्याकुललोचनो भूत्वा मुहूर्तं दध्यौ, किञ्चकं किं इतं किं चातः परं कर्तव्यमिति चिन्तापरो बभूव ॥ १ ॥

रा० टी०—सीताप्रियवशदर्शनेन नृकृपानरादिप्रभूतस्वनश्रव-णानन्तरकारिके श्रुतान्तमाह तत इत्यादिभिः । वदतां गिरः श्रुत्वा दुर्मनाः ततो न प्रतीयमानो रामः मुहूर्तं दध्यौ ॥ १ ॥

गो० टी०—अथ रामस्त्वहं—ततो हीत्यादि । दुर्मनाः दुःखितमनाः, दध्यौ भवसा ध्यानं कृतवान् ॥ १ ॥

२] ति० टी०—अत्रायमर्गं दिक्पालमहितो रदो हिरण्य-गर्भश्च रामानुपग्राह्य समागतावित्याह—तत इत्यादि ॥ २ ॥

३] ति० टी०—पटर्धनयनः श्रीमान् पटर्धनयननिर्भेज इत्यर्थः । सर्वलोकस्य ब्रह्मलोकपर्यन्तं सर्वलोकवर्तिपदाधानां स्रष्टा ब्रह्मविदां चतुर्मुखप्रजापतिविष्णुदेवराजादिदिक्पाल-वमिश्रावृषितन्मताजन्मब्रह्मणा ब्रह्मविदस्तोषां परो ज्येष्ठो हि-रण्यगर्भः । 'यो वै ब्रह्माणं विदधाति पूषम्, यो वै वेदांश्च प्रतिष्ठाति तमम्' इति श्रुतेः, 'हिरण्यगर्भः समवर्तनाय' इति श्रुतेः ॥ ३ ॥

४] ति० टी०—एते सर्वे विमानैः क्षामागम्य राघवम-भिजम्भुः ॥ ४ ॥

रा० टी०—तत इति । ततोऽनन्तरं वैश्रवणः कुबेरः पट-र्धनयनः विनयन इत्यर्थः महादेवो ब्रह्मा अः विष्णुश्च एते सर्वे समागम्य संवीभूय विमानैः लङ्कापामागम्य राघवमभिजम्भुः श्रीमान् शब्देन विष्णुलाभो वा बोध्यः 'लोकव्ययपकान्त्वपि २-४

गो० टी०—तत इत्यादि'लोकव्ययपकं वाक्यम् ॥ २-४ ॥

५] ति० टी०—प्रशुभोयम् । भारते तु—अग्निप्रवेशं सीताया अद्भुत्वा रामस्य चारित्र्यसंदेहे सीतादुःखं दृष्ट्वा बाष्पशिवरूपायुक्त्येव सीताङ्गीकार उक्तस्तत्रावृत्तौऽप्यग्निप्रवेशो मध्ये द्रष्टव्य इत्याहुः । पार्श्वे तु—'सा तेन गर्हिता साध्वी विवेश ज्वलने तदा' इत्युक्तम् ॥ ५ ॥

कर्ता सर्वस्य लोकस्य श्रेष्ठो ज्ञानविदां विश्वः । उपेक्षसे कथं सीतां पतन्तीं हव्यवाहने ॥

कथं देवगणश्रेष्ठमात्मानं नावबुद्धयसे ॥

॥ ६ ॥

ऋतधामा वसुः पूर्वं वसूनां च प्रजापतिः । त्रयाणामपि लोकानामादिकर्ता स्वयंप्रभुः ॥ ७ ॥

रुद्राणामष्टमो रुद्रः साध्यानामपि पञ्चमः । अभिनौ चापि कर्णौ ते सूर्याचन्द्रमसौ दृशौ ॥ ८ ॥

अन्ते चादौ च मध्ये च दृश्यसे च परंतप । उपेक्षसे च वैदेहीं मानुषः प्राकृतो यथा ॥ ९ ॥

इत्युक्तो लोकपालैस्तैः स्वामी लोकस्य राघवः । अब्रवीद्विदशश्रेष्ठान् रामो धर्मभृतां वरः ॥ १० ॥

आत्मानं मानुषं मन्ये रामं दशरथात्मजम् । सोऽहं यथै यतश्चाहं भगवांस्तद्व्रीतु मे ॥ ११ ॥

रा० टी०—तत इति । विदशश्रेष्ठः सहस्ताभरणान् हस्ताभरणसहितान् भुजान् प्रगृह्य उपेक्ष्य प्राञ्जलिस्थितं ध्यानाङ्गत्वेन बद्धकरं राघवं राममब्रुवन् ॥ ६ ॥

गो० टी०—तत इति । प्रगृह्य उद्धृत्य ॥ ६ ॥

६] ति० टी०—कर्ता सर्वस्येति । मनुष्यदेहे राघवं सर्वलोककर्तृत्वायुक्तिर्मुखस्वरूपाभिप्रायेण । ज्ञानविदामपि निबद्धज्ञानवेताम् । देवगणा इन्द्रादयस्तेषां श्रेष्ठम् । 'विष्णुश्च खाये देवाः' इति श्रुतेः ॥ ६ ॥

रा० टी०—तदाकारमाह—कर्तृत्यादिभिः । सर्वस्य लोकस्य श्रेष्ठः कर्ता सर्वजगत्कर्तुरपि नियामक इत्यर्थः अत एव ज्ञानवतां सर्वविषयकज्ञानविशिष्टानां विश्वः स्वामी त्वं हव्यवाहने पतन्तीं सीतां कथमुपेक्षसे एतेन सीताया न किञ्चिदोपसर्गं इति भवतो ज्ञानमस्तीति सूचितम् तेन अदोषे दोषारोपणमनुचितमिति ध्वनितम् ॥ ६ ॥

गो० टी०—कर्तृत्यादि । पूर्वं ब्रह्मणः अद्वारकं कर्तृत्वम्, अब्रह्मणः कर्तृत्वमिति न विरोधः । सर्वज्ञत्वं कथमज्ञ इवोपेक्षम् इति भावः । देवगणश्रेष्ठं ब्रह्मादिदेवगणे श्रेष्ठम् ॥ ६ ॥ ॥

७] ति० टी०—ऋतधामेत्यादिश्लोकवर्णं कतकासंमतम् । तीर्थस्त्वेवं व्याचष्टे—पूर्वं पूर्वस्मिन्कल्पे सृष्टेः पूर्वं वा वसूनां मध्ये ऋतधामा नाम वसुः । आदिकर्ताण्डाधिपतिरूपादिमृष्टिकर्ता । स्वयंप्रभुरितरानियम्यः ॥ ७ ॥

रा० टी०—इतीति । ननु दशरथस्य तं मां कथमेवं वर्णयसीत्यत आह—कथमिति । देवगणश्रेष्ठं सर्वदेवभ्योऽधिकमात्मानं स्वस्वरूपं कथं नावबुद्धयसे अर्थं युष्मक श्रेष्ठत्वमुपपादयितुं तद्विभूतीस्तादात्म्येनाह—कर्तृत्यादिभिः । त्रयाणां लोकानामादिकर्ता पूर्वं वसूनामृतधामा वसुः त्वमेव प्रजापतिस्त्वमेव ॥ ७ ॥

गो० टी०—आत्मस्वरूपमेवाह—ऋतधामेत्यादिश्लोकवर्णकं वाक्यम् ॥ ऋतधामाख्यो वसुर्नित्यः । प्रजापतिः प्रजास्वामीति वसुविशेषणम् । आदिकर्ता । अण्डाधिपतिपर्यन्ताद्वारकसृष्टिकर्तृत्वार्थः । स्वयं प्रभवतीति स्वयंप्रभुः । अनियम्य इत्यर्थः । रुद्राणां मध्ये अष्टमो रुद्रः, तथा साध्यानामित्यादि । अन्ते चेति । अन्ते प्रलये, आदौ सृष्टेः प्राक्

च दृश्यसे । अनेनोत्पत्तिविनाशराहित्यमुक्तम् । एवं सर्वज्ञः सर्वशक्तिः सर्वेश्वरोऽपि सन् अज्ञ इव विदेहकुले प्रादुर्भूतां सीतां किमपेक्षयेन्न इत्यर्थः ॥ ८-१० ॥

८] ति० टी०—अष्टमो रुद्रो महादेवः । साध्यानामपि पञ्चमो वीर्यवान्नाम । विराड् रूपं वर्णयति—अभिनौ चेत्यादि ॥ ८ ॥

रा० टी०—रुद्राणामिति । अष्टमो रुद्रो महादेवः साध्यानां पञ्चमः वीर्यवान्नाम तमेव विराड् रूपत्वं वर्णयति अभिनौ ते कर्णौ ॥ ८ ॥

९] ति० टी०—अन्ते चादौ चेत्यनेन सर्वभूततत्त्वं त्वमेवेति सूचितम् ॥ ९ ॥

रा० टी०—अन्त इति । अन्तं सृष्टिविनाशे आदौ सृष्टेः पूर्वं त्वमेव दृश्यसे अतः प्राकृतो मानुष इव वैदेहीं कथमुपेक्षसे ॥ ९ ॥

१०] ति० टी०—लोकपालैरिन्द्रादिवृत्तान्तैः पूर्वोक्तैः । लोकस्य भूलोकस्येदानीं साक्षात्स्वामी राघवो ब्रह्मजः ॥ १० ॥

रा० टी०—इतीति । लोकस्य स्वामी राघवः विदशश्रेष्ठानब्रवीन् ॥ १० ॥

गो० टी०—इत्युक्त इति । लोकपालैः लोकरक्षकैः ॥ ११ ॥

११] ति० टी०—अथ ब्रह्मावतर्ह्यादेव ब्रह्मविद्यौन्मुख्यस्य श्रुत्यादिसिद्धतया तदौन्मुख्यस्यात्मानं नावबुद्धयसे इति ब्रह्मणेव कृतत्वात्तज्ज्ञातृत्वे स्वीयानां स्वस्वरूपबोधनाय ब्रह्माणं गुरुमज्ञ इवोपासदित्याह—आत्मानमिति । अहमात्मानमात्मस्वरूपं सामान्यतोऽहंत्वेन प्रतीयमानं दशरथपुत्रं रामनामकं मनुष्यजातीयपिण्डमेव मन्ये, न तु ततोऽतिरिक्तं किञ्चिद्विशं । भवद्विरप्युक्तं स्वामानं नावबुद्धयसे इति । एवं च सोऽहमेवंभूताहंबुद्धिमानस्य परमार्थतो यत्तस्यो यतश्च यत्प्रकृतिकश्च तत्सर्वं भगवान्सर्वज्ञः परमगुरुर्दमश्चमहाय जिज्ञासने ब्रवीन्तुपदिशतु । अयमेव ब्रह्मविद्योपदेशमार्गः सर्वत्र श्रुतिस्थितिषु प्रसिद्धः ॥ ११ ॥

रा० टी०—तदाकारमाह—आत्मानमिति । अहमात्मानं दशरथात्मजं मातुषं मन्ये भगवान् भवान् तु यः यत्स्वरूपोऽहं यस्य स्वामी अहं यतो लोकाद्यागतोऽहं तत्सर्वं ब्रवीन्तु दक्ष-

इति ब्रुवाणं काकुत्स्थं ब्रह्मा ब्रह्मविदां वरः । अब्रवीच्छृणु मे वार्यै सत्यं सत्यपराक्रम ॥ १२ ॥
भवाभ्यारायणो देवः श्रीमांश्चक्रागुधः प्रभुः । एकशृङ्गो वराहस्त्वं भूतभव्यसपन्नजित् ॥ १३ ॥
अक्षरं ब्रह्म सत्यं च मध्ये चान्ते च राघव । लोकानां त्वं परो धर्मो विष्वक्सेनश्चतुर्भुजः ॥ १४ ॥
शार्ङ्गधन्वा हर्षाकेशः पुरुषः पुरुषोत्तमः । अजितः खड्गधैर्मिण्णुः कृष्णश्चैव वृहद्वलः ॥ १५ ॥

आत्मजं मन्ये इत्यनेन तद्वदेव धर्मप्रवर्तना ममाप्युचितेति सूचितम् तेन राक्षसादिष्वपि स्वस्वदाराणां संरक्षणार्थमेवं मया क्रियते इति सूचितम् ॥ ११ ॥

गो० टी०—ब्रह्मादिभिः सामान्यतः स्तूयमानोऽपि सर्व-
देवपूजनीयाश्चतुर्भुजाश्च स्वप्रभावं लोकं प्रख्यापयितुं स्वसौ-
शीत्यं दर्शयति—आत्मानमिति । आत्मानं मान्यं मन्ये ।
परत्वापेक्षया मानुषत्वाभिनय एव ममाभिमान इत्यर्थः ।
अत्रापि विशेषमाह—राममिति । रामं रामनामकम् । ततो-
व्यतिशयमाह—दशरथात्मजमिति । अवतारमपेक्षया चक्र-
वर्तिपुत्रत्वमेव प्रियतममिति भावः । स्वस्य विष्णुवतारत्वं
सुप्रियादिभिरनुरगतमिति तत्प्रतिपर्ययं स्वस्वरूपं पृच्छन्ति-
गोहमिति । गोहमिति स्वरूपप्रश्नः । यस्येति संबन्धिप्रश्नः ।
यत इति प्रयोजनप्रश्नः । भगवान् तद्वतीत्यिति । चक्रवर्ति-
पुत्रत्वमेव ममात्ययन्तप्रियतमम् । स्वयं सर्वज्ञतया ममानभि-
मतमपि परत्वं प्रकटयत्वित्यर्थः । आकाशगोपननिर्गम-
स्यानभिमतत्वेऽपि स्वयमनुमतिदानं रावणनिरसनं न निष्पन्न-
कार्यतया ॥ १२ ॥ १३ ॥

१२] ति० टी०—इति ब्रुवाणं जिज्ञासुं सर्वं क्रीडयिषि
ब्रुवाणम् । राग्यं देहदेहितोपदेष्टारूपम् ॥ १२ ॥

रा० टी०—इतीति । हे राम ! मे सत्यं वचनं श्रुत्वा इति
काकुत्स्थं रामं ब्रह्मा अब्रवीत् ॥ १२ ॥

१३] ति० टी०—नारं जीवसमूहोऽयं स्थानं गम्य स
विराड् रूपो नारायणपदप्राप्त्यो यः स त्वमसि । देवः स्व-
प्रकाशः । विराट् चिह्नान्याह—चक्रेति । इदं गृह्यदशैश्वर्य-
पल्लवम् । एकशृङ्गो वराहः, एकदंष्ट्रो पराणीवराहः । अर्थं
विराट् विष्णुपूर्वभेदः । भूतभव्यसपन्नजिह्मभय्यकाररूपो यः
सपन्नो जनिमृतिहेतुत्वात् जयति सः । नित्य इति यावत् ॥ १३ ॥

रा० टी०—तदाकारमाह—भवानित्यादिभिः । भूताः
भूतकालकाः उपलक्षणतया वर्तमानकालका अपि ये सपन्नाः
तान् जयति स भवानेव नारायणादिः विभूर्त्तानां तादात्म्य-
मभिप्रेत्येदम् एवमुत्तरं पृथ्वी बोध्यम् ॥ १३ ॥

गो० टी०—स्वरूपप्रभोत्तरमाह—भवानिति । नारा-
अयं यस्यासौ नारायणः । आपो नारा इति प्रोक्ता
आपो वै नरसूत्रवः । ता यदस्यायं पूर्वं तेन नारायणः
सृष्टः ॥ इति मनुस्मरणात् । तेन जगत्कारणत्वमुक्तम् ।
एको ह वै नारायण आसीत् ब्रह्मा नेशानो नेमे यावापृ-

थिवी इति श्रुतेः । अवाप्तसमस्तकामस्य जगद्यापाराधुपपत्तिं
परिहरति—देव इति । दीव्यतीति देवः कीदाप्रवृत्तः । लीलायाः
प्रयोजनत्वात् । परिपूर्णस्यापि व्यापारः संभवतीति भावः ।
यत् परत्वासाधारणं नामयेगमुक्तं पत्नीवैशिष्ट्यमाह—श्रीमा-
निति । नित्यं श्रीरस्यास्तीति श्रीमात् । नित्ययोगे मनुष्यः ।
असाधारणमायुषमाह—चक्रायुष इति । स्वरूपवैलक्षण्य-
माह—विभुमिति । व्यापक इत्यर्थः । फलितं रत्नकत्वमाह—
एकशृङ्गो वराह इति । प्रलयोर्वधिसंज्ञे वराहरूपं कृत्वा भूमे-
रुद्धारक इत्यर्थः । उद्धृताति वराहणेति श्रुतेः । अनिष्टनिवर्त-
कत्वमाह—भूतभव्यसपन्नजिह्विति । भूताः सपन्नाः मनुकैः-
भादयः भक्ष्याः सपन्नाः शिशुपादादयः तान् जयतीति
तथोक्तः ॥ १४ ॥

१४] ति० टी०—तदेवाह—अक्षरमिति । यदक्षरं मध्ये
चान्ते चादौ च । सत्यमप्रच्युतस्वरूपं तत्त्वं यद्वलं तदेव
त्वमसीति शेषः । लोकानां धर्मो विष्वक्प्रमाणितो त्वमेव परमो
धर्मः । ‘यज्ञो वै विष्णुः’ इत्यादिभूतेरभ्युपगमनार्थमेव ।
विष्वक्त्वमेव सत्ताः सेनानिवारककृपा यस्य । चतुर्भुजः शत्रु-
निगमनाश्चमज्जवत्प्रयत्नान् ॥ १४ ॥

गो० टी०—अक्षरमिति । सत्यं सर्वं परिपूर्णं मध्ये
अन्ते चकाराणादापि अक्षरमेतत्त्वं यद्वलं तद् भवानेव अत
एव धर्मादित्येवम् ॥ १४ ॥

गो० टी०—अथ सर्वविद्योत्संहारार्थमाह—अक्षरमित्या-
दि । नक्षरतीत्यक्षरम् आप्नोति व्याप्यतीति वा अक्षरम् । एतद्वै
नक्षरम् गार्गी ब्राह्मणा अभिवदन्तीति श्रुतेः । भवानित्य-
नुपपद्यते । अक्षरं भवान् एवमुत्तरापाप्तपूजनीयम् ।
वृहति बृंहयतीति च ब्रह्म । वृहति बृंहयति तस्माद् दृश्यते परं
ब्रह्मति श्रुतिनिर्वचनात् । सत्यम् अविपर्ययम् । पदभाव-
विकारशून्यमित्यर्थः । अस्ति जायते परिणमते विवर्धते अप-
क्षीयते विनश्यतीति पदभावविकाराः । मध्ये चान्ते चेति ।
चकारादादौ चेत्यर्थः । वर्तमानमिति शेषः । नित्यत्वमुक्त-
मनेन । लोकानां परो धर्मः सिद्धरूपो धर्मः सर्वलोकधर्म-
माधर्नस्य इत्यर्थः । विष्वदीची सर्वगता सेना यस्य सः
विष्वक्मेव । सर्वस्वामीत्यर्थः । चतुर्भुजः पुगपबहुविधपु-
पाद्यप्रद इत्यर्थः ॥ १५ ॥

१५] ति० टी०—शार्ङ्गधन्वा कालरूपं शार्ङ्गं धनुष्य
हर्षाकेश इति हर्षाकाणामिन्द्रियाणामीशो नियन्ता । पुरुष

सेनानीर्ग्रामिणीः सर्वे त्वं बुद्धिस्त्वं क्षमा दमः । प्रभवश्चाप्ययश्च त्वमुपेन्द्रो मधुसूदनः ॥ १६ ॥
इन्द्रकर्मा महेन्द्रस्त्वं पद्मनाभो रणान्तकृत् । शरण्यं शरणं च त्वामाहुर्दिव्या महर्षयः ॥ १७ ॥
सहस्रशृङ्गो वेदात्मा शतशीर्षो महर्षभः । त्वं त्रयाणां हि लोकानामादिकर्ता स्वयंप्रभुः ॥ १८ ॥

इति पुष्णि कलानि सनोति ददाति स पुरुषः, पुरु हृदय-
पुण्डरीके येन इति वा पूर्णत्वाद्वा पुरुषः । 'तेनेदं पूर्णं पुरु-
षेण सर्वम्' इति श्रुतेः । पुरुषोत्तमः । 'यस्मात्क्षमसीतोद्द-
मश्चादपि श्रोतमः । अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषो-
त्तमः ॥' इति स्मृतेः । अजितो पाप्मनाग्निभिश्चाजितः । खड्ग-
ध्वनिधारणनन्दकलशधृक् । विष्णुः सर्वव्यापकः । कृष्णस्त-
द्वर्णः । बृहद्ब्रह्म इत्युपेक्षया षडस्य लीलाकन्दकृतद्वारणक्षमः
बृहद्ब्रह्मः ॥ १६ ॥

रा० टी०-शार्ङ्गधन्वेति । शार्ङ्गधनुषस्य स हृषीकेशः
पुरुषादिश्च पुरुषोत्तमस्त्वमेव ॥ १६ ॥

गो० टी०-शार्ङ्गधन्वेति । शृङ्गविकारः शार्ङ्गम् ननुष्यस्य
स शार्ङ्गधन्वा । "धनुषश्च" इत्यनङ्गदेशः । अनेन रक्षाणां प-
करणवत्त्वमुक्तम् । हृषीकाणाम् इन्द्रियाणाम् ईशः नियन्ता ।
सर्वेन्द्रियार्कप्रकटिष्वविग्रह इत्यर्थः । पुरु सनोतीति पुरुषः ।
"बधु, दाने" इत्यस्मादातोऽप्रत्ययः । ब्रह्मपद इत्यर्थः । यद्वा
पुरि हृदयगुहायां शेत इति पुरुषः । पुरि शयनं पुरुषमीशत
इति निर्वचनश्रुतेः । यद्वा येन जगत्पूर्णं स पुरुषः । तेनेदं
पूर्णं पुरुषेण सर्वमिति श्रुतेः । यद्वा पुरातनत्वात् पुरुषः ।
पूर्वमेवाहमिहासमिति तत्पुरुषस्य पुरुषत्वमिति श्रुतेः । पुरुष-
स्य धराधरस्य उत्तमः पुरुषोत्तमः । यस्यान्ध्रमतीतोद्दमश्च-
रादपि श्रोतमः । अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः
इति हि गीयते । यद्वा पुरुषेषु उत्तमः पुरुषोत्तमः । सप्तमीति
योगविभागाश्रयात्तन्मादिष्व समासः । कैश्चिदपि न जित इत्य-
जितः । आश्रितसंरक्षणे कराच्चिदपि भङ्गं न प्राप्नोतीत्यर्थः ।
खड्गं नन्दकाख्यं धरतीति खड्गधृत् । विष्णुः व्यापनशीलः ।
यो इयापदं प्राप्नोति तं तदा तत्रैव स्थितो रक्षतीत्यर्थः ।
कृष्णः भूनिर्घटितेव । कृषिर्भूवाचकः शब्दो णश्च निर्घटितवा-
चक इति निर्वचनात् । बृहद् ब्रह्म ध्वनौ धारणसामर्थ्यं यस्य सः
बृहद्ब्रह्मः ॥ १६ ॥

१६] ति० टी०-सेनानी राजसेनापतिश्च । ग्रामणीर्म-
न्त्री सर्वं जगत्त्वमेव बुद्धिर्निष्ठात्मिका क्षमा भक्तापराध-
सहिष्णुता दम इन्द्रियनिग्रहः तद्वर्त्मकत्वात्तदात्मत्वव्यप-
देशः । प्रभवान्प्ययौ सृष्टिप्रलयौ तत्कारणत्वात्तद्व्यपदेशः ।
उपेन्द्रादयस्तत्रैव मूर्तिभेदाः ॥ १६ ॥

रा० टी०-सेनानीरिति । सेनान्यादिस्त्वमेव ॥ १६ ॥

गो० टी०-सेनानीरिति । सेनां नयतीति सेनानीः ।
देवसेनानिर्वाहक इत्यर्थः । ग्रामं नयतीति ग्रामणीः । दिव्यजन-
पदादिपालक इत्यर्थः । बुद्धिः सर्वं क्षमा दम इति बुद्ध्यादि-

प्रवर्तक इत्यर्थः । न देवा यष्टिमादाय रक्षन्ति पशुपालवत् ।
यं हि रक्षितुमिच्छन्ति युद्धाः संयोजयन्ति तमिति वचनात् ।
मदान् प्रभुर्वै पुरुषः सत्त्वस्यैव प्रवर्तक इति श्रुतेः । प्रभवत्य-
स्माज्जगदिनि प्रभवः उत्पत्तिस्थानम् । सर्वोपादानमित्यर्थः ।
अप्ययः सर्वजगद्व्यप्यथानम् । कृष्ण एव हि भूतानामुत्पत्ति-
रपि चाप्यय इति श्रुतेः । उपेन्द्रः इन्द्राजित्वेन प्रथममव-
तीर्णः । मधुसूदनः वेदापहारकदैत्यसंहारी ॥ १७ ॥

१७] ति० टी०-प्रजापतिस्त्रिमुञ्जत 'इत्युक्तेऽपिन्द्रः'
कर्म सृष्टिर्यस्य स इन्द्रकर्मा महेन्द्रः सकलशिता पद्मवैराजं
नाभौ यस्य सः रणान्तकृद्गणे शत्रूणां नाशकर्ता शरण्यं
शरणत्वेन प्राप्यम्, शरणं रक्षणं च त्वामेवाहुः । 'परि-
त्राणाय साधूनाम्' इत्युक्तेः ॥ १७ ॥

रा० टी०-इन्द्रेति । इन्द्रकर्मादित्यमेव अत एव शरण्यं
शरणदितं शरणमाश्रयं च महर्षयः त्वामेव आहुः ॥ १७ ॥

गो० टी०-इन्द्रकर्मति । इन्द्रस्य कर्मव कर्म यस्य स
इन्द्रकर्मा । न विष्णुरन्यनिष्ठतेति श्रुतेः । महेन्द्रः निरतिशयै-
श्वर्यसंपन्नः । पद्मं नाभौ यस्य स पद्मनाभः । ममापि जनक
इत्यर्थः । वक्ष्यति हि-पद्मे दिव्यैकैसंकाशे नाभ्यामुत्पाप्य
मामपि । प्राजापत्यं त्वया कर्म मयि मयि निवेशितमिति ॥
रणे अन्तं शत्रुनाशं करोतीति रणान्तकृत् । शरण्यं शरणो-
द्भम् । तदुचितज्ञानशक्तिदयादिमैयमिति वचनात् ।
सर्वस्य शरणं सहदिति श्रुतेः । महर्षयः अलौकिकतत्त्वसाधा-
त्कारसमर्थाः । दिव्या महर्षयः सनकादयः । यत्रर्षयः प्रथमजा ये
पुराणा इत्युक्ता नित्यमुरयो वा नित्यनिर्दोषा वेदा वा ॥ १८ ॥

१८] ति० टी०-सहस्रशृङ्गोऽनेकशाखायमशृङ्गवान् ।
वेदात्मा वेदस्वरूपः । शतशीर्षोऽनेकविधिमयशिरोयुक्तः । मह-
र्षभः श्रेष्ठतमः । जिह्वाभारप्रजापतिरूप इत्यर्थ इति कतकः ।
त्रयाणां लोकानाम् । सर्वप्रजानामित्यर्थः । स्वयंप्रभुरन-
न्यप्रेर्यः ॥ १८ ॥

रा० टी०-सहस्रेति । सहस्राणि बहूनि शृङ्गाणि शाखा
यस्य स वेदात्मा त्वमेव महर्षभः शतशीर्षस्त्वमेव अत एव
आदिकर्ता त्वमेव ॥ १८ ॥

गो० टी०-सहस्रशृङ्ग इत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः ॥
सहस्रशृङ्गः सहस्रशाखारूपशृङ्गः । शतजिह्वः अनेकविध-
शब्दरूपजिह्वः । कृपभः कर्मणामालोचयिता । "कृप,
आलोचने" इति धातुः । महाश्रवास्तद्व्यपभश्च महर्षभः । एवं-
भूतो वेदात्मा त्वमित्यर्थः । आदिकर्ता समष्टिकर्ता । अनेन

सिद्धानामपि साध्यानामाश्रयश्चासि पूर्वजः । त्वं यज्ञस्त्वं वपदकारस्त्वमोकारः परीत्यरः ॥ १९ ॥
 प्रभवं निधनं चापि नो विदुः को भवानिति । दृश्यसे सर्वभूतेषु गोषु च ब्राह्मणेषु च ॥ २० ॥
 दिक्षु सर्वासु गगने पर्वतेषु नैदीषु च । सहस्रचरणः श्रीमाञ्जशशीर्षः सहस्रदक् ॥ २१ ॥
 त्वं धारयसि भूतानि पृथिवीं सर्वपर्वतान् । अन्ते पृथिव्याः सलिले दृश्यसे त्वं महोरगः ॥ २२ ॥
 त्रिलोकान्धारयन्नाम देवगन्धर्वदानवान् । अहं ते हृदयं राम जिह्वा देवी सरस्वती ॥ २३ ॥
 देवा रोमाणि गात्रेषु ब्रह्मणा निर्मिताः प्रभो । निमेषस्ते स्मृता रात्रिरुन्मेषो दिवसस्तथा ॥ २४ ॥

व्यष्टिकर्तुः स्वस्य व्याष्टिः । स्वयंप्रभुः अनन्यप्रेयः । न तस्येव कश्चनेति श्रुतेः । सिद्धानां भूतानाम् । साध्यानां, यत्र पूर्वं साध्याः सन्ति देवा इत्युक्तानां नित्यानामाश्रयः साम्यभोगपरः । पूर्वजः अभितापेक्षायाः पूर्वं तद्व्यप्याय जनितः ॥ १९ ॥ २० ॥

१९] ति० टी०—सिद्धानामाकाशानां साध्यानामाकाश-
 जालाभ्याः प्राप्यः, पूर्वजश्चासि । 'अहमस्मि प्रथमजा कृत-
 स्य' इत्यादि श्रुतेः ॥ १९ ॥

रा० टी०—सिद्धानामिति । सिद्धादीनामाश्रयस्त्वमेव
 यज्ञादिस्त्वमेव ॥ १९ ॥

गो० टी०—सर्वकर्मसमाराध्यत्वमाह—स्वं यज्ञ इति । त्वं
 यज्ञः । यज्ञो वै विष्णुरिति श्रुतेः । यज्ञनिर्वाहकपशुनिराज्य-
 भूकभुवादिशरीरको यज्ञाराध्यैन्द्रादिशरीरकश्चेत्यर्थः । प्रजापिणं
 ब्रह्महवित्रेक्षाप्रो ब्रह्मणा द्रुतमिति हि गीयते । वपदकार
 इत्युपलक्षणम् । आश्रावयेति चतुरक्षरमस्तु औपश्रिति चतुर-
 क्षरम् यजेति द्व्यक्षरम् ये यजामहे इति पञ्चाक्षरमित्युक्तानां
 सप्तदशाक्षराणाम् । तैरागध्य इत्यर्थः । तथोक्तम्—चतुर्विध
 चतुर्विध द्वाभ्यां पञ्चभिरेव च । हृदये च पुनर्द्वाभ्यां स नो
 विष्णुः प्रसीदसिति । ओंकारः प्रणवाच्च । ओमित्येकाक्षरं
 ब्रह्मेति श्रुतेः । परन्तपः उत्कृष्टतप इत्यर्थः । उत्कृष्टतपःसमाराध्य
 इति यावत् । ते प्रभवं निधनं वा न विदुः, वेदा वैदिकाश्च
 को भवानिति च न विदुः । अपरिच्छिन्नमहिमत्वात् । क
 इत्यावेद यत्र स इति श्रुतेः ॥ २१ ॥

२०] ति० टी०—तत्र प्रभवाद्यपि न जानन्ति को भवा-
 निति चेदंतया न जानन्ति । साक्षात्स्वेन स्मोति—दृश्यर
 इति । सर्वभूतेषु गोष्वित्यादि । उन्मेषस्तेनेष्वपीत्यर्थः ।
 दृश्यसेऽन्तर्यामितया श्रूयसे ॥ २० ॥

रा० टी०—प्रभवमिति । यस्त्वं सर्वभूतादिषु दृश्यसे
 तस्य तव प्रभवं प्राकट्यं निधनं तिरोभावं च को भवानिति च
 न विदुः तत्त्वज्ञा अपीति शेषः एतेन प्राकट्यतिरोभावयोः
 तद्विच्छावशत्वं सूचितम् तत्स्वरूपस्य तु अपारमहिमत्वं सूचितं
 सार्द्धंश्लोक एकान्वयी ॥ २० ॥

गो० टी०—सर्वान्तर्यामित्यमाह—दृश्यस इति । योगि-
 भिरिति शेषः । अनेन संबन्धप्रभस्योत्तरसुखम् ॥ २२ ॥

२१] ति० टी०—अत्यन्तमचेतनेष्वपि त्वमन्तर्यामीत्याह-
 दिधिविति ॥ २१ ॥

२२] ति० टी०—स्वमेव सहस्रचरणत्वादिविशिष्टामन्त-
 र्यामी भूत्वा पृथिव्यादीन्महतिभूतानि च धारयसि । तथान्ते-
 ष्वहन्ते पृथिव्या उपरिस्तिभि सलिले त्वं महोरगश्चानो दृश्यसे।
 एवं च पृथिव्या अप उपरि च प्रतिष्ठितवशाफिस्त्वमित्यु-
 क्तम् ॥ २२ ॥

रा० टी०—सहस्रं चेति । सहस्रचरणः सर्वत्र प्रकाशद्वारा
 परिपूर्णवान् अनकचरणविशिष्टः अत एव शतशीर्षस्त्वं भूतानि
 धारयसि त्रीन् लोकान् धारयन् पृथिव्याः अन्ते मध्ये सलिले
 महोरगश्चोपः स्वमेव दृश्यसे श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ २२ ॥ २२ ॥

गो० टी०—पुरुषमकार्यमाह—सहस्रं चेति । अत्र शत-
 शब्दः सहस्रनाचकः । सहस्रशीर्षां पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपा-
 दिति श्रुतेः । श्रीमानिति भूपतित्वस्याणुपलक्षणम् । श्रीश्च
 ते लक्ष्मीश्च पत्न्यादित्युत्तरनारायणोक्तेः । अथ सर्वाधारत्व-
 माह—न्यमिति । भूतानीति भूयतिरितिकमहाभूतपरम् । अने-
 नागाराधेयभावसंबन्ध उक्तः ॥ २३ ॥

गो० टी०—देवेन्दिरप्रलयवृत्तान्तमाह—अन्त इति । पृथि-
 व्या अन्ते विनाशे । महानुरगः शेषोऽयस्य सः शेषायां सन्,
 धारयन् कुक्षौ धारयन् दृश्यसे । मार्कण्डेयादिभिरिति शेषः २४

२३] ति० टी०—हे राम, त्रिलोकान्धारयस्त्वं विराट् ।
 नारायणोऽसीत्यर्थः । एतेन यत्तदाहस्यत्पत्र इति प्रभस्योत्तरं
 दत्तम् । एवं देहव्युपदिश्य देहित्वद्युपादिगति—अहं ते हृदय-
 मिति । हे राम, ते रामोपग्रहस्य तव हृदयं सर्वाधारभूतमा-
 न्तरं त्वदान्ततत्त्वमहमेव ज्ञानस्वरूपः महाकाश इव घटाका-
 शस्य । तव जिह्वा मणिर्मिता वाग्देवी सरस्वती ॥ २३ ॥

२४] ति० टी०—देवा इन्द्रियदेवा दिवावाताकादयस्तव
 गात्रेषु ओत्रादिषु ब्रह्मणा मया निमिताः, रोमाणि च निर्मि-
 तानि । औपचित्यनस्पत्यादिनेति शेषः । निमेषोऽन्मेषौ च रात्रि-
 दिवसत्वेन प्रसिद्धौ ॥ २४ ॥

रा० टी०—अहमिति । हे राम ! अहं ते हृदयं जिह्वा
 सरस्वती देवा रोमाणि ते निमेषः रात्रिः ते उन्मेषः उन्मीळनं
 दिवसः ते गात्रेषु ब्रह्मणा वेदेन निर्मिताः कपिता इत्यर्थः
 सार्द्धंश्लोक एकान्वयी ॥ २३ ॥ २४ ॥

संस्कारास्त्वभवन्वेदा नैतदस्ति त्वया विना । जगत्सर्वं शरीरं ते स्थैर्यं ते वसुधातलम् ॥ २५ ॥
 अग्निः कोपः प्रसादस्ते सोमः श्रीवत्सलक्षणः । त्वया लोकास्त्रयः क्रान्ताः पुरा स्वैर्विक्रमैस्त्रिभिः ॥ २६ ॥
 महेन्द्रश्च कृतो राजा बलिं बद्धा सुदारुणम् । सीता लक्ष्मीर्भवान्विष्णुर्देवः कृष्णः प्रजापतिः ॥ २७ ॥
 वधार्थं रावणस्येह प्रविष्टो मानुषीं तनुम् । तदिदं नस्त्वया कार्यं कृतं धर्मभृतां वर ॥ २८ ॥
 निहतो रावणो राम प्रहृष्टो दिवमाक्रम । अमोघं देव वीर्यं ते न ते मोघाः पराक्रमाः ॥ २९ ॥
 अमोघं दर्शनं राम अमोघैस्तव संस्तवः । अमोघास्ते भविष्यन्ति भक्तिमन्तो नरा भुवि ॥ ३० ॥

गो० टी०—अथ अङ्गान्यन्या देवता इत्युक्तसर्वदेवाणात्म-
 कत्वं दर्शयति—अहं त इत्यादिना । हृदयं वक्षः ब्रह्मणः
 परब्रह्मणः । ते देवा गात्रेषु स्थिताः रोमाणीव स्थिताः
 तद्वदविनाभूताः ॥ २५ ॥

गो० टी०—निमेषइति । दिवा अहः । वेदाः संस्काराः
 निःश्वसिनभूता इत्यर्थः । तस्य ह वा एतस्य महतो भूतस्य
 निःश्वसितमेतयहवेद इत्यादि श्रुतेः । किं बहुना संघट्टेणोच्यत
 इत्याह—न तदस्ति विना त्वयेति । यत्तया विनाभूतं त्वदनन्त-
 यांमिकम्, तन्नास्तीत्यर्थः ॥ २६ ॥

२५] ति० टी०—संस्काराः संस्क्रियन्ते बोध्यन्त एभि-
 र्लोका इति संस्काराः प्रवृत्तिनिवृत्तिबोधकाः—नैतदस्तीति ।
 त्वया विना यदस्ति तत्किमपि नेत्यर्थः । कार्यकारणरूपं सर्वं
 जगते शरीरम् । स्थैर्यमशेषप्रज्ञानित्यधारणसामर्थ्यम् । वसु-
 धातलं भूतत्वं त्वमेव ॥ २७ ॥

रा० टी०—संस्कारा इति । संस्काराः प्रवृत्तिनिवृत्ति-
 व्यवहारबोधकास्ते तव वेदा अभवन् अतः त्वया विना एत-
 जगन्नास्ति अत एव सर्वं विदचिदात्मकं जगत् ते शरीरं धैर्यं
 धारणसामर्थ्यं वसुधातलम् ॥ २६ ॥

गो० टी०—एवं निषेधश्रुत्यर्थमुक्त्वा सर्वं खल्विदं ब्रह्म
 तत्त्वमसीत्यादिसामानाधिकरण्यश्रुत्यर्थमाह—जगदिति । सर्वं
 जगत् ते शरीरम् तव नियमेन आपेयं विषेयं शेषभूतं
 चेत्यर्थः । इदमेव हि शरीरलक्षणम् एवं जगतस्त्वच्छरीरत्वा-
 च्छरीरगतविशेषणानि त्वद्विशेषणानीत्याह—स्थैर्यमिति वसुधा-
 तलं वसुधातलधैर्यम् । काठिन्यावान् यो विभर्ति तस्मै भूम्या-
 त्मने नम इति विष्णुपुराणोक्तेः । अग्निः अग्नितापः, ते कोपः ।
 सोमः सोमगतप्रसादः, ते प्रसादः, त्वत्प्रसाद इत्यर्थः ॥ २७ ॥

२६] ति० टी०—ते कोपोऽग्निः । ते प्रसादः सोमः ।
 त्वया वामनात्मनावतीर्णन पुरा पूर्वं त्रिभिर्विक्रमैस्त्रयो लोका
 भूर्भुवःस्वःस्वरूपाः क्रान्ताः ॥ २६ ॥

रा० टी०—अग्निरिति । ते कोपोऽग्निः ते प्रसादस्सोमः
 श्रीवत्सलक्षणो विष्णुश्च गात्रेषु स्वैर्भिर्विक्रमैः पादप्रक्षैपैः
 त्रयो लोकाः क्रान्ताः परिमिताः बलिं बद्धा महेन्द्रश्च राजा
 कृतः सार्द्धलोकैकान्वयी ॥ २६ ॥

गो० टी०—त्वयेति । त्वया त्रिविक्रमेण पुराणे पूर्व-
 काले । लोकाक्रमणफलमाह—महेन्द्र इति । राजा कृतः ।
 त्रैलोक्यस्येति शेषः ॥ २८ ॥

२७] ति० टी०—बलिं बद्धा महेन्द्रश्च राजा कृतः । सीता
 लक्ष्मीः प्रसिद्धविष्णुपत्न्यभिज्ञतत्त्वात् । यो विष्णुः स भवा-
 न्देवः प्रकाशरूपः । कृष्णः कृष्णवर्णः । प्रजापतिस्तदभि-
 ज्ञतस्तः ॥ २७ ॥

२८] ति० टी०—त एव त्वं रावणस्य वधाय मातुषीं
 तनुं प्रविष्टोऽसि । माययेति शेषः । एवं तत्त्वेन त्वया तदिदं
 रावणवधरूपं नः सर्वेषां देवानां कार्यं कृतम् ॥ २८ ॥

रा० टी०—ननु तयात्वे कथमिह ममामगमनमित्यत आह
 सीतेति । मातुषीं तनुं प्रविष्टः नित्यं प्राप्तः कृष्णः कृष्णवर्णः
 प्रजानां पतिर्विष्णुः व्यापकस्यापि व्यापकः देवो नित्यविहारी
 भवान् लक्ष्मीः लक्ष्म्या ईयते सेवार्थं प्राप्यते सा सीता च
 रावणस्य वधार्थमिहागच्छतामिति शेषः तत्तस्माद्देतोः
 इदं रावणवधादिरूपं नः कार्यं त्वया कृतं सार्द्धलोकैकान-
 वयी ॥ २७ ॥ २८ ॥

गो० टी०—प्रयोजनप्रभृत्योत्तरमाह—वधार्थमिति ।
 ॥ २९—३१ ॥

२९] ति० टी०—अथ वृत्तादुपानादुवादपूर्वं वर्तिष्यमा-
 णकर्तव्यमाह—निहत इति । रावणो निहतः । एवं चावता-
 रकार्यं निवृत्तम्, अतः परं महाराज्येन किञ्चित्कालं प्रहृष्टः
 सन्निवृत्तं परनाकाङ्क्षं ब्रह्मलोकमाक्रम प्राप्नुहि । एवं सिद्धकार्य-
 त्वान्ते वीर्यं बलममोघम् तन्मूलाः पराक्रमाश्च न मोघा न
 निष्फलाः, अपि तु सफला एवेत्यर्थः ॥ २९ ॥

रा० टी०—निहत इति । हे राम ते वीर्यं तेजः अमोघं
 सफलमित्यर्थः ते पराक्रमाश्च मोघा निष्फला न अत एव
 त्वया रावणो निहतः अत एव दिवं नित्यकीडास्थलं अयो-
 ध्यामित्यर्थः आक्रम गच्छ ॥ २९ ॥

३०] ति० टी०—अथ रामस्य सर्वोपास्यत्वं सर्वोप-
 सिद्धिप्रदत्वं चाह—अमोघमिति । हे राम, ते दर्शनमेवं श्रु-
 तंस्ते दर्शनं सुखीवादीनाममोघम् । एवं कालान्तरे श्रुत्वा चित्त-
 तद्गृह्णामप्यमोघमैहिकानुष्मिकसकलफलसाधनं तव संस्तवो

ये त्वां देवं ध्रुवं भक्ताः पुराणं पुरुषोत्तमम् । प्राप्नुवन्ति तथो कामानिह लोके परत्र च ॥ ३१ ॥
इममर्थं स्तवं दिव्यमितिहासं पुरातनम् । ये नराः कीर्तयिष्यन्ति नास्ति तेषां पराभवः ॥ ३२ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे सप्तदशाधिकशततमः सर्गः ॥ ११७ ॥

अष्टादशाधिकशततमः सर्गः ।

पितामहवाक्यावसाने मूर्तिमान्द्व्यवाहनः सीतामङ्गे कृत्वा भो रामास्यां पापं न विद्यते रावणेन प्रलीन्यमाना बहु तज्जि-
तापि चक्षुषा मनसा वाचापि त्वद्व्रतेनान्तरात्मनेयं रावणं नाधिस्त्यजन् एनां गृहीष्वेत्यापेक्षतु रामोऽयं जानन्नपि निष्पापं लोकना-
द्विरासकृते एवमकरवमित्युक्त्वा सीतामङ्गीकृत्यानन्दस्थ परां काष्ठमन्यभवत् ।

एतच्छ्रुत्वा शुभं वाक्यं पितामहसमीरितम् । अङ्गेनादाय वैदेहीमुत्पपात विभावसुः ॥ १ ॥
विधूयाथ चितां तां तु वैदेहीं हव्यवाहनः । उत्तम्यो मूर्तिमानाशु गृहीत्वा जनकान्मज्जाम् ॥ २ ॥
तरुणादित्यसंकाशां तप्तकांचनभूषणाम् । रक्ताम्बरवरां वाय्वां नीलकुञ्चितमूर्धजाम् ॥ ३ ॥

रामनारायणेत्येवंरूपोऽमोघः सकलेष्टदः । ये च त्वयि भक्ति-
मन्तः सोऽहमेवेति गौणदृष्ट्या त्वदुपासकास्तत्राहमिति योपास-
कास्तेऽप्यमोघं संसारमार्गमतिक्रान्ताः सत्यसंकल्पत्वादिमन्तः
सन्तो मल्लोक्तप्राप्तिरूपामोघफला भविष्यन्ति, किं पुनर्यं सर्वो-
त्तमा त्वदभेदध्यानवन्त इत्यर्थः ॥ ३० ॥

रा० टी०—अमोघमिति । हे राम ते दशनममोघं
सफलमेवेत्यर्थः तव स्तवः स्तुतिरपि मोघो न अत एव ते
भक्तिमन्तो नराः अमोघाः प्राप्तमहाफला एव भविष्यन्ति ३०
गो० टी०—अमोघा इत्यर्थम् । अमोघाः अप्रतिवद-
फलाः ये त्वयि भक्तिमन्तः ते अविलम्बेन फलमभिमतं
लभन्त इति इदं चावतारस्यैकं प्रयोजनम् ॥ ३० ॥

३१] ति० टी०—उत्तमथंमुपसंहरति दार्श्याय—ये
त्वामिति ॥ ३१ ॥

रा० टी०—ये इति । ये जनाः पुरुषोत्तमं त्वां ध्रुवं भक्ताः
सेवाशीलास्ते जनाः इह लोके परत्र च कामान् प्राप्नुवन्ति ३१

गो० टी०—इदमेव विवृणोति—य इति । त्वामुदित्येति
शेषः । अनेन सर्वस्मादपि तपःप्रभृतेः रामभक्तिर्वयं परां धर्म
इत्युक्तम् । काम्यन्त इति कामाः भोगोपकरणानि, इह लोके परत्र
च प्राप्नुवन्ति । सदेत्यनेन यावच्छरीरपातमत्र भोगान् मुक्त्वा
शरीरावसाने परलोकं सर्वान् कामान् प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ॥ ३२ ॥

३२] ति० टी०—इदानीं तत्परैतस्मोत्रपाठकलमुपदि-
शति—इममिति । ऋषिर्वेदस्तदुक्तसमुपनिर्गुणब्रह्मविद्याप्रति-
पादकत्वादायः स चासौ स्ववश्रंत्यार्षस्तवन्तम्, अत एव विष्यं
पुरातनं पुरातनप्रतिपादकमितिहासम् । अनादिमिदपुरातन-
ब्रह्मविद्याप्रतिपादकत्वात् । एवंभूतं ब्रह्मविद्यास्तवं ये कीर्तयि-
ष्यन्ति तेषां पराभवः परैरिहाशुब्रह्मलोकशुद्धिः पुत्रदारादिभिः
पापिश्चाभिभव आक्रमणं नास्ति न भविष्यति च ॥ ३२ ॥

इति श्रीरामायणस्य श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीय
आदिकाव्ये युद्धकाण्डे सप्तदशाधिकशततमः सर्गः ॥ ११७ ॥

रा० टी०—इममिति । मम भक्त्युत्तिवोचकं पुरातनं चिर-
कालकमितिहासं आवयोस्त्वंवाद्दरूपमार्थं मन्यपारं गतैः प्रोक्तमत
एव दिव्यं स्वयं ये नराः कीर्तयिष्यन्ति तेषां पराभवा नास्ति ३२
इति श्रीमद्रामायणस्य रामायणव्याख्याने रामायणशिरोमणौ
युद्धकाण्डे एकोनविंशत्यधिकशततमः सर्गः ॥ ११९ ॥

गो० टी०—ये रामभक्तिं कर्तुमदशान्तेयामिदं स्तोत्रमेव
तादृशकथप्रदमित्याह—इममिति । ऋषिः वेदः तत्संबन्ध्या-
नम् । अत एव पुरातनम् । परभावः पुनरावृत्तिः ॥ ३४ ॥
इति श्रीमोक्षन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने
युद्धकाण्डव्याख्याने विंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १२० ॥

१] ति० टी०—एतदिति । पितामहसमीरितं शुभं
परमशोभनं नि तत्रात्यप्रतिपादकं वाक्यं श्रुत्वा ध्यात्वा च ।
प्रमत्तयावस्थानकांटे इति शेषः । अङ्गेनादाय । 'रयि च पुन-
आदादग्रिमंशम्' इति श्रुत्यर्थमपगोक्षमेव संपादयन्नित्यर्थः ॥ १ ॥

रा० टी०—ब्रह्मादिकर्तृकस्तवनामन्तराकालिकं दृष्टान्त-
माह—एतदित्यादिभिः । पितामहेन समीरितं कथितं एत-
द्वाक्यं श्रुत्वा विभावसुर्वह्निः वैदेहीमादाय अङ्गेन जीघ-
गत्या उत्पपात ॥ १ ॥

गो० टी०—एतच्छ्रुत्वेत्यादि । विभावसुः अग्निः ॥ १ ॥

२-३] ति० टी०—मूर्तिमान्मुक्त्वादिचिद्विजितमूर्ति-
युक्तः ॥ २ ॥ ३ ॥

रा० टी०—तदेव भङ्गयन्तरेणाह विधूयंत्यादिभिः ।
हव्यवाहना वह्निः चितां विधूय दध्वा जनकान्मज्जाम् गृहीत्वा
उत्तम्यो ॥ २ ॥

रा० टी०—तरुणेति । नीलाः कुञ्चिताश्च मुदंजाः यस्याः
न क्षिप्रानि अग्रिसम्बन्धेनापि विबाधितानि मालयाभरणानि
यस्याः अत एव अनिन्दितां वैदेहीं अङ्गे रामस्येति शेषः
कृत्वा संस्थाप्य रामाय विभावसुर्वेदोऽशोकद्वयमकान्वयि ॥ ३ ॥

अक्लिष्टमाल्याभरणां तथारूपामनिन्दिताम् । ददौ रामाय वैदेहीमङ्गे कृत्वा विभावसुः ॥ ४ ॥
 अब्रवीच्च तदा रामं साक्षी लोकस्य पावकः । एषा ते राम वैदेही पापमस्यां न विद्यते ॥ ५ ॥
 नैव वाचा न मनसा नैव बुद्ध्या न चक्षुषा । सुवृत्ता वृत्तशौचीर्यं न त्वामत्यचरच्छुभा ॥ ६ ॥
 रावणेनापनीतैषा वीर्योत्सिक्तेन रक्षसा । त्वया विरहिता दीना विवशा निर्जने सती ॥ ७ ॥
 रुद्धा चान्तःपुरे गुप्ता त्वच्चित्ता त्वत्परायणा । रक्षिता राक्षसीभिश्च घोराभिर्घोरबुद्धिभिः ॥ ८ ॥
 प्रलोभ्यमाना विविधं तर्ज्यमाना च मैथिली । नाचिन्तयत तद्रक्षस्त्वद्भतेनान्तरात्मना ॥ ९ ॥
 विशुद्धभावां निष्पापां प्रतिगृह्णीष्व मैथिलीम् । न किञ्चिदभिधातव्या अहमाज्ञापयामि ते ॥ १० ॥
 ततः प्रीतमना रामः श्रुत्वैवं वदतां वरः । दध्यौ मुहूर्तं धर्मात्मौ हर्षव्याकुललोचनः ॥ ११ ॥
 एवमुक्तो महातेजा धृतिमानुत्सविक्रमः । उवाच त्रिदशश्रेष्ठं रामो धर्मभृतां वरः ॥ १२ ॥

गो० टी०—स इति । विषय चित्तं शिथिलीकृत्य । मृ-
 तिमाम् मन्त्र्यविग्रहवान् ॥ ४ ॥

गो० टी०—तरुणादित्येत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् ॥ तथा-
 रूपां प्रवेशकालिकरूपवतीम् । मनस्विनीं प्रसन्नमनस्कामि-
 त्यर्थः । अङ्गं कृत्वा अङ्केनादायैत्यर्थः ॥ ३-५ ॥

४] ति० टी०—अक्लिष्टेति । अग्रिसंवेष्टेति शेषः ।
 तथारूपां पूर्वावभूतशोभायुक्ताम् ॥ ४ ॥

५] ति० टी०—तदा दानसमये लोकस्य मनोवाकायैर्लो-
 ककृतपुण्यपापकर्मणः साक्षी साक्षादृष्टा । सर्वदेहान्तर्वैभानरा-
 त्मना । नित्यप्रतिष्ठितत्वादिति भावः । एषा या मयि रावण-
 हरणकाले प्रविष्टा सैव । एवं हि कूर्मपुराणानुसारेण व्याख्या-
 तम्, तच्च प्राक्निरूपितम् । पापं रावणस्पर्शरूपमपि ॥ ५ ॥

रा० टी०—अब्रवीदिति । पावकः राममन्त्रीत् तदा-
 कारमाह एषा या वैदेही अस्यां पापं न विद्यते ॥ ५ ॥

गो० टी०—एषेति । एषा या पूर्वं मयि प्रविष्टा सैव-
 त्यर्थः । एतेन मायासीतायि प्रविष्टा साक्षात्सीताग्रिना
 दत्तेति प्रत्युक्तम् । ते त्वदीयेत्यर्थः । एनां परिगृह्णाणेति
 शेषः ॥ ६ ॥

६] ति० टी०—सुवृत्ता वृत्तशौचीर्यं त्वां मनआदिभिः
 प्रत्येकं ससुदितैश्च नात्यचरन् ॥ ६ ॥

रा० टी०—नैति । शोभनं वृत्तमाचरणं यस्याः सा सीता
 वृत्तशौण्डीर्यमाचारनिपुणं त्वां वागादिभिर्नात्यचरन् ॥ ६ ॥

गो० टी०—पापाभावमेषोपापादयति—नैवत्यादिना ।
 अनुध्यानात्मरूपत्वात् । अत्यन्ताभिमतां देवीं निर्दोषां जानन्न-
 सिस्त्वृत्तावत्यपरिहारार्थं वरिष्ठं प्रविशयदिति संतोषातिशयादृ-
 तशौण्डीर्येति संबोधनम् ॥ ७ ॥

७] ति० टी०—एषा या इदानीं मयि प्रविष्टा ॥ ७ ॥

रा० टी०—रावणेनेति । वीर्योत्सिक्तेन पराक्रमगर्व-
 विशिष्टेन रावणेन निर्जने त्वया विरहिता अत एव दीना एषा

सीता अपनीदा अन्तःपुरे रुद्धा च अत एव गुप्ता अन्यै-
 दुर्जेया राक्षसीभिः रक्षिता विविधं प्रलोभ्यमाना तर्ज्यमाना च
 तद्रतेन अन्तरात्मना अन्तःकरणेनोपलक्षिता मैथिली तद्रक्षो
 रावणं नाचिन्तयन् अगणयन् अतः विशुद्धः भावः त्वदिष्टपयक-
 प्रातिर्यस्याः अत एव निष्पापां मैथिलीं प्रतिगृह्णीष्व किञ्चिन्
 दुरुक्तं नाभिधातव्यं वक्तव्यमिदमहं ते आज्ञापयामि सम्यग्भा-
 ययामि श्लोकचतुष्टयमेकान्वयि ॥ ७-१० ॥

गो० टी०—एतन्संमतिं विना कथं रावणः ममानीतवा-
 नित्यवद्—रावणेनेत्यादि ॥ ८ ॥

८] ति० टी०—रुद्धा निरुद्धस्त्वल्लन्दगमनादिव्यवहारा
 गुप्ता परिहृतस्वजनदर्शना त्वच्चित्ता त्वयि चित्तं यस्याः सा,
 अत एव त्वत्परायणा त्वद्भृतिः ॥ ८ ॥

गो० टी०—विवशा नीतव्यत्र लिङ्गं दर्शयति—रुद्धेति ।
 त्वयि चित्तं यस्याः सा त्वच्चित्ता त्वमेव परायणमुत्तमग-
 तिर्यस्याः सा त्वत्परायणा ॥ ९ ॥ १० ॥

९] ति० टी०—ब्रह्मो नाचिन्तयत नागणयत । तत्र हे-
 तुरन्तरात्मनस्त्वद्भूतत्वम् । एवं च यत्प्रतिविम्बस्याप्येवं
 व्यवस्था तद्विम्बस्य शुद्धत्वं किं वक्तव्यमिति ध्वनिः ॥ ९ ॥

१०] ति० टी०—विशुद्धभावां विशुद्धान्तराम्, अत एव
 निष्पापाम्—न किञ्चिदिति । मयिद्योगानन्तरं प्रतिग्राह्या
 न वेति संदेहो न गृह्यामीति निषेधश्च न कर्तव्य इत्यर्थः । कुत
 एवं तत्राह—आज्ञापयामि ते इति । एवमुक्तिसु रामेण
 स्वस्वरूपाज्ञाननटनात्तदनुसारेण रुद्धभूतैर्भगवतोऽप्रेर्यपि
 मन्तव्यम् ॥ १० ॥

गो० टी०—विशुद्धभावामिति । विशुद्धभावां विशुद्ध-
 हृदयाम् । अभिधातव्यम् मद्भजनस्योत्तरमिति शेषः ॥ ११ ॥

११-१२] ति० टी०—दध्यौ । किमिदोचितं वक्तव्यमिति
 ध्यातवानिति शेषः ॥ ११ ॥ १२ ॥

रा० टी०—तत इति । श्रुत्वैव प्रीतमनाः अत एव हर्षेण

१ मनस्विनीमिति गो. पा. । २ नातुध्यानादिति गो. पा. । ३ शौण्डीर्येति गो. शौण्डीर्यमिति रा. पा. । ४ निर्जनादनादिति गो. पा. ।
 ५ संवेष्टितैर्वीर्योत्सिक्तेरिति गो. पा. । ६ रावणेति गो. रा. पा. । ७ वाण्येति गो. पा. । ८ रुद्धेति गो. पाठः ।

अवश्यं चापि लोकेषु सीता पावनमर्हति । दीर्घकालोपिता हीयं रावणान्तःपुरे शुभा ॥ १३ ॥
 बालिशो वन कामात्मा रामो दशरथात्मजः । इति वक्ष्यति मां लोको जानकीमविशोध्य हि ॥ १४ ॥
 अनन्यहृदयां सीतां मच्चित्तपरिरक्षिणीम् । अहमप्यवगच्छामि मैथिलीं जनकात्मजाम् ॥ १५ ॥
 इमामपि विशालार्क्षीं रक्षितां स्येन तेजसा । रावणो नानिवर्तेत येलामिव महोदधिः ॥ १६ ॥
 [प्रेत्ययार्थं तु लोकानां त्रयाणां सत्यसंश्रयः । उपेक्षे चापि वेदेहीं प्रविशन्तीं दृताशनम् ॥]
 न च शक्तः सुदृष्टात्मा मनसापि हि मैथिलीम् । प्रथर्पयितुमप्राप्यां दीप्तामग्निशिखामिव ॥ १७ ॥
 नेयमर्हति वैद्वेभ्यं रावणान्तःपुरे मती । अनन्या हि मया सीता भास्करस्य प्रभा यथा ॥ १८ ॥
 विशुद्धा त्रिषु लोकेषु मैथिली जनकात्मजा । न विहातुं मया शक्या कीर्तिगन्धवता यथा ॥ १९ ॥

व्याकुले व्यासे लोचनं यस्य स रामः मुहूर्तं दध्यौ कर्तव्यं
 चिन्तयामास ॥ ११ ॥

रा० टी०—एवमिति । एवमुक्तो रामः विदग्धश्च-
 सुवाच ॥ १२ ॥

गो० टी०—तत इति । दध्यौ न दृश्यं सीता त्यक्तव्यचि-
 न्तयत् ॥ १२ ॥ १३ ॥

१३-१४] ति० टी०—पावनम् । रावणपुन्यताडने व्युत्-
 श्रुतिमत्पर्यः । जानकीमविशोध्य प्राणिणं माम् । रावणान्तःपुरं
 दीर्घकालोपितां तां दशरथात्मजो यद्वर्तमानस्तस्मै कामात्मा
 कामपरतन्त्रचित्तो बालिशो भूलोकव्यवहारपण्डितो यतोऽतः
 इति लोको मां वक्ष्यति । ततः शुद्धवर्धमपि विवेको मया नुमत
 इति शेषः ॥ १३ ॥ १४ ॥

रा० टी०—तदाकारमाह—अवश्यमिन्यादिभिः । जान-
 कीमविशोध्य शोचनमकृत्या यहीतारं मां दशरथात्मजः का-
 मात्मा बालिशश्च सन् रावणान्तःपुरं दीर्घकालोपिता या इयं
 सीता तामगृह्णादिति शेषः इति लोको मां वक्ष्यति इति हेतोः
 लोकेषु राक्षसादिजनमध्यगु सीता पावनं पृथिक्रियामवश्यम-
 र्हति एतेन एवमेव लोकापवादादपि सर्ववैतव्यमिति विभी-
 षणादिभ्यः उपदेशः सचित्तः श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ १३॥१४ ॥

गो० टी०—वस्तुतो निरीपत्येपि अपवादोऽस्मीत्याह—
 अवश्यमिति ॥ १४ ॥

गो० टी०—अपवादपरिहारार्थमयं मम प्रयत्न इत्याह—
 बालिश इति । अविशोध्यति । परित्यज इति शेषः ॥ १५ ॥

१५] ति० टी०—इयं शुद्धेति हृदये जानाम्मेवेत्याह—
 अनन्येति । मच्चित्तपरिरक्षिणीं मद्रतचित्तत्वेनात्मनो दोषप-
 रिरक्षणशीलाम् ॥ १५ ॥

रा० टी०—अनन्येति । न अन्यस्मिन् दृश्यं यस्याः अत-
 एव मच्चित्तस्य परिरक्षिणीमनुकूलं सीतामहमप्यवगच्छामि
 जानामि ॥ १५ ॥

गो० टी०—अनन्येति । अनन्यहृदयां मध्येव सकहृद-

याम् । मच्चित्तपरिरक्षिणीं मच्चित्तानुवर्तिनीम् । त्यक्तव्या-
 पारामित्यर्थः । जनकात्मजामिति हेतुगर्भविशेषः । जनक-
 पुत्र्याः विभावारम्भपतिवैकल्येति भावः ॥ १६ ॥

१६] ति० टी०—स्येन तेजसा पातिप्रत्येन ॥ १६ ॥

रा० टी०—इमामिति । महोदयिवेलामिव स्वतेजसा
 रक्षितामिमां सीतां रावणो नातिवर्तेत ॥ १६ ॥

गो० टी०—तर्हि किमर्थमुपेक्षितवान्मन्यवराहः प्रत्ययार्थ-
 मिति । प्रत्ययाय विज्ञातजननायमिन्यर्थः । सत्यसंश्रयः
 सत्यैकाग्र्यः । यथाऽदृष्टप्रत्यवताकाहृत्यर्थः ॥ १७ ॥

गो० टी०—एतादृशमुदरं रावणः कथं नेक्षेत्यवराह-
 मामर्पयति ॥ १८ ॥

१८] ति० टी०—प्रथर्पयितुं न शक्तः, अत एवाप्राप्याम-
 शक्यमहाम् । ततः निदर्शनम्—दीप्तामिति ॥ १८ ॥

रा० टी०—न चेति । दीप्तामग्निशिखामिव अप्राप्यां
 मैथिलीं दृष्टात्मा रावणः मनसापि प्रथर्पयितुं न शक्तः ॥ १९ ॥

गो० टी०—दृष्टान्तान्तरमाह—न हीति । अप्राप्तां प्रथर्प-
 यान्तराम् ॥ १९ ॥

१९] ति० टी०—वैद्वेभ्यं कातर्यपीडाम् । अनन्या हीति ।
 'अथो वा एव आत्मनो यत्पत्नी' इति श्रुतेः । शक्तिशक्ति-
 मतोऽभेदात् । अनेनाग्निदत्ताया रावणपत्न्यासमायः स्पष्ट-
 मेवोक्तः ॥ १८ ॥ १९ ॥

रा० टी०—नेति । भास्करस्य प्रभेव मया अनन्या इयं
 सीता रावणान्तःपुरे वैद्वेभ्यं क्लेशं नार्हति ॥ १८ ॥

रा० टी०—तथाप्येवा तादृशमभयं कथं जह्यान्वराह-
 नेयमिति । रावणभयं नेयमर्हति किन्तु ममैतदसमर्हतीत्यर्थः ।
 तत्र हेतुमाह—अनन्येति । मया अनन्या अभिप्राया अभिना-
 भृतेति यावत् ॥ २० ॥

रा० टी०—विशुद्धेति । त्रिषु लोकेषु विशुद्धा मैथिली आ-
 त्मवता बुद्धिमता जनेन कीर्तिरिव मया विहातुं न शक्या ॥ १९ ॥

गो० टी०—अहमपि तया अनन्य इत्याह—विशुद्धेति २१

१ शिबिंति गो. पाठः । २ वक्ष्यति मां सन्त इति गो. पा. । ३ यन्तामिति गो. पा. । ४ वर्तिनीमिति गो. पा. । ५ इदं पयमधिकं गो. पा. । ६ हीति गो. पा. । ७ वैद्वेभ्यमिति गो. पा. । ८ शुभेति गो. पा. । ९ भास्करेणेति गो. पा. ।

अवश्यं च मया कार्यं सर्वेषां वो वचो हितम् । स्निग्धानां लोकनाथानामेवं च वदतां हितम् ॥ २० ॥

इत्येवमुक्त्वा विजयी महाबलः प्रशस्यमानः स्वकृतेन कर्मणा ।

समेत्य रामः प्रियया महायशः सुखं सुखाहोऽनुबभूव राघवः ॥ २१ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डेऽष्टादशधिकशततमः सर्गः ॥ ११८ ॥

एकोनविंशधिकशततमः सर्गः ।

महेश्वरो रामोक्तं निशम्य राम रावणजं महद्भयमयं नष्टमिदानीमयोध्यायां मार्तुं भरतं चाश्वस्य राज्यमपि प्राप्य वंशवृद्धिं कृत्वा स्वर्गमेहीयुक्त्वा तत्रागतं पितरं दशरथं दर्शयामास ततः सलक्ष्मणं प्रणमन्तं राममङ्गे कृत्वा संपरिध्वज्याभिनन्द्य स्तुषां च समाश्वस्यामन्य च तान्दशरथः स्वर्गमाशरोह ।

एतच्छ्रुत्वा शुभं वाक्यं राघवेणानुभाषितम् । ततः शुभतरं वाक्यं व्याजहार महेश्वरः ॥ १ ॥

पुष्कराक्ष महाबाहो महाबलः परंतप ! दिष्ट्या कृतमिदं कर्म त्वया धर्मभृतां वर ॥ २ ॥

दिष्ट्या सर्वस्य लोकस्य प्रवृद्धं दारुणं तमः । अपेष्टुं त्वया संसृजे रामरावणजं भयम् ॥ ३ ॥

आश्वस्य भरतं दीनं कौसल्यां च यशस्विनीम् । कैकेयीं च सुमित्रां च दृष्ट्वा लक्ष्मणमातरम् ॥ ४ ॥

प्राप्य राज्यमयोध्यां च नन्दयित्वा सुहृज्जनम् । इक्ष्वाकूणां कुले वंशं स्थापयित्वा महाबल ॥ ५ ॥

इष्ट्वा तुरगमेधेन प्राप्य चानुत्तमं यशः । ब्राह्मणेभ्यो धनं दत्त्वा त्रिदिधं गन्तुमर्हसि ॥ ६ ॥

२०-२१] ति० टी०-सर्वेषां वो वचः सीताग्रहणनिषयं मे हितं मयावश्यं कार्यं कतु योग्यम् बिग्नानां मयि स्नेहवताम्, लोकमान्यानामशेषजगत्पूज्यानाम्, एवं पूर्वोक्तप्रकारेण हितं वदताम् ॥ २० ॥ २१ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामाय रामायणतिलके वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डेऽष्टादशधिकशततमः सर्गः ॥ ११८ ॥

रा० टी०-अवश्यमिति । हितं वदतां लोकनाथानां वो वचः मयावश्यं कार्यम् ॥ २० ॥

गो० टी०-सीतापरिग्रहे भवद्वचनं तु प्रधानहेतुरित्याह-अवश्यमिति । वचनकरणे ल्हः सर्वपूज्यत्वं हितोपदेष्टृत्वं च हेतुरित्यर्थः ॥ २२ ॥

रा० टी०-इतीति । स्वकृतेन कर्मणा प्रशस्यमानः ब्रह्मादिभिस्तुयमानो रामः सुखं यथा भवति तथा प्रियया समेत्य सुखाहोऽनुबभूव ॥ २१ ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकीरामायणव्याख्याने रामायणशिरोमणौ युद्धकाण्डे विंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १२० ॥

गो० टी०-इतीति । विदितं स्वेन विदितम्, इदम् उक्तं वचनम् उक्त्वा स्वकृतेन कर्मणा करणेन महाबलैः कर्तृभिः प्रशस्यमानः प्रियया समेत्य सीतां स्वसमीपमानीयेत्यर्थः ॥ २३ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे सप्तकिरीटाख्यानो युद्धकाण्डव्याख्याने एकविंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १२१ ॥

१] ति० टी०-एतद्वाक्यं श्रुत्वा एष्मदासया सीतामङ्गीकरोम्येवेत्युक्तं वाक्यं श्रुत्वा । ततः सीताग्रहणनियोगादुपानान्तरम् ॥ १ ॥

रा० टी०-रामकर्तृकसीताम्वीकारानन्तरकालिकं वृत्तान्तमाह-एतदित्यादिभिः । महेश्वरः राघवेणानुभाषितं श्रुत्वा शुभतरं वाक्यं व्याजहार ॥ १ ॥

गो० टी०-देवकार्यस्यकृतत्वात्रिदिवमाक्रमेति ब्रह्मणोक्तत्वालोके धर्मसंस्थापनपरं रामदृश्यं जानन् रुद्रस्तदनुमन्यते-एतच्छ्रुत्वेत्यादि ॥ १ ॥

२] ति० टी०-महाबलो हे महोरस्क ॥ २ ॥

रा० टी०-तदाकारमाह-पुष्कराक्षेति । इदं कर्म दिष्ट्या अस्मद्भाग्यवशेन कृतम् ॥ २ ॥

गो० टी०-पुष्कराक्षेति । पुष्कराक्ष पुण्डरीकाक्ष । अनेन तस्य यथा कथ्यासं पुण्डरीके इव अक्षिणी, पुरुष-पुण्डरीकाक्ष इति श्रुतिस्मृतिभ्यामुदीरितस्य परब्रह्मासाधारणचिह्नस्य रामे रुद्रेण प्रतिपादनाद्रामत्वेनावतीर्णो विष्णुरेव वेदान्तत्वेयं परब्रह्मस्युक्तम् । श्रीनिवास्तत्वेन महाबलस्तत्त्वम् । दिष्ट्या भागेन । अस्माकमिति शेषः ॥ २ ॥

३] ति० टी०-तमो दुःखम् ॥ ३ ॥

रा० टी०-दिष्ट्येति । प्रवृद्धं रावणजं भयं तमो दुःखं च त्वया अपटुतं निवर्तितम् ॥ ३ ॥

गो० टी०-उक्तमेव विदुषोति-दिष्ट्येति । सर्वस्य रावणजं भयमेव प्रवृद्धं तमः अपाटुतं निरस्तम् ॥ ३ ॥

४] ति० टी०-आश्वस्येति अयोध्यां गत्येति शेषः ॥ ४ ॥

५] ति० टी०-कुले कुलपरिपाकनमित्तं वंशं संतानम् । दशवर्षसहस्राणि दशवर्षानानि च । वस्त्यामि मातृषे लोके । इत्यवतारात्पूर्वं प्रतिज्ञास्वादाप्राप्य राज्यमित्याद्युक्तम् ॥ ५ ॥

६] ति० टी०-तुरगमेधेनेष्ट्वा भगवन्तं प्रजापतिमिति

एष राजा दशरथो विमानस्थः पिता तव । काकुत्स्थ मानुषे लोके गुरुस्तव महायशः ॥ ७ ॥
 इन्द्रलोकं गतः श्रीमांस्त्वया पुत्रेण तागतः । लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा त्वमेनमभिवादय ॥ ८ ॥
 महादेववचः श्रुत्वा राघवः सहलक्ष्मणः । विमानशिखरस्थस्य प्रणाममकरोत्पितुः ॥ ९ ॥
 दीप्यमानं स्वया लक्ष्म्या विरजोऽम्बरधारिणम् । लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा ददर्श पितरं प्रभुः ॥ १० ॥
 हर्षेण महताविष्टो विमानस्थो महीपतिः । प्राणैः प्रियतरं दृष्ट्वा पुत्रं दशरथस्तदा ॥ ११ ॥
 आरोप्याङ्गुः महाबाहुर्वरामनगतः प्रभुः । बाहुभ्यां संपरिष्वज्य ततो वाक्यं समाददे ॥ १२ ॥
 न मे स्वर्गो बहु मतः समानश्च सुर्पमेः । त्वया राम विहीनस्य सत्यं प्रतिशृणोमि ते ॥ १३ ॥
 (अद्य त्वां निहतामित्रं दृष्ट्वा संपूर्णमानसम् । निस्तर्णयनवांसं च प्रीतिरासीत्परा मम) ॥
 कैकेय्या यानि चोक्तानि वाक्यानि वदतां वर । तव प्रराजनाथानि स्थितानि हृदये मम ॥ १४ ॥
 त्वां तु दृष्ट्वा कुशलिनें परिष्वज्य सलक्ष्मणम् । अद्य दुःस्वाद्विमुक्तोऽस्मि नीदारादिव भास्करः ॥ १५ ॥
 तारितोऽहं त्वया पुत्र सुपुत्रेण महात्मना । अष्टावक्रेण धर्मात्मा कैहोला ब्राह्मणो यथा ॥ १६ ॥

शेषः । अनुत्तमं यशो महायश इत्यादिकं प्रजापतिनाम । तस्य नाम महायशः इति श्रुतेः । अभयकले च तत्प्राप्तिर्वि । 'प्रतापति वा एष ईप्सनीत्याहुः, योऽभयमेव भजते' इति श्रुतेरिति कृतकः । निदिवं भूत्यः पदार्थभ्यां तृतीयं दिवं ब्रह्मलोकम् इदम् ॥

रा० टी०-आश्वास्येति । भरतादीन् दृष्ट्वा आश्वास्य च अयोध्यायां राज्यं प्राप्य इवाकृष्णो कुरु कुशपतिपालनाथं वंशं स्थापयित्वा तरुणमेधेन दृष्ट्वा वाक्येभ्यो यदं दत्त्वा त्रिविधं साकेतं गन्तुमर्हसि श्लोकव्ययमेकान्वयि ॥ ४-६ ॥

गो० टी०-आश्वास्येत्यादि श्लोकव्ययमेकान्वयम् ॥ यजस्विनीमिति कैकेयीविशेषणम् । तस्मदन्त्यादावणनस्य तस्या यशस्वित्वम् । लक्ष्मणमातरमित्यनेन सा लक्ष्मणस्येहादिशेषतो वन्त्यस्तुक्तम् । अयोध्यायां सहज्जनं नन्दयित्वात्यन्तवचः । वंशं पुत्रपौत्रादिवरम्पराम् । इवाकृष्णो कुरु इवाकुरुकुलनिमित्तम्, स्थापयित्वा । प्राप्य चानुत्तमं यश इति दुर्गममेव फलानिः । आश्वास्येत्यादिना दशवर्षसहस्राणि दशवर्षशतानि च । यत्स्यामि मातुषे लोके इत्यथतारागृह्यं तत्कृतं प्रतिज्ञामनु-सृत्य रुद्रेणोक्तम् ॥ ४-६ ॥

७-८] ति० टी०-एष इति । पुराणस्यापि देवदेहपति-यहोणाज्ञायमानतयाङ्गुन्यानिर्देशः ॥ ७ ॥ ८ ॥

रा० टी०-एष इति । पुत्रेण त्वया त्वद्विवर्गेण तारितः प्रस्थापितः इन्द्रलोकं सकलेष्वर्थविशिष्टसाकेतम् गतः अत एव विमानस्थः एष तव पिता दशरथः मानुषे लोके इदानीमागत इति शेषः अतः लक्ष्मणेन सह एनमभिवादय श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ ७ ॥ ८ ॥

गो० टी०-एष इत्यादि श्लोकद्वयमेकान्वयम् ॥ देवदेह-परिषेणपारिजायमानत्वाद् पुरःस्थितोऽप्येष इत्यङ्गुल्या निर्दि-श्यते । मातुषे लोके गुरुस्त्वनेन, पिता पुत्रेण पितृमान योनियौनाविति श्रुतिरुपबृंहिता ॥ ७-१० ॥

९-१२] ति० टी० विमानशिखरस्थस्य विमानोपरि प्रतिष्ठितस्य ॥ ९-१० ॥

रा० टी०-महादेवेति । राघवो लक्ष्मणश्च पितुः प्रणाम-मकरोत् ॥ ९ ॥

रा० टी०-दीप्यमानमिति । स्वया लक्ष्म्या दीप्यमानं पितरं ददर्श ॥ १० ॥

रा० टी०-हर्षेणेति । प्राणैः प्रियतरं पुत्रं दृष्ट्वा महता यशसाविष्टो दशरथः अङ्गु आरोप्य बाहुभ्यां संपरिष्वज्य वाक्यं समाददे उवाचयामास । श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ ११ ॥ १२ ॥

रा० टी०-हर्षणेत्यादि श्लोकद्वयमेकान्वयम् । पुत्रं राघवम् ॥ ११ ॥ १२ ॥

१३-१५] ति० टी०-सुर्पमेः समानोऽपि स्वर्गो न बहुमतः ॥ १३-१५ ॥

रा० टी०-नदाकारमाह-नेति । त्वया विहीनस्य मे मम सुर्पमेः बहुमतोऽपि स्वर्गः समानः स्वत्यहज्जात्यसदृशो न इति सत्यं प्रतिशृणोमि ॥ १३ ॥

गो० टी०-न मे स्वर्ग इति । सुर्पमिः समानः देव-विमिः समानोऽपि ॥ १३ ॥ १४ ॥

रा० टी०-कैकेय्येति । कैकेय्या उक्तानि तव प्रराज-नाथानि यानि वाक्यानि यानि मम हृदये स्थितानि न विस्म-यन्ते इत्यर्थः ॥ १४ ॥

गो० टी०-कैकेय्येति । त्वयं स्थितानि । न विस्मरा-मीत्यर्थः । तेन दुःस्वितोऽनुवमिति सूचितम् ॥ १५ ॥

रा० टी०-स्वामिति । कुशलिनें त्वां दृष्ट्वा अद्य दुःस्वाद्विमुक्तोऽस्मि ॥ १५ ॥

गो० टी०-त्वां विमि । सलक्ष्मणमित्यनेन द्वितीयपरि-ष्वङ्गे लक्ष्मणोऽपि विरयोकृत इत्युच्यते ॥ १६ ॥

१६] ति० टी०-अष्टावक्रपिता कहोला नामर्षिः पुत्रेण स्वधर्मेण तारित इति पौराणिकी कथा ॥ १६ ॥

इदानीं च विजानामि यथा सौम्य सुरेश्वरैः । वधार्थं रावणस्येह पिहितं पुरुषोत्तमम् ॥ १७ ॥
 सिद्धार्थां खलु कौसल्या या त्वां राम गृहं गतम् । वनाभिष्टुतं संहृष्टा द्रक्ष्यते शत्रुमुदनम् ॥ १८ ॥
 सिद्धार्थाः खलु ते राम नरा ये त्वां पुरीं गतम् । रौज्ये चैवाभिषिक्तं च द्रक्ष्यन्ते वसुधाधिपम् ॥ १९ ॥
 अनुरक्तेन वलिना शुचिना धर्मचारिणा । इच्छेयं त्वामहं द्रष्टुं भरतेन समागतम् ॥ २० ॥
 चतुर्दश समाः सौम्य वने निर्यातितास्त्वया । वसता सीतया सार्धं मत्प्रीत्या लक्ष्मणेन च ॥ २१ ॥
 निवृत्तवनवासोऽसि प्रतिज्ञा पूरिता त्वया । रावणं च गणे हत्वा देवताः परितोषिताः ॥ २२ ॥
 कृतं कर्म यशः श्लाघ्यं प्राप्तं ते शत्रुमुदन । भ्रातृभिः सह राज्यस्थो दीर्घमायुरवाप्नुहि ॥ २३ ॥
 इति ब्रुवाणं राजानं रामः प्राञ्जलिरब्रवीत् । कुरु प्रसादं धर्मज्ञ कैकेय्या भरतस्य च ॥ २४ ॥
 सपुत्रां त्वां त्यजामीति यदुक्ता कैकेयी त्वया । स शापः कैकेयी घोराः सपुत्रां न स्पृशेत्प्रभो ॥ २५ ॥
 तथेति स महाराजो राममुक्त्वा कृताञ्जलिम् । लक्ष्मणं च परिष्वज्य पुनर्वाक्यमुवाच ह ॥ २६ ॥
 [रामं शुश्रूषतामस्तया वेदेह्या सह सीतया । कृता मम महाप्रीतिः प्राप्तं धर्मफलं च ते] ॥
 धर्मं प्राप्स्यसि धर्मज्ञ यशश्च विपुलं भुवि । रामे प्रसन्ने स्वर्गं च महिमानं तथोत्तमम् ॥ २७ ॥
 रामं शुश्रूष भद्रं ते सुमित्रानन्दवर्धन । रामः सर्वस्य लोकस्य हितेष्वभिप्रेतः सदा ॥ २८ ॥
 एते सेन्द्रास्त्रयो लोकाः सिद्धाश्च परमर्षयः । अभिवाज्यं महात्मानमर्चन्ति पुरुषोत्तमम् ॥ २९ ॥

गो० टी०-तारित इति । हे पुत्र ! महात्मना पुत्रेण त्वया अहं तारितः तीर्णप्रतिज्ञोऽभवमिति शेषः तत्र दृष्टान्तः अष्टावक्रेण पुत्रेण कोहलस्तत्पितेव ॥ १६ ॥

गो० टी०-तारिताहं त्विति । कहोलो नाम ऋषिरष्टावक्रेण तारित इतीयं कथा भारतीका ॥ १७ ॥

१७-१९] ति० टी०-पिहितं पुरुषोत्तममाच्छादितम् । मत्पुत्रत्वेनेति शेषः ॥ १७-१९ ॥

गो० टी०-इदानीमिति । सुरेश्वरैः रावणस्य वधार्थं पुरुषोत्तमं त्वां यथा पिहितं प्राप्तं तथाहं जानामि एतेन स्वप्रतिज्ञाया अपि पालनं कृतमिति गचितम् ॥ १७ ॥

गो० टी०-इदानीं त्विति । रावणस्य वधार्थं सुरेश्वरैर्मन्त्रिभिर्यज्ञिप्रादिकं कर्म यथा विहितं तथा इदानीमेव जानामि । पुरुषोत्तमेत्यनेन भवान् विष्णुरेव रावणवधार्थं मनुष्यत्वं गत इत्युच्यते ॥ १८ ॥

गो० टी०-सिद्धार्थेति । या वनाभिष्टुतमत एव गृहं गतं द्रक्ष्यते सा कौसल्या सिद्धार्था ॥ १८ ॥

गो० टी०-सिद्धार्थेति । सिद्धार्थां कृतायां । मम स्वर्गसुखादिषु तस्याः सुखमधिकमिति भावः ॥ १९ ॥ २० ॥

गो० टी०-सिद्धार्था इति । ये अभिषिक्तं त्वां द्रक्ष्यन्ते ते सिद्धार्थाः ॥ १९ ॥

२०-२३ ति० टी०-द्रष्टुमिच्छेयम् । स्वलोकस्थ एव सञ्जित शेषः ॥ २०-२३ ॥

गो० टी०-अनुरक्तेनेति । अनुरक्तेन भरतेन समागतं त्वां द्रष्टुमहिच्छेयम् ॥ २० ॥

गो० टी०-अनुरक्तेनेति । अवश्यं राम भरतं प्राप्नुहीति भावः ॥ २१-२४ ॥

गो० टी०-चतुर्दशेति । मत्प्रीत्या वने वसता त्वया चतुर्दश समा वर्षाणि निर्यापिताः ॥ २१ ॥

गो० टी०-निवृत्तमिति । रावणं हत्वा देवताः परितोषिताः अत एव प्रतिज्ञाः पूरिताः अतः त्वं निवृत्तवनवासोऽसि ॥ २२ ॥

गो० टी०-कृतमिति । श्लाघ्यं कर्म त्वया कृतमत एव यशः प्राप्तमत एव राज्यस्थत्वं दीर्घमायुरवाप्नुहि ॥ २३ ॥

२४-२६] ति० टी०-घोराः स शापः सपुत्रां कैकेयी यथा न स्पृशेत्तथा प्रसादं कुरु ॥ २४-२६ ॥

गो० टी०-इतीति । रामः राजानमब्रवीत् तदाकारमाह-कैकेय्या भरतस्य च प्रसादं प्रसन्नतां कुरु ॥ २४ ॥

गो० टी०-प्रसादाकारमाह सपुत्रामिति । सपुत्रां त्वां त्यजामि इति यत् कैकेयी त्वया उक्ता स घोरश्शापः सपुत्रां कैकेयी न स्पृशेत् एतेन साकेतं गच्छेति सूचितम् ॥ २५ ॥

गो० टी०-तथेति । महाराजः राममुक्त्वा लक्ष्मणं वाक्यमब्रवीत् ॥ २६ ॥

गो० टी०-कुरु प्रसादमिति । कैकेय्या भरतस्य च कैकेय्यां भरते चेत्यर्थः । संबन्धसामान्ये पृथी । यस्मादुक्ता तस्मात् प्रसादं कुर्वति संबन्धः ॥ २५ ॥

गो० टी०-स शाप इत्यर्थमेकं वाक्यम् । शापः संबन्धविच्छेदरूपः ॥ २६ ॥ २७ ॥

२७-२९] ति० टी०-स्वर्गं महिमानं च प्राप्स्यसीत्युत्कर्षः ॥ २७-२९ ॥

१ विदितमिति गो. पा. । २ द्रक्ष्यन्तेतिनिवृत्तेति गो. पा. । ३ जज्ञादिति गो. पा. । ४ लक्ष्मणेन च भीमोति गो. पा. । ५ इदं पञ्चमधिकं गो. पाठे । ६ शुभेति गो. पाठः । ७ गन्धेति गो. पाठः ।

एतत्तदुक्तमव्यक्तमक्षरं ब्रह्मसंमितम् । देवानां हृदयं सौम्यं गुह्यं रामः परंतपः ॥ ३० ॥
 अव्रौमधर्माचरणं यशश्च विपुलं त्वया । एनं शुश्रूषता व्यैश्रं वैदेह्या सह सीतया ॥ ३१ ॥
 इत्युक्त्वा लक्ष्मणं राज्ञः स्नुषां वदद्वाञ्जलिं स्थिताम् । पुत्रीत्याभाष्य मधुरं शनैरेनामुवाच ह ॥ ३२ ॥
 कर्तव्यो न तु वैदेहि मन्युस्त्यागामिमं प्रति । रामेणेदं विशुद्धार्थं कृतं वै त्वद्विर्तैषिणा ॥ ३३ ॥
 सुदुष्करमिदं पुत्रि तव चारित्र्यलक्षणम् । कृतं यत्तेऽन्यनारीणां यशो ह्यभिभविव्यति ॥ ३४ ॥
 न त्वं कामं समाधेया भर्तृशुश्रूषणं प्रति । अवश्यं तु मया वाच्यमेव ते दैवतं परम् ॥ ३५ ॥
 इति प्रतिसमादिश्य पुत्रौ सीतां च गायवः । इन्द्रलोकं विमानेन ययौ दशरथो नृपैः ॥ ३६ ॥
 विमानमास्थाय महानुभावः श्रिया च संहृष्टतनुर्नृपोत्तमः ।

आमन्त्र्य पुत्रौ सह सीतया च जगाम देवप्रवरस्य लोकम् ॥ ३७ ॥

इत्यापे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकव्ये युद्धकाण्ड एकोनविंशत्यधिकशततमः सर्गः ॥ ११९ ॥

रा० टी०—तदाकारमाह धर्ममिति । रामे प्रसन्ने सति धर्मादीन् प्राप्स्यमि ॥ २७ ॥

गो० टी०—राममिति । सीतया सह रामं शुश्रूषतेत्यन्वयः ॥ २८ ॥

रा० टी०—राममिति । यतः सर्वस्य लोकस्य हितेषु रामोऽभिरतः अतः रामं शुश्रूष ॥ २८ ॥

गो० टी०—धर्ममिति । स्वर्गं सुखम् । लक्ष्मणस्यापि विष्णवतारत्वेन जानाति दशरथः । महिमानं महत्त्वम् ॥ २९ ॥ ३० ॥

रा० टी०—एत इति । एतं सर्वं महात्मानं राममभिवाय अर्चयति ॥ २९ ॥

गो० टी०—रामस्य सर्वोत्तमत्वं शिष्टाचारं दशरथः—एत इति । अर्चयतीति निजभावः आपः । एत इति इत्तं निर्देशेन रुद्रोप्यन्तर्गतः ॥ ३१ ॥

३०] ति० टी०—एतद्रामरूपं स्मृत् । तज्जानीहीति शेषः । यदेवानां हृदयसुक्तम् । 'देवानां हृदयं ब्रह्मस्वविन्दुः' इति श्रुत्या देवहृदयत्वेनोपदिष्टं तथा देवानां गुह्यम् । 'एतदे मद्रोपनिषदं देवानां गुह्यम्' इति श्रुत्या देवगुह्यत्वेनोपदिष्टम् । ब्रह्मसंमितं ब्रह्मणा 'अन्तरस्मिन्निमे लोकाः' इत्यादि श्रुत्या प्रतिपादितम् । अक्षरमशेषजगत्कारणतया नित्यं यद्ब्रह्मास्ति ब्रह्मशब्दोन्ने ॥ ३० ॥

रा० टी०—एतदिति । रामः देवानां ब्रह्मादीनामपि हृदयं नियन्तव्यर्थः अतस्तदुक्तं रामोक्तिरेतत् अव्यक्तं गूढमिप्रायमित्यर्थः अत एव गुह्यमत एव ब्रह्मसंमितं वेदतुल्यमत एव अक्षरं नित्यम् एतेन एतदुक्तमादरनोऽप्युपदेशम्व्यञ्जितः ॥ ३० ॥

गो० टी०—एतदिति । देवानां हृदयं सर्वदेवान्तर्यामी । वेदानामिति पाठे वेदतात्पर्यभूतम् उभयथाप्यभिप्रादिरूपेण सर्वकर्मसमाराध्यमित्यर्थः । गुह्यं माक्षादपनिषद्वयम् । अव्यक्तं भक्तिशैत्यैर्दुर्लभम् । अक्षरं पञ्चाविकारारहितम् । तदेतत् ब्रह्म रामः रामरूपेण निर्मितम् रामरूपेणावर्तारणमिति उक्तम् । ब्रह्मादिभिरिति शेषः ॥ ३२-३५ ॥

१ निरिति गो. पा. । २ अवाप्तं धर्मचरणमिति गो. रा. पा. । ३ अकथ्येति गो. पा. । ४ स तत्रोक्तवामहानादुल्लेखणं प्राग्विकं स्थितम् । उवाच राजा धर्मात्मा वैदेहो धर्मानं शुभमिति गो. पा. । ५ इदं पद्यं गो. पु. नास्ति । ६ तथा स्नुषामिति गो. पा. । ७ अकथयति गो. पा. । ८ इदं पद्यं गो. पु. नास्ति ।

३१-३२] ति० टी०—यत एव भूतो रामो ब्रह्मादिभिस्त्वन्ममश्रमेनोक्तः, अत एनं शुश्रूषता त्वया सर्वधर्माचरणं प्राप्तम् । ब्रह्मजपमं सर्वधर्मान्तर्भावस्य संयमेति यायास्तुक्त्वादिति भावः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

रा० टी०—अत्रागमिति । एनं रामं शुश्रूषता त्वया धर्मचरणादि अवगमम् ॥ ३१ ॥

रा० टी०—इतीति । राजा वदतीति स्थितां स्नुषां पुत्रीत्याभाष्य शनैरुवाच ॥ ३२ ॥

३३-३४] ति० टी०—इमं त्यागं प्रति यथेष्टं मन्व्यतामित्युक्तरूपम् ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

रा० टी०—तदाकारमाह—कर्तव्य इति । त्वद्विर्तैषिणा रामेण इदं बहिर्प्रवशनादि विशुद्धार्थं लोकानां शुद्धार्थं कृतम् अतः त्यागं प्रति मन्युने कर्तव्यः ॥ ३३ ॥

रा० टी०—सुदुष्करमिति । सुदुष्करमन्याभिः कर्तुमशक्यं चारित्र्यलक्षणं यत् कर्म त्वया कृतं तेन कर्मणा नारीणां यशः अभिभविव्यति ॥ ३४ ॥

३५-३६] ति० टी०—यद्यपि भर्तृशुश्रूषां प्रति त्वं न समाधेया न प्राथनायुषं नियोज्या । तत्र ते स्वतः प्रवृत्तिस्तत्तात् । अथापि मया गुरुत्वादवश्यं वाच्यम् । तदेवाह—ते दैवतं परमिति ॥ ३५-३६ ॥

इति श्रीरामायणस्य श्रीरामोऽष्टमोऽध्यायः पञ्चमोऽध्यायः वाल्मीकीय आदिकव्ये युद्धकाण्ड एकोनविंशत्यधिकशततमः सर्गः ॥ ११९ ॥

रा० टी०—नेति । यद्यपि भर्तृशुश्रूषणं प्रति त्वं न समाधेया स्वत एव तत्र प्रवृत्तेत्यर्थः मया तु अवश्यं वाच्यं पित्रासीनां पुत्रादिशिष्याकर्तृत्वस्यावश्यकत्वादिन्यर्थः शिष्यायां हेतुः एष पनिः ते परं दैवतम् ॥ ३५ ॥

रा० टी०—इतीति । गायवो दशरथः इति प्रतिसमादिश्य इन्द्रलोकं ययौ ॥ ३६ ॥

रा० टी०—विमानमिति । नृपोनमो दशरथः सीतया ।

विंशाधिकशततमः सर्गः ।

दशमे स्वर्गे गते वृषभाऽस्माकममोर्धदर्शनमतो वरानीषितान्मृणीष्वेयवृशतो राघवः सर्वेषां युद्धे मृतानां कपीनां पुनर्जीवनां-
ते यत्र तिष्ठेयुस्तत्र अकमूलफलवाटुत्यमकालेऽशीत्याययाच्च तथेत्युक्ते वज्राणिना सर्वे पात्ररा जीवन्त उत्तस्थुरानन्दितं च सहस्रिलक्ष्मणं
राममायन्य निर्जराः सहस्रं दिव्यं प्रतियुगः ।

प्रतिप्रयाते काकुत्स्थे महेन्द्रः पाकशासनः । अग्रवीत्परमप्रीतो राघवं प्राञ्जलिं स्थितम् ॥ १ ॥
अमोघं दर्शनं राम तवास्माकं नरर्षभ । प्रीतियुक्ताः स्म तेन त्वं ब्रूहि यन्मनसेप्सितम् ॥ २ ॥
एवमुक्त्वा महेन्द्रेण प्रसन्नेन महात्मना । सुप्रसन्नमना हृष्टो वचनं प्राह राघवः ॥ ३ ॥
यदि प्रीतिः समुत्पन्ना मयि ते विकुण्ठेश्वर । वक्ष्यामि कुरु मे सत्यं वचनं वदतां वर ॥ ४ ॥
मम हेतोः पराक्रान्ता ये गता यमसादनम् । ते सर्वे जीवितं प्राप्य समुत्तिष्ठन्तु वानराः ॥ ५ ॥
मत्कृते विप्रयुक्ता ये पुत्रैर्दारैश्च वानराः । तान्प्रीतमनसः सर्वान्द्रष्टुमिच्छामि मानद ॥ ६ ॥
विक्रान्ताश्चापि शराश्च न मृत्युं गणयन्ति च । कृतयत्ना विपन्नाश्च जीवयैतान्पुनर्दर ॥ ७ ॥
मत्प्रियेष्वभिरक्ताश्च न मृत्युं गणयन्ति ये । त्वत्प्रसादात्समेयुस्ते वरमेतमहं वृणे ॥ ८ ॥
नारुजो निर्घणाश्चैव संपन्नवल्गुरूपान् । गोलाङ्गुलांस्तथर्क्षाश्च द्रष्टुमिच्छामि मानद ॥ ९ ॥

सह स्वपुत्रौ आमन्त्र्य वृष्टा विमलमाख्याय देवप्रवरस्य लोकं
तमाम ॥ ३७ ॥

इति श्रीमद्भास्मीकिरामायण-व्याख्याने रामायणशिरोमणौ
सुदृकाण्डे पञ्चविंशत्यधिकशततमः सर्गः ॥ १२२ ॥

गो० टी०-न त्वमिति । न तमायेया नोपदेश्यया ३६ ॥ ३७ ॥
इति श्रीयोगविन्दराजविरचिते श्रीरामायणसुपुणे रत्नकिरीटारव्याने
सुदृकाण्डव्याख्याने पञ्चविंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १२२ ॥

१] ति० टी०-काकुत्स्थे दशमे । महेन्द्रः । तत्सहितो
ब्रह्मा इत्यर्थः । मत्स्यं कृत्यस्य तन्मित्रेव प्रसिद्धेः । वानराणां
संक्रान्तमात्रेणोत्थानस्य वक्ष्यमाणत्वात् । भारतेऽपि-“ततस्ते
ब्रह्मणा योक्ते तथेति वचने तथा । समुत्तस्थुर्महाराज वानरा
लब्धचेतसः ॥” इत्युक्तम् । पाथेऽपि-“विनामहवराणाम् जी-
व्यानास तावत्” इति । प्राञ्जलिं स्थितं राघवं प्रतीति शेषः ॥ १ ॥

रा० टी०-दशरथगमनानन्तरकालिकं वृत्तान्तमाह-
प्रतीत्यादिभिः । काकुत्स्थे दशमे प्रतिप्रयाते मनि महेन्द्रः
अग्र्यैर्बर्गवान् पाकशासनः प्राञ्जलिं दशरथोदगेन वदकरं
राघवमब्रवीत् ॥ १ ॥

गो० टी०-अभेन्द्रावशासनम्-प्रतिप्रयात इत्यादि ।
काकुत्स्थे दशमे । महेन्द्रः लब्धमहेन्द्रभावः ॥ १ ॥

२-३] ति० टी०-अस्माकं दर्शनं कृतोपकारस्य तदा-
मोघं प्रत्युपकारेण चरितार्थं भवत्यिति शेषः । तेन यतः
प्रीतियुक्तास्तेनपथः ॥ २ ॥ ३ ॥

रा० टी०-तदाकारमाह-अमोघमिति । हे राम !
अस्माकं तव दर्शनममोघं निष्कलं न अतः यन्मनसा ईक्षितं
तत्प्रीतियुक्तत्वं ब्रूहि आश्नापय ॥ २ ॥

रा० टी०-एवमिति । महेन्द्रेण एवमुक्त्वा राघवः वचनं
प्राह ॥ ३ ॥

गो० टी०-अमोघमिति । तवास्माकं दर्शनम् अस्म-
त्कृतं दर्शनम् दशम्यपुत्रकामेष्टिकादिकम्, अमोघं राघव-
वक्ष्यमाणं जातमित्यर्थः । तेन प्रीतियुक्तत्वेन, यत् प्रत्युप-
काररूपं कार्यमिच्छामि तद्वदि । केचित् स्वत्कृतं कम्ममक्षिप्यं
दर्शनमित्यर्थे इत्याहुः ॥ २-३ ॥

४] ति० टी०-यद्वचनं वक्ष्यामि तत्सत्यं कुरु ॥ ४ ॥

रा० टी०-तदाकारमाह-यदीत्यादिभिः । हे वि-
श्वेश्वर अहं वक्ष्यामि मे वचनं सत्यं कुरु ॥ ४ ॥

५] ति० टी०-पराक्रान्ताः कृतपराक्रमाः ॥ ५ ॥

रा० टी०-तद्वचनमेवाह-समेत्यादिभिः । मम हेतोः
ये यमसादनं तद्वारा स्वर्गं गतास्ते सर्वे जीवितुं जीवन् प्राप्य
समुत्तिष्ठन्तु ॥ ५ ॥

६-७] ति० टी०-विप्रयुक्ताः । जीवितनाशेनेति भावः ॥ ७ ॥

रा० टी०-मदिति । ये वानरा मत्कृतं पुत्रैर्दारैश्च विप्र-
युक्ताः तात्सर्वान् द्रष्टुमिच्छामि ॥ ६ ॥

रा० टी०-विक्रान्ता इति । शराः मृत्युं न गणयन्ति
अत एव कृतप्रयत्ना विपन्ना मृताश्च अतः एतान् जीवय ॥ ७ ॥

गो० टी०-मत्कृत इत्यादिसार्धश्लोकमेकं वाक्यम् ।
मत्प्रियेषु अभियुक्ता निरताः । समेयुरित्यत्र पुत्रैर्दारैश्चेत्या-
वर्तनीयम् ॥ ६ ॥ ७ ॥

८-९] ति० टी०-मत्प्रियेषु मत्प्रियकृत्येषु स्वत्प्रसादा-
त्समेयुस्ते । स्वजनैरिति शेषः ॥ ८ ॥ ९ ॥

रा० टी०-मदिति । ये मत्प्रियेषु अभिरक्तास्तन्तः सुखं

१ उत्तस्तु काकुत्स्थः प्रत्युपायं कृताञ्जलिः । लक्ष्मणेन सह भावा सीतया सह भावयेति गो. पा. । २ ते इति गो. पा. । ३ इह सार्वभौ-
मो. पु. नारित ।

अकाले चापि पुष्पाणि मूलानि च फलानि च । नद्यश्च विमलास्तत्र तिष्ठेयुर्वत्र वानराः ॥ १० ॥
 श्रुत्वा तु वचनं तस्य राघवस्य महात्मनः । महेन्द्रः प्रत्युवाचेदं वचनं प्रीतिसंयुतैम् ॥ ११ ॥
 महानयं वरस्तात यस्त्वयोक्तोऽस्य वृत्तम् । द्विर्मया नोक्तपूर्वं च तस्मादेतद्दविष्यति ॥ १२ ॥
 समुत्तिष्ठन्तु ते सर्वे हता ये युधि राक्षसेः । क्रुधाश्च सह गोपुच्छैर्निकृत्ताननवाहवः ॥ १३ ॥
 नीरुजो निर्व्रणाश्चैव संपन्नवल्गुपापाः । नमुत्थास्यन्ति हरयः गुप्ता निद्राशये यथा ॥ १४ ॥
 सुहृद्भिर्वान्र्यवैश्चैव ज्ञातिभिः स्वजनेन च । सर्वे एव समेप्यन्ति संयुक्ताः परया मुदा ॥ १५ ॥
 अकाले पुष्पशबलाः फलवन्तश्च पादपाः । अविष्यन्ति महात्मासु नद्यश्च सखिजायताः ॥ १६ ॥
 सत्रणैः प्रथमं गात्रैरिदानीं निर्व्रणैः समैः । ततः समुत्थिताः सर्वे मुग्धैव हस्मिन्तमाः ॥ १७ ॥
 बभूवुर्वानराः सर्वे किं त्वेतदिति विस्मिताः । काकुत्स्थं पश्येयुर्वापि दृष्ट्वा सर्वे सुरोत्तमाः ॥ १८ ॥
 अनुवन्त्यरमणीयाः स्तुत्वा रामं मन्त्रश्मणम् । गच्छाद्योत्थामितो राजन्निर्मज्ज्य च वानराः ॥ १९ ॥
 मैथिलीं सान्त्वयस्वैनामनुरक्तां यशस्विनाम् । भ्रातृं भगवं पश्य त्वच्छांकाह्वनचारिणम् ॥ २० ॥
 शत्रुघ्नं च महात्मानं मातुः सर्वाः पश्यतः । अभिप्रेक्ष्य चान्मानं गोराग्न्या प्रहर्षय ॥ २१ ॥
 एवमुक्त्वा सहस्राक्षो रामं सोमिषिणा सह । विमानैः सूर्यसेकाद्यैर्षोर्ह हृष्टः सुगः सह ॥ २२ ॥

न गणयन्ति अगणयन्त ते समेयुः पुत्रादिभिस्तद भगवता भवेत् ।
 एतं वरमहं व्रणे ॥ ८ ॥

गो० टी०-नीरुज इति । रुगादिरदिताः गोलांशलाय
 क्रुधाश्च द्रष्टुमिच्छामि ॥ ९ ॥

गो० टी०-नीरुज इति । निर्णीहान ॥ ८ ॥

१०-११] ति० टी०-उत्थितानां सर्वेषु सुखदाभाय
 वरान्तरम्-अकाले चापीति ॥ १० ॥ ११ ॥

गो० टी०-अकाल इति । यत्र वानराः तत्र अकालेऽपि
 पुष्पादीनि तिष्ठेयुः ॥ १० ॥

गो० टी०-श्रुन्वेति । महेन्द्रः इदं प्रत्युवाच ॥ ११ ॥

गो० टी०-अकाल इति । विमलाः विमलरोजिताः ॥ १२ ॥

गो० टी०-श्रुत्वा श्रुति । प्रीतिर्यशस्विनेषु प्रीति-
 लक्षणं प्रीतिव्यञ्जकम् ॥ २० ॥

१२-१६] ति० टी०-महानिति । तस्मात्पि मृतस्य
 पुनरुज्जीवन् दृष्टकर्म, अपरिमितमृतजीवने तु तदतिशय-
 शक्यमिति भावः ॥ १२-१६ ॥

गो० टी०-तदाकारमाह महानित्यादिभिः । यद्यपि
 अयं तत्र वरः ईक्षितः महान् दुःसाध्य इत्यर्थः तथापि एतत्
 त्वयोक्तं भविष्यति तत्र हेतुः द्विः विरुद्धवचनद्वयं मया
 नोक्तपूर्वम् ॥ १२ ॥

गो० टी०-समुत्तिष्ठन्ति । गोपुच्छैर्महये क्रुधाः
 राक्षसैरपि हतास्ते सर्वे समुत्तिष्ठन्तु ॥ १३ ॥

गो० टी०-नीरुज इति । नीरुजः अक्रुधंगरहितः
 अत एव निर्व्रणाः अत एव सम्पन्नवल्गुपास्यन्तो हरयः
 सुप्ता निद्राशये इव सख्युत्थास्यन्ति ॥ १४ ॥

गो० टी०-सुहृद्भिर्गिति । सर्वे परया मुदा एकतामयन्तः
 सुहृदादिभिः समाययन्ति ॥ १५ ॥

गो० टी०-अकाल इति । हे भगवताम वाक्याः अकाले
 पुष्पशबलाः फला फलवन्तश्च अविष्यन्ति ॥ १६ ॥

गो० टी०-महानयं वर इति । वरस्य यदा वर इत-
 स्ततो विप्रयोगः स वरणपुच्छादिभ्यस्त्वमायातस्येनात्योक्ता-
 न्तरगतानयनपरिष्कारादितर्थापनितत्वम् । द्विर्मया नोक्त-
 पूर्वमिति । उक्तावन्तस्य विपरितं वचनान्तरं नोक्तपूर्व-
 निमित्तम् ॥ ११-१३ ॥

गो० टी०-अकाल इति । पुष्पशबलाः पश्येयुर्वापि नोक्ताः ।
 सखिजायताः सखिजायताः ॥ १४ ॥

१७-२०] ति० टी०-ततः समुत्थिताः । देशराजस्य
 सुप्रह्वरपसंकल्पानन्तरम् ॥ १७-२० ॥

गो० टी०-सत्रणैरिति । प्रथमं सत्रणैः इदानीं निर्व्रणैः
 गात्रैरप्यश्रितारम्ये हस्मिन्तमाः प्रथमं सुमे विषयान्ता-
 पथात् समुत्थिताः ११ वचनः अत एव एतत् विप्रितिं सर्वे
 वानरा हिमन्ता बभूवुः सार्द्धं तदां पक्षा-यया । इत्येव
 सुप्ता इव इति शब्दं तु नमुने इत्यत्र योगविभागेन कश्चिद्विपरि-
 त्तमिदं तदर्थं बोध्यः ॥ १० ॥ १८ ॥

गो० टी०-ये निद्राः सत्रणान्तेषां निर्व्रणत्वमुपपन्नानि-
 सत्रणैरिति । प्रथमं वरदानात्पूर्वम् सत्रणैः, अथ निर्व्रणैः
 संयुजैः निर्व्रणैर्भूतैः गात्रैरप्यश्रितः, वानरा अभिप्रेक्ष्यन्तीत्य-
 उक्तस्य योजना ॥ १९ ॥

गो० टी०-काकुत्स्थमिति । उद्योतमाः रामं श्रुत्वा
 अनुवन्त ॥ १९ ॥

अभिवाद्य च काकुत्स्थः सर्वास्तांस्त्रिदशोत्तमान् । लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा वासमाज्ञापयत्तदा ॥ २३ ॥

ततस्तु सा लक्ष्मणरामपालिता महाचभूर्हृष्टजना यशस्विनी ।

श्रिया ज्वलन्ती विरराज सर्वतो निशा प्रणीतेव हि शीतरश्मिना ॥ २४ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे विशत्यधिकशततमः सर्गः ॥ १२० ॥

एकविंशतिशततमः सर्गः ।

तां रात्रिमुषितं रामं विभीषणः सात्रलिवैष्णव्याभरणानि च दिव्यानि गृहाणेत्यब्रवीत् । रामेण तु भरतं विना नाम्बरादिकं मे बहुमतं गच्छाम्येवेति गमिष्याम इत्युक्तो विभीषणः पुष्पकं नाम विमानमुपास्थापयत् ।

तां रात्रिमुषितं रामं सुखादितमर्दिदम् । अब्रवीत्प्राञ्जलिवार्क्यं जयं पृष्ट्वा विभीषणः ॥ १ ॥

स्नानानि चाङ्गरागाणि वस्त्राण्याभरणानि च । चन्दनानि च माल्यानि दिव्यानि विविधानि च ॥ २ ॥

अलंकारविदश्चैता नार्यः पद्मनिभेक्षणाः । उपस्थितास्त्वां विधिवत्तापयिष्यन्ति राघव ॥ ३ ॥

एवमुक्तस्तु काकुत्स्थः प्रत्युवाच विभीषणम् । हरीन्सुग्रीवमुख्यांस्त्वं स्नानेनोपनिमन्त्रय ॥ ४ ॥

स तु ताम्भयति धर्मात्मा मम तैः सुखाचितः । सुकुमारो महाबाहुर्भरतः सत्यसंश्रयः ॥ ५ ॥

तं विना कैकयीपुत्रं भरतं धर्मचारिणम् । न मे स्नानं बहुमतं वस्त्राण्याभरणानि च ॥ ६ ॥

गो० टी०-तत इति । अत्र क्रियाभेदात्मवशब्दद्वयम् । किमेतदिति । पुंस्त्वं कथमेवं जीवन्मर्त्यार्थः ॥ १६-१८ ॥

रा० टी०-तदाकागमह-गच्छेति । इतो लङ्कायाः अयोध्यां गच्छ मैथिलीं संवयस्व च ॥ २० ॥

गो० टी०-गच्छाद्योऽध्यामित्यादिसार्धल्लोक्तद्वयमेकान्वयम् । स्वच्छाकात् त्वद्वियोगशोकात् ॥ १९-२० ॥

रा० टी०-भ्रातरमिति । भरतादीन् पश्य आत्मानमभिपश्य च सार्धं शोक एकाग्रयी ॥ २१ ॥

रा० टी०-एवमिति । सहस्राः सुस्नेह ययौ ॥ २२ ॥

२३] ति० टी०-वासमाज्ञापयत् । यथापूर्वमाज्ञापयन्त्यर्थः ॥ २३ ॥

रा० टी०-अभिवाद्येति । काकुत्स्थः विदशोत्तमान् अभिवाद्य अभिवादनं कारयित्वा वासं यथा पूर्वं वानरादि-रिगिभिः आज्ञापयत् ॥ २३ ॥

गो० टी०-अभिवाद्येति । वासमाज्ञापयत् वानराणा-मिति जेषः ॥ २३ ॥

२४] ति० टी०-यद्यपि गमिष्यापीड्यमात्रेणैतत्सुकरं तथापि गृहीतमनुपदेहत्वात्तत्त्वरूपोपनाय सेन्द्रब्रह्महारा तथा कृतमिति ध्येयम् । येऽप्यमृतवृष्ट्या इन्द्रेण सर्वममृतानं कृतमिति वदन्ति, तत्पक्षेऽपि रावणकेसरदिने सर्वरक्षसां दाहादिभ्यस्तत्पूर्वकं भस्मनः समुद्रे प्रक्षेप्य तदुत्थानशङ्का । पूर्वं युद्धकाले एव मृतानां समुद्रे प्रक्षेप इति स्रष्ट एव पूर्व-मुक्तत्वाच्च । अन्ये तु-गम्य श्लोकस्तत्राधुनिकप्रक्षिप्तः । नद्योप-रिगन्धमन्त्राणां सर्वेषां विशल्यता, किं तु चूर्णीकृत्य तस्य जलेनेति प्राग्वोक्तम् । तथा च नद्यभावाच्च तेषां विशल्यता,

मृतानां गन्धप्राणाभावाच्च । रावणस्य तथाजाया अश्रव-णाच्चेत्याहुः ॥ २४ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामायणे रामायणशिल्लके वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे विशत्यधिकशततमः सर्गः ॥ १२० ॥

रा० टी०-तत इति । श्रिया विजयलक्ष्म्या सर्वतो ज्वलन्ती महाचम्रः शीतरश्मिना चन्द्रमसा प्रणीता निजेव रराज ॥ २४ ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणव्याख्याने रामायणशिरोमणौ युद्धकाण्डे द्वाविंशत्यधिकशततमः सर्गः ॥ १२२ ॥

गो० टी०-ततस्त्विति । प्रणीता प्रकाशिता ॥ २४ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने त्रयोविंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १२३ ॥

१] ति० टी०-तां रात्रिमिति । यत्र दिने ब्रह्मादयो जम्बुस्तत्संबन्धिभ्यां रात्रावित्यर्थः । सुखोदितं सुखप्रयुज्यम् । जयं पृष्ट्वा जयशब्दं प्रयुज्य ॥ १ ॥

रा० टी०-यथापूर्वं निवासानंतरकालिकं कृतान्तमाह-तामित्यादिभिः । विभीषणः यस्यां रात्रौ ब्रह्मादयो गताः तां रात्रिं सुखोदितं सुखकथनविशिष्टं यथा भवति तथा उषितं रामं जयं पृष्ट्वा अब्रवीत् ॥ १ ॥

गो० टी०-अथ रामस्य विभीषणसत्कारः-तां रात्रि-मित्यादि । तां रात्रिम् । यस्मिन् दिने ब्रह्मादयो निजैः रात्रि-मित्यर्थः ॥ १ ॥

२] ति० टी०-स्नानानि स्नानसाधनछगन्धैः शरीरानि २ ३-६] ति० टी०-अलंकारविदोऽलंकरणक्रियासमर्थाः ३-६

एतत्पर्यं यथा क्षिप्रं प्रतिगच्छाम तां पुरीम् । अयोध्यां गच्छतो ह्येष पन्थाः परमदुर्गमः ॥ ७ ॥
 एवमुक्तस्तु काकुत्स्थं प्रत्युवाच विभीषणः । अद्वा त्वां प्रापयिष्यामि तां पुरीं पार्थिवान्वज ॥ ८ ॥
 पुष्पकं नाम भद्रं ते विमानं मूर्यसंनिभम् । मम भ्रातुः कुबेरस्य रावणेन बलीयसा ॥ ९ ॥
 हृतं निर्जित्य सङ्ग्रामे कामयं दिव्यमुत्तमम् । त्वदर्थं पालितं चेदं तिष्ठत्युल्लुकिक्वम् ॥ १० ॥
 तदिदं मेघसंकाशं विमानमिह तिष्ठति । येन यास्यासि यानेन त्वमयोध्यां गतज्वरः ॥ ११ ॥
 अहं ते यद्यनुग्राहो यदि म्भारसि मे गुणान् । वम तावदिह प्राज्ञ यद्यस्ति मयि सौहृदम् ॥ १२ ॥
 लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा वेदेष्टा भार्यया सह । अग्निः सर्वकामस्त्वं ततो गम गमिष्यसि ॥ १३ ॥

गो० टी०—तदाकारमाह—ज्ञानेति ज्ञान्याम् ज्ञानानि ज्ञानसाधनानि अङ्गरागादीनि गृहीत्वेति शेषः उपस्थिता एता नार्यः त्वां आपयिष्यन्ति आपयितुमिच्छन्तीत्यर्थः श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ २ ॥ ३ ॥

रा० टी०—एवमिति । काकुत्स्थो विभीषणमुवाच तदाकारमाह हरीन् ज्ञानेन ज्ञानार्थमुपनिमन्त्रय ॥ ४ ॥

रा० टी०—ननु त्वमप्युपमन्त्रणं स्वीकृष्वित्यत्र आह—स इति । सत्यसंश्रयः स भरतः मम हेतोः ताभ्यां संत-पतीत्यर्थः अतः ते भरतं विना बहुसुगंधदेयनादिपुर्वकं ज्ञानं मे न मतम् श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ ५ ॥ ६ ॥

गो० टी०—ज्ञानानीत्यादिमार्गश्लोकत्रयमेकान्वयम् । ज्ञानानि ज्ञानीयज्ज्ञानि । अत्र सर्वव्यापीत्यनुपपद्यते । अङ्ग-रागाणि कुङ्कुमादीनि मान्यमस्ति सः विविधं मोक्षचार-मित्यर्थः ॥ २—४ ॥

गो० टी०—हरीनिति । सुग्रीवप्रभृद्व्याजः सुग्रीवप्रभृद्व्या-जैव हरीन्, ज्ञानेन ज्ञानेन हेतुना अभिनिमन्त्रय ॥ ५ ॥

गो० टी०—त्वां विना तेषाममन्त्रणे हि कारणमि-त्यत्र आह—स इति । सः सर्वदा मनसि परिवर्तमानः धर्मात्मा नाशयति । धर्माचरणेनैव ताम्यतोति भावः । मम हेतोः मत्प्रार्थनमित्यर्थः । सत्यसंश्रयः, चतुर्दश हि संतुल्यं वषट्मि रचुनम् । न दृश्यामि यदि त्वां हि प्रोक्ष्यामि हुताशनमिति कृतप्रतिज्ञः ॥ ६ ॥

गो० टी०—तं विनेति । न विना ज्ञानोपकरणं विना, ज्ञानं कथं कार्यम् । कैकयीपुत्रं, मधुसूताञ्च तस्मिन् यत्न-मकरोत् तर्हि मयापि कर्तव्यम् । भग्नं राज्ञा मया च निरहितं राज्यं सम्यक् कृतवन्तम् । धर्मचारिणः, मद्रियोगेन बहुव्रतपरे तस्मिन् कथं मया व्रतत्यागः कर्तुं युक्त इति भावः । न मे ज्ञानं बहुमतम् । प्रथमं मे ज्ञानमेव नेष्टे, कथं नदनन्तरभावीनि वञ्चादीनि ॥ ७ ॥

७-९] ति० टी०—प्रतिगच्छामेति कोट् ॥ ७-९ ॥

१०] ति० टी०—त्वदर्थं पालितं चेदं तिष्ठति । इदं ऽपि रावणे इति शेषः ॥ १० ॥

गो० टी०—एतदिति । यतः अयोध्यां गच्छतो जनस्य पन्थाः परमदुर्गमः अतः अयोध्यां यथा येन प्रकारेण क्षिप्रं भीष्मं प्रतिगच्छाम तत् पश्य विचारय ॥ ७ ॥

गो० टी०—एवमिति । एवमन्तो विभीषणः काकुत्स्थं प्रत्युवाच तदाकारमाह अद्वा एकदिनेन त्वामयोध्यां प्राप-यिष्यामि ॥ ८ ॥

रा० टी०—तदुपायमाह—पुष्पकमित्यादिभिः । राव-णेन हृतं मम भ्रातुः कुबेरस्य पुष्पकं नाम विमानं तिष्ठति ननु इदमपी कुबेराय हृतो न दत्तमित्यत्र आह त्वदर्थमेव मया पालितं न दत्तमित्यर्थः श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ ९ ॥ १० ॥

गो० टी०—इत एवेति । अनेन यथा येनाहमागतस्ते-त्यर्थः । एष इति इत्यनिर्देशपूर्वकमुच्यते । अयोध्याम् आगतः प्राप्तः अयमयोध्यामार्गः, तेन क्षिप्रं तां प्रति गच्छा-मीत्यर्थः । परमदुर्गमः अतिदुर्गवादिति भावः ॥ ८ ॥

गो० टी०—मार्गस्य परमदुर्गमत्वमात्रं पण्डितुमाह—एव-मुक्तमिति ॥ ९ ॥

गो० टी०—अद्वा त्वामित्यादिमार्गश्लोकत्रयमेकान्वयम् । किं रावणेन चौपणापहतमित्यत्राह—आहतं निर्जित्येति । तर्हि कुबेराय समागताय तत्किमर्थं न दत्तमित्यत्राह—त्वदर्थं इति । त्वदर्थं त्वदभिनयं पालितमिति । न दत्तमित्यर्थः । यद्वा त्व-दर्थं त्वत्पूजायमेव । मेघसंकाशमिति कोट्टाश्रितः ॥ १०—१३ ॥

११] ति० टी०—तदिदमिति । लक्ष्म्यां वर्तमान-यापि पुष्पकस्याप्युन्नततया शिखरस्थैरपि दृश्यमानत्वादित-मिति प्रत्यक्षविवर्धनः । इह लक्ष्म्याम् ॥ ११ ॥

रा० टी०—तदिति । तदिदं विमानमिह तिष्ठति तेन यानेन विमानेन त्वमयोध्यां यायसि ॥ ११ ॥

१२-१३] ति० टी०—वस तावदिहिति । एकदिव-समिति शेषः ॥ १२ ॥ १३ ॥

गो० टी०—अहमिति । हे प्राज्ञ सर्वकाममेव अक्षित-स्त्वमिह यस्य ततोऽनेन त्वं गमिष्यसि श्लोकद्वयमे-कान्वयि ॥ १२ ॥ १३ ॥

गो० टी०—ज्ञानाकरणे *द्विदिनमात्रस्थितिं याचते—

प्रीतियुक्तस्य विहितां ससैन्यः समुहद्वयः । सत्क्रियां राम मे तावद्वृहाण त्वं मयोद्यताम् ॥ १४ ॥
 प्रणयाद्बहुमानाच्च सौहार्देन च राघव । प्रसादयामि प्रेष्योऽहं न खल्लाज्ञापयामि ते ॥ १५ ॥
 एवमुक्तस्ततो रामः प्रत्युवाच विभीषणम् । रक्षसां वानराणां च सर्वेषामेव शृण्वताम् ॥ १६ ॥
 पूजितोऽस्मि त्वया वीर साचिष्येन परेण च । सर्वात्मना च चेष्टाभिः सौहार्देन परेण च ॥ १७ ॥
 न खल्वेतन्न कुर्यां ते वचनं राक्षसेश्वर । तं तु मे भ्रातरं द्रष्टुं भरतं त्वरते मनः ॥ १८ ॥
 मां निर्वर्तयितुं योऽसौ चित्रकूटमुपागतः । शिरसा याचतो यस्य वचनं न कृतं मया ॥ १९ ॥
 कौसल्यां च सुमित्रां च कैकेयीं च यशस्विनीम् । गुहं च मुहदं चैव पौराज्ज्ञानपदैः सह ॥ २० ॥
 अनुजानीहि मां सोम्य पूजितोऽस्मि विभीषण । मन्युर्न खलु कर्तव्यः सैव त्वां चानुमानये ॥ २१ ॥
 उपस्थापय मे शीघ्रं विमानं राक्षसेश्वर । कृतकार्यस्य मे वासः कथं स्यादित्थं संमतः ॥ २२ ॥

अहं त इत्यादिना चतुःश्लोक्येकान्वया । गुणान् भक्त्या-
 दिगुणान् । सर्वकामैः भूषणादिभिः । विहितां मया कृताम् ।
 उद्यताम् । इतः परं नोयोगः कार्यः, येन विलम्बः स्यात्, किं
 तु पूर्वमेव समुक्तकामिन्यर्थः । निर्वन्द्योपं परिहरति—प्रण-
 यादिति । प्रणयान् मद्वाक्यमवश्यं श्रोष्यतीति विस्मन्भाव
 बहुमानान् न्यक्तुमालनात् । सौहार्देन भक्त्या प्रसादयामि
 प्रार्थयामि ॥ १४-१७ ॥

१४] ति० टी०-विहितां शास्त्रविहिताम् मयोद्यताम्
 मयोपकृताम् । मे मतः ॥ १४ ॥

१५-१६] ति० टी०-न खल्लाज्ञापयामि ते । अत्र
 हेतुः—प्रेष्योऽहमिति ॥ १५ ॥ १६ ॥

रा० टी०-प्रीतीति । प्रीतियुक्तस्य मे प्रार्थनयेति शेषः
 मयोद्यतां प्रहृष्टां विहिताश्चितां सत्क्रियां वृहाण ॥ १४ ॥

रा० टी०-प्रणयादिति । ते प्रेष्यो भृत्योऽहं प्रणया-
 दिना त्वां प्रसादयामि न त्वाज्ञापयामि ॥ १५ ॥

रा० टी०-एवमिति । रामो विभीषणं प्रत्युवाच ॥ १६ ॥

गो० टी०-एवमिति । उपशृण्वताम् उपशृण्वन्तु ।
 भावलक्षणे षष्ठी ॥ १८ ॥

१७] ति० टी०-साचिष्येन मन्त्रमाहात्म्यम् । सर्वात्मना
 च चेष्टाभिरिति । कायवाङ्मनोभिः कृतयुद्धचेष्टाभिः । परेणो-
 त्तमेन । 'सौहार्देनोत्तमेन च' इत्येव कश्चित्पाठः ॥ १७ ॥

रा० टी०-तदाकारमाह—पूजित इत्यादिभिः । परेण
 सौहार्देनोपलक्षितेन त्वया परेण उत्तमेन साचिष्येन मन्त्रेण
 सर्वात्मना सर्वप्रत्येन च चेष्टाभिः कायवाक्यपारेण च पूजि-
 तोऽस्मि ॥ १७ ॥

गो० टी०-पूजितोऽहमिति । साचिष्येन साहाय्येन ।
 चेष्टाभिः पौरुषैः । सर्वात्मना पूजित इत्यन्वयः ॥ १९ ॥

१८-१९] ति० टी०-अथाप्येतदत्र स्थित्वा त्वत्स-
 त्कारस्वीकारं न कुर्षामिति न विशिष्य कार्यमेव । परंस्वस्वी-
 कारं हेतुमाह—तं त्विति । यस्य वचनं मया न कृतं तं
 त्विति योजना ॥ १८ ॥ १९ ॥

रा० टी०-नेति । एतन्न वचनं न कुर्याम् तत्र हेतुः मां
 निर्वर्तयितुं यश्चित्रकूटमुपागतः यस्य वचनं मया न कृतं तं
 भरतं कौसल्यादीन् द्रष्टुं मे मनस्स्वरते श्लोकत्रयमेका-
 न्वयि ॥ १८-२० ॥

गो० टी०-न खल्वेतदित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् ।
 विभीषणवचनाकरणे हेतुमाह—तं त्विति । त्वरायां हेतु-
 माह—शिरसेति ॥ २०-२१ ॥

२०] ति० टी०-सह द्रष्टुं त्वरते मन इत्युपपन्नः ॥ २० ॥

२१-२२] ति० टी०-अनुमानये । कृतानुमतिको यथा
 भवति तथा प्रार्थये इत्यर्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥

रा० टी०-अन्विति । यतस्त्वया अहं पूजितोऽस्मि अतो
 मामनुजानीहि गमनाय आज्ञापय अत एव मन्युर्न कर्तव्यः
 इति त्वामनुमानये प्रार्थयामि ॥ २१ ॥

गो० टी०-उपेति । मे विमानं शीघ्रमुपस्थापय तत्र हेतुः
 कृतकार्यस्य मे इह वासः कथं स्यात् ॥ २२ ॥

गो० टी०-कौसल्यामिति । अत्रापि द्रष्टुं त्वरते मे
 मन इति संबध्यते । पौरात्र तत्रयैः सहैत्यत्र पौरैरेव तनय-
 शब्दोऽन्वेति ॥ २२ ॥

गो० टी०-उपस्थापयेति । *द्वित्रिदिनान्यत्र स्थातव्य-
 मित्यस्योत्तरमाह—कृतेति । निर्वर्तितचतुर्दशवर्षप्रवाजनस्य
 कृतकार्यस्य मे इह लङ्कायाम् वासः सम्मतः कथं स्वि-
 त्, न सम्मत इत्यर्थः । अन्यथा भरतस्याग्निप्रवेशादिति
 भावः ॥ २३ ॥

१ परन्तेषि २ गुहं च मुहदन्वेति गो. रा. पा. । ३ त्वरितं स्वा इति गो. पा. । ४ इदं पद्यमनुजानीहि मामिति पद्यात्पूर्वं गो. पाठे दृश्यते ।
 गो. पा. । * द्वित्रिदिनं युक्तं दृश्यते ।

ऐवमुक्तस्तु रामेण राक्षसेन्द्रो विभीषणः । विमानं मूर्धसंकाशमाजुहाव त्वरान्वितः ॥ २३ ॥
 ततः काञ्चनचित्राङ्गं वैदूर्यमणिवेदिकम् । कूटागारैः परिक्षिप्तं सर्वतो रजतप्रभम् ॥ २४ ॥
 पाण्डुराभिः पताकाभिर्वर्जैश्च समलंकृतम् । काञ्चनं काञ्चनैर्हर्म्यैर्हेमपद्मविभूषितैः ॥ २५ ॥
 प्रकीर्णं किङ्किणीजालैर्मुक्तामणिगवाक्षकम् । घण्टाजालैः परिक्षिप्तं सर्वतो मधुरस्वनम् ॥ २६ ॥
 तं मेरुशिखराकारं निर्मितं विश्वकर्मा । वैदग्ध्यैर्भूषितं हर्म्यैर्मुक्तामृतशोभितैः ॥ २७ ॥
 तलैः स्फटिकचित्राङ्गैर्वैदूर्यैश्च वरामनैः । महाहस्तगणोपेतैस्त्वपन्नं महाधनैः ॥ २८ ॥
 उपस्थितमनाद्युन्यं तद्विमानं मनोजयम् । निवेदयित्वा रामाय तस्थौ तत्र विभीषणः ॥ २९ ॥
 तत्पुष्पकं कृत्वा विमानमुपस्थितं भूधरसन्निधायम् ।

दृष्ट्वा तदा विस्मयमाजगाम रामः समोमित्ररुद्रागसत्त्वः ॥ ३० ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाण्डे एकविंशत्यधिकशततमः सर्गः ॥ १२१ ॥

२३] ति० टी०-एवमुक्त इति । राक्षस्य वचः श्रुत्वा राक्षसेन्द्रो विभीषणः । तद्विमानं समाश्रय तृणं प्रति-निवर्तते इति कचित्पाठः ॥ २३ ॥

२४] ति० टी०-कूटागारैः शालागृहैः ॥ २४ ॥

२५] ति० टी०-पताकाः मधुरावराजः । हेमपद्मविभूषितैः काञ्चनैर्हर्म्यैः । काञ्चनं काञ्चनमणिभिः ॥ २५ ॥

२६-२८] ति० टी०-मुक्तामणिभिः कृता गवाक्षा यस्मिन्तत् ॥ २६-२८ ॥

२९-३०] ति० टी०-उपस्थितं विमानं निवेदयित्वा विज्ञाप्य ॥ २९ ॥ ३० ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामायणे रामायणतिलके वाल्मीकीय आदि-काण्डे युद्धकाण्डे एकविंशत्यधिकशततमः सर्गः ॥ १२१ ॥

रा० टी०-एवमिति । विभीषणः विमानमाजगाम ॥ २३ ॥

रा० टी०-विमानं नानावहा-तत इत्यादिभिः । काञ्चनानि स्वर्णमयानि चित्राण्यङ्गानि यस्य वैदूर्यमणीनां वे-दिका यस्मिन् कूटागारैः शालागृहैः परिक्षिप्तं रजतस्यैव विभवा प्रभा यस्य पताकाभिर्वर्जैश्च हेमपद्मविभूषितैः काञ्चनैर्हर्म्यैश्च समलंकृतम् किङ्किणीजालैः प्रकीर्णं मुक्तामणिभिर्मुक्ता गवाक्षा यस्मिन् घण्टानां जालैस्समृद्धैः परिक्षिप्तं हर्म्यैर्भूषितं स्फटिकेन चित्राण्यङ्गानि येषां तैस्तलैः वैदूर्यैः तत्तन्मणिमयै-र्महाहस्तगणोपेतैः महान्ति धनानि येषु तैरात्मनोरुपपन्नमना-द्युपस्थितमनागतं मनोजयं काञ्चनं विमानं रामाय निवे-दयित्वा निवेद्य विभीषणस्तस्थौ श्लोकपट्टकमेकान्वयि ४-२९

रा० टी०-तदिति । कामगं पुष्पकं विमानं दृष्ट्वा रामो

विस्मयमाजगाम भावविमानं वचं हतवान् इति विस्मये हेतु-स्मचितः ॥ ३० ॥

इति श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय रामायणतिलके रामायणशिरोमणौ युद्धकाण्डे चापविंशत्यधिकशततमः सर्गः ॥ १२१ ॥

रा० टी०-अनुजानीहति । पृथिव्यां हि विमा-नप्रदानेनैव शेषः । प्रदत्तत्वेन स्वतादुगम्य कुबेराय प्रेषयि-ष्यति । मनुः देव्यस्य कोपो वा मनुर्देव्ये कर्तो क्षुभीत्य-नरः । त्वरितम् उक्तप्रकारेण त्वरावन्तम् मामिति संबन्धः यद्वा त्वरितं यथा भवति तथा अन्तर्मात्रे अनुमतिं कारये ॥ २४ ॥

रा० टी०-गान्धर्वस्य वचः श्रुत्वेत्यादि-श्लोकपट्टक-भेकं हतम् । प्रतिनिधत्त पत्नित्यन्तम् । काञ्चनचित्राङ्गम् काञ्चनमयान्तराङ्गम् । कूटागारैः शालागृहैः, परिक्षिप्तं द्वापम् रजतप्रभम् रजतज्वलन्तं अत्र विशदयमुच्यते । पताकाभिः केवलध्वजैः चक्रैः मण्डितैः हर्म्यैः अयान्तर-राजगृहैः । हेमपद्मनि-लम्बमानानि वैविभूषितम् । प्रकीर्णं व्याप्तम् । मुक्तामणिगवाक्षिन् मुक्तामणिनिर्मितगवाक्षयुक्तम् । घण्टाजालैः परिक्षिप्तम् चतुर्षु पाशेषु किङ्किणीजालयुक्तम्, कोणेषु घण्टाजालयुक्तम्, अत एव मधुरस्वनम् ॥ २६-२८ ॥

रा० टी०-यन्मर्त्यियादि-श्लोकपट्टकमेकान्वयम् । मुक्ता-रजतमणिभिः तद्विशिष्टैर्हर्म्यैः । स्फटिकचित्राङ्गैः स्फटिक-मयचित्रावयवैः । महाधनैः महामूल्यैः ॥ २९-३० ॥

इति श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय रामायणतिलके रामायणशिरोमणौ युद्धकाण्डे चापविंशत्यधिकशततमः सर्गः ॥ १२१ ॥

द्वाविंशत्यधिकशततमः सर्गः ।

भो राघव विमानमानीतमन्यर्क्षि करवाणीति विभीषणेनानुयुक्तो दाशरथिर्धनरत्नप्रदानेनेमे कृतकृत्याः कपयो पूज्यन्तामित्यादिश्य तेन तथा कारयित्वा च सजानकीलक्ष्मणः स्वयं विमानमाकृत्य यदा निष्क्रान्तस्तदा सर्वेषां स्वेन सह जिगमिषां विशाय नुष्टस्तैरपि तदारोप्य वैहायसपथेन प्रस्थितः ।

उपस्थितं तु तं कृत्वा पुष्पकं पुष्पभूषितम् । अविदूरे स्थितो राममित्युवाच विभीषणः ॥ १ ॥
स तु वज्राञ्जलिपुत्रा विनीतो राक्षसेश्वरः । अब्रवीच्चरयोपेतः किं करोमीति राघवम् ॥ २ ॥
तमब्रवीन्महातेजा लक्ष्मणस्यापशृण्वतः । विमृश्य राघवो वाक्यमिदं स्नेहपुरस्कृतम् ॥ ३ ॥
कृतप्रयत्नकर्माणः सर्वे एव वनौकसः । रत्नैर्यैश्च विविधैः संपूज्यन्तां विभीषण ॥ ४ ॥
सहार्मीभिस्त्वैया लङ्का निर्जिता राक्षसेश्वर । हृष्टैः प्राणभयं त्यक्त्वा सङ्ग्रामेष्वनिवर्तिभिः ॥ ५ ॥
त इमे कृतकर्माणः सर्वे एव वनौकसः । धनरत्नप्रदानैश्च कर्मणां सफलं कुरु ॥ ६ ॥
एवं संमानिताश्चैते नन्यमाना यथा त्वया । भविष्यन्ति कृतज्ञेन निर्दृता हरियूथपाः ॥ ७ ॥
त्यागिनं संग्रहीतारं सानुक्रांशं जितेन्द्रियम् । सर्वे त्वामभिगच्छन्ति ततः संबोधयामि ते ॥ ८ ॥

१] ति० टी०—अविदूरे स्थितत्वादिविशेषणो विभीषणः पुष्पकमुपस्थितमासन्नं कृत्वा तं राममित्युवाच ॥ १ ॥

रा० टी०—विभीषणकर्तृकपुष्पकप्राप्तपानान्तरकालिकं वृत्तान्तमाह—उपस्थितमित्यादिभिः । विभीषणः पुष्पेभूषितं पुष्पकमुपस्थितं कृत्वा राममित्युवाच ॥ १ ॥

गो० टी०—अथ वानरसेनासम्माननम्—उपस्थितमित्यादि । तं दृष्ट्वा दर्शयित्वा । तत्कृत्वेति वा पाठः । प्रत्युवाच विमानमागतमिति शेषः । स त्विति द्वितीयश्लोकसंयहो वायं श्लोकः ॥ १ ॥

२] ति० टी०—कथमुवाचेत्यतः—अब्रवीदिति ॥ २ ॥

रा० टी०—तदेव भङ्गवन्तरेणाह—स इति । त्वरयोपेतो विभीषणः किं करोमीति राघवमब्रवीत् ॥ २ ॥

गो० टी०—स त्विति । त्वरयोपेतः आदरोपेत इत्यर्थः । किं करोमीति । इतः परं किं करवाणीत्यर्थः ॥ २ ॥

३] ति० टी०—तं किं करोमीत्युक्तवन्तम् । उपशृण्वतो लक्ष्मणस्य । अयं इति शेषः ॥ ३ ॥

रा० टी०—तमिति । राघवो विमृश्य विचार्य स्नेहपुरस्कृतमिदं वाक्यमब्रवीत् ॥ ३ ॥

गो० टी०—तमिति । लक्ष्मणस्यापशृण्वतः लक्ष्मणसमवितर्ककमित्यर्थः ॥ ३ ॥

४] ति० टी०—कृतं प्रयत्नेन कर्म युद्धकर्म यैस्ते । अर्थविविचित्राप्रपानयगादिभिः ॥ ४ ॥

रा० टी०—नडाकारमाह—कृतं । कृतानि प्रयत्नेन अत्युद्योगेन कर्माणि व्यापारा यैः ते वनौकसः रत्नैर्यैस्तदितरत्नैवादिभिश्च संपूज्यन्ताम् ॥ ४ ॥

गो० टी०—कृतं । प्रयत्नकर्म प्रयत्नसाध्यं कर्मण्यर्थः । अर्थः प्रयोजनैः वज्रादिभिरित्यर्थः ॥ ४ ॥

५-६] ति० टी०—अभीभिः सह लङ्का निर्जितत्यनेन तव लङ्काप्राप्तिकानरपराक्रमादेवेत्युक्तम् । प्राणभयं त्यक्त्वा हृष्टैर्युद्धोत्साहवद्भिः ॥ ५ ॥ ६ ॥

रा० टी०—तदेव भङ्गवन्तरेणाह—सहेति । प्राणभयं त्यक्त्वा संग्रामेष्वनिवर्तिभिर्धर्मभिर्मम सह त्वया लंका निर्जितास्ते वानरास्माधु पुज्यन्ताम् अत एव धनरत्नप्रदानैः एषां कर्म सफलं कुरु श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ ५ ॥ ६ ॥

गो० टी०—सहेति । अजिता पूर्वं सरादिभिरप्यजिता । तव लङ्काराज्यप्राप्तिरेव तदर्थनिर्णयः । हृष्टैः मयि प्रीतिमद्भिरित्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥

गो० टी०—त इम इत्यर्थेन भङ्गवन्तरेणाह—धनरत्नैस्तेति ॥ ७ ॥

७] ति० टी०—यथा यथान्यायं त्वया कृतज्ञेन नन्यमाना निर्दृताः सखिनो भविष्यन्ति ॥ ७ ॥

रा० टी०—एवमिति । त्वया एवं सम्मानिताः वनौकसः निर्दृताः प्राप्तानन्दा भविष्यन्ति ॥ ७ ॥

गो० टी०—एवमिति । निर्दृताः सखिताः । निर्दृता इति पाठे निष्पन्नाः परिपूर्णा इति यावत् ॥ ८ ॥

८] ति० टी०—त्वां तत्सत्कारसमर्थम् । तेषां च सत्कारप्रियत्वं ज्ञात्वेन त्वां तत्सत्कारे नियुज्य इत्याह—त्यागिनमिति । उचितविषय इति शेषः । संग्रहीतारं यथाकालं यथान्यायम् । रत्नैरेति शेषः ॥ ८ ॥

रा० टी०—इमे अब्रवीं सत्करणीया इति बोधयन्नाह—त्यागिनमिति द्वाभ्याम् त्यागिनं देशकालादिप्राप्तौ दातारं संग्रहीतारं प्रजादिभ्यो यथान्यायं ग्रहीतारं सानुक्रांशं दयावन्तं त्वां सर्वे वानराः अभिगच्छन्ति ततः संबोधयामि सम्बोध्य दापयामि ॥ ८ ॥

हीनं रतिगुणैः सर्वैरभिहन्तारमाहवे । सेना त्यजति संविद्रा नृपतिं तं नरेश्वर ॥ ९ ॥
 एवमुक्तस्तु रामेण वानरांस्तान्विभीषणः । स्वार्थसंविभागेन सर्वानेवाभ्यपूजयत् ॥ १० ॥
 ततस्तान्पूजितान्दृष्ट्वा स्वार्थैर्हरियुथपान् । आरुह्य तदा रामस्तद्विमानमनुत्तमम् ॥ ११ ॥
 अङ्केनादाय वेदेहीं लज्जमानां मेनस्विनीम् । लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा विक्रान्तेन धनुष्मता ॥ १२ ॥
 अव्रवीत्स विमानस्थः पूजयन्सर्ववानरान् । सुग्रीवं च महावीर्यं काकुत्स्थः सविभीषणम् ॥ १३ ॥
 मित्रकार्यं कृतमिदं भवद्विवानरर्षभाः । अनुज्ञाता मया सर्वे यथेष्टं प्रतिगच्छत ॥ १४ ॥
 यत्तु कार्यं वयस्येन स्थितेन च हितेन च । कृतं सुग्रीव तत्सर्वं भवता धर्मभीरुणा ॥ १५ ॥
 किष्किन्धां प्रति याद्याशु स्वमैन्येनाभिसंभृतः । स्वराज्ये वम लङ्कायां मया दत्ते विभीषण ॥
 न त्वां धर्पयितुं शक्ताः सेन्द्रा अपि दिवौकसः ॥ १६ ॥
 अयोध्यां प्रति यास्यामि राजधानीं पितुर्भम । अभ्यनुज्ञातुमिच्छामि सर्वानामन्त्रयामि वः ॥ १७ ॥
 एवमुक्तास्तु रामेण हरिन्द्रा हयस्मत्तथा । उच्युः प्राञ्जल्यः सर्वे राक्षसश्च विभीषणः ॥ १८ ॥

गो० टी०—अर्थव्ययेन विदो मा भविताह—त्यागिनमिति । संवहीतारं धनप्रदानेन मित्रसंयुक्तानिगमिष्येति । संवह्यार्थं त्यागित्वमुदरया दयया त्यागित्वमाह—मायुक्तोऽभिमिति । युगस्मिन् त्यागकृत्यशोकात्तम् । सर्वोऽप्ययमि न सु चोदयामीत्यर्थः ॥ ९ ॥

९] ति० टी०—सर्वे रतिगुणैर्हीनमानादिलक्षणमेतानामगुणैर्हीनं द्रष्टुमाहवेरभिहन्तारं यातयन्तं नृपतिं संविद्रा सेना हे नरेश्वर, त्यजति त्यजत्येव । अतो गतादिभिरने सत्कार्यो एवेति भावः ॥ ९ ॥

रा० टी०—अदाने दोषमाह—हीनमिति । रतिगुणैः रतिरूपगुणोत्पादकैस्सर्वैः दानमानादिभिः हीनं रहितमभिहन्तारमनचिनवचनादिभिः तादयन्तं नृपतिम् सेना आहूय त्यजति ॥ ९ ॥

१०-१४] ति० टी०—स्वार्थः । स्वार्थसंविभेदः संविभागेन यथार्हमंशकल्पनव्यत्यर्थः । सर्ववानरपूजयत् दिनद्वयं वासः । भारतेऽपि—तत्सर्वं समुद्रस्य यत्र गिष्ये स पार्थिवः । तत्रैवोवास धर्मान्मा सहितस्त्वव गतने । अथैतान्वानरान्दृष्ट्वा स संमान्याभियुज्य च । विसर्जयामास तदा रत्नेः संतोष्य सर्वथा ॥ इत्येकम् ॥ १०-१४ ॥

रा० टी०—एवमिति । रामेण एवमुक्तो विभीषणः स्वार्थयोः संविभागेन यथोचितमंशकल्पनः सर्वान् अभ्यपूजयत् १०

रा० टी०—तत इति । रामः हरियुथपान् पूजितान् दृष्ट्वा लज्जमानां स्वाभाविकमहाकुलोचितलज्जाविशिष्टां वेदेहीमङ्केनादाय विमानमारुह्य शोकद्वयमेकान्वयि ॥ ११ ॥ १२ ॥

रा० टी०—अव्रवीदिति । विमानस्थः काकुत्स्थः सविभीषणं सुग्रीवं सर्ववानरांश्च पूजयन्सन अव्रवीत् ॥ १३ ॥

रा० टी०—तदाकारमाह—मित्रेन्यादिभिः । मया अनुज्ञातास्सर्वे युयं यथेष्टं प्रतिगच्छत ॥ १४ ॥

गो० टी०—सैनिकस्मनाकरणं दोषमाह—हीनमिति । नृपतिं स्वामिममपि रतिगुणैः प्रीतिकरैरौदायादिगुणैः

हीनम् अभिहन्तारं हितनशीलम् प्रसादं विना कौशिकमिहमिति यावत् । तं नरेश्वरं सेन्याः संविद्राः आहूय त्यजन्तीति योजना ॥ ९ ॥

गो० टी०—एवमिति । संविभागेन यथार्हमंशकल्पनया । समनया प्रदाने अधिकतारं कौशिकमिहमिति भावः ॥ ११ ॥

गो० टी०—तत इत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् ॥ ततः पूजयन्तारं, यतः पूजाशनादेव हेतोरिति ततःश्लोकद्वययोजना । लज्जमानां मयभ्युद्धारोदणाय लज्जन्तीम् । रामेणाङ्कारोपणं च श्रीमहानुरहितत्वात् । धनुष्मता रामभयवृत्तिरिति ॥ ११-१२ ॥

गो० टी०—अत्राधिकृत्य संवहणेन विदुषांति—मित्रेत्यादिना । वानरान् प्रत्याह—मित्रेति ॥ १० ॥

१५] ति० टी०—अयमभीरुणेति छेदः ॥ १५ ॥

रा० टी०—यदिति । वयस्येन मरुत्या यत् कार्यं तत्सर्वं भवता कृतम् ॥ १५ ॥

गो० टी०—सुग्रीवं प्रत्याह—यत्स्वित्यादिना । सहदा शोचनदृष्टेन । वाशब्द एवप्रागर्थः । अयमभीरुणेति छेदः ॥ १५ ॥ १० ॥

१६-१८] ति० टी०—सेन्द्रा दिवौकसोऽपि न त्वां धर्पयितुं शक्ताः । मत्प्रसादादिति भावः न तेभ्य एव किञ्च राक्षसानां भयम् ॥ १६-१८ ॥

रा० टी०—किष्किन्धामिति । स्वमैन्येनाभिसंभृतस्सुग्रीवस्य किष्किन्धां प्रति याद्वि हे विभीषण त्वं स्वराज्ये लंकायां वम त्वां धर्पयितुं दिवौकसोऽपि न शक्ताः भार्क्षोक एकान्वयी ॥ १६ ॥

रा० टी०—अयोध्यामिति । अहमयोध्यां प्रति यास्यामि अतः अभ्यनुज्ञातुं भवत्सम्मतिं प्रदीतुमिच्छामि अत एव तौ यस्मान् आमन्त्रयामि बोधयामि ॥ १७ ॥

रा० टी०—एवमिति । एवमुक्ताः वानराः विभीषणश्च उच्युः ॥ १८ ॥

अयोध्यां गन्तुमिच्छामः सर्वाङ्गयतु नो भवान् । सुयुक्ता विचरिष्यामो वनाम्युपवनानि च ॥ १९ ॥
 दृष्ट्वा त्वामभिषेकार्हे कौसल्यामभिवाद्य च । अचिरादागमिष्यामः स्वगृहाभ्युपसत्तम ॥ २० ॥
 एवमुक्तस्तु धर्मात्मा वानरैः सन्निभीषणैः । अब्रवीद्वानरान्नामः समुग्रीवविभीषणान् ॥ २१ ॥
 प्रियात्प्रियतरं लब्धं यदहं समुहज्जनः । सर्वैर्भवद्भिः सहितः प्रीतिं लप्स्ये पुरीं गतः ॥ २२ ॥
 क्षिप्रमारोह सुग्रीव विमानं सह वानरैः । त्वमप्यारोह मामात्यो राक्षसेन्द्र विभीषण ॥ २३ ॥
 ततः स पुष्पकं दिव्यं सुग्रीवः सह वानरैः । औरुरोह मुदा युक्तः सामात्यश्च विभीषणः ॥ २४ ॥
 तेष्वारोहेषु सर्वेषु कौबेरं परमात्मनम् । राघवेणाभ्यनुज्ञातमुत्पपात विहायसम् ॥ २५ ॥
 स्वैगतेन विमानेन हंसयुक्तेन भास्वता । प्रहृष्टश्च प्रतीतश्च बभौ रामः कुबेरवत् ॥ २६ ॥
 ते सर्वे वानरैर्वाश्च राक्षसाश्च महाबलाः । यथासुखमसंवायं दिव्ये तस्मिन्नुपाविशन् ॥ २७ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे द्वाविंशत्यधिकशततमः सर्गः ॥ १२२ ॥

गो० टी०-विभीषणं प्रत्याह-स्वयंति ॥ स्वराज्यं वम
 न नु परकीयं रावणवदाक्रमितधाम् । अतो जनस्थानगतिः
 समानेतव्या इति भावः ॥ १८-२० ॥

गो० टी०-अयोध्यामिति । उयुक्ताः सावधानाः । जन-
 पदपीडामकुर्वन्त इत्यर्थः ॥ २१-२३ ॥

१९] ति० टी०-सुयुक्ता दर्पयुक्ताः ॥ १९ ॥

रा० टी०-तदाकारमाह-अयोध्यामिति । द्वाभ्यामयो-
 ध्यां गन्तुमिच्छामः अतो भवान् नयतु गमने प्रयोजनमाह
 मुदा हर्षण युक्ता वयं वनाम्युपवनानि च विचरिष्यामः ॥ १९ ॥

२०-२१] ति० टी०-अभिषेकार्हे त्वां दृष्ट्वा त्वेव
 सर्वेषामस्माकं मानसं कौसल्यामभिवाद्य च ॥ २० ॥ २१ ॥

रा० टी०-दृष्ट्वेति । अभिषेकार्हे त्वां दृष्ट्वा स्वगृहान्
 आगमिष्यामः ॥ २० ॥

रा० टी०-एवमिति । एवमुक्तो रावणोऽब्रवीत् ॥ २१ ॥
 २२-२३] ति० टी०-प्रियात्प्रियतरम् । प्रथमतः कृत-

कृत्यस्यायोध्याप्रवेशनमेव प्रियम्, तत्रापि सहङ्गिर्भवद्भिः
 सहितो भवतादिभिः सह प्रीतिं लप्स्ये । राघवाभिषेकसंतोषं
 लप्स्ये इत्यर्थः ॥ २२-२३ ॥

रा० टी०-तदाकारमाह-प्रियादिति । द्वाभ्याम् यतः
 सहज्जनोऽहं गमिष्यामीति शेषः अतः प्रियात्प्रियतरम-
 तिप्रियमित्यर्थः लब्धं तत्र हेतुः भवद्भिः सहितः पुरीं गतोऽहं
 प्रीतिं भवत्प्रसन्नतां लप्स्ये ॥ २२ ॥

रा० टी०-क्षिप्रमिति । हे सुग्रीव हे विभीषण
 आरोह ॥ २३ ॥

रा० टी०-तत इति । सेनया सह सामात्यः सुग्रीवो
 विभीषणश्च पुष्पकमारूरोह ॥ २४ ॥

गो० टी०-प्रियात्प्रियतरमिति । सीतालाभः प्रियं,

भरतदर्शनं प्रियात्प्रियम्, भवद्भिः सह पुरप्रवेशः प्रियात्प्रियत-
 रमित्यर्थः ॥ २४ ॥ २५ ॥

गो० टी०-तत इति । शीघ्रं शीघ्रगमिति विमानविशेष-
 णम् । त्वरतिति सुग्रीवविशेषणम् ॥ २६ ॥

२५] ति० टी०-परमात्मनमुत्तमयानम् ॥ २५ ॥

रा० टी०-नेष्विति । कौबेरं परमात्मनं विमानं राघवे-
 णाभ्यनुज्ञातं सत् उत्पपात ॥ २५ ॥

गो० टी०-नेष्विति । आत्मनं वाहनम् ॥ २६ ॥

२६] ति० टी०-हंसयुक्तेनेति । हंसशब्देन वाहक-
 त्वाकाङ्क्षे निर्मितहंसप्रतिमा उच्यते इति व्याख्यातारः ।
 प्रहृष्टो दृष्टरोमा । प्रतीतः प्रहृष्टचित्तः ॥ २६ ॥

रा० टी०-न्वेति । हंसयुक्तेन विमानेनोपलभितो रामः
 कुबेरवद्भौ ॥ २६ ॥

गो० टी०-ययाविति । हंसयुक्तेन प्रतिमारूपहंसयुक्तेन ।
 प्रतीतः स्थावितः ॥ २७ ॥

२७] ति० टी०-असंवायमिच्छनेन विमानस्य वैपुल्य-
 युक्तम् ॥ २७ ॥

इति श्रीरामाग्रिमो श्रीरामायणे वाल्मीकीय आदि-
 काव्ये युद्धकाण्डे द्वाविंशत्यधिकशततमः सर्गः ॥ १२२ ॥

रा० टी०-ने इति । ते वानरादयः असंवायं यथा भवति
 तथा तस्मिन्पुष्पके उपाविशन् ॥ २७ ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणव्याख्याने रामायणशिरोमणौ
 युद्धकाण्डे चतुर्विंशत्यधिकशततमः सर्गः ॥ १२४ ॥

गो० टी०-ते सर्वे इति । यथाह्वयसंवायमिति पद-
 द्वयेन दिव्यस्य पुष्पकस्य अपेक्षितावकाशप्रदत्वं गम्यते ॥ २९ ॥

इति श्रीगो० श्रीरामाय० रत्नकिरीटाख्याने युद्ध-
 पञ्चविंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १२५ ॥

त्रयोविंशत्यधिकशततमः सर्गः ।

विमानमाख्यं व्योमाश्वना प्रस्थितो जानकीजानिरियं लङ्कां रोमहर्षणो रणोऽत्र कुम्भकर्णोऽत्र तदग्रजो हत इत्यादि तत्तत्स्थलानि सीतां दर्शयन्क्रमेण किष्किर्धां प्राप्य कथितोऽपि मामनुयन्तिवति वैदेशभिलषितमनुमन्यमानस्ता अपि पुष्पकमारोय मयः प्रिये ऋषभकूटोऽयं यत्र सुग्रीवेण संगतोऽहमिति क्रमेण भरतागमस्थलादीन्वपि प्रदर्शयन्तेऽप्योऽर्थां प्रादर्शयन् ।

अनुज्ञातं तु रामेण तद्विमानमनुत्तमम् । हंसैर्युक्तं महानादमुत्पपात विहायसम् ॥ १ ॥
पातयित्वा ततश्चक्षुः सर्वतो रघुनन्दनः । अत्रवीन्मैथिलीं सीतां रामः शशिनिभाननाम् ॥ २ ॥
कैलासशिखराकारं त्रिकूटशिखरे स्थिताम् । लङ्कामीक्षस्व वैदेहि निर्भितां विश्वकर्मणा ॥ ३ ॥
एतदायोधनं पश्य मांसशोणितकर्दमम् । हरीणां राक्षसानां च सीते विशसनं महत् ॥ ४ ॥
एष दत्तवरः शेते प्रमाथी राक्षसेश्वरः । तव हेतोर्विशालाक्षि निहतो गवणो मया ॥ ५ ॥
कुम्भकर्णोऽत्र निहतः प्रहस्तश्च निशाचरः । धूम्राक्षश्चात्र निहतो वानरं हनूमता ॥ ६ ॥
विद्युन्माली हतश्चात्र सुषेणेन महात्मना । लक्ष्मणेनेन्द्रजिघ्रात्र राक्षानिहतो रणे ॥ ७ ॥
अङ्गदेनात्र निहतो विकटो नाम राक्षसः । विरूपाक्षश्च द्रुपैक्षो महापार्श्वमहोदरौ ॥ ८ ॥
अकम्पनश्च निहतो बलितोऽन्ये च राक्षसाः । त्रिशिरांश्चातिकायश्च देवान्नकरान्तकौ ॥ ९ ॥
युद्धोन्मत्तश्च मत्तश्च राक्षसपरायुधौ । निकुम्भश्चैव कुम्भश्च कुम्भकर्णान्मजौ बली ॥ १० ॥
वज्रदंष्ट्रश्च दंष्ट्रश्च बहवो राक्षसा हताः । मकराक्षश्च दुर्धरौ मया युधि निपातितः ॥ ११ ॥
अकम्पनश्च निहतः शोणिताक्षश्च वीर्यवान् । यूपाक्षश्च प्रजङ्गश्च निहतो तु महाहवे ॥ १२ ॥
विद्युज्जिह्वोऽत्र निहतो राक्षसो भीमदर्शनः । यज्ञशत्रुश्च निहतः सुमप्रश्च महाबलः ॥ १३ ॥
मूर्यशत्रुश्च निहतो ब्रह्मशत्रुस्तथापरः । अत्र मन्दोदरी नाम भार्या तं पर्यदेवयन् ॥ १४ ॥

१] ति० टी०-अनुज्ञातमिति ॥ १ ॥

रा० टी०-विमानारोहणानन्तरकाष्ठिकं वृत्तान्तमाह-
अनुज्ञातमित्यादिभिः । रामेणाज्ञातं विमानं विहाय-
समाकाशस्तत्पपात तन्मागेण जगामेत्यर्थः ॥ १ ॥

गो० टी०-अथ तिलासेन सीतायै तनयेनप्रदर्शनम्-
अनुज्ञातं त्विन्यादि ॥ १ ॥

२-३] ति० टी०-पातयित्वा संचार्य ॥ २ ॥ ॥

रा० टी०-पातयित्वेति । रामः चक्षुस्सर्वं पातयित्वा
प्रसायं मैथिलीमब्रवीत् ॥ २ ॥

रा० टी०-तदाकारमाह-कैलासेत्यादिभिः । त्रिकूट-
शिखरस्थितां लङ्कामीक्षस्व ॥ ३ ॥

गो० टी०-पातयित्वेति । मैथिलीं राजपुत्रीकालनीय-
त्वोक्तिः ॥ २-३ ॥

४] ति० टी०-आयोधनं युद्धभूमिम् । महद्भिगसनं यत्र
साधनभूतम् ॥ ४ ॥

रा० टी०-एतदिति । बिगसनं यथसाधकमत एव मां-
सशोणितायै कर्दमो यस्मिन् तदायोधनं युद्धस्थानं पश्य ॥ ४ ॥

गो० टी०-एतदिति । आयोधनं युद्धभूमिम् । बिगन्त्य-
न्तेस्मिन्निति विशसनम् । अधिकरणे व्युत्पद्यते ॥ ४ ॥

५-७] ति० टी०-प्रमाथी प्रमथनशीलः । एष इति

तदाहनमिदमेतम् । अथेति सर्वत्र तनयद्रुभूमिप्रदर्शनमेव ।

मन्युचरन्त्यादिमानस्य सर्वयुद्धभूमिप्रत्यक्षं युगपत् ॥ १ ॥ ७ ॥

रा० टी०-एष इति । मया निहतो राक्षसः शेते ॥ २ ॥

गो० टी०-अत्रेति । इतः परः व्रजणा दत्तवरः प्रमाथी

द्विमः, शेते । अकम्पनश्च पणेत्यर्थः ॥ ५ ॥

रा० टी०-कुम्भकर्ण इति । धूम्राक्षश्च हनूमता निहतः ६

गो० टी०-कुम्भकर्ण इति । प्रहस्तश्चेत्यत्र वीर्यनेत्य-

व्याख्येयम् ॥ ६ ॥

रा० टी०-विद्युन्मालीनि । लक्ष्मणेन इन्द्रजित् निहतः ७

गो० टी०-विद्युन्मालीनि । पूर्वमनुत्तमपि अनानुज्ञादात्

प्राणम् । एवं विकट इत्येवापि ॥ ७ ॥ ८-१० ॥

८-९] ति० टी०-अङ्गदेन विकटो हत इत्यत्रादास्तदपि

जातमिति बोध्यम् ॥ ८ ॥ ९ ॥

रा० टी०-अङ्गदेनेति । विकटः अङ्गदेन निहतः ॥ ८ ॥

रा० टी०-अकम्पन इति । अकम्पनो निहतः त्रिशिरः-

प्रभृतयो अन्ये च निहताः ॥ ९ ॥

१०] ति० टी०-बली चक्रिणौ ॥ १० ॥

रा० टी०-युद्धोन्मत्त इति ॥ १० ॥

११-१४] ति० टी०-दंष्ट्रनामा कविदत्तपदान् १॥११॥

रा० टी०-वज्रदंष्ट्र इति । मकराक्षो मया निपातितः ११

सपत्नीनां सहस्रेण सायेण परिवारिता । एतच्च दृश्यते तीर्थं समुद्रस्य वरानने ॥ १५ ॥
 यत्र सागरमुत्तीर्य तां रात्रिमुपिता वयम् । एष सेतुर्मया बद्धः सागरे लवणार्णवे ॥ १६ ॥
 तव हेतोर्विशालाक्षि नलसेतुः सुदुष्करः । पश्य सागरमक्षोभ्यं वैदेहि वरुणालयम् ॥ १७ ॥
 अपारमिव गर्जन्तं शङ्खशुक्तिंसमाकुलम् । हिरण्यनाभं शैलेन्द्रं काञ्चनं पश्य मैथिलि ॥ १८ ॥
 विश्रमार्थं हनुमतो भित्त्वा सागरमुत्थितम् । एतत्कुक्षौ समुद्रस्य स्कन्धावारनिवेशनम् ॥ १९ ॥
 अत्रै पूर्वं महादेवः प्रसादमकरोद्विभुः । एतच्च दृश्यते तीर्थं सागरस्य महात्मनः ॥ २० ॥

रा० टी०—अकम्पन इति । अयमकम्पनोऽयं इति न पौनरुक्त्यम् ॥ १२ ॥

रा० टी०—विद्युज्जिह्व इति ॥ १३ ॥

रा० टी०—सूर्येति । अयं प्रथमः—अञ्जति । सायेण किञ्चिदधिकेन सपत्नीनां सहस्रेण परिवारिता मन्दोदरी तं रावणं पर्यदेवयत् व्यसपत् ॥ १४ ॥

१५] ति० टी०—सायेण सहस्रादप्यधिकपुत्तेन । तीर्थ-मवतारः ॥ १५ ॥

रा० टी०—एतदिति । यत्र सागरमुत्तीर्य तां रात्रिं वय-मुपिताः तदेतत् समुद्रस्य तीर्थं वदो दृश्यते ॥ १६ ॥

गो० टी०—एतत्स्विति । तीर्थम् उन्नरणस्थानम् । यत्र तीर्थं, तां रात्रिं सागरतन्त्रणरात्रिम् ॥ १७ ॥

१६] ति० टी०—यत्रावतारं तां रात्रिं समुद्रोत्तरणदिवस-रात्रिम् ॥ १६ ॥

रा० टी०—एष इति । मया बद्धः एष सेतुः नलसेतुर्भवति नलेनैव कारित इत्यर्थः तद्विशेषणं सुदुष्करः नलभिन्नं कर्तुमशक्यः ॥ १७ ॥

गो० टी०—एष इति । सागरं सागरखानिते । सलिलेति क्षीरोदादिव्यावृत्तिः । एष सेतुः, नलसेतुः नलबद्धः । “ पिप्प-बन्धने ” इति धातुः । एतेन नलसेतुः सेतुरित्युक्त्या पूर्वकल्प-कृतसेतुन्तरं व्यावर्त्यते इति प्रत्युक्तम् । पूर्वमेव सेतुसत्त्वं पुनः सेतुकरणवैयर्थ्यात् ॥ १८ ॥

१७] ति० टी०—नलसेतुर्मनियुक्तनलकृतः सेतुर्नलसेतुः । सुदुष्करः । तत्परितोकेनेति भावः ॥ अथ वरुणालयत्वादि-विशेषणं सागरं पश्य ॥ १७ ॥

रा० टी०—पश्येति । अभिगर्जन्तमपारं सागरं पश्य ॥ १७ ॥

गो० टी०—पश्येति । अपारं मध्ये द्वीपभूतपार-हितम् ॥ १८ ॥

१८] ति० टी०—अथ सागरमध्यप्रदेशागमनकाले मै-शार्कं दर्शयति—हिरण्यनाभमिति । काञ्चनं काञ्चनप्रचुरं सङ्गणं च ॥ १८ ॥

रा० टी०—हिरण्येति । हनुमतो विश्रमार्थं सागरं भित्त्वा-स्थितं हिरण्यनाभं शैलेन्द्रं समुद्रस्य कुक्षौ पश्य स्कन्धावारस्य सेनासमुद्रस्य निवेशनं निवासस्थानं च पश्य सार्द्धं श्लोक-प्रकाशयती ॥ १८ ॥ १९ ॥

गो० टी०—हिरण्येति । हिरण्यनाभं सेनाकम् ॥ १४ ॥

१९] ति० टी०—एतन्मैनाकपर्वतस्वरूपम् । समुद्रस्य कुक्षौ वर्तते इति शेषः । एतदित्यावर्तते । एतत्स्कन्धावार-निवेशनं सेनानिवेशनम् । समुद्रोत्तरतीरस्थमिति शेषः ॥ १९ ॥

गो० टी०—एतदित्यर्थम् । कुक्षौ मध्ये । सेतुर्मिति शेषः । स्कन्धावारनिवेशनं स्कन्धावारनिवेशनरूपस्थानम् । स्कन्धावारः शिबिरम् ॥ १९ ॥

गो० टी०—एतत्स्वित्यादि साधेऽश्लोकमेकं वाक्यम् ॥ पूजितं पूजितुर्महम् । पूर्वं सेतोदक्षिणकोटिकका । अत्रोत्तर-कोटिरिति ज्ञेयम् । अष्टपृष्ठाति—एतदिति । पवित्रं पावनम् । महापातकनाशनं च । भविष्यतीति शेषः ॥ २० ॥

२०] ति० टी०—अत्र पूर्वमिति । अत्र सेतुमुत्ते । पूर्वं सेतुवचनात्पूर्वं विष्णुर्महादेवो मम रामस्य प्रसादमकरो-न्मस्थापितत्वेनात्र स्थितोऽभूत् । सेतोर्विजितनासिद्धये समुद्र-प्रसादानन्तरं शिवस्थापनं रामेण कृतमिति गम्यते । अत्र स्थिते महात्मनः सागरस्य तीर्थं सेतुनिर्माणमूलप्रदेशत्वात्सेतु-बन्ध इति ख्यातं भविष्यतीति शेषः । तथा त्रैलोक्येन पूजितं च भविष्यति ॥ २० ॥

रा० टी०—अञ्जति । अत्र अस्मिन् सेतुमूलभूतदेशे महा-देवः महाशम्भुः प्रसादमतिप्रीतिमकरोत् एतेन नीलादिवत् महादेवोऽपि सेतुबन्धनमाहात्म्यं कृतवान् इति सूचितम् तेन शि-वस्य रामे अतिप्रीतिस्मृतिः अत एव स्वसाहाय्यमृचनार्थं मिदानीमपि तत्र तस्य स्थितिः प्रसिद्धा यद्वा अत्र अस्मिन् देशे महादेवः प्रसादं प्रहर्षणं सादं प्राप्तिं स्वनित्यस्थितिमि-त्यर्थः अकरोत् सेतुरक्षणार्थं ममाजया अत्रैव स्थित इत्यर्थः न च प्रसन्नतादौ रुद्रस्य प्रसादशब्दस्य कथमुक्तार्थे इति वा-क्यम् योगसूत्रसिद्धीकाने वापकाभावात् अत एव यौगिकार्थ-मादाय पञ्चजशब्दादीनां शुक्तिकार्ये प्रवृत्तिः प्रदर्शिता नैया-यिकादिभिः अत एव पुनर्भूयौगिकः पुंसीत्यादि ग्रन्थाः संग-च्छन्ते रामकर्तृकशिवस्थापनं पुराणेण विस्तरतो निरूपितम् अत एव शम्भोः प्रीत्यै यो मयाकारि धर्मः स्वे स्वे काले माननीयो भवद्भिः नानावर्णान् भाविनो भूमिपालान् भूयो भूयो याचते रामचन्द्रः इति रामकृतः तात्त्रपत्रलिखितः स्व-तोविदीर्णद्वालयैकदेशालिखितः इदानीन्तनसार्वभौमेन वारा-णसीं प्रेषितः श्लोकोपि संगच्छते ननु पूर्वमवहतेरिव न युक्त-

सेतुबन्ध इति ख्यातं त्रैलोक्येन च पूजितम् । एतत्पवित्रं परमं महापातकनाशनम् ॥ २१ ॥
अत्र राक्षसराजोऽयमाजगाम विभीषणः । एषा सा दृश्यते सीते किष्किन्या चित्रकानना ॥ २२ ॥
सुग्रीवस्य पुरी रम्या यत्र वाली मया हतः । अथ दृष्ट्वा पुर्णं सीता किष्किन्यां वालिपालिताम् २३ ॥

मिति तु न भ्रमितव्यम् । पूर्वमुक्तत्वेऽपि अनयैवोक्त्या पूर्ववृत्तस्याहमनेन पूर्वोक्त्यभावर्याकिंचित्करत्वेन युक्तत्वे बाधकाभावात् अत एव नयत्तमारीचवृत्तादीनां पूर्वमुक्तत्वेऽप्युत्तरश्लोकांशिकम् यद्वा अत्र स्थितस्तन् महादेवः प्रसादं संशयास्पदीभूतरावणसाहाय्यगमननिरोधमकरोत् तथाच मेदिनीशूले प्रत्यन्तशैले च प्रसादस्त्ववरोधन इति एतेन पूर्वं संशुप्रसादादुक्त्यायमर्थो न युक्त इत्याहुक्य आपाततो रमणीया इति दिक् अहं प्रथक् एतदिति । सेतुबन्ध इति ख्यातं त्रैलोक्येन पूजितम् महात्मनस्सामरस्य समीपे एतत् शिवात्मकं तीर्थं दृश्यते सेतुबन्धशब्दार्थस्तु सेतो सेतुमुल्लेखे ब्रजति संबन्धं प्राप्नोतीति ॥ २० ॥

गो० टी०—एवं लङ्कामारभ्य सेतुबन्धपर्यन्तमुक्त्वा ततः उत्तरे दर्शयन्मन्थानं निर्दिशति—अत्र पूर्वमिति । महादेव इति समुद्रराज उच्यते, श्रीचित्पात् । प्रभुः समुद्रजलाभिघाता । प्रसादमकरोत् । भार्गवं गोपविष्यामीति कुपितस्य मे प्रसादं प्रभवस्त्वम् अकरोत् । प्रसादस्तु प्रसन्नतेत्यमरः । न न्यत्र रदो महादेवः । तेन पूर्वं प्रसादकरणादुक्तेः । पूर्वोक्तानामेव शत्रुतादः कृतः न चाङ्गदेन विकटनिरसनस्य पूर्वमुक्तत्वेऽपि यथा-नुवादान्त्वमिहः । तथावापि भविष्यतीति वाच्यम् । ननु राजा-विरोधाभावात् । उपलभ्यते हि विरोधः । तथाहि । तत्र प्रसादः किं सेतुनिर्माणकाले वा पुनरागमनकाले वा । नायः । प्रसादकरणहेतुरावणवधादेरभावात्, पूर्वसिद्धसमुद्रप्रसादं नैवोपपन्नं, महादेवसमाख्ययायाः समुद्रप्रसादश्रुत्या वाधितं युक्तत्वाच्च । न द्वितीयः । पूर्वशब्दविरोधाच्च । न च पूर्वमित्यस्य पूर्वकल्प इत्यर्थ इति वाच्यम् । आत्मानं मातृपं मन्य इति वदता सुग्रीवादिसन्निधौ स्वस्य विष्ण्वतारत्वथोक्तपूर्ववृत्तोद्धाटनानौचित्यात् । पूर्वकल्पकृतसेतुमद्भावे पुनस्तन्निर्माणवैयर्थ्याच्च किं च अत्रेतिपदस्य पूर्वश्लोकोक्तनलकारितसेतुपरामर्शितमेवोचितम् । न तु पूर्वकल्पकृतसेतुपरामर्शितम् । तस्य सद्भावेऽप्यन्तरितत्वं भवात् । ननु पुराणान्तरावसारादनर्थपरत्वं युक्तम् । तथा हि कूर्मपुराणे—सेतुमध्ये महादेवमीशानं कृति-शससम् । स्थापयामास वै लिङ्गं पूजयामास रावणः ॥ तस्य देवो महादेवः पार्वत्या सह शङ्करः । प्रत्यक्षमेव भगवान् दत्तान् वरञ्चलमम् ॥ ये स्वया स्थापितं लिङ्गं दृश्यन्तीह द्विजा-यः । महापातकसंयुक्तास्तेषां पापं विनश्यति ॥ अन्यानि च पापानि तीरे तत्र महोदयेः । दर्शनादेव लिङ्गस्य नाशं न संशयः ॥ यावत्स्थाप्यन्ति तत्रो यावदेव च दिनी । यावत्सेतुश्च तावच्च स्थास्याम्यश्च तिरोहितः ॥ ज्ञानं जपः आर्द्रं भविष्यत्यर्थं ततः । स्मरणादेव लिङ्गस्य

विनपापं प्रणश्यति ॥ इत्युक्त्वा भगवान् वाचं परिष्वज्य च रावणम् । मनन्दी सगणो रुद्रभक्तैर्वान्तरधीयतेति ॥ पाप्मे पुराणेषु—रामः पुष्पकाद्वरुण महादेवं प्रतिष्ठापितवान् सोऽहं प्रसवोऽनुदित्युच्यते । एतादृशपुराणवचनादुसारेणार्थं श्लोको लिङ्गप्रतिष्ठां बोधयतीति । मैत्रम् उक्तोपविस्ताराच्च, इतिहासो हि परिग्रहातिशयात्, ग्रन्थसौष्टवाच्च, इतिहासपुराणं पञ्चममित्यादौ अधिकाररत्वेऽपि पूर्वप्रयोगेणाभ्यर्हितत्वाच्च । पुराणभ्यो गरीयानिति वेदः प्राचैतसादासीदिति वेदमय-त्वेऽप्युक्त्या चतुर्मुखवर्णदानमूलतया च प्रबलतरः । तद्विरोधे नामसपुराणवचनानि न प्रमाणानि । किं च पुराणं सर्गप्रति-भगादिप्रमाणमिति नेतिहासवान् पुराणवृत्तकथने तात्पर्यवत् । अथावा, भूमिन्नामं श्लोकाः प्रायशो व्यत्यस्ता दृश्यन्ते इत्युद्धा-रिप्रभृतिभिरुक्तम् । तथा चेदमर्थम् अत्र मैत्रोदरीतिश्लोका-न्तरम् उचितव्यम् । तत्र च महादेवप्रसादः स्वपितृदर्शनमेव । अत एव भारतं प्रति हनुमत्परायणवर्मे वक्ष्यति महादेवप्रसादाच्च विवा मम समागममिति । पुराणान्तरं तु महात्म्यप्रतिपादन-परं बोध्यमिति संशयः ॥ १७ ॥

२१] ति० टी०—एतत्पवित्रं दर्शनसर्वपापविशोधनं विशिष्य महापातकपापि नाशनम् । सेतुं दृष्ट्वा समुद्रस्य ब्रह्महृदये व्यपोतितं इति स्मृतं । कूर्मपुराणे रामचरिते स्वर्गस्थाने स्पष्टमेव लिङ्गस्थापनमुक्तम् । स्तव्यापितलिङ्गदर्शनेन शमदृष्ट्यादिपापक्षयो भविष्यतीति महादेवरदानं च स्पष्टमेवो-क्तम् तत एवावधार्यं पूर्वं महादेवः प्रसादमकरोत्, ततः सेतुबन्धनं जातमित्यश्वरथः ॥ २१ ॥

रा० टी०—एतदिति । एतत् शिवात्मकं अत्र महापात-कनाशनमस्तीति शेषः विभीषणोऽयमाजगाम ॥ २१ ॥

२२-२३ ति० टी०—अत्र राक्षसराज आजगाम । अत्र सेतुबन्धतीर्थं चित्रकानना मधुवनादिदिव्यकाननोपेता या दृश्यते, एषा सुग्रीवस्य पुरी किष्किन्या ॥ २२ ॥ २३ ॥

रा० टी०—एषेति । मया यत्र वाली हतः सा एषा कि-ष्किन्या दृश्यते ॥ २२ ॥

गो० टी०—अत्र राक्षसराज इति । अत्र समुद्रराज-प्रसादप्रदं प्रादुर्गतम् ॥ २४ ॥

गो० टी०—एषेति । पम्पावनमधुवनादयपेक्षया चित्रकान-नेत्युक्तिः ॥ २५ ॥

रा० टी०—अथेति । प्रणयस्य साधुना शोभनतया असति प्रकाशते सा सीता राममवधीत् ॥ २६ ॥

गो० टी०—अथेति । प्रणयसाध्वस्ता प्रणययुक्तसाध्वस-यती प्रणतमाध्वसेति पाठे उपनतसाध्वस्ता । सुग्रीवादिसन्निधा-नात् प्रणयसाध्वसेति । प्रथमाभाषणरूपत्वाद्वा ॥ २० ॥

अब्रवीत्प्रश्रितं वाक्यं रामं प्रणयसाध्वसा । सुग्रीवप्रियभार्याभिस्ताराप्रमुखतो नृप ॥ २४ ॥
 अन्येषां वानरेन्द्राणां स्त्रीभिः परिवृता बहम् । गन्तुमिच्छे सहायोध्यां राजधानीं त्वया सह ॥ २५ ॥
 एवमुक्तोऽथ वैदेहा राघवः प्रत्युवाच ताम् । एवमस्त्विति किष्किन्धां प्राप्य संस्थाप्य राघवः २६ ॥
 विमानं प्रेक्ष्य सुग्रीवं वाक्यमेतदुवाच ह । ब्रूहि वानरशार्दूल सर्वान्वानरपुंगवान् ॥ २७ ॥
 स्त्रीभिः परिवृताः सर्वे हयोध्यां यान्तु सीतया । तथा त्वमेभिः सर्वाभिः स्त्रीभिः सह महाबल ॥ २८ ॥
 अभित्वरय सुग्रीव गच्छामः प्लवगाधिप । एवमुक्तस्तु सुग्रीवो रामेणामितेतजसा ॥ २९ ॥
 वानराधिपतिः श्रीमांस्तैश्च सर्वैः समावृतः । प्रविश्यान्तःपुरं शीघ्रं तारामुद्दिश्य सोऽब्रवीत् ॥ ३० ॥
 प्रिये त्वं सह नारीणां वानराणां महात्मनाम् । राघवेणाभ्यनुज्ञाता मैथिलीप्रियकाम्यया ॥ ३१ ॥
 त्वर त्वमभिगच्छामो गृह्य वानरयोपितः । अयोध्यां दर्शयिष्यामः सर्वा दशरथस्त्रियः ॥ ३२ ॥
 सुग्रीवस्य वचः श्रुत्वा तारा सर्वाङ्गशोभना । आहूय चाब्रवीत्सर्वा वानराणां तु योषितः ॥ ३३ ॥

२४-२५] ति० टी०-प्रणयसाध्वसा प्रणयः साध्वसं च भर्तुः स्वेष्टे प्रवर्तनमिति यस्याः सा । ताराप्रमुखतस्तारा-प्रमुख्याभिः सुग्रीवस्य प्रियाभिर्भार्याभिः परिवृता गन्तुमिच्छे इच्छामि । अवैतदर्थमेकदिनवासः । अत एव भारतेऽङ्गरस्य यौवराज्याभिषेकोऽप्येतदिन उक्तः ॥ २४ ॥ २५ ॥

रा० टी०-तदाकारमाह-सुग्रीवेति । ताराप्रमुखतस्ताराप्रश्रुतिभिः सुग्रीवप्रियभार्याभिस्सह सहिता अन्येषामङ्गदा-कीनां स्त्रीभिश्च परिवृताहं त्वया सह अयोध्यां गन्तुमिच्छे सादृश्लोक एकान्वयी ॥ २४ ॥ २५ ॥

गा० टी०-सुग्रीवेत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः । अहं ताराप्रमुखतः ताराप्रमुख्याभिः, सुग्रीवप्रियभार्याभिः सह अन्येषां वानरेन्द्राणां स्त्रीभिश्च परिवृता सती त्वया सह अयोध्यां गन्तुम् इच्छे इच्छामीति संबन्धः । आत्मनेपदमार्षम् ॥ २१ ॥

२६-२८] ति० टी०-एवमस्त्विति तामुक्त्वा किष्किन्धां प्राप्य तत्र विमानं संस्थाप्य सुग्रीवं प्रेक्ष्य एतद्वक्ष्यमाण-सुवाच तदेवाह-ब्रूहीति ॥ २६ ॥ २८ ॥

रा० टी०-एवमिति । राघवः एवमस्त्विति तां वैदेहीं प्रत्युवाच किष्किन्धां प्राप्य विमानं संस्थाप्य सुग्रीवमेतदुवाच सादृश्लोकस्मिदितान्वयी ॥ २६ ॥ २८ ॥

गा० टी०-एवमित्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः । एवमस्त्विति सीतां प्रत्युवाच । अथ किष्किन्धां प्राप्य विमानं संस्थाप्य सुग्रीवं प्रेक्ष्योवाचति संबन्धः ॥ २२ ॥

रा० टी०-तदाकारमाह-ब्रूहीति द्वाभ्याम् सीतया सीताप्रीत्यर्थं स्त्रीभिः परिवृता सर्वे भवन्तः अयोध्यां यान्तु इति वानरपुंगवान् ब्रूहि ॥ २८ ॥

गा० टी०-ब्रूहीति । यान्त्वित्यत्र इतिकरणं द्रष्टव्यम् । सीतया निमित्तभूतया । सीताप्रियार्थमित्यर्थः ॥ २३ ॥

रा० टी०-तथेति । यथा वयं गच्छामः तथा त्वमपि सर्वाभिः स्त्रीभिः सहैव अभित्वरय शीघ्रं गच्छ ॥ २९ ॥

गा० टी०-तथा त्वमपीति । अत्र याहीति विपरिणा-मेन संबन्धः । अभित्वरय । किष्किन्धायां विलम्बो न कार्य इत्यर्थः ॥ २४ ॥

२९-३०] ति० टी०-अभित्वरय । गन्तुमिति शेषः ॥ २९ ॥ ३० ॥

रा० टी०-एवमिति । तैयानरैः समावृतो वानराधि-पतिः अन्तःपुरं प्रविश्य तारामुद्दिश्य अब्रवीत् सादृश्लोक एकान्वयी ॥ ३० ॥ ३१ ॥

गा० टी०-एवमुक्त इति । सर्वैः समावृतो वानराधि-पतिरुक्त इत्यन्वयः ॥ २५ ॥

गा० टी०-प्रविश्येति । अयमेकं वाक्यम् । प्रवेशः सुग्रीवस्यैव, न तु वानराणाम् । भावत असाधत ॥ २६ ॥
 ३१] ति० टी०-वानराणां नारीणां सह । ताभिः सहैत्यर्थः षष्ठ्यार्थः ॥ ३१ ॥

३२-३३] ति० टी०-वानरयोपितो गृह्य गृहीत्वा गन्तुं त्वरां कुरु । सर्वाभिः सह गच्छामस्तासामयोध्यां दर्श-यिष्यामः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

रा० टी०-तदाकारमाह-प्रिय इति । महात्मनां वान-राणां नारीणां नारीभिः सहैव मैथिलीप्रियकाम्यया राघवे-णाभ्यनुज्ञाता त्वं वानरयोपितो गृह्य गृहीत्वा त्वर वयमयो-ध्यामभिगच्छामः दशरथस्त्रियः दर्शयिष्यामः शुष्मानिति शेषः श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

गा० टी०-सुग्रीवस्येति । तारा वानराणां योषित आहूय अब्रवीत् ॥ ३४ ॥

गा० टी०-प्रिये त्वमिति । नारीभिः स्त्रीभिः सह अनुज्ञाता । अयोध्यागमनं प्रतीति शेषः । त्वं च वानरस्त्रिय-श्चानुज्ञाता इत्यर्थः । नारीणामिति पाठे वृत्तीयर्थे षष्ठी ॥ ३७ ॥

गा० टी०-त्वरेति । गृह्य गृहीत्वा । आनीयेति यावत् । दर्शयिष्यामः द्रक्ष्यामः । दशरथस्त्रियः दशरथस्त्रियश्च ॥ २८ ॥

सुग्रीवेणाभ्यनुज्ञाता गन्तुं सर्वैश्च वानरैः । मम चापि प्रियं कार्यमयोध्यादर्शनेन च ॥ ३४ ॥
 प्रवेशं चैव रामस्य पौरजानपदैः सह । विभूतिं चैव सर्वासां स्त्रीणां दशरथस्य च ॥ ३५ ॥
 तारया चाभ्यनुज्ञाताः सर्वा वानरयोपितः । नेपथ्यविधिपूर्वं तु कृत्वा चापि प्रदक्षिणम् ॥ ३६ ॥
 अध्यारोहन्विमानं तत्सीतादर्शनकाङ्क्षया । ताभिः सहोत्थितं शीघ्रं विमानं प्रेक्ष्य राघवः ॥ ३७ ॥
 ऋष्यमूकसमीपे तु वैदेहीं पुनरब्रवीत् । दृश्यतेऽसौ महान्सीते सविद्युदिव तोयदः ॥ ३८ ॥
 ऋष्यमूको गिरिवरः काञ्चनैर्धातुभिर्वृतः । अत्राहं वानरेन्द्रेण सुग्रीवेण समागतः ॥ ३९ ॥
 समयश्च कृतः सीते वधार्थं गालिनो मया । एषा सा दृश्यते पम्पा नल्लिनीचित्रकानना ॥ ४० ॥
 त्वया विहीनो यत्राहं विललाप मुदुःखितः । अस्यास्तीरे मया दृष्टा शबरी धर्मचारिणी ॥ ४१ ॥
 अत्र योजनबाहुश्च कवन्यो निहतः मया । दृश्यतेऽसौ जनस्थाने श्रीमान्सीते वनस्पतिः ॥ ४२ ॥
 जटायुश्च महातेजास्तव हेतोर्विज्यामिति । रावणेन हृतो यत्र पक्षिणां प्रवरो बन्दी ॥ ४३ ॥

गो० टी०—सुग्रीवस्येति । मयाङ्गशोभनेत्यनेन पूर्वं स्वयमलंकृतवतीति गम्यते ॥ २९ ॥

३४] ति० टी०—सुग्रीवेणाभ्यनुज्ञाता इयं सर्वैर्वानरैः स्वस्वभर्तृभिः सह गन्तुं त्वय्यतेति शेषः किं च भवतीभिर्योध्यादर्शनेन ममापि प्रियं कार्यम् । तद्दर्शनं ममापि प्रियमिति भावः ॥ ३४ ॥

रा० टी०—तदाकारमाह—सुग्रीवेणेति । वानरैः सान्वय-
 तिभिस्सह गन्तुं सुग्रीवेण अभ्यनुज्ञाता इयमिति शेषः अतः
 अयोध्यादर्शनेन ममापि प्रियं कार्यं भवतीभिरिति शेषः एतेन
 अहमपि युष्माभिस्सहैव गन्तुमिच्छामीति सूचितम् ॥ ३५ ॥

गो० टी०—सुग्रीवेणेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । सुग्री-
 वेण सर्वैर्वानरैः स्वस्वभर्तृभिर्वानरैः सह, अयोध्यां गन्तुमभ्यनु-
 ज्ञाताः । इयमिति शेषः । न केवलं सुग्रीवानुज्ञामात्रं मत्प्रि-
 यार्थं च भवतीभिरागन्तव्यमित्याह—मम चापीति । अयो-
 ध्यादर्शनेन मम यत्प्रियं तद्भवतीभिः सहगत्य कार्यमित्यर्थः ।
 रामस्य प्रवेशं च दशरथस्य स्त्रीणां विभूतिम् ऐश्वर्यं च ।
 इक्ष्याम इति शेषः ॥ ३० ॥ ३१ ॥

३५] ति० टी०—प्रवेशं चेति । पश्याम इति शेषः ।
 दशरथस्त्रीणां विभूतिमैश्वर्यं च पश्यामः ॥ ३५ ॥

रा० टी०—तत्र गमने फलमाह—प्रवेशमिति । रामस्य
 प्रवेशादि दक्ष्याम इति शेषः ॥ ३६ ॥

३६] ति० टी०—नेपथ्यविधिरलंकारविधिः । प्रदक्षिण-
 त्करणं विमानस्य ॥ ३६ ॥

रा० टी०—तारयेति । वानरयोपितः नेपथ्यविधिः
 मलंकारकरणं पूर्वं यस्य तं प्रदक्षिणं विमानपरिक्रमणं कृ-
 त्वा सीतादर्शनकाङ्क्षया विमानमध्यारोहन् सार्द्धंश्लोक एका-
 वयी ॥ ३७ ॥

गो० टी०—तारयेत्याद्यर्धत्रयमेकान्वयम् । नेपथ्यम-
 लंकारम् । विधिपूर्वेण मङ्गलालम्भनादिविधिपूर्वकमित्यर्थः ।

अवार्यकरणाद्वादिना दिनमेकं गनमित्याहः । प्रदक्षिणं
 कृत्या । विमानस्येति शेषः । प्रादक्षिण्येन गमनमात्रमत्र विव-
 क्षितम् । अतिविपुलस्य तस्य समयः प्रदक्षिणासंभवात् ॥ ३२ ॥

३७-४०] ति० टी०—अत्र ताभिः सहोत्थितमित्यनेना-
 भिनन्दनार्थं किंकिन्धायामुपिवा पञ्चम्यां ततः प्रस्थान-
 मिति गम्यते । उपरि पञ्चम्यां भरद्वाजाश्रमप्रवेशस्य वक्ष्य-
 माणत्वात् ॥ ३७ ॥ ४० ॥

रा० टी०—ताभिरिति । ताभिः श्रीभिस्सह उत्थितं
 विमानं राघवः प्रेक्ष्य वैदेहीं पुनरब्रवीत् ॥ ३८ ॥

रा० टी०—तदाकारमाह—दृश्यते इत्यादिभिः ।
 ऋष्यमूको दृश्यते ॥ ३९ ॥

रा० टी०—अत्रेति । अत्र ऋष्यमूके सुग्रीवेणाहं समा-
 गतः गालिनो वधार्थं समयश्च मया कृतः ॥ ४० ॥

रा० टी०—एवंति । यत्र त्वया विहीनोऽहं विललाप सा
 एषा पम्पा दृश्यते ॥ ४१ ॥

गो० टी०—ताभिरिति । उत्थितमित्यनेन तारागमन-
 पर्यन्तं भूमौ विमानं स्थितमिति ज्ञायते ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

गो० टी०—अत्रेति । समयः संकेतः ॥ ३५ ॥

गो० टी०—एवेति । विललाप । लिङ्गुत्तमैकवचनम् ३६।३७
 ४१] ति० टी०—अस्यास्तीरे पम्पायास्तीरे ॥ ४१ ॥

रा० टी०—अस्या इति । अस्याः पंपायाः तीरे शबरी
 दृष्टा कवन्यो निहतश्च ॥ ४२ ॥

४२-४३] ति० टी०—अत्र पम्पोत्तरदेशे वनस्पतिज-
 टायोरावास्यप्रयोगः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

रा० टी०—दृश्यते इति । यत्र रावणेन जटायुर्हतः सो-
 ऽसौ वनस्पतिः जनस्थाने दृश्यते सार्द्धंश्लोक एकान्वयी ॥ ४३।४४

गो० टी०—दृश्यते । जटायुनिवासभूतौ वटः । तस्य श्रीमत्सर्व-
 महात्मन्य जटायुपाधिष्ठितत्वात् ॥ ३८ ॥

[स्वरश्च निहतो यत्र दूषणश्च निपातितः । त्रिशिराश्च महावीर्यो मया बाणैरजिह्वर्यैः ।]
 एतत्तदाश्रमपदमस्माकं वरवर्णिनि । पर्णशाला तथा चित्रा दृश्यते शुभदर्शने ॥ ४४ ॥
 यत्र त्वं राक्षसेन्द्रेण रावणेन हता बलात् । एषा गोदावरी रम्या प्रसन्नसलिला शुभा ॥ ४५ ॥
 अगस्त्यस्याश्रमश्चैव दृश्यते कर्दलीवृत्तः । [दीर्घश्चैवाश्रमो होष सुतीक्ष्णस्य महात्मनः ।]
 दृश्यते चैव वैदेहि शरभङ्गाश्रमो महान् ॥ ४६ ॥
 उपायतः सहस्राक्षो यत्र शक्रः पुरंदरः । एते ते तापसा देवि दृश्यन्ते तनुमध्यमे ॥ ४७ ॥
 अत्रिः कुलपतिर्यत्र सूर्यवैश्वानरोपमः । अस्मिन्देसो महाकायो विराधो निहतो मया ॥ ४८ ॥
 अत्र सीते त्वया दृष्टा तापसी धर्मचारिणी । असौ सुतनु शैलेन्द्रश्चित्रकूटः प्रकाशते ॥ ४९ ॥
 अत्र मां कैकर्यापुत्रः प्रसादयितुमागतः । एषा सा यमुना रम्या दृश्यते चित्रकानना ॥ ५० ॥
 भरद्वाजाश्रमः श्रीमान्दृश्यते चैव मेधिलि । इयं च दृश्यते गङ्गा पुण्या त्रिपथ्या नदी ॥ ५१ ॥
 [नानाद्रिजगणाकीर्णा संप्रपुष्पितकानना ।]
 शृङ्गवेरपुरं चैतद्गृहो यत्र संखा मम । [एषा सा दृश्यते सीते सरयूर्युपमालिनी ॥
 नानातरुशताकीर्णा संप्रपुष्पितकानना ।] एषा सा दृश्यते सीते राजधानी पितुर्मम ॥
 अयोध्यां कुरु वैदेहि प्रणामं पुनरागत ॥ ५२ ॥
 ततस्ते वानराः सर्वे राक्षसाः सविभीषणाः । उत्पत्योत्पत्य संहृष्टास्तां पुरीं ददृशुस्तदा ॥ ५३ ॥

४४] ति० टी०—एतत्तदाश्रमपदम् । पञ्चवत्याश्रमस्थान-
 मित्यर्थः ॥ ४४ ॥

रा० टी०—एतदिति । यत्र रावणेन त्वं हता तदस्माकं
 माश्रमपदमेतदेव अत्र एव पर्णशाला तथा पूर्ववर्षित्रा दृश्यते
 साहस्रश्लोक एकान्वयी ॥ ४५ ॥

गो० टी०—खरश्चैत्यादिमाहश्लोक एकान्वयः । तत्र
 पञ्चवटीति प्रसिद्धम् ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

४५] ति० टी०—यत्र एषां पर्णशालायां ॥ ४५ ॥

रा० टी०—एषेति । एषा गोदावरी अगस्त्यस्याश्रमश्च दृश्यते
 गो० टी०—एषा गोदावरीति । अयमेव पाठः सम्यक् । एषा
 मन्दाकिनीति पाठे अगस्त्याश्रमसमीपं मन्दाकिनीति काचित्-
 यन्तीति ज्ञेयम् । एतच्छ्लोकात्पूर्वं पर्णशालेति श्लोकः पठनीयः ४५
 ४६] ति० टी०—अगस्त्याश्रमो दृश्यते । एतत्समीप
 एव प्रागुपदिष्टः स्वाश्रमः ॥ ४६ ॥

रा० टी०—दृश्यते इति । यत्र शक्र उपायतः स शरभंगा-
 श्रमो दृश्यते सस्त्राश्रमगुण्डरगोपयोगितायां पौनरुक्त्यम् ॥ ४७
 गो० टी०—दीर्घश्चैवार्थम् ॥ ४८ ॥

गो० टी०—वैदेहीति । एषाणि शत्रुगणाणि शत्रुपुराणि
 वा दास्यतीति पुरन्दरः ॥ ४९ ॥

४७] ति० टी०—एते ते तापसाः । पूर्ववर्षिता इत्यर्थः ४७

रा० टी०—एत इति । यत्र सूर्यवैश्वानरोपमोऽत्रिरेते
 ते तापसाश्च दृश्यन्ते ॥ ४८ ॥

४८] ति० टी०—कुलपतिराश्रमस्वामी । 'कुलमन्वयसं-
 वातगृहोत्पन्नाश्रमेऽपि च' इत्यजयः ॥ ४८ ॥

४९] ति० टी०—यत्र मम सखा गुहस्तच्छृङ्गवेर-
 पुरमेतत् । दृश्यते इति शेषः । एषा सा मम पितु राजधान्य-

रा० टी०—अस्मिन्निति । अस्मिन् देशे विराजो मया
 निहतः अत्रैव तापसी अनम्या त्वया दृष्टा ॥ ४५ ॥

गो० टी०—अस्मिन्देस इत्यर्थम् ॥ ४८ ॥

गो० टी०—एते हीत्यादिमाहश्लोक एकान्वयः । ताप-
 सायासाः । अस्माभिर्देशं येषां येषां पितृमिति भावः ।
 तापसी अनम्या ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

४७-५१] ति० टी०—तापस्यत्रिपथ्या ॥ ४९ ॥ ५१ ॥

रा० टी०—असाविति । अग्रे सुतव शैलानामिन्द्रः
 चित्रकूटः प्रकाशते अत्रैव कैकेयीपुत्रो भरत आगतः ॥ ५० ॥

रा० टी०—एषेति । एषा यमुना दृश्यते एष भरद्वाजा-
 श्रमो दृश्यते ॥ ५१ ॥

रा० टी०—इयमिति । इयं गंगा दृश्यते यत्र मम सखा
 गुहः तत् शृङ्गवेरपुरं दृश्यते ॥ ५२ ॥

रा० टी०—एषेति । उपमालिनी यज्ञस्तम्भमयी सरयु-
 र्दृश्यते ॥ ५३ ॥

गो० टी०—एषा मेत्यर्थम् ॥ ५३ ॥

गो० टी०—भरद्वाजेत्यर्थम् । यत्र भरद्वाजाश्रमः । पूर्वं
 दृष्ट इति शेषः । श्रीमान् स एष प्रदेशः प्रकाशते । अद्वैत-
 तया सम्यक् दृश्यते ॥ ५४ ॥

गो० टी०—एषा त्रिपथ्येति । वरवर्णिनीति सीतासं-
 बोधनम् ॥ ५५ ॥

५२-५३] ति० टी०—यत्र मम सखा गुहस्तच्छृङ्गवेर-
 पुरमेतत् । दृश्यते इति शेषः । एषा सा मम पितु राजधान्य-

१ इदं पद्यमधिकं गो. पुस्तके दृश्यते २ दर्शनेति गो. पा. । ३ पश्य मेधिलीति गो. पा. । ४ इदमर्थमधिकं गो. पुस्तके । ५ इदमर्थमेते ते तापसा
 शय्याप्रागृश्यते गो. पुस्तके । ६ इदमर्थमधिकं गो. पाठे । ७ शृङ्गवेरिति गो. पा. । ८ समागत इति गो. पा. । ९ इदं पद्यमधिकं गो. पुस्तके ।

ततस्तु तां पाण्डुरहर्म्यमालिनीं विशालकक्ष्यां गजवाजिभिर्वृताम् ।

पुरीमपश्यन्प्लवगाः सराक्षसाः पुरीं महेन्द्रस्य यथामरावतीम्

॥ ५४ ॥

इत्यायं श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे त्रयोविंशत्यधिकशततमः सर्गः ॥ १२३ ॥

चतुर्विंशत्यधिकशततमः सर्गः ।

चतुर्दशे वत्सरे पूर्णं कौसल्येयो भारद्वाजमुनिरुपगमनाभिनाथ च मानूषां भरतस्य चानागतं यत्र तस्य तु सर्वेषां कुशलमभिभाषायात्रोपित्वा श्री गच्छ कृणीन्वाभिमतान्वाभिमतिं लक्षणाप्रज्ञमुवाच श्रीगोविन्दसिंहिलुमा पञ्चालाख्या नगद्य मधुसूताः सन्निवति रामेण प्रार्थितः स तथाकरोत् ।

पूर्णं चतुर्दशे वर्षे पञ्चम्यां लक्ष्मणाग्रजः । भारद्वाजाश्रमं प्राप्य ववन्दे नित्यतां मुनिम् ॥ १ ॥

योध्या दृश्यते । गङ्गातीरवर्तिभरद्वाजाश्रमप्रदेशगे विमाने तस्यान्पुत्रतयोमप्रदेशवृत्तिस्वादयोध्यादिदर्शनम् । अयोध्यां प्रति प्रणामं कुरु ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

गो० टी०—एषेति । मम पितुः राजधानी दृश्यते अयोध्यां पुनरागता त्वं प्रणामं कुरु ॥ ५२ ॥

रा० टी०—तत इति । गानराज्यं जन्तोत्पत्त्य पुरी मयोध्यां ददृशुः ॥ ५२ ॥

गो० टी०—शृङ्गिवेरपुरमित्यर्थम् । यत्र गङ्गा समागतः तच्छृङ्गिवेरपुरम् एतदित्यन्वयः ॥ ५० ॥

गो० टी०—एषा सेति । यथमादिनी इत्याकुभिर्यते यागानन्तरं कीर्त्यर्थं शिलाभिः कृतपञ्चनीत्यर्थः ॥ ५१ ॥

गो० टी०—एषा सेति । अयोध्यामिति । अदिश्येति जेपः । विमानस्याकाशगतत्वेन दृग्म्या अपि गङ्गा शृङ्गिवेरपुरसम्पद्योध्या दृष्टा इति बोध्यम् । भरद्वाजाश्रमे हि तदा स्थितिः ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

५४] ति० टी०—विशालकक्ष्यां विशालरक्ष्याम् ॥ ५३ ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामाश्रमं रामायणतिलकं वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे त्रयोविंशत्यधिकशततमः सर्गः ॥ ५२३ ॥

गो० टी०—तदेव भङ्गान्तरणह—तत इति । पञ्चम्यां महेन्द्रस्यामरावतीमिव अयोध्यां ददृशुः ॥ ५२ ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणव्याख्याने रामायणशिरोमणौ युद्धकाण्डे पञ्चविंशत्यधिकशततमः सर्गः ॥ ५२६ ॥

गो० टी०—ततस्त्विति । पाण्डुरहर्म्यादिस्वभावेति ॥ ५४ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे ग्लङ्किरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने षड्विंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ ५२६ ॥

१] ति० टी०—पूर्णं इति । पञ्चम्यां चतुर्दशे वर्षे पूर्णं सति तदिने भरद्वाजाश्रमं प्राप्य मुनिं भरद्वाजं ववन्दे ॥ १ ॥

रा० टी०—सिंहातलोकनन्यायेन मार्गद्वैतान्तमाह—पूर्णं इत्यादिभिः । पञ्चम्यां चतुर्दशे वर्षे पूर्णं सति लक्ष्मणाग्रजः भरद्वाजाश्रमं प्राप्य मुनिं ववन्दे ॥ १ ॥

गो० टी०—अथ भरद्वाजाश्रमवासः—पूर्णं इति । पूर्णं चैत्रशुद्धपञ्चम्यायोध्याने निर्गमनम् । तदारभ्य चतुर्दशवर्षं पूर्णं सति पञ्चम्यां चैत्रशुद्धपञ्चम्याम् । तथा हि चैत्रशुद्धपञ्चम्यां निर्गमः तदारभ्यां तमसार्तं निवासः पञ्चमां शृङ्गिवेरपुरे सप्तम्यां वनत्यागिष्ठेन अष्टम्यां भरद्वाजाश्रमे नवम्यां यमुनातीरे दशम्यां रामशिवकृते वणिं यतीति गृहचारमखेन निदित्तत्वात्तस्य समन्वयस्य सप्तम्यां अयाध्याप्रवेशः । तद्वात्रायेव दशम्याय नियोगात् एकादम्यां रात्र्यभेदशेष्यां निक्षेपः द्वादश्यां भग्नं प्रति दूतप्रेषणम् ते च दूता भार्यं त्रयोदशीं चतुर्दशीं चापनीय पौर्णमास्यां रात्रौ कैश्यनगरं प्रविशन् । प्रतिपदि दशम्यापौर्णमास्यां प्रत्यागमनम् तत्र च भार्यं सप्त रात्रीरुपित्वा अष्टमे दिने त्वरातिशयेनाहोरात्रमागत्य नवम्यां मूर्ध्यादं भग्नस्यायोध्याप्रवेशः तस्यामेव दशम्यामङ्कारः । तदङ्कारस्य त्रयोदशदिने वैशाखशुद्धपञ्चम्यां चतुर्दशे च भगनेन राजा आदिकर्मकरणस्य पञ्चमां तृतीयायां पितृवहतदंशभोचनम् सप्तम्यां मार्गशोचनाव कर्मान्तिर्कषणम् कर्मान्तिर्कषेय दशम्यापर्यन्तं चतुर्दिने मार्गशोचनम् । एकादश्यां भरतस्य रामसकाशं प्रति गमनम् द्वादश्यां गङ्गातीरं निवासः द्वादश्यां भरद्वाजाश्रमे त्रयोदश्यां रामममागमः चतुर्दशापौर्णमास्यापनिपत्य चित्रकूटे भग्नस्य निवासः वैशाखशुद्धद्वितीयायां भरतस्यायोध्यां प्रति प्रयाणम् चतुर्ध्यामयोध्याप्रवेशः इत्येव मार्गमाते मने वैशाखशुद्धपञ्चम्यां रामस्य चित्रकूटाश्रमः अष्टम्यामप्रवेशः । ण्माश्रममण्डलवासेन सह मार्गमातेषु दशसंवत्सरेषु गतेषु अवशिष्टकाले पञ्चवर्तीरामे तत्र त्रयोदशवर्षेषु गतेषु तत्र चतुर्दशे वर्षे चैत्रमासे सीताहरणम् वेदाख्ये सुधीवदर्शनम् आपादं वालिवधः आश्वयुजे मेन्योयोगः काल्युने प्रायोपवेशः काल्युनशुद्धचतुर्दश्यां लङ्कादाहः काल्युनामावास्यायां रावणवधः चैत्रशुद्धप्रतिपदि रावणसंस्कारादि । द्वितीयायां विभीषणाभिषेकः, सीताप्रामिद्वैतप्रस्थानानि च । तृतीयायां लङ्कान्तो निर्गमः । चतुर्ध्यां किष्किन्यायां वासः । पञ्चम्यां भरद्वाजाश्रमे वासः

सोऽपृच्छदभिवार्यैर्न भरद्वाजं तपोधनम् । शृणोषि कश्चिद्भगवन्सुभिक्षानामयं पुरे ॥ २ ॥
 कश्चित्स युक्तो भरतो जीवन्त्यपि च मातरः । एवमुक्तस्तु रामेण भरद्वाजो महामुनिः ॥
 प्रत्युवाच रघुश्रेष्ठं स्मितपूर्वं प्रहृष्टवत् ॥ ३ ॥
 औज्ञावशत्वे भरतो जटिलस्त्वां प्रतीक्षते । पादुके ते पुरस्कृत्य सर्वं च कुशलं गृहे ॥ ४ ॥
 त्वां पुरा चीरवसनं प्रविशन्तं महावनम् । स्त्रीतृतीयं च्युतं राज्याद्धर्मकामं च केवलम् ॥ ५ ॥
 पदार्तिं न्यक्तसर्वस्वं पितुर्निर्देशकारिणम् । सर्वभोगैः परित्यक्तं स्वर्गच्युतमिवामरम् ॥ ६ ॥
 दृष्ट्वा तु करुणापूर्वं ममासीत्समितिजय । कैकेयीवचने युक्तं वन्यमूलफलाशिनम् ॥ ७ ॥
 सांप्रतं तु समृद्धार्थं समिन्नगणवान्धवम् । समीक्ष्य विजितारिं चै ममाभूत्प्रीतिरुत्तमा ॥ ८ ॥

अत्र वक्तव्योपपत्त्यन्तत्र तत्र प्रदर्शिताः । अस्मिन् प्रकारे ह्युभयसंभिक्षाने, द्वौ मामौ रक्षितव्यौ मे इति रावणवचनं सीतासान्त्वनपरम् । मासादध्वं न जीविष्य इति सीतावचनं तु सम्यक् संगच्छते । मामशब्दस्य वर्तमानमासपरत्वं चास-
 कृदुक्तम् । रावणेन दश मासा गताः अवशिष्टौ द्वौ मामा-
 वित्युक्तिर्मधुपानमततया अविवेककृता । सीताया मासादध्वं-
 मिति वचनं तु वर्तमानमासपरमिति विवेकः । भरद्वाजाश्रमं प्राप्यत्यनेन महतां स्थानमपि प्राप्यमित्युक्तम् । नियतः
 नियतकरणत्रयः ॥ १ ॥

२] ति० टी०—पुरेऽप्योध्यायां सुभिक्षं चानामयं च
 सुभिक्षातामयम् । सुभिक्षमश्वसृद्धिः । 'अनामयं व्यादारो-
 ग्यम्' । शृणोषि कश्चि शिष्यादिष्वेवेतिशेषः ॥ २ ॥

रा० टी०—स इति । स रामः भरद्वाजमभिवार्य अ-
 पृच्छ अर्द्ध द्वयं तदाकारमाह—शृणोषीति । पुरे अयो-
 ध्यायां सुभिक्षमश्वदिसम्पत्तिमनामयं रोगराहित्यं शृणोषि
 भरतः सुयुक्तः पालनादौ निरतः अस्तीति शेषः मातरो
 जीवन्ति ॥ २ ॥

गो० टी०—स इत्यादिसार्धश्लोकं कान्वयः । सुभिक्षा-
 नामयम् । भिक्षयन् इति भिक्षाः अन्नादि भिक्षाणां समृद्धिः
 सुभिक्षम् समृद्धावश्यर्थाभावः आमयस्याभावोनामयम् प्रम-
 ज्यप्रतिषेधेऽपि समासस्येष्टत्वात्साधुः । सुभिक्षं चानामयं
 चेति विग्रहः । अनामयम् आरोग्यम् । अनामयं स्यादारोग्य-
 मित्यमरः । युक्तः प्रजापालने समाहितः ॥ २ ॥

३] ति० टी०—स भरतो युक्तः । प्रजापालने समाहित
 इत्यर्थः । स्मितपूर्वम् । सर्वज्ञोऽपि भगवानजानन्निव मां पृच्छ-
 तीति स्मितकरणम् । प्रहृष्टवत्प्रहृष्टार्हम् ॥ ३ ॥

रा० टी०—एवमिति । एवमुक्तो भरद्वाजः प्रहृष्टवत्
 स्मितपूर्वं च यथा भवति तथा प्रत्युवाच ॥ ३ ॥

गो० टी०—एवमिति । प्रहृष्टवत् प्रहृष्टम् । क्रियाविशेष-
 णम् । स्मितपूर्वम् । सर्वज्ञोऽप्यजानान इव पृच्छतीति स्मितम् ।
 यद्वा किं भरतः प्रजापालनसंतुष्टो वर्तत इति प्रश्नसारं मत्वा
 परन्तन्त्रे तस्मिन् कथमित्यर्थं संभवतीति स्मितकरणम् ॥ ३ ॥

४-६] ति० टी०—ते पादुके पुरस्कृत्य सर्वं कुशलं गृहे
 पुरे च संपादयन्भरतस्त्वां प्रतीक्षते ॥ ४ ॥ ६ ॥

७] ति० टी०—उच्यमानविशेषणं त्वां दृष्ट्वा मम पुरा
 करुणा दैन्यमासीत् ॥ ७ ॥

रा० टी०—तदाकारमाह—आज्ञेत्यादिभिः । भरतः ते
 पादुके पुरस्कृत्य राजस्थानीयत्वेन संध्याप्य त्वां प्रतीक्षते
 गृहे च कुशलमस्तीति शेषः ॥ ४ ॥

रा० टी०—त्वामिति । पुरा देवारिपालनायम् महावनं
 प्रविशन्तं स्त्री एव तृतीया यस्य राज्यात् अभिपेक्षा च्युत-
 मत एव त्यक्तसर्वस्वमत एव सर्वभोगैः परित्यक्तं स्वर्गच्युत-
 ममरमिव पदार्तिं त्वां पूर्वं दृष्ट्वा मम करुणा आसीत् सांप्रतं
 तु समृद्धः संसिद्धः अर्थो यस्य तं विजितारिं त्वां समीक्ष्य
 ममोत्तमा प्रीतिरभूत् अर्द्धश्लोकमेकान्वयि ॥ ५-८ ॥

गो० टी०—अत एव तद्विरूपसुखतरयनि-पङ्क्तिः । का-
 नाभावात्पङ्क्तिभ्यस्त्वम् । स्नानाभावेऽपि नित्यानुष्ठानं दीक्षित-
 वम् गौणस्नानेन । स्नानाभावे निमित्तमाह—जटिल इति ।
 जटिलः जटावान् पिच्छादित्यादिलच् । जटिलानां वारुण-
 स्नानम् निषिद्धमिति भावः । कथं त्वपररात्रेषु सरथमवगा-
 हत इत्यायुक्तिस्तु कादाचित्कस्नानपरत्वेऽप्युपपद्यते । यद्वा
 सदा अनामृतभूमिशयनादिना वा तादृशत्वम् । एवं व्रतनिष्ठो
 भरतस्ते पादुके राज्याय पुरस्कृत्य त्वां प्रतीक्षते । त्वदाम-
 मनाकाङ्क्षया वर्तत इत्यर्थः । कश्चि युक्तो भरत इत्यस्योत्तर-
 सुकृत्वा, जीवन्त्यपि च मातर इत्यस्योत्तरमाह—सर्वं चेति ।
 तव गृहे यद्यदस्ति तत्सर्वम् कुशलं क्षेमयुक्तम् । जीवन्त्यपि
 चेति सद्यश्चाप्य दृष्ट्वा सर्वं मातृपरिचारकादयो जीवन्ती-
 त्यर्थः ॥ ४ ॥

गो० टी०—त्वां पुरेत्यादिश्लोकत्रयमेकं वाक्यम् । पुरा-
 स्त्रीवसनं पुरातनचीरवसनम् । अतो न पूर्वपदेन पौनरु-
 क्त्यम् । करुणा दुःखम् । परदुःखदुःखित्वे हि करुणा ॥ ५-७ ॥

८] ति० टी०—सांप्रतं तु समृद्धत्वादिपुणं समीक्ष्य ममो-
 त्तमा प्रीतिरभूत् । जातेत्यर्थः ॥ ८ ॥

गो० टी०—सांप्रतमिति । साम्प्रतम् इदानीम् तु त्वां

सर्वं च सुखदुःखं ते विदितं मम राघव । यत्त्वया विपुलं प्राप्तं जनस्थाननिवासिना ॥ ९ ॥
 ब्राह्मणार्थं नियुक्तस्य रक्षतः सर्वतापसान् । रावणेन हृता भार्या बभूवेयमनिन्दिता ॥ १० ॥
 मारीचदर्शनं चैव सीतोन्मथनमेव च । कवन्धदर्शनं चैव पम्पाभिगमनं तथा ॥ ११ ॥
 सुग्रीवेण च ते सख्यं यत्रै वाली हतस्त्वया । मार्गणं चैव वैदेह्याः कर्म वातात्मजस्य च ॥ १२ ॥
 विदितायां च वैदेह्यां नलसेतुर्यथा कृतः । यथा चादीपिता लङ्का प्रहृष्टैरियूथपैः ॥ १३ ॥
 सपुत्रवान्धवामात्यः सबलः सहवाहनः । यथा च निहतः संख्ये रावणो वैलद्वर्षितः ॥ १४ ॥
 र्यथा च निहते तस्मिन्नावणे देवकण्टके । समामगश्च त्रिदशैर्यथा दत्तश्च ते वरः ॥ १५ ॥
 सर्वं ममैतद्विदितं तपसा धर्मवत्सल । संपतन्ति च मे शिष्याः प्रवृत्त्याख्याः पुरीमिता ॥ १६ ॥
 अहमप्यत्र ते दक्षि वरं शङ्खभृतां वर । अर्घ्यं प्रतिगृह्णाणेदमयोध्यां श्रो गमिष्यसि ॥ १७ ॥
 तस्य तच्छिरसा वाक्यं प्रतिगृह्य नृपात्मजः । बाढमित्येव संहृष्टः श्रीमान्वरमयाचत ॥ १८ ॥

सर्माध्य । स्थितस्येति शेषः । प्रीतिः । जातेति शेषः । अनु-
 त्तमेत्यनेन देवकार्यकरणहेतुत्वात् पूर्वमपि काचित् प्रीतिरासी-
 दिति यात्यते ॥ ८ ॥

९] ति० टी०—मम ते सुखं दुःखं च विदितमित्येत-
 द्प्रकाशयति—यत्त्वयेति । जनस्थाननिवासिना त्वया यद्धि-
 तुलं खरववादिना दुःखं प्राप्तं तन्मया विदितम् ॥ ९ ॥

रा० टी०—सर्वमिति । यत् विपुलमधिकं सुखदुःखं त्वया
 प्राप्तं तत्सर्वं मे विदितमस्ति ॥ ९ ॥

गो० टी०—सर्वमित्यर्थम् । सुखं पञ्चवटीतासारिकृ-
 तम् । दुःखं सीताहरणजम् ॥ ९ ॥

गो० टी०—यत्त्वयेत्यादिसार्वभौकवृत्तेकान्वयम् ।
 ब्राह्मणार्थं ऋषिजनरक्षणार्थं, नियुक्तस्य तैर्याचितस्य । अत
 एव गच्छितुः खरादिवधमुत्पन्नं पालयितुः, तव भार्या हृता बभू-
 वन्ति यत् तच्चति योजना । हृता हतुमीप्सिता । आशंसायां
 कः । अतो न सीतोन्मथनमित्यनेन पौनरुक्त्यम् । वरः मृत
 वातरजीवनादिः ॥ १०—११ ॥

१०] ति० टी०—तदनन्तरं ब्राह्मणार्थं ब्रह्म-
 र्पाणां प्रयोजनं रक्षाप्रयोजनं नियुक्तस्य, अतः पौ सर्वताप-
 सान् रक्षतस्तव भाष्यं हृता बभूवेत्येतच्च मे विदितम् ॥ १० ॥

रा० टी०—तदेव निदर्शयन्नाह—ब्राह्मणेत्यादिभिः ।
 ब्राह्मणार्थं नियुक्तस्य ब्रह्मवैतृकार्यसिद्धये नियुक्तस्य ब्रह्मादिभिः
 प्रार्थितस्य अत एव सर्वतापसान् रक्षतस्तव भार्या रावणेन
 हृता बभूव ॥ १० ॥

११] ति० टी०—मारीचदर्शनम् । रावणस्य सीतापहा-
 रार्थमिति शेषः । सीतोन्मथनं सीताया राक्षसीभ्रंशकायां
 रक्षणम् ॥ ११ ॥

१२ ति० टी०—वातात्मजस्य कर्म सख्यद्वलङ्घनादिलङ्का-
 दहनान्तम् ॥ १२ ॥

१३—१४] ति० टी०—प्रहृष्टैरियूथपैर्लङ्कादीपितेति
 यदिन्द्रजिह्वयानन्तरं कृतं तत्र विदितम् ॥ १३ ॥ १४ ॥

रा० टी०—एतम् मारीचदर्शनादि च ममे तपसा ज्ञानचक्षु-
 षा मे विदितं सार्वभौकवृत्तेकमेकान्वयि ॥ ११—१६ ॥

१६] ति० टी०—इतो मदाश्रमान्मे शिष्याः प्रवृत्त्याख्यास्तत्र
 प्रवृत्तिमुदन्तमाचक्षते प्रवृत्त्याख्यास्तथाभूता । सन्तस्तत्र पुरीम-
 योध्यां संपतन्ति । भवत्स्वर्गपुरीतान्तोऽपि जायत इति शेषः ॥ १६

१७] अहमर्पयामि । विद्या इति भवति । दक्षि ददामि ।
 अर्घ्यं प्रतिगृह्णामि । मया दातुं प्रतिज्ञातस्य वरस्य वरणात्पूर्व-
 मिति शेषः ॥ १७ ॥

रा० टी०—परीतः पतन्तजाने । देव्यन्तरमाह—सम्पत्-
 न्तीति । प्रवृत्त्याख्याः दानान्तकयनशीलाः मे शिष्याः पुरी-
 मयोध्यां सम्पतन्ति प्रतिदिने गच्छन्ति गतं न अयोध्यादृतं
 तस्यो नित्यं प्रतिगृह्णामीति सूचितम् तेन भरद्वाजस्य अयो-
 ध्योपासकत्वं व्यञ्जितम् अहं वृषकः—अहमिति । अहं
 वरमर्घ्यं ते त्वयं दधि ददामि भवन्तं गृह्णामि यः आ-
 गामिदिवसे अयोध्यां गमिष्यसि गन्तामि ॥ १७ ॥

गो० टी०—अहमिति । वरम् दधि ददामि । अत्र आ-
 श्रमे अय अर्घ्यं पूजाम गृह्णाणेति संबन्धः ॥ १६ ॥

१८] ति० टी०—बाढमित्येव । प्रतिगृह्येति शेषः ॥ १८ ॥

रा० टी०—तस्येति । तस्य भरद्वाजस्य वाक्यं बाढमि-
 त्युक्त्वा नृपात्मजो वरमयाचत ॥ १८ ॥

गो० टी०—तस्येत्यादिसार्वभौकवृत्तेकान्वयम् । बाढ-
 मिति प्रतिगृह्य, नस्मिन् दिने तत्र पूजामर्पयित्वेत्यर्थः ।
 श्रीमान् अथात्र स्थित्वा भवन्तं प्रति दत्तप्रणमसुखितमिति
 ज्ञानवानित्यर्थः । भवन्ति खवन्ताति मधुसूयाः । गच्छतः भवेति
 शेषः । मयि गच्छति सतीत्यर्थः । भवन्तु । अत्रेति करणं
 बोध्यम् । इति वरमयाचतेति संबन्धः ॥ १७ ॥ १८ ॥

अकालफलिनो वृक्षाः सर्वे चापि मधुसूताः । फलान्यमृतगन्धीनि बहूनि विविधानि च ॥ १९ ॥
भवन्तु मार्गे भगवन्नयोध्यां प्रति गच्छतः । तथेति च प्रतिज्ञा ते वचनात्समनन्तरम् ॥ २० ॥
अभवन्पादपास्तत्र स्वर्गपादपसंनिभाः । निष्फलाः फलिनश्चासन्विपुष्पाः पुष्पशालिनः ॥ २१ ॥
शुष्काः समग्रपत्रास्ते नगाश्चैव मधुसूताः । सर्वतो योजनास्तिस्रो गच्छतामभवन्तदा ॥ २२ ॥

ततः प्रहृष्टाः प्लवगर्षभास्ते बहूनि दिव्यानि फलानि चैव ।

कामादुपाश्रन्ति सहस्रशस्ते मुदान्विताः स्वर्गजितो मुदेव ॥ २३ ॥

इत्यापि श्रीमद्वाल्मीकेण आदिकाव्ये युद्धकाण्डे चतुर्विंशत्यधिकशततमः सर्गः ॥ १२४ ॥

पञ्चविंशत्यधिकशततमः सर्गः ।

अयोध्यायामवलोकितार्थां रावणधैरिणा भरतस्य स्वकुशलनिवेदनाय तद्विशिष्टज्ञानार्थं च संदिष्टो मादितिरश्वनि गुहं निवेद्याचि-
रादेव भरतमुपेत्य स्मरं स्मरं काकुत्स्थगणेशमस्त्रलविदेद्यस्तेनानन्दात्तैः सकुतुकमाह्लावितोऽभूत् ।

अयोध्यां तु समालोक्य चिन्तयामास राघवः । प्रियकामः प्रियं रामस्तत्स्वरितविक्रमः ॥ १ ॥
चिन्तयित्वा ततो दृष्टिं वानरेषु न्यपातयत् । उवाच धर्मास्तजेस्वी हनुमन्तं प्लवंगमम् ॥ २ ॥

१-१] नि० टी०—यस्माद्—अकालेति ॥ १९ ॥

२०-२२] ति० टी०—अयोध्यां प्रति गच्छतो मम मार्गे एवं वृक्षादयो भवन्तु । वानराणां विश्रामार्थमिति शेषः ॥ २०-२२ ॥

रा० टी०—तदाकारमाह—अकालेत्यादिभिः । अयो-
ध्यां प्रति गच्छतो मे मार्गे वृक्षाः अकालफलिनः मधुसूताश्च
भवन्तु फलानि च अमृतगन्धीनि बहूनि च भवन्तु मादितिराश्वक
पकान्त्ययी ॥ १९ ॥ २० ॥

रा० टी०—तथेति । तथा इति प्रतिज्ञाते भरद्वाजप्रति-
ज्ञायां सत्यां वचनात् प्रविज्ञाताक्यात् समन्तरमेव गच्छतां
पर्वतो भरद्वाजाश्रमादारभ्य अयोध्यापर्यन्तमार्गस्य चतुर्विंश-
तिभ्यो योजनाः पादपाः स्वर्गपादपसंनिभा अभवन् अत एव
नगा मधुसूता अभवन् निष्फला नगाः फलिनः विपुष्पाः
पुष्परहिताः पुष्पशालिनः आसन् शुष्कास्समग्रपत्राश्चाभवन्
मादितिराश्वकान्यपि ॥ २१ ॥ २२ ॥

गो० टी०—तथेति चेत्यादिसार्धश्लोकद्वयमेकान्वयम् ।
योजना योजनाति । “सुपां सुकु” इत्यादिना पूर्वमवर्णा-
देशः । अत्यन्तसंयोग द्वितीया । गच्छतां वानराणां फलिन-
श्चासन्नि क्लेपेणान्वयः । इदं चोत्तरदिनकार्यं सौकर्याय
कृषिणा दर्शितम् ॥ १९-२१ ॥

२३] नि० टी०—जयन्तीति जितः । स्वर्गजित इव
मुदान्वितास्ते प्रसिद्धा वानराः कामाद्यथेच्छपाश्रन्ति स्म २३ ॥
इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामायणतिलके वाल्मीकीय आदि-
काव्य युद्धकाण्डे चतुर्विंशत्यधिकशततमः सर्गः ॥ १२४ ॥

रा० टी०—तत इति । सहस्रशः प्लवगर्षभाः दिव्यानि
फलानि कामादिच्छातः स्वर्गजित इव उपाश्रन्ति ॥ २३ ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणव्याख्याने रामायणशिरोमणौ
युद्धकाण्डे पञ्चविंशत्यधिकशततमः सर्गः ॥ १२६ ॥

गो० टी०—तत इति । ते प्रस्थिताः स्वर्गजितो यथा
स्वर्गिण इव ॥ २२ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने
युद्धकाण्डव्याख्याने सप्तविंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १२७ ॥

१-२] नि० टी०—पञ्चम्यां चतुर्दशवर्षस्य पूर्णत्वान्विते
भरद्वाजाश्रमे क्लिम्बस्य प्राप्तत्वाच्चतुर्दशममाप्नो यदि त्वां न
पश्यामि तदा हुताशनं प्रवेद्यामीति भरतोक्तं भरतस्य स्वाग-
मननिवेदनाय हनुमन्प्रेषणं कृतवानित्याह—अयोध्यां त्विति ।
समालोक्य । भरद्वाजाश्रमे विमानादवनरणसमये इति भावः ।
सर्षपादीनां सम्पत्किशटाचारकरणाय सुहृदरूपतदाकारराजानाय
च पूर्वं हनुमत्प्रेषणम्, अत एव पात्रे पञ्चम्यामेव विमुष्ट-
हनुमत्प्रेषणसमये भरतवर्णनमेवं कृतम्—“अग्निप्रेषणे सोऽयो-
गकले श्रानुरागमात् । न्यवेदयन्तदा तस्मै श्रीरामागमनो-
त्सवम् ॥” इति । किं च । प्रियकाम इति । सर्षपादीनां
प्रियकामोऽयोध्यायां सर्वतत्प्रियपूरणकामस्तेषां प्रियं यथा
भवति तथा चिन्तयामास । कर्तव्यजातमिति शेषः ॥ १ ॥ २ ॥

रा० टी०—भरद्वाजाश्रमे वासनिश्चयानन्तरकालिकं वृत्ता-
न्तमाह—अयोध्यामित्यादिभिः । अयोध्यां समालोक्य
प्रियकामः अयोध्यावासिनां प्रियमिच्छुः रामः प्रियं यथा
भवति तथा चिन्तयामास चतुर्दशवर्षसमाप्तिदिने यदि त्वां न
पश्यामि तर्हि हुताशनं प्रवेद्यामीति भरतोक्तिं सस्मारे-
न्यर्थः ॥ १ ॥

गो० टी०—अथ भरतं प्रति हनुमत्प्रेषणमष्टाविंशत्युत्तर-
शततमे—अयोध्यां त्विति । अर्थमेकं वाक्यम् । समालोक्य
समालोच्येत्यर्थः । आश्रमस्थस्य तद्वलोकनार्थमेवात् । चि-
न्तयामास । कर्तव्यमिति शेषः ॥ १ ॥

अयोध्यां त्वरितो गत्वा शीघ्रं पुत्रगसत्तम । जानीहि कश्चित्कुशलं जनो नृपतिमन्दिरे ॥ ३ ॥
 शृङ्गबेरपुरं प्राप्य गुहं गहनगोचरम् । निषादाधिपतिं ब्रूहि कुशलं वचनान्मम ॥ ४ ॥
 श्रुत्वा तु मां कुशलिनमरोगं विगतज्वरम् । भविष्यति गुहः प्रीतः सममात्मसमः सखा ॥ ५ ॥
 अयोध्यायाश्च ते मार्गं प्रवृत्तिं भरतस्य च । निवेदयिष्यति प्रीतो निषादाधिपतिर्गुहः ॥ ६ ॥
 भरतस्तु त्वया वाच्यः कुशलं वचनान्मम । सिद्धार्थं शंस मां तस्मै सभार्य सहलक्ष्मणम् ॥ ७ ॥
 हरणं चापि वैदेह्या रावणेन बलीयसा । सुग्रीवेण च संवादं वालिनश्च वधं रणे ॥ ८ ॥
 मैथिल्यन्वेपणं चैव यथा चाधिगता त्वया । लङ्घयित्वा महातोयमापगापतिमव्ययम् ॥ ९ ॥
 उपयानं समुद्रस्य सागरस्य च दर्शनम् । यथा च कारितः सेतु रावणश्च यथा हतः ॥ १० ॥
 वरदानं महेन्द्रेण ब्रह्मणा वरुणेन च । महादेवप्रसादाच्च पित्रा मम समागमम् ॥ ११ ॥
 उपयातं च मां सौम्य भरताय निवेदय । सह राक्षसराजेन हरीणामीश्वरेण च ॥ १२ ॥
 जित्वा शत्रुगणान्नामः प्राप्य चानुत्तमं यशः । उपायाति समुद्रार्थः सह मित्रैर्महाबलैः ॥ १३ ॥
 एतच्छ्रुत्वा यमाकारं भजते भरतस्ततः । स च ते वेदितव्यः स्यात्सर्वं यच्चापि मां प्रति ॥ १४ ॥
 ज्ञेयाः सर्वे च वृत्तान्ता भरतस्येङ्गितानि च । तत्त्वेन मुग्धवर्णेन दृष्ट्या व्याभाषितेन च ॥ १५ ॥

रा० टी०-चिन्तयित्वेति । चिन्तयित्वा भरतस्याग्निप्रवेशनिवारणोपायभूतसंदेशः प्रेषणीय इति निश्चित्य वानरगुहं न्यपातयन् हननमन्तमुवाच ॥ २ ॥

३] ति० टी०-यथा क्षिप्रमयोध्या प्राप्यते तथा त्वरितः सनयोध्यां गच्छ । नृपतिमन्दिरे वर्तमानः सर्वोऽपि जनः कुशलीति जानीहि ॥ ३ ॥

रा० टी०-तदाकारमाह-अयोध्यामित्यादिभिः । त्वरितस्त्वमयोध्यां गच्छ नृपतिमन्दिरे जनः कुशलीति शीघ्रं जानीहि च ॥ ३ ॥

गो० टी०-जानीहीत्यर्थम् । नृपतिमन्दिरे जनः मात्रादिः ॥ २ ॥

४] ति० टी०-गहनं काननं गोचरो देशो यस्य तम् । मम कुशलं मद्ब्रह्मणा ब्रूहि ॥ ४ ॥

रा० टी०-शृङ्गबेरिति । शृङ्गबेरपुरं प्राप्य गहनं वनं गोचरो देशो यस्य तं गुहं मम वचनात् कुशलं ब्रूहि ॥ ४ ॥

गो० टी०-शृङ्गबेरिति । गहनगोचरं वनचारिणम् ॥ ३ ॥

५-६] ति० टी०-आत्मसमः । तत्सदृशः । तत्त्वज्ञानित्वात् ॥ ५ ॥ ६ ॥

रा० टी०-तत्प्रयोजनमाह-श्रुत्वेति । गुहः मां कुशलिनं श्रुत्वा प्रीतो भविष्यति ननु तेन तव किमित्यत आह मम गुहः ममात्मसमः सखा एतेन तत्प्रीतिर्ममैव प्रीतिरिति ध्वनितम् ॥ ५ ॥

गो० टी०-गुहाय निवेदनस्य प्रयोजनमाह-श्रुत्वा त्विति । विगतज्वरं मन्त्रिष्वेव चिन्ताज्वररहितम् यथा तथेति भविष्यतीति क्रियाविशेषणम् । आत्मसमः हीनजातिमनवेक्ष्य प्रेमात्मितयेन गुहमिहवाङ्मुकीनममन्यत ॥ ४ ॥

रा० टी०-प्रयोजनान्तरमाह-अयोध्याया इति । प्रीतो गुहः अयोध्यायाः मार्गं भरतस्य प्रवृत्तिं च निवेदयिष्यति ॥ ५ ॥

गो० टी०-अयोध्यायाश्चेति । प्रवृत्तिं वृत्तान्तम् ॥ ५ ॥

७-८] ति० टी०-सिद्धार्थं निर्वृत्तपितृवचनपरिपालनकारप्रयोजनम् ॥ ७ ॥ ८ ॥

९] ति० टी०-यथा त्वयाधिगता । अस्वलितव्रता यथा दृश्यते ॥ ९ ॥

१०] ति० टी०-उपयानं पुनः स्वयमस्मत्समीपागमनम् । वानरसेनया सह समुद्रतीरगमनं वा । सागरस्य स्वरूपेण प्रत्यक्षतो दर्शनं दर्शनदानम् ॥ १० ॥

११] ति० टी०-महेन्द्रादिकर्तृकं वरदानं वानरसंख्यानरूपम् । अत्र ब्रह्मवरुणयोरेव वरदानकर्तृत्वोक्तेः पूर्वं महेन्द्रसहितो ब्रमेति व्याख्यातम् ॥ ११ ॥

१२-१३] ति० टी०-उपयातं नगरसमीपमागतम् ॥ १२ ॥ १३ ॥

१४] ति० टी०-एतच्छ्रुत्वा यमाकारं मदागमनं श्रुत्वा यमाकारं वेदानन्दमुच्चकमाकारम् । स आकारो यच्चापि भरतस्य मां प्रति कर्तव्यं तच्च वेदितव्यम् ॥ १४ ॥

१५] ति० टी०-तदंवाह-ज्ञेया इति । मुग्धवर्णेन प्रीतिवेदोचितविक्रामसंकोचाचार्यारेणेत्यर्थः । तत्त्वेन याथाव्येन वृत्तान्ता ज्ञेया इत्यन्वयः ॥ १५ ॥

रा० टी०-भरत इति । भरतः मम वचनात् कुशलं वाच्यः तस्मै भरताय मां सिद्धार्थं शंस ॥ ७ ॥

रा० टी०-हरणमिति । वैदेह्या हरणादि भरताय निवेदनस्य श्लोकाद्वचनमेकाग्र्येण ८-१२ ॥

सर्वकामसमृद्धं हि हस्त्यश्वरथसंकुलम् । पितृपैतामहं राज्यं कस्य नावर्तयेन्नमः ॥ १६ ॥
 संगत्या भरतः श्रीमान्जीव्येनार्थी स्वयं भवेत् । प्रशास्तु वसुधां सर्वामखिलां रघुनन्दनः ॥ १७ ॥
 तस्य बुद्धिं च विज्ञाय व्यवसायं च वानर । यावन्न दूरं याताः स्मः क्षिप्रमागन्तुमर्हसि ॥ १८ ॥

रा० टी०—जित्वेति । समृद्धार्थं रामः मित्रैस्सह उप-
 याति एतद्वचनं श्रुत्वा मां प्रति यमाकारमभिप्रायं भरतो
 भजते प्राप्नोति स आकारो वेदितव्यः यदन्येष्वेष्टादि तत्सर्वं
 वेदितव्यं श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ १३ ॥ १४ ॥

रा० टी०—ज्ञानोपायमाह—ज्ञेया इति । भरतस्य इक्षि-
 तानि सर्वे तन्ममीषवर्तिसम्बन्धिनांऽपि वृत्तान्ताश्चलवर्णादिना
 तत्वेन विज्ञेयाः ॥ १५ ॥

गो० टी०—भरतस्त्विति । सिद्धार्थं निर्वर्द्धयितृवचन-
 परिपालनरूपप्रयोजनम् ॥ ६ ॥

गो० टी०—हरणमित्यादिश्लोकपञ्चकमेकान्वयम् । रणे
 सुमीववालिनोऽपुष्टः । वालिनो वय इत्यर्थः । यथा चेति ।
 महातोयम् अन्ययम् आपगापति लङ्घयित्वा त्वया सीता यथा
 अधिगता तथा शंसेत्यन्वयः । समुद्रस्योपयानम् समुद्रं प्रति
 गमनमित्यर्थः । संबन्धसामान्ये पृथी । समीपयानं वा ।
 सागरस्य समुद्रराजस्य । ब्रह्मणा वरुणेन चेति सहायं तृतीया ।
 अनेन मेहेन्द्रेण वानरसमुत्थापनरूपवरप्रदाने ब्रह्मायुधमतिर-
 त्नीति शीतितम् । पित्रा मम समागममित्येतदन्तस्य शंसेति
 पूर्वेण संबन्धः । उपयानमिति । अन्यथा चतुर्थ्यामेव चतुर्द-
 शवर्षातिक्रमात् नापि प्रविशेदिति भावः । सौम्यत्यनेन मन्दं
 मन्दं कथय । अन्यथा हृष्टमदागमनअवगणे हर्षोऽस्य उन्मत्तको
 भवेदिति भावः ॥ ७—१२ ॥

गो० टी०—त्यमेव राज्यं पालयेति मयोक्तं भरतस्तदङ्गीक-
 रति न चेति तदाकारस्त्वया ज्ञातव्य इत्याह—एतच्छ्रुत्वेति ।
 एतत् उपयानम् । आकारं मुख्यप्रसादादिकम् । मां प्रति यत्
 इक्षितचेष्टादिकम् ॥ १३ ॥

गो० टी०—जित्वा शत्रुगणानित्यादिश्लोकद्वयमेका-
 न्वयम् । एतच्छ्लोकान्ते इत्युक्तत्वेत्याह—तत्त्वेन नमः । ज्ञेया इति
 श्लोकेन पूर्वोक्तमव विज्ञेयते । तत्त्वेनत्यस्य ज्ञेया इत्यनेन
 मन्वयः । अत्रापि पूर्ववद्राज्यं पालयेति मदुक्तिं भरतः किम-
 ङ्गीकरोतीति परीक्ष्येति भावः । अन्यथा भरतप्रकृतः राम-
 प्रकृतश्च त्रिकुटं स्यात् यावन्नमश्चतुः । न सर्वं धातरस्तात
 भवन्ति भन्तोऽपि । यावन्न चरणौ भ्रातुः पाथिवव्यञ्ज-
 नान्वितौ । गिरभा भारयिण्यामि न मे शान्तिर्भविष्य-
 तीति च ॥ १४ ॥ १५ ॥

१६] ति० टी०—मत्तं तादृशसौहृदवति कोऽन्यथा
 शङ्कायाः प्रसङ्गोऽत आह—सर्वकामेत्यादि । पितृपैतामहं
 तत्कमेणागतं नावर्तयेत् । अनेन धातर एवं शङ्कया इति
 श्लोकान्बोधयति ॥ १६ ॥

रा० टी०—ननु सर्वैकाकाराभिप्रायस्य भरतस्याभि-
 प्रायज्ञाने किं फलमित्यत आह—सर्वेति । सर्वकामैः समृद्धं
 राज्यं कस्य ममः न आवर्तयेत् अन्यथा कुर्यात् ॥ १६ ॥

गो० टी०—ननु किं परीक्षणीयं सर्वस्यापि राज्याधिप-
 न्यकाङ्क्षित्वादित्याशङ्क्याह—सर्वेति । पितृपितामहशब्दौ
 कुलपरम्परालक्षको । पितृपितामहेभ्य आगतम् उत्तरपद-
 वृद्धिरार्थी । नावर्तयेत् नाकपेत् । कस्य भरतादन्यस्यैव-
 त्यर्थः ॥ १६ ॥

१७] ति० टी०—तस्य राज्याकाङ्क्षां चर्त्तित्वा करिष्यतीत्या-
 शङ्क्य स एव राज्यं प्रशास्त्वित्याह—संगत्येति । संगत्या
 चिरकालपरिचयेन कैकयीसंगत्या वा । यदि कैकयीवत्स्वय-
 मपि राज्येनार्थी भवेत्तर्हि स एव वसुधां शान्तु । वयं यव
 कापि तपसा कालं नेष्याम इति शेषः ॥ १७ ॥

रा० टी०—तन्ममसामान्यथाभावे किं करिष्यतीत्यत आह—
 संगत्येति । संगत्या चिरकालं राज्यप्राप्त्या राज्येन स्वय-
 मर्थी राज्याभिलाषीत्यर्थः यदि भरतो भवेत् तर्हि सर्वो वसुधां
 प्रशास्तु तन्ममापि मुदावहमिति तात्पर्यम् ॥ १७ ॥

गो० टी०—एवं भरतेक्षितं ज्ञाते तव किं कर्तव्यमित्य-
 त्वाह—संगत्येति । संगत्या अस्मत्संगत्या । यद्यपि पूर्वं सर्वा-
 त्मना न राज्यपालनमङ्गीकरोमीत्युक्तम् । तथापि चतुर्दशव-
 र्षपर्यन्तं मद्भिरहातुरतया मदर्शनजहर्षप्रकर्षातिरेकेण त्वमभि-
 षिक्तो भवेति मदुक्तिमङ्गीकरिष्यति किमिति भावः । भरतः
 मत्प्रीत्यर्थम् पूर्वं राज्यभारमङ्गीकृतवान् खलु । स्वयं श्रीमान्
 स्वाभाविकपारतन्त्र्यश्रीमान् भवेदित्याशंसायां लिङ् । प्र-
 शास्तु वसुधां कृत्स्नाम् । ततो मदभिषेकसंभ्रमं न लब्धवान् ।
 अहं तु भरताभिषेकमहोत्सवमनुभवेयम् । अत एव अयोध्या-
 काण्डेऽपि, शनिर्जगाम सापेक्ष इत्युक्तम् । भरताभिषेकदर्शन-
 सापेक्ष इत्यर्थः । अखिलाम् खिप्ररहिताम् । समृद्धजन्तुभि-
 र्त्थः । कयमसौ भरणक्षम इत्यत्राह—रघुनन्दन इति । त्रैलो-
 क्यभरणक्षमकुलोद्भूत इत्यर्थः ॥ १७ ॥

१८] ति० टी०—यावद्दम्मादाश्रमाहुरं याता न स्मः ।
 अयोध्याया अतिसमीपं न प्राप्ताः स्म इति यावत् । क्षिप्र-
 मागन्तुमर्हसि । तावदिति शेषः ॥ १८ ॥

रा० टी०—तस्येति । तस्य भरतस्य बुद्धिं निश्चयं व्यव-
 सायश्रुणोर्गं च क्षिप्रे विज्ञाय यावद्द्वयं न दूरयाताः तावदेव
 आगन्तुमर्हसि ॥ १८ ॥

गो० टी०—तस्येति । बुद्धिं मत्सन्निधाने कथं विज्ञाय-
 मङ्गीकरिष्यतीति बुद्धिम्, व्यवसायं सर्वात्मना मङ्गीकरि-

इति प्रतिसमादिष्टो हनुमान्मारुतात्मजः । मानुषं धारयन् रूपमयोध्यां त्वरितो ययौ ॥ १९ ॥
 अथोत्पपात वेगेन हनुमान्मारुतात्मजः । गरुत्मानिव वेगेन जिघृक्षन् रगोत्तमम् ॥ २० ॥
 लङ्घयित्वा पितृपथं विहगेन्द्रालयं शुभम् । गङ्गायमुत्तयोर्भीमं समतीत्य समागमम् ॥ २१ ॥
 शृङ्गयेरपुरं प्राप्य गुहमासाद्य वीर्यवान् । स वाचा शुभया हृष्टो हनुमानिदमब्रवीत् ॥ २२ ॥
 सखा तु तव काकुत्स्था रामः सत्यपराक्रमः । ससीतः सह सौमित्रिः स त्वां कुशलमब्रवीत् ॥ २३ ॥
 पञ्चमीमद्य रजनीमुपित्वा वचनामुनः । भरद्वाजाभ्यनुज्ञातं द्रक्ष्यस्यथैव राघवत् ॥ २४ ॥
 एवमुक्त्वा महातेजाः संप्रहृष्टतनुरुहः । उत्पपात महावेगादेगवानविचारयन् ॥ २५ ॥
 सोऽपश्यद्रामतीर्थं च नदीं वालुकिनीं तथा । वैरुथीं गोमतीं चैव भीमं शाल्वनं तथा ॥ २६ ॥
 प्रजाश्च बहुसाहस्रीः स्फीताञ्जनपदानपि । स गत्वा दूरमध्वानं त्वरितः कपिकुञ्जरः ॥ २७ ॥
 आससाद द्रुमान्कुलान्दिशामसमीपमान् । सुैराधिपस्योपवने यथा चैत्ररथे द्रुमान् ॥ २८ ॥

ध्वतीति ध्ववसायं च, ज्ञात्वा अङ्गाकरिष्यति चेदमादेश-
 यावद्दूरं न याताः स्म तावदागन्तुमर्हसि । अन्यथा नागच्छेति
 भावः । अत एव हनुमानपि तस्य ध्ववसायं ज्ञात्वा नागतवा-
 निति ज्ञेयम् । केचित्तु भरतभावजोऽपि रामः सर्वोष्मना सु-
 कीडपि राजा परीक्षणीय इति लोके राजनीतिपञ्चतनायैवम-
 तिशङ्कावचनमुक्तवान् । वस्तुतः स्वस्य अङ्गिणि गमने भरतस्य
 हर्ष उन्मत्तको भवेदिति । तस्मात्सत्त्वाय हनुमन्तं प्रेषितवान् ।
 तदाशयजो हनुमानपि रामागमनमुक्त्वा भरतेन सहैवागत-
 वानित्याहः ॥ १८ ॥

१९] ति० टी०—मानुषमित्यर्थं संक्षेपः ॥ १९ ॥

रा० टी०—इतीति । इति प्रतिसमादिष्टो हनुमान् मानुषं
 रूपं धारयन् सन् अयोध्यां ययौ ॥ १९ ॥

गो० टी०—इतीति । प्रतिसमादिष्टः प्रतिकूलं समादिष्टः ।
 अहदयं समादिष्ट इत्यर्थः । ययौ यातुमुद्युक्तः ॥ १९ ॥

२०] ति० टी०—तस्यैव प्रपञ्चः—उत्पपातेत्यादि ॥ २० ॥

रा० टी०—अथेति । हनुमान् उरगोत्तमं जिघृक्षन् गरु-
 त्मानिव वेगेनोत्पपात ॥ २० ॥

गो० टी०—अथेति । अथ उयोगानन्तरम् । वेगेन जिघृ-
 क्षन् इत्येवमर्थः ॥ २० ॥

२१-२३] ति० टी०—पितृपथं वायुमार्गम् । अन्तरिक्ष-
 मित्यर्थः । तद्विशेषणं विहगेन्द्रालयं श्रेष्ठविहगानां संचार-
 स्थानम् ॥ २१ ॥ २३ ॥

रा० टी०—लङ्घयित्वेति । पितृपथं वायुमार्गं विहगेन्द्रा-
 लयं गरुहृष्टं च लङ्घयित्वा अत एव गंगायमुत्तयोस्समागमं
 समतीत्य अतिक्रम्य शृङ्गयेरपुरं प्राप्य गुहमासाद्य प्राप्य
 हनुमानिदमब्रवीत् श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ २१ ॥ २२ ॥

रा० टी०—तदाकारमाह—सखेति । रामः त्वां कुशल-
 मब्रवीत् ॥ २३ ॥

गो० टी०—लङ्घयित्वेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । पितृ-

पथं स्वपितृपथम् । वायुमार्गमित्यर्थः । मुजगेन्द्रालयमिति
 गङ्गायमुत्तयोस्समागमविशेषणम् ॥ २१-२३ ॥

२४] ति० टी०—अथ पञ्चमीं पञ्चमीसंबन्धिनीं रजनी-
 मुपित्वा स्थित्वा शो गमित्यमीति भरद्वाजानुज्ञातं राघवं
 यः प्राप्तेव द्रक्ष्यसि ॥ २४ ॥

रा० टी०—पञ्चमीमिति । पञ्चमीं रजनीं पञ्चमतिथि-
 रात्रिं मुनेर्भरद्वाजस्य वचनादुपित्वा अभ्यनुज्ञातं राघवमथैव
 द्रक्ष्यसि ॥ २४ ॥

गो० टी०—पञ्चमीमिति । पञ्चमीं पञ्चमीसंबन्धिनीम् ।
 अथ रजनीम् एतां रजनीम् उपित्वा । निर्गतमिति शेषः । भर-
 द्वाजाभ्यनुज्ञातम् । प्रातरिति शेषः । अथैव अविरणेय ॥ २४ ॥

२५] ति० टी०—संप्रहृष्टतनुरुहः । जगदानन्दरामसेवक-
 त्वशभिनेति भावः । अविचारयन् । अध्वश्रममिति शेषः ॥ २५ ॥

रा० टी०—एवमिति । हनुमान् एवमुक्त्वा अविचार-
 यन् अध्वश्रममगणयन् महावेगादुत्पपात ॥ २५ ॥

गो० टी०—एवमिति । संप्रहृष्टतनुरुहः सकललोकानन्द-
 कारिरामप्रत्यागमनम् मया आवयितव्यं लब्धमित्यस्माद्देतो-
 रिति भावः । महावेगः महावेगस्वभावः । वेगवान् तादात्म्य-
 कवेगवान् । अविचारयन् मार्गस्थवनगिरितदीप्तौन्द्यादिकम-
 गणयन्निति भावः ॥ २५ ॥

२६-२७] ति० टी०—रामतीर्थं परशुरामतीर्थम् । वालु-
 किनीं तदारुणाम् । शाल्वनं शाल्वक्षवनम् ॥ २६ ॥ २७ ॥

२८] ति० टी०—सुराधिपस्योपवने नन्दनाल्यं चैत्ररथं
 कुबेरोयानं वात्र द्रष्टव्यम् ॥ २८ ॥

रा० टी०—स इति । स हनुमान् रामतीर्थं वालुकिनीं
 तदभिधां नदीं च शाल्वनं च बहुसाहस्रीः प्रजाश्चापश्यत्
 साहस्रलोक एकान्वयी ॥ २६ ॥

रा० टी०—स इति । कपिकुञ्जरः दूरमध्वानं गत्वा मंदि-
 रामसमीपमान् द्रुमान् आससाद तत्र दृष्टान्तः कीभिः स्वर्लंकृतैः

स्त्रीभिः सपुत्रैः पौत्रैश्च रममाणैः स्वलंकृतैः । क्रोशमात्रे त्वयोध्यायाश्चिरकृष्णाजिनाम्बरम् ॥ २९ ॥
 ददर्श भरतं दीनं क्रोशमाश्रमवासिनम् । जटिलं मलदिग्भाङ्गं भ्रातृव्यसनकशितम् ॥ ३० ॥
 फलमूलाशिनं दान्तं तापसं धर्मचारिणम् । समुन्नतजटाभारं वल्कलाजिनवाससम् ॥ ३१ ॥
 नियतं भावितात्मानं ब्रह्मर्षिसमतेजसम् । पादुके ते पुरस्कृत्य प्रशासन्तं वसुंधराम् ॥ ३२ ॥
 चातुर्वर्ण्यस्य लोकस्य त्रातारं सर्वतो भयात् । उपस्थितममात्यैश्च शुचिभिश्च पुरोहितैः ॥ ३३ ॥
 बलमुख्यैश्च युक्तैश्च कापायाम्बरधारिभिः । नहि ते राजपुत्रं तं चिरकृष्णाजिनाम्बरम् ॥ ३४ ॥
 परिभोक्तुं व्यवस्यन्ति पौरा वै धर्मवत्सलाः । तं धर्ममिव धर्मज्ञं देहवन्धमिवापरम् ॥ ३५ ॥
 उवाच प्राञ्जल्लिर्वाक्यं हनूमान्मारुतात्मजः । वसन्तं दण्डकारण्ये यं त्वं चिरजटाभम् ॥ ३६ ॥

रममाणैस्तपुत्रैः पुत्रसहितैः पौत्रैश्च सेवितान् सुराधिपस्योपवने
 चैत्ररथे कुबेरयोने द्रुमानिव अर्द्धचतुष्टयमेकान्वयि ॥ २९ ॥ २८ ॥

गो० टी०—सोऽपश्यदित्यादिसार्धश्लोकमेकं वाक्यम् ।
 रामतीर्थं परशुरामतीर्थम् । तां प्रसिद्धाम् । प्रजाः कोसलजन-
 पदस्याः ॥ २६ ॥

गो० टी०—स गन्वेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । कुष्ठान्
 कुष्ठपुष्पान् । स्त्रीभिः सपुत्रैर्दृष्टैश्च । स्त्रीबालवृद्धाविशेषेण सर्व-
 धामानन्दकरत्वादिति भावः । सुराधिपस्य उपवने नन्दनवने,
 चैत्ररथे च स्थितान् द्रुमान् यथा तत्सदृशानित्यर्थः ॥ २७ ॥ २८ ॥

२९—३१] ति० टी०—स्वलंकृतै रममाणैः पुत्रपौत्रैः सहि-
 ताभिः स्त्रीभिर्गृहमाणपुष्पाभितः द्रुमविशेषणम् ॥ २९—३१ ॥

३२] ति० टी०—भावितात्मानं ध्यातपरमात्मानम्, अत
 एव ब्रह्मर्षिसमतेजसम् ॥ ३२ ॥

३३] ति० टी०—चातुर्वर्ण्यस्य लोकस्य । स्वार्थं ध्यम् ।
 चातुर्वर्ण्यस्य लोकस्य ॥ ३३ ॥

रा० टी०—क्रोशमात्र इति । चिरकृष्णाजिनाम्बरं
 भ्रातृव्यसनेन कशितं वाधितचित्तम् अत एव क्रोशम् अत एव
 मलेन दिग्धं व्याप्तमंगं यस्य अत एव समुन्नतो जटाभारो
 यस्य वल्कलमजिनमेव वासो यस्य अत एव दीनं क्षीणपरि-
 करविशिष्टम् ॥ नियतं यतचित्तं भावितः परिशीलितः आत्मा
 परमात्मा येन पादुके पुरस्कृत्य वसुंधां प्रशासन्तं कापायाम्ब-
 रधारिभिः अमात्यैः पुरोहितैश्च वलमुख्यैश्च उपस्थितमाश्र-
 मवासिन् नन्दिधामीयपर्णशालास्थितम् भरतमयोध्यायाः क्रो-
 शमात्रे क्रोशपरिमितोऽर्द्धदेशे स्थितो हनूमान् ददर्श एकत्राजि-
 नशतः शृगचर्मपरः परत्र व्याघ्रादिचर्मपर इति न पौनरुक्त्यम्
 अर्द्धहस्तकमेकान्वयि ॥ २९—३३ ॥

गो० टी०—क्रोशमात्रे त्वित्यादिश्लोकपञ्चकमेकान्व-
 यम् । क्रोशमात्रे *घटिकाद्वयमात्रे घटिकाद्वयगन्तव्यभूमौ ।
 क्रोशलक्षणमुक्तं ज्योतिषदर्पणे—यत्रोदरैरकुलमष्टसंख्यैर्हस्तोङ्गलैः
 पङ्कणितैश्चतुर्भिः । हस्तैश्चतुर्भिर्भवीह दण्डः क्रोशः सहस्रद्वित-
 येन तेषामिति । दीनं रामादर्शनेन । दान्तं बहिरिन्द्रियनिग्रह-
 शालिनम् । समुन्नतजटाभारमिति ॥ पूर्वं जटावचोक्तिः, अत्र

तद्भारस्य समुन्नतत्वोक्तिरिति वैषम्यम् । वल्कलाजिनवासस-
 मित्युत्तरीयोक्तिः । अतश्चिरकृष्णाजिनाम्बरमित्यनेन न पुन-
 रुक्तिः । नियतं नियतवाचम् । भावितात्मानं ध्यातात्मानमिति
 मनोनियमोक्तिः । ते पूर्वं रामेण दत्ते । चातुर्वर्ण्यस्य चातुर्व-
 र्ण्यरूपस्य स्वार्थं ध्यम् लोकस्य जनस्य । युक्तैः सन्नद्धैः । योगः
 सन्नहनोपायध्यानसद्गतिप्रतिष्ठितिव्यमरः ॥ २९—३३ ॥

३४] ति० टी०—वलमुख्यैर्बलाध्यक्षैर्युक्तैः कापायाम्बर-
 धारिभिः । 'यथा राजा तथा प्रजा' इति न्यायात् ।
 तदेवाह—नहि ते इति ॥ ३४ ॥

रा० टी०—नहीति । धर्मवत्सलाः पौराः राजपुत्रं परि-
 भोक्तुं तं परित्यज्य भोगं कर्तुं नैव व्यवस्यन्ति एतेन पौराणा-
 मपि भोगराहित्यं व्यक्तम् ॥ ३४ ॥

गो० टी०—चातुर्विधोपाद्रतस्य वल्कलादिधारणमस्तु
 अमात्यादीनां तत् किलिमित्तमित्याशङ्क्य तत्र कारणमाह—
 न हीति । राजपुत्रं भरतं परिवर्जयित्वा भोक्तुं समीचीनव-
 खाभरणादीन्यनुभवितुम्, न व्यवस्यन्ति व्यवसायं न कुर्वन्ति ।
 "अपपरी वर्जने" इति परेः कर्मप्रवचनीयसंज्ञा आचार्याः
 प्राहुः । परि परितो वर्तमाना अपि पौराः भरतं भोक्तुम् अनुभ-
 वितुम् । द्रष्टुमिति यावत् । न व्यवस्यन्ति व्यवसायं न कुर्वन्ति ।
 तद्दर्शने निराशा भवन्तीत्यर्थः । तत्र हेतुमाह—राजपुत्रमिति ।
 रामविरहानन्तरक्षणं स्तस्य पुत्रः स्वत्वयम् । अथ रामाना-
 गमेन किमयमस्माभिर्दृश्यत इति भावः । हेत्वन्तरमाह—
 धर्मवत्सलं धर्मापेक्षया स्वात्मत्यागे पितृसदृशमित्यर्थः ।
 चातुर्दशे वर्षे पूर्णं रामागमनदर्शनात् प्राणत्यागे व्यव-
 सितं भरतमालोकायुतां पौराणां खेदातिशयोक्तेन श्लोकेन
 सूच्यते ॥ ३४ ॥

३५—३६] ति० टी०—परिभोक्तुं परित्यज्य भोक्तुम् ।
 द्वितीय इवशब्दो वाक्यार्थकारे । 'इव' इति वैकत्र पाठः ।
 देहवन्धं मनुष्यदेहसंस्थवन्तम् ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

रा० टी०—तमिति । देहवन्धं मनुष्यदेहवन्तमपरं कर्म-
 मिव धर्मज्ञं तं भरतं प्राञ्जलिवेन हनूमान् उवाच ॥ ३५ ॥

अनुशोचसि काकुत्स्थं स त्वां कौशलमग्रवीत् । प्रियमाख्यामि ते देव शोकं त्यज सुदारुणम् ॥३७॥
अस्मिन्मुहूर्ते भ्रात्रा त्वं रामेण सह संगतः । निहत्य रावणं रामः प्रतिलभ्य च मैथिलीम् ॥ ३८ ॥
उपयाति समृद्धार्थः सह मित्रैर्महाबलैः । लक्ष्मणश्च महातेजा वैदेही च यशस्विनी ॥
सीता समग्रा रामेण महेन्द्रेण शची यथा ॥ ३९ ॥
एषमुक्तो हनुमता भरतः कैकयीसुतः । पपात महसा हृष्टो हर्षान्मोहमुपागमत् ॥ ४० ॥
ततो मुहूर्तादुत्थाय प्रत्याश्वस्य च राघवः । हनुमन्तमुवाचेदं भरतः प्रियवादिनम् ॥ ४१ ॥
अशोकजैः प्रीतिमयैः कपिमालिङ्ग्य संभ्रमात् । सिपेच भरतः श्रीमान्विपुलैश्चुबिन्दुभिः ॥ ४२ ॥
देवो वा मानुषो वा त्वमनुक्रांशादिहागतः । प्रियाख्यानस्य ते सौम्यं ददामि ब्रुवतः प्रियम् ॥ ४३ ॥
गवां शतसहस्रं च ग्रामाणां च शतं परम् । सकुण्डलाः शुभाचारा भार्याः कन्यास्तु षोडश ॥ ४४ ॥
हेमवर्णाः सुनासोरुः शशिसौम्याननाः स्त्रियः । सर्वाभरणसंपन्नाः संपन्ना कुलजातिभिः ॥ ४५ ॥

रा० टी०—तदाकारमाह—वसन्तमित्यादिभिः । दण्ड-
कारण्ये वसन्तं यन्वमनुशोचसि स रामः त्वां कौशलम-
ग्रवीत् ॥ ३६ ॥

गो० टी०—तमिति । देहवन्तमपरं भर्ममिव स्थितम् ।
द्वितीय इवशब्दो वाक्यालंकारे ॥ ३६ ॥ ३६ ॥

३७] ति० टी०—शोकं त्यज सुदारुणमित्यनेनाभ्य-
प्राप्तोऽपिप्रवेशोऽयमः सूचित इति बोध्यम् ॥ ३७ ॥

रा० टी०—प्रियमिति । अस्मिन्मुहूर्ते शीघ्रमित्यर्थः
भ्रात्रा रामेण सह संगतः त्वं भविष्यसीति शेषः अतः शोकं
त्यज इति प्रियमहमाख्यामि ॥ ३७ ॥

गो० टी०—प्रियमिति । संगतः भविष्यतीति शेषः ।
अत्रापरिचितत्वात् भरतं हवमान् नावन्दन । यद्वा प्राञ्जलि-
रिति पदं वन्दनपूर्वकाञ्जलिपरम् । अथवा भरतदशादर्शनेन
प्रियाख्याने क्षणविलम्बेऽपि प्राणहानिशङ्कया सति कुल्य इति
न्यायेन वन्दनोद्देश्यवस्तुनि शीघ्रमाणे किं वन्दनेनेति तदञ्जी-
वकं प्रियाख्यानमेवाकरोत् । यद्वा तद्दशादर्शनेन स्वरूपं
विलस्मार ॥ ३७ ॥

३८-३९] ति० टी०—अस्मिन्मुहूर्ते । अभिरादित्यर्थः ।
संगतो भविष्यसीति शेषः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

रा० टी०—निहत्येति । रावणं निहत्य मैथिलीं प्रति-
लभ्य रामो लक्ष्मणश्च महेन्द्रेण शचीव रामेण समग्रा सहिता
सीता च उपयाति अर्हचतुष्टयमेकान्वयि ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

गो० टी०—निहत्येति । समृद्धार्थः संपूर्णमनोरथः ॥ ३८ ॥

गो० टी०—लक्ष्मणश्चेति । समग्रा संपूर्णमनोरथा । उप-
यात इति शेषः ॥ ३९ ॥

४०-४१] ति० टी०—उत्कटहर्षोऽपि चित्तवैयर्थ्यहेतुरिति-
हस्ता पपातेत्यादि ॥ ४० ॥ ४१ ॥

४२] ति० टी०—अशोकजैर्हर्षजैरित्यशुबिन्दुभिरित्यने-
नावृत्तम् ॥ ४२ ॥

रा० टी०—तत इति । भरतस्संभ्रमात् आदरात् कपिमा-
लिंग्य प्रीतिमयैः अत एव अशोकजैः अशोकैः शोकसंसर्गशून्यः
परमानन्द इत्यर्थः तज्जनितैः अशुबिन्दुभिः सिपेच इत्युवाच
च अर्हचतुष्टयमेकान्वयि ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

गो० टी०—एवमिति । दृष्टः पपात हर्षान्मोहं जगाम
हेत्यनेन वार्ताश्रवणमात्रेणैतादृशावस्थे भरतं अटिति रामागमने
कावस्था भवेदिति कपिर्विस्मयते ॥ ४० ॥ ४१ ॥

गो० टी०—अशोकजैरिति । भरतः कपिमालिङ्ग्य
अशोकजैः शोकजभिः प्रीतिमयैः आनन्दजैरित्यर्थः विपुलैः
गुरुभिः ॥ ४२ ॥

४३-४५] ति० टी०—अनुक्रांशात्कृपया प्रियाख्यानस्य
कर्तारि न्युद प्रियाख्यानकर्तुः किं प्रियं ददामि एतत्प्रियाख्या-
नसमं न किञ्चित्प्रियामीति भावः ॥ ४३ ॥ ४५ ॥

रा० टी०—तदाकारमाह—देव इत्यादिभिः । अनुक्रो-
शात् स्वकृपानः इहागतस्त्वं देवो वा मानुषो वा तद्वदेत्यर्थः
प्रियाख्यानस्य प्रियवस्तुस्ते किं ददामि इति ब्रुवतो ममापि
प्रियं स्वेप्सितं वदेति शेषः ॥ ४३ ॥

रा० टी०—तूर्णो स्थितं तं प्रत्याह—गत्रामिति । द्वा-
भ्याम् । षोडश कन्याः भार्यास्ते दाम्यामीति शेषः ॥ ४४ ॥

रा० टी०—हेमेति । हेमवर्णाः सर्वाभरणसम्पन्नाः कुल-
जातिभिश्च सम्पन्नाः सुनासोरुः शशिसौम्याननाः स्त्रियः भव-
द्रायाः कर्मकरैरित्यर्थः दाम्यामीति शेषः ॥ ४५ ॥

रा० टी०—एवमिति । दृष्टो भरतः पपात हर्षात्
मोहमविवेकछत्रागमच ॥ ४० ॥

गो० टी०—देवो वेत्यादिश्लोकत्रयमेकान्वयम् ॥ परि-
गृहीतमनुप्यदेहेऽपि हवमिति तेजोविशेषात् संशयः । अनुक्रो-
शात् इयंया, प्रियं ब्रुवतस्ते, प्रियाख्यानस्य प्रियवचनस्य, पारि-
तोषिकत्वेन गवादिकं ददामि भार्याः भ्ररणाहाः कन्याः अनदाः
स्त्रियः ॥ ४३-४५ ॥

निशम्य रामागमनं नृपात्मजः कपिप्रवीरस्य तदाद्भुतोपमम् ।

प्रहर्षितो रामदिदृक्षयाभक्त्युनक्तुं हर्षादिदमब्रवीद्वचः

॥ ४६ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे पञ्चविंशत्यधिकशततमः सर्गः ॥ १२५ ॥

पञ्चविंशत्यधिकशततमः सर्गः ।

प्रहृष्टेन भरतेनानुयुक्तो माकृतिः शूर्पणखाकर्णनासच्छेदकुक्षरक्षरक्षणादिसीताहरणमभ्यरावणवधान्तं रामविजयोत्कर्षकं निखिल-
श्रुतमकथयत् ।

बहूनि नाम वर्षाणि गतस्य सुमहद्वनम् । शृणोम्यहं प्रीतिकरं मम नाथस्य कीर्तनम् ॥ १ ॥
कल्याणी बत माथेयं लौकिकी प्रतिभाति माम् । एति जीवन्तमानन्दो नरं वर्षशतादपि ॥ २ ॥
राघवस्य हरीणां च कथमासीत्समामगमः । कस्मिन्देहे किमाश्रित्य तत्त्वमाख्याहि पृच्छतः ॥ ३ ॥
स पृष्ठो राजपुत्रेण वृत्त्यां समुपवेशितः । आचक्षे ततः सर्वं रामस्य चरितं वने ॥ ४ ॥
यथा प्रव्राजितो रामो मातुर्दत्तो वरौ तव । यथा च पुत्रशोकेन राजा दशरथो मृतः ॥ ५ ॥
यथा दूतैस्त्वमाननीतस्तूर्णं राजगृहात्प्रभो । त्वयायोध्यां प्रविष्टेन यथा राज्यं न चेत्सितम् ॥ ६ ॥
चित्रकूटगिरिं गत्वा राज्येनामित्रकर्षनैः । निमन्त्रितस्त्वया भ्राता धर्ममाचरता सताम् ॥ ७ ॥
स्थितेन राज्ञो वचने यथा राज्यं विसर्जितम् । आर्यस्य पादुके गृह्य यथासि पुनरागतः ॥ ८ ॥
सर्वमेतन्महाबाहो यथावद्विदितं तव । त्वयि प्रतिप्रयाते तु यदुक्तं तन्निबोध मे ॥ ९ ॥

४६] ति० टी०—निशम्य प्रहर्षितो रामदिदृक्षया । अत्र
युक्तोऽभवदिति शेषः ॥ ४६ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीय आदि-
काव्ये युद्धकाण्डे पञ्चविंशत्यधिकशततमः सर्गः ॥ १२५ ॥

रा० टी०—निशम्येति । नृपात्मजो भरतः अद्भुतोपमं
रामागमनं कपिप्रवीरस्य कपिप्रवीरात् निशम्य श्रुत्वा प्रहर्षि-
तोऽभवत् रामदिदृक्षशेषलक्षितस्तन् इदं वचोऽब्रवीच्च ॥ ४६ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीय आदि-
काव्ये युद्धकाण्डे पञ्चविंशत्यधिकशततमः सर्गः ॥ १२७ ॥

गो० टी०—निशम्येति । रामदिदृक्षया उपलक्षितो
भरतः । अद्भुता उपमा यस्य तत् अद्भुतोपमम् निरुपम-
मित्यर्थः । नद्रामगमनम्, कपिप्रवीरस्य कपिप्रवीरात्, निशम्य ।
नटस्य शृणोतीतिवत्पृष्टी । प्रहर्षितोऽभवत् ॥ ४६ ॥

इति श्रीगो० श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्ड-
व्याख्याने अष्टाविंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १२८ ॥

१] ति० टी०—बहूनि वर्षाणि सुमहद्वनं गतस्य मम
नाथस्य कीर्तनं शृणोम्यहम् ॥ १ ॥

२] ति० टी०—अत इयं लौकिकी गाथा कल्याणीति मां
प्रति प्रिभाति । बतेति हर्षे । तां गाथामाह—पतीति ॥ २ ॥

रा० टी०—भरतवचनाकारमाह—बहूनीत्यादिभिः ।
मम प्रीतिकरं बहूनि वर्षाणि वनं गतस्य नाथस्य कीर्तनं
शृणोमि ॥ १ ॥

रा० टी०—कल्याणीति । जीवन्तं नरं वर्षशतादपि आनन्द
पति इयं लौकिकी गाथा मां कल्याणी एव प्रतिभाति इव एवार्थे २

गो० टी०—बहूनीत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । बहूनि
वर्षाणि वनं गतस्येति संबन्धः । वर्षशतादपीत्यनेनिकरणं
द्रष्टव्यम् । वर्षशतात्परमिति शेषः ॥ १ ॥ २ ॥

३] ति० टी०—सह मित्रैरित्यस्य समीपादिमित्रसहितै-
रित्यर्थः तन्मुखादवगत्य पृच्छति—राघवस्येति । किमा-
श्रित्य किं निमित्तमाश्रित्येत्यर्थः ॥ ३ ॥

रा० टी०—राघवस्येति । राघवस्य हरीणां च समा-
गमः कस्मिन्देहे किं प्रयोजनमाश्रित्य कथमासीत् ॥ ३ ॥

गो० टी०—राघवस्येति । अत्र वानरसमागमप्रश्नेन पूर्वं
भरतः सामान्यतो वानरसेनासन्नाहं भुतवानिति गम्यते ।
किमाश्रित्य किं प्रयोजनमवलम्ब्य ॥ ३ ॥

४] ति० टी०—वृत्त्यां तापसासने ॥ ४ ॥

रा० टी०—स इति । राजपुत्रेण भरतेन वृत्त्यां तापसासने
समुपवेशितः शृष्टश्च स इदमान् रामस्य चरितमाचक्षे ॥ ४ ॥

गो० टी०—स इति । वृत्त्यां तापस्विसङ्घातिताने ।
व्रतिनामासनं वृत्तीयमरः ॥ ४ ॥

५] ति० टी०—यथा शब्दानां तवाहुभवसिद्ध इत्यर्थः ।
मातु राज्ञा वरौ दत्तौ । तत एव राज्ञा रामः प्रव्राजित इति
यथा तवाहुभवसिद्धमित्यर्थः । एवमग्रेऽपि ॥ ५ ॥

६-७] ति० टी०—राजगृहात्तदाख्यात्केकययुराह ॥ ६ ॥ ७ ॥

८-९] ति० टी०—विसर्जितम् । रामेणेति शेषः ॥ ८ ॥ ९ ॥

अपयाते त्वयि तदा समुद्धान्तमृगद्विजम् । परिचूनमिवात्यर्थं तद्वनं समपयत् ॥ १० ॥
 तदस्तिमृदितं घोरं सिंहव्याघ्रमृगाकुलम् । प्रविवेशाथ विजनं स महदण्डकावनम् ॥ ११ ॥
 तेषां पुरस्ताद्वलवानाच्छनां गहने वने । विनदन्सुमहानादं विराधः प्रत्यहस्यत् ॥ १२ ॥
 तमुत्क्षिप्य महानादमूर्ध्वबाहुमधोमुखम् । निग्राते प्रक्षिपन्ति स्म नदन्तमिव कुञ्जरम् ॥ १३ ॥
 तत्कृत्वा दुष्करं कर्म भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ । सायाह्नं शरभङ्गस्य रम्यमाश्रममायतुः ॥ १४ ॥
 शरभङ्गे दिवं प्राप्ते रामः सन्त्यपराक्रमः । अभिवाद्य मुनीन्सर्वाञ्जनस्थानमुपागमत् ॥ १५ ॥
 चतुर्दश सहस्राणि जनस्थाननिवासिनाम् । हतानि वसना तत्र राघवेण महात्मना ॥ १६ ॥
 एकेन सह संगम्य रामेण रणमूर्धनि । अद्वैतार्थभागेन निःशेषा राक्षसाः कृताः ॥ १७ ॥
 महाबला महावीर्यास्तपसो विप्रकारिणः । निहता राघवेणाजौ दण्डकारण्यवासिनः ॥ १८ ॥
 राक्षसाश्च विनिष्पिष्टाः खरश्च निहता रणे । दूषणं चाग्रतो हत्वा त्रिशिरास्तदनन्तरम् ॥ १९ ॥

रा० टी०—तदाकारमाह—यथेत्यादिभिः । यथा तत्र मातुः वरौ दत्तौ राज्ञेति शेषः यथा च रामः प्रव्रजितः यथा च दशरथः अमृतः मृतसदृशः लोकान्तरं प्राप्त इत्यर्थः यथा च राजगृहात् स्वमातुलसदनात् दत्तैस्त्वमानीतः त्वया च यथा राज्यं नेप्सितं यथा च चित्रकूटगिरिं गत्वा आता रामः त्वया निमन्त्रितः प्रार्थितः यथा च राज्ञो वचने स्थितेन रामेण राज्यं विसर्जितं त्वत्प्रार्थनयापि नाङ्गीकृतमित्यर्थः यथा च पादुके गृण्य गृहीत्वा पुनरागतोसि एतत्स्वं कृतं तव यथा-वह्निदितमतः त्वयि प्रतिप्रयाते सति यद्वृत्तं तन्म भक्तो नि-
 शोध श्लोकपञ्चकमेकान्वयि ॥ ५-९ ॥

गो० टी०—नक्षत्रमाणाव्रतान्ते प्रामाण्यसिद्धेन तत्पूजितं संग्रहेणानुवदति—यथेत्यादिना । अत्र यथेत्यस्य येन प्रका-
 रेणेत्यर्थः । मातुः मात्रं राज्येन निमन्त्रित इत्यन्वयः । अमि-
 त्रकर्मनेत्यनेन राज्यकरणमामर्थ्यं स्वस्य मन्यपि ज्येष्ठानु-
 कृत्यर्थं निमन्त्रित इति गम्यते ॥ ५-९ ॥

१०] ति० टी०—परिचूनं परिशीणम् । पीडितमिति यावत् ॥ २० ॥

रा० टी०—अपयात इति । त्वयि अपयाते चित्रकूटा-
 त्परावृत्ते सति सङ्ख्यद्धान्ता मृगद्विजाः यस्मिन् तद्वनं परिचूनं
 परिशीणमिव यथा भवति तथा समपयत् ॥ १० ॥

गो० टी०—अपयात इति । सङ्ख्यद्धान्तेति । अपूवं-
 पुरुषवर्धनेनेति भावः । परिचूनं परितप्तम् ॥ १० ॥

११-१२] ति० टी०—ततदनन्तरम् ॥ ११ ॥ १२ ॥

रा० टी०—तदिति । हस्तिभिर्मृदितं प्रमर्दितं दण्डका-
 वनं प्रविवेश ॥ ११ ॥

रा० टी०—तेषामिति । गच्छतां तेषां रामादीनां
 पुरस्तात् विराधः प्रत्यहस्यत् ॥ १२ ॥

गो० टी०—तदिति । तत् प्रसिद्धम् । हस्तिभिः वनगजैः
 मृदितम् ॥ ११ ॥ १२ ॥

१३-१६] ति० टी०—निग्राते गते प्रक्षिपन्ति स्म
 प्रक्षिपन्तवित्यर्थः ॥ १३ ॥ १६ ॥

रा० टी०—समिति । नदन् कुञ्जरमिव महानादं यमु-
 क्षिप्य कृतैस्त्यर्थः विद्यमानं विगतं निग्राते प्रक्षिपन्ति स्म १३

रा० टी०—तदिति । सायाह्नं शरभङ्गस्याश्रममायतुः
 प्रापतुः ॥ १४ ॥

रा० टी०—शरभङ्ग इति । रामः जनस्थानमुपा-
 गमत् ॥ १५ ॥

रा० टी०—चतुर्दशेति । राघवेण राक्षसां चतुर्दश सह-
 स्राणि हतानि ॥ १६ ॥

गो० टी०—तमिति । निग्राते अग्रं । प्रक्षिपन्ति स्मेति
 बहुवचनेन सीतयापि तत्र किञ्चित्साहाय्यं कृतमिति
 गम्यते ॥ १३-१६ ॥

गो० टी०—ततः पश्चादित्यर्थम् ॥ १६ ॥

गो० टी०—तत इति । कर्णनासमित्यत्र प्राणयुद्धादेकव-
 द्भावः ॥ १७ ॥

गो० टी०—चतुर्दशेति । स्पष्टम् ॥ १८ ॥

१७-१९] ति० टी०—अद्वैतार्थभागेन । इदं च राक्ष-
 सादनयुद्धसंनहर्मातागृहाप्रपणादिस्वयं व्यापाराण्यक्षया । युद्धका-
 लस्त्वर्थोपि युद्धतेनैव्याख्याकाण्ड उक्तः ॥ १७ ॥ १९ ॥

रा० टी०—तद्वत् सविशेषमाह—एकेनेति । एकेन रामेण
 सह संगम्य विद्यमानाः राक्षसाः अन्धः चतुर्थभागेन निःशेषाः
 कृताः रामेणेति शेषः ॥ १७ ॥

रा० टी०—महाबला इति । तपसो विप्रकारिणः राघ-
 वेण निहताः ताडिताः विनिष्पिष्टाः हिंसिताश्च खरश्च निहतः
 दूषणं हत्वा त्रिशिरश्च निहता श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ १८ ॥ १९ ॥

गो० टी०—एकेनेति । संगताः पार्थक्येन विना सै-
 राक्षसाः परस्परं मिथिताः सन्तः, एकेन रामेण सह संगम्य
 निःशेषाः कृता इत्यन्वयः । अद्वैतार्थभागेनेत्यत्र अद्वैतार्थो

पथोच्छूर्पणस्वा नाम रामपार्श्वमुपागता । ततो रामेण संदिष्टो लक्ष्मणः सहसोत्थितः ॥ २० ॥
 प्रगृह्य खड्गं चिच्छेद कर्णनासे महाबलः । ततस्तेनार्दिता बाला रावणं समुपागता ॥ २१ ॥
 रावणानुचरो घोरो मारीचो नाम राक्षसः । लोभयामास वैदेहीं भूत्वा रत्नमयो मृगः ॥ २२ ॥
 सा राममब्रवीद्दृष्ट्वा वैदेही गृह्यतामिति । अयं मनोहरः कान्त आश्रमो नो भविष्यति ॥ २३ ॥
 ततो रामो धनुष्पाणिर्भृगं तमनुधावति । स तं जघान धावन्तं शरेणानतपर्वणा ॥ २४ ॥
 अथ सौम्य दशग्रीवो मृगयां याति राघवे । लक्ष्मणे चापि निष्कान्ते प्रविवेशाश्रमं तदा ॥ २५ ॥
 जग्राह तरसा सीतां ग्रहः स्वे रोहिणीमिव । त्रातुकामं ततो युद्धे हत्वा गृध्रं जटायुषम् ॥ २६ ॥
 प्रगृह्य सहसा सीतां जगामाशु स राक्षसः । ततस्त्वद्भुतसंकाशाः स्थिताः पर्वतमूर्धनि ॥ २७ ॥
 सीतां गृहीत्वा गच्छन्तं वानराः पर्वतोपमाः । ददृशुर्विस्मिताकारा रावणं राक्षसाधिपम् ॥ २८ ॥
 ततैः शीघ्रतरं गत्वा तद्विमानं मनोजवम् । आरुह्य सह वैदेह्या पुष्पकं स महाबलः ॥ २९ ॥

यामः तस्य भागः त्रिपादयद्विकान्धनार्थीनः तेन । अन्यथा अर्थाधिकमुद्धर्तनेन पूर्वोक्तविरोधः प्रसज्येत ॥ १९ ॥

गो० टी०—महाबला इति । श्लोके तपसो विप्रकारिण इत्युक्त्या राक्षसहननं तपोविप्रशान्त्यर्थमिति दर्शितम् ॥ २० ॥

गो० टी०—राक्षसा इत्यर्थम् ॥ २१ ॥

२०] ति० टी०—ननु राक्षसां बधं को हेतुस्तद्वाह—पञ्चादिति । जनस्थानोपागमानन्तरमित्यर्थः ॥ २० ॥

२१—२२] ति० टी०—कर्णनासे चिच्छेद । ततस्तत्प्रेरितचतुर्दशसहस्रराक्षसां बध इति शेषः । ततः खरादिवधामन्तरम् । तेन लक्ष्मणेन पूर्वमर्दिता सा बाला मूर्खां रावणमुपागमन् ॥ २१ ॥ २२ ॥

रा० टी०—राक्षसानां बधं निमित्तमाह—पञ्चादिति । पा रामाधरपानस्य चान् यचनकर्तृ शर्पणखा रामपार्श्वमुपागता ततस्तस्याः कर्णनासे लक्ष्मणश्चिच्छेद ततस्तस्मादेव हेतोस्तेन रामेण अर्दिताः जनस्थानराक्षसा निहता इत्यर्थः ननु तस्याः का गतिरित्यत आह बाला अज्ञा शर्पणखा तु रावणं समुपागता श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ २० ॥ २१ ॥

रा० टी०—रावणेति । मारीचः मृगो भूत्वा वैदेहीं लोभयामास ॥ २२ ॥

गो० टी०—तत इत्यर्थम् । बाला मूर्खा । मूर्खैर्भकेषु बालः स्यादित्यमरः ॥ २२ ॥ २३ ॥

२३] ति० टी०—मृगमिति शेषः । दृष्ट्वा राममब्रवीत् । तदेवाह—अयं मृगो गृह्यताम् । गृहीतेनानेनाश्रमो मनोहरो भविष्यति ॥ २३ ॥

रा० टी०—सेति । वैदेही दृष्ट्वा मृगमिति शेषः अयं मृगः नः आश्रमः खेलनाश्रयो भविष्यति अतः गृह्यतामिति राममब्रवीत् ॥ २३ ॥

गो० टी०—अथैनमिति । एनं रामम् । गृह्यतां मृग इति शेषः ॥ २४ ॥ २५ ॥

२४—२६] ति० टी०—अनुधावत्यनुधावति स्म ॥ २४ ॥ २६ ॥

रा० टी०—तत इति । रामः मृगमनुधावति अन्वधावन् अत एव तं मृगं शरेण जघान ॥ २४ ॥

रा० टी०—अथेति । अथ कपटमृगागमनानन्तरं राघवे मृगयां याति सति दशग्रीवः आश्रमं सीताकान्तदेशं प्रविवेश सीतां जग्राह च सार्द्धश्लोक एकान्वयी ॥ २५ ॥

रा० टी०—त्रातुकाममिति । त्रातुकामं सीतारक्षणेच्छं जटायुषं हत्वा सीतां प्रगृह्य राक्षसो रावणो जगाम ॥ २६ ॥

गो० टी०—अथेति । निष्कान्त इति । कुरत्वा निष्कान्तिकारणादुक्तिः । अत एवाह कामन्दकः—प्रियं पथ्यं च तथ्यं च वेददर्शार्थमेव च । अत्राव्ययमयस्यं च परोक्षे कद्वचोत्सृजेदिति ॥ २६ ॥

गो० टी०—जग्राहेति । तरसा बलात्कारेण । ग्रहः अङ्गारक इति यावत् ॥ २७ ॥ २८ ॥

२७] ति० टी०—सहसा बलात्कारेण ॥ २७ ॥

२८] ति० टी०—विस्मिता ददृशुः । उग्रवीरा इति भावः ॥ २८ ॥

रा० टी०—तत इति । सीतां गृहीत्वा गच्छन्तं रावणं पर्वतमूर्धनि स्थिताः वानराः ददृशुः सार्द्धश्लोक एकान्वयी ॥ २७ ॥ २८ ॥

गो० टी०—ततस्स्थित्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः । अनुतसंकाशाः अनुताकाराः ॥ २९ ॥ ३० ॥

२९] ति० टी०—तत इति । अनेन मार्गे कश्चित्स्थापितं गुप्ते देशे आसीत्स्थितिमात्रेण वा तदुपस्थानं बोध्यम् ॥ २९ ॥

रा० टी०—तत इति । पुष्पकं विमानमाहूय लंकां प्रविश्य सार्द्धश्लोक एकान्वयी ॥ २९ ॥

प्रविवेश तदा लङ्कां रावणो राक्षसेश्वरः । तां सुवर्णपरिष्कारे शुभे महति वेश्मनि ॥ ३० ॥
 प्रवेक्ष्य मैथिलीं वाक्यैः सान्त्वयामास रावणः । तृणवद्भाषितं तस्य तं च नैर्ऋतपुंगवम् ॥ ३१ ॥
 अचिन्तयन्ती वैदेही शशोकवनिकां गता । न्यवर्तत तदा रामो मृगं हत्वा तदा वने ॥ ३२ ॥
 निवर्तमानः काकुत्स्थो दृष्ट्वा मृध्रं स विव्यथे । मृध्रं हतं तदा दृष्ट्वा रामः प्रियतरं पितुः ॥ ३३ ॥
 मार्गमाणस्तु वैदेहीं राघवः सहलक्ष्मणः । गोदावरीमनुवैरन्वनोद्देशांश्च पुष्पितान् ॥ ३४ ॥
 आसेदतुर्महारण्ये कबन्धं नाम राक्षसम् । ततः कबन्धवचनाद्रामः सत्यपराक्रमः ॥ ३५ ॥
 ऋष्यमूकगिरिं गत्वा सुग्रीवेण समागतः । ततैः समागमः पूर्वं प्रीत्या हार्दो व्यजायत ॥ ३६ ॥
 भ्रातौ निरस्तः क्रुद्धेन सुग्रीवो वालिना पुरा । इतरेतरसंवादात्प्रगाढः प्रणयस्तयोः ॥ ३७ ॥
 रामः स्वबाहुवीर्येण स्वराज्यं प्रत्यपादयत् । वालिनं समरे हत्वा महाकायं महाबलम् ॥ ३८ ॥
 सुग्रीवः स्थापितो राज्ये सहितः सर्वानरैः । रामाय प्रतिजानीते राजपुत्र्यास्तु मार्गणम् ॥ ३९ ॥
 आदिष्टा वानरेन्द्रेण सुग्रीवेण महात्मना । दश कोट्यः पुङ्गवानां सर्वाः प्रस्थापिता दिशः ॥ ४० ॥

३०-३१] ति० टी०-तदा । तत इत्यर्थः । सुवर्ण-
 परिष्कारं सुवर्णप्राकारं ॥ ३० ॥ ३१ ॥

३२-३४] ति० टी०-तृणवदचिन्तयन्त्युगणयन्ती ३२ ॥ ३३ ॥

३५] ति० टी०-कबन्धवचनान् । निहतदृश्यकबन्ध-
 वचनदित्यर्थः ॥ ३५ ॥

रा० टी०-तामिति । सुवर्णः स्वर्णमयः परिष्कारः प्रा-
 कारो यस्य तस्मिन् वेश्मनि प्रविश्य रावणो मैथिलीं सा-
 न्त्वयामास सान्त्वनामुक्तव्यापारं चकार ॥ ३० ॥

गो० टी०-तामिति । सुवर्णपरिकान्ते सुवर्णादुल्लिखितं ॥ ३१ ॥

रा० टी०-तृणवदिति । तस्य रावणस्य भाषितं तं
 रावणं च अचिन्तयन्ती अगणयन्ती वैदेही शशोकवनिकां
 गताभवदिति शेषः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

गो० टी०-तृणवदिति । तस्य रावणस्य भाषितं तृण-
 वत् । मत्वेति शेषः । तं च नैर्ऋतपुङ्गवम् अचिन्तयन्ती
 वैदेही शशोकवनिकां गता । तत्रैव स्थितेत्यर्थः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

रा० टी०-न्यवर्ततेति । रामो मृगं हत्वा न्यवर्तत निवर्त-
 मानः काकुत्स्थः मृध्रं दृष्ट्वा हतं मृध्रमवलोक्य विव्यथे ॥ ३३ ॥

गो० टी०-निवर्तमान इति । अट्टुङ्गति छेदः । सीता-
 मिति शेषः सीतां मृध्रं चादृष्ट्वा प्रविष्यत्य इत्यन्वयः ॥ ३४ ॥

रा० टी०-मृध्रमिति । मृध्रं हतं दृष्ट्वा वैदेही मार्ग-
 माणो रामः गोदावरीमनुचरन् सन् कबन्धं नाम राक्षसमासे-
 दतुः जग्नुरित्यर्थः श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

गो० टी०-मृध्रमित्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः । ततो
 वैदेहीं मार्गमाणो राघवः पितुः प्रियस्वं हतं मृध्रं दृष्ट्वा
 गोदावरीं तन्नोद्देशांश्चाश्वचरत् । पुष्पितानित्यनेन पुष्पलोभेन
 किं सीतात्र गतेति मतिर्यज्यते ॥ ३५ ॥

गो० टी०-आसेदतुरित्यर्थमेकं वाक्यम् । राघवा-
 विति शेषः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

३६] ति० टी०-तयोः पूर्वं परस्परसांनिध्यात्पूर्वं रामस्य
 श्रयणेन सुग्रीवस्य दूरादर्शनेन हार्दः समागमः । मानसं सख्यं
 जातमित्यर्थः ॥ ३६ ॥

रा० टी०-तत इति । कबन्धवचनान् निहतदृश्यकब-
 न्धवाक्यात् ऋष्यमूकगिरिं गत्वा सुग्रीवेण समागमोऽभव-
 दिति शेषः ॥ ३६ ॥

गो० टी०-तयोरिति । तयोः रामसुग्रीवयोः, पूर्वं दर्श-
 नात् प्रागेव, हार्दः समागमः मानसः संबन्धः व्यजायत ।
 मनसा परस्परं सख्यमाचकाङ्क्षाते इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

३७-३८] ति० टी०-तत्र हेतुमाह—भ्रात्रेति । अत-
 स्तयोः परस्परसंवादात्प्रगाढः प्रणय आसीत् ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

रा० टी०-तत इति । क्रुद्धेन वालिना निरस्तो यस्त-
 ग्रीवस्तेन सह पूर्वं हार्दो दूरतो दर्शनेन मानसः समागमो
 व्यजायत अनन्तरमितरेतरसंवादात् तयोः रामसुग्रीवयोः
 प्रगाढः प्रणयः स्नेहः व्यजायत सार्धश्लोक एकान्वयी ॥ ३८ ॥

रा० टी०-राम इति । रामः स्वबाहुवीर्येण स्वराज्यं
 सुग्रीवाधिपत्यं प्रत्यपादयत् अहं मृध्रं तत्प्रकारमाह—वा-
 लिनमिति । वालिनं हत्वा सुग्रीवो राज्ये स्थापितः रामे-
 णेति शेषः ॥ ३९ ॥

गो० टी०-सुग्रीवस्य कृतः सख्यापेक्षेभ्यश्च आह-
 भ्रात्रेति ॥ ३९ ॥

गो० टी०-इतरेतरेति । इतरेतरसंवादात् अन्योभ्य-
 प्रयोजनकथनान् प्रणयः प्रगाढः अतिशयितः अभूत् ॥ ४० ॥

गो० टी०-रामस्येति । अत्र सुग्रीव इति शेषः ।
 सुग्रीवः रामस्य बाहुवीर्येण वालिनं हत्वा स्वराज्यम् प्रत्यपा-
 दयत् समपादयदिति संबन्धः ॥ ४१ ॥

३९] ति० टी०-रामायेति । अत्र क्रमो न विवक्षितः ३९
 ४०] ति० टी०-आदिष्टा नियुक्ताः ॥ ४० ॥

तेषां नो विप्रनेष्टानां विन्ध्ये पर्वतसत्तमे । भृशं शोकाभितप्तानां महान्कालोऽप्यवर्तत ॥ ४१ ॥
 भ्राता तु गृध्रराजस्य संपातिर्नाम वीर्यवान् । समाख्याति स्म वसन्तीं सीतां रावणमन्दिरे ॥ ४२ ॥
 सोऽहं दुःखपरीतानां दुखं तज्ज्ञातिनां नुदन् । आत्मवीर्यं समास्थाय योजनानां शतं प्लुतः ॥
 तत्राहमेकामद्राक्षमशोकवनिनां गताम् ॥ ४३ ॥
 कौशेयवस्त्रां मलिनां निरानन्दां दृढव्रताम् । तथा समेत्य विधिवत्पृष्ट्वा सर्वमनिन्दिताम् ॥ ४४ ॥
 अभिज्ञानं मेया दत्तं रामनामाङ्गुलीयकम् । अभिज्ञानं मणिं लब्ध्वा चरितार्थोऽहमागतः ॥ ४५ ॥
 मया च पुनरागम्य रामस्याङ्गिष्ठकर्मणः । अभिज्ञानं मया दत्तमर्चिष्मान्स महामणिः ॥ ४६ ॥
 श्रुत्वा तां मैथिलीं रामस्त्वाशशंसे च जीवितम् । जीवितान्तमनुप्राप्तः पीन्वामृतमिवानुरः ॥ ४७ ॥
 उद्योजययिष्यन्नुद्योगं दध्रे लैङ्कावधे मनः । जिघांसुरिव लोकान्ते सर्वाङ्गोऽकान्विभावसुः ॥ ४८ ॥
 ततः समुद्रमासाद्य नलं सेतुप्रकारयत् । अतरत्कपिवीराणां वाहिनी तेन सेतुना ॥ ४९ ॥
 महस्तमवधीन्नीलः कुम्भकर्णं तु राघवः । लक्ष्मणो रावणसुतं स्वयं रामस्तु रावणम् ॥ ५० ॥
 स शक्रेण समागम्य यमेन वरुणेन च । महेश्वरस्वयंभूभ्यां तथा दशरथेन च ॥ ५१ ॥
 तैश्च दत्तवरः श्रीमानृषिभिश्च समागतैः । मुरर्षिभिश्च काकुत्स्थो वरालम्बे परंतपः ॥ ५२ ॥
 स तु दत्तवरः प्रीत्या वानरैश्च समागतः । पुष्पकेण विमानेन किष्किन्धामभ्युपागमत् ॥ ५३ ॥

रा० टी०-रामायेति । सर्पावश्च राजपुत्र्यास्सीताया मार्ग-
 णमन्वेष्टेण प्रतिजानीते अत एव सुधीवेणादिष्टाः द्वयङ्गानां दश
 कोट्यः दिशः प्रस्थापिताः सार्द्धंश्लोक एकान्वयी ॥ ४० ॥ ४१ ॥

गो० टी०-सुग्रीव इति । राज्ये स्थापितः सुग्रीवः
 सर्ववानरैः सहितोऽभूत् ॥ ४२ ॥

गो० टी०-रामायेति । सुग्रीव इति शेषः । प्रतिजानीते
 प्रतिज्ञातवान् ॥ ४३ ॥

गो० टी०-आदिष्टा इति । आदिष्टाः मार्गणाया-
 दिष्टाः, दिशः प्रस्थापिताश्च ॥ ४४ ॥

४१-४२] ति० टी०-विप्रनेष्टानां बिलप्रवेशानन्तरं
 निर्गममार्गमजानताम् । ' विप्रकृष्टानाम् ' इति पाठेऽस्तीतकाला-
 जामित्यर्थः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

रा० टी०-तेषामिति । तेषां मध्ये विन्ध्यपर्वतसत्तमे विप्रनेष्टा-
 नां बिलप्रवेशादज्ञातमार्गाणामस्माकं महान् कालोऽप्यवर्तत ४२

रा० टी०-भ्रातेति । गृध्रराजस्य जटापुत्रससम्पातिनां-
 म भ्राता रावणमन्दिरे वसन्तीं सीतां समाख्याति स्म ॥ ४३ ॥

गो० टी०-तेषामिति । तेषां स्थापितानाम्, विप्रकृष्टा-
 नाम बहुकालविलम्बितानाम् । यद्वा स्वयंप्रभाबिले प्रविष्टतया
 दूरं गतानाम् ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

४३-४४] ति० टी०-ज्ञातिनामित्यत्र दीर्घाभाव आर्यः ४३-४४

रा० टी०-स इति । तज्ज्ञातिनां सम्पातिवचनेन सीता-
 स्थितिज्ञानवतां दुःखमतिदुर्गमदङ्कायां सीतायाः स्थितात्वेन
 सीतादर्शनाशकयज्ञानजनितखेदम् उदङ्गं योजनानां शतं प्लु-
 तोऽभवमिति शेषः एतेन ज्ञातिनामित्यत्र दीर्घाभाव आर्य
 इति भृङ्गापुक्तिश्चिन्त्या ॥ ४४ ॥

रा० टी०-तत्रेति । तत्र अशोकवनिनां गताम् । एकां
 सीतामहमद्राक्षम् ॥ ४३ ॥

गो० टी०-सोऽहमिति । ज्ञातिनामिति नकारान्तत्वमा-
 षम् । प्लुतः सधुद्र इति शेषः ॥ ४५ ॥

गो० टी०-तत्राहमिति । तत्र रावणादये ॥ ४६ ॥

रा० टी०-तयेति । तथा सीतया सह समेत्य स्थित्वा
 अनिन्दितां सीतां विधिवत्पृष्ट्वा रामस्य नाम यस्मिन् तद्
 अङ्गुलीयकमभिज्ञानं मया दत्तम् ॥ ४६ ॥

गो० टी०-तयेति । अनिन्दितां सीताम् सर्वं वृत्तान्तं
 पृष्ट्वा । प्रच्छिद्विकर्मकः । पृष्ट्वा स्थिताय मे मण्यम्, सः
 प्रसिद्धः महामणिः अभिज्ञानं दत्तम् ॥ ४९ ॥

४५-४७] ति० टी०-मणिम् । सीतासकाशाच्चूडामणिं
 लब्ध्वेत्यर्थः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

रा० टी०-अभिज्ञानमिति । मणिमभिज्ञानं लब्ध्वा चरि-
 तार्थः सिद्धप्रयोजनोऽहमागतः अर्द्धं पृथक् मयेति रामस्य समीपे
 मया शीघ्रगत्या मया पुनरागम्य महामणिरभिज्ञानं दत्तम् ॥ ४७ ॥

गो० टी०-अभिज्ञानमित्यर्थम् ॥ ५० ॥

गो० टी०-मया चेति । क्रियाभेदान्मयाशब्दद्वयं प्रयुक्तम् ५१

रा० टी०-श्रुत्वेति । जीवितान्तमनुप्राप्तो रामो मैथिलीं
 श्रुत्वा जीवितं जीवनमाशशंसे ॥ ४८ ॥

गो० टी०-श्रुत्वेति । जीवितमाशशंसे, ततः पूर्वं जीविते
 निराशः स्थित इति व्यक्तम् । जीवितान्तं प्राप्तः, आहुरः
 अमृतं पीत्वा यथा जीवितमाशशस्ते तथेत्यर्थः ॥ ५२ ॥

४८-५३] ति० टी०-उद्युज्यते जयोऽनेनेत्युद्योगं
 बलं तथोजयिष्यन्प्रोत्साहयिष्यन् ॥ ४८ ॥ ५३ ॥

तौ गङ्गां पुनरासाद्य वसन्तं मुनिसंनिधौ । अविघ्नं पुण्ययोगेन श्वो रामं द्रष्टुमर्हसि ॥ ५४ ॥

ततः सै वाक्यैर्मधुरैर्दन्तुमतां निशम्य हृष्टो भरतः कृताञ्जलिः ।

उवाच वाणीं मनसः प्रहर्षिणीं चिरस्य पूर्णः खलु मे मनोरथः ॥

॥ ५५ ॥

इत्याषे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे पञ्चविंशत्यधिकशततमः सर्गः ॥ १२६ ॥

सप्तविंशत्यधिकशततमः सर्गः ॥

ततः परां काष्ठां मुदो बहन्भरतः शत्रुघ्नद्वारा नगरं स्वल्कार्यमग्निभिधतुरंगसेनया बोधेतः यानाहृदकौमल्यादिमातुः पुरस्कृत्य निष्कम्य विमानस्थमेव रामं यदा ववन्दे तदा रामादिष्ट विमानं भ्रमाववातरन् भरतस्तदाभ्य पुनस्तं च सीतां प्रणम्य सुमीवादीन् परिप्लव्जे रामस्तु कौमल्यादिमातुरभिवाद्य पौराजालींश्च सादरं पश्यन् भवद्राज्यं प्रतिगृह्णाति भगवते पार्थिवस्तेन योजितपादुकः सपरिवारस्तेनैव पुष्पकेण भरताश्रममुपगम्य तद्धिमानं कुबेराय प्राहिणोत् ।

श्रुत्वा तु परमानन्दं भरतः सत्यधिक्रमः । हृष्टमात्रापयापास शत्रुघ्नं परवीरहा ॥ १ ॥

दैवतानि च सर्वाणि चैत्यानि नगरस्य च । गुगन्धमान्यैर्वादिर्वरचन्तु शुचयो नराः ॥ २ ॥

५४] ति० टी०-मुनिसंनिधावय वसन्तं श्वो द्रष्टुमर्हसि ।

आभिनयकृत्तुर्दृश्यामपिनी तद्वयं इति पठ्यां पुण्यस्य संभवः । पूर्णिमायामभिनयामप्येकैकक्षयेण वा ॥ ५४ ॥

रा० टी०-उद्योजयिष्यसि । उद्योगमुद्योजयिष्यन् कुर्वन् रामः लंकावधे मनो दधे तत्र दृष्टान्तः लोकास्ते स्वयन्नाशसमये विभावसुरिव ॥ ४९ ॥

गो० टी०-उद्योजयिष्यसि । उद्योगमुद्योजयिष्यन् उद्योगं कुर्वन् । ओदनपाकं पचतीतिवन् । विभावसुः अग्रिः ॥ ५३ ॥

रा० टी०-तत इति । ततः समुद्रमासाद्य नलसेतुम-कारयन् तेन सेतुना कपिवीराणां वाहिनीं अतर्ग्व ॥ ५० ॥

गो० टी०-तत इति । नलं सेतुमकारयन् नलेन सेतु-मकारयत् ॥ ५० ॥

रा० टी०-प्रहस्तमिति । रामो रावणमवधीत् ॥ ५१ ॥

रा० टी०-स इति । स रामः शक्रादिभिस्समागम्य तैर्दत्तवरस्तन् वरान् स्वप्सितान् लेभे अद्वेचतुष्टयमे-कान्वयि ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

रा० टी०-स इति । दत्तवरः प्राप्तितविभीषणादिमनोर-थस्तं रामः वानरैस्समागतस्तन् किष्किन्ध्यामभ्युपागमत् ॥ ५३ ॥

रा० टी०-नामिति । गंगां पुनरासाद्य मुनिसन्निधौ भरद्वाजसमीपे वसन्तं रामं श्वः पुण्ययोगेन अविघ्नं यथा भवति तथा द्रष्टुमर्हसि ॥ ५५ ॥

गो० टी०-तमिति । पुनर्गङ्गामासाद्य मुनिगन्निधौ भर-द्वाजसमीपे, अथ वसन्तं तम् अविघ्नं यथा भवति तथा श्वः पुण्ययोगेन द्रष्टुमर्हसि । पुण्ययोगलाभार्थम् अथ गङ्गातीरे रामः स्थित इति भावः ॥ ५५ ॥

५५] ति० टी०-कृताञ्जलिः । रामं स्मृत्येति शेषः ।

मे मनोरथः पूर्णः खल्वित्युवाच ॥ ५५ ॥

इति श्रीरामायणे श्रीरामोये रामायणतिलकं वाल्मीकीय आदि-काव्ये युद्धकाण्डे पञ्चविंशत्यधिकशततमः सर्गः ॥ १२६ ॥

रा० टी०-तत इति । इत्यमलौ मधुरैः वाक्यैः निशम्य रामवृत्तान्तं श्रुत्वा हृष्टो भरतः मे मनोरथः पूर्णः इति मनसः प्रहर्षिणीं वाणीमुवाच ॥ ५५ ॥

इति श्रीमद्रामायणे रामायणव्याख्याने रामायणशिरोमणौ युद्धकाण्डे अष्टविंशत्यधिकशततमः सर्गः ॥ १२७ ॥

गो० टी०-तत इति । सत्यम् अविद्वद्भङ्गया सत्यत्वेन ज्ञातम् । मनोरथ इत्यन्तर्गमनिकर्णं द्रष्टव्यम् ॥ ६० ॥

इति श्रीगोविन्दराजविद्येति श्रीरामायणसूत्रेण रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने एकोनविंशदुत्तरशततमः सर्गः ॥ १२९ ॥

१] ति० टी०-परमानन्दम् । नरकरं वच इति शेषः ॥ १ ॥

रा० टी०-इदमुद्बुधचनभवनान्तरकादिकं कृतान्तमाह-श्रुत्वेत्यादिभिः । भरतः परमः आनन्दो यस्मात् तद्वचनं श्रुत्वा हृष्टे शत्रुघ्नमात्रापयामास ॥ १ ॥

गो० टी०-श्रुत्वेत्यादि ॥ परमानन्दम् परमानन्दकरम् । वच इति शेषः ॥ १ ॥

२] ति० टी०-दैवतानि कुलदैवतानि । नगरस्य चैत्यानि माधाराणदैवतायतनानि । अर्चन्त्यर्चयन्तु ॥ २ ॥

रा० टी०-तदाकारमाह-दैवतानीत्यादिभिः । दैव-तानि कुलदेवान् नगरस्य चैत्यानि देवालयाणि शुचयो नराः अर्चन्तु पूजयन्तु ॥ २ ॥

गो० टी०-दैवतानीति । चैत्यानि चतुष्पथमण्डपान् अर्चन्तु अर्चयन्तु ॥ २ ॥

मृताः स्तुतिपुराणज्ञाः सर्वे वैतालिकास्तथा । सर्वे वादित्रकुशला गणिकाश्चैव सर्वेशः ॥ ३ ॥
 राजदारास्तथामात्याः सैन्याः सेनाङ्गनागणाः । ब्राह्मणाश्च सराजन्याः श्रेणीमुख्यास्तथा गणाः ॥ ४ ॥
 अभिनिर्यान्तु रामस्य द्रष्टुं शशिनिभं मुखम् । भरतस्य वचः श्रुत्वा शत्रुघ्नः परवीरहा ॥ ५ ॥
 विष्टीरनेकसाहस्रीश्वोदयामास भौगशः । समीकुरुत निघ्नानि विषमाणि समानि च ॥ ६ ॥
 स्थानानि च निरस्यन्तां नन्दिग्रामादितः परम् । सिञ्चन्तु पृथिवीं कृत्स्नां हिमशीतेन वारिणा ॥ ७ ॥
 ततोऽभ्यवकिरन्त्वन्ये लाजैः पुष्पैश्च सर्वतैः । समुच्छ्रितपताकास्तु रथ्याः पुरवरोत्तमे ॥ ८ ॥
 शोभयन्तु च वेष्मनि सूर्यस्योदयनं प्रति । सगदाममुक्तपुष्पैश्च सुवर्णैः पञ्चवर्णकैः ॥ ९ ॥
 राजमार्गमसंवात्रं किरन्तु शतशो नराः । तर्तस्तच्छासनं श्रुत्वा शत्रुघ्नस्य मुदान्विताः ॥ १० ॥
 धृष्टिर्जयन्तां विजयः सिद्धार्थश्चार्थसाधकः । अशोको मन्त्रपालश्च सुमन्त्रश्चापि निर्ययुः ॥ ११ ॥
 मत्तैर्नागसहस्रैश्च संव्रजैः सुविभूषितैः । अपरे हेमकक्षाभिः सगजाभिः करेणुभिः ॥ १२ ॥
 निर्ययुस्तुरगाकान्ता रथैश्च सुमहारथाः । शक्त्यृष्टिपाशहस्तानां संव्रजानां पताकिनाम् ॥ १३ ॥
 तुरगाणां सहस्रैश्च मुख्यैर्मुख्यतरान्वितैः । पदातीनां सहस्रैश्च वीराः परिवृता ययुः ॥ १४ ॥
 ततो यानान्युपारूढाः सर्वा दशरथस्त्रियः । कौसल्यां प्रमुखे कृत्वा सुमित्रां चापि निर्ययुः ॥ १५ ॥
 [कैकेय्या सहिताः सर्वा नन्दिग्राममुपागमन् ।]

३] ति० टी०—स्तुतिपुराणज्ञा इति सत्तत्त्वगणकं मत-
 विशेषणम् । वैतालिका वंशावलीकीर्तकाः ॥ ३ ॥

४-५] ति० टी०—राजदारा मातरः । सैन्या राज-
 भवनाद्वृत्तिमन्तोऽभ्यन्तराः । सेनागणा आदविकान्तसेना-
 भेदास्तथाङ्गनागणाः श्रेणी नानाजातीयसङ्घः ॥ ४ ॥ ५ ॥

६] ति० टी०—विष्टीभूतिकरान् । भागशो विभज्यति शेषः ।
 विषमाणि स्थलान्यनुगतदेशाः समानि च स्थानानि निरस्य-
 न्तामयं भेदो निराक्रियताम् । सर्वं समं क्रियतामिति यावत् ॥ ६ ॥

७] ति० टी०—इतो नन्दिग्रामात्परं यावदयोध्याम् ।
 तावत् एव गन्तव्यदेशत्वादिति भावः ॥ ७ ॥

८] ति० टी०—समुच्छ्रितपताका रथ्याः कर्म ॥ ८ ॥

९-१०] ति० टी०—सूर्यस्योदयनं प्रति । अः सूर्योदयकाले
 यथा सर्वं सज्जं भवति तथा कुरुतेत्यर्थः । विरलपुष्पवन्थाः
 स्रजः निविडपुष्पवन्थं दाम । झुकपुष्पाणि वन्धरहितानि
 पुष्पाणि । पुष्पविशेषणम्—सुवर्णरिति । पञ्चवर्णकैः पञ्च-
 वर्णकलितैरलंकृतैः ॥ ९ ॥ १० ॥

११-१५] ति० टी०—वृद्धादयोऽष्टमन्त्रिणो निर्ययुः ।
 उदात्तपूर्वं यथोक्तराजमार्गसंस्कारं कृत्वा प्रतिनिर्ययुः-
 रित्यर्थः ॥ ११ ॥ १५ ॥

रा० टी०—सूता इति । रामस्य शशिनिभं मुखं द्रष्टुं
 मृतादयोऽभिनिर्यान्तु तत्र वैतालिकाः वंशावलीवकारः राज-
 दाराः कौशल्याप्रभृतयः सेनाङ्गनानां गणास्तस्युदाः श्रेणी
 अनेकजातीनां सङ्घः सार्द्धश्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ ३ ॥ ४ ॥

गो० टी०—सूता इत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः । मृताः
 मृतिशीलाः । वैतालिकाः बन्दिनः ॥ ३ ॥

रा० टी०—भग्नम्येति । शत्रुघ्नः अनेकसाहस्रीविष्टीः
 भूतिकरान् चोदयामास ॥ ५ ॥

रा० टी०—चोदनप्रकारमाह—समीत्यादिभिः । इतः
 अयोध्यायाः परं नन्दिग्रामात् नन्दिग्राममुक्तपुष्प निघ्नानि
 अत्यर्थोदेशः विषमाणि उन्नतनिम्नविशिष्टानि समानि सर्वाणि
 स्थानानि समीकुरुत एकाकारतया रचयन् स्थानानि मार्ग-
 मध्यवर्तिदेवाद्यायनानि तु निरस्यन्तां त्यज्यन्तां तानि
 यथापूर्वमेव तिष्ठन्तित्यर्थः हिमशीतेन वारिणा पृथिवीं सिञ्च-
 न्तु च सार्द्धश्लोक एकान्वयी ॥ ६ ॥ ७ ॥

रा० टी०—तत इति । अन्ये लाजादिभिरभ्यवकिरन्तु
 समुच्छ्रिताः याः पताकास्तासु रथ्याः मार्गः स्रगादिभिरुपल-
 क्षितानि वेष्मनि अनेकविधवन्थानि च सूर्यस्योदयनं प्रति
 पुरवरोत्तमं पुर्वरोत्तमं वाराणास्यादिभ्योऽनुत्तममयोध्यापुरं शो-
 भयन्तु श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ ८ ॥ ९ ॥

गो० टी०—भग्नस्येत्यादिश्लोकपञ्चकमेकान्वयम् ।
 विष्टीः भूति विना कर्मकरान् । नन्दिग्रामादितः परम् ।
 अयोध्यापर्यन्तमित्यर्थः अन्ये पुरुषाः हिमवच्छीतेन वारिणा
 सिञ्चन्तु । ततः सेचनानन्तरम्, लाजादिभिः किरन्तु । रथ्याः
 समुच्छ्रितपताकाः, कुर्वन्त्विति शेषः । सूर्यस्योदयनं प्रति
 सूर्यस्योदयमारभ्य । यावत्सूर्योदयमिति वा । स्रजः मालिकाः
 तासां दामभिः पङ्क्तिभिः, झुकपुष्पैः अमृत्तबद्धपङ्क्तयुक्तयादि-
 भिश्च वेष्मनि शोभयन्तु । सगनैः पञ्चवर्णकैः पञ्चविधवर्ण-

१ सङ्घ इति गो. पा. । २ इदं पथं गो. पा. राजमार्गमसंवात्रमिति सार्धपरं दृश्यते । ३ वीर्यवानिति गो. पा. । ४ दृक्कालीति गो. पा. । ५ सर्वश्व
 इति गो. पा. । ६ पताकास्विति रा. पा. । ७ सुगन्धैरिति गो. पा. । ८ इदमर्थं गो. पा. नास्ति । ९ शत्रुघ्नमभिभूषितैरिति गो. पा. । १० इदमर्थमधिकं गो. पा. ।

द्विजातिमुख्यैर्धर्मात्मा श्रेणीमुख्यैः सनैर्गमैः । माल्यमोदकहस्तैश्च मन्त्रिभिर्भरतो वृतः ॥ १६ ॥
 शङ्खभेरीनिनादैश्च वन्दिभिश्चाभिनन्दितः । आर्यपादौ गृहीत्वा तु शिरसा धर्मकोविदः ॥ १७ ॥
 पाण्डुरं छत्रमादाय शुक्रमाल्योपशोभितम् । शुके च वालव्यजने राजाहं हेमभूषिते ॥ १८ ॥
 उपवासकृशो दीनश्चीरकृष्णाजिनाम्बरः । भ्रातुरागमनं श्रुत्वा तत्पूर्वं हर्षमागतः ॥ १९ ॥
 प्रत्युद्ययौ तदा रामं महात्मा सचिवैः सह । अश्वानां खुरशब्दैश्च रथनेमिस्वनन च ॥ २० ॥
 शङ्खदुन्दुभिनादेन संचचालेव मेदिनी । गजानां वृंहितैश्चापि शङ्खदुन्दुभिनिःस्वनैः ॥ २१ ॥
 कृत्स्नं तु नगरं तच्च नन्दिग्राममुपागमत् । समीक्ष्य भरतो वाक्यमुवाच पवनात्मजम् ॥ २२ ॥

द्रव्यचूर्णैः, राजमार्गं किरन्तु । राजमार्गं वर्णद्रव्यचूर्णैः नाना-
 विधततापपादिचित्ररेखाः कुर्वन्तिवर्त्यर्थः ॥ ८ ॥

रा० टी०-राजेति । शतशो नराः राजमार्गमसम्प्राप्य
 कर्तुमिति शेषः किरन्तु तिष्ठन्तु अहं पृथक् ॥-तत इति ।
 शत्रुप्रस्य शासनं श्रुत्वा भृष्टिप्रभृतयो नागसहस्रैर्निर्ययुः अहं-
 चतुष्टयमेकान्वयि ॥ १० ॥ ११ ॥

गो० टी०-अथ परेयुः प्रातः रामभक्त्यतिशयेन सर्वेषां
 निर्गमनं दर्शयति-राजद्वारा इत्यादिना । श्रेणीमुख्याः
 श्रेणीमुख्याः तथा गणाः । श्रेणी श्रेणय इति यावत् । अत्र
 श्लोके निर्ययुरिति वक्ष्यमाणमनुचयते ॥ ९ ॥

गो० टी०-अमात्यान्विशिष्य दर्शयति-भृष्टिरित्या-
 दिना । सार्धश्लोक एकान्वयः । अत्र भृष्ट्यादयो गजान्कदा
 ययुरित्यर्थः ॥ १० ॥ ११ ॥

रा० टी०-अपर इति । अपरं सगजाभिः गजसहिताभिः
 करेणुभिर्निर्ययुः तुरगाः आक्रान्ता यैस्ते सुमहाराथाः यथै-
 र्निर्ययुः ॥ १२ ॥

गो० टी०-अपर इति । अपरे राजान्तरङ्गाः पुरुषाः
 करेणुभिर्निर्ययुः ॥ १२ ॥

रा० टी०-शक्तीति । शक्त्यादिपुरुकहस्तानां सध्वजानां
 पताकिनां च जनानां सहस्रैः मुख्यताराश्वितैर्मुख्यैः तुरगाणां
 सहस्रैश्च पदातीनां सहस्रैश्च परितृता वीरा ययुः सार्धश्लोक
 एकान्वयि ॥ १३ ॥ १४ ॥

गो० टी०-शक्तीत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः । उक्त-
 विशेषणानां तुरगाणां सहस्रैः पदातीनां सहस्रैश्च परितृता
 वीरा ययुः ॥ १३ ॥

रा० टी०-तत इति । यामान्युपाकृताः दशरथखियः
 कौशल्यां छमित्रां च प्रमुखे अग्रे कृत्वा निर्ययुः ॥ १५ ॥

गो० टी०-तत इति । प्रमुखे अग्रे ॥ १४ ॥

१६] ति० टी०-नैगमा वणिजः । वैदेहकः सार्धवाहो
 नैगमो वाणिजो वणिक् इत्यमरः ॥ १६ ॥

१७-१८] ति० टी०-आर्यपादौ श्रीरामपादौ ॥ १७-१८ ॥
 १९-२२] ति० टी०-उपवासकृश इत्यनेन रामादे-

रपि किञ्चित्काष्ठमुपवासोऽहमेयः । तत्पूर्वमागमनश्रवणपूर्व-
 कम् ॥ १९ ॥ २२ ॥

रा० टी०-द्विजातीति । द्विजातिमुख्यैर्धर्मात्मा श्रेणीषु
 नगत्यासिसम्रेष्ट मुख्यैर्धर्मैः वणिग्भिश्च माल्यमोदकहस्तैः
 माल्यमोदकविशिष्टहस्तविशिष्टमन्त्रिभिर्वैदिकब्राह्मणैश्च वृतः
 शङ्खभेरीनिनादैः वन्दिभिश्च अभिनन्दितो भरतः आर्यपादौ
 रामपादुके शिरसा गृहीत्वा शुक्रमाल्योपशोभितं छत्रं वा-
 व्यजने चादाय सचिवैस्सह रामं प्रत्युद्ययौ सार्धश्लोकचतुष्टय-
 मेकान्वयि ॥ १६-१९ ॥

गो० टी०-कैकेरूपेति । अत्र भरतेनोपशयानादृतत्वात्
 पश्चान्निर्ययुः कैकेय्या नन्दिग्रामप्राप्तिकाले साहित्यशु-
 च्यते ॥ २० ॥

रा० टी०-अश्वानामिति । अश्वानां खुरशब्दादिभिर्मे-
 दिनी संचचालेव ॥ २० ॥

गो० टी०-कृत्स्नमित्यर्थम् । अत्र नगरशब्देन तत्रत्य-
 जना लक्ष्यन्ते ॥ २१ ॥

रा० टी०-गजानामिति । गजानां वृंहितादिभिस्सह
 कृत्स्नं नगरं तस्याजरो नन्दिग्राममुपागमत् ॥ २१ ॥

गो० टी०-अश्वानामिति । संचचाल कम्पितेव ॥ २२ ॥

गो० टी०-अथोकपरिवारेः सह भरतस्य नन्दिग्रामाभि-
 र्गमं दर्शयति-द्विजातिमुख्यैरित्यादिभिः सार्धशत्रुभिः
 श्लोकैः । ततो महात्मा भरतः सर्वैर्दृष्टः प्रत्युद्ययाविति वाक्यार्थः ।
 सनैर्गमैः सचिविभिः । वैदेहकः सार्धवाहो नैगमो वाणिजो
 वणिगित्यमरः । मन्त्रिभिः वसिष्ठादिभिः । सचिवैः छमन्त्रा-
 दिभिः । आर्यपादौ रामपादुके । हेमभूषिते हेमदण्डभूषिते ।
 तत्पूर्वं श्रवणादिहर्षमागतः । श्रवणात्पूर्वं तु नास्य हर्षोऽभू-
 दित्यर्थः ॥ १८-२१ ॥

रा० टी०-समीक्ष्येति । भरतः पवनात्मज समीक्ष्योवा-
 च अहं पृथक् ॥ २० ॥

गो० टी०-समीक्ष्येत्यर्थम् । समीक्ष्य समन्ताद्रामागमनं
 निरीक्ष्य ॥ २२ ॥

कश्चिन्न खलु कापेयी सेव्यते चलचित्ता । नहि पश्यामि काकुत्स्थं राममार्यं परंतपम् ॥ २३ ॥
 कश्चिन्न चानुदृश्यन्ते कपयः कामरूपिणः । अथैवमुक्ते वचने हनूपानिदमब्रवीत् ॥ २४ ॥
 अर्थ्यं विज्ञापयन्नेव भरतं सत्यविक्रमम् । सदाफलान्कुसुमितान्दृक्षान्प्राप्य मधुस्रवान् ॥ २५ ॥
 भरद्वाजप्रसादेन मत्तभ्रमरनादिनाम् । तस्य चैव वरो दत्तो वासवेन परंतप ॥ २६ ॥
 ससैन्यस्य तदानीत्थ्यं कृतं सर्वगुणान्वितम् । निःस्वनः श्रूयते भीमः प्रहृष्टानां वनौकसाम् ॥ २७ ॥
 मन्ये वानरसेना सा नदीं तरति गोमतीम् । रजोवर्षं सस्रद्धृतं पश्य साल्वनं प्रति ॥ २८ ॥
 मन्ये साल्वनं रम्यं लोलयन्ति पुवंगमाः । तदेतदृश्यते दूराद्विमानं चन्द्रसन्निभम् ॥ २९ ॥
 विमानं पुष्पकं दिव्यं मनसा ब्रह्मनिर्मितम् । रावणं बान्धवैः सार्यं हत्वा लब्धं महात्मना ॥ ३० ॥

२३-२४] ति० टी०-यावत् दूरं यातोऽस्मि । क्षिप्रमा-
 गन्तुमर्हसीति इत्यमन्तं प्रति रामोऽर्भरते सर्वा कथास्तु कथा
 पुनः रामसमीपं गत्वा रामं प्रति भरतवृत्तान्तं विषय पुनर्न-
 न्दिधामं प्रति रामाज्ञया गते एतद्भरतवचस्तं प्रतीति बोध्यम् ।
 कापेयी कपित्थभाद्रप्रभृता चलचित्ता न सेव्यते नानुदीयते
 कश्चित् । मिथ्या नोच्यते कश्चिदित्यर्थः । कुत एवं शङ्का
 तत्राह-नहीति ॥ २३ ॥ २४ ॥

रा० टी०-तदाकारमाह-कश्चिदिति । रामं न पश्यामि
 कपयोपि नादृश्यन्ते अतः कापेयी कपिजातिषु दृश्यमाना
 चलचित्ता तु कश्चिन्न सेव्यते भवन्तमिति शेषः एतेन चांच-
 ल्यवशादेव रामागमनं त्वयोकमिति प्रतीयते इति सूचितम्
 सार्द्धश्लोक एकान्वयी ॥ २३ ॥

गो० टी०-कश्चिदित्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः ।
 कश्चिदिति प्रभं । सेव्यते । त्वयेति शेषः । तत्र हेतुमाह-न-
 हीति । रामस्य दूरागमनेऽपि नासीरचारिणः कपयो दृश्येरन्,
 तेषां कामरूपित्वेन स्वरूपेणादर्शनेऽपि रूपान्तरणं वा दृश्येरन् ।
 तदपि नास्तीत्यर्थः ॥ २३ ॥

रा० टी०-अथेति । एवमुक्ते सति अभ्यर्थादानपेनं
 सत्यमित्यर्थः विज्ञापयन् सन् हनूपान् भरतमब्रवीत् ॥ २४ ॥

गो० टी०-अथेति । अर्थं विलम्बहेतुम् । 'अर्थः स्याद्वि-
 बगे मोक्षे शब्दवाच्ये प्रयोजने । व्यवहारे भवे शास्त्रं यस्मिन्हेतु-
 निवृत्तिर्विति वैजयन्ती ॥ २४ ॥

२५] ति० टी०-एवं मिथ्यावादित्वशङ्कायां तत्रित्यन्ये-
 ऽभ्यर्थादानपेनं विज्ञापयन्निदमब्रवीत् । सदाफलान्वादिविशिष्टा-
 न्दृक्षान्प्राप्य प्रहृष्टानां वनौकसां भूमौ निःस्वनः श्रूयते, अतस्त्वं
 प्रयाहीति शेषः ॥ २५ ॥

२६] ति० टी०-वृक्षाणां तथाविधत्वं कुतस्तत्राह-
 भरद्वाजप्रसादेनेति । तेनापि कथमेवं शक्यं तत्राह-तस्य
 चेति । भरद्वाजस्य चेत्यर्थः । वासवेनेति । तत्पुत्रप्रसादितेने-
 त्यर्थः ॥ २६ ॥

२७] ति० टी०-यदेवमतः ससैन्यस्य तव गमस्य च
 भरद्वाजेन सर्वगुणान्वितमातिशयं कृतम् ॥ २७ ॥

रा० टी०-तदाकारमाह-सदेत्यादिभिः । भरद्वाज-
 प्रसादेन सदाफलान् मधुस्रवाम् हुमान् प्राप्य प्रहृष्टानां वनौ-
 कसां निःस्वनः श्रूयते ननु भरद्वाजे कथमेवं शक्तिरित्यत आह
 वासवेन एषः सर्वसामर्थीसम्पादकशक्तिविशेषः दत्तः अत
 एव तदा भवद्भ्रमरमये ससैन्यस्य तवातिशयं कृतं सार्द्धश्लोक-
 द्वयमेकान्वयि ॥ २५-२७ ॥

गो० टी०-सदेति । भरद्वाजप्रसादेन सदाफलानिति-
 संस्वनः । प्राप्य वानराः दृश्यन्तीति च शेषः ॥ २६ ॥

गो० टी०-तस्य चेति । ससैन्यस्य रामस्य वासवेन
 एव वरो दत्तः अकालकलित्ववरो दत्तः, तथा सर्वगुणान्वितम्
 आतिशयं मधुस्रवत्वरूपं भरद्वाजेन कृतम्, अतोऽकालकलित्वं
 मधुस्रवत्त्वं च वनस्य युक्तमित्यर्थः ॥ २६ ॥

गो० टी०-एवं विलम्बहेतुमुक्त्या समीपागमनचिह्नं
 दर्शयति-निःस्वन इति । इदानीं वानरसेना गोमतीं नदीं
 तरतीति मन्ये । यस्माद् भीमो निःस्वन इति भावः ॥ २७ ॥

२८] ति० टी०-गतो ध्वनिः श्रूयते, अतः सा सेना
 गोमतीं तरतीति मन्ये । 'वाङ्मयी' इति पाठान्तरम् । शृणा-
 नन्तरमाह-रजोवर्षमिति ॥ २८ ॥

रा० टी०-मन्ये इति । वानरसेना गोमतीं तरति
 इत्यर्थं मन्ये तत्र गमकमाह साल्वनं प्रति सस्रद्धृतं रजोवर्षं
 पश्य एतेन इदं रजो वानराणामेवेति सूचितम् ॥ २८ ॥

गो० टी०-ततोऽपि सन्निकर्षमाह-रज इति । सस्र-
 दृतं रजोवर्षं पश्य । तस्माद्वाङ्मयीनं नदीं प्रति यातीति
 मन्ये ॥ २८ ॥

गो० टी०-क्षिप्रं वानरसेनाया अनगमने हेतुमाह-मन्ये
 इति । तस्मात्तस्याः विलम्बः ॥ २९ ॥

२९] ति० टी०-शृणोत्तरमाह-तदेतदिति ॥ २९ ॥

३०] ति० टी०-मनसा ब्रह्मनिर्मितम् । ब्रह्मणा-
 ब्रह्मत्वसाम्याद्विश्वकर्मा निर्मितम् ॥ ३० ॥

रा० टी०-मन्ये इति । साल्वनं पुवङ्गमाः लोलयन्ती-
 त्यर्थं मन्ये तदेतद्विमानमपि चन्द्रसन्निभं दृश्यते ॥ २९ ॥

तरुणादित्यसंकाशं विमानं रामवाहनम् । धनदस्य प्रसादेन दिव्यमेतन्मनोजवम् ॥ ३१ ॥
 एतस्मिन्भ्रातरौ वीरौ वैदेहा सह राघवौ । सुग्रीवश्च महातेजा राक्षसश्च विभीषणः ॥ ३२ ॥
 ततो हर्षसमुद्भूतो निःस्वनो दिवमस्पृशत् । स्त्रीबालयुववृद्धानां रामोऽयमिति कीर्तिते ॥ ३३ ॥
 रथकुञ्जरवाजिभ्यस्तेऽवतीर्य महीं गताः । ददृशुस्तं विमानस्थं नराः सोममिवाम्बरे ॥ ३४ ॥
 प्राञ्जलिर्भरतो भूत्वा प्रहृष्टां राघवान्मुखः । यथार्थेनार्घ्यपाद्याद्यैस्ततो राममपूजयत् ॥ ३५ ॥
 मनसा ब्रह्मणा संप्रं विमाने भरताग्रजः । रराज पृथुर्दीर्घाक्षो वज्रमाणिगिवाभैरः ॥ ३६ ॥
 ततो विमानाग्रगतं भरतो भ्रातरं तदा । ववन्दे प्रणतो रामं मेरुस्थमिव भास्करम् ॥ ३७ ॥
 ततो रामाभ्यनुज्ञातं तद्विमानमनुत्तमम् । हंसयुक्तं महावेगं निपपात् महीतलम् ॥ ३८ ॥
 आरोपितो विमानं तद्भरतः सत्यविक्रमः । राममासाद्य मुदितः पुनरवाभ्यवादयत् ॥ ३९ ॥
 तं समुत्थाय काकुत्स्थश्चिरस्याक्षिपथं गतम् । अङ्गं भरतमारोप्य मुदितः परिपस्वजे ॥ ४० ॥
 ततो लक्ष्मणमासाद्य वैदेहीं च परंतपः । अथाभ्यवादयन्तीनां भरतो नाम चाब्रवीत् ॥ ४१ ॥
 सुग्रीवं केकयीपुत्रो जाम्बवन्तमथाङ्गदम् । मैन्दं च द्विदिदं नालमृपमं चैव सम्बजे ॥ ४२ ॥
 सुपेणं च नलं चैव गवाक्षं गन्धमादनम् । शम्भं पनमं चैव परितः परिपस्वजे ॥ ४३ ॥
 ते कृत्वा मानुषं रूपं वानराः कामरूपिणः । कुगलं पर्यपृच्छंस्ते प्रहृष्टा भरतं तदा ॥ ४४ ॥
 अथाब्रवीद्राजपुत्रः सुग्रीवं वानरर्षभम् । परिपस्व्य महातेजा भरतो धर्मिणां वरः ॥ ४५ ॥

रा० टी०—ननु विमानं कुतो लब्धमित्यत आह—विमानमिति । राघवं हत्वा विमानं महात्मना रामेण लब्धम् ३०
 गो० टी०—विमानं तु दृश्यत इत्याह—तदेतदिति ।
 पुष्पकं विमानं पुष्पकाख्यं विमानम् ॥ ३० ॥ ३१ ॥

३१] ति० टी०—एतद्विषयं मनोजवं विमानं प्रसादेन ब्रह्मणः प्रसादेन धनदस्य भवतीति शेषः । 'परं तपसा लेभे यत्कुवेरः पितामहात् इति सुन्दरकाण्डोक्तः ॥ ३१ ॥

रा० टी०—विमाननिर्माणे कारणमाह—तरुणेति । धनदस्य प्रसादेन कुवेरप्रीत्यर्थं मनोजवमेतद्विमानं ब्रह्मणा निर्मितमिति शेषः ॥ ३१ ॥

गो० टी०—तरुणेति । दिव्यं मनोजवं तरुणादित्यसंकाशं रामवाहनमेतद्विमानम्, प्रसादेन धनदस्य ब्रह्मप्रसादेन धनदस्य, लब्धमित्यर्थः । परेण तपसा लेभे यत्कुवेरः पितामहादिति सुन्दरकाण्डोक्तः ॥ ३१ ॥

३२-३३] ति० टी०—एतस्मिन्विमाने राघवौ सुग्रीवो विभीषणश्च तिष्ठतीति शेषः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

३४] ति० टी०—तत आम्बरे भरतादयस्तं दृष्टुमित्याह—दृष्टुरिति ॥ ३४ ॥

रा० टी०—एतस्मिन्निति । एतस्मिन्विमाने रामादयस्तन्तीति शेषः ॥ ३२ ॥

रा० टी०—तत इति । ततो हृद्यमद्वचनश्रवणानन्तरं रामोऽयमिति कीर्तितः स्त्रीबालयुववृद्धानां निस्वनः दिवमस्पृशत् ॥ ३३ ॥

रा० टी०—रथेति । ते अयोध्यावासिनो नराः विमानस्थं रामं दृष्टुः ॥ ३४ ॥

गो० टी०—एतस्मिन्निति । आसत इति शेषः ॥ ३३ ॥ ३५ ॥
 ३५-३६] ति० टी०—यथार्थेन स्वागतेन । अन्वयेन स्वागतेनेत्यर्थः । यथागमने परमहृदयाणां तत्स्वागतमित्यर्थोऽनुगतिमेतत्तत्तुः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

रा० टी०—प्राञ्जलिरिति । राघवान्मुखः रामदृष्टिपथं प्राप्तो भरतः अर्घ्यपाद्याद्यैः यथार्थेन प्रसादनरूपप्रयोजनमनतिक्रम्य राममपूजयत् ॥ ३५ ॥

रा० टी०—मनमेति । भरतायज्ञो रामः अपरो वज्रपाणिश्च विमानज रराज ॥ ३६ ॥

रा० टी०—तन इति । भरतः विमानाग्रगतं रामं ववन्दे ३७

रा० टी०—तन इति । तद्विमानं रामाभ्यनुज्ञातं सन् महीतलं निपपात् ॥ ३८ ॥

गो० टी०—प्राञ्जलिरिति । यथार्थेन स्वागतेन । चतुर्दशे वषे पूर्णं अवश्रमगमिष्यामीति प्रतिज्ञातुसारिणा स्वागमनेनेत्यर्थः । अपूजयत् अस्वाययत् ॥ ३६ ॥ ३८ ॥

३९-४०] ति० टी०—अभ्यवादयत् । 'अभ्यवन्द' इत्यर्थः ॥ ३९ ॥ ४० ॥

रा० टी०—आरोपितेति । तद्विमानमारोपितः रामेणारोहितो भरतः राममासाद्य पुनरभ्यवादयत् ॥ ३९ ॥

रा० टी०—तमिति । चिरस्य बहुकायात् अक्षिपथं गतं भरतमुङ्गं आरोप्य परिपस्वजे ॥ ४० ॥

गो० टी०—आरोपित इति । अत्र भरतस्य विमानारोपणं सर्वेषां प्रदर्शनार्थमिति बोध्यम् ॥ ४० ॥ ४१ ॥

४१-४५] ति० टी०—लक्ष्मणमासाद्य वन्दमानं लक्ष्मणं

त्वमस्माकं चतुर्णां वै भ्राता सुग्रीवपञ्चमः । सौहृदाज्जायते मित्रमपकारोऽरिलक्षणम् ॥ ४६ ॥
 विभीषणं च भरतः सान्त्ववाक्यमथाब्रवीत् । दिष्ट्या त्वया सहायेन कृतं कर्म सुदुष्करम् ॥ ४७ ॥
 शत्रुघ्नश्च तदा राममभिवाद्य सलक्ष्मणम् । सीतायाश्चरणौ वीरो विनयाद्भ्यवादयत् ॥ ४८ ॥
 रामो मातरमासाद्य विवर्णां शोककर्शिताम् । जग्राह प्रणतः पादौ मनो मातुः प्रहर्षयन् ॥ ४९ ॥
 अभिवाद्य सुमित्रां च कैकेयीं च यशस्विनीम् । स मातृश्च ततः सर्वाः पुरोहितमुपागमत् ॥ ५० ॥
 स्वागतं ते महाबाहो कौसल्यानन्दवर्धन । इति प्राञ्जलयः सर्वे नागरा राममब्रुवन् ॥ ५१ ॥
 तान्यञ्जलिसहस्राणि प्रगृहीतानि नागरैः । व्याकोशानीव पद्मानि ददर्श भरताग्रजः ॥ ५२ ॥
 पादुके ते तु रामस्य गृहीत्वा भरतः स्वयम् । चरणाभ्यां नरेन्द्रस्य योजयामास धर्मवित् ॥ ५३ ॥

परिष्वङ्गादिना संभाव्य । 'अन्येषुः पाञ्चजन्यात्मा कैकेय्यां भरतोऽभवत् । तदन्येषुः एभिर्नायामनन्तात्मा च लक्ष्मणः ॥ सुदर्शनात्मा शत्रुघ्नो द्वौ जानौ युगपत्प्रिये ॥' इति पात्रे शिवोक्तेः । *वैदेहीमभ्यवाद्यदभ्यवन्दत् । परं तु—यद्यपि लक्ष्मणो भरतात्कनिष्ठो ययसा । स्पष्टं चेदं जन्मप्रकरणं, तथापि ज्येष्ठानुवर्तनेन स्वापेक्षयाधिकगुणत्वेन स्वव्यवहारेण ज्येष्ठानुवर्तिवृत्तयेति भरतं प्रत्युपदेशदानेन च गुरुत्वं बुद्ध्या तस्य न निरुचितैव । किं च कौसल्यायै प्रथमं दानपापमोक्ष-जत्वाल्लक्ष्मणस्य ज्येष्ठत्वम् । ततो हि कैकेयौ पापसाधदानं तदंशजश्च शत्रुघ्न इति स एव भरतात्कनिष्ठः । अत एव वैदेही चेति चकारः स्वरसतः संगच्छते, अत एव शत्रुघ्नकृतो लक्ष्मण-नमस्कार उपपद्यते । तयोर्भूगपदत्पदत्वादित्याहुः ॥ ४६ ॥ ४९ ॥
 [४६-४९] ति० टी०—पञ्चमो भ्राता आन्विपयकपञ्च-
 त्वसंस्कारापुरणः । सौहृदान्तपूर्वकोपकारात् ॥ ४६ ॥ ४९ ॥

रा० टी०—तत इति । भरतो लक्ष्मणमासाद्य अभ्यवा-
 दयत् लक्ष्मणेन प्रणाममकारयत् हेतुमति णिच् अथ वैदेही-
 मासाद्य अभ्यवादयत् अवन्दत् अत्र स्वाधेयं णिच् उभयार्थलाभ-
 स्तु शब्दाद्व्या नाम प्रणामोपयोगिस्त्वाभिधामब्रवीत् ॥ ४१ ॥

रा० टी०—सुग्रीवमिति । कैकेयीपुत्रः सुग्रीवप्रभृति
 सत्स्वजे सुषेणप्रभृति च परिपश्यन् श्लोकद्वयमेकान्वयि ४१॥४३

रा० टी०—ते इति । ते नागराः ते अमृतस्थायाध्यायां
 मातुषं रूपं कृत्वा भरतं कुशलं पर्यच्छब्दन् ॥ ४४ ॥

रा० टी०—अथेति । भरतः सुग्रीवं परिष्वज्य अब्रवीत् ४५

रा० टी०—तदाकारमाह—त्वमिति । हे सुग्रीव अस्माकं
 चतुर्णां पञ्चमो भ्राता त्वमसीति शेषः तत्र हेतुः सौहृदात् काप-
 प्यरहितोपकारात् मित्रं तु भ्रातुर्न भिन्नमिति तात्पर्यं प्रसङ्गादाह
 अपकारस्तु अरिलक्षणं निष्ठित्यसम्पादकमित्यर्थः ॥ ४६ ॥

रा० टी०—विभीषणमिति । त्वया सहायेन सुदुष्करं
 कर्म दिष्ट्या भायोदयेन कृतं रामेणेति शेषः इति सान्त्ववाक्यं
 भरतो विभीषणमब्रवीत् ॥ ४७ ॥

रा० टी०—शत्रुघ्न इति । शत्रुघ्नः राममभिवाद्य सीतायाः
 चरणाभ्यामभ्यवादयत् ॥ ४८ ॥

रा० टी०—राम इति । रामः मातरं कौसल्यामासाद्य
 मातुर्मनो हर्षयन् सन् पादौ जग्राह ॥ ४९ ॥

गो० टी०—तत इति । लक्ष्मणमासाद्य कृतनमस्कारं
 लक्ष्मणमालिङ्गनेन संभाव्य । इदं च लक्ष्मणस्य कनिष्ठत्वात् ।
 लक्ष्मणेन चिकीर्षितो नमस्कारो रामसन्निधौ भरतेन प्रति-
 पेधित इति चाहुः । वैदेही चाभ्यवादयत् चकारो रामनम-
 स्कारं समुच्चिनोति । न संख्ये भरताज्ज इत्युक्तेः । सीता-
 मासाद्य गच्छ त्वमग्रतो भरताग्रजेत्यत्र बहुव्रीहिरित्युक्तम् । न
 च वैपरीत्यं शङ्क्यम् । पुण्ये जातस्तु भरतः, सापे जातौ तु
 सोमित्री इति जन्मक्रमोक्तेः । पायसप्रदानं विवाहे च प्राथम्यं
 तत्र परिहृतम् । लक्ष्मणासादनानन्तरं सीतानमस्काराभिधा-
 नान् सीता तारादिभिः सह राममसीप एव किंचिदन्यत्र
 स्थितव्यवगम्यते ॥ ४९ ॥

गो० टी०—तत इति । मातुषं रूपं कृत्वा स्थिता इति
 शेषः ॥ ४९ ॥ ४९ ॥

गो० टी०—राम इति । मनो मातुः प्रसादयन्निति पूर्व
 त्वद्वाक्यं नाश्रौषमिति त्वया मनस्तापो न कार्य इत्येवं प्रस-
 त्नामकरोदित्यर्थः ॥ ५० ॥

५०-५१] ति० टी०—कैकेयीं च यशस्विनीम् । अस्या
 मनोदाय्येन राजा नरकान्तरितः, देवा ब्रह्मर्षयश्च परमं
 सुखं प्राप्ताः रामस्य च यशो जातम्, अत एवा यशस्वि-
 न्येव ॥ ५० ॥ ५१ ॥

रा० टी०—अभिवाद्येति । स रामः सुमित्रां कैकेयीं
 चाभिवाद्य ततः तस्मात्स्थलास्तवाः मातुः पुरोहितं च उपाग-
 मन् गत्वाभ्यवादयत् ॥ ५० ॥

गो० टी०—अभिवाद्येति । यशस्विनीं, रावणजस्य
 तन्मूलत्वात् । सर्वैः प्रशस्यमानामित्यर्थः । पुरोहितं वसिष्ठम्,
 अभिवाद्येत्यनुपपद्यते । अभिवायोपागमदित्यन्वयः ॥ ५१ ॥

रा० टी०—स्वागतमिति । हे महाबाहो त्वया स्वागत-
 मिति वचः सर्वे नागराः राममब्रुवन् ॥ ५१ ॥

५२-५३] ति० टी०—व्याकोशानि विकसितानि ५२॥५३

अब्रवीच्च तदा रामं भरतः सकृताञ्जलिः । एतत्ते सैकलं राज्यं न्यासं निर्यातितं मया ॥ ५४ ॥
 अद्य जन्म कृतार्थं मे संवृतश्च मनोरथः । यत्त्वां पश्यामि राजानमयोध्यां पुनरागतम् ॥ ५५ ॥
 अवेषतां भवान्कोशं कोष्ठागारं गृहं बलम् । भवतस्तेजसा सर्वं कृतं दशगुणं मया ॥ ५६ ॥
 तथा ब्रुवाणं भरतं दृष्ट्वा तं भ्रातृवत्सलम् । मुमुक्षुर्वातरा बाष्पं राक्षसश्च विभीषणः ॥ ५७ ॥
 ततः प्रहर्षाद्भरतमङ्कमारोप्य राघवः । ययौ तेन विमानेन ससैन्यो भरताश्रमम् ॥ ५८ ॥
 भरताश्रममासाद्य ससैन्यो राघवस्तदा । अवतीर्य विमानाग्रादवतरथे महीतले ॥ ५९ ॥
 अब्रवीच्च तदा रामस्तद्रिमानमनुत्तमम् । वह वैश्रवणं देवमनुजानामि गम्यताम् ॥ ६० ॥
 ततो रामाभ्यनुज्ञातं तद्रिमानमनुत्तमम् । उत्तरां दिशमुद्दिश्य जगाम धनदालयम् ॥ ६१ ॥
 विमानं पुष्पकं दिव्यं संगृहीतं तु रक्षसा । अगमद्भनदं वेगाद्रामवाक्यप्रचोदितम् ॥ ६२ ॥

पुरोहितस्यात्मसखस्य राघवो बृहस्पतेः शक्र इवामराधिपः ।

निपीड्य पादौ पृथगासने शुभे सदैव तेनापविशे शर्ययौन ॥

॥ ६३ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे सप्तविंशत्यधिकशततमः सर्गः ॥ १२७ ॥

रा० टी०-तानीति । नगरैः प्रगृहीतानि अञ्जलिसहस्राणि
 व्याक्रोशानि विकसितानि पद्मानि भरताग्रजो दर्श ॥ ५२ ॥

रा० टी०-पादुके इति । भरतः रामस्य पादुके स्वयं
 गृहीत्वा नरेन्द्रस्य रामस्य चरणार्भ्यां योजयामास ॥ ५३ ॥
 ५४-५६] ति० टी०-एतदेतावत्कालं मया रक्षितं
 न्यासभूतं मयि स्थितं राज्यं मया ते निर्यातितं तुभ्यं
 निवेदितम् ॥ ५४ ॥ ५६ ॥

रा० टी०-अब्रवीदिति । भरतो राममब्रवीत् तदा-
 कारमाह न्यासं न्यासत्वेन मया गृहीतं ते राज्यं मया निर्या-
 तितं एतावत्कालं पालितम् ॥ ५४ ॥

रा० टी०-अथेति । पश्यामाह अयोध्यां पुनरागतं
 राजानं त्वां पश्यामि तस्मात् मे मनोरथः संवृतः अत एव मे
 जन्म कृतार्थम् ॥ ५५ ॥

रा० टी०-अवेषतामिति । यद् भवतस्तेजसा मया
 दशगुणं कृतं तत् कोशादि भवान् अवेषताम् ॥ ५६ ॥

गो० टी०-एतत्त इत्यादिसार्धश्लोकद्वयमेकान्वयम् ।
 हे राजन्, मया रक्षितं न्यासत्वेन पालितम् एतद्राज्यम्
 ते निर्यातितं तुभ्यं निवेदितम् । कोष्ठागारं धान्यशालाम्
 दशगुणत्वं रामनिर्गमनकालिकोशापेक्षया ॥ ५५ ॥ ५६ ॥

५७-६२] ति० टी०-विभीषणश्च बाष्पं कुमोच । ईदृशा
 अपि भ्रातरः सन्तीत्यानन्देन स्वस्य तद्वैपरीत्यजसोकेन
 च ॥ ५७ ॥ ६२ ॥

रा० टी०-तथेति । तथा ब्रुवाणं भरतं दृष्ट्वा वानरा
 विभीषणश्च बाष्पमानंदाश्च स्रग्धुः ॥ ५७ ॥

गो० टी०-तथेति । मुमुक्षुरिति । स्वकुलीनेष्वेतादृश-
 भानुदृश्यदर्शनादिति भावः ॥ ५७ ॥

रा० टी०-तत इति । राघवः भरतमङ्कमारोप्य विमा-
 नेन भरताश्रमं ययौ ॥ ५८ ॥

रा० टी०-भरतेति । राघवः भरताश्रममासाद्य विमा-
 नाग्रादवतीर्य महीतले अवतरथे ॥ ५९ ॥

गो० टी०-तत इति । भरताश्रमम् नन्दिग्रामम् ५८ ॥ ५९ ॥

रा० टी०-अब्रवीदिति । त्वया गम्यतां वैश्रवणं
 कुर्वेत् त्वं वह इत्यहमनुजानामि आज्ञापयामि इति वचः
 राघो विमानमब्रवीत् ॥ ६० ॥

गो० टी०-अब्रवीदिति । गम्यतामित्यनन्तरमिति-
 करणं बोध्यम् ॥ ६० ॥

रा० टी०-तत इति । तद्रिमानं धनदालयमुद्दिश्य
 उत्तरां दिशं जगाम ॥ ६१ ॥

गो० टी०-तत इति । दिशदागम्य दिशमुद्दिश्य ॥ ६१ ॥

रा० टी०-तदेव भङ्गवन्तेरेणाह-विमानमिति । रक्षसा
 राघवेन गृहीतं विमानं रामवाक्यप्रचोदितं सत् धन-
 दमगमत् ॥ ६२ ॥

६३] ति० टी०-पुरोहितस्यात्मसखस्येति । वसिष्ठपुत्रस्य
 सख्यस्येत्यर्थः । 'आत्मसमस्य' इति पाठान्तरम् । ब्रह्मसत्त्वा-
 दिति भावः । वसिष्ठस्येत्यर्थः इति तीर्थः ॥ ६३ ॥

इति श्रीरामाभिरामं श्रीरामीये रामायणतिलकं वाल्मीकीय आदि-
 काव्ये युद्धकाण्डे सप्तविंशत्यधिकशततमः सर्गः ॥ १२७ ॥

रा० टी०-पुरोहितस्येति । पुरोहितस्य आत्मसखस्य
 वसिष्ठस्येत्यर्थः । पादौ बृहस्पतेश्शक्र इव निपीड्य तेन वशि-
 ष्ठेन सह पृथगासने उपविशे ॥ ६३ ॥

इति श्रीमद्रामायणरामायणव्याख्यानं रामायणशिरोमणौ
 युद्धकाण्डे एकोनविंशत्यधिकशततमः सर्गः ॥ १२७ ॥

अष्टाविंशाधिकशततमः सर्गः ।

भरताप्रतिष्ठीतराज्यो रामः सुग्रीवादिभिः सीता न वानरपत्नीभश्च सह सुखातावलंकृतौ । सुग्रीवो गजं रामस्तु ससुह-
द्रं चोत्थ सानन्दं पुरं प्रविष्टौ । ततो वानरैश्चतुःसमुद्रवार्यानां च वसिष्ठादिमहर्षिभिरभिविक्तो रामः सुग्रीवविभीषणादीन्परिगृह्य
रत्नभूषणादिभिः परितोष्य स्वस्थानं गमयित्वा रक्षितपौरजानपदधिरं शशास मेदिनीमीजे च पौण्डरीकादिभिः क्रतुर्भर्तुरिदक्षिणे-
र तदा न किञ्चिदशुभमभवत् काण्डान्ते उठनादिना शुभप्राप्तिकथनं काण्डसमाप्तिम् ।

शिरस्यञ्जलिमाधाय कैकेयीनन्दिवर्धनः । वभापे भरता ज्येष्ठं रामं सत्यपराक्रमम् ॥ १ ॥
पूजिता मामिका माता दत्तं राज्यमिदं मम । तद्ददामि पुनस्तुभ्यं यथा त्वमददा मम ॥ २ ॥
धुरमेकाकिना न्यस्तां वृषभेण बलीयसा । किशोरवद्वुक् भारं न वोढुमहमुत्सहे ॥ ३ ॥
वारिवेगेन महता भिन्नः सेतुरिव क्षरन् । दुर्बन्धनमिदं मन्ये राज्यच्छिद्रमसंवृतम् ॥ ४ ॥

गो० टी०—पुरोहितस्येति । आत्मसमस्य स्वानुरूपस्य, प्रथमासने तेन सहोपविवेशः । प्रथमासने युगपदेवोपवि-
श्रुत्स्वियं ॥ ६२ ॥
इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणं रत्नकिरीटख्याने
सुद्रकाण्डव्याख्याने त्रिंशदुत्तरशततमः सर्गः ॥ १३० ॥

१] ति० टी०—शिरसीति ॥ २ ॥

रा० टी०—रामं प्रति भग्नोक्तिमाह—शिरसीत्यादिभिः ।
भरतः शिरस्यञ्जलिमाधाय रामं वभापे ॥ २ ॥

गो० टी०—एवं पुष्पकं धनं च प्रेषयित्वा वसिष्ठेन च
समागम्य भरतावुजं विना नायोध्यां प्रवेष्टव्येति तापयं
नन्दिप्राम एवात्मनोपविष्टं रामं निविष्टुं च पौत्रगणं सन्निहि-
ताञ्च च भाद्रपु तादात्मिकमस्मेद्वितदर्शननिपुणो भरतः स्व-
यमपजायं निवेदयति—शिरस्यञ्जलिमिन्यादिना । शिर-
स्यञ्जलिमाधायेत्यनेन पूर्वकृता प्रपत्तिः स्मार्यते । अनन्य-
तितत्त्वमचिका सुद्रा ज्ञाप्तिः । कैकेयानन्दवर्धन इत्यनेन
भरतवचने कैकेयीसन्तोषो भुवप्रसादादिनालगम्यते इति
सोच्यते ॥ १ ॥

२] ति० टी०—त्वया मामिका माता पूजिता । तदुत्त-
वनवासावुष्ठानात् । मया चित्रकूटे तव समर्पितमिदं राज्यं त्वं
पुनश्चित्रकूट एव मम दत्तवान्, तन्पुनस्तुभ्यमहं ददामि । ननु
कथं दत्तस्य पुनर्दानं तवाह—यथेति । यथा त्वं मदत्तं राज्यं
मममददास्तथा मयापि त्वदत्तं तुभ्यं दीयते इत्यर्थः ॥ २ ॥

रा० टी०—तदाकारमाह—पूजितेत्यादिभिः । मामिका
माता त्वया पूजिता तदाज्ञाकरणात्सन्कृता अत एव इदं
राज्यं मम मया दत्तं तद्राज्यं यथा त्वं ममाददाः तथा अहं
तुभ्यं ददामि ॥ २ ॥

गो० टी०—रामस्य राज्यपरिग्रहे अपरिहार्यं हेतुं दर्श-
यति—पूजितेति । मामिका मत्संबन्धिनी, माता पूजिता ।
राज्यपरित्यागपूर्वकवनवासाङ्गीकारेण त्वया तोषिता । अन-

न्तरमिदं राज्यम्, मम मयि, चित्रकूटे दत्तम् । तद्राज्यम्
त्वं यथा येन प्रकारेण ममाददाः तेन प्रकारेण तुभ्यं ददामि ।
न्यासरूपेण मयि स्थापितं राज्यं न्यासरूपावाप्रदाणेत्येव
पुनर्दानमिति ॥ २ ॥

३] ति० टी०—ननु त्वहं राज्यभोगमहं करिष्यामि,
राज्यं तु त्वमेव पादयेत्युवाह—धुरमिति । एकाकिना स्वस-
मानवृष्टवृक्षीयदोस्तगृहितेन बलीयसा वृषभेण बलीवदेन
न्यस्तां वृष्टां किशोरवत्पार्श्ववर्तिवद्वुक् बालवत्सो यथा वोढुं
नोत्सहते, तथा गुरुं राज्यस्य भारं वोढुं नाहमुत्सहे ॥ ३ ॥

रा० टी०—ननु स्वमित्रेव संस्थाप्यतामिन्यत आह—
धुरमिति । एकाकिना स्वमानवृष्टीयगृहितेन बलीयसा
वृषभेण न्यस्तां वृष्टिमां धुरं भारं किशोरवत् कैशोर्यवत्
वत्स इत्यर्थः यथा वोढुं नोत्सहते तथा गुरुं भारं वोढुमहं
नोत्सहे यथा तथेत्युवाह ॥ ३ ॥

गो० टी०—अयोध्यायां राज्यभोगान् यथाकामं भोक्ष्ये
राज्यं त्वमेव परिपालयेत्याकाङ्क्षायाः माह—धुरमिति ।
यद्वा पुनरर्थनपर्यन्तं न्यासधारणे न दोष इत्याशङ्क्याह—धुर-
मिति । एकाकिना असहायेन, बलीयसा वृषभेण न्यस्तां
धुरम् किशोरवत् बालवत्स इव, गुरुं भारम् वोढुं नोत्सहे ॥ ३ ॥

४] ति० टी०—नोत्सहे इत्यत्र हेतुमाह—वारीति ।
महता वारिवेगेन भिन्नः क्षरन्सेतुर्यथा दुर्निबन्धो बहुमशक्यः,
एवमसंवृतमशक्यसंवरणं राज्यच्छिद्रं चोरादिनिबन्धनं दुर्नि-
बन्धनं बहुमशक्यमित्यत्र मन्ये । अहमिति शेषः ॥ ४ ॥

रा० टी०—वारीति । महता वारिवेगेन भिन्नः अत एव
क्षरन् सेतुरिव असंवृतं प्रसिद्धं राज्यच्छिद्रं चोरायुपद्रवः
दुर्बन्धनं निवारयितुमशक्यमिदमहं मन्ये ॥ ४ ॥

गो० टी०—तर्हि कथमेतावत्पर्यन्तं सोढमित्यत आह—वा-
रीति । महता वारिवेगेन भिन्नः अत एव क्षरन् बहिर्निःसरन्,
जलमेतुरिव, इदं राज्यच्छिद्रं लिङ्गद्वाराज्यम्, असंवृतं संवरण-
रहितं सत्, दुर्बन्धनं मन्ये । यथा महता वारिवेगेन भिन्नः क्ष-

गतिं खर इवाश्वस्य हंसस्येव च वायसः । नान्वेतुमुत्सहं वीर तव मार्गमरिदम् ॥ ५ ॥
 यथा चारोपितो वृक्षो जानश्चान्तनिवेशने । महानपि दुरागोहो महास्कन्धः प्रशाखवान् ॥ ६ ॥
 शीर्येत पुष्पितो भूत्वा न फलानि प्रदर्शयन् । तस्य नानुभवेदर्थं यस्य हेतोः स रोपितः ॥ ७ ॥
 एषोपमा महाबाहो त्वमर्थं वेत्तुमर्हसि । यद्यस्मान्नुजेन्द्र त्वं भर्ता भृत्यान् शशि हि ॥ ८ ॥
 जगदध्याभिपिक्तं त्वामनुपश्यतु रौघवः । प्रतपन्तमिवादिन्यं मध्याह्ने दीप्तेजसम् ॥ ९ ॥
 तूर्यसंघातनिर्घोषैः काञ्चीनूपुरगनिःस्वनैः । मधुरैर्गीतशब्दैश्च प्रतिबुद्धयन् शेषं च ॥ १० ॥
 यावदावर्तते चक्रं यावती च वसुंधरा । तावत्स्थापितं लोकस्य स्वामित्वमनुवर्तय ॥ ११ ॥
 भरतस्य वचः श्रुत्वा रामः परमुग्रजयः । तथेति प्रतिजग्राह निपसादासने शुभे ॥ १२ ॥

रन् सेतुवार्तिरिगाहनिर्घोषकटपुलकशब्दापुञ्जादिमङ्गलम
 विना न बहूँ शक्यते । एवं बहुविधस्त्रिदशैः राज्यमपि मन्त्रगो-
 पनादिराजगुणावरणं विना पात्यितुं न शक्यमिति भावः ॥ १२ ॥

५] ति० टी०—तव मार्गं रक्षणायैव प्रवृत्तवानुपम ॥ ५ ॥

रा० टी०—गतिमिति । अथय गतिं खर इव हंसस्य
 वायस इव तव मार्गं गतिमन्वेतुमाचरितुं त्वामेत ॥ ५ ॥

गो० टी०—अहमिव भवानपि तोकात् गुणैर्विशिक्तोऽन्य-
 त्वबाह—गतिमिति ॥ ५ ॥

६-७] ति० टी०—अन्तर्निवेशने गृहागमे वृक्षिद्वय आ-
 रोपितः, स महात्वादियुगविशिष्टः जातः, तव, स पुष्पितो
 भूत्वा फलान्यदर्शयत्यदि विशीर्येत विशाणुपुष्पो वा स्व-
 पत्नो वा विशीर्यो भवति, ततोऽस्य फलस्य हेतोर्न रोपितः,
 स तदा रोपणादिकेशमार्थं फलं नाकुर्वतीति स यथा वृषा
 प्रयासः ॥ ६ ॥ ७ ॥

८] ति० टी०—एषोपमा तव । हे महाबाहो, यदि त्वं
 भक्तान्भृत्यान्माम्ना शशि । तदेति शेषः । तस्य त्वं वेत्तुमर्हसि
 अन्यथापदेशवचनार्थमित्यर्थः । राजा प्रतापशक्त्या महात्वा यजे-
 मोत्पाद्य संवर्धितेन त्वया प्रजापालने संपादनीयम् तदकरणे
 तु तादृशशत्रुत्वयस्त्वमिति भावः ॥ ८ ॥

रा० टी०—यथेति । अन्तर्निवेशने स्वारागममध्ये आगो-
 पितः अत एव महान् प्रवृद्धः अत एव महान्स्कन्धः प्रकृत्य
 शाखा येषां नवपल्लवानां तद्वान् दुरागोहः अन्यैरारोपयितुम-
 शक्यो वृक्षः पुष्पितो भूत्वा फलानि न प्रदर्शयन्मन यदि
 शीर्येत तदा यस्य हेतोः स वृक्षो येन रोपितः सः तस्यागो-
 पस्य फलं यथा नानुभवेत् तथा हे महाबाहो यदि भृत्यान्
 अस्मात् शशि तर्हि एषा अकलवृक्षसंघमिति उपमा ते भवि-
 ष्यतीति शेषः अर्थमेतन्महिजापनां त्वं वेत्तुं जानुमर्हसि
 श्लोकत्रयमेकान्वयि ॥ ६-८ ॥

गो० टी०—तर्हि संवेवांषो दूलेन भवानेव राज्यं परिपाल-
 यस्वित्याशङ्क्य तर्हि तानेन भक्त्योपणं विकलं भादिन्याह—य-
 था चेत्यादिश्लोकत्रयेण ॥ अन्तर्निवेशने आगोपितः उग्र-
 वृक्षः महान् जातः, सदुरागोहो महास्कन्धप्रशाखवान् पुष्पि-

तोपि भूत्वा फलानि न प्रदर्शयन् यथा योजनं अकरो भवति ।
 यथा य यथा फलस्य हेतोर्न रोपितः, सः रोपितो तस्य
 वृक्षस्य अर्थं तत्फलम् नानुभवेत् । मनुजैः भक्तान् भृत्यान्
 अस्मात् शशि यदि । महाबाहो एषोपमा त्वदर्थमुक्तेति
 वेत्तुमर्हसीति योजना । अत्र दृष्टरागमयोगारोपयितुदशरथयोश्च
 उपमानोपमेयभावः । बीजावापस्य पुष्टेष्टवादौ महास्कन्धस्य
 स्यात्फलत्वस्य च प्रशाखत्वस्य सुधीवादभिन्नगणस्य च
 पुष्पाणां कल्याणगणानां च राज्याकरणस्य फलाभातस्य च
 सामर्थ्यं शोभ्यते ॥ ६ ॥ ८ ॥

९] ति० टी०—यदेवमतः—जगदध्यानादि ॥ ९ ॥

रा० टी०—जगदिति । अभिपिक्तमत एव मध्याह्ने
 प्रतपन्तमादित्यमिव दीप्तेजसं त्वं जगदय अनुपश्यतु ॥ ९ ॥

गो० टी०—भक्तान्भु- राज्यपरिपालने महतो शक्तिरि-
 त्याह—जगदिति ॥ ९ ॥

१०] ति० टी०—तूर्यसंघातनिर्घोषैः राजोपचारैः प्रतिबुध्यन्
 शेषं चेत्यर्थः ॥ १० ॥

रा० टी०—तूर्येति । तूर्यसंघातनिर्घोषादिभिः राजसाम-
 योभिः उपलक्षितस्मन् प्रतिबुध्यन् तावुहि शेषं च ॥ १० ॥

गो० टी०—सर्वभोगार्हस्येव भोगान् भुक्ष्वेत्याह—
 तूर्येति । काञ्चीनूपुरनिःस्वनैर्मन्त्रैः प्रबोधकलदितनस्य
 मन्त्रेण ॥ १० ॥

११] ति० टी०—चक्रं ज्योतिश्चक्रं यावदावर्तते । अनेन
 कावचविरच्यते । यावती च वसुंधरति देशावधिक्रियते ॥ ११ ॥

रा० टी०—यावदिति । चक्रं ज्योतिश्चक्रं यावदावर्तते
 यावदेवं भवति यावती च वसुंधरा तावद्वैकस्य
 स्वामित्वं त्वमनुवर्तय ॥ ११ ॥

गो० टी० मध्ये स्वस्य राज्याशाशुद्धर्मं शोतयन्नाह—या-
 वदिति । चक्रं ज्योतिश्चक्रमिति यावत् । यावती यावत्काल-
 मिति, तावत् तावत्कालम्, सर्वस्य राज्यस्य स्वामित्वमनु-
 वर्तय । स्वामित्वावर्तने हि पालनमेव ॥ ११ ॥

१२] ति० टी०—प्रतिजग्राह । भरतस्य वच इति
 शेषः ॥ १२ ॥

ततः शत्रुघ्नवचनान्निपुणाः श्मश्रुवर्धनाः । मुखहस्ताः सुशीघ्राश्च राघवं पर्यवारयन् ॥ १३ ॥
 पूर्वं तु भरते स्नाते लक्ष्मणे च महाबले । सुग्रीवे वानरेन्द्रे च राक्षसेन्द्रे विभीषणे ॥ १४ ॥
 विशोधितजटः स्नातश्चित्रमाल्यानुलेपनः । महाह्रवसनोपेतस्तस्थौ तत्र श्रिया ज्वलन् ॥ १५ ॥
 प्रतिकर्म च रामस्य कारयामास वीर्यवान् । लक्ष्मणस्य च लक्ष्मीवानिश्वाकुलवर्धनः ॥ १६ ॥
 प्रतिकर्म च सीतायाः सर्वा दशरथस्त्रियः । आत्मनैव तदा चकुर्मनस्विन्यो मनोहरम् ॥ १७ ॥
 ततो वानरपत्नीनां सर्वासामेव शोभनम् । चकार यन्नात्कौसल्या महृष्टा पुत्रवन्तिला ॥ १८ ॥
 ततः शत्रुघ्नवचनात्सुमन्त्रो नाम सारथिः । योजयित्वाभिचक्राम रथं सर्वाङ्गशोभनम् ॥ १९ ॥
 अश्र्यर्कामलसंकाशं दिव्यं दृष्ट्वा रथं स्थितम् । आरुरोह महाबाहु रामः परपुरंजयः ॥ २० ॥
 सुग्रीवो हनुमाश्चैव महेन्द्रसदृशद्युतौ । स्नातौ दिव्यनिभैर्वस्त्रैर्जगमतुः शुभकुण्डलौ ॥ २१ ॥
 सर्वाभरणजुष्टाश्च ययुस्ताः शुभकुण्डलाः । सुग्रीवपत्न्यः सीता च द्रष्टुं नगरमुत्सुकाः ॥ २२ ॥

रा० टी०-भरतस्येति । रामः भरतस्य वचः प्रति-
 जप्ताह निपसाद च ॥ १३ ॥

गो० टी०-भरतस्येति । निपसादिति । भरत इति
 शेषः ॥ १३ ॥

१३] ति० टी०-इमश्चवर्धनाः तत्तद्वर्धका नापिता इत्यर्थः ।
 'वर्धनं छेदनेऽथ द्वे आनन्दनसभाजने' इत्यमरः ॥ १३ ॥

रा० टी०-तत इति । शत्रुघ्नवचनाद्विगतोः शीघ्राः शीघ्रं
 क्रियानिष्पादकाः सुखः सुखप्रदः हस्तौ येषां अत एव निपुणाः
 इमभूषां वर्धनाः शोधनादिना वर्धका राघवं पर्यवारयन् ॥ १३ ॥

गो० टी०-तत इति । इमश्चवर्धकाः इमश्चकर्तकाः ।
 'वर्धनं छेदनेऽथ द्वे आनन्दनसभाजने' इत्यमरः । सुशीघ्राः अ-
 भिषेकसुदृढांतिष्ठन् विना शीघ्रं कर्तुं समर्थाः । उपास्त इमभू-
 ष्यवर्धन्त । भरतलक्ष्मणापक्षया इमश्चवर्धकानां बहुवचनम् ।
 राघवमिति भरतलक्ष्मणयोः प्रदर्शनार्थम् ॥ १३ ॥

१४-१५] ति० टी०-पूर्वं त्विति । अत्र भरतलक्ष्म-
 णयोः ज्ञानाद्यभिधानकाले शत्रुघ्नस्य तदनभिधानं तु ज्ञानकार-
 यितृत्वात् । उपलक्षणं वा ॥ १४ ॥ १५ ॥

रा० टी०-पूर्वमिति । भरतादी यथाक्रमं पूर्वं ज्ञाते
 सति विशोधिता जटा यस्य सः महाह्रवसनोपेतो रामः
 श्रिया ज्वलन्स्व तस्थौ श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ १४ ॥ १५ ॥

गो० टी०-पूर्वमित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । न मे
 ज्ञानं बहुमतं, तं विना केकयासुतमित्युक्त्या प्रथमं ज्ञानं भर-
 तस्य, सुग्रीवस्यापि किञ्चित्ज्ञानिर्गमनप्रभृतिज्ञानाभावाद्य
 ज्ञानम् तथा विभीषणस्यापि लङ्कानिर्गमनप्रभृतिज्ञाना-
 भावात् शत्रुघ्नस्य ज्ञानाश्रयणमधिकतृत्वेन तदानीमवसरा-
 भावात् पूर्वं व्रतयद्गणतुल्यं । नन्दिशामे जटौ हित्वा
 भादृभिः सहिगोनप इति संक्षेपोक्तत्रापि शत्रुघ्नज्ञानमर्थसिद्धि-
 मित्याहुः । जटाशोधनं शुद्धकेशीकरणम् । ज्ञात इति कर्तरि
 कः । नानावर्णपुष्पयुक्त्येन चित्रमाल्यस्त्वम् । कुङ्कुमपूरक-

स्तृयादिवस्तुभेदेन चित्रानुलेपनत्वम् । महाह्रवसनं पीताम्बरम् ।
 श्रिया अलंकारश्रिया, तत्र सिंहासने, ज्वलन् प्रकाशमानः
 तस्थौ ॥ १४ ॥ १५ ॥

१६] ति० टी०-इश्वाकुलवर्धनः शत्रुघ्नः ॥ १६ ॥

रा० टी०-प्रतीति । इश्वाकुलवर्धनो भरतः रामस्य
 लक्ष्मणस्य च प्रतिकर्म अलंकारक्रियां कारयामास ॥ १६ ॥

गो० टी०-प्रतिकर्ममिति । प्रतिकर्म हारायलंकरणम् ।
 इश्वाकुलवर्धनः शत्रुघ्नः ॥ १६ ॥

१७] ति० टी०-प्रतिकर्मलंकरणम् । आत्मनैव न सेर-
 न्महीहस्तेनेत्यर्थः ॥ १७ ॥

रा० टी०-प्रतीति । दशरथस्त्रियः आत्मना स्वेनैव
 सीतायाः प्रतिकर्म चक्रुः ॥ १७ ॥

गो० टी०-प्रतिकर्ममिति । आत्मनैव स्वयमेव ॥ १७ ॥

१८] ति० टी०-शोभनमलंकरणम् ॥ १८ ॥

१९-२०] ति० टी०-अभिचक्राम समीपयाज-
 गाम ॥ १९ ॥ २० ॥

रा० टी०-तत इति । वानरपत्नीनां शोभनमलंकरणं
 कौसल्या चकार ॥ १८ ॥

रा० टी०-तत इति । सुमन्त्रो नाम सारथिः शत्रुघ्न-
 वचनात् रथं योजयित्वा अभिचक्राम रामसमीपं प्राप ॥ १९ ॥

रा० टी०-अग्रीणि । रामः रथमुपस्थितं दृष्ट्वा
 आरुरोह ॥ २० ॥

गो० टी०-तत इति । शोभनम् प्रतिकर्मस्यर्थः ॥ १८-२० ॥
 २१-२२] ति० टी०-दिव्यनिभैर्दिव्यकान्तिभिर्वस्त्रैर्जुक्तौ
 जगमतुः । रथस्थं राममनुजगमतुरित्यर्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥

रा० टी०-सुग्रीव इति । दिव्यनिभैर्वस्त्रैरुपलक्षितौ
 सुग्रीवो हनुमाश्च जगमतुः रामरथेन सहति शेषः ॥ २१ ॥

रा० टी०-सर्वेति । नगरं द्रष्टुमुत्सुकाः सुग्रीवपत्न्यः
 सीता च ययुः ॥ २२ ॥

अयोध्यायां च सचिवा राज्ञो दशरथस्य च । पुरोहितं पुरस्कृत्य मन्त्रयामासुर्यवत् ॥ २३ ॥
 अशोको विजयश्चैव सिद्धार्थश्च समाहिताः । मन्त्रयन् रामदृढार्थं वृत्त्यर्थं नगरस्य च ॥ २४ ॥
 सर्वमेवाभिषेकार्थं जयाहस्य महात्मनः । कर्तुमर्हथ रामस्य यद्यन्मङ्गलपूर्वकम् ॥ २५ ॥
 इति ते मन्त्रिणः सर्वे संदिश्य च पुरोहितः । नगरान्निर्ययुस्तूर्णं रामदर्शनबुद्धयः ॥ २६ ॥
 हरियुक्तं सहस्राक्षो रथमिन्द्र इवानघः । प्रययौ रथमास्थाय रामो नगरमुत्तमम् ॥ २७ ॥
 जग्राह भरतो रस्मीञ्शत्रुघ्नच्छत्रमाददे । लक्ष्मणो व्यजनं तस्य मूर्ध्नि सैवीजयस्तदा ॥ २८ ॥
 श्वेतं च बालव्यजनं जगृहे परितः स्थितः । अपरं चन्द्रसंकाशं गक्षसेन्द्रा विभीषणः ॥ २९ ॥
 ऋषिसङ्घैस्तदाकाशे देवैश्च समरुद्रैः । स्तूयमानस्य रामस्य शुश्रुवै मधुरध्वनिः ॥ ३० ॥
 ततः शत्रुजयं नाम कुञ्जरं पर्वतोपमम् । आसुरोह महानेजा सुर्गावः प्लवगर्पभः ॥ ३१ ॥
 नव नागसहस्राणि ययुरास्थाय वानराः । मानुषं विग्रहं कृत्वा सर्वाभरणभूषिताः ॥ ३२ ॥
 शङ्खशब्दप्रणादैश्च दुन्दुभीनां च निःस्वनैः । प्रययौ पुरुषव्याघ्रस्तां पुरां हर्म्यमालिनीम् ॥ ३३ ॥

गो० टी०—सुग्रीव इति । दिव्यनिभैः दिव्यवस्त्रमण्डलैः
 वस्त्रैरुपलब्धताविति शेषः ॥ २१ ॥ २२ ॥

२३] ति० टी०—अयोध्यायां चेति । तस्मिन्कन्तं
 इत्यादिः । पुरोहितं वसिष्ठम् । अर्थवत्प्रयोजनोत्तमवत् । रामा-
 भिषेकोपयुक्तमशेषविचारं चकुरित्यर्थः ॥ २३ ॥

रा० टी०—अयोध्यायामिति । दशरथस्य सचिवाः
 पुरोहितं वसिष्ठं पुरस्कृत्य अर्थवत्प्रयोजना भवति तथा मन्त्रयामासुः
 अभिषेकविषयककृत्यं विचारयामासुः ॥ २३ ॥

गो० टी०—अयोध्यायामिति । गत्येति शेषः । मन्त्र-
 यामासुः अभिषेकोपयोगिमङ्गलद्रव्यसंपादनार्थम् एवं कर्तव्य-
 मिति मन्त्रयामासुः ॥ २३ ॥

२४] ति० टी०—तदेवाह—अशोक इत्यादि । अशो-
 कादयो रामदृढार्थं नगरस्य च वृत्त्यर्थं संगता मन्त्रयन्मन्त्र-
 यन् ॥ २४ ॥

रा० टी०—अप्रसिद्धसचिवाणां नामानि निर्दिशन् तदेवाह—
 अशोक इति । अशोकादयश्च मन्त्रयन् अमन्त्रयन् ॥ २४ ॥

गो० टी०—उक्तमर्थं विव्रणोति—अशोक इति । मन्त्रयन्
 अमन्त्रयन् ॥ २४ ॥

२५] ति० टी०—तदेवाह—सर्वमेवेति । कर्तुमर्हथेति
 भृत्यान्प्रत्युक्तिः ॥ २५ ॥

२६—२७] ति० टी०—मन्त्रिणः पुरोहितश्चैव संदिश्य
 निर्ययुः ॥ २६ ॥ २७ ॥

रा० टी०—तदाकारमाह—सर्वमिति । रामस्याभिषेकार्थं
 यथकर्तव्यं तत्सर्वं मंगलपूर्वकं कर्तुमर्हथ ॥ २५ ॥

रा० टी०—इतीति । मन्त्रिणः पुरोहितश्च इति संदिश्य
 आशाप्य नगरान्निर्ययुः ॥ २६ ॥

रा० टी०—हरीति । रथमान्थायिन्द्र इव रामो रथमा-
 स्थाय प्रययौ ॥ २७ ॥

गो० टी०—सर्वमित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । अर्हथेति
 पूजार्थं बहुवचनम् ॥ २५ ॥ २६ ॥

गो० टी०—हरीति । हरियुक्तं हरितवर्णपक्षाभयुक्तम् ॥ २७ ॥
 २८] ति० टी०—लक्ष्मणो व्यजनं तालवृत्तमयम् ॥ २८ ॥

२९—३१] ति० टी०—अपरं श्वेतं बालव्यजनं विभीषणो
 जगृहे ॥ २९ ॥ ३१ ॥

३२] ति० टी०—नवनागसहस्राणि । नवसहस्रसंख्या-
 कगजानित्यर्थः ॥ ३२ ॥

रा० टी०—जग्राह इति । भरतो रस्मीन् हरयवजः जग्राह
 शत्रुघ्नः तस्य रामस्य सर्वाणि मूर्ध्नि छत्रमाददे लक्ष्मणः सस्मी-
 जयन् तदाजयितुं व्यजनमाददे ॥ २८ ॥

रा० टी०—श्वेतमिति । चन्द्रसंकाशम् अपरं तालव्य-
 जनापेक्षया भिन्नं बालव्यजनं चापरं विभीषणो जगृहे ॥ २९ ॥

रा० टी०—ऋषीति । ऋषिसंवादिभिः स्तूयमानस्य
 रामस्य सर्वाणि मधुरध्वनिः शुश्रुवै ॥ ३० ॥

रा० टी०—तन इति । सुर्गावः शत्रुजयं नाम कुञ्जर-
 मासुरोह ॥ ३१ ॥

रा० टी०—नवेति । वानराः मानुषं विग्रहं कृत्वा
 नवनागसहस्राणि आस्थाय ययुः ॥ ३२ ॥

गो० टी०—जयाहत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । रस्मीन्
 जग्राह सारथ्यमकरोत् । लक्ष्मण इति । पुरतः स्थितो
 लक्ष्मणः व्यजनं तालवृत्तकम् मूर्ध्नि सम्पर्यवीजयत् । श्वेतं
 बालव्यजनं च जग्राह । अहं सर्वं कर्ष्यामीति स्वरया
 उभयग्रहणम् । अपरं चन्द्रसंकाशमित्यत्र जग्राहेत्यनु-
 पज्यते ॥ २८ ॥ २९ ॥

गो० टी०—ऋषीति । समरुद्रैः सर्वायुगैः । रामस्य
 मधुरध्वनिः राज्ञणामिष्मन्नायवदानकथनध्वनिः ॥ ३०—३१ ॥

३३] ति० टी०—शङ्खशब्दप्रणादैः । शङ्खशब्दैर्जनानां हवै-

ददृशुस्ते समायान्तं राघवं सपुरःसरम् । विराजमानं वपुषा स्थेनातिरथं तदा ॥ ३४ ॥
 ते वर्धयित्वा काकुत्स्थं रामेण प्रतिनन्दिताः । अनुजम्भुर्महात्मानं भ्रातृभिः परिवारितम् ॥ ३५ ॥
 अमात्यैर्ब्राह्मणैश्चैव तथा प्रकृतिभिर्वृतः । श्रिया विरुक्ते रामो नक्षत्रैरिव चन्द्रमाः ॥ ३६ ॥
 स पुरोगामिभिस्तूर्यैस्तालस्वस्तिकपाणिभिः । प्रव्याहरद्भिर्मुदितैर्मङ्गलानि वृतो ययौ ॥ ३७ ॥
 अश्वतं जातरूपं च गावः कन्याः सहद्विजाः । नरा मोदकहस्ताश्च रामस्य पुरतो ययुः ॥ ३८ ॥
 सख्यं च रामः सुग्रीवे प्रभावं चानिलात्मजे । वानराणां च तत्कर्म ह्यौचकक्षेऽथ मन्त्रिणाम् ॥ ३९ ॥
 श्रुत्वा च विस्मयं जम्भुरयाध्यापुरवासिनः । वानराणां च तत्कर्म राक्षसानां च तद्वलम् ॥ ४० ॥
 [विभीषणस्य संयोगमाचक्षेथ मन्त्रिणाम् ।]
 द्युतिमानेतदाख्याय रामो वानरसंयुतः । हृष्टपुष्टजनाकीर्णामयोध्यां प्रविवेश सः ॥ ४१ ॥
 ततो ह्यभ्युच्छ्रयन्पौराः पताकाश्च गृहे गृहे । ऐश्वर्याकाधुषितं रम्यमाससाद पितुर्गृहम् ॥ ४२ ॥
 अथाब्रवीद्राजपुत्रो भग्नं धर्मिणां वरम् । अर्थोपहितया वाचा मधुरं रघुनन्दनः ॥ ४३ ॥
 पितुर्भवनमासाद्य प्रवेष्ट्य च महात्मनः । कौसल्यां च सुमित्रां च कैकेयीमभिवादाय ॥ ४४ ॥
 तच्च मद्भवन् श्रेष्ठं साक्षात्कवचिकं महत् । मुक्तावैदूर्यसंकीर्णं सुग्रीवाय निवेदय ॥ ४५ ॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा भग्नः सत्यविक्रमः । हस्ते गृहीत्वा सुग्रीवं प्रविवेश तमालयम् ॥ ४६ ॥

प्रणाद्रेत्यर्थः । तदुक्तं पात्रे—'आगतो राघवोऽपी कृष्णकर्णस्व-
 रान्तकः । अतिकायैर्द्विजिच्छन्ना महयिजनमन्त्रकः ॥ समाप्तदेवता-
 कार्यः सीतेशो लक्ष्मणाजुजः । मर्त्यकनिरतः शास्ता परदारस-
 होदरः ॥ सुग्रीवराज्यदो धन्वी रावणानुजराज्यदः । गरणागत-
 संज्ञाता धर्मस्थापनतत्परः ॥ रामो दाशरथिः श्रीमान्भगवान्भ-
 रतायजः । शरण्यो राम इत्येवं अभ्युपेकाहलध्वनिः ॥' इति ॥ ३३ ॥

गो० टी०—शङ्कति । शङ्कशब्दप्रणादादिभिरुपलक्षितो
 नामः पुरीमयोध्यां प्रययौ प्रणादा मनुष्यशब्दः ॥ ३३ ॥

गो० टी०—शङ्कति । शङ्कशब्दप्रणादैः शङ्कशब्दैः जनहर्ष-
 प्रणाद्रेत्यर्थः ॥ ३३ ॥

३४] ति० टी०—ते नागराः ॥ ३४ ॥

३५—३६] ति० टी०—ते नागरा वर्धयित्वा । आशीर्षि-
 रिति शेषः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

गो० टी०—ददृशुरिति । समायान्तं राघवं ते नागरा
 दृश्यः ॥ ३४ ॥

गो० टी०—वर्धयित्वेति । रामेण प्रतिनन्दिताः नागराः
 काकुत्स्थं रामं वर्धयित्वा आशीर्षचनेभ्यस्त्वयं अनुजम्भुः ॥ ३५ ॥

गो० टी०—अमात्यैरिति । अमात्यादिभिर्वृतो रामः
 नक्षत्रैरेव चन्द्रमा इव विरुक्ते ॥ ३६ ॥

गो० टी०—ददृशुरिति । ये नगरं प्रविश्य वसिष्ठं पुर-
 स्कृत्य रामाभिषेकममन्त्रयन् ते ह्यमन्त्रादयः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

गो० टी०—अमात्यैरिति । प्रकृतिभिः पौरजनैः ॥ ३६ ॥

३७] ति० टी०—तूर्यैस्तूर्यादिकैः । स्वस्तिकश्च तालवेदेव
 करतलयार्थः । मङ्गलानि प्रव्याहरद्भिर्गिर्यन्वयः ॥ ३७ ॥

गो० टी०—स इति । तूर्यैरुपलक्षितैः तालस्वस्तिकपा-

णिभिः मङ्गलानि प्रव्याहरद्भिः पुरोगामिभिर्वृतो रामो
 ययौ ॥ ३७ ॥

गो० टी०—मेति । तूर्यैः तूर्यादिकैः । स्वस्तिको वाग-
 विधेयः । मङ्गलानि प्रव्याहरद्भिः मङ्गलपाठकैः ॥ ३७ ॥

३८—४१] ति० टी०—अश्वतादिकं मङ्गलार्थम् । जात-
 रूपमश्वतम् संपादितहरिद्रादिवर्णविज्ञेयमित्यर्थः । अश्वतादीनां
 पुरतो यानं तद्वाहिरुपरुद्वागा ॥ ३८ ॥ ४१ ॥

गो० टी०—अश्वतमिति । अश्वतादयः मोदकहस्ता
 नराश्च रामस्य पुरतो ययुः अचेतनगमनं चेतनसहकारेण
 बोध्यम् ॥ ३८ ॥

गो० टी०—अश्वतं जातरूपमिति । हरिद्रया जातरूप-
 मश्वतम्, वहद्विरिति शेषः ॥ ३८ ॥

गो० टी०—सख्यमिति । रामः सुग्रीवं सख्यमनिला-
 त्मजे प्रभावं च वानराणां च कर्म च मन्त्रिणां मध्ये आच-
 चक्षे ॥ ३९ ॥

गो० टी०—सख्यं चेत्यादिसार्धश्लोकमेकं वाक्यम् ॥
 सख्यं जातमिति शेषः मन्त्रिणां मन्त्रिभ्यः ॥ ३९ ॥

गो० टी०—श्रुत्वेति । अयोध्यापुरवासिनः वानराणां
 कर्म राक्षसानां बलं च श्रुत्वा विस्मयं जम्भुः ॥ ४० ॥

गो० टी०—द्युतिमानिति । द्युतिमान् स रामः एतदा-
 ख्याय अयोध्यां प्रविवेश ॥ ४१ ॥

गो० टी०—श्रुत्वेत्यर्थम् । श्रुत्वा सुग्रीवसख्यादिकमिति
 शेषः ॥ ४० ॥ ४१ ॥

४२—४३] ति० टी०—अभ्युच्छ्रयन्भ्युदययन् ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

४४—४६] ति० टी०—पितुर्भवनमासाद्य तत्र महात्मनः

१ राक्षसानां च तद्वलमिति गो. पा. । २ इदमर्थं “विभीषणस्य संयोगमित्यर्थानन्तरं पठ्यते गो. पुस्तके । ३ इदमर्थं अधिकं गो. पुस्तके ।
 ४ प्रविशेति गो. पा. । ५ आसवाद चेति गो. पा. ।

ततस्तैलप्रदीपांश्च पर्यङ्कास्तरणानि च । गृहीत्वा विविशुः क्षिप्रं शत्रुघ्नेन प्रचोदिताः ॥ ४७ ॥
 उवाच च महानेजाः सुग्रीवं राघवानुजः । अभिषेकाय रामस्य दूतानाञ्चापय प्रभो ॥ ४८ ॥
 सौवर्णान्वानरन्द्राणां चतुर्णां चतुरो ययान । ददौ क्षिप्रं स सुग्रीवः सर्वरत्नविभूषितान् ॥ ४९ ॥
 तथा प्रत्युपसमये चतुर्णां सागराम्भसाम् । पूर्णैर्यतैः प्रतीक्षन्त्वं तथा कुरुत वानराः ॥ ५० ॥
 एवमुक्ता महात्मानो वानरा वारणापमाः । उत्पतुर्गगनं शीघ्रं गच्छा इव शीघ्रगाः ॥ ५१ ॥
 जाम्बवांश्च हनूमांश्च वेगदर्शी च वानरः । ऋषभैश्च कलशाञ्जलपूर्णान्धानयत ॥ ५२ ॥
 नदीशतानां पञ्चानां जलं कुम्भैरुपाहरन् । पूर्वान्समुद्रान्कलशं जलपूर्णमन्धानयत ॥ ५३ ॥
 सुषेणः सत्त्वसंपन्नः सर्वरत्नविभूषितम् । ऋषभां दक्षिणात्तूर्णं समुद्राञ्जलमानयत् ॥ ५४ ॥
 रक्तचन्दनकैर्पूर्णः संवृतं काञ्चनं ययम् । गवयः पश्चिमात्तांयमाजहार महार्णवात् ॥ ५५ ॥
 रत्नकुम्भेन महता शीतं मारुतविक्रमः । उत्तराच्च जलं शीघ्रं गच्छानिलविक्रमः ॥ ५६ ॥

सुग्रीवादीन्बुध्यान्प्रवेश्य कौसल्याया अभिवाद्य । तानैरिति शेषः । इति भरतमप्रवीदिति संबन्धः । तत्र पूर्वं सुग्रीवादिप्रवेश-
 बीजश्रुतं पाद्य—‘स्वं श्रीमद्वनं रामो भक्तपादात्तन्त्रेणभिः ।
 शुद्धीकर्तुमना राजा हनूमन्तमकल्पमपम् ॥ विभीषणं च सुग्रीवं
 गृहं प्रावेशयन्नादा ॥’ इति । आपाततस्तु कौसल्यादिप्रणामकर-
 णं फलमिति भाति । आन्तरं मुख्यं तु पाथोकं बोध्यम् ।
 पूर्वं तु रामेणैकान्त एव तद्वन्दनं कृतम्, न तु सर्वसमक्षमिति
 गम्यते ॥ ४४ ॥ ४६ ॥

रा० टी०—तत इति । ततो रामागमनाहेतोः पौराः गृहं
 गृहे पताकाः अभ्युच्छयन् अभ्युद्वजयन् उदम्भापयन् पेशवा-
 कानामध्यस्थितं पितुर्गुह्यमानसाद् राम इति शेषः ॥ ४२ ॥

गो० टी०—तत इति । अभ्युच्छयन् अभ्युद्वजयन्,
 उदम्य स्थापितवन्तः ॥ ४२ ॥

गो० टी०—पेशवाकेत्यर्थम् । राम इति शेषः ॥ ४३ ॥

रा० टी०—अधेति । रघुनन्दनो रामः अर्थोपहितया प्रयो-
 जनसहितया वाचा मधुरं यथा भवति तथा भरतमवतीम् ४३

रा० टी०—तदाकारमाह—पितुरिति द्वाभ्याम् पितुर्भ-
 वनमासाय प्रवेश्य च सुग्रीवमिति शेषः कौसल्याप्रभृतीरभि-
 वाद्य ॥ ४४ ॥

गो० टी०—अथाववीदित्यादि । श्लोकद्वयमेकान्वयम् ।
 अथ रघुनन्दनः महात्मनः पितुर्भवनमासाय प्रवेश्य च कौस-
 ल्याप्रभृतीरभिवाद्य च भरतमवतीदिति योजना ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

रा० टी०—तदिति । साशोकवनिकम् अशोकवनिकावि-
 शिष्टं मुक्तावैदूर्यसंकीर्णं मद्रवनं सुग्रीवाय निवेद्य ॥ ४५ ॥

रा० टी०—तस्येति । तस्य रामस्य तद्वचनं श्रुत्वा भरतः
 सुग्रीवं हस्ते गृहीत्वा तमालयं प्रविशेत् ॥ ४६ ॥

गो० टी०—यच्चेति । साशोकवनिकम् अन्तःपुरगोचानस-
 हेतम् ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

४७] ति० टी०—ततः शत्रुघ्नेन प्रचोदिता राजभवनरक्षका

अन्यन्तरप्रदेशप्रदर्शनाय तैलप्रदीपां-गृहीत्वा भरतसुग्रीवयोः
 पूरः प्रविशितः ॥ ४७ ॥

रा० टी०—तत इति । ततः भरतकर्तृरभवनप्रवेशसमये
 शत्रुघ्नेन प्रचोदिताः सूर्याः तैलप्रदीपां तैलाक्तवहूपसमयदी-
 पविशेषान् पर्यङ्कास्तरणानि च गृहीत्वा विविशुः ॥ ४७ ॥

गो० टी०—तत इति । विविशुः । पश्चिमरिका इति
 शेषः ॥ ४८—५० ॥

४८] ति० टी०—उवाचेति । रामभवनप्रदर्शनानन्तर-
 मिति शेषः । राघवानुजो भरतः ॥ ४८ ॥

रा० टी०—उवाचेति । राघवानुजो भरतः रामस्याभिषे-
 काय दूतानाञ्चापय इति वचनं सुग्रीवमुवाच ॥ ४८ ॥

४९] ति० टी०—चतुर्णां चतुःसागराभिनां जाम्बवदा-
 दानाम् ॥ ४९ ॥

रा० टी०—सौवर्णानिति । सः भरतेन बोधितः सुग्रीव-
 स्सौवर्णानि चतुरो ययान् चतुर्णां वानरन्द्राणां ददौ ॥ ४९ ॥

गो० टी०—यथेति । इ वानराः, चतुर्णां सागराम्भसाम्
 चतुर्भिः सागराम्भभिः पूर्णैर्यतैः उपलब्धिताः प्रत्युपसमये
 यथा प्रतीक्षन्त्वं यथाम्मान् प्रतीक्षन्त्येव तथा कुरुतेति
 योजना । सागरजलादयनवियोगो नदी कल्याणनवियोगोऽप्य-
 पल्लवकः ॥ ५०—५३ ॥

५०—५१] ति० टी०—चतुर्णां सागराम्भसां तैः पूर्णैः
 यतैः सहिताः प्रत्युपसमये यथास्मात्प्रतीक्षन्त्वं प्रतीक्षि-
 तथा कुरुतेति योजना ॥ ५० ॥ ५१ ॥

रा० टी०—तत्प्रयोजनमाह—यथेति । चतुर्णां सागरा-
 पूर्णैर्यतैरुपलब्धिता ययं प्रत्युपसमये यथा प्रतीक्षन्त्वं
 निनि शेषः तथा कुरुत ॥ ५० ॥

रा० टी०—एवमिति । एवमुक्ताः वारणापमाः
 इव शीघ्रगाः वानराः गगनमुत्पतुः ॥ ५१ ॥

५२—५६] ति० टी०—जाम्बवांश्चान्ति । अथ

आजहार स धर्मात्मानिलैः सर्वगुणान्वितः । ततस्तैर्वानरश्रेष्ठैरानीतं प्रेक्ष्य तज्जलम् ॥ ५७ ॥
 अभिषेकाय रामस्य शत्रुघ्नः सचिवैः सह । पुरोहिताय श्रेष्ठाय सुहृद्भ्यश्च न्यवेदयत् ॥ ५८ ॥
 ततः स प्रयतो ब्रह्मो वसिष्ठो ब्राह्मणैः सह । रामं रत्नमये पीठे ससीतं संन्यवेशयत् ॥ ५९ ॥
 वसिष्ठो विजयश्चैव जाबालिरथ काश्यपः । कात्यायनो गौतमश्च वामदेवस्तथैव च ॥ ६० ॥
 अभ्यपिञ्चन्नरव्याघ्रं प्रसन्नेन सुगन्धिना । सलिलेन सहस्राक्षं वससो वासवं यथा ॥ ६१ ॥
 ऋत्विग्भिर्ब्राह्मणैः पूर्वं कन्याभिर्मन्त्रिभिस्तथा । योधैश्चैवाभ्यपिञ्चंस्ते संप्रहृष्टैः सनैर्गमैः ॥ ६२ ॥
 सर्वोपरि रसैश्चापि दैवतैर्नभसि स्थितैः । चतुर्भिर्लोकपालैश्च सर्वदेवैश्च संगतैः ॥ ६३ ॥
 ब्रह्मणा निर्मितं पूर्वं किरीटं रत्नशोभितम् । अभिषिक्तः पुरा येन मनुस्तं दीप्तेजसम् ॥ ६४ ॥
 तस्यान्ववाये राजानः क्रमाद्येनाभिषेचिताः । सभायां हेमकृपायां शोभितायां महाधनैः ॥ ६५ ॥
 रत्नैर्नानाविधैश्चैव चित्रितायां सुशोभनैः । नानारत्नमये पीठे कल्पयित्वा यथाविधि ॥ ६६ ॥
 किरीटेन ततः पश्चादसिष्टेन महान्मना । ऋत्विग्भिर्भूषणैश्चैव समयाश्रयत राघवः ॥ ६७ ॥
 छत्रं तस्य च जग्राह शत्रुघ्नः पाण्डुरं शुभम् । श्वेतं च बालव्यजनं मुग्धो वानरेश्वरः ॥ ६८ ॥

छपेणगवयादिपञ्चशतवानरपद्मिदः । तद्वक्ष्यति—नदीश-
 तानां पञ्चानामिति । अत एव सुपेणगवयोः समुद्रजलाह-
 न्तेनैव वक्ष्यमाणेन न विरोधः ॥ ५२ ॥ ५६ ॥

रा० टी०—जाम्बवानिति । जाम्बवदादयः जलपूर्णां
 समुद्रजलैः पुरितान् कलशान् अनायन् पञ्चानां शतानां नदीनां
 जलं च उपाहरन् स्वस्वगन्तव्यसमुद्रदिग्वर्तिनदीभ्योऽपि जला-
 न्मानयन्नित्यर्थः । अत्र वेगदर्शिशब्देन गवयो गृह्यन्ते वेगं दर्शयति
 तच्छ्रील इति व्युत्पत्तेः अत एव गवयः पश्चिमादिति वक्ष्यमा-
 णेन न विरोधः । सार्धश्लोक एकान्वयी ॥ ५२ ॥

रा० टी०—आनयनकर्तृन् विभज्याह—पूर्वादिति । छपे-
 ण, शोभनसेनावान् जाम्बवानित्यर्थः । पूर्वात्समुद्रात् जलेन पूर्णं
 कलशमानयत् जलं च पूर्वसमुद्रयेति प्रत्यासत्या लब्धम् ॥ ५३ ॥

गो० टी०—जलपूर्णां नद्यानयन्नित्युक्तमेवार्थं विवृणोति—
 नदीशतानामिति ॥ ५४ ॥

गो० टी०—एवं जाम्बवद्वृत्तमद्वैतदृष्ट्युपभोगं दीप्तलानयन-
 शुक्लवा सुपेणर्षभगवयानिलैः सागरजलानयनं दर्शयति—पूर्वा-
 दि ॥ ५५ ॥

रा० टी०—ऋषभ इति । ऋषभः रक्तचंदनकर्पूरैः सज्ज-
 तश्चनं परं गृहीत्विति शेषः दक्षिणात् समुद्रात्
 तनय ॥ ५४ ॥

रा० टी०—गवय इति । गवयः पश्चिमात् मरणवान्
 जलमाजहार ॥ ५५ ॥

रा० टी०—उत्सर्गादिनि । उत्तरान् समुद्रात् आनिलः
 सतो हठमान् जलमाजहार ॥ ५६ ॥

रा० टी०—ऋषभो दक्षिणादिति । अयं चर्षभः पूर्व-
 दि ॥ ५६-५८ ॥

रा० टी०—आनिलो हठमान् । तत्प्रसिद्धं नदी-
 पारणां जलम् ॥ ५७ ॥

५८] ति० टी०—श्रेष्ठाय पुरोहिताय वसिष्ठाय ॥ ५८ ॥

रा० टी०—तत इति । शत्रुघ्नः सचिवैः सह रामस्याभि-
 पेकाय वानरश्रेष्ठैरानीतं जलं प्रेक्ष्य पुरोहिताय श्रेष्ठाय वसिष्ठाय
 सुहृद्भ्यश्च न्यवेदयत् सार्धश्लोक एकान्वयी ॥ ५७ ॥ ५८ ॥

गो० टी०—तत इत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः । तत्र
 प्रसिद्धम् । तज्जलं तेषां नदीसागराणां जलम् ॥ ५९-६२ ॥
 ५९-६०] ति० टी०—प्रयतः प्रयत्नवान् । रत्नमये पीठे
 रत्नसिंहासने । ससीतं सीतासहितम् ॥ ५९ ॥ ६० ॥

६१] ति० टी०—प्रसन्नेन निर्मलेन सकलवैदिकमन्त्रमन्त्रि-
 तत्वादितपवित्रेण च सलिलेन नरव्याघ्रमभ्यपिञ्चन् ॥ ६१ ॥

रा० टी०—तत इति । ततः शत्रुघ्नवचनश्रवणानन्तरं
 ब्राह्मणैः सह प्रयतो वसिष्ठः रत्नमये पीठे ससीतं सीतासहितं
 रामं सन्यवेशयत् ॥ ५९ ॥

रा० टी०—वशिष्ठ इति । वशिष्ठादयः प्रसन्नेन सुगन्धिना
 सलिलेन पुरुषव्याघ्रं राममभ्यपिञ्चन् श्लोकद्वयमे-
 कान्वयी ॥ ६० ॥ ६१ ॥

६२] ति० टी०—ऋत्विग्भिरित्यादि । अत्र वसिष्ठादयः
 प्रयोजककर्तारः कन्याभिः योद्धासंख्याभिः । अभ्यपिञ्चन्नभ्य-
 पेचयन् । ते वसिष्ठादयः नैगमा वज्रिजः ॥ ६२ ॥

६३] ति० टी०—नभसि स्थितैः सर्वदेवमहितैर्लोकपाल-
 दैवतैः सर्वोपरि रसैरभ्यपेचयन् वसिष्ठादयः ॥ ६३ ॥

रा० टी०—तत्प्रकारं बोधयन्नाह—ऋत्विग्भिरिति । ते
 वशिष्ठादयः पूर्वं सर्वोपरि रसैः चकारास्तलिलेन च करणैः
 ऋत्विगादिभिः प्रयोज्यैः पुरुषव्याघ्रं राममभ्यपिञ्चन् अभ्य-
 पेचयन् श्लोकद्वयमेकान्वयी ॥ ६२ ॥ ६३ ॥

गो० टी०—ऋत्विग्भिरिति । ते वसिष्ठादयः ऋत्विगा-
 दिभिः सह अभ्यपिञ्चन्मिति योजना ॥ ६३ ॥

अपरं चन्द्रसंकाशं राक्षसेन्द्रो विभीषणः । मालां ज्वलन्तीं वपुषा काञ्चनीं शतपुष्कराम् ॥ ६९ ॥
 राघवाय ददौ वायुर्वासेवेन प्रचोदितः । सर्वरत्नसमायुक्तं मणिभिश्चैव विभूषितम् ॥ ७० ॥
 मुक्ताहारं नरेन्द्राय ददौ शक्रप्रचोदितः । प्रजगुर्देवगन्धर्वा नवतुश्चाप्सरोगणाः ॥ ७१ ॥
 अभिषेके तदर्हस्य तदा रामस्य धीमतः । भूमिः सम्यवती चैव फलवन्तश्च पादपाः ॥ ७२ ॥
 गन्धवन्ति च पुष्पाणि वभूवुः रागवान्सवे । सहस्रशतमश्वानां धेनूनां च गवां तथा ॥ ७३ ॥
 ददौ शतवृषान्पूर्वं द्विजेभ्यो मनुजर्षभः । त्रिशत्कोटीर्हिरण्यस्य ब्राह्मणेभ्यो ददौ पुनः ॥ ७४ ॥
 नानाभरणवस्त्राणि महार्हाणि च राघवः । अर्केरश्मिप्रतीकाशां काञ्चनीं मणिविग्रहाम् ॥ ७५ ॥
 सुग्रीवाय स्रजं दिव्यां प्रायच्छन्मनुजाधिपः । वैद्यमयचित्रे च चैन्द्ररश्मिविभूषिते ॥ ७६ ॥
 वालिपुत्राय धृतिमानङ्गदायाङ्गदे ददौ । मणिप्रवरजुष्टं तं मुक्ताहारमनुत्तमम् ॥ ७७ ॥
 सीतायै प्रददौ रामश्चन्द्ररश्मिसमप्रभम् । अरजे वाससी दिव्ये शुभान्याभरणानि च ॥ ७८ ॥

गो० टी०—सर्वोपधिरसैत्थिराणि अन्यविशेषत इत्यु-
 च्यते ॥ ६४ ॥ ६५ ॥

६४] ति० टी०—येन किरीटेन मनुजभित्तिको युक्तः ॥ ६४ ॥

६५] ति० टी०—अन्ववायो वंशः । येन वणिष्ठेन तर्जने
 राजान उच्यमानगुणायां सभायामभिषेचिताः ॥ ६५ ॥

६६] ति० टी०—तस्यां सभायां पीठे दीप्ततेजसं रामं
 कल्पयित्वापरेष्वयं यथाविधौभिषिच्य ॥ ६६ ॥

६७-६८] ति० टी०—पश्चादभिषेकानन्तरं तेन किरीटेन
 तेन वशिष्ठेन राघवः समयोक्ष्यत संयुक्तः कृतः । कृत्विमिव
 भूपणेः संयुक्तः कृतः आपो लङ् ॥ ६७ ॥ ६८ ॥

रा० टी०—ब्रह्मणेति । पूर्वं ब्रह्मणा निर्मितं यत् किरीटं
 येन च पुरा अभिषिक्तो मनुः योजित इति शेषः यत् च तस्य
 मनोः अन्ववाये वंशे विशेषणविशिष्टायां सभायामभि-
 षेचिता राजानो येन योजिता इति शेषः तेन किरीटेन तत्त-
 पश्चात् अभिषेकादुत्तरकाले तेन वशिष्ठेन प्रयोजकेन कल्पिमि-
 प्रयोज्यैः दीप्ततेजसं रामं नानारत्नमये पीठे यथानिधि कल्प-
 यित्वा उपवेश्य राघवः समयोक्ष्यत समयोच्यत श्लोकचतुष्टय-
 मेकाव्ययि ॥ ६४-६७ ॥

रा० टी०—छत्रमिति । शत्रुघ्नः छत्रं जग्राह सुपातः श्वेतं
 बालव्यजनं जग्राह अपरं द्वितीयं बालव्यजनं विभाषणो
 जग्राह सार्धश्लोक एकवर्षी ॥ ६८ ॥

६९-७०] ति० टी०—शतपुष्करा शतपद्मनिर्मि-
 ताम् ॥ ६९ ॥ ७० ॥

रा० टी०—मालामिति । वासेवेन प्रचोदितो वायुः
 काञ्चनीं मालां राघवाय ददौ ॥ ६९ ॥

गो० टी०—मालामिति । शतपुष्करां शतपद्माम् ॥ ६९ ॥

रा० टी०—सर्वेति । शक्रप्रचोदितः वायुरित्यनुकृत्यते
 मुक्ताहारं नरेन्द्राय रामाय ददौ ॥ ७० ॥

गो० टी०—सर्वेति । सर्वरत्नैः नवरत्नैः समायुक्तम्,

मणिरत्नैः मणिश्रेण नायकेन मध्ये विराजन्तं, मुक्ताहारं
 मुक्ताप्रचुराशम् ददौ । वायुरित्यनुकृत्यते ॥ ६७ ॥ ६८ ॥

७१] ति० टी०—शक्रप्रचोदित इति । वायुरित्यनुक-
 रणतः । वायुद्वारा दिव्यां स्त्रीयां काञ्चनमालां मुक्ताहारं च
 सभायामभेदो ददावित्यर्थः ॥ ७१ ॥

रा० टी०—प्रजगुर्गति । तदर्हस्य देवादिगणयोग्यस्य
 रामस्य अभिषेकं देवगन्धर्वाः प्रजगुः अप्सरोगणाः नव-
 तुश्च ॥ ७१ ॥

७२] ति० टी०—तदर्हस्य देवगीतवृत्तायर्हस्य । अभिषेके
 सर्वतुर्यः ॥ ७२ ॥

रा० टी०—भूमिरिति । भूमिः सम्यवती प्रसस्तसस्यवि-
 शिष्टा वभूव ॥ ७२ ॥

गो० टी०—पूर्वं रामनिष्ठेषु, अपि शृङ्गाः परिष्काना
 इत्युक्तावस्थं वस्तुज्ञानं रामसंस्थं तादृगवस्थां विहाय प्रह-
 रतममभूदित्याह—भूमिरिति ॥ ६९ ॥

७३] ति० टी०—सहस्रशतं लक्षम्, धेनूनां गवाम् ।
 नवप्रमत्तगवामित्यर्थः । शतशब्दोऽनन्तवाची वा ॥ ७३ ॥

७४-७५] ति० टी०—पूर्वं गवादिदानानि कृत्वा
 तदनन्तरं भूयसीन्वेन त्रिशत्कोटीर्हिरण्यं ददौ ॥ ७४-७५ ॥

रा० टी०—सहस्रशतं लक्षमित्यर्थः शतवृषांश्च द्विजेभ्यो ददौ ॥ ७३ ॥

रा० टी०—त्रिशदिति । पुनरनन्तरं हिरण्यस्य त्रिश-
 त्कोटीः प्राक्षणेभ्यो ददौ ॥ ७४ ॥

गो० टी०—सहस्रशतमिति । धेनूनां नवप्रमत्तकामा-
 म् । धेनुः स्यान्नवमतिकेत्यमरः । पूर्वं हिरण्यदानादं पूर्णम् ।
 सुग्रीवादिभ्यः पूर्वं वा ॥ ७० ॥ ७१ ॥

रा० टी०—अर्केति । मनुजाधिपो रामः काञ्चनीं स्रजं
 सुग्रीवाय प्रायच्छत् ॥ ७५ ॥

गो० टी०—अर्केरश्मीति । मणिविग्रहां मणिप्रचुराह ७२

१ अपरं चन्द्रसंकाशं बालव्यजनमुत्तमम् । द्वयो रामस्य जग्राह राक्षसेन्द्रो विभीषण इति गो. पा. । २ मणिरत्नैः गो. पा. । ३ नवरत्नैः गो. पा. ।

अवेक्षमाणा वैदेही प्रददौ वायुसूनुवे । अवमुच्यात्मनः कण्ठाद्वारं जनकनन्दिनी ॥ ७९ ॥
 अवैक्षत हरीन्सर्वान्भतारं च मुहुर्मुहुः । तामिङ्गितज्ञः संप्रेक्ष्य बभाषे जनकात्मजाम् ॥ ८० ॥
 प्रदेहि सुभगे हारं यस्य तुष्टासि भामिनि । अथ सा वायुपुत्राय तं हारमसितेक्षणा ॥ ८१ ॥
 तेजो धृतीर्यशो दाक्ष्यं सामर्थ्यं विनयो नयः । पौरुषं विक्रमो बुद्धिर्यस्मिन्नेतानि नित्यदा ॥ ८२ ॥
 हनुमांस्तेन हारेण शुशुभे वानरर्षभः । चन्द्रांशुचयगौरेण श्वेताभ्रेण यथाचलः ॥ ८३ ॥
 सर्वे वानरवृद्धाश्च ये चान्ये वानरोत्तमाः । वासोभिर्भूषणैश्चैव यथाहं प्रतिपूजिताः ॥ ८४ ॥
 विभीषणोऽथ सुग्रीवो हनुमाञ्जाम्बवांस्तथा । सर्वे वानरमुख्याश्च रामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ ८५ ॥
 यथाहं पूजिताः सर्वे कामे रत्नेश्च पुष्कलेः । प्रहृष्टमनसः सर्वे जग्मुरेव यथागतम् ॥ ८६ ॥
 ततो द्विविदमेन्द्राभ्यां नीलाय च परंतपः । सर्वान्कामगुणान्वीक्ष्य प्रददौ वमुधाधिपः ॥ ८७ ॥
 दृष्ट्वा सर्वे महात्मानस्ततस्ते वानरर्षभाः । विसृष्टाः पार्थिवेन्द्रेण किष्किन्धां समुपागमन् ॥ ८८ ॥
 सुग्रीवो वानरश्रेष्ठो दृष्ट्वा रामाभिषेचनम् । पूजितश्चैव रामेण किष्किन्धां प्राविशत्पुरीम् ॥ ८९ ॥

रा० टी०-वैद्वेयेति । वैद्वयमये एव चित्ते अङ्गदं
 अङ्गदाय ददौ ॥ ७९ ॥

गो० टी०-वैद्वेयेति । धृतिमान् प्रतिमान् ॥ ७९ ॥

रा० टी०-मणीति । मणिप्रवरं वृष्टं मुक्ताहारं सीतायै
 प्रददौ ॥ ७७ ॥

गो० टी०-मणिप्रवरति । सीतायै प्रददौ हनुमते दात-
 व्यमित्याशयेन ददौ ॥ ७४ ॥

रा० टी०-अजरे इति । वैदेही अवेक्षमाणा राममवलो-
 कयन्ती तदुभयप्रायं लब्धेत्यर्थः । वाससी आभरणानि च वायु-
 सूनवे प्रददौ ॥ ७८ ॥

गो० टी०-अरजे इति । अरजे निर्मल अकारान्तत्व-
 माप्तम् । अवेक्षमाणा भतारमिति शेषः । श्रियाः स्वातन्त्र्या-
 भावात् भवन्तुज्ञां काङ्क्षितवतीति भावः ॥ ७९ ॥

७९-८०] ति० टी०-अवेक्षमाणा तत्कृतमुपकारं
 चिन्तयन्ती प्रददौ । प्रदातुमिषेत्यर्थः । आत्मनः कण्ठाद्वार-
 मवमुच्य दित्तया भवन्तुमनये भतारमवैक्षत ॥ ७९ ॥ ८० ॥

रा० टी०-अवमुच्येति । जनकनन्दिनी आत्मनः कण्ठात्
 हारमवमुच्य हरीन् भतारं च मुहुर्मुहुर्वैक्षत ॥ ७९ ॥

गो० टी०-अवमुच्येति । हारं रामदत्तम् । सदसि
 मर्षं हारप्रदानं कस्मै चित् पारितोषिकतया दापयितुमिति
 निश्चित्य अयं हारः एतु कस्मै देय इत्याशयेनावैक्षतेत्यर्थः ॥ ७९ ॥

रा० टी०-तामिति । इङ्गितज्ञः अभिप्रायाभिज्ञो रामः
 जनकाम्रजं संप्रेक्ष्य यस्म्यपरि त्वं तुष्टासि तस्मै हारं प्रदेहि
 इति व्रजाम् ॥ ८० ॥

गो० टी०-तामिङ्गितज्ञ इत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः ।
 प्रदेहीति । यस्म्य यस्मिन् पौरुषं बलम् सशुद्धबुद्धेन
 विक्रमो लङ्कादहनं बुद्धिः अशोकवनिकाप्रवेशेन सर्वशः
 सर्वाणि, यस्मिन् सन्तीति यस्म्य संतुष्टासि तस्मै देहीति यो-
 जना अन्यथा अन्येषां निन्दोक्तिरेव स्यात् ॥ ७७ ॥ ७८ ॥

८१] ति० टी०-अथ भवन्तुमत्यनन्तरं सा वायुपुत्राय
 ददाविति शेषः ॥ ८१ ॥

८२-८५] ति० टी०-तत्र हेतुः पौरुषादि तेजआदि
 च । यत्र हनमिति नित्यदा नित्यम् आपो दाप्र-
 त्ययः ॥ ८२-८५ ॥

८६] ति० टी०-कामैः स्रक्चन्दनात्रपानाद्यैः ॥ ८६ ॥

रा० टी०-अर्थाति । सा सीता यस्मिन् एतानि तेजःप्र-
 भृतीनि निष्पदा तिष्ठन्तीति शेषः । तस्मै वायुपुत्राय ददाविति
 शेषः किञ्च एस्मिन् हारे तेजःप्रभृतीनि तिष्ठन्तीति यत्प्रभा-
 वात्तद्वारिषि भवन्तीत्यर्थः । तं वायुपुत्राय ददौ सार्धश्लोक
 एकान्वयी ॥ ८१ ॥ ८२ ॥

रा० टी०-हनुमानिति । तेन हारेण हनुमान् चन्द्रांशुच-
 येन गौरो यः श्वेताश्वः तेन अचल इव शुशुभे ॥ ८३ ॥

रा० टी०-सर्व इति । वानरवृद्धाः वानरोत्तमाश्च सर्वे
 यथाहं प्रतिपूजिताः ॥ ८४ ॥

रा० टी०-विभीषण इति । विभीषणादयः सर्वे वानरवृ-
 द्धाश्च रामेण यथाहं पूजिताः अत एव प्रहृष्टमनस्तत्सर्वे
 यथागतं जग्मुः स्वस्वनिवेशस्थानमिति शेषः श्लोकद्वयमेका-
 न्वयी ॥ ८५ ॥ ८६ ॥

८७-८९] ति० टी०-वीक्ष्य मेन्द्रद्विविदनीलान्दृष्ट्वा
 तेभ्यः सर्वान्कामगुणान्पश्यतमान्नीलादीन्ददौ ॥ ८७-८९ ॥

रा० टी०-तत इति । वमुधाधिपः सर्वान् वानरान्
 कामगुणान् पश्येत्सितगुणविशिष्टान् पदार्थान् वीक्ष्य द्विविदा-
 दिभ्यः प्रददौ ॥ ८७ ॥

रा० टी०-दृष्ट्वेति । दृष्ट्वा अभिषेकमवलोक्य विषयमात्राः
 पार्थिवेन्द्रेण रामेण विसृष्टाः वानरर्षभाः किष्किन्धां समुपाग-
 मन् ॥ ८८ ॥

रा० टी०-गोवलीवर्दन्त्यायेन पुमराह-सुग्रीव इति ।
 रामाभिषेचनं दृष्ट्वा विषयमानः रामेण पूजितः सुग्रीवः
 किष्किन्धां प्राविशत् ॥ ८९ ॥

विभीषणोऽपि धर्मात्मा सह तैर्नैर्ऋतर्षभैः । लब्ध्वा कुलधनं राजा लङ्कां प्रायान्महार्यशाः ॥९०॥
स राज्यमखिलं शासन्निहतारिर्महायशाः । राघवः परमोदारः शशास परया मुदा ॥
उवाच लक्ष्मणः रामो धर्मज्ञं धर्मवत्सलः ॥ ९१ ॥

आतिष्ठ धर्मज्ञ मया सहमेगं गां पूर्वराजाभ्युपितां बलेन ।
तुल्यं यथौ त्वं पितृभिः पुंस्तत्तैर्यौवराज्ये धुरमुद्गहस्व ॥ ९२ ॥
सर्वात्मना पर्यनुनीयमानो यदा न सौमित्रिरूपेति योगम् ।
नियुज्यमानो भुवि यौवराज्ये ततोऽभ्यपिञ्चद्वरतं महात्मा ॥ ९३ ॥

गो० टी०-तत इति । कामगुणान् काम्यन्त इति कामाः
मार्थनीयाः गुणाः येषां ते तान् आभरणादिवस्तुविशेष-
तान् ॥ ९० ॥ ८० ॥

९०] ति० टी०-लब्ध्वा कुलधनमिति । स्वकुलधनं
लङ्काराज्यमित्यर्थः । यत्तु इक्ष्वाकुकुलदेवं रङ्गं विमानमिति,
तत्र । पापेऽवतारसमाप्तिमये तदारण्योक्तत्वात् । तथा च
तत्र विभीषणं प्रति रामवचनम् । 'यावच्चन्द्रश्च मर्यश्च याव-
त्तिष्ठति मेदिनी । तावद्रमस्त्रं सज्यस्यः काले मम पदं व्रज ॥
इत्युक्त्वा प्रददौ तस्मै स्वविशेषामणिगणे । श्रीकृष्णस्वामिनं
स्वाचांमिष्वकुलदैवतम् ॥ रङ्गं विमानमादाय लङ्कां प्राया-
द्विभीषणः ॥' इति ॥ ९० ॥

रा० टी०-विभीषण इति । कुलधनं स्वराज्यं लब्ध्वा
आगतो विभीषणः लङ्कां प्रायात् अत्र कुलधनशब्देन रङ्गना-
थग्रहणमिति केचित् ॥ ९० ॥

गो० टी०-विभीषणोऽपि । अत्र संभावितपरिगणने
प्रथमं कीर्तनाल्लब्ध्वा कुलधनमित्यनुवादाद्य आदायेव विभी-
षणः संभावित इति बोध्यम् ॥ ८९-८३ ॥

गो० टी०-सुग्रीव इत्यर्थम् । अत्रापि वचनव्यत्ययेन
किष्किन्धामभ्युपागमदित्यनुपपद्यते ॥ ८४ ॥

गो० टी०-लब्ध्वेत्यर्थम् । कुलधनम् इक्ष्वाकुकुलधनम्
लङ्काराज्यमिति केचित् ॥ ८५ ॥

९१] ति० टी०-शासन्मुदतिग्रहं कुर्वन्शशास पाठया-
मास ॥ ९१ ॥

रा० टी०-स इति । निहतारिः रामः राज्यं
शासन्सन् परया मुदा शशास रराजइत्यर्थः ॥ ९१ ॥

गो० टी०-स इति । शासन् दुदतिग्रहं कुर्वन् । शास
बुध्नुज इत्यर्थः । धातुनामनेकार्थत्वात् ॥ ८६ ॥ ८७ ॥

९२] ति० टी०-यतुर्लङ्कलेन सह पूर्वराजाभ्युपितामि-
रां गां मया सहतिष्ठ । पूर्वं राजानो मन्वाद्यस्तैरभ्युपितां
गणितान् । कीदृशमास्थानं मया भुवः कर्तव्यं भवता सह-
यशाह-सुख्यमित्यादि । पुरस्तान्महाराज्याभिषेकान्

पितृभिः स्वपितृभिस्तुल्यं यथा भवति तथा तैर्या यौवराज्य-
पुर्वता तां धुरमुद्गहस्व । आत्मना सह वनयामे दुःखाभिव-
द्राज्ये सहयुक्तानुभवार्थं लक्ष्मणं प्रति यौवराज्यप्रार्थने-
भावः ॥ ९२ ॥

रा० टी०-उवाचेति । रामो लक्ष्मणमुवाच अहं पृथ-
नदाकारमाह-आतिष्ठेति । पूर्वराजैरभ्युपितां बलेन सैन्ये
महिताम् इमां गां मया सह आतिष्ठ नतु राजस्वेन समानक-
द्रयोः स्थितिर्न युज्यत इत्यत आह पुरस्तात् पूर्वस्मिन् क-
पितृभिः तुल्यं यथा भवति तथा यौवराज्ये स्थितस्तन् धुर-
मुद्गहस्व ॥ ९० ॥

गो० टी०-लक्ष्मणेनां मया सार्धं प्रशापि त्वं वसन्ध-
मिति पूर्वाभिषेकारम्भे भरतामन्त्रियाने प्रतिज्ञानात् र-
दिनाभिभाषण इति नियमादल्लक्षणमेव यौवराज्ये नियु-
ज्यातिष्ठति । पूर्वराजैः मन्वादिविः मध्युपिताम् आ-
पाठय । पितृभिः पितृभिनामहप्रतिमार्हः, या भता तां
मया तुल्यं यथा भवति तथा यौवराज्ये स्थित्वा उद्गहस्व ॥

९३] ति० टी०-सर्वात्मना पर्यनुनीयमानः ।
भरते विद्यमानेऽहं यौवराज्याहं इति निषेधे क्रियमा-
पुनःपुनरनुनीयमान इत्यर्थः । नियुज्यमानोऽपि न्यायप्राप्त-
ययौवराज्येन भरतेनानुनीयमानोऽपि योगं यौवराज्य-
नोपैति नेच्छति स्म । ततो भरतं यौवराज्येऽभ्यपेक्षयत् ।

रा० टी०-सर्वात्मनेनेति । सर्वात्मना सर्वप्रकारेण
राज्ये पर्यनुनीयमानः रामेणेति शेषः नियुज्यमानः
नापीति शेषः सौमित्रिः योगं यवराजत्वसम्बन्धं यदा न
अङ्गीचकार ततस्तदा महात्मा रामः भरतं यौवराज्ये
पिञ्चत् ॥ ९३ ॥

गो० टी०-सर्वेति । यौवराज्ये नियुज्यमानः यौ-
मङ्गीकुरुष्वेति नियम्यमानः, पर्यनुनीयमानः, पुनः पुनः
पृच्छ्यमानः सन्नपि च, सर्वात्मना सर्वप्रकारेणापि, य-
सम्मतिम् नोपैति । स्वशेषत्वविरुद्धत्वज्ञानाज्ज्येष्ठे भर-
तमाने स्वस्य तदवचित्वज्ञानाच्चेति भावः । त-
अ

पौण्डरीकाश्वमेधाभ्यां वाजिमेधेन चासकृत् । अन्यैश्च विविधैर्यज्ञैरयजन्पार्थिवात्मजः ॥ ९४ ॥
 राज्यं दशसहस्राणि प्राप्य वर्षाणि राघवः । दशौश्वमेधानाजहे सदश्वानभूरिदक्षिणान् ॥ ९५ ॥
 आजानुलम्बिवाहः स महावैशाः प्रतापवान् । लक्ष्मणानुचरो रामः शशास पृथिवीमिमाम् ॥ ९६ ॥
 राघवश्चापि धर्मात्मा प्राप्य राज्यमनुत्तमम् । ईजे बहुविधैर्यज्ञैः ससुतभ्रातृबान्धवः ॥ ९७ ॥
 न पर्यदेवन्विधवा न च व्यालकृतं भयम् । न व्याधिर्जनं भयं चासीद्रामे राज्यं प्रशासति ॥ ९८ ॥
 निर्दस्युरभवद्भोक्तो नानर्थं कश्चिदस्पृशत् । न च स्म वृद्धा बालानां प्रेतकार्याणि कुर्वते ॥ ९९ ॥
 सर्वं मुदितमेवासीत्सर्वो धर्मपरोऽभवत् । राममेवानुपश्यन्तो नाभ्यर्हिसन्यस्परम् ॥ १०० ॥
 आसन्नर्पसहस्राणि तथा पुत्रसहस्रिणः । निरामया विशोकाश्च रामे राज्यं प्रशासति ॥ १०१ ॥
 [रामो रामः राम इति प्रजानामभवत् कथाः । रामभूतं जगद्भूद्रामे राज्यं प्रशासति ॥]
 नित्यमृत्वा नित्यफलास्तरवस्तत्र पुष्पिताः । कौमवर्षी च पर्जन्यः सुखस्पर्शश्च मारुतः ॥ १०२ ॥
 [द्वाह्यणाः अत्रिया वैयाः शुद्रा लोभविजृम्भिताः ।]
 स्वकर्मसु प्रवर्तन्ते तुष्टाः स्वैरव कर्मभिः । आसन्नज्जा धर्मपरा रामे शासति नावृताः ॥ १०३ ॥
 सर्वं लक्षणसंपन्नाः सर्वे धर्मपरायणाः । दशवर्षसहस्राणि रामो राज्यमकारयत् ॥ १०४ ॥
 धैर्यं यशस्यमायुष्यं राज्ञां च विजयावहम् । आदिकाव्यामिदं चापि पुरा वाल्मीकिना कृतम् ॥ १०५ ॥
 यः शृणोति सदा लोके नरः पापात्ममुच्यते । पुत्रकामश्च पुत्रान्वै धनकामो धनानि च ॥ १०६ ॥

९४-१००] ति० टी०-पौण्डरीकाश्वमेधयादिकृत-
 गडासंश्लेषः । पौण्डरीकाश्वमेधाभ्यामिति सामान्यत
 त्वा तत्रैव विशेषमाह-वाजिमेधेन चासकृ-
 ति ॥ ९४-१०० ॥

रा० टी०-पौण्डरीकेति । पार्थिवात्मजो रामः पौण्ड-
 रादिभिः यज्ञैरयजत् ॥ ९४ ॥

रा० टी०-राज्यमिति । राघवः दशसहस्राणि दशगुणि-
 त सहस्राणि त्रिसहस्राणि येन त्रयस्त्रिंशत्सहस्रवर्षाणीत्यर्थः
 तं प्राप्य दशाश्वमेधानाजहे तन्मध्ये एव यथाकालमकरोत्
 दशसहस्राणि त्रिंशद्वर्षसहस्रपर्यन्तं राज्यं प्राप्य कथा
 वेद्यानाजहे त्रिसहस्रवर्षपर्यन्तं चकार अत एव दशवर्षसह-
 स्रं दशवर्षगतानि चेति बालकाण्डोक्तं न विरोधः ॥ ९६ ॥

रा० टी०-तदेव भङ्गवन्तरंगवर्णयशाह-आजान्वि-
 देभिः । रामः पृथिवीं शशास ॥ ९६ ॥

रा० टी०-पौण्डरीकेति । अवोत्सृज्यत्वाग्भ्योक्तिर्वन-
 त्परममप्याधानपूर्वकं पूर्ववत्तवोपि रामेण कृता इत्यस्यो-
 पपन्नम् ॥ ९०-९० ॥

रा० टी०-राघव इति । राघवः समस्तपुत्रवर्षावस्मन्
 यज्ञैरीजे ॥ ९७ ॥

रा० टी०-राघव इति । चापीति निपातसमुदायो-
 योऽभिप्रायः । सहस्रज्जातिबान्धव एवेत्यर्थः ॥ ९८ ॥

रा० टी०-नेति । रामे राज्यं प्रशासति सति विधवाः
 भूत विधवा नाभवन्वित्यर्थः ॥ ९८ ॥

रा० टी०-निर्दस्युगिति । लोको निर्दस्युर्भवत् अनर्थं
 कश्चिदास्पृशत् अत एव वृद्धाः बालानां प्रेतकार्याणि न कुर्वते
 बाला न म्रियन्ते इत्यर्थः ॥ ९९ ॥

गो० टी०-न पर्यदेवन्विधवा नाप्यर्हिसन्यस्रियर्थः ॥ ९९ ॥ १०० ॥

रा० टी०-सर्वमिति । सर्वजनजातं मुदितमेवासीत्
 राममेवानुपश्यन्तो जनाः परस्परं नाभ्यर्हिसन् ॥ १०० ॥

गो० टी०-सर्वमिति । राममेवेति । अन्योन्यनिर्मुक्त-
 वरं सत्यपि रामभुवं स्थानं भविष्यतीति मत्वा परस्परं
 नाभ्यर्हिसन् । परमधार्मिकं राममेवानुचिन्तयन्तोऽन्योन्यवैरं
 प्रजहन्वित्यर्थः ॥ ९६-१०२ ॥

१०२-१०४] ति० टी०-वर्षसहस्राण्यामन् जना
 इति शेषः ॥ १०२-१०४ ॥

रा० टी०-आसन्निति । वर्षसहस्राणि अनेकसहस्र-
 वर्षाणीत्यर्थः पुत्रसहस्रिणश्मन्तः आसन् ॥ १०२ ॥

रा० टी०-नित्येति । तरवः पुष्पितारुस्ततः नित्यमृत्वाः
 नित्यफलाश्च भवन्तीति शेषः ॥ १०२ ॥

रा० टी०-स्वकर्ममिति । प्रजाः स्वैरव कर्मभिः तुष्टाः सन्तः
 कर्मसु प्रवर्तन्ते अत एव धर्मपराः यागादिशिला आसन् ॥ १०३ ॥

रा० टी०-सर्वे इति । सर्वे जना लक्षणसंपन्नाः शुभ-
 प्रदलक्षणयुक्ताः सर्वधर्मपरायणाः परमात्मधर्माभिरताः आसन्
 दशवर्षसहस्राणि त्रयस्त्रिंशद्वर्षाणीत्यर्थः रामो राज्यमकारयत्
 अकरोत् ॥ १०४ ॥

१०५-१०६] ति० टी०-आर्यमुषिवेदस्तत्संबन्धि ।
 वेदोपबृंहणमिति यावत् । पुरा पुरातनम् ॥ १०५ ॥ १०६ ॥

लभते मनुजो लोके श्रुत्वा रामाभिषेचनम् । महीं विजयते राजा रिपूंश्चाप्यधितिष्ठति ॥ १०७ ।
राघवेण यथा माता सुमित्रा लक्ष्मणेन च । भरतेन च कैकेयी जीवपुत्रास्तथा स्त्रियः ॥ १०८ ।
[भविष्यन्ति सदानन्दाः पुत्रपौत्रसमन्विताः ।]

श्रुत्वा रामायणमिदं दीर्घमायुश्च विन्दति । रामस्य विजयं चेमं सर्वमक्लिष्टकर्मणः ॥ १०९ ।
शृणोति य इदं काव्यं पुरा वाल्मीकिना कृतम् । श्रद्धानो जितक्रोधो दुर्गाण्यतितरत्यसौ ॥ ११० ।
समौगम्य प्रवासान्ते रमन्ते सह बान्धवः । शृण्वन्ति य इदं काव्यं पुरा वाल्मीकिना कृतम् ॥ १११ ।
ते प्रार्थितान्वरान्सर्वान्प्राप्नुवन्तीह राघवात् । श्रवणेन सुराः सर्वे प्रीयन्ते संप्रशृण्वताम् ॥ ११२ ।
दिनायकाश्च शाम्यन्ति गृहे तिष्ठति यस्य वै । विजयेन महीं राजा प्रवासी स्वस्तिमान्भवेत् ॥ ११३ ।
स्त्रियो रजस्वलाः श्रुत्वा पुत्रान्मृगयुगनुत्तमान् । पूजयंश्च पठंश्चैनमितिहासं पुरातनम् ॥ ११४ ।
सर्वपापैः प्रमुच्येत दीर्घमायुरन्नामुयात् । प्रणम्य शिरसा नित्यं श्रोतव्यं क्षत्रियैर्द्विजात् ॥ ११५ ।

१०७-१११] ति० टी०-रामाभिषेचनम् । तदवधिक-
मित्यर्थः रिपून्धितिष्ठति । तान्विजयते इत्यर्थः ॥ १०७-१११ ॥

रा० टी०-धर्म्यमिति । पुरा वाल्मीकिना कृतं आर्षं
वेदप्रतिपाद्यवस्तुप्रतिपादकमिदमादिकाव्यं रामां धर्मादिप्रापकं
विजयावहं चास्तीति शेषः ॥ १०९ ॥

गो० टी०-अथ रामायणपठने कलं दर्शयति-धर्म्यमि-
त्यादिसार्थश्लोकमेकं वाक्यम् । कपिः वेदः तत्संनधि ।
वेदोपबृंहणमिति यावत् । पुरा अवतारात्पूर्वम् । रामो नरता-
पनीयमूलत्वेन पुरातनमिति वार्थः । यद्वा पुरा सर्वकविभ्यः
पूर्वम् । न त्ववतारात्पूर्वमित्यर्थः । 'प्राप्तराज्यस्य रामस्य
वाल्मीकिर्भगवानृषिः । चकार चरितं कृत्स्नं विचित्रपदमात्म-
वानि'ति रामे प्राप्तराज्ये सति चकारित्युपक्रमत्, रामः
सीतामनुप्राप्य राज्यं पुनरवाप्तवानिति राज्यप्राप्तिपर्यन्तं
भूततया निर्दिश्य ततः परं ब्रह्मलोकं प्रयास्यतीत्येतदन्तं भवि-
ष्यता निर्देशात्, कोन्वस्मिन् साम्प्रतं लोके इत्यादौ साम्प्रत-
शब्दप्रयोगात्, रामभूतं जगद्भूतम् राज्यं प्रशासतीति सत्वा-
ल्लोकविदितरामविषयप्रभातुपपत्तेः सर्वथा परिकृतत्वात् ।
इतिहासं पुरातनमित्यस्य आदिकाव्यत्वात्सङ्कतेरन्येषामपि
विरोधाभासानां छपरिहार्यत्वाच्चायमेवार्थः ॥ १०३ ॥

रा० टी०-य इति । यो नरः सदा शृणोति स पापा-
त्सदा प्रमुच्यते अर्हं पृथक् ॥ १०६ ॥

रा० टी०-पुत्रेति । रामाभिषेचनं श्रुत्वा पुत्रकामो
मनुजः पुत्रान् लभते धनकामो धनानि लभते राजा महीं
विजयते प्राप्नोति रिपून्धितिष्ठति निराकरोति यथा राघवा-
दिनां कौशल्यादयः जीवपुत्राः जीवनप्रदपुत्रविशिष्टाः तथा स्त्रियो
भवन्तीति शेषः सार्द्धश्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ १०७॥१०८ ॥

रा० टी०-श्रुत्वेति । अक्लिष्टकर्मणो रामस्य विशेषेण
ज्यो यस्मिन् सदेतद्रामायणं श्रुत्वा दीर्घमायुर्विन्दति ॥ १०९ ॥

गो० टी०-पुत्रकामस्त्वित्यादिसार्थश्लोकद्वयमेकं वा-
क्यम् । रामाभिषेचनम् रामाभिषेकावधिकम्, अधितिष्ठति

आक्रम्य तिष्ठतीत्यर्थः । माता कौशल्या । जीवपुत्राः
न्तीति शेषः ॥ १०४-१०७ ॥

रा० टी०-शृणोतीति । य इदं शृणोति सोऽसौ इ-
अतितरति ॥ ११० ॥

रा० टी०-समागम्येति । ये इदं काव्यं शृण्वन्ते
प्रवासात्समागम्य बान्धवैस्सह रमन्ते राघवात् प्रा-
वरान् प्राप्नुवन्ति सार्द्धश्लोक एकान्वयी ॥ १११ ॥ ११

गो० टी०-शृणोति य इत्यादिश्लोकद्वयमेकान्व-
युगाणि दारिद्र्यादीनि ॥ १०८ ॥ १०९ ॥

११२] ति० टी०-संप्रशृण्वताम् इति पाठः ॥ १

रा० टी०-श्रवणेनेति । संप्रशृण्वतां जनानां अ-
सर्वं सुराः प्रीयन्ते यस्य गृहे तिष्ठति पुस्तकं पाठकत-
नस्यापि विनायकाः विप्राः शाम्यन्ति ॥ ११३ ॥

गो० टी०-श्रवणेनेति । विनायकाः
ग्रहाः ॥ ११०-११२ ॥

११३] ति० टी०-विनायका विप्राकारिणो दे-
शेषाः ॥ ११३ ॥

रा० टी०-विजयेतेति । राजा महीं विजयेत
प्राप्नुयात् प्रवासी विदेशस्थः स्वस्तिमान् भवेत् इ-
स्त्रियः श्रुत्वा अदुत्तमान् अत्युत्तमान् पुत्रान् सख्यः

११४-११५] ति० टी०-स्त्रियो रजस्वलाः
न्तरं षोडशदिनावधि ॥ ११४ ॥ ११५ ॥

रा० टी०-पूजयन्निति । पुरातनमितिहासं
पठंश्च सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ११५ ॥

रा० टी०-प्रणम्येति । क्षत्रियैर्नित्यं श्रोतव्यं
देश्यं पुत्रलाभश्च भविष्यति ॥ ११६ ॥

गो० टी०-ब्राह्मणवत् क्षत्रियस्यापि प-
प्रणम्येति । वैश्यादीनां केष्टतिकासिद्धं
पूर्वकं श्रवणम् ॥ ११३-११६ ॥

एष्वर्थे पुत्रलाभश्च भविष्यति न संशयः । रामायणमिदं कृत्स्नं शृण्वतः पठतः सदा ॥ ११६ ॥
[सौम्याद्रामो रघुश्रेष्ठः शेषो लक्ष्मण उच्यते ।]

प्रीयते सततं रामः स हि विष्णुः सनातनः । आदिदेवो महाबाहुर्हरिनारायणः प्रभुः ॥ ११७ ॥
एवमेतत्पुरावृत्तमाख्यानं भद्रमस्तु वः । प्रव्याहरत विस्रब्धं बलं विष्णोः प्रवर्धताम् ॥ ११८ ॥
देवाश्च सर्वे तुष्यन्ति ग्रहणाच्छ्रवणात्तथा । रामायणस्य श्रवणे तुष्यन्ति पितरः सदा ॥ ११९ ॥
भक्त्या रामस्य ये चेमां संहितामृषिणा कृताम् । ये लिखन्तीह च नरास्तेषां वासस्त्रिविष्टपे ॥ १२० ॥

कुटुम्बवृद्धिं धनधान्यवृद्धिं स्त्रियश्च सुख्याः सुखमुत्तमं च ।

श्रुत्वा शुभं काव्यमिदं महार्थं प्राप्नोति सर्वा भुवि चार्थसिद्धिम् ॥ १२१ ॥

आयुष्यमारोग्यकरं यशस्यं सौभ्रातृकं बुद्धिकरं शुभं च ।

श्रोतव्यमेतन्निजमेत सद्भिराख्यानमोजस्करमृद्धिकामैः ॥ १२२ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डेऽष्टाविंशत्यधिकशततमः सर्गः ॥ १२८ ॥

ते श्रीगोमतीतीरनैमिष्यारण्याश्वमेधसप्ततन्तुवाटगतमुनीन्द्रविजेन्द्रादिवसुधाधिपेन्द्रपरिवृतस्य मुनिवृ-
न्दारकवृन्दवन्द्यमानकोरकाकारचरणयुगलस्य सज्जातसमिन्नसन्मन्त्रिसहितस्य साकेतपुरवरा-
धीश्वरस्य दीनानां देव्यहरण उदीर्णवीर्योत्सिक्तरावणवधार्थं देवैः प्रार्थितस्य रघुकुलतिलकसं-
भूतस्य श्रीसीताविशेषकस्य लक्ष्मीपतेः साम्यांशस्य लक्ष्मीवतो राजाधिराजस्य लोका-
भिरामस्य निकटोक्तयोः श्रीरामात्मजयोररादिकविशिष्ययोः कुशलवयोरारुख्यते
श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसहस्रिकायां संहितायां
श्रीमद्युद्धकाण्डे पञ्चविंशोऽह्नि वर्तमानकथाप्रसङ्गः समाप्तः ।

१६-११९] ति० टी०-सदेत्यनेन कालत्रयेऽपी-
॥ ११६-११९ ॥

।० टी०-रामायणमिति । रामायणं शृण्वतः पठतः
योपरि सनातनः ब्रह्मादीनामपि रचयिता विष्णुः स्वप्न-
रा सर्वत्र परिपूर्ण आदिदेवः सर्वदेवानामादिः महादेवः
विहारकर्ता नारेण नीत्यैव अयं गच्छति परमनीति-
यर्थः हरिः पुनर्वसुतृतीयचरणे प्रादुर्भूतो रामः प्रीयते
शेक एकान्वयी ॥ ११७ ॥

० टी०-एवमिति । विष्णोर्बलं प्रवर्धतां स्तुत्यादिना
देवानां मध्ये एतदाख्यानं पुरावृत्तं प्रवृत्तं देवैः पठि-
अतः ययमपि प्रव्याहरत पठत शिष्याद्विद्ये-
॥ ११८ ॥

टी०-देवा इति । ग्रहणात् पठनात् श्रवणाच्च सर्वे
तुष्यन्ति रामायणस्य श्रवणे पितरः सदैव तुष्यन्ति ११९

टी०-आयुष्यमिति । सौभ्रातृकं सौभ्रातृकरम् ।
प्रकरम् ॥ ११७-११९ ॥

ति० टी०-ये ऋषिणा कृतां भुविना
रामायणमित्यर्थः । लिखन्ति च
ब्रह्मलोके । 'शृण्वन्रामायणं भक्त्या यः
ति ब्रह्मणः स्थानं ब्रह्मणा पूज्यते सिद्धा'।

इति वचनात् । अत्र फलश्रुतिश्लोकाः कतकव्याख्याने नोप-
भूयन्ते ॥ १२०-१२२ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीय आदि-
काव्ये युद्धकाण्डेऽष्टाविंशत्यधिकशततमः सर्गः ॥ १२८ ॥

निर्मलं कतकक्षोदादपि रामायणार्णवम् ।

अत्यन्तं निर्मलं चक्रे रामः स्वमतिवाससा ॥

भट्टनागेशाबुज्येन सेतुः श्रीरामवर्मणा ।

कृतः सर्वोपकृतये श्रीमद्रामायणाम्बुधौ ॥

युद्धे हतो दशमीवः सगर्वो वीरकल्मषः ।

पश्यन्रामात्मकं विश्वं स्वयं रामो बभूव ह ॥

युद्धे युद्धादिभिः श्रान्ताभ्यानरान्प्रतिपूज्य च ।

स्नानदेनास्थितोऽयोध्यां रामः पातु स सर्वतः ॥

रा० टी०-भक्तयेति । रामस्य भक्त्या ये इमां हृदितां
लिखन्ति तेषां त्रिविष्टपे साकेते वासो भवति ॥ १२० ॥

रा० टी०-कुटुम्बेति । इदं काव्यं श्रुत्वा सर्वार्थमर्थ-
सिद्धिं प्राप्नोति ॥ १२१ ॥

रा० टी०-आयुष्यमिति । यतः इदं आयुष्यत्वादिभि-
सिद्धा मत्तः क्रुद्धिकामैः पुत्रैः यतः श्रोतव्यम् ॥ १२२ ॥

बध्वा सेतुमपाणिपौ छल्लततुः

श्रीवानरेन्द्रेण युक्

बहुधावुविभीषणेन सहितः
 श्रीकोशक्षेत्रः परम् ।
 इत्या रावणमासबन्धुसहितं
 संप्राप्य सीतां दुरा
 पश्यन् मार्गनिवासमाद्य कथयन्
 श्रीकोशलां प्राप्तवान् ॥ १ ॥
 वाल्मीकिरामायणटीकया
 प्रीयान्महात्मा रेवुवंशनाथः
 युद्धस्थयायैव समाप्तिभाजा
 श्रीमत्त्रिवेण्यामखिलार्थदाता ॥ २ ॥
 इति श्रीमद्वाल्मीकीबरामायणव्याख्याने रामायणशिरोमणौ
 युद्धकाण्डे त्रिंशदधिकशततमस्तर्गः ॥ १३० ॥

गो० टी०-भक्त्येति । संहितातुल्यत्वाद् संहितेति
 व्यपदेशः ॥ १२० ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्न-
 किरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने एकत्रिंशदुत्त-
 रशततमः सर्गः ॥ १३१ ॥

इत्थं श्रीमच्छठारेश्वरनसरसिजद्वन्द्वसेवातिरिक्ता-
 दुद्गतोद्दामबोधः कुशिकसुतकुलापाम्पतेरोपधीषः ।
 श्रीमान् गोविन्दराजो वरदगुरुसुतो भावनाचार्यवर्य-
 प्रेम्णैव प्रेर्यमाणो व्यततत विपुलां युद्धकाण्डस्य वीकाम् ॥१॥

इति श्रीवाल्मीकिरामायणे युद्धकाण्डे समाप्तम् ।

'गुजराती' मुद्रणालयस्थानि क्रय्यसंस्कृतपुस्तकानि ।

- १ श्रीमद्भगवद्गीता प्रथमो गुच्छः **Bhagavat-Geeta** with 7 commentaries मूल्यं मार्गम्भः
श्रीमच्छङ्कराचार्यविरचितं भाष्यम्, आनन्दगिरिकृतं शाङ्करभाष्यव्याख्यानम्, आनन्दतीर्थीय
(मध्व) भाष्यम्, जयतीर्थविरचिता प्रमेयदीपिका टीका, रामानुजभाष्यम्, पुरुषोत्तमजी-
प्रकाशिता अमृततरङ्गिणी, नीलकण्ठविरचितो भावप्रदीपः, एतैः समेता मञ्जुलैरायसाक्षरैर्मुद्रिता
पृष्ठान्यष्टशतपरिमितानि सुचिह्नानि । मू० रु. ... ६-०-० ०-४-०
- २ श्रीमद्भगवद्गीता द्वितीयो गुच्छः **Bhagavat-Geeta** with 8 commentaries
निम्बार्कमतानुयायि श्रीकेशवकाश्मीरिभट्टाचार्यपादप्रणीता—'तत्त्वप्रकाशिका,' श्रीमधुसूदनसरस्वती-
कृता—'गूढार्थदीपिका,' श्रीशङ्करानन्दप्रणीता 'तात्पर्यबोधिनी,' श्रीधरस्वामिकृता—
'सुबोधिनी,' श्रीसदानन्दविरचितः—'भावप्रकाशः,' श्रीधनपतिसुरिविरचिता—'भाष्योत्कर्ष-
दीपिका,' देवज्ञपण्डितश्रीमूर्धविरचिता—'परमार्थप्रपा,' पूर्णप्रज्ञमतानुसारिश्रीराघवेन्द्रकृतः—
'अर्थसंग्रहः' इत्येतानिभ्यांख्याभिः सहिता । अत्र श्लोकाः स्थूलतमाक्षरेष्टीकाश्च स्थूलाक्षरेमुद्रिताः,
वृद्धा मा क्लेशिषतेति । मू० रु. ... १०-०-० ६-१९-०
- ३ उत्तरगीता **Uttara-Geeta** with Gaudapadiya commentary गोडपादीयदी-
पिकाख्यव्याख्यायुता भगवत्पादश्रीशंकराचार्याणां परमगुरुभिः श्रीशुकाचार्याणां च शिष्यैः धीगौडपादा-
चार्यैः प्रणीतैर्यं व्याख्येयेत्यावक्तव्यनमलमस्या महिमानमवगमयितुम् । मूल्यम् रु. ... ०-३-० ०-०
- ४ श्रीमद्वाल्मीकिरामायणम् । **Valmiki Ramayana** with 3 well-known
commentaries सर्वतन्त्रस्वतन्त्रप्रतिभेन शब्देन्दुशेखरादिनानानिबन्धप्रणेत्रा श्रीमन्नरेशचन्द्रेन
स्वशिष्यस्य सतो जीविकाप्रदातुः शृङ्गेरपुराधीशस्य वीरमणेः श्रीरामराजस्य नात्रा प्रणीतया
रामायणतिलकाख्यया टीकया, पण्डितश्रीवंशीधर-शिवगहायान्यां प्रणीतया रामायणशिरो-
मण्याख्यया टीकया, श्रीगोविन्दराजप्रणीतया भूषणाख्यया टीकया च सह मुद्रयितुमारब्ध-
मस्माभिः । तच्च सप्तभिः खण्डैः समापयिष्यामः ।
बालकाण्डम् । प्रथमं खण्डम् **Bal Kand** उपरिनिर्दिष्टटीकात्रयोपेतम् । मूल्यम् रु. ... ३-०-० ०-५-
अयोध्याकाण्डम् । द्वितीयखण्डम् **Ayodhya Kand** ऊर्ध्वनिर्दिष्टटीकात्रयोपेतम् । मू० रु. ... ५-०-० ०-७-
अरण्यकाण्डम् । तृतीयखण्डम् । **Aranya Kand** उपरिनिर्दिष्टटीकात्रयोपेतम् । मू० रु. ... २-१२-० ०-४-
किष्किन्ध्याकाण्डम् । चतुर्थखण्डम् । **Kishkindha Kand** उपरिनिर्दिष्टटीकात्र-
योपेतम् । मू० रु. ... २-१०-० ०-४-
सुन्दरकाण्डम् । पञ्चमखण्डम् । **Sunder Kand** उपरिनिर्दिष्टटीकात्रयोपेतम् । मू० रु. ... ३-०-० ०-४-
युद्धकाण्डम् । षष्ठं खण्डम् **Yuddha Kand** उपरिनिर्दिष्टटीकात्रयोपेतम् । मू० रु. ... ८-०-० ०-११-
५ स्तोत्रमुक्ताहारः—**Stotra-Muktahar** containing 256 stotras अस्मिन् २५६
स्तोत्राणि संगृहीतानि । यद्यपि सन्ति भूरीणि स्तोत्रपुस्तकानि मुद्रितानि भूरिभित्तापि न तेष्वियतां
स्तोत्ररत्नानां संग्रहः । अस्माभिः पूर्वमुद्रितानां स्तोत्राणां पुस्तकानि काङ्क्षादिक्षेत्रेभ्यो भूयसा प्रयासेन
इविष्यन्त्येन च समासाद्य लेभ्यश्च प्रसादगुणयुक्तानि स्तोत्राणि संकलय्य संशोध्य च तानि भाविक-
जनानां कृतेऽत्र समावेशितानि तदाशास्महे धृद्धावन्तो जनाः सकलविषयन्ति प्रयत्नमस्माकमु-
मिति । मूल्यम् रु. ... ०-८-० ०-२-०
- ६ स्तोत्रमुक्ताहारः—**Stotra-Muktahar** 2nd part containing 159 stotras
द्वितीयो भागः । स्तोत्रसंख्या २५७-४१६ मूल्यम् रु. ... ०-८-० ०-२-०
- ७ संस्कारमयूखः—**Samskar Mayukha** मीमांसकनीलकण्ठमहमुतशंकरभट्टकृतः ।
अत्र संस्काराणां स्वरूपं कालः इतिकर्तव्यता वर्णधर्मा आधर्मधर्माश्च विस्तरतो मूलवचनोपन्यासपुरः-
सरं निरूपिताः । मूलवचनानि चाप्रतिपत्तिरूपप्रतिपत्तिसंभावनास्यच्छेपु क्रमेण पर्यायशब्दप्रदर्शनेन
मीमांसकाभिमतन्यायानुसरणेन च व्यख्यातानि । अन्ते कातीयसूत्रानुसारिप्रयोगाश्च दत्ताः । पूर्वं
वाराणस्यादिषु मुद्रितोऽप्ययं वर्णपदवाक्यप्रवाचिकादिव्यादिदोषप्रचुरतयाऽविभक्तविषयतया च भृशं दुर्बोधो

- विपरीतबोधकरासीत् । अस्माभिस्तु ग्रन्थकृतैव पुनः बोधितस्य वर्धितस्य चास्य ग्रन्थस्य पुस्तकमा- मूल्यं मार्गव्यय
साय विषयांश्च प्रविभज्य बोधने च महान्तमायासमास्थाय मुद्रितः । मू. रू. ०-१२-० ०-१-
- ८ आचारमयूखः—**Acharya Mayukha** नीलकण्ठभट्टकृतः प्रातःस्मरणादिशयनान्तस्था-
डिक्रियाकलापस्य निरूपणपरो ग्रन्थः । मूल्यम् रू. ०-८-० ०-१-०
- ९ समयमयूखः—**Samaya Mayukha** नीलकण्ठभट्टकृतः विहितकर्मणां कालस्य
निर्यायकः मूल्य रू. १-४-० ०-१-
- १० श्राद्धमयूखः नीलकण्ठभट्टकृतः **Shraddha Mayukha** in the press ...
- ११ व्यवहारमयूखः " **Vyavahar Mayukha** in the press ...
- १२ मनुस्मृतिः—कुल्लूकभट्टकृतटीकया सहिता **Manu Smriti** with a commen-
tary by Kulluka Bhatta ग्रन्थान्तरेषु मनुनाप्रोलिखितैरिदानींतनमनुस्मृतिपुस्तकेष्वनुपलभ्य-
मानैः श्लोकैः, पद्यानां वर्णानुक्रमकोशेन, विषयानुक्रमेण च सहिता सूक्ष्मेक्षिकया संशो-
धिता च । मू. रू. १-८-० ०-३-
- १३ विदुरनीतिः—**Vidura-Niti** with a commentary संस्कृतटीकोपेता नीतिशास्त्राभ्या-
सिनां विद्यार्थिनामतीवोपयोगिनी । मू. रू. ०-४-० ०-१-
- १४ वेदान्तरहस्यम्—**Vedanta Rahasya** वेदान्तवागीशभट्टाचार्यविरचितम् । अत्राद्वैतमत-
सिद्धान्तो निरूपितः । उपपत्तिश्च प्रदर्शिता । भाषाऽतिसरला प्रोढा च । मूल्यम् रू. ०-१-० ०-६-०
- विशिष्टाद्वैतमतविजयवादः—**Vishishtadvaita-Mata-Vijaya-Vada**
नरहरिपण्डितकृतः । अत्र विशिष्टाद्वैतमते परंपरामाक्षेपान्निराकृत्य विशिष्टाद्वैत एवोपनिषदां तात्पर्यं
व्याख्यापितम् । मू. रू. ०-१-० ०-६-०
- १५ रघुवंशमहाकाव्यम्—**Raghuvamsha** with Mallinatha's commentary
श्रीकालिदासकृतम् मङ्गिनाथकृतसंजीविन्याख्यटीकासहितम् । मू. रू. ०-१०-० ०-३-०
- १६ रघुवंशमहाकाव्यं—Only First Five Sargas of the same with a commentary
by Mallinatha मङ्गिनाथकृतटीकोपेतम् । सर्गाः १-५ मूल्यम् रू. ०-४-० ०-१-०
- १७ कुमारसंभव महाकाव्यम्—**Kumar Sambhav** with 3 known commentaries
कविवरश्रीकालिदासविरचितमिदं सप्तमसर्गपर्यन्तं मङ्गिनाथकृतसंजीविन्या चारिष्यवर्धनकृतशि-
ष्टितैषिण्या च संवलितं, तत आस्माभि रीतारामकृतसंजीविन्याऽलंकृतं सुललितैरायसाक्षर-
मुद्रितमतीव दर्शनीयमस्ति । मू. रू. १-४-० ०-२-०
- कारिकावली सिद्धान्तमुक्तावलीसहिता—**Karikavallee with Siddhanta**
Muktavali and other notes न्यायवैशेषिकदर्शनयोर्व्युत्पत्तिसूत्रां कृते प्रणीतेषु
प्रकरणग्रन्थेषु सिद्धान्तमुक्तावलीसमुद्रासिता कारिकावली मूर्धामिषितेत्यत्र न विदुषां वैमत्यं
किंतु तत्र दीधितिकुटुपसृतया विवेकसरण्या संक्षेपतः सूक्ष्मतमानामर्थानामुपनिबद्धतया प्रायः
प्रियुष्यति नञ्याद्व्याघ्राः, इति तेषामुपकारायत्तास्माभिः प्रायः सर्वेषु विषयस्थलेष्वतिविस्तृतां सरलां
सुबोधां च टिप्पणीं पण्डितजीशरामशास्त्रिभिः कारयित्वा तया सहैवं दृढतरेषु सुचिह्नेषु पत्रेषु
स्थूलसूत्रमुद्रिता । साधेश्वरान्यधिकप्रयुक्तामपीनां सर्वसौलभ्यायालीयसा मूल्येन वितरामः । मू. रू. ०-७-० ०-१-०
- १८ वैशेषिकदर्शनम्—**Vaisheshika Darshana** with several commentaries
श्रीशंकरमिश्रकृत—वैशेषिकसूत्रोपस्कार—जयनारायणतर्कप्रधाननभट्टाचार्यप्रणीत—विवृति—
चन्द्रकान्तभट्टाचार्यप्रणीत—भाष्यसहितम् । मू. रू. २-०-० ०-३-०
- १९ वादार्थसंग्रहः प्रथमो भागः—**Vadārtha-Samgraha** First Part अत्र शेषकृ-
ष्णकृतं स्फोटतत्त्वनिरूपणं, श्रीकृष्णमौनिकृता स्फोटचन्द्रिका, गोडबोलेकृतः प्रातिपदिकसंज्ञावादः,
वाक्यवादः, हरिकशोमिश्रकृता वाक्यदीपिकेति पञ्च ग्रन्थाः संकलिताः । पण्डितानां प्रौढच्छात्राणां
च बहुतरंग्युपकारकः । मू. रू. ८-६-० ०-०-६
- २० वादार्थसंग्रहः द्वितीयो भागः—**Second Part** अत्र भवानन्दसिद्धान्तवागीशकृतं षड्भूतकारविवेचनम्,
जयारामभट्टाचार्यकृतः कारकवादः समासवादश्च, एवकारवादश्चेति चत्वारो ग्रन्थाः सन्ति । मू. रू. ०-६-० ०-०-६
- २१ वादार्थसंग्रहः तृतीयो भागः—**Third Part** अत्र कृष्णाचार्यकृतः 'वादसुधाकार' मौनि-

श्रीकृष्णकृतः 'लघुबिमर्त्यर्थनिर्णयः' रामकिशोरकृतः—'शाब्दबोधप्रकाशिका' चेति शाब्द- मुख्यं मार्गव्ययः
कानां प्रयो प्रस्थाः सन्ति । मू. ह. ०-८-० ०-१-०

२४ न्यायबिन्दुः—Nyayabindu with a commentary by Vaidyanatha ...
पूर्वमीमांसायाः अधिकरणार्थसंग्राहको ग्रन्थः । तत्सदुपाख्यमद्वैतनाथकृतः । टिप्पनीसहितः । मू. ह. ... १-४-० ०-२-०

२५ महाभागवतम्—Maha Bhagavata देवीपुराणम् । अस्मिन् भगवत्या ब्रह्मस्वरूपिण्या
महाकाल्या दाक्षायणी—गङ्गा—पार्वती—श्रीकृष्णवतारचतुष्टयचरितानि, महाकाल्या मूलस्थानं च
प्रधानतयोपवर्णितानि । प्रपञ्चाद्रामचरितं स्कन्दचरितं पाण्डवचरितं गणेशोत्पत्तिर्गङ्गावतरणं भगवतीगीता
ललितासहस्रनाम शिवसहस्रनामादयश्च विषया निरूपिताः । सार्धपञ्चसाहस्री सहितेयम् । मू. ह. ... २-०-० ०-३-०

२६ तैत्तिरीयोपनिषत्—Taittiriya-Upanishat with Bhashya and a
commentary by Anandgiri श्रीमच्छङ्करभगवत्पादकृतभाष्येणानन्दगिरिकृतटीकायुतेन तैत्ति-
रीयविद्याप्रकाशेन च सहिता । मूल्यम् ह. ... १-६-० ०-२-०

२७ दशरूपकम्—Dasha Rupaka with commentaries नाट्यशास्त्रं धनञ्जयविरचितमव-
लोकसहितं पञ्चनदीयपण्डितसंशोधनार्थप्रणीतप्रभाख्यव्याख्यासहितं च । मू. ह. ... १-०-० ०-२-०

२८ ब्रह्मसूत्रवृत्तिः—Brahma Sutra Vritti अद्वैतमञ्जरी । भगवत्पाद (आद्यशंकराचार्य)
शिष्यकृता । मूल्यम् ह. ... ०-१२-० ०-२-०

२९ चन्द्रालोकः—Chandraloka with a commentary श्रीरीयूषवर्षजयदेवकविवरितो-
ल्लंकारग्रन्थः । पायगुण्डोपाद्वैयनाथ (वाळ्मटे) विरचितरामाख्यव्याख्यासहितः । मूल्यम् ह. ... ०-८-० ०-१-०

३० श्रीमहाभारतविराटपर्व—Mahabharata-Virata Parva with eight
commentaries नीलकण्ठकृतभारतमावदीप-अर्जुनसिंहकृतदीपिका-चतुर्भुजमिश्रकृतप्रकाश-
सर्वज्ञनारायणकृतभारतार्थप्रकाश-विमलबोधकृतदुर्घटार्थप्रकाशिनी-रामकृष्णकृतविरोधार्थम-
ञ्जनी-विषमपदविवरण-वाङ्मयजतीविरचितलक्ष्मभरण-यद्रीकोपेतं विपुलभाठेभेदसहितं च । मू. ह. ३-८-० ०-६-०

३१ श्रीमहाभारते उद्योगपर्व—Udyoga Parva with numerous commentaries.
In the press.

३२ चम्पूभारतम्—Champur Bharata with a commentary by Narayanasuri
श्रीखण्डे इत्युपाह्वनात्तयगमृतिविरचितटीकासहितम् । मू. ह. ... २-०-० ०-३-०

३३ उपदेशसाहस्री—Updeshasahasri with a commentary श्रीमच्छंकराचार्यकृता
रामतीर्थकृतपदशेजमिकाटीकासहिता । विषयानुक्रमणिकया, श्लोकानुक्रमणिकया, नेकमर्थसिद्धिप्रतीक-
प्रदर्शनेन, अत्रोदाहृतग्रन्थान्तरस्थानयानुक्रमणिकया, शुद्धिद्विध्यां च सहिता । मू. ह. ... १-८-० ०-२-०

३४ पारस्करगृह्यसूत्रम्—Paraskar Grihya-Sutra with numerous Bha-
shyas some of which were either not published or unavailable, as well as
Sutras etc. शीकर्मोपाध्याय-जयराम-हरिहर-गदाधर-विश्वनाथप्रणीत-भाष्यपञ्चकामर्लकृतम्-
कामदेवभाष्यसहितवाचादिप्रतिष्ठाकण्डिका-शौनसूत्र-हरिहरभाष्योपेतज्ञानसूत्र-कर्म-यदाधरकृतभाष्य-
कृष्णमिश्रकृतश्राद्धशिकोपेतश्राद्धसूत्र-भोजनसूत्ररूपपरिशिष्टसहितं च ... ६-८-० ०-८-०

३५ कुट्टिनीमतम्—Kuttini Mata in the press

हिन्दी—HINDI

३६ चन्द्रकान्त—Chandrakanta (Hindi) (First Part) (वेदान्तज्ञानका मुखग्रन्थ) प्रथम
भाग. यह वह ग्रन्थ है कि, जो नितान्त निर्ग्रन्त वेदान्त सिद्धान्तका एकांत प्रतिपादक "चन्द्रकान्त"
मणि बम्बई ग्रन्थके प्रसिद्ध साप्ताहिक 'गुजराती' पत्रके मुख्य-आद्य संपादक गुजराती भाषाके
खुलिय्यात लेखक, अनेक ग्रन्थोंके निर्माता देशभक्तपुरीण, साराभारविवेकप्रवीण, वैद्यकुलभूषण श्रीमान्
शेठ इच्छाराम सुर्यराम देसाईके शुद्ध हृदयमें वैदीप्यमान प्रबोधरत्नभाण्डागाराका चमचमाता हुआ
एक अमूल्य रत्न है. कि. ह. ... २-०-० ०-४-०

३७ चन्द्रकान्त—Chandrakanta (Hindi) 2nd part in the press

३८ युक्तिप्रकाश—Yukti Prakash (Hindi) विचारसागरका कर्ता साधु श्रीनिधल-
दासजीने किया हुआ यह ग्रन्थ हिन्दुस्तानी भाषामें है. इसमें वेदान्तके ३९ सिद्धान्त बहुत अच्छीतरहसे
सिद्ध किये गये हैं. निश्चलदासकी वाणी सब जिज्ञासुलोकोंको ज्ञात होनेसे विशेष निरूपणकी कुछ जरूरत
है नहीं. और जिज्ञासुलोकोंको ये ग्रन्थ बहुत उपयुक्त है. पक्की जिल्द और अच्छा कागज. मूल्य रु.... १-०-० ०-२-०

मराठी—MARATHI

३९ चन्द्रकान्त—Chandrakanta (Marathi) या सुप्रसिद्ध गुजराती पुस्तकाच्या गुजराती
भाषेमध्यें आजपर्यंत आठ आवृत्ति प्रसिद्ध झाल्या आहेत. आणि हिन्दीभाषा जाणणारे रसिकलोक
याच्या प्रथम भागाचा रसास्वाद घेत असून दुसऱ्या भागाचा आस्वाद घेण्याकरितां अत्यंत उत्सुक
झाले आहेत. हा ग्रन्थ “गुजराती” साप्ताहिकाचे प्रसिद्ध सद्गत् तंत्री इच्छाराम सूर्यराम वेसाई
यांनी लिहिलेला आहे. अशा या ग्रन्थाचें मराठीभाषा जाणणाऱ्या मुमुक्षुजांकरितां रा. रा. एस्. आर.
वात्रेकर यांनी मराठी भाषान्तर केलें असून त्यांत ठिकठिकाणीं मूळग्रन्थाला अनुसद्दन प्रमाणरूप असलेलीं
सत्पुरुषांचीं वचनें देऊन या पुस्तकाची योग्यता व उपयुक्तता वृद्धिंगत केली आहे. या पुस्तकाच्या वाच-
नाने हिन्दी व गुजराती लोकांच्या जीवनकामांत फारच सुधारणा झाली आहे. सरळ व सुबोध उपदेश,
गोष्टी यांच्या द्वाराने वेदान्तशास्त्र, ज्ञान, कर्म, व भक्तिमार्ग यांच्या प्राप्तीला याशिवाय दुसरा योग्य
असा ग्रंथ मराठीभाषेमध्यें क्वचितच मिळेल. किंमत रु. ३-०-० ०-४-०

४० चन्द्रकान्त—Chandrakanta (Marathi) 2nd part in the press ...

‘गुजराती’ मुद्रणालयाधिपति: ।

कोट सर्कल सासूनबिल्डिंग—मुंबई.

नोंद—सब पुस्तकका ह्री. पी. खर्च जुदा पडेगा.

हमारा गुजराती पुस्तकके सचीके लिये पत्र भेजना.

गन्धर्वास्तरसां सङ्घा दृष्ट्वा युद्धमनूपमम् ।
सागरं चाम्बरप्रख्यमम्बरं सागरोपमम् ॥ ५१ ॥
रामरावणयोर्युद्धं रामरावणयोरिव ।
एवं ब्रुवन्तो ददृशुस्तद्युद्धं रामरावणम् ॥ ५२ ॥

युद्धकाण्डं सर्गः १०७

BOUND BY
BOSE & CO
23, G. Mukherjee Rd.
Bhowanipur, Calcutta - 25
1-2-71